

51593

589

SZÁZADOK

1982 JUN 23

A tartalomból:

**Bálint Csanád: Az európai dirhem-
forgalom néhány kérdése**

Makk Ferenc: III. Béla és Bizánc

**KÖZLEMÉNYEK — FIGYELŐ
— TÖRTÉNETI IRODALOM
— FOLYÓIRATSZEMLE
— KRÓNIKA**

116. ÉVF.

1982. 1. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Erényi Tibor: Politika — hírközlés — agitáció. Magyarországi munkássajtó 1900—1905
Korom Mihály: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés küldöttjeinek megválasztása 1944 decem-
berben

E számunk munkatársai

Bálint Csanád kandidátus, az MTA Régészeti Intézet tudományos főmunkatársa — *ifj. Barta János* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bessenyei József* az MTA Történettudományi Intézet könyvtárosa — *Csorba Csaba* megyei levéltárigazgató (Miskolc) — *Fekete Miklós* a Rakéta Regényújság munkatársa — *Fügedi Erik* kandidátus, történész (Bp.) — *Heiszler Vilmos* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Herényi István* jogász, (Bp.) — *Hermann Zsuzsa* az Egyetemi Könyvtár osztályvezetője (Bp.) — *Honti Iván* főiskolai tanársegéd (Tanítóképző Főiskola, Bp.) — *Kiss József* kandidátus, középiskolai tanár, (Bp.) — *Komlódi Zsuzsa* középiskolai tanár (Bp.) — *Kövér Lajos* tudományos gyakornok (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Makk Ferenc* kandidátus, egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *T. Mérey Klára* kandidátus, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének munkatársa (Pécs) — *V. Molnár László* főiskolai adjunktus (Kaposvár Tanítóképző Főiskola) — *Molnár Tamás* az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Pajkossy Gábor* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Palotás Emil* kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Papp Imre* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Sándor László* a Pedagógusok Szakszervezetének munkatársa — *Szvák Gyula* tudományos ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Tagányi Zoltán* az MTA Szociológiai Kutatócsoport tudományos munkatársa.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

116. évfolyam

1982. 1–6. szám

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Erdődy Gábor</i> : Batthyány és az európai változások 1848-ban	1251/VI
<i>Gergely András</i> : Batthyány Lajos a reformellenzék élén	1159/VI
<i>Szabad György</i> : Batthyány és Magyarország alkotmányos önkormányzatának kérdése 1848 tavaszán	1175/VI
<i>Urbán Aladár</i> : Batthyány és a hovádelem 1848-ban	1229/VI
<i>Urbán Aladár</i> : „Honunkat dúló ellenségeinknek minden lépteit nehezítsük . . .” Váloga- tás Batthyány Lajos miniszterelnök irataiból. 1848. szeptember 13.–szeptem- ber 26.	1262/VI
<i>Varga János</i> : Batthyány és a jobbágyfelszabadítás	1193/VI
<i>Zimányi Vera</i> : A Batthyány család hagyományai	1153/VI

TANULMÁNYOK

<i>Bálint Csanád</i> : Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése	3/I
<i>Ember Győző</i> : A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és kiadásai 1555–1562. . . .	507/III
<i>Engel Pál</i> : Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendsze- réről	880/IV
<i>Erényi Tibor</i> : Politika – hírközlés – agitáció. Magyarországi munkássajtó 1900–1905. . .	199/II
<i>Fügedi Erik</i> : Mátyás király jövedelme 1475-ben.	484/III
<i>Hahn István</i> : Külkereskedelem és külpolitika az archaikus Hellaszban	460/III
<i>Hanak Péter</i> : A tőkés vállalkozótól a hivatásos menedzserig	577/III
<i>Korom Mihály</i> : Az Ideiglenes Nemzetgyűlés küldötteinek megválasztása 1944 decembe- rben	247/III
<i>Lukács Lajos</i> : Frigyesy és Garibaldi 1866–67-ben	689/IV
<i>Magyar István Lénárd</i> : „Quaestio bulgarica” (A kereszténység felvétele Bulgáriában) . . .	839/IV
<i>Makk Ferenc</i> . III. Béla és Bizánc	33/I
<i>Nagy László</i> : Erdély és a tizenöt éves háború.	639/IV
<i>Niederhauser Emil</i> : Jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában	562/III
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Közép-Kelet-Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán	427/III
<i>Ránki György</i> : Az angol ipari forradalom kérdéséhez	539/III

MÜHELY

<i>Mályusz Elemér</i> : A Zsigmondkori Oklevéltárról.	923/IV
---	--------

KÖZLEMÉNYEK

<i>Anderle Ádám</i> : Az államfejlődés alternatívái az Andok térségében a 19. század elején . . .	292/II
<i>Arday Lajos</i> : Dokumentumok a jugoszláv–magyar határ kialakulásáról (1918–1919). . .	323/II
<i>Csóka J. Lajos</i> : Az esztergomi főszékesegyházi könyvtár MS. III. 184. kódexe	969/V
<i>Herényi István</i> : A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői	62/II
<i>Hidas, Peter I.</i> : Az osztrák kormányzat gazdaságpolitikájának hatása Magyarországon, 1849–1853	743/IV
<i>J. Nagy László</i> : Gazdaság és társadalom a gyarmati Algériában	301/II
<i>Kristó Gyula</i> : Koppány felnégyelése	959/V
<i>Szvák Gyula</i> : IV. Iván alakja az orosz történetírásban	93/II
<i>Tóth Ede</i> : Mocsáry Lajos elveszettnek tartott röpirata: „A kiegyenlítés”	760/IV
<i>Varsányi Péter István</i> : Nagyikikinda és a Délvidék 1848 tavaszán	718/IV

FIGYELŐ

<i>Kiss József</i> : Hozzászólás Szolnok megye néprajzi atlasza történeti bevezetőjéhez.	123/II
<i>Szarka László</i> : A századelő (1900–1918) a hetvenes évek szlovák történetírásában	356/II

BESZÁMOLÓ

Beszámoló (<i>Pajkossy Gábor</i>).	190/II
Beszámoló <i>Spira György</i> „Széchenyi és a forradalom” című értekezésének vitájáról. . . .	1298/VI
XII. Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpózium „Mogersdorf” ’81 (<i>Stier Miklós</i>).	1094/V
Tudományos konferencia hazánk elmúlt negyedszázad alatt végbement fejlődéséről (<i>Vida István</i>).	368/II
Utazás és útleírás a történeti kutatásban. Egy szimpozionról. (<i>Kisbán Eszter</i>).	1091/V

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

<i>Török Sándor</i> – <i>Györffy György</i> bevezetésével: Mi volt a neve a három kabar törzsnek . .	986/V
--	-------

VITA

<i>Ballók János</i> : Még egyszer Thonuzóbáról	1078/V
<i>Mérei Gyula</i> : Megjegyzések Tolnai Györgynek a Magyarország története V. kötete ipar-történeti fejezetéhez kapcsolódó hozzászólásához	343/II
<i>Szegfű László</i> : Megjegyzések Thonuzoba históriájához.	1060/V
<i>Tolnai György</i> : Hozzászólás a Magyarország története V. kötete ipartörténeti fejezetéhez	340/II
<i>Trócsányi Zsolt</i> : Válasz Stefan Pascunak.	1296/VI

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Andics Erzsébet</i> : A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben (Ism.: <i>Mérei Gyula</i>).	1328/VI
<i>Angelov, Dimitar</i> : Obstesztvo i obstesztvena miszal v srednovekovna Balgarija (IX–XIV. v.) (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>).	152/II
A Pápai Kollégium története. (Ism.: <i>Gergely Jenő</i>).	1123/V

A szegezi középkori Acta tíz éve (1971–1980) (Ism.: <i>Blazovich László</i>)	1118/V
<i>Bachmann, Harald</i> : Joseph Maria Baernreither (1845–1925) (Ism.: <i>Somogyi Éva</i>)	808/IV
<i>Balázs Péter</i> : Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején (Ism.: <i>Kulcsár Erzsébet</i>)	589/III
<i>Basler, Stephan–Becker, Jakob</i> : Kurze Geschichte der Apatiner Kirche und der Gemeinde Apatin (Ism.: <i>Kőhegyi Mihály</i>)	802/IV
<i>Behschnitt, Wolf Dietrich</i> : Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1919. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	585/III
<i>Brousek, Karl W.</i> : Wien und seine Tschechen (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	817/IV
Die europäischen Revolutionen von 1848. (Ism.: <i>Erdődy Gábor</i>)	1334/VI
Die Korrespondenz Ferdinands I. Bd. III. Familienkorrespondenz 1531 und 1532. (Ism.: <i>Hermann Zsuzsanna</i>)	165/II
Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. (Ism.: <i>Somogyi Éva</i>)	810/IV
<i>E. Fejér Mária–Huszár Lajos</i> : Bibliographia numismatica Hungariae (Ism.: <i>Buza János</i>)	1122/IV
<i>Engel Pál</i> : Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1386–1437) (Ism.: <i>Csorba Csaba</i>)	153/II
<i>Farkas Gábor</i> : Politikai viszonyok Fejér megyében (1919–1945) (Ism.: <i>Szabó A. Ferenc</i>)	394/II
Földet, köztársaságot, állami iskolát! (Ism.: <i>Föglein Gizella</i>)	820/IV
<i>Frojanov, I. Ja.</i> : Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkjoi isztorii (Ism.: <i>Szvák Gyula</i>)	1098/IV
<i>Fux Kornél–Hölgyné Angelotti Zsuzsanna</i> : Magyar pénzermék és papírpénzek (Ism.: <i>Buza János</i>)	1117/IV
<i>Fügedi Erik</i> : Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon (Ism.: <i>Csorba Csaba</i>)	153/II
Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Az európai periféria az ipari forradalom korában (Ism.: <i>Mérei Gyula</i>)	600/III
<i>Görgey István</i> : 1848 júniusától novemberéig (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	806/IV
<i>Hahn István</i> : Istenek és népek. <i>Gecse Gusztáv</i> : Vallástörténet (Ism.: <i>Hont Iván</i>)	170/II
III. Béla emlékezete. A szöveganyagot válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta <i>Kristó Gyula</i> és <i>Makk Ferenc</i> , a képanyagot <i>Marosi Ernő</i> válogatta (Ism.: <i>Szefű László</i>)	1103/IV
<i>Kiss József</i> : A Jászkan Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején (1702–1731) (Ism.: <i>Sándor László</i>)	167/II
<i>Kiss Lajos</i> : Földrajzi nevek etimológiai szótára (Ism.: <i>Mező András</i>)	595/III
<i>Klínko, Josef</i> : Slovenská republika rád. – Pokus o socialisticku státnost (Ism.: <i>Kemény G. Gábor</i>)	614/III
Kompleksznüie problemü isztorii i kul'turü narodov Central'noj i Jugo-vosztocsnoj Evropü (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	812/IV
<i>Kováts István</i> : Egy szegény pórfiú önéletrajza (Ism.: <i>Giday Kálmán</i>)	1345/VI
<i>Krestić, Vasilije D.</i> : Istorija srpske stampe u Ugarskoj 1791–1914. (Ism.: <i>Mucsi Ferenc</i>)	1324/VI
<i>Landau, Zbigniew–Tomaszewski, Jerzy</i> : Polska w Europie i Swiecie 1918–1939. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	617/III
<i>Lavrov</i> , Years of Emigration, <i>Lavrov and Lopatin</i> (Correspondence 1870–1883); <i>Lavrov</i> , Years of Emigration, From „Vpered” to the Group of the Old Narodovol'tsy (Ism.: <i>Kun Miklós</i>)	384/II
Les Pyrénées et les Carpates. XVI ^e –XX ^e siècles. Recherches franco-polonaises comparées. Histoire et anthropologie des régions montagneuses et submontagneuses. Sous la direction de <i>Celina Bobińska</i> et <i>Joseph Goy</i> (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	1115/V
Liberalizmus (Ism.: <i>Erdődy Gábor</i>)	388/II
<i>Lundestad, Geir</i> : The American Non-Policy towards Eastern Europe 1943–1947 (Ism.: <i>Vida István</i>)	398/II
<i>Lutz, Heinrich</i> : Österreich-Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches. Europäische Entscheidungen 1867–1871. (Ism.: <i>Heizler Vilmos</i>)	592/III
Magyarország története 1848–1890. (Ism.: <i>Erdődy Gábor</i>)	1341/VI

<i>Maier, W. E.</i> : Gyerevnya i gorod v Germanii v XIV. XVI. vv. (Ism.: <i>Tagányi Zoltán</i>)	157/I
<i>Marguerat, Philippe</i> : Le III ^e Reich et le pétrol roumain, 1938–1940: Contribution à l'étude de la pénétration économique allemande dans les Balkans à veille et au début de la Seconde Guerre mondiale (Ism.: <i>Ránki György</i>)	396/II
<i>Matuzova, V. I.</i> : Anglijszkije srednyevkovije isztocsniki IX–XIII vv. (Ism.: <i>Bartha Antal</i>)	1101/V
<i>Mayar, Theodor</i> : Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit (Ism.: <i>Heckenast Gusztáv</i>)	584/III
<i>McClelland, Charles E.</i> : State, society, and university in Germany 1700–1914. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	1322/VI
Művészet és felvilágosodás (Művészettörténeti tanulmányok) (Ism.: <i>Vörös Károly</i>)	797/IV
<i>Nagy László</i> : Bocskai István a hadak élén (Ism.: <i>Rácz István</i>)	1113/V
Németország és Olaszország Napóleon korában (Ism.: <i>Benda Kálmán</i>)	588/III
Oszvoboditel'nye dvizsenija narodov Avsztirszkoj imperii. Vozniknovenie i razvitie. Konec XVIII. v. – 1849 g. Moszkva (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	386/II
Pervoe szerbzkoe voszsztanie 1804–1813 gg. i. Roszszija. Kniga pervaja 1804–1807. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	805/IV
<i>Roche, Daniel</i> : Le Siècle des Lumières en province (Ism.: <i>Mikes Tünde</i>)	795/IV
<i>Rosa, Luigi de</i> : La rivoluzione industriale in Italia (Ism.: <i>Ránki György</i>)	392/II
Rozwój gospodarczy europejskich krajów socialistycznych (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	619/III
<i>Simon Proxenus a Sudetis</i> : Commentarii de itinere Francogallico (Ism.: <i>Fügedi Erik</i>)	164/I
<i>Sked, Alan</i> : The Survival of the Habsburg Empire. Radetzky, the Imperial Army and the Class War, 1848. (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	1337/VI
<i>Slezák, Lubomír</i> : Zemedelské osídlování pohranici českých zemí po druhé světové válce (Ism.: <i>Szarka László</i>)	402/II
<i>Soboul, Albert</i> : Comprendre la Révolution. Problèmes politiques de la Révolution française (1789–1799) (Ism.: <i>Hahner Péter</i>)	1346/VI
Spoločný osud – spoločná cesta. Účast prislisnikov slovenskej národnosti v robotníckych a roľníckych hnutiach 19. a 20. storočia na uzemi Maďarska (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	393/II
<i>Szakály Ferenc</i> : Magyar adóztatás a török hódoltságban (Ism.: <i>Zimányi Vera</i>)	1111/V
<i>Szántó Imre</i> : A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon (1541–1593) (Ism.: <i>Barta Gábor</i>)	1110/V
<i>Szkazkin, Sz. D.</i> : A porsztság a középkori Nyugat-Európában (Ism.: <i>Papp Imre</i>)	159/II
Szóreg és népe (Ism.: <i>Kövér Lajos</i>)	169/II
Tanulmányok Tolna megye történetéből IX. (Ism.: <i>Bellér Béla</i>)	793/IV
<i>Titova, L. N.</i> : Csesszkij teatr époхи nacional'nogo vozrozsdenija (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	803/IV
<i>Tokody Gyula</i> : Németország 1918–1919. (Ism.: <i>Erdődy Gábor</i>)	815/IV
<i>Vaucher, André</i> : La sainteté en Occident aux derniers siècles du moyen âge. D'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques (Ism.: <i>Klaniczay Gábor</i>)	1105/V
<i>Vaux de Foletier, François de</i> : Les Bohémiens en France au 19 ^e siècle (Ism.: <i>Vekerdi József</i>)	1326/VI
<i>Vierhaus, Rudolf</i> : Deutschland im Zeitalter des Absolutismus (1648–1763) (Ism.: <i>V. Molnár László</i>)	383/II
<i>Würthle, Friedrich</i> : Dokumente zum Sarajevoprozess (Ism.: <i>Szabó László</i>)	613/III
<i>Zay Ferenc</i> : Az Lándorfejrvár elveszésének oka e vót és így esött (Ism.: <i>Bessenyei József</i>)	161/I

FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Anfinov, N.–Zirjanov, P. N.</i> : Az orosz paraszti obszcina fejlődésének néhány vonása 1861–1914 között	1358/VI
<i>Anghel, Gheorghe</i> : Moldva középkori várai Stefan cel Mare idejében	1136/IV
<i>Austensen, Roy A.</i> : Ausztria és a porosz hatalmi törekvések 1848 és 1864 között	827/IV
<i>Barg, M. A.</i> : Az „egyetemes történeti” és a „lokális történeti” (regionális, nemzeti) kategóriája a marxista–leninista történelemelméletben	421/II
Bemutatjuk a <i>Geschichte und Gesellschaft</i> c. folyóiratot	1131/V
<i>Berding, Helmut</i> : A vámügyek reformja a „napóleoni” Németországban.	621/III
<i>Bogoljubov, A. N.</i> : Az orosz tudomány a 18. században	182/II
<i>Bohaliams, A. N.</i> : A tőzsde sajtó Oroszországban	411/II
<i>Bruk, Sz. I.–Kabuzan, V. M.</i> : Oroszország lakosságának növekedése és etnikai összetétele az imperializmus korában (a 19. sz. végétől – 1917-ig).	829/IV
<i>Coleman, Michael C.</i> : Nem a faj, hanem a Kegyelem	828/IV
<i>Degler, Carl N.</i> : Az amerikai történelem átdolgozása	419/II
<i>Dimitrijevič, Sz. Sz.</i> : Az emlékirat, mint kulturális jelenség	1355/VI
<i>Dülffer, Jost</i> : A tekintélyuralmi bonapartizmustól a liberálisig. Politikai rendszerváltozás Franciaországban 1858–60	410/II
<i>Dülmen, Richard von</i> : Az európai társadalom formálódása a korai újkorban	822/IV
<i>Erdmann, Karl Dietrich</i> : Gustav Stresemann és a történetírás	834/IV
<i>Fegyukin, Sz. A.</i> : A szovjet értelmiség története kutatásának néhány aspektusa	1360/VI
<i>Grantham, J. T.</i> : Hugh Dalton és a háború utáni nemzetközi rendezés: a munkáspárt külpolitikájának kialakulása 1943–44-ben	631/III
<i>Greiffenhagen, M.</i> : A németországi konzervativizmus dilemmája	185/II
<i>Gross, Izhak</i> : A rabszolgaság felszámolása és a Brit Parlament politikája 1832–33-ban	407/II
<i>Grzybowski, Stanislaw</i> : Az 1573-i varsói konföderációs törvény és Európa vallási türelmi rendeletei	179/II
<i>Hardtwig, Wolfgang</i> : Poroszország németországi feladatától Németország világmisziójáig	1362/VI
<i>Herzog, Jesus Silva</i> : Emlékezzünk egy nagy mexikóira: Benito Juárezre	623/III
<i>Hildermeier, Manfred</i> : Rendi társadalom és társadalmi változás. Oroszország az iparosodás korai időszakában	1144/V
<i>Hitchins, Keith</i> : Woodrow Wilson és Erdély egyesítése Romániával.	832/IV
<i>Hobsbawm, Eric</i> interjúja Tony Ben-nel az angol munkásmozgalom jelenéről és múltjáról	632/III
<i>Iszajevics, Ja. D.</i> : A 18. századi ukrán kultúra	407/II
<i>Janáček, J.</i> : A cseh állam és Európa a 13. században	178/II
<i>Klotter, James C.</i> : A „Fekete Dél” és a „Fehér Appalache” vidéke	183/II
<i>Kramer, Lloyd S.</i> : Amerika Lafayette-je és Lafayette Amerikája: Egy európai és egy amerikai forradalom	1141/V
<i>Krzemieńska, Barbara–Trestik, Dusan</i> : A korai középkori közép-európai államok gazdasági alapjai (Csehország, Lengyelország és Magyarország a 10–11. században)	177/II
<i>Langewisch, Dieter</i> : Alkotmányos képviselői monarchia és a „szociális kérdés”. Az 1848–49-es német forradalom alapproblémái.	409/II
<i>Leonard, Thomas C.</i> : A forradalom „hírei”. A leleplezés Amerikában 1768–1773-ban	823/IV
<i>Levine, Peter</i> : A katonai behívóparancs megtagadói az amerikai polgárháborúban	1145/V
<i>Ljubinszkaja, A. D.</i> : A XVI–XVII. századi francia parasztság szociálpszichológiájának problémájához.	1352/VI
<i>López-Baralt, Mercedes</i> : Guamán Poma de Ayala és a memória művészete egy 17. századi illusztrált krónikában.	180/II
<i>Manyikin, Sz.–Jazkov, Je, F.</i> : A harmadik pártok szerepe az USA pártpolitikai rendszerében	625/III
<i>McKee Evans, William</i> : Kanaán földjétől Guinea földjéig. „Khám fiainak” különös Odüsszeája.	175/II

<i>Milov, L. V.</i> : A parasztság osztályharca a 17–18. században.	1138/V
<i>Mommsen, Wilhelm</i> : A német liberalizmus az „osztálynélküli polgári társadalom” és a „szervezett kapitalizmus” között.	622/III
<i>Onuf, Peter S.</i> : A független Vermont megszületése A Függetlenségi Háború zivatarában.	1354/VI
<i>Orlova, M. I.</i> : Az 1918 novemberi német forradalom marxista historiográfiája.	415/II
<i>Petrov, A. A.</i> : A második oroszországi forradalmi válság társadalmi mozgalmának történetéből. Forradalmárok és liberálisok az 1870-es évek végén.	629/II
<i>Poljakov, Ju. A.</i> – <i>Kiszeljov, I. N.</i> : Oroszország lakosságának száma és nemzetiségi összetétele 1917-ben.	629/II
<i>Purdy, David</i> : A brit kapitalizmus a II. világháború után.	417/II
<i>Racovitan, Mihail</i> : A dél-erdélyi kereskedők és a román fejedelemségekből származó viasz-export a 18. század végén.	1141/V
<i>Rahmatullin, M. A.</i> : A V. Szuzorov generalisszimusz és a „győzelem tudománya”.	406/II
<i>Ribakov, B. A.</i> : A Kijevi Oroszország előtörténetének új koncepciója.	1349/VI
<i>Ritter, Gerhard A.</i> : Állam és munkásság Németországban az 1848/49-es forradalom és a nemzetiszocialisták hatalomrajtása közötti időszakban.	1356/VI
<i>Ruge, Wolfgang</i> : Friedrich Ebert 1918. november 10-én.	831/IV
<i>Russel, Major J.</i> : Nemesi jövedelem, infláció és vallásháborúk Franciaországban.	1351/VI
<i>Schäfer, Peter</i> : Az USA polgári pártjainak és polgári pártrendszerének történetéhez 1917–1945.	630/II
<i>Scott, Donald M.</i> : A nyilvános előadások rendszerének és közönségének alakítása a 19. századi Amerikában.	825/IV
<i>Simecek, Zdenek</i> : Az újságok elterjedése a cseh tartományokban a 17. században és a 18. század kezdetén.	405/II
<i>Skowronek, Jerzy</i> : A „forradalom” modellje a kelet-közép-európai politikai gondolkodásban a napóleoni időkben.	1143/V
<i>Spierski, Zdzislaw</i> : A Jagelló-szövetség a XV. század végéig.	1137/V
<i>Treadgold, Warren T.</i> : A bizánci tudomány és a bizánci állam megújulása.	176/I
<i>Udalcova, Z. V.</i> – <i>Sapov, Ja. N.</i> – <i>Gutnova, Ja. V.</i> – <i>Novoszelcev, A. P.</i> : Az Orosz állam – mint a civilizációk találkozásának színtere.	1135/V
<i>Van Astyne, R. W.</i> : A Panama-csatorna: a „birodalmi mámor” klasszikus esete.	414/II
<i>Williams, Walter L.</i> : Az USA indián politikája és a Fülöp-szigetek annexiója.	412/II
<i>Winkler, Heinrich A.</i> : A baloldaltól a jobboldali nacionalizmusig. A német liberalizmus és az 1878/79-es válság.	627/II
<i>Zevelev, A. I.</i> – <i>Naumov, V. P.</i> : A historiográfiai tény: értékelésének és elemzésének kritériumai.	420/II

KRÓNIKA

A Magyar Könyvtárosok Egyesülete levéltáros szekciójának megalakulásáról.	1147/V
A Magyar Történelmi Társulat hírei.	1370/VI
Elekes Lajos 1914–1982 (<i>Rottler Ferenc</i>).	1368/VI
Kemény G. Gábor 1915–1981 (<i>Niederhauser Emil</i>).	187/I
Paulinyi Oszkár 1899–1982 (<i>Heckenast Gusztáv</i>).	1366/VI
Perényi József 1915–1981 (<i>Palotás Emil</i>).	189/I
Ruzsás Lajos 1914–1981 (<i>T. Mérey Klára</i>).	186/I

BIBLIOGRÁFIA

(Összeállította: Rozsnyói Ágnes és Sz. Gyivicsán Mária).	1376/VI
--	---------

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ŪRI UTCA 51-53.
116. ÉVFOLYAM 1982. I. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Bálint Csanád</i> : Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése . . .	3
<i>Makk Ferenc</i> : III. Béla és Bizánc	33

KÖZLEMÉNYEK

<i>Herényi István</i> : A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői	62
<i>Szvák Gyula</i> : IV. Iván alakja az orosz történetírásban	93

FIGYELŐ

<i>Kiss József</i> : Hozzászólás Szolnok megye néprajzi atlasza történeti bevezetőjéhez	123
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Dimitar Angelov</i> : Obstesztvo i obstesztvena miszal v srednokovna Balgarija (IX-XIV v.) (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	152
<i>Fügedi Erik</i> : Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon	
<i>Engel Pál</i> : Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387-1437). (Ism.: <i>Csorba Csaba</i>)	153
<i>W. E. Maier</i> : Gyerevnya i gorod v Germanii v XIV-XVI. vv. (Ism.: <i>Tagányi Zoltán</i>)	157
<i>Sz. D. Szkazkin</i> : A parasztság a középkori Nyugat-Európában (Ism.: <i>Papp Imre</i>)	159
<i>Zay Ferenc</i> : Az Lándorfejrvár elveszésének oka e vót és így esött. (Ism.: <i>Bessenyei József</i>)	161

<i>Simon Proxenus a Sudetis: Commentarii de itinere Francogallico</i> (Ism.: <i>Fügedi Erik</i>)	164
Die Korrespondenz Ferdinands I. Bd. III. Familienkorrespondenz 1531 und 1532. (Ism.: <i>Hermann Zsuzsanna</i>)	165
<i>Kiss József: A Jászkun Kerület parasztsága a Német lovagrend földesúri hatósága idején (1702–1731)</i> (Ism.: <i>Sándor László</i>)	167
Szőreg és népe (Ism.: <i>Kövér Lajos</i>)	169
<i>Hahn István: Istenek és népek. Gecse Gusztáv: Vallástörténet</i> (Ism.: <i>Hont Iván</i>)	170

FOLYÓIRATSZEMLE

William McKee Evans: Kanaán földjétől Guinea földjéig. „Kham fiainak” különös Odüsszeája 175 – *Warren T. Treadgold: A bizánci tudomány és a bizánci állam megújulása 176* – *Barbara Krzemieńska-Dušan Treštitik: A korai középkori közép-európai államok gazdasági alapjai (Csehország, Lengyelország és Magyarország a 10–11. században) 177.* – *J. Janáček: A cseh állam és Európa a 13. században 178* – *Stanislaw Grzybowski: Az 1573-i varsói konföderációs törvény és Európa vallási türelmi rendeletei 179* – *Mercedes López-Baralt: Guamán Poma de Ayala és a memória művészete egy 17. századi illusztrált krónikában 180* – *A. N. Bogoljubov: Az orosz tudomány a 18. században 182* – *James C. Klotter: A „Fekete Dél” és a „Fehér Appalache” vidéke 183* – *M. Greiffenhagen: A németországi konzervativizmus dilemmája 185.*

KRÓNKA

Rúzsás Lajos	1914–1981 (<i>T. Mérey Klára</i>)	186
Kemény G. Gábor	1915–1981 (<i>Niederhauser Emil</i>)	187
Perényi József	1915–1981 (<i>Palotás Emil</i>)	189
Beszámoló (<i>Pajkossy Gábor</i>)		190

Bálint Csanád

AZ EURÓPAI DIRHEM-FORGALOM NÉHÁNY KÉRDÉSE

Köztudott, hogy több kelet- és észak-európai ország területén fordulnak elő a 8–11. sz.-ban vert arab dirhemek. E jelenség kutatása nem kevesebb, mint három évszázadra tekint vissza; vizsgálták már numizmatikai, régészeti és kisebb részben gazdaságtörténeti szempontból. Számos olyan részletkérdés vetődött föl, melyek mindegyikének már önmagában is tekintélyes mennyiségű és sokféle ágazó szakirodalma van. Mindez messze nem érdektelen a magyar tudomány számára sem, hiszen a honfoglalás kori sírokban is találtak arab pénzeket.¹ Számuk azonban — s ez az egész kérdéskör egyik magva — eltöprül a tőlünk északkeletre előkerülteké mellett. A Kárpát-medencében kizárólag a magyarok által megszállt földeken találhatóak, s innen mindössze alig félszáz darabról meg egyetlen dirhem-kincsről tudunk. Ezzel szemben egyedül Gotland szigetén — területe nem sokkal nagyobb egy mai magyar megyénél — több mint 40 ezer db került elő, és sok kelet- és észak-európai kincs súlya gyakran eléri a félkilót vagy annak többszörösét. E körülmények különösek tűnhetnek, hiszen jól ismertek az ősmagyaroknak s a honfoglalóknak az arab kereskedelemmel való kapcsolatai. Ha azonban körülnézünk északi szomszédainknál, akkor kiderül, hogy ott is hasonló a helyzet; hiteles források szólnak a csehek, morvák, Krakkó környéki lengyelek részvételéről a keleti kereskedelemben, de a középső pénzletek náluk is ugyanilyen ritkának számítanak. Az európai dirhem-forgalommal túlnyomórészt a skandináviai, baltikumi, lengyel és orosz stb. kutatók foglalkoztak — ez az ottani leletek nagy száma miatt természetes is. Felvetődik azonban a gondolat, hogy az arabokkal kereskedő népek földjén tapasztalható dirhem-hiány nem ugyanazon probléma másik oldalát jelenti-e, azaz hogy a dirhemek tömeges előkerülése okát a dirhemek szembetűnő hiányának okával együtt lenne érdemes kutatni.

Jelen cikk nem egyéb, mint figyelemfelkeltés ezen — az eddignél szélesebben kifejtett — együttműködés szükségességére. Ennek során megpróbál néhány, az európai dirhem-forgalom vizsgálatában elért eredményt összefoglalni, s egy-két esetben kísérletet tesz különféle szakterületek szempontjainak szembesítésére, netán egyeztetésére. Ez utóbbira vállalkozni nem hálás dolog, mivel a nemzetközi kutatás erős szakosodása és megosztottsága miatt ugyanazon tény vagy nézet megemlítése többek előtt közhelyi ismétlésének minősülhet, míg másutt egy országosan követett koncepcióval áll szöges

¹L. Huszár: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken. Acta Arch. Hung. 5 (1954) 61–109; az azóta előkerült leletek említése: Sárospatak és Szomód (Bartha A.: A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest, 1968, 154–155), Kistokaj (Régészeti Füzetek 19[1972]68.), Popinci, Jugoszlávia (S. Nagy: Dombó. Újvidék 1974, 7.).

ellentétben. Az európai dirhem-forgalom minden szempontot felölelő feldolgozására még csak nem is gondolhattam. Nem egyedül a felkészületlenségem, s nem is az e kérdéssel kapcsolatban megjelent sok és híres tanulmány ellentmondásai, problémái tartottak vissza ettől, hanem az a meggyőződésem, hogy a dirhem-forgalom lényegét nem lehet az egész korabeli európai pénzforgalomtól, sőt magától a koraközépkori gazdasági élet jellegétől és struktúrájától különválasztva megoldani.

1. Látszólag legkönnyebben a *dirhem-forgalom kora* állapítható meg, mivel az arab gyakorlat szerint a pénzeken a kibocsátó uralkodó neve és különféle, vallási tartalmú feliratok mellett legtöbbször feltüntették a verési évet (és helyet) is.² Ez rendkívül fontos támpontot nyújt a kincsek, sírleletek kora (és származása) meghatározásához – nagyon valószínű, hogy jóval közelebbit, mint a néha több évtizedig uralkodó, s pénzeiken a verési évet nem jelöltető bizánci császárok pénzei esetében. Segítségükkel messzemenő következtetéseket azonban már kockázatos tenni. Ismeretlen ui. a döntő mozzanat, a numizmatika és a régészet egyik alapkérdése: mekkora volt a pénz kibocsátása és földbe kerülése közt eltelt idő. A nemzetközi kutatás – egyfajta hallgatólagos megegyezéssel – átlag egy-két évtizedre becsüli ezt³, de megbízhatóan meghatározni aligha lehetséges, ha csak nem állnak fenn egyéb, különlegesen kedvező keltezési körülmények. Ráadásul több olyan esetet is számon tartanak, melynél biztosan minimum fél évszázadot tett ki ez az idő. (Korszakunkban és a vizsgált területen a legszélsőségesebb példát nyilván az az észtországi lelet jelenti, melyben egy 781/2-ben vert dirhem 12. sz.-i pénzekkel együtt látott napvilágot).⁴ A viszonylag legjobb keltezési lehetőség nem is a sírleleteknél, hanem azon kincseknél kínálkozik, melyekben a pénzek egy többé-kevésbé szűkebb időszakot intenzíven képviselnek.⁵ Ilyen esetekben valóban nagy valószínűséggel sejthető, hogy a leletben levő, legutolsó kibocsátású pénz („zárópénz”) közel állhat az elásás időpontjához. Ezek tehát azon adottságok, melyek között lehetséges – de az előrelépés érdekében szükséges is – a kelet- és észak-európai dirhemleletek időrendjének vizsgálata.

² A koraközépkori arab pénzek összefoglalásai: *A. Markov*: Topografija vosztocsnih monet (szaszanidszkih i kuficseszkih) Szankt Peterburg, 1910; *J. Walker*: A Catalogue of the Arab-Byzantine and Postreform Umayyad Coins. London, 1956; *G. C. Miles*: Dinār. The Encyclopedia of Islam. II. Leiden–London, 1965, 297–299; *Ua.*: Dirham. *Uo.* 319–320.

³ Vannak az általában megszokottól eltérő becslések is: *P. H. Sawyer*: The Age of the Vikings. London, 1962, 102. alig több mint 3 évvel számol; *V. L. Janin* átlag 13 évet (*V. P. Darkevics*: Hudozsesztvennij metall Vosztoka. Moszkva 1976. 148. nyomán), míg *St. Suchodolski* a lengyelországi kincsek nagy részénél átlag 40 évet feltételez (Bemerkungen zu den Handelsbeziehungen im Lichte der numismatischen Quellen. In: Der Handel zwischen Ostsee, arabischen Ländern und Byzanz als Urbanisationsfaktor im frühen Mittelalter. Zeitschrift für Archäologie 12 [1978] 262. – Az idézett folyóiratszám a továbbiakban: *Handel.*) A probléma kitűnő módszertani feldolgoása: *St. Suchodolski*: Durée de la circulation monétaire dans le Haut Moyen Age. Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. 2. Bratislava, 1980, 211–229.

⁴ *A. A. Bykov*: Three Notes on Islamic Coins from Hoard in Soviet Union. In: Studies in Honour of G. C. Miles. Beirut, 1974. 206. – A „világrekordot” egyébként valószínűleg a Han és T'ang dinasztia pénzei tartják, melyek egészen a múlt század végéig voltak „forgalomban” Kínában, ld. La Route de la soie. Catalogue du Musée Guimet. Paris, 1976, 44.

⁵ *R. Kiersnowski*: Coin Finds and the Problem of Money Hoarding in Early Medieval Poland. Wiadomości Numismatyczne 5 (1961) 36 (továbbiakban: *Kiersnowski* 1961.); *Bálint Cs.*: A magyar őstörténet és honfoglaláskor pénztörténeti vonatkozásai. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk.: *Hajdu P.*–*Kristó Gy.*–*Róna-Tas A.* Budapest, 1980, 268.

Első pillantásra úgy tűnik, mintha a dirhem-forgalom már kevéssel az önálló arab pénzverés kezdete (691)⁶ után megindult volna Európa felé, hiszen pl. a Kalifátustól meglehetősen távol eső Gotlandon 7. sz.-i veretűeket is találtak.⁷ A közelmúltig ez eléggé elterjedt felfogás volt. A lengyelországi, majd skandináviai kincsleletek beható vizsgálata azonban rámutatott: még a legkorábbi arab pénzek is mind csak a 9. sz.-ban kerültek ott földre.⁸ (Más, a sztyeppei történelem szempontjából roppant fontos mozzanatra – Kazária döntő szerepe – világít rá az a körülmény, hogy még a hagyományos módszerrel [a zárópéncz kibocsátásához hozzáadott hosszabb-rövidebb idő] végzett keltezés esetén is Kelet- és Észak-Európában mindenütt a 9. sz.-ban ugrik meg számottevően a keleti eredetű pénzleletek s az azokból összeállított kincsek száma, mely aztán a 10. sz. első felében éri el a tetőpontot.)⁹ A dirhemek Európába való beáramlása legintenzívebb periódusának egybehangzóan a 9–10. sz.-ot jelöli meg a kutatás. (Finomításra, ellenőrzésre vár az a részben elfeledett, részben elvetett nézet, mely szerint kizárólag ekkor voltak forgalomban a kontinensünkön.¹⁰) Az általánosan elterjedt felfogás szerint a leletek számának rohamos csökkenése 960 körül kezdődik meg; ettől kezdve egyre kevesebb van belőlük, előbb Skandináviában, majd Lengyelország területén – Magyarországon ez időben tűnnek el –, míg a 11. sz. közepére már Oroszország földjén is ritkaság számba mennek.¹¹ Érdekes, hogy ezen földrajzi tekintetben fokozatos visszahúzóds képével szemben az említett tájegységek nagyobb leleteinél a zárópénzek a dirhem-forgalom megszűnésének meglepően egységes időpontját mutatják (Skandinávia 1012/3; Oroszország 1014/5; Lengyelország és Pomeránia 1011).¹²

Itt kell kitérni arra, hogy egy ma is fel-felbukkanó felfogás és még mindig nem kiveszett keltezési gyakorlat következtében néhányan úgy gondolták, hogy a koraközép-

⁶ A kérdés összefoglalása: *Ph. Grierson: The Monetary Reform of 'Abd el-Malik. Journal of Economic and Social History of Orient 3 (1960) 241–264.*

⁷ *U. Linder-Welin: The First Arrival of Oriental Coins in Scandinavia and the Inception of the Viking Age in Sweden. Tornvånen (1974) 22–29.*

⁸ *R. Kiersnowski: Piediadz kruszcowy w Polsce wczesnosredniowiecznej. Warszawa 1960, 495 (továbbiak: Kiersnowski, 1960); J. Callmer: Oriental Coins and the Beginning of the Viking Period. Tornvånen 71 (1976) 175–184.*

⁹ *Kiersnowski 1960. 495–496; Bykov: i. m. 30; Callmer: i. m. 180–181; J. Selirand: Über die Rolle des orientalischen Silbers in den Handelsbeziehungen der Bevölkerung Eastlands. Handel 246.*

¹⁰ *R. R. Faszmer: Ob izdaniij novoj topografii nahodok kuficseszkih monet v Vosztocnoj Evrope. Izvestija AN SzSzSzR. Otdelenie Obscsesztvennih Nauk, 1933, 475–476; Sawyer: i. m. 85; E. A. Mugurevics: Vosztocsnaja Latvija i szoszednie zemli v X–XIII vv. Riga, 1963, 24. – Megerősíti ezt, hogy a közép-ázsiai eredetű mérlegek és súlyok Észak-Európában (szintén) 870–880 körül jelentkeztek, és kb. 150 évig voltak ott forgalomban. ld. *H. Steuer: Geldgeschäfte und Hoheitsrechte im Vergleich zwischen Ostseeländern und islamischer Welt. Handel 254. – Másként: V. L. Janin: Denezsno-veszovie szisztemü russzkogo srednyevkovja. Moszkva, 1956, 82–84; N. F. Kotlar: Obrót arabichk dirhemów na terytorium Ukrainy. Wiad. Num. 14 (1970) 22.**

¹¹ *N. Bauer: Die russischen Funde abendländischer Münzen des 11. und 12. Jhd. II. Zeitschrift für Numismatik 40 (1930) 196 (továbbiakban: Bauer 1930.); H. Gebhardt: Münzfunde als Quellen der Wirtschafts- und Kulturgeschichte im 10. und 11. Jahrhundert. Deutsches Jahrbuch für Numismatik 1 (1938) 169; R. P. Blake: The Circulation of Silver in the Moslem East down to the Mongol Epoch. The Harvard Journal of Asiatic Studies 2 (1937) 291; Darkevics i. m. 149.*

¹² *F. Kluge: Bemerkungen zur Struktur der Funde europäischer Münzen des 10. und 11. Jahrhunderts im Ostseegebiet. Handel 182, G. Hatz: Handel und Verkehr zwischen dem Deutschen Reich und Schweden in der späten Wikingerzeit. Lund 1974, 21 (továbbiakban: Hatz 1974.).*

korban a közép-ázsiai pénzek közül nem a dirhemek jutottak el először Európába. Több sár- és kincsleletben találtak ui. *szászánida pénzt*. (Ehhez tegyük még hozzá, – hogy – különösen a Káma vidéken – sok, szászánida uralkodót ábrázoló ezüsttál, csésze is előkerült).¹³ Mindez még a hagyományos keltezési módszer legszigorúbbnak tűnő alkalmazásával is (a kibocsátástól, illetve készüléstől nem néhány évtized, hanem annál hosszabb idő elteltét feltételezve) látszólag egyértelművé tette: Európa ezen részei és Közép-Ázsia között valójában már a 3–4. sz.-ban intenzív kereskedelmi kapcsolat állt fenn.¹⁴ Ezzel szemben kezd kiderülni, hogy önálló, a szászánida korral egyidőben elásott kincs Európában nincsen, s hogy a drachmák mindig a dirhemekkel együtt fordulnak elő.¹⁵ Ez persze jelenthetne még pusztán annyit, hogy az efféle értékek elrejtése csak a későbbi századokban lett elterjedtebb, s ugyanakkor azt sem zárná ki, hogy az iráni pénzek és ezüsttárgyak tényleg nem a készítésüket közvetlenül követő időben kerültek légyen Európába. Az viszont legalábbis elgondolkoztató ezzel kapcsolatban, hogy 1) a megnyugtató módon keltezhető leletegyüttesek és temetőik esetében a szóban forgó pénzek mindig a későbbre, általában a 8.–9. sz.-ra datáltakban láttak napvilágot. 2) az ezüsttárgyak némelyikénél igazolható, hogy azok szintén csak az utóbb említett időszakban juthattak el a Káma vidékére.¹⁶ Végezetül – e problémát szerintem lezárva – újból a nagy tömeget kitevő skandináviai dirhem-leletek gondos elemzéséhez érdemes fordulnunk. Mint említettem, e munka kimutatta, hogy arrafelé legfeljebb egyetlen, közép-ázsiai veretű pénzket tartalmazó kincset áshattak el a 8. sz. végén, míg az összes többi a 9. sz.-ban, s annál később. Mivel a szászánida pénzek számaránya szembeötlően magas a skandináviai kincsekben, immár világosabban láthatunk az odakerülésük kora ügyében is.

A szászánida pénzek százalékos aránya a 9. sz.-i skandináviai kincsekben (J. Callmer nyomán¹⁷):

9. sz. első negyede	56 %
9. sz. második negyede	56%
9. sz. harmadik negyede	24%
9. sz. negyedik negyede	33%

¹³ A szászánida pénzek és az ún. „keleti ezüst” összefoglalásai: *W. H. Valentine*: Sassanian Coins. London 1921; *R. Göbl*: Sassanidische Numismatik. Braunschweig, 1968; *Darkevic*: i. m.; *B. I. Marsak*: Szogdijszkoe szerebro. Moszkva, 1971.

¹⁴ *Pl. Markov*: i. m. ii, *Blake*: i. m. 299; habozik *I. G. Spassky*: The Russian Monetary System. Chicago 1967. 46–47.

¹⁵ *N. Bauer*: rec.: P. Ljubomirov... Zeitschrift für Slawische Philologie 3 (1926) 266 (továbbiakban: *Bauer* 1926); *V. V. Kropotkin*: Kladi vizantijaszkijh monet na territorii SzSzsZR. Arheologija SzSzsZR E4–4, Moszkva 1962, 84–85. – A koraközépkori közép-európai „pénzforgalom” jellemzéséhez még egy adalék: Lengyelországban és Magyarországon egyaránt a 10. sz-i leletekben fordulnak elő a 9. sz.-i karoling pénzek (vö. *T. Kiersnowska*: Monnaies carolingiennes sur les terres slaves. Wiad. Num. 5 [1961] 90, 92; *Huszár*: i. m.). A kalandozó magyarokról *Liudprand* elmondja, hogy nem korabeli, hanem régebbi pénzeket kaptak, ill. fogadtak el sarcként. Egyebekkel igazolható, hogy a kalandozókat a pénzeknek nemesfém tartalma érdekelte, vö. *Bálint Cs.*: Süd-Ungarn im X. Jahrhundert. Budapest, sajtó alatt.

¹⁶ *Darkevic*: i. m. 147; *Lescsenko, V. Ju.*: Iszpolzovanija vosztočsnogo szerebra na Urale. In: *Darkevic*: i. m. 186–188; *B. I. Marsak*: Obzor diszkusszii na szimpoziume. Kratkije Szobscs. Inszt. Arheologii 158 (1979) 123., *V. B. Kovalevszkaja–Ju. A. Kraszov*: rec.: I. Erdélyi, E. Ojtozi, W. Gening: Das Gräberfeld von Newolin. Szov. Arh. 1973. 2. 282–284.

¹⁷ *Callmer*: i. m. 180.

Nincs alapos okunk kételkedni abban, hogy e helyzet ne lett volna megközelítően azonos másutt is. Így e kis táblázatból a régészet számára szerintem az következik, hogy a drachmák megnyugtató módon aligha használhatók föl a kelet- és észak-európai leleteknek a 3.–4. sz.-ra való keltezésére. A bennünket most most konkrétan érdeklő kérdés szempontjából pedig mindez azt jelenti, hogy a százanidák pénzei valóban minden valószínűség szerint a dirhemekkel együtt és egyidőben¹⁸ kerültek Európába.

A dirhemek Európába özönlése leállt az ezredforduló táján – ennek részletezése nem tartozik bele jelen témakörbe. Okáról gyakran esik szó, s e tekintetben semmi vita nincs a szakirodalomban. Röviden csak annyit róla, hogy a közép-ázsiai pénzek szállításához részben kedvezőtlené váltak a politikai viszonyok (a kijevi Szvjatoszláv megszűntette a volgai bolgárok, majd a kazárok uralmát, akik az arabok egész európai kereskedelmét irányították és továbbították), továbbá az Európa és a Kalifátus közé újonnan betelepült népek nem vállalták a közvetítő szerepét, de még csak nem is támogatták e kapcsolatokat (a sztyeppére Közép-Ázsiában a szeldzsukok, a Volgától nyugatra a kunok nyomultak be). A lényeges változás azonban magában a Kalifátusban ment végbe. Az Európával folytatott kereskedelemben döntő szerepet játszó szamanida dinasztia hatalmát ui. a 10. sz. legvégén megdöntötték a ghaznavidák, s az utóbbiak érdeklődése az elkövetkezőkben inkább Ázsia felé irányult. Ezenkívül a híres közép-ázsiai bányák az „ezüstláz” következtében, ill. elmúltával bezárultak; végezetül a rendelkezésre álló nemesfém-mennyiség egy részét immár a Kalifátus belső forgalma igényelte.¹⁹

2. A pénzekben feltüntetett városnevek egyértelműen jelzik a *dirhemek származási helyét*. Ezek összetétele igen világos képet tár elénk. A Szovjetunió európai felében találtaknak nagy része, a lengyelországiaknak kb. 60%-a, skandináviaiaknak mintegy 90%-a a Kalifátus szamanida tartományában készült.²⁰ (Hasonló megoszlást enged sejteni a kisszámú magyarországi dirhem-anyag verdehely szerinti megoszlása is.²¹) Következésként az európai dirhem-forgalom túlnyomó hányada valamennyi területen, valamennyi népnél egységesen a szamanidákkal bonyolódott le.²²

¹⁸ Ld. 15. 16. j.

¹⁹ Pl. *Markov*: i. m. ii–iii; *Blake*: i. m. 309–310; *J. A. Davidovics*: Iz oblasztyi denezsnogo obrascenija v Szrednej Azii XI–XII vv. Numizmatika is Epigrafika 1960. 115–117; *M. Dekówna*: Stan badań nad górnictwa srebra i tzw. krzyzysem srebra w Azji środkowej. Archaeologia Polski 16 (1971) 483–502. – Tévedés egyébként, hogy a besenyők megjelenése a 10. sz. elején a dél-orosz sztyeppéken megszakította volna az erdős sztyeppén lakó szlávok és az arabok közti kapcsolatokat (ld. *I. I. Ljapuskina*: Szlavjane Vosztocnoj Evropi nakanune obrazovanija drevnerusszkogo goszudarsztva. Materili i issledovanija po arheologii 152 [1968] 152–153.), hiszen az erdős sztyeppetől északra köztudottan szép számban vannak dirhem- és egyéb közép-ázsiai eredetű leletek.

²⁰ *Blake*: i. m. 294–295; *Darkevics*: i. m. 149; *T. Lewicki*: Le commerce des Samanides avec l'Europe orientale et centrale à la lumière des trésors de monnaies coufiques. In: *Studies Miles* 232 (továbbiakban: *Lewicki* 1974); *U. S. Linder-Welin*: Spanish-Umayyad Coins Found in Scandinavia. Numismatiska meddelanden 30 (1966) 15; *Cl. Cahen*: Quelques problèmes concernant l'expansion économique musulmane au Haut Moyen âge. Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo. Spoleto, 1965, I. 408.

²¹ *Bartha*: i. m. 154. nyomán

²² Már *G. Jacob* felhívta a figyelmet a szamanidák kiemelkedő kereskedelmi szerepére. Der nordisch-baltische Handel der Araber im Mittelalter. Leipzig, 1887, 46, 98–99.; ld. még *Lewicki* 1974. 220. Kétségbe vonja mindezt *Bauer* 1926. 266–267.

3. Jóval nehezebb és bonyolultabb kérdés, hogy mekkora lehetett a *dirhem-forgalom értékvoluméne*. A sokszor több száz, ezer darabokat is kitevő kincsekről (legnagyobbak: Szovjetunióban Veliki luki: kb. 100 kg, Murom: kb. 40 kg Lengyelországban Dzierznycza: 15 kg, Piaski-Dramino: 11,5 kg)²³ a szakirodalom nagy része úgy véli, hogy magas értékük folytán ezek csakis a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tulajdonában állhattak.²⁴ (A rablásból való esetleges származtatásukkal, vagy hogy kereskedők lettek volna a birtokosaik, majd alább foglalkozom). A keleti szláv és baltikumi osztályviszonyok társadalomtörténeti elemzésén kívül ez a benyomás alakulhatna ki akkor is, ha pusztán a dirhemek hazájában uralkodó ár- és bérvizonyokat néznénk. Ott ui. már az Európában közönséges számba menő, néhány száz darabból álló leletek is tisztas értéket képviselhettek volna: pl. 25 dirhem volt egy házaspár egész havi szerény megélhetése, 1 dirhem pedig egy tyúk, vagy 2–3 kg hús, vagy több napra elegendő búza, vagy fél méter lenvászon ára, továbbá 5000 dirhemért Bagdadban pl. házat lehetett kapni. A mesteremberek fizetése 20–30–40–50 dirhem, a tanítóké 60–70 dirhem, a sorkatonaké 85–100 dirhem körül mozgott, s egy miniszter havi jövedelme 1200 dirhem volt.²⁵

Csakhogy még az erre vonatkozó rendkívül kisszámú, hézagos és bizonytalanul általánosítható adatainkból is látszik, hogy Kelet-Európában a dirhem vonatkozásában egészen mások voltak az értékviszonyok. Árulkodó forrásunk Ibrahim ibn Jāqub úti-beszámolója,²⁶ mely szerint 965-ben a prágai piacon 1 dirhemért 1 nyestbőrt, vagy 25 db tyúkot, vagy 75 napra elegendő búzát (= kb. fél mázsa), vagy egy lónak 100 napra való árpát (= kb. másfél mázsa)²⁷ lehetett kapni. Erre alapozódott az elterjedt felfogás: Prágában – s egész Közép- és Kelet-Európában – meglehetősen olcsóság volt, ami megmagyarázná az arabok nagy kereskedelmi érdeklődését. Ez azonban a dolgoknak mindenképpen csak egyik oldala lehetett.

Igaz, hogy Ibrahim ibn Jāqub leírásánál kb. 100 évvel korábbi a most említendő forráshely, de mégiscsak elgondolkodtató, hogy a közép-ázsiai forrásokban szereplő „Prémország” közvetlen szomszédságában lakó volgai bolgároknak 2–2,5 dirhemet adtak egy nyestbőrért az arab kereskedők (ld. Ibn Ruszta, Gardizī). Ez azt jelentené, hogy ennyivel drágább lett volna ott a prém, mint az egy évszázaddal későbbi Prágában?

²³ Sawyer: i. m. 84–85; St. Suchodolski: Skarb z Zalesia, zespót z przelomu dwóch epok. In: M. Dekówna–J. Rayman–St. Suchodolski: Wczesnosredniowieczny skarb srebrny z Zalesia. II. Wrocław 1974, 169.

²⁴ A. Gieysztor: (hozzászólás) in: Moneta e scambi nell'alto medioevo. Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. 8 (1961) 518 (e kötet a továbbiakban: Moneta); Ch. Warnke: Die Anfänge des Fernhandels in Polen. Würzburg 1964, 18; Darkevics: i. m. 150, Selirand: i. m. 249.

²⁵ E. Ashtor: Essai sur les prix et les salaires dans l'empire califien. Rivista degli Studi Orientali 36 (1961) 16–69; Cl. Cahen: rec. E. Ashtor... Revue Historique 501 (1972) 191–194; M. N. Fedorov: O pokupatyelnoj szposzobnoszti dirhema i dinara v Szrednej Azii i szopredelnüh sz neju sztrana h v IX–XII vv. Szovetszkaja Arheologija 1972. 2. 73–80.

²⁶ Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert, von G. Jacob. Berlin–Leipzig, 1927, 12–13.

²⁷ R. Kiersnowski átszámításai nyomán, ld. J. Štepková: Agio of Silver in the Commercial Relations between the Islamic East and the Northeast European Countries in the IXth–XIth Centuries. I. Międzynarodowy Kongres Archeologii Stowianskiej. VI. Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, 156–159.

Nehezen hihető. A cseh fővárosban 965-ben érvényben volt, dirhembben kifejezett árak irracionalitása még szembetűnőbb, ha az ottani búzaárakat a korabeli Egyiptomban szokásosakkal vetjük össze. Emitt ugyanazért az összegért kb. 35 kilót, azaz 30%-kal kevesebbet adtak. Márpedig az nyilvánvaló képtelenség, hogy a Kalifátus legfőbb gabona-termő országában – ahol különösen a búzatermesztés aránylag kevés munkát igényelt, és a bérek is alacsonyok voltak – a búza ennyivel drágább lett volna, mint a feltétlenül mostohább természeti viszonyokkal rendelkező Cseh-medencében!²⁸ Ibrahim ibn Jaqub adatai hitelességét sem az általa közölt árak tekintetében, sem más vonatkozásokban a szakirodalom nem vonta kétségbe. Következésként a most észrevett ellentmondás oka másutt keresendő. Úgy vélem, az arab geográfusok szórványosan följegyzett és ránk maradt 9–11. sz.-i kelet-európai ár-adatai²⁹ nem egy-egy cikk tényleges értékét, „olcsó”, vagy „drága” voltát tükrözik, melyet bizonyos dirhem-mennyiség fejezett volna ki. Ez a beállítás olyasfajta pénzforgalmat feltételezne, melyben a dirhem egy Európa-szerte fizetőszközként elfogadott „nemzetközi valuta” szerepét töltötte volna be.³⁰ De nem, az arabok ezüstpénze Európában másra kellett.

922-ben a volgai bolgároknál megfordult Ibn Fadlān szemtanúként írta ezt a ruszokról: ha egy férfinak van tízezer dirheme, egy nyakperecet készíttet a felesége részére; ha húszezer van a birtokában, akkor két nyakperecet készíttet. És minden újabb tízezernél megajándékozza a feleségét. Így található gyakran egy sor nyakperec egyesek nyakán. (82, ill. 94. §).³¹ Nem érdektelen az sem, hogy ugyanő a volgai bolgár uralkodó karjain díszként viselt dirhemeket látott (uo. 44. §). (Emlékezzünk majd erre, amikor a dirhemek gazdasági szerepéről lesz szó: ékszerként használják, ott és akkor, ahol és amikor kincsként elássák.) Forrásunkkal összhangban ugyanezt a tanulságot sugallja a régészet is. Számos eset mutatja, hogy Európa e tájain mily előszeretettel hordtak dirhemeket a nyakék gyöngyei között, vagy a ruhára varrva. Sőt, dirhem utánzására szolgáló öntőmintákat találtak Kelet és Észak-Európában,³² egyikük egyszerre szolgált dirhem és díszek öntésére.³³ Érdemes arra is figyelniük, hogy – különösen az észak-európai kincsekben³⁴ a dirhemek nem elhanyagolandó százaléka átlukasztott, vagy függesztőfüllel ellátott, de még az ép/en hagyott/ példányok is legtöbbször ékszerekkel együtt lettek elásva. Mindezekben túl ma már kézzelfoghatóan is igazolható, hogy a dirhemekben az európai népek tényleg főként annak az ezüstanyagát látták: A 10. sz.-i

²⁸ Az egyiptomi búzaárak a bizánci uralom idején a birodalomban érvényeseknek egyharmadát tették ki, ld. G. Ostrogorsky: Löhne und Preise in Byzanz. Byzantinische Zeitschrift 32 (1932) 324.

²⁹ T. Lewicki: O cenach niektórych towarów na rynkach Wschodniej Europy w IX–XI w. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej I (1953) 112–130.

³⁰ Így gondolja E. Stattler: Kontakty handlowe ludności wczesnopółnocnej z krajami arabskimi we wczesnym średniowieczu (IX–XI w.) Slavia Antiqua 13 (1966) 221–223.

³¹ Ibn Fadlan's Reisebericht, hrsg. von Z. V. Togan. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 24, 3. Leipzig, 1939, 83; A. P. Kovalevskij: Kniga Ahmeda Ibn-Fadlana o ego putyeszestvii na Volgu v 921–922 gg. Harkov, 1956, I. 141.

³² R. Vasmer: Über die Münzen der Wolga–Bulgaren. Numismatische Zeitschrift 18 (1925) 79; T. J. Arne: Funde von Gussformen für kufische Münzen und Medaillen. Ars Islamica 4(1937) 461–467.

³³ Hampel J.: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907, 266.

³⁴ R. Vasmer: Die kufischen Münzen des Fundes von Luurila, Kirchspiel Hattula. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 36 (1927) 3. 17.

cseh és haithabui pénzek, valamint svédországi ékszerek megvizsgált példányairól fém-analizisek mutatták ki, hogy azok közép-ázsiai pénzek felhasználásával készültek.³⁵ Kimutatható tehát, hogy Európa szóban forgó részein a *dirhemeket* *dísznek*, vagy egyszerűen a saját ékszereik készítéséhez *nyersanyag*nak tekintették. Minden bizonnyal ezért volt hát rájuk oly nagy igény, s Gardízi szavait felhasználva: *ezért* nem fogadtak el mást cserébe az áruikért.

Talán így válik érthetőbbé a nyestprém és a búza prágai „olcsósága”.³⁶ A fentiekből szerintem ui. az világlik ki, hogy itt a *dirhem nem pénz* szerepet töltött be, hanem voltaképpen maga is *áru* volt.³⁷ Következésképp nem egyébről, mint két árucsoport cseréjéről lenne tehát szó, melynek során a kettejük közti viszonyítási arányt – mint mindig, minden piacon – a kereslet befolyásolta döntően. Ha a prágai piac árucikkeinek „árát” az azok természetes(ebb) termelő területeinek „árviszonyaival” összehasonlítjuk, akkor abból az derül ki, hogy Prágában nem a nyestprém és a búza, meg a többi, Ibrahim ibn Jáqub által leírt árucikk volt a viszonylag „olcsóbb”, hanem az ezüsből készült dirhem volt ott a viszonylag „drágább”.³⁸ Ennek oka abban kereshető, hogy az időben Kelet-, Közép- és Észak-Európában óriási igény volt az ezüstre – s a dirhemek odaáramlása ezt elégítette ki. Az itteni piacokon mutatkozó magas „árfolyamuk” ezt a – helyiek részéről megnyilvánuló – törekvést tükrözte, amit aztán az arabok nyilván örömmel ki is használtak.

4. A *dirhem-kincsek tulajdonosaival* kapcsolatban egyidőben gyakran fölmerült az a feltételezés, hogy az elásott értékek kereskedők tulajdonában lettek volna egykoron. Jellegzetesen íróasztal mellett született elgondolás. Nem nehéz ui. rájönni, hogy a kereskedő az elrejtéssel éppenséggel a felhasználásuk lehetőségétől fosztotta volna meg magát.³⁹ Ha pedig mégis veszély esetén ásta volna földbe – ez a legelterjedtebb feltételezés –, akkor annak elmúltával természetesen újból magához vette volna azt. Mint azonban a leletek óriási tömege mutatja, nem így történt. Akkor hát ezrével ölték volna le a kereskedőket évszázadokon át? Eszerint Gotland, Öland, ahol a Kalifátusból és különféle európai országokból származó pénzek, valamint törtezüst-leletek sehol másutt nem

³⁵ A cseh pénzekről ld. *H. Preidel: Handel und Verkehr in den Sudetenländern während der zweiten Hälfte des ersten Jahrtausends n. Chr. Südostforschungen* 5(1940) 490 (továbbiakban: *Preidel* 1940); a szászországi leletekről *V. Jammer* (idézi *G. F. von Probszt: Arabisches und ungarisches Silber für Regensburg. Ostdeutsche Wissenschaft* 11 [1964] 248. 74. j.); a skandináviai leletekről *B. Arrhenius–U. S. Linde–Welin–L. Tapper: Arabisk silver och nordiska vikingasmycken. Tor* 1972–73. 151–160; a haithabu-i pénzekről ld. *H. Jankuhn: Ein Münzfund der Wikingerzeit aus Steinfeld, Kreis Schleswig. Offa* 11 (1952) 97.

³⁶ *Preidel* 1940. 490; *Štepková: i. m.* 157; *T. Lalik: La circulation des métaux précieux en Pologne du Xe au XIIe s. Acta Poloniae Historica* 18 (1968) 135. fordítva gondolkodnak; szerintük *ezért* az olcsósáért áramlott ide az arab ezüst.

³⁷ Már *J. Karabacek* így látta ezt, a volgai bolgárookra vonatkoztatva (*J. K.: Spanish–arabisch–deutsche Nachprägungen für Polen. Numismatische Zeitschrift* 1 [1869] 138.).

³⁸ *Lalik: i. m.* 133–134 és – Észtorozágra vonatkoztatva – *Selirand: i. m.* 249. hasonló gondolatot fejt ki. Az előbbi szerint az Elbától keletre a nyugatiak ezüst dénárjai nagyobb vásárlóerejűek voltak, mint nyugaton, sőt Lengyelországban még többet értek volna, mint Csehországban. *Selirand* további következtetésével (vö. *i. m.* 23. j.) nem tudok egyetérteni.

³⁹ *Kiersnowski* 1961. 38; a kutatástörténetet, különös tekintettel a kincsek birtokosaira és 19. sz-i orosz numizmaták nézeteire ld. *V. M. Potin: Nahodki zapadnoevropejszkih monet na territorii Drevnyj Kuzszi i drevnyerusszkie poszelenyija. Numizmatika i Epigrafika* 3. 1962. 183–189.

tapasztalható gyakoriságban láttak napvilágot⁴⁰ – ezek lettek volna Európában a messze legveszélyesebb tájak? E beállítás persze tarthatatlan. Egyrészt a kereskedőkre valamely vidéken ily gyakran leselkedő – és be is teljesülő – veszélynek híre megy, s akkor természetesen maga a kereskedelem is egyhamar leáll. Másrészt a skandináviai, lengyel és baltikumi földből előbukkant leletegyüttesek ritkán és jobbára csak a 10. sz. közepéig tartalmaznak kizárólag arab pénzeket; az utóbbiak mellett nem ritkák – a 11. sz.-ban már szinte kizárólagosak – a német, angolszász, cseh, magyar stb. uralkodók veretei.⁴¹ Márpedig *ilyen nagy számban* akár hivatásos, akár pedig szerteágazó nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező alkalmi kereskedőt Európa dirhem-kincsekkel jellemzett tájain, s ebben az időben, gazdaságtörténeti szempontból nem könnyű elképzelnünk. E nehézséget Skandinávia esetére vonatkoztatva mégis el tudták háritani, ami egyben a kereskedő-teória helytálló volta mellett is szólna. A kincsekkel kapcsolatban a 17. sz. végén egy svéd tanulmányban látott először napvilágot az a – különféle formában máig élő – gondolat, hogy azok részben kereskedelem, részben rablás gyümölcsei, s háborús körülmények miatt kerültek a földre.⁴² A kereskedelem és rablás összefonódása a normannok esetében általánosan elfogadott a szakirodalomban.⁴³ Az északiaknál parasztkereskedőknek (Bauerkaufmann) nevezik azokat, akik kis gazdaságuk mellett – vagy éppen azt megalapozandó – elmentek egy-két hadi vállalkozásra. Írásos források tanúsága, meggyőző gazdaságtörténeti elemzés révén látszólag sikerült is valószínűsíteni, hogy a Svédországban talált, különféle eredetű pénzek a parasztkereskedők tulajdonában voltak.⁴⁴ Nincs is semmilyen adatunk, ami e megállapítás skandináviai érvénye ellen szólna. Problémát egyedül az jelent, hogy hasonló kincsek – ugyanilyen nagy számban és vegyes összetételben – másutt is előfordulnak, mégpedig olyan tájakon, ahol 1) normannok jelenlétével nem számolhatunk,⁴⁵ 2) nincs kellő alap a parasztkereskedőkéhez hasonló társadalmi réteg léte feltételezéséhez. Végül pedig ha már megszerezték az északi parasztkereskedők ezt a vagyont, akkor miért rejtették el örökre? Ezért úgy látom, hogy az említett beállítás

⁴⁰Összesen 93 560 db, ebből 40 500 db arab, 38 500 db német, cseh, magyar (a német pénzek száma Skandináviában azóta elérte a százazret, ld. Kluge: i. m. 184.), 21 000 db angol ír, 1200 db dán, 125 db svéd pénz. Minderre ld. M. Stenberger: Die Schätzfunde Gotlands. I. Lund 1947, 247.

⁴¹Pl. Stenberger i. m.; Kiernowski 1961. 494.

⁴²Hatz 1974. 144.

⁴³E. Oxenstierna: Die Wikinger. Stuttgart, 1959, 7–14; A. Ja. Gurevics: Pohodü vikingov. Moszkva, 1966, 57; H. R. E. Davidson: The Viking Road to Byzantium. London, 1976, 109; Darkevics i. m. 16.

⁴⁴Hatz 1974. 157.

⁴⁵E nehézséget próbálja elhárítani az a – szovjet irodalomban határozottan elvetett – elgondolás, mely az arabokkal folytatott kereskedelem nagy részét a ruszoknak tulajdonítja, akik aztán az ezüstöt a baltikumiaknak és az északnyugati szlávoknak továbbították, az utóbbiak által termelt élelmiszerek ellenében, vö. F. Kmietowicz: The Routes of the Influence of Arabic Silver to the Southern Coast of the Baltic and the Ethnical Appartenance of its Carriers. Wiad. Num. 12 (1968) 85–86; V. M. Potin: Nekotorüe voproszi trgovnej Ruszi po numizmaticzeszkim dannim. Vesztnik Isztorii Mirovoj Kulturü 1961. 4. 67–70 (továbbiakban: Potin 1961); Itt említendő egy érdekes megfigyelés, mely a gotlandi kincsek összetétele alapján azt feltételezi, hogy az angol, ír és arab pénzek több, kisebb részletben jutottak el utolsó tulajdonosaikhoz, míg a német pénzeket egyszerre, nagy tömegben vitték be, ld. F. Herschend: Om vad silvermynt fran Gotlands vikingatid kan vara uttruck för – en idéartikel. Fornvännen 74 (1979) 217–227; aminek nagy jelentőséget lehet az északi kereskedelem társadalmi jellege kérdésében.

nem látszik alkalmasnak az észak- és kelet-európai koraközépkori kincs-elrejtések indítékának egyetemes érvényű megvitatására.

Egyébként az a körülmény, hogy pl. egyszerű lakóházakban, meg hogy mindig helyi típusú fazekakba rejtették el a szóban forgó értékeket,⁴⁶ szintén az idegen kereskedő teória ellen szól. Kétségtelen, hogy a dirhem-kincsek egy része valóban az orosz és lengyel állam jövődő központjai és fontos városok körül sűrűsödik.⁴⁷ Ez az egybeesés azonban még nem jelenti kényszerítő erővel a kettő közti okszerű összefüggést. Ugyanilyen kincsek köztudottan gyakoriak más kelet- és észak-európai népek földjén is, ott viszont nem mindig a politikai gócpontok körül csoportosulnak. Sőt, éppenséggel ritkák az ó-orosz főváros, Kijev és a lengyeleknél fontos szerepet betöltő Krakko körül.

Ha utána számolunk, kiderül: nem is kellett nagyon tehetősnek lenni ahhoz, hogy Európa dirhemet igénylő tájain valaki egy kisebb kincsrevalót mondhasson magáénak. Szükségtelen Ibn Fadlān idézett számadatát készpénznek venni,⁴⁸ már anélkül is kézenfekvő, hogy egy-kétszáz dirhem anyaga biztosan szükségeltetett egy torques elkészítéséhez. Ez utóbbi dísz viszont oly nagy számban fordul elő a finn, keleti szláv, balti és skandináv népek sírjaiban, hogy valamennyi viselőjük aligha tartozhatott a törzsi-nemzetiségi arisztokráciához (mint ez gyakran fölmerül a dirhem-kincsekkel kapcsolatban). Az sem hangzik hihetően, hogy a (részben) közép-ázsiai ezüsből készült ékszerleletek mennyisége, a dirhem-kincsek sűrűsége és tömege arányában Európa e tájain ennyi és ilyen gazdag ember élt volna. Sőt, ezzel ellenkezőleg: ha egy nyest ára pl. a volgai bolgároknál 2–2,5 dirhem volt, akkor pl. egy vadász akár egy év alatt könnyen összeremthetett magának egy kisebb kincsre-valót. (A cobolyért, hermelinért, fekete rókaért nyilván sokkal többet kaphattak, ha azok prémje 100. ill. 250 dirhemet, ill. 100 dinárt ért a közép-ázsiai piacokon⁴⁹). A prémvadászat mellett a meggazdagodásnak még egy másik, könnyű és a kora-középkorban szélesben gyakorolt módja lehetett a rabszolga-kereskedelem.⁵⁰ Ha valaki eladott egy embert, akkor már annak az egynek ára is könnyen kitehetett egy kisebb kincset – márpedig a szláv származású rabszolgákkal való kereskedelem köztudottan óriási méretű volt,⁵¹ tehát sokan juthattak vagyonhoz ilyen úton is. Ezenkívül az északi kincstulajdonosok társadalmi helyzetére vonatkozóan van még egy,

⁴⁶ Kiersnowski 1961. 38; J. Herrmann: Die Slawen in Deutschland. Berlin 1968. 193; Hatz 1974. 83.

⁴⁷ V. A. Bulkin–I. V. Dubov–G. Sz. Lebejev: Arheologicszeszkie pamjatniki Drevnej Ruszi IX–XI vekov. Leningrad 1978, 143; Gięysztor: i. m. 518.

⁴⁸ Miként Selirand (i. m. 247.) gondolja, míg Hatz 1974. 84. szerint is talán túlzás a tízezer db dirhem.

⁴⁹ A közép-ázsiai prémárhoz ld. B. Schier: Wege und Formen des ältesten Pelzhandels in Europa. Archiv für Pelzkunde 1 (1951) 21–45.

⁵⁰ A skandinávok rabszolga-kereskedelméről ld. Davidson: i. m. 99–101; az általános kérdésekről legutóbb Ch. Verlinden: Wo, wann und warum gab es einen Großhandel mit Sklaven während des Mittelalters? Kölner Vorträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 11 (1970); Ua.: La traite des esclaves. Un grand commerce international au Xe / s. In: Mélanges E.–R. Labande. Poitiers 1973, I. 721–730.

⁵¹ Lewicki 1953. 132. szerint a Kijevi Ruszban a 11. sz.-ban egy átlagos férfi rabszolga 100 noगतát, azaz ugyanannyi dirhemet ért (Russzkaja Pravda), Khoraszban a 9. sz.-ban egy türk rabszolga ára 300 dirhem volt (Ibn Khordadbeh), ami feltételezni engedi, hogy a messziről odavitt szlávoké sem lehetett alacsonyabb.

talán idevonható adat, mely Európa másik nagy teaurizáló vidékéről való. Egy rúnafelirat valakit három ház és 30 márka ezüst birtokosaként említ⁵² – a szövegből semmi nem utal arra, hogy ezt az átlagosnál gazdagabb embernek tartották volna. Ennyi ezüst számunkra igen nagynek tűnik, de nem föltétlenül az volt az akkoriak szemében. Másként tekintünk rá mi is, ha arra gondolunk, hogy ugyancsak Észak-Európában 100 font ezüstöt is el lehetett kérni egy ember váltságdíjaként⁵³. Az elmondottak alapján nem látok kizáró körülményt arra nézve, hogy a dirhem-kincsek nagy részét ne birtokolhatta volna a koraközépkori Kelet- és Észak-Európa átlagos gazdagságú embere is.⁵⁴

5. *A dirhem-kincsek elrejtésének oka* természetesen már az arabok európai kereskedelmével foglalkozó legkorábbi munkákban is központi kérdés volt. Kitűnő tudósok, nagy szaktekintélyek fejtették ki róla egymásnak sokszor ellentmondó nézeteiket. Az elemzések – módszertanilag helyesen – legtöbbször egy-egy ország vagy országrész vizsgálatából indultak ki, de kevesen vizsgálták a jelenség egészét, s még kevésbé tettek összehasonlításokat az egyes elterjedési területek között.⁵⁵ Pedig annak földerítéséhez, hogy *miért van* oly sok dirhem-kincs Európa bizonyos részein, nézetem szerint hozzásegíthet annak megvilágítása, hogy *miért nincs* belőlük Kelet-Európa más tájain s főként a kontinens nyugati felén. E módszer kétségkívül jócskán megszoríthatja az elemzés során szőnyegre kerülő problémák sorát – s egyben a hibalehetőségeket –, de egyúttal a jobban feldolgozott nyugat-európai gazdasági és társadalmi viszonyok révén hasznos párhuzamok megismerését is kínálhatja. (Önálló, térben és időben egyaránt kiterjedt tanulmányt igényelne valamennyi európai pénz- és kincselrejtés okainak, gazdaságtörténeti vonatkozásainak teljes feldolgozása. Erre azonban nem vállalkozhattam. Hangsúlyozva az *általánoshoz* való tartozását, itt csak az *egyest*, pontosabban annak is pusztán néhány szempontját vizsgálhattam. Nevezetesen azt, hogy a kincsek tömeges elrejtése a koraközépkori Európa nem mindegyik részén mondható általánosnak, s ez a jelenség egyes északi és keleti vidékein másfél-két évszázadon át túlnyomórészt a dirhemekhez kapcsolódott).

A dirhem-kincsek *földrajzi elterjedésében* megmutatkozó tendencia oly erős, hogy az már a kutatások első szakaszában is nyilvánvaló volt. A Kelettel folytatott európai kereskedelem két klasszikus kutatója a múlt század vége felé fölfigyelt arra, hogy a dirhemek elterjedése csak bizonyos területekre korlátozódik, másutt gyakorlatilag nincs belőlük.⁵⁶ Kitűnően szemlélteti ezt Lengyelország és az NDK példája. Egy újabban végzett felmérés alapján tudjuk, hogy az előbbi esetében a délkeleti országrészben közel tízszer kevesebb – különféle származású – pénz lelőhelye van, mint az északnyugati területeken, ahol egyébként darabszámra mérve a délkeletinél hússzor több került elő. Az

⁵² Hatz 1974. 87–88.

⁵³ Vita Anskarii, Hatz. 1974. 84. nyomán.

⁵⁴ Külön tanulmányt igényelne, hogy mindez mennyiben tekinthető valóban kereskedelemnek, s hogy mi (lehet) a numizmatika szerepe e kérdés megítélésében.

⁵⁵ Bartha: i. m. 35. mutatott rá, hogy e jelenség értelmezéséhez túl kell lépni a Kazár kaganátus határain. *Potin* lépést is tett ezirányban, s a pénzletek összetétele alapján gazdasági-kereskedelmi tekintetben különbséget állapít meg a szláv és skandináv területek között (*Potin* 1961. 71–78.). Az eltérő külkapcsolatok (vö. a Danegeld, Németország szomszédsága) miatt ez természetes is. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell: a kincs-elrejtés jelensége mindkét területnél közös.

⁵⁶ W. Heydt: *Histoire du commerce du Levant au Moyen age*. I. Leipzig, 1885, 75; *Jacob*: i. m. 35–37.

utóbbi esetében pedig a számbeli különbség — Észak javára itt is — hatszoros.⁵⁷ A Rajnától keletre ma már mindenütt azonos intenzitásúnak mondható régészeti megfigyelések révén az arab pénzek elterjedési határa a múlt században megsejtettnél jóval pontosabban rajzolható meg. Eszerint a nyugati határuk az Elba, aztán legdélibb pontjuk, ill. határuk Frankfurt an der Oder, majd a Kárpátok vonulata, s igen nagy számban van belőlük Skandinávia déli felében.⁵⁸ Magába foglalja tehát a skandinávok, baltiak, a keleti és részben nyugati szlávok, volgai finnek és volgai bolgárok lakta földeket, s gyakorlatilag elkerüli a Cseh- és a Kárpát-medencét, Lengyelország déli felét, valamint a délorosz sztjeppét. Az előbbiekből összeállt képet Nyugat-Európával összevetve, azonnal a kiáltó ellentét ötlük szembe. Ott egy számvetés mindössze 156 db-ot tartott nyilván — míg Európa említett tájain kb. 200 ezer db-ot számláltak össze.⁵⁹

Ebből az igen egyenetlen elterjedésből már régóta és sokan a kelet-európai kereskedelmi utak megrajzolására vállalkoztak.⁶⁰ Pedig e módszer kockázatos voltát maguk az előkerülések mutatják a legjobban. Hogyan lehetne a térképezésük révén útvonalakra következtetni, amikor alig van belőlük, vagy egyáltalán nincsenek éppen Kelet- és Közép-Európa legfontosabb kereskedelmi útőre mentén (Kijev—Krakkó—Prága—Mainz), s ott, ahol valamennyi arab karaván útja keresztülvezetett (Kazária?). A dirhem-kincseknek a kereskedők személyéhez való, szerintem kétes kapcsolhatóságáról már esett szó. Ezen túl a „kincsek—útvonalak” felfogás többek között magába foglalja azon előfeltételezést is, hogy az értékeket veszély közeledtével ásták volna el. Így végre eljuthattunk a dirhemek elrejtése okához. E kérdéssel kapcsolatban már többféle elmélet született.⁶¹

1) Az európai régészet megeremtésében az egyik vezető szerepét játszó svédek már a 17. sz.-ban fölfigyeltek arra, hogy Skandináviában — később pedig a Baltikumban is — mily roppant nagy tömegű idegen pénz kerül napfényre.⁶² A korszellemnek megfelelően a dirhemek jelenlétét nagyon is kézenfekvő volt a *ruszok* akkoriban föltároló oroszországi szerepével és keleti kapcsolataival értelmezni. (Az angolszász és nyugat-európai pénzekkel

⁵⁷ *Kiersnowski* 1960. 81. 2. táblázat; *Ua.*: Kilka uwag o znaleziskach monet wczesnosredniowiecznych z Połabia. *Slavia Antiqua* 8 (1961) 166.

⁵⁸ *Jacob*: i. m. 107; *E. von Zambaur*: Orientalische Münzfunde in Nord- und Osteuropa. *Monatsblatt der Numismatischen Gesellschaft* 5 (1902) 329; *N. Bauer*: Die russischen Funde abendländischer Münzen des 11. und 12. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Numismatik* 40 (1930) 188; *Huszár*: i. m. 175; *W. Coblenz*: Zur Handelsausstrahlung des Ostens in das Gebiet westlich der Oder im frühen Mittelalter. *Handel* 140–141. — Nem ellenőrizhető, hogy a szibériai Cserdin környékén, sírokban talált, „régii arab kalifáktól” származónak mondott s a 18. sz. elején látott pénzek valóban 9–11. sz-i dirhemek voltak-e (vö. *P. J. von Strahlenberg*: Das Nord- und östliche Theil von Europa und Asia. Stockholm, 1730, 103.)

⁵⁹ *S. de Los Santos Jener*: Monedas carolingias en un tesoro de dirhemas des elmirato Cordobés. *Numario Hispanico* 5 (1956) 79–87; *J. Duplessy*: La circulation des monnaies arabes en Europe occidentale du VIIIe au XIIIe siècle. *Revue Numismatique* 18 (1956) 105.

⁶⁰ Bírálataukat ld. *N. L. Rasmusson*: An Introduction to the Viking Age Hoards. In: *Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis*. I. Stockholm—Göteborg—Uppsala 1961, 3–16; *Huszár*: i. m. 175–176; de legélesebben a nagy numizmata *Ph. Grierson* fogalmazott: ez (a módszer, *B. Cs.*) különösen illik a numizmatákra, kiknek a téma egészéhez való közelítésmódja néha egyszerű naivitásról tanúskodik (*Commerce in the Dark Ages*. *Transactions of the Royal Historic Society* 9 [1959] 130.).

⁶¹ Jó áttekintés ad *Huszár*: i. m. 176–177 *Hatz* 1974. 143–146.

⁶² *Hatz* 1974. 144.

kapcsolatban sosem volt kétséges, hogy azok a normannoknak fizetett adókból, Dane-geld-ekből származnak). Valóban, ha egyedül az északiakat kellene nézünk, mindez teljesen rendben is volna. Csakhogy a dirhemekből, ill. nyugati pénzekből összeállított kincsek elterjedése a ruszok által lakott, ill. a Danegeld-ek által érintett területeknél jóval nagyobb. Ugyanez mondható el a rablás-teóriával kapcsolatban is, mivel nehezen elképzelhető: hol és hogyan zsákmányolták volna a keleti eredetű pénzeiket pl. a szorbok vagy a pomerániaiak, amikor ugyanakkor látszólag „megtartóztatták magukat” ettől pl. a kis-lengyelországiak; s nem beszélve arról, hogy az angolszász uralkodók a vikingeknek s nem pl. a poláboknak fizettek adót.⁶³

2) Szintén az északiak szemszögéből keres – és kizárólag onnan nézve: talál is! – magyarázatot az a századunk legeleje óta élő felfogás, mely a rúna-feliratok és sagák szövegeire támaszkodva a *skandináv hitvilág* felől közelíti meg a problémát.⁶⁴ Így az elrejtés tulajdonképpen Odin előírása lett volna, mely szerint mindenkinek azokkal a kincsekkel kellett a Walhallába érkeznie, melyeket még életében elásott a földbe, meg amelyeket a halotti máglyára raktak (Ynglinga-saga 8 §). Az Egil-saga hősei ennek megfelelően járnak is el. Egil Skallagrim az élete végét közeledni érezvén, kilovagol a hegyekbe, s ott elrejtí az ezüstjét (Egil-saga 61 §), s az egyik fia is hasonlóan cselekszik kevésse a halála előtt (Uo.). Figyelemre méltó: senkivel, hozzátartozókkal sem közlik, hogy hová rejtették el az értékeiket. A hatalmas mennyiségű dél-skandináviai leletre vonatkoz(tathat)óan tehát szavahihető források mondják meg: e kincseket nem evilági okokból dugták földbe.⁶⁵ Ezen értékeknek valóban a másvilágra készítése mellett szól, hogy a sagákban „soha, sehol sem esik szó arról, hogy később esetleg újra kiásták volna e holmikát”.⁶⁶ A nehézségeket ezek után „csak” az jelenti, hogy a hasonló jellegű források hiánya, a hitviláguk hézagossága miatt egyáltalán nem tudjuk, milyen volt a balti, keleti és nyugati szláv és finnugor népek felfogása e tekintetben. Ha viszont az általuk lakott földeken elásott és vissza nem szerzett dirhemek és más ezüstpénzek, -tárgyak nagy tömegére gondolunk, elvileg számolnunk kell azzal az eshetőséggel, hogy ott sem – legalábbis nem mindig – közvetlen okok, hanem az Odin-törvényhez hasonló hitvilági indítékok készítették erre a tárgyalt értékek hajdani gazdáit. Annyit mindenesetre meg kell jegyeznünk, hogy mintha a kereszténységnek valami pogány dologtól való elvi tartózkodása érződne ki Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelemnek a fiainak adott tanácsából: ne ássatok kincseket a földbe, nagy bűn az nekünk. (Pov. Vrem. Let 6000. év).

⁶³ Ezt hidalná át azon elgondolás, hogy a vikingek lettek volna a dirhemek legfőbb szállítói, ld. 45. j.

⁶⁴ *Rasmusson*: i. m. 6; *Stenberger*: i. m. 309, *Warnke*: i. m. 21.

⁶⁵ Említésre és elismerésre méltó, hogy az első vikingkori leleteket 1547-ben szolgáltatták be a svéd kincstárba (*Hatz* 1974. 144.). A talált kincsekre vonatkozó, oly régi rendelet kiadásában vajon nem játszott közre az is, hogy a középkorban a svédeknek még élénken élhetett az ősök *óriási tömegű* kincs-elásásainak emléke? – Itt jegyzem meg, hogy nem tudjuk fölbecsülni: a tömeges kincs-elásásokban (és a kincsek vissza nem szerzésében) mennyire játszhattak szerepet az egyéni tényezők? Több sagában ui. esik szó olyanokról, akik kapzsiságból rejtik el értékeiket, hogy nemcsak ők maguk, de örökösök se részesülhessenek belőlük, ld. *Bernáth I.* ford. és jegyzetei, Három izlandi történet. Budapest, 1973, 191.

⁶⁶ *A. J. Gurevics*: A középkori ember világképe. Budapest, 1974. 190.

3) A leginkább elterjedt koncepció a kincselrejtések okát a *veszélyhelyzetekben* látja,⁶⁷ amihez nem nehéz a középkorból írásos adatokat előbányászni,⁶⁸ hiszen mindnyájan tudjuk, hogy Európában még a II. világháború idején is sokan tettek így. A dirhemekkel kapcsolatban az alaptétel tudományosan így fogalmazódott meg: sok háború – sok kincs, békeidő – kevés elrejtés⁶⁹ („je mehr Schätze, desto grössere Verheerungen und grössere „Not“”). Évtizedekkel később egy kitűnő munka született a kincsleletek tekintetében valóban első helyen álló Gotlandról, ahol gondos és aprólékos munka eredményeként igazolódni látszott a háborúk és az elrejtések közötti okszerű kapcsolat.⁷⁰ Az utóbbi szerző figyelmét elkerülte, hogy egy neves honfitársa már évtizedekkel korábban, a „sok háború – sok kincs” tételre adott kritika során kiderítette: a források nem igazolják azt, hogy Gotlandon a 9–14. sz. között ennyi, a kincsek számából kiolvasható gyakorisággal lett volna háborús és egyéb veszélyhelyzet. Sőt – írta – úgy tűnik, hogy a szigetet inkább elkerülték az elrejtések évszázadaiban formálódó svéd királyi központ körüli politikai és hadi események.⁷¹ A tömeges kincselésásoknak háborúkkal való összefüggése tisztázásához a történeti és régészeti adatoknak (azaz: háború és kincs-lelet) másutt is ilyen konkrét szembeállításra lenne szükség, csakhogy a dirhemek európai elterjedése esetében óriási területek vannak, melyek belpolitikai helyzetéről a kérdéses évszázadokban teljesen tájékozatlanok vagyunk. A „sok háború – sok kincs” alátámasztásához kétségtelenül lehetne példákat találni, de vajon a magyarázat nem éppen a bizonyítandóhoz igazodnék? A vitatott tételhez másként is közelíthetünk, akkor viszont a következő, számomra alapvetőnek tűnő ellentmondások mutatkoznak: 1) vannak olyan kelet-európai népek, melyek köztudottan kereskedtek az arabokkal, s amelyeknél pontosan a kincs-elrejtések virágkorában egész nyilvánvalóan belső harcokkal is járó politikai-társadalmi folyamatok zajlottak le – s földjükön még sincsenek ilyen tömegben kincsek (Krakkó, Kijev,⁷² Prága környéke). 2) van néhány olyan kelet-európai ország rész, ahol a koraközépkor folyamán általában szokásos volt az ezüstvagyon elásása, de ahol éppenséggel háborúkkal teli időszakokból nem láttak napvilágot ilyen kincsek (pl.

⁶⁷A. Blanchet. Les rapports entre les dépôts monétaires et les événements militaires, politiques et économiques. Paris, 1936; B. A. Rybakov: Der Handel und die Handelstrassen. In: Die materielle Kultur der Alten Rus'. N. N. Woronin–M. K. Karger–M. A. Tichanow hrsg. Berlin, 1959, 307; H. Moora: Über den ostbaltischen Handel im 12.–13. Jahrhundert. Arch. Polski 13 (1969) 520; F.–J. Himly: Y a-t-il emprise musulmane sur l'économie des états européens au VIIIe siècle? Schweizerische Zeitschrift für Geschichte 5 (1955) 44–47.

⁶⁸Ch. Warnke: i. m. 22–23.

⁶⁹St. Bolin: Die Funde römischer und byzantinischer Münzen in freien Germanien. Bericht der Römisch Germanisch Kommission 19 (1929) 116, 125, 128.

⁷⁰Stenberger: i. m. 315–320; hasonlóképpen, egész Skandináviára vonatkoztatva: Sawyer: i. m. 103–104; M. Stenberger ma is e nézetet vallja: Vorgeschichte Schwedens. Berlin, 1977, 454.

⁷¹T. J. Arne: Deux nouvelles découvertes de solidi en Gotland. Acta Archaeologica 2 (1931) 20–28; St. Bolin válasza: Neue Literatur über römische Münzfunde im freien Germanien. Germania 15 (1931) 267–271. Bolin tételét ma már nem fogadják el: W. Hävernicks még úgy gondolta, hogy a kincsek az egyik helyen jelezhetnek háborút, a másikon nem (Zum wirtschaftsgeschichtlichen Quellenswert der Münzfunde. Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad, 1954, 158.); a tézist elveti G. Skalsky (idézi Probszt: i. m. 240.); Kiernowski 1961. 52; Warnke: i. m. 24; B. Malmer: Arabic Coins and the oldest Scandinavian Coinage. Proceedings of the VIth Congress of Arabic and Islamic Studies. Uppsala, 1975, 24.

⁷²Kiersnowski 1961. 52; Kotlar: i. m. térképmelléklete.

Poroszország, a lengyel hódítás idején).⁷³ 3) Nyugat-Európa ugyancsak kereskedett az arabokkal, kiterjedt, saját pénzverése is volt, ezenkívül pontosan tudjuk, mennyi háború és belpolitikai bizonytalanság volt ott e századokban. Mindezen adottságok ellenére nemhogy dirhem-kincsek és törtezüst-leletek, de ott a 9.–11. sz.-ban a *veszélyhelyzetek gyakoriságával arányban várhatóan* helyi veretű pénzekből álló kincsek előfordulása sem nevezhető gyakorinak.⁷⁴ A dirhemekből, majd más európai pénzekből, különféle ezüst-tárgyakból s azok töredékeiből képzett kincsek tömegesen gyakorolt elrejtése aligha magyarázható tehát kizárólag a lelőhelyeik környékén dúlt háborúkkal s bizonytalan politikai légkörrel. Élesen szembeötlik ez, ha az Elba vidékét vesszük szemügyre. Mi lehet az oka, hogy a szláv szorbok és abodritok földjén nagy számban fordulnak ezek elő, míg a már a Karoling-birodalomhoz tartozó közvetlen nyugati szomszédaiknál szinte egyáltalán nincsen ezekből?⁷⁵ Úgy gondolom, közelebb kerülünk a megoldáshoz, ha felidézzük: Francia- és Németország területén csak a Karoling-kortól kezdve csökkent a kincsek száma, s a Merovingok idején arrafelé is gyakoribb volt e szokás.⁷⁶ Meglehet, az európai tömeges kincselrejtések egyik lényege az említett két korszak közötti különbségek sorában kereshető. Annyi viszont szinte bizonyos, hogy az észak- és kelet-európai koraközépkori kincsek elásása okainál a „sok kincs – sok háború” tétel helyett inkább más magyarázatra lenne szükség.

4) Különféle változatokban igen elterjedtek az elrejtések értelmezésének azon változatai, melyek a dirhem-kincsekben a *pénzforgalom valamilyen formáját* látják. Ezek mind egy olyan hallgatólagos előfeltételezésből indulnak ki, hogy a pénzleletek össz-száma arányos az ott forgalomban volt pénzekével.⁷⁷ Egy, a közelmúltban megjelent tanulmányának köszönhetően ezzel a tétellel alighanem egyszer s mindenkorra leszámol-

⁷³ Uo.

⁷⁴ Összehasonlításképpen: a Közép-Rajna vidékén, mely „a keleti frank birodalom (pénz)leletekben legsűrűbb belső területe” (*W. Hess: Geldwirtschaft am Mittelrhein in karolingischer Zeit. Blätter für deutsche Landesgeschichte* 98 [1962] 27.) a Karoling-korból mindössze egyetlen, talán 4–5000 dénárból álló kincs, egy kisebb „kincs” (kb. 30 db), egy 4 db dénárból álló lelet s néhány magányos pénzlelet látott napvilágot (*Hess: i. m.* 61–62.). Egy számvetés szerint az egész Karoling-korból, magából a birodalomból csak 97 db nagyobb pénzlelet, egész Európában pedig összesen kb. 8000 db karoling pénz látott napvilágot (*K. F. Morrison: Numismatics and Carolingian Trade. Speculum* 38 1963 (407, 410, 427–429.).

⁷⁵ Az NDK területén talált dirhem-leleteket ld. *R. Kiersnowski: Wczesnosredniowieczne skarby srebrne z Połabia. Wrocław–Warszawa–Kraków*, 1964; a törtezüst-, mérleg- és súlyleleteket ld. *H.–J. Vogt: Vorkommen von Waagen und Gewichten im Mittelalterlichen Sachsen. Handel* 269; a szláv törzsek elhelyezkedésére ld. *E. Schuldt: Die Mittelslawische Zeit im Norden der DDR. Ausgrabungen und Funde* 3 (1958) 294.

⁷⁶ Meroving-kori pénzleletek a Rajna mentén: *Hess: i. m.* 43. Úgy látszik, hogy az egyes, magányos pénzleletek számának növekedésével párhuzamosan Nagy Károly, Kegyes Lajos és Kopasz Károly pénzleletei egyre kisebb területre szorulnak vissza; *K. F. Morrison – H. Grunthal: Carolingian Coinage. Numismatic Notes and Monographs* 158 (1967) térképmelléklete, s ld. még *F. Vercauteren: L'interprétation économique d'une trouvaille de monnaies carolingiennes faite près d'Amiens en 1865. Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 13 (1934) 757; *R. Latouche: Les origines de l'économie occidentale. Paris*, 1956, 147–165.

⁷⁷ *St. Tabaczynski: Structure de circulation monétaire dans les pays slaves et à l'Occident aux Xe–XIIe s. Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawischer Archäologie III. Berlin* 1973, 65. nyomán.

hatunk.⁷⁸ A tanulság érdekében – úgy vélem – eltekinthetünk attól, hogy a felhozott példa nem a dirhemekre és nem Kelet- és Észak-Európára vonatkozik, hanem az akkori Európában minden bizonnyal legfejlettebb belső pénzforgalmat folytató⁷⁹ Bizáncra. Kiderült, hogy három nagy bizánci városból (Antiochia, Athén, Korinthosz) összesen 4 063 db pénz ismert a 6.–7. sz.-ból. E számvetés bennünket érdeklő eredménye abban áll, hogy rámutatott: az említett pénzmennyiség nagyobb része a városok települési rétegeiből és temetőiből, s nem elrejtett kincsekből származik. Ez időből egész Szíriából egyetlen elásott kincs sem látott napvilágot, s a Peloponnészoszi-félszigeten is mindössze hetet tartanak számon (az utóbbiakban találtak együttes darabszáma 1668). Jogos tehát a következtetés: „lehetetlen közvetlen kapcsolatot megfigyelni a kincseletek darabszáma és a fém pénz-forgalom intenzitása között.”⁸⁰ Figyelmeztető egy másik megállapítása is: egy adott vidéken talált kincseletek száma nem közvetlenül arányos az ott forgalomban volt fém pénzek számával.⁸¹ Ugyanazt látjuk tehát Bizáncban, mint az imént a 9.–11. sz.-Nyugat-Európánál: van pénzverés, vannak pénzletek – de Európa szóban forgó vidékeihez viszonyítva elhanyagolható számúak az elrejtett kincsek.

A „dirhemek = (valamiféle) pénzforgalom” feltételezése egyes helyeken annyira elfogadott lett, hogy szükséges vele közelebbről foglalkoznunk. Vizsgálata még azért is kell, hogy érdekeljen bennünket, mert a kárpát-medencei dirhem-leletek jelentéktelen száma és a kincsek teljes hiánya kapcsán fölvetődik a kérdés: a 10. sz.-i magyarok az államalapítás felé vezető útjuk során eszerint még nem érték volna el a gazdasági-társadalmi fejlettség azon színvonalát,⁸² melyet az – ez esetben: az arabokkal való – intenzív külkereskedelem (miként pl. a baltikumi népeknél), netán a kiterjedt pénzgazdálkodás (miként pl. a Kijevi Rusznál feltételezik) jellemezne?

E kérdésre, a dirhem-kincsek kárpát-medencei hiányára látszólag világos válasszal szolgál az a nagyhatású elmélet, mely a kelet-európai dirhem-kincsekben a keleti szláv (kijevi) pénzforgalom bizonyosságát látja.⁸³ E koncepció kidolgozása a szovjet történettudomány korábbi korszakára esik ugyan, de fő vonásaiban máig sem veszítette el érvényét.⁸⁴ Lényege a következő: az ó-orosz pénzrendszer kialakulása az i. sz. első századokra tehető, amikor a római ezüstpénzek megjelentek a csernyahovi kultúrában. Ezek használata fennmaradt a 6. sz.-ig, amit egy pénz nélküli periódus követett, majd a 9. sz.-ban megjelent az ó-orosz földön az arab dirhem, melynek súlya a grivnya huszonötöde, s ez volt forgalomban az oroszok önálló pénzverése általánossá válásáig (12–14. sz.). Ezek

⁷⁸ St. Suchodolski: A propos de l'intensité de l'échange local sur les territoires polonais aux Xe–XIe s. *Wiadomosci Numismatyczne* 21 (1977) 2–3.

⁷⁹ A. Dopsch: *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*. Wien, 1930, 89–94. bírálta azt az addig közkeletű felfogást, mely szerint Bizáncban kizárólag valódi pénzgazdálkodás lett volna.

⁸⁰ Ld. 78. j.

⁸¹ Uo.

⁸² Így látja pl. I. Gedai: *Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11–13. Jahrhunderten*. *Acta Arc. Hung.* 21 (1969) 106; helyesen: Bartha: i. m. 155.

⁸³ Janin: i. m. és Ua.: *Les problèmes généraux de l'échange monétaire russe aux IXe–XIIe s.* *Moneta* 485–505.

⁸⁴ A legújabb szovjet irodalomban fellelhető kritikák megjegyzéseket összegyűjtve ld. V. V. Kropotkin: *O topografii kladov kuficseszkih monet IX v. v Vosztocsnoj Evrope*. In: *Drevnjaja Rusz i szlavjane*. Moszkva, 1978, 117. 5. j.

szerint tehát a tárgyalandó elmélet többek között kizárja a kazárok, s velük együtt a sztyeppe, az ősmagyarok szerepét a dirhemek európai elterjesztésében. Csakhogy több akadály is van még annak, hogy mindezt elfogadhassuk.

A „dirhemek = keleti szláv pénzforgalom” elmélet első kritikája nem sokkal az előbbi megjelenése után volt olvasható.⁸⁵ A bíráló minden részlete helytálló, s mert a szakirodalomban nem kapott kellő visszhangot, érdemes vele megismerkednünk. Eszerint a csernyahovoi kultúrára való hivatkozás nem kifogástalan, mivel annak szláv eredete körül még vita folyik — írta a recenzens 20 évvel ezelőtt. (Azóta egyre világosabban kiderül, hogy e kultúra nem játszhatott közvetlen szerepet a szláv etnogenezisben.⁸⁶) Módszertanilag nem látszik alátámaszthatónak s egy szénfajta történetében meglehetősen szokatlan is ez a három évszázadnyi „pénz nélküli periódus” feltételezése. A bíráló szerint kérdéses, hogyan maradhattak fenn a keleti szlávoknál az ily ősi gondolt pénz- és súlyegységek a sztyeppei nomádok okozta megrázkódtatások után.⁸⁷ Ezenkívül felhívta a figyelmet arra, hogy a pénzforgalom köztudottan magas *be/kereskedelmi* fejlettséget s olyan méretű társadalmi munkamegosztást igényel, melyet a 8. sz.-i keleti szlávokról szóló, jelenlegi ismereteink nem engednek feltételezni. Végül azt jegyezte meg, hogy az orosz földi kincsekben majdnem teljesen hiányoznak a kopott pénzek — márpedig akkor hogyan lettek volna ott forgalomban ezek a dirhemek?

A tárgyalt elmélettel kapcsolatban további meggondolnivalók is említhetők. *a)* Mindenekelőtt *egyszerű logikai*: a végkövetkeztetés levonásához alapot szolgáltató dirhem-kincsekkel azonos összetételűek és darabszámúak hasonló sűrűségben láttak napvilágot a Kijevi Rusz, a keleti szlávok határain túl is; ugyanakkor a dirhemek elterjedése nem öleli fel az egész keleti szláv területet.⁸⁸ *b)* *A források* — kétségtelen: közvetett és igen gyér — bizonyága nem erősíti meg a tárgyalt hipotézist. Volt már szó Ibn Fadlān két adatáról, melyek szerint a — szovjet tudomány által majdnem teljesen egyöntetűen ó-oroszoknak tartott — ruszok nyakperecet csináltattak a dirhemekből, s a volgai bolgár uralkodó is hasonlóképpen járt el. Az utóbbi népéről egyébként kortárs forrás meg is írta, hogy vagyonuk nem pénzben van (Ibn Ruszta). *c)* *A nyelvészet* egyértelmű tanúsága szerint a középkori oroszoknál a prémekkel való fizetés hagyománya élt ('kuna' = 'menyét').⁸⁹ Ráadásul egy szó tárgyi emlékekkel is szembesíthető: a 11. sz.-től forrásokban szereplő 'grivnya' eredetileg 'nyakék' jelentésű volt,⁹⁰ s ez utóbbi nemcsak a 10.–11. sz.-i

⁸⁵ A. L. Mongajt: rec. Janin 1956. Voproszű Isztorii 1958. 3. 183–188.

⁸⁶ V. V. Kropotkin: Csernyahovszkaja kultura i Szevernoe Pricernomore. In: Problemű szovetszkoy arheologii. Moszkva, 1978, 163; M. V. Scsukin: Szovremennoe szosztovanie gotszkoy problemű i csernyahovszkaja kultura. Arheologicseskij Szbornik (Leningrad) 18 (1977) 79–81.

⁸⁷ Tegyük még ehhez hozzá, hogy „a szerző nem mutatta ki, hogy a római dénárok felhalmozódásának társadalmi, gazdasági és etnikai körülményei merőben különböztek a 9–10. sz.-i viszonyoktól”, (Bartha: i. m. 73, 253. j.)

⁸⁸ V. V. Kropotkin: Ekonomicseskije szvjazi Vosztocsnoj Evrropű v I tüz. n. e. Moszkva, 1967, 119; *Ua.*: 1978. 111; *Bartha*: i. m. 36.

⁸⁹ Az orosz pénz-*nevekről* ld. N. Bauer: Kuna. Wörterbuch der Münzkunde. F. von Schrötter. Berlin, 1930, 333–334; B. A. Romanow: Das Geld und der Geldumlauf. In: Die materielle Kultur der Alten Rus', i. m. 346, 353, 361; Warnke: i. m. 345, 361; *Bartha*: i. m. 72–73, 248. j.; *Spassky*: i. m. 37–38, 59–61.

⁹⁰ N. Bauer: Grivna. Wörterbuch der Münzkunde. I. m. 237–238; Ph. Grierson (hozzászólás), *Moneta* 519; I. Sorlin: Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle. Cahiers du Monde Russe et

torquesekkel vethető egybe, de korban, tartalmában és etnikai közegeiben egyaránt megegyezik az Ibn Fadlántól idézett adattal is! *d) Metrológiai nehézség:* a 10. sz. folyamán a dirhemek súlya erősen ingadozó volt (1.97 – 4.55 gr között),⁹¹ ami nehezen segíthette volna elő a dirhemek súlyára alapozott orosz pénzrendszer 10. sz.-i kialakulását. *e) A kereskedelmi élet fejlettsége* tekintetében Kazária kétségtelenül fölötte állt pl. a baltikumnak – ugyanakkor az előbbi dirhem-leletei számban messze alatta maradnak az utóbbiának.⁹² Egy másik vitathatatlan példa: a kincsekben és különösen a közép-ázsiai eredetű ezüsttárgyakban sűrű Káma vidék gazdasági-kereskedelmi élete még csak meg sem közelítette a tényleges (áru-pénz-áru) pénzforgalomhoz szükséges színvonalat. Ezzel szemben láttuk már, hogy Prágában lehetett dirhem segítségével adni-venni, s hogy arrafelé mégsem – mint alább kiderül: éppen ezért nem – került dirhem a földbe. *f) A gazdaságtörténet* kutatóit nehéz lenne meggyőzni arról, hogy pénzek és egyéb nemesfém-tárgyak nagy tömegű és rendszeresnek mondható elrejtése bármiféle pénzforgalmat jelenthetne. Ők sokkal inkább úgy vélik, hogy pénzt csak akkor lehetett „érdemes” ilyen holt anyaggá változtatni, ha azt a mindennapi életben nem használ(hat)ták bármiféle fizető-értékmérő, vagy valamilyen váltóeszközként.⁹³ Úgy vélem, ennek világos bizonyítékát szolgáltatja a 9–11. sz.-i Nyugat-Európa. Miként minden korban, ott is, régebben és később is előfordult néhány kincslet. Ezek nagy része minden valószínűség szerint tényleg a különféle veszélyhelyzetekkel lehet összefüggésben, s nem tartozik a kereskedelmi élet szögéből szerintem öncélú és értelmetlen kincsképzés és -elásás szokásához.

Megfigyelték, hogy a Merovingok területén fokozatosan, majd a Karoling-birodalomban a 9. sz. közepe táján döntő módon megváltozik a kincsek addig szokásos, vegyes összetétele. Az eldugott pénzek verdehelyei egyre kevésbé széles területet ölelnek föl, olykor a legtöbbjük már csak egy-két, a lelőhely közelében működött verdeből származik.⁹⁴ (Talán itt lehetne tetten érni az öncélú nemesfém-gyűjtésről a konkrét veszélyhez kötődő pénz-elrejtésre való átmenetet?) A kincsek összetételének homogenizálódásával párhuzamosan a Meroving-kortól a Karolingok felé haladva érzékelhető másik folyamatról – rohamosan csökken maguknak a kincseknek a száma⁹⁵ – fent már tettem említést. Úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy a kelet- és észak-európaihoz hasonló kincsek

Soviétique 2 (1961) 230, 67. j. Igen lényeges – ha nem döntő! –, hogy a 'kuna' és 'grivna' szó ismert a nyugati és déli szlávoknál is (*Janin* 1956. 36–37.); tehát e szavak a 9. sz.-nál régebbi időre (*Bartha*: i. m. 36.), azaz a dirhem-forgalom kezdeténél régebbre mennek vissza!

⁹¹ *Bartha*: i. m. 75. 292. j.

⁹² *Kropotkin* 1967. 121; *Bartha*: i. m. 41, 43. rámutatott, hogy a kazáriai dirhem-leleteknek a korábbiánál nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani.

⁹³ *E. Perroy*: *Encore Mahomet et Charlemagne*. *Revue Historique* 212 (1954) 23 *F. Vercauteren*: *Monnaie et circulation monétaire en Belgique et dans le Nord de la France du VIe au XIe s.* *Moneta* 309; *A. Gięystor*: *Les structures économiques en pays slaves à l'aube du Moyen âge jusqu'au XI s. et l'échange monétaire*. *Moneta* 476–477; *St. Tabaczynski*: *Les fonctions pécuniaires des trésors*. *Annales* 17 (1962) 232; *A. S. Ehrenkrantz*: *Another Orientalist's Remarks Concerning the Pirenne Thesis*. *Journal of Economic and Social History of Orient* 15 (1972) 103¹ *J.–M. Pesez* (hozzászólás, ld. *Tabaczynski* 1973. 67.); *G. Duby*: *Guerriers et paysans*. Paris 1973, 147; *Kluge*: i. m. 186.

⁹⁴ *St. Bolin*: *Mohamed, Charlemagne and Ruric*. *The Scandinavian Economic History Review* 1 (1953) 90.

⁹⁵ Ld. 76. j.

képzésének és tömeges elásásának szokása Nyugat-Európában akkoriban kezd eltűnni, amikor a pénzforgalom a kereskedelmi életben mind nagyobb teret kezd kapni. Egyébként a földbe rejtett értékekkel kapcsolatban már korábban is kimutatható „a gyakorlatiasabb újkor hajnalhasadása”.⁹⁶ Nagy Theoderich 507/511 körül utasította Duda végrehajtót, hogy a régi sírokból előkerülő aranyat és ezüstöt a közpénztárba szállíttassa. Azzal érvelt, hogy „Az okosság javasolja emberi használatra visszahozni a földben elrejtett kincseket, s amit az élők használhatnak, azt a halottaktól elvenni, mert *ami el van temetve, az számunkra elveszett*, azoknak pedig nem használ. A nemes ércék forgalma ti. vigasztalja az embereket, mert *a gazdag aranyér* hasonlít egyéb földhöz, ha el van rejtve; csak *a használat által növekszik értéke*...^{96/a} (Kiemelés tőlem, B. Cs.). Végezetül a fentiekhez nem árt hozzátennünk, hogy az észak-és kelet-európaihoz hasonló méretű kincselés nem jellemezte az intenzív belső piaci életet élő bizánci (ld. előbb) és arab birodalmat sem.⁹⁷ A *dirhem-kincsek összetétele* csak a 9. sz. végéig nevezhető egységesnek. Kb. ettől kezdve megjelennek bennük az angolszász uralkodók veretei, majd a 10. sz. elejétől a regensburgi, s a század közepétől a haithabui pénzverés megindulása tükröződik bennük. A 14. sz. elején pedig, a dirhem-import rohamos csökkenésével egyidejűleg – szerintem: részben következtében – az akkoriban megszületett cseh, lengyel és magyar pénzek azok, melyek egyszeriben betöltik a közép-ázsiai veretűek eltűnésével keletkező „űrt”. A *kincs-elrejtés* gyakorlata tehát a *dirhem-forgalomtól* teljesen *független* volt. Az elterjedési térképeket szemügyre véve nem szorul bizonyításra, hogy a tömeges kincs-elrejtés gyakorlata szempontjából a 9.–11. sz.- Európa tulajdonképpen két nagy zónára oszlik. E helyzetet jól érzékelteti, hogy a német dénárokból s a bizánci pénzekből összehasonlíthatatlanul több került elő a német, ill. bizánci birodalom határain kívül, mint belül,⁹⁸ s ugyanez mondható el a magyar pénzekről is, különösen ha I. István érmeinek hazai és külföldi elterjedését vetjük össze.⁹⁹ h) Egy *nemzetközi piac* vonzáskörében – amennyiben elképzelhető valamiféle pénzforgalom az adott országban – joggal várhatjuk el élénk pénzügyi tevékenységre utaló nyomok előkerülését. A születőben levő orosz állam fővárosa, Kijev nemzetközi piachely, európai jelentőségű kereskedelmi út kiindulópontja, kétféle természeti régió (erdő- és sztyeppe-övezet), következésként kétféle gazdasági tevékenység találkozhelye volt. Környékén azonban – szerintem: részben emiatt – éppenséggel kevés a kincs.¹⁰⁰

⁹⁶Pulszky F.: Magyarország archaeológiája. II. Budapest, 1897, 111.

^{96/a}Pulszky F. fordítása (i. h.), a pontos forráshely azonban: *Cassiodorus: Variae* IV. 34. (a felkutatásában nyújtott segítségért H. Wolfram professzornak tartozom köszönettel).

⁹⁷Pl. G. C. Miles: A Ninth Century Hoard of Dirhams Found at Susa. *Mémoires de la Mission Archéologique en Iran* 37 (1960); N. M. Lowick: An Early Tenth Century Hoard from Isfahan. *The Numismatic Chronicle* 7. 15. (1975) 112; A. H. Morton: An Iranian Hoard of Forged Dirhams. *Uo.* 155–168.

⁹⁸Hatz i. m. 184; V. Hatz: Die byzantinische Einflüsse auf des deutsche Münzwesen des 11. Jahrhunderts. *Handel* 151.

⁹⁹Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. *Studia Comitatus* 3 (1975) térképmelléklete és *Huszár*: i. m. 188–196. nyomán. – A teaurizáló és nem teaurizáló területek eltérése elvezet bennünket ahhoz a – nyugat-európai pénzekkel kapcsolatban már többször fölmerült – lehetőséghez, hogy a nyugati pénzek egy része kizárólag ilyen exportcélokra készült (legutóbb: Kluge: i. m. 186.). Úgy vélem, ezen lehetőséggel a szamanida dirhemek esetében is számolhatunk.

¹⁰⁰Bartha: i. m. 36.

i) *Társadalomelméleti* szempontból nyilvánvaló, hogy a piaci belső pénzforgalom felállításához, működtetéséhez egy állami apparátusra van szükség — ilyen pedig nem volt a koraközépkorban a Dunán s az Elbán túl.¹⁰¹

A „dirhemek = keleti szláv pénzforgalom” elmélet tehát nem tűnik kifogástalannak.

A tárgyalt elmélettel kapcsolatos kétségeinket még egy általános gazdaságtörténeti szempont is fokozza. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy nemcsak a Kijevi Rusz, vagy Kelet- és Észak-Európa valamely más országában, de még az ezeknél akkoriban vitathatatlanul magasabb gazdasági szinten levő Nyugat-Európa esetében sem lehet a koraközépkorban, a feudalizmus teljes kiépülése előtt par excellence pénzforgalomról (Á–P–Á) beszélni. Egyes numizmatákat elgondolkodtatta, hogy a romanizált — így tehát bizonyos fokú pénzforgalomhoz szokott — Ibériai-félsziget a provincia megszünésétől az első feudális állam megszületéséig eltelt 6 évszázad alatt nem igényelt semmiféle önálló pénzt.¹⁰² De továbbmehetünk: még az utóbbi sem mindig jelenti magától értetődően, hogy az illető ország piacain valóban pénzforgalom lett volna. A történelemben híres eset — már annak idején is az volt —, hogy Theodebert meroving király az 539-ben, Bizánc és az osztrogót Vitigis fölötti győzelme után saját pénzt bocsátott ki. A történetet följegyző magas állású bizánci hivatalnok maga is megmondta, hogy mi volt ennek — s vele együtt tegyük hozzá: a hasonló — kísérlet(ek)nek kereskedelmi jelentősége: „A galliai bányákból aranynomizmat készítenek (értsd: a frank királyok, (B. Cs.); erre a sztatérra nem a rómaiak császáranak képét helyezik — amiként ez szokott dolog volt —, hanem saját képmásukat. Jóllehet a perzsák királya is szokott — tetszése szerint — ezüstnomizmat készíteni, de sem az ő számára, sem pedig egyetlen más barbár király számára sem helyes az aranysztatérra a saját képét vésetni; még ha több arany is a tulajdonosa, mivel *nem képesek ezt a nomizmat partnereikkel elfogadtatni*, legyenek bár partnereik történetesen barbárok is.” (Procopios, *De bello gothico* VII. 33. Makk F. ford., kiemelés tőlem, B. Cs.) Más forrásokból tudjuk, hogy ez pontosan így is volt: Theodebert solidusát Itáliában nem fogadták el¹⁰³ (nyilván mert ott a bizánci pénzekhez voltak hozzászokva). Az önálló meroving aranypénz kibocsátása a mindennapos piaci forgalom szempontjából közömbös volt. Ezt mutatja, hogy Galliában a 6.–7. sz. fordulóján élelemben és borban számolt a falusi, mezőgazdasági népesség, s csak a városiak meg a kereskedők pénzben (Gregoire de Tours, *Historia francorum* V. 28; IX. 30.). A nagyobb értékű ügyletek (telek, föld) lebonyolításánál a solidusok mellett a 8. sz.-ban gyakran folyamodtak egyéb értéktárgyakhoz, köztük veretlen, azaz csak súlyban mérhető nemesfémhez.¹⁰⁴ A Meroving-királyságban a tényleges pénzforgalom s általában a pénzügyi politika teljes hiányát mi sem szemlélteti jobban, mint hogy 900 verdehely működött a területén.¹⁰⁵ A Somme és

¹⁰¹ R. Kiersnowski: Coins in the Economic and Political Structure of States between the 9th and the 11th Centuries. In: *L'Europe aux IXe–XIe siècles*. Varsovie, 1968, 453–455. 102.

¹⁰² J. Lafaurie: (hozzászólás) *Moneta* 332

¹⁰³ Szt. Gergely írta 595-ben a „gallok solidusairól”, hogy azokkal Itáliában nem lehet fizetni (*Latouche*: i. m. 149. l. j. nyomán.).

¹⁰⁴ W. Bleiber: *Naturalwirtschaft und Ware-Geld-Beziehungen Zwischen Somme und Loire während des 7. Jahrhundert*. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 19 (1978) 55.

¹⁰⁵ J. Werner: *Fernhandel und Naturalwirtschaft im östlichen Merowingerreich nach archäologischen und numismatischen Zeugnissen*. *Bericht der Römisch-Germanisch Kommission* 42 (1961) 328. Abb. 15; H. Preidel: *Handel und Handwerk im frühgeschichtlichen Mitteleuropa*. Gräfelfing bei München, 1965, 26.

Loire köztiek esetében egy részletekbe menő vizsgálat még azt is kimutatta, hogy e verdék rövidéletűek voltak,¹⁰⁶ ami a gazdasági jelentéktelenségükről árulkodik. (Egyébként pedig az aranypénzek forgalomba hozatalára tett próbálkozások Nyugat-Európában még hosszú ideig kudarcra voltak ítélve. Offa, Mercia királyának 794 körül kiadott pénze – egyik oldalán arab betűs, muzulmán vallási szöveggel! – pusztá látványosság volt,¹⁰⁷ s Nagy Károly aacheni kibocsátású solidusai, meg Kegyes Lajos aranyai a magas értékük miatt kereskedelmileg nem lehettek jelentősek.¹⁰⁸) A gazdaságtörténészek egyetértének abban, hogy a piaci kereskedelem szempontjából nagy haladást jelentett az aranyról az ezüstpénzre való áttérés,¹⁰⁹ de ennek tényleges gyümölcse a hétköznapi adásvételeknél néha csak évszázadok múlva jött meg. Az önálló pénzverés a koraközépkorban sokszor csak presztízscélokat és nem kereskedelmi igényeket szolgált. Jól példázza ezt az a paradox helyzet, hogy a 9. sz. végén Angliában egy olyan nép kezdett el pénzt kibocsátani (a vikingek), mely maga még nem szokhatott hozzá annak piaci használatához, s tette mégis ezt egy olyan országban, ahol korábban nem volt semmiféle pénzforgalom.¹¹⁰ Ugyanígy hivatkozhatunk más északi példákra is: tisztán pénzügyi szempontból nézve értelmetlen s főleg gazdaságtalan volt a haithabui félbrakteáták súlyát a 10. sz. közepe táján a Nagy Károly idejében megszabott normákhoz igazítani.¹¹¹ A 10–11. sz.-i Svédországban a valódi pénzforgalom hiányához nem is kell látványosabb bizonyíték, mint hogy a 991-ben kiadott pénzeik a mintául vettnek négy-ötszörösét nyomták.¹¹² Megítélesem szerint sokatmondó az a megfigyelés, mely szerint – csekély kopottságuk alapján feltételezve – még a 9. sz.-i karoling érmeik sem voltak rendszeres piaci forgalomban!¹¹³ A források alapján azonban nincs ebben semmi csodálnivaló, hiszen még a 10. sz. közepén is sok helyütt a pénz és kereskedő közvetítése nélkül üzleteltek (pl. a flandriai vásárokon: két tyúkot egy libáért, két libát egy malacért stb.; 987 körül egy 100 fontra értékelt erdőt „aranyban, ezüstben és lóban” fizettek ki, s Itáliában a 960–1139 között kötött szerződések 40%-a nem pénzben történt fizetésekről tanúskodik.¹¹⁴) A pénzek némelyike maga is mutatja, hogy azokat eredetileg sem névleges fizetőeszköznek, hanem csak súly szerinti értékmérőnek szánták: az ezredforduló táján Németországban arab-latin feliratos pénze-

¹⁰⁶ *Bleiber*: i. m. 52. – A Meroving-kori pénzverőket *R. S. Lopez* „szabad vállalkozóknak” tartja (An Aristocracy of Money in the Early Middle Ages. *Speculum* 28 [1953] 11.).

¹⁰⁷ *Preidel* 1965. 26, 35.

¹⁰⁸ *Ph. Grierson*: The Gold Solidus of Louis the Pious and its Imitations. *Jaarboek Voor Munt en Penningkunde* 38 (1951) 1–41; *Ua.*: Le sou d’or d’Uzès. *Le Moyen Age* 1954. 293–309; *W. Hävernich*: Die Anfänge der karolingischen Goldprägung in Nordwesteuropa. *Hamburger Beiträge zur Numismatik* 6–7 (1952–53) 55–60.

¹⁰⁹ *R. Doehard*: Les réformes monétaires carolingiennes. *Annales* 7 (1952) 13–20.

¹¹⁰ *Ph. Grierson*: (hozzászólás) *Moneta* 513.

¹¹¹ 1885-ben *H. Hildebrand* vette észre (idézi *H. Jankuhn*: Ein Münzfund der Wikingerzeit aus Steinfeld, Kreis Schleswig. *Offa* 11 [1952] 83.).

¹¹² *Hatz*: i. m. 86.

¹¹³ *Ph. Grierson*: Money and Coinage under Charlemagne. *In*: Karl der Grosse. I. Düsseldorf, 1966, 535–536; hasonló gondolat *Morrison*: i. m. 408.

¹¹⁴ *H. van Werweke*: Monnaie, lingots ou marchandises? *Annales d’Histoire Économique et Sociale* 4 (1932) 467; *H. Pirenne*: Histoire économique et sociale du Moyen âge. Paris, 1963, 87; *D. Herlihy*: Treasure Hoards in the Italian Economy 960–1139. *The Economic History Review* 10 (1957) 2; *Preidel* 1965. 38.

ket vertek, bizánci pénzeket utánoztak.¹¹⁵) A koraközépkori nyugat-európai piacokon a pénzület nem kizárólag az árutermelés alacsony foka, a társadalmi viszonyok kellő fejlettsége hiánya miatt volt ilyen színvonalú. Ennek további oka egyrészt az lehetett, hogy a rendelkezésre álló pénzmennyiség kevés volt,¹¹⁶ másrészt pedig a meglévő ezüstpénzek a mindennapi adásvételekhez még mindig túlságosan magas értékűek voltak.¹¹⁷ Ha pl. a 794-es kapituláré szerint 1 dénárért 12 db búzakenyert adtak, akkor hogyan lehetett kifizetni 1 db kenyér árát?¹¹⁸ (Egy érdekes számítássorozat eredményeként született az a feltételezés, hogy fél Karoling-dénár kb. 9 napi élelem „árának” felelt meg.)¹¹⁹ Ilyen viszonyok között érthető, hogy a pénzeket még Nyugat-Európában is sokáig pusztán dísznek tekintették (az angolszász 'sceatta' egyszerre 'dísz' és 'pénz' jelentésű).¹²⁰ A koraközépkori Európának még az önálló pénzverést folytató országában is – beleértve a pénzügyi tekintetben legmagasabb fejlettségi fokúnak tartott bizánci birodalmat – a terménygazdálkodás (Naturalwirtschaft) együtt élt a pénzgazdálkodással (Geldwirtschaft).¹²¹ Ez a kereskedelem – legfőképpen a belső piacokon – azt jelentette, hogy távolról sem mindig a pénzhez folyamodtak az ügyletek lebonyolításánál, hanem az adásvételek, az adók más értéktárgyakban is teljesíthetők voltak. A pénz tehát csak értékmérő volt,¹²² így a koraközépkori törvényekben említett büntetések, adók stb. sem tekinthetők a hagyományos értelemben vett pénzgazdálkodás tanúságának, ha még a Karoling-kori dekrétumok és a 10–12. sz.-i itáliai szerződések is alternatívaként szólnak a pénzben való fizetésekről (pl.: solidus in quo potuero; tremisum in quaecumque causa; s magát az aranyat is áruként adták-vették; si emerit aut venderit aurum).¹²³ Mindebből az is következik, hogy – a viszonylag stabil súlyú solidusok esetétől eltekintve – az elszámolások súlyban mérve történtek. A forrásokból tudjuk, hogy így volt ez a Kalifátusban és az egész Közel-Keleten,¹²⁴ s a mérleg-leletek bizonyossága szerint a Meroving-királyság keleti felében, valamint a 9–11. sz. Kelet- és Észak-Európa dirhem-kincsekkel jelzett terü-

¹¹⁵ Karabacek (J. K.): i. m. 139–140, Hatz 1978. 162.

¹¹⁶ G. Skalsky a veretek variációi alapján úgy becsülte, hogy a prágai és vyšehradi pénzverde kb. 8 év alatt kb. 600 000 db dénárért bocsátott ki, ami évi átlagban kb 100 kg ezüstnek felel meg (idézi Preidel 1940. 491. 95. j.). A korai lengyel pénzek nem voltak nagyszámúak, ld. St. Suchodolski: Uwagi o rozważaniach Zbigniewa Zabinskiego nad metrologia monet pierwszych Piastów. Wiadomości Numismatyczne 21 (1977) 110, s kevés volt a pénz Nyugat-Európában is, ld. Lopez: i. m. 18.

¹¹⁷ Lafaurie: i. m. (Moneta) 333; Duby: i. m. 76.

¹¹⁸ Duby 76.

¹¹⁹ Z. Zabinski: Essai sur la définition du pouvoir d'achat des objets en fer ressemblant à une hache de Zawada Lanckorońska. Acta Archaeologica Carpatica 7 (1965) 149.

¹²⁰ R. S. Lopez: (hozzászólás) Moneta 373; összefoglalásukat ld. P. le Gentilhomme: Le monnayage et la circulation monétaire dans les royaumes barbares en Occident (V^e–VIIIe s.). Revue Numismatique 5. 8 (1945) 49–52. Egyébként Norvégiában a népvándorláskorban gyűrűket, karikákat, torqueseket használtak fizetőeszközü, ld. E. Bakka: Two Aurar of Gold. The Antiquaries Journal 58 (1978) 279–298.

¹²¹ Dopsch: i. m. 37. 92–94, 144–172. – Az önálló pénzverés megítélése tekintetében Kelet-Európában a lengyel kutatók tudtak példamutatóan elfogulatlanok lenni. Rámutattak, hogy a 11. sz. második feléig az első lengyel pénzeknek pusztán demonstratív jellegük volt, s nem a belső piac igényeire készültek, ld. Kiersnowski 1968. 459; Lalik: i. m. 135.

¹²² M. Bloch: Économie-nature ou économie-argent. Annales 1 (1939) 7–16.

¹²³ Dopsch: i. m. 135; Herlihy: i. m. 2; Latouche: i. m. 285. 3. j. Hess: i. m. 36–37.

¹²⁴ S. D. Goitein: A Mediterranean Society. In: Economic Foundations. I. Berkeley–Los Angeles, 1967, 230.

letein.¹²⁵ A fenti, a gazdaságtörténetben hosszú ideje teljesen kézenfekvő megállapítások elismertésére pedig azért volt itt szükség, hogy érzékeltessük: nehezen képzelhető el, hogy a 9–11. sz.-i keleti szlávok a hozzájuk került dirhemeket szabályos fizetőeszközként használták volna, s a Kelet- és Észak-Európa széles területein megfigyelhető kincs-elrejtések a pénzforgalom jelei lennének.

6. Utaltam már arra, hogy a koraközépkori Kelet- és Észak-Európában a teaurizáció nem volt a dirhem-forgalom függvénye, hanem más pénzfajtákat is felhasználáltak e célra – szemmel láthatólag mindenféle ezüstöt, amihez csak hozzájutottak. Ez viszont nézetem szerint arra mutat, hogy maga a kincsgyűjtés gyakorlata is független volt „a” pénzektől. Megítélésem szerint ezt erősítik meg az ún. törtezüst leletek.¹²⁶ Jól tudott, hogy Kelet- és Észak-Európában – éppen a dirhem-kincsekkel, s általában a tömeges pénzleletekkel jellemzett tájakon – nagy számban kerültek elő különféle ezüst-rudak, ékszerek; s köztük gyakran az utóbbiak töredékei is. Éppen a töredékek azok, melyek útbaigazíthatnak bennünket, mivel a különféle ezüstrudaknak, ékszereknek még könnyen lehet piaci s értékmegőrző funkciókat tulajdonítanunk. A gondosan elvágott, sokszor csak néhány grammos, de lényegében mégis következtelen súlyú, különféle ezüstitőredékek azonban aligha képviselhetnek egyebet, mint amik: ezüst nyersanyagok. Mi lehetett a tördelésük oka és(vagy) célja? Nyilvánvaló, hogy e kérdést a kincsek egy részénél megfigyelhető dirhem-tördelésekkel együtt érdemes vizsgálni.¹²⁷

Többen keresték már magyarázatát, hogy mit jelenthetnek az európai leletekben előforduló, szabályosan kettőbe, vagy negyedébe vágott arab és európai pénzek.¹²⁸ Közép-ázsiai források azt mutatják, hogy ez a dirhemek hazájában a kisebb értéket képviselő piaci ügyletek lebonyolítását megkönnyítendő, ismert gyakorlat volt.¹²⁹ De vajon rávetíthető ez az európai leletekre is? (A helyzet paradox: Ázsiában nincsenek eltördelt dirhem-leletek, de szólnak róluk írásos adatok, míg Európában éppen fordított a helyzet.)¹³⁰ E kérdés megítélésével kapcsolatban két, egymással ellentétes álláspont

¹²⁵J. Werner: Waage und Geld in der Merowingerzeit. Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Phil.–Hist. Klasse 1954. 1(–39; Ua. 1961. 85, 108. j.

¹²⁶Az ún. törtezüst-leletekről még nem készült monográfia, ezért R. Jakimowicz: Über die Herkunft der Hacksilberfunde in: Congressus secundus archaeologorum balticorum Rigae, 1930. Riga, 1931, 251–263. szokás idézni; ugyanezt, részletesebben kifejtve ld. Ua.: O pochodzeniu ozdób srebrnych znajdowanych w skarbach wczesnohistorycznych. Wiadomości Archeologiczne 12 (1933) 103–138. A cseh- és morvaországi leletek rövid értékelése: R. Turek: Zur Herkunft der böhmisch-mährischen Hacksilberfunde. Vznik a počátku slovanov 6 (1966) 223–245; a mai lengyel álláspontot ld. M. Dekówna: Blankiety i fragmenty monet nieohreslonych. In: Wczesnosredniowieczny skarb srebrny z Zalesia. Ossolineum, 1974, 133–140. – A törtezüst-leletek számbeli jelentőségéhez tájékoztatásul érdemes megjegyezni, hogy egy számvetés szerint 20 db nagylengyelországi és 30 db baltikumi leletben a pénz és egyéb nemesfém-anyagok aránya 3 : 2, ld. E. Nohejlová–Prátová: Some Comments on the Oldest Finds of Bohemian Denars and the Contemporary Polish Finds. Wiadomości Numismatyczne 6 (1962) 160.

¹²⁷Suchodolski 1977. 3–4.

¹²⁸Hatz 1974. 91. 570. j., 106–108.

¹²⁹T. Lewicki: Contribution à l'histoire des monnaies arabes dans l'Europe Orientale. Archaeologia 3 (1947) 436.

¹³⁰J. Štepková: Über das Wesen und Funktion der Dirhamenbruchstücke. In: Rypka-Festschrift. Praha, 1956, 332. Ez persze kissé általánosító megfogalmazás, mert olykor előfordul a sagákban törtezüsttel való fizetés is ld. pl. Bandamanna saga 10§ (Három izlandi történet. ld. 65 j. 192–194.).

alakult ki. Az egyik felfogás szerint az eltördelt-szétvágott dirhem-darabok az ezen országokban bonyolódó, kis értékvolumenű belső piaci forgalmat lettek volna hivatottak kiszolgálni.¹³¹ A dolog logikája és az említett közép-ázsiai források alapján ez hihetően is hangzanék. Csakhogy a Lengyelország területén talált dirhem-töredékek részletesebb elemzéséből kiderült az is, hogy e gyakorlat a 10. sz. végére, tehát éppen a belkereskedelem kiszélesedése idejére ritkult meg. (Az utóbbi jelenség magyarázatára egyes lengyel numizmaták a dirhemnél könnyebb súlyú, következként „olcsóbb” európai pénzek elszaporodását hozzák fel.¹³² Vannak azonban olyan meggondolások, melyek arra utalnak, hogy a tördelések nem helyben történtek.)¹³³ Egyesek még azt is elképzelhetőnek tartják, hogy a dirhem-darabok önálló „pénzegységekként” szolgáltak volna, s így a kelet- és észak-európai pénzfejlődés 975–1000 közötti egyik állomását jeleznék.¹³⁴ A másik nézet egyéb közép-ázsiai forrásokra támaszkodva bizonyítja, hogy a korai iszlám birodalomban az ott forgalomban volt pénzek sokfélesége, a piaci élet viszonylagos fejletlensége miatt a pénzeket sosem névértékbeni fizetésekre, azaz darabonként számolva használták, hanem súly szerint mérték. (Hozzátehetjük ehhez, hogy a Közel-Keleten a nem arab népeknél is elsősorban súlyra mérve történtek az elszámolások).¹³⁵ E kutatási helyzetben az európai dirhem-töredékek kétféle értelmezése közti szakadék igen mélynek tűnik, de az szerintem mégsem áthidalhatatlan. Mindkét felfogás képviselői csak a dirhem-töredékek európai fizetőeszköz voltát vizsgálták; állítva vagy elvetve azt. Ha viszont a kelet- és észak-európai belső piaci életet hasonlítjuk össze a nyugat-európaival, bizáncival, vagy közép-ázsiaival, akkor egy megoldási lehetőség bontakozik ki előttünk. Az ép dirhemekkel kapcsolatban már valószínűsíthető volt, hogy azok Európában nem szolgáltathattak valamiféle névértékben fizetőeszközü. Miért lett volna hát ez másként a töredékek esetében? Láttuk viszont, hogy Közép-Ázsiában a szabályos hányadra vágott dirhem-töredékeket (súlyban mért) fizetéseknél alkalmazták.

Megvannak a tárgyi alapok annak feltételezésére, hogy az elszámolások a dirhemek, dirhem-töredékek, törtezüst-leletek, s általában a tömeges teaurizáció európai elterjedési területein a közép-ázsiaihoz hasonló elszámolási rendszer volt érvényben. (Természetesen azon esetekre gondolok itt, amikor az ezüsthöz s nem más értékmérőhöz folyamodtak). A nemzetközi kutatás hosszú ideje az arabokkal folytatott kereskedelem emlékeiként tartja számon a kelet- és észak-európai kétkarú mérleg- és súlyleleteket.¹³⁶ Már a 18. sz. közepén észrevették, hogy ezek valahogy összefüggnek a korabeli pénz- és éksztöredékekkel, azóta kiderült az is, hogy elterjedésük a dirhemekével földi is egy-
mást.¹³⁷ Bőséges irodalma van e kérdésnek is,¹³⁸ de érdekes módon – tudtommal –

¹³¹ *Tabaczynski* 1962. 234; *Kiersnowski* 1968. 455; *Spassky* 59; *Suchodolski* 1977. 4–6; másként: *Kluga*: i. m. 188.

¹³² *Kiersnowski* 1960. 78, 162–168.

¹³³ *Lalik*: i. m. 143.

¹³⁴ *Suchodolski* 1977. 10.

¹³⁵ Ld. 99. j.

¹³⁶ *T. J. Arne*: Ein persisches Gewichtssystem in Schweden. *Orientalisches Archiv* 2 (1911–12). 122–127; *Kiersnowski* 1960. 378. 68. táblázat; *H. Steuer*: Gewichte aus Haithabu. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu* 6 (1973) 9–22; *Hatz* 1974. 108–109;

¹³⁷ *Hatz* 1974. 108.

¹³⁸ Uo. 109–111.

egészen a közelmúltig nem vonták le az ebből adódó gazdaságtörténeti következtetést, mely egyben az egész európai kincs-elrejtések egyik mozgatóját világítja meg. Az eurázsiai méretű kitekintésből kiderült,¹³⁹ hogy az i. sz. első évezred vége felé Nyugat-Európa már a valódi pénzgazdálkodás (Münzgeldwirtschaft) felé tartott, míg a Közel-Keleten és Közép-Ázsiában a súlyra mérő és névértékben számoló elszámolási forma egymás mellett élt. Minden jel arra mutat — fejtí ki a hivatkozott koncepció —, hogy az arab kereskedelem hatásának részben közvetlenül, másutt közvetve kitett Kelet- és Észak-Európában a súlyra mérő fizetési rendszer (Gewichtsgeldwirtschaft) alakult ki.¹⁴⁰ Azt hiszem, ebben a megvilágításban immár pontosan értelmezhetők a pénzeknek és ékszereknek eltérődelései, a dirhemeknek az európai pénzekkel való keveredése, a kincs-elrejtéseknek a mérleg- és súlyleletekkel való területi egybeesése.

Összefoglalás

Végigtekintve az eredetileg fölvetett kérdésre adott (adható) különféle magyarázatokat és azok esetleges gyengéit, továbbra is tisztázatlannak látom, hogy mi lehetett a dirhem-kincsek — s velük együtt: az általában pénzekből, ezüstékszerekből és töredékeikből összeállított kincsek — tömeges elrejtésének valódi mozgatója. Azt hiszem, egyetemes érvényű, mindenki számára meggyőző válasz adásához a probléma tisztázásában érdekelt országok megújult (értsd: a felsorolt feltételezések bizonytalan elemeitől megszabadult) kutatására, s a numizmatikai, régészeti és gazdaságtörténeti szempontok jobb összehangolására lesz szükség. Éppen ezért a jelen helyzetben egy újabb hipotézis fölállítása korainak látszik. A továbblépés előkészítéséhez azonban máris van néhány támpontunk.

A koraközépkori kelet- és észak-európai tömeges kincs-elrejtés nem kizárólag a dirhemekhez kapcsolódik — lényege az ezüstrrel mint nemesfémekkel állhat összefüggésben. Mire kellett az importált ezüst? Források, fémvizsgálatok mutatják, hogy e dirhemkereslet — legalábbis részben — a helyi ötvösség és pénzverés nyersanyag-szükségletét volt hivatott fedezni. A kelet-európai és közép-ázsiai árviszonyok szűrőpróbaszerű összehasonlításai s természetesen maguknak a dirhem-leleteknek óriási száma mutatják ezt a rendkívül nagy igényt, valamint azt, hogy az ezüst birtoklására való törekvés nem kizárólag a törzsi-nemzetségi arisztokrácia, hanem a társadalom jóval szélesebb rétegeiben jelentkezett.

De ha már megszerezték, akkor miért rejtették el a szóban forgó ezüstpénzeket és ékszereket? Láttuk, hogy e kérdésnek tekintélyes irodalma van. Az viszont még nem kapott kellő hangsúlyt, hogy a kincs-eladások ilyen tömegű gyakorlata a 9.—11. sz.-i Európában korántsem általános; nincs meg olyan országok területén, melyek különben kereskedtek az arabokkal; ahol volt saját pénzverés, s ahol bőséggel volt — az eladások okaként legtöbbször, leginkább kézenfekvően felhozott magyarázat ez — háborúskodás. Könnyen megérthető, hogy a tömeges kincs-elrejtést nem gyakorló országok ma élő kutatói miért nem foglalkoztak ezzel a problémával. A jelen adatgyűjtés azonban

¹³⁹H. Steuer: Geldgeschäfte und Hoheitsrechte im Vergleich zwischen Ostseeländern und islamischer Welt. *Handel* 255—260.

¹⁴⁰Rasmussen: i. m. 12; Warnke: i. m. 9; Steuer, *Moneta* 258—259.

szeretné érzékeltetni a szükségét annak, hogy föltegyük azt a kérdést is; vajon Nyugat-Közép-, és Dél-Európában miért nem fordulnak elő ilyen számban a tárgyalt korból való kincsek?

Tájékozódásképpen, néhány gondolat. Először is egy esetben jól kimutatható, hogy a tárgyalt jelenség részben etnikai jellegzetesség is lehetett (nyugaton az elterjedése szembetűnően azonos a nyugati szláv településterülettel). Ezen túl a vallási képzetek világában rejlenek a magyarázat? Ez sem új gondolat. De fentebb arról is szó volt már, hogy az elrejtéseket világosan szorgalmazó Odin-törvény kifogástalanul nem vetíthető át más népek esetére. Ugyanakkor a nagy nyugat- és dél-európai kincshiány láttán még nem kell sietnünk a kereszténységre hivatkozni: az észak- és kelet-európaihoz hasonló sűrűséget a pogány Európában sem találni, akárcsak a Kazár kaganátusban, meg az arab kalifátusban. Akkor hát a külkereskedelem? Az észak- és kelet-európai kincsekkel kapcsolatban ez gyakran szerepel magyarázatként. Csakhogy ez aligha lehet a közvetlen kapcsolatokon nyugvó, távolsági külkereskedelem egyenes lecsapódása, mivel pl. a dirhem-kincsek éppen olyan országrészekben fordulnak elő nagy gyakorisággal, melyeket az arab kereskedelem közvetlenül biztosan nem érintett. De még csak az áruért „fizetésbe” (= cserébe) kapott ellenszolgáltatásnak sem tekinthető minden további nélkül; hiszen pl. a kincsleletekben páratlanul gazdag Gotland szigete semmilyen jelentős nyersanyaggal és exportterméssel nem rendelkezett.¹⁴¹ Nehezen hihető, hogy Gotland ezen gazdagsága a tranzit kereskedelemről származnék,¹⁴² erre ui. semmilyen forrás- és régészeti adat nem utal, ugyanakkor jól ismerjük a Keleti- és Balti-tenger partján sorakozó, a gotlandi elrejtésekkel egyidőben virágzó kereskedő központokat.¹⁴³ Sokatmondónak tartom azt, hogy *a tömeges kincselés ott és akkor ritkul meg, ill. hiányzik, ahol és amikor jelentős kereskedelmi élet* (Kijev-mainzi út, Kazária), *ahol élénk belső piaci áruforgalom zajlik* (Karoling-birodalom, Németország, Itália). Mindezt úgy vélem, hogy nemesfémnek a látott tömegben holt anyaggá változtatása a – legalábbis az ezüstre, mint klasszikus fizetőeszközre támaszkodó – piaci forgalom jelentéktelensége, esetlegessége jeleként fogható föl, s általában, a korabeli nyugat-európai gazdasági-kereskedelmi élethez viszonyítva, *pangó belkereskedelem* jeleként értékelhető. Nyersen fogalmazva: ha egy társadalomban elterjedt az ezüstrrel való vásárlás, és a kézben lévő nemesfémrel szemben van is kellő árukínálat, akkor nyilvánvaló, hogy teljesen értelmetlen a vagyont kivonni a gazdasági élet körforgásából. Mint látjuk, a 9.–11. sz.-i Észak- és Kelet-Európa bizonyos területein mégis ez történt.¹⁴⁴ Az arab, majd a nyugat-európai kereskedelem behatolása révén e vidékeken a korábbi időknél jóval szélesebb társadalmi rétegeknek nyílt módja e – mindenki által ősidők óta áhított – nemesfémnek az életformájuk révén *természetes úton* (bármiféle változtatás nélkül a gazdasági életükben) történő megszerzésére. Ennek

¹⁴¹ Kluge: i. m. 189.

¹⁴² H. Hildebrand szerint Gotland a gazdaságát a központi fekvésének köszönhette (idézi Hatz 1974. 148.).

¹⁴³ Vö. J. Herrmann: Ralswiek auf Rügen – ein Handelsplatz des 9. Jahrhunderts und die Fernhandelsbeziehungen im Ostseegebiet. *Handel* 170. Abb. 10.

¹⁴⁴ Tudtommal Kiersnowski 1968. 458; és Suchodolski 1977. 2. fogalmazott ez ügyben a legelősebben: a Baltikumban olyan országok áruit igényelték, melyek előbbre jártak a társadalmi fejlettségben, s csakis az utóbbiak tudták kihasználni az északi piacok kínálta előnyöket; ill. hogy a kincs-elrejtő területek gazdasági színvonalja alacsonyabb volt a kincseket tömegesen nem elrejtőkénél.

egyszerű oka az, hogy a természeti (pl. borostyán), gazdálkodási (pl. prémvadászat) és demográfiai adottságaik (rabszolgának való emberfölösleg) révén a kínálatuk pontosan azzal a kereslettel esett egybe, amit velük szemben a kereskedők képviseltek. Emellett Észak-Európa esetében gondolni kell a hadi akciókkal kicsikart, hatalmas ezüstmennyiségeket kitevő Danegeldekre¹⁴⁵ is, mint nemesfém-forrásra. Teljesen érthető, hogy a helyi ötvösség föllendült ettől a hirtelen nagy tömegben beáramló ezüsttől,¹⁴⁶ egyrészt mert rendszeres helyi piacok, kiterjedt kézművesség hiányában nem lehetett azt hasznosítani, „befektetni”, miként pl. az a – magát becsületesnek mondó – paphlagoniai (kis)kereskedő, aki 1000 aranyból egy év leforgása alatt 1500-at „csinált”,¹⁴⁷ E szemzőgből jobban érthető, hogy Észak-Európában a könnyen szerzett nemesfémből annyi ékszer készült; hogy I. Mieszko akkora aranykeresztet csináltatott, mely a testsúlyának háromszorosát nyomta;¹⁴⁸ s hogy észak- és kelet-európai emberek tömegei önmaguk megkárosítása nélkül megválhattak (ld. eladások s az azt szorgalmazó vallási képzet) olyan értéktömegektől, melyek Európa más tájain komoly értéket, mondjuk így, tőkét képviseltek. Mennyire más tehát ez a világ, mint pl. Giustiniano Partecipazio velencei dózséé, aki 829 körül 1200 font ezüstjét a tengeri kereskedelembe fektette be!¹⁴⁹ A szóban forgó európai országok ötvösségének föllendülését másrészt az is elősegítette, hogy a kincseket tömegesen elrejtő területek némelyikénél a fizetőeszköz funkcióját akkoriban és a későbbi századokban nem elsősorban nemesfém, hanem félkész- és készáruk töltötték be (grivnyák és kendők a nyugati szlávoknál, prémek a keleti szlávoknál, volgai bolgárok-nál és finnugoroknál, szőttesek és szarvasmarha Skandináviában).¹⁵⁰ Az intenzív kereskedelmi kapcsolatok révén, átvétellel alakulhatott ki az ezüstnek súlyban történő elszámolása; ennek térnyerése a belkereskedelmi életnek a holtpontról történő ki-mozdulását jelzi. Addig azonban, amíg a széles néptömegeket megmozgató, érdekeltté tevő belső piaci rendszer, a nyereséggel kecsegtető üzletlehetőségek nem alakultak ki, addig a felhasznál(hat)atlan ezüstöt számolatlanul aggatták az asszonyokra, s addig logikusan fejlődhetett ki, maradhatott érvényben olyan vallási képzet, mely az értéktárgyaknak a sírba helyezését, elrejtését írta elő. Így maradt meg Kelet- és Észak-Európa bizonyos területein az arab dirhem, a különféle eredetű nyugati dénár a gazdasági élet számára funkció nélküli ékszerek és holt tőkéek nyersanyagának, s e helyzeten változást csak a feudális áru- és piacviszonyok kiépülése hozhatott.¹⁵¹

¹⁴⁵ *F. Lot: Les tributs aux Normands et l'église de France au IXe siècle. Bibliothèque de l'École des Chartes. 85 (1924) 58–78; 999–1012 között 5 alkalommal összesen 134 000 font ezüstöt, egyedül 1018-ban 72 000 fontot fizettek, ld. Hatz 1974. 86; Franciaországban pedig 655 font aranyat és 43 042 font ezüstöt, ld. Sawyer: i. m. 97.*

¹⁴⁶ *L. Musset: Les invasions. Paris, 1965, 232.*

¹⁴⁷ *N. V. Pigulevskaja: K voproszu ob organizacii i formah torgovli i kredita v rannej Vizantii. Vizantizskij Vremennik 4 (1951) 88.*

¹⁴⁸ *Lalik: i. m. 144.*

¹⁴⁹ *R. S. Lopez: La révolution commerciale dans l'Europe médiévale. Paris, 1974. 94.*

¹⁵⁰ A probléma összefoglalása: *J. Sztetyto: Probleme de l'argent non-métallique en Russie et en Pologne au Moyen âge. I. Miedzynarodowy Kongres Archeologii Słowianskiej. Wrocław–Warszawa–Kraków 1968. VI. 205–223; J. Pošvár: Prämonatäre Zahlungsmittel bei den Slawen, insbesondere im Grossmährischen Reich. Uo. 229–236; Gurevics: i. m. 190.*

¹⁵¹ *Kluge: i. m. 189.*

Tisztában vagyok azzal, hogy e cikk nem alkalmas arra, hogy az eddigi, tulajdonképpen évszázadok óta gyökeret vert elméleteket felszámolja. Semmiképpen sem állt ez szándékomban. Arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy 1) a koraközépkori tömeges kincselrejtések okát kutatva nem elegendő az egyes pénzfajták, egyes országok kincseit tanulmányozni; 2) az elásások szokása korlátozott elterjedésű; 3) az utóbbi indítékára adott korábbi magyarázatok nem általános érvényűek, s ezért nem tökéletesen helytállóak; 4) e jelenségnek egyetemes, az egész európai gazdaságtörténetbe beágyazható magyarázatát kell keresni. Remélem, hogy e probléma ügyében széles szakmai összefogással hamarosan új eredményt tudnak majd felmutatni az európai gazdaságtörténet kutatói.

Чанад Балнт

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБРАЩЕНИЯ ДИРХЕМОВ В ЕВРОПЕ

(Резюме)

В области нумизматики, археологии, истории экономики и ориенталистики уже было опубликовано несколько углубленных и значительных статей об обращении дирхемов в Восточной и Северной Европе раннего средневековья. По мнению автора совместных анализ достижений этих областей науки и их сопоставление с экономическим положением современной Западной Европы могут привести к осознанию новых выводов. Так же достоин внимания сопоставление территорий, скрывающих дирхемы (и другого рода деньги) в большом количестве с теми регионами, жители которых тоже интенсивно торговались с арабами (или другими народами), однако там не нашлись деньги и в подобном количестве.

Автор статьи считает близкими к правде те мнения, согласно которым обращение дирхемов в Европе проводилось в основном в 9--10 вв. По поводу этого считает важным подчеркнуть и то, что значительная часть монет сасанидской чеканки попала в Европу именно в это время, таким образом их ценность с точки зрения археологической датировки весьма мала.

Подавляющее большинство находок дирхемов в Европе происходит из саманидского эмирата. Выяснение причины этого факта является задачей ориенталистики.

Ценность европейских кладов из дирхема до сих пор была определена по величине серебрянного содержания и по среднеазиатскому положению цен. Таким образом владельцы этих кладов предполагались в рядах племенно-родовой аристократии.

Однако на основе имеющихся восточно — и северноевропейских — собственно малых! — данных выявляется, что здесь дирхемы имели другую ценность, нежели на среднеазиатских рынках. А сделав выводы из среднеазиатских цен тех товаров, которые были проданы за дирхемы, кажется вероятным, что большинство людей восточно — и северноевропейского обществ без всяких особенных усилий могло достать такого количества дирхемов, которое считалось обыкновенным кладом.

Изучая причины скрытия кладов из дирхема кажется так, что ни предположение о роли норманских разбойников и или торговцев, ни — доказуемое источниками! — свидетельство скандинавской мифологии, ни теория «много кладов — много войны» не объясняют полностью массовое скрытие кладов. Автор даёт подробную критику теории, согласно которой находки дирхемов в Восточной Европе являются знаками восточнославянского денежного обращения. Такой трактовке противоречит много аспектов. Более того, особого внимания достоин тот факт, что массовое скрытие денег во всей Европе сокращается или исчезает именно там и тогда, где и когда ведётся интенсивный рыночный оборот.

По мнению автора явление массового скрпания кладов в Восточной и Северной Европе раннего средневековья связано не только с дирхемом; сущность его может связываться с серебром, как с благородным металлом. Источники, анализы металлов свидетельствуют о том, что такой огромный запрос на дирхем был призван обеспечивать потребности в серее местных ювелиров и местной чеканки монеты. Однако что обозначает массовое скрпание? По мнению автора: стагнационную внутреннюю торговлю. Многие жители Восточной и Северной Европы легко, в ходе нормального проведения жизни достали серебра в большом количестве (дирхемов или другого рода денег), однако за него не могли или не хотели купить товары, принёсшие с собой изменение в экономическом положении, не могли инвестировать свои благородные металлы. При таких условиях дирхем мог выступить только как серее или как украшение, само по себе, содействуя одновременно скачкообразному подъёму мастерства золотых дел в Восточной и Северной Европе раннего средневековья. А при такой экономической жизни не удивительно порождение мифологией таких норм, согласно которым благородные металлы и драгоценности должны быть скрпаны в землю, похороненными. Изменение в отношении к благородным металлам, как к мёртвому капиталу, могло принести только распространение феодальных денежных и рыночных отношений.

Bálint, Csanád

QUELQUES QUESTIONS DE LA CIRCULATION DU DIRHAM EN EUROPE

(Résumé)

Des numismates, archéologues, historiens de l'économie, orientalistes ont écrit nombreuses études bien poussées, de grande importance, sur la circulation du dirham en Europe orientale et septentrionale, au haut moyen âge. L'auteur est d'avis que l'étude de l'ensemble des acquis de ces disciplines et leur confrontation avec la situation économique en Europe Occidentale de l'époque, peuvent aboutir à de nouveaux enseignements à tirer. Il paraît également opportun de faire la comparaison entre les territoires qui enferment en masse des dirhams (et d'autres monnaies) et ceux où le commerce avec les Arabes (ou d'autres peuples) avait été aussi intense, mais où des monnaies ne sont pourtant pas retrouvées en aussi grande quantité.

De l'avis de l'auteur, le plus proche de la réalité sont les opinions selon lesquelles le gros de la circulation du dirham en Europe avait eu lieu aux 9–10e siècles. A ce propos il tient pour nécessaire de souligner le fait démontrable que c'est à cette époque que la majeure partie des monnaies de frappe sassanide pénétra en Europe, et qu'ainsi, de point de vue de datation archéologique, leur valeur est minime.

Partout, ce sont les frappes de l'émirat samanide qui constituent la majorité prépondérante des dirhams découverts en Europe. Il appartient aux orientalistes d'en expliquer les raisons.

Jusqu'ici on a évalué les trésors de dirham en Europe par leur quantité d'argent et à l'aide des conditions des prix en Asie Centrale, par conséquent on a supposé que leurs feus possesseurs appartenaient à l'aristocratie des tribus et des clans. Les données – fort peu! – dont nous disposons révèlent pourtant qu'en Europe orientale et septentrionale la valeur du dirham différait de celle qu'il avait sur les marchés de l'Asie Centrale. Jugeant d'après les prix qu'avaient en Asie Centrale les marchandises vendues pour dirham, on peut tenir pour vraisemblable qu'en Europe orientale et septentrionale la plupart des gens pouvaient acquérir, sans efforts spéciaux, une quantité de dirhams constituant un trésor moyen.

En ce qui concerne la raison d'avoir caché en masse les trésors en dirham, il paraît que ni le rôle supposé des brigands et/ou commerçants normands, ni le témoignage – démontrable dans les sources! – des croyances scandinaves, la théorie de "beaucoup de trésors – beaucoup de guerres", n'offrent une explication de valeur générale de ces trésors enfouis en si grande quantité. L'auteur procède à une

critique détaillée de la théorie dont les tenants découvrent dans les trouvailles de dirhams en Europe orientale un témoignage de la circulation monétaire des Slaves orientaux. C'est que de nombreuses considérations y contredisent. Il est même à remarquer que dans toute l'Europe les monnaies enfouies en masse se font rares, voire disparaissent, aux endroits et aux périodes où les marchés sont très intenses.

Selon l'auteur, au haut moyen-âge les enfouissements en masse de trésors en Europe orientale et septentrionale ne sont pas rattachés exclusivement au dirham, en substance ils sont liés à l'argent en tant que métal précieux. Des sources, des analyses de métaux il ressort que l'immense demande en dirham visait à couvrir les besoins en matière première de l'orfèvrerie et de la frappe d'argent locales. Mais que signifie cet enfouissement en quantité? Selon l'auteur c'est le signe d'un commerce intérieur stagnant. Nombreux habitants de l'Europe orientale et septentrionale avaient un accès facile, sans changer leur mode de vie naturel, à une grande quantité d'argent (dirham ou autres monnaies), mais sans pouvoir (ou vouloir) en acheter des marchandises leur apportant des changements économiques, et sans pouvoir investir le métal précieux. Dans ces conditions, le dirham ne devait représenter davantage que matière première en argent, ou comme décor en soi, et par là contribuait à l'épanouissement en bond au haut moyen âge de l'orfèvrerie en Europe orientale et septentrionale. Dans de telles conditions de la vie économique il n'est pas étonnant de voir naître des obligations, prescrites par les croyances, d'enfouir les métaux précieux, les bijoux. Seule la mise en place des conditions féodales des marchandises et du marché pouvait apporter des changements dans le traitement des métaux précieux comme capital mort.

III. BÉLA ÉS BIZÁNC

1172. március 4-én fiatalon, 25 éves korában elhunyt III. István.¹ Lübecki Arnold, aki ekkor Oroszlán Henrik bajor és szász, illetve Jasomirgott Henrik osztrák hercegek kíséretében Esztergomban tartózkodott, krónikájában elmondja, hogy a szóbeszéd szerint a magyar király halálát mérgezés okozta, amely „az országból kivetett testvére” műve volt.² Ha más forrás nem is bizonyítja e szóbeszéd igazát, s magyarországi belső viszonyok megítélése szempontjából jellemzőnek kell tartanunk azt, hogy az elhunyt király közvetlen környezetében voltak olyanok, akik III. István halálát a Bizáncban tartózkodó Béla hercegnek tulajdonították. Ez ugyanis arra vall, hogy Bélának Magyarországon hívei voltak, akik szemben álltak III. István uralmával, éppen ezért írhatta esztergomi információ alapján német forrásunk az uralkodó teljesen váratlan halálát ezek számlájára.³

III. István elhunytja mindenesetre valóban megnyitotta az utat testvére, a Konstantinápolyban élő Béla herceg magyarországi trónaspirációjának valóra válása előtt. Ismeretes, hogy a fiatal herceg 1163-ban került Manuél Komnénosz császár udvarába. Itt felvette az Alexiosz nevet, felruházták őt a deszpotész méltósággal, s eljegyezték vele a bizánci uralkodó, a baszileusz leányát, Máriát, 1165 végén pedig mindkettőjüket a bizánci trón örökösévé nyilvánították. Néhány év elmúltával azonban Béla-Alexiosz helyzetében lényeges változás állott be Bizáncban. 1169. szeptember 14-én Manuél császárnak második, Antiochiai Máriával 1161. december 25-én kötött házasságából fia született, akinek az Alexiosz nevet adták. Ezt követően Bélát hamarosan megfosztották deszpotészi rangjától, amely 1165 óta a császári vő trónörökösi mivoltát volt hivatott jelölni, s helyette Béla a sokkal alacsonyabb kaiszar méltóságot kapta. Sor került a baszileusz leányával kötött jegyesség felbontására is, de ugyanakkor – legkésőbb valamikor 1170 első felében – Manuél feleségül adta Bélához sógornőjét, saját neje féltestvérét, az Antiochiából való Châtillon Ágnest, aki Bizáncban az Anna nevet kapta. Ezekkel az eseményekkel egy időben Manuél fiát a Blakhernai-templomban ünnepélyes keretek

¹A király halálának időpontjára ld. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Bp., 1899.² I. 320., 501., 519. jegyz.

²*A. F. Gombos*: *Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III.* Bp., 1937–1938. (továbbiakban: G) 303., 1157.

³Van olyan felfogás, amely III. István elhunytát a Béla-párti urak összeesküvése következményének tekinti, ezt azonban sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. Vö. *K. Grot*: *Iz isztorii Ugrii i szlavjansztva v XII veke (1141–1173).* Varsava, 1889. (továbbiakban *Grot* 1889.) 401.

között a bizánci trón örökösének tették meg, majd 1171 márciusában a gyermek Alexioszt társcaászárú koronázták.⁴

Nyilvánvaló, hogy ezek után a császári korona várományosából szerény helyzetű udvari előkelővé lesüllyesztett Béla-Alexiosz érdeklődése fokozott mértékben fordult Magyarország felé. Ennek bizonyosságául szolgálhat az a „Dominus A” nevében íródott – s legnagyobb valószínűséggel 1170 első felében kelt – latin nyelvű oklevél, amelyben Béla-Alexiosz antiochiai feleségével együtt nagy összegű adományt tett a jeruzsálemi johannita lovagok számára.⁵ Ebben az oklevélben Béla magát Magyarország, Dalmácia és Horvátország hercegének nevezi,⁶ azaz – kiesvén a bizánci trónörökös méltóságából – ugyanazt a címet viselte, mint amely az 1161–1163-as években Konstantinápolyba érkezése előtt Magyarországon is megillette őt.

Bizáncban éber figyelemmel kísérték a magyarországi eseményeket. Ez derül ki Kinnamosz és Nikétasz tudósításából. A görög történetírók elmondják, hogy 1172 tavaszán Manuél császár, miután értesült a Nemanja István vezette szerbek lázadásáról és a magyar király haláláról, gyorsan cselekedett: a fővárosból azonnal Szófiába ment, ahol a szerb hadjáratra induló seregeinek gyülekezniök kellett. Itt fogadta a baszileusz azokat a magyar követeket, akik azért jöttek, hogy Bélát királyuknak magukkal vigyék, mivel véleményük szerint őt illeti meg a korona. Kívánságuk találkozott Béla ambíciójával s Manuél azon igényével, hogy újra általa támogatott király kerüljön Magyarország trónjára.

Kinnamosz elbeszéli, hogy ekkor Manuél királlyá nyilvánította Bélát, és feleségével együtt Magyarországra küldte. Előzőleg azonban a herceg esküvel ígérte meg, hogy mindig védelmezni fogja azt, ami a császár és a bizánciak javát szolgálja.⁷ II. Iszaakiosznak

⁴ Az említett eseményekre és azok értékelésére vonatkozó gazdag irodalmat ld. *Makk F.*: Magyar–bizánci kapcsolatok a XII. században. Kéziratos kandidátusi értekezés. Szeged, 1978. (továbbiakban: *Makk 1978.*) 157–161., 176–180., 197., ill. *Makk F.*: Megjegyzések III. István történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LXVI. Szeged 1979. (továbbiakban: *Makk 1979.*) 29–34.

⁵ *G. Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Budae 1829–1844. (továbbiakban: CD) V/1. 284–287. *J. Delaville le Roulx*: Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem (1100–1310) I. Paris, 1894. (továbbiakban: *Delaville 1894.*) 222–223. – A kutatás egyetért abban, hogy az oklevél „A”-siglája alatt Béla-Alexioszt kell érteni, a diploma datálásával kapcsolatban azonban erősen megoszlanak a vélemények. Így pl. *Városov Gy.*: (Antiochiai Anna magyar királyné származása és családi viszonyai. Századok, 1886. 875. 1. jegyz.) 1167-re vagy 1168-ra, *Pauler* (i. m. I. 503. 521. jegyz.) 1165-re, *Györffy Gy.* (Szlavónia kialakulásának oklevél-kritikai vizsgálata. Levéltári Közlemények, 1970. 228.) 1168–1170 körüli időre teszi az oklevél keletkezését. Felfogásukat arra alapozzák, hogy Guilbert d'Assailly, a johannita lovagok vezetője – akinek neve szerepel a diplomában – legkésőbb 1169-ben leköszönt tisztségéről, s elhagyta Jeruzsálemet. Bebizonyosodott azonban, hogy a johanniták nagymestere kétszer mondott le, s második, végleges lemondása 1170 júniusa után történt. *J. Delaville le Roulx*: Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre [1100–1310]. Paris, 1904. 76–79.; *C. E. Engel*: Histoire de l'ordre de Malte. Genève–Paris–Munich, 1968. 48. Ily módon nincs akadálya annak, hogy e jeruzsálemi oklevelet 1170 első felére datáljuk.

⁶ CD V/1. 284.; *Delaville 1894.* 222. – Egyébként *Reiszig E.* is úgy vélekedett, hogy az oklevél keltének időpontjában Béla herceg már nem volt bizánci trónörökös (A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon I. Bp., 1925. 28.).

⁷ *A. Meineke*: Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae, 1836. (továbbiakban: K) 286–287.

1193-ban kelt s III. Coelestin pápához írott levele szerint Béla ekkor még arra is kötelezte magát, hogy Szerbia ügyeibe a baszileusz véleményének megkérdezése nélkül nem fog beavatkozni.⁸ Ezt a kötelezettségvállalást a szerbek 1172 elején kirobbant függetlenségi harca tette szükségessé. A korábbi évek tapasztalatai alapján ily módon kívánta a bizánci uralkodó megakadályozni azt, hogy magyarok és szerbek között Bizánc-ellenes együttműködés jöjjön létre.

Korabeli pápai és bizánci forrás úgy állítja be az eseményeket, mintha a hazaérkező Béla hercegnek – az ország főembereinek közös akaratából – minden nehézség nélkül sikerült volna birtokba vennie az országot. III. Sándor pápa 1179 tavaszán a következőket írta ezzel kapcsolatban Lukács esztergomi érseknek: „Te magad és a királyság többi előkelői . . . Bélát közösen a magyarok felséges királyává választottátok, és őt Görögországból az ország élére és kormányzására hazahívtátok”.⁹ Nikétasz pedig azt írja, hogy „Paionia [ti. Magyarország] akadály nélkül a királyi koronával illette őt, s Béla ellentmondás nélkül az egész nép uralkodója lett”.¹⁰ A későbbi események ismeretében nyilvánvaló e tendenciózus beállításnak a célja: úgy kívánta bemutatni a pápa és a baszileusz segítségével trónra került Bélát, mint aki – a külső pártfogás mellett – kezdettől fogva élvezte az uralkodó osztály egészének támogatását.

A Béla herceg hazakerülését követő események homlokegyenest ellenkeznek forrásaink beállításával. Ugyanis Bélának itthon csaknem egyéves küzdelem után sikerült elnyernie a királyi koronát. A kortársak előtt jól ismert volt az egyházi koronázás királyt kreáló aktusának jelentősége, hiszen Hartvik püspök már Kálmán alatt kidolgozta azt az elvet, amely a koronázásnak és a királyság birtoklásának lényegi kapcsolatát fejezte ki. Kálmán óta általánosan elfogadottá vált az elv: akié a korona, azé a királyság. E felfogás szerint „a regnum, a királyság, a királyi hatalom birtoklása . . . a coronától, a koronázás tényétől függ”.¹¹ Nyilvánvaló tehát, hogy az idegen földről hazaérkező Béla számára rendkívül fontos volt az, hogy a lehető leghamarabb királlyá koronázzák.¹² Az esztergomi érsek azonban, akinek ez a hatáskörébe tartozott, egyik forrásunk szerint simonia-nyús ügyre hivatkozva megtagadta a koronázást Bélától.¹³

Véleményük szerint ez arról tanúskodik, hogy a szélsőségesen gregoriánus beállított-ságú Lukács érsek minden bizonnyal *kezdetől fogva* ellenezte Béla hatalomra kerülé-

⁸ J. Darrouzès: Georges et Démétrios Tornikès. Lettres et discours. Paris, 1970. 343.

⁹ W. Holtzmann: XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből. Századok, 1959. (továbbiakban: Holtzmann 1959.) 413.

¹⁰ Nicetae Choniatae Historia. Corpus fontium historiae Byzantinae XI/1. Rec. I. A. v. Dieten. Berolini et Novi Eboraci, 1975. (továbbiakban: N) 170.

¹¹ Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp., 1967. 422., 423. Ld. még ehhez Bartoniek E.: A magyar királyválasztási jog a középkorban. Századok, 1936. 368. és Kristó Gy.: Legitimitás és idoneitás. Századok, 1974. 591., 594. Vö. Gerics J.: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk: Horváth J. és Székely Gy. Bp., 1974. 126–136.

¹² 12. századi példák egyébként azt mutatják, hogy zökkenőmentes hatalomátvétel alkalmával mindössze néhány nap, esetleg egy-két hét volt szükséges az új király megkoronázásához. Ebből a szempontból viszont III. Béla esete Kálmánéhoz hasonlítható, akinek megkoronázása csaknem egy évvel I. László halála után történt meg. Utóbbira ld. Györffy Gy.: A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához. Történelmi Szemle, 1967. (továbbiakban: Györffy 1967.) 50.

¹³ Holtzmann 1959. 413.; CD II. 436., CD III/1. 91–92.

sét.¹⁴ Az esztergomi érsek magatartásában egyházi megfontolások és politikai szempontok egyaránt szerepet játszottak. Lukács a szkizmatikus bizánci császár pártfogoltját látta az ortodox vallásra áttért Bélában, akinek személye a görög egyház térhódításának és a szkizmának a veszélyét,¹⁵ ebből következően pedig a hazai katolikus egyház politikai szerepe és tekintélye hanyatlásának lehetőségét idézte fel a magyar főpap előtt.

Lukács érsek a koronázás megtagadásával világosan kifejezésre juttatta azt, hogy elutasítja Béla királyságát. Valószínűnek kell tartanunk, noha ennek igazolására közvetlen adatokkal nem rendelkezünk, hogy az esztergomi főpap Bélával szemben annak testvére, Géza trónigényét támogatta.¹⁶ Géza hercegtől Lukács a III. István-kori görögellenes, 1169-től egyértelműen pápabarát és a hazai egyháziak igényeit teljes mértékben figyelembe vevő politika folytatását várhatta. Lukács érsekhez hasonlóan az uralkodó osztály egy része is Béla öccse mellett sorakozott fel. Így mindenekelőtt Lőrinc comes és az a számos előkelő, aki később Gézával együtt szökött Ausztriába.¹⁷ Lőrinc comes egyébként III. István alatt a királyi udvarhoz tartozott, az uralkodó osztály vezető csoportjának egyik reprezentáns alakja volt, hiszen 1164 tájtól az országos főtisztviselők egyikét, a comes curialis méltóságát viselte.¹⁸ Még 1172 elején is III. István udvarában ezt a tisztelet látta el;¹⁹ ettől kezdve nevével nem találkozunk III. Béla alatti oklevelekben. Ugyancsak Gézát támogatta Fulco comes, aki III. István tanácsadói közé tartozott, 1172-ben III. Béla eltávolította környezetéből,²⁰ sorsában valószínűleg Ruben comes is osztozott.²¹ Lukács érseken kívül más egyházi személyek is Géza herceg érdekeit képviselhették. Így nagy valószínűséggel tételezhető ez fel Fulco comes testvéréről, Vidóról, aki III. István idején a királyi kápolnaispánja volt, testvérével együtt ő is kikerült a királyi szolgálatból III. Béla hatalomra kerülése nyomán.²² A királyi kápolna vezetőjével együtt távozhatott az

¹⁴ Másként vélekedik pl. *Deér J.*: A magyar törzsszövetség és patrimonális királyság külpolitikája. Kaposvár, 1928. 148–149. l.; *Györffy Gy.*: Becket Tamás és Magyarország. Filológiai Közöny, 1970. (továbbiakban: *Györffy* 1970.) 155.; *Kubinyi A.*: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. Levéltári Közlemények, 1975. 110. – Lukács szélsőséges gregoriánizmusára ld. *Mezey L.*: Deákság és Európa. Bp., 1979. (a továbbiakban: *Mezey* 1979.) 139.

¹⁵ *Györffy* 1970. 155. Ld. még *Gy. Moravcsik*: The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary. The American Slavic and East European Review 6 (1947) 149.

¹⁶ Hasonlóan véli *Acsády I.*: A magyar birodalom története I. Bp., 1903. 220. és *Marczali H.*: Magyarország története. Bp., 1911. 126.

¹⁷ *E. Szentpétery*: Scriptorum rerum Hungaricarum I–II. Bp., 1937–1938. (továbbiakban: SRH) I. 127.

¹⁸ *Jakubovich E.*: XII. századi oklevéltörödékek. Levéltári Közlemények, 1924. 157.; CD IX/7. 634.; A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I. Pest, 1871. (továbbiakban: ZÓ) 2.; Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította: *Jakubovich E.* és *Pais D.* Tudományos Gyűjtemény 30. Pécs, 1929. (továbbiakban: ÓMO) 45., 46.; *R. Marsina*: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislavae, 1971. 85. l.; Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae II. Red. I. Smičklas. Zagrabiae 1904. (továbbiakban: C II.) 106.

¹⁹ *Erdélyi L.–Sörös P.*: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I. Bp., 1902. (továbbiakban: SRH I.) 605.

²⁰ *Kubinyi*: i. m. 94. 289. jegyz.

²¹ Ruben comes III. István idején a király kíséretéhez tartozott. Erre Ld. *Nagy I.*: Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Sopron, 1889–1891. (továbbiakban: SO) 2., 3. l.; *Nagy J.–Paur J.–Ráth K.–Ipolyi A.–Véghely D.*: Hazai okmánytár I–XIII. Győr–Bp., 1865–1891. (továbbiakban: HO) VI. 3.; *Jakubovich*: i. m. 157.; ÓMO 45.; *Marsina*: i. m. 85.; HO VII. 1.

²² *Csóka*: i. m. 481.; *Kubinyi*: i. m. 94. l. 289. jegyz.

udvarból Becen notarius is, aki Lukács érsek bizalmi embere volt.²³ Lehetségesnek tartjuk, hogy az anyakirályné, Eufroszina – aki III. István uralkodása idején nagy szerepet játszott az ország kül- és belpolitikájának irányításában – fiatalabb fia érdekében szintén szembehelyezkedett Bélával,²⁴ s talán e magatartása miatt szenvedett ezután börtönt, majd 1186-ban bizánci száműzetést.²⁵ Az a tény, hogy Wata comes megvakítását a Pozsonyi Évkönyv közvetlenül Géza herceg Ausztriába szökése után említi meg,²⁶ arra vall: a comes is Géza hívei közé tartozhatott.

Az uralkodóváltás tehát ismét felszínre hozta a magyar feudális urak pártjai, frakciói közti ellentéteket, és a szemben álló két nagyúri csoport, valamint azok trónaspiráns vezetői között elkeseredett harc indult meg a hataloméért, illetve a királyi koronáért. E küzdelem alakulásának részleteiről forrásaink nem szólnak. Úgy tűnik, volt olyan időszak, amikor Béla és hívei meglehetősen bizonytalannak, sőt kifejezetten veszélyesnek ítélték meg saját helyzetüket. III. Ince pápa leveléből kiderül: a magyar királyság előkelői többször is azt kérték III. Sándortól, hogy amennyiben Lukács nem akarja Bélát a magyarok királyává megkoronázni, akkor neki más tehesse fejére az ország koronáját, „nehogy a királyságnak és a magyar egyháznak súlyos veszedelmei származzanak abból, ha említett Béla nem kapja meg *gyorsan* a felkenést . . . és a koronát.”²⁷ A főúri pártok saját érdekükben idegen hatalmakat is bevontak, illetve bevonni igyekeztek a trónharcokba. Az idézett pápai levél és a későbbi események alapján talán megkockáztatható az a feltételezés, hogy – miután Bélát III. Sándor és Manuél támogatta – Géza herceg már ekkor kapcsolatot keresett Barbarossa Friggyessel. A német uralkodó esetleges beavatkozása valóban nemcsak Béla uralma szempontjából teremtett volna veszélyes helyzetet, hanem a császárság és a pápaság küzdelmében III. Sándor számára is kedvezőtlen következményekkel járhatott volna. I. Friggyest azonban ebben az időben teljes mértékben lefoglalták saját problémái, így tervezett újabb itáliai hadjáratának előkészületei és a lengyel trónviszályok.²⁸ Végső soron tehát Gézának nem sikerült külföldi szövetségesre szert tennie. Ez III. Bélának kedvezett, aki öccsével szemben két idegen hatalom aktív támogatását is élvezte.

III. Sándor pápa felkarolta Béla herceg ügyét, s miután többszöri felszólítással sem tudta rávenni Lukácsot Béla megkoronázására, a kalocsai érseknek adott felhatalmazást, hogy „mihelyt a királyság püspökei összejönnek . . . [Bélát] kenje fel királlyá, és haladéktalanul helyezze fejére a koronát.”²⁹ III. Béla ügyes politikával biztosította a maga számára a pápa támogatását. Véleményünk szerint III. Sándor állásfoglalását döntő módon

²³ *Kubinyi*: i. m. 105., 110. 381. jegyz.

²⁴ Hasonlóan vélekedik pl. *Grot* 1889. 404.; *Acsády*: i. m. 220.; *Deér*: i. m. 148–149.; *Hóman B.–Szekfű Gy.*: Magyar történet I. Bp., 1939.⁶ (továbbiakban: *Hóman* 1939.) 409.

²⁵ SRH I. 127.

²⁶ Uo.

²⁷ *F. Knauz*: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Strigonii 1874. (továbbiakban: MES) 188.; CD III/1. 91.

²⁸ 1172 júliusában Barbarossa császár a lengyel uralkodó, III. Mieszko ellen viselt hadat, amelynek eredményeképpen a lengyel uralkodó elismerte a német hűbérurasságot (*H. Pelzer*: Friedrichs I. von Hohenstaufen Politik gegenüber, Dänemark, Polen und Ungarn. Dissertation. Münster. Borna–Leipzig 1906. 34.; *K. Jordan*: Investiturstreit und frühe Stauferzeit 1056–1197. München, 1973. 145.)

²⁹ Ld. 27. jegyz.

az határozta meg, hogy Béla a koronázás ügyében hozzá fordult segítségért, s ezáltal magától értetődően III. Sándort ismerte el legitim pápának III. Calixtus ellenpápával (1168–1178) szemben, akit I. Frigyes császár támogatott. A III. Sándorhoz történt csatlakozás politikai jelentőségét mutathatja az, hogy éppen ebben az időben, 1172. március 26-án a wormsai birodalmi gyűlésen I. Frigyes újabb itáliai hadjárat tervét fogadtatta el, amely a lombard városok és III. Sándor pápa ellen irányult.³⁰ Ilyen körülmények között az új magyar uralkodó állásfoglalása III. Sándornak kedvezett. Ugyanakkor az is Béla mellé állította a pápát – de természetesen hatott a magyarországi egyháziakra is –, hogy Béla minden bizonnyal már ekkor, tehát 1172-ben, esküt tett az 1169-es egyházi megállapodásra.³¹ Ez megnyugtatta mind a pápát, mind a hazai klérus nagy részét, hogy III. Béla egyházpolitikájának alapját az 1169-es konkordátum képezi. S végül nyilvánvalóan előnyösnek bizonyult Béla hatalomra kerülése szempontjából az is, hogy az 1170-es évek elején III. Sándor és Manuél között szoros kapcsolat, jó viszony állott fenn.³²

Kétségtelen, hogy a pápa Bélának rendkívül értékes segítséget nyújtott a királyi hatalom megszerzéséhez, de az is bizonyos, hogy ebben az időben Béla legfőbb külföldi támasa a bizánci császár volt. Bizánci források arról tanúskodnak, hogy 1172-ben Manuél minden szükséges segítséget megadott Bélának a királyi hatalom megszerzéséhez. Kinnamosz elmondja, hogy a Magyarországra érkező Béla herceg kíséretében volt Jóannész prótoszebasztosz és számos bizánci előkelő. Ezzel teljesen egybevág Nikétasz közlése, mely szerint a bizánci császár fényes katonai kísérettel és hatalmas királyi pompával bocsátotta hazájába a magyar herceget, hogy átvegye a Magyarország feletti hatalmat.³³ A Bélának nyújtott bizánci segítségre vonatkozóan értékes tudósítást tartalmaz II. Iszaakiosz egyik levele, melyet a császár III. Coelestin pápához 1193-ban írt. Ebben a levélben baszileusz arról értesítette a pápát, hogy III. Béla megtámadta Szerbiát, mert nem elégedett meg saját országával, „melyet Rómania [ti. Bizánc] hadainak s pénzének segítségével nehezen szerzett meg” magának.³⁴ Részletekről ez a forrás sem szól, de valószínűnek kell tartanunk, hogy 1172-ben, miként 10 évvel korábban, 1162 nyarán, Manuél a bizánci aranyak mellett – seregeinek a magyar határra történő felvonultatásával – a katonai nyomás eszközének alkalmazásától sem riadt vissza pártfogoltja trónra juttatásának előmozdítása érdekében.

Bélának azonban látnia kellett, hiszen a baszileusz korábbi pártfogoltja, IV. István sorozatos kudarcainak története az 1160-as években világosan megmutatta, hogy Bizánc segítségével meg lehet ugyan szerezni a magyar trónt, de komoly belső bázis nélkül tartósan birtokolni nem lehet azt.³⁵ Béla hatalomra kerülése, majd trónjának megvédése

³⁰ W. Giesebrecht: *Geschichte der deutschen Kaiserzeit* V/1–2. Leipzig, 1880. 707–708.; J. Haller: *Das Papsttum. Idee und Wirklichkeit* III. Esslingen am Neckar, 1962. 231.

³¹ Holtzmann 1959. 413., 414–415.

³² Erre ld. pl. F. Chalandon: *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile* II., Paris 1907. (továbbiakban: *Chalandon* 1907.) 375.; F. Chalandon: *Les Comnène. Études sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles* II. Jean II Comnène (1118–1143) et Manuel I Comnène (1143–1180). Paris, 1912. (továbbiakban: *Chalandon* 1912) 567.; W. Ohnsorge: *Abendland und Byzanz*. Weimar, 1958. 398–403.

³³ K 287.; N 170.

³⁴ Darrouzès: i. m. 343.

³⁵ Az 1162–1165 közötti évek eseményeire és IV. István uralkodására ld. Makk 1978. 143–175.; Makk 1979. 29–34. Ehhez ld. még Pauler: i. m. I. 295–309.

szempontjából döntőnek bizonyult, hogy a Bizáncból jött trónkövetelőnek sikerült a magyar uralkodó osztály nagyobb részét maga mellett felsorakoztatnia. Bélát támogatták a görög földről vele együtt hazatért előkelők, így Becse és Gergely,³⁶ talán közéjük tartozott Rede, Luthar és Cuda, valamint Vrazlo és Stoyza is.³⁷ Feltehetően megmaradtak Béla pártján azok a főurak, akik már 1167-ben szívesen látták volna őt a magyar trónon.³⁸ Béla felülkerekedését a királyi koronáért vívott harcban nagymértékben elősegítette az, hogy kimutathatóan az ő ügyét karolta fel III. István legbefolyásosabb főembereinek jelentős része. Ez derül ki a forrásokból Ampud, Dénes, Pongrác, Kaba és Cubanus. comesekről. Ampud comes III. István alatt a báni és a nádori, tehát a legmagasabb országos tisztségek viselője volt, III. Béla uralkodása idején is bánként fordul elő az oklevelekben.³⁹ Dénes comes, III. István hadvezére 1160-ban és 1167-ben a magyar seregeket vezette a bizánciak ellen, III. Béla alatt ispánként és nádorként tartozott a király főemberei közé, 1177-ben feltehetően részt vett a velencei békét megelőző előkészítő tárgyalásokon, 1183-ban pedig Dalmácia élén állott⁴⁰ Pongrác, Kaba és Cubanus (Ssubanus) comesek ugyancsak átkerültek III. István kíséretéből III. Béla udvarába.⁴¹

Az uralkodó osztály világi elemei mellett a hazai egyháziak egy jelentős része is III. Béla királysága mellett tört lándzsát. Ez kétségtelenül bizonyítható a kalocsai érsekről, aki Lukáccsal ellentétben hajlandó volt Bélát királlyá koronázni. Fel kell tételeznünk, hogy nemcsak a kalocsai érsek, akinek nevét nem ismerjük, hanem hozzá hasonlóan más főpapok is Béla mellé álltak, hiszen a pápa utasítása, mely szerint a koronázásnak a királyság püspökeinek jelenlétében⁴² kellett megtörténnie, feltétlenül erre készítethette őket. A szemben álló két csoport társadalmi összetételének vizsgálata azt mutatja, hogy mindkét táborba egyaránt tartoztak világi és egyházi előkelők. Ily módon viszont nem lehet azt állítani, hogy – a gregoriánus pápa által is támogatott – III. Béla csak a világi nagybirtokosok jelöltje volt.⁴³

III. Béla hatalomra kerülésének pontos mikéntjéről – 12. századi uralkodóváltások más eseteihez hasonlóan – a források nem tájékoztatnak bennünket. El kell fogadnunk, hogy – s ezt tartjuk döntő mozzanatnak – a csaknem egyéves pártharcok során nemcsak a külső, hanem a belső erőviszonyok is Béla javára alakultak kedvezően. Ennek követ-

³⁶ SRH I. 183.; G. 62. – Lehet, hogy a Kézainál és Dandolónál szereplő Gregor (Gergely) azonos azzal a Gregóriosz ispánnal, aki 1165-ben Zimony vár védelmét vezette a bizánciak ellen. A vár elfoglalása után Manuél ki akarta őt végeztetni, de Béla-Alexiosz herceg kérésére megkegyelmezett neki (K 245.).

³⁷ Borovszky S.: A mileji Salamon-család adománylevele III. Béla királytól 1178. Történelmi Tár, 1898. 333–342.; *Marsina*: i. m. 95.

³⁸ SRH II. 203.

³⁹ *Jakubovich*: i. m. 157.; CD IX/7. 634.; ZO I. 2.; ÓMO 45., 46. *Marsina*: i. m. 85.; HO VII. 1., 20.; C II. 106., 116.; SO I. 3.; PRT I. 604–605.; *Fejérpataky L.*: III. Béla király oklevelei. III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gy. Bp., 1900. 159.

⁴⁰ K 257., 258., 270., 273., 274.; N 133., 153., 155., 157.; SO I. 2., 3.; HO I. 2., VI. 3.; ÓMO 46.; PRT I. 605.; *Fejérpataky*: i. m. 344.; C I. 177.; *Marsina*: i. m. 90.; G 459.

⁴¹ *Jakubovich* i. m. 157.; CD IX/7. 634.; *Fejérpataky*: i. m. 344.; ÓMO 45.

⁴² Ld. 27. és 29. jegyz. – Nem igazolható, hogy ekkor még Mikó lett volna a kalocsai érsek (vö. *Mezey* 1979. 132.).

⁴³ *Elekés L. – Lederer E. – Székely Gy.*: Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Bp., 1961. (továbbiakban: ET) 102.

keztében III. Sándor felhatalmazása alapján a kalocsai érsek 1173. január 13-án Székesfehérvárott Bélát koronázta magyar királlyá.⁴⁴

III. Béla uralkodásának első – nagyjából 1180-ig terjedő – időszaka egyrészt a nehezen megszerzett korona megvédésére, másrészt a királyi hatalom megrendült tekintélyének helyreállítására és megerősítésére szolgált. Nagyszabású külpolitikai kezdeményezésekre, expanziós kísérletekre uralkodása ezen szakaszában nem került sor. Ebben a periódusban a magyar külpolitikát alapvetően az jellemezte, hogy III. Béla szoros együttműködésre törekedett azokkal a külföldi országokkal, illetve hatalmakkal, amelyek uralmát támogatták. Ugyanakkor a király határozottan fellépett Ausztriával szemben, amelynek hercege védelmébe vette Béla riválisát, Géza herceget.

A királyi korona elnyerése után III. Béla szankciókat foganatosított ellenfeleivel szemben. Míg Lukács érsek sorsa a teljes politikai mellőzöttség lett,⁴⁵ addig cseh források alapján arra lehet következtetni, hogy Géza herceget börtönbe vetette a király.⁴⁶ A hercegnek azonban 1174–1175 táján sikerült fogságából megszöknie, és számos előkelővel – köztük Lőrinc ispánnal – együtt Ausztriába menekült.⁴⁷ Az osztrák hercegnek, Jasomirgott Henriknek Lipót nevű fia 1174 tavaszán feleségül vette III. Béla király Ilona nevű nővérét.⁴⁸ Géza és híveinek ausztriai emigrálása azonban alaposan beárnyékolta a magyar–osztrák viszonyt. Testvérének befogadása, illetve kiszolgáltatásának megtagadása miatt III. Béla már 1175-ben barátságtalan magatartást tanúsított az osztrák herceggel szemben. 1176-ban fegyveres összecsapásokra is sor került, mert ebben az évben a magyarok cseh szövetségben támadták meg és dúlták fel Ausztriát. Ezt követően távozott 1177-ben Géza herceg Ausztriából Csehországba, mert „azt remélte, hogy Szobjeszláv herceg segítségével eljut a császárhoz, s attól majd elnyeri a koronát, és aláveti magának Magyarországot”.⁴⁹ Géza tehát nem mondott le a királyi koronáról, melynek megszerzéséhez I. Frigyesről akart támogatást elnyerni, aki ekkor Itáliában tartózkodott.⁵⁰ Terve nem vált valóra, mert II. Szobjeszláv cseh fejedelem elfogta és kiszolgáltatta őt III. Bélának.⁵¹ A király a veszedelmes trónkövetelőt ismét börtönbe záratta,⁵² s talán ekkor került sor anyjának, Eufroszinának fogságba vetésére, illetve Wata comes megvakítására. Barbarossa, aki egyéb ügyek miatt is neheztelt a cseh uralkodóra, úgy állt bosszút Szobjeszlávon, hogy megfosztotta őt fejedelemségétől, s helyére II. Vladiszláv Frigyes nevű fiát állította. Frigyes, hogy birtokba vegye fejedelemségét, 1178-ban V. Lipót osztrák herceggel betört Csehországba. III. Béla ekkor II. Szobjeszláv segítségére sietett, és támadással fenyegette meg Lipótot, mire az visszavonult cseh földről.⁵³ 1179 őszén

⁴⁴ *Holtzmann* 1959. 413.; CD II. 436.; CD III/1. 92. – A dátumra ld. *Pauler*: i. m. I. 322.

⁴⁵ Lukács helyzetére ld. *Kubinyi*: i. m. 110–112.

⁴⁶ G 28., 1034., 1996.; SRH I. 127.

⁴⁷ G 763., 2208.; SRH I. 127.

⁴⁸ C 505., 755., 763., 792., 1151., 2208.

⁴⁹ G 763., 792., 1034., 1482., 1996–1997., 2632.; SRH I. 127.

⁵⁰ Frigyes 1174 és 1178 között volt Itáliában (*Giesebrecht*: i. m. 748., 866.; *Jordan*: i. m. 147., 150.).

⁵¹ SRH I. 127. G. 1034., 1996–1997.

⁵² Az újabb börtönfogságából csak 1189 nyarán szabadult ki Géza herceg (G 305.).

⁵³ SRH I. 127.; G 763., 1997.

azonban végül is Szobjeszláv alulmaradt Frigyessel szemben, s kénytelen volt külföldre menekülni.⁵⁴

A III. Béla és Manuél közti viszonyt a kutatók különbözőképpen ítélik meg. Van olyan felfogás, mely szerint Magyarország Manuél haláláig (1180) Bizánc vazallus állama volt, amelyben éppen ezért erőteljes bizánci befolyás érvényesült.⁵⁵ E nézet alátámasztására elsősorban Konsztantinosz Manasszész és Eusztathiosz panegyrikus beszédeinek egyes kitételeit használták fel. Manasszész a Manuél előtt 1173-ban elmondott dicsőítő szónoklatában – miután feltette a kérdést: a bizánci császárok közül ugyan kinek sikerült „leigáznia és adófizetésre kényszerítenie a legyőzhetetlen pannonokat [ti. magyarokat]?” – azt állítja, hogy Manuél leigázta a pannon népet és földet, s ezért most „a pannonok országa szolgál és aranyat terem nekünk”, mert a pannonok „a mi császárunkat uruknak tekintik”, aki „fejedelmeket helyezett fölélük”.⁵⁶ Teljesen hasonló hangnemben szól a thesszalonikéi érsek, Eusztathiosz 1174-es beszédében III. Béla trónra kerüléséről. Eusztathiosz elmondja: nemrégiben a bizánciak uralkodót küldtek a paionok északi országába, s rajta – miként más királyokon is – a bizánci császár, „a királyok királya” uralkodik.⁵⁷

Ezek a szónoklatok azonban véleményünk szerint a tényleges magyar–bizánci viszony reális megítélésére kevésbé alkalmasak. Az udvari szónokok fő célja a baszileusz alakjának és tetteinek feltétlen dicsőítése volt. Ennek során olyan túlzásokra, sőt valótlan állításokra ragadtatták magukat, melyek egyáltalán nem voltak összhangban a valóságos tényekkel. Így például Manasszész, aki beszédében többek között a makedóniai Nagy Sándorhoz és a bibliai Dávidhoz hasonlítja Manuélt, azt állítja, hogy Manuél Egyiptomot adófizetésre kényszerítette.⁵⁸ Ez azonban egyáltalán nem felelt meg a történeti valóságnak, hiszen a fatimida Egyiptom meghódítására jeruzsálemi szövetségben indított bizánci–latin expedíciós hadjárat 1169 végén csúfos kudarccal végződött. A szövetségesek gyászos körülmények között vonultak vissza Damietta alól 1169 decemberében.⁵⁹ Szó sem lehetett arról, hogy a Salah-ad-Din által kormányzott Egyiptom bármilyen adót is fizetett volna Bizáncnak!

Mérvadó források nem igazolják azt, hogy Magyarország Bizánc adófizetője lett volna, s hogy III. Béla hűbérurának ismerte volna el a bizánci császárt. A Manuélnek 1172 tavaszán Szófiában tett eskü nem hűbéreskü volt, Béla csak arra tett ígéretet, hogy mindig figyelembe veszi Bizánc érdekeit, s nem fog azok ellen cselekedni. Így értelmezte ezt 1193-ban II. Iszaakiosz császár is.⁶⁰ Az nem vitatható, hogy III. Béla hatalomra kerülését,

⁵⁴ F. Palacky: Geschichte von Böhmen I. Prag, 1864. 471–473.; A. Huber: Ausztria története I. Bp., 1899. 306–307.; K. Lechner: Die Babenberger. Wien–Köln–Graz, 1976. 167–168., 184.

⁵⁵ Ld. pl. Pelzer: i. m. 51.; Chalandon 1912. 492.; A. B. Urbansky: Byzantium and the Danube Frontier. New York, 1968. 110.; D. Obolensky: The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453. London, 1971. 160.

⁵⁶ E. Kurc: Eso dva nyeizdannüh proizvegyenyija Konsztantina Manasszi. Vizantyjszkij Vremennyik 1905. 92., 93., 97. – A beszédben emlegetett fejedelmek alatt nyilvánvalóan II. Lászlót, IV. Istvánt és III. Bélát kell érteni.

⁵⁷ W. Regel: Fontes rerum Byzantinarum I–II. Petropoli, 1892–1917. I. 40.

⁵⁸ Kurc: i. m. 89., 96.

⁵⁹ Erre ld. Chalandon 1912. 537–550.; J. Richard: Le royaume latin de Jérusalem. Paris 1953. 53–55.

⁶⁰ A baszileusz levele szerint III. Béla arra tett ígéretet esküjében, hogy „Rómania [Bizánc] jogai ellen . . . sohasem fog fellépni” (Darrouzès: i. m. 343.).

melyben Manuélnek nagy szerepe volt, Bizánc joggal tekintette jelentős politikai sikerének. De Béla nem lett Bizánc hűbérese, s éppen ezért nem is tudunk egyetérteni ezzel a nézettel, mely III. Béla trónra kerülését úgy értékeli, hogy az volt „a görög hatalom tetőpontja Magyarországon”.⁶¹ III. Béla uralkodása számos ponton lényeges eltérést mutat IV. István királyságától, amelynek rövid időszakát, miként erre más helyütt már utaltunk, valóban a bizánci befolyás csúcának kell tekintenünk 12. századi történelmünkben.⁶² Béla — IV. Istvántól eltérően — széles hazai társadalmi bázissal rendelkezett, s külpolitikája sem egyoldalúan bizánci beállítottságú volt, élvezte a pápa támogatását, és egy pillanatra sem vetődött fel az, hogy uralkodása alatt Magyarország el akart volna szakadni Rómától. III. Béla első éveiben dinasztikus kapcsolat létesült a magyar királyság és az osztrák hercegség között, majd Csehországgal lépett szövetségre. Még I. Friggyessel is érintkezésben állott 1175-ben.⁶³

Külön kérdés az, hogy a bizánci császárok a római imperátorok utódaiként *elvilleg* — s ez a felfogás Manuél Komnénosz alatt újból megerősödött — magukat nemcsak saját birodalmuk, hanem az egész keresztény közösség uralkodójának tekintették. — Ebből a — világművelési igényt hordozó — koncepcióból fakadt az, hogy a baszileusz egyetlen idegen uralkodót sem tartott magával egyenrangúnak, hanem önmagát hirdette az összes uralkodók fejének, a Bibliából vett hasonlattal: „a királyok királyának”. A bizánci udvarban éppen ezért a valóságos tényeket igyekeztek a birodalmi ideológiának megfelelően értékelni. Így például a külföldi királyok és fejedelmek — köztük III. Béla — különböző ajándékait „mint a bizánci fennhatóság elismerését jelentő adókat” fogták fel.⁶⁴ Ugyanakkor ez az ideológia érdemben semmilyen mértékben nem befolyásolta a korabeli magyar–bizánci kapcsolatok valóságos jellegét, egyáltalán nem érintette a magyar állam tényleges önállóságát. Azok véleményét fogadjuk tehát el, akik szerint ebben az időben Magyarország és Bizánc között a gyakorlatban — a kölcsönös egymásrautaltságból fakadó — *szoros szövetségi* viszony állott fent!⁶⁵ Ezt bizonyíthatja az, hogy 1176-ban III. Béla — a Szófiában tett eskünek megfelelően — Bizánc érdekeinek védelmében Ampud bán és Leustach vajda vezetésével kisebb sereget küldött Manuél megegyezésére. 1176. szeptember 17-én ez a magyar segédhad is ott harcolt a szerbekkel együtt a Bizánc számára tragikus kimenetelű myriokephaloni ütközetben II. Kilidzs Arszlán ikóniumi szultán serege ellen.⁶⁶ A korabeli magyar–bizánci viszony minősítése szempontjából jellemzőnek kell tartanunk, hogy amíg az 1172 elején ismét hűbéri függésbe kényszerített szerbeket

⁶¹ Molnár E.: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp., 1949. 333.

⁶² Ld. 35. jegyz.

⁶³ H. Sudendorf: Registrum oder merkwürdige Urkunden für die deutsche Geschichte I. Jena, 1849. 35. szám.

⁶⁴ Moravcsik Gy.: Bizánc és a magyarság. Bp., 1953. (továbbiakban: Moravcsik 1953.) 8–9.; Moravcsik Gy.: Bevezetés a bizantinológiába. Bp., 1966. 127–128. L. még G. Ostrogorsky: Histoire de l'état byzantin. Paris, 1969. (továbbiakban: Ostrogorsky 1969.) 53–55.; H.–G. Beck: Das byzantinische Jahrtausend. München, 1978. 78–80.

⁶⁵ Így véli pl. Hóman 1939. 413.; V. Laurent: La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade. Revue historique du Sud–Est Européen 18 (1941) Bucarest, 115.; Moravcsik 1953. 89.; Isztorija Vizantijji v trjoh tomah II. Moszkva, 1967. (továbbiakban: Iszt. Viz.) 326.

⁶⁶ HO VII. 20.; K 299. — Ld. még Pauler: i. m. I. 324–325., 504., 526. jegyz.; Moravcsik 1953. 89.

alattvalóknak, addig a velük együtt harcoló magyarokat a kortárs történetíró, Kinnamosz a bizánciak szövetségeseinek nevezi.⁶⁷

Néhány kutató szerint a magyar–bizánci szövetség erősítése céljából az 1170-es évek első felében III. Béla egyik nővére és Manuél császár Iszaakiosz nevű unokatestvére között házassági kapcsolat jött volna létre.⁶⁸ Mi azonban úgy látjuk, hogy ennek a házasságnak a megkötésére nem került sor. A mi megítélésünk szerint ugyanis a források idevont adatai minden bizonnyal III. Béla Margit nevű leánya és II. Iszaakiosz Angelosz császár későbbi házasságkötésére vonatkoznak.⁶⁹

A III. Sándor és III. Béla közötti jó viszony kétségtelen bizonyítéka volt a magyar királynak a salzburgi érsekség ügyében tanúsított magatartása. 1168-ban II. Vladisláv cseh király egyik fia, Adalbert foglalta el a salzburgi főpapi széket, aki elődeihez hasonlóan III. Sándor hívének bizonyult. Emiatt szembekerült I. Frigyessele, és a császár 1174-ben egyházi méltóságától megfosztottnak nyilvánította Adalbertet, helyére saját jelöltjét választotta meg. A pápa azonban továbbra is Adalbertet ismerte el érseknek, s az ügy végleges lezárását Walter albanói püspökre bízta.⁷⁰ Miután kiderült, hogy német földön nem lehet nyugodt körülmények között a kérdést rendezni, ezért a pápa legátusa III. Bélához fordult segítségért. A magyar király lehetővé tette, hogy 1176 nyarán Győrben biztonságos körülmények között kerüljön megvitatásra a salzburgi érseki szék sorsának kérdése. A győri tárgyalásokon a magyar egyházat András kalocsai érsek személye reprezentálta, ami Lukács érsek háttérbe szorítottságának megnyilvánulása volt.⁷¹ Az 1177. augusztus 1-i békekötésnél, amely lezárta a császárság és a pápaság küzdelmének második szakaszát, Velencében a magyar király és egyház is képviseltette magát.⁷² Lehetséges, hogy a békekötést megelőző tárgyalásokon III. Béla megbízottjának, Dénes ispánnak is volt valamilyen szerepe.⁷³ 1179 márciusában ült össze a harmadik

⁶⁷ K 299.

⁶⁸ Erre ld. pl. *Pauler*: i. m. I. 322.; *Deér*: i. m. 151. *Moravcsik* 1953. 89. Legújabb felfogás szerint Iszaakiosz Dukasz lett volna II. Géza e leányának a férje [*W. H. Rudt de Collenberg*: L'empereur Isaac de Chypre et sa fille (1155–1207). Byzantion 38 (1968) I. genealógiai táblázat.].

⁶⁹ A feltételezett házasság dokumentálására főleg Dandolo tudósítása szolgált, amely a következőket tartalmazza: „azután uralkodott István testvére, Béla, a Görög... Emanuél császár Magyarország királyának leányát Izsáknak, az unokatestvérenek (neposának) feleségül kérte” (G 62.). Felhasználták a bizonyításhoz a Pozsonyi Évkönyv közlését: „1186. Geyza herceg... Ausztriába ment, az ő sororja Görögországban házasodott meg” (SRH I. 127.). A velencei forrás világosan megmondja, hogy Béla király leányáról van szó, akit Manuél neposa, Izsák vett feleségül. II. Iszaakiosz Manuél egyik apai nagynénjének, Theodórának volt az unokája. Utóbbira ld. *The Cambridge Medieval History IV. The Byzantine Empire Part I: Byzantium and Its Neighbours*. Cambridge 1966. (továbbiakban: CMH) 795.; *G. Ostrogorsky*: Iz vizantijske istorije, istoriografije i prosopografije. Beograd, 1970. 326–329. Igaz, hogy a Pozsonyi Évkönyv Géza herceg sororjáról beszél, de a soror főnév a középkori latinságban köztudottan nemcsak a nőtestvér, hanem a nőrokon fogalom kifejezésére is szolgált. Véleményünk szerint jelen esetben is erről van szó, s így Margitra utal. Ily módon nem látjuk akadályát annak, hogy forrásaink adatait Margit és II. Iszaakiosz házasságára vonatkoztassuk. Erre készített bennünket az évkönyv 1186-os datálása is.

⁷⁰ *Palacky*: i. m. 454., 466–467.; *Huber*: i. m. 244–249.; *H. Patze*: Kaiser Friedrich Barbarossa und der Osten. Vorträge und Forschungen: Probleme des 12. Jahrhunderts. Konstanz–Stuttgart, 1968. 393–394.

⁷¹ G 1485–1488.

⁷² G 689., 1174.

⁷³ G 459. – Ld. még *Deér*: i. m. 153.

lateráni egyházi zsinat, amelynek az volt a feladata, hogy a császárral vívott harc befejezése után rendezze a pápaság, illetve a katolikus egyház helyzetét. Az egyetemes zsinaton András bács-kalocsai érsek jelent meg a magyar egyháziak részéről.⁷⁴ Ebben az időben azonban már megváltozott a magyar király és a hazai egyház két metropolitájának egymáshoz való viszonya.

E változás szoros kapcsolatban állott III. Bélának a királyi hatalom megszilárdítására, a király tekintélye megerősítésére irányuló politikájával. Béla nemcsak a világi előkelőkkel – így Gézával és híveivel –, hanem az egyháziakkal szemben is határozottan és szigorúan járt el, amikor királyi hatalmát sérelem érte. 1178 táján komoly konfliktusa támadt András kalocsai érsekkel és Gergely fehérvári préposttal.⁷⁵ Lukács érsek háttérbe szorulása révén András, aki élvezte a pápa és a király támogatását, gyakorlatilag az ország vezető egyházi méltósága lett. Külföld előtt is az ő személye képviselte a legmagasabb szinten a magyar egyházat. III. Sándor egyik 1179-es levele alapján azonban arra lehet következtetni, hogy a kalocsai érsek súlyosan megsértette a királyi méltóságot és tekintélyt. Ezt követően András kiesett a király kegyéből, aki kivetette őt főpapi székéből, és megfosztotta érseki jövedelmeitől is.⁷⁶ András magatartása miatt számos híve ugyancsak megérezte a királyi harag súlyát. Közülük Gergely fehérvári prépostot Béla megfosztotta prépostságától,⁷⁷ s egyúttal a pápai fennhatóság alá átkerült székesfehérvári királyi magánegyházát (capella propria) feltehetőleg visszavette.⁷⁸ Ezen intézkedései következtében Bélának komoly nézeteltérése támadt a pápával, aki a királyt mindkét ügy miatt az 1169-es egyházi megállapodásra tett esküjének megsértésével vádolta. III. Sándor a kalocsai érsek és a fehérvári prépost védelmére kelt, s III. Bélát egyházi kiközösítéssel fenyegette meg, sőt bizonyos egyházi büntetést foganatosított is a király ellen.⁷⁹

III. Béla ekkor – legkésőbb 1178–1179 fordulóján – kibékült régi ellenfelével, a közéletből addig teljesen kiszorított esztergomi érsekkel, akit most András és a pápa ellen szövetségesként használt fel. Lukács az egyházi büntetés alól feloldotta a királyt, viszont az esztergomi egyházhoz tartozó klerikusok bántalmazása ürügyén exkommunikáltatta András érseket, ami természetesen a pápa neheztelését váltotta ki.⁸⁰ Lukács alapvetően azért volt hajlandó III. Béla oldalán fellépni András érsekkel szemben, mert a kalocsai

⁷⁴ CD II. 193.; G. 709.

⁷⁵ A fehérvári prépost nevére ld. *Kubinyi*: i. m. 112.

⁷⁶ *Holtzmann* 1959. 414. – Véleményünk szerint ennek nyoma maradt a Pozsonyi Évkönyvben is. Az évkönyv ugyanis – eltévesztve a nevet, s az eseményt több mint 10 évvel későbbre datálva – a következőket mondja: „1187. . . István kalocsai püspököt leteszik” (SRH I. 127. l.). Ugyancsak erre az esetre vonatkozik szerintünk a Cosmas kalocsai érseknek tulajdonított levél is, amelyben a kalocsai főpap amiatt panaszkodik, hogy „Béla király . . . egyházi jövedelmeinket letiltotta” (G 2272. l.) Már *Holtzmann* kimutatta, hogy itt András érsekről van szó, s Cosmas nevű kalocsai érsek soha nem is volt. Erre ld. *W. Holtzmann*: Papst Alexander III. und Ungarn. Ungarische Jahrbücher 6. 1926. (továbbiakban: *Holtzmann* 1926.) 425., 425. 5. jegyz.

⁷⁷ *Holtzmann* 1959. 413., 414.

⁷⁸ Erre s a fehérvári prépostság jelentőségére ld. *Sebestyén J.*: A székesfehérvári prépostság és káptalan egyházi kiváltságai. Századok, 1925. 382–383.; *Györffy* 1970. 155.; *Mezey L.*: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. Székesfehérvár évszázadai II. Székesfehérvár, 1972. 26–30.; *Kubinyi*: i. m. 112–113.; *Györffy Gy.*: István király és műve. Bp., 1977. 319–320.

⁷⁹ *Holtzmann* 1959. 413., 414–415.

⁸⁰ *Holtzmann* 1959. 412., 413., 414.

érek – kihasználva azt, hogy Lukács mind a pápával, mind a királlyal szembekerült – az esztergomi érek igen fontos közjogaira tört. Lényegében Esztergom és Kalocsa rivalizálásáról volt szó, amely a magyar egyház vezető helyéért folyt.⁸¹ Miután András érek megsértette a királyi tisztséget, III. Béla a nagyratörő kalocsai főpappal szemben az esztergomi metropolita mellé állt. Ez is szerepet játszhatott abban, hogy 1182-ben már nem a kalocsai főpap, hanem Miklós esztergomi érek koronázta meg Imre herceget.⁸²

Ez a politika – más tényezők mellett – eredményezte azt, hogy a királyi hatalom súlya és tekintélye, amely a korábbi évek pártharcai következtében eléggé megrendült, III. Béla uralkodásának első időszakában ismét helyreállt. A megszilárdult királyi hatalom, a belső nyugalom és az uralkodó osztály különböző csoportjai között megteremtett érdekközösség lehetővé tette, hogy III. Béla uralkodása második időszakában Magyarország a feudális expanzió útjára lépjen. 1177-től csaknem két évtizedig szüneteltek a főúri csoportok, ami azt mutatta, hogy III. Bélának sikerült az uralkodó osztály egészét maga mögött felsorakoztatnia. Ez a belső konszolidáció jelentette a terjeszkedő politika alapját.⁸³ De nagymértékben kedvezett III. Béla aktív, kezdeményező és hódító jellegű külpolitikájának a nemzetközi helyzet alakulása is az 1180–1196-os években.

Ebben az időben jelentős mértékben enyhült az európai nagyhatalmak közötti ellentét. Bizánc számára az 1176. évi myriokephaloni vereség katasztrofálisnak bizonyult, melyet a birodalom többet nem tudott kiherveni. Myriokephalon bebizonyította, hogy Bizánc nem képes visszaszerezni a birodalom számára létfontosságú Kisázsia a szeldzsukoktól, s éppen ezért lehetetlenné vált a bizánci hatalom restaurációja Keleten.⁸⁴ A lombard liga seregeinek 1176-os legnanói győzelme nyomán csaknem egy évtizedre eltűnt I. Frigyes külpolitikai programjából Itália megszerzésének terve. Az 1177-es velencei béke lezárta Barbarossa és III. Sándor küzdelmét, amely a pápaság győzelmével ért véget. Rómának sikerült megvédenie függetlenségét a császársággal szemben, és I. Frigyes elismerte III. Sándort. A császár lemondott az 1158-as roncgiai határozatok érvényesítéséről, ez a lombard városok sikerét jelentette. Ugyanakkor a német császár és a pápa kiegyezése megfosztotta Manuelt legfőbb itáliai szövetségésétől.⁸⁵ A nagyhatalmak

⁸¹ Így feltételezhetően 1174-ben Imre herceget a kalocsai érek keresztelhetette meg, holott ez az esztergomi érek jogkörébe tartozott (*Mezey L.*: Két magyarvonatkozású dekretális értelmezéséhez. Századok, 1959. 419–420.; *Kubinyi*: i. m. 101.). Az esztergomi érek legfontosabb közjogi funkciója a koronázás volt. (*Hermann E.*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. 73. l.); a gyakorlatban ez azonban veszélybe került, hiszen 1162 júliusa óta a kalocsai érek végezte a koronázást (II. László, IV. István és III. Béla esetében). Nyilvánvalóan ez is szembeállította a két érkeket egymással (*Holtzmann* 1926. 424., 426.). A legújabb kutatások azt is kimutatták, hogy Lukács rovására „András... saját megyéspüspöki, illetőleg metropolitai hatalmát akarta kiterjeszteni” (*Kubinyi*: i. m. 113.). – Hasonló jellegű rivalizálás folyt korábban Angliában Becket Tamás canterbury érsek és Roger yorki érsek között (*M. Pacaut*: Alexandre III. Paris, 1956. 156–157.; *Haller*: i. m. 186–188.; *Györffy* 1970. 155–156.).

⁸² G 976.

⁸³ *Molnár*: i. m. 320.; ET 103., 104., 105.; *Elekes*: i. m. 82.; *Bartha A.*: A magyar történelem problémái 1526-ig. Történelmi Szemle, 1968. 118.

⁸⁴ A myriokephaloni csata jelentőségére ld. *Chalandon* 1912. 513.; CMH. 237.; Iszt. Viz. 332.; *Ostrogorsky* 1969. 414.

⁸⁵ *Minderre* ld. *K. Hampe*: Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer. Heidelberg, 1968.¹² 191–193.; *Ch. M. Brand*: Byzantium Confronts the West (1180–1204). Cambridge, 1968. 18.; *Ostrogorsky* 1969. 414–415. l.; *Jordan*: i. m. 148–149.

közötti feszültségek enyhülése a magyar feudális urak részére a korábbinál nagyobb mozgásszabadságot biztosított a nemzetközi politikában.

Ugyancsak előnyösnek bizonyult a magyar külpolitikai törekvések számára a szomszédos államok többségének meggyengülése, ami a feudális Magyarországnak kétségtelenül bizonyos erőfölényt jelentett ezekkel az országokkal, népekkel szemben. A Csehországban, Lengyelországban és Oroszországban dülő feudális anarchia, nagyúri pártviszályok külföldi beavatkozásokhoz és hódításokhoz kedvező helyzetet teremtettek. 1183-ban Nemanja István vezetésével a szerbek, 1185-ben pedig Petar és Aszen irányításával a bolgárok kezdték meg harcukat a függetlenségért, az önálló állami létért a bizánci császárság ellen. A többéves küzdelem hosszabb időre teljesen lefoglalta e népek erejét, ami viszont megkönnyítette a déli irányú magyar expanziót. De arra is feltétlenül érdemes utalni, hogy III. Béla Bizánc elleni támadásai – főleg az 1180-as években – a birodalom gyengítése révén kedvező körülményeket teremtettek a szerbek és a bolgárok függetlenségi harcához, amelyek eredményeképpen a Nemanjidák vezetésével önállósult Szerbia, s lényegében ezzel egyidőben megszületett az Aszenidákat uraló – etnikailag heterogén összetételű: kunokat, vlachokat és bolgárokat egyesítő – Bulgária a magyar királyság és a bizánci császárság között. A Bizánc helyzetében bekövetkezett változások ugyancsak kedveztek a magyar uralkodó osztály terjeszkedő politikájának.⁸⁶

A feudális Magyarország a nemzetközi viszonyok alakulását figyelembe vette saját külkapcsolatainak formálásánál. A magyar királyság egyes szomszédainak nehézségeit használta ki saját expanziós céljai megvalósítására. A terjeszkedés elsősorban Halics, Velence, Szerbia és Bizánc rovására jelentkezett. III. Béla 1180–1196 közötti Bizánc-politikája sajátos kettősséget mutatott. Egyes esetekben (pl. 1185-ben, 1189-ben, 1195-ben) a magyar király a bizánci érdekek védelmezőjeként lépett fel, más esetekben viszont a magyar feudális expanzió Bizánc fennhatósága alatt álló területek megszerzésére irányult. Ezek mögött a látszólagos ingadozások mögött azonban végső soron minden esetben a magyar feudális urak érdekei voltak a meghatározó tényezők. A magyar–bizánci érintkezésekben ebben az időszakban Magyarország az aktív, kezdeményező fél; ez a magyar királyság megnövekedett erejére s a bizánci császárság meggyengülésére vall.

Manuél császár halála (1180. szeptember 24.) után Bizánc rendkívül nehéz helyzetbe került, amit jelentős mértékben a manuéli kül- és belpolitika okozott. A hódító politikát kísérő háborúk évtizedek során óriási emberveszteségeket és anyagi áldozatokat okoztak a birodalomnak, melyeket viszont az elért eredmények semmiképpen sem pótoltak. Az itáliai városok (Velence, Genova, Pisa) kereskedőinek kiváltságos helyzete teljesen aláásta a császárság gazdasági életét: a Nyugat gazdaságilag már 1204 előtt meghódította Bizáncot. A birodalom katonailag teljesen kimerült. Az uralkodó osztály különböző csoportjai között kirobbant hatalmi harcok belpolitikai válságot idéztek elő, miközben súlyos külpolitikai kudarcok érték a császárságot. Kisásziában II. Kilidzs Arszlán ikóniumi szultán támadta a birodalmat, a Balkánon III. Béla foglalt el jelentős, bizánci fennhatóság alá tartozó területeket.⁸⁷

⁸⁶ *Elekes*: i. m. 86–87., 91–92.; *Sz. Radev*: Kräv po rozite. Szofija, 1971. 21.; *K. Jireček–J. Radonić*: Istorija Srba I. Beograd, 1952. (továbbiakban: *Jireček* 1952.

⁸⁷ *Erre* ld. *Moravcsik* 1953. 14., 20.; *P. Tivčev*: Le règne de l'empereur de Byzance, Andronic Ier Comnène (1183–1185). *Byzantinoslavica* 23/1 (1962) 23–24.; *Iszt. Viz.* 256., 329–331.; *W. Hecht*: Die byzantinische Aussenpolitik zur Zeit der letzten Komnenenkaiser (1180–1185). *Neustadt/Aisch* 1967. 13–16.; *Brand*: i. m. 31.; *Ostrogorsky* 1969. 415–417.

Forrásaink tanúbizonysága szerint a magyar király már 1180 végén megkezdte a bizánciak által 1165-ben birtokba vett Közép-Dalmácia hódoltatását. Spalatói Tamás elmondja, hogy Manuél császár halála után a spalatóiak visszatértek a magyarok uralmára.⁸⁸ Valószínű, hogy Spalató város már 1180-ban kiváltságlevelet kapott III. Bélától.⁸⁹ A dalmát területek visszafoglalása különösebb ellenállás nélkül zajlott le. Zára, amelyik ekkor – 1159 óta – negyedszerre fordult szembe Velencével, 1180–1181 fordulóján csatlakozhatott a magyarokhoz.⁹⁰ Ezt bizonyítja az, hogy 1181 februárjában Mór comes mint „az egész tengeremelléki provincia serény kormányzója” a magyar király képviselőjeként egy birtokperben hozott ítéletét Zára városában foglaltatta írásba. Dalmácia visszaszerzésének fontosságát mutatja, hogy az egyik legfőbb országos tisztségviselőt, Farkas nádort már 1181 márciusában Zárában találjuk.⁹¹ III. Béla a dalmáciai magyar uralmat nemcsak az állami közigazgatás révén, hanem az egyházi szervezet segítségével is biztosítani igyekezett. Erre vall, hogy saját jelöltje érdekében – pápai tiltakozás ellenére – beavatkozott a tartomány érsekének megválasztásába, s ennek következtében ekkor egyik magyarországi híve, Kán-nembeli Péter került a spalatói főpapi székbe.⁹²

Dalmácia elfoglalása, amint erre az újabb külföldi szakirodalom helyesen mutatott rá, semmiképpen sem szolgálta a bizánci császár és birodalom érdekeit, s így Béla nyilvánvalóan megszegte Manuélnek 1172-ben tett esküjét.⁹³ Teljesen alaptalan az az állítás, mely szerint a magyar foglalás bizánci érdekeket is szolgált, mert megakadályozta, hogy Dalmácia Velence kezére kerüljön.⁹⁴ Velence részéről ekkor semmiféle veszély sem fenyegette a tengerparton Bizáncot, a köztársaságnak még arra sem tellett erejéből, hogy a magyar uralom alá került Zárát visszafoglalja. A szakirodalomban azonban hangot kapott olyan nézet, mely szerint Zára elpártolását követően Orio Malipiero doge kísérletet tett a város visszaszerzésére, amely eredménytelennek bizonyult. De a vélekedés igazolásra felsorakoztatott források a valóságban későbbi, az 1187-es eseményekre vonatkoznak.⁹⁵

A Szerémség visszafoglalására közvetlenül utaló adatok nem állnak rendelkezésünkre. Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy 1182 májusát követően Konstantinápolyban a régens Andronikosz csak Belgrád és Barancs városok magyar kézre kerülése

⁸⁸ N. Klaić: *Historia Salonitana Maior*. Beograd, 1967. 123. – Dalmácia 1165 és 1180 közötti bizánci igazgatására ld. J. Ferluga: *La Dalmazia fra Bisanzio, Venezia e l'Ungheria ai tempi di Manuele Comneno*. Studi Veneziani XII. 1970. 73–83.

⁸⁹ Györffy 1967. 54.

⁹⁰ G 62. – Tévesen 1186-ra datál G 2183.

⁹¹ C II. 172., 178. szám.

⁹² C II. 173. szám; G 2227. – Ld. *Pauler*: i. m. I. 326.

⁹³ *Hecht*: i. m. 13. 7. jegyz., 40.

⁹⁴ *Urbansky*: i. m. 121.

⁹⁵ *Pauler*: i. m. I. 326.; *G. Novak*: *Povijest Splita I*. Split, 1957. 94. – Elsősorban A. Dandolo tudósítása szolgált e vélemény alapjául. A velencei krónikás elmondja: Zára III. Bélához csatlakozott. A doge vissza akarta szerezni, de mivel a kincstár üres volt, a hadjáratához szükséges flotta felállítására a polgárok ajánlottak fel pénzt. A hajóhad Zára alá ment, s néhány szigetet sikerült is elfoglalni (G 62.). Okleveles adatok azt bizonyítják, hogy a velencei polgárok anyagi hozzájárulásával felállított flotta 1187 második felében indult Zára megostromlására (C II. 200. szám, 203. szám). 12. századi velencei évkönyv ezzel kapcsolatban arról tudósít, hogy 1187 júliusában Velence serege Zára ellen vonult, s szeptemberben már vissza is tért (G 209. l.). Így nyilvánvaló, hogy ezt a hadjáratot nem lehet közvetlenül a Zára elpártolását követő időre tenni.

miatt vádolta árulással Manuél özvegyét,⁹⁶ akkor jogosnak látszik a feltételezés: a szerémségi területeket III. Béla még Andronikosz konstantinápolyi bevonulása – 1182 május eleje – előtt szállta meg. Valószínűnek tarthatjuk, hogy Szerémség birtokba vétele a magyar király részéről a dalmát foglalással egyazon időben történhetett.⁹⁷

Ami e hódítások jelentőségét illeti, kétségtelen, hogy a magyar uralkodó igen komoly eredményt mondhatott magának. Egészen rövid idő alatt sikerült elfoglalnia azokat a dalmát és szerémségi területeket, amelyeknek birtoklásáért Manuél több évig háborúzott III. Istvánnal. A Bizánc elleni hódító hadjáratokkal állhatott kapcsolatban az, hogy 1181 táján III. Béla idősebb fia, Imre herceg eljegyezte I. Frigyes egyik leányát. A házasság végül is a német hercegnő korai – 1184-ben bekövetkezett – halála miatt nem jöhetett létre,⁹⁸ de nyilvánvaló célja az volt, hogy a bizánci akciók idején nyugatról fedezze magát a magyar király.⁹⁹

A Kisázsiaiában és a Balkánon elszenvedett külpolitikai kudarcok jelentős mértékben hozzájárultak Bizáncban az uralkodóváltás nyomán fellépő belpolitikai válság elmélyüléséhez. 1180 őszén a trónt ugyan Manuél császár 11 éves fia, II. Alexiosz foglalta el, de a tényleges hatalom az anyacsászárné, Mária kezében összpontosult, akit Manuél előzőleg már fia és a birodalom gyámjává nevezett ki. Mária mellett 12 tagú régenstanács működött, melynek tagja volt Alexiosz is, Manuél császár Andronikosz nevű testvérének a fia. Alexiosz, aki egyébként a prótoszebasztosz tisztséget viselte, mint az özvegy császárné kegyence, csakhamar megszerezte magának az államügyek vezetését. Az özvegy és a prótoszebasztosz korlátlan hatalomra törtek, s nemcsak II. Alexiosz került teljesen mellőzött helyzetbe, hanem a manuéli korszak igen sok nagyhatalmú vezetőembere is. Az elégedetlenek éppen ezért – Alexiosz érdekeinek védelme ürügyén – összeesküvést szöttek azzal a valódi céllal, hogy az özvegy félreállításával s a prótoszebasztosz megölésével maguknak szerezzenek meg a hatalmat, illetve a hatalmi pozíciókat. Manuél háttérbe szorított leánya, Mária és annak férje vezetésével 1181 tavaszán felkelés tört ki a bizánci fővárosban. A latin (azaz nyugati) kereskedőkre és zsoldosokra támaszkodó prótoszebasztosz-hívei, illetve az összeesküvők mellett felsorakozott fővárosi csoportok között erőegyensúly állott fent, ezért 1181 tavaszán a döntés elmaradt, a két párt vezetői kompromisszumos egyezséget kötöttek. Ekkor lépett fel Manuél örök vetélytársa, unokatestvére, Andronikosz, aki szoros kapcsolatban állott a prótoszebasztosz elleni lázadás vezetőivel. Maga Andronikosz, miután 1180 nyarán hűségesküt tett Manuélnek, egy távoli provincia kormányzója lett. 1181 őszén egy kisebb sereggel Konstantinápoly ellen vonult; Andronikosz is II. Alexiosz védelmezőjének nyilvánította magát, s harcot hirdetett meg a prótoszebasztosz ellen. 1182 tavaszán a bizánci flotta Khalkédonban csatlakozott hozzá, s ez döntőnek bizonyult. Miután a prótoszebasztoszt kiszolgáltatták neki, s a latinok tízezreivel véres pogrom végzett a fővárosban, 1182. május elején Andronikosz ellenállás nélkül bevonult a császárvárosba. Május közepén újból császárrá koronázták II. Alexioszt, s régensként a gyermekuralkodó gyámjává Andronikoszt nevezték ki. Andronikosz

⁹⁶N 267.

⁹⁷1181-re datálja a Szerémség visszafoglalását G. G. Litavrin: *Bolgarija i Vizantija v XI–XII vv. Moskva*, 1960. 429.; S. Čirkovič: *Istorija Bosne*. Beograd, 1964. 47.; CMH. 245.

⁹⁸G 152., 435., 471., 792.

⁹⁹*Deér*: i. m. 154.

teljhatalmú úrként lépett fel, félreállította a hatalomból az özvegy császárnét; egykori szövetségeseit: Manuél leányát és férjét börtönbe vetette, ahol 1182 nyarán meggyilkoltatta őket.¹⁰⁰

Erre az időre esett a Bizánc elleni magyar expanzió újabb szakasza. Nyugati forrásból megtudjuk, hogy 1182-ben „Béla, Magyarország királya Bulgáriában elfoglalta a görögök várait és városait”. Nikétasz Khoniatész tudósítása alapján pedig világos, hogy a magyar uralkodó – feltehetően 1182 őszére – birtokába vette a Duna-vonal két fontos bizánci erősségét: Belgrádot és Barancsot.¹⁰¹ 1183-ban III. Béla kiterjesztette hódításait, amikor – a Nemanja fejedelem vezetésével függetlenségükért küzdő raškai szerbekkel szövetségben – elfoglalta Ništ és Szófiát.¹⁰² Nyugati évköny azon közlését, mely szerint „Béla, Magyarország királya ismét erős sereggel dűlja a görögök földjét”, megerősíti Nikétasz, aki szerint 1183 őszén a bizánci hadvezérek, Alexiosz Branasz és Andronikosz Lapardasz Barancs és Niš városok vidékén harcoltak a magyar uralkodóval.¹⁰³ Szófia magyar kézre kerüléséről rilai Szent Iván életrajzából értesülünk.¹⁰⁴ A hazai szakirodalomban uralkodóvá lett az a nézet, miszerint e hadjáratokban III. Bélát annak a veszélynek a felismerése vezette, mely Andronikosz részéről Manuél családját, elsősorban II. Alexioszt és az özvegy császárnét fenyegette. Ezért Béla – Manuélnek tett esküje szellemében – nem maradt tétlen, támadásba lendült, hogy Andronikoszt leverje, és a hatalmat Manuél özvegye és fia számára biztosítsa. E felfogás szerint a magyar királynak nem volt célja a hódítás, hiszen a háborút is Manuél özvegye tudtával, annak kérésére indította.¹⁰⁵

A források azonban ezt a koncepciót nem teljesen igazolják. III. Béla kapcsolatban állott Máriával, az anyacsászárnéval, akit Andronikosz 1182 májusát követően a hatalomból teljesen félreállított. Az özvegy császárné ekkor Bélához fordult, és segítséget kért tőle Andronikosz ellen. Erre vall Nikétasz azon tudósítása, mely szerint Andronikosz azzal vádolta meg Manuél özvegyét, hogy „leveleiben ösztönözte és hatalmas *ígéretekkel* biztatta Bélát, Ungria [*ti. Magyarország*] királyát, hogy pusztítsa Barancsot és Belgrádot”.¹⁰⁶ Nyilvánvalóan arról volt szó, hogy III. Béla – megragadva a konstantinápolyi hatalmi harcok nyújtotta kedvező lehetőséget – bizánci területek meghódítására

¹⁰⁰ Minderre ld. *K. N. Juzbasjan: Klasszovaja borba v Vizantiji v 1180–1204 gg. i csetvjortüj kresztovüj pohod.* Jereván, 1957. 12–28.; *Tivčev:* i. m. 25–32.; *O. Jurewicz: Andronik I. Komnenos.* Warszawa, 1952. 92–101.; CMH 243–244.; Iszt. Viz. 332–334.; *Hecht:* i. m. 10–29.; *Brand:* i. m. 28–45.

¹⁰¹ G 792., N 267.

¹⁰² Így foglal állást pl. *Pauler:* i. m. I. 327.; *Jireček* 1952. 152.; *Jurewicz:* i. m. 121.; *V. Zlatarszki: Isztorija na bälgarszkata därzsava prez srednite vekove II–III.* Red. D. Angelov. Szofija, 1972. II. 423. – A magyar–szerb szövetséges sereg oldalán harcolt Kulin boszniai bán csapata is. Lehetséges – bár erre vonatkozó adataink nincsenek –, hogy Dalmácia és a Szerémség elfoglalása nyomán az 1180-as évek elején III. Béla hatalma elismerésére kényszerítette Boszniát is (ld. *Čirkovič:* i. m. 47., másként vélekedik *N. Klaič: Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku.* Zagreb, 1976. 458. l.).

¹⁰³ G 792.; N 277.

¹⁰⁴ *J. Ivanov: Zsityija na szv. Ivana Rilszki.* God. na Szof. Univ. inszt. fil. fak. XXXII. 13 (1936) 107.

¹⁰⁵ *Deér:* i. m. 155–156. *Moravcsik* 1953. 90.; *Gy. Moravcsik: Byzantium and the Magyars.* Bp., 1970. (továbbiakban: *Moravcsik* 1970.) 91–92.

¹⁰⁶ N 267.

tört. Véleményünket igazolja az, hogy a börtönbe vetett özvegyet az újabb bírósági perben Andronikosz mint bizánci „városok és földek árulóját” íteltette halálra.¹⁰⁷ Vagyis Mária az Andronikosz elleni támogatás fejében bizonyos bizánci területekre vonatkozó magyar expanziós igényeket hajlandó lett volna elismerni és kielégíteni. Miután a régens a gyermek II. Alexiosszal saját anyja halálos ítéletét aláíratta, az özvegyet – talán 1182 végén – kivégezték.¹⁰⁸ A magyar támadás tehát nem tudta útját állni a konstantinápolyi eseményeknek, sőt meggyorsította Manuél családjának pusztulását. Béla seregei 1183 őszén Niš környékén tartózkodtak,¹⁰⁹ amikor Andronikosz – miután szeptemberben tárcsászárúvá választotta magát – október elején meggyilkoltatta II. Alexioszt, s így módon Bizánc egyeduralgó császára lett.¹¹⁰ Ezt követően az Alexiosz Branasz vezette bizánci hadak a magyar csapatokat Belgrád és Barancs vidékére szorították vissza.¹¹¹

1184-ben III. Béla nem indított támadást bizánci területek ellen. Egyesek szerint ennek az volt az oka, hogy Andronikosz és Béla fegyverszünetet kötött egymással. Állítólag erre ösztönözte a magyar uralkodót az, hogy 1184-ben Velence háborút kezdett ellene Dalmáciában.¹¹² A forrásokban azonban semmiféle magyar–bizánci fegyverszünetnek nyomát sem találjuk, s azt is tudjuk, hogy a velencei flotta nem 1184-ben, hanem 1187-ben tett kísérletet Zára visszafoglalására. Más felfogás szerint talán felesége halála tartotta vissza Bélát Bizánc elleni hadjárattól 1184-ben.¹¹³ Ez a mozzanat valóban nem hagyható figyelmen kívül, bár Châtillon Ágnes elhalálkozásának évét nem ismerjük.¹¹⁴ Véleményünk szerint egyszerűen arról volt szó, hogy egyrészt Alexiosz Branasz seregének 1183–1184 fordulóján elért sikerei, másrészt az 1180 ősztől megszakítás nélkül folyó háborúk okozta megterhelések – melyek alaposan igénybe vehették az országot – a katonai akciók leállítására készítették a magyar királyt.

A hadakozásokban beállt szünet azonban nem tartott sokáig. Lehetségesnek tartjuk ugyanis azt, hogy 1185 tavaszán III. Béla – kihasználva a bizánci belviszályok kínálta lehetőségeket – a bizánciak rovására kiterjesztette hódításait a Morava folyó völgyében. Bizánci kútfők ugyan nem szólnak erről, de nyugati források alapján megengedhetőnek látszik e feltevés. Ansbertus Gestájában elmondja, hogy Andronikosz idejében, „miközben Magyarország királya és más fejedelmek a szárazföldön követeltek maguknak összefüggő területeket, Apulia [ti. Szicília és Dél-Itália] királyának hadserege Görögország tengerparti városait pusztította”. Másik forrás szerint II. Alexiosz meggyilkolása után számos uralkodó kezdett harcot Andronikosz ellen. „Ugyanis Szicília kiváló királya, Vilmos nagy sereget . . . küldött Görögországba, s elfoglalta Dyrrhakhiont . . . , Thesszalo-

¹⁰⁷ N 268.

¹⁰⁸ N 268–269. – Mária halálát 1182 végére teszi pl. *Laurent*: i. m. 118.; *Hecht*: i. m. 29.; 1183 augusztusára datál *Jurewicz*: i. m. 152.

¹⁰⁹ N 277.

¹¹⁰ *Hecht*: i. m. 29. *Brand*: i. m. 49.

¹¹¹ 1184 tavaszán Alexiosz Branasz Barancs vidékéről ment Kisásziába egy lázadás leverésére (N 280.; *Hecht*: i. m. 42.; *Brand*: i. m. 52.) Lehet, hogy ekkor már Barancs ismét bizánci kézen volt. Ehhez ld. *J. Kalić–B. Ferjančić–N. Radošević–Maksimović*: *Fontes Byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes IV*. Beograd, 1971. (továbbiakban: Izvori) 153. l. 160. jegyz.

¹¹² Így véli pl. *Hecht*: i. m. 44., 75.

¹¹³ *Moravcsik Gy.*: III. Béla és a bizánci birodalom Mánuel halála után. Századok (Pótfüzet) 1933. (továbbiakban: *Moravcsik* 1933.) 523. 2. jegyz.

¹¹⁴ *Városov*: i. m. 880.; *Deér*: i. m. 160.; *Moravcsik* 1923. 523.; *Hóman* 1939. 412. *Dümmerth D.*: Az Árpádok nyomában. Bp., 1977. 366.

ké városát . . . Magyarország kiváló királya, Béla . . . is nagy haddal támadta meg Görögországot, és elfoglalt a birodalomból annyit.” A 12. századi Magnus presbyter krónikája arról értesít bennünket, hogy „amidőn Szicília királya és Magyarország királya ellene [ti. Andronikosz] ellen támadtak, az egész nép összeesküdött Andronikosz ellen”¹¹⁵ Forrásaink tudósításai alapján arra lehet következtetni, hogy III. Béla ezen támadása vége felé egy nagyszabású normann invázió is érte a bizánci birodalmat.¹¹⁶ II. Vilmos több mint 200 hajóból álló flottája és 80 ezer fős serege 1185. június 11-én indult Bizánc ellen. Dyrrhakhion elfoglalása után Thesszaloniké alá vonultak a normannok, melyet a szárazföldről és a tenger felől augusztus 15-én vettek ostrom alá. Augusztus 24-én birtokukba került a birodalom második legjelentősebb városa. Ezt követően II. Vilmos serege Konstantinápoly felé vette útját. A normannok hivatalosan azt hirdették, hogy az életben maradt (a valóságban egy hamis, ál) II. Alexiosz Komnénosz számára akarják a trónt Andronikosztól visszaszerezni. II. Vilmos igazi célja azonban a birodalom elfoglalása és a császári korona birtokba vétele volt, s kapóra jött neki, hogy számos bizánci emigráns segítséget kért tőle Andronikosz ellen.¹¹⁷

Euszthiosz érsek Thesszaloniké normann bevételéről szóló munkájában beszámol arról, hogy II. Alexiosz meggyilkolása után bizánci előkelők Andronikosz ellen különböző keleti és nyugati uralkodóktól kértek segítséget, köztük volt Magyarország királya is.¹¹⁸ A nyugati és a bizánci források adatai tehát arra mutatnak, hogy III. Béla – az 1182–1183-as évekhez hasonlóan – 1185 tavaszán–nyarán a görög császárság belső és külső nehézségeit bizánci területek elfoglalására használta ki. Valószínűleg ekkor újból a magyarok kezére került a Morava völgye, Niš és talán Szófia.¹¹⁹

A hazai és a nemzetközi szakirodalom egy tekintélyes része azt vallja, hogy 1185-ben III. Béla a bizánci császári koronát akarta magának megszerezni. E terve realizálása érdekében kérte volna ekkor a magyar király feleségül Manuél császár nővérét, Theodórárt, aki éltes korú matrónaként Andronikosz parancsára monostorban élt. E felfogás szerint Béla szándéka az volt, hogy – miközben a Komnénosz-dinasztia nőtagjával kötendő házasság révén törvényes jogalapot biztosított volna magának a trónhoz – bizánci hívei segítségével megbuktatta volna a törvénytelen Andronikoszt, s azután ő lett volna Bizánc legitim uralkodója. A házasság a konstantinápolyi zsinat ellenállásán megbukott, mert a szünodosz a közben trónra került II. Iszaakiosz uralkodása alatt hozott határozatában nem engedélyezte Theodóranak, hogy visszatérjen a világi életbe. Állítólag ez akadályozta volna meg azt, hogy a magyar király – Manuél egykori magyar–bizánci perszonáluniós tervét felélesztve – Bizánc trónjára kerüljön.¹²⁰

¹¹⁵G 293., 257., 1489. – Ld. még G 690.

¹¹⁶Hasonlóan vélekedik *Jurewicz*: i. m. 128–129.

¹¹⁷Az eseményekre ld. *Chalandon* 1907. 401–412.; *Jurewicz*: i. m. 127–130.; *Hecht*: i. m. 68–73., 80–86.; *Brand*: i. m. 163–165.

¹¹⁸*S. Kyriakidis*: Eustazio di Tessalonica. La espagnazione di Tessalonica. Palermo 1961. 56.

¹¹⁹A magyar foglalt területi kiterjedése teljesen bizonytalan, ugyanjs erről források nem szólnak. De nem tudjuk elfogadni azt a véleményt, mely szerint III. Béla 1183-tól három évig megszállva tartotta volna a Morava folyó völgyét, Niš és Szófia városokat (ld. pl. *Moravcsik* 1933. 523., 526–527.; *Hóman* 1939. 412.; *Urbansky*: i. m. 122.), hiszen 1184 tavaszán már Barancs vidéke is a bizánciak kezén volt (N 280.).

¹²⁰Így véli pl. *Moravcsik* 1933. 523–526.; *Hóman* 1939. 412.; *Laurent*: i. m. 118.; *Urbansky*: 122.; *Obolensky*: i. m. 162.

Ennek a nagy horderejű koncepcióinak forrásos alapját mindössze egy, 1185 végén keletkezett egyházi zsinati határozat képezi. Eszerint a konstantinápolyi zsinat nem járult hozzá ahhoz, hogy Andronikosz Lapardasz özvegye, Theodóra Komnéné – az apácafátylat levetve – visszatérjen a világi életbe, s Magyarország királyának felesége legyen.¹²¹ Újabb kutatás kiderítette, hogy itt nem Manuél nővéréről, hanem ennek ugyancsak Theodóra nevű unokájáról van szó. Maga a nagyanya már 1157 előtt meghalt.¹²² Úgy gondoljuk, hogy ilyen szerény forrásos alapon nem lehet III. Bélának perszonáluniós törekvést tulajdonítanunk.

A mi véleményünk szerint a megözvegyült III. Béla bizánci házasságkötésre irányuló kísérlete másként függ össze az 1185-ös év második felének eseményeivel. 1185 augusztusa végén a bizánci birodalom válságos helyzetbe jutott, hiszen a normann invázió közvetlenül Konstantinápolyt fenyegette. II. Vilmos hadainak közeledésére a fővárosban felkelés tört ki, amely megbuktatta Andronikoszt, és szeptember 12-én Iszaakiosz Angeloszt ültette a trónra. II. Iszaakiosz minden lehetséges erőt mozgósított a normannok ellen Alexiosz Branasz, a kiváló hadvezér irányítása alatt.¹²³ Ugyanakkor a baszileusz a birodalom észak-balkáni területeinek biztosítása érdekében tárgyalásokat kezdett III. Bélával, s követei révén feleségül kérte a magyar király 10 éves leánya kezét.¹²⁴ III. Béla, aki minden bizonnyal attól tartott, hogy Bizánc normannok általi meghódítása következtében teljesen megváltoznak a balkáni erőviszonyok, elfogadta az új baszileusz közeledését. A kölcsönös érdekek alapján 1185 őszén magyar–bizánci szövetség jött létre.¹²⁵ III. Béla és II. Iszaakiosz megegyeztek abban, hogy a bizánci császár feleségül veszi a magyar király Margit nevű leányát, s hozományul megkapja a magyarok által megszállva tartott bizánci területeket.¹²⁶ Cserében feltételezhetően II. Iszaakiosz

¹²¹ J. P. Migne: Patrologia. Series Graeca 137. col. 1132. B–C. – Datálására ld. V. Grumel: Les registres des actes du patriarcat de Constantinople I. Les actes des patriarches, Fasc. III. Les registres de 1043 à 1206. 1947. 176.

¹²² L. Stiernon: Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Theodora Comnène et Andronic Lapardas sébastes. Revue des Études Byzantines, 1966. 94–95.; R. Kerbl: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluss auf des Arpadenkonigreich. Wien, 1979. 148–150.

¹²³ Hecht: i. m. 85–86.; Brand: i. m. 70.; Ostrogorsky 1969. 424.

¹²⁴ N 368. – Ansbertus szerint Iszaakiosz császár „országát megerősítése céljából vette feleségül Magyarország királyának, Bélának leányát” (G 294. l.). Ez az adat tehát kifejezetten hangoztatja, hogy a házasság II. Iszaakiosz császár helyzetének erősítését szolgálta, s felhívja a figyelmet – legalábbis bizánci vonatkozásban – a dinasztikus kapcsolat politikai hátterére.

¹²⁵ II. Vilmos szicíliai királynak messzetekintő expanzív tervei voltak. Nemcsak a bizánci császárság elfoglalására tört, hanem Keleten és Afrikában is ki akarta terjeszteni a dél-italiai normannok uralmát. Hódító célkitűzései zavartalan megvalósítása érdekében Barbarossa Frigyeshez közeledett. Ennek eredményeként német–normann dinasztikus kapcsolat jött létre: I. Frigyes idősebb fia, Henrik, akit a császár utódként már 1169-ben királlyá koronáztak, 1184 őszén eljegyezte Konstanciát, a normann királyság kijelölt örökösőjét. II. Vilmos ily módon kívánta a Bizánc elleni háború idejére országát nyugatról fedezni. Nem alaptalan ama feltételezés, hogy az 1185 őszén létrejött bizánci–magyar szövetség a német–normann szövetség ellensúlyozását is hivatott volt szolgálni. Minderre ld. Chalandon 1907. 385–389.; R. Guillard: Byzance et les Balkans sous le règne d'Isaac II Ange (1185–1195). Actes du XIIe Congrès d'études byzantines II. Beograd, 1964. 125.; Hampe: i. m. 210–212.; Jordan: i. m. 157.

¹²⁶ A. Theiner: Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia . . . I. Romae, 1863. 36. Ld. még CD II. 437. – Ezzel függnek össze a Pozsonyi Évkönyv tudósításai, melyek szerint

hivatalosan is lemondott az évek óta magyar kézen levő Dalmáciáról és Szerémségről.¹²⁷ A megállapodás létrejöttkor Béla megismételte 1172. évi szófiai esküjét, amely Nemanja fejedelem Bizánc-ellenes politikája miatt is aktuális volt.¹²⁸ Úgy gondoljuk, hogy ekkor, tehát 1185 őszén, kérte meg Béla király Manuél császár 30 év körüli nőrokonának kezét. A konstantinápolyi zsinat azonban 1185 végén szigorúan egyházjogi okok miatt – ugyanis Theodóra már felszentelt apáca volt, s emiatt nem léphetett házasságra – „nem engedélyezte, hogy [Theodóra] életmódját megváltoztassa, és Magyarország királyának felesége legyen”.¹²⁹

A magyar–bizánci kapcsolatok alakulására azonban ennek semminemű hátrányos hatása nem volt. A létrejött magyar–bizánci megegyezés lehetővé tette, hogy a görögök teljes erővel a normannok ellen fordulhassanak. Alexiosz Branasz serege 1185. november 7-én nagy vereséget mért II. Vilmos hadaira, s ez fordulópontot jelentett a háború történetében. Az év végére II. Vilmos elhagyta a Balkánt.¹³⁰ Iszaakosz Angelosz császár pedig 1185–1186 fordulóján házasságot kötött Béla leányával, Margittal.¹³¹

Ugyanebben az időben III. Béla feleségül kérte II. Henrik angol királytól annak unokáját, Oroszlán Henrik herceg Matild nevű leányát. Miután az angol udvarban nem fogadták kedvezően Béla ajánlatát, a magyar uralkodó megkérte II. Fülöp francia király nővérének, Capet Margitnak kezét. 1186 nyarán e házasság létre is jött.¹³² Feltehető, hogy e dinasztikus kapcsolattal III. Béla a német birodalom hátában akart a francia király személyében potenciális szövetségest biztosítani a maga számára.¹³³ Ezekben az években a német–magyar viszonyt feszültté tette Béla nyugati irányú expanziós politikája, melynek során a magyar király a stájer hercegség egy részére tartott igényt. A területi vitában nemcsak a Stájerországgal szövetséges Ausztria hercege, hanem 1187-ben I. Frigyes császár is Béla ellen foglalt állást.¹³⁴

1187-ben Dalmáciában is konfliktusa támadt III. Bélának. Velence, miután 1187 elején sikerrel rendezte kapcsolatait a bizánci császársággal,¹³⁵ 1187 őszén kísérletet tett

az 1186-ban Barancsban fogságban tartott Eufroszinát 1187-ben bizánci száműzetésbe küldték (SRH I. 127.) Feltehetően arról lehet szó, hogy a már korábban – 1177 táján – börtönbe zárt Eufroszinát III. Béla 1186-ban Barancson keresztül Bizáncba száműzte. Nyilvánvalóan a száműzetés Barancs bizánci kézre adásával – 1186-ban – vette kezdetét. A király anyja még ugyanabban az évben Jeruzsálemben apáca lett a johannitáknál (CD II. 230. l.). További sorsára ld. *Györffy Gy.: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történelmi Osztályának Közleményei* II. 1952. 549.

¹²⁷ El kell ismerni, hogy erről a mozzanatról egyetlen forrás sem tesz említést. Emiatt van olyan álláspont, mely szerint Bizánc nem mondott le a kérdéses területekről, főleg Dalmáciáról nem (*J. Ferluga: Vizantiska uprava u Dalmaciji. Beograd, 1957. 147. l.*). Mi azonban azoknak a nézetét tartjuk megalapozottabbnak, akik úgy vélik, hogy a rendkívül válságos helyzetben levő II. Iszaakiosznak a magyar szövetség biztosítása érdekében tudomásul kellett vennie s el kellett fogadnia a ténylegesen kialakult viszonyokat (*Moravcsik 1933. 527.; Urbansky: i. m. 123.*)

¹²⁸ *Darrouzès: i. m. 343.*

¹²⁹ Ld. 121. jegyz.

¹³⁰ *Chalandon 1907. 413.; Brand: i. m. 170–171.; Ostrogorsky 1969. 426.*

¹³¹ N 368.; G 62., 294., 1054.; SRH I. 127.

¹³² G 581., 1034., 1054., 1101., 2032., 2059.

¹³³ *Laurent: i. m. 123.; Vajay Sz.: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. Középkori kútfeink kritikus kérdései. Szerk. Horváth J. és Székely Gy. Bp. 1974. 371. 126. jegyz.*

¹³⁴ CD VII/4. 67. – Ld. még *Pauler: i. m. II. 2.; Huber: i. m. 261–263.*

¹³⁵ *N. P. Szokolov: Obrazovanyije venecianszkoj kolonyialnoj imperii. Szaratov, 1963. 310.*

Zára visszafoglalására. A magyarok által megerősített Zára alól azonban Orio Malipiero doge flottájának eredménytelenül kellett visszatérnie.¹³⁶ 1188-ban Salah-ad-Din támadása miatt Velence keleti érdekei is veszélybe kerültek,¹³⁷ ezért a doge ebben az évben 2 éves fegyverszünetet kötött a magyar királlyal, melyet 1190-ben megújítottak.¹³⁸ Talán 1192 elején újból sor került a fegyverszünet meghosszabbítására.¹³⁹ Az új velencei doge, Enrico Dandolo azonban 1192–1193 fordulóján hadat indított Zára visszaszerzésére, de a velencések ezúttal is kudarcot vallottak, s Zára magyar uralom alatt maradt.¹⁴⁰ 1194-ben III. Béla idősebb fiát, az 1182-ben utódává kijelölt s megkoronázott Imrét állította Horvátország és Dalmácia élére.¹⁴¹ Ezzel akarta elősegíteni Imre helyzetének megerősítését annak az András hercegnek várható hatalmi aspirációival szemben, aki nemrégiben vesztette el Halics trónját.¹⁴²

A magyar feudális urak halicsi beavatkozására s a fejedelemség elfoglalását célzó akciójára az 1180-as évek végén került sor. A magyar uralkodók közül III. Béla volt az első, aki orosz (halicsi) föld meghódítására tett kísérletet,¹⁴³ s ezzel a korábbiakhoz képest új irányban, északkelet felé is megkezdte a területi terjeszkedést. A magyar király itt is a belső hatalmi harcok, trónviszályok kínálta lehetőséget ragadta meg az egyik legjelentősebb orosz fejedelemség, Halics megszerzésére. 1187-ben meghalt Jaroszláv fejedelem, s a trónt egyik fia, Oleg szerezte meg, akit csakhamar testvére, Vlagyimir váltott fel az uralkodásban.¹⁴⁴ 1188-ban azonban a volhiniai uralkodó, Roman megfosztotta fejedelemségétől Vlagyimirt, aki Magyarországra menekült, s III. Bélától kért segítséget trónja visszaszerzéséhez. A magyar király – magával vive Vlagyimirt – sereggel vonult Halicsba, ahonnan előle Roman elmenekült. III. Béla könnyedén birtokba vette Halicsot, amelynek élére azonban nem Vlagyimirt, hanem saját kisebbik fiát, Andrászt helyezte. Vlagyimirt visszahozta Magyarországra, és itt családjával együtt fogságba vetette. András és a hozzácsatlakozott halicsiak először Roman kísérletét háritották el, majd 1189-ben a III. Béla küldötte sereg segítségével szmolenszki Rosztiszláv támadását verték vissza sikerrel. Eközben a magyarok erőszakoskodásai és a kivetett súlyos adók miatt András uralma egyre gyűlöletesebb lett a halicsiak előtt. 1190 első felében Vlagyimirnak családjával együtt sikerült megszöknie magyarországi fogságából, és a német császári udvarba menekült.¹⁴⁵ I. Frigyes császár távollétében idősebb fia, Henrik herceg volt a régens, ő azonban – mivel nem kívánt konfliktusba keveredni Bélával – nem nyújtott közvetlen támogatást, de felszólította Kázmér lengyel fejedelmet,¹⁴⁶ hogy segítse vissza fejedelemségébe Vlagyimirt. Lengyel sereg támogatásával 1190 augusztusának elején

¹³⁶ Ld. 95. jegyz.

¹³⁷ Szokolov: i. m. 330.

¹³⁸ G 62., 700., 2183.

¹³⁹ F. Šišić: Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1301) I. Zagreb, 1944. 107.

¹⁴⁰ G 62., 2183.

¹⁴¹ C II. 267., 269.

¹⁴² Pauler: i. m. II. 8.; Másként magyarázza Imre herceg horvát–dalmát kormányzóságát Kristó Gy.: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979. 55.

¹⁴³ V. T. Pasuto: Vnyesnyaja polityika Drevnyej Ruszi. Moszkva, 1968. 180.

¹⁴⁴ Pasuto: i. m. 161., 180.

¹⁴⁵ Hodinka A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp., 1916. 288–303.

¹⁴⁶ A lengyel fejedelem 1184-ben éppen Henrik hadainak támadására hódolt be, és ismerte el a német hűbéruraságot (Pelzer: i. m. 50.).

Vlagyimir valóban visszanyerte trónját, s András herceg menekülni volt kénytelen Halicsból.¹⁴⁷ Béla, akit már dalmát oklevelek Halics királya címmel illettek,¹⁴⁸ a történetk miatt összeütközésbe került a lengyel uralkodóval; a magyar–lengyel konfliktusnak 1193-ban békekötéssel vetettek véget.¹⁴⁹

III. Béla halicsi hódítása idején – eltérően az 1150-es évektől – magyarok és oroszok között vallási ellentétek is jelentkeztek.¹⁵⁰ Lehet, hogy a magyar feudális urak részéről ezek összefüggésben állottak azzal a pápai politikával, „amelynek célja a szkizmatikus oroszoknak a római katolikus egyház fennhatósága alá vonása volt”.¹⁵¹ A magyar katolikus klérus III. Béla idején is határozottan szemben állott az ortodox görög egyházzal. Ezt mutatja, hogy Miklós esztergomi érsek ellenállása miatt III. Bélának nem sikerült meghonosítania Magyarországon a keleti egyházhoz tartozó rilai Szent Ivánnak, a bolgár származású remeteszentnek a kultuszát az 1183–1187 közötti időben.¹⁵² Az 1190-es évek elején Jób esztergomi érsek dogmatikai vitát folytatott II. Iszaakiosszal, amelyben a császár ortodox véleményével szemben a magyar főpap a római katolikus felfogást képviselte és védelmezte.¹⁵³ III. Béla uralkodása második időszakában is jó kapcsolatok állottak fent a királyi udvar és a pápai kúria között. Erre vall, hogy 1192-ben I. László király kanonizációja pápai engedéllyel ment végbe.¹⁵⁴ Nyilván Bizáncban is tudtak a pápa és a király között kialakult jó viszonyról, s feltehetően ezzel magyarázható, hogy 1193-ban a baszileusz a pápa közvetítésére is igényt tartott a magyar–bizánci konfliktus rendezéséhez.¹⁵⁵

Mindezek ellenére is erős túlzásnak tartjuk azokat az állításokat, melyek szerint a magyar király Halics elfoglalásával, de általában egész külpolitikájával a pápai politikát szolgálta, s hódító háborúi „a pápai világralmi törekvéseket is előmozdították”, mert „külpolitikájának egyik fő vonása . . . a pápai politikához való alkalmazkodás volt”.¹⁵⁶ Nem hisszük, hogy III. Béla lett volna ebben az időben a pápaság nagyhatalmi törekvéseinek egyik legfőbb harcosa,¹⁵⁷ s az sem igazolható, hogy az ő uralkodása idején növe-

¹⁴⁷ *Hodinka*: i. m. 303.; G 1078., 1313., 1602., 2290–2291. – A halicsi harcokban részt vevő várjobbágyok közé tartozott Ceka is, akit III. Béla a királyi serviensek közé emelt (*Szentpétery I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II/1. Bp., 1943. 1829. szám).

¹⁴⁸ C II. 217. és 231. szám.

¹⁴⁹ G 1313, 1603. – Ld. még G 669., 1078., 2291.

¹⁵⁰ *Hodinka*: i. m. 297., 301.

¹⁵¹ ET 103.

¹⁵² Végül is a magyar uralkodó 1187-ben visszaküldte Szófiába rilai Szent Iván ereklyéit. (*Ivanov*: i. m. 107.; G 707.). – Természetesen nem igazolható az az állítás, mely szerint a rilai szent ereklyéinek Esztergomba szállíttatása a keleti és a nyugati egyház közötti unió megteremtésére szolgált volna (vö. *Bödey J.*: Rilai Szent Iván legendájának magyar vonatkozásai. Egyetemes Philológiai Közöny, 1940. 218–220.) Egyébként elhibázott az a nézet, hogy ti. rilai Szent Iván ereklyéit először II. István hozta volna el 1127-ben Magyarországra, majd II. Béla 1137-ben küldte volna Szófiába vissza (ld. *Moravcsik* 1953. 90.; *Timkó I.*: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp., 1971. 410.). A bolgár szent relikviáinak elhozatalára és visszaküldésére csak egyszer, mégpedig III. Béla uralkodása alatt került sor.

¹⁵³ *Darrouzés*: i. m. 190–201.

¹⁵⁴ *Pauler*: i. m. I. 362.; *Marczali*: i. m. 131.

¹⁵⁵ *Darrouzés*: i. m. 343–345.

¹⁵⁶ ET 103., 105.

¹⁵⁷ Ld. *Bartha*: i. m. 118.

kedett volna meg „a pápák közvetlen befolyása . . . az ország belügyeibe”¹⁵⁸ A magyar király, aki saját uralkodói hatalmának erősítése érdekében nemcsak a hazai egyháziakkal, hanem a pápával való összeütközést is vállalta, külpolitikájában is elsősorban a magyar feudális urak érdekeit tartotta szembe előtt. Az ortodox szent kultuszának terjesztésére irányuló kísérlete ugyancsak nem kapcsolódhatott pápai törekvésekhez. III. Béla a római pápa által meghirdetett keresztes hadjárat során is I. Frigyes és II. Iszaakiosz ellenségeskedésig fajult viszályában a bizánci császár oldalára állt 1189-ben. A pápai politikának a III. keresztes hadjáratba sem sikerült bevonnia Magyarországot, noha 1188-ban Montferrati Konrád őrgróf, aki 1187 ősztől a keresztes területek védelmét irányította Salah-ad-Din támadásaival szemben, a magyar uralkodótól is segítséget kért, s levelében magát Bélát is hadba szállásra szólította fel.¹⁵⁹

Ezekben az években a korábbiaknál jóval nagyobb veszély fenyegette a latin keresztetek államait. Salah-ad-Din szultán, aki 1174-ben uralma alatt egyesítette Egyiptomot és Szíriát, 1187 júliusában katasztrofális vereséget mért Hattinnál a keresztes államok egyesített seregeire. 1187 őszén a szultán már Jeruzsálemet is elfoglalta. VIII. Gergely pápa a muzulmánok elleni „szent háborúra” szólította fel a nyugati uralkodókat. Barbarossa Frigyes 1188 tavaszán elhatározta, hogy felveszi a keresztet.¹⁶⁰ Hatalmas, mintegy 100 ezer fős serege 1189 júniusában vonult végig Magyarországon.¹⁶¹ A két állam közötti viszonyra mutat, hogy III. Béla saját királyi hatalma szempontjából veszélyesnek ítélte meg Barbarossa kereszteseinek áthaladását.¹⁶² A magyar uralkodó azonban mindenfajta konfliktus elkerülése céljából igen barátságosan fogadta a német-római császárt, és a Balkánon való keresztülvonulás elősegítésére egy kisebb katonai egységet is Frigyes rendelkezésére bocsátott. Ekkor engedte szabadon a király Géza herceget, aki a keresztes haddal feltételezhetően Bizáncba ment.¹⁶³ Mindkét uralkodó saját országa biztonságát tartotta szembe előtt, amikor 1189 júniusában III. Béla egyik leányát eljegyezték Barbarossa fiatalabb fiával, Frigyes sváb herceggel.¹⁶⁴

Bizánc területén rendkívül feszültté vált a viszony a keresztetek és a görögök között. II. Iszaakiosz császári trónját és birodalmát féltette I. Frigyesről, ezért a keresztetek ellen Salah-ad-Din szultánnal is szövetséget kötött, s minden módon akadályozta a keresztes had balkáni átvonulását. Ugyanakkor Barbarossa a bolgár és a szerb vezetőkkel tárgyalt Bizánc elleni hadjáratról. II. Iszaakiosz nehéz helyzetbe került, I. Frigyes megkezdte az előkészületeket ahhoz, hogy 1190 tavaszán ostrommal elfoglalja Konstanti-

¹⁵⁸ ET 103.; *Lederer E.*: Az egyház szerepe az Árpád-kori Magyarországon. Századok, 1949. 85.

¹⁵⁹ *Wenzel Gy.*: Árpád-kori új okmánytár I. Pest, 1860. 83–84.

¹⁶⁰ *Áldásy A.*: A keresztes hadjáratok története. Bp., 1924. 53–59.; *R. Grousset*: Histoire des Croisades et du royaume franc de Jérusalem II. Paris, 1935. 605–621.; *St. Runciman*: Geschichte der Kreuzzüge II. 1958. 414–457.

¹⁶¹ *Pauler*: i. m. II. 2–3.

¹⁶² G 188., 292., 792.

¹⁶³ G 305. – Géza herceg további sorsáról források nem szólnak. Valószínűleg bizánci hercegnőt vett feleségül (*Moravcsik* 1953. 89.). Géza fiai 1210 táján kapcsolatban álltak magyar főurakkal, akik arra buzdították a Géza-fiakat, hogy jöjjenek haza Bizáncból, és vegyék birtokukba az országot. II. András azonban hamar elfojtotta a szervezkedést (C III. 82. szám.).

¹⁶⁴ G 105., 188., 482., 792. – A házasság megkötésére azonban már nem kerülhetett sor, mert Frigyes herceg 1191-ben Keleten meghalt (G 435.; *Pelzer*: i. m. 52.; *Áldásy*: i. m. 62.

nápolyt.¹⁶⁵ III. Béla közvetíteni igyekezett a két császár között, s mindkettőjükre nyomást gyakorolva¹⁶⁶ elősegítette azt, hogy Frigyes és Iszaakiosz 1190 februárjában megkötötték az adrianupoliszi békét. A bizánci főváros esetleges német kézre kerülése nyomán Magyarország a német-római birodalom harapófogójának fojtogató szorításába került volna. Természetesen III. Béla elsősorban ezt akarta elkerülni, de kétségtelen, hogy magatartása Bizánc érdekeit is szolgálta, hiszen a békekötés révén Konstantinápoly megmenekült a bukással fenyegető német támadás veszélyétől.¹⁶⁷ Egyébként ez az esemény is mutatja, hogy az 1185 őszen létrejött magyar–bizánci szövetség Bizánc számára bizonyult előnyösebbnek.

Az 1190-es évek elején a feudális magyar expanzív törekvések középpontjába Szerbia került. Fejedelmük, Nemanja István vezetésével a szerbek 1183 óta eredményes harcot folytattak a bizánciak ellen. 1183-ban III. Béla szövetségében támadták Bizáncot, 1189-ben pedig Barbarossa támogatását akarták megszerezni maguknak II. Iszaakiosz ellen. 1190-ben a szerbek a bolgárokkal fogtak össze, s mialatt a baszileusz Kisázsiaiában volt elfoglalva, a bolgár és a szerb seregek újabb és újabb területeket foglaltak el, melyek korábban bizánci fennhatóság alá tartoztak.¹⁶⁸ Iszaakiosz először a bolgárok ellen fordult, de 1190-ben a berrhoéi csatában súlyos vereséget szenvedett.¹⁶⁹ Ezután – talán 1191 őszen – a bizánci császár a szerbeket támadta meg, s a Morava mentén győzelmet aratott Nemanja serege felett. Közvetlenül a csata után került sor III. Béla és II. Iszaakiosz tárgyalásaira.¹⁷⁰ Először Béla kereste fel – talán Plovdivban – Isza-

¹⁶⁵ K. Zimmert: Der deutsch-byzantinische Konflikt vom Juli 1189 – bis Februar 1190. Byzantinische Zeitschrift, 1903. 49–65.; Áklásy: i. m. 59–60.; Guiland: i. m. 132–133.; Iszt. Viz. 341.; Brand: i. m. 92.; Ostrogorsky 1969. 429–430.

¹⁶⁶ Amikor III. Béla tudomást szerzett a keresztések és a bizánciak közötti konfliktusról, azonnal hazarendelte a Frigyes szolgálatára bocsátott magyar segédcsapatot (G 295.). Ezzel nyilvánvalóan figyelmeztetni kívánta Barbarossát, hogy a keresztések hátában levő magyar uralkodót nyugtalanítják a keresztések balkáni tettei. De a magyar király hamarosan levelet küldött II. Iszaakiosznak is, melyben felhívta a baszileusz figyelmét arra, hogy a keresztésekkel szemben tanúsított bizánci magatartás „rendkívül ártalmas és káros [Iszaakiosz] birodalma számára” (G 296.).

¹⁶⁷ Erre ld. Zimmert: i. m. 70–76.; A. Heisenberg: Ungarn und Byzanz. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Közleményei IV/3. Debrecen, 1928. 16.; Hóman 1939. 415.; Laurent: i. m. 119.; Moravcsik 1953. 92.; Guiland: i. m. 134.; Brand: i. m. 94., 183.; Ostrogorsky 1969. 430.

¹⁶⁸ Laurent: i. m. 121–122.; Guiland: i. m. 132–134.; Brand: i. m. 184.; Ostrogorsky 1969. 429–430.

¹⁶⁹ N 429–430.

¹⁷⁰ N 434. – A thrákiai Berrhoé mellett elszenvedett bizánci vereség idejét illetően a szakirodalom 1190 mellett foglalt állást. A Morava folyó mentén aratott bizánci győzelem időpontja azonban rendkívül vitatott. Számos kutató 1190 őszére teszi az ütközet idejét, de igen nyomós érvek szólnak későbbi, így pl. 1191-es és 1192-es datálás mellett. Ld. pl. F. Cognasso: Partiti politici e lotte dinastiche in Bisanzio alla morte di Manuele Comneno. Reale Accademia delle scienze di Torino (1911–1912.). Torino, 1912. 274.; Deér: i. m. 159–160.; Laurent: i. m. 122.; Jireček 1952. 157.; Moravcsik 1953. 92.; Guiland: i. m. 134–136.; CMH 247.; Brand: i. m. 93–94.; Ostrogorsky 1969. 431.; Izvori 154. 161. jegyz.; J. L. v. Dieten: Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie. Supplementa Byzantina 2. Berlin–New York, 1971. (továbbiakban: Dieten 1971.) 83–86.; Obolensky: i. m. 222.; Zlatarszki: i. m. III. 68., 75–76. – A Morava menti csata datálásától függ III. Béla és II. Iszaakiosz találkozásának időpontja. Számunkra 1191 ősze látszik a legmegalapozottabbnak.

akioszt,¹⁷¹ majd a baszileusz átkelt a Száván, és a Szerémségben találkozott apósával.¹⁷² A megbeszélések témájáról forrásaink nem tájékoztatnak bennünket. Valószínű hogy a két uralkodó tárgyalásainak középpontjában a balkáni helyzet, elsősorban talán a szerb kérdés állhatott. Lehet, hogy már ekkor Béla célkitűzései között szerepelt szerb területek elfoglalása, s talán emiatt támadt nézeteltérés a király és a baszileusz között.¹⁷³ Esetleg született valamiféle megegyezés, de végül is ez nem állhatta útját a további déli irányú magyar terjeszkedési törekvéseknek.

A magyar feudális urak expanzív politikájával állhatott összefüggésben az, hogy 1191-ben a boszniai püspökséget, amely korábban Ragusához (Dubrovnik) tartozott, a magyar érdekeltségű spalatói érsek alá helyezték.¹⁷⁴ 1192 júniusában pedig II. Iszaakiosz már attól tartott, hogy a normannokhoz és a szerbekhez hasonlóan a magyarok is a bizánci uralmat elismerő Ragusa megszerzésére törekszenek.¹⁷⁵ Noha erre az időre Bizánc már kiszorult Szerbiából, a baszileusz mégis a saját politikai-hatalmi szférájába tartozónak tekintette azt, s nem mondott le hatalmának esetleges restaurációjáról sem. Nem sokkal ezután III. Béla szerbiai hódítása miatt a magyar királyság és a bizánci császárság majdnem háborús konfliktusba keveredett egymással. II. Iszaakiosz császár 1193-i leveléből, melyet a baszileusz III. Coelestin pápához írt, kiderül, hogy III. Béla seregei betörték Szerbiába, és területeket foglaltak el.¹⁷⁶ A magyar főurak szerbiai akciójára feltehetően 1192–1193 fordulóján került sor.¹⁷⁷ A császár a magyar foglalást nemcsak azon eskük megszegésének nyilvánította, melyeket Béla 1172-ben Manuélnek s 1185 őszén neki tett, hanem Bizánc balkáni érdekei megsértésének is. Éppen ezért a császár, aki ebben az időben Kisásziában a szeldzsukokkal harcolt, katonai segítséget nyújtott Nemanjának a magyarok ellen. Ugyanakkor levélben visszavonulásra szólította fel Bélát, ellenkező esetben háborúval fenyegette meg. II. Iszaakiosz nyilvánvalóan azt akarta, hogy a pápa is megfelelő hatást gyakoroljon a magyar királyra.¹⁷⁸ Magyar–bizánci összecsapásra végül is nem került sor, mert feltehetően Béla – nem ohajtván háborúba keveredni a szerb–bizánci koalícióval – visszavonult az elfoglalt szerb területekről.¹⁷⁹ Természetesen a magyar urak szerbiai expanziója elsősorban az újjáalakult szerb állam érdekeit sértette. Bizánc pedig a maga balkáni befolyását féltette a magyar terjeszkedéstől.

A bolgár kérdésben nem keletkezett ellentét Magyarország és Bizánc között, mivel ekkor még ebben az irányban magyar expanziós törekvések nem jelentkeztek.

¹⁷¹ Nicetae Choniatae Orationes et epistulae. Corpus fontium historiae Byzantinae III. Rec. I. A. v. Dieten. Berolini et Novi Eboraci 1972. 32.; Dieten 1971. 82.

¹⁷² N 434.

¹⁷³ Laurent: i. m. 122–123.; Moravcsik 1953. 92.; Guiland: i. m. 135–136.; Izvori 231. l. 62. jegyz.

¹⁷⁴ Pauler: i. m. II. 9–10.; Hóman 1939. 411.

¹⁷⁵ C II. 240. szám.

¹⁷⁶ Darrouzès: i. m. 343., 336., 1. jegyz.

¹⁷⁷ Datálásra ld. Guiland: i. m. 136.; Brand: i. m. 94.; Ostrogorsky 1969. 431.; Darrouzès: i. m. 343. l. jegyz.

¹⁷⁸ Darrouzès: i. m. 343., 345.

¹⁷⁹ Talán az is a visszavonulásra készítette Bélát, hogy éppen ebben az időben Dalmáciában is nehézségei támadtak a velenceiek Zára elleni támadása következtében (G 63., 2183.).

II. Iszaakiosz seregei 1194-ben Arkadiopolisznál súlyos vereséget szenvedtek a bolgároktól.¹⁸⁰ Ellenük a császár III. Bélától kért katonai segítséget, aki ezt meg is ígérte.¹⁸¹ Az 1195 tavaszára tervezett hadjárat azonban II. Iszaakiosz bukása miatt elmaradt.¹⁸² Nem tudjuk, vajon történt-e valamiféle kapcsolatfelvétel az új bizánci császár, III. Alexiosz Angelosz és a magyar király között. Az azonban feltételezhető, hogy III. Béla nemcsak magyar, hanem bizánci érdekeket is figyelembe vett a VI. Henrik keresztes hadjáratával kapcsolatos álláspontja kialakításakor. VI. Henrik, aki atyjához, Barbarossa Frigyeshez hasonlóan ugyancsak a dominium mundi ideáját kergette, s Bizánctól a normannok által 1185-ben megszállt területeket követelte, 1195-ben keresztes hadjáratot hirdetett meg.¹⁸³ A német-római birodalom és a dél-itáliai királyság birtokában levő VI. Henrik balkáni igényeit saját expanziós terveik veszélyeztetése miatt sem fogadhatták kedvezően Magyarországon. Nem véletlenül tiltotta meg III. Béla, hogy magyar alattvalók csatlakozzanak Henrik tervezett keresztes háborújához.¹⁸⁴

1196. április 23-án meghalt III. Béla.¹⁸⁵ A Konstantinápolyban nevelkedett herceg egyike lett legjelentősebb középkori királyainknak, akinek uralkodása alatt Magyarország egyidejűleg Bizánccal is és a nyugat-európai hatalmakkal is szoros kapcsolatokat tartott fent. Az is vitathatatlan, hogy III. Béla királyságának negyedszázada alatt a magyar állam kelet-közép-európai mértékkel mérve rangos helyet vívott ki magának a nemzetközi életben.¹⁸⁶ Béla utóda, Imre király idejében azonban Magyarországnak ismét számos belső és külső nehézséggel kellett szembenéznie. Új lendületet vettek a feudális frakcióharcok, s az Imre és András között 1197-től zajló belháborúk súlyosan megzavarták az ország békéjét. Ez a III. Béla alatt létrejött belső konszolidáció végét jelentette. Ezzel egyidőben az 1198-ban pápai trónra került III. Ince univerzalisztikus politikája – kihasználva a magyar uralkodó osztály különböző csoportjai közti villongásokat – egyre fokozódó nyomással nehezedett az országra. Imre ilyen körülmények mellett is kísérletet tett III. Béla déli irányú expanzív politikájának folytatására. Az önállóvá lett Szerbia és Bulgária elleni támadásai és hódításai már nem váltották ki a válságos helyzetbe jutott Bizánc ellenakcióit. A belső nehézségektől is gyötört és teljesen legyengült görög császárságnak a kegyelemdőfést Konstantinápoly elfoglalásával a negyedik keresztes hadjárat adta meg. A bizánci főváros 1204. évi elestével a magyar–bizánci politikai kapcsolatok történetének – a korábbihoz képest – merőben új szakasza kezdődött.*

¹⁸⁰ N 446. – Datálásra ld. *Ostrogorsky* 1969. 431.

¹⁸¹ N 446. – Ehhez ld. *Zlatarszki*: i. m. III. 80.

¹⁸² 1195. április 8-án II. Iszaakiosz testvére, Alexiosz ragadta magához a hatalmat; Iszaakioszt elfogták és megvakították (*Brand*: i. m. 112–113.; *Ostrogorsky* 1969. 431.).

¹⁸³ Erre ld. *Áldásy*: i. m. 73.; *Váczy P.*: A középkor története. Egyetemes történet II. Középkor. Szerk.: Hóman B., Szekfű Gy., Kerényi K. Bp., 1936. 563. CMH 247.; Iszt. Viz. 341–342.

¹⁸⁴ G 297.

¹⁸⁵ Datálásra ld. *Pauler*: i. m. II. 12.

¹⁸⁶ *Bartha*: i. m. 119.

*E tanulmány a 12. századi magyar–bizánci kapcsolatokról készült értekezésünk egyik fejezetének részben átdolgozott változata; néhány tanulsága megtalálható a *Kristó Gy.–Makk F.*: III. Béla emlékezete (Bp., 1981.) c. kötet bevezetőjében.

Ференц Макк

БЕЛА ТРЕТИЙ И ВИЗАНТИЯ

(Резюме)

Автор исследует венгерскую внешнюю политику в период правления Белы Третьего (1172—1196 гг.). По мнению Макка, решающую роль в формировании венгерской внешней политики того времени сыграли отношения между венгерским королевством и Византийской империей. Весной 1172 году принц Бела вернулся из Константинополя, ему удалось сплотить вокруг себя правящий класс: церковную и светскую знать, спустя год, после упорной борьбы, ему удалось завладеть венгерской короной. Его успеху немало способствовало то обстоятельство, что ему помогали папа Александр Третий и византийский император. До конца жизни византийского императора Мануэля Комненоса Бела Третий поддерживал с ним союзнические — а не вассальные — отношения. В первый период правления (1172—1180 гг.) Бела Третий был занят решением внутривосточных вопросов, в это время венгерское государство отказалось от экспансивной политики. После усиления королевской власти и создания внутренней консолидации Бела Третий приступил к расширению границ своего государства (второй период правления: 1180—1196 гг.). Используя ослабление соседних государств и народов, венгры вели экспансивную политику за счет интересов Византии, Венеции, Галиции и Сербии. Отношения между Белой Третьим и Византией в 1180—1196 годах отличаются двойственностью. В определенной ситуации, например, во второй половине 1185 года борьба с норманнами, а в 1189—1190 годах с немецкими крестоносцами, венгерский король выступал в союзе с Византией, но в 1180, 1182—1183, в первой половине 1185 и 1192—1193 годах венгерская завоевательная политика была направлена на Византию. На первый взгляд кажется, что речь идет о колебаниях короля. Однако внешняя политика Белы Третьего всегда определялась интересами венгерского правящего класса. А посему во время нашествия норманн, а позднее в период третьего крестового похода Бела Третий почувствовал опасность для своих собственных целей. В венгерско-византийских отношениях того времени Венгрия была активной, инициативной стороной, что свидетельствует об укреплении венгерского государства и ослаблении Византийской империи. Венгерский король, стремясь реализовать свои собственные цели, вмешивался и в тронные распри константинопольского двора. Нельзя однако доказать, что Бела Третий сделал какие-либо шаги для создания персональной унии между Венгрией и Византией. Бела Третий относится к числу тех венгерских королей, которые способствовали укреплению венгерского государства среди стран Средней и Восточной Европы. Король поддерживал тесные связи не только с Византией, но и с другими государствами. После его смерти завершился период наиболее интенсивных отношений с византийской империей.

Makk, Ferenc:

BÉLA III ET BYZANCE

(Résumé)

Dans son étude l'auteur traite l'évolution de la politique extérieure hongroise sous le règne de Béla III (1172–1196). De son avis, le développement des relations politiques entre le Royaume d'Hongrie et l'Empire Byzantin a joué un rôle déterminant dans les relations extérieures de la Hongrie de l'époque. Le prince Béla, revenu de Constantinople au printemps 1172, après s'être acquis la majeure partie de la classe dominante, des dignitaires ecclésiastiques et des aristocrates, au bout d'une lutte de presque un an, obtint la couronne de Hongrie. Son succès était dû en grande partie au soutien actif dans ses luttes pour le trône du pape Alexandre III et surtout du souverain de Byzance. Pendant la vie de l'empereur Manuel Comnène, de très étroits liens d'alliance, et non de vassale, existaient jusqu'au bout entre Béla III et Byzance. Pendant la première période de son règne (1172–1180), ce sont surtout des questions de politique intérieure qui occupaient Béla III; à cette époque on ne voit pas de tendances expansionnistes du côté hongrois. Après le renforcement du pouvoir royal et la consolidation intérieure acquise, dans la seconde période du règne de Béla III (1180–1196) la Hongrie s'engagea dans la voie de l'expansionnisme féodal. Cette expansion hongroise, profitant de l'affaiblissement des peuples et des Etats voisins, se manifesta en tout premier lieu au détriment de Byzance, Venise, la Galicie et la Serbie. Une duplicité particulière marque la politique de Béla III face à Byzance, entre 1180 et 1196. Dans certains cas (par exemple dans la seconde moitié de 1185, face aux Normands, en 1189–1190 face aux croisés germaniques), le roi de Hongrie intervient en tant que défenseur actif des intérêts du basileus, dans d'autres cas par contre (par exemple en 1180, 1182–1183, dans la première moitié de 1185, en 1192–1193) les tendances expansionnistes hongroises s'étaient manifestées avec la plus de vigueur précisément face à Byzance. Il ne s'agit ici que d'hésitations apparentes: dans l'évolution de la politique extérieure de Béla III, les intérêts de la classe dominante hongroise se sont toujours avérés être déterminants. Ainsi par exemple, lors de l'invasion normande et lors de la troisième croisade, Béla III trouva que ses propres objectifs expansionnistes aux Balkans étaient menacés. A cette période-là, dans les contacts hungaro-byzantins c'est en général la Hongrie qui est la partie active, qui a des initiatives, ce qui témoigne de la force et du poids accrus du Royaume de Hongrie et de l'affaiblissement de l'Empire Byzantin. Afin de pouvoir réaliser ses propres tendances expansionnistes, le souverain hongrois est intervenu aussi dans les luttes pour le trône de Byzance, mais nous ne voyons aucune preuve d'une tentative de sa part de créer une quelconque union personnelle hungaro-byzantine. Béla III est un des plus illustres rois médiévaux de Hongrie sous le règne de qui l'Etat hongrois s'est acquis une place considérable en Europe Centre-Orientale. Il entretenait d'intenses contacts non seulement avec Byzance, mais aussi avec d'autres puissances européennes. Sa mort a clos la période la plus intense des relations hungaro-byzantines.

Herényi István

A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉG TÖRZSEI ÉS TÖRZSFŐI

A magyar törzsszövetségnek, törzseknek eredete, szervezete, szállása, működése, megszűnése, a törzsfők – különösen a kende, gyula és horka szerepe, működése sokat vitatott kérdései történelmünknek.

A következő fejtegetések az eddigi történelmi adatok részbeni újraértékelését, egy új munkahipotézis lehetőségét vetik fel, és igyekeznek választ adni a fenti kérdésekre.

1. A törzsek

A tizenegy törzs

Konstantinosz császár „De administrando imperio” című művéből ismerjük a hét magyar törzs nevét. (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi.) A császár értesülését, Bulcsu horkától és Árpádházi Tormástól, tehát e tekintetben megbízható forrásból szerezte.¹ Ugyancsak ő tudósít a kabarok három törzséről is.² A kabar törzsek nevét azonban nem közli.

A törzsek nevei megismétlődnek a 11–12. században kelt oklevelekben is, valamint egész Magyarország területén szétszórt egyes települések neveiben.

Kniezsa István: Magyarország népei a XI-ik században című munkájában és legújabbán *Hansgerd Göckenjan*: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn című művében tüzetesen foglalkoznak a törzsnevekkel.³ Kniezsa adatai szerint a történeti Magyarországon volt 25 Nyék, 30 Megyer, 21 Kürt, 19 Gyarmat, 14 Tarján, (9 Tárkány), 25 Jenő, 41 Kér, 40 Keszi és 18 Varsány;⁴ Göckenjan művéből ismerünk még 26 Káliz és 21 Székely települést.⁵

A felsorolásból kitűnik, hogy a hét alaptörzs eredetileg nyolc volt. A Kürtgyarmat ugyanis a kürt és gyarmat népelemekből, törzstörédekekből állt. A külön említett 21 Kürt

¹ *Györffy György*: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp., 1975. 2. bővített kiadás. Továbbiakban *Györffy*: Elődeink 120.

² *Györffy*: Elődeink 120.

³ *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI. században. Bp., 1938. Továbbiakban *Kniezsa*: MO népei 456–461. lap *Hansgerd Göckenjan*: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn, Wiesbaden, 1972. Továbbiakban *Göckenjan*: Hilfsvölker 236–239.

⁴ Ld. 3. jegyzet

⁵ Ld. 3. jegyzet

és 19 Gyarmat ezt kifejezésre is juttatja. A három kabar törzset a Varsány, Káliz és Székely törzstörödékekben véljük felfedezni több más történetíróval együtt. Részleteiben álláspontunkat az alábbiakban kívánjuk bővebben kifejteni.

E most felsorolt törzsnevek etimológiája sejteti velünk e törzsek eredetét is. A nyék név ugor eredetű. Jelentése kerítés, sövény. Ez a jelentés a gypüre, határvédelemre utal. Ezen az alapon a Nyéket ugor eredetű határvédő törzsnek tartjuk.⁶

A Megyer az ugor mogy és a török er összetétele. Ez a törzsnév más etimológia szerint a mogy tagban az indogermán „mansí”-ből származik. Jelentése ember. A Megyer név ugyancsak ugor eredetű. Ezért a törzset is ugor eredetűnek véljük. A törzsnév mély hangrendű alakja lett az egész magyarság neve.⁷

A Kürt törzsnév a törökből magyarázható. Jelentése magasan feltornyosult hó, lavina. A név jelentése minden bizonnyal a törzs mindent elsöprő erejére utal. A törzset magát is török eredetűnek ítéljük.⁸

A Gyarmat török eredetű törzsnév. Jelentése letelepült, nem nomadizáló. A törzsnév jelentése kifejezésre juttatja, hogy a magyar törzsek között nemcsak lovasnomád törzsek voltak, hanem letelepült, valószínűleg földműveléssel foglalkozó népelemek is. Nem járunk talán messze a valóságtól, ha a tarló, búza, eke, sarló, boglya, szerű, szórni, örölni, dara, gyümölcs, alma, körte, som, dió, szőlő, szürni, bor, söprő török eredetű szavainkat ehhez a törzshöz kötjük. Lehet, hogy kezdetleges állattenyésztést is folytattak, s a bika, ökör, tinó, ürü, borjú, kos, toklyó szavaink eredete ebben a törzsben keresendő.⁹ Gyarmatot török törzsnek tartjuk.¹⁰

A Tarján török eredetű szavunk, azonos a Tárkánnyal. Jelentése: magas méltóság viselője, alkirály, vasverő, kovács, kovácskirály. Nevéből ítélve a főfejedelem török eredetű törzs.¹¹

A Kér törzsnév ugyancsak a törökből származtatható. A név jelentése óriási, roppant nagy, hatalmas. A jelentés a törzs erejére utal. A törzs török eredetűnek tekinthető.¹²

A Jenő szintén török eredetű szavunk. Jelentése: bizalmas, tanácsadó, miniszter. A törzsnév jelentése és a felsorolásban a Tarján törzs melletti elhelyezése a Tarján-törzs támogató törzsét látszik dokumentálni. E törzset is törököknek véljük.¹³

A Keszi a török darabol, vág igéből származtatható. Jelentése: feldarabolt, felvágott, töredék. A törzs neve után több török törzstörédeket is foglalhatott magában.¹⁴

A Varsány a lán eredetű szavunk. Ez volt – többek között – a honfoglalás előtt és után a magyarsághoz csatlakozott alán néptörédék magyar neve.¹⁵

⁶ Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára, Bp., 1978. Továbbiakban Kiss: F. nevek 470.

⁷ Kiss: F. nevek 415.

⁸ Kiss: F. nevek 205.

⁹ Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza, Bp., 1963. Továbbiakban Bárczi: M. nyelv 45–46.

¹⁰ Kiss: F. nevek 251.

¹¹ Kiss: F. nevek 631.

¹² Kiss: F. nevek 260.

¹³ Kiss: F. nevek 203.

¹⁴ Kiss: F. nevek 131.

¹⁵ Kiss: F. nevek 682.

A Káliz népnév összefügg az üzbeigsztáni Horezm nevével. Izmaelita, szaracén néven is találkozunk ezzel az iráni törzsszel.¹⁶ A legújabb kutatások eredményében a kálizokat a xvarizmi (chorezmi) a l á n o k k a l azonosítjuk.¹⁷

A Székely népnévünket a ma elterjedt történelemszfélogás szerint a Volga melléki törökök egyik csoportjának, az eszkilnek a nevéből magyarázzák. Benkő nyelvész-professzor a székely névben előbb foglalkozást, majd szervezetet, később etnikumot lát. Szerintünk ez a foglalkozás a Kaukázus északi részén levő sómezők őreit juttatja kifejezésre. A szik szavunk ugyanis alán eredetű és só jelentésű. Az ehhez járuló magyar „l”, „ly” képző (valamivel ellátott) a kaukázusi alán eredetű sóöröket (a magyarok szolgálatában) dokumentálja.¹⁸ Ez a magyarázat lehetővé teszi annak a megértését, hogy a székelyek már kezdet kezdetén is magyarul beszéltek. A magyar nyelvet ugyanis a Kaukázus előterében még a honfoglalás előtt elsajátíthatták.

A tizenegy törzsnévről megállapíthatjuk, hogy kettő az ugorból, három az alánból, hat pedig a törökből eredeztethető.¹⁹

Figyelmet érdemel a törzsneveknek Konstantinos császárnál feltüntetett s o r r e n d j e is. Ez, meglátásunk szerint, a hadi felállást tükrözi. (A császárt minden bizonnyal ez érdekelte a legjobban.) Nevezetesen a hét (nyolc) alaptörzs közepén a főfejedelem (Kende) törzse áll. Mellette jobbról és balról a főfejedelem (Kende) törzsét támogató Kürt-gyarmat és Jenő törzsek. Ez a három törzs lehetett háború esetén a derékhadban. A balszárnyon a Nyék és Megyer, a jobbszárnyon a Kér és Keszi foglaltak helyet. A Nyéket, mint már fentebb kifejtettük, neve után határvédő törzsnek tartjuk. De határvédő, előőrs, hátvéd szerepét játszó, csatlakozott törzsnek kell tekintenünk Megyert is. Kézai szerint ugyanis: „Árpád pedig törzsével az orosz havasokat e l s ő k é n t lépte át, mivel nemzetsége Szcítia többi törzse fölött azzal a kitüntető méltósággal volt felruházva, hogy az e l ő n y o m u l á s k o r e l s ő k é n t, visszavonuláskor pedig u t á n a vonul.”²⁰ (Ez a szerep pedig nem vitásan egy törzsszövetségben mindig a csatlakozott népeknek jutott osztályrészül. A jobbszárnyon levő Keszi törzs is töredék-jellegére tekintettel szintén csatlakozott népnek tekintendő.)²¹

A kabarok három törzse, csatlakozásuk után a jobb- és balszárnyat erősítették, a hadi rend csupán ennyiben változott.

2. A nemzetségek

A törzsek nemzetségekre oszlottak. Ezek számát a besenyők analógiájára törzsenként ötre tesszük. Így tehát tizenegy magyar törzsben ötvenöt nemzetséggel számolhatunk. A Kürt-Gyarmat egyesített törzs kisebb létszámára tekintettel, talán a Kürt törzsben négy nemzetséggel. Végeredményben 54 nemzetség meglétét tételezhetjük fel a

¹⁶ Kiss: F. nevek 310–311. lap 281.

¹⁷ Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András: Magyar őstörténeti tanulmányok, Bp., 1977. Továbbiakban Bartha: Őstörténet 182.

¹⁸ Kiss: F. nevek 601.

¹⁹ Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása, Bp., 1930. Továbbiakban Németh: Honf. magyarság 241–271.

²⁰ Györffy: Elődeink 189.

²¹ Németh: Honf. magyarság 272.

honfoglalás korában. Mit kezdünk azonban Kézai 108 nemzetségével? Ezt a számot történészeink eddig úgy magyarázták, hogy Kézainak ez a tudósítása a saját korára vonatkozik, amikor a nemzetségek már elszaporodtak, és ágakra oszlottak. Más magyarázat azonban véleményem szerint megnyugtatóbb lenne. Két megoldásra is gondolok. Nevezetesen a téli és nyári szállás kettősségére, miáltal az 54-es szám 108-ra kettőződne, vagy a nemzetségek és a kísérek egymáshoz való viszonyára. Minden nemzetségfőnek (a törzsfők egyben nemzetségfők is voltak) volt kísérete, és ezek is feltehetően nemzetségi szervezetben éltek. Így az alapnemzetség és a kíséreti nemzetség együttesen adja ki a 108-as össznemzetségszámot.²²

Kérdés, hogy a 9–10. századi nemzetségek hadi kötelek (had) vagy vérségi kötelek voltak-e. Erre egyöntetű választ nem tudunk adni, a legvalószínűbb feltevés mégis az, hogy mindkettő. A nemzetség alapját a vérségi kötelék alkotta, de a nemzetségen belül katonai rend uralkodott. A nemzetség kis- és nagycsaládjából került ki a nemzetségi sereg, melyből a törzsi hadsereg tevődött össze. Ezenkívül volt minden nemzetségnek, illetve nemzetségfőnek egy kisebb kíséreti nemzetsége. Ennek katonáskodó eleme adta az alapnemzetség elitcsapatát. Ők voltak a kiképzők. Természetesen megvoltak ennek az elitcsapatnak is kis- és nagycsaládi alapjai.

Ezekre az alapnemzetségekre vonatkozóan alig maradt emlékünck. A 13. századi adatokat pedig nagyon óvatosan kell használnunk, mert a 13. századi nemzetségek nem azonosak a 9–10. századi nemzetségekkel. Ezek a 13. századi nemzetségek ugyanis mindig egy-egy nagycsaládot manifesztálnak. Mégis Anonymus, Kézai és krónikáink, megokleveles anyagunk alapján legalább a törzsfők és egyéb jelentősebb vezérek 9–10. századi nemzetségeinek üres keretei megállapíthatók.

Előd, Álmos és Árpád nemzetsége a *T u r u l* nemzetség volt.²³

Önd fejedelem nemzetsége a 10. századi *K a l á n* és *B o r* (*B a á r*) nemzetségtagok nevét vette fel, és már ebben a században két részre szakadt.²⁴

Levedi kende(?)fi Kurszán kend volt a *K u r s z á n*, másként *K a r t a l* nemzetség névadója. Kurszán a 10. század elején elhalt, *K a r t a l* a nemzetség Vajk-korabeli nemzetségtagja lehetett.²⁵

Hülek (Jelech, Üllő) fejedelem fia és unokája(?) a Zovard nevet viselte, innen kapta ez a fejedelmi nemzetség még a 10. században a *Z o v á r d* nemzetség nevet, melyet a 13. században is megőrzött. E nemzetségnek volt leghíresebb tagja Lél. (Botond?)²⁶

Huba fejedelem nemzetségét Vajk korában az akkor élt nemzetségtagról *S z e m e r é r ő l* nevezték el. A nemzetség ezen a néven a 13. században is szerepelt.²⁷

Tétény horka nemzetsége(?) megőrizte ugyan a *T é t é n y* nevet, de már a 10. században három nemzetségre oszlott. Nevezetesen e nemzetségből származtatjuk a

²² Györffy: Elődeink 185. Györffy György: Tanulmányok a magyar állami eredetéről, Bp., 1959. Továbbiakban Györffy: Tanulmányok 7.

²³ Györffy: Elődeink 189.

²⁴ Györffy György: A honfoglaló magyarság települési rendjéről, Bp., 1970. Továbbiakban Györffy: Település 229.

²⁵ Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet, Bp., 1948. Továbbiakban Györffy Krónikáink 110–111.

²⁶ Györffy: Elődeink 140, 159, 162, 232–152–154, 157, 164, 166, 177.

²⁷ Györffy: Település 230.

Bulcsu, vagy Lád nemzetséget, valamint a Gyula – Zsombor és Kán nemzetségeket.²⁸

E fejedelmi nemzetségeken kívül nagy valószínűséggel még a következő 10. századi nemzetségeket említhetjük.

Az **Aba** (más néven **Kompolth**) nemzetség nem az Árpád korában élt Patától kapta a nevét, hanem a Vajk korában élt **Abától**.²⁹

Az **Agmánd**, más néven **Katapán** nemzetség Agmánd nevű ős Árpád korában, Katapán Vajk idejében élt.³⁰

Az **Ajtony** nemzetsége még a 13. században is viselte a Vajk korabeli nemzetségfő nevét, sőt Ajtony monostorát a 14. századig kezében tartotta.³¹

Az **Ákos** nemzetség a krónikák tanúsága szerint még Szkítiából jött magyar földre.³² Nagycsaládi alakjában még a 13. században is szerepelt.³³

Az **Apor** nemzetség megőrizte a 13. században is Taksony hadvezérének, Apornak a nevét.³⁴

Az **Aracsa** nemzetség a **Lád**, vagy **Vérbulcsu** nemzetségnek egyik ága. Aracsa nevű őse valószínűleg Láddal volt egykorú, és Vajk korában élt. Az Aracsa nemzetségben még a 13. században is használták az alapnemzetség hatalmas névadójának, Bulcsunak a nevét személynévként.³⁵

A **Balog – Semjén** nemzetség valószínűleg Vajk idejében élt két testvér nemzetsége volt.³⁶

A **Baracsa**, **Baracska** nemzetség őse 10. századi **kazár** nemzetség lehetett.³⁷

A **Barsa** vagy **Borsa** nemzetség neve és totemállata (hal) után ítélve a 10. századra vezethető vissza.³⁸

A **Csák** nemzetség Szabolcs fejedelemnek, illetve Csák nevű unokájának a nemzetsége, az Árpádok egyik ága.³⁹

A **Csolt** nemzetség a Vajk korabeli **Vatának** a nemzetsége.⁴⁰

A **Dorozsma** (másként **Becse – Gergely**) nemzetség előbbi neve Géza, a második Vajk korára tehető. Két testvér nemzetsége hasonló a Balog-Semjén, Hont-Pázmány stb. nemzetségekéhez.⁴¹

²⁸ *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, Bp., 1901. I–III. kötet. Továbbiakban *Karácsonyi*: Nemzetségek III. 93–97.

²⁹ *Györffy*: Település 237.

³⁰ *Györffy*: Elődeink 155.

³¹ *Karácsonyi*: Nemzetségek I. 91–94.

³² *Erdélyi László*: Krónikáink magyarul, Szeged, 1943. Továbbiakban *Erdélyi*: Krónikáink 131.

³³ *Karácsonyi*: Nemzetségek I. 95–120.

³⁴ *Györffy*: Település 233., *Karácsonyi*: Nemzetségek I. 127–131.

³⁵ *Karácsonyi*: Nemzetségek I. 132.

³⁶ *Karácsonyi*: Nemzetségek I. 181–194., *Benkő Loránd*: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, Budapest, 1967 I–III. kötet Továbbiakban TESZ I. 226.

³⁷ *Karácsonyi*: Nemzetségek I. 207–213, 268–274, 201–206.

³⁸ Ld. 37. jegyzet, *Györffy*: Tanulmányok 35.

³⁹ *Györffy*: Elődeink 140.

⁴⁰ *Karácsonyi*: Nemzetségek I. 379–383.

⁴¹ *Karácsonyi*: Nemzetségek I. 415–424.

Az **Ekel** nemzetség azonos az Agmánd (másként Kopány-Katapán) nemzetséggel.⁴²

A **Hetény** nemzetség névadója a Bular földről, Taksony korában Hetény izma-elita.⁴³

A **Kácsik** nemzetség névadója Kácsik valószínűleg Vajknak lehetett kortársa.⁴⁴

A **Kádár** — **Kaluz** nemzetség a 10. században már két káliz testvérpárra vezeti vissza eredetét.⁴⁵

A **Kán** nemzetség a Gyula-Zsombor nemzetségnek egyik ága. Kán minden bizonnyal Vajknak volt kortársa.⁴⁶

A **Kaplony** nemzetség Kurszán kende fiától, Cupiantól származtatta magát, így a 10. század első felében keletkezhetett.⁴⁷

A **Káta** nemzetség első ismert őse valószínűleg Vajk korában élt. A **Káta** nemzetség ősfoglaló nemzetségnek látszik. (Nagy-Káta, Szentmárton-Káta, Szenttamás-Káta, Egeres-Káta, Boldogasszony-Káta, Szentlőrincz-Káta, Cseke-Káta stb.)⁴⁸

A **Kölcse** nemzetség Béla király jegyzője szerint Ondtól eredt. Kalán és Kölcse testvérek lehettek, Vajk kortársai.⁴⁹

A **Maglód** nemzetség a Tétény nemzetségéből vált ki a 10. század végén.⁵⁰

A **Miskolc** nemzetség névadója a 10. század végén élhetett. Ez a nemzetség vagy fiági, vagy nőági oldalon az Árpádok nemzetségéhez tartozott.⁵¹

A **Nádasd** nemzetség totemállata (kacsa) után a 10. századra tehető.⁵²

Az **Osl** nemzetség 10. századi őse valószínűleg Sur besenyő vezér volt, akit Bulcsuval és Lélel együtt Regensburgban kivégeztek. **Osl** a Vajk korabeli nemzetségfő neve lehetett.⁵³(?)

Az **Órsur** nemzetség Órs vezér nemzetsége volt a 10. században. Eredetileg talán Órs úr atyáról az **Acsád** nevet viselhetett.⁵⁴

A **Sartiván** — **Vecse** nemzetség azonos a **Zovard** nemzetséggel. Valószínűleg a 10. század végén a **Zovard** nemzetség is az akkor élt két testvérnek a neve után lett **Sartiván-Vecse**.⁵⁵

A **Szalók** nemzetség nemzetségfője, a 10. századi Szalók után kapta a nevét. Szalók atyjának Ósbő neve is a nemzetségfő „bő” nevét dokumentálja.⁵⁶

⁴² *Karácsonyi*: Nemzetségek I. 428.

⁴³ *Erdélyi*: Krónikáink 57., *Györffy*: Tanulmányok 13.

⁴⁴ *Karácsonyi*: Nemzetségek II. 266–278., *Györffy*: Tanulmányok 6, 21.

⁴⁵ *Karácsonyi*: Nemzetségek II. 278–280., *Györffy*: Tanulmányok 53.

⁴⁶ *Karácsonyi*: Nemzetségek II. 280–289., *Györffy*: Tanulmányok 5, 6, 11, 21, 27.

⁴⁷ *Karácsonyi*: Nemzetségek II. 289–305.

⁴⁸ *Karácsonyi*: Nemzetségek II. 310–321.

⁴⁹ *Karácsonyi*: Nemzetségek II. 324–336., *Györffy*: Elődeink 140.

⁵⁰ *Györffy*: Elődeink 140.

⁵¹ *Karácsonyi*: Nemzetségek II. 363–376.

⁵² *Karácsonyi*: Nemzetségek II. 384–395. — III. 132.

⁵³ *Karácsonyi*: Nemzetségek II. 401–419., *Györffy*: Tanulmányok 4, 20.

⁵⁴ *Karácsonyi*: Nemzetségek II. 419–420., *Györffy*: Tanulmányok 3, 20, 21.

⁵⁵ *Karácsonyi*: Nemzetségek III. 31–35., *Györffy*: Tanulmányok 13, 62.

⁵⁶ *Györffy*: Elődeink 151, 172, 173, 176., *Karácsonyi*: Nemzetségek III. 45–56.

A Tardos vagy Torda nemzetség eredetét Kézai a hunokig vezeti vissza. Mindenesetre honfoglaláskori nemzetségnek látszik.⁵⁷

A Tomaj nemzetség Anonymus szerint csak Taksony alatt érkezett Magyarországra.⁵⁸

A Turolly nemzetség az Árpád-háznak Bihar megyében maradt egyik ága lehet.⁵⁹

A Zsidó nemzetség valószínűleg egy – kazár-kabar – 10. századi nemzetség emlékét őrzi.⁶⁰

Végül még az Árpád-házhoz kapcsolódó három nemzetséget kell megemlítenünk. Nevezetesen a Botondot, a Csanádot és a Szolnokot. Az előbbi két nemzetség az Árpádokkal rokoni kapcsolatban állott, a Szolnok nem nemzetségfője pedig az Árpádok első ispánjai közé tartozott.⁶¹

E nemzetségek ősi címerei általában totemállatokat mutatnak. A törzsfők, ha eredetileg ugyanilyen volt is a címerük, törzsfőségükkel együtt az oroszlánt vették fel jel gyanánt. Egyedül a Kúrszán nemzetség égi származását mutatja a Pomázi Chikók angyalos címere.⁶²

3. A kíséret

Minden nemzetségfőnek (tehát minden törzsfőnek is, mert ezek egyúttal nemzetségfők is voltak) volt kísérete. Erről a kíséreti nemzetségről fentebb már szoltunk.

A már felsorolt nemzetségek közül a Hetény, Káta, Kádár-Kaluz, Zsidó nemzetségek e kíséreti nemzetségek sorába sorolhatók. Különösen áll ez a Kádár-Kaluz és Zsidó nemzetségekre. E nevek ugyanis egy-egy néptörödék nevét viselik magukon. Erősen emlékeztet ez a névadás a Churt, Herény, Magyar várjobbágy-nemzetségek névadására, egyben azonos funkciójára is.⁶³

E kíséreti nemzetségek esetében – a már felsorolt nemzetségekről – maradtak ránk okleveles emlékek. A többi törzstörödéknek csak pusztá neveit ismerjük. Ennek ellenére nem mondhatunk le e törzstörödékek (kiséretek) rövid áttekintéséről.

A kíséreti törödékek között is megkülönböztetünk kis- és nagylétszámú kíséreti törzstörödékeket. Az utóbbiak közé soroljuk azokat a kíséreteket, melyek tiznél több faluban települtek, az előbbieket pedig az ennél kevesebb faluval rendelkezőket.

E nagyobbak közé sorozzuk az Ozunokat (20), Berényeket (25), Herényeket (24), Kék-kendeket (19), Ládokat (10), Merényeket (10), Nándorokat (10), Örsöket (26), Ságokat (20), Szakákat Szakonyokat (10) s talán az Oslárokat.⁶⁴

⁵⁷ Györffy: Elődeink 185., *Karácsonyi*: Nemzetségek III. 76–78, 115.

⁵⁸ *Karácsonyi*: Nemzetségek III. 104–115., Györffy: Tanulmányok 60–61.

⁵⁹ *Karácsonyi*: Nemzetségek III. 116–119.

⁶⁰ *Karácsonyi*: Nemzetségek III. 160–161.

⁶¹ *Karácsonyi*: Nemzetségek I. 273–274, 344–371. – III. 73–75.

⁶² Györffy: Tanulmányok 4–6, 14, 74, 113, 117.

⁶³ *Karácsonyi*: Nemzetségek III. 165–191.

⁶⁴ Azun, *Kázmér Miklós*: A „falu” a magyar helynevekben a XIII–XIV. században, Bp. 1970. Továbbiakban *Kázmér*: Falu 161, 181, 253, 303. „Herény,” *Herényi István*: Herény c. cikk kiadás alatt a Savaria Múzeum kiadványában. „Herény,” Györffy: Tanulmányok 27, 28, 34, 59, 60. Kék-kend,

A kisebbek: Bercel (3), Baklar (1), Batthány (5), Böszörmény (1), Bular (4), Izmaelita (4), Néger (1), Maklar (1), Szabar (6), Szokolar (1), Tazlar (1), Terkend (3) török eredetűek, Ermény (4), Gencs (2), Kurd (1) irániak, Zsid, Zsida, Zsidó kazárok (10), Kölpény (3), Varang (3) indogermánok, Várkony (5) avar.⁶⁵

Nem lesz tanulság nélkül a kíséreti törzstörödékek etimológiája.

Az Ozun az „as” iráni „an” többszel ellátott alakja. (Más verzió az Ozlar; „as” és a török „lar” többszámú képző.) Következésképpen éppen olyan alán törzstörödékek neve, mint az Ozlar. Az Ozun helyneveknek királynői birtokokhoz való csatolását nem tartom kellően indokoltnak. A 20 Ozun helység közül csupán egy volt kimutathatóan királynői birtok. Miután pedig az Ozun (Azunfalva, Ozunfa) helyek nagy többségükben az ország peremvidékén foglalnak helyet, olyan kitelepített népességre kell gondolnunk, mint amilyenek a Kék–kendek voltak.⁶⁶

A Berény a törökből magyarázható. Jelentése: megadta magát. Török eredetű csatlakozott népünk.⁶⁷

A Herény valószínű alán törzstörödékek mivoltával kapcsolatban a vita még folyik.⁶⁸

A Kék – kendek voltak a kende kísérete. Feltehetően káliz törzstörödékek. A kende ugyanis a kazár királyi udvaral állt összeköttetésben, ott pedig a kálizok töltötték be a kíséret szerepét. A kende ezt a kíséretet innen hozhatta magával.⁶⁹

A Lád, Ládony, Ladány iráni (alán?) eredetre utal.⁷⁰

A Merény törzstörödékek látszik. Eredete ismeretlen. Berény, Herény analógiájára török és iráni is lehet. Más etimológia szláv személynévre vezet vissza.⁷¹

A Nándor a dunai bolgárok régi magyar neve.⁷²

A Őrs török törzstörödékek. E törzsnév a törökből magyarázható.⁷³

A Ságról legfrissebb etimológiai szótárunk kabar törzstörödékek voltát vallja.⁷⁴

Györffy: Tanulmányok 27, 80, 113, 151, 154–159. Lád, *Györffy*: Tanulmányok 27, 59. Merény, *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, Pesten, 1851. I–IV. kötet. Továbbiakban *Fényes G.* szótár III. 82. Nándor, *Györffy*: Tanulmányok 8, 27, 31, 33, 64, 65, 131. Őrs, *Györffy*: Település 236. Ság, *Györffy*: Tanulmányok 27, 59, 60. Szaka, Szakony, *Fényes*: G. szótár IV. 53. Ozlar, *Györffy*: Tanulmányok 55, 76.

⁶⁵ Batthyány, *Kiss*: F. nevek 589. Bercel, *Kiss*: F. nevek 103. Böszörmény, *Kiss*: F. nevek 259. Bular (Bolgár), *Fényes*: G. szótár I. 152. Izmaelita, *Györffy*: Tanulmányok 53, 54, 61, 93. Néger (Szaracén), *TESZ* III. 678. Maklár, *Kiss*: F. nevek 400. Szabar, *Kiss*: F. nevek 601. *Györffy*: Tanulmányok 62. Tázlár, *Kiss*: F. nevek 635. Terkend, *Karácsonyi*: Nemzetségek III. 91–92. Ermény, *Kiss*: F. nevek 674. Gencs, *Kiss*: F. nevek 236, 396. Kurd, *Kiss*: F. nevek 366. Zsidó, *Kiss*: F. nevek 675. Kölpény, *Györffy*: Tanulmányok 87–91. Varsány, *Györffy*: Tanulmányok 87, 92, 120. Várkony, *Györffy*: Tanulmányok 31, 126.

⁶⁶ *Ozun*, *Györffy*: Tanulmányok 55, 56, 59.

⁶⁷ Berény, *Kiss*: F. nevek 272, 702.

⁶⁸ *Kiss*: F. nevek 272.

⁶⁹ *Kiss*: F. nevek 597.

⁷⁰ *Györffy*: Tanulmányok 58. *Kiss*: F. nevek 301, 370.

⁷¹ *Kiss*: F. nevek 418.

⁷² *Kiss*: F. nevek 397.

⁷³ *Kiss*: F. nevek 50.

⁷⁴ *Kiss*: F. nevek 553.

A Szaka, Szakony talán székely néptörödék. A törzsnévből eredő Szakonyfalva települést Zakulfolanak is írták. Ez pedig a steier krónika szerint a székelyek neve.⁷⁵

Az Ozlar az „as” népnévnek török többszámú képzővel ellátott alakja. Jelentése ászok, azaz alánok.⁷⁶

A kisebb kíséreti-törzstörödékek etimológiája a következő:

A Bercel a volgai bolgár-törökök egyik törzse volt.⁷⁷

A Baklar talán egy bak nevű török törzs elnevezése. Lehet azonban a baklar, a baglar, a balgarnak egy változata. (Bikcsi, Bicske.⁷⁸)

A Battyányt többen kabar törzstörödékeknek tartják.⁷⁹

A Bular név a bolgár néprésznek volt a magyar neve.⁸⁰

A Böszörmény volt az izmaelita, mohamedán kálizok és volgai bolgárok neve.⁸¹

Az Izmaelita azonos volt a böszörménnyel.⁸²

A Néger elnevezés a szaracénnal azonos. Ez viszont az Izmaelitával, Mohamedánnal.⁸³

A Szokolar, vagy Szakalar a szaka néptörzs egy töredéke lehet.⁸⁴

A Szabar a régi szabir törzsnek egyik töredéke.⁸⁵

A Tazlar a török kopaszból származik. A törzstörödékek hajviseletére utal.⁸⁶

A Terkend a Tárkándnak lehet a magas hangrendű alakja.⁸⁷

Az Ermény az örmény töredék neve.⁸⁸

A Gencs az ótörökből magyarázható, de ugyanígy az iránból is. Jelentése kincs. Gencs falvak lakossága is iráni eredetű lehetett.⁸⁹

A Kurd egy iráni néptörödéket rejt magában.⁹⁰

A Zsid, Zsida, Zsidó kazár néptörödéket dokumentál.⁹¹

A Kölpény egy északi néptörödékeknek volt a neve.⁹²

A Varang ugyancsak egy északi néptörödéket jelez.⁹³

A Várkony az avarok egy itt maradt szórvány.⁹⁴

⁷⁵ Kiss: F. nevek 592.

⁷⁶ Györffy: Tanulmányok 55,76.

⁷⁷ Kiss: F. nevek 103.

⁷⁸ Kiss: F. nevek 81.

⁷⁹ Kiss: F. nevek 589.

⁸⁰ Györffy: Tanulmányok 61.

⁸¹ Kiss: F. nevek 104.

⁸² Györffy: Tanulmányok 53, 54, 61, 93.

⁸³ TESZ III. 678. Szokolar (Szakalar) A szerző szófejtése.

⁸⁴⁻⁸⁵ Györffy: Tanulmányok 62.

⁸⁶ Kiss: F. nevek 635.

⁸⁷ Kiss: F. nevek 631.

⁸⁸ Kiss: F. nevek 672.

⁸⁹ Kiss: F. nevek 236.

⁹⁰ A szerző szófejtése.

⁹¹ Kiss: F. nevek 675.

⁹² Györffy: Tanulmányok 87-91.

⁹³ Györffy: Tanulmányok 87-92.

⁹⁴ Kiss: F. nevek 648.

A törzsfői kíséretnek nagyobbak voltak a nemzetségfői kíséretnél. Erre a legjobb példa a Tarján törzs fejének, Kurszán kendének a példája. A Tarján (Tárkány) törzstörödékek országos elterjedtsége helynevekben 23, míg a Kék–kendeké 19.⁹⁵ A Kék–kendek tekintélyes része Kurszán kende halála után a határszélre telepített. Hasonlóan erre a sorsra jutottak az Ozun és a Herény törzstörödékek is. Megítélésünk szerint a Kék–kendek kitelepítése 904-re, Herényeké (Bulcsu kísérete?) 955-re, az Ozunoké (a Gyulák kísérete?) az 1000 körüli évekre tehető.

Ha az alaptörzsek és a törzstörödékek országos megjelenését vesszük alapul, átlagosan kétharmad-egyharmad arányt állapíthatunk meg az alaptörzsek (alapnemzetségek) és a kíséreti nemzetségek között.

4. A nemzetségek (törzsek) létszáma

A fentiek előrebocsátása után támpontokat kell keresnünk honfoglaláskori nemzetségeink (törzseink) számának meghatározásához. E most következő túlzottan mechanikus számolás idegennek tűnhetik, de eredményében nem nélkülözhető.

A n a g y c s a l á d b ó l kell kiindulnunk. Nagycsaládon általában egy honfoglaláskori település (szállás, falu) lakosságát értjük. Feltevésünk szerint egy honfoglaláskori falu létszáma megközelítően azonosnak vehető egy d é d n a g y s z ü l ő i parentélával.

Két dédnagyszülőnek 4 gyermek van, 2 fiú, két lány (dédnagyszülők).

A két dédnagyszülő négy gyermeke házasságot köt, ezzel a létszám megkettőződik. (8 fő, nagyszülők.)

A négy nagyszülőpárnak páronként 4 gyermeke van, tehát összesen 16. (8 fiú, 8 lány.) A 16 gyermek azonban szintén házasságot köt és ezzel az ő létszámuk is megkettőződik, tehát 32-re emelkedik. (Szülők.)

A 16 szülőpár esetében megint 4 gyermeket véve alapul, szülőpáronként 64 gyermeket kell számításba vennünk. A 64 gyermeknek 64 házastársa összesen 128. (Gyermekek.)

Egy teljes d é d n a g y s z ü l ő i p a r e n t é l a összlétszáma $(2 + 8 + 32 + 128 = 170)$. Egy dédnagyszülői parantéla, másként egy nagycsalád, (falu, szállás) létszámát tehát 170 főben határozhatjuk meg.

Késői analógiára hivatkozva (Gyöngyösmelléki, Herényi, Köveskúti, Oladi és Söptei családok) 5 nagycsaládból állónak tételezünk fel egy á g a t. Ha tehát a 170 fős nagycsalád létszámot szorozzuk öttel, megkapjuk egy ágnek 850 fős létszámát. (5 f a l u.)

A székelyek analógiájára figyelemmel 4 ágat tekintünk egy n e m z e t s é g n e k. Egy nemzetség létszáma pedig az előbbi eljárás szerint $850 \times 4 = 3400$ fő. (20 f a l u.)

Ugyanakkor az 54 alapnemzetséget véve figyelembe $3400 \times 54 = 183\,600$ fő. (1080 f a l u.)

Az 54 kíséreti nemzetség létszámát a fentiekre figyelemmel az alapnemzetségek számának egyharmadára kell leszállítanunk. Ez a szám 61 200 fő. (360 f a l u.)

Ehhez a számhoz azonban hozzá kell számolnunk az öröket, a hozott és itt talált szolgálónépeket is.

⁹⁵ Györffy: Tanulmányok 95, 142–160.

Ez az átlagos számítás így alakul:

A névleg megjelölhető örtelepülések országszerte (Bogyoszló, Csatá, Csege, Cseke, Csó, Csósz, Geder, Glasár, Gyepü, Hag, Hocstras, Hodos, Kapu, Káta, Kecel, Kémle, Kotormány, Légrad, Leveld, Lódös, Lós, Lóvér, Lövő, Nyilas, Oszko, Ór, Patroh, Preszeka, Röjtök, Schütz, Stras, Strázsa, Strelec) mintegy 100 falut számlálnak. Ezenkívül legalább ugyanennyi névvel meg nem jelölt örtelepülést kell figyelembe vennünk. (200 f a l u .)

A fejedelmi szolgálónépek (hozottak) névleg megjelölhető (Ács, Ardó, Bocsár, Csatár, Daróc, Esztergár, Fazekas, Fonó, Födémes, Gerencsér, Halász, Hodász, Horó, Högyész, Konyár, Kovács, Lovász, Mada, Márcadó, Mecsér, Mézadó, Ötvös, Pecér, Ribnik, Sarlós, Solymár, Szakács, Szántó, Szekeres, Szücs, Takács, Taszár, Timár, Vadász, Vasverő) mintegy 360 faluban laktak. Miután szolgálónépek más falvakban is laktak, legalábbis még egyszer annyira kell vennünk a szolgálónépek létszámát, mint a már felsorolt falvakban.) (720 f a l u .)

Az itt talált szolgálónépek létszámát a hozott szolgálónépek létszámával azonosnak vesszük. (720 f a l u .)

A honfoglaláskor bejött és itt talált népek összlétszáma e számítás szerint $1080 + 360 + 200 + 720 + 720 = 3080$ f a l u t véve figyelembe 523 600 fő.

5. A törzsszövetség létrejötte és megszűnte

Anonymus tudósítása szerint a hét fejedelmi személy még 884 előtti időben Etelközben vérszerződést kötött.⁹⁶ A törzsszövetség azonban a kazároktól való elszakadás után (830) hamarosan, Árpád fejedelemmé választása idején? (850?) létrejöhett. A törzsszövetség élén 870 táján már bizonyosan a kende és a gyula állott.⁹⁷ A horka méltóságról már csak a Kárpát-medencében hallunk 950 körül Konstantin császártól és a 13. század fordulóján Anonymustól. Feltehető azonban, hogy Tétény már a honfoglalás előtt az első horka volt.

Általános felfogás szerint a kende-méltóság a kazár birodalom kender kagán méltóságából alakult ki a magyarok között. A kender kagán még a kazár kagán vazallusa volt, a kende azonban már önálló nagyfejedelem.

A gyula- és a horka-méltóság a kazár birodalomban ismeretlen volt. Felmerül a kérdés, hogy ez a két tisztség honnan vette eredetét. Talán nem járunk messze a valóságtól, ha a gyulát és a horkát az a l á n törzstörödékekhez (törzsekhez) kötjük. A gyula talán „thulász” („dulász”) (Konstantinnál „gylas”) a l á n törzs vezére, a horka, Karchász a „karchász”-ok (korezmiek, kálizok) fejedelme volt. A magyaroknál e két törzs minden bizonnyal az „oszián” „varsány”, „oszlar”, illetve a „chorezmi”, „káliz” néven vált ismertté. A gylas és karchas hímnemű görög nominativusznak látszik, de a lampas is lámpás néven vonult be a magyar jövevényszavak közé.

Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a kende törzse a Tarján, a gyuláé a Megyer és a horkaé a Keszi lehetett. (E fejedelmek gyula és horka nevüket azonban csak az a l á n

⁹⁶ Györffy: Elődeink 139–140.

⁹⁷ Györffy: Elődeink 121.

törzsek csatlakozása után kaphatták előbbi feltételezésünk szerint.) Ez a hadi rend csak a három kabar (varsány, káliz, székely) törzs csatlakozása után változhatott meg, amikor is a kabar törzsek is az elővéd, utóvéd törzsek számát szaporították.

A hadi rend a honfoglalás előtt és alatt a már elmondott derékhadból (Tarján, Kürtgyarmat, Jenő), a jobbszárnyból (Kér, Keszi), a balszárnyból (Nyék, Megyer), meg a csatlakozott kabarokból állhatott. A törzsszövetségben az első alapvető változás 904-ben, Kurszán kende halálával következett be. A Tarján törzs helyébe az Árpádtól vezetett Megyer törzs lépett. A Tarján törzset az országban széttelepítették. Az Árpádokkal rokon Tétény (mint az Árpádokkal rokon törzsfő) a kende birtokait kapta meg, az Árpád által viselt gyula tisztet átruházták az erdélyi Zombor gyulára.(?)

904–955 közötti időben a nyugati törzsfők, különösen a horkák hatalma nőtt meg a központi hatalom terhére. Ez már-már a törzsszövetség felbomlásához vezetett. A 955-ben bekövetkezett augsburgi vereség azonban felbomlasztotta mind a horkák, mind Lél (Jenő?) törzsét, s egyúttal megerősítette az Árpádoknak a kabarok feletti uralmát. Gyakorlatilag a magyar törzsszövetség 955-ig állt fenn.

A 10. század második fele Taksony, Géza és Vajk uralma alatt a törzsszövetség felbomlásával az államszervezés ideje. Az Árpádok kezében levő területeknek megyékké történt átalakítása ekkor vette kezdetét, és lényegében a század végéig be is fejeződött. Az „utolsó horka” Kopány, az „utolsó gyula” (majd Ajtony) „országát” a század végére a három erőskezű egyeduralkodó megtörte. Ezzel a ténnyel a magyar törzsszövetség teljes egészében szétesett és új rendbe tömörült.

6. A törzsek főnökei

Békében is háborúban egyaránt törzsfők álltak a törzsek élén. A törzsfők kísérete adta a törzs elitcsapatát, ők képezték ki a törzsi hadsereget.

A törzsfők nevei mind Anonymusnál, mind a krónikákban szerepelnek.⁹⁸ Mindkét forrás megbízhatósága azonban kétséges. Kiindulásul mégis Anonymus névsorát választjuk. Eszerint a „hét férfiúnak neve volt, Álmos, Árpád, apja; Előd, Szabolcs apja, akitől a Csák nemzetség származik; Kend, Korcán apja; Ond, Ete apja, akitől a Kalán és Kölcsé nemzetség származik; Tas, Lél apja; Huba, akitől a Szemere nemzetség származik; a hetedik Tétény, Horka apja, s Horkának fiai voltak Gyula és Zombor, akiktől a Maglód nemzetség származik”.⁹⁹

7. Az Árpádok genealógiája

Az Árpádok genealógiáját a korabeli források egyeztetése útján az alábbiakban rögzítjük. Megjegyezzük, hogy a források más genealógiai viszonylatok összeállítására is alkalmasak. E most következő leszármazási táblázat szerint a hét törzsfő közül *három*, Álmos, Előd és Tas megtalálható.

⁹⁸ Györffy: Elődeink 121, 140.

⁹⁹ Györffy: Elődeink 140.

Előd ügek¹⁰⁰

Álmos ¹⁰¹		Hülek ¹⁰²						Szabolcs ¹⁰³
Árpád ¹⁰⁴		Zovárd ¹⁰⁵			Kadosa ¹⁰⁶			
Levente ¹⁰⁷	Tarhos ¹⁰⁸	Jeleg ¹⁰⁹	Jutas ¹¹⁰	Zolta ¹¹¹	Szalárd ¹¹²	Tas ¹¹³	Kölpény ¹¹⁴	
	Tevel ¹¹⁵	Ezeleg ¹¹⁶	Falics ¹¹⁷	Taksony ¹¹⁸		Lél ¹¹⁹	Botond ¹²⁰	
	Tormás ¹²¹	Tas ¹²²	Géza ¹²³		Mihály ¹²⁴			
			Vajk ¹²⁵					

Csák¹²⁶

E genealógia szilárd bázisa a Konstantinos Porphyrogenetos által Árpádról és leszármazottairól adott tudósítás. Egyetlen nehézsége ennek az információnak a Levente kérdés. Leventét Árpád fiának nevezi, de az Árpádok leszármazási táblázatán már nem említi. Talán feleslegesnek tartotta, hiszen Leventéről az előző fejezetben bőven beszélt.

A leszármazási táblázat egyéb adatait krónikáink szolgáltatják. A Gesta Ungarorum Álmosról ezt írja: „Ügek fia, Előd unokája” volt.¹²⁷ Anonymus szerint „Álmos vezér, a

¹⁰⁰ Györffy: Elődeink 130, 189.

¹⁰¹ Györffy: Elődeink 130, 140, 189, 137.

¹⁰² Györffy: Elődeink 140.

¹⁰³ Györffy: Elődeink 140, 154, 173, 189.

¹⁰⁴ Györffy: Elődeink 120, 121, 140.

¹⁰⁵ Györffy: Elődeink 140, 159, 162.

¹⁰⁶ Györffy: Elődeink 159, 162, 169.

¹⁰⁷ Györffy: Elődeink 120, 121.

¹⁰⁸ Györffy: Elődeink 120, 121.

¹⁰⁹ Györffy: Elődeink 120.

¹¹⁰ Györffy: Elődeink 121.

¹¹¹ Györffy: Elődeink 121.

¹¹² Györffy: Elődeink 232.

¹¹³ Györffy: Elődeink 140, 152–154, 157, 158, 164, 166, 177.

¹¹⁴ Györffy: Elődeink 166, 167, 177, 179.

¹¹⁵ Györffy: Elődeink 120, 121.

¹¹⁶ Györffy: Elődeink 121.

¹¹⁷ Györffy: Elődeink 121, 122.

¹¹⁸ Györffy: Elődeink 121, 122.

¹¹⁹ Györffy: Elődeink 140, 166, 177, 189.

¹²⁰ Györffy: Elődeink 166, 167, 177, 178, 179.

¹²¹ Györffy: Elődeink 122.

¹²² Györffy: Elődeink 122.

¹²³ Györffy: Település 199.

¹²⁴ Györffy: Település 199.

¹²⁵ Györffy: Település 199.

¹²⁶ Györffy: Elődeink 140.

¹²⁷ Györffy: Elődeink 130.

Mágóg nemzetségéből való Ügek fia.”¹²⁸ Valószínű, hogy ügek rangú vezérnek volt a neve Előd.¹²⁹ Egyébként éppen a honfoglalás körüli forrásainkban többször is előfordul, hogy a megnevezett személy személyneve helyett csak a rangját említik. (Pl. kende, gyula, tétény, ügek, előd, horka, katapán (kopány).)

Álmosnak Anonymus tudósításából kitűnően két testvére volt: Hülek (Jelch, Jeleg) és Szabolcs. „Álmos vezér, . . . kijött pedig feleségével meg a fiával Árpáddal, valamint a nagybátyjának, Hüleknek két fiával Szovárdal és Kadosával.”¹³⁰ A szöveg értelmezése alternatív. Vagy Álmos, vagy Árpád nagybátyjáról van szó. A kronológiára tekintettel Szovárdot és Kadosát Árpád elsőfokú unokatestvéreinek tekintjük, s Hüleket Álmos testvéreinek.

Kézai Tas fia Lélről azt állítja: tőle származik a Zovárd nemzetség.¹³¹ Lélnék tehát a Zovárdokkal valamiféle rokonságban kellett állania. Két Zovard (Zolard) vezért ismerünk a 10. század első felében: Hülek fiát és Szalárdot, aki 921-ben vezetett hadjáratot Itália ellen. Valószínűnek tartjuk, hogy a két Zovard (Zolard) apa–fiú viszonyban voltak egymással. Az ifjabb Zovard (Zolard) pedig Lél apjának, Tasnak lehetett testvére.

Különbözik a Lélnék a Zovárd nemzetséggel való összefüggését mutatja a csallóközi szálláshelyek azonossága is, valamint a Zovárd nemzetségben még a 13. században is ismétlődő Zovard személynevek használata.¹³²

Anonymus Tas testvéreként Kölpényt, Botond apját jelölte meg.¹³³

Az ötödik honfoglaló vezér tehát nem Lél apja Tas, hanem nagyatyja Zovárd, vagy dédnagyatyja Hülek lehetett.

Az Árpádok és Zovardok szálláshelyét Kézai Fehérvár és Galgóc helységekkel jelöli.¹³⁴

Nagy haszonnal jár az Árpádok fenti leszármazási táblázatán feltüntetett személyneveinek (névbokrainak) vizsgálata.

Elődöt az Üllőből származtatjuk. Elő = üllő, a szó végén „d” kicsinyítőképzővel. Egyébként a törökben „elig” kormányzót, uralkodót jelent. Eszerint lehetséges, hogy nemcsak ügek, de elig (előd?) is rangjelző név.¹³⁵

Álmos nevünk több etimológiájából – a legvalószínűbb a volgai bolgár uralkodó család hasonló címéből – „magasztos” jelentés.¹³⁶

Hülek (Jelech, Jeleg, Üllő) jelentése Előddel azonos.

Szabolcs nevét a szlávól magyarazzák „coboly” jelentéssel.¹³⁷

Árpád a török eredetű árpa köznévből származik „d” kicsinyítőképzővel.¹³⁸

¹²⁸ Györffy: Elődeink 140.

¹²⁹ Györffy: Elődeink 189.

¹³⁰ Györffy: Elődeink 140.

¹³¹ Györffy: Elődeink 189.

¹³² Karácsonyi: Nemzetségek III. 149–157.

¹³³ Györffy: Elődeink 166.

¹³⁴ Györffy: Elődeink 189.

¹³⁵ Kiss: F. nevek 201.

¹³⁶ Ladó János: Magyar utónévkönyv, Budapest, 1971. Továbbiakban Ladó Utónévkönyv 129.

¹³⁷ Kiss: F. nevek 590.

¹³⁸ Ladó: Utónévkönyv 138.

Z o v a r d nevünk a szabir népnévből ered ugyancsak magyar „d” kicsinyítő-képzővel.¹³⁹

K a d o c s (Kadosa) talán a „kódorog” igével függ össze.¹⁴⁰

L e v e n t e a lenni ige származéka, jelentése levő, létszó.¹⁴¹

T a r h o s t a tarló szavunkból származtatják.¹⁴²

J e l e g azonos Hülekkal, Üllővel.

J u t a s a törökből magyarázható, jelentése torkos, ingyenc.¹⁴³

Z o l t a a törökből származik. Jelentése fejedelem.¹⁴⁴

S z a l á r d (Szolard, Zolard, Zovard) jelentése a szabir népre vezethető vissza.

T a s a törökből való „kő” jelentéssel.¹⁴⁵

K ö l p é n y egy északi néptörődék neve.¹⁴⁶

T e v e l a magyar tesz igéből származtatható.¹⁴⁷

É z e l ő (Ezeleg) a magyarból ered. Jelentése ízlelő.¹⁴⁸

F a l i c s vagy F a j s z a magyar fal igének származéka. (Az Ézelővel rokon jelentésű név.)¹⁴⁹

T a k s o n y török eredetű. Jelentése vad, fékezhetetlen.¹⁵⁰

L é l a magyar lélek része.¹⁵¹

B o t o n d nevünket legújabbban egy kabar törzsnévre vezetik vissza.¹⁵²

T o r m á s a magyar tormából származik.¹⁵³

G é z a (Gyeucs)a török méltóságnév.¹⁵⁴

C s á k a török ütő jelentésben ismert.¹⁵⁵

V a j k (B a j k) a török bajra megy vissza. Jelentése „gazdag”.¹⁵⁶

A felsorolt névviselők közül kilencnek magyar, tizenháromnak török, egynek iráni, egynek egyéb indogermán a neve.

A magyar nevek viselői között jelentős helyet foglalnak el az ízlelő, faló nevek, valamint élelmiszernevek (Búza, Torma, Árpa). A Levente; Lél és Tevel az étellel, a tevékenykedéssel kapcsolatos tulajdonságokat juttatják kifejezésre.

¹³⁹ *Ladó*: Utónévkönyv 228.

¹⁴⁰ *Kiss*: F. nevek 306.

¹⁴¹ *Ladó*: Utónévkönyv 189.

¹⁴² *Kiss*: F. nevek 633.

¹⁴³ *Kiss*: F. nevek 306.

¹⁴⁴ *Ladó*: Utónévkönyv 229.

¹⁴⁵ *Ladó*: Utónévkönyv 217.

¹⁴⁶ *Györffy*: Tanulmányok 87–91.

¹⁴⁷ *Kiss*: F. nevek 38.

¹⁴⁸ *Kálmán Béla*: A nevek világa, Bp., 1967. Továbbiakban *Kálmán*: Nevek 40.

¹⁴⁹ *Kiss*: F. nevek 211.

¹⁵⁰ *Kiss*: F. nevek 626.

¹⁵¹ *Kiss*: F. nevek 83.

¹⁵² *Kiss*: F. nevek 589.

¹⁵³ *Kiss*: F. nevek 652.

¹⁵⁴ *Györffy*: Tanulmányok 81.

¹⁵⁵ *Ladó*: Utónévkönyv 146.

¹⁵⁶ *Györffy*: Tanulmányok 81, 82.

A török eredetű személynevek nagy többsége viselőik vezető fejedelem, vezér stb. rangját manifesztálják, a Tas, Taksony és Jutas pedig tulajdonságjelzők. A Zovard és a Botond az Árpádok által régen vezetett törzstörödékek nevére utal.

Megjegyezzük, hogy Kurszán kende haláláig az Árpádok voltak a gyulák. Ezután Tétény fejedelem (úr) Zombor nevű leszármazottja vette át e tiszteket.

8. Ond fejedelem (úr) genealógiája

Ond fejedelem genealógiáját *Györffy György*: A honfoglaló magyarok településrendje című művében tüzetesen kifejti és megindokolja. Ezt a genealógiát elfogadjuk, és az alábbi leszármazási táblázaton ábrázoljuk.^{1 5 7}

Ond^{1 5 8}
↓
Ete^{1 5 9}
↓
N.
↓
Kalán^{1 6 0}
↓
Bár^{1 6 1}

Ond fejedelem (úr) szálláshelye a Tiszától a Botva-mocsárig és a Körtvény-tótól Alpár homokjágig terjedt.^{1 6 2}

Az Ond fejedelem nemzetségében ismert Ond, Ete, Kalán, Bár (Kölcse?) nevek etimológiája a következő.

O n d a magyar „ón” főnév „d” kicsinyítőképzős változata. Más verzió szerint a török on (tíz) jelentésű.^{1 6 3}

E t e talán Etele rövidüléséből keletkezett.^{1 6 4}

K a l á n szavunk eredete ismeretlen. Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy k á l néptörök szavunknak „an” iráni többesnével ellátott alakja.

B á r (B o r) a török borból magyarázható.^{1 6 5}

K ö l c s e a török „nevet” igéből ered.^{1 6 6}

E most felsorolt személynevek túlnyomó többsége török eredetű.

^{1 5 7} *Györffy*: Elődeink 140. *Györffy*: Település 227–229.

^{1 5 8} *Györffy*: Elődeink 140. *Györffy*: Település 227–229.

^{1 5 9} *Györffy*: Elődeink 140. *Györffy*: Település 227–229.

^{1 6 0} *Györffy*: Település 228.

^{1 6 1} *Györffy*: Település 228.

^{1 6 2} *Györffy*: Elődeink 165.

^{1 6 3} *Kiss*: F. nevek 483.

^{1 6 4} *Ladó*: Utónévkönyv 155. *Kiss*: F. nevek 209.

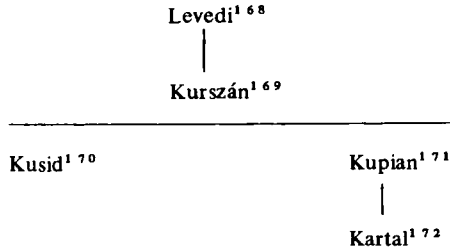
^{1 6 5} *Kálmán*: Nevek 79, 88.

^{1 6 6} *Kiss*: F. nevek 357.

9. A kendék genealógiája

A kende, vagy kündü a magyarok főfejedelme volt. 870 táján már Kurszán kendét és Árpád gyulát látjuk a magyar törzsszervezet élén.¹⁶⁷ A fejedelmi névsor közepén a kende neve nem véletlen. Ő állt a törzsek középpontjában, ő volt a derékhad vezére a háborúban.

Az első ismert kende nagy valószínűséggel Levedi vajda lehetett. Az ő fia volt talán Kurszán, neki viszont Kusid és Kupian fiai születtek. Kartal nevű családtagjuk feltehetően Vajk korában szerepelt.

A kendék nemzetségét (családját) idézi a Kurszán–Kartal nemzetség, valamint az e nemzetségből származott Pomázi Chykó család.¹⁷³

Szállásuk „Attila király városától a százhalomig és Gyógyig”.¹⁷⁴ Kézai szerint „a Nyír környékén lakott”.¹⁷⁵ Mindkét tudósítás igaz lehet, csak más-más időpontban. Az utóbbi szállás már csak Kurszán halála után, a kitelepítés következtében keletkezhetett.

A kendék genealógiai táblázatának etimologikus megfigyelése következményeként regisztrálhatjuk a kendék török származását, annak ellenére, hogy éppen a Levedi név a magyar lenni igéből származik.¹⁷⁶

A **K e n d e** nem személynév, hanem méltóságnév.

K u r s z á n talán a török kurganból származik.¹⁷⁷

K u s i d neve valószínűleg azonos a Kurszán név Kusal, Kuszál stb. változatával.

K o p á n y a török katapan változata, fejedelem jelentéssel.¹⁷⁸

K a r t a l ugyancsak török eredetű személynévünk. Jelentése sas.¹⁷⁹

¹⁶⁷ Györffy: Elődeink 106.

¹⁶⁸ Györffy: Elődeink 118, 119.

¹⁶⁹ Györffy: Elődeink 106, 130, 140, 171, 189, 263, 264, 265, 266, 268, 269.

¹⁷⁰ Györffy: Elődeink 189.

¹⁷¹ Györffy: Elődeink 189.

¹⁷² Györffy: Tanulmányok 121.

¹⁷³ Györffy: Tanulmányok 127–159.

¹⁷⁴ Györffy: Tanulmányok 127.

¹⁷⁵ Györffy: Elődeink 189.

¹⁷⁶ Kálmán: Nevek 40.

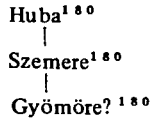
¹⁷⁷ Györffy: Krónikáink 111. (14. jegyzet)

¹⁷⁸ Ladó: Utónévkönyv 182.

¹⁷⁹ Kiss: F. nevek 320.

10. Huba fejedelem (úr) genealógiája

Huba fejedelem leszármazásáról nem sokat tudunk. Vajk korában élt Szemere unokája, vagy dédunokája lehetett. Tőle eredt a Szemere nemzetség. A helynevekben Szemere falvak mellett mutatkozó Gyömöre személynév talán további leszármazóra enged következtetni.

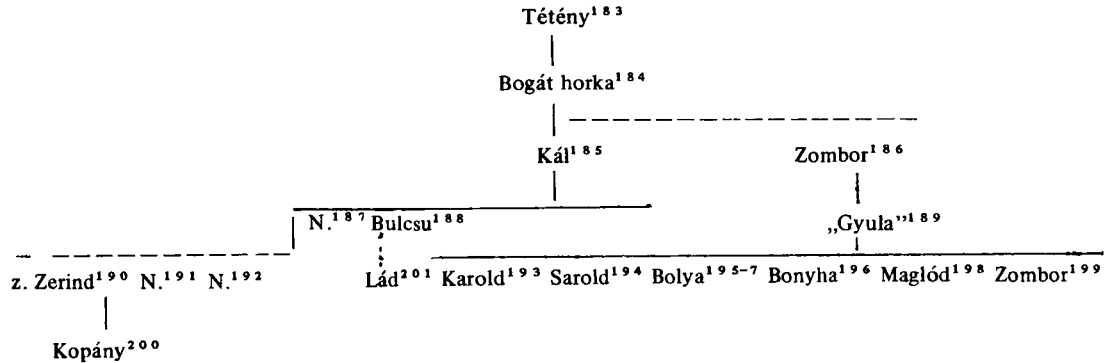

Szállása a Zsitva folyó és a törzsök erdő között feküdt.¹⁸¹

A H u b a és Szemere név a magyarból, a Gyömöre a török „kömür” (szén) alapszóból magyarázható.¹⁸²

11. Tétény fejedelem (úr) genealógiája

Tétény fejedelemnek Anonymus által adott genealógiáját kiegészítjük Bogát, Kál és Bulcsu horkák genealógiájával.

¹⁸⁰ Györffy: Elődeink 140, 159, 160, 161, 162, 163.

¹⁸¹ Györffy: Elődeink 230.

¹⁸² Kiss: F. nevek 277, 603.

¹⁸³ Györffy: Elődeink 140, 154, 156.

¹⁸⁴ Györffy: Elődeink 140, 154, 156, 164, 166, 167, 177–178.

¹⁸⁵ Györffy: Elődeink 122, 140, 150, 189.

¹⁸⁶ Györffy: Elődeink 140, 156.

¹⁸⁷ Györffy: Elődeink 122, 164, 166, 167, 178, 189.

¹⁸⁸ Györffy: Krónikáink 119, 120.

¹⁸⁹ Györffy: Elődeink 157.

¹⁹⁰ Györffy: Elődeink 110, 145.

¹⁹¹ Ismeretlen

Anonymus Tétény fiának Horkát mondja. Tétény és Horka azonban éppen olyan rangjelző nevek, mint a kende, gyula, ügek, kopány, előd, bogát stb. Nyilvánvaló, hogy e vezérférfiaknak nem ez volt a személyneve.

Tétény első szálláshelye Erdélyben volt. Itt azonban hiába keressük fiának, Horkának a nevét. Megtaláljuk viszont a sóvidék két helyén is Bogát horka nevét.²⁰²

Anonymus szerint Bogát horkának volt a fia Bulcsu horka. Ez azonban ellentétben áll Konstantinosz tudósításával. Valószínű, hogy Bulcsu Bogátnak unokája volt, Kál pedig a fia. Az ország egész területén felbukkanó Bogát, Kál, Bulcsu helységek igencsak egy bokrban találhatók. S ez már magában véve is rokoni kapcsolatra mutat.

Tétény unokáját, az idősebb gyulát azonosnak vesszük Kállal. Tesszük pedig ezt az etimológiai alapján. Kál Pais szerint és Ladó legújabb könyvében is a török „marad” igéből származik.²⁰³ Az ifjabb „Gyula” szláv neve, „Prok” szintén maradékot jelent.²⁰⁴

A kisebbik gyulának (Proknak) Bolya és Bonyha fiáról értesítenek a krónikások, Saroldot és Karoldot azonban az idősebb gyulához kötik. Ez a genealógia a kronológia mérlegén nem állhat meg. Így Saroldot és Karoldot is a kisebbik gyulához kötjük, valamint a krónikákban található Maglódot és Zombort is.

Bulcsu, Szár Zerind és Kopány családi kapcsolatát arra alapozzuk, hogy Kopánynak Zalában, a Bogát–Kál–Bulcsu szálláshelyén is volt szálláshelye, s Kopány Somogyvárról elindulva a Balaton déli csücskét (Bulcsu szálláshelyét) megkerülve jutott el Veszprém alá Vajk ellenébe. (Zalakopány)

Tétény nemzetségének személynévi etimológiáját az alábbiakban tekintjük át.

T é t é n y a török teginből ered. Jelentése herceg.²⁰⁵

B o g á t Pais szerint a szláv bog (Isten), Németh szerint a török bogból (vezér) származik. A Tétény nemzetség többi török nevének együttesében ez az utóbbi névfejtés látszik valószínűbbnek. Lehet, hogy a Bogát a türk „Bojla Baga Tarkan” rangra vezethető vissza.²⁰⁶

A G y u l a török méltóságnév. (Népnév?) 870-ben már létezett.²⁰⁷

Z o m b o r a bolgár bölény elnevezésből magyarázható.²⁰⁸

¹⁹² Ismeretlen

¹⁹³ Györffy: Elődeink 157.

¹⁹⁴ Györffy: Elődeink 157.

¹⁹⁵ Györffy: Elődeink 157.

¹⁹⁶ Györffy: Elődeink 157–159.

¹⁹⁷ Györffy: Elődeink 157.

¹⁹⁸ Györffy: Település 232.

¹⁹⁹ Györffy: Település 232.

²⁰⁰ Györffy: Elődeink 110, 145.

²⁰¹ Györffy: Település 223.

²⁰² Györffy: Település 218.

²⁰³ Ladó: Utónévkönyv 177.

²⁰⁴ Györffy György: István király és műve. Bp., 1977. Továbbiakban Györffy: I. király 60.

²⁰⁵ Györffy: Település 231.

²⁰⁶ Ladó: Utónévkönyv 142. Györffy: Elődeink 70. Németh: Honf. magyarság 190.

²⁰⁷ Györffy: Elődeink 106.

²⁰⁸ Ladó: Utónévkönyv 230.

B u l c s u (hasonló nevű vezér a kazár birodalomban is előfordult) a török bölcsből magyarázható.²⁰⁹

S z á r Z e r i n d nevének első tagja a török „kopasz” jelentésben ősi pogány kultuszt idéz. A név második tagja az ótörök szeretet jelentést viseli.²¹⁰

B o l y a személynevünk nagy valószínűséggel a Bojla бага tarkan első tagja, jelentése gazdag.²¹¹

B o n y h a a magyar régiségben a Buhna névből keletkezett. A törökből magyarázható. Jelentése „kis bika”.²¹²

L á d e g y iráni néptöredéknek a neve.²¹³

K o p á n y a török Katapánból, méltóságnév.²¹⁴

S a r o l d u és **K a r o l d u** a törökből származik, fehér és fekete menyét jelentéssel.²¹⁵

M a g l ó d a magyar mag szóra megy vissza.²¹⁶

P r o k u i szláv személynév. Jelentése maradék.²¹⁷

A most felsorolt nevek túlnyomó többségükben a törökből magyarázhatók. A Tétény, Horka, Bogát, Gyula, Bojla, Kopány kifejezetten vezetésre utaló rangnevek, a Kál és Lád népnevek, a Bulcsu és Zerind tulajdonságot kifejező személynevek. A Bojla, Bogát, Bulcsu, Kapgan, Tárkány kazár környezetben fordulnak elő. (A genealógiával kapcsolatban még megjegyezzük, hogy a Kál-Prok névazonosság genealógiai következtetései elvetése esetében is fennáll Bogátnak és leszármazottainak Téténytől való származása. Ez esetben a táblázaton az öreg „gyulát” is fel kell tüntetnünk. Nem zárjuk ki végül azt a lehetőséget sem, hogy Saroldu és Karoldu esetleg az ifjabb gyulának a nővérei voltak.)

12. A törzsek szálláshelyei

Ha a már ismertetett törzsek és törzsfők névsorát egymás mellé állítjuk, hozzávetőlegesen meg tudjuk határozni: melyik törzsnek, melyik időpontban ki volt a fejedelme (ura).

Alapfeltevésünk az, hogy mind a törzsi névsor, mind a törzsfői névsor a h a d i r e n d e t követte. A törzsek hadi rendje a következő volt: Nyék, Megyer a balszárny, Kürt–Gyarmat, Tarján és Jenő a derékhad, Kér és Keszi a jobbszárny. A kabarok három törzse valószínűleg a hetes törzsszövetség két szélső szárnyán kapott helyet.

A törzsek törzsfői megítélésünk szerint i d ő r e n d b e n így következtek.

²⁰⁹ *Ladó*: Utónévkönyv 143.

²¹⁰ *Kiss*: F. nevek 596, 620.

²¹¹ *Györffy*: Elődeink 70.

²¹² *Kálmán*: Nevek 173.

²¹³ *Kiss*: F. nevek 303.

²¹⁴ *Ladó*: Utónévkönyv 182.

²¹⁵ *Kálmán*: Nevek 41.

²¹⁶ *Kálmán*: Nevek 171.

²¹⁷ *Györffy*: István király és műve. Bp., 1977. 60. Továbbiakban: *Györffy*: I. király

Nyék	Megyer	K. gyarmat	Tarján	Jenő	Kér	Keszi	Kabar
Álmos	Előd	Ond	Levedi	Hülek	Huba	Tétény	Árpád
Árpád	Álmos	Ond	Kurszán	Zovard	Huba	Tétény	Levente
Levente	Árpád	Ete	–	Tas	N. 1.	Bogát	Tarhos
Tarhos	Szabolcs	Ete	–	Tas	N. 1.	Kál	Bogát
Tevel	Zolta	N.	–	Lél	N. 2.	Zombor	Kál
Tormás	Fajsz	Kalán(?)	–	Lél	N. 2.	Gyula	Bulcsu

Az első korcsoportban Előd volt a legidősebb. Vele majdnem egykorú lehetett Levedi. Álmos és Hülek testvérek voltak, Előd fiai. Ond, Huba és Tétény inkább Árpád kortársainak látszanak. Így feltehetjük, hogy az Álmos, Előd, Levedi, Hülek együttesben Ond, Huba és Tétény a t y j a i voltak a törzsfők. De nem tartjuk kizártnak az első korcsoportnak Ond, Huba és Tétény vezérekkel való együttműködését, ha csak rövid ideig is tartott.

A második korcsoportban Álmos helyébe Árpád, Előd helyébe meg Álmos lépett. Levedit Kurszán, Hüleket Zovard követte. Velük egykorúak, mint fentebb már említettük, Ond, Huba és Tétény. Árpádot legidősebb fia, Levente váltotta fel a kabarok vezetésében.

Álmosnak a honfoglaláskor bekövetkezett halála után a harmadik korcsoport lépett előtérbe. Levente átvette a Nyékek vezérletét, Árpád a Megyer élére került. Ondot Ete váltotta fel. Kurszán 904-ig kormányozta törzsét. Zovardot fia Tas, Hubát ismeretlen nevű leszármazottja, Tétényt Bogát, Leventét meg öccse, Tarhos követte.

Tarhos 899-ben még valószínűleg Bogáttal a kabarok élén Itáliába vezetett hadjáratot, visszatértek, 900-ban azonban már átvehette a Nyék törzs vezetését. (Szállásai legalábbis erre utalnak.)

Árpád halálával az Árpádok akkori legidősebb tagja, Szabolcs kerülhetett a nagyfejedelm helyére. Ete a kronológia tanúsága szerint Szabolcs korában éppúgy vezethette törzsét, mint Tas. Bogátot azonban a Keszi törzs vezetésében felváltotta Kál, Bogát pedig átvette Tarhostól a kabarok vezényletét.

Az ötödik korcsoportban (a helynevek tanúsága szerint) Tarhost fia Tevel, Szabolcsot Zolta követte. Ete helyét valamelyik név szerint nem ismert utóda tölthette be. Tas helyébe Lél következett, Huba törzsében a harmadik generáció jutott hatalomra. Káltól Zombor vette át a Keszi törzset, Bogáttól pedig Kál a kabarokat.

Végül a hatodik korcsoportban Tevel helyét átadta Tormásnak. Zoltát Fajsz követte a fejedelmi székben. A Kürtgyarmat törzs élére Kalán kerülhetett. Lél még változatlanul vezérelte a Jenő törzset. Huba helyén talán már Szemere, Zombor helyén Prok gyula, Kál helyén Bulcsu törzsfőket láthatjuk.

A horkák törzse (valószínűleg a nyugat-magyarországi varsányok) a l á n o k voltak. A szerémségi kálizokat (c h o r e z m i a l á n o k) Kölpény és fia, Botond igazgathatta, míg a bihari székelység (valószínűleg ugyancsak alánok) a dukátus mindenkori duxának jutott.

A törzsek és törzsfők hadirendi párosítása után megkíséreljük a törzsek s z á l l á s - h e l y e i t kijelölni. Abból indulunk ki, hogy a törzszövetség mozgása közben a már ismertett hadirend volt érvényben. L e t e l e p e d é s k o r azonban a fejedelm törzse

foglalta el az ország centrális helyét, közvetlen közelében helyezkedtek el a Kürtgyarmat és Jenő törzsek, majd ezeket vették körül a többi törzsek *c s a t l a k o z á s u k s o r r e n d j é b e n*.

Ugyanez a rendszer volt a törzson belül a nemzetségeknél. Középen foglalt helyet a törzsfői nemzetség, és ezt vették körül a többi nemzetségek. Miután tudjuk a vezérnemzetségek szálláshelyeit, valamint az egy törzsbe számítható nemzetségek számát (5), egy-egy megyényi területet számítva egy-egy nemzetségre, a törzsek szálláshelyét kijelölhetjük.

904-ig az alábbi letelepedési rendet látjuk megalapozottnak.

A *T a r j á n* törzs, mint főfejedelmi törzs, a kende törzse, az ország közepén foglalt helyet, hiszen a kendék nemzetségének szállása „Attila városától a százhalomig és Gyógyig tartott”.²¹⁸ Kurszán kende nemzetségi területe Pest megyét foglalhatta magában. Esztergom, Heves, Nógrád és Pilis megyékben települhettek a többi kendéhez tartozó törzs nemzetségei.

A *N y é k* és *M e g y e r* törzs, a gyula (Árpád és az Árpádok) elhelyezkedését Fejér és Szabolcs megyére tesszük. Fejér megyében Fehérvár és Csákvár jelzi az Árpádokat, Szabolcsban Szabolcsnak volt fejedelmi vára. A *N y é k* törzs törzsfői nemzetsége mellett Fejér megyétől délre helyezkedtek el a nyékek további nemzetségei, nevezetesen Baranya, Bodrog, Tolna és Valkó megyében, illetve azok területén. A *M e g y e r* törzs törzsfői nemzetsége Szabolcs megye területét szállta meg, míg többi nemzetsége Borsod, Gömör, Torna és Zemplén megyék területén lehetett.²¹⁹

A *K ü r t – G y a r m a t* ura Ond fejedelem volt. Az ő nemzetségi szálláshelye a Tiszától a Botva-mocsárig és a Körtvély-tótól Alpár homokjáig terjedt. Közelebből a későbbi Csongrád vármegye területéről lehet szó. (Ld. 162. jegyzet.) A *K ü r t – G y a r m a t* törzs többi nemzetségeit Csongrád körül Arad, Békés, Csanád és Zaránd megyék területén látjuk elhelyezhetőnek.

A *J e n ő* törzs ura Hülek (később Zovard, Tas, Lél) volt. Nemzetségi szállása Galgóc vidékén, illetve Nyitrában volt.²²⁰

A törzsfői nemzetségen kívül egy-egy nemzetség lehetett Pozsony és Moson megyében, kettő pedig a Bécsi medencében.

A *K é r* törzs törzsfői nemzetsége, Huba fejedelem szállása a „Zsitva folyó mellett a Törzsök erdőig tartott”.²²¹ Ez a terület a később kialakult Komárom vármegye területe volt. A többi *K é r* nemzetség Bars, Győr, Hont és Sopron megyék területére tehető.

A *K e s z i* törzs törzsfői nemzetsége Tétény úré volt. Tétény a honfoglaláskor Erdélyben, közelebből Kolozs megye területén kapott szállást.²²² A többi Keszi törzsbeli nemzetséget e szállás körül, a későbbi Belsőszolnok (később Doboka), Fehér (Alsó és Felsőfehér), Küküllő és Torda megyék területén kereshetjük.

A *k a b a r o k* három törzsét (Varsány, Káliz, Székely) a határok mentén helyezték el.

²¹⁸ Györffy: Tanulmányok 127.

²¹⁹ Györffy: Település 214.

²²⁰ Györffy: Elődeink 189.

²²¹ Györffy: Elődeink 163.

²²² Györffy: Elődeink 155.

A Varsány törzs törzsfői nemzetsége a Bogát horka nemzetsége volt. Ez a Balaton déli részén, a régi Kolon, majd Zala megye területén feküdt.²²³ A többi Varsány törzshöz tartozó nemzetséget Vas, Veszprém, Somogy és Körös megyék területén vizsgálhatjuk.

A Káliz xvarizmi alánok²²⁴ törzs vezető nemzetsége Kölpény nemzetsége lehetett. Kölpény falut a Szerémségben ismerünk, Kölpény szállását is ide rögzítjük. Botond, Kölpény fia is a déli országrészben, Verőce megyében halt el. A kálizok többi nemzetsége, Bács, Keve, Kraszna, Temes és Torontál megyék területére rögzíthető.

A Székelyek törzse Bihar megyében volt. Illetve itt volt Szabolcs nemzetségének másodszállása. Bihar körül helyezkedtek el a többi nemzetségek Középszolnok, Kraszna, Szatmár és Ugocsa vármegyék területén.

Igy elhelyeztünk az ország térképén 10 törzset. De 11 volt. Nevezetesen a Kürt–Gyarmat törzs két részből állott. Valószínűleg – mint már említettük – a Gyarmat törzs került Csongrád megyébe és a környező megyékbe. (5 nemzetség) A Kürt törzs talán négy nemzetségét másutt kell elhelyeznünk. Más hely pedig már nincs, csak Alsóausztria, Stíria, meg a két Őrség területe. Alsóausztriában és Stájerben magyar településeknek kell tekintenünk még napjainkban is az Ungernsdorfokat és Hirnsdorfokat. (Hirn, Herény.)²²⁵ E területtől keletre és délre fekszik a két Őrség.²²⁶

Végezetül Karácsonyi János standard munkája alapján megkíséreljük, ha csak hézagosan is, a törzsfői nemzetségeken kívül, de a törzs területén belül, a csatlakozott népeknel a (kiséreti) nemzetségeket is elhelyezni.

A Tarján törzs területén, mint már fentebb említettük, a főfejedelmi nemzetség Pest megyét foglalta el. (Kurszán) Kiséreti nemzetsége volt a Zsidó. Esztergom megyében Tardos, Nógrádban Kácsik, Hevesben az Aba nemzetség szállása volt.

A Nyék törzs területén az Árpádok egyik ága, nemzetsége, Fejér megyében volt honos. Kiséreti nemzetsége lehetett a káliz Baracska. Tolnában pedig az Apor nemzetséget találjuk. A Baranya megyei Kán nemzetség később, István király korában települt át Erdélyből Baranyába. (Bolya, Bonyha.)

A Megyer törzs területén az Árpádoknak egy másik ága, Szabolcs foglalt helyet Szabolcs megye területén. E megye területén lehetett kíséreti nemzetség a két testvérről elnevezett Balog-Semjén. A Megyer törzshöz tartozó területen, Borsod megyében két nemzetség is élt. Őrsur és a Miskolc. Őrsurt tartjuk honfoglaláskori nemzetségnek, míg a Miskolc nembeli Bors lehetett Borsod megye első ispánja.

A Kürt–Gyarmat törzs területén a törzsfői nemzetség Csongrád megyében helyezkedett el. Békésben a Csolt, Arad és Zaránd megyékben a Dorozsma nem egy-egy ága, nevezetesen a Becse és Gergely nemzetségeket szálltak meg.

²²³ Györffy: Elődeink 189.

²²⁴ Bartha: Őstörténet 182.

²²⁵ Fritz Posch: Die deutsch–ungarische Grenzentwicklung im 10. und 11. Jahrhundert auf dem Boden der heutigen Steiermark, München, 1963. (Südostforschung, Band XXII.) Továbbiakban Posch: Grenzentwicklung 127–131.

²²⁶ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1980. I–V. kötet. Továbbiakban Cs: Tört. Földr. II. 817, 721.

A J e n ő törzs területén a többi nemzetséget – adat hiányában – nem tudjuk számba venni.

A K é r törzs fejedelmi nemzetségének Komárom vármegyében való elhelyezkedése mellett csak a Sopron megyei Osl nemzetség szállását nevezhetjük meg.

A K e s z i törzs fejedelmi nemzetsége mellett csak a Doboka megyei Borsa nemzetséget tudjuk megemlíteni.

A V a r s á n y törzs fejedelmi nemzetsége Zalában, a Szalók nem Veszprémben, Nádasd nemzetség Vasban, a Hetény Somogyban, a Kádár–Kaluz Körösben szállt meg.

A K á l i z törzs területén csak Kölpény szállását és nemzetségét ismerjük.

A S z é k e l y törzs fejedelmi nemzetsége a Turoly Bihar megyében helyezkedett el. Szatmárban a Kaplony nemzetség, Közép-Szolnok megyében meg az Ákos nemzetség volt honos.

13. A törzsfők működése

a) A kendék

A Kazár birodalomban „a kazárok királyát kagánnak nevezik, helyettesét pedig kagán-behnek hívják. Utána egy másik ember következik méltóságban, akit K. n. d. r. (valószínűleg Kündü)-kagánnak neveznek”,²²⁷ A Kazár birodalom harmadik rangja volt tehát a kende, vagy kündü. Ez volt egyúttal a Kazár birodalomban lakó magyaroknak a feje, sőt még a Kazár birodalomból történt kiválásukkor is.²²⁸

A magyarok első névleg ismert kendéje valószínűleg Levedi kende volt. Ő kazár nőt vett feleségül, és a kazárok szövetségében harcolt.²²⁹ Valószínűleg ebből a házasságból származott Kurszán kende, aki 870-ben már Árpáddal együtt szerepelt.²³⁰ Kurszánt 892-ben Arnulph szövetségében a morvák elleni hadjáratban látjuk újból.²³¹ 894-ben pedig Kurszán kende Árpád gyulával együtt kötött szövetséget Leó bizánci császárral Simeon bolgár király ellen.^{232–233} Simeont legyőzték, Preszlávig hatoltak, bezárván őt Mundraga várába, majd visszatértek a saját földjükre.²³⁴ 895-ben – a honfoglaláskor – Kurszán kende kapta Obudát (Kurszán várát) és környékét, az ország szívéét.²³⁵ 902-ben (904-ben?) a Lajta mellett a bajorok orvul megölték.²³⁶ Leszármazottai Kusid és Kupián, valamint Kartal már csak nemzetségfők a Nyírségben.²³⁷

²²⁷ Györffy: Elődeink: 96–97.

²²⁸ Györffy: Elődeink 86.

²²⁹ Györffy: Elődeink 118.

²³⁰ Györffy: Elődeink 86.

²³¹ Györffy: Elődeink 263.

²³² Györffy: Elődeink 264.

²³³ Györffy: Elődeink 106.

²³⁴ Györffy: Elődeink 120.

²³⁵ Györffy: Elődeink 140, 171.

²³⁶ Györffy: Elődeink 303.

²³⁷ Györffy: Elődeink 189, 140.

b) A gyulák

A gyulák közül Elődöt, Álmost és Árpádot tekintjük gyuláknak. Az Árpádok 904-ben Árpád nagyfejedelemmé tételével megszűntek gyulák lenni. Ezt a tisztet Tétény leszármazottai kapták meg az Árpádoktól.²³⁸ Megváltozott közben a gyula feladatköre is. A 9. században még a hadsereg legfőbb irányítója, a 10. század közepén már jila és karcha csak bírói tisztet viselnek. Természetesen a saját törzsük vezetői is voltak.²³⁹

Előd Anonymus szerint Szabolcs apja, a Gesta Ungarorum szerint Ügek fia.²⁴⁰ Előd születési idejét Álmos 819-ben történt születésére figyelemmel 790 tájára tesszük. Felesége Emese volt.²⁴¹ Valószínűleg Elődnek Álmos és Szabolcs fián kívül Hülek is fiai közé tartozott. Forrásaink szerint Hülek Árpád nagybátyja volt. Persze, lehetett anyai nagybátyja is.²⁴²

Álmos 819-ben Előd és Emese házasságából született.^{243–245} Álmos „Szcítia” földjéről jött ki fiával, Árpáddal, meg Hüleknek két fiával, Szovárdal és Kadocsával. Vonulása közben Kijevet elfoglalta. Magyarországra érve „sacralis”(?) gyilkosság áldozata lett.^{246–250}

Álmos fejedelemmé választása 850 táján még Etelközben történhetett.²⁵¹ 894 táján azonban Bölcs Leó már Árpádhoz és Kurszánhoz küldte követeit.²⁵² Álmos fejedelemségről történő lemondása még a honfoglalás előtt, 893 előtt történhetett.^{253–254}

Árpád 850 táján születhetett. Tulajdonképpen szereplését 894-től kísérhetjük figyelemmel. Ekkor Szvatopluk szövetségében indított hadat Pannoniába, illetve fia, Levente vezérlete alatt Bulgáriába.²⁵⁵ Árpád csapatai a 894. év nyarán megszállták a Tisza vidéket. Árpád csapatai élén 895-ben vonult be hazánkba a Vereckei-szoroson át a Felső-Tisza vidékre, ahol már az előzőleg bevonult székelyeket találta.^{256–257}

²³⁸ Györffy: Elődeink 86.

²³⁹ Györffy: Elődeink 121.

²⁴⁰ Györffy: Elődeink 130, 140, 189.

²⁴¹ Györffy: Elődeink 130, 140, 152, 173, 179, 189.

²⁴² Györffy: Elődeink 140.

²⁴³ Györffy: Elődeink 137.

²⁴⁴ Györffy: Elődeink 138.

²⁴⁵ Györffy: Elődeink 286, 280 jegyzet, 138.

²⁴⁶ Györffy: Elődeink 138.

²⁴⁷ Györffy: Elődeink 138.

²⁴⁸ Györffy: Elődeink 126.

²⁴⁹ Györffy: Elődeink 146.

²⁵⁰ Györffy: Elődeink 130.

²⁵¹ Györffy György: Legenda és valóság Árpád személye körül, Budapest, 1980. Valóság 103–113. Továbbiakban Györffy: Legenda.

²⁵² Györffy: Legenda 108.

²⁵³ Györffy: Legenda 108.

²⁵⁴ Györffy: Legenda 109.

²⁵⁵ Györffy: Legenda 109.

²⁵⁶ Györffy: Legenda 109.

²⁵⁷ Györffy: Legenda 109.

A besenyő-bolgár csapást azonban nem tudta elkerülni. Miután pedig ő rendelkezett a Nyék és Megyer, valamint a három kabar törzs felett (közvetlenül, vagy közvetve), a törzsfők közül ő volt a leghatalmasabb, így a besenyő-bolgár vereség sem tudta hatalmát megingatni. 900-ig folyt a Dunától keletre eső részek megszállása, pacifikálása. 900-ban Árpád fiát, Tarhost Bogát horkával együtt küldte Itáliába, majd amikor ők onnan visszajöttek, velük együtt négy sereg megszállta Dunántúlt is. 904-ben azután Kurszán halálával az utolsó akadály is elhárult az Árpádok egyeduralma elől.²⁵⁸ A Dunántúl nagy része az Árpádoké lett, a Duna melletti rész Kurszán haláláig Kurszáné, majd az Árpáddal rokon Tétényé, a Rába menti részek a horkaké.²⁵⁹ Árpád Kurszán halála után Kurszán népét a Tarjánokat (Tárkányokat), valamint annak kíséretét a Kék-kendeket az ország területén szétszórta, utóbbiak nagy részét a gyepüre. 907-ben nagy diadalt aratott Árpád Levente és Hülek seregeinek bevonásával a bajorok felett. Ezzel a bajor becsapások az ország területére megszűntek.^{260–261–262}

Árpád fia, L e v e n t e először a 894–896-os bolgár hadjáratban volt a kabarok vezére. Majd seregének dicstelen működése után visszakerült Magyarországra. Előbb a Nyék törzs élére, később Morvaországba. 904-ben talán Levente is ott volt Pozsony mellett, amikor a bajorok Kurszánt meggyilkolták. Sikeresen működött közre 907-ben, amikor apjával, Árpáddal és Hülékkel együtt mért döntő csapást a bajorokra.^{263–265}

Öccse, T a r h o s Bogáttal 899-ben Berengár király ellen vezetett hadat, őt megverte és vele békét kötött. 900-ban, amikor hazajött, seregével elfoglalta Déldunántúlt. Hosszú életű lehetett, mert 924-ben is Bogáttal együtt voltak II. Berengárnál, annak szövetségében. Visszatértek – Levente után – a Nyék törzsnek lehetett a törzsfője, amikor vezértársa, Bogát horka, a varsányok vezetését vette át. Fia, T e v e l és unokája, T o r m á s nagy valószínűséggel az ő nyomdokaiba léptek.

A Tarján törzs nyomába lépett Árpádok által vezetett Megyer törzs vezetése apáról fiúra szállt. (Előd, Álmos, Árpád) Árpád halála után a primogeniturát valószínűleg a senioratus váltotta fel, amikor is Szabolcs került a Megyer törzs élére, és ő lett Árpád után a nagyfejedelem. S z a b o l c s o t követte a fejedelmi széken Árpád legifjabb fia, Z o l t a , majd fia, F a j s z .^{266–271}

Az Előd nemzetségéből eredt H ü l e k fia Z o v a r d , unokája, T a s és déd-unokája, L é l a Jenő törzs törzsfői lettek.²⁷² A honfoglalásban Hülek fiai, Zovárd és

²⁵⁸ Györffy: Legenda 111.

²⁵⁹ Györffy: Legenda 112.

²⁶⁰ Györffy: Legenda 112.

²⁶¹ Györffy: Legenda 112.

²⁶² Györffy: Legenda 112.

²⁶³ Györffy: Elődeink 106, 120.

²⁶⁴ Györffy: Elődeink 109.

²⁶⁵ Györffy: Elődeink 107.

²⁶⁶ Györffy: Település 212. Györffy: Elődeink 121, 174–181.

²⁶⁷ Györffy: Elődeink 177.

²⁶⁸ Györffy: Elődeink 179.

²⁶⁹ Györffy: Elődeink 181.

²⁷⁰ Györffy: Elődeink 152–154.

²⁷¹ Györffy: Elődeink 152–154.

²⁷² Györffy: Elődeink 140, 149, 162.

Kadosa Pásztótól kiindulva Nyitrára értek. Zovárd szálláshelye itt volt. Tas viszont a Tisza mellett, a Szamos torkolatánál építette Tas várát és Tasvásárát is alapította.²⁷³⁻²⁷⁴

Lél Bulcsunak volt kortársa, majd minden hadjáratában részt vett. Előbb Hispaniában 942-ben, majd a többi nyugati államokban, végül Augsburgnál, ahol Bulcsuval és Surrel együtt életét bitófán fejezte be.²⁷⁵⁻²⁷⁶

Az Előd gyula nemzetségéből származott Kölpény és fia, Botond is. Mindketten a déli országrészen lakó kálizok (xvarezmí alánok) törzsfői lehettek. Kölpény Titel környékét, a szalánkeméni rév mellett szállotta meg. Botond valószínűleg Bulcsuval és Lélel együtt járt Nándorfehérvárnál, Horvátországban és Bulgáriában is. Nem kizárt részvétele az augsburgi csatában sem. 958-ban részt vett a Bizánc elleni hadjáratban, de visszatértekor Verőcén érte a halál.²⁷⁷⁻²⁸³

c) A horkák

Horka atyját, Tétényt tekintjük az első horkának, aki a honfoglaláskor fiával (Bogát) horkával együtt a Tiszán átúsztatva mentek a ládi réven át Szabolcs váráig. Majd a nyíri erdőktől az Omsó érig, onnan pedig Zilahig, sőt a meszesi kapukig. Később Erdélyben vettek szállást. Tétény 895–904 között Erdélyben élt. 904-ben átvette a Duna mellett az elhalt Kurszán kende birtokait.²⁸⁴⁻²⁸⁸

Bogát horka²⁸⁹ Erdélyből 899-ben Arnulf hívására Tarhossal együtt járt Itáliában. Berengárt legyőzték, vele békét kötöttek. 25 év múlva újból Itáliában jártak Tarhossal. A közvetett időben Bogát horka a varsány törzs élén Délnyugat-dunántúl hadurává vált. Botond és Lél is őt támogatták. 924 után már nem hallunk felőle.²⁹⁰⁻²⁹¹⁻²⁹⁴

²⁷³ Györffy: Elődeink 159, 160, 161, 162, 163.

²⁷⁴ Györffy: Elődeink 152–154.

²⁷⁵ Czeglédy Károly: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról, Budapest, 1979. Magyar Nyelv 1979. évf. IV. szám 273–282. Továbbiakban Czeglédy: 942. évi kalandozás.

²⁷⁶ Györffy: Elődeink 190–191.

²⁷⁷ Györffy: Elődeink 166.

²⁷⁸ Györffy: Elődeink 166, 167.

²⁷⁹ Györffy: Elődeink 177.

²⁸⁰ Györffy: Elődeink 178.

²⁸¹ Györffy: Elődeink 179.

²⁸² Györffy: Elődeink 295. 426. jegyzet, 426/a.

²⁸³ Györffy: Elődeink 180.

²⁸⁴ Györffy: Elődeink 121, 140, 154, 155, 156–157. Györffy: Település 232.

²⁸⁵ Györffy: Elődeink 140.

²⁸⁶ Györffy: Elődeink 152.

²⁸⁷ Györffy: Elődeink 154.

²⁸⁸ Györffy: Elődeink 155–157.

²⁸⁹ Györffy: Település 218.

²⁹⁰ Györffy: Elődeink 227, 229.

²⁹¹ Györffy: Elődeink 231.

²⁹² Györffy: Település 231.

²⁹³ Györffy: Település 231.

²⁹⁴ Vajay Szabolcs: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933) Mainz, 1968. Továbbiakban Vajay: Eintritt 45.

Bogát fia, Kál szerepléséről csak a helynevek tükrében beszélhetünk. Bogát fia, Kálnak előbb a Tisza melletti Kálon, majd a Dunántúlra átkerülve a Vas megyei Káldon, a Sopron megyei és Moson megyei Kálon, valamint a Balaton mellett a Kállákon látjuk szálláshelyét. Kelet-Magyarországi szálláshelyét valószínűleg csak a 924. év után – Bogát halála után – hagyhatta el és költözött a Dunántúlra.

Sokáig nem lehetett a nyugati végek horkája, mert 934-ben és 936-ban már a horkák legjelentősebbjének, Bulcsunak a nyomait véljük felfedezni a nyugati hadjáratokban.²⁹⁵ 942-ben hispániai hadjáratban vett részt 6 másik vezérrel együtt, akik közül különösen Gyulát, Csabát és Lélt említhetjük.^{296–297} 943-ban a tráciai hadjáratokat is ő vezethette.²⁹⁸ 947-ben pedig II. Berengár ellen indította csapatait Csaba, Lél, Sur és Taksony alvezérekkel.²⁹⁹ 948-ban Bulcsu horka Tormás herceggel együtt jelent meg a bizánci udvarban. Bulcsu patrikiosz, Tormás amicus tisztet nyert a bizánci császártól. Mindketten megkeresztelkedtek, a császárral békét kötöttek, és egyidejűleg informálták a magyar eseményekről.³⁰⁰ 950-ben és 951-ben szintén ő lehetett a nyugati hadjáratok vezére,³⁰¹ 953-ban azonban Gaugericus ostrománál biztosan ő volt a hadúr. Itt vesztette el harcokban unokaöccsét is.³⁰² Utolsó szereplése Augsburg mellett, a Lech folyó mentén játszódott. Csatavesztése, mely egyúttal a saját halálát is jelentette, fordulóponthozott mind a magyar belpolitikában, mind a külpolitikában, sőt a német államok történelmét is lényegesen befolyásolta. E dátumtól kezdve beszélhetünk a magyar törzsszövetség szétbomlásáról, s a nyugat felé irányuló magyar külpolitikáról.^{303–307}

Bulcsu horka rokonainak, a Vérbulcsu nemhez tartozónak véljük Szár Zerindet és fiát, Kopányt is, mégpedig a Vérbulcsu nemzetség és a Kopány-féle birtokok szomszédsága alapján (Zalakopány) Szár Zerindnek Bodrog megyében, a Fekete-Körös partján és Krassó-Szörény megyében volt szállása.³⁰⁸

Kopány pedig Somogy „uruszág” „ura” volt. Vajkkal szemben a senioratus és a leviratus alapján igényelte a nagyfejedelemséget. (A horkák és az Árpádok közötti leányági kapcsolatról már más dolgozatunkban állást foglaltunk.) Vajk Veszprém mellett legyőzte Kopányt, s birtokait a pannonhalmi monostornak adományozta.³⁰⁹

²⁹⁵ *Rónai Horváth Jenő*: Magyar Hadi Krónika, Budapest, 1895. Továbbiakban *Rónai*: Hadi krónika 24.

²⁹⁶ *Györffy*: Elődeink 233.

²⁹⁷ *Czeglédy*: 942. évi kalandozás 273–287.

²⁹⁸ *Rónai*: Hadi krónika 24.

²⁹⁹ *Rónai*: Hadi krónika 25.

³⁰⁰ *Moravcsik Gyula*: Bizánc és a Magyarság, Bp., 1953. Továbbiakban *Moravcsik*: Bizánc 53.

³⁰¹ *Rónai*: Hadi krónika 25.

³⁰² Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI. Collegit: Albinus Franciscus Gombos. I–III. Budapestini, 1937–1938. Továbbiakban *Gombos*: Catalogus 1045–1047.

³⁰³ *Erdélyi*: Krónikáink 53.

³⁰⁴ *Györffy*: Elődeink 256.

³⁰⁵ *Györffy*: Elődeink 258–260.

³⁰⁶ *Györffy*: Elődeink 252–255.

³⁰⁷ *Györffy*: Elődeink 260.

³⁰⁸ *Györffy*: Település 204, 222.

³⁰⁹ *Erdélyi*: Krónikáink 144, 145. *Rónai*: Hadi krónika 31.

14. A Kürtgyarmat és Kér törzs törzsfői

A Kürtgyarmat törzsfője *O n d* volt, akinek a Tisza mellett a Botva-mocsárig és a Körtvély-tótól az Alpár homokjáiig tartott nemzetségi birtokai.^{310–311} *Fia, E t e* Alpár vára és a bődi rév között építtette Csongrád várát, unokája, *Ó d* pedig a Duna melletti Szecső várát. *Ó d* lehetett az utolsó törzsfő a Kürt-Gyarmat törzsben.^{312–314}

A Kér törzs első, honfoglaláskori fejedelmét *H u b á t* ismerjük. Szállása a Zsitva folyó mellett a Törzsök erdőig terjedt. Nyári szállása a Marcal és a Répce folyó mentén volt. Huba utódai közül csupán Szemerét ismerjük, aki Vajknak lehetett kortársa. A helynevek alapján még Gyömörét is e nemzetség tagjának véljük. 955-ben e törzsnek a hatalma is megszűnt, törzse teljesen a nagyfejedelem uralma alá került.^{315–316}

³¹⁰ Györffy: I. király 60.

³¹¹ Györffy: I. király 60.

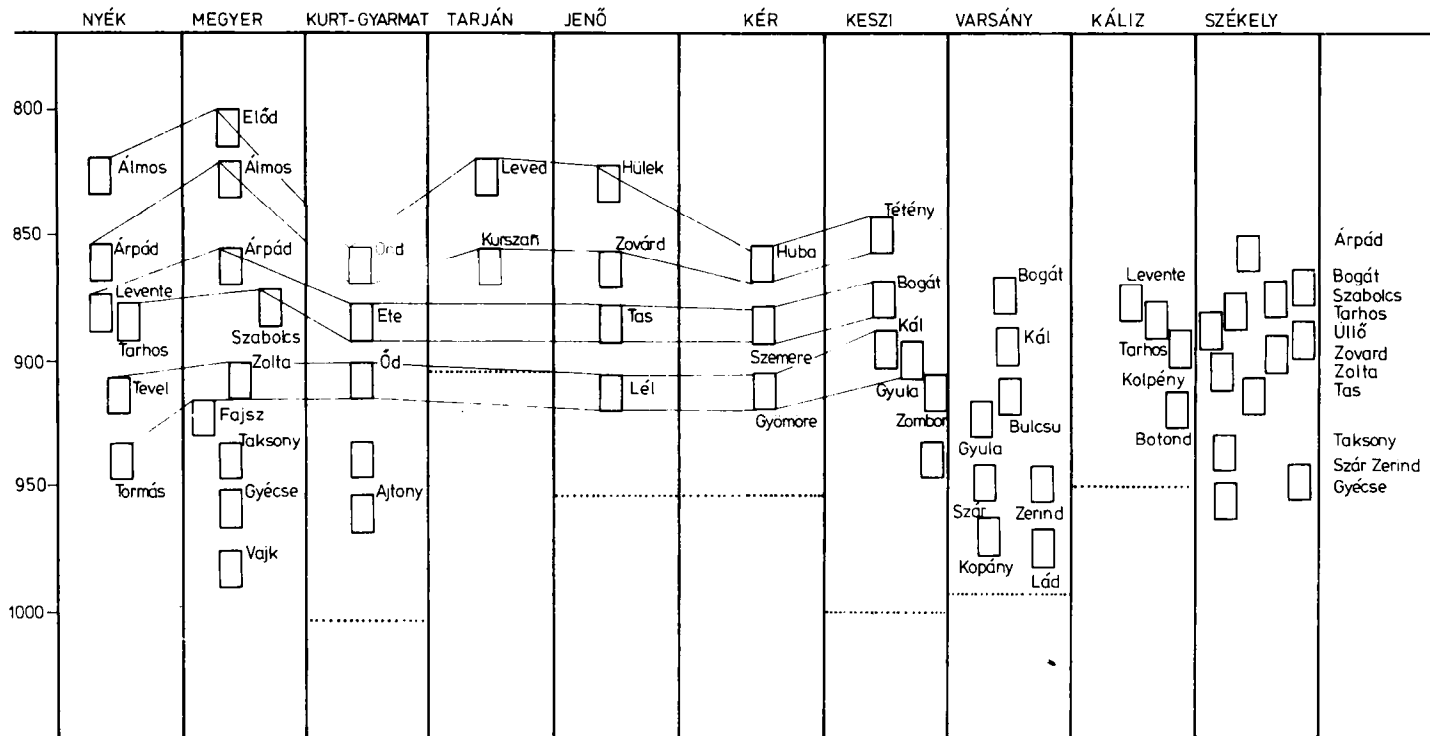
³¹² Györffy: Elődeink 165.

³¹³ Györffy: Elődeink 165.

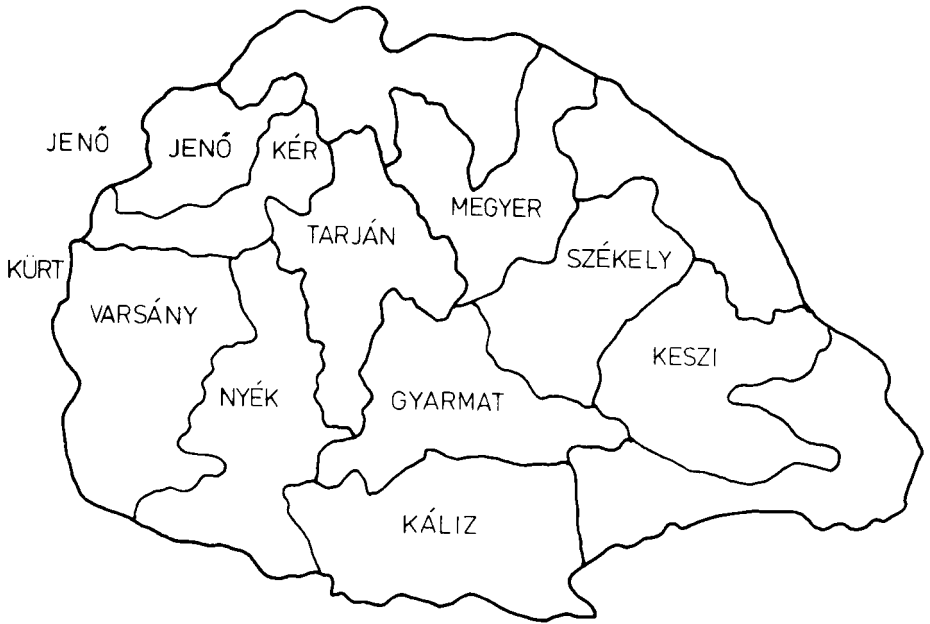
³¹⁴ Györffy: Elődeink 172.

³¹⁵ Györffy: Elődeink 163.

³¹⁶ Györffy: Település 230.

1. ábra

2. ábra

3. ábra

IV. IVÁN ALAKJA AZ OROSZ TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Az orosz 16. század – IV. Iván százada. Kissé talán kategorikusan hangzik ez a megállapítás, ha meggondoljuk, hogy az 1500-as éveket még megérte a „Nagy” előnevet méltán elnyerő nagyapa, III. Iván, majd három évtizedig uralkodott a történelemkönyvekben némiképp mostohán kezelt apa, III. Vaszilij, s a századot nem kisebb személyiség, mint a híres-hírhedt Godunov búcsúztatta. Az elődök által elvetett mag azonban IV. Iván uralkodására hajtott ki: ekkor veszi fel „minden oroszok nagyfejedelme” a cári címet, s válik ezáltal országa az „igaz hit” védőbástyájává. Erre a fél évszázadra esik az ősi ellenség végérvényes hódoltatása; a Kazanyi és Asztrahányi Kánság bevétele, s Iván neve fémjelzi az 50-es évek reformidőszakát is, amikor az óriásivá növekedett birodalom központosított módon való kormányzása irányában történnek biztató lépések.

De Iván vezette be uralkodásának második felében az úgynevezett opricsnyinát is, amellyel országát két részre osztotta, a gazdasági életet szétfelbontotta, társadalmát demoralizálta, hadseregét felbomlasztotta. Ugyanez az Iván veszítette el az állam erejét felemészítő huszonöt éves livóniai háborút, ő hagyott csonka országot gyengeelméjű utódjának – mert a rettegett cár volt az is, aki potenciális dinasztikus krízist adott örökül azáltal, hogy agyonütötte legidősebb fiát, a trón régi várományosát.

Nagy dolgok születtek Iván hosszú országlása alatt – s nem kisebbek mentek veszendőbe. Úgy tetszik, joggal tornyosul a század fölél a mindenható cár alakja: uralkodásának korszakos jelentőségű eseményei indokolják. A 16. századi orosz történelmet azonban mégsem elsősorban a történések objektív súlya, mint inkább az ezeket megítélő utókor jóvoltából homályosítja el IV. Iván személye. Bármily nagy tetteket is vitt végbe, és bármekkora bűnöket is követett el IV. Iván, odisszeája igazából csak az uralkodásával foglalkozó történeti munkák, szépirodalmi művek lapjain, szobrokon és festményeken, a népköltészeti alkotásokban, egyszóval a 16. század után következett el. Az európai középkor egyik „legtarkább” egyéniségének példa nélkül álló cselekedeteinél tehát – akármilyen különösen is hangzik ez – historiográfiai sorsa még érdekesebb.

Uralkodásának értékelése évszázadok óta vita tárgya. A polémia gyökere tulajdonképpen még Iván és a livóniai hadszíntérről a lengyelekhez átszökött egykori barátja, Kurbszkij nevezetes levélváltásáig nyúlik vissza. A korlátlan egyeduralom igenlése egyrészt, a véres despotizmus elítélése másrészt, polarizálta későbbi korok gondolkodóit is. S a vita nemzedékekről nemzedékekre hagyományozódott, érzelmi-indulati feszültsége nem csökkent – mert mindenkoron alkalmas volt az aktuális politikai–ideológiai véleménynyilvánításra. Így, a polémiában újból és újból állástfoglalók lassanként már azt sem vették észre, hogy lényegében semmi újat nem tudnak mondani elődeikhez képest, sőt

alig magyaráznak meg többet IV. Iván politikájából, mint amennyit már Iván és Kurbszkij is megtett. A konkrét történeti kérdés objektíve irrelevánsá vált és a róla nyilatkozó korának ideológiai-politikai problémájává transzformálódott. A IV. Ivánról szóló irodalom gigantikus nagyságúra duzzadt, s mivel mindkét megközelítés hívei igyekeztek a korabeli forrásokat koncepciójukhoz igazítani, a cár körüli homály szinte átláthatatlanná lett. Olyannyira, hogy még ma sem látunk a kérdésben egészen világosan.

A kérdéskomplexum tudományos megközelítéséhez szükséges tehát, hogy első lépésként áttekintsük a IV. Iván-értékelés mechanizmusának történetét. Végig kell járunk azt az utat, amelyet az Ivánt értékelő gondolkodók bejártak, a felgyülemlett hatalmas irodalomban szét kell választanunk az időt állót az aktuális pillanat születe megnyilatkozásoktól. Ezzel egyúttal – egy szűk keresztmetszeten bár, de – nyomon követjük az orosz történettudomány fejlődését is.

Dolgozatunk a IV. Iván-értékelés történetét kívánja középpontba állítani. Célja, hogy a történeti irodalom néhány hagyományossá vált – s olykor máig élő – beidegződését kimutassa, születésének körülményeit felderítse, s a mind ez idáig megnyugtató válasz nélkül maradt problémákat felvesse.

Az Iván-historiográfia áttekintését, elsősorban terjedelmi okokból, Karamzintól kezdjük. A nemesi történész műve volt ugyanis az első olyan szintézis, amely valóban történelmi tudat formáló jelentőségre tett szert, s a korabeli történetírás színvonalán, a rendelkezésre álló valamennyi forrás ismeretében alkotta meg koncepcióját. Éppen Karamzin művének jobb megértése érdekében kell azonban néhány szót szólni az előzményekről is.

Az első „történeti” munka még Kurbszkij nevéhez fűződik, aki a „Szkazanyije o velikom knyaze moszkovszkom” c. művében érthetően abszolút negatív képet rajzol IV. Ivánról.¹ Az írás vitathatatlan forrásértékét csökkentti, hogy műfaja pamflet, amely akkor íródott, amikor szóba került a cár lengyel királlyá választásának lehetősége. Kevésbé elfogultak a „Zavaros időszak” után közvetlenül készült publicisztikai művek, amelyek általában a „Szmuta” okaira igyekeznek választ találni, s így, természetesen, IV. Iván uralkodására is nagy figyelmet fordítanak.² A „történeti” műfajt képviselő alkotások már megkísérlik bizonyos mértékig rendszerezni is a cár országlásáról ismert tényeket, s ez a kísérletük mély nyomokat hagy a későbbi történetírói hagyományban.³ A jelzett időszakban készült írások ítélete általában kettős – a nagyobb hangsúly azonban a negatívumokra esik.

¹Vö.: A. M. Kurbszkij: Szkazanyije o velikom knyaze Moszkovszkom: Russzkaja Isztoricseszka Bibliotyecka, t. XXXI. Forráskritikailag fontos szempontokra hívja fel a figyelmet: Ju. D. Rikov: „Isztorija o Velikom Knyaze Moszkovszkom” A. M. Kurbszkovo i opicsnyina Ivana Groznovo: Isztoricseszkiye zapiszki, 1974, t. 73.

²Vö.: Russzkaja Isztoricseszka Bibliotyecka, t. XIII., 627–628; Vremennyik Ivana Tyimofejeva, M.–L., 1951, 11, 12, 13, 15, 23, 151; A. A. Popov: Izbornyik szlavjanszkij; i russzkij szocsinyenyij i sztatyej vnyeszennih v hronografi russzkoj redakcii, M., 1869, 183; Materiali po isztorii SZSZSZR, t. II., M., 1955, 56, 75, 76, 78–79, 83, 85.

³Elsősorban Iván és Kurbszkij levelezése, Kurbszkij pamfletje, a korabeli külföldi utazók, zsoldosok visszaemlékezései, mint források és az 1617-es Kronográf a legfontosabbak ebben a vonatkozásban.

A „Szmutát” követő időkben keletkezett munkák még félig forrásoknak tekinthetők.⁴ Az első rendszeres „Oroszország történet” Tatyiscsev nevéhez fűződik, aki Nagy Péter személyén keresztül idealizálta az abszolút uralkodást, így IV. Ivánról is pozitív képet festett.⁵ A 18. század végére aztán már kikristályosodott a nemesi történetírásban IV. Iván kétféle megítélése.

Boltyin képviseli a pozitív vonalat,⁶ míg Scserbatov előrevetíti a karamzini negatív megítélést.⁷

N. M. Karamzin: Az orosz állam története. VIII–IX. kötet

IV. Iván tevékenységének első nagy – s majd egy évszázadon át legnagyobb – hatású értékelője az „orosz történetírás atyja”, N. M. Karamzin volt. A nagy hatású elsősorban „Az orosz állam története” c. hatalmas összefoglalás egésze gyakorolta, de ezen belül IV. Ivánról alkotott felfogása kivételesen makacsul tartotta magát a közgondolkodásban. Iván-képének tüzetesebb vizsgálata így mindenképp indokolt.

Karamzinnál az 1617-es Kronográf, és némiképp Kurbszkij műve hatására IV. Iván uralkodása két, egymással élesen szembeállítható korszakra oszlik. Ennek a felfogásnak külsődleges, formai megnyilvánulása, hogy „Az orosz állam történetének” VIII. kötete az első, a IX. kötet pedig a második ilyen szakaszról szól. Mivel pedig előzőben egy pozitív, utóbbiban viszont egy negatív Iván-kép bontakozik ki az olvasó előtt, meg is vádolták Karamzint a későbbiekben, hogy egy hatásos ellentét kedvéért kész feláldozni a történelmi igazságot.⁸

Az első részben Karamzin Iván születésétől kezdi az események tárgyalását, s a maga képszerű, moralizáló stílusában mindjárt jellemzi is a még gyermek nagyfejedelmet: „A lobbanékony lélekkel, ritka ésszel, különleges akarakterővel született Ivánban egy nagy uralkodó minden fő vonása meglett volna, ha neveltetése kifejlesztette vagy tökéletesítette volna benne a Természet ajándékait . . .”⁹ A Sujszkijok azonban inkább gyerekes játékaikat szorgalmazták, és „kifejlesztették benne a hatalomszeretetet, sőt kegyetlenség iránti hajlamot . . .”¹⁰ Később elvette Anasztáziát, de „se istenessége, se jóságos felesége iránti érzeit őszinte szerelme nem tudták mérsékelni lobbanékony, nyughatatlan lelkét, amely heves volt a düh-megnyilvánulásokban, hozzászólt a zajos semmittevéshez és vad, nem

*Ezek egy részét, lehetséges, hogy szemtanúk írták – de mindenképpen első kézből kapott információk alapján. Erre látszik utalni az a tény is, hogy pl. a Piszcarevskij letopiszec olyan adalékokkal is szolgál, amelyekről másutt nem olvashatunk. (Vö.: *Matyeriali po isztorii SZSZSZR* . . . , 73–79.)

⁴ Vö.: *V. N. Tatyiscsev: Izbrannije proizvegyenyija*, L., 1979, 120, 149, 244, 278, 393.

⁶ Ld. erre részletesebben: *A. A. Zimin: Reformi Ivana Groznovo*, M., 1960, 13; *I. U. Budovnyic: Ivan Groznij v russzkij isztoricseszkoj lityerature: Isztoricseszkiye zapiszki*, t. 21, 1947, 279; *Ocserkii isztorii isztoricseszkoj nauki v SZSZSZR*, t. I., 210–14.

⁷ *M. M. Scserbatov: Isztorija Rosszijszkaja ot drevnyejsih vremjon*, t. V., cs. 3, Szpb., 1789, 217–19.

⁸ Többek között *P. Miljukov* mutatott rá erre: *Glavnije tyecsenyija russzkij isztoricseszkoj miszli* 134–35.

⁹ *N. M. Karamzin: Isztorija Goszudarsztva Rosszijszkovo*, Szpb., 1897, 48.

¹⁰ I. m., 49.

illő multságokhoz. Szerette magát cárnak mutatni, de nem a bölcs kormányzás dolgai-
ban, hanem a büntetésekben, fékezhetetlen szeszélyekben; játszott, hogy úgy mondjuk,
a kegyek és a kegyvesztések gyakorlásával, megnövelvén kegyencei, de még inkább a
kitaszítottak számát; önkényeskedett, hogy bebizonyítsa függetlenségét, és még függött a
Nagyuraktól . . . ”¹

Aztán, nem sokkal koronázása után, amikor a feldühödött moszkvai nép a városban
kitört nagy tűzvészt követően leszámolt a cár rokonaival, a Glinszkijekkel, s Iván Vorobje-
vóban reszketett, „megjelent ott egy csodálatos ember, neve: Szilvesztr . . . ” „Itt veszi
kezdétét Joann dicsőségének korszaka, új, serény időszak a Kormányzásban, amely az
Állam számára szerencsés sikereiről és nagy elhatározásairól nevezetes . . . ”²

Karamzin az eddig leírtakban lényegében Kurbszkij nyomdokain halad – össze-
békítve egy kicsit a kurbszkiji véleményt a cári megnyilatkozásokkal. (A „gonosz
bojár-nevelők” motívuma nyilván az objektivitásnak lerótt adó szerepét játssza.) Már a
kezdet kezdetétől fokozza azonban a feszültséget azzal, hogy megkonstruálja a nagyra-
hivatott gyermek és a kedvezőtlen körülmények ellentétét. Ezek, a Kurbszkijtől való
hangsúlybeli eltérések, Karamzin pszichologizáló hajlamaiból és a hatásszóra való törek-
véséből fakadnak. Karamzin a történelmet és irodalmat, művészi élményt és a történelmi
hitelességet egymástól elválaszthatatlannak tekintette, ezért az elejétől végig (sőt, még az
ősöktől kezdve) borús kurbszkiji kép nála az elején árnyaltabbá válik, hogy annál nagyobb
legyen később a kontraszt.

A Kurbszkijtől való függés később még nyilvánvalóbbá válik. Felvillan Iván 1553-as
betegségének epizódja, mint az Adasevtől és Szilvesztertől való elhidegülés kezdete,
amelynek útján a döntő lökést Vasszian Toporkov szerzetes adja.³ Aztán amikor Iván
Livóniára támadt (utalás Adasevék és a cár eltérő külpolitikai programjára), „az Ég
szörnyű változást készített elő az ő és Oroszország sorsában”. Meghal Anasztázia, és ezzel
„véget érnek Joann és Oroszország boldog napjai”.⁴

Ezzel véget ér a VIII. kötet is, és kezdetét veszi a cár vérengzéseit tárgyaló IX. Hat
kivégzési hullámot ír le Karamzin, s kifejtji, hogy Iván jellemének „rosszra” fordulásában
nagy szerepe volt az új feleség „romlott erkölcsseinek”.⁵

A végén aztán, amikor kísérletet tesz IV. Iván összefoglaló értékelésére, újból
előkerülnek a cár pozitív tulajdonságai: az éles ész, a kor viszonyaihoz képest nagy
olvasottság és széles tájékozottság, különleges szónoki képesség. De megint csak azért,
hogy még megdöbbenőbb legyen a végső eredmény: „ha Batu lealacsonyította az orosz
szellemet, akkor az sem kétséges, hogy nem emelte azt Joann uralkodása sem”.⁶ Ami
pedig „Joann jellemét illeti, aki ifjúkorában az erény hőse, férfiúiéiben és öregségében
örjngő vérszopó volt, az talány az ész számára”.⁷

Ha a személyiség titkának megfejtésétől el is zárkózik Karamzin – mint ahogy el is
kell zárkóznia, ha az effektivitás kedvéért mesterséges ellentmondást kreált –, ítélete

¹ I. m., 59–60.

² I. m., 64.

³ I. m., 134, 135.

⁴ I. m., 194, 195.

⁵ I. m., t. IX., 13, 29, 52, 62, 89, 167–69; 29.

⁶ I. m., 274, 275.

⁷ I. m., 274.

egyértelmű Ivánra nézve. Mielőtt azonban ebből a tényből messzemenő következtetést vonnánk le politikai meggyőződésére vonatkozóan, idézzünk egy kissé terjedelmes részt, amely a Neróval, Caligulával, XI. Lajossal (de nem úgy, mint pl. Boltyinnál) összehasonlított „vérszopó” Ivánt közvetlenül megelőzi, illetve követi: „A sors egyéb súlyos leckéi között, a részfejedelemségek rendszerének csapásain, a mongolok igáján túl, Oroszországnak el kellett viselnie az egyeduralkodó-kínzó szigorát is: de kiállta azt az egyeduralkodó iránti szeretettel, mert hitte, hogy Isten küldi a pestist is, a földrengést is, és a zsarnokokat is; nem törte szét Joann kezében a vasjogart, és 24 évig tűrte a pusztítót, s csak imával és türelemmel fegyverkezett fel, hogy jobb időkben legyen Nagy Péterje, II. Katalinja. *(A történelem nem szereti az előket megnevezni.)*”¹⁸ (Kiemelés tőlem – Sz. Gy.)

Karamzinra tehát mindent rá lehet fogni, csak azt nem, hogy az abszolút cári hatalom ellensége és progresszív gondolkodó. A IX. kötet mégis a dekabristák és a haladó Oroszország kedvelt olvasmánya lett a megjelenése utáni időben. Mindez természetesen a szerző szándékai ellenére történt, aki éppen az egyeduralkodó kívánta történelmi érvekkel „megtámogatni” és a „végtelenségektől” megóvni. Az iváni „abszolútizmus” ugyanis a társadalom egyetlen rétege számára sem volt jó – a rendszer leghűségesebb kiszolgálóit ugyanúgy elérhette – és elérte – a cári „igazságszolgáltatás” keze, mint az „ellenzékét”. Példabeszédével éppen azt szeretné sugallni Karamzin a cárnak, hogy az ilyen eszközöktől óvakodjon. Ez a törekvés egyben magyarázatot is ad arra, hogy miért tartja olyan tiszteletben Kurbszkijt, ugyanis 250 év múltán ugyanazt kívánja elérni, mint emigrálni kényszerült elődje: a „súgás”, a tanácsadás jogát és az egzisztenciális sérthetetlenség garanciáját.

Van tehát közvetlen politikai mondanivalója Karamzin Iván-felfogásának, ám sokkal bonyolultabban jelentkezik, mint azt várhatnánk. Azt mindenesetre egyértelművé teszi, hogy a későbbiekben sem vonhatjuk meg az orosz-szovjet historiográfiában az „Ivánbarátok – reakciósak, Iván-ellenségek – haladók” párhuzamot. És még valami. Már Karamzin esetében is nyilvánvaló – s ez a későbbiekben, a történettudomány, mint tudomány fejlődésével még fokozottabban ervényesui majú –, hogy pusztán politikai motivációkból nem lehet levezetni az Iván-probléma megoldási kísérleteit. Nagy hatással van ugyanis rá a tudomány önfejlődése, a történelmi koncepció és a források által determinált *történetírói hagyomány* is. Már Karamzin is a forrásokból kiindulva alkotja meg konstrukcióját, s már rá is erősen hat a történetírói hagyomány – olyannyira, hogy az 1617-es Kronográf, a Pizskarevszkij letopiszec és Scserbatov műve ismeretében nem is tűnik túlságosan eredetinek.

Mai szemmel nézve joggal tartjuk Karamzin „Oroszország történetét” elavultnak, történeteszemléletét idealistának, morális nézőpontját naivnak, képszerű stílusát tudománytalannak. Igaz az is, hogy pszichologizálása miatt alig valamit tudott megokolni az objektív történelmi események közül. Azt azonban meg kell mondanunk, hogy Karamzin nagy műve megalkotásakor kritikátlan forráskezelése ellenére mint történész járt el – s a rendelkezésére álló valamennyi – néhol ma már ismeretlen – forrást felvonultatta.

¹⁸I. m., 273.

Karamzin hívei és ellenfelei

Az első bíráló, *N. Arcibasev* még Arakcsejev idején jelentkezik. „Joann Vasziljevics cár tulajdonságai” c. cikkében az a gondolat vonul végig, hogy Iván végtelenségére a bojárok ellenállása miatt volt szükség: „Joann Vasziljevics cár nem volt természeténél fogva zsarnok, de rákényszerült a felesleges szigorúságra, hogy megfékezze az önkényeskedő bojárokat és védelmezőiket.”¹⁹ A tanulmányban kész a források hitelességét is megkérdőjelezni, ha azok negatív megvilágításba helyezik a cárt, s nagy erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy morális szempontból „tisztára mosdassa”. Ezért IV. Iván minden egyes erkölcsi szempontból elítélendő tettet megokolja – gyakran képtelenül naiv érvekkel. (Iván egyik felesége pl. még azelőtt meghalt, hogy a nászéjszakára sor kerülhetett volna. Arcibasev szerint ez a tény is a cár nagylelkűségét bizonyítja, hiszen egy beteg nőt is kész volt feleségül venni. Ami pedig a cár számos, a vallás által tiltott házasságát illeti, azokra azért volt szükség, mert nem akart törvénytelenül hálni.²⁰)

N. Arcibasev munkájának egyetlen pozitívuma, hogy felhívja a figyelmet a források kritikus szemléletére (igaz, maga ennek az elvárásnak képtelen eleget tenni), historiográfiai „jelentősége” pedig az, hogy megnyitja Iván elvtelen dicsőítőinek sorát.

A dekabristák felkelése utáni években több hivatalos kritika is megjelenik Karamzin munkája ellen. A felkelés általában, a dekabristák Ivánról szóló megnyilatkozásai pedig nagyon is konkrétan megmutatták, hogy Karamzin IX. kötete, a szerző óhajai ellenére, önálló életre kelt, s az önkényuralom ellenségeinek fegyverévé vált.

A dekabristák ugyanis IV. Ivánt a véres despotizmus tipikus képviselőjének tekintették – megvetve ezzel az orosz forradalmi gondolkodás túlnyomó része Ivánnal kapcsolatos mindenkori állásfoglalásának alapját. Igaz, Ragyiscsev nyomán néhányan (V. Szuhorukov, N. Besztuzsev, A. Kornyilovics) megemlékeztek Iván uralmának néhány pozitív mozzanatáról is (a területi gyarapodás, az első zemszkij szoborok megtartása, a könyvnyomtatás kezdete a leggyakoribb érvek),²¹ végső ítéletük azonban egyértelműen negatív volt. M. Besztuzsev pl. a cár országlását „vadállati uralkodásnak”²² nevezte, N. Muravjov „szörnyűségeiről” ír,²³ majd később Lunyin „vesztett” cárnak keresztelte el, aki „24 éven keresztül fürdött alattvalói vérében”.²⁴ Meg kell azonban mondjuk, a dekabristák nemigen tettek különbséget az orosz cárok között. Idealizálták a vecse-rendszer, az orosz történelem „hőskorát”, s elítéltek valamennyi egyeduralmodót: „Még megalázóbb volt (ti. a tatárok után – Sz. Gy.) a népi erkölcsösség számára *újjászületésünk* korszaka, Joann Kalita szolgálai ravaszsága; azután III. Joann hideg kegyetlensége, Vaszilij képmutatása és IV. Joann szörnyűségei.”²⁵

¹⁹ *N. Arcibasev*: O szvojsztvah carja Joanna Vasziljevicsa: Vesztnyik Jevropi, cs. CXX, 1821/18–19, 135.

²⁰ I. m., 190.

²¹ Vö.: *A. O. Kornyilovics*: Szocsinyenyija i pizsma, M.–L., 1957, 135; *V. M. Illerickij*: Revoljucionnaja isztoricscszkaja miszl v Rosszii (Domarkszisztszkij period), M., 1974, 57.

²² Voszpominanyije Besztuzsevih, M.–L., 1951, 114.

²³ *N. M. Muravjov*: Miszli ob „Isztorii goszudarsztva Rosszizskovo” N. M. Karamzina: Lityeraturnoje naszledszstvo, t. LIX, M., 1954, 585.

²⁴ Dekabriszt *M. Sz. Lunyin*: Szocsinyenyija i pizsma, Pb., 1923, 80.

²⁵ *Muravjov*: i. m., 585.

Ezért jött nekik kapóra Karamzin IX. kötete, amely tulajdonképpen legalizálta az egyeduralommal kapcsolatos állásfoglalásukat. N. Lorer meséli el, hogy pl. az Izmaili ezred fiatal gárdatisztjei összejárogattak, vitákat folytattak. A IX. kötetet pedig olyan „mohón falták”, hogy „az egyik társuk megjegyzése szerint csak azért voltak olyan üresek Szentpétervár utcái, mert mindenki Joann Groznij uralkodásába mélyedt el”.²⁶ Ugyancsak megerősíti ezt M. Besztuzsev is.²⁷ Az egész szituációt jól megvilágítja Steingel báró Miklós cárnak küldött 1826-os vallomása-feljegyzése: „bár a cenzúra fokozatosan szigorúbbá vált, ugyanakkor megjelent egy Oroszországban páratlan jelenség – a kilencedik kötet . . . , amely bátor, éles vonásokkal ábrázolta a korlátlan egyeduralom valamennyi szörnyűségét, és a nagy cárok egyikét nyíltan olyan zsarnoknak nevezte, amilyent keveset ismert a történelem”.²⁸

Karamzin IX. kötete tehát váratlanul veszélyes olvasmánnyá vált. Jellemző, hogy megírása idején még senki nem sejtett semmit, sőt, nagyon is hivatalosnak szánták, hiszen maga Sándor cár volt a cenzora.²⁹ A dekabristák felkelését követően azonban a helyzet gyökeresen megváltozik, több munkában is bírálni kezdik.³⁰ Sok mindent elárul erről a változásról a hivatalos történészek egyik vezéralakja, *M. Pogogyin* 1829-ben publikált írása, amelytől 1846-ban már jelentősen eltávolodik,³¹ hogy 1860-ra teljesen átértékeli előző véleményét.³²

A „Megjegyzés IV. Joann jellemével kapcsolatban” c. cikkében *M. Pogogyin* le-
szögezi: „Különleges képességeket mutatott a bölcs uralkodás művészetében, és lehet-
séges, hogy megfosztotta volna Pétert attól a dicsőségtől, hogy Oroszország első ural-
kodója legyen, ha a sors, szerencsétlenségünkre, nem hozott volna össze minden lehet-
séges körülményt, hogy letérítse a halhatatlansághoz vezető útról: zsarnok lett.”³³ De
csak a bojárokkal szemben, amire viszont megvolt a jó oka: a bojárok ugyanis már
gyermekkorában sok rosszat tettek vele.³⁴

Pogogyinnál Iván uralkodása nem válik két részre (igaz, elismeri, hogy Anasztázia
halála után rosszabbodott a helyzet),³⁵ de szerinte ez XI. Lajos korában szükségszerű
volt.³⁶

M. Pogogyin az Iván-értékelés terén semmi újat nem adott. Homályosan utalt ugyan
a kor meghatározó erkölcsi normáira, ám lényegében ugyanazokkal a fegyverekkel hada-
kozott (csak ellenkező előjellel), mint Karamzin. Utóbbi azonban kevésbé önállósította
magát következtetéseiben a forrásoktól – hisz konjunkturális okok erre nem kész-
tették – , így pszichológiai magyarázatai hitelesebbek.

²⁶ *N. I. Lorer: Zapiszki dekabriszta, M., 1931, 67.*

²⁷ *Vozspominanyije Besztuzsevih . . . , 114.*

²⁸ *Iz piszem i pokazanyij dekabrisztov. Szpb., 1906, 67.*

²⁹ *Sz. Sz. Volk: Isztoricseszkiye vzgljadi dekabrisztov, M., 1958, 385.*

³⁰ *Vö.: Ocserki isztorii isztoricseszkoj nauki . . . , 286, 337.*

³¹ *K. Kavelin: Szobranijje szocsinyenij, 228.*

³² *Vö.: I. Budovnyic: i. m., 286.*

³³ *M. Pogogyin: Zamecsanyije o haraktyere Joanna IV: Moszkovszkij Vesztnyik. 1829. cs. III., 19.*

³⁴ *I. m., 26, 19–20.*

³⁵ *I. m., 25.*

³⁶ *I. m., 28.*

‘S hogy a fenti „konjunkturális okok” nagyon súlyosan estek a latba, *Homjakov* „Jermak” c. drámájának 1829-es premierje jól bizonyítja. A drámából többek között a következő részt húzta ki a cenzor:

„Ne vidítsd fel haláloddal
A dühöngő és vad őrltet
Krisztus férfiúinak üldözőjét
A haza földjének koronás ellenségét!”

De hiányzik Iván „vérszopó” jelzője is, amely pedig Karamzin művében még szerepelhetett.³⁷

Különös volt tehát Karamzin IX. kötetének sorsa: politikai elvbarátai támadták, a másként gondolkodók viszont melegen üdvözölték. A politikai helyzet változásával azonban, mint látni fogjuk, a látszólagos ellentmondás feloldódik.

Karamzin után, Szolovjov előtt

A tárgyalt korszakban nagyobb problémák foglalkoztatták a gondolkodókat, mint Iván személyisége. A történetfilozófia, az Oroszországot a történelmi fejlődés egészében elhelyező koncepciók kialakulásának: az uvarovi hivatalos népiesség, a szlavofilok és a „nyugatosok” irányzata születésének kora ez. Az „oroszló”, a történelmi sajátosságokról elmélkednek az írók, publicisták, s ha már történelemformáló személyiségről esik szó, akkor az csak I. Péter lehet. A politikai mozzanat csak a történetfilozófiai irányultság egészében fedezhető fel, s nem bontható le az egyes történelmi személyekre. Így hát – ami IV. Ivánt illeti – azt mondhatjuk, hogy értékelésére a politikum csak nagyon áttételesen nyomja rá bélyegét. Bajos lenne tehát ebben a korszakban az Ivánról szóló megnyilatkozásokból következtetéseket levonni a megnyilatkozó pártállására. Annál is inkább, mert a dekabrista felkelést követő politikai merevedés időszakában látszólag minden irányzat az egyeduralom rendszerén belül kereste az előbbrejutás lehetőségeit: tehát funkciótlaná vált az iváni allegória.

A történettudomány lényegében a karamzini színvonalon maradt – pontosabban, egy kis kitérő után ide kanyarodott vissza –; módszereit, forrásait, értékelését Karamzintól merítette. A Karamzin célzatosan cárhű műve *egészébe* vetett bizalom okozta végül is, hogy Iván-felfogása szintén tovább öröklődött. A történettudomány adott fejlettségi szakaszán amúgy sem tudtak más magyarázatot kitalálni a cár viselt dolgaira; s tulajdonképpen Karamzin is csupán, mint „szabályt erősítő kivételt” bírálta IV. Ivánt, ugyanakkor politikailag igen stabil volt a miklósi rendszer: elhárult hát minden akadály az elől, hogy a karamzini vélemény egyidőre „axiómává” váljék.

Véleményünk szerint azonban adott esetben hatással volt a probléma alakulására az is, hogy ezt a negatív Iván-képet nem nagyon népszerűsítették a cári Oroszországban. Sőt, a bennünket most közelebbről érdeklő korban, 1848-ban pl. Uvarov betiltatta Fletcher Oroszországról szóló művét, tehát egy *forrást*.³⁸ A „hatóságilag engedélyezett”, hivatalos

³⁷ V. I. Kulenov: Szlavjanofili i russzkaja lityeratura, M., 1976, 99.

³⁸ Ld. erre részletesebben: D. Fletcher: O goszdarsztve russzkom, Szpb., 1905, VII–XIV.

történészeken kívül tehát bajosan írhatott volna valaki ekkor elítélően IV. Ivánról. Ők pedig egész tevékenységükkel garantálták ennek veszélytelenségét: kialakult hát egyfajta „munkamegosztás” az adott időszakban a történettudomány és a művészetek, publicisztika között, s a közvetlen társadalmi mondanivaló „bujtatása” utóbbiak hitbizománya lett – minél „nagykorúbb” lett a történettudomány, annál erősebben.

A hivatalos történészeket a már említett M. Pogogyinon kívül *N. Usztrjalov* képviseli. „Orosz történelem” c. munkájának ismertetésére nincs is szükség, hiszen felfogása lényegében egyezik a karamzini elképzeléssel.³⁹ Amiből az is nyilvánvalóvá válik, hogy kellő hangsúlyozással még a cár bírálata is egybevágott a „hivatalos népiesség” doktrínájával: azt bizonyította ugyanis, hogy még a legvégtetesebb tettek sem tántoríthatják el a „népet” az „egyeduralom” szolgálatától.

A szlavofilok képviselőjében először *Ju. Szamarin* nyilatkozik, 1844-es disszertációjában, IV. Ivánról. Vallástörténeti jellegű munkájában csak érintőlegesen foglalkozik a cár személyével, de már ezzel is megadja a szlavofilok abszolút morális megközelítésének alaphangját. A mélyen vallásos szerző a hit, a vallás oldala felől közelíti meg Ivánt, jellemzéséből így nem maradhatnak ki a morális bűnök. A kora fölél magasodó óriás portréjának felvillantásával azonban lényegében idealizálja a cár alakját, akinek bűnei a kor bűnei, erényei viszont sajátjai.⁴⁰ Ez a gondolat folytatást kap még későbbi gondolkodóknál is. (Mint ahogy előzménye is van, pl. Belinszkijnél.)

Komolyabb vállalkozás volt néhány évvel később egy másik szlavofil, *I. Beljajev* munkája. „A Moszkvai Állam lakói” c. műve „Szolgáló nemesek” c. fejezetében viszonylag részletesen foglalkozik IV. Ivánnal, s – amint az alcím mutatja – éppen a bojárokkal való kapcsolatának összefüggésében. Művének feltétlenül pozitívuma, hogy a cár és a bojárok közötti tragikus viszony kialakulására racionális magyarázatot keres. E fáradozás közepette építi fel a régi jogaitat visszaszerezni kívánó bojárok s az ez ellen küzdő cár teóriáját, amely Arcibasev és a korai Pogogyin ködös, lelki okokkal operáló magyarázataihoz képest komoly előrelépés.

Beljajev azonban ezt a vonalat nem képes következetesen érvényesíteni, s gyakran egészen naiv fejtegetésekbe bonyolódik. Ilyen pl. annak megokolása, hogy miért tűrte a cár Szilveszterék uralmát, akik – minden pozitívumuk ellenére – szintén a bojárság régi helyzetének visszaállításán fáradoztak. A cár, úgymond, „nem akarta megbántani tanácsadóit . . . és várta, hogy azok maguk ismerjék el, hogy ő képes az uralkodásra . . .”⁴¹

A racionális ok keresése egyébként Beljajevet – mint oly sok követőjét – elviszi a források tagadásáig, saját koncepciója forrásokra erőltetéséig, Iván kritikátlan dicsőítéséig. Szerinte a vérengzésekre vonatkozó források Iván „személyes ellenségeinek és szemérmetlen és buta ócsárlóinak művei”.⁴² Az opricsnyinára pedig azért volt szükség, hogy Iván bebizonyítsa a régi druzsina jogainak elavultságát, másrészt elvonultan zavar-

³⁹ *N. Usztrjalov*: Russzkaja isztorija, t. I–II., izd. 5-oje, Szpb., 1855, 224, 227, 241.

⁴⁰ Vö.: „Furcsán keveredett benne a kor hibáinak, bűneinek és romlottságának felismerése az akarat valaminő gyengeségével és állhatatlanságával. Ezért észbeli fennsőbbsege negatívan nyilvánult meg, rombolásban, a jelen gyűlöletében, vitriolos iróniában és értelmetlen, vak gonoszságban.” (*Ju. Szamarin*: Szocsinyenija, t. V., M., 1880, 205–206.)

⁴¹ *I. Beljajev*: Zsityeli Moszkovszkovo Goszudarsztva, cs. II.: Vremennyik Imper. Moszkv. obscsesztva isztorii i drevnosztyej Rosszijszkih, kn. 3., M., 1849, 37, 56.

⁴² I. m., 42.

talánabbul munkálkodhatott, s új erőre támaszkodva végre az állam szolgáivá tehetette a bojárokat. Az opricsnyina is tulajdonképpen annak bizonyosága lett, hogy milyen képzetlenség a bojárok irányítása alatt maradt zemscsina léte.⁴³

Beljajev megközelítése korszerűbb, mint Karamziné és követőié. A lélek rezdüléseiben, a személyiség szerepén kívül a történelmi események más rendező elvét tételezi fel, s végkövetkeztetését tekintve nem is kerül olyan messzire az „államjogi iskola” „nemzet-ségi lét – állami lét” szembeállításától, ami a korabeli orosz történettudományban nagy haladásnak számított. Más kérdés – s ez az Iván-kutatásoknak még sokáig paradoxona – hogy ezzel IV. Iván valóságghú értékelése terén Karamzin alatt maradt.

Az „államjogi” iskola Szolovjov VI. kötetében kicsúcsosodó koncepciójának első megfogalmazása *K. Kavelin* nevéhez fűződik. Témánk szempontjából legjellegzetesebb a „Pillantás a régi Oroszország jogi létre” c. 1846-os tanulmánya. Ebben azt a folyamatot követi nyomon a jogfejlődésen keresztül, ahogyan a régi, nemzetségi-patriarchális Oroszországból az új, „állami” Oroszország megszületik. Ez ismét fejlődést jelent majd az Iván-értékelés terén, hiszen a cár tevékenységét széles perspektívába állítja, s megteremti annak lehetőségét, hogy a történelmi folyamatban kijelöljék a személyiség szerepének lehetőségeit és korlátait.

Maga Kavelin azonban még meglehetősen messze áll ettől. Tanulmányának éppen az a historiográfiai jelentősége az Iván-kutatások terén, hogy megalkotja Nagy Péter tragikus sorsú elődjének, a nagyra hivatott, ám korának viszonyai között kibontakozni képtelen uralkodónak koncepcióját. Mint látni fogjuk, az ötlet már előbb, Belinszkij révén megszületett, ám történelmi ívű „bizonyítása”, megalapozása kétségkívül Kavelin nevéhez fűződik. Akinek, egyébként, másik szellemi előfutára – amint azt már sokan megállapították⁴⁴ – I. Ewers (1781–1830).

„Történelmünknek ezt az átmeneti időszakát . . . az orosz történelem két óriása, IV. Joann és Nagy Péter, határolja: az egyik megkezdí, a másik befejezi és megnyitja az újat . . .” – kezdi Ivánról szóló eszme-futtatását Kavelin, majd így folytatja: „feltűnően megegyeznek törekvéseik, tevékenységük irányultságát tekintve. Ez is, az is ugyanazt a célt követi . . . Nagy Péter mélyen tisztelte IV. Joannt, példaképének nevezte, és maga fölé emelte. És valóban Péter uralkodása folytatása volt Joann uralkodásának. Utóbbi befejezetlen, félúton megálló reformjait folytatta Péter”.⁴⁵ A továbbiakban a két történelmi személyiséget tulajdonságaik alapján veti össze a szerző, majd Iván végső sikertelenségének okait boncolgatja.

„Az energikus, szenvedélyes, poétikus – kevésbé reális, mint utódja – természettel megáldott Joann végül összeroskadt az ostoba, fél-patriarchális . . . értelem nélküli közeg nyomása alatt, amelyben neki élnie és munkálkodnia ítéltetett. Sok évig életre-halálra küzdött vele, de nem látván eredményt, nem hallván visszhangot, elvesztette nagy tervei megvalósítása lehetőségébe vetett hitét . . .” Ezért lett hát zsarnok belőle – akinek magának is szenvedés volt az élet. „IV. Joann éppen azért süllyedt mélyre, mert nagy ember volt . . . Ezzel nem akarjuk Joannt igazolni, a foltokat lemosni róla . . .”, de

⁴³ I. m., 46.

⁴⁴ Ld. erre részletesebben: *A. Zimin*: i. m., 15.

⁴⁵ *K. Kavelin*: *Szocsinyenyija*, cs. I., M., 1859, 355.

világosan kell látni, hogy „Péter . . . egy századdal később élt, amikor a körülmények már megváltoztak és sok mindent már előkészítettek számára . . .”⁴⁶

Eddig az általános – pszichologizálásban szintén nem szűkölködő – magyarázat, amelyet azonban egy tényeket felvonultató rész is követ. Kavelin értékelésének a következő mondat szolgáltatja az elméleti alapot: „Az állam nem tudott együtt élni . . . a magán-, vérségi érdekekkel, amelyek . . . a területi kormányzók és szolgáló nemzetségek személyében megkötötték a kezét, és megfosztották a szabad fejlődés és tevékenykedés lehetőségétől.” S mivel „senki, se előtte, se utána egészen Nagy Péterig, nem munkálkodott ilyen energikusan a népet elnyomó nagyurak és a területi kormányzók ellen, mint IV. Joann”,⁴⁷ érthető, hogy az alapkoncepciónak megfelelően, pozitív kép kerekedik ki IV. Ivánról. S bár Kavelin felveti, hogy a cár „gyanakvó, szenvedélyes jelleme sok olyant sugallhatott neki, ami nem létezett”, összességében mégis megalapozottnak tekinti nagyúr-ellenességét.

Fentiekből kiderül, hogy Kavelin még egy újdonsággal gazdagítja az Iván-értékelést: utal a cár és a nép szövetségére, amely nem kevés visszhangot kap még a későbbi historiográfiában. Csakúgy, mint az a kavelini gondolat, hogy a cár az arisztokráciát lecseréli az államirányításban a kevésbé előkelő, ám hozzáértő emberekkel. Ez utóbbival magyarázható az opricsnyina bevezetése is: „Az opricsnyina az első kísérlet volt arra, hogy szolgáló nemességet hozzanak létre, amely felváltja a nemzetségi arisztokráciát . . .” S hogy ezek az opricsnyíkok „semmit sem voltak jobbak a nagyuraknál”, azért nem Ivánt kell vádolnunk, hiszen ő olyan „szerencsétlen időben élt, amikor semmilyen reform nem volt képes megjobbítani a mi létünket”.⁴⁸

Kavelin idézett cikkében, mintegy „futólag”, teljes képet rajzolt IV. Ivánról, amelyben lényegében már megtalálható az „államjogi” iskola Iván-értékelésének valamennyi jegye. E tekintetben még Szolovjov is csak utánozni fogja őt, s a kavelini alapvetést csak a részletek, a „bizonyító” anyag felvonultatásával gazdagítja. Sőt, nemcsak az „államjogi” iskola képviselői, hanem valamennyi későbbi „Iván-barát” is ezen a nyomon halad majd.

A 40-es évek Iván-értékelését áttekintve – különösen, ha még Belinszkijt is ide-számítjuk –, meggyőződhattünk arról, hogy mennyire igaza volt a narodnyik Mihajlovszkijnak, amikor arról írt, hogy ebben a kérdésben még a legkülönbözőbb gondolkodású emberek is közös nevezőre jutottak az adott időszakban.⁴⁹ Ebben a tényben ugyanis az Iván-problémának az az igen „hasznos” tulajdonsága öltött testet, hogy mindenféle történelmi koncepció szolgálatába lehet állítani, sőt, mintegy „bizonyítani” vele az előfeltevést.

Belinszkij és IV. Iván

A kronologikus sorrendet tekintve Belinszkij mindenképpen az előző alfejezethez tartozna, kiemelését csupán az a praktikus szempont indokolja, hogy a későbbi – elsősorban szovjet – történetírói hagyomány kiemelten foglalkozott vele. Egyébként

⁴⁶ I. m., 355–356.

⁴⁷ I. m., 359–360.

⁴⁸ I. m., 360, 362.

⁴⁹ N. K. Mihajlovszkij: Polnoje szobranije szocsinyenyij, izd. 2., t. VI., Szpb., 1909, 133.

semmi olyant nem mondhatunk el IV. Ivánnal kapcsolatos megnyilatkozásairól, ami minőségileg megkülönböztetné a 40-es évek előbb felvonultatott képviselőitől.

Pontosabban, egy dolog miatt feltétlenül figyelmet érdemel. Ő ugyanis már a 30-as években – amikor alig találunk érdemleges említést IV. Ivánról – több cikkben érinti a problémát, s ezzel néhány gondolat felvetésében valóban úttörőnek számít.

Először 1836-ban, N. Polevoj egyik könyvéről írt recenziójában foglalkozik részletesebben a kérdéssel. Cikke különös benyomást tesz. A tényeket láthatólag Karamzintól veszi, de teljesen más eredményre jut belőlük. Még Polevojt is elmarasztalja azért, mert nála, úgymond, „. . . Joann nem géniusz, csak kiváló ember. (Ezzel semmiképp sem érthetünk egyet . . .)”⁵⁰ Érdekes módon, leírja a cár – számára is szörnyűséges – tetteit, hogy „beteg volt, megittasodott a vér szörnyű italától”, hogy „mindenben árulást és összeesküvést látott”, de mégis pozitívan vélekedik róla.

A cikkből végül is nem derül ki, hogy miért is lelkesedik annyira Belinszkij Ivánért, amikor bűneit elítéli, s még csak magyarázatot sem keres rájuk. (Ennyiben mindenképpen különbözik Belinszkij a korábbi és későbbi idealizálóktól.) Elemzése csak a lélek rejtelmeire terjed ki, társadalmi okok felderítésével nem kísérletezik. Számára „Joann örülete tanulságos, ez nem a klasszikus tragédiák zsarnoka, ez nem a római birodalom zsarnoka, ahol a zsarnokok népük és a kor szellemének kifejezői voltak: ez bukott angyal volt, aki még bukásában is . . . vasjellemének és hatalmas eszének erejét árulta el.”⁵¹ Belinszkij meglehetősen elvont, pszichologizáló eszmefuttatásában egy korát megelőző, s nyilván ezért elbukó „angyal” meglehetősen homályos képe körvonalazódik – csak az érvelés hiányzik belőle.

Ezen a vonalon továbbhaladva, egy három évvel későbbi recenziójában a következő, híressé vált megállapítására jut: „Íme, IV. Joann, ez az I. Péter, aki nem a megfelelő időben jelentkezett, és szigorával bevégezte nagy ősenek gondolatát . . .”⁵² Megint egy ötlet tehát, amely – mint láthattuk – majd Kavelinnél kap részletes kifejtést, de a történelmi hitelesség kedvéért szögezzük le, hogy Belinszkijtól származik.

1841-ben aztán, Lermontov verseiről írt cikkében, Belinszkij eggyel előbbre lép: megkísérli az előbbi „nem megfelelő időben jelentkezett” kezdetű félmondatát hosszabban magyarázni. Eszmefuttatásában felbukkan a „szörnyű valóság”, „a félázsiai orosz lét” motívuma, mint amelyek megakadályozták, hogy „ez az erős természet, ez a nagy szellem” kellően kifejlődjék.⁵³ (Sajátos módon, egészen más megközelítésben bár, de ugyanide lyukad ki a szlavofil Szamarin is.) Ezért hát nem maradt más megoldás – mondja Belinszkij –, mint az „esztelen bosszú a gyűlölt és *ellenséges* (kiemelés tőlem – Sz. Gy.) valóság ellen”.⁵⁴ Belinszkij itt tehát utal arra, hogy Iván harca valamiképpen szükségszerű volt, hiszen „valakik”, vagy „valami” ellenségesen visszanyúlt hozzá, de a konkrétumok helyett megmarad a ködös általánosságoknál.

Ezután elismétli még egyszer a már olvasott „ég bukott szelleme” minősítést Ivánról, akit sokkal inkább „sajnálni, mint gyűlölni” kell, majd leszögezi (előző cikkeihez

⁵⁰ V. G. *Belinszkij*: Polnoje szobranijje szocsinyenyij, t. II., 108.

⁵¹ I. m., 110.

⁵² I. m., t. III., 20.

⁵³ I. m., 565.

⁵⁴ Uo.

képest óvatosabb formában): „Lehetséges, hogy ez a maga nemében nagy ember volt, csak túl korán érkezett . . .”⁵⁵

1843-ban, *N. Markevics*: Kis-Oroszország története c. munkájáról írt recenziójában, Belinszkij ismét visszatér a problémára. Itteni megállapítása kétségkívül bizonyos belső fejlődés eredménye, amely most már a maga teljességében reprezentálja a belinszkiji konstrukciót: „Természetét tekintve Joann Groznij nagy ember volt, és neki csak két szerep juthatott – vagy Nagy Péteré, vagy *Rettenetes Iváné*: az első számára áthághatatlan akadályok voltak, amelyek amennyire Oroszország Európától való elidegenedésében, annyira magának Európának kaotikus állapotjában rejtettek – és III. Joann unokája nem Oroszország megreformálója, hanem állami léte keleti formájának rettenetes büntetése lett.”⁵⁶

Az idézett részlet feltétlenül arról árulkodik, hogy eddigre Belinszkijnek ki-kristályosodott már történetiszemlélete, s ebbe próbálja ágyazni IV. Ivánt is. Azt ugyan továbbra sem magyarázza meg, hogy „természetét” tekintve miért nagy ember Iván, ám végeredménye határozott véleményt takar: IV. Iván Oroszország „rettenetes büntetése”. E kettős értékelésben, úgy hisszük, Belinszkij történetiszemléleti kettőssége konkretizálódik: a nagy személyiségeket csodáló idealizmus, a tényeket is mérlegelő realizmusával ütközik, és sajátos hibridet alkot.

Az 1940-es évek második, és az 1950-es évek első felében a szovjet történészek gyakran hivatkoztak Belinszkij fenti megállapításaira – úgy, hogy a kettős értékelésnek csak az első összetevőjét domborították ki.⁵⁷ A későbbiekben aztán sor került a másik mozzanat hangsúlyozására is.⁵⁸ Magunk kissé túlzottnak tartjuk a Belinszkijjel való foglalkozást ebben a kérdésben, hiszen – mint arra már utaltunk – semmivel sem emelkedik ki az 1840-es évek egyéb Iván-értékelői közül. Sőt, e tekintetben a nyugatosok között Kavelin alatt marad. Ezt egyébként ő maga is leírja (s nincs okunk ezt „szerénységnek” tekinteni, ahogyan azt N. Mordovcsenko tette annak idején)⁵⁹ Herzennek küldött 1846. március 20-ra keltezett levelében: „El voltam ragadtatva Groznijra vonatkozó nézetétől. (Ti. Kavelin nézetétől – Sz. Gy.) Én valamilyen *öszton* (kiemelés tőlem – Sz. Gy.) alapján mindig jókat gondoltam Groznijról, de nem volt meg a tudásom, hogy nézetemet igazoljam.”⁶⁰

Szolovjov „Oroszország történetének” VI. kötete és visszhangja

Sz. Szolovjov az orosz polgári történetírás egyik legkiemelkedőbb alakja, naev művének IV. Ivánnal is foglalkozó VI. kötete 1856-ban jelent meg, s lényegében Karamzin művéhez hasonló lett historiográfiai jelentősége, bár, szakmunkáról lévén szó, aligha

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ I. m., 57.

⁵⁷ Vö.: (többek között) *V. E. Illerickij*: Isztoricsecszkije vzgljadi V. G. Belinszkovo, M., 1953, 166–171.

⁵⁸ Vö.: (többek között) *V. Illerickij*: Isztorija Rosszii v oszvescsenyii revoljucionnih-demokratov, M., 1963, 176–177.; *uő.*: Revoljucionnaja isztoricsecszkaja miszl v Rosszii, M., 1974, 162, 270–271, 315.

⁵⁹ *N. Mordovcsenko*: Ivan Groznij v ocenah Belinszkovo: *Zvezda*, 1945/10–11, 183.

⁶⁰ Idézi *N. Mordovcsenko*: i. m., 183.

versenyezhetett a „nagyközönség” szemében a karamzini irodalmi stílussal. Későbbről visszatekintve azonban kétségtelenül meg kell állapítanunk, hogy műve fordulópontot jelentett az Iván-értékelés történetében, de az orosz történettudomány fejlődésében is. A nemesi történetírás idealista, moralizáló történetfelfogása karamzini csúcsműve helyébe először állít a polgári történettudomány az előbbit felváltani hivatott, hasonlóan nagyszabású alkotást. Ebben a műben a történelem ok-okozati összefüggések láncolata, s fejlődése meghatározott törvényszerűségeknek megfelelően történik. Az alapvető törvényszerűség pedig az – s ennek alapján nyeri el ez a történetírói iskola a nevét –, hogy a nemzeti, vérségi alapon szerveződő emberi közösségek helyébe az állam által szervezett közösségek lépnek.

Szolovjov az „államjogi” iskola tanításainak megfelelően, szintén az állam középontba állításával írja meg Oroszország történetét. Így nála IV. Iván egy hosszú történelmi folyamat egyik láncszemévé válik: a (mai fogalmakkal élve) részfejedelmi széttagoltság megszűnése és a centralizált állam győzelme közötti, hosszadalmas és gyötrelmes harcokkal teli időszakba kerül. S mivel az erős állam kialakulásának a tárgyaltságot korszakban az erős uralkodói hatalom az egyik feltétele, tulajdonképpen már kiindulásként leszögezzük, hogy Szolovjovnak csak jó véleménye lehetett IV. Ivánról.

Formailag igen hasonlít Szolovjov könyvében Iván életútja a még Karamzin óta megszokotthoz. S ez tulajdonképpen törvényszerű, hiszen Szolovjov is lényegében ugyanazzal a forrásokkal dolgozott, mint elődje. Legalábbis, ami értékelésük kiindulópontját illeti, az közös volt: Iván és Kurbszkij levelezése, illetve utóbbi Ivánról írt műve. Felbukkannak tehát az ismert motívumok: a későbbi cár gyermekkori sérelmei, a bojár önkény, Anasztázia–Adasev–Szilveszter hatása, az 1553-as betegség, Anasztázia halála, az eltérő külpolitikai orientáció stb.⁶¹ A hangsúlyok azonban máshová kerülnek, s főleg: a cár szerepe kerül más megvilágításba. Szolovjov ugyanis – ellentétben Karamzinnal – Ivánnak hisz. Ez illik bele az orosz középkor fejlődéséről előzetesen kialakított elképzelésébe.

Szolovjov a VI. kötet végén külön kitér IV. Iván természetének és tevékenységének magyarázatára. Kiindulópontja a következő: „A század fontos kérdéseket vetett fel, az állam élén pedig olyan ember állt, akit egyénisége alkalmassá tett arra, hogy rögtön hozzájárjon megoldásukhoz . . .”⁶² Történelmi értelemben tehát Iván mindenképpen pozitívan értékelendő, de a szerző még egy értékelési szempontot alkalmaz: „Joann jellemét, cselekvési módját történelmileg a régi és az új harca magyarázza, a cár gyermekkorának, a betegsége és azutáni időknek eseményei; de morálisan igazolható-e ezzel a harccal, ezekkel az eseményekkel? Igazolható-e az erkölcsileg gyenge, a kísértéseknek ellen nem álló ember, aki nem tud úrrá lenni természete bűnös hajlamain? . . .”⁶³

E két szempont együttes alkalmazása okozza, hogy Szolovjov az „objektivitás” mellett tör lándzsát, óva int a végletes megítéléstől (a későbbiekben sokan járnak el még hozzá hasonlóan, ám senki sem tudja majd a szavakat tettekre váltani): „. . . egyesek, akik meghajtották magukat nagysága (ti. Iváné – Sz. Gy.) előtt, olyan tetteit is igazolni

⁶¹ Sz. M. Szolovjov: *Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon*, kn. III., M., 1960, 426–429, 432, 435–438, 524–530, 536–541.

⁶² I. m., 707.

⁶³ I. m., 712.

igyekeztek, amelyek csak nagyon nem hízelgő nevekkkel nevezhetők, mások meg akarták tagadni tőle a részvételt azokban az eseményekben, amelyek uralkodásának minden ellentmondás nélkül nagy jelentőséget kölcsönöznek . . .”⁶⁴ Nos, talán nem is kell külön hangsúlyozni, hogy Szolovjov sem tudott objektív lenni IV. Ivánnal kapcsolatban. Az objektivitásra támasztott igénye elég különös módon mutatkozik meg könyvében: a konkrét tények szintjén, amikor Iván uralkodásának eseményeit magyarázza, pozitív irányban elfogult a cárral szemben, s bár nem hallgat el semmit a később morálisan általa is elítélt tettekből, jól megokolja azokat a „bojár-ellenállás” mindenre jól alkalmazható közhelyével. Könyvének utolsó néhány oldalán viszont – ellentmondva lényegében az egész addigi eszmefuttatásnak – a történész mint vádló mutatkozik meg. Sajátos Szolovjov szemrehányása: tulajdonképpen azért marasztalja el Ivánt, mert – ő, aki annyira fölötte állt kora „sötétségének” – nem tudott ebből kitörni, sőt: „a gyógyítás helyett csak súlyosbította a betegséget, még jobban hozzászoktatott a kínszásokhoz, máglyákhoz és vesztőhelyekhez; szörnyű magokat vetett el, és szörnyű lett a termése: idősebb fia saját kezű megölése, kisebbik fia uglicsi meggyilkolása, az önjelölt cárok, a Zavaros időszak szörnyűségei! Nem mondhatja ki a történész az igazolás szavait egy ilyen embernek; csak a sajnálat szavait mondhatja, ha figyelmesen megnézi a szörnyű alakot, s a kínoz sötét vonásai mögött észreveszi az áldozat szomorú vonásait . . .”⁶⁵

Mielőtt kommentárt fűznénk Szolovjov „objektivitásához”, a fenti idézethez két megjegyzés kívánkozik. 1. Bekerül a köztudatba IV. Iván és a Zavaros időszak közötti összefüggés gondolata. 2. Még ennek a súlyosan vádoló résznek is az a végkicsengése, hogy a cár – áldozat. Szolovjov ezzel az utóbbi gondolatával lényegében ugyanoda jutott el, mint Kavelin, Belinszkij, vagy akár Szamarin. S ő mutat példát arra is: hogyan lehet a bűnből erényt csinálni: népszerű összefoglalásában pl. kijelenti, hogy a livóniai háborút Iván minden bizonnyal megnyerte volna, ha nincs egy olyan kiváló hadvezér, mint Báthory.⁶⁶ A győztes ellenség felmagasztalásával a nemes legyőzött is felemelkedik – olyan igazság ez, amelyet a későbbiekben is sűrűn alkalmaz még a kérdés történetírása.

Hogyan összegezhethetnénk tehát a Szolovjov Iván-képéről elmondottakat? Az állam és az uralkodói hatalom középpontba állításával Szolovjov széles történelmi perspektívába helyezte IV. Ivánt, s uralkodásának eseményeit is ebben az összefüggésben vizsgálta. A fejlődés mozzanatának, a törvényszerűségek meghatározó voltának bekapcsolása előnyösen különbözteti meg Szolovjov „racionális” összefoglalását a karamzini szintézistől. Szolovjov azonban nem tud az „államjogi” iskola Kavelin által kijelölt útján végighaladni; végső soron ez magyarázza Iván-felfogásának ellentmondásosságát, a kavelini véleménytől való eltérését. Szolovjov ugyanis nem idealizálta IV. Ivánt. Nem is tehette, hiszen – mint történészre – a források meghatározóan hatottak, s az elbeszélő források zömének Ivánra nézve terhelő végkicsengésétől egyetlen szaktudós sem függetlenítheti magát. Másrészt, történetiszemlélete nem állt minden vonatkozásban magasabb szinten a nemesi történetírás szemléleténél. Könyvének erőteljesen moralizáló utolsó néhány oldala erre látszik utalni. Szemléleti eklekticizmusa ugyanakkor nem kelti szerves egység benyomását: a kétfajta megközelítés formailag is elkülönül könyvében egymástól, s az erkölcsi „tanul-

⁶⁴ I. m., 707–708.

⁶⁵ I. m., 713.

⁶⁶ Sz. Szolovjov: Obszsedosztupnoje cstyenyije o russzkoi isztorii, M., 1874, 132.

ságok” beiktatása eléggé funkciótlannak, idegennek hat. Ez azt a feltételezésünket látszik alátámasztani, hogy Szolovjov sem tudta függetleníteni magát a politikai aktualitástól: a krími háború sokkja utáni helyzetben így demonstrálta az esztelen önkényuralommal szembeni ellenérzéseit.

A múlt ábrázolását tehát a jelen korlátai határozzák meg – a kívánatos kiigazításokkal együtt. *K. Akszakov* Szolovjov könyvéről írt terjedelmes recenziója nézetünk szerint jól bizonyítja az elmondottakat. A szlavofilok egyik vezető ideológusának a következő két fő kifogása van Szolovjov könyvével kapcsolatban. Az egyik, hogy a történetírás nem egyenlő a politikatörténettel. S bár ő maga a „mozgató eszme” ábrázolását kéri számon Szolovjovtól, itt mindenképpen Szolovjov gyenge pontjára tapintott. A másik kifogás (amellyel egyébként mindjárt fel is menti Szolovjovot), hogy nem jött el még az ideje a szintézis-írásnak, mivel „előbb meg kellene ismerni önmagunkat”.⁶⁷ A 150 éves „ön-tudatlan” állapot utáni „önmegismerést” kívánja szolgálni *K. Akszakov* akkor, amikor kifejezi Ivánról szóló nézetét.

K. Akszakov Iván-képe végeredményben nem különbözik döntően a szolovjovi felfogástól. Mégis egy jelentős újdonsággal szolgál: értékelésének sarkköve az eddigi bojár – cár viszonyból való kiindulás helyett a „zemlja” – cár probléma lesz. Írhat ezért ezek után *Akszakov* bármit IV. Ivánról – s ír is negatív vonásairól –, ítélete csak pozitív lehet: „Az orosz föld elviselte Ivánt, hogy megőrizze nem régről való egységét és kialakuló szilárdságát. Azonkívül, s ez a fő, Joann személyekre, nevezetesen a bojárookra támadt, állandóan kikerülve a népet . . . Meghallotta a történelem követeléseit, és megvalósította őket . . .”⁶⁸ A cár „végleteiségeit” igen röviden elintézi *Akszakov*: „Joannban – művészlélek volt, amely nem erkölcsi érzésen alapult . . .”⁶⁹ S a legfontosabb: IV. Iván uralkodása is bizonyítja, hogy: „. . . a kormány a nehéz pillanatokban a néphez fordul, és megosztja rokonszenvét vele a közös ügy iránt. Látjuk, hogy a tanácskozás elve a legnagyobb mértékben elterjedt Oroszországban, és a kormányzat erősen támaszkodott rá”.⁷⁰ Ismét visszakanyarodik tehát *Akszakov* saját korához, reményéhez, hogy II. Sándor meghallja majd a „történelem intő szavát”.

Nagy recenzióval reagált Szolovjov könyvére a késői szlavofilokhoz tartozó pozitívista történész, *K. Besztuzsev-Rjumin* is. Későbbi cikkeivel összehasonlítva, ez az írás főleg mértékletességével tűnik ki, s igen fontos gondolatokat vet fel: 1. Kimutatta, hogy Kavelin és Szolovjov új vonulatot képvisel a kérdés historiográfiájában, amennyiben IV. Iván személyét a történelmi folyamatba állítják. 2. Szólt Kavelin és Szolovjov előző munkáinak túlzásairól. 3. Hangot adott annak a véleményének, hogy egy történelmi személyiség értékelése nem lehet az értékelő kora erkölcsének függvénye: csak saját kora normái alapján ítéelkezhetünk róla.⁷¹

Ugyanebben az évben jelenik meg *B. Csicserin* nagy munkája, a „Területi intézmények Oroszországban a XVII. században”, amelyben bár nem foglalkozik részletesen IV. Iván alakjával, a bojárság „elkülönültségéről”, a „távozás jogához” való ragaszkodásá-

⁶⁷ *K. Sz. Akszakov*: Szocsinyenyija isztoricseszkiye, t. I., M., 1889, 129, 130.

⁶⁸ I. m., 164, 165.

⁶⁹ I. m., 163.

⁷⁰ I. m., 168.

⁷¹ *K. N. Besztuzsev-Rjumin*: Recenzija na kn. Sz. Szolovjova: Moszkovszkije Vedomosztyi, 1856/54, 235, 236.

ról ír, s ennek megfelelően, IV. Iván ellenük folytatott harcát szükségszerűnek és jogosnak tünteti fel.⁷²

Az 1856-os évet mindezek alapján joggal tarthatjuk különösen jelentősnek a IV. Iván-probléma értékelésének történetében. Végleges formába öntődött a cárról kialakított új nézet, amely megfelelt az orosz polgári történettudományban végbement fejlődésnek: Ez az új felfogás széles körben támogatást kapott.

A két irányzat harca (1860-as–80-as évek)

A történettudomány szempontjából jelentős eseményről nem számolhatunk be a jelzett időszakban. A két irányzat ugyan többször megütközik egymással – Szolovjov könyvét már megjelenése évében hevesen bírálták „szárazsága”, a pszichológiai magyarázatok hiánya miatt a karamzini vonal képviselői⁷³ – új bizonyítékokat, új érveket azonban hiába várunk tőlük. Igaza volt Mihajlovszkijnak, amikor azt írta, hogy Szolovjov követői csak mesterük gondolatait „visszhangozták”.⁷⁴ Ehhez csak azt tennék hozzá, hogy nem volt ez másként az ellentáboron belül sem – s ez alól – amint azt még meglátjuk – nem volt kivétel maga Mihajlovszkij sem. Ugyanakkor egyetérthetünk Sz. Platonovval, aki egy historiográfiai cikkében visszatekintve a problémára, azt írta, hogy az 1880-as évek végére a szolovjovi irányvonal került fölénybe.⁷⁵ Ez a tendencia megfelelt az orosz polgári történettudomány fejlődési irányvonalának, hiszen a karamzini felfogás a nemesi történet szemlélet forrásokkal szembeni önállótlanágát, az uralkodók történelmi folyamatban játszott vezető szerepéről szóló történetfelfogást reprezentálta. Amíg Karamzinék lényegében személyiségtörténetként kezelték Oroszország történetét, addig Szolovjov és követői politikatörténetként. Ez a körülmény feltétlenül utóbbiak javára látszik eldönteni a kérdést – addig, amíg a „negativista” irányzat nem tudja a gazdaság- és társadalomtörténet körében végzett konkrét kutatásokkal az – egyébként mellettük szóló – elbeszélő források hitelét visszaadni. Egyelőre ugyanis az a helyzet, hogy a IV. Iván progresszivitását vallók látszólag jogosan kérdőjelezik meg a szóban forgó források forrásértékét – a kor fő haladási irányára, az akkor uralkodó erkölcsi normákra, a történelem törvényszerűségeire hivatkozva. A vita ezért ugyanúgy Iván, Kurbszkij és a külföldi emlékiratok körül forog, kiegészítve legfeljebb azzal a polémiával, hogy a bojárok valóban szembeszálltak-e a cárral vagy sem. A vita így tudományos szempontból meglehetősen akadémikussá vált, ám bizonyos szituációkban politikai jelentőségre tett szert.

Az 1859–61-es forradalmi helyzet idején és az azt követő néhány évben ugyanis a széles közvéleményben is megnövekedett az érdeklődés IV. Iván alakja iránt. Ezt jórészt az ekkor születő irodalmi műveken lehet lemérni, amelyek a történelmi múltba való visszatekintést a jelenkor kérdéseiben való politikai állásfoglalásra használták fel.

Az 1860 körüli években a *forradalmi demokraták* néhány megnyilatkozását is olvashatjuk IV. Ivánról. Némelyikük természetesen már jóval korábban is kifejtette ebben a kérdésben véleményét – az adott szituációban azonban ezek a gondolatok különös

⁷² B. Csicserin: Oblasztnije Ucsrezszenyija Rosszii v XVII-m veke, M., 1856, 30.

⁷³ Ld. erre részletesebben: A. N. Camutali: Borba tyecsenyij v russzkoj isztoriografii vo vtoroj polovinye XIX veka, L., 1977, 116–117.

⁷⁴ N. Mihajlovszkij: i. m., 158.

⁷⁵ Sz. F. Platonov: Ivan Grozuij, Pb., 1923, 18.

erővel hangzottak, hiszen „Ivan Groznij iránti figyelmüket az a törekvésük határozta meg, hogy a könyörtelen és véreskező cár uralkodásának példája segítségével leleplezzék az egyeduralmi hatalom despotikus jellegét . . .”⁷⁶

Herzen, Csernisevszkij és Ogarjov nem foglalkozott kiemelten IV. Ivánnal, s ha érintőlegesen szóba is került műveikben személye, akkor mindig a tipikust látták benne és elítélték, mert értékelésük alapja a cári uralomhoz általában való negatív viszony volt.⁷⁷ Ez az alapállás – amelynek képviselői a mindenkori elnyomott osztályok szellemi örököseinek s a mindenkori elnyomók ellenségeinek tekintették magukat – minőségi változást hozott az orosz történetfelfogásban, s termékenyítően hatott a később kibontakozó marxista történeteszemléletre is; azt is mondhatnánk, hogy kialakultak a *pártosság* körvonalai.

Hasonló kiindulópontja volt azoknak a forradalmi demokratáknak is, akik ebben az összefüggésben jobban érdekelnek bennünket, minthogy viszonylag részletesen foglalkoznak IV. Ivánnal – ráadásul a forradalmi fellendülés időszakában. Egyikük, *G. Jeliszejev* éppen a Csernisevszkij szerkesztette „Szovremennyik” hasábjain írta 1860-ban a következőket: „Grozniy alighanem az egyetlen példaképe kora erkölcsi gyalázatának, a képmutatás és a vallás lábball tiprása, a feslettség és gyilkosságok legvisszataszítóbb orgái összekapcsolódásának . . .”⁷⁸ A bojárok elleni harcnak – felfogása szerint – „semmi oka nem volt, se az ő idejében, de még apja és nagyapja ideje alatt sem . . .”, s „az olyan értelmetlenül, olyan hitszegően és igazságtalanul, olyan állatian kegyetlenül történt, hogy minden okos és becsületes embert elkergetett maga mellől, és szolgálkkal, hóhérokkal és kémekkel vette körül magát . . .” Iván tehát „elődei valamennyi elvének megtestesítője volt, s azokat tevékenységében semmitől vissza nem riadó következetességgel vitte végig a leghetetlenebb határokig . . .”⁷⁹

Fenti állásfoglalástól bizonyos mértékig különbözik *N. Selgunov* véleménye. Selgunov ugyanis – amint azt Camutali kifejti – a cár kegyetlenkedéseit némiképp pszichikai „labilitásával” igyekszik magyarázni, s igen kritikusan vélekedik a korabeli bojárságról is.⁸⁰ Mindezek ellenére Selgunov ítélete IV. Ivánról teljesen egyértelmű: „IV. Iván történelmi jelentősége nem abban áll, hogy könyörület nélkül ölte és végeztette ki az embereket, hogy Novgorodot és a környező területeket olyan virtuozitással pusztította, mintha a berendejek, torkok, besenyők, kunok és mongolok egyesült erői támadtak volna rá; uralkodásának az a jelentősége, hogy a Zavaros időszak legközelebbi oka volt.”⁸¹

Nem ad új szempontokat a 60-as években a történettudomány. A hivatalos történetírás – mint Pogogyin példáján láttuk – a régi úton halad, s a széles közvéleménynek is ezt a képet közvetíti. Az 1866-os kiadású „Oroszország rövid története” pl. gyakorlatilag teljesen a karamzini felfogást tolmácsolja.⁸² Azt mindenképpen elmondhatjuk az adott

⁷⁶ V. Illerickij (1974), 270.

⁷⁷ Ld. erre részletesebben: A. Camutali: Ocserki demokratyicseszkoivo napravlenyija v russzkoj isztoriografii 60–70-h godov XIX. v., L., 1971, 54–55.

⁷⁸ Idézi A. Camutali: i. m., 52.

⁷⁹ I. m., 51, 52.

⁸⁰ I. m., 81.

⁸¹ Uo.

⁸² Kratkaja isztorija Rosszii, Szpb., 1866, 202–204.

időszakról, hogy a tudományban és publicisztikában IV. Iván alakja kikerült az érdeklődés középpontjából, míg az irodalomban inkább ellenkező folyamat játszódott le. Történettudományos szempontból is fontos gondolatot vetett azonban fel *N. Hlebnyikov*, aki IV. Iván és az arisztokrácia közhelyszerűnek számító szembenállását az örökös jobbság elterjesztéséért vívott harcuk kimenetelétől függően ábrázolta.⁸³

Éppen a IV. Iván alakja iránt megnyilvánuló irodalmi érdeklődés váltja ki az orosz történetírás első nagy összeütközését a cár megítélésének kérdésében. A vita 1871-ben *N. Besztuzsev-Rjumin* cikkével veszi kezdetét, aki a tudomány pozíciójából gyakorlatilag „kioktatja” a művészeket: hogyan kell Ivánt ábrázolni. Írásában egy sor nagyon fontos gondolatot vet fel (pl. a művészek felelősségét a történeti tudat formálása terén, hogy nem lehet visszavetíteni a modern korok normáit a régmúltba, hogy a 16. század egész Európában nem volt különbség stb.),⁸⁴ s a végén megkérdőjelezi az eredmény-középpontú szemlélet helyességét. Nagy Péter és IV. Iván párhuzamba állításakor az egyezők tűnő, s nem az eltérő vonásokra koncentrál, s úgy gondolja, hogy a szándék a lényeg, nem pedig a történelmi eredmény.⁸⁵ Az idea nem eredeti, de ennyire kategorikus formában először Besztuzsev-Rjumin veti papírra. A későbbi idealizálók ezt az ötletet szívesen kölcsönzik majd.

Végül is elmondhatjuk, hogy Szolovjovhoz képest visszalépés Besztuzsev-Rjumin cikke, amely ismét bizonyosságát adja annak, hogy a viták természetéből adódóan a szemben álló felek a polémia hevében általában szélsőségekre ragadtatják magukat. Ebben az esetben ez úgy ölt testet, hogy a szerző a bojárokat mindenben elmarasztalja, a cárt mindenben felmenti, sőt, felmagasztalja.⁸⁶ Besztuzsev-Rjumin ebben a cikkében tulajdonképpen 15 évvel korábban Kavelin szájába adott általánosságát ismétli meg (csak konkrét elemzés formájában): minden megengedett, ha IV. Iván „rehabilitálásáról” van szó. Ez az alapállás annyiban különbözik a későbbi idealizálókétól – bár eredetileg Besztuzsev-Rjumin is az „objektív” igazságtevő szerepében tetszelgett –, hogy nyíltan bevallja részrehajlását.

A cikke a börtönt és száműzetést is megjárt ukrán professzor, *N. Kosztomarov* a „Vesztnyik Jevropi” azévi októberi számában „Ivan Vasziljevics Groznij cár személyisége” c. hatalmas tanulmányával reagál. A szerző – aki régebben K. Akszakov Iván-felfogásához állt közel⁸⁷ – lényegében visszatér a karamzini véleményhez. Az azonosság jórészt az erősen moralizáló megközelítési mód eredménye, míg a különbségek a két műfaj közötti különbségből fakadnak, ugyanis Kosztomarov cikke lényegében egy vita-cikk, amely az ellenfél érvei köré csoportosítja mondanivalóját, s a cáfolatra mozgósított ellenérvekkel olykor önálló részkövetkeztetésekre jut.

A döntő különbség természetesen a politikai célzatosság irányában van: Kosztomarov tudniillik erősen vádló Iván-beállításával alig titkolta az önkényuralmat támadja,

⁸³ *N. Hlebnyikov*: O vlijanyii obscsesztva na organyizaciju goszudarasztva v carszkij period russzkij isztorii, Szpb., 1869, 184.

⁸⁴ *N. Besztuzsev-Rjumin*: Nyeszkolko szlov po povodu poetyicseszkih vozszproizvegyenyij haraktyera Joann Groznovo: Zarja, 1871/3, 83–84.

⁸⁵ I. m., 85.

⁸⁶ I. m., 88–90.

⁸⁷ *N. Mihajlovszkij*: i. m., 134–135.

ami írásában explicit formában is testet ölt, amikor arról ír, hogy hamarosan eljön az idő, amikor az erőszakos cselekedeteket nem fogják dicsőíteni, még ha, úgymond, az állam megerősítését is szolgálják.⁸⁸ Kosztomarov nyílt politikai mondanivalójával új szint hozott az Iván-historiográfiába: a történettudomány ugyanis addig igyekezett távolfartani magát a történelmi allegóriák használatától. Ebben az összefüggésben talán törvényszerű is, hogy Kosztomarov műfajilag is visszatér Karamzin „képszerű” irodalmi stílusához – lényegében tehát a történettudomány és irodalom határterületét választva nézete kifejtéséhez.

Pozitív vonásként kell elkönyvelnünk – bár az értékelésben még eléggé gyökértelennek hat –, hogy Kosztomarov nagy jelentőséget tulajdonít egy történelmi személyiség értékelésében annak, hogy szolgálta-e népe érdekét.⁸⁹

Ami pedig a „belső ellenséget” illeti, ilyen tulajdonképpen nem létezett, a cári egyeduralmat már nem kellett erősíteni, hiszen a „16. századra az már túlságosan is megerősödött”. A cár hatalma ezért az opricsnyina nélkül is ugyanolyan erős volt, s „a cár, lehet mondani, csak próbát tett: biztos, hogy olyan erős-e – s a próba sikerült”.⁹⁰ Kosztomarov tehát elvitat mindenféle pozitívumot Ivántól, kifejti, hogy a cár mindig valaki(k) hatása alatt volt; s hogy mindenféle politikai programot nélkülözött, arra legjobb példa, hogy végrendeletével vissza kívánta állítani a hatalmi megosztottságot.⁹¹ Majd összefoglalva az elmondottakat, leszögezi: „Nézetünk . . . alapját tekintve semmi újat nem tartalmaz: . . . bolond zsarnok, akit az újabb történészek fokozatosan egészen odáig emeltek, hogy nemcsak Oroszország, de az egész szlávság ideálját mutatják meg benne.”⁹²

Kosztomarovnak igaza volt: valóban nem sok újat hozott Karamzinhoz képest – sem módszerben, sem szemléletben, aminek legfőbb oka az, hogy ugyanazokra az elbeszélő forrásokra hagyatkozik (ugyanolyan kritikátlanul), s a széles társadalmi összefüggés felderítése ötletszerű, önálló kutatásokat nélkülöző nála.

Az 1873–76 között írt „Orosz történelem életrajzokban . . .” c. munkájában aztán még tovább lép ezen a vonalon. Itt már maga a műfaj is kimondottan irodalmi: a szerző nyíltan visszatér a karamzini hagyományokhoz, s még Karamzinnál is lesújtóbb képet fest Ivánról.⁹³

Ez a pszichologizáló megközelítés az orosz történettudomány adott fejlettségi szakaszán, a gazdasági-társadalmi háttér kimunkálatlansága következtében, elmaradt a szolovjovi iskola mögött, amely a politikatörténet kidolgozásával kétségtelenül a „racionális” történetfelfogást szolgálta.

Besztuzsev-Rjumin és Kosztomarov „összeütközéséhez” hasonló vitára csak két évtized múltán kerül sor az orosz historiográfiában. A két irányzat harca azonban, ha kevésbé látványosan is, de tovább tart. Tudományos szempontból ezek az írások tulajdon-

⁸⁸ N. Kosztomarov: *Licsnoszty carja Ivana Vasziljevicsa Groznovo: Vesztnyik Jevropi*, t. V., 1871/okt., 525.

⁸⁹ I. m., 501.

⁹⁰ I. m., 549, 568–569, 571.

⁹¹ I. m., 503, 549.

⁹² I. m., 571.

⁹³ N. Kosztomarov: *Ruszkaja isztorija v zsisznyeopiszanyijah jejo glavnyejsih gyejatyelej*, Kn. 1., izd. 6-oje, Szpb., 1912, 380, 390.

képpen értéktelének, hiszen a régi érvek újbóli elismételésére szorítkoznak, s nemhogy a kutatómunkát nélkülözik, de leggyakrabban még az önálló interpretációt is.

Az ideológiai-politikai harcban játszott pozitív szerepük miatt kell kiemelnünk a *narodnyikok* állásfoglalását, akik Iván megítélését tekintve lényegében a forradalmi demokraták vonalát vitték tovább. Jól példázza ezt *P. Lavrov*, aki IV. Ivánban a tipikust látta, s annak „rabló államiségát” a tamerlánok, dzsingisz-kánok, nérók uralmához hasonlítja, és „moszkvai tatárságnak” nevezi.⁹⁴ Kiemeli azonban, hogy „az orosz nép . . . tiltakozott ez ellen, ahogy tudott és ahogy módja volt, de állandóan tiltakozott, és tiltakozásai illegálisak voltak . . .”⁹⁵

Ezek az írások emigrációban születtek. Természetesen nem az Iván-értékelés készítette írójukat külföldre, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az 1860–80-as években viszonylag kevés történeti, publicisztikai írás foglalkozik IV. Ivánnal – s azok is meglehetősen távoliak időben egymástól. Ennek fő oka nyilván az, hogy a történészek nem tudtak újat nyújtani a témában, s átengedték a „terepet” a művészek fantáziájának. Ebben az időszakban így meglehetősen sok képzőművészeti, irodalmi alkotás foglalkozik a cár alakjával, s döntő többségükben a lélek rejtelseinek vizsgálatára összpontosítanak – melodramatikus alaphanggal.⁹⁶

Az is igaz azonban, hogy igen kevés alkalmas időszak volt e 3 évtizedben a nyílt színvallásra. A téma nagyon ki volt téve a politikai „széljárás” változásainak, amire maga a nagyhatalmú *K. Pobedonoszcev* utal III. Sándornak írt levelében egy irodalmi mű kapcsán.

A levél 1889. január 11-én íródott, Lermontov „Kalasnyikov kupec” c. műve operaváltozatának bemutatója utáni éjjelen, s Pobedonoszcev felháborodottan tolmácsolja benne az előadással kapcsolatos érzéseit a cárnak: „A cár – szörnyeteg; körülötte mindenki – züllött, részeg rabló; a nép – szerencsétlen rabszolga; és az egyház és hit – szentségtörő gyalázat! Mintha a művészet tudatosan sárba akarná taposni az orosz föld valamennyi ideálját – a cárt, az egyházat, a népet . . . A cár – szörnyeteg, vadállat és *semmi* több . . . A történelem azonban Groznij életének szörnyű *drámájáról* beszél, hatalmas harcról, amelyben egyedül az isteni ítélet tehet igazságot.”⁹⁷ Majd Pobedonoszcev a következőkben A. Tolsztoj betiltott drámáját hozza fel példaként, mint ami még mindig jobb, mint a „Kalasnyikov kupec”. Végül két néző állítólagos beszélgetésének „felidézésével” zárja levelét: „Istenem! Miért mutatnak nekünk ilyen képet, és miért, miért választották erre a mostani időket, amikor, azt lehet mondani, hogy az egész orosz föld megfiatalodott, és cárijára szegezte tekintetét, felismervén benne annak az ideálnak vonásait, amelyet a nép forrón, szenvedélyesen remél cárijában felismerni. Először, amikor a Kalasnyikovot bemutatták, 1880-ban, egészen más idő volt – a téboly, ingerültség, a nagy zűrzavar ideje. Most viszont! . . .”⁹⁸

1889-ben tehát olyan idő volt, amely nem tette kívánatossá egy cár leleplezését a széles nyilvánosság előtt. Ennek ellenére, a hivatalos történetírásban továbbra is a Karam-

⁹⁴ *P. L. Lavrov*: Izbrannije szocsinyenyija, t. IV., 176.

⁹⁵ I. m., t. III., 160.

⁹⁶ *N. Mihajlovskij*: i. m., 175–180.

⁹⁷ *Piszmá Pobedonoszceva k Alekszandru III*, t. II., M., 1926, 212.

⁹⁸ I. m., 212–214.

zi–Pogogyin–Usztrjalov-vonal negatív Iván-képe volt uralkodó – amit még Pobedonoszcev sem kezdett ki, sőt, azon a helyen, ahol a cár „jó” és „rossz” oldal közti harca lelki drámájának ábrázolását hiányolja a fenti levélben, lényegében a karamzini felfogást képviseli. A tárgyalt korszakban ezt a nézetet vallja *D. Ilovajszkij* is. Teljesen osztva elődei pszichologizáló hajlamait, kissé felfrissíti az érv-készletet, amennyiben szoros összefüggésbe hozza a cár uralmát a „tatárság” következményeivel, s kifejti, hogy Iván alatt „az orosz egyeduralom meghatározott mértékig az ázsiai despotizmus jellegét öltötte . . .”⁹ Végül is, Iván uralkodása jó volt arra, hogy Isten kipróbálja: mennyit bír tűrni, szenvedni az orosz nép – mondja Ilovajszkij, s ezzel mint nem tipikust, kiveszi Ivánt az orosz egyeduralkodók hosszú sorából, s egyben nyilvánvalóvá teszi magához az intézményhez való lojalitását.¹⁰⁰

A Kavelin–Szolovjov iskola szintén megszólal a 80-as években – Besztuzsev-Rjumin személyében. Pontosabban: 1885-ben a szerző már csak a végeredményt tekintve azonosul, s abban sem teljesen, az „államjogi” irányzat Iván-képével. Egyébként teljesen a szlavofil felfogást hirdeti. Itt írja le, hogy szerinte eddig Szamarin ábrázolta leghívebben IV. Ivánt. Célzatosságának irányát jól megvilágítják a külföldi elbeszélő forrásokról írott sorai: „eltűzötték a kegyetlenkedéseket, és nemcsak a cárét, de az egész népét. Be kellett bizonyítaniuk, hogy ilyen barbárokat nem szabad beengedni Európába.”¹⁰¹

Szolovjov igazi folytatójaként *E. Belov* jelentkezik – már a 80-as évek közepén. Az orosz bojárság történetéről írt munkája¹⁰² új szakasz kezdetét jelenti az Iván-historiográfiában, amelyben véget érnek a nagy szintézis-munkálatok, az „Oroszország történetek”, hogy átadják helyüket az alapkutatásoknak, s az azokra épülő, kisebb problémákat átfogó új szintéziseknek. Ez megint egy előrelépést jelent majd a kérdés tanulmányozásában – sajnos, maga Belov még meglehetősen kevéssé tud élni az új lehetőségekkel. Törekvése helyes, hogy az orosz bojárság arculatának megrajzolásával próbáljon választ találni IV. Iván és a bojárok közötti viszony problémájára, ebbeli igyekezetében azonban groteszk szélsőségekre ragadtatja magát. (Egy helyütt pl. azt írja, hogy a bojárok hívták be Moszkvába 1571-ben a tatárokat. Ilovajszkij feleli erre szellemesen a következőket: „Érdekes, hogy a fővezér, Belszkij maga is megfulladt ezenközben a füsttől, nyilván azt is tudatosan tette.”¹⁰³)

Egy későbbi munkájában Belov odáig elmegy, hogy gyakorlatilag minden forrást megkérdőjelez Ivánnal kapcsolatosan, hiszen, úgymond, „sem a bojároktól, sem az évkönyvíró szerzetesektől nem várhatunk igaz információkat Groznij idejéről”.¹⁰⁴ A szigorú forráskritikát – helyesen – számonkérő Belov tehát eljut a források tagadásáig, az előfeltevés forrásokra eröltetéséig, IV. Iván idealizálásáig.

A belovi koncepció vitriolos bírálatával jelentkezik a publicista *N. Mihajlovskij*. Terjedelmes cikke lényegében egy historiográfiai áttekintés, amely kiterjed az irodalmi

⁹ *D. I. Ilovajszkij*: Isztorija Rosszii, t. III., M., 1890, 330–331.

¹⁰⁰ I. m., 331.

¹⁰¹ *N. Besztuzsev-Rjumin*: Russzkaja isztorija, t. II., Szpb., 1885, 318, 316.

¹⁰² Vö.: *E. Belov*: Ob isztoriczeszkom znacsenyii Russzkovo bojarsztva do konca XVII v., Szpb., 1886.

¹⁰³ *D. Ilovajszkij*: i. m., 647.

¹⁰⁴ *E. Belov*: Predvarityelnije zamecsanyija k isztorii carja Joanna Vasziljevicsa Groznovo: Zsurnal Minisztvstva narodnovo proszvescsenyija, 1891/2, 377.

alkotásokra is. A tanulmány legfőképpen mélyenszántó – s gyakran igen szellemes – kritikai észrevételeivel tűnik ki. Mivel azonban Mihajlovskij az Iván-problémát csak mint aktuál-politikai kérdést szemléli, ítéletében gyakran elfogult. Ennek ellenére nehéz nem azonosulnia a kérdéskör későbbi vizsgálójának a narodnyik kritikussal, amikor pl. Kavelin következő – dicsérő – szavaira reagál: „Azoknak az időknek szörnyűségeiből megmaradt nekünk Iván ügye.” Jogosan szegezi ugyanis neki a kérdést: „ha a Kavelint 1846-ben körülvevő valóság csakugyan Ivan Groznijtól veszi kezdetét, akkor miért volt Kavelin olyan elégedett ezzel a valósággal, Joann ezen ügyével?”¹⁰⁵ Amit pedig Mihajlovskij összefoglalóan megállapít a probléma historiográfiájáról, azt máig nem fogalmazták meg jobban, ezért talán nem lesz minden haszon nélküli idézése: „Ivan Groznijról szóló irodalmunk néha meghökkentő furcsaságokat produkál. Tekintélyes történészek, akik más esetekben rendkívüli körültekintéssel tűnnek ki, ezen a ponton bátor és határozott következtetésekre jutnak – úgy, hogy nem vetik egybe azokat az általuk is jól ismert tényekkel . . ., sőt éppen ellenükre teszik; okos, nagy tudású és tapasztalatú emberek nyílt ellentmondásba kerülnek a józan ész legelemibb tanúbizonyásaival . . .; tudósok, akik tudják, hogyan kell bánni a történelmi dokumentumokkal, olyant látnak meg a forrásokban, amit nappal lámpással sem lehet megtalálni, és tagadják azt, ami fehér papírra tisztán kivethető fekete betűkkel íródott . . .”¹⁰⁶

A tanulmány harmadik harmadát Mihajlovskij saját véleménye kifejtésének szenteli. Pozitív tekintetben azonban a cikk újdonsággal nem szolgál, végeredményben a karamzini vonal már jól ismert érveit sorolja fel a szerző.

Új utakon

Az 1890-es évek új szakaszt nyitnak a kérdés kutatásában. Ez az időszak tulajdonképpen egészen 1917-ig, sőt, bizonyos vonatkozásban a Nagy Honvédő Háborúig tart. Jellemzője, hogy a kérdés historiográfiája kitör több évtizedes stagnálásából, a két alapvető irányzat megújítja önmagát, magasabb tudományos színvonallal párosul, s több megoldási lehetőséget mutat fel. Mindennek pedig az az alapja, hogy a jelzett időszakban nagy lendületet vesznek a középkori orosz történelem egyes részproblémáit felderíteni szándékozó kutatások. A pozitivisták vizsgálódások aztán nagy monográfiákban összegeződnek, s ezek az alpmunkák kedvező lehetőséget kínálnak az Iván-problémához való visszatéréshez.

Mielőtt a tudományos válaszadási kísérletekre rátérnénk, röviden utalnunk kell egy olyan új irányzatra is, amely csak újszerűségével tűnik ki – önmagában azonban vajmi kevésbé járul hozzá a probléma tisztázásához. Ebben az időszakban ugyanis a pszichiáterek is felfigyeltek IV. Ivánra, s általában paranoiás örültnek mutatták be.¹⁰⁷

Nem feladatunk orvostudományos szempontból minősíteni ezt a beállítást, azt azonban le kell szögeznünk, hogy az oroszországi pszichiátria gyermekcipőben járt még akkor, amikor ezek az írások napvilágot láttak. De ezenkívül is meglehetősen illuzórikus

¹⁰⁵ N. Mihajlovskij: 1. m., 163.

¹⁰⁶ 1. m., 186–187.

¹⁰⁷ Vö.: Ja. Csisztovics: Isztorija pervih medicinszkih skol v Rosszii, Szpb., 1883, LX; P. I. Kovalevszkij: Joann Groznij i jevo ausevnoje szosztjanyije, Szpb., 1893, 59–60, 79, 189–190, 200, 201, 205; D. M. Glagolev: Dusevnaja boleznj Joanna Groznovo 500–515.

vállalkozásnak tűnik látatlanban és 300 év távlatából diagnosztizálni egy betegséget. Ami viszont bennünket közelebről érdekel, a történettudományos szempont, arról azt kell mondanunk, hogy a pszichiáterek munkálkodása nem vitte előre a kérdés tanulmányozását. Túl azon, hogy másodlagos irodalmat használván, a forráskritikának elemeit sem fedezhetjük fel írásaikban, döntő kifogásunk az, hogy egy történelmi problémát csak történettudományos módszerekkel lehet megoldani — amiben a rokon- és segédtudományok nagy segítséget nyújthatnak, ám kizárólagosságra nem törekedhetnek. Ezért az orosz történettudomány adott fejlettségi szakaszán, amikor még a nemesi történetírást sem sikerült minden tekintetben meghaladni, a pszichiáterek egyébként jogos érdeklődése IV. Iván iránt, visszavezette volna a kérdés kutatását egészen Karamzinhoz.

Nem így V. O. *Kljucsevszkij*, aki sokban hasonló végkövetkeztetésére a korabeli történettudomány minden előremutató elemét felhasználva jutott. Pedig Kljucsevszkij — ha Ivánra vonatkozó nézeteinek kialakulását vesszük — kronológiailag tulajdonképpen még az előző időszakhoz tartozik. A híres „Kursz” első előadásai ugyanis már az 1870-es évek közepén elkészültek, és a 80-as évek közepére sokszorosított formában napvilágot is láttak.¹⁰⁸ S bár könyv alakban csak 1904-től kezdve jelentek meg, a bennünket közelebről érdeklő szövegek lényegileg nem változtak. Az 1860–80-as évekhez közelítő Kljucsevszkijt az is, hogy eredményeiben mások alapkutatásaira alig támaszkodhatott. Ivánra vonatkozó felfogásával mégis minőségileg újat hozott a kérdés historiográfiájában: a karamzini álláspontnak tudományos hitelt adott, amennyiben a régtől fogva ismert elbeszélő források tanúbizonyságát a gazdagság- és társadalomtörténet tárgykörében végzett kutatásainak eredményeivel is alátámasztotta.

Történetfelfogását tekintve Kljucsevszkij sok tekintetben az „államjogi” iskola nyomdokain haladt, s ez Iván-értékelésében is érezteti hatását. IV. Ivánt ugyanis ő is abba a hosszú folyamatba állítja, amelynek eredménye az „Ugyelnaja (részfejedelmi) Rusz” felbomlása, s a „Moszkovszkaja Rusz” kialakulása lesz. Ennek köszönhető pl., hogy még az opricsnyinát is elhelyezhetőnek tartja ebben a gondolatmenetben, sőt, utóbbi bizonyos jelentőséget is kap nála.¹⁰⁹ Kljucsevszkij ugyanis az orosz területek egyesítésével előállt új helyzetből indul ki, amelyben megváltozik a bojártság és az egyeduralkodó viszonya. Törekvéseik objektíve keresztezik egymást, minthogy a bojárok nehezen válnak meg régi „szabadságuktól”, míg a cár a hagyományos bojár tanácsadás jogát is hatalma csorbításának tartja. Ugyanakkor a 16. századi orosz állam „abszolút monarchia volt, de arisztokratikus irányítással”. Mindez pedig azzal a következménnyel járt, hogy „egyik fél sem tudott meglenni a másikkal, de a másik nélkül sem. Nem tudván sem kijönni egymással, sem megválni egymástól, megpróbáltak megosztotni — egymás mellett élni, de nem egymással”. Ennek eszköze lett volna az opricsnyina.¹¹⁰

Az állam irányításában rejlő belső ellentmondás azonban csak akkor lett volna a cár javára feloldható, ha az egész irányító osztály ellen irányul. Az opricsnyina viszont „csak az egyes személyek ellen irányult . . . csak a bojártság és saját helyzetének helytelen értékelése sugallhatta a cárnak. Jelentős mértékben a cár túlságosan ijedős képzeletének terméke volt”¹¹¹ — mondja Kljucsevszkij, majd rátér utóbbi tétele bizonyítására.

¹⁰⁸ Ocserki isztorii isztoriczeszkoi nauki . . . , t. II., M., 1960, 161.

¹⁰⁹ V. O. *Kljucsevszkij*: Szocsinyenyija, t. II., cs. 2., M., 1957, 177–80.

¹¹⁰ I. m., 180, 181.

¹¹¹ I. m., 183.

Ennek kapcsán szól a 16. századi bojárság helyzetéről, s megállapítja, hogy a bojárság politikai ereje már az opricsnyina előtt is elveszett, s a mesztnyicsesztvo amúgy is meggátolta egységes fellépésüket. De ha – éppen az opricsnyina következtében – az életösztön egységesítette volna is a bojárokat, akkor sem azt kellett volna tennie a cárnak, amit tett, hiszen áldozatai zömmel nem is a bojárok köréből kerültek ki.¹¹²

„Összeütközvén a bojárokkal, s elvesztvén minden bizalmát irántuk az 1553-as betegsége, s különösen Kurbszkij szökése után, a cár felnagyította a veszélyt, megremült . . . Ekkor az állami rend kérdése személyes biztonságának kérdésévé változott számára, és, mint a mértéktelenül megijedt ember, behunyta szemét, és elkezdett jobbra is, balra is vagdalkozni, nem különböztetvén meg barátot, ellenséget. Tehát abban az irányultságban, amelyet a politikai összeütközésnek adott, sokban saját jelleme a bűnös, amely ezért bizonyos jelentőségre jut államunk történetében.”¹¹³ Ezekkel a szavakkal fejezi be Kljucsevszkij az opricsnyináról elmondottakat, majd a következő előadásban a cár egyéniségének kérdésére tér rá.

A forrásokkal összhangban kiemeli a cár gyermekkora eseményeinek hatását jelleme formálódására, és kitér arra, hogy mindez milyen módon befolyásolta politikáját. Itt is hangsúlyozza azonban, hogy a lényeg a cári egyeduralom és bojárság törekvései közötti történelmi ellentmondásban rejlett.¹¹⁴ Végső értékelése így hangzik: „A Moszkvai Állam Iván nélkül is felépült volna, ahogy előtte és utána is épült, csak nélküle az építés könnyebben és egyenletesebben ment volna, mint alatta és utána, a legfontosabb politikai kérdéseket azok nélkül a megrázkódtatások nélkül oldották volna meg, amelyeket ő előkészített. Fontosabb uralkodásának negatív jelentősége . . . Nem volt államférfi. Egyoldalú önimádata és politikai gondolkodásának gyanakvó irányultsága idegi zaklatottságával egyesülten megfosztotta őt a praktikus tapintattól, a politikai szemmértéktől, a valóságérzéktől, és sikeresen hozzálátva az ősei által megalapozott államrend teljes felépítéséhez, saját maga számára is észrevétlenül azzal végezte, hogy ezt a rendet alapjaiban megrázta. Karamzin egészen kicsit túlzott csak, amikor Iván uralkodását – amely kezdetét tekintve egyike volt a legragyogóbbaknak – végső eredményében a mongol iga és a széttagoltság kora csapásai mellé állította . . . Ahhoz az ószövetségbeli vak vitézhez hasonlíthatjuk, aki magára döntötte a házat, amelynek tetején ellenségei ültek, csakhogy elpusztítsa azokat.”¹¹⁵

Kljucsevszkij állásfoglalásában gyaníthatnánk politikai mozzanatot, hiszen ismert volt arról, hogy az egyetemi katedráról ostorozta az orosz múlt uralkodóit. A valóságban azonban legfeljebb objektíve van politikai értelme, indítatásában ugyanis a kljucsevszkiji történefffelfogás szerves része. Ez a felfogás nem marxista. Nem eléggé gazdasági megalapozottságú, hiányzik belőle a formációelmélet, nem fordít elég figyelmet az osztályharcra. Mégis azt mondhatjuk, hogy az Iván-értékelésben előkészítette a talajt a marxista szintézis számára. Elsősorban is a történelmi szükségszerűség és történelmi személyiség viszonyának dialektikus felfogása miatt. Ezért, amidőn leszögezzük, hogy pl. a személyiségrajz terén ő sem volt túlságosan eredeti, a „rejtélyt” ő sem tudta megoldani, nem

¹¹² I. m., 183, 184.

¹¹³ I. m., 186.

¹¹⁴ I. m., 187–192.

¹¹⁵ I. m., 198–199.

minősítjük az egész konstrukciót, amelynek az a lényege, hogy a nagy orosz történész a 16. századi orosz fejlődésbe állítva vizsgálta a cár alakját, s eredményközpontú értékelésben az objektív történelmi keretek közötti mozgási lehetőség árnyalt rajzát adta.

Kljucsevszkij után – s már Kljucsevszkijjal is – az 1890-es évekre az orosz polgári történettudomány új fejlettségi szakaszba érkezett. Eddigre már részint beértek a nagy tudományos erőfeszítések, amelyeket számos monográfia koronázott meg. Ezek a nagy gazdaság- és társadalomtörténeti munkák¹¹⁶ szétfeszítették a korábbi történettudomány politikatörténeti érdeklődési körét, s a régi „Oroszország történetek” számos alaptételét megkérdőjelezve előkészítették a talajt a majdani új szintézisek számára. Ebben az időszakban tehát a történeti koncepció és források viszonya megfordul: a deduktív módszert az induktív módszer váltja fel.

IV. Iván személyére, uralkodásának egészére ekkor kevés figyelem fordul. Az Iván-probléma ezért érintőlegesen, más történeti problémák kapcsán kerül szóba. Ez a tény azonban nem zárta ki a nagy hatású koncepciók születését, sőt, az új történeti érvek bevonása következtében ezek tudományos hitele még nagyobb is lett. A bennünket közelebbről érdeklő témában a jelzett időszak legjelentősebb vállalkozása a modern orosz történetírás egyik legnagyobb alakja, *Sz. F. Platonov* „A Zavaros időszak történetének alapvonásai . . .” c. munkája volt.

Platonov ebben a művében a „Zavaros időszak” eseményeit tárgyalván az opricsnyináiig nyúl vissza, s ezzel kísérletet tesz az első kiterjedt, önálló kutatásokon alapuló opricsnyina-értékelés kialakítására. Kiindulópontja sokban hasonlít Kljucsevszkijéhez, ami érthető is, amennyiben mindketten sokat merítettek az „államjogi” iskola érveiből. Véleményük először az Adasev-kormányzat értékelése kapcsán válik el egymástól, hogy aztán gyökeresen eltérő végkövetkeztetésekre vezessen. Platonov ugyanis Adasevék fellépését a bojároknak a cár egyeduralma elleni támadása kísérletének tekintette, amelynek így törvényszerű reakciójává vált a cár részéről az opricsnyina bevezetése.¹¹⁷

Az opricsnyinának tehát, Platonov nézete szerint, komoly politikai értelme volt. S nemcsak indíttatásában, hanem – amint azt a szerző nagy apparátus bevonásával bizonyítani igyekszik – végső eredményében is. Az opricsnyina ugyanis – mondja Platonov – szétzúzta a régi fejedelmi földbirtoklást, s ezáltal a régi arisztokrácia nemcsak gazdasági alapjában rendült meg, hanem politikailag is gyökeretelené vált, hiszen megfosztották a nemzeti birtokokon élő alávetettek támogatásától.¹¹⁸ Ezen túl pedig igen nagy gazdasági jelentősége is volt, mert a cár a gazdaságilag legjelentősebb területekre terjesztette ki személyes hatalmát.¹¹⁹ Ezért hát az „állatiság és züllöttség jelenetei . . . mintegy piszkos habként jelentkeztek, amely az opricsnyinai élet mélyében zajló mindennapos munka

¹¹⁶ Csak néhány nagyon fontos munkára hívnánk fel a figyelmet: *N. P. Lihacsov*: Razrjadnije djaki XVI v., Szpb., 1888; *N. D. Csecsulin*: Goroda Moszkovszkovo goszudarsztva v XVI veke, Szpb., 1889; *Sz. V. Rozsgyesztvenszkij*: Szluzsiloje zemlevlagyenyija v Moszkovszkom goszudarsztve XVI v., Szpb., 1897; *M. A. Djakonov*: Ocserki iz isztorii szelszkovo naszelenija v Mošzkovszkom goszudarsztve (XVI–XVII vv.), Szpb., 1898; *N. A. Rozskov*: Szelszkoje hozjajsztvo Moszkovszkoj Ruszi v XVI veke, M., 1899; *V. Szergejevics*: Drevnosztij russzkovo prava, t. I–III.; *Sz. B. Veszelojszkij*: Szosnoje pizmo, t. I–II., M., 1915–1916.

¹¹⁷ *Sz. F. Platonov*: Ocserki po isztorii szmuti v Moszkovszkom goszudarsztve XVI–XVII v., izd. 3-oje, Szpb., 1910, 129–130.

¹¹⁸ I. m., 136–138.

¹¹⁹ I. m., 139–142.

felszínén forrt”.¹²⁰ Végeredményben tehát – szögezi le Platonov – az opricsnyina megszűntette a Moszkvai Állam egyik ellentmondását: a fejedelmeket szolgáló föld-birtokosokká tette.¹²¹

A korabeli orosz társadalom másik fő ellentmondását azonban nemhogy megszüntetni nem tudta, hanem még jobban kiélezte – gondolja tovább Platonov. A szolgáló nemesek és a parasztok közötti társadalmi ellentétéről van szó, amely bizonyos mértékig a katonáskodással kapcsolatos problémák függvénye. Ezt az amúgy is meglévő társadalmi ellentétet az opricsnyina és a livóniai háború még tovább élezte, aminek következtében tömeges méreteket öltött a „senki földjére”, a kozákok közé szökés, s az ország középső részei elnéptelenedtek – amit csak segített, hogy az opricsnyinai erőszakos át- és kitelepítések destabilizálták a birtokviszonyokat. Iván uralkodásának végére ennek következtében „az állam északi és déli területein egyetlen társadalmi csoport sem akadt, amely elégedett lett volna a dolgok menetével”. Ezzel pedig mintegy előrevetült a „Zavaros időszak” nagy társadalmi földrengése.¹²²

Platonov nem sokat foglalkozik a cár személyével, de megemlékezik arról, hogy Iván kivégzései, kegyetlenkedései látszólag valóban értelmetleneknek tűnnek, ha nem látjuk meg a lényegét: „a föld mobilizálását”. „Groznij személyes kegyetlensége és zabolátlansága oda vezetett, hogy a bonyolult politikai ügy a szükségtelen kivégzésektől, kínzásoktól és a durva züllöttségtől még bonyolultabbá vált.” A végső eredmény pedig a teljes krízis lett: ezt hagyta Iván örökül utódjának.¹²³

Platonov később – meghatározott politikai szituációban – ismét visszatér a témához, ekkor azonban már a cár személyét állítva a középpontba.¹²⁴ Mindig óvakodott azonban attól, hogy idealizálja az uralkodót, ezért soha nem „felejtette ki” a felsorolásból a negatívumokat. Sőt, Vippert pl. éppen emiatt megbírált.¹²⁵ Ítélete összességében mégis kedvező volt IV. Ivánról, mert az látszólag a történész által – a későbbi kutatások kimutatták: hibásan – felrajzolt fejlődési vonalon haladt, s így tettei szükségszerűeknek, s emiatt haladóknak minősülnek – a negatív végeredmény ellenére is.

Kljucevszkij és Platonov munkája a polgári történettudomány két csúcsteljesítménye volt. Mindketten a 16. századi orosz társadalom vizsgálatából indultak ki, s ezen a téren úttörő megállapításokat tettek. A nagyon pontos helyzetelemzés ellenére eltérő eredményre jutottak – bár egyik is, másik is beépíti elméletébe az ellentétes nézetet: máshová téve azonban a hangsúlyt. Platonov IV. Iván tettei kapcsán a történelmi szükségszerűséget látja indokoltnak hangsúlyozni, míg Kljucevszkij a személyiség szerepét.

A szintézis feladata, a szükségszerűség és szabadság dialektikus viszonyának feltárása a konkrét történelmi példán, a marxista történettudomány feladata maradt, amely azonban sokáig nem tudott szabatos választ adni a problémára. Az első kísérletek mégis igen biztatóak voltak.

¹²⁰ I. m., 143.

¹²¹ I. m., 147.

¹²² I. m., 150–169, 169–175.

¹²³ I. m., 172, 179.

¹²⁴ Vö.: Sz. Platonov: Ivan Groznij, Pb., 1923; uő. Ivan Groznij v russzkoj isztoriografii: Russzkoje prosloje, 1923/1.

¹²⁵ Előbb idézett munkák 19., illetve 12. oldala.

*G. V. Plehanov „Az orosz társadalmi gondolkodás története” c. munkája „A társadalmi gondolat mozgása a cár és a bojárok harcának hatása alatt” címet viselő alfejezetében foglalkozik részletesen IV. Ivánnal. Témaválasztása egyben le is szűkíti vizsgálódási lehetőségeit, hiszen hangsúlyozottan felépítményi jelenségre koncentrált. Mindez természetesen nem érinti kiindulópontját, hiszen éppen azzal magyarázza a bojárság és a cár harcának sajtáságos alakulását, hogy Oroszország gazdasági fejlődése az adott időszakban nem tette lehetővé a bojárok eredményekkel is kecsegtető küzdelmét – s azok, ennek megfelelően, nem is támadólag, hanem csupán védekezőleg léptek fel a cár ellen.¹²⁶

A cár és a bojárok addigi hagyományosan békés viszonyának az vetett véget, hogy a „Moszkvai Állam mind jobban és jobban keleti típusú votcsina-állammá változott . . .”, s ennek, hangsúlyozza, nem egyes személyek, hanem gazdasági tényezők voltak az okai.¹²⁷ Sajnos, annak kifejtése hiányzik művéből, hogy melyek is voltak ezek a gazdasági tényezők.

Plehanov tehát szükségszerűnek tartja az Iván alatt történeteket, még az opricsnyinát is, amely – szerinte – lényegében Pereszvetov eszméjének valóra váltása, bár a cár „olyan féktelen kegyetlenséggel, olyan vad zsarnoksággal” vitte véghez, hogy erről még Pereszvetov sem mert volna álmodni.²⁸ Ez a cár Plehanov szerint „ember-állat, aki élvezettel furdik alattvalói vérében . . .”, s közben „krokodilkönnyeket” hullat.¹²⁹

„Groznij történelmi jelentősége abban áll, hogy opricsnyinája segítségével bevégezte a Moszkvai Állam . . . keleti típusú állammá változtatását . . . Az általa bevezetett újdonság mindannak a megsemmisítését jelentette, ami így vagy úgy visszatartotta a Moszkvai Állam lakóinak az uralkodó személye előtti rabszolgává válását.” Kurbszkij konzervatívizmusa ezért „sokkal szimpatikusabb, mint IV. Iván újítása”.¹³⁰

Plehanov a történelmi szükségszerűséget hangsúlyozva sokban hasonló következtetésekre jut, mint az „államjogi” iskola. Magát a cárt negatívan ítéli meg, de nem tulajdonít különösebb jelentőséget személyének – ami viszont döntően megkülönbözteti az előbbi irányvonalától. A leglényegesebb különbség azonban az, hogy Plehanov az orosz haladó gondolkodás hagyományait követve e „történelmi szükségszerűség” egészét kérdőjelezi meg, s értékelésében az osztályszempontot érvényesíti. Az alattvalóit rabszolgává tevő cár így csak negatív lehet számára. Plehanov eszmefuttatása nem egy érdekes gondolatot tartalmaz az orosz fejlődésről, a bojárság és az uralkodói hatalom viszonyáról, ám végül is a keleti despotizmus fogalmának bevezetésével, nézetünk szerint, igen problematikus következtetésre jut. Témánk szempontjából azonban talán még lényegesebb a személyiség szerepének lebecsülésében megnyilvánuló bizonyos fokú vulgarizálás.

Gyakorlatilag egyidőben jelent meg Plehanov művével az orosz marxista történettudomány megalapozójának, *M. N. Pokrovskij*nak „Oroszország története . . .”. Pokrovskij szerint az opricsnyina, a kulminációs pontja egy hosszú társadalmi-politikai folyamatnak. „Az állami átalakulás, amelyet az objektív gazdasági feltételek diktáltak, megtalálta magának a formát: a cár dinasztikus és személyes önvédelmének aktusa kellett legyen . . .” Ezért hát „nincs igazságtalanabb dolog annál, mint tagadni Groznij bojárok

¹²⁶ G. V. Plehanov: Szocsinyenyija, t. XX., M.–L., 1925, 182.

¹²⁷ I. m., 184–185.

¹²⁸ I. m., 185.

¹²⁹ I. m., 191, 192.

¹³⁰ I. m., 193, 194.

elleni harcának elvi megalapozottságát”, hiszen „az opricsnyina Péter előtt másfélszáz évvel történt kísérlet volt a péteri monarchia személyi önkényuralmának megalapozására”. S bár a kísérlet korai, aki ezt megpróbálta, „kortársai felett állt”.¹³¹

Az érvelés ismerős: a Kavelin–Szolovjov–Platonov-vonal marxista interpretációja. Ami újdonság benne, az a szóban forgó objektív gazdasági-társadalmi folyamat újszerű értelmezése. Pokrovskij szerint a votcsina-rendszer bukásában megnyilvánuló gazdasági fordulat vonta maga után a politikai változást: a hatalomban az egyik osztályt (bojárok) felváltotta egy másik (dvorjansztvo). A cár személyes hatalma pedig csak eszköze volt az új osztályhatalomnak.¹³²

Nem nehéz észrevennünk ebben az eszme-futtatásban a vulgarizálást, az „osztály” fogalmának helytelen használatát. A cár személye pedig egészen kis jelentőséggel bír Pokrovskij számára. S ez a jellemzés sem szűkölködik ellentmondásokban. Fentebb idéztük, hogy Iván – Pokrovskij szerint – kortársai felett állt. Más helyütt viszont „történelmi zsarnok, aki csak a maga »én«-jére gondolt és semmiről nem akart tudni, ami ezen a drága »én«-en kívül állt, semmilyen politikai elvről és semmilyen társadalmi kötelességről . . .”¹³³.

E rövid szemelvényekből is kiderül, hogy a születő marxista történettudomány a kérdéses időszakban még csak első lépéseit tette meg. A fő energiát arra fordította, hogy bizonyítsa: a társadalomban – s így az emberi társadalom történetében is – azok a törvényszerűségek érvényesek, amelyek a természet világában. A fő feladat a történelmi materializmus alapvető tanításának alkalmazása volt a konkrét történelmi anyagon. Érthető tehát, ha IV. Iván uralkodásának eseményeit is – az egyébként rosszul értelmezett – gazdasági megalapozottságú osztályharc történéseinek minden esetlegességet kizáró logikus oksági láncolatára fűzték fel. A személyiség szerepének árnyalt ábrázolása még váratott magára. A szükségszerűség és szabadság dialektikus viszonyának megérzése terén sem Plehanov, sem Pokrovskij nem tudták még Kljucsevskijt túlszárnyalni.

Az 1910-es évek közepére tehát az Iván-problémának több megközelítési módja alakult ki, amelyek mindegyike komoly tudományos apparátussal felfegyverzett, jelentős perspektívákat nyitó megoldási kísérlet volt. A korszerű kutatások eredményei, sajnos, a köztudatba nem kerültek át, ott még mindig lényegében a karamzini koncepció őrizte hegemoniáját.¹³⁴ A továbblépés biztosítéka az eltérő nézetek értékes elemeinek szintézise lett volna, párosulva a 16. századi orosz élet addig homályban maradt egyes részproblémáinak felderítését célzó kutatásokkal. A hiányzó tények felkutatásán kívül váratott még magára a szilárd marxista értékelési szempontok kimunkálása is. Legelsősorban is a személyiség történelemben játszott szerepének elméleti szintű tisztázása. Azután: mikor tekinthetjük egy uralkodó tevékenységét pozitívnak? Ha országa területét (egyesítéssel, hódítással) növeli? Ha a belső rendet (akár tüzzel-vassal) megszilárdítja? Vagy ha előbbieket ugyan nem sikerül elérnie, de legalább törekszik rájuk? És hogyan értékeljük akkor, ha a feltételezett pozitív célok teljesen a visszájukra fordulnak, s a hódítás helyett területi veszteség, a belső rend helyett belső anarchia a végeredmény? Továbbá: lehet-e

¹³¹ M. N. Pokrovskij: Izbrannije proizvegyenyija, t. II., M., 1964, 256, 303, 304.

¹³² I. m., 315, 313.

¹³³ I. m., 256.

¹³⁴ Vö.: N. Tulupov–P. Sesztakov: Ivan Groznij i jevo vremena. Biblioteka novoj skoli („Dlja sztarsih”), izd. 2-oje, M., 1914.

haladó a despotizmus? Milyen kapcsolatban áll egymással haladás és szükségszerűség? Vajon szükségszerű volt-e a despotizmusba hajló cári egyeduralom állandó erősödése Oroszországban? Ha igen: akkor éppen az iváni formájában? Mi volt a korabeli Oroszországban a haladás iránya, s vajon IV. Iván uralkodása hogyan viszonyult ehhez? Mennyiben kell az alávetett nép érdekeit érvényesíteni utólagos értékelésünkben? A szándék vagy a tett minősíti a cselekvő személyiséget?

A kérdéseket még szaporíthatnánk. Ezek megválaszolása lett az 1917 utáni szovjet történettudomány feladata.*

*A probléma további sorsával a „Rettegett Iván az újabb szovjet kutatások tükrében” c., a Történelmi Szemle 1979/3–4. számában megjelent tanulmányban foglalkozom.

Kiss József

HOZZÁSZÓLÁS SZOLNOK MEGYE NÉPRAJZI ATLASZA TÖRTÉNETI BEVEZETŐJÉHEZ

A néprajz- és társadalomtudományok különböző alkotó műhelyeiben ismeretes, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportja irányításával és támogatásával immár második évtizede készül a „Magyarság Néprajza”, illetve a „Magyar Néprajzi Atlasz” (MNA). Ennek keretei között – szinte az első kezdeményezők előnyével – Szolnok megye néprajz-szakemberei, történetkutatói és történeti muzeológusai is azon fáradoztak, hogy népes szerkesztői és szerzői kollektíva intenzív munkájával megalkossák Szolnok megye néprajzi atlaszát.¹ E nagyszabású munka folyamatáról, átfogó eredményeiről és a munkával szorosan összefüggő egyéb megyei munkálatokról és kiadványokról igen tekintélyes „Tájékoztatót” adtak közre, amelyben hangsúlyozzák, hogy munkájuk forrásértékét, anyagának hitelét és felhasználhatóságának körét növelni kívánják. Kiemelik, hogy „az olvasó kezében levő mérleghez”, amellyel a készülő munka értékét kívánja itt megállapítani, „hiteles súlymértéket szeretnének adni, hogy az érték-meghatározás pontosabb lehessen”.² A kiadvány felhasználhatóságának körét kívánják növelni azzal is, hogy a tervezett kétkötetes mű valamennyi fejezetének anyagáról német nyelvű kivonatokat is közreadnak. A kiadvány a szolnoki Damjanich János Múzeum kiadásában, a múzeum xerox- és rotagépen készült ezer példányban.

A kiadvány tájékoztatójának és történeti bevezetőjének szerzője, egyben a mű első kötetének társszerkesztője, többek között hangsúlyozza, hogy a megye történetének azokat a jellegzetességeit kívánják bemutatni, amelyek a néprajzi anyag megértéséhez feltétlenül szükségesek, így a kiadvány „Történeti bevezető”-je „nem szerves megyetörténet”, de hozzáteszi azt is, hogy mind ez ideig elfogadható megyetörténetük nincsen, azért „e mostani áttekintés még akkor is, ha más célú, arányaiban a néprajzi anyag megkívánta szempontokhoz igazodik, *első ilyen kísérlet*”.³ Elsősorban ez a szerkesztői állásfoglalás és egy korszerű megyetörténet megírására irányuló kezdeményezés előrelépése adott ösztönzést részemre a jelen hozzászólás megírására. Ez a kezdeményezés

¹ Szolnok megye néprajzi atlasza (SZMNA) I/1. Szerkeszti Szabó László és Csalog Zsolt. Szolnok, 1974.

² I. m. 20. A „Történeti bevezető” első részét, „a honfoglalástól a Rákóczi-szabadságharc végéig terjedő részt Selmeczi László írta, míg a Rákóczi-szabadságharctól napjainkig terjedő rész Szabó István történészünk munkája. Mindkét rész megírásához harmadikként közreműködött Kaposvári Gyula, aki lényegében lektori munkát végzett, s több esetben saját anyagával egészítette ki a tanulmányokat” – írja a bevezetőben Szabó László.

³ Uo. Az „aránytalanságok” némileg önkritikus mentegetődzése ellentmondásos és elfogadhatatlan: „... s kevésbé tárgyaljuk pl. a közigazgatási vagy éppen gazdasági vonatkozásait”.

azonban legalább három évtizedes múltra tekinthet vissza, s sajnos mindmáig nem valósult meg, noha Szolnokon általában igen értékes társadalomtudományi kutató- és elemzőmunka folyik, ahol a szorosabb értelemben vett történeti muzeológia speciális feladatai mellett napirenden tartják a társadalomtudományok több ágának és ágazatának feladatmegoldásait, így a történelemtudományiakat is. Az országos jellegű, átfogóan szintetizáló művek színvonalát és megbízhatóságát jelentősen emelné az a kedvező körülmény, ha egy országos szintetizáló alkotás korszerű regionális feldolgozásokra támaszkodhatna. A szolnoki múzeum munkatársainak ilyen irányú törekvése elismerésre érdemes.

Az SzMNA „Történeti bevezető”-jében jelzett állásfoglalásra és szerkesztői kezdeményezésre válaszolva szeretném előrebocsátani, hogy csak alig két évtizede foglalkozom a jászkunsági történetnek az eladottság időszakára (1702–1745) vonatkozó, hazai és külföldi levéltári forrásaival, valamint a csatlakozó szakirodalom tematikájával. Így jelen hozzászólásom során a történeti bevezetőnek csupán az eladottság időszakára vonatkozó tartalmi elemeit igyekszem mérlegre tenni olvasói élményeim, kutatói és szerzői tapasztalataim alapján. Szerkesztői felkérés esetén sokkal szívesebben készítettem volna szakmai bírálatot és helyreigazítást jóval korábban, még a kiadvány megjelenése előtt vagy közvetlenül utána. Nem rajtam múlt, hogy erre csak most kerülhetett sor. Egyebek között a kiadvány megjelenése óta eltelt idő miatt is könnyen meglehet, hogy hozzászólásomban nem igazodom a szabvány illendőség előírt vagy előíratlan szabályaihoz, ha elsősorban a szembetűnő hibákra és fogyatékoságokra hívom fel a szerzők szíves figyelmét, s javasolom a történeti bevezető teljes átdolgozását.

E rendkívül sok hibát tartalmazó nyersanyag mérlegelése során az a vélemény alakult ki bennem, hogy e megyei múzeumi kiadvány történeti bevezetőjének szerzői – ellentétben a munka szerkesztőinek elvárásaival – társadalomtudományi igények tekintetében még nem rendelkeztek olyan felkészültséggel, amelynek birtokában a helyesen kitűzött célokat és alkotói feladatokat elfogadhatóan valóra válthatták volna.

Már az anyaggyűjtés közben, tehát régebbi, igen különböző értékű és hitelű publikációk és kéziratos anyagok áttekintése és felhasználása során, az alkotó munka egy-egy állomásán maguk a szerző munkatársak is bizonyosan érezték, sőt átélték a szerzői felelősség kötelezettségét s – anyagbőség esetén – a sokat markolás és keveset fogás keserves dilemmáját. Éppen ezért talán ma is keresnek valamiféle kiutat vagy elfogadható megoldást a történeti bevezető hiteles, megbízható és korszerű kidolgozása érdekében. Ehhez az elengedhetetlenül szükséges kiút-kereséshez szeretnék ezúttal némi segítséget nyújtani.

Az SzMNA történeti bevezetőjének ígérete alapján – miszerint „a megyetörténeti vázlatban csak a népesedés történetére, a gazdasági-társadalmi fejlődés fő vonásaira, a közigazgatás változásaira, a vallás-megoszlás kialakulására, a jogi állapotokra, azok változásaira és a tájkialakító munkák történetére” fordítják a figyelmet – jogosan elvárja az olvasó, hogy a népesedés-, település- és gazdaságtörténet vonatkozásában a Rákóczi-szabadságharc kialakulásáról, menetéről, gazdag megyetörténeti anyagáról is adnak ismertetést, illetve vázlatos elemzést a szerzők. Gondolok itt elsősorban az 1700–1703-ig tartó jászkunsági betelepedésre, továbbá az 1705. évi összeírásra, az 1707. évi dicális összeírásra s végül az 1710. és 1713. évi lovagrendi összeírások anyagára. A bevezető első részének szerzője nem tér ki e szabadságharc társadalomtörténetének igen gazdag, helyi vonatkozású levéltári forrásanyagára, a néprajzi szempontokból is nélkülözhetetlen mondani-

való ismertetésére, hanem az egyébként is igen hiányos és „vázlatos”-nak sem mondható történeti áttekintését 1702-vel váratlanul lezárja.

Ugyanakkor a történeti bevezető második részének szerzője feltehetően azért nem foglalkozik érdemben e témagazdag és néprajzi szempontból is különösen fontos időszak megyetörténeti áttekintésével, mert ennek időkerete szerinte már nem tartozott hozzá szoros értelemben vett feladatához. A dolog természetéből következően azonban így sem térhet ki néhány utalás vagy megállapítás megfogalmazása elől, de ezek is magukon viselik a felületesség, elnagyoltság és a következetlenség ellentmondásait. Az egyik helyen pl. arról szól, hogy az elmúlt harcok (a török hatalom elleni felszabadító háború, majd a Rákóczi-szabadságharc) a mai megye akkori mindhárom részében – a *Heves-Külső-Szolnok* vármegyei részen, a *Nagykun* és a *Jász Kerületben* – óriási pusztításokat végeztek, majd ezzel ellentétben azt hangsúlyozza, hogy a tizenegy jászsági község állományában nem keletkeztek jelentősebb árárok. – Valahonnan úgy értesült, hogy a nagykunsági lakosságot maga *Rákóczi* telepítette át stratégiai okokból átmenetileg *Rakamazra*. Ezzel szemben köztudott tény, hogy a kunsági községek lakói már 1703 novemberében, majd 1704 augusztusában a rendkívül sok emberveszteséggel és pusztítással járó rác támadások következtében maguk kényszerültek elmenekülni *Debrecen* környékére és *Szabolcs* vármegye községeibe. 1705 májusában, majd szeptemberében újabb ellenséges támadások árasztották el a nagykunsági területeket, ezért a még megmaradt kunsági lakosok is elmenekültek.

Rákóczi e drámai eseményeket követően, a karcagújszállásinak és a kunmadarasiaknak 1705-ben, a túrkeveieknek 1706-ban, a kunhegyesieknek pedig csak 1707-ben adott engedélyt – kérelmeik nyomán – arra, hogy *Rakamaz* határán, a fejedelmi birtokon községi kereteik között telepedjenek le. A községi élet keretei tehát ott is újjáéledtek, az oda menekült kunsági lakosság a nagykun kerületi kapitány és az említett négy község előljáróságainak igazgatása alatt továbbra is igyekezett megőrizni szabadparaszti jogállását és kiváltságait.⁴

Díszmagyaros köznemesi romantikára vagy valami áhítatos régiségre emlékeztet a szerző szemlélete a szatmári békekötés értékelésére vonatkozóan. Egyebek között ezt írja: „Mai megítélésünk szerint, akik a történelmet csak utólag, a későbbi fejleményeknek és a mai aspirációknak a tükrében tekintjük: ez a szabadságharc elbukott. Ha azonban a kortársak véleményét alaposabban megismerjük, és behelyezkedünk az akkori idők közhangulatába, tehát realitások alapján értékelünk, azt kell mondanunk, hogy a katonai bukás ellenére a Rákóczi-szabadságharc ilyen lezárása is találkozott az akkori társadalom általános megelegedésével: nyugalmat, békét teremtett, rendet hozott, általános bünbocsánatot, amnesztiát hirdetett (magának *Rákóczinak* is, ha élni kíván vele), és évszázados háborús nyugtalanságok után hosszú időre biztosította az annyira hiányolt békés élet feltételeit, s megszüntette a birtokosok elleni törvénytelen akciókat.”⁵ Egyáltalában

⁴ Történelmi Szemle, XIV. évf., 1971., 1–2. sz. 35–85. Kiss J.: Jászkunok a Rákóczi-szabadságharcban. Továbbá Agrártörténeti Szemle, XV. évf., 1973. 3–4. sz. 391–451. Küzdelem a jászkunsági pusztákért a Német Lovagrend uralmának első évtizedeiben 1702–1720. c. tanulmányok.

⁵ SzMNA I/1., 47–48. A szerző – ha már alapvetően a régi szakirodalmat használja – átgondolhatta volna pl. Szekfű Gyula egyik erre vonatkozó megjegyzését is: „A szatmári béke a konföderációnak állandóan fenntartott követeléseire mértén csakugyan siralmas minimumot tartalmazott.” (*Szekfű Gyula: Magyar történet. IV. 311.*)

nem indokolható az az alapállás, miszerint „a mai aspirációknak a tükrében” csupán ilyenféle szemléleti képelemeknek kellene megjelenniök a szatmári békekötés mai megítéléséről. Nyilvánvaló, hogy ezt a fontos történelmi mozzanatot is csak akkor értékelhetjük a realitások alapján, ha nem csupán az idegen hódító hadvezérek vagy az előttük megalázódó és kapituláns hazai földbirtokos urak fejével értékeljük, hanem többoldalúan, a szabadságharc tömegbázisának, az akkori ország leigázott népeinek s nem utolsósorban a szabadság ügyéhez életük végéig hű vezetőknek a szemével vizsgálódunk, hiszen a történelem fejlődésmenete őket igazolta. Akkor pedig miért ne állnánk mellettük ma is?

Mivel támogathatja a szerző azt az állítását, hogy bele tudott helyezkedni az akkori idők közhangulatába, ha megkísérel olyan értékelést is közreadni, hogy a szatmári békekötés találkozott az akkori társadalom általános meglegedésével? Mit ért az akkori társadalom és az általános meglegedés fogalmain? — Az akkori „közhangulat”-nak ilyenféle elképzelése nyilvánvalóan az egykorú forrásanyagok⁶ hiányos ismeretére vagy nagyon felületes elemzésére és a nézőpont szemléleti egyoldalúságára vezethető vissza. Ilyen vonatkozásban, de sok egyéb tekintetben is ma már elengedhetetlen követelmény legalább a hazai nagy levéltárak, de elsősorban a *Szolnoki Levéltár* igen gazdag, jászkunsági vonatkozású forrásanyagának rendszeres felkutatása és a lehetőségekhez képest elmélyült elemzése.

Mínthogy az SzMNA történeti bevezetőjének — mint megyetörténeti vázlatnak — is vállalnia kell a szűkebben értelmezett tudományos igények kielégítését az új tudományos eredmények vázlatos áttekintése, összegezése és minőségileg új értékeket felmutató, korszerű elemzése útján, ugyanakkor vállalkoznia kell a szélesebb értelemben vett társadalmi szükségletek ellátására is a tudományt népszerűsítő ismeretterjesztés és közművelés különböző területein, ezért az alkotó munka részfeladatainak megoldása során nem tekinthet el a feldolgozott témák historiográfiai áttekintésétől és értékelésétől sem. A jászkunsági történet esetében erre különösen nagy szükség van, mert itt nemcsak arról az egyébként is gyakran előforduló jelenségről van szó, hogy e történet alapvetően fontos mozzanatáról és folyamatáról merőben más felfogásokat és nézeteket ismer a szakirodalom, a tudomány, és ismét más ismeretelemek honosodnak meg az átlagos olvasók köztudatában, hanem arról is meggyőződhetünk, hogy a tudományos igényű és értékű szakirodalom anyagában is időről időre merőben ellentétes, sokszor egymásnak is ellentmondó nézetek és ismeretelemek kerülnek felszínre. Ez a jelenség természetesen érthető, ha az értékfeltáró kutatómunka, a valóságfelmérő és szemléletformáló tevékenység fejlődését hosszú távon vizsgáljuk, de ha ezt elmulasztjuk, akkor az ellentétes ismeretelemek és elavult nézetek kibogozhatatlanul összezavarodnak. Felelősségünk tehát nem csekély.

Ilyen megfontolás alapján vessünk egy pillantást a *Jászkun Kerület* eladottság korabeli történetének néhány, főként a századelő évtizedeiben vitatott, fontos mozzanatára! Eladták-e a *Jászkun Kerület* földjét és népét 1702-ben a *Német Lovagrendnek*, vagy csupán elzalogosításról volt szó? Azért kell felvetni ezt a kérdést, mert az ismer-

⁶ Az írott ismert források közül: *II. Rákóczi Ferenc* Emlékiratai, Vallomásai, *Cserey Mihály* Historiája, *Tsétsi János* Krónikája, *Bivolinyi István* Naplója, *Pulay János* Szatmári békekötés stb. c. művek vagy *Lukinich Imre*: A szatmári béke története és okirattára. Bp., 1935. c. műve. Nem is szólva történettudományunk új és legújabb eredményeinek publikációiról, amelyeknek ismerete nélkül nem lehet tájékozódni.

tett kiadvány szerzői még mindig következtelenül és ötletszerűen változtatják és cserélik e két fogalmat,⁷ mintha csak egyszerű hangulati elemről vagy stílusfordulatról volna szó. Aki egyszer is elolvasta az I. Lipót és a lovagrendi nagymester, *Ferenc Lajos* választófjedelem között 1702. március 22-én létrejött és aláírt adásvételi szerződést,

⁷SzMN i. m. 45. Itt adásvételi szerződés helyett egyszerűen „szerződés” szerepel, „eladás” fordul elő a 48., „eladatás” a 49. és az 52., „zálogosítás” a 63., a 74–75. oldalon, végül a 363. oldalon „eladás”, illetve elzálogosítás: „... welches Gebiet 1702 die früheren Privilegien verloren hatte und an den Deutschritterorden verkauft bzw. verpfändet worden war”. – A Jászkun Kerület eladási, adásvételi ügyletét első ízben Fekete Lajos debreceni orvos szelidítette meg elzálogosítási ügyletté 1861-ben. (*Fekete Lajos: A jászkunok története.* Debrecen, 1861. 50.) Az irányadó adásvételi szerződés ismeretében először ő is „örök eladás”-ról szól, de ellenőrizhetetlen és téves adata alapján úgy véli, hogy a Német Lovagrend 1712-ben tulajdonosi jogát zálogbirtokosi jogra cserélte fel. A Szalay–Baróti-féle történet millenniumi kiadásában (*Szalay József–Baróti Lajos: A magyar nemzet története.* III. 456.) már egyértelműen olvashatjuk: „jászkun kerületeket elzálogosították a német lovagrendnek”. Ezek a szerzők ilyen vonatkozásban semmiféle kutatómunkát nem végeztek. Ezt követően 1903-ban Kele József szolnoki ügyvéd állt a Habsburg-kincstár ellen tervezett redemptionális per élére. A követelt összeget akkor 8 millió 676 000 forintra becsülték. (Vö. *Kiss J.: Jászkunsági agrármozgalmak a kiegyezéstől a millenniumig 1867–1895.* Bp. 1968. 42.) Kele a per továbbvitele érdekében terjedelmes propagandakiadványt adott közre. E művében – amelynek értékét *Illéssy János* a Századok 1904. évf. 781–85. lapjain szakszerű recenzió keretében helyesen körvonalazta, s arra a meggyőződésre jutott, hogy Kele könyve „nem nyeresége történetirodalmunknak” – az elzálogosítás fogalmát már olyan „rang”-ra emelte a köztudatban, hogy utána sokan, szinte napjainkig e vaskos tévedés átvételére szorítkoztak. Hiába cáfolta meg e tévedést *Illéssy* először 1904-ben, majd 1905-ben is (*Illéssy János: A Jászkunság eladása a Német Lovagrendnek.* Bp., 1905. Különlenyomat a Századok 1905. évfolyamából.) a Német Lovagrend bécsi központi levéltára néhány anyagának ismerete és az eladási ügylet mintaszervi ismertetése során, a későbbi szerzők kevés kivétellel (*Györffy István: Nagy-kunsági krónika,* Bp., 1922. *Varga Sándor Frigyes: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye területének története.* In: Schefftsik György szerk.: *Jász-Nagykun-Szolnok vármegye múltja és jelene,* Pécs, 1935. „*Berlász Jenő: A Német Lovagrend bécsi levéltára. „Ungarn csoport.” Levéltári Közlemények.* XV. évf. 1937. 74–83. stb.), főként a népszerűsítő Kele művére hivatkozó téves adatokat vették át kritikátlanul publikációikban, illetve vitték be még a szűkebb körű tudományos köztudatba is. Így került bele *Szekfü* igen jelentős, a maga idejében tekintélyes alkotásába is (*Szekfü Gyula: Magyar történet.* IV. 288.), amelynek adatai hosszú időn át átkerültek a vezető történészek által írott munkákba is (pl. *Heckenast Gusztáv: A török kiűzése. A Habsburgok gyarmatszerző háborúja 1683–1703.* In: *Magyarország története* I/2. Szerk. H. Balázs Éva és Makkai László. Bp., 1957. 229.) csakúgy, mint a helytörténeti kiadványokba (pl. *Kiss Géza: Kisújszállás története a 18. század végéig.* Szolnok, 1959. 11.). Már akkor nagyon időszzerű lett volna az átvett adatok levéltári ellenőrzése és hitelességük felülvizsgálata, de ilyen jellegű historiográfiai áttekintés nem született meg. Mind szakmai körökben, mind az érintett jászkunsági helyi sajtóban mély hallgatás követte a jelen hozzászólás szerzőjének 1962-ben megjelent munkáját (*Kiss J.: A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása Szolnok megyében a millennium évtizedében.* Bp., 1962. Különlenyomat a Századok 1961 és 1962. évi 1–2. számából. 1–66.), amely a jászkun övezetek földjének és népének feudális-kori történetével kapcsolatban határozottan a „Német Lovagrendnek történt eladási ügyletről és Kollonics Lipót kardinális társvevői szerepéről” tesz említést. (I. m. 1.) Sajnos, még az 1960-as évek elején kiadott Új Magyar Lexikon (Bp., 1962. III. 404.) is felemás módon fogalmaz: „1702-ben a Jászkun Kerületet I. Lipót 500 ezer forintért eladta, illetve elzálogosította a Német Lovagrendnek”. S 1964-ben így került ez már át a két kötetes Magyarország története c. alkotásba (Bp., 1964. Szerk. Molnár Erik. I. 291.) is, ahol azonban újra csak az elzálogosítás szerepel: „... a jászkunok zálogként kerültek a Német Lovagrend birtokába”. – Ezek után a helytörténeti szerzők – minthogy nem vizsgálták felül régen publikált forrásaik hitelességét – már valóban tetszés és ízlés szerint válogattak a kifejezések között. Vagy pedig figyelembe sem vették az e témára vonatkozó bírálatot. (Századok, 104. évf., 1970. 3. sz. 655–656. *Kiss J.: A jászkun parasztság harca az örökös jobbágság rendszerének kiterjesztése ellen. 1687–1703.*)

majd ezt követően III. Károly Laxenburgban 1731. április 26-án a Pesti Invalidusok Háza címére kiállított adománylevelét és szerződését,⁸ egyértelműen csak eladási ügyletről értesülhet, nem pedig elzálogosításról.

Ezek a dokumentumok kifejezetten örök időkre szóló eladásról, teljes tulajdonjogi átruházásról szólnak, „. . . iure perpetuo et invocabiliter possidenda dedimus, donavimus et contulimus . . .” – hangzik egyértelműen a császári adománylevel. Ezeket a szerződések és adományleveleket sem az uralkodók, sem az adományozottak nem vonták vissza, nem is módosították az eladottság időszakában. Sem a Német Lovagrend, sem a Pesti Invalidusok Háza nem mondhatott volna le örökvételi, tehát tulajdonosi jogállásáról egyoldalúan. Az már más kérdés, hogy az uralkodó és a bécsi központi hatóságok alá rendelt egyes hazai hatóságok, akár a pozsonyi diéta 1715-ben, akár a jászkun kerületi közgyűlések szinte kezdettől fogva, de különösen a pozsonyi diéta sikertelen kísérlete után vitakoztak az adásvételi szerződés jogosságáról vagy törvénytelenységéről, ez a Német Lovagrend földesúri tulajdonosi jogállásán mit sem változtatott. A lovagrendi hatóságok nem ismerték el a diéta 1715: XXXIV. tc-ét sem, tulajdonosi jogállásukat nem változtatták át zálogbirtokosi jogállásra, sőt több ízben kérték az adásvételi szerződés és az adománylevel változatlan újrakiadását és megerősítését a császártól. Kérésük minden alkalommal teljesült.⁹

A szerzőknek e tekintetben is felül kellett volna vizsgálniuk az említett és általuk bőven idézett törvénycikk körülményeit,¹⁰ forrásanyagát, mert ezek egyáltalán nem keltettek „nagy megnyugvást” a Jászkun Kerület vezetői körében, éppen ellenkezően: miközben tudomást kellett szerezniük arról, hogy e törvényt senki sem hajtja végre, senki sem hajlandó érték kifizetni a váltságösszeget, akkor azonnal megindították a redemptiónális szervezkedést. Már 1715 augusztusában levélben fordultak Pálffy Miklós nádorhoz segítségért, még anyagi fedezet hiányában is vállalták volna a váltságösszeg felének – 250 000 rajnai forintnak – önerőből történő kifizetését, hogy minél előbb felszabadulhassanak a lovagrendi földesúri hatóság alól.¹¹ Bár a nádortól erre csupán megértő biztatást kaptak, de ez még csak tovább fokozta a lakosság körében a nyugtalanságot, a vezetők körében pedig a zavart, s mindez a kerületek helyi igazgatási szervezetében és adóztatási gyakorlatában is súlyos rétegellentétekhez, időnként visszaélésekhez, a tényleges vagy a vélt érdekek ütközéséhez vezetett.

⁸ Deutsch-Ordens-Zentral-Archiv, Wien, Ungarn Abteilung. A továbbiakban DOZA U. – DOZA U 159/1. Kauf der Jasziger- und Kumanerdistrikte. Streit wegen des Incolats Kyau. Berichte 1702–1728. 701–727., továbbá DOZA U 164/1. Abtretung der Jasziger- und Kumanen-Distrikte an das Pester Invalidenhaus. 307–334. Berichte des Baron von Kyau. 1730–1732. 335–397.

⁹ DOZA U 159/1. uo. III. Károly a Német Lovagrend kérésére 1717-ben változtatás nélkül ismét kiadta az I. Lipót-féle adásvételi szerződést és adománylevelet, majd 1724-ben ezt ismételtelen kiadta és újra megerősítette. Uo. 671–603.

¹⁰ SzMNA I/1. 75., illetve Varga S. F. i. m. 107. A jászkunok éppen az említett diétai törvénycikk megismerése során döbrentek rá, hogy az eladottságból következő jobbgyi helyzetük még akkor sem változna meg, ha lovagrendi földesuruk tulajdonosi jogállását zálogbirtokosi jogállásra változtathatná. Így a földesúri joghatóság alól remélt felszabadulásuk távolabbinak tűnt, mint valaha.

¹¹ Szolnoki Levéltár – Jászberény-levéltár, Hivatalos Tudósítások. A továbbiakban: Sz. Lt. Jász. It. Hiv. Tud. 3. 131–132., továbbá Országos Levéltár (OL) P 520. Misc. 13. 103. 1717. augusztus 17. – Sajnos, az SZMNA történeti bevezetőjének szerzői jegyzeteikben egyetlen esetben sem hivatkoztak levéltári forrásokra, s közvetlenül nem is használtak fel ilyen anyagot.

Éppen ilyenféle áttekintés hiányában nem világíthatják meg a szerzők elfogadhatóan a Német Lovagrend feudális földesúri jogállását és tevékenységét a jászkunsági territóriumon. Amint tehát nem lehet tetszés szerint váltogatni az eladás és a zálogba adás fogalmait, ugyanúgy nem szabad összetéveszteni a zálogbirtokos (Pfundbesitzer) és a földtulajdonos (Grundbesitzer) földesúr fogalmait sem. Összehasonlítás esetén kimutatható pl., hogy a fraknoi Esterházyak zálogbirtokaként nyilvántartott derecskei uradalom – amely hellyel-közzel a Nagykun Kerület határaihoz is közel feküdt – szerződéses jobbágysága jóval kevesebb földesúri adót fizetett, mint a jászkunsági árendás jobbágyság a lovagrendi földesúrnak. 1712-ben a derecskei uradalom parasztsága családfőnkénti átlagban 4,04 rajnai forint, 1720-ban 7,63 r. ft., a jászkunsági parasztság pedig 1713-ban 6,46 r. ft., 1720-ban 9,42 r. ft. földesúri adót fizetett.¹² Levéltári forrásaink ismeretének hiányára vezethetők vissza ama elképzelések is, hogy a nagykunsági községek s ezen belül pl. Kunmadaras lakói „1711–1720-ig semmi beszolgáltatást nem teljesítettek, egyszerűen nem vévén tudomásul a Német Lovagrend hűbéruraságát”.¹³

Ámbátor a jászkunsági lakosság következetes ellenállást tanúsított a földesúri és az állami adóterhek növelésével szemben, nemcsak az eltagadás és a tiltakozás fegyverével élt, hanem a kerületekből való kiköltözés lehetőségével is, a szerző téves adatközlése alapján azonban nem lehet hitelesíteni a nagykunsági lakosságnak a földesúrral szembeni ellenállását és „öntudatos szellemének” megnyilatkozását sem. E tévedésre építve nem lehet elfogadni, hanem éppen kétségbe kell vonni ama feltételezést, hogy a lovagrendi földesúr vagy az állami adó behajtásának katonai közegei közel egy évtizeden át érintetlenül hagyták volna a Nagykun Kerületet, s a földesúr olyan kedvező és „kíméletes” feltételeket biztosított volna a nagykunsági parasztság gazdálkodásához, hogy azt semmiféle adófizetéssel nem terhelte.

Ha a szerző már mindenképpen kedvezőbb színben kívánja feltüntetni a lovagrendi földesurat a helyben vagy közelben lakó vármegyei földesurakkal szemben, legfeljebb csak arra hivatkozhatik, hogy a Német Lovagrend a nagykunsági községek kérelmeinek is helyt adott s 1711. október 8-án visszamenőlegesen az 1704–1710. évekre – „ex annis 1704 usque 1710 inclusive restantes et cessos...” – elengedte a nagykunságiak földesúri árendáját. Ugyanakkor kikötötte, hogy az 1711. évre 500 r. ft-ot tartoznak fizetni árenda címén, sőt elő kell segíteniök a még „bizonytalan helyen csatangoló gazdák késedelem

¹² Szendrey István: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bp., 1968., 88–89., továbbá DOZA U 155/3. Rechnungen über die eingegangenen Arenda-Gelder in den Jahren 1713. bis 1726. dann 1728. Szendrey kiemeli, hogy a derecskei uradalomban „1745-ig egyedül a pénzjáradék dominált a birtokon, amelyhez csekély ajándék, némi terményjáradék (az urasági alkalmazottak fizetése) és marhahajtási kötelezettség járult”. Ez utóbbiakat a jászkunsági parasztságnak is vállalnia kellett a Bécsbe és a Boroszlóba (Breslauba) történt fuvarozással együtt. Kézencfokvó tehát, hogy a jászkunsági vezetők a zálogbirtokosi jogállásra való átváltástól adófizetési kötelezettségeik és földesúri függő viszonyuk enyhülését remélték. E reményükben azonban lépten-nyomon csalódtak.

¹³ SzMNA I/1. 51. és 75. A szerzőnek ez esetben is felül kellett volna vizsgálnia forrásait, mert ezt megelőzően még arról írt, hogy a Német Lovagrend „intézkedéseit tervszerűség, észnelvűség vezette”. (?) A földesúri és az állami adóval kapcsolatos adatait Kormos László: Kunmadaras fejlődéstörténete termelészövetkezeti községgé alakulásáig. Szolnok, 1967. 46. közléséből vette át, aki viszont e merőben téves állítását semmiféle forráshivatkozással nem támasztja alá, mert nem ismerte az ide vonatkozó szolnoki és bécsi levéltári forrásokat, noha más vonatkozásban a szolnoki levéltárban kutatott.

nélküli visszatérését saját községeikbe, hogy javaikkal nyugodtan éljenek”.¹⁴ Legott hivatkozhatunk azonban arra, hogy a derecskei dominium zálogbirtokos földesura ennél sokkal nagyobb „kedvezményben” részesítette az uradalom lakosságát 1712-ben.¹⁵ Szerződésileg még azt is kijelentette, hogy „jobbágyi igával” nem terheli a dominium népét. A lovagrendi földesúr azonban ilyen kijelentést nem tett, e tekintetben továbbra is bizonytalanságban hagyta a jászkunsági lakosságot.

Az SzMNA történeti bevezetőjének szerzője azt sem fejezi ki világosan, hogy a Német Lovagrend az adásvételi szerződés értelmében 1702–1731-ig egyfolytában tényleges földtulajdonosa (Grundherr) volt a Jászkun Kerületnek még akkor is, ha földesúri jogait az 1704–1710-ig terjedő években csak néhány vonatkozásban tudta gyakorolni. Semmi lényegeset nem mond, sőt zavart okoz az ilyenféle informálás: „A lovagrend kapitalisztikus törekvéseket szem előtt tartó rendi képlet volt.”¹⁶ Még metaforának sem jó, mert a képlet-fogalom fogható, érzékelhető elemeit még jobban elhomályosítja, s ráadásul úgy képzei, hogy a későbbi nagyobb jövedelem érdekében a földesúri követelések behajtásával kilenc éven át „várni is tudott”. Teljesen elhibázott és a források félreértésére mutat az a magyarázat, hogy a nagykunsági községek első ízben csak 1720-ban egyeztek volna meg a földesúrral „a jobbágyi terhek beszolgáltatására”.¹⁷ Nem felel meg a valóságnak, hogy 1720-ban „több mint tíz éves adómulasztás terhelte őket”, s ezt a földesúr elengedte nekik, továbbá „sikerült elérniük azt, hogy földesúri taxájukat nézben állapítsák meg”.

A lovagrendi földesúrnak semmiféle elszámolási kötelezettsége sem volt a vármegyék irányában, nem kellett onnan engedélyt kérnie az újonnan betelepülő Kisújszállás két évi adómentesítésére sem: 1717-ben Kyau lovagrendi komtur a lovagrendi generális hozzájárulását kérte az adómentesítéshez, hivatkozván a pozsonyi diéta 1715 : 101. tc.-ére, amely országosan is lehetővé tette e kedvezmény megadását az új telepeseknek. 1720-ban viszont Kunmadaras nem a Német Lovagrend „ellenőrző bírósági

¹⁴ SzMNA I/1. 50–53., 74–75., illetve DOZA U 162/1. Kontrakte, Obligationes, vorträge, Vorschläge und Anleihen. 1711. A „Serenissimus et Reverendissimus Princeps ac Dominus Franciscus Ludovicus, Generalis Militiae Hierosolymitanae Ordinis Beatae Mariae Theutonicorum . . .” kezdetű forrásból: „. . . verum etiam fore, ut exules hactenus et incerta sede vagantes Incolae rursus ad Possessiones suas protinus revertantur, et rebus suis quite sint fruituri”. Továbbá Agrártörténeti Szemle, XV. évf. 1973. 4–4. sz. 424.

¹⁵ Szendrey I. i. m. 74. Hg. Esterházy Pál nádor, mint a dominium zálogbirtokosa, „kegyelmesen” elengedte az 1703–1712-ig számított földesúri adót, sőt a községi kisebb haszonvételekről is lemondott.

¹⁶ SzMNA I/1. 50. Itt kellett volna közölni inkább azt, hogy a lovagrendi földesúr nemcsak a földesúri árrenda behajtására nyert felhatalmazást, hanem az állami adóztatás (contributionale quantum, käyserliche Portion) nyilvántartására, ellenőrzésére és behajtási módjának szabályozására is. A szatmári béke után 1711–1731-ig erről kerületenként és községenként évente pontos kimutatásokat vezetett. DOZA U 168/1. Unbedeutende Akten . . . Extrakt . . . Repartition-Extrakt, Abrechnung. Továbbá Agrártörténeti Szemle, 1973. 3–4. sz. 418–424.

¹⁷ SzMNA I/1. 51. Itt ismét Kormos jelzet nélküli közlésére épít a szerző, aki félreérti Tóth Dezső szintén jelzet nélküli adatközléseit, s mind az árendát, mind a hadiadót illetően taxáról beszél. Tóth Dezső: A Heves-Nagykunsági Református Egyházmegye múltja. Debrecen, 1942. I–II. kötet. – Szabó István felhasználja, de nem jelzi e mű I. kötete 37–38. lapjainak anyagát. Jelzet nélkül, illetve Kormos közléseinek átvételével felhasználja a mű II. kötet 84, 114, 127, 139, 150. és a 259. oldalainak anyagát. is. Hogyan tartja a szerző ezt megengedhetőnek?

kiküldöttével” volt kénytelen egyezkedni a jobbágyi terhek beszolgáltatására, hanem az 1720. évi regnicolaris összeírásokat felülvizsgáló „ellenőrző bizottsági kiküldöttekkel” egyezkedett, de nem a földesúri adó pénzbeli fizetéséről – hiszen azt 1711 óta a kivetésnek megfelelően, évente egyfolytában fizetniük kellett –, hanem az állami adóalap eltagadásáról, a művelés alá fogott földterület kiterjedéséről. Arról volt szó ugyanis, hogy a nagykunsági községek gazdái a művelt föld területének több mint kétharmadát eltagadták az összeírók előtt, sokan ki is költöztek községeikből az összeírók elől. Ezért jelent meg néhány hét múlva az ellenőrző bizottság, s megállapította, hogy a nagykunsági művelt föld területe nem 7426 pozsonyi köből (kb. ugyanennyi magyar hold), hanem 23 678 50 pozsonyi köbőlnyi.¹⁸ Természetesen ennek arányában emelkedett mind a földesúri árenda, mind az állami adó összege is. Ezért került sor drámai egyezkedésre a nagymértékben megemelt adóterheket vállalni vonakodó nagykunsági községek és a kiváltságos jászkunságiak fokozott adóztatását szorgalmazó, idegen megyebeli birtokos nemesekből álló revíziós bizottság között.

Már csak a német nyelvű összefoglaló érdekében is tisztázni kellett volna, hogy a Német Lovagrend olyan földesúri hatalom volt, amely 1714-től – Orczy István lovagrendi földesúri főkapitány kinevezésétől – 1731-ig már nem közvetlenül, hanem közvetve, de a földesúri igazgatás és főhatósági felügyelet, valamint az árendafizetés kötelezettsége révén kezdettől fogva mindvégig személyi függésben (Leibherr) tartotta az alávetett jászkunsági parasztságot. Felsőbb fokon gyakorolta felettük a földesúri bírói hatalmat is (Gerichtsherr), felhatalmazást kapott a pallosjog gyakorlására, hiszen a jászkunsági kerületi törvényszék lovagrendi földesúri úriszék cím alatt működött, s ennek feljebbviteli fóruma a legfelsőbb lovagrendi törvényszék (Ritterordentlicher Gerichtsstuhl des Hochmeisterthums) volt. Ez a fórum csak kizáróan Ferenc Lajos választófejedeleme, a Német Lovagrend generális magisterének tartozott elszámolással.

A szakirodalomból az is közismert, hogy a Német Lovagrendnek a jászkunsági territóriumon nem voltak önkezelésű földesúri majorságai (Gutswirtschaft), így nem lehetett szó egyértelműen robotmunkával egybekötött jobbágyságról (Leibeigenschaft mit Fronarbeit), hanem csak földközösségben birtokló, földesúri árendát fizető, de szabadmenetelű jobbágyságról (freizügiger Gutsbauer, Zinsbauernschaft) a jászkunsági parasztság esetében. A környező vármegyei jobbágyságnak több helyütt bizonyára volt Fronherr-je is, de e vonatkozásban ténylegesen különbözött is a jászkunsági jobbágyoktól, akik a földesúri hatalom alatt sem lettek éppen olyan „jogállapotúak, mint a megye külsőszolnoki részének lakosai régtől fogva”.¹⁹ A német nyelvű összefoglalóban is éppen a különbségeket vagy a hasonlóságokat kellett volna kimutatni a jogi helyzet egészén belül legalább a jászsági, a nagykunsági és a vármegyei térségben az állami és a földesúri adók mennyisége, minősége és a függőségi viszonyok egyéb formáinak összehasonlító elemzése útján. Ehhez természetesen ismét csak intenzív levéltári munkára és a felhasznált kiadvá-

¹⁸ SzMNA I/1. 51., továbbá OL N 79. Arch. Regnic. ad Lad. DD 5. Districtus Jaszigum et Cumaniae Maioris Conscriptio 1720. Kár, hogy ezek a vaskos elírások és tévedések így öröklődtek.

¹⁹ SzMNA uo. Itt kell megjegyezni azt is, hogy Kyau az 1724. évi kisújszállási tűzvészre való tekintettel nem a földesúri árendát engedte el, hanem az állami contributio összegének mérséklésére tett javaslatot Ferenc Lajos lovagrendi nagymesternek. Az is közismert, hogy Kyau lovagrendi komtur csak 1731-ig volt érdekelt az árenda behajtásában, 1734-ben már az Althann-féle Pesti Invalidusok Háza szerepelt földesúrként.

nyok adatainak azonosítására, hitelesítésére lett volna itt is szükség az indokolatlan leegyszerűsítések helyett.

Levéltári forrásanyag ismerete nélkül nem lehet ismertetni a jászkunsági parasztság vándormozgalmait, népességi gyarapodását, így Kunszentmárton és Kisújszállás benépesedésének és községgé alakulásának folyamatát sem. Az SzMNA szerzője igyekszik úgy feltüntetni a két község újratelepülését, mintha az a földesúri „kedvezmények” segítségével, főként az adómentesítés révén vált volna lehetővé, vagy pedig „az új földesúr józan önérdéken alapuló gazdaságpolitikája” révén.²⁰ Az előbbieken leleplezett és helyreigazított tévedések, félreértések és indokolatlan feltételezések ismertetése után most már talán nyugodtan állíthatjuk, hogy a kunsági községek újratelepülése és fokozatos gazdasági gyarapodása nem a földesúr érdeme, hanem a parasztságé, hiszen az oda letelepedő parasztság szorgalma, termelőmunkája tette lehetővé, hogy a korábban elpusztásodott kunsági területek ismét kultúrtájja fejlődjenek. E fejlődés ütemének és eredményeinek megbízható feltárása, továbbá hiteles forrásokon alapuló ismertetése valóban a történész feladata, de övé a feladatmegoldás felelőssége is.

Semmiképpen sem lehet kritikátlanul elfogadni egy jelzet- és jegyzetanyag nélkül megírt régi kiadvány szerzőjének olyan értelmű *captatio benevolentiae*-jét, mintegy mentegetődzését, hogy az általa feldolgozott terület „századokon át oly súlyos katalizmák között élt, hogy történetének a 18. század derekáig terjedő minden dokumentuma odaveszett”.²¹ Kissé alaposabb utánjárás esetén azonnal kiderül, hogy a vonatkozó levéltári anyag nem egészen veszett oda, sőt javarésze nagy mennyiségben megtalálható a hazai és a külföldi levéltárakban. Ezekre pedig még igen sok munkát és időt kell fordítani, ha az említett megyetörténet vázlatát elfogadhatóan kívánják összeállítani.

Néhány alapfogalom tisztázása kapcsán utaltam már arra, hogy a földesúri hatalom alá kényszerített jászkunsági parasztság jobbágyi függő viszonya lényegében is különbözött a külső-szolnoki megyerészek parasztságának földesúri alávetettségétől, tehát nem lehet „jogállapotuk lényegi azonosságáról”²² tényeken alapuló összehasonlítás nélkül kijelentéseket tenni. Az SzMNA illetékes szerzője szintén a korábbi helytörténeti irodalomból kritika nélkül átvett terminust használ, amikor a jászkunsági parasztság földesúri adója (*herrschaftliches Geld, Arenda-Geld*) és állami vagy hadiadója (*Kontribution, contributionale quantum*, vagy: *parata pecunia ad Cassam pro Portionale Quanto*) között nem tesz különbséget, a fogalmakat tetszés szerint váltogatja vagy helyettük „summás taxa”

²⁰ SzMNA ou. „A betelepedést segítő, a Német Lovagrend által biztosított kedvezmények között első helyen az adómentesség volt a legcsábítóbb erő” – írja a szerző. Nyilvánvaló, hogy ilyen lovagrendi kedvezmény nem létezett. Föld egyébként is bőven volt, betelepedésre csábítani senkit sem kellett.

²¹ Tóth D. I. k. 1. A tévedések sorozata ott kezdődött, hogy az *Illéssy*-hagyatékban lelkiismeretes levéltári jelzetekkel szereplő, megbízható anyagokat, továbbá *Hild Viktor* jelzetes, de inkább újságírásra szánt, hatalmas kéziratos anyagát Tóth az akkori egyházi szempontok figyelembevételével, de mindenféle forrásmegjelölés nélkül – csupán a felhasznált irodalom általános közlésével – dolgozta fel anélkül, hogy ismerte volna az ide vonatkozó szolnoki és bécsi levéltárak anyagát. Egyébként mint lelkésznek nem is a történetkutatás volt a fő hivatása. Közölt adatainak ellenőrzése éppen ezért elengedhetetlenül szükséges lett volna.

²² SzMNA I/1. 51. és 75. Ha „jogállapotuk lényegileg azonos” volt, akkor mi indokolja azt, hogy a jászkunok „harcosabbak, ellenállóbbak s macacsabbak voltak”? Talán lelki alkatuk vagy „sorsromlásuk”?

fizetéséről értekeznek.²³ Nem vette észre a nagy sietségben azt, hogy már az általa felhasznált és idézett művek szerzői is gyakran és önkényesen felcseréltetik a földesúri és az állami adó fizetésének mozzanatait.²⁴ Ezekből téves következtetéseket vont le.

Ugyanis a Német Lovagrend a jelzett időszakban egyetlen esztendőben sem engedte el az évente szerződésben kikötött földesúri árendát, sőt 1710 és 1714 között – br. C. Reisswegh ab Ehrenfeld lovagrendi földesúri inspektor haláláig – annak többszörösét is behajtotta, 1714-től pedig fokozatosan növelte a Nagykun Kerületben is.²⁵

Község	1714-ben	1716-ban	1721-ben	1724-ben	1728-ban	1730-ban
Karcagújszállás	500 r. ft.	800 r. ft.	1200 r. ft.	1200 r. ft.	1220 r. ft.	1320 r. ft.
Kunmadaras	250 r. ft.	500 r. ft.	700 r. ft.	700 r. ft.	600 r. ft.	700 r. ft.
Kunhegyes	150 r. ft.	300 r. ft.	450 r. ft.	475 r. ft.	475 r. ft.	625 r. ft.
Túrkeve	100 r. ft.	200 r. ft.	300 r. ft.	300 r. ft.	340 r. ft.	550 r. ft.
Kisújszállás	–	–	400 r. ft.	400 r. ft.	400 r. ft.	550 r. ft.
Kunszentmárton	–	–	200 r. ft.	200 r. ft.	215 r. ft.	430 r. ft.
Összesen	1000 r. ft.	1800 r. ft.	3250 r. ft.	3725 r. ft.	3250 r. ft.	4175 r. ft.

Kisújszállás és Kunszentmárton csak 1717-ben vált adóképes községgé. Bár a Német Lovagrend nyilvántartotta az állami vagy hadiadót is, sőt közreműködött annak behajtásában, de arra nem volt felhatalmazása, hogy az állami adót elengedje. A lovagrendi levéltári iratokban csupán arra vannak adatok, hogy a rossz termés idején vagy az elemi csapások

²³Uo. A szerző itt is csupán *Tóth* adatközléseire szorítkozik (i. m. II. 85.), amelyek szerint Karcagon az 1587. évi összeírásban 32 jobbágy (királyi taxás) volt, s ezek censust fizettek állami adóba, 1675-ben az állami adót „kuntaxának” nevezték; 1685-ben „portionale quantum” szerepel. Annak ellenére, hogy 1715–20-ban – azért, mert a regnicolaris összeírást végző, a volt „királyi országrész” vármegyéiből érkező, a jászkunsági sajátosságokat nem ismerő összeírók s az összeírásokat felülvizsgáló bizottságok az armális nemesektől való megkülönböztetésül „libertini taxatores” kifejezést találták jónak az állami adófizetésre fogott, szabadmenetelű jászkunsági parasztok jelzésére – Kisújszállás esetében pl. *Tóth* már nem az állami adót, hanem a földesúri árendát nevezi taxának. (I. m. 114.). Ugyanígy jár el *Kormos* is. (I. m. 49.). Ezt a tévedést vitte aztán tovább az SZMNA szerzője is.

²⁴*Kiss Géza*: Kisújszállás története a 18. század végéig. Szolnok, 1959. 11. Adatait szintén *Tóth* idézett művéből veszi, de jelzet nélkül, és megtoldja még egy újabb hibával is. *Tóth* ugyanis még ezt írja: „1722-ben a rendnek (Német Lovagrendnek) már 400 ft. évi taxát fizetnek” a kisújszállási gazdák, *Kiss* viszont ezt kibővíti: „1722-ben, amikor a község már Turgonyt és Marjalakát is bérbe vette, 400 forint, 1728-ban pedig 910 forint volt a kisújszállási taxa”. Tehát nem taxáról, hanem földesúri árendáról van szó. Kisújszállás 1722-ben és 1728-ban is csak 400 r. ft. földesúri árendát fizetett évente a lovagrendnek. Turgonyt és Márialakát 1720 óta bérelték kisújszállásiak a lovagrendtől évi 50 r. ft-ért, 1730-ban emelkedett e két pusztá árendája 80 r. ft-ra, a községé pedig 400-ról 550 r. ft-ra. A két említett pusztával együtt tehát 1730-ban a község 630 r. ft. árendát fizetett. Az Althann-féle időszakban a község már évi 1000 r. ft-ot, a két pusztáért pedig továbbra is évi 80 r. ft-ot fizetett földesúri árendába. Ezenkívül fizette még a község az állami vagy hadiadót, amelynek összege 1725-ben 328 r. ft, 21 kr-ra, de 1730-ban már 1203 r. ft. 05 kr-ra rúgott. (Sz. Lt. Jászb. lt. Prot. II. 126–27. Dicae per RhF 4 computate.) Az SZMNA szerzőjének igazság szerint ezek alapján kellene helyre igazítania tévedéseit.

²⁵DOZA U 155/3. Rechnungen über die eingegangenen Arenda-Gelder in den Jahren 1713. bis 1726. dann 1728., továbbá OL P 520. Misc. 13. 418–419. – Részletesebb elemzése az Agrártörténeti Szemle fentebb jelzett anyaga.

éveiben javaslatot terjeszthetett elő a bécsi Hofkammernél a hadiadó mérséklésére. Ezt elég gyakran meg is tette, de csak kizárólag azért, hogy az állami adó mérséklése révén a földesúri árenda behajtását ezzel is elősegítse, illetve azt minél magasabbra emelje. A fenti táblázat ennek realizálását világosan bizonyítja, pedig az itt szereplő főösszegekben nincsenek benne azon puszták földesúri árendapénzei, amelyeket a nagykunsági községek külön béreltek a Német Lovagrendtől.

Ezek a községek pl. 1721-ben nyolc pusztáért (Csorba, Kolbáz, Ködszállás, Magyarka, Máriaalaka, Mesterszállás, Móricz és Turgony) 275 r. ft. pusztáért fizettek a Német Lovagrendnek, de 1730-ban már 500 r. ft.-ot. Természetesen ugyanígy kimutatható a növekedés mértéke a Jász Kerület és a Kiskun Kerület vonatkozásában is. Nincs tehát alapja annak a feltételezésnek, mintha a lovagrendi földesúr „kedvezményekkel csalogatta” volna a kerületekbe beköltöző lakosságot.²⁶

Térjünk vissza ezek után a „summás taxa” fizetésének kérdésére! Történeti irodalmunkból²⁷ ismeretes, hogy a 17. században, sőt a következő században is, mind a taxás nemesség, mind a taxás jobbágyosság rétegei általában paraszti sorban, jobbágytelken éltek, a summás taxa fizetésére szerződést is kötöttek az önkezelésű majorsági gazdálkodást is folytató földesurakkal, s ezt a függőséget a legtöbb esetben urbáriumok rögzítették, máshol taxa-levellet kaptak földesuruktól. A Jászkun Kerületben azonban nem volt az eladottság időszakában sem földesúri majorsági birtokrész, sem ehhez kapcsolódó jobbágyi telekrendszer, következésképpen nyomásos telkes határhasználati forma sem honosodhatott meg. A lovagrendi földesúrtól nem kellett taxa-levellet váltania sem az egyes gazdáknak, sem a községeknek. Ilyennek nyoma nincs. A jászkunsági parasztságnak – ellentétben a Heves-Külső-Szolnok vármegyei részek egyes helyeivel – sohasem volt urbárium. A lovagrendi földesúr 1702 és 1731 között – kivéve az 1705–1710. éveket – évente kerületenként, azokon belül mezővárosokként és községenként árenda-szerződést (Árenda-Kontrakt) kötött az illetékes elöljáróságokkal, amelyek helyi hatósági szinten vállaltak felelősséget az adóköteles gazdák (nobilis, oppidanus, libertinus, colonus, inquilinus és subinquilinus) adóalapja arányában hatóságilag meghatározott fizetési kötelezettségüket illetően. Az évente kialakított árendapénz – mint a földesúri járandóságok készpénz-egyenértéke – magában foglalta a feudális földjáradék valamennyi formáját (munkajáradék, terményjáradék, pénzjáradék), beleértve a városi vagy a községi kisebb haszonvételeket (regalia), így a malmok, a mészárszékek, a korcsmák, a vásárok, a piacok, a vadászat, a madarászat, a halászat és a nádlás városi vagy községi bevételeit is. Ezeket a kisebb regélákat tehát a földesúr az árenda fejében általában érintetlenül hagyta.

Elméletileg természetesen igaza van a szerzőnek, amikor azt vallja, hogy a realitások alapján kell értékelnünk, de gyakorlatilag ez az igény sok esetben nem tűnik ki munkájából. A jászkunsági statisztikai adatfelvételekről szólva többek között – egyébként figyelemre érdemes megállapítások mellett – azt állítja, hogy az 1720. évi regnicolaris „adatfelvétel egészen az 1745-ös redemptióig a legutolsó volt”.²⁸

²⁶SzMNA I/1. 50. Az 1720-as évekről szólva már *Tóth* is úgy vélte, hogy a Heves-Külső-Szolnok „megyei részen . . . nem volt szükség tyúkkal, kaláccsal csalogatni a népet”. (I. m. k. 37.) Adómentesítési „kedvezmény”-ről egyáltalán szó sem lehetett a lovagrend részéről.

²⁷Vö. pl. *Makkai László*: Robot – summa – taxa. c. tanulmányát a Történelmi Szemle VII. évf. 1964. 2. sz. 330–338.

²⁸SzMNA I/1. 49. A szerzőnek legalább arról kellett volna tudnia, hogy 1728-ban országosan készült statisztikai adatfelvétel, így a Jászkun Kerületben is. Elkerülte figyelmét az 1735. évi és az

Szinte nem is akarunk hinni szemünknek, amikor ezt igényes kiadványnak készülő megyetörténeti vázlatban olvassuk. Egyáltalán lehetséges az napjainkban, hogy értékálló eredmények felmutatására törekvő történeti muzeológusok, néprajz-szakemberek – akik a megyeszékhelyen, a megyei levéltár közvetlen szomszédságában, helytörténeti szakemberek alkotóműhelyében dolgoznak – nem ismernék az 1728. évi regnicolaris összeírást s ebben a Jászkun Kerület részletes adatfelvételeit, azután az 1735. évi és végül az 1744–45. évi jászkunsági részletes összeírásokat, nem is szólva a közbeeső részleges adatfelvételekről.²⁹ A szerzői felkészültség ilyen mértékű fogyatékosága mellett azonban hozzátartozik az igazsághoz az is, hogy a 20–30 évvel ezelőtti vagy a még régebbi helytörténeti munkák szerzői általában szintén nem ismerték az itt kiemelt és nélkülözhetetlen levéltári forrásanyagokat. Ők is az 1720. évi összeírást tartották a legutolsó adatfelvételnek, szerzőnk is ehhez tartotta magát. Viszont e kiemelt levéltári források ismeretének hiányában szinte nem is tudtak mit kezdeni a jászkunsági agrártörténetnek az 1720–1745 közötti szakaszával sem település-, sem népesség-, sem művelődés- és néprajztörténeti vonatkozásokban. Következésképpen a feltárható realitások, a meglévő tények és a jól nyomon követhető és ellenőrizhető folyamatok elemzése helyett elméleti fejtegetéseik során téves általánosításokhoz, ötletszerű feltételezésekhez és rendkívül ellentmondásos végeredményekhez jutottak. Ilyen téves általánosításnak bizonyul a földesúri hatóságtól függő jászkunsági lakosság „általános sorsromlás”-ának az elmélete is.

A megyetörténeti vázlat szerzője szerint ez a folyamat („a sorsromlás”) az 1730-as években tovább fokozódott, s ehhez járult még „számos helyi nehézség súlyosbító momentumként”, pl. az 1738. évi pestisjárvány. „Ezek érlelték meg együttesen a hangulatot” szerinte a redemptió, a kincstártól saját erőből történő visszaváltás megindításához.³⁰ Közismert azonban, hogy a redemptióhoz nem a hangulat megérlelődésére volt szükség, nem is határozott fellépésre a bécsi hatóságoknál – ami egyébként nem 1742-ben, hanem sokkal előbb, már 1715-ben megtörtént –, hanem 500 000 rajnai forint visszaváltási összegre. Ha viszont a lakosság általános sorsromlásának állandó fokozódásáról tanakodik a szerző a termelőerők fokozatos gyarapodásának és a gazdasági élet fejlődésének ismertetése helyett, akkor nem tudja elfogadhatóan igazolni az 1719-től 1745-ig tartó belső népmozgás lényegét, az adóösszeírók elől való elköltözés, a bejárhatat-

1744–45. évi jászkunsági részletes, névsoros összeírás is, nem is szólva az értékes helyi anyagokat tartalmazó dicalis összeírásokról.

²⁹ Alapvetően az OL N 79.5, továbbá: Sz. Lt. Jászkun Kerületek Iratai (a továbbiakban: JKI). *Conscriptiones*. 1728. B. Capsa I. Fasc. 6, sub nr. 34. *Conscriptio Regnicolaris Districtus Maioris Cumaniae de Anno 1728.*, azután uo. Hiv. Tud. 1724–28. 5. cs. 76. *Conscriptio Jaszgum*, 1728., a *Conscriptio Minoris Cumaniae 1728.* – Továbbá az 1734–35. évi összeírás: *Conscriptio Districtus Jaszgum de Anno 1735.* Sz. Lt. JKI B. Capsa I. Fasc. 3. nr. 3., 1–190., *Conscriptio Maioris Cumaniae de Anno 1734.* Sz. Lt. JKI B. Capsa I. Fasc. 3. nr. 2. 1–180., végül a redemptiót megelőző, szintén névsoros összeírások: *Conscriptio Domestica Inclitae Districtus Maioris Cumaniae pro Anno 1744.*, *Conscriptio Minoris Cumaniae de Anno 1744–45.* és a *Conscriptio Jaszgum de Anno 1745.*, valamint a *Conscriptio Facultatum Districtus Jaszgum de Anno 1745.* Sz. Lt. IKI. B. Capsa I. Fasc. 3. nr. 1–4.

³⁰ SzMNA 1/1. 75–76. Hangulati elemek és ötletek felvetésében a polgári szerzők részéről sem volt hiány. Az egyik helyen pl. ezt olvashatjuk: „1745-ben szemrebbenés nélkül kifizették a rájuk eső összeget, 154 ezer rhénes forintokat” a nagykunok. (Tóth i. m. I. k. 38.) Lehetséges, hogy a „sorsromlás” ellenére 1745-ben hirtelen blazírt pénzemberekké váltak volna a jászkunok? Nyilvánvaló, hogy e kitalált és szélsőséges elméletek nem állnak a realitások talaján.

lan pusztákra történt kihurcolkodás, a szomszédos vármegyékbe való idiglenes átköltözés, másrészt a még kevésbé lakott pusztarészek megszállásának és a folyamatosan tartó bevándorlás folyamatait. E tekintetben is nélkülözhetetlen a hiányolt név szerinti összeírások (1728, 1735, 1744. évek) adatainak összehasonlító elemzése. Fodor Ferenc csak az első lépést tette meg két adat összehasonlítása során, de sem helyes, sem téves következtetéseit nem lehet mechanikusan érvényesnek tekinteni az 1720-at követő évtizedekre, mert a vonatkozó levéltári anyag éppen azt bizonyítja, hogy a „sorsromlás” elmélete egyáltalában nem állja meg a helyét.

Ha Fodor művéből a szerző át akarja menteni ezt a téves elméletet, akkor hogyan tud válaszolni arra a sohasem kikerülhető kérdésre, hogy a redemptióhoz szükséges hatalmas összeget miféle gazdasági erőforrásokból merítették a jászkunok „az általános sorsromlás” körülményei között. Pedig a józan válaszadás ma már több mint kötelező.³¹

E kötelezettség megvetörténeti elősegítése érdekében legalább számszerű adataiban vizsgáljuk meg, hogy miféle fejlődési tendenciára mutatnak az eddig elhanyagolt jászkun-sági összeírások a már korábban is ismertekhez képest település- és népességtörténeti vonatkozásban!

A községek száma jászkun kerületenként

	1699-ben	1713-ban	1720-ban	1728-ban	1735-ben	1744-ben
a Jász Kerületben	11	11	11	11	11	11
a Nagykun Kerületben	2	4	6	6	6	6
a Kiskun Kerületben	5	5	6	6	6	8
<i>Összesen:</i>	18	20	23	76	23	25

Az összeírt adózó gazdaságok (gazdák) száma

a Jász Kerületben	1155	1105	1429	1831	2305	2458
a Nagykun Kerületben	108	164	390	823	1112	1400
a Kiskun Kerületben	279	191	467	592	651	1374
<i>Összesen:</i>	1542	1460	2286	3246	4068	5232

A népességszám gazdaságonként hat fővel számítva

a Jász Kerületben	6930	6630	8574	10986	13830	14748
a Nagykun Kerületben	648	984	2340	4938	6672	8400
a Kiskun Kerületben	1674	1146	2802	3552	3906	8244
<i>Összesen:</i>	9252	8760	13719	19476	24408	31392

³¹E kötelezettséget sürgette már 1961-ben is pl. M. Somlyai Magda, amikor ezt írta: „A történetírás még adós annak felderítésével, hogy a szabad jászkun parasztság . . . hogyan tudta még a megváltáshoz szükséges összeget is . . . előteremteni”. (*M. Somlyai Magda: Szabadulás és megvétel. Bp., 1961. 29.*) Vö. a 4., 8., 11, 12, 14, 18, 25, 29. sz. jegyzetekben jelzett levéltári források alapján készített összesítő táblázatok anyagát!

Legott kitűnik e számszerű adatok alapján is, hogy az eladottság évtizedei alatt is fokozatosan gyarapodott a községek, az összeírt gazdaságok és a népesség száma, a termelőerők tehát láthatóan növekedtek. A századfordulótól a redemptió kezdetéig terjedő időszakban a – népesség – gyarapodás aránya a Jász Kerületben 212,81%, a Nagykun Kerületben 1296,29% és a Kiskun Kerületben is 492,47% volt, együttesen tehát 339,30% a növekedés mértéke.

A gazdasági erőforrások növekedése tekintetében, továbbá a vagyonosodás ütemének érzékeltetése érdekében vessünk egy pillantást az alábbi táblázat anyagára:

Az állatállomány számának alakulása 1699-től 1745-ig

	a Jász Kerületben		a Kiskun Kerületben		a Nagykun Kerületben	
	összes	átlag	összes	átlag	összes	átlag
<i>ló, csikó:</i>						
1699-ben	1862	1,6	487	1,7	103	1,0
1710-ben	855	1,0	94	0,7	–	–
1713-ban	1440	1,4	203	1,0	174	1,1
1721-ben	3171	2,2	951	2,1	1478	3,9
1735-ben	4484	1,9	857	1,4	2531	2,2
1745-ben	7606	3,1	3760	2,7	5200	3,7
<i>szarvasmarha:</i>						
1699-ben	15292	19,8	2765	9,9	417	4,0
1710-ben	4252	5,3	379	2,9	–	–
1713-ban	5504	4,9	969	5,1	910	5,5
1721-ben	13413	9,4	4500	9,6	4087	10,5
1735-ben	10287	4,9	2292	3,5	4444	3,9
1745-ben	15955	6,5	11307	8,4	7202	5,1
<i>juh, bárány:</i>						
1699-ben	11437	9,9	3721	13,3	345	3,2
1710-ben	13167	16,9	1418	11,1	–	–
1713-ban	11154	10,1	2299	12,0	887	5,4
1721-ben	19850	13,9	11376	24,3	3872	9,9
1735-ben	18833	8,1	4537	6,9	7453	6,7
1745-ben	26724	10,9	21439	15,6	15544	11,1
<i>sertés:</i>						
1699-ben	7476	6,4	1080	3,9	428	3,9
1710-ben	2270	2,0	76	0,6	–	–
1713-ban	1682	1,5	200	1,0	338	2,0
1721-ben	4734	3,3	1205	2,6	1506	3,9
1735-ben	2655	1,1	478	0,7	1164	1,0
1745-ben	3785	1,5	1988	1,5	3059	2,2

Azt mutatják ezek a számadatok, hogy az adóztatások során összeírt jászkunsági gazdaságok állatállománya az eladottság időszakában 45 413-ról több mint két és félszeresére, 123 569-re gyarapodott. Az összeírt családfőnkénti átlagok a kerületeken és az egyes községeken belül természetesen igen változatos képet nyújtanak, főként az igára fogható állatállomány vonatkozásában. Valamennyi összeírás esetében számolnunk kell még az adott helyzetben kialakult sajátos, helyi körülményekkel is, amelyek minden esetben módosították az összeírásokban szereplő számszerű adatokat a felvételek során. Külön elemző feladat volna annak kimutatása, hogy az egyes községeken belül az 1720-at követő évtizedekben miféle vagyoni rétegződés ment végbe a gazdaságok körében. A név szerinti nyilvántartási adatok összehasonlítása során pedig a társadalmi mobilizáció folyamatát, a lakosság belső migrációjának alakulását, az ország más területeiről érkező, beköltöző (immigráció) gazdák számának valószínűsítését is sokkal hitelesebben és árnyaltabban vizsgálhatnánk.

Az érintett és itt kivonatolt összeírások anyaga alapján azonban már most határozottan állíthatjuk, hogy korántsem a Jászkun Kerület redemptiója volt az, „ami az osztályokra való tagozódást mindjárt kezdetben kialakította, s a későbbiekben a közöttük levő szakadékokat mindjobban kimélyítette”.³² Ha figyelembe vesszük, hogy a régebbi történetírás a név szerinti összeírásokból kimaradt, szegénysorsú köznépről nem kívánt számot adni, noha jelenlétük a gazdaságok méreteire vonatkozó adatokból is nyilvánvalóan kitűnik, akkor csakis arra a megállapításra juthatunk, hogy a jászkunok társadalmi rétegződése, osztályokra való tagozódása sok évszázaddal korábban megkezdődött. De maradjunk csak időszakunkban! Közismert tény, hogy az 1699. évi Pentz-féle összeírás is világosan mutatja a jászkunsági társadalom rétegződését, osztályokra való tagozódásának szembetűnő előrehaladását.

Az itt idézett összeírások anyagának figyelmes vizsgálata során az is kitűnik, hogy a vagyoni differenciálódás folyamata időről időre milyen fokot ért el az eladottság időszakában. Ha a kimutatásokban szereplő számszerű adatokon túl még azzal is számot vetünk, hogy az összeírt gazdák mindenegeyes esetben éltek az adóalapok és az adótárgyak eltagadásának a fegyverével, továbbá hogy több összeírásból kimaradtak – hivatalosan is – a vezető rétegek (kerületi és községi előljárók, egyházi intézmények és személyek) vagyonára vonatkozó felvételek, akkor nem kétséges, hogy a jászkunsági kerületek, mezővárosok, községek és ezeken belül a gazdaságok jóval vagyonosabbak voltak időszakunk végén, mint kezdetén voltak.

Ugyancsak hasonló gyarapodási ütemet jelez többek között a jászkunsági malmok számának alakulása. Amíg 1710-ben csak 18,5 malomban őrlték a gabonatermést, 1735-ben már 45 – ebből 22 éppen nagykunsági – működő malomról adnak számot az összeírások. A Német Lovagrend földesúri hatósága idején több mint hét és félszeresére – 10 875-ről 80 175 magyar holdnyira növekedett a jászkunsági művelt föld területe. Gazdaságonkénti átlagban 7,1-ről 24,6 holdnyira terjedt ki.³³ Ennek a folyamatnak részletes vizsgálata is megérne egy tanulmányt.

³²SzMNA II/1. 77. Az eddig érintett vonatkozásokban nem jelentett tehát a redemptió akkora cezurát a Jászkun Kerület 18. századi történetében, mint ahogyan azt a régebbi történetkutatók képzelték.

³³I.d. az összesítő táblázatok és a 29. sz. jegyzet anyagát!

Az 1735. és az 1745. évi összeírások a területmértékek sokfélesége miatt kissé hosszadalmasabb elemző munkát követelnének a korabeli jászkunsági művelt föld területek pontos felbecsléséhez. Sokkal több kiegészítő levéltári forrásra van szükség ehhez, de így is nyilvánvaló – bár nem tagadhatjuk az állattartás és -tenyésztés vezető szerepét a gazdaságokban –, hogy a gabonatermelést illetően is tekintélyes értéknövekedésről van szó a redemptió előtti évtizedekben. Tárgyalt időszakunkra vonatkozóan már egyáltalán nem alkalmazható ama régi hagyomány, hogy „Nagyapáink, szepapáink nem voltak földműves emberek. Szántottak és vetettek ugyan, de csak annyit, amennyi kenyérnek éppen elég volt. Ha jó termés volt, a felesleget elvermelték, ha nem ütött jól be a termés, éheztek, vagy jobban mondva kenyér nélkül ették a húst”.³⁴ E megállapítás talán érvényes lehetett még a 13. századi jászkunok életének jellemzése gyanánt Győrffy István sajátos szempontjainak megfelelően, de időközben sokat változtak a gazdaságföldrajzi és a gazdálkodási körülmények is.

Ennek az egyenetlen fejlődési folyamatnak a hullámaira hívja fel a figyelmet Bél Mátyás is 1730-ban pillanatnyi élményei alapján: „Régen nagyon sűrű népesség lakta ezt a tájat. Ma pedig mérföld körzetben is három, négy vagy még több elpusztult falu romjait látod, . . . régen gazdag élet folyt ezeken a sűrű településeken . . . Ma pedig jó, ha minden ötödik-hatodik pusztában lézeng egy-két lakó, de ez is ágról szakadt szegény.”³⁵ Nem bizonyos, de sok tekintetben valószínű, hogy Bél megfigyelései a nagykunsági puszták vonatkozásában indokoltak voltak, de arra is gondolnunk kell, hogy a kettős adóztatás terhei, másrészt a rekatolizáló egri püspökség és a református egyházmegyei szuperintendencia sűrű vizitációi miatt a kunsági parasztság gyanakodva fogadott minden adatfelvételt, nyilvántartást, s ha csak tehette, elhúzódott még a papok elől is.

Megállapítható az idézett és a jelzett összeírások alapján az is, hogy a jászkunsági lakosság az eladottság időszakában rendszeres földművelést folytatott. Az általában külterjes mezőgazdasági termelés mellett törekedett a belterjesebb művelést igénylő szőlőtermelés területének növelésére. 1735-ben a Jász Kerületben 2339, a Kiskun Kerületben 437, a Nagykun Kerületben pedig 176 kapás szőlőt műveltek, minden évben voltak új szőlőtelepítések is. A szőlőtelepítésen kívül a faültetésről is vannak adatok. A Jász és a Kiskun Kerületben már korábban, a Nagykun Kerületben pedig az 1728. évi összeírás során minden község esetében megállapítják az összeírók a fatelepítést. Karcagújszálláson pl. 18 000 fát ültettek a portákon, valamennyi községben mind a funduson, mind a határban, valamint a szőlőskertekben facsemetéket telepítettek. A Kiskun Kerületben kerületi közgyűlési határozatba foglalták 1737-ben a fák és a gyümölcsösök védelmét,

³⁴ *Gyárfás István* Manuscripta 10.139. MTA Kézirattár. *Gyárfás* I. Jegyzetek. III. 42., 81. „... maiores nostri ab agris colendis fuerint alieni, labori huic belli captos mancipaverunt”. Vö. *Győrffy István*: Nagykunsági krónika. Bp., 1941. 7. E szép munka a maga idejében (1922-ben!) magas színvonalon szolgáltatta meg a hazai néprajztudományt. Megyetörténeti igény és tervezés során azonban ma már másféle kútfőkre és levéltári anyagokra is szükség volna.

³⁵ *SzMNA* I/1. 47. *Bél Mátyás* útleírását idézve sem lehet egyértelműen „elvadult pusztaság” ról, „kiterjedt és elvadult mocsárvilág”-ról beszélni az eladottság időszakában. A Tisza vidékén széles övezetben húzódó árterületen régen sem volt gazdag élet és sűrű település, de legeltetésre, pusztai állattartásra megfelelő időjárás esetében, az esztendő kedvező évszakaiban alkalmas volt ez a terület is. Nemcsak az ekés művelés jelent „érdemi birtokba vételt”. Nem is szólva a nádvágrásról, a madarászatról, a halászatról és vadászatról.

továbbá a kiskunlacházai községi erdő nyilas-osztását, minthogy egyesek az erdőkben, a szőlőkben és a kertekben kivágták az oltvány-, a vad- és a termőfát, engedély nélkül szárazfát, tüzelőt gyűjtöttek, s a szőlőkből elhordták a szőlőkarót tüzelésre vagy saját kertjük céljaira. Az is előfordult, hogy titokban szőlővesszőt vágtak, „borona-tövisét” és gúzs vesszőt gyűjtöttek a pesti út mentén, a cserjésekben „utálatos ellenkezések” is estek.³⁶

Ama szórványos adatokra épülő és igen régi általánosítást is felül kellene már vizsgálni, hogy a jászkunok azért nem termeltek eladásra gabonát, mert az utak a „sártenger” miatt járhatatlanok voltak az év nagy részében, s az elvadult mocsárvilág „mindenesetre nagymértékben megnehezítette a szekérral való közlekedést, a szállítást”.³⁷ Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy voltak esős, sőt áradásos esztendők is, de tárgyalt időszakunkban legalább annyi kevés esőt hozó, áradásmentes, száraz, sőt aszályos esztendő is előfordult. Gyakran volt áradásos tavasz, de aszályos nyár és ősz. Közismert, hogy a Máramarosból és Erdélyből szinte naponta érkeztek az Alföldre – Szolnokra is – sószállítmányok, ahonnan a sóutakon szekérral fuvarozták azt az ország különböző részeibe, akkor mégiscsak számolni kell a szekérral való közlekedéssel és szállítással is a lóháton, a tutajon, a dereglyén vagy csónakon történő jövés-menés mellett.

Az 1720-as évektől fogva a gabonaneműek – mind a kenyér-, mind a takarmány-gabona – forgalma is megnövekedett, s a termelés e téren nem csak az önellátást biztosította,³⁸ a katonai élelétárak állandó felvevő piacai voltak a gabonának. Pl. 1734-ben a Jászkun Kerület közgyűlése felterjesztést intézett a bécsi Magyar Kancelláriához, hogy „ezen Districtusok gabonája Eö-Felsighe Profunt-Házaiban azon az áron, amelyen más Dominiumok s némely privátus Urak gabonája bizonyos és állandó conventio szerint bevétetik, ezen Districtusok gabonája is bevétessen”.³⁹ Egyébként már az 1720. és az 1728. évi összeírások is sok vonatkozásban foglalkoztak a jászkunok vásárló és piaci értékesítési tevékenységével. Jászberénynek, Jászapátnak, Karcagújszállásnak és Kiskunhalasnak évente három-három jó forgalmú országos vására is volt.

Elsősorban a termelőerők fokozatos növekedését igazolja a jászkunsági községeknek az a törekvése is, hogy minél több olyan pusztát vegyenek bérbé a lovagrendi földesúrtól, amely korábban külső bérlők vagy önhatalmú, külső megyebeli pusztafoglalók birtokában volt. Sohasem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy 1702-ben, a lovagrendi birtokba iktatás idején még kb. 516 000 hold kiterjedésű kis- és nagykunsági puszta volt külső (kecskeméti, nagykőrösi, debreceni, szegedi és hódmezővásárhelyi birtokosok) bérlők vagy több esetben önkényes pusztafoglaló földesurak használatában. Ha számba vesszük, hogy a jászkunsági földek területét időszakunkban kb. 1 186 666 magyar holdnyira becsülhetjük, de ha ennek majdnem felét eleinte idegenek tartották birtokban, akkor mégiscsak méltányolnunk kell azt a küzdelmet is, amelyet a jászkunsági községek az említett puszták saját használatba vételéért négy évtizeden át folytattak, rendszerint

³⁶ Pest megyei Lt. V. Kiskunlacháza lt. V. 102. b. Capsa A. Fasc. 3. nr. 7. „A Duna mellett levő gyümölcsös és cseres – kikben utálatos ellenkezések estenek – a kerületi kapitány által három kerületi küldött jelenlétében igazságosan, nyilas osztással kiosztassék!”

³⁷ SzMNA I/1. 91. A nagyobb utakon kívül nyilván léteztek földutak és hajcsárutak is, nemcsak akkor, amikor még e táj sűrűn lakott volt.

³⁸ Uo. 96. A nagykunsági malmok bőven termeltek piacra is.

³⁹ Sz. Lt. JKI Prot. 1732–1741. 186–87. Jászberény, 1734. október 28.

túlfizetve az idegen megyebeli bérlőket, időnként hadakozva az önhatalmú pusztafoglalókkal.⁴⁰ Így 1730-ig kb. 212 000 hold területet szereztek vissza s fizették földesúri adóját a Német Lovagrendnek, 1731-től pedig az Althann-féle Pesti Invalidusok Házának. Évtizedes küzdelmeik során telepítették újra és alakították ismét közigazgatásilag is nyilvántartott községgé Kisújszállást, Kunszentmártont és Kiskundorozsmát, sőt félig-meddig Kiskunfélegyházát és Üllést is. Éppen úgy számolnunk kell azzal is, hogy a jászkunságiak az eladottság utolsó évtizedeiben már a kerületek határain kívül is bérbe vettek pusztákat: a jászsági községek már hét, a kiskunságiak hat, a nagykunságiak pedig négy egész pusztát (egy egész pusztá = kb. 5–15 000 hold!) béreltek megyei földesuraktól, hogy állataik számára közelebbi legelőt és kaszálót biztosítsanak. Ilyen jellegű extenzív terjeszkedésük elsősorban az állattartás céljait szolgálta, de – minthogy a lovagrendi földesúr e külső béreleteket nem adóztathatta meg – e béreleteken jelentékeny gabonatermelést is folytattak.

A redemptió előtti évtizedben, pontosan 1727-től kezdték benépesíteni Kiskunfélegyházát, amely már korábban is fontos postaállomással és vendégfogadóval rendelkezett, az 1730-as években a jászságiak által községesített Ülléshez tartozott közigazgatásilag, majd 1743-ban a tanács is átköltözött Üllésről Kiskunfélegyházára, tehát e község ezóta szerepel népes településként a kimutatásokban. Ugyanezen évben vált önálló községgé Kiskunmajsa is jászsági és kunszentmiklósi telepésekkel. Az ilyen jellegű népmozgást nem lehet „elvándorlás”-nak minősíteni, hiszen a kerületeken belül mindenhol ugyanazon kiváltságaik voltak.

1745-re a Nagykun Kerület községei a kerület valamennyi pusztáját visszaszerezték az idegen bérlőktől, sőt már 1735-ben mind a hat nagykunsági községnek volt bérelt pusztája: Karcagújszállás bérelte Asszonyzállást, Boltsát, Hegyesbort, Karajánost, Kunlaposát, Ködszállást, Magyarkát és Orgondaszentmiklóst 1780 rajnai forintért az Althann-féle földesúrtól, Kisújszállás a saját határán kívül Máriaalakát és Turgyont 1080 r. ft-ért, Kunmadaras Fábiánkát és Kápolnát 900 r. ft-ért, Turkeve Móriczot és Pohamarát 1090 r. ft-ért, Kunhegyes Kolbáz pusztát 1060 r. ft-ért és Kunszentmárton Mesterszállást 790 r. ft-ért. Ezek az összegek tartalmazzák a saját község és a puszták árendáját. Ezekon kívül a nagykunsági községek béreltek kerületen kívüli, Heves-Külső-Szolnok vármegyei pusztákat is, így Istvánházát, Kiskabát, Pacsát és Tomajt, hogy legelőterületüket növeljék.

A Jász Kerület községei már 1727-ben is bérelték a kiskunsági Bösztör, Kara, Kocsér, Majsa, Orgovány és Törtel pusztákat a Német Lovagrendtől, majd 1731-től az Althann-féle földesúrtól bérbe vették még Bene, Kerekegyháza, Kisszállás, Kömpöcz, Lajos, Mizse, Pálos és Szentlászló pusztákat. Azért tudtak vállalkozni mindezen puszták redemptióss összegének a kifizetésére. A Kiskun Kerület községei szintén magukra vállalták a kiskunsági puszták döntő többségét, azokat, amelyeket nem a jászságiak váltottak vissza a redemptió során. Így a kiskunok kb. 30 kisebb-nagyobb pusztá vagy pusztarész redemptióss összegének kifizetését tudták magukra vállalni a legtöbb esetben kölcsönpénzek igénybevételével. A kölcsönvevők sorában egyaránt szerepelnek községek és jómódú gazdák, amelyek és akik rövidlejáratú kölcsön esetében hitelképeseknek bizonyultak a hitelező városok, intézmények, földesurak és kereskedőtőkések számára. Ezeket az iratokat is érdemes tanulmányozni.

⁴⁰ Agrártörténeti Szemle, XV. évf. 1973. 3–4. sz. 391–451., továbbá a 29. sz. jegyzet anyaga.

Ha már most – az itt jelzett értékek alapján – számba vesszük a Jászkun Kerület termelőerőinek gyarapodását, e növekedés ütemét és mértékét a redemptió előtti évtizedekben, akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy a jászkunsági vezetők 1744–45-ben reális számvetést készíthettek, nem becsülték túl a jászkunsági erősen rétegeződött lakosság teherbíró képességét, amikor végül is biztosítva látták a redemptió hatalmas összegének kifizetését. Ha külön-külön és egymással is összefüggően, részletesebben is megvizsgáljuk a jászkunsági gazdasági élet, a társadalmi termelés anyagi elemeinek (munkaanyag, termelési technika, munkaerő, munkaenergia, munkamegosztás, árukészlet) mozgását, együtthatását, fejlődésük belső és külső tényezőit, akkor feltétlenül arra a meggyőződésre juthatunk, hogy már a redemptió előtti évtizedekben is „rendezett birtokviszonyok alakultak ki a Jászkunság területén”,⁴¹ olyan, aránylag tartós értékeket összegező viszonyok, amelyek adott körülmények között megalapozottá és lehetővé tették a redemptiót. Ugyancsak itt kell kiemelnünk azt is, hogy a Jászkun Kerület sajátos kiváltságokon alapuló és változó közigazgatási szervezete sem a redemptió után, hanem az azt megelőző fél évszázadban alakult ki, illetve fejlődött tovább némileg más körülmények között a redemptió után.

Az SzMNA történeti bevezetőjének szerzője nem tisztázza elfogadhatóan a Jászkun Kerület jogállását, közigazgatási autonómiáját és földesúri függő viszonyát sem. A lovagrendi földesurat 1731. április 26-án III. (VI.) Károly adománylevele alapján a Széchényi Alapítványhoz tartozó Pesti Invalidusok Háza földesúri hatósága váltotta fel. E hatóság közvetlenül egy – Bécsben működő – katonai vezetés alatt álló bizottság – Commissio Praesidii – irányító és felügyeleti hatásköréhez tartozott az uralkodó utasítása alapján: „Ad mandatum Sacrae Caesariae Regiaeque Maiestatis Excelsae Aulici sub Praesidio Excelsae Generalis Comitum Gundacker ab Althann”. Ennek a bécsi udvari hatóságnak az igazgatója gr. Gundacker von Althann tábornok volt, földesúri jövedelmeiből származó pénzt pedig gr. Franz von Nesselrode, a bécsi Hofkammer kamarása kezelte. Az új földesúr tehát valójában a Széchényi Alapítvány lett, amely 50%-ban már a Német Lovagrend földesúri hatósága idején is tulajdonosa volt a Jászkun Kerületnek s ugyancsak ilyen arányban részese is a jászkunsági földesúri jövedelemnek.

Az új földesúr Orczy István Heves-Külső-Szolnok vármegyei alispánt, a kerületek lovagrendi földesúri főkapitányát továbbra is megtartotta földesúri főkapitányi tisztségében, sőt még 1731-ben bárói rangot nyert, s királyi adományként megkapta a Szeged szomszédságában levő Kisszállás és Péteri pusztákat. Jászkunsági földesúri főkapitányi illetményét azonban csak évi 1200 r. ft-ban állapították meg, noha korábban a Német Lovagrendtől a földesúri árenda 6%-át kapta.⁴² Részére ez annál is inkább sérelmes volt,

⁴¹ SzMNA I/1. 76. A szerző itt is úgy tünteti fel, mintha a redemptió teremtett volna rendezett birtokviszonyokat a Jászkun Kerületben. Itt is alaposan meg kellett volna vizsgálni és elfogadhatóan értékelni *Illéssy János* rövid adatközlését, amely a Századok 1900. 247–249. lapjain jelent meg „A Jászkun Kerületek visszaállítása 1745-ben” címmel. Világos, hogy nem a kerületek közigazgatásának visszaállításáról vagy nevének újrafelvételéről van szó, hanem elsősorban a nádori hatóság visszaállításáról.

⁴² OL P 520. Misc. 13. 456. Vienna, die 25. Julii 1731. Orczy vármegyei alispáni hivatalát és egyidejűen jászkunsági földesúri főkapitányi tisztségét fatális tévedés úgy felfogni, mintha a Jászkun Kerület törvényhatósági jogállás és közigazgatás tekintetében a vármegyéhez tartozott volna. Orczy a pozsonyi diaetán nem a kerületeket, hanem Heves–Külső–Solnok vármegyét képviselte. (Vö. SZMNA I/1. 76.) E tekintetben sem hozott a redemptió tehát semmi újat!

mert az új földesúr a kerületek korábbi 26 126 r. ft-nyi földesúri árendáját – amely ez idő tájt már gyakran „census dominalis” néven szerepel – 34 530 r. ft-ra emelte fel, s ennek 6%-a már 2073 r. ft-ra rúgott volna.⁴³ Ennek ellenére Orczy e magas rangú tisztségét 1733. október 23-ig tűrhetően ellátta, bár többször kérte felmentését. Végül is a Jászkun Kerület összevont közgyűlésén felolvasták a bécsi udvari Commissio parancsát Althann aláírásával, miszerint Orczy utódául Podhradszky György volt szegedi főbíró neveztek ki jászkunsági földesúri főkapitánynak, de meg kellett elégednie a főkapitányi administrator címmel, mert a jászkunok földesúri főkapitánya valójában maga Althann tábornok volt.

Podhradszky kíméletlen, törvénysértő, erőszakos basának, zsarnok és harácsoló földesúri adminisztrátornak bizonyult. A kerületi és az összkerületi közgyűlések sohasem tudta ugyan megakadályozni, de az elégedetlenkedő bírakat börtönbe záratta, őket rebelleseknek szidta, „bennünket örökös jobbágyoknak, a Felséges Commissiot pedig örökös földesurunknak mondotta”. Az 1738. évi földosztáskor magának 60 pozsonyi mérő szántót kisajátított, és azt ingyenmunkával műveltette. A kerületi közgyűlésen megválasztott nagykun kapitányt nem ismerte el, hanem önhatalmúan maga nevezett ki oda kapitányt, az 1738–39. évi pestisjárványban meghalt gazdák vagyónát (ló, szarvasmarha, eke, készpénz) magának kisajátította, a törvényes örökösöket kismemizte, kőbor betyárokat fogadott, hogy a városok és a községek méneseiből, gulyáiból magának elhajtasson értékes lovakat és igavonókat. A három kerületben 1742-ig ilyen módon 17 429 r. ft. 57 kr kárt okozott.⁴⁴

Ezek a példátlan visszaélések általános felháborodást váltottak ki a kerületekben, a kerületi vezetők 1741-től 1744-ig számos felterjesztést intéztek gr. Pálffy János nádorhoz s redemptionális kérelmeiket elsősorban a zsarnok adminisztrátor elleni panaszok áradatával indokolták, sőt kilátásba helyezték a kerületekből való kiköltözésüket is: „... készebbek leszünk régi szent Királyainktól törvényes szabadsággal megajándékozott Lakóföldünket pusztán hagyni és Eö-Felséghe Birodalmában más helyekre magunkat recipiálni, mert akármely örökös jobbágyok sem jutottak alábbvaló sorsra, mint ezen szegény Districtusok Podhradszky uram számtalan törvénytelenégei végett”.⁴⁵ Pálffy a redemptionális kérelem teljesítését és a törvénytelenégek kivizsgálását éveken át függőben hagyta, illetve olyan értelmű zsarolásra használta fel, hogy a kerületek az osztrák örökösödési háborúban a sziléziai hadszíntérre a maguk költségén és pénzén minél több lovaskatonát állítsanak elő. Így 1741 júniusában csak a Jász Kerületből 200 lovas harcolt Nyssa mellett a poroszok ellen, 1744-ben már 400 lovaskatona kiállítását vállalták a kerületek, 1744. augusztus 26-án Pálffy általános insurrectiót rendelt el a Jászkun Kerületben. Mozgósító levelében először jelezte, hogy a redemptionális kérelmet a királynő elé terjesztette. Az alku végül oda vezetett, hogy a kerületek közgyűlése 1745. március 29-én ezer lovas kiállítására kötelezte a jászkunokat. Ezt követően rövidesen – 1745. május 6-án – megszületett Bécsben Mária Terézia ismert oklevele a redemptióról és a nádori hatalom visszaállításáról.

⁴³Sz. Lt. JKI Prot. 1732–1741. 34. Ugyanakkor a hadiadó évi összege pl. az 1728. évi 29 069 r. ft-ról 32 000 r. ft-ra emelkedett. Ennek nyilvántartását a földesúri főkapitányi hatóság továbbra is végezte.

⁴⁴Sz. Lt. Jászb. It. Hiv. Tud. 9. cs. 17. sz., 1743. január 27. Summarius extractus. Ez a kár sohasem térült vissza.

⁴⁵Uo. 9. cs. 4. sz. 1743. március 3. Gravamina. Panaszok a nádorhoz.

Levéltári forrásaink egyértelműen azt bizonyítják, hogy a Jászkun Kerület belső jogrendje, ősi kiváltságaiban gyökerező közigazgatási berendezkedése az eladottság időszakában, a földesúri függőség körülményei között – ha időnként sok törvénysértés és visszaélés is érte – alapjában megdönthetetlen, igen életerős és szilárd maradt.⁴⁶ Mind a lovagrendi, mind az Althann-féle földesúri hatóság – fenntartva magának a territórium tulajdonjogát, a feudális járadékszedés, a felsőbb fokú bírói hatalom és a pallosjog gyakorlásának jogát – kénytelen volt törvényesnek elismerni a jászkunsági kerületek, mezővárosok és községek belső autonómiáját. A kerületek vezetői még az Althann-féle időszakban is rendszeresen tartottak kerületi közgyűléseket, amelyeken – egy-két kivételtől eltekintve – maguk választották meg kerületi kapitányaik, a mezővárosi és a községi közgyűléseken pedig szabadon választották meg a városi, községi előljáróságot és a tanácsok tagjait. Igaz ugyan, hogy az összkerületi titkárt, a pénztárost és az adószedőket a földesúri főkapitány nevezte ki, azok nem is voltak népszerűek.⁴⁷

Összkerületi közgyűléseken hirdették ki a bécsi központi hatóságoktól érkezett rendeleteket. Így pl. 1734. november 27-én III. Károly 1734. szeptember 10-én kelt adománylevelét,⁴⁸ amelyben Karcagújszállás városnak évente négy országos vásár tartását engedélyezte: február 24-én – Mátyás napján –, július 13-án – Margaretha napján –, szeptember 29-én – Mihály napján – és november 30-án – András napján. Ilyen közgyűléseken hirdették ki a felsőbb hatósági parancsokat. Pl. 1740. november 25-én a helytartótanácsi parancsra hivatkozó földesúri főkapitányi rendeletet: „Mint hogy a quartélyozó militia a Districtusokba beérkezett, szükséges íranta a felséges Locum-tenentiale Consilium parancsolatja szerint dispositioikat tenni, melyhez képest pro Generali három Districtum Congregatione rendeltem az jövő decembernek 12. napját. Mely napra minden helység az maga deputatusát Jászberénybe expedálja sub poena legati. Az notariusok pedig három esztendőkbéli – mind a Portionak, mind az Árendának – számadásait készen hozzák . . .”⁴⁹

Kivonat egy összkerületi közgyűlési határozatból: „Mivel már a földesúri árenda felét Szt. Bertalan napjára szokás lehelyezni, legyen gondja minden helységnek arra, hogy az árenda felét minél gyorsabban behajtsa, hogy 'ad Cassam Excelsii Domini adferatur'”⁵⁰

Fontos határozatokat szavaztak meg az egyes kerületek közgyűlésein is. A Nagykun Kerület Kisújszálláson tartott kerületi közgyűlésén figyelmeztették az egyes községek előljáróságait és esküdtjeit: „Valamikor az Helység mellett fáradoznak és esküdt hivatalos tisztüket exerceálják, cselédjüket semmiféle szolgálatra, azok marháját ne adigálják; ha

⁴⁶Sz. Lt. JKI Prot. 1732–1741. 109–112. *Negotium in Generali Congregatione Districtuum Jaszgum et utriusque Cumaniae*. 1733. október 23.

⁴⁷Uo. 111–112. Maguk a jászkun vezetők hangsúlyozták: „Ex quo autem hactenus Districtus isti in omnibus Iuribus, Privilegiis et Constitutionibus tam coram Incliti huius Regni Hungariae Comitii, quam etiam temporibus transactionum involabiliter semper perstitissent.” A kerületek kiváltságai mindig sértetlenül megmaradtak, s ha a földesúr azokat erőszakkal megsértette, azonnal tiltakoztak a vezetők.

⁴⁸Sz. Lt. Karcag lt. Történelmi Okmányok I. 1624–1807. 22.

⁴⁹Sz. Lt. Kunmadaras lt. Prot. 1733–1776. 7. 1740. november 25.

⁵⁰Sz. Lt. Kunszentmárton lt. XV/1. 1733–1785. 28. *Generalis Congregatio Districtus Jaszgum et utriusque Cumanorum*. 1741. augusztus 23.

militaris condescensio interveniál, semminémű transennáliáknak alkalmatosságával ne adstringáltassanak (a cselédek); az in quartirungozó militiának intertentiójától magok házánál immunitáltassanak; valamikor az nemes Helységből hosszas sorra magok személyekben (a cselédek) expediáltatnak, rendes szerekben imputáltassék”, tehát a cselédek adójába számitsák be ezeket a szolgálatokat is.⁵¹

Nézzünk egy földesúri rendeletet a Nagykun Kerület részére! „Kegyelmed, Gaál Mihály kapitány uram, vévén ezen commissiómat, azért az egész Nagykunságban levő helyeket vizsgálja meg, valahol szőlők vannak! Vizsgálja meg azt, aki nem ültetett (be földet) szőlővesszővel, azon mindeniken 12 forintokat desummáljon minden könyörületesség nélkül. Aki pedig nem fogott mindedig (ti. szőlőföldet), mindjárt tartozik fogni. Hogy annyival is inkább megtartassék unitis viribus mind marhátul s mind madártul. Melyhez különben (másként) se cselekedjen Kegyelmed!”⁵² A talaj kevésbé volt erre alkalmas.

1737-ben a Kiskun Kerület közgyűlésén hirdették ki és fogadták el a jászkunsági kerületekre, mezővárosokra és községekre általában érvényes alábbi határozatokat is: „Minden lakos a maga panaszát a főbírónak köteles bejelenteni. A főbíró minden hétfőre összehívja a tanácsgyűlést, erről a megelőző vasárnap este a kisbíró útján értesíti az esküdteket. Ha valamelyik esküdt nem menne el, 3 Ft büntetést fizet; ha a közgyűlés határozatát valaki nem tartja meg, ha tanácsbeli, akkor 4 tallér büntetést fizet, ha közrendű, akkor 2 tallért (1 tallér = 2 r. ft.); ha valaki a bíró parancsának ellenszegül vagy csak hallgatással elmulasztja, megfogattassék, prédikációig a pellengérből állván, az egész nép láttára megcsapattassék; ha valamelyik bíró a tanács végzéseit nem hajtja végre, 6 Ft büntetést fizessen; ha valaki kertet tart kerítés, jó árok nélkül, mely miatt valakinek marhabeli kára következne, a kár ára rajta behajtatik, mivel a kertet jó kerítéssel szokták tartani, hogyha pedig a kártevő marha kaput tör be, vagy jó árkot által ugrik, ami rajta esik, magának tulajdonítsa; ha valaki az ünnepnapokat, kivált a sátoros ünnepeket nem tartja, törvényes büntetését el nem kerülheti.”⁵³

Háborús időben a városi tanács közgyűlésén olvasták fel az előjárásához intézett tábori leveleket is, amelyekben a sziléziai táborban a harcok során elszenvedett veszteségekről, sorsukról és gondjaikról adtak számot a katonák. 1741. június 15-én Nyssaban kelt levelükben többek között ezt írják: „. . . arra nézve minden nap hal az népünk, vesz fegyverünk, romlanak, döglenek lovaink, éjjel-nappal ruháink szakadnak. Eleve kérjük Kegyelmeteket, hogy megböcsült ruháinknak, fegyvereinknek, lovainknak, szerszámainknak árát otthon lévő Cselédeinknek (családunknak) tegye le Kegyelmetek, mert együnknek sem bizonyos hazamenetele, ezért is minden tehetséggel ügyekezzenek Becsületes Nemes Tanács, hogy rész szerint otthon maradott Árváinkat contentálja, és erről információját és válaszát amidőn elváránk, maradunk a Becsületes Nemes Tanácsnak alázatos szolgálói: Molnár Mihály, Molnár Imre, Iványi Imre, egész Milícia. Mp. – P. S. Én Molnár

⁵¹ Ld. a 49. sz. jegyzetet! 4. 1733. június 2-án.

⁵² Ld. az 50. sz. jegyzetet! 1732. október 14-én. A Nagykun Kerület választott kerületi kapitányai: 1728–1734-ig Gaál Mihály, 1743-ig Terbócs István, 1743-ban Tóth András, 1744-ben Kálmán István voltak.

⁵³ Pest megyei Lt. Kiskunlacháza lt. V. 102. b. Capsa A. Fasc. 3. nr. 7. Kiskunlacháza, 1737. november 20.

Mihály köszöntöm magam Hitvesemet, Gyermekeimet és Fiamat és a Gazdaságot recommendálom Nekik . . .”⁵⁴

Amint az itt idézett kivonatokból is világosan kitűnik, a Jászkun Kerület közigazgatási és jogszolgáltatási intézményi rendszere az 1731-től 1745-ig terjedő időszakban is csupán a felsőbb hatósági szinten módosult (Széchényi Alapítvány, Althann-féle Commissio, Pesti Invalidusok Háza), kerületi szinten (összkerületi közgyűlés, kerületi közgyűlés) és alsóbb fokú helyhatósági szinten (mezővárosi tanács, községi tanács) nem változott. Hangsúlyoznunk kell, hogy intézményi rendszere a redemptió után is csupán felsőbb hatósági szinten (a nádori hatóság) változott meg, belső jogrendje és közigazgatási autonómiája kedvezőbb körülmények között, de alapvetően a régi hagyományok és jogszokások szerint fejlődött tovább. Nem állja meg tehát a helyét az olyan elképzelés, hogy a redemptió után a kerületek „autonómiáját, közigazgatási, törvénykezési és adózási ügyét királyi leirat szabályozta . . .” vagy a redemptió „csábítóan hatott más területek lakosságára is”,⁵⁵ inkább arról volt szó, hogy a redemptiónális összegek kölcsönvétele és e kölcsönök visszafizetésének kötelezettsége lényegesen módosíthatta a korábban is meglévő vonzerőt.

Mint ahogy az Althann-féle időszakban a termelőerők gyarapodásának arányában növekedtek az állami és a földesúri adók is, még szigorúbb rendelkezések szabályozták a birtokviszonyokat és a gazdálkodás módját. E tekintetben igen nagy felelősség hárult a mezővárosi és a községi tanácsokra, az elöljáróságokra. A gazdálkodási feladatok végrehajtásának sokrétűsége és sokfélesége miatt nemcsak az elöljárósági tisztségviselők, hanem az egyéb fizetett alkalmazottak száma is emelkedett. Pl. 1735-ben a 291 gazdasággal s így 1746 főnyi összeírt és adózó lakossal rendelkező Karcagújszállás mezőváros magisztrátusa még csak 24 személyből állott, 1740-ben már 35-re növekedett (1 főbíró, 1 törvénybíró, 1 jegyző, 13 esküdt, 2 kisbíró, 4 tizedes, 9 polgár, 4 provizor), de a város szerződöttetett és fizetett egyéb alkalmazottakat is (tanítók, egyháziak, molnárok, mészárosok, korcsmárosok, pásztorok, mezőőrök, szőlőőrök) és szolgálókat (városházai gazdaasszony, kocsis, béres, cseléd stb.).⁵⁶

A Jászkun Kerület közigazgatási központjának, az 1735-ben 893 gazdasággal, 5358 főnyi lakossal rendelkező Jászberény mezővárosnak 1745-ben 1032 összeírt gazdasága és 6192 főnyi lakosa volt de már 1732-ben is 41 főnyi városi magisztrátusa volt (1 főbíró, 1 helyettes főbíró, 1 törvénybíró, 1 adóügyi bíró, 1 székbíró, 1 vásárbíró, 1 szőlőhegyi bíró, 1 egyházbíró, 1 jegyző, 1 aljegyző, 1 városhadnagy, 6 polgár, 14 esküdt, 9 tizedes, 1 plébános), egyéb alkalmazottai: 16 molnár, 3 mészáros, korcsmárosok, pásztorok, egyháziak, tanítók, mezőőrök, szőlőőrök; továbbá szolgálók: városi gazdaasszony és cselédje, a város kocsisai, juhászai, vágó-pásztor, lovas-kerülő, gyalog-kerülő, óras, éjjeli őr stb.⁵⁷ Mintegy száz főnyi fizetett alkalmazottja volt.

⁵⁴Sz. Lt. Jászb. It. Hiv. Tud. 1736–1741. 8. cs. 38. sz. Nyssa, 1741. június 15-én.

⁵⁵SzMNA I/1. 77. Nagyobb betelepédési hullámról nincsenek adatai.

⁵⁶Sz. Lt. Prot. Oppidi Karszag. 1736–1752. 68–69., továbbá Sz. Lt. JKI B Capsa I. Fasc. 3. nr. 3. Capsa I. Fasc. 3. nr. 3. Conscriptio Maioris Cumaniae de Anno 1734., illetve uo. nr. 4. Conscriptio Domestica I. Districtus Maioris Cumaniae pro Anno 1744.

⁵⁷Sz. Lt. Jászberény It. Prot. Decisionum Senatorialium 1724–1749. 179–181., JKI B Capsa I. Fasc. 3. nr. 3. és nr. 4. Conscriptio Districtus Jaszigum de Anno 1735. és Conscriptio Facultatum Districtus Jaszigum de Anno 1745. – Székkapitányi tisztség a 18. században már nem létezett a

A városi magisztrátus tagjai időnként mentesültek vagy az állami, vagy a földesúri adó fizetése alól. Pl. Jászberényben 1738-ban a városi tanács határozatba foglalta, hogy a plébánoson, a jegyzőn, az egyházbírón, az egyházfiakon, a kántoron és a harangozón kívül az elöljáróság tagjai, „akármi névvel nevezendő tiszt és szolgálatban levő ember, sőt maga a város bírálja és tanácsa proportionale tartozik contribuálni az lakosokkal együtt”.⁵⁸ A Kiskun Kerület központjában, az 1735-ben 216 összeírt gazdasággal, 1296 főnyi lakossal, 1744–1745-ben 290 gazdasággal, 1740 főnyi lakossal rendelkező Kiskunhalason csak a következő tisztségviselőket és alkalmazottakat mentesítették az adófizetés alól: Boros Mihály kerületi kapitányt, Modok Gergely hadi kapitányt, Jósa Nagy János főbíró, Kun Miklós másodbíró, Szabados Gergely hadnagyot, Kun György tizedest, Gáspár Péter székbíró, Szatmári Péter egyházfit, Bikit Gergely gondnokot, Faragó Istvánné városi gazdaasszonyt, Oláh Mihály marhahajtót és Csikós Pál városi kocsiszt.⁵⁹ A többi alkalmazott és tisztségviselő nem kapott mentesítést.

Bíró- és tisztségviselő-választásokat általában évente tartottak, és e választásokon minden adófizető gazdának meg kellett jelennie, hogy választók és egyben választhatóak legyenek. Túrkevéen 1729-ben a bíró perbe fogta Bornemissza János gazdát, mert a májusi választásokon nem jelent meg, pedig „a bevett szokás szerint tavalyi bíró uram egy hónappal Szent György napja előtt meghirdette az Helységben, hogy minden ember itthon legyen az bíró-tételre. Ez ellen a parancsolat ellen pedig Bornemissza uram az Helységből a bíró-tétel elől elment. Midőn új bíró uram maga mellé Esküdteket akart volna esketni, Eő-Kegyelmét is meg akarta esketni, de Eő-Kegyelme magát megfeszítvén, előlünk elment”. Bornemissza azzal védekezett, hogy „a túri vásárra akart valamely marhákat Szentes felől hajtani, s elveszett lovainak is keresésére ment Szarvasra, azért nem lehetett jelen a bíró-tételen, ami a másodikat illeti: ma is azt mondja, hogy soha többé hittel nem szolgál, készebb inkább az Helységből is elköltözni”.⁶⁰

Nem minden esetben tudott gondoskodni a községi elöljáróság az adóterhek igazságos elosztásáról, emiatt sokszor háborogtak a gazdák. Pl. Túrkevéen 1733 júliusában „valóságosan bebizonyosodott, és Kecse Péter maga szavával is vallja, hogy ő ok nélkül, szabad nyelvel az utcán mondta: Nem bánnám, ha az Helységet Isten úgy elsüllyesztené, mint Sodomát; erre az átokra nézve sokat érdemlett volna, de megrátiáztatott, hogy egy vasárnapon a prédikáció alatt a kalodában álljon, kijövéen a templomból az közösség, előtte erősen megverettség”.⁶¹

Jászkun Kerületben sem a redemptio előtt, sem utána. (SZMNA I/1. 77.!) Ellenben választott kerületi kapitányok igen, amint az 52. sz. jegyzet is mutatja. A Jász Kerületben 1714–1731-ig Kiss Mátyás, 1731–1735-ig Molnár Mihály, 1736-ban Kovács Ferenc, 1736–1737-ig Nagy Mátyás, majd 1738-ban ismét Kovács Ferenc, 1739–1745-ig újra Nagy Mátyás voltak választott kerületi kapitányok.

⁵⁸Sz. Lt. Jászberény lt. Prot. 1724–1749. 246. Adóztatás, illetve közteherviselés szempontjából sem lett volna tehát méltányos, ha a bírót és a tanácsosokat nem évenként, hanem hosszabb időre választották volna meg tisztségükbe. Valójában a kerületi kapitányokat is évente választották, de sokszor ugyanazt választották meg újra.

⁵⁹Sz. Lt. JKI B Capsa I. Fasc. 3. nr. 2. és nr. 1. Observaciones. A Kiskun Kerület választott kerületi kapitányai: 1728–1736-ig Herpay Mihály, 1736–1738-ig Nánásy János, 1739–1741-ig Földváry András, 1741–1743-ig Boros Mihály, 1743–1745-ig ismét Nánásy.

⁶⁰Sz. Lt. Túrkeve lt. Prot. 1726–1738. 21.

⁶¹Uo. 59.

Jászberényben 1734-ben már pénzbüntetés terhe alatt kötelezték a gazdákat, hogy az április 24-i bíróválasztáson megjelenjenek: „Minthogy pedig ezen Nemes Váras lakosainak bíróválasztásnak idején szükségképpen jelen kellene lennie, hogy a visitatio rend szerint meglehetne, de némelyek ezt csak süketségre veszik s elhallgatják és mulasztják. Arra nézve: aki ez után elmulasztja, ha házas gazda léssen, két Rhénes Forintra, ha zsellér, egy Rhénes Forintra fog büntettetni.”⁶²

Levéltári források nélkül a pénz akkori értékviszonyairól sem lehet érdemlegesen mondani. Különbséget kell tenni az „arany” (aranyforint), a rajnai forint (r. ft.) és a magyar forint (ft.) értéke között, ezeket nem lehet tetszés szerint váltogatni.⁶³ Ezért az olvasó pl. arról sem szerezhet fogalmat, hogy mi volt az értéke a félmillió r. ft.-nak, a redemptió összegének. Éppen ezért lássunk néhány példát az akkori béresek és a szolgák évi illetményéről! 1733-ban a Jász Kerület közgyűlésén hozták a következő határozatot:

„Első béres conventiója készpénz = 14 magyar forint, egy ruha, öt pozsonyi mérő őszi vetés, melynek magvával a gazda tartozik, a marhateleltetés iránt a gazda maga értékét érzi, úgy alkudjon!

Második béres conventiója készpénz = 10 magyar forint, egy ruha, három pozsonyi mérő őszi vetés, marhateleltetés mint az elsőnek.

Harmadik béres minden marhája fog nevezet szerint a fölvetésből kihagyatni úgy, mint az elsőnek 4 kihagyatik, a másodiknak három, és ha ezeken kívül több találtatik (a bevallottnál), az közönséges adónak megfizetésére conscribáltatik.

Amely béres el nem akar szegődni, nyolc nap alatt elszegődjön, ha csak útban vagy betegségben nem léssen, másképpen a Portióra azon nyolc nap elfolyása után conscribáltatik mind személye, mind jószágá.

Valamely gazda vagy béres a följobb megírt punctumokat nem observálja, 12 magyar forintra büntetődik.

Minthogy gyakortább megtörténik, hogy a szolgák közül más ember szolgálit némelyek édesgetéssel és csalogatással hódítják; és a gazdaembereknek mintegy becsületiben gázolnak és kisebbítik: ez annyit ad a megszabott conventión felül, az álljon hazugságáért 50 pálcabüntetések! Rendeltessek úgy az gazdáknak is az megírt punctum szerint, 12 magyar forint büntetés imponáltatik.”⁶⁴

Érdemes fontolóra venni pl. a túrkevei pásztorok évi conventióját (illetményét) is, amelyről 1734-ben a községi tanács határozott: „A gulyásoknak két számos marhától fizettetik nyolc poltura és egy kenyér. A közönségesből pedig botskornak minden számadó gulyásnak egy harmadfű bőr. A vad csikósnak minden számos lótól (ha a maga lován őrzi) esztendón által öt poltura, kettőtől egy kenyér és fél öreg bőr. A szelid csikósnak: ha a maga lován őrzi a lovakat, minden lótól négy poltura, ha a falu lován, akkor három poltura, két lótól egy kenyér s botskornak fél negyedfű marhabőr.

⁶² Sz. Lt. Jászberény It. Prot. 1724–1749. 212–13.

⁶³ Pénznemek: 1 aranydukát = 6. r. ft., 1 aranyforint = 4 r. ft., 1 tallér = 2 r. ft., 1 Imperial = 1,50r. ft., 1 r. ft. = 120 dénár, 1 magyar forint = 100 dénár, 1 máriás = 30 dénár, 1 libertas = 30 dénár, 1 garas = 6 dénár, 1 poltura = 3 dénár, 1 dénár = 0,5 krajcár.

⁶⁴ Sz. Lt. JKI Jb. It. Hiv. Tud. 6. cs. 71. 1733. április 19. Egy pozsonyi mérő (metreta posoniensis) = 62,49 liter, máshol 54,30 liter, egy pozsonyi köből (cubulus posoniensis) = 125 liter, máshol 108,60 liter, ennyi gabonát vetettek el egy magyar hold (1200 négyszögöl) földbe.

Tehéncsordásnak egy tehéntől három poltura, kettőtől egy napi tartás kenyérral és étellel s egy fél öreg bőr. Ökrök csordásának kettőtől öt poltura, egy kenyér és egy fél öreg bőr. Borjúpásztornak minden héten (ha tetszik) egyszeri fejés, ha nem, három borjútól egy véka búza őszig.⁶⁵

Az állattartó gazdák tehát ez esetben nem legeltethettek ingyen a közlegelőkön, a pásztorok évi conventióján kívül még a községnek is fizettek ezért földbért. Túrkeve községi tanácsa úgy rendelkezett, hogy az adófizető gazdák „marháiktól földbért adjanak, minden marhától egy márvást, úgy mindazonáltal, hogy az pásztoroké fog harmada lenni. De hogy a pásztoroknak kenyeret adnának szerjekben, meg nem engedtetik, hogy azután négy polturával kielégíttethessenek. De ha külföldiek, akár mint egyezzenek a pásztorokkal, a földbér minden marhától egy márvás léssen, mellyel a falunak tartozik a külföldi ember”.⁶⁶

Karcagújszálláson 1740-ben a városi tanács úgy határozott, hogy „mostani idő szerint az jó kaszásnak egy márvás, az boglyázónak, szénagyűjtőnek nyolc poltura, az asszonynak, a leánynak, úgy az kapásnak hat poltura fizetessék” ti. naponta.⁶⁷ Ez utóbbi szerint tehát egy jó kaszás ember négy napi teljesítményéért kaphatott egy rajnai forintot, női munkaerő pedig hat napi munkával sem kereshetett 120 dénárt (1 r. ft-ot), hanem csak 108-at.

A pusztázó és a „szeres” (tanyai) alkalmazottakénál nagyobb fizetést kaptak a szerződéses belső szolgálak. Kunszentmártonban 1741-ben a községi szolga évi fizetése 30 r. ft., egy kila őszi és tavaszi vetés, fél mázsa só, fél mázsa hús, fél szalonna, két pár csizma, két szekér fa, két szekér fűtő, két szekér széna, öt icce vaj és tíz font faggyú volt. A helység kocsisának, Kovács Gergelynek 1744-ben szerződésileg járt: 13 r. ft., egész ruha, szűr helyett suba, dolmány helyett debreceni mente, 40 font hús, fél szalonna, 40 font só, 2 pár csizma, 1 véka lencse, két véka köles, egy szekér széna és 12 kila búza kenyérnek. Gondviselésére bíztak négy szíjhámot, egy új szíjgyeplőt szán-kantárostól, egy új nyaklót vasláncostól, két új lógós szíjgyeplőt kantárostól, egy saroglyakötő láncot, négy abrakos-tarisznyát, egy vasvillát és két lógós hámfát karikástól.⁶⁸

Ács Zsuzsannát 1736. április 29-én szerződtették községi gazdaasszonynak a következő évi conventióval: 10 r. ft., hat véka búza, hat font só, tíz font hús, egy bagaria kecele, egy pár új kordován csizma, egy főrevaló, négy rőf bulyavászon (ágnemű) és egy gyolcsvászon ingvállnak való.⁶⁹

Mennyi volt a fizetése Kunszentmártonban a tanítónőnek, akit a leányok tanítására a község alkalmazott? 1733. május 10-én „megalkudván Lendvay Klára asszonnyal, tanítóasszonynak ilyenképpen conventiója vagyon: az kit olvasni és egyszersmind varrni

⁶⁵Sz. Lt. Túrkeve lt. Prot. 1726–1738. 63. Egy véka búza = kb. 30–32 liter, tehát egy pozsonyi mérős földbe kb. két véka búzát vetettek, a pozsonyi köblös földet négy vékásnak hívták.

⁶⁶Uo. 62.

⁶⁷Sz. Lt. Prot. Oppidi Kardszag. 1736–1752. 71.

⁶⁸Sz. Lt. Kunszentmárton lt. Prot. 1733–1785. 4., 8. Egy budai icce = 0,85 liter, egy mázsa = 100 font.

⁶⁹Uo. 5–6. – 1744. április 24-én Petruska Anna asszonyt szerződtették községi gazdaasszonynak. Évi fizetése már 13 r. ft., 2 pár csizma, 2 alsó-ingnek való vászon, 2 ingvállnak való gyolcs, 4 rőf (egy rőf = 78 cm) főre való bulyavászon, egy „rása” kötény, fél szalonna és 30 font hús. (Uo. 9.)

tanít, adnak tőle három márvást és egy véka búzát. Az kit pedig csak egy fél évre tanít, két márvást és egy véka búzát, és minden leányzótól egy kocsi fűtőt”.⁷⁰

Tehát a tanítónő négy tanuló tandíjaként kapott egy r. ft-ot, ha egész évre volt 40 tanulója, akkor készpénzfizetése évi 10 r. ft-ra emelkedhetett volna. A községben 1734-ben 134 adófizető gazda volt, így hát könnyen előfordulhatott, hogy évente megfelelő számú leány járt iskolába. A község Bél Mátyás szerint is „csinos, módos falu” volt.

A korabeli bérvizonyok – s egyben a társadalmi osztályok és rétegek közötti elosztási arányok – összehasonlítása végett vessünk egy pillantást egy városi főbíró fizetésére! Jászberényben 1738-ban a főbíró 150 r. ft. készpénz, 30 kila búza, 20 akó bor, egy ölt-sertés, pecsenyének való esztendő süldő, 200 font hús, 100 font faggyú, 4 pár csizma, 4 szekér fa és 200 font só évi illetményt kapott. A városi jegyző évente 100 r. ft. készpénz, 20 kila búza, 10 akó bor, egy ölt-sertés szalonnának, egy mázsa só, egy mázsa hús, 50 font faggyú, 4 pár csizma, 4 szekér fa, szántásra évi 6 r. ft., 16 kaszás ember, 16 szénagyűjtő és 16 szekér szénabehordásra – illetményben részesült.⁷¹ Nyilvánvaló tehát, hogy a vezető tisztviselők illetményföldjét közmunkával műveltették meg, legfeljebb a szántást végezték bérmunkában. Ezek a főbb tisztviselők csak a földesúri adók fizetése alól voltak mentesítve, az állami adót vagyonuk arányában ők is fizették.

Amíg a Jász Kerületben a főbírák, a bírák és a jegyzők már a 18. század elejétől fogva kaptak készpénzfizetést is évi illetményükbe, a Nagykun Kerületben nem vagy csak kivételes esetben. Kunszentmártonban pl. 1743. július 7-én tanácsi közgyűlésen nem szavaztak meg a bírónak 20 r. ft. készpénzfizetést, noha erre kerületi közgyűlési határozat is volt: „... minthogy Nemes Nagykun Districtusunkban districtualiter elvégeztetett, hogy minden Helység bírāja hivataljának commertatiojáért (érdemeiért) 20 Rhénes Forint fizetése légyen, de – mivel ennek előtte sem practicáltatott – ennek utána sem fog semmi fizetése lenni”.⁷² Ezzel szemben – amint láttuk – a nagykunági előljároságok vezetőinek vagyonát nem írták össze, illetve mindenféle adófizetés alól mentesítették őket hivatalviselésük idejére. Itt kell megjegyeznünk viszont, hogy a Jászkun Kerület mezővárosaiban és községeiben a vezető tisztviselők mindig a legvagyonosabb gazdák (nemesek, oppidanusok, peregrinusok) közül kerültek ki. Az adófizető köznép azt gondolta, hogy ők anyagilag nincsenek rászorulva a hivatalért elvárható fizetésre, s így ők a legkevésbé lehetnek részrehajlóak vagy megvesztegethetőek a közügyek intézése során.

⁷⁰ Uo. 4. – Kunszentmárton 1744. április 24-én tanítónak szerződöttette Borbás József orgonista-kántort „a gyermekek és leánykák tanítására”. Évi fizetése: egy pár csizma, egy pár fehér ruha, 20 r. ft., 20 font hús, 6 font faggyú, 7 font só, 1 pár sajt, „melyért tartozik híven és jámborul szolgálni és a tanítványokat igazságosan, jó lelkiismeret szerint tanítani”. (Uo. 9.)

⁷¹ Sz. Lt. Jászberény lt. Prot. 1724–1749. 240. Egy kila = 46–47 liter, máshol 60 liter, egy bécsi akó = 54,30 liter. A bor akóját 2 r. ft-ért adták-vették, egy font hús 5–6 krajcárba, egy font faggyú 12 kr-ba, egy pár csizma 2 r. ft-ba került.

⁷² Sz. Lt. Kunszentmárton lt. Prot. 1733–1785. 27. – Nem tudni, miért vádolja az SzMNA történeti bevezetőjének szerzője a kunszentmártoniakat azzal, hogy nem ismerték a redemptió föld felosztásának módját és mértékegységét (SzMNA I/1. 78.), holott a redemptió során a földeket póznával mérték. Egy pózna föld 434 négyszögöl és 2 hüvelyk nagyságú volt. Egy pózna hossza 100 hüvelyk, vagyis 1 öl, 2 láb, 4 hüvelyk. A dülök hossza 225 pózna volt, tehát 312,5 öl. (Így volt egy pózna föld 434 négyszögöl és 2 hüvelyk. (Vö. Századok, 1880. – 682–83. *Gyárfás István*: Régi jászkun térmértékek.)

Nézzük meg pl. Modok Gergely hadi-kapitánynak Kiskunhalason 1744-ben összeírt vagyonát! Az összeírásban szerepel: 8 jármos ökör (egyenként kb. 50–60 r. ft.), 2 fejős tehén, 3 gulyabeli borjas tehén, 13 hámos, háttas ló, 6 meddő harmadfű marha, 1 meddő harmadfű ló, 8 fejős juh, 48 meddő toklyó (juh), 36 „ember kapás szőlő”, 40 kila őszi, tavaszi búzavetés, 12 kila árpa-, zab- és kölesvetés, 5 szekér széna.⁷³ Nyilvánvaló, hogy az ilyen tehetős gazda tekintélyes számú munkaerőt foglalkoztatott, s egészen másként gondolkodott a redemptióval együtt járó kötelezettségekről és fizetnivalókról, mint az adófizető gazdák vagy közemberek különböző rétegei, nem is szólva a nincstelen zsellé-rekről, akiknek éppen ellentétes érdekeik voltak.

E rövid áttekintésben igyekeztem a figyelmet felhívni arra, hogy társadalom-tudományi és ezen belül történelemtudományi igényű kiadványainkat nemcsak a fővárosban, hanem vidéki nagyvárosainkban is több figyelemmel kellene nyomon követni, különösen ha egy megyetörténeti kiadvány előkészületei kerülnek napirendre. Nemcsak arról van szó, hogy alapfogalmak tisztázatlanul maradnak, hogy régen elavult és téves adatközlések makacsul és kritikátlanul visszatérnek, hogy a szerzők nem mindig folytatnak kutatómunkát a levéltárakban, s így megfelelő új ismeretanyagot sem tudnak felmutatni, hanem arról is, hogy tudománytalan és félrevezető nézetek, valóságfedezet nélküli állítások és elkapkodott kivitelezések is rontják a kiadványok hitelét.

Ma már a néprajzi ismeretek gazdagon hímezett, meseelemekkel is színezett, de az idők folyamán túlságosan kirojtozódott szövetét sem helyezhetjük le az asztalra a történelmi tényekkel való szembesítés nélkül. Megyetörténeti igény mellett semmiképpen sem.

⁷³Sz. Lt. JKI B Capsa I. Fasc. 3. nr. 1. „Ab omni onere exempta 1743–22.” Az osztrák örökösödési háború idején a kerületi kapitány mellett választottak „hadi-kapitány”-t is kerületenként.

DIMITAR ANGELOV:

OBSTESZTVO I OBSTESZTVENA MISZAL V SZREDNOVEKOVNA
Balgarija (IX–XIV v.) Szofija, 1979, Partizdat, 313 l. (Horizonti)

TÁRSADALOM ÉS TÁRSADALMI GONDOLKODÁS A KÖZÉPKORI BULGÁRIÁBAN

A szófiai bizantinológus professor neve Magyarországon nem ismeretlen szélesebb körök előtt sem, hiszen a néhány éve magyarul megjelent Bulgária története kötet egyik szerzője, a szakemberek pedig már régóta ismerik, mint a bogomil mozgalom európai híré szakértőjét meg egy három kötetes Bizánc története c. munka szerzőjét. Ugyancsak jeles tudományos teljesítménye volt a bolgár etnikum történeti kialakulásáról készült nagy monográfiája.

Éppen a bogomil mozgalommal való évtizedes foglalkozás, a szokványos köztörténeti problematikán túlmutató kutatás tette alkalmassá Angelov professzort arra, hogy az egyébként zömében a politikai fejlődés iránt érdeklődő bolgár történettudományon belül egy másfajta, újszerű kutatásba kezdjen. Mint a cím is mutatja, a társadalmi gondolkodás, a társadalmi nézetek történetét kívánja bemutatni, kissé azt is, amit manapság mentalitás-történetként emlegetnek, és nagy lelkesedéssel kutatnak.

Egy bevezető fejezet az első bolgár állam területi terjeszkedését és megszilárdulását, a trák, bolgár–török és szláv elemekből ötvöződő bolgár etnikum kialakulását, a feudális viszonyok kibontakozását kíséri nyomon. pozitívumként hangsúlyozza a kereszténység felvételét a szláv istentiszteleti nyelvel, és körvonalazza az ennek révén kiteljesedő kultúrát.

A további három fejezet tartalmazza a tulajdonképpeni mondanivalót, az emberre vonatkozó nézeteket, a hatalom, vagyon és munka kérdését és a patriotizmus fejlődését. A pogány korszak nézeteit, források hiányában, érdemben nem tudja tárgyalni, csak a folklórban elvéve felbukkanó nyomokra talol olykor, így tehát a keresztény középkor felfogását elemzi, mindig az elsőrendű források alapján.

Az ember vonatkozásában hangsúlyozza, hogy ez általában az elvont fogalmat, nem a konkrét személyiséget jelenti, és zömmel a kereszténység ideális embertípusát, a földi világot megvető, abból a remeteségbe vagy a kolostorba kivonuló hitvallót. Mellette persze elvéve felbukkan a reális ember, akit a termelés, az időjárás érdekel, aki gyermekei jövőjéről szeretne gondoskodni. Ezt a kettősséget tükrözi a képzőművészet emberábrázolása is, az aszkéta mellett felbukkan pl. a bojanai templom freskóiban az emberi szépség is.

A hatalom és alárendelés vonatkozásában kétféle felfogással találkozunk. A hivatalos egyház a felülről elrendelt hatóság, felsőbbtség iránti feltétlen engedelmisséget hirdeti, a bogomil felfogás és a hozzá közel álló egyéb apokrif iratok a világi hatalmat az ördög művének tartják, és ennek megfelelően a vele szemben való engedetlenséget hangsúlyozzák. Ugyanez a kettősség mutatkozik meg a vagyon és a szegénység megítélésében. Az ideális keresztény ember ugyan megveti a vagyont, csakhogy – a reális tényekre való tekintettel – az egyház is elismeri a vagyon, a gazdagság indokolt voltát. Angelov itt is, mint más alkalmakkor, a keresztény világnézetben megmutatkozó belső ellentmondások egyik példaként tárgyalja ezt. A bogomilok természetesen megint eltérő nézeteket vallanak, a gazdagságot mindenképpen elítélendő, bűnös dolognak tekintik. Viszont ők azok, akik a munkát, a kétkezi termelő munkát igen pozitívnak mondják, szemben a hivatalos állásfoglalással, amely inkább a feudális uralkodó osztály megvetését jelzi a fizikai munkával szemben. Igaz, a hivatalos egyházi felfogás sem utasítja el a munkát, de a kontemplációt ennél magasabbrendűnek állítja.

A patriotizmus fejlődésében az addigiaknál erősebben érvényesíti a szerző a kronológiai szempontot, a két bolgár államot és közbül a bizánci uralom korszakát külön alfejezetekben tárgyalja, megkülönbözteti a patriotizmust, mint érzelmi-individuális állásfoglalást, passzív szemléletet és az

aktív, honvédó patriotizmust, amely a veszélyeztetettség pillanataiban az osztályellentéteket is háttérbe szorítja, és a szemben álló osztályokat egyesíti a haza védelmében, ebben a vonatkozásban az eseménytörténetre is ad kitekintést a szerző.

Egy összegző, záró fejezetben Angelov arra utal, hogy a hivatalos keresztény felfogás, amely a társadalmi gondolkodást alapvetően megszabja, a keleti és a nyugati egyházban azonos, így tehát a középkori bolgár társadalmi gondolkodás a korabeli európai gondolkodásba illeszkedik bele, bár azon belül sajátos egyéni színfoltot képez.

A keresztény tanítás alapvető egységének a vonatkozásában persze Angelovnak igaza van. Csakhogy ezen belül az ortodox egyház mégis eléggé sajátos vonásokkal rendelkezik, s ezeket érdemes lett volna már a kereszténység felvétele kapcsán valamiképpen összegezni. Különösen az ideális keresztény vonásait tekintve lényegesen különbözik a világtól való elvonulást, a remeteséget, mint legfőbb eszményt hangsúlyozó pravoszláv felfogás a korabeli nyugati egyháztól, amely éppenséggel a munka fontosságát emeli ki a szemlélődés mellett az ora et labora közismert bencés jelszavával. Istentől rendelt hatalom és feltétlen engedelmesség sem olyan egyértelmű, mondjuk, Aquinói Tamásnál, mint pl. Euthymios, az utolsó bolgár patriarcha esetében.

Azt a sajátos ellentmondást sem oldja fel a szerző sehol, hogy egyrészt a korabeli ismert írókat mind igen jeles személyiségekként mutatja be (s így végül is egy sorba kerül Bogomil pópa, a bogomil mozgalom ideológusa és Kozma Prezviter, akinek a bogomilok ellen írt, megvetéssel és gyűlölettel teli értekezése a mozgalomra vonatkozó ismereteink fő forrása), másrészt a keresztény tanítást, mint jeleztük, ellentmondásokkal teli, nagyon szimpla gondolatrendszerként ábrázolja, amiből természetesen az következik, hogy jeles személyiségei mind – a bogomilok kivételével – ugyanezt a szimpla eszmerendszert hirdetik. Voltaképpen a patriotizmus az egyetlen mozzanat, amelyben szereplői túlemelkednek az egyházi felfogáson, pontosabban beleillesztik ezt a hazaszeretetet az egyházi jellegű gondolatrendszerbe.

Kár, hogy a könyvhöz semmiféle illusztráció sem járul, holott a képzőművészeti ábrázolásokról, mint láttuk, szó esik, s ezek megfelelő illusztráció nélkül nehezen érthetőek. Itt nyilván az számított, hogy a könyv egy magas szintű, de mégis széles közönségnek szánt sorozatban jelent meg, ahol a cél az volt, hogy minél olcsóbban lehessen kiadni.

Az biztos, hogy Angelov professzor könyve így is igen érdekes, színvonalas reprezentánsa a mai marxista bolgár történettudománynak, ezen belül is az új problematika iránti érdeklődésnek.

Niederhauser Emil

FÜGEDI ERIK:

**VÁR ÉS TÁRSADALOM A 13–14. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON.
ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL**

Új sorozat 82. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1977. 223 l.

ENGEL PÁL:

**KIRÁLYI HATALOM ÉS ARISZTOKRÁCIA VISZONYA
A ZSIGMOND-KORBAN (1387–1437).
ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL**

Új sorozat 83. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1977. 235 l.

Középkori különféle tárgyú történeti feldolgozásaink között kevés olyan akad, amely valamilyen formában ne érintené a várak kérdését. Múlt századi cikkek és tanulmányok után 1905-ben Könyöki József összefoglalással is megpróbálkozott (A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra). A kötet O. Piper német vártörténeti kézikönyvének parafrázisa, magyar vonatkozásokkal kiegészítve, függelékben az első várkataszterrel. Az ezt követő újabb összefoglalás, Varju Elemér

képeskönyve (Magyar várak. é. n.), melyből jószerivel csak a fotóanyag használható. Gerecze Péter monumentális munkája (Magyarország műemlékei. Bp., 1906.), máig a legteljesebb várkataszter, az addigi szakirodalom szinte teljes jegyzékével. Aligha lehetne felsorolni e helyütt mindazokat, akik egy-egy vár történetével foglalkoztak az utóbbi évszázadban. Ez a szinte áttekinthetetlenül terebélyes irodalom nagyobb részében szinte teljesen elavult, s jelentős része már eleve dilettáns mű. A várkutatás helyzetét a századforduló után tovább nehezítette az, hogy teljesen különvált egymástól a történeti, régészeti, művészettörténeti módszerű feldolgozás. Akkor, amikor Európa más részein a várkutatók egyesületekbe tömörültek, sorra jelentek meg a várkutatást célzó szakfolyóiratok, s évtizedek alatt teljességre törekvő regionális és összefoglaló várkataszterek, várxelikonok láttak napvilágot – a miénket számban sokszorosan felülmúló anyagról! –, a magyar kutatás haladt a régi ösvényen, minden szervezettség nélkül. Elsősorban a török idők tekintetében születtek jelentősebb kutatási rész-eredmények (Pataki Vidor, Takáts Sándor és mások munkái), a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain adatok ezreit publikálták, de szintézis mégsem született.

A felszabadulás után a budai vár helyreállítása és az azzal kapcsolatos régészeti-történeti kutatás jelentette a legnagyobb lökést a témakör vizsgálata számára. A várhelyreállítás építészeti tervezője, Gerő László szükségét érezte annak, hogy legalább vázlatosan a teljes középkori magyar váraryagba betekintést nyerjen, s a tanulságokat hasznosítsa a budai munkánál. Ennek a kutatásnak terméke lett a magyar várépítészet első összefoglalási kísérlete (Magyarországi várépítészet. Bp., 1955.). Gerő volt az, aki első ízben kísérte meg a magyar várak építészeti tipologizálását is. Az 1950-es években a budai vár kutatása adta lökés kiterjedt munkát indított meg, de szinte kizárólag régészeti-művészettörténeti vonalon. A művészettörténeti, majd a régészeti topográfia megkezdte az országos várkataszter nélkülözhetetlen összegyűjtését. Föld- és kővárak tucatjait tárták fel két évtized alatt, s ha a kutatókat jelentős részben idegenforgalmi, ill. műemlékvédelmi szempontok vezették is, az összegyűjt új anyag igen nagy előrelépést jelentett. Sajnos, még a régészeti anyag nagyobb arányú közlésére nem került sor.

A várak átfogó, komplex, monografikus feldolgozására Gerő Lászlón kívül nem akadt vállalkozó. Ő azonban lényegében megmaradt építészeti szempontú módszerénél. Tanúsítja ezt 1968-ban megjelent kötete (Magyar várak) s az általa szerkesztett, 1975-ben megjelent kötetbe írt tanulmányai, melyek jelentős részben a két évtizeddel azelőttinek szó szerinti utánközlései.

Az utóbbi évtizedben azonban feltűnt várkutatásunkban egy új irányzat is, amelynek eddigi legkiemelkedőbb teljesítménye a két, most ismertetésre kerülő kötet.

Egy évtizeddel ezelőtt Engel Pál elsősorban Csánki Dezső történeti földrajza alapján kísérte meg a 15. századi magyar világi nagybirtok megoszlásának tisztázását (Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. 1968. folytatása V. 1970.). A nagybirtok egyik legjelentősebb összetevője a központul szolgáló vár. Engel volt az, aki először kísérte meg nagyarányú forrásanyag alapján a vár és a nagybirtok összefüggéseinek bemutatását. Jelen kötete ennek a munkának folytatása, amely már kiterjedt saját, elsődleges forráskutatásra és forrásbázisra épül, s egy szűkebb időszak, Zsigmond király uralkodásának fél évszázada birtokpolitikáját („várpolitikáját”) tekinti át.

Fügedi Erik történeti földrajzi, majd várostörténeti kutatások után a 15. századi magyar arisztokrácia mobilitását elemző munkájában még kevéssé volt tekintettel a várakra. (A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp., 1970.). Azzal, hogy a Gerő László szerkesztette Várépítészetünk (Bp., 1975.) kötetben lehetőséget kapott a középkori magyar vártörténet összefoglalására, figyelme tartósabban e témakör felé fordult. A „Várépítészetünk” kötetben Fügedi a magyarországi fejlődést a következőképpen korszakolta: 1. 1220–1320; 2. 1321–1390; 3. 1391–1521. Feldolgozásában nem adott választ az önkényesnek tűnő korszakolásra, viszont kutatómunkája második lépcsőjeként vállalkozott az általa jelzett első két korszak monografikus kidolgozására.

Az írásos források rendkívül hézagos volta és az eddigi régészeti foltárások elégtelensége miatt legnehezebb a magyar várépítészet első korszakának, a honfoglalástól a tatárjárásig tartó időszaknak feldolgozása. A honfoglalástól az államalapítás koráig terjedő időszaknak kitűnő kutatója akadt Nováki Gyula földvárkutatónk személyében. A „Várépítészetünkben” ő vállalkozott első ízben e korszak összefoglalására. Az államalapítástól a tatárjárásig eltelt két évszázad eddig nem talált feldolgozóra.

Fügedi jelen kötetben a IV. Béla nevéhez köthető várépítési hullámmal kezdi történeti áttekintését. Ez azt a látszatot kelti, hogy a tatárok kivonulása után tabula rasa volt az ország, s innen kezdődik tulajdonképpen várépítészetünk időszámítása. Fügedi szerint 1241 előtt mindössze tíz vár

állt az országban: Némétújvár, Léka, Fülek, Borostyán és Óvár (Vas m.), Kabold, Jolsva, Füzér, Toboly, s az erdélyi Vécs (22. l.). 1242-ben a pápához küldött, Fügedi által is idézett levél 17 erősséget sorol föl, de ezek közül Fügedi csak az említett névsor első három tagját tekinti igazán várnak, azzal indokolva, hogy a többi vagy erődített kolostor (Tihany, Pannonhalm, Zalavár), vagy város (Fehérvár, Esztergom, Veszprém, Győr, Nyitra, Komárom), vagy ispánsági vár (Moson, Sopron, Vasvár, Pozsony, Abaujvár). A felsorolt három csoportba tartozó erősségek nem tartoznak Fügedi vizsgálati körébe.

Mielőtt a történeti feldolgozás további ismertetését folytatnánk, szükséges hangsúlyoznunk azt a tényt, hogy a két ismertetendő kötet nem foglalkozik valamennyi 1242–1437 között fennállt erősséggel. Fügedi a következőképpen határolta el az általa vizsgált területet: A vár legfontosabb ismérvének a katonai szerepet tartja (8. l.), ebből a szempontból nem lát különbséget a nagymorva birodalom erősségei és a 17. század erődítményei között sem. A vár másik funkciója a központ (székhely) jelleg – részünkről ezt tartjuk a fontosabbnak, meghatározóbbnak, a lakás-lakóhely funkcióval egyetemben. A vár építészeti kialakítását nem tartja meghatározónak, vitatva a formák és korok közötti feltétlen összefüggést, tehát elveti a Gerő-féle elméletet. Hangoztatja azt is, hogy a régészet nem képes minden esetben tisztázni az alaprajzot (10. l.), bár a példaképpen fölhozott Drégely éppen nem ebbe a körbe tartozik! A latin szóhasználat (castrum) szerinti elhatárolást sem tartja egyértelműnek, különösen nem a 13–14. század vonatkozásában (10. l.). Engel egyszerűbben jár el, a „castrum” megnevezést egyértelműnek tartva, csak az eképpen megjelölt erősségekkel foglalkozik, castellum, fortalitiu stb. megjelölésűekkel nem. Fügedi a várak közül kizárja az ispánsági várakat, azzal az indoklással, hogy ezeket nem alakították át az új kor követelményeinek megfelelően, hanem megszűntek várak lenni (15–16. l.). Példának Abaujvárat hozza föl, pedig ez még 1332-ben is fennállt, hiszen várnagya volt. A tatárjárást túl nem élt várak valóban kizárhatók, de azok, melyek tovább, a középsőt a török korban is jelentős erődítmények voltak, miért lennének mellőzendők?! Fügedi adattárában így hiába keressük Kraszna, Krassófő, Arad, Bécs, Bodrog, Szatmár, Zaránd, Baranyavár, Borsod, Doboka, Haram, Nógrád, Keve, Temesvár, Zemplén, Bereg, Pozsony, Esztergom, Sáros, Zólyom, Trencsén, Szepes, Komárom várát. A Fügedihez hasonló szempontok szerint dolgozó Engel viszont adattárában ezek legnagyobb részét mint *élő, létező* várakat szerepeltette. Fügedi nem vette figyelembe az egyházi központokul szolgáló várakat sem. Így minden indoklás nélkül hiányzik adattárából Gyulafehérvár, Kalocsa, Várad, Veszprém, Győr, Pécs, Eger, Vác, Nyitra, a margitszigeti esztergomi érseki és a johannita vár. Nem értjük, miért maradt ki a jegyzékből Buda és Óbuda vára. „Az általunk vizsgált vártípus mindig székhely és uradalmi központ” – írja Fügedi (16. l.). A határvédelmet szolgáló várakat (Erdély és Délvidék) kihagyja. Különböző megfontolásokról így a felsoroltakon kívül kimaradt Fügedi adattárából Náprád, Erdélyben Újvár, Kőhalom, Törcsvár, Fogaras, Zebernik, délen Orsova, az Alföldön Atya, Diószeg, Fábianvára, Gelénes, Jenő, Kakat, Pácin, Baranyavár, Borsod, Brassó, Doboka, Bátor, Becs, Cseri, Csicsér, Ecsed, Futak, Ohat, Pocsaj, Aranyos, Asszonyfalva (Vas m.), Békés, Csobánc, Dáró.

Engel Fügedinél teljesebb adattárában a következő várakat hiába kerestük: Náprád, Kraszna, Jára, Földvár (Erdély), Rozsnyó, Fogaras, Gyulafehérvár, Hátszeg, Lászlóvár, Lippa, Arad, Atya, Bács, Bátmonostor, Diószeg, Fábianvára, Gelénes, Jenő, Kakat, Pácin, Szatmár, Zaránd, Baranyavár, Borsod, Brassó, Doboka, Bátor, Becs, Cseri, Csicsér, Ecsed, Futak, Ohat, Pocsaj, Aranyos, Asszonyfalva (Vas m.), Békés, Csobánc, Dáró.

Folytatva a kronológiai sort, Fügedi második tanulmányára térünk, mely a „kiskirályok” várait veszi vizsgálat alá, az összefüggő váruadalmak létrejöttének mechanizmusát tanulmányozva. Csák Máté uralmi területe és várai száma tekintetében finomítja Kristó Gyula Csák monográfiájának megállapításait. A szétágazó nagy anyag feldolgozására természetesen nem vállalkozott a teljesség igényével, így mintavétel útján Bihar vármegyét mutatja be (kérdés, tipikus-e ez, s elég-e egyetlen minta?). Írásos forrásaink meglehetősen egyoldalúak, ezért a várépítések szervezési és anyagi vonatkozásai tekintetében alig talált fogódzót, mindenesetre igyekezett az ilyen irányú adatokat minél teljesebben kiaknázni. Az 1300 előtt keletkezett várakat térképre is vitte (2. ábra), s azt állapította meg ennek alapján, hogy az 1270 előttiékhöz (1. ábra) hasonlóan – a nagyobb szám és a sűrűség ellenére – még mindig a határvárak vannak többségben. Megjegyezzük itt, hogy a kép némileg módosulna az adattár jelzett hiányainak figyelembevételével, s ha a térkép föltüntetné azokat a területeket valamiféle jelzéssel, ahol nem volt nagybirtok. Mert a nagybirtok léte a vár létesítésének

nélkülözhetetlen előfeltétele. Az Alföld jelentős része éppen ezért, a kun és jász telepek miatt fehér folt, s hasonló a helyzet a Székelyföldön is. Fügedi többféleképpen megkísérelte a várak területi megoszlásának magyarázatát, végül arra a következtetésre jut, hogy „a várak ott épültek fel, ahol összefüggő erdő borította a vidéket” (38. l.). Ehhez nem fűz további magyarázatot.

Fügedi a váruradalmak kiterjedésének vizsgálatára is vállalkozik, s összefoglalóan arra a következtetésre jut, hogy a tartozékok (birtokok) a vár nélkülözhetetlen részei. A váruradalom igazgatása, a védelem irányítása, távollétében a földesúr helyettesítése a várnagy feladata. A királyi és magánvárak aránya, az egy kézen összpontosuló várak száma, a familiaritás szerepe tekintetében is jelentős új megállapításokat tartalmaz a kötet.

A harmadik tanulmány, „Az Anjouk várnagyai” a kötet legtöbb újat hozó írása, s ilyen vázlatos formájában is jó betekintést ad az ország igazgatási mechanizmusába, mely döntően váruradalmakra épül. Egy kézen nem kevés esetben 2–3 várás várnagyságokat is létrehozhat Anjou-királyaink, bizonyos várakhoz szinte törvényszerűen kapcsolódott a megyés ispánság. Fügedi elemzi az Anjouk várpolitikáját, melynek eredményeképpen még I. Lajos halálakor is a várak több mint fele királyi kézen volt.

Engel Pál a várak kapcsán voltaképpen a Zsigmond-kor hatalmi viszonyainak, Zsigmond király birtokpolitikájának újraértékelésére vállalkozott. Engel tulajdonképpen nem várkutató, számára a vár csak eszköz a hatalmi politika s az ezzel szorosan összefüggő birtokpolitika szövevényeinek tisztázására. Bár korábban Hóman Bálintnak is voltak ilyen irányú kísérletei, Engel összehasonlíthatatlanul nagyobb anyag és módszeresebb, elmélyültebb kutatás alapján ad a Zsigmond-kori Magyarország várainról és uradalmairól s ennek kapcsán Zsigmond királyról képet. Már bevezetőjében leszögezi, hogy a magyar történeti irodalom rajzolta negatív Zsigmond-képpel szemben ennek éppen az ellenkezőjét szándékozik bizonyítani: „Zsigmond pályája hosszú élete folyamán mindvégig felfelé ívelt; üres zsebű pártkirályként, híveinek jóakarataira utaltan foglalta el egykor magyarországi trónját, ötven év múlva pedig német-római császárként halt meg, mint az akkori Európa legtekintélyesebb fejedelme és vezető politikusa. Nem kisebb diadalok fűződtek nevéhez, mint a nyugati egyház legnagyobb válságának megszüntetése, a középkori kereszténység két legjelentősebb zsinatának egybehívása és legfélelmetesebb társadalmi mozgalmának, a cseh huszitizmusnak megfékezése.” (7. l.). Mindezt valóban meggyőzően illusztrálják Engel imponáló adatsorai, melyek kiteljesítik és árnyalják a Mályusz Elemér rajzolta Zsigmond-képet.

Engel szemléletesen mutatja be, hogy a királyi hatalom egyik meghatározó összetevője az adományozási politika. Zsigmond kevesebb mint egy évtized alatt rendet teremt az országban, s fokozatosan szinte művészi tökélyre fejlesztett adományozási politikával biztosítja az országban a hatalmi egyensúlyt, hasonlóan későbbi nagy-utódjához, Hunyadi Mátyáshoz. Az Anjou-korban kialakult országigazgatási szisztéma, amely a várakon, a váruradalmakhoz kötődő megyésispánságokon alapul, a Zsigmond-korban tovább finomodik: „1. Az ország ellenőrzését és hatékony kormányzását a királyi várak hálózata tette lehetővé. 2. A kormányzás legtöbbször nagy kiterjedésű, több várat magába foglaló területi egységek formájában valósult meg. 3. Az élükre helyezett tisztségviselők a várakkal valószínűleg szolgálati birtokként rendelkeztek. 4. A tisztségviselőknek a kormányzatban betöltött szerepét, politikai súlyát és társadalmi rangját nem címük, hanem a rájuk bízott feladatkör terjedelme határozta meg. 5. Ebből következően az ország kormányában nemcsak a közjogi értelemben vett bárók, hanem ispánok, sőt várnagyok is kulcspozíciót foglalhattak el. 6. E kormány tényleges összetételét tehát csak a konkrét hatalmi viszonyok alapos és részletes elemzésével állapíthatjuk meg.” (17. l.).

Engel részletesen megvizsgálja, hogy Zsigmond uralmi rendszere uralkodásának fél évszázada alatt mikor mely családokra épült. Az 1401/3-as válság gyorsan véget ért, és átmeneti, többet nem ismétlődő jelenség volt. A századfordulóra kicserélődött az a vezető garnitúra, amely az Anjouk alatt került előtérbe. Leglátványosabb a Lackfiak körüli csoportosulás megsemmisítése volt 1397-ben. Hívei szűkebb körét a Sárkányos Társaságban fogta össze. Időről időre finoman váltogatta a hatalom irányítóit, s az ellene lázadókkal szemben differenciált politikát alkalmazott (pl. a Marcaliak esetében).

Engel kötetének függelékében közli az 1387–1437 között ismert megyésispánokat, alispánokat. Nagyon fontos a királyi várak 1437. évi régóta ismert jegyzékének elemzése, melynek kapcsán igen sok új következtetésre jut.

Összefoglalóan a két kötetről megállapíthatjuk, hogy a magyar várkutatás régóta nélkülözött kézikönyvéhez igen nagy lépést jelentenek, az 1241–1437 közötti időszak kutatásához elengedhetetlen kellékek. Reméljük, hogy Engel Pál kezéből belátható időn belül kikerül a Zsigmond-kori oklevéltár folytatása és befejezése, s Mályusz Elemér és a saját eddigi munkája betetőzéseként egy monumentális Zsigmond-monográfia.

Mind Fügedi, mind Engel műve anyagában és módszertanilag is szinte forradalmasította a magyarországi várkutatást. Az úttörés azonban szükségszerűen együtt jár a kezdet nehézségeivel. Nyilvánvaló, hogy egyetlen ember területileg, helyileg nem képes a teljes középkori Magyarország várait átfogni, s nem könnyű az eddig összegyűlt történeti, régészeti, művészettörténeti ismeretanyag szintetikus összegzése, kritikai átrostálása sem. Ilyen méretű adattárknál szükségszerűen adódnak hibák, a recenzius feladata ezekre rámutatni, amellet, hogy fejet hajt a szerzők imponáló tudása előtt.

A kötet figyelmeztető arra, hogy egyre sürgetőbb lenne a várkutatók összefogása, közös munkaprogram kidolgozása, egy teljességre törekvő középkori-törökkori várkataszter, várlexikon megteremtése, amely több ember együttes munkája lehet csak. Engel és Fügedi bebizonyították, hogy a várak, amelyek történelmi múltunknak a nagyközönség számára is szinte legvonzóbb, leglátványosabb, legromantikussabb tanúi, emlékei, az ország nemcsak hadi-, hanem politikai, igazgatási történetének is olyan láncszemei, melyek kutatása nélkül a történettudomány nem haladhat előre.

Csorba Csaba

W. E. MAIER:

GYEREVNYA I GOROD V GERMANII v. XIV–XVI. vv.

(Izdatyelsztvo Leningradzsko Universiteta. 1979. 165. oldal)

FALU ÉS VÁROS NÉMETORSZÁGBAN A 14–16. SZ.-BAN

Németországban a 12–13. századi írásos falualapításra alapozott mozgalom korszaka után egy nagyon sajátos jelenség alakult ki, bekövetkezett a falvak pusztasodása, a népesség a városokba tömörült, és a szántóföldeket rideg állattartás céljából legelőkké alakították át. A német mondás, miszerint a városi levegő szabadabb tesz („Stadtluft macht frei”) azt eredményezte, hogy azokon a területeken, ahol nagyobb városi központok voltak, így elsősorban a balti vidékeken, a falusi népesség ide tömörült. A városi fejlődéssel egyetemben a húsfogyasztás növekedésének jelensége figyelhető meg a német városokban, a céhes kézműves ipar fejlődésével egyetemben. Azonban Németországnak voltak olyan területei, ahol nem voltak nagyobb városok, ahová a mezőgazdasági népességi felesleg elvándorolhatott volna, s mivel a földtulajdon öröklésének szabályai szerint a gyermekek között a földet egyenlően osztották fel (nem úgy, mint a balti területeken, ahol a primogenitura – az elsőszülött öröklési elsőse – intézménye volt az általános, és ennek következtében nagyobb paraszti birtoktestek alakulhattak ki), kialakult a monokultúrás művelési rendszer. Így elsősorban ebben a munkában a szerző a monokultúrás rendszerek és művelési rendszerek kialakulását mutatja be Németország területén.

A mű alapvető mondanivalója, hogy elsősorban a délnémet területeken a monokultúrák következtében a parasztság a szőlő, a len, kender és a gyapjú termelésére állt át, a parasztságnál megjelenik a kisállatok tartása, és elsősorban a monokultúrák kialakulása következtében az Elbától nyugatra fekvő területeken az allodiális földesúri birtok felbomlik és eltűnik. Ez elsősorban azért következik be, mert a gabona művelése már nem volt kifizetődő. Ugyan a kasza már ebben a korszakban, a hatékonyabb gabonatermelés jelensége és eszközei már ebben a 14–16. sz.-ban megfigyelhetők. Azonban ennek ellenére ez a gabonatermelés állandósulását nem eredményezi. A földesúri allodium felbomlása következtében, majd pedig annak következtében, hogy a délnémet területeken nem voltak olyan városok, melyek elszívhatták volna a szabad paraszti munkaerőt, kialakul a monokultúra mellett a paraszti háziipar, takácosság mint téli foglalkozás, egyben megjelenik a paraszti bérmunkaerő jelensége, mely

munkaerő a zsellérségből verbuválódott, így már ebben a korszakban kialakulhatott egy olyan bérmunkás réteg, amely a kapitalisztikus viszonyok előhírnöke, és amely Németországban a kapitalizmus időszakában vált általánossá.

A munka több szempontból kételyeket ébreszthet az olvasóban. Így elsősorban nem figyelhetjük meg a faluközösség intézményeit, amely körébe tartozott a német területeken a közösségi legeltetés és kihajtás intézménye. A földesúr is tagja volt a faluközösségnek, és ő maga is hajthatott ki állatokat a faluközösségi legelőkre mint faluközösségi tag. Maga a szerző is említést tesz arról, hogy a faluközösségi tagok általában 4–6 állatot hajthattak ki, ugyanakkor a földesúr 10–12 állatot hajthatott ki a faluközösségi földekre az „Allmendé”-re. Ezen kihajtási jogával a földesúr visszaélhetett, és a faluközösségi legelőkre teljes egészében rátehetette a kezét, elsősorban gyapjútermelés céljából nagyobb méretekben juhtartással foglalkozott, és ezzel a parasztságot a faluközösségi legelőkből kiszoríthatta, ennek következtében a kisállatok, így például kecske tartására kényszerült. Úgyszintén a földesúr ezen jogával visszaélve, a faluközösségi legelőket egy kapitalisztikus jellegű bérlőnek adhatta ki bérbe. A paraszti és földesúri legelőhasználat elkülönítése igen korai korszakban következett be, és ennek következtében nagyon korán kialakulhattak a külön faluközösségi parasztk csordái a földesúri csordákkal és pásztorokkal szemben. A közösségi haszonélvezeteknek és kihajtási jogoknak voltak bizonyos szabályozott rendszerei, így elsősorban a nyugati területeken az Elbától nyugatra levő területeken a parasztság részesedhetett a közös kihajtás- és legeltetésből, azonban az Elbától keletre fekvő területeken a parasztságot igen korán kizárták a faluközösségi haszonélvezetekből. Ezért ezek, mint mezőgazdasági bérmunkások és háziipari termelőként és takácsokként tartották fenn magukat.

A szerző jelzi, hogy az Elbától nyugatra fekvő területeken már ebben a korszakban megfigyelhető a földesúri allódiom felbomlása, azonban ennek ellenére a „Meier” gazdaságok és számukra nyújtott robot követelményéről és kényszeréről még ebben a korszakban is beszél. A munkában több helyütt is megfigyelhető, hogy a német viszonyok leírásakor terminológiailag elsősorban a nyugati szláv területeken honos terminológiát igyekszik adaptálni, és a „Meier” gazdaságok esetében a lengyelből adaptált „vajda” kifejezést használja, aki lényegében nem más, mint egy falualapító vállalkozó, aki elsősorban malomtartási joggal rendelkezett. Egyben kis birtoka is volt, melynek nagysága 1/3-tól 5 acre nagyságú lehetett, és ezen gazdaság számára a parasztk kénytelenek voltak szolgáltatásokat végezni. A „Meier”-i település és telepítés, mint ahogy tudjuk, a 12–13. században volt általános, azonban a szerző nem helyezi el megfelelően az idő skáláján azt, hogy ezek a vajdai vagy „Meier”-i gazdaságok időben mikor és térben hol jelentkeznek. A „Meier”-i gazdálkodásnak volt egy expanziója még a 17–18. sz.-ban Németország keleti területein, azonban ennek közelebbi meg nem magyarázása azért nem helyes eljárás, mert figyelmét elsősorban az Elbától nyugatra fekvő területekre összpontosítja, mikor arról ír, hogy a monokultúrák kialakulása következtében ezeken a területeken az allodiális „Meier” gazdaság felbomlik. Tehát a Meier-i gazdaságok térben és időben való elhelyezése nincs megoldva, azonkívül ezt a jelenséget nyugati szláv terminus alatt jelenteti meg a „vajda” kifejezés használatával (hasonlóan a háziipari tevékenység és takácsmesterség esetében a lengyel „chalupnictwo” kifejezést használja). Úgyszintén más helyeken az orosz viszonyokra vonatkozó terminust használja, így például a telek egységére a „nagyel” kifejezést alkalmazza, ami azért is nem célszerű eljárás, mert az orosz faluközösségen belül a „nagyel” jelensége a faluközösségi földek újra való elosztásával járt együtt, melyre vonatkozóan Németország területéről már ebből az időszakból nincs adatunk. A munka továbbiakban más szempontokból is hiányérzetet kelthet az olvasóban. Ugyan Abel kutatásai alapján tudjuk, hogy a 14–16. sz.-i városi fejlődés elsősorban a rideg állattartásra való áttérés jelensége következtében alakul ki, és a falu elnéptelenedése nem magyarázható egyértelműen a fekete halál és epidémiák jelenségével, továbbiakban, a városi fejlődés nem magyarázható egyértelműen monetáris elmélettel, a pénz és fizetési eszközök romlásával együtt járó felduzzadásával, hanem a céhes ipar fejlődésével.

Mindezen hiányok ellenére a szerző nagyon plasztikusan mutatja be, hogy a „Grundherrschaft” gazdálkodásainak elkülönülése előtti időszakokban, majd pedig azokon a területeken, ahol a városokba való átvándorlás és beköltözés lehetősége nem volt megadva, miként alakulhatott ki az intenzív monokultúrák szőlőművelés Dél-Németország területén, mely monokultúrák művelés által előidézett elaprózódott birtokszervezet hatása még a mai napig is megfigyelhető Németország déli területein.

SZ. D. SZKAZKIN:

A PARASZTSÁG A KÖZÉPKORI NYUGAT-EURÓPÁBAN

Fordította: Gődény Endre. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1979. 429 l.

(Társadalomtudományi Könyvtár)

Szergej Danyilovics Szkazkin (1890–1973), a moszkvai egyetem világszerfe ismert professzora, a szovjet medievisztika egyik kiemelkedő képviselője volt. A szovjet történetírók első nemzedékéhez tartozott. Fő kutatási területét, közel fél évszázadon át, az európai feudalizmus történetének kérdései képezték, de az újkori egyetemes történelem jelentősebb problémái iránt is érdeklődést tanúsított. Az 1920–30-as években elsősorban a nyugat-európai államok későfeudális agrártársadalmát tanulmányozta. A második világháború után kutatási témája kibővült: az elsők között foglalkozott érdemben a feudális földtulajdonnal, az európai agrárfejlődés későközépkori típusaival, a feudális abszolutizmus jellegével. A középkori kultúráról és ideológiáról is jelentek meg tanulmányai. Ezen túl több egyetemi tankönyv társszerzője is volt.

Az 1950-es évek végétől történetiszemlélete megtisztult a dogmatizmustól. Mint a tudományág egyik vezető egyénisége, témagazdagságával, szemléletváltásával nagymértékben hozzájárult a szovjet középkorkutatás sokoldalú kibontakozásához, megújulásához. Ezt a változást tükrözi ismertetésre kerülő kötete, amely oroszul 1968-ban jelent meg először.

„A parasztság a középkori Nyugat-Európában” a moszkvai egyetem történettudományi karának hallgatói és aspiránsai számára tartott előadások több éves gyakorlatából született. Szkazkin saját és más neves szovjet tudósok középkor-kutatásain kívül a nyugat-európai polgári történetírás eredményeit is felhasználta. Elsődleges feladatának az angol, a francia és a német területek paraszti társadalmában felhasználta. Elsődleges feladatának az angol, a francia és a német területek paraszti társadalmában rejlő általános fejlődési törvényszerűségek feltárását tekintette.

A könyv szerkezete a középkori történelem szokásos marxista periodizációjához igazodik. Ennek megfelelően három részre tagolódik. Az első rész fejezetei a korai középkort, a feudalizmus genesisét tárgyalják. Szkazkin az új termelési mód kialakulásának elemzését az agrártechnika részletes bemutatásával kezdi, az ókori és a koraközépkori színvonal összevetésén keresztül. Arra a megállapításra jut, hogy a koraközépkori szántóföldi termelés technikája nem haladta meg az antikvitását, a többi termelési ág pedig elmaradottabb volt az ókorinál.

A válságba került antik és a bomló ősközösségi társadalomból a feudálisba való átmenetet, a formációváltást Szkazkin a korábbi sematikus felfogással szemben differenciáltan elemzi. A Nyugat-Római Birodalom területén a germán népek a felbomló rabszolgatartó renddel való kölcsönhatásban tértek át a feudális formációra. A folyamatot gyorsították a későrómai társadalomban kialakult s a feudális termeléssel analóg elemek (földre ültetett rabszolgák, colonusok, kisüzemi gazdálkodás). Az átmenet azonban azoknál a népeknél (szlávok, északi germánok) is bekövetkezett, amelyek gyenge vagy semmilyen kölcsönhatásban nem álltak a római társadalommal. A „barbár” népek ősközösségi rendjének bomlási folyamatából Szkazkin a Mark-közösség szerepét emeli ki. A földművelő közösség keretében lehetőség nyílt a magántulajdon kialakulására. A feudalizáció következtében a Mark tagjai elveszítették tulajdonosi mivoltukat, de a földközösség mint a kistermelők szervezete, ezután is fennmaradt.

A továbbiakban a feudalizáció alapvető tényeiről esik szó: a nagybirtok kialakulásáról, a prekária rendszerről, a feudális földjádék és a jobbágyi függés formáiról. A szerző tagadja a kora feudális nagybirtok későrómai eredetét, s kimondottan feudális képződménynek tekinti.

A monográfia egyik központi problémája a feudális termelési viszonyok, a feudális földtulajdon sajátosságainak vizsgálata. A feudális földtulajdon lényegéről új marxista értelmezést ad. A feudális tulajdon első sajátosságának a gazdaságon kívüli kényszert tartja. Minthogy a közvetlen termelő (a jobbágy) önálló termelési feltételekkel rendelkezett, a feudális földjádék behajtása a földesúr részéről nem mehetett végbe automatikusan. A járadék behajtását, vagyis a tulajdonjog realizálását a gazdaságon kívüli kényszer biztosította. Az ötvenes évek szovjet szakirodalmával szemben a gazdaságon kívüli kényszer nem a járadék forrásának, hanem csupán a járadék behajtásához szükséges eszköznek tekinti. A feudális földtulajdon további specifikus vonásait az antik és a burzsoá tulajdonnal való összevetés alapján közelíti meg. Leszögezi, hogy mindkettőtől minőségileg különbözik. A feudális földtulajdon lényege – a gazdaságon kívüli kényszer mellett – az, hogy „... nem jár

együtt a földdel való szabad rendelkezéssel, . . . a tulajdonos szabad rendelkezésével". (144. l.) Korlátozott egyrészt az uralkodó osztályon belüli viszonyok (uralkodói jogok, öröklési rend stb.), másrészt a jobbágyság birtoklási joga által. A birtoklási jog a feudális tulajdonjog szerves része. Szkazkin mind a földesúri földtulajdon-monopólium, mind pedig az osztott tulajdon koncepcióját elutasítja. A föld feudális (korlátozott) tulajdonosa a földesuraság volt. Tulajdonjoga a járadék-szedésben realizálódott. Amíg a jobbágy járadékszolgáltatásra kötelezett, addig a föld tulajdonosának az uraság tekintendő, de úgy, hogy a birtoklási jog a parasztságot illeti. A szerző dinamikájában vizsgálja a feudális tulajdon: Angliában a földesúri tulajdon, Franciaországban a paraszti birtoklás válik burzsoá tulajdonná.

A második rész azokkal a lényeges változásokkal (az agrártermelés fellendülése, a birtokstruktúra átalakulása, az áru- és pénzviszonyok megjelenése stb.) foglalkozik, amelyek alapján a 11–15. század közötti időszakot a feudális rendszer új szakaszának kell tekintenünk.

A mezőgazdasági termelés és technika fejlődését – talán kissé egyoldalúan – a városok kialakulására, az egyszerű árutermelésre vezeti vissza. A feudális termelési viszonyok új szakaszát a nagybirtok megváltozásán, valamint az áru- és pénzviszonyok hatásán keresztül mutatja be. A feudális nagybirtokot a földjáradék termelésére szolgáló gazdasági-társadalmi szervezetnek fogja fel. Azokat a földeket foglalta magába, amelyek felett a földesúr érvényesíteni tudta feudális tulajdonjogát. Egy része felett a birtoklási jogot is élvezhette az uraság. Típusait az angol manoron és a francia seigneurie-n keresztül elemzi, igen sokrétűen. A szerző kiemeli, hogy a 11–15. század között a nagybirtok szerkezete Európa-szerte lényegesen megváltozott: a földesúri kezelés összezugorodott vagy teljesen eltűnt. A földesúr gazdasága paraszti birtokká vagy kisbérletté alakult át. A termelés (árutermelés is) szinte kizárólagos hordozója a paraszti gazdaság lett. A 15. századra tehát a *seigneurie* a paraszti birtokok és kisbérletek konglomerátumává vált.

A nagybirtok strukturális átalakulásával és az árutermelés kibontakozásával kölcsönhatásban a 12–14. században megváltozott a jobbágy–földesúri viszony. A személyi függés az ún. „paraszt-felszabadítás” következtében megszűnt, s a parasztság csak földje után (dologilag) maradt függő helyzetben. Szolgáltatásai rögzítődtek, birtokjoga megszilárdult. A járadékrendszer is átalakult: a robot szükségtelemmé válásával a terményjáradék, a fejlettebb vidékeken a pénzjáradék lett az uralkodó forma. Mindez a paraszti társadalom átrétegződéséhez vezetett: a parasztság egységes jogállásúvá vált a szabad eredetűek szintjén, ugyanakkor a járadékfizetés és a birtoklás alapján differenciálódott.

Szkazkin ezeket a változásokat – több polgári és marxista történettéssel ellentétben – nem tekinti a feudalizmus végső felbomlásának, a tőkés termelési módra való átérés kezdetének. Az egyszerű árutermelés kibontakozása, a *domaine* eltűnése, a paraszti társadalom differenciálódása, a bér-munka megjelenése nem a kapitalizmus, hanem a fejlett feudalizmus megnyilvánulása.

A középkor harmadik szakaszának megfelelő harmadik rész a feudális termelési viszonyok bomlását, az európai későközépkori agrárfejlődés típusait vizsgálja a marxista komparatiztika módszereivel.

A marxizmus klasszikusainak a tőkés agrárviszonyok keletkezésére vonatkozó fejtegetéseiből indul ki Szkazkin. Újszerűen interpretálja az angliai tőkés agrárfejlődés feltételeiről vallott marxi felfogást: a 16. századra „. . . a kisüzemi termelés elérte azt a maximumot, amelyre a feudális termelési viszonyok fennmaradása esetén képes”. (306. l.) Ezzel megteremtette önmaga felbomlásának feltételeit. Az árutermelés feudális formájának felső szintjéből bontakoznak ki a tőkés agrárfejlődés alapvonalai. A kibontakozás a feltételek eltérő jellege miatt több úton-módon mehet végbe a 16–18. századi Nyugat-Európa egyes régióiban. A továbbiakban ezekről a régiókról kapunk részletes képet.

Mindenekelőtt azt emeli ki, hogy a 17–18. századi agrár-Európában két nagy fejlődési típus található: a nyugat-európai és a közép- és kelet-európai. A két nagy típus között lényegesen nagyobb különbségek voltak, mint a nyugat-európai típuson belüli variációk között. Az alapvető eltérést az adta, hogy nyugaton tőkés tendenciák jelentkeztek, míg az Elbától keletre a feudális viszonyok megmerevedése, a „második jobbágyság” és a feudális alapokon termelő majorsági gazdálkodás kialakulása következett be. Tehát épp ellentétes tendencia született a nyugat-európaihoz képest.

A szerző átértékelte a marxista történetesek korábbi felfogását, amely szerint a majorságok és a „második jobbágyság” lényegében az eredeti tőkefelhalmozódás közép- és kelet-európai megnyilvánulásai. Ez a rendszer csak a 19. század közepétől lesz képes a tőkés útra lépni.

A 17–18. századi nyugat-európai agrárfejlődéssel kapcsolatban újszerű értékelést ad a kötet: az angol és a francia fejlődés azonos vonásait helyezi előtérbe a különbségekkel szemben. Az angliai és a nyugat-európai kontinentális területek agrárfejlődése közös töről származott: a paraszti árutertermelésből és a pénzjáradék felbomlásából. A 18. század végéig mindkét államban a kisüzemi termelés uralkodott. A 18. századi gazdasági fellendülés Franciaországban is teremtett hasonló tendenciákat (tőkés nagybirtok, agrotechnikai fejlődés stb.), mint Angliában. A bomló manoriális és seigneurialis rendszer többé-kevésbé a 18. század végéig fennmaradt. Természetesen már ekkor is voltak különbségek a két agrárrendszer között. Ezek közül a nagybirtok bomlási útja volt a legfontosabb. A bomlás Franciaországban a paraszti birtok tulajdonná válása felé tartott, míg Angliában a parasztság kisajátítása felé. A különbségek nem indokolják a két agrárfejlődés külön típusba sorolását, csupán két variánsként való említését.

Döntő eltérés csak a 19. századtól lesz, az angol ipari forradalom és a francia polgári forradalom következtében. Az angol ipari forradalom és a világgazdaságban betöltött hegemon helyzet terelte véglegesen más útra az agrárfejlődést. Ezzel szemben a francia forradalom a földesuraságot ugyan teljesen eltüntette, de a kisparaszti termelés hagyományos rendjét nem változtatta meg. Ezt csak az ipari forradalom tudta volna átalakítani, amely azonban Franciaországban a 19. század közepéig váratott magára.

A majorsági gazdálkodás és a második jobbágság rendszerét az Elbától keletre eső német fejlődésen keresztül mutatja be Szakzin. Kialakulásának fő okát egyoldalúan a Nyugat-Európával folytatott gabonakereskedelem feltételeiben látja: Kelet-Németország Nyugat-Európa mezőgazdasági nyersanyagforrása, sőt „gyarmata” lett. (382. l.) A parasztság röghözkötését csak a földesúri gazdálkodás robotszükségletével indokolja. A szerző szerint az Elbától keletre eső, Kelet-Németországon kívüli területek – így Oroszorszáé is – agrárrendszere alapvetően azonos jellegű az ismertetettel.

A kötet zárófejezete a középkori paraszti osztályharc törvényszerűségeivel foglalkozik. A paraszttorzalmak történetében három szakaszt különböztet meg: a feudalizmus kialakulása idején az ősi szabadság visszaszerzéséért fogtak fegyvert a parasztek, a középkor második szakaszában a járadékcsökkenés, a személyi szabadság elérése és az árutertermelés védelme érdekében harcoltak, míg a feudalizmus késői századaiban a paraszti föld teljes birtokbavételéért.

A magas tudományos színvonalú mű tehát elsősorban az angol, a francia és a német középkori agrárfejlődést mutatja be. A munka kézikönyv-jellegét növelte volna, ha szerzője röviden kitér az itáliai, az ibériai és a skandináv agrárfejlődés törvényszerűségeire is.

Papp Imre

ZAY FERENC:

AZ LÁNDORFEJRVÁR ELVESZÉSÉNEK OKA E VÓT ÉS ÍGY ESŐTT. SAJTÓ ALÁ RENDEZTE KOVÁCS ISTVÁN. AZ UTÓSZÓT SZAKÁLY FERENC ÍRTA

Bp., Magyar Helikon. 1980. 208 l. 12 t. (Bibliotheca Historica)

„Országunk most már nyitva áll a török előtt vizen és szárazon, és sohasem lehet boldog és nyugodt, amíg Szabács és Nándorfehérvár az ellenség kezén marad.” – II. Lajos király 1521-ben papírra vetett sorai híven mutatják, hogy már a kortársak felismerték Nándorfehérvár – az ország déli „kulcsa” – elvesztésének döntő fontosságát. Ezzel magyarázható, hogy a nagy történeti művéhez anyagot gyűjtő Verancsics Antalnak sok olyan írásmű juthatott a birtokába, amely foglalkozik ezzel az ostrommal, így Szerémi György emlékirata és a „Memoria rerum” című gyűjtemény, és mellettük két olyan feljegyzés, amely kizárólag ezt az eseményt tárgyalja: egy latin nyelvű (töredékesen fennmaradt) írás és az a magyarul írott mű, amely most, majd egy és negyed századdal első kinyomtatása után ismét megjelent.

A kézirat sem szerzője kilétéről, sem a keletkezés idejéről nem árul el semmit, ezért ezekről a kérdésekről vita folyt. Jankovich Miklós, akinek gyűjteményéből a kézirat mai őrzőhelyére, az Országos Széchényi Könyvtárba került, azt állítja, hogy az a nándorfehérvári őrség valamelyik tagjának műve, s még 1526 előtt keletkezett. Első kiadója, Szalay László, Zay Ferencet vélte szerzőjének, a keletkezés idejét 1530–1540 közé helyezte. Zay életrajzírója, Thallóczy Lajos szerint „Szalay gyanítása teljesen igazolt, a dolgozat egészen Zay stylusa, orthographiája, eszejárása s a mi fő, saját kezeírása, telve correctiokkal. Kortársa volt az ott szereplőknek, szülőmegyéje határos volt a színhelyel.” Ennyi Thallóczy „bizonyítása”, s nem csodálhatjuk, hogy azt nem fogadta el Horváth János, Varjas Béla, Acsády Ignác és Bartoniek Emma sem.

A művel érdemben először – több tanulmányban – Kovács István foglalkozott, ő alapos nyelv- és nyelvjárástörténeti, valamint paleográfiai vizsgálatok útján jutott arra az eredményre, hogy a szerző nem lehet más, csakis Zay Ferenc. Kovács inkább a mű „külső” kritikáját végezte el, eredményeihez nem férhet kétség: a művet leíró „kéz” Zay Ferencé. De csak eme – végül is külső – ismérvek alapján nehéz kimondani az utolsó szót a szerzőség kérdésében. A „belső kritika”, a forráskritikai, történelem-szemléleti elemzés azonban mindeddig váratott magára. Jogosult volt tehát Kosáry Domokos kétkedése, aki szerint „a szöveg kissé túl primitívnek tűnik ahhoz, hogy, mint általában feltételezik, Zay Ferenc írta volna”.

Most Szakály Ferenc, a műhöz írott utószóban, tartalmi érveket is felhoz Zay szerzősége mellett. Szerinte a munka célzatossága (Szapolyai-ellenessége) jól értelmezhető Zay életútjából, aki Mohács után mindig szilárdan a Habsburgok pártján állott. Az információk egyenlőtlen eloszlását is magyarázza Zay életpályája. Például Szabácsról azért ír többet, mert azon a vidéken voltak családi birtokai, ő maga is arrafelé vitézkedett. Az 1521. évi királyi tanácsülésről azért szól részletesen, mert abban az időben a királyi udvarban szolgált. A hatvani országgyűlésről láthatólag személyes emlékei nyomán számol be. Végül az a gondolat, hogy több derék, a honvédelemmel törődő főúr és főpap éppen Nándorfehérvár ostroma előtt halt meg, s ezzel Isten büntette a gonosz népet, szintén Zay mellett bizonyít, mert a protestantizmus hatását tükrözi, amelyet Zay alaposan ismert.

Az érvek közül az elsővel egyetérthetünk. Ami a másodikat illeti: a mű földrajzi tájékozottsága ugyanolyan lehet, mint a Zayé, de az tudtommal nem bizonyítható, hogy Zay már 1521-ben a királyi udvarban szolgált (egy 1526-ban kelt királyi birtokadomány tényén alapszik az a nézet, hogy az udvartartás tagja volt), s az sem több feltevésnél, hogy az 1525. évi hatvani országgyűlésről írva saját emlékeit eleveníti fel. Egy dolog bizonyítaná ezt, ha kijelentené, hogy amiről ír, azt saját szemével látta. Ilyen megjegyzés azonban az egész műben egy sem fordul elő (pedig a kortárs emlékiratírók ezt nem mulasztják el megemlíteni). A mű stílusa egyébként mindvégig oly eleven, élményszerű, hogy a hatvani epizód egyáltalán nem különbözik a többi résztől. Nem is lehet szétválasztani a megélt és a másoktól hallott eseményeket előadó szakaszokat. Jankovich bizonyára azért tartotta egy volt várbeli katona művének, mert az ostrom leírásában érezte a személyes élmény hitelesítő erejét. Az 1521. évi nemzedékváltás ténye eléggé elterjedt a korabeli irodalomban, de isteni büntetésként való felfogása nem kapcsolja feltétlenül a reformáció eszmerendszeréhez. Ám megengedve, hogy e helyen a reformáció frazeológiája bukkan fel, 1553–57 között vagy azután (amikor Szakály szerint a mű keletkezett), ezek az eszmék már annyira elterjedtek, hogy nem bizonyítanak a reformációval korán megismerkedett Zay szerzősége mellett. – Megállapítható tehát, hogy a mű tartalmából kiindulva érvel és ha önmagában nem is lenne elegendő ereje a kérdés megnyugtató eldöntéséhez, megerősíti Kovács eredményeit. Zay Ferenc neve jogosan került a címlapra. Tudásunk mai szintjén a legnagyobb valószínűséggel valóban ő tartható a mű szerzőjének.

Ezek után lássuk, röviden, miről is szól Zay műve. A „Lándorfejírva” két részre oszlik, az első a katasztrófa bekövetkezésének okait kutatja. Elbeszélését a törökök és a magyarok közti béke megszűntével kezdi. Szelim szultánnak a béke megújítására küldött követeit őrizetben tartják Magyarországon. Szelim halálának hírére megcsonkítják, majd hazaengedik őket. Az új szultán, Szulejmán, meg akarja bosszulni a követein esett csúfságot, s hadai élén Magyarország ellen indul. Ezt megtudván, a király és az urak meg akarják erősíteni Nándorfehérvárt, ám azt a kiskorú bán, Török Bálint gyámja csak azzal a feltétellel hajlandó átadni a királynak, ha megfizetik, amivel Török Bálintnak és atyjának, Imrének, szolgálataikért tartoznak. Sulyokot Szapolyai János biztatja fel, hogy gáncsolja el a király és az urak akarát. Szapolyai minél több tisztségviselőt saját pártjára akar vonni, mert ifjúságától fogva a királyság megszerzésére törekszik. Mindenkit háttérbe akar szorítani, aki útjába állhatna, elsősorban

Báthory Istvánt. Őt különösen nádorsága óta gyűlöli. Ki is túrja tiszttségéből, és helyébe Werbőczit választja nádorrá, ám egy másik országgyűlés visszahelyezi Báthoryt a nádorságba. Az utóbb említett két diéta 1525-ben és 1526-ban zajlott, de a szerző úgy tünteti fel, mintha azok Nándorfehérvár 1521. évi ostroma előtt történtek volna, mert ezután tér vissza a török hadjárat elbeszéléséhez, ezzel kezdődik a második rész. Szabács és Zimony elesik, Nándorfehérvár két hónapig ellenáll. A szultán már-már abbahagyja az ostromot, de egy Morgay János nevű „főlegény” áruló lesz, elárulja a vár gyenge pontjait, leírja a védők gyenge helyzetét. A védők kicsiny csapata ekkor kilátástalannak látja a további küzdelmet, és szabad elvonulást nyerve, feladja a várat. A kivonuló őrséget a melléjük adott török kíséret hitszegő módon lemészárolja. – Báthory István mindent megtett, ami módjában állott, seregével táborba szállott. Szapolyai azonban hadinépével nem csatlakozott hozzá, ezért nem lehetett megkísérelni az ostromlott vár felmentését.

Az utószó a mű tartalmi elemzésével kezdődik. Szakály elismeri, hogy a „Lándorfejrvár” zavaros, tele hibás adattal és időrendi tévedéssel, de „aktualizáló célzatú politikai propagandáirait”-ról lévén szó, ez a mondanivaló érdekében történik, tehát az író „nem összezavarja az időrendet, hanem gyakorta tudatosan manipulál vele”. Ezzel szemben az utószó egy másik helyén azt olvashatjuk, hogy a sok pontatlanság épp a propagandisztikus jelleg miatt maradt a műben; Zay kevés gondot fordított a „jól-rosszul megőrződött, innen-onnan összeszedetegetett információ ellenőrzésére”. Tehát két magyarázatot is kapunk arról, miért oly kicsiny a mű forrásértéke, bár ezek a magyarázatok ellentmondanak egymásnak. Az ellentmondás feloldása érdekében jelezni kellett volna, hol ferdíti el Zay tudatosan a tényeket propagandisztikus mondanivalója érdekében, és hol ír le, kritikátlanul, eltorzult, téves információt; hol tájékozatlan, rosszul értesült, és hol „manipulál” az időrenddel. Közlebb vinne a megoldáshoz, ha tudnánk, mi lehetett az az aktuális cél, amelynek érdekében Zay 32–36 évvel az ostrom után vagy még később, amikor II. Lajos, Szapolyai, Báthory mind régen meghaltak már, politikai vád- és vitairatát megírta?

De ha azt a célt nem is ismerjük, és ezért nem tudjuk mondatról mondatra haladva eldönteni, vajon tudatos megtévesztés áldozatai vagyunk-e, vagy csak a megfelelő információk hiánya okozza az előadás hibáit, a mű zavaros első részének tévedéseit rendre meg kellett volna jegyezteni. Mert ennek hiányában az olvasóközönség elhiszi, hogy Báthory és Szapolyi régtől fogva ellenségek, noha 1518 óta szövetségben vannak egymással, elhiszi, hogy az országgyűlések még az ostrom előtt lettek megtartva, holott azok évekkel később voltak. Nem felel meg a „Lándorfejrvár” azon állítása sem a valóságnak, hogy a „kalandos” Szapolyai és Werbőczy hívei titkos társulásának vezetői a Szapolyai emberei, Ártándi és Glésán voltak, s a király ellen irányult. Valójában Szapolyai-familiárisok egyáltalán nem vettek részt a szövetekedésben, amelyet éppen a királyi hatalom megerősítésének érdekében munkálkodó köznemesi politikusok (például a királynő szolgálatában álló Ártándi) szerveztek.

A mű második része, az ostrom leírása, Szakály szerint, jobb híján a legfontosabb keresztény elbeszélő forrás erről az eseményről. Rajta keresztül ismerhetjük meg az ostromot a védők oldaláról. De itt sem a forrás hibáinak megjegyzetelését választja Szakály, hanem az 1521. évi hadjárat eseményeit folyamatosan, zárt egészet alkotó tanulmányban adja elő. Részletes, adatgazdag, olvasmányos dolgozatot kapunk, amely visszaultra Zay írására is, korrigálja annak tévedéseit. Az eredmény lesújtó. Kiderül, hogy nem kevesebb ebben a részben sem a pontatlanság, tévedés, képtelenség. Nem értékesebb forrás ez a rész sem, mint az előző. De vajon mi okunk is lehetne feltételezni, hogy Zay hitelesebben, igazabban ír az ostromról, mint annak „előzményeiről”? Hiszen műve, miként a legtöbb korabeli történeti tárgyú írás, példázat. A példázat írójának pedig nem a tényközlés, a hiteles leírás, hanem az eseményekből levonható erkölcsi tanulság a fontos. A „Lándorfejrvár” első része azt példázza, hogyan gyengíti meg az országot a főurak pártoskodása, a második rész pedig a hős keresztény katona típusának (Oláh Balázs) eszményítésével a török elleni harc nagyszerűségét mutatja. A két példázat egyúttal felel arra a két leggyakoribb kérdésre, amelyet Mohács után mindenki feltett magának, aki hazája sorsával foglalkozott: mi az ország romlásának oka? hogyan menekülhet meg az ország a romlástól? Nem történetírói szempontokat szem előtt tartva, inkább erkölcsi indíttatást követve született meg eme kétszen kapott kérdésekre Zay meglehetősen sematikus válasza, amely persze nem is tette őt történetíróvá. Mégsem volt felesleges a mű megjelenítése a „Bibliotheca Historica” sorozatában: jellemző a Mohács utáni félszáz évre, minden sorából a kor szenvedélye árad, stílusa eleven, még hasonló az élő beszédhez, előadása érdekes, ma is leköti az olvasót.

A megértéshez nagy segítséget nyújt Kovács István átírása, amely alkalmazza a szöveget a magyar helyesírás mai rendszeréhez, mégpedig úgy, hogy annak nyelvjárási és régies ízeit azért megőrzi.

Végül említést érdemel a kötet szép kiállítása. Tizenkét, közel egykorú címereslevél díszíti a könyvet, ezeket Érszegi Géza válogatta és írta le.

Bessenyei József

SIMON PROXENUS A SUDETIS:

COMMENTARII DE ITINERE FRANCOGALLICO.
ED. DANA MARTINKOVÁ (BIBLIOTHECA SCRIPTORUM MEDII
RECENTISQUE AEVORUM

(Series nova. Red. A. Pirnát Tom. V.) Bp., Akadémiai Kiadó, 1979. 127 l.

FELJEGYZÉSEK A FRANCIAORSZÁGI ÚTRÓL.

A latinositottan Proxenus-nak nevezett Wirt Simon, egy České-Budejovice-i német sörfőző és talán cseh anya 1532-ben született fia, a humanista értelmiségiek tipikus pályáját futotta be. Huszonéves korában német földön tanult, 1556-ban Prágában a Károly-egyetem tanára, 1563-ban nemesi rangot kapott II. Miksától. Karrierje nem akadályozta meg abban, hogy tovább tanuljon, ismét külföldi egyetemeket látogasson, 1566-ban pedig megszerezte a doctor utriusque iuris fokozatot. A tanulás mellett 1575-ben bekövetkezett haláláig diplomáciai szolgálatot is teljesített. Bő irodalmi termése vallásos és történeti műveket ölel fel, s nem lehet vitás, hogy a 16. sz. második felében hazája egyik legműveltebb humanistája volt. 1563-ban a hatalmas Schlick Joáchim gróf fiát francia szóra Párizsba küldte, kísérőnek (és nevelőnek) az útra Proxenust kérte fel. 1563. augusztus utolsó napján érkeztek meg a francia fővárosba, a következő április végén indultak haza. Az útról Proxenus naplót vezetett, eredeti kéziratának valószínűleg töredékét a brnói egyetemi könyvtár őrzi. Martinková ebből a kéziratból készítette el az új sorozat számára példás gonddal a kiadást. Jegyzeteket a kereken 100 oldalas szöveghez nem adott, ezt a napló tartalma teljesen indokolttá teszi, csupán a névmutatóban azonosította a fontosabb szereplőket.

A naplónak csak a párizsi tartózkodásra vonatkozó része teljes, az utazásból csupán egy kis töredék áll rendelkezésre. Martinková a naplónak „Commentarii” címet adott, ami a tartalmát tekintve talán helyes megoldás volt. Mert az, amit olvashatunk, formáját tekintve ugyan napló, a feljegyzések a napok és azon belül az események kronológiáját követik, de értékét nem ez, hanem írójának szinte korlátlan érdeklődése jelenti. Nemcsak Schlick és kíséretének viselt dolgai, a Sorbonne élete kap helyet, hanem minden megszerzett információ. Az utóbbiakból főképpen a Franciaországban folyó vallásvitákról szólókat kell kiemelni, ezek iránt a lutheránus Proxenus különösen nagy érdeklődést tanúsított. De a dolog természete szerint minden, a szó szoros értelmében minden más értesülés is helyet kap, politikai és hadiesemények éppúgy, mint a meteorológiai megfigyelések vagy a pénznemek váltási árfolyama, a könyvkereskedőnél tett látogatás ugyanúgy, mint a mindennapos utcai jelenetek.

A tartalomhoz hasonló a napló nyelvi tarkasága. A latin alapszöveget nemcsak tudós görög idézetek szakítják meg, hanem hosszabb német részek, francia és cseh idézetek. Csak sajnálhatjuk, hogy magyar vonatkozás nem került bele ebbe a tarkaságba, részben annak ellenére, hogy a megbízó Schlick gróf magyarországi birtokokkal is rendelkezett, részben annak bizonyosságául, hogy sem a magyar, de még a török kérdés sem szerepelt a tudományra áhítozó párizsi társaság beszélgetéseinek napirendjén.

Fügedi Erik

**DIE KORRESPONDENZ FERDINANDS I. Bd. III. FAMILIENKORRESPONDENZ
1531 UND 1532. BEARBEITET VON HERWIG WOLFRAM UND CHRISTIANE THOMAS**

2. Lieferung. Wien, A. Holzhausen. 1977. 205–451. 1.

Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs. 58.
Korrespondenzen österreichischer Herrscher

I. FERDINÁND LEVELEZÉSE. 3. KÖTET. CSALÁDI LEVELEZÉS 1531–1532. 2. FÜZET

1973-ban jelent meg a mű 3. kötetének 1. füzeté, jelezvén, hogy Herwig Wolfram és Christiane Thomas – nagy örömről – folytatni kívánják I. Ferdinánd családi levelezésének 1938-ban megszakadt publikációját. (Ld. Századok. 1976. 967–969. 1.) A 2. füzet a kiadás kronológiailag a 3. kötet feléhez érkezett: a két füzetben az 1531-es esztendő levelezését olvashatjuk. A levelek, az előző kötetekben publikáltakhoz kapcsolódva, a 445-től 603-ig terjedő számokat kapták, e számsorba iktatva a teljes terjedelmükben – és több mint fele részben első ízben – közölt 140 levelet, valamint (az előzőekhez hasonlóan) azokat az elveszett missziliseket is, amelyek szövegére a fennmaradtakéi utalnak.

E leveleket két testvérrel, V. Károly császárral és Máriával, II. Lajos özvegyével, Németalföld új kormányzójával váltotta Ferdinánd. Sajátkezűleg, franciául írta leveleit az utóbbinak (kézirását a 2. füzetben egy hasonló is szemlélteti), titkárai, túlnyomó részben spanyol nyelven közvetítették mondandóját fivérének. (Károlyhoz intézett 51 levele közül 43 spanyol nyelvű, e szempontból 1531. évi levelezése eltért a korábbi, java részben francia nyelvűtől.)

Az esztendő, amelyben e levelek keltek, a pillanatnyi béke időszaka volt, lélegzétvétel az 1529-es és 1532-es török támadás között. Az év elején Ferdinánd a szultán hozzájárulásával háromhónapos fegyverszünetet kötött János királlyal – „a vajdával”, miként leveleiben nevezte –, s a fegyverszünetet május 17-én, ugyancsak a szultán beleegyezésével, egy évvel meghosszabbították. De a törökkel nem tudott békét kötni: a szultánhoz küldött követei, Joseph von Lamberg és Jurisics Miklós 1531 márciusában ismét a válasszal tértek vissza, hogy a szultán csak akkor hajlandó a békére, ha Ferdinánd lemond Magyarországról.

1531. március 17-én Budweissen kelt levelében Ferdinánd hosszadalmasan fejtegette Károlynak, miért tartja elfogadhatatlannak a szultán feltételét (470). „Egy ilyen nemes, nagy, ennyire termékeny és gazdag országot és annyi ártatlan lelket” nem lehet „a török tirannus, istenek és emberek ellenségének” kezére adni, „ezt a kiváló, régi, gazdag, sok mindenben bővelkedő országot, amely hússal és más különböző élelemmel látja el nemcsak saját magát, hanem Németországot, Itáliát, Cseh- és Morvaországot, meg sok más tartományt is, semmiképpen sem szabad egy ilyen kegyetlen ellenségnek átengedni”. Emellett Magyarországnak, „a kereszténység védőbástyájának” (muralla y defensa de la cristiandad) elvesztésével még jobban ki lennének téve a világalomra törő, egy békeszerződéssel nem sokat törődő török támadásainak. Így hát harcolni kell, s erre egymagában nem képes, ehhez segítségre van szüksége.

Ezzel megjelölte a következő hónapokra politikai programját, levelezésének alapmotívumát. A török ellen mindenekelőtt a birodalom segítségére volt szüksége, ennek megszerzéséhez pedig az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés kudarca után nem sok reménye lehetett Ferdinándnak, akinek német-római királlyá választása az ellentétek egyik új és alapvető forrása lett. A protestáns fejedelmeknek már 1530 decemberében, schmalkaldeni gyűlésük első határozatában kinyilvánított tiltakozása a választás ellen találkozott a katolikus bajor hercegek Habsburg-ellenességével, s alighogy Ferdinándot 1531 januárjában német-római királlyá választották és koronázták, megindultak a tárgyalások, amelyek a protestáns fejedelmek és bajor hercegek október 14-én Saalfelden kötött, Ferdinánd ellen irányuló szövetségéhez vezettek. 1531 tavaszára az is nyilvánvalóvá vált, hogy egy zsinat összehívásának a terve, a vallási ellentéteknek az a megoldása, amelyet az augsburgi birodalmi gyűlés határozatának értelmében Károly és Ferdinánd szorgalmazott, a pápa és a francia király leküzdhetetlen ellenállásába ütközik. Ferdinánd egy újabb, a császárral közösen tartandó birodalmi gyűlésben látta a megoldást. Ehhez a tervéhez azonban bátyját is kellett nyernie.

Károly az év eleje óta Németalföldön tartózkodott, és onnan, Máriát kormányzóként hátra hagyva, Spanyolországba szándékozott visszatérni. Ferdinánd útvonalának megváltoztatására kérte: ne

szálljon tengerre – fordult hozzá április 27-én Prágában kelt levelében (482) –, hanem utazzék Németországon és Itálián keresztül. Útja közben tarthatnának egy birodalmi gyűlést, amelyen beszámolna a zsinat ügyéről és azokról az erőfeszítésekről, amelyeket ígérete szerint annak létrehozásáért tett. Csak a császár személyes jelenlétével és tekintélyével, kettőjük együttes fellépésével érhető el valamiféle megegyezés a hit dolgában, és csak a vallási ellentétek megoldásával remélhető, hogy a birodalmi gyűlés foglalkozzék a (János királlyal kötött) fegyverszünet ellenére is várható török támadás kérdésével, s intézkedjék a védelemről.

Károly egy el nem küldött elutasítás és egy kitérő-halogató válasz után, végül is beleegyezett a tervbe. A birodalmi gyűlés idejét szeptember közepére tűzték ki, helyéül Speyert választották.

Ferdinánd augusztus végén útnak indult, szeptember elején Stuttgartba és október elején Speyerbe érkezett. A császártól azonban csak a késedelmét mentegető levelek érkeztek ide Brüsszelből, s október 1-i kelettel egy hír arról, hogy jövő tavasszal a török támadni fog. Majd a beleegyezés abba, hogy a birodalmi gyűlést – Ferdinánd kívánsága szerint – halasszák január 6-ra, és helyezzék Regensburgba.

A mentegetődzések különböző akadályokról szóltak: a francia királlyal tervezett (de valójában egyik részről sem nagy erővel szorgalmazott) találkozóról, azokról a pusztításokról, amelyeket sógorok, a Dániából évekkorábban elűzött II. Keresztély okozott a Németalföldön, fegyvereseket és hajókat követelve (amelyekkel október 26-án valóban elindult királysága visszahódítására), végül pénzhíányról. A halogatás alapvető okára azonban alighanem azok a politikai megfontolások világítanak rá, amelyeket első reakcióként öccse javaslatára, ama bizonyos el nem küldött (és fogalmazványban maradt) levelében fejtett ki.

A május közepén kelt fogalmazványban (489) a császár aggodalmát fejezte ki a Németországon keresztül vezető útját illetően és kételkedését egy birodalmi gyűléstől várható eredményben. Útja riadalmat keltene „a hittől eltévelyedettekben” – írta – s ezek, mind a németek, mind a svájciak talán még fegyverhez is nyúlának. Megtörténhet, hogy „a vajda” s a törökök is ugyanekkor törnének rájuk, megszegve a fegyverszünetet. A birodalmi gyűlés pedig, a tapasztalatok szerint, csak rontana a dolgokon, haszon helyett inkább „szégyent és gyalázatot hozna, az idő elvesztesztetésével és nagy költséggel”, minthogy kevésbé valószínű, hogy „az eltévelyedett fejedelmek” hajlandók lennének azon megjelenni. Ezért célravezetőbbnek látja, ha a mainzi és pfalzi választófejedelmek közvetítésével tárgyalásokat folytatnának „a nevezett eltévelyedettekkel”.

Károly e tárgyalásokban reménykedett, s óvakodott mindentől, ami azok eredményét megzavarhatná. Így attól is, hogy öccse tanácsára hathatósan segítse a katolikus svájci kantonokat, amelyek október 11-én a kappeli csatában legyőzték a Zürich vezette protestáns kantonokat, megölve azok vezetőjét, Zwinglit is. Ferdinánd négy nappal később, Speyerből adta tovább a hírt (562), azon nyomban és attól kezdve újra és újra buzdítja a császárt, hogy használja ki a győzelmet „a katolikus hit és egyház”, valamint „a burgundiai és ausztriai ház” javára. Ez volt az a kérdés, amelyben a legleplezetlenebbül tért el egymástól a két testvér politikai nézete. A császár, öccsének válaszolva, arra hivatkozott, hogy beavatkozása a birodalmi gyűlés ügyét veszélyeztetné, de érvelése szinte szó szerint megegyezett azzal, amellyel el nem küldött fogalmazványában a gyűlés megtartásának a lehetőségét kérdőjelezte meg: „több pénzt adni a kantonoknak, nem áll módomban”, írta, a fegyveresek toborzásával pedig csak alkalmat adna a német és svájci „eltévelyedettek” szövetkezésére és felkelésére (574).

Megfelelő erő híján, elkerülni a fegyveres összecsapást mind a protestánsokkal, mind a törökökkel: ez volt a császár politikai vezéreszméje ez időben. Örömmel üdvözölte öccsének minden lépését, amelyben a megegyezés lehetőségét remélte: szorgalmazta azoknak a tárgyalásoknak a folytatását, amelyeket Ferdinánd november közepén Innsbruckban Laski Jeromossal kezdett meg a János királlyal lengyel közvetítéssel történő megegyezésről (588, 598), és helyeselte, hogy öccse november elején újabb követséget küldeni a szultánhoz. Ferdinánd azonban Laskiban nem bízott, útjában – miként igazolódtott, nem alaptalanul – inkább kémkedő szándékot gyanított, és tartott tőle, hogy a szultán ismét Magyarországot követeli a béke árú. Ebben az esetben pedig – írta november 9-én – nem marad más megoldás, mint „fegyverrel ragadni el a vad bestia torkából Magyarországot, a kereszténység védőbástyáját (antemurale et propugnaculum), megmentve a benne lakó sokezer áldott és ártatlan lelket a közvetlen veszélytől és pusztulástól” (583).

De miféle fegyverrel? Károly – s általa a birodalom – segítségét illető aggályairól nyíltan vallott Ferdinánd november 24-én Máriaéhoz intézett levelében: „Bár nem kételkedem abban, amit a

császár irt nekem . . . , mégis, miután udvarának embereitől egyre csak arról értesülök, hogy csekély vagy éppen semmiféle előkészület nem történik az utazásra, nem tudom, mit mondjak. Hiszen egyszer már csalódtam. Van okom az aggodalomra, hiszen a császár akkor is azt írta nekem, hogy biztosan eljön Speyerbe a megadott időre, amikor mindenki ennek ellenkezőjét tanúsította, és tudjuk, miként történt” (591). A császár készülődéséről decemberben sem értesülhetett.

A fináléről már a következő füzetbe foglalt levelek fognak szólni, lényege mégis ide tartozik: Károly 1532. január 17-én elindult Brüsszelből, február 28-án Regensburgba érkezett, és április 17-én megnyitotta a birodalmi gyűlést. Augusztus közepén pedig tekintélyes birodalmi had gyűlt össze Bécsnél (amelynek azonban nem nyílt módja arra, hogy erejét a törökével összemérje, minthogy a szultán, kitérve a találkozó elől, Kőszeg ostroma után visszafordította seregét).

Nehéz lenne megítélni, hogy a regensburgi birodalmi gyűlés megtartásában s annak a török ellen megajánlott segélyében mennyi része volt Károly aggályos óvatosságának és mennyi Ferdinánd kitartó unszolásának. Vitatható talán az is, hogy használt-e Magyarországnak s az ország sokat emlegetett „ártatlan lelkeinek” – akiknek irtásához Ferdinánd hadvezérei és hívei nem csekély mértékben járultak hozzá – Habsburg-uralkodójuk makacs ragaszkodása a magyar trónhoz. Kétségtelen azonban, hogy Ferdinándnak ez utóbbi makacssága párosult azzal, amellyel bátyját segítségért ostromolta. Meglehetősen „okosabb és tapasztaltabb” volt nála – miként Nemeskürty István állítja –, de valószínűleg Ferdinánd sem alaptalanul írta november 24-i, említett levelében (591) Máriának bátyjuk tanácsosairól: „Nem tudom, hogy figyelembe veszik-e az itteni ügyeket, és nem a hozzájuk közelebb esőket viselik-e inkább a szívükön.” (Szemben Máriával, akit éppen, mert ismerte „az itteni ügyeket”, arra kért, hogy sürgesse a császár távozását a Németalföldről.) Mindenesetre, az 1531. évi családi levelezés kevésbé győz meg arról, hogy ez időben Ferdinánd „hibája és bűne az elképesztő csökönyös-ség, a rest mozdulni nem akarás volt, érdekes módon főleg akkor, ha bátyja nógatta valamire”, s Károllyal váltott – nagyobb részben már korábban is publikált – levelei alapján. Nehéz elhinni, hogy Magyarország uralkodójaként „feledékenységből” mulasztott el valamit, „hiszen annyira nem számított neki ez a »királyság«”. (Nemeskürty I.: Ez történt Mohács után. [4. kiad.] In: Őnfia vágta sebé. 2. kiad. Bp., 1980. 361., 364. l.)

Hermann Zsuzsanna

KISS JÓZSEF:

A JÁSZKUN KERÜLET PARASZTSÁGA A NÉMET LOVAGREND FÖLDESÚRI HATÓSÁGA IDEJÉN (1702–1731)

Budapest, Akadémiai Kiadó. 1979. 297. l.

A szerző két évtizede foglalkozik a címben megjelölt témával, s a mélyreható előtanulmányok következményeképp a várt alaposág nem maradt el. Számba véve a mű historiográfiai előzményeit, így jelöli meg célját: „Mindaddig feltáratlan források tükrében szeretnénk bemutatni a jászkunsági parasztság belső népmozgásának fontos mozzanatait, ellenállásának változatos formáit és az 1720-as évek közepén tömegmértűvé vált mozgalmait, amelyekről történeti irodalmunk még nem adott számot. Miért nem tudott támaszkodni a redemptionális (megváltakozást célzó) szervezkedés a parasztság tömegereire? Miféle tényezők képtették a Német Lovagrendet arra, hogy 1731-ben eladja a Jászkun Kerületet a Pesti Invalidusok Házának?” (10–11. l.)

A második fejezet a Jászkun Kerület tájféldrapi viszonyait, a sajátos településformákat, s egy 1699-ben készített kamarai összeírás alapján e terület népességét mutatja be. Szól a jászkun közigazgatás alakulásáról; arról, hogy a központi szerepet a 190 000 kh-on elterülő Jász Kerület mezővárosa, Jászberény töltötte be a vizsgált időszakban. E kerülethez tartozott Jászárokszállás, Jászdózsa, Jászfákóhalma, Jászmihálytelek, Jászsalsószyentgyörgy, Jászapáti, Jászakisér, Jászlady, Jászfényszaru, Jászfelsőszentgyörgy falu, s néhány pusztá, desertum. A Kiskun Kerület 490 000 kh-on feküdt. Egyetlen

mezővárosa Kiskunhalas, négy falva pedig: Kunszentmiklós, Fülöpszállás, Szabadszállás és Kiskunlacháza, valamint számos pusztája az Alföldön le egészen Szegedig. A Nagykun Kerület 210 000 kh-on összesen két lakott települést mondhatott magáénak: Karcagújszállást és Kunmadarast, s itt volt található a legtöbb desertum.

A már említett 1699-es kamarai összeírás alapján rajzolja meg a szerző a terület török hódoltság utáni népességének képét, a népesség tagozódását, a legfontosabb művelési ágakat. Igen hasznos az összeírás abból a szempontból is, hogy megjelölte a helybelieket s a beköltözőtötteket. Így fény derülhetett az Alföld e területének népmozgására is. Feltűnő, hogy míg helybelinek 651 gazda, a számba vettek 43,1%-a vallotta magát, addig beköltözőtötteknek 861 gazda, 56,9%. E sajátos népmozgás egyik oka mindenképpen a Jászkun Kerület 1702 előtti kiváltságos helyzetében keresendő, amely egy szabad-paraszti fejlődés lehetőségét villantotta fel az odaköltözők számára.

E kiváltságok, amelyek a 17. század végén többször is megerősítést nyertek, s ilyen vonzerőt gyakoroltak, az alábbiak voltak: 1. A kerület állandó földesura az állam, ill. a mindenkori uralkodó, aki ezt a jogát a nádor útján gyakorolta. 2. A jászkunok bizonyos önkormányzattal rendelkeztek, de nem volt diaetális (országgyűlési), követválasztási, küldési joguk. Ezt az önkormányzatot a kerületek élén álló kapitányok biztosították, akik gazdasági, jogi és közigazgatási feladatokat láttak el. 3. Sajátos önkormányzattal rendelkeztek a mezővárosok és falvak is.

A harmadik fejezet a jobbágyrendszer bevezetésére tett kísérletet, s a jászkunok számára az idegen katonai hatalmaskodás elleni harcát tárgyalja. A jobbágyrendszer bevezetésére tett kísérlet két legfontosabb állomása I. Lipót 1701. július 4-i rendelete, mely eltörölte a Jászkun Kerület kiváltságait; s az 1702. március 22-én kelt adománylevelével, amely a kerületet a Német Lovagrendnek juttatta. A Német Lovagrend a királyi donatios (adomány) levélben biztosított jogai ellenére sem tudta azonban az örökös jobbágyság rendszerébe szorítani a Jászkun Kerület jobbágyságát, s csupán bérleti szerződések megkötésére, valamint adóbehajtásra került sor. A Német Lovagrend földesúri hatósága idején még kismértékű allodizálás, majorgazdálkodás sem alakult ki.

A negyedik fejezet a Jászkun Kerület gazdasági, társadalmi és jogi viszonyait vizsgálja a Rákóczi-szabadságharc időszakában. A Lovagrend jogi fennhatósága megmaradt ugyan a szabadságharc idején, gyakorlatilag azonban a földesúri fennhatóság 1703–1710 között szünetelt. A jászkunok sokat vártak Rákóczitól, főképp régi kiváltságaik visszaállítását, s már 1703. aug. 28-án bejelentették, hogy Rákóczi hűségére térnek át. A kiváltságok visszaszerzésének folyamatát elősegítették Rákóczi kun és jász pátensei is; különösképp az 1703. október végén Tokajban kelt pátens, amely törvényen kívül helyezte a Német Lovagrend földesúri hatóságát, s nagyrészt biztosította a jászkunok régi kiváltságait. Hiába harcolt azonban jászkun ezred Rákóczi oldalán, a szabadságharc bukása után a Jászkun Kerület ismét a Lovagrendé lett.

Az ötödik fejezet a Kerület 1710-es évekbeli társadalmi-gazdasági viszonyait vizsgálja. Az 1699. évi már elemzett összeírást egy 1710-ből, 1713-ból s egy 1721-ből származó összeírás adataival egészíti ki a szerző, s rajzolja meg a társadalmi-gazdasági fejlődés fő vonásait. A jelzett időszak országos összeírásai közül megbízhatóbbnak az 1720-ban készítettet találta, s ennek főképp a művelt területre vonatkozó adatait hasznosította igen invenciózusan.

A mezőgazdasági ágak közül a legfontosabb a nagymúltú hagyományokra visszatekintő állattartás volt, de éppen az 1710-es években egyre nagyobb szerepet kapott a gabonatermelés és a szőlőművelés is.

A földesúri adóztatás fő formáját, hasonlóan az Esterházyak derecskei uradalmához, az árenda képezte, amelynek összege 1720-ig állandó növekedést mutatott. A Lovagrendnek ebben az időszakban sem sikerül a robotkényszeren alapuló majorságok kiépítése, nagyrészt a jászkun parasztság ellenállása miatt.

A földesúri adó összegének növekedéséhez hasonlóan növekedett a parasztok állami adója, a hadiadó, s rájuk hárult a császári katonaság évente változó kisebb-nagyobb részének orális és equalis portioval való ellátása.

Sajátosan alakult a földek birtoklási formája is. Alapvetően a jászkun területeken háromféle birtoktípus különböztethető meg: a) saját föld, házhely; b) saját földhöz tartozó osztásos föld; c) közösségi föld. E háromféle területből birtokolt föld mennyisége erőteljesen befolyásolta a parasztság társadalmi tagozódását.

Összességében, állapítja meg a szerző, kétirányú harcot folytattak a szatmári béke után a jászkunok: korlátozni kívánták a földesúri elsajátító törekvéseket, s meg kívánták teremteni a redemptio (megváltás) politikai és gazdasági előfeltételeit.

A hatodik fejezet a jászkunsági agrárfejlődés lehetőségeit vizsgálja az 1720-as években. Az időszakot a már említett 1720-as, valamint az 1728-as országos összeírások alapján mutatja be.

Az utolsó fejezet 1724–26. évi jászkunsági parasztmegmozdulásokat ismerteti kellő részletességgel, majd a Jászkun Kerületnek a Pesti Invalidusok Házának való eladásáról szól.

A könyv függeléke a felhasznált összeírások közül az 1699-es, 1710-es, 1713-as kamarai, illetve földesúri, valamint az 1721-es dicalis összeírás részletes statisztikai táblázatát közli. A táblázatok között a földesúri árenda összegéről, a hadiadó megoszlásáról, valamint a pusztabérletekről találunk kimutatást. A könyvet képjegyzék egészíti ki, amelyből kiemelendő az 1720-ból származó, a Jászkunságot bemutató kéziratos térkép.

A bőséges jegyzetapparátus elsősorban a Német Lovagrend bécsi levéltárának kiaknázásáról tanúskodik, de a szerző felhasználta az Országos Levéltár, valamint a Szolnok Megyei Levéltár idevágó anyagát is.

Irodalomjegyzék, név- és helynévmutató zárja a magyarországi agrárfejlődés e sajátos területét először elemző monográfiát, amely nemcsak a szaktörténészeknek, hanem a történelem iránt érdeklődő szélesebb közönségnek is hasznos olvasmányul szolgálhat.

Sándor László

SZŐREG ÉS NÉPE

(Tanulmányok)

Szerkesztette: Hegyi András. Szeged, 1977

(Szeged Megyei Városi Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya. 404 l.)

Örvendetes lendülettel fejlődő helytörténeti irodalmunk a Szőreg és népe című kötet révén minden bizonnyal tartalmas feldolgozással bővült, új eredményekkel gazdagodott. Önmagában is meghatározó e kép kialakításában az igen fontos tárgy- és témaválasztás, illetve specifikumának szakavatott kibontása. A magyarok és szerbek lakta Szőreg szerencsésen kínálja a nem hagyományos értelemben vett monografikus feldolgozás lehetőségeit, azon konzekvenciák levonását, amelyek a napjainkon túlmutató jövő távlatait a történetiség fókuszába helyezik. Ez adott lehetőségek integrálását a tónusok finom árnyaltságáig teszi teljessé a feldolgozás jellegének komplexitása; tehát a több tudományág szakembereinek erőfeszítéseit egy cél sikeres megoldásának irányába összefogó módszerbeli tényező igénye.

Ez első hallásra csupán külsőleges elemnek tűnő megállapításunkból kiindulva húzzuk alá a kötet egyik nagy erényét: a teljes tartalmi átfogásra törekvő fejlődésvizsgálat összetett jelenségkénti értelmezését. Itt nemcsak a történettudomány különböző ágazatairól van szó (település-, gazdaság-, politikátörténet), hanem több tudományág (természeti földrajz, nyelvészet, régészet, néprajz, sőt szociológiai vénával telített szépirodalom) szakembereinek olybá vett együttműködéséről, amikor egy-egy kutatási terület tulajdonképpen saját műfajának önálló koordinátaiban mozoghat úgy, hogy közben koncepciózusan a kötet egységének irányát határozza meg. Mindezt a hármas felosztású tematika (Földrajzi színtér és helynevek; Szőreg története; Szőreg népe) önálló tanulmányainak együttes tartalmi összhangja jelzi.

A fentebb elmondottakat érzékeltesse most következő rövid, áttekintő felsorolásunk. Andó Mihály a település természeti földrajzi viszonyait szakavatott kézzel helyezi az olvasó elé. Ehhez csatlakozik Szabó József a földrajzi nevekről szóló gondos munkájával. Trogmayer Ottó Szőreget mint a Tisza–Maros szög „történeti erejű helyét” ragadja meg, és saját ásatásai eredményein túlmenően megbecsüléssel adózik e munka úttörőinek is, ezzel egészítve ki a Tömörkény-, illetve a Móra-hagyományt. Körültekintő filológiai alaposzággal végzett tanulmányában nagy biztonsággal tárja fel a közéskor közepkori történetét Karácsonyi Péter. A 18. századtól kezdődő társadalmi változásokról, demográ-

fiai-etnikai átalakulásokról Rákos István ad szépen súlypontozott, jól áttekinthető képet. Szántó Imre az új társadalmi folyamatok csúcspontját, 1848–1849 eseményeit elemzi. Biztos kézzel rajzolja meg a forradalom és szabadságharc szőregi vonatkozásait, miközben sikerrel ötvözi azokat mind a Tisza–Maros szög történetével, mind pedig az országos léptékű históriának eseményeivel. Bezdán Sándor dualizmus időszakát tárgyaló tanulmánya plasztikusan mutatja be korszakának népességnövekedését, a község társadalmi szerkezetének módosulását. A teljességre törekvés igényével tárja fel a helyi ipar, kereskedelem, mezőgazdaság és településfejlődés történetét. Hegyi András és Székely Lajos közös tanulmányát bőséges adatfeltárás, színvonalas gazdaságtörténeti szintézis és a társadalmi struktúra átfogó elemzése jellemzi. Nagy István Szőreg felszabadulás utáni, 1948-ig tartó történetét tárgyalja világosan tagolt dolgozatban, Szabó István pedig az agrárviszonyok forradalmi átalakulásának menetét tekinti át. Ferenczi Imre két tanulmányát a társadalmi törvényszerűségek erővonalainak ismeretében leszűrt bőséges adatközlésen nyugvó néprajzi hangsúly mélyreható interpretációja jellemzi. Tóth Béla és Dér Endre egy-egy szépírói fogantatású, szociológiai telítettségű írása a történelem változásaihoz igazodó emberi sorsok mozaikszerű felvillantásával sajátos színnel gazdagítja az ízléses bőséggel illusztrált kötetet.

E szép együttesben sajnálatos viszont, hogy az önkényuralom és abszolutizmus korát elegendő forrás híján még egy rövidke vázlat erejéig sem sikerült feltérképezni. Természetesen ez nem írható az átgondolt szerkesztői munka rovására, hisz köztudott: a Tisza–Maros-szög történelmének korántsem másodrendű forrásanyagát őrzik külföldi levéltárakban. Jelen esetben a gyakorlatilag napjainkban is kutathatatlan temesvári, valamint az alig egy éve áttekinthető karlócai levéltárak anyagai jöhettek volna számításba. Mindez érthetően nehézségek elé állította a kutatók egy részét, ám ez gyakorlatilag alig érzékelhető az egyes tanulmányok felépítésében.

Általánosan megfogalmazott vélemény, hogy a helytörténeti kutatásoknak a nagyobb tudományos és társadalmi célkitűzések egészéhez kell illeszkedniük úgy, hogy ne csak a történettudomány főbb irányvonalainak megvalósításához nyújtsanak a maguk módján segítséget, hanem szolgálják a helyi lakosság múltjának megismerésére támasztott természetes igényét. Ha e kritériumokkal szembe-sítjük a Szőreg és népe című tanulmánykötetet, akkor elmondhatjuk, hogy gyakorlatilag mindezen követelményeket és igényeket kielégíti.

Kövér Lajos

HAHN ISTVÁN:

ISTENEK ÉS NÉPEK

Minerva Kiadó, Bp., 1980. 346 l.

GECESE GUSZTÁV:

VALLÁSTÖRTÉNET

Kossuth Kiadó, Bp., 1980. 255 l.

1980-ban két átfogó igényű, magas színvonalú „népszerű-ismeretterjesztő” vallástörténeti munka jelent meg kiadóinknál.

Hahn István – mint erre könyve előszavában utal – szűkebben értelmezett vallástörténetet írt. Célja a vallásfejlődés első nagy szakaszának, azoknak a vallásoknak a vizsgálata, „amelyek a világ jelenlegi vallási képének kialakításához a legnagyobb mértékben járultak hozzá”. (10. l.) Nemcsak időben és térben határolja be művét, de a vallásfejlődés általános kérdései, a képzetek kialakulása, a mitológia mellett kevésbé foglalkozik a vallási gyakorlattal: az egyházakkal, a kultuszokkal. Ennek megfelelően műve valóban népek és istenek története, s könyve három része közül egyértelműen a

második (Népek vallásai) tekinthető fő témájának. A harmadik rész (Világvallások címmel) valójában két egyetemes igényű világvallás: a kereszténység és az iszlám genezisének tekinthető, rövid utalással a későbbi fejlődésre.

Gecse Gusztáv Vallástörténete a kezdetektől egészen napjainkig ível, több oldalról igyekszik bemutatni az egyes vallásokat is, s emellett foglalkozik a szent könyvekkel, vallásfilozófiai-teológiai, valláspolitikai, egyházi vonatkozásokkal is. Lényegét tekintve azonban egy vallásra koncentrált: a kereszténységre.

A periodizációt illetően jelentős az eltérés a két mű között. Gecse a történeti periodizációt követi, attól csak arányában tér el, s így a könyv leghosszabb, egyben legjelentősebb részét az ókor vallásaival foglalkozó fejezetek teszik. Több szempontból is problematikusabbnak tűnik ez a felosztás. Egyrészt a keleti típusú vallások elhelyezése (buddhizmus, India és Kína vallásai) válik nehézkessé, másrészt az iszlám helyét is nehéz megtalálni ebben a logikai rendszerben. S ha az előbbieket esetében elfogadhatjuk, hogy ókori viszonyok között keletkező vallásokról van szó, az iszlám esetében egyértelműen a középkorba való „besorolás” a logikusabb.

A közép- és újkor, az újkor és modern világ korszakhatárainál Gecse eltér a megszokottól, s a művelődéstörténeti, vallásfejlődési szempontokat figyelembe véve a 14–16. századra, illetve a 18–19. századfordulóra teszi a határokat, s ez minden különösebb fejtegetés nélkül érthető és elfogadható.

Hahn periodizációja a vallásfejlődés belső törvényszerűségeit követi. A kezdetekkel foglalkozó és az előbbieken már említett két részt tartalmazó hármas felosztása igazodik művének koncepciójához. A második rész utolsó fejezete (Valláskeveredés, misztériumok és megváltáshit) – véleményem szerint – inkább a harmadik részhez tartozik. Ez – az ókori vallásosság bomlásával és a kereszténység közvetlen előzményeivel foglalkozó fejezet már az istenek és népek világának végét jelzik, s még inkább kezdetét a klasszikus népi-vallási határokat elmosó egyetemes igényű vallások történetének.

A vallástörténeti korszakbeosztás és a vallások csoportosítása mellett a legtöbb vallástörténeti mű alapkérdése a vallás jellemzése, lényegének meghatározása, esetleg definíciója. Kiemelkedő erénye mind a két könyvnek, hogy ezt a kérdéskört a célnak legmegfelelőbben tudta megfogalmazni. Hahn „Néhány elméleti meggondolás”-a és Gecse Bevezetője 5, illetve 8 oldalban egyetlen főlöslegesnek tűnő mellékmondat, kiegészítés nélkül tudja megoldani a további élvezetes megértéshez szükséges alapvető tudnivalók ismertetését. Hahn a vallások közös vonásainak elemzésénél inkább Engels „tükröződési” jellemzéséből indul ki, Gecse – bár szintén utal erre – elsősorban Marx gondolatait elemzi. A Vallástörténet bevezető része annyival több az Istenek és népeknél, amennyivel Gecse műve általánosabb és kiterjedtebb Hahnénál. Ezért szerepel itt – az említett lényegretörő módon és stílusban – a vallás jellemzésén és a vallástörténet fontosabb irányzatait (antik és keresztény felfogások, prémonoteista iskola, evolúciós irányzatok, összehasonlító vallástörténeti iskola stb.) ismertető részen kívül a vallás meghatározására és eredetére (etimológiai és tartalmi definíciók, ill. klasszikus és modern teológiai eredetfelfogások) irányuló elméletek rövid ismertetése is.

Gecse rövid és meggyőző véleménye a vallás eredetéről inkább negációkban fejeződik ki. Bevezetőjében elutasítja a vallást az emberi tudatlanságból, illetve az emberi félelemből egyoldalúan magyarázó nézeteket, majd könyve I. részében (Az őskor vallási formái) tagadja a hosszú vallás nélküli korszak elméletét. A vallás megjelenésével foglalkozó gondolatait a már bizonyíthatóan hiedelmeket kifejező archeológiai leletek (Neandervölgy-kori temetkezési helyek, medvekoponya-leletek, barlangi festmények) bemutatásával kezdi, megállapítva, hogy az alsó paleolitikum időszakából vallásra utaló leleteket nem ismerünk, de ebből nem lehet a vallás hiányára következtetni. „A kezdetleges vallási gyakorlatok és hiedelmek – írja Gecse – nem követeltek szükségképpen olyan tárgyi eszközöket, amelyeknek évszázaredeken keresztül fenn kellett maradniuk.” Ezzel a szerző, a vallástörténészek többségével egyetértésben, azt a véleményét is kifejezi, hogy a vallás „az emberrel együtt, az emberre válás folyamatában jött létre és fejlődött fokozatosan, hosszú ideig nyomon követhetetlen módon”. (15. l.)

Ugyanezt a véleményt fejezi ki Hahn is, még érzékletesebb és szemléletesebb megfogalmazásban. Erdemes idézni „A vallásnélküliségtől a vallásig” című fejezetének néhány sorát: „... helytelen feltételezés az, hogy egyáltalán pontosan meghatározható, mikor lépett át – mint valamilyen Rubikon-szerű határon – az emberiség az abszolút vallásnélküliség állapotából a vallási hiedelmek és érzelmek fűtötte gyakorlat korába. A valóságban ilyen határvonal nincs. Amiként az állati létből egymást követő átmeneti korszakokon keresztül nőtt ki az emberi nem, ... úgy a legkorábbi ideo-

lógiaát nézve is fokról fokra halad az ember az abszolút vallásnélküliség felől a »még nem vallás«, az »alig vallás«, a »már majdnem vallás« állapotán keresztül az egymástól elválaszthatatlan vallási ideológia és gyakorlat kialakulása felé.» (19. l.)

E hasonló idézetek azonban már utalnak a két könyv alapján tapasztalható lényeges fejfogásbeli eltérésre is. Ezt az eltérést a két különböző megfogalmazott rész cím is érzékelteti. Hahn István „A vallás kezdetei” címmel arra utal, hogy az ősközösségi társadalomban kialakult, egyre több és több irracionális elemet tartalmazó tevékenységi forma (mágia, totemizmus, manaképzet, sámánizmus, fetisizmus, animizmus stb.) fejlődése és változásai ennek a „még nem vallás”-tól – átvéve Hahn stílusát: – a „már tényleg vallás”-ig vezető út egy-egy állomása. E képzetek, tevékenységek történeti-logikai sorrendbe állításának megfelelően az ősi formák esetében a szerző nem nagyon használja a „vallási” vagy „vallásos” jelzőt, maga a vallás kifejezés is fokozatosan jelenik meg könyve lapjain.

Az ősi formák között Hahn-nál hangsúlyozott szerepet kap a mágia, az az „irracionális többlet-cselekvés” vagy Ansel Éva találó kifejezésével (Történelem és alternatívák. Bp., 1978. 68. l. s. köv.): illuzórikus praxis, amely – s e vélemény Hahn logikus, érdekesítő fejtegetéseit olvasva még jobban megerősödik az olvasóban – valóban történeti-logikai kiindulópontnak tekinthető nemcsak a vallás, hanem az egész emberi kultúra történetében. Természetesen a mágiának – ebben a részben is olvasható – kiemelkedő szerepe nem jelenti azt, hogy mindent közvetlenül a mágiából vezethetünk le, vagy hogy egyedül és kizárólagosan a mágiát tekintjük az ember természettörténete és kultúratörténete közötti „Rubiconnak”, de a mágia fejlődéstörténetét nyomon követve válik világosabbá a többi forma megjelenése, és lesz még érzékeltetőbb a vallás kialakulásának hosszú történelmi időszaka.

Gecse Gusztáv könyvében „Az őskor vallási formái” rész cím, s „Az őstársadalom vallási hiedelmei” fejezet cím – s ezt a szerző megerősíti – kifejezi, hogy bár „e vallási hiedelmek nem elkülönült, tiszta formában jelentek meg, hanem át- meg átszöttek és kiegészítettek egymást” (16. l.), mégis „vallási” jelzővel minősíthető formáknak tekinthetők. Bár Hahn István véleménye áll hozzám közelebb, mégsem e „vallási forma” felfogással szeretnék vitatkozni; kifogásom inkább e formák bemutatására, felsorolására vonatkozik. Az előbb idézett, az összefüggésekre változó gondolat ellenére e formákat Gecse kissé egymástól függetlenül sorolja fel, s ha már összefüggésekről van szó, inkább az egymásmellettségen van a hangsúly. Ha nem is lehet szigorú kronologikus rendbe helyezni e formákat, több esetben feltételezhetően hasonló periódusban jelentkeztek, és csaknem bizonyíthatatlan egyik vagy másik időrendi elsőbbsége, ebből a felsorolásból nehezen alakul ki az olvasóban a legkorábbi vallási fejlődést tükröző történeti kép. Még nehezebbé teszi e kép kialakítását, hogy a felsorolás, a szerző által is a különböző vallási formákat összekapcsoló, egységessé tevő – tehát mindenképpen a fejlődés későbbi szakaszán jelentkező –, mana-hit bemutatásával kezdődik. Első pillantásra úgy tűnik, mintha deduktív logikát alkalmazna Gecse, de a további formák egymás utáni felsorolása ezt a logikát sem igazolja.

A vallásfejlődés második (vagy inkább a következő) nagy szakaszának, a népek vallásának (Hahn) vagy az ókor vallásainak (Gecse) általános jellemzése hasonló gondolatokkal, szépen szerkesztve, az osztálytársadalom megjelenése által bekövetkezett leglényegesebb változások bemutatva szerepel mind a két könyvben. Az Istenek és népek felépítésének megfelelően ez a jellemzés az első nagy gondolati egység lezárása, s így a második rész kizárólag a specifikus vallási megjelenésekkel foglalkozhat. Gecse Gusztáv is követi saját koncepcióját: könyve második részének élvezetes, érdeklődést felkeltő bevezetője a világkép átalakulását, a személyes istenvilág megjelenését, a teremtés fogalmának megszületését ismertető, elemző fejezet.

A két könyv ugyanazokat az ókori népeket, ugyanazokat a vallásokat ismerteti, illetve hagyja ki, tükrözve a hasonló felfogást az egyetemes vallásfejlődés szempontjából jelentős vallások megítélése tekintetében. Hahn könyve annyival több – nemcsak Gecséhez, hanem az Istenek és népek korábbi kiadásához (Minerva, Bp., 1968.) képest is –, hogy India vallásainál ír a prevédikus korszakról és a Vallástörténetben még csak említést sem kapott dzsainizmusról, valamint külön fejezetben a kelta, germán és sláv népek vallásairól.

Ha csupán e két könyvet alapul véve akarna az olvasó tájékozódni az ókori népek vallásairól, nem lenne könnyű eldöntenie, hogy egyes vallások esetében melyik szerzőhöz forduljon. Különösen a két közel-keleti vallás (Egyiptom és Mezopotámia) állítaná őt nehéz feladat elé. Ha Egyiptom esetében az a szándéka, hogy úgy ismerkedjék meg az egyiptomi istenvilág hierarchiájával, hogy e rendszert,

mint a társadalmi-vallási fejlődés logikus felépítményét lássa; ha az egyiptomi mitológiát mint a nílusi népek alkotó fantáziájának termékét akarja szemlélni – Hahn könyvét választja. Ha az istenek jellegzetességeinek bemutatása, a halottkultusz és általában a vallási gyakorlat leírása érdeklő úgy, hogy már röviden megismerkedett a történeti és vallásfejlődési előzményekkel – Gecsehez fordul. Hasonló a kép Mezopotámia esetében is. Általában következetes Gecse Gusztáv a többi vallás bemutatásánál is: rövid történeti bevezetés, a vallásfejlődés általános kérdései, a vallás jellegzetességei (különös figyelemmel a teremtésmítoszokra és a világképre), kultusz. Egy esetben tér el ettől, és lép túl a rövid bemutatás keretén: az ótestamentumi zsidó vallásnál, s ez, tudva, hogy könyve a kereszténységre épül, érthető. A többletet Hahn: Kánaán isteneitől az ótestamentumi egyistenhitig c. fejezetéhez képest nem a vallási fejlődés bemutatása adja, hanem alapvető ismeretek nyújtása a Biblia ótestamentumi könyveiről, főleg a bibliai őstörténetről.

Ha ehhez hozzávesszük, hogy milyen szemléletes leírását adja a zsidó ünnepeknek, a kultusznak – a válogatásnál egyértelműen Gecse szavaznánk. Nem így a távol-keleti, s főleg az antik vallások leírásánál, ahol a Vallástörténetben szinte egészen vázlatos a kép. Kicsit meglepő az is, hogy az antikvitás vallási világa ennyire kis szerepet kap, hiszen fejlődése, jellemzői nem elhanyagolható tényezők a kereszténység előtörténetében sem.

Nem meglepő viszont, hogy Hahn könyvének legjelentősebb és talán legélvezetesebb szakasza az antikvitással foglalkozó fejezetek (Az Olümposz alatt; Állam és vallás szövetsége Rómában). Mintegy negyven oldalon keresztül ismerkedve a görög vallással, az olvasó szinte minden lényegeset megtudhat arról. Ezúttal nemcsak az istenek oly emberi világa bonatkozik ki a különböző nevű Földanya-isten-nőktől (Héra, Démétér, Hesztia, Gaia, Pandóra, Artemisz) kezdve Zeuszon, Apollónon át Dionüszoszig és Prométheuszig, nemcsak a mitológiában tükröződő vallási fejlődéssel ismerkedhetünk meg, hanem az ünnepek és szertartások világát is bemutatja a szerző. E mennyiségileg és minőségileg kiemelkedő fejezet lezárása: a valláskritika megjelenésének, kezdeteinek rövid elemzése, végképp igazolja, hogy a „Népek vallása” szakasz a görög fejlődéssel érkezett el csúcspontjára.

„Minden vallás hiedelemrendszere – írja Hahn István a római vallással foglalkozó fejezetének elején – ugyanazokon az alapképzeteken épül fel... És mégis mindegyik alaphangulata, érzelmi telítettsége, légköre, az életben elfoglalt helye és híveinek gondolkodására gyakorolt hatása más és más. Ez különösen észrevehető akkor, ha két egymással *látszólag* (kiemelés tőlem: Hont I.) oly közeli rokonságban levő vallást veszünk egymás után szemügyre, mint a görögök és a rómaiak vallása.” (210–211. l.)

E néhány bevezető sorral jelzi, majd a későbbiekben a római vallásosság, a sajátos istenvilág, az itáliai – főleg etruszk – elemek bemutatásával igazolja, hogy bár a közsímet római panteon a vallásfejlődés későbbi szakaszában szinte teljesen azonosítható lesz a görögökével, a római vallás jóval több, mint a görög vallás itáliai változata. Egy téves beidegződés ellen lép fel a szerző (s ha az említett vázlatosabb megfogalmazásban, de ugyanezt teszi Gecse Gusztáv is), bizonyítva hogy az itáliai istenek igazi világa nem a csodálatos szépségű és mélyen emberi hellaszi mitológia, hanem a vallásos római világfelfogás és erkölcs, valamint a magas szinten szervezett politikával szorosan összefonódó szertartásrendszer. Állam és vallás egybefonódásának, majd a vallási szertartások államérdekekkel szembeni alárendelésének bemutatása zárja le és teszi teljessé a római vallásról szóló fejezetet.

Hahn következő, Valláskeveredés, misztériumok és megváltáshit című fejezete – mint említettük – logikailag már a következő korszak bevezetésének tekinthető. Ez a fejezet már a kereszténység közvetlen előzményeinek a bemutatása, ahogy erre Gecse ugyanezt a kort és jellemzőit bemutató fejezetcíme (Vallási állapotok a kereszténység megjelenése előtt) egyértelműen utal. A kereszténység közvetlen előtörténetének alaposabb megismerésére törekvő olvasónak azt ajánlhatjuk, hogy olvassa el mind a két fejezetet, de ha mégis választani kell, akkor a következő „összevonást, elegyítést” javasoljuk: A kereszténység mediterrán gyökereit Hahnál keresse, az Istenek és népekből olvassa el az antik vallások válságára, bomlására, a megváltáshitre, a romanizált világba behatoló hellenisztikus és keleti hatásokra, a szinkretizmusra, a misztériumokra vonatkozó alfejezeteket! Ezek után vegye elő Gecse Vallástörténetét, s ott a palesztinai-zsidó forrásokat tanulmányozza: a hellenisztikus, majd római uralom okozta változásokat a zsidó történelemben és vallásban, szekták (farizeusok, saduceusok, esszenusok) megjelenését, messiások feltűnését!

Összehasonlításra ezek után már csak a kereszténység ókori történeténél és az iszlámnál nyílik lehetőség. Ez utóbbinál csaknem azonos logikájú leírással találkozunk mind a két műben. A vallás-

történet iránt napjaink világpolitikai helyzete miatt is érdeklődő olvasót nyilvánvalóan az iszlám későbbi fejlődése a leírtaknál részletesebben is izgatná, de erre a már többször is említett okok miatt e művek keretében nem kerülhetett sor.

A kereszténység ókori történetéről, győzelméről Hahn István könyve már csak átfogó lezárás-ként ír. Egyetlen fejezete van, amely Gecse Vallástörténetéhez képest alaposabb ismereteket ad: a késő ókor dualisztikus vallásrendszereinek, a zsidó–keresztény gnosztikus irányzatoknak, a hozzájuk közel álló Markión-féle eretnekségnek, a mandeus vallásnak (vagy inkább szektának) és Mani tanításainak: a manicheizmusnak rövid bemutatása.

S minthogy új istenek a fejlődés további időszakában már nem születtek, Hahn István rövid összefoglalójával és kitekintésével el kell búcsúznunk az Istenek és népek világától, s a továbbiakban – rendkívül vázlatosan – Gecse könyvét kísérjük figyelemmel.

Ha elkezdjük a Vallástörténetben a kereszténység előbb ókori vallástörténetének, majd középkori egyháztörténetének olvasását, akkor derül ki igazán, hogy e könyv első 74 oldala inkább bevezetőnek tekinthető. Amit a kereszténységnek erről a két korszakáról ebben a keretben és formában el lehet mondani, azt Gecse Gusztáv elmondja. Nehéz kiemelni innen bármit is, inkább szubjektív érzelmek vezérelnek, amikor külön felhívnom az olvasó figyelmét az őskereszténységgel, a páli fordulattal, a dogmák keletkezésével, illetve a skolasztikával foglalkozó oldalakra. Természetes, hogy az olvasó még ezekben a részekben is találhat magának „hiányokat”, ha pl. szeretne olvasni valamit a kereszténység ókori bírálóiról, vagy még többet tudni az ünnepekről, esetleg – bár egyetemes vallástörténeti művet olvas – némi utalást keresne a magyarországi fejlődésre, de olyan könyvet még nem írtak, amelyik minden érdeklődő igényeit maximálisan kielégítené.

Valamivel megalapozottabbak a hiányérzetek a reformációt követő fejlődés olvasásakor. A kereszténység, a vallás és az egyház újkori és legújabbkori történetét a szerző egyre nagyobb és vázlatosabb vonalakban tudja csak e könyv keretében ábrázolni.

Nem kell különösen hangsúlyoznunk, hogy miért jelentős e két vallástörténeti munka megjelenése. Elég csupán arra gondolnunk, hogy a vallástörténeti műveltség területén sok problémával találkoztunk. Ezért lehet e két könyvet – ismeretanyaguk, módszereik, szemléletes, olvasmányos stílusuk mellett – kiemelkedő jelentőségűnek tartani.

Hont Iván

WILLIAM MCKEE EVANS:

KANAÁN FÖLDJÉTŐL GUINEA FÖLDJÉIG. „KHÁM FIAINAK” KÜLÖNÖS ODÜSSZEÁJA

Noé legkisebb fiának, Khámnak leszármazottait a Biblia örökös rabszolgaságra ítéli. Keserű sorsukat a Genézis azzal indokolja, hogy a vízözönt túlélő ősapa Khámot – pontosabban annak fiát, Kanaánt – maga átkozta volna meg. Noé átka az i. e. 10. század körül – Dávid és Salamon királysága idején – került az Ószövetségbe. Célját ma abban látjuk, hogy ideológiát szolgáltatott a zsidó nép által nem sokkal korábban meghódított kanaániták (Kanaán földjének lakói) szolgaságra kényszerítéséhez. Azóta azonban „Khám fiait” a földkerekség legkülönfélébb népeivel azonosították. Az amerikai szerző tanulmányában éppen a kifejezés főbb jelentésváltozásainak s magyarázatuknak végigkövetésére vállalkozott.

Noé átkával az Ószövetség az i. e. 10. században olyan nép rabszolgasorba kényszerítését ideologizálta meg, amely külsőleg nem különbözött az ideológia megalkotóitól. Ezért származtathatták a két népet testvérektől. A nagytömegű kanaánita rabszolga bekerülése a zsidó társadalomba lassan etnikai, nyelvi, sőt vallási különbségeiket is elmosta. A patriarchális rabszolgaság végül egyenesen arra ösztönözött, hogy magát a társadalmi megkülönböztetést is mérsékelje. A zsidó társadalom szabad tagjai azután a hamita mítosz megalkotásával védték meg kiváltságaikat. – Az antik világban különben nem volt ritka a rabszolgaság azonosítása egy-egy etnikummal. Amikor a római birodalom legfőbb rabszolga-ellátójává Trákia vált, a trák külső jellegzetességek (mint a vörös haj) egyértelműen a rabszolgaság kifejezőivé váltak. A római színészek a színpadon vörös parókával jelezték, ha rabszolgát játszottak. A feudalizmus korában évszázadokra a balkáni szlávok váltak a velencei rabszolgakereskedelem legfőbb áldozatává. Így válhatott népnevük több nyugat-európai nyelvben azonossá a rabszolga szóval.

Míg Európában legfeljebb a rabszolgák elhatárolására került sor, addig a Közel-Keleten a hangsúly a faji megkülönböztetésre tolódott át. E vidék rabszolgáinak többsége ugyanis Fekete-Afrikából származott, a rabszolga kifejezés így tartalmilag lassan azonosult a néger szóval. A 8. századi mohamedán írásokból veszi át ezt a tényt a rabbinikus irodalom is, amely Noé Genézis-beli átkát újabb megkülönböztető fenyegetéssel toldotta meg: Khám és utódai az apai átok következtében váltak feketévé.

A fekete rabszolgák feltűnése az araboknál szoros következménye volt annak, hogy az Iszlám hívei mohamedán hittestvéreiket nem vethették rabszolgasorba. Amikor a próféta halálát követő évszázadban – nagyarányú politikai hódítás keretében – a Földközi-tenger déli partvidékének minden népe mohamedánná vált, az arabok elveszítették mind saját, mind az európai rabszolgapiac egyik fontos utánpótlási bázisát. Gazdaságuk azonban mégsem nélkülözhetette a rabszolgákat, így fordultak a Szahara déli oldalán élő népek felé. „Khám fiainak” szülőhazája megkezdte vándorlását délre, egyelőre Szudán felé. Szudán kedvező éghajlata termékeny földművelést és egészséges lakosságot virágoztatott fel. Sok rabszolga került ki erről a vidékről, mígcsak az uralkodó osztály át nem térítette a népet az Iszlámra. A rabszolgaszerzőknek hamarosan még délebbre kellett hatolniuk. Így érték el támadásaik Guineát. De Guinea ugyanakkor a tenger felől is megnyílt a nagyvilág számára. 1444-ben a portugál Diniz Dias hajója vetett horgonyt partjainál. A virágzó ország harapófogóba került: a mohamedánok keletre, az európaiak az újvilágba szállították őket rabszolgának.

A fekete rabszolgaság megideologizálása új lehetőségeket nyújtott a keresztény világban is. A fekete szín a gonosz, az ördög színe lett (mint ahogyan a fehér a jóságé, az angyaloké). A gyarmatokon megindult a nem európai lakosság – a színes bőrű bennszülöttek, a feketék – alávétése. Ennek

eredménye mégis eltérő lett. Dél-Amerikában például az európai telepesek nemcsak a helyi lakossággal keveredtek, hanem a négerekkel is, félvér átmenetek egész sorát hozva ezzel létre. Észak-Amerikában viszont az erős kormányzat s a kegyetlen helyi szokások csak két kasztszerűen elkülönült réteget ismertek el: a fehérekét és a nem-fehérekét. Utóbbiba sorolták mindazokat, akikben akár egy csöpp nem európai vér is folyt. A feketék lebecsülésének régi ideológiáját ebben a formában mentették át a születő kapitalizmus viszonyai közé. Az amerikai dél rabszolgái bármely bér munkásnál olcsóbban termeltek, több haszonhoz juttatva gazdájukat a rivális tőkés vállalkozónál. Így váltak a hatalmi viszonyok a faji megkülönböztetés és előítéletek okozóivá.

(*The American Historical Review* 1980. 1. sz. 15–43.)

B. J.

WARREN T. TREADGOLD:

A BIZÁNCI TUDOMÁNY ÉS A BIZÁNCI ÁLLAM MEGÚJULÁSA

A 8. és a 11. század között a bizánci állam szinte példa nélkül álló politikai és kulturális megújuláson ment át. Ez a fellendülés azért is meglepő, mivel egy komoly hanyatlás időszakát követte. A birodalom a 8. század elejére elveszítette száz évvel korábbi területének mintegy kétharmadát, az arab és bolgár támadások időnként már-már a fővárost, Konstantinápolyt fenyegették. E hanyatlás a tudományos és a művészeti életben is jelentkezett. A 11. század elejére ezzel szemben a birodalom visszazerezte elvesztett területeinek mintegy felét, s az eddigi passzivitással szemben befolyását mind a politikai, mind a kultúra területén újra kiterjesztette a határain túlra is. Megújult a gazdasági élet, megtelt az államkincstár, a művészet és tudomány újra magas szintre emelkedett. Mivel a gazdasági élet, a katonai erő és a kultúra megújulása a történelem tapasztalatai szerint gyakran jár együtt, hasonló összefüggést feltételezhetünk Bizánc fellendülése esetében is. Kérdés azonban, hogy a három terület közül melyiknek a fejlődése indult meg a leghamarabb, s egyáltalán milyen kölcsönhatás létezett közöttük. Ezekre a kérdésekre kíván válaszolni a tanulmány.

A szerző megállapítja, hogy a fellendülés jelei leghamarabb a tudományban mutatkoztak: a képtisztelet visszaállítása a 8. század második felében egyszerre egy sor tudós és író tevékenysége előtt nyitott utat. 790 körül honosodott meg a gyakorlatban a minuscula-írás. A 8–9. század fordulójára tehető a gazdasági élet megszilárdulása. Nikephorosz császár pénzügyi reformjai következtében helyreállt az államkincstár egyensúlya, sőt a császárok az eddigi gyakorlattól eltérően lassan nem adósságot, hanem inkább készpénztartalékokat hagytak utódaikra. Csak ezek után, a 9. század derekán fordult meg a katonai helyzet, az araboktól elszenvedett sorozatos vereségek után végre győzelmek következtek (Kisázsia visszafoglalása, a paulikiánus eretnekek leverése). A szerző úgy véli, hogy a szellemi fellendülés valóban szerepet játszhatott a nyomában bekövetkező gazdasági és katonai fellendülésben, de hiba lenne ez utóbbiakat egyedül a tudomány kiteljesedésére visszavezetni.

A 8. században a bizánci művelt osztály nem sok lelkesedést mutatott a képromboló mozgalom iránt. Tiltakozása során szembe került az államhatalommal is: a képtiszteletnek hamar megszülettek az első mártírjai. 780-ban azután visszaállították a képtiszteletet, s ennek hatására szinte azonnal megnőtt az érdeklődés a kutató munka, a tanítás, a kéziratok másolása és írása, egyszerűen a szellemi tevékenység legkülönfélébb változatai iránt. Hiába volt tehát V. Konstantinosz császár – a képrombolás meghirdetője – maga igen művelt ember, hiába volt a képtisztelet Irene császárnő maga szinte teljesen közömbös a kultúrával szemben, személyes érdeklődésük nem gyakorolt érdemleges hatást koruk kulturális színvonalára.

Járt-e politikai haszonnal a bizánci tudomány megújulása? A szerző úgy véli, hogy igen. Szinte valamennyi jól ismert korabeli tudós felelős hivatali állást viselt. Többen vállaltak közülük komoly diplomáciai küldetést. Általuk érte el Bizánc, hogy (az ortodoxia kiterjesztésével) a szlávokat is hatása alá vonhatta. De a kiemelkedő egyéniségek hatásánál jelentősebb volt az a szintemelkedés, amelyet a művelt emberek számának gyarapodása váltott ki. Az ő hatásukra vált hatékonyabbá az államigazgatás, amelyben magas szintre lépett az írásbeliség. A lakosság adófizetési besorolása, a hadseregnek küldött

írások utasítások, az egyház emberbaráti tevékenysége mind iratok százeit igényelték. Ezek kiállításához, de akár helyes értelmezéséhez is hivatalnokok tucatjaira volt szükség. A törvényt és rendeleteket a használt nyelvtől egyre távolabb kerülő klasszikus görög nyelven fogalmazták, a bizánciak számrendszere nem ismerte az arab számokat, de a nullát sem. A hivatalnokoknak tehát mind a klasszikus görögben, mind a bonyolult számolásban jártasságot kellett szerezniök. A nehézségek ellenére az államigazgatás hatékonysága megnőtt. Nikephoros pénzügyi reformjai óriási munkát igényeltek, ez a munka azonban megtérült: nyomában az adóbehajtás is eredményesebb lett.

A műveltség szintjének emelkedése Bizáncban csak lassan érzékelhető hatást váltott ki. Még lassabban vált nyilvánvalóvá ez a hatás vidéken. Számszerű következményeit Bizánc felemelkedésében természetesen nem tudjuk kimutatni. Más kedvező tényezőkkel összekapcsolódva jótékony hatása mégis bizonyára jelentős szerepet játszott a bizánci állam megújulásában.

(*The American Historical Review* 1979. 1245–1266.)

B. J.

BARBARA KRZEMIENSKA–DUŠAN TRĚŠTIK:

A KORAI KÖZÉPKORI KÖZÉP-EURÓPAI ÁLLAMOK GAZDASÁGI ALAPJAI (CSEHORSZÁG, LENGYELORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG A 10–11. SZÁZADBAN)

A korai középkori államok jövedelmi forrásainak vizsgálatánál a történétírók rendszerint megelégszenek azzal, hogy a királyi birtokokkal foglalkozzanak. Valóban, e korban még nem jelentek meg az alattvalók által fizetett közvetlen adók, a közvetett állami jövedelmek viszont már magánkézre kerültek, államgazdaságról ilyen értelemben tehát nem beszélhetünk. A korai középkor mintaképül szolgáló államtípusa Nagy Károly frank birodalma lett, amely mindenben megfelelt a fenti ismérveknek. Ha a kutatók ettől a típustól eltérő vonásokra bukkantak, azokat egyedi esetként kezelték. Ez az értelmezés azonban – a jelen tanulmány szerzőinek véleménye szerint – igen szűk. A lengyel szerzőpáros úgy véli, hogy a közép-európai államok szervezetüket, belső berendezkedésüket tekintve külön típust alkotnak a korai középkori államok között.

A történetírásban eddig is megpróbálkoztak azzal, hogy a korai cseh, lengyel és magyar állam fejlődésében mutatkozó azonos vonásokat feltárják. Ezek a kísérletek azonban mindeddig legfeljebb az egyes állami intézmények tanulmányozásáig és összehasonlításáig jutottak. A tanulmány mindenekelőtt a gazdaságtörténet tapasztalatait figyelembe véve kívánja kiszélesíteni a vizsgálatok eddigi szűk körét. Eddig is közismert tény volt, hogy a három országban az uralkodót nemcsak az állam legnagyobb, de voltaképpen egyetlen nagybirtokosának tekinthetjük. Ebből következik viszont, hogy az államigazgatásban sem csak politikai szervezetet kell látnunk, hanem egyúttal a gazdasági élet vezető erejét is. Közös az is, hogy az irányítás a vár-kerületekhez kapcsolódott. Közép-Európában a 12. századig nem alakultak ki immunitással rendelkező területek. Az államapparátus tagjait – az udvar ispánjától a legutolsó szolgálókig – természetbeni ellátással fizették, az uralkodók csak a 11. század végén kezdtek földet adományozni. Az uralkodó osztály tehát végeredményben az uralkodók hivatalnokai-ból és harcosaiból állt, s egészében az állam jövedelmeiből élt.

Mivel a nagybirtok csak lassan alakult ki, Közép-Európában az állam feladata maradt az is, hogy alávettetésbe kényszerítse a szabad lakosság tömegeit. A prágai Kosmas 1119-ben azt írja krónikájában, hogy a cseh nép szolgátságában (*servitus*) nem az egyes uraknak, hanem a fejedelemnek van alávetve. Ugyanakkor Kosmas krónikájából is azt olvashatjuk ki, hogy az államirányításnak elsősorban gazdasági alapjai voltak: az uralkodó saját szükségletére adókat és szolgáltatásokat szedett be. A termelési viszonyok korabeli állapota nem tette lehetővé a termelés növelését, az államigazgatás bővülése tehát a szolgáltatások emeléséhez kellett, hogy vezessen. Ez az autarchikus vonás a korai középkorban Európában mindenütt általános volt, de csak a közép-európai országokban érvényesítették következetesen az egész állam keretei között. Az állam léte csak itt kívánta meg, hogy az apparátus az egész népeiséget különféle szolgáltatásokkal terhelje meg, s e kötelezettségek együttesét autarchikus gazdaságba szervezze.

Az így kimutatott szolgáltatási szervezet hatékonyságát a szerzők mégis problematikusnak találták. Különösen az udvarnak a kézműipari termékekkel való ellátásában mutatkoztak fennakadások. Kérdéses az is, hogy kiből – szabad vagy nem szabad eredetű emberekből – egészítették-e ki a szolgáló népeiséget. A három állam bevételi forrásait tehát a személyileg szabad lakosság adóival és szolgáltatásaival is növelni kellett. A Kosmas által rajzolt kép egy a lakosság tömegei által eltartott fejedelmi udvart vetítenek elénk. Nyugat-Európától elsősorban az különbözteti meg, hogy még nem ismeri a magán-földbirtokot, s ennek következtében a magánjobbágyaságot sem. A társadalom minden tagja, beleértve a leghatalmasabbakat is, a fejedelem alávetettjei.

Az „állami alávetettség” ilyen formája világszerte ismert. Marx ezzel jellemezte az ázsiai termelési módot. Közép-Európa országai esetében a korai középkorban mégsem erről a formációról van szó. Az „ázsiai” típusú államok kis helyi vagy családi közösségekre alapozták hatalmukat. E közösségek, amelyek eredetileg a föld tulajdonosai voltak, nem ismerték az egyéni tulajdont. A közép-európai helyzet kiindulópontja viszont olyan szabad kistulajdonosok léte volt, akiket csak erőszakkal lehetett alávetni a közösség tagjává.

A 11. sz. végének – 12. sz. közepének fejlődése azután felbomlasztotta ezt a modellt. Az emberekkel szemben megnőtt a föld értéke, megindultak a nagy irtási munkák. Az uralkodó embereinek hűségét kezdte földadományokkal jutalmazni. A nemesség „beneficiumává” váltak a hivatalok is. A közép-európai államok társadalma a 13. századra feudalizálódott. Ekkor vették át a feudális rend nyugati szervezeti formáit is. Mindez azonban nem oka, hanem csak kiteljesítője volt a régi modell amúgy is biztos bukásának. Közép-Európa államai – belső ellentmondásaiknak köszönhetően – szerencsére elég dinamikusak voltak ahhoz, hogy ne álljanak meg az „ázsiai” államok örökös változatlanóságánál.

(*Acta Poloniae Historica* XL. 1979. 5–31.)

B. J.

J. JANÁČEK:

A CSEH ÁLLAM ÉS EURÓPA A 13. SZÁZADBAN

A 13. században az európai gazdasági és politikai helyzet kedvezően alakult a feltörekvő cseh uralkodók számára. Csehország pozíciója erősödött a gyengülő császári hatalommal szemben. A cseh királyok politikai hatalmának biztos háttérként képezte a városok és a feudális nemesség gazdasági megerősödése. A Přemyslidák ügyesen kihasználták a császárság és pápaság vetélkedését s az európai árucserre fellendülésének következtében bekövetkező nemesfém-keresletet. A csehországi bányászat fellendülése az ország urbanizációját segítette elő.

A cseh királyok a 13. század közepétől terjeszkedő külpolitikába kezdtek. A Babenberg-örökség megszerzésére irányuló törekvések Magyarország szándékait keresztették, s az összeütközés veszélyét idézték elő. A közép-európai hegemonia megszerzésére irányuló törekvések a fennálló hatalmi egyensúly veszélyeztetése miatt szinte valamennyi szomszéd állam rosszállását váltották ki. Az ambícióktól fűtött II. Přemysl (Ottokár) királynak sikerült ugyan az osztrák tartományok megszerzése, de a császári korona elnyerésére irányuló törekvéseit már egy széles körű koalíció igyekezett megakadályozni, s II. Přemysl 1278-ban a Morvamezőn végzetes vereséget szenvedett. A nagyravágyó uralkodó bukását elősegítette a nemesség erősödő belföldi oppozíciója is: a cseh feudális uralkodó osztály a rendi szervezkedés útjára lépve igyekezett megvalósítani a korszakra jellemző dualizmust, az uralkodó és a rendek közötti hatalmi egyensúlyt.

A cseh állam jelentős belső erőforrásokkal rendelkezett, s gazdasági potenciáljára, a társadalmi viszonyok stabilitására s az erős dinasztikus hagyományokra támaszkodva túlélte a katasztrófát követő brandenburgi és Habsburg-megszállást. Így II. Vencel hamarosan folytathatta az aktív külpolitikát, de mind e téren, mind a kulturális és gazdasági célkitűzések terén jóval ügyesebben alkalmazkodott a fennálló európai irányzatokhoz. Ezt a tendenciát követték a Přemysl-ház után a cseh trónt megszerző Luxemburgiak is.

(*Československý časopis historický*, 1979. 3. 415–429.)

H. V.

STANISLAW GRZYBOWSKI:

AZ 1573-I VARSÓI KONFÖDERÁCIÓS TÖRVÉNY ÉS EURÓPA VALLÁSI TÜRELMI RENDELETEI

Zsigmond Ágost király 1572. július 7-én bekövetkezett halálát a lengyel köznemesség úgy értékelte, hogy a Jagello-dinasztia kihaltával kormányzati rendje és törvényei is érvénytelenné váltak. Olyan intézkedéseket akartak tehát hozni, amelyek újra jó időre meghatározhatják az állam rendjét. Ilyen előzmények után született meg 1573. január 28-án az ún. varsói konföderációs törvény.

E törvény – amely 12 cikkelyt tartalmazott – céljaul „az állam békéjének, rendjének, jogainak és védelmének fenntartását” tűzte ki. Alkotói 4 cikkelyt (3–6.) – tehát a törvény egyharmadát – a katolikusok és ortodoxok közötti vallásbéke megőrzésének szenteltek: büntetéssel fenyegették megszegőit, megerősítették a földesurak kegyuraságát, elhatárolták a két egyház javait. A kor krónikásai tudták, hogy míg e törvényt az országyűlés valamennyi világi küldötte aláírta, addig a püspökök megtagadták aláírását. A rendek mégis belevették Valois Henrik király választási feltételei közé, s ha ő nem is fogadta el e feltételt, Báthory István királlyal végre sikerült megerősíttetniök.

Az 1573-i konföderációs törvény helyét a lengyel történelemben csak a korabeli Európa más vallási vonatkozású törvényeivel vagy dokumentumaival összevetve jelölhetjük ki. A lengyel törvényhozók ugyanis nem valami soha nem látott sajátosságot alkottak. Szemük előtt nyilvánvalóan a német és cseh történelem „országos békéi” (Landesfrieden) lebegtek. A cseh utraquistákkal (huszita kelyhesek) kötött megegyezések (1440, 1485, 1512) is jó példát szolgáltathattak az uralkodó és a rendek vallási kompromisszumára; a vallásháborúk megakadályozása céljából megkötötték mind az uralkodó, mind a rendek kezét. Az utraquisták helyzete mégis bizonytalan maradt, a pápa sohasem fogadta el a baseli zsinat vallásukat elismerő egyezségét.

Az igazi összehasonlítási alapot természetesen a reformáció idején létrejött helyzet, a reformációs korszak vallásháborúi és vallásbékéi kínálják. A továbbiakban ezeknek szenteli figyelmét a szerző is. Emlékeztet rá, hogy a reformációs korszak első vallásháborúja Svájcban tört ki a Zwinglit követő Zürich és a katolikus kantonok között (1529). Zwingli halála (1531) után azonban városa békét kötött ellenfeleivel. A vallás ügyét e béke megegyezése szerint a helyi lakosság érdekeit figyelembe véve igyekeztek rendezni.

Hasonlóképpen a helyi szempontok szerint való rendezés jellemezte az 1555-i augsburgi vallásbékét is. E megegyezést általában a „cuius regio eius religio” elvnek kimondásával kapcsolatban szokták emlegetni, holott ez a jóval később kitalált formula nem ad teljes és pontos meghatározást. Azoknak az alattvalóknak, akik nem követték fejedelmük vallását, e béke biztosította a kivándorlási lehetőségét. Egy nagyobb kivándorlási hullám azonban bármely fejedelmet károsan érintett volna. A német fejedelemségekben így jó ideig megtalálhatjuk a fejedelem által gyakorolt vallástól eltérő hit képviselőit is. A gyakorlat meglepő módon azt mutatja, hogy a katolikus fejedelmek türelmesebbek voltak másvallású alattvalóikkal szemben, mint a protestáns uralkodók. Következetlensége miatt érdemes külön megemlítenünk a Habsburgok valláspolitikáját. A császárok a birodalmi területeiken gyakorolt engedékenységet az örökös tartományokban és a cseh királyságban különös szigorral ellensúlyozták. Kemény kézzel léptek fel a cseh utraquisták ellen is. Magyarországi mérsékeltbb magatartásukat Erdély szinte teljes vallási türelme befolyásolta.

Európa többi országának vallási képe meglehetősen nagy eltéréseket mutatott. Franciaországban az 1572-ben kirobbant hugenotta háború az európai átlagnál jóval kedvezőbb helyzetet számolt fel. Bár e vallásháborúra 1598-ban pontot tett a nantes-i edictum, ennek engedményei viszont könnyen az ország megosztottságához vezethettek: a hugenották kezére adott várak egy kálvinista köztársaság veszélyét vetítették előre a katolikus monarchián belül. Ennek felszámolására – már jól benn a 17. században – majd csak Richelieu vállalkozott. Szerepet játszott a vallási ok a németalföldi szabadságharc kirobbanásában is. A rendek az augsburgi vallásbékére hivatkozva keltek fel a spanyol katolizálás ellen. A belső vallási ellentétekre csak az 1578-i antwerpeni vallásbéke tett pontot. Anglia utoljára lépett a vallásháborúk résztvevői közé. A nemzeti (anglikán) egyház sokáig meg tudta akadályozni a háborút, mert jól használta ki a puritánok és a katolikusok kölcsönös ellenségeskedéseit. A puritánok elégedetlensége végül elválaszthatatlan összetevője lett az angol polgári forradalomnak. Az angol

helyzet sajátossága továbbra is az maradt, hogy a király (jelen esetben a gyengébb fél) a vallási türelem alkalmazására törekedett, míg a parlament a vallási szigorú képviselte.

A felsorolt vallásháborúk azt tanúsítják, hogy a nevezett országokban eltűnően volt az uralkodó és a rendek dualizmusán alapuló monarchia. Az uralkodó – a rendek korlátozásával – maga akart a belső béke őre lenni. A vallás politikai kérdéssé vált: az uralkodók államigazgatási eszköznek, a rendek a koronával szemben való fellépésük eszközeinek tekintették. Lengyelország helyzete ebben a vonatkozásban egyáltalán nem tekinthető tipikusnak. A varsói konföderációs törvény a maradandóságot akarta tartósítani. Lehetnek hasonlóságai a fent említett vallási megegyezésekkel, vallásbékékkel, bizonyíthatja a nemesség értékét, politikai ismereteit. A konföderációs törvényt tarthatjuk a lengyel reneszánsz csodálatra méltó termékeknek. Ugyanakkor azonban egy korszak végén született, s megállást parancsolt akkor, amikor a világ előrehaladt.

(*Acta Poloniae Historica* XL. 1979. 75–96.)

B. J.

MERCEDES LÓPEZ-BARALT

GUAMÁN POMA DE AYALA ÉS A MEMÓRIA MŰVÉSZETE EGY 17. SZÁZADI ILLUSZTRÁLT KRÓNIKÁBAN

Felipe Guamán Poma de Ayala, a korai gyarmosítás indián származású krónikáírója, 1550 körül született San Cristóbal de Santutóban (Andamarcas Lucanas provincia). A világi és egyházi történelemmel, az európai írással féltestvére, a klerikus Martin de Ayala ismerteti meg. A *Cuzcóban* és Huamangában kapott nevelés képessé tette őt arra, hogy adminisztratív funkciókat lásson el a spanyol bürokratikus apparátusban. Cristóbal de Albornoz inkvizitor segédjeként (asistente) beutazza egész Perut, és közelről ismeri meg a nép kizsákmányolását. Az indiánok védelmére kel, emiatt üldöztetésben van része. Számúzik provinciájából, és ekkor hosszú levelet ír II. Fülöphöz, amelyben tiltakozik a spanyol gyarmati rendszer túlkapásai miatt, és egy egész sor reformot javasol az adott szisztémán belül. Kéziratának bemutatása véget az alkirályhoz utazik Limába, ahol 1615 körül meghal.

Az „El Primer nueva corónica y buen gobierno” címet viseli kézírata, amelyet 1567 és 1615 között írt, és amely minden bizonnyal soha nem jutott el a spanyol királyhoz, és a 20. századig nem is volt publikálva. A kéziratot 1908-ban találták meg Koppenhágában; 1179 oldalból áll és 450, Guamán Poma által készített tollrajzot foglal magában. Két részre oszlik: 1, az Andok vidékének (preinka és inka időszak) története; 2. a spanyok gyarmati rendszer első évtizedeinek élete, az őslakosság számának csökkenése és a gyarmatosítók egymás közti harcai.

Guamán Poma műve két, speciális tulajdonságával múlja felül a hozzá hasonló krónikákat: 1. a szerző az inka civilizáció képét az őslakos szemszögéből mutatja be, amely azonban nem inka-párti, sőt, néha inka-ellenes. 2. A levél-krónika olyan bőszes rajzanyagot hoz, amely már túlmege a pusztai illusztrálás határán; nemegyszer az dominál, sőt még ellene is mond a szövegnek. A gyarmati kor Amerikájának krónikáiban gyakran fordulnak elő rajzok, de ezek pusztán kiegészítői az írásnak, és általában nincs különösebb esztétikai jelentőségük. Az „El Primer nueva corónica . . .” a szó és kép kombinációja folytán – amely egyedülálló az Indiák műfajában – túlmutat az illusztrált könyv műfaján, a modern konkrét költészet előfutárának tekinthetjük.

A krónikáíró miért a grafikai részt tette műve tengelyének? Milyen hagyományra vagy hagyományokra támaszkodott? Rajzainak milyen speciális jellemzői adnak kommunikatív hatást, és múltják néhol felül a szöveget? Hogy ezeket a kérdéseket megvilágítsuk, el kell helyeznünk Guamán Poma „hibrid” művét az ő kettős kontextusában: az indiánban és a nyugatiban.

A vizuális kép mnemotechnikai funkciója az amerindián szájhagyomány átadásában:

Minthogy a prekolombián kultúráknak általában nem volt fejlett írástechnikájuk, tudásuk átadását egy olyan módszerrel oldották meg, amely a különböző érzékek, különösen a látás kombi-

nációjából állt. Mexikóban pl. a spanyol idők előtt, a felsőbb szintű iskolákban (calmecac) egyidejűleg keveredett a kép és a szó. Mexikóban és Peruban egyaránt a hódító spanyolok lerombolták az őslakosok kulturális megnyilvánulását (építészet, szobrászat stb.); a kéziratnak ez a körülmény speciális jelentőséget adott: a tanultabb indiánok meg tudták őrizni benne múltjuk emlékét. Guamán Poma azonban hagyományok híján van. Peruban nincs olyan kódexhagyomány, amire támaszkodhatna. Kortársai közül az Andok vidékén senki nem alkot hozzá hasonlólt.

A prehiszpan Andok-beli művészet hagyományosan gazdag piktorikus kifejezésekben: kerámiák, faliképek, fatáblák, textilek, qerók. A kipukat is vizuális kommunikációs eszköznek foghatjuk fel. Több kutató beható tanulmányozásai alapján állíthatjuk, hogy az inkák a betűhiányt a festmények és a kipuk kombinációjával oldották meg. A hagyományokat memorizált elbeszélések és énekek által örökítették át, kipuk és festett képek segítségével (Pedro S. de Gamboa). Ezeket a festményeket, amelyek Inca Pachacuti uralkodásának idejétől valók, a Nap-templom speciális helyiségeiben tartották és csak az amauták interpretálhatták. Volt egy speciális múzeum is, Pokencancha, ahol Tawantinsuyu történelmét festett táblákon őrizték (Valcárcel). Garcilaso de la Vega és Guamán Poma egyaránt megemlíti a falfestmények létezését, amelyek az Inkák dicsőséges tetteit örökítették meg. Guamán Poma művében külön említést is tesz a festőkről.

A nyugati kontextus: az ellenreformáció skolasztikus verziójában a memória klasszikus művészetének restaurációja:

A középkori festészetben bőségesen vannak olyan képek, amelyek feliratosak, vagy szalagszavak; a vallási propagandának le kellett győznie a tömegek analfabetizmusát. Az ellenreformáció megértette a vizuális eszközök jelentését a rekatolizáció folyamatában. A tridenti zsinat a képek alkalmazásának legitimitását deklarálta a hit terjesztése érdekében.

Guamán Poma könnyen tudomást szerezhetett a zsinat rendeletéről, hiszen azokat egész Peruban vasárnaponként a templomi szószékről olvasták fel. Ezzel persze nem azt akarjuk állítani, hogy magáévá tette volna az ellenreformáció érveit, hiszen műve majdnem kizárólag világi problémákról szól, és gyakran teszi nevetségessé a világi és egyházi hatalmasokat. Guamán Poma tudta II. Fülöpöt, hogy kedveli a festészetet, hogy ő az ellenreformáció bajnoka, és minden bizonnyal azért alkalmaz rajzokat, hogy megragadja vele a király figyelmét. Az egyház módszerét alkalmazza, de célja más: arra buzdít, hogy jobban bánjanak az Andok-beli indiánokkal, sőt, Isten súlyos büntetéseit helyezi kilátásba azok számára, akik ellenkezőleg cselekednek. Rajzai naturalisták, mintegy tanújellegűek: valós szituációkat írnak le, amelyek változást igényelnek. A jezsuiták által használt emblémák pedig allegorikusak – de abban hasonlóságot mutatnak egymással, hogy politikai célzatúak.

A gyarmati Peru: ősi és európai hatások keresztezése:

A gyarmatosítás kori: időszakában az őslakos és a hódító kultúrájában kezd összeolvadni, de a hódító kultúrája felülkerekedik, legalábbis a manifesztálódás szintjén. Ebben a környezetben a krónikáirót kettős inspirációs hatás érheti: az első perui nyomtatványok; a gyarmati festészet, elsősorban a cuzcoi iskola.

Guamán Poma célja világos: az indián krónikáiró az Andok-beli autonómia politikai koncepcióját akarja megvalósítani a spanyol szisztémán belül. A krónika-levelet a királyhoz írja, de ugyanakkor tegezve beszél egy széles társadalmi réteghez, amelybe beletartoznak az Andok világának legfontosabb társadalmi, kulturális és etnikai szektorai. Arra kéri a királyt, hogy nyomtassa ki művét. Valószínűnek tűnik, hogy a képek alapvető funkciója: felnyitni azok szemét – megrázó vizuális szövegeken keresztül –, akik tagadják a gyarmati rendszer végzetes hibáit. Minthogy levelet reformjavaslatok és kérések hosszú sora, fő címzettje a gyarmati adminisztrációs vezetés és annak legfőbb képviselője, a király kellett hogy legyen. Maga a krónikáiró mondja, hogy azért használt annyi rajzot, hogy meggyőzze a királyt.

A vizuális szöveg elsőbbsége részben azzal magyarázható, hogy a 16. századi Andok-beli társadalomban az írás még viszonylag új, úgy tűnik, hogy a krónikás nem tartja elég meggyőzőnek az írott szöveget önmagában, a rajzzal alátámasztott segítsége nélkül. Ezenkívül Guamán Poma nem használja grammatikailag tökéletesen a spanyol nyelvet (amely a „megnyilvánulás” szintjén győztes), bár nyelvezete nagyon élő és megrázó. A spanyol szövegből átérződik a kecsua szubsztátum, mögötte ott van az Andok-beli indián, akinek végtelen haragja a gyarmatosítók gonoszságaival szemben hiperbolikus kifejezést talál csakúgy az írott, mint a képi szövegben. Nem mondhatjuk Guamán Poma művéről, hogy mesztic alkotás, mert nincs benne igazi fúzió a két kultúra között, helyette ambiva-

lenciát és ellentmondásokat találunk. Hauser szerint a kettősség a legkülönbözőbb szituációk eredménye, de főképpen ott fordul elő, ahol a látens jelentés akadályoztatva van – ilyen vagy olyan okok miatt – abban, hogy direkt kifejeződjék. Ez vonatkozik Guamán Pomára is.

(*Cuadernos Americanos*. 1979/3. 115–152. Irodalomjegyzéket is tartalmaz: 148–152.)

K. Zs.

A. N. BOGOLJUBOV:

AZ OROSZ TUDOMÁNY A 18. SZÁZADBAN

Nem csekély feladatra vállalkozott tanulmányában A. N. Bogoljubov, aki – a 18. századi orosz tudományos élet jelentős képviselőinek, ill. azok kimagasló teljesítményeinek felvonultatásával – az egész korszakra vonatkozóan összefoglaló áttekintésre törekedett. A szerző részletesen elemezte a Nagy Péter-korabeli reformok jelentőségét, kihatásait, s elsősorban az 1724. jan. 22-i rendelettel létrehozott pétervári Tudományos Akadémia tevékenységét helyezte vizsgálódásának középpontjába, bemutatva annak mind a természettudományokra, mind a humán diszciplínák fejlődésére gyakorolt megtermékenyítő hatását.

Az orosz nemzeti kultúra létrejöttét vizsgálva, A. N. Bogoljubov figyelmét nem kerülte el az a tény, hogy a 18. század elején születőben levő tudományos életnek nagy szüksége volt egyes külföldi akadémiák és egyetemek jónevű professzorainak pétervári szerződötetésére, akik a birodalom fővárosában legtöbbször jobb anyagi körülmények között dolgozhattak, mint hazájukban. Így került Oroszországba a svájci Leonhard Euler (1707–1783), aki 1727–1741, majd 1766-tól haláláig a pétervári akadémián végezte híres matematikai és fizikai kísérleteit. A külföldi természettudósok közül nem kisebb személyiségek dolgoztak rajta kívül Pétervárott, mint: Jacob Hermann, Georg Bernhard Büllfnger, Daniel Bernoulli, Joseph Nicola de l'Isle, Christian Goldbach, Johann Georg du Vernois, Georg Wolfgang Krafft, Johann Georg Gmelin, Gottfried Heinsius, Abraham Kaau –Boerhaave, Franz Ulrich Theodor Aepinus, Jacob Friedrich Schmidt, Peter Simon Pallas, Tobias Johann Lowitz, Andreas Johann Lexell, Johann Anton Gùldenstädt, Erich Laxmann, Nikolai Fuss, Mauricq Henry. Kísérleteik vagy expedíciós útjaik során Oroszországban vesztették életüket: Ludwig de l'Isle de la Croyer (Kamcsatka), Georg Wilhelm Steller (Tyumeny), Georg Richmann (elektromossági kísérlet) és Samuel Gottlieb Gmelin (1774. júl. 27. Derbent, a Pugacsov-felkelés idején!)

Nagy megbecsülésnek örvendtek Pétervárott a társadalomtudományokkal foglalkozó külföldi tudósok is, így: Gerhard Friedrich Müller, Johann Eberhard Fischer, Johann Georg Lotter, Jacob Stählin, Pierre Ludwig le Roy, Johann Caspar Taubert, Friedrich Heinrich Strube de Piermont, August Ludwig Schlözer, Johann Stritter és Jean-François Vauvilliers.

Az orosz nemzeti kultúra és tudományok kialakulásának elemzésekor A. N. Bogoljubov kiemelt helyen foglalkozott M. V. Lomonoszov (1711–1765) szerteágazó tevékenységével, felvillantva pályafutásának főbb állomásait, korszakalkotó felismeréseit, s az 1755-ben felállított moszkvai egyetem létrehozásában betöltött szerepét. Ezt követően a szerző M. V. Lomonoszov kortársai és tanítványai közül felidéri mindazokat, akik munkásságukkal elősegítették az orosz nemzeti tudomány fejlődésének ügyét, így: Vaszilij Kirillovics Tregyiakovszkij, Alekszej Protaszjevics Protaszov, Szemjon Kirillovics Kotyelnikov, Andrej Dimitrijevics Kraszilnyikov, Sztjepan Jakovlevics Rumovszkij, Mihail Szoftonov, Ivan Ivanovics Lepelin, Mihail Jevszjevics Golovin, Vaszilij Fjodorovics Zujev, Alekszej Kononov, Kononov, Vaszilij Ivanovics Szevergin és Alekszandr Fjodorovics Szevasztyanov.

A tudományos és szellemi élet fellendülését jelezte az akadémia kiadói tevékenységének megélénkülése, hiszen a 18. század közepétől számos új szakfolyóirat látott napvilágot, köztük: az „Acta Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae” (1778-tól), a „Nova Acta Academiae Scientiarum” (1781-től), az „Akadémicseszkiye izvesztyija”, valamint a „Novije jezseszjacsnije szocsinyenyija” c. kiadványok.

Jelentős pénzüsszeggel járult a nemzeti tudományok kialakulásához, ill. terjedésükhöz a felvilágosult abszolútizmus időszakában (II. Katalin, 1762–1796) maga az állam is külföldi tanulmányi ösztöndíjak meghirdetésével, amelynek keretén belül pl. I. Jugyin, P. B. Inohodcev, V. P. Szvetov, V. Venegyiktov, V. M. Szevergin, A. K. Kononov, Ja. D. Zaharov Göttingában; N. P. Szokolov, V. F. Zujev, N. Ja. Ozereckovszkij Lipszében és Strassburgban; F. P. Mojszejenko pedig Freiburgban tanulhattak. Sajnálatos – állapította meg a tanulmány írója –, hogy az 1789. évi francia forradalom után a külföldi tanulmányutak jó ideig szüneteltek, mivel a cári udvar tartott „a felforgató eszmék és a francia mételey káros hatásaitól”.

A 18. századi orosz tudomány szerény eredményei ellenére is – összegezte A. N. Bogoljubov – mérföldkő a nemzeti kultúra létrejöttének folyamatában, hiszen a felvilágosodás, s a kor nagy szellemi erőfeszítései tették lehetővé a 19. század kimagasló teljesítményeit.

(*Voproszi Isztorii, 1980. 4. szám, 82–95.*)

V. M. L.

JAMES C. KLOTTER:

A „FEKETE DÉL” ÉS A „FEHÉR APPALACHE” VIDÉKE

Nemcsak a jelenkor történetírása, a kortársak is felfigyeltek a két amerikai régió társadalmi berendezkedésének hasonlóságára. A leírások szerint az Államok legrosszabbul táplált, legtudatlanabb, legerkölcstelenebb, istenben és boszorkányokban egyaránt hívő, lusta, alattomos férfiai és legkeményebben dolgozó asszonyai tengették életüket az ablak nélküli, gerendákból ácsolt kalyibákban. Nehezen érthető nyelvjárást beszélő emberek sajátos, zárt világa volt ez. S hogy a félreértésnek elejét vegyüek, a fentieket nem a frissen felszabadított négerek helyzetéről írták, hanem a fehérek lakta Appalache-vidékről, fél évszázaddal a Rekonstrukció (1865–1877) után. Noha a déli feketék és az appalache-i fehérek társadalmi berendezkedése, helyzete szinte tökéletesen azonos volt, mégis a 19. század végi reformerek érdeklődése a fehér hegyilakókra irányult.

1870–1905 között még csak a gyakori, kegyetlen vérbosszúk, családi viszályok kerültek az újságok címlapjára, de a terület hamarosan „felfedezték” a szociológusok, etnográfusok és a történészek is. A fehérek véleménye a feketékről, jól tudjuk, lesújtó volt. Buta, de ugyanakkor minden hájjal megkent népségnek tartották, mely erkölcstelen, lusta, akaratos, babonás – röviden alábbvaló faj.

A szerző rámutat, hogy az Appalache-vidéket felfedezőik szinte ugyanezeket a kifejezéseket használták a fehér hegyilakók jellemzésekor. A korabeli véleményeket Arnold J. Toynbee összegezte a *Study of History* című könyvében. Toynbee a hegyilakókat az írástudatlanság és a babonák világába visszazuhant civilizálatlan embertípusnak mutatta be, akik az 1930-as években nem álltak magasabb szinten, mint a középkori barbárok. A tanulmányokban az összes, fehérek által feketékről alkotott sztereotípiát megjelent, ezúttal fehérekre alkalmazva.

De miért lobbant fel ilyen hirtelen a kíváncsiság a fehér hegyilakók iránt? Miért nem kísérte nagyobb érdeklődés a négerek, vagy a déli szegény fehérek sorsát – teszi fel a kérdést a szerző. A felelet sok mindent megmagyaráz. Az Appalache-vidék, mondták a kortársak, izolálta és konzerválta a 18. századi határa: „Frontier” szokásait, s mint egy őskori kövület, megőrizte az „alapító atyák” világát. A kortársak, mint a szerző tanulmányok sorát elemezve bizonyítja, a kereskedelmi útvonalak áthelyeződésével és a belső migráció megszűnésével próbálták magyarázni az amerikai „pionirok” korát megőrző Appalache-vidék változatlan fennmaradását. A másik, jóval merészebb elmélet, az Erzsébet-kori Angliába, Skóciába vezette vissza az Appalache-vidéki kultúrájának gyökereit, s a családi ellentéteket a skót–ír viszályal, a klán-jellegű szervezkedést, a felföldi skót történelemmel próbálta

magyarázni. Ez az elmélet azonban túl merésznek bizonyult, s bizonyítékok hiányában hamarosan elsorvadt. A hegyilakók angolszász származását „bizonyító” tanulmányok azonban egymás után tárták fel az olyan „tényeket”, hogy az Appalache-vidékiek Shakespeare nyelvén, sőt óangolul beszélnek, kelta dalokat énekelnek. Az, hogy a hegyilakók tulajdonképpen Rip Van Winkle álmát alvó „tösgyökeres” amerikaiak, egyszerűben érdekessé tette őket Amerika szemében. Az eredetkutatás különben is fellendült ebben az időszakban, ennek egyik jele több hasonló célú társulat létrejötte mellett az American Historical Society 1884-es megalakulása is. Mivel az I. világháború időszakában a kelet-európai emigráció kezdett beözönlöni, Amerika érdeklődése az Appalache-vidéken élő potenciálisan „leg-angolszászabb”, bevándorlók által még meg nem fertőzött népessége felé fordult. Vallási és faji szempontból egyaránt egyfajta amerikai tartalékot jelentett a hegyvidék ebben az időben. Ezzel a jelenséggel párhuzamosan Észak érdeklődése megcsappant a déli négerek helyzetére. Mivel a feketék felemelkedése a vártnál lassabbnak bizonyult, Észak elfogadta a négereket, mint „másodosztályú” állampolgárokat. Ez a kiábrándulás, beletörődés nagyban hozzájárult ahhoz, hogy felfedezzék a hegyilakókat. Hiszen a négerekkel szemben, hátrányos helyzetükért csak az izoláció, azaz a történelem volt felelős, nem ők maguk. Az amerikai nemzeti tudatban fokozatosan helyet cserélt a segítségre szoruló déli néger és a hegyilakó fehér. A fehér ember nagy terhe (the white man's burden) a civilizálás, most fehér embereken és nem bennszülötteken valósulhatott meg. Csak az elszánt abolitionisták második, harmadik generációja folytatta tovább a négerek segítését, a hivatalos Amerika, Uncle Sam érdeklődése elfordult a déli négerektől.

A szerző több intézmény példáján mutatja be, hogyan nyergeltek át az eredetileg feketék „civilizálásával”, oktatásával foglalkozó alapítványok az új lehetőségre. Oliver Otis Howard egyetemet alapított Tennesseeben 1896-ban, s a Lincolnról elnevezett intézmény támogatására cikksorozatba kezdett; 1909-ben az adakozók között találjuk Theodore Rooseveltt, Henry Cabot Lodge és William Howard Taft nevét, hogy csak az ismertebbeket említsük. Nemcsak az érdeklődés, az adakozókészség is irányt változtatott. Általános volt a vélemény, hogy a hegyilakóknak, akik nem idegenek, nem katolikusok, nem hitetlenek, hanem vér szerinti amerikaiak, egyszerűen csak táviróra, postahivatallra és vasútra van szükségük ahhoz, hogy egy új Új-Anglia alakuljon ki a hegyek között. Az irányváltás jól látszik az eredetileg fehérek és feketék „koedukált” oktatására létesített Berea College történetén. Az intézet, melynek munkájában az akkor princetoni professzor, Woodrow Wilson is részt vett, fokozatosan állt át az új vonalra. A tanulók között a négerek százalékos aránya lecsökkent. 1911-ben az intézmény igazgatója már nyíltan kijelentette, hogy a négerek oktatása magában nem sikerülhet, Dél sohasem lesz olyan, amilyennek lennie kellene, míg a fehérek oktatásáért nem tesznek többet. A déli problémát nem a feketék, hanem a fehérek megváltoztatásával kell megszüntetni. Végül egy kentuckyi törvényjavaslat megszüntette az együttes oktatást, s az intézmény a fehéreké maradt.

1921-ben mintegy 191 alapítvány foglalkozott a hegyilakók felemelésével, egy évtized múlva már 223. Az érdeklődés azonban idővel itt is elenyészett, s bár az iskolák maradtak, anyagi erejük megfogyott.

A potenciálisan meglevő tösgyökeres amerikaiak továbbra is tartalékban maradtak. Nemcsak, hogy egy várt új Abraham Lincoln nem került ki közülük, de még szegénységük, elmaradottságuk is megmaradt. Olyannyira, hogy az 1960-as években indított szegénység elleni háború idején is újra elővették az Appalache-vidéki hegyilakókat, s ha kicsiben ugyan, de megint lejátszódott az Appalache-láz. Még a mögöttes ok is hasonló volt, tartottak a néger erők, a Black Power megerősödésétől.

Számunkra azonban most az a fontos, hogy a 19. század végén a növekvő faji ellentétek, s a Rekonstrukció felett érzett északi kiábrándultság egybeesett a feketékhez hasonló sorsú fehérek felfedezésével, s ezzel hozzájárult a négerek hátrányos helyzetének konzerválásához.

M. GREIFFENHAGEN:

A NÉMETORSZÁGI KONZERVATIVIZMUS DILEMMÁJA

A német konzervativizmus az abszolutisztikus állam és a demokratikus mozgalmak elleni küzdelemben alakult ki. A 19. században – Európa más konzervatívjaihoz hasonlóan – ellenezték a régi politikai struktúrák racionálisakkal való felváltásának kísérletét. A racionális politika ellenzőjeként a német konzervativizmus radikálisan irracionális lett. A német burzsoázia a proletariátus egyre erősödő mozgalmi hatására a feudális erők maradványaihoz, az ipari forradalom előtti múltba „menekült”, miszticizmusa egyre nagyobbá vált. Demokratikus forradalom hiányában a nemzeti egységet a fajelméleti vonásokkal terhelt „kulturálművészet” koncepciója segítségével próbálták kialakítani.

A német konzervativizmus a romantika – minden új elutasítása – és a reakciós legitimizmus – a monarchia intézményének védelme – talaján kísérte meg fennmaradásának biztosítását.

A német konzervativizmus az első világháború után került tényleges válságba. A társadalmi realitás és a romantikus konzervativizmus aranykora között túl nagy volt a szakadék. A társadalmi és gazdasági válság időszakában „konzervatív forradalmat” hirdettek meg, amely a fennálló szociális-gazdasági struktúra lerombolását, a „régie ideálokhoz való visszatérést” hirdette.

A parlamenti demokrácia és a pluralista társadalom elvetése, a tekintélyelvűség ellenére a konzervativizmus és a nemzeti szocializmus között csak közvetett kapcsolat van, így pl. a fajelmélet kérdésében ellentétes álláspontot képviseltek. Ugyanakkor nem kétséges, hogy a különböző konzervatív csoportoknak – a régi feudális és az új ipari uralkodó rétegeknek – szerepük volt Hitler hatalomra juttatásában. A morális elhatárolódás ellenére nem menekülhettek meg a náciizmus támogatásának vádjától, ezért is voltak a második világháború után olyan gyengék.

Az NSZK-ban a hatvanas években a keresztény pártok programjában újból feltűnik a konzervativizmus, bár önálló konzervatív programról vagy ideológiáról nem lehet beszélni. A régi katolikus-agrárius és protestáns-porosoz állami ideológia helyét átvette a modern technokrácia eszméje. A környezetvédő álláspont is a racionalizmus egyfajta új kritikája, bár az iparosítás káros hatásai elleni harc a német szocializmusban gyökerezik.

A mai német konzervativizmus is szemben találja magát a klasszikus dilemmával: a haladó tendenciák tagadása új, kreatív perspektívák kialakításának képessége nélkül. Ez alól azonban ma már van egy igen jelentős kivétel: a kifejezetten modern politikai teóriát jelentő technokrácia. Úgy tűnik, hogy a konzervatívok számára ez az egyetlen lehetőség a társadalom fejlesztésére a demokratizmus további kiszélesítése nélkül. A technokráciában a klasszikus tekintélyi elv is újjáéled az elitizmus képében, amely a bürokráciára és a hadseregre épülő „állami ideológiát” és – politikailag-ideológiailag semleges – autokrata-abszolutisztikus kormányzati rendszert jelent. Fegyelemért és politikai apátiáért cserébe katonai és jogi védelmet, társadalombiztosítást ígérnek. A konzervatívok tehát a jelenlegi pluralista demokráciára épülő társadalomban a régi duális helyzetet szeretnék visszaállítani, azaz a vezetőket az egyik oldalon, a tömegeket a másikon.

(Journal of Contemporary History, 1979. évi 4. szám, 611–626.)

M. T.

A folyóiratcsemlét írták: ifj. Barta János (B. J.), Fekete Miklós (F. M.), Heiszler Vilmos (H. V.), Komlódi Zsuzsanna (K. Zs.), Molnár Tamás (M. T.) és V. Molnár László (V. M. L.).

RÚZSÁS LAJOS 1914–1981

Hirtelenül, váratlanul távozott, s hagyta magára családját, munkatársait. Egy sikeres életpálya csúcspontján állt, amikor a halál elragadta. Kéziratai, feljegyzései, írásos gondolattöredékei most már befejezetlenül, megíratlanul maradnak.

1914. augusztus 14-én Vukováron született. A Pápai Kollégium gimnáziumában 1932-ben kitüntetéssel érettségizett. 1938-ban történelem–latin szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett Budapesten, majd egy év múlva a doktori címet is kiérdemelte. Ekkor már tanított. 1938-ban, az egyetem elvégzése után óraadó, majd helyettes és végül rendes tanárként oktatott a hajdani Alma Mater, a Pápai Kollégium gimnáziumában és kereskedelmi iskolájában. – 1942-ben a budapesti Lónyai utcai gimnáziumba helyezték át, és 1945-ig tanította ott az ifjúságot. Ennek az időszaknak terméke első könyve, amely egyben egyetemi disszertációja is volt: „Az egri vár gazdálkodása a XVI. században” (Bp., 1939. 71 l.) című munkája. Ebben már századunk gazdaságtörténeti kutatásának homlokterében álló egyik fontos kérdést dolgozta fel. Azt vizsgálta ugyanis, hogy a török ellen a 16. században kiépített védvonal nevezetes vára: Eger, hogyan gazdálkodott váruradalmaival, milyen egyéb jövedelmekkel rendelkezett, s hogyan tartotta fenn – hazai gazdasági erőforrásokból – önmagát.

1945. decemberében a Pécsi Egyetemi Könyvtárba került, ahol könyvtárosként dolgozott 1950-ig. Ezt követően két éven át óraadó, majd tanszékvezető-helyettesként tanított a Pécsi Pedagógiai Főiskola történelmi tanszékén. 1952-ben helyezték át a Dunántúli Tudományos Intézetbe, amelynek tudományos munkatársa lett. Ahhoz, hogy ezt az Intézetet 1955-ben átvette a Magyar Tudományos Akadémia, már az ő munkája is hozzájárult. 1954-ben jelent meg A pécsi Zsolnay-gyár története című 257 oldalas műve, hazánkban az első marxista gyártörténet. Ez a mű annak a gazdaságtörténeti feladatnak képezte szerves részét, amely az ipar múltjának vizsgálatát s az elmaradottság okainak feltárását célozta. Ezt követően ipartörténeti vizsgálatait kiszélesítette Pécs, majd Dél-Dunántúl területére, s elsősorban a feudalizmus és korai kapitalizmus időszakában ott kialakuló ipar jellegzetességeit vizsgálta. E problémakörből két alapvető tanulmányt publikált, majd a későbbiekben egy-egy kisebb kérdés feldolgozásával vissza-visszatért ehhez a témakörhöz.

A területi kutatás vezette át a mezőgazdaság problémáinak vizsgálatára, s legközelebbi intézeti munkája már a baranyai parasztság életével és a nagybirtokkal folytatott küzdelmével foglalkozott, 1711 és 1848 között. Ez a mű volt kandidátusi disszertációja is, amelyet 1958-ban védett meg. Kiadott könyvén kívül két hosszabb tanulmányban foglalkozott ezzel a témával. Az egyikben a jobbágyság mezői gazdálkodásának fejlődését, a másikban a 19. századi szőlőművelés Baranya megyében történt átalakulását fejtette ki.

Ezen alaptanulmányok nyomán kezdett el a történettudomány olyan területével foglalkozni, amelyet nemzetközileg is vizsgáltak: a várostörténettel. Az 1960-as években születtek meg várostörténeti tanulmányai, amelyekben Pécs történetének egy szakaszát, a dunántúli városfejlődés 18–19. századi vonulatait, végül az ország mezővárosainak történetét foglalta össze.

Időközben megbízást kapott az 1966-ban sorra kerülő Szigetvár ostromának 400. évfordulója alkalmával kiadatásra kerülő Szigetvári Emlékkönyv szerkesztésére. Ez a munka, amely szerzőgárdáját tekintve az MTA Dunántúli Tudományos Intézet első, nemzetközi erőket is tömörítő vállalkozása volt, meghozta számára az első állami kitüntetést: 1968-ban megkapta a Munka Érdemrend bronz fokozatát. A kötet széles körű nemzetközi és hazai elismerést kapott, tíz jelentősebb recenzió jelent meg róla különböző szakfolyóiratok hasábjain.

Ezt követően Rúzsás Lajos vissza-visszatért még néhány tanulmányban, kisebb feldolgozásban, előadásban a 16. és 17. század egy-egy gazdasági vagy politikai részproblémájának feltárására, mindig világosan fogalmazva meg a kérdést, és logikusan, széles forrásanyagra támaszkodva adva meg rá a választ. E tárgykörben írott munkái közül az utolsó: a Pápai Kollégium 1531–1711 közötti történetét bemutató háromíves tanulmány, most van sajtó alatt. S ugyanígy posztumusz munkája lett a Mohácsi Emlékkönyv, amelynek szerkesztője volt.

Időközben – tudományos eredményei alapján – 1965-től tudományos főmunkatárs, majd 1968-tól az Intézet Történelmi Osztályának vezetője lett. Erre az időszakra esik a készülő 10 kötetes Magyarország történetének V. kötetében a gazdaságtörténet megírására kapott megbízatása. E munka vált azután a történettudományok doktora tudományos fokozat elnyerésének alapjául szolgáló disszertációjává, amelyet 1975-ben védett meg sikeresen.

Az 1960-as évek végén az MTA Dunántúli Tudományos Intézet az országot alkotó régiók fejlődésének kutatását kapta feladatul. Ez a vizsgálat a gazdasági tervezéshez is anyagot kívánt szolgáltatni, s ebben számos tudomány kapcsolódott a történelemmel. Az első, e tárgykörből készített kötetet, amely az észak-mecseki bányavidék regionális kutatásának módszerével és eredményeivel foglalkozott, Rúzsás Lajos szerkesztette és egyidejűleg ő foglalta össze e terület mezőgazdaságának történetét, fejlődésének ívét is. Az átalakuló profilú, s a ma követelményeihez egyre inkább alkalmazkodó Dunántúli Tudományos Intézetben egyre intenzívebben kezdett foglalkozni a regionális kutatás komplexitásával, azaz a történelem elvi és módszertani kérdéseivel. Számos tanulmánya jelent meg a tárgykörből. Éppen a legutolsó ötéves terv tudományos eredményeinek összefoglalására készült, amikor a halál derékba törte további terveit.

Rúzsás Lajossal nemcsak egy logikusan gondolkodó, a történelmi problémák mélyére látó tudós egyéniséget veszített el a történettudomány, hanem a közélet problémáira mindig érzékenyen reagáló embert és egy ifjúságot szerető pedagógust is. 1965 óta a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Pécsi Esti Tagozatán, majd 1970-től a nappali tagozatán, 1975-től pedig a Pécsi Tudományegyetem megalakult Közgazdaságtudományi Karán előbb egyetemi docensként, majd egyetemi tanárként tanította a gazdaságtörténetet. Sírjánál az egyetemi ifjúság képviselője is búcsút vett Tőle, az ifjúság virágai is ott voltak.

De búcsúzott Tőle a Magyar Történelmi Társulat is, amelynek több éven át igazgatóválasztmányi tagja volt, ugyanakkor egyik alapítója, majd titkára, illetve elnöke volt e Társulat Dél-Dunántúli Csoportjának. Tagja volt az MTA Pécsi Akadémiai Bizottság VIII. szakbizottságának, az MTA Város-történelmi Albizottságának, tevékenykedett a Hazafias Népfront Városi Bizottságában és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban. 1974-ben – éppen e sokrétű munkásságának elismeréseként – a Munka Érdemrend ezüst fokozatával tüntették ki.

Egy *vidéki* tudós távozott elhunytával, aki azonban mindig az *ország*, sőt az *egyetemes történelem* horizontjában tudott és akart gondolkodni és alkotni. A nemzetközi történész-konferenciák tanácskozásaihoz mindig új gondolatokkal járult, a nemzetközi történész fórumokon és az irodalom-ban színvonalasan képviselte hazai történetírásunkat.

Nehéz szívvel búcsúzik Tőle az a munkatársa, aki 29 éven át közvetlen szemlélője lehetett friss alkotókedvének, az újat felfedező tudós első örömeinek. Gondolatait, munkájának leszűrt végeredményeit művei sora őrzi a könyvtárakban, s a történészek, az érdeklődő olvasók polcain. Kutatási eredményei így válnak – halála után is – elevenen ható erővé történettudományunkban.

(T. Mérey Klára)

KEMÉNY G. GÁBOR
(1915–1981)

A magyar történetírás – váratlanul és nagyon is korán – ismét szegényebb lett egy halkszavú, önzetlen és nagy tudású munkásával. És nemcsak a történettudomány, az irodalomtörténet, a könyvtártudomány is.

Nem meglepő, inkább szokványos a nagy ellentét: széles körű, kiterjedt munkásság, de az életpályát nagyon röviden fel lehet vázolni. Kassán született, pillanatnyilag még Magyarországon, de

már gyermekkori élményei az impériumváltozáshoz fűződtek. A soknemzetiségű történeti Magyarország széthullása, a nemzetiségi kérdés szerepe, helye ebben – Kemény G. Gábor számára egy életre szóló feladatot jelentett. A budapesti egyetemen végezte el tanulmányait, s utána az Országos Széchényi Könyvtárba került. Néhány éves, rövid epizód után, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében a bibliográfiai osztályt vezette, ismét a nemzeti könyvtárba került vissza. A sajtóosztályon, majd a tájékoztatási osztályon dolgozott, élete utolsó éveiben a magyarországi nemzetiségek bibliográfiáját gyűjtő akadémiai intézmény vezetője volt mellékállásban. A Széchényi Könyvtárban vezető beosztáshoz sohasem jutott, csak szívós munkáját és páratlan anyagismeretét adhatta az intézménynek.

A nemzetiségi kérdés élményének a súlya irányította őt azokban a munkálataiban, amelyekkel a leginkább beírta magát a magyar történettudomány történetébe. Indulása ezen a téren nagyjából egybeesett a második világháború vége által teremtett helyzettel, az országgyarapítás illúzióinak a szétfoszlásával, amikor újra, mint egy negyedszázaddal korábban, szembe kellett nézni a kialakult helyzettel, ismét, még nagyobb hátrányokkal, meg kellett kísérelni a békülést a szomszédokkal, az egykori nemzetiségekkel.

Kemény G. Gábor őszinte, egy életre szóló meggyőződéssel és nagy lelkesedéssel fogott hozzá a munkához. Amire mindig büszke volt, főmunkatársa volt az 1946-ban, a legnehezebb körülmények közt megjelenő, végül is befejezetlenül maradt gyűjteményes munkának, A Dunatáj-nak, amely arra törekedett, hogy a nagy világgégés lezárultával, nemzeti elfogultságoktól és előítéletektől függetlenül, a tényleges valóságnak megfelelő képet adjon a szomszédos országok és népek történeti fejlődéséről és a magyarság elhelyezkedéséről közöttük. Ugyancsak 1946-ban jelent meg első nagy önálló kötete, A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében; 1790-től a történeti Magyarország felbomlásáig tekintette át ebben a nemzetiségi kérdés megoldására irányuló kísérleteket. Első kötetnek jelezte, nyilván a nemzetiségi kérdés egész történetét, vagyis az egyes magyarországi nemzetiségek történetét is meg akarta írni.

Egy kérdésben biztos volt, és ettől sohasem tért el. Véleménye szerint ezek a kisépek évszázadok során egymásra voltak utalva, együtt éltek, történelmük legszebb hagyományai éppen az együttműködés, a barátság szálai. Ezt az együttműködést, ezt a barátságot szerette volna szolgálni. Ezért jelentette meg 1962-ben A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Válogatás hét évszázad írsaiból c. munkáját, amely pontosan a barátság, a pozitív érintkezések legfontosabb bizonyítékait gyűjtötte össze.

Persze, ez is inkább csak kitérő volt a nagy gyűjteményhez képest, amelyen élete végéig dolgozott. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában – 1952-ben jelent meg az első kötet, s 1966-ig még összesen három, s alig néhány évvel az első kötet megjelenése után a cím már fogalommal vált hazai és külföldi szakemberek számára egyaránt, az Iratok, hamarosan csak így emlegette mindenki. Az általa oly jól ismert sajtóból, a parlamenti naplókból, levéltári fondokból bányászta elő nagy apparátussal az egyes nemzetiségekre, politikai életükre, a nemzetiségi kérdés országos eseményeire vonatkozó anyagot, bőséges jegyzetekkel is kísérve, magyarázva a szövegeket. Alapállása mellett itt is kitért, az egyenrangú partner álláspontjáról nézte az egykori Monarchia nem magyar népeit. Most is az összekötő szálakat kereste, de nem riadt vissza az összeütközések felidézésétől sem. Meg volt róla győződve: a történeti valóság teljes feltárása csak elősegítheti a barátságot és a megértést.

A dualizmus kora a végkifejletet jelentette a nemzetiségi kérdés történetében. A gyökerek mélyebbre nyúltak, s az előző korszak már nagyjából kijelölte a későbbi utat. Ennek az előző korszaknak is szentelt egy nagyobb munkát. Folytatta I. Tóth Zoltán 1825–67 közti magyar történeti bibliográfiáját, két kötetben a kor nemzetiségi bibliográfiáját gyűjtötte össze, ismét roppant részletessel, széles körű gyűjtés alapján. Az első kötet, az egész munka IV. kötete meg is jelent 1959-ben, a másodiknak a teljes cédulaanyaga azóta is várja a kiadást.

Kiadta 1961-ben Teleki László válogatott műveit, amivel megint hasznos forrásanyagot nyújtott a magyar történészeknek. Tanulmányokban is körüljárta az 1848–49-es forradalom és szabadságharc jelentős alakját, aki először számolt le azzal, hogy Szent István Magyarországnak vége van.

Kemény G. Gábor mindig a magyar függetlenségi hagyományok oldaláról közelítette meg a magyar történelem nagy kérdéseit, s ezek egyik csúcspontjaként értékelte éppen a forradalmat. Ezért is

írt külön könyvet Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban címen, 1957-ben jelent meg.

Kossuth, Teleki László, a dualizmus korában a 48-as függetlenségek, ez volt a magyar történelemnek az a vonulata, amellyel rokonszenvezett, külön tanulmányban foglalkozott a függetlenségek és a bontakozó magyar munkásmozgalom kapcsolataival. Legkedveltebb dualizmus-kori politikusa, akiben mintha egy kissé saját elődjét és példaképét is szeretne volna látni, Mocsáry Lajos volt. Válogatott munkáit 1958-ban adta ki, s több tanulmányban, újabb válogatásban is mindig újból és újból visszatért hozzá. Benne látta a magyar függetlenségi gondolat és a nemzetiségi kérdés valamiféle összefonódását, a saját nemzetéért és a többiekért érzett felelősségtudat megtestesülését, mindazt, amiért ő is dolgozott. Nagy szeretettel írt róla, ahányszor csak tehetett, itt is elment a legpróbb részletekig.

Legutolsó, kisebb írásait egybefoglaló, Csehszlovákiában megjelent kötetében, a Kapcsolatok vonzásában címűben, a 16. századi beszercebányai felkeléstől a dualizmus koráig vizsgálta magyarok és szomszédok együttélésének kérdéseit, megint csak a pozitív kapcsolatok jegyében.

Hosszan lehetne még sorolni tanulmányait, megemlékezéseit, amelyek mind valahol a magyar nemzeti függetlenséggel és a nemzetiségi kérdéssel kapcsolódtak össze. Tudós volt, a valóságot kutatta, nem törődött a politikai széljárásokkal. De végső fokon mégis politizált, egész életművével, amely a szomszédokkal való megértésre, barátságra törekedett. Tudta róla ezt mindenki, nemcsak idehaza, hanem a szomszédos országokban is. Az onnan jövő kutatók, magyarok és nem magyarok egyaránt, mindig felkeresték, tanácsért, útmutatásért, újabb adatok feltárásáért. És senki sem távozott tőle üres kézzel, mindenkinek tudott valami újat mondani, további kérdésekre, problémákra felhívni a figyelmét. Segítőkézsége már-már közmondásos volt. Boldog volt, ha adhatott, ha gazdag tudásanyagát másoknak is átadhatta, ha másokat is irányíthatott azokra a kérdésekre, amelyek olyan elemi erővel izgatták őt.

Rengeteget tudott, határainkon kívül is megbecsült tudós volt. És ugyanakkor a legszerényebb emberek egyike, aki mindig kész volt másokat maga előbb bocsátani, s meghúzódni a háttérben. Tudta, ha ismeretekre van szükség, úgyis hozzá fordul majd mindenki. Majdnem észrevétlenül dolgozott. Most, hogy meghalt, most fogjuk csak igazán megbecsülni, mert érezni fogjuk majd a hiányát.

Niederhauser Emil

PERÉNYI JÓZSEF
(1915–1981)

A budapesti egyetem Kelet-Európa Története Tanszékének volt vezető professzora alig egy évvel nyugdíjba vonulása után távozott közülünk. Sokoldalúan képzett történészt veszítettünk el benne, aki különösen az egyetemes történeti oktatás fejlesztése terén szerzett jelentős érdemeket. Történelem – földrajz szakos hallgatóként a történelem segédtudományai vonzották. Ebből a tárgykörből készítette el 1938-ban Szentpétery tanítványként bölcsészdoktori értekezést: „A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlatra”. Közben azonban érdeklődése mind jobban a szláv népek története felé fordult. Az egyetemtől nyert hosszabb párizsi, majd bécsi ösztöndíjas tanulmányútját már módszeres szlavisztikai tanulmányokra használta fel. A tanári diploma megszerzése után rövid ideig díjtalan tanársegédként még az egyetemen tevékenykedett, aztán magántisztviselő lett. Bár ezzel látszólag távol került választott hivatásától, életkörülményei mégis úgy alakultak, hogy abból a későbbiek folyamán szakamilag sokat profitált. A háború első éveit Ganz-gyári tisztviselőként Isztambulban töltötte, ahol módja nyílt a török nyelv elsajátítására és a török történelemmel való közelebbi megismerkedésre. Később, már a háború után, nyelvismeretének köszönhetően, követségi attasé lett a Szekfü-vezette moszkvai magyar követségen. Az alkalmat Perényi József orosz történelmi stúdiumokban való elmélyedésre használta fel. Hazatérte után, 1947-től, egy évtizeden át a Kelet-Európai Intézet, majd annak utóda, az MTA Történettudományi Intézete munkatársa. Amikor az ellenforradalmi eseményeket és I. Tóth Zoltán tragikus halálát követően a budapesti egyetemen átszervezték a Szovjetunió és a népi demokratikus országok történetének oktatását, az újonnan alakított Kelet-Európa Története Tanszék vezetésével Perényi Józsefet bízták meg. 1960-ban egyetemi tanárrá nevezték ki.

Szakmai tevékenysége során mindvégig élénken foglalkoztatták a magyar–oroszl történeti kapcsolatok problémái. A forradalom és szabadságharc centenáriumnál iratokat adott közre az 1849. évi cári intervenció történetéből. Az 50-es évek első felében a korai magyar–keleti szláv kapcsolatokról, majd az orosz évkönyvek magyar vonatkozásairól értekezett. Ekkor kezdte el azt a sokrétű kutatómunkát, amelynek célja a Rákóczi szabadságharc orosz és lengyel kapcsolatainak felderítése volt. Ez a feladat élete végéig foglalkoztatta. Nagyszabású összegezést tervezett, ehhez idehaza és külföldön óriási levéltári anyagot gyűjtött össze. A feldolgozás egyes részeredményeit több tanulmányban ismertette („II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdete”, 1956.; „Projets de pacification européenne de F. Rákóczi en 1708–1709”, 1964.). Ezen publikációk alapján őszintén sajnálhatjuk, hogy végzetes betegsége miatt a felhalmozott értékes forrásanyag teljes feldolgozásával adósnak maradt. Később a Magna Hungaria kérdéséről készített tanulmányt, és 1975-ben „A keleten maradt magyarok problémái” címen újszerű elméletet dolgozott ki a mecserék (Volga-menti magyarok) történetéről, sorsukat egészen a XVI. századig követe. A magyarországi szláv népek történetével szintén behatóan foglalkozott. E tárgykörből készítette el 1954-ben kandidátusi értekezését, amely „A ruszinok története a XIX–XX. században” c. látott később, orosz nyelven, napvilágot. Ugyancsak az ő tolla alól került ki a magyarországi szerb társadalom dualizmuskori fejlődését ábrázoló első marxista feldolgozás (1960).

Az egyetemre kerülését követően új feladatok foglalkoztatták. Előadásaival, az oktatásban nélkülözhetetlen egyetemi jegyzetek és segédkönyvek megírásával, a tanszék sajátos oktatási-tudományos profiljának kialakításával jelentősen hozzájárult a hazai egyetemes történeti oktatás magasabb színvonalra emeléséhez. A marxista összehasonlító módszer kidolgozója és legelső hazai terjesztője közé tartozott. A kelet-európai fejlődés új megközelítéséről 1965-ben közzétett módszertani összegezését mindmáig úttörő kezdeményezésként tartjuk számon. Számos népszerűsítő munkája közül kiemelést érdemel a „Lengyelország története” c. összefoglalás, amely e témában az első magyar nyelven megjelent modern munka.

Tevékenyen kivette részét történettudományunk nemzetközi kapcsolatainak ápolásából. Megalakulása óta elnöke volt a Magyar–Bolgár Történezt Vegyesbizottságnak és e minőségében sokat tett a két ország történezeit összefűző szálak erősítése érdekében. Magyarország képviselőjeként ugyancsak megalakulása óta tevékenykedett a Délkelet-Európai Kutatások Nemzetközi Asszociációja (AIESEE) vezetőségében.

Perényi József halálával a történezt szakma markáns egyéniségét, a budapesti Tudományegyetem tekintélyes professzorát veszítette el.

Palotás Emil

BESZÁMOLÓ

a Szlovák Tudományos Akadémiai Történettudományi Intézete és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete közös konferenciájáról (Bratislava, 1980. október 20–22.).

A SzTA és az MTA Történettudományi Intézetei hagyományokra visszatekintő évi közös konferenciájára 1980. október 20 és 22 között Pozsonyban (Bratislava) került sor, A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdései Magyarországon és Szlovákiában címmel. Az ülészakon Pach Zsigmond Pál akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet igazgatója vezetésével héttagú magyar delegáció vett részt. Tagjai Niederhauser Emil, Vörös Károly, Sándor Pál, Kolossa Tibor, Szarka László és Pajkossy Gábor voltak.

A rendkívül szerteágazó tematikájú és igen zsúfolt programú kollokvium mindvégig jó, a magyar és szlovák tudományos álláspontok kifejtését, megfontolását és megvitatását biztosító légkörben zajlott le. A tanácskozáson mindkét részről négy-négy referátum, három-három korreferátum és mintegy húsz hozzászólás hangzott el. Az alábbiakban röviden ismertetjük az elhangzott előadásokat és korreferátumokat, és utalunk a kényszerűen szűk időkeretek közé szorult vitának a magyar történeztnek érdeklődésére is számotartó azon mozzanataira is, amelyek érzékeltetik a magyar és szlovák történeztnek álláspontjainak közös, illetve eltérő vonásait.

Pach Zsigmond Pál a konferencia tematikáját exponáló előadásában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet tematikáját a történeti Magyarországon és Szlovákiában a modern

világ gazdasági rendszer kialakulásának menetébe ágyazva vizsgálta. Arra keresett választ, mi okozta e folyamatok szembetűnő késését. Azokkal a nézetekkel szemben, amelyek a lemaradást Kelet-Európa eredeti alaponvasának tartják, azt a felfogását fejtette ki: Kelet-Európa fejlődésében a 15–16. század fordulójától fogva erősödött föl, majd vált uralkodóvá a Nyugat-Európától való lemaradás tendenciája. A lemaradás a világ gazdasági rendszer a 15. század végével meginduló kialakulása keretében, a Nyugat-és Kelet-Európa közötti új típusú kereskedelmi kapcsolatok (közfogyasztási iparcikkek közfogyasztási élelmiszerek és ipari nyersanyagok ellenében) kialakulásával és fejlődésével párhuzamosan indul meg. Az új típusú kereskedelmi kapcsolatok elmélyítették a nyugat-európai központ és a kelet-európai háttér közötti ipari-agrár munkamegosztást. Ez önmagában nem jelentette volna Kelet-Európa alárendelődését, sőt – a szélesedő exportlehetőségekkel és a kedvezőbb cserearányokkal – lehetővé tehetette volna a kelet-európai tőkefelhalmozást, ám e munkamegosztás elmélyülése és az agrár-ár forradalom hatása végül is Közép-Kelet-Európában a feudális viszonyok újraerősödésével, a második jobbágyág intézménye létrejöttével kapcsolódott össze. A kapitalizmusba való átmenet megkésését a modern világ gazdasági rendszer által kiváltott folyamatok idézték elő, aminthogy ennek további fejlődése; a 18. század vége kettős forradalma: az angol ipari forradalom és az 1789-cel induló francia forradalom adott ösztönzést a kapitalizmusba való átmenetre.

Vladimir Matula A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet néhány kérdése a szlovák történelemben címmel tartotta meg szintén bevezető jellegű előadását. A tervezett szlovák történeti összefoglalás igényeit tartva szem előtt a szóban forgó korszak és az azt kitöltő formációváltás komplex kutatásában jelölte meg a szlovák történetírásban meglévő fogyatékoságok leküzdését. Ezek elemzéséből kiindulva az átmeneti kor sajátosságait és az ezekkel járó módszertani problémákat vizsgálta. A szovjet és a cseh történetírás eredményeit, a magyar történészek úttörőnek minősített munkáját példaként állítva elsősorban a szlovák történetírásban hagyományosan nemzeti ébredésnek, nemzeti újjászületésnek nevezett polgári németté válás szlovák jellemzőivel, ezek vizsgálatának kronológiai, periodizációs gondolataira foglalkozott. Megállapította, hogy mind a társadalom-, mind a gazdaságtörténészek munkájában az elkövetkezőkben fokozott figyelmet kell szentelni az átmeneti kor komplexebb értelmezésének és vizsgálatának. A szlovák történettudomány elsőrendű feladatát e témakört illetően is a modern szlovák társadalom kialakulásának és születésének minden területre kiterjedő, teljességre törekvő feltárásában, azaz egy erőteljes társadalomtörténeti nézőpont érvényesítésében jelölte meg. Külön kitért a polgári átalakulásnak a társadalmi lét valamennyi szférájában jelentkező előkészítő mozzanataira, hangsúlyozva egyúttal, hogy ezek semmilyen területen sem azonosíthatók magával a polgári átalakulással.

Pavel Horváth A szlovákiai mezőgazdaság a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában című referátumában felsorakoztatta a kapitalista fejlődésnek elsősorban a Szlovákia délnyugati, nyugati részein fekvő nagybirtokokon a 19. század fordulójától fogva tapasztalható jeleit. A gabona-, majd a gyapjúkonjunktúra hatására a földesurak saját kezelésükbe vették birtokaikat, nőtték a hozamok és a termelés, előtérbe kerültek az intenzívebb módszerek, terjedtek az új technikák és gépek, fejlődött a nagybirtokokhoz kötött mezőgazdasági ipar, különösen a cukoripar, amely az 1840-es évekre az ipari forradalom kezdeteiig jutott el. Párhuzamosan folyt a jobbágyföldek kisajátítása és a telkek elaprózódása, a tőkefelhalmozás és a bérmunka iránti kereslet azonban elmaradt a jobbágyág kisajátítása és a munkaerő kínálat mögött. A termelőerők fejlődését elsősorban a feudális társadalmi viszonyok akadályozták, nem pedig – mint a magyar polgári történetírás állította – a bécsi udvar gazdaságpolitikája. (Joggal jegyezte azonban meg Pach Zsigmond Pál, hogy ez a beállítás a polgári történetírásnak is csak egyik, „függetlenségi” irányzatára volt jellemző.) Végül az előadás hangsúlyozta: az új termelési módra való áttérést „a polgári forradalom a parasztkérdés következtlen megoldásával”, a porosz úthoz hasonlóan valósította meg.

Jozef Vozár A kapitalista elemek térhódítása Szlovákia ipari termelésében a 18. században és a 19. század első felében címmel tartott igen adatgazdag előadást. Megállapította: Szlovákiában a bányászat és a vasipar a kapitalizmus felé mutató fejlődésben élenjáró ágazatok. Ennek alapján, ha a kapitalizmusba való átmenet általános feltételrendszere azonos is Magyarország többi részével, maga a szlovákiai folyamat külön változatot képvisel: inkább Karintia, Stájerország fejlődéséhez hasonlítható. Az előadás ágazatonként mutatta be a termelésben a 18. század harmincas éveitől bekövetkező mennyiségi és minőségi változásokat. A nemesfém- és rézbányászatban mind több technikai újítást vezettek be, fejlődött a munkamegosztás; nagy centralizált üzemek létesültek; a kincstári üzemek

melé felsorakoztak a polgári vállalkozások, a főnemesség – többnyire sikeres – vasüzemei, végül a 19. század elejétől már részvénytársaságok alakultak. A bányászatban, az iparban és a hozzákapcsolódó más ágazatokban tízezrek találtak alkalmazást, közöttük számos jobbágy is, ami hozzájárult a feudális kötöttségek alóli felszabadulásukhoz és bérmunkássá válásukhoz. Tért hódított a bérmunka. Utalva más iparágakban lezajlott változásokra is, álláspontját a kutatás jelenlegi szintjén így összegezte: Szlovákia területén a kapitalista elemek térhódításáról az 1720-as, 1730-as évektől fogva beszélhetünk a bányászatban és vasiparban, míg súlsúlyra az 1830-as, 1840-es években jutnak.

Štefan Kazimír „A lakosság anyagi körülményeinek alakulása a 18. században” című korreferátumában a szabad munkaerő létrejöttével foglalkozott a 18. századi Szlovákiában, amely, megállapítása szerint, ha késéssel is, de a tőkés formáció kialakulása nyugat-európai útján járt. Pozsony megye példáján mutatta be: az 1770-es évektől kezdve a feudális társadalmi-gazdasági viszonyok adott szintjén (stagnáló termelékenység és termelés, urbéres földterület csökkenése) a népesség növekedése a kihasználatlan munkaerőtartalék-sereg számát növelte meg. Az áremelkedés, a mezőgazdasági bérek szinten tartása vagy éppen csökkentése a realbérek süllyedéséhez, a lakosság anyagi körülményei romlásához vezettek. Ugyanakkor a munkaerő fölöslege a feudális bérlmitációt, a termelőeszközök tulajdonosainak gazdaságon kívüli kényszerítő eszközét is szükségtelenné tette. Ily módon a feudális struktúrán belül megteremtődtek a struktúra felszámolásának feltételei is.

A korreferátum kiinduló megállapítását Pach Zsigmond Pál vitatta, utalva a Nyugat- és Kelet-Európa fejlődési útja között fennálló lényeges különbségre.

Anton Špiesz „A szlovákiai lakosság társadalmi szerkezetének problémái a 18. század második és a 19. század első felében” című előadásában elsősorban saját kutatásainak eredményeire támaszkodva vázolta fel, a parasztsággal kezdve és a nemességgel végezve, a szlovákiai társadalom tablóját. Megállapította a földtulajdonnal nem rendelkező rétegek, ezen belül pedig a házatlan zsellérek arányának 1770 és 1847 közötti gyors növekedését. A jobbágytelkek aprózódása, a földterület megfogatkozása folytán a jobbágygazdaságok területe is csökkent. Ezek a változások együtt jártak a lakosság életnivójának csökkenésével, a társadalmi feszültségek növekedésével. Kitért az elemzések alapjául szolgáló összeírásokban nem szereplő, de figyelmen kívül sem hagyható társadalmi csoportokra (szabados parasztok, falusi kézművesek, kereskedők, bánya-, kohó- stb. munkások; falusi jegyzők, tanítók, papok) is. Stagnált a városfejlődés, még mindig döntő szerepet játszott a mezőgazdaság. A Mária Terézia-korabeli urbérrendezés anyagából rekonstruálta a nemesség összetételét: a több ezer jobbágygazdaság felett rendelkező arisztokratától a párszáz, tucatnyi vagy éppen egy jobbágygal rendelkező középbirtokos- és kismemességen keresztül az ugyan még kiváltságokkal rendelkező, de már fizikai munkára kényszerülő, a nemesség és parasztság határmezsgyéjén leledző kurtanemesekig.

Vörös Károly, nagyra értékelve az előadást, kiemelte Špiesznek a feudalizmus válságát jól érzékeltető eredményeit: így azt, hogy a feudális függésben élők számának növekedése a 19. században már elszegényedésükkel, zselléresedésükkel jár együtt. Megállapításával Julius Mésáros szállt vitába, utalva arra, hogy a népesség növekedését a remanenciális és írtványföldek növekedése is kíséri.

Amíg a fenti előadások a gazdaság egy-egy szektorában, illetve a társadalomban lezajlott változásokat elemezték, Vörös Károly A feudális intézményrendszer válsága Magyarországon és a polgárosításra tett kísérletek a polgári forradalom előtt címmel tartott előadásában az intézmények, a gazdasági-társadalmi folyamatok érzékeny szeizmográfja felől közelítette meg az átmenet kérdését. A gazdaságnak és társadalomnak a formációt meghatározó belső viszonyait kifejező és egyben megmerevítő intézmények reakciója a termelőerők kihívására kivált a formáció válsága idején érzékeny mutatója a formáció zavarainak. A feudális viszonyok lazulásának egyik legjellegzetesebb mozzanata a feudalizmus intézményei hatósugarának csökkenése, a feudalizmus lazább függési formáiban élők számának az 1828. évi összeírás tanúsága szerinti tetemes megnövekedése. Az előadás három vetületben, az intézmények válságaként elemezte a formáció elmélyülő válságát. Bemutatta: a céhrendszer válságát a politika látszatmegoldással, a keretek állandó bővítésével igyekezett megoldani, ám ezzel egyúttal a válságot is tovább mélyítette; a mezőgazdasági munkaerőviszonyok hagyományos gazdaságon kívüli kényszerrel történő szabályozását a fejlődés félresöpörte, végül a megerősödő értelmiség politikai emancipációjára 1848-ig nem születik megoldás. Mindhárom esetben végül is – a formáció általános válsága jeleként – nyilvánvalóvá válik a feudális intézmények alkalmatlansága az új jelenségek által felvetett ellentmondások feloldására, a megoldás csak új formáció és új intézmények révén lehetséges.

Több korreferátum foglalkozott a feudális rendszer válságjeleiből, majd válságából kiutat kereső törekvésekkel. – Pajkossy Gábor A feudális állami intézmények válsága és a feloldási kísérletek az 1790-es években című korreferátumában három vonatkozásban körvonalazta a válságot: az állami intézmények egyre alkalmatlanabbá válnak bővülő feladataik ellátására; mind a rendek, mind az udvar egyre kevésbé látták az általuk működtetett intézményeket érdekeik érvényesítésére alkalmasnak; végül (már a formáció válságának vetületéeként) 1848-ig megoldatlan maradt a nem-kiváltságosok politikai emancipációja. A megoldási kísérletek három típusa: a feudális kereteken belül maradvá racionalizáló, illetve reformtörekvések, végül a rendi kereteket radikálisan meghaladó polgárosító törekvések. A korreferátum második részében az 1790-es évek nemesi reformereinek konzervatív reformtörekvéseit, majd az 1791–1793. évi közjogi bizottság racionalizáló törekvéseit ismertette, melyeknek kudarca a rendszer önkorrekciós képességének hiányát jelzi, jele, következménye, de tényezője, súlyosbítója is a válságnak.

Kolossa Tibor korreferátumában Gazdaságpolitikai koncepciók Magyarországon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában című nagyobb tanulmányának egy részletét ismertette. Bevezetéként felvázolta a feudalizmusnak a fejlett Nyugat-Európa kihívására kibontakozó válsága lényeges elemeit, köztük a pénzhányt, az elmaradottság okát és következményét: majd Széchenyi István gazdaságpolitikai koncepciójával foglalkozott. Kiemelte: Széchenyi értelmezte elsőként Magyarország elmaradottságát a feudális rendszer válságaként. Elemezte koncepciója összetevőit, kötődését az angol liberalizmushoz. Programja a magyar polgári átalakulás vezérfonala volt; beépült a reformellenzék programjába, a dualizmuskori magyar kormányok alapján véve az ő elgondolásait valósították meg, az ő tanítványai voltak a magyar közgazdasági írók. Programja az elmaradott országok testére szabott, átfogó gazdaságpolitikai rendszer, amelynek nemzetközi hatását elsősorban a szisztematikus kifejtés hiánya akadályozta meg, holott máig ható érvényű mondanivalója van a harmadik világ fejlődő országai számára.

František Sedlák korreferátumában az Anton von Raab tanácsos nevéhez fűződő, a jobbágyság helyzetének javítását célzó törekvéseket tárgyalta a Habsburg-monarchiában. Az először csehországi kincstári birtokokon bevezetett parcellázásokkal Magyarországon is kísérleteztek, ám megvalósulását az elkobzott szerzetesi földvagon viszonylag mérsékelt kiterjedése, főképpen pedig az akadályozta meg, hogy az elmaradottabb Magyarországon a jobbágyok igen gyakran nem rendelkeztek a szétosztott telkek megműveléséhez szükséges eszközökkel.

Sándor Pál A magyarországi jobbágyfelszabadítás jelentősége és problémái című referátumában vázolta a forradalom feltételeit: a feudális szisztéma válságát, valamint azokat a belső és külső tényezőket, amelyek visszahattak a felbomlásra már megérett alapra, külön is hangsúlyozva „az idők szavát” megértő antifeudális vezérkar 1848. március 18-i döntésének jelentőségét. A forradalmi törvényhozás éles különbséget tett az úrbéri és majorsági népesség felszabadítása között, és jelentős paraszti rétegek és földek sorsát is bizonytalanságban hagyta. A szerző Pavel Horváth említett állásfoglalásával és Peter Ratkó álláspontjával szemben, mely szerint a jobbágyfelszabadítás a nemesiség vezető szerepéből fakadóan eleve következtelen volt, a jobbágyfelszabadítás további menetét az európai hatalmi helyzet alakulásának és a nemzeti önrendelkezés kivívására szövetkezett osztályok érdekei szükséges egyeztetésének szoros függvényeként ábrázolta, amelyben az önvédelmi háború követelményei szerint konkretizálódott a jobbágyfelszabadítás hatókörének és a kármentesítés módjának lezáratlan kérdése. Az előadás összevetette a hazai megoldás módjait más monarchiabeli megoldási módozatokkal, kimutatva az eltérő és egyező vonásokat.

Az előadás második része a jobbágyfelszabadításnak a Habsburg-kormányzat által végrehajtott újraszabályozását elemezte. Az 1853-as úrbéri pátens meghíúsította ugyan az ókonzervatívok által vezetett, a márciusi eredményeket is redukálni kívánó nemesi restaurációs törekvéseket, de a szabályozás hátrányosan tért el a birodalom többi részében alkalmazott megoldástól, jeleként a konzervatív erők térryerésének.

Mésáros – nem vitatva a referátumnak a jobbágyfelszabadítás menete objektív feltételrendszerére vonatkozó megállapításait – azt hangsúlyozta, hogy nem egyedül a liberális magyar középbirtokos nemesség képviselte a reformok ügyét.

Három előadás foglalkozott a nemzeti átalakulás problémakörével.

Niederhauser Emil A magyar nemzettévalás kelet-európai háttere című előadásában a magyar nemzet kialakulásának mozzanatait a kelet-európai párhuzamos jelenségekkel együtt vizsgálta. A magyar társadalom a nemzeti átalakulás idején abba a nemzeti átalakulás számára kedvezőbb lehetőségeket nyújtó típusba tartozott, amelyek rendelkeztek saját feudális uralkodó osztállyal – amely erős polgárság hiányában a polgári átalakulásért vívott harcot is vezette –, így az összehasonlítás elsősorban a szintén ide sorolható lengyel, orosz, horvát és dunai román átalakulással jogosult. A nemzeti átalakulás fontos tényezőjének, a nemzeti öntudat létrejöttének, amely számos kelet-európai nemzet hagyományában előkelő helyet foglal el, a magyar történetírás kevesebb figyelmet szentelt. A referátum végigkísérte az öntudatra ébresztés mozzanatait: a nyelv fejlesztését, egységesítését, majd a történeti tudat terjesztését, a szépirodalom, a művészetek és a történetírás által. Jelentős mozzanata a nemzettévalásnak, hogy a nemesi natio hungarica önmagát mindinkább a magyar etnikummal kezdte azonosítani. A lengyel fejlődéssel analóg folyamat a nemesség többségének spontán magyarosodását jelentette. Szintén a lengyel és orosz fejlődéssel analóg, hogy a polgári nemzet megteremtésének igénye veti fel, a nemesség jelentős része büntudatától is sarkallva, a jobbagyfelszabadítás kérdését. A magyar nemzeti átalakulás sajátossága volt, hogy az elnyomással küzdelmét gazdasági-gazdaságpolitikai téren is megvívta. A Habsburg-birodalom népei fejlődéséhez hasonlított a magyar, amikor is 1849-ig nem tűzte ki a nemzettévalás elvileg lehetséges végcélját, az önálló nemzetállamot. Amikor a magyar nemesség polgárosító hivatástudattól és a pánszlávizmustól való félelmében egyaránt mozgatva célul tűzte a többségében nem magyar népesség magyarosítását, szintén nem állt egyedül, más feltételek között hasonló jelenségeket mutatott a lengyel, az orosz vagy az illír mozgalom is.

A referátumnak a nemesség megmagyarosodására vonatkozó megállapítását J. Mészáros vitatta, hivatkozva arra, hogy a szlovák nemesség egy része Štur programját támogatta, másfelől az asszimiláció, különösen az 1850-es, 1860-as években nem volt egyirányú folyamat.

Szarka László A kontinuitás problémája a magyar és szlovák nemzeti mozgalomban című, nagy érdeklődést kiváltó korreferátumát a két mozgalom tipológiai rokonságának megállapításával kezdve hangsúlyozta: nem lehet azokat egyes vonások alapján minősíteni: így a szlovák mozgalom népies társadalmi bázisából nem következik annak demokratikusabb volta. A továbbiakban összehasonlító módon vizsgálta a feudális nemzetiségi ideológiák, a natio hungarica és a natio slavica politikai és kulturális elemeinek beépülését a polgári nemzeti ideológiákba. A natio hungarica konstans lényegi politikai eleme önmagának politikai nemzetként tételezése, míg a natio slavica gondolkörének a szláv közösség, a szláv kölcsönösség tudata volt. Mindkét elem a feudális ideológiai rendszerek „polgáriasulása” során anakronizmussá vált, azonban azzal párhuzamosan, hogy az átalakulási ideológiákban a korábban nem elsődleges nemzeti mozzanat alapvetővé, programmá vált. Mind a magyar, mind a szlovák nyelvfejlődés kezdettől fogva kapcsolódott a natio-eszmekörhöz, a nemzeti mozzanat előtérbe kerülésekor pedig mind jobban – ezen belül is különösen a magyar fejlődés esetében – összefonódott a politikai törekvésekkel, és felerősítette azok szembenállását.

V. Matula hozzászólásában, egyetértve a referátum megállapításával, maga is leegyszerűsítésnek minősítette a nemzeti mozgalmaknak a társadalmi bázis alapján történő megítélését. Általánosabb jellegű megjegyzésében a két nemzeti mozgalom 1848–1849. évi útjának különbözőségét egy olyan diagrammal látta megrajzolhatónak, amelyben az alacsonyabb szintről (áprilisi törvények) induló magyar mozgalom egyenletesen ível fel és ér el a szlovákét meghaladó színvonalat, míg a szlovák mozgalom magasabb szintről (liptószentmiklósi program) indul, de hamarosan stagnálni kezd.

Maria Vívijalova A szlovák értelmiségiek társadalompolitikai nézetei a 18. század végéig című korreferátumában Bél Máttyás, Kollár Ádám, Fándly Juraj, Anton Bernolák és az 1723-ban kiadott közismert szlovák nemzeti röpirat (*Murices sive Apologia*) szerzőjének társadalompolitikai koncepcióit dinamikus összkép keretében mutatta be. Bemutatta e nézetek legfontosabb forrásait, a római jogi műveltség keretei között érvényesülő természetjogi szakirodalom (Grotius, Hobbes, Locke, Montesquieu, Rousseau), a korabeli nyugat-európai fejlődés elemei hatását. Hangsúlyozta a vizsgált személyiségek egyöntetű antifeudális alapállását, és rámutatott a szlovák nemzeti öntudat esetükben megfigyelhető első markáns megnyilvánulásaira is, a nemzeti öntudat tudomány megalapozásának szándékára.

Összefoglalóul megállapíthatjuk: a konferencia mindkét fél számára hasznos volt. Örömkre szolgált, hogy szlovák kollégáink elismeréssel nyilatkoztak a magyar történettudomány elért eredményeiről, a magyar referátumok széles problémafelvetéséről, az alkalmazott komplex megközelítési módról és összehasonlító módszerről. Vendéglátóink alapos referátumai viszont arról győzhettek meg bennünket, hogy gazdaság- és társadalomtörténetírásunknak több figyelmet kell szentelnie a történeti Magyarországon belüli egységek fejlődése specifikus vonásai bemutatásának.

Pajkossy Gábor

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES – *Cs. Bálint*: Quelques questions de la circulation du dirham en Europe – *F. Makk*: Béla III et Byzance – COMMUNICATIONS – *I. Herényi*: Les tribus et les chefs des tribus de la fédération tribale hongroise – *Gy. Szvák*: Ivan IV dans l'historiographie russe – OBSERVATEUR – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DES PÉRIODIQUES – CHRONIQUES

CONTENTS

STUDIES – *Cs. Bálint*: The Question of the European Dirhame-circulation – *F. Makk*: Béla III and Byzantium – REVIEW ARTICLES – *I. Herényi*: The Tribes and Chieftains of the Hungarian Tribal Federation – *Gy. Szivák*: The Figure of Ivan IV in the Russian Historiography – OBSERVER – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *Cs. Bálint*: Die Frage des europäischen Dirhemverkehrs – *F. Makk*: Béla III. und Byzanz – MITTEILUNGEN – *I. Herényi*: Stämme und die Stamme und die Stammesführer des ungarischen Stämmeverbandes – *Gy. Szvák*: Die Gestalt von Iwan IV. in der russischen Geschichtsschreibung – BEOBACHTER – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Ч. Балнт*: Некоторые вопросы обращения дирхемов в Европе. — *Ф. Макк*: Бела Третий и Византия. — СООБЩЕНИЯ — *И. Херёны*: Племены и старейшины союза венгерских племён. — *Д. Свак*: Фигура Ивана Грозного в русской историографии. — ОБОЗРЕВАТЕЛЬ — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. IX. 21.

Terjedelem: 17.15 (A/5) ív

82.10068 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25 779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
II-1389 Budapest, Pf. 149.

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellélve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5–3,5 íves kéziratokat tekintti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál — nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszerű húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyv címek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kéri — különlenyomatot készítettünk.

51593

589

SZÁZADOK

1982 AUG 1 11

A tartalomból:

**Erényi Tibor: Politika — hírközlés
— agitáció. Magyarországi
munkássajtó 1900—1905.**

**Korom Mihály: Az Ideiglenes
Nemzetgyűlés küldötteinek
megválasztása 1944 decemberében**

**KÖZLEMÉNYEK — VITA
— FIGYELŐ — BESZÁMOLÓ
— TÖRTÉNETI IRODALOM
— FOLYÓIRATSZEMLE**

116. ÉVF.

1982. 2. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Pach Zsigmond Pál: Világ gazdasági korszakváltás az újkor hajnalán
Fügedi Erik: A magyar király jövedelme a 15. sz. végén
Ember Győző: A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és kiadásai 1555—1562
Hahn István: Külkereskedelem és külpolitika a hellén poliszok világában
Hanák Péter: A tőkés vállalkozótól a hivatásos menedzserig
Niederhauser Emil: Jobbágyszabadtítás Kelet-Európában
Ránki György: Az angol ipari forradalom kérdéséhez

E számunk munkatársai

Anderle Ádám kandidátus, egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Arday Lajos* kandidátus (Magyar Külügyi Intézet, Bp.) — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bp.) — *Erényi Tibor* a történelemtudományok doktora, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet igazgató-helyettese — *Fekete Miklós* a Rakéta Regényújság munkatársa — *Heiszler Vilmos* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Korom Mihály* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Cs. Kottra Györgyi* muzeológus (Hadtörténelmi Múzeum, Bp.) — *Kun Miklós* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Mérei Gyula* akadémikus (Szeged) — *V. Molnár László* főiskolai adjunktus (Kaposvári Tanítóképző Főiskola) — *Molnár Tamás* az MSzMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársa — *J. Nagy László* kandidátus, egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Ránki György* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet ügyvezető igazgatója — *Szabó A. Ferenc* aspiráns (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Szarka László* az MTA Történettudományi Intézet tudományos ügyintézője — *Tolnai György* kandidátus; egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Vida István* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet tudományos munkatársa.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
116. ÉVFOLYAM 1982. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Erényi Tibor*: Politika – hírközlés – agitáció. Magyarországi munkássajtó 1900–1905. 199
Korom Mihály: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés küldötteinak megválasztása 1944 decemberében 247

KÖZLEMÉNYEK

- Anderle Ádám*: Az államfejlődés alternatívái az Andok térségében a 19. század elején 292
J. Nagy László: Gazdaság és társadalom a gyarmati Algériában . . 301
Arday Lajos: Dokumentumok a jugoszláv–magyar határ kialakulásáról (1918–1919) 323

VITA

- Tolnai György*: Hozzászólás a Magyarország története V. kötete ipartörténeti fejezetéhez 340
Mérei Gyula: Megjegyzések Tolnai Györgynek a Magyarország története V. kötete ipartörténeti fejezetéhez kapcsolódó hozzászólásához. 343

FIGYELŐ

- Szarka László*: A századelő (1900–1918) a hetvenes évek szlovák történetírásában 356

BESZÁMOLÓ

- Tudományos konferencia hazánk elmúlt negyedszázad alatt végbement fejlődéséről (*Vida István*). 368

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Rudolf Vierhaus: Deutschland im Zeitalter des Absolutismus (1648–1763) (Ism.: V. Molnár László)</i>	383
<i>Lavrov, Years of Emigration, Lavrov and Lopatin (Correspondence 1870–1883); Lavrov, Years of Emigration, From „Vpered” to the Group of the Old Narodovol'tsy (Ism.: Kun Miklós)</i>	384
<i>Oszvoboditel'nye dvizsenija narodov Avsztrijzkoy imperii. Vozniknovenie i razvitie. Konec XVIII v. – 1849 g. Moszkva. (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	386
<i>Liberalizmus (Ism.: Erdődy Gábor)</i>	388
<i>Luigi de Rosa: La rivoluzione industriale in Italia (Ism.: Ránki György)</i>	392
<i>Spoločný osud – spoločná cesta. Účast pršlišníkov slovenskej národnosti v robotníckych a roľníckych hnutiach 19. a 20. storočí na územi Mad'arska (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	393
<i>Farkas Gábor: Politikai viszonyok Fejér megyében (1919–1945) (Ism.: Szabó A. Ferenc)</i>	394
<i>Philippe Marguerat: Le IIIe Reich et le pétrole roumain, 1938–1940: Contribution à l'étude de la pénétration économique allemande dans les Balkans à veille et au début de la Seconde Guerre mondiale (Ism.: Ránki György)</i>	396
<i>Geir Lundestad: The American Non-Policy towards Eastern Europe 1943–1947. (Ism.: Vida István)</i>	398
<i>Lubomír Šlezák: Zemědělské osídlování pohraničí českých zemí po druhé světové válce (Ism.: Szarka László)</i>	402

FOLYÓIRATSZEMLE

Simecek, Zdenek: Az újságok elterjedése a cseh tartományokban a 17. században és a 18. század kezdetén 405. *M. A. Raĥmatullin:* A. V. Szuovorov generalissszimusz és a „győzelem tudománya” 406. *Ja. D. Iszajevics:* A 18. századi ukrán kultúra 407. *Izhak Gross:* A rabszolgaság felszámolása és a Brit Parlament politikája 1832–33-ban 407. *Dieter Langewisch:* Alkotmányos képviselői monarchia és a „szociális kérdés”. Az 1848–49-es német forradalom alapp problémái 409. *Jost Dülfker:* A tekintélyuralmi bonapartizmustól a liberálisig. Politikai rendszerváltozás Franciaországban 1858–60 410. *A. N. Bohanov:* A tőzsde sajtó Oroszországban 411. *Walter L. Williams:* Az USA indián politikája és a Fülöp szigetek annexiója 412. *R. W. Van Astyne:* A Panama-csatorna: a „birodalmi mámor” klasszikus esete 414. *M. I. Orlova:* Az 1918 novemberi német forradalom marxista historiográfija 415. *David Purdy:* A brit kapitalizmus a II. világháború után 417. *Carl N. Degler:* Az amerikai történelem átdolgozása 419. *A. I. Zevelev, V. P. Naumov:* A historiográfiai tény: értékelésének és elemzésének kritériumai 420. *M. A. Barg:* Az „egyetemes történeti” és a „lokális történeti” (regionális, nemzeti) kategóriája a marxista-leninista történelemelméletben 421.

Erényi Tibor

POLITIKA – HÍRKÖZLÉS – AGITÁCIÓ Magyarországi munkássajtó a 20. század első éveiben (1900–1905)

1900 januárjában a különböző újságok találgatták: vajon 1900-ban, vagy 1901-ben kezdődike-e az új század? A pontosabb érvelések szerint 1901-ben, hiszen 1900 még a 19. század utolsó éve. Ugyanez az év viszont, s ez is kétségtelen volt, már nem tartozott a kilencvenes évekhez; a lapok címdaláról is kiviláglott, hogy az esedékes évszám élén a 18-at 19 váltotta fel. Az emberek többsége – már akiket ez a kérdés foglalkoztatott – úgy vélte, hogy ténylegesen már 1900. január elsejével beköszöntött a remények sokaságát hordozó 20. század.

1900. január 1. a *Népszava* történetében nem korszakhatár. Tudjuk, hogy a 19. század hatvanas éveinek végén induló munkássajtó legkimagaslóbb orgánuma, 1880-tól a Magyarországi Általános Munkáspárt, 1890-től a Magyarországi Szociáldemokrata Párt központi lapja, 1898 májusáig csak hetenként egyszer, majd ezután már hetenként kétszer jelent meg, ez év júliusától pedig hetenként háromszor. Ez a gyakorlat folytatódott az új század első éveiben is, egészen 1905. április 1-ig. Ettől kezdve vált a *Népszava* napilappá. Az újság szerkesztője a tényleges (elnöki vagy főtítkári tisztség nem volt) pártvezető, Garami Ernő, habár 1905. április 1. előtt nem az ő, hanem tekintettel a sajtóperek veszélyeire – mások: Károly J., Karczagi J. neve olvasható a lapon. Révész Mihály, a *Népszava* egykori szerkesztőségi titkára maga is Garamit minősíti szerkesztőnek, a politikai irányvonal meghatározójának. Ily módon a *Népszava* szerkesztésében a pártvezetőség hatása közvetlenül és erőteljesen érvényesült; a lap minden tekintetben a vezető testület nézeteit képviselte.¹

A politikai irányvonalat és általában a lap jellegét illetően az új század első éveiben lényeges változás nem következett be. A szociáldemokrata párt 1890-es Elvi Nyilatkozata

¹ E tanulmány részletesebben kidolgozott részlet a készülő Magyar Sajtótörténetnek a szocialista sajtó történetével foglalkozó fejezetéből. A kérdésre vonatkozóan ld. *Révész Mihály*: A *Népszava* története. Második kiadás. Budapest, 1945. *Népszava* Könyvkiadó 15., továbbá *Erényi Tibor*: Szocializmus a századelőn. Budapest, 1979. Kossuth Könyvkiadó 61–64. Az emlékirat-író szociáldemokrata vezetők közül Weltner Jakab beszámol a korabeli szervező munkáról és a *Népszava* sajtópöreiről is. Buchinger Manó Garamiról és a Volksstimme szerkesztőjéről, Groszmann Miksáról közöl sok jellegetes adalékot. Érdekes az a megjegyzés, hogy Szabó Ervin és Garami a szerkesztőségben „nagy politikai vitákat folytattak”. Foglalkozik – mint egykori munkatárs – a Világosság c. lap megindításával is. Ld. *Weltner Jakab*: Milliók egy miatt. Budapest, 1927. A szerző saját kiadása 104–124., továbbá *Buchinger Manó*: Küzdelem a szocializmusért. I. k. Budapest, é. n. 67. Mindkét szerző szemléletesen érzékelteti az akkori idők mozgalmi- és sajtóviszonyainak légkörét.

szabta meg a lap politikai mondanivalójának lényegét. Némiképpen módosulnak azonban azok a körülmények, amelyek meghatározzák a szociáldemokrata mozgalom lehetőségeit. A 19. század utolsó évéről így ír Révész Mihály: „Ekkor már *Garami Ernő* szerkeszti a lapot, és *új korszaka* következett el a *Népszava* történetének. *De új korszaka van már a munkásmozgalomnak is!* Bánffy a belügyminiszterével, Perczel Dezsővel együtt megbukik, a központi kormányzás kissé türelmesebbé válik a szocialisták irányában, visszatartotta a közigazgatás embereit a középkori vadságtól, alakulhatnak *országos* szakmai szövetségek, a *vidéken* is lehet tartani gyűléseket, a szocialista propaganda embereire nem vár inkvizíció. Széll Kálmán miniszterelnöksége idején sem következett el az aranykor a szociáldemokrata mozgalom számára, az üldözések nem szűntek meg egykettőre, folytatódna továbbra is, de az embertelen vadságoknak egyelőre legalább végük volt. És a nagy üldözés megfelelően előkészítette a talajt. A Bánffy–Perczel korszak rövidlátó üldözőhadjárata segítette a mozgalom országossá tételében . . .”²

A lap példányszáma a század első éveiben mintegy 15 000-re emelkedett, s csak 1905 után növekedett ismét számottevően. Tekintve, hogy 1902 után is már több mint 10 ezer, 1904-ben pedig több mint 50 ezer szervezett munkás volt Magyarországon, 1904 júniusában a fővárosban 27 ezer, vidéken több mint 25 ezer, ez a szám nem mondható magasnak.³ Ezek az adatok azt mutatják, hogy milyen nagy nehézségekbe ütközött a kisformátumú, 1901 decemberéig 4 oldalon, ettől kezdve 8 oldalon megjelenő, 6, majd 10 fillérért (az akkori „krajcáros” lapokhoz viszonyítva drágán) árusított újság terjesztése. Pedig hát „Ebben az egyre fejlődő, eleven erővel lüktető mozgalomban erős, fűrge *mindennap támadó és mindennap védő, harcok újság kellett*, a munkásmozgalom már nem lehetett el nélküle”.⁴

Az 1899. július 6-tól hetenként háromszor (kedden, csütörtökön és szombaton) megjelenő újság szerkezete a már korábban kialakult jelleget őrizte. (Alcím: „A magyar mezey és ipari munkásság érdekeit képviselő politikai lap. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt központi közlönye.” (1900. április 10-től június 7-ig a „politikai” szó az alcímből kimaradt. Rovatai élén az egyik számból sem hiányzó (sokszor névtelen, nemegyszer álnévvel vagy szignóval ellátott) vezércikk állott. Ekkortájt Szabó Ervin és Csizmadia Sándor tartozott a legszorgalmasabb vezércikkírók közé. A vezércikk valamely, a munkásságot érintő, az osztályharccal kapcsolatos kérdéstről szólt. Így pl. az 1900. január 30-i – eléggé tipikusnak minősíthető – számban a nagy cseh- és morvaországi, illetve sziléziai bányászsztrájkáról: kihangsúlyozva a különböző nemzetiségű tőkészek együttműködését, amely szükségessé teszi a munkások nemzetközi szolidaritását. A Szemle a belpolitika híreit tartalmazza. A Külföld-rovat munkásmozgalmi tudósításokat, vagy csak pusztán politikai híreket közöl a világ minden tájáról. (Az említett számban pl. Ausztriától–Kínáig.) A Tárcarovat vegyes jellegű. Található itt elméleti írás csakúgy, mint szépirodalmi munka – magyar és külföldi szerzőtől vegyesen. A Hírek-rovat (sok szempontból hason-

² Révész Mihály: i. m. 16., A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Budapest, 1976. Kossuth 33–38.

³ A szakszervezeti taglétszáma vonatkozóan ld. A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai – a továbbiakban MMTVD – III. k. szerk.: *Erényi Tibor, Mucsi Ferenc, S. Vincze Edit.* Budapest, 1955. Szikra 240. (A kötet közli a korabeli magyarországi munkáslapok jegyzékét.)

⁴ Révész Mihály: i. m. 16.

lóan a Szemléhez) főleg hazai eseményekről tájékoztat. (Pl. szociáldemokrata előretörésekről a községi választásokon, a gyermekmunkáról stb.) A különböző párt- és szakszervezeti összejövetelekről a lap Gyűlések cím alatt tudósít. Egyes fontos gyűlésekre a címlapon is felhívták a figyelmet. (Pl. az 1900. február 27-i szám élén a március 11-én rendezendő Marx-emlékünnepekre.) A lap az Egyleti hírek és – ha volt anyag – a Mulatságok c., a mozgalom társadalmi összejöveteleiről, vidám rendezvényeiről hírt adó rovat zárta. Nem hiányoztak a szerény mértékben közölt hirdetések sem. (A szerkezeti felépítés később – mint majd visszatérünk rá – differenciáltabbá vált.)

A rovatok tartalma többnyire – a még kiforratlan szerkesztés következtében – nem határolódott el eléggé egymástól; gyakran találkozunk ötletszerűséggel. A Tárca-rovatban közölt írások pl. sok esetben fontosabbak és tartalmasabbak, mint a vezércikkek. (Nemegyszer jellegükben is hasonlítanak hozzájuk.) Az egyik első jelentős 1900-as írás, amelyen megakad a szemünk, szintén tárcaként jelent meg.

A Népszava ebben a rovatban január 30-án, Homo aláírással az alig több mint huszonnégy éves Szabó Ervin tollából, Új irányok címmel figyelemre méltó írást közöl. Szerző a progresszió gondolatának térhódításáról ír, és a korábban nem ritka szektás gyakorlattól eltérően a munkásmozgalom fontos feladatának tekinti ennek a folyamatnak a rögzítését. „Hiszen nekünk, akik egy szebb és jobb jövőért küzdünk, úgyszólván kötelességünk minden e téren észlelhető változást vagy haladást regisztrálni.” A párt lapjáról a cikk megállapítja – a későbbiekben gyakran kerül sor ennek az ismételtesre –, hogy „... az egész hírlapirodalomban egyetlen bátor és szókimondó hírlap a szociáldemokrata párt közlönye volt, amely függetlenül mindenkitől kemény harcot vívott a korrupció ellen”. Ezzel a lap megszerezte magának a „tisztessegebb polgárság” rokon-szenvét is. Egy-két elismerő szó következik ezután a Hétről és az újonnan meginduló Huszadik Századról. Nem marad el azonban ezzel kapcsolatban az indokolt kritikai észrevétel sem: H. Spencer, akire a folyóirat szerkesztői esküsznek, már Nyugaton elavult, de nálunk még van bizonyos progresszív jellege. A polgári radikális orgánomot követően „Homo” a liberálisok által kiadott Új Magyar Szemlélt említi meg, előnyével tudva be, hogy elfogulatlanul ír a revizionista nézeteivel ekkortájt fellépő Bernstein működéséről. Ezzel – jegyzi meg – egyébként a demokrata Új Század is foglalkozik.

A magyar szociáldemokrácia számára azonban H. Spencernél és Bernsteinnél időszerűbb kérdés az agrárszocializmus ügye, hiszen csak néhány év telt el a nagy, forradalmi jellegű parasztmozgalmak óta. A Népszava ebben a kérdésben már korántsem rugalmas. Doktriner módon ragaszkodik az ortodox agrárfelfogáshoz. A február 1-i szám közli Kelecsényi György, azaz Csizmadia Sándor írását Kisbirtok és telepítés címmel. A szerző támadja mind a telepítés, mind a kisbirtok intézményét, Darányi földművelésügyi miniszter terveit elhibázottnak véli, mert „a kisbirtokon okszerűen gazdálkodni teljes lehetetlenség”. A február 8-i számban aláírás nélkül megjelent, valószínűleg szintén Csizmadia Sándortól származó cikk támadást intéz Várkonyi ellen, aki megelégedne a parcellázással, ha a földművelők ingyen kapnák meg a földet. „Nézetünk szerint – írja Csizmadia – a parcellázás éppolyan gyöngö eszközöcskének bizonyul majd idővel, mint a telepítés.”

A lap rendszeresen foglalkozik az ipari proletariátus életkörülményeivel is. Az 1900. február 6-i szám vezércikke a Magyar bányászok helyzete címmel beszámol róla, hogy „a munkaidő lent a bánya fojtó légkörében vajúrok részére 8 óra, de a fel- és leszállás ennek előtte és utána tartandó vizsgálatokat és előkészületeket is beszámítva 12–13 óra”. A heti

kereset 30–40 Ft. Az 1900. február 27-i számban Szabó Ervin, ezúttal – sz – jelzéssel, a Proletárgyermekek pusztulása címmel ír cikket. „A nagy gyermekhalandóság oka – írja – a mai társadalmi és gazdasági viszonyokban rejlik. És aki ezt az okot meg akarja szüntetni, annak nem a bábák szaporításával, hanem a ferde viszonyok megváltoztatásával kell foglalkozni. Ezt pedig a mai kormánytól legkevésbé sem várhatjuk.” Hasonló a helyzet a nőkérdésben is. Az 1900. március 6-i szám A nőkérdéshez c. cikke szerzője – talán szintén Szabó Ervin – Bebel alapján írja: „A modern kapitalisztikus rendszer és a modern vezetési rendszer teszik a nőt a *pénz* és a *férfi* rabszolgájává.” A végső megoldást csak a tőkés viszonyok felszámolása hozhatja. Hasonló a helyzet a kivándorlással is. Mint a március 7-i szám A kivándorlás c. vezércikkében olvashatjuk: „A kivándorlás csak a termelési viszonyok gyökeres megváltoztatásával szűnhetik meg.”

Ha szerény mértékben is, a Népszava – korábbi gyakorlatának megfelelően – nemegyszer hoz szemelvényeket a marxista irodalomból. A Tárca-rovatban folytatja *Engels Frigyes*: A német parasztforradalom c. munkájának folyamatos közlését. Az 1900. május 6-i szám *Lafargue*: A szocializmus c. írását publikálja. A március 10-i szám „Engels alapján” A haza, a vallás és a magántulajdon címmel közöl írást; kiemelve a következő megállapítást: „Legyen a hazánk az egész föld és minden ember honfitársunk.” A március 27-i szám – a Szakmózkodás c. rovatban – Az ipari tartaléksereg és a szakegyletek címmel nyújt át az olvasónak Marxra hivatkozó írást: „A munkapiacot uralnunk kell, a munkanélkülieket vezetni és szervezni, hogy a szakegyletekbe iratkozzanak, és azok szellemében küzdjenek . . . A munkapiacra akkor nyerünk befolyást, ha a szakegyleteket naggyá és erőssé tesszük. A munkaadókat meg úgy tudjuk sarokba szorítani, hogy a szakegyleti munkaközvetítést mindég jobban felkaroljuk.” A lap az angol–búr háború kapcsán ítéli el az imperialista, hatalmi politikát, megállapítva: „A nép szabadságáért egyedül a szociáldemokrácia küzd igazán. Küzdelme ennél fogva a régi barbár korból megmaradt militarizmus ellen is irányul, amelynek megszüntét az *egész nép* érdeke kívánja.” A március 29-i szám Satnyul a nép c. vezércikke a sorozások alkalmából ír az emberanyag romlásáról: védtörvényeket, rövidebb munkaidőt, politikai jogokat követel, majd hozzáteszi: „Elvből a militarizmus és a háborúk megszüntetését követeljük.” A márciusi napok c., Szabó Ervin tollából származó vezércikk a korabeli magyar szociáldemokráciában 1848-ról és 1871-ről ekkortájt általános értékelést tartalmazza. Összeveti 1848 és 1871 márciusát, megállapítva: 1848-ban mások szabadságáért, 1871-ben saját szabadságáért küzdött a nép. E megállapítás élesen kiemeli a párizsi forradalom proletár jellegét.

1900 tavaszán megmutatkozik a lapban az általános, titkos választójog követelésének az az erőteljes kiemelése, amely az egész korabeli szociáldemokrata politikára jellemző. A március 27-i szám 2. és 3. oldalának alsó szegélyén, nagy betűkkel olvasható a későbbiekben is rendre visszatérő jelmondat: „Nem lesz addig nyugalom Magyarországon, míg az általános választói jog törvénybe iktatva nincs.” A választójogi agitáció összekapcsolódott a központi pártlap érdekében kifejtett agitációval. Az említett számban – és más számokban is – feltűnő szedéssel olvasható: „Az öntudatos munkás csak olyan üzlettulajdonost támogat, aki a munkásokkal szemben is teljesíti kötelességét. Azért tehát vendéglőkben, kávéházakban, borbélyüzletekben mindenütt követeljük a Népszavát.” Folyik az agitáció a munkaviszonyok megjavításáért, a politikai jogokért – és ezen túlmenően egy igazságos társadalomért. Némelykor messianisztikus hangvétellel találko-

zunk. Így pl. „*Küzdjünk* s vigyük küzdelembe ép eszünk, ép szívünk minden tudását, minden lelkesedését, s miénk lesz a legszebb díj: a legmagasabb ideál megvalósulása: a szabadság, egyenlőség, testvériség örök birodalma.”⁵

1900 áprilisa már a VII. pártkongresszus jegyében telik el. Az agitációból a Népszava is kivessi a részét. Az április 14-i szám A pártkongresszus c. írásának központi jelszava: „Éljen a nemzetközi forradalmi szociáldemokrácia.” A lap – a kialakult gyakorlatnak megfelelően – közli a VII. pártkongresszus teljes jegyzőkönyvét. A küldöttek eszerint hitet tettek a politikai és gazdasági küzdelem egysége mellett, síkra szálltak a szervezkedés szabadságáért, az általános, titkos választójogért. Ugyanekkor jóváhagyták Mezőfi Vilmosnak a pártból való kizárását; amelynek következménye – mint ismeretes – pártszakadás lett: Mezőfi és hívei április 16-án megalakították a Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Pártot.

1900 nyarán a Népszava számot adhatott a magyar gépipar egyik legnagyobb üzemében, a budapesti Ganz-gyárban 3500 munkás részvételével megvívott győzelmes bérharcról. Ezt követően viszont rossz hírek következtek: az Állami Gépgyár ugyancsak júliusban sztrájkoló 3000 munkásának küzdelme eredménytelen maradt. A Népszava 1900. július 7-én, A sztrájk után c. cikkében vont le a lap hasábjain gyakorta feltűnő tanulságokat: „A sztrájkolóknak küzdelmének megvolt az a hatalmas erkölcsi alapja, melynek minden ilyen küzdelemben meg kell lennie. De a harcolók meztelen karokkal vették fel a küzdelmet; nem volt kezükben az az éles penge, mely nélkül ilyen harcot vinni lehetetlen: *a szervezkedés!*” Az ügy kapcsán jelent meg a lapban 1900. június 23-án Az állam mint munkaadó c. cikk, mely szerint másutt az állami üzemek mint üzemek, nálunk az állam „a munkások kizsákmányolásában versenyre kél a legkapzsisb magánvállalatokkal”.

A fővárosi villamosvasút alkalmazottainak ugyancsak 1900 júliusában lezajló sztrájkjánál a szervezettség már jobban érvényesült; a pártvezetőség tagjai jártak közbe sikeresen; mert végül is elérték a munkaviszonyok megjavítását és a sztrájkmozgalom legalizálását. A vállalat ugyanis kötelezettséget vállalt arra, hogy nem bünteti meg a sztrájkban résztvevőket. Ugyanezen év szeptemberében a papírgyári munkások és a nyomdászok vívtak sikeres bérharcot. A Népszava a sztrájkmozgalmak hűséges krónikása volt: hirdette a sztrájkok jogosultságát, azt az elvet képviselte, hogy a munkásság nevében a párt- és szakszervezeti vezetőknek kell tárgyalniuk a munkáltatókkal, beszámolt az elért eredményekről, tanácsokkal látta el a sztrájkolókat, levonta a küzdelmek tanulságait, további küzdelemre buzdított. Nem szűnt meg szorgalmazni a teljes sztrájkszabadságot. A fennálló helyzetet még az 1904-es, viszonylag szabadelvű sztrájkrendelet után címben is úgy jellemezte, hogy „szabad sztrájkolni – de nem lehet”.⁶ Az iparfejlesztést a lap is fontosnak tartotta, azonban szót emelt azellen, hogy ennek árát a fogyasztók adják meg. „Az iparfejlesztésnek első feltétele – hangoztatta –, hogy az áru fogyasztóképes legyen.”⁷

Május 1-ét a Népszava most is a szociáldemokrata elvek népszerűsítésére használta fel. Az 1900. április 26-i számban közli a pártvezetőség felhívását, amelyben – többek

⁵Népszava, 1900. április 3. Küzdjünk.

⁶Népszava, 1904. október 27. A rendeletet ld. Magyarországi Rendeletek Tára, 1904. Budapest, 1904. 1378–1381. Tisza István miniszterelnök–belügyminiszternek a kérdéssel kapcsolatos feljegyzéseit. Országos Levéltár BM eln. 1904–806. res.

⁷Népszava, 1900. március 6. Mi lesz a szociális reformokkal?

között – a következőket olvashatjuk: „Lassan, de biztosan akarunk előre haladni. Nem akarunk fölösleges áldozatokat hozni, de semmiféle hatalom sem fog megállítani utunkon.” A felhívás arra mutat, hogy a pártvezetőség igyekszik helyzetét stabilizálni. Ezért emel szót az „üres szalmacséplés”, a „személyeskedés” ellen. Nincsen meglegedve a szocialista sajtó terjedésével sem: „Lapjainkat fokozottabb mérvben kell az elvtársaknak *venni, olvasni és terjeszteni!*” Szó esik arról is, hogy meg kell alapozni a nemzetiségi (szlovák, szerb és román) pártsajtót, és ismét meg kell indítani a földművelők szaklapját. Az 1900. május 10-i számban vezércikk foglalkozik a sajtóval; megállapítja: „A modern társadalmi élet leghatalmasabb tényezője *a sajtó.*” „A mi sajtónk: korbács . . . A mi sajtónk: fegyver . . . A mi sajtónk: harci kürt . . .” Meghirdeti a pártsajtó ügyében indítandó – szinte egészen a Népszava – napilap megteremtéséig folytatott – agitációt. „Minden gyárba, minden műhelybe vigyék be és terjesszék a Népszavát.” A lap 1900. június 7-i számában közli a földművelő munkássághoz intézett felhívást, amelyben arról van szó, hogy „alkossanak mindenütt földművelő munkásszervezeteket”. A felhívást a földművelők országos 9-es bizottsága tette közzé. A 9-es bizottság tagja – a szociáldemokrata földmunkásmozgalom egyik kiemelkedő vezetője, Urbán Pál az 1900. június 14-i számban cikket írt, mely szerint a földmunkások helyzetük megjavítását kívánják, „nem pedig a földet osztani”. A június 9-i szám Politikai harc c. cikkében a nemzetiségi munkássajtó kérdéséről szól és megállapítja: szükség van – a magyaron kívül – a nemzetiségi munkások szervezésére is, mert „gazdaságilag és politikailag csak a szociáldemokrácia vezet a népek szabadságához”.

A lap 1900 tavaszán közölte azt az aláírás nélkül megjelent, de minden bizonnyal Garami Ernő tollából származó vezércikket, amely képet ad a pártvezetőség politikájáról.⁸ A szerző arra törekszik, hogy marxista módon tisztázza a reform és a forradalmi átalakulás kapcsolatát. Rámutat arra, hogy a proletariátus a tőkés államban törvényes reformokat (politikai jogokat, rövidebb munkaidőt, magasabb bért, művelődési lehetőséget) követel, melyek „*a munkásságot az erkölcsi és testi satnyulástól megvédik, és képessé teszik arra, hogy adandó alkalommal kiragadja a kormányt a mai osztályállam bűnös vezetőinek kezéből, és azt a nép jólétének előmozdítására irányítsa . . . A reformok tehát csak eszközt képeznek a szociáldemokrácia további harcához, eszközt a népneveléshez, a népfegyelemhez, mert tudjuk, hogy csak politikailag érett, szellemileg művelt, erkölcsileg szilárd és öntudatos nép léphet a mai osztályállam örökségébe. Igaz, jól tudjuk, hogy az általunk követelt reformok még nem képesek a szolgásgót és kizsákmányolást megszüntetni, és épp ezért nem mondunk le végköveteléseinkről: a termelési eszközöket mint magántulajdont és a kapitalisztikus társadalmi rendet megszüntetni!* . . . Tudjuk, hogy évezredek bűneit nem lehet egy csapásra jóvátenni, hogy a népellenesség szabadalmait csak fokozatosan, egyiket a másik után lehet megsemmisíteni és több engedményt kivívni. Ha törvényes úton teszik ezt nekünk lehetővé – jól van, ha nem – találunk utat, hogy hivatásunkat teljesítsük!”

A vezércikk marxista okfejtést tartalmaz, és teljes összhangban van visszafelé az 1890-es Elvi Nyilatkozat, előretekintve az 1903-as pártprogram megállapításaival.⁹ A cikk

⁸ Népszava, 1900. május 24. Osztályharc., MMTVD II. k. szerk.: *Erényi Tibor és S. Vincze Edit.* Budapest, 1954. Szikra 30–31.

⁹ Az 1890-es Elvi Nyilatkozatot lásd MMTVD II. k. 40–41. Az 1903-as programot lásd MMTVD III. k. 138–141.

megjelenésének idején Garami és Szabó Ervin – mindketten akkor huszonéves fiatalemberek – még együtt dolgozott a Népszavánál. Garami politikai működésének mondhatni legbaloldalibb szakaszát jelentik ezek az évek. Ekkor még elvileg meggyőződéses marxista, Karl Kautsky követője. A vezércikkben utal a Bánffy-kormány brutalitására, és arra, hogy ha az uralkodó körök ilyen módszerekkel élnek, akkor az erőszak alkalmazását a néptömegek sem kerülhetik el. Állásfoglalására egy Soós Pál által említett sajtótörténeti tény is kihathatott. „1899 közepén – s ezt esetleg már Szabó Ervin is átélhette – a Népszava szerkesztősége egy különösen erőszakos, szembeötlően durva rendőrállás áldozata lett. Átkutatták, felforgatták és lefoglalták a lap szerkesztőségének, kiadóhivatalának könyveit, pénzügyi dokumentumait és pénztárát. Ez utóbbiban természetesen a szerkesztők tapasztalt, ügyes konspirációja következtében most sem talált pénzt a rendőrség.”¹⁰

A Népszava szerkesztői és szerzői – Garami, Szabó Ervin, Csizmadia és mások – arra törekedtek, hogy a magyar történelem eseményeit is osztályharcos szellemben világsítsák meg. Ezt a célt szolgálja az az aláírás nélküli, de nyilvánvalóan Csizmadia tollából származó cikk, amely a hazafiságról és a nemzetköziségről az újság hasábjain megjelent.¹¹ Már a kezdő mondatok is érdekesek: „Azt mondják némelyek, hogy szükségtelen, sőt káros a szociáldemokrácia nemzetköziségét úton-útfélen fennen hangoztatni, hogy nem jó politika a 48-as idők hagyományain felnevelkedett magyar földműves-munkást a nemzeti hagyományok szüntelen megtagadásával pártunktól elidegeníteni.” A cikk végső következtetése pedig: „Lehetünk és legyünk is büszké a szabadságharcra, s vannak az urak közt is olyanok, akiknek joguk van erre: mert a szabadságért küzdöttek bátran, férfiasan. De amellet nem felejthetjük el, hogy a mi uraink akkor is inkább voltak urak, birtokosok, mint magyarok; vagyis nem voltak egy csipetnyivel sem jobbak, sem rosszabbak, mint külföldi, német vagy orosz társaik.” A június 26-i számban – most már névaláírással – Csizmadia A szociáldemokrácia nemzetközisége címmel folytatja gondolatmenetét. Bírálja a június elején Brassóban megtartott „újjászervezett” kongresszust, és közben – a pártvezetőség véleményét tolmácsolva – állást foglal a nemzetközi szociáldemokrata mozgalmon belüli vitában is. Rámutat arra, hogy egyes „forróvérű” elvtársak „túlhaladottaknak” minősítik Marx tanait. Ezzel szemben Kautskyra hivatkozik, mint a marxizmushoz való hűség példaképe. Majd azt kárhoztatja, hogy a brassói kongresszus állást foglalt az ún. „magyar állameszme”, azaz az egységes magyar politikai nemzet ismert fogalma mellett.

Figyelemre méltó, hogy a lap nemcsak a magyar, hanem a nemzetiségi nacionalizmus ellen is állást foglalt. A Mezőfivel és híveivel való szakítás idején a bécsi Arbeiter Zeitungba, az ausztriai szociáldemokraták központi lapjába „egy magyar elvtárs” cikket írt a brassói értekezletről, amely szerint „az osztálytudatos proletariátusnak sem a magyar, sem a román túlzóknak nem szabad felülnie”. A Népszava a Mezőfi-barát cikkírónak a következőket válaszolja: „Ez persze csak elcsúrése-csavarása a való tényeknek, mert ha a román túlzóknak nem is szabad felülnünk, de a magyar »politikai vezérszerepet« elösmerni szintoly kevéssé szabad.”¹² A brassói kongresszus általában arra

¹⁰ Soós Pál: A pályakezdő Szabó Ervin politikai és kulturális törekvései. Budapest, 1977. Akadémiai Könyvkiadó 31.

¹¹ Népszava, 1900. július 5. A nemzetköziségről.

¹² Népszava, 1900. június 28. A brassói értekezet. Mezőfi Vilmos Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Pártja 1900 áprilisában alakult meg. A pártnak ekkor a fővárosi ipari munkásságra is

ad alkalmat, hogy a párt átfogóbban foglaljon állást a nemzetiségi kérdésben. Dr. Goldner Adolf pártvezetőségi tag arról ír, hogy a szociáldemokrácia elveivel semmiféle nemzeti felsőbbiség nem egyeztethető össze. A híres, 1899-es brünni osztrák programról azt írja, hogy az „minden tekintetben megfelel pártunk alapelveinek és taktikájának”, és e program nem jelenti azt, hogy az ausztriai szociáldemokraták fel akarják Ausztriát darabolni.¹³ Arról persze nincs szó, hogy a párt a brünni programot Magyarországra is alkalmazni kíváná. Szívesen látna viszont valóban polgári demokratikus, nem sovíniszta nemzetiségi pártokat, amelyek „radikális program alapján igyekeznének a nemzetiségeket egyenrangúvá tenni”.¹⁴ Ez a kívánság – mint tudjuk – a későbbiek során sem valósult meg. A nemzetiségi pártoknak az első világháborút közvetlenül megelőző években kialakult balszárnya is erőteljes nacionalizmust képviselt.

Az MSZDP ugyanakkor a Népszava hasábjain körvonalazta a polgári pártokkal való együttműködést illető álláspontját. Az erről szóló cikk megállapítja, hogy „a szociáldemokrata párt »szövetkezése« egy polgári párttal – bármelyik legyen is az – lehetetlenség, annál is inkább, mert még egyik párt sem emelte fel sohasem a szavát a nép igazi érdekei mellett. Persze, hogy a magunk tervei és elvei megvalósítására időről időre nem kötünk-e egyezséget valamely párttal, az más kérdés”.¹⁵

A függetlenségi párttal való éles polémia ellenére ez időben is sor került arra, hogy – mint korábban – függetlenségi képviselők felléptek a szocialisták érdekében, a polgári szabadságjogok védelmében. Így 1900 decemberében a Népszavával is foglalkozott a t. Ház. Visontai Soma függetlenségi képviselő felszólalt azzal a főügyési váddal kapcsolatban, mely szerint a szociáldemokrata lap „megrágalmazta” a Ház összeférhetlenségi bizottságát. Széll miniszterelnök az interpellációra kiterítő választ adott, szavazásra került sor. Visontai – és a Népszava – ügye mellett sok függetlenségi képviselő szavazott, de a Ház kormánypárti többsége a vádemelést támogatta.¹⁶ Egyébként a Népszavát zaklató sajtóperek rendszerint nem értek fel a képviselőházig, habár némelykor foglalkoztatták a honatyákat.

A kilencszázas évek elején hírek keringtek a szociáldemokrata párt és a katolikus néppárt esetleges együttműködéséről. tekintettel arra, hogy az erős egyházi befolyást felhasználni igyekvő Néppárt maga is választójogi reformot követelt.¹⁷ Az effajta együttműködés már csak a politikai katolicizmus és a szociáldemokrácia közötti mélyreható elvi ellentét s a néppárt erős antiszemitizmusa miatt sem volt lehetséges. A Népszava többször állást foglalt az utóbbi ellen, és 1900. július 31-én vezércikkben is foglalkozott a

jelentős befolyása volt. Mezőfi, bár az MSZDP-vel szembefordult, azért élvezte még egy ideig a bécsi pártvezetőség és az osztrák szociáldemokrata sajtó támogatását, mert – átmenetileg – Engelmann Pál is „mezőfista” volt; az az Engelmann, aki 1889-ben Victor Adler pártfogásával került néhány évre az MSZDP élére, és még a 20. század elején is Adler bizalmát bírta. Ld. MMTVD III. k. 19–24., továbbá S. Vincze Edit: Engelmann Pál (kézirat) Budapest, 1979.

¹³ Népszava, 1900. július 14. Még egyszer a brassói kongresszusról.

¹⁴ Népszava, 1901. június 29. A tótok programja.

¹⁵ Népszava, 1900. június 28. A néppárt és a szociáldemokrácia.

¹⁶ Népszava, 1900. december 15. A parlament keresi a becsületét. Továbbá: Az 1896–1901. évi Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XXXI. k. Budapest, 1901. 297–323.

¹⁷ Mérei Gyula: A magyar polgári pártok programjai 1867–1918. Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó 151–152.

kérdéssel, részben Lueger keresztényszociális bécsi polgármester antiszemita megnyilatkozásai, részben a romániai zsidóüldözések kapcsán.¹⁸ A cikk hangsúlyozza: „A szociáldemokrácia a vallási, faji, nemzeti stb. elfogultság és fanatizmus egyetlen következetes ellenfele.” Szó esik továbbá arról is, hogy a zsidóságon belül is megvannak az ismert osztályellentétek, és az MSZDP volt az egyetlen olyan politikai erő, amely segíteni igyekezett a romániai pogromok menekültjein.

A Népszava a 20. század első (vagy a 19. század utolsó) évében is arra törekedett, hogy szocialista irodalommal lássa el olvasóit. (Nem szabad elfelejteni, hogy ekkor még az egyetlen olyan szociáldemokrata orgánus volt, amely elméleti-politikai kérdésekkel foglalkozott.) Felvetődik a kérdés: mit értettek a szerkesztők szocialista irodalom alatt? Mindenekelőtt a szocialista elmélettel foglalkozó irodalmat. Az elméleti ismeretterjesztésre felhasználták a rendelkezésükre álló lehetőségeket. 1900 második felében Csizmadia Sándor „Levél Péter öcsémhez” címmel – Kelecsényi György álnévvel – igyekezett a legszélesebb néprétegek számára – Kautsky nyomán – összefoglalni Marx gazdasági tanainak jelentőségét. Ugyanezen év szeptembere folyamán a lap Lavrov-cikket közöl. A szocialisztikus propaganda, annak szerepe és formái címmel. Foglalkozik emellett a szépirodalommal is. 1900. július 24-i számában, a Tárca rovatban Ada Negri (különböző európai szociáldemokrata kiadványokban ekkortájt gyakran szerepel) versét közli: Tűz a bányában. Folytatásokban közli Mehring Tolsztoj-tanulmányát, amely a nagy író munkásságának első marxista értékelése.¹⁹ Az 1900. november 29-i Tárca rovatában Homo – azaz Szabó Ervin – elismerő kritikát ír G. Hauptmann A takácsok c. színművéről, abból az alkalmából, hogy a darabot a Vígszínház is bemutatta. Az október 20-i számában – aláírás nélkül, de nyilván Szabó Ervin tollából – cikk jelent meg Walter Crane, egy szocialista művész címmel, az európai szocialista körökben általában nagyra tartott mester budapesti kiállítása alkalmából. A lap felfigyel egy fontos jelenségre is. (Ezúttal a Szemle rovatban.) Arra, hogy Magyarországon az egyetemi ifjúság soraiban milyen erősen érvényesülnek a vallásos eszmék. A kereszt c. cikk – 1900. november 11-én – hírt ad arról, hogy állítólag az egyetemi hallgatók azt követelik, hogy keresztet függeszzenek ki a tantermekben. „Nem Galilei, nem Giordano Bruno, nem Darwin arképeit, hanem: a keresztet!”

Az 1901. augusztus 3-i szám Tárca rovatában közli Maupassant A kikötő c. novelláját. A szociáldemokrata kulturális politika szempontjából érdekes az ehhez fűzött szerkesztőségi jegyzet, ezért idézzük: „A nagy francia író e pompás kis remekét, amely magyar nyelven még sehol sem jelent meg – közöljük, mert tudjuk, hogy olvasóink nem fogják a korlátolt nyárspolgári, sem az alakoskodó jezsuita prűderia szemüvegén át olvasni, hanem méltányolni fogják merész művészetét, amellyel – egy pár mesteri vonással – egy megrázó társadalmi tragédiát állít elénk. Hogy úgy mondjuk: szociális szemüvegen át kell olvasni e kis történetet, hogy társadalmi vonatkozásai nyilvánvalókká legyenek, s megértsük, hogy amit olvasunk, voltaképpen szörnyű vádirat az egész mai társadalom ellen. A lélekfestés, jellemzés és környezet leírása mesteri, minden ízében művészi voltára pedig nem kell külön is rámutatnunk.” Ezen – ugyancsak Szabó Ervin szerzőségét sejtető – fejtegetésekkel rokon az 1901. december 27., 24. számban, tárcarovatként megjelent

¹⁸ Népszava, 1900. július 31. A zsidók.

¹⁹ Népszava, 1900. június 9., 16., július 3. Tolstoj Leó. Írta: Mehring Ferenc.

Művészet c. cikkében olvasható, következő megállapítás: „A művésznek hivatása azt, ami mint sejtés, ösztönszerű vágy, homályos esemény, öntudatlan fájdalom és öröm az emberben él, felismerni és kifejezésre juttatni.” A Tárca rovat szerkesztője – Révész Mihály szóbeli közlése szerint valószínűleg Migray József – jó szemmel veszi észre az értékeket. 1901. január 14–18-án, saját fordításában közli Szaltikov-Scsedrin Az orosz paraszt c. novelláját. A Tárca rovatot mindemellett legtöbbször politikai írások foglalják el. Így pl. az 1901. január 3-i számban Weltner Jakab írása a gyári munkásokról, szervezésük szükségességéről, abból az alkalomból, hogy a munkáltatók a bérek lenyomására törekednek, továbbá a munkásnőkről – 1901. február 16. – stb.

A kortárs magyar irodalom csak hirdetésekben (igaz: a Népszava Könyvkereskedés hirdetéseiben) – pl. 1900. december 25. – van képviselve a lap hasábjain. Az 1900. október 30-i számban viszont Táncsicsról szóló írással találkozunk. A századvégitől nem eltérő tájékozódásról képet ad az 1901-es Szabó Ervin által szerkesztett, Népszava Naptár tartalmi ismertetése is, amely az újság 1900. november 15-i számában jelent meg; Csizmadia, Gergely Győző, Turgenyev, W. Crane, Ada Negri írásai stb. (Az utóbbiak neve többször megjelent hasonló német és osztrák kiadványokban is.) Az 1899-ben még csak 2000, 1903-ban már 8000 példányban megjelenő Naptár a munkásművelődés hathatós eszköze volt. Szabó Ervin a szerkesztés során az olvasók igényeit is figyelembe vette, és sok hasznos filozófiai, történelmi, földrajzi, orvostudományi stb. írást publikált. A hagyományos naptári rész mellett a kis kötetek „forradalmi naptárt” is közöltek, továbbá tartalmazták a munkásegyletek jegyzékét is. A színvonalas illusztrációs munkát Szabó Ervin barátja, Nagy Sándor festőművész végezte el.²⁰

Annak, hogy a magyar irodalomból a Népszava – és Naptára – csak a szocialista alkotókat ismeri el, az az oka, hogy egyrészt a mozgalom ebben az időszakban még az elhatárolódásra törekszik, másrészt a szépirodalomban közvetlenül munkástémát és agitációs szempontokat keres. Mindehhez hozzájárult a polgári sajtó tevékenységének többnyire sommás elutasítása is.²¹ Némi magyarázattal – habár közvetve – máshol is találkozunk. Egy alkalommal pl. a lap cikket közöl a görög és latin nyelvek gimnáziumi tanítása ellen, és az antik kultúrával való foglalkozásban a zsarnokok dicséretét látja.²²

Általános belpolitikai kérdésekkel viszonylag kevés cikk foglalkozik. A Szabadelvű Párt megalakulásának 25. évfordulója kapcsán nem a liberalizmust, hanem annak hiányát is bírálja: a szabadelvűséget „elsikkasztották azok, akik most ünnepelnek”.²³ A dinasztiaival szemben a lapban az egyértelmű elutasítás álláspontja érvényesül. Ferenc Ferdinánd trónörökös, akinek autokratikus és klerikális nézetei közismertek, különösen rossz szemmel nézi.²⁴ A mindinkább mélyülő gazdasági válság az egzisztenciális problémára irányítja a figyelmet. A válság jelenségei rendre feltűnnek a lap hasábjain. 1900. szeptember 8-án Munka nélkül! címmel jelenik meg cikk, mely szerint egyedül Budapesten 40–50 ezer a

²⁰ A kérdésre vonatkozóan ld. Népszava, 1903. január 17. A Népszava Naptára olvasóihoz, továbbá Szabó Ervin Levelezése I. k. 1893–1904. Szerk.: *Litván György és Szűcs László*. Budapest, 1977. Kossuth Könyvkiadó 358. *Révész Mihály*: Szabó Ervin élete és munkássága. Népszava, 1943. szeptember 30. Továbbá *Soós Pál*: i. m.

²¹ Népszava, 1900. április 24. A sajtó c. vezércikk.

²² Népszava, 1900. május 19. Iskoláink.

²³ Népszava, 1900. április 3. Jubileum.

²⁴ Népszava, 1901. április 27. A szórakozó trónörökös.

munkanélküliek száma. 1900 őszén pl.: „A nyomor és nélkülözés mind nagyobb arányokat ölt. Nem múlik el egy nap, hogy egy-egy nagyobb kereskedői cég vagy ipari üzlet nem mondana csődöt. És ez az általános szegénységnek, a nép gyöngye fogyasztó-képességének tulajdonítható.”²⁵ A Népszava bizonyos összefüggéseket keres a válság és a fegyverkezés között. 1900. szeptember 1-én Új ágyú! címmel közöl vezércikket. „Miféle természeti törvény követeli, hogy az emberek keserves munkájuk minden gyümölcsét a militarizmus telhetetlen torkába tömjék . . . Milyen élvezetes lenne – ugyebár urak – ez új ágyúk pompás tüzét kipróbálni az istenadta népen?!” A válságból levonja a mozgalmi következtetéseket is – nemegyszer vezércikkben. Így pl. 1901 nyarán: „Tanuljuk meg, hogy miként kell tömörülni, szervezkedni, hogy szembe nézhessünk a feltörő kapitalizmussal, mint kell előkészülni a krízisek idejére s miként kell előkészíteni a legnagyobb, a végső krízis, a kapitalizmus összeomlásának eljövételit”²⁶ A szervezkedés egyik legfontosabb eszköze pedig a sajtó. „Párt sajtó nélkül nincs pártélet! Minél hatalmasabb a párt sajtó, annál hatalmasabb a párt.”²⁷

A lap hasábjain jelentős helyet kap a polgári sajtóval való polémia. Ilyen vitatéma a revizionizmus jelentkezése, melyet polgári részről a marxizmus ellen igyekeznek felhasználni. A Népszava – a Tárca-rovatban – hozzáfűzi a következőket: „Hogy e kritika megengedett, ahhoz szó sem fér; hogy a szocializmusnak nem árthat, azt elsősorban a következetes marxistáknak kell vallaniok, akik szerint a szocializmus, amely kevéssé egyes elmélkedőknek a műve, éppolyan kevéssé függ egyes elméletek állásától, föltétlen hitelétől, hanem tárgyilagos körülményekben: a gazdasági rendszerben gyökerezik, és ebből meríti folyton ható erejét.” Lényegében tehát a gazdasági szükségszerűségekre hivatkoznak – feltehetően Garami vagy Szabó Ervin a szerző – a revizionizmussal szemben. Megválaszolja – vezércikkben – a lap azokat a gyakori vádakokat is, amelyek szerint a szociáldemokraták rokonszenveznek az anarchistákkal. A merényletek – mint írja – hiábavalók, és csak ürügyül szolgál arra, hogy a hatóságok lecsapjanak a munkásmozgalmra.²⁸

Az anarchizmus vádjával egyidejűleg egyes polgári körök megalkuvással vádolták a pártot, mert a Népszavában 1901. augusztus 8-án közölt választási felhívásában – amelyben mellesleg egyenlőségi jelet tesz a parlamenti pártok közé – nincs szó „kollektivizálásról”. Az 1901. augusztus 13-i számban közli a választ: „Képtelenek felfogni, hogy a kollektivizmust meg kell előznie sok minden feltételen kívül annak is, hogy az *állam igazi népállam legyen*, hogy ilyenformán ennek az igazi népállamnak módja legyen ahhoz, hogy megkésérisse azt az édes érzést, amely a mostani kapitalistákat annak tudatában elfogja, hogy övék a föld, a gyár, a gép és a termelési eszközök ezer fajtája.” „Az általános választójog alkalmas eszköz a népállam létesítésére.” Tulajdonképpen polemikus jellegű Emile Vanderveldének a Tárca-rovatban 1901. augusztus 31-én, a Kommunisták Kiáltványáról megjelent – két évvel azelőtt, a 80. évforduló alkalmából írott – a szocializmus győzelmes erejét méltató írása is. Valamennyi írás hangsúlyozza a szocializmus demokratikus jellegét, amit az egyik, 1901 őszén megjelent vezércikk külön is kiemel: „Demok-

²⁵ Népszava, 1900. szeptember 29, A gazdasági válság.

²⁶ Népszava, 1901. június 29. A gazdasági válság.

²⁷ Népszava, 1901. június 29. Elvtársak! Munkások!

²⁸ Népszava, 1901. július 2. Anarkista-hajsza.

rácia szocializmus nélkül, vagy szocializmus demokrácia nélkül: áldemokrácia és álszocializmus.”²⁹

1901 őszén a szerkesztőségben konkrétan is felvetődik a lap továbbfejlesztésének gondolata. Az október 8- szám cikket közöl Terjesszéték a Népszavát! címmel és azzal a céllal, hogy „minél hamarabb *újból megnagyobbíthassuk* lapunkat”. E törekvéseket a polgári sajtó ellenségesen szemlélte, és több napilap is cikkezett a Népszava alkalmazottainak „busás fizetéséről”. Válaszul a Népszava 1902. január 25-i számában közli a szerkesztőség alkalmazottainak névsorát és munkabéret. Iktassuk ide ezeket az adatokat: Garami Ernő, a lap szerkesztője heti 18 Ft, Groszmann Miksa, a Volksstimme szerkesztője, heti 12 Ft, Csizmadia Sándor, a Népszava főmunkatársa, s mellesleg a párt „földművelő titkára” 13 Ft, Fleischmann Andor, a Népszava Könyvkereskedés vezetője, a magyar és a német nyelvű pártlap adminisztrátora, pénztáros 18 Ft „egy írnok kisasszony” 9 Ft, Groszmann Hugó kifutó és lapkihordó 11 Ft, egy „lapkihordó asszony” 7 Ft. „A párt agitátorai, a lapok többi munkatársai pedig egy krajcár fizetést sem kapnak.” Amikor 1902. március 1-től a szerkesztőség rátért – a korábbi, általában 4 oldal helyett – a 8 oldalas megjelenetésre, ismét hangsúlyozza a lap fontosságát és azt a tényt, hogy a kaució letétele után – a sajtótörvényeknek megfelelően – most nyíltan foglalkozhat politikai kérdésekkel. „Pártunk küzdelmeinek – hangoztatja a vezércikk – legjelentősebb tényezője: a *párt-sajtó* . . . A Népszava a Magyarországi Szociáldemokrata Párt mozgalmának hű tükörképe. S íme miről beszél e tükörkép? Folytonos haladásról, fejlődésről. Hisz csak a legutóbbi időben mily nagyot fejlődött a lap! Hetenként egyszer megjelenő, négyoldalas társadalmi lapból, amely a magyar sajtószabadság örök dicsőségére el volt tiltva még a politizálástól is, íme, egy hetenként háromszor megjelenő politikai lap lett, amely a taborában küzdő öntudatos munkásság súlyának nyomása alatt nagy jelentőséget vívott ki magának még azon körökben is, amelyekben azelőtt fitymálva nézték mozgalmunkat.”³⁰ A szervezett munkásság száma – mint láttuk – már mintegy tízezer, a Népszava példányszáma alig valamivel több. Nyilvánvaló, hogy a munkásság zöme polgári lapokat, méghozzá úgynevezett krajcáros újságokat olvas, ha egyáltalában olvas. A Népszava a közömbösökkel szemben erős hangot üt meg: „Az olyan munkás, aki munkáslap helyett a munkásság ellenségeinek lapjait veszi, *szellemi öngyilkosságot* követ el, bűnt követ el testvére ellen, árulást saját osztálya ellen.”³¹

A polgári sajtó hangja egyébként a szociáldemokrata mozgalommal kapcsolatban differenciált. A politikai lappá vált Népszava sem tarthatja fent mereven elutasító, minden megnyilatkozást egy kalap alá vevő álláspontját. Az 1902. április 5-i szám Kongresszusunk és a polgári sajtó címmel cikket közöl, amelyben már némileg árnyaltan értékeli az

²⁹ Népszava, 1901. október 5. Föld.

³⁰ Népszava, 1902. február 18. A nyolcoldalas Népszava. Megjegyzendő, hogy a Népszavának 1895. május 1-ével – amikor először kísérelte meg a naponként megjelenést – sikerült politikai lappá válnia. Az 1899. június 6-tól hetenként háromszor megjelenő lap címe alatt szintén a politikai lap megjelölése olvasható. Mindössze 1900. április 10-től június 7-ig hiányzik a „politikai” megjelölés. A politikai lappá válás 1900 júniusában válhatott véglegessé. 1904-ben formai változás következik be. A lap címe alatt a következő olvasható: „A Magyarországi Szociáldemokrata Párt központi közlönye. Politikai lap.” Ami a kaució kérdését és általában a lap anyagi viszonyát illeti, Révész Mihály (1904-től szerkesztőségi titkár) szerint a szakszervezetek – szükség esetén – segíyzték a lapot.

³¹ Népszava, 1902. március 6. A sajtó.

állásfoglalásokat. Megállapítja, hogy az Alkotmány, a Pesti Hírlap, és a Budapesti Hírlap mereven elutasító a szociáldemokráciával szemben, a Pesti Napló viszont korrekt. A polgári demokratikus velleitású „Budapesti Napló – csodálatos találkozás – egy tónusban beszél az Alkotmánnyal. Ő is vért, forradalmat lát a szocializmus szelíd külső leple alatt”. A „szelíd külső”-höz persze – főleg az 1903-as kongresszus, az új pártprogram előkészítése időszakában – szó fér. A Népszava nemegyszer radikális hangot ütött meg, méghozzá nemcsak a szocialista fejlődés távlati kérdéseit, hanem napi politikai kérdéseket illetően is.

A királyság és a szocializmus c. „Sz”-szel jelzett, tehát Szabó Ervin tollából származó cikk, amely 1902. május 10-én jelent meg, pl. nyíltan állást foglalt amellett, hogy a köztársasági államforma az előnyösebb. Bár a szerző hozzát teszi, hogy nem ez a döntő kérdés. A fő probléma – jellegzetesen Szabó Ervin-féle kérdésfelvetés – magának az államnak a fennmaradása, illetve eltűnése. „Nem azt keressük, hogy a szocialisztikus társadalom, ha majd megalakul, milyen államformát választ majdan: a nagy centralizált vagy federált államot, megyei és községi önkormányzatot, sem azt, hogy a szocializmus győzelme majd egyáltalán végét veti-e az államnak, mint Marx és Engels mondják. Ezekre a kérdésekre »egyelőre« csak óhajtás alakjában lehet felelni.” Valószínűleg Szabó Ervin a szerzője Az utolsó szabadság c. 1902. június 26-án megjelent vezércikknek is, amely harciasan szögezi le a tömegmozgalommá vált szociáldemokrácia egyik jelszavát: „Az utca a mienk, a munkásságé.” Majd megállapítja: „Elejétől kezdve szerencsétlensége volt ennek az országnak az úgynevezett állami függetlenség eszméje . . . A szabadság fogalmát elnyelte a függetlenség fogalma.” Mélyértelmű, Marxra visszavezethető felismerés az, hogy a nemzeti kérdés – pontosabban ennek a megoldatlansága – nehezíti az osztályharc kibontakozását. A szerző azonban nem tér ki arra, hogy az „állami függetlenség” is összefügghet a „szabadság”-gal és a két fogalom nem állítható kategorikusan szembe egymással.³²

A továbbiakban Szabó Ervinnek ez idő tájt a Népszava hasábjain kifejtett elméleti-történeti publicisztikai tevékenységéről külön is kell szólnunk. Ez a munka mind mennyiségileg, mind pedig minőségileg igen jelentős. Az eddigi kutatások alapján joggal állíthatjuk, hogy a Népszava elméleti jellegű cikkeinek nagyon is számottevő része a 20. század első éveiben Szabó Ervin tollából származott. Több fontos írását már az eddigiekben is említettük. Litván György, Soós Pál és Remete László számos írásról mutatta ki, hogy az Szabó Ervin műve. Néhány esetben ez nehéz és nem is mindig kellő biztonsággal megállapítható feladat, tekintettel arra, hogy Garami, Somogyi, Weltner és később Bresztovszky is írt hasonló cikkeket. A korabeli Népszavának mindenestre erős oldala a történelmi publicisztika, és ez mindenekelőtt Szabó Ervin nevéhez fűződik.

Nem célunk a Szabó Ervin-cikkek hiánytalan felsorolása, sőt a fontosabb írások megemlítése sem. Ezek megtalálhatók a Mi az igazság? ! c. kötetben, továbbá Szabó Ervin történeti írásainak gyűjteményében.³³ Aligha lehet azonban egyetérteni azzal a Litván

³² Az utolsó szabadság c. cikket sem – idézett művében – Soós Pál, sem Remete László: Mi az igazság!? c. 1977-ben megjelent válogatott írásokat tartalmazó kötetében nem említi mint Szabó Ervin írást. Ez esetben – úgy véljük – szerzőjük valószínűleg ő volt. Az ilyen mérvű antietatizmus a Népszava munkatársai közül csak Szabó Ervinre volt jellemző.

³³ Történetírók Társasága. Szabó Ervin történeti írásai. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: *Litván György*. Budapest, 1979. Gondolat Könyvkiadó 23–89.

által hangoztatott véleménnyel, hogy a „Szociáldemokrata Pártnak nem volt saját, világos és kifejecesedett álláspontja az ideológia, a kultúra, a művészet – és a politika – legtöbb kérdésében”.³⁴ Olyan bonyolult és a változó időszakokban többféleképpen megítélhető és megítélendő kérdések ezek, hogy „kifejecesedett” álláspontról beszélni túlzás. A magyar szociáldemokrácia már Litván által említett „serdülőkorában” is a Kautsky által interpretált marxi felfogásból indult ki, és ebből vont le elméleti és politikai következtetéseket. Igaz azonban, hogy egyszer az értékelésnek az egyik, másszor a másik oldalát húzták alá elsősorban a szociáldemokrata teoretikusok, akik többnyire egyben politikusok voltak. Például Kossuthnál egyszer azt, hogy polgári forradalmár volt, a polgári átalakulásért küzdött, ami egyben a nép érdeke is volt, másszor azt, hogy nem a nép képviselője volt, s a szocializmust elutasította. A kilencvenes évek elején számos példát találunk a szociáldemokrata sajtóban az előbbi, 1906 és 1910 között a koalíció kormányzata idején pedig az utóbbi állásfoglalásokra, hogy azután a tízes években ismét a korábbiakhoz hasonlók tűnjenek fel.

Habár a magyar szociáldemokrata történetfelfogás legelső kezdeményei – gondoljunk Politzer, Frankel és mások munkásságára – nem Szabó Ervin nevéhez fűződnek,³⁵ kétségtől jelentős érdemei vannak e történetírás fejlesztésében, kialakításában – viszont az ő munkásságával kapcsolatos számos tartósan ható egyoldalú, doktriner megállapítás is, amely a szocialista mozgalom már nemcsak minden más politikai erőtől való szükséges elhatárolásának, hanem elszigetelésének az elméleti indokolására is alkalmas volt. Léptenyomon kiütözik sok vonatkozásban újat, marxista értékelést adó megállapításaiból a dialektikus látásmód hiánya. Jó példa erre 1848 c. írása, amely a Népszava 1902. március 15-i számában jelent meg. Többek között a következőket írja: „Kevesen voltak, elenyésző kevesen, akikben megvolt a tudata annak, hogy a szabadság csak akkor szabadság, ha teljes, tökéletes, hogy mielőtt az ország szabadságát küzdik ki osztrák, orosz ellen, előbb a saját szabadságukat kell biztosítani az urak, a nemesek ellen; még kevesebben, akik e meggyőződésüket nyíltan, határozottan bevallották és hirdették. És így lehetett, hogy tízezren, százezren harcoltak rettenthetetlenül és haltak hősiessen – az urak szabadságáért”. 1848–49-cel kapcsolatban reális célok ezek? Mit jelentett a történeti fejlődés szempontjából az „urak szabadsága”? Hiába voltak az áldozatok? Mindez után nem meglepő az akkor, tehát 1902-ben, a jelen számára levont végkövetkeztetés: „Munkások és elvtársak, akik hódolatukat mutatják be a márciusi hősöknek és Petőfi Sándornak – tanuljanak ebből, hogy a szabadság csak akkor lesz, amikor osztatlan saját szabadságért küzdtek, amikor nem lettek tekintettel más osztályokra, amikor tehát a más osztályok létalapja, a magántulajdon ellen is küzdtek. Tartsátok szem előtt, szabadság csak akkor lesz, amikor megszűnt a magántulajdon – amikor szocializmus lesz.”

1848–49-ben ebben a Szabó Ervin általi megvilágításban a nemesi vezető rétegnek és Kossuthnak csak negatív szerep juthat. Erről a szerepről szól az 1902. szeptember 18-i számban megjelent a Kossuth ünnep c. cikk. Az írás előzménye a pártvezetőség határozata volt, amely Pártunk és a Kossuth ünnep címmel a szeptember 6-i számban jelent meg, és elítélte a Kossuth centenáriummal kapcsolatos ünnepeket. Erre a határozatra válaszolt

³⁴ Uo. 6.

³⁵ A kérdésre vonatkozóan ld. *Márkus László: A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. A kezdetektől 1918-ig.* Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó.

a Nagyváradi Napló 1902. szeptember 7-i számában Ady, Kossuth és a szocialisták címmel. Ady pontosan az ellentétes álláspontra helyezkedik: míg Szabó szerint a szocialista mozgalom minden figyelmét a végcélnak, a szocializmusnak kell lekötnie, addig Ady szerint elismerőbben kell értékelni – a történeti fejlődésben igen jelentős – polgári demokratikus hagyományokat és ezzel összefüggésben a polgári demokratikus célokat.³⁶ A kérdés lényegén nem változtat az október 7-i számban megjelent Unneprontók? c. Szabó Ervin cikk sem, amely felidézti Kossuth emigrációs megnyilatkozásainak ellentmondásosságát, és párhuzamba állítja Kossuthot Garibaldival az utóbbi javára. Mindez – a Kossuthra esküdő Függetlenségi Párt szocialistaellenességét figyelembe véve sem – volt helyes állásfoglalás; sem történeti, sem politikai szempontból.

Mindez nem csökkenti sem A magyar jakobinusok, sem A 1514-i forradalom c. írások jelentőségét.³⁷ Még kevésbé von le bármit is Szabó Ervin művészettel és kultúrával foglalkozó írásainak az értékéből. Az ő kezdeményezései nélkül, hogy csak egy példával éljünk, a Népszava alig közölt volna igen korai időpontban, még az író életében novellát Csehovtól, majd Gorkijtól, Zolától vagy magyarázó cikket az „öncélú művészet”-ről. Ez utóbbi kapcsán mutat rá Szabó Ervin: „Igazi művésznek az ő művészete eszköz, amellyel az ő világfölfogását, egyéni és társadalmi eszményeit az együttérzőkkel közli, köztük terjeszti.”³⁸

Szabó Ervin radikalizmusát az elmaradt magyarországi viszonyok táplálják. Lázad a hazugságok ellen, fel akarja világosítani a népet, mindjárt a végső megoldásokra tör, és gyűlöli a – főleg a nacionalizmus és a klerikalizmus által táplált – hazugságokat. Felfogása számos cikkből kitűnik, így abból is, amelyet a népakadémiák megszervezése kapcsán a magyar tudományos élet állapotáról ír. Megállapítja, hogy a magyar történet-tudomány „hihetetlen halmaza a tudatlanságnak és a hazugságnak”. A pozitívizmusnak alig vannak képviselői, legfeljebb Acsády és Tagányi. Darwinról, Lamarckról beszélni sem lehet, a közgazdaságtudomány hiányzik.³⁹ Az utópizmustól nem mentes, Szabó Ervin-i gondolatot jól összegezi az – sz – jelzéssel megjelent, A szocializmus és az emberi természet c. cikksorozat 1902. augusztus 30-án publikált szemelvénye, amelyben a következőket olvashatjuk: „Demokrácia a közigazgatásban, testvériség a társadalomban, jogok egyenlősége, általános népnevelés: ezek lesznek a legközelebbi társadalom alapjai, melyek tapasztalathoz, ész és tudományhoz vezetnek. Ez a társadalom – *magasabb alapokon – újjáéledése lesz az őskori népek szabadságának, egyenlőségének és testvériségének.*” Egy szeptember 20-i, Szabó Ervin mentalitását jól mutató szemelvény: „A mai

³⁶ Szabó Ervin történeti írásai. i. m. 48., továbbá *Erényi Tibor*: i. m. 277–279. Ismeretes, hogy Ady ekkoriban a Népszava buzgó olvasója volt. (Az ezzel kapcsolatos, a Nagyváradi Napló, 1902. október 24-i számában megjelent Ady-cikk: Kik az *izgatók* s nem Kik az *igazgatók*, mint ahogyan az kötetemben sajtóhiba folyományaként, sajnos, többször is szerepel.) Érdemes egyébként megemlíteni, hogy Ady – a Nagyváradi Napló, 1903. július 14-i számának tanúsága szerint – az ottani Társadalomtudományi Társaságban előadást tartott a szocializmusról. A kérdésre vonatkozóan ld. Ady Endre Összes prózai művei IV. k. Sajtó alá rendezte: *Vezér Erzsébet*. Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó 286., 471.

³⁷ Népszava, 1902. május 27., 31.; június 3., 7., 10., 14. és Népszava Naptár 1903.

³⁸ A közölt írások közül néhány: Népszava, 1902. május 15. Az Album. Irta: Csehov Antal; Uo. 1902. április 24. Lóvászár. Kép a kisorosz életből. Irta: Gorkij Maxim; Uo. 1902. július 1. Ki hogy hal meg. Irta: Zola Emil; Uo. 1902. április 22. Kiállítás a múcsarnokban.

³⁹ Népszava, 1902. július 1. A Népakadémia.

társadalom – képletesen szólva – ördöggé tette az embereket, a jövő társadalom anyylokká fogja őket változtatni.”

Visszatérve a korabeli munkásmozgalom időszerű kérdéseire, az eddigiekből láttuk, hogy a Népszava az ortodoxok és a revizionisták korabeli vitájában az előbbieket pártján állott. 1902 júliusában–augusztusában pl. közölte Kautsky A szociális forradalom c. művét. A helyzet megítélése szempontjából jelentősnek tartjuk a Szemle-rovat egyik 1902 őszién megjelent írását. A szerző – úgy tűnik – vagy Garami, vagy Szabó Ervin lehet. Védelmébe veszi Bernsteint azokkal a polgári vélekedésekkel szemben, hogy majd közeledni fog a keresztényszocialistákhoz, és a következőket írja: „Isten látja lelkünket, mi igazán nem nézzük nagy örömmel éppen Bernsteinnak a működését, de ez ellen még őt is védelembe kell vennünk. Bernstein maga jelentette ki százszor és százszor, utoljára a múlt évi pártkongresszuson, hogy a végcél tekintetében egyetért a legradikálisabbakkal, csupán az eszközökben tér el; teljesen aláírja az erfurti program gyakorlati részét stb.” S megemlíthetjük azt is, hogy a lap 1903. szeptember 24-i számában állásfoglalás nélkül közölt tudósítást a német szociáldemokraták drezdai kongresszusán az ortodoxok és a revizionisták között zajló vitáról. A szeptember 23-i szám vezércikkének írója fellélegezve állapítja meg: „Szakadás nem történt, mert nem is történhetett; az egyetértés nem állott helyre, mert meg sem volt bontva.”⁴⁰ Közli a lap Bernstein és Kautsky felszólalását, megállapítván, hogy lényegében Kautsky győzött. Ezekben az írásokban megmutatkozik az ellentétek lehető csökkentésére való törekvés, abból a szándékból fakadóan, hogy a nagy német szociáldemokrácia lehetőleg mint egység álljon példaképként a még kezdeteknél tartó, a vitákat kiváltó problémákig tulajdonképpen fel sem érő magyarországi szociáldemokraták előtt.

A Népszava 1902. november 25-én írást közölt Marx az osztályharcról és a tőkefejlődésről címmel, s ezt megelőzően megkezdte azoknak az írásoknak a publikálását, amelyek az önálló vagy közös vámterület kérdésével foglalkoznak.⁴¹ A szerkesztőség a vitában nem foglalt állást, tehát nem szögezi le magát sem Goldner, illetve Weltner önálló vámterületet kívánó, sem Garami elutasító cikkei mellett. Ezzel szemben közli 1903. február 26-án Nussbaum Zsigmond cikkét, amely szerint az egész kérdés nem a munkásság ügye. Csizmadia, a lap főmunkatársa az 1903. március 5-i számban Garami mellett érvel. Némi elméleti útmutatást ad akkor, amikor 1902 decemberében – 1903 januárjában lehozza Marx A szabadkereskedelemről címmel, Marx 1848 januári brüsszeli előadását. Az elméleti rovat egyébként is megerősödik. Megjelenik 1903. január 6-án, aláírás nélkül, az Osztályharc c. vezércikk, amely Soós Pál szerint Szabó Ervin munkája. Eszerint „A diadalmaskodó munkásság meg fogja teremteni a közös termelés szocialisztikus társadalmát, s meg fogja szüntetni az osztályharcot, mert osztályok nélkül nincs osztályharc”. Az 1903. február 12-i szám közli az új pártprogram-tervezetet, azzal a megjegyzéssel, hogy azt a programkészítő bizottság javaslatából Garami dolgozta ki. Március 19-én megjelen-

⁴⁰ Népszava, 1903. szeptember 26. A németországi szociáldemokrácia. Ugyanebben a számban A drezdai kongresszus c. cikk.

⁴¹ Goldner Adolf: Állásfoglalás az ország gazdasági politikájához; Népszava, 1902. szeptember 25., október 2., 9., 10., 30., november 13. Garami Ernő: Gazdasági politika. Uo. december 11., 18. Népszava, 1903. január elején Weltner vitacikkei is helyet kapnak. A kérdésre vonatkozóan ld. MMTVD III. k. 131–136.

nek a lapban Kautskynak a tervezettel kapcsolatos megjegyzései is. Az év tavaszán írásokat közölnek Lafargue-tól.⁴² Az év végén pedig sor kerül a testvérpártok programjainak közlésére. Október 16-án jelenik meg az 1901-es bécsi program, 23-án az 1891-es erfurti program, 30-án pedig a francia szocialisták J. Guesde által fogalmazott programja.

Nagy agitációt fejt ki a lap 1903 elején a Hoffherr és Schrantz gyári sztrájk kapcsán: felhívja a szakszervezeteket „kerüljék ezt a gyárat”.⁴³ 1903 tavaszán a budapesti közúti villamos alkalmazottainak sztrájkja foglalkoztatja a szerkesztőket. „A sztrájktyán lázasan várták a Népszava legújabb példányát – mely, mint hitték – igazán föl fogja karolni ügyüket. Nem is csalódtak. Hét óra tájban vitte ki az első Népszavát Nagy János elvtársunk, ki mindjárt felolvasta előttük a róla írt tudósítást. A sztrájkolók nagy éljenzéssel és tapssal fogadták szavait.”⁴⁴ Weltner – aki azért van az önálló vámterület mellett, mert tőle az ipar felvirágzását és a munkásság számának gyarapodását várja – továbbra is a gyári munkások szervezését szorgalmazza.⁴⁵

Bizonyos változások vannak a magyar politikai élethez való állásfoglalásokban is. A dinasztia felett gyakorolt éles kritika a magyar nemzeti jogokat semmibe vevő chlopyi hadparancs kapcsán elmélyül és együtt jár a militarizmus fokozottabb kárhóztatásával. Az utóbbinak hangját – és persze a viszonylag kiterjedt publikálási lehetőségeket – jól érzékelteti A kétéves katonai szolgálatról megjelent cikk. „Mert micsoða a katonáskodás, az ügynevezett harcias nevelés, ma? Az emberekből barmot nevelni.”⁴⁶ Bizonyos árnyaltság következik be a Függetlenségi Párthoz való viszony kérdésében is. Az 1903. augusztus 18-i szám A függetlenségi párt és a népjogok címmel c. cikk megállapítja: „A nemzeti küzdelem meddő marad, míg nem kapcsolódik egybe a népjogokért vívott küzdelemmel.” Jászai Samu az 1903. július 21-i számban ír Nemzetköziség címmel a korábbi – Szabó Ervin és Csizmadia-féle – állásfoglalásoknál toleránsabb cikket. „Igazi hazafinak csak azt tekintjük, aki a haza népének jólétére, boldogságára törekszik... Megmaradunk továbbra is nemzetközi alapon, de az első, legfőbb kötelességünknek tartjuk, hogy a magyar nép jólétéért küzdjünk.”

Talán az említettekkel függ össze a Kulturális rovat gazdagodása is, a kortársi magyar irodalmat illetően. Az 1902. október 25-i szám irodalmi rovatában elismerő recenziót közöl Bródy Sándor Erzsébet, a dajka és más elbeszélések c. művének 4. kiadásáról, 1903 folyamán pedig – nem kevesebb, mint 65 folytatásban – közli a lap Molnár Ferenc Az éhes város c. regényét. Az 1903. január 8-i számban Téli éjjel címmel Erdős Renée-vers olvasható, a költőnő azonban az elismerés mellett jellegzetes bíráló megjegyzéseket is kap. „Nagy kár, hogy saját szíve fájdalmán vagy érzésén kívül egyéb fájdalmat nem ismer.” A Tárca rovatban megjelenik Anatole France,⁴⁷ ismét sorra kerül

⁴² Népszava, 1903. április 23., 30., május 7., 14. Az idealizmus és a materializmus harca a történelemben. Uo. május 21., 28., 1904. január 4., 11., 18. Darwin elmélete. Uo. 1903. június 25., július 2., 16. Az osztályharc.

⁴³ Népszava, 1903. január 27.

⁴⁴ Népszava, 1903. április 11. A közúti villamos-vasutások sztrájkja.

⁴⁵ Népszava, 1902. augusztus 25. Salgótarján., 1903. szeptember 10. A gyári munkások mozgalma.

⁴⁶ Népszava, 1903. január 13. Ld. még A bileki csata. június 30., A nép és a hadparancs. szeptember 22., továbbá: A nép és atyja. 1902. október 28.

⁴⁷ Népszava, 1902. július 23. Az ártatlanság háza.

Csehov,⁴⁸ és feltűnik Edmondo de Amicis.⁴⁹ Csizmadia Sándor 1903 elején – folytatásokban – hosszabb írást közöl a proletárköltészetről.⁵⁰ Ebben a kérdésben változatlanul ő a fő szaktekintély.

Az 1902–1903 folyamán bekövetkezett változásokat jelzi a polgári radikálisokhoz való viszony alakulása is. A lap 1902. október 4-én közli annak a Huszadik Század c. folyóirat közreműködésével megalakult bizottságnak a felhívását, mely munkástanfolyamok rendezését tűzte ki célul.⁵¹ Az 1903. június 11-i számban – Irodalom rovatában – ismertetik a Huszadik Század egyik számát és megjegyzik: „A Népszava könyvkiadó a Huszadik Századra előfizetéseket elfogad. Munkásegyletek és szervezett munkások 50%-os kedvezményt kapnak.”

A lapban megnyilvánuló rugalmasabb és taktikusabb szemlélet – amely mellett egyes fontos kérdésekben, pl. az agrárkérdésben fennmarad a korábbi álláspont – nyilván kapcsolatos a szociáldemokrata tömegmozgalom kiépítésére irányuló törekvésekkel. Tulajdonképpen ezeknek a törekvéseknek a jegyében ülésezett 1903 áprilisában a X. pártkongresszus, amelynek tanácskozásairól és határozatairól a Népszava rendszeresen beszámolt. 1903. február 12-én közölte a program, március 21-én a szervezeti szabályzat tervezetét. Tartalmi ismertetésre itt egyik esetben sincs szükség. Elégedjünk meg néhány lényeges vonás kiemelésével. Ami a szervezeti szabályzatot illeti: a német és ausztriai mintájú, a marxista munkáspárt alapvető igényeinek megfelelő dokumentum; a tagtól megkívánja a pártprogram igenlését, a pártmunkát és a párt anyagi támogatását. Az 1891-es erfurti, illetve az 1901-es bécsi program alapján készült pártprogram tartalmazta a politikai hatalom munkásosztály általi meghódításának marxista követelményét, a polgári demokratikus politikai jogok szorgalmazását és a munkaviszonyok megjavítását célzó kívánásokat egyaránt.⁵²

A kongresszus után fellendülőben volt a sztrájkmozgalom, nem egy vidéki városban általános sztrájkra került sor, élénkülőben voltak a parasztmozgalmak, és – ami talán a legfontosabb – a szociáldemokrata szervezkedés mindinkább utat talált a nagyüzemek be.⁵³ A Népszava nyomon követte mindezeket az eseményeket, és ugyanakkor rendszeresen értesített a nemzetközi marxista mozgalom legfontosabb eseményeiről: 1903. december 19-én korrekt tudósítás jelent meg a lapban az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt nagy jelentőségű II. kongresszusáról. Rendszeresen megjelentek a lap hasábjain az európai, sőt az észak-amerikai munkásmozgalom eseményei is. Így 1902 áprilisában a belgiumi általános sztrájk keltett széles körű visszhangot. A beszámolók nem leírók, hanem buzdítók voltak. Sohasem hiányzott annak a kiemelése, hogy a munkásság jól

⁴⁸ Népszava, 1903. augusztus 6. A hölgyek.

⁴⁹ Népszava, 1904. május 30.

⁵⁰ Népszava, 1903. február 19., 24., március 19., 21.

⁵¹ Népszava, 1902. október 4. Munkások!

⁵² Népszava, 1903. április 15-én jelent meg a kongresszust méltató, Országgyűlésünk c. vezércikk, a 16-i és 17-i szám a kongresszus tanácskozásait közli. Uo. április 18-án és 19-én szintén kongresszusi vezércikk jelent meg. A kérdésre vonatkozóan ld. MMTVD III. k. 114–143. A magyar forradalmi munkásmozgalom története i. m. 39–43., Varga Lajos: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1903-as programjának néhány kérdése. Párttörténeti Közlemények, 1979. 3. sz.

⁵³ A kérdésre vonatkozóan ld. A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1903 évben c. rendőri jelentést. Budapest, 1904. 80–94. stb.

szervezett küzdelmei mindig eredményesek és a vereségek is – a szervezkedésre buzdítóan – tanulságosak.⁵⁴

Az 1904. április elején megtartott XI. pártkongresszus nagy jelentőségű határozatot hozott, amelyet széles körben terjesztettek. „A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1904. évi XI. pártgyűlése kimondja, hogy utasítja a pártvezetőséget, hogy a Népszavát napilappá alakítsa át. Ennek megvalósítására pedig elhatározza, hogy az egész országban erőteljes agitáció indíttassék a Népszavának napilappá tétele érdekében olyképpen, hogy a megindítandó napilap számára előzetesen egy havi előfizetések gyűjtessenek, a befolyó pénz külön alap gyanánt takarékpénztárban kezeltesék. Az előfizetők kötelezvényt kapnak arról, hogy amennyiben 1904. október 1-ig 25 000 előfizető össze nem gyűjthető, a befizetett összeget visszakapják. Ha az itt kitűzött idő alatt annyi előfizető összegyűjtött, akkor a napilap haladéktalanul megindítandó, mégpedig legalább naponként 8 oldal terjedelemben, egyes számonként 6 fillérért, havonta 1 korona 60 fillérért. A pártgyűlés kötelezővé teszi az összes szervezeteknek, hogy az egész országban a legbehatóbb és legerőteljesebb agitációt fejtsék ki ezen előzetes előfizetések gyűjtése érdekében. Minden szervezett szakmának kötelessége arról gondoskodni, hogy a szervezethez tartozó munkások egytől egyig a Népszava zászlaja alá sorakozzanak, kötelesek szakgyűlésekkel, műhelyértekezletekkel, egyszóval minden rendelkezésre álló eszközzel odahatni, hogy a legrövidebb idő alatt összegyűjtessék a kellő számú előfizető. Ugyanezen munkára hívja fel a pártgyűlés a párt összes vidéki szervezeteit és általában mindenkit, aki a párthoz tartozónak vallja magát.”⁵⁵

A kongresszusi határozatnak – az adatok tanúsága szerint – érvényt szereztek. A Népszavának alig van olyan száma, amely ne foglalkozott volna a napilap-agitáció ügyével – miközben olyan témák adódtak, mint az áprilisi vasutassztrájk, az élesdi vérengzés, általános sztrájkok országszerte, az orosz–japán háború, az első orosz forradalom kitörése, az európai szocialista mozgalom fellendülése. Ebben a helyzetben a lap informáló szerepe megnövekedett; minden kérdésben a szervezett munkásság nevében az MSZDP vezetőségének álláspontját hangoztatta. Ezt számos írás jelzi. Elég hivatkozni Weltner – W-vel jelzett – szociografikus értékű írására: A malommunkások,⁵⁶ továbbá a szakszervezeti és a nő – valamint ifjómunkás – szervezkedést szorgalmazó cikkekre. A napilap-agitáció hangja – már az 1904-es kongresszusi határozat előtt is – erős: „Nem elvtárs az, aki nem előfizetője a Népszavának.”⁵⁷ „A Népszava csak akkor lehet hatalmas, csak akkor lesz igazán erős, ha behatol a családi fészekbe is, ha nemcsak az elvtársaknak, de magának a családnak is életszükségletét fogja képezni.”⁵⁸ Beszámol a lap arról is, hogy az ügyészség rágalalmazásért vádat emelt három „élesdi csendőr” védelmében a Népszava ellen, az esküdtszék elejtette a vádat, és csak becsületsértést állapított meg.⁵⁹ Az írásokból korábban oly gyakorta hiányzó dialektikus vonás is feltűnik. Az 1904. január

⁵⁴ Népszava, 1902. április 22. A harc Belgiumban.

⁵⁵ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1904. évi április hó 3., 4. és 5-én Budapesten tartott XI. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest, 1904. Népszava Könyvkereskedés 45–46.

⁵⁶ Népszava, 1903. október 8.

⁵⁷ Népszava, 1903. október 8. A Népszaváért.

⁵⁸ Népszava, 1903. november 10.

⁵⁹ Népszava, 1903. október 15. A Népszaváért.

30-i szám A szocializmus és a nemzetiségek c. vezércikkében – amely egyébként főleg arról szól, hogy a szociáldemokraták mind a kormánnyal, mind a nemzetiségi pártokkal szembehelyezkednek – olvashatjuk: „Oroszországban a polgári parlamentarizmus megvalósítása valóságos forradalmi előreugrást hozott, más országokban a polgári parlamentarizmus már kezd ócskasággá válni.”

A lap szerkesztőségében is jelentős változás következik be. Szabó Ervin kapcsolatai Garamival 1903-ban meglazulnak, a Népszava úgyszólván legértékesebb munkatársát veszíti el.⁶⁰ Sajnálatos körülmény az is, hogy a tehetséges, fiatal Vágó Béla 1904 első felében csak néhány hónapot tölthetett a lapnál – elméleti cikkeket ír –, 1904 májusában, a Garamival való ellentétek miatt kénytelen volt búcsút mondani a szerkesztőségnek.⁶¹ Az így keletkezett hiányt némileg pótolta a polgári-katolikus sajtótól végleg elforduló tehetséges ifjú újságíró, Bresztovszky Ernő csatlakozása 1904 tavaszán a Népszavához. Szabó Ervinnek a Népszavával való szakításáról szólva nem adhatunk igazat Szabó barátjának, Leopold Lajosnak, aki 1904 májusában ezt írta: „A Népszava most oly alacsony niveaujú és amellett olyan nyomorult emberi szempontból, aminő már évek óta nem volt.”⁶² Nagyon szubjektív, elfogult ez a megállapítás.

Bresztovszkyt erős elméleti érdeklődés és a művészeti problémákban való jártasság, továbbá a szociáldemokrácia céljainak megértése és érzelmi átélése jellemezte. Garami már a munka kezdeteinél nagy feladatokat bízott rá. 1904. augusztus 13-án az ő tollából jelent meg – Bene aláírással – A revizionizmus c. írás. Bresztovszky cikke annak bizonyítéka, hogy Garami mint a Népszavában megjelent néhány korábbi cikkből és későbbi írásaiból következtethetünk rá, Kautsky és Bernstein éles szembeállítását nem helyezte. Ezért állapíthatta meg említett cikkében Bresztovszky, hogy az ortodox marxizmus és a revizionizmus „bizonyos mértékig kiegészítik egymást”, hogy „pártunk elvei alapján, egymás mellett haladunk, revizionista és ortodox egyaránt”.

Az a tény, hogy Bresztovszky – az anarcho-szindikalizmus felé távolodó Szabó Ervinnel ellentétben – a szociáldemokrácia keretei között helyezkedett el, történeti és irodalmi kérdésekben nem jelentett lényegesen nagyobb rugalmasságot. Ezt bizonyítja – az időnként verseket is publikáló Bene, azaz Bresztovszky Jókai-nekrológja. Erősen kritikus hangú, az osztályszempontokat meglehetősen mechanikusan értelmező írás ez. A szerző szerint Jókai leírta osztályának emelkedését és hanyatlását. „Romantikus író, romantikus ember volt.”⁶³ Irodalmi kérdésekben most is gyakran megnyilvánul a lapban – Csizmadia, aki Szabó Ervinnel továbbra is kapcsolatban van. Az 1904. április 31. számban Csizmadia ír Farkas Antal Álom c. verseskötetéről – elismerően. Valószínűleg Bresztovszky viszont az, aki „Világi Pál” néven méltatja Jászi Oszkárnak az előző évben megjelent „Művészet és erkölcs” c. művét, egyetértve Jászi következtetéseivel: A művészet találkozik az erkölccsel, mert célja az emberi boldogság növelése.⁶⁴ Szabó Ervin neve

⁶⁰ Szabó Ervin Levelezése i. m. Szerkesztői jegyzet a 195. oldalon: „Garami Ernő szerkesztősége mellett minden jel szerint az ő rovatába tartoztak az elméleti, történelmi, vallási, művészeti és irodalmi problémák, illetve cikkek. 1903-tól viszont már nem volt sem társszerkesztője, sem munkatársa a lapnak.” Tevékenységének értékeléséről ld. *Litván György* bevezetőjét. Történeti írások 5–11.

⁶¹ Szabó Ervin Levelezése i. m. 480–482. Vágó ekkor Szabó Ervin baráti köréhez tartozott.

⁶² Uo. 500.

⁶³ Népszava, 1904. március 7. Jókai meghalt.

⁶⁴ Népszava, 1904. augusztus 2. Művészet és erkölcs.

is feltűnik azért olykor-olykor a Népszava hasábjain. 1904. augusztus 18-án a lap ismertetést közöl Marx és Engels válogatott műveinek Szabó Ervin szerkesztésében történő kiadásáról. Marx és Engels tisztelete – régi hagyomány ez – megfér a Lassalle iránti hódolattal. Halála 40. évfordulójára természetesen megemlékezik a Népszava, hiszen „érdemei elévülhetetlenek”.⁶⁵ Lassalle érdemének a szerző mindenekelőtt a munkásosztály szervezését tudja be. Szervezeti kérdésekkel továbbra is sokat foglalkozik az újság. Közli az ifjúmunkások szervező bizottságának felhívását és az első – együletet szervező – nőmunkás-gyűlésről szóló beszámolót.⁶⁶ Hírt kapunk a nagy eredményről is: 1904 októberében a szervezett munkások száma elérte a 60 ezret.⁶⁷

A szervezett munkásság számának gyarapodása hozza ismét előtérbe a szervezeti kérdéseket; beleértve a szervezeti szabályzat módosítását. Az 1905-ös pártkongresszus előzményeként e tárgykörből számos cikk jelent meg. Ezek közül konstruktivitásával Weltner Jakab írása tűnik ki. „Tízezernyi szervezetlen munkás van a fővárosban, akiket – miután nem tartoznak egy szakmához sem – a pártszervezetek vezetőségének kellene szervezni. A szakszervezeti mozgalom rendkívüli módon megerősödött az utóbbi időben. A pártszervezetek legtöbbje ma is csak névleg létezik. Itt is rendet kellene tehát csinálni. Nemcsak bírálatokból áll a pártélet. Tessék Népszavát kivinni, a pártadóval, a pártirodalommal agítani.”⁶⁸

A napilap-agitáció azonban – úgy tetszik – a vártnál lassabban érlelt eredményeket. Az 1904. október 1-i szám Értesítést közöl, amely szerint az előfizetési szelvényekkel nem számoltak még el, ezért – a korábbi elhatározástól eltérően – október 30-a helyett november 30-án döntenek a naponként megjelenés ügyében. A lap 1904 végén arról adott hírt, hogy „Az ellenünk indított bírói hajszára immár meglegezővel tekintünk vissza. A fékevesztett ítélkezés nem érte el célját: nem tette tönkre lapunkat, ellenkezőleg megerősítette.”⁶⁹ Az agitáció az 1905 januári választások időszakában is folyt, és február 14-én A napilap c. vezércikkben olvashatjuk: a kezdődátum: *április 1.* A kampányban a szociáldemokrata párt, habár a mindenkivel való szembenállás jelszavát hangoztatta,⁷⁰ gyakorlatilag az ellenzéket támogatta. Tisza ismert választási veresége bizonyos elégtétellel töltötte el a pártot; erre mutat az 1905. január 8-i vezércikk, amely egyben az érlelődő politikai válságot is konstatálja: bizonyos patthelyzet alakult ki. A Függetlenségi Párttal szemben az MSZDP-nek továbbra is fenntartásai vannak. Mégis, bizonyos gesztus a győztes ellenzék iránt Bresztovszky január végi cikke, amely – bár a X. pártkongresszus lényegében nyitva hagyta ezt a kérdést – az önálló vámterület és a perszonálunió mellett foglalt állást. Mindkettő kivívását az ausztriai és a magyarországi proletariátus „indirekt” érdekének minősíti. A február 18-i szám *Divide et impera c.* vezércikke leszögezi, hogy a párt a dinasztikus érdekek védelmére nem kapható. De hozzáteszi: módosítaná a helyzetet, ha az udvar lekötne magát az általános választójog mellett. Ez azonban – úgy látja a vezércikk-író – merő képtelenség.

⁶⁵ Népszava, 1904. szeptember 1. Lassalle Ferdinánd élete.

⁶⁶ Népszava, 1904. szeptember 24. Szervezkedés.; október 18. A nők gyűlése.

⁶⁷ Népszava, 1904. október 15.

⁶⁸ Népszava, 1904. október 20.

⁶⁹ Népszava, 1904. december 10. A „független bíróság” veresége.

⁷⁰ Népszava, 1905. január 7.

A napilappá válást közvetlenül megelőzően a Népszava a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseiben jól nyomon követhető vonalon halad. Garami, Bresztovszky és mások nézeteinek forrásvidéke tárul fel előttünk a lapból. Az Internacionálé 1904-es, amszterdami kongresszusa kapcsán a Népszava nagy örömmel és egyetértéssel idézi a Monarchia legtekintélyesebb, vezető szociáldemokratájának, Victor Adlernek dicsérő véleményét: „Egyik ország taktikáját a másikéhoz, még a szomszédokéhoz sem szabad mérni. Jó példát mutattak erre a magyar szocialisták, akik nem ragaszkodnak külföldi taktikához, s így eredményesebben dolgoznak.” A kongresszus – az elnökség javaslatára – szolidaritást vállalt a magyar szociáldemokratákkal.⁷¹ A Népszava ezt az adleri vonalat képviseli. Elég sokat ad a marxista elmélet kérdéseiből; a Kautsky-féle interpretációból. Így pl. 1904. július 5., 7-én cikket közöl a marxi értéktöbblet-elméletéről, 1905. február 2., 4-én közli A forradalom Oroszországban c. írást, december 1-én pedig Vörösödik a földgolyó címmel vezércikkben ad számat a szocialista mozgalom nemzetközi előrehaladásáról. A revizionisták, Bernstein és a reformisták elítélésétől, sőt a velük való polémiától azonban többnyire tartózkodik; Bernsteint, Jaurèst személyükben sem bírálja. Bresztovszky elismeréssel adózik a szerkesztőségben elődjének, Szabó Ervinnek. 1905 februárjában – a Társadalomtudományi Társaság ankétjáról írva – „a szocializmus tudós védője”-nek nevezi.⁷² A hazai állapotokkal kapcsolatos felfogás 1905 első hónapjaiban mindinkább koalícióellenessé válik. Az eleinte gyér dinasztikus remények viszont megsokasodnak. Áchim L. Andrást már éles támadás éri, amikor – átmenetileg a koalíció felé tekintve – „nemzeti szocialistának” nevezi magát.⁷³

Az említett érdemi mondanivaló 1904–1905 fordulóján már egy jól tagolt, könnyen áttekinthető, az élet minden területéről hírt adó, hetenként háromszor, kb. 20 ezer példányban megjelenő lap hasábjain látott napvilágot. Megjegyzendő, hogy a példányszámról – érdekes módon – csak elvétele találunk adatokat. Az a tény, hogy a napilap megindítását 1905. január 1-ről április 1-re kellett kitolni, azt mutatja, hogy a tervezett 25 ezer előfizetőt csak nehezen lehetett összeszedni. Az is lehet, hogy csak a megindulás után érte el a napilap létszáma a negyedszázezet, hogy azután a későbbiekben tovább gyarapodjék. A szerkesztők a kampány folyamán fokozottan ügyeltek arra, hogy kiemeljék a Népszava és a polgári újságok közötti jellegbeli különbségeket. Az 1905. február 18-i számban megjelent Híradás szerint pl. a szociáldemokrata újság funkciói a következők: 1. a munkásság harci fegyvere, a szocialista agitáció szócsöve, 2. hírlap, a munkásság tájékoztatásának eszköze, szórakoztató újság, hogy „ilyenformán feleslegessé tegeye bármely más lapnak az olvasását”.

A Népszava rovatai a már említett 1900 eleji állapothoz viszonyítva megszilárdultak, bővültek, s ekkortájt a következők voltak: a kiemelt – többnyire aktuális politikai – mondanivalót most is a rendszerint név nélkül megjelenő vezércikk tartalmazta, amelynek szerzője – Szabó Ervin kiválása után – számos esetben maga a főszerkesztő, Garami Ernő volt. A vezércikken kívül ekkor már sokszor közölt a lap egy további – ugyancsak

⁷¹ Népszava, 1904. augusztus 23. Nemzetközi pártgyűléseink. Victor Adler kongresszusi felszólalását ld. Internationalen Sozialisten – Kongress zu Amsterdam 1904. Berlin 1904. Vorwärts Verlag 45–46., 62. A magyarországi szociáldemokraták üldözése elleni tiltakozást ld. uo. 53.

⁷² Népszava, 1905. február 14. A társadalmi fejlődés iránya.

⁷³ Népszava, 1905. február 18. A nemzeti „szocialista”.

többnyire politikai – cikket; gyakran a parlament tevékenységéről, a parlamenti pártok életéről stb. A Szemle-rovatban a szerkesztőség az időszzerű politikai kérdésekhez fűzött frappáns megjegyzéseket. Külföld cím alatt most is a fontosabb nemzetközi eseményekről adott hírt a lap, beleértve a nemzetközi szocialista mozgalom fejlődését. A Hírek-rovat is sokban különbözött a polgári lapok hasonló című rovataitól. A Népszava ugyanis a leleplezésre (burzsoázia, polgári intézmények, egyház stb.) törekedett és arra, hogy a társadalmi háttérrel megmutassa. Ma már vulgarizálásnak hat, hogy minden fonák eseményt, jelenséget – a nyílt tendenciozitást vállalva – közvetlenül a tőkés társadalom embertelenségére és ellentmondásaira vezet vissza. Részben politikai ügyekkel foglalkozott a Pártügyek c. rovat is, amelyben nemegyszer helyet kaptak a választási agitációról szóló hírek. A Szervezkedés c. rovat adott tájékoztatást a különböző fővárosi és vidéki értekezletekről, pártrendezvényekről. A nagyobb összejövetelekről, nép- és munkásgyűlésekről változatlanul a Gyűlési tudósítások címmel számoltak be. A Szociális szemle munkaügyi híreket tartalmazott, beleértve a munkálatok ekkoriban kibontakozó szervezkedését és különböző akcióit is. Az egyik legjelentősebb rovat volt a hazai és külföldi sztrájkok híreit adó Tőke és munka. A szakszervezeti élet híreit Szakmozgalom cím alatt találta meg az olvasó, míg a szervezetek belső életéről az Egyleti hírek tudósított. Az irodalmi szemelvényeket – beleértve a szocialista elméletet és a szépirodalmat – a Tárca-rovatban találjuk meg. Sokszor találkozunk itt fordításokkal, de nem egy esetben már a Népszava számára „frissen készült” munkákkal is; főleg Csizmadia, Gyagyovszky írásaival, de a fiatal újságíró, Aranyossi Pál tárcájával is. A színíbrálatokat és egyéb kritikákat többnyire a Színház és művészet c. új rovatban találjuk. A különböző társasrendezvényekről, dalestekről, kirándulásokról most is a Multságok rovat számol be. Vegyes cím alatt szerepelnek a párttitkársági üzenetek, különböző gyűjtések stb. Ugyanakkor Szerkesztői üzeneteket is hoz a Népszava. A Sport rovat csak később jelenik meg, viszont egyszer-másszor Heti morzsák cím alatt feltűnnek a mozgalmi életből vett anekdoták. Ekkortájt már – meglehetősen primitív – politikai rajzok is feltűnnek a Népszava lapjain.

A napilapindítás elhúzódásának oka az is, hogy a szerkesztőség ezt egybekötötte a korszerű pártnyomda, a Világosság nyomda létesítésével. 1905 tavasza előtt a Népszavát a kis Fried- és Krakkauer-féle nyomdában nyomták. A napilap előállítására azonban ez a nyomda alkalmatlan volt, és mozgalmi szempontok is indokolták önálló pártnyomda létesítését. „A napilap megjelenését összekötötték hát *nyomdaalapítással*. A nyomdát, a *Népszava* nyomdáját részvénytársasági alapon, 50 000 koronás alaptőkével teremtették meg. A számítás nagyszerűen sikerült . . . A nyomdaüzem 5000 korona forgótőkével és vagy 200 000 korona adóssággal indult el, mégis: jól megalapozottan.”⁷⁴ A párt és a szakszervezetek valamennyi nyomtatványát ezután a Világosság nyomda készítette, az így keletkezett haszonból a napilap kezdeti deficitjét is pótolni lehetett.

⁷⁴ *Révész Mihály*: i. m. 17–18. A napilap-indítással Weltner – ekkor központi párttitkár – is foglalkozik. Ezek szerint 1905 áprilisára a tervezett 25 ezer előfizetőnek csak harmadát sikerült összegyűjteni. Minden jelentkezőnek két korona előfizetési díjat kellett befizetni, s így is csak 17 ezer korona gyűlt össze. Az ügynek azonban lendületet és realitást adott, hogy a Krammer és társa nyomdavállalattól sikerült a gépeket hitelbe megvásárolni. A nyomda a Dohány utca és Nyár utca egyik sarokházában működött. (*Weltner Jakab*: „Mílljók egy miatt.” Budapest, 1927. A szerző saját kiadása. 218–221.) A Népszava-napilapról ld. még *Mucsi Ferenc*: Egy évtized a Népszava történetéről (1905–1914). Párttörténeti Közlemények, 1976. 1. sz.

A 20. század első éveivel kapcsolatban is izgalmas az a kérdés; vajon kik olvasták a Népszavát, amely korszakunk végén kedden és csütörtökön 8 oldalon, szombaton 10 oldalon jelent meg? A havi előfizetési díj 1 korona 60 fillér, az egyes szám ára – a korábbi 10 fillér helyett – 6 fillér. Adataink erről nincsenek. Előfizetői jegyzékek nem maradtak fenn, nem tudjuk, hogy a kinyomtatott példányok közül hányat vitt a posta előfizetőkhoz, és hány került dohánytözsdekbe és egyéb helyekre, elárúsításra. Révész Mihály tízezer előfizetőt említ.⁷⁵ Hogy ezek kik voltak? Feltehetően zömmel szakmunkások. Az agitáció a kezdetektől a munkásságra épült; a szervezett szakmunkások soraiból kerülhettek ki elsősorban az olvasók, akiknek száma nyilvánvalóan meghaladta a kinyomtatott példányok számát, hiszen a Népszavát olvasták vendéglőkben, kávéházakban, borbélyoknál s nem utolsósorban párt- és szakszervezeti helyiségekben. Az egyéni előfizetők újságjait is valószínűleg nemcsak az előfizető olvasta. A párt mindenesetre arra törekedett, hogy minél több munkás olvassa a Népszavát. Az 1905. február 18-i számban megjelent *Hogyan agitáljunk a sajtónkért?* c. cikk újszerűen veti fel a kérdést: a szerző szerint a lap terjesztésében a műhelyagitációnak van a legfontosabb szerepe.

A szociáldemokrácia iránti közismert századeleji érdeklődés következtében – a polgári sajtóban megjelent reflexiók tanúsága szerint – nem kérdéses, hogy a lapot olvasták kispolgárok, parasztok, értelmiségiek, közéleti emberek, képviselők stb. Egyenes következménye volt ez annak, hogy a Népszava nemcsak a munkássághoz, hanem a „néphez” igyekezett szólni, s hogy a századelőn a magyarországi szociáldemokrácia politikai tényezővé vált. Legális lapjának megjelenése a korlátozott hazai szabadságjogokat bizonyítja. De a különböző sajtóperek, lap-elkobzások, postai bonyodalmak sokasága, továbbá az a tény, hogyha vidéki pályaudvarokon, vendéglőkben a csendőrök meglátták a Népszava jellegzetes címdoldalát, gyakran emelték ütésre a kezüket, világosan megmutatta ennek a szabadságnak a korlátait.⁷⁶

*

Az 1903-as Szervezeti szabályzat kimondja: „A párt hivatalos központi lapja a Népszava.” „Az összes pártlapok elvi és taktikai magatartását a pártvezetőség ellenőrizni tartozik.” Továbbá: „Új pártlap csak a pártvezetőség előzetes hozzájárulásával adható ki és ismerhető el ideiglenesen pártlapnak. A pártgyűlés határoz efelett véglegesen. A vidéki pártlapok kötelesek egy-egy példányt a központi pártlap szerkesztőségének és a párt titkárságának beküldeni.”⁷⁷ A következő évi, 1904-es pártkongresszus már azt konstatálja, hogy ez utóbbi rendelkezést csak fogyatékosan tartják be, és felhívja a figyelmet a szervezeti szabályzat intézkedéseinek fontosságára.⁷⁸ A szigor oka elsősorban azokban a pártszakadásokban keresendő, amelyek a szűkebben vett századforduló éveiben lezajlot-

⁷⁵ Uo. 17.

⁷⁶ A Népszava szerkesztőségének töredékes irattára 1905 végétől megőrizte egy epizódot. A város kellős közepén egy rendőr feltartóztatta és bekísérte a fiatal szociáldemokrata szervezőt, Mánuel Sárít, mert meglátta a kezében a Világszabadság c. szociáldemokrata földművelő-újságot. „Szocialista lap kell, hogy legyen – úgymond –, mert ezek a szocialisták akarnak mindig szabadságot.” PI Archívum, 659. f. 1904. 1. ő. e.

⁷⁷ MMTVD III. k. 131.

⁷⁸ Uo. 196.

tak. A Várkonyi-féle „független szocialista” mozgalom kiválása (1897), továbbá Mezőfi „újjászervezett szociáldemokrata pártja”-nak létrejötte (1900) kihatott a sajtóra is. A pártvezetőség elhatárolódott a várkonyista és mezőfista lapoktól, amelyek nemegyszer szintén szociáldemokratának nevezték magukat. (A tilalmak következetes megtartására azonban a későbbiekben sem került sor, amiből az 1905 utáni években különböző bonyodalmak származtak.)

A vidéki szociáldemokrata sajtó jelentőségét már eleve csökkentette, hogy a fővárosnak és környékének az ország ipari és mozgalmi életében – mint ismeretes – kimagaslóan nagy szerepe volt. Egyes vidéki központok viszonylag gyors fejlődése csak a századfordulót követően kezdődött meg, a vidéki szociáldemokrata sajtó kibontakozására is csak ekkor került sor. Bizonyos kezdeményezések azonban már a 19. század utolsó és a 20. század első éveiben megtörténtek. Vegyük ezeket sorra:

A pécsi *Munkás* c. hetilap, amely 1898-ban indult, Schmidt Gyula felelős szerkesztésében tovább folytatta megjelenését, általában a Népszavának megfelelő rovatbeosztással; persze némi – a sanyarú anyagi helyzet diktálta – egyszerűsítéssel. A szerkesztőség a lap szociáldemokrata jellegét erősen kiemelte. A számokon fel-feltűnik a marxi mottó: „Világ összes proletárjai egyesüljete!” és Lassalle szavai: „A munkásság azon szikla, melyen a jövő temploma épül!” A lapszámok alján pedig a felhívás: „Egyesülésben rejlik az erő!” és „Minden munkás legyen a szakegyletnek tagja”. Továbbá: „Nem lesz addig nyugalom Magyarországon, míg az általános választási jog törvénybe iktatva nincs.” A „társadalmi és közgazdasági havilap” elvi cikkekben is hitet tesz a marxizmus mellett. Marx és Engels neve mellé harmadikként – egyik cikkében – odailleszti Darwin nevét.⁷⁹ Már a 20. század első (vagy a 19. század utolsó) évében a lap hasábjain vezércikkben tűnik fel az imperializmus problémája.⁸⁰ A *Munkás* éles polémiát folytat a kormánypárti Pécsi Naplóval, amely „valamennyi vidéki lap között a legocsmányabb napilap”, szemtelenül „rongyos, gyanús és kuszált hajú” szocialistákról ír. A *Munkás* bojkottot hirdet a lap társára ellen, melynek „bizonyos célra való felhasználása is kitüntetés volna”.⁸¹ Bár a Népszava hangja is elég éles volt, gyakorta lemarháza a közigazgatás munkásüldöző képviselőit, s a népnyzó szó mindennapi jelzőnek számított, vidéken a sajtó hangja, mint idézetünk is tanúsítja, még durvább volt – természetesen kölcsönösen.

A pécsi *Munkás* szociáldemokrata jellegét forradalmiságának hangoztatásával is kitejezésre kívánta juttatni. Az 1900-as évfolyam egyik vezércikkében a következőket olvashatjuk: „Egyedül a mi pártunk az valamennyi párt között, aki forradalmat, de az egész világra szóló forradalmat akar előidézni.”⁸² Mint vidéki lap, aránylag sokat foglalkozik a parasztsággal. 1901. február 10-én megjelent A falusi nép helyzete a társadalomban c. vezércikkében arról ír, hogy a tönkremenéstől fenyegetett kisbirtokosoknak is csatlakozniuk kell a szociáldemokráciához. Vannak a lapnak kiskereskedő-támogatói is. Az 1901. november 24-i számban egy boltos a „t. munkás osztály” figyelmébe ajánlva üzletét a „n. é. munkásosztály” támogatását kéri.

⁷⁹ *Munkás*, 1900. február 25. Anyagelvi monizmus.

⁸⁰ *Munkás*, 1900. március 25. A kartellek és a nép.

⁸¹ *Munkás*, 1900. március 25. Társadalmi Szemle rovat, Szeget-szeggel.

⁸² *Munkás*, 1900. november 4. Forradalmat.

A lap híryanagának jelentős része természetesen a helyi eseményekre vonatkozik. Így az 1902. március 9-i számból megtudjuk, hogy a március 2-i képviselőtestületi választások a szociáldemokrácia terjedéséről tanúskodnak.⁸³ A cikk – jogosan – utal arra is, hogy az összes vidéki városok között Pécssett a legerősebbek a szociáldemokraták. Sok szó esik természetesen – tekintettel a Pécs környéki bányavidékre – a bányákat üzemeltető Dunagőzhajózási Társaságról. Míg Ullmann vezérigazgató évi fizetése 80 000 korona, addig a munkások – a kizsákmányolás következtében – 35–40 éves korukban öreg, elaggott embereknek látszanak.⁸⁴ A burzsoázia, amelynek képviselői a hazaszeretetről beszélnek, kizsarloja a népet. „A pécsi piaci árak – aminők lettek – vetélkednek a budapesti piaci árakkal anélkül, hogy a nép keresetét itt még hasonlítani is lehetne a budapesti keresethez.”⁸⁵ Míg a megélhetés egyre nehezebbé válik, addig az uralkodó körök Ferenc József civillistájának felemelését és a hadsereg megerősítését tervezik. 1903. március 15-én ezek ellen a törekvések ellen népgyűlésen tiltakozik a város szociáldemokrata munkássága és – érdekes, ezekben az években természetes kapcsolat – a „független érzelmű” polgárság. A népgyűlést követően a résztvevők összetűznek a rendőrséggel.⁸⁶ 1903 szeptember–októberében általános sztrájk zajlik le a városban béremelésért, amelyet a munkások általában el is értek.⁸⁷ A sztrájk további lendületet adott az agitációnak, melynek ütemét a munkáltatók igyekeztek korlátozni. Az 1903. május 24-i számból például arról kapunk hírt, hogy a Dunagőzhajózási Társaság üldözi azokat a bányászokat, akik tagjai a bánya- és kohómunkások alakulóban levő szakegyletének.⁸⁸

A Munkás minden eszközzel igyekszik buzdítani a szervezkedést. 1903. november 22-én vezércikkben kezdeményezi a pécsi munkásotthon létrehozását, a gyűjtés megindítását. 1904. április 17-én Felhívást közöl a „Baranya, Somogy és Tolna területén dolgozó elvtársainkhoz” címmel arról, hogy májusban Pécssett kerületi értekezletet fognak rendezni, amelyen a sajtóról szóló napirendi pont előadója, a lap szorgalmas munkatársa: Domanek István lesz. A lap megjelentetése nem lehetett könnyű. Erre utalnak a sűrűn megjelenő előfizetési felhívások, amelyek vezérgondolata: a Munkás „oktat, tanít s egyszerűs mind küzd értetek”⁸⁹ Továbbá: „Minden munkásnak, minden munkácsoládnak, kisiparosnak és kisbirtokosnak érdeke, hogy a Munkásra előfizessen.”⁹⁰ Időközben, 1902 nyarán fel is kellett emelni a lap árát. Az erről szóló cikkből kiderül, hogy a lapnak nincs alaptőkéje, és sok az előfizetői hátralék.

⁸³ Munkás, 1902. március 9. 644 szavazat!

⁸⁴ Munkás, 1902. június 22. A Dunagőzhajózási Társaság pizskáról.

⁸⁵ Munkás, 1902. november 30. Hogyan nehezítik meg a nép megélhetését!

⁸⁶ Munkás, 1903. március 22. A vasárnapi népgyűlés és az ostromállapot. A civillista ügyéről, illetve az ezzel foglalkozó 1902. november 30-i népgyűlésről a Népszava Könyvkereskedés 1902-ben külön füzetet is kiadott: *Groszmann Miksa–Bokányi Dezső–Weltner Jakab: Civillista, katonaság, kivándorlás. Három beszéd. A felháborodást az váltotta ki, hogy az udvartartás céljaira szolgáló évi 9,3 millió koronát 11,3 millióra kívánták felemelni. Bár a terv végrehajtását nem sikerült megakadályozni, az országszerte kibontakozó akció jelentősen hozzájárult a munkásság dinasztiaellenes és antimilitarista érzelmeinek fokozásához.* (Ld. MMTVD III. k. 97–100.)

⁸⁷ Munkás, 1903. október 11. A pécsi munkásság sztrájkja.

⁸⁸ Munkás, 1903. május 24. A Dunagőzhajózási Társaság és a bányamunkások.

⁸⁹ Munkás, 1902. június 29. Felhívás új előfizetésre.

⁹⁰ Munkás, 1905. január 1. Előfizetési felhívás.

A lap több alkalommal is foglalkozik a hazaszeretettel, mindannyiszor hangsúlyozva, hogy az egyenlő a népszerűtettel. Az egyik, erről szóló vezércikket azért is érdemes idézni, mert kiderül belőle, hogy a szerkesztők a szocialista elvek győzelmétől várják az igazi hazaszeretet kifejlődését: „Majd lesz hazaszeretet a ti rendszeretek révén kizsartolt népben is, csakhogy azt a hazaszeretetet nem ti oltjátok majd a népbe, hanem a szociáldemokraták, akik a néppel a népért és annak boldogabb jövőjéért küzdenek.”⁹¹ A szocialista elvek győzelmével kapcsolatban nem ritka a messianisztikus hang: „Népek Messiása, dicső *szociáldemokrácia*, jöjjön el a te országod.”⁹²

A forradalmi érvelés mellett nem hiányzik a lapból a burzsoázia meggyőzésére irányuló, vagy éppenséggel fenyegető felhívás, amely a szociáldemokrata sajtóban ekkortájt Európa-szerte otthonos: adjatok reformokat, vagy jön a forradalom. Az 1904. július 17-i szám *Le a kalappal*. Szózat a burzsoához c., a Tárca-rovatban megjelenő cikkben pl. a következőket olvashatjuk: „Ne várd meg, míg az anyaföld megrezdül, ne várd, míg a napszámossereg megmozdul alattad. Ne bízzál annyit abban az utcasarki rendőrben, és ne gondold, hogy ami évezedekig volt, az évezedekig lesz is.” Az 1905. január 29-i számban jelenik meg azután a következő évfolyamok egyik fő nemzetközi témája: az orosz forradalom.⁹³

A Dunántúl másik – magyarországi viszonyok között jelentős – ipari városában, Győrött, 1902 nyarán, Barsi József szerkesztésében indult szociáldemokrata hetilap: a *Győri Munkások Lapja*. A lap már az augusztus 31-én megjelent első számában – nyilván az említett pártkongresszusi határozatok hatására – erőteljesen kidomborította, hogy az MSZDP lapjaként kíván működni. „Küzdünk a népek jólétéért és boldogságáért! Hogy pedig ezt mihamarabb elérhessük, küzdünk a szociáldemokráciáért, annak programja megvalósításáért.” A folytatás itt is nemcsak az ipari munkássághoz szól: „Polgárok, kisiparosok, kiskereskedők, ipari- és földműves-munkástelevérek! A Győri Munkások Lapja a ti érdekeiteket védi, titeket van hivatva képviselni.”⁹⁴ A gyakorlatban a győri újság sokkal inkább kapcsolódott a városi kispolgársághoz, mint pécsi laptársa. Hasonlóan más vidéki szocialista újságokhoz, ez a lap is sokat foglalkozik a keresztényszocializmussal, amelyet élesen bírál, és lényegében azt állítja, hogy a tőke uralmának fenntartását szolgálja.⁹⁵ Vele szembeállítja a „modern munkásmozgalmat”, azaz a nép érdekeit

⁹¹ Munkás, 1902. augusztus 17. Miben áll a hazaszeretet?

⁹² Munkás, 1903. december 25. A Messiás.

⁹³ Munkás, 1905. január 29. Szentpétervár.

⁹⁴ Győri Munkások Lapja, 1902. augusztus 31. Lapunk programja és elvi nyilatkozata. A lap kiadásával kapcsolatos politikai, személyi és anyagi kérdésekről ld. *Lónyai Sándor*: Győr és vidékének munkásmozgalma 1900–1911. Kézirat. Az a Lónyai által említett körülmény, hogy a lap kritika nélkül hivatkozik Bernstein egyes megállapításaira, nem egyedi jelenség. A lap sorsát a győri mozgalom fejlődésével összhangban vizsgálja az egykori szerkesztő. Ezek szerint a lap 600 korona alaptőkével indult. A szerkesztő 40 forint, azaz 80 korona havi fizetést kapott, 500 példány nyomási költsége 24 koronába került. Keserűen jegyzi meg, hogy a lap pénzét „az első naptól kezdve hűtlenül kezelték”. A lap példányszáma a vagonyári sztrájk idején 3–4 ezer volt. A lap tőkéje – már ami a hűtlen kezelés után megmaradt – a sztrájkolók segítségére ment rá. Beszámol Barsi a személyes torzsalkodásokról is. A vádak valóságtartalma ma már kideríthetetlen. *Barsi József*: Életem Győr. 1912. Mercur Nyomda 78–95.

⁹⁵ Győri Munkások Lapja, 1902. szeptember 7. A keresztényszocializmus és a szociáldemokrácia c. vezércikk.

képviselő szociáldemokráciát.⁹⁶ Míg a pécsi pártlap érdeklődésének homlokterében a várost környező bányák munkásainak sorsa áll, addig a győri lap – amely természetesen minden győri munkásmegmozdulást regisztrál – nagy figyelmet fordít a vagongyári munkások mozgalmaira. 1902 őszén itt nem kevesebb, mint 2000 munkás sztrájkolt. A megmozdulás eredményes volt: az igazgatóság lényegében elismerte a szervezkedés jogát, és a tervezett bérleszállítástól is elállott. A lap a sztrájk nagy eredményét az előbbiekből látta. „Ez a győzelem, ha nem is feltétlen nagy győzelme a munkásságnak, de mégis győzelem, mert megmutatta a mai harcával azt, hogy miként tud küzdeni, miként tud harcolni ügyének igazáért.”⁹⁷ A szociáldemokrata igazságokba vetett hit ebből az újságból sem hiányzik. 1903. január 18-i számában, az oroszországi forradalmi erjedésről írott, Egy orosz hős c. cikkében – az orosz forradalmárokról utalva – így ír: „Ilyen apostolokat, ilyen hősokeket teremt a mi szent eszménk, a szociáldemokrácia!” A lapnak ez az osztályharcos lendülete 1905–1906-ban – a nagy fellendülés során – tovább fokozódik.

1902 októberében indult – a pécsi és a győri pártlaphoz hasonló jelleggel és rovatbeosztással, de havilapként a Szombathelyen megjelenő *Munkáslap*, amelynek felelős szerkesztője Varga Gyula, majd Knor János volt. A „Mit akarunk?” c. beköszöntő ebben az esetben sem teszi kétségessé, hogy szociáldemokrata újságról van szó, jöllehet a cikkben igencsak feltűnő, félreérthető fogalmazással is találkozunk. „Akarjuk a békét és rendet, és küzdünk a népgyilkosság, az osztályharc (sic E. T.) és a társadalmi anarchia ellen... Akarjuk a szocialisztikus népállamot, és harcolunk az önkényes osztályállam ellen.”⁹⁸ Ez a lap is vitába száll a helyi polgári sajtóval (a Vasvármegyével), amely a szociáldemokráciát rágalmazza,⁹⁹ és ez is nyomon követi a helyi munkásság jobb élet- és munkaviszonyokért vívott küzdelmét – különös tekintettel a szombathelyi MÁV-műhelyre.¹⁰⁰ A lap, amelynek alcímében olvasható; hogy „a dunántúli szociáldemokrata ipari és földművelő munkások, iparosok és kisgazdák politikai közlönye” többször-fordul felhívással „a polgársághoz”,¹⁰¹ és – laptársaihoz hasonlóan – nem tartózkodik a keresztényszocializmus bírálatától sem. (Ehhez hozzájárult az is, hogy akárcsak Pécs és Győr, Szombathely is püspöki székváros volt.) Az egyik, 1904-es cikk a következőket állapítja meg: „A keresztényszocializmussal akár gazdaságilag, akár politikailag azt fogják elérni, amit elértek az antiszemitizmussal, a klerikalizmussal: a véres lepedő rá lesz terítve. Ráteríti a nép öntudatra ébredése és a szociáldemokrácia ezt követő győzelme.”¹⁰² Ahhoz azonban, hogy ez bekövetkezhesék, szervezkedni kell. A szervezkedés, a szociáldemokrata agitáció ennek az újságnak is vezérmotívuma. Sajnos, a lap tiszavirág-életű volt: az „50-es lapbizottság” nem tudott megbirkózni a nehézségekkel. Az utolsó szám 1904 júliusában jelent meg . . .

Az Alföld területén illetékes *Kecskeméti Munkás* c. havilap első száma Benedek József szerkesztésében 1903 decemberében, az utolsó 1904 májusában jelent meg. „Előre, szerezz dicsőséget a szocialista jelvénynek, a vörös lobogónak, mert a piros-fehér-zöld

⁹⁶ Győri Munkások Lapja, 1902. szeptember 14.

⁹⁷ Győri Munkások Lapja, 1902. október 26. A sztrájk véget ért.

⁹⁸ Munkáslap, 1902. október hó.

⁹⁹ Munkáslap, 1902. november hó. Káros szocializmus.

¹⁰⁰ Munkáslap, 1902 augusztus, október.

¹⁰¹ Munkáslap, 1903 december hó.

¹⁰² Munkáslap. 1904 május. Keresztény szocialisták.

zászlót lefoglalták maguknak a kizsákmányolóink, nekünk más jelvény alatt kell csatába vonulnunk . . . Előre! Mondd el szépen a magyar munkásoknak, hogy „többé nem engedjük uszítani magunkat idegen nemzetbeli testvéreink, németek, oroszok, franciák és a többi nemzet ellen, mert mindenütt összefogtak már a szegények, s inkább segítik egymást a nyomorúság elleni küzdelemben, nemhogy egymásra támadnának” – szól a szerkesztőség bevezetője. Majd a helyi körülményekre való utalás: „Folyik már Kecskeméten a felvilágosítás nagy munkája, kezd már oszladozni az a sötétség, amelyet a munkaadó iparosok, birtokosok s papok terjesztenek, azok a papok, akik Jézus tanítását, »szeresd felebarátodat, mint tenmagadat« nem követik, akik azért félnek tőlünk, mert óriási rengeteg földbirtokaikon a robotmunka eltörlését meg magas napszámot követelünk, ezért butítják a népet, ezért rágalmaznak bennünket.”¹⁰³

Azért idéztünk a rövid életű kis, vidéki szociáldemokrata újságból ilyen részletesen, hogy az említettek alapján néhány jellemvonásra felhívjuk a figyelmet. A lap érzékeny a mezőgazdasági munkások helyzetével kapcsolatban, annak jobbítását sürgeti, felveti az „óriási rengeteg” földbirtokok kérdését (de a földosztást még burkoltan sem), támadja az egyházat, de nem a vallást, sőt a krisztusi követelmények igazi megvalósítóját a szociáldemokráciában látja, ellensége a nemzeti gyűlölködésnek: internacionalista.¹⁰⁴ A lap az említett eszméket a munkáslapokban szokásos rovatokban közölte, lényegében szintén a Népszava rovatbeosztását követve. Érdekességként említjük meg a Világmozgalmak, majd később: Forradalmi Naptár c. rovatot, amelyben – röviden – közlik a nemzetközi munkásmozgalom fontosabb eseményeit.

Természetesen a lap figyelemmel kísérte, buzdította a város ipari (zömmel kisipari) munkásságának a bérharcait, amelyekről a lap egyes helyi vezetők – pl. Löwy Ödön, Vágó Béla – kezdeményezésére azt a következtetést vonta le, hogy célszerű lenne szövetkezeteket létrehozni. „A termelő- és fogyasztó szövetkezetekre azért van szükség, hogy ne csak a termelés igavonó barmai legyünk, hanem annak vezetői is.”¹⁰⁵ A szövetkezet létesítését célzó helyi kísérletek azonban nem vezettek eredményre. A lap sorsában tetten érhető a szocialistáknak a vidéken erős (a fővárosnál jóval nyitabb és erősebb) rendőri üldözése, zaklatása. A szerkesztőség tagjait, beleértve Benedek József szerkesztőt 1903 tavaszán letartóztatták, a lap megjelenését lehetetlenné tették. Érdemes megemlíteni, hogy a laphoz a szerkesztést ténylegesen végző, baloldali Vágó Béla révén Szabó Ervin is nagy reményeket fűzött; radikális szocialista orgánumot látott benne.¹⁰⁶

Az Alföld másik nagy városában, Hódmezővásárhelyen is jelent meg időszakunkban, 1903 folyamán munkáslap: az *Alföldi Munkás*, illetve a hódmezővásárhelyi *Munkáslap*. Mindkét újságot Bánfi Lajos szerkesztette. Az alcím: „Szociáldemokrata társadalmi és közigazdasági lap. Ipari és mezői munkások közlönye”. Ennek ellenére – talán a mező-

¹⁰³ Kecskeméti Munkás, 1903 december. Beköszöntő.

¹⁰⁴ A Kecskeméti Munkással kapcsolatosan ld. *Heltai Nándor*: A kecskeméti munkáslapok története. Közli: Népkutató-Honismereti Könyv Évkönyve 1964–65. Kecskemét. Kézirat gyanánt. Felelős kiadó: Polgár István.

¹⁰⁵ Kecskeméti Munkás, 1903 május. Munkásság és a szövetkezetek.

¹⁰⁶ *Mucsi Ferenc*: A Szabó Ervin vezette ellenzéki csoport fellépése és tevékenységének kezdete a Magyarországi Szociáldemokrata Pártban 1904–1905. Közli: Legújabb kori Történeti Múzeum Évkönyve 1961–1962. Budapest, 1963. 21–73. Hivatkozott rész: 41.

fista, illetve várkonyista hatásra – a lap nem emelte ki annyira „nemzetközi szociáldemokrata” jellegét, mint említett laptársai. A szerkesztő a következőkben ad programot: „Közölni fogjuk lapunkban az alföldi munkásmozgalom minden fontosabb jelentőségű eseményét. Közre fogunk működni minden tehetségünkkel az elnyomottak szervezésének és öntudatra ébresztésének nagy munkájában. Azonkívül közölni fogjuk a fontosabb helyi eseményeket is, ellenőrizni fogjuk városunk közigazgatási életét. Védeni fogjuk mindenütt az igazságot.” A cikk utal a mozgalmat megosztó kérdésekre; az ezekből fakadó személyi problémákra is: „A személyek elleni okatlan támadásoktól óvakodni fogunk. Ha azonban valaki személyeskedési hóbortból köt belénk, mindenkor helyen fog találni bennünket, nem fogjuk kesztyűs kézzel simogatni személyeskedő ellenfeleinket . . . Nem a személyekben látjuk a mai elnyomás okát, hanem a rendszerben, melyben élünk, s annak a megváltoztatását fogjuk követelni.”¹⁰⁷ A Munkáslap 1903 nyarán vezércikkben ostorozza – ez is a munkássajtó egyik állandó témája – a közönyösséget. „Valóban bámulatra méltó az a határtalan közönyösség, az a határtalan nemtörődömség, amellyel a munkásnép viseltetik a saját sorsa és helyzete iránt.” Bár – teszi hozzá – az elégedetlenség nagy.¹⁰⁸

Nagy földrajzi távolságon áttekintve meg kell említeni a kolozsvári szociáldemokrata sajtót. 1901-ben jelent meg Farkas Lajos szerkesztésében az *Erdélyi Munkáslap*, 1903 nyarán indult Molnár István, majd Tatai Gyula szerkesztésében az *Erdélyi Munkás*, 1904 után pedig, Schwarz Miksa szerkesztésében, a *Kolozsvári Munkás*. Valamennyi lap szociáldemokrata jellegű volt. Mint az egyik szerkesztőségi cikk tartalmazza: „Egynek érezzük magunkat egész Magyarország és az egész művelt világ osztálytudatos munkásságával, és vele egy úton egy cél felé akarunk haladni.”¹⁰⁹ Ha figyelembe vesszük az 1903-as program közlését, illetve a rá való többszöri hivatkozást, nem lehet kétségünk afelől, hogy az MSZDP lapjáról van szó. Az említett – állandóan a megjelentetés nehézségeivel küzdő – kolozsvári munkáslapoknak jelentős része volt a később oly erőteljesen fejlődő erdélyi szociáldemokrata mozgalom kibontakoztatásában.

S hol van a többi nagy vidéki város, kérdezhetnénk. Tudjuk, hogy 1904 áprilisában általános sztrájk volt Debrecenben, amelynek során a munkások kivívták a gyülekezési szabadságot és a sztrájkjogot.¹¹⁰ Szegeden egy évvel később, 1905 áprilisában volt sikeres általános sztrájk hasonló jelleggel. Nagy és jelentős mozgalmak voltak ezek: tüntetésekkel, népgyűlésekkel, tárgyalásokkal stb. Nos, egyikről sem számolhattak be helyi munkáslapok, azon egyszerű oknál fogva, mert ekkor (és még sokáig) nem voltak ilyenek. A miskolci szervezett munkásság – jóllehet a város gyorsan fejlődő ipari gócpont volt – is csak 1911-ben jutott el helyi szociáldemokrata újság létesítéséig. Az ok elsősorban az anyagi nehézségekben keresendő. A pénzt a még gyenge mozgalom többnyire saját erőforrásaiból – másra alig számíthatott – nem tudta előteremteni. Az energiák nagy részét egyébként is a Népszava fejlesztése, országosítása kötötte le. A hatóságokkal is – mint már utaltunk rá – nehezebb volt boldogulni a vidéken, mint a fővárosban. A korabeli Magyarország nem volt polgári demokrácia. De – amennyire erről egyáltalán

¹⁰⁷ Alföldi Munkás, 1903. május 24. Lapunk szellemi és alaki tervezete.

¹⁰⁸ Munkáslap, 1903. augusztus 2. Közönyösség.

¹⁰⁹ Erdélyi Munkáslap, 1901. május 1. Program.

¹¹⁰ MMTVD III. k. 212–216.

beszélni lehet – ezt a szintet leginkább a polgárosult, a világ szeme előtt levő főváros közelítette meg.

Mielőtt tovább mennénk, utalni kell a Népszava jelentős német nyelvű testvér-lapjára, a hetenként egyszer 5 ezer példányban megjelenő – gyakorlatilag Groszmann Miksa által szerkesztett – *Volksstimme*-re. A hetenkénti megjelenés és a példányszám a munkásság (mindenekelőtt a fővárosi és környéki munkásság) folyamatos, és éppen ezekben az években gyorsuló elmagyarosodásának előrehaladására mutat, korábban ugyanis a német nyelvű munkáslapok gyakrabban láttak napvilágot. A *Volksstimme* – akárcsak a Népszava – példaképének a német és az ausztriai szocialista sajtót tekintette. Megemlíthető, hogy az akkori Magyarország két nagyvárosában: Pozsonyban és Temesvárott is megjelentek szociáldemokrata lapok – de tekintettel a két város korabeli nemzetiségi viszonyaira – ugyancsak németül. 1902 márciusában indult a *Westungarische Volksstimme*. (Egy ideig mint a budapesti Népszava melléklete jelent meg.) Szerkesztésében Kalmár Henriknek, a magyarországi német nyelvű szociáldemokraták egyik kimagasló vezetőjének volt nagy szerepe. Rovatbeosztását tekintve a lap a Népszavához hasonlított; a helyi szocialista mozgalom lelkiismeretes krónikása volt. Alcíme szerint a város és a vidék népének érdekeit kívánta szolgálni. Temesvárott hasonló jelleggel 1903 májusában indult meg rendszeresen a *Volkswille*, „Délmagyarország dolgozó népe” szolgálatában. Eleinte hetilap volt, később hetenként kétszer jelent meg. Szerkesztői közül Josef Schwarzt, Julius Horaceket és Rudolf Kruppát indokolt megemlíteni.

A magyarországi munkásság korabeli etnikai összetételében – mint ismeretes – a német mellett a szlovák elemnek volt kimagasló jelentősége. A nyugat-szlovákiai területeken volt – Budapest és környéke kivételével – országos viszonylatban is a legmagasabb az ipari munkások aránya. 1904 októberében, Emmanuel Lehocky szerkesztésében indult a *Slovenské Robotnicke Noviny*, amely havilapként jelent meg, Pozsonyban. Budapesten adták ki Aurel Cristea szerkesztésében az 1903 augusztusában induló, román nyelvű *Adeverul* hetilapot. Ugyancsak Budapesten jelent meg 1902-től Gavro Živanović, Dušan Tušanović és mások szerkesztésében a szerb *Narodna Reccs*, amely 1904 őszén megszűnt.¹¹¹ (1905–1906-ban Újvidéken a *Narodni Glasz* jelent meg.)

A nemzetiségi munkáslapok általában a párt nemzetiségekkel kapcsolatos határozata alapján működtek. (Ez alól úgyszólván csak a szeparatizmus felé hajló szlovák újság a kivétel.) Lényegében ez a határozat szabta meg a Népszava és a szakszervezeti lapok idevágó cikkeinek tartalmát is. „A nemzetiségek és a szociáldemokrácia” c., 1904 áprilisában a XI. kongresszus által elfogadott határozat a következőképpen szól: „A pártgyűlés megállapítja, hogy Magyarországon a német, szerb, román, szlovák stb. nyelven beszélő emberek nemcsak mint németek, szerbek, románok, szlovákok stb. szenvednek politikai és gazdasági elnyomást, hanem főleg és elsősorban mint proletárok osztoznak a magyar proletárok politikai és gazdasági elnyomatásában.” A határozat ezután utal arra, hogy a nemzetiségi sovinizmus sem különb, mint a magyar, és a nacionalisták osztályérdekeik alapján bármikor készek szövetségre egymással. „Miután azonban Magyarországon a

¹¹¹ A munkásosztály századforduló-korabeli nemzetiségi összetételére vonatkozóan ld. Magyarország története 1890–1918. Főszerkesztő: Hanák Péter, szerkesztő Mucsi Ferenc. Budapest, 1978. Akadémiai Kiadó 508–509.

munkásnép politikai és gazdasági érdekeiért egyedül és kizárólag a Magyarországi Szociáldemokrata Párt küzd és fárad őszintén, igazán; a munkásnépnek kötelessége nemzeti különbségek nélkül ezen párthoz csatlakozni és vele együtt küzdeni.”¹¹²

1901. december végén zajlott le a magyarországi szak- és önképző egyletek II. kongresszusa. A kongresszuson külön napirendi pontként tárgyalták a „szakszervezeti irodalom és önképzés” ügyét. Buchinger Manó pártvezetőségi tag hangoztatta a szakszervezeti irodalom jelentőségét, és külön is kiemelte a szakszervezeti lapok létesítésének és megerősítésének a fontosságát. Az elfogadott határozat kötelezi a Szakszervezeti Tanács Végrehajtó Bizottságát „egy központi szakszervezeti közlönynek létesítésére”, továbbá a szaksajtó feltétlen támogatására.¹¹³ A III. szakszervezeti kongresszus (1904. december) részletes adatokkal szolgál a szervezett munkásság számára. Ez a szám az 1901-es alig tízezerről 1904 nyarára mint 50 ezerre emelkedett.¹¹⁴ Az ez év decemberében megtartott III. kongresszus ugyancsak határozatába foglalta „központi lapot kiadni, melynek hivatása, hogy a szakmunkások közös érdekeit érintő ügyekben útmutatásul szolgáljon”.¹¹⁵ A kongresszus külön az egyes szakmák, egyletek, szakszervezetek sajtójáról nem intézkedett, a szaklapok megjelenítését az egyes szakszervezetek önálló feladatának tekintette.

A központi szakszervezeti lap, a *Szakszervezeti Értesítő* havonként jelent meg, 1300 példányban, mint „A Magyarországi Szakszervezeti Tanács hivatalos közlönye”, Jászai Samu szerkesztésében. Hasábjai regisztrálják a magyar szakszervezeti mozgalom fejlődését. Rendszerint név nélkül közölt, rövid értékelő cikkeinek alapvető tartalma: a munkásság gazdasági küzdelmeinek buzdítása. A lap szerkesztősége ügyelt a különböző békéltető bizottságok, betegsegélyező pénztárak, iparfelügyeleti és más szociális intézmények munkájára. Programja (amelyet a későbbiekben beváltott) így határozza meg az évtizedeken át rendszeresen megjelenő lap munkáját: „A Szakszervezeti Értesítő nemcsak a szakszervezeti mozgalom fontosabb mozzanatairól fogja a szervezetek vezetőseit értesíteni, hanem maga is részt vesz a szervezkedési munkálatokban. Bel- és külföldi tapasztalatok nyomán útbaigazítást ad a szakszervezeteknek, és statisztikai adatok közlésével anyagot szerez a gazdasági küzdelemhez. Időnként ismertetni fogja a munkásság anyagi helyzetét és a szervezkedés által elért eredményeket. Törekvése oda irányul, hogy a taglétszámban megerősödött szakszervezeti mozgalom bensőleg is erősödjék. Előmozdítani kívánja a munkások céltudatos nevelését, és ezért a szaklapok és tanfolyamok irányára fog ügyelni.”¹¹⁶

¹¹² MMTVD III. k. 199.

¹¹³ A Magyarországi Szak- és Munkásképző Egyletek II. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest, 1902. A Szakszervezeti Tanács Országos Végrehajtó Bizottsága Kiad. 58.

¹¹⁴ Az 1901-es adat – amelyet A magyar szakszervezeti mozgalom kezdetei 1867–1904 c., a Táncsics Könyvkiadó kiadásában 1962-ben megjelent könyvem 257 oldalán én is feltüntettem – nem elég pontos, tekintettel arra, hogy a „mezőfista”, tehát nem a Szakszervezeti Tanács illetékességi körébe tartozó szervezett munkásokat –, akik a későbbi években csatlakoztak az MSZDP-hez, illetve a szaktanácshoz – nyilván nem tartalmazza. A tényleges szám 13 ezer körül lehetett.

¹¹⁵ Szakszervezeti Mozgalom. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács jelentése. Az 1904. évi december hó 25-én és 26-án tartott szakszervezeti kongresszus jegyzőkönyve. Budapest, 1905. Szakszervezeti Tanács kiadása 25.

¹¹⁶ Szakszervezeti Értesítő, 1904 szeptember hó Szakszervezeti Értesítő.

A lap nagy energiával dolgozott az „összpontosítás”, az országos szakszervezeti hálózat kiépítésén.¹¹⁷ Tulajdonképpen a politikai és gazdasági harc egységét szolgálta az effajta felhívások közlésével: „Szervezett munkás nemcsak a saját szervezetét, hanem a Népszavát is támogatja.” A munkásság művelésének egyik fő szószólója volt: rendszeresen közölt híreket a Társadalomtudományi Társaság munkástanfolyamairól. Gondot fordított a lap a mezőgazdasági munkásság ügyére is; hangsúlyozva: „Az az igazság, melyet az ipari munkásság már általában elismert, a földművesekre is ráillik: gazdasági szervezkedés nélkül a politikai mozgalom nem ér egy fabatkát sem.”¹¹⁸ A szerkesztőség minden számban feltüntette: „A szakszervezeti tanács kötelékéhez tartozó szervezetek központjai e lapot ingyen kapják.”

A vasmunkás-szaklap egyik, 1904 őszi száma kimutatást közöl a magyarországi szaklapokról. „Három évvel ezelőtt – állapítja meg bevezetőben – az összes munkásszaklapok példányszáma alig haladt túl a 12 ezret, ma már túlhaladja a 60 ezret. Íme a következő kimutatás:

<i>Egyszer hetenként megjelenik:</i>	<i>Példányszám:</i>
Typographia (magyar és német szöveggel)	5 200
<i>Kétszer havonta megjelenik:</i>	
Ácsok Szaklapja (magyar szöveggel)	1 300
Cipész (magyar szöveggel)	2 300
Építőmunkás (magyar szöveggel)	12 000
Bauarbeiter (német szöveggel)	4 000
Stavitelsky Robotnik (szlovák szöveggel)	1 000
Famunkás (magyar szöveggel)	5 000
Festők Szaklapja (magyar és német szöveggel)	1 200
Kereskedelmi Alkalmazott (magyar szöveggel)	1 200
Könyvkötők Lapja (magyar és német szöveggel)	1 500
Lithographia (magyar szöveggel)	800
Magyar Vasutas (magyar szöveggel)	3 500
Sütők Szaklapja (magyar és német szöveggel)	1 200
Vas- és Fémmunkások Szaklapja (magyar szöveggel)	11 000
Metallarbeiter (német szöveggel)	2 500
<i>Egyhavonta megjelenik:</i>	
A Konfekciós (A Szabókisiparos) (magyar szöveggel)	500
Borbélyok és Fodrászok Szaklapja (magyar szöveggel)	600
Cipőfelsőrészkesztő (magyar szöveggel)	600
Lakatosok Havi Értesítője (magyar szöveggel)	1 500
Szabómunkások Szaklapja (magyar és német szöveggel)	3 400
Összesen:	61 500

¹¹⁷ Szakszervezeti Értesítő, 1904. október hó. Erősítsük szakszervezeteinket. Uo. 1905 február hó. A szervezkedés kérdése.

¹¹⁸ Szakszervezeti Értesítő, 1905 április hó. A földművesek gazdasági szervezkedése.

A szakszervezeti sajtó összpéldányszáma tehát igen tekintélyes; az adatfelvétel időszakában több mint tízezerrel meghaladja a szervezett munkások számát. A – Szakszervezeti Tanács 1904. évi jelentése alapján készült – beszámoló cikk elismeréssel állapítja meg: „Összesen tehát 21 különféle szaklapunk van, amelyek az utóbbi években elért rendkívüli örvendetes haladásról tesznek tanúságot. Mindamellet nem szabad csalódásba ejteni magunkat, mert a szervezés terén még sok-sok munkánk van. A vasutasoknak csak lapjuk van, szervezetük azonban még nincs, a sütők is ekképpen állnak még, A Lakatosok Havi Értesítője alkalmi lap, csak arra szolgál, hogy a lakatosmesterek szolgatényésztési kísérletét sikeresebben lehessen visszaverni. Mindezeknél fogva az utóbbi 2–3 év szép eredményei legyenek buzdítóul a további fáradhatatlan munkára.”¹¹⁹

Érdeemes foglalkozni a szaksajtó rovat-beosztásával. Ez ugyanis nem olyanfajta rövidített másolata a Népszavának, mind a vidéki pártlapoké. Vegyük alapul – az egyik legjelentősebb szaklap – a már említett Vas- és Fémmunkások Szaklapja 1900-as újévi számát. A lap élén a szerkesztő, Teszársz Károly tollából származó vezércikk áll, amely-

¹¹⁹ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1904. október 20. A munkás-sajtó Magyarországon. A felsorolásban egyébként zavar van. A Szakszervezeti Tanács jelentésében ugyanis szerepel havonta egyszeri megjelenéssel *A Kőfaragó* is, amely magyar és német nyelven jelent meg 1200 példányban. Ld. Szakszervezeti Mozgalom . . . 10–11. Ezzel együtt emelkedik 61 500-ra a szakszervezeti lapok példányszáma. A Groszmann Hugó, majd Steidl István szerkesztésében megjelenő *A Kőfaragó* a még időszakunkban különálló kőfaragó-egylet lapja volt. Arra, hogy ez a tradicionálisan jól szervezett szakma, illetve szaklap milyen nehezen adta fel az építőmunkás-szövetség javára a függetlenségét, jó példa, hogy az 1904. augusztus 14-i közgyűlésről a következőket olvashatjuk: „A szaklap ügyében tett azon indítvány, hogy csatlakozzunk az Építőmunkásokhoz, egyhangúlag elvetettett.” (A Kőfaragó, 1904. augusztus 15. A közgyűlés.) A lap csak 1906 nyarán szűnt meg, amikor a kőfaragó-egylet csatlakozott az építőmunkás-szövetséghez. 1900 és 1903 között havonta megjelent – a kimutatásokból hiányzó – *Kőműves* is, Söröli József, majd Czvián Ferenc szerkesztésében, magyar nyelven, német melléklettel. Mindkét lap szót emel azellen, hogy a munkások egymással sokszor „konkurálnak” és közönyösek. A kőművesek lapja szervezői egyik vezércikküknek a Szolidaritás címet adták, kiemelve „e szónak az emberiség jólétére és fájdalomra bíró nagy horderejét”. (Kőműves, 1900. október 28.) (A lap 1905 tavaszán szűnt meg; a szakegylet csatlakozása folytán beolvadt az építőmunkás-szövetség lapjába, az Építőmunkásba.) Mindkét ágazati lap – a lehető legnagyobb konkrétsággal – sokat foglalkozott a sztrájkok kérdésével és a munkabeszüntetésekkel kapcsolatos hírekkel, valamint az egyleti ügyekkel és a munkaviszonyokkal kapcsolatos visszaélésekkel. Nem marad el a munkáltatók és a „hajcsár” pallérok név szerinti elmarasztalása sem. A *Borbélyok és Fodrászok Szaklapja* azt mutatja, hogy a szervezkedés hulláma már ezt a szolgáltató szakmát is elérte. A *Cipőfelsőrész készítő* és a *Lakatosok Havi Értesítője* a nagyobb szakmákon belüli fontos szakmai ágazatok munkásainak speciális érdekeit szolgálta. Az említettekhez hasonló jellegű lapok megjelenése arra vall, hogy a kialakuló szakmai szövetségek lapjai csak fokozatosan tudták átvenni a hozzájuk tartozó, egyes szakmai ágazatokban dolgozók tájékoztatását és érdekvédelmét. Az említett lapok azonban jellegüket tekintve alig különböztek a jelentősebb orgánumoktól, ezért – helyhiány következtében – nem foglalkozunk velük. Érdeemes megemlíteni, hogy mindegyik lap – a *Szabókisiparost* is ideértve – tekintettel volt a kismestereknek a nagyobb vállalkozók által veszélyeztetett érdekeire. A kérdésre vonatkozóan ld. *Végh Oszkár*: A magyarországi szakszervezeti sajtó osztályharcos küzdelmei 1868–1918. Budapest, 1975. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Történeti tanulmányok 76–94. A magyar szociáldemokrata sajtó a németekhez és az ausztriaihoz (a Laitán innenihez) viszonyítva ez idő tájt is gyenge. (Az ausztriai birodalomfőlen a szakszervezeti tagok száma is vagy négyszerese a magyarországinak.) Magyarországhoz keletre és délre azonban ekkor egyik ország munkásmozgalmának sem volt ilyen kiterjedt sajtója.

nek címe, témája ezúttal adott: Új év. (Más esetekben a vezércikk rendszerint valamilyen közérdekű kérdéssel foglalkozik – többnyire általánosságokban.) A vezércikken kívül még egy, a szakmai szervezkedést érintő kérdésekkel foglalkozó cikket is szokott közölni a lap, pl. esetünkben A kormány és a munkások címűt. A Szemle rovatból – amely rendszeresen közöl olvasói leveleket is – érdekes képet kapunk a munkaviszonyokról. A Szervezetek köréből c. rovat a szakszervezeti élet tükré, míg a Bérmozgalom a sztrájkok krónikája. Az előbbi tartalmát az Egyleti hírek egészíti ki. Rendszeresen tartalmazza a lap a Gyűjtések rovatot és Tárca rovatot is; szocialisztikus, és ritkábban szépirodalmat. Beküldetett cím alatt publikálja a különböző olvasói leveleket, panaszokat – munkaviszonyokkal, emberekkel, bánásmóddal stb. kapcsolatban. Ezek a szerkesztőség által hangsúlyozottan nem ellenőrzött hírek, érthető, ha nem vállal értük felelősséget. A Vegyes rovatban gyakran esik szó szakmai ismeretekről, míg Mulatságok címmel emlékeznek meg a társaséletről; bálokról, kirándulásokról stb.

A szakszervezeti sajtóban erőteljesen megmutatkozik az a törekvés, még inkább, mint a Népszavánál, hogy közérthetően, a munkásság közvetlen érdekeire hivatkozva szóljon. A lapok elvi vonalvezetése lényegében marxista. A vasmunkáslap pl. egyik, feltehetően Teszársz tollából származó vezércikkében igyekszik – a Kommunista Kiáltvány alapján – felvázolni a szakmai szervezkedés történetét. „A munkások szervezetei kezdetben ugyancsak segítőegyletek voltak, amelyek betegség, halál és munkanélküliség esetén ideiglenesen segélyezték a munkást, illetve hozzátartozóit. Azonban minél jobban kiélesedtek az ellentétek a munka és a tőke között, annál nagyobb számban alakultak át a segítőegyletek *harci* szervezetekké, amelyek átlépve a *segélyezés* határát, erős bástyává váltak, amely védfal ma, s (a legnagyobb mértékben képes minket elleneseink túlkapásával szemben megvédeni. Ez a bástya: a *szakszervezet*.”¹²⁰

A lap egyik erénye, hogy számos esetben szociográfiai értékű kimutatásokat hoz. Ezek közül egyike a legértékesebbeknek az 1900. május 3-i számban jelent meg, Vanczák János tollából: Statisztikai kimutatás a budapesti lakatosmunkások bér-, munka- és megélhetési viszonyáról címmel. Értékes adatokat közöl a Ganz-gyáron belüli helyzetről szóló vezércikk is. „A kovácsokat 60 órai munkájukért 3–8 forintnyi bérrel akarják kielégíteni, a szögecselőket szintén. A bánásmód a lehető leggyalázatosabb, és ezt az igazgató meg a mérnök természetesnek találja.” A gyárban – úgymond – hajcsárrendszer van.¹²¹ A lap – a Népszavához hasonlóan – rámutat arra is, hogy, mint a MÁV-Gépgyár dolgozóinak sztrájkja bizonyítja: „... az állam mint vállalkozó még rosszabb, mint egy másik, magánkapitalista”.¹²² A munkásság hivatalnokellenes hangulatát fejezi ki az említett sztrájkjal kapcsolatos másik vezércikk: „Míg 1893-ban kijelentette Baross, az akkori kereskedelemügyi miniszter, hogy ez a gyár tulajdonképpen a magyarországi munkásoké; az állam nem anyagi hasznot, hanem erkölcsi és kulturális eredményt akar elérni. És íme, 7 év eltelte után sem az államé, sem a munkásoké ez a gyár, hanem a hivatalnokoké, akik nagy fizetésük mellett még a munka hozadékán is megosztóznak, a munkásokat pedig éhen veszejtik.”¹²³

¹²⁰ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1900. május 3. Szakszervezeti fegyelem.

¹²¹ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1900. június 17. Az arcátlan tőke.

¹²² Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1900. június 21. Az állam mint kizsákmányoló.

¹²³ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1900. július 5. Nyílt sisakkal.

A vasmunkáslap időnként foglalkozik szakmai kérdéseken túlmutató ügyekkel is. Így pl. a nők elmaradott, a szervezett munkást visszahúzó tudatának kérdésével,¹²⁴ a keresztényszocializmus negatív törekvéseivel,¹²⁵ a gyárosok „hazaffyságával”,¹²⁶ a Népszava-agitációval.¹²⁷

Az utóbbi kérdésekkel kapcsolatban Vanczák is felveti a munkásság sokat kárhozott „közönyösségének” problémáját. Cikkét – habár nyilván túloz – azért érdemes idézni, hogy képet alkothassunk magunknak a politikai aktivitás felkeltésének a nehézségeiről. Nemcsak tudati tényezőkkel, közömbösséggel, hanem a tunyasággal is meg kell küzdeni. „A különböző szakmák szaklapjai – írja Vanczák – mázsaszámra hevernek az egyes szervezetek szekrényében, mert a tagok csak úgy veszik fel a lap dolgát, ha hozzájutnak véletlenül, hát olvassák, ha nem, akkor is jól érzik magukat, és nem éreznek sem szükségét, sem hiányt afölött, hogy lapjukat nem kapják meg.”¹²⁸ Sok munkás olvas polgári lapokat. A bírálat nem is marad el. A vasmunkáslap, megemlékezve az esetenként napi 12–15 órai munkaidőről és a 70–90 filléres napi bérekről, a következőket írja; a kor zsrnalisztikájában szokásos stílusban: „Nálunk minden nyálás szájú, kócos újságfirkonc hivatottnak érzi magát arra, hogy a munkásság nagy életküzdelmébe belekotyogjon a maga tapasztalatlanságával, jelentéktelen életismeretével. Ezek az újságíró-gyerekek most, hogy a munkásság létért való küzdelme elementáris erővel tör magának utat, nap nap után csak úgy okádják a gyűlöletet a munkásság ellen, a legnagyobb napilaptól kezdve a legutolsó krajcáros rongy hasábjáig, hogy minden gondolkodó ember méltán undorodik tőle.”¹²⁹

Figyelemre méltó megállapításokat tesz a lap a munkásság küzdelmének céljairól. Természetesen a szerkesztők tudatában voltak annak, hogy az 1903-as pártprogram szocialista elveinek megvalósítása még a távoli jövő kérdése. Fontosnak és időszerűnek tartották viszont a tőke és a munka között olyan partneri kapcsolat kialakítását, amelyben mindkét fél megtalálja a maga számítását. „És minél élesebb a harc a munkásság szervezetei és a gyárosok és egyéb munkaadó-testületek között, annál rövidebb időig fog tartani, annál hamarabb ér el mindkét fél az érintett célhoz: egymás érdekeinek kölcsönös elismeréséhez” – olvassuk az egyik vezércikkben, amely egyben válasz arra a polgári részről gyakran felhangzó korabeli vádra is, hogy a szociáldemokraták még kibontakozása előtt „tönkre akarják tenni” a magyar ipart.¹³⁰

A másik, magyar viszonyok között igen jelentős szakma, az építőmunkások – érthetően gyengébb anyagi helyzetük következtében – már nem tudták szaklapjuk olyan folyamatos megjelenését biztosítani, mint a vasmunkások. Az *Építőmunkás* 1900 januárjában jelent meg. Ám már 1900 májusában azt írja, hogy „az óriási építőipari válság” következtében csak havonta (nem pedig kéthetenként) jelenhet meg. A válság egyelőre erősebb volt; a lap vagy három éven át szüneteltette megjelenését. 1903 júniusában újra

¹²⁴ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1900. május 17. A nők és a sztrájkok.

¹²⁵ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1904. december 15. Keresztény szocializmus.

¹²⁶ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1904. július 7.

¹²⁷ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1904. október 20. és még számos más szám.

¹²⁸ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1905. március 2. A Népszava napilap.

¹²⁹ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1904. október 6. A munkásság sztrájkjai és a polgári sajtó.

¹³⁰ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1904. október 20. A magyar munkásság gazdasági szervezkedése.

indult, Garbai Sándor szerkesztésében. (Itt jegyezzük meg, hogy mind Teszársz, mind Garbai egyben szakszervezeteik vezetői voltak.) Fő feladatának szintén a szervezkedés előmozdítását tekintette. Adataink vannak arról is, hogy a budapesti ácssegédek szakegylete – nyilván más, építőmunkás-szakmákhoz hasonlóan – anyagilag támogatta a lapot, és részt vett a lapbizottság megalakításában.¹³¹ (Egyébként 1904. július 15-én indult – Sterbinszky Lipót szerkesztésében – havonta kétszeri megjelenéssel az *Ácsok Szaklapja*. A lap 1906 márciusában olvadt be az *Építőmunkásba*.)

1904 őszén az *Építőmunkás* részletesen tudósítást közölt a budapesti építőmunkás-mozgalomról, amelyet nem kevesebb, mint 3600 segéd munkásnak a munkából való kizárása váltott ki. Az akció azonban megbukott, a munkáltatóknak nem sikerült törekvéseiket – a munkaviszonyok kedvezőtlenebbé tételét – keresztülvinni. Az *Építőmunkás* tudósításait is hadd jellemezzük néhány idézettel. A munkaviszonyok bemutatása, egy Kerepesi úti építkezés kapcsán: „A munkavezető, aki a forró nap hevében hajszolta a munkásokat, nem tartott ivóvizet edényt az épületen, és az egyik vizet kérő kőművesnek egy darab félredobott, rozsdás kályhacső-könyökben vitetett vizet.” A munkásoknak ez a – válság idején kiváltképpen nagy – kiszolgáltatottsága elkeseredést keltett. A sztrájkolók nincsenek egyedül: „... a kizártak úgy magyarországi szaktársainktól, mint a külföldiektől, név szerint Ausztriából, Németországból, Franciaországból és Angliából erkölcsi és anyagi támogatásra nyertek határozott ígéretet.” Sztrájkgyűlés a Trieszti nő-höz címzett vendéglőben: „Történjék akármi, de leigázní nem engedjük magunkat. Éhbérért sohasem fogunk dolgozni, meguntuk a nyomorúságot.” Ugyanez a cikk közölte, hogy Nagyváradon, Debrecenben és Szegeden is sor került hasonló kizárásokra.¹³² 1905 elején terjedelmes cikksorozatot közölt a lap a bérhelyzetről, amely – érdekes módon – egyszerű munkásoknak a szerkesztőhöz címzett leveleiből állott.¹³³ Természetes, hogy 1905 kora tavaszán részletes tudósítás jelent meg az országos küldöttközgyűlésről.¹³⁴

A rokonszakma lapja, a *Famunkások Szaklapja* 1901 áprilisában indult, és havonként kétszer jelent meg Pelczéder Ágoston szakszervezeti vezető szerkesztésében – számos más laphoz hasonlóan – a „szaklap bizottság” kiadásában. (Erre azért volt szükség itt is, más esetekben is, hogy a szaklap a szakszervezettől legalábbis független legyen, és sem az egyik, sem a másik felet érintő esetleges retorziókban ne kelljen a szervezetnek, illetve a lapnak osztoznia.) A lap erőteljesen – vezércikkben – hangsúlyoz egy olyan követelést, amely egyébként a *Népszavában* és más szaklapokban is rendre fel-felvetődik: a sztrájkjog követelését. „Ki akarjuk küzdeni a rövidebb munkaidőt, a magasabb munkabéreket és egészséges s a kor követelményeinek megfelelő műhelyeket.”¹³⁵

A csak lassan csillapodó válság nem kedvezett a munkásköveteléseknek. Innen a sok panasz; nemegyszer érzelmes és patetikus hangokkal, amelyek természetesen igazat mondanak, habár nemegyszer sztereotip módon. Lássunk erre a stílusra egy példát Pelczéder Ágoston egyik vezércikkéből. „A gyárak százával bocsátják el még mindig a munkásokat, és ezáltal nap nap után több lesz azoknak a száma, akik ajkukon a panaszszóval, szívükben a végtelen bánattal és gyűlölettel átkot szólnak a mai társadalomra és ennek

¹³¹ PI Archívum, 666. f. III–2–1895/1. a.

¹³² *Építőmunkás*, 1904. szeptember 15. A budapesti építőmunkások kizárása.

¹³³ *Építőmunkás*, 1905. január 1., 15. stb.

¹³⁴ *Építőmunkás*. 1905. március 1. Az országos gyűlés.

¹³⁵ *Famunkások Szaklapja*, 1901. június 27.

intézőire.”¹³⁶ 1904 elején már kedvezőbb a helyzet. A február 13-i szám vezércikke felhívást közöl, amely szerint – mint, hogy más eszköz nem állott már rendelkezésre – a sztrájk fegyverével „megkezdődött a harc a 9 órai munkaidőért”. A lap nagy gondot fordított általában arra, hogy híven beszámoljon a bérharcok eseményeiről. „Levelezőinket felkérjük – olvashatjuk az 1904. május 14-i számban –, hogy különösen sztrájkok alkalmával pontosan tegyék kötelességüket, és a szaklapot a bérmozgalom minden állásáról elsősorban és sürgősen értesítsék.” (A levelezők díjazásban nem részesülő, lelkes szociáldemokraták voltak.)

Ismeretes, hogy a korabeli magyarországi szociáldemokrata mozgalom nagy fontosságú szervei voltak – mind párt, mind szakszervezeti szempontból – az ún. szabadszervezetek, amelyek működésében – mint majd látni fogjuk – a szaklapoknak is szerepe volt. A szabadszervezetek nem hatósági engedély alapján működtek, bár nem voltak a szó mai értelmében illegálisak sem. Tevékenységükkel nemegyszer a szakszervezeti sajtó is foglalkozott. A *Famunkások Szaklapja* 1905. március 15-i számában a budapesti asztalossegédek „szabad szervezetének” szabályait ismertette; hangsúlyozva, hogy a szervezet feladata a sztrájkolók segítése és ellenállási pénztár létrehozatala.¹³⁷

Nézzük meg ezután az egyik fontos kisipari szakma lapját *A Cipész* c. havonként kétszer megjelenő, 1900-ban már megjelenése X. évfolyamába lépő újságot. A Czikora János, Ughy Bálint, majd Virág Sándor szerkesztésében megjelenő újság kezdetben a Mezőfi-féle „újjászerveztettek”-et támogatja, hangja azonban alig tér el a szociáldemokrata párt sajtójából. A lap a nagy válság idején a munkanélküli-segély ügyét feszegeti, méghozzá vezércikkben.¹³⁸ Dicséretére legyen mondva, hogy fontos folyamatot érzékel: a kisipar pusztulását. Elismeri, hogy szövetkezetek létrehozásával lehet bizonyos mértékben segíteni néhány egzisztencián, de – mint az egyik vezércikk megállapítja – „a munkásosztály általános rossz helyzetén ezzel még nincs segítve, mert a szövetkezetek is alá vannak vetve a versenynek.”¹³⁹ Ugyanebben az évben vezércikk jelenik meg a nagyipari termelésről, annak kapcsán, hogy – nyugati mintára – Európa-szerre terjednek a cipőgyárak. „Miközben tehát a cipőgyárak szóba kerülnek, ne gyürkőzzünk fel, hogy agyonüssük a gyárakat, mert ha akarjuk, ha nem, azok létezni fognak, hanem hassunk oda, hogy a cipőgyárak felnőtt szakmunkásokat alkalmazzanak, és kötelezve legyenek a gyárak arra is, hogy napi 8 órai munkaidő mellett munkásaikat a megélhetés fogalmának megfelelően díjazzák.”¹⁴⁰

¹³⁶ *Famunkások Szaklapja*, 1901. november 23. Jogot és kenyeret!

¹³⁷ A szakszervezetek szerepéről ld. *Erényi Tibor*: A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei 1867–1904. Budapest, 1962. Táncsics Könyvkiadó 166–168. stb. Itt jegyzem meg, hogy könyvemben a Szakszervezeti Tanács tevékenységét a kelleténél erősebb, nem mindenben helytálló kritikával ítélem meg. Most már látom, hogy a pozitív elemek erőteljesebb kiemelése lett volna történelmileg indokolt. A kérdésre vonatkozóan ld. még *Kabos Ernő*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek kapcsolatai 1890 és 1918 között. In: *Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből*. Budapest, 1969. Táncsics Könyvkiadó 59–127. Továbbá *Mucsi Ferenc*: *Küzdelmek a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szervezeti reformjáért 1900–1918. Párttörténeti Közlemények* 1981. 1. sz.

¹³⁸ *A Cipész*, 1901. április 1. *Farkas István*: A munkanélküli-segély rendezést.

¹³⁹ *A Cipész*, 1901. február 15. A kisipar pusztulása és a munkásviszonyok.

¹⁴⁰ *A Cipész*, 1901. június 18. *Farkas István*: Cipőgyárak. A témára még két vezércikk tér vissza: Uo. 1901. július 3. A nagyipari termelés felé, július 17. Amiről nem beszélnek.

A lap 1902 őszén önálló vámterületet és „országunk teljes politikai függetlenségét” követeli, mert ennek iparfejlesztő hatása jótékonyan hatna ki a munkásság helyzetére.¹⁴¹ 1903. december 1-i számának Irodalom rovatában tudatja a szerkesztőség, hogy Kautsky „neves német szocialista író” Marx gazdasági tanai c. munkája. Garami Ernő fordításában, megjelent. Ez a közlés már előzménye a fordulatnak: az 1904. január 1-i szám Pártálláspontunk c. – valószínűleg Farkas István szerkesztő és szakszervezeti vezető tollából származó – vezércikke közli, hogy az 1903. december 26-i cipézmunkás-gyűlésen „a Magyarországi Szociáldemokrata Párthoz és annak szaktanácsához való csatlakozás kimondatott”. A lap ezután már nem a mezőfista Szabad Szó, hanem a Népszava támogatására hívja fel a munkásokat, és némileg radikálisabb hangra vált át. A korábbiaknál egyértelműbben foglal állást a sztrájkok mellett, és kikel a drágaság, az élelmiszeruzsora ellen.¹⁴²

Egy másik jelentős kisipari szakma ugyancsak „régii” lapja az 1900-ban VIII. évfolyamában, Honti Géza szerkesztésében megjelenő *Szabók Szaklapja*. Már az 1900-as újról szám figyelemre méltóan köszönt he: „Nemcsak az újév, hanem mérvadó körök külön »határozata« szerint új század köszöntött be . . . A most múlt századnál egyetlen század sem volt gazdasági átalakulások tekintetében gazdagabb . . . Legyen szerencsésebb az új század, mint a múlt! A gazdasági egyenjogúsítással legmagasabb kifejlődésére fog törekedni az emberiség, és a szolgaság és kapitalizmus megszüntetése, amelynek helyére a szocialista társadalmi szervezet lép, ez lesz az új század gyümölcse.”¹⁴³ A lap kapcsolatba állítja a politikai és gazdasági küzdelmet akkor, amikor megállapítja: „A helyes szociálpolitikának feltétele, hogy a munkásság rendelkezék politikai jogokkal.”¹⁴⁴ Nem hiányzik a szakegyleti agitáció és az országos szakegylet propagandája sem.¹⁴⁵ Szó esik arról is, hogy a szervezkedés nemcsak anyagilag, hanem kulturálisan is magasabb szintre emeli a munkást.¹⁴⁶ Az 1903. április 11-i számban egy antiklerikális cikk (Harc a sötétséggel) alatt feltűnik Szabó Ervin szignója. Akárcsak A Cipészt, ezt a lapot is foglalkoztatja a gyáripar terjeszkedése. 1902. augusztus 9-én a Tárca-rovatban – cikket közöl A konfekcióipar keletkezése és elterjedése Németországban címmel, 1903. április 11-én pedig már felhívást intéz „A női konfekció-munkásokhoz és munkásnőkhöz”.

Különleges helyzetben volt a pékek lapja. A *sütőmunkás* 1904 decemberében indult, havi kétszeri megjelenéssel, Holits Ferenc szerkesztésében. Tekintettel arra, hogy ez idő tájt különböző „visszaélések” miatt a szakegylet működését felfüggesztették, a lap megjelentetésének kiváltképpen nagy jelentősége volt.¹⁴⁷ Időlegesen a hiányzó szakegylet (illetve: szabadszervezet) feladatát is betöltötte. A többi szaklaphoz hasonlóan részletesen foglalkozott a munkaviszonyokkal. „Hát mi, sütőmunkások? Még az olyan műhelyekben is, ahol pontosan betartják a munkafeltételeket, 70–75 órás heti munkánk van, de nem ám úgy, mint más munkásoknak, hogy 10 1/2 – 11 1/2 órát tölt a műhelyben naponta,

¹⁴¹ A Cipész, 1902. november 1., 15., december 1. Önálló vámterület.

¹⁴² A Cipész, 1904. szeptember 1. A sztrájk. Uo. október 1. Az élelmiszer-uzsora.

¹⁴³ Szabók Szaklapja, 1900. január 13. Az év kezdetén.

¹⁴⁴ Szabók Szaklapja, 1900. november 10. Munkásvédelem Magyarországon.

¹⁴⁵ Szabók Szaklapja, 1902. április 12. Mit nyújtson és mit nyújthat a szakegylet?, uo. július

12. Országos szakszervezet.

¹⁴⁶ Szabók Szaklapja, 1902. október 11. A munkás-szervezetek erkölcsi hatása.

¹⁴⁷ A sütőmunkás, 1905. január 17. Szaksajtónk.

hanem 14–15-öt, olyan műhelyekben pedig, ahol még ezt sem tartják be, 17–18-at, sőt többet is, és itt a napi munkája is természetesen 12–14 óra. Világos tehát, hogy akkor, amikor a sütőmunkás hetenként 70 órát dolgozik, még olyan műhelyben is, ahol pontosan betartják a vasárnapi munkaszünetről szóló rendeletet, nekünk nincs vasárnapi munkaszünetünk, mert a hét minden napján, tehát vasárnap is ledolgozzuk napi tíz óránkat.”¹⁴⁸ 1905 január–februárjában közli a lap az Élelmezési Munkások Országos Szövetsége alapszabály-tervezetét; részt véve ezzel is az egykori fővárosi sütőmunkás-szervezet kiterjesztésének, országosításának munkájában. A lap utódjának, az *Élelmezési munkások* első száma 1906. május 1-én jelent meg.

A sütőmunkásnak csak átmenetileg, de a hetenként kétszer, Farkas Izor, majd Faragó Pál szerkesztésében megjelenő *Magyar Vasutas*nak egészen a dualista korszak végéig – mintegy lapszervezetet alkotva – pótolni kellett a szabadszervezetet. A lap első, 1904. április 15-i számának vezércikke erre határozottan utal: Munkások bizalmiférfiakat választottak, ezek adják ki a Magyar Vasutast, amely „hű tükre lesz a létező viszonyoknak”. Küzdeni fog a vasúti munkások jobb életéért. A lap rendszeresen foglalkozott a vasutasmozgalommal. Közli, hogy az 1904. január 26-i vasutasgyűlés kimondotta az országos szövetség megalakulását, de míg ez megvalósulhat, a vasutasokat a szaklap tömöríti. Erre a témára tér vissza az 1904. augusztus 1-i szám is. 1904 őszén beszámol a lap arról, hogy a MÁV elnöke a vasúti munkások követelésére azt válaszolta, hogy aki nincs megelégedve helyzetével, az otthagyhhatja a vasutat: „Őnök szabad emberek, tehetnek, amit akarnak.” A mozgalom egyik szervezőjét, Farkas Izor szakmunkást el is bocsátották vasúti állásából.¹⁴⁹ Az 1905. március 1-i szám bejelenti, hogy a Magyar Vasutas hetilappá vált, amely a hozzáforduló vasúti munkásoknak jogsegélyt, anyagi segélyt ad, munkaközvetítést végez, olvasószobákat és könyvtárakat rendez be. Ugyanez a szám Tárca-rovatában közli Csizmadia Sándor talán legjelentősebb – irodalomtörténetileg egyik legjobban méltányolt – versét, A lokomotívot.

Meg kell jegyeznünk, hogy 1903 végén a pártvezetőség kísérletet tett arra, hogy a hatóságok által ugyancsak tilalmazott bányászszervezkedést is valamiféle lapindítással előrelendítse. A december végén megtartott első országos bányászértekezlet jegyzőkönyvét a Népszava Könyvkereskedés 1904-ben *A bányászok helyzete* címmel adta ki, azonban hasonló kiadványok későbbi folyamatos megjelenítésére anyagi nehézségek miatt nem kerülhetett sor. (A lappótló broszúra érdekes tájékoztatást ad a bányászság helyzetéről és szervezkedési kísérletekről.)

Természetesen nem feledkezhetünk meg a legrégebbi szaklapról, az 1869-ben indított, hetenként megjelenő *Typographia* c. munkásújságról sem, amelyet korszakunkban Peidl Gyula, majd Rothenstein Mór és Lerner Dezső (valamennyien szakszervezeti emberek) szerkesztett. A lap eddigi irányvonalának megfelelően működött. A nyomdászszakma – lévén a legjobban szervezett – figyelmét főleg a kollektív szerződések, árszabályok ügye foglalta le. Ezekkel a kérdésekkel a lap rendszeresen, nagy terjedelemben foglalkozott – nemegyszer vezércikkben.¹⁵⁰ 1903 nyarán – az országos szakszervezetek kiépítésének munkáját nyomon követve – a lap beszámol az első országos nyomdászkongresszus-

¹⁴⁸ A sütőmunkás, 1904. december 6. A vasárnapi munkaszünet.

¹⁴⁹ Magyar Vasutas, 1904. november 15. Szabad polgárok vagyunk.

¹⁵⁰ Typographia, 1901. január 18. Árszabályaink.

ról.¹⁵¹ 1903. augusztus 21-én közli, hogy érvénybe lépett az a határozat, amely minden szervezett nyomdász számára előírta a szaklap kötelező előfizetését. Ugyanez év augusztus 28-án a szerkesztőség vezércikkben emeli szót azok ellen, akik a lap *Gutenberg* c. német kiadásának megszüntetését kívánják, és utal arra, hogy a szlovák, román és szerb szaktársakat is meg kell nyerni a szervezkedésnek.¹⁵²

A korábbi gyakorlattól némileg ellentétben többet foglalkozik a lap politikai kérdésekkel. Rendszeresen ünnepli május esejét, és nemegyszer ír a szocializmus nemzetközi előrehaladásáról, a jövőt képviselő szocialista eszmékről.¹⁵³ Némelykor erősen antimilitarista hangot üt meg: így egy 1901. február 15-i számában Szép kis katona-élet címmel. Ez a cikk nyilván a legális közölhetőség határáig ment el: „... a katonaélet csak annak való, akinek születése következtében nem parancsolnak, hanem ő parancsol, vagy annak, aki nem akar munkájával a társadalomnak hasznos tagja lenni”. Az 1901. május 3-án névalírás nélkül megjelent vezércikk Haza, nemzet, vallás címmel védelmébe veszi a klerikálisok által támadott polgári demokrata egyetemi tanárt; Pikler Gyulát. A lap antiklerikális, de – a korabeli szociáldemokrata érvelések szerint – nagy elismeréssel adózik az „elnyomottak ügyét képviselő” Jézusnak, akinek tanításait az egyház nem érti és nem követi.¹⁵⁴

A szaklapok általában nem idealizálták a munkásosztályt. Mint láttuk, sok szó esik bennük a közömbösségről, esetenként a közösségi érzés hiányáról, a kapitalista viszonyok torzító hatásáról. Az alkoholizmus nagyon is égető problémája azonban ritkán tűnik fel. Így a nyomdászlap egy ízben megdöbbenő adatot közöl: „Sajnos, nagyon sajnós az a körülmény, hogy a nyomdászoknak legalább 75%-a alkoholista” – nem utolsósorban a műhely-viszonyok következményeként.¹⁵⁵

Mindenképpen be kellene számolnunk a szociáldemokrata alapon szervezett földmunkások lapjáról – ha ezekben az években lett volna ilyen. A *Világzabadság* azonban 1898-tól 1905-ig nem jelent meg; a földmunkásmozgalom szétzilálódása következtében. Az 1905 őszi Csizmadia Sándor szerkesztésében megjelent, a „földművelőmunkások országos szervező bizottsága” által kiadott hetilap első vezércikkében olvashatjuk: „A réginek tiszta folytatása ez a lap, a régi emberek csoportosulnak körülötte a szociáldemokrácia sok ezer új harcosával, számban, erőben, harcrakészségben és akaratszilárdságban megerősödvé.”¹⁵⁶ Az egyik következő számban a földmunkásszövetség szervezője, Takács József a földmunkássajtó jelentőségét méltatja, utalva arra, hogy a földmunkások jelentős része a krajcáros lapokat olvassa.¹⁵⁷ A lap alján a felhívás: „Minden földmunkás előfizetője legyen a Világzabadságnak.”

1904–1905-ben került sor – a tömegmozgalommá válás folyamatában – az ifjúmunkás- és nőmunkás-lapok megindítására. 1904. november 1-én, havi lapként indult, Grosz Henrik szerkesztésében *Az ifjúmunkás*. A lap a sajátos ifjúmunkás-érdekek felkarolására törekedett, sokat foglalkozva a tanonckérdéssel és kimutatva az ifjúmunkások

¹⁵¹ Typographia, 1903. augusztus 21. Kongresszus után.

¹⁵² Typographia, 1903. augusztus 28. Szervezkedésünk és a nemzetiségiek.

¹⁵³ Typographia, 1901. február 15. *Lakner László* vezércikke: Egy kis politika.

¹⁵⁴ Typographia, 1901. december 20. Karácsony ünnepén.

¹⁵⁵ Typographia, 1903. június 5. *Fischer Lajos*: A veszedelmes gyönyör.

¹⁵⁶ *Világzabadság*, 1905. szeptember 2. Folytatjuk!

¹⁵⁷ *Világzabadság*, 1905. szeptember 16.

fokozott kizsákmányolását. Ebből a tárgykörből számos olvasói levelet, panaszt, műhelytudósítást közölt. Feltűnő, hogy aránylag sokat foglalkozik elméleti kérdésekkel. Már első számában indul A mi előharcosaink c., fényképekkel ellátott sorozat Marxról, Engelsről, Lassalléról.¹⁵⁸ Ez a szám Marx életrajzot közöl, a decemberi szám Lassalléval, az 1905 februári szám pedig Engelsszel foglalkozik. Ugyanitt előfizetési felhívás olvasható Marx és Engels válogatott műveinek tervezett, Szabó Ervin-féle kiadásával kapcsolatban. 1905. április 1-én Szabados Sándor tollából a lapban Verne-nekrológ jelenik meg. Az ifjúmunkás-lap kiadása után egy évvel megalakult az Ifjúmunkások Országos Szövetsége. A *Nőmunkás* 1905. március 1-én indult, kéthetenkénti megjelenésben, Gárdos Mariska szerkesztésében. A lap második számában arról ír, hogy elsősorban nevelni, tanítani akar. „Sok ezer példányban – írja vezércikkében – röpítettük széjjel a mi lapunk első számát. Nemcsak a főváros vett tudomást arról, hogy íme, a nőmunkások is megmozdultak, hanem az ország különböző vidékein örömmel látták a proletárok ezrei, hogy budapesti nők hatalmas léptekkel sietnek előre a cél felé.”¹⁵⁹ A lap 1905. március 26-i számában közli a felhívást az április végén megtartandó első országos nőmunkás értekezletre, amely nőmunkásszervezet létesítésére vezetett. Az előkészítő munkálatokat Gárdos Mariska vezette.

Az immár a polgári demokratizmus felé hajló „újjászervezettek” nézeteit képviseli a havonta, a Mezőfiéhez csatlakozó Migray József főszerkesztésében ugyancsak a fővárosban megjelenő *Riadó*. Már az 1900. július 15-én megjelenő első számban érdekes vezércikket találunk, amely Lassalle etatista felfogására hivatkozva összeegyeztethetőnek tartja a szociáldemokráciával a demokratikusan értelmezett polgári állameszme vállalását. (Ismeretes, hogy Mezőfiék a „magyar állameszme” támogatóiként léptek fel.) Mindenesetre olyan nézetekről van itt szó, amelyekhez hasonlóval az MSZDP sajtójában nem találkozunk.¹⁶⁰ A következő számok Migray cikksorozatát hozzák az 1437-es, Budai Nagy Antal-féle parasztmozgalomról.¹⁶¹ A szerkesztők – mint többször kifejtik – azon az állásponton vannak, hogy „a tulajdon lopás”. Poór Árpád, veterán szocialista az ipartörvény revíziójával foglalkozik; hangsúlyozva, hogy az ipartestületek teljesen alkalmatlanok a munkások érdekeinek védelmére. Ugyancsak Poór tárgyalja a magyarországi szocialista mozgalom kezdeteit; az eseményeket a Frankellel szemben álló Külföldi-féle szervezkedés álláspontjáról ítéli meg. Taglalja ő is az állameszme kérdését, megállapítva, hogy a „magyar állameszmét” az MSZDP is elismeri, hiszen „minden követelését a magyar állam kormányához, vagy a törvényhozó testülethez intézte”. (Mondani sem kell, hogy nem ez a magyar állameszme elismerése, hanem az egységes magyar politikai nemzetről szóló – nacionalista – felfogás méltánylása.)¹⁶² Ugyanebben a számban közli a lap Mezőfiék pártprogramját. A lap erőteljesen küzd a választójogi reformért és Innen-onnan címmel rendszeresen színes hírrovatot közöl.¹⁶³

Az előbbinél jelentősebb orgánum volt a *Szabad Szó*, „a magyarországi újjászervezett szociáldemokrata mezei munkások, kisgazdák és ipari munkálkodó nép heti közlő-

¹⁵⁸ Az ifjúmunkás, 1904. november.

¹⁵⁹ Nőmunkás, 1905. március 12. A mi újságunk.

¹⁶⁰ Riadó, 1900. július 15. Az állameszme és a szocializmus.

¹⁶¹ Riadó, 1900. szeptember 15., október 15. Egy elfelejtett parasztlázadás.

¹⁶² Riadó, 1900. július 15. *Poór Árpád*: A pármozgalom történetéhez.

¹⁶³ Riadó, 1900. július 15. *Czikora János*: Magyarország – jogállam, továbbá e szám rovatai.

nye”. Először 1899. október végén Szentesen jelent meg a lap, 1900 júniusától pedig már – mint országos lap – a fővárosban. A főszerkesztés munkáját hamarosan Mezőfi Vilmos, a párt vezetője vette át, s kétségkívül az ő nevéhez fűződik a lap politikai irányvonala, egész tevékenysége. Az „újjászervezettek” – 1902–1903-tól kezdődően már – az elszenvedett kudarcok hatására – nem annyira az ipari munkások, mint az agrárproletariátus és a birtokos parasztság politikai szervezésén munkálkodtak. Ennek megfelelően a lap – erősen nagybirtokellenes hangnemben – sokat foglalkozott az agrárviszonyokkal és a parasztság, az agrárproletariátus életkörülményeivel. Tevékenységét végig kíséri az MSZDP elleni – frakciós jellegű – küzdelem, jóllehet Mezőfiék is sűrűn hangoztatták a szociáldemokrata elvek iránti hűségüket, és a világ, valamint az ország eseményeit általában szociáldemokrata szellemben kommentálták.

Az egyik 1903. februári szám Szabad Szó-naptárakkal foglalkozik, abból az alkalmából, hogy az 1903-as naptár ellen az ügyészség izgatás címén vádat emelt. (A tartalom: Visszapillantás az 1902. évi munkára; Meghalt Mátyás király – oda az igazság; Új Miatyánk; Dózsa György beszéde; Petőfi versek.)¹⁶⁴ A március 15-i szám közli, hogy sikerült a 10 500 Ft kauciót letenni, a lap ezzel politikai hetilappá vált. A cikk szerint a március 15-i szám nem kevesebb, mint 25 ezer példányban jelent meg. A lap „a világot megváltó, népeket egyesítő” szociáldemokráciát élteti.¹⁶⁵ A következő, március 19-i szám Szemle rovatá Marx emlékének hódol „a mi nagy mesterünknek” halála évfordulója alkalmából. A lap irányát jellemzi az 1903 tavaszán közölt Akié a föld – azé a haza c. cikksorozat, amelyből kitűnik, hogy a polgári nacionalizmus külsőségeitől, nagyhangúságától Mezőfi igyekezett magát elhatárolni. A népnymorról, kivándorlásról írva megjegyzi: „... sokkal fontosabb kérdés az, miként lehetne feltartóztatni ezt a rettenetes pusztulást, miként lehetne a magyar földet a magyar nép közös tulajdonába visszaadni. (A földosztás burkolt követelése ez, amelyet a parcellázást kívánó pártprogram konkretizált. – E. T.) Ez sokkal fontosabb kérdés annál a kérdésnél, hogy miért nincs az egész világ vörös-fehér-zöldre festve.” S még egy – a korabeli „népiesség” hangján szóló – idézet azt tanúsítandó, hogy ebben az időszakban Mezőfi még a szocialista fejlődés távlatáiban gondolkodott: „S a gyökértelen néperő, a szervezkedett proletárhadsereg meg fogja dönteni mindazt, ami ósdi, gonosz, ármány, és meg fogja teremteni a régi romjain az igaz, az összhangzatos új társadalmat.”¹⁶⁶

Az „újjászervezettek” mellett a Várkonyi-féle „független szocialisták”-nak ezekben az években csak egy vidéki lapjuk volt, az 1899 és 1901 között Hódmezővásárhelyen megjelenő *Földművelő* „a mezei munkásság és kisvagyonos földművelők közlönye”. Szerkesztője Szathmáry Péter. Történetírásunkban szokásos a „földosztó” Várkonyi-mozgalmat szembeállítani a majdan szocializálni törekvő szociáldemokráciával. A sajtóból is kitűnik, hogy Várkonyi és hívei már 1897, tehát önálló fellépésük óta utalnak földosztásra, parcellázásra. Jól tudták azonban – többen kijárták közülük a szociáldemokrácia iskoláját –, hogy ez nem jelentheti az agrárkérdés végleges megoldását, és tisztában voltak a földosztás hirdetésének veszélyeivel is. Ennek a kérdésnek a felvetődése az uralkodó köröket mindig brutális retorziókra készítette. A fentiek figyelembevételével nem csodál-

¹⁶⁴ Szabad Szó, 1903. február 15. Hajsza a naptárak ellen.

¹⁶⁵ Szabad Szó, 1903. március 15. Lehullott a bilincs.

¹⁶⁶ Szabad Szó, 1903. április 9. *Mezőfi Vilmos*: Üdvözet a harcosoknak.

kozhatunk a lap egyik vezércikkén: „. . . a független szocializmus nem a földosztást akarja, hanem a tisztességes megélhetést mindenki számára, nem elvenni akarja a földet, hanem azt, hogy akinek van, védeni igyekszik a mai kizsákmányolástól, igazságos szorgalma után legyen mindenkinek sajátja, amit saját erejével és munkásságával meg tud szerezni vagy keresni”.¹⁶⁷ A fenti idézet is azt mutatja, hogy a lapban elsősorban a mezőgazdasági proletariátus törekvései érvényesülnek. Hadd említsük meg még, hogy a Földmívelő – amely a Várkonyi-mozgalomra jellemzően sok rigmust közölt – megismertette olvasóit a Várkonyi-mozgalom helyzetével, fontosabb követeléseivel.¹⁶⁸

A befejezéshez közeledve vissza kell térnünk ahhoz a történelmi személyiséghez, akivel kezdtünk, és akinek egész témánk szempontjából kimagasló jelentősége van: Szabó Ervinhez, illetve Szabó Ervin ellenzéki tevékenységének kezdetéhez. Ezeket a kezdeteket nem áll szándékunkban megvilágítani, tekintettel arra, hogy alapos történeti kifejtést nyertek.¹⁶⁹ Szabó Ervin – mint említettük – 1903 elején megvált a Népszavától. Ennek oka az volt, hogy sem a pártvezetőség általa diktatorikusnak tartott munkastílusával nem volt megelégedve, sem azokkal a módszerekkel, amelyekkel a pártvezetőség a párt állítólagos korrupciós ügyeit kezeli, pontosabban elpalástolja.¹⁷⁰ Ezért törekedett az ellenzéki erők tömörítésére, s ennek érdekében új lap megindítására.

1904 márciusában jelent meg a *Világosság* c. harci folyóirat első száma; mint a „szabadgondolkodók lapja”, a „Világosság asztaltársaság” kiadásában. A lapot kezdetben a pozitivista autodidakta filozófus, a szabadgondolkodó Kun Sámuel és Szabó Ervin munkatársa, Tarczai Lajos együttesen szerkesztette, a 3. számtól Tarczai az egyedüli szerkesztő. 1904 júniusától szerkesztő bizottság szerkeszti a lapot, Tarczai mellett Csizmadia is szerkesztő lesz. 1904 nyaratól a *Világosság* lényegében Szabó Ervin lapjaként működik. Szabó Ervin nagy reményeket fűzött a folyóirathoz. 1904. június 29-i keltezésel – többek között – a következőket írta Somló Bódognak: „Küldtettem ma Neked néhány számot a *Világosságból*. Ezzel úgy áll a dolog, hogy én és még néhányan megszakítottuk a pártvezetőséggel az összeköttetést, és a *Világosság* körül csoportosulva a párt reformjára törekszünk. Amint azt a cikkekből kiveheted. Ezt a lapot üldözni fogják. Nekünk pedig minden reményünk ehhez fűződik.”¹⁷¹

A remények nem váltak be. A szabadkőműves támogatással megjelenő folyóirat első két száma a kifejezett és leszűkített antiklerikalizmus szolgálatában állott. A beköszöntő cikk – valószínűleg Tarczai Lajos munkája – általános egyházelleni tételeket tartalmaz, és így végződik: „Nem türelmetlenséget akarunk elhinteni a nép között, de jogaiba akarjuk helyezni a megvádolt tudományt! Minden törekvésünk arra irányul, hogy *gondolkodó és szerető* emberekké legyünk.”¹⁷² 1904 nyarán – a változás bekövetkezése után – hozza a

¹⁶⁷ Földmívelő, 1900. január 19. A földmívelő független szocialistákhoz.

¹⁶⁸ Földmívelő, 1900. január 19. A független szocialisták II. kongresszusa. Orosháza.

¹⁶⁹ Mucsi Ferenc: i. m. 21–73.

¹⁷⁰ A fenti megfogalmazást azért használtuk, mert történeti irodalmunknak és magunknak sem sikerült – kellő forrásanyag hiányában – Szabó Ervin vádjainak igazáról meggyőződnünk. A párt legbizalmasabb ügyeit ugyanis már annak idején sem foglalták többnyire írásba, és a pártarchívum jelentős része az idők viszontagságai közepette elveszett. A kérdésre vonatkozóan ld. *Mucsi Ferenc*: i. m. 21–35.

¹⁷¹ *Szabó Ervin* Levelezés I. k. 1893–1904. 530.

¹⁷² *Világosság*, I. évf. 1. sz. Mit akarunk!

lap folytatásokban Szabó Ervin programadó cikkét.¹⁷³ Ez idő tájt Plehanovtól, a magyarok közül a Szemle-rovatot szerkesztő Mérő Gyulától, továbbá az ekkor ellenzéki velletésű Buchinger Manótól és az Alpári Gyulához közel álló Strasser Józseftől.¹⁷⁴ A Világosságról 1904 őszén MSZDP-párthatározatot hoztak; kimondva, hogy csak úgy terjeszthető, ha átadják az MSZDP-nek, és így megszűnik „idegen vállalat” lenni.¹⁷⁵ Csizmadia – Mérővel ellentétben – maga is a párttal való egyezsége hajlott. Nem így a „Világosság asztaltársaság” polgári szabadgondolkodó tagjai. Ők hallani sem akartak az MSZDP-ről, 1904 őzétől a még néhány éven át megjelenő folyóirat megszűnt munkáslap lenni, végleg az ateizmus, az antiklerikalizmus elvont eszméinek szócsövéné vált. Mint ilyen is csak néhány évig tarthatta magát . . .

A Világosság történetének feldolgozója többek között a következőket írja: „Az 1904 márciusában megindult *Világosság* jelentőségét az adja meg, hogy mind a forradalmi radikális értelmiségnek, mind pedig a forradalmi szocialistáknak ez volt az első kísérlete, hogy havonként megjelenő, a tudományos és politikai propaganda céljait szolgáló folyóiratot adjon ki, s folyóirat köré tömörülve, tömegmozgalommá szerveződjék.”¹⁷⁶ A siker bizonyára nem maradt volna el akkor, ha – a különböző személyi- és csoport-ellentétek kiküszöbölésével – a folyóirat hasábjain sikerült volna a követendő utat megjelölni. Erről azonban szó sem volt Mérő Gyulának a Szemle-rovatban megjelent, említett cikke legfeljebb csak a pártmunka lanyhaságának bírálatáig ment el – ezt is némi szindikalista jelleggel tette. Maga Szabó Ervin is csak elvileg hadakozott az egyéni szabadság védelmében a pártvezetőség túlhatalma ellen, ennek káros jellegéről – saját környezetének tagjain kívül – csak keveseket győzött meg. Történelmileg is kérdéses, hogy ez a túlhatalom az adott történelmi körülmények között, a tömegpárt kialakulásának időszakájában megelőzhető lett volna-e? Ami pedig az 1904 nyári fordulat után is bőségesen buzgó antiklerikális cikkeket illeti, ezekhez hasonlók, vagy éppenséggel szerencsésebb hangúak megtalálhatók voltak a Népszavában is. Megjegyzendő ugyanis, hogy míg a Népszava általában az egyház visszaéléseit ostorozta, addig a Világosság – ezen túlmenően – a vallásos hit ellen hadakozott. Ami pedig magát Szabó Ervint illeti, ekkortájt ő maga is még inkább csak a pártvezetőség módszerei ellen lázadt. Levelezésének tanúsága szerint 1903–1904-ben többször váltott levelet Kautskyval – baráti hangon, minden kritikai él nélkül. 1904. január 21-i levelében egyenesen konzultációs kérdést intéz Kautskyhoz – éppen az egyén történelmi szerepével kapcsolatban.¹⁷⁷ Nincs nyoma annak sem, hogy Kautskynak az ismert marxizmus felfogást tartalmazó válasza nem elégítette volna ki.

Szabó Ervinnek nem sajtóanyag jellegű – s történetírásunkban már többször említett korabeli írásai – agitációs füzetek, röpiratok nem tartoznak témánk körébe. Úgy véljük viszont, hogy sajtóanyag-jellegűek a pártvezetőség által ez idő tájt március tizenötödike és május elseje alkalmából rendszeresen kibocsátott *Emléklapok*. Az 1904 márciusi Emlék-

¹⁷³ Világosság, I. évf. 5–8. sz. Szabó Ervin: Pártfegyelem és egyéni szabadság.

¹⁷⁴ Világosság, I. évf. 5. sz. Plehanov: Az orosz szocialisták és a háború; 6. sz. Buchinger Manó: Német munkások . . . Mérő Gyula: Munkásmozgalom; 9. sz. Strasser József: A kapitalizmus drámája. A lap tartalmára vonatkozóan ld. még Mucsi Ferenc: i. m. 43–46.

¹⁷⁵ Népszava, 1904. szeptember 20. Pártügyek.

¹⁷⁶ Kemény István: Szabó Ervin és a „Világosság”. Közli: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1961–1962. 304–324. Az idézet a 305. oldalról való.

¹⁷⁷ Szabó Ervin Levelezései i. m. 420–421.

lapról kaszára-kapára kapott, lázadó tömeg tekint ránk: Nagy Sándor grafikája. Csizmadia címlapon közölt versének címe: Forradalom. A 8 oldalas, 10 fillérért árusított kiadvány 5. oldalán közli Bresztovszky Ernő híres Internacionálé szövegét: „Fel, fel! Ti rabjai a földnek . . .”, „Sz” szignóval Szabó Ervin Egy magyar „szocialista” 1848-ban címmel, Birányi Ákos Köztársasági Kátéját méltatja, amelyet utópikus szocialista műnek minősít. „B” – azaz Bresztovszky Ernő Táncsicsról ír cikket, amelyet a nagy forradalmi demokráta arcképe díszít. W. Liebknecht közölt írásának címe: A forradalom meghalt, éljen a forradalom! „A körülmények csodálatos összetalálkozása folytán a márciusi forradalmak vége kezdete volt egy új forradalomnak, amely hasonlíthatatlanabbul nagyobb erőt rejtegetett magában az előbbivel szemben úgy rombolásra, mint építésre.”¹⁷⁸ Az Emléklapot a hatóságok lefoglalták „elejétől végig *izgató*” tartalma miatt. Azonban csak 57 példány tudtak elszállítani, a többi – a példányszámot nem ismerjük – addigra már elkelt.¹⁷⁹ Az ugyancsak 1904-es, az előzőhöz hasonló terjedelemben megjelent, május elsejei emlékapot a szocializmust jelképező nőalak képe díszíti – grafikai megoldásban. Csizmadia verse és Nagy Sándor Majd akkor . . . c. rajza mellett találjuk B. E., (Bresztovszky Ernő) 8. 8. 8. c. cikkét a napi nyolcórás munkaidőért vívott küzdelem jelentőségéről. Naszódi (Nussbaum) Zsigmond A korzón c. tárcája a kirívó osztályellentéteket s egyben a mozgalom humanizmusát érzékelteti. Az úri hintókat szemlélő öreg munkás tekintete a járdán birkózó proletárgyermekekre téved: „Csak birkózzatok, legalább hozzászoktok. Egész életek ügyis birkózás lesz: kenyérért, jogért, ember mivoltotok elismertetéséért.”¹⁸⁰

*

Valóban a munkásság „*ember mivoltának elismertetése*” volt a korabeli – lassanként már a 100 ezres példányszámot megközelítő, reális nemzetközi összehasonlításban is jelentős – magyar szocialista munkássajtó tevékenységének egyik vezérlő gondolata. De ennél többről is szó volt!

Világosan kell látnunk, hogy *közbülső* periódus problémáit fejtegettük. A szocialista munkássajtó kialakulása hazánkban az 1900-at megelőző évtizedekben zajlott le, s ugyanez a szocialista munkássajtó 1904 után érte el fejlődésének egyik csúcspontját. 1900 és 1905 között fontos és sokáig időszerű elméleti és politikai kérdések vetődtek fel; a korábbi eredmények megszilárdultak, kibontakoztak a magyarországi szocialista munkássajtó maradandó jellemvonásai: szocialista elkötelezettség, közvetlen, direkt politizálás, a politikai aktivitás fejlesztésének szándéka, küzdelem a munkásság anyagi, politikai és kulturális helyzetének megjavításáért. Csupa olyan törekvés, amely munkásmozgalom-történeti és sajtótörténeti szempontból egyaránt a jövőt szolgálta.

S végezetül még egy kérdés: mikor járunk el pontosan: ha szocialista sajtóról, munkássajtóról, vagy szocialista munkássajtóról beszélünk. Az utóbbi esetben fejezzük ki talán magunkat pontosabban, de végeredményben ezúttal nem jelentős a kérdés. Munkássajtó ugyanis a korabeli Magyarországon csak szocialista sajtóként létezett. Olyan sajtóként, amely – habár különböző formákban – a korabeli szocializmus, a szociáldemokrácia eszméit szolgálta. Részesévé válva ezzel a magyar történelem alakításának.

¹⁷⁸ Március Budapest, 1904. Népszava Könyvkereskedés 7.

¹⁷⁹ Népszava, 1905. március 5. A hajsza, továbbá *Mucsi Ferenc*: i. m. 26–27.

¹⁸⁰ 1904. Május 1-je. Budapest, 1904. Népszava Könyvkereskedés 8.

Тибор Эрени

ПОЛИТИКА -- ПЕЧАТЬ - АГИТАЦИЯ

Рабочая печать в Венгрии
в 1900—1905 годах

(Резюме)

Большую роль в деятельности Социал-демократической партии Венгрии и сотрудничавших с ней профсоюзных организаций сыграла печать. Первые рабочие газеты появились в последней трети XIX-го века. По своей функции и характеру эти газеты похожи на периодические издания пролетариата в других областях Австро-Венгерской монархии. Однако печать Будапешта уже в первые годы XX-го века более развитой, нежели печатные органы Вены. Центральный орган Социал-демократической партии Венгрии «Непсава» выходила в первые годы XX-го века три раза в неделю, тираж газеты достигал 15 тысяч экземпляров. В те годы число организованных рабочих достигало 50 тысяч (всего промышленный пролетариат насчитывал 700.000 человек). В 1900—1905 годах начался расцвет профсоюзной печати. Более крупные профсоюзные организации выпускали свою газету дважды в месяц или раз в месяц. В 1904 году общий тираж профсоюзных газет достиг 60 тысяч. (Центральным печатным органом Союза профсоюзов был журнал «Саксервезети Ертешитё»). Многие газеты — в зависимости от национальности рабочих — выпускались на немецком языке, а профсоюз строителей выпускал газету на словацком языке. Многие редакции профсоюзных газет занимались и выпуском приложений, прокламаций, а редакция «Непсавы» публиковала свои ежегодники.

В работе над редактированием газет принимали участие многие значительные социал-демократы: Эрнё Гарамы, Эрвин Сабо, Шаму Ясаи и Шандор Чизмадия. Рабочая печать стояла на платформе программ 1890 и 1903 года Социал-демократической партии Венгрии, по сути, носила марксистский характер (проводя теоретико-политическую линию К. Каутского и В. Адлера), редакторы были вынуждены учитывать цензурные условия, а посему зачастую, по тактическим соображением, публиковали статьи, написанные эзоповским языком. В газетах критиковалось капиталистическое общество, провозглашались требования буржуазно-демократических свобод, не раз говорилось о необходимости передачи средств производства в собственность общества. В них подробно излагались несправедливости общества, информация связывалась с пропагандой. Среди печатных органов были и такие, которые относились не к Социал-демократической партии Венгрии, а стояли на платформе других группировок, например, аграрных социалистов.

Газеты выходили прежде всего в Будапеште, многие из них занимались повышением культурного уровня рабочих. Они знакомят читателей с выдающимися представителями венгерской и европейской культуры. Отдельные статьи были посвящены вопросам идеологии, экономики, культуры, не были забыты и международное социалистическое движение, политическая жизнь Венгрии. Руководители разделов стремились не просто проинформировать читателей, но и дать им возможность «эмансипироваться», приступить к активной деятельности.

Начиная с 1905 года развитие социал-демократического движение вступило в полную силу, так в 1905—1906 годах «Непсава» стала ежедневной газетой, усилились органы местной печати, началось издание теоретического журнала «Социализмуш».

Erényi, Tibor

POLITIQUE, INFORMATION, AGITATION
La presse ouvrière hongroise en 1900–1905

(Résumé)

La presse a joué un rôle éminent dans l'évolution du Parti Social-Démocrate de Hongrie et dans le mouvement syndical qui s'y rattachait. Les premiers périodiques ouvriers parurent en Hongrie dans le dernier tiers du XIXe siècle. La fonction et le caractère des organes de presse du parti et des syndicats étaient analogues à ceux de la presse ouvrière des autres régions de la Monarchie Austro-Hongroise. Toutefois, même au début du XXe siècle, les conditions de la presse étaient moins développées à Budapest qu'à Vienne. L'organe central du Parti Social-Démocrate de Hongrie, *Népszava* (Voix du Peuple) ne parut aux premières années du XXe siècle que trois fois par semaine avec un tirage d'environ 15 000 exemplaires. Le nombre des ouvriers organisés à la même époque montait à une cinquantaine de milliers. (Le nombre total des ouvriers de l'industrie était alors à peu près 700 000.) Entre 1900 et 1905 la presse syndicale commença à se développer. Les fédérations lancèrent leurs bi-hébdomadaires et mensuels. En 1904 le tirage total des périodiques syndicaux dépassa les 60 000 exemplaires. (L'organe central du Conseil des Syndicats était le *Szakszervezeti Értesítő* – Bulletin des Syndicats.) Conformément à la repartition selon les nationalités des ouvriers industriels en Hongrie, plusieurs périodiques spécialisés paraissaient en allemand aussi. Le journal des ouvriers du bâtiment avait une édition en slovaque aussi. Les rédactions des différents journaux publiaient en gros tirages des suppléments, des tracts, et la redaction de *Népszava* publiait tous les ans un Annuaire.

Nombreux fonctionnaires social-démocrates prirent part à la rédaction des journaux dont il convient de citer les noms d'Ernő Garami, Ervin Szabó, Samu Jászai et Sándor Csizmadia. Conformément au programme de 1890 et 1903 du Parti Social-démocrate de Hongrie, les journaux avaient en substance un caractère marxiste (suivant la tendance théorique-politique à l'époque de K. Kautsky et V. Adler), mais les rédacteurs devaient tenir compte des conditions de la presse en Hongrie, aussi, ayant en vue la légalité de leur presse, ne pouvaient-ils souvent parler qu'à mots couverts, pour des raisons de tactique. Dans les journaux il y avait la critique de la société capitaliste et de ses institutions, aussi la revendication pour les ouvriers des libertés démocratiques et, plus d'une fois, la profession de foi pour la propriété sociale des moyens de production. Il y avait des articles détaillés sur les travers de la société, et l'information était réunie à la propagande et à l'agitation socialiste. Il y avait en outre des périodiques qui étaient proches non pas du Parti Social-démocrate de Hongrie mais d'autres groupements (surtout de caractère socialist-agraire).

La presse ouvrière – paraissant en tout premier lieu dans la capitale, à Budapest – a beaucoup fait pour élever la culture de la classe ouvrière. Les lecteurs pouvaient y faire connaissance de bien des personnalités éminentes de la culture européenne et hongroise. Différentes rubriques des journaux étaient consacrées à l'information, aux questions idéologiques, à l'économie, à la culture, et non en dernier lieu à l'évolution du mouvement ouvrier international et à la vie politique en Hongrie. Les rédacteurs de chaque rubrique ambitionnaient non seulement d'informer les lecteurs, mais de les pousser à l'action afin d'arriver à "l'émancipation".

Après 1905, sur les bases déjà créées, le mouvement social-démocrate hongrois, et avec lui la presse hongroise ouvrière entrèrent dans un développement relativement accéléré. A partir de 1905–1906 *Népszava* est quotidien la presse provinciale se renforce, et le périodique théorique du Parti, le Socialisme, est également lancé.

AZ IDEIGLENES NEMZETGYŰLÉS KÉPVISELŐINEK MEGVÁLASZTÁSA 1944 DECEMBERÉBEN

1944. december 12-én Debrecenbe érkeztek Moszkvából a volt magyar megbízottak: egyrészt a felszabadult területek egységfrontba tömörült demokratikus erőinek új magyar kormány alakítási kéréssel 1944 december elején odautazott megbízottai, másrészt a hozzájuk csatlakozott, Horthy Miklós kormányzó volt fegyverszüneti küldöttsége és a fronton átment katonatisztek, továbbá a Szovjetunióból emigrációból hazatérő kommunisták egy csoportja. A volt küldöttek magukkal hozták az antifasiszta nagyhatalmak hozzájárulását egy új magyar kormány megeremtéséhez. Így indulhatott meg már e napon Debrecenben a kommunisták kezdeményezésére és terve alapján az új, országmentő népi hatalom közvetlen megeremtésének a munkája.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült népi demokratikus politikai erők Debrecenben nagy lendülettel kezdtek hozzá az országmentő tervek, teendőik megvalósításához. Az első legfontosabb feladat egy közvetlenül a néptől származó megbízású, tehát új jogforrással bíró nemzetgyűlés megalkotása volt, amely a nemzeti és állami szuverenitás hordozója lesz, és amely megeremt és felhatalmaz egy új, ideiglenes kormányt, a végrehajtó szervezetet. Horthy felemás kísérletének sikertelenségei s államgépezetének a felbomlása után az antifasiszta nagyhatalmak ajánlották az új hatalom megalapozásának ezt az új jogforrássra, népi megbízásra támaszkodó indíttatását.¹ Tehát a leendő nemzetgyűlés küldötteinek a megválasztása – mint az új, közvetlenül a néptől eredő megbízás, jogforrás alapja – igen fontos feladat volt az új államiság megalkotásához mind nemzetközi, mind belpolitikai, továbbá formai és tartalmi szempontból is. Ehhez a rendkívüli viszonyok, a hadjáratl járó nagy nehézségek közepette kellett a felszabadult országrészek jelentősebb városaiban, ill. elérhető községeiben nagygyűléseken a lehető leggyorsabban küldötteket választani s Debrecenbe összegyűjve az Ideiglenes Nemzetgyűlés (a továbbiakban: INgy.) megalkotásához szükséges előkészületeket elvégezni. Mindezért a többoldalú jelentőségért, alapozó fontosságáért szükséges és elengedhetetlen az 1944. decemberi ideiglenes nemzetgyűlési választások történetének részletekbe menő feltárása s bemutatása.

Debrecenben a munkát a tervek kidolgozása mellett egy előkészítő bizottság létrehozásával indították a kezdeményezők. Ezekről, a még december 12-én megtartott első megbeszélésen felvázolt feladatokról, dr. Vásáry István, az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottságának (a továbbiakban: INgy. EB) leendő elnöke a következőket mon-

¹ Ld. bővebben: *Korom M.*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és kormány létrehozásának előkészítése. Párttörténeti Közlemények, 1974. 4. sz. 102–134.

dotta: „Gerő Ernő és Miklós Béla ismertették velem a tervüket. A kibontakozás első állomása az, hogy egy bizottságot kell alakítani, amely gondoskodik arról, hogy a felszabadított Tiszántúlon megválasszák egy ideiglenes nemzetgyűlés tagjait, ez a nemzetgyűlés Debrecenben ül össze tanácskozássra, és itt alkotmányos formában megválasztja a kormányt. Nyomban felkértek engem arra, hogy a nemzetgyűlési képviselőválasztásokat előkészítő bizottság elnöki tisztjét vállaljam el, és ennek a kérésnek azonnal eleget is tettem.”² Még ugyanezen a napon este szélesebb körben is, a debreceni Nemzeti Bizottság jelesebb képviselőivel is megbeszéltek a teendőket. Dr. Révész Imre református püspök, aki szintén résztvevője volt ennek a megbeszélésnek, naplójában a következőket vetette papírra: „Oroszok nélkül tárgyaltunk. Gerő Ernő vitte a szó, . . . előadta azt a tervet, hogy Debrecen, Szeged, Békéscsaba és Hódmezővásárhely városokból összeült itt Debrecenben egy előkészítő bizottság, amelyben a szociáldemokrata, kommunista, kisgazda és radikális polgári pártok képviselői vesznek részt, és ez a bizottság megállapítja az elvet és módszereket, amelyek mellett néhány nap alatt a Tisza vidék és a Duna–Tisza-közének városaiból össze lehet állítani egy ideiglenes nemzetgyűlést. Ez a nemzetgyűlés december 21-én – tehát kilenc nap múlva – itt, Debrecenben tartaná első ülését, megválasztaná a kormányt, és különböző intézkedések meghozatala után együttmaradna mindaddig, amíg végleges országgyűlést alakítani nem lehet.”³

A kommunisták javaslatát a tárgyaló partnerek, ha nem is vita és főleg – a megvalósítási idő rövidségét nézve – kétkedés nélkül, de végső soron elfogadták. Azokat betérjesztők olyan körültekintéssel, hittel és meggyőződéssel tették meg az ország megmentése érdekében, hogy nem lehetett kitérni előle. Ezt érezve írta későbbi tanulmányában Révész Imre a következőket a kommunistáknak nyomban a megérkezés napján kifejtett tevékenységéről. „Minekünk ennek hallatára arra kellett gondolnunk: lám, ezek az emberek mennyi mindenben mentek keresztül, amit mi még csak meg sem kóstoltunk, s mennyire szeretik és féltik annak a magyar hazának a holnapját, amelynek vétkes tegnapija kivetette őket magából – bizony érdemes lesz nekik hinnünk, és a dolgot megpróbálnunk!”⁴

December 12-én több más mellett döntés született már abban a kérdésben is, hogy a választások eredményeként megszülető Ideiglenes Nemzetgyűlés hol tartsa üléseit Debrecenben. Ez a kérdés Vörös János, Horthy Miklós volt vezérkari főnökének, a későbbi ideiglenes kormány miniszterének a naplójában röviden így szerepel. „Révész püspök felajánlotta a Református Kollégium oratóriumát.”⁵ Maga a püspök erről a következőket írta: „Az én javaslatomra ott nyomban elhatároztuk, hogy az összeülő nemzetgyűlés a református kollégium oratóriumában tartja tanácskozásait, ugyanott, ahol 1849 elején ülésezett a magyar országgyűlés.”⁶

² Radó A. – Paál J.: A debreceni feltámadás. Második kiadás. (Debrecen). 1947. 154.

³ Ld. Révész püspök naplóját (Idézi Paál–Radó: A debreceni . . . i. m. 155.), továbbá Nemes J. naplója. 1944. december 12-i bejegyzés, és Vörös János naplója. 1944. XII. hó 12-i bejegyzés (Ld.: Hadtörténelmi Intézet Levéltár. – A továbbiakban HIL. Vörös naplója).

⁴ Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1955. Révész Imre: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. 140.

⁵ HIL. Vörös naplója.

⁶ Idézi Paál–Radó: A debreceni . . . i. m. 155.

A fentiekkel Debrecenben kiegészült kezdeményező csoportban a fő célokat, majd közvetlenül a nemzetgyűlési választásokat előkészítő bizottság megteremtését, valamint a legfontosabb választási teendőket illetően az egyetértő álláspontok kialakultak már december 12-én. A tanácskozás azonban csak azzal érhetett véget, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottságát hivatalosan és formálisan csak akkor lehet létrehozni, ha megérkeznek Debrecenbe a különböző városokból az abba meghívandó leendő tagok. Ezt készítette elő, vagyis a leendő többi INgy. EB-i tag Debrecenbe szállítását, a Magyarországon levő felelős szovjet katonai és politikai vezetők és a magyar kezdeményezők közötti, szintén december 12-én tartott másik megbeszélés. Ezen megállapodás történt arra vonatkozólag, hogy a 2. Ukrán Front hírközlő eszközeit is használva, a helyi parancsnokságokkal felkutatattják és másnap a hadsereg gépkocsijain Debrecenbe is szállítják az INgy. EB tagjaiként szóba hozható, korábban megismert más városokban élő személyeket. Ehhez a feladathoz a szovjet parancsnokságok már 12-én este hozzá is kezdtek. Azonnal kapcsolatot építettek ki Szegeddel. Hódmezővásárhellyel, Békéscsabával és még más városokkal is. A szegedi szovjet városparancsnokkal kiépített kapcsolat és a feladatok vele történt közlése utáni ottani eseményekről dr. Valentiny Ágoston szociáldemokrata megbízott polgármester 1947-ben a következő felvilágosítást adta: „Kedden (1944. december 12-én – K. M.) éjszaka, talán elmúlt már éjfél is, telefonon felhív a városparancsnok, majd személyesen is eljön hozzám egy előttem ismeretlen orosz őrnaggyal. Felvilágosítást kért tőlem, hogy egyes személyeket, közöttük a Szegeden tartózkodó moszkvaiakat, azután Balogh páttert és még néhány demokrata politikust hol találhatnak meg. Megadtam a felvilágosításokat, azután én is elmentem az orosz tisztekkel, egy orosz autóval segitettem összeszedni az embereket. Révait, Farkast, Vas Zoltánt és a többieket meg is találtuk. Valamennyien elmentünk a városparancsnokságra, ahonnan reggel (december 13-án – K. M.) hat óra körül elindultunk Debrecen felé. Hódmezővásárhelyen utaztunk át, és ott – előre megállapított program szerint – felvettük az autóra Takács Ferenc volt országgyűlési képviselőt is. A délutáni órákban érkezünk meg Debrecenbe . . .”⁷

Az INgy. EB tagjainak, illetve a leendő választási megbízottaknak a felkutatása és Debrecenbe szállítása vagy a fenti módon történt, vagy csak egyszerűen megérkezett egy szovjet katonai gépkocsi, és minden részletesebb indoklás nélkül beültették az illető személyt, és vitték Debrecenbe. Ez történt Kecskeméten Molnár Erikkel is, aki erre a következőként emlékezett vissza: „Ugye előzetesen, . . . volt egy tanácskozás Debrecenben, ahol megállapítottuk a választások rendjét, lefolyását . . . (Molnár elvtárs mikor került Debrecenbe és hogyan került oda?) Erre a tanácskozásra hívtak meg. (Ki, milyen szerv?) Hát az meglehetősen konspiratív módon ment, én magam se tudtam, hová visznek, szovjet hadsereg által rendelkezésre bocsátott autón. Egy tiszt jött velem, aki nem árulta el, hogy hová megyünk.”⁸

A tárgyaló módokon összeszedett személyiségek december 13-án délután kora este vagy ezt követően meg is érkeztek Debrecenbe. Szegedről Balogh István, Erdei Ferenc, Komócsin Mihály és Valentiny Ágostonon kívül, akik az INgy. EB tagjai is lettek, ekkor

⁷ Idézi Paál–Radó: A debreceni . . . 157.

⁸ Molnár Erik 1965. augusztus 12-i visszaemlékező válasza dr. Karsai Elek kérdéseire. Magyar Rádió Archívuma (MR. A.) D/2300/49–50.

utazott Debrecenbe az MKP KV-nek eddig a városban tevékenykedett valamennyi még ott levő tagja, amellyel tulajdonképpen a párt ideiglenesen Szegeden működő KV-je is áttette működési székhelyét Debrecenbe. Hódmezővásárhelyről Takács Ferenc és Oláh Mihály, Békéscsabáról pedig Gyöngyösi János lettek Debrecenben az EB tagjai. A felsoroltakon kívül is érkeztek ekkor Debrecenbe, akik ugyan nem lettek a paritás miatt az INgy. EB tagjai, de aktív választói munkát kaptak, választási megbízottak lettek. Ilyen volt Molnár Erik Kecskemétről és Karácsonyi Ferenc Hódmezővásárhelyről is.⁹ Meg nem erősített visszaemlékezésekben olvashatjuk még azt is, mintha Orosházáról Keresztes Mihályt, Békéscsabáról Szobek Andrást és Nyíregyházáról Eröss Jánost is Debrecenbe vitték volna december 13-án. Mindenesetre, ha ezeknek bizonyosságára nincs is adatunk, de mint látni fogjuk, ők is kaptak megbízásokat Debrecenben választások lefolytatására különböző városokban.

1944. december 13-án, miután a többi város küldöttei és adataik ismertté váltak, a kommunisták javaslatot készítettek az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága személyi összetételére és egy kiáltványtervezetre „A Magyar Néphez!” címmel, amelyet a választások megtartása érdekében jóváhagyás után az INgy. EB adna ki. Továbbá javaslatot állítottak össze arra, hogy a katonai helyzettől és a kialakult helyi politikai élettől függően mely városokban, illetve helységeken lehetne nemzetgyűlési választásokat tartani. Ajánlatokat tettek arra vonatkozóan is, hogy hol, hány küldöttet lenne célszerű választatni. Ajánlatukban szó volt a kijelölt helységeken lefolytatandó választásokra felkérendő és kiküldendő megbízottakról is!

Mindezekben, mint előzetes tervezetben a fő kezdeményezők – Gerő Ernő, Miklós Béla és Vásáry István – még december 13-án egyetértettek, mindhárman alá is írták és egy naptári tervvel, s azzal a kéréssel együtt, hogy a szovjet katonai szervek a választás lebonyolításához szállítóeszközök biztosításával nyújtsanak segítséget – elküldték I. Z. Szuszajkov vezérezredesnek,¹⁰ a 2. Ukrán Front haditanácsa tagjának, akit a szovjet kormány e kérdések intézésével Debrecenben megbízott.

E javaslatok szerint és a szovjet szervekkel egyeztetett naptári terveknek megfelelően 1944. december 14-én meg is tartották az INgy. EB hivatalos alakuló ülését.¹¹ Tagjai a következők lettek:

⁹HIL. Vörös naplója. A Hódmezővásárhelyi törvényhatósági bizottság 1944. december 18-i rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.

¹⁰PI Arch. 274–9/1. Az 1944. XII. 13-án kelt, Miklós Béla, Gerő Ernő és Vásáry István által aláírt és I. Z. Szuszajkovnak szóló levél másolata. A levél négy pontba foglalta a javaslatokat. Az első pont az Előkészítő Bizottság összetételét sorolta fel, és közölte, hogy megalakulása 14-én lesz. A mellékelt „Kiáltvány” szövege nyilvánosságra hozásának terve 15-ére szólt. A második pont azokat a városokat sorolta fel, amelyekben választásokat terveztek és az egyes helyeken megválasztandó küldöttek számát. Továbbá közli az ekkor még 22–23-ára tervezett nemzetgyűlési ülés dátumát. A harmadik pont a különböző fenti városokba küldendő megbízottakra tett javaslatot, míg a negyedikben a szállítási eszközök biztosítását kérték az aláírók.

¹¹Hogy ez valóban december 14-én volt, szemben a debreceni Krónikás könyv egyébként is bizonytalannak tűnő 13-a adatával (158.), elég két korabeli naplófeljegyzésre utalni. Az egyik a Vörös-féle napló, amelynek XII. hó 14-i bejegyzése ad hírt az Előkészítő Bizottság e napi megalakulásáról, a másik Nemes J. naplója, amelynek 13-i és 14-i beírása is ezt erősíti meg.

Dr. Vásáry István Debrecen polgármestere, az Ingy. EB-nek elnöke, a Független Kisgazdapárt (FKP) tagja,

Miklós Béla vezérezredes, pártonkívüli,

Vörös János vezérezredes, pártonkívüli,

Nagy Imre közgazdász, MKP, Kaposvár,

Dr. Juhász Nagy Sándor volt igazságügyi miniszter, pártonkívüli, a Debreceni Nemzeti Bizottság elnöke,^{1 2}

Dr. Bodnár János egyetemi tanár, rektor, Polgári Demokrata Párt (PDP), Debrecen,

Dr. Révész Imre református püspök, pártonkívüli, Debrecen,

Dr. Tariska István orvos, MKP, Debrecen,

Kovács János kőműves, Debrecen, Szociáldemokrata Párt (SZDP),

Dr. Valentiny Ágoston Szeged polgármestere, SZDP,

Dr. Balogh István plébános, Szeged, FKP, a Szegedi Nemzeti Bizottság elnöke,

Komócsin Mihály építőmunkás, MKP, Szeged,

Gerő Ernő közíró, MKP, Budapest,

Dr. Erdei Ferenc író, lapszerkesztő, Makó, Nemzeti Parasztpárt (NPP),

Dr. Gyöngyösi János tanár, FKP, Békéscsaba,

Takács Ferenc kőműves, SZDP, Hódmezővásárhely,

Oláh Mihály kőműves, MKP, Hódmezővásárhely.^{1 3}

Az Ingy. EB összetételét szükséges kissé közelebről is megvizsgálni. A résztvevő 17 tag közül 5 az MKP, 3–3 az SZDP és a FKP, 1–1 a NPP és a PDP tagja, 4-en pedig pártonkívüliek. Ez a politikai összetétel lényegében a pártok akkori erőviszonyait tükrözi. A foglalkozási összetétel szerint az Ingy. EB-ban 4 ügyvéd, ill. orvos, 4 munkás, 3 újságíró, író, 2 katonatiszt, 2 tanár és 2 pap volt. Ez az összetétel elősegítette a bizottság tevékenységének az elismerését, mind a nemzetgyűlési választásokat, mind pedig a nemzetgyűlés ülésének az előkészítését illetően.

Az EB városok szerinti összetétele, bár ez különösen nagy szerepet nem játszott – hiszen pl. a kecskeméti Molnár Erik a koalíciós összetétel megőrzése miatt ki is maradt a hivatalos bizottságból, annak ellenére, hogy jelen volt Debrecenben annak megalakulása-kor –, a gyors megszervezés és a közlekedési nehézségek ellenére is viszonylag széles körű. Ha nem is számoljuk a volt emigráns kommunisták korábbi és a katonatisztek budapesti illetőségét, akkor is 5 magyar városból kerültek tagok az Ingy. EB-ba, köztük az akkori 2. és 3. legnagyobb magyar város, polgármesterével és nemzeti bizottságuk elnökével együtt. Mindezek maguk is növelték a választó városokban e szervezet tekintélyét.

Az Ingy. EB 14-i alakuló ülése – saját megalakítását kimondó és összetételét jóváhagyó határozata után – Vásáry Istvánt elnökévé választotta meg. Az elnök ünnepélyes megnyitó szavai után Gerő Ernő betejesztette hivatalosan is az addig kialakított célkitűzéseket, majd konkrét javaslatokat tett a választások lebonyolítására.

^{1 2} Juhász Nagy Sándor az Ideiglenes Nemzetgyűlés személyi adatainak a megnyitás előtti összesítésekor a Magyar Néppárt tagjának mondta magát. Ilyen párt a valóságban azonban nem volt, máshol még a név sem szerepel sehol. Sőt, nevezettet pártonkívüliként választották meg képviselőnek is Debrecenben. (*Paál–Radó: A debreceni . . . 18–19. és 21.*) Később az Ideiglenes Nemzetgyűlés hivatalos naplója szerint is már pártonkívülinek. (Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. Athenaeum. Budapest, 1946. 176.)

^{1 3} Mind a 17 nevet és az itt feltüntetett illetőségi helyet már a december 13-i, Szuszejkovnak küldött levél is tartalmazta. A pártállást és a foglalkozást a Nemzetgyűlési Napló (173–180.) és *Paál–Radó: A debreceni . . . 18–24.* tartalmazza.

Az egyes helységekre és az általuk választandó képviselőkre vonatkozóan Gerő a következőket javasolta:

1. Szeged	25	20. Sátoraljaújhely	5
2. Debrecen	22	21. Szolnok	4
3. Hódmezővásárhely	15	22. Kiskunhalas	4
4. Pécs és bányavidék	15	23. Kaposvár	5
		24. Gyula	3
5. Orosháza	12	25. Cegléd	3
6. Makó	12	26. Hajdúhadház	1
7. Békéscsaba	12	27. Csongrád	2
8. Kiskunfélegyháza	3	28. Szekszárd	2
9. Endrőd	3	29. Eger	2
10. Gyoma	3	30. Berettyóújfalu	2
11. Szarvas	3	31. Kalocsa	1
12. Békés	3	32. Kisújszállás	2
13. Nagykőrös	3	33. Dombóvár	1
14. Balmazújváros	3	34. Gyöngyös	1
15. Miskolc	10	35. Jászberény	1
16. Kecskemét	7	36. Kiskőrös	1
17. Diósgyőr	6	37. Hajdúböszörmény	2
18. Szentés	6	38. Hajdúszoboszló	2 ¹⁴
19. Nyíregyháza	5		

Gerő Ernő javaslatait az INgy. EB változtatások nélkül elfogadta, tehát határozottá emelte.¹⁵ Eszerint az INgy. EB a felszabadult területek 38 városában és községében tervezett választásokat, ahol 212 képviselő kapott volna mandátumot.

Ezt követően az INgy. EB alakuló ülésén Gerő Ernő beszámolt arról is, hogy a szovjet katonai hatóságok 15-én reggeltől 19 teherautót bocsátanak rendelkezésre vezetőkkkel és kísérő őrökkel együtt a választások lebonyolításához.¹⁶ Ehhez kapcsolódóan nevezett rögtön beterveztette a vidékre menő megbízottak csoportjaira és a hozzájuk tartozó városokra vonatkozó javaslatát is, amelyet a bizottság ugyancsak elfogadott. Eszerint a következő 12 megbírói csoport kiküldését határozták el a mindegyik mellé feltüntetett helységekre:

1. Dr. Balogh István, Révai József; Szeged.
2. Dr. Erdei Ferenc, Révai József; Cegléd, Kiskunfélegyháza, Nagykőrös, Kiskőrös, Kiskunhalas.
3. Faragho Gábor és dr. Molnár Erik; Kecskemét.
4. Vas Zoltán, gr. Teleki Géza, Gombkötő Péter; Pécs és bányavidék, Kaposvár, Szekszárd, Bonyhád.
5. Dr. Tariska István dr. Vásáry István, dr. Eröss János; Nyíregyháza és környéke.
6. Keresztes Mihály, Kovács János; Szolnok, Jászberény, Orosháza.
7. Dr. Szilágyi József, dr. Zöld Sándor, dr. Vajda Benő; Balmazújváros, Berettyóújfalu, Hajdúság.

¹⁴PI Arch. 274–91. Miklós, Gerő és Vásáry 1944. december 13-i levele I. Z. Szuszajkov vezérezredesnek. E helységek más sorrendű, de adataikban pontosan megegyező listáját ld. még *Paál–Radó: A debreceni* . . . 159.

¹⁵*Paál–Radó: A debreceni* . . . 159.

¹⁶Uo. 159. o. és HIL. *Vörös* naplója. 1944. XII. 14-i bejegyzés.

8. Farkas Mihály, dr. Juhász Géza, Miskolc, Diósgyőr, Gyöngyös, Eger.
9. Szobek András, dr. Gyöngyösi János; Békéscsaba, Endrőd, Gyoma.
10. Nagy Imre, Oláh Mihály, Takács Ferenc, Gyula, Szarvas, Békés, Szentes, Csongrád, Hódmezővásárhely.
11. Komócsin Mihály, Erdei Sándor; Makó.
12. Vásáry József, dr. Szilágyi József, Juhász Nagy Sándor, Ghiczey András; Debrecen.¹⁷

A fenti listának és a városok felsorolásának van egy-két, némi figyelmet érdemlő sajátossága. Először is nemcsak az előkészítő bizottság tagjai, hanem lényegesen többen, közel 30-an kaptak választási megbízotti feladatot. A bizottság tagjai közül viszont többen a központi szervezői munkák miatt, elsősorban Gerő Ernő, Miklós Béla, a katonai tárgyalások következtében Vörös János és még mások, nem is kaphattak ilyen megbízást.¹⁸ A felsorolásban található nemcsak egy meghatározott helyre szóló megbízások, hanem egész vidékekre, megyékre szólók is. Pl. Pécs és bányavidék, Nyíregyháza és környéke, a Hajdúság. Ezekből arra lehet következtetni, hogy a választási biztosoknak lehetőségük volt esetleg előre nem megjelölt helyen is választásokat szervezni. Többen közülük éltek is, mint látni fogjuk, ezzel a lehetőséggel. Egy-két esetben e felsorolás és a korábbi, csak a városokat feltüntető lista között különbség van. Pl. az utóbbiban Tolnából Bonyhád, az előbbieken pedig Dombóvár van feltüntetve Szekszárd mellett, vagy Sátoraljaújhely és Kisújszállás csak a városi listában szerepel, de a megbízottak listáján nem. Ez minden valószínűség szerint nem közbeeső változás eredménye, hiszen a két lista egyidőben készült, és egy levél-dokumentumban szerepel. Talán a gyors munkából következő tévedések, elírások ezek.

Az INgy EB szóban forgó ülése még egy igen fontos kérdésről folytatott megbeszélést, illetve hozott döntést. Ez pedig a bizottság kiáltványa „A Magyar Néphez!”. A december 13-i terv szerint ennek a kiáltványnak már 15-én meg kellett volna jelennie a sajtóban,¹⁹ de erre csak 16-án került sor. Az egy napos késésnek az okát nem lehet már pontosan kideríteni, de az megállapítható, hogy a bizottság egyik része már 14-én aláírta, de egy másik része csak 15-én tette ezt meg. „1944. december 15-én vált előttünk véglegessé az elhatározás – közölte dr. Tariska István, az MKP debreceni szervezetének akkori titkára, aki az EB-nak is tagja volt –, hogy Debrecen lesz az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az ideiglenes kormány székhelye. Ezen a napon került aláírásra az Ideiglenes Nemzetgyűlés választásra felhívó nyilatkozata. *Az első megbeszélésen* (a 14-in – K. M.), amelyen a felhívást *elfogadták*, Debrecenből Juhász Nagy Sándor és Révész Imre vettek részt, s a már kész és mások által aláírt nyilatkozatra került rá másnap Juhász Nagy Sándor kívánságára dr. Bodnár János egyetemi tanár, Kovács János kőműves és dr. Tariska István orvos aláírása. „Soha nem tisztáztuk, hogy az aláírás kétütemű végrehajtása – hangsúlyozta az INgy. EB volt tagja – a provinciális lokálpatriotizmus látszatának elkerülése vagy nagyobb számú helyi személyi képviselő demonstrálása céljából vagy érdekében, vagy más okból történt-e.”²⁰ A kiáltványnak a felsorolt személyek által

¹⁷ PI Arch. 274–9/1. (E lista a városok szerinti kiemeléssel megjelent *Paál–Radó: A debreceni . . . 16.)* Kiskunfélegyházára végül a 3. csoport megbízottai mentek!

¹⁸ HIL. *Vörös Naplója*. 1944. XII. 14-i bejegyzés.

¹⁹ PI Arch. 274–9/1.

²⁰ Dr. Tariska István visszaemlékezése. Megjelent: *Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez*. Debrecen, 1973. 116–123.

történt utólagos aláírása már azért is érthetetlen, mert mindhárman december 13-tól az INgy. EB jelölt, illetve 14-től hivatalosan is jóváhagyott tagjai voltak. Bár a munkák során Debrecenben éles különbséget az INgy. EB hivatalos tagjai és a többi vezető személyiség között nem tettek. Valamennyien részt vettek a szinte állandóan folyó megbeszéléseken. Ezért még a hivatalos ülések időpontja is igen nehezen állapítható meg.

Mindenesetre az INgy. EB kiáltványa a Néplapban feltehetően az aláírások fenti elhúzódsága miatt csak december 16-án látott napvilágot.²¹ Viszont a különböző dokumentumok között található a kiáltványnak egy röplapformájú változata is, amelyről feltételezhető, hogy már 15-én elkészült, és az ezen a napon vidékre indult választási megbízottak már magukkal is vitték.²²

Magának az INgy. EB-nak e felhívása lényegesen újat nem tartalmazott a Moszkvában december elején kialakított koncepcióhoz képest. A német szövetségben folytatott háború katasztrofális következményeit, a hitlerista megszállás és a nyilas uralom hatását boncolgatva, a moszkvai megállapodásnak megfelelően a volt kormányzóra is hivatkozva a következőket szögezte le: „Horthy kormányzót elhurcolták a németek. A hatalmat a hazaáruló hungarista sópredék bitorolja, amely kizárólag német szuronyokra támaszkodik. Az országnak nincsen törvényes, szuverén képviseleti szerve, nincsen kormánya.” E helyzettel indokolta jogosan a továbbiakban az EB kezdeményező lépését. „A hazánkra szakadt nagy nemzeti szerencsétlenség indított bennünket, magyar hazafiakat arra, hogy kezünkbe vegyük a kezdeményezést az Ideiglenes Nemzetgyűlés egybehívására, amely megalakítja Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányát.”

E célból a következőkre szólít fel a kiáltvány: „Felhívjuk a városok és községek önkormányzati testületeit, a nemzeti bizottságokat, a szakszervezeteket, az ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi szervezeteket, a kulturális és egyéb egyesületeket, hogy demokratikusan válasszák meg küldötteiket az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe.” A felhívásban tehát a december eleji elképzelésnek megfelelően még szerepel a helyi önkormányzati szervek és a társadalmi, ipari, mezőgazdasági stb. egyesületek felsorolása a választást lebonyolító szervezetek sorában, bár már ekkor, december közepén világos volt, és a megbízottak eligazításakor is ezt hangsúlyozták, hogy a fő szerepet az igen gyorsan szaporodó nemzeti bizottságokra kívánják ruházni a fő szervezők. Ezt bizonyítja a már idézett debreceni krónikás könyv is, amely a választásokat lebonyolító helyi szervezetről a következőket írja: „A választások levezetését a terv a Nemzeti Bizottságokra kívánta bízni, és Gerő Ernő hangsúlyozta, hogy ezek a Nemzeti Bizottságok paritásos alapon alakultak meg az egész felszabadított országrészen, azokban egyenlő arányban vettek részt a Kisgazdapárt, a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt. Gerő Ernő statisztikai adatokkal alátámasztott javaslatot terjesztett elő ezen bizalmas megbeszélésen.”²³ *Úgy tűnik tehát, hogy az új hatalom kiinduló alapjaiként – a választásokat szinte kizárólag csak radjuk és a mögöttük álló demokratikus pártokra támaszkodva lefolytatandó –, a tanácskozások során december közepén kerültek előtérbe, központi helyre a gyakorlati munkában a nemzeti bizottságok.*

²¹ Néplap, 1944. december 16. 1.

²² PI Arch. 274–9/1. (Ezen a röplap-változaton nyomtatottan már szerepel mind a 17 előkészítő bizottsági tag aláírása!)

²³ Paál–Radó: A debreceni . . . 158.

A felhívás a nemzetgyűlés és a nemzeti kormány céljaként csak a minimális feladatokat, a hitlerista rablók kiűzését, az ország talpraállítását és függetlensége visszaállítását jelölte meg, nem téve említést gazdasági és társadalmi reformokról. S végezetül az Ideiglenes Nemzetgyűlés, a független, demokratikus Magyarországot életve, mind a 17 tag aláírásával jelent meg az EB kiáltványa.²⁴

Az INgy. EB ülésein elfogadott terveknek megfelelően a választási megbízottak felkészítésük és megbízólevéllel történt ellátásuk után december 15-én reggel kezdték meg a felszabadult területekre való szétutazást.²⁵ A legtöbbjük 15-én vagy 16-án utazott el Debrecenből, és kezdte meg a munkáját. Az INgy. EB megbízólevelének szövege a következő volt:

²⁴ PI Arch. 274–9/1. Megjelent a Néplap 1944 XII. 16-i és a Dél-Magyarország XII. 17-i számában. A felhívás az 50-es évek eleji kiadványokban a Horthyra vonatkozó utalások és az aláírások kihagyásával jelent meg. (Ld. pl.: Felszabadulás. Dokumentumok. 1944. szeptember 26 – 1945. április 4. Budapest. Szikra. 1955. 194–195.) Itt teljes egészében közöljük:

„A Magyar Néphez!

A Németországgal kötött katonai szövetség és a német háború súlyos nemzeti válságba sodorták hazánkat. A németek kifosztották, elpusztították az országot. A náci bérenc Szálasi abban a pillanatban döfött tört a nemzet hátába, amikor hazánk meg akarta indítani szabadságharcát a német elnyomók kiűzésére, Magyarország felszabadításáért.

Horthy Kormányzót elhurcolták a németek. A hatalmat a hazaáruló hungarista sőpredék bitorolja, mely kizárólag német szuronyokra támaszkodik. Az országnak nincs törvényes szuverén képviselői szerve, nincsen kormánya.

A hazánkra szakadt nagy nemzeti szerencsétlenség indított bennünket, magyar hazafiakat arra, hogy kezünkbe vegyük a kezdeményezést az Ideiglenes Nemzetgyűlés egybehívására, amely megalakítja Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányát. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés egybehívását – széles demokratikus alapon – lehetővé teszi az, hogy a Vörös Hadsereg már felszabadította az ország háromnegyed részét a gyűlölt német elnyomók és nyilas bérenceik uralma alól.

Felhívjuk a városok és községek önkormányzati testületeit, a nemzeti bizottságokat, a szak-szervezeteket, az ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi szervezeteket, a kulturális és egyéb egyesületeket, hogy demokratikusan válasszák meg küldötteiket az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés kifejezésre fogja juttatni a magyar nép akarátát: összefogni párt és társadalmi különbség nélkül a német rablók kiűzésére, az országnak a romokból való feltámasztására, erős, független, demokratikus Magyarország megeremelésére.

Éljen az Ideiglenes Nemzetgyűlés!

Éljen a magyar nép egysége a német elnyomók s nyilas bérenceik ellen!

Éljen az erős, független, demokratikus Magyarország!

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága:

Dr. Vásáry István Debr. polg. mestere, elnök.

Miklós Béla vezérezredes

Nagy Imre közigazdász

dr. Bodnár János rektor

dr. Tariska István orvos

dr. Valentiny Á. Szeged p. m.

Kömócsin Mihály Szakszerv. vez.

Dr. Erdei Ferenc szerkesztő

Takács Ferenc v. orsz. gy. kép.

²⁵ PI Arch. 274–9/1.

Vörös János vezérezredes

dr. Juhász Nagy S. v. ig. ügy. min.

Dr. Révész Imre ref. püspök

Kovács János kőműves

dr. Balogh I. plébános

Gerő Ernő közíró.

Gyöngyössi János tanár

Oláh Mihály kőműves.”

„M e g b í z ó l e v é l .

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága megbízta dr. Juhász Géza urat, hogy Miskolc, Diósgyőr, Gyöngyös, Eger városokban megejtse az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe küldötték választását, és a választott küldöttek megjelenését biztosítsa.

1944. december hó 14. napján. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága nevében
dr. Vásáry István s.k.
Miklós Béla s.k.
Dr. Valentiny Ágoston s. k.²⁶

Az 1944. decemberi ideiglenes nemzetgyűlési választások a népi demokratikus forradalmi átalakulás megindulásának egyik leglényegesebb bizonyítékai. A nép szélesebb tömegei aktivizálódásának mindmégannyi tanúságtevői. Ezért a továbbiakban a 12 megbízotti csoportnak, illetve a megyéknek megfelelően sorba vesszük az egyes fontosabb helyi választásokat.

Az első konkrét választási tevékenység Debrecenben indult december 15-én a helyi Nemzeti Bizottság ülésén. Mégpedig azoknak a személyeknek a jelölésével és megválasztásával, akikről az előkészítés során központilag döntöttek, mint olyanokról, kiknek a lakóhely szerinti illetősége nem a már felszabadult területeken volt. A Budapestre vagy más helyre való horthysta politikusokról és katonatisztekről, valamint az emigrációból hazatért kommunistákról előre megállapodás történt, hogy melyik helyen, városban válasszák meg őket küldöttnek. Eszerint Miklós Bélát és Teleki Gézát Debrecenben, Vörös Jánost és Nagy Imrét Hódmezővásárhelyen, Gerő Ernőt és Révai Józsefet Szegeden, Gábor Józsefet Vásárosnaményban és Vas Zoltánt Pécsen tervezték küldöttnek megválasztani.²⁷ Mellettük a kommunistáknak sikerült még négy, egyelőre még nem a felszabadult területen tartózkodó párttagot képviselőnek jelölni a különböző városokban. Így Andics Erzsébetet Pécsen, Gergely Sándort és Nógrádi Sándort Miskolcon, valamint Rákosi Mátyást Szegeden.²⁸ Egyéb pártonkívüli közéleti méltóságokat vagy egyházi személyeket városaik küldöttei között ajánlották képviselőnek javaslatba hozni. Más központi meghatározás sem névre, sem pártokra nem történt. Minden jelölést és választást a helyi erők döntöttek el mind a neveket, mind pedig a pártállásokat illetően. Ezért volt nagy jelentősége az egész választások során a helyi erőviszonyoknak.

E megállapodás realizálásával indult meg a Debreceni Nemzeti Bizottság 15-i ülésén a választási munka. Itt Vásáry István az EB „megbízásából” javasolta a NB-nak, hogy „magasabb érdekek” figyelembevételével a városnak biztosított 22 képviselői helyről két helyre válassza meg nemzetgyűlési küldöttnek Dálnoki Miklós Bélát és gróf Teleki Gézát. A javaslat felett hosszan tartó, széles körű és éles vita bontakozott ki. A NB balszárnyán álló, elsősorban az NB ülésén most először megjelent 5 szakszervezeti tag és a szociáldemokraták képviselői – akik kevésbé értették meg a valamennyi antifasiszta erő összefogásának politikáját – ellenezték a Vásáry által javasoltakat, de különösen „a gróf” megválasztását. Végül a kommunisták érvelésére változtattak álláspontjukon.²⁹

²⁶ Dr. Juhász Géza 1964. augusztus 15-i visszaemlékezése. MR. A. D/2300/72.

²⁷ *Paál–Radó*: A debreceni . . . 163–164.

²⁸ PI Arch. 274–7/13. Révai József 1945. I. 7-i levele Rákosi Mátyásnak.

²⁹ *Paál–Radó*: A debreceni . . . 163. és *Varga Zoltán*: Debrecen felszabadulás utáni politikai életének néhány kérdése. III. Közlemény. Alföld, 1956. 3. szám. 67–68. Továbbá *Szilágyi Miklós*: A

Mindez egyben azt jelentette, hogy közvetlenül csak a kommunisták támogatásával lehetett képviselői helyet biztosítani az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe a leendő miniszterelnöknek és egyik leendő miniszternek. Ezt *e napon* szó szerint is kellett venni, mert a Nemzeti Bizottság ülésének az elején elfogadta a szakszervezetek azon követelését, hogy az is képviseltesse 5 hellyel magát a NB-ban, viszont más, értsd, polgári „érdekképviseleti szervek” számára is megszavazott *szintén 5 helyet*. Az 5 szakszervezeti küldött nyomban el is foglalta a helyét, míg az utóbbiak nem vehettek még részt az értekezleten, mert a polgári erők e javaslata csak az ülés idején született, azért, hogy így biztosítsák a többséget a szakszervezetekkel megerősödött baloldallal szemben. Ezért az ülésen a két munkáspárt és a szakszervezetek még ideiglenesen többséget alkottak (15 : 13-as arányban).³⁰ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy *e napon* nem folytatták a többi nemzetgyűlési küldött megválasztását, bár a megmaradt 20 mandátum pártok szerinti elosztásában és a közéleti szereplőknek juttatandó hely számában megállapodásra jutottak még.

Eszerint, a baloldali erők számára kedvezően, úgy döntöttek, hogy 4—4—4 képviselői helyet kap az MKP, SZDP és a szakszervezetek, 5-öt a FKP és 3 közéleti személyt „pártonkívüliként” juttatnak mandátumhoz. Utóbbiak a következők: Juhász Nagy S., Révész Imre és az egyébként FKP-i vezetőségi tag Vásáry István. Így, a NB jegyzőkönyvének szavai szerint, 12 képviselőt a „munkás-oldal”, 8-at pedig a „polgári-oldal” ad.³¹ Ez a 15-i döntés a „munkás-oldal” számára még akkor is előnyös, ha a „polgári-oldalhoz” Miklós Bélát és Telekit is hozzászámítjuk!

A NB 16-i ülésén folytatódó debreceni követválasztás előtt Juhász Nagy, a bizottság elnöke erősen bírálva „az előkészítés hirtelen, kapkodó módon, felületesen történt” munkáját, a város számára az INgy. EB ülésén egyhangúlag, az általa is jóváhagyott képviselői szám felemelését követelte 22-ről 25-re, mondván; igazságtalanság, hogy Szegednek több helyet biztosítottak.³²

Ez a számszerűség, illetve az egész zajos vita az adott súlyos helyzetben nem bír különös jelentőséggel. Éppen ezért a nemzetgyűlési választásokat Előkészítő Bizottság minden további nélkül hozzá is járult a debreceni 22-es keret utólagos 25-re történő felemeléséhez. Azonban *e nem túl nagy jelentőségű kérdés* kapcsán is érdemes figyelni arra, hogy mögötte a polgári erők bizonyos pozíciószerező, illetve megőrző próbálkozása állt a munkás-baloldallal szemben. Ugyanis, ha a szigorú számszerűséget vennénk alapul, akkor még inkább helyes lehetett a Szegednek juttatott több képviselői hely, mert az 1941-es népszámlálási adatok szerint lakossága kerekén 137 ezer volt, míg Debrecennek 126 ezer. Képviselőnek viszont nem helyiek közül Debrecenben 2-t, Szegeden meg 3-at terveztek eleve megválasztani. Ha mindkettőnél levonjuk ezt a számot, akkor az egy képviselőre jutó lakosság mindkét városban a fennmaradó 20, illetve 22-es küldöttszám esetén szinte teljesen azonos.

A lokálpatriotizmussal való utólagos érvelés azért kellett a debreceni polgárságnak, hogy az ennek segítségével megszerzett új képviselői helyből a polgári oldalnak többséget tudjanak biztosítani. Ugyanis a megszerzett 3 új képviselői helyből 1-et az egyetem

debreceni Nemzeti Bizottság szerepe és tevékenysége a népi demokratikus forradalomban. Bölcsész-doktori disszertáció. Debrecen, 1954. 21. Egy része megjelent: Alföld. 1965. 4. sz. 57—66.

³⁰ Varga Zoltán: I. h. 67—68.

³¹ Idézi uo. 69.

³² Padl—Radó: A debreceni . . . 163.

rektorának — aki rövidesen a PDP-ba lépett be —, egyet a polgárság képviselőjének, aki szintén PDP tag lett és egyet a katolikus prépost-plébánosnak javasoltak juttatni. Ezt az előterjesztést a kiegészült bizottság el is fogadta,³³ aminek eredményeként a Debrecenben az NB által megválasztott 25 ideiglenes nemzetgyűlési képviselő összetétele a következőként alakult: 4 kommunista, 4 szociáldemokrata és 4 szakszervezeti küldött, tehát 12 maradt a „munkás-oldal”-ról, és bevallottan 5 kispap- és 1 polgárságot képviselő, valamint 7 „pártonkívüli” küldött, tehát 13-ra nőtt a „polgári-oldal”-ról választottak száma.³⁴

A debreceni nemzetgyűlési választásoknak leglényegesebb sajátossága az, hogy a NB folytatta le, az választotta meg a képviselőket a pártok közötti megállapodás alapján. Az egyes küldötteket vagy a pártok és a szakszervezet javasolták, vagy az általuk megállapított személyekről listát terjesztettek a NB-elé. Ebben a munkában tehát csak a NB, a pártok és a szakszervezet vett részt. Az INGy. EB felhívásában szereplő önkormányzati testületek, gazdasági vagy kulturális szervezetek és egyéb egyesületek nem kaptak szerepet. Debrecenben népgyűlésen sem erősítették meg a NB által megválasztott küldötteket.

Mindezeknek azért van jelentősége vizsgálódásunk szempontjából, mert igen sok helyen ehhez, a debrecenihez hasonlóan, vagy zömében ezt megközelítő formában, vagyis a nemzeti bizottság vagy más népi forradalmi szerv útján történtek meg az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe való választások. Tehát a felszabadult ország új, antifasiszta, népi szervezetei kialakulóban voltak szinte mindenfelé, demokratikus pártjai megerősödtek, s így reájuk támaszkodva lehetett az új államhatalmi jogforrást jelentő választásokat is lebonyolítani, nem kellett a régi rendszer különböző helyi államhatalmi testületeit, gazdasági vagy kulturális szervezeteit és egyesületeit igénybe venni. Mindez tükröződött abban a dokumentumban is, amelyet az egyes megválasztott képviselők a NB-től kaptak megbízásuk igazolására. Példaként, teljes egészében idézzük az egyik debreceni küldött „megbízólevelét”.

„Magyar Nemzeti Függetlenségi Front debreceni bizottsága.

M E G B I Z Ó L E V É L

Szabó István szabósegéd úr
Debrecen, Lugosi-utca 15. szám

Demokrata, magyar együttérzéssel hozzuk szíves tudomására, hogy Nemzeti Függetlenségi Front debreceni Nemzeti Bizottsága 1944. év december hó 16-án tartott gyűlésén az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe Debrecen követének egyhangú lelkesedéssel megválasztotta.

Felkérjük és meghatalmazzuk, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottságának Titkárságától mandátumot átvenni és ezen megbízás alapján Debrecen város közönségét a Nemzetgyűlésen képviselni szíveskedjék.

Debrecen, 1944. december 19-én.

Dr. Juhász Nagy Sándor
M. N. F. F. Debreceni Nemzeti Bizottságának
elnöke

Dr. Lévy Zoltán
M. N. F. F. Debreceni Nemzeti Bizottságának
jegyzője.³⁵

³³ Uo. (Érdekes, hogy végül Debrecennek az Ideiglenes Nemzetgyűlésben eggyel több képviselője volt mint Szegednek, mert utóbbi küldötte mandátumát a mandátumvizsgáló bizottság nem fogadta el.

³⁴ Szilágyi Miklós: I. h. 57–66.

³⁵ Paál–Radó: A debreceni . . . 168.

A nemzetgyűlési küldöttválasztásoknak már Debrecenben is, de általában valamennyi helyen, volt egy olyan, igen lényeges jellemzője, hogy azok az MKP szegedi akcióprogramja alapján folytak le, amelyet az MNFF elfogadott és magáévá tett. Vagyis, az egyes nagyobb helységek nemzeti bizottságai vagy már a választásokat megelőzően, mint Szegeden, Debrecenben, Békéscsabán, Hódmezővásárhelyen stb., vagy a választások alkalmával ismertetett akcióprogram alapján szabták meg céljaikat. Kisebb helységekben a választói népgyűlések szónokai csak előadásukban ismertették az akcióprogram főbb célkitűzéseit. Ez mindenesetre azt bizonyítja, hogy *a küldöttek nemzetgyűlési megbízása felölelte a függetlenségi és antifasiszta feladatok mellett az ország demokratikus átalakításának legfőbb tennivalóit is*. Tehát a választások a feladatokat nem szűken, csak a háborúból való kilépést, az átállást és az antifasiszta küzdelem megindítását célzóan az új kormány létrehozásához hozzájáruló nagyhatalmak előírásai minimumának megfelelően folytak le, hanem az egész demokratikus átalakulást is felölelően! Nem járhatunk messze az igazságtól, ha azt a következtetést vonjuk le, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlést előkészítő választások célul tűzték ki a nemzetgyűlés számára a MKP, illetve a MNFF akcióprogramja teljes egészének a megvalósítását. Ez tehát már indításkor azt is jelentette, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés nemcsak egy ideiglenes kormányt teremtő szervezet, hanem annál sokkal több, az 1944. november 30-i program egészét magáénak valló parlament, amely a program megvalósítása során akár több, vagy többször átalakított ideiglenes kormányt választhat, illetve bízhat meg. Így már az indulásnál, a célok megszabásánál is megtalálható az a különbség, amely a két szerv feladataiban, majd összetételében is megmutatkozott.

A debreceni NB éppen a választás napjaiban készítette el a MNFF programjához kapcsolódó akcióprogramját, amelyet december 19-én nyilvánosságra is hozott. De sem ezt, sem a leendő kormánynak csak a minimális feladatokat felölelő programnyilatkozatát nem ismertették külön a választások során. Programdokumentumként e hetekben csak a szegedi akcióprogram forgott közkézen, amelyet e napokban több városban is kiadtak sajtólapban, vagy terjesztettek debreceni kiadásban.

Az 1944-es Hajdú vármegyében a Debrecenen kívül előre tervezett négy városban lefolytatandó választások helyett az erős helyi, demokratikus mozgalom követelményeinek eleget téve 6 helységben tartottak az EB megbízottai küldöttválasztást. Mégpedig Balmazújvároson, Hajdúhadházán, Hajdúböszörményben, Hajdúszoboszlón és terven kívül még Kabán, valamint Mikepércsen. Az első várost kivéve mindenhol a helyben már működő pártokból megalakított nemzeti bizottságok végezték a küldöttválasztást, mégpedig a módját tekintve lényegében úgy, mint Debrecenben. Hajdúszoboszlón december 18-án jött létre a NB, és még aznap egy SZDP- és egy FKP – tagot választott képviselőnek. Hajdúhadházán 17-én alakult meg a NB és ezt, valamint a küldöttnek megválasztott SZDP-tag nevét népgyűlésen hozták nyilvánosságra. Hajdúböszörményben is már 16-án létrehozták a pártok a NB-ot és egy MKP, egy FKP, valamint egy NPP tagot küldtek képviselőnek a nemzetgyűlésbe. Kabán 18-án, Mikepércsen viszont 20-án alakult meg a nemzeti bizottság, és mindkét helyről FKP-i képviselőt választottak meg.

Sajátosan ment végbe a választás Balmazújvároson, ahol a már jóval korábban létrehozott Parasztok és Munkások Tanácsa választott meg egy NPP-i, egy MKP és egy, a „Demokratikus Ifjúsági Szövetség” által jelölt képviselőt. Itt ekkor még a demokratikus

pártok külön-külön nem hozták létre saját szervezeteiket, együtt dolgoztak a fenti tanácsban. Az egyes pártok december utolsó napjaiban kezdtek megalakulni.³⁶

Hajdú vármegyében összesen (az akkori megyét és Debrecent is véve) a fenti módokon megválasztottak 36 nemzetgyűlési képviselőt. Megoszlásuk a jelölő szerv szerint a következő volt: MKP 6; SZDP 6; szakszervezeti 4; NPP 2; FKP 9; a polgárság 1; pártonkívüli 7; és Dem. Ifj. Szöv. 1. A Hajdú megyei képviselőknek ez az összetétele azt mutatja, hogy a népi, a baloldali szárny (MKP, SZDP, Szakszervezetek és NPP, valamint a Dem. Ifj. Szöv.) a jelölésnél erősebb volt megyei szinten, mint a polgári (FKP, PDP és pártonkívüli). 19 küldöttet jelöltek az utóbbiak 17 képviselőjével szemben. Viszont a pártállásnál ez kiegyenlítődött, mert egy MKP listán megválasztott képviselő pártonkívüli lett, a szakszervezeti megoszlott felesen az MPK és a SZDP között, a polgárság képviselője PDP-i, továbbá egy pártonkívüli pedig a FKP tagja lett a pártok kiépítése során. Vagyis, végső soron 8 MKP, 8 SZDP, 2 NPP, 10 FKP, 3 PDP-i és 5 pártonkívüli képviselőt választottak Hajdú megyében.

A Hajdú és Bihar vármegyékbe kiküldött választói megbízottak a megyei városokban lefolytatott választás után, december 19-én a megbízotti listáról kimaradt Kisújszállásra is ellátogattak. Kisújszálláson a korábbi debreceni illegális kommunista mozgalom kisugárzásaként nyomban a felszabadulást követően erős MKP-szervezet fejlődött ki, amely a város többi demokratikus erőivel Ideiglenes Városi Tanácsot (IVT) alkotva, intézte a lakosság mindenfajta ügyét. Az EB megbízottainak kezdeményezésére azonnal összehívták az IVT rendkívüli ülését, és azon a város és részben a megye nevében képviselőket választottak az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. E rendkívüli ülésen az egyik központi megbízott részletes tájékoztatást adott az Ideiglenes Nemzetgyűlés megteremtésének eddigi előkészítő munkálatairól, céljairól és a programról, majd javasolta a Városi Tanácsnak, hogy valamennyi demokratikus politikai irányzat képviselőjeként válasszon két küldöttet a nemzetgyűlésbe. A helyiek örömmel fogadták e javaslatot, és a következő indokokkal 3 képviselő megválasztásának a lehetőségét kérték. „Tekintettel arra – olvashatjuk a jegyzőkönyvben –, hogy a többi kun városban politikai élet még egyáltalán nincs, és egyáltalán nincs abban a helyzetben, hogy az Ideiglenes Nemzeti Tanácsba (értsd Nemzetgyűlés – K. M.) tagokat küldhessen, és hogy itt nem lehet két olyan embert küldeni, akik a város demokratikusan gondolkozó lakosságát, minden rétegét képviselje, *kéri* (az elnök – K. M.) a megjelent – . . . kiküldötteket, hogy *Kisújszállás három tagot küldhessen ki, akik képviselnék az ez idő szerint képviselő nélkül maradt többi kun városokat is.*” (Aláhúzás – K. M.)

A kisújszállásiai e javaslatához a központi kiküldöttek hozzájárultak azzal a megszorítással, hogy – felkészülve arra az esetre, „ha az Ideiglenes Nemzetgyűlés nem fogadná el a három kiküldöttet” – alakítsanak ki köztük fontossági sorrendet. Ezt nyomban meg is tették s Dr. Kovács Kálmánnal az élen két kommunistát és egy NPP-i képviselőt választottak meg a Tanács ülésén, majd arra is határozatot hoztak a debreceni

³⁶ Ld. Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944. szeptember – 1945. április. I. köt. Budapest, 1970. 283–284. 296–297. és 318–323. Továbbá *Paál–Radó: A debreceni . . .* 358–365. és ifj. Veres Péter visszaemlékezése. Megjelent: Alföld. 1964. december XV. évf. 12. sz. 1086–1087. Nagy idők tanúi c.

megbízottak javaslatára, hogy rövidesen létrehozzák a helyi NB-ot is.³⁷ Erre december 27-én valóban sor is került, amelyen a megválasztott küldöttek már be is számoltak a debreceni Nemzetgyűlés ülésének lefolyásáról és a kormány megválasztásáról, célkitűzéseiről.³⁸

Ugyancsak a fenti választói megbízotti csoport szervezte a választásokat a csonka Bihar vármegyében is. Itt eredetileg csak egy helyen, Berettyóújfaluban terveztek nemzetgyűlési választásokat 2 képviselővel. A munka megindulása után azonban e tervet meg kellett változtatni. Mivel Bihar megye községeinek jelentős részében is igen aktív politikai élet bontakozott ki, és már megyei szinten is megeremtettkék az antifasiszta demokratikus erők összefogásának a szervét, amely december 10-én csatlakozott nemcsak a Debrecenben is létrejött MNFF-hoz, de annak programjához is. A létrejött különböző nevű népi bizottságok és néhány, már e megyében is megalakult nemzeti bizottság követelésére lehetővé kellett tenni, hogy más községekben is tarthassanak választásokat, és a Berettyóújfalunak tervezett 2 helyet is fel kellett emelni 4-re. Ennek eredményeként *Biharban összesen 9 községben tartottak nemzetgyűlési választásokat*. Közülük 4-ben a már megalakult nemzeti bizottság választott. Mégpedig: Berettyóújfaluban a Nemzetgyűlés ülése előtt bejegyzett pártállásuk szerint 2 MKP, 1 FKP és 1 PDP-i, Derecskén 1 MKP és 1 FKP-i, Nagylétán 3 küldöttet, mint pártonkívülit, de rövidesen közülük 1 MKP, 1 FKP-i tag lett és 1 pártonkívülinek maradt, és Sarkadon 1 MKP és 1 FKP-i képviselőt. A többi 5 községben pedig a különböző nevű, korábban létrehozott népi bizottságok választották meg küldötteiket, s ezek egy részénél a párttagságukra vonatkozó hovatartozás is csak később, a különböző pártok helyi megalakulása után derült ki. Ezért itt is a Debrecenbe érkezéskor bejegyzett párttagságot tüntetjük fel. Eszerint Bárádon, Pocsajon és Komádi-ban 1–1 FKP-i küldöttet, Hosszúpályin 1 PDP-it, Biharnagybajomban pedig 1 MKP és 1 FKP-it választottak.³⁹ A bihari községek egy részében népgyűlésen is megerősítették a jelölteket.

Összegezten, Biha.ban pártállásuk szerint 1944 decemberében 6 MKP, 8 FKP-i, 2 PDP-i és egy pártonkívüli képviselőt választottak az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe.

Debreceni segítséggel zajlott le Szabolcs-Szatmárban is a nemzetgyűlési küldöttek megválasztása. Bár előbb csak Nyíregyháza volt tervebe véve e területről, de a megbízatás már a város környékére is kiterjedt. Vagyis a választásokat szervezők itt sem kaptak szigorúan csak egy városhoz kötött megbízatást, hanem kissé szabadabban alkalmazkodhattak a helyi lehetőségekhez és viszonyokhoz mind a városok, mind pedig a megválasztandók számát illetően. Erre vonatkozóan egyébként éppen az egyik Szabolcs-Szatmár-i központi megbízott, dr. Tariska István a következőként tájékoztat a kapott instrukciók-

³⁷ A felemelkedés útján. 1944–1970. Dokumentumok Szolnok megye negyedszázados történetéből. Szolnok, 1971. 49–51. „Kisújszállás Városi Tanácsa rendkívüli közgyűlésnek jegyzőkönyve az ideiglenes nemzetgyűlési képviselők megválasztásáról.” Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlés mandátumvizsgáló bizottsága mindhárom kisújszállási képviselő mandátumát elfogadta.

³⁸ Sorsforduló . . . i. dok. I. köt. 371.

³⁹ *Fehér András*: A Bihar megyei nemzeti bizottságok szerepe a népi demokratikus forradalomban. Különlenyomat a KLTE. 1961. évi VII/1. Aktájából. 191. Továbbá *Paál-Radó*: A debreceni . . . 19–25, 161., valamint *Komoróczy Gy.*: A politikai szervezetek kialakulása a felszabadult Bihar megyében. (1944. november – 1945. március) Déri Múzeum Évkönyve. 1968. Debrecen, 1970. 201–210. és Sorsforduló . . . I. köt. 332.

ról. A feladat az volt, hogy a megbízottak „a Vörös Hadsereg által rendelkezésre bocsátott teherautókon járjanak be meghatározott útvonalat, és az útba eső nagyobb helységekben a már működő Nemzeti Bizottságok ülésein, ahol azok már megalakultak, vagy a NB rögtönzött megalakításával egybekötve, válasszák meg a képviselőket. A képviselők száma vagy a lakosság számához viszonyított aránya nem volt szorosan meghatározva sem pártok szerint, sem a pártok és a szakszervezeti – vagy szakmai szervezeti, illetőleg pártonkívüli arányban. A »választási biztosok« lehetőleg olyan városokat és falvakat választottak és kaptak bejárando területként, amelyhez mozgalmi kapcsolataik fűzték, vagy legalább megközelítőleg ismerték az illető helyek politikai életét . . . Én, régi kapcsolataim miatt, Szabolcs és Szatmár megyét választottam magamnak, mivel Nyíregyháza, a Márciusi Front időszakában az én agitációs területem volt, . . . Nyíregyházán kívül Vásárosnaményba, Mátészalkára és Kisvárdára sikerült elutaznom”.⁴⁰

Választásokat azonban a dokumentumok tanúsága szerint Szabolcs-Szatmárban csak 3 helyen sikerült tartani: Nyíregyházán, Vásárosnaményban és Mátészalkán. Mégpedig mindhárom helyen más és más szervezeti keretek között. Kisvárdáról egyetlen dokumentum sem tesz említést. Elképzelhető, hogy a visszaemlékező volt választási megbízott átutazott e városon, de mivel nem talált semmilyen politikai pártot vagy valamilyen szervezetet, nem is kísérelte meg választások szervezését. Nevezett visszaemlékező a szerző személyes kérdéseire ennél többre már nem emlékezett Kisvárdával kapcsolatban. E városban 1944 december közepén még nem indult meg a politikai kibontakozás.

Nyíregyházán az EB megbízottai december 17-én a NB létrehozásával kezdték meg a munkát. E szervező munka kapcsán a FKP agilis helyi vezetőjének, Szabolcs megye megbízott főispánjának sikerült kiscgazdapárti jobboldali befolyás alá vonni a NB-ot. Ugyanis nemcsak a már működő demokratikus pártokból (MKP, SZDP, és FKP) és a szakszervezetekből hozták össze tagjait, hanem a fenti szervekkel azonos számú küldöttet adott a zömmel a FKP-ot támogató parasztszövetség, a gazdaszövetség, a kereskedők és az iparosok csoportja, valamint a pártonkívüli demokraták is. Az említett nyolc párt, szervezet, illetve csoport 3–3 küldöttéből állt össze a 24 tagú NB, és elnöke, az országban példa nélkül állóan, maga a kiscgazdapárti főispán lett. Ugyanakkor a NB nem városi szervként jött létre, mint más helyeken, ahol a baloldali erőknél nagyobb befolyása volt, hanem azonnal „vármegyeiként” szervezték, ahol a FKP-nak és jobboldali megyei vezetőségnek volt nagyobb befolyása. Eröss János főispán e tevékenységéhez maximális segítséget kapott az EB másikként, szintén kiscgazdapárti vezető megbízottjától, Vásáry Istvántól.

A „Szabolcs vármegyei Nemzeti Bizottság” alakuló ülésén Vásáry tájékoztatást adott a nemzetgyűlés eddigi előkészítő munkálatairól és a programról. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy az előadó burkolt fogalmazásban ugyan, de részben a jogfolytonosság bizonyos elemeit vette védelmébe, részben pedig a létrehozandó Ideiglenes Nemzetgyűlés feladatait próbálta minimálisnak beállítani. Hangoztatta, hogy a „nemzetgyűlésnek a feladata nem annyira közjogi módosítások, mint a közvetlen szükség szerint a fegyverszünet, valamint a béke előkészítése”. Ezek mellett azonban egy szót sem szólt a demokratikus reformokra vonatkozó feladatokról.

„Az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe a most alakult Nemzeti Bizottság választja a kiküldöttet, és – folytatódott tovább az INgy. EB megbízottjának tájékoztatója – javasolja,

⁴⁰ Tanulmányok és források . . . I. m. 119–121. Dr. Tariska István visszaemlékezése.

hogy Nyíregyháza város képviselőjében kettő, a vármegye, illetve a környék képviselőjében három küldött delegáltassék.”⁴¹ (Aláhúzás – K. M.) E javaslatokat a NB magáévá tette, de a képviselőket ezen az ülésen nem választották meg. Arra csak két nap múlva, december 19-én került sor.

A megyei NB 19-i ülésén azután megválasztották a város 2 és a megye 3 nemzetgyűlési küldöttét. Mégpedig: 1 MKP, 1 SZDP-i, 1 FKP-i, 1 parasztszövetségi képviselőt és 1-et szakszervezeti tagként az iparosok és kereskedők csoportjából. A két utóbbi pártállása később így alakult; a Parasztszövetség képviselője, aki egyébként vidékről, nem Nyíregyházáról való volt, a NPP-nak lett a tagja, az utóbbi pedig szakszervezeti küldöttként jegyezte fel magát a nemzetgyűlés adattárába,⁴² de végül az SZDP-be lépett be.

A nemzetgyűlési választás következő helysége e vidéken a volt Bereg megyei Vásárosnamény, ahová azonban az INgy. EB megbízottai közül csak egyedül a kommunista Tariska István ment. 18-i megérkezése után azonnal felvette a kapcsolatot a különböző demokratikus pártpolitikai irányzatokat képviselő személyekkel, és rövid tanácskozás után megalakították a községi NB-ot. A NB magáévá tette a választási tervet, személyi javaslatot alakított ki, és a Közigazgatási Intéző Bizottság segítségével még ugyanaz nap délutánjára népgyűlést is hívtak össze a választás megejtésére. A népgyűlésen, az értekezlet jegyzőkönyve szerint „dr. Tariska István, az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottságának kiküldöttje ismertette az előkészítő bizottság munkatervét, és kérte a népgyűlést, hogy jelöltjeiket az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe küldjék be”. A NB ajánlatának megfelelően képviselőnek Gábor József kommunista közgazdászt, az Ideiglenes Kormány későbbi miniszterét, valamint a helyi, közigazgatási biztost mint pártonkívülit meg is választották.⁴³ Utóbbi ténylegesen kisgazdapárti politikát támogató, Eröss János köréhez tartozó orvos volt, aki a Nemzetgyűlés debreceni ülésén ugyan még pártonkívüliként szerepelt,⁴⁴ de később hivatalosan is a FKP tagjaként vett részt ott.⁴⁵

Vásárosnaményból az EB megbízottja 19-én továbbutazott Mátészalkára, a csonka Szatmár megye központjába. Itt ugyan nem volt a közigazgatást is kézben tartó új népi bizottság és MKP szervezet, de működött már egy erős FKP és az SZDP is. Tariska István nyomban tájékozódott az általa ismert helyi politikai és közigazgatási vezetőknel: „milyen demokratikus pártok működnek Mátészalkán, kik a vezetők, mikorra lehet összehívni a népgyűlést? Mátészalka ugyanis két képviselőt küldhet az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe” – emlékezett vissza az egyik későbbi nemzetgyűlési képviselő.⁴⁶

⁴¹ Ld. e. „Szabolcs vármegyei Nemzeti Bizottság” alakuló ülésének jegyzőkönyvét. Megjelent Szabolcs-Szatmári Szemle 3. sz. 1965. december. 103–104.

⁴² Ld. a Szabolcs vármegyei Nemzeti Bizottság 1944. december 19-i ülésének jegyzőkönyvét. Megjelent Szabolcs-Szatmári Szemle, V. évf. 2. sz. 1970. május. 79. Továbbá: uo. V. évf. 1. sz. 1970. február. 30–31. (Hársfalvi Péter: Képviselőink az Ideiglenes Nemzetgyűlésben) és Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. I. dok. 173–180.

⁴³ Gyarmathy Zsigmond: Szabolcs-Szatmár beregi részének első napjai a katonai felszabadulás után. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1970. 3. sz. 71–72. U. idézi szerző szinte teljes egészében a Nemzeti Bizottság megalakulásáról és a népgyűlési választásról szóló, 1944. december 18-án kelt jegyzőkönyvet is. Ld. még: Találkozás Bereggel. Vásárosnamény, 1978. 257–258.

⁴⁴ Paál–Radó: A debreceni . . . 20.

⁴⁵ Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. I. dok. 177.

⁴⁶ Kelet-Magyarország. 1970. április 1. (Pallai János: Mátészalkát képviselte az Ideiglenes Nemzetgyűlésben c. cikke Széles Elemérről.)

Mátészalkán az egymással rivalizáló, már működő két párttal nem lehetett megalakítani a nemzeti bizottságot. Ezért a választások levezetésére a pártközi tárgyalások eredményeként létrehozta egy jelölő bizottságot, amely még a szóban forgó napon népgyűlést hívott össze. A jelölő bizottság azonban nem tudott megegyezésre jutni a két helyre javasolandó személyekben. A FKP mindkét képviselői helyet körömszabadtáig saját emberével akarta betölteni. Ezt azonban a szociáldemokraták nem fogadták el. Végül is a központi megbízott, hogy a sikertelenséget elkerülje, kompromisszumos javaslatot tett. Azt indítványozta, hogy az EB utólagos jóváhagyása megszerzésének reményében válasszon Mátészalka 3 küldöttet. Így a népgyűlésnek két kisgazdapárti és egy szociáldemokrata jelöltet ajánlottak, s az mind 3-at meg is választotta a község nemzetgyűlési képviselőjének.⁴⁷

Mátészalkán is, de az egész Szatmárban is a nemzeti bizottságok létrehozása csak az Ideiglenes Nemzetgyűlés debreceni ülésszaka után, 1945. januárjában indult meg. Január 8-án jött létre a mátészalkai NB a fenti kép két párt részvételével, majd 1945. február 5-én a MKP helyi szervezete is megeremődött.⁴⁸

Az említett 3 helyen lefolytatott választások eredményeként Szabolcs-Szatmár megye összesen 10 képviselőt küldött az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. Pártpolitikai szervezetük szerint 2 MKP, 3 SZDP, 4 a FKP és 1 NPP-i küldöttet.

Békés vármegyében, miután a politikai élet a járásokat és falvakat is nézve itt volt a legerősebb, már eleve több helyen terveztek nemzetgyűlési választásokat, mint más hasonló nagyságú megyékben. Mégpedig 7 városban, illetve községben. Ez viszont azt is jelentette, hogy a választások lebonyolításában több megbízott csoportnak kellett részt vennie, hogy néhány nap alatt megválaszthatók legyenek a küldöttek. Békéscsabán, Endrődön és Gyomán Gyöngyösi János és Szobek András voltak a megbízottak.

Békéscsabán december 17-én került sor a pártközi megbeszélések eredményeként előbb a nemzeti bizottság létrehozására, majd a NB által kidolgozott javaslat alapján a város 12 nemzetgyűlési képviselőjének a megválasztására. A küldöttek összetétele a következő lett: 3 MKP, 3 FKP-i, 2 SZDP, 2 szakszervezeti és 2 pártönkívüli megbízott.⁴⁹ Endrődön és Gyomán is hasonlóan oldották meg a fenti küldöttek feladatukat. Előbb a pártok közötti megállapodás alapján NB-ot alakítottak, majd népgyűlésen képviselőket választottak. „A választások nyilvános nagygyűlésen, a nemzeti bizottságok javaslata alapján, közfelkiáltással történtek” – írja az egész választási munkájáról a már idézett Szobek András.⁵⁰ Így Endrődön 1 kommunista, 1 FKP-i és 1 szakszervezeti tag képviselőt választottak.⁵¹ Gyomáról pedig 2 MKP és 1 FKP-i követet küldtek Debrecenbe. „Az illetőket pártjuk jelölte ki – emlékszik vissza a helyi MKP szervezet egyik vezetője, Győri

⁴⁷ Uo. és *Sipos Levente*: A Szabolcs és Szatmár megyei nemzeti bizottságok és önkormányzati testületek összetétele. II. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1971. 2. sz. 89–90. Továbbá, *Dr. Tariska István* 1974. február 7-i szóbeli közlése a szerzőnek.

⁴⁸ *Sipos Levente*: A Szabolcs és . . . i. h. 90. és köv. oldalak, valamint Kelet-Magyarország. 1969. X. hó 22. 3.

⁴⁹ PI Arch. H–sz–154. Szobek András 1969. július 25-i visszaemlékezése és *Paál–Radó*: A debreceni . . . 23. továbbá, Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. I. dok. 173–180.

⁵⁰ Párttörténeti Közlemények. 1961. augusztus 3. sz. 192.

⁵¹ Szarvas járás-város szabad negyedszázada. 1945–1970. Kiadja Hazafias Népfőnt. 312. (*Borbély Sándor–Márton Gábor–Pároczi Gergely*: Endrőd felszabadulás utáni 25 évének története.)

Imre —, és a lakosság tudomására hoztuk, hogy kik képviselik a községet.”⁵² A lakosság tájékoztatása népgyűlésen történt a jelöltek közfelkiáltású jóváhagyásával.

Gyulán, Szarvason és Békésen a Nagy Imre, Oláh Mihály és Takács Ferenc összetételű megbízotti csoport szervezte a választásokat. Gyulán, miután a megelőző napokban már értesítést kaptak, hogy „a működő politikai pártoknak kell e képviselőjelöléseket megejteni, és az így kijelölteket tömeggyűlésen közfelkiáltással megválasztani” — december 19-re nagygyűlést hívtak össze. Ezen a már az előzőleg az MKP és FKP jelölő értekezletén javasolt 1 MKP és 1 FKP-i tagot, valamint egy hol pártonkívüli, hol MKP tagként szereplő, de nem annak javasoltjaként feltüntetett földmunkást, valószínűleg a földmunkás-szakszervezet jelöltjét, meg is választották képviselőnek.⁵³

Szarvason szintén pártközi értekezleten, Nagy Imre és Takács Ferenc jelenlétében kialakított javaslat alapján nagygyűlésen választották meg a járás 3 küldöttét. „... Meghívás érkezett, hogy az ideiglenes országgyűlésen a szarvasi járás 3 küldöttel képviseltesse magát — emlékszik vissza az egyik szarvasi veterán. — A felhívás kézhezvétele utáni napokban a pártok együttesen közös gyűlést hirdettek, melyet Szarvason a piactéren tartottak meg. Ez alkalommal tájékoztatták a hallgatóságot arról, hogy Debrecenben összeül az ideiglenes nemzetgyűlés . . .” A nagygyűlésen 1 MKP, 1 FKP és 1 földmunkás szakszervezeti tagot választottak meg képviselőnek.⁵⁴ Békésen a 3 megválasztott küldött között volt a FKP későbbi államtitkára, B. Szabó István, 1 SZDP és 1 MKP tag.

Orosházán Kovács János és Keresztes Mihály megbízottak vezetésével folyt le a 12 képviselő választása. A NB keretében tartott pártközi megbeszélésen alakították ki a mandátumok pártok közötti elosztásának javaslatát, majd az egyes szervezetek jelölték tagjaikat, akiket „pártközi gyűlésen” választottak meg. Eszerint Orosházáról az erős baloldali politikai életnek megfelelően 3 MKP, 3 SZDP-i, 2 NPP-i, 2 FKP-i és 2 szakszervezeti tagot küldtek képviselőnek Debrecenbe.⁵⁵

Nem érdektelen azt is megemlíteni, hogy ezeket a választói gyűléseket zömmel egy nagyobb teremben, moziban, vagy községi tanácsteremben tartották. Csak elvétve, mint Szarvason került sor arra, hogy szabad téren gyűltek össze. Így azokon nem korlátlanul vehetett részt az egész község. Pl. az orosházi gyűlésen, Kovács János visszaemlékezése szerint kb. 150–200 ember volt jelen. Miután a nemzeti bizottságokban vagy pártközi megbeszéléseken megvitatta készítették elő ezeket a népgyűléseket, azokon már nagy vita nemigen volt. „Nem volt vita, mert már megállapodtunk előzőleg — tájékoztat tovább Kovács János az orosházi gyűlésről —, mielőtt még ezt a gyűlést összehívtuk, megállapodtak a politikai pártok, hogy oszlik meg az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagsága.”⁵⁶

Békés megye még egy községéből kerültek ki küldöttek 1944 decemberében: Füzesgyarmatról. Itt sem nem terveztek, sem nem tartottak képviselőválasztást, mégis 3

⁵² Tiszatáj. 1970. 4. sz. (XXIV. évf.) 316.

⁵³ Dr. Marik Dénes: Város a front mögött. Gyula város felszabadulásának története. (1944. augusztus 23 – 1945. május 10.) Gyula Füzetek. (Gyula, 1957) 39. és Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. I. dok. 174., továbbá, Paál–Radó: A debreceni . . . 23.

⁵⁴ Szarvas járás-város . . . i. m. 54. Litauszki András: Fejezetek életemből. (Visszaemlékezés), továbbá PI Arch. H–b–102.

⁵⁵ Orosházi Hírek, 1944. december 28. Továbbá, Orosháza története. Orosháza, 1965. Szerk.: Nagy Gyula, 702–703. (Darvas József: A felszabadulástól napjainkig. 1944–1965.) és Keresztes Mihály: Az első évek. Kossuth. 1971. 46–49.

⁵⁶ Kovács János visszaemlékezése. MR. A. D/2300/76.

küldött volt jelen az Ideiglenes Nemzetgyűlés ülésén. Képviselővé válásuk rendkívüli módon, romantikusnak mondható körülmények között következett be. Füzesgyarmaton a felszabadulás után a politikai élet nehezen bontakozott ki. Az elmenekült előljárási helyébe ugyan a köz ügyeivel törődő munkásmozgalmi múltú és demokratikus gondolkodású emberek Faragó Sándor igazgató-tanítót rábeszéltek a község ideiglenes irányítására, maguk meg, mint ad hoc vezetőség segítettek, de pártok december közepéig itt nem szervezkedtek.⁵⁷ Elsőnek az MKP szervezete, de az is csak az Ideiglenes Nemzetgyűlés debreceni ülése utáni napokban, december 24-én jött létre.⁵⁸

A nemzetgyűlés összeülése idejéig Füzesgyarmatnak szinte semmilyen érintkezése, kapcsolata nem volt az országgal. Ebben a helyzetben a tenniakarás és a cselekvési vágy kényszere és az eléggé bizonytalan hírek hatására indult el 3 baloldali, néphez hű füzesgyarmati férfi 1944. december 20-án vagy 21-én kora reggel Debrecenbe, hogy megtudjon valami biztosat a kibontakozásról. Minderre az egyik résztvevő, Hegyesi János útor a következőként emlékezett vissza: „Én először is úgy tudtam meg azt, hogy Debrecenben már készül valami, hogy egy vasutastól hallottam. Erre én jelentettem fenn, az akkori ideiglenes községi vezetőségi ülésen, hogy jó volna oda elmenni valakinek. Erre azt mondták, hogy te vagy rá a legalkalmasabb, menj be. Erre az lett, hogy bementünk hárman Debrecenbe . . . ,⁵⁹ egy földmunkás, egy útor és a falu jegyzői teendővel ideiglenesen megbízott igazgató-tanítója. Az első Debrecenben a képviselők adatainak felvétele során kommunistának, a másik kettő NPP-inak vallotta magát.”⁶⁰

Debrecenben a füzesgyarmatiak az igazgató-tanító rokonához, a választási és a nemzetgyűlést előkészítő munkában szintén résztvevő Juhász Gézához fordult felvilágosításért. Nevezett így emlékezett vissza 1964. augusztus 15-én reájuk: Faragó Sándor „ . . . éppen 21-én reggel beállított hozzám egy Hegyesi nevű gátör, parasztköltővel, akinek már Szeghalmon egy verseskötetét is kiadták és egy Nagy Imre nevű munkással, hárman. Erről a Nagy Imréről tudták, hogy ez a kommunista párt tagja volt valamikor. Hát ők hárman megjönnek. Viszem őket magammal a Bikába, ott kellett először jelentkezni, és mondom Erdei Ferencnek, hogy miről van itt szó”.⁶¹ Erdei megörülve, hogy a falu önként is jelentkezik, és szinte helyébe jön a nemzetgyűlésnek – mint az EB tagja megszervezte a bizottság hozzájárulását, hogy miután úgyis kevés faluban választhatnak képviselőt, a 3 füzesgyarmati ismerjék el községük küldötteinek.⁶² Így az EB külön engedélyével, bár választás nélkül, de Füzesgyarmatnak is lettek követői az Ideiglenes Nemzetgyűlésben.

Az 1944-es Békés vármegye területéről végül 8 helyről, összesen 42 képviselő került az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. Ezeknek a *küldő szervezetek szerinti* hovatartozása a következő volt: 13 MKP, 6 SZDP, 7 szakszervezeti, 4 NPP, 10 FKP-i és 2 pártönkívüli

⁵⁷ *Hegyesi János* visszaemlékezése az Ideiglenes Nemzetgyűlés első ülésére. Megjelent: Levéltári Közlemények, XXXVI. évf. 1. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 159–160. *Karsai Elek*: Dokumentumok Magyarország felszabadulásának történetéhez c. közleményben. Továbbá: *Dr. Maday Pál*: Békés megye története. Békéscsaba, 1960. 167.

⁵⁸ *Dr. Tibori J.*: A felszabadult Békéscsaba története. Békéscsaba, 1961. 291.

⁵⁹ *Hegyesi J.* visszaemlékezése . . . i. h. 159.

⁶⁰ *Paál–Radó*: A debreceni . . . 23–24. és Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. I. dok. 174–177.

⁶¹ *Dr. Juhász Géza*: I. visszaemlékezése.

⁶² *Uo. és Hegyesi J.*: I. visszaemlékezése.

listán lett képviselő. Ez az arány a baloldali erők számára igen kedvező. Maga az MKP küldte a képviselők 31%-át, az egész baloldal pedig együttesen több mint 70%-át. *Párttagságuk szerint* az arány még jobb, mert a 7 szakszervezetiből 6-an MKP, 1 pedig az SZDP tagja volt. Ebben a kedvező arányban tükröződik e megye erőteljes baloldali, forradalmi felkészültsége 1944 végén.

A volt Csanád vármegye székhelyén, Makón és Csongrád megye 5 helységében az alábbiak szerint folyt le a választás:

Makó – elismerve a városban a felszabadulás után gyorsan kibontakozó öntevékeny demokratikus közigazgatási és politikai szervezkedést – 12 képviselői helyet kapott az Előkészítő Bizottságtól. E helyen a központi választói megbízotti munkát az EB december 14-i ajánlatától eltérően dr. Erdei Ferenc végezte. Erdei Ferenc 1964-ben az EB-től kapott ezirányú feladatokra a következőként emlékezett vissza: A megjelölt nagyobb helyekre teherautóval eljutva „ott népgyűlést hívunk össze, megbeszélést tartunk a helyileg működő politikai, állami szervekkel – túlzás is, hogy állami szervek, hát valamilyen szervekkel, amik működnek, nemzeti bizottság, vagy pártszervezetek, vagy bármi –, kialakítunk egy jelölési lajstromot, azt a népgyűlés elé terjesztjük, és közfelkiáltással nyilatkozzanak, hogy jónak tartják-e ezt képviselőnek, ideiglenes nemzetgyűlési képviselőnek, vagy mást javasolnak”.⁶³ Makón az itt visszaadott instrukcióknak megfelelően vezette le a küldöttek választását. Azért fontos erre rámutatnunk, mert a felszabadult területen lefolytatott választások módja és formája, mint eddig is láttuk, nem volt teljesen egységes. Voltak megbízottak – pl. a hajdúságiak és az északra menők –, akik a helyi nemzeti bizottság létrehozásával kezdték a munkát, ha addig még nem alakult az meg. Továbbá nem szerveztek feltétlenül népgyűlést, hanem a választást csak a NB-al vagy más népi bizottsággal végezték el. Ezeket a variációkat nem az EB eltérő központi intézkedései okozták – azok mindenki számára egységesek voltak –, hanem az egyes helységek eltérő lehetőségei, vagy a megbízotti csoportoknak a feladatok végrehajtását másként felfogó álláspontja miatt következtek be.

Makón, nemzeti bizottság még nem lévén, a választásokat a „városi képviselőtestületet ideiglenesen pótló Bizottság” vezette le, mégpedig a küldöttválasztás napján, december 17-én készített jegyzőkönyv szerint a következő, a központi megbízottól származó indoklás alapján: „... az ideiglenes nemzetgyűlés előkészítő bizottságának utasítása értelmében a városok és községek önkormányzati testületének, a nemzeti bizottságoknak, ahol ezek nincsenek, a szakszervezeteknek, az iparosok, mezőgazdasági és kereskedelmi szervezeteknek, a kulturális és egyéb egyesületeknek kell a kiküldötteket az ideiglenes nemzetgyűlésbe megválasztani”. Mint látható, e városban az EB felhívásának szinte szó szerint megfelelően folyt a munka. Nem törekedtek nemzeti bizottságot létrehozni, hanem „minthogy Makón nemzeti bizottság felállítása még nem történt meg – folytatódik a jegyzőkönyv tovább –, a képviselőtestületet ideiglenesen pótló bizottságra, mint a város önkormányzati testületére hárul az a feladat, hogy az ideiglenes nemzetgyűlésbe Makó által kiküldendő képviselőket jelölje ki”.⁶⁴ Ennek a bizottságnak azonban nem volt köze a régi képviselőtestülethez, ez új, népi forradalmi szervezet volt.

⁶³ Dr. Erdei Ferenc 1964-es visszaemlékezése. MR A. D/2300/47–48–49.

⁶⁴ Sorsforduló . . . I. dok. I. köt. 297–298.

A választást lebonyolító szerv tisztázása után Makón a működő pártok képviselőiből egy „jelölő bizottságot” alakítottak, amely a képviselőtestületet pótló bizottság számára javasolta, hogy a 12 helyből az MKP listáján 5, közte Könyves-Kolonics József, a NPP-én 3, benne Erdei Ferenc, a Kossuth Pártén 2 és az SZDP-én is 2 küldöttet válasszon. Kisgazdapárt ekkor még nem működött a városban, képviselőt ezért nem is jelölhetett. A bizottság a javaslatokat hosszú vita után elenyésző ellenszavazattal elfogadta, és úgy döntött, hogy népgyűlésen hozza a város lakosságának a tudomására „abból a célból, hogy a népképviselési elv ilyen formában érvényesüljön”.⁶⁵ Ez a megfogalmazás egyébként azt jelentette, hogy a népgyűlés közfelkiáltással megerősítette a bizottság határozatát. Bizonyos változást azonban eredményezett a makói népgyűlés. Ugyanis itt Makó polgári városparancsnokát, Könyves-Kolonics Józsefet és dr. Erdei Ferencet pártállásától függetlenül úgy választották meg, mint az egész város küldöttét, nem pedig mint valamely pártot vagy réteget képviselőt.⁶⁶ Ez a város megnyilvánuló tiszteletén kívül az előbbi számára azt is jelentette, hogy pártonkívüli lévén nem kellett tovább az MKP listáján szerepelnie. Valóban a továbbiakban Könyves-Kolonics pártonkívüliként szerepeltette magát. Végső soron a párttagságuk szerint tehát *Makó város 4 MKP, 3 NPP, 2 Kossuth párti, 2 SZDP és 1 pártonkívüli képviselőt küldött Debrecenbe*. A Kossuth pártiak később a NPP-hez csatlakoztak.

Szegeden, Dél-Magyarország fővárosában az ideiglenes nemzetgyűlési választásokat december 16-án folytatták le. Itt központi megbízottként dr. Balogh István és Révai József tevékenykedett. E városban is a NB volt a letéteményese a küldöttek megválasztásának, de eltérően Debrecenről és több környéki várostól, itt a NB népgyűlésen véglegesítette határozatát. Ezzel a formával és móddal azok közé a helységek közé tartozott, amelyek a felszabadult területek új politikai viszonyait legjobban kifejező és annak legjobban megfelelő szervezetre, a NB-ra való támaszkodáson túl, a demokratikus lehetőségek maximumát is kihasználták a népgyűlés formájában képviselőik megválasztásához.

December 16-án Szegeden előbb a NB ülésezett, amely a bizottság elnökének, dr. Balognak a javaslatára elhatározta, hogy a városnak juttatott 25 képviselői helyet a következőként osztja fel a különböző pártok, szervezetek stb. között: pártállástól függetlenül 3 kiemelt tiszteletbeli mandátum legyen, melyekre a szegedi (csanádi) püspököt, dr. Hamvas Endrét, Rákosi Mátyást, a „MKP vezetőjét” és Purjesz Béla egyetemi tanárt választják meg. A fennmaradt 22 helyből pedig 5–5-öt a FKP és az MKP, 4-et a szakszervezetek, 3–3-at a NPP és az SZDP, továbbá 2-öt a PDP (itt még Demokratikus Polgári Párt) kapjon.⁶⁷

A szegedi NB még ugyanazon a napon népgyűlést is hívott össze, hogy javaslatait a lakossággal is jóváhagyhassa. Határozatát azonban nem tudta a NB maradéktalanul a nagygyűlés elé vinni, mert a helyi püspök nem volt hajlandó képviselőiséget vállalni.⁶⁸ Helyére a NB elnökének manőverezése folytán egyszerűen FKP-i tagot ültettek. Ennek

⁶⁵ Uo. 299.

⁶⁶ Makó az első felszabadult magyar város. Kossuth. 1969. 265.

⁶⁷ A Szegedi Nemzeti Bizottság 1944. XII. 16-i ülésének jegyzőkönyve. Közli: Válogatott dokumentumok Csongrád vármegye munkásmozgalmának történetéből. 1944–1945. Szeged, 1970. 130.

⁶⁸ Dr. Balogh István írásbeli válasza a szerző kérdéseire.

eredményeként a népgyűlés elé terjesztett javaslatban végül is 6–6 MKP és FKP-i, 4 szakszervezeti, 3–3 SZDP és NPP-i, 2 PDP-i és 1 egyelőre pártonkívüli jelölt szerepelt.⁶⁹ Utóbbi a szegedi egyetem tanára, rövid idő múlva a PDP-ba lépett be.⁷⁰ Az így felosztott helyek-re az egyes pártok, illetve a szakszervezet külön-külön jelöltek azonnal megbízottakat.

A szegedi nagygyűlésnek a megmaradt beszámolók szerint van egy-két figyelemre méltó vonása. A NB és a népgyűlés egyértelműen és határozottan állást foglalt minden-fajta jogfolytonosság ellen, és a MNFF programjának a megvalósítását követelte! A gyűlés elnöke, Balogh István megnyitó beszédében előbb arról szólt, hogy mi tette lehetővé az ország egy részének felszabadulását követően a kibontakozást, „az, hogy közös frontba egyesültünk, . . . Mindenütt megalakultak a Nemzeti Bizottságok, és nincs párt, amely ki merne állni anélkül, hogy öntudatosan be ne jelentené: a *Magyar Függetlenségi Fronthoz csatlakozott és harcolni kész, amíg meg nem valósult a közös program minden pontja*”. Majd továbbiakban leszögezte; „Nincs államfő, nincs központi kormány, *nincs jogfolytonosság.. Az ősforrás most a nemzet, maga a nép.*”⁷² (Aláhúzás – K. M.). Ezután felolvasták az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottságának a felhívását, majd az ekkorra kialakított 25-ös listát a megválasztandókról, amelyet a résztvevő 1200–1500 ember nagy lelkesedéssel, kézfelemeléssel szavazott meg.⁷³

A nagygyűlésen a szavazás után, mintegy útravalóul Révai József foglalta össze beszédében a kialakult helyzetet és a megválasztott képviselők, de az egész ország előtt is álló feladatokat, programpontokat. Ugyancsak abból indult ki, hogy mi tette lehetővé, minek köszönhető a megkezdett országmentő tevékenység. „Az orosz hadsereg legelső-sorban” – adja vissza szavait a korabeli újságbeszámoló. — „A Vörös Hadsereg nem úgy jött, mint szövetséges országba, mégis tény, hogy az orosz hadsereg tette könnyebbé a magyar nép számára a függetlenség és szabadság kivívásának útját. Az orosz hadsereg azonban helyettünk nem végzi el az országépítés munkáját. Lehetővé tette, hogy mi is cselekedjünk. Az orosz hadsereg mellett ezt annak köszönhetjük, hogy megkezdődtek szerte az országban a demokratikus erők összefogására irányuló törekvések . . . megteremtettük Szegeden a MNFF-ot, bebizonyítottuk, hogy vannak itt olyan erők, amelyekre a nép rábízhatja a sorsát. Bebizonyítottuk, hogy a magyar nép megérett arra, hogy kezébe vegye sorsa intézését.” Ezek után a MKP küldötte sorba vette az akcióprogram legfontosabb pontjait, majd a következőkre kérte a nagygyűlést: „Azt javaslom, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés kiküldötteinek adjuk innen a megbízást, hogy lépjenek fel ott a nép képviselete előtt a MNFF programjához híven, a MNFF eszméit képviseljék.”⁷⁴ Azt, hogy a képviselők megbízásakor feladatukat az MKP, az egész MNFF akcióprogramjára vonatkozóan határozták meg, azért tartjuk szükségesnek nyomatékosan hangsúlyozni, mert az Ideiglenes Nemzetgyűlés feladatát illetően rögtön a létrehozása utáni napokban a jobboldali és a népi erők között éles vita bontakozott ki. A jobboldal a Nemzetgyűlés feladatát

⁶⁹ Dél-Magyarország, 1944. XII. 19. 1. (Beszámoló a XII. hó 16-i szegedi képviselőválasztási nagygyűlésről.)

⁷⁰ Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. I. dok. 178.

⁷¹ *Tombác Imre és Agócsi J.* 1964-es visszaemlékezése. MR. A. D/2300/2., és Dél-Magyarország, 1944. XII. 31. 3.

⁷² Dél-Magyarország, 1944. XII. 19. 1.

⁷³ *Agócsi J. és Farkas István* i. visszaemlékezései.

⁷⁴ Dél-Magyarország, 1944. XII. hó 19. 1.

minimálisnak gondolta, csak az Ideiglenes Kormány létrehozására kívánta korlátozni, míg a baloldal az akcióprogram lényegi megvalósításában, tehát az Ideiglenes Kormányánál is lényegesen szélesebben szándékozta azt már eleve megszabni!

A szegedi népgyűlésen megválasztott 25 képviselő⁷⁵ azonban nem tudott teljes számban eljutni Debrecenbe. A FKP és a NPP 1–1 megválasztott képviselője valamilyen oknál fogva nem utazott el. A FKP lemaradt képviselője helyett rövid úton, a szegedi NB kisgazdapárti elnöke révén, választás nélkül egy másik kisgazdapárti tagot vittek Debrecenbe, akinek nemzeti bizottsági megbízását ott elfogadták. A NPP ezt nem tudta megtenni, ezért megválasztott képviselője mandátumát távolléte miatt nem is fogadták el Debrecenben sem 1944. december 21-én, sem pedig később, amikor újra megkísérelték azt érvényesíteni.⁷⁶

Közvetlenül Szeged mellett, Kiskundorozsmán is tartottak képviselőválasztásokat a napokban. E helység szintén nem volt terdvéve a választások szempontjából. De miután ott erős és aktív helyi politikai élet alakult ki már december közepére – az lehetővé tette, hogy szegedi példára itt is küldötteket válasszanak. Az MKP már október végén létrejött Kiskundorozsmán, decemberre a NPP-nek és a szakszervezeteknek is működött itt szervezete. Utóbbi tevékenységének eredménye a december 10-i nagygyűlés, ahol a szegedi NB kommunista, szakszervezeti és parasztpárti küldötteinek előadásai alapján – „lelkességgel fogadta a nép a MNFF programját . . .”⁷⁷ Ezen a politikai bázison a szegediek segítségével a működő két párt megállapodása alapján *egy MKP és egy NPP-i képviselőt választottak*, illetve küldtek el Debrecenbe.⁷⁸

Sajátságosan folyt le a választás Hódmezővásárhelyen is, ahol december 18-án a tervezett 15 képviselő helyett 16-ot⁷⁹ választott meg a város forradalmi módon már újjászervezett *törvényhatósági bizottsága*. A javaslatokat a pártok és az INgy. EB megbízottjának, Takács Ferencnek az indítványára a már korábban létrejött hódmezővásárhelyi NB dolgozta ki és terjesztette a törvényhatósági bizottság rendkívüli közgyűlése elé. E gyűlésen Takács Ferenc ismertette az EB célkitűzéseit és a megvalósítandó feladatokat. Ezek magyarázatából két mozzanatra érdemes figyelmet fordítani. Egyrészt arra, hogy a nemzeti összefogással történő országmentés lehetőségének és történelmi feladatának hangsúlyozása mellett a felszabadulást egyben, s teljes joggal a magyar nép, az egész nemzet nagy történelmi sorsfordulójaként is értékelte. „Tisztában kell lennünk azzal – húzta alá –, hogy a történelmi sorsfordulat, mely most teríti végképp földre az elnyomó német uralmi törekvéseket, olyan alkalmat adott az ezeréves magyar szabadságharc győztes eldöntésére, amelyhez fogható nem volt, de nem is lesz történelmünkben.” Az előadó a nemzetgyűlés feladatát a következőkben szabta meg: „Az ideiglenes Nemzetgyűlésnek,

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Ld. Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. I. dok. 6., és 153. Továbbá, OI Irattára. MN. Vegyes anyagok. 1945. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökének 1945. V. 14-i válaszelevele a Szegedi Nemzeti Bizottsághoz.

⁷⁷ Válogatott dokumentumok Csongrád m. I. dok. 123–124. és Dél-Magyarország 1944. XII. 12. 3.

⁷⁸ Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. 173–179., továbbá, *Paál–Radó*: A debreceni . . . 20. o. és 264.

⁷⁹ Feltételezhető, hogy a 16. helyet azért kapta meg Hódmezővásárhely, mert a legelőször Kaposvárott megválasztani gondolt Nagy Imrét is itt választották meg. Ugyanis még a szervezés idején kiderült, hogy a harcok, a front közelsége miatt Kaposvárott választást lebonyolítani nem lehet.

amelybe ma itt önök 16 képviselőt választanak ezen az ünnepi díszközgyűlésen, *az lesz a feladata, hogy az ideiglenes magyar kormányt megválassza.*”⁸⁰

A törvényhatósági bizottság közgyűlésén a NB határozati javaslatát annak elnöke terjesztette elő. Ez a határozati javaslat a nevek felsorolása mellett szöveges indoklást is tartalmazott az általános helyzetet, a fő teendőket és a megválasztottak visszahívhatóságát illetően. „A magyar nemzet megmaradása azon fordul meg – hangzik a határozat –, hogy lesz-e szabad, független, demokratikus Magyarország, ez pedig kettőn, a szövetséges nagy demokratikus államok, a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagybritannia gyors végső győzelmén és a saját hitünkön, saját akaratumkon, saját harc-, munka- és áldozatkészségünkön.” A továbbiakban a nemzeti feladatokat így kapcsolja össze a társadalmi feladatok elkerülhetetlen megvalósításával is: „. . . mi, hódmezővásárhelyi magyarok, Bercsényi népének maradékai, *merünk halni* a nemzeti függetlenség és társadalmi igazság jegyében újjászülető Magyarorszáért . . .” Végül pedig a küldötteknek demokratikus forradalmi módon a küldő szerv hatáskörében való további maradására vonatkozó határozat így szólt: „A képviselői megbízatást a törvényhatósági bizottság bármikor visszavonhatja, de csak abban az esetben, ha a képviselő haza- vagy nemzetellenes, avagy nyilvánvalóan összeférhetetlen magatartásával arra méltatlanná válnék.”⁸¹

A NB határozati javaslatát a város önkormányzati szerve egyhangúlag fogadta el, s minden további nagygyűlés nélkül választotta meg meg a város 16 képviselőjét. A küldöttek összetétele visszatükrözi a baloldal határozott túlsúlyát *Hódmezővásárhelyen, 7 MKP, 4 SZDP, 3 FKP-tag és 2 pártunkívült választottak.* Az utóbbiak között az egyik Vörös János vezérezredese volt, a másik pártunkívült a város megbízott polgármestere, aki viszont rövidesen az SZDP-be lépett be.⁸² A szakszervezetek képviselőit a küldöttek között Vásárhelyen hiába keressük. Ez azzal magyarázható, hogy ugyan erős volt már ekkor is itt a szakszervezeti mozgalom, de azt, talán szociáldemokrata hatásra, mindeddig nem vonták be képviseleti szinten semmilyen szervezetbe. Nem volt szakszervezeti tag december végéig a „várostanácsban”, a törvényhatósági bizottságban, a NB-ban, és ennek a helytelen „hagyománynak” a folytatásaként a képviselők közé sem került küldött. Ez a helyzet csak december 30-án változott meg, amikor Debrecenben kicserélve a tapasztalásokat, a vásárhelyi küldöttek rájöttek, hogy helytelen módszert alkalmaznak a városukban a szakszervezetekkel szemben. Ennek a felsimerésnek az eredményeként mind a törvényhatósági bizottságba, mind pedig a várostanácsba (20, illetve 2 tagot), majd a többi helyi bizottságba is beküldték a szakszervezetek képviselőit.⁸³

Még két városban tartottak választásokat e napokban Csongrád megyében; Szentesen, a megye akkori székhelyén és Csongrádon. Mindkét városban azonos központi megbízottak végezték a munkát. Nagy Imre, az ideiglenes kormány későbbi földművelésügyi minisztere, és – saját visszaemlékezése szerint – Keresztes Mihály.⁸⁴ Szentesen a már korábban megalakult NB-ra támaszkodva, míg Csongrádon annak hiányában csak

⁸⁰ A törvényhatósági bizottság 1944. XII. 18-i ülésének jegyzőkönyve. Közli: Sorsforduló . . . i. dok. I. köt. 309–310.

⁸¹ Uo. 312–313.

⁸² *Paál-Radó*: A debreceni . . . 23–24. és Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója 173–180.

⁸³ Uo. 375.

⁸⁴ Dadi Imre és Erdei Mihály szentesi pártalapítók személyes közlései és *Keresztes Mihály*: Az első lépések . . . i. m. 46–48.

pártközi megállapodások alapján, de mindkét helyen népgyűlés döntött végső soron a képviselők megválasztásában. *Szentesen* a NB saját összetételének megfelelően 2 MKP, 2, FKP, 1 SZDP és 1 szakszervezeti tagot javasolt. A Petőfi Színházban tartott nagygyűlés a négy szervezet szónokainak előadása után az ajánlott képviselőket nagy lelkesedéssel meg is választotta.⁸⁵

Csongrádon a már működő 3 párt, az MKP, a FKP és a PDP pártközi megbeszélésén született meg a javaslat a nagygyűlésen választandó képviselők nevére vonatkozóan. Miután mindhárom erős és befolyásos szervezettel rendelkezett, és körömszakadtáig ragaszkodott saját jelöltje állításához is, de az INgy. EB csak 2 helyet tervezett Csongrádnak – valószínűleg ez okozta, hogy a város képviselőinek számát 2-ről 4-re felemelték. Ezt követően viszont a MKP ragaszkodott ahhoz is, hogy minden pártnak, a szervezkedő SZDP-nak is juttassanak egy képviselői helyet. Sajnos azonban ez a szervezet nem használta fel ezt a lehetőséget. Erről az esetről és az okokról Keresztes Mihály központi megbízott ezt írta memoárjában: „Csongrádon a kommunista pártszervezet olyan lendülettel indult, hogy a helyi szociáldemokrata pártszervezet felszabadulás előtti tagsága szinte teljesen átsodródott, annyira, hogy az országos nevű szociáldemokrata kubikosmunkást, Turi Istvánt választották meg kommunista párttitkárnak. Ezzel szemben az újonnan alakult szociáldemokrata pártszervezet más szociális összetételű tagsága akkor még nem is akarta a neki járó képviselői helyet elfoglalni.”⁸⁶

Az „új összetételű” SZDP szervezet végül is nem ajánlott tagjai sorából senkit képviselőnek. Így *Csongrádon a népgyűlés 1 MKP, 1 szakszervezeti, 1 FKP és 1 PDP-i tagot választott meg.*⁸⁷ Jellemző viszont, hogy az MKP küldötteként megválasztott Turi István Debrecenbe érve, látva máshol az SZDP régi keretű és tagságú működését, rögtön elintézte, hogy visszalépjön az SZDP-be. Ennek eredményeként végül is a szóban forgó négy párt közül az MKP maradt képviselő nélkül Csongrádból. Turi István pedig visszatérve városába, rögtön kezébe vette az SZDP szervezését és vezetését.

Azokban a városokban és községekben, ahol a választás időszakára, illetve lefolytatásakor nem jött még létre a NB a választásokhoz szükséges pártközi tanácskozások eredményeként, a legtöbb helyen hamarosan megalakult. Így történt ez Csongrádon is, ahol a nemzetgyűlési képviselők visszatérése után, 1944. december 30-án pártközi megállapodás alapján létrehozták a „MNFF helyi bizottságát”, a csongrádi NB-ot. A NB-ba mind a négy párt, a Turi István vezette SZDP is, 4–4 taggal, és a szakszervezetek is 4 taggal képviseltették magukat.⁸⁸ Ezután mind Csongrádon, mind pedig Szentesen a

⁸⁵ Dadi Imre és Erdei Mihály közlése és Sorsforduló . . . i. dok. I. köt. 350. A szentesi Városi Tanács 1944. XII. 22-i ülésének jegyzőkönyve.

⁸⁶ *Keresztes Mihály*: Az első lépések . . . I. m. 48–49. és PI Arch. 274–16/130. A csongrádi MKP szervezet 1945. májusi jelentése a párt KV-nek.

⁸⁷ Uo. 49. és PI Arch. 274–16/130. Utóbbi csongrádi titkári jelentésből világosan megállapítható, hogy Csongrádról az MKP-nak csak egy jelöltje volt, Turi István. (Az Ideiglenes Nemzetgyűlés naplója 177. o., és Paál–Radó: A debreceni . . . 24.) Az MKP tagnak beírt Lovas Mátyás ugyan kommunista volt, de a szakszervezetek küldötte! Ezt a tényt Erdei Mihály szóbeli közlése is megerősíti, aki hasonlóan MKP-tag volt, de Szentesről a szakszervezet küldte be képviselőnek a nemzetgyűlésbe.

⁸⁸ A csongrádi Nemzeti Bizottság alakuló jegyzőkönyve. Közli: Válogatott dokumentumok Csongrád m. i. dok. 142–143.

baloldali erők a megye többi városához hasonlóan teljesen kezükbe vették a helység politikai és közigazgatási irányítását!

Végül is az egész Csongrád vármegyében 5 helyen választottak képviselőket a nemzetgyűlésbe. Mégpedig összesen 53-at, akik az általuk képviselt szervezetek szerint az alábbi összetételűek voltak; MKP 17, FKP 12, SZDP 8, szakszervezet 6, PDP 3, NPP 4 és pártonkívüli 3 képviselő. Párttagságuk szerint pedig: MKP tag 21, SZDP 11, FKP 12, NPP 4, PDP 4 és pártonkívüli 1.

Csongrád városhoz hasonlóan zajlott le a küldöttek megválasztása Szolnok megye Duna–Tisza-közi két városában is, Szolnokon és Jászberényben. Az egyik központi megbízott is ugyanaz a személy, Keresztes Mihály volt. Szolnokon a már működő 3 párt, az MKP, az SZDP, a FKP és a szakszervezet „pártközi értekezlete” megállapodott a központi küldött jelenlétében és tájékoztatása hatására abban, hogy a városnak jutott 4 képviselői helyre *mindegyik szervezet 1–1 tagját javasolja*. Az így kialakított listát népgyűlés hagyta jóvá, és a város küldöttei 19-én már el is utaztak a nemzetgyűlés leendő székhelyére.⁸⁹ A város NB-át itt is a képviselők Debrecenből való visszaérkezése után, december 31-én hozták létre a fenti pártok, illetve a szakszervezet.⁹⁰

A november közepén felszabadult Jászberényben december közepéig valamennyi pártnak csak a vezető magva állt össze, tagtoborzás a front közelsége miatt még nem indulhatott meg. A volt illegális tagokból létrejött MKP-szervezet ugyan kislétszámú volt még, de mégis a leghatékonyabb politikai testületét jelentette a napokban a városnak. Erre a helyzetre vonatkozóan írta az EB központi küldötte; „a legtöbb helyen a kommunista pártszervezeten kívül nem működött más politikai párt. Ezekben a helyeken sem hagytuk azonban, hogy a képviselőket szűk körben jelöljék, hanem összehívtuk azokat az embereket, akik egyik vagy másik politikai pártnak voltak a hívei”.⁹¹ Így történt Jászberényben is. Az MKP-szervezet mellett az SZDP és a FKP politikáját követő vezető személyek jöttek össze pártközi értekezletre, és mivel más lehetőséget nem találtak, hogy a „Jászágnak adott” 1 képviselői helyre melyik párt jelöljön küldöttet, sorshúzással döntöttek el. „Mi, a fent említett 3 párt (MKP, SZDP és FKP – K. M.) vezetői – írta a jászberényi MKP titkára 1945. február 18-i jelentésében –, más mód nem lévén, egymás között sorshúzás útján intéztük el az ügyet, és így jutott Baráth Endre, a Független Kisgazdapárt vezetője az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe.”⁹²

Ehhez azonban a polgári pártok híveit e városban még nagyon kellett biztatni, támogatni a kommunistáknak. Ugyanis még félték, hogy visszajönnek a németek és a nyilasok. „A polgári demokratikus pártok hívei meglehetősen tartózkodtak a politikai aktivitástól – írta visszaemlékezésében a már idézett központi választási megbízott. – Erre jellemző példa Jászberény, ahol a Független Kisgazda Párt hívei a nekik járó képviselői helyet is a kommunista pártszervezeteknek akarták átadni. Természetesen ezt nem engedték meg, amit a kisgazdapártiak nehezen tudtak megérteni.”⁹³ Ennek alapján

⁸⁹ Dolgozók Lapja. I. évf. 3. sz. 1. „A MKP. szolnoki helyi csoportja” lapja. és Keresztes M.: Az első lépések . . . i. h. 46.

⁹⁰ Uo. 4. Közli az 1944. december 31-re a Nemzeti Bizottság vonatkozó felhívásában.

⁹¹ Keresztes M.: Az első lépések . . . i. m. 48.

⁹² PI Arch. 274–16/119.

⁹³ Keresztes M.: Az első lépések . . . i. m. 48.

lett a pártközi megbeszélés eredményeként az azt követő nagygyűlés egyetlen jelöltje és megválasztottja a nevezett FKP-i politikus.

A nemzetgyűlés ülése után Jászberényben is felélénkült a politikai élet. A MKP mellett főleg a FKP kezdett hozzá a NB és más szervezetek megalakításához.⁹⁴

A Szolnok megyében 3 helyen – beleszámolva Kisújszállást is – lefolytatott választásokon összesen 3 MKP, 2 FKP, 1 SZDP, 1 szakszervezeti és 1 NPP-i jelöltet választottak meg képviselőnek az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. A szakszervezeti képviselő itt is MKP tag volt.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében az INgy. EB két megbízotti csoportja is szervezte a választásokat. Cegléden, Nagykőrösön, Kiskőrösön és Kiskunhalason Erdei Ferenc és Révai József, Kecskeméten és – az eredeti beosztástól eltérően – Kiskunfélegyházán is Faragho Gábor és Molnár Erik. Az eredetileg tervbe vett Kalocsára a nehéz megközelítés és annak mindeddig más felszabadult várossal, központtal ki nem alakult összeköttetése miatt nem is mentek el a központi megbízottak. Tulajdonképpen már a csoportbeosztásból is kimaradt Kalocsa városa a fenti okok, elsősorban az utóbbi miatt.

Révai József és Erdei Ferenc az általuk meglátogatott helyeken, mint ahogyan azt már idéztük Erdeitől, ha nem volt még, akkor sem törekedtek nemzeti bizottságok azonnali megteremtésére, hanem a már működő pártszervezetek, vagy népi bizottságok, illetve más fellelhető társadalmi vagy közigazgatási alakzatok útján folytatták le a választásokat. A nevezettek által meglátogatott városok közül az első 3-ban éppen nem alakult még meg NB.

Cegléden felkeresték a 3 demokratikus párt vezetői által már létrehozott *Antifasiszta Blokk* pártközi irányítóit, és az így már eddig is működő pártközi értekezleten gyorsan megegyezve, a városnak juttatott 3 hely elosztásában népgyűlés elé vitték a javaslatot. E módszerrel Erdei Ferenc egyik visszaemlékezésében a következőket mondotta maga is: „Ha a szűkebb körben meg tudtunk egyezni a jelöltekben, máris indítottuk a hírverést, hogy másnapra nagygyűlés lesz, s ha a nagygyűlés megszavazza, nyomban kiállítjuk a tünk létrehozni a megegyezést.”⁹⁵

A pártközi értekezlet javaslatát, 1 MKP, 1 SZDP és 1 FKP tagot a mintegy 500 főre becsült népgyűlés meg is választotta.⁹⁶

Hasonló módon folyt le a választás Nagykőrösön is. A szervezők felkeresték a működő MKP és a szervezkedő SZDP, valamint a FKP vezetőket, a pártközi megbeszélésen mindhárom csoport jelölt egy-egy küldöttet, akiket – a két utóbbit még mint pártonkívülit – december 18-án a népgyűlésen meg is választottak.⁹⁷

A következő helység Kiskőrös volt. Ez volt az egyedüli hely az egész felszabadult országrészben, ahol nem volt sikeres a nemzetgyűlési választás 1944 decemberében. Ugyanis a helyi ellentétes osztályalapú két tábor, mind az előkészítő pártközi megbeszélésen, mind a nagygyűlésen, kölcsönösen elvetette az ellenfél javasoltját. Sem egy jelöltben, ahogyan az EB terve szólt, sem külön-külön 1–1 jelöltben nem tudtak sem a pártok,

⁹⁴ Nagy József–Tóth János: Jászberény város története a felszabadulástól napjainkig. Jászberény. 1970. 27–29.

⁹⁵ Az első évek. (1945–1948) Kossuth. 1970. 24. Erdei Ferenc: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés.

⁹⁶ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. I. dok. 174–178., és Kortárs. IX. évf. 1965. 12. sz. Karsai Elek: Két Magyarország. VI. 1862.

⁹⁷ Paál–Radó: A debreceni . . . 381–382., és Erdei F.: I. visszaemlékezése.

illetve a szakszervezet, sem a lakosság megállapodni. Így Kiskőrös negatív eredményű választás következtében képviselő nélkül maradt a debreceni nemzetgyűlésben. Az egész meghiúsult kiskőrösi választást a már idézett Erdei-visszaemlékezés írja le. Az eset példa nélkül álló voltára és ezzel is az 1944. decemberi nemzetgyűlési választásoknak a nehéz helyzet ellenére mégis választásként történt lefolyására ez is egy bizonyíték, s ezért szükségesnek tartjuk e leírást bővebben idézni: „Odaérve Kiskőrösre, hamarosan összegyűltek az összes ottani munkásmozgalmi szegényparaszt vezető emberek, mert volt nekik valami földmunkás-mozgalmi, szakszervezeti keretük, ott volt ellenzéki munkásmozgalmi tevékenység. Derék elvtársaink ott hamarosan hajbakaptak, hogy kit jelöljenek. Tudniillik Kiskőrösön igen erős volt a szőlős nagygazdák, sőt inkább az úri birtokosok rétege, többek közt Dálnoki Miklós Bélának is ott volt a szőlőbirtoka, és az egy olyan élesen polarizált társadalom volt. És volt ott a Kisgazdapártnak egy ilyen vezető embere, ügyvéd, vagy mi lehetett, de egy olyan jeles úri ember, akit utált a község rettenetesen, viszont az akkori viszonyok között nem ártott volna, ha ő jön be képviselőnek, és voltak is helyi szószólói. De az agrárproletárok mind ellene voltak és ők is jelöltek valakit. Azt viszont úgy megellenezte az úri-párt, hogy végül is nem tudtunk megegyezésre jutni, és összehívtuk a népgyűlést, . . . és ott a kiskőrösi község háza erkélyéről Révai is beszélt, én is beszéltem, a helyiek is, és agitáltuk őket, hogy válasszanak. Miután mi nem tudtuk egyetértésre bírni a politizáló vezető köröket, mind a kettőt előterjesztettük a népgyűlésnek. Óriási vihar, kiáltozás, minden volt, végül mind a kettőnek akkora ellenzéke volt, hogy a végén kijelentettük, hogy ez meghiúsult. Így Kiskőrösnek nem került be képviselője a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. Ez azért is érdekes – vonta le a jogos következtetést maga Erdei Ferenc is –, mert igaz ugyan, hogy nem titkos választás volt, nem volt cédula stb. és nem volt egy szervezett formalitás, de mégis választás volt, mert lám, egyik helyt egyhangú lelkesedés volt, mint Cegléden, a másik helyt pedig nem sikerült választani.”⁹⁸

Mint az előzőekben láttuk, volt már más helyen is éles ellentét a munkáltatók és a munkások, agrárproletárok között, pl. Mátészalkán, vagy Csongrádon, de e helyeken az ellentétet a magasabb cél érdekében sikerült úgy feloldani, hogy a képviselői számot felemelve, mindkét fél kívánt küldötte javaslatba került, és azokat meg is választották. Ez a kísérlet azonban Kiskőrösön nem hozott eredményt. Úgy tűnik, hogy a vagyonosok, a kizsákmányolók és kizsákmányoltak ellentéte itt olyan mély volt, amelyet a rendelkezésre álló rövid idő alatt nem lehetett alárendelni más megoldandó, össznemzeti feladatoknak.

Kiskunhalason könnyebben ment a választás lebonyolítása. Itt ugyanis már a választás előtt megalakult a helyi NB, és Révai és Erdei megérkezése után hamarosan megállapodásra jutottak a pártok és a szakszervezet. Ennek eredményeként a 4 képviselői helyre 1 MKP, 1 SZDP, 1 FKP és 1 szakszervezeti tagot jelöltek a nagygyűlésnek, amely azokat minden további nélkül meg is választotta a város nemzetgyűlési képviselőinek.⁹⁹

⁹⁸ Kortárs. IX. évf. 1965. 12. sz. 1862.

⁹⁹ Uo., és PI Arch. 285. f. 2/9. A FKP helyi elnökének, az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőjének beszámoló levele Tildy Zoltánhoz 1945. kora nyarán (dátum nélkül). E jelentésből világosan kiderül, hogy a küldő, jelölő szervek között a szakszervezet is ott volt egy tagjával. Ez azért igen lényeges, mert egyrészt az MKP nem kívánt abszolút többséget, vagy a többi párthoz képest akár kiugró számú viszonylagos többségű képviselő csoportot a nemzetgyűlésben, másrészt a többi párt, a baloldaliak is nem minden további nélkül fogadták el. A korabeli debreceni bejegyzés sem egészen

A megye további két városában, ahol választásokat tartottak még 1944 decemberében, Kecskeméten és Kiskunfélegyházán, más módon folytatták le azokat a központi megbízottak. Molnár Erik és Faragho Gábor Debrecenből Kecskemétre érkezve előbb a kecskeméti NB-ot szorgalmazták megalakítani, amely azután segítségükkel lebonyolította a jelöléseket, és a választói nagygyűlést megszervezte. 1944. december 16-án délután került sor, elsősorban Molnár Erik közreműködésével, a kecskeméti NB megalakítására. Az alakuló ülésnek két napirendi pontja volt. Az első, hogy a 3 antifasiszta demokratikus párt az MKP, SZDP és FKP meghívott vezető személyiségei elhatározták a NB paritásos alapú létrehozását. „A megjelentek, mint a megnevezett politikai pártok Kecskeméten működő szervezeteinek megbízottai – adja vissza a határozat első részét a hivatalos jegyzőkönyv – megalakítják a Kecskeméti NB-ot, mint a MNFF helyi szervét . . .” Ezután, második napirendi pontként a NB „egyhangúlag” jelölt a nemzetgyűlésbe képviselőnek 2 MKP, 2 SZDP-i, 2 FKP-tagot és 1 pártönkívület. Az egyik kommunista küldött Molnár Erik volt, a pártönkívület pedig Faragho Gábor.¹⁰⁰ A NB ülése egyben elhatározta, hogy a következő nap délutánjára összehívja a város választói nagygyűlését, és a küldöttekre vonatkozó javaslatait ott előterjeszti.

A választói gyűlésről a város lakosságát a Kecskeméti Hírlapban közzétett értesítéssel és december 17-én reggel megjelent plakátokkal tájékoztatták. A városháza közgyűlési termében tartották meg, ahol „600–700 főnyi választóközönség jelent meg Kecskemét városának minden társadalmi rétegéből és az itt működő összes demokratikus politikai pártból”. A nagygyűlés lelkesedéssel fogadta az előterjesztett programot, és „egyhangúlag megválasztotta” képviselőnek a javasolt személyeket.¹⁰¹ Az előadott programra vonatkozóan Molnár Erik 1964 augusztusában így emlékezett vissza: „a városi közgyűlési terembe hívtuk össze a választóközönséget, ott előterjesztettük azt, amit mondjuk, programnak lehetett nevezni . . . Lényege a Szegeden megalakult nemzeti függetlenségi frontnak a programja. Ez volt”.¹⁰² Ebből az következik, hogy Kecskeméten is egyértelműen a MNFF akcióprogramja megvalósítása volt a választási cél központjában, nemcsak a szűkebb, a háborúból való kilépési kormányprogram!

A kecskeméti választás után „még átmentünk Félegyházára is – mondotta Molnár Erik. – Ott ugyanezt a gyűlést folytattuk le, és ugyanilyen módon választották meg ott is a képviselőket”.¹⁰³ Vagyis itt is a működő 3 demokratikus párt, az MKP, SZDP és a FKP meghívott megbízottai 1944. december 18-án elhatározták: „A megjelentek, mint a megnevezett politikai pártok Kiskunfélegyházán működő szervezeteinek megbízottai,

pontos, ugyanis nem tettek különbséget a képviselők pártállása és küldő szerve között. Így több esetben tévesen került az egyes képviselők pártállása a küldő szerv helyére. E tévesen bediktált adat elsősorban a két munkáspárt és a szakszervezetek képviselőinek számaikat keverte össze, és elsősorban az MKP által küldött képviselők számát növelte. Az a nem világos bejegyzés viszont, hogy a valóban pártönkívületeket nem minden esetben különböztették meg az adatfelvételnél a közéleti szereplőként pártállásra való tekintet nélkül megválasztott – valóban valamely párthoz tartozó – személyektől, elsősorban a jobboldali pártok képviselőinek a számát csökkentette a valóságosnál kisebbre.

¹⁰⁰ OI Irattára. MN. Vegyes anyagok 1945. A Kecskeméti Nemzeti Bizottság megalakításáról és a hét nemzetgyűlési képviselő jelöléséről szóló eredeti jegyzőkönyv.

¹⁰¹ Uo. A XII. hó 17-i választói nagygyűlés jegyzőkönyve. Továbbá Kecskeméti Lapok 1944. XII. 27. (A felszabadulás utáni első szám).

¹⁰² Molnár Erik akadémikus 1964. augusztus 12-i visszaemlékezése. MR. Arch. D/2300/

¹⁰³ Uo.

megalakítják a Kiskunfélegyházi NB-ot, mint a MNFF helyi szervét, ...” majd ezt követően a 3 párt 1–1 tagját jelölték küldöttnek.¹⁰⁴

A NB határozatának megfelelően a lakosságot dobszó útján értesítették a 19-én tartandó választói nagygyűlésről, amelyre a város közgyűlési termében került sor „600–700 főnyi választói közönség” jelenlétében. A gyűlésen egyhangúlag jóváhagyták a NB jelöltjeit, és kiállították itt is, mint Kecskeméten a NB elnökének – aki egyben a választói gyűlés elnöke is volt – jegyzőkönyvvezetőjének és az EB két meghatalmazottjának az aláírásával ellátott megbízói leveleket.¹⁰⁵

Így tehát az akkori Pest vármegyében 6 helyen lefolytatott ideiglenes nemzetgyűlési választások során összesen megválasztottak 20 képviselőt, akik közül 6-ot az MKP, 5-öt az SZDP, 5-öt a FKP és egyet a szakszervezet küldött, valamint 3 pártonkívüli volt.

Az ország északi részén a tervezett 5 város helyett csak 3-ban lehetett végül is küldöttválasztásokat tartani az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. Sátoraljaújhely még december közepén is megközelíthetetlen volt. Ezért e várost a központi küldöttek megbízóleveleiben már nem is tüntették fel. Viszont Gyöngyös az EB küldötteinek december 14-én kelt és általunk már idézett megbízólevelében még szerepelt. Ebből arra lehet következtetni, hogy valószínűleg csak Miskolcon vagy csak Egerben derült ki, hogy a Mátrában levő frontnak Gyöngyöshöz közelsége lehetetlenné teszi a választásoknak, népgyűléseknek a megtartását. Dr. Juhász Géza, az ide küldött egyik INgy. EB-i megbízott már idézett visszaemlékezése bizonyos tájékoztatást ad e kérdés lehetséges eldőlésének a helyére vonatkozóan. „Miskolcon mentünk egyenesen a szovjet parancsnokságra, ott tájékoztattott bennünket egy tábornok, és ő adta meg, hogy hová menjünk.” Ennek az alapján feltételezhető, hogy nemcsak a frontparancsnokság, hanem az egyes hadseregek vezetése is igen aktívan segítette a magyar ideiglenes nemzetgyűlési választásokat.

Miskolcra a dr. Juhász Gézából és Farkas Mihályból álló központi megbízotti csoport 15-én érkezett meg. Ők is azonnal a helyi NB létrehozásának fogtak, mint a Kecskemét, Nyíregyháza, Debrecen és környékére kiküldött EB-i megbízottak. A helyi NB-ot, a MNFF akcióprogramját is elfogadva, december 16-án létre is hozták Miskolcon. A NB-ot létrehozó értekezlet egyben döntött arról, hogy a partizánharcra nagy érdemet szerzett Miskolc és Borsod vidék számára eredetileg tervezett 10-ről 12-re felemelt képviselői helyekre 2 MKP, 2 FKP, 2 szakszervezeti, 2 Mokán-szervezeti, 1 SZDP, 1 PDP, 1 haladó értelmiségi jelöltet állítsanak, és a még harcoló Nógrádi Sándor partizánparancsnokot is jelöljék. Továbbá határozott a bizottság arról is, hogy a „Miskolc és Borsod vármegyét képviselő” 12 küldöttet 17-én népgyűlésen fogják megválasztani.¹⁰⁶

A december 17-i miskolci népgyűlésen előbb a MNFF akcióprogramját olvasták fel, amelyet a közönség nagy lelkesedéssel fogadott el, a helyi NB programjaként is, majd

¹⁰⁴ A Nemzeti Bizottság alakuló ülésének jegyzőkönyve. Megjelent: Így kezdődött. Dokumentumgyűjtemény Bács-Kiskun megye 1944–1945. évi történetéhez. Összeállította, bevezetéssel ellátta Bálintné Mikes Katalin, Szabó Gábor. Kiadja A Bács-Kiskun megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya. Kecskemét (1972) 471.

¹⁰⁵ Uo. 471–472. A választói gyűlés jegyzőkönyve, amely egyben a megválasztott képviselők megbízólevele is volt.

¹⁰⁶ A Miskolci Nemzeti Bizottság 1944. XII. 16-i alakuló ülésének jegyzőkönyve. Megjelent: Az élet megindulása Miskolcon és Borsodban a felszabadulás után. Miskolc, 1970. (Összeállította: Beránné Nemes Éva és Román János). 51–57.

jóváhagyta a beterjesztett személyre szóló javaslatokat. A megválasztott 12 képviselő párttagsága szerinti összetétele, miután mind a szakszervezeti, mind a partizánok közötti listán és haladó értelmiségként is kommunistákat választottak meg, így alakult: MKP tag 8, FKP 2, SZDP és PDP 1–1.¹⁰⁷ A PDP tagja pártönkívvüli lett a Nemzetgyűlésben.

A diósgyőri nemzetgyűlési választásokat az EB megbízottainak a segítségével a kommunisták vezette helyi Mokán-szervezet bonyolította le, pártközi megbeszéléseket tartva a helyi MKP, SZDP és PDP-val. A 6 képviselői helyre így kialakított és népgyűlés elé vitt javaslat megoszlása a küldő szervek szerint az alábbi: 2 MKP, 2 szakszervezeti, 1–1 SZDP és pártönkívvüli. Utóbbi a PDP-ba lépett rövidesen. A javaslatot a népgyűlés itt is változtatások nélkül fogadta el.¹⁰⁸ A diósgyőri nemzetgyűlési képviselők pártállása szerinti összetétele, miután a szakszervezetek is kommunistákat küldtek ki, 4 kommunista, 1 szociáldemokrata és egy PDP-i volt.

Miskolcra és Borsod vármegyére az összes megválasztott képviselő – azaz 18 – küldő szerv szerinti összetétele a következő volt: MKP 4, szakszervezeti 4, partizánok 3, FKP 2, SZDP 2, PDP 1, pártönkívvüli 1 és haladó értelmiségi 1 fő. A 18 képviselő pártállása viszont igen kedvező az MKP-ra nézve, mert mind a partizánok, mind a szakszervezetek, de még a haladó értelmiségiek is teljes létszámban kommunistát jelöltek. Így került ki a területéről összesen 12 kommunista, 2 kisgazda, 2 szociáldemokrata és 1 polgári demokrata párti és egy pártönkívvüli képviselő.

A választások lebonyolítása után két miskolci képviselő megbízást kapott, hogy Egerbe átmenve, ott is hozza létre a helyi NB-ot, és válasszon meg két képviselőt. December 18-án az e városban még egy szervezetben levő Kommunista és Szociáldemokrata Párt, a szakszervezetek, a Kisgazdapárt és az értelmiség képviselőinek a részvételével meg is alakult az Egri NB egész Heves megyei hatáskörrel. Felolvasás és megtárgyalás után magáévá tette a MNFF akcióprogramját, majd kijelölte és megválasztotta „Heves vármegye és Eger város részéről” az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe küldött két képviselőt. Mégpedig egyiket mint az MKP jelöltjét, míg a másikat mint „a haladó értelmiség” küldöttét, aki a PDP tagja lett.¹⁰⁹ Ezt a NB-i választást Egerben sem követte nagygyűlési megerősítés, választás. A NB idézett alakuló és képviselőválasztói ülésének jegyzőkönyve nem indokolja a népgyűlés elmaradásának az okát, de arról intézkedik, hogy a NB által megválasztott képviselők megbízólevelét a város és a megye területére magát illetékesnek tartó NB elnöke és titkára, valamint Eger polgármestere és a megyei képviseletet is reprezentálandó, a vármegye alispánhelyettese is aláírja.¹¹⁰ Feltételezhető, hogy a front Szarvaskőnél húzódo közelsége¹¹¹ miatt nem volt lehetőség Egerben népgyűlés megtartására.

1944 decemberében az ország legnyugatibb része Pécs és környéke volt, ahol és ahonnan képviselőket választottak, illetve küldtek még az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. A december közepén Pécsre megérkezett INgy. EB-i meghatalmazottaknak – Vas Zoltán,

¹⁰⁷Uo. Az 1944. december 17-i népgyűlés jegyzőkönyve. 57–61.

¹⁰⁸Uo. és Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója 174–180., valamint Oszip István visszaemlékezése. MR. Arch. D/2300/64.

¹⁰⁹Az Egri Nemzeti Bizottság 1944. XII. 18-i alakuló ülésének jegyzőkönyve. Megjelent: Sorsforduló . . . i. dok. I. köt. 321–323.

¹¹⁰Uo. 322.

¹¹¹Dr. Nagy József: A szocializmus építése Heves megyében. (1945–1969). Eger, 1970. 32.

Teleki Géza és Gombkötő Péter – első dolguk az volt, hogy a már egyébként is működő 3 demokratikus pártból – MKP, SZDP és FKP –, majd a szakszervezetekből alakult Városi Intéző Bizottságot NB-á szervezzék át, amely önálló kiáltványban csatlakozott az országos MNFF-hoz.¹¹² Ezzel együtt zajlott le a NB és a központi megbízottak irányításával a városi és megyei közigazgatási, önkormányzati és más társadalmi szervezetek bevonásával a képviselők megválasztása az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. Vagyis úgy tűnik, Pécssett tartották leginkább magukat a INgy. EB megbízottai ahhoz a vonalhoz, amely a választásokat a helyi önkormányzatokra, NB-ra és más társadalmi, gazdasági, kulturális stb. szervezetekre és egyesületekre szándékozott bízni. Ez feltételezhetően a megbízottak között levő Teleki gróf konzervatív irányú törekvéseknek is az eredménye. Alátámasztani látszik ezt Telekinek egy későbbi írásában kifejtett álláspontja, amely szerint ő vitte volna keresztül, hogy Pécsről is kerüljön be a képviselők közé egy egyelőre még pártonkívüli „közjogász professor”.¹¹³ Ezek a különböző eljárások azonban csak a formák és módszerek változatosságát gazdagították. A választás tartalmán, összetételén semmit sem változtattak, sőt, így a különböző címen megválasztottak között még több baloldali, kommunista került a nemzetgyűlésbe.

A NB égisze alatt lefolytatott választói előkészítő tárgyalások eredményeként Pécssett és Baranyában valóban a legkülönbözőbb szervezetek és csoportok nevében jelöltek személyeket képviselőnek a december 17-én megtartott választói nagygyűlésre. Az előzetes megegyezés alapján a 3 nagy demokratikus párt, az MKP, SZDP és a FKP 2–2–2 pécsi, vagy Baranya megyei küldöttet jelölhetett. A FKP két jelöltje valójában nem pécsiek, hanem a várostól 20–30 kilométerre levő községek, – Kovács Béla, Patacs és Vörös Vince, Bakonya – lakói voltak.¹¹⁴ Két jelöltet adtak az önkormányzatok, az egyiket a városi, a másikat a megyei törvényhatósági bizottság. Kettőt a szakszervezetek, kettőt pedig az INgy. EB javasolt a központból megválasztani. Egy jelöltet állíthatott a PDP, egyet az értelmiség és egyet a bányászság képviselőjeként jelöltek.¹¹⁵ Miután az EB két központi javasoltja az MKP tagja volt, a FKP igyekezett szintén még két helyet megszerezni magának valamelyik szerv listáján; el is érte ezt azzal, hogy a két törvényhatósági bizottság jelöltje kiscsapatparti tag lett. Viszont a szakszervezetek 2 küldöttet paritásosan a két munkáspárt tagjai közül került ki. Az értelmiség képviselője később a PDP tagja lett, viszont a bányászság az MKP tagja volt.

A december 17-i nagygyűlés a javaslatot egyhangúlag jóváhagyta, vagyis a listán felsorolt személyeket Pécs város és Baranya megye küldötteiként megválasztotta az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőinek. A baranyai képviselők politikai pártokhoz való tartozása a következőként alakult: 6 a MKP, 4 a FKP, 3 az SZDP-hez és 2 a PDP-hoz csatlakozott.¹¹⁶ Magáról a sajátos pécsi választásokról az egyik küldött a következőként emlékezett vissza: Megjötték a központi megbízottak, „hogy tárgyalásokat folytatva a demokratikus pártok, törvényhatóságok, intézmények vezetőivel, megválasztassák Ba-

¹¹² Új Dunántúl. 1944. december 17.

¹¹³ Dr. Teleki Géza: A moszkvai fegyverszüneti tárgyalások. II. Hírünk a nagyvilágban. V. évf. 5–7. sz. 1955. május–július 4.

¹¹⁴ Vörös Vince 1973. november 8-i írásban adott visszaemlékezése. A szerző birtokában.

¹¹⁵ A népi demokrácia kezdeti időszakának dokumentumai Baranyában. Pécs, 1971. 13. o. (Boross István dr.: Előszó helyett.)

¹¹⁶ Uo. és Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. I. dok. 173–180.

ranya megye és Pécs város küldötteit az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. 1944. december 17-én, vasárnap délután lázas érdeklődéssel jöttek össze Pécs város, a bányavidék és a megye népei a Nemzeti Színházba, ahol lélekemelő ünnepi gyűlés keretében 15 küldöttet választottak. Dicséretes, a vidékiek 20–30 kilométert gyalogoltak erre a nagy eseményre, mert közlekedési eszköz nem állt rendelkezésre”.¹¹⁷

Pécs és környékének képviselői még december 19-én elindultak szovjet katonai teherautón Baján keresztül a Nemzetgyűlés ülésére. Szegeden éjszakáztak, és az ottani küldöttekkel együtt folytatták tovább az utat Debrecenbe, ahová 20-án késő délután meg is érkeztek.¹¹⁸

A Tolnában és még Kaposvárott is tervezett ideiglenes nemzetgyűlési választásokat minden valószínűség szerint a front közelsége és az ellenséges repülőtémadások miatt nem lehetett megtartani – közölte a szerzővel részletesebb indokokra már nem emlékezve, az e területekre is megbízott INgy. EB-i küldött, Vas Zoltán. Valóban, a németek berepülő támadásai Somogy és Tolna felszabadított területei felett e hetekben még igen gyakoriak voltak. Pl. december 17-én két alkalommal is repülőtémadás érte a Kaposvár és Bonnya közötti vasútvonalat.¹¹⁹ Ugyanakkor az is feltételezhető, hogy Budapest délről és nyugatról való bekerítésére irányuló e napokban folyó katonai felvonulások és hadműveletek sem tették lehetővé a 3. Ukrán Front e közvetlen front mögötti sávjában a jelentősebb politikai megmozdulásokat. Pl. Szekszárd és az egész Tolna megye fokozottabb igénybevételére a katonai hadműveletekhez éppen a december közepét követő napokban került sor.¹²⁰

Az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe való 1944. decemberi rendkívüli küldött-választások végeredményének adatai a következők. A tervezett 38 helységből 6-ban (Kaposvár, Dombóvár vagy esetleg Bonyhád, Szekszárd, Kalocsa, Gyöngyös és Sátoraljaújhely) nem lehetett megtartani a választásokat. Emiatt a tervezetthez képest szűkült az a terület, ahol nemzetgyűlési választásokat tartottak. Ezzel szemben viszont a valamivel kisebb területen lényegesen több helységben tartottak *választásokat*; összesen a megmaradt 32 helyett 44 városban és községben. Ennek eredményeként 230 képviselőt választottak meg. Csak egy választás, a kiskőrösi volt eredménytelen! E 230 képviselőhöz jött még Füzesgyarmatról a rendkívüli választásokhoz képest és rendkívüli módon, választások nélkül, az INgy. EB külön döntésével képviselővé vált 3 küldött. Tehát összesen a felszabadult területek 45 városa, illetve községe 233 képviselőt adott. Viszont közülük 3-an, mivel nem tudtak – egyéni problémáik miatt – eljutni 1944. december 21-ére Debrecenbe, és pártjaik vagy a küldő szervezetük, városuk idejében nem exkuzálta őket, az ismeretlen okú távolmaradás miatt a Nemzetgyűlés mandátumvizsgáló bizottsága sem foglalkozhatott velük, a Nemzetgyűlés sem fogadhatta el mandátumaikat.¹²¹ A 3 megválasztott, de az ülészakon részt

¹¹⁷ Jelenkor. 1970. 4. sz. 363. (Vörös Vince visszaemlékezése.)

¹¹⁸ Uo. és PI Arch. H-g-99. Gergely Lajos visszaemlékezése.

¹¹⁹ Sorsforduló. I. dok. I. 306–307. o. (Jegyzőkönyv a német légitámadás káiról.)

¹²⁰ Uo. 345–347.

¹²¹ OI Irattára. Iktatás nélküli iratok. 1945. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés mandátumvizsgáló bizottságának 1944. december 21-i jegyzőkönyve. A mandátumvizsgáló bizottság hivatalos jegyzőkönyvében 51 helység van összesen feltüntetve. Azokból 6 helyen nem volt választás, egy helyen nem sikerült eredményesen választani, és egy helyről választás nélkül lettek kiemelve képviselők. Így jön ki a fenti 45 helység, ahol választottak, illetve ahonnan ugyanannyi képviselő kikerült, mert a sikertelen választású Kiskőrös helyébe belépett a választás nélküli Füzesgyarmat. Ezzel szemben *Paál–Radó: A*

nem vett és így nem is igazolt személy közül 2 a FKP tagja volt, (Hajdúböszörményből és Kecskemétről) 1 pedig a NPP-é (Szegedről).¹²² E három személyt a továbbiakban felsorolandó, pótlólag választottakkal egyetemben soha nem hívták be később sem képviselőnek!

Az igazolt és mandátumaikat is elfogadott 230 ideiglenes nemzetgyűlési képviselő azonban nem vett mind részt az 1944. decemberi ülészakon. Ugyanis az MKP távollétükben megválasztott és időben ezt igazolt négy tagja (Andics Erzsébet, Pécs, Gergely Sándor, Diósgyőr, Rákosi Mátyás, Szeged és Nógrádi Sándor, Miskolc) közül az első három még a Szovjetunióban tartózkodott, és csak 1945 január utolsó napján érkezett haza. Az utóbbi pedig, mint partizán, az ülészak idején még az ellenség hátában, Salgótarján környékén tartózkodott.

Az a terület, ahol 1944 decemberében választásokat tartottak, a jelenlegi országrészenek csak a kisebbik felét alkotta. Becslések szerint a választást lefolytató vagy képviselőt adó 45 városba és községbe, illetve környékekre mintegy másfél millió lakoshoz jutott el közvetlenül a MNFF és a nemzetgyűlést összehívó szervek és küldöttek felhívó szava.¹²³ Viszont azokban a már teljesen felszabadult megyékben, ahol választások voltak, Csanád, Békés, Csongrád, Baranya, Szolnok, Hajdú, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Bereg, és a még csak félig felszabadultakban, mint Borsod, Heves és Pest, ahol több helységben vagy csak egyben, de az egész megye nevében és számára választottak küldöttest – 1941-ben az ország lakosságának mintegy a fele élt, kereken négy millió 450 ezer lélek.

debreceni . . . 164. oldalon még egy olyan helység szerepel, Pocsaj (Bihar megye), amely a fenti jegyzőkönyvben nincs. Ugyanakkor e község az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplójában is megtalálható (173.). Ha ezt is figyelembe vesszük, akkor 45 helységben volt választás, és a 46-ikból választás nélkül került ki képviselő!

¹²²Uo. Ld. Kálmán Ferenc hajdúböszörményi lakosnak, a Kisgazdapárt tagjának csak később beküldött választói megbízólevelét. A megbízólevelet, miután e város másik két képviselője is hasonlót kapott, és azért is, mert érdekes történeti dokumentum, szintén példaként, itt teljes egészében közöljük:

„Megbízólevél

Alulírott, mint az ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő bizottsága által kiküldött megbízottak igazoljuk, hogy Hajdúböszörmény magyar város Nemzeti Bizottsága, Kálmán Ferenc hajdúböszörményi, Veszprémi Gáspár utcai lakost az ideiglenes Nemzetgyűlésre képviselőül kiküldte.

Hajdúböszörmény, 1944. december hó 16.

Váczai József s. k.
A Nemzeti Bizottság
Elnöke.

Dr. Vajda Benő s. k.
Dr. Szilágyi József s. k.
Kiküldött megbízottak”

Továbbá: Uo. MN. Vegyes anyagok. Jegyzőkönyvek a Kecskeméti Nemzeti Bizottság megalakításáról, a képviselők jelöléséről és a népgyűlési választásról, valamint uo. Erdei Ferenc 1945. január 11-i, a NPP Ideiglenes Intéző Bizottsága nevében Zsedényi Bélának, a Nemzetgyűlés elnökének írt levele.

¹²³Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Akadémiai Kiadó, 1955. *Révész Imre*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány megalakulása Debrecenben (1944. december 21–22). 142.

Ezen a területen, ahogyan az Ideiglenes Nemzetgyűlés szervezői, majd vezetői is számolták, viszont csak egy millió 80 ezer embernek volt 1930-ban választójoga.¹²⁴ Tehát a rendkívüli helyzet és viszonyok ellenére is – ha a célt, a nemzeti összefogást, a MNFF-ot, a népi szervezetet, a NB-okat, a demokratikus pártokat és programjaikat nem is hasonlíthatjuk össze a reakciós Horthy-időszakkal – még a számszerűségben sem billen a mérleg a békés körülmények közötti horthysta választások javára!

A másik oldalon, nemzetközi vonatkozásban pedig az 1944. decemberi magyar rendkívüli nemzetgyűlési választás – mivel segítségével jött létre az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány – megfelelő demokratikus megbízatású kiindulást biztosított. A De Gaulle szervezte és vezette francia Tanácskozó Testület, vagy a Lengyel Nemzeti Tanács ugyancsak az ideiglenes parlament szerepét töltötték be a háború végén, s szintén nem jogfolytonosságot, hanem új hatalmat teremtő szervek voltak, de nem választás útján hozták létre őket, hanem csak az antifasiszta pártok és szervezetek tagjaiból egyszerűen kijelöléssel, illetve felülről történt kinevezéssel. Előbb a magyar kommunisták is ezt a formát, utat gondolták követni! De mivel Magyarországon összeomlott a régi, a szövetséges nagyhatalmakkal ellenséges államgépezet, ahhoz, hogy valamennyi nagyhatalom elismerjen egy ideiglenes új magyar hatalmi szervet, és az az országban is sikeresebben tevékenykedhessen – a demokratikus nagyhatalmak, elsősorban a Szovjetunió –, szükségnek látják, hogy legalább a lehetséges mértékig és formában választások útján hozzák létre az új hatalom jogforrását, az Ideiglenes Nemzetgyűlést. Az ilyen értelmű célt és követelményt az 1944-es decemberi rendkívüli választások elérték és teljesítették is hazánkban.

A megválasztott képviselők december 19-én, illetve zömmel 20-án a Vörös Hadsereg által rendelkezésre bocsátott közlekedési eszközökkel jutottak el Debrecenbe. A fontosabb útvonalak a következők voltak: Pécsről, Makóról és Kiskundorozsmáról előbb összegyűltek a küldöttek Szegeden, majd miután minden irányból „saját” kocsival érkeztek, a Szegeden levőkkel együtt már egész teherautó-konvojt alkotva, december 20-án kora reggel indultak útnak Kiskunfélegyháza, Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd érintésével. Ezeken a helyeken felszedték az ottani és a környékről összegyűjtött küldötteket is, és Szolnokon átkelve a Tiszán haladtak Debrecenbe.¹²⁵ Egy másik csoport Hódmezővásárhelyről indult ki, s először Szentesre érkezett. Ide Csongrádról a Tiszán vert szűkeshídon hozták át a 4 küldöttet, és velük kiegészülve haladtak Szarvas, Endrőd és Gyoma érintésével Debrecenbe. E csoport szervezőinek már személykocsi is állt rendelkezésükre egy teherautó mellett.¹²⁶

Orosházáról és Gyuláról indult ki az a konvoj, amely Békéscsabán gyülekezve Békésen keresztül jutott a leendő ideiglenes magyar fővárosba. Jászberény, Szolnok és Debrecen volt egy következő útvonal. Északról Egerből indult vissza a miskolci és diósgyőri küldötteket felvéve egy teherautó. Szabolcsból, Nyíregyházáról közvetlenül jött egy csoport Debrecenbe, Vásárosnaményből pedig Mátészalkán keresztül egy másik kocsival hozták a küldötteket. Hajdú és Bihar megyékben, lévén már közeliek a helységek, nem

¹²⁴ OI Irattára. Pol. biz. jkv. 1945–1949.

¹²⁵ Ld. Gergely Lajos pécsi, Vörös Vince Pécs melletti, bakonyi, Gyólai István szegedi és Szabó János makói, volt nemzetgyűlési képviselők visszaemlékezését. MR. Arch. D/2300/7.

¹²⁶ Dadi Imre és Erdei Mihály volt ideiglenes nemzetgyűlési küldöttek közlése.

kellett nagy transzportokat összeállítani, 1–2 községből ugyan azonnal beszállították a választás után a képviselőket, de a legtöbb helyre 20-án újra kimentek értük. A rendelkezésünkre álló adatok szerint egyedül csak Füzesgyarmatról érkeztek a küldöttek alkalmi katonai, illetve helyi vonatszerelvényeken Debrecenbe.^{1 2 7}

Különös jelentőségű a népi, a demokratikus erők kibontakozása szempontjából a választásokat lefolytató helyi szervek vizsgálata, illetve a megválasztott képviselőknek a küldő, ajánló szervek és pártállásuk szerinti szemügyrevétele.

Mint tudjuk, a helyi önkormányzati szerveket, a nemzeti bizottságokat, a szakszervezeteket és más társadalmi, gazdasági és kulturális szervezeteket és egyesületeket hívta fel az EB, az antifasiszta nagyhatalmak ajánlatára, hogy a választásokat lebonyolítsák, képviselőket küldjenek az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. Ezzel az elképzeléssel ellentétben a gyakorlatban az történt, hogy a 44 helyen megtartott választás közül a demokratikus, a baloldali népi erők gyors kibontakozását bizonyítóan mintegy 24-ben a nemzeti bizottságok választották meg a küldötteket, illetve előkészített javaslataik alapján a szintén általuk szervezett népgyűlés. Csak két helyen játszott valamennyire is szerepet a helyi önkormányzati szerv. Ezek közül is az egyik helyen, Hódmezővásárhelyen csupán a NB által kidolgozott javaslatokat tárgyalta és szavazta meg a már átalakított törvényhatósági bizottság, s csak egyedül Makón választott egy külön jelölő bizottság előkészítése alapján a képviselőtestületet pótló új helyi önkormányzati bizottság. 8 városban vagy községben a felszabadulás után elsőnek létrejött különböző nevű népi bizottságok választottak, vagy javaslataik alapján népi gyűlésen választották meg a küldötteket. 11 helységben pedig a már ott működő demokratikus pártok vezetőinek pártközi értekezlete alakította ki a javaslatokat, és szervezte meg a népgyűlésen történő választást. Az utóbbi helyeken a választásokat követően a megindult pártközi politikai tevékenység alapján általában igen hamar, szinte napok alatt megalakultak a nemzeti bizottságok.

A választásokat zömében a demokratikus erők vezette vagy ellenőrizte helyi állami, közigazgatási szervezetek és közegek is támogatták. Ez mégsem jelentette azt, hogy azokat és a Nemzetgyűlést valamilyen központi közigazgatási vagy állami bizottság, mint az „alkotmányos” és „törvényes” jogfolytonosság képviselője szervezte. Az előbbi adatok tanúsága szerint a helyi népi forradalmi szervező erő elsősorban a nemzeti bizottságokra, de más népi bizottságokra is, vagy demokratikus pártokra támaszkodott. Központilag pedig a MNFF-re és ennek Előkészítő Bizottságára épült! Gazdasági és társadalmi szervezetek, egyesületek csak esetleg a jelölésnél jutottak néhány esetben szóhoz.

A nemzeti bizottságok voltak tehát a gazdái az esetek többségében a helyi választásoknak. Ezért azok elnökei, helyenként más nevű népi bizottságok, ha ilyen nem volt, a pártközi megállapodás alapján a népgyűlés elnöke és az EB központi megbízottja írta alá a megbízóleveleket, vagy az azzal egyenértékű csoportos megbízást tartalmazó jelölői és választói jegyzőkönyveket. Több helyen a fentiek mellett az egyes városok, községek, illetve megyék vezetői is aláírták, illetve lepecsételték a megbízóleveleket.

A nemzeti bizottságoknak hasonló nagy, sőt kizárólagos szerepük a továbbiakban csak a Budapesten és környékén 1945. IV. 2-án lefolytatott kiegészítő ideiglenes nemzetgyűlési választások során volt. Ott is nagyrészt központi előírás és megkötöttségek nélkül

^{1 2 7} Kovács János, Juhász Géza, Tariska István, Bartha László és Hegyesi János volt képviselők idézett visszaemlékezése.

a helyi nemzeti bizottságok jelöltek, választottak és adták a mandátumokat is. A Dunántúlon 1945. július 24-én megtartott hasonló kiegészítő választások során már *nem a helyi* nemzeti bizottságok, hanem a központi szerv, a MNFF szervezett! Ez osztotta el központilag a jelölteket, és a mandátumokat is ő adta, ő állította ki és írta alá! A nemzeti bizottságok állandóan növekvő szerepe mellett a választásokban még más népi szervezeteknek, vagy ezek híján egyszerűen a működő pártok vezetői pártközi megbeszéléseinek is lényeges szerep jutott. Tehát a nép demokratikus erőinek tenniakarása a nemzeti bizottságok mellett más népi szervezetben és több helyen a még szervezeten egységessé nem vált demokratikus pártok tevékenységében is megmutatkozott. Mindezek messze nagyobb demokratikus népi erőt adtak az új ideiglenes hatalom megteremtéséhez, mint amilyen a régi helyi önkormányzatokra, gazdasági, társadalmi és kulturális szervekre támaszkodó korábbi elképzelések szerint lehetett volna! Különösen nagy jelentőségűvé vált a választások valamennyi formájában a demokratikus pártoknak, elsősorban az MKP-nak a szerepe.

A 45 helységben kialakult 233 küldöttet tartalmazó lista összetétele a küldő szervezetek, pártok vagy társadalmi csoportok szerint a következő volt: MKP „listán” választottak meg 65 főt, a FKP-én 53-at, az SZDP-én 34-et, a szakszervezetekén 26-ot, pártonkívüliként 22-t, a NPP „listáján” 13-at, a PDP-én 6-ot és a „48-as Kossuth Pártén” 2-t. Megválasztottak még 3 főt a partizánok, 3-at a haladó értelmiség, 1-et a bányászok, 1-et a Parasztszövetség és 1-et a Demokratikus Ifjúsági Szövetség képviselőjeként. A jelentősebb szervezetek százalékos aránya a következő képet mutatja: MKP 27,9%, FKP 22,7%, SZDP 14,6%, szakszervezetek 11,2%, pártonkívüli 9,4%, NPP 5,6% és a PDP 2,6%.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy – bár az MKP képviselőinek a száma és aránya így is a legnagyobb – mégsem a párt *közvetlen* jelöltjei révén lett *messze kiugróan* az első párttá az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, Debrecenben. Hiszen a FKP is „kiugrott” a többi párthoz képest és az MKP-hoz legközelebb álló képviselőinek számát és arányát is tekintve. Az MKP azáltal lett első párt, hogy a nem pártlistán megválasztott képviselők között, a pártonkívüli csoportot kivéve, zömében az ország megmentése érdekében végzett munka és a dolgozók szolgálatában korábban is kifejtett tevékenység alapján kommunistákat választottak meg! A szakszervezeti képviselőként megválasztottak több mint kétharmada, a partizánokat képviselő 3, a haladó értelmiség egy képviselője és a bányászok, valamint az ifjúság küldöttei mind kommunisták voltak. Összesen 27 képviselő és csak egy MKP küldött távozott az SZDP-be s egy lett pártonkívüli.

A 233 küldöttnek így, a pártállása alapján vizsgált összetétele jelentős eltérést mutat a fenti, a küldő szervezetek szerint csoportosítástól. Az összes megválasztott párttag (MKP) száma 90 volt, a FKP-é 58, az SZDP-é 43, a NPP-é 17, a PDP-é 13 és valóban pártonkívüli csak 12 volt.¹²⁸ Bár a párttagságra vonatkozó adatok a képviselők egy kis

¹²⁸ Számításaink a helyi adatok és az országos kimutatások összevetésével készültek. Az utóbbiakhoz az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója, valamint *Paál–Radó: A debreceni . . . i. m. szolgált alapul. Az SZDP számára kiszámított létszám megegyezik e párt saját korabeli kimutatásaival, pl. az SZDP. 1944. december 21-i képviselői frakció-ülésén készült jegyzőkönyv szerint (PI Arch. 283–7/1) 43 SZDP-tag, képviselő volt jelen.*

A Nemzeti Parasztpárt vezetőjének, Erdei Ferencnek 1945. január 11-i, a Nemzetgyűlés elnökének szóló levele szerint, Debrecenben 15 parasztpárti képviselő volt, de megemlíttette és kérte a Szegeden megválasztott 16. elismerését is. A 17. NPP képviselő csak e napokban lépett be a pártba. (OI Irattára. MN. Vegyes anyagok. 1945. és Bartha László visszaemlékezése. MR. Arch. D/2300/69–70.)

részénél nem a megválasztásuk időszakában fennálló helyzetet, hanem a debreceni időszak alatti pártbalépést vagy a következő hetekben, 1–2 személynél esetleg 1945 tavaszán bekövetkezett állapotot jelenti, mégis, miután más adat nem áll rendelkezésre, csak ezeket használhatjuk összehasonlításra.

Az adatokból látszik, hogy más listán 27 MKP-tagot (20 szakszervezeti, 3 partizán, 1–1–1-et bányász, értelmiségi és ifjúsági képviselőként és 1-et pártönkivüliként), 6 FKP tagot (4-et pártönkivüliként és 2-t önkormányzati képviselőként), 8 SZDP tagot (6-ot szakszervezeti küldöttként és kettőt pártönkivüliként), 4 NPP tagot (2 volt Kossuth-párti, 1 parasztszövetségi és egy pártönkivüli) és 7 PDP tagot (5-öt pártönkivüli és kettőt értelmiségi képviselőként) választottak meg.

A párttagság szerint fenti adatok %-os összegzése a következő: MKP-tag a megválasztott képviselők 38,5%-a, FKP 24,9, SZDP 18,5 NPP 7,3, PDP 5,6 és végül pártönkivüli maradt 5,2%.

Az egyes pártok közéleti aktivitását, végzett munkájának a választó lakosság körében való értékelését, a kibontakozásban játszott szerepét, ill. esetleg korábbi politikai befolyását is kifejezik ezek az egymáshoz viszonyítottan jelentősen eltérő arányok. Miután mindezeknek, úgy tűnik valamennyi, de elsősorban az MKP szempontjából nagy volt a szerepe, érdemes az egyes vidékek megválasztott képviselőinek a pártok szerinti arányát is megvizsgálni. Ebből a szempontból a megválasztott képviselőket csak olyan módon vizsgálhatjuk reálisan, hogy a MNFF-on belül, illetve azon kívül, mint a pártönkivüliek zöme, a baloldal (MKP, SZDP, Szakszervezetek és a NPP) vagy a jobboldal (FKP, PDP és pártönkivüli) fele orientálódtak-e. Ennek alapján a választást tartó megyéket 3 csoportra lehetne osztani. Az egyik a Viharsarok és a közvetlenül szomszédos területek (Békés, Csanád, Csongrád és Szolnok megyék), ahol a baloldali erők képviselőinek a száma jóval több mint a felét teszi ki az összes megválasztottaknak. A második csoportba azok a területek tartoznak (Szabolcs-Szatmár, Hajdú, Bihar és Heves megyék), ahol az előbbieket a képviselők felénél kevesebbet, vagy csak a felét adják. Végül a 3. csoportba két ipari vidék, Miskolc és környéke, valamint Pécs és bányavidéke tartoznak, ahonnan kommunista, illetve munkás többségű képviselőcsoport került Debrecenbe. Anélkül, hogy eltúloznánk e kérdés jelentőségét az új hatalom megteremtésében, mégis meg kell állapítani, hogy a megválasztott küldöttek mintegy 60%-ot kitevő baloldali képviselői többségét az agrárforradalmi hagyományokkal rendelkező Viharsarok és a nagy munkásmozgalmi múltú két iparvidék biztosította elsősorban az Ideiglenes Nemzetgyűlésben Debrecenben.

A FKP-i képviselők létszáma szintén megegyezik a *Paál–Radó*: A debreceni . . . i. m. által közölt adatokkal és az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplójából is ezeket lehet kiszámolni, azzal az egy eltéréssel, hogy Vásáry Istvánt pártönkivüliként szerepeltették, pedig még a FKP vezetőségének is tagja volt. Egyedül az MKP-nak a szerző által kiszámított képviselői száma nem egyezik meg a párt korai anyagaival. Ugyanis Gerő Ernő 1944. december 28-i, Rákosinak szóló levelében azt írta, hogy az MKP képviselőinek első frakció-ülésén 96 kommunista képviselő volt jelen, akik közül 73 MKP, a többi a szakszervezetek listáján futott be (PI Arch. 274–9/13). Ezt a számot mindenféleképpen elírásnak vagy túlzásnak kell tartanunk. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a levél írója nem törekedett a túlzott pontosságra és részletekre, mert nem is tett említést arról, hogy más szervezet is küldtek kommunistákat a Nemzetgyűlésbe, nemcsak a szakszervezetek. A 96-os szám egyébként is csak úgy volt összehozható, ha az összes kommunista képviselő mellé még az SZDP tag 6 szakszervezeti küldöttét is meghívták a kommunista frakció-ülésre. A PDP képviselőinek a száma eggyel több, mint a fenti kimutatásokban, mert 1945 első hónapjaiban Teleki Géza is ide lépett be, sőt hónapokig a párt elnöke volt!

Az 1944. decemberi rendkívüli nemzetgyűlési választások alulról jövő helyi kiinduló pontú vizsgálatát azzal fejezzük be, hogy hivatalosan igen, de formailag a nemzetgyűlés megalakulásával nem értek véget a Debrecenbe küldendő további képviselők megválasztására és azok elfogadtatására irányuló kísérletek az egyes városok, vidékek részéről. Pl.: a karcagi NB már 1944. december 23-án választ pótlólag egy képviselőt. 1945. január 3-án a jánosalmi NB a járásban egy MKP és egy FKP-i tagot választottak meg, akiket január 7-én a MNFF nagygyűlése is jóváhagyott.¹²⁹ Gyöngyösön ugyancsak a NB 1944. január 9-én megbízta két tagját – köztük Szurdi Istvánt –, hogy a város képviselői legyenek Debrecenben.¹³⁰ Március 3-án a kalocsai NB fordult levéllel a Nemzetgyűlés elnökéhez, hogy a városnak és a járásnak 1–1 képviselő megválasztását engedélyezze.¹³¹ A kunszentmiklósi NB pedig március 30-án 10 személynek állított ki megbízólevelet azzal, hogy a választókerület 13 községét képviseljék a nemzetgyűlésben.¹³²

Képviselői helyek utólagos biztosítása érdekében még pártok is fordultak a Nemzetgyűlés elnökéhez. Pl. a bátyai FKP szervezet április 9-én, a makói FKP szervezete a NB támogatásával május 15-én levélben kérte, hogy felsorolt tagjait nemzetgyűlési képviselőnek ismerjék el.¹³³ Ezek az utólagos mandátumszerzési kísérletek azonban nem jártak sikerrel. Ugyanis a Nemzetgyűlés elnöksége és a kormány egyöntetűen stabilitásra törekedett, és nem támogathatta a folytonos változást jelentő képviselői kiegészítésekre vonatkozó igényeket.

A Nemzetgyűlés által Debrecenben elfogadott és jóváhagyott végleges képviselői létszám azonban – mint az az előzőekből ismeretes – nem azonos a megválasztott 233 fővel. Így e számnak csak a választás vizsgálata és a megválasztott képviselők összetétele szempontjából volt jelentősége. *A végleges képviselői létszám Debrecenben 230 lett*, mert – mint láttuk – két megválasztott FKP és 1 NPP-i küldött nem ment el Debrecenbe. Így nem is érvényesíthették a mandátumaikat. Ez viszont saját hibából rontotta a FKP és a NPP képviselőinek az arányszámát. Ezért nem hagyhatók figyelmen kívül e tények.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés debreceni ülésszakának tehát 230 képviselője volt. Miután a Nemzetgyűlés oldaláról nézve ez az adat a lényeges, ezért a 230 képviselő összetételét is bemutatjuk az alábbiakban.¹³⁴

¹²⁹ PI Arch. 253. f. 1/1 és 274–16/119.

¹³⁰ Sorsforduló . . . I. dok. I. köt. 480.

¹³¹ PI Arch. 274–16/119.

¹³² OI Irattára. MN. Vegyes anyagok. 1945. és Így kezdődött . . . i. dok. 265–266.

¹³³ Uo. és Minisztertanács Titkársága Irattára. Miniszterelnökség 1945. 27. köt.

¹³⁴ A 230 képviselőről készült ugyan még 1944-ben egy, majd ennek felhasználásával az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplójához 1945-ben még egy kimutatás. Az első megjelent: *Paál–Radó: A debreceni . . . i. m. 17–24. a második Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. I. dok. 173–180. mellékletként.* Ezek a kimutatások azonban nagyon pontatlanok. Magukon viselik a fogalmak értelmezésének akkori kezdetlegességeit, mert az adatfelvételi lapok kérdéseit különféleképpen értelmezték és válaszoltak meg a küldöttek. Mindezt az első munka a 17–18. oldalain keserűen be is ismeri. A pontatlanságok és tévedések egy jelentős része azonban átment a Nemzetgyűlés Naplója mellékletébe is. A legkirívóbb probléma e kimutatásokban – ami miatt csak fenntartásokkal lehet igényesebb munkánál rájuk támaszkodni – az, hogy keveredik bennük egymással igen zavaróan a képviselőket küldő szervezetek és az illető képviselő ettől sokszor eltérő politikai pártállása. S miután az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe nemcsak a demokratikus politikai pártok, hanem társadalmi, gazdasági, kulturális, sőt helyi önkormányzati szervezetek és a különböző társadalmi, foglalkozási rétegek is küldhettek követeket, s azoknak több mint egy negyede éppen ezeknek, nem pedig a politikai pártoknak a küldötte volt, ezért

A küldő szervek szerint:

1. MKP küldötte	65 fő	28,3%
2. FKP küldötte	51 fő	22,2%
3. SZDP küldötte	34 fő	14,8%
4. szakszervezetek küldötte	26 fő	11,3%
5. pártönkívüli küldött	22 fő	9,6%
6. NPP küldötte	12 fő	5,2%
7. PDP küldötte	6 fő	2,6%
8. Partizán küldött	3 fő	1,3%
9. Értelmiségi küldött	3 fő	1,3%
10. Kossuth-párti küldött	2 fő	0,9%
11. Önkormányzatok küldött	2 fő	0,9%
12. Bányászok küldött	1 fő	0,4%
13. polgárság küldött	1 fő	0,4%
14. parasztszövetség küldött	1 fő	0,4%
15. ifjúsági küldött	1 fő	0,4%
Összesen	230 fő	100.0%

elhanyagolhatatlan jelentősége van annak, hogy a küldő szervek szerint is és a képviselők e hónapokban választott politikai pártállása szerint is külön-külön pontos képet kapjunk a Nemzetgyűlés összetételéről. Ehhez az előkerült új dokumentumanyagok és az örvedetesen szaporodó helytörténeti feldolgozások maradéktalanul hozzá is segítenek. Ezek alapján született meg az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjainak a *küldő szervek* szerinti itteni külön összesítése és a *politikai párttagságuk* szerinti kimutatás.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés naplójának fent bírált adatai szerint a Nemzetgyűlés küldötteinek összetétele a következő volt:

MKP	71 fő	30,9%
FKP	55 fő	23,9%
SZDP	38 fő	16,5%
NPP	16 fő	6,9%
PDP	12 fő	5,2%
pártönkívüli	19 fő	8,3%
szakszervezeti	19 fő	8,3%
Összesen:	230 fő	100.0%

Ezek az adatok több okból sem fogadhatók el pontosnak. Először is, a feltüntetett 19 szakszervezeti küldött nem a teljes szakszervezeti képviselő. Annak teljes száma 26 volt! De az itt feltüntetett 19 szakszervezeti küldött is kivétel nélkül tagja volt valamelyik munkáspártnak ugyanúgy, mint az a további hét szakszervezeti képviselő, akiket már eleve a bementési pontatlanságok miatt MKP, ill. SZDP tagnak tüntet fel e kimutatás. Továbbá a pártönkívüliek csoportjában található két olyan kommunista képviselő, akiket az MKP tagjaként, a párt küldötteként választottak meg (az egyik gyomai, a másik hódmezővásárhelyi). Ott található még egy olyan szakszervezeti küldött, aki szintén MKP-tag volt (egy gyulai) és még két olyan MKP-tag, akik közül az egyiket a „haladó értelmiségi” réteg képviselőjeként, a másikat pártönkívüliként választották meg. Ugyancsak a pártönkívüliek csoportjában van a FKP egyik tagja is (az egyik nagylétei küldött), és a PDP egyik vezetője is.

A pártönkívüliek listáján szerepeltetni, valamilyen oknál fogva, valamely politikai pártnak nem titkolt tagjait, következtetés. Bár az is elképzelhető, hogy a pártok tudatos konspirációját takarják ezek az esetek. Ez utóbbi azonban nem bizonyítható. Sőt, a következtetés mellett szól az is, hogy a 19 szakszervezeti küldött és a fentiek külön kimutatásával egyidőben 14 olyan képviselőt, akiket szintén nem valamelyik politikai párt küldött Debrecenbe, hanem pl. a bányászok, a polgárság, a Parasztszövetség, a partizánok vagy az ifjúság, ill. az önkormányzatok – párttagsága szerint oszt be a fenti kimutatás. E zavaró keveredést szeretnénk elkerülni a pontosan szétválasztott szóban forgó két kimutatásunkkal.

A debreceni ülészak 230 képviselőjének összetétele *politikai párthoz való tartozás szempontból*:

1. MKP tagja	90 fő	39,13%
2. FKP tagja	56 fő	24,35%
3. SZDP tagja	43 fő	18,69%
4. NPP tagja	16 fő	6,96%
5. PDP tagja	13 fő	5,65%
6. pártonkívüli	12 fő	5,22%
Összesen	230 fő	100,00%

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés összetétele és jellege megfelelt a MNFF összetételének és jellegének: a munkásság, a parasztság, a haladó értelmiség, a kispolgárság és németellenes, illetőleg a hitleristákkal szakító demokratikus szövetségét megtestesítő népképviselő volt. A 230 nemzetgyűlési képviselő foglalkozási összetétele az INgy. EB személyi adatfelvételi listája alapján a következő volt:

1. ipari munkás és iparossegéd	43	19% kereken
2. szegényparaszt, földmunkás és földművelő	39	17% "
3. értelmiségi (szabadfogl., pedagógus tanár)	51	22% "
4. alkalmazott, egyéb fizetésből, bérből élő	11	5% "
5. iparos, kereskedő és önálló ipari vállalk.	35	15% "
6. gazdálkodó (közép- és gazdagparaszt, önálló mezőgazdasági vállalk., középirtokos)	37	16% "
7. egyéb (pap, katonatiszt stb.)	14	6% "
Összesen	230	100%

A fenti foglalkozási (kis megszorításokkal társadalmi hovatartozási) adatok, ha nem is egészen pontosak, mégis igen sokat mondanak az INgy. képviselőiről. Az egyes foglalkozási vagy társadalmi csoportok igen nehezen választhatók el egymástól a rendkívüli idők érthetően nem egészen pontos, illetve azonos értelmezések szerinti adatbemondásai miatt. Pl. a földművesek között középparasztok is akadnak, az iparosok és kereskedők nagy többsége ugyancsak önálló kismester, mégis közöttük található néhány ipari vállalkozó is. Még nagyobb a kizsákmányolóknak számító aránya a hatodik csoportban, ahol a feltüntetettek túl néhány földbirtokkal rendelkező értelmiségi is van. A 3. és 4. rovatban is, de főleg a 7-ben található a Horthy-rendszer volt kádereinek nem lebecsülhető csoportja, akik közül viszont jó páran földbirtokkal vagy tőkeérdekeltséggel is rendelkeznek. Mindezek ellenére azonban látható, hogy a képviselők óriási többsége a nemzet dolgozó osztályaihoz vagy rétegeihez tartozott. Azon belül is, az értelmiség egy részét is számítva, a képviselők kétötöde számítható a kizsákmányoltakhoz! Arányuk ugyan nem érte el a nemzeten belüli részesedésüket, de minden korábbi magyar parlamenthez képest óriási mennyiségi és egyben minőségi változást jelent ez is. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a küldöttek kereken egyötöde az országmentés és a demokratikus átalakulás élére álló osztály, a munkásosztály soraiból való volt. Vagyis az INgy. elsősorban a munkásság, a parasztság és a haladó értelmiség demokratikus hatalmát testesítette meg!

Михай Кором

ВЫБОРЫ ДЕПУТАТОВ ВРЕМЕННОГО НАЦИОНАЛЬНОГО СОБРАНИЯ В ДЕКАВРЕ 1944 ГОДА

(Резюме)

Автор посвящает свою статью внеочередным выборам в Национальное собрание в декабре 1944 года, что было вызвано необходимостью создания новой власти в поверженной антифашистскими державами-победителями Венгрии. В начале декабря 1944 года на переговорах в Москве был разработан план выборов теми демократическими, антифашистскими партиями и беспартийными группировками, которые вошли в Венгерский Национальный фронт независимости. Для проведения выборов был создан Подготовительный Комитет, в работе которого приняли участие депутаты, общественные и церковные деятели освобожденной Восточной Венгрии.

В первой части статьи представлен состав Подготовительного Комитета, разработанный им проект выборной кампании, созданные в центральном порядке группы уполномоченных. Автор подчеркивает те трудности, которые нужно было преодолеть в разрушенной идущими в наступление войсками стране. Не было железнодорожной и автомобильной связи между городами. Кандидаты в депутаты добирались до своих избирательных участков на грузовиках Советской Армии.

Далее автор останавливается на проведении выборов в некоторых провинциях, общей сложностью в 38 городах и безопасных селах, где были избраны депутаты во Временное Национальное собрание. Сюда входили область Затисовья, территория между Дунаем и Тисой, за исключением Будапешта и его окрестностей, освобожденные комитаты в Северо-Восточной Венгрии, а также южно-восточные районы Задунавья, комитаты Баранья и Толна.

Автор отражает те политические отношения, которые сложились в отдельных комитатах и поселках, все это в зеркале проведения выборной кампании. Встречи о кандидатами в депутаты проводились местными комитатами ВНФН или же другими народными комитатами, безусловно, под началом и контролем центральных органов.

В заключительной части статьи автор подводит итоги внеочередных выборов. В конечном итоге в 45 избирательных округах было выбрано 230 депутатов во Временное Национальное собрание в Дебрецене. Депутаты вполне отвечали соотношению политических сил в ВНФН, в освобожденных районах страны: были представлены рабочий класс, крестьянство, прогрессивная интеллигенция, мелкая буржуазия, а также крупные буржуа, порвавшие всякие связи с гитлеристами. Из 230 депутатов 65 (28%) представляли Венгерскую коммунистическую партию, 51 (22%) — Независимую партию мелких производителей, 34 (15%) — Социал-демократическую партию, 26 (11%) — профсоюзы, 22 (10%) — беспартийную прослойку, 12 — Национальную крестьянскую партию, 6 — Буржуазно-демократическую партию, 3 — партизанов, 3 — интеллигенцию, 2 — партию Кошута, 2 — муниципалитет, по одному депутату — шахтеров, буржуа, крестьянский союз и молодежь.

Поскольку и беспартийные отдали свои голоса за коммунистов, то депутаты группировались по партийной принадлежности следующим образом:

1. члены ВКП	90 депутатов	39,1%
2. члены НППМ	56 депутатов	24,4%
3. члены СДП	43 депутатов	18,7%
4. члены НКП	16 депутатов	7,0%
5. члены БДП	13 депутатов	5,6%
6. беспартийные	12 депутатов	5,2%

итого: 230 депутатов 100,0%

Избранные 230 депутатов отражали тот факт, что народ, представители левых сил берутся решить судьбу страны:

1. промышленные рабочие, мастеровые	43	19%
2. бедное крестьянство, аграрные рабочие	39	17%
3. интеллигенция (учителя, свободные художники)	51	22%
4. служащие	11	5%
5. предприниматели (промышленники)	35	15%
6. мелкие производители	37	16%
7. прочие (духовенство, военнослужащие и т. д.)	14	6%
всего	230	100%

Все это ваглядно доказывает, что подавляющее большинство депутатов представляли слои трудящихся. И хотя их пропорции не отвечают действительному соотношению сословий Венгрии, все же по сравнению с предыдущим периодом в парламенте произошли коренные изменения. Практически. Временное Национальное собрание воплощало демократическую власть рабочего класса, крестьянства и прогрессивной интеллигенции.

Korom, Mihály:

ELECTION, EN DÉCEMBRE 1944, DES DÉPUTÉS À L'ASSEMBLÉE NATIONALE PROVISOIRE

(Résumé)

L'étude est consacrée aux élections législatives extraordinaires, en décembre 1944, que les puissances antifascistes victorieuses de la seconde guerre mondiale demandèrent à la Hongrie vaincue, afin de créer un pouvoir neuf. Le programme des élections, établi aux négociations tenues à Moscou début décembre 1944, fut organisé dans l'Est de la Hongrie déjà libéré par les partis antifascistes démocratiques et les groupements sans-parti antiallemands, réunis dans le Front National Hongrois d'Indépendance. Pour la mise en pratique un Comité Préparatoire fut créé des représentants des organisations démocratiques, des personnalités de la vie publique et de l'Église des villes déjà libérées.

Dans la première partie, l'auteur présente la composition du Comité Préparatoire, le projet des élections élaboré par celui-ci, et les groupes centraux de délégués qui furent créés. Il suggère aussi les difficultés incroyables auxquelles devaient faire face les promoteurs dans le pays que le passage du front a laissé en ruines. Il n'y avait ni transport ferroviaire ni routier, aucun contact direct n'existait encore entre les villes. Il n'y avait donc que les camions militaires soviétiques qui pouvaient faire parvenir les délégués hongrois aux endroits désignés pour les élections.

Dans la suite, l'auteur passe en revue les régions de quelque importance ou, en tout dans 38 villes et communes plus grandes, accessibles en sécurité, étaient projetées les élections des députés à l'Assemblée Nationale Provisoire. Ce territoire couvrait les régions au-delà de la Tisza, entre le Danube et la Tisza à l'exception de Budapest et de ses environs, les comitats libérés au Nord-Est, et le Sud-Est de la Transdanubie, les comitats de Baranya et de Tolna.

Les conditions variées dans ces différentes régions, voire dans les différentes agglomérations, sont également décrites du point de vue des forces politiques locales et du déroulement des élections. Les candidatures et les meetings de la campagne électorale étaient organisés pour la plupart par les comités nationaux locaux du Front National Hongrois d'Indépendance, ou si ces comités n'étaient pas encore créés, par d'autres comités populaires en fonction, sous la direction et le contrôle des délégués du centre.

Dans la dernière partie, l'auteur résume les résultats des élections extraordinaires organisées dans une moitié du pays. Selon ces données, entre le 15 et le 20 décembre, dans 45 localités 250 députés furent élus à l'Assemblée Nationale Provisoire qui devait se réunir à Debrecen. La composition et le caractère de l'Assemblée qu'ils devaient former correspondaient à la composition et au caractère du mouvement politique des territoires libérés, au Front National Hongrois d'Indépendance: c'était une assemblée représentative de l'alliance de la classe ouvrière, de la paysannerie, de l'intelligent progressiste, de la petite bourgeoisie et de la bourgeoisie ayant rompu avec les hitleristes. Selon les *organes ayant présenté les candidatures*, il y avait 65 (28%) candidats du Parti Communiste Hongrois, 51 (22%) du Parti Indépendant des Petits Propriétaires Terriens, 34 (15%) du Parti Social-démocrate, 26 (11%) des syndicats, 22 (10%) sans-parti, 12 du Parti National Paysan, 6 du Parti Démocrate Bourgeois, 3 des partisans, 3 des intellectuels, 2 du Parti Kossuth, 2 des administrations autonomes, et les mineurs, la bourgeoisie, l'alliance paysanne et la jeunesse envoyaient chacun 1.

Vu que sur les listes présentées par d'autres que les partis la majorité des élus étaient des communistes, les membres du Parti Communiste de Hongrie figuraient à une très haute proportion parmi les 230 députés:

1. Membres du Parti Communiste	90 députés	39,1%
2. Membres du Parti Indépendant des Petits Propriétaires Terrines	56 "	24,4%
3. Membres du Parti Social-Démocrate	43 "	18,7%
4. Membres du Parti National Paysan	16 "	7,0%
5. Membres du Parti Démocrate Bourgeois	13 "	5,6%
6. Sans parti	12 "	5,2%
Total:	230 députés	100 %

La composition selon leur profession des 230 députés élus offre également un tableau analogue, populaire, de gauche:

1. ouvriers, apprentis industriels	43	19% arrondi
2. paysans pauvres, ouvriers agricoles, cultivateurs	39	17% "
3. intelligentsia (enseignants, professions libérales)	51	22% "
4. employés, autres salariés	11	5% "
5. artisans, commerçants, entrepreneurs industriels indépendants	35	15% "
6. agriculteurs (paysans moyens et aisés, entrepreneurs agricoles, propriétaires terriens moyens)	37	16% "
7. autres (ecclésiastiques, militaires etc)	14	6% "
Total:	230	100% arrondi

Il ressort de tout ce qui précède que la majorité prépondérante des députés venaient des classes ou strates travailleuses du pays. Leur proportion n'atteignit, certes, pas celle qu'elles avaient dans le pays, mais cela n'en représentait pas moins un grand changement quantitatif et aussi qualitatif par rapport à tous les parlements hongrois du passé. En d'autres termes, l'Assemblée Nationale Provisoire incarnait avant tout le pouvoir démocratique de la classe ouvrière, de la paysannerie et de l'intelligentsia progressiste!

Anderle Adám

AZ ÁLLAMFEJLŐDÉS ALTERNATÍVÁI AZ ANDOK-TÉRSÉGBEN A 19. SZÁZAD ELEJÉN*

A címben megjelölt vizsgálódást érdemes kérdéssel kezdeni: mi az összefüggés a gazdasági fejlődés sajátosságai és a nemzetté válás menete között? Persze ez, a kérdésben megfogalmazott probléma igen összetett, ezért előadásomban ennek egyetlen aspektusát ragadnám ki, s a következőképpen fogalmaznám meg kérdés formájában: a spanyol gyarmatbirodalom Csendes-óceán menti területein – tehát a perui alkirályságban és az ehhez kapcsolódó sierrai (= hegyvidéki) területeken – miért éppen a ma ismert formában és keretek között alakultak ki az új államok? Egyszerűbben fogalmazva: miért éppen így „tört szét” a gyarmatbirodalom ezen része?

Úgy vélem, ha a nemzet–állam fejlődését kutatjuk, a kérdés felvetése jogos. Jogos azonban más szempontból is.

Ha a függetlenné válás körülményeivel, az új dél-amerikai államok megszületésével foglalkozó történeti irodalmat áttekintjük, láthatjuk, hogy általános az a felfogás, mely a jelen állapotot visszavetítve a múltba, magától értetődő természetességgel úgy tárgyalja e kérdést, mintha a gyarmati periódus utolsó szakaszának fejlődéséből automatikusan csak ez az „eredmény” születhetett volna meg, csak ezek az államok és csak így jöhettek létre.

Előadásunk gondolatmenetének kiindulópontja ezzel szemben éppen az, hogy a spanyol gyarmatbirodalom Csendes-óceán menti körzeteiben a 18–19. század fordulóján az államalakulatok létrejötteinek több alternatívája is reális lehetőség volt, és a gazdasági, politikai, katonai tényezők bonyolult kölcsönhatásának végső eredményeként születtek meg és konszolidálódtak jórészt ma is ismert kereteik között az új államok.

Ez azt is jelenti – ez közismert –, hogy a függetlenné válásnak és az állami keretek végleges kialakulásának az időpontja nem esett egybe.

Hogy a „miért éppen így tört szét” kérdésre válaszolni tudjunk, a gyarmatbirodalom belüli gazdasági-piaci kapcsolatokat kell számba vennünk a 18. század végén, a 19. század elején, s a függetlenség első éveiben.

A magyar történész e fenti kérdés fölötti meditációnál kiindulópontként már komoly hazai munkákat vehet kézbe. *Wittman Tibor* az 1960-as évek végén több tanulmányban is vizsgálta ezt a kérdést – Bolíviára vonatkoztatva. Wittman professzor gondolatmenetének kiindulópontja a következő volt: „A spanyol uralom által teremtett kényszerű piaci viszonyok a 18. század végén érezhetően bomlásnak indultak, és a nagyobb

*A tanulmány előadásként hangzott el Lipcsében 1980. június 4-én a szocialista országok tudományos akadémiái közötti együttműködés keretében tevékenykedő Latin-Amerika történetével foglalkozó munkacsoport kollokviumán.

piaci egységeken (alkirályságok) belül a kisebb regionális gazdasági egységek jelentősége emelkedett ki. Ezek több esetben egybeestek az adminisztratív keretekkel.”¹

Bolívia megszületéséről medítálva Wittman professzor a Potosí körül kialakuló helyi és regionális piaci kapcsolatok erősödését vette elsőrendűen számba. Wittman, ahogy erre a bolíviai marxista történész, Abelardo Villalpando rámutatott, szakított a hagyományos politikatörténeti magyarázatokkal, és a bányagazdasághoz kapcsolódó regionális piaci rendszerben kereste a „bolivianismo” megszületését.²

A potosi-i *azoguerók*, s ez fontos eleme Wittman interpretációjának, *még hanyatlásukban* is elegendő erőt képviseltek ahhoz, hogy a La Paz-i földbirtokosokkal együtt a bolíviai állam megszületésénél bábáskodjanak. Természetesen, az „Alto Peruból” Bolíviává való térség gazdasági problémáit Wittman Tibor a Lima–Buenos Aires pólusok körül kialakuló erőterben helyezte el.

A Wittman által bemutatott levéltári anyag, az általa használt korabeli krónikák és leírások (Concolocorvo, Cosme Bueno, Tadeo Haenke, Cañete, F. X. Éder) újraolvasása, valamint a legfrissebb történeti irodalom eredményei alapján a bolíviai állam megszületését is – úgy hisszük – egy több alternatívát rejtő történeti folyamat egyik elemeként és eredményeként szemlélhetjük.

A 18. század közepétől, ha a regionális piaci kapcsolatok fejlődését vizsgáljuk, inkább olyan *dél-sierra*i állam létrejöttének lehetősége tűnik elénk, mely Cuzco-Arequipa-Potosí pilléreire támaszkodhatott volna. E piackörzet az autochton iparfejlődés (textília), a bányászat és az élelmiszertermelés egymást stimuláló gazdaságát fogta egybe. E formálódó regionális piac keretei jelentették a Tupac Amaru-háború színterét is.

A *dél-sierra*i állam alternatíváját nemcsak a spanyol Korona adminisztratív intézkedései kezdték ki, amikor Potosít a La Plata Alkirálysághoz csatolták. Más tényezőket is számba kell venni: az angol textildömping gyilkos hatását, amellyel a perui autochton iparfejlődés tőkés irányba fordulását akadályozta meg; gondolnunk kell a potosi-i ezüsttermelés nehézségeinek növekedésére a (a higanyellátás szűkössége, a kitermelési költségek növekedése, a mita-rendszer válsága stb.); tényezőként kell továbbá számba venni Lima és Buenos Aires rivalizálását, mely hol Lima, hol Buenos Aires vonzerejét növelte; tekintetbe kell venni azt is, hogy maga a potosi-i ezüst jelentősége a világkereskedelemben csökkent; sőt, a 19. század első negyedében tekintetbe kell vennünk Cerro de Pasco ezüsttermelésének fellendülését is, mely a déli körzetekre is jelentős vonzerőt gyakorolt.

Némiképp leegyszerűsítve a kérdést, azt mondhatnánk: Potosí ezüsttermelésének gazdasági vonzása elegendő volt a szomszédos provinciák piacainak összefogására, de hanyatlása miatt a korábbi periódusokban feléje forduló régiók (Cuzco, Puno, Arequipa) „elszakítására” és integrálására már nem rendelkezett elegendő erővel. Ebből következett a dél-perui provinciák helyzetének bizonytalansága a 18–19. század fordulóján és az ezt követő időszakban.

Ártermelésük, ahogy ezt Tadeo Haenke leírta, egyaránt irányult Potosí és Lima felé, körülbelül azonos volumenben. E tartományok bizonytalan, sajátos helyzete – ami tehát piaci kapcsolataik kettősségéből következett – tükröződött a Peru–Bolívia Konföderáció idején létrehozott *Dél-Peru állam*ban. Ugyan közismert, hogy a konföderációt

¹ Wittman: Az andesi népek, 34.

² Wittman: Estudios históricos, 204.

nem kettő, hanem három állam alkotta: Észak-Peru, Dél-Peru és Bolívia — de e tény gazdaságtörténeti értelmezésére a történészek még nem fordítottak kellő figyelmet.

A függetlenségi háború időszaka alatt — 1810—1824 között — a déli perui provinciák sajátos magatartása mögött tehát az említett gazdasági-piaci meghatározottságok tapinthatók ki. E sajátos magatartást ma a történészek „dél-perui regionalizmusként” emlegetik. Ez a függetlenségi háború időszakában bontakozott ki. Ebben egyrészt Cuzco gazdag kreoljainak Lima-ellenes törekvéseit láthatjuk, akik az inkákra hivatkozva kérdőjelezték meg Lima vezetőszerpét. E regionalizmus jele volt például az arequipaiak fellépése az 1812-es *cadizi cortesén*, amikor azt kérték, hogy a provinciát kapcsolják Cuzco Audienciához. A délen kibontakozó mozgalmak követelése (legyenek ezek királypárti vagy patrióta mozgalmak) egyértelműen jelezték, hogy a dél-perui provinciák a Felső Peru felé irányuló gazdasági kapcsolatokat preferálják. E térségek látták el ugyanis a bányakörzeteket élelmiszerekkel: kokával, borral, rummal, likőrökkel, pálinkával, olajjal, gyümölcsökkel, zöldséggel, rizzsel, textíliával, és közvetítették az importált iparcikkeket a bányakörzetek felé. A dél-sierrai körzetek fő elosztási körzete a Titicaca-tó környéke volt.

E „déli regionalizmus” (ami természetesen a mai perui állam szemszögéből tekinthető regionalizmusnak) dokumentumai azonban azt is jelzik, hogy a térség gazdasági nehézségekkel küzdött. Gondjaik fő okát a déli kreolok a Cerro de Pasco ezüstermelésének adott privilégiumokban látták, s ebből táplálkozott Lima-ellenességük is. Ez kétségkívül szerepet játszhatott a nehézségekben, de nyilvánvalóan nem döntő szerepet!

Ami most gondolatmenetünk szempontjából fontos, az az, hogy a Cuzco—Puno—Arequipa-térség vezetőrétegei közösséget — éppen gazdasági megfontolások miatt — elsősorban Felső Peruval — Bolíviával éreztek. A gyengülő potosi-i bányászat azonban nem volt abban a helyzetben, hogy egy Cuzco—Puno—Arequipa-régiót magába foglaló nagy dél-sierrai állam szervező központjává váljék.

Wittman Tibor elsősorban La Paz provincia hacendadóinak tevékenységében látta azt a fő erőt, mely végül is sikerrel tudta meggyengíteni a Cuzco—Arequipa-régió és Potosi kapcsolatait. La Paz hacendadóinak „sikere” azonban azért lehetett könnyű, mert a hanyatló potosi-i bányászat élelmiszerszükségleteinek kielégítésére a legközelebb eső körzetek is elegendőek voltak. Ahogy a Felső Peru-régió, a későbbi Bolívia lazította kapcsolatait „Dél-Peruval”, úgy fordult az előbbi kereskedelem egyre inkább Arica kikötője felé. Ez a kikötőváros ugyanis, ahogy ezt Jorge Basadre bemutatja, Limánál és Buenos Airesnél olcsóbban közvetítette az importált árukat Bolívia felé.³ A Potosihoz kötődő kapcsolatok gyengülése ugyan nehezítette a Cuzco—Puno—Arequipa-régió gazdasági gondjait, de ez nem jelentette automatikusan a Lima-központú Peruhoz csatlakozás elfogadását. E déli „regionalizmus” a Dél-Peru Köztársaság megszületésében (1830—39) — a Peru—Bolívia Konföderáció keretében — rövid időre állami formát is öltött. Ez az állam létevel, a dél-sierrai térség gazdasági-kereskedelmi különérdekeit, és ennek az érdekeknek a jelentős erejét tükrözte.

A kortárs külföldi gazdasági szakértők egy ilyen államalakulatot reális, tartós képződménynek tartottak. Ahogy Celia Wu L. 1965-ben megjelent tanulmányában erre utal, az angol konzul, Belford Hinton Wilson 1839-ben még azt hiszi, hogy „a Dél-

³ Basadre: i. m. 17.

Perunak Bolíviával kötendő szövetsége e régiók közötti kapcsolatok miatt ajánlatos lenne, ahogy az Észak-Peru és Ecuador közötti unió is”.⁴

Bár a déli Sierra említett provinciái 1839 után végül is a „limai Peruhoz” csatlakoztak, a déli regionalizmus azonban állandó, azt is mondhatnánk, maig tartó jelenség maradt. Ennek okait kutatva, három szempontra hívjuk fel a figyelmet.

Először: e déli tartományok a „limai Peru”-val való gazdasági-piaci kapcsolatai mellett továbbra is fenntartották régi piaci kapcsolataik egy részét Bolíviával. Ezzel összefügg a másik szempont: a dél-sierrai körzetek „Felső Peruhoz”, Bolíviához fűződő gazdasági kapcsolatai nem csupán a piacgazdaságból eredeződtek. Talán kevéssé vettük eddig számba az Andok modern államainak létrejötténél és a nemzetgazdaságok keretében megfigyelhető nehézségeknél egy ősi gazdasági kapcsolatrendszer jelenlétét és működését a 19–20. században. A különböző ökológiai szintek közötti kapcsolatról van szó, mely az eltérő klimatikus zónák eltérő termékeinek cseréjét feltételezi és teszi szükségessé. Az eltérő zónák termékeinek cseréje a dél-sierrai gazdaság ősi szövetét jelenti (ismert formája az inkák előtti időszakból a vertikális önellátás rendszere). Ez olyan gazdasági kapcsolatrendszert hozott létre, melyen a piacgazdaság is kialakulhatott. Szükséges lenne megvizsgálni, hogy a makacs dél-sierrai regionalizmus mögött mennyiben van jelen e tényező?

Ezzel összefüggésben azon is érdemes elgondolkodni, hogy Bolívia létrejötténél a mai bolíviai történészek csupán hazafiúi túlzásból, költői ihlettel emlegetik-e az „ősi Collao” bázisához és kereteihez való visszatérést, vagy pedig Bolívia esetében is az ökológiai meghatározottság nagyobb szerepével kell számolni – különösen akkor, amikor a piaci-világpiaci kapcsolatok meggyengültek.

Azaz: úgy véljük, hogy a nemzeti államok létrejötténél a kutató történészeknek jobban számba kellene venniük az Andok térségében rendkívül fontos gazdaságföldrajzi meghatározottságokat.

A dél-sierrai regionalizmus továbbélésénél a harmadik tényezőt minden bizonnyal Lima gazdasági vonzásának, gazdasági integráló képességének gyengesége jelenti. Ez persze felveti a kérdést: végül is milyen erők, milyen mechanizmusok kapcsolták a déli Sierrát a „limai Peruhoz”?

Úgy véljük, itt nem elegendő gazdasági szempontokat keresni. Elsősorban nem a nemzeti piac egyre sűrűsödő szálai és kapcsolatrendszere volt a Peruhoz kapcsolódás döntő tényezője – ahogy ezt európai esetekben feltételeznénk. Természetesen e piaci szálakat számításba kell venni, de szerintünk ebben az összekapcsolódásban más tényezők játszottak elsősorban szerepet. Ezek közül a politikai tényezőket emelnénk ki. S ha csak hipotetikusan merjük is megfogalmazni, úgy véljük, hogy a kibontakozó indian mozgal- maktól való félelem fordította az 1810–1820-as években Dél kreol hacendadoit Lima partvidéki hatalmi központja felé. 1840 után pedig a guano volt az, mely a gazdasági (és 2. tőkés) fejlődés súlypontját a Costára (= partvidék) helyezte át. Ekkor Lima, mint politikai hatalmi központ vonzotta magához a déli tartományokat, s nem mint gazdasági centrum.

Persze fel kell tenni a kérdést: a guano-ciklus előtt miből táplálkozott Lima politikai ereje, mellyel a megszülető perui állam szervező központjává vált?

⁴Idézi Cubitt: i. m. 110.

Azt hiszem, még távol vagyunk attól, hogy valamennyire is kielégítő választ tudjunk adni erre a kérdésre. Néhány szempontot azonban érdemes felvetni. Nyilvánvaló, hogy az alkirályi központ, mely csaknem három évszázadon keresztül a hatalmas gyarmati rendszert és apparátust irányította, önmagában is nagy politikai-adminisztratív mechanizmust és tudást hagyott kreol utódaira. Bennünket azonban most a gazdasági-piaci tényezők foglalkoztatnak. Ebből a szempontból Lima, mint az Európával való kapcsolat 2. legfőbb kapuja jelenik meg a csendes-óceáni partvidéken, olyan kikötőként (természetesen itt Lima-Callao-ra gondolunk!), mely szétterítette, elosztotta az Európából importált árukat, és közvetítette a perui nemesfémeket és nyersanyagokat Európa felé. Lima ezért maradt az európai kereskedőházak kiemelkedő központja a függetlenségi korszakában is. Jorge Basadre joggal írhatta: „Kereskedelmünk ösztönzői a külföldiek voltak. Elsősorban angolok és franciák, és sokkal kisebb mértékben olaszok és németek, valamint néhány észak-amerikai, akik hatalmukba kerítették azokat a tevékenységeket, melyeket a kreolok lebecsültek. Külföldi – egyet jelentett a kereskedővel.”⁵

Basadre itt a külföldi kereskedelmi hegemoniára helyezi a hangsúlyt – ami kétségkívül igaz és jogos –, témánk szempontjából mi most azt tartottuk fontosnak hangsúlyozni, hogy ennek a partvidéki és hegyvidéki Perut ellátó óriási és ma még részleteiben ismeretlen kereskedelmi hálózatnak a lüktető szíve a 19. század első felében Lima volt, mely az európai kölcsönök stimuláló hatását is saját hegemoniája biztosítására használhatta fel. Erről a Limáról azonban azt is tudni kell, hogy éppen a függetlenségi háború éveiben vesztette el kereskedőinek jelentős részét – jórészt spanyolokat –, akik helyét a külföldi kereskedőházak vették át⁶ – ahogy erre a fentebbi idézetben Jorge Basadre utalt.

Lima államszervező erejével való meditáció azonban nem korlátozódhat csupán magára a fővárosra. Lima erejét a 19. század első felében igen stabil közvetlen háttér – a 3. környező provinciák gazdasági fellendülése – növelte.

Ezzel kapcsolatosan érdemes megfontolni Pablo Macera és Shane J. Hunt Peru gazdaságtörténeti kutatásairól írott kritikai áttekintésének eredményeit. A szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy a 19. század elején a „tizenöt évig tartó háború során Peru elvesztette tőkéjének jelentős részét, gazdasága, mely már viszonylagos válságban volt, szétzilálódott . . .” Ehhez azonban fontosnak tartják hozzátenni: „Ez azonban nem jelenti azt, hogy a gyarmati gazdaság minden szektora lehanyaglott – ahogy ezt a korszakkal foglalkozó munkák feltételezik. Ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy az említett hanyatlást eltúlozzák, mert nem hangsúlyozzák a néhány területen jelentkező pozitív vonásokat: a fémexport növekedését és a Peruba irányuló importkereskedelem emelkedését.” A szerzők kiemelik: „hangsúlyozni kell, hogy változás és szektorális válság együttesen jellemezték a korszakot”.⁷

Macera és Hunt figyelmeztetését fontosnak tartjuk az államfejlődés aspektusából is: a perui államfejlődés első lépéseit ugyanis nem lehet csak a gazdasági válság szempontjaival magyarázni (ahogy azt Bolívia esetében Wittman Tibor helyesen tette), bár kétségkívül fontos tényezőként számolnunk kell ezzel a faktorialis emelkedéssel. Emellett azonban a gazdasági növekedés, változás szempontjait is figyelembe kell vennünk. S azt hisszük, éppen Lima

⁵ Idézi Yepes del Castillo: i. m. 41.

⁶ T. E. Anna: i. m. 661.

⁷ R. Cortés Conde–S. J. Stein: i. m. 548–549.

esetében alkalmazhatóak Macera és Hunt megfontolásai. John Fisher érdekes tanulmányából tudjuk, hogy 1792–1824 között a Lima hinterlandjához tartozó Cerro de Pasco körzetének ezüsttermelése futott fel igen dinamikusán, nagymértékben fellendítve egész Közép-Peru gazdaságát egy igen nehéz időszakban. Erre azért utalunk, mert ez a tény Lima általános pozícióját, politikai erejét növelte.

A bányászat mellett meg kellene vizsgálni, hogy a cukortermelés különösen 1831-től kezdődő fellendülése mennyiben segítette – még szintén a guano-korszak előtt – Lima vezető szerepének stabilizálását. Mi ugyanis azt gondoljuk: Lima politikai vezető szerepét a fenti gazdasági tényezők alapozták meg a függetlenségi korszak első éveiben. Azaz: Lima volt a világpiaccal való kapcsolat fő láncszeme. A Cerro de Pasco-i ezüst és a cukorfellendülés szintén ezt a kereskedelmi centrum-funkciót erősítette a 19. század első felében – egy olyan periódusban, amikor Peru legtöbb körzete gazdasági nehézségekkel küzdött.

A fentebb elmondottakat általánosítva szembevetnő – és ez lényege mondandónknak –, hogy a független perui állam szerveződése a gyarmati korszakban kialakult gazdasági-politikai struktúra modelljét követte. Továbbra is a világpiactól való függés és az ezzel való alárendelt kapcsolat játszott meghatározó szerepet.

Lima a 16–18. században mint spanyol gyarmati központ fogta össze a gazdaság és politika szálait az Alkirályságban. A 19. századtól viszont mint a független Peru földrajzi, gazdasági, politikai és „káder” szempontból legkedvezőbb helyzetben levő városa ugyancsak a világgazdasághoz való kapcsolódást biztosította – immár nem az anyaországon keresztül, hanem közvetlen formában. Azaz: a világpiac számára – vagy egyszerűbben: az európai kapitalisták számára – Lima maradt a legmegbízhatóbb és leghasznosabb „kereskedelmi kapu”.

Ez a helyzet szükségszerűen következett be. A gyarmati feudalizmus szétzúzása nem a belső piac széles kibontakozása alapján történt meg, ezért a perui gazdaság továbbra is az exporttermékek előnyben részesítése alapján fejlődött. Ez természetesen befolyásolta a létrejövő perui állam fejlődését és sajátosságait is. A 19. században úgy, hogy gazdasági és politikai értelemben elmélyítette a Costa-Sierra közötti gazdasági-politikai ellentétet, és a partvidéki Limát tette az állam középpontjává.

Visszatérve tanulmányunkban korábban említett „dél-sierrai állam” lehetőségéhez, elmondhatjuk: az 1810-es évek azon déli törekvése, hogy Cuzco legyen Peru fővárosa, csak egy széles belső piaci hálózat létrejöttével válhatott volna reális jelszóvá. Ehhez azonban az autochton tőkés iparfejlődés és a mezőgazdasági árutertermelés kibontakozása feltételeztetett. E gazdasági törekvések azonban már a Tupac Amaru felkelés előtt vereséget szenvedtek. Ettől kezdve a történelem menete Lima fősege kialakulásának kedvezett.

Lima gazdasági vonzereje ugyanakkor északi relációban sem tudott tartósan meghatározó jelentőségűvé válni. Emlékeztetni szeretném az olvasót a korábban említett angol konzul javaslatára, aki egy Észak-Peru és Ecuador közötti unió javaslatát vetette fel 1839-ben.⁸ Egy idegen lehetetlen ötletéről volt szó, avagy egy meg nem valósult, de a maga idejében erős tendenciát érzékelt a jó angol?

⁸ Basadre: i. m. 110.

Ha a rendelkezésünkre álló 1820-as statisztikát tanulmányozzuk, ahogy ezt Cubitt tette – igen fontos adatokra derül fény Guayaguil kereskedelméről: „a Limából származó import értéke 504 300 pesóra emelkedett ez évben, a panamai importé 152 000-re, a San Blasból származó import 195 000-re, a Quitóból és Cuencából származó 152 125 pesóra, miközben az 1 448 000 peso értékű exportból 520 000 a Limába szállított kakaóból eredt. Vagyis, a provincia (= Guayaguil) importjának több mint a fele Limából jött, a provincia exportjának pedig csaknem fele Limába irányult. Ezzel egyidőben a Kolumbiából való kereskedelem igen alárendelt jelentőségű maradt”.⁹

Amikor tehát az 1820-as években felmerült egy Nagy Peru terve, ez nemcsak San Martin irreális álma volt. Intenzív gazdasági kapcsolatok voltak Lima és Guayaguil között, s ez az oka annak, hogy az 1820-as évek elején erős volt Guayaguilban azoknak a gazdag városi vezetőknek a tábora – Olmedo „los peruleros”-nak nevezte őket –,¹⁰ akik a Peruhoz történő csatlakozás mellett voltak. Hasonló motívumok játszottak 1821-ben szerepet abban, hogy a guayaguili *Kormányzó Junta* a kolumbiai patrióta *hadsereg* tisztjeinek erős nyomása ellenére visszautasította a csatlakozást Kolumbiához.¹¹

Cubitt tanulmányát ismerve az a benyomásunk támad, hogy Ecuador Nagy Kolumbiához való csatlakozása 1822-ben elsősorban rövidtávú taktikai-politikai megfontolásokon alapult, de nélkülözte az erős gazdasági piaci hátteret. Ezért nem meglepő Nagy Kolumbia felbomlása. De az sem lehet meglepő, hogy Ecuador vagy Guayaguil nem csatlakozott a Lima vezette Peruhoz.

A Guayaguil kikötőjével rendelkező Ecuador ugyanis a világgpiachoz való kapcsolódás főnálló változatát is meg tudta valósítani. Így el tudta kerülni Kolumbia politikai vonzását, s nem volt szüksége Lima közvetítő funkciójára sem.

Guayaguil és Potosí példájának szembesítése teszi érthetőbbé az Andok-térség államai megalakulásának végső körülményeit is. Potosí hanyatló ezüsttermelése nem nyújtott elegendő erőt egy, a perui Dél-Sierrát is magába foglaló állam létrehozásához. Az inkák fővárosa és körzete ezért a Lima vezette új állam keretében kezdte független életét. Ezzel szemben Guayaguil, a dinamikus exporttermékre (kakaó) támaszkodó nagy kikötőváros elegendő erővel rendelkezett ahhoz, hogy önmagát és az inkák idején Cuzcóval rivalizáló északi központot, Quitót önálló államként szervezze meg.

De ha jól meggondoljuk, a *modell* mindenütt azonos: Lima, Potosí és Guayaguil egyaránt a világgpiachoz való kötődés kulcsaként vált államképző tényezővé a 19. század elején.

Az így létrejött államok azonban rendkívül törekenyek maradtak, mert hiányzott a nemzeti piac széles kapcsolatrendszere. Ez magyarázza, hogy az exportkultúrák kimerülésekor az állami centralizmus is meggyengült, s azonnal felerősödtek a regionalizmus tendenciái, melyeknek politikai kifejeződése a caudillismo volt.

Az exportkultúrákhoz való kötődés – ami tulajdonképpen egy *sajátos korai neokolonialista jellegű függés** megnyilvánulása volt – az államfejlődés későbbi korszakait is meghatározta. Némileg leegyszerűsítve a kérdést: ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy az

⁹ Cubitt: i. m. 395–496.

¹⁰ Uo. 396.

¹¹ Uo. 404.

**Manfred Kossok* professzor a „közvetett újragyarmatosítás” (recolonización indirecta) kifejezés használatát javasolta az ilyen típusú függés jellemzésére. (A. Á.)

Andok országaiban az állami centralizmus a belső forgalom gyengesége miatt az export-kultúrákból befolyó jövedelmekre támaszkodhatott. Amikor ilyen jövedelmek rendelkezésre álltak, a centralista tendenciák kerültek uralomra, egyaránt kifejezve a kereskedő-oligarchia és a külföldi kapitalisták érdekeit.

Különösen világosan látszik mindez Peruban és Bolíviában. Peruban 1840-től a guano, később a salétrom, a század végétől a réz, a 20. században a cukor és a gyapot jövedelmei biztosították a tartós centralizmust. A föderalista tendenciák viszonylag gyengén érvényesülhettek. Ezzel szemben Bolíviában, ahol az ezüstkorszakot csak igen későn, az 1880-as évektől váltotta fel az ónkorszak, a két exportcikk közötti hosszú időszak a politikai anarchia korszakává vált.

Ez utóbbi kérdések tárgyalása már nem feladata tanulmányunknak. Amire a figyelmet fel szeretnénk volna hívni, az a következő: a 19. században az Andok-térségben

1. létrejövő független államok megszületését a világpiac, a világgazdaság keretében érdemes – és lehet – szemlélni, abban a kapcsolatrendszerben, mely meghatározta a hazai piac, a hazai tőkés fejlődés menetét, torzulásait. Különösen érdemes lenne megvizsgálni, hogy a 18. század második felében még meglévő világgazdasági kapcsolatrendszer a 19. század első felében hogyan alakult át – miközben átmeneti időre jelentősen meg is gyengült. Végso soron ennek az átalakulásnak és átmeneti gyengülésnek az eredményeként lehet szemlélni a kialakuló új független államokat. Mindennek a részletes, beható kutatása azonban egyelőre a történészek nagy és eddig el nem végzett feladata.

2. A 19. század utolsó harmadában – legalább is úgy tűnt – semmi sem mutatta, hogy a század elején még konföderációs törekvések és kísérletek, sokszálú gazdasági kapcsolat jellemezte a volt perui alkirályság területeit. Ecuador, Peru, Bolívia önálló nemzeti úton indult el, harcos és büszke nacionalizmus virágzott fel e független országokban. Egymásnak hátat fordítva, Európával és az északi Amerikával építettek ki gazdasági és politikai kapcsolatokat.

A sokáig szünni nem akaró határviszályok – némelyik még ma is eleven –, a nemzeti gazdaságok egyensúlyi zavarai és nehézségei utaltak csupán arra, hogy a három andoki ország önmagában, szomszédaival való szorosabb gazdasági és politikai kapcsolatok nélkül nehezen birkózik meg gondjaival. Talán az Andok-paktum létrejötte, mely e térség országainak (Venezuela, Kolumbia és Chile tartozik még a Paktumhoz) gazdasági együttműködését szorgalmazza, kimondatlanul is e történelmi előzmények és következmények számba vételét jelenti.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Wittman, Tibor: Estudios históricos sobre Bolivia. La Paz, 1975.
- Wittman, Tibor: Andean Nations in the Making. *Etudes Historiques*, 1970. 157–182.
- Wittman, Tibor: Egy dél-amerikai államalakulás gazdasági-társadalmi háttere. *Századok*, 1968. 5–6. sz.
- Wittman, Tibor: Az andesi népek nemzeté válásának egyes gazdasági feltételei a gyarmati korszak végén. *Acta Univ. Szegediensis. Acta Historica*, T. XLI. Szeged, 1972. 33–55.
- Pike, Frederic B.: *The Modern History of Peru*. New York, 1967.
- Mariátegui, José C.: Hét tanulmány a perui valóságról. Budapest, 1977.
- Yepes del Castillo, Ernesto: *Peru 1820–1920. Un siglo de desarrollo capitalista*. Lima, 1972.
- Alberti, Giorgio–Mayer, Enrique: *Reciprocidad e intercambio en los Andes Peruanos*. Lima, 1974.
- Bonilla, Heraclio: *Guano y Burguesía en el Peru*. Lima, 1974.
- Macera, Pablo–Hunt, Shane J.: Peru. In: *Cortés Conde, Roberto–Stein, Stanley J.: Latin America. A Guide to Economic History. 1830–1930*. Berkeley–Los Angeles–London, 1977. 547–577.
- Cubitt, David J.: Guerra y diplomacia en la Republica de Guayaquil, 1820–1822. *Revista de Historia de América*. 1971. No. 72. 391–413.
- Fisher, John: Royalism, Regionalism, and Rebellion in Colonial Peru. 1808–1815. *Hispanic American Historical Review*, (HAHR) 1979. No. 2. 232–258.
- Fisher, John: Silver production in the Viceroyalty of Peru. 1776–1824. HAHR. 1975. No. 1. 25–44.
- Anna, Timothy E.: Economic Causes of San Martin's Failure in Lima. HAHR, 1974. No. 4. 657–682.
- Anna, Timothy E.: The Peruvian Declaration of Independence: Freedom by Coercion. *Journal of Latin American Studies*, 1975. Vol 7. Part. 2. 221–248.
- Brading, D. A.–Cross, Harry, E.: Colonial Silver Mining: Mexico and Peru. HAHR. 1972. No. 4. 545–580.
- Anderle Ádám: Indián polgári forradalom? *Agrártörténeti Szemle*, 1977. 3–4. sz. 374–389.
- Guzmán, Augusto: *Breve historia de Bolivia*. La Paz–Cochabamba. 1969.
- Mörner, Magnus: *Perfil de la sociedad rural del Cuzco a fines de la Colonia*. Lima, 1978.
- Basadre, Jorge: *Reconsideraciones sobre el problema historico de la Confederación Peru–Bolívia*. *Revista de Historia de América*: 1977. No. 83. 93–121.

J. Nagy László

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A GYARMATI ALGÉRIÁBAN

Az észak-afrikai ország több évtizedig tartó katonai meghódítása Algir 1830-ban történt elfoglalásával kezdődött.

A francia gyarmatosítás előtt Algéria – korabeli nevén az Algiri Régensség – névlegesen a török Porta fennhatósága alá tartozott. Az állam élén álló algiri dej azonban gyakorlatilag önállóan intézte az ország ügyeit. A Régensség fő bevételi forrása a tengeri kalózkodás és a lakosság adója volt. A társadalom legszilárdabb alapját azonban a különböző formákban testet öltő közösségi földtulajdon képezte. Ezek a közösségi formák jelentették az ellenállás gazdasági-politikai keretét a katonákkal és a nyomukban érkező telepésekkel szemben.

A földmagántulajdon kialakítása és következménye

Algéria telepes gyarmat volt. Franciaországból, a környező mediterrán országokból – Spanyolország, Olaszország – és a szigetekről – Málta, Korzika – érkező telepések agrárérdekei mindvégig meghatározzák és dominálják a gyarmati gazdaságot és társadalmat, nem csupán az algériaiakkal, hanem a gyarmatosító országgal szemben is.

A kezdetben nehézkesen induló telepítést a katonai sikerekkel párhuzamosan franciaországi események is segítették: az 1848-as forradalom és az 1870–71-es porosz–francia háború. A forradalom után érkezők többsége munkanélküli, míg a porosz–francia háború után főként elzász-lotharingiaiak települtek át az észak-afrikai országba.

Az európai származású lakosság számának gyors növekedése az 1870-es évektől következett be:¹

1856 – 180 000 fő
1876 – 345 000 fő
1911 – 752 000 fő
1936 – 987 000 fő

A későbbiekben lényeges változás nem történik, az európai lakosság létszáma 1 millió körül állapodott meg. Arányuk azonban az összlakossághoz viszonyítva csökkent: 1936-ben 13,6%, 1955-ben 10% volt.²

A katonai hódítással és a telepések érkezésével párhuzamosan a francia hódítók igyekeztek megeremteni a földkisajátítás jogi alapjait is.

¹ Tableaux de l'économie algérienne. Paris, 1961. 129.

² Uo.

A földmagántulajdon kialakításában és a prekapitalista közösségi formák szétrombolásában a legnagyobb szerepet az 1863-as szenátusi határozat és az 1873-as Warnier-törvény játszotta.

A szenátusi határozat a törzs tagjai által művelt földterületet magántulajdonukká nyilvánította, és ezzel elidegeníthetővé tette. A meg nem művelt földterületből (legelő, ugar) szintén juttattak minden családnak, a fennmaradó rész pedig az állami tulajdont gyarapította. A törzsen belüli egyenlőtlenség, amelyet eddig kiegyenlítettek a közösségi keretek, most felszínre tört, és megindult a differenciálódás, a törzsek széthullása.³

A szenátusi határozat végrehajtása felkelések sorozatát váltotta ki, és egyik oka volt az 1871-ben Kelet-Algériában Mokrani vezetésével kirobbant felkelésnek.

A Warnier-törvény, amelynek előkészítéséhez és elfogadásához kedvező körülményt teremtett a Mokrani-felkelés leverése, semmisnek nyilvánította a muzulmán jogrendszert, és a kapitalista Franciaországban uralkodó magántulajdon tette a gyarmati társadalom alapjává. A törvény célja egyértelmű volt: a lehető legtöbb földet biztosítani az európai telepesek számára, eltérni az algériaiakat a földhöz kötő természetes kötelekeket, és ezzel összetörni a már amúgy is széthullóban levő törzsek még megmaradt hatalmát, hogy ezzel elejét vegyék minden lázadásnak.⁴

A törzsi tulajdon azonban nem szűnt meg véglegesen sem de facto, sem de jure. A telepesek által délebbre, a rosszabb minőségű földekre üzött algériaiak törzsi tulajdonát továbbra is elismerte a francia állam. Az északon maradtak közül pedig azok, akik csupán kis parcella tulajdonosaivá váltak, továbbra is a hagyományos közösségi életet éltek. Számukra nemigen kínálkozott más kiút, hogy biztosítsák fizikai létüket. Ezzel viszont a gazdasági-tudati elmaradottság konzerválódott.

A tőkés viszonyok erőszakos kialakítása súlyos helyzetbe juttatta az algériaiakat. Az Algir elfoglalását követő évtizedekben a gyarmatosító hadsereg pusztított. A törzsekkel vívott harc folyamán felégették a termést, elpusztították a gyümölcsösöket, kifosztották a gabonaraktárakat. Ezt követte az algériaiak „törvényesített” kifosztása: a közösségi földek alapos megnyirbálása, az adók pénzbeli fizetésének kötelezővé tétele, az erdőhasználat megtiltása (1874-es törvény), a földmagántulajdon kialakítása. Mindezek olyan terhet jelentettek, amelynek súlya alatt összeomlott az algériai társadalom. Nem tudta magát tartani a fejlettebb tőkés viszonyokkal szemben, és alacsony fejlettségi szintje miatt nem is tudott azonnal alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez: állandósult a gyengén tápláltság, és nem volt ritka az éhhalál sem, különösen száraz, kemény tél után, amely elvitte a termést. Tragikus valóságot fejeznek ki egy tanár szavai, amelyek a századfordulón a telepesek kongresszusán hangzottak el: „Az arab lakta vidékeken sok embernek azzal telik az élete, hogy éhen hal.”⁵

³ D. Sari: La dépossession des fellahs. Alger, 1975. 22–24.

⁴ Marx: Notes sur l'ouvrage de Kowalewski. In: Marxisme et l'Algérie. Textes de Marx, Engels. Présentés et traduits par Gallissot (Badia. Paris, 1976. 217. 1.) Marx idézett – magyar nyelven nem publikált – írásában Kovaljevskij orosz szerző: A kollektív földtulajdon felbomlásának okai, története és következménye című 1879-ben Moszkvában megjelent könyve kapcsán foglalkozik a prekolonális Algéria termelési viszonyaival és Franciaország algériai politikájával. Kovaljevskij könyvében hosszabb fejezetet szentelt a francia hódítás előtti Algéria közösségi földtulajdonviszonyainak.

⁵ Ch. R. Ageron: Les algériens musulmans et la France (1871–1919.) I. k. Paris, 1968. 845.

Az 1870-es évektől az első világháborúig terjedő időszak a telepések, a gyarmatosítók számára viszont valóságos „aranykor”. Ez a néhány évtized a gyarmati kapitalizmus megszilárdulásának, az algériai társadalom „vérrel és szennyel” kísért átalakulásának, ahogyan egy korabeli kabil népdal mondja „valamennyiünk koldusbotra juttatásának időszaka”.⁶

A „magánkolonizáció” mellett, ahogyan a telepések földvásárlásait nevezték, tovább folyt a „hivatalos kolonizáció”, vagyis az állami földek ingyenes adományozása a letelepülő európaiaknak. A francia állam által adományozott földterület nagysága 1878 után elérhette a 40, 1904-től pedig a 100 hektárt is. A francia állam az első világháború után is tovább ösztönözte az európaiak letelepítését, de az érkezők és a mezőgazdaságban dolgozó európaiak számának csökkenése arra készítette, hogy az 1930-as évek elején felhagyjon a „hivatalos kolonizációval”. A francia állam 1841 és 1933 között 1 478 677 hektár földet juttatott ingyen az európai telepéseknek. Az említett időszakban a telepések vásárlások útján még 1 000 000 hektár földhöz jutottak: 700 000 hektárt adtak el az algériaiaknak, és 1 700 000 hektárt vásároltak tőlük. Az európai telepések földmagántulajdona a második világháború kirobbanásakor 2,7 millió hektár volt.⁷

Kapitalista társaságok – főként a II. császárság idején – az állam adományaként ingyen jutottak hatalmas kiterjedésű koncessziók birtokába. A koncesszió fejében a társaságok vállalták, hogy nagyméretű beruházásokat – öntözőberendezések, utak építése stb. – végeznek. Valójában e vállalásokat nem, vagy csak kismértékben teljesítették.⁸ Így az állam az eredeti célt – európaiak telepítésére alkalmassá tenni az erdős, sztyeppés földeket – nem érte el. A társaságok viszont jól jártak: a parafatölgy és az alfafű exportálása jövedelmező vállalkozásnak bizonyult.

Az állami földtulajdon az 1917-es 9 260 000 hektárról a második világháború idejére mintegy 11 000 000 hektárra növekedett. Ugyanakkor az algériaiak tulajdonában levő földterület 9 226 000 hektárról 7 133 000 hektárra csökkent.⁹

Az állami és magántulajdonban levő, mezőgazdasági hasznosítás szempontjából számításba vehető földterület nagysága tehát mintegy 21 millió hektárra tehető. Ez Algéria összterületének (a Szaharával együtt 2,3 millió km²), alig több mint 9%-a, és földrajzilag a tengerparti – mintegy 200–250 km-es – sávon terül el. Ez az északi rész megegyezik a közigazgatási beosztással, s a több-kevesebb pontossággal készített agrárstatisztikákban is csupán az északi rész adatai szerepelnek.

A 11 millió hektár állami tulajdonban levő föld azonban nem megművelt termőföld, hanem erdő, hegyvidék, mocsár stb. A 10 millió hektár magántulajdonban levő föld sem mind megművelt termőföld. A termést évenként 4,5–5 millió hektárról takarították be. A fennmaradó rész erdő, legelő, vagy a váltógazdálkodáshoz szükséges parlagon hagyott terület. Nagyszámú algériai birtokos folytatott váltógazdálkodást, mert alacsony jövedelme, amely csak a túléléshez volt elegendő, nem tette lehetővé, hogy műtrágyával és öntözőberendezések építésével javítsa földjét.

Az európai telepések tulajdonában voltak a legjobb minőségű földek, köztük a Mitidza-medence és a Tell Atlasz völgyei. A telepések fokozatosan mind délebbre, a

⁶ Revue africaine, 1899. 198.

⁷ Az 1950-es években 3 millió hektárra növekedett. D. Sari: *l. m. 51. és 58.*

⁸ Kouch Youés: *Le problème de la terre et la question paysanne en Algérie.* Alger, s. d. 5.

⁹ R. Gallissot: *Économie de l’Afrique du Nord.* Paris, 1964. 42.

gyengébb minőségű, rosszabb klimatikus viszonyok (kevesebb és egyenetlenebb csapadékmennyiség) által uralt területekre szorították az algériaiakat. Az algériai földtulajdonról a század elején készített jelentésben olvashatjuk: „Algériában a legjobb földek a völgyekben vannak, és ma ezeket mind európaiak foglalják el. Figyelembe véve a bennszülött művelési módját, minden mértékletességre szüksége van, hogy ne haljon éhen. És mivel a gyengébb minőségű földeket is úgy műveli, mint korábban a jobbat, így csak veszít.”¹⁰

Az európai telepesek tulajdonába levő 2,7 millió hektár földből megközelítőleg 2 millió hektár olyan minőségű volt, hogy minden évben termést hozott. Az európaiak birtokain a hektáronkénti gabonatermés 8 q, míg az algériaiakén az 5 q-át sem érte el.¹¹

A föld minőségén kívül az algériaiak mezőgazdaságának elmaradottságát növelte a birtokstruktúra, a termékszerkezet, valamint a termelési technika alacsony szintje.

Az algériaiak magántulajdonában levő földek birtokstruktúrájának alapvető jellemvonása a törpebirtok (10 hektár alatt) számának nyomasztó túlsúlya és egy alig néhány ezer főt kitevő nagybirtokos réteg – valóságos földbirtokos oligarchia – léte volt.

Az algériaiak tulajdonában levő földek birtokstruktúrája 1940-ben a következő képet mutatja:¹²

Birtoknagyság	terület	%	birtokok száma	%
10 ha alatt	1 850 000	24,4	391 000	73,7
10–50 ha	3 013 000	39,1	118 000	22,1
500–1000 ha	1 226 400	15,9	17 400	3,2
1000 ha felett	1 582 700	20,6	5 600	1,0
Összesen:	7 672 100	100,0	532 000	100,0

Az 1940-es adatokat középarányosnak is tekinthetjük, mivel a törpebirtok és a nagybirtok aránya mind a korábbi, mind a későbbi helyzethez képest szinte alig módosult.¹³

	Törpebirtok				Nagybirtok			
	Birtokos	%	Terület/ha	%	Birtokos	%	Terület/ha	%
1929	434 537	70	1 738 806	20,8	8 055	1,3	1 593 498	19,1
1951	438 483	69,5	1 378 400	18,7	8 499	1,4	1 688 800	22,9

¹⁰ Enquête sur la propriété indigène. Alger, 1904. 114. Idézi: A. Nouchi: Enquête sur le niveau de vie des populations rurales Constantinoises de la conquête jusqu' en 1919. Paris, 1961. 508.

¹¹ R. Barbé: La question de la terre en Algérie. Économie et Politique. 1955. 11. sz. 25.

¹² Chévalier: Le problème démographique nord-africain. Paris, 1947. 80. 1. In: R. G. Landa: Nacionalno-oszobogyityelnoje dvizsenyie v Alzsire. Moszkva, 1962. 18.

¹³ N. d'Orient et M. Loew: La question algérienne. Paris, 1936. 120. 1., R. Barbé: Les classes sociales en Algérie. Économie et Politique. 1959. 9. sz. 17..

Összességében a második világháború után az algériaiak tulajdonában levő földterület nagysága 320 ezer hektárral csökkent. A tulajdonosok száma viszont a városba áramlás, a gazdasági világválság, majd az utána újra fellendülő Franciaországba vándorlás okozta átmeneti csökkenés után a második világháború után 100 ezerrel növekedett.¹⁴

Arányaiban és számszerűségében is a legnagyobb mozgás, változás a két szélső pólust alkotó törpe- és nagybirtokosok között elhelyezkedő kisbirtokosok (10–50 hektár) és középbirtokosok (50–100 hektár) között figyelhető meg. A középbirtokosok száma felére, a tulajdonukban levő földterület nagysága pedig több mint 1 millió hektárral csökkent. A tönkre nem ment középbirtokosok viszont megerősödtek: 1929-ben átlag 64 hektárral rendelkeztek, 1940-ben pedig 70 hektárral. A kisbirtokok esetében a birtokosok száma szintén csökkent, de a birtok átlagos nagysága 19-ről 25 hektárra növekedett. A világháborút követően azonban a kisbirtokosok helyzete jelentősen romlott, míg a középbirtokosoké stabilizálódott. 1951-ben a kisbirtok átlagos nagysága 19 hektár volt, a középbirtoké pedig 66 hektár.¹⁵

A belső mozgás azonban „ördögi körnek” bizonyult. A törpe- és kisbirtokosok tömege állandóan újratermelődött, a középbirtokosoknak pedig szüntelenül a lesüllyedés, birtokaik egy részének elvesztése ellen kellett küzdeniök. A kis- és középbirtok nem tette lehetővé a bővített újratermelést, megakadályozta az algériaiak többségének bekapcsolódását a piaci vérkeringésbe, zárt gazdaságot alkotva a napról-napra élők milliós tömegeit kényszerítette a saját fogyasztásra termelő természetes gazdálkodás keretei közé. Így a telepés gyarmatosítás eredményeként kialakult birtokstruktúra akadályként tornyosult az algériai nemzeti piac kialakulása elé.

A termelés modernizálására (gépesítés, műtrágya, öntözés stb.) tőke hiányában képtelen algériai kisbirtokosok a népesség növekedéséből eredően az amúgy is gyenge minőségű földek fokozott kizsákmányolására kényszerültek, s ez még tovább rontotta a földek minőségét. Mindez párosulva az algériaiak érdekeit figyelembe nem vevő felelőtlen erdőirtással, a talajeróziót növelte: évente mintegy 40 ezer hektár föld vált terméktelenné.¹⁶

Az európai telepések birtokstruktúrájának jellemzője a kapitalista (elsősorban franciaországi) piacra termelő nagybirtok volt. 1940-ben a tulajdonosok 24%-a (6 ezer) rendelkezett a telepések tulajdonában levő földek 79,6%-ával, azaz 2 165 000 hektárral. Egy nagybirtok átlagos nagysága 361 hektár volt, míg az algériai nagybirtoké 282 hektár. Az európai nagybirtok nagysága a világháború után tovább növekedett, 373 hektárra, az algériai nagybirtoké pedig 199 hektárra csökkent.¹⁷

A kis- és középbirtok aránya itt is csökkenő tendenciát mutat. E birtokosok helyzete azonban több okból eredően nem volt olyan súlyos, mint az algériaiaké: birtokaik átlagos nagysága nagyobb, a föld minősége jobb, fejlettebb technikát alkalmaztak, és jövedelmezőbb termékeket termeltek. A tönkremenés sem érintette olyan súlyosan

¹⁴ R. Barbé: Les classes sociales en Algérie. Économie et Politique. 1959. 9. sz. 17.

¹⁵ Uo.

¹⁶ R. Aron: Les origines de la guerre d'Algérie. Paris, 1962. 192.

¹⁷ Chévalier: Le problème démographique nord-africain. Paris, 1947. 80. In: R. G. Landa: Nacionalno-oszobogyityelneje dvizsenyie v Alzsire. Moszkva 1962. 18. R. Barbé: Les classes sociales en Algérie. Économie et Politique. 1959. 9. sz. 11.

létbiztonságukat: igaz, bérmunkássá váltak – állami hivatalnokká, vagy proletárrá, de megélhetésük a hasonló osztályhelyzetű algériaiakhoz viszonyítva magasabb életszínvonalat tett lehetővé.

Termelés és gyarmati függőség

A birtokstruktúrában meglevő különbség növelte a technikai felszereltségben megnyilvánuló különbséget is. Az algériai gazdaságok többségében a legmagasabb technikai szintet a faeke jelentette. A gyarmaton 1930-ban 88 562 vaseke volt, zömmel az európaiak tulajdonában. A mezőgazdasági gépek tekintetében az algériaiak hátrányára még kedvezőtlenebb a helyzet, illetve az európai és az algériai gazdaság közötti aránytalanság.¹⁸

	európai	algériai
	tulajdonában	
aratógép	13 099	3 334
cséplőgép	1 388	177
arató-cséplőgép	427	13

A gyarmatosítás jelentős mértékben átalakította Algéria termékstruktúráját is.

A gyarmatosítást megelőzően az algériai lakosság gabonatermeléssel és állattenyésztéssel foglalkozott. Gazdasági-termelői tevékenysége a gyarmati korszakban is döntően erre irányult. A két világháború közötti időszakban az algériaiak állították elő búzából az össztermés 60–65%-át, árpából pedig mintegy 75%-át. Részarányuk az állattenyésztésben még ennél is magasabb volt: meghaladta a 90%-ot. Az európaiak személyes fogyasztásuk kielégítésére legfeljebb sertés- és baromfityenyésztéssel foglalkoztak. A datolya, füge és olajbogyók termelésében szintén jelentős volt az algériai termelők aránya.¹⁹

Az európai termelők részaránya szintén jelentős volt a gabonatermelésben. Az 1930-as években több mint 800 ezer hektáron termeltek gabonát, átlag 7 millió méter-mázsza mennyiségben.²⁰ De tevékenységük elsősorban a magas hasznot biztosító termékek termelésére összpontosult. Ilyen termékek voltak a szőlő (bor), általában a gyümölcsök (ezen belül különösen a déligyümölcsök), továbbá a zöldségfélék, primörök.

Köztudott, hogy a muzulmánok a Korán tiltó parancsára nem fogyaszthatnak szeszes italt. Ennek ellenére Algéria a gyarmati korszakban Franciaország valóságos „borospincéjévé”, a világ egyik legnagyobb borexportáló országává válik. A bortermelést már az első telepések elkezdi, de fellendülése, tényleges elterjedése 1880 után kezdődik el, amikor Dél-Franciaországban a filoxéra súlyos pusztítást végez a szőlőkben. A századforduló után mind nagyobb területen termeltek szőlőt, illetve bort.²¹

¹⁸ A. Nouschi: La naissance du nationalisme algérien. Paris, 1962. 40.

¹⁹ R. Gallissott: Économie de l'Afrique du Nord. Paris, 1964. 81. l. és 93–95.

²⁰ R. Barbé: La question de la terre en Algérie. Économie et Politique. 1955. 1. sz. 25.

²¹ Uo. 19–20.

Év	Terület/ha	Bortermelés/hl
1900	154 000	7 millió
1930	230 000	9,8 millió
1939	411 000	21,5 millió
1953	387 000	18,3 millió

A bortermelés szinte teljes egészében az európai nagybirtokosok kezében van, mindössze néhány százalékát állítják elő algériai termelők.

Hasonló az arány a gyümölcsstermelésben is, csupán a zöldségstermelésben jelentős az algériaiak aránya, 25%-át ők termelték. A gyümölcs- és zöldségstermelés főképpen Algír és Oran környékén mintegy 110 ezer hektár jó minőségű öntözött földön folyt.²² A bor-, zöldség- és gyümölcsstermelés lényegesen jövedelmezőbb volt, mint a gabonatermelés. Az 1930-as években a hektáronkénti nyereség az említett termékekből a következő:²³

gabona	15 000 frank
zöldségféle	70 000 "
bor	150 000 "
gyümölcs	170 000 "

Az algériaiak elsősorban főleg gabonából belső (saját) fogyasztásra termeltek, míg az európaiak – termékstruktúrájukból is következően – exportra. Egyedül a bor több mint 50%-át tette ki az összexport értékének a harmincas években.²⁴

Az agrártermékek exportjának aránya az összexportban 1930-ban 85% volt.²⁵

Az elmondottakból kitűnik, hogy a földek minősége, a birtokstruktúra, a gépesítettség foka, a termék és a termelés struktúrája tekintetében két tisztán elkülöníthető szektort különböztethetünk meg. Az egyik az algériaiak többségét magában foglaló, saját fogyasztásra termelő, hagyományosnak nevezhető szektora, a másik az európai telepesek tőkés piacra orientált modern szektora.

A gyarmati gazdaság nem mezőgazdasági jellegű tevékenysége a bányászatra, szolgáltatásokra, kereskedelemre és csak kismértékben az iparra korlátozódott. Modern ipar a gyarmati Algériában nem létezett. Ipari jellegű tevékenységet csupán a nagyvárosokban és elsősorban kézműves szinten folytattak: asztalosok, rézművesek, cipészek, szőnyegszövőök, gépjavitók stb. és az építőipar dolgozói. A más ágazatokban végzett tevékenység idényjellegű volt, és a mezőgazdasági üzem jellemvonásait mutatta: dohányfeldolgozás, étolajtermelés, sörfőzés.²⁶

Az ipari jellegű termelő tevékenységet a manuális munka uralta, a gépesítettség foka alacsonyabb volt, mint a mezőgazdaságban. Ipari termelésről – kivéve a kitermelőipart –

²² R. Gallissott: *Économie de l'Afrique du Nord*. Paris, 1964. 86.

²³ R. Barbé: *La question de la terre en Algérie*. *Économie et Politique*. 1955. 1. sz. 191.

²⁴ *Évolutions économiques et sociales de l'Algérie de 1945. a 1954.* La Documentation française. Notes et Études documentaires. 1954. 1962. sz. 5.

²⁵ P. Berthoult: *La propriété rurale en Afrique du Nord*. Bulletin du comité de l'Afrique française. 1936. 4. sz. 210.

²⁶ *Renseignements coloniaux*. 1936. 5. sz. 75–81.

a két világháború között valójában nem beszélhetünk. A második világháború alatt a körülmények — az iparcikkek szállítása Franciaországból csökkent vagy elapadt — bizonyos iparfejlesztésre ösztönöztek, de ez a háború befejeztével, miután a kapcsolatok helyreállnak Franciaországgal, abbamaradt. A hivatalos statisztikák is 1943-tól közlik az ipari termelés szerény eredményeit.

Az ásványkincsek közül a vasérc a legfontosabb. Szinte teljes egészében külszíni fejtéssel termelték ki. Az évi termelés a harmincas években átlagosan meghaladta a 2 millió tonnát, az évtized végére pedig a fegyverkezés fokozása következtében elérte a 3 millió tonnát.²⁷

Kevésbé jelentős a szén- és foszfáttermelés. Elhanyagolható mennyiségben bányásznak cinket és ólmot.

A kereskedelem és szolgáltatások, amelyeket az utas- és áruszállítás, valamint a gyarmati adminisztráció tevékenysége jelentett, döntően az északi részre korlátozódtak, főként a nagyvárosokra.

A gyarmat anyagi termelésének elsődleges forrása tehát a mezőgazdaság volt. Részesedése az összanyagi termelésből 1930-ban 193 milliárd frank, míg a nem mezőgazdasági szektorból származó 60 milliárd frank.²⁸

Az egyes ágazatok hozzájárulása a mezőgazdasági érték termeléséhez a következő volt:²⁹

bor	78 milliárd frank
gabona	46 "
zöldség, gyümölcs	16,5 "
állattenyésztés	43 "

A termelési érték döntő többségét európai telepesek állították elő, következésképpen (agrár) érdekeik a gyarmati társadalom minden szférájában uralkodtak.

Ez a termékszerkezet ugyanakkor gátolta is a gazdasági szerkezet dinamikus fejlődését. Sem a gabona, sem a bortermelés nem ösztönzött még fejlettebb — újabb szükségleteket kialakító — iparágak létrehozására. Nem követelt fejlett feldolgozóipart és kvalifikált munkaerőt sem. A telepesek modern szektorának fejlettségét a hagyományos szektorral szemben nem a szektoron belüli társadalmi munkamegosztás kifejelettségének magas szintje adta, hanem a gyarmatosítás folyamán erőszakosan kialakított és politikai téren egyaránt privilegizált helyzet, s ez tette lehetővé olyan termékszerkezet, birtokstruktúra kialakítását, amely biztosította a (franciaországi) tőkés piachoz való kapcsolódását. Ám éppen ez a kapcsolódás — a gyarmaton kialakult szinte korlátlan uralmával szemben — csupán relatív önállóságot biztosított a telepesek burzsoáziának a francia burzsoáziával szemben, amelynek mintegy „nyúlványaként” létezett.

Az agrártermékek exportjának túlsúlya a Franciaországba irányuló összxexporton belül szorosán kötötte a telepeseket és rajtuk keresztül Algériát a gyarmatosító országhoz. A két országot egymáshoz fűző szálakat erősítette, hogy az importált termékek —

²⁷ Évolutions économiques et sociales de l'Algérie de 1945. a 1954. La Documentation française. Notes et Études documentaires. 1954. 1962. sz. 19.

²⁸ Samir Amin: L'économie du Maghreb. La colonisation et le décolonisation. Paris, 1966. 41. és 66.

²⁹ Uo. 41.

túlsúlyban ipari jellegűek – (értékben és mennyiségben egyaránt) többségét Franciaország szállította. A gyarmatosító ország egyes gazdasági köreinek aktivitása a századforduló, illetve az első világháború után tovább erősítette ezeket a szálakat.

A francia imperializmusnak a gyarmataira irányuló tőkekivitele az első világháborút megelőző időszakban nem jelentős. Azonban e szerény mennyiségű tőkekivitelen belül arányát tekintve Algéria jelentős helyet foglal el: mintegy 50%-ban részesült belőle, amely elsősorban katonai jellegű, illetve vasútépítési beruházást jelentett.³⁰

A gyarmaton több mint 4 ezer km hosszú vasúthálózatot építettek a századforduló körüli évtizedekben. A vasútvonalak építésénél kizárólagosan a gyarmatosító gazdasági és katonai érdekeit vették figyelembe. Vasutak vezettek a foszfát-, vas- és szénbányákhoz, és a telepések földjei is a vasutak mentén vagy azok közelében voltak.

A francia bankcsoportok közül a második világháború utáni időszakig (az olaj megjelenéséig) a Banque de l'Union Parisienne szinte egyeduralkodó volt Algériában. A vasérc majdnem teljesen, a foszfát, az ólom, a műtrágya, a parafa, a vasút pedig részben az ő kezében volt. Az algériai magánbankok révén, amelyek pénzügyileg tőle függtek, úgyszólván teljes egészében ellenőrizte a gyarmat gazdaságát.³¹

A gyarmati gazdaságot a külső piachoz való szoros kötődés rendkívüli mértékben sebezhetővé tette. A Franciaországot sújtó gazdasági és politikai válság hatványozottan éreztette hatását Algériában. Ez történt az 1930-as években és az 1940-es évek első felében, amikor a gazdasági világválság, illetve a háború következtében az exportra termelő gyarmati gazdaság elvsztette természetes piacát. A termelés stagnált, sőt a mezőgazdasági termelés 1930 és 1947 között visszaesett. Ugyanekkor az algériai lakosság lélekszáma tovább növekedett.³²

Így nem véletlen, hogy erre az időszakra esik az antikolonialista nemzeti mozgalom szervezeti kiépülése és tömegmozgalommá válása. Ezt a folyamatot még csak ösztönözte a franciaországi heves politikai küzdelem.

Algéria gyarmati státusza tükröződött *jogi-adminisztratív* berendezkedésében is. A katonai megszállás befejeztével (1870) Algéria ügyeinek intézése kikerült a hadügyminisztérium fennhatósága alól, és ezután a belügyminisztérium hatáskörébe tartozott. A gyarmat élén a főkormányzó állt, akit a francia köztársaság elnöke nevezett ki. A gyarmat északi részén Algir, Oran és Constantine székhellyel három megyét hoztak létre, amelyekre 1871-től érvényesek voltak a francia megye életét szabályozó törvények. („Algéria Franciaország három tengerentúli megyéje.”) E megyék két-két képviselőt választhattak a francia nemzetgyűlésbe. Parlamenti képviselő választására csak a francia állampolgárok voltak jogosultak. A nem francia európaiak kérhették a francia állampolgárságot – amit minden nehézség nélkül meg is kaptak –, és a második világháborút követő években szinte valamennyien francia állampolgárokká is váltak. (Valamennyi zsidó vallású lakost az 1870-es Crémieux-törvény értelmében francia állampolgárrá nyilvánították.)

Az algériaiak nem teljes jogú állampolgárok, hanem „francia alattvalók” (*sujets français*) voltak. Bizonyos csoportjaik részt vehettek a helyi szervek megválasztásában. A

³⁰ F. Barbié: Finances publics et conquête coloniale: le cout budgétaire de l'expansion française entre 1850.1914. Annales E. S. C. 1976. nov.–dec. 1231.

³¹ R. Barbé: Vértítés sur l'Algérie. Économie et Politique 1955. 1. sz. 14.

³² Samir Amin: i. m. 42–43.

francia állampolgárságot is kérhették, amivel nem éltek, mert ez esetben a francia törvények teljes mértékben vonatkoztak volna rájuk is, ami viszont a vallásukból eredő törvényekkel állította volna szembe őket. Jogi helyzetüket az ún. Bennszülött Törvénykönyv (Code de l'Indigénat) szabályozta. E büntető törvénykönyv, amely 41 kihágást állapított meg, lehetővé tette, hogy minden bírói eljárás nélkül börtönbüntetéssel sújtsák az algériaiakat a kihágásnak ítélt legjelentéktelenebb cselekmények miatt is. Így például algériai engedély nélkül nem hagyhatja el lakóhelyét; bebörtönözhetik, ha nem elég „tisztességesen” köszön az európaiaknak; a gyarmati hatóságok engedélye nélkül nem tarthatták meg a vallási ünnepeket.

Az 1943–1947 közötti években az algériai nemzeti mozgalomnak – támogatva a franciaországi demokratikus erők által – sikerült jelentős polgári demokratikus jogokat kivívniuk: eltörölték az ún. Bennszülött Törvénykönyvet, biztosították az algériaiak számára is a részvételt a francia parlamenti választásokon, engedélyezték az arab nyelvű sajtót s a vallási ünnepek megtartását stb. A lényegét illetően azonban Algéria jogi státusa nem változott: 1947-ben a francia parlament által elfogadott ún. szerves alaptörvény értelmében az észak-afrikai ország továbbra is Franciaország integráns része, „tengerentúli három megyéje” marad. Az ún. szerves alaptörvény biztosította jogi keretek kétségtelenül nagyobb mozgásteret biztosítottak az antikolonialista erők számára, de változatlanul lehetetlenné tették, hogy a gyarmat függetlenségéért legális keretek között harcoljanak.³³

A társadalom osztálytagozódása

A rendelkezésünkre álló statisztikai adatok a gyarmatosítók érdekeinek szemszögéből tükrözik az amúgy is bonyolult társadalmi valóságot, s ez is nehezíti az osztálytagozódás fokának pontos felmérését. A népességre, külkereskedelemre, a termelésre vonatkozó adatok megbízhatóak érthető okból: a gyarmatosítók számára ezek voltak a legfontosabbak. Az európai telepések társadalmi rétegződését szintén megbízhatóan tükrözik a statisztikák. Az európaiakat nyelvük és kultúrájuk is világosan elkülönítette az algériaiaktól, és prekapitalista maradványok sem gátolták az osztálytagozódás olyan fokú kifejlődését, hogy azok nehezítették volna a társadalmi réteghatárok világos kitapinthatóságát.

Az algériai lakosság osztálytagozódása viszont nem ilyen egyértelmű. A mezőgazdasági bérmunkások (akik csupán idénymunkások) egy része birtokos paraszt is. Ugyanez vonatkozik a bérlőkre is. Az említett nehézségek ellenére a statisztikai adatok lehetővé teszik, hogy a társadalmi rétegződés tendenciáját felvázoljuk.

Az algériaiak óriási többsége vidéken, falvakban lakott, és mezőgazdaságból élt. A század első felében a mezőgazdaságból élők aránya alig csökkent:³⁴

1911	3 423 722	80,4%
1948	5 884 286	77,7%

³³ A gyarmat jogi, adminisztratív berendezésére: *Abdelmadjid Belkhelboui*: La naissance et la reconnaissance de la République Algérienne. Brüsszel, 1972. *Ph. Opperman*: Le problème algérien. Paris, 1961.

³⁴ *R. Barbé*: Les classes sociales en Algérie. Économie et Politique. 1959. 9. sz. 21.

A Franciaországba és a városokba vándorló algériaiak sem szakadtak el véglegesen a földtől, a vidéktől. A városok nem jelentettek végleges munkalehetőséget, mivel nagyipar nem létezett, a szolgáltatási szférában és a közhivatalokban pedig elsősorban európaiakat alkalmaztak. Franciaország üzemei sem jelentettek állandó és megbízható megélhetési forrást: a telepések szüntelenül akadályozni próbálták a kivándorlást, a kvalifikálatlan munkaerő iránt csupán a prosperitás idején mutatkozott nagyobb igény a gyarmattartó országban, ahonnan válság vagy recesszió idején elsőként a gyarmatokról jött munkásokat bocsátották el. A társadalmi osztálytagozódást tehát alapvetően a mezőgazdaságban, az agrárstruktúrában végbement differenciálódás határozta meg. A kialakuló osztályok gerincét is ezek a társadalmi rétegek alkotják, amelyek valamilyen módon és fokon kötődtek a mezőgazdasági termeléshez.

Az *algériai burzsoázia* vékony rétegét szinte teljes egészében földbirtokosok, mezőgazdasági tőkésék, gazdagparasztek és kisebb részben a nagykereskedők alkotják.

A földkiszajátítások idején, de főként 1870 után az akkor hozott törvények nyújtotta lehetőséget kihasználva, a prekolonialis társadalom uralkodó arisztokráciájának és a gyarmatosítók által kinevezett algériai előjáróknak jelentős része a gyarmatosítókhoz fűződő személyes kapcsolatokat kihasználva (vagy földvásárlások, ill. a meg nem fizetett uzsorakamat fejében) nagy kiterjedésű földbirtokokhoz jut.³⁵ Számuk, mint a fentebb közölt statisztikai adatok bizonyítják, nem volt nagy (5600), gazdasági hatalmuk viszont annál jelentősebb. Exportra termeltek – főként gabonát – és döntően hameszekkel (a bérlő speciális algériai válfaja) és idénymunkásokkal műveltették földjüket. Gazdasági erejük az európai földbirtokosokkal szemben is versenyképesé tette őket, jól megfértek a gyarmati rendszerrel, amelynek bizonyos fokig termékei is voltak. Gazdasági hatalmuk biztosította számukra, hogy részesüljenek a politikai hatalomból is. Közülük kerültek ki a gyarmati hatalom által kinevezett, vagy később – különböző manipulációk révén – megválasztott állami hivatalnokok, falusi előjárók. Az algériai burzsoáziának ez a rétege sohasem fogalmazott meg nemzeti célokat, a status quo fenntartásának híve volt. Politikai, társadalmi szerepe a gyarmati korszakban, de utána is, mint az események bizonyítják, retrográd. Olyannyira, hogy az antikolonialista nemzeti küzdelem bizonyos szakaszában még az őt objektíve, ha nem is tudatosan, képviselni akaró politikusokat (pl. Ferhat-Abbaszt) sem támogatta. Társadalmi és gazdasági helyzetéből eredően nem akarta és nem is képviselhette az algériai nép össznemzeti érdekeit. Véleményünk szerint nem tekinthető nemzeti burzsoáziának, sokkal inkább a gyarmatosítás termékeként létrejött, mellette létező, de vele össze nem olvadó és általa korrumpált kollaboráns burzsoáziának.

A földbirtokos burzsoázia másik csoportját az 50–100 hektáros földbirtokosok alkotják. Az első világháborút követő gazdasági prosperitás idején erősödtek meg. Bér-munkásokat alkalmaztak, egy részük már nem élt birtokán, amelynek irányítását gazdasági intézőre bízta, ő maga pedig a városba költözött, ahol kapcsolatokat épített ki, és így kedvezőbb értékesítési lehetőséget teremtett termékei számára.³⁶ A gazdasági prosperitás biztosította tőkefelhalmozásból a birtok gépesítésére törekedett, hogy versenyképessé

³⁵D. Sari: Le démantèlement de la propriété paysanne dans l'Cuarsenis. *Revue historique*, 1973. 47–76.

³⁶B. Merad: La périodisation des classes sociales en Algérie de 1830 à la veille du déclenchement de la lutte de libération nationale. *Revue algérienne des sciences juridiques, économiques et politiques* (RA). 1972. 2. sz. 337.

váljon az európai telepesekkel szemben. A mohamedán jogállásból eredő kapitalizálódását gátló tényezőket (elsősorban az örökösödési jogot) úgy küszöbölte ki, hogy kérte földbirtokának a francia jogrendszer hatálya alá helyezését. Ezzel az igénnyel az 1920-as évek második felétől a telepesek nagy meglepetésére egyre többen fordultak a gyarmati hatóságokhoz.³⁷

Ezt az algériai mezőgazdaságban kibontakozó tőkefelhalmozási folyamatot nevezi A. Benachuhon algériai gazdaságtörténész „kulákosodási folyamatnak” (processus de Koulakisation).³⁸ A földbirtokos burzsoá réteg törekedett megszabadulni a prekapitalista maradványoktól, de továbbfejlődését és növekedését akadályozták az algériai, és főként az európai nagybirtokosok, akik a földbirtok jelentős része fölött rendelkeztek. Ez a helyzet tette ezt a réteget politikailag különösen aktívá az algériai parasztságon belül. Fejlődésének fő akadályát az idegen hódítókban látta, ezért lesz az antikolonialista nacionalizmus társadalmi bázisának egyik összetevője.

A burzsoázia másik összetevője a kereskedő burzsoázia volt. E réteg számszerűségében nem jelentős. 1932-ben pl. az algériaiak által alapított kereskedő-társaságoknak mindössze 119 tagja volt, szemben a 2446 tagot számláló európai társaságokéval.³⁹ A gazdasági szerkezetben elfoglalt különleges szerep – az elosztás területén – azonban megnövelte súlyát. E réteg különösen a gazdaságilag nehéz időszakban (válság, háború) erősödött meg. Így különösen a második világháború idején, amikor a szinte tragikus élelmiszerhiány, a feketepiac burjánzását kihasználva, korábbi kapcsolataira építve szinte újjászületett.⁴⁰ E megerősödött kereskedő burzsoázia ebben az időszakban (1944-ben) alapítja az első export-import vállalatot.

Ipari burzsoázia Algériában nem létezett, mivel a gyakran idényjellegű, illetve javító szolgálatot ellátó ipari tevékenység csupán a bérmunkást alig foglalkoztató kézműves- és kisiparra korlátozódott. E réteg inkább volt a kispolgárság alkotó eleme, semmint a burzsoáziáé.

Pénztőkés réteg szintén nem alakult ki a gyarmatokon. A finánciókések csoportját kizárólag algériai és franciaországi európaiak alkották. A bankok azonban nem szüntették meg az uzoratókét, amely prekapitalista maradványként a ki nem teljesedett tőkés viszonyok között a vidéken továbbra is a hitelnyújtás uralkodó formája marad.

Az algériai burzsoázia különböző rétegeit vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a burzsoá fejlettségnek különböző szintjére jutottak el. Leginkább az 50–100 hektáros falusi burzsoázia és a kereskedő burzsoázia szakad el a prekapitalista társadalmi viszonyoktól, de éppen ezért őt akadályozta leginkább továbbfejlődésében a gyarmati rendszer, és ezért fogalmazott meg vagy támogatott nacionalista politikai célkitűzéseket. Véleményünk szerint az algériai burzsoáziának e két rétege együttesen tekinthető nemzeti burzsoáziának. A kollaboráns nagy földbirtokos burzsoázia a hameszek révén és részben mint uzoratókés, még erősen kötődött a kapitalizmus előtti társadalmi viszonyokhoz, az újjal, a kolonializmussal, s annak politikai hatalmával pedig jól együttműködött.

³⁷ J.-L. Vincq: Propriété et capitalisme dans l'Algérie coloniale. RA. 1977. 3. sz. 534.

³⁸ A. Benachinou: Accumulation du capital et évolution du matériel de la paysannerie en Algérie de 1880 à 1967. RA. 1976. 2. sz. 281.

³⁹ Annuaire statistique de l'Algérie. 1932. Alger, 1933. 184.

⁴⁰ A. Berque: La Bourgeoisie algérienne. Hesperis XXXV. t. 1948. 26.

Az algériai burzsoázia különböző rétegeinek fejlettségi szintjéből, a prekapitalista társadalmi viszonyokhoz kötöttség és a gyarmatosítókhöz való viszony mértékéből eredően valóságos érdekeinek felismeréséig nem egységesen jutott el, és így a politikai harcokba sem egyazon időben kapcsolódott be, s ez az antikolonialista nemzeti mozgalomban a burzsoázia pozícióit gyengítette, és ezáltal a mozgalom szociális tartalmának elmélyítésére teremtődtek tágabb lehetőségek.

Az ellentétes póluson elhelyezkedő társadalmi rétegeket magában foglaló paraszt-sághoz és munkássághoz tartozó algériaiak alkotják a lakosság óriási többségét. Ezek a rétegek a következők: a munkásság, a mezőgazdasági bérmunkások, a törpe- és kisbirtokosok és a hameszek. Ezek a társadalmi rétegek nem voltak kizsákmányolók, a törpe- és kisbirtokosok sem, mert saját maguk művelték földjüket, sőt egy részüket, mint hameszeket, a gazdag földbirtokosok zsákmányolták ki. Felemelkedésük útját a gyarmati rendszer elzárta, pauperizálódtak, kisebb részük számára még nyílt lehetőség a kitörésre: a franciaországi emigráció. Életszínvonal tekintetében a rétegek között lényeges különbség nem volt.

A gyarmati Algéria *ipari proletariátusának* összetételét vizsgálva, az első szembetűnő jellemvonás, s ez általában vonatkozik a gyarmatok munkásosztályára, a gyári munkásság hiánya. A két világháború között az algériai munkásság patriarchális jellegű, néhány főt foglalkoztató kis- és kézműves ipari műhelyekben dolgozott.

Az első világháború után a mezőgazdasági termelés növekedésével és a gépesítés előrehaladásával az ipari tevékenység köre bővült. Néhány idényjellegű élelmiszeripari kisüzem alakult: sörfőző, étolaj-készítő stb. A városokban kibontakozó lakásépítés néhány cementüzemet hívott életre, bővült a gépjavító szolgálat és az asztalosipar is. Ezekben a műhelyekben és kisüzemekben dolgozó algériaiak száma azonban még alig érte el a 20 ezret.⁴¹

Az iparban dolgozó algériaiak száma növekedett, de összetétele, koncentrálttsága nem változott. Az algériai ipari munkások száma a bányászatban és az építőiparban dolgozókkal együtt 1936-ban 45 ezer volt. Többségük az élelmiszer-, textil-, szövő-, asztalos-, bőr- és fémiparban átlagosan 8 főt foglalkoztató kisipari műhelyekben dolgozott. Több mint 90%-uk segédmunkás volt. A nem mezőgazdasági algériai bérmunkások többségét azonban – a 8500 főt foglalkoztató személy- és teherszállítás mellett – az anyagmozgatók és a dokkmunkások alkották, számuk 161 ezer volt.⁴²

Az algériai munkásság többsége, mint a fentiekből kitűnik, közvetlenül nem a termelésben összpontosult; ennek oka nyilvánvaló, hiszen feldolgozó ipar szinte nem létezett a gyarmaton.

Az algériai munkásság kialakulásának, összetételének azonban volt egy sajátossága, amely osztályá szerveződését bonyolította. A földkisajátítás földnélkülivé, vagy olyan kisparcella birtokosává tette az algériaiak egy részét, hogy megélhetésüket biztosítandó, kénytelenek voltak kivándorolni Franciaországba, és ott a nagyipari központok (Párizs, Lyon stb.) üzemeiben munkát vállalni. A kivándorlók többsége a legsűrűbben lakott Kabiliából származott. A Franciaországban dolgozó algériaiak száma 1925-ben meghaladta a 100 ezret, a 30-as évek közepén pedig a 300 ezret.⁴³

⁴¹ A. Nouschi: La naissance du nationalisme algérien. Paris, 1962. 33.

⁴² Adatok: Annuaire statistique de l'Algérie. 1939–1947. Alger, 1948. 26. l., Renseignements coloniaux. 1936. 6. sz. 81.

⁴³ A. P. Lentin: L'Algérie sous le signe des „ultras”. Cahiers internationaux, 1957. 82. sz. 63.

Az emigráló algériaiak többsége véglegesen nem telepedett le Franciaországban. A családi kötelek még erősnek bizonyultak. Az emigráns munkások többsége néhány év után visszatért szülőföldjére. 1920 és 1948 között 860 ezren mentek Franciaországba, és 643 ezren tértek vissza. A visszatérők száma csupán a gazdasági világválság éveiben haladta meg az emigrálókét.⁴⁴

Az algériai nagyipari munkásság osztállyá szerveződése tulajdonképpen Franciaországban kezdődött el. Az algériai munkások francia kommunisták vezetésével bekapcsolódtak a politikai és bérharcokba, és e harcok folyamán itt tudatosodott bennük a munka és a tőke ellentéte. Ám a nemzeti környezetből való (átmeneti) kiszakítottóságuk, a szinte mindennapos diszkriminációból eredő hátrányos helyzetük, az elmaradott hazai környezettel tartott szoros kapcsolatuk és nagyfokú fluktuációjuk nehezítette szervezésüket, és kedvezőtlenül hatott proletár osztálytudatuk kialakulására: nacionalista tendenciát erősített fel. Ez a nacionalista tendencia párosulva osztályharcos gyakorlattal, az antikolonialista nemzeti mozgalom legharcosabb, de egyben a legszélsőségesebb osztagává formálta őket.

A hazájukba visszatérő algériai munkások a nemzeti környezetben a gazdasági és társadalmi struktúra fejletlenségéből eredően többségükben megszűntek munkások lenni. Franciaországban szerzett tapasztalataik révén azonban a társadalmi elégedetlenség erjesztőivé váltak, franciaországi tapasztalatokra épülő politikai tevékenységükkel erősítették az antikolonialista nemzeti mozgalom szociális tartalmát és növelték dinamizmusát.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy földrajzi szétszakítottága, kisipari jellege, a képzettségben is kifejezésre jutó fejletlensége (segédmunkások), a prekapitalista formáktól, hagyományoktól erősen befolyásolt vidékkel való szoros kapcsolata gátolta az algériai munkásság osztállyá szerveződését.

A gyarmati Algéria legnépesebb társadalmi csoportját alkotó *parasztság* nem volt egységes. Legfelső rétege a kapitalizálódás útjára lépett, bekapcsolódott a tőkés piac vérkeringésébe. A 10–50 hektáros birtokosok közbülső helyet foglaltak el, az átlagos földterület nagysága biztosította számukra a megélhetést, de a bővített újratermelést csak kivételes esetben. (Pl.: ha a föld jó minőségű.) A 20 hektárnál kevesebbel rendelkezőket különösen sújtotta a föld rossz minősége és az, hogy a mohamedán szokásjog szerinti öröklés következtében a földterület gyakran nem egy darabban volt. Így inkább az agrárproletariátushoz álltak közelebb. A bérlőkkel és mezőgazdasági bérmunkásokkal együtt alkották a mezőgazdasági aktív lakosság többségét. Ők képezték az antikolonialista harc potenciális tömegbázisát.

A nagybirtokosok az első világháború után egyre nagyobb számban kezdtek alkalmazni mezőgazdasági bérmunkást. Korábban földjüket bérlőkkel, hameszekkel műveltették. A hamesz speciális algériai változata a bérlőnek, az európai típusú részesbérlőhöz áll a legközelebb. A hamesznek a tulajdonos adott munkaeszközöket, vetőmagot, és gondoskodott ételmezéséről. A szerződést 10–11 hónapra kötötték. A bérlemény nagysága általában 10–12 hektár volt. Jövedelme a termés meghatározott részét, általában 1/5-ét tette ki. Innen az elnevezés: hamesz ötödrészt jelent. Ebből levonták a kezdő és a bérlemény megújítása esetén a későbbi előleget. Az egyötöd rész jövedelem a gabona esetében állt fenn. Bab, kukorica esetében elérte az 1/4-et, vagy az 1/3-ot. A gyümölcs és

⁴⁴ D. Sari: La dépossession des fellahs. Algéer, 1975. 115.

dohány esetében a felét. Régióként is előfordulhatott eltérés, pl. Kabiliában általánosságban elérte az 1/4-et.⁴⁵ Az első világháború előtt a mezőgazdaságból élő algériaiak 35%-a (1 310 000) még hamesz volt. A gépesítés előrehaladásával számuk fokozatosan csökkent.⁴⁶

1930	644 000
1948	133 000

A birtokosok a hameszek helyett mindinkább bérmunkásokat alkalmaztak. A bérmunkások többsége nem állandó, hanem ideény munkás, napszámos volt. Főként a nagy mezőgazdasági munkák – szüret, aratás – idején alkalmazták őket. (Az állandó bérmunkás-kategória csak az 1954-es statisztikákban jelenik meg először.) Számuk és a mezőgazdasági aktív lakosságon belüli arányuk a század első harmadában növekedett, utána viszont csökkent.⁴⁷

1911	208 000	(17%)
1930	462 000	(18%)
1948	483 000	(8%)

A csökkenést a következő okok idézték elő: a bérmunkát alkalmazó nagybirtok és az azon termelt termékek struktúrája 1930 után már alig módosult, így nem volt szükség növekvő számú bérmunkásra. A gépesítés úgyszintén nem növelte jelentősen a bérmunkások számát, de megerősítette helyzetüket az eltűnőben levő hamesszel szemben. Az 1930-as évektől bekövetkező erős demográfiai növekedés következtében pedig számarányuk a mezőgazdasági összlakossághoz viszonyítva csökkent. Gyakori eset, hogy a mezőgazdasági bérmunkás birtokos is volt, sőt olykor hamesz is. A kapitalizmusra jellemző függőségi viszony tehát nem öltött nyílt formát, és a korabeli dokumentumok sem tudósítanak algériai földesurak és algériai agrárproletárok, szegényparasztek közötti összecsapásról.

A hameszek és a bérmunkások számának csökkenése, illetőleg stagnálása, a 30-as évek elejétől egyre erősödő demográfiai növekedés, a földbirtok-koncentráció és a parcella-birtok túlsúlya a gyarmat gazdasági és társadalmi viszonyai között az algériai népességnek nem a proletarizálódását, hanem pauperizációját eredményezte. A gyarmat gazdasága nem tudta felszippanítani e hatalmas munkaerőtartalékot, a francia gazdaság pedig csak viszonylag keveseknek biztosított munkalehetőséget. A többség vagy vidéken maradt, és a hagyományosan erős családi összetartásra támaszkodva tengette életét, vagy megélhetést remélve a városokba ment, ahol viszont munkát nemigen találva, a lumpenproletariátus tömegét növelte.

A nyomor, a minimális szükségletekért való szinte kilátástalan harc állandósága, a prekapitalista maradványok nyomasztó túlsúlya, a tőkés viszonyok kifejeletlensége, a gyarmati társadalom differenciálódásának alacsony foka, alsóbb rétegeinek összefonódása

⁴⁵ A hameszekről: *Ch. R. Ageron: Les Algériens musulmans et la France (1871–1919.)* II. k. Paris, 1968. 843.

⁴⁶ *R. Barbé: Les classes sociales en Algérie. Économie et Politique*, 1959. 9. sz. 22–23., *A. Benachinou: I. cikk* RA. 1976. 280.

⁴⁷ Uo.

erősítette — szinte konzerválta — a tudati elmaradottságot, amely a gyarmatosítóknak kedvezett, és megnehezítette az antikolonialista szervezetek helyzetét: e tömegek öntudatának feltámasztása, szervezése rendkívüli nehézségekbe ütközött.

A társadalmi osztálytagozódás fejletlensége, hasonlóan más gyarmati országokhoz, Algériában is megnövelte a *közbülső rétegek* szerepét. Magvát az értelmiség, a közhivatalnokok és a kistulajdonosok alkották. Megjelölésükre használatos még a középrétegek és a kispolgárság elnevezés. A fejlett osztályszerkezetű kapitalista társadalomban ez az elnevezés olyan társadalmi réteget takar, amely világosabban elkülöníthető, mint egy gyarmati országban. Ezért Algéria esetében is célszerű a közbülső rétegek kifejezést használni. A kispolgárságra jellemző kettős természete is csupán részben nyilvánult meg az algériai közbülső rétegek magatartásában. A „burzsoá is meg nép is” (Marx) jellemvonásáról a gyarmati korszakban inkább az utóbbi a domináns, mivel a gyarmati elnyomás akadályozta burzsoá kiteljesedését. Burzsoá jellege a függetlenség után a társadalmi forradalom elmélyülésével került előtérbe. Ugyanakkor az antikolonialista nemzeti felszabadító küzdelem szakaszában magán viselte a kispolgárságra jellemző türelmetlenséget, a szélsőségekre való hajlamot. E tekintetben viszont már ide sorolhatók a városi félproletárok is, akik a politikai harcok felélénkülésével — főként a harmincas évektől — szinte minden politikai harci tapasztalat nélkül kapcsolódtak be az antikolonialista harcba.

A közbülső rétegek kategória tehát sokkal tágabb, összetételét tekintve heterogénebb, mint a kispolgárság, vagy a középrétegek a fejlett osztályszerkezetű tőkés társadalmakban. E rétegeknek különösen a városi elemei játszottak fontos szerepet. A mezőgazdaságban az önálló termelők túlnyomó többsége egyáltalán nem, vagy alig tudott bekapcsolódni az árukereskedelembé, s ez mozdulatlanságra kényszerítette. Míg a városok, amelyeknek életét átszöttek a kapitalista viszonyok, dinamizmusra, mozgékonyosságra ösztönözték a közbülső rétegekhez tartozó algériaiakat. Közülük kerültek ki az antikolonialista nemzeti mozgalom vezetői. A politikai harc szinte kizárólagos színtereivé is a városok váltak.⁴⁸

Az írástudatlanok tengerében (az algériai lakosság több mint 90%-a analfabéta volt) és a lényegében két kultúrájú Algériában az értelmiség különös jelentőségre tett szert. A gyarmatosító hatalom nem törekedett az algériaiak írástudatlanságának felszámolására, kulturális színvonalának emelésére.

1930-ban 68 ezer algériai gyermek, 1944-ben pedig 110 ezer járt elemi iskolába, az iskolakötelesek 5, ill. 8,8%-a. 1940-ben 1358-an végeztek középiskolát és 89-en egyetemet. Még 1954-ben is csupán 354 jogász; 28 mérnök, 185 középiskolai tanár, 165 orvos alkotta az algériai „elit”.⁴⁹ E csekély számú értelmiség francia műveltséget kapott, többségük nem beszélte a nép nyelvét, az arabot. Ferhat Abbasz az antikolonialista nemzeti mozgalom aktív harcosa, majd egyik elismert vezetője írta az 1920-as évek közepén egyik cikkében: „Őszintén szólva arab nyelvi ismereteim elégtelenek. S ugyanez érvényes barátaim többségére is.”⁵⁰

⁴⁸ A. Nouschi: Le sens de certains chiffres. Croissance urbaine et vie politique en Algérie 1926–1936. In: Études maghrébines. Paris, 1964. 199–211.

⁴⁹ Ch. R. Ageron: Histoire de l'Algérie Contemporaine. Paris, 1970. 85–86.

⁵⁰ Ferhat Abbas: De la colonie vers la provence. Le jeune Algérien. (Cikkgyűjtemény) Paris, 1931. 89.

Az arab nyelv és kultúra művelése szinte a specialisták privilégiumává vált, terjesztésére a francia gyarmatosítók nem fordítottak gondot, sőt az anticolonialista harc fellendülésekor határozottan akadályozták. A nemzeti nyelv és kultúra terjesztésének központjaivá a mecsetek és az algériaiak által alapított vallási jellegű szabad iskolák (medersas) váltak. Legaktívabb propagálói a tuniszi Zituna és a kairói Al-Azhar egyetemen végzett ulemák (a muzulmán hit tudósai) voltak. Tevékenységük jelentős mértékben járult hozzá a tömegek nemzeti érzésének felkeltéséhez és a nemzeti mozgalom fellendítéséhez.⁵¹

A közbülső rétegeken belül Algériában a legnagyobb számú csoportot a kereskedelem, ügynökségekben, s a közhivatalokban foglalkoztatottak alkották: számuk 1936-ban 82 ezer volt.⁵²

A közbülső rétegek e csoportjának tagjai foglalkozásukból eredően a társadalom valamennyi rétegével kapcsolatba kerültek, tapasztalatból érzékelték a gyarmati társadalom ellentmondásait. Mondhatjuk, nyitottabbak voltak, mint az értelmiségiek.

Közülük politikailag különösen aktívak voltak a közszolgáltatásban (posta, közlekedés) alkalmazottak, akik a szervezett dolgozók derékhatát alkották.

A kistulajdonosok száma csekély volt: 1936-ban 3641.⁵³ Helyzetük rendkívül nehéznek mondható, európai versenytársaikkal és a francia árukkal nehezen állták a versenyt. Életviszonyaik nem nagyon különböztek alkalmazottaikétól. Az állandó lesüllyedés veszélye fenyegette őket. Ingatag helyzetük hol heves nacionalizmusra, hol visszahúzódsra ösztönözte őket.

A közbülső rétegek nagyon heterogén összetételéből eredően a társadalom minden rétegével kapcsolatban álltak. Vallási, törzsi és egyéb szálak fűzték a parasztsághoz és a munkássághoz, amelytől műveltsége, a politikai felépítményben elfoglalt helye (közhivatalnokok) és kistulajdonosi mivolta el is távolította. Életszínvonalukban nagy különbség nem volt, valamennyien szüntelenül anyagi gondokkal küszködtek. Az algériai tisztviselők, alkalmazottak 30%-kal kevesebb bért kaptak, mint európai társaik. Indoklás: az európaiak magasabb életszínvonalhoz szoktak. A gyarmati rendszer politikai, gazdasági elnyomásával elzárta előlük a felemelkedés útját. A lesüllyedés nem jelentette szükségszerűen a proletárrá válást, hanem sokszor a teljes deklaszálódást, zuhanást a lumpenproletariátusba. Az egész réteg alkalmas volt valamennyi ideológiai irányzat befogadására, rendszerint azonban magas műveltségi színvonalából eredően az értelmiség álláspontja, befolyása vált döntővé. A közbülső rétegek – azon belül különösen a városi kistulajdonosok – felemelkedése, helyzetük stabilizálása, a 30-as évektől egyre nehezebbé vált, mert az európai lakosság körében végbemenő strukturális változások akadályozták azt.

Az *európai lakosság* többsége az első világháború előtt még vidéken élt, és mezőgazdasággal foglalkozott. Városba költözésük az első világháború után felgyorsult, földjüket eladták, és más foglalkozást választottak. A városba költözés oka a földbirtokok koncentrációja, a föld árának növekedése, az állami ingyenföldek adományozásának csökkenése, majd megszűnése volt. A gazdasági világválság idején szintén sokan költöztek

⁵¹ A. Merad: *Le réformisme musulman en Algérie de 1925 a 1940.* Paris – La Haye, 1967.

⁵² *Annuaire statistique de l'Algérie.* 1936. Alger, 1947. 26.

⁵³ Uo.

a városokba, s ennek következtében 1936-ben az európaiaknak már 65%-a (642 ezer) 20 ezernél magasabb lélekszámú városokban élt.⁵⁴

Az európai lakosság városiasodása a második világháború után tovább erősödött. Ennek következménye az lett, hogy a gyarmatosítás „hőskorában” földműveléssel foglalkozó telepések utódainak kapcsolata megszakadt a vidékkel, s a későbbiekben – az 50-es években, a felszabadító háború idején – már a tudatukból is eltűnt az a patriarchális kapcsolat, amely őseiket esetleg a gyarmatosított algériaiakhoz kötötte. Viszont éppen ebből eredően növekedett felsőbbrendűségi érzésük, lenéző, megvető magatartásuk az algériaiakkal szemben. Nem elvont moralizálásból születik az a célkitűzés, amit az FLN a felszabadító háború idején így fogalmazott meg programdokumentumaiban: az emberi méltóság visszaszerzése.

Az európai városi lakosság többsége a közhivatalokban dolgozott, a hadseregben, rendőrségnél szolgált, szabadfoglalkozású értelmiségi, vagy kisiparos és kiskereskedő volt. Számuk 1911 és 1948 között több mint kétszeresére, 70 ezerről 162 ezerre növekedett. Ugyanakkor a mezőgazdaságban dolgozó európai bérmunkásoké majdnem egynegyedére, 90 ezerről 25 ezerre csökkent, az iparban dolgozóké pedig alig néhány százalékkal emelkedett, 85 ezerről 91 ezerre.⁵⁵ A mezőgazdaságban helyüket az algériaiak vették át, az iparban viszont továbbra is ők maradtak a szakmunkások

Az európaiak – mivel az uralkodó nemzethez tartoztak – politikai, szociális, kulturális téren egyaránt privilegizált helyzetben voltak a hasonló osztályhelyzetű algériaiakhoz viszonyítva. Ez vonatkozik a munkásságra is. Az európai és az algériai munkások között az osztályszolidaritás csak nehezen és nem minden esetben valósult meg. Még baloldali szakszervezetekben is kemény és nem mindig eredményes harcot kellett vívniuk európai tagjaikkal, hogy az osztályharc kérdését ne faji alapon közelítsék meg, ne nézzék le az algériaiakat, s hogy ne tartsák természetesnek, elfogadhatónak, hogy ugyanazért a munkáért több bért kapnak, mint az algériai munkások.⁵⁶

Az antikolonialista harc eredményessége, hatékonysága szempontjából nem volt lényegtelen, hogy az európai lakosság, és azon belül különösen a munkásság hogyan foglal állást, megérti-e a nemzeti-gyarmati kérdés lényegét, meddig hajlandó együtt haladni a mozgalommal.

*

Mint az eddig elmondottakból kitűnik, Algériában, a prekapitalista viszonyok szétrombolása, a tőkés viszonyok, a gyarmati gazdaság szerkezetének kialakítása, a telepes gyarmatosok érdekei szerint történt. Gazdasági és a törvényekben is rögzített politikai uralmuk biztosításán túl a gyarmatosítók már nem voltak érdekeltek a készen talált prekapitalista viszonyok megszüntetésében, sőt a nemzeti mozgalom harcának kibontakozásától – politikai okokból – éppen azok konzerválását tartották célszerűnek. Így a társadalmi munkamegosztás folyamata elkezdődött, de teljes kifejlődése már nem következett be, s ebből eredően a társadalmi osztálytagozódás is csak kezdetleges fokra jutott el, és ott megrekedt. Nem voltak tisztán kialakult osztályok, a burzsoázia és a proletariá-

⁵⁴ Uo. 24.

⁵⁵ R. Barbé: Les classes sociales en Algérie. Economie et Politique, 1959. 10. sz. 32–33.

⁵⁶ Le Cheminot algérien. 1929. február 1. és április 1. Algérie ouvrière, 1933. június 21.

tus gyenge volt, és azért küzdött, hogy az osztályvá válásának útját eltorlaszoló gyarmati rendszert lerombolja. Ezért a társadalmi osztályvá válás küzdelmes útja és a nemzetvé válásért folytatott harc egybefonódott.

A gyarmati Algéria gazdasági és társadalmi szerkezetének kialakulása, amint azt az előzőekben bemutattuk, a két világháború közötti időszakra esik. Lényegét nem érintő változások történtek a második világháború után is, azok azonban csak elmélyítették a gyarmati rendszer válságát.

*A gyarmati rendszer válsága,
a második világháború utáni helyzet*

A második világháború éveiben, Franciaország katonai veresége és az ország egy részének megszállása után a francia–algériai gazdasági kapcsolatok a mélypontra zuhantak. A gyarmat kiszakadt természetes gazdasági környezetéből, és az évszázados gyarmati függésből eredően képtelen volt önálló gazdasági életre berendezkedni. Termékeinek felvevő piaca jelentősen leszűkült, a gazdasági élet normális működéséhez szükséges import termékek beszerzését nem tudta biztosítani: hiánycikk lett a műtrágya, az üzemanyag, a gépalkatrészek, luxuscikknek minősültek a leghétköznapibb fogyasztási cikkek, a textil, a konyhai edények stb. 1942–43-ban az időjárás is kedvezőtlenül alakult, s ez az adott körülmények között hatványozottan járult hozzá a termés-csökkenéshez. A zöldség-félék termése 20%-kal, a burgonyáé 50%-kal csökkent, de ennél is jelentősebb volt a gabona és bortermés csökkenése.^{5 7}

Év	gabona	bor
1939	24 800 000 t	17 900 000 hl
1945	8 500 000 t	8 300 000 hl

Ez a kritikus gazdasági helyzet, amelynek éles szociális és politikai feszültség lett a következménye, számos gazdasági fejlesztési tervet hívott életre francia kormánykörökben. E tervek a gyarmat iparosítására vonatkoztak.

Az ipari termelés növekedése Algériában az 1950-es években a korábbi időszakhoz képest határozottan megállapítható. A gyarmat össztermékének értéke 1955-ben 600 milliárd frank volt, s ebből 400 milliárdot a nem mezőgazdasági szektor állított elő. Ezen belül 300 milliárdot 15 ezer – szinte kizárólag európaiak tulajdonában levő – tőkés vállalat termelt. A 100 ezer algériai kis- és kézművesipari vállalat termelési értéke nagyon szerény volt: 10%-a a nem mezőgazdasági szektor által termelt értéknek.^{5 8} Ezen ipari fejlődés mögött azonban nem állt olyan minőségi változás, amely megváltoztatta volna a gyarmat gazdasági szerkezetét, éa a korábbi időszaknál jelentősebb mértékben elégitette volna ki a szükségleteket. Algéria a második világháború után is változatlanul a francia

^{5 7}P. Fontaneau: L'évolution de la situation économique en Algérie (1946–1953). Revue d'économie politique, 1954. 2. sz. 177.

^{5 8}R. Barbé: Les classes sociales en Algérie. Économie et Politique, 1959. 10. sz. 39–40.

ipari termékekre szorult. 1953-ban az import 68%-a ipari jellegű fogyasztási cikk volt, az export 89%-a pedig a mezőgazdaságból származott.⁵⁹ Új iparágak a háború után sem keletkeztek, csupán a meglevők bővültek. A legfejlettebb az építőanyagipar maradt, némi fellendülés tapasztalható a textiliparban, szaporodtak a papír-, üvegyártó és sörfőző üzemek.

A mezőgazdaság termelése viszont – ellentétben az iparéval – alig emelkedett. Gabonából 1951-től termeltek annyit, mint a háború előtt, a bortermés viszont soha nem érte el a háború előtti szintet. Egyedül a zöldségfélék és primőrök termelése emelkedett folyamatosan 1945-től. A mezőgazdaság globális termelése 1947-ig csökkent, ezután lassú emelkedés figyelhető meg. Azonban a növekedés – már az 1930-as évektől – olyan kis mértékű, hogy – számításba véve a lakosság növekedését – valójában stagnálásról beszélhetünk. A század folyamán a mezőgazdaság globális termelése a következő képpen alakult:⁶⁰

1910	1930	1955
66	92	100

A jól jövedelmező mezőgazdasági exporttermékeket továbbra is az európaiak termelték. Az algériaiak viszont még mindig jelentős mértékben saját fogyasztásra termeltek. 1957-ben a mezőgazdasági termék értéke 247 milliárd frank volt. Értékesítése és fogyasztása a következőképpen oszlott meg:⁶¹

	termelt érték	értékesítve	fogyasztva
európaiak	165	160	5
algériaiak	109	64	45

Az algériai birtokosoknak mintegy 4–5%-a (20–25 ezer) termelt piacra, a többiek önellátó gazdálkodást folytattak. Így a lakosság óriási többségének helyzete a világháború után sem változott.

Az ásványkincsek kitermelése 1953-ban érte el a háború előtti szintet, itt azonban megrekedt, a termelés a későbbiekben sem növekedett.

A társadalmi szerkezetben sem történt minőségi változás. A bérmunkások száma ugyan növekedett, de modern ipari proletariátusról változatlanul nem beszélhetünk, a mezőgazdasági bérmunkások 80%-a idénymunkás. Az európai és az algériai lakosság társadalmi szerkezetének különbségei még inkább szembeszökőbbekké váltak, amint azt az aktív lakosság gazdasági szektoronkénti megoszlásának képe mutatja 1955-ben.⁶²

	európai	%	algériai	%
mezőgazdaság	48 059	14,4	2 771 518	87,8
ipar	94 000	28,6	132 000	4,2
szolgáltatás és kereskedelem	189 000	57,0	252 000	8,0

⁵⁹ Évolution économique et sociale de l'Algérie de 1945 a 1954. La Documentation française. Notes et études documentaires. 1954. 1962. sz. 31–32.

⁶⁰ Samir Amin: i. m. 40. 1955–100.

⁶¹ Detours: La situation économique de l'Algérie. La Documentation française, 1967. 3406–3407. sz. 15.

⁶² R. Aron: Les origines de la guerre d'Algérie. Paris, 1962. 223.

A gazdaságban történt változás — visszaesés, majd a korábbi szintre fejlődés — ösztönözte szerény társadalmi mobilitás időszaka az 1950-es évek közepére lezárult. A mezőgazdaságot elhagyó európaiak az iparban, kereskedelemben és a szolgáltatásokban helyezkedtek el. Így ezek a területek bezárultak az algériaiak előtt. A gazdaságban és a társadalomban egyaránt tapasztalható a megmerevedés, amely a gyarmati rendszer válságára utal. A gazdasági növekedés megtorpanása következtében a belső piac szűk maradt, a termékek értékesítése azonban a biztos franciaországi piacon állandó profitot biztosított a telepeseknek, a bőséges munkaerő és a termékszerkezet nem ösztönzött dinamikus, a termelékenység növelését középpontba állító gazdaság kialakítására. A teles burzsoáziának nem volt érdeke, hogy a gyarmat gazdaságának szerkezetén változtasson, az algériai nemzeti mozgalmat pedig a gyarmati hatalom „törvényes” és törvénytelen módon akadályozta, hogy az algériaiak robbanásig feszült szociális helyzetének javítása érdekében politikai tevékenységet fejtsen ki. Az 1950-es évek közepéig a francia burzsoázia is közömbösen viselkedett Algériával szemben.

Az algériai piac a francia monopolizált burzsoázia számára nem volt jelentős. 1954-ben a francia exportnak 11,4%-a irányult Algériába. Értéke (173 milliárd frank) viszont a francia nemzeti terméknek csupán 1,25%-át tette ki. Az exportált áruk mennyisége és értéke az Algériából importált árukhoz viszonyítva 1949-től fokozatosan csökkent. Az export szerkezete sem változott: elsősorban gépkocsit, traktort, gumibroncsot és nagyobb mennyiségben cukrot szállítottak Algériába.⁶³ A teles burzsoázia érdekei által meghatározott gyarmati rendszer szűk piacot teremtett, s ez egyre kevésbé kedvezett a dinamikus francia ipar terjeszkedésének. Érdekellentét keletkezett a francia monopolizált burzsoázia és az algériai földbirtokos-telepes burzsoázia között, ami a szaharai kőolaj kapcsán vált nyilvánvalóvá.

A francia ipar 1954-től dinamikusán fejlődött, sőt 1956 és 1958 között fejlődésének üteme meghaladta a nyugat-európai országok — beleértve az NSZK-t is — ipari fejlődésének ütemét. A francia iparnak egyre több nyersanyagra, energiára volt szüksége, s ezt — főként Indokína elvesztése után — Afrikában igyekezett beszerezni. A guineai bauxit, a gaboni és a mauritániai vasérc mellé 1956-ban csatlakozott a nagy reményeket keltő szaharai kőolaj. 1956 és 1958 között 44 kőolajtársaság alakult. Mögöttük éppúgy, mint a bányatársaságok mögött, ugyanazokat a bankokat találjuk Banque de Paris et des Pays Bas és a Rothschild-csoport.⁶⁴ A kutatások 1956-ban Algéria több pontján sikerre vezettek. 1956–57-ben megtörténtek az előkészületek a folyamatos termelésre, és 1958-tól a kitermelt kőolaj mennyisége gyorsan emelkedett.⁶⁵

1956	34 000 t
1957	21 000 t
1958	429 000 t
1959	1 232 000 t
1960	8 632 000 t
1961	15 660 000 t
1962	20 498 000 t

⁶³ R. Barbé: La France et le marché algérien. Économie et Politique, 1956. 3. sz. 30–32.

⁶⁴ H. Claude: De Gaulle és a nagytőke Bp., 1962. 87.

⁶⁵ Annuaire statistique. Nations Unies. 1965. 204.

Az algériai földbirtokos-telepes burzsoázia és a francia monopoltőkés burzsoázia közötti érdekellentét az 1950-es évek második felében a szocialista világrendszer megerősödése, az antiimperialista mozgalom világméretű előretörése és főként az algériai nép 1954. november 1-én elkezdett szabadságharcának növekvő sikerei következtében egyre élesebb formát öltött. A földbirtokos-telepes burzsoázia gazdasági és politikai hatalma a hagyományos gyarmati rendszerre épült, s azon változtatni nem akart. A francia monopoltőkés burzsoázia viszont a kőolaj biztosítása érdekében hajlandónak mutatkozott a gyarmati kizsákmányolás formáján változtatni. E tőkécsoport képviselője volt de Gaulle. A tábornok-elnök 1959-ben a kelet-algériai Constantine-ban nagyszabású gazdaságfejlesztési programot hirdetett meg: agrárreformot, öt év alatt 400 ezer új lakást és az analfabétizmus felszámolását.⁶⁶ De Gaulle azonban elkésett neokolonialista tervével. A földbirtokos-telepes burzsoázia gazdasági és politikai pozícióit féltve nem lelkesedett érte. Az FLN pedig, amely az Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormányának megalakulása (1958) után mind jelentősebb nemzetközi támogatásban részesült, elutasította a programot, és csak a gyarmat függetlenségének elismerése után volt hajlandó tárgyalni a francia kormánnyal. Miután a francia hadsereg nem tudott katonai győzelmet aratni, és a háború akadályozta a monopoltőkés burzsoázia érdekeit védő és képviselő de Gaulle-i politikát, a francia kormány 1962-ben Algéria függetlenségének elismerésére kényszerült.

A több mint hét évig tartó háború súlyos károkat okozott Algériának. Az FLN szerint egy-másfél millió algériai esett el a szabadságharcban. Az egymillió európai pedig a függetlenség kikiáltását megelőző hónapokban pánikszzerűen Franciaországba menekült. Így az ország gyakorlatilag szakember nélkül maradt.

A háború folyamán különösen az ipari növényekben keletkezett nagy kár. A gyapot-, dohány-, cukorrépa- és az alfafű-termés a háború befejeztével 1954-hez viszonyítva 50–80%-kal csökkent. Az állatállomány fele elpusztult. Mintegy 25 ezer km² erdő égett le. A harcok következtében a mezőgazdasági lakosság 50%-a a városokba költözött, vagy a francia hadsereg kényszerítette őket stratégiai falvakba.⁶⁷

Az önálló nemzeti gazdaság létrehozása legalább olyan komoly próbatétel elé állította az algériai népet, mint a függetlenségi háború. A háborút lezáró eviani szerződések (1962. március 19.) lehetőséget biztosítottak a francia monopoltőkés burzsoáziának, hogy megőrizze gazdasági pozícióit Algériában. A függetlenség kikiáltását követő heves politikai harcokban az algériai nép arra keresett választ, hogy a gazdasági fejlődés neokolonialista – vagyis kapitalista – útját válassza-e, vagy elutasítsa azt, és az önálló nemzeti gazdaság felépítésének s ezzel elkerülhetetlenül a társadalmi forradalomnak hosszú, ellentmondásos, és veszélyekkel teli útjára lépjen.

⁶⁶ *Detours: La situation économique de l'Algérie. La Documentation française. 1967. 3406–3407. sz. 32–33.*

⁶⁷ *R. Laquey: Agriculture algérienne de 1954 a 1962. Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée, 1970. 8. sz. 58–62.*

Arday Lajos

DOKUMENTUMOK A JUGOSZLÁV–MAGYAR HATÁR KIALAKULÁSÁRÓL (1918–1919)

Bár 1918. május–júniusára az Ausztria–Magyarországot fenntartani, illetve szétzúzni akaró irányzatok közül az utóbbi kerekedett felül, a brit politika irányítói és végrehajtói közül jó néhányan¹ a föderalista át- vagy újjászervezésben látták e térség gazdasági egységéből, egymásrautaltságából és nemzetiségi ellentéteiből fakadó antagonizmus feloldását. Sir Eric Drummond, Balfour külügyminiszter titkára a Foreign Office számára írt tanulmányaiban, Smuts tábornok pedig tárgyalásai során – még 1919 áprilisában is! – és a békekonferencia vezetőihez írt javaslataiban a terület egységének megőrzése mellett foglalt állást.²

A délszláv kérdés háború utáni rendezésénél már nemcsak a szövetséges Szerbia, hanem a Korfui Szerződésben körvonalazott Jugoszlávia határainak meghúzására is fel kellett készülni. R. W. Seton-Watson, akinek műveit – beleértve a „New Europe”-ot is – alapvető és autentikus forrásokként kezelték az illetékesek nemcsak Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban, de bizonyos mértékig Franciaországban is, a háború végéig azon az állásponton volt, hogy a jövődjé Jugoszlávia és Magyarország természetes határa a Tisza, a Duna és a Dráva. Ilyen értelemben tárgyalt az angol külügyminisztérium megbízásából 1915-ös balkáni útja során Sándor trónörökössel, s ezt bizonyítja 1916-ban megjelent könyvének, a „German, Slav and Magyar”-nak térképmelléklete is, melynek érdekessége, hogy hiányzik – nyilván szándékosan – a volt Temesi Bánságot később megosztó jugoszláv–román határ. Állásfoglalása közeledett a szerbekéhez, de még 1919 tavaszán is a Bácska etnikai alapon történő kettéosztása mellett volt.

A Foreign Office-ban összeállított tanulmánykötet-sorozat, a Peace Handbooks, részletesen foglalkozik mindazon területek történetével, nemzetiségi megosztásával, társadalmi és politikai viszonyaival, melyeknek sorsát a békekonferencia volt hivatva eldönteni, hogy minden szükséges információt megadjon a tárgyalásokon résztvevő brit diplo-

¹ Lord R. Cecil; L. S. Amery, Lloyd George külpolitikai tanácsadója, a későbbi gyarmatügyi miniszter; Thwaites tábornok, a katonai hírszerzés főnöke, Cuninghame ezredes, Nagy-Britannia képviselője a Monarchia utódállamaiban; Sir W. H. Beveridge, a Taylor-misszió brit tagja, a jóléti állam „atyja”; C. K. Butler, a Brit Segélyszervezet közép-európai vezetője.

² Hasonló nézeteket hangoztatott Ch. Seymour, a határkérdésekkel foglalkozó amerikai bizottság, a „The Inquiry” egyik vezetője is, Wilson elnöknek készített tanulmányában. Az általuk javasolt határokról megállapítja, hogy azok nem felelnek meg szuverén államok határainak, mert „... lehetetlen felfedezni olyan vonalakat, melyek igazságosak és praktikusak is egyszerre”. Ezért azoknak nem önálló államokat, hanem egy föderalizált államszövetség tagjait kellene elválasztani egymástól. Idézi D. Perman: *The Shaping of the Czechoslovak State*. Leyden, 1962, 56–58.

matáknak. Így külön kötet készült Magyarországra vonatkozóan Szlovákiáról, Erdélyről és a Bánságról,³ de a Partiumról, Nyugat-Magyarországról, Bácskáról nem, mivel 1917 végén – 1918 elején Angliában e területeket Magyarország elvitathatatlan részeinek tekintették.

Az előzetes tárgyalások során – nagyjából 1919. január végéig – az angolszász képviselők szavakban ugyan hangoztatták, hogy az új határokat a wilsoni önrendelkezés és az etnikai elv alapján kívánják meghúzni, a területi bizottságokban végzett gyakorlati munkájuk ennek ellenkezőjét bizonyítja.

Ami a részleteket illeti: az amerikaiak az etnikai határok mellett voltak, s kezdetben a brit álláspont is ehhez állt közel. A február–márciusi sorsdöntő hetekben, s később még inkább, szinte teljes az egyetértés az angol és a francia delegációk tagjai között a közép-európai területi rendezést illetően: a szövetséges államoknak „életképes” gazdasági-stratégiai határokat kell biztosítani.⁴

A brit politikában három irányzat érvényesült. A liberálisok – legjelentősebb képviselőik Lloyd George és Smuts – a nemzetiségi megoszlást szigorúan követő határokat szerettek volna kialakítani, de mivel így „életképtelen” országok jöttek volna létre, azokat egy nagyobb – legalábbis gazdasági – egységbe kívánták tömöríteni, lehetőleg angol vezetéssel.

A Brit Birodalom kiterjesztésére és megerősítésére törekvő politikusok és általában a katonai vezetők – legalábbis 1919. nyaráig – e térségnek nem tulajdonítottak fontosságot. A Német- és Oroszország közötti „the land between”-t elhanyagolható tényezőnek, kompenzációs területnek tekintették, s „leírták” azt Francia- és kisebb mértékben Olaszország javára, s ha a világméretű alkudozások során kompromisszumokra kényszerültek, itt engedtek, hogy előnyökre tegyenek szert az olajban gazdag Közel-Keleten, Afrikában, vagy a flotta-egyezmények terén.

A Magyarország és szomszédai sorsát meghatározó határkérdések eldöntésénél a legnagyobb befolyást a harmadik irányzat gyakorolta, amely különösen a Külügyminisztérium fiatalabb tisztviselői körében volt népszerű. A század első éveiben átszervezett Foreign Office-ban egyre inkább felülkerekedett a VII. Edward támogatását élvező, francia–orosz orientációt képviselő Bertie-Hardinge–Mallet–A. Nicolson–Crowe-csoport. Ez a Gladstone-i pro-szláv tendenciákat folytató politika szembefordulást jelentett Anglia

³Farret tábornok és más helyi francia parancsnokok 1919 tavaszán egy független bánáti köztársaság kiépítésén fáradoztak, mely magva lehetett volna egy francia vezetéssel létrejövő dunai államszövetségnek. A magyarok – különösen a szociáldemokraták – és a németek, akiknek számára ekkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy idegen uralom vár rájuk, támogatták az elképzelést, sőt Kun Béla sem ellenezte. Meglepő, de az önállósulási törekvéseket Belgrád sem gátolta, amikor a szerb vezetők látták, hogy a katonai megszállás ellenére sem tarthatják meg a Bánát egész területét. A terv a román nacionalisták, az angolok és az olaszok ellenállásán bukott meg. PRO FO. 608 vol. 30 file 78/1/2 No. 10544 150–168 *Vuk Vinaver*: Jugoszlávia és Magyarország a Tanácsköztársaság idején, Századok 1971/6 1224.

⁴A határmegállapító bizottságokban működő brit delegátusok vezetője, Sir E. Crowe így érvelt a román–jugoszláv területi bizottság febr. 17-i ülésén: „. . . Indítványozom, ha azért, hogy közlekedési vonalat tudjunk biztosítani, fel kellene áldoznunk néhány százezer magyart, ez ne állítson meg bennünket.” *de Lapradelle*: La Paix de Versailles. IX. 348. l. Idézik: *F. Deák*: Hungary at the Paris Peace Conference. New York, 1941, 53–54; *Perman*: i. m. 139. Ezt bizonyítja beosztottjának, H. Nicolsonnak márc. 2-i naplőbejegyzése is: „. . . Ördögi dolog. A jenkik . . . az etnikai vonal mentén akarnak menni . . .” *H. Nicolson*: Peacemaking, 1919. London, 1933. 275.

évszázados szövetségeseivel és partnereivel, Ausztriával, Törökországgal és a német államokat egyesítő Német Birodalommal. E folyamatban 1907 hozta a nagy fordulatot: ebben az évben írta meg Crowe történelmi jelentőségű tanulmányát az angol–német viszonyról, melyben azt és várható jövőbeli alakulását a legnegatívabban értékelte; az angol–orosz szerződések teljessé tették az „entente cordiale”-t, s ezzel Európa két hatalmi tömbre bomlott. Számunkra azonban ezeknél is fontosabb, hogy ekkor jelent meg a fiatal skót történész és közéleti személyiség, R. W. Seton-Watson⁵ sok vihart kavaró, nagyhatású könyve Magyarország nemzetiségi kérdéseiről.⁶ A ragyogóan megírt és a hitelesség minden látszatával bíró alapos munka jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, hiszen megállapításai, a nemzetiségek megoszlását bemutató térképei a hivatalos statisztikai adatoknál is nagyobb súllyal estek latba az angol és amerikai határjavaslatok összeállításánál. Bár a mű végén számos, a magyar progresszió célkitűzései között is szereplő figyelemre méltó javaslatot tett a magyarországi politikai rendszer megreformálására, egész hangvétele elfogult. Adatai csak a magyar–délszláv nemzetiségi határ tekintetében fogadhatók el pontosaknak.

Nézetei, az európai határok átrendezésére vonatkozó elképzelései lépésről lépésre meghódították a Külügyminisztériumot, s ez a folyamat látványosan felgyorsult a háború utolsó napjaiban. A témára vonatkozó dokumentumok ismeretében úgy tűnik, mindaz, amit Seton-Watson folyóirata, a *New Europe* 1916-tól, ő maga pedig már egy évtizede következetesen hirdetett, 1918 végére és a párizsi békekonferencián az angol külügy- és hadügyminisztérium hivatalos irányvonalává vált. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy egy adott háborús vagy forradalmi helyzetben kialakított álláspontjuk igazolására nem haboztak kölcsönvenni Seton-Watson érvelését és eszmerendszerét.

A Foreign Office Politikai Hírszerző Osztályának és a béke delegáció tagjainak jó része: L. Namier, H. Nicolson, a Leeper-fivérek, Headlam-Morley történelmi tanácsadó, H. W. Temperley őrnagy, a béke delegáció katonai részlegének tagja vagy bizalmas barátai, vagy őszinte csodálói voltak H. Wickham Steednek, Seton-Watsonnak, s az általuk pártfogolt emigráns nemzetiségi vezetőknek: Masaryknak, Smodlakának, Trumbićnak és Take Ionescunak. A párizsi béketárgyalásokon résztvevő brit delegáció adminisztratív vezetője az a Sir E. Crowe lett, aki már 1910-ben élesen osztrák- és magyarellenes hangot ütött meg. Ő vitte magával a szinte patológiusan magyarellenes Harold Nicolsont, s a románokat támogató A. W. Allen Leepert. Ők, a legalacsonyabb beosztású tisztviselők képviselték a győztes Britanniát a határkérdésekkel foglalkozó területi bizottságokban, Nicolson a csehszlovák, Leeper pedig a román–jugoszláv határkérdéseket tanulmányozóban. Hogy miként, arra álljon itt Crowe egyik jellemző kijelentése, melyet ez utóbbi bizottság 1919. február 25-i ülésén tett: „. . . Amikor ezekkel az etnikai bonyodalmakkal kell szembenézni, nagy különbség van aközött, hogy ezek a románok és a magyarok között merülnek-e fel, akik ellenségeink, vagy a románok és a szerbek között, akik szövetségeseink. Az első esetben, ha úgy találjuk, hogy lehetetlenség igazságot szolgáltatni mindkét félnek, a mérleg nyelvének természetesen szövetségeseink . . . felé kell hajolnia inkább, mint ellenségünk, Magyarország felé.”⁷

⁵Szerepére, értékelésére nézve ld. *Jeszenszky Géza*: Jászi és Seton-Watson levelezése c. közleményének kitűnő bevezető tanulmányát. *Századok* 1977/4 749–759.

⁶*Scotus Viator*: Racial Problems in Hungary, London, 1908.

⁷Idézi *Deák*: i. m. 53.

A Londonban működő, dr. Ante Trumbić vezette Jugoszláv Nemzeti Bizottság, mely a New Europe kör támogatását élvezve szoros kapcsolatban állt a Foreign Office-zsal, több beadványban igyekezett megnyerni a brit vezető köröket a jugoszláv állam horvát modelljének. A csehszlovák, lengyel és román vezetőkhez hasonlóan, létrehozandó államukat a legkedvezőbb színben mutatták be, s területi igényeik benyújtásánál is törekedtek a francia és angolszász támogatás megnyerésére, nemcsak a legyőzöttekkel (Ausztria, Magyarország, Bulgária), hanem a szövetségeseikkel (Olaszország, Románia), sőt a nagyszerb centralizmussal szemben is.

1918. június 5-én Balfour külügyminisztert biztosítják a korfui nyilatkozatban foglaltakhoz való ragaszkodásukról, hitet téve Ausztria–Magyarország délszláv területeinek – melyek nevében beszélnek – és Szerbiának egyenjogú föderációja mellett. Ófelsége kormányának hozzájárulását kéri a független Jugoszlávia megteremtéséhez, más szóval Ausztria–Magyarország feldarabolásához. Nyomatéku megemlítik – a csehszlovákokhoz hasonló – Oroszországban harcoló 46 000 fős hadseregüket.⁸

Október 7-én kelt emlékiratában Trumbić bizottságának, a „Jugoslovenski Odbor”-nak elismerését kéri Balfourtól. Pašićot – nem alaptalanul – hegemonisztikus törekvésekkel vádolja, s annak a félelmének ad kifejezést, hogy új államukban Szerbiának Poroszorszáéhoz hasonló vezető szerepe lesz. Hangsúlyozza Jugoszlávia kapu és híd szerepét Közép-Európa és a Balkán, Kisázsia között. Itt is felbukkan az a kijelentés, hogy a déli frontokon küzdő 80 ezer jugoszláv – értsd: monarchiabeli délszláv – önkéntes mellett „... Oroszországban a jugoszláv hadifoglyok ezrei harcolnak a szövetségeseik oldalán Murmanszkban és cseh testvéreikkel együtt Kelet-Oroszországban és Szibériában”.⁹

Amint az alább közlendő dokumentumokból és A. Mitrović részletes munkájából¹⁰ egyértelműen kiderül, az új délszláv állam határainak megállapítását nemzetiségi, stratégiai és gazdasági-közlekedési érvelésre támaszkodva kérték és kapták meg. Az első alapján igényt tartottak – s ebben megegyezett mind a Trumbić által megfogalmazott horvát és szlovén, mind pedig a szerb álláspont – mindazokra a területekre, ahol délszlávok is laktak. Így ez Olaszországgal szemben a Monarchia régi határainak fenntartását jelentette volna, Magyarország viszonylatában pedig – Fiume, Horvátország és Szlavónia kiválása mellett – a dunántúli megyék déli részének s a teljes Bács-Bodrog megyének a levágását, Szegedtől keletre pedig a Maros-vonalat.¹¹

A két utóbbi indok alapján haladt a Mecsek gerincén a maximális jugoszláv területi igényeket kifejező vonal, Jugoszláviának szánva Pécsét és a feketeszén-bányákat; attól

⁸ PRO FO. 371 Vol. 3135 No. 107968 226–244.

⁹ Uo. file: 147786 169690 62–67 Arhiv JAZU, Zágráb, Arhiva dr. Trumbića (A Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia Levéltára, Trumbić-hagyaték). Uo. 9/9.

¹⁰ *Andrej Mitrović: Razgraničenje Jugoslavije sa Madarskom i Rumunijom 1919–1920*, Novi Sad, 1975.

¹¹ A nagyszerb expanzionista elképzelések jellegzetes terméke a Pešić tábornok jan. 16-i emlékiratában rögzített határ, mely a Kazán-szoros–Lippa–Maros-vonalon halad, onnan Szabadkától, Bajától, Pécsről, Szigetvártól 15–20 km-re északra Nagykanizsáig, majd Szentgotthárd fölött éri el az osztrák határt. Ehhez képest visszalépést jelent a febr. 4-én elfogadott, etnikai indokolású Pašić-tervezet, melyet a jugoszláv delegáció hivatalos határjavaslataként terjesztettek a békekonferencia elé a következő részletezésben: Bázias – Zádorlak – Maros – Horgos – Mélykút – Bácsmonostor – Duna – Bár – Szederkény – Diósvizsló – Darány – Babócsa – Iharosberény – Murakeresztúr – Alsólendva – Szentgotthárd. *Mitrović: i. m. 6., 64., 64–69.*

nyugatra igényt tartva a Dráva-völgyi vasútra, a Duna–Tisza-közén pedig Bajára és a teljes bácskai vasút- és csatornahálózatra.

Stratégiai-közlekedési megfontolások játszottak szerepet a brit katonai körök baranyai és bácskai határjavaslatainak elkészítésénél, így azok kedvezőbbek voltak Jugoszlávia számára, mint a Foreign Office-éi.

A békekonferencia Legfelső Tanácsának (Tizek Tanácsa) 1919. febr. 18-i ülésén hallgatták meg a jugoszláv delegáció szóbeli előterjesztését jövőbeli határaikat illetően. Vesnić, visszautasítva a londoni és a bukaresti egyezményeket, így érvelt: „... Északon a delegáció által javasolt határ megfelel nem csupán az etnikai, de a földrajzi tényeknek is.” Žolger ezt folytatva kifejtette: „... a németekkel és magyarokkal szemben javasolt határt úgy húztuk meg, hogy minden horvátot, szerbet és szlovént magába foglaljon a Dráva mentén. Ez... nincs összhangban a... népszámlálás eredményeivel, mert abban nem lehet megbízni”.¹²

A megállapított határ lényegében a francia külügyminisztérium álláspontjának érvényesülését jelenti. Az olaszok szava nem sokat nyomott a latban, s időközben az amerikaiak is feladták az etnikai határokhoz való ragaszkodásukat. Így a román határok kérdését tanulmányozó területi bizottság (amely febr. 18-án kapta a megbízást, hogy tegyen javaslatot Jugoszlávia északi és keleti határaitra) február 28-i ülésén megállapíthaták, hogy „... az amerikai, brit és francia delegációk alapvetően egyetértésben levőknek találták magukat az északi határvonalat illetően a Bácskában, amely lényegében a szerb emlékiratban javasoltakat fogja követni”.¹³

Az egymást követő márciusi–áprilisi üléseken változatlanul hagyták a mainak megfelelő bácskai határt. Sajnos, e bizottság, s a határvonalak kitűzésére alakított albizottság üléseinek jegyzőkönyvei nem találhatók sem az angol, sem pedig az amerikai forrásokban. Az e szempontból legtöbbet nyújtó dokumentumgyűjtemény, D. H. Millernek a béketárgyalásról vezetett naplója is csak a bizottság javaslatait közli, s azokat sem teljességükben. Szeged esetében Magyarország javára érvényesítették az életképesség elvét, így a Tisza–Maros-szög néhány négyzetkilométere Magyarországé maradt. Ezt a bánáti, s a mai bácskai, de Duna–Dráva–Mura határt fogadta el a külügyminiszterek tanácsa május 8-án, s hagyta jóvá a Legfelső Tanács május 12-én.¹⁴

A döntés csalódást okozott Belgrádban, s azonnal újabb akciókat szerveztek a Bajától Szentgotthárdig terjedő határszakasz módosítására. Már május 16-án két emlékirat futott be a konferencia elnökéhez. Az első azokat a baranyai falvakat sorolja fel, melyek – Pašić szerint – csatlakozásukat kérik a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz. A másik szemmel láthatóan az előbbi mintájára készült, de abban Baja környéki községek lakói kérik ugyanezt.¹⁵ A Trumbić-hagyatékban található 13 oldalas, francia nyelvű emlékirat a Mura mellékén (Prekomurje) a következő határvonalat kéri: Rába–Szentgotthárd–

¹²D. H. Miller: *My Diary at the Conference of Paris, New York 1929.*, Vol. XIV. BC 35 pp. 489–490.

¹³Uo. XVII. No. 49, 95 p.; *Deák*: i. m. 398.

¹⁴E határozat alapja a területi bizottság ápr. 6-i részletes javaslata volt, melyet egészében közlünk. Az első üléseken még egyetértés van a Duna–Dráva határt illetően, s márc. 11-én jóváhagyják az albizottság ilyen értelmű jelentését. Ezt megváltoztatva javasolják később a Muraköz, majd a Mura-mellék Jugoszláviához csatolását.

¹⁵Miller: XVIII. No. 300. 358.

Farkasfa–Őriszentpéter–Kerka–Mura. Lakói „szlovén pannonok”, akik már a 9. sz.-ban önálló hercegségekben éltek. Az általuk igényelt terület földrajzi és gazdasági egységet alkot, melyen 72 000 szlovén, 33 000 magyar és 10 000 német él. 1918. okt. 20-án Muraszombatban a következő jelszavakkal tüntettek: „Szlovének vagyunk! Éljen Jugoszlávia!” Egy másik petícióban a terület 92 000 lakosa azt kéri, csatolják őket a SZHSZ Királysághoz, mert „... a magyar uralom alatt a szlovén nyelv semmilyen jogát nem ismerték el”.¹⁶

A baranyai háromszöget és a Mura-melléket csak két hónappal később ítélték Jugoszláviának, a magyar Tanácsköztársaság ellen tervezett végső roham előkészítésének időszakában, amikor a jugoszláv politikai és katonai vezetés – kellenlenül bár – de ígéretet tett az abban való fegyveres részvételre.

Nyilvánvaló, hogy „a kis változtatások politikája” csak egy „bolsevista” Magyarországgal szemben lehetett sikeres; s valóban, 1919 júliusa után már semmiféle eredményt nem tudott felmutatni a határok megváltoztatására törő jugoszláv politika. Tágabb összefüggésben egy kompenzációs ügylet körvonalai is kibontakoznak: a nyugati hatalmak nem teljesíthették a jugoszláv igényeket a szövetséges Olaszországgal és Romániával szemben – nagyobbat hasítottak hát Magyarország területéből: a Bánát helyett a Bácskából kaptak többet a szerbek; Isztria, az Isonzó (Soča) völgye és Klagenfurt (Celovec) helyett a horvátoknak és szlovéneknek ítélték a baranyai háromszöget, a Muraközt és a Mura-melléket.

Az ezeken túlmenő, gazdasági és stratégiai célokat követő területi igények bejelentése már egyhangú elutasításra talált. Pašić június 25-én Baja,¹⁷ augusztus 20-án Barcs¹⁸ megszerzésére tett kísérletet. Október elején 15 tagú küldöttség jelent meg Párizsban egy „jugoszláv” lelkész vezetésével, s a Baja–Bácsalmás–Hercegszántó háromszög Jugoszláviának ítéletét kérték, végső esetben népszavazás útján. A francia és amerikai képviselők mellett Leeper is fogadta őket, s a velük folytatott beszélgetés után javasolta, hogy a jugoszláv kormánynak ajánlják fel a népszavazást a Bácska egész területére, amennyiben nem fogadják el a jelenlegi, már kitűzött határt.¹⁹

Természetesen nem Baja és Barcs volt a legfontosabb Belgrád számára. Az igazi nagy tétet Pécs és a mecseki feketeszénbányák jelentették, s vele a Bánáttól Barcsig húzóódó terület. A Bánát végleges megosztását és Temesvár kiürítését követően a szerb uralkodó-

¹⁶ JAZU, Trumbić-hagyaték 65, 86/44.

¹⁷ A beadványra Leeper ezt írta: „Teljességgel igazolhatatlannak érzem az újabb jugoszláv területnövelést a Bácskában, ahol már eddig is többet szereztek, mint amennyi megillette volna őket tisztán etnikai alapon.” PRO FO. 608. vol. 52 file 117/12 No. 14500 182.

¹⁸ Henricker brit ezredes megjegyzése a petíción: „... Ami a vasutat illeti, Barcs megszerzése alig szolgálná a jugoszlávokat, míg óriási veszteség volna a magyaroknak. Jugoszláviához való csatolása tönkretenné az északra irányuló vasúti forgalmat anélkül, hogy a jugoszlávokon segítene.”

¹⁹ Leeper véleménye: „... Emlékeztetnünk kell arra, hogy az e tartományban élő embereknek a száma, akiket, bár oda akarnak tartozni, kívül hagytak a jugoszláv államon, valószínűleg kicsi (100 ezernél kevesebb), összehasonlítva azokéval, akik akarataik ellenére kerültek a jugoszláv államhoz, nyomós földrajzi és gazdasági okok miatt.” A hasonló kérést tartalmazó korábbi hivatalos jugoszláv jegyzékre pedig ezt írta: „... Legkevésbé sem meggyőző dokumentum. Nem szabad bátorítást adni az ilyen követeléseknek. A jugoszláv delegáció nem kérte Baját első hivatalos határigényében, s most csupán azért teszi ezt, mert olyan sokat kaptak a Bácskából.” PRO FO. 608. vol. 42 file 98/1/2 No. 19405 93–110. No. 18512 472–475.

körök – Cvijic professzor, a párizsi jugoszláv delegáció tagja vezetésével – Magyarországgal kapcsolatos területi igényeiket illetően visszatértek a Pešić tábornok vonalához. 1919. augusztusától két éven át komplex (etnikai, gazdasági, közlekedési, történelmi és politikai)²⁰ érvelést felvonultató emlékiratok egész sorával próbálják e kérdésben oldalukra állítani a szövetségeseket. A legjelentősebb, 1919. november 24-i dokumentum megállapításai szerint Baranya lakosságának többsége jugoszláv, Pécsé „problematikusan magyar”, a legutóbbi 20–30 év magyarosításának következményeként. A pécsi szénre a vasúti és vízi szállítás fenntartása érdekében van szükségük. Kérik a siklói és mohácsi járást, s a pécsi egy részét, a Mecsek gerincéig. A munkásság egésze a Jugoszláviához csatolást kívánja. A terület gazdaságilag oda tartozik, s arra szükségük van országuk gazdasági talpraállításához.²¹

A Párizsban tárgyalóknak küldött utasítások és hivatalos jegyzékek arról tanúskodnak, hogy jugoszláv részről legfontosabbnak a szénellátás biztosítását tartották. Ezért hajlandók lettek volna kiüríteni a területet, de nem a bányákat; később még azokat is, ha megkapják a kitermelés jogát 5 évre, végül pedig beérték volna a termelés 60%-ával is.²² Innen már csak egy lépés választ el a trianoni békeszerződés e kérdésre pontot tevő cikkelyétől.

A „pécsi ambíciók politikája” (melynek A. Mitrović egy nagy fejezetet szentel) azért is kecsegtetett némi reménnyel, mert 1921 augusztusáig a békekonferencia határozata és a kivonulást sürgető felszólításai ellenére a katonai megszállás révén birtokon belül voltak.

A kép teljességéhez tartozik, hogy az akció szerb indíttatású és szerb célokat szolgáló volt: Trumbić és Smoldaka nem mutattak érdeklődést iránta.²³ A két háború közötti időszakban a baranyai háromszög nem Horvátországhoz, hanem a Vajdasághoz tartozott, így Szerbia részét alkotta.

I. sz. dokumentum

Részlet Dr. A. Trumbićnak, a Jugoszláv Nemzeti Tanács vezetőjének emlékiratából Lord Robert Cecil külügyminiszterhelyetteshez a dél-szlávok által lakott osztrák–magyar területekről 1918. okt. 18-án.

... 4. Dél-Magyarország.

²⁰ Az okt. 22-én Clemenceauhoz intézett jegyzék adatai szerint a pótlólag kért baranyai területen élő szerbek és „szerb katolikusok” száma 113 000, szemben 18–20 000 magyarral, míg a németekről nem tesz említést. A városlakók zöme, kiknek kezében van az ipar és a kereskedelem, német és zsidó, míg a munkások többsége szláv származású. Davidović miniszterelnök okt. 24-i távirata arról értesíti a párizsi főmegbízottakat, hogy „... a pécsi bányák kiürítése közlekedésünk számára katasztrofális lenne”, dec. elején pedig arról beszéltek, hogy „... a szénbányák feladása könnyen bolsevizmushoz vezethet”. *Mitrović*: i. m. 218–19, 221–28.

²¹ Uo. 225–26.

²² Uo. 221, 231–232.

²³ Uo. 220.

A Dél-Magyarországon lakó délszlávok számát nem lehet pontosan megállapítani, mert nincsenek határok és Magyarország területének szerves része. A jugoszlávok egységes tömbben élnek a *Bánátban* és *Bácskában* (mely területek, a Szerémség – Syrmium – nagy részével együtt alkották a korábbi Szerb Vajdaságot); *Baranyában*, a *Dráva folyó bal partja mentén* és a *Muraközben* (Medjumurje – a Dráva és Mura közti terület). Emellett kisebb-nagyobb szerb lakosságú szigetek találhatók a Duna mentén fel egészen Budapestig. Az osztrák–magyar határon összefüggő horvát és szlovén néptömbök vannak a Muraközhez csatlakozóan és tovább, ugyanabban az irányban különböző horvát és szlovén népességszigetek élnek, fel egészen a Dunáig.

A hivatalos magyar statisztikák teljesen megbízhatatlanok. Azok egész Magyarországra nézve 461 516 szerbet és 194 808 horvátot adnak meg, összesen tehát 656 324-et. Ez a statisztika figyelmen kívül hagyja a szlovéneket, bár gyakorlatilag bizonyosra vehető, hogy megközelítőleg becsült számuk 100 ezer felett van. Az e statisztikában a szerbekre és horvátokra adott számok kétségkívül csökkentettek az „érintkezésnél használt nyelv” megjelölés következtében. Szlovének helyett ez a statisztika 98 941 vened-ről, vagy vend-ről beszél, továbbá 87 278 bunyevácról és sokácról (többségükben a Bácskában) és 21 698 krasovánról a Bánátban. Mindezek katolikus jugoszlávok, akiket a magyar statisztika az egyéb címszó alá vesz, és ennek megfelelően a hivatalos statisztika elismeri, hogy 864 241 délszláv van Magyarországon.

A magyar statisztikák megbízhatatlanságát különösen az „Egyéb” megjelölés bizonyítja. Egy 18 264 533 lakosú országban 401 412-en szerepelnek e címszó alatt. Teljességgel lehetetlen, hogy egy ilyen viszonylag kis országban ily nagyszámú nemzetiséget ne lehessen meghatározni. E meghatározhatatlan létszámban nagyszámú jugoszláv vész el, még ha nem is vesszük figyelembe az „érintkezésnél használt nyelv”-et.

A *Bánátban* a szerbek egybefüggően élnek Torontál és Temes megyékben és Pancsova és Versec törvényhatósági jogú városokban. Ezek a területek a Maros, Tisza és Duna folyók között terülnek el. A hivatalos statisztika számukat Torontál megyében 191 036-ban, Temesben 57 821-ben, Pancsován 8714-ben és Versecen 8602-ben adja meg. E számokban csak az ortodox szerbek szerepelnek. Mindamellett biztosan állítható, hogy a Bánátban 250 ezer délszláv él.

Bácska (a Duna és az alsó Tisza közötti terület). Az 1910-es hivatalos statisztikának megfelelően itt 154 298 görögkeleti ortodox szerb van, közülük Bács-Bodrog megyében 117 854. Ez a szám azonban nem adja meg e tartomány délszlávjainak teljes számát. Az „érintkezésnél használt nyelv” megjelölés e számot csökkentette. Sőt mi több, római katolikus délszlávokat, az ún. bunyevácokat és sokácokat, kiknek többsége e tartományban él, e szám nem foglalja magába. Ezek legkevesebb 70 ezren vannak, és a görögkeleti ortodox szerbekkel összekeveredve élnek, és ugyanazt a nyelvet beszélik. A magyar statisztika megbízhatatlansága ez esetben világosan látható. Például Subotica (Szabadka) városában, a bunyevácok jól ismert központjában, a lakosság 35,3%-a, Zomborban 20,6%-a és Baján 10,4%-a kerül az „egyéb” címszó alá. Mindezek bunyevácok. E statisztika tendenciája nyilvánvaló abból a tényből, hogy például Zomborban 38,8% a szerb, így azok kisebbségben vannak, míg a 20,6% bunyeváccal együtt ők vannak többségben a németekkel és magyarokkal szemben.

A Bácskának korábban tisztán délszláv jellege volt, melyet a szerbek képviseltek, kiknek hosszú időn át itt volt civilizációjuk központja. Az elmúlt száz évben e térségek-

ben szisztematikus német és magyar kolonizáció ment végbe, azért, hogy megszüntessék a nemzeti jellegét. A délszlávok mellett a Bácskában más szláv elem is van – körülbelül 28 ezer szlovák és rutén él itt. A szlovákok jól szervezettek és a hazafias munkában mindig teljes egyetértésben dolgoznak a szerbekkel.

Baranya. Baranyában több mint 36 ezer szerb és horvát van, akik egybefüggően élnek a Dráva és Duna összefolyása által bezárt szögben. A szerbek görögkeleti ortodoxok, a horvátok római katolikus vallásúak.

Medjumurje (A Mura és Dráva folyók között.) A Muraköz területe 735 négyzetkilométer és 90 357 lakója van, akik közül 82 829 horvát. Mindannyian római katolikusok és területük Horvátországgal határos. Megszakítatlan területi összefüggésben élnek a dél-magyarországi délszlávokkal. A Muraközt a múlt század közepén szakították el Horvátországtól és csatolták Magyarországhoz.^{2 4}

A Jugoslovenski Odbor fejléces papírján, statisztikákkal, 5 térképpel.

Az eredeti angol nyelvű gépirott szöveg magyar fordítása. A Foreign Office illetékeseinek kézzel írt megjegyzései Lord Robert Cecil, X. 19.: „Ez egy figyelemre méltóan becsületes munka.”

A. W. A. Leeper, XI. 8.: „Erősen túlzott. Természetesen nincs délszláv többség sem Triesztben, sem a Bánátban.” [Az angol eredetiben Jugo-Slav szerepel minden esetben, de mi itt a nálunk elfogadott délszláv kifejezést használjuk! AL]

Található: London, Public Record Office, Foreign Office, 371 vol. 3137, file 147786 No. 174611. 115–118. l.

II. sz. dokumentum

A délszlávok etnográfiai határai

„ . . . 5. A Bánátban, Bácskában és Baranyában a lakosság vegyes. A Bácskában van egy nagy magyar beékelte terület, a topolyai, amely Szabadka és Ókanizsa között dél felé nyúlik. Ez idegen lakosságú tömb, amelyre, magától értetődik, néprajzi szempontból nincs jogunk, de az egész vidéken nincs egyetlen nagyobb település sem, csak tanyák, melyek között szerbek is akadnak. Mivel ez a magyar nyelvsziget hosszan lenyúlik délre, akaratlanul is azon bácskai határunkon belülré kell kerülnie, amelyet majd kérni fogunk. Továbbá ugyanebből a szükségből kiindulva Magyarországnak kell meghagynunk a mi nemzetiségi szigeteinket a Marostól északra, a Duna mentén és minden valószínűség szerint a nagyszámú horvátot Zala és Pozsony között, az ún. korridorban. Ez legyen a kompenzáció a topolyai enklávéért.

Népességi szempontból csak Dél-Baranyára van jogunk; Mohácstól a Dráváig húzott vonaltól délre vagyunk többségben a magyarokkal szemben. S ha szükségből magunkhoz csatoljuk azt a kisszámú magyart Baranyának abban a részében, kompenzációként hagyjuk a magyar állam keretein belül nemzetiségi szigeteinket Pécstől délre.”

A párizsi jugoszláv béke delegáció anyagához tartozó térképhez készített magyarázó szöveg. Az eredeti szerb nyelvű gépirott szöveg magyar fordítása.

Arhiv JAZU, Zágráb Archiva dr. Trumbića (A Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia Levéltára, Trumbić-hagyaték) 86/41.

^{2 4} A Muraköz a középkortól Magyarország része volt, Zala megye egyik járása. Csak 1849-től 1860-ig tartozott Horvátországhoz.

III. sz. dokumentum

Részlet a szerb katonai misszió vezetőjének Pešić tábornok határjavaslatának indoklásából. Párizs 1918. december 29.

„... A határnak a Tiszától a Dunáig terjedő része síkságon halad, s ezért a határt olyan pontoknál húztuk meg, melyek a legjobb védelmi pozíciót biztosítják ezen az oldalon. Ha a határ délebbre kerülne, akkor kérdésessé válna a Bácska egész védelme. Minthogy a Tisza és Duna közti területen a magyarok számos vasúti és más közlekedési vonallal rendelkeznek, így egy jövőbeli osztrák–magyar offenzíva nagy valószínűséggel e vonalakra támaszkodna, és ezek irányába haladna. Emiatt közös érdeke a szövetségeseknek, hogy megvédjék ezt a hadművelleti irányt, s ez csakis úgy lehetséges, ha a határt az általunk javasolt módon vonnák meg. A határnak a Dunától az olasz határig terjedő szakasza a Dráva folyó és a Balaton, illetve a Rába természetes vízválasztóján halad, és ez a legjobban megfelel egy jó határ stratégiai feltételeinek.”

JAZU, Trumbić hagyaték 86/47. (Az eredeti szerb nyelvű gépirrott szöveg magyar fordítása.)

IV. sz. dokumentum

Részlet a Hadügyminisztérium (a katonai hírszerzés igazgatójának) titkos és bizalmas javaslatából Jugoszlávia határaitra vonatkozóan 1918. dec. 10.

„... 1. *Jugoszláv–román határ. Javaslat.* A jelenleg fennálló szerb határt kellene követnie a Duna mentén a Timok torkolatától egy pontig Báziástól nyugatra. A határ itt keresztezhetné a Dunát és a báziás–temesvári vasútvonaltól néhány kilométernyi távolságban haladhatna attól nyugatra Csábig, majd onnan északnyugatra fordulva egy pontig attól a két csatornától északra, amely Temesvárt és Nagybecskereket köti össze, ahol Jugoszlávia, Magyarország és Románia határai találkozhatnak.

... 2. *Jugoszláv–magyar határ. Javaslat.* Az 1-ben megjelölt ponttól a határ nyugat felé haladhatna a Tisza menti Adáig, és onnan csaknem egyenesen nyugatra úgy, hogy a Dunát valamivel északabbra keresztezze a Ferenc József csatorna torkolatától. Majd délnyugati irányba haladva Villánytól délre úgy, hogy a Drávát Miholjacdolnji közelében érje el. Azután a Dráva képezné a határt a Mura torkolatáig, majd pedig a Mura addig a pontig, ahol az a mai magyar határt átlépi.

Érvelés. A fenti vonal nagyjából megfelelne a jugoszlávok néprajzi határának a Bánátban, a Bácskában és Baranyában, s különösen (fontos, hogy) Zombor szerb várost is magában foglalja. Azt is lehetővé tenné, hogy Mohács magyar város vasúti összeköttetésben maradjon Péccsel Villányon keresztül, és hogy a kisköszegi vasútvonal Eszékhez kapcsolódjék. A Muraköz (a Dráva, a Mura és a mai magyar határ között) néprajzilag horvát, és jugoszlávvá kell lennie. Az egyetlen komolyabb néprajzi probléma a nyugati Muramellék kapcsolatban adódik (egy kis szlovén körzet a Mura és Szentgotthárd között). Ha ez Jugoszláviához kerülne, egy kényelmetlen kiszögellést jelentene, mely észak felé nyúlik Ausztria és Magyarország között, és talán súrlódásokhoz, követelésekhez

vezethetne a jugoszlávok részéről, stratégiai célokból, további engedményekre vonatkozóan a tisztán német és magyar körzetek terhére, valamelyik oldalon. Ezért azt Jugoszláviából ki kell zárni.”

PRO F. O. 371. vol. 31–38, file 147786 No. 211325 323 l. Az eredeti angol nyelvű gépirott szöveg magyar fordítása.

V. sz. dokumentum

Részlet a brit békedelegáció hivatalos javaslatából a Magyarország és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság közötti határra vonatkozóan. (1919. febr. 8.)

„I. *Javaslat.* Javasoljuk, hogy a határ Jugoszlávia és Magyarország között vagy a Tisza menti Adától indulóan (vagy, ha a Bánát északnyugati sarkát inkább Szerbiának ítélik, mint Romániának, akkor a Maros menti Perjámostól indulóan), a Tisza mentén húzódjon lefelé Óbecséig, amely városnál elhagyná a Tiszát, és csaknem egyenesen nyugat felé haladva a Bácskán keresztül a Dunát Kiskőszegnél érné el, s azon Bácsfeketehegy és Zombor között haladna át. Javaslatunk, hogy a határ Kiskőszegtől a Duna mellett haladjon a Dráva torkolatáig és aztán a Dráva folyása mentén egészen addig a pontig, ahol a Mura beömlik. Onnan a Mura folyását kövesse, amíg az Radkersburgnál eléri a korábbi osztrák–magyar határt.^{2 5}

2. *Érvelés.* I. Ami a Bánátot illeti, az a Szerbia és Románia közti döntésre tartozó ügy – és a magyarokat, akik az ott élő népek közül szám szerint csak negyedikek, nem lehet úgy tekinteni, hogy bármiféle igényük lehet annak további birtoklására . . . Nem javasoljuk, hogy a Bánát északnyugati sarkát Magyarországnak ítéljék, bár a magyarok itt relatív többségben vannak. Az, hogy ez a sarok Szerbiához vagy Romániához kerül, a két ország közti vita eldöntésétől függ majd, de mindenesetre itt a Maros és következőképpen a Tisza kell, hogy képezze a határt a két ország egyike és Magyarország között.

II. A Duna–Dráva-szög délszláv népessége e javaslatok szerint ne tartozzék a jugoszláv államhoz, mivel sem számuk, sem eloszlásuk nem indokolja ezt, és földrajzi és gazdasági okok erősen ez ellen szólnak.

III. Ami a Bácska néven ismert térséget illeti, a Tisza és a Duna között, a javasolt határvonal nagyjából megfelel a nemzetiségi megoszlásnak, méltányosan figyelembe véve az ország vasúti és gazdasági kapcsolatait.

IV. A Magyarország és a jugoszláv állam közti határnak a továbbiakban a Dráva és a Mura vonalát kell követnie, amely természetes földrajzi határ, és adekvátan képviseli a két nép etnikai megoszlását . . . ”

Eyre A. Crowe

Harold Nicolson

A. W. A. Leeper

Az eredeti angol nyelvű gépirott szöveg magyar fordítása. PRO FO. 608 vol. 5 file: 29/2/1 No. 1645 497–499 l.

^{2 5} Az amerikai javaslat szerint Magyarország déli határa az Arad – Perjámos – Nagyszentmiklós – Aranka – Ada – Óbecse – Cservenka – Bezdán – Duna – Dráva – Mura vonalat követte volna. Az „Inquiry” tervezete: PRO FO. 608 vol. 173 No. 1343.

VI. sz. dokumentum

Részlet a Románia és Jugoszlávia területi kérdéseit tanulmányozó bizottságnak a Legfelső Tanács elé terjesztett 2. sz. jelentéséből (1919. április 6-án).

„Jugoszláv határok

. . . II. A határ Jugoszlávia és Románia között (A Bánát)

1. Elvek . . . c.) Másrészt a Bizottság arra a megállapításra jutott, hogy a Bánátnak a Maros és a Tisza folyók összefolyásánál fekvő része néprajzilag és gazdaságilag Szeged közvetlen környékéhez tartozik, s következésképpen e várossal együtt magyar területen kell maradnia.

2. Következtetések. A Bizottság egy magyar sávot hagyott meg Szegedtől délkeletre. Úgy döntött, hogy a Bánát fennmaradó részét oly módon osztja meg a románok és a jugoszlávok között, hogy a másik félnek ítélt nemzetiségek számát tekintve lehetőség szerint meg legyen az egyensúly.

. . . III. A határ Jugoszlávia és Magyarország között

1. Elvek.

a) A Bizottság a legjóindulatúbb figyelemmel vizsgálta meg a Szerbiával, Horvátországgal és Szlovéniával határos magyar megyékben lakó délszláv népesség nemzeti igényeit.

b) Úgy látja, hogy az e területeken élő szerbek, horvátok, szlovének, bunyevácok és sokárok nyelvi és vallási különbségeik ellenére a tendenciát tekintve egységes tömeget alkotnak, s nehézség nélkül egyesülnek majd a jugoszláv állammal.

c) A legfontosabbnak azt tekinti, hogy elkerüljék a zavarokat a lakosság normális gazdasági életében. Döntéseit ez a megfontolás vezette azokban az esetekben, amikor a népfajok kevertsége lehetetlenné tette egy biztos etnikai határ megállapítását, vagy amikor az semmilyen természetes határral nem volt összegegyeztethető.

2. Következtetések

A Bácskában

A Bizottság javasolja, hogy adják Jugoszláviának a Bácskának azt a részét, amely délre fekszik attól a vonaltól, amely a Szegedtől délkeletre levő bánáti jugoszláv határponthoz köti össze egy másikkal a Dunánál, Kiskőszegtől északra.

Ez a határvonal Jugoszláviának adja:

a) azt a területet, melyen a legkülönbébb délszlávok viszonylagos többségben vannak, ha a hivatalos magyar statisztikákat megfelelő módon helyesbítjük;

b) a nagy fél-városi – fél-falusi településeket, Szabadkát és Zombort, melyek a kiigazított statisztikai adatok szerint abszolút szláv többséggel rendelkeznek, s már évszázadok óta a délszláv civilizáció központjai;

c) a terület gazdasági prosperitásához szükséges vasutakat és víziutakat: a Ferenc- és Ferenc József-csatornákat, melyek a Dunát és a Tiszát kötik össze, valamint a lakosság fő központjait, a Dunával és a Tiszával összekapcsoló vasúthálózatot.

Baranyában és Somogyban

A Bizottság javasolja, hogy Jugoszlávia északi határa a Dunát kövesse a Dráva torkolatáig, majd ez utóbbi folyót annak a Murával való összefolyásáig.

a) Ez a vonal Jugoszlávián kívül hagyja Baranya és Somogy megyék déli részét, ahol a délszláv elemek nagyon szétszórtan helyezkednek el, s a vidék lakosságának, mint egésznek, csak törpe kisebbségét alkotják.

b) Megadja Jugoszláviának a kitűnő természeti határ gazdasági és stratégiai előnyeit.

c) Kielégítően biztosítja a Drávával határos körzetek gazdasági érdekeit, mivel ehhez a nagy hajózható víziúthoz délről vasútvonalak csatlakoznak . . .

Muraköz

A bizottság azt javasolja, hogy a Dráva és a Mura összefolyását elhagyva, Jugoszlávia északi határa a Murát kövesse addig, ahol az eléri Magyarország és Ausztria határát, Radkersburgtól keletre. Ez a vonal Jugoszláviánál hagyja a Dráva és a Mura összefolyása által határolt, Muraközként ismert kiszögellést, melynek lakossága csaknem kizárólag délszláv.

Muramellék

A fent jelölt vonal Jugoszlávián kívül hagyja a Muramelléket, azt a körzetet, amely Szentgotthárdtól délre a Mura és a Rába között fekszik. A Bizottság, e döntését meghozva, nem vitatja azt a tényt, hogy a Muramellék déli részén világosan kifejezésre juttatott nemzeti törekvésekkel bíró szlovén többség él.

Mindamellettt úgy találja, hogy:

a) a népfajok kevertségének következtében lehetetlen kijelölni egy kielégítő etnikai határt, ha figyelmen kívül hagyjuk a Mura természetes vonalát, amely az egyetlen földrajzi határ.

b) hátrányos lenne a lakosság érdekeire, ha Jugoszláviának ítélnék egy merészen kiugró területet.

A. Tardieu (elnök)
Clive Day
Ch. Seymour
E. A. Crowe

A. W. A. Leeper
J. Laroche
G. de Martino
L. Vannutelli-Rey”

La Paix de Versailles Questions Territoriales, Paris, 1939. vol. 1. pp. 428–29.

A fordítás a hivatalos angol nyelvű változat alapján készült. Közli: *F. Deák*: Hungary at the Paris Peace Conference. New York, 1941. 427–430.

VII. sz. dokumentum

Részlet az öt nagyhatalom főmegbízottainak 1919. júl. 9-i üléséről készített feljegyzésből.

„Jelen vannak:

A. J. Balfour Nagy-Britannia
Crespi Olaszország

R. Lansing, USA
G. Clemenceau Franciaország
Matsui Japán

8. E napirendi pont tárgyalására megjelennek:

M. Tardieu, Mr. Nicolson, Mr. Leeper, és M. Vannutelli-Rey.

A Tanács megvizsgálja a Jugoszláv Bizottságnak a Szerb–Horvát–Szlovén Államok (sic) és Magyarország közti határvonalra tett javaslatait.

A határ Jugoszlávia és Magyarország között.

(D függelék)

A) A Szerb–Horvát–Szlovén Delegáció igénye

A Szerb–Horvát–Szlovén Delegáció már nem tart igényt az összefüggően magyarok által lakott keleti körzetekre, és azokra az északiakra, amelyeket gazdasági érdekeik a Rába völgyéhez kapcsolnak.

B) A Bizottság döntése:

1. Elvek

a) A Bizottság úgy látja, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Delegáció által kért új határ földrajzi szempontból ugyanannyira mesterséges jellegű, mint a korábbi, ha valóban elkerülhetetlen egy jugoszláv kiszögellés valamiféle határvonalának meghúzése a Murától északra.

b) Megjegyzi, hogy az ily módon megkisebbitett kiszögellés lakosságának 3/4 része szlovén.

c) Elismeri, hogy általános politikai szempontból az osztrák–magyar uralom alatt, s a németesítéssel szembeni ellenállásában egységes, de most az Osztrák–Magyar Birodalom felbomlásának eredményeként elkerülhetetlenül szétदारabolásra ítélt szlovén népfaj sorsa minden figyelmet megérdemel.

2. Következtetések.

A Bizottság javasolja, hogy csatolják Jugoszláviához a Muramelléknek a SZ–H–SZ Delegáció által most kért részét.

A földrajzi határ a Murától a Lendva folyásával ellenkező irányban halad, onnan északnyugatra, a Nemesnepi és Kebele folyók (sic) medencéjét elválasztó gerincvonalon. Attól északra, majd keletre fordulva, a Rába és a Mura vízválasztóját követve Fehringtől 10 km-rel délkeletre éri el az osztrák határt.

A. W. A. Leeper

Ezeket a javaslatokat elfogadták.

A szakértők ekkor kivonulnak.”

Documents on British Foreign Policy (DBFP) 1st Ser. vol. I. No. 7. pp. 42, 51–52. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Paris Peace Conference (FRUS PPC) Vol. VII. pp. 62, 75–76.

[A földrajzi határ részletes kijelölését rövidítve közöltük!

A. L.]

VIII. sz. dokumentum

H. W. Temperley őrnagy megjegyzése a baranyai szerb, német és magyar küldöttek 1919. júl. 12-én kelt emlékiratára, melyben megjéjük Jugoszláviához való csatolását kéri.²⁶ (Részletes javaslat a kitűzendő határra.)

²⁶ Az irathoz egy 1919-ben Párizsban nyomott, rendkívül részletes néprajzi térképet csatoltak a jugoszláv területi igények alátámasztására. Ezen 3 vonalat találunk. A legészakibb a petícióban kért, mely a maximális szerb igényeket tükrözi, Jugoszláviának adva kb. 40, túlnyomóan magyarlakta községet, Siklóssal és Moháccsal együtt. A Drávától Drávatamási és Potony között vált volna el; azzal párhuzamosan haladva, Siklóstól északra a Palkonya–Nagybudmér–Versend–Liptód–Somberek–

„1. A (jugoszláv–magyar) határ a Dunától keletre pontosan a franciák által javasolt ponttal szemben éri el a Dunát. Ebből a szempontból tehát előnyösebbnek tűnik elfogadni a francia vonalat, mint az angol.

2. Tagadhatatlan, hogy a brit vonaltól északra fekvő falvak, melyek a francián belül vannak, néprajzilag jugoszlávok.²⁷ Baranyakisfalud (Branjina) meg éppenséggel kérte odacsatolását.

3. (Politikai megfontolások.) Elégé világosan látszik, különösen, ha hitelt adunk a mesterkéltné bizonyítékoknak, hogy Baranya brit vonaltól északra élő lakosai közül néhányan valóban a jugoszlávokhoz kívánnak csatlakozni. Ez a tendencia érvényesült bizonyos mértékig a magyarok és a németek körében is éppúgy, mint a szlávoknál. Ennek számos oka van. A legnyilvánvalóbb talán a bolsevizmustól való félelem. A delegátusok által betervezett bizonyítékoktól függetlenül Williams-Freeman fregattkapitány²⁸ is megerősítette, hogy a szerbek bevonulása óta a mezőgazdasági termelés jelentősen emelkedett. Ez azoknak az érélyes intézkedéseknek a következménye, melyekkel elkobozták a távollevő főhercegek nagybirtokait. Más földbirtokosok – köztük Festetich gróf –, úgy látszik, meg vannak győződve arról, hogy a szerb uralom ösztönzőleg hat a mezőgazdasági termelésre, és jó profitot ígér azoknak a földbirtokosoknak, akik behódolnak. Úgy látszik tehát, van itt egy állandóan ható gazdasági tényező is... Nem hiszem, hogy tanácsos lenne bármit is átadni Mohács körzetéből. Ez komplikációkhoz vezethetne, és felbátorítaná a jugoszlávokat, hogy igényt tartsanak Pécsre, a szénbányákra és Bajára, s e követelések egyike sem kívánatos.

4. (Stratégiai érvek.) Az olaszok kifogást emeltek a francia vonal ellen, mivel az angol vonal a dombok gerincén halad Veresmarttól északra és nyugatra, míg a francia egy elővéd területet vagy előretolt bástyát ad azon túl. Ha az angol vonalat fogadnánk el, a dombok védelem szempontjából értéktelenek lennének, mert valójában semlegesítettek. Ha a francia vonal kerül elfogadásra, a csapatok a dombok védelmében gyülekezhetnek és fejlődhetnek fel a támadásra. Bár az első pillantásra ez kézenfekvőnek látszik, valójában nem sokat ér, mivel a fő csapatmozdulatokra mindig is a Dunától keletre, Zombor térségében kerül majd sor, s a magyaroknak mindenesetre megmaradna fő védelmi vonalnak a Mohács-tól közvetlenül északra húzódó dombor. Következtetés: fogadjuk el a francia vonalat.

Az irat fejlécén található összefoglalás szerint „... Baranya megye lakosságának többsége szláv, és gazdasági, valamint nemzeti okokból kívánnak csatlakozni a Szerb–

Dunaszekcső vonal. Középen húzódik a francia, mely a békeszerződésben rögzített határ lett. Legdélibb az angolok által javasolt, amely 9-cel több községet hagyott volna magyar területen, köztük a környék központját, Pélmonostort (Beli Manastir). Az olaszok ezt támogatták. Nem volt tehát lényeges különbség a francia és az angol vonal között, mely a Karasica-csatornától délre húzódó dombor gerincén haladt volna; Kiskőszeg (Batina) hovatartozása nem állapítható meg.

²⁷ Még a szerb megrendelésre készült térképről is az derült ki, hogy a szóban forgó kilenc község lakosságának 3/5-e délszláv, a legnagyobb, Pélmonostoré csak 1/3-ad részben. E térkép szerint egyébként éppen a Dráva–Duna-szög községei voltak magyar és német többségűek és a Pécs és Mohács közöttiek a német- és délszláv-lakta települések.

²⁸ F. W.-Freeman, Troubridge tengernagy törzskarának tagja különösen a Tanácsköztársaság ideje alatt végzett jelentős tevékenységet, mint – Romanelli mellett – az antant egyetlen Budapesten működő hivatalos képviselője. Sikertelenül tárgyalt a szociáldemokrata vezetőkkel egy „szocialista” kormány létrehozásáról, sürgette a katonai intervenciót és részes az ellenforradalmi megmozdulások előkészítésében.

Horvát–Szlovén Királysághoz. A németek gazdasági alapon. A megye nyugati részén élő magyarok végső fokon ismét Magyarországhoz akarnak tartozni, de addig nem, míg a bolsevista rezsim tart.”²⁹ Egy másik, aláírás nélküli megjegyzés szerint a németek elhatározását az motiválta, hogy a Mecsek elválasztja őket Magyarországtól, a közlekedési vonalak délre gravitálnak, s mert garanciát kaptak, hogy nyelvüket az iskolában megvédik, mely nem így volt a magyar uralom alatt. A magyarok kívánsága: jelenleg Jugoszláviához kívánnak tartozni, később népszavazást kérnek. „... Gazdasági szempontból sokkal kedvezőbb lehetőségeket látnak maguk számára a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban, ... különösen a Dráva folyó miatt.”

PRO FO. 608 vol. 5 file 28/2/1 No. 15557 393–343 l. Az eredeti angol nyelvű gépirott szöveg magyar fordítása.

IX. sz. dokumentum

Részlet az öt nagyhatalom főmegbízottainak 1919. aug. 1-i üléséről készített feljegyzésből.

„Jelen vannak:

H. White, USA

Polk USA

A. I. Balfour N. Brit.

T. Tittoni Olaszország

G. Clemenceau Franciaország

S. Pichon Franciaország

Berthelot Franciaország

Capt. de St. Quentin Franciaország

A 6. napirendi pont, a jugoszláv határigények³⁰ tárgyalására a Jugoszláv Bizottság képviselőjében megjelenik A. Tardieu, felolvassa a Baranyára vonatkozó jelentést, melyet Bizottság júl. 19-i ülésén fogadtak el.

A Szerb–Horvát–Szlovén Delegáció a Bizottságnak máj. 22-én átadott végleges határigényében lemondott Somogyra vonatkozó eredeti követeléséről, igényét Baranyára korlátozta, arra a háromszögre, melyet a Dráva, a Duna és a Királyság bácskai határának délnyugati meghosszabbítását jelentő vonal határol. A SZ–H–SZ Delegáció a közelmúltban egy beadványra hívta fel a figyelmet, melyet egy, a baranyai szerbek, magyarok és németek kiválóságából álló küldöttség nyújtott át. E személyiségek azt kérték, hogy a háromszög alapvonalát oly módon húzzuk hátra, hogy az sz–h–sz. területhez tartozzék Mohács szerb központ és a mohács–siklósi vasútvonal.

²⁹E megállapítás érthetővé válik, ha megmondjuk, hogy az aláírók között szerepelt gróf Keglevich Imre, gróf Festetich Imréné szigetvári földbirtokosok és Draskovich Iván gróf Sellyéről. A németek nevében dr. Scheidl Árpád hercegnároki (Gajić) földbirtokos írta alá, és mellékelték 19 község lakóinak névaláírással ellátott, sztereotip szövegű támogató kérelmét.

³⁰Ekkor, az augusztus 1-i ülésen vetették el a jugoszláv delegáció felújított igényét a Rábáig és Szentgotthárdig terjedő területre, „... melynek lakói részben szlovének, de amelyet gazdasági érdekei északhoz kapcsolnak”. Ezzel véglegessé vált a nagyjából a Mura és a Rába vízválasztóján A. Leeper által meghúzott határ.

A másik, szintén elutasított igény Bajára vonatkozott. A jugoszláv érvelés szerint 1. a város és környéke szoros gazdasági kapcsolatban áll Zomborral, „... melyet már korábban a szerb–horvát–szlovén államnak ítélték”; 2. a *Ferenc* csatorna hidraulikus berendezései magyar területen vannak. A Tanács úgy döntött, hogy fenntartja a korábban kijelölt határt. DBFP Ist Ser. vol. I. No. 25pp. 276, 289, 290.

A) A Bizottság elismeri, hogy a Duna és a Dráva nagyon alkalmatlanok politikai határokként, mivel medrüket állandóan változtatják, s ez örökösen kiújuló vitákra ad okot a folyóparti birtokosok között. Elismeri, hogy ez az ok elvben igazolja a Baranya délkeleti részére támasztott jugoszláv igényt.

B) Úgy látja, hogy nincs szükség a baranyai előkelőségek beadványának átvételére, akiket láthatóan inkább a körülmények inspirálnak, mint a nagyon vegyes lakosság természetes kötődései, s akik arra törekednek, hogy megfosszák Magyarországot a pécsi szénbányák egy részétől, melyekre annak az országnak van szüksége fejlődése érdekében.

C) Az amerikai, brit és francia delegátusok egy olyan határvonalat javasolnak, mely a Dunát Beregtől nyugatra hagyja el, s a Drávához Torjántól délnyugatra csatlakozik, így a Sz–H–Sz államnak juttatja a (Pél) Monostort Kiskőszeggel és Eszékkel összekötő vasútvonalat, valamint Dályok és Baranyavár községeket.

Ez a vonal, véleményük szerint,

a) megszabadítaná a SZ–H–SZ Királyságot egy folyami határ kényelmetlenségeitől anélkül, hogy ennek az államnak bármilyen, Magyarországot fenyegető stratégiai előnyt adna;

b) kielégítő feltételek mellett biztosítaná a lakosság gazdasági érdekeit;

c) kielégítené azoknak a szláv falvaknak a nemzeti igényeit, melyek a Kiskőszeg és Monostor közti dombokra támaszkodnak.

D) Az olasz delegáció úgy hiszi, hogy katonai szempontból a legigazságosabb határt Magyarország és Jugoszlávia között Kelet-Baranyában a Kiskőszeg és Monostor között húzódó dombok gerincén lehetne megvonni. Mindamellett, a jugoszlávok által előterjesztett helyi érdekekre való tekintettel, csatlakozik a többi delegáció által előterjesztett megoldáshoz. Úgy döntöttek, hogy elfogadják a Bizottság Baranyára vonatkozó előterjesztését, s az általa javasolt határt.”

DBFP Ist Ser. Vol. I. No. 25 pp. 276, 289.

A fordítás a FRUS PPC Vol. VII. pp. 469–470 található hivatalos angol nyelvű változat alapján készült.

Tolnai György

HOZZÁSZÓLÁS A MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE V. KÖTETE IPARTÖRTÉNETI FEJEZETÉHEZ

Az MTA Történettudományi Intézet gondozásában megjelenő „Magyarország története” könyvsorozat V. köteté „Források és feldolgozások” részében az én korábbi honi textilipari kutatásaimra vonatkozóan ez olvasható: „A paraszti szövő-fonóipar szerepét Tolnai György: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840–1849) . . . Bp., 1964. c., levéltári anyagot nem hasznosító, nyomtatott forrásait kritikátlanul kezelő munkájában a magyarországi tőkés textilipar parasztipari alapon történő fejlődésének lehetőségét túlbecsülte, és emiatt jutott nem reális következtetésekhöz. Nem fogadható el Tolnainak az az állítása sem, hogy amennyiben az 1848-as szabadságharc nem bukik el, Magyarország a nyugat-európaihoz hasonló tőkés fejlődés útján haladhatott volna.” (1352. l.) Ezután a jegyzet – mint bizonyítékot álláspontjához – felsorol több, velem vitatkozó szerzőt (Katus Lászlót, Berend T. Ivánt, Ránki Györgyöt stb.)

Ugyan mit szolgál ez a szokatlanul éleshangú – tónusával még az V. kötetben is egyedülálló – megfogalmazás, amelyről azonnal kiderül, hogy nem a valóságot közli, mert pl. azt az állítását, hogy „levéltári anyagot nem hasznosít”, idézett könyvembe való egyszeri betekintés alapján minden olvasni tudó ember azonnal megcáfolhatja. (A könyv minden második lapjára jut az Országos-, a Pestmegyei- és más levéltárakra való utalás.)

Az előbb feltett kérdésekre: hogy milyen célt szolgált könyvemnek ez a „cáfolata”, szeretnék választ találni. Berend T. Iván és Ránki György pl. a velem folytatott vitában az élelmiszer-, főként malomipar – későbbi – vezető szerepét emelték ki, mint amelynek a magyar iparfejlődésben nagy előzményei vannak. Az V. kötet ipartörténete a következőket állapította meg: „Míg az 1830-as években az élelmiszeripar állt a magyarországi iparfejlődés első helyén, és azt a vasipar követte, az 1840-es években változott a sorrend. Az iparfejlődésben az első helyre a vas-, gép- és szerszámgyártás lépett. . . A növekedés gyorsítását mozdította elő az örökös tartományok nyers- és félkészvas termékszüksége, továbbá a vasútépítések előrehaladása.” (394. l.) Az V. kötet szerint így első helyre került vasipar jelentős részben kivitelre termelt (az ország összexportjának értékében mint „bányatermék” 1,4%-ban részesült – lásd 254–255. l.) és a „megállapítható tulajdonosok szerint összeszámálható vasművek száma ekkor 30 volt”. (383. l.)

Csakhogy az én kutatásaim szerint – „A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon, (1840–1849)”. Bp., Akadémiai Kiadó, 1964. adatai alapján – ekkor a vezető hazai iparág nem a 30 vasmű volt, hanem a könyvem I. és II. függelékében forrásanyagokkal – s így levéltári anyagokkal is – alátámasztott 82 felvásárló-kereskedő szétszórt-, s 177 tőkés centralizált textil-manufaktúrája, vagyis összesen 259 textil-manufaktúrából (és -kooperációból) álló tőkés textilipar. (L. könyvemben 214–222. o.) Ez az a véleményeltérés az V. kötet vasipari-, s az én textilipari elsőbbségre vonatkozó megállapításaim között az oka nyilvánvalóan a munkám elleni, már említett éles támadásnak – amely igaztalan is. Persze a két vélemény közti vitának lehet helyes – és objektív – for-

mája, s ennek is ilyenek kellett volna lennie, hogy tudományos eredményekre jusson. Ha kihagyjuk felsorolásomból a csak a Hetilap és csak az Iparczimtar által megadott textilmanufaktúrák számát, a 259-ből (41 levonásával) még mindig megmarad 218 honi tőkés textilüzem. Hol van ettől a 30 vasüzem!

Az V. kötet gazdaságtörténeti gyengesége azonban saját belső ellentmondásaiából is kitűnik. Néhány közismert honi tőkés textilnagyüzemről maga is kénytelen írni. Így ismerteti a sasvári textilmanufaktúrát, amely az alkalmazott munkások (parasztiparosok) számát tekintve az ország egész iparának legnagyobb ipari üzeme — beleértve a többi iparágakat is. Ezt írja róla az V. kötet: „Fonókörzete 1790 és 1815 között Sasvár és Holics körül egész sor falura kiterjedt, ahol az üzem adta pamutból fontak nyersfonalat. 1800-ban az ország különböző megyéiben 20 ezer embert foglalkoztatott a vállalat háziipari fonással, és 500 ezer konvenció forint értékű árut termelt.” (385. l.) Ír továbbá a majki posztómanufaktúráról, ahol „a vállalkozók nagyszámú, a szomszédos községekben élő parasztot foglalkoztattak” fonással, s más falvak takácsait szövessel. (Uo. 384. o.) Szó van a gácsi finomposztó-manufaktúráról, amely „30 községben mintegy 2000 asszonyt foglalkoztatott. . .” (Uo.) Az V. kötet ezen kívül felsorol még több textil-manufaktúrát, s különösen kiemeli Erdélyt, ahol „. . . a fejlődő tőkés ipar sokkal nagyobb mértékben támaszkodott, mindenekelőtt a textilipari termelésben a parasztok ipari tevékenységére, mint a királyságban.” (V. köt. 417. o.) Végül is elismer legalább annyit, hogy 1846-ban a tőkés textilüzemek száma „a királyságban” 109 volt, (Uo., 401. o.) — Amihez még az erdélyiek jöttek — T. Gy.) Volt tehát tőkés textilipar, s pedig nem kicsiny mértékű e korszak Magyarországon — s az V. kötet minden kritikája ellenére az a tőkés textilipar a paraszti fonó-szövő tevékenységre épült tömegesen, még ha gyakran céhes takácsok is bekapcsolódtak (főleg mint munkások, munkavezetők) abba.

Itt nem egyszerűen arról van szó, hogy a kutatók közül „kinek van igaza”: a vasipari elsőbbségnek, vagy a textilipari elsőbbségnek: itt Magyarország létéről, fejlődéséről, polgári forradalma napkérdéséről van szó. Az V. kötet záróéve: 1848, a magyar polgári forradalom kitörésének éve. S ha a történelmi materializmus szellemében kívánja megmagyarázni a történész egy korszak — s különösen egy forradalmat megelőző korszak! — alakulásának okait, akkor a *társadalmi fejlődés anyagi alapjait* kell tisztázni e korszak vonatkozásában. S itt kell meglátnia az iparfejlődés irányzata és a történelmi fejlődés irányzata közti összefüggést a kapitalizmus kezdetén, s a polgári forradalom előestéjén. Konkrétan a mi kérdésünkben azt, hogy melyik párt dönti el a magyar történelmet: a textilipar pártja, vagy a textillelens (pl. az agráriusok) pártja kerül előtérbe.

Az V. kötet jól mutatja, hogy a legnagyobb kiviteli tétel az ország külkereskedelmében a gyapjú: az összexport 41,2%-a. (254. l.) Ugyanakkor az ország behozatalában a textília 62,4%-ot képvisel. (Uo., 255. l.) Berzeviczy Gergely már 1797-ben megírta, hogy mindaddig Magyarország az örökös tartományok gyarmata marad, amíg saját gyapjút — amely a legfőbb mezőgazdasági árutermeke lett — nem otthon, hazai iparával dolgozza fel. Kossuth kimutatta, hogy Magyarország textiligényeinek honi előállításához 70 000 munkásra volna szükség, de olyan élelmiszeripar, mint a cukoripar számára a belföldi piac ellátására csak 8000 emberre. (Hetilap, 1845. 12. sz. 185. l.) S akkor nem a Lajtán-túl, a harmincad-vámmal leszorított áron, hanem a nemzetközi piaci értéken értékesíthetné otthon a gazda fő termékét. S akkor nem csak a gyapjútermelő nemesség jár jól, hanem a kevésföldű (főleg hegyvidéki, szlovákiai, erdélyi) parasztság, amely mint parasztiparos

most még kevésbé talál munkát, s végül a honi keletkező gyáriparos osztály is: vagyis az egész ország haladása. Így alakul ki az 1840-es évekre az ország minden haladó erőt tömörítő, mindinkább függetlenségi és forradalmi színezetet öltő hatalmas mozgalom, Kossuth vezetésével.

Kossuth Hetilapja rendkívüli érdeklődéssel figyelte és ismertette cikkeiben a nyugati országok ipar-, s mindenekelőtt textilipari fejlődését. Marx megállapította erről, hogy „A manufaktúra először nem az úgynevezett városi ipart ragadja meg, hanem a falusi mellékipart, a fonást és szövést, amely legkevésbé kíván céhes ügyességet. . .” (A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Bp., 1953. 48. l.) Kossuth is úgy kezdi, „hogy a szövést a mezei lakós nép. . . nem egyedüli, hanem hasznos mellékkeresetévé tegyük” először. (Hetilap, 1845. 16. sz. 245. l.) A német államok Poroszország-vezette vámszövetsége eredményei láttán Kossuth megtette az első lépést az ország függetlensége terén: 1844-ben beterjesztették az alsóházban a védvám-törvényt; ezt néhány hónap múlva azonban az agrárius felsőház elvetette. Ezután nem maradt más lehetőség az iparvédelemre, mint a Lajtán túli ipar elleni textilbojkott: az Iparvédegyelet alakítása, majd létrejött a Gyáralapító Társaság. Mindegyik egy-egy lépés az önálló iparfejlődésért való harc terén, amely majd a polgári forradalomba torkollik.

Az V. kötet gazdasági fejezete nem sok figyelmet fordít e lépésekre. A védővám-törékvések ügye csak hátul, az időrendi függelékben szerepel. Egy-egy mondat szól az ipari kiállításokról, s az Iparműtárról. A Védegyelet-ösztönözte új vállalatok számát a Hetilap alapján 95-re tette 1845 – az első éve – nyarán, s ebből 56 (60%) textilipari üzem volt (V. köt. 401. o.), vagyis első helyen itt is a textil szerepelt. De mivel a minden polgári forradalmi útra lépő országban első helyen szereplő textiliparra oly kevés figyelmet fordít Magyarország vonatkozásában, s mivel – mint a honi és külföldi kutatások textilipari eredményei elutasítása is mutatja – a társadalmi fejlődés e kornak megfelelő anyagi alapját nem látja és nem láttatja megfelelően, a marxista történelmi kutatások terén igen szokatlan és meglepő eredményekre jut mind a gazdaságfejlődés, mind pedig a polgári forradalmak értékelése tekintetében a Magyarország története V. kötete.

A magyarországi tőkés iparfejlődés útjáról ezt írja: „A magyarországi tőkés iparfejlődésnek tehát sem a céhes, sem a háziipar nem válhatott bázisává: így annak mind a nyugat-, mind a kelet-közép-európai változattól eltérő útra kellett lépnie.” (382. o.) Ilyen kivételes magyar út, ilyen speciális „magyar glóbusz” természetesen nincsen. Nem hivatkozom itt Marx fent idézett tételére, sem olyan jelentős polgári történészekre, mint Arnold Toynbee, Gustav Schmoller, Achille Viellate stb., vagy Oroszországra vonatkozólag Lenin megállapításaira – csupán az V. kötet idézett példáira a 20 000 sasvári paraszti fonóra, szövőre; a majki és gácsi, erdélyi stb. parasztiparosok ezreire stb., amelyek igazolják, hogy nálunk is volt parasztipar. Kellott is hogy legyen, mert hiszen volt – mint mindenütt – háziipar is, amiből a parasztiparosok kiszakadtak, önállósodtak, bérmunkások lettek. „Csak” éppen a forradalom veszett el, s vele az ipari védővám, amely ezeket megtartotta, szaporította és nagyiparrá fejlesztette volna. Ami volt, látnia kell a történésznek, ha közben el is pusztították (mint „A manufaktúraipar pusztulása és a függő tőkés fejlődés kezdetei Magyarországon, 1850–1867. Bp., Akadémiai Kiadó, 1980. c. könyvemben bemutatom).

Még inkább eltér szemléletünk irányától az V. kötetben a polgári forradalom, s általában a forradalom társadalomátalakító, fejlesztő hatásának megtagadása. Az V. kötet

1352. oldalán lévő jegyzet tagadja véleményemet, „hogy amennyiben az 1848-as szabadságharc nem bukik el, Magyarország a nyugat-európaihoz hasonló tőkés fejlődés útján haladhatott volna.” A kérdés „csupán” az: ha győz a forradalom, ha kialakul a védvám, s ha továbbfejlődik a paraszti alapú textilmanufaktúra, amelyet a külföldi versenytől megvéd – miért nem lehetett volna Magyarországon olyan iparfejlődés, mint például Ausztriában, amelyet szintén a védvám tartott fenn a német textilipar versenyével szemben. A gyapjú, és a szövő-fonó paraszti eredetű bérmunkás jelenléte a manufaktúraiparban – ez együtt a tőke jelenléte (állandó- és változó tőkée együtt). Mi akadályozza meg akkor, hogy e manufaktúrákban a tőke felhalmozódjon és ennek alapján gépesítve gyáriparra alakuljon? Ez lenne a polgári forradalmi fejlődés útja Magyarországon is. Ha a gazdasági-társadalmi alap megvan – s mint látjuk ez a helyzet –, akkor a társadalmi és gazdasági fejlődés szükségszerűen biztosított. Az 1848 előtti Magyarország története csak akkor teljes, ha a kirobbanó forradalom távlatait is teljesnek mutatjuk be; hiszen még ekkor nem „jósolhatunk visszafelé” egy külföldi beavatkozást, ami leveri majd. S mivel a belső erők elégségesek voltak a polgári forradalom győzelméhez, így annak kitörése is szükségszerű volt.

Tolnai György

Mérei Gyula

MEGJEGYZÉSEK

TOLNAI GYÖRGYNEK A MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE V. KÖTETE IPARTÖRTÉNETI FEJEZETÉHEZ KAPCSOLÓDÓ HOZZÁSZÓLÁSÁHOZ

Tolnai György hozzászólása két részből áll: személyes sérelmét panaszolóból és tárgyi-tartalmi vonatkozásúból.

Tolnai Györgynek személyes sérelmét illető felháborodása jogos. A határidő sürgető kényszere miatt, ám ennek ellenére semmivel sem menthető kapkodásom folytán, hanyagul korrigáltam a kefelevonatot, amelynek az V. kötet 1352. oldaláról idézett jegyzet-apparátus részéből, figyelmetlenségem következtében néhány lényeges szó kimaradt.

A hivatkozott oldalon található hibás szöveg helyett a helyes a következő:

„*Tolnai György*: A paraszti szövő- és fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840–1849) . . . (Bp. 1964). c. állításainak tényszerű megerősítésére alkalmas levéltári anyagot nem hasznosító” . . . stb.

Mulasztásomért Tolnai Györgyöt megkövetem és ígérem, hogy az V. kötet új kiadásában ez a szöveg fog megjelenni.

Annak igazolására, hogy nem szándékosan volt téves a jegyzetszöveg és az előzőkben említettek nem holmi kitalált, jól hangzó „mosakodást” jelentettek, már itt utalok *Tolnai György munkája 92. oldalán a 22. jegyzetben olvashatókra*, amelyekre később – más összefüggésben – még hivatkozom.

A következőkben előbb rátérnék az immár helyes szövegű jegyzet részben foglaltak igazolására.

1. Tolnai György valóban használ levéltári forrásokat. Ezek alapján levont megállapításai azonban részben már 1948-ban írt tanulmányomban (Századok 1949), részben pedig 1951-ben megjelent Magyar iparfejlődés 1790–1848. c. monográfiámban, ennél részletesebben és tartalmilag is továbbfejlesztve *Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848)* Bp. 1967. c., a megjelenést jóval megelőzően írt könyvében már bizonyítást nyertek, számos vonatkozásban más, újabb adatok segítségével is.

Mely kérdések igazolására használt Tolnai György levéltári forrásokat?

a) A céhek elzárkózó törekvéseire új tagok felvétele elől, külföldről jött munkás felvétele elől (pl. 44. o. 40–41. j., 45. o. 46–47. j., 46. o. 50–52. j. és még számos más helyen is).

b) Arra vonatkozóan, hogy a céhes iparüzők jelentős része egyedül vagy 1–3 segéd-del dolgozott, illetve arról, hogy céhes iparosok nem folytathatták egész éven át mester-ségüket és így egyedül abból megélni nem lévén képesek, mezőgazdasági munkára is kényszerültek. (pl. 52. o. 59. j., 52–53. o. 61–63. j. és még másutt is)

c) Kereskedők felvásárló tevékenységére, eme tevékenység nehézségeire városokban eladás esetén, egyes felvásárlók, házalók paraszti eredetére, nagyobb részük más osztályból, rétegből, csoportból származására és – Tolnai György állítása szerint – behatolásukra a parasztiiparba (pl. 63. o. 19–24, 26–28, 29–30. j. Ezek közül azonban a 26–30. jegyzetekhez tartozó források selyemgubófelvásárlás tényét igazolják, vagyis mezőgazdasági terményfelvásárlásról vallanak.), továbbá 64–65. o. 32–37. j., 65. o. 38–39. j., 69. o. 55–60. j. és a 214–216. oldal I. Függeléke, ahol szintén szerepelnek csak selyemgubót felvásárlók. Más esetekben a felvásárlók céhes mesterek, a többi előfordulásból pedig nem derül ki, hogy a táblázat tételében megnevezett felvásárló paraszti iparüző esetleg céhen kívüli kontár kézműves termékét vásárolta-e fel, ami nem mindegy, ha Tolnai György azt kívánja igazolni – közvetve ezen az úton is –, hogy Magyarországon is a parasztiipari vagy paraszti háziipari tevékenység volt a tőkés textilipar bázisa.

d) Parasztok hagyatéki leltáraiban található fonó-szövő eszközök. Tekintettel arra, hogy minden parasztasszony értett a fonás-szövéshöz, az a tény, hogy a parasztok hagyatéki leltáraiban megtalálható egy-egy faragószék, szövőszék, vagy egyéb a textilipari házimunkához való eszköz, még nem következik a tömeges, rendszeres árutermelés, még kevésbé közvetlenül a tőkés vállalkozó számára történő termelés ténye. (Ilyen levéltári adatokra utalnak a 26. o. 14–19. j., a 75. o. 83–84. j.)

e) Részben már az 1951-ben megjelent könyvben is használt, részben azonban más levéltári adatokkal igazolja textilipari vállalkozások létezését. Több esetben, ugyancsak részben levéltári adatokra hivatkozva szól a dologházak, szegényházak, árvaházak munkájáról is.

Az a)–e) alatt jelzett tények már az 1950-es évek óta bizonyítottak, közismertek. Sem akkor, sem azóta senki sem vonta kétségbe, hogy egyes textilüzemek falvak egész sorában foglalkoztattak paraszti fonókat, sőt az 1951-ben megjelent könyv több esetben jóval részletesebben, levéltári dokumentációval igazolja ezt anélkül, hogy eme néhány esetből általánosítana arra, hogy az egész céhen kívüli textilipar tőkés jellegű volt, különösen pedig, hogy manufaktúra szervezetben dolgozott és paraszti háziipari bázisra épült,

még hogyha figyelembe vesszük a dolgházak, szegényházak, árvaházak lakóinak valóban túlnyomórészt paraszti származását is. Tolnai György maga is utal olyan adatra, amelyből kiderül, hogy a hatóságok és magánosok is úgy vélekedtek; egyes emez intézményekben végzendő munkák szorgalmazása végett, az ezekben kényszerített embereket könnyen lehet – megítélésük szerint – betanítani az ott végzendő munkára. Ez amellet szól, hogy hazulról nem hoztak fonó-szövő készségeket. Tolnai György ilyenformán ebben a tekintetben is túlozza ezeknek az intézményeknek a textilipari termelésben játszott szerepét, talán az angliai példára gondolva.

Tolnai György munkája 97. oldalán összegezi a parasztipar szerepét eltűző nézeteit, amelyek mellett „Hozzászólásában” is kitart. *Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában* (Bp. 1975.) című könyvében kifejti, miért nem járhatta a magyarországi vidéki kézművesipar a feudális kötöttségekből folyóan a Rural Industry útját, miért nem azonosítható tényszerű bizonyítás nélkül a tömegtermelő iparágak termelése a háziiparival, miért nem fejlődött – néhány kivételt nem számítva – a felvásárló kereskedelem tőkés ipari vállalkozássá még a legbiztosabb kilátásokkal bírató leniparban sem. Gyimesi Sándor tényszerűen feltárja, hogy a magyarországi fonaléhség oka a fonóbázis gyengesége volt. Megállapításaival egyetérttek. (*Gyimesi: i. m. 174–180, 185–190. o.*)

Egyébként az a körülmény, hogy igen sok volt a Tolnai György könyvének II. Függelékében szereplő vállalatok közül a selyemmel dolgozó, szintén a parasztipari bázis ellen szól. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az 1840-es években is bécsi cégek voltak a kincstári és a határörvidéki, tehát a selyemgubó csaknem teljes mennyiségét termelő helyek selyembeváltóállomásainak a bérlői, akik részben a Habsburg-uralom alá került észak-itáliai területre küldték a nyerselymet és onnan vetülék- és láncfonallá feldolgozás után szállították Bécsbe, részben egyenesen Bécsbe szállították a nyerselymet ottani hasonló célú feldolgozás végett, úgyhogy a magyarországi selyemszövetkészítők kénytelenek voltak Bécsből hozatni a selyemfonalat. (A vonatkozó levéltári források feldolgozása az 1951-ben megjelent könyv 230. oldalán található meg, a jegyzetekben pedig a forráshelyekre hivatkozás is.)

A levéltári források felhasználásával kapcsolatban szükséges elmondani, hogy főként a II. Függelékben található adatok esetében még azokat a levéltári forrásokat sem használta, amelyek a Fővárosi Levéltárban megtalálhatók és amelyeket az 1951-ben megjelent monográfia már feldolgozott, holott a Hetilapnál és az Iparcímternél megbízhatóbban állapíthatta volna meg ezek alapján az egyes üzemek munkaszervezetét, felszereltségét, munkáslétszámát, némely esetben még évi termelési értékét is.

A megfelelő levéltári források hasznosítására egyébként magam irányítottam rá Tolnai György figyelmét több órás beszélgetésünk során, még jóval kandidátusi értekezésének védeése előtt – miután kérésére elolvastam kéziratát –, éppen annak érdekében, hogy állításait tudományosan bizonyítani tudja. Erre a figyelmeztetésre utal köszönettel munkája 92. oldalán a 22. jegyzetben. Magam sajnálom a legjobban, hogy nem fogadta meg ezeket az ajánlásokat.

2. A II. Függelék 216–220. oldalain található üzempfelsorolásnak a Magyar Királyságra (a Délvidéket és Horvát-Szlavóniát is beleértve) vonatkozó 121 tételéből 43-ról annyi biztosan megállapítható, hogy céhen kívüli üzem volt. Az azonban – bizonyító anyag híján – egyelőre nem dönthető el, valóban minden esetben tőkés vállalatról van-e

szó és az sem, hogy az e tételekben szereplő üzemek elég tekintélyes része milyen munkaszervezetben dolgozott. Az túlzás, hogy valamennyit tőkés manufaktúrának minősítsük. A túlzás forrása az, hogy a – magától értetődően pozitív előjelű, mert a polgári haladást, a tőkés útra lépést egyengetni kívánó – Hetilap, az Iparcímár közléseit az esetek jelentős részében nem szembesíti a levéltári forrásokkal. Így például a II. Függelék 44. tétele esetében csak levéltári források alapján állapítható meg, hogy Batthyány Lajos ikervári „selyemészete” nem selyemgubótermelést jelentett-e? Bezerédy István Hídján az 1840-es években 7 bécsi mázsa selyemgubót termelt és nem selyemszövetet. (II. Függelék 45. tétele. A hídjai selyemészetről *Fényes Elek*: Magyarország leírása Pest 1847. II. 46. o.).

Az előadottak alapján – legalábbis egyelőre – nem látom indokoltnak az V. kötet 1352. oldalának javított szövegű változatában jelzett véleményem módosítását.

3. Tolnai György szerint a Magyarországon 1847-ben működő 528 vállalat közül (Gyimesi Sándor szerint 548 volt) 259 tőkés textilvállalat volt. (94. o.) Nem éri be azonban – és ezt helyesen teszi –, hogy pusztán az üzemek számából vonjon le általánosító következtetést, mert tisztában van azzal, hogy a 259 üzem között jócskán akad kisebb is, de immár céhen kívüli. A Függelék II. táblázatának adatai egy részéről is csupán ennyi állapítható meg biztonságosan, további kutatások nélkül. Tolnai György tisztában van azzal, hogy valamely ágazat helyét az egyes iparágak sorrendjében összes termelési értékének nagysága szabja meg. Hozzálat ennek kiszámolásához. Közvetett adatokhoz kénytelen fordulni és abból indul ki, hogy Magyarország 1845 és 1848 között évi átlagban 3,5 millió Ft. értékű fonalat importált, amely – szerinte – teljes egészében a tőkés termelésbe került. A Hetilap 1845. 190. és 198. számaiban közöltek alapján megállapítja, hogy a fonal értéke általában a késztermékének 44%-át teszi ki. Ennek alapján az importált fonalból előállított textilipari termelés értékét 8 millió Ft-ra becsüli. A hazai előállítású fonalmennyiség, amely ezekben az üzemekben felhasználásra került – Tolnai György véleménye szerint – az importfonal értékének felét tette, ami késztermékre átszámítva – szerinte 4 millió Ft. volt. Az összes textilipari termelés értéke így 12 millió Ft. lett, amiből Tolnai György levonta az importfonal 3,5 millió Ft értékét és így jutott arra az eredményre, hogy a hazai késztermék értéke 1845–1848 évi átlagában 8,5 millió Ft volt.

Mindezek ismeretében az olvasóban elsőként a textilipar becsült termelési értékének valós volta ébreszt kétséget. Mi a tárgyi alapja annak, hogy a hazai fonaltermelés értéke az importáltaknak a felére becsülhető? A kutatások jelen helyzetében ez az állítás el sem fogadható, meg sem cáfolható. Ha Tolnai György legalább azoknak az üzemeknek levéltári adataiból meg tudna állapítani, milyen arányú volt a bennük felhasznált hazai előállítású és az importált fonal aránya, amely üzemek adatai a Fővárosi Levéltárban és az Országos Levéltárban fellelhetők, akkor valamelyes támponthez juthatna valószínűsíthető feltételezés megköveteléséhez. Enélkül a feltevés és a textilipari termelés értékére vonatkozó kombináció nem tekinthető megalapozottnak.

Az osztrák hivatalos statisztika szerint Magyarországon 1841-ben mintegy 70 ezer bécsi mázsa (ezentúl b. m.) súlyú gyapjút használtak fel 5 millió konvenció forintra becsült (ezentúl: C. M.) értékben, Erdélyben 40 ezer b. m.-nyi gyapjút dolgoztak fel 1,8–2 millió C. M. értékben. A statisztika mindkét esetben hangsúlyozta, hogy a készítmények általában a legdurvább minőségű áruk, pokróc, gubaszövet, Erdélyben halina is, mely utóbbit a hadseregnek szállították, illetve Moldvába és Havasalföldre exportálták. Erdély gyapjúipari termeléséről a statisztika azt is közölte, hogy a feldolgozott gyapjú-

mennyiségből 10 ezer b. m. posztó készítést szolgált, 30 ezer bécsi mázsából a fejlettebb üzemek pokrócot készítettek. A statisztika azt is kiemeli, hogy a készáru nagyobb részét mindkét területen a céhes ipar állította elő. Megállapította azt is, hogy az összes magyarországi tőkés üzemek összesen sem használtak fel 2000 b. m.-t meghaladó súlyú gyajút. A gácsi posztómanufaktúra évi gyapjúfelhasználásának mennyiségét a statisztika 1000 b. m.-nél, a pápaiét évi 300 b. m.-nél kevesebbre becsülte.

Magyarország és Erdély ugyanezen statisztika szerint az osztrák császárságból évenként kereken 10 ezer b. m. fonalból mintegy 250 ezer vég közönséges gyapjűszövetet termelt 800 ezer C. M. értékben. Az üzemek csak importfonalat dolgoztak fel. A céhes és nem céhes üzemek termelési értékét a statisztika összesen 5,8 millió C. M.-re becsülte. Ismeretes, hogy a Habsburgok jogára alá tartozó területeken a statisztikai felvételek – eme tudomány akkori és ottani fejlettségi szintje miatt is – pontatlanok, a becslések több ok miatt is megbízhatatlanok és csupán a tendencia jelzésére alkalmasak. Annyi azonban még így is bizonyosra vehető, hogy a gyapjú- és pamutipari termelés nagyobb részét 1841-ben nem a tőkés ipari vállalkozások állították elő. Egyelőre nem ismeretesek a len- és a kendervászontermelés adatai, hasonlóképpen a pamutiparé sem, mert a statisztikából csak annyi olvasható ki, az is közvetve, hogy összehasonlíthatatlanul kevesebb értéket termeltek, mint a gyapjúipar. Az sem ismert, hogy az importfonallal dolgozó pamutiparban termelt érték mekkora hányada származott céhen kívüli kisüzemekből, mennyi tőkés vállalkozásokból, mennyi céhes műhelyekből. Nem ismertek a selyemszövetipar évi összes termelésének adatai sem. Annyit tudunk, hogy a len- és kendervásznat jórészt háziiparilag termelték nyers állapotban, majd a városokban kikészített készárut felvásárló kereskedők, házaló vándorkereskedők vették át és hozták forgalomba anélkül, hogy – és erről már említés történt – egy-két kivételtől eltekintve tőkés vállalkozásba fogtak volna. A selyemszövő iparban 1845-ig csak néhány tőkés vállalat működött, Pesten – Kossuth Lajos megállapítása szerint – mindössze kettő. Ennek egyik okára már utalás történt a selyemfonal importjáról szólva. A védeyleti mozgalom hatására – tudjuk – 1845-ben már 6 selyem – 4 félselyem, 2 szalagszövő üzem működött ugyanitt. Míg korábban – szintén Kossuth megállapítása szerint – Valero üzeme csak „az alsóbb néposztályok számára” készített selyemszövetet, selyemszalagot egyáltalán nem, 1845 második feléve óta már a legfinomabb árukat állította elő, amelyeket addig elsősorban Bécsből importáltak. Az V. kötet rávilágít arra, milyen forrásokból táplálkozott a belső piaci igények növekedése. Ennek kívántak eleget tenni a védeyleti mozgalom ösztönzésére újonnan létesült és az üzemüket megnagyobbító, régebben is létező vállalkozások. 1846-ra azonban már lehanyatlott a védeyleti mozgalom. Az egykorú források tanúságtétele szerint – amint erre az V. kötetben hivatkozás történik –, az osztrák császárság területeinek kereskedői, tőkés ipari vállalkozói, kézművesei visszahódították régebbi pozícióikat. Jelentősen csökkentek a magyarországi textilipari vállalkozások áruehelyezési lehetőségei. Van adat rá, hogy gyenge tőkeerejű vállalat nem tudott megbirkózni a konkurenciával és tönkrement. A sasvári (sassini) pamutnyomó üzemet osztrák tulajdonosai már 1845 előtt megszüntették, mert nem volt rentábilis. 1845-ben magyarországi vállalkozók részvénytársasági alapon megpróbálták újjáéleszteni, de az alaptőkének elég tekintélyes hányada nem gyűlt össze. További kutatások dönthetik csak el, mekkora arányú volt a magyarországi textilipari termelés értékének visszaesése 1846 óta még az 1847–1848. évi válság előtt.

A forgótőkeinség, a kölcsön- és hitelszerzés nehézsége ipari vállalkozás létesítésére, általános közép- és kelet-európai jelenség volt. A kései feudalizmus társadalmi, jogi, intézményrendszerbeli és az állami „nagypolitikában” is érvényesülő továbbélése a régióban mindenütt visszatartotta a pénztőke tulajdonosait az ipari befektetésektől ott, ahol eme viszonyok – országonként eltérő módon és formában –, de a lényegét tekintve megmaradtak. Ez a tendencia érvényesült Sziléziában, Oroszországban) a lengyelek lakta területeken is) és még az osztrák császárság fejlettebb iparral rendelkező területein is. A bankok szívesebben adtak kölcsönt a nagybirtokosoknak, mintsem hogy ipari vállalkozásba fektették volna pénztőkéjükét. Sziléziában a leniparból a Verleger kereskedelemből állandóan áramlott a pénztőke a mezőgazdaságba. (Az osztrák császárság hitelviszonyairól osztrák feldolgozások alapján az V. kötet gazdaságtörténeti fejezetének megfelelő részei adnak felvilágosítást, a sziléziai helyzetről Kurt *Borchardt*: Zur Frage des Kapitalmangels in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Deutschland. In: Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik 1961.)

Az 1843–1844. évi országgyűlés kereskedelmi bizottmányának felkérésére kereskedők, ipari vállalkozók, társadalmi intézmények által készített szakvélemények hasonlóképpen a feudális gátakban látták az ipari vállalkozásokra hajlamosság igen korlátozott voltának forrását. Kiemelték, hogy a meggazdagodott kereskedő birtokot vásárol és iparkodik nemesi címet szerezni. Konkrét példák sora található az V. kötet által hasznosított helytörténeti művekben is, amelyekre a tőkefelhalmozás forrásaival foglalkozó részben történik utalás a megfelelő jegyzetapparátusban. (A textilipari termelési adatokra az 1951-ben megjelent kötet 285–286, a védegyleti mozgalomnak új üzemek létesítésére ösztönző hatására, már létezők bővítésére a Hetilap adatai alapján az 1951. évi kötet 265–266, a 287–290, 311, a védegyleti mozgalom hanyatlására és ennek főleg a textilipari vállalkozásokra gyakorolt befolyására a 334–335, a pénztőke tulajdonosainak tőkékük iparba fektetésétől vonakodására a 230–233 oldalon közölt adatok tájékoztatnak. Ezekre és az osztrák szakirodalomra épült az V. kötet gazdaságtörténeti részének megfelelő szövegrésze a már említett helytörténeti munkákkal együtt.)

Mindezek alapján kétségesnek tűnik Tolnai György 1964. évi írásának az az állítása is, amely szerint a textilipar „a 19. század negyvenes éveiben, különösen az évtized utolsó éveiben, az összes iparágak tőkés üzeimei között „vezető szerepet játszott” (97. o.). Ezt a nézetet vallja ma is.

4. Tolnai György 1964-ben megjelent értekezésében kiszámította, hogy a vasipari termelés értéke 5,7 millió forint volt. Azokban a forrásokban azonban, amelyekre hivatkozott, nem található meg sem a vízi jármű-, sem a gép-, sem a szerszám- és eszköztermelés értéke. Ha csupán azt mérlegeljük, hogy az Óbudai Hajógyár hetenként egy hajó előállítására volt képes, továbbá azt, hogy 1846 áprilisa és 1847 március 31-e között 10 személy és áruszállító, valamint vontató hajó készült ott el, korábban pedig itt gyártottak 23 vas, áruszállító „naszádot”, 11–12 sertésszállításra alkalmas „naszádot”, 8 kőszén-szállító „naszádot”, egy a gyár használatára szükséges „naszádot”, egy állóhajót Orsova számára, 48 új hajótestet, 13 rakodási hídhajót, 11 hajóval és csónakházzal (1951. évi mű 334. o.), akkor máris kétségbevonható az, hogy a vasipari termelés teljes értéke csupán 5,7 millió lett volna. És ha Tolnai György levéltári adatok alapján megkísérelte volna kiszámolni az 1848 előtt létesült szerszám-, eszköz-, valamint a gépgyártó műhelyek termelési értékét is, a konkrét adatok még valószínűtlenebbé tennék Tolnai Györgynek a

leszűkítetten értelmezett vasipari teljes termelési értékre vonatkozó megállapításait. (A pesti vasipar-gépgyártó üzemekre vö. az 1951-ben megjelent munka 271, 309–311. oldalainak adatait.)

Az előadottakon kívül nem csupán amiatt támad kétség a Tolnai György által kiszámított 5,7 millió forint vasipari termelési érték hitelessége iránt, mert az általa megjelölt forráshelyen (*Fényes Elek: Magyarország leírása, Pest 1847. I. 83. o., Tolnai 1964. évi munkája 96. oldalán a 35. jegyzetben hivatkozik rá*) nem történik említés a vasipari termékek áráról. Termelési értékről pedig Fényes e művének a vasipari termelésről szóló I. 92–94 oldalain mindössze a turja-remetei üzem nyers-, öntött- és rúdvas termeléséről írja meg, hogy ott 150 ezer pengő forint értékű árut termeltek (*Fényes: i. m. I. 93. o.*). A kétség forrása nem elsősorban a forráshely téves megjelölése, sokkal inkább az, hogy milyen árufélék alapján számította ki az eredeti forrás a bécsi mázsánkénti 11 Ft 40 kr-nyi átlagértéket? Csupán a nyers-, öntött-, kovácsolt (ma hengerelt) vasárak termelési értékét adták meg már 1848 előtt is súlyegységben. Szerszámok, gépek, eszközök, vízi járművek esetében darabárat adtak meg. Ez a körülmény is erősíti azt a feltevést, amely szerint a fenti átlagértékek kiszámításánál a forrás nem vette figyelembe az imént felsorolt áruféléket. A fenti árbázison viszont nem számítható ki a nehézipari termelés tényleges értéke.

5. Tolnai György a mezőgazdasági iparról szólva helyesen állapítja meg, hogy a gőzmalmok létesítése még a kezdeteknél tartott. A cukoripar fejlődéséről írt sorokban azonban Wiener Moszkó – 1902-ben megjelent – könyvének arra a megállapítására hivatkozva, hogy Magyarországon 1842-ben 23, 1848-ban 19 volt a gyárszerű cukornagyüzemek száma, így következtet: „Ilyen körülmények között tehát a mezőgazdasági iparok – melyeknek a malom- és cukoripar a vezető ága – sem üzemeik száma, még kevésbé termelésük és a tőkefelhalmozás mérete tekintetében nem vehetik fel a versenyt a hazai tőkés textiliparral” (95. o.).

Wiener Moszkó – máig pótolhatatlan – munkájának megjelenése előtt – ámde 1867 után – hivatalosan meghatározták, milyen nagyságú üzemek tartoznak a „gyárszerű nagyüzem”-kategóriába. Ugyanerre azonban 1848 előtt – Tolnai György maga utal rá műve 93. oldalán – nem került sor. A textilipari üzemekre a vélelmezetten tőkés vállalatok felsorakoztatása során sem a szövegben, sem a Függelékben nem alkalmazza a „gyárszerű nagyüzem”-nek azt a mércéjét, amit a cukoripari üzemek esetén használ. Továbbá: nem is kísérli meg a termelt cukormennyiség értékének kiszámolását, holott az 1951-ben megjelent monográfia 317. oldalán megtalálhatta volna legalább az 1839–1842 között eltelt évek finomcukortermeléséről szóló adatokat, sőt a cukorfogyasztását is. Ha utána nézett volna a korabeli cukoráraknak, nem okozott volna nehézséget a termelési érték kiszámítása. Ezt elmulasztva írta le a cukoriparra vonatkozó állításait.

Munkája élelmiszeriparral foglalkozó szövegrészének másik fogyatéka, hogy egyáltalán nem is említette a szeszipart, holott, ha itt is csupán az 1830-as, 1840-es évek létesítményeit vesszük figyelembe, továbbá azt, hogy jelentős volt a piac számára történő gyümölcseszszpálinka főzés, de a tilalmak ellenére a gabonapálinka főzés, sőt terjedt már a burgonyából a piac számára főzött pálinka is, erőteljesen növekedett a likörgyártó vállalkozások száma, aligha helyes figyelmen kívül hagyni a szeszipar termelési értékét. Ha pedig még arra is gondolunk, hogy Fiumén és Trieszten át már az 1820-as években a külföldre jutó áruk között a fő kiviteli cikkek sorába tartozott a szlivovica (*Hesperus*

1822. 300. sz. 1200 o.) és ez a helyzet a későbbiek során sem rosszabbodott, akkor minden ok megvan arra, hogy az élelmiszeripar termelési értékének kiszámolásánál figyelembe vegyük ezt az ágazatot is. (Az 1951-ben megjelent monográfia 291–294, 312, 337 oldalain felsorol néhányat az 1830-as, 1840-es években létesült szeszipari üzemek közül, amelyek nagy része Pesten működött. A Fővárosi Levéltár adatai alapján kísérletet lehetett volna tenni termelési értékük megállapítására annál inkább, mert egyes esetekben a hivatkozott oldalakon termelési eredmények is szerepelnek, a többinek utána lehetett volna járni.)

Ismeretes, hogy iparáganként – az ágazat termelési folyamatának jellegétől függően –, eltérő mennyiségű élőmunka-ráfordítás szükséges azonos termelési érték előállításához. Ebből következően annak megállapításához, hogy az egyes iparágokban mekkora érték előállítása szükséges a fogyasztói szükségletek kielégítéséhez, pusztán a feltétlenül szükséges munkáslétszám közlése nem elegendő. (Kossuth Lajosnak a Hetilap 1845. 12. sz. 185. oldaláról és Tolnai György által „Hozzászólásában” idézett megállapításához fűződő észrevétel.)

6. Mind az V. kötet gazdaságtörténeti részében, mind a jóval több eredeti forrás felhasználásával készült, és a Századok 1981. évi 3. számában megjelent tanulmányban a magyarországi gazdasági viszonyok alakulását igyekeztem beilleszteni az akkori világgazdasági forgalom, az európai centrum és a közép- és kelet-európai periféria között a 15–16. század fordulójától nem egyenlő gazdasági fejlettségű partnerek között kialakult munkamegosztás kereteibe. Iparkodtam jelezni azt is, hogy ebben a régióban a feudalizmus kései továbbélése folytán a 18. században Angliában elkezdődő, majd a kontinens nyugati államaiban a 19. század első felében különböző időben meginduló ipari forradalom és az 1789. évi francia forradalom együttes hatására lassan megindul a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, bár a fenti indíték miatt torzultan, csökevényesen. Sor került a magyarországi gazdasági viszonyok elhelyezésére a közép- és kelet-európai gazdaság kapitalizmus felé tartó alakulásának kereteibe ágyazására úgy, hogy ezen belül megvilágítást nyerjen az, hogy az ellentmondásosan, számos vonatkozásban negatív hatású államjogi kötelek mellett, amelyek Magyarországot a Habsburgokhoz kapcsolták, Magyarország gazdasági viszonyainak alakulása a Habsburgok uralma alatt levő, Lajtától nyugatra fekvő területek – a vasútépítések előtt szállítási, közlekedési szempontból –, kedvezőtlen természeti földrajzi adottságainál ugyanilyen tekintetben rosszabb magyarországi természeti és gazdaságföldrajzi helyzete miatt is, csak a Habsburg-uralom alatt levő más területek gazdasági viszonyai alakulásának kölcsönhatásrendszerében világítható meg a valósághoz leginkább közelítő módon. Eme kettős tényező révén töltötte be a Lajtától nyugatra levő Habsburg örökös tartományok piacának „szívó” hatása azt a szerepet, amit a gazdaságilag fejlettebb nyugat-európai országok, köztük elsősorban Anglia, vagyis a világgazdasági centrum államai jelentettek általában a közép- és kelet-európai országok számára. Ugyanakkor utalás történt arra is, hogy Alsó-Ausztria, a cseh királyság országai, részben Karintia és Krajna tőkés gazdasági, ezen belül iparosodási szintje átmenet volt az európai centrum, valamint a közép-kelet-európai periféria – országonként eltérő, sajátos vonásokat hordozó és különböző mértékben – elmaradott gazdasági állapotok között úgy, hogy – minden ott is létező feudális gát ellenére –, közelebb állt a centrum gazdasági fejlődésének szintjéhez.

Ebbe az összefüggésrendszerbe állítva a Magyar Királyságnak a legkülönfélébb feudális termelési kötöttségekkel és földesúri kiváltságokkal a Lajtán túli Habsburg területeknél jobban és alapvető meghatározóként visszatartott gazdasági viszonyait, amelyek pozitív irányú változását a bécsi udvar gazdaságpolitikája is nehezítette, érthető meg a magyar tőkés iparfejlődésnek az iparágak általános fejlődési sorrendjétől eltérő szerkezete.

Ebben a tekintetben is figyelemre méltó Jaroslav Puršnak az a megállapítása, amely szerint az Elbától keletre fekvő területeken az ipari forradalomban a textilipar mellett az élelmiszeripar mezőgazdasághoz kötődő egyes ágazatainak különleges szerep jutott (Csehországban például a sör- és a cukoriparnak). Purš arról is ír, hogy a szlovákiai ipari forradalom kutatása során nem csupán a textilipar adatainak konkrét feltárása szükséges, hanem az élelmiszeriparé, a vasiparé és más termelési ágaké is. A szlovákok lakta területeken – Purš szerint (egyébként tévesen) az 1820-as évek óta – végbemenő ipari forradalmi folyamatot be kell illeszteni a Habsburg-uralom alatti nyugati és keleti területek ipari forradalmának összefüggésrendszerébe. (Jaroslav Purš: Einige theoretische Probleme der industriellen Revolution. In: Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen zwischen Ost- und Westeuropa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart (Hrsg. Karl Obermann), Berlin 1960. c. kötet 96. és 99. oldalai). Purš 1958-ban fejtette ki mindezt a csehszlovák–NDK történeti vegyesbizottság által szervezett ülészakon. Ha ezek a megállapítások helytállóak az európai centrum országok tőkés ipari fejlődéséhez közelálló Csehországra, sőt – Purš szerint –, az Elbától keletre fekvő területekre általában, vajon miért ne lehetnének érvényesek a valóban egyértelműen periférikus helyzetben levő, a Csehországnál sokkal elmaradottabb gazdasági fejlettségű Magyar Királyságra, ahol éppen emiatt a tőkés ipari fejlődés kezdetei is erősebbek lehettek a nehéz- és az élelmiszeriparban, mint a Lajtán túli sokkal fejlettebb versenytárs által rendkívül előnytelen helyzetbe juttatott textiliparban?

A magyarországi nehézipar előretörése és termelési értékének első helyre kerülése az 1840-es években, részben a gőzhajózás nekilendülésével indokolható. A lassan bár, de éppen a piaci lehetőségek kiaknázása érdekében a korszerűsödés felé iparkodó földesúri és a különféle forrásokból eredően a feudális kötöttségekkel kevésbé vagy egyáltalán nem megterhelt paraszti rétegek igyekeztek a piaci tömegtermékeket minél jobb eszközökkel megművelni. Nőtt a vasból készült hatékonyabb mezőgazdasági eszközök, egyes uradalomokban már az itthon készült mezőgazdasági vagy mezőgazdasági ipari termeléshez szükséges korszerű gépek iránti kereslet és ott, ahol a birtokoknak szerszám, ill. gépjavító műhelyük is volt, és a házilagos szerszámjavítás meglehetősen általánosan elterjedt, a javításokhoz szükséges szerszámok iránti kereslet is, ami céhen kívüli kisipari vagy tőkés jellegű nagyobb vállalkozások létesítésére ösztönzött. Egyes ipari ágazatok (pl. a textiliparé is) korszerűbb termelőeszköz-szükséglete is ebbe az irányba hatott. Mindezt figyelembe véve és hozzászámítva a nehézipari termelés értékének megállapításával kapcsolatban az előzőekben jelzett kételyeket, egyelőre nincs miért módosítani a nehéziparnak az ipari termelési érték tekintetében az 1840-es évekre vonatkoztatott vezetőszerepéről az V. kötetben előadottakat.

A közép- és kelet-európai iparfejlődés Purš jelezte sajátos vonásait is szem előtt tartva a magyarországi iparfejlődésről írottak tehát nem valamiféle külön „magyar út”, hanem csupán a vázolt történelmi körülményeket, adottságokat figyelembe vevő iparfejlődési sajátosság jelzői a közép- és kelet-európai közös jellemző vonásokon belül.

7. Úgy lehet, hogy a Tolnai György és köztem felmerült nézetkülönbségek forrása az, hogy míg Ő az iparilag fejlett nyugat-európai, elsősorban az egyébként is egyedülálló fejlődésű és a kontinentális országokétól is sokban eltérő angliai gazdasági, ezen belül is az ipari fejlődést tartja normának, és a magyarországi iparfejlődésen mindenképpen igyekszik bizonyítani annak az angliaihoz való hasonlóságát, az V. kötetben a közép- és kelet-európai perifériát a centrumtól megkülönböztető általános, ezen belül a sajátos és a Habsburg-házhoz fűződő államjogi kapcsolatokkal is összefüggő vonások érvényesülését próbáltam meg vázolni a Habsburg-birodalom keretein belül elhelyezkedő magyarországi gazdasági, ezen belül az ipari fejlődés megrajzolásával. Úgy vélem, kellő súly helyeződött arra, hogy Magyarország és a Lajtától nyugatra levő, Habsburg-uralom alatt álló területek között a történelmi előzmények folytán gazdasági fejlettség dolgában jelentős előnyben levő, majd az ipari forradalom küszöbét átlépni kezdő, a tőkés iparosodás útján az első lépéseket megtevő örökös tartományok és az elsősorban a feudális viszonyok általános továbbélése miatt elmaradott Magyarország között, nem egyenlő gazdasági erejű partnerek komplementer munkamegosztása jött létre, ami – eltérő indítékoktól motivált –, kölcsönös gazdasági függőséghez vezetett. Ezt további ellentmondásokkal terhelte meg a bécsi udvar gazdaság- – ezen belül is különösen – vámpolitikája. És ezzel el is érkeztünk a „Hozzászólásban” is említett védővám kérdéséhez.

Az V. kötetben, majd még több eredeti forrásanyagra építve a Századok 1981. 3. számában közölt tanulmányban az is bizonyítást nyert, hogy előbb az ún. odesszai gabona, majd – az 1830-as évek vége óta –, az ausztráliai gyapjú uralkodó helyzete az európai piacon, nem kis mértékben a Zollverein létrejötte, még inkább a Lajtától nyugatra levő, Habsburg-uralom alatt levő területek felvevőképességére utalta a magyarországi mezőgazdasági termelőket és az ő áruikat közvetítő kereskedőket, mint addig, hozzátéve azt is, hogy egyéb mezőgazdasági termények és nyersanyagok kivitelét már önmagában véve is nehezítette az, hogy a Habsburg-birodalom nyugati határain kívüli legközelebbi piac, Németország a 18. század második fele óta mezőgazdaságának korszerűsítése terén olyan mértékben lépett előre még a kelet-poroszországi junker nagybirtokon is, nem csupán Északnyugat- és Délkelet-Németországban, hogy önállótáv lett.

A magyar reformnemesség felismerte az odesszai gabona és az ausztráliai gyapjú versenyének a világpiacon immár leküzdhetetlen erejét. A világpiacon ármozgást – minden vám- vagy egyéb korlátozó intézkedés ellenére – ezek határozták meg és hatásuk „begyűrűzött” a birodalmi vámsorompóval körülvett Habsburg örökös tartományok piacára is, befolyásolta a bécsi, a brünni stb. terményárak alakulását. Pontosan érzékelték a Zollvereinben rejlő veszélyeket is. Mindezek a körülmények együttesen indították a reformnemesség vezetőit arra, hogy törvényhozási és társadalmi-szervezési úton hozzájáruljanak a mezőgazdasági termékek belföldi feldolgozása érdekében ipari vállalatok létesítéséhez, illetve ilyenek életre hívására ösztönzéshez, valamint a vámrendszer megváltoztatására irányuló lépések megtételéhez.

Ugyanakkor nem csupán az 1843–1844. évi országgyűlés kereskedelmi választmányának az országgyűlésen megvitatott és elfogadott munkálata, hanem már előbb a Magyar Ipar Egyesületnek a bizottmányhoz eljuttatott, Kossuth Lajos által készített emlékiratában maga Kossuth sem javasolt egyoldalú védvámrendszert, szakítást, elzárkózást az örökös tartományoktól.

Ismeretes, hogy Kossuth Lajos a Pesti Hírlapban szót emelt az iparfejlesztés, mint a mezőgazdaság és a társadalmi viszonyok átalakulását lényegesen befolyásoló tényező mellett. „Mégsem volt az iparosítás – minden szükséges feltételt mellőző – megszállottja” – írja Szabad György, aki ezt a megállapítását Kossuthnak a Pesti Hírlap 1841. 36. számában megjelent írásából vett idézettel is erősíti: „kívánatos, hogy az ipar természetes kifejlését gátló balgatag akadályok lerontassanak, mert meg vagyunk győződve, hogy ekkint a földművelési szükségek fedezésétől fennmaradó erő, önkint és természetesen ráfordul a műipar azon osztályira, melyeket legtöbb haszonnal űzhetünk”. De „soha sem fogjuk óhajtani, hogy mindent magunk készítsünk; e mindenben igen sok örökké üvegházi növény maradjon” (Szabad György: Kossuth politikai pályája. Kossuth Kiadó, Magyar Helikon – Budapest, 1977. 87. o.)

1842 óta fordult Kossuth a védvámrendszer-politika felé. A magyar történeti szakirodalomból már régóta ismert, hogy Kossuth Lajost Friedrich List eszméi és a Zollverein gyakorlata ösztönözték arra, hogy emez eszmék segítségével – ámde nem mechanikusan másolva azokat –, hanem a magyarországi viszonyok figyelembevételével kiálljon a magyar ipar vámvédelméért. Ebbe az irányba mutató elképzelései azonban – és erre Szabad György világított rá –, sokkal nyitottabbak voltak annál, mint azt történetírásunk korábbi termékei bemutatták (Szabad: i. m. 90. o.).

Kossuth abból indult ki, hogy a magyar királyság és az osztrák császárság kapcsolataiból hiányzik a kölcsönösség, az egyenlőség. Magyarország iparának vámvédelmét a nemzet egész gazdasága fejlesztésére irányuló szándéka mellett a Zollverein által megtestesített német gazdasági törekvések miatt is követelte, mert úgy látta, hogy ezek Magyarország létviszonyait fenyegetik. Emiatt a leghatározottabban ellenezte a Habsburg-birodalomnak a német vámszövetséghez csatlakozása tervét. Ez az elképzelés – állapítja meg Szabad György – a birodalom német politikája miatt nem valósult meg, de a fenyegető veszély hatott Kossuth és a liberális reformokat pártoló más ellenzéki politikusok állásfoglalására is. Átmenetileg Kossuth a szükséges rossznak tartotta védvámrendszer mellé állt. (Szabad: i. m. 90–91. o. Itt utal a régebbi szakirodalomra is. *Andics Erzsébet: Metternich und die Frage Ungarns*, Budapest, 1973. c. könyvében levéltári források alapján ismertette a birodalmi politika felelőseinek a német vámszövetséghez csatlakozással kapcsolatos nézeteit.)

Kossuth a Magyar Iparegyesület nevében megfogalmazott és az országgyűlés kereskedelmi bizottmányához eljuttatott emlékiratban kifejtette, hogy a védvámrendszert külfölddel szemben kívánja alkalmazni Magyarország és nem „Ausztria érdekében”. Ennek elérése végett követeli, hogy a vámokat a magyar országgyűlés állapítsa meg. A Magyar Királyság kikötőiben ez a vámrendszer legyen érvényes. Az örökös tartományokon át érkező áruk átmenő vámjáról kössenek tranzit-vámszerződést. A külfölddel közvetlenül lebonyolított kereskedelmet külön önálló kereskedelmi szerződések biztosítsák. Csak azokat az ipari termékeket védjék vámmal, „hol már minálunk van mit védeni, nem pedig ahol ez még nem így van, mert mi a védvámnak, mely a fejlettebb külföld irányában saját kezdő s még meg nem szilárdult gyárainknak az úgynevezett tanpénz tekintetében gyámolító kiegyenlítésül szolgál, barátjai vagyunk ugyan, de koránt sem a prohibítív rendszernek.”

A Habsburgok jogara alá tartozó más országokat nem tekintette külföldnek, hanem egyazon uralkodó alá tartozó birodalom egyéb területeinek. Ennek megfelelően külön foglalkozik az emlékiratban az érvényes vámrendszerrel, amelyről – a valóságnak megfelelően – megállapítja, hogy prohibítív és az örökös tartományok iparának, mezőgazdaságának kedvez. Ennek a hátránynak kiküszöbölésére javasolt kereskedelmi szerződést az osztrák császárság alá tartozó területekkel, amit azonban – írja –, a másik fél csak a magyarországi közteherviselés kötelezővé tételének, a nemesi vámmentesség eltörlésének törvénybeiktatása esetén fogadhat el.

A haladó középnemesség többsége Kossuthnál és híveinél jobban hajlott az örökös tartományokkal kötendő szerződésben a viszonyosságon nyugvó kompromisszumos jelleg erőteljesebb kidomborítása felé. Ez tükröződött a kereskedelmi választmány készítette és az országgyűlésen megvitatott, majd a főrendek által kívánt módosítások elvégzése után a királyhoz felterjesztett munkálatban is, amire azonban nem érkezett válasz (A bizottsági munkálat vitájára az 1951. évi monográfia 221–253 oldalai tartalmazzák az adatokat. A Magyar Iparegyesület Kossuth fogalmazta emlékiratát a 222–224, a haladó középnemesség többségének nézeteit, viszonyosságon alapuló kompromisszumra hajlását a 240–243 és a 247–253. oldalak ismertetik részletesen.)

Mint hogy a reformer ellenzék a válasz elmaradása folytán nem tudta biztosítani országgyűlési úton sem a gazdasági önrendelkezés elemi követelményeit, sem a hazai ipar vámpolitikai védelmének törvénybeiktatását, országos mozgalommá kívánta szervezni az addig spontán akciók eredményeként már 1842 óta alapított „védegyleteket” és az 1843–1844. évi országgyűlés vége felé életre hívta az Országos Védegyletet (*Szabad*: i. m. 92. o.). A kezdeti sikereket azonban 1846-ra már megtorpanás követte. A Hetilap-ban 1846 májusában cikk jelenik meg a magyar–osztrák vámszövetség mellett (1846. 41. sz.). Kossuth a Védegylet 1846. augusztus 20-i közgyűlésén tartott beszédében nemcsak a védegyleti mozgalom országos szervezését előidéző gazdaságpolitikai sérelmeket adta elő, hanem „sokban támaszkodva pesti polgárok és politikus társai közül elsősorban a centralista Trefort Ágoston szakvéleményére, egyezséget kínált elvileg a bécsi kormánynak, valójában az ausztriai nagypolgárságnak”. Megismételte az Iparegyesület emlékiratának a vámkülfölddel kapcsolatos rendszabályokról és a birodalom másik feléről érkező átmenő árukra vonatkozó tranzitmegállapodásról, a magyar országgyűlésnek a vámok meghatározásában részvételéről szóló javaslatait. Ezenkívül ajánlotta, hogy az osztrák császárság és a magyar királyság kössön vámszövetséget a „költsönös védelem s költsönös méltányosság alapján”. Határozati javaslatának a hazai ipar támogatásának szükségességéről szóló része után külön bekezdés foglalkozik a vámkérdéssel.

„A védegyesület kinyilatkoztatja, hogy a köztünk s Austria közötti vámrendszer kérdésének egyedül oly módon megoldása nyugtathatja meg a nemzetet, mely az eddig csak ellenünk irányzott védrendszert a költsönös érdekek kiegyenlítésére, alku s egyezkedés útján viszonyos méltányossággal alkalmazza” (*Szabad*: i. m. 94–95. o. Az idézet a 95. oldalon található meg).

Klauzál Gábor, az első független felelős magyar kormány földművelés- ipar- és kereskedelemügyi minisztere 1848-ban szintén kompromisszumos vámszövetség és vámtarifa tervezetet szándékozott törvényerőre emeltetni, és hosszas tárgyalásokat folytatott az ekkor már ellenforradalmi támadásra készülő bécsi szervekkel – eredménytelenül

– (Pap Dénes: A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. Pest, 1866. II. 118–128. o. Részletesen ismerteti az 1951-ben megjelent monográfia 370–374 oldalain).

8. Az V. kötet 372. és 416. oldalainak szövege bárkit meggyőzhet arról, hogy 1848 magyar forradalmát történelmi szükségszerűségként méltatom. Elengedhetetlennek ahhoz, hogy a Magyar Királyság gazdasága, ezen belül ipara is előre léphessen a tőkés gazdaság útján. Tévedésen alapul Tolnai György ama nézete, amely szerint az V. kötet gazdaságtörténeti, vagy akár ipartörténeti része lebecsülte 1848 magyar forradalmának a jelentőségét.

Szarka László

A SZÁZADELŐ (1900–1918) A HETVENES ÉVEK SZLOVÁK TÖRTÉNETÍRÁSÁBAN

Három ok miatt is fontosnak tartjuk, hogy legalább vázlatosan és néhány szempontot kiragadva megpróbáljuk áttekinteni a dualista monarchia felbomlásának korát vizsgáló újabb szlovák kutatásokat. Egyrészt, mert a minden vonatkozásban előtérbe helyezett legújabbkori munkálatok mellett ezek alkotják a hetvenes évek szlovákiai történetírásának legproduktívabb részét, másrészt pedig, mert Szlovákia története 3. kötetének (1900–1918) közvetlen előmunkálatait jelentik.¹ Mindenekelőtt persze azért – és ezt a két évtized külön kötetben tárgyalása aláhúzza –, mert a vizsgált korszak a szlovák történelemnek, a csehszlovák állam létrejöttének, egyúttal a magyar–szlovák kapcsolatok alakulásának is kulcsfontosságú szakasza. Ez utóbbi tény mindkét oldalon, a magyar és szlovák történetírásban megfelelőképpen tudatosítottnak tűnik. Szlovák vonatkozásban erre enged következtetni *Michal Potemrának* és *Ladislav Tajtáknak* a szlovákiai történészek hetedik kongresszusán a századelő újabb szlovák historiográfiáját értékelő beszámolója, amely a még megoldásra váró feladatok elvégzését „a szomszédos nemzetek, elsősorban a magyarok történetírásával való lépéstartás és konfrontáció lehetőségének érdekében is szükségesnek” tartotta.²

Az állandó konfrontáció jegyében a szlovák történészek rendszeres figyelemmel követik a magyar nemzetiségtörténeti kutatásokat: Katus László, Kemény G. Gábor, Kovács Endre s mások munkáit terjedelmes recenziókban elemezték.³ Ennek a figyelemnek voltak megnyilvánulásai M. Potemrának a SzITA Történettudományi Intézete folyóiratában (1979. évi 2. és 3. számaiban) a Magyarország története 6. és 7. kötetéről megjelent, sok vitára alkalmat adó bírálatai, amelyek néhány éles kitételükkel együtt kézzelfoghatóan bizonyítják a dualizmus korának vonatkozásában a két történetírás közt meglévő értékelésbeli különbségeket.⁴

¹ Szlovákia történetének I. és II. kötete még a hatvanas években megjelent: Dejiny Slovenska I–II. Bratislava 1961, 1968. A szlovák történetírásban sem általánosan használt 1900-as periódushatár a polgári szlovák politika reaktivizálódásának évét jelzi.

² *Ladislav Tajtá–Michal Potemra*: Slovenská historiografia obdobia zvýšeného národnostného utlaku, *Historický časopis (HČ)* 1976/1–2 sz. 166.

³ Kemény G. Gábor forráskiadványáról, *Katus László*: Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg c. tanulmányáról írt *Jozef Karpát*: Pramene k národnostnej otázke v Uhorsku, *HČ* 1973/2 sz. 269–300. – *Kovács Endre*: Szemben a történelemmel c. tanulmánygyűjteményét ismertette *Michal Potemra*. *HČ* 1978/2 sz. 288–295. stb.

⁴ *Michal Potemra*, *HČ* 1979/2 sz. 280–285. – *Uő.*, *HČ* 1980/3 sz. 429–435. A recenzens meglehetősen kíméletlenül, számos esetben a szöveget félreértve, részleteket kiragadva marasztalja el a két kötetet. Mindkét kötetnél kifogásolja a szintézis alapelvét, nevezetesen azt, hogy az a mindenkori

Itt érdemes megemlítenünk, hogy a magyar történetírásban, különösen az ötvenes–hatvanas évekből, akadnak olyan tanulmányok, amelyek a szóban forgó kor szlovák történelmének kérdéseivel foglalkoznak.⁵ Tény viszont, hogy a hetvenes évek, néhány alapvető munka ellenére, legalább is a dualizmus korát illetően a magyarországi nemzeti-segtörténeti kutatások háttérbe szorulását hozták. Persze ennek számos oka közül a kor problémáira egyenletesebben eloszló kutatói érdeklődés mindenféleképpen pozitív tényezőjét kell kiemelnünk.

Nem áll módunkban minden részletre kiterjedő, kimerítő bibliográfiai tájékoztatást adni, ezért áttekintésünket a századelőre vonatkozó szlovák történetírás segédleteinek megemlítésével kezdjük. M. Potemra munkája az a többkötetes – részben kéziratos – bibliográfia, amely példamutató aprólékosággal rendszerezi a kor szlovák folyóirat-anyagát.⁶ Rendkívül érdekes és értékes vállalkozás Mária Mihókovának, a Kassai Tudományos Könyvtár munkatársának háromkötetes tematikus bibliográfiája, amely a korabeli helyi sajtó anyagának feldolgozásával egyedülálló segédletet nyújt a város 1901–1918 közötti politikai életének kutatásához. S minthogy a kassai újságok nem csupán regionális jellegűek voltak, a fontosabb cikkekről tartalmi ismertetést is nyújtó bibliográfia a korabeli magyarországi politikai élet tanulmányozásához is kiválóan felhasználható.⁷ Az újabb szlovák szakirodalmat Potemra és Tajták már idézett bibliográfiai beszámolója ismerteti.⁸ Az első világháború idejének szlovák történelmére vonatkozó irodalomról Marián Hronský tanulmánya ad áttekintést.⁹

Magyarország területére terjeszti ki vizsgálódását, jogosultabbnak és helyesebbnek tartva az etnikai szempont előnyben részesítését. (Itt utalhatunk Szlovákia vagy Csehszlovákia, vagy akár a Szovjetunió marxista történeti szintéziseinek a magyar tízkötetesehez hasonló területiális koncepciójára.) A hetedik kötettel kapcsolatban kifogásolja az asszimiláció, az iskolapolitika, a népszámlások és más konkrét szlovák vonatkozású események (pl. a csemovái ügy) interpretálásának módját, liberálisnak, a források által befolyásoltnak, önkényesnek véli a felsorolt tények értelmezését. Kevésnek és hibásnak tartja a nemzetiségi, azon belül a szlovák politika elemzését. Külön kitér a kötet előszavára, az ott felvetett gondolatokat a monarchia belső helyzetéről, a dualizmus időszakának szellemi értékeiről – közvetlen kapcsolat feltételezve államforma és a kultúra minősége között – nem tartja helytállóknak. A hatodik kötettel kapcsolatban az 1848-as magyarországi forradalom és szabadságharc értékelésével, az 1868. évi nemzetiségi törvény interpretálásával vitatkozik, kiragadott részletek, egyes fejezetek szembeállítás alapján, túlzásoktól és ahistorikus érveléstől sem riadva vissza.

⁵ 1973-ban jelent meg Kemény G. Gábor forrásközleményeinek ötödik kötete: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. V. köt. 1906–1913, Budapest. Ezen kívül *Kende János, Kalmár I. György* monográfiái, *Hanák Péter, Pölöskei Ferenc, Dolmányos István, Kovács Endre, Arató Endre* és mások tanulmányai foglalkoztak a korszak nemzetiségi kérdéseivel. Elkészült *Polányi Imrének* a korszak hazai magyar szlovákistájának kandidátusi értekezése is: *A szlovák társadalom és mozgalom a századfordulón*, Pécs 1980. (Kézirat)

⁶ *Bibliografia slovenských novín a časopisov do r. 1918*, Martin 1958. – *Bibliografia inorečových novín a časopisov na Slovensku do r. 1918*, Martin 1963. – *Bibliografia slovenských novín a časopisov v Amerike 1886–1968* (kézirat) – *Bibliografia článkov zo slovenských novín a časopisov v r. 1901–1918 I–VI*. kötetből már megjelent: *Robotnícke hnutie na Slovensku v r. 1901–1918*, Martin 1969. – *Krásna literatúra a jazykoveda*, Martin 1972. *Slovenská historiografia v rokoch 1901–1918*, Košice 1980. – Még nem jelent meg: *Školstvo na Slovensku v rokoch 1901–1918*, Košice 1977. (Kézirat) – *Vzťahy Slovákov k európskym národom v r. 1901–1918* (Kézirat)

⁷ *Mária Mihóková*: *Politický život v Košiciach v rokoch 1901–1918*, I–III. köt., Košice 1979.

⁸ *L. Tajták–M. Potemra*: *Slovenská historiografia* . . . id. m.

⁹ *Marián Hronský*: *Slovenská historiografia národnoslobodovacieho a revolučného zápasu Slovákov (1914–1918)*, HC 1976/1–2 sz. 189–219.

A forráskiadványok közül Kemény G. Gábor sorozatával párhuzamos František Bokes kiadványa, melynek az 1900–1914 közötti szakaszt felölelő negyedik kötet előkészületben van.¹⁰ Az 1918-as év szlovák vonatkozású dokumentumainak legújabb válogatása Ľudovít Holotík munkája.¹¹ Jelentős vállalkozása volt a szlovák történetírásnak a kivándorlás problémáját bemutató forrásgyűjtemény.¹² A fentiekén kívül jelentek meg más, szűkebb témakörre vonatkozó forrás publikációk is.¹³

Jóllehet a két háború közötti polgári csehszlovák történetírás, történeti publicisztika jelentős teret szentelt a csehszlovák állam létrejöttét megelőző két évtized eseményeinek, a marxista feldolgozások, szintézisek mindaddig kevésbé foglalkoztak a korszak értékelésével.¹⁴ A marxista szlovák historiográfiában a hetvenes évekig a századelő szlovák történetének legátvizsgáltabb kérdésköre a szlovák munkásmozgalom kibontakozása, a világháborús szakaszt illetően pedig az oroszországi forradalmak hatása és Csehszlovákia létrejöttének közvetlen előzményei, illetve ennek kapcsán a cseh–szlovák kapcsolatok jelenségei voltak. A szlovák honismereti sorozat 1971-ben megjelent impozáns történelmi összefoglalása is elsősorban ezekre a kérdésekre összpontosult.¹⁵

A szlovák társadalom egészének, valamint a polgári politika szervezeti-tartalmi kérdéseinek tüzetesebb vizsgálatára csak a hetvenes évek elején összpontosultak nagyobb erők. Ezeknek a kutatásoknak első összegezését az 1974 őszi Pozsonyban rendezett tudományos szimpózium előadásai jelentették.¹⁶ Az itt meghatározott, illetve pontosí-

¹⁰ *František Bokes: Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914, I–III.* köt. Bratislava 1962, 1965, 1972.

¹¹ *Sociálne a národné hnutie na Slovensku od Októbrovej revolúcie do vzniku Československého štátu, Dokumenty, Bratislava 1979.*

¹² *František Bielik–Elo Rákoš: Slovenské vystahovalectvo I–III.* köt. Bratislava 1969–1975.

¹³ *Korešpondencia S. H. Vajanského I–III.* köt. Bratislava 1967, 1972, 1979. – *S. H. Vajanský: Listy z Uhorska, Martin 1977.* stb.

¹⁴ Az ötvenes évek marxista csehszlovákiai történetírása a polgári Csehszlovákia történelmi értékrendszerének átértékelése során a csehszlovák állam létrejöttében vezető szerepet játszott polgári politikusok (Masaryk, Beneš, a szlovák Štefánik) körül kialakult legendákat igyekezett szertefoszlalni. A szlovák történetírásban pl. *Ľudovít Holotík: Štefánikovská legenda a vznik ČSR, Bratislava 1958.*

¹⁵ *Slovensko I. Dejiny, Bratislava 1971.* – Időközben megjelent a kötet változtatott szövegű 2. kiadása is: Bratislava 1979.

¹⁶ Symposium über die Geschichte der Slowakei in der Zeit des beginnenden Imperialismus (1900–1914), *Studia Historica Slovaca (SHS) X.* köt. – *Milan Podrimavský* ismertetése. – A szimpóziumon elhangzott előadások: *Ľ. Holotík: Vznik a vývoj slovenskej Sociálnej demokracie (Kézirat), Vadkertyová, K.: Poľnohospodárstvo na Slovensku v rokoch 1900–1914, HČ 1975/3 sz. 417–440 old. Tajták Ladislav: Slovenské vystahovalectvo a migrácia v rokoch 1900–1914, HČ 1975/3 sz. 377–416. Megjelent angol nyelven Slovak Emigration in the Years 1900–14, Studia Historica Slovaca X. köt. 1978. 43–86. – Podrimavský Milan: Slovenská národná strana v rokoch 1900–1914 (kézirat) Dangl, Vojtech: Slovenská buržoázia v zápase o branné predlohy v rokoch 1900–1912, HČ 1975/1, 49–71. – Zuberec, Vladimír: Politické koncepcie Milana Hodžu pred prvou svetovou vojnou (kézirat). Megjelent francia nyelven: Le rôle de Milan Hodža dans la politique bourgeoise slovaque avant la première guerre mondiale (1900–1914), *Studia Historica Slovaca X.* köt. 1978. 87–111. – Marián Hronský: Politický profil generácie okolo časopisu Prúdy HČ 1975/4 sz. 509–531. – Mikuláš Pisch: Zahraníčnopolitická orientácia slovenskej buržoázie na začiatku 20. stor. (kézirat) – Chromeková Valéria: Maďarské politické strany na Slovensku v rokoch 1901–1914, HČ 1977/4 359–374. – Potemra Michal: Uhorské volebné právo a voľby na Slovensku v rokoch 1901–1914, HC 1975/2 sz. 201–240. Dangl Vojtech: Príspevok k rozloženiu politických síl a rastu militarizácie v Uhorsku v*

tott célok jegyében folytatódó munka 1979-ben az összegezés igényével jelentkező áttekintésekbe torkollott. A *Historický časopis* 1979. évi folyamában megjelent a korszak szlovák politikai fejlődését összefoglaló három előkészületi anyag M. Potemra és M. Hronský tollából.¹⁷

Mely mozzanatokat, szempontokat tartják a szlovák történészek összefoglalásaikban a századelő szlovák történelmének alakulásában a legfontosabbaknak? Mit jelent a gyakorlatban a magyar történetírással való lépéstartás, konfrontáció programja? A „fokozódó nemzeti elnyomás korszakát”, ahogy az 1900–1914 közötti időszakot a szlovák történészek jelölik, a kutatások abból az alapvető kiindulópontból közelítik meg, hogy az a szlovák társadalom és nemzeti mozgalom jogfosztottsága elmélyítésének, fejlődése törvénytelen, erőszakos eszközökkel való hátráltatásának; illetve az ezek nyomán jelentkező politikai eredménytelenségnek, a szlovák nemzetet sújtó erőteljes asszimilációnak és kivándorlásnak a korszaka volt. Ebből következően a századelő szlovákiai kutatásában a magyarországinál sokkal erőteljesebben érvényesül a jogtörténeti aspektus. A nemzetiségi szervezetek, pártok jogi helyzetének, az 1868/XLIV-es nemzetiségi törvény érvényesülésének, a választójog, s a többi polgári szabadságjog fejlődésének elemzése rendkívül gyakori témája a szlovák történészeknek. Ennek a jogtörténeti érdeklődésnek vezérmotívumát Jozef Karpat fogalmazta meg. Szerinte az a tény, hogy „ugyanabban az időben, amikor a jogtörténetben Magyarország magyar nemzeti államiságának tézisént hangsúlyozták, a korabeli jogalkotói gyakorlat azáltal, hogy teljes mértékben a magyarosítás szolgálatába állt, közvetlen tagadása volt a fenti tézisnek”.¹⁸ Karpat szerint a szlovák marxista történészeknek ezt a tézist és korabeli jogi gyakorlatot egyaránt kritikusan kell értelmezniük, és a történeti Magyarországot mint soknemzetiségű államot kell bemutatni. Hangsúlyozza a középkori Magyarország szláv állami előzményeinek, valamint a rendiség keretei közt elsősorban a városok által képviselt nem magyar nemzetiségek történelmi szerepének fontosságát. A történeti Magyarország történelmét a magyar és az 1918-ig magyarországi nem magyar nemzetek történészeinek együttesen kell feldolgoznia. Az együttműködés során a nem-magyar történészeknek le kell küzdeniük a magyarországi problematikától való idegenkedésüket, ugyanakkor épp ők a leghivatottabbak arra, hogy saját nemzetüknek vagy nemzetiségüknek Magyarország történetében betöltött szerepét megfelelőképpen értékeljék.

období pred nastolením branných predloh pred uhorský snem r. 1911 so zretelom na slovenskú buržoáznú politickú reprezentáciu, In: Sesity príspevkú k soc. pol. a hist. problematice vojenství a armády 1974/1–2 sz. 11–83.

¹⁷ *Potemra*: K vývinu slovenskej politiky v rokoch 1901–1914, HČ 1979/1 sz. 49–111. – *Uő*: Rozvoj česko–slovenských vzťahov v rokoch 1901–1914, HČ 1979/3 sz. 398–427. – *Marián Hronský*: Slovensko za prvej svetovej vojny a vznik československého štátu, HČ 1979/2 sz. 222–276.

¹⁸ *Jozef Karpat*: Právne dejiny Uhorska ako mnohonárodnostného štátu a Slovensko, HČ 1973/1 sz. 77–88. – A jogtörténeti aspektus hatja át *J. Karpat* másik munkáját: Represie národnostných prejavov v Uhorsku za dualizmu HČ 1974/2 sz. 237–244. – *M. Potemra* legtöbb tanulmánya ugyancsak jogtörténeti fogantatású: Právne postavenie národnej strany v Uhorsku, HČ 1977/4 sz. 503–520 stb. – A kor szlovák vonatkozású jogtörténeti kutatásában élenjárt az 1981-ben elhunyt *Leonard Bianchi*: Právne postavenie občana na Slovensku za kapitalizmu. Obdobie dualizmu v Uhorsku, Právne štúdie 1973/1 sz. 97–141. stb. A korszak jogtörténetének feltárásában fontos szerepe van a rendszeresen tanácskozó magyar–csehszlovák jogtörténeti bizottságnak.

A korabeli szlovák fejlődés legfontosabb kérdéseit – asszimiláció, iskolapolitika, iparosodás, pártharcok stb. – tárgyaló tanulmányok többsége javarészt a törvénytárak, rendeletek változásait, összefüggéseit tárja fel, nemegyszer azonban meg is maradva a törvényhozás, a minisztériumok, kormányok által óhajtott, előírt normák regisztrálásának szintjén. Mindenféleképpen jelentős haladásnak kell tekintenünk azt a tényt, hogy rendkívül kiterjedt forráskutatások¹⁹ révén, jelentős tényanyag mozgósításával, összehangolt alapkutatással igyekeznek a kor szlovák társadalmának és mozgalmainak képét plasztikusabbá, árnyaltabbá tenni. Más kérdés viszont, hogy a nem – vagy helyenként túlságosan merevnek tűnő szempontok szerint – differenciált tények pusztá felsorakoztatása nem feltétlenül és nem minden esetben válik igazán meggyőző argumentummá.

Mind Potemra, mind pedig Hronský összefoglalása a kor külpolitikai eseményeinek áttekintéséből indul ki és a monarchia külpolitikáján keresztül szűkíti a kört a magyarországi, azon belül a szlovák politika szervezeti-tartalmi kérdéseinek felvázolására. Két dologra érdemes ennek kapcsán felhívni a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a magyar történetírásban mutatkozott hajlandóság a szlovák kérdés jelentőségének lekicsinylésére. A szlovák kérdés persze valójában csak a világháború végén vált külpolitikai jelentőségűvé, s akkor is javarészt a csehszlovák nemzetegység fikciója jegyében, de tudatosítani kell azt a tényt, hogy a szlovák politika minden irányzatára fokozatosan kiterjedő csehszlovák egységtörekvések politikai megalapozásában a szlovák kezdeményezéseknek, már a világháború előtti években is jelentős szerepe volt. Másrészt elmondhatjuk, hogy bár általánosságok szintjén a hazai munkák sem feledkeznek meg a monarchia külpolitikájának és a nemzetiségi kérdésnek a századelőn kiváltképp erőteljes összefonódásáról, de épp az újabb szlovák munkák jól jelzik, hogy a két szempont egyidejű érvényesítése sokban konkretizálhatja mind a kül–, mind pedig a nemzetiségi politika fejlődési vonalait rögzítő képet. Itt csupán az ausztrósláv programokat, a cseh–osztrák, cseh–magyar, de legfőképp a cseh–szlovák kapcsolatok századeleji alakulását alapjában meghatározó neoszláv (a korabeli szlovák politika kifejezésével: „reális szláv”) mozgalom rövidletű kibontakozásának fontos következményeire utalnánk: a monarchia legtöbb szláv nemzeti mozgalmában hagyományos ruszofil irányzat háttérbe szorulására és a dualizmus, sőt a monarchia keretei sérthetlenségének mítoszától, belső igényeik kibontakoztatása révén szabadulni igyekvő új politikai csoportosulások térnyerésére.²⁰ Érthető tehát a kor külpolitikai vonatkozásainak rendszeres feltárását végző szlovák történészek, Viktor Borodovčák, Milan Krajčović, Mikuláš Písch, Michal Potemra munkáinak az a törekvése, hogy a szlovák politikusok, csoportok külpolitikai koncepcióitól a szlovák kérdés európai visszhangjáig a belső szlovák fejlődéssel szoros egységben, az európai erők polarizálódásának a század-

¹⁹M. Potemra és az irányítása alatt álló Kassai Tudományos Könyvtár, valamint a Matica Slovenská dokumentációs munkásságának köszönhetően a korszak szlovák és szlovákiai vonatkozású anyaga szinte egészében feldolgozottnak tekinthető. A sajtó forrásértékéről: M. Potemra: Die periodische Presse in der Slowakei als geschichtliche Quelle, SHS 1975. VIII. köt. 159–221. A munkássajtóra összpontosít, mégis általános érvényű sajtótörténeti aspektusú feldolgozása a korszaknak Fraňo Ruttkay munkája: Robotnicka žurnalistika v sociálnom a národnom hnutí Slovákov (1897–1918), Martin 1980.

²⁰Z. S. Nenasevová szovjet történész tanulmánya: Slovenský buržoázy politický tábor a neoslavizmus, HČ 1978/3 sz. 395–408.

forduló táján végbement végső szakaszában a szlovák mozgalom külső kapcsolatrendszerét is feltárják.²¹

Amint arra már utaltunk, a nemzeti mozgalom, a polgári szlovák politikai táboron belüli változások Potemra összefoglalásának koncepciójában másodlagos jelentőségű szempontok maradnak; a magyar politikai szupremáciában és nemzeti elnyomásban jelentkező veszély, a magyarosítás és a politikai jogfosztottság ténye az elsődleges és meghatározó aspektus. Ennek lényegét Potemra a következőképp summázza: „Az egyes magyar kormányok a jóváhagyott törvényeknek megfelelően, esetenként azokat túlszárnyalva egész sor rendeletet adtak ki, hogy adminisztratív úton korlátozhatók és teljesen megakadályozhatók a nem magyar nemzetiességi megnyilatkozásokat. Mindezekben az intézkedésekben a magyar uralkodó osztályok a magyar állam elnyomó funkcióját használták fel. A másik oldalon a magyar parlament, a kormányzatszervek és az egész megyei adminisztráció közvetlenül és a különböző társadalmi szervezetek révén közvetve támogatták a nem magyar etnikumok területén a magyar nyelv terjedését s ezáltal a magyarországi nem magyarok teljes nyelvi és nemzeti asszimilációja számára készítették elő az utat.”²² Már is a magyar és szlovák értékelés eltéréseinek egyik fontos gyökerénél, a korszak magyar nemzetiségi politikájának az ország demográfiai viszonyaira gyakorolt hatásának különböző megítélésénél vagyunk. Természetesen nem az államnemzet fikcióját vagy a magyar nemzetállam utópiáját illetően térnek el a vélemények – noha Potemra helyenként ilyesmire is utal. Sokkal inkább e fikciók és utópiák érvényesülésének, érvényesítésük következetességének, hatékonyságának és mértékének megállapításában. Az asszimiláció vonatkozásában pedig a polgárosodás és asszimiláció kölcsönhatásának, illetve az ezt kétségkívül felerősítő, de az asszimiláció szempontjából legtöbbször meddő, nemegyszer erőteljes ellenállást kiváltó adminisztratív intézkedések (erőszakos eszközök) részesedésének elemzésében.

A magyar álláspont²³ lényegében a polgárosodással, ennek gazdasági folyamataival szorosan összefüggő belső migráció és társadalmi mobilitás függvényeként tárgyalja az asszimilációt, amely a szlovákok esetében (1880 és 1910 között kb. 275 ezer volt a szlovákok disszimilációs vesztesége) a rendkívül erőteljes kivándorlás következményeivel párosult. A szlovák vélemény viszont hangsúlyozza az erőszakos magyarosítás fokozódó érvényesülését: „A nem magyar lakosság (nyelvi és szellemi) magyarosítása nagyon bonyolult folyamat volt és nemcsak a magyarországi kapitalizmus, az egységes piac és a

²¹ Viktor Borodovčák: Ruská politika na Balkáne a Slováci v predvečer prvej svetovej vojny, Slovenské štúdie (Sšt) 11. köt. – Milan Krajčovič: Slovenská politika v strednej Európe, 1890–1901, Spolupráca Slovákov, Rumunov a Srbov, Bratislava 1971. *Uő.*: Slovensko–juhoslovanské vzťahy za nástupu imperializmu, Sšt. 19. köt. 125–152. – Mikuláš Písch: Trojspolok a Dohoda v slovenskej buržoáznej politike (1879–1907) HČ 1975/4 sz. 533–542. – *Uő.*: Politický postoj Slovákov k druhej balkánskej vojne, Sšt 17. köt. 135–153. – M. Potemra: Slovenská otázka v európskom kontexte v rokoch 1901–1914, HČ 1980/2 sz. 210–237.

²² M. Potemra: Vývin slovenskej politiky . . . i. m. 62–63. *Uő.*: Prejavy supremácie maďarských vládnucích kruhov v politickom živote Slovenska v rokoch 1901–1914, HČ 1980/1 sz. 4174.

²³ Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században, Történelmi Szemle 1974/4 sz. 513–536. Vö. Polányi Imre: Magyarosítási törekvések Szlovákia területén (1900–1914), törekvés az iskolák magyarosítására, Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1960. 115–132.

polgárság osztállyá fejlődésével függött össze, hanem a magyar nemzet uralkodó osztályai államhatalmának megerősödésével is. Nemcsak spontán, hanem szervezett, különböző (esetenként erőszakos) eszközökkel végrehajtott folyamat volt tehát a magyarországi nem magyarok elnemzetietlenítése. Komoly szerepet játszott a lakosság egyes csoportjainak a magyar kormányzervektől, megyei, egyházi, iskolai és más szervektől való függése, mégpedig mind az anyagi előnyök, mind pedig az elnyomás lehetősége szempontjából. Ezért a magyarosítás folyamata másként ment végbe Pesten, mint a nem magyar etnikai területeken vagy nem magyar mezőgazdasági vidékekkel körülvett kisvárosokban és a nem magyar falvakban.²⁴ Ez utóbbi megállapítás – bár a különbségek konkretizálása és indoklása nélkül – lényegében a magyar álláspont azon tételének kevésbé pontos megfogalmazása, mely a polgárosodás feltételeihez kötött, s ezért az egyes területeken eltérő intenzitású asszimilációs mozgásokkal számol.

Az eltérés egyik komoly oka sokáig az volt, hogy a szlovák kutatások elsősorban a szlovák társadalom paraszti jellegéből, a mezőgazdasági termelés tendenciáinak vizsgálatából próbálták az asszimiláció kérdésköréhez közelíteni. Ebben a vonatkozásban komoly eredmény Ladislav Tajtáknak az említett pozsonyi szimpóziumon elhangzott előadása, amely a belső migráció okait és méretét vizsgálja.²⁵ Mind a 15 – javarészt a mai Szlovákia területén létezett – vármegye migrációs mérlege negatív volt. Az 1900–1910 közötti időszakban a 15 vármegye 12 %-os (357 146 fős) természetes szaporulata az elvándorlás következtében 5 %-ra csökkent. A migráció csupán töredékében volt kelet-nyugati irányú, javarészt az ország erőteljesen iparosodó központi részeibe irányult. A legnagyobb tömegekben az etnikai határ által metszett Pozsony, Nyitra, Hont, Abaúj-Torna, Sáros, valamint a szlovák Trencsén vármegyékből áramló – a magyar nyelvvel sok esetben már szülőföldjükön is megismerkedett – szlovákok asszimilációja munkahelyi előmenetelük nyelvi feltételeinek, a városok magyar kulturális élete kibontakozásának hatása révén rendkívül gyors ütemű volt.

Az erőszakos magyarosítás legnyilvánvalóbb terrénumaként a szlovák történetírás hagyományosan az iskolapolitikát, illetve a népoktatást jelöli meg. M. Potemra újabb összefoglalásában²⁶ a magyar nyelv kötelező tantárgyként való oktatását előíró 1879:18. törvénycikktől az Apponyi-féle 1907/27 sz. iskolatörvényig a magyar oktatásügy legfőbb sajátosságát a nyelvi és szellemi magyarosítás szolgálatában látja és Grünwald Béla nézeteinek, azokon belül is a méltán hírhedt „A Felvidék” c. munkája gondolatrendszerének megvalósulását véli látni a századeleji magyar iskolapolitikában. Potemra külön kitér a darabontkormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Lukács György által hozott rendeletekre (2.202. eln./1905 VKM, 72 000/1905 VKM. és 70 000/1905 VKM), amelyek a nem magyar nyelvű felekezeti iskolák magyar tanítását, illetve az iskolatörvények végrehajtásának ellenőrzését szabályozzák, s Potemra szerint a nemzetiségi iskolaügy teljes magyarosításának programját tartalmazzák. És bár a szerző végig vitatkozik a magyar

²⁴ M. Potemra: Školská politika maďarských vlád na Slovensku na rozhraní 19. a 20. storocia, HČ. 1978/4 sz. 497–536.

²⁵ L. Tajták: Slovak Emigration... j. m. – A kérdés agrárszemponyú megközelítésének legnóvóbb feldolgozása: Július Mésároš: Roľnícka a národnoštná otázka na Slovensku 1848–1900, Bratislava 1959.

²⁶ M. Potemra: Školská politika... i. m.

nyelv oktatásának előírását korszerű követelményként, a szlovák vonatkozásban kétségkívül rendkívül kíméletlen iskolapolitikai rendeletek gyakorlati magyarosító szerepét pedig erősen korlátozott hatásként értékelő magyar történetírással, hasonlóan az asszimiláció gyakorlatának megítéléséhez, ez esetben is hajlik a magyar álláspont lényegi elemeinek elfogadására: „Grünwald Béla valamint a magyar vallás- és közoktatási miniszterek a 19. és 20. század fordulóján elsősorban a magyar állami, illetve nemzeti szellem bevezetésére törekedtek a szlovák etnikai terület magyar s szlovák iskoláiban. Nem tiltakoztak a magyar oktatási nyelvnek a szlovák helyett való bevezetése ellen, de nem is büntették a tanítókat, papokat és szülőket azért, mert ragaszkodtak az iskola szlovák oktatási nyelvéhez. Felhasználtak azonban minden erőszakos eszközt arra, hogy a szlovák oktatási nyelvű iskolákban is a magyar állam és nemzet szelleme uralkodjék.”²⁷ Potemra tehát elismeri a magyar iskolaügy magyarosításának nyelvi „következetlenségeit”, ami pedig a „hazafias” szempont érvényesülését illeti, az még a kortárs nemzetiségi szemében is eléggé magától értetődő követelmény volt. (Gondoljunk csak a kor szlovák politikai programjaiban az ország integritásához való ragaszkodás mindvégig jelenlévő kitételére.) A magyar és szlovák vélemény egyezése e ponton ismét kézzelfogható közelben van. Mert hiszen tény: a magyar nemzetállam koncepciójának abszurd megfogalmazása és gyakorlatba való bevezetésének kísérletei az iskolaügyben a nem magyar nemzeteknek morális alapot adtak a szélsőséges magyar törekvések leszerelésére. Ellenállásuknak komoly büntetőjogi következményei a legtrikább esetben voltak. Úgy tűnik, Potemra is érzékeli az egyezéseket, s tovább finomít, érvelését azonban nem éppen megfelelő irányba terjesztve ki: „A magyar történetírás álláspontjával ellentétben – miszerint a magyar iskolaügyi hatóságok magyarosító törekvései nem érték el céljukat, a szlovák népoktatás magyarosítását, mert nem voltak erőszakosak –, munkánkban bizonyítjuk, hogy a magyar kormányok az erőszak és a nemzeti elnyomás minden eszközét felhasználták és a magyarosítás kitűzött célját főként a külső jegyekben el is érték. De az oktatás minőségi (tartalmi) oldalról sem volt teljesen eredménytelen. A magyar kormányok számára azonban az 1918. évi események miatt nem maradt elég idejük a magyarosítás terén elért eredmények megerősítésére. Ott, ahol a magyar kormányoknak volt elegendő idejük (1918 után Magyarország területén), ott a szlovák lakosság magyarosítása minden következményével együtt végbement. Szlovákiában a népoktatás a szlovák tanulók magyar nyelvi tanfolyamává változott.”²⁸ Érdemes itt még egyszer felsorolni a tényeket: a törvények és rendeletek szintjén kíméletlen magyarosító iskolapolitika effektíve nem a nyelvi magyarosítást, sokkal inkább a nemzeti öntudatosodás folyamatát váltotta ki, ami persze egy pillanatra sem szerepelt céljai közt. Az 1918 utáni helyzetben pedig egyrészt egészen más jellegű szlovák népesség maradt Magyarországon, másrészt a két háború közötti magyar nemzetiségi politika jelentős mértékben a kisebbségi magyarság sorsának alakulását nyomon követő – részben irányító – magyar külpolitika célkitűzéseinek függvénye volt. A külső jegyekben megnyilvánuló, azaz nem effektív magyarosító iskolapolitika csődjére Potemra a fent idézetteknel is konkrétan mutat rá, amikor azt állítja, hogy a magyarosító tendenciák „a szlovák tanulók általános műveltségének csökkenését eredményez-

²⁷ Uo. 498.

²⁸ Uo. 532.

ték.” És „épp a fiatal szlovák generáció alacsony műveltségi szintje volt a szlovák lakosság magyar etnikumba való beolvadásának egyik legnagyobb akadálya.”²⁹ Konkrét elemzések lennének szükségesek ahhoz, hogy az állami iskolák elterjedésének műveltségi szintre gyakorolt hatását tárgyilagosan elemezni lehessen. Úgy tűnik azonban, hogy nem a műveltség csökkenése, hanem a zárt tömbben élő paraszti szlovák társadalom egészséges nyelvi ellenállása és a nyelvi magyarosításra csupán kivételes esetekben elegendő négy osztálynak a felnőttkorig elenyésző, minimális hatása volt a döntő tényező.³⁰

A szlovák társadalomtörténeti kutatásoknál jóval megalapozottabbak és kiterjedtebbek az újabb szlovák történetírásban a politikátörténeti, azon belül a polgári pártok, csoportosulások történetét feltáró vizsgálódások. Ez a századelő vonatkozásában különösen azért jelentős, mert a Szlovák Nemzeti Párt túrócszentmártoni konzervatív politikai vezetése által szorgalmazott politikai egység helyébe a század első két évtizedében rendkívül gyors ütemű és intenzív politikai differenciálódás lépett. Ez a folyamat pedig szervezeti és tartalmi kérdésekben egyaránt lényeges változások eredőjévé vált. Hasonlóan az összmagyarországi fejlődéshez, a mai Szlovákia területén is a kor négy országgyűlési választásához kötődő pártharcok adták a belső politikai mozgások keretét. A pártviszonyoknak a mai Szlovákia területén végbement változásait az 1896, 1901, 1905, 1906 és 1910. évi választások eredményei alapján elemzi és veti össze az összmagyarországi fejlődéssel Valéria Chromeková. Tanulmánya lényegében megmarad a választási eredmények regisztrálásánál, és csak a néppárti választási sikerekhez fűz terjedelmesebb kommentárt. A kormánypártok mindenkor fölényének okai közt a választási rendszert és a nemzeti elnyomást említi. A közelmúltban megjelent magyarországi párttörténeti monográfiájának első része 1890-ig tárgyalja az egyes magyarországi politikai pártok működését.³¹

A Szlovák Nemzeti Párt (SzNP) történetének monografikus feldolgozását Milan Podrimavský végezte el. A kéziratos tanulmányból megjelent részek³² alapján munkájának legfontosabb eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze: az SzNP mint nemzetiségi alapon szerveződő választási párt Viliam Pauliny–Tóth kezdeményezésére 1871-től létezett, 1884–1901 között a választásokon nem vett részt. Minthogy azonban jellegénél fogva épp a választásokon való részvétel és siker voltak a párt szervezeti megerősödésének feltételei,³³ az SzNP vezetése 1900. augusztus 6-i tanácskozásán a választásokon való részvétel mellett döntött. Ez a döntés, no meg az SzNP három frakciójának – a konzervatív túrócszentmártoni vezető csoport, a polgári-demokratikus színezetű hlszista

²⁹ 534.

³⁰ A hiányos magyar nyelvismeret a katonaevek alatt is kiütközött. Ennek következményeiről: *Vojtech Dangl: Národnostná problematika v rakúsko–uhorskej armáde a Slováci, Československý časopis historický (ČCH) 1976/6 sz. 851–884.*

³¹ *Valéria Chromeková: Politické strany Uhorska I. kötet. Vznik a vyvin politických strán Uhorska do roku 1890, Banská Bystrica 1979. – Uő.: Maďarské politické strany . . . i. m.*

³² *Milan Podrimavský: Organizácia slovenskej národnej strany v rokoch 1900–1914, Historické štúdie XXII. köt. 1977. 177–210. – Uő.: Program slovenskej márodnej strany v rokoch 1900–1914, HC 1977/1 sz. 3–26. – Uő.: Slovenská národná strana vo volebnej aktivite r. 1901, HČ 1978/3 sz. 409–436.*

³³ *M. Potemra: Právne postavenie Slovenskej . . . i. m.*

szárny és az aktivizálódást közvetlenül kiváltó klerikális néppárti mozgalom – elkülönülése, alkalmi együttműködése adta a kor polgári szlovák politikai életének a kereteit.

M. Podrimavský az SzNP szervezeti változásait vizsgálva a számos átszervezési kísérlet legfőbb céljaként a politikai egység megőrzését, valamint a párt tömegbázisának megszervezését jelöli meg. Mindkét célkitűzésben sok volt az önátlatás. Ezek bírálataira irányult a hlaszisták támadása. Kevésbé tudatosodott pl. az a tény, hogy a szlovák lakta területek között jelentős eltérések voltak a nemzeti és politikai öntudat fokát illetően. Lényegében nem sokat változtatott az SzNP szervezeti gyöngeségén a Milan Hodža kezdeményezte parlamenti nemzetiségi szervezkedés sem, minthogy a váltakozó számú és összetételű szlovák képviselők fellépését, a kormányokhoz, ill. a „nagy politikához” is jobban igazodó programjaikat az SzNP mindhárom csoportja fenntartásokkal fogadta. Az 1905-ben megalakult Parlamenti Nemzetiségi Párt Hodža által irányított szlovák politikája – az ígéretesnek mutakozó agrár alapokon történő szervezkedés, valamint az SzNP vezetőségében a sikeres 1906. évi választások után először többségbe kerülő ellenzéki csoportok fokozódó aktivitása ellenére – lényegében csak a politikai egység maradványainak gyorsabb felszámolását segítette elő. Az SzNP parlamenti párttá való átszerveződésének sem belső, sem külső feltételei az első világháború előtti években még, illetve már nem voltak adottak. A többé-kevésbé önálló kísérletek sikertelensége egyrészt a cseh–szlovák egységtörekvések erőteljes politikai színeződését, másrészt a szlovák politikai tábor felbomlott egységének Szlovák Nemzeti Tanács néven egy csúcsszervevben való biztosítására indított akciót eredményezte.

A politikai programok alakulásának tartalmi vizsgálata Podrimavský szerint a szervezeti fejlődésnél sokkal pozitívabb képet mutat. Az SzNP 1901., 1906. és 1913. évi programjai, az 1911. júniusában Khuen–Hédervárynak átadott szlovák kulturális követeléseket tartalmazó Memorandum, valamint a párt legteljesebb programját tartalmazó „Az SzNP programjának magyarázata” című kiadvány alapján a magyarországi keretek közt érvényesülni kívánó erősödő szlovák polgárság gazdasági, politikai, kulturális és társadalmi érdekeinek fokozatos konkretizálódását, egyre reálisabban és teljesebben megfogalmazott célkitűzéseit, M. Podrimavský a szlovák burzsoázia politikai szervezetének a polgári demokratikus forradalom betetőzését célzó igyekezetének eredményeként értékeli.

A századeleji szlovák politika kétségkívül legnagyobb formátumú személyiségének, Milan Hodžának sokirányú tevékenységét Vladimír Zuberec három tanulmánya elemzi.³⁴ Hodža a hlaszista csoporttal együtt, de annak tagjaival is vitázva az SzNP gyakorlati politikájának újjászervezését tűzte ki céljául, s ezt újságszerkesztői, parlamenti tevékenységében, valamint a szlovák agrármozgalom, a cseh–szlovák egységmozgalom és Ferenc Ferdinánd „műhelyének” keretei közt egyaránt megpróbálta megvalósítani. Jóllehet az első világháború előtti szlovák politikai fejlődés végül is semmilyen konkrét eredményt nem tudott felmutatni a szlovák társadalom Monarchiában elfoglalt helyének, a szlovák politika államjogi, kulturális céljainak vonatkozásában, az SzNP belviszonyainak átrendeződése, a cseh–szlovák koncepciót képviselő politikusok (P. Blaho, V. Šrobár) és csoportok

³⁴ *Vladimír Zuberec*: Formovanie slovenského agrárneho hnutia v rokoch 1900–1918, HČ 1972/2 sz. 205–246. – *Uő.*: Alternatíva tzv. belvederskej politiky, HČ, 1974/1 sz. 111–128. – *Uő.*: Le rôle de Milan Hodža . . . i. m. .

(a Prúdy c. folyóirat társasága) előtérbe kerülése megteremtette a feltételét a világháború okozta rengések átvészelésére, a cseh burzsoázia államalakító törekvéseihez való kapcsolódásra.

Az 1868/XLIV-es nemzetiségi törvény érvényesítését választási programjába iktató néppárti politika szlovákok közt kifejtett hatását, a szlovák néppárti mozgalom kibontakozását, és 1913-as önálló pártban való szerveződését követi nyomon Popély Gyula kéziratosa munkája. A már publikált részletek is jelzik azt a sok más munkában hiányzó módszertani felismerést, hogy a korabeli szlovák polgári politika vizsgálata csakis a magyarországi keretek szem előtt tartásával adhat reális képet. Popély a szlovák néppárti szervezkedés fokozatos önállósulásának okát a Katolikus Néppárt koalíciós partnereinek nacionalista politikájához igazodó programjában, illetve a szlovák táborban a tizedes évek kezdetén elmérgesedő vallási és személyes ellentétekben jelöli meg.³⁵

A cseh–szlovák kapcsolatok 1901–1914 közötti alakulásának újabb összefoglalásában³⁶ M. Potemra a századvég megújuló cseh–szlovák közeledésének eszmei alapjait, a mozgalom cseh ideológusainak, Masaryknak, Kálalnak, Táborškynak a csehszlovák nemzetegység koncepciójában kiforró elképzeléseit vázolja fel, majd a századelő gyakorlati cseh–szlovák együttműködésének formáit elemzi. E formák legmagasabb szintje az 1908–1913 közt a morvaországi Luhačovicében, elsősorban a gazdasági és kulturális kérdésekben követendő közös gyakorlat problémáival foglalkozó tanácskozások jelentették. A szlovák politikai csoportok meg-megújuló fenntartásai ellenére a tizedes évek elején ezek a tanácskozások lényegében az egész szlovák politikai tábor aktív részvételével zajlottak, igaz, rövid ideig, mert a néppártiak 1913-ban már távolmaradtak. A cseh–szlovák együttműködés a háború előtti szakaszban legsikeresebben a kulturális és gazdasági együttműködésben nyilvánult meg, ezt jelzi pl. az a tény, hogy a politikai együttműködés legeredményesebben a szövetkezeti mozgalom talaján kinőtt cseh és szlovák agrármozgalom között alakult. Az egyes csoportok és politikusok véleménykülönbségei ellenére a cseh–szlovák egységtörekvések már a világháború előtt, ha nem is államjogi, de gazdasági és kulturális vonatkozásban a nemzeti fejlődés egyik alternatívájává váltak.

A világháború első éveiben a cseh–szlovák kapcsolatok szinte teljes mértékben felszámolódtak. Csehországban, és Szlovákiában alig akadt fórum és aktív politikus, aki a háború előtti fejlődést folytatta volna. Mindez nemcsak a háború alatti belpolitika szigorodására, de az egységtörekvések minimális tömegbázisának gyöngeségére is utal. Marián Hronský említett összefoglalásában³⁷ épp a háború utáni csehszlovák állam két nemzete együttműködésének feltételeit újra megteremtő tevékenysége miatt értékeli az utóbbi évek csehszlovák történetírásában megszokottnál kissé méltányosabban a Masaryk, Štefánik, Beneš vezette csehszlovák politikai emigráció háború alatti tevékenységét. Az

³⁵ Popély Gyula: Počiatky politického klerikalizmu a proces kryštalizácie Slovenskej ľudovej strany, Bratislava 1977. (Kézirat) – Ebből megjelent: Zichyho strana a nacionálno–klerikálne hnutie na Slovensku v rokoch 1895–1905, HČ 1978/4 sz. 581–609. – Vzájomný vzťah medzi cirkvou a štátnou mocou v Uhorsku po vyrovnaní, Historické štúdie XXIV. köt.

³⁶ M. Potemra: Rozvoj česko–slovenských vzťahov . . . i. m.

³⁷ Marián Hronský: Slovensko za prvej . . . i. m. – A szlovák kérdésnek a cseh politikában elfoglalt helyéről: Jan Galandauer: Jak se slovenská otázka prosazovala do českého politického programu v období příprav samostatního státu (1916–1918), ČCH 1971/2 sz. 177–198.

SzNP a háborús Tisza-kormány közeledési kísérleteinek elutasításán kívül 1918. májusáig ismét a passzivitásban próbálta megelni a „megmaradás és ellenállás” eszközét, s így határozott kollektív politikai állásfoglalásra csak két nappal Csehszlovákia kikiáltása után – igaz, attól függetlenül – 1918. október 30-án került sor, amikor is az SzNP bizottsági ülésén a Szlovák Nemzeti Tanács „a Magyarország határain belül élő cseh–szlovák nemzet” legfelsőbb szerveként megalakult.^{3 8}

A fentiekben felvillantott munkák, de a vázlatunkból kimaradt gazdaság- és művelődéstörténeti tanulmányok alapján is, a szintézis koncepciójának tisztázását célzó tanácskozások és viták nyomán átalakult szerzői–szerkesztői kollektíva kétségkívül jelentős eredményeket összegez majd Szlovákia történetének 3. kötetében. A korszak magyar és szlovák szintézisének egybevetése pedig minden bizonnyal a mostaninál is kedvezőbb feltételeket teremt az elfogultságoktól mentes tudományos vitára.

^{3 8} Szlovákia csehszlovák államba történt betagozódását *Marián Hronský* monográfiája tárgyalja: *Slovensko na rázcestí, Slovenské národné rady a gardy v roku 1918*, Bratislava 1976.

TUDOMÁNYOS KONFERENCIA HAZÁNK ELMŰLT NEGYEDSZÁZAD ALATT VÉGBEMENT FEJLŐDÉSÉRŐL

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Magyar Történelmi Társulat „Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Az MSZMP 25 éve” címmel nagy érdeklődéssel kísért tudományos ülészakot rendezett 1981. szeptember 29–október 1. között Budapesten. A három nap alatt összesen 16 előadás hangzott el, amelyeket szabad vita követett. Az előadói pódiumra nemcsak történészek léptek fel, hanem közgazdászok, szociológusok, politológusok és irodalomtudósok is, reprezentálván a társadalomtudósok összefogását, a közös erőfeszítést az 1956-os ellenforradalom leverése óta végbement társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális fejlődés, a szocialista megújulás eredményeinek, tapasztalatainak összegzésére, tudományos mérlegelésére. A konferenciát *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA alelnöke nyitotta meg. „Szocialista megújulás és társadalomtudomány” címmel megtartott előadásában először a tudományos ülészak céljáról és tematikájáról szólt. Majd az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956 decemberi, az ellenforradalom alapvető okait feltáró és a teendőket világosan megfogalmazó határozatának jelentőségét méltatta, utalva mindazon gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai változásokra, amelyek a határozat nyomán az elmúlt évtizedekben lezajlottak. Többek között arra mutatott rá, „hogy az elmúlt negyedszázad kiemelkedő gazdasági fejlődése hazánkban nagyszabású, nagyívű társadalmi átalakulással és életforma-változással fonódott össze. Ebben a szakaszban sikerült társadalmi–gazdasági struktúrárnak végleg levetnie a fejletlenség vonásait. Ez a szakasz formálta ki Magyarországon az iparosodott urbanizálódó társadalmat. Ez a szakasz vetett véget – a mezőgazdaság szocialista átszervezésével s az ehhez kapcsolódó kisárutermelő gazdaságokban rejlő lehetőségek célszerű kihasználásával – a magyar falu hagyományos elmaradottságának és szegénységének.” Felhívta a figyelmet arra, hogy a régi, a Rákosi–Gerő-féle pártvezetés legsúlyosabb vétke, bűnös hibáinak mintegy foglalta abban állott, hogy diszkreditálta a szocializmus eszméjét a nép széles rétegeinek szemében, ami döntő mértékben hozzájárult az 1956-os eseményeket kísérő tudati és morális válsághoz. A tömegek bizalmát visszanyerni, s meggyőzni őket arról, hogy amiben csalódtak, az nem a szocializmus lényege, hanem annak eltorzult formája, amely idegen a szocializmus eszméjétől, nem volt könnyű feladat, mondotta, *Pach Zsigmond Pál* – a tömegeket meggyőzni „csak a szocializmus alapvíványainak következtetes megvédelmezésével, egyben a korábbi módszereket illető kontinuitás elutasításával, csak a szocialista építés gyakorlatának átfogó, az élet minden területére kiterjedő megújításával lehetett”.

Pach Zsigmond Pál a továbbiakban emlékeztetett arra, hogy az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi 5-i határozata, majd az 1957. június 27–29-i

országos értkezetének döntései nemcsak a gazdasági, politikai konszolidáció lehetőségét teremtették meg, de elhárították az akadályokat a társadalomtudományok megújulása előtt is. Az elmúlt évek pozitív jelenségének tekintette, hogy „a társadalomkutatóink növekvő számban kezdtek részt vállalni a jelent, a cselekvést, a társadalmi–politikai gyakorlatot közvetlenül érintő problémák elméleti-tudományos vizsgálatában; a társadalomtudományok valóságfeltáró és ideológiai funkciója mellé és azokkal szoros összefüggésben kezdett felzárkózni a társadalomtudományok cselekvést előkészítő funkciójának, gyakorlati feladatának felismerése és érvényesítése.” E konferencia megrendezése is arra enged következtetni – mondotta –, hogy a társadalomtudományok, ha nem is hiánytalanul, de eleget tudnak tenni azoknak a társadalmi és nemzeti igényeknek, amelyek velük szemben megfogalmazódnak. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy számos objektív és szubjektív körülmény miatt a történettudomány, elsősorban a népi demokratikus és a szocialista korszak feldolgozása nem tudott lépést tartani a széles körű érdeklődéssel, amely a közelmúlt története iránt az elmúlt évtizedben megnövekedett, s kevesebb segítséget nyújt az állami és pártoktatásnak ahhoz, hogy a jelenünkkel szorosan összefüggő korszak történelmének tanítását hitelesebbé és tartalmasabbá tegye.

Az 1956-os ellenforradalom leverése után az egyik legfontosabb feladat a gazdaságpolitika megújítása volt. Az ülészak első napján ezért gazdaságtörténeti, gazdaságpolitikai problémák kerültek terítékre. *Nyers Rezső* az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója bevezető előadásában, amelyet „Gazdaság és politika kölcsönhatása gazdasági fejlődésünkben” címmel tartott meg, kifejtette, hogy 1956 után a kommunista mozgalom nagy dilemmája az volt, hogy mit tartson meg, mit folytasson az addigi politikából, és mit változtasson, mit újítson meg. Nyilvánvaló volt, mondotta, hogy a szocialista célok és elvek megtartandók, de azok helytelen dogmatikus értelmezése és a hibás politikai gyakorlat megszüntetendő. Az MSZMP az 1948 nyarán a két munkáspárt egyesülésekor elfogadott programhoz nyúlt vissza, vállalta az alapvető szocialista célokat, sőt azóta realisztikusabb szocialista jövőt rajzol fel; fenntartotta a munkásosztály és a párt vezető szerepét; a szövetségi politikát újrafogalmazta; vállalta és fenntartotta a szövetséget a Szovjetunióval és a szocialista országokkal. A dilemma megoldásaként nemcsak a párt neve, de politikája is lényegesen megváltozott, s ez a gazdaságpolitikában is érezte hatását. A gazdaságpolitikában végbement változásokat összegezve megállapította, hogy az 1968-as gazdasági reformmal került a gazdaságpolitika „igazán összhangba az 1957-es politikai megújulással”.

A gazdaság és politika összefüggését elemezve *Nyers Rezső* leszögezte: „Nem létezik sem politikamentes gazdaság, sem ökonómiától mentes politika. De azért nem mosódik össze a két szféra sem a tőkés, sem a szocialista viszonyok között, viszonylagos önállóságuk megmarad.” Annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a politika funkciója szocialista körülmények között az, hogy általános társadalmi érdeket fogalmazzon meg és érvényesítsen a gazdaságban. A magyarországi tapasztalatok arra intenek, mondotta, hogy a politikának „népgazdasági méretű és horderejű kérdések megoldására kell összpontosítani, ennek érdekében kell szabályozni, ösztönözni és ellenőrizni a gazdasági szervek tevékenységét, de nem szabad – mert ténylegesen nem is lehet – politikai döntéssel, kötelező tervekkel központilag irányítani a vállalatokat”. Az irányítás – tudomásul véve a gazdaság viszonylagos önállóságát – közvetett eszközökkel végső soron hatásosabb. Ahhoz azonban, hogy politikai síkon a koncentrált gazdasági érdekek kifejeződjenek, a jelenle-

ginél rugalmasabb, a gazdasággal szorosabb kapcsolatban álló politikai mechanizmus kell, így azt is fejleszteni kell.

Áttérve a jelenlegi gazdasági problémákra, Nyers Rezső a továbbhaladás szempontjából fontos kulcskérdésekről, a külső gazdasági kapcsolatok kiegyensúlyozott fejlesztéséről, a gazdasági hatékonyság gyorsabb növeléséről, s az emberi és a közösségi együttműködés intenzitásának és hatásfokának emeléséről beszélt részletesebben. Előadását a következőkkel fejezte be: „Az 1956-os súlyos politikai és gazdasági válságból a magyar munkásmozgalom azt a tanulságot nyerheti, hogy az alapjában téves politikát nem lehet részletekben, fokozatosan, szinte észrevétlenül kijavítani, ahhoz politikai fordulatra, alapos megújulásra van szükség.”

Pethő Iván, levéltáros (Új Magyar Központi Levéltár) hozzászólásában („Ellentmondásos kiútkeresés: a második ötéves terv (1956–1960) koncepciója”) a második ötéves terv kidolgozásáról, ill. annak későbbi sorsáról számolt be. A második ötéves terv első változata 1953 január végére készült el, amely minden tekintetben hasonló volt az előző – a felemelt – ötéves tervhez: folytatni kívánta az iparosítást, mindenekelőtt a nehézipar erőteljes fejlesztését, valamint a kollektivizálást; kiemelt feladatként kezelte a hadseregfejlesztést; a termelés növelését új beruházásokkal szándékozott megoldani; az életszínvonal emelésére nem fordított gondot. Ez a terv még a korábbinál is túlfeszítettebb volt, mivel nem vett tudomást a valóságos gazdasági helyzetről. Az MDP KV 1953 júniusi határozata után, amely új gazdaságpolitikát hirdetett meg, a második ötéves terv első változata elavulttá vált. A második ötéves terv új koncepcióját Rákosi Mátyás az MDP III. kongresszusán 1954 májusában terjesztette elő. Ennek lényege – immár az új gazdaságpolitika szellemében – az volt, hogy csökkenteni kell az iparosítás ütemét, mérsékelni a beruházásokat, s meg kell szüntetni az aránytalanságokat. Nagy hangsúlyt kapott a dolgozók életszínvonalának emelésének gondolata. A mezőgazdaság gyorsütemű fejlesztésén, s a termelőszövetkezetek erőltetett szervezésén alig kívántak változtatni. Az új ötéves terv kidolgozása azonban csak az MDP KV 1955 márciusi határozata után indult meg. A párton belüli erőviszonyok módosulásával az alapelvekben és a tervezésben 1954-hez képest – a régi gyakorlathoz való visszatérés szellemében ismét jelentős változások történtek. A második ötéves terv (1956–60) irányelveit 1956. április 26-án hozták nyilvánosságra. Ennek alapképlete Pethő Iván szerint a következő volt: „maximális iparfejlesztés plusz ennek alárendelve és részben ennek feltételeként maximális agrárprodukciónak biztosítása, az erre vonatkozó összeg csökkentve az életviszonyok elviselhetővé tételéhez szükséges fogyasztási, szociális, kommunális kiadásokkal.” Ezen az elképzelésen az SZKP XX. kongresszusa után sem változtattak. A tervet, amelyet előzőleg nyilvános vitára bocsátottak, az MDP KV 1956. július 18-i ülésén hagyta jóvá, a mutatók jelentéktelen módosításával. A terv a közvéleményt érdeklő kérdésekre (közellátás, lakásügy, a földalatti sorsa) nem adott választ; nem volt szó benne a begyűjtés eltörléséről sem. Végrehajtására az 1956-os események miatt nem került sor.

Berend T. Iván akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) előadásában („Változások és folytonosságok: a gazdaságpolitika útja Magyarországon 1956–57 fordulóján”) abból indult ki, hogy „1956 magyarországi válsága a megelőző évek gazdaságpolitikájának válsága is volt”. Ebből szükségszerűen következett, hogy az ellenforradalom leverése után a gazdaságpolitikát is új alapokra kellett helyezni. Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. december 5-i

határozata leszögezte, hogy a kormánynak – a legjobb gazdasági szakemberek bevonásával – „mielőbb ki kell dolgoznia az új helyzetnek megfelelő gazdaságpolitikát.” Átfogó gazdaságpolitikai koncepció kidolgozására még 1956–57-ben ugyan nem került sor, de bizonyos alapelvek megfogalmazódtak, amelyek aztán jelentősen megváltoztatták a korábbi gazdaságpolitikai orientációt. Ez egyik legfontosabb alapelv volt, pl. az életszínvonal állandó emelésének központba állítása, s ehhez kapcsolódott a realitások, az ország adottságainak és sajátosságainak fokozottabb figyelembe vétele. A gazdaságpolitika új alapjává vált – a mezőgazdaság rovására végrehajtott erőltetett iparosítás elvetése, s az ipari termelésnek és a gyártmányszerkezetnek az átalakítása a gazdaságosság és az export érdekeinek megfelelően. Ugyancsak elvetették a korábbi önellátási törekvéseket, s nagyobb hangsúlyt kapott a baráti szocialista országokkal való gazdasági együttműködés szükségessége a KGST keretében.

Berend T. Iván kimutatta, hogy a gazdaságpolitika terén az 1956 utáni években a legnagyobb változások – jobbra a politika kezdeményezésére és támogatásával – az életszínvonal- politikában, az agrárpolitikában és a feszítettség megszüntetésében, a realitások józan felmérésében mutatkoztak. Ennek következtében pl. 1956 és 1966 között az egy keresőre jutó reálbérek 47%-kal, az egy főre jutó paraszti reáljövedelmek pedig 54%-kal emelkedtek. Az új alapelvek, az adottságok, hagyományok és az arányosság, valamint a gazdaságosság jegyében jelentős változásokra került sor az iparosítás terén is. A második öt-éves terv során azonban az ipari beruházások 70–75%-át a nyersanyagok kitermelésére és a villamosenergia fejlesztésére fordították, így nem maradt kellő anyagi fedezet a nem termelő ágazatok fejlesztésére. „Az iparosítási politika – hangoztatta Berend T. Iván – még súlyos ellentmondásokat hordozott, s alapjában nem tudta meghaladni az extenzív mennyiségi, importpótló fejlesztés útját, és sokszor csak ennek ésszerűbb megoldására törekedett. Jellegeből adódóan az erőforrások túl nagy részét még mindig egyoldalúan lekötve alárendelte az infrastruktúra fejlesztését, és a lemaradások halmozásával mind a gazdaság modernizálása, mind az életviszonyok javítása útjába akadályokat gördített.” Ugyanakkor ha lassan is, de az 1956-ot követő évtizedben megkezdődött a termékszerkezet átalakulása, a technikai, technológiai korszerűsödés s az exportágazatok fejlődése. A gazdaságpolitikai stratégia váltás folyamata – az átmeneti szakasz jellegzetes ellentmondásaival – megindult.

Romány Pál, az MSZMP Bács-Kiskun megyei Pártbizottságának első titkára előadásában („Folyamatosság és megújulás az agrárpolitikában”) először az MSZMP több mint két évtizedes agrárpolitikájának eredményeit összegezte: Magyarországon kialakult a szövetkezeti parasztság, s a régi paraszti osztálytagozódás megszűnt. Megszilárdult a szövetkezeti gazdálkodás. Az ipari jellegű módszerek bevezetésével a mezőgazdaság üzemi és termelési rendszere lényegesen megváltozott, s növekedett a tudományos és technikai vívmányok hasznosítása. A mezőgazdaság nemcsak a belső ellátást biztosítja, de termékeiből kivitelre is jut. A mezőgazdasági termelés – különösen az élelmiszertermelés – több területen a nemzetközi élelmiszertermelésbe került. A magyar falu – felszámolva az évszázados elmaradást – fokozatosan urbanizálódik. A párt ezt úgy érte el, hangoztatta az előadó, hogy szakított a korábbi, a súlyos hibákhoz, károkhöz vezető agrárpolitikai gyakorlattal, de megtartotta a célt: a szocialista mezőgazdaság megteremtését. Az új pártvezetőség kezdettől fogva nagy figyelmet fordított az agrárkérdésre. Az új agrárpolitika alapelveit az MSZMP 1957 júliusában nyilvánosságra hozott tézisei rögzítették, amelynek

középpontjában a mezőgazdaság korszerű, nagyüzemi mezőgazdasággá való átszervezése állt.

Romány Pál véleménye szerint 1956–57 óta az agrárpolitikában és a mezőgazdasági termelés területén folyamatosság érvényesül. Ennek ellenére a magyar mezőgazdaság fejlődésében három szakasz különböztethető meg. Az első szakasz a mezőgazdaság kollektivizálásával kezdődött (1958–1961), amelyet további fontos intézkedések követtek. Átszervezték, ill. felszámolták a gépállomásokat; valamennyi termelési ágra kiterjesztették a munkaegység rendszert kiegészítő különféle jövedelemelosztási és munkadíjazási módszereket; biztosították a háztáji gazdálkodás feltételeit; lépések történtek a mezőgazdasági termelést szolgáló iparágak fejlesztésére; létrehozták a termelészövetkezeti szövetségeket. 1968-ban a gazdaságirányítás új rendszerének bevezetésével a mezőgazdaság fejlődésében is új periódus kezdődött. A termelészövetkezeteket tervutasítások helyett gazdaságpolitikai eszközökkel irányították és kapcsolták össze a nemzetgazdaság más ágazataival. Elismerték az állami vállalatok és a szövetkezetek egyenjogúságát. Bővült, majd szinte teljesen kicserélődött a mezőgazdasági termelés műszaki és biológiai eszköztára, s lényegesen csökkent a termelés ciklikussága. Átalakultak a gazdasági szervezetek; különböző célú termelészövetkezeti társulások jöttek létre, sőt az állami vállalatok és a szövetkezetek közös vállalkozásokba is belekezdtek. Kettőjük működési rendje is közeledett egymáshoz. A viszonyok hasonlósága a mezőgazdasági dolgozók közötti jövedelem- és életformakülönbségeket is kezdte eltüntetni. A 70-es évek közepén a megváltozott külgazdasági feltételek és a hazai gazdasági helyzet romlásának hatására a magyar mezőgazdaság újabb fejlődési szakaszba, a *gazdasági hatékonyság emelésének szakaszába* lépett. Romány Pál befejezésül a jelenlegi periódus néhány aktuális gondjáról mondotta el véleményét.

Antal László, a Pénzügyi Kutatóintézet osztályvezetője felszólalásában („Gazdaságirányítási rendszerünk fejlődésének történeti útja”) rámutatott arra, hogy az „tiszta” formájában csak 1956 előtt létező ún. direkt tervutasításos gazdálkodás alapvető jellemzője egy monolit hierarchikus függőségi intézmény és viszonylatrendszer s az annak megfelelő gazdaság szervezeti elv következetes érvényesítése volt. Ez biztosította a gazdasági folyamatok piacot helyettesítő központi irányítását, s tette egyúttal lehetetlenné a társadalmi ellenőrzést. További jellemzője volt ennek a rendszernek a fogyasztási tőkével való takarékoság, amely ily módon az ipari felhalmozás döntő forrásává vált. A direkt tervutasításos rendszer ugyanakkor alkalmasnak bizonyult a megtermelt javak központi elosztására, s olyan mértékű és intenzitású gazdasági–társadalmi folyamatok elindítására, amelyek szerves fejlődés, önmozgás révén sohasem mentek volna végbe.

E gazdasági mechanizmus megreformálásának gondolata már 1953 nyarán, az MDP KV nevezetes júniusi határozata után felmerült. A kormány megbízásából a Terhivatal néhány munkatársa ki is dolgozott bizonyos reform- elképzeléseket, de azok megvitatására, pláne bevezetésére a párton belüli erőviszonyok és a hatalmi harc éles fordulatai miatt nem kerülhetett sor. 1957-ben – a gazdaságpolitika megújításával összhangban a kormány felkérésére a Közgazdasági Bizottság újabb reform javaslatokat dolgozott ki. Ezek Antal László véleménye szerint szerényebbek voltak az 1968-ban bevezetésre került mechanizmus reformnál, de jellegükben, törekvéseikben a későbbi reform irányvonalával estek egybe. A reformtervek azonban végül is íróasztalfiókban maradtak, mert a politikai konszolidációt azok megvalósítása nélkül is végre lehetett hajtani.

Az 1968-as gazdaságirányítási reform előzményeit, bevezetésének körülményeit elemezve Antal László felhívta a figyelmet arra, hogy az ugyan megszüntette a kötelező tervutasításokat, de „nem szüntette meg a hierarchikus kapcsolatok átfogó rendszerét, s így önszabályozó piac kialakulásáról sem beszélhetünk”. Az új gazdaságirányítási rendszer további fogyatékosága volt, hangsúlyozta az előadó, hogy „erősen status quo orientált lett”, ami vállalati vállalkozási kedv csökkenéséhez s az irányítás elbürokratizálódásához vezetett. A 70-es évek közepe óta az ország gazdasági helyzete nehezebbé vált, s ez időszerevé teszi a reform továbbvitelét. A teendőket illetően a következőkben foglalta össze véleményét: „Meg kellene teremteni az önszabályozó piac működésének feltételeit, olyan szervezeti intézményi keretet alakítva ki, amely lehetővé teszi a vállalati szféra autonómiájának kialakítását az irányító szervekkel szemben és garanciát nyújt ennek a helyzetnek a fennmaradására.”

A konferencia második napján a társadalmi fejlődés problémáit vitatták meg a résztvevők. *Kolosi Tamás* az MSZMP Társadalomtudományi Intézetének osztályvezetője bevezető előadásában („A társadalmi szerkezet változásai: rétegződés és egyenlőtlenség”) az elmúlt negyed század alatt a magyar társadalom struktúrájában és belső rétegződésében végbement változásokat összegezte. Rámutatott arra, hogy a felszabadulástól a 60-as évek közepéig eltelt 15 esztendőben, főként a feszített ütemű iparfejlesztés és a kollektivizálás hatására a régi osztálystruktúra teljesen felbomlott, a volt uralkodó osztályok eltűntek, s rendkívül gyors és mélyreható társadalmi átrétegződés ment végbe. Nagyfokú mobilitás érvényesült, a tulajdonviszonyok egységesültek. A 60-as évek közepétől viszont – párhuzamosan azzal, hogy befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása, és az extenzív gazdaságfejlesztés lehetőségei kimerültek – a társadalmi átrétegződés lelassult, ill. részben új irányt vett, s a nagy mennyiségi változások helyébe új típusú átalakulások léptek. Ennek következtében a magyar társadalom valóságos belső tagolódását már nem lehetett többé leírni a hagyományos osztály- és rétegekategóriák segítségével.

Kolosi Tamás az MSZMP Társadalomtudományi Intézetében végzett kutatások alapján áttekintést adott a mai magyar társadalom belső rétegződéséről. Részletesen elemezte a munkásosztály belső differenciálódását; jellemezte a paraszti társadalom átalakulásának főbb vonásait, különös tekintettel az ún. „elparasztiatlanodás” folyamatára; árnyalt megkülönböztetéseket tett a szellemi foglalkozásúak különböző rétegei között, rámutatva a középszintű szellemi dolgozók sajátos helyzetére, s az értelmiség növekvő társadalmi szerepére és belső megosztottságára. Utalt arra is, hogy a kisárutermelő rétegek (kisiparosok, kiskereskedők) létszáma, társadalmi összetétele is változott, s anyagi szempontból körükben a legnagyobb a differenciálódás. Kolosi Tamás arra a következtetésre jutott, hogy az elmúlt másfél évtizedben általános tendencia az volt, hogy az osztályok közötti különbségek csökkentek, s ez a folyamat egyes osztályokon soraiban fokozódó belső átrétegződéssel járt együtt. Ugyanakkor a legrosszabb és legjobb helyzetű társadalmi csoportok abszolút nagyságrendje az elmúlt harminc év alatt lényegileg nem változott. Felhívta a figyelmet arra, hogy napjainkban a társadalmi újratermelés folyamata, a megtermelt javak elosztásának mikéntje, a gazdasági és piaci körülmények, a hatalmi-, érdek-, és munkamegosztási viszonyok következtében, de nem utolsósorban az egyenlőtlenség újratermelődése következtében új típusú társadalmi szerkezet kezd kialakulni, ami lényeges pontokon különbözik a korábbi, a hagyományos osztályszerkezettől. Ez összefüggésben utalt arra, hogy a vezetési, irányítási pozíciók elosztása, ill. az ún. „második gazdaság”-hoz való

kötődés vagy az abban való részesedés ma már nem osztályalapokon történik. A megváltozott családszerkezet is új típusú differenciáló tényezővé vált. Hasonló irányba hat az is, hogy a népeség jelentős részének társadalmi pozíciója inkonzisztens – pl. anyagi szempontból fönt, kulturális szempontból lent, szociális ellátottság szempontjából középen van – így az egyenlőtlenség különböző dimenzióiban eltérő helyet foglal el. Az új típusú társadalomszerkezet további tanulmányozása a következő évek egyik legfontosabb feladata lesz, hangoztatta az előadó.

Kolosi Tamás bevezető előadásához szorosan kapcsolódott *Orbán Sándornak*, az MTA Történettudományi Intézete osztályvezetőjének referátuma. A kutatók eddig elsősorban azt tanulmányozták, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése milyen hatást gyakorolt a paraszti társadalom belső struktúrájának átalakulására. Orbán Sándor felszólalásában („Kollektivizálás és a parasztság útja”) ezzel szemben azt vizsgálta és fejtette ki, hogy a parasztság történeti fejlődésének megkésett felbomlásának milyen szerepe, jelentősége volt a kollektivizálásban. Rámutatott arra, hogy az egy agrárforradalommal felérő 1945-ös földosztás, majd az annak alapján kibontakozó népi demokratikus agrárfejlődés „mind struktúrájában, mind a különböző központi rendszabályok révén is bizonyos visszaparasztosodással járt; tompította, lassította a felbomlás folyamatát, valamelyest megnövelte a parcella lehetőségeit vagy legalábbis az ehhez kapcsolódó illúziókat”. A földreform így nem serkentette a szegény-, kis- és középparasztságot a szövetkezetek felé. 1945–48 között, de még 1948/49 fordulóján is csak azok léptek be az első szövetkezetekbe, akik kimaradtak a földosztásból, vagy nem tudtak megélni s családjukat eltartani a juttatott vagy a már korábban meglévő földjükből. Egy évtized múlva azonban a parasztság nagy tömegei mégis megbarátkoznak a szövetkezés gondolatával, s alig több mint két év alatt (1958–1961 között) bekövetkezett a fordulat, a mezőgazdaságban is uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok. A tömeges kollektivizálás sikere önmagában nem magyarázható a korábban elkövetett hibák és erőszakos módszerek felszámolásával, vagy új agrárpolitika meghirdetésével, s a lenini szövetkezeti elvek betartásával. S nem magyarázható olyan fontos intézkedések meghozatalával sem, mint a beszolgáltatás eltörlése, hiszen az egyéni gazdálkodás lehetőségei nem merültek ki, sőt az ellenforradalom leverése után nyújtott korlátozott támogatással, az egyéni gazdaságok még meg is erősödtek. Az okok mélyebbek, összefüggnek az agrárstruktúrában, a paraszti társadalomban s a paraszti gondolkodásban és értékrendben már korábban az 50-es években bekövetkezett változásokkal. Orbán Sándor rámutatott arra, hogy a parasztság felgyorsuló felbomlása nem klasszikus módon, a tőkés gazdálkodás talaján fejeződött be, hanem sok tekintetben a szocialista iparosítás különböző hatásainak, az állami és termelőszövetkezeti gazdaságok létrejöttének következménye volt. Az ötvenes évek közepére az állami gazdasági munkások és termelőszövetkezeti parasztok száma megközelítette a mezőgazdasági kereső népeség egyharmadát. A felesleges paraszti munkaerő az iparba vándorolt át. A létszámában csökkenő és egyre szűkülő területen gazdálkodó parcellás paraszti rétegeket a megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyok között, sokféle hatás érte, amelyek – különösen a drákói adminisztratív rendszabályok – mély nyomot hagytak a paraszti életmódban és a gondolkodásban. A patriarchális családi munkamegosztás átalakult, a földhöz, a tulajdonhoz való ragaszkodás lazult, a falusi életforma és értékrend devalválódott. A tulajdonos parasztság határozatlanná vált, kereste a kiutat helyzetéből. A parasztság felgyorsuló felbomlása, készsége a változások elfogadására így pozitív lehetőséget teremtett a

szövetkezetesítés számára, amelyet a MSZMP jó érzékkel és helyes politikával is kihasznált a szocialista nagyüzemi gazdálkodás megteremtése érdekében.

Monigl István a KSH Népeségtudományi Intézetének igazgatója felszólalásában („Életmódváltás és életkörülmények”) a társadalmi átalakulás egyik, a felszínen leginkább látható jeléről, az életmódban és az életformában bekövetkezett hatalmas változásokról beszélt. Hangsúlyozta, hogy az MSZMP gazdaságpolitikájának középpontjában egészen a 70-es évek végéig – az 1956 decemberi határozatnak megfelelően – a dolgozó tömegek életszínvonalának fokozatos emelése állt. A párt életszínvonalpolitikája tartalmában fokozatosan bővült, 1962-ig elsősorban a lakossági jövedelmek elosztását, a fogyasztást és a fogyasztói árak alakulását ölelte fel, majd kiterjedt a lakossági infrastruktúra kérdéseire is, s a 70-es évek elejétől részévé vált a népesedési, a foglalkozási, művelődési és mobilitási viszonyok, folyamatok mérlegelése is. 1979-től a gazdaságpolitika középpontjában a népgazdaság egyensúlyi helyzetének helyreállítása és nem az életszínvonal emelése állt, de ez nem jelenti, hogy a párt e téren lemondott volna a korábbi célok megvalósításáról. Az MSZMP fő törekvése ma az életszínvonal elért szintjének megőrzése.

Monigl István a továbbiakban összefoglalta az életszínvonal terén elért eredményeket. A lakosság reáljövedelme és fogyasztása 1960–1967 között viszonylag lassabban, 1968–1975 között gyorsabban növekedett – mondotta –, majd 1976 után a növekedés lelassult, 1979-től pedig törés következett be: a reáljövedelem kissé, a reálbér nagyobb mértékben csökkent, miközben a fogyasztás, ha lassan is – de növekedett. Huszonöt év alatt a lakosság reáljövedelme és fogyasztása közel háromszorosára emelkedett. A paraszt-ság és a munkásság jövedelemhelyzete kiegyenlítődött, a szociális ellátást tekintve közel kerültek egymáshoz. Az életszínvonalat befolyásoló fogyasztói árak 1968-ig stabilak voltak, a 70-es évtizedben azonban 55%-kal emelkedtek. 1970-től a korábbiaknál lényegesen gyorsabban javult a lakosság infrastrukturális ellátottsága, bővültek a szolgáltatások, ugrásszerűen jobb lett a lakásellátás. Korszakosan átalakult az életmód. A negyedszázados fejlődés eredményeként a lakosság nagy tömegei – a lakástól eltekintve – képesek lényegében teljesen kielégíteni szükségleteiket.

A népgazdasági egyensúly tartósnak látszó megbomlása, az infláció, a társadalmi szerkezet fejlődésének új tendenciái, a demográfiai helyzet, nem is szólva az életmód megnövekedett szerepéről napjainkban, szükségessé teszik az életszínvonalpolitika megújítását – fejezte be felszólalását *Monigl István*.

Az életszínvonal és az életforma kérdései nem függetlenek az ún. „második gazdaság”-tól, amelynek mai szerepéről *Gábor R. István* adjunktus és *Galasi Péter* tudományos kutató, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Munkatudományi Tanszékének munkatársai beszéltek korreferátumukban. („A »kiegészítő tevékenységek« társadalmi összefüggése.”) A szocialista szektoron kívüli termelő és szolgáltató tevékenységek alkotta ún. „második gazdaság” a 60-as évek elejétől-közepétől vált fontossá, attól kezdve, hogy a mezőgazdaság kollektivizálásával és az ipar szövetkezetesítésével megszilárdultak a szocialista gazdaság határai. Kezdetben csak átmenetileg megtűrtnek tekintették, a politikai vezetés ma viszont már össztársadalmi szempontból hasznosnak ismeri el. A „második gazdaság” fő ágazatai: a mezőgazdasági kistermelés (népszerű nevén: a háztáji), a magánkivitelezetű lakásépítés, a magánkisipar és kiskereskedelem, valamint különböző nem legális lakossági szolgáltató tevékenységek. 1968 után a „második gazdaság” gyorsütemű expanziójának lehettünk tanúi. Legújabb számítások szerint – mutatott rá *Gábor R.*

István és Galasi Péter – a „második gazdaság”-ban kifejtett munkaráfördítések 16–18 százalékát teszik ki a társadalmi munkaidőalapnak, termékei és szolgáltatásai pedig kb. egyhatodát fedezik a lakosság teljes fogyasztásának. Más számítások szerint a „második gazdaság” a bruttó nemzeti termék 16–18 százalékát állítja elő. A lakásépítés terén különösen nagy a szerepe, mivel az összes lakásoknak mintegy felét magánérből, házilagos kivitelezéssel építik. Az itt hasznosuló munkaráfördítés 150–200 ezer ember évi munkaidejének felel meg, s az ebből realizált jövedelem 1–3 milliárd forintra tehető. A „második gazdaság” gyors térnyerése – a gazdasági környezet átalakulása mellett – elsősorban a lakosság gazdasági beállítottságának változásával magyarázható, nevezetesen azzal, hogy a fogyasztói magatartás általánossá vált, s a munkavállalók többletmunkát is vállaltak, hogy magasabb jövedelemhez jussanak. A kistermelői magatartás helyébe „a piaci konjunktúrához való aktív alkalmazkodás készsége, dinamizmus, a racionális kalkulációra, produktív felhalmozásra, expanzióra irányuló” törekvés lépett. A legújabb számítások szerint a 70-es évek végén a családok háromnegyed része a „második gazdaság”-ban végzett tevékenységéből kisebb-nagyobb jövedelemre tett szert.

Gábor R. István – Galasi Péter felszólalásuk további felében a „második gazdaság”-ban meghatározó szerepet játszó magánkisipar fejlődésével részletesebben is foglalkoztak. Egyrészt azt követték nyomon, hogy miként alakult az önállók és alkalmazottak létszáma az elmúlt harminc év (1951–1979) között, másrészt azt vizsgálták, hogy miként függött össze a magánkisipar fejlődése az első gazdaság (a szocialista szektor) fejlődésével, mindenekelőtt a nemzeti jövedelem növekedésének hullámzásával, harmadrészt azt próbálták megállapítani, hogy az előbbivel összhangban miként módosult az önállók és alkalmazottak reálbére. Arra a következtetésre jutottak, hogy a magánkisipar fejlődését elsősorban nem politikai vagy állami befolyásolás, szabályozás határozza meg, hanem a szocialista szektor egészének fejlődése, ill. hatása a magánkisiparra, valamint a „második gazdaság”-ot teljesen átható „öntörvényű” piaci erők működése. A politikának ugyan korlátozott az autonómiája a legális magánszektor kezelésében, hangsúlyozták az előadók, de az nem zárja ki, hogy megfelelő módszerekkel és főként a feltételek megteremtésével, a politika ne befolyásolhatná, támogathatná a „második gazdaság” fejlődésében meglévő pozitív tendenciákat.

Enyedi György az MTA Földrajzi Intézetének osztályvezetője hozzászólásában („A településhálózat átalakulása”) a településpolitikai elképzeléseket taglalta, s azt mutatta be, hogy az elmúlt két évtizedben hogyan alakult a magyarországi településhálózat, s ma hol tartunk. Az első településhálózat fejlesztési koncepciót az MSZMP VII. kongresszusának (1959) idevágó irányelvei alapján a 60-as évek elején dolgozták ki, amelynek lényege az volt, hogy „felülről lefelé építkezve meg kell teremteni a modern városhálózatot”. A tervek és elképzelések középpontjában a főváros növekedésének korlátozása, a vidéki nagy- és középvárosok fejlesztése állt. A fejlesztés azonban elsősorban ipartelepítést jelentett, mivel a foglalkoztatás bővítése tűnt a legsürgősebb feladatnak. Fogyatékosága volt a 20 év előtti koncepciónak, hogy negligálta a társadalmi szempontokat, s a termelési-technikai szempontokat állította előtérbe. A koncentrált ipartelepítés miatt a községi hálózattal nem tudott mit kezdeni, mert a falvak ipartelepítésre nem voltak alkalmasak. A 60-as évek közepére – a vidéki iparosítási és városfejlesztési tervekből sok minden megvalósult: Budapest növekedése megállt, sőt 1964-től csökkent a fővárosi ipari munkások abszolút száma; az öt vidéki nagyváros és a megyeszékhelyek iparosodtak, s gyors fejlőd-

désnek indultak. A Budapest–vidék ellentét módosult, ill. feloldódott, a város–falu különbségek azonban helyenként fokozódtak.

A gazdaságirányítás 1968-as reformja után új településhálózati elképzelést dolgoztak ki, megváltoztatták a településirányítás merev, központi tervezetét is. Az Országos Településhálózat-fejlesztési koncepció, amelyet a Minisztertanács 1971-ben hagyott jóvá, egységes irányelveket tartalmazott az ország településhálózatának fejlesztésére. A településhálózat hierarchiáját funkcionális alapon építette fel, s minden korábbinál nagyobb hangsúlyt helyezett a települések infrastruktúrájának fejlesztésére. A településhálózat átalakításának irányítása a helyi tanácsok kezébe került.

A településhálózatban a 70-es években jelentős elmozdulások következtek be: a főváros népességének növekedése erősen lassult, fékeződött az öt vidéki város népességének gyarapodása, gyors népesség-koncentráció elsősorban a középvárosokban, főként a megyeszékhelyeken ment végbe. A kisvárosok száma ugyan bővült, de egy jelentős részükben a lakosság létszáma stagnált vagy csökkent. A községek fejlődése ellentmondásosan alakult: 1970 és 80 között lakosságuk mindössze 4%-kal csökkent, tehát – mutatott rá Enyedi György – „nincs hazánkban szó *általában* a falusi elnéptelenedésről”. Az elnéptelenedés jelei mutatkoznak a kis- és aprófalvakban; csökken a lakosság a 3000-nél kisebb lélekszámú községekben; állandóan a létszám a közepes nagyságú falvakban, míg az 5 ezernél nagyobb lakosú községek lakóinak száma gyarapszik. A városi és falusi életkörülmények ugyan közeledtek egymáshoz, de a településhálózatban az alapvető ellentét továbbra is a városok és falvak között húzódik.

Befejezésül Enyedi György arról beszélt, hogy a 80-as évek küszöbén a településhálózat korszerűsítése érdekében tovább kell erősíteni a kisvárosi hálózatot, fokozni kell a falvak lakosságmegtartó képességét, elsősorban az infrastruktúra fejlesztése, a falusi életkörülmények javítása révén, s növelni kell a helyi tanácsok önkormányzatát, az eddiginél jobban biztosítván működésük anyagi feltételeit.

Az MSZMP elmúlt negyedszázad alatt folytatott politikájával összefüggő kérdések megvitatását a harmadik nap délelőttjén megkülönböztetett érdeklődés előzte meg. A bevezető előadást *Berecz János* az MSZMP KB Külügyi Osztályának vezetője tartotta, aki „Magyarország és a nemzetközi politika” címmel áttekintést adott az 1956 utáni magyar külpolitikáról. Az ellenforradalom leverése után – hangoztatta Berecz János – a Munkás–Paraszt Forradalmi Kormány elvi alapokon nyugvó intenzív együttműködést alakított ki a Szovjetunióval, a környező szocialista országokkal, beleértve Jugoszláviát, valamint a Kínai Népköztársasággal. Képzett gazdasági és politikai kapcsolatokat néhány fejlődő országgal is. Azonban a nyugati nagyhatalmakkal azok ellenséges, s Magyarország nemzetközi elszigetelésére törekvő politikája miatt évekig nem sikerült rendeznie az államközi kapcsolatokat. A magyar diplomácia erőfeszítései Magyarország teljes nemzetközi elismertetéséért végül is sikerrel jártak. 1962 végén lekerült az ENSZ napirendjéről az ún. „magyar kérdés”, a magyar delegáció mandátumát rendezték, s az ENSZ főtitkára Budapestre látogatott. Két év múlva, 1964-ben az osztrák külügyminiszter volt az első nyugati diplomata, aki hivatalos látogatásra hazánkba érkezett.

A 60-as évek közepétől új szakasz kezdődött a magyar külpolitikában, amelyet a korábbinál nagyobb aktivitás, kiegyensúlyozottság, a realitások józan mérlegelése s az elvi következetesség jellemez. Magyarország nemzetközi tekintélyét mutatja, hogy a Föld 127 országával áll diplomáciai kapcsolatban. 1970–1975-ig 500, 1975-től napjainkig további

250 államközi egyezmény aláírására került sor. Magyarország elismert szerepet játszik számos nemzetközi szervezetben, részt vett az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet munkájában s a helsinki záróokmány kidolgozásában.

A magyar külpolitika fő célja – hangsúlyozta Berecz János – népünk nemzeti érdekeinek megfelelően a világbékéért folytatott harc támogatása, a Szovjetunióval és a szocialista országokkal kialakított együttműködés elmélyítése, s a szocializmus nyugodt építése feltételeinek biztosítása. Elvi alapja a proletár internacionalizmus és a békés egymás mellett élés. A proletár internacionalizmus a nemzeti és nemzetközi érdekek összhangba hozásának elengedhetetlen követelményét is tartalmazza. A kettő között – mutatott rá nyomatékkal Berecz János – „ma nem alá-fölrendeltségi, hanem mellérendeltségi viszony van, és éppen a kettő közötti alapvető összhang a garancia arra, hogy a nemzetközi és a nemzeti érdekek között bizonyos területeken keletkező eltérések különösebb konfliktus nélkül áthidalhatóak, ha a politikai vezetésben megvan a jó szándék.” A magyar külpolitika elkötelezetten szocialista s a szövetségesekkel egyeztetett külpolitika, ez azonban nem jelenti azt, hogy önállósága nem lenne. „Szocialista külpolitikánk önállóságának legfontosabb bizonyítéka – húzta alá az előadó politikus –, hogy egyedül és kizárólag az alkotmányos magyar intézmények értelmezik, fogalmazzák meg – összhangban az ország földrajzi, gazdasági, társadalmi adottságaival, a nemzetközi realitásokkal – népünk nemzeti érdekeit, a magyar külpolitika ebből eredő feladatait. . . A hazailag kidolgozott és közösen egyeztetett célok, tennivalók megvalósításának eszközrendszerét, módját és a külpolitikai tevékenység stílusát ismét egyértelműen a magyar intézmények alakítják ki.”

Befejezésül Berecz János röviden kitért az MSZMP nemzetközi tevékenységére is, emlékeztetvén arra, hogy a párt milyen erőfeszítéseket tett a kommunista mozgalom egysége megteremtése és a nemzetközi munkásmozgalom akcióegységének elősegítése érdekében.

Szakács Sándor egyetemi docens (Marx Károly Közgazdasági Egyetem) előadásában („Előzmények: a koalíció felszámolása és a politikai intézményrendszer torzulásai”) az MKP, majd az MDP szövetségi politikáját, s azzal összefüggésben a kormánykoalíció sorsát tekintette át 1944–1948 között – főként a kommunista vezetők korabeli megnyilatkozásai tükrében. Kimutatta, hogy nemcsak a koalíció – a Függetlenségi Front – létrehozását, de annak „meglehetősen csendes kimúlását” is alapvetően külpolitikai tényezők határozták meg. Az egyre feszültebbé váló nemzetközi helyzetben a Tájékoztató Iroda határozatai nyomán 1948 nyarán–őszén az MDP politikájában rejtett politikai fordulat ment végbe, amely egybeesett a párton belül a Rákosi–Gerő klikk hatalmi túlsúlyának kialakulásával. Radikális revízió alá vették a párt addig vitt szövetségi politikáját, annak részeként a munkás–paraszt szövetséget, s hozzákezdtek a politikai intézményrendszer átalakításához, a szocialista berendezkedés szovjet modelljét szem előtt tartva. Az ellenzéki pártok felszámolásával, s a koalíciós partnerek (a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt) elsorvasztásával az MDP monopolhelyezete megszilárdult. Az 1949 májusi választásokon – a népfront gondosan kiválogatott jelöltjei szerezték meg a szavazatok döntő többségét. A népfront- mozgalomnak, amint más tömegszervezetnek sem, komolyabb szerepet nem szántak. A parlament és az újonnan létrehozott Elnöki Tanács hatáskörét erősen korlátozták. 1948 végén hozzáláttak a helyi közigazgatás radikális átszervezéséhez, majd 1950-ben sor került a tanácsrendszer – felülről történő bevezetésére.

Napirendre tűzték a jogrendszer és hozzá tartozó intézményi apparátus átalakítását. Átszervezték a hadsereget, a rendőrséget és a biztonsági szerveket. Közben folytatódott a direkt tervutasításos gazdaságirányítási mechanizmus intézményeinek kiépítése. Mindez párosult az ideológiai élet elszürkülésével, s olyan fogalmak, mint népi demokrácia és proletárdiktatúra szektás újraértelmezésével, valamint az osztályharc állandó éleződése tételének nyílt meghirdetésével. A nemzeti egységfront, a párt politikai szövetség felszámolása, a dolgozó parasztság képviselőinek kiszorítása a hatalomból, a centralizált intézményi rendszer „felülről” történő kiépítése, s a törvénytelenések elszaporodása végül is oda vezetett – hangsúlyozta Szakács Sándor –, hogy csökkent a politikai vezetés (a Rákosi–Gerő csoport), de lényegében az új rendszer társadalmi bázisa.

Amíg Szakács Sándor arról beszélt, hogy miként alakult ki 1948/49 fordulóján a szocializmus politikai rendszere és miként torzult el a hibás politikai gyakorlat következményeként, addig *Balogh Sándor* egyetemi tanár (ELTE Bölcsészettudományi Kar) arról tartott előadást („A politikai intézményrendszer megújítási útja”), hogy az ellenforradalom leverése után a politikai intézményrendszer miként szerveződött újjá. Mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy az MSZMP és a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány „... nem tervezte az állami intézmények, pontosabban az államszervezet gyökeres vagy akár lényegesebb formai átalakítását, hanem új tartalom megtöltésével, új módszerek alkalmazásával igyekezett a meglévő intézményeket működőképessé tenni, a központi törvényhozó és végrehajtó hatalomtól kezdve a helyi közigazgatási szervekig bezárólag.” Az Elnöki Tanács, amely az októberi események idején is betöltötte hivatását, helyén maradt. Az MSZMP IKB kezdeményezésére 1957. májusában összeült az országgyűlés, amely törvényes rendelkezéssel meghosszabbította mandátumát. A tanácsrendszer és az apparátus változatlan maradt, a tanácsok pártirányítását azonban módosították, növelvén azok önállóságát. A fegyveres erők újjászervezésénél új jelenség volt, hogy a hadsereg és rendőrség mellett 1957 februárjában létrehozták a munkásőrséget. Az 1956 október végén, november elején felállított különböző ún. „forradalmi bizottságokat”, amelyek közigazgatási feladatokat igyekeztek átvenni, megszüntették.

A politikai intézményrendszer megújítása szempontjából a legfontosabb feladat a kommunista párt újjászervezése volt – hangoztatta *Balogh Sándor*. A Rákosi–Gerő csoport tagjait 1956. november 4-e után eltávolították a párt vezetőségéből és a politikai életből; visszaállították a pártélet lenini normáit, a szocialista törvényességet; eszmei-politikai harcot indítottak mind a dogmatizmus, mind a revizionizmus ellen. Mindennek következményeként a párt viszonylag gyorsan reorganizálódott, s taglétszáma 1957 júniusára elérte a 346 ezer főt, a tagok 47%-a a munkások és a dolgozó parasztságra kerültek ki.

Az MSZMP a szocializmus alapja lerakásával összefüggésben lényegesen módosította a szövetségi politikát mind tartalmi, mind intézményi szempontból. A többpártrendszer felújítására, ill. folytatására az előadó véleménye szerint nem kerülhetett sor, mert az 56-ban fellépő egykori koalíciós partnerekkel (a Kisgazdapárttal, az SZDP-vel és a Petőfi-párt néven szereplő Nemzeti Parasztpárttal) azok polgári-demokratikus orientációja miatt nem működhetett együtt a szocializmus felépítése érdekében. Ezért a párt az újjáélesztett népfront-mozgalmat igyekezett új tartalommal megtölteni és köré tömöríteni a munkásosztály, a parasztság, a kispolgárság és az értelmiség pártonkívüli részét. A népfront-

mozgalom viszonylag gyorsan talpra állt, s jelentős szerepe volt a politikai viszonyok konszolidálásában.

A tömegszervezetekről szólva Balogh Sándor elsősorban a szakszervezetek megújulásáról, helyüknek, szerepüknek tisztázódásáról beszélt, érintve a munkástanácsok kérdését is, majd a női és ifjúsági szervezetek talpraállítását ismertette. Fejtegetéseit azzal zárta, hogy: „A szocialista építés állandóan változó valósága a politikai intézményrendszer megújulását is igényli. Mégpedig nem utolsósorban a közvetlen demokrácia irányában és szempontjából.”

Bihari Mihály egyetemi docens (ELTE Jogtudományi Kar) nagy visszhangot kiváltó felszólalásában („Politikai mechanizmus és demokrácia”) napjaink egyik legaktuálisabb kérdésével, a gazdaság és politika, a gazdasági rendszer és a politikai rendszer viszonyával foglalkozott, pontosabban azzal, hogy a kettő történetileg hogyan vált szét, ill. hogyan, milyen formákban, közvetítésekkel kapcsolódott össze. A szabadversenyos kapitalizmus idején a „magánpolgári társadalom” és a politikai állam – némi leegyszerűsítéssel a gazdasági élet és a politikai élet – szétváltak. A kettő közötti közvetítő intézmények a polgári társadalom, a gazdaság felől épültek ki a politika felé, s azok révén tett szert uralomra a politika felett, távolartván azt a beavatkozástól a gazdasági életbe. A monopolkapitalizmus idején a helyzet megváltozott, az állam – a politika – egyre inkább beleszólt a gazdasági kérdésekbe. A politika oldaláról is kiépült az intézményrendszer, amely gazdaságpolitikai döntések, preferenciák, korlátok bonyolult hálózata révén meghatározta a gazdaság működését. Ez a kettős közvetítő mechanizmus foglalja magában a polgári demokrácia intézményrendszerét.

A gazdasági és politikai rendszer kapcsolatát vizsgálva a szocialista forradalmak győzelme után, különösen nálunk Magyarországon az 50-es években, *Bihari Mihály* abban összegezte véleményét, hogy itt „a gazdasági rendszer és a politikai rendszer makrotársadalmi viszonyában a politikai rendszer szinte végletekig fokozott elsődlegessége és meghatározó szerepe érvényesült, aminek eszköze, részben pedig következménye volt az, hogy csupán a politikai rendszer felől épült ki a politikai döntések közvetítő mechanizmusa a gazdasági rendszer felé. Ez az egyoldalú közvetítéses kapcsolat a gazdaság és a politika között a két társadalmi alrendszer olyan egymásba csúszását eredményezte, amelyben egyetlen társadalmi integrációs elv, egyetlen a társadalmi reprodukciót vezérlő akarat érvényesült, egy minden demokratikus korlátozástól mentes, önmagát mindentudónak és mindenhatónak képzelő, elidegenített politikai vezetés akarata. A társadalmi integrációnak és a gazdaság és politika kapcsolatának ez a fajtája egyszerűen kizárt mindenféle demokratikus közvetítő mechanizmust: a politikai döntések kontrollját és befolyásolását, a szervezetek és közösségek autonómiáját, az érdekek csoportérdekké integrálódását és politikai akaratként való kifejeződését.„ E sajátos hatalmi és társadalmi integrációs szisztéma néhány rendszertipikus vonását elemezve *Bihari Mihály* arra mutatott rá, hogy szemben a kapitalizmus államközpontú politikai rendszerével, a szocializmus politikai rendszere pártközpontú politikai rendszer, s annak hatalmi mechnizmusa monopolisztikus jellegű. E monopolisztikus hatalmi mechanizmus erősen centralizált, de egyben hierarchizált, a döntéshozók és a döntések által érintettek között túl nagy a távolság. A politikai és gazdasági szféra „egymásba csúsítása” szervezeti koncentrációval, a hatáskörök összeolvadásával, s óriási politikai és gazdasági bürokrácia kialakulásával járt együtt. Az ellenforradalom leverése után eltelet két és fél évtizedben az MSZMP nem csupán a korábbi politikai

mechanizmust és a gazdasági rendszert szervezte át, hanem megváltoztatta a társadalom egészének integrációját és reprodukciós mechanizmusát is. Ennek következtében napjainkban kialakulóban van a gazdasági és politikai rendszer összekapcsolódásának olyan minőségileg új típusa, amelyben a gazdaság és politikai rendszer kétirányú közvetítések révén integrálódnak, s amelyben a politikai rendszer dominanciája továbbra is érvényesül ugyan, de a társadalmi alrendszerek közvetítéses kapcsolataikban megőrzik mozgásterüket és speciális törvényszerűségeik társadalomszervező hatását. A politikai mechanizmus – széles értelemben a szocialista demokrácia – fejlesztése ezért nemcsak a társadalmi újratermelés, de gazdasági továbbhaladásunknak is egyik döntő feltétele. A szocialista demokrácia kibontakoztatásához bizonyos feltételek és garanciák megteremtésére és meghatározott szervezeti eszközök biztosítására van szükség. A feltételek között említette többek között az előadó az egyének és a közösségek politikai biztonságának, szabadságának, politikai egyenlőségének garantálását, s a többség és kisebbség jogainak védelmét. A szervezeti eszközökről szólva a politikai véleménynyilvánítás, a politikai ellenőrzés, az információk szabad áramlásának biztosítását célzó intézmények létrehozását tartotta fontosnak.

Napjaink legfontosabb, a jövőt meghatározó feladata, a szocialista társadalom „érettségének” fokmérője – szögezte le Bihari Mihály – a szocialista demokrácia állandó fejlesztése.

Az elmúlt két és fél évtized szellemi életének alakulásáról két előadás hangzott el. *Vitányi Iván*, a Művelődéskutató Intézet igazgatója referátumában („Szellemi életünk fejlődésének tendenciái”) a 20. századi magyarországi szellemi fejlődésben három korszakot különböztetett meg. Az első a századelőtől az 1918/19-es forradalmakig tartott, a második a 30-as évek közepén kezdődött s 1948/49 fordulóján zárult, a harmadik a hatvanas évek közepén indult, s a 70-es évek közepén fejeződött be, bár egyes következményeiben máig tart. A harmadik korszakról beszélve kifejtette, hogy nézete szerint a művészeteket és a közgondolkodást három problémakör foglalkoztatta: 1. a valóság és a forradalom, a valóság és eszményeink viszonya, – 2. a centrum és periféria, a magyarság és Európa, – 3. az emberi magatartás alternatívái, beleértve a hatalomhoz való viszonykérdést is, azaz általánosítva: az egyén és társadalom, az egyéni boldogulás és a társadalmi közjó összefüggései. E 10 év legjelentősebb irodalmi és filmalkotásait elemezve, Vitányi Iván kimutatta, hogy azokban felismerhetően közös vonás a magatartásformák és modellek ábrázolása, valamint a társadalmi fejlődés valódi problémáinak feldolgozása. A hármaskör jelenlétét mutatta ki a különböző társadalomtudományok, a közgazdaságtan, a szociológia, a történettudomány, sőt a pszichológia és a filozófia belső fejlődésében is. A 60-as évek közepétől olyan nagyerejű reformgondolkodás bontakozott ki Magyarországon a kulturális-szellemi életben, hogy azt méltán nevezhetjük reformkornak, mondta Vitányi Iván. Ez a szellemi fejlődés azonban a 70-es évek közepén megtorpant, főként azért, mert a gondolati anyag nem került át a gyakorlatba, s „a gazdasági mechanizmust nem követte hasonló mélységben a társadalmi mechanizmus reformja”.

Vitányi Iván annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a továbbhaladás, a szellemi élet fellendítése érdekében le kell vonni az eddigi út tapasztalatait, s ki kell dolgozni azt a feltételrendszert, amellyel társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődésünkben fokozottan lehet érvényesíteni a *szervesség* követelményét, ugyanakkor átgondoltabban,

teljesebben és határozottabban kell összekapcsolni a nép, a nemzet és a szocializmus eszméit.

Almási Miklós tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE Bölcsészettudományi Kar) felszólalásában („Művészet és közgondolkodás”) a művészetek és a közgondolkodás viszonyáról fejtette ki véleményét. Rámutatott arra, hogy az 1958-as művelődéspolitikai irányelvek és az azokat megvalósító kulturális politika nemcsak a művészi stílusok szabadságát hirdette meg, hanem azok révén elindította azt a fejlődést is, „melyben a művészetek közlekedő edényként szerepelhettek a közgondolkodás különböző rétegei, valamint a társadalmi nyilvánosság különböző szintjei között.” A művészetek, pontosabban a jelentős művek sorozata így sajátos legitimációs tere lett a társadalom egyébként alig kitapintható önreflexiójának, s az ötvenes évekre jellemző ún. kettős közvélemény csaknem megszűnt. A művészetek azonban nemcsak feltárták, megfogalmazták mindazt, ami a közvéleményt és a közgondolkodást foglalkoztatta, de vissza is hatottak rá.

A stílusirányzatok közül *Almási Miklós* az *Örkény István* által teremtett ironikus-groteszk stílust elemezte behatóbban, mivel a 70-es években nagy népszerűsége tett szert. Arra a következtetésre jutott, hogy e látásmód jelentősége abban áll, hogy ráirányította a figyelmet az értékváltásra, ill. az értékválságra. Legitimálta azt a köznapi tapasztalatot, hogy értékfogalmaink tartalmukban már devalválódtak, de élünk velük, s titokban már keressük az új értékrendet.

A mai ember azonosságtudata változásáról szólva *Almási Miklós* azt fejtette ki, hogy „a művészet ráérezett arra a hiányérzetre, hogy a múlt és a félmúlt iránti érdeklődés csak részben kaphat kielégülést a dokumentumok, memoárok, esszék anyagából”. Észrevette, hogy e mögött az új érdeklődés mögött „ott áll a társadalmi méretű távlatvesztés, a jelen-tudat érzékenységének átmeneti beszűkülése, a nemzeti vagy politikai identitás megroppanása és alkotásaival itt talált új hatássférát, a közgondolkodás formálásának új lehetőségét”.

E háromnapos tudományos konferencia volt az első, amelynek napirendjén az 1956 utáni társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális fejlődés eredményeinek számbavétele szerepelt. Ha az előadások nagyon eltérő színvonalúak is voltak, ha nem egy vitatható, kiforratlan gondolatot is hallhatott az ottlévő, egészében jól előkészített, érdekes s alapjában véve sikeres ülésszak résztvevői lehettünk. Az előadások zöme azt tanúsította, hogy ma a társadalomtudósok érdeklődésének központjában a gazdaság és politika viszonyának kérdése áll, s ez nyilván nem véletlen.

Vida István

TÖRTÉNETI IRODALOM

RUDOLF VIERHAUS:

DEUTSCHLAND IM ZEITALTER DES ABSOLUTISMUS (1648–1763)

Vandenhoeck – Ruprecht, Göttingen. 1978. 227 l.

NÉMETORSZÁG AZ ABSZOLUTIZMUS IDŐSZAKÁBAN (1648–1763)

A „Deutsche Geschichte” sorozatának 6. köteteként jelent meg Rudolf Vierhaus munkája, amelyben a szerző a harmincéves háborút lezáró westfáliai békétől (1648) az ún. hétéves háborúig terjedő németországi társadalmi-, gazdasági- és kulturális viszonyok bemutatására vállalkozott. A kötet bevezető részében a szerző utalt arra, hogy az 1618-tól 1648-ig tartó harmincéves háború valóságos nemzeti katasztrófa volt Németország számára, hiszen az anyagi károk az egyes területeken (Pfalz, Württemberg, Brandenburg, Mecklenburg, Pomeránia), a hadműveletek és a nyomokban járó éhínség, járvány, valamint a tömeges elvándorlások következtében a lakosság mintegy öthatodával megfogyatkozott, Észak- és Északkelet-Németország szántóterületeinek egyharmada pusztasággá vált. A parasztság tömeges elszegényedését pedig jogi helyzetük súlyosbodása, a második jobbágyág intézményének megszilárdulása és a nemesi-földesúri gazdaságok erősödése kísérte.

Az 1356. évi aranybulla óta – mutatott rá Vierhaus – az 1648-as westfáliai szerződés egyben Németország első írott alkotmányának tekinthető, amely ugyan mit sem változtatott a birodalom addigi politikai szerkezetén, csupán rendezte és jogi formában rögzítette a fejedelmeknek a császárhoz való viszonyát, és megerősítette az „ősi német szabadságot”. A westfáliai szerződés tehát rögzítette és fokozta Németország politikai széttagoltságát, s bár továbbra is a „német nemzet szent római birodalmának” nevezték, a valóságban 300, szuverén világi és egyházi fejedelemség konglomerátuma volt, nem is számítva a császári városokat, továbbá a másfélezer lovagi birtokot. (Közülük a legjelentősebb fejedelemségek: a birodalom északkeleti és a középső részén Brandenburg, Szászország, Mecklenburg; nyugaton Hessen, Hannover, Braunschweig; délen és délkeleten Württemberg, Bajorország, Ausztria, ill. a mainzi, trieri és kölni érsekségek voltak.) Az ország széttagoltságát jól jellemezte, hogy a szász területeken mintegy 20, Westfáliában 52, az egykori Frankföldön 29 kis fejedelemség létezett. Így válik érthetővé az, hogy a birodalmi gyűlés (Reichstag) – amely a birodalmi egység megtestesítője volt – 1663-tól kezdve az említett 300 állam (fejedelemség) követeinek megszakítás nélkül ülésező kongresszusa lett, amely három kúriára oszlott: az első a választófejedelmeké, a második a kisebb fejedelmeké és a lovagok képviselőiké, a harmadik pedig a városoké volt. (A birodalmi gyűlés ebben a formában 1806-ig állott fenn).

Németország politikai viszonyainak elemzésekor a szerző szükségesnek tartotta rámutatni, hogy a 17. század második felében milyen sokat ártott az országnak a fejedelemségek széthúzó külpolitikája is, hiszen a regionális szövetségek (mint pl. a rajnai Franciaország lefizetett eszközévé lettek, s XIV. Lajos ezeken a megvásárolt fejedelmeken keresztül szilárdította meg hatalmát Elzász felett, ill. vonta ellenőrzése alá a Rajna bal partját).

Külön fejezetét képezi a kötetnek a brandenburgi fejedelemség területi gyarapodásának és gazdasági fejlődésének bemutatása, amelynek fejedelmei különféle alkuk, területablások és bekebelezések révén a 18. század elejére Németország legerősebb államát teremtették meg. Frigyes Vilmos, a „nagy választó” (1640–1688) uralkodása alatt számos intézkedést hozott (az adófizetők számának növelése; a bevándorló hugenották, lutheránusok, kálvinisták és holland telepesek befogadása; merkantilista intézkedések), amelyek elősegítették az ország gazdasági fellendülését, s ezt jól szemlélteti, hogy 1,5 millió alattvalójától 1,4 millió tallért préselt ki. Frigyes Vilmos nevéhez fűződik ugyancsak a központi kormányzat, a hivatalnokszervezet kiépítése, valamint 1651-ben a titkos államtanács létrehozása is. A „nagy választó” fejedelmi ediktumai törvényesítették a parasztság jobbágyi kötöttségét, ill. szentesítették alattvalóinak tömeges elűzését földjeikről, akiknek jó része zsellérré lett.

A brandenburgi fejedelemség átalakulása porosz királlyá III. Frigyes (1688–1713) uralkodása alatt ment végbe, akinek ügyes diplomáciával, a „lavírozások és árulások politikáját” folytatva, sikerült hasznot húznia a korabeli két európai konfliktusból (az 1700–1721. évi északi háborúból, valamint a spanyol örökösödési háborúból), s mivel ígéretet tett, hogy támogatni fogja Ausztriát, ennek fejében 1701-ben a császártól megkapta a királyi címet. A porosz abszolutizmus képviselői a 18. század során politikájuk megvalósításában különféle módszerekkel éltek. Voltak, akik a nemesi diktatúrát teljesen leplezetlenül, ún. „pálca-metódussal” valósították meg anélkül, hogy bármiféle liberális frázissal vagy reformokkal álcázták volna (pl. I. Frigyes Vilmos, 1713–1740). Más porosz uralkodók – mint II. Frigyes, 1740–1786 – a „felvilágosodás barátjának”, a „társadalom szolgájának”, „filozófus-királynak”, s a liberális reformok hívének tüntették fel magukat.

Értékes fejezetét képezi a kötetnek Poroszország és Ausztria küzdelmének elemzése, amelyben a szerző a közép-európai hegemoniáért vívott harcot (az ún. örökösödési háborút, 1740–1748., ill. a hétéves háborút, 1756–1763) elsősorban politikai aspektusból vizsgálta, s a szerteágazó hadműveleteknek csak a legfőbb eseményeit emelte ki. Vierhaus megkapó erővel vázolta fel a hétéves háború utolsó éveiben Poroszország szétzilált gazdasági- és katonai helyzetét, amelyet a katasztrófától csak I. Erzsébet (1741–1761) orosz cárnő váratlan halála és III. Péter cár (1761. dec.–1762. jún. 28.) poroszbarát politikája mentett meg.

Önálló fejezet tartalmazza a 17–18. századi kulturális élet számottevő eredményeinek, az egyházi, ill. a világi barokk, majd a német felvilágosodás, valamint más szellemi áramlatok (mint pl. a pietizmus) sajátosságainak, a tudományok, az oktatás és nevelés korabeli helyzetének bemutatását.

A kötetet végül jól hasznosítható, terjedelmes bibliográfia és kronológiai útmutató zárja, amelyeket a szakemberek minden bizonnyal örömmel fognak.

Összegezőképpen elmondhatjuk, hogy a 17–18. századi német gazdasági fejlődés (népesség, gazdálkodás, kereskedelem), társadalmi struktúra, politikai szervezet, a korabeli háborús konfliktusok és kulturális élet iránt érdeklődők kitűnő munkát olvashatnak Vierhaus tolla nyomán.

V. Molnár László

**LAVROV, YEARS OF EMIGRATION' LAVROV AND LOPATIN
(CORRESPONDENCE 1870–1883),**

**Edited, Annotated, and Introduced by Boris Sapir
Dordrecht–Boston**

**LAVROV, YEARS OF EMIGRATION, FROM „VPERED” TO
THE GROUP OF THE OLD NARODOVOL’TSY**

**Edited, Annotated, and Introduced by Boris Sapir
Dordrecht–Boston**

A forráskiadvány kötetei osztatlan elismerést keltettek a narodnyik, illetve szociáldemokrata mozgalommal világszerte, így a Szovjetunióban is foglalkozó szakemberek körében. B. Sapir jóvoltából Pjotr Lavrov és German Lopatyin levelezése első ízben itt került publikálásra. A munka tükrében áttekinthetjük azt a folyamatot, miként hatoltak be Marx és Engels eszméi az orosz emigráció, s ez utóbbi közvetítésével az oroszországi forradalmárok körébe.

Ismeretes, hogy a marxizmus klasszikusai több ízben vitában álltak Lavrovval és Lopatyinnal. Erről tanúskodik Engelsnek „Az emigráns irodalom” című cikksorozata és Marx számos levélrészlete. Érdekes, hogy az 1870–1880-as években az ideológia területén mégis éppen ez a két menekült állt hozzájuk a legközelebb. Ezért is fontosak, vitás kérdések tisztázásánál esetenként perdöntőek, a kiadványban szereplő források.

A két forradalmár tevékenysége azonban önmagában is megérdemli, hogy végre dokumentumok alapján is értékelhető legyen. Lavrov mindenekelőtt mint szerkesztő és publicista szerzett érdemeket

ellenzéki érzelmű honfitársai szemében. Majd két évtizeden keresztül a propagandát, az aprólékos szervező munkát a direkt forradalmi akciókkal szemben előnyben részesítő irányzat, a nevével fémjelzett *lavrizmus* hirdetője volt. Rugalmasságra vall azonban, hogy az 1880-as években alátette magát a „Narodnaja Volja” Végrehajtó Bizottsága döntésének, és vállalta a párt külföldi propaganda-gépezetének irányítását. Ebben a periódusban szerepe meghatározó volt a lengyel szocialista mozgalom létrehozói körében is. (A kérdésről nemrég készült el egy jelentős munka, szovjet életrajzírója, Jevgenij Zsigunov tollából.)

Lavrov barátja, German Lopatyin, inkább szervező egyéniség volt; Nyecsajev után az oroszországi forradalom legtehetségesebb – s az előbbivel szemben többnyire etikus – organizátora, sokak számára a hivatásos forradalmár mintaképe. Szinte kizárólag ő tartotta fenn az összeköttetést számos hazai körrel. Tökélyre vitte a különböző országokban található forradalmi centrumok közötti rendszeres véleménycserét. Négy szökésével, Csernisevszkij kiszabadításának kísérletével, az emigrációs vitákban elfoglalt pártatlan álláspontjával kivívta a „földalatti Oroszország” elismerését. Az 1881–82-es kivégzéseket és letartóztatásokat követően az ő feladata lett a „Narodnaja Volja” újjászervezése. Amikor e célból hazaindult, J. Branting fiatal svéd szociáldemokratánál hagyta archívumát. Ez adja az első ismertett mű törzsananyagát; az összeállító ezt néhány Moszkvában található, többnyire ismert, de a kép teljességéhez elengedhetetlenül szükséges dokumentummal egészítette ki.

Ismeretlen források egész sora áll előttünk. A Bakunyin–Lavrov és a Bakunyin–Utyin vita, Tkacsov színrelépése, az orosz emigráció angliai, franciaországi és svájci életének fontos epizódjai egészülnek ki új elemekkel, és állnak össze egységes, logikus rendszerré. Megismerhetjük azt a bakunyinistáktól és a lavristáktól független, de a jakobinus Tkacsovtól is idegen, pragmatikus forradalmár típust, amelynek German Lopatyin a reprezentánsa volt.

A sorozat következő kötetének legfontosabb dokumentumai a „Narodnaja Volja” történetére vonatkozó iratok, a szervezet ún. külföldi ágenseinek levelezése Lavrovval, vagyis a párt funkcionálásának késői korszakára fényt derítő források. Amikor például Lavrov az 1880-as évek végétől a forradalmi apály során tisztább képet kívánt nyerni a hazai helyzetről, a III. Sándor elleni merénylet résztvevőiről, O. Govoruhintól kért jellemzést. Ebben A. Uljanovról például ezt olvashatta: „Nemes, a legnagyobb mértékben humánus ember. Sokáig ingadozott, mielőtt a gyakorlati forradalmárok sorába lépett: etikus lesz-e az, hogy úgy lép a gyakorlat területére, hogy tudományosan még nem oldott meg minden kérdést? – szokta volt mondani. De az a kérdés, hogy etikus lesz-e vajon a problémák nyugodt, teoretikus alaposággal történő megvitatása akkor, amikor az önkényuralom még arra sem ad lehetőséget, hogy kielégítő tudományossággal megoldjuk ezeket? – lefegyverezte őt...” Figyelemre méltó ellentmondás, hogy Uljanov és társai elméleti téren Plehanovhoz, a gyakorlatban azonban a „Narodnaja Volja” ún. „cárgyilkos” irányzatához álltak közelebb. Ezt a paradoxont B. Sapirral együtt a sajátos oroszországi körülményekkel magyarázzuk.

Egy másik, Lavrovnak szóló feljegyzésből kiderül, hogy az Uljanov-csoport tagjai tisztában voltak programjuk hiányosságaival, és a merénylet után külföldre akartak utazni egy „szociálisabb” elmélet kidolgozásának céljából. Számos Lavrovnak szóló levél – W. Liebknechté, Victor Adleré, Eduard Bernsteiné, Vollmaré – az orosz emigráció nemzetközi kapcsolatait illusztrálja. Érdemes megjegyezni, hogy mindkét kiadványnak vannak magyar vonatkozásai is. Megtudjuk például, hogy 1877 szeptemberében a Törökországba készülő Klapka György Párizsba érkezése napján felkereste Lavrovot, és mivel érdekelve volt a „fehér cár” birodalmának bármilyen áron való gyengítésében, politikai együttműködésről tárgyalt vele. Lavrov azonban visszautasította az Oroszország ellen fegyveres harcra készülő tábornok ajánlatát, jóllehet e forradalom győzelme érdekében hazája katonai és politikai vereségét kívánta. Furcsa ellenben, hogy a Lavrov–Frankel kapcsolatról nem maradt ismeretlen források e gazdag archívumban.

Az első forráskiadványt B. Sapir terjedelmes, monográfiának beillő tanulmánya vezeti be. Objektív, átfogó és pontos képet ad nemcsak Lavrov életének döntő fordulatairól, hanem egyúttal az orosz emigráció történetéről és a narodnyik mozgalmon belüli legjelentősebb frakciókról is. A legtöbb kérdésben nyugat-európai háttérből tárja fel a narodnyik elméletek gyenge pontjait; különösen a „Narodnaja Volja” külföldi vezető rétegét, főleg Tyihomirovot és Osanyinát illeti bírálattal. Árnyaltan fogalmaz a Plehanov nevéhez fűződő oroszországi szociáldemokrata mozgalom indulásáról. Több példával igazolja az oroszországi Lavrov-követők, nem utolsósorban a Blagojev-körhöz csatlakozó lavristák szerepét a forradalmi mozgalomban. Néhány ponton azonban nem érthetünk egyet a

szerzővel. Így pl. a Tkacsov és K. Turszki vezette „orosz jakobinusok” túl szigorú megítélésében. Az orosz emigránsok könyvkiadójával, Elpigyinnel kapcsolatban – B. Kozminra hivatkozva – megemlíti, hogy rendőrügynökként fejezte be életét. Ezt azonban az újabb levéltári kutatások nem támasztják alá.

Pjotr Lavrovra, sőt az egész narodnyik mozgalomra vonatkozó irodalomban B. Sapir forrásközlő munkája elismerést érdemlően nagy és jelentős vállalkozás.

Kun Miklós

**OSZVOBODITEL'NÜE DVIZSENIJA NARODOV AVSZTRISZKOJ IMPERII
VOZNIKNOVENIE I RAZVITIE. KONEC XVIII V. – 1849 G.**

Moszkva, 1980, Nauka, 609 l.

**AZ OSZTRÁK BIRODALOM NÉPEINEK SZABADSÁGMOZGALMAI.
LÉTREJÖTTÜK ÉS FEJLŐDÉSÜK A 18. SZ. VÉGÉTŐL 1849-IG.**

A Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének munkatervében már évek óta folynak kutatások a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet történeti és kultúrtörténeti problémáinak tárgyköréből, jó néhány gyűjteményes kötet már megjelent, mások – többek között hazai akadémiai intézetekkel való együttműködés keretében – előkészületben vannak.

Az ebben a témakörben megjelenő sorozatnak egyik igen érdekes, megállapításaival és szempontjaival a magyar történészek számára is figyelemre méltó újdonsága ez a könyv. Történészeink közül jó néhányan abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy szinte közvetlen közelről figyelemmel kísérhették a kötet alakulását, hiszen az előzetes kéziratot két ízben Budapesten is megvitták, a szovjet szerkesztők részvételével. A munka eredetileg csak a birodalom szláv népeinek mozgalmaival kívánt foglalkozni az átmeneti korszakban, amelyet – nagyon is indokoltan – a 18. sz. végétől az 1870-es évekig számitanak a szerzők. Minthogy a munka már ebben az eredeti formájában is nem csupán az egyes szláv nemzeti mozgalmak párhuzamos bemutatását tűzte ki céljául, hanem az összehasonlítást és a tipológiai elemzést úgyszintén, a külföldi szakértőkkel (Magyarországon kívül egyéb baráti országokban) folytatott megbeszélések világossá tették, hogy pusztán a szláv mozgalmak bemutatása nem adna teljes, kellően kiegyensúlyozott képet, különösen ha a kölcsönhatások kérdését is fel kívánják vetni a szerzők, hiszen a birodalom nem-szláv népei is szerves részei voltak ennek a kölcsönhatásnak. Így bővült ki a tematika a birodalom valamennyi népére (bizonyos mértékig, mint látni fogjuk, az osztrák-németekre is). Az viszont ugyancsak nyilvánvalóvá lett, hogy akkor az egész anyagot egy kötetbe nem lehet belezúfolni. Ezért választották a szerzők azt a megoldást, hogy két kötetben adják közzé eredményeiket. Ez az első a feudalizmust valamilyen formában mégiscsak felszámoló polgári forradalommal zárul, a második hozza majd a további fejlődést, a nemzeti mozgalmak alakulását a kibontakozó tőkés viszonyok közepette. A kettő együtt ad majd megközelítően teljes képet az átmenet elsősorban politikátörténeti, kisebb mértékben gazdaság- és társadalomtörténeti, illetve kultúrtörténeti fejlődésvonalairól.

A kötetnek számos szerzője van, az egyes népek szakértői köréből, az általánosító, összehasonlító fejezetek jó részét pedig a szerkesztőbizottság tagjai írták: V. A. Gyakov, T. M. Iszlamov, I. I. Lescsilovszkaja, I. Sz. Miller, A. Sz. Milnyikov és V. I. Frejdzon, aki a kötet felelős szerkesztője volt, persze ők is számos „nemzeti” fejezet megírásában szintén közreműködtek.

A bevezetőben szó esik arról, hogy az egész kérdéskörből a kötet a nemzeti oldalt emelte ki, ezt állította a középpontba, de nem hanyagolta el a gazdasági és társadalmi vonatkozásokat sem, amiről az első és még inkább a második fejezet tanúskodik: az első a Habsburg-birodalom kialakulásáról ad számot a 16. sz. elejétől kezdve, és a gazdasági fejlődés fő vonásairól. A második pedig az egyes osztályokról és rétegekről ad áttekintést, ezen belül utalva az egyes etnikumok sajátosságaira. Érdemes felfigyelni rá, hogy az értémségreől külön alfejezet szól.

Ezután következik az egyes nemzeti mozgalmakat tárgyaló fejezet, nem érdektelen a sorrend, amelyben tárgyalásra kerülnek: magyarok, olaszok, lengyelek, csehek, szlovákok, horvátok, szlovének, szerbek, románok és ukránok. Az összefüggés utal arra, hogy egyes nemzeteknél a mozgalom politikai és gazdasági-társadalmi kérdéseket is felvetett, míg másoknál megmaradt az elsősorban kulturális jelleg.

Nagyon érdekes a következő fejezet, amely a nemzetközi és birodalmon belüli kapcsolatokat tárgyalja, külön kitér nagyon helyesen Bécs kulturális szerepére. A nyugat-európai haladó mozgalmak hatása mellett külön foglalkozik az orosz mozgalmak hatásával, amely természetesen elsősorban a szláv népek körében volt erős. A szlávok egymás közti kapcsolatait is feltárja ez a fejezet. Érdemes nyugtázni azt is, milyen pozitívan tárgyalja a kötet a budai egyetemi nyomdának a monarchiabeli népek kulturális fejlődésében játszott szerepét.

A legtöbb újat ebben az 1848-ig terjedő első részben az V. fejezet hozza, amely a nemzeti mozgalmak összehasonlítását és tipologizálását nyújtja. Igen fontos megállapítás itt a nemzeti öntudat kérdésre vonatkozóan a következő: a kötet elhatárolja magát attól az állásponttól, hogy a nemzeti öntudat néhány értelmiségi által kezdeményezve jut el a tömegekhez, ami gyakorlatilag jórészt a parasztságot jelenti, ezzel szemben erőteljesen hangsúlyozza, hogy ennek az öntudatnak egyes elemeit az értelmiség éppen a népből, a parasztságból meríti, tehát érdemben fontos kölcsönhatásról van szó. A tipológia szempontjából a kötet három típust különböztet meg: 1) ahol a nemzeti mozgalom a Monarchián kívül lévő etnikummal való egyesítésre törekedett, ez az olasz és a lengyel mozgalom esete, 2) a kisebb népek esete, amelyek nemzeti jogaik védelméért harcoltak a birodalom keretein belül, és nem fordultak élesen szembe ezekkel, mint az első típushoz tartozók, 3) a magyar mozgalom, amely egyszerre Habsburg-ellenes és Magyarországon belül elnyomó a többi nemzetiséggel szemben. (Persze, hasonló helyzetet a galíciai lengyel mozgalom esetében is láthatunk, bár itt kétségtelenül a lengyel államiság helyreállítása állt a középpontban.) Nagyon helyesen emeli ki a kötet, hogy a társadalmi változások kérdésében a magyar, az olasz és a lengyel mozgalom vetette fel a legradikálisabb követeléseket. Ez a fejezet tárgyalja az ausztro-szlavizmus kérdését is, és szélesebben a szláv kölcsönösség ismert problémáit.

A második rész az 1848-as forradalmat vizsgálja, ez már hagyományosabb jellegű, először a forradalom ismert fő szakaszait tárgyalja, egy következő fejezetben az egyes nemzetek küzdelmét, illetve programjait (a sorrend itt: olaszok, csehek, szlovének, magyarok, románok, vajdasági szerbek, horvátok, szlovákok, lengyelek és ukránok). Az utolsó, tipologizáló fejezet az abszolutizmus felszámolásának radikális és reformista változatát állítja szembe egymással, ahol a radikális a teljes nemzeti függetlenségért vívott harccal azonos, a reformista pedig a birodalom föderatív formában való fenntartása mellett foglal állást. Az osztályszempontok, amelyeket a kötet természetesen sehol sem hanyagol el, itt különösen nagy szerepet játszanak, a szerzők a forradalom bukásának egyik okát abban látják, hogy a paraszti, antifeudális forradalmat a radikális demokraták nem tudták a nemzeti forradalommal összekapcsolni, így a parasztság, osztályköveteléseinek valamilyen formában történt kielégítése után, már nem jelentett tömeget a nemzeti mozgalmak számára.

Csak egészen futólag adhattunk tartalmi áttekintést, nem is annyira a munka eredményeiről, hanem inkább csak a felvetett és megtárgyalt kérdésekről. Külön ki kell emelni a kettős szerkezeti megoldást: egyrészt az eseménytörténet nemzetek szerint való tárgyalását, beleértve ebbe a kulturális fejlődés fő kérdéseit, másrészt a kapcsolatokat feltáró vagy a tipologizáló fejezeteket, amelyek nem más sorrendben ismétlik meg a többi fejezetben már elmondottakat, hanem azokat ismertekként feltételezve, éppen a közös és sajátos vonásokat emelik ki, s ebben tudják a legtöbb újat adni. Itt jönnek elő az egyes nemzeti mozgalmaknál nem tárgyalt kérdések, mint a szláv kölcsönösség, és itt találunk külön alfejezetet az osztrák nemzeti öntudat kezdeteiről is, igaz, talán eltúlozva ennek korabeli jelentőségét.

A kötethez mellékelte, szokásos név- és helynévmutató mellett még igen terjedelmes és hasznos bibliográfiát is találunk, amely természetesen a szovjet feldolgozások mellett az illető nemzetek történetírásának újabb termését és a vonatkozó fontosabb nyugati irodalmat is felsorolja. Ebből is kiderül persze, ami egyébként is közzismert: a kérdéskörnek óriási az eddigi irodalma. Csakhogy ez nagyjából két csoportra osztható. Az egyikbe tartoznak azok a munkák, amelyek egy-egy nemzet (vagy ország) szempontjából vizsgálják a korszakot (és annak különböző gazdasági, politikai, kulturális aspektusait), ebben az esetben sokszor túl is lépnek a Habsburg-birodalmon, gondoljunk csak pl. lengyel vagy szerb feldolgozásokra. A másik csoportba azok a munkák tartoznak (ez a legtöbb a nyugatiak közül), amelyek a birodalom történetét tárgyalják. Ebben az esetben viszont, durva általánosítással, azt mondhatjuk, hogy felülről, a birodalom oldaláról nézik a fejlődést, és ennek keretében az egyes nemzetek kérdéseit, még ha ezeknek természetesen igen nagy helyet és szerepet juttatnak is.

Nos, ennek a munkának a szerzői voltaképpen egy harmadik megoldást választottak: a birodalom egészét tekintik keretnek, de ezen belül alulról, a nemzetek oldaláról közelítik meg a problémát, a birodalom egészét, a bevezető fejezetet túlmenően, nem is tárgyalják (a közigazgatást, a birodalmi kormányzat politikáját, a külpolitikát, Ausztria európai helyzetét), erre legfeljebb utalások vannak, hiszen a kötetnek nem ez a célja.

Ez a szemlélet mélységesen történeti abban a vonatkozásban, hogy valóban egy bizonyos korszakban – mintegy véletlenszerűen – egy közös keretbe tartozott nemzetek mozgalmait vizsgálja. Ezért kapnak oly nagy szerepet pl. az olaszok, akik már a következő szakaszban zömmel felszabadulnak a birodalom alól. Ez a szemlélet azonban ugyanakkor óhatatlanul csonkít is, mert hiszen azoknak a nemzeteknek az esetében, amelyek csak részben tartoztak a birodalom keretei közé, csak az itteni mozgalmait ismerteti, és megint legfeljebb utalásokban kapcsolja össze a birodalmon kívüli mozgalmakkal. Ezt a nehézséget vagy hátrányt azonban bőven pótolja az egész tárgyalás, amely ezeket a mozgalmakat úgy látja, ahogy azok, illetve vezetőik maguk is: mint a birodalomhoz tartozó nemzetek mozgalmait. A megoldást a szerzők világosan csakis egyben látják: a Habsburg-birodalom felbomlásában. Minthogy azonban ez az aspektus ekkor még a nemzeti mozgalmak vezetőinek a körében sem volt általánosnak nevezhető, ahogy arra a szerzők éppen a forradalom kapcsán utalnak is, talán mégsem ártott volna röviden áttekinteni a birodalom egészének a politikai fejlődését is, főképpen pedig európai elhelyezkedését, amire megint csak vannak persze sok helyütt utalások, ezek mégsem pótolhatnak egyfajta átfogó elemzést.

Bár a szerzők, mint jeleztük, a bevezetőben hangsúlyozzák, hogy a nemzeti szempontot emelték ki a bonyolult történeti fejlődés egészéből, talán a futólagos tartalmi átpillantás is sejtette, hogy az osztályszempontokat mindvégig igen alapvetőeknek tartják, ami természetes, de éppen a nemzeti mozgalomban játszott szerepüket is világosan kifejtik. Ugyanakkor nagyon hajlékonyan is bánnak ezekkel a szemponttal, hogy csak egy példát ragadjunk ki találomra: utalnak arra, hogy a bécsi birodalmi gyűlés ukrán parasztképviselői nemcsak osztályszempontból szavazták meg a jobbágyfelszabadító és a parasztsztrájkhoz juttató törvényt, hanem azért is, mert az a lengyel nagybirtokosok ellen irányult. Osztályszempont és az emberek tudatában megmutatkozó nemzeti szempont kölcsönös dialektikájának állandó figyelemmel kísérése a kötet egyik nagy érdeme.

Már a bevezető utal arra, hogy az oszmán birodalom európai területei a maguk ugyancsak tarka etnikai jellegével tanulságos párhuzamot kínálnak a Habsburg-birodalom nemzeteinek a küzdelméhez. Reméljük, hogy a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet kollektívája egyszer majd ezt a kérdést is előveszi, az itt ismertetett munkának a második kötettel történő lezárása után. A balkáni fejlemények, éppen a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszakában számos hasonló, de még sokkal több eltérő fejlődési vonalat ígérnek, érdemes lesz ezeket is kibogozni. De hadd utaljunk arra, hogy a teljesebb történeti megismerés érdekében ugyancsak fontos volna a harmadik soknemzetiségű birodalom, ti. az orosz hasonló szempontú vizsgálata. A háromnak külön-külön az ebben a kötetben alkalmazott módszerrel való feldolgozása, s végül az ebből adódó tanulságoknak az összevetése minden bizonnyal nemcsak nagy tudományos eredményt hozna, és méltán keltene érdeklődést világszerte, hanem a mai fejlemények megértéséhez is jelentős mértékben hozzájárulna.

Remélhető, hogy szovjet kollegáink erre a még átfogóbb vizsgálatra is sort kerítenek majd. Addig is pedig nyugtázzuk nagy örömmel, hogy értékes, tartalmas, új szempontokat és eredményeket hozó munkával gyarapodott a nemzetközi történeti szakirodalom.

Niederhauser Emil

LIBERALIZMUS (szerk. LOTHAR GALL)

Athenäum, Hain, Scriptor, Hanstein Kiadócsoport, Königstein/Ts.

1980. 354 o. 2. bővített kiadás

A liberalizmus keletkezését, fejlődését, idő- és térbeli változásait az elmúlt évtizedekben színvonalas tanulmányok sora vizsgálta, átfogó, az általánosság szintjén mozgó elméleti vita kialakulásáról azonban máig sem beszélhetünk. Így a kötet szerkesztője sem vállalkozhatott többre kérdésfelte-

vések dokumentálásánál, s célja sem több, mint hogy lökést és fogódzókat adjon a további kutatáshoz, minimális célkitűzésként egy olyan munkahipotézisként használható definíció megfogalmazásához, amely megragadja a liberalizmus különböző megjelenési formáit összekapcsoló elemeket, s elvezet egy általános érvényű, a túláltalánosítást azonban kerülő meghatározáshoz.

A kötet tanulmányai egyrészt a liberalizmus általános elméleti kérdéseivel, másrészt konkrét megjelenésének problémáival foglalkoznak.

J. Salwyn Shapiro (Was ist Liberalismus?) a liberalizmust az ipari forradalom hatására megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyokra irányuló reakcióként fogja fel, amelynek keletkezéstörténete visszanyúl a feudális társadalom szétesésének 16–17. században megindult folyamatához, majd a „kereskedelmi forradalom”, a 18. századi angol ipari és francia „intellektuális forradalom”, az angol ipari és a francia politikai forradalom lépcsőfokain keresztül elvezet 1830, 1832-es döntő győzelmeihez. Sorba vett alapelveinek megvalósítását olyan képviseleti intézményekre alapozott politikai mechanizmus keretei között tartja elképzelhetőnek, amelyben a törvények és nem az emberek uralkodnak, s amely a hatalommal szemben a felelősséget állítja középpontba. A képviseleti kormányzás intézményesítésével a liberalizmus új hatalmat alkotott az államban, a többség hatalmát. Az új mechanizmus működését a többség-kisebbség váltakozó szerepére alapozta, aminek alapszabályként történő elfogadása a szemben álló felek kölcsönös toleranciáját vonta maga után. Mivel az állandóan mozgásban levő társadalom állandóan mozgásban levő politikai szisztémát feltételez, az érdekek állandó eltolódása, az erőviszonyok hullámzása kizárta annak lehetőségét, hogy a többségi pozíciót egyetlen párt monopolizálja. E felfogásban a kisebbség potenciális kormányzatként, az alternatív kormányzás biztosítékaként jelenik meg; a kisebbségi jogok védelme a liberális koncepció egyik alapelvét képezi.

Victor Leontovitsch (Das Wesen des Liberalismus) nem az alkotást, hanem a lebontást, a kiváltások megszüntetését tekinti a liberalizmus alapvonásának. A szabadságjogok csírát a harmonikus rendi fejlődésben, a feudális urak és a királyi hatalom közötti egyensúlyi helyzetben keresi, hangsúlyozva, hogy a politikai szabadságjogok arisztokratikus formában jelentek meg, és demokratikus tartalmukat több évszázados fejlődés eredményeképpen nyerték el. Kiemelt jelentőséget tulajdonít a polgári és a politikai szabadságjogok közötti viszony alakulásának. Előbbiek a liberálisok szemében természeti jogként, minden privilégium radikális tagadásaként jelentek meg, míg utóbbiak az állampolgár részvételét garantálták az államhatalom gyakorlásában, azaz a polgári szabadság kiegészítéseként, egyben annak hatékony biztosítékaként funkcionáltak. Leontovitsch a haladás konzervatív elméletét fogalmazza meg. A politikai-társadalmi átalakulás optimális megvalósulását reformok útján, a régi keretek között, a korábbi rendszer értékeinek átörökítésével egybekötve képzeli el. A liberalizmust és a radikalizmust mereven szembeállítja egymással, és igazi liberalizmusnak az ún. „konzervatív liberalizmust” fogadja el.

Harold J. Laski (Der Aufstieg des europäischen Liberalismus) a liberalizmus felemelkedéséhez vezető út kezdetét a középkori „res publica christiana” felbomlásához köti. A reformációtól a francia forradalomig ívelő folyamat lényegét az individuumban emancipációjában ragadja meg. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet a polgári mentalitás felülkerekedésével összefüggésben ábrázolja, átmenetként az egyéni jólétet a társadalmilag ellenőrzött cselekvés következményeként tekintő világból egy, az általános jólétet az egyénileg ellenőrzött cselekvések összegződéséeként, eredményeként értelmező világba.

Frederick Watkins (Theorie und Praxis des modernen Liberalismus) elutasítja a liberalizmus válságáról hirdetett elképzeléseket, s úgy véli, hogy azok megfogalmazói a liberalizmust egyetlen társadalmi csoport programjának, a szabadversenyes kapitalizmus kizárólagos termékének tekintik. Számára az osztályellentéteket parlamentáris úton kibékíteni hivatott modern liberalizmus a nyugati politikai rendszer jellegzetes megtestesülése, az alkotmányos demokrácia intézményeivel és elveivel kapcsolatos elképzeléseket szintetizáló ideológia, melynek hordozói között nevezi meg többek között a szociáldemokratákat és a kereszténydemokratákat is.

Richard Aschcraft (Marx und Weber über den Liberalismus als bürgerliche Ideologie) tanulmánya a címben jelzett két tudós álláspontját hasonlítja össze a társadalom, az ideológia és a kultúra szerepe, a bürokrácia és a hatalom jellege kérdésében. Weber politikai elméletének legjellemzőbb vonásait a társadalmi magatartás szerinte voluntarista felfogásában, az elvek hajtóerejéről vallott mélyseges meggyőződésében jelöli meg. Úgy véli, hogy Weber koncepciója a társadalomban szemben álló erők

kiegyenlítődesét hirdeti, elutasítja a társadalmi struktúrákat egészként értelmező megközelítést, és összességében a liberális tradíciók folytatásaként az egyesek közötti atomizált harcot tükrözi.

Jean Césaire (Der Liberalismus und die Liberalismen) az értelem, természet és ember egységét hirdető, az abszolutizmus és az intolerancia hatalmát megtörő „liberális forradalom” legfőbb ismérveit a kis- és középvállalkozók ipari kapitalizmusában, a parlamentáris demokráciában, a gondolkodás és a véleménynyilvánítás szabadságában, az individualizmus, a nemzeti tudat és az antiklerikalizmus erős hangsúlyozásában jelöli meg. Élesen szembeállítja egymással a merev tradicionalizmus és a feltörekvő polgárság avantgardeizmusa közötti heves összecsapással jellemzett szárazföldi, illetve a szociális-gazdasági problémákat fokozatosan orvosló organikus angolszász fejlődést. A különböző liberalizmusokat összekapcsoló vonzópontokat a szabadságideálban, az individuum emancipációjában találja meg.

Leonhard Krieger (Europäischer und amerikanischer Liberalismus) a nyugati és a keleti fejlődés eltéréseit mindenekelőtt az időfaktorral, a politikai és a társadalmi változások időbeli kapcsolódásával magyarázza. Meghatározónak tartja, hogy míg nyugaton a politikai struktúra és a politikai elméletek nagy vonalakban kifejezték a társadalmi kapcsolatok minőségét, addig a nyugattal intenzív politikai és intellektuális közösségben élő keleten az uralmi forma modernizálása megelőzte a megfelelő gazdasági-társadalmi változásokat. Ebből következett szerinte az is, hogy míg nyugaton a szabadság megvalósulásának szakaszai sorban követték egymást (így pl. a szabadság problémája a szociális kérdés kiéleződése előtt megoldódott), addig keleten az egyes lépcsőfokok összecsúsztak, a problémák nem egymás után, hanem egymásra tolvadva jelentkeztek. Különbséget tesz Krieger a közép- és a kelet-európai fejlődés között is, hangsúlyozva, hogy Közép-Európában a társadalom és a politika közötti szakadás lényegesen kisebb, a liberálisok tábora sokkal népesebb, a szabad intézmények gyökérezete pedig erősebb volt.

Az amerikai fejlődést értékelve bemutatja az egyszeri, különleges feltételeket (a feudális előzmények hiánya, a nyugati határ nyitottságának nivelláló hatása) előtérbe állító ún. pragmatikus, és az általános liberális jegyek primátusát hangsúlyozó ún. droktiner interpretációt. Az európai gyakorlattal összevetve az egyik legjellemzőbb amerikai sajátosságnak a polgári és a politikai szabadság egyenértékűségét tekinti, azt, hogy egyszerre figyelhető meg a törekvés az állammal szembeni függetlenséget, valamint az államhatalomban való részvételt biztosító jogok érvényesítésére. A jogok ezen egyidejűségében találja annak magyarázatát, hogy az USA-ban nem alakult ki feszültség a magánszférára korlátozódó egyéni és az egészséges közéleti szerepléshez nélkülözhetetlen politikai szabadság között.

A 19. század első felének német liberalizmusával két tanulmány foglalkozik. *Lothar Gall* (Liberalismus und bürgerliche Gesellschaft) a liberalizmus olyan definíciójával próbálkozik, amely a szellemileg és anyagilag szabad, önmagának felelős és cselekvőképes individuumot állítja középpontba. Minden liberális reform elengedhetetlen mozzanatának a társadalom emancipációját, a képviselői alkotmányos állam megteremtését tekinti, és elutasít minden olyan próbálkozást, amely részterületeken (gazdasági élet, kultúra, egyházi viszonyok) tett engedményekkel éppen a társadalom összmunkájára és összfelelősségére felépített képviselői államot kívánja elszabotálni.

James J. Sheehan (Liberalismus und Gesellschaft in Deutschland 1815–1848) a Vormärz belső, a 48-as konfliktust előrevetítő ellentmondásait elemzi. Úgy ítéli meg, hogy a politikai pártok és a dinamikus felett nemzeti piac hiánya következtében a fejedelemségek feletti össznemzeti kapcsolatok alakításában a bürokratikus intézetek és azok alkalmazottai kerültek előtérbe, s ez a liberális mozgalom tömegbázisának megítélésében aránytévésztekhez vezetett. Véleménye szerint ugyanis az 1848-as frankfurti parlament összetétele a távolról sem tükrözte pontosan a liberális politikai vezető réteg összetételét, hiszen nem utalta a helyi-regionális mozgalmakban aktív szerepet vállaló nagypolgári, pénzarisztokrata körök valóságos befolyására. A mozgalom mögött álló erők heterogén jellegét hangsúlyozza, s belőle vezeti le az egyes kérdésekben (így pl. kereskedelmi szabadság, állam szerepe, szociális probléma) mutatkozó éles nézetkülönbségeket, melyek a tárgyalt időszakban a közös ellenséggel vívott harcban a perifériára szorultak ugyan, 1849 után azonban bomláshoz, szakadáshoz vezettek.

Theodor Schieder (Die Krise des bürgerlichen Liberalismus) a politikai és gazdasági alkotmány ellentmondásait, a liberálisok viszonyát a tömegmozgalmakhoz és az egyének a tömegtársadalomban elfoglalt helyéről alkotott elképzeléseit vizsgálja Tocqueville-től Stuart Millen át Weberig. A német fejlődés szempontjából döntő jelentőségűnek tekinti az általános választójog bismarcki bevezetését, amely szerinte a bal- és jobboldali ellenzéket közös táborba terelte, és előkészítette a liberális polgárság felmorzsolódását az abszolút állam és az abszolút társadalom között. A szabadelvűek vereségét

ugyanakkor részben a legyőzött győzelmeként értékeli, mivel a parlamenti demokrácia alapelveit elfogadó szociáldemokráciában a liberális kibontakozás fontos tényezőjét ismeri fel. A folyamat kulcsfigurája, Friedrich Naumann, a szociális liberalizmus megteremtésére irányuló erőfeszítések harmadik hullámának hangadója a szociáldemokráciát „a liberalizmus proletár felé”-nek nevezte, a két mozgalom együttműködését, illetve összenövését hirdető programja azonban meghiúsult. A kudarc okait Schieder elsősorban abban látja, hogy a német liberalizmus – miközben a politikai pártok és egyletek a tömegtársadalom „alkotmányozó erőivé” lettek – nem járta végig a demokratikus tömegpárttá válás útját, s ezzel alkalmatlanná vált feladatainak elvégzésére.

Gustav Schmidt (Politischer Liberalismus, »Landed Interessés« und organisierte Arbeiterschaft, 1850–1880) tanulmánya a német fejlődést az angollal veti össze, s próbál érveket felsorakoztatni a német liberálisokat szerinte túlságosan elmarasztaló ítéletek mérséklete mellett. A közös mozzanatokra nagy hangsúlyt helyező elemzés a két nemzeti fejlődés elválását elsősorban azzal magyarázza, hogy Angliában az osztályharc problémái a gazdasági konjunktúra idején megoldódtak, s így az 1873-as kedvezőtlen fordulat nem vezetett politikai konfrontációhoz. Sőt, az 1885-ös választójogi reform a liberális mozgalom radikális megújulásához, a polgárok és a munkások érdekezésségébe vetett remények felújulásához vezetett, miközben a szabadkereskedelem fenntartása sokban ellensúlyozta a gazdasági fejlődés zavaraiából származó nehézségeket. Ezzel szemben Németországban a depresszió politikai és gazdasági következményei leleplezték a Bismarckkal kötött kompromisszum liberális továbbfejlesztettségéről hirdetett „kényszeroptimizmus” illúzióját, s a liberálisok elszigetelődését, az abszolút állam tekintélyének megnövekedését vonta maga után. A válság „angol típusú” leküzdését ugyanakkor akadályozta, hogy a német liberális politikusok többsége nem ismerte fel a szakszervezeteknek a munkásokat a liberális gazdasági és alkotmányos szisztémába integráló szerepét, s a rendőrállammal való együttműködésük a szociális konfliktus elmérgesedését eredményezte.

Alan Bullock és Maurice Shock (Englands liberale Tradition) átfogó képet adnak az angol liberalizmus útjáról a kezdetektől a 20. század elejéig. Az egymásra épülő szakaszokat fő képviselők politikai és ideológiai tevékenységén keresztül mutatják be. Részletesen elemzik az angol és a kontinentális liberalizmus már gyökereikben felismerhető eltéréseit. Feltárják az egymást követő sorsfordulók összetettségét, a konzervatív befeléfordulás és a demokratikus továbblépés erőinek folyamatos küzdelmét. Pontos képet adnak Burke és az 1688-as elvek kiterjesztésével a modern angol liberalizmus második nekilendülését megalapozó Fox harcáról a klasszikus közgazdaságtani irányzat és a radikálisok (Bentham, James Mill) elképzeléseiről, 1832 korszakmeghatározó jelentőségéről, a Manchester-iskola működéséről, Gladstone és Stuart Mill együttműködéséről az újabb demokratikus továbbfejlesztés érdekében, az 1867-es és az 1885-ös választójogi reformok történeti helyéről, a 70-es években induló új, Chamberlain vezette generációról, s vázlatosan Lloyd George-ról is. Az angol liberális fejlődést meghatározó alaprendelések összességének azt tekintik, hogy a kritikus időpontban mindig képes volt tömegbázisát kiszélesíteni, a munkások fokozott bevonásával működésének demokratikus jellegét erősíteni, s ezzel a szociális ellentmondások kiegyensúlyozását megelőzni.

A kötet két zárótanulmánya terjedelme és mondanivalója alapján sem hasonlítható az eddig ismertettekhez. *Pierre Guiral* (Der Liberalismus in Frankreich 1815–1870) túlságosan vázlatos írása nem lép túl az általános ismereteken. *Marc Raeff* (Einige Überlegungen zum russischen Liberalismus) munkája tartalmaz ugyan újszerű megállapításokat, azok érvényességének bizonyítására azonban nem vállalkozik.

Az elmúlt 30 év terméséből vett tanulmányok a liberalizmus elméletének és történetének több irányú megközelítését és értelmezését mutatják be. A szerkesztő színvonalas bevezetője árnyalt képet fest a nemzetközi kutatás fő irányzatairól. A tanulmányok bőszeges jegyzetanyaga és a kötethez mellékelt mintegy 30 oldalas bibliográfia a további részletekkel megismerkedni kívánók számára szolgál fontos információkkal.

Erdődy Gábor

LUGI DE ROSA:

LA REVOLUZIONE INDUSTRIALE IN ITALIA.
Bari, 1980.

AZ IPARI FORRADALOM OLASZORSZÁGBAN

De Rosa könyve rövid áttekintésben vázolja fel az olasz gazdasági fejlődést az olasz egység megteremtésétől egészen napjainkig. A munka egyes fejezetei nem arányosak. Behatóbb áttekintést nyerünk az olasz gazdasági fejlődéssel kapcsolatos vitákról, különösen a Romeo – Gerschenkron vitáról, amely hosszú ideig uralta az olasz gazdaságtörténeti irodalmat. A vitában Romeo azt a véleményét fejtette ki, hogy az 1860–80-as években az agrár szektorban felhalmozott tőkéből teremtették meg azt a pénzügyi alapot, mely később az ipari fejlődés elindítójává vált, Gerschenkron viszont azt állította, hogy ilyen felhalmozás nem volt, és gyakorlatilag az olasz fejlődésben a hiányzó feltételeket bizonyos speciális, új tényezők (bankok stb.) teremtették meg. De Rosa szakít mindkét felfogással. Konceptiója szerint az olasz gazdasági átalakulás egy hosszú, mintegy száz éves folyamat volt, mely ténylegesen csak a II. világháború után érte el a fejlett ipari országok színvonalát. Elemzése részletes a századforduló körül, melynek során kísérletet tesz az olasz termelési ciklus kimunkálására, megpróbálja meghatározni a bankok, a politikai élet szerepét, az egyes iparágak fejlődésének sajátosságait.

Érdekes fejezet foglalkozik az I. világháború alatti gazdasági fejlődéssel, mely részben az állami beavatkozás, részben a hadi megrendelések folytán nagy ösztönzőjévé vált az olasz iparosításnak. Olyan üzemek, mint a Breda, Fiat ebben az időben fejlődtek komolyabb vállalattá.

Sokkal gyengébb fejezet foglalkozik a két világháború közötti ipari fejlődéssel, a fasizmus gazdaságpolitikájával, bár itt is lényeges megkülönböztetést tesz Di Stefani inkább liberális gazdaságpolitikája, valamint a 20-as évek végétől és különösen a válság után megerősödött állami beavatkozás által jellemzett gazdaságpolitika között. Részletesen elemzi az I. R. I. állami iparvállalat eredetét és szerepét, kritikusan foglalkozik az autarchiával, utalva arra, hogy inkább gyengítette, mint segítette az olasz gazdasági élet modernizálását.

Rövid fejezet foglalkozik a II. világháború hatásával is, végül egy – a munka elég tekintélyes része – a 60-as évektől kialakult fejlődést elemzi azzal a következtetéssel, hogy ez egy gyors, de rendezetlen fejlődési szakasz volt. Mégis – benyomása szerint – Olaszország 1949 után fejezte be az agrárországból ipari országgá való átalakulást, mely egyidejűleg a jövedelmek lényeges emelkedésével járt, komoly belső piacot is kiépített.

Az érdekes munka, melynek egy külön fejezete mintegy függelékkel a hadi kiadások és a gazdasági fejlődés kapcsolatával foglalkozik, inkább egy kis vázlat, semmint a téma alapos kidolgozása. Azoknak nyújt újat, akik teljesen járatlanok a kérdésben, és kevesebbet nyújt a szakember számára. Feltűnő, hogy az ipari forradalom fogalmát mennyire szélesen és általánosságban alkalmazza, nem próbálja az ipari forradalom értelmezését magát az iparosítás folyamán túl megvizsgálni és egészen érthetetlen, hogy miért hanyagolja el az olasz gazdasági fejlődés olyan külső tényezőit, mint külkereskedelem, nemzetközi gazdasági kapcsolatok stb.

Ránki György

SPOLOČNÝ OSUD – SPLPOLOČNÁ CESTA:
ÚČAST PRÍSLUŠNÍKOV SLOVENSKEJ NÁRODNOSTI V ROBOTNÍCKÝCH
A ROĽNÍCKÝCH HNUTIACH 19. A 20. STOROČÍ NA ÚZEMÍ MAĎARSKA (ŠTÚDIE.)

Szerk. Polányi Imre

Bp., 1980, Tankönyvkiadó, 186 l.

KÖZÖS SORS – KÖZÖS ÚT. A MAGYARORSZÁGI SZLOVÁKOK RÉSZVÉTELE
A HAZAI MUNKÁS- ÉS PARASZTMOZGALMAKBAN
A 19. ÉS 20. SZÁZADBAN. TANULMÁNYOK.

Nagyon hasznos kezdeményezés eredményét méltathatjuk a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének ebben a kiadványában, amely a külső címlap és a szerkesztő utószava szerint csak első kötete egy sorozatnak. A témát, magyarok és szlovákok sok évszázados együttélésének, közös harcainak elbeszélését folytatni is kívánják. Az előszóban Ján Such, a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének főtitkára nagyon helyesen arra utal, a sorozat bevezetőjeként, hogy a két népnek számos közös történeti hagyománya van, s ezeket helytelen volna felparcellázni, melyik az enyém, melyik a tiéd. Polányi Imre szerkesztő pedig azt hangsúlyozza, hogy a mindenkori történeti határok figyelembevételével kívánják a jövőben is minél több részletkutatással ezeket a közös hagyományokat felmutatni.

Az első kötet természetesen a közös harcok szempontjából alkalmasint a leghálásabb témát választotta, a munkások és parasztok együttes küzdelmeinek az elbeszélését, az eddigi kutatásokra is támaszkodva, azokat összegezve, ugyanakkor számos új, eddig ismeretlen anyagot is feltárva.

Az egyes tanulmányok időrendben sorakoznak egymás után, és a múlt század első harmadától jóformán napjainkig mutatnak be fontos fejezeteket a közös harcokból. Tilkovszky Loránt a szlovák agrárszegénység részvételét tárgyalja az 1831-es kolera-felkelésben, különösen az előzményeket, a feudális kizsákmányolás fokozódását mutatja be szinte drámai módon. Szabó Ferenc a Békés megyei nagy szlovák települések történetének egy ismeretlen mozzanatát eleveníti fel. Az 1860-as években az 1845-ben megkötött örökváltási szerződés által nehéz helyzetbe jutott békéscsabai, zömmel szlovák lakosság harcát mutatja be: a szegényparasztság és a jelentős létszámú agrárproletariátus Ján Zsibrita és Michael Hrabovszky vezetésével a városi önkormányzatot igyekezett kezébe keríteni, a gazdagparaszttal ellentétben, s ez rövid időre sikerült is, csak több menetben tudták a hatóságok végül is a mozgalmat elfojtani, vezetőit tönkretenni. Ennek a tanulmánynak mintegy folytatása Virágh Ferenc írása a Békés megyei szlovákok részvételéről a századforduló körüli agrármozgalmakban, számos szlovák vonatkozású részlettel tudja a nagy vonalaiban ismert eseményeket kiegészíteni. G. Vass István a viharos szlovák munkások és szegényparasztek részvételét tárgyalja a munkásmozgalmakban 1930–1944 között, sok új adatot hoz a munkásmozgalom itteni befolyására, a szovjet fejlődés iránt már az 1930-as években megmutatózó érdeklődésre. Tilkovszky Loránt fasizmus és antifasizmus küzdelmét értelmezi az 1938-ban tetemesen megnövekedett magyarországi szlovák nemzetiesség körében; nagyon világosan mutatja meg, hogy az akkori szlovák állam német mintára fasiszta jellegű szlovák nemzeti párt létrehozására törekedett, ami 1941-re meg is valósult, míg a magyar kormányzat 1941 előtt, de még utána is a szlovák nemzeti mozgalom megosztására törekedett, különösen az északkeleti megyékben élő szlovákok leválasztására. A rendszertől számos szociális és nemzeti sérelmet elszenvedett lakosság körében viszont egyre inkább nőtt a fasizmus elleni gyűlölet, az antifasiszta áramlat képviselői még az egységes szlovák nemzeti párton belül is tevékenykedtek, úgyhogy idővel ki kellett őket zárni. Sok érdekes adatot hoz a Szlovák Nemzeti Felkelés (1944. augusztus 29.) utáni időszakra, a partizánok tevékenységére az akkori magyar területeken is, és arra, hogy a helybeli lakosság támogatta ezt a tevékenységet, ezért összeütközésbe is került a hatóságokkal. Végül Gyivicsán Anna a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének tevékenységét dolgozza fel, jórészt a Szövetség sajtó iratanyaga alapján, címe szerint 1956–1968 között, valójában az 1948 utáni előzményeket is bővebben tárgyalva. Rámutat arra, hogy az 1950-es években a Szövetség tevékenysége szinte teljesen egészében a kulturális tevékenységre korlátozódott, társadalmi és politikai téren érdemben nem működött, holott például a mezőgazdaság szocialista átszervezésében ennek nagy jelentősége lett volna. Az MSZMP 1957-től több ízben hozott határozatokat a nemzeti és nemzeti pártok politikai és szociális tevékenységének megerősítéséről, a Hazafias Népfrent keretében történő kibővítéséről, a

gyakorlati megvalósítás során azonban ezek a határozatok elsikkadtak. Ugyanakkor rámutat az 1960-as években már jelentkező eredményekre, amelyekre azután az 1968-as párthatározat után élénk tevékenység épülhetett.

Mint a – nagyon rövid – tartalmi ismertetés is jelzi, az egyes tanulmányok mind sok új részlettel gazdagítják ismereteinket, de talán az utolsó tanulmány az, amely nagyrészt feltáratlan területeket vesz szemügyre, s így a magyarországi nemzetiségi kérdés általános alakulására is figyelemre méltó eredményeket tud felmutatni.

Az egyes tanulmányokat rövid magyar és német nyelvű rezümék egészítik ki. A szlovák fordítás egészében jónak mondható, legalábbis sokkal jobbnak, mint általában a nálunk készült egyéb idegen nyelvi fordítások. Egy kínos félrefordítás kivételével általában pontosan adja vissza a magyar szöveget, itt-ott mintha nem a mai szlovák történész szaknyelvet használná. Kár, hogy pl. a szociáldemokrata párt 1918 előtti „magyarországi” jelzőjét „madarská”-nak fordítja, a helyes „uhorská” helyett. Ez annál érthetlenebb, mert ugyanabban a tanulmányban (Virágh Ferencéről van szó) más párt vonatkozásában pontosan fordít. Sajnálatosan sok a sajtóhiba. A mai magyarországi helységneveket, ha van szlovák változatuk, nagyon helyesen ebben közli, kár, hogy ezt a helynéymutató nem valósítja meg következetesen. Véleményem szerint pl. Békéscsaba helyett Békéšska Čabát írni, szlovák nyelvű szövegben, az egyedül helyes és üdvözlendő megoldás.

Nagyon kívánatos volna, hogy az első kötetet csakugyan tanulmánygyűjtemények kövessék. A Magyar Néprajzi Társaság Nemzetiségi Szakosztályának immár elég számos nemzetiségi néprajzi kötetei mellett jó dolog, hogy történeti jellegű tanulmányok is megjelenjenek, természetesen nemcsak a magyar–szlovák érintkezések tárgy köréből.

Bár a további kötetek is elsősorban a mai magyarországi szlovák nemzetiség és a magyarok kapcsolatainak további fejezeteit kívánják feltárni, azért, mint akár ez a kötet is mutatja, az 1918 előtti, szélesebb érintkezési felületeket sem kívánják kihagyni, s ezzel is egyet tudunk érteni. Helyeselhető, hogy érdemben a közös dolgokat, az összekötő szálakat kívánják felmutatni. Nyilvánvaló, hogy ez nem a teljes kép, mert ebbe a negatívumok is beletartoznak. De úgy véljük, ennek a sorozatnak valóban hivatása lehetne, hogy a pozitívumokat emelje ki. Nemcsak a történészek vagy a történelem iránt érdeklődők okulását szolgálja.

Niederhauser Emil

FARKAS GÁBOR:

POLITIKAI VISZONYOK FEJÉR MEGYÉBEN.

(1919 – 1945)

Akadémiai könyvkiadó. Budapest, 1980. 296 l.

Farkas Gábor Fejér megye Horthy-korszakbeli politikai viszonyainak monografikus feldolgozásával jelentős mértékben hozzájárult az ellenforradalmi korszak jellegzetességeinek feltárásához. A politikai élet a történelmi hagyományok és a megye központi földrajzi fekvése következtében szoros kölcsönhatásban állt az országos politikával. Relatív súlya az országban jó gazdasági adottságai következtében Trianon után megnőtt. Tipikusan nagybirtokos megye, a konzervativizmus egyik fő fészke az országban már a 19. század óta. Az 1918/19-es forradalmi események során ellenforradalmi megmozdulások színhelye. A megye reakciós törvényhatósági bizottsága 1919 februárjában nyíltan szembeszegül a változásokkal, átmenetileg ugyan vereséget szenved, de állandó támadásaival a Tanácsköztársaság egész ideje alatt bizonytalan politikai helyzetet teremt a megyében.

A szerző az 1913-ban választott és 1929-ig változatlan összetételben hivatalban maradó konzervatív-agrárius túlsúlyú bizottság összetételének elemzésével mutatja ki a nagybirtokos osztály országos mértékét meghaladó politikai befolyását a megyében. A Zichyek, Széchenyiek, Károlyiak, Batthyányak a nagy hatalmat biztosító megyei autonómia fedezékéből irányítják a politikai eseményeket. E kezdetben többségében legitimista mágnások számára eleinte még Horthy Miklós is gyanús egzisztencia, akivel csak a 30-as évek derekán, az újra felerősödő őrsváltást követelő mozgalmak

idején békülnek meg véglegesen, bár pozíciójukban már az új főispán, Széchenyi Viktor 1926-os hivatalba lépése után rések támadnak. A vármegyei hangadó köröket az ő segítségével sikerül fokozatosan az ellenforradalmi rendszer mellé állítani. Az ipari burzsoázia gyengeségét jól mutatja, hogy 1928-ban a virilista névjegyzékek szerint a legtöbb adót fizető székesfehérvári gyáros adóösszege a megyei listán 64. (!) helyet elfoglaló földbirtokoséval van egy szinten. (108. old.) Mindezek ellenére a megyeszékhely politikai súlya jelentős a megye életében. Nemcsak azért, mert az egyetlen város a megyében, és színhelye a politikai harcoknak, hanem mert itt él a hivatalnoki apparátus, itt van a nagy befolyással bíró katolikus egyházmegye központja, és nem utolsósorban itt él a megye eleinte lassan, majd a háborús konjunktúra idején gyorsabban gyarapodó munkás- és kispolgári lakosságának nagyobb része. A város élén a 20-as években a konzervatív-kerikális beállítottságú panamista Zavaros polgármester áll, akit 1931 végén vált fel a liberális burzsoázia támogatta Csitány, aki jelentős érdemeket szerez a város korszerűsítése terén, például jó érzékkel ismeri fel az 1938-as Szent István-évforduló szerepét, amely során az ellenforradalmi rendszer egyik reprezentatív demonstrációja játszódik le a városban. Az országos figyelmet keltő rendezvénysorozat létrejöttében az is közrejátszott, hogy a 30-as évektől fontos kapcsolatai vannak a kormánnyal a megyének. 1932-ig Károlyi Gyula révén, majd ezután Hóman Bálint képviselősége nyomán. Hóman, aki nagy aktivitással vett részt a megye politikai életében, a korszak végéig képviselő maradt Székesfehérváron.

A szerző a könyv fejezetekre tagolásával is kihangsúlyozza, hogy a megye politikai életének kiemelkedő csomópontjai a korszakban az országos, a községi és a törvényhatósági választások. Még akkor is így van ez, ha tudjuk, hogy a választási rendszer ismert korlátai miatt nem a tényleges társadalmi erők csaptak össze azokon. Az uralkodó osztály különböző érdekcsoportjainak ellentétei és az országosan kibontakozó új politikai csoportosulások (kisgazdák, nyilasok) törekvései nyomták rá bélyegüket ezekre a választásokra. A munkásosztályt és a haladó polgárságot képviselő pártok (szociáldemokraták, liberálisok) nem jutottak jelentős szerephez a korszakban. Kommunista szervezkedés a megyében csak elszigetelten tapasztalható a földmunkásság körében. A megyei hatalom a szociáldemokratákat is kommunista igazgatóknak tekintette, és minden eszközt megragadott tevékenységük akadályozására. Az 1920-as választásokon a megyében is a kisgazdáké volt a vezető szerep, de a mérsékeltbb irányzathoz tartozók kerekedtek felül. 1922-ben Székesfehérváron a szociáldemokraták taktikai hiba miatt nem jutottak mandátumhoz. A 20-as években Cserti József lovasberényi képviselő reprezentált igazán haladó törekvéseket. Az októbrista múltú, először kisgazda, majd liberális programmal fellépő politikusz az erősödő támadások és intrikák ellenére 1936-ig megtartotta parlamenti helyét. (Tevékenységeivel L. Nagy Zsuzsa is foglalkozik. – Bethlen liberális ellenzéke, Akadémiai Kiadó, Bp. 1980.)

A kormánypárt pozíciói tényleges veszélybe csak a 30-as évek második felében kibontakozó nyilas földcsuszamlás idején kerültek. Először 1938 tavaszán, időközi választáson, Hubay Kálmán szerezte meg éppen a lovasberényi képviselőséget. Az 1926-tól kormánypárti választókörzet ismét ellenzéki, de most már nyilas lett, egyszerre fejezve ki a szegényparasztság és az agrárproletáriátus körében meglévő elégedetlenséget és orientációvesztést. Az 1939. évi választásokon a megye 6 választókerületéből 4-ben szoros küzdelem volt a kormánypárti és a nyilas képviselőjelölt között. A kormánypártiak – köztük Jurcsek Béla – sorra győztek.

A Fejér megyei politikai viszonyok egyik sajátossága a katolikus-református felekezeti szembenállás volt. A túlnyomórészt katolikus megyében a nemesi és armális eredetű hivatalnokréteg és birtokos parasztság református többségű volt, ami azt eredményezte, hogy a reformátusok számbeli arányuknál nagyobb politikai befolyással rendelkeztek, ami konfliktusokhoz vezetett. Ez motiválta a mágnás és katolikus egyházi körök politikai reakcióit, a 20-as években hozzájárult az ellenforradalmi rendszer iránti bizalmatlanságukhoz, és fokozta a rezsim által kezdetűl fogva hirdetett társadalmi őrségváltással szembeni ellenállást. Így a 20-as években a nagybirtokos osztály döntő befolyása következtében a megyei erőviszonyok alig változtak a dualizmus korához képest, inkább a régi hatalmi rendszer kontinuitása, mintsem diszkontinuitása szembetűnő. Az ellenforradalmi rendszer bázisát adó 3 réteg közül (nagybirtokosok, nagyburzsoázia, katonai-bürokrata réteg) az egész korszakon keresztül a nagybirtokosság dominanciája érvényesült. A helyzet csak Székesfehérváron volt más némiképp, de a város viszonylagos ipari fejletlensége és kis lakosságszáma (a megye lakosságának kb. 15 százaléka) következtében nem változtatható sokat a vármegye jellegén.

A szerző hatalmas anyagot dolgozott fel. Felhasználta a korabeli és a legújabb feldolgozásokat, helytörténeti, üzemtörténeti munkákat, a Fejér megyei Levéltár anyagaiból a főispáni és alispáni

iratokat, a Polgármesteri Hivatal iratait, a megyei és a Népbírótság anyagait és a helyi sajtóanyagot. Támaszkodott a választások adataira. Mindezeket túl jelentős mértékben épített munkájában a visszaemlékezésekre. Ez utóbbi is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a munka az események kivételesen szemléletes és élethű rekonstrukcióját adja. Erre csak anyagát magabiztosan rendszerező, megyéje múltjának társadalmi-politikai viszonyait közelről ismerő kutató lehet képes. Különösen értékesek a könyvben a finoman árnyalt pályaképek, amelyeknek egész sorát olvashatjuk a mágnásokon, polgármestereken, képviselőkön keresztül a progresszív személyiségekig, egészen az Ady által is ismert „gyurói papig”, Nagy Lajosig. Talán csak a katolikus klérus vezetőinek rajza lehetne összetettebb. Igaz, hogy Prohászka Ottokár pályája eléggé ismert (értékelésével legutóbb Gergely Jenő foglalkozott: A politikai katolicizmus Magyarországon – 1890–1950. Kossuth, 1977.), de a székesfehérvári katolicizmus, a „Prohászka-jelenség” mélyebb elemzése gazdagította volna a könyvet.

Ahogy a mű bevezetéseként alapos szintézist kaptuk a megyei településföldrajzi, népesedési viszonyoknak, úgy szívesen olvastunk volna részletesebb elemzést a gazdasági viszonyokról, természetesen csak a téma engedte keretek között. Ugyanis nem kapunk kielégítő képet a gazdasági válság politikai hatásairól, de elmaradt a hadikonjunktúra politikai következményeinek elemzése is. Nem tudhatjuk meg, vajon hozzájárult-e a háború árnyékában fellendülő gazdasági élet, a munkanélküliség megszűnése a nyilas mozgalom visszaeséséhez? A székesfehérvári hadiipar kiépülésének rajza azért is érdekes lett volna, mert ezek az évek szakították meg a megyeszékhely évtizedek óta tartó stagnálását, és lökték az ipari fejlődés intenzívebb szakaszába, létrehozva a nagylétszámú ipari proletáriátust, és megerősítve az ipari burzsoáziát.

Végezetül két módszertani megjegyzés: 1. A korabeli források adatait néhol nagyobb kritikával kellett volna kezelni. A Horthy-bevonulással (1919), és az 1938. évi ünnepségekkel kapcsolatos tömegmegmozdulások számadatai túlzottaknak tűnnek, hasonlóképpen az a nyilas hangulatjelentésből átvett adat, miszerint Székesfehérvár 1945. januári visszafoglalása után 2 nap alatt 4000 önkéntest tudtak volna a városban toborozni. (226. old.) 2. Helyenként zavaró a korabeli politikai terminológia átvétele. (Pl. „az ország megcsonkítása” 60. old., „alsóbb néposztályok” 43. old.)

Farkas Gábor számos almanachokban, szakmai folyóiratokban publikált tanulmány után fontos és értékes könyvben foglalta össze kutatásai eredményeit. Világos, plasztikus stílusa nyomán jól követhetők és értelmezhetők az egyébként bonyolult politikai események. Állításait mindig példák sorával támasztja alá, ugyanakkor a konkrét események, tények felsorakoztatása után sohasem mulasztja el az általánosítást. Így bontakozik ki az olvasó előtt a két világháború közti Fejér megye politikai viszonyainak képe.

Szabó A. Ferenc

PHILIPPE MARGUERAT:

LE IIIe REICH ET LE PÉTROLE ROUMAIN, 1938–1940:

Contribution à l'étude de la pénétration économique allemande
dans les Balkans à veille et au début de
la Seconde Guerre mondiale

Leidengene, Sijthoff Institut Université
des Hautes Études Internationales, 1977. 231 l.
(Collection de Relations Internationales, 6.)

A HARMADIK BIRODALOM ÉS A ROMÁN KŐOLAJ, 1938–1940.

Adalékok a német gazdaság balkáni előretöréséhez
a II. világháború előestéjén és kezdetén

A svájci kutató könyve mindenekeelőtt – részletes német levéltári kutatások alapján – megpróbálja felülvizsgálni azt a képet, amely a német–román kapcsolatokról – nem annyira sajátosan a két ország viszonyában, hanem Németország és délkelet-európai gazdasági kapcsolataiban – korábban kialakult. Fő tézise, hogy a németek gazdasági befolyása 1940 előtt jóval kisebb volt, mint azt az

irodalom feltételezi, és végül is nem gazdasági, hanem politikai okok játszottak közre abban, hogy Románia a németek mellé állt. Marguerat a német gazdasági minisztériumok anyagaira, valamint a német hadsereg ellátási részlegének irataira támaszkodva alapozza meg az általa kialakított képet. Véleménye szerint Németország 1938-ig nem rendelkezett uralkodó szereppel a román külkereskedelemben, nem ellenőrizte a román petroleumot, mely számára oly fontos volt, tehát egészében a német befolyás nem tekinthető döntőnek.

Könyve mindenekelőtt a tőkebefektetéseket vizsgálja alaposan – szinte iparágankénti részletezésben –, és arra a következtetésre jut, hogy még a II. világháború előtt is az angol és francia tőke volt a legjelentősebb a román gazdasági életben. Ehhez a vizsgálathoz az irodalom mellett statisztikai adatokat és levéltári anyagokat egyaránt igénybe vett.

Alapos elemzésnek veti alá a román olajvállalatok helyzetét, a román állam adósságait és általában a hitel- és piaci viszonyokat. Benyomása szerint a német befolyás 1938 nyarától megerősödött, de még akkor sem válik döntővé, különös tekintettel arra, hogy az egyébként gyenge angol, francia ellenoffenzíva – melyet az Anschluss után határoztak el – elsősorban stratégiai, politikai és gazdasági szempontból Románia felé irányult, és itt mutatott bizonyos eredményeket.

A könyv egyik igen jó fejezete a II. világháború első szakaszának elemzésével foglalkozik, különösen a német fegyverszállítások szerepét emeli ki, megmutatja a német–román megegyezés szerepét és jellegét, a 40-es évek elején megindított újabb német gazdasági offenzívát, de részletesen elemzi azokat az anyagokat, melyek még mindig arra utalnak, hogy ebben az időben sem volt jelentős a német tőkebehatolás, és hogy a román gazdaságpolitika ebben az időben is nagyon sok német követelésnek ellenállt.

Egészében tehát Marguerat könyve hasznos, elmélyíti eddigi ismereteinket, és jó képet ad a német–román gazdasági kapcsolatok számos fontos aspektusáról. Ha mégis bizonyos hiányérzetünk van a könyv olvasását követően, az egyrészt a munka néhány gazdasági elemzési fogyatékoságából származik, másrészt abból a könyvön végighúzó tézisekből, amely egy összefoglaló és a szerző által olykor leegyszerűsített korábbi érvelési rendszert állít szembe a szerző által végzett részletesebb és természetesen árnyaltabb vizsgálattal. Ami az első kérdést illeti: Marguerat inkább diplomáciatörténet. A diplomáciatörténeteknek – nézetem szerint – azon kvalifikált csoportjába tartozik, akik nagyon fontosnak tartják a gazdasági kérdéseket a külkapcsolatokban. Gazdasági elemzése azonban jó néhány kérdésben gyenge, és néhány olyan kérdést – mint a „Terms of Trade” problémája, a fizetési mérleg kérdése, az árproblémák – nem tárgyal érdemlegesen.

Hasonlóan a gazdasági elemzésnek gyengeségéből származik, hogy a tőkebefektetéseket, melyek ugyan továbbra is fontos, de mégis pillanatnyi gazdasági problémák, a válságból való kilábalás módja szempontjából háttérbe szoruló jelensége volt a román gazdaságnak, szembeállítja a kor égető dinamikus problémájával, a külkereskedelemmel. A 30-as évek német penetrációjának ugyanis a külkereskedelem volt a legfontosabb eszköze. Abban a tekintetben, hogy nemcsak Romániában, de más délkelet-európai országban sem volt 38-ig a német tőke domináns, az eddigi irodalom sem hagyott kétséget. Amit nézetem szerint a könyv nem teljesen világosan fogalmaz, ezért lényeges momentumokat nem értékel súlyának megfelelően, az a hitel és piac dinamikájának változása a 30-as években. Mivel a nyugati hatalmak megszűntek hitelezőkké válni, azaz új hiteleket nem adtak – a szerző néhány adata 1938 előtt ezt nem is bizonyítja –, ezért a piac vált a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat döntő elemévé, és a piacot nyújtó Németország került előtérbe.

Románia helyzete annyiban tényleg speciális volt a többi délkelet-európai országgal szemben, hogy az élelmiszer-export mellett rendelkezett egy olyan fontos exportcikkkel, mint az olaj. De a szerző itt is figyelmen kívül hagyja, hogy 1936 után a román olajtermelést már nem tudták növelni, ami Románia pozícióját gyengítette, és Románia ellenállását is így kell értelmezni. A gazdasági kérdések néhány problémájának nem kellő elemzése miatt érzem egy kicsit elnagyoltnak a szerző polémiáját. Egyrészt az eddigi irodalom sem állította, hogy 1938 előtt teljes volt a német penetráció, még Bulgáriában sem, és az eddigi irodalom is hangoztatta, hogy ha a délkelet-európai térség országait nézzük, éppen Romániában volt a legkevésbé sikeres ez a penetráció.

Az eddigi irodalom is hangsúlyozta, hogy az Anschluss, majd München fordulópontot jelentett és a döntő befolyást ez teremtette meg. Az eddigi irodalomnak is az a véleménye, hogy Németország gazdasági befolyását csakis politikai és katonai befolyásával együtt lehet értelmezni. És éppen ez volt a lényeg. Az angol, francia befolyás, mely a 20-as években épült ki, súlyában ugyan még lényegesen jelen

volt ezekben az országokban, különösen Romániában, de a 30-as évekre ez lényegében megbénult. A visszavonuló angol, francia befolyással szemben megindult egy erős, határozott német gazdasági penetráció, melyet Németország hatékony politikai és katonai eszközeivel sokkal jobban támogatott, mint ezt korábban Anglia vagy Franciaország bármikor is tette – ebben az értelemben.

Marguerat könyve mindenestre gazdagodása a kérdéssel foglalkozó irodalomnak, mélyebb ismereteket ad, árnyaltabb képet nyújt, nem mint az eddigi irodalom cáfolata, de teljesebbé tétele. Marguerat könyve tehát nem mindenben támasztja alá az eddigi véleményeket, de éppen ez az értéke.

Ránki György

GEIR LUNDESTAD:

**THE AMERICAN NON-POLICY TOWARDS EASTERN EUROPE
1943–1947.**

Universitetsforlaget, Tromsø–Oslo–Bergen, 1978. 654 o.

AZ AMERIKAI KELET-EURÓPA–POLITIKA HIÁNYA 1943–1947.

Annak ellenére, hogy a hidegháború történetének ma már hatalmas nemzetközi irodalma van, a fiatal norvég történésznek az Egyesült Államok kelet-európai politikájáról készített rendkívül alapos, jól dokumentált vaskos monográfiája megkülönböztetett figyelmet érdemel. A szerző úgyszólván a teljes angol nyelvű szakirodalmat feldolgozta (könyvtisztáján több mint 250 kötet szerepel); kutatót az angol és amerikai levéltárakban, s a különböző amerikai egyetemek könyvtárában őrzött kéziratgyűjteményekben; mintegy 80 publikált memoár és napló, valamint a hivatalos külpolitikai okmánytárak egészítik ki forrásait, amelyek a kor ma is élő szereplőivel készített interjúkkal válnak teljessé. A monográfia nem a korábbi történetírói termés puszta összefoglalása, amint ilyen átfogó jellegű munkák esetében általában lenni szokott, hanem önálló kutatásokon is alapuló alkotás. Elsősorban azt vizsgálja, hogy az Egyesült Államok a második világháború befejező szakaszában, s az azt követő első években – 1943 és 1947 között – milyen politikát folytatott Kelet-Európa irányában, s azt milyen tényezők alakították ki, ill. befolyásolták. A szerző olyan új szintézis kidolgozására törekedett, amely – átvéve persze bizonyos koncepcionális elemeket – a korábbiaknál világosabb és – talán – valóságosabb magyarázatát adja mindannak, amit az Egyesült Államok gazdasági és politikai téren Kelet-Európában tett a háború után.

Geir Lundestad könyve mondanivalójának lényege az, hogy az Egyesült Államoknak 1943 és 1947 között nem volt előre kidolgozott, világos, következetes és koherens kelet-európai politikája. Nemcsak arról volt szó, hogy a külpolitikai elvek és elképzelések, valamint a gyakorlati politika nem estek egybe, hanem arról is, hogy maguk a külpolitikai elvek és megfontolások sem voltak egységesek, az alapvető külpolitikai doktrínát – az ún. univerzalizmust – a nemzetközi erőviszonyok, s az USA gazdasági katonai-stratégiai, valamint politikai érdekei gyakorta módosították, és ezáltal az amerikai külpolitika, s annak részeként a kelet-európai politika belsőleg ellentmondásossá vált. (Az univerzalizmus az amerikai felfogás szerint azt jelenti, hogy nincs a világnak olyan területe, ahol az Egyesült Államok ne lenne érdekelve, s mindenütt vezető szerepre kell törekednie.) A szerző rámutat arra, hogy az USA számára – világuralmi tervei ellenére – a föld különböző térségei nem voltak egyforma fontosságúak, Latin-Amerika, Nyugat-Európa, Távol-Kelet és Óceánia sokkal fontosabb volt számára, mint a földrajzilag távolos, nyersanyagokban szegény Kelet-Európa. Ebből adódott, hogy bár Washington – nemcsak Roosevelttel, hanem Truman idején is – mindvégig mereven ellenezte a világ érdekszférákra osztását, a háború alatt mégis beleegyezett abba, hogy a szövetséges nagyhatalmak a hadművelési területeket elhatárolják egymástól, s elismerte a szövetségesek döntési jogát katonai kérdésekben az általuk megszállt országokban. A katonai és politikai kérdések azonban nem lehetett a gyakorlatban szétválasztani, így a katonai felelősség területi megosztását logikusan követte a politikai felelősség megosztásának igénye is. Ezt erősítette az amerikai kormányhivataloknak az a felfogása, mely szerint a nagyhatalmaknak megvan a maguk politikai vonzásterülete, azaz annak a nagyhatalom-

nak, amelynek egy bizonyos földrészen (akár közvetlen szomszédságban, akár távolabb) lényegesebbek az érdekei, mint másoknak, annak nagyobb befolyása is kell, hogy legyen ott. Ezt az elvet összeegyeztethetőnek vélték az univerzalizmussal, az USA világalumni törekvéseivel. A politikai vonzáskör koncepciója alapján az amerikai vezetők a szerző szerint készek voltak elvbene egyetérteni azzal, hogy a Szovjetunióknak nagyobb befolyást kell engedni Kelet-Európában, mint amilyennel az Egyesült Államok rendelkezik ott. Úgy vélték, hogy a Szovjetunióknak nyugati határait mentén ugyanolyan jogos igénye van biztonságra, mint az Egyesült Államokknak Latin-Amerikában.

Geir Lundestad könyvében azt igyekszik bebizonyítani, hogy az Egyesült Államok kelet-európai politikáját 1943 és 1947 között – az amerikai külpolitika belső ellentmondásaiból adódóan – sajátos kettősség jellemezte. Az amerikai kormányzat egyfelől elismerte, hogy Kelet-Európában elsődlegesebben a Szovjetunió érdekelt, s tudomásul vette, hogy a régió országait érintő döntésekben több szó illeti meg, mint az USA-t. Másfelől viszont – világalumni terveinek megfelelően – arra törekedett, hogy megakadályozza a gyökeres társadalmi-politikai változásokat, és feltartóztatja a Szovjetunió kelet-európai befolyásának kiszélesítését. Ez a kettősség, bár mindvégig érezhető volt, az öt év alatt nem érvényesült egyforma mértékben.

Az 1943-tól 1945 márciusáig terjedő időszakban az amerikai kormány a kelet-európai kérdésekben (pl. Lengyelország és Jugoszlávia esetében) átengedte a kezdeményezést a szovjet és az angol diplomáciának; nem pártolta az angolok által dédelgetett föderációs terveket; nem kötött Benešsekkel polgári (államközi) egyezményt. Az amerikai elnök hallgatólagosan tudomásul vette Churchill és Sztálin, ill. Eden és Molotov 1944. októberi megállapodását a Balkánra vonatkozóan. Washington Románia esetében fenntartás nélkül, Bulgária és Magyarország esetében – a Szövetséges Ellenőrző Bizottság státusát kivéve – kisebb módosításokkal elfogadta a fegyverszüneti egyezmények tervezetét. Jaltában a keleti lengyel határ és az ideiglenes kormány átszervezése kérdésében Rooseveltt támogatta a szovjet álláspontot. Mindez azzal függött össze, hogy még tartott a háború, az USA-nak szüksége volt a Szovjetunió együttműködésére.

1945 márciusa és októbere között az USA kelet-európai politikája megváltozott. Ezt mutatta az amerikai hangvétel megváltozása a lengyel nemzeti egységkormány létrehozását célzó tárgyalásokon, Románia és Bulgária diplomáciai elismerésének megtagadása, és a bulgáriai parlamenti választások elhalasztásának követelése, valamint a közvetlen beavatkozás a román belügyekbe, amely 1945 augusztusában az ún. „királyi sztrájk”-hoz – a Groza-kormány rendeletei megerősítésének megtagadásához – s azt követően súlyos belpolitikai válság kirobbantásához vezetett. A keményebb amerikai politika azonban nem hozta meg a várt eredményeket, a Szovjetunió nem tett engedményeket, sőt védelmére kelt a fiatal népi demokratikus államokknak.

1945 októberétől 1947 tavaszáig az amerikai külpolitikát ismét az jellemezte, hogy a kormány rugalmasabb álláspontra helyezkedett kelet-európai kérdésekben. 1945. decemberben Byrnes külügyminiszter a Külügyminiszterek Tanácsa moszkvai értekezletén elfogadta a román és bulgár kormány átalakítására kidolgozott kompromisszumot, s 1946 februárjában elismerte diplomáciailag a két ellenzéki politikussal kiegészített Groza-kormányt. (Bulgáriában – az ellenzék ellenállása miatt a moszkvai egyezmény végrehajtására nem került sor). A Bulgáriával, Magyarországgal és Romániával (valamint Finnországgal) kötött békeszerződések esetében az amerikai diplomácia egy sor lényeges kérdésben elfogadta a szovjet álláspontot. A szerző szerint mindez azért történt, mert az USA saját akaratát nem tudta ráerőszakolni a Szovjetunióra, s mert úgy vélte, hogy Kelet-Európában tett engedményekkel megvédheti az amerikai érdekeket azokon a területeken, amelyek fontosabbak voltak számára, így Nyugat-Európában és Távol-Keleten.

Ami a kelet-európai politika tartalmi kérdéseit illeti, a szerző országonként haladva azt vizsgálta, hogy az USA hogyan reagált az egyes országokban végbemenő népi demokratikus forradalmakra, s milyen típusú kormányokat támogott. A külpolitikai orientáció, a belső társadalmi-politikai viszonyok, a kormány jellege, az amerikai üzleti érdekek kezelése, s a Szovjetunió gazdasági, politikai befolyása alapján rangsorolta az egyes országokat. Az USA szempontjából – a fenti szempontok figyelembe vételével – Magyarország és Csehszlovákia (valamint Finnország) volt a legelfogadhatóbb, a balti államok szóba sem jöhettek, míg Lengyelország, Bulgária és Románia középen helyezkedtek el a listán. A szerző szerint az amerikai diplomácia mindenütt mérsékeltebb, a politikai életben a centrumban elhelyezkedő erőkkel rokonszenvezett, a szélsőségesen reakciós, kollaboráns, vagy túlságosan kompromittálódott politikai csoportok nem számíthattak a segítségére. Az USA Csehszlovákiában és

Magyarországon (valamint Finnországban) a koalíciós kormánnyal tartott fenn jó kapcsolatot, Lengyelországban, Bulgáriában és Romániában viszont elsősorban a polgári ellenzékkel állt összeköttetésben. Külön figyelmet szentelt a kelet-európai parasztpártoknak és vezetőiknek, de kapcsolatot keresett jobboldali szociáldemokrata körökkel is. A kommunista pártokat ellenfélként kezelte.

A szerző véleménye szerint az Egyesült Államok által kelet-európai politikája megvalósítása érdekében igénybe vett eszközöket egyrészt az határozta meg, hogy Kelet-Európa érdekei szempontjából másodlagos volt számára, másrészt az, hogy hatalmilag nem volt jelen a térségben. Az amerikai vezetők közül Kelet-Európa miatt senki sem akart háborút a Szovjetunióval, még a háború esetleges kockázatát is elutasították, s ez nemcsak Rooseveltre, de Trumanra is érvényes. Érdekesen elemzi a szerző az atomtitok, ill. az atombomba szerepét és jelentőségét az USA kelet-európai politikája szempontjából. Rámutat arra, hogy az amerikai politikusok nyíltan soha nem fenyegetőztek az atombombával, s nem használták arra sem, hogy a Vörös Hadsereget Kelet-Európából való kivonulásra kényszerítsék, de nyomatékosan hangsúlyozza: mindez nem jelenti azt, hogy az atomtitok birtoklása nem hatott az amerikai–szovjet kapcsolatok alakulására, s így közvetve a kelet-európai eseményekre. Az atombomba rontotta a két nagyhatalom közötti viszonyt – szögezi le.

A szerző részletesen bizonyítja, hogy az amerikai kormányzat kelet-európai befolyásának növelésére – és a Szovjetunió háttérbe szorítása – érdekében a politikai és a diplomáciai nyomás gyakorlása mellett elsősorban gazdasági eszközöket vett igénybe. Ennek fő formái a lend-lease szállítások felmondása, a hitelek és segélyek megtagadása, a humanitárius segítség letiltása és a Szovjetunióval kötött árucseré egyezmények elleni tiltakozás voltak. G. Lundestad kimutatja pl., hogy Nyugat-Európa 1945 és 1947 között az USA-tól 7,4 milliárd hitelt kapott, míg Kelet-Európa, a Szovjetuniót és Finnországot is beleértve, csak 546 millió dollárt. A hitelek politikai célzatosságára mi sem jellemzőbb, mint hogy Bulgária és Románia, amelyeknek a legrosszabbak voltak a kapcsolatai az USA-val, egy centhez sem jutottak. A szerző egyébként azt hangsúlyozza, hogy a Marshall-segély elsődleges célja Nyugat-Európa gazdasági helyreállításának elősegítése volt, s amerikai részről komolyan fel sem merült, hogy azt kiterjeszék Kelet-Európára is.

A könyvben egy külön fejezet található Magyarországról. A szerző felfogása szerint az Egyesült Államok magyarországi politikáját döntően az határozta meg, hogy Washingtonban tudomásul vették: Magyarországot a Vörös Hadsereg szabadítja fel, s az USA jelenléte ott korlátozott lesz. Mivel a háború előtt – főként az olajiparban – viszonylag számottevő amerikai tőkeberuházásokra került sor, úgy érezték, hogy ezeket a gazdasági érdekeltségeket meg kell védeni, ezért fontosabbnak tekintették Magyarországot, mint Bulgáriát és Romániát. Az USA nem helyeselte sem a horthysta, sem a Habsburg-restaurációt, de nem kívánta azt sem, hogy Magyarország kommunista országgá váljon. Polgári demokratikus kormányzatot kívánt, amely jó viszonyt tart fenn az USA-val, biztosítja a kereskedelem szabadságát, s a sokoldalú, diszkriminációmentes gazdasági kapcsolatok kiépítését.

Lundestad az USA magyarországi politikájában négy szakaszt különböztet meg. Az első szakaszban, amely 1945. január 20-ig tartott, az USA teljes egészében átengedte a kezdeményezést a Szovjetuniónak, s a fegyverszüneti tárgyalásokon elismerte, hogy amíg a háború tart, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetéssel működik. A második periódus (1945 januárjától 1945 szeptemberéig) központi problémája Magyarország diplomáciai elismerésének kérdése volt. Az Egyesült Államok 1944 decemberében de jure nem ismerte el az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, mert amerikai vélemény szerint a moszkvai kormányalakítási tárgyalásokról nem kaptak tájékoztatást, ill. nem került sor előzetes konzultációra az ügyben. 1945. május 22-én az amerikai kormány ugyan felajánlotta, hogy kész fogadni Magyarországot képviselőjét Washingtonban, de azt később visszavonták, s elutasították a diplomáciai elismerésre vonatkozó szovjet javaslatot is. Bár Magyarországot kedvezőbben ítélték meg, mint Bulgáriát és Romániát, amerikai kormánykörök mégis kifogásokat támasztottak: szerintük a Dálnoki Miklós Béla kormány valóságos hatalma kicsiny, ugyanakkor a szovjet és a kommunista befolyás túl nagy. Ennek ellenére – Byrnes amerikai külügyminiszter kezdeményezésére – 1945. szeptember 22-én Schoenfeld budapesti amerikai követ váratlanul bejelentette: az USA kész újra felvenni a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal. A szerző úgy véli, hogy erre a lépésre azért került sor, mert a State Department ily módon akarta csökkenteni a szovjet–amerikai feszültséget, amely többek között Románia és Bulgária diplomáciai elismerése kérdésében keletkezett.

A diplomáciai elismeréssel új szakasz – a harmadik – kezdődött az USA magyarországi politikájában, sőt bizonyos mértékig vonalváltásra került sor. A budapesti községi, majd az országos

választásokon elért kisczardapárti győzelem Washingtonban meglepetést keltett. Bár a Tildy-kormány összetétele némi csalódást okozott – a kisczardák nem rendelkeztek benne többséggel –, a kisczardapárti győzelem után az amerikai politika aktívabbá vált. Az amerikai kormányzat arra törekedett – hangsúlyozza a szerző –, hogy megerősítse a Tildy, majd a Nagy Ferenc kormány helyzetét, s egyúttal ellensúlyozza a Szovjetunió magyarországi befolyását. Az USA e célból főként pénzügyi támogatást nyújtott: Magyarország 10 millió dollárt kapott az amerikai hadsereg Európában tartott felszereléseiből történő vásárlásokra; az United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) 4 millió dolláros segílyt nyújtott, annak ellenére, hogy Magyarország vesztes ország volt; visszaadták a németek által elhurcolt s az amerikai megszállási övezetbe került magyar javakat, mindenekeöltt a Nemzeti Bank 32 millió dollár értékű aranykészletét; a State Department többször is kezdeményezést tett Moszkvában arra vonatkozóan, hogy a három szövetséges nagyhatalom közösen dolgozzon ki egy programot Magyarország gazdasági talpraállítására. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy amerikai részről elégedettek lettek volna a Nagy Ferenc kormány kül- és belpolitikájával; különösen az 1946 márciusi koalíciós válság idején bírálták a Kisczardapárt és a miniszterelnök engedékenységet. A magyar–amerikai kapcsolatok 1946 márciusától vissza is estek, s csak a Nagy Ferenc vezette magyar kormányküldöttség 1946 júniusi washingtoni látogatásával normalizálódtak ismét.

Az 1946 nyarától 1947 május végéig terjedő időszakot Magyarországon a kiélezett pártharcok, az elhúzódó belpolitikai válság s a Kisczardapárt sorozatos vereségei jellemezték. Ilyen körülmények között az amerikai külpolitika magyarországi nehézségei is megnövekedtek. Az amerikai kormánykörök ebben a – negyedik – periódusban is arra törekedtek, hogy korlátozzák a Szovjetunió befolyását, és kemény ellenállásra készítessék a Nagy Ferenc kormányt és a Kisczardapártot a munkaspárti baloldallal szemben. A SZEB 1946. július eleji jegyzékét, amely a magyar fegyverszüneti egyezmény maradéktalan betartását követelte, s az egyházi és a jobboldali reakció visszaszorítására egy sor intézkedést sürgetett a kormánytól, amerikai részről szovjet beavatkozásnak minősítették, és a SZEB-ben tiltakoztak ellene. A Magyar Közösség köztársaságellenes összeesküvése nem lepte meg Washington, amely azon a nézeten volt, hogy a Szentiványi–Donáth csoport ellen emelt vádak nem lehetnek teljesen alaptalanok, de úgy értékelte, hogy az összeesküvés ügyét a baloldal a kormány megdöntésére használja majd fel. Schoenfeld – a State Department utasítására – azt tanácsolta Nagy Ferencnek, hogy ne mondjon le, és ne tegeyen engedményeket. Az amerikai kormány további gazdasági segítséget helyezett kilátásba, s ígéretet tett újabb, 15 millió dolláros hitel nyújtására a hadifelszerelésekből történő vásárlásokra és 10 milliót gypapot beszerzésére. Gabonaszállításokat és újabb UNRRA-segély lehetőségét is szóba hozta. Kovács Bélának, a Kisczardapárt főtitkárának letartóztatása után pedig – 1947. március 5-én, majd 17-én – az USA az angolokkal együtt jegyzékben tiltakozott, s az ügy közös, háromhatalmi kivizsgálását követelte. Az amerikai diplomácia erőfeszései azonban nem vezettek eredményre, nem tudták megakadályozni a Nagy Ferenc kormány bukását. A kisczardapárti politikai lemondatása ellen mind az amerikai, mind angol részről élesen tiltakoztak, s ellenintézkedéseket tettek. Az USA felfüggesztette a hitel folyósítását, megtagadta az újabb UNRRA-segélyt, s nem támogatta Magyarország felvételét az ENSZ-be.

Bár a szerző rendkívül árnyaltan s állandó mozgásban, változásaiban mutatja be az USA kelet-európai politikáját, megítélésém szerint a Rooseveltt, ill. Truman adminisztráció között Kelet-Európa tekintetében túlságosan is a folytonosságot hangsúlyozza, s kevésbé veszi figyelembe a különbségeket. Nem tagadva, hogy a két elnök között Kelet-Európa súlyának, fontosságának megítélésében volt azonosság, s Truman bizonyos tekintetben folytatta elődje politikáját, azt hiszem, hiba lenne tagadni, hogy 1945 áprilisától sokkal inkább a különbségek, a roosevelti politikától való eltérés vált dominánssá. Az amerikai külpolitika sokkal keményebb, durvább, türelmetlenebb és szovjetellenes lett, s nemcsak hengvételében. Ennek okai, azt hiszem, eléggé ismertek. Véleményem szerint a szerző nem vette kellően figyelembe, hogy amíg Kelet-Európa a háború alatt teljesen alá volt vetve a Szovjetunióval való együttműködésnek, s a szovjet–amerikai viszony alakulásának, addig Truman idején ez már távolról sem volt így, sőt inkább az történt, hogy a kelet-európai fejlemények körüli viták rontották, tették feszültebbé a két nagyhatalom viszonyát. Ugyanakkor a két nagyhatalom közötti bizalmi válság s a kapcsolatok romlása mindkét oldalon visszahatott a kelet-európai kérdések megítélésére és kezelésére. Éppen ezért nagyobb figyelmet kellett volna rá fordítani, jobban ki kellett volna bontani, hogy miként alakult a két szövetséges nagyhatalom viszonya a második világháború

után. Eppen ebből a szempontból hiba, hogy a szerző jóformán teljesen mellőzte a német kérdést, amely a szovjet–amerikai együttműködés, ill. később a szakítás sarokköve volt.

Az USA kelet-európai politikájáról nehéz úgy beszélni, hogy a másik oldal, a Szovjetunió álláspontjáról, véleményéről nem ejtünk szót. Ezt a szerző is érezhette, mert könyvének függelékében külön kis tanulmányt tesz közzé a Szovjetunió kelet-európai politikájáról. G. Lundestad tisztességgel elismeri fejtegetéseinek hipotetikus jellegét, s bár felvet néhány jó szempontot, mégis bebizonyosodik, hogy az alapvető – zömmel publikált – szovjet dokumentumok nélkül nem lehet valamelyest is reális képet festeni a szovjet külpolitikáról. Nagy kár, hogy a szerző nem használta a Szovjetunióban és a szocialista országokban kiadott diplomáciai okmánytárakat, s szovjet, lengyel és már kelet-európai történészek munkáit. A kelet-európai történeti irodalom ismeretének hiányával függhet össze, hogy a különben lelkiismeretes szerző az érintett országok 1943–1947 közötti történetéről viszonylag keveset tud, nem érti az egyes országok valóságos belső problémáit, s nincs kellő áttekintése a pártpolitikai küzdelmek menetéről s egyes fordulóirol. A kommunista pártok politikája, s a Szovjetunióhoz való viszonyuk is nagyon leegyszerűsítve, sematikusan van ábrázolva; néha az az olvasó érzése, hogy a szerző ma is az egykori amerikai diplomaták szemüvegén keresztül látja a kelet-európai eseményeket. Törekednie kellett volna arra, hogy jobban megértse az e térségben élő népek szándékait, elszántságát a gazdasági-társadalmi viszonyok forradalmi átalakítására.

A könyv lényegében öt ország – Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és Románia történetével, ill. a feléjük irányuló amerikai külpolitikával foglalkozik, Finnországot és a balti államokat csak érinti, míg Jugoszláviát és a balkáni országokat mellőzi. Tehát benne valójában nem az egész Kelet-Európáról van szó, hanem csak Kelet-Közép-Európáról. Ezt a tényt talán a könyv címében is érdemes lett volna kifejezésre juttatni.

Mindemellett Lundestad nagyszabású monográfiája az utóbbi évek polgári történetírásának egyik leginkább figyelemreméltó alkotása a hidegháború kezdeteiről. Méltán kellett világszerte fel-tűnést történész körökben.

Vida István

LUBOMIR ŠLEZÁK:

ZEMĚDELSKÉ OSÍDLOVÁNÍ POHRANIČÍ ČESKÝCH ZEMÍ PO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLCE

A CSEHORSZÁGI HATÁRVIDÉK MEZŐGAZDASÁGI BETELEPÍTÉSE
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN
Brno, 1978. 189 old.

Lubomír Šlezák könyve elsőként foglalja össze az 1945–1947 között Csehszlovákiából kitelepített 2 996 000 német helyén megüresedett csehországi határvidék „mezőgazdasági betelepítésének” történetét. A szerző a világháború utáni csehszlovákiai belpolitika főbb jellegzetességeinek áttekintése alapján a javarészt német telepítettségű – történelmi fogalom, történeti tájegységgé forrott – határvidék fogalmát tisztázza. A cseh- és morvaországi területeket keleti oldaluk kivételével egyenletes sávban körülölelő határvidék adminisztratív kijelölését először az 1936-os csehszlovákiai rendezés végezte el, amikor is 55 cseh és 22 morvaországi járást sorolt a határvidékhez. A müncheni döntést követően Hitler 33 cseh és 11 morvaországi járás területét egészében, 32 cseh és 17 morvaországi járását pedig részben szállta meg. A csehszlovák földművelésügyi minisztérium által 1945-ben elkészített telepítési terv alapja egy olyan új határvidék-kijelölés volt, melybe javarészt az 1938-ban részben vagy egészen német fennhatóság alá került járások tartoztak. (1939-ben a németek által megszállt területen a szerző számításai szerint kétfélmillió-hatszázezer német és 300 ezer cseh nemzetiségű személy élt.)

Az 1938–1939-ben nem utolsósorban éppen a megoldatlan kisebbségi kérdések kihasználásával feldarabolt, széthullott Csehszlovákia a háború után elsőrendű feladatának tekintette a nem szláv kisebbségek létéből eredhető minden további probléma eleve kiküszöbölését ezeknek a kollektív

felelőség elve alapján való kitelepítésével, a köztársaság egységesen szláv jellegének kialakításával – a cseh, szlovák, és az 1945 nyaráig Csehszlovákiához tartozó ukrán népesség révén. A háború utáni csehszlovákiai pártok vezetői, egymást túllécítélva foglaltak állást a nem szláv nemzeti kisebbségek kitelepítése – a transzfer – mellett. Természetesen kezdettől fogva komoly szerepet kapott a rendezésben a németek kitelepítése nyomán felszabaduló mezőgazdasági területek újrafelosztásával az agrárkérdés megoldása is. E célok érdekében a csehszlovák kormány közvetlenül a háború befejezése után a szovjet katonai szervek jóváhagyásával, majd a potsdami szerződés alapján rendkívül gyors ütemben telepítette a csehszlovák határon túra a német lakosságot. Az ennek következtében előállt munkaerőhiány felszámolására és a történeti csehországi határvidék cseh nemzeti jellegének biztosítására közvetlenül a háború befejezése után a CSKP kezdeményezésére nagyszabású ún. mezőgazdasági betelepítéshez fogtak.

A határvidék elnéptelenedését eredményező német kitelepítés csehszlovák számítások szerint hozzávetőleg 25 %-os lakosságcsökkenést jelentett, aminek pótlását a cseh- és morvaországi belföld népsűrűségének – a határvidékre történő áttelepüléssel megvalósított – 25 %-os csökkentésével, valamint 150 ezer romániai, jugoszláviai és ausztriai cseh, 200 ezer szlovák, és az 1938-as területváltások idején az ország elcsatolt részeiről átköltözött, 600 ezerre becsült személy hazatérésével biztosították. (Megjegyezzük, hogy a példásan aprólékos és pontos kimutatásokból, táblázatokból kimaradt a csehszlovák–magyar kapcsolatok rendezését hosszú időn keresztül megakadályozó, szlovákiai magyarokat sújtó akció, amikor is 1946–47-ben kb. 44 ezer szlovákiai magyar személyt munkaerő-toborzás címén a cseh határvidékre telepítettek.)

Lubomír Šlezák így jellemzi könyve bevezetőjében a jelzett feladat nagyságát s egyúttal vizsgálódása optikáját: „Nemzeteink felnőtségének vizsgálója volt ez, s helyünket sikeresen megálltuk: a határvidék betelepítésének eredményei nemzeteink legnagyobb győzelmeinek egyikét jelentik, melyet történelmünk során valaha is elértünk. A lengyelek kivételével egy nemzet sem állt ilyen nehéz feladat előtt: rendkívül nehéz külpolitikai és belső feltételek között, hihetetlenül rövid idő alatt sikerült újratelepíteni a háborús események által elnéptelenedett és elpusztult területeket, ráadásul sikerült elérni új gazdasági és kulturális felvirágzásukat is.” (9. old.)

A nemzeti és gazdasági mozzanat összekapcsolására a cseh határvidéken a földreform keretében került sor. Ennek alapvető feltétele a németek kitelepítése volt. Érdemes itt utalnunk arra, hogy Szlovákiában ugyanekkor a magyar kisebbség egyoldalú kitelepítésének nemzetközi feltételei hiányában az összekapcsolódás nem eredményezhette a földreform Szudéta-vidékihez hasonló erőteljes nemzeti kiaknázását. Mint az a térség országaiban folyó koalíciós pártharcokra, azon belül pozitív értelemben főként a baloldali pártok gyakorlatára jellemző volt, a nemzeti és demokratikus forradalom feladatainak végrehajtását különböző megfontolásokból a csehszlovák politikai pártok is a fokozatoság elve alapján szorgalmazták. A földreform kérdését például három fokozatban kívánták megvalósítani: az első szakaszban az ellenségnek tekintett német és magyar kisebbség, valamint a cseh és szlovák áruelők és kollaboránsok földjének elkobzásával és szétosztásával; ezt követte a húszas években – javarészt szintén nemzeti elvek figyelembe vételével – végrehajtott földreform revíziója, s végül az új földreform.

A földreform első szakaszát és a cseh határvidék párhuzamos betelepítését három egymást követő kormányrendelet szabályozta, ill. tette lehetővé: az 1945. május 19-én kiadott, németek, magyarok, áruelők és kollaboránsok vagyonának nemzeti gondnokságba vételét elrendelő első, az 1945. június 21-én megjelent második, amely ugyanezen földtulajdon elkobzását és fölösztását írta elő; a harmadik – 1945. július 20-i – dekretum az elkobzott mezőgazdasági területek betelepítését irányozta elő. Šlezák részletesen elemzi a három dekretum érvényesítéséért folyó belpolitikai harcokat. A polgári erők a földreform potenciális forradalmi energiáit nehézkes adminisztratív eljárással igyekeztek megcsapolni. A kommunisták viszont a határvidék kiürítésében épp a forradalmi erők újabb kiterjesztésének – a földhöz juttatható parasztság bevonásának – lehetőségét látták, s épp ezért már a rendelet megjelenése előtt nekiláttak a föld elosztásának. A CSKP tevékenységének két fontos eszközét, a nemzeti gondnokság intézményét, illetve a telepesek szociális származásának figyelembevételét, a kiosztott szántó-, ill. mezőgazdasági földterület 9–13 hektáros maximálisát és ezek következményeit a szerző külön elemzi.

Šlezák szerint a kommunisták már az első szakaszban is fokozatosan az osztályszempontok előnyben részesítésére törekedtek, de a polgári pártok heves ellenállásába és a kormányprogramban

rögzített – tegyük hozzá: a kommunista párt politikájában is jelentkező – túlzó nemzeti szempontok rendkívül megnehezítették az ilyen törekvéseket.

A földreform első szakaszának eredményeiből néhány adat: Csehországban összesen 2 440 449 hektár földet koboztak el. Ebből a határvidéken 1 955 076, a belső részeken 445 373 hektárt. Az összes elkobzott területből mindössze 74 223 hektár volt a cseh árulók és kollaboránsok birtoka, a többi német tulajdon volt. A határvidéken 109 040 telepes család jutott földhöz – átlagban 8,3 ha terjedelemben. A belső területeken 65 909 család települt le. További 155 ezer hektáron állattartó szövetkezetek alakultak; a fennmaradt részek állami, községi, katonai stb. tulajdonba kerültek.

Šlezák a határvidék népességének megváltozott osztály- és nemzetiségi összetételét bizonyító adatok felsorolásával zárja munkáját. Megállapítja, hogy az érintett területek falvaiban az osztály-szerkezet leegyszerűsödött, és az agrárprogram továbbvitelét elősegítő, a kommunistákkal szimpatizáló sajátos arculatú középparaszti osztály alakult ki. A nemzetiségi összetétel változását Šlezák a csehek és szlovákok 93,7 %-os, a németek 6,3 %-os részesedésével jelzi.

Szarka László

ZDENEK SIMEČEK:

AZ ÚJSÁGOK ELTERJEDÉSE A CSEH TARTOMÁNYOKBAN A 17. SZÁZADBAN ÉS A 18. SZÁZAD KEZDETÉN

A tömegkommunikációs eszközökkel foglalkozó szociológiai kutatások eredményei felkeltették az érdeklődést a tömegkommunikáció története iránt. Főként a recepciós folyamatok feltárása került előtérbe. A történelem speciális nehézségei e területen elsősorban az adekvát források megtalálásánál és interpretálásánál jelentkeznek. Különösen nehéz a sokfajta forrás egységes szempontok szerinti szociológiai elemzése. A modern kutatás előre tipizált adatok tömegére alapozott módszerét a történelem nem alkalmazhatja. Inkább az újságokban tartalmazott információk társadalmi eredetét s az újságoknak a cseh tartományokban betöltött társadalmi funkcióját teheti vizsgálat tárgyává.

A csehországi újságolvasó rétegek kutatásánál feltűnő a nemesi és egyházi személyek túlsúlya. Ez eltér a nyugat-európai képtől, ahol a polgárság szerepe e területen is dominál a 17. században. Érthetőbb az eltérés, ha figyelembe vesszük, hogy a 17. század közepéig csak külföldi újságok forogtak a cseh tartományokban, s a Fehérhegy utáni új csehországi nemesség kozmopolita jellegénél fogva erősen érdeklődött a német birodalomból s a főleg spanyol befolyás alatt álló területekről származó hírek után.

A 17. század második felétől megjelennek a csehországi kiadású, de csak németül megjelenő Post-Zeitungok. Kiadókik elsősorban postamesterek és kereskedők. Olvasótáboruk kutatása nehezebb, mint a külföldi lapoké: itt ugyanis már az előfizetés mellett a számonkénti eladással (kolportázs) is számolni kell. Az előfizetők között itt is feltűnő az egyházi személyek túlsúlya, viszont a polgári, vagy legalább városi elemekhez kell sorolnunk a kollektíven előfizetett, vagy olvasóköri részére járó példányok olvasóit is.

A 17.–18. század fordulóján a csehországi újságkiadásra a regionalizálódás jellemző; a Prágában, Boroszlóban, Chebben megjelenő lapok egy-egy tájegység információkkal való ellátását végezték. Hírszolgálatuk a regionális információk mellett külföldi forrásokra (Bécs, Nürnberg, Drezda) épült.

Az első cseh nyelvű lap, a Český Postyilion 1719-ben jelent meg. Ez a cseh nyelvű újság is azonban az egyház és – az ekkorra már helyi öntudatra szert tevő – nemesség politikai nézeteit tükrözi. Polgári típusú nyilvánosság és közvélemény a 18. század első felében még nem jött létre Csehországban; annak első jelentkezési formáival csak a 60-as és 70-es években, a Habsburg-birodalomban bekövetkező reformtörekvések idején találkozhatunk.

A szerző álláspontja szerint tehát az újságok létrejöttét és elterjedését nem köthetjük csupán egyetlen osztály, a polgárság tevékenységéhez. Bonyolultabb folyamattal állunk szemben, melyben más társadalmi erők is aktív szerepet játszottak.

(Československý časopis historický, 1979. 4. 540–572.)

H. V.

M. A. RAHMATULLIN

A. V. SZUWOROV GENERALISSZIMUSZ
ÉS A „GYŐZELEM TUDOMÁNYA”

M. A. Rahmatullin tanulmányában – Alekszandr Vasziljevics Szuvorov (1730–1800) születésének 250. évfordulóján – arra vállalkozott, hogy széles forrásbázisra támaszkodva bemutassa a kiváló hadvezér életútjának legfontosabb állomásait, hadvezéri erényeit és az egyetemes hadművészet fejlődésére gyakorolt hatását. A szerző – Szuvorov származásának, kadétévéinek és a hétéves háborúban (1756–1763) szerzett tapasztalatainak felvillantása után –, utal arra, hogy a tehetséges tisztet 1762-ben ezredessé léptették elő, 1763. április 6-án pedig a szuzdali ezred parancsnokává nevezték ki, amelyből néhány évi munkája nyomán „minta-alakulatot” szervezett. Szuvorov a kiképzés során döntő fontosságúnak tartotta az ezred fegyelmének, bátorságának, harcokésztségének állandó növelését, ezért szinte mindennaposak voltak a sokoldalú gyakorlatozások, hosszú és fárasztó menetelések, lő- és terepgyakorlatok, különböző akadályok leküzdése, éjszakai riadóztatások, s az ún. hadoszlop-taktika elsajátítását célzó manőverek és hadmozdulatok gyakorlása. „Gyorsaság, szemmérték és előrenyomulás” (bisztrota, glazomer i natyiszki) – volt a jelszava, kiegészítve ezt mindenkor a rugalmas hadviselés koncepciójával, ill. a tartalékképzés, valamint a szigorú fegyelem szükségességével.

A tanulmány értékes fejezetét képezi Szuvorovnak az 1768–1774. évi orosz–török háborúban kivívott győzelmeinek bemutatása, így a Hirsova, Kozludsa és Turtukai melletti ütközetek leírása. A kücsük–kajnardzsi békekötés (1774. jún. 10.) után a kiváló hadvezér előbb részt vett a Jemelján Pugacsov vezette parasztháború (1773–1775) utóvédharcainak leverésében az Uralon túli területeken, majd 1777-től a krími, ill. a kubanyi hadtest parancsnokaként több alkalommal sikerrel akadályozta meg török egységek partraszállását a Krím térségében.

Az 1770–1780-as években nem csekély gondot jelentettek az orosz hadvezetés számára a tatár törzsek állandó támadásai a birodalom déli területei ellen, ezért 1783-ban Szuvorovot bízták meg megfékezésükkel, ill. a nogajoknak az Ural vidékére történő áttelepítésével. Szuvorov expedíciós hadtestével bekerítette a tatárok könnyűlovasságát, megsemmisítő csapást mért rájuk, Sahin Girej kánt pedig Voronyezs környékére telepítette át.

M. A. Rahmatullin tanulmányában kiemelt helyen foglalkozik az 1787–1791. évi orosz–török háború hadtörténeti tanulságaival, az orosz hadművészet 18. század végi sajátosságaival, a századfordói és tengeri győzelmek harcászati és morális tényezőivel. A Focşani, Rimnicul és Izmail melletti ütközetek bemutatásán keresztül a szerző meggyőző erővel bizonyította A. V. Szuvorov hadművészeti zsenialitását, újszerű harcászati elgondolásait.

Írása befejező részében M. A. Rahmatullin Szuvorov 1794-es lengyelországi, s az 1799-es franciaellenes itáliai, valamint svájci hadjárataival foglalkozott, felvillantva azok külpolitikai előzményeit, az európai politikai konstelláció alakulását a 18. század utolsó évtizedében.

Szuvorov harcászati elveit „A győzelem tudománya” c. munkájában (1796) fejtette ki, s nála aligha lehetett illetékesebb szerző a témában, hiszen katonai pályafutása során sohasem szenvedett vereséget, és két kivételtől eltekintve mindig jelentős létszámfólynyben levő ellenséget győzött le. Őt évtizedes katonai tapasztalataira hivatkozva Szuvorov különös jelentőséget tulajdonított a gyors, de egyszerű manőverezésnek, a kezdeményezésnek, a szárnyvonalak kiépítésének, kiemelve, hogy a 18. század utolsó harmadának viszonyai között a „vonalalakzat” és a „methodizmus” elve hasznavehetetlen, ezért helyette az ún. hadoszlop taktikát és az ellenség emberanyagának teljes megsemmisítését javasolta, kiegészítve mindezt a szuronyroham, valamint a kíméletlen üldözés fontosságával.

M. A. Rahmatullin tanulmányát a szuvorovi életmű méltatásával zárta, kimutatva annak az egyetemes hadművészet fejlődésére gyakorolt hatását, maradandó értékeit.

JA. D. ISZAJEVICS:

A 18. SZÁZADI UKRÁN KULTÚRA

Ja. D. Iszajevics tanulmányában arra vállalkozott, hogy bemutassa a 18. századi ukrán nemzeti kultúra fejlődésének főbb szakaszait és sajátosságait. Írása bevezető részében ezért a szerző bemutatta azokat a területi központokat (Kijev, Csernyigov, Perejaszlav, Nyezsín, Sztarodub, Poltava, Harkov, Baturin, Gluhov), amelyek kiemelkedő szerepet játszottak a 18. századi ukrán felvilágosodás időszakában.

A szerző a tanulmányában többször utalt arra, hogy elengedhetetlen a korabeli kultúra kiemelkedő teljesítményeinek méltatásakor az orosz és a lengyel kölcsönhatásról is szólni, hiszen ezek nélkül az elemzés egyoldalúnak tűnhet. Iszajevics ezért a társadalmi-politikai gondolkodás sajátosságainak bemutatásakor szükségesnek tartotta utalni M. V. Lomonoszov, N. I. Novikov, A. N. Ragyiscsev, D. I. Fonvizin, valamint G. R. Gyerzsavih munkásságára, s így Feofan Prokopovics, Sztefan Javorszkij és Gavriil Buzsinszkij tevékenysége érthetőbbé válik.

A kulturális központok tevékenységének felvillantásakor Iszajevics kiemelt helyen foglalkozott a Kijev–Mogiljan-i Akadémia jelentőségével, ahol a 18. században átlagosan évi 600–1100 növendék tanult, s közülük kerültek ki a korszak leghíresebb építészei, zeneszerzői, továbbá az orosz felvilágosodás számos kiemelkedő egyénisége. A kijevi Akadémián a fenti időszakban olyan neves professzorok oktattak, mint Feofan Prokopovics, Szytyefan Kalinovszkij, Simeon Todorszkij, I. A. Poletyika, D. Sz. Szamojlovics, A. M. Sumljanszkij, N. M. Makszimovics–Ambogyik és M. M. Tyerehovszkij.

A 18. századi ukrán iskolaügy elemzésekor a szerző utalt a különböző oktatási intézmények tananyagában és tematikájában megnyilvánuló különbségekre, majd rátért az 1786-ban kibocsátott „Népiskolai Szabályzat” ukrainai hatásainak bemutatására, felvillantva a széles tömegekre kiterjedő elemi népoktatás hiányának okait és következményeit.

A tanulmány értékes fejezetét képezi a 18. századi ukrán képzőművészetről írott rész, amelyben a szerző D. G. Levickij, V. L. Borovikovszkij, A. P. Antropov portréfestők és Sz. Salmatov szobrász munkásságát ismertette, valamint rövid áttekintést nyújtott a barokk, illetve a klasszicista építészet legimpozánsabb alkotásairól.

Ja. D. Iszajevics figyelmét nem kerülte el a korabeli könyvkiadás és a nyomdászat termékeinek bemutatása sem, utalva arra, hogy a francia forradalomtól megrettent nemesi Orosországban a represszió, ill. a cenzúra milyen nehézségeket állított a haladó szellemű tipográfia elé.

A szerző tanulmányát – amely helyenként ugyan nem mentes a szintetizálásra törekvő munkák hibáitól sem – minden bizonnyal az orosz–ukrán művelődéstörténet iránt érdeklődők nem csekély haszon nélkül forgathatják.

(*Isztorija SzSzSzR, 1980/5. 85–98.*)

V. M. L.

IZHAK GROSS:

A RABSZOLGASÁG FELSZÁMOLÁSA ÉS A BRIT PARLAMENT POLITIKÁJA 1832–33-BAN

A gyarmatokon élő rabszolgák helyzete (elkülönítve a rabszolgakereskedelemtől) csak az 1820-as évek végén, a harmincas évek elején került napirendre az angol parlamentben. Ennek egyik oka az abolitionista mozgalom ekkori rohamos erősödésében keresendő. 1832-ig csak a cukorültetvényeken dolgozó négerek életkörülményeinek javítását tűzték ki célul, míg az 1831–32-es program már a rabszolgák azonnali és teljes felszabadítását követelte. A hivatalos brit politika azonban csak a helyzet fokozatos javítását tartotta kívánatosnak. Ezen a politikán sem a fokozódó abolitionista agitáció, sem a rabszolgatartásban érdekeltek állandó tiltakozása sem volt képes változtatni.

A helyzetet átlátva, az abolitionisták az 1832. évi Reformtörvény utáni első választásokat akarták kihasználni az erőviszonyok megváltoztatására. Az 1832. decemberi általános választások

meghozták a sikert, az alsóházban 104 képviselő szállt síkra az azonnali rabszolgafelszabadításért, míg a 60 mandátumot elvesztő rabszolgatartókat már csak 75-en képviselték.

A kormány nehéz helyzetbe került, hiszen engednie kellett az országosan megerősödött abolitionista közvéleménynek, de úgy, hogy biztosítsa az ültetvénytulajdonosok együttműködését is. A kidolgozott tervezetek értelmében a volt rabszolgák továbbra is az ültetvényen dolgoznak, s a rájuk kivetett adó, esetleg a szabadság megváltása útján kártalanítják az ültetvényeseket. Lord Howick, a gyarmati ügyek államtitkára nem hitt abban, hogy a kártalanítás államilag megoldható.

A kabinet 1833 januárjában foglalkozott Howick tervezetével, de ezzel párhuzamosan a nyugat-indiai érdekeltségűek is megtették lépéseiket. A kabinet február 3-i ülése elfogadta azt a javaslatot, hogy a kormány csak akkor terjeszt a parlament elé törvényjavaslatot, ha konkrét, kidolgozott terve van, melyet előzőleg egyeztetett az ültetvényesek érdekeivel.

A csalódott abolitionisták azt követelték, hogy a kormány tegye meg javaslatát a parlamentben a rabszolgaság eltörléséről. Mivel a kártalanítás módjában nem értettek egyet, megosztott táboruk számára egyszerűbbnek bizonyult ez az út, mintsem, hogy ők terjesszék be a javaslatot. A hivatalos és magánjellegű tárgyalások ugyanis rendszerint két alapvető probléma megoldása előtt futottak zátonyra: a felszabadítás időpontjában és a kártalanítás összegében nem tudtak megegyezni.

Az eseményeket meggyorsítandó, Thomas F. Buxton képviselő bejelentette az alsóházban, hogy másnap megteszi az abolícióra vonatkozó törvény javaslatát. A fenyegetés sikerrel járt, a Ház elnöke, Lord Althorp hivatalosan felkérte Buxtont, halassa későbbre indítványát, mivel a törvényjavaslatot április 23-án a kormány fogja beterjeszteni. A személyzetében hirtelen megújított Gyarmatügyi Minisztérium azonban ugyanazzal a problémájával került szembe, mint elődje: a rabszolgatartók követelése (fokozatos felszabadítás, 10–30 millió font kártalanítás stb.) teljesíthetetlenek voltak.

Az abolitionisták a közvélemény erejével akarták kikényszeríteni a döntést. A londoni Rabszolgaság Ellenes Bizottság petíciós kampányt szervezett. Áprilisban már naponta 75 petíció érkezett a Parlamenthez, míg korábban két hónap alatt alig 150, s május 15-én, a mozgalom csúcán 500 petíció juttattak el az Alsóházhoz, 600-at a lordok házához.

A május 14-én Stanley az új gyarmatügyi miniszter által benyújtott kompromisszumos törvényjavaslat nem elégítette ki egyik felet sem. Howick és Buxton azonnal megtámadta, az ülést elnapolták, parlamenti csatározások kezdődtek, míg végül az átdolgozott javaslatot harmadik olvasatra az alsóház augusztus 7-én elfogadta. A lordok hozzájárulása után, augusztus 28-án a törvényjavaslat megkapta a királyi szentesítést is, s ezzel törvényerőre emelkedett.

A viták során az eredeti tervezet alapvetően megváltozott: a 15 milliós kártérítést 20-ra emelték, de a négereknek nem kellett hozzájárulniuk megváltásukhoz. A szerző részletesen elemzi a parlamenti vitákat, a javaslatok, ellenjavaslatok alakulását. Politikai, gazdasági érdekeiknek megfelelően a parlament kisebb csoportokra oszlott, a főbb kérdésekben egyetértők is egymásra támadtak lényegtelenebb, de érdekeiket sértő módosításoknál. A politikai figurákat cukorfinomító, szabadkereskedő, ültetvényes érdekek mozgatták a háttérből. A szerző rámutat a politikai manőverekre, melyek számunkra ismeretlenek, noha eredményük, a törvény közismert. Olyan politikai erők vektorait tárja föl, melyeknek eddig csak eredőit ismertük. Az eredeti javaslat főbb pontjait végigkíséri átalakulásukon. Bemutatja, hogy a javaslat sokszor került közel a teljes megsemmisüléshez.

Az egyes szavazások elemzése, a szavazók hovatartozása azt mutatja, hogy a parlament nem pártok szerint, hanem elsősorban egyéni érdekek szerint oszlott meg. S ami még ennél is fontosabb: az új választások alapján összeülő alsóház képviselői, most először, messzemenően figyelembe vették a választókerületükben uralkodó politikai közhangulatot. A szavazások elemzésekor kiderül például, hogy az ipari városok, kikötők elsőprő többsége az abolitionistákat támogatta, míg a mezőgazdasági és a kereskedelmi kerületek inkább az ültetvényesek véleményét osztották.

Igen figyelemre méltó a különféle vallási irányzatok szerepének feltárása. A disszenterek, vagy a metodisták kiemelkedő részt vállaltak az abolitionista közhangulat megteremtésében. Májusban például 224 ezer metodista írt alá petíciót az azonnali rabszolgafelszabadítás érdekében.

A szerző megfogalmazása szerint azok a választókerületek támogatták a felszabadítást, melyek semmit sem veszthettek, de sokat nyerhettek a gyarmati monopóliumok eltörlésével. A Reformtörvény által létrehozott választókerületek sokkal harcosabban szálltak síkra „Üfelsége ellenké”-nek álláspontja mellett, mint a tradicionális, régi kerületek. Az 1834. augusztus 1-vel hatályba lépő törvény

létrejöttében hatalmas szerepet játszott a hatását sok területen érezhető Reformtörvény. A „reform évtizede” alapvetően változtatta meg az angol gyarmati politikát. A gyarmatok társadalmi, gazdasági rendjének két tartó pillére (a rabszolgaság és a termékek monopóliumhelyzete) közül az első összeroppant, és a második is inogni kezdett.

(*The Historical Journal*, XXIII. k., 1. sz., 1980. március, 63–85.)

F. M.

DIETER LANGEWISCH:

ALKOTMÁNYOS KÉPVISELETI MONARCHIA
ÉS A „SZOCIÁLIS KÉRDÉS”.
AZ 1848–49-ES NÉMET FORRADALOM ALAPPROBLÉMÁI.

A társadalmi modernizáció nyugatnémet kutatói az elmúlt években jelentős lépéseket tettek az ipari társadalmak fejlődése során jelentkező problémák feltérképezése és azok rendszerbe foglalása területén. A forradalmat nem történelmi balesetként, hanem a modernizáció különös eseteként értelmező felfogásuknak megfelelően Langewisch az 1848–49-es németországi forradalmat egy hármast (integráció, legitímáció, participáció) modernizációs krízisre adott válaszként fogja fel; törekvéseinek lényegét a politikai uralom új formájának keresésében, a politikai uralomban való részvétel lehetőségének kiszélesítésében ragadja meg. Hangsúlyozza, hogy a modernizáció mértéke és formája körüli vita a köztársaság és az alkotmányos monarchia híveinek harcában csúcsosodott ki, amihez képest a nagyvagy kisnémet egység dilemmája alárendelt kérdésnek bizonyult. Sokkal lényegesebb mozzanatnak tekinti azt, hogy a nemzeti és az alkotmányos állam megteremtésének követelménye egyidőben jelentkezett, s e kettős feladat megoldatlanságában a balsiker egyik előidézőjét ismeri fel.

A tanulmány célját a szerző a modernizációs törekvések társadalmi hordozóinak vizsgálatában, valamint az alkotmányos és nemzeti politikai programok, illetve a társadalompolitikai célkitűzések kapcsolatának tisztázásában jelöli meg.

Szerinte már a 48 márciusi forradalmi hullám is azt bizonyította, hogy a német forradalom egységes program köré szervezett, homogén társadalmi bázissal nem rendelkezett. A helyzet ellentmondásosságát tovább fokozta az a tény, hogy az agrárlakosság a jobbágyfelszabadítást követően passzivitásba vonult, s nem vált a modernizációs folyamat hajtóerejévé. Márciusot követően a liberális mozgalom tömegbázisa tehát szűkülte, összességében azonban így is meglehetősen heterogén jellegű maradt, ami a részvevő rétegek által képviselt társadalmi–gazdasági perspektívák – nemegyszer egymást kizáró – sokféleségét is tükrözte.

A szemben álló felek közötti választóvonalat Langewisch az államforma körüli vitában tanúsított magatartás alapján húzza meg. A polémiában – mint ismeretes – a demokraták és a proletár öntudattal még nem rendelkező munkások közösen léptek fel. Célkitűzésük a társadalmi reformok megvalósításához szerintük nélkülözhetetlen köztársaság megteremtése volt. A liberálisok programját korlátozott szabadságfelfogásuk határozta meg. Elképzeléseik olyan, a lakosságot általánosan megillető jogi, illetve a cenzushoz kötött politikai szabadságjogok megkülönböztetésére alapozott rendszerre irányultak, amelyben a nagypolgárság felügyelete mellett megszületik a dolgozókat felemelő és integráló osztály nélküli középrendi társadalom. A felépítendő jog- és nemzetállamot olyan osztályállamnak képzelték el, amely küldetését teljesítve átadja helyét az osztály nélküli polgártársadalomnak, s amelynek megvédésére az átmeneti időszak esetleges túlkapásaival szemben a cenzusos választójog és a monarchia feladata lett volna.

A köztársaság mellett agitálók sem tekintették a vitát tisztán alkotmánykérdésnek. Szemükben az általános választójog biztosítékot ígért a társadalom evolúció útján történő modernizálásához, erőszak nélküli parlamentáris megváltoztatásához. Többségük – hasonlóan a liberálisokhoz – elutasította a forradalmat, s követeléseit az ellenforradalmi veszély elhárítása érdekében fogalmazta meg.

Az éles nézetkülönbségek ellenére az 1849-i birodalmi alkotmány közös platformot kínált az együttműködéshez. A demokraták elfogadták a porosz örökös császárságot, a liberálisok pedig a

demokratikus választójogot. A porosz uralkodó azonban elutasította a koronát, s mivel a liberálisok ezzel veszni látták a szerintük a demokratikus választójogban rejlő s a szociális forradalom fenyegetésével szembeni legfőbb biztosítékot, nem vállalták az alkotmányvédők harcok irányítását. Céljuk azonban távolról sem a feudális erőkkel kötendő reakciós szövetség volt, hanem a polgári osztályállam megteremtése a monarchia védelme alatt. Megalapozatlan aggodalmaik hatására azonban elhatárolódtak a demokratákkal való együttműködéstől, akik ugyancsak az erőszakmentes fejlődést pártolták, s ezzel sokban elősegítették a németországi forradalom bukását.

(*Historische Zeitschrift* 1980. Bd. 230. 529–549.)

E. G.

JOST DÜLFFER:

A TEKINTÉLYURALMI BONAPARTIZMUSTÓL A LIBERÁLISIG. POLITIKAI RENDSZERVÁLTOZÁS FRANCIAORSZÁGBAN 1858–60

Bonaparte Lajos 1952. december 2-i államcsínyre, s annak politikai-társadalmi következményei nemcsak az egykorúakat foglalkoztatták, a bonapartizmus természetének és lényegének problematikája napjaink történetírásában is egyre inkább előtérbe kerül. A fogalmi és tartalmi tisztázás folyamatához kapcsolódó Dülffer bevezetőben Marxszal polemizál. Úgy véli, hogy a Napóleon rendszerében a középosztály nélkül, de annak érdekében megvalósított katonai diktatúrát felismerő diagnózist a fejlődés „feje tetejére állította”. De nem ért egyet azzal a megállapítással sem, mely szerint a bonapartizmus az egyetlen lehetséges kormányzási forma volt abban az időszakban, amikor a burzsoázia már elveszítette, a munkásosztály viszont még nem szerezte meg azt a képességét, hogy a nemzet felett uralkodjon, mert az szerinte oda vezetett, hogy sokan benne keressék a második világháború utáni jobboldali radikális diktatúrát, sőt a fasizmus előképét is.

A tanulmány első fele a második császárság első szakaszának, az 50-es éveknek alapvonásait tárja fel. Leszögezi, hogy az 1852-es alkotmány fő jellemzője a népszavazással megerősített császári tekintély túlsúlya, s a hagyományosan központosított bürokráciának az alkotmányos szervekkel szembeni meghatározó szerepe volt. Az államtanácsot, szenátust és a parlament megnevezésre méltatlan törvényhozó gyűlést is magába foglaló mechanizmus ellentmondásait legélesebben az általános választójog leplezte le, amely csak korlátozott értelemben volt szabadnak nevezhető, hiszen a hivatalos jelöltek között a helyi prefektusok javaslata alapján összeírt császáriak teljes állami támogatást élveztek, s így lényegesen kedvezőbb helyzetből indultak. Pozíciójukat a hatalomátvételt követő mintegy három hónapos „megalapozó időszak” amúgy is biztosította, hiszen az akkor foganatosított bebörtönzések, deportálások valamennyi jelentős ellenzéki áramlatot megfosztottak vezetőiktől. A „tisztogatások” eredményeképpen a belpolitikai helyzet 1858/59-ig viszonylag nyugodt maradt, bár a megtorlások lehetősége mindig megvolt.

Saját politikai mozgalom megteremtésére Napóleon képtelennek bizonyult. Speciális bonapartista párt 1848-ban is legfeljebb kezdeteiben létezett, a különböző társadalmi rétegek többségének támogatását a későbbi császár elsősorban „misztikus alakjának” köszönhette. Politikájával elsősorban a nagyipart és a katolikus egyházat nyerte meg a későbbiekben, míg ellenzéke Dél-Franciaország mezőgazdasági vidékein és Bretagne-ban építette ki legerősebb állásait. Bár a legalsóbb rétegekhez, úgy tűnik, érzelmi elkötelezettség fűzte, a pauperizmust éltető technikai fejlődést igenelte, szociális politikájában pedig meglegedett a szegények hagyományos segítségével, illetve önszervező munkásgyuletek kialakításának szorgalmazásával. Az ellenzék előretörése az 1857-es választásokon, Orsini 1858 elején elkövetett sikertelen merénylete ráébresztette az uralkodót arra, hogy önkényuralmi eszközökkel a kívánt konszolidáció nem érhető el, s ez pozitív ellenlépésekre sarkallta. A bevezetett reformokból Dülffer nem a gyengeség megnyilatkozását olvassa ki, mivel a körülmények szerinte viszonylag nagy cselekvési szabadságot biztosítottak még Napóleon számára. Az autoritárius elemek fokozatos lebontását inkább „előre irányuló menekülés”-nek nevezi, amelyből később visszaút nem nyílik.

A 60-as években meginduló folyamatot a tanulmány második része három területen (a francia–osztrák háború, a brit–francia kereskedelmi szövetség, a kormányzati rendszer liberalizálására irányuló lépések) követi nyomon. Részletesen ismerteti Napóleon elképzeléseit az itáliai rendezésről (Habsburg-területekkel megerősített piemonti állam északon, közép-itáliai királyság Toscana központtal a pápa fennhatóságával, és új államszövetség francia függésben), s a háború belpolitikai következményeit, amikor legerősebb támasza, a katolikus egyház elfordul tőle, míg támogatást – várakozásával ellentétben – a munkásoktól és a liberális polgárságtól kap.

Számos utólagos interpretációt helyesbítve, a szerző hangsúlyozza, hogy az 1860. január 23-án aláírt angol–francia kereskedelmi szerződés nem szabadkereskedelmi elveket hirdetett, hanem az érintett termékek vámjának kölcsönös, kezdetben az összérték 30, később 25 %-ra való csökkentését írta elő. Az új tarifák elsősorban a bor és a selyem kivitelének kedveztek, s ezzel számos mezőgazdasági terület ellenzékiségét oldották, több ipari körzet – elsősorban Lyon – támogatását erősítették, más oldalról viszont a textil– és a fémfeldolgozó iparban érdekelt körök ellenállását és elfordulását váltották ki. Utóbbi kedvezőtlen hatással Napóleon is számolt, de azt remélte, hogy megfelelő állami támogatással az érintett iparágak képesek lesznek ellenállni az olcsóbb angol áruk versenyének, sőt a minőségileg jobb és olcsóbb áruktól a munkások életszínvonalának emelkedését várta. Az 1863-as, illetve 1869-es választások azonban nem igazolták elképzeléseit.

A politikai rendszer liberális átalakításában az első lépést az 1860. november 24-i dekrétum jelentette, amellyel Napóleon lehetővé tette, hogy a parlament az uralkodói megnyitóbeszédet megvitassa, s hogy a kormány törvénytervezeteit titkos üléseken előre megbeszélje. Igazán nagy lendületet a reformmunkálatok 1869-ben, Emilie Ollivier miniszteri kinevezésével kaptak, s az 1870. május 8-án nagy többséggel megszavazott alkotmányban csúcsoodtak ki.

A tervezett és a végrehajtott változtatások mögött a szerző szerint az a felfogás húzódtott, mely az önkényuralmi szakaszt a francia nép neveléséhez szükséges átmenetként, időben korlátozott nevelési diktatúráként értelmezte. A hatalom bázisának kiszélesítése érdekében megindított folyamat végkifejlete azonban azt bizonyította, hogy Napóleon saját politikájának foglya lett, a szabadabb légkörben megerősödött ellenzékkel szemben cselekvésképtelenné vált.

Összegzésében Düllfer a bonapartizmust nem visszaforduló represszióknak, hanem a később kibontakozást előkészítő, a politikai elit összetételét alapvetően megváltoztató generációváltással kísért, a régi monarchia és az első császárság tradícióiból építkező, de a közben létrejött republikánus mozgalmat is keretei közé integráló átmeneti politikai-társadalmi rendszernek minősíti.

(Historische Zeitschrift 1980. Bd. 230. 549–576.)

E. G.

A. N. BOHANOV:

A TÖZSDEI SAJTÓ OROSZORSZÁGBAN

A cikk bevezető részében a tőkés gazdasági viszonyok kibontakozásának sajtótörténeti következményeit foglalja össze a szerző. Kiemeli a tematikai specializálódást, ezen belül a közgazdasági, pénzügyi szakkiadványok megjelenését. Oroszországban az 1860–70-es évektől jelentek meg az olajbányászat, a vasút, az aranyipar, a fafeldolgozó és a malomipar sajtótermékei, amelyeket magánvállalkozók vagy iparági szervezetek adtak ki. A speciális tőzsdei sajtó kialakulása összefüggött a részvénytársasági forma elterjedésével, ill. a kapitalista hitel- és pénzügyi viszonyok kifejlődésével, amikor a tőzsde a gazdasági élet ütőerévé vált. A 19. század utolsó harmadában – a pénzügyi élet fejletlensége következtében – csupán néhány rövid életű kiadvány látott napvilágot. A 20. század elejétől lehet beszélni az oroszországi tőzsdei sajtó kifejlődéséről.

Különösen az első világháború kitörését megelőző konjunkturális időszakban szaporodott meg a tőzsdei kiadványok száma. Csupán Szentpétervárott csaknem 30 tőzsdei sajtótermék látott napvilágot ezekben az években. Profiljuknak megfelelően a pénzkibocsátás alakulásáról, az értékpapír árfolyamáról, a jelentősebb ügyletekről tudósítottak, emellett egyéb, a szélesebb olvasó közönségnek szánt rovatokat is működtettek. A tőzsde sajtójának olvasótáborát a tőkés gazdasági konjunktúra társadalmi

hatása jelentősen kiszélesítette. Folyóirat jellegű periodikák mellett napilapokat is megjelentettek a kiadók. Jellemzőnek tartja a szerző, hogy az egyes kiadványok általában rövid életűek voltak, s nem megrendelés, hanem utcai árusok útján terjesztették őket.

Többnyire a bankok finanszírozták a különböző sajtótermékeket, de igen gyakran magánvállalkozók kezdeményezték a lapalapítást, akik aztán hozzájárulást kértek azoktól a cégektől, amelyeknek az üzleti érdekeit képviselték. Két nagyobb érdekcsoport körül tömöríthetőek az 1900-as évek elején gombamódra elszaporodott tőzsdei kiadványok. Az egyiket általában a szentpétervári nagybankok finanszírozták, s a befolyásuk alatt álló iparágak, cégek üzleti életéről tájékoztattak. A másik csoport mögött moszkvai részvénytársaságok és szibériai érdekeltségű bankok álltak. Mindegyik kiadvány a tiszta üzlet elveit hangoztatta, s harsányan leleplezte a többi érdekcsoport manipulációit.

Illusztrációképpen néhány kiadványt részletesen is bemutat Bohanov. A leghosszabb életű és ezért is befolyásos folyóiratok egyike a „Tőzsdei Hírek” volt. 1906–1914 között évente 3–8 ezer példánya jelent meg. Kiadói is aktívan részt vettek az üzleti életben. A gazdasági élet trendjének megfelelően 1908 után lett jövedelmező a lap. 1910 után központi szerepet játszott a „Pénzügyi Szemle”, amely befolyásos kormánykörökkel is kapcsolatban állt. Rendszeresen tudósított a kormányzat pénzügyi intézkedéseiről, a biztosítási ügyletekről, sok reklám, hirdetés mellett közölte a különböző árfolyamokat. Szerkesztőségi cikkei az orosz nemzeti tőke összefogását szorgalmazták, s 1914-ig felléptek a monopolszervezetek, a szindikátusok ellen. Különösen a Prodamet és a Produgol üzleti manipulációit leplezte le a lap élesen. Tendenciájában 1914-től gyökeres fordulat állt be. A monopóliumok szócsövévé vált. Az oroszországi tőzsdei sajtó érdekes színfoltját képezte az „Orosz Közgazdász”, amelyet 1909-ben alapítottak. Elméleti jellegű írásai adták érdekességeit, amelyeknek szerzői között ott található Tugan-Baranovszkijt és a liberális Ozerov professzort is. A folyóirat fililáljaként említi meg a szerző a „Gabonabank” c. kiadványt, amely a gabonakészletek mobilizálását, a gabonapiac irányítását tekintette feladatának.

A különböző kiadók és szerkesztők üzleti pályájának érdekes leírása után, összegzésként az orosz tőzsdei sajtó megkésettségét, szétszórtságát, a bankcsoportokkal és az állami hivatalokkal fenntartott kapcsolatait hangsúlyozza a cikk.

(*Isztorija SzSzSzR, 1980. 2. szám 134–145.*)

M.

WALTER L. WILLIAMS:

AZ USA INDIÁN POLITIKÁJA ÉS A FÜLÖP-SZIGETEK ANNEXIÓJA (AZ AMERIKAI IMPERIALIZMUS GYÖKEREI)

Az Egyesült Államok 19. századi indián politikája az amerikai őslakók gyarmatosításának egyértelmű bizonyítéka. A tanulmány arra mutat rá, hogy az USA számára ez a politika precedensül szolgált a spanyol–amerikai háborúban szerzett szigetek „civilizálásakor”. Bár a történetírásban nincs egyetértés a kérdést illetően, a történészek többsége azt a hiedelmet vallja, hogy az Egyesült Államok nem tartott idegen nemzethez tartozókat gyarmati sorban. Ennek a tévedésnek egyik oka nyilvánvalóan az, hogy az indiánokat csak a Vadnyugat kapcsán említik, és teljesen kikapcsolják őket az USA későbbi történelméből.

Az indiánokat az első szerződésekben még nemzetnek ismerték el. Jogaikat azonban fokozatosan csökkentették. Jogállásukat John Marshall, a Legfelsőbb Bíróság tagja fogalmazta meg. Az indiánok államot alkotnak ugyan, de nem idegen, nem külföldi államot. Az USA-tól függenek, mint kiskorú a gyámtól. Marshall a „honi függő nemzetek” kifejezéssel az indiánok protektorátusi státuszát írta körül. Az indián nem állampolgár, hanem meghódított alattvaló, akinek a jogait a hódító szabja meg. Az idő múlásával ezek a jogok egyre kisebbek lettek. Az indiánok teljes alávetésének akadályai csak azok a törzsi önkormányzatot elismerő szerződések voltak, melyeket többé-kevésbé meg kellett tartani. Az állam, azaz a Kongresszus még a rezervátumokba visszazorított indiánok jogait is megnyírta, 1885-ben például kiterjesztette rájuk bíraskodási jogát, bár ezzel számos szerződést megsértett.

A Legfelsőbb Bíróság kijelentette, hogy indián állam vagy nemzet nem létezik, csak az USA-tól függő helyi közösségek. Azonkívül az 1866. évi 14. alkotmánymódosítás – amely a négekről intézkedett – nem biztosít állampolgári jogokat az indiánok számára. Az ekkori értelmezés szerint az indián olyan nemzetiséghez tartozik, melynek állampolgári kötelezettségei vannak, állampolgári jogok nélkül. A spanyol–amerikai háborúban megszerzett szigetek lakosságának, mondja a szerző, pontosan ezeket a „jogokat” tartogatták. A helyi önkormányzatot ugyanazon elvek alapján törölték el Oklahomában, mint Hawaiban.

Az USA nem követte el még egyszer a helyi önkormányzatok elismerésének hibáját. Henry L. Dawes volt szenátor már 1899-ben az indiánoknál jól bevált politika alkalmazását követelte minden idegen faj esetében, mely a háború során az USA fennhatósága alá került. Az Indiánok Barátainak Mohonk-tavi Konferenciája az indián politika irányításának legjelentékenyebb csoportja, fokozatosan elfordult az indiánok ügyétől és figyelmét „más függőségben levő fajok”, azaz a szigetlakók felé irányította. A függőségben levő fajok számára az önkormányzat olyan jutalom, melyet csak hosszas és türelmes munkával érhetnek el, szögezte le már az 1901-es gyűlés, függetlenül attól, hogy korábban rendelkeztek-e vele.

Bár nem minden politikus értett egyet az expanziós politikával, abban tökéletes volt az összhang, hogy az USA múltja, a nyugati terjeszkedés, az indiánok felszámolása egyenlő a fény győzelmével a sötétség felett.

Az expanzió legismertebb alakja, aki egyben az indián kérdéssel is behatóan foglalkozott, Theodore Roosevelt volt. Érvéle szerint az indiánoknak nincs joguk a földhöz, s ezért nincs joguk szembeszállni az expanzióval sem, mivel a civilizációnak győzedelmeskednie kell a barbárság felett. Az indiánok is választhatnak az etnikai vagy a fizikai megsemmisülés között. A terjeszkedés az USA-n kívül tulajdonképpen Észak-Amerika meghódításának folytatása. Neves történészek (John Fiske, Frederick J. Turner) hívták fel a figyelmet az angolszász faj fő történelmi feladatára, az expanzióban megnyilvánuló civilizálásra, mely természetesen nem állhat meg azért, mert az óceánnál elérte a természetes határt.

Az általuk megadott alaphangot a politikusok képességeik szerint variálták. Amerika nemzeti történelme nem egyéb – hangoztatták –, mint állandó expanzió, ezt folytatni szinte kötelesség. Az USA-nak alkotmányos joga van az indiánokat kormányozni, ebben még az antiimperialisták is egyetértettek. „Hát lehet-e – kiáltott fel Albert Beveridge – földrajzi értelmezése az alkotmánynak?” Ha rendelkezhetünk az ezer mérföldre élő indiánnal, rendelkezhetünk a filippinókkal is, hiszen az alkotmány szellemének mindegy, hogy szárazon vagy vízen teszi meg az ember az ezer mérföldet. Kimutatták az expanzionisták azt is, hogy a technikai haladás következtében a szigetek „közelebb” vannak, mint 1848-ban az akkor elfoglalt Kalifornia. „Bebizonyították” a Kongresszus jogát a szigetekre, melyek végül is territóriumok. Rámutattak a megvásárolt Alaszákra, ahol nemcsak területet vásároltak, hanem ott élő lakosságot is.

Valahányszor az expanzió ellenzői kétségbe vonták az USA jogát a Fülöp-szigetek anektálására anélkül, hogy a lakosok állampolgári jogokat kapnának, az expanzionisták az indián párhuzammal vágtak vissza. Egyszerűen kétségbe vonták a „minden ember egyenlőnek teremtett” elv érvényességét velük kapcsolatban. Orville Platt szenátor egyenesen azt mondta, hogy az antiimperialista érvelés értelmében már a Mayflowernek is vissza kellett volna fordulnia Amerika partjaitól. Ha kétségbe vonjuk a terjeszkedés jogát – mondta Henry Cabot Lodge –, akkor egész heroikus történelmünk büntények sorozatává egyszerűsödik.

Mivel az indiánokat illetően az expanziót ellenzők is egyetértettek, érvelésük elsősorban az analógia érvényességét tagadta. Ez viszont az indiánok történelmi szerepének csökkentésével járt. Nem lehet egy kalap alá vennünk – mondták – néhány ezer indiánt és a spanyol szigetek lakosságát, akik ráadásul nem is vadak, hanem civilizált keresztények. A kisebbségben lévő ellenzéknek csak egy tőredéke próbált az analógiát elfogadni szembeszállni az expanzionistákkal. Hogyan civilizálhatnánk a filippinókat, ha az indiánokat évszázadok alatt sem sikerült? – tették fel a kényelmetlen kérdést. Csak kevesen jutottak el a végkövetkeztetésig olyan határozottan, mint Moorfield Storey: az indiánokkal szemben alkalmazott politika szégyenletes és nem használható külföldön. Azok, akik ilyen módon bírálták az imperialista álláspontot, csak további bizonyítékot teremtettek a párhuzam igazolásához.

A 19. századi nyugati gondolkodásban különösen megerősödött a civilizáció és a barbárság küzdelméről alkotott nézet. Egyértelmű volt a következtetés: a felsőbbrendű embernek nemcsak

lehetősége, hanem kötelessége is civilizációját terjeszteni. Ez nyílt politikai és vallási expanzionizmus-hoz vezetett. William McKinley elnök is felhívta a figyelmet, hogy a szigetek lakosságát ugyanazon az úton kell a civilizáció ösvényeire terelni, mint az indiánokat.

A szerző több év kongresszusi vitaanyagára támaszkodva bemutatja, hogy az indián politika prominens figurái egyben az expanziós politikát is vezették. Bepillantunk a boszorkánykonyhába, melynek kuktái oly lelkesen fújták a tüzet a „népek olvasztótégelye” alatt. A szenátusi viták a filippinó harc kirobbanásakor élesedtek csak ki igazán, mikor az ellenzék George Washingtonhoz hasonlította az ellenállás vezetőjét, Emilio Aguinaldót, míg az expanzionisták legfeljebb Tecumseh vagy Ülő Bika néven emlegették. A szerző rámutat az imperialista propaganda hatására. A hadsereg számára csak egy új indián háborúról volt szó. Nem véletlen, hogy az 1898–1902 közötti időszak Fülöp-szigetekre küldött harminc tábornokából huszonhat részt vett az indián háborúban, és a további négyből is három Nyugatról származott. A katonai kormányzók mind közvetlen közelről tapasztalták ki az indián háborúk poklát, s a polgári kormányzók közül is csak W. H. Taft volt az egyetlen, aki nem rendelkezett ilyen tapasztalatokkal.

Ahogy Albert Bushnell Hart világosan megfogalmazta, az USA-nak az országon belül, a rezervátumokban voltak gyarmatai, és éppen ezért a spanyol–amerikai háborúban annekált szigetek nem egy új politika kezdeteit jelentik, hanem a régi folytatását. Az expanziót ellenzők éppen ezért nem érthettek el sikereket, mert az „új és fenyegető” veszélyekről tartott beszédeküket süket fülekre találtak. A szigetek annexiója nem egy új politika kezdete, hanem a régi 19. századi indián elnyomás folytatása.

(The Journal of American History, LXVI. k. 4. sz. 1980 március, 810–831.)

F. M.

R. W. VAN ASTYNE:

A PANAMA-CSATORNA: A „BIRODALMI MÁMOR” KLASSZIKUS ESETE

A Panama-csatorna az Egyesült Államok és Latin–Amerika közti ellentétek szimbóluma. A csatornával kapcsolatos események mindig erős érzelmi reakciókat váltottak ki az USA lakosságából, ugyanakkor egyesítették a latin–amerikai országokat a Jenki imperializmus ellen.

A nemrégben életbe lépett új szerződések az 1903-as megállapodás és kiegészítései helyébe léptek. Az Egyesült Államok elismerte a Panamai Köztársaság szuverenitását a csatornaövezet felett. Az 1999-ig terjedő átmeneti időszakban közös bizottság igazgatja az övezetet, „együttes felelősséggel”. A működtetéssel és az igazgatással kapcsolatos feladatokat fokozatosan panamaiak veszik át. Az USA az átmeneti időszak végéig megtartja katonai létesítményeit, és továbbra is tart az övezetében csapatokat, de ezért lényegesen többet fizet a korábbinál. Panama 2000 után is biztosítja a csatorna-övezet semlegességét; ez lényegében egész Panama semlegességét jelenti.

Már H. Jeffersonnál felbukkan az a gondolat, hogy az Észak- és Dél-Amerikát összekötő földszorosító átvágó csatornát mindenképpen az Egyesült Államoknak kell ellenőriznie. Ezzel szemben a Nagy-Britanniával 1850-ben kötött Clayton-Bulwer megállapodás szerint egész Közép-Amerika semleges lesz, és a csatornát magánvállalkozók fogják építeni.

Ferdinand de Lesseps, szuezi sikerén felbuzdulva, 1879-ben létrehozta a csatornaépítő társaságot, zömmel francia tőkével, mivel az amerikai tőkések tartózkodó magatartást tanúsítottak. A zsilipeket A. G. Eiffel tervezte. Kilenc év után a vállalkozás megbukott és csődbe jutott. Ugyanakkor az amerikai mérnökök 1904-ben megállapították, hogy a franciák a munka jó részét elvégezték.

Az amerikai kormány természetesen nem nézte tétlenül az „idegen behatolást”. Hayes elnök még 1879-ben kijelentette, hogy „az épülő óceánközi csatorna tulajdonképpen az USA partvonalának része lesz”. Ez arra utal, hogy az elnök feltehetőleg nem ismerte a Kolumbiával 1846-ban kötött amerikai szerződést, amelyben az Egyesült Államok elismerte Kolumbia szuverenitását Panama felett, valamint a már említett 1850-es brit–amerikai szerződést.

Az amerikaiak tulajdonképpen Nicaraguát tartották a legalkalmasabbnak a csatorna szempontjából, de egy amerikai magántársaság már 1856 óta üzemeltetett egy vasútvonalat a panamai szorosban.

Az 1898-as spanyol–amerikai háborút követően Nagy-Britannia az 1901-ben létrejött Hay–Paucefote szerződésben gyakorlatilag elismerte az USA szupremáciáját a Karib-tenger térségében. A szerződés szerint a csatorna amerikai felügyelet mellett épül, de az áthaladás valamennyi állam számára szabad lesz, és a használat szabályait az 1869-es szuezi hajózási szabályzatra alapozzák.

Ezt követően kétévi huzavona után véglegesen Panamát választották. Kolumbia washingtoni követe és J. Hay külügyminiszter 1903 januárjában megkötötték a csatornára vonatkozó szerződést, de ezt a kolumbiai szenátus augusztusban egyhangúlag elutasította, tekintettel a szuverenitás tényleges megszüntetésére és hátrányos pénzügyi feltételekre.

1903. november 3-án széles körű amerikai támogatással szeparatista puccs tört ki Panamában. Az Egyesült Államok három nappal később elismerte a Panamai Köztársaságot, és 18-án már meg is kötötte a csatornaszerződést a panamai kormánnyal. A kolumbiaiak most már hajlandók lettek volna az eredeti szerződés elfogadására, ha visszakapják Panamát, de ezt Rooseveltnél elutasította.

Az építési munkák azonnal megkezdődtek, és tíz évig tartottak. A munkákban panamaiak egyáltalán nem vettek részt, Nyugat-Indiából behozott négerek dolgoztak. Az ünnepélyes megnyitást 1914. augusztus 3-ára tervezték, de a világháború kitörése miatt mindössze egy kis teherhajó haladt át a csatornán. Panama függetlensége a gyakorlatban teljesen névlegessé vált. A csatornaövezetet a washingtoni hadügyminisztérium irányította.

1943-ban a tengelyhatalmak befolyása erősödésének meggátlása érdekében néhány létesítményt átadtak a panamaiaknak. Az 1950-es években újabb békéltető lépések történtek. 1964-ben a panamai zászlónak az amerikaival együttesen történő használata kapcsán véres zavargások törtek ki. A panamai kormány ekkor követelt először új szerződést. A panamaiakra már korábban is nagy hatást tett a szuezi csatorna államosítása, Nasszer anyagi támogatást is nyújtott Panamának.

A már említett új szerződések több mint tízéves tárgyalás után jöttek létre. Az USA egyúttal vállalta, hogy hozzájárul Panama külföldi adósságainak törlesztéséhez. Az Egyesült Államok szenátusa hosszas viták után 68:32 arányban változtatás nélkül elfogadta az eredeti szerződéseket.

A múltban a Pax Americana két oszlopát alkotta a Monroe-elv és a „Panama-politika”, de napjainkra mindkettő összeomlott. Az 1945-ben kialakult amerikai „birodalmi mámor” igen rövid életűnek bizonyult. A kínai, koreai és vietnami kudarcok erre hatalmas csapásokat mértek. Ma már az óriási kiterjedésű kelet-ázsiai–csendes-óceáni térségben egyedül Japán tekinthető megbízható szövetségese. Az USA számára nyugat-európai elkötelezettsége vált döntővé. A „hagyományos amerikai politika” elemei; izolacionizmus Európa felé, Monroe-elv Latin–Amerikában, „barátság” Kínával, mind halottak. A széthullott darabok többé nem rakhatók össze.

(Journal of Contemporary History, 1980. évi 2. szám, 298–315.)

M. T.

M. I. ORLOVA:

AZ 1918 NOVEMBERI NÉMET FORRADALOM MARXISTA HISTORIOGRÁFIÁJA

Napjainkig számos vitatott kérdése van az 1918-as novemberi német forradalomnak. A téma polémikus jellege marxista historiográfiájában is megmutatkozott. Az 1918–19-es német forradalmat vizsgáló történeti irodalom fejlődésében négy fő szakaszt különít el a szerző. Az első szakasz az 1920-as évek közepéig terjed, a nemzetközi forradalmi fellendülés időszakát öleli fel. Az 1930-as évtized közepéig tart a következő historiográfiai periódus, amelyen belül további alperiódusok különböztethetők meg. Külön fejlődési sajátosságok jellemzik az 1930-as és az 1950-es évtized dereka között született munkákat. Végül az 1960–70-es évek igényes, érett kutatási eredményeit különíti el Orlova.

A kérdés historiográfiájának első időszakát az jellemzi, hogy politikai indítékoktól vezérelt szerzők vállalkoztak a német forradalom méltatására. Egyenetlen forrásbázis, politikai megfontolások, a történetírói felkészültség hiánya jellemzi ezeket az első cikkeket, munkákat. Nem is önálló problémaként, hanem a remélt világförradalom láncszemeként taglalták a németországi eseményeket. Mások,

mintegy alábecsülve az 1918 novemberre és 1919 februárja közötti időszakot, az ötéves politikai harc nyitányát látták csupán a forradalomban. Jellegéről már ezekben az években megfogalmazódtak azok az értékelések, amelyek majd végigkísérik a kérdés történeti irodalmát. Burzsoá, polgári demokratikus vagy proletár forradalom volt-e? A szerző Lenin, K. Liebknecht és Rosa Luxemburg megállapításaira hivatkozik, akik 1917 februárjával, a cárizmust megdöntő orosz forradalommal rokonították a német novembert. Ugyanakkor rámutattak sajátosságaira, elsősorban a tanácsokban rejlő lehetőségekre, amelyek az opportunista jobboldali vezetés miatt nem realizálódhattak.

Ebben a szakaszban még csak Lenin mutatott rá a kommunista párt hiányára, valamint a hatalom kérdésének lebecsülésére. 1920–1921 folyamán a német kommunisták magukévá tették a lenini értékelést. A Komintern II. kongresszusa a burzsoá-demokratikus jelleg mellett foglalt állást, de voltak, akik hajlottak arra, hogy szocialista forradalomnak tekinték 1918 novemberét. Értelemszerűen előfordult a másik véget is. P. Levi burzsoá forradalomról beszélt, s a résztvevők összetételére, a deklarált célokra hivatkozott. A németországi tömegek öntudatlan, spontán reagálásának minősítette a forradalmat, amelyet a háborús kimerülés, a vereség váltott ki. Megítélése szerint a polgári forradalom befejezése volt napirenden Németországban, s ez a munkásosztály és a polgári erők együttműködését tette szükségessé.

Az 1924 utáni évtizedben már történeti értékű forrásbázisra, képzett, marxista eszmeiségű szovjet és német szakemberekre támaszkodhatott a kutatás. Az 1930-as évek elején közzétették a német tanácsok kongresszusainak anyagát. Bár a politikai népszerűsítés jegyében, de a 10. évforduló alkalmából több cikk, sőt összefoglalási kísérlet is napvilágot látott. Nagy részükre a memoár jelleg, a helytörténeti meghatározottság nyomta rá bélyegét. A szerző élményei vagy a lokális érvényű források gyakran merész általánosítások alapját képezték. A német párt baloldali elhajlói – P. Levi nyomdokain – a forradalom polgári jellegét hangoztatták. A Komintern munkatársai – G. Zinovjev, P. Fröhlich, A. Thalheimer és mások – lebecsülve a szubjektív faktor jelentőségét, egyoldalúan Németország gazdasági, társadalmi fejlettségét vették figyelembe, és proletárforradalomról beszéltek. Figyelmen kívül hagyták, hogy polgári demokratikus feladatokat oldott meg, hogy nem érvényesült a kommunista párt vezető szerepe. Egyesek az utóbbit belátva, ösztönös proletárforradalomnak tekintették az 1918–19-es német forradalmat, míg vitapartnereik hajlamosak voltak túlbecsülni a német munkásosztály öntudatosságát. Orlova a dogmatikus leegyszerűsítés iskolapéldájaként említi F. G. Alenyin: A tanácsok a német forradalomban (Moszkva, 1934) c. monográfia-kísérletét. A mozgató erők és a célok tekintetében a forradalom proletár jellegét emelte ki, s hogy mégsem lett a tanácsoké a hatalom, azért egyoldalúan az opportunista szociáldemokratákat tette felelőssé. Az 1918–19-es németországi helyzetet fényképszerűen rokonította az oroszországi kettős hatalom időszakával.

Szerzőnk a Komintern VII. kongresszusát a német forradalom marxista historiográfiáján belül is fordulópontnak tekinti. Mindenekelőtt azért, mert a német párt szakértői, az új taktikai irányvonalnak megfelelően, ártértékelték a forradalom jellegét (az 1939-es berni konferencián). Másrészt mert a szovjet párttörténetírás első szintézisének készítése termékenyítően hatott a német forradalom kutatására, mind forrásfeltárás, mind tudományos elmélet és módszer szempontjából. A forradalom polgári demokratikus jellegét igyekeztek kimutatni, s ezt az értékelést a német párt vezetése (W. Ulbricht) is magáévá tette. Emellett azonban erősen tartotta magát a balos örökség, ami a dogmatizmus eluralkodásával felerősödött, és burzsoá forradalomnak minősítette, ill. elhallgatni igyekezett a német forradalmat.

1945 után – főként tankönyvek vitái során – a szakmai jellegű közelítés került előtérbe. Periodizációs kérdésekről polemizáltak a szerzők. 1919 januárja, vagy 1919 májusa, a Bajor Tanácsköztársaság bukása zárta le a német forradalmat. Megkülönböztetett figyelmet fordítottak a NOSzF hatásának vizsgálatára. Ellentétes értékelések láttak napvilágot a tanácsok szerepéről, Erfurt, Gotha és más helyi példák alapján W. Kleen a burzsoázisa eszközének minősítette a németországi tanácsokat. M. Einhorn viszont a burzsoázia megdöntésének munkás–paraszt forradalmi szerveit látta bennük. Utóbbi véleménye szerint kettős hatalom volt Németországban, s csak a szubjektív feltételek hiánya miatt nem fejlődött proletár szovjet hatalommá. A regionális források és kutatási eredmények abszolutizálása jellemezte W. Schuman munkáját, aki felső-sziléziai példák alapján a forradalom népi jellegét emelte ki.

Az 1950-es évek közepén az NDK történészei a német forradalom proletár szocialista jellegét igyekeztek kimutatni. R. Bauer szerint a vezető erő társadalmi természetét kell alapul venni, s ez a proletár jelleg mellett szól. A hatalom kérdését, a győzelem vagy vereség kérdését ehhez képest

alárendelt jelentőségűnek tekintette. A tanácsokat a proletárhatalom intézményeinek nevezte, s nem tartotta elkülöníthetőnek a forradalom polgári demokratikus feladatait. A valóban aktuális és lehetőségként kísértő szocialista perspektíva részének minősítette. 1957-ben Lipcseben az NDK-s és szovjet kutatók konferenciája vállalkozott a vitás kérdések tisztázására. A szovjet résztvevők rámutattak, hogy a német tanácsokat nem lehet hatalmi szervezeteknek tekinteni. Legfeljebb forradalmi jellegük állapítható meg. A forradalom polgári volta itt már nem fogalmazódott meg. A polgári demokratikus, ill. a bukott proletár minősítés képviselői termékeny eszmecserék után arra az álláspontra helyezkedtek, hogy 1918–19 fordulóján Németországban polgári demokratikus forradalom volt, amelyet proletár módszerekkel vívtak. Ezt a felfogást tükrözi Ja. Sz. Drabkina könyve (Moszkva, 1958), amely a sokrétű szovjet kutatásokat szintetizálta. Az 1960–70-es évekre minden tudományos feltétel megérlelődött az 1918-as német forradalom részletekbe hatoló, s ugyanakkor átfogó értékeléséhez. Drabkina munkája nyomán a periodizációs vita is lezárult. A ma általános felfogás szerint a Bajor Tanácsköztársaság is része az 1918–19-es német forradalomnak.

Cikke befejező részében Orlova összegzi a tudomány mai álláspontját a német forradalom jellegéről és periodizációjáról. Külön egységet képez az 1918. november 3–10. közötti időszak. Népi, proletár jellegű volt ekkor a forradalom, a burzsoázia hatalma ellen irányult. A kommunista párt hiánya, ill. az opportunisták szociáldemokrácia erős befolyása miatt azonban nem eredményezte a proletariátus hatalomra jutását. November 11. után kettős hatalmi helyzet alakult ki, felmerült a forradalom békés úton történő továbbfejlődésének lehetősége. December közepére azonban a forradalmi párt hiánya, a reformista hangulat felülkerekedése és a burzsoázia ellenforradalmi fordulata miatt polgárháborús helyzet alakult ki, amelyből január végére a burzsoázia került ki győztesen. A forradalmi erők defenzívába szorultak. A Bajor Tanácsköztársaság a német proletariátus utolsó erőfeszítését jelentette, de nem tudott november polgári demokratikus vívmányain túljutni.

(*Voproszi isztorii, 1980. 5. szám 59–75.*)

M.

DAVID PURDY:

A BRIT KAPITALIZMUS A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A szerző, a manchesteri egyetem közgazdasági tanszékének előadója, az 1945 utáni harmincöt év gazdasági, társadalmi és politikai változásainak fő tendenciáit, okait és összefüggéseit elemzi cikkében. Az egész 35 éves korszakot három szakaszra bontja. Az első, az 1945–1951-es, a háború utáni kialakulás, a második, az 1951–1966-os, a bizonytalan, ingadozó gazdasági fellendülés időszak, míg a harmadikra, 1966 és 1975 között, a gazdasági pangás és az osztályerők bizonyos holtpontjának kialakulása a jellemző. Az egész korszakra vonatkozóan hangsúlyozza, hogy a brit fejlődést igen nagy mértékben befolyásolja a múlt, s ebben a múltban egyaránt taglalni kell a birodalmi örökséget, az angol gazdaság kedvezőtlen belső szerkezetét, elmaradottságát, de ugyanilyen lényeges, „végig ható” tényező a munkásság viszonylag nagyfokú szervezettsége és erős védekező képessége. E kérdéseket Purdy külön-külön is részletesen elemzi.

A vizsgálódás módszeréhez is van megjegyzése. Megállapítja, hogy a gazdasági helyzet elemzésekor, a tendenciák felrajzolásakor a politikai indítékokat ugyanúgy számításba kell venni, mint a múltbéli örökségeket, mert a végeredményt csak ezek együtteséből lehet helyesen kiolvasni. Egyúttal tiltakozik az olyan módszer ellen, amely hangsúlyozottan „deduktív” módon jár el, „az általánosból” indít és közelít az „angol valósághoz” egyedi jelenségeihez.

Purdy nagy figyelmet szentel az angol munkásság „relatív védelmi ereje” kérdésének. Olyan védekező képességről van szó, ami jellegzetesen gazdasági szférában érvényesül, a munkások életszínvonalának, bérének, munkaviszonyainak védelmére irányul.

Az angol munkásoknak sikerült is bizonyos támadásokat jobban elhárítani, mint más nyugat-európai országokban. Nem egyszerűen az életszínvonal magasságának kérdéséről van szó, hiszen ebbe bérék, életkörülmények, részesedési arányok mind beletartoznak – történeti komponensekkel együtt s mindezek csak összességükben vizsgálhatók.

Abban, hogy az angol munkásság e relatív védekező képessége nagyobb, részben történeti elemeket lát jelentősnek: így azt, hogy az angol szakszervezeti mozgalom régiebb, sokkal inkább

többgenerációs örökletes, mint más nyugat-európai országoké, másfelől azt, hogy az angol szakszervezeti mozgalomra nem voltak jellemzőek a szakadások, a párhuzamos szakszervezetek tevékenysége. Végül nem utolsósorban nagy szerepet játszik a munkások nagyfokú szervezettsége. Angliában ugyanis 1945 után a szakszervezetek tömöríteni tudták az összes dolgozók 45 %-át, s később az 1960-as években még egy újabb csatlakozási hullám nyomán az arány 48 %-ra emelkedett. (Itt Purdy aláhúzza, hogy e szervezettségi arány Franciaországban csak 20, Olaszországban 35, Nyugat-Németországban 38, és az Egyesült Államokban 22 %.)

Bár Belgiumban és Svédországban a szervezettség ennél is nagyobb, 71, ill. 60 %-os, de Svédországban pl. a szakszervezetek túlságosan hozzászoktak a szociáldemokrata kormányzáshoz, a dolgok kormány, ill. parlamenti szinten oldódnak meg, s így a szakszervezetek elvesztették harcukétségüket. De újfajta bajokat jelenthet például a „Mitbestimmungsrecht”, és az üzemi bizalmiak, tanácsok rendszere is. Nyugat-Németországban ezek a szervek helyi képviselőkhöz jutottak, de sokszor nagyon hajlékonyan simulnak az igazgatóságokhoz, míg a szakszervezetek régebbi szervezeti hagyományaik folytán helyi-üzemi szinten voltak gyengébbek. Így – mint Purdy megállapítja – Angliával szemben, ahol a szakszervezetek egyik legfőbb ereje éppen az, hogy helyi-üzemi szinten erősek, s hogy itt a shop-steward rendszernek kiegészítő szerepe van, s nem párhuzamos alternatívát kínál a szakszervezeteknek, német talajon a központi szakszervezeteknek éppen újabban kellett újra üzemi szervezeteik megerősítésére törekedniük, hogy a munkások érdekeit jobban védelmezhesék.

Lényeges komponens ebben az összképben a foglalkoztatottság. Angliában a foglalkoztatottság mindvégig magasabb arányú volt, mint a többi nyugat-európai országban, s ebben egyaránt szerepe volt az ország politikai fejlődésének, erőviszonyainak, a szakszervezetek erejének (helyi és országos szinten), – s emellett a keynesi gazdaságpolitikai koncepciónak, amely a teljes foglalkoztatottságot fontosnak ítéli a gazdasági egyensúly biztosításához. Ezt a koncepciót az 1973–74-es recesszióig az uralkodó osztályok köreiben is elfogadták, s a szerző ezzel magyarázza, hogy Angliában a recesszió valamivel később kezdődött, mint a többi nyugat-európai országban.

Purdy hangsúlyozza a gazdasági, politikai és történeti komponensek összeszőződésének jelentőségét, s ezt is konkrétan elemzi. Így aláhúzza, hogy még az 1945–51-es első, munkáspárti korszakban milyen fontos volt az a döntés, hogy Nagy-Britannia csatlakozott az Észak-Atlanti Paktumhoz. Ezt részben a közvetlen gazdasági kényszerhelyzet magyarázza, az amerikai kölcsön megszerzése. Purdy szerint azonban ez csak a járulékos és nem a fő ok volt. Lényegesebb volt, hogy ekkor még arra számítottak, hogy Nagy-Britannia így fenntarthatja a világbirodalmat. Ezeket az illúziókat azután az 1950-es, de még inkább az 1960-as évek számolták fel, amikor is a gazdasági versenyben Japán és Nyugat-Németország egyaránt elhagyta Nagy-Britanniát. Mindebben azonban része volt annak is, hogy az egész korszakban Anglia jóval nagyobb gazdasági-katonai kiadásokat vállalt magára, mint az utóbbiak.

Ugyancsak lényeges a korszak pénzügyi és kereskedelmi politikája. A nagytőke befektetési túlnyomórészt a hajdani birodalmi területek felé irányultak, később azonban megváltozott irányuk: Európa és az Egyesült Államok felé. Mindemellett a szerző óv a leegyszerűsítésektől, s megjegyzi, hogy az angol gazdasági fejlődés ily módon (vagyis a tőke kiáramlása következtében) elsenvedett kárát olykor túlbecsülték. Jelentősebb tényezőnek jelöli meg, hogy a múltnak egyszere sokkal erővonalra érte az 1945 utáni fejlődést, a birodalmi gazdasági és politikai örökség csakúgy, mint az a hibás szánvetés, amikor a potenciális versenytársak kiesése keltett illúziókat. De Purdy hangsúlyozza, hogy a Labour Party hatalomra kerülése sem hatott igazán serkentőleg, megújítólag az angol gazdaságra. Az angol nagytőke a Munkáspárt hatalomra kerülése miatt sem vállalkozott nagyobb rekonstrukciókra, a Munkáspárt viszont a tervgazdaság meghirdetésekor nem ment messzebb, mint átvett a háborúból „ad hoc ellenőrző” funkciókat, de Purdy szerint még az államosított szektort sem használta fel arra, hogy további gazdasági és szociális változásokat készítsen elő. Majd pedig az 1948-ban kiadott White Paper eleve elutasította a tervgazdálkodás kiszélesítését, kijelentve, hogy az antidemokratikus.

A Munkáspárt 1950–51 évi bukása után az új „konzervatív korszakban” az állami gazdasági beavatkozást még tovább szűkítették; elsősorban a pénzügyi politikára, ellenőrzésre. Az 1950-es évek második felében azonban már a konzervatívoknak is új módszereket kellett bevezetniök. Ha kezdetben az ellenőrzés felszámolása, később, az 1950-es évek második felében az „óvatosság” intelme vált a fő jellemzővé. Végeredményben Purdy szerint ezekben az években a kormány gazdaságpolitikája akként ingadozott, ahogyan a következő három tényező azt változó erővel befolyásolta: a foglalkoztatottság, az államkincstár pillanatnyi helyzete és a következő választás.

Az 1960-as évek elején újabb „váltás” következett be. Az értelmiségiek szélesebb köre ábrándult ki a korábbi gazdaságpolitikából. Sokféle kritikai vizsgálódás kezdődött, s a kritika egyszerre több irányban erősödött fel. Bírálták az államapparátust, mert elszakad az üzleti élettől, s túl konzervatív, bírálták a nagy szakszervezeteket, amiért „lefékezik” a gazdasági fejlődést, de bíralták még az ipari vállalatok irányítóit is, hogy régi, amatőr módon vezetnek, s nagy figyelmet fordítottak a francia etatista gazdaságvezetés, valamint az amerikai vállalatok vezetési módszerének gyakorlatára. Az új gazdaságpolitikai tervezetek azonban mégis szűk körben mozognak, s egyelőre sem a külső versenyhatások, sem a belső alulról jövő nyomás nem volt elég erős ahhoz, hogy az érvényesülő gazdaságpolitikát ténylegesen megváltoztassa és az uralkodó köröket rászorítsa, hogy erőforrásaiból is áldozzon az angol gazdaság felújítására.

Végeredményben a mélyebb változásokra az igény csak az 1960-as évek végére ért be. A munkásság ekkor érzékeltette először tömeges formában a maga erejét a bérszint védelmére – megint csak védekező jelleggel, de elég erőteljesen. Végeredményben egy sor kedvezőtlen tünet jelentkezett: infláció, államháztartási egyensúly-hiány, vállalati profitok esése – de külön-külön egyik sem öltött ijesztő méretet. Igaz, ekkorra gyorsult fel a gyarmati rendszer szétesése is, de végül is ez Angliát – Rodéziát leszámítva – nem érintette még annyira sem súlyosan, mint Franciaországot Algéria elvesztése.

Purdy ezután részletesebben elemzi a különféle elképzeléseket, amelyek arra kívántak feleletet adni, hogy mi az angol lemaradás oka. Ennek során kitér arra a tételre, hogy a mezőgazdaságból kikerülő olcsó munkaerő elfogyása lenne az ok, de ezt ugyanúgy legendának minősíti (s ezt bizonyítja), mint azt a baloldaliak körében is elterjedt felfogást, hogy az angol burzsoázia a tőkét külföldön helyezte el, s ez lett volna az oka, hogy az angol ipar belső pénzforrások nélkül maradt. Purdy meggyőzően bizonyítja, hogy ez a beállítás bizonyos fokig igaz ugyan 1914 előttre, majd a két háború közötti időszakra (a folyamatok ekkor is összetettebbek, bonyolultabbak), de 1945 után a helyzet lényegesen változott, s a termelés növekedése sokkal nagyobb a tényleges befektetéseknél. A probléma éppen az, hogy az angol befektetések nem bizonyultak eléggé hatásosaknak, s utal arra, hogy a brit termelékenység csak 40–50 %-át érte el nagy amerikai és nyugat-európai riválisaiénak, míg az ipari befektetések elérték ezen országok ipari befektetésének 75–90 %-át.

(Marxism Today: 1976 szeptember, október)

J

CARL N. DEGLER:

AZ AMERIKAI TÖRTÉNELEM ÁTDOLGOZÁSA

Carl N. Degler professzor (Stanford University) az American Historical Association konferenciáján elhangzott elnöki megnyitójában az amerikai történetírásban a második világháború óta bekövetkezett változásokat, új irányzatokat és az Egyesült Államok-beli történészek társadalmi szerepét vizsgálja. A második világháború után az amerikai „történész-társadalom” összetételének változása maga után vonta a kutatott múlt határainak kibővülését is: a négerek, a nők, a nem angol anyanyelvű kisebbségek, valamint az indiánok történetének feldolgozását, korábban tabunak minősülő témák kutatását.

A 60-as évektől kezdve a különböző társadalmi csoportok öntudatosodásával párhuzamosan, a történészek társadalmi kitekintése is változott: a hagyományosan „túlkutatott” témák helyét (alkalmanként talán túlzott mértékben is) újjak váltották fel. Így a szakszervezetek történetének kutatása elenyészővé vált – ez a szakszervezetek szerepének megváltozó megítélésével magyarázható –, ugyanakkor a munkásosztály általános történetének feldolgozása iránti kedv nagy mértékben megnőtt. Ugyanez történt a társadalomtörténeti és politikátörténeti kutatások esetében is, ahol az előbbi vált „kedvezményezetté”. A társadalomtörténeti feldolgozásokban előtérbe került a mennyiségi szemlélet (kvantifikáció), ami a számítógépes adatfeldolgozás elterjedésével is összefügg. Ez hasznos is, meg nem is, mert bár kézzelfoghatóbbá teszi az általánosításokat és rákényszeríti a történészt arra, hogy következtetéseiben pontosabb legyen, de kevés művelője képes a helyes minőségi következtetések, általánosítások leszűrésére.

A különböző társadalmi csoportok megváltozott helyzetéből következően új, eddig ismeretlen, fel nem tárt források feldolgozása és hasznosítása is megkezdődött. A kutatási körből azonban szinte teljesen eltűnt két, régebben igen népszerű terület: a vallástörténet (pontosabban az amerikai vallások, vallásfelekezetek története) és a nemzeti karakter kutatása. Ez utóbbi téma az új, teljességre törekvő társadalomtörténeti kutatásokon feneklett meg. A korábban favorizált amerikai „kivételesség” elvét újabban elvetik és az elmélet ellenhatásaként népszerű a nem nemzeti keretek, hanem a különböző kultúrák közötti fejlődés vizsgálata. A számos új, pozitív vonás azonban nem feledteti a tényt, hogy az Egyesült Államok történelmét szétaprózó és abban semmi egységeset nem találó új társadalomtörténeti kutatás helyett szükséges lenne egy át- és összefogó vizsgálódás is.

A marxizmus, bár elismert és szükségesnek tartott vizsgálati módszer, keveset segít az Egyesült Államok történetének tanulmányozása során, mivel – a szerző szerint – itt nem mutatható ki az osztályharc elsődlegessége, noha ugyanakkor el sem hanyagolható. Az Egyesült Államok történetét meghatározó konfliktusok szerinte elsődlegesen faji és etnikai jellegűek: például az etnikai tudat inkább befolyásolta a szocializmus eszméjének elterjedését, mint bármi egyéb, valamint nagyon fontos az eszmék szerepe is. Ez utóbbi iránt a kutatás újabban igen nagy érdeklődést mutat.

Az utóbbi években egyre nő az instrumentalisták befolyása. Nézeteik nagyarányú elterjedésének egyik oka a pártos történetírás (advocacy history) térhódítása, ami a szerző szerint addig, míg – pártossága ellenére – képes a történelmet a maga teljességében látni és láttatni, nem elvetendő, különösen akkor nem, ha a személyes elkötelezettség ideológiailag nem zavaró. Ha azonban ennek a megszorításnak nem felel meg, produktuma inkább mítosz, mint történelemnek minősíthető.

A pártos történetírás elterjedtsége ellenére, mint írja remény van egy összetett, átfogó és filozófiai megalapozottsággal bíró történeti kép kialakítására.

Végül Degler professzor a nagyközönség és a hivatásos történészet közötti felfogásbeli és szemléletbeli különbségek okairól, ezek következményeiről és a történészek szerepéről szól, továbbá elemzi a megismert történelmi múlt szerepének jelentőségét az egyén és a társadalom jelenlegi élete és jövőbeli lehetőségei szempontjából.

(The Journal of American History, Vol 67. No. 1. June 1980. pp. 7–25.)

Cs. K. Gy.

A. I. ZEVELEV–V. P. NAUMOV:

A HISTORIOGRÁFIAI TÉNY: ÉRTÉKELÉSÉNEK ÉS ELEMZÉSÉNEK KRITÉRIUMAI

A szerzők abból indulnak ki, hogy a tudománytörténetek reneszánszát éljük. Érvényes ez a történettudomány történetére is, ami előtérbe helyezi a módszertani kérdések tisztázását. A historiográfiai tény fogalmi körülírása, értékelésének és elemzésének szempontjai véleményük szerint alapvető jelentőségű a modern historiográfia fejlődésében. Álláspontjukat igazolja, hogy a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete több szimpoziumot rendezett a közelmúltban a témával kapcsolatban. Ezek egyikén előadásként hangzott el Zevelev és Naumov tanulmánya.

A historiográfiai tény fogalmának az értelmezéséhez jól hasznosítható analógiának tekintik a történeti tény fogalmát, kritériumait, jellemzőit. A történeti tény két interpretációját is felvázolják. Az egyik szerint a történelmi valóság jelenségét érthetjük a történeti tény fogalmán, amely megbízható információt ad a múltrol, de egyaránt tartalmaz véletlen és törvényszerű, szubjektív és objektív elemeket. A történelmi megismerés alapját képező történeti tény tudományosan rendszerezett, súlypontozott eseményeket, jelenségeket foglal magába, lehetővé teszi folyamatok, törvényszerűségek feltárását, kimutatását.

A történeti tény analógiájára a historiográfiai tény fogalmáról is két interpretáció terjedt el a szovjet kutatók körében. Egyesek a történeti tény egyik válfajaként értelmezik a historiográfiai tényt. Mások abból indulnak ki, hogy ez utóbbi már tudományos munka eredménye. Vall a korról, amelyről a vizsgált munka szól, de vall a szerzőről, koráról, láncszemet jelent a tudomány fejlődésében. Tehát gazdagabb tartalmú, mint általában a történeti tény.

Mindkét felfogás képviselői egyetértenek azonban abban, hogy a historiográfiai tények is vannak olyan ismérvei, mint egyediség, konkrétság, lezártág, ismételhetőség, elbeszélő jelleg stb. Vizsgálatánál szem előtt kell tartani, hogy rendszerezett tények sora alkotja, s hogy bonyolult összefüggésrendszerben funkcionál. Ezen belül elsőként említik a szerzők a társadalmi meghatározottságot. Erteve ezalatt az elemzett történeti munka szerzőjének társadalmi helyzetét, politikai orientációját, eszmeiségét és módszertani hovatartozását. A historiográfiai tény két síkban is tükrözi a tudományos megismerés fejlődésének szakaszait. Egyrészt adott szerző, társadalmilag meghatározott, de módszertanilag immanensen is fejlődő munkásságát reflektálja. (Korábbi eredmények visszahatnak későbbi kutatások metodikájára). Nagyobb jelentőségű, hogy a historiográfiai tény a történettudomány történetének főbb állomásait segít feltárni, megismerni, meggyazni a folyamat egészébe. A vizsgált tudománytörténeti korszak forrástípusait, ezek gazdagságát, a kutatás intézményesültségi fokát, a tudományos közélet elevenségét, az eredmények publikálási rendszerét is elárulja a historiográfiai tény.

Vizsgálatánál – s ezt a historiográfiai kutatások specifikumának tekintik a szerzők – különös jelentősége van a pártosság és a történetiség érvényesülésének. A marxizmus–leninizmus klasszikusaitól vett idézetek sorával érvel a tanulmány a kor- és társadalomtörténeti beágyazás szükségessége mellett. Ebből a szempontból különösen fontosnak tekintik a szerzők annak elemzését, hogy egy meghatározott történeti probléma milyen értelmezési variánsai fordulnak elő a különböző korok feldolgoásaiban. A variánsok megjelenése a forrásfeltárás, a módszer fejlődése vagy a szemléletváltozás következménye-e, ill. a különböző tényezők milyen arányban játszottak szerepet az értékelés módosulásában? A historiográfiai tény elemzésének egy másik metszete, amikor adott korszak divatos kutatási témáit veszik alapul, s ebből következtetnek a tudomány fejlődésére és a korra. Természetesen ebben az esetben is fontos mutató a forrásbázis, a módszer és a szerző, aki társadalmilag determinált.

A pártossággal kapcsolatban általában az osztály-meghatározottság kimutatását hangsúlyozzák. A marxista–leninista eszmeiségű történettudomány esetében ez az objektivitást, a törvényszerűségek feltárására irányuló törekvést jelenti. Nagy jelentőséget tulajdonítanak a szerzők a komparatív módszer alkalmazásának. Ennek segítségével lehet a különböző tematikájú, más-más szerzőtől származó, más-más korban keletkezett tudományos produktumokat, mint historiográfiai tényeket a tudománytörténeti folyamatban elhelyezni, s ezáltal plasztikusan feltárni magát a folyamatot is. Nem szűkítik le a fogalmat csupán a tudományos igényű munkákra. Épp az összehasonlítás sokoldalúbbá tétele érdekében a tankönyveket és a memoárok bizonyos típusait is historiográfiai ténynek tekintik a szerzők. Befejezésül hangsúlyozzák, hogy kor- és társadalom-, valamint eszmetörténeti jártasság egyaránt követelmény a historiográfiai tények elemzéséhez, értékeléséhez.

(*Voproszi isztorii, 1980 5. szám 18–30.*)

M.

M. A. BARG:

AZ „EGYETEMES TÖRTÉNETI” ÉS A „LOKÁLIS TÖRTÉNETI” (REGIONÁLIS NEMZETI) KATEGÓRIÁJA A MARXISTA–LENINISTA TÖRTÉNELEMELMÉLETBEN

Az ismert szovjet történetfilozófus tanulmánya első részében azt követi nyomon, hogyan vetődött fel és milyen megoldást nyert a probléma a polgári történeti gondolkodásban. A téma jelentőségét abban látja, hogy a történettudomány mindig választ keresett és keres pl. arra a kérdésre, hogy az egyetemes és a lokális az emberi társadalom fejlődésének két különálló folyamata-e, vagy egy egységes folyamat különböző dimenziói. Ez az alapkérdés aztán felveti, hogy ha különböző dimenziót jelentenek, milyen specifikumaik vannak, mi az ismeretleméleti jelentőségük, vagy pl. hierarchikusan értelmezett kapcsolatuk dialektikája miben ragadható meg, mennyiben hordozza a lokális az egyetemes jegyeit, hogyan érvényesül bennük a történetiség stb.

Elsőként az egyetemesség mint történeleméleti fogalom értelmezési formáit vizsgálja. Megítélése szerint racionális történeti kategóriaként a 18. századi felvilágosodás honosította meg, amikor

organikus kapcsolatok kimutatására vállalkozott a világ különböző részei között. Két, az antikvitás örökségének tekinthető értelmezést emel ki Barg a felvilágosodás történetfilozófiájából, a ciklikusság és a progresszivitás gondolatát. G. B. Vico 1725-ben megjelent munkáját említi, amely abban jelölte meg a történeti folyamat egyetemességét, hogy minden átmegy három fejlődési fázison, átéli az ébredés, a virágzás és a hanyatlás stádiumait. Sem térben, sem időben nem kapcsolódó lokális folyamatok összessége az egyetemes történeti fejlődés. A ciklikus atomizáltság koncepcióján J. G. Herder felfogása jutott túl, aki a lokális folyamatok összefüggő láncolataként értelmezte az egyetemességet, s mint a történeti folyamat kontinuos és diszkontinuos dimenzióját különítette el az egyetemest és a lokálist. Barg összegzése szerint a felvilágosodás gondolkodói látszólagos jegyekre építették a történeti folyamat egyetemességéről vallott nézeteiket. Idealista, szellemfilozófiai alapon ugyan, de Hegel mutatott előbbre, aki belső törvényszerűséggel magyarázta a történelem progresszív jellegét, az egyes fejlődési fázisok egymásra-épülését, s a nemzeti (lokális) történelmet az egyetemes megnyilvánulási formájának tekintette.

A burzsoázia történelmi szerepének változásával hozza összefüggésbe a szerző, hogy a 19. század végétől a polgári történetfilozófiai iskolák a folyamat progresszív jellegét figyelmen kívül hagyták, s visszatértek a ciklikusság gondolatához. O. Spengler és A. Toynbee munkásságát emeli ki, akik egymástól független kultúrák, civilizációk halmazaként fogták fel az emberi társadalom történetét. Napjainkban az ún. neoevolucionista felfogás hódít, Herder reneszánszról lehet beszélni. L. White amerikai történész pl. eszmeileg integrált struktúrák, kultúrák progresszivitást hordozó váltakozásaként állítja be a történelmi folyamatot. Barg hasonló jellegűnek ítéli W. Rostow elméletét és Ch. Dawson munkáit. A szerző végül is arra a következtetésre jut, hogy a polgári történetfilozófia mindmáig nem tudta adekvátan megragadni az egyetemes és a lokális dialektikáját.

A tanulmány a továbbiakban a kérdés marxista értelmezését mutatja be. Materialista filozófiai alapon, belső törvényszerűségek által meghatározott, egységes, s ugyanakkor végtelenül sokszínű folyamatként fogja fel az emberiség fejlődéstörténetét a marxista történettudomány. A formációelméletre hivatkozik Barg, s mind ontológiai, mind gnoszológiai aspektusból vizsgálja az egyetemesség fogalmát. Véleménye szerint nem tekinthető a történelem szubsztanciájának, nem önálló folyamatot jelöl, nem áll a lokális, a nemzeti felett. Mutatja viszont a társadalmi lét fejlődéstörvényeinek szubsztanciális összekapcsoltságát, univerzalitását, amely a tében és időben lokális nemzeti történelmek mozgását is meghatározza. Ismeretelméleti szempontból az egyetemest és a lokálist a történeti megismerés két különböző absztrahálási szintjének tekinti a szerző.

Hosszasan kitér a történettudományos megismerés sajátosságaira. Ezek közül kiemeli, hogy a konkrét valóság minden elemének ismerete nélkül, a rendelkezésre álló források kritikai feldolgozásával rekonstruálhatja a kutató a múlt társadalmát. Ilyen körülmények között megnő a modellalkotás és a deduktív eljárás jelentősége. Rendkívül lényeges feladat az adott társadalom jellegét adó tényezők, vonások feltárása, kiemelése. Marx „Tökéje” mellett Lenin munkáit említi példaként Barg professzor, amely utóbbiak megragadták a századvégi orosz társadalmi viszonyok lényegi tendenciáit. A modellalkotás, a deduktív módszer a szematikus általánosítás veszélyét hordozza magában. Fontos tehát, hogy a térben és időben adott társadalom lényegi, jellemző vonásait ragadja meg a kutató, s képes legyen ezek konkrét fejlettségi, érettségi szintjét adekvátan megállapítani, dinamikus folyamatba ágyazva őket.

Összegzőként azt hangsúlyozza a szerző, hogy a lokális történeti csak mint az egyetemes része, megnyilvánulásai, megjelenési formája, fejlődési stádiuma gondolható el. Ugyanakkor az egyetemes történeti nem más, mint térben és időben lokalizált dialektikus összefüggésrendszere. Előbbi a társadalmi fejlődés alternatív jellegét, utóbbi egyenesvonalúságát ragadja meg.

(*Voproszi isztorii* 1980. I. szám 61–78.)

M.

A folyóiratszemplét írták: Erdődy Gábor (E. G.), Fekete Miklós (F. M.) Heiszler Vilmos (H. V.) Jemnitz János (J.), Cs. Kottva Györgyi (Cs. K. Gy.), Menyhárt Lajos (M.), Molnár Tamás (M. T.) és V. Molnár László (V. M. L.).

CONTENTS

STUDIES — *T. Erényi*: Politics — Communication — Propaganda; The Labour Press in Hungary 1900—1905 — *M. Korom*: The Election of Members of the Provisional National Assembly in December 1944 — REVIEW ARTICLES — *Á. Anderle*: The Alternatives of State Development in the Andes Area at the Beginning of the 19th Century — *L. J. Nagy*: Economy and Society in the Colonial Algeria — *L. Arday*: Documents on the Emergence of the Hungarian — Yugoslav Border (1918—1919) — OBSERVER — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES — *T. Erényi*: Politique — information — agitation. La presse ouvrière hongroise en 1900—1905 — *M. Korom*: Élection, en décembre 1944, des députés à l'Assemblée Nationale Provisoire — COMMUNICATIONS — *Á. Anderle*: Alternatives de l'évolution d'État dans la région des Andes — *L. J. Nagy*: Économie et société dans l'Algérie coloniale — *L. Arday*: Documents sur la formation de la frontière yougoslave-hongroise (1918—1919) — OBSERVATEUR — LITTÉRATURE HISTORIQUE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *T. Erényi*: Politik — Nachrichtenverkehr — Agitation. Die ungarische Arbeiterpresse zwischen 1900 und 1905 — *M. Korom*: Die Wahl der Abgeordneten der Provisorischen Nationalversammlung im Dezember 1944 — MITTEILUNGEN — *Á. Anderle*: Die Alternativen der Staatsentwicklung im Anden-Gebiet am Anfang des 19. Jahrhunderts — *L. J. Nagy*: Wirtschaft und Gesellschaft im kolonialen Algerien — *L. Arday*: Dokumente zur Herausbildung der jugoslawisch-ungarischen Grenze (1918—1919) BEOBACHTER — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Т. Эрэньи*: Политика — печать — агитация. Рабочая печать в Венгрии в 1900—1905 гг. — *М. Кором*: Выборы депутатов Временного Национального собрания в декабре 1944 г. — СООБЩЕНИЯ — *А. Андерле*: Альтернативы развития государств в регионе Анд в начале XIX века. — *Л. Надь*: Экономика и общество в колониальном Алжире. — *Л. Ардай*: Документы об образовании югославско-венгерской границы (1918—1919 гг.). — ОБОЗРЕВАТЕЛЬ — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. IX. 23. – Terjedelem: 19,95 (A/5) ív
82.10080 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25 779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.
2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5 — 3,5 íves kéziratokat tekintti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)
3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál — nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.
4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.
5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.
6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.
7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvoímeik kivételével.)
8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.
9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kéziratához, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.
10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kéri — különlenyomatot készíttetünk.

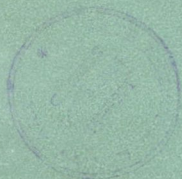

51593

589

SZÁZADOK

1982 AUG 23

A tartalomból:

Pach Zsigmond Pál: Közép—Kelet-Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán

Hahn István: Külkereskedelem és külpolitika az archaikus Hellaszban

Fügedi Erik: Mátyás király jövedelme 1475-ben

Ember Győző: A magyar királyi kamara pénzübeli bevételei és kiadásai 1555—1562

Ránki György: Az angol ipari forradalom kérdéséhez

Niederhauser Emil: Jobbágyszabadtás Kelet-Európában

TÖRTÉNETI IRODALOM
— FOLYÓIRATSZEMLE

Következő számaink tartalmából

Nagy László: Erdély és a tizenöt éves háború

Lukács Lajos: Frigyesy és Garibaldi 1866–67-ben

Varsányi Péter István: Nagykikinda és a Délvidék 1848 tavaszán

Tóth Ede: Mocsáry Lajos elveszettnek tartott röpirata: „A kiegyenlítés”

E számunk munkatársai

Benda Kálmán a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Ember Győző* akadémikus, Bp. — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Fügedi Erik* kandidátus, Bp. — *Hahn István* akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Heiszler Vilmos* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — Kemény G. Gábor kandidátus, Bp. — *Komlódi Zsuzsa* középiskolai tanár, Bp. — *Kulcsár Erzsébet* könyvtáros (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Mező András* kandidátus, főigazgatóhelyettes (Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza) — *Molnár Tamás* az MSzMP Társadalomtudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet igazgatója — *Ránki György* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet ügyvezető igazgatója — *Szabó Dániel* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÜRI UTCA 51–53.
116. ÉVFOLYAM 1982. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Pach Zsigmond Pál: Közép-Kelet-Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán</i>	427
<i>Hahn István: Külkereskedelem és külpolitika az archaikus Hellaszban</i>	460
<i>Fügedi Erik: Mátyás király jövedelme 1475-ben¹</i>	484
<i>Ember Győző: A magyar királyi kamara pénzübeli bevételei és kiadásai 1555–1562</i>	507
<i>Ránki György: Az angol ipari forradalom kérdéséhez</i>	539
<i>Niederhauser Emil: Jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában</i>	562
<i>Hanák Péter: A tőkés vállalkozótól a hivatásos menedzserig</i>	577

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Theodor Mayer: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit (Ism.: Heckenast Gusztáv)</i>	584
<i>Wolf Dietrich Behschnitt: Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie. (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	585
<i>Németország és Olaszország Napóleon korában (Ism.: Benda Kálmán)</i>	588
<i>Balázs Péter: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején (Ism.: Kulcsár Erzsébet)</i>	589
<i>Heinrich Lutz: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches. Europäische Entscheidungen 1867–1871. (Ism.: Heiszler Vilmos)</i>	592

<i>Kiss Lajos</i> : Földrajzi nevek etimológiai szótára. (Ism.: <i>Mező András</i>)	595
Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Az európai periféria az ipari forradalom korában (Ism.: <i>Mérei Gyula</i>).	600
<i>Friedrich Würthle</i> : Dokumente zum Sarajevoprozess (Ism.: <i>Szabó Dániel</i>)	613
<i>Klimko, Jozef</i> : Slovenská republika rád. — Pokus o socialistickú státnost. (Ism.: <i>Kemény G. Gábor</i>)	614
<i>Zbigniew Landau–Jerzy Tomaszewski</i> : Polska w Europie i Świecie 1918–1939. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	617
Rozwój gospodarczy europejskich krajów socjalistycznych. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	619

FOLYÓIRATSZEMLE

Helmut Berding: A vámügyek reformja a „napóleoni” Németországban 621 *Wilhelm Mommsen*: A német liberalizmus az „osztály nélküli polgári társadalom” és a „szervezett kapitalizmus” között 622 *Jesus Silva Herzog*: Emlékezzünk egy nagy mexikóira: Benito Juárezre 623 *S. Sz. Manyikin, Je. F. Jazkov*: A harmadik pártok szerepe az USA pártpolitikai rendszerében 625 *Heinrich A. Winkler*: A baloldaltól a jobboldali nacionalizmusig. A német liberalizmus és az 1878/79-es válság 627 *A. A. Petrov*: A második oroszországi forradalmi válság társadalmi mozgalmának történetéből. Forradalmárok és liberálisok az 1870-es évek végén 629 *Ju. A. Poljakov, I. N. Kiszeljov*: Oroszország lakosságának száma és nemzetiségi összetétele 1917-ben 629 *Peter Schäfer*: Az USA polgári pártjainak és polgári pártrendszerének történetéhez 1917–1945 630 *J. T. Grantham*: Hugh Dalton és a háború utáni nemzetközi rendezés: a munkáspárt külpolitikájának kialakulása 1943–44-ben 631 *Eric Hobsbawm* interjúja Tony Ben-nel az angol munkásmozgalom jelenéről és múltjáról 632

Pach Zsigmond Pál

KÖZÉP-KELET-EURÓPA ÉS A VILÁGKERESKEDELEM AZ ÚJKOR HAJNALÁN

1.

A magyar történeti–politikai gondolkodásban – a polgári korszak küszöbén (1808) – Berzeviczy Gergely volt annak a történetértelmezésnek az úttörője, amely – ugyanakkor, amikor rávilágított a török hódítás és a Habsburg-alávetés súlyos következményeire – Magyarország történeti sorsának 16–17. századi kedvezőtlen fordulatát más közép-kelet-európai országokéval együttesen, széles nemzetközi perspektívában, a világkereskedelem feltételeiben bekövetkezett változásokkal igyekezett magyarázni.

Egyes német historikus kortársaihoz hasonlóan úgy vélekedett, hogy a középkori „világkereskedelem” Ázsia felől jelentős részben szárazföldi úton, Kelet-Európa országain, köztük Erdélyen és Magyarországon át ontotta értékes áruit Közép- és Nyugat-Európa felé a 14–15. században. „Így történhetett – ragadtatta magát nosztalgikus túlzásra –, hogy az ipar és kereskedelem Magyarországon és Erdélyben azon idő tájt magasabb fejlődést mutatott, mint Nyugat-Európában.” Ám – folytatta gondolatmenetét – az újkor elején, a fűszertermő Indiákhoz vezető tengeri út fölfedezésével, „az ázsiai-európai világkereskedelemnek ez a [szárazföldi] útja . . . eltűnt, a nagy események és egymásra tóduló hatalmas átalakulások hatása alatt, melyek úgy Ázsiát, mint Európát meg-rázkódtatták . . . Amint azelőtt a Kelet a Nyugat felett tűnt ki, úgy most a Nyugat jutott fölénybe a Kelettel szemben”.¹

Berzeviczy felfogásának túlzásait lenyesve, de gazdaságtörténeti értelmezését és nemzetközi távlatát méltányolva adott – a szocialista korszak küszöbén (1932) – a magyar történetirodalomban elsőként marxista elemzést az újkori közép-kelet-európai fejlődés sajátosságairól Révai József. „Valamennyi ország történelmében – hangzott fejtegetéseinek egyik, a Nyugat-Európától való elágazást magyarázó passzusa –, mely végigszenvedte az újkor elején a fő kereskedelmi útvonalak a Földközi-tengertől az Atlanti-óceánhoz való eltolódásának hatásait, fellelhető, hogy a városok, általában az addig elért polgári életviszonyok visszafejlődtek, hogy ennek következtében a kapitalizmus »normális« fejlődési útja elkanyarodott, és egy »elpolgárosodó feudalizmus« alakult ki.”²

Révai József (egyszerűsítéstől ugyan nem mentes) okfejtése ösztönzést adott a nyugat- és kelet-európai fejlődés 16–17. századi kettéágazása kérdésének vizsgálatához a magyar marxista történettudományban.

¹ G. Berzeviczy: Ansicht des asiatisch-europäischen Welthandels nach dem jetzigen Zeitbedürfnis betrachtet, Pest, 1808, 43–54.

² Révai J.: Marxizmus, népiesség, magyarság, Bp. 1949, 112.

A nemzetközi történetkutatás polgári irányzatai és képviselői közül számosan a kérdést ebben a formában nem tették fel, mert a késést-elmaradást kimondva vagy kimondatlanul a kelet-európai történelem kezdettől meglevő s a továbbiakban is megrogzódó alapvonásának tekintették; Nyugat- és Kelet-Európa egymáshoz való viszonyának történetét pedig a kora-feudális századoktól fogva mint a germán és a szláv népek adózó konfliktusainak sorozatát, vagy éppen mint különböző civilizációk elkerülhetetlen összecsapásának a folyamatát ábrázolták – a kapitalista korszak nemzeti antagonizmusait a középkorba vetítve vissza.

A modern polgári történetírás egyik megalapozója, a német Leopold von Ranke szemében – aki először vázolta fel ezt a koncepciót, már első könyvében: 1824-ben – az európai történelem lényegében nyugati történelmet jelentett; Nyugat-Európa román és germán népei „kezdetlenül fogva mindmostanáig” egy közös fejlődést éltek át, amelyben Kelet-Európa népei egyáltalában nem, vagy csupán passzív módon vettek részt. Ebben a szemléletben Európa két történelmi régióra oszlott: a nyugati régióra, amelynek germán és román eredetű népei „egységben és egynemű mozgásban fejlődtek”, és a keleti térségre, amelynek szláv népei csakúgy, mint magyarjai „önálló hatásokat voltaképpen nem gyakoroltak”, „mintegy az általános mozgások hullámverései futottak le időnként bennük”. A román–germán világ volt, Ranke szavaival, „minden újabb történelemnek a magva”.³

Tévedés lenne azt hinni, hogy az európai történelemnek ez a felfogása immár a múltba tünt. Életben tartotta ezt, többek között, az angol Arnold J. Toynbee, a 20. század harmincas-ötvenes éveinek egyik legnagyobb hatású polgári történetírója és történetfilozófusa, aki átvéve Ranke egyes kategóriáit, a „nyugati civilizációt” a „tudományos kutatás racionálisan felfogható területének” tekintette, amely élesen különbözik és elválik attól, amelyet ő Kelet-Európa „ortodox keresztény [görög-keleti] civilizációjának” nevezett.⁴

Ennek a felfogásnak a fő mozzanatait szinte mindmáig megőrizte az amerikai egyetemi oktatás: részben meglepően, ha az Egyesült Államok lakossága jelentős hányadának kelet-európai eredetére gondolunk; részben érthetően, ha az „észak-atlanti” politika jellegére és céljaira gondolunk. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az amerikai tudományos könyvpiacot még mindig elárasztják az olyan *text-book*-ok és összefoglaló művek, amelyek „A nyugati világ története”, „A nyugati civilizáció felemelkedése” vagy hasonló címekkel hívják fel magukra a figyelmet. S ezek adják a történeti vonatkozású amerikai könyvtermés zömét (még ha az utóbbi időben néhány amerikai egyetem fel is állított Közép- és Kelet-Európa országaival foglalkozó tanszéket, és egyes – főleg éppen közép-kelet-európai eredetű – történészek irányításával megindította az ilyen irányú oktatást és kutatást is). Ezek a könyvek pedig – amelyek a „nyugati világon” Nyugat-Európát és Észak-Amerikát értik – nagyjában és egészében azt a szemléletet tükrözik, amelyet egy pár éve megjelent (szakmailag egyáltalán nem érdektelen) gazdaságtörténeti mű bevezetője sűrített formában így foglalt össze: „A nyugati ember jóléte új és egyedülálló jelenség. Az utóbbi századok folyamán megszabadult egy olyan világ bilincseitől, amelyet

³ L. Ranke: *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*, Berlin, 1824. – Dritte Auflage: Leipzig, 1885. Vorrede zur ersten Ausgabe, V–VI.; Zur Einleitung, XV–XIX.

⁴ A. J. Toynbee: *A Study of History*, 1–10. k., London, 1935–1954. – Vö. *Eastern and Western Europe in the Middle Ages*, Edited with an Introduction by G. Barraclough, London, 1970, 7–8.

sötét nyomorúság és ismétlődő éhínség béklyózott, és az élet olyan minőségét valósította meg, amelyet csak a viszonylagos bőség tesz lehetővé. Ez a könyv ezt az egyedülálló történelmi teljesítményt tárgyalja a Nyugati Világ [így, nagybetűkkel: *Western World*] felemelkedését.”⁵

Az imént idézett mű szerzői Nyugat-Európa fölényét kezdettől fogva adotttnak tekintik, s csupán az immanens adottság történeti kibontakozását tartják feladatuknak megmagyarázni. A nemzetközi gazdaságtörténeti kutatás más képviselői, irányzatai viszont – régebben és ma is – a nyugat-európai és a kelet-európai fejlődés szétágazásának kritikus szakaszát ugyan nem a kezdeteknél, hanem a 16–17. században ragadták meg, de e kettős fejlődési folyamatnak csupán egyik oldala kötötte le figyelmüket igazán: Nyugat-Európa országainak nekilendülése az újkor századaiban.

Míthogy pedig ez időben egybeesett és szemlátomást összefüggött a tengerentúli felfedezésekkel, gyarmatosítással, az új világkereskedelmi útvonalak kialakulásával, a historikusok zöme a nyugat-európai gazdasági növekedésnek *ezekre* a forrásaira összpontosította figyelmét, és a *tengerentúli-gyarmati* viszonylatok széles problematikája mellett jóval kisebb mértékben mutatott érdeklődést a kérdés közép-kelet-európai vonatkozásai iránt. Úgy is mondhatjuk: az foglalkoztatta őket, miért gyorsult fel Nyugat-Európa fejlődése, és nem az, miért lassult le Kelet-Európáé az újkor hajnalán.

Ezt a szemléletet tükrözi a modern nyugati polgári történetírás egyik reprezentatív vállalkozásának, a *Cambridge Economic History of Europe*-nak alig másfél évtizeddel ezelőtt (1967) megjelent IV., a 16–17. századról szóló kötete is, amelynek előszava a korszak fő kérdését a modern világ gazdaság kezdeti kialakulásában jelöli ugyan meg, ám a továbbiakban a problémát már a nyugat-európai és a gyarmati gazdaság kapcsolatára, kölcsönhatására szűkíti.⁶ De az európai történelem ez izgalmas periódusát tárgyaló régebbi és újabb művek zöméről egyaránt elmondható, hogy bennük a modern világ gazdaság 16–17. századi kezdeteinek ábrázolása Nyugat-Európa és a gyarmatvilág összefüggéseire korlátozódott, és Kelet-Európa helyzetének korabeli negatív alakulása többnyire annyiban nyert magyarázatot, hogy az utóbbi egyelőre kimaradt még ebből a nagy átalakulási processzusból. „Az új tengerentúli vállalkozások kovászként érlelték Nyugat kenyerét, de hatásuk nem terjedt ki Európa más részeire” ahol a fejlődés az addigi szinten rekedt.⁷

Ezt a magyarázatot – amely a történetírásban persze különböző, felszínesebb vagy mélyebben elemző változatokban jelent meg – abban foglalhatjuk össze, hogy a kiterjedő nemzetközi forgalom központjának a Mediterráneumból az Atlantikumba való áttolódása, a nagy földrajzi felfedezések, a tőkefelhalmozás bő forrásait megnyitó világtengeri-gyarmati vállalkozások előrelendítői voltak a kedvezőbb helyzetből is induló Nyugat-Európa kapitalista kibontakozásának – szemben Közép-Kelet-Európa országaival, amelyek nem részesedtek az új atlanti világpiac ösztönzéseiben, sőt éppen elvesztették a

⁵ D. C. North and R. P. Thomas: *The Rise of the Western World, A New Economic History*, Cambridge, 1973, I.

⁶ *The Cambridge Economic History of Europe, IV, The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Edited by E. E. Rich and C. H. Wilson, Cambridge, 1967, XIII. s. köv.

⁷ H. Heaton: *Economic History of Europe. Revised Edition*, New York-Evanston, 1948. 229.

korábbi, ázsiai–európai „világkereskedelemben” nekik jutott szerepet: így óhatatlanul elmaradtak.

Az utóbbi évtizedek kutatásainak fényében azonban – itt csupán a mai nyugati irodalom legfontosabb idevágó műveire: Fernand Braudel és Immanuel Wallerstein könyveire, valamint a *Cambridge Economic History of Europe*-nak a 16–17. századról szóló újabb, V. kötetére utalunk⁸ – a fenti okfejtés kiegészítésre szorul. Hogy a közép- és kelet-európai országok, délnémet kereskedőtökések vállalkozásaitól eltekintve, nem vettek részt a felfedezésekben, a kitáguló világtengeri forgalomban, a tengerentúli gyarmatosításban – természetesen önmagában is további hátrányba hozta őket Nyugat-Európa-hoz képest, közrejátszott tőkés átalakulásuk megkésésében. Ám ennél többről van szó: a nyugat-európai növekedés és a kelet-európai elmaradás *közvetlenebb* összefüggéséről. A modern világgazdaság kezdeti kialakulásának folyamata ugyanis nemcsak a gyarmatokra terjedt ki, hanem a közép-kelet-európai országokra is; az utóbbiak sem maradtak ki, hanem az eddiginél jóval erőteljesebben iktatódtak-vonódtak be a nemzetközi forgalom sodrába. Az új földrészek feltárásának, tengerentúli piacok megjelenésének időszakában, az atlanti parti országok *interkontinentális* kereskedelmi kapcsolatai kifejlődésének időszakában Nyugat-Európának a közép-kelet-európai országokhoz fűződő *intra*kontinentális forgalma sem lankadt el, hanem sokszorosára növekedett; sőt éppen ebben az időben tett szert igazi, újfajta jelentőségre. Ezek a növekvő súlyú, Európán belüli piaci kapcsolatok ugyancsak fontos tényezőjévé, alkatelemévé váltak a modern világgazdaság születőben lévő rendszerének: mégpedig oly módon, olyan hatással, hogy ösztönözték, elmélyítették az ipari-agrár munkamegosztást Nyugat- és Kelet-Európa között. Így a kontinens keleti része maga is több tekintetben *háttérre*, tartaléka, bázisa lett – a tengerentúli területeket *gyarmati* módon kiaknázó – nyugat-európai *központ* tőkés irányú nekilendülésének.⁹

A modern világgazdaságot tehát kialakulásának kezdeteitől fogva csak mint *rendszer* érthetjük meg, amelyben három fő tényező, három fő alkotórész működött közre és került kölcsönhatásba: a nyugat-európai, a kelet-európai és a gyarmati gazdaság.

Fogalmazhatjuk így is: a nyugat- és kelet-európai fejlődés szétágazásának folyamatát csak a modern világgazdaság létrejöttének történelmi menetén belül érthetjük meg, a „középkori világgazdaságról”¹⁰ az újkori világgazdaságra való átmenet *részeként* értelmezhetjük.

⁸ *F. Braudel: Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle, 1–3. k., Paris, 1979; I. Wallerstein: The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century, New York, 1974, és The Modern World-System II, Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750, New York, 1980.; The Cambridge Economic History of Europe, V, The Economic Organization of Early Modern Europe. Edited by E. E. Rich and C. H. Wilson, Cambridge, 1977.*

⁹ *A tárgykörre vonatkozó korábbi tanulmányaink: The Shifting of International Trade Routes in the 15th–17th Centuries. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, XIV., 1968, 287–321.; The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th Centuries), In: Études Historiques 1970, I, Bp., 1970, 217–264.; Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, XVI, 1970, 289–306.*

¹⁰ *Vö. Fr. Rörig: Mittelalterliche Weltwirtschaft. Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode (1933), In: Fr. Rörig: Wirtschaftskräfte im Mittelalter. Abhandlungen zur Stadt- und Hansageschichte. Hg. von P. Kaegbein, Zweite Auflage, Wien-Köln-Graz, 1971. 351–391.*

2.

Világkereskedelmi méreteket a középkor századaiban az a távolsági kereskedelem öltött, amely Dél- és Kelet-Ázsiából fűszereket, fényűzési cikkeket hozott a Levantéba, s innen — részben szárazföldi útvonalakon (így a Fekete-tenger partjai felől Lengyelországba, valamint Erdélybe és Magyarországra vezető utakon is), de — főleg Velence meg Genova földközi-tengeri hajózása révén szállított tovább Európába, s cserébe főképpen nemesfémeket (kisebb részben nyersanyagot, majd ipari termékeket) vitt ki az Oriens felé. Európai forgalmi központja a Földközi-tenger térségére esett; útvonalrendszere — tengeren, folyón, szárazföldön — a Mediterráneumban centrális helyet elfoglaló észak-itáliai városokhoz kapcsolódott, előmozdítva azok korai kapitalista felvirágzását.¹¹

Ez a „régí típusú” világkereskedelem nem az európai termelés első fejlődéséből, társadalmi munkamegosztásából, hanem Eurázsia egymástól távol eső vidékeinek eltérő természeti—gazdasági adottságaiból, földrajzi munkamegosztásából nyerte fő indítékát, és — főleg — feudális urak, mellettük gazdag polgárok luxusigényeinek, pazarló fogyasztásának kielégítését szolgálta.¹²

A „modern típusú” világgazdasági kapcsolatok kezdeteinek megjelenése viszont abban nyilvánult meg, hogy a 15–16. századra a nemzetközi kereskedelem áruösszetétele a fényűzési cikkekről mindinkább áttevődött a közfogyasztási cikkekre. Ekkorra kezdett kibontakozni — persze, százados történelmi előzmények után¹³ — az új árustruktúrájú nemzetközi forgalom, amely immár az európai gazdaság *belső* növekedésében, a társadalmi munkamegosztás előrehaladásában, a mezőgazdasági és ipari áruterelés fejlődésében gyökerezett — egyben szélesedő fogyasztópiacra támaszkodott: növekvő mértékben piaci vásárlásra utalt városi és falusi rétegek közszükségleti cikkek iránti keresletét elégítette ki.¹⁴

¹¹ Részletesebben I. tanulmányainkat: *Le commerce du Levant et la Hongrie au Moyen Age*. Thèses, polémiques, arguments, *Annales E. S. C.*, 1976, 6, 1176–1194.; *Die Verkehrsrouten des Levantehandels nach Siebenbürgen und Ungarn zur Zeit der Könige Ludwig von Anjou und Sigismund von Luxemburg*, In: *Europäische Stadtgeschichte in Mittelalter und früher Neuzeit*. Weimar, 1979, 60–91.

¹² *Rörig* joggal lépett ugyan fel azzal a felfogással szemben, mintha a középkorban a távolsági forgalom kizárólag luxusárakat közvetített volna, de maga sem tekinthetett el a középkori világkereskedelemtől a gazdag fogyasztók fényűzési igényeivel összefüggő *alapjellegétől*: „ezeknek az évszázadoknak az embere, amennyiben vásárlóerővel rendelkezett, . . . nem a helyi szükségletfedezés értelmében gondokodott, hanem szükségleteit nagyon differenciált, nagyon ritka, . . . nagyon költséges és látványos módon törekedett kielégíteni . . . A világ különböző tájairól származó áruk vonzózták . . . Csak ebből a ritkaság- és minőség-igényből, amely egy nem túl szűken határolt [!] fogyasztói réteg részéről merült fel, lehet megérteni a középkori kereskedelem tényeit . . . Éppen szélesebb fogyasztói tömegek [?] e vonzódásában látom a fő indítékát annak, amit középkori világgazdaságnak szeretnék nevezni; minthogy ez a vonzódás fennállott, érdemes volt az egész akkori világot átfogó kereskedelmi rendszert szervezni”: i. m. 360–363.

¹³ *Vö. Rörig*: i. m. 356–360, 364–371.; *M. Postan*: *The Trade of Medieval Europe: the North*, In: *The Cambridge Economic History of Europe, II, Trade and Industry in the Middle Ages*. Edited by *M. Postan and E. E. Rich*, Cambridge, 1952. 119. s. köv.

¹⁴ Fogalmi meghatározásunkban *Marx K.*; A tőke, III. k. XX. fejelet. (Adalékok a kereskedelmi tőke történetéből) elemzéséből indultunk ki. Terminológiánkban figyelembe vettük még: *H. Pirenne*: *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter*. Sammlung Dalp, 25, Bern, é.n. 138–139.; *vö. M. Bloch*: *A feudális társadalom*. In: *A történelem védelmében*, Bp., 1974. 149.

A nemzetközi kereskedelem területi (földrajzi) súlypontja éppen azért kezdett áttolódni a Mediterráneumból az Atlantikumba, mert az európai gazdaság termékeinek, közszükségleti tömegáruinak forgalmazásában az *atlanti part menti* hajózásnak jóval nagyobb szerep jutott, mint a földközi-tengeri hajózásnak: a Baltikumból a Szund-szoroson át le a Gibraltári-szorosig vezető part menti tengeri útvonal vált a kibontakozó új típusú nemzetközi kereskedelem fő ütőerejévé. S ha korábban a mediterrán (velencei, genovai) hajózás nyomult észak felé, az Atlantikumba, akkor most, a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve az atlanti parti (holland, angol) kereskedelem tört be dél felé, a Gibraltári-szoroson át, a Mediterráneumba.¹⁵

A gazdaságföldrajzi súlypont-áttolódást nem indította ugyan el (ahogyan a historikusok többnyire vélik), de persze jócskán meggyorsította az *atlanti-óceáni* útvonalak feltárása: Afrika körülhajózása, Amerika felfedezése. Ám nem kerülheti el a figyelmünket az a tény, hogy az újonnan feltárt óceáni útvonalakon eleinte és elég sokáig lényegében régi típusú forgalom folyt – miközben az atlanti part menti hajózás, valamint a Nyugat- és Kelet-Európa közötti szárazföldi útvonalak már elsősorban az új áruösszetételű nemzetközi kereskedelemnek voltak a hordozói.

Ezt a sajátos történelmi szituációt úgy is kifejezhetjük, hogy az újkori világ gazdaság kialakulásának első szakaszában a tengerentúli gyarmatok – nemcsak a portugál és spanyol, hanem eleinte a holland és angol gyarmatok is – még nem modern világgazdasági értelemben, hanem a középkori világkereskedelemmel hasonló jelleggel kapcsolódtak a nyugat-európai „anyaországokhoz”. A távol-keleti portugál kolóniák a 16. században elsősorban a régi típusú távolsági forgalom fő árucikkével: fűszerrel látták el – Lisszabonon és Antwerpenen keresztül – Európát.¹⁶ De hasonló jellege volt a portugálok örökébe lépő holland és angol gyarmatosítók importjának is a 17. század első felében: a Holland Kelet–Indiai Társaság Amszterdamba érkező szállítmányainak mintegy 3/4-ét, az Angol Kelet–Indiai Társaság behozatalának legalább 2/3-át még bors és egyéb fűszerek tették ki 1619–1621-ben is – amelyek ellenében főként nemesfémeket és vertpénzt vittek ki a Távol-Keletre.¹⁷ Spanyol-Amerikából pedig túlnyomóan éppen – rabszolgamunkaerővel kitermelt – nemesfémeket (zömében ezüstöt) szállítottak Sevillebe: 1594-ben több mint 95%-os, 1609-ben még mindig 84%-os importérték-részesedéssel.¹⁸

¹⁵ W. Brulez: La navigation flamande vers la Méditerranée à la fin du XVIe siècle. Revue Belge de Philologie et d'Histoire, 36, 1958, 1210–1242.; R. Davis: England and the Mediterranean. In: Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England. Edited by F. J. Fisher, Cambridge, 1961, 117–137.; R. T. Rapp: The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution. The Journal of Economic History, XXXV, 3, 1975, 499–525.

¹⁶ J. A. Goris: Étude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567. Contribution à l'histoire des débuts du capitalisme moderne. Louvain, 1925, 239–243.; V. Magalhães-Godinho: L'économie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècles. Paris, 1969.

¹⁷ A holland import további mintegy 10%-át gyógyszerek, festékanyagok, 16%-át különféle textiliák tették ki; a borsszállítmányok részesedése viszont egymagában több mint 56%-ra rúgott: K. Glamann: Dutch–Asiatic Trade 1620–1740. Copenhagen–The Hague, 1958. 13. – Az angol társaság behozatalának további 1/3-a indigóból és más festékanyagokból állt: Th. Mun: A Discourse of Trade from England unto the East Indies (1621) alapján közli E. Lipson: The Economic History of England, II. The Age of Mercantilism. Fourth Edition, London, 1947. 288.

¹⁸ Az egyéb áruk részesedése a behozatalban 1594-ben: biborfesték 2,82%, bőrök 1,16%, indigo 0,29%, különféle 0,11%: E. J. Hamilton: American Treasure and the Price Revolution in Spain 1501–1650. Cambridge, Mass., 1934. 33–34.

A sajátos történelmi-gazdasági helyzet másik jellemző jegyét pedig úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a 15. század második felétől mintegy a 17. század közepéig terjedő időszakban éppen Közép-Kelet-Európa országai kapcsolódtak az árutermelés és munkamegosztás fejlődéséből sarjadó új típusú nemzetközi kereskedelem szálaival az izmosodó nyugat-európai gazdasághoz – mint közfogyasztást szolgáló élelmiszerek, továbbá ipari nyersanyagok szállítói és mint közfogyasztási iparcikkek, főleg textilárúk felvevő piacai. Lengyelország és Magyarország 16. századi külkereskedelmének fő adatai egybehangzóan tanúskodnak erről. A Lengyelországba irányuló egész nyugat-európai behozatalban a század közepén a gyapjűszövetek 60%-kal, a tengeri úton lebonyolított behozatalban – az 1565–1585. évek átlagában – 48%-kal részesedtek; utánuk a tengeri forgalomban a só, a szárazföldi viszonylatban a vasárúk következtek.¹⁹ A Magyarországra áramló nyugati importon belül a textilárúk aránya hasonlóképpen kiemelkedett. Az 1542. évi harmincadnaplókba bejegyzett nyugati behozatalnak több mint 68%-át textilárúk tették ki: ezen belül a gyapjűszövetek 40%-kal, a ruhaneműek 15%-kal, a vászon 12%-kal szerepelt; s a második helyet ugyancsak a vasárúk foglalták el mintegy 9%-os részesedéssel.²⁰ Nyugat-Európa fejlődő iparvidékeit – belső indítékok mellett – éppen a közép-kelet-európai piac bővülése ösztönözte árutermelésük növelésére, a céhes kézművesség kereteinek meghaladására, a tőkés manufaktúra kezdeti formáinak létrehozására. Közép-Kelet-Európa országainak ipari fejlődésére – belső korlátok mellett – éppen a nyugati iparcikk-import megnövekedése, finomposztókon kívül közepes és olcsóbb minőségű textilárúkra is kiterjedő jellege gyakorolt hátráltató-fékező hatást, akadályozva mind céhes iparuk teljes kifutását, mint a tőkés ipar feltételeinek létrejöttét.

A modern típusú intrakontinentális forgalmi kapcsolatok kibontakozásának másik, nem kevésbé fontos oldala volt a közép-kelet-európai országokból nyugatra irányuló agrártermény- és nyersanyagkivitel fellendülése. Lengyelország főként gabonával (túlnyomórészt rozssal), emellett marhával és – Oroszország felől tranzitárúként – prémmel látta el Nyugat-Európát; ez a három árucikk a 16. század közepén egész nyugati exportjának 90%-át érte el. Míg a marha- és prémexport szárazföldi úton folyt, a gabonakivitel túlnyomórészt a Balti-tengeren át bonyolódott le. Lengyelország tengeri kivitelén belül a gabona – az 1565–1585. évek átlagában – egymaga 66%-kal részesedett; a többit – főként hajóépítéshez, -felszereléshez szükséges – nyersanyagok (fa, kátrány, kender) tették ki.²¹ Magyarországról ugyancsak két fontos tömegárut: marhát és rezet vittek ki

¹⁹ A. *Mączak*: Eksport zbożowy i problemy polskiego bilansu w XVI–XVII w., In: Pamiętnik X. powszechnego zjazdu historyków polskich w Lublinie, Warszawa, 1968, 183.; H. *Samsonowicz*: Les foires en Pologne au XVe et XVI e siècle sur la toile de fond de la situation économique en Europe. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1451–1650, Hg. von I. *Bog*, Köln–Wien, 1971, 255–258.; B. *Zientara*: Eisenproduktion und Eisenhandel in Polen im 16. und 17. Jahrhundert. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650, 279–281.

²⁰ *Ember Gy.*: Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. Századok, 1961, 1, 11–14.; vö. *Káldy–Nagy Gy.*, Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66, Bp., 1968, 32.

²¹ A fa 5%-kal, a len és kender 12%-kal, a kátrány és hamuszír 14%-kal részesedett a lengyel tengeri kivitelben: l. a 19. jegyzetben idézett irodalmat. – A balti-tengeri lengyel külkereskedelemben Gdańsk vezető szerepet vitt: az export mintegy 80, az import 67%-át bonyolította le; Gdańsk kivitelében pedig a gabona dominált: 2/3–3/4 értékhányaddal. Más balti kikötők exportjában a gabona mellett nagyobb arányban részesedtek ipari nyersanyagok; Riga exportjának például mintegy 60%-át

nyugat felé tekintélyes mennyiségben. A hazánk nyugat felé irányuló külkereskedelméről – a rézkivitel nélkül ugyan – tanulságos képet adó 1542. évi harmincadnaplók szerint a vámhelyeken regisztrált kivitelnek közel 90%-át egyedül a marhaexport alkotta. Vagy két évtizeddel később az ország török uralom alá került részéről nyugat felé menő kivitelben a marhakihajtás ugyancsak majdnem 90%-kal részesedett.²² Sőt, a kelet-európai mezőgazdaság előtt nemcsak szélesedő exportpiacok nyíltak Nyugat-Európában, hanem előnyös értékesítési feltételek is: a 16. századi „árforradalom” kedvező külkereskedelmi reálcsere-arányokat (*terms of trade*) biztosított számára. A kelet-nyugati kereskedelem 16. századi körülményei ebben a vonatkozásban Kelet-Európának látszottak kedvezni. tőkefelhalmozási esélyeket nyújtani.

3.

A nagyarányú áremelkedés, „árforradalom” nem véletlenül esett egybe a „világ-gazdasági korszakváltással”: a középkori világkereskedelmi rendszerrel szemben a modern típusú világpiacon kapcsolatok előnyomulásával, hanem szorosan összefüggött mind az új óceáni útvonalak feltárásával, mind az Európán belüli új áruösszetételű nemzetközi forgalom kibontakozásával.

Az összefüggés egyik szála régóta ismeretes és nyilvánvaló. Amikor a 16. század közepétől felduzzadt az amerikai nemesfémáradat Spanyolország felé s onnét tovább, a forgalomba kerülő pénzmennyiség megnövekedése rohamos pénzérték-csökkenéshez vezetett, ami az áremelkedésnek ugrásszerű jelleget adott.²³ Ámde az áremelkedés, pontosabban: az árak kölcsönös viszonyának, az árstruktúrájának megváltozása Nyugat-Európa számos körzetében már jó néhány évtizeddel korábban kezdetét vette.²⁴ Ez részben annak tulajdonítható, hogy a németországi bányákból és Portugál-Afrikából („Nyugat-Szudánból”) származó ezüst és arany már ez időben számottevően megnövelte a nemesfém-kínálatot,²⁵ másrészt annak tudható be, hogy a nemzetközi forgalom *áruössze-*

len és kender tette ki az 1590-es években: V. V. Dorosenko: Eksport Rygi na zachód w okresie przynależności do Rzeczypospolitej (1562–1620), Zapiski Historyczne, XXXI, 1966. 7. s. köv.; A. Attman: The Russian and Polish Markets in International Trade 1500–1650. Göteborg. 1973, 5, 39–40, 48–50, 53–55, 58, 61, 65.

²² Megjegyzendő, hogy a közel 90%-os arányszámot a tekintélyes észak-magyarországi (szlovákiai) rézexport nélkül kell érteni. A rézexport 1542 körül – számításaink szerint – legalábbis 1/3-ára ment a marhakivitel értékének. Minderre l. a 9. és 20. jegyzetben idézett irodalmat; vö. még Vas E., A váci török vámnaplók adatai az Alföld felől nyugatra irányuló XVI. századi áruforgalomról. Agrártörténeti Szemle. 1972, 1–2.

²³ Az árforradalom modern tanulmányozását G. Wiebe indította el: Zur Geschichte der Preisrevolution des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Leipzig, 1895. – E. J. Hamilton fontos kutatásainak összegezése: The History of Prices before 1750. XIe Congrès International des Sciences Historiques, Göteborg-Stockholm-Uppsala, 1960. Rapports, I, 144–164.

²⁴ Ezt először bizonyította: I. Hammarström: The Price Revolution of the Sixteenth Century: Some Swedish Evidence, The Scandinavian Economic History Review, V, 1957.

²⁵ A klasszikus tanulmány: A Soetbeer: Edelmetall-Produktion und das Wertverhältnis zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerika's bis zur Gegenwart. In: Dr. Petermann's Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt, Gotha, 1879. – A legújabb kutatások összefoglalása: H. Kellenbenz: Final Remarks: Production and Trade of Gold, Silver, Copper and Lead from 1450 to 1750. In: Precious Metals in the Age of Expansion. Papers of the XIVth International Congress of the Historical Sciences (San Francisco, 1975), Stuttgart, 1981, 307–328.

tételének eltolódása a fényűzési cikkekről a közfogyasztási cikkek javára, szükségszerűen maga után vonta az árösszetétel hasonló irányú megbillenését is. Hosszabb távon viszonylagosan csökkent a keleti fűszerek ára — amelyek kínálatát a portugálok tengeri szállítványai tetemesen fokozták; viszont emelkedett a közszükségleti cikkek ára — amelyek iránt a piaci vásárlásra utalt rétegek körének kiterjedése szélesedő keresletet támasztott. A közfogyasztási cikkek közül pedig elsősorban a mezőgazdasági termények, mellettük a nyersanyagok ára emelkedett, az iparcikké tőlük jelentősen elmaradt.²⁶ az agrártermeléstől részben vagy teljesen elszakadó népesség számának növekedése Nyugat-Európa iparosodó-tőkésedő körzeteiben pótlólagos élelmiszer- (valamint nyersanyag-) igényt váltott ki, amellyel a mezőgazdasági munka termelékenysége még nem tartott lépést (a földművelés hagyományos formáiról a fejlettebb vetésforgó-rendszerekre való áttérés csak a 17–18. században haladt előre Hollandiában, majd Angliában).²⁷

Ez az árforradalom — pontosabban: „agrár-árforradalom” vagy árstruktúra-forradalom — pedig nem korlátozódott Nyugat-Európára, hanem éppen a kibővülő intrakontinentális forgalmi kapcsolatok hálózata révén átsugárzott-átgyűrűzött Közép-Kelet-Európába is: átterjedt mindazokra az európai országokra, amelyek bevonódtak a modern világgazdaság keletkezésének folyamatába.²⁸ Az új árviszonyok nemcsak közvetlen kereskedelmi összeköttetések útján plántálódtak át a tőkésedés atlanti parti centrumaiból kelet felé — mint a lengyelországi gabonaexport esetében, amely túlnyomórészt Amszterdamba áramlott, vagy mint az észak-magyarországi (szlovákiai) rézexport esetében, amely a 16. század hatvanas éveiiig zömében ugyancsak a balti-északi-tengeri útvonalon jutott Antwerpenbe, később Amszterdamba és Hamburgba²⁹ —, hanem közvetve is, nem utolsósorban a délnémet városokon keresztül. Hiszen az utóbbiak a 16. század közepén még

²⁶ Az „árforradalom” és azt követő arányatlási periódus nyugat- és közép-európai vonatkozásainak újabb tárgyalásai: *F. P. Braudel–F. Spooner: Prices in Europe from 1450 to 1750*. In: *The Cambridge Economic History of Europe*, IV, 378. és köv., különösen 421, 464, 467, 481.; *B. H. Slicher van Bath: The Agrarian History of Western Europe A. D. 500–1850*. London, 1963. 197–198, 206–212.; *The Price Revolution in Sixteenth-Century England*, Edited with an Introduction by *P. H. Ramsey*, London, 1971.; *W. Abel: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*. Zweite Auflage, Hamburg–Berlin, 1966. 13, 113–120, 145, 152, 175.

²⁷ *B. H. Slicher van Bath: The Rise of Intensive Husbandry in the Low Countries*. In: *Britain and the Netherlands in Europe and Asia*. Edited by *J. S. Bromley* and *E. H. Kossman*, London, 1960. 130–153.; *R. Davis, The Rise of the Atlantic Economies*. London, 1973. 112–115.

²⁸ Az árforradalom Közép-Kelet-Európa országaiban: *S. Hozowski: The Revolution of Prices in Poland in the 16th and 17th Centuries*. *Acta Polonica Historica*, II, 1959. 7–12. és *Central Europe and the Sixteenth- and Seventeenth-century Price Revolution*, In: *Economy and Society in Early Modern Europe*. Edited by *P. Burke*, New York–London, 1972. 85–103.; *Št. Kazimír: Načrt vývoja cien obilnín na Slovensku v 16. a 17. stor.*, In: *Agrikultúra. Zborník Pol'nohospodárskeho Muzeja v Nitre*, 9, Bratislava, 1970. és *Adalék a XVI. és XVII. századbeli árak és bérek fejlődéséhez*. *Történelmi Szemle*, XIX, 1976. 1–2, 167–210.; *Zimányi V.: Mouvements des prix hongrois et l'évolution européenne (XVIe–XVIIIe siècle)*. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XIX, 1973. 305–333.

²⁹ *L. pl. M. Małowist: Z zagadnień popytu na produkty krajów nadbałtyckich w Europie zachodniej w XVI wieku*. *Przegląd Historyczny*, 1959. 4, 720–752.; *M. Bogucka: Amsterdam and the Baltic in the First Half of the Seventeenth Century*, *The Economic History Review*, 2nd Ser., XXVI, 1973. 433–447.; *P. Jeannin: Le cuivre, les Fuggers et la Hanse*. *Annales E. S. C.*, 1955. 2, 229–236.; *J. Vlachovič: Slovak Copper Boom on World Markets in the 16th and the First Quarter of the 17th Centuries*. *Studia Historica Slovaca*, I, Bratislava, 1963.

virágzó forgalmat bonyolítottak le az Alpokon át Észak-Itáliával, a Rajna vonalán Németalfölddel, s ugyanakkor rendszeres kereskedelmi kapcsolatban álltak Közép-Kelet-Európával, így a Duna mentén Magyarországgal, ahová elsősorban textilárut vittek, s onnan szarvasmarhát hoztak.³⁰

Az új nyugat-európai árstruktúra, legdinamikusabb összetevőjével: a „forradalmi” gabonaárakkal, elérte tehát Közép-Kelet-Európa országait is – Magyarországot is, amely maga nem exportált gabonát az atlanti parti fogyasztóknak –, és felhajtotta a mezőgazdasági termények árát a *belső* piacon is. Következésképpen nemcsak a nyugat felé irányuló *kiviteli* tevékenység, hanem a *hazai* piacon történő terményértékesítés is magas haszonnal kecsegtetett.

Éppen ez volt az a vonzóerő, amely a közép-kelet-európai országok földesúri osztályának egyes rétegeit-csoportjait arra ösztönözte, hogy bekapcsolódjanak az agrárterményekkel való kereskedelembé: ahol lehetett, a kiviteli üzletbe, ahol erre nem nyílt mód, a hazai forgalomba – latba vetve feudális kiváltságaikat is a városi-polgári kereskedőkkel és a paraszti árutermelőkkel szemben. Korábban, a 15. században, az iparcikkek árához képest alacsony mezőgazdasági árak mellett, nemigen éreztek indítást erre: a termények piaci értékesítését többnyire jobbágyaiknak engedték át, akiktől viszont egyre inkább pénzben hajtották be a földjáradékot. Most viszont az árszinyok konjunkturális változására gazdasági magatartásuk változásával reagáltak: maguk tekintettek a piac felé. Hogy pedig megfelelő mennyiségű piacra bocsátható terményhez jussanak, ismét fokozódó mértékben vették igénybe jobbágyaik terményjáradékait, majd kiterjesztették saját kezelésű gazdaságukat is (*Gutswirtschaft, Vorwerk, fořwerk, allodium, majorság*), amelyet eleinte – a 16. század második harmadában – részben fizetett munkával, részben ingyen robottal, a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve messze túlnyomóan robotmunkával műveltettek – jobbágyaikat ismét röghöz kötve (illetve a jogilag kodifikált röghöz kötöttséget egyre inkább valóságos gyakorlattá téve), és munkajáradék-kötelezettségüket a végletekig kihasználva.³¹ Így váltott át a kedvező agrárárak és külkereskedelmi cserearányok közvetlen *előnye* hosszabb távra szólóan történelmi *hátrányba* a közép-kelet-európai országokra nézve, amennyiben éppen a feudális viszonyok megerősödését, újratemelését mozdította elő.

³⁰ W. Brulez: L'exportation des Pays-Bas vers l'Italie par voie de terre au milieu du XVIe siècle. *Annales E. S. C.*, 14, 1959. 461–491.; H. Van Der Wee: The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (Fourteenth–Sixteenth Centuries). The Hague, 1963, I, 130–132, 180–182.; F. Lütge: Der Handel Nürnbergs nach dem Osten im 15./16. Jahrhundert. In: Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs. Nürnberg, 1967. I. 318–376.; J. Janaček: Prag und Nürnberg im 16. Jahrhundert (1489–1618). In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. 204–228.; F. Lerner: Die Bedeutung des internationalen Ochsenhandels für die Fleischversorgung deutscher Städte im Spätmittelalter und der frühen Neuzeit. In: Internationaler Ochsenhandel (1350–1750). Hg. von E. Westermann, Stuttgart, 1979. 197–218.

³¹ Részletesebb kifejtését l. tanulmányainkban: Die Stellung des ungarischen Bauernkrieges von 1514 in der Agrargeschichte. In: Festschrift für Wilhelm Abel zum 75. Geburtstag. Hannover, 1974. I, 199–211. és Sixteenth-century Hungary: Commercial Activity and Market Production by the Nobles. In: Economy and Society in Early Modern Europe. Edited by P. Burke, New York–London, 1972, 113–133.; valamint korábban könyvünkben: Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 54, Bp., 1964.

Fölmerül a kérdés: mennyiben tulajdonítható ez a retrográd folyamat a közép-kelet-európai, jelesen a magyarországi földesurak pénzhianyának? Elég gyakran találkozik ugyanis történetirodalmunkban olyan felfogással, amely szerint „hiába ismerte fel idejében több majorságépítő úr a fizetett munkával való dolgoztatás előnyeit, s hiába tettek a 16. század közepén több helyen is lépéseket a gyakorlatba való átvitelre”, tőke hiányában nem tudtak továbbhaladni ezen az úton.³²

Ezt az okfejtést nem tudjuk magunkévá tenni. Hiszen éppen az 1570-es években – akkortájt tehát, amikortól kezdve a retrográd tendencia szembetűnővé vált – vett az árforradalom Magyarországon is teljes lendületet, érték el a mezőgazdasági termények minden eddiginél magasabb árszintet, nyílt tágra az „árolló” a mezőgazdasági és az iparcikkek között. Ilyen körülmények között a terménykereskedő magyar urak magas kereskedelmi haszonra tettek szert; a fizetett munkához szükséges pénzeszközöket tehát nehézség nélkül előteremthették volna. Mi több: az árforradalom egyenesen kívánatossá is tehetette volna a bérmunkáltatást a földesurak szemében, hiszen az nemcsak az *agrárárak* és az *ipari árak* között nyitotta ki az ollót, hanem az *árak* és a *munkabérek* között is: az árak emelkedésével a bérek persze nem tartottak lépést. A 16. században a reálbérek jelentős csökkenése figyelhető meg.³³

A majorsági munkáltatás módszereiben beállott változás és az árforradalom között mégis közvetlen oksági összefüggést állapíthatunk meg – csak hogy nem a profitok és a bérek, hanem a *járadékok* alakulásának vonalán. A rohamos áremelkedés, a vele együtt járó nagyfokú pénzromlás a paraszti pénzszolgáltatásoknak – a feudális földjáradék a 15. századra Közép-Kelet-Európában is előrenyomult formájának – értékét tetemesen csökkentette. Hogy a földesurak a pénzjáradékot értékhatatlanságának arányában időről időre emeljék – mintegy „mozgó pénzjáradék-skálát” vezessenek be –, természetesen nem jöhetett szóba. A jövedelemcsökkenés kézenfekvő ellenszeréül kínálkozott viszont, hogy a *pénzjáradékkal* szemben a feudális járadék *naturális* formáit, a termény- és munkaszolgáltatást aknázzák ki minél erőteljesebben, s így kárpótolják magukat a hanyatló értékű pénzszolgáltatásokért. A munkajáradék-növelés pedig – ami a 16. század utolsó, a 17. század első évtizedeiben sok helyütt a „limitálatlan”, „parancs szerinti” robot bevezetésébe torkollott – immár a kívánt mértékben biztosította az ingyen munkaerőt a földesurak számára, tehát szükségtelessé vált számukra, hogy a robotot – amint korábban a majorsági terjeszkedés első időszakában, a 16. század második harmadában tették – a szántóművelésben fizetett munkával egészítsék ki: kikapcsolta azt az indítékot, amely jelentősebb mértékű bérmunkáltatásra, tőkebefektetésre ösztönözte volna őket.³⁴

Az árforradalom előrelendítette a bérmunka alkalmazását a mezőgazdaság kapitalista vállalkozóinak, a tőkés bérlőknek az üzemeiben. Így történt Angliában, ahol „a pénz

³² Így vélekedik pl. *Maksay F.*: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon, Bp., 1958. 38., aki először hívta fel a figyelmet a majorsági bérmunka jelentős szerepére Magyarországon a 16. század derekán és visszaszorulására a század utolsó évtizedeitől.

³³ L. a 26. és 28. jegyzetben idézett irodalmat, valamint *E. H. Phelps Brown* and *S. V. Hopkins*: Wage Rates and Prices. Evidence for Population Pressure in the Sixteenth Century. *Economica*, n.s. XXIV, 1957, 289–306.; *W. Abel*: Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland. Göttingen, 1972, 7.

³⁴ Részletesebb kifejtésre I. tanulmányunkat: *Corvées et travail salarié dans les exploitations seigneuriales de la Hongrie des XVI. et XVII. siècles*. In: *Paysannerie française, paysannerie hongroise (XVI–XX. siècles)*, Bp., 1973, 75–97.

értékének állandó csökkenése arany gyümölcsöket termelt a bérlőnek”, hiszen hanyatló értékű pénzbért (munkabért) fizetett munkásainak és hanyatló értékű pénzáradékot (bérleti díjat) a földtulajdonosoknak; így „bérmunkásai és földesura rovására egyaránt gazdagodott”.³⁵ Az árforradalom visszavetette ugyanezt a folyamatot a közép-kelet-európai földesurak önkezelésű gazdaságaiban, hiszen ez utóbbiak legfőljebb kezdő kapitalisták voltak, de gyakorlott feudális járadékosok. A munkabéren a pénzromlás körülményei között maguk is nyertek volna ugyan, a pénzáradékon azonban vesztek; márpedig ők nem a bérek és profitok gondolatvilágában éltek, hanem a járadékokéban.

A 16. századi árforradalom tehát – jóllehet Európa-szerte hasonló irányban befolyásolta az árak kölcsönös viszonyának, valamint az árak és bérek viszonyának alakulását – a nyugat-európaiktól lényegesen eltérő hatást gyakorolt a *termelési viszonyok* alakulására Kelet-Európában. Itt a mezőgazdasági árukereskedelem és áruterelés feudális-földesúri módszereinek felülkerekedéséhez járult hozzá, ami viszont a továbbiakban a természetes járadékokhoz való visszatérésnek, a naturálgazdálkodásba való bizonyos fokú visszahanyatlásnak, a szolgáparaszti (*servage-, Leibeigenschaft-, Erbuntertänigkeit-, perpetua rusticitas-*) jellegű jobbágyi kötelek létesítésének-visszaállításának következményét rejtette magában. A „második jobbágyság” létrejötté számos közép-kelet-európai országban: hátráltatta a belső piac, a társadalmi munkamegosztás fejlődését, torlaszt emelt a tőkés viszonyok kialakulásának falun és városban egyaránt; gátat vetett mind a kereskedő- és manufaktúra-burzsóázia, mind egy burzsóá orientációjú, angliai típusú „új nemesség” kiformálódásának, mind a paraszti polgárosulásnak.³⁶

E kedvezőtlen folyamatokat azután betetőzték és hatásaikat konzerválták a modern világgazdaság kibontakozásának új fejleményei – nevezetesen azok a változások, amelyek a 17. század közepére-második felére következtek be a kialakuló újkori világgazdasági rendszer három fő tényezőjének, három fő alkotórészének – a nyugat-európai, a kelet-európai és a gyarmati gazdaságnak – a helyzetében és egymáshoz való viszonyában.

4.

Ami a *gyarmati gazdaság távol-keleti* relációját illeti, először is arra a jelentős változásra kell felfigyelnünk, amelyen a hollandok ázsiai kereskedelme ment át a 17. század második felében. A változás nem kivetelük áruösszetételét érintette (továbbra is főleg nemesfémeket és vertpénzt vittek ki Távol-Keletre, mert európai termékek iránt csekély volt a kereslet Ázsiában),³⁷ hanem Amszterdam felé irányuló behozatalukban mutatkozott. Az importon belül megnőtt a keleti textilárúk részesedése: 1668–70-ben több mint 36%-ra, 1698–1700-ban pedig már közel 55%-ra rúgott – szemben a század első felének még csak 14–16%-os hányadával. A 17. század végére tehát éppen a textilárúk (gyapotszövetek, selymek) váltak a Holland Kelet-Indiai Társaság behozatalának elsőrendű tételévé, s az – 1620-hoz képest több mint ötszörösére nőtt – import

³⁵ Marx K.: A tőke. I. k., Bp., 1948. 804. – hivatkozással (*W. Stafford*) A compendious or brief examination of certayne ordinary complaints of divers of our countrymen in these our days. By W. S. Gentleman, London, 1581-re.

³⁶ A 31. jegyzetben idézett könyvünkben főleg 30–38, 74–94.

³⁷ M. A. P. Meilnck–Roelofs: Aspects of Dutch Colonial Development in Asia in the Seventeenth Century. In: Britain and the Netherlands in Europe and Asia, 66.

áruszerkezetében azt a vezető helyet foglalták el, amelyet korábban a legkeresettebb fűszerfajta, a bors töltött be.³⁸

Hasonló fejlemények jellemezték az angolok ázsiai kereskedelmét is a 17. század folyamán. Az Angol Kelet-Indiai Társaság maga is túlnyomóan nemesfémeket (*bullion*) vitt ki Keletre, amiért a Társaságot hevesen támadták, s a „bullionisták” és „antibullionisták” között hosszú parlamenti és irodalmi vita lángolt fel.³⁹ Ennek ellenére még egy 1663. évi törvény is megengedte a *bullion* exportját, s a 17. század második felében nem kevésbé, mint az elsőben, továbbra is a nemesfémek alkották a Társaság kivitele teljes értékének döntő hányadát: 70 és 90% között mozgott az exportban való értékrészesedésük az egész 17. század során, sőt még a következő század első évtizedeiben is.⁴⁰ Az angolok ugyan kezdettől, a 17. század elejétől fogva törekedtek posztót (*gyapjúszövetet*) is kivinni a Táv-Keletre, de hamarosan rá kellett jönniük arra, hogy az ilyen cikkek ott „halott árunak” számítanak, s az exportált bálákat „molyok és hangyák rágják el”. „Az angol posztó Indiában nem kelendő; legfeljebb nagyurak vásárolják, hogy takarót készíttessenek belőle elefántjaiknak és nyeret lovaiknak. De ruházkodásra senki sem használja ezen a vidéken.”⁴¹ Sőt, az Angol Kelet-Indiai Társaság vonalán is hamarosan megindult és megélénkült az ellentétes irányú árumozgás: maga is növekvő mennyiségben kezdett behozni Indiából textilárukat – *gyapotszöveteket* (*calico* stb.); ezek mindinkább teret nyertek importjában a fűszerfélékkel szemben. Az angol társaság behozataláról (a behozatal Angliában értékesített hányadáról) 1621-ben – emlékszünk – még úgy vélekedtek, hogy az 2/3 részben borsból és egyéb fűszerfélékből állt; 1677-ben viszont már úgy ítélték meg annak áruösszetételét, hogy csupán 10%-át teszik ki fűszerek és festékanyagok, s 66%-át *gyapotszövetek*.⁴² A *calico*-import Indiából Angliába – amiről korábban alig lehetett hallani – az 1663–1669. évek átlagában 240 000 végre, 1699–1701-ben 861 000 végre ugrott; az utóbbi mennyiségnek 2/3-át tovább exportálták a kontinentális Nyugat-Európába.⁴³ A nyomott indiai *gyapot* árak olcsóságukkal és tetszetős színeikkel-mintáikkal csakhamar széles piacot hódítottak maguknak, főleg a kevésbé tehető rétegeknél, Angliában, Franciaországban s másutt is – a Kelet-Indiai Társaság kereskedelmi tevékenységét illető újabb éles bírálatok s a honi *gyapjúipar* érdekében kibocsátott behozatali tilalmak és gátló rendelkezések ellenére.⁴⁴

³⁸ *Glamann*, i. m. 13–15, 20–22, 134–139, 265. – A 17. század végén jelent meg először a holland behozatalban a tea és kávé említésre méltó mennyiségben (együttesen 4,24% részesedéssel), hogy azután a 18. század első felében a fő importtételek közé emelkedjenek: ugyanott, 14–15, 18, 183, 212.

³⁹ A vitáról – amely egyébként nagy lendületet adott az angol közgazdasági irodalom kibontakozásának – részletesen tájékoztat *Lipson*, i. m. II, 277–303.

⁴⁰ *K. N. Chaudhuri: Treasure and Trade Balances: the East India Company's Export Trade*, *The Economic History Review*, 2nd Ser., XXI, 3, 1968. 482–484.

⁴¹ *Lipson*: i. m. II, 277–278, 286. (1616, 1692); *F. J. Fisher: London's Export Trade in the Early Seventeenth Century*. *The Economic History Review*, 2nd Ser., III, 2, 1950. 157. (1614)

⁴² További mintegy 13–13%-át selymek (nyers- és szőtt selyem), illetve salétrom: *The East India Trade a Most Profitable Trade to the Kingdom (1677)* alapján közli *Lipson*, i. m. II, 288.

⁴³ *R. Davis: English Foreign Trade 1660–1700*. *The Economic History Review*, 2nd Ser., VII, 2, 1954. 153, 165. – A fűszerárak import-részesedése ekkoriban (1699–1701) már kevesebb, mint 3%-ra esett vissza: ugyanott, 163–166.

⁴⁴ *J. Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. München–Berlin, 1929, II, 169–171.; *Lipson*, i. m. II, 96–97.; *R. Davis: English Foreign Trade 1700–1774*. *The Economic History Review*, 2nd Ser., XV, 1962.

Eszerint a kelet-ázsiai gyarmatok a 17. század második felében sem váltak még a nyugat-európai textilárúk – gyapjuszövetek – felvevő piacává; sőt inkább ellenkező irányú árumozgásnak lehetünk tanúi: éppen Kelet-Ázsiából szállítottak a nyugat-európai piacokra textilárúkat – főként gyapotszöveteket. Az utóbbiak iránti növekvő európai kereslet pedig hovatovább a gyapotipar angliai meghonosodásához vezetett: annak az iparágnak a kifejlődéséhez, amely utóbb az ipari forradalom melegágya lett a szigetországban.⁴⁵

5.

Amerikai relációban más természetű s közvetlenebb hatású változások következtek be, vagy kezdtek kibontakozni ez idő tájt a gyarmati gazdaság „modern” jellegű átfarmálódásának irányában.

A Spanyol-Indiákról jövő nemesfém-áradat, amely 1595-ig egyre dúsabbá dagadt, 1601 és 1630 között már süllyedő irányzatot vett, 1631 és 1660 között pedig zuhanásszerűen apadt.⁴⁶ Ezt a spanyol gyarmatok és Sevilla között folyó kereskedelem gyors hanyatlása kísérte a 17. század második negyedében.⁴⁷ Az amerikai gyarmatokkal való gazdasági kapcsolatnak eddigi legfőbb jellemzője a 17. század közepére mindinkább elhalványult. A nemesfém-özön elapadásával párhuzamosan viszont és különösen 1660 után egyre nagyobb méreteket öltött az amerikai gyarmatok más kincsei: a cukor és a dohány áradása Nyugat-Európa felé.

A tengerentúli cukor a portugálok amerikai gyarmatairól: rabszolga-munkaerővel művelt braziliai ültetvényeiről kezdte meg nemzetközi kereskedelmi pályáját még a 16. század utolsó évtizedeiben,⁴⁸ braziliai szállítmányok fedezték a 17. század első felében is az európai cukorfogyasztás túlnyomó részét. Ez idő tájt a spanyol-karibi térség telepein még jóval kevesebb cukrot termeltek; azok az angol és francia gyarmatok pedig, amelyek a 17. század első évtizedeiben létesültek az Antillák szigetein, főleg dohány- (emellett gyapot- és indigó-) termesztéssel kezdték, nagyrészt kisüzemi farmgazdaságok keretei között. Ám a nyugat-indiai dohánynak hamarosan konkurense támadt Virginia, az első észak-amerikai „dohánygyarmat” (*Tobacco Colony*) produkciójában, ami az 1630-as évek végén jelentős mértékű túltermeléshez és áreséshez vezetett; majd pedig arra készítette az Antillák angol és francia telepeseit, hogy cukornád-termesztésre térjenek át. A 17. század közepe táján játszódott le a fordulat: a telepések egy generáció során dohánytermesztőből cukornád-ültetvényessé váltak, a dohány átadta a helyét a cukornak, a farmgazdaság a rabszolgatartó ültetvényes gazdálkodásnak: kialakultak az Antillák tipikus „cukorgyarmatai” (*Sugar Colonies*).⁴⁹

⁴⁵ Vö. R. Davis: *Comparative Advantage of the Levant and Cape Routes to India in the 16th and 17th Centuries*. Prato, 1978. 22.

⁴⁶ A nemesfém-behozatal az 1591–1595. években több mint 35 millió, az 1626–1630. években még közel 25 millió, az 1631–1635. periódusban már csak 17 millió, az 1656–1660. években viszont kevesebb mint 3,4 millió pesót tett ki: *Hamilton*, i. m. 34–35.

⁴⁷ H. et P. Chauu: *Séville et l'Atlantique 1504–1650*. VI, 1, Paris, 1956. 338–340, 474.

⁴⁸ Vö. L. Stone: *Elizabethan Overseas Trade*. *The Economic History Review*, 2nd Ser., II, 1, 1949. 47.

⁴⁹ E. E. Rich: *Colonial Settlement and its Labour Problems*. In: *The Cambridge Economic History of Europe*, IV, 338–350; G. B. Masefield: *Crops and Livestock*, uyanott, 289–295.

Az angol és francia cukorgyarmatok (Jamaica, Barbados, Martinique stb.) megsokszorozták, tömegessé növelték a cukor behozatalát Európa felé, és árának lényeges csökkenését idézve elő, luxusárúból szélesebb rétegek fogyasztási cikkévé változtatták. Egyben lendületet adtak az Amerika felé irányuló európai és nyugat-afrikai kivitelnek is, mert rohamosan bővülő igénnyel léptek fel textilárúk és egyéb ipari termékek, valamint rabszolga-munkaerő iránt. Sőt, a nyugat-indiai kisebb angol gyarmatokon haladt előre a cukor-monokultúrás specializáció először olyan fokig, hogy tekintélyes élelmiszer- (gabona-, hús-, hal-) import szükségletet is támasztott; ezt részben Angliából, Írországból, részben az észak-amerikai brit „kenyérgyarmatokról” (New York, New Jersey, Pennsylvania: *Bread Colonies*) fedezték, amelyek a 17. század utolsó harmadában alakultak ki. Ezek az észak-amerikai gyarmatok pedig — amelyeknek még nemigen volt saját kiviteli termékük a transzatlanti forgalom számára — az Antillákkal folytatott kereskedelemből származó cukorbehozataluk egy részét maguk is tovább exportálták Európa felé — iparcikk-importjuk ellentételeként.⁵⁰

Ezt, a 17. század közepétől fogva kiterjedő, s egyben modern, munkamegosztásos jelleget öltetni kezdő transzatlanti áruforgalmat Amerika és Európa, valamint Nyugat-Afrika között eleinte még főleg a holland kereskedők közvetítették; utóbb (a cromwelli diszkriminációs törvényektől is támogatva — amelyek hatásosabb eszköznek bizonyultak a hollandokkal szemben az amerikai, mint az európai vizeken) — saját gyarmataikat illetően nagyrészt az angolok vették kezükbe. Az angol kereskedelmi flotta volumenének hatalmas felfutása az angol polgári forradalmat követő évtizedekben — az európai (atlanti part menti) hajózás mellett — éppen az amerikai gyarmatokkal való áruforgalomra összpontosult.⁵¹ A Nyugat-Indiákról Londonba irányuló cukorimport, amely a 17. század első felében még egészen jelentéktelen volt, az 1663–1669. évek átlagában már 148 000 mázsát, 1699–1701-ben 371 000 mázsát tett ki; a Virginiából és Marylandból az angol fővárosba szállított dohány mennyisége az 1630-as évek mintegy 4500 mázsájáról 1662–1663-ban közel 32 000, 1699–1701-ben 100 000 mázsára ugrott; a behozott cukor 1/3-át, a dohány 2/3-át ugyancsak tovább exportálták a nyugat-európai kontinensre. „Az új típusú angol kereskedelmi expanzió az Európán kívüli telepekről származó kínálatának olcsóságával tört utat magának, és teremtett új tömeges fogyasztó piacokat.”⁵²

Egészében véve az Amerikával folytatott kereskedelem — éppen, mert modern, munkamegosztásos mozzanatai jutottak túlsúlyra — olyan rohamosan terjeszkedett ki ez idő tájt, hogy a holland hajózás abszolút mértékű visszaesése nélkül kerülhetett sor az angol (és francia) hajózás tekintélyes növekedésére. Az angol kereskedelmi flotta űrtartalma az 1629. évi 115 000 tonnáról 1686-ban 340 000 tonnára futott fel.⁵³

⁵⁰A. P. Newton: *The European Nations in the West Indies 1493–1688*, Second Edition, New York, 1967, 196–199, 279–285.; J. Clapham: *A Concise Economic History of Britain from the Earliest Times to 1750*. Cambridge, 1949, 238, 281, 285, 291.; H. U. Faulkner: *Amerikanische Wirtschaftsgeschichte*. Dresden, 1929. I, 77–91, 139–143.

⁵¹L. A. Harper: *The English Navigation Laws*. New York, 1939. 242–245.; Lipson: *The Economic History of England*. III, *The Age of Mercantilism*. London, 1947. 139.; J. H. Parry: *Transport and Trade Routes*. In: *The Cambridge Economic History of Europe*, IV, 206–207.

⁵²Davis, i. m. 1954, 152–153, 165.

⁵³R. Davis: *The Rise of the English Shipping Industry in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, London, 1962, 15, 27.

Arra az időre tehát, amikorra az amerikai gyarmatokkal való gazdasági kapcsolatok *első* időszakának jellemző jegyei elhalványultak, kezdett kibontakozni e kapcsolatoknak új, a világgazdasági munkamegosztással összefüggő jellege. A modern világgazdaság kialakulási folyamata újabb, *második* szakaszába lépett: amikor a transzatlanti útvonalak immár a modern típusú nemzetközi kereskedelem útvonalaiává váltak. A 17. század elején Anglia, eltekintve kelet-indiai kereskedelmétől, szinte egész áruforgalmát Európával bonyolította még le; a század végén a szigetország árubehozatalának csaknem 1/3-a már a gyarmatokról származott, egész kivitelének mintegy 30%-át amerikai és távolkeleti áruk (kivált dohány, cukor és gyapotszövet) re-exportja tette ki, és egész kivitelének több mint 15%-a már a gyarmatokra irányult. „Az angol kereskedelem . . . most már nagymértékben az Európán kívüli világra támaszkodott.”⁵⁴

A modern világgazdaság kialakulásának e második időszakában megszűnt tehát az a sajátos történelmi helyzet, amelyben a Nyugat-Európa és Közép-Kelet-Európa közötti reláció volt a bontakozó modern típusú távolsági forgalom fő hordozója; következtülésképpen csökkent a közép-kelet-európai országok *viszonylagos* részesedése a nyugat-európai központra orientált nemzetközi kereskedelemben, aránylagos súlya a fejlődő világgazdasági kapcsolatok rendszerében.

6.

A modern világgazdaság kialakulásának első időszakában a nyugat-európai iparfejlődés előrehaladása, agrárcikkek iránt támasztott keresletének emelkedése, a mezőgazdasági termények kedvező reálcsere-arányok mellett való értékesítésének lehetősége az árforradalom viszonyai között – mint láttuk – a *közép-kelet-európai* országok mezőgazdaságát a piacra termelés fokozására serkentette. Ösztönzést nyújtott a mezőgazdasági árutermelés paraszti tendenciájának is, de főként az eddig kevésbé jelentős földesúri árukereskedelem és árutermelés előnyomulását mozdította elő.

Az agrárfejlődés feudális földesúri irányzatának felülkerekedése viszont, a „második jobbgátság” létrejötté Közép-Kelet-Európa számos országában – szükségképpen hamarosan felszínre hozta saját súlyos belső ellentmondásait: a 17. század közepén-második felében már beleütközött azokba az objektív korlátokba, amelyeket termelési, áru-termelési és exportlehetőségei elé önmaga emelt. Megmutatkozott ez a lengyelországi gabonakivitel kedvezőtlen alakulásában, ami részben a nyugat-európai piaci és árviszonyok, részben a lengyelországi termelés oldaláról lel magyarázatot. Az utóbbira vallanak az olyan adatok, amelyek szerint már az 1630–40-es években nemegyszer előfordult, hogy a Gdańskból kifutó holland hajóknak ballaszt maradt a fedélzetén: a gdański gabonakínálat nem volt elegendő a nyugat-európai kereslethez képest.⁵⁵ 1650–1699 között azután a Szund-szoroson át⁵⁶ nyugat felé szállított gabona átlagos évi

⁵⁴ Davis, i. m. 1954, 150.

⁵⁵ M. Bogucka: Handel bałtycki a bilans handlowy Polski w pierwszej polowie XVII wieku. Przegľad Historyczny, LIX, 2, 1968. 248–251.

⁵⁶ A Szund-vámjegyzékek nagyszabású feldolgozása: A. E. Christensen: Dutch Trade to the Baltic around 1600. Studies in the Sound Toll Registers and Dutch Shipping Records. Copenhagen–The Hague, 1941. – A külföldi jelentőségéről és hiányairól: P. Jeannin: Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVIIe–XVIIIe siècle), Revue Historique, CCXXXI, 1964. 92–95, 313.

mennyisége már 55 800 lastra csökkent az 1600–1649 közötti évek 68 500 last átlagával szemben; 1700–1749 között pedig egyenesen 31 800 lastra esett vissza.⁵⁷ A gabonakivitel hanyatlása a balti-tengeri kereskedelem áruösszetételének jelentős átalakulásához vezetett a 17. század közepétől fogva: a fa és egyéb hajóépítési és -felszerelési nyersanyagok (*naval stores*), valamint a (svédországi) vas került a Nyugat-Európa irányuló kivitel előterébe.⁵⁸ A lengyel gabonaexport csökkenése mögött részben a terméshozamok csökkenése állt, ami – a paraszti árutermeléssel és a bérmunkáltató nemesi árutermeléssel szemben – a robotmunkát végtelenségig kiaknázó földesúri árutermelés eluralkodására, a jobbágygazdaságokat tönkretévő fojwark-rendszerre vezethető vissza.⁵⁹ A robotoltató földesúri árutermelés mély belső ellentmondása mutatkozott meg abban, hogy elnyomorította a parasztgazdaságokat: saját munkaerő- és munkaeszköz-forrását.⁶⁰

De megnyilvánult ez a korlátozó hatás a magyarországi marhakivitel visszaesésében is, amelynek fő árutermelési bázisa nem a földesúri önkezelésű gazdaság, hanem az alföldi mezővárosi-falusi parasztgazdaság volt és maradt. A polgári-paraszti marhakereskedők piaci tevékenységét gátló földesúri ténykedésekben, a feudális urak konkurenciájában, elnyomó-megszorító rendszabályaiban jutott ez a hatás közvetlenül kifejezésre.⁶¹ Ezek a belső, feudális korlátok is közrejátszottak – az exportpiaci viszonyok kedvezőtlen alakulása és egyéb tényezők mellett – abban, hogy a már a 17. század első felében észlelt akadozások-ingadozások után, a 17. század közepére-második felére bekövetkezett a magyarországi marhakivitel lehanyatlása, a magyar polgári-paraszti marhatőzsérek elszegényedése, tönkremenetele. Jellemző, hogy a nyugatra irányuló marhaexport, amelynek évi mennyiségét az 1560–1580-as években statisztikailag alátámaszthatóan minimálisan évi 60–80 ezer darabra tehetjük (egyes kutatók százezres, sőt kétszázezres számokra következtetnek),⁶² a 17. század második felében beállott nagyarányú vissza-

⁵⁷J. A. Faber: Het problem van de dalende graananvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw. In: A. A. G. Bijdragen, 9, Wageningen, 1963. 12. – Egy másik holland szerző – úgyszintén a Szund-vámjegyzékek alapján – kevésbé jellemző időbeli bontásban adja ugyan meg a balti-tengeri gabonakivitel átlagszámait, de így is rávilágít a hanyatlásra. Eszerint 1562 és 1657 között összesen 4,6 millió last, 1661 és 1783 között pedig 4,7 millió last gabonát szállítottak nyugat felé a Szund-szoroson át. Ez az első időszakban 47 900, a másodikban 38 500 last évi átlagot jelentett: W. S. Unger: Trade through the Sound in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. The Economic History Review, 2nd Ser., XII, 2, 1959. 213.

⁵⁸S.-E. Åström: From Cloth to Iron: The Anglo-Baltic Trade in the Late 17th Century. I, Helsinki, 1963. 29, 32, 41–44.

⁵⁹J. Topolski: La régression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle, Acta Poloniae Historica, VII, 1962. 46–49.; W. Szygielski: Die ökonomische Aktivität des polnischen Adels im 16–18. Jahrhundert. Studia Historiae Oeconomicae, 2, Poznań, 1967. 85–87.

⁶⁰A baltikummi holland kereskedelem fontos közszükségleti áruja volt a sózott hering is, amelyet azonban ellenkező irányban: nyugat felől, az Északi-tengerről hoztak be a Szund-szoroson át a balti kikötőkbe. E téren is hasonlóan csökkenő tendencia érvényesült: az 1599–1612 között évi 20–25 000 lastról 1660-ra 16 000 last alá, majd az 1720-as évekre mintegy 8000 lastra: A. R. Michell: The European Fisheries in Early Modern History. In: The Cambridge Economic History of Europe, V, 149.

⁶¹L. fentebb idézett könyvünket, különösen 49. s köv.

⁶²L. Makkai: Der ungarische Viehhandel 1550–1650. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650, 492.; H. Prickler: Das Volumen des westlichen ungarischen Aussenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hg. von O. Pickl, Graz, 1971. 140.; I. N. Kiss: Die Bedeutung der ungarischen Viehzucht für Ungarn und Mitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Internationaler Ochsenhandel (1350–1750), 105.

esés után, még az 1730-as években is csak évi 50–60 ezer körül mozgott, és csupán az 1760-as években érte el a két évszázad előtti színvonalat.⁶³

Ami pedig a magyarországi export másik fő cikkét illeti – méghozzá az egyetlen, amely a 16. században megtalálta az utat az atlanti parti piacokra: Antwerpenbe, majd Hamburgba és Amszterdamba, éspedig az akkori viszonyok között igen jelentős mennyiségben –: a réz sem tudta ezt a pozícióját szilárddá tenni, a 17. század közepére – második felére is megőrizni a kialakuló modern világgazdaság nyugat-európai központjaiban. A beszercebányai (Neusohl, Banská Bystrica) réztermelés, amelynek évi átlaga a 16. század első felében, a Thurzó–Fugger korszakban kb. 24 ezer mázsára rúgott (s ennek a mennyiségnek legalábbis 4/5-e nyugati kivitelre került), s amely a Fuggerek kivonulása után, a 16. század második felében is 12–13 ezer, de még az 1610-es évek elején is 8–10 ezer mázsát tett ki, a 17. század közepén már legfeljebb 3–4 ezer mázsás évi átlagot ért el – ugyanakkor, amikor az előző században tőle még messze elmaradó svédországi réztermelés évi mennyisége mintegy 50 ezer mázsára futott fel. A magyarországi réz – ha a bécsi udvar által holland, majd angol tőkésektől felvett államkölcsönök fedezeteként később is számba jött – immár csak alárendelt szerepet játszhatott a világpiacon, amelyen a túlerejű svéd mellett ez időre újabb vetélytársak is megjelentek: a japáni, majd a chilei.⁶⁴

7.

A közép-kelet-európai áruterelés fejlődésének megtorpanása, hanyatlása tehát ez országok *exportképességében*, nyugat felé irányuló kivitelük egyes ágazatainak – a lengyelországi gabonaexportnak, a magyarországi marha- és rézexportnak – a visszaesésében közvetlenül, számszerűen is kimutatható. De hozzátehetjük – bár ez idő szerint mennyiségileg még csak közvetve tudjuk megragadni –: előbb-utóbb szükségképpen észlelhetővé vált nyugatról származó behozataluk, *importfelvevő képességük* tekintetében is. Hiszen az agrárfejlődés feudális-földesúri tendenciájának felülkerekedése, a „második jobbágyság” megszilárdulása számos közép-kelet-európai országban: keresztezte-hátráltatta a polgári városfejlődést csakúgy, mint a parasztság polgári fejlődését; tehát visszavetette a piacon jelentkező iparcikk-keresletet, korlátozta a modern típusú – belső és nemzetközi – kereskedelem felvevő bázisát.⁶⁵

⁶³ Magyarország ki- és beviteli forgalma az 1733, 1735, 1736, 1737, 1738, 1741, 1743. évben, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894. 100–101, 180–181, 184–185, 278–279, 284–285, 362–363; 1895, 65–73.; 1897, 358–359.; *Eckhart F.*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922. 218. – Vö. *Ember Gy.*: Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a XVII. század második harmadában. Századok, 1975. 5–6, 829, 839–840, 867.

⁶⁴ *Vlachovič*, i. m. 70, 72–79, 81–87.; *Van der Wee*, i. m. I, 523.; *H. Srbik*: Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia. Wien–Leipzig, 1907. 38, 43, 52–53, 126–128, 429.; *E. F. Heckscher*: An Economic History of Sweden. Cambridge, Mass., 1954. 72, 85–88.; *K. Glammann*: The Dutch East India Company's Trade in Japanese Copper 1645–1736. The Scandinavian Economic History Review, I, 1953.; *C. H. Haring*: Trade and Navigation between Spain and the Indies in the Time of the Habsburgs. Cambridge, Mass., 1918, 156.

⁶⁵ L. idézett könyvünket, különösen 39, 44–45, 80, 83–85, 92–94.; *M. Małowist*: Die Problematik der sozial-wirtschaftlichen Geschichte Polens vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. In: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie, 1450–1650, Bp., 1963, 22–24.

Jelentős tanulságot nyújthat ebből a szempontból a londoni exportkereskedelem alakulása — mivel a főváros bonyolította le a korabeli angol külkereskedelem kétharmad-háromnegyed részét, kivételének legalább háromnegyedét gyapjűszövetek tették ki,⁶⁶ az exportált gyapjűszövetek bizonyos hányada pedig a közép-kelet-európai piacon talált fogyasztóra.⁶⁷ Témánkat közvetlenül érinti tehát az a kérdés, hogy mekkora volt ez a hányad, s változott-e a 16–17. század folyamán.

Az angol textilkivitel: a hagyományos nehéz posztófajták (*broadcloths, old draperies*) kivitele — százados előzmények után —⁶⁸ az első Tudorok idején vett lendületet, a 15. század végétől a 16. század közepéig több mint kétszeresére: átlag 50 000 végről mintegy 120 000 végre emelkedett.⁶⁹ Anglia egész exportjának 78%-át tette ki 1565-ben;⁷⁰ így a gyapjűkivitel korábban kiemelkedő részesedése 6,3%-ra csökkent, az ólomé és óné együtt 5%-ot ért el. A tekintélyes posztómennyiség főleg a *West Country* (Wiltshire, Gloucestershire, Somerset, Oxfordshire) termeléséből származott; túlnyomó részét a londoni exportőrök kiváltságolt társasága, a *Merchant Adventurers* vásárolta fel, és Antwerpenbe szállította, a nemzetközi kereskedelem fő központjába. Innen került tovább a kontinentális piacokra.⁷¹

⁶⁶ Az arányszámok a 17. század első felére vonatkoznak: az amerikai cukor és dohány, valamint az indiai gyapotszővetek re-exportjának nagyarányú kifejlődése előtti időre: *F. J. Fisher*: London's Export Trade in the Early Seventeenth Century. *The Economic History Review*, 2nd Ser., III, 2, 1950. 152, 155.; *A. Friis*: Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade. *The Commercial Policy of England in its Main Aspects 1603–1625*. Copenhagen–London, 1927. 70, 246. — Korábban ezek az arányszámok még magasabbak lehettek; Erzsébet királynő korában London részesedését az ország külkereskedelmében több mint négyötödre s a textilárúk hányadát az angol kivitelben ugyanennyire becsülik: *L. Stone*: Elizabethan Overseas Trade. *The Economic History Review*, 2nd Ser., II, 1, 1949. 36, 45. — A többi angol kikötő (*outports*) forgalmára — amelyek a londoninak mintegy egynegyed részét kitevő textilkivitel bonyolították le a 17. század első felében —: *W. B. Stephens*: The Cloth Exports of the Provincial Ports 1600–1640. *The Economic History Review*, 2nd Ser., XXII, 2, 1969. 228–243.

⁶⁷ Vö. *Székely Gy.*: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII–XVIII. századi Közép-Európában. *Századok*, 1968, 1–2, 27–29.; *Endrei W.*: Középkori angol textilimportunk gyapjűszövelei. *Századok*, 1970. 2, 290–294.; valamint tanulmányunk: Magyarország nyugati gyapjűszövet-behozatala a XV. és XVI. század közepén. *Történelmi Szemle*, 1971. 1–2, 25–34.

⁶⁸ *E. M. Carus-Wilson*: Trends in the Export of English Woollens in the Fourteenth Century. *The Economic History Review*, 2nd Ser., III, 2, 1950. 162–179.; *M. Postan*: The Trade of Medieval Europe: the North, In: *The Cambridge Economic History of Europe*, Vol. II; Trade and Industry in the Middle Ages, Edited by *M. Postan*, and *E. E. Rich*, Cambridge, 1952, 131, 192–193.

⁶⁹ *G. Schanz*: Englische Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters. Leipzig, 1881. I, 11.; II, 86–87.; *R. M. Carus-Wilson*: The Woollen Industry. In: *The Cambridge Economic History of Europe*, Vol. II, 416–417.; *F. J. Fisher*: Commercial Trends and Policy in Sixteenth-Century England. *The Economic History Review*, X, 2, 1940. 96–97. — Utóbbi a londoni posztókivitel alakulását a 16. század derekáig a következőkben adja meg: 1500–1502 (átlag): 49 214, 1527–1529 (átlag): 75 431, 1545–1547 (átlag): 118 642, 1550: 132 767, 1551: 112 710, 1552: 84 968 vég (*shortcloth*).

⁷⁰ 1565-ben csak Londonból 134 055 vég posztót vittek ki, de ez különösen élénk forgalmú év volt, amikor az export több mint egyharmaddal múlta felül a következő évtized átlagát: *Stone*, i. m. 37.

⁷¹ *Stone*, i. m. 37–40.; *E. Lipson*: *The Economic History of England*, II, The Age of Mercantilism, Fourth Edition, London, 1947, 69, 196–197.

A 16. század második fele nem hozott újabb mennyiségi növekedést az angol textilkivitelenben.⁷² Londonból 1598-ban⁷³ 105 510 vég posztót exportáltak: kevesebbet, mint a századközep konjunkturális esztendeiben, de kiegyensúlyozva az időközbeni nagyobb visszaeséseket.⁷⁴ A kivitel útjai, piaci ugyanis változtak időközben. Az antwerpeni piac uralmi helyzete megszűnt;⁷⁵ az 1560-as évek közepétől kezdve a *Merchant Adventurers* északabbi kikötőkbe helyezte át székhelyét: az észak-németalföldi Middelburg és különösen az északnémet Emden, majd Stade, végül Hamburg vette át az angol szövetek zömének közvetítését a kontinensre.⁷⁶ Emellett 1579-ben megalakult az *Eastland Company*, amely balti-tengeri kikötőkbe – Elblagba (Elbing), Gdańskba – exportált.⁷⁷ Az 1588. évi londoni szövetkivitel mintegy 80%-át a *Merchant Adventurers*, közel 12%-át az *Eastland Company* bonyolította le.⁷⁸

Hogy Németalföldről az északnémet városokba helyeződött át az angol posztószállítványok fő útja,⁷⁹ a textilkivitel minőségi összetételére is kihatott: közrejátszott abban, hogy az „igazi” posztó (*cloth*) mellett megnőtt az ún. *kersey* (*kersie*) forgalma. Az angol textiliparnak ez a viszonylag olcsóbb, durvább gyapjúból készült terméke⁸⁰ ugyanis – amelynek egyik fő termelési körzete Észak-Angliában, Yorkshire-ban volt (innen: *northern kersies*) –⁸¹ szélesebb vásárlói rétegek keresletét elégítette ki, „tömegfogyasztásra” szolgálhatott a németalföldinél kisebb fizetőképességű német piacon.⁸² A *Merchant Adventurers* 1564-ben, amikor először települt át, rövid időre, Emdenbe, hajóin 50 000 vég posztót és 25 000 vég *kerseyt* vitt magával;⁸³ 1598-ban pedig Londonból 58 053 vég posztót és 13 305 vég *kerseyt*, meg 1970 ún. *Devon dozent* exportált.⁸⁴ Az

⁷² Vö. F. J. Fisher: *Tawney's Century*, In: *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Edited by F. J. Fisher, Cambridge, 1961, 7–8.

⁷³ Pontosabban: az 1597. szeptember 29-től 1598. szeptember 29-ig terjedő pénzügyi évben. A Szent Mihály-naptól Szent Mihály-napig tartó *Exchequer year*-re l. *Carus–Wilson*, i. m. 1950, 178.

⁷⁴ Az 1598. évi adat: *Stone*, i. m. 58. – A 16. század utolsó két évtizedének hároméves átlagadatai közül *Fisher*, i. m. 1940, 96. alapján a következőket említjük: 1580–1582: 98 002, 1589–1591: 98 806, 1592–1594: 101 678, 1598–1600: 103 032 vég.

⁷⁵ *H. Van der Wee*, i. m. I, 228–230, 236–238.

⁷⁶ A *Merchant Adventurers* németországi székhelye a 16. század utolsó harmadában többször változott az említett városok között, végül 1611-ben Hamburgban állandósult, amely „valamennyi Hansa-város közül a legbarátságosabb volt Anglia irányában”: *Lipson*, i. m. II, 199–211.; vö. *R. Ehrenberg*, *Hamburg und England im Zeitalter der Königin Elisabeth*. Jena, 1896. 310–311.

⁷⁷ *Lipson*, i. m. II, 315–318.

⁷⁸ *Stone*, i. m. 50–51, 58. – Egy 1619. évi becslés szerint az *Eastland Company* forgalma egyenlőcsodát tette ki a *Merchant Adventurers*-ének: *Lipson*, i. m. II, 319.

⁷⁹ A *Merchant Adventurers* több árut irányítottak a német kikötőbe, mint Middelburgba. „Erzsébet királyné korában... Németország lépett Németalföld helyére, mint az angol posztó fő közvetítő piaca az európai kontinensen... Az angol kereskedők... érdekltségének központja német földre tevődött át. Ez egy korszak végét jelezte”: *Lipson*, i. m. II, 196, 203.

⁸⁰ Műszaki jellemzőire l. *Endrei W.*, *Az angol karasia Magyarországon. Századok*. 1974, 4, 785.

⁸¹ *Carus–Wilson*, i. m. 1952, 418–419.; *B. E. Supple*: *Commercial Crisis and Change in England 1600–1642. A Study in the Instability of a Mercantile Economy*. Cambridge. 1964, 260–261.; *Endrei*, i. m. 1974, 793–794.

⁸² *R. H. Tawney*: *Business and Politics under James I. Lionel Cranfield as Merchant and Minister*, Cambridge, 1958. 37, 45.

⁸³ *Lipson*, i. m. II, 200.

⁸⁴ *Stone*, i. m. 58.; a *Devon dozen* Devonshire-ban készült festetlen *kerseyt* jelentett: *Lipson*, i. m. II, 188. – Egy korabeli szerző a társaság évi kivitelét 60 000 vég festetlen posztóra (*white cloths*) és

utóbbi tételek azonban összesítve csak 62 980 1/2 *cloth*-t tettek ki, mert a vámhivatalok egységes vámszabás alkalmazása érdekében az olcsóbb fajtákból többet: a *kersey*ből 3, a *Devon dozen*ből 4 véget számítottak át *cloth*-ra (*shortcloth*).⁸⁵ Így az 1598-ban Londonból kivitt, már említett 105 510 *cloth* voltaképpen 83 821 vég „igazi” posztóból, 54 731 vég *kersey*ből és 13 748 vég *Devon dozen*ből állt,⁸⁶ tehát a változó piaci feltételekhez való alkalmazkodást jelezte.

Az északi- és balti-tengeri kikötőkön át a kontinensre áramló angol posztók és *kerseyk* pedig nemcsak német földön találtak fogyasztóra, hanem sikeresen nyomultak előre Lengyelországban és Magyarországon⁸⁷ is, ahol az utóbbiak *karazja*, *karasia* néven váltak ismeretessé.⁸⁸ A közép-kelet-európai piacokon ugyanis a 16. század utolsó évtizedeiben a már említett magas agrárarak, konjunkturális gabona- és marhakiviteli lehetőségek következtében számottevő vásárlóerő jelentkezett. „Általános érvényű az a tapasztalat – olvashatjuk a századforduló egy híres londoni üzletemberének, Lionel Cranfieldnek, I. Jakab későbbi miniszterének üzleti levelezésében –, hogy amikor a gabona jó áron kel el Danzigban, akkor a posztó és *kersey* minden fajtája könnyen lel vásárlóra Lengyelországban, mert azáltal a nemeseknek is, a parasztnak is van pénzük, hogy kifizessék tartozásaikat, és új hitelt vegyenek fel.”⁸⁹ A magyarországi piac jelentőségére még több fény derül Cranfield egyik faktorának, Richard Rawstormnak a leveleiből, aki Emdenben, majd Stadeban tartotta fenn irodáját, és fő árucikkét: a *northern kerseyt*⁹⁰ nagyrészt német, kivált nürnbergi kereskedőknek adta tovább, akik azután Magyarország felé is közvetítették.⁹¹ Rawstorm sok idevágó utalása közül hadd említsük csupán egyik 1601-ben kelt levelét, amelyben a magyarországi viszonyok kedvezőtlen alakulásáról panaszkodott, és úgy vélekedett, hogy az akkori viszonyok között (a tizenöt éves háborút értette) senki sem fog vállalkozásba bocsátkozni Magyarországon, „ahol pedig a *kerseyk* a legnagyobb keletnek örvendenek”. Ehhez a kitételhez Cranfield jeles biográfusa a következő megjegyzést fűzte: „Az olvasó, aki azzal az állítással találkozik, hogy Magyarország a

40 000 vég durvább gyapjúszövetre (*kersies*, *dozens* stb.) becsülte: *Wheeler: A Treatise of Commerce*. London, 1601. 21–22. old. alapján idézi *Lipson*, i. m. II, 228.

⁸⁵ *Carus–Wilson*, i. m. 178.; *Stone*, i. m. 57.

⁸⁶ *Stone*, i. m. 58.

⁸⁷ Magyarországra dél felől is érkezhetett angol posztó és *kersey* – azokból a szállítmányokból, amelyeket az 1581-ben alapított *Levant Company* hozott adriai kikötőkbe is: *R. Davis: England and the Mediterranean*. 1570–1670. In: *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*. Edited by *F. J. Fisher*, Cambridge, 1961. 120. – 1598-ban 18 031 vég *kerseyt* szállított a *Levant Company* a mediterrán térségbe: *Stone*, i. m. 58.

⁸⁸ Az 1457–58. évi harmincadnapló még *kirsing* néven említette: *Kováts F.: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján*. Bp., 1902. 20, 99–100. – Később a *karasia* elnevezés vált általánossá.

⁸⁹ Idézi *Supple*, i. m. 29.

⁹⁰ Az északnémet és a holland piacviszonyok különbözőségére jellemző, hogy míg Rawstorm: Stadeban főként olcsó *northern kerseyt*, addig Cranfield másik faktora, Daniel Cooper Middelburgban elsősorban drága *cloth*-t bocsátott áruba. Az árkülönbségek szembeűnőek. 1601-ben Rawstorm 444 vég posztót, 2070 vég *northern kerseyt* és 16 vég finomabb, *Devonshire kerseyt* adott el: 3278, 3281, illetve 37, összesen 6596 font sterling értékben. Cooper ugyanez évben 488 vég posztót és 405 *Devonshire kerseyt* értékesített: 8653, illetve 1382, összesen 10 035 font sterlingért: *Tawney*, i. m. 36, 45, 65.

⁹¹ *Tawney*, i. m. 41, 57–58, 60.

kersey-szövetek legnagyobb európai piaca, először nyilván meg fogja dörzsölni a szemét, pedig ez a kijelentés nem valami meggondolatlan botlás.”⁹²

Cranfield németországi faktorának a kijelentése – tehetjük hozzá a magunk részéről – tartalmaz ugyan egy adag túlzást, de még ezzel együtt is arról tanúskodik, hogy a *megelőző* évtizedekben, a 16. század utolsó harmadában az angol posztó és *kersey* tekintélyes mennyiségben talált utat Magyarországra, főleg északnémet kikötőkön át és Nürnbergben keresztül.⁹³ Rawstorn panaszai pedig az újabban felmerült értékesítési nehézségekről – mintegy a *következő* évtizedek ellenkező irányú fejleményeit vetítik előre: az angol gyapjúszővetek németországi és közép-kelet-európai piacának telítődését, illetve szűkülését. Ez tükröződik azokban a számszerű adatokban, amelyek a 17. század első felére vonatkozóan állnak rendelkezésünkre London külkereskedelméről.

Az angol főváros textilkivitele, pontosabban: az ún. *shortcloths* vámkezelési gyűjtőfogalma alá foglalt és eszerint vámozt hagyományos posztó- és *kersey*-árak kivitele – ezek alkották a londoni export egyik fő csoportját – az 1598–1600-ban átlagos évi 103 000 végről 1606-ban több mint 126 000, 1614-ben több mint 127 000 végre emelkedett ugyan, de ezután – már a harmincéves háború kitörése előtt – csökkenő irányt vett; a következő negyedszázadban csak kétszer: 1618-ban és 1628-ban haladta meg a 100 000-et, 1633-ban és 1640-ben pedig kevesebb mint 81 000-re, illetve 87 000-re süllyedt.⁹⁴ Még nagyobb arányú volt ezen belül a *Merchant Adventurers* (és kisebb exportörök) németalföldi kikötőkbe irányuló kivitelenek csökkenése: az 1606. évi 36 170 végről 1640-ben 24 377 végre, tehát mintegy kétharmadára, és legsúlyosabb az északi-tengeri német kikötőkbe menő exportjuk visszaesése: az 1606. évi 65 166 végről már 1614-ben 56 046, 1640-ben pedig csupán 20 763 végre, tehát az 1606-i kivitelenek kevesebb mint egyharmadára.⁹⁵ Ezenközben a *kersey*-kivitel szinte elenyészett: 1606-ban még 4013 *shortcloth*-nak megfelelő 12 039 véget, 1640-ben már alig 55 *shortcloth*-nyit, vagyis csupán 175 véget szállítottak az északnémet kikötőkbe abból a *northern kersey*-ből,⁹⁶ amely néhány évtizede még igencsak kapós volt a közép-kelet-európai piacokon. Jelentős mértékben hanyatlott az *Eastland Company* exportja is a balti-tengeri kikötőkbe: az 1598. évi 11 392 végről már 1606-ban 8255-re, 1640-ben pedig 4507-re.⁹⁷

Mindez azt jelenti, hogy a *hagyományos* posztófajták kivitele a 16. század első felének lendületes növekedése és a 16. század második felében a *kersey*-export bővülése után a 17. század első felében (pontosabban: 1614-től kezdve) hanyatlóra fordult. Azt

⁹² Tawney, i. m. 58.

⁹³ Már egy 1561. évi irat, amely a különböző angol szövETFajták export-irányait vette számba, Magyarországot tekintette a „*Hampshire kersies and northerns*” egyik fő piacának: idézi Lipson, i. m. II, 188.; vö. Carus–Wilson, i. m. 1952, 418–419.

⁹⁴ Fisher, i. m. 1950, 153.

⁹⁵ Supple, i. m. 259–262.

⁹⁶ Supple, i. m. 261. – A *Hampshire kersey* kivitele már 1606-ban is csekély volt: csupán 225 *shortcloth*-nak felelt meg.

⁹⁷ Supple, i. m. 258, 263. – Az észak-európai térségben egyedül a még 1555-ben alapított *Russia Company* exportja növekedett a 17. század első felében: az 1598. évi 1863 végről 1606-ban 2416, 1640-ben 4602 végre: ugyanott, 258, 264.; vö. Lipson, i. m. II, 328.

jelenti továbbá, hogy az egészében csökkenő *shortcloth*-kivitelen belül különösen az északnémet és balti-tengeri kikötők részesedése esett vissza — az 1606. évi 73 421 végről 1640-ben 25 270 végre —, tehát éppen azoké a közvetítő piacoké, ahonnan az áru a közép-kelet-európai fogyasztókhoz jutott.

8.

Nem jelentik viszont az elmondottak azt, hogy az egész londoni textilkivitel — valamennyi szövetfajta együttes kivitele — csökkent volna a 17. század első felében. Kiderül ugyanis, hogy a fővárosból kivitt áruk *másik* fő csoportja — azoké a tételeké, amelyeket nem végszám szerint, hanem *ad valorem* vámoltak — nagyrészt szintén szövetárukat foglalt magában. Ezek azonban nem a hagyományos posztófajták (és *kerseyk*) voltak, hanem az angol textilipar újabb ágainak termékei: az ún. *new draperies*⁹⁸ — az „igazi” posztónál jóval könnyebb és olcsóbb, változatos szövésű és színű kelmék (*stuffs, mixed fabrics*). Az új szövetfajták (*says, bays, perpetuanas* stb.) termelése elsősorban Kelet-Angliában (Suffolk, Essex, Norfolk) fejlődött ki, de megjelent Dél-Anglia tengerparti városaiban, nyugaton meg északon is;⁹⁹ így Yorkshíre-ban hovatovább az újfajta *bays* és *serges* készítése lépett a *kersies* helyébe.¹⁰⁰

Az „új posztóipar” Angliában már Erzsébet korában meghonosodott,¹⁰¹ de csak a 17. század első felében vett lendületet. Ez jut kifejezésre abban, hogy a londoni kivitel második fő csoportjába sorolt áruk vámértéke, amely az 1598–1600-as évek átlagában csak 119 415 font sterlinget ért el, a következő évtizedekben jelentősen és egyenletesen emelkedett, és 1640-ben már 694 858 font sterlingre rúgott. Ezen belül pedig abból a 609 722 font sterling vámértékű áruból, amelyet angol kereskedők exportáltak, 454 914 font sterling vámértéket, tehát közel 75%-ot az újmódi gyapjűszövetek és ruházati cikkek tettek ki.¹⁰² Ezek alapján¹⁰³ elmondhatjuk, hogy a 17. század első felében, amikor az *old draperies* kivitele már hanyatlóra fordult, az új típusú gyapjűszövetek exportja viszont töretlen és gyors növekedést mutatott: a század eleji értéknek mintegy ötszörösére.¹⁰⁴

Ám ha a hagyományos posztófajták exportjának csökkenését az északi- és balti-tengeri kikötők érezték meg a *leginkább*, akkor a *new draperies* kivitelének növekedésében

⁹⁸ Fisher, i. m. 1950, 153–154.

⁹⁹ C. Wilson: Cloth Production and International Competition in the Seventeenth Century. The Economic History Review, 2nd Ser., XIII, 2, 1960. 210–211.; D. C. Coleman: An Innovation and its Diffusion: the „New Draperies”. The Economic History Review, 2nd Ser., XXII, 3, 1969, 417–429.; Supple, i. m. 153–155.

¹⁰⁰ H. Heaton: The Yorkshire Woollen and Worsted Industries. Oxford, 1920. 268.

¹⁰¹ Stone, i. m. 45–50.

¹⁰² Fisher, i. m. 1950, 153–154.

¹⁰³ A *new draperies* kivitelét 1598–1600-ban is az értékösszeg háromnegyedével: mintegy 90 000 font sterlinggel számoltuk. Ez mind az angol, mind a külföldi kereskedők exportját magában foglalja (Stone, i. m. 58.); így a 454 914 font sterlinggel egybevethető kiinduló érték alacsonyabb, a növekedés mértéke magasabb lehetett.

¹⁰⁴ Hasonlóan értelmezi az adatokat Supple, aki szintén ötszörös növekedést állapít meg az új szövetfajták kivitelében 1600 és 1640 között: i. m. 153.

ugyanazek részesültek a *legkevésbé*. Az újfajta könnyű kelméknek már 1609-ben is csak 29%-a került északi-, balti-tengeri és orosz kikötőkbe, 1640-ben pedig (igaz, az ötszörös értéknek) mindössze 22%-a.¹⁰⁵ Eszerint az új angol textiltermékek fellendülő exportja a 17. század első felében nem ellensúlyozta a régi típusú készítmények hanyatló kivitelét *éppen azokon az útvonalakon*, amelyek a német és közép-kelet-európai piacokon látták el? Az utóbbiak kevesebb angol gyapjuszövetet vettek már fel, mint az előző század második felében. A fentebb feltett kérdésre tehát azzal válaszolhatunk, hogy az angol textil-exportnak a közép-kelet-európai piacokon fogyasztóra talált hányada a 17. században változott, éspedig *csökkent* az előző századhoz képest.

Ennek a visszaesésnek az egyik okát a harmincéves háborúban szokták megjelölni, amelynek pusztításai a német piac vásárlóképességét lerontották, s hadműveletei az északi- és balti-tengeri kikötőkből a kontinens középső és keleti részeibe vezető útvonalakat bizonytalanra tették, időnként elzárták.¹⁰⁶ Nyilvánvaló azonban, hogy ez csak egyike lehetett az okoknak, s nem is az alapvető, hiszen a *shortcloths* exportja – mint láttuk – már a harmincéves háború kitörése *előtt* csökkenni kezdett. A gazdasági összefüggéseket kutatva angol történészek¹⁰⁷ rámutattak arra, hogy az angliai „régí posztóipar” – technikai és szervezeti újítások híján – csak a munkabérek leszorításával tudta, bizonyos határig, csökkenteni a termelési költségeit; így elvesztette korábbi komparatív előnyét a kontinentális piacokon; árai hovatovább magasnak bizonyultak ahhoz, hogy megtartsa közép-kelet-európai fogyasztóit az olcsóbb helyi – például sziléziai, lausitzi, morvaországi – termékek versenyével szemben.¹⁰⁸ Mindehhez – Közép-Kelet-Európából tekintve a problémát – azt a lényeges mozzanatot lehet hozzáfűznünk, hogy a 17. század elejétől fogva a lengyel-, illetőleg magyarországi gabona- és marhakivitel növekedése, mint láttuk, megakadt; az agrárkonjunktúrát, mint erre még visszatérünk, a század közepére agrárdepresszió váltotta fel; következésképpen most már csökkent az a vásárlóerő, amely az importált gyapjuszöveteket a lengyel és a magyar piacon felszívta. Nemcsak a helyileg termelt olcsóbb szövetek versenye miatt kellett tehát az angol textilárúknak „kisebb részesedéssel beérniük az egész keresletből”,¹⁰⁹ hanem azért is, mert az *egész* textilkereslet lanyhult a közép-kelet-európai piacokon a 17. század első felében. Főként a parasztság vásárlóereje hanyatlott, amelynek árutermelő rétegei a korábbi agrárkonjunktúrából maguk is részesedtek, a beálló agrárdepresszióknak pedig leginkább kárvallottjai voltak. Hiszen ezzel éppen egyidőben szilárdult meg Közép- és Kelet-Európa számos országában a „második jobbágyosság” rendszere, amely a robotoltatással-röghözkötéssel gátolta a paraszti árutermelés fejlődését, korlátozta a paraszt piaci szerepét, eladóként és vásárlóként egyaránt.¹¹⁰

A *Merchant Adventurers* egyik-másik élesszemű tagja erre is felfigyelt. A társaság hamburgi képviselője egy 1623. évi levelében méltatlankodva írt az északnémet agrár-

¹⁰⁵ Fisher, i. m. 154.

¹⁰⁶ Supple, i. m. 61.

¹⁰⁷ Fisher, i. m. 156–158.; Supple, i. m. 136–148.

¹⁰⁸ Vö. például Pákh J.: A szövetbehozatal szerepe és struktúrája Bártfa, Eperjes, Kassa és Lőcse külkereskedelmében a XVI. század végén. Történeti Statisztikai Tanulmányok, 4, Budapest, 1980. 31.

¹⁰⁹ Supple, i. m. 138.

¹¹⁰ L. fentebb a 36. és 59. jegyzetekhez tartozó szöveget

viszonyokról, a paraszt kizsákmányolásáról, aki – igaz – kevesebb pénzjárdékot fizet, mint angol osztályostársa, de „szolgaságra van vetve, mindenféle jobbágyi munkára kötelezve, birtokával és életével földesurának hatalmában van”.¹¹¹ Az ilyen helyzetbe jutott parasztoktól persze aligha lehetett importszövetek vásárlását várni.

9.

Mint az előbbiekből kitűnik, a londoni textilexport-kereskedelem a német-, lengyel- és magyarországi piacokon keresletbővülést immár nem remélhetett a 17. század első felében. Ha az előző század derekán az antwerpeni *entrepôt* összeomlása, akkor most a közép- és kelet-európai értékesítési lehetőségek szűkülése állította válaszút elé, készítette újabb kiviteli irányok, újabb fogyasztópiacok keresésére. Ez volt az indítéka az Angol Kelet-Indiai Társaság kezdeti posztó-kiviteli kísérleteinek is, amelyek azonban kudarcot vallottak.¹¹² Több sikerrel biztattak azok a törekvések, amelyek Dél-Európa felé s azon túl mutattak: részben a Földközi-tengeren át Levante irányába, részben az Ibér-félsziget kikötőin át az amerikai spanyol és portugál gyarmatokra.

Ez az irányváltás részben a régi posztófajták exportjára is kiterjedt. Hiszen az, hogy a *shortcloths*-ban számított londoni kivitel egészének csökkenésénél – mint láttuk – jóval nagyobb arányú volt az északi- és balti-tengeri kikötők részesedésének csökkenése, természetesen azt jelentette, hogy megnőtt az *egyéb* rendeltetésű exporttételék hányada, köztük nyilván azoké is, amelyek az ibér-félszigeti és mediterrán kikötőkbe irányultak.¹¹³ E tekintetben összesíthető adatokkal nem rendelkezünk, csak egyes posztónemek exportjának alakulását tudjuk nyomon követni. A Suffolokban termelt és kikészített *broadcloth* zöme a 16. század utolsó évtizedeiben az *Eastland Company* közvetítésével még a Baltikum felé áramlott. Ez a kivitel 1594–97-ben érte el csúcspontját – amikor részben ellentételét képezte a nagy balti gabonabehozatalnak, amelyet ez igen rossz termésű évek Anglia számára is szükségessé tettek; utána csökkent.¹¹⁴ Megkezdődött viszont e posztófajta – suffolki, majd nyugat-angliai (Gloucestershire, Wiltshire) kikészített *broadcloth* – exportja a Mediterráneumba az 1581-től működő *Levant Company* révén.¹¹⁵ 1598-ban alig 750 véggel indult,¹¹⁶ de 1621 körül már 6000 vég évi átlag körül mozgott, a forradalom előtti időszak maximumát 1634-ben 17 000 véggel érte el, s az itáliai posztókat mindinkább kiszorította a levantei piacokról.¹¹⁷

¹¹¹ Idézi Tawney, i. m. 44–45.

¹¹² L. fentebb a 41. jegyzethez tartozó szöveget.

¹¹³ Vö. Fisher, i. m. 153.

¹¹⁴ R. W. K. Hinton: *The Eastland Trade and the Common Weal in the Seventeenth Century*. Cambridge. 1959, 24, 99.

¹¹⁵ Lipson, i. m. II, 337, 342–343.

¹¹⁶ Stone, i. m. 58.

¹¹⁷ A *kersey* viszont ezekben az évtizedekben nemcsak Közép-Kelet-Európában vesztett teret, hanem a Mediterráneumban is. A *Levant Company* 1598-ban még 18 031, 1606-ban 10 349, de 1621-ben már csak 2300 vég *kerseyt* exportált, 1629 után pedig felhagyott kivitelével: Davis, i. m. 1961, 118–122.; vö. Friis, i. m. 62.

Ami pedig a gyapjúsövetek másik fő csoportjának, a *new draperies*-nek rohamosan bővülő exportját illeti, itt az új piacok jelentősége kezdettől fogva kidomborodott. Sőt az újmódi könnyű kelmék termelésének kifejlesztését jórészt éppen az angol textilipar reagálásának tekinthetjük az *old draperies* közép- és kelet-európai piacainak szűkülésére: olyan innovációnak, amellyel az újonnan megnyitott délebbi piacok igényeihez, éghajlatához alkalmazkodott.¹¹⁸ Ez új típusú textilárúknak már 1609-ben is csaknem a fele (46%-a), 1640-ben pedig majdnem kétharmada (65%) került a mediterrán-levantei és spanyolországi kikötőkbe, utóbbiakból pedig részben az amerikai spanyol gyamatokra. „A spanyol piacot a magas árak és a gyarmati vásárlások tették különösen vonzóvá.”¹¹⁹

Mindennek következtében a *Civil War* előestéjére olyan helyzet állott elő, hogy az újfajta gyapjúsövetek kivitele értékben már majdnem elérte a régieket, s a földközi-tengeri és ibér-félszigeti kikötők – ezekből ment tovább az angol textiláru Levante, illetve Latin-Amerika felé – már csaknem akkora részét vették fel London textilexportjának, amekkorát a németalföldi és német kikötők, amelyek Közép- és Kelet-Európa felé közvetítették a szigetország gyapjúkészítményeit.¹²⁰ S ha ily módon a 17. század közepére a régi és új exporttermékek s a régi és új exportpiacok mintegy egyensúlyba kerültek, akkor a forradalmat követő nagy gazdasági fellendülés idején az ellentétes irányú kiviteli trendek még szembetűnőbben jutottak érvényre.¹²¹ A *new draperies* kivitele az 1660-as években már az angol textilexport kétharmadát, a század végén pedig a háromnegyedét közelítette meg.¹²² Erre az időre valószínűleg bekövetkezett már az átbillenés az angol textilexport területi megoszlásában is a közép-kelet-európai felvevő területtel szemben a mediterrán-levantei és az amerikai-gyarmati piacok javára.

Erre engednek következtetni azok a kutatások is, amelyek *közvetlen* rendeltetési hely szerint világítják meg az angol behozatal és kivitel, benne a textilkivitel fő irányait a 17. század végén. Eszerint az 1699–1701. évek átlagában Londonból az „észak-európai” (norvég, dán, balti) kikötőkbe 115 000, az amerikai brit gyarmati kikötőkbe pedig 142 000 font sterling értékű gyapjúsövetet exportáltak. Ezek a számok azonban önmagukban még keveset mondanak a *tényleges* felvevő területekről,¹²³ mert a közép-kelet-európai piacokra főleg északnémet kikötők közvetítésével, a spanyol- és portugál-amerikai gyarmatokra pedig az Ibér-félsziget kikötőiből jutott el az angol gyapjúsövet. A Közép-Kelet-Európa, illetve Amerika (és a Levante) felé *tovább* szállított áruk tehát azoknak az exportmennyiségeknek részét képezték, amelyeket a kutatások összegezése

¹¹⁸ Fisher, i. m. 1950, 158.; *Supple*, i. m. 153.; *Coleman*, i. m. 158.

¹¹⁹ Fisher, i. m. 1950, 154–155.; *Supple*, i. m. 153.

¹²⁰ Fisher, i. m. 154–155. – *W. E. Minchinton* ezek alapján a londoni *shortcloths*-kivitel értékét 1601-ben 600 000, 1640-ben 500 000 font sterlingre becsüli, szemben a *new draperies* 1601-ben 120 860, 1640-ben 454 914 font sterling értékű exportjával: *The Growth of English Overseas Trade in the 17th and 18th Centuries*, London, 1969, Introduction, 9.

¹²¹ „A XVII. század második fele csupán a már a *Civil War* előtt látható irányzatok megerősödésének volt a tanúja”; Fisher, i. m. 1950, 161. – „A tendencia félreismerhetetlen volt. Az első négy évtized grafikonjait bizvást extrapolálhatjuk a század további részére és a következő század elejére”: *Wilson*, i. m. 1960, 211.

¹²² *Davis*, i. m. 1961, 121. – Ugyanakkor a mediterrán kikötőkbe irányuló *broadcloth*-kivitel is növekedett; a *Levant Company* az 1666–1672 évek átlagában közel 14 000, az 1673–1677 évek átlagában több mint 20 000 véget exportált: ugyanott, valamint *Lipson*, II, 344.

¹²³ *Vö. Supple*, i. m. 257.

„északnyugat-európai” (német, holland, flandriai, francia), illetve „dél-európai” (spanyol, portugál, földközi-tengeri) közvetlen rendeltetésüként tüntet fel. Az 1699–1701 évek átlagában Londonból Északnyugat-Európa kikötőibe 553 000, Dél-Európa kikötőibe viszont 1 109 000 font sterling értékű gyapjuszövetet vittek ki. Ezek a számok mindenestre érzékeltetik a „dél-európai” kikötők lényegesen nagyobb szerepét London textil-exportjában.¹²⁴

Így azután az angol gyapjuszövetek exportja – bár közép-kelet-európai piacait már nem tudta bővíteni, a Távolszálló Keleten pedig még szinte egyáltalán nem volt képes utat törni magának – a dél-európai, levantei és amerikai piaclehetőségek kiaknázása révén, mégis jelentős mértékben megnőtt: a 17. század egészét tekintve mintegy háromszorosára emelkedett, és összértéke a század végén meghaladta a 3 millió font sterlinget.¹²⁵ S ha korábbi messze túlnyomó részesedése már meg is szűnt, Anglia „hazai exportjának” még mindig több mint kétharmadát (a re-exporttal együtt számított), teljes exportjának pedig majdnem a felét tette ki. A szigetország kivitelének egész volumene ugyanis – részben megközelítő értékű becslések, részben forrásadatokon nyugvó számítások szerint – 1613 és 1700 között kb. 2,5 millió font sterlingről mintegy 6,5 millióra nőtt, s a növekedés különösen az 1660–80-as években volt lendületes.¹²⁶

Míg az angol ipari export területi megoszlásának „átbillenését” a 17. század második felében a legfontosabb kiviteli árut: a – hagyományos és újfajta – gyapjuszöveteket illetően számszerűen csak közvetve tudjuk megragadni, addig a többi iparcikkek esetében már közvetlenül is kimutathatjuk, mert az utóbbiak zömét Angliából egyenesen a nyugat-indiai és észak-amerikai brit gyarmatokra vitték ki. Londoni exportértékük az 1663–1669 évi átlag 222 000 font sterlingről az 1699–1701 évek átlagában 420 000 font sterlingre (az egész angol exporton belül pedig 8%-ra) növekedett; míg az első időmetszetben európai kikötőkbe 136 000, Amerikába és egyéb gyarmati területekre csak 86 000 font sterling értékben kerültek, addig a 17–18. század fordulóján az európai kikötők 161 000 font sterling részesedésével szemben az amerikai (és egyéb gyarmati) kikötők immár 259 000 font sterlingre rugott. Az angol iparcikkek (valamint indiai gyapotszövetek és holland, német vászonárúk) amerikai kivitelének (illetve re-exportjának) megnövekedése szoros összefüggésben volt az amerikai cukor és dohány behozatalá-

¹²⁴ Az *outport*-ok kivitelének viszont még mindig jóval nagyobb része ment Északnyugat-Európa kikötőibe. Így *Angliából* az 1699–1701 évek átlagában északnyugat-európai (norvég, dán, balti) kikötőkbe 1 354 000, dél-európaiakba 1 201 000 font sterling értékű gyapjuszövetet exportáltak: *Davis*, i. m. 1954, 164–165. – Ám a balti-tengeri kikötőkbe szállított (angol és egyéb nyugat-európai) textilárúk megoszlása maga is a közép-kelet-európai kereslet hanyatlására utal. 1562 és 1657 között évi átlagban 35 500, 1661 és 1740 között 40 000 vég szövetet hajóztak át a Szund-szoroson. Ezek a mennyiségeken belül a svéd kikötők részesedése időközben 4,7%-ról 30%-ra, az újonnan belépő Szantpéterváre csaknem 25%-ra nőtt – míg a korábban kiemelkedő jelentőségű Gdańsk részesedése 40%-ról 10–11%-ra esett vissza: *Unger*, i. m. 210–211.; vö. *Áström*, i. m. I, 69.

¹²⁵ 3 045 000 font sterling: *Davis*, i. m. 1954, 165.; 2 989 163 font sterling: *Lipson*, i. m. II, 188.; vö. *W. Cunningham: The Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*. Cambridge, 1917. 929. és *C. H. Wilson: England's Apprenticeship, 1603–1763*. London, 1965. 185.

¹²⁶ 1613: 2 487 435 font sterling, 1700: 6 477 402 font sterling: *Lipson*, i. m. II, 189.; *Cunningham*, i. m. 931. – Az újabb kutatás pedig Anglia egész exportját az 1663–1669 évek átlagában 6 419 000 font sterlingben számítja ki: *Davis*, i. m. 1954, 151, 160, 165.; vö. *E. B. Schumpeter: English Overseas Trade Statistics 1697–1808*. Oxford, 1960. 15–16.

nak fentebb tárgyalt felfutásával: annak ellentételét alkotta, a rabszolgaszállítmányokkal együtt. „Így a 17. században az angol réz-, vas-, selyem-, vászon-, ruházati, üveg-, papír-, bőrpar stb. az Atlanti-óceánon túli, védett piacain izmosodott meg.”¹²⁷

Arra az időre tehát, amikor a Közép-Kelet-Európát Nyugat-Európához fűző, intrakontinentális kereskedelmi kapcsolatok fejlődése megrekedt – ezzel nagyjában azonos időre az *interkontinentális* transzatlanti kereskedelem rohamos növekedése és jellegének átformálódása a munkamegosztásos, modern típusú áruforgalom egyre sűrűsödő szálaival kezdte hozzákötni az amerikai gyarmatokat a tőkésedő nyugat-európai gazdasághoz. Főleg a brit gyarmatok kezdtek abban az irányban fejlődni, hogy közszükségleti jellegű mezőgazdasági termények szállítóivá és közfogyasztási igényeket ellátó iparcikkek felvevő piacaivá váljanak. Ha a nyugat-európai kézműipar kapitalizálódásának *első* lépéseit jelentős részben a közép-kelet-európai exportlehetőségek támasztották alá, a tőkés ipar kialakulásának *második* lépcsőfokán immár egyre inkább a tengerentúli területek, nevezetesen az amerikai gyarmatok megnövekedett iparcikk-kereslete nyomult a *külső* piaci ösztönzések előterébe.¹²⁸

10.

Az imént vázolt két, nagy horderejű változáskomplexum mellett, amely a modern világgazdaság kibontakozásának feltételeiben a 17. század közepe tájára bekövetkezett – az amerikai gyarmatok gazdasági fejlődésének magasabb szintre emelkedése és a közép-kelet-európai országok gazdasági fejlődésének megrekedése mellett – hasonló irányban hatottak azok a lényeges változások, amelyeket maga *Nyugat-Európa*, a nyugat-európai gazdaság *belső* növekedése produkált.

A modern világgazdaság létrejöttének első szakaszában még a kapitalizmus felé vezető úton legelől haladó nyugat-európai országokban is nagy erőt képviseltek a feudális viszonyok, falun és városban egyaránt. Fennállt még a középkori jellegű városszerkezet: a városok féltékenyen ügyeltek önkormányzatukra, védelmezték a városgazdaság hagyományos fogyasztó és ellátó területe feletti uralmukat, feudális piacörzetük monopóliumát – a céhek szívós harcot folytattak tőkésedő ipari vetélytársaik ellen, a nagykézműipar termékeinek betörése ellen. Számtalan példát lehetünk erre a 16. században még Németalföldön és Angliában is.¹²⁹ „Sőt a 16. század végén és a 17. század elején egy sor *corporate town* újjászervezte céhrendszerét, és megszigorította szabályzatait, hogy teljes foglalkoztatottságot biztosítson polgárainak, elnyomva azoknak a vállalkozását, akiknek nem volt városi polgárjoguk.”¹³⁰

¹²⁷ Davis, i. m. 1954, 154.

¹²⁸ A 18. században azután az angol ipari export súlypontjának áthelyeződése Amerikába egyre szembetűnőbbé vált: R. Davis: *English Foreign Trade 1700–1774*, *The Economic History Review*, 2nd Ser., XV, 1962; Ph. Deane and W. A. Cole: *British Economic Growth 1688–1959*. Cambridge, 1964, 87. Ph. Deane: *The First Industrial Revolution*, Cambridge, 1965; 56.

¹²⁹ H. Pirenne: *Geschichte Belgiens*. Gotha, 1907. III, 271–288.; W. Cunningham: *The Growth of English Industry and Commerce during the Early and Middle Ages*. Fifth Edition, Cambridge, 1915. 506–525.; E. Baasch: *Holländische Wirtschaftsgeschichte*. Jena, 1927. 75–79.; H. Sée: *Französische Wirtschaftsgeschichte*, Jena, 1930, I, 91–94.; stb.

¹³⁰ F. J. Fisher: *Tawney's Century*. In: *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, 7.

A középkori városi és céhalkotmány makacs ellenállása az egységes nemzeti piac kifejlődésének erőivel szemben, a belső piac ebből következően még mindig viszonylag szűk volta, korlátozott terjedelme, a maga részéről is külső piacok felé orientálta a tökéstedő nyugat-európai iparvidékek termelését: közép-kelet-európai piacok felé – ahol a feudális városfejlődés színvonala alacsonyabb, a városgazdaságok, a városi szuverenitás gazdasági és politikai hadállásai gyengébbek voltak, kisebb ellenállást tudtak kifejteni, kevésbé tudták piacörzeteiket megvédeni a külső árubehatolással szemben. Sőt, mint-hogy a közép-kelet-európai városoknak a nyugat-európaiakénál gyengébb kézműves céh-polgársága sok helyütt nem tudta még megtörni a patrícius kereskedő polgárság vezető szerepét a városkormányzatban, a városok kereskedelempolitikája egyenesen kedvezett a külföldi iparcikkek beáramlásának, hiszen a patrícius kereskedők éppen ezek közvetítésében voltak érdekelve.¹³¹

A középkori jellegű városszerkezet partikuláris erőinek szembeszegülése a gazdasági fejlődés új áramlataival persze hosszabb távon kilátástalannak bizonyult, kudarcra volt ítélve. A 17. századi Nyugat-Európa a feudális jellegű városi elkülönülés és önkormányzat hanyatlásának, a városgazdaságok önállósága fokozatos megszűnésének és a nemzetgazdaságba való betagozódásának, a helyi piacörzetek felbomlásának, keretei áttörésének, a kapitalista tendenciák előtti fokozódó megnyílásának volt a tanúja.¹³² Az „új posztóipar” éppen akkor virágzott fel, amikor a helyi céhkeretek felbomlottak, és olyan vidékeken, ahol nem fenyegetett az a veszély, hogy a céhes formák kiterjeszkednek az új típusú termelésre.¹³³ A város kénytelen lemondani vidéki körzete iparcikkkel való ellátásában gyakorolt uralmáról: erre az eddigi monopolizált felvevő piacra mindinkább betörnek távolabbi ipari góccok, a tökéstedő nagykézműipar termékei – amit ipari áresések, válságjelenségek jeleznek és kísérnek a kontinentális Nyugat-Európa számos országában részben már az 1620-as évektől, általánosan a század közepétől fogva. Az egységes nemzeti piac kialakulása ugyanis korántsem valami békés, harmónikus integrálódási folyamata a partikuláris piacörzeteknek, hanem a termelési és árarányok megbomlásán, súlyos konfliktusokon át valósul meg – ami az újabb történelmi irodalomban oly sokszor emlegetett és vitatott ún. 17. századi válság egyik fő tényezője volt a nyugat-európai országokban.¹³⁴ A polgári forradalmát már az előző század utolsó harmadában sikerrel

¹³¹ Vö. *F. Engel–Janosi: Zur Geschichte der Wiener Kaufmannschaft von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien, VI, Wien, 1926. 41–42.; M. Matwist: The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries. The Economic History Review, 2nd Ser., XII, 2, 1959. 179.; Supple, i. m. 8–9.*

¹³² *Gyimesi S.: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp., 1975, 41–42, 47–48.*

¹³³ *Supple, i. m. 155. – Vö. Marx, A tőke. I, 811.*

¹³⁴ Az európai gazdaság 17. századi „általános válságának” – mint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet utolsó fázisának – tétele *E. Hobsbawmtól* származik: *The General Crisis of the European Economy in the 17th Century. Past and Present, 5, 1954. 33–53.; 6, 1954, 44–65. – A kiterjedt vita áttekintéséhez l. különösen: N. Steensgaard: The Economic and Political Crisis of the Seventeenth Century. Moscow, 1970. 1–8. (Paper delivered at the XIIIth International Congress of Historical Sciences); Wallerstein, i. m. 1980, 2–9, 25–34. Utóbbi szerint „a 17. századi contraction nem volt a rendszer válsága. Eppen ellenkezőleg a konszolidáció korszaka volt” – ti. a már a 16. században létrejött tőkés világgazdaság megszilárdulásának a korszaka: i. m. 33.*

megvívott észak-németalföldi Egyesült Tartományok (Hollandia) nyomában Anglia haladt előre a leglendületesebben a tőkés kibontakozás felé: így itt a 17. század közepén lezajlott polgári forradalom utáni évtizedekben a korábbi válságtünetek – az 1620-as, 1640-es évek ilyenfajta jelenségei –¹³⁵ immár eloszlanak, és eddig nem ismert tőkés prosperitás jegyében válik mintegy kézzelfoghatóvá, közvetlen realitássá a belső piac rohamos kitágulása, az egységes nemzeti piac megszületése.¹³⁶

Mindez azt jelenti, hogy a modern világgazdaság kialakulásának második szakaszában a tőkésedő nyugat-európai, mindenekelőtt angliai ipar – amely előtt, mint láttuk, voltaképp ekkoriban tárultak fel a mediterrán és az amerikai gyarmati piacok – egyben gyorsan szélesedő belső keresletre, hazai fogyasztásra talált; mindez szükségképpen viszonylag csökkentette érdeklődését a közép-kelet-európai piacok iránt. Jellemző, hogy a forradalom évszázadát illetően – a külkereskedelem nagyarányú növekedése ellenére – a *domestic market* túlsúlyát hangoztatja számos kutató a *foreign market*-tal szemben (ideértve a *colonial market*-ot is).¹³⁷ Az erre vonatkozó – részben egykorú – számítások-becslések szerint az angol textilipar össztermelésének mintegy 2/5-ét vitték ki, 3/5-e viszont az országon belül talált vásárlóra;¹³⁸ a hazai piacon elhelyezett angol áruk teljes értékét pedig (beleértve a mezőgazdasági terményeket is) 1700-ban 42 millió font sterlingre becsülték, tehát több mint hatszorosára a kivitel előbb már idézett összértékének.¹³⁹

11.

Ám nemcsak a Közép-Kelet-Európába menő iparcikk-*kivitel*, hanem az innen származó mezőgazdasági termény-*behozatal* iránt is lanyhult az érdeklődés ugyanez idő tájt Európa nyugatán. Az a tény, hogy a közép-kelet-európai országok világgazdasági szerepe e téren is csökkent a 17. század közepétől fogva, nemcsak agrár-exportjuk fejlődésének belső, a termelési viszonyok, a „második jobbágyág” szabta korlátaiból következett – amelyekről az előbbieken már szóltunk –, hanem részben a piaci viszonyokból: a Nyugat-Európa agrárimport-igényét korlátozó tényezőkől is.

¹³⁵ J. D. Gould: The Trade Depression of the Early 1620's, *The Economic History Review*, 2nd Ser., VII, 1, 1954, 81–90.; *Supple*, i. m. 52, 102, 125.

¹³⁶ Az 1660–1700 közötti évek „az angol történelem egyik leggyümölcsözőbb és leglendületesebb korszakát alkotják mind a mai napig”: *Wilson*, i. m. 1965. XII, 236. – Különösen „az 1660–1688 időszak volt a kereskedelmi expanzió korszaka”: *Minchinton*, i. m. 11. Vö. *Chr. Hill: The Century of Revolution 1603–1714. Sixth Edition*, London, 1966. 220–221, 262–274.; *R. M. Hartwell: Economic Growth in England, before the Industrial Revolution. The Journal of Economic History*, XXIX, 1, 1969, 24–25.

¹³⁷ *Wilson*, i. m. 1960, 209.; *Hill*, i. m. 21–22.; *C. G. Reed: Transaction Costs and Differential Growth in the Seventeenth-Century Western Europe. The Journal of Economic History*, XXXIII, 1, 1973. 177–190.

¹³⁸ Egy 1618–19. évi becslés Anglia évi posztótermelését 360 000 végben (*shortcloth*) adta meg, és ebből a belső fogyasztást 220 000 végre tette: *Supple*, i. m. 16.; vö. *Ph. Deane* számításával, aki 1700-ban az angol gyapjúszövet termelését kerekén 5 millió font sterlingben, ebből az exportot 3 millió font sterlingben jelölte meg: *The Output of the British Woollen Industry in the Eighteenth Century. The Journal of Economic History*, XVII, 1957. 207–223.

¹³⁹ *Lipson*, i. m. II, 190.; vö. *Minchinton*, i. m. 38–40.

A legszembeötlőbb megint csak Anglia esete. A szigetországé, ahol a feudális agrárviszonyok elsöprésének újabb és újabb hullámai különösen kedvező terepet nyújtottak a tőke minden irányú előretörésének; ahol az ipar és a mezőgazdaság tőkés átfelműködésének ösztönzői egymásba kapcsolódtak, és egymást erősítették. Anglia – amely eddig a mindenkori terméstől függően hol behozott, hol kivitt gabonát –¹⁴⁰ immár egész mezőgazdasági terményszükségletének folyamatos fedezésére képessé lett, mi több: gabonaexportáló országgá vált – éppen az 1660–1680-as évektől fogva –, s az is maradt csaknem egy évszázadon keresztül, egészen az ipari forradalom küszöbéig.¹⁴¹ Elsősorban Hollandiába vitt ki gabonát, s „egy időben azt hitték, hogy Anglia veszi át a balti országoktól Hollandia magtárának szerepét”. Angol terményt emellett az Ibér-félszigetre is exportáltak (amely előzőleg szintén fontos piaca volt a baltikumi gabonának), valamint a nyugat-indiai cukorgyarmatokra.¹⁴² Franciaország északi részén – amelynek agrárfejlődése bizonyos hasonlóságot mutatott az angliával – valószínűleg ugyancsak növekedett a gabonatermelés a 17. században, és növekvő mértékben fedezte az ország belső fogyasztásának igényeit.¹⁴³

De más fejlemények más országokban is hasonló irányban munkáltak. Megindult az amerikai eredetű burgonya és kukorica nagyobb méretű termesztése Európában: az előbbi Írországban, az utóbbi (a rizszel együtt) Itáliában, Spanyolországban és Portugáliában már a 17. század második felében fontos szerepet töltött be a tömegfogyasztásban.¹⁴⁴ A nyugat-európai kontinens egyes országaiban – Spanyolországban, Portugáliában, Franciaország egyes részein – a század folyamán demográfiai pangás, illetve hanyatlás állott be,¹⁴⁵ ami korlátozta az élelmiszerszükségletet.

Végül: úgyszólván általánosan megfigyelhető a 17. századi Nyugat-Európában – korábbi előzmények erőteljes folytatásaként – az ipar vidékre húzódása, új falusi telep-helyeinek kialakulása, az ún. *rural industry* kifejlődése.¹⁴⁶ Ez a folyamat – amely a feudális városgazdasági szerkezet már említett bomlásának, a hagyományos piacörzetek keretei szétfeszítésének (a távolabbi iparvidékek termékeinek növekvő mértékű betörése mellett) másik tényezője volt – városi iparosok falura áramlását is magában foglalta. Ennél is lényegesebb azonban, hogy a *rural industry* – a tőkés manufaktúra-fejlődés e

¹⁴⁰ Stone, i. m. 37, 49–50.; *Supple*, i. m. 18–19.

¹⁴¹ A búzakivitel évi mennyiségére: *T. S. Ashton: Economic Fluctuations in England 1700–1800*. Oxford, 1959. 183.; vö. *Deane–Cole*, i. m. 65.

¹⁴² *Lipson*, i. m. II, 459–460.; *Clapham*, i. m. 283–284.

¹⁴³ *J. Jacquart, La productivité agricole dans le France du Nord du XVIe et XVIIe siècles*, Third International Conference of Economic History (Munich, 1965), II, Paris–La Haye, 1968. 65–74.

¹⁴⁴ *Masefield*: i. m. 276–278, 299–301.; *Faber*, i. m. 16–17.; *B. H. Slicher van Bath: Agriculture in the Vital Revolution*, In: *The Cambridge Economic History of Europe*. V. 78–79.

¹⁴⁵ *M. R. Reinhard–A. Armengaud: Histoire générale de la population mondiale*. Paris, 1961. 114, 141–142, 144–146.; *K. F. Helleiner: The Population of Europe from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution*. In: *The Cambridge Economic History of Europe*, IV, 40–58. – összefoglalóan, bő irodalommal.

¹⁴⁶ *Gyimesi*, i. m. 51–55.; *J. Thirsk: Industries in the Countryside*. In: *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, 70–88.; *P. Deyon: Variations de la production textile au XVIe et XVIIe siècles: sources et premiers résultats*. *Annales E. S. C.* XVIII, 5, 1963. 939–955.; *H. Kellenbenz: Industries rurales en l'Occident de la fin du Moyen Age au XVIIIe siècle*. *Annales E. S. C.* XVIII, 5, 1963. 823–882. – a nemzetközi szakirodalom áttekintésével.

jellegetes, szétszórt (decentralizált) formája – nagyrészt a falusi háziiparra, vagyis az őstermeléstől még teljesen el nem szakadt paraszti iparosra támaszkodott, aki munkabéréjét mezőgazdasági és ipari tevékenység között osztotta meg; így alacsonyabb munkabéréért volt alkalmazható, mert a létfenntartásához szükséges élelmiszerek egy részét is maga termelte meg, és munkabérének leszorítását nem gátolták városi céhes előírások.¹⁴⁷ Mindez a *piacion* jelentkező élelmiszerkeresletet csökkentette, és – egyéb okokkal együtt – az agrárárak, főképp a gabonaárak süllyedését, méghozzá az ipari árakénál nagyobb mértékű visszaesését: további válságjelenségeket idézett elő.¹⁴⁸ Egyúttal természetesen a közép-kelet-európai országokból való agrárimport iránti igény lanyhulását is maga után vont.

12.

Mindazok a jelentős változások, amelyeket a modern világgazdaság kibontakozási folyamatának három fő elemét, három fő alkotó részét illetően – a nyugat-európai, a közép-kelet-európai és a koloniális gazdaságot illetően – a 17. század közepe táján és második felében módunk volt megfigyelni: mindezek a változások látnivalóan korlátozták a Nyugat-Európa és Közép-Kelet-Európa közötti áruforgalmi kapcsolatok továbbfejlődését, kiterjedését a modern világgazdaság kialakulásának második periódusában. Korlátozták – de persze korántsem küszöbölték ki, szüntették meg ezeket a kapcsolatokat: nem változtatták meg, hanem éppen konzerválták az intrakontinentális kereskedelem *áru*összetételének eddigi jellegét. Közép-Kelet-Európa továbbra is iparcikkeket importált nyugat felől; Nyugat-Európa, amennyiben behozatali szükséglete volt ipari nyersanyagokban (így a hajóépítéshez szükséges fában, kátrányban, lenben, kenderben),¹⁴⁹ valamint alapvető élelmiszerekben, jelesen gabonában, azt továbbra is főként a közép-kelet-európai országokból fedezte. Hiszen ha az Újvilágból *áttelepített*, meghonosított burgonya és kukorica már a 17. század végén jelentős szerepet játszott egyes nyugat-európai országok agrártermelésében és népélelmezésében, a 18. században pedig erőteljesen folytatta európai előrenyomulását, addig a tengerentúlon *termelt* gabona, az amerikai búza behozatala csak jóval később, a 19. század második felében kezdte számottevően befolyásolni a nyugat-európai agrárpiacot.¹⁵⁰

¹⁴⁷ „A manufaktúra-egységek a decentralizálódás tendenciáját mutatták – különösen falusi körzetek felé, ahol a nyersanyag olcsó, a megélhetési lehetőségek s ezért a bérek alacsonyak voltak, s ahol a munkaerő zöme állt rendelkezésre”: *B. Supple: The Nature of Enterprise*. In: *The Cambridge Economic History of Europe*, V, 397. – Vö. *Marx*, A tőke, I, 398, 807–809.

¹⁴⁸ *B. H. Slicher van Bath* is rámutat az agrárdepresszió jelentkezése és a *rural industry* fejlődése közötti összefüggésre, de azt a másik oldalról közelíti meg: „a mezőgazdasági dekonjunktúra időszakában – a középkor végén és a 17. században – *rural industry* lép színre, különösen a textiliparban”: *Les problèmes fondamentaux de la société pre-industrielle en Europe Occidentale*, In: A. A. G. Bijdragen, 12, Wageningen, 1965, 37.; vö. *Thirsk*, i. m. 88.

¹⁴⁹ L. fentebb az 58. jegyzethez tartozó szöveget, valamint *Davis*, i. m. 1954, 150–151.; *Ch. A. Piirimäe*: O vlianii bal'tiiszkoi torgovli na processz genezisa kapitalizma v Zapadnoj Evropi (konec XVI–XVII b.). In: *Problemy genezisa kapitalizma*, red. Sz. D. Szkázkin, Moszkva, 1970, 13–56.

¹⁵⁰ L. pl. *Abel*, i. m. 258.; *Faulkner*, i. m. II, 411.; *D. L. Kemmerer* and *C. C. Jones*: *American Economic History*. New York–Toronto–London, 1959. 419. s. köv.; *Sándor P.*: *A XIX. század végi agrárválság Magyarországon*, Bp., 1958, 12–15.

Am ha az árstruktúra lényegében nem változott meg a nyugat és kelet közötti európai kereskedelemben, az árstruktúra, vagyis az intrakontinentális kereskedelem reálcseré-arányai (*terms of trade*) annál lényegesebb változáson mentek át a világgazdasági korszakváltás első periódusához képest. A 16. század második felét általánosan jellemző rohamos áremelkedés, „árforradalom” már a 17. század elejétől fogva lelassult, illetve árhullámzásoknak, átmeneti fellendüléseknek és áreséseknek adta át a helyét; majd — éles, országonként és áruajtánként eltérő áringadozások után — részben már az 1620–30-as években, egészében pedig 1650 körül megállt; a 17. század közepére az árforradalom időszaka végképp lezárult, befejezéséhez ért.¹⁵¹ Az árforradalom megszűnése egyben az „ipari olló” bezárulását is jelentette. A depresszió, az árak stagnálása vagy visszaesése mind iparcikkre, mind mezőgazdasági terményekre kiterjedt, elsősorban azonban az utóbbiakat, leginkább a gabonát érintette; az áralakulás további menete pedig „agráröllő” kialakulásához vezetett. „Bármilyen sok is még a tennivaló az árak kölcsönös arányai kutatásának területén, egészében véve mégis világos, hogy a 17. századot és a 18. század első felét általános ár hanyatlás jellemzi”, továbbá, hogy ebben az időszakban „a gabonaárak szinte mindenütt erősebben estek vissza, mint más termékek árai . . . Az árak egymáshoz viszonyított mozgása alapján bizvást megállapíthatjuk, hogy a 17. századi depresszió gazdasági tekintetben mindenekelőtt gabonadepresszió volt, s főként a jellegzetesen gabonatermelő országoknak okozott nagy nehézségeket, amelyeket súlyosbított ez országoknak a nemzetközi piactól való függősége”.¹⁵²

Közép-Kelet-Európa nyugati irányú áruforgalmának struktúrája — iparcikk-import, agrárexport — most tehát már nem kedvező reálcseré-arányokat, tőkefelhalmozási lehetőségeket, hanem kedvezőtlen árstruktúrát, egyenlőtlen értékű árucserét, értékelvonást realizált. Érvényre juttatta a tőkés külkereskedelemnek azt a törvényszerűségét, amelyet Marx fejtett ki az átlagprofitráta süllyedésének egyik ellentendenciájaként, hogy ti. „a kedvezőbb helyzetben levő ország a cserében több munkát kap vissza kevesebb munkáért”, s ez az értékelvonás akár aktív, akár passzív kereskedelmi mérleg mellett egyaránt megvalósulhat.¹⁵³ Az európai intrakontinentális munkamegosztás fennmaradt, stabilizálódott, áthagyományozódott, sőt elmélyült, de nem nyújtott már tőkésedési esélyeket Közép-Kelet-Európa országai számára, hosszú ideig.

Így a modern világgazdaság megszülető rendszerének keretei között — Nyugat-Európa tőkésedő-iparosodó *központi* körzeteivel szemben — Közép-Kelet-Európa országai, általában tekintve, a gazdasági *háttér*, a külső agrárövezet szerepére szorultak, és a kései feudalizmus szintjén rekedtek az „újkor hajnalán”.

¹⁵¹ L. a 26, 28. és 134. jegyzetben idézett irodalmat.

¹⁵² B. H. *Sticher van Bath*: Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: A. A. G. Bijdragen, 13, Wageningen. 1965, 144. — Vö. „. . . a gabonaárak mozgásának uralkodó tendenciája lefelé menő volt Közép-Európában a 17. század második és a 18. század első felében”: *Abel*, i. m. 152.

¹⁵³ *Marx K.*: A tőke, III. Bp., 1961, 245–246.

KÜLKERESKEDELEM ÉS KÜLPOLITIKA AZ ARCHAIKUS HELLASZBAN

1.

Az alkalmi árucserét meghaladó, rendszeres és tömegmértű, többé-kevésbé állandó útvonalakon haladó távolsági kereskedelem gyökerei az ókori Kelet despotikus jellegű monarchiáinak koráig nyúlnak vissza.¹ Ennek a kereskedelemnek jellegét (amennyiben ez a kérdéskör bennünket a hellén kereskedelem előzményeként foglalkoztat, ezen belül elsősorban a „klasszikus” Közel-Kelet társadalmi és államai érdemelnek figyelmet) részben földrajzi és természeti adottságaik, részben társadalmuk és államaik szerkezete határozta meg. A döntő jelentőségű útvonalak itt az i.e. 3–2. évezredben elsősorban az élelemtermelő alluviális síkságok és a nemesfémekben, ércekben gazdag hegyvidékek között húzódtak.² A legkorábbi most ismert írásos feljegyzések az i.e. 3. évezred közepéből Sumer királyainak a fémekben gazdag Aratta ország uralkodóival folytatott árucseréjéről – vagy az akkori hivatalos terminológia szerint – ajándékok cseréjéről tesznek tanúságot;³ ugyanilyen „ajándékcsereéről” szól azonban az egyiptomi XVIII. dinasztia királyainak a babilóni uralkodókkal folytatott levelezése is.⁴ Ezen a szinten tehát az államközi árucseréje vagy mindkét részről tömegszükségleti cikkekre vonatkozik – tipikusan: ércek, fémek nyers vagy feldolgozott állapotban élelem ellenében –, vagy *legalább* az egyik fél szállít közszükségleti cikket fényűzési cikkek fejében. Adataink felettébb ritkán szólnak olyan kereskedelemről, amely mindkét irányban luxuscikkekre korlátozódott volna.⁵ Az ókori Kelet távolsági kereskedelme továbbá elsősorban királyok, uralkodók

¹ Általános áttekintést ad: *F. M. Heichelheim*: An Ancient economic History, Leiden 1958, 116 skk.; újabban: *P. Garelli* (szerk.): Palais et Royauté, Paris 1974, főként *M. Liverani* tanulmánya 329 skk.; vö. továbbá: *E. Lipinsky* (szerk.): State and Temple Economy in the Ancient Near East, Leuven 1979; (2 köt.); *C. Zaccagnini*: La circolazione dei beni, in: *S. Moscati* (szerk.): L'Alba della Civiltà . . . nel Vicino Oriente Antico, Torino 1976, II. 516 skk.

² *Heichelheim*, i. m. 128 skk.; uo. 437. 26. j.

³ *C. Zaccagnini*: Lo scambio dei doni nel Vicino Oriente, Roma 1973; mint általános jelenségről vö. *Polányi K.*: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet, Bp. 1976, 367; *M. Mauss*: Le don, Paris 1953

⁴ *W. Helck*: Wirtschaftsgesch. des Alten Aegypten, Hb. der Orientalistik I. 1. 5., Leiden 1975, 259 skk.; a Tell el-Amarna levelezést kiadta *S. A. Knudtzon*, egyes levelek magy. ford.: Komoróczy Géza, Ókori Keleti Történeti Chrestomathia 158 skk.

⁵ Vö. a luxus-, státus-, és presztizsjavak cseréjéhez: *G. Dalton* in: Ancient Civilization and Trade, ed. *J. Sabloff*, *C. C. Lamberg-Karlowsky*, Univ. of New Mexico 1975, 110 skk.; *Polányi K.* uo. 135 skk.; *S. Morenz*: Prestigewirtschaft im Alten Aegypten, Sb. Bayerische Ak. d. Wiss. Phil.–Hist. Kl. 1969 : 4.

által bonyolódott: mivel az ókori Közel-Kelet társadalmában az „állami szektor”⁶ képviselői a termelés szervezésében való részvételük alapján rendelkeznek a többlettermék akkumulációjának lehetőségével, az általuk akkumulált javak csere útján való értékesítésének monopóliuma is az ő kezükben volt.⁷ S ez nem csupán a primer szükségleteket szolgáló élelmi cikkekre vonatkozik, hanem az általuk ellenőrzött térség nyersanyagainak és készítményeinek széles skálájára: papirusz, fémek, bányakincsek, lovak stb. Ez a monopólium még a re-export kizárólagos jogát is magába foglalja, pl. importált nemesfémekből előállított tárgyak kivitele esetében.⁸ A tényleges lebonyolítás és szállítás vagy közvetlen királyi küldöttek, vagy a királyok szolgálatában álló kereskedők (Mezopotámiában a *tamkarok*) útján történt; ez utóbbiak a gyakorlatban, a királyi megbízások mellett vagy azoknak örve alatt, messzemenő és tendenciaszerűen növekvő önállósággal jártak el;⁹ az anatóliai Kanes városban tevékenykedő asszír kereskedők a fennmaradt írásbeli dokumentumok szerint már önálló vállalkozókként léptek fel.¹⁰

A *távolsági* és tömegszükségletet kielégítő, „állami kereskedelem” mellett egyes kereskedők által közvetített magánkereskedelem is működött főként egymással határos területek között. Az „állami” kereskedelem erősebb írásos dokumentáltsága miatt azonban az utóbbinak mind méretei, mind az előbbihez viszonyított arányai erősen vitatottak.

Az ókori Közel-Kelet *távolsági kereskedelmének* (amint ezt az Egyiptomból, Mezopotámiából, Mariból, Ugaritból stb. fennmaradt adatok tanúsítják)¹¹ ezek szerint a következő jellegzetes vonásait emelhetjük ki:

a) Általában tömegméretű és legalább az egyik fél részére közszükségleti (mindenesetre: egzisztenciális jelentőségűnek érzett) cikkekre terjed ki:

b) az ekvivalens szükségletek kölcsönös kielégítésére és (legalábbis a protokoll szerint) nem haszon szerzésére irányul; ezért ölthet tartósan ajándékformát.

c) állami (uralkodói) irányítás alatt állami közegek végzik, s ily értelemben szerves része az államok közötti viszonyoknak. Az előnyös kapcsolatot az államok közötti barátság,

⁶ Az Ókori Kelet gazdaságán belül az „állami szektor” fogalmához vö. *M. Djakonov*: Az ókori Közel-Kelet társadalmá, magy. ford., Bp., 1973, IV. fejt.

⁷ *H. Limet*: Le rôle du Palais... in: *E. Lipinsky* i. m. 235 skk.; *J. J. Jansa*: The Role of the Temple... uo. 505 skk. A sumer templomi tulajdon abszolútizációjával, egyeduralmának képzetével szemben fenntartásait hangoztatja *B. Foster*: The Sumerian Temple State, JESHO 24, 1981, 225 skk.

⁸ Vö. *J. D. Muhdy*: Copper and Tin. The Distribution of Mineral Resources... in the Bronze Age, New Haven 1973; *M. Heltzer*: The Metal trade of Ugarit and the Problems of Transportation of Commercial Goods, „Iraq” 39 : 2, 1977, 203 skk.; ua.: Royal Economy of Ancient Ugarit, in *E. Lipinsky* i. m. II. 459 skk.

⁹ A *tamkar* („factor”) jellegű kereskedelem másodlagos jellegét hangsúlyozza az állami/templomi kereskedelemmel szemben *Polányi K.* ACT 141; *S. C. Humphreys*: „History and Theory” 14, 1969, 195 l. és 103 j. A közvetlen, ill. közvetlen módon állami és a magánjellegű kereskedelem, ill. gazdaság egymáshoz való viszonyáról ad kiegyensúlyozottságra törekvő képet *J. Sapin*: La géographie humaine de la Syrie-Palestine au IIe millénaire av. J.-Ch., JESHO 24, 1981, főként 25 skk. és 39. j.

¹⁰ *G. Eissen-J. Lewy*: Die altassyrischen Rechtsurkunden von Kül-Tepe, Mitt. der Vorderasiatischen Ges. 33, 1931; 35, 1935.

¹⁰ *a* *W. F. Leemans*: The Old-Babylonian Merchant, „Stud. et Doc. Hist. et Iur.” 3, 1950, 2 skk.; *J. Sapin* i. c. 38 skk., 43 skk.

¹¹ Vö. *W. Helck* i. m.; *A. L. Oppenheim*: Vue d'ensemble d'hist. économique de la Mésopotamie, in: *Polányi K.* (szerk.): Les systèmes économiques... (fr. ford.), Paris, 1975, 63 skk.; továbbá az *E. Lipinsky* által szerk. State and Temple Economy..., Leuven 1979 vonatkozó cikkeit.

ill. „a királyok közötti testvéri viszony” jeleként értékelik, az ilyen kapcsolatok megszakadását, volumenének csökkentését, előnytelen voltát, vagy a szállítás biztonsága feletti örködés elmulasztását a politikai kapcsolatok meglazulásának tüneteként tartják nyilván.¹² Ezen a szinten külkereskedelem és külpolitika szoros korrelációban van egymással.

2.

Amennyire a görög társadalmi fejlődés közvetlen elődjének tekinthető krétai „Minói” palotavárosokról és a legkorábbi stádiumot reprezentáló mykénéi típusú monarchiákról megbízható ismereteink vannak,¹³ ezeknek kereskedelme leginkább az imént vázlatosan ismertetett orientális modellhez igazodott. A knóssosi és más paloták komplexumához tartozó ipari műhelyek, az itt feltárt roppant méretű amphorák és réz-, ill. bronzkészletek, az igen nagy létszámú királyi tulajdonban lévő juhnyájakra vonatkozó írásos adatok legalább annyit bizonyítanak, hogy a sziget terményeinek (olaj, bor, gyapjú, ill. gyapjuszövet) külföldi értékesítése a királyi gazdaság kezében volt, és a palota életét jellemző luxus részben ebből a forrásból eredt.¹⁴ A krétai „thalassokratia” helyébe lépő és a Mediterráneum nagy részében az i. e. 15. sz. közepétől a 13. sz. első feléig uralkodó szerepet betöltő „mykénéi” kereskedelemnek kiterjedéséről, külső piacairól, a Kelet és Szicília-Délitalia egyes központjaival fennállott kapcsolatairól többet tudunk (leginkább ásatások révén), mint ezen kereskedelem szervezetről és politikai feltételeiről.¹⁵ Kerámiák eljutottak Ugaritba, Trójába és az egyiptomi Thébába, kereskedők Rhodosba és Milétosba, ahol feltehetőleg (bár a kérdés vitatott) többé-kevésbé állandó telepeket is létesítettek.¹⁶ A mykénéi típusú monarchiák leletanyagában pedig a krétaiakon kívül egyiptomi, föníciai, mezopotámiai eredetű dísz tárgyak kerültek elő.¹⁷ Az árucserre központjai alighanem a királyi udvarokban keresendőek: a Nestór palotájában, Pylosban előkerült lineáris B írású táblák adataiból következtetve, a fémbehozatal monopóliuma a királyi udvart illette.¹⁸ ez pedig a kivitel megfelelő központi irányítását is implikálja, s ez összhangban van az egyes központokban feltárt kincsek bőségének tényével is – bár az

¹² Vö. pl. ÓKTChr 161 l. Burraburjas kassu király leveleit Echnaton fáraóhoz (Amarna 9. és 10.).

¹³ Vö. *K. Branigan*: The Foundation of Palatial Crete, London 1970, főként . . . *T. Hooker*: Mycenaean Greece, London 1980, főként 110 skk., 183 skk.; *J. Chadwick*: The Mycenaean World³, Cambridge, 1977, főként 135 skk.

¹⁴ *J. T. Killen*: The Wool Industry of Crete in the Late Bronze Age, in: Annual . . . British School of Athens 59, 1964, 1 skk.

¹⁵ Összefoglalóan: *F. H. Stubbings*: The Expansion of Mycenaean Civilization = CAH³ II. 2, 1975.; *H. B. Buchholz*–*V. Karagheorghiu*: Aegaeische Funde u. Kultureinflüsse . . . „Arch. Anz.” 27, 1974, 325 skk.; *F. Biancofiore*: Civiltà Micenea nell'Italia Meridionale, Roma 1967; *S. Bernabò Brea*: La Sicilia Preistorica, „Ampurias” 15/16, 1953, 137 skk.

¹⁶ Az alkalmi kereskedés felől az állandó letelepülés felé vezető fejlődésről („frequentazione – insediamento”) vö. *E. Lepore* in: *R. Bianchi Bandinelli* (szerk.) Origine e sviluppo della città (a továbbiakban: OSC), Milano, 1977, I. 216 és 81 j.; vö. *Hegyi D.*: Az iónok Kisázsiaiban, Bp., 1981, 16 skk.; *V. G. Boruhovics*: Ahejci v Maloj Azii, VDI 1964 : 1, 91 skk.

¹⁷ *J. Chadwick*: The Mycenaean World 156 skk. és irod.

¹⁸ *K. Wundsam*: Die politische u. soziale Struktur i. d. mykenischen Residenzen, Wien 1968, 126.; *G. Pugliese Carratelli*: I, bronzieri di Pilo micenea, „Studi Class. e Orientali”, 12, 1963, 242 skk.

egy részletkérdések, mint ismeretes, homályosak és ennek megfelelően vitatottak is.¹⁹ Fogalmilag tisztázatlan az is, hogy a behozott értékek közül a fémeket, elsősorban a rezet, a feltehetőleg kivitt árucikkek közül a bort és olajat, netán a – Krétánál mindenképpen kisebb mennyiségű – gyapjút, ill. gyapjúszövetet – a közszükségleti avagy a fényűzési cikkek kategóriájához soroljuk-e; hogy a cserét gyakorlatban lebonyolító személyek viszonya miként alakult az udvarral – és végül, hogy a „behozatal”-ban miként aránylott egymáshoz a szervezett kölcsönös árucseré és a zsákmányolás, esetleg tengeri kalózkodás. Homéros – a trójai háború korába visszavetítve – úgy tudja, hogy királyi személyek sem vetették meg az alkalmi tengeri rablást és Odysseus, hogy saját tekintélyét növelje, egy krétai király kalózkodásra kényszerült fiának adja ki magát (Od. 14, 199 skk. 18.)

3.

A „homérosi” görögség tipikus külkereskedelmi partnere a föníciai, leginkább a sidóni „hajósnép” volt. Acháj részről vagy maguk a cserealappal rendelkező basileusok, vagy azok ügyeit intéző *préktér*-ek a csere partnerei. Önálló acháj kereskedőkről Homéros még nem tud, s ahol az *emporos* előfordul, a hajóra felvett, befogadott *utast* jelent csupán. Aligha járunk messze a valóságtól azzal a feltételezéssel, hogy a „sötét századok” gazdasági pangása utáni „geometrikus” kor ébredésének körülményei között egyfelől a még létező mykénéi hagyományok, másrészt azonban a föníciai kereskedelem modellje hatottak döntő módon a külkereskedelmi kapcsolatok szervezetének és bonyolításának módszereire.²⁰ Az Ugarit lehanyatlása (kb. 11. sz.) után előtérbe kerülő sidóni és tyrusi „föníciai” kereskedelemről a korábbi keleti időszakokhoz képest szegényesebb a forrásanyagunk, és ez is jórészt idegen eredetű – bibliai közléseknek (vö. főként Ezékiel 27. fejeleményes leírását a tyrusi kereskedelemről), ill. a homérosi eposzoknak köszönhető. A Földközi-tenger legnyugatibb partvidékével, Tartéssossal fennállott és sokoldalúan dokumentált kapcsolatok, a nagyarányú ezüstbehozatal tényei, az ehhez szükséges hajótér, a szállítmányok védelmének igényei és az útvonalat biztosító állomások, „emporion”-ok alapítása és fenntartása: mindez ennek a kereskedelemnek *állami* jellege mellett szól – legalábbis oly mértékben, hogy a föníciai városállamok érdekelték voltak e kereskedelem fenntartásában és lebonyolításának folyamatosságában, és ez az érdekkörükhöz tartozó térség népeivel, államaival való kapcsolatok jellegét is befolyásolta: állami „külpolitikai” érdek volt pl. az, hogy – amint az egybehangzó hagyomány közli – Karthago alapításakor az ott uralkodó „király” egyetértését adásvételi szerződéssel érték el.²¹ Ezékiel szövegezése is erőteljesen emeli ki az általa jellemzett kereskedelmi kapcsolatok „egyetemlegesen tyrusi” jellegét. A föníciai külkereskedelem irányításában tehát az állami vezetésnek

¹⁹ Vitatott kérdés, hogy a bronzmívesek (*chalkeusok*) csak a királyi palota, ill. templom számára, vagy idejük egy részében magánszemélyek részére is dolgoztak-e. A Jn. táblákon megnevezett kézművesek egy része kapott „*tarasija*” = talansija vö. talanton?) ellátmányt, mások nem. A bronzmívesek egy része a „Potnia istennő bronzmívese” címet viselte; mindez a kézművesek különféle csoportjainak meglétére enged következtetni.

²⁰ A. Mele, in: OSC I. 64 skk.; Ch. G. Starr: The Economic and Social Growth of Early Greece, N. Y. 1977, 56 skk.; W. S. Ward: The Role of the Phoenicians in the Interaction of Mediterranean Civilizations, Beyrouth, 1968, főként 97 skk.

²¹ Karthago alapítási mondájához: Justinus 43, 3–4.

(a királyoknak, a velük összefonódott papságnak, ill. később a „köztársasági” állam-szervezet vezetőinek) jelentős része, ha nem éppen döntő szerepe volt. Másrészt viszont a királyok hatalmának hanyatlása a 7. sz.-ban e hatalom „klasszikus” külkereskedelmi monopóliumának érvényesítését is korlátozta – ill. nagyobb lehetőséget adott egyes kereskedőcsoportok önálló ténykedésének. Homéros hősei, amennyiben föníciai kereskedőkkel érintkeznek, sohasem az állam képviselőivel, de nem is egyes kereskedőkkel, hanem mindig kereskedőcsoportokkal lépnek kapcsolatba, akik – úgy tűnik – közösen rendelkeznek a hajóval, annak rakományával és személyzetével.²

Ezek a föníciai kereskedők sokféle árucikket cserélnek. Az ősi keleti hagyományokat követő módon, főként basileusokkal szemben, az ajándékcserre látszatát keltik. Az ezüstserleg, amelyet Achilleus a versenyfutás díjává kitűzött, sidóni kézművesek műve volt, föníciai kereskedők szállították át a tengeren, hogy Thoas királynak adják ajándékba; ő ezen a serlegen váltotta ki Priamos fiát, Lykaönt Achilleus rabságából -- így került az acháj hős tulajdonába (Il. 23, 740 skk.). A „dicső föníciaiak” (phoinikes agauoi) általában becsületesek; Odysseus egyik hazug önéletleírásában (Od. 13, 271 skk.) azt hangsúlyozza, hogy azok a föníciai hajósok, akiket ezért megfizetett, őt becsületesen Pylosba akarták eljuttatni, „nem akarták megkárosítani” (277), és „akaratuk ellenére”, vihar miatt kellett őt Ithakában kitenniük; de vannak becstelének is, akik az emberrablástól, rabszolgakereskedéstől sem riadnak vissza (vö. Odysseus elbeszélése, Od. 14, 287 skk.; Eumaios története uo. 15, 415 skk.).

Ezeket az adatokat egybevetve, a föníciai kereskedelem, amellyel a görögség a mykénéi kortól kezdve folyamatos kapcsolatban állt, kettős jellegű volt: „*állami jellegű*”, amennyiben nagy értékű árukat cseréltek egyes térségek vezetőivel, ill. „basileusokkal”; és *egyéni jellegű*, amennyiben egyes személyekkel léptek kapcsolatba. Az előbbi modellben még szerepet játszott az „ajándék”, mint pl. a lémnosi Thoasszal szemben – amelynek ellenszolgáltatása nem feltétlenül valamilyen ellenérték, hanem esetleg a biztonság nyújtása. Az egyének által lebonyolított árucserre viszont – és ez voltaképpen újdonság az ókori Kelet viszonyai között – bevallottan haszon, *kerdos* szerzését szolgálja.^{2 3} Az Odysseust szállító föníciaiak már a szívességnek látszatát sem keltették, valamilyen bérért vették hajójukra – és partot érve, ugyancsak haszonnal akarták árujukat értékesíteni (adott alkalommal embert is rabolni).

4.

Azok a személyek azonban, akik a homérosi eposzok árucseréjét végzik, nem mindig idegenek, föníciaiak; lehetnek achájok is, és pedig basileusok, ill. azok megbízottai. Iasón fia, Eunéos, a lémnosiak ura, a két Atreidésnek 1000 mérték bort adott (*dóken*), alighanem „csereajándék” formájában, és azért az achájoktól rezet, vasat, bőrt,

^{2 2} Vö. Ilias 23, 744: a szóban forgó serleget „föníciai emberek” szállították a tengeren; Od. 13, 272 skk.; *A. Mele: Il. commercio Greco arcaico*, Napoli, 1979. 87 skk. Viszont egy kereskedő rendelkezik a hajóval és árujával Od. 14, 288 skk. elbeszélésében.

^{2 3} Vö. pl. Od. 13, 272: *ἑλλισάμν καὶ σφιν μενοείκεα λήϊα δῶκα . . .* uo. 15, 429: *. . . ὀδ' ἄξων ὦνον ἔδωκεν*; uo. 452: *μύριον ὦνον . . .* vö. még 445 és 452 sorokat, ahol ugyancsak „méltányos ár”-ról van szó. Ezzel szemben a „sidóni király” Menelaosnak a serleget ajándékba adta, Od. 4, 612 és 15, 113.

állatot és rabszolgát kapott (Il. 2, 467.). A taphiosok királya, Mentés, akinek alakjába Athéné rejtőzött, vasat cserélt rézre (Od. I. 184). Iasón és Mentés: basileusok, de nem vetik meg a kereskedést, aminthogy Homéros héroszainak értékrendjében az anyagi javak nyíltan és leplezetlenül magas fokon álltak.²⁴ Plutarchos Solón-életrajzában már szükségesnek tartja felsorolni néhány „királyi kereskedő” nevét, annak igazolására, hogy a kódrida Solón, kereskedést folytatván, nem viselkedett státusához méltatlanul (Solón 2, 6). De a Homéros által említett közvetlen királyi cserék (ill. burkolt cserét involváló ajándékok) még alkalmiak. Az állandó jellegű árucserét az ő megbízásukból *préktérek*, hivatásos személyek végzik, akiknek ezen tevékenysége, a *préxis*, fő megélhetési forrásuk,²⁵ A homérosi *oikos* urai voltaképpen nem is járhattak volna el másként. Az árucseré tárgyai leginkább a birtok terményei: elsősorban a (nagyértékűnek tartott) bor, és a sokkal csekélyebb értékű gabona (Melanthios abban bízik, hogy ha Odysseust eladja rabszolgának, érte rengeteg ételmezt, gabonát kap – Od. 17, 250 –). Ezért cserébe aranyat, más fémekeket, fegyvert, ékszert, egyéb fényűzési tárgyakat, állatot és – nem csekély számban – rabszolgát vártak.²⁶ A homérosi világnak, „Odysseus világának” távolsági, tengeri árucseréje tehát a költő ábrázolásában nem periférikus jelenség, sem mennyiségét, sem a szükségletek kielégítésében betöltött szerepét, sem a cserében résztvevő, ill. abban érdekelt személyek társadalmi státusát tekintve. A kyklópsok végletes elmaradottságát többek között azzal indokolja a költő, hogy oda nem járnak idegenek hajói (nyilván árucseré végett), míg a civilizált phaiakokra éppen a fejlett árucseré és hajózás jellemző (Od. 6, 700 skk.; 9, 125 skk.).

5.

A homérosi eposzokban vázolt képet lényegileg hitelesíti az írott szövegek felől a szinte kortársnak tekinthető Hésiodos. Az ő tapasztalati világában a tengerentúli (konkrétan: Boiótia és Kisázsia közötti) árucseré részben a nagyobb haszonra vágyó és ezért kockázatot is vállaló jómódú birtokosok mellékfoglalkozása, kiegészítő tevékenység (az elsődleges tevékenységet jelentő földművelés) mellett: ezért (és nem csupán meteorológiai megfontolások alapján) javasolja a tengeri kereskedelmi utak számára a nyári napforduló (jún. 21.) utáni 50 napot kb. aug. 10-ig, amikor a széljárás a legkedvezőbb, és egyébként is túl vannak az aratáson, de innen a szüreten.²⁷ Ezek a birtokosok nem „szegény-parasztok”, hanem jómódúak; saját hajójukon, saját embereikből (szolgáikból és rabszolgáikból) álló legénységgel, saját termelvényeikkel indulnak útnak: a „föld adomá-

²⁴ A. M. Snodgrass: An Historical Homeric Society?, JHS 94, 1979, 114 szerint ez a társadalom „strongly success-orientated and strongly materialistic”.

²⁵ A *préktér* nem-specializált, általános, de főhivatású kereskedő, „tevékeny ember”, vö. Il. 9, 443, és A. Mele: i. m. 58 skk.

²⁶ A rabszolga, mivel saját lábán szállítható, kedvelt árucikke a korai kereskedelemnek, vö. Polányi K. i. m. 356 skk. Ezért Homéros szemében is a leggyakoribb árucikk a rabszolga; a mykénéi és homérosi rabszolgakereskedelemhez vö. J. Lencman; Mikenszkoje i gomerovszkoje rabsztvo, Mo. 1961, 166 skk. Ugyancsak a rabszolgakereskedelem elterjedtsége teszi érthetővé az emberrablás, kalózkodás és tengeri kereskedelem szoros összefonódottságát.

²⁷ Erre az utóbbi szempontra M. West kommentárjával (Hesiod: Works and Days, Oxford, 1978, 663 skk. sorok) szemben A. Mele i. m. 53 skk. hívta fel a figyelmet.

nyait”, elsősorban gabonát szállítanak (Erga 31, 689 stb.), és ezért részben fényűzési cikkeket cserélnek, többek között byblosi sötétlő vörös bort (589 skk.), rabszolgát (uo. 406), és állatot (uo. 308, 437). Persze, a kereskedést kiegészítő elfoglaltságként űző földbirtokosokon és a föniciai kalmárokon kívül vannak görög főhivatású *préktér* – kereskedők is. A Hésiodos számára ismert, bár nem javallt tavaszi hajózást csak ezek bonyolíthatták le. A tekintélyesebb kereskedő és földbirtokos egyben hajótulajdonos, aki azonban alkalmilag szállít utasokat is (Hésiodos is másnak a hajóján jutott el Euboiába), és idegen árut is.²⁸

Ez a kereskedelem – részben az összkép, de még inkább a két, eltérő környezetben élt és eltérő társadalmi körülményeket szem előtt tartó költő személyi viszonyainak eltérései miatt tehát már több szempontból különbözik a homérosi kereskedelemtől:

a) eredetét nézve sem szükséglet-kielégítő jellegű, hanem *kerdosra*, haszonra orientált tevékenység, vö. Erga 632 skk., 643 skk. A Hésiodos látókörében lévő kereskedők célja nem bizonyos szükségleti cikkeknek csere útján való megszerzése, miként még a homérosi héroszoké, hanem a meggazdagodás; amiként egy jó évszázaddal később a Solón által aposztrofált hajós-kereskedők is meggazdagodásban reménykednek. (vö. Frg. 6, 42).

b) általában kiegészítő foglalkozás a főhivatású földművelés mellett, s ezért

c) a földbirtokos tipikusan *maga* kereskedik, társai és a tőle függő személyek (hetairoi, dmóes, thétes) részvételével.

d) ez a kereskedelem feltételezi a gabonafelesleget a görög jómódú birtokosoknál; és ez nem is csekély mennyiség, hiszen csak nagy befogadó képességű hajókkal bonyolítható le (643 skk.) és a fölösleg akkora, hogy a költő inkább tartózkodásra kénytelen inteni azt, aki termését hajóra akarja rakni (689 skk.).

Abban azonban ez a kereskedelem is megegyezik a homérosi eposzokban leírt viszonyokkal, hogy az árucserében alapvetően nem a társadalom periférikus elemei, hajótöröttjei, a nemzeti szervezetről kihullott kalandorok érdekeltek, hanem a földtulajdonosok, a szolid státusúak, az „establishment” tagjai: ez pedig feltétlenül kihatott a kereskedelemnek nemcsak társadalmi megbecsülésére, hanem politikai jelentőségére is. Biztonsága, jövedelmezősége érdeke volt a polisok hangadóinak is.^{28/a}

6.

Ennek a kereskedelemnek megvannak az alkalmi piacokon kívül a kialakult és bizonyos árucikkekre specializált központjai. Aki rabszolgát eladni vagy vásárolni akar, Lémnos szigetét keresi fel (Il. 21: 40, 58, 79); vannak olyan part menti népek és törzsek, ahol rabszolga bizonyosan szerezhető: ilyenek pl. a taphiosok (Od. 15, 437). Ez az a pont, ahol a régészeti adatok már kívánatos módon egészítik ki Homéros és Hésiodos utalásait. Az i. e. 9. század legvégén alakult ki a szíriai partvidék néhány olyan kereskedelmi

²⁸ Az áruszállítás (saját vagy idegen hajón) és a kétféle típusú kereskedő (naukléros = saját hajóval rendelkező, ill. emporos = más hajóján szállító) közötti terminológiai eltéréshez vö. *M. I. Finley*: Naukleros, emporos, kapelos, „Class. Phil.” 30, 1935, 157 skk.

^{28/a} Vö. mindehhez: *B. Bravo*: Une lettre sur plomb de Berezany: colonisation et modes de contact, „Dialogues d’histoire Ancienne” 1, 1974, 111 skk.; ua.: Remarques sur les assises sociales du commerce maritime grecque, uo. 3, 1977, 1 skk.

központja, amelynek leletanyagában görög áruk is találhatóak: al-Mina, és ezt követően al-Basit (amely újabb feltételezések szerint azonos a görög földrajzi forrásokból ismert, de korán feladott Poseidion emporionnal) és Tell Sukas.²⁹ Nyugaton, a 8. sz. első évtizedeire keltezhető az első görög emporion, szorosan vett kereskedelmi település alapítása az ókori Pithékussai, a mai Ischia szigeten,³⁰ ezt követte a mögöttes hátországbán az első „igazi” gyarmatváros, Kymé – Cumae alapítása chalkisi telepesek által.³¹ A legkorábban feltárt al-Mina szegényes görög kerámiájáról az is feltételezhető, hogy nem Keleten értékesített árucikkekből állt, hanem az itt élő – pontosabban: az itteni föniciai kereskedőkkel együtt élő – görögök saját használati tárgyaiból. Ez esetben is az itteni görög kolónia tagjai csak kereskedés céljából költözhettek az orientális környezetbe: tehát esetleg régészeti nyomokat nem hagyó tárgyak, pl. szövetek, élelmi cikkek közvetítésével foglalkozhattak.³² A Fókaiának Tartéssossal való „barátsága” nyilván nemcsak az agg Arganthónios király személyes rokonszenvén alapult, amiként Hérodotos sejteti (I. 163), hanem kölcsönös gazdasági kereskedelmi érdekeken (vö. Strabón III. 2, 14, C 151). A görög anyaországtól távoli Pithékussai-sziget települése pedig nem jöhetett létre a chalkisi arisztokrácia tevékeny részvétele, támogatása, anyagi ereje nélkül. Ezt a megállapítást általánosítva még azt is fel kell tételeznünk, hogy mindazok az ekkori („geometrikus kori”) vagy valamivel későbbi görög tengerentúli települések, amelyek a helyi uralkodókkal kötött megállapodás alapján jöttek létre, vagy elsődlegesen, vagy kiegészítő jelleggel a két térség közötti árucserét is szolgálták. Ide sorolhatjuk Abydost, amelyet a Strabón (XIII. 1; 22, C 590) által adott közlés szerint Gygés engedélyével alapítottak a milétosziak:³² a későbbi időkből ilyen példa az Amasis óhajára, az Egyiptomban tevékenykedő görög kereskedők tömörítése végett alapított Naukratis (kb. ie. 560),³⁴ a Nannos (mondai király) hozzájárulásával létrehozott Massilia,³⁵ a Hyblón sikelos „király” által adományozott földön Megara Hyblaia,³⁶ Aligha képzelhető el, hogy ezek a helyi törzsfők

²⁹ A korai keleti emporionokhoz vö. *J. Boardman: The Greeks Overseas*², London 1973. 21 skk., 33 skk. és az ott id. irod., 106 sk. – Pithekussai (= lat. Aenaria, mai: Ischia) jelentőségéhez vö. uo. 165 skk.; *J. N. Coldstream: Geometric Greece*, London, 1970, 93 skk.; 195 skk., 228 skk. Egykori jelentőségéről még Livius is tudott, vö. 8, 22: Cumani . . . primo in insulas Aenariam et Pithecusas egressi, deinde in continentem ausi sedes transferre.

³⁰ Pithekussai és a későbbi Kymé alapításának gazdasági motívumait illető vitához, hogy ti. agrár vagy kereskedelmi célú településekként jöttek-e létre, vö. *E. Lepore: Osservazioni sul rapporto tra fatti economici e fatti di colonizzazione in Occidente*, in: *Dialoghi di Archeologia* 3, 1969, 176 skk.; *R. M. Cook: The Reason for the Foundation of Ischia and Cumae*, „*Historia*”, 6, 1962, 113 skk.; *Éd. Will: La Grèce archaïque*, in: IIe Congr. Mondial d’Hist. Économique (Aix-en-Provence), Paris–La Haye, 1965, főként 59 skk. lapokon; *G. Buchner: Nuovi aspetti e problemi posti dagli scavi di Pithecusa*, in: *Contributions à l’étude de la société et de la colonisation eubéennes*, Napoli, 1975, 63 skk.; *B. d’Agostino: Appunti sulla funzione dell’artigianato nell’ Occidente Greco*, in: *Economia e Società nella Magna Grecia*, Napoli, 1973, 207 skk.

³¹ *J. N. Coldstream: i. m.* 230 skk., 242 sk.; *E. Lepore in: OSC* 236 skk.

³² *Ch. G. Starr: Economic and Social Growth . . .* 65 skk.

³³ Abydos alapításához vö. Strabón XIII. 22, 1, C 590; *J. Boardman i. m.* 235 sk.

³⁴ *P. Salmon: La politique Égyptienne d’Athènes*, Bruxelles, 1965, 15 skk.; *J. Boardman i. m.* 114 skk., uo. irod. 157 sk.

³⁵ *M. Clavel-Lévêque: Das griechische Marseille, Entwicklungsstufen u. Dynamik einer Handelsmacht*, in: *Ch. E. Welskopf (szerk.): Hellenische Poleis II.* 855 skk.

³⁶ *Thuk. VI. 4,1: . . .*

és uralkodók kizárólag abból a célból engedtek volna át földet, hogy azon a hellén telepések földművelést kezdjenek. csakis a kölcsönös, azaz: árucserében is realizálódó előnyök alapján kerülhetett sor területeknek állandó település céljaira való átengedésére. Ez Naukratis és Massilia alapításakor forrásszerűen is igazolható. Az a jelenleg általában elfogadott nézet, hogy a görög gyarmati települések zömmel földművelés céljából jöttek volna létre, mindenképpen módosításra szorul. A helyi lakosságnak, ill. hivatalos (állami, törzsi) képviselőinek kifejezett hozzájárulásával vagy éppen kívánságára alapított gyarmatvárosok, ill. települések létesítésében a kereskedelmi szempontoknak elsőrendű, de legalább járulékos szerepet tulajdoníthatunk. Ha pedig elfogadjuk már eleve kereskedelmi célokat szolgáló települések — Polányi K. kifejezésével élve, helyi jelentőségű „kereskedelmi kapuk” —³⁷ létesítésének lehetőségét, akkor ezt a fogalmat más megfontolások alapján ki is tágíthatjuk. Az agrárjellegű hátsországnak teljességgel híján lévő Smyrna alapításában is kereskedelmi szempontokat sejtethetünk,³⁸ de ilyen szempontot sugall pl. az Andros-szigeten lévő „Zagora” is;³⁹ nem lehetett eleve földművelő jellegű Rhégion sem — itt inkább a zankléi tengerszoroson átmenő forgalom biztonságának érdekeit kell számba vennünk;⁴⁰ sőt, magának Zanklénak neve is, a Thukydidéstől adott etimológia alapján („sarló”) az antik hagyomány és az itt vert érmék ábrázolásait is figyelembe véve, arra vall, hogy a hely kiválasztásakor kikötőjének védett öble volt mérvadó.⁴¹ a település félkör, ill. sarló alakban veszi körül az öblöt —, az árucserét szolgáló hajózás érdekei tehát itt is nyomatékkal estek latba.

Ha mindezek után számba vesszük, hogy az önálló emporionokat és apoikiákat létrehozó metropolisok arisztokráciájának mindig kezdeményező szerepe volt az alapításban; ha tudjuk, hogy Naukratis alapítása körül három jelentős polis (Aigina, Samos és Milétos) és rajtuk kívül még hét kisebb polis bábáskodott;⁴² akkor nem zárkozhatunk el azon következtetés elől, hogy ezeknek a városoknak arisztokratái politikailag is érdekelték voltak kereskedelmi célú települések alapításában: a tengeri kereskedelem a „nagy gyarmatosítás” idején sem volt kizárólag a társadalom periferiáján elhelyezkedő csoportok ügye, hanem az ilyen kapcsolatok a polisok ügyeit intéző vezető csoportok érdekét is szolgálták. Ezt a megfontolást támasztják alá a tengeri hajózásban és kereskedelemben vezető polisok — Korinthos és Phókaia — navigációs újításairól szóló adataink is. Phókaia használt a nehézkes „strongylé” típusú (lényegileg föníciai mintát követő) áruszállító hajók helyett „ötvenevezősöket” (*pentékontoroi*) —, ami az áruszállítás biztonságát és gyorsá-

³⁷ Polányi K.: Az archaikus társadalom... (magy. ford.) Bp. 1976, 372 skk.; Polányi K. a „kereskedelmi kikötő” (Port of Trade) működőképessége feltételének tartja annak semlegességét; S. C. Humphreys: i. c. 191 skk. ezt a követelményt nem tekinti szükségszerűnek. A görög-„barbár” viszonylatban mindenesetre főként görög települések (Naukratis, al-Mina és szomszédai, Massilia) töltötték be ezt a szerepet.

³⁸ J. M. Cook: Old — Smyrna, Annual BSA 53/54, 1958/59, 1 skk.; ua.: The Greeks in Ionia and the East, London, 1965, 33 skk.; Hegyi D.: i. m. 72, uo. Smyrna i. e. 7. sz.-i vázlatos rajza.

³⁹ Andros településeiről vö. Strabón X. 1, io C 448 J. N. Coldstream: Geom. Greece 211 skk.

⁴⁰ J. Vallet: Rhégion et Zancle, Paris 1958, 151 skk.

⁴¹ Thuk. VI. 4,5; A. Mele: Il commercio... 31 skk.

⁴² Hérodotos 2, 178 szerint: Chios, Teós, Phókaia, Klazomenai (ázsiai iónok); Rhodos, Knidos, Halikarnassos (dórok); Phasélis, Mytiléné (aiolok); a három vezető polis pedig: Milétos, Samos és Aigina, ez utóbbi az egyetlen anyaországi polis.

ságát egyaránt fokozta;⁴³ Korinthos alkalmazott először triéréseket – ami a rakodótér befogadóképességét is növelte.⁴⁴ A korinthosi földszoroson áthaladó, i. e. 7. századi *diolkos*nak létesítése is elsősorban a városi közmunkákat is irányító arisztokráciának volt az érdeke;⁴⁵ s ezt általános fogalmazással az antik hagyomány is tudta: a Bakchiádák a kereskedelmet gond nélkül használták ki (Strabón VIII. 5, 20, C 378). Ez az „arisztokratikus érdek” bizonyos kereskedelmi akciók folytatásában, ill. lebonyolításában tehát többféle szinten realizálódott:

- a) saját alapvető és fényűzési szükségleteinek kielégítése;
- b) a tőlük függő, ill. vezetésük alatt álló közrendűek alapvető fogyasztási és termelési szükségleteinek kielégítése;
- c) a kereskedésből származható *kerdos*ból, kereskedelmi haszonból eredő jövedelmek szerzése;
- d) a városhoz tartozó kikötő, ill. kikötők hasznának lefölözése.

7.

A Homéros és Hésiodos korát követő időszak – lényegileg az i. e. 7–6. század – kereskedelme közvetve vagy közvetlenül megtartotta bizonyos fokig „arisztokrata” jellegét. Ez nyilván nem azt jelenti, hogy „az” arisztokraták (jómódú földbirtokosok) általában kereskedéssel is foglalkoztak volna; sem azt, hogy a tényleges kereskedők kerültek volna ki zömmel az arisztokrácia köréből – hanem csupán annyit, hogy:

a) a polisok egy részében (azokban, amelyek élénkebb kereskedelmet folytattak) ez a tevékenység egybevágott az arisztokrácia közös érdekeivel, tehát annak politikai és katonai támogatását is élvezte;

b) hogy az arisztokraták egy része nem érezte státusa számára megalázónak az ilyen tevékenységet – esetleg kiegészítő jellegű folytatását;

c) hogy – ugyancsak némely polisban – az újonnan felemelkedő vezető csoportokban már jelentős számban vehettek részt egyes, akár főfoglalkozás-szerűen is kereskedő személyiségek. Mint ismeretes, az archaikus korból, főként Hérodotos novellisztikus közlései alapján, négy nevezetes kereskedőt ismerünk közelebről: ezek a samosi Charaxos, aki Egyiptommal folytatott borkereskedelmet, és végül vagyonát egy naukratisi kurtizánra költötte;⁴⁶ a krétai Koróbios.⁴⁷ a samosi Kóliaios;⁴⁸ az aiginai Sóstratos⁴⁹ – akikről mindről feltételezhető előkelő társadalmi helyzetük. Ha elfogadjuk azt az elvet, hogy a helyi uralkodók által engedélyezett vagy kezdeményezett görög településeknek már eleve volt valamilyen kereskedelmi jelentőségük – e korai kereskedők közé sorol-

⁴³Hdt. 1, 163, vö. *J. Vallet* i. m. 187.; ua.: Bull. Corr. Hell. 99, 1975. 889 skk.

⁴⁴*L. Casson: Ships and Seemannship in the Ancient World. Princeton, 1971. 170 skk.*

⁴⁵*N. M. Verdélis: Der diolkos am Isthmus von Korinth, „Athenische Mitteilungen” 71, 1956. 51 skk.*

⁴⁶Hdt. 2, 135; *M. M. Austin: Greece and Egypt in the Archaic Age, Proc. Cambridge Phil. Soc. 1970, Suppl. 2, 22 skk.*

⁴⁷Hdt. 4, 151 sk.; e személyek arisztokrata voltára következtet *E. Lepore*, in: OSC 217.

⁴⁸uo.; *E. Lepore OSC sk.; Ch. Starr* i. m. 52.

⁴⁹A Hérodotos által említett Sostratos által dedikált szobor került elő az etruszk Pyrgiben – tehát az írott forrásokból ismertnél is szélesebb kapcsolatai voltak, vö. *A. W. Johnson: The Rehabilitation of Sostratos, Parola del Passato 27, 1972, 416 skk.*

hatjuk Prótost vagy Prótist, Massilia félig legendás alapítóját (Aristotelés Fr. 549 R); ide sorolható a lampsakosi Charón által említett Phobos (FGrHist 262 Fr. 7a), aki mint Kódros (az utolsó athéni király) nemzetségének leszármazottja, „hatalom és királyi tekintély birtokában ’magánügyekben’ (azaz: gazdasági érdekből) Paros térségébe hajózott. . . Itt vendégbarátja lett Mandrónnak, a Bebrykos törzs urának, szövetségese és segítője a szomszédok elleni harcaiban. . . Amikor pedig elhajózott, Mandrón sok más szívesség mellett földjének és városának egy részét is odaigérte neki, ha Phókaiából való telepeseikkel akar-na odaköltözni. . .”

Ezeknek a „gyarmatalapítóknak” az adott körülmények között kereskedelmi érdekelttségét és érdeklődését aligha lehetne tagadni. Azok a jellegzetes társadalmi mozgások továbbá, amelyek éppen a hajózás és kereskedés szempontjából legdinamikusabb városokban éppen a 7–6. században megváltoztatták az arisztokrácia összetételét is – úgy tűnik, egyes közrendűeket nemcsak az „újjgazdagok” sorába emeltek, hanem őket egyben városuk hangadóí, arisztokratái közé is juttatták. Egyetlen város költőjének – az újabban az i. e. 7. század utolsó évtizedeire keltezett megarai Theognisnak költészete⁵¹ legalábbis azt mutatja, hogy azok a „hitványak” (*κακοί*), akik vagyonuk révén a derekak, *agathoi*, *esthloi* stb. körébe emelkednek, itt előkelő házasságuk révén „összemossák a származást”, továbbá „egymást nevetve csapják be” (jellegzetes kereskedői attitűd) – zömmel *vagy* jómódúvá lett kézművesek, *vagy* (és többségben) kereskedők, hajótulajdonosok: mindenképpen a külső piacokkal kapcsolatban álló személyek, akik azonban – Theognis a tanú rá – városuk ügyeiben is döntő szóval bírnak.⁵² Ebben az összefüggésben elfogadhatjuk a milétosi „*aeinautai*” hagyományos etimológiáját: „akik állandóan hajóznak”, és ezáltal a *plútis*, a „gazdagság” részeseivé lesznek.⁵³

Az eddigiekben felsorolt szempontok, és pedig:

- a) egyes „neves” kereskedők arisztokrata jellege;
- b) egyes gazdag vállalkozóknak, kereskedőknek a politikai döntési szférába való felemelkedése (Megara, Milétos);
- c) a földművelő apoikiák mellett kereskedelmi célú településeknek is létesítése, ezeknek egyes polisok arisztokráciájához való kapcsolódása és ugyanakkor a helyi lakosság reprezentánsaival való jó viszony keresése;
- d) a kereskedelmi célú szállításokhoz eredetileg katonai célt szolgáló hajótípusok (*pentékontoroi*, *triéreis*) igénybevétele

– arra a következtetésre vezetnek, hogy a Hésiodost követő időszakban – tehát a 7. században, a „nagy gyarmatosítás” korában a kereskedelmi szempontok sokoldalúan befolyásolták az egyes polisok politikáját.

Ha most ennek a „befolyásolás”-nak formáját, célját és módszereit konkrétan kíséreljük meghatározni, első helyen a saját primer *szükségletek* kielégítésének, nem pedig

⁵⁰ Személyéhez, mint a „királyi kereskedők” típusához, vö. *A. Mele*: Il commercio. . . 60 skk.

⁵¹ *M. L. West*: Theognidea, in: *Iambi et elegi Graeci I.*, Oxonii, 1971, 172 skk.; szerinte Theognis i.e. 640–600 között működött.

⁵² Theognis 39 skk.; 53 skk.; 69 skk.; 1081 skk. Igen jellegzetes sorok 1165 sk.

⁵³ Az *aeinautai* („állandó hajósok”) terminust *M. W. Arnheim*: *Aristocracy in the Greek Society*, London, 1977, 53 skk, a *naió* = „lakni” tőből származtatja és „állandó lakos”, „öslakos”, „az alapító nemzetségekhez tartozó” értelemmel ruházza fel. *A. Plutarchos*: *Quaest. Gr = Mor.* 298 C. 32 §, által is adott hagyományos etimológiát továbbra is elfogadja *R. Bianchi Bandinelli*, *OSC II.* 348, 350.

A fémek mellett az elsődleges tömegszükségleti cikkek körébe kell még sorolnunk az egyes építkezésekhez szükséges színes kőzeteket és márványt, és az ugyane célból, de hajóépítés számára is nélkülözhetetlen, kevésbé korhadó fa-fajtákat.⁶⁰ Ez a szükséglet azonban már – eltérően a fémekre való állandó igénytől – erősen alkalmi jellegű. A lakóházak általában helyben található anyagokból épültek, az idegenből behozott építőanyagokat leginkább templomoknál használták fel – a behozatali igény tehát csak konjunkturális jellegű volt, és ennek megfelelően gazdasági jelentősége is másodlagos.

A tömeges árucikkek közül a leginkább problematikusak az élelmi cikkek, minde-
nekelőtt a gabona.⁶¹ Az ideális görög polis egyik kritériuma az, hogy chórájával együtt, elsősorban az élelmezés tekintetében, önellátó, *autarkés* legyen. A polisok városi agglomerációjának kisebb méretei miatt ez az ideál az archaikus korban könnyebben volt elérhető, mint az 5. századtól kezdve. Ennek megfelelnek forrásaink közlései is. Tömeges gabonabe-
hozatalról egyes görög polisokba, így Athénbe, Aiginába, Teósba, Thasosra, csak az i. e. 5. század óta tudunk.⁶² Az első írott adatok az 5. század első évtizedeibe vezetnek bennün-
ket: Hérod. 7, 147 (Aiginába tartó gabonaszállító hajók), Teósban átkot mondanak arra, aki a sziget gabonaellátását veszélyeztetné, Thasosban gabonabehozatalról gondoskodnak. Hérodotos azt is tudja, hogy a „szántóvető szkíthák nem fogyasztás céljából vetik a gabo-
nát, hanem eladásra (*ουκ επι σιτησι αλλ επι πρησι* 4, 17). Bakkhylidés azért magasztalja Alexandros makedón királyt, hogy királyi palotáját az Egyiptommal folytatott gabonake-
reskedelem hasznából ékesítette:

„Aranyban – elefántcsontban
ragyognak termei,
mert gabonaszállító hajók hozzák
a csillogó tengeren át
Egyiptomból a hatalmas gaz-
dagságot.”

(Fig. 20 B ed. B. Snell).^{62/a}

⁶⁰ *Ph. Faure* i. m. 70 skk., főként Byzantion viszonylatában.

⁶¹ Az archaikus kori (i. e. 6. sz.-ig bezárólag tartó) gabonabehozatalra vö. *J. Catrysse: Le blé d'Égypte* . . . Bruxelles, 1951, 168 skk.; *A. Roebuck: The Grain Trade between Greece and Egypt*. *Class. Phil.* 45, 1950, 236 skk.; – *T. J. Noonan: The Grain Trade of the Northern Black Sea in Antiquity*, *Am. Journ. Phil.* 94, 1973, 231 skk.; *F. M. Heichelheim: PWRE Suppl. VI*, 1975, s.v. *Sítos*; *O. Lordkipanidze* (szerk.): *Problemi grecceszkoi kolonizacii Szevernovo i Vosztocsnovo Pricsernomorja*, Tbiliszi, 1979, főként *I. Brasinszkij* és *A. Scseglov: Nyekotorie problemi grecceszkoi kolonizacii*, 29 skk., főként az „agrár” és „kereskedelmi” célú gyarmatosítás közötti különbségtétel elvetésével; *Ju. G. Vinogradov*, 47 skk., Olbia és Milétos kereskedelmi kapcsolatairól; *K. Marczenko*; 130 skk., *V. Otresko*, 151 skk. – az Olbia-környéki térség gazdasági regionalizálása; *N. Ljapunszkaja: Torgovlja Olbii*, 119 skk. a gabonakivitel kezdetét az i. e. 6. sz. második felére teszi; uo. utalások korábbi szakirodalomra. Vö. még: *A. Wasowicz: Olbia Pontique et son territoire*, Paris, 1975, 29 skk.; *V. V. Onajko: Anticsnije importi Pricsernomorja v grecceszkije poliszi*, Mo. 1970.

⁶² *Ch. Starr: i. m.* 164 skk.; *P. Faure i. m.* 95 skk.; *Ju. G. Vinogradov: V.D.I.* 1971 : 4, 74 skk.; – a Teós-i átkoszöveget l. *Meiggs–Lewis: Greek Hist. Inscr.*, Oxford, 1969, 30. sz.

^{62/a} A panegirikus költemény ie. 490–480 között keletkezett, az id. részlet görögül *χρυσῶι δ' ἐλέφαντι τε μαρμαίρουσω οἴκοι; πυροφόροι δὲ κατ' αἰγλάεντα πόντου νᾶες ἄγουσω ἀπ' Αἰγύπτου μέγιστον πλοῦτον*

A perzsa háború idején Gelón tyrannos közvetlen katonai segély helyett gabonaszállítással hajlandó az anyaországot támogatni (Hérod. 7, 158). A Fekete-tenger partvidéken folytatott ásatások legkorábban az Olbiától kb. 2 km távolságban lévő *Sirokaja Balka* térségében tártak fel olyan, az i. e. 6. század végéről való anyaországi kerámiát, amely itt vásárolt gabona ellentétele lehetett.⁶³ Tehát az a gabonakereskedelem, amely az i. e. 5. században már szignifikáns mennyiségben jelentkezik, a 4. században pedig az athéni politikának központi kérdésévé lett: a 6. század vége előtt adatszerűen nem dokumentálható.

Az anyaországba való, ennél korábbi gabonabehozatalra vonatkozóan bizonyos közvetett adatokra mégis támaszkodhatunk. Korinthosnak hatalmas méretű flottája volt, egy ideig még thalassokrátiájáról is szó lehetett,⁶⁴ és érdekeltségi területén (amelyről még lesz szó) jelentős exportot fejtett ki. A *diolkost* csak akkor volt érdemes létrehozni, ha reális szállítási szükségletet elégített ki a két kikötőt elválasztó szoroson keresztül. Az érdekeltségi köréhez tartozó városokba exportált ipari termékek (kerámiák és a bennük tárolt luxuscikkek) ellentételeként – figyelembe véve a szóban forgó gyarmati terület agrárjellegét – elsősorban gabonaneműeket kell feltételezni még akkor is, ha ennek közvetlen és egykorú dokumentumai nem állnak is rendelkezésre.⁶⁵ Az Adria-tengeri Spináról – amelynek igazi jelentőségét csak az utóbbi évtized ásatásai tárták fel – a halikarnassosi Dionysios (I, 18, 4) is tudja, hogy „a tengerből húzott gazdag hasznot”.⁶⁶ Sybaris – amelynek kérdésére még visszatérünk – legendásan (és ellenségei által propagandisztikusan is kiszínezett mértékben) fényűző életet élt, „milétosi” gyapjút használt és bíborfestéket, ill. bíborszöveteket importált.⁶⁷ Ha ennek a „sybarisi” gazdagságnak forrását nem láthatjuk egy feltételezett, de kellően nem bizonyított *közvetítő* kereskedelemben,⁶⁸ akkor azt kell feltételeznünk, hogy a fényűzési javakért a gazdag környékéről nevezetes város arisztokratái a saját fő termékeikkel, elsősorban gabonaneműekkel fizettek. Aiginának, amelyről már az ókori szerzők is jól tudták, hogy semmilyen vonatkozásban sem önellátó, a legélénkebb kapcsolatai az egyiptomi Naukrattissal voltak: élelmészeti szükségleteinek egy részét ebből a gabonában roppant gazdag és

⁶³ Az ezen ásatások során feltárt gabonasilókat *N. Ljapunszkaja*, i. e. – ismertette a leleteket – oly kicsiny méretűeknek tartja, hogy nagyobb mennyiségek tárolására nem lehettek alkalmasak, tehát csak a családi fogyasztást szolgálták. Ez esetben a tömegesebb gabonaexport ebből a térségből is csak az i. e. 5. sz.-ban indult volna meg.

⁶⁴ Thuk. I. 13. 15; Strabon VIII. 6,20 C 378, vö. *Éd. Will*: Korinthiaka, Paris, 1955, 306 skk. Vö. továbbá Pindaros: Olymp. XIII., a korinthusi Xenophón tiszteletére.

⁶⁵ Korinthos gabona-szétosztási és Hellason-belüli kereskedelmi szerepéhez vö. *Siegel, L. J.*: Corinthian Trade, in: Dissertation Abstracts, 39, 1978, 2380 A.

⁶⁶ Spina jelentőségére – még a nagy ásatások előtt – felfigyelt *R. L. Beaumont*: Greck Influence in the Adriatic, JHS 56, 1936, 178 skk.; *I. Braccisi*: Greçità Adriatica³, Bologna, 1977 28, *F. Kiechle*: Korçyra u. d. Handelsweg durch das adriatische Meer . . . „Historia” 1979, 173 skk., uo. további bő szakirod.

⁶⁷ Hdt. 6, 21 kiemeli Sybaris barátságát Milétoszsal; Phylarchos és Timaios, erre utaló adatait közli Athenaios: Deipnos. 12, 519–521, akinek ezen kivonatai a főforrásai a sybarisi fényűzésről és elpuhultságról alkotott elképzeléseknek, vö. *F. Sartori*: Il problema storico di Sibari, „Atene i Roma”, NS. 5, 1960, 143 skk.; *Éd. Will*, in: Economia e Società di Magna Grecia, Napoli, 1973, 55 skk., de vö. megállapításaihoz A. Momigliano kritikái megjegyzéseit uo. 78 skk.

⁶⁸ Sybaris gazdagságát korábban az Itálián belüli szárazföldi árucserében betöltött vezető szerepével magyarázták; ezt a feltételezést már *C. Vallet*: Rhégion et Zancle, Paris, 1958, 164 skk. kérdésesnek tartotta, majd *Éd. Will* i. m. (előző jegyzet!) 59 skk. is tagadta.

a későbbi időkben a földközi-tengeri térség legfontosabb gabona exportőrjeként ismert térségből kellett fedeznie.⁶⁹ Hérodotos, az 5. századi szerző is oly módon ír a „szántóvető szkithák” eladásra történő gabonatermeléséről, hogy ez már jóval korábról meggyökeresedett hagyománynak, nem új fejleménynek tűnik. Elismerve tehát, hogy a gabonakereskedelem – nevezetesen a „barbár” és gyarmati térség felől – a görög polisok ellátásában a perzsa háborúk óta öltött csak számottevő méreteket, ill. növekedett meg jelentősége ugrásszerűen, és hogy ennek a kereskedelemnek az i. e. 4. század óta, leginkább Athén vonatkozásában alapvető jelentősége volt: meglétét és az ellátásban való jelentőségét azon időszakban sem tagadhatjuk, amelyre vonatkozóan közvetlen, egyértelmű és egykorú adataink hiányoznak. Enélkül nem magyarázhatnók meg sem a nem-önellátó archaikus polisok (Korinthos, Aigina) élelmzését, sem azt, hogy luxustárgyakból álló kivitelüknek mi volt az ellenértéke.

9.

Az eddigiek után az archaikus görögségnek a „barbár” külvilággal és másrésről a saját körén belül folytatott kereskedelmi tevékenysége korántsem lesz tekinthető egységes jelenségnek, hanem a benne résztvevő felek gazdasági szükségleteitől, saját árukínálatától, érdekeltiségének intenzitásától és jellegétől, az árucserre folyamatában betöltött szerepétől, ennek az árucserének közellátási, ill. közszükségleti, politikai és katonai súlyától függően igen differenciált jelenségcsoportot alkot. Ezeknek a szempontoknak alapján nagyjából a következő képet kapjuk.

A görög polisokon belül vannak olyanok, amelyek alapvető szükségleteiket tekintve önellátók, az *autarkeia* elvét messzemenően érvényesíteni voltak képesek, a kereskedelemben való érdekeltységük csak alkalmi, periférikus, és árucseréjük főként az arisztokratikus csoportok fényűzési igényét hivatott kielégíteni. Nemcsak a tipikusnak tekinthető Spárta tartozik ide, hanem olyan, jó termőfölddel rendelkező polisok is, mint Sikyón, Thébai és Boiótia többi városa, Argos stb. Ezek azok, amelyek fényűzési igényeit a magánkereskedők import-tevékenysége elégítette ki anélkül, hogy a polis maga befolyásolni igyekezett volna ezt a behozatalt; vagy ha igen, akkor is inkább restriktív módon „a fényűzést” korlátozó törvénykezés útján.

Vannak azonban olyan városok is, amelyekben a népesség mérvadó részének alapvető, életbevágó érdekei fűződnek a folyamatos árucseréhez – és ezeknek a városoknak száma növekedőben volt. Athén a 7. században még önellátó, a 6. század közepétől már élelmiszerbehozatalra szorult. Ezek, a kereskedelmi szempontból szükségszerűleg aktív polisok vagy maguk is rendelkeztek áruallappal – ilyenek Korinthos, Athén, az ión városok jó része – és ez esetben saját agrár- vagy kézműipari termékeiket bocsáthatták a piacra, vagy pedig jelentős saját áruallap nélkül döntően nem-termelő jellegű közvetítő kereskedelmet folytattak: ezeknek legtisztább típusa Aigina, amelynek még a saját kerámiájához szükséges finom anyagot is importálnia kellett; a gyarmati térség települései közül ide tartozik Naukratis, de alighanem Rhégion is.

⁶⁹ Aigina és Naukratis kapcsolatához vö. Hdt. 2, 178; J. G. Milne: Trade between Greece and Egypt. . . . Journ. Egypt. Arch. 24, 1939, 177 skk.

Az anyaországnak kereskedelemre vitálisan rászoruló polisai helyzetüknél fogva folyamodtak ahhoz a megoldáshoz, hogy egy vagy több, általuk alapított és a vérségi, vallási, politikai tradíciók alapján is tőlük függő gyarmatvárosban maguknak monopolisztikus helyzetet szerezzenek, és velük, morálisan és hagyományosan előnyös helyzetük alapján *koloniális* kereskedelmet folytassanak. A gazdasági, kereskedelmi függőségnek abszolút fokát képviselik az *emporionok*, de ilyen jellegű függőségben lehettek egyes *apoikiák* is, akár már eleve ez a cél játszott közre létrehozásukban, akár (az eleve földművelő céllal alapított *apoikia* esetében) másodlagosan érvényesült. Az apoikiákkal folytatott kereskedelem „koloniális” jellege azonban ugyancsak nem abszolút érvényű; a métropolisznak csak *előnye* volt a többi, netán érdekelt polisszal szemben, nem teljes *főlénye*. Amely polisoknak nem, vagy nem kielégítő mértékben volt meg a saját áralapjuk a cseréhez, azt esetleg erőszakkal szereztek meg: hiszen tartós főlényt pusztán közvetítés útján nem lehetett szerezni: ez magyarázza többek között Aigina törekvését a Siphnos-szigeti arany- és ezüstbányászat ellenőrzésére; Athén törekvését a saját laureioni ezüstbányái mellett a pangaioni arany megszerzésére is, Athén és Naxos próbálkozásait a parosi márványfejtők megszerzésére. Ezekben az esetekben, ahol az árucsera a primer létszükségleti cikkek behozatalát jelentette, az erőszakos eszközök alkalmazása akár a közvetlen szükségleti cikkek megszerzésére, akár a megfelelő csereáru-alap biztosítására: egyszerre volt gazdasági és politikai kérdés: egyszerre szolgálta a kereskedelmet (és nyilván: a kereskedőket) és a „fogyasztó” démost. Ugyanebbe az érdekkörbe tartozik a vitális jelentőségű hajózási útvonalak, ill. ezek mentén fekvő kikötők feletti ellenőrzés kérdése is. Ilyen érdek nélkül érthetetlen lenne Athén és Megara több évtizedes – és évszázados ellenségeskedés alapjául szolgáló – harca a Saróni-öböl hajózását ellenőrző Salamis birtoklásáért. A versenynek ezen a szintjén erőszakos gazdasági lépésekre is sor kerülhetett. Aigina – Hérod. V. 88. közlése szerint Argossal egyetértve – megtiltotta az athéni fibulák (*περωναί*) és agyagedények behozatalát, és a vallási szertartásokon – vagy azokon kívül is – csupán hazai ivóedények (*χυτρίδες ἐπιχώριοι*) használatát engedélyezte. Lehetetlen ebben nem észrevenni egy „gazdasági háború” motívumait⁷⁰.

A görögországon belüli kereskedelem differenciáltságához hasonló a „barbár” partnereké is: a föníciaiak a saját, korlátozott áralapjukon kívül (amely főleg fényűzési cikkeket foglalt magába), elsősorban közvetítő kereskedelmet folytattak; a szkithák saját terméküket, a gabonát szállították Hellas gyengén termő vagy túlnépesedett térségeire. Mindezen, sokféle kereskedelmi tevékenység közül *politikai* jelentőségűvé azok a kapcsolatok váltak, ahol egy-egy polisnak alapvető érdekei fűződtek bizonyos, csupán adott lelőhelyeken beszerezhető árukhoz, legyenek azok termények vagy készítmények; és ahol megvolt az objektív lehetőség akár a meglévő „gyarmatosító” kapcsolatok kihasználásának, akár a tengeri útvonalak ellenőrzésének útján egy kvázi-monopolisztikus (bár az archaikus korban teljes monopóliumra sohasem vezető) helyzet megteremtésére. Ezzel szemben *nem* öltöttek politikai jelleget azok a kapcsolatok, amelyek révén több helyen fellelhető árucikkeket, vagy csupán szűkebb csoportok számára érdekes luxuscikkeket lehetett beszerezni. Ezek a kapcsolatok az individuális kereskedelem korlátai között bonyolódtak le, a polisnak mint politikai szervezetnek érdekkörén kívül. Azok a többé-kevésbé valószínűsíthetően gazdaságilag motivált szövetségek vagy ellentétek, amelyekről

⁷⁰ Hérodotos i.h. közlését ilyen értelemben idézte Athenaios is, 11. 502 C.

egyres polisok között tudunk: mindig az előbbi, primer szükségleteket kielégítő területekkel való kapcsolatok miatt alakultak ki. Chalkisnak és Eretriának igazi ellentéte nem a „lélantosi mezők”, hanem a Pithékussából megközelíthető dél- és középitáliei vasérc-lelőhelyek körül éleződött ki;⁷¹ Egyiptom gabonája volt olyan fontos behozatali cikk, hogy miatta Aigina, Samos és Athén egymással szembe kerüljön – ha nem is ezen a címen, hanem a gabona fejében exportált ezüst lelőhelyének (Siphnos szigetének) birtoklásáért;⁷² az észak felé vezető tengerszorosokon át a szkitha gabonához vezető útvonal ellenőrzése elég ok lehetett Samos és Megara, Athén és Megara konfrontációja számára – míg a Samos és Milétoz közötti ellentét Milétosz a megarai gyarmatvárosokkal (Hérakleia Pontiké) való gyakorlati együttműködésre készítette.⁷³ Phókaiak lakói nem kényszerültek volna a távoli nyugaton gyarmatvárost létrehozni és azon keresztül biztosítani a maguk számára a dél-galliai és hispaniai színesfém-készletek használatát, ha a Milétoz – Megara közötti együttműködés nem gátolta volna a hozzá közelebb területek kiaknázását. Könnyen átlátható, hogy ebben az esetben Phókaiak a görög konkurrenssekkel szemben való konfrontáció helyett a kiegyezést, a gazdasági tevékenység területeinek különválasztását választotta.

„Politikai” jellegű döntésnek fogjuk tehát minősíteni, éppen az imént mondottak alapján, nemcsak a gazdasági vagy katonai konfrontációt, hanem az érdekerületek ésszerű elkülönítését, az ezen alapuló kooperációt is. Ezt is kényszerítő gazdasági tényezők tették szükségessé. Az a kereskedelem, amelyben a görögségnek – közvetlenül, vagy görög, ill. adott esetben „barbár” közvetítőkkal – partnere végül is a barbaricum volt (ideértve a szkítákat, Egyiptomot, az etruszkokat, Szicília és Délitália bennszülött lakosságát) annyiban is sajátos jellegű volt, hogy csupán az egyik fél számára, a görögségnek szolgáltatott létszükségleti, tömeges fogyasztási cikkeket – a másik fél részére csak partikuláris fényűzési érdekek kielégítését tette lehetővé. És még ezek a barbár fényűzési igények is kielégíthetők voltak egy hazai kézműipar, ill. vázafestés kibontakoztatásával, amiként erre etruszk viszonylatban sor is került. Itt a korinthosi vázákat közvetlenül – a tömeges athéni váza-importot megelőzően – az „etruszkó-korinthosi” festésű vázák dominanciája

⁷¹ A lélantosi háború kérdésében annak a közvetlenül érdekelt polisokon túlmenő kiterjedése okozza a legfőbb nehézséget. Chalkis mellett vett részt a háborúban Korinthos, Samos és a thesszaliak Pharsalos, Eretria mellett Megara és Milétoz, vö. főként Thuk. I. 15. VI. 4, az újabb irodalomból pedig: *Coldstream* i. m. 199 skk.; *T. J. Jeffery* i. m. 63 skk. Az alapvető tényeknek, köztük a kronológiának hiányos ismerete miatt a motiváció is vitatott. A háború valamikor a 8. sz. utolsó évtizedeiben zajlott le. A többi polis részvételére vonatkozó hagyományok hitelességét illetően is szkeptikus *E. Lepore: Contributions à l'étude de la société et de la colonisation Eubéenne, Napoli, 1975, 138 skk.* A háborút – a megengedett fegyvernemekre vonatkozó megállapodás előzetes megkötése miatt eredetileg csak amolyan fegyverjátéknak tekintti *A. Brelich: Guerri e agoni Greci, Roma, 1962, Könnyen lehet, hogy több különböző, egymástól eredetileg független ellentét ütközött össze a csupán helyi jellegűnek indult konfliktusban.*

⁷² Hdt 3, 57 skk.; Pausanias X. 11, 2; *P. Salmon* i. m. 25. Az ezzel párhuzamosan kialakult ellentét Athén és Aigina között, amely tartós háborúskodássá fajult vö. Diod. XI. 70, 1 skk., csak addig kapcsolódott Siphnos kérdéséhez, amíg a Laureion melletti ezüsbányák felfedezése a siphnosi ezüstöt feleslegessé nem tette.

⁷³ Az Athén és Megara közötti korai (i. e. 7 századi) ellentétekhez is vö. *G. Daverio Rocchi: Motivi economici e pressioni sociali nelle origini dell'espansione ateniese, in: Rend. Ist. Lombardo di Storia, 105, 1971, 211 skk.; Athén és Korinthos közös fellépéséhez Megara ellen vö. R. Bianchi Bandinelli i. m. 361; Éd. Will: Korinthiaka, Paris, 1955, 365 skk.; T. M. Jeffery i. m. 147.*

követte. Ha ilyen kedvezőtlen kiindulási pozíció mellett is, egymást felváltó polisok és polis-csoportok cserekapcsolatot tudtak fenntartani, ehhez megfelelő módszereket kellett kitalálniuk. Ilyen volt a gyarmatosító polis hagyományos fölényének kihasználása; a saját áru kínálat olyan magas művészi színvonala, formai változatossága, stiláris és technikai újszerűsége, amely ezeket a készítményeket mindig egy fokkal fölébe emelte a „gyarmati” és „barbár” termékeknek. Ez a kényszer teszi érthetővé, hogy pl. Athénban a „feketealakos” vázafestészetet új módszer, a vörösalakos festészet követte, és hogy mindkét stílusnak legszebb példányai nem az anyavárosban, hanem délitáliai lelőhelyeken kerültek elő.⁷⁴ Szükség volt a helyi ízléshez való folyamatos alkalmazkodásra is. Az anyaországi polisok eredendő (és orvosolhatatlan) hátrányát nyersanyagok dolgában ellensúlyozta az árucserét kiegészítő pénzérme-kivitel (ebben Athén volt a legelőnyösebb helyzetben),⁷⁵ a fejlettebb technika, és magasabb szintű politikai szervezettség. Ez az utóbbi sajátosság magyarázza meg az érdekeltségi szféráknak részleges kölcsönös tiszteletben tartását, a verseny tompított voltát, a konkurensek gyakori együttműködési készségét. Az anyaországi polisok törékeny fölénye nem bírt volna el egy éles és nyílt katonai konfrontációkig terjedő kereskedelmi versenyt.

10.

A koloniális jellegű kereskedelem kezdeményezője még a 7. század folyamán Korinthos volt, amely majdnem kizárólagosan domináns szerepet töltött be Sziciliában (ahol éppen ez tette lehetővé még gyengébb minőségű kerámiáinak értékesítését is), míg Etruriában csak magas művészi színvonalat képviselő kerámiáját tudta (esetleg az azokban foglalt árukkal együtt) elhelyezni: tehát ez utóbbi területen a korinthusi kézművesek már csak áruik minőségével, nem a gyarmatosító rokon-város presztizse alapján voltak képesek érvényesülni. Majd a 6. században, kb. a Periandros tyrannisának bukásától kezdve, mind Sziciliából, mind Etruriából kiszorultak.⁷⁶ Az előbbi térségben Athén már a 6. század elején betört a piacra, a 470–450 közötti évtizedekben uralkodó helyet vívott ki magának, a peloponnésosi háború kezdete óta (i. e. 431) kivitele észrevehetően hanyatlik, és a 4. században szinte teljesen eltűnik.⁷⁷ Etruriában a Korinthos – Athén közötti viszony nagyjából ehhez hasonló módon alakult, azzal az eltéréssel, hogy itt a helyi fazekasság és vázafestés, elsősorban Tarquinii, Caere és Vulci vázafestő-műhelyei vették át, korinthusi mintákat és módszereket követve, Korinthos örökét;⁷⁸ számolni kell továbbá a Korinthosból ide költözött és etruszk városokban saját műhelyt nyitó kézművesekre is (vö. Démaratos mondáját, amely azonban tipikus társadalmi jelenségekből táplálko-

⁷⁴ E. Langlotz: *Importazione di ceramica greca ovvero immigrazione di vasai greci nella Magna Grecia?*, in: *Economia e Società* . . . 163 skk.

⁷⁵ Az athéni érmék relatív elterjedtségéhez Délitáliában vö. *Éd. Will* in: *Economia e Società* . . . 24 skk.; *N. F. Parise* uo. 87 skk.; *K. Christ*: „Historia” 3, 1954/55, 392 skk.; *S. P. Noe*: *Hoard Evidence and its Importance* . . . „Hesperia” Suppl. 8., 1949.

⁷⁶ A koloniális és individuális kereskedelem megkülönböztetéséhez és ennek jelentőségéhez a nyugati gyarmatvárosokkal folytatott kereskedelem megítélése szempontjából vö. *G. Vallet* i. m. 151 skk., 164 skk.

⁷⁷ *A. French*: *The Growth of Athenian Economy*, London, 1964, 148 skk.

⁷⁸ *Szilágyi J. Gy.*: *Etruszko-korinthusi vázafestészet*, Bp., 1975.

zott).⁷⁹ A részben korinthosi alapítású gyarmatvárosokat magába foglaló térségben gyengébb termékekkel is domináló, és innen csak saját politikai-katonai hanyatlásával párhuzamosan gazdaságilag is visszaszoruló korinthosi kereskedelem szembeállításával ugyanennek a kereskedelemnek etrusiai helyzetével és annak változásaival: élenken mutatja a kétféle típus közötti eltérést.

Massiliában egészen Phókaiának a perzsák által történt elfoglalásáig (kb. i. e. 535) a phókaiai áruk domináltak: csak ekkor, a saját túlsúlyuk megtörésével szorulnak vissza a piacról is.⁸⁰ Analóg helyzetet mutat a többi az imént említett térség viszonylatában a gyarmatosító polishoz fűződő kapcsolatok fejlődése is.⁸¹ Ezen kapcsolatok által az archaikus kor végére kialakultak bizonyos meghatározott érdekszférák, ahová külső erő nem tudott behatolni. Ezek az érdekeltségi övezetek, amelyek egy-egy korábbi gyarmatosítót kapcsoltak egybe egy-egy térséggel, inkább a tényleges, mintsem jogilag deklarált függőségen alapultak. Karthago – amint ezt fennmaradt Rómával kötött legkorábbi szerződésai és antik adatok is igazolják – meglévő kapcsolatait jogi szabályozás útján is érvényesítette, fenntartotta;⁸² mint ismeretes, ilyen célzatú szerződésekről görög polisok egymáshoz való viszonylatában nem tudunk,⁸³ s az egyéb jellegű irodalmi és feliratos anyag bősége amellett szól, hogy ilyenek nem is voltak.

Az előbb felsorolt néhány érdekszférán kívül a hellén és gyarmatosított térség nagy részében az államilag csak kevésbé befolyásolt individuális és „szabad” kereskedelem volt uralkodó. Athén semmilyen hatalmi pozícióval, főként a 6. században, a nyugati térségben nem rendelkezett, kerámiai mégis kiszorították a korinthosi árut az etruszk, később a délitáliei-szicíliai piacokról is.⁸⁴ Ezt nem valamilyen látható állami (katonai) beavatkozás, hanem kerámiajának magas művészi minősége által érte el. Igaz viszont, hogy későbbi kiszorulása ebből a térségből már közvetlenül politikai, ill. katonai tényezőkre vezethető vissza. Abban a nagy térségben, amely kívül esik a „koloniális” kereskedelem zónáin, egészen az 5. század végéig semmilyen tény nem mutat arra, mintha egyes polisok állami erővel, esetleg katonai vagy politikai eszközök latbavetésével próbálták volna saját kereskedőik, kézműveseik tevékenységét támogatni, helyzetüket erősíteni. Még a proxenia-kapcsolatok is elsősorban a személyi és anyagi biztonságot szolgálták, nem a tevékenység jobb gazdasági feltételeit.⁸⁵ Ennek megfelelően az egyes területek leletanyaga is (persze mindig szinte kizárólag kerámiáról van szó) igen nagy szóródást mutat eredetét illetően. És a „koloniális” kereskedelmi térségekben sem annyira egyértelmű a leletanyag, mint maga az itt használt elnevezés mutatná: a „gyarmatosítók” inkább domináns hegemón, mintsem kizárólagos szerepet töltenek be. A valóságos viszonyok megítélését sok körül-

⁷⁹ Uo. 193 skk. és 72. j., a korábbi szakirodalommal.

⁸⁰ *M. Clavel-Lévêque*: i. h. 860 skk.; *G. Pugliese Carratelli*: Greci d'Asia in Occidente, „Parola del Passato” 21, 1966, 133 skk.

⁸¹ Általános áttekintést ad *G. Vallet* i. m. 201 skk.; a lykurgosi reformok kibontakozása előtti Spárta kerámiajának pl. a „koloniális” jellegből fakadó előjogai alapján kiváltságos helyzete volt Tarentumban, vö. *P. Pelagotti*: La ceramica Laconica. . . in: *Ann. Mus. di Taranto* 1955/56, 3 skk.

⁸² Vö. a Karthago és Róma közötti szerződéseket (Polybios III. 22–28), és a hozzájuk fűződő gazdag szakirodalmat. Karthagónak, főként egyes etruszk városokkal fennállott kereskedelmi szerződéseiről Aristotelés is tudott, vö. *Politika* III. 1280 a, és *H. Bengtson*: Staatsverträge II. N° 116.

⁸³ Ezt joggal hangsúlyozza *M. I. Finley*: *The Ancient Economy*, Berkeley 1973, 168 skk.

⁸⁴ *G. Vallet* i. m. 201 skk.; *A. French* i. m. 25 skk., 44 skk.

⁸⁵ *P. Gauthier*: *Symbola: les étrangers et la justice*. „Annales de l'Est” 42, 1972, 24 skk.

mény számos bizonytalansági tényező teszi nehezzé. Ha pl. a régészeti adatok alapján annyit tudunk megállapítani, hogy az etrusiai városok leletanyagában 520–450 között az athéni kerámia van túlsúlyban: ebből még nem tudjuk, hogy ezekkel az athéni készítményekkel kik kereskedtek; hogy ezek a készítmények valóban Attikában készültek-e, vagy ide költözött athéni kézművesek alkotásai; éppen legújabbán merült fel ez az alternatív lehetőség mint vitakérdés.⁸⁶ Ha az „athéni” típusnak megfelelő vázák valóban attikaiak: még nem tudjuk, kik szállították őket az illető térségbe: athéni kereskedők-e, avagy helyiek, netán egy csupán közvetítő szerepet betöltő polis polgárai.⁸⁷ Korkyra Adria-tengeri hatalmi pozíciójának elemzése arra az eredményre vezetett, hogy Korkyra – nyilván nem önzetlenül – csak az itt, részben az ő parti vizei mentén folyó hajózás biztonságán őrködött saját erős flottájával, de kereskedői, hajósai magából a szállításból (nemhogy a szállított tárgyak készítéséből) nem vállaltak szerepet.⁸⁸ Elképzelhető tehát, hogy *milétosi* készítésű finom szövöttek *athéni* kereskedő egy *spinai* hajótulajdonossal szállítottatott Délitália valamely kikötőjébe, *korkyrai* katonai védelem alatt. Ezek az éppenséggel nem irreális lehetőségek magukban is kizárják az idegen kerámiákból (esetleg más árucikkekből) álló leletanyagok politikai értékelését. És – egészen az 5. század végéig – lényegileg azonos helyzet van Keleten is: azzal a kiegészítéssel, hogy a korábban gyarmatosító voltánál fogva domináns Milétos készítményeit a saját volt érdekköréből, a Fekete-tenger partvidékéből is kiszorította az athéni (attikai) kerámia.⁸⁹ Itt a helyzetet azonban a föníciai kereskedelem jelenléte is bonyolította. Csak különféle közvetítő közegek tevékenységével magyarázható az a tény, hogy még a perzsa birodalommal való folyamatos katonai konfrontáció idején is jutottak be attikai áruk (attikai pénzek is) a Nagykirály birodalmának különböző részeibe.⁹⁰ Naukratis közvetítő tevékenysége még ebben az időben sem szűnt meg. Az athéni kézműipari tevékenység fokozatos kibontakozása már a 6. század második felétől kezdődően felbomlasztotta még azokat a részleges korlátokat is, amelyek a „koloniális” jellegű kereskedelem révén korábban fennálltak.

11.

A „koloniális” kereskedelem segített létrehozni bizonyos részleges specializálódást, egymást kölcsönösen kiegészítő érdekköröket, mind a földrajzi érdekltség, mind a preferált kereskedelmi partnerek, mind a piacokra vitt árucikkek vonatkozásában. Adataink kronológiailag nem eléggé differenciálhatók ahhoz, hogy ezeknek a szempontoknak

⁸⁶ P. Lévêque in: *Economia e Società* . . . 83 skk.; E. Langlotz i. c. (74. j.).

⁸⁷ Éd. Will in: *Economia e Società* . . . 34 skk., bő adatokkal a kereskedelmi útvonalak gyakori váratlan kanyarairól.

⁸⁸ Korkyra szerepéről az Adria-tengeri kereskedelemben és ennek katonai jellegéről vö. F. Kiechle, „Historia” 18, 179 skk.

⁸⁹ Hegyi D.: Az iónok Kisázsiaiban 186 skk.

⁹⁰ Így pl. a kisázsiai Xanthos leletanyagában – éppen a perzsa hódítást követően jól dokumentálható az athéni kerámia térnyerése, vö. H. Martroye: *Les fouilles de Xanthos de Lycie*, Paris, 1956 159 skk. (R. Demargne: *Fouilles de Xanthos* . . . Paris 1953, I. 151 skk. és II. 104 skk. régészeti anyaga alapján). – Hérodotos közlése szerint (3, 139) még Kambyés hódítása idején és az követően is számosan látogatták „szokás szerint” kereskedelmi célból Egyiptomot. A 490 utáni helyzetet illetően azonban vö. P. Salmon i. m. 71 skk. által felvetett problémákat.

egymást kiegészítő vagy keresztező jellegét időben is meghatározzuk, egymástól különválasszuk. Chios már a 6. században egyik legfontosabb központja volt a rabszolga-kereskedelemnek,⁹¹ Milétos a szövőiparnak és -kereskedésnek,⁹² Athén fekete- és később vörösalakos kerámija a Földközi-tenger egész medencéjében vezető szerepet foglalt el, Megara a konfekcionált szöveteknek volt specialistája (rabszolga-köpenyek).⁹³ Korinthos a Peloponnésoson többek között mint a gabona szállítója (ha nem is termelője) a redisztribúció által (amelyet két tengerre néző két kikötője és az őket összekötő *diolkos* könnyített, megtartotta gazdaságilag domináns helyzetét.⁹⁴

Az a tény, hogy maguk a polisok nem vettek részt közvetlenül sem az ipari termelésben, sem a kereskedelmi jellegű szétosztásban, korlátozta a gazdasági jellegű ellentétek politikai és katonai hatását. Mivel pedig a polisok vezetőinek kereskedelmi érdekeltsége csak a behozatalra, ill. a már behozott áruk szétosztására terjedt ki, nem pedig az értékesítésre – ezen a téren inkább a különböző, egymást kiegészítő specializált-ságok békés együttélése, a szférák spontán felosztása a jellemző, mintsem a piaci értékesítés által motivált konfrontáció. Nincs adat arra, hogy Korinthos állami vezetése elejét akarta volna venni a saját kerámija kiszorulásának Athén javára, a korábbi értékesítési piacairól. És ahol kimondottan gazdasági motivációjú export-szabályozással találkozunk az államok részéről, az inkább a belső fogyasztás érdekében *korlátozó*, mintsem a külső elhelyezést megkönnyíteni hivatott, *támogató* célzatú – gondoljunk pl. Solón ismert törvényére az olajon kívüli termékek kivitelének tilalmáról,⁹⁵ vagy Teós népgyűlésének átkaira a gabonát exportáló kereskedők ellen.

A helyzet ilyen alakulása az elkülönült érdekszférák kialakulásával meghaladottá tette a korábbi emporionok, a kereskedelmi kapunk fenntartását is. Feltűnő, mennyire könnyűszerrel adta fel a görögség Keleten a szíriai partvidék, nyugaton az ibériai tengerpart emporionjait, hagyta elpusztulni saját térségében az Andros-szigeti „Zagora” kereskedelmi kikötőt. A kereskedelem középpontjai az erre specializált kisebb településekből áthelyeződtek a saját agrár-háttérrel is rendelkező városokba.

12.

Ezzel a változással párhuzamosan a közös kereskedelmi érdekek a gyarmatosító kapcsolatokon kívül is létrehoztak alkalmi vagy többé-kevésbé tartós szövetkezéseket, másfelől pedig az eredetileg más megfontolásból született szövetségek a kereskedelmi kapcsolatokat is előmozdították. Tanulságos ebből a szempontból a két euboiai polis, a gyarmatosítás hajnalán együttműködő és hatalmas Chalkis és Eretria kapcsolata. Pithékussai alapításában a hagyomány szerint még együtt vettek részt (i. e. 770 k.), de a század végén a hosszan tartó lélantosi háború, amelynek közvetlen célja ennek a síkságnak

⁹¹ Aristotelés: Politika III. 1291 b; Thuk. 8, 40; Athénaios 6, 264–266; vö. M. I. Finley: The Ancient Economy 131.

⁹² A Milétosból exportált finom szövetek olyannyira ismertek voltak, vö. Éd. Will, Economie . . . 57, hogy minőségjelző fogalomvá váltak.

⁹³ Az egyes polisok ilyen jellegű specializációjáról vö. Ch. Starr i. m. 66 és uo. 36–37. j.; L. Braccisi: OSC 358 skk.

⁹⁴ L. Braccisi: i. m. 102 skk.

⁹⁵ Plut.: Solón 24, 1; gazdasági jelentőségéhez vö. pl. Éd. Will: Soloniana, RÉG 82, 1969, 104 skk.

birtoklása volt, szembeállította őket, és ami feltűnőbb, a (persze jóval később feljegyzett) hagyomány szerint mindkettő jelentős szövetségeket is mozgósított a saját érdekében. Eretria pártjára álltak Megara és Milétos, Chalkiséra Korinthos, Samos és a thessaliai Pharsalos arisztokrata vezetői.⁹⁶ Nem lehet szó arról, hogy – mint régebben a modernizáló iskola képviselői gondolták – valóságos két „kereskedelmi szövetségi rendszer” csapott volna össze.⁹⁷ De – ismerve a két városnak a kereskedelmi célú gyarmatosításban elfoglalt helyét, a hiányosan ismert (ám a dokumentált ismereteinknél sokkalta gazdagabb) valóság nem korlátozódhatott egyetlen, a két város között elterülő síkság birtoklásáért folytatott harcra. Az adott háborútól függetlenül a Pithékussai sorsáról szóló hagyomány is számon tartja a két városból származó telepések viszályát a sziget feletti egyeduralomért; a régészeti anyag a szigeten a (két város között nehezen különválasztható) euboiai kerámia mellett még annál nagyobb mennyiségben is mutat korinthosi behozatalt⁹⁸ – ők tehát szintén érdekeltek voltak azon a térségen, ahol a két euboiai város viszála először robbant ki. Ugyanakkor a későbbi Korkyra mögöttes szárazföldjéről egy korinthosi földfoglaló csoport elűzött eretria telepéseket – a közelebbi tények azonban ismeretlenek lévén, több magyarázat is elképzelhető;⁹⁹ Megaraiak és chalkisiai pedig a Propontisnál kerültek egymással szembe.¹⁰⁰ Ezek egymástól elszigetelt közlések, és talán az egyes összeütközések is egymástól független motivációjú fegyveres viszályok, nem is két város vezetői, hanem csak azokból kiindult telepések egyes csoportjai között. Mégis van néhány fix pont. A Pithékussai miatti viszálynak más oka nem lehetett, mint az innen beszerezhető vasérc birtoklása körüli ellentét; a Korkyra mögötti szárazföld birtoklása is az innen kiinduló, ill. innen jól ellenőrizhető tengeri útvonal miatt volt fontos – nemcsak presztizs-érdekek, hanem gazdaságiak is kockán forogtak. Hogy a 8. századi korinthosi hangadóknak volt valami érdekük a szigeten, az ott talált viszonylag nagy mennyiségű korinthosi kerámia tanúsítja. Semmi több nem következik ebből, de annyi feltétlenül, hogy ennek az archaikus hagyományban oly mély nyomokat hagyott háborúnak háttérében több, és pedig gazdasági (kereskedelmi) érdek húzódott meg, mint amit a lélantosi síkság, mint viszályforrás sjtet.

Sybaris, Milétos és az etruszok kereskedelmi kapcsolatairól és Sybaris többrendbeli lerombolásainak okairól az antik hagyomány sokat – és főleg hitelt nem érdemlő, ellenséges hírverést – közöl.¹⁰¹ Az újabb kutatók egy része az ellenségeskedésnek

⁹⁶ Az együttműködéshez és annak korai megszakadásához, a régészeti tanúságok alapján is vö. *D. Ridgway: The First Western Greeks*, in: ua.: *Greeks, Celts and Romans*, London 1973, I. feje.

⁹⁷ *A. R. Burn: The So-called Trade Leagues in Early Greek History and the Lelantine War*, JHS 49, 1929, 14 skk.

⁹⁸ *E. Lepore* in: OSC 236 és 249 skk.

⁹⁹ *L. H. Jeffery*: i. m. 63 skk.

¹⁰⁰ *A. Mele* feltételezése szerint (i. m. 312, 296. j.) Chalkis a „lélantosi háború”-ban nyújtott segítségért adott ellenszolgáltatást Korinthosnak azzal, hogy megnyitotta számára a Pithékussai felől hozzáférhető vasérc beszerzésének lehetőségét, és ez magyarázná a 700 körüli évektől kezdődően ugrásszerűen megnövekedett korinthosi eredetű kerámiát a szigeten. Ez a jelenség azonban magyarázható az euboiai városoknak a hosszas háborúban bekövetkezett meggyengülésével is.

¹⁰¹ Athénaios 12, 521 d, az i. e. 4. sz.-i Phylarchos történetírót idézve azt állítja, hogy a *tryphé*, a fényűzés közös szeretete kapcsolta össze Sybarist, az etruszokat és Milétost. Ezt a kissé gyermetes állítást a modern történetírás – vö. a korábbi jegyzetekben id. szakirodalmat – túlságosan komolyan vette, és nem figyelt fel arra, hogy ez a topos-jellegű vád hozzátartozik ahhoz a propaganda-

kereskedelmi okait kereste, és ennek érdekében kétes hitelű konstrukciókhoz folyamodott, Sybarisnak döntő jelentőséget tulajdonítván a görög világ és Közép-Itália, valamint Etruria közötti termék-közvetítésben. Ennek a nézetnek túlzásait lenyesegetve, de a hiperkritikától is óvakodva, nem tagadhatjuk ezeknek a pusztító viszályoknak bizonyos gazdasági, kereskedelmi hátterét sem. Sybaris arisztokratái gazdagságukat elsősorban földjük termékenységének köszönhatték (tehát Sybaris nem primeren kereskedő központ), de nem lévén jelentős saját kézműiparuk (vö. Athénaios 12, 518), luxuscikkeiket importálniuk kellett (uo. 519). Termékeik közül legalábbis a bort külföldön értékesítették. Ami a Milétoossal és az etruszk városokkal való kapcsolatukat, barátságukat illeti, Athénaios i. h. azzal indokolja, hogy mindnyájan szerették a fényűzést: Ez természetesen gyermekes megállapítás, része annak a propaganda-hadjáratnak, amelyet legalábbis utólag folytattak ellenük a krotóniak. Ha – mint Hérodotos közli – Sybaris pusztulásakor Milétos lakói, akiket a görög polisok között páratlanul szoros barátság fűzött Sybarishoz: ... ennek realisabb oka kellett hogy legyen, mint a közös *tryphe*: kölcsönös előnyökön alapuló, *kereskedelmi jellegű kapcsolatok* lehettek csupán. Magának a városnak Krotón által történt elfoglalását és elpusztítását közvetlenül a termékeny földre, nem pedig a gazdasági kapcsolatok kisajátítására való áhítozásnak fogjuk tulajdonítani: de ha a sybarisi *tryphe*-t éppen e gazdagon termő földek termésének értékesítése tette lehetővé: a hódító a gazdasági kapcsolatoknak is jogutódja lett. Olyanfajta, kapitalista versenyből származó háborúkat, mint amilyenek a 16–17. században Angliát és Hollandiát állították egymással szembe: valóban nem képzelhetnénk el a hellénség világában. A hellén polisok közötti konfrontációk nem azon területek ellenőrzéséért folytak, ahová a saját áruik eljuttottak – hanem azokért, amelyeken a csere célját is szolgáló árukat előállították, vagy ahonnan szükségleteiket beszerezhették. Ilyen értelemben gazdasági indítékúak Aigina ellentétei Athénnal, Samossal, Argossal az archaikus korban; a presztízs-szemponthoz mellett volt gazdasági tétje az I. „szent” háborúnak Kirra (Krisa) ellen, mert mint a korinthusi öböl hajózásának egyik bázisa az áruk és zarándokok szállítása által egyaránt jövedelmeket húzott. Nem ok nélkül nézték Delphoi papjai Apollón első érkezésekor a vele érkezett leendő papokat kereskedőknek vagy kalózkodnak. Vagy más példához folyamodva: Korinthos északkeleti gyarmatvárosának, Potidaiának már a neve is (Potidaón – Poseidón) tengeri kikötő jellegét emeli ki, nem földjének termékenységét.

A homérosi kortól az archaikus kor végéig a görög távolsági kereskedelem nem annyira egyirányú fejlődésen, mint inkább szembetűnő változások során ment át, és e korszak végén változatos képet mutat. Alapvető jellegzetességét a görögségnek közsükségleti cikkekben való (persze területileg differenciált) szegénysége – másrészt termelésének technikai szinten is magas színvonala határozta meg. Ezért az alapképlet – primer szükségleti cikkek (ércek, fémek, élelem) behozatala és fogyasztási, jórészt fényűzési cikkek (bor, olaj, textiliák, illatszerek, festett kerámiák) kivitele. Az árucserre kezdemé-

kampányhoz, amelyet Krotón lakói az általuk már elpusztított Sybaris ellen tovább folytattak, igazolni akarván a háború erkölcsi jogosultságát. A kapcsolatnak sokkal realisabb okai kellett hogy legyenek, és ezért nem zárkozhatunk el attól a feltételezéstől, hogy Milétos lakói a szövetséges (egyben: *politikai* szövetséges) és ugyanakkor kereskedelmi partner pusztulása alkalmából mélyebb indokkal öltöttek gyászt – amint ezt Hérodotos 6, 21 közli. Ezzel egybevág a milétoosi gyapjú- és bíbor(szövet) behozataláról szóló, már idézett híradás Timaios részéről. Timaios pedig éppen a délitáliai és szicíliai viszonyokat ismerte meglehetősen alaposan.

nyezője Homéros és Hésiodos korában: főként a „királyok”, basileusok, nagybirtokosok köre, akik vagy maguk, vagy megbízottaik, az *emporosok* és *nauklérosok* által végzik az árucserét. Egy későbbi szakaszban – nagyjából a 7. században – jelennek meg a társadalom peremén az önálló (nem saját termékeiket és nem is megbízásból értékesítő) kereskedők – akik azonban a kereskedelem szempontjából leginkább érdekelt városokban (így Megarában) a polgárok és arisztokraták közé emelkedhetnek. Ezekben a kereskedelem mint az egész arisztokrácia közös érdekét szolgáló tevékenység, politikai kérdéssé válik, és a gyarmatosítási folyamatot közvetlenül megelőző időszakban, *emporionok*, kereskedelmi települések létesítésére vezet; némely gyarmatváros is elsődlegesen kereskedelmi érdekből jött létre, mások pedig a földművelés mellett közvetítettek árukat is a métropolisok felé. Így jön létre az archaikus kor második felében a kereskedelem két típusa: a koloniális-monopolisztikus és az egyéni (szabad) jellegű. Az előbbinek sikerét, rentabilitását az érdekelt polis gazdasági-politikai-katonai fölénye és esetleg métropolis-hagyományai biztosítják, az utóbbi a globális görög fölény talaján az áruk jó minőségével tartja fenn folyamatosságát. Mindkét típus jelenléte összefér az érdekszférák viszonylag békés felosztásával, ill. az egyes, már kialakult érdekerületeknek a többi polis részéről való tudomásulvételével. A gazdasági háttérű háborúk (és ilyenek előfordulása a történeti források explicit kijelentéseinek hiánya mellett is kimutatható) inkább a beszerzési területeknek, ill. az oda vezető utaknak ellenőrzéséért, mintsem az értékesítési piacokért folytak. Kereskedelmi érdekűnek kell tekintenünk a „lélantosi”, az I. „szent” háborút, Athén és Aigina ellenségeskedését. Kereskedelmi kapcsolatok létesítése, ill. fenntartása állt a Sybaris és Milétos, Samos és Megara közötti barátság háttérében: mindegyik ilyen esetben a nagyobb földrajzi távolság előmozdította cserélhető javak meglétét, és csökkentette a határvillongások lehetőségét.

Úgy tűnik, egészen az i. e. 5. századig globálisan tekintve még egyensúly volt a beszerzésre váró szükségleti és az értékesíthető luxusjavak mennyisége között. Az 5. század a nagy perzsa támadások visszaverését követően újabb lökést adott a városi agglomerációnak, és az élelemtermelő lakosság rovására növelte az élelemfogyasztó (kézműves stb.) csoportok számát: az anyaország élelemtermelésének deficitje ekkor válik állandó és szignifikáns jellegűvé. Az élelembehozatal válik a külkereskedelem legfontosabb, szinte allergikus területévé, és pedig leginkább Athénben. Ez a helyzet, amely a század közepén már súlyos belpolitikai lépéseket tesz szükségessé, a 4. század folyamán az athéni politika egyik meghatározó tényezőjévé válik: de ezek a fejlemények már túlnőnek az itt feldolgozni óhajtott problémakör időbeli keretein.

MÁTYÁS KIRÁLY JÖVEDELME 1475-BEN

1. Mátyás király jövedelmével száz évvel ezelőtt a korszak legjobb ismerője, Csánki Dezső foglalkozott behatóan.¹ Tanulmányának tárgya Mátyás udvara volt, s e tanulmány első fejezetében az udvartartás gazdasági alapját vizsgálta. Csánkinak a király jövedelméről áttekintő, kimerítő forrás nem állt rendelkezésére, így azokra az értesülésekre kellett alapoznia vizsgálatát, amelyeket egyrészt a pápai nuncius, másrészt 1516-ban és 1519-ben a velencei diplomaták jelentéséből vett át Mario Sanudo krónikájában, ezeket kellett a rendelkezésre álló, igen töredékes, másutt fennmaradt értesülésekkel összevetnie. A jövedelmeket évi rendes és rendkívüliekre osztotta, az előbbieket „évenként mintegy 800 000 forintra” tette.² Az utóbbiak főképpen a meghódított cseh, sziléziai és osztrák területekről befolyó összegekből álltak, ezeket Csánki nem összegezte, de – a „törvényellenes szivattyúzásokkal” együtt – a jövedelem végösszegéről azt írta, hogy „lehetett év, midőn kevés hiányzott a két millióból”³.

Csánki néhány megállapítása ma is eleve érvényesnek tűnik. Mindenekelőtt az, hogy Mátyás jövedelme nem volt statikus, hanem uralma alatt egyre inkább növekedett, egyrészt a különféle bevételek növekedésével, másrészt azok pontosabb behajtásával, harmadrészt a meghódított terület növelésével. Csánki azt is kiemelte, hogy a két 16. század eleji velencei követjelentésben „lehetetlen fel nem ismernünk . . . azt a törekvést, hogy Mátyás és a Jagellók jövedelmei között lévő különbséget az utóbbiak rovására – minél ríkítőbb színben tüntessék fel”⁴.

Csánki eredményeit az 1950-es években a főiskolai tankönyv korigálta. A korrekció Mátyás jövedelmének fő forrásául a rendkívüli adót tekintette, amelyből átlagosan 500 000 forint folyt be évente, s úgy ítélte meg, hogy „mindent összevéve, Mátyás átlagos uralkodói jövedelmét évi 900 000 forintnak számolhatjuk azzal a hozzáadással, hogy egyes években elérhette, sőt túlhaladhatta az egymilliót”⁵.

Egy külföldi kollégám hívta fel a figyelmemet egy milánói kancelláriai alkalmazott, Cicco Simonetto naplójának kiadására, amelyben Mátyás 1475. évi jövedelem-kimutatása

¹ Csánki Dezső: I. Mátyás udvara. Századok 17/1883. 513–528. Megjegyzem, ezt a fejezetet jegyzetelés nélkül Csánki, Mátyás király pénzügyei címmel a Mátyás király emlékkönyvben (főszerk. Márki S.) Bp. 1902. 71–76. is megjelentette.

² Uo. 524.

³ Uo. 525. Kiemelés Csánkitól.

⁴ Uo. 519.

⁵ Elekes Lajos (–Léderer E.–Székely Gy.): Magyarország története az őskortól 1526-ig. Bp. 1965.² 333.

található. A kérdéses rész elmondja, hogy 1476. május 10-én a magyar király követe, Francesco Fontana nevű orvos Páviában átnyújtotta urának Nándorfehérvárt, 1475. december 30-án kelt megbízólevelét, s a tárgyalások során elmondotta Mátyás jövedelmét, amely tételesen a következő:

„Először a falusiak házai után egy dukátot behajtva évente 250 ezer dukát rendes jövedelme van, nem számítva a taxa-t, amely rendkívüli és amelyet évenként hol egyszer, hogy kétszer és háromszor vesz meg a háborúk szerint, s amely taxát annyiszor kell megszorozni, ahányszor kivevük, tehát a rendes bevétel	250 ezer dukát
továbbá a sókamarákból 80 000 dukát	80 ezer dukát
továbbá az arany- és ezüstbányákból 60 000 dukát	60 ezer dukát
továbbá a vám, amit az országból kivitt áruk, mint amilyen a ló, ökör és bőr után fizetnek 50 000 dukát	50 ezer dukát
	<hr/>
	440 ezer dukát

A tételesen felsorolt jövedelmek után az ország politikai és társadalmi struktúráját ismertető sorok következnek, majd néhány tétel ismét a király bevételeit érinti:

„Csehországból a magyar király csak annak negyedrészt bírja, kivéve Prágát, Csehország fővárosát, amely a lengyel király elsőszülött fiáé; ez a rész 50 000 dukátot fizet; ezt az 50 ezer dukátot a (terület) védelmére költi; és a pénzen kívül az ország 800 lovat és 600 gyalogost tart Csehország védelmére; és amikor a király ott tartózkodik, ellátására hetente 400 dukátot adnak.

Valahiából a király koronázásakor házanként egy lovat kap, a nemesek által adott ló értéke 25 dukát, a parasztok által adotté 15 dukát, és amikor megnősül, házanként egy ökröt adnak; a házak száma 40 ezer.

László király idején csak 60 ezer ököt adtak, ezenkívül semmit, csak az állam védelmére voltak kötelesek mindnyájan felkelni. Szlavóniára ugyanaz a kalkuláció érvényes, mint Magyarországra; Szerbiában található Belgrád és más nagyon erős várak, és nem fizet semmit, miután a védelmet látja el.⁶”

Simonetto feljegyzésében ha nem is rendkívüli, de igen értékes forrás került elő. Értéke abban rejlik, hogy a király követének tájékoztatása alkotja alapját, nem kívülről, aprólékos rész-információkból kellett megszerkesztenie a jövedelem egészét, nem is a látszat alapján becsülte meg a jövedelem nagyságát, hanem belülről ismerte azt úgy, ahogyan Mátyás udvarában az uralkodó munkatársai ismerték. Az adatsor másik nagy előnye, hogy pontosan datált. Ha a követ 1475 végén indult el, akkor beszámolója nyilván az 1470-es évek első felére vonatkozó ismereteken épült fel. Csak sajnálhatjuk, hogy Fontana pályafutását nem ismerjük, ezért nem is tudjuk, mikor lépett Mátyás szolgálataiba. Ezzel szemben szerencsés véletlennek kell tartanunk, hogy a jövedelmet éppen az 1475. évi alapján ismerhetjük meg. Köztudomás szerint Mátyás 1467-ben vezette be pénzügyi reformját, s a magyar történettudomány azt vallja, hogy ez a reform fordulatot jelentett hosszú uralmának gazdaságpolitikájában.⁷ Joggal feltételezhetjük, hogy 1475 már kiegyenlített képet nyújtott az 1467 utáni helyzetről.

⁶I diarii di Cicco Simonetta. A cura di M. Rosario Natale. (Acta Italica I.) Milano, 1961. 201–203.

⁷Elekes Lajos (–Léderer E.–Szekely Gy.) i. m. 339.

A feljegyzés értékén az sem változtat, hogy a király követéről és erről a követségről alig tudunk valamit. A megbízólevelet kétszer is kiadták,⁸ ez valóban Nándorfehérvárt és 1474. dec. 30-án kelt. Azt is tudjuk, hogy ugyanakkor a mantuai herceghez is kapott megbízólevelet,⁹ s hogy a milánói herceg máj. 25-én azt állította, Fontana a király nevében meghívta annak esküvőjére, sőt szövetséget is ajánlott.¹⁰ A milánói tárgyalások alapján Sforza máj. 12-én írt levelében jelezte, hogy Fontana tőle üzenetet visz Mátyásnak.¹¹ A milánói követség működési ideje egyébként igen rövid volt, május 12-én bocsátották el,¹² május 27-én pedig már Nápolyban volt.¹³

Fontana beszámolójával kapcsolatban két kérdést kell felvetni: a) mennyiben tekinthető hitelesnek a jövedelem struktúrája és számszerűsége; b) mennyiben tekinthető teljesnek, azaz felsorolta-e a követ – vagy ha úgy tetszik: feljegyzett-e Simonetto – minden egyes adatot.

2. Csánki Dezső tanulmányának bemutatásakor már rámutattam arra, hogy Mátyás jövedelmeiről kimerítő jegyzék nem maradt fenn. A főiskolai tankönyvvel együtt vallom ugyan, hogy ilyen jegyzékek léteztek, de azokat a török elhurcolta, a nyilván nagyobb terjedelmű Mohács előtti kincstári levéltárból nem maradt fenn semmi. A most közölt feljegyzésen kívül egyetlen korabeli tájékoztatást ismerünk, s ez egy pápai nunciusi jelentés, amelyet többször adtak ki. Engel János Keresztély 1798-ban megjelent munkájában közölte olasz nyelven és 1480-as keltezéssel.¹⁴ A közlés nem adja a jelentés egész szövegét, így sem a címet, sem a datálás pontos szövegét nem ismerjük, csupán a közlést bevezető regesztából tudjuk, hogy az a pápai legátustól ered, és a pápának szól. Engel az iratközlést követő megjegyzésében elmondja, hogy a szöveget Eszterházy Jánostól kapta, aki Batthyány Ignác erdélyi püspök levéltárból, egy vatikáni könyvtár kódexéből származó másolatból szerezte meg. Engel azt is elmondja ebben a jegyzékben, hogy egy – szerinte rossz – latin fordítást Kovachich Márton György bocsátott rendelkezésére, aki ugyancsak Batthyány püspöktől szerezte meg a szöveget, de az eredeti nem a Vatikán könyvtárban, hanem az Ambrosiana két kódexében található, s megadja a két kódex jelzetét is. Kovachich nemcsak Engellel közölte a latin fordítást, hanem még ugyanabban az évben (1798) megjelentette, de dátumként az 1463. évet tüntette fel.¹⁵

Mátyás jövedelmeinek vizsgálata szempontjából a datálás rendkívül fontos kérdés, így kénytelen vagyok rá kitérni. Elsőként azt kell kiemelni, hogy a jelentés nem szorítkozik Mátyás jövedelmeire, hanem általános tájékoztatást ad az ország politikai és gazdasági helyzetéről, részben még a Mátyás trónralépése előtti időszakot is bevonva. A szövegben korhatározó adatok találhatók, amint arra már Kubinyi András is rámutatott,

⁸ Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490. (Szerk. Nagy I. és Nyáry A.) II. Bp. 1877, 323. és Mátyás király levelei. Külügyi osztály (közzéteszi Fraknói V.) I. 1458–79. 297.

⁹ Dipl. emlékek II. 323.

¹⁰ *Óváry Lipót*: A M. Tudományos Akadémia történeti bizottságának oklevél-másolatai. I. Bp. 1893. 541. sz.

¹¹ Dipl. emlékek II. 337.

¹² I diarii (6. j.) 202.

¹³ Dipl. emlékek II.

¹⁴ *Johann Christian Engel*: Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. Halle, 1798. 6 skk. 11.

¹⁵ *Martinus Georgius Kovachich*: Scriptorum rerum Hungaricarum minores. Buda, 1789. II. 17.

aki a jelentést az 1460-as évek elejére tette.¹⁶ A követ megemlíti, hogy Mátyást nem koronázták meg, mert a Korona III. Frigyes birtokában van, és mert a Korona kiadásáról folytatott tárgyalásokat, ill. az erre vonatkozó egyezményt sem ismeri, biztosan 1463 nyara előtt írta jelentését. A terminus post quem Szilágyi Mihály halála, akiről a követ elmondja, hogy a török elfogta és kivégeztette. Szilágyi halálának pontos idejét nem tudjuk, de azt igen, hogy 1460. nov. 8-án ütközött meg egy túlerőben lévő török csapattal, ekkor fogták el és vitték Konstantinápolyba, ahol a szultán lefejeztette 1461-ben.¹⁷ A jelentést tehát 1461 és 1463 dereka között kellett a követnek megírnia. Zavaró momentum még ezután is marad. Így biztosra veszem, hogy a jelentés nem a pápának szólt. II. Piust 1458. aug. 19-én választották meg, ha tehát követe szükségét érezte annak, hogy az országról áttekintő jelentést tegyen az új pápának, akkor azt korábban kellett volna megtennie. De aligha hihető, hogy egy ilyen jelentésre szükség lett volna, hiszen az új pápa, Aeneas Sylvius Piccolominiként legkésőbb 1442 óta jól ismerte Magyarországot, amióta III. Frigyes titkáráként annak magyar politikáját is ismernie kellett. Elképzelhető, hogy a jelentés a pápai udvar valamelyik tisztségviselőjének szólt, s talán ez ki is derülne az Engel által idézett két kódex közelebbi vizsgálatából, de ezek eddig elkerülték a magyar kutatók figyelmét.

A követ beszámolójának a király pénzügyeire vonatkozó megállapításai a következőképpen foglalhatók össze:

a legfontosabb a sókamarák jövedelme, ez a körülményeknek megfelelően 80–100 ezer dukát között mozog, néha azt meg is haladja, de legtöbbször 100 ezer dukát	100 ezer dukát
az adó házanként egy dukát, de ha a törökök és cséhek elleni hadjárat magasabb kiadásokkal jár, akkor a király ez kétszer, sőt háromszor is megveszi a négy (nagybányai, körmöci, szebeni és budai) pénzverőkamara jövedelme összesen 44–54 ezer dukát	44–54 ezer dukát
az 5%-os értékvámot jelentő harmincad jövedelme kb. 80 ezer, néha azonban 100 ezer dukát a rézből és a zsidók adójából származó bevétel 30 ezer dukát	80–100 ezer dukát
összesen	<u>30 ezer dukát</u> 234–284 ezer dukát

Az összegezés tölem származik, mert ez az összeg szeges ellentétben áll a jelentés elején olvasható azon megállapítással, hogy Mátyás rendes évi jövedelme 200 ezer dukát. Ráadásul a követ a legfontosabb bevételi forrást, az adó nagyságát számszerűleg nem határozta meg.

A híradás mindennek ellenére fontos forrás, és a továbbiakban a benne foglalt adatokat fel is használom. Először is azért fontos, mert az 1467. évi pénzügyi reform előtti értesüléseket tartalmaz, másrészt azért, mert olyan tétel is található benne (a réz eladása és a zsidók adója), amely másutt nem fordul elő. Fontana beszámolójához és a

¹⁶ *Kubinyi András*: A kincstartói hivatal története és fejlődése Mátyás király haláláig (Kézirat az MTA Történettudományi Intézetének Könyvtárában) Bp., 1952. 61.

¹⁷ *Magyar Életrajzi Lexikon* (Főszerk. Kenyeres Ágnes) Bp., 1969. II. 777.

velencei követjelentésekhez hasonlóan ez a jelentés is csak az évi rendes jövedelmet öleli fel, a rendkívüliek felsorolására, számszerű meghatározására kísérletet sem tesz.

Csánki a nuncius jelentését is felhasználta — keltét az 1460-as évekre téve¹⁸ —, bővebben merített azonban a két másik jelentésből, amely a velencei diplomatáktól származik. Az elsőt Suriano követ 1516-ban, a másodikat Bon követ 1519-ben közölte megbízóival. A két jelentés tehát időben igen közel áll egymáshoz, s mindkettő közös jellemzője, ahogyan arra már utaltam, hogy a Jagellók jövedelmének megítélésénél Mátyás bevételeit tekintik bázisnak.

1. A velencei követjelentések Mátyás jövedelméről

Megnevezés	Suriano, 1516		Bon, 1519		1476
	Mátyás	II. Ulászló	Mátyás	II. Lajos	
Nemesfém	400	36	100	16	60
Só	140	25	100	14	80
Harmincad	50	18	—	—	50
Koronabirtok	50	—	—	—	—
Adó	300	140	200	—	250
Összesen	890	219	800	—	440

A tábla első pillantásra elárulja, hogy a velenceiek jelentéseiben többféle értesülés keveredett össze. Mindkét diplomatának volt információja Mátyás rendes jövedelmeinek egészéről, ebben nem is mutatkozik nagy különbség kettőjük között. Voltak ezenkívül más értesülések a jövedelem egyes összetevőiről, ezek azonban már lényegesen hiányosabbak voltak. Erre kell következtetni abból a tényből, hogy az összetevők egyik esetben sem adják ki a végösszeget. Surianónál 50 000 forinttal több jön ki, Bon pedig már csak négy tételt sorol fel, ezek összeadása az összjövedelemnek csak a felét teszi ki. Egyébként a két velencei is csak a rendes jövedelmekről tett jelentést.

A velencei jelentéseket együtt most már négy összeállítás áll rendelkezésünkre Mátyás rendes jövedelmeiről. A kibontakozó kép nagyjából azonos nagyságrendi szintet mutat 1467 után, az uralkodó évi jövedelme 800–900 ezer forint között mozog, s ettől csak a Fontana által adott tájékoztatás marad el jelentős mértékben. Abban a reményben, hogy a részletek vizsgálata bővítheti és megalapozottabbá teheti ismereteinket, vegyük szemügyre az egyes tételeket.

3. Fontana beszámolója szerint Mátyás rendes jövedelmének legnagyobb forrása az adó volt, mégpedig az az adófajta, amely házanként egy aranyforintot tett ki.

Mátyás trónralépésekor Szilágyi Mihály 1458-ban kormányzóként dekrétumot bocsátott ki, amelyben megígérte, hogy sem ő „sem király urunk... bármi okból, bármily fontos dolog miatt az országglakosok jobbágyaitól vagy más nemesektől soha semmi adót vagy pénzfizetést ne követelhessen, s erre joga ne legyen.”¹⁹ Ezt a szöveget

¹⁸ Csánki, i. h. 518.

¹⁹ 1458 : 5 tc.

aligha lehet másnak minősíteni, mint választási ígéretnek, s a még ugyanabban az évben, de már Mátyás neve alatt kelt, és jellemző módon a Corpus Jurisból kihagyott dekrétum 7. cikkelye azt állapította meg, hogy „Magyarországon a kamaranyereséget, Erdélyben az ötvenedet, Szlavóniában a nyestadót a néhai Lajos király idejében szokásos mód szerint hajtják be.”²⁰ Ugyanennek a dekrétumnak 50. cikkelye annyit árul el a behajtás módjáról, hogy az adószedő rovásfejenként két dénárnál többet nem kérhet,²¹ az 55. cikkely pedig elmondja, hogy „a király úr esküt tett arra, hogy az országlakosoktól és azok jobbágyaitól egy forintos, fél forintos adót (*taxa*) nem hajt be, vagy más jogtalan behajtást nem eszközöl . . . kivéve a kamara hasznát és más régi szokás szerinti jövedelmet”²². Ez a megjegyzés nyilván a korábban, Albert alatt ismeretes rendkívüli adóra vonatkozott.²³ A következő esztendőben a katonaállítási kötelezettség szabályozásával kapcsolatban értesülünk arról, hogy a zsellérek, a ruténok, vlachok és szlávok nem fizetnek kamaranyereséget.²⁴ Mintha ezután egy ideig Mátyás megelegedett volna a kamaranyereséggel, bár biztos, hogy a kivetést és behajtást igyekezett hathatósabbá tenni. Erre mutat, hogy a nagy kincstári reform, az 1476. évi 4. cikkely részletesen szabályozta a kamara hasznának kivetési módját. Megállapította, hogy azt portánként kell szedni, s ha egy telket egy portával (*sub una porta*) egy ember birtokol, utána 20 dénárt fizet, ha ketten vagy hárman birtokolják, másfélszeresét, azaz 30 dénárt, ha négyen, kétszeresét, azaz 40 dénárt köteles fizetni.²⁵ Mátyás – ezt már Kubinyi is így vélte²⁶ – a kamaranyereséget nem telkenként szedette, hanem felhasználta az ekkoriban már általánossá váló telek-osztódást. Ugyanennek a reformnak keretében a behajtási költségek csökkentése érdekében is intézkedett, amikor az adószedők fizetését, ill. költségeit leszállította. A reform legnagyobb sikere mégis az volt, hogy a kamaranyereséget *tributum fisci regalis*-ra keresztelte át, s ezzel az intézkedéssel a korábban elődei által adott felmentéseket hatálytalanította.²⁷ A király eljárása pszichológiai szempontból is figyelemre méltó, lassan, de következetesen hozzászoktatta az ország közvéleményét a minden jobbágyra kiterjedő egységes adózás gondolatához.

1462-ben nyúlt először az egy forintos *contributio*-hoz, azzal a kikötéssel, hogy ilyet soha többé nem hajt be.²⁸ A dekrétum 1462. május 31-én kelt, s ha a nuncius 1461–1463 közötti jelentése erre utal, akkor 1462 és 1463 dereka között kellett íródnia. Ígéretét Mátyás, úgy látszik, hat évig meg is tartotta, 1468 őszén szavaztatta meg újra, most már *subsidium* néven (összeget a törvény nem említ!), s a kikötés ezúttal az volt, hogy azt „portánként számítsák, még ha az több családból áll is vagy több él azon”²⁹. Egy évi szünettel 1470-ben újra megajánlatta a portánkénti egyforintos adót, s eljárását azzal igyekezett enyhíteni, azt a *tributum fisci regalis* módjára szedeti, s ez utóbbit

²⁰ M. G. Kovachich: *Vestigia comitorum apud Hungaros*. Buda, 1790. 302.

²¹ Uo. 321.

²² Uo. 328.

²³ Csánki, i. h. 522. l. 3. jegyzet.

²⁴ Kovachich, *Vestigia* 337–338.

²⁵ M. G. Kovachich: *Supplementum ad vestigia comitorum*. Buda, 1798. I. 183.

²⁶ Kubinyi, i. m. 61.

²⁷ Kovachich, *Vestigia* 376.

²⁸ Uo. 365.

²⁹ Kovachich, *Supplementum* I. 205.

elengedi. Megismételte azt az ígérteét is, hogy soha többé *subsidiium*-ot vagy *taxa extraordinaria*-t nem kér. Ezt az ígérteét 1471-ben, a Vitéz-féle összeesküvés válságos pillanatában, ünnepélyesen megismételte. Az összeesküvés elfojtása után sem vette igénybe ezt az adót, a régít szedette 1472-ben és 1473-ban, de – ahogyan azt az 1474. évi 4. törvény cikkből sejtethetjük – nem portánként, hanem füstönként.³⁰ 1474-ben hallunk újra *subsidiium*-ról, ezúttal a török elleni harc kiadásai tették szükségessé, a 8. törvénycikk szerint másra nem is volt felhasználható. A dekrétum I., 4. és 5. cikkelye részletesen szabályozta kivetését és behajtását, és a király ezúttal is elengedte két évre a régi portánkénti 20 dénáros adót. Ha nincs is külön törvény rá, Kovachich Márton György adatgyűjtése bizonyítja, hogy 1475-ben is megajánlották, 1476-ban is behajtatta, az 1477. évi megajánlást egy diplomáciai jelentés említi.³¹ 1478-ban érte el az adózás terén Mátyás legnagyobb sikerét. Nemcsak 1478-ra, hanem a rákövetkező öt esztendőre megszavaztatta az adót. Kovachich azt is bebizonyította, hogy 1485–87 között is beszedette az évi egy forintot, csak 1488-ról és 1489-ről nincs adatunk rá. Ezt az adót ezek szerint a jobbágyság biztosan fizette 1462, 1468, 1470, 1474–83, 1485–87 években, összesen 16 éven keresztül, s feltűnő, hogy ebből 14 uralkodásának utolsó két évtizedére esett. Igazat kell adni Csánkinak, hogy 1468-tól, a cseh háború kitérésétől kezdve válik rendszeressé a subsidialis adózás. S ha 1484-re is előkerül egy bizonyító adat, akkor uralkodásának utolsó 15 esztendeje alatt szinte megszakítás nélküli jövedelme volt a portánkénti 1 aranyforintot kitevő adó.

A nuncius nem említi meg az adó teljes összegét, de az 1470-es évekből származó követjelentések 1476-ban 300, ill. 300–400, 1475-ben pedig 500 ezer forintra becsülték.³² Csánki szerint legalább 300 ezer forintot jövedelmezett évente,³³ Kubinyi ugyanezt az 1470-es években már 500 ezer forintra teszi.³⁴

Fontana szerint a *subsidiium*-ból származó jövedelem évi 250 ezer forint, de ebben az esetben tekintetbe kell venni, hogy Szlavónia ebben az összegben valószínűleg nem szerepel, miután arról külön pontban számol be. Ez eleve magasabb jövedelmet jelent. Részben a szlavóniai adó bizonytalan volta miatt, részben az adóval összefüggő más kérdések miatt ezen a ponton kénytelen vagyok az 1494–95-ből származó kincstartói számadásokat seğıtséggül hívni.

Köztudomás szerint a kincstartói tisztet 1494–96 között Ernuszt Zsigmond pécsi püspök viselte. Kincstartóként sikkasztással vádolták, elfogták, és csak hatalmas összegű (420 ezer forint) óvadék ellenében bocsátották szabadon. Hogy a vádaskodás ellen magát tisztázza, 1494. január 31–1495. december 31. közötti időszakról elszámolást nyújtott be a királyi jövedelmekről és kiadásokról, amely a kor egyik legbecesebb forrása, s nemcsak szigorúan vett pénzügyi érdeklődésű, hanem más jelentős vizsgálatoknak is alapjául szolgált.³⁵ A két esztendő királyi adójáról Ernuszt megyéenkénti részletezésben

³⁰ 1474:4 tc. „ut portae numerentur et non fumus neque sessiones desertae”.

³¹ 1475: *Kovachich*, Suppl. I. 249., 1476: *Kovachich*, *Vestigia* 396, 1477: Dipl. emlékek II. 334. vö. *Csánki*, i. h. 523. l. 4. jegyz.

³² 1476: Dipl. emlékek II. 347., 334; 1475: II. 272.

³³ *Csánki*, id. h. 523.

³⁴ *Kubinyi*, i. m. 61.

³⁵ *Mályusz Elemér*: A magyarság és nemzetiségek Mohács előtt. Magyar művelődéstörténet (Szerk. Domanovszky S.) Bp., é. n. 105–124.

adott számot. Feltüntette a megye adószedőjét, az általa kivetett adó nagyságát, a behajtás költségeit, majd felsorolta azokat, akiknek birtokán az adó valamilyen okból behajthatatlan volt. Ung megye esetében a számok 1494-ben a következőképpen alakultak:

Székely Pál adószedő összeírt	2653 portát,
behajtott	1953 portát,
Az ispánoknak és szolgabíróknak fizetés-ként adott	28 forintot
Kiadásai kitettek	111 forintot
Behajthatatlan volt	
a nádor birtokairól	291 porta,
a királyi rendelet értelmében 5%-os engedmény miatt levonandó	132 forint
A szegények portáinak száma	128
A leégett házak száma	10
Behajthatatlan összesen	561 forint

Azt hiszem, az elszámolási rendszer a felhozott példából teljesen világos. A kivetett adó = behajtott + behajthatatlan + kezelési költség. A behajthatatlanság alapjául különböző okok szolgálnak: a birtokos személye (példánk esetében a nádor), a király által elrendelt elengedés és a mai értelemben vett behajthatatlanság, vagyis az a tény, hogy az adóalanynak nincs miből adót fizetnie (szegények). A behajthatatlan tételek között nem egy olyan szerepel, amely a Jagello-korszak egyik legfőbb jellegzetessége, a központi hatalom teljes hiánya miatt következhetett be. Nemcsak azokra az esetekre gondolok, amikor a főurak birtokán az adót nem lehetett behajtani, ez szinte minden megyében megismétlődik. Ha azonban azt olvassuk az elszámolásban, hogy Trencsén megyében „a nádor úr az adószedőktől készpénzben 1000 forintot vett el”³⁶, vagy hogy Esztergom megyében Ráskai Balázs familiárisainak kellett néhány nemest bírsággal adózásra kényszeríteni „az igazi megyésispán hanyagsága miatt”, s ez 16 forinttal³⁷ megemelte a kezelési költséget, vagy hogy a zalai alispánok járandóságukon felül még 44 forintot vettek fel,³⁸ akkor ugyanezekről vagy hasonló esetekről a fentebb elmondottak alapján joggal feltételezhető, hogy Mátyás uralkodása alatt nem fordultak elő. Az is nyilvánvaló, hogy ha az 1494–95. évi adószámadást Mátyás jövedelmeinek becslésére akarjuk felhasználni, ezeket a költségeket figyelmen kívül hagyhatjuk.

Az 1494–95. évi számadásban az ország 42 megyéjét találjuk meg, 40 esetben mind a két esztendőben, két esetben (a királynénak adózó Máramaros és Borsod megye) csak az 1495. évben. Ha ezeket az adatokat csoportosítjuk, feltűnik, hogy nem egy esetben a két esztendőben igen eltérő adatok találhatók. Az természetesnek látszik, hogy nincs olyan megye, amely a két évben ugyanannyi adót fizetett volna, hiszen a településeken egy éven belül is történhettek és történtek változások. Feltűnő azonban, hogy nem kevesebb mint 12 megyében az eltérések meghaladják a 200 forintot, s az összeg nagysága

³⁶ Engel, i. m. 22. „Item dominus palatinus in parata pecunia abstulit a dicatoribus (fl.) 1000”.

³⁷ Uo. 33. „Familiaribus domini Blasii de Raska, quia ad birsagiandum propter non solutionem aliquorum nobilium propter negligentiam veri comitis iverunt, illis dati sunt pro expensis (fl.) 16”.

³⁸ Uo. 35. „Vicomites insuper levarunt super sallarium eorum (fl.) 44”.

2. A megyék 1494–1495. évi adója

Megye	1494		1495		Alapul vett összeg
	Kivetett	Kez. költs.	Kivetett	Kez. költs.	
Abaúj	3 460	240	3 530	178	3 352
Árva	299	20	301	91	279
Baranya	15 018	203	15 018	271	14 815
Bars	2 787	183	2 660	169	2 604
Bereg	2 860	178	2 657	146	2 682
Borsod	–	–	5 000	185	4 815
Esztergom	1 322	121	1 100	98	1 201
Fejér	3 090	196	3 068	110	2 958
Gömör	4 013	216	3 908	220	3 797
Győr	2 003	139	1 974	176	1 864
Heves	5 428	212	5 722	226	5 496
Hont	3 659	195	3 600	232	3 464
Komárom	2 195	84	2 161	160	2 101
Kraszna	704	88	800	141	659
Liptó	854	57	301	91	279
Máramaros	–	–	1 718	159	1 559
Nógrád	5 026	200	4 911	242	4 826
Nyitra	7 004	268	6 751	128	6 736
Pest	4 098	140	4 500	192	4 308
Pilis	1 956	81	1 746	82	1 875
Pozsega	3 648	133	4 500	222	4 278
Pozsony és Moson	4 661	218	5 358	277	5 081
Sáros	2 200	188	1 995	184	2 012
Solt	2 739	148	2 755	158	2 597
Somogy	11 012	196	11 085	268	10 817
Sopron	1 978	–	2 410	210	2 514
Szabolcs	4 578	208	4 308	155	4 370
Szatmár	5 936	181	6 184	244	5 940
Szepes	1 962	40	1 501	42	1 922
Közép-Szolnok	2 454	196	2 610	220	2 390
Külső-Szolnok	2 350	60	2 553	146	2 407
Tolna	9 924	250	10 032	253	9 779
Torna	1 000	26	832	20	974
Trencsén	3 792	152	3 608	154	3 640
Túróc	976	53	944	79	923
Ugocsa	1 368	140	1 271	123	1 228
Ung	2 653	139	2 410	210	2 514
Vas	4 506	269	5 051	140	4 911
Veszprém	3 462	215	3 500	217	3 283
Zala	9 553	298	8 979	318	9 275
Zemplén	6 243	271	6 012	256	5 972
Zólyom	1 546	126	1 421	79	1 420
Erdély	31 442	468	31 090	?	30 974

szerint ezek már igen nagy különbséget jelentenek. Pozsega megye kivetett adója jár az élen, 1494-ben 3468, 1495-ben 4500 portával, s az eltérés ebben az esetben az 1494–95 évi összegnek majdnem egynegyedét teszi ki. A változás tendenciája sem egyértelmű. A 12 megyéből hétben 1495-ben jóval kevesebbet, öt megyében jóval többet vetettek ki. Pozsony és Moson megyét 1494-ben együtt számolták el, 1495-ben külön-külön, az eredmény 1495-ben 15 %-kal magasabb összeg volt. A 2. sz. táblán ezeket az összegeket részletezve tüntettem fel, mert ez szolgál becslésem alapjául.

Meg kell jegyeznem, hogy nemcsak az adó kivetésénél jelentkeznek megmagyarázhatatlanul magas eltérések, hanem a kezelési költségnél is. Ez nemegyszer az előző évinek duplájára növekszik, (pl. Komárom, Külső Szolnok), de a tendencia itt is meghatározhatatlan, többször előfordul, hogy az 1494. évinek majdnem a felére csökken (pl. Vas megye). Az előbbi eset teljesen érthető akkor, ha a behajtott adó összege is nő, az utóbbi annál érthetlenebb, mert Vas megyében a kivetett adó is 11,2 %-kal nőtt, a behajtott pedig nem kevesebb mint háromszorosára emelkedett.³⁹

A becslés alapjául két megfontolás szolgált: 1. a kezelési költség Mátyás alatt ugyanúgy felmerült, mint a Jagellók idején, így azt a kivetett adó összegéből le kell vonni; 2. Mátyás alatt a kivetés is, a behajtás is alaposabb volt, amit Veszprém megye esete is bizonyít. Veszprémben 1494-ben 3462, 1495-ben 3500 portát írtak össze, de fennmaradt egy 1488. évi adójegyzék is, amely 3987 portát tüntet fel, tehát jóval magasabb volt az 1495. évinél.⁴⁰ Ebből a két megfontolásból kiindulva mindig azt az összeget vettem figyelembe, amely a kezelési költség levonása után magasabb volt.

A 42 megye adója így számolva összesen 158 911 forintra becsülhető. Az országnak 14 megyéje maradt ki az Ernuszt-féle számadásból, szinte kizárólag a déli megyék. A 14 megye közül Ernuszt egy helyen 12-t megemlít, amikor elmondja, hogy Kinizsi Pál a 12 délvidéki megye adójából 5 ezer forintot küldött a királynak.⁴¹ Ezzel az adattal nem sokra lehet menni. Egyrészt azért nem, mert nem tudjuk, melyik 12 megyéről van szó, másrészt azért sem, mert a szövegből az sem derül ki, hogy ez az adó egy része-e (és ha igen, mekkora) vagy az egész behajtott összeg. Egyetlen biztos támpont nyerhető csak a szövegből: a hiányzó megyék adójának ennél az 5 ezer forintnál többnek kellett lennie.

Más, a források fennmaradása szempontjából szerencsésebb helyzetben lévő ország történése ilyenkor nyilván közel egykorú adózási adatokból indulna ki, ez az út azonban magyar viszonylatban járhatatlan, mert alig maradt fenn Mohács előtti dikális összeírásunk, a szóban forgó délvidéki megyékre vonatkozólag pedig egyetlenegy sem. Ebből a helyzetből úgy kerestem kiutat, hogy Csánki Dezső történeti földrajzának adatait vettem figyelembe. Csánki eredeti célkitűzése történeti-statisztikai volt, azt kellett volna megállapítania, hány vár, város és helység volt található a Hunyadi-kori Magyarországon. Az adózás a termelést tükrözi vissza, így a várakat nyugodtan elhagyhattam. A Csánki által városoknak minősített településekből le kellett vonnom a szabad királyi városokat, mert azok másképpen adóztak. A megmaradó mezővárosok és helységek száma és a megye

³⁹ Uo. 24 és 145. A behajtott összege 1494: 1035, 1495: 3322 forint volt.

⁴⁰ *Éri István*: Veszprém megye középkori településtörténeti vázlata. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 8/1969. 199–216.

⁴¹ *Engel*. i. m. 17 „Dominus Paulus de Kynis . . . ex contributione duodecim comituum partium inferiorum misit regie maiestati (fl.) 5000”.

1494–95. évi adója között bizonyos nagyságrendi összefüggés nyilvánul meg. El kell ismernem, hogy az összefüggés igen laza, de az bizonyos, hogy a sok településsel rendelkező megyék mégis több adót fizettek, mint a kevés települést felmutatók. Eljárásom ezen az alapon az volt, hogy az Ernuszt-féle számadásból hiányzó megyékhez megkerestem azt, amely településszámban a legközelebb állt (és a számadásban szerepelt), s annak adóösszegét vettem alapul. Így a nagy kiterjedésű, 21 várossal és 990 helységgel bíró Temes megyéről azt tettem fel, hogy adója megközelíthette a 25 várossal és 939 helységgel bíró Somogy megyéét, s ennek adóját azonosnak vettem a temesi valószínű adóval. (3. tábla). Az eljárás meglehetősen önkényes, könnyen elképzelhető, hogy 20 %-os, esetleg még annál is magasabb hibával dolgozom. A becslés arra az eredményre vezetett, hogy az 1494–95. évi számadásból kimaradt megyék adója 57–58 ezer forintra becsülhető.

3. Hiányzó megyék adójának becslése

Hiányzó megye	Mezőváros	Helység	Alapul szolgáló	Mezőváros	Helység	Adóösszeg
Arad	10	382	Gömör	8	390	3 797
Bács	16	316	Abaúj	14	318	3 352
Békés	3	107	Közép-Szolnok	9	242	2 390
Bihar	18	518	Zemplén	18	493	5 972
Bodrog	12	213	Abaúj	14	318	3 352
Csanád	9	202	Közép-Szolnok	9	242	2 390
Csongrád	4	86	Pilis	5	63	1 875
Keve	3	66	Pilis	5	63	1 875
Krassó	10	290	Szabolcs	10	300	5 370
Szerém	14	223	Abaúj	14	318	3 352
Temes	22	990	Somogy	25	939	10 817
Torontál	4	52	Pilis	5	63	1 875
Valkó	34	1 182	Zala	36	1 077	9 275
Zaránd	7	435	Fejér	7	422	2 958

Az Ernuszt-féle számadáskönyvben elszámolt 42 megye és a 14 kimaradt megye becsült adójának összege együttesen 216 599 forintot tesz ki, amelyhez még Erdély 30 974 forintnyi adóját kell hozzáadni, ami összesen 247 573 forint. Ez az összeg nagyon közel jár a Fontana által megadott 250 000 forinthez, de valószínűleg még mindig nem jelenti Mátyás teljes adójövedelmét, mert 1. az minden jel és minden eddigi ismeretünk szerint magasabb volt a Jagelló-korinál, részben a pontosabb kivetés, részben a hatásosabb behajtás miatt; 2. mert hiányzik belőle a szlavóniai mezővárosok és falvak adója. Az előbbi tény következtében állítható, hogy a Fontana-féle összeg az alsó határt jelenti. Szlavónia adóját 1494-ből is és 1495-ből is ismerjük, így a 250 000 forintot még kereken 15 ezer forinttal kell megnövelni. A végeredmény 263 190 forint. Ha ezt csak 10 %-kal növelem meg Mátyás hatásosabb adóztatása címén, 290 ezer forinttal már Csánki megállapítását kell elfogadnom, hogy az adójövedelem Mátyás korában valószínűleg elérte a 300 ezer forintot, s ha az 1461–63 között kelt nunciusi jelentés és Fontana egybehangzó

megállapítását az évi kétszeri, sőt háromszori adóztatásról tekintetbe veszem, évi 600, ill. 900 ezer forintnyi adójövedelem tételezhető fel.

De vajon az említett két jelentés helyesen állapította-e meg, hogy Mátyás ezt a subsidialis adót egy éven belül kétszer, sőt háromszor is megvette a jobbágyokon? Csánki szerint ezt Mátyás „is bevallja” és egy 1489. május 31-én Pozsony városához intézett parancsot idéz. „Hallhattátok mostanában – írja a király –, hogy az egész országunk és az országlakosok szükségünket megfontolva már kétszeri adót (*contributio*) szolgáltatnak be⁴².” Csánki tanulmányának megjelenése óta ugyanezt a formulát szó szerint megismétlő parancsot közölt Házi Jenő 1489. június 1-i dátummal Sopronhoz,⁴³ és nincs kizárva, hogy az ugyancsak május 31-én Bártfáhcz küldött parancs is tartalmazta ezt a mondatot.⁴⁴ Mégsem tudom elhinni, hogy Mátyás a *subsidium*-ot kétszer vetette volna ki. Gondolatmenetem a következő: a portánkénti 20 dénáros kamaranyereség vagy (ahogyan 1467 után nevezték) *tributum fisci regalis* látszólag minden nehézség nélkül behajtható volt, és valószínűleg nem is portánként 20 dénárt, hanem többet jelentett, miután Mátyás nem egész telkek után, hanem füstönként szedette. Amikor a *subsidium*-ot bevezette, ezt az adót elvileg ötszörösére, gyakorlatilag – ha valóban füstönként történt a behajtás és nem portánként – annál kisebb arányban emelkedett. Ha a *subsidium*-ot megkétszerezte volna, az emelkedés tízszeres lett volna. Ez más okokból, amelyekről a dolgozat végén szó lesz, is elképzelhetetlen. Ha azonban a *tributum fisci regalis*-t kétszerezte vagy háromszorozta meg, ez az eredetinek csak megduplázását, esetleg megháromszorozását vagy – füstönként számolva – megnégyszerezését jelentette, végső fokon mindig kisebb maradt, mint a *subsidium*. Valamennyire alátámasztja ezt az a tény, hogy Mátyás idézett beismerő parancsait 1489-ben küldte szélét, amikor nem tudunk *subsidium* megajánlásáról vagy behajtásáról. Talán az a megoldás, hogy azokban az esztendőben, amikor nem bizonyítható a *subsidium* behajtása, Mátyás valóban többször hajtotta be a *tributum fisci regalis*-t. Így kerülhette el, hogy a legfontosabb és legnagyobb jövedelmi források egyik évről a másikra átmenet nélkül egyötödére vagy egynegyedére essen vissza. Akárhogyan is áll ez a kérdés, azt hiszem a nuncius is, Fontana is két dolgot kevert össze: a *subsidium*-ot, és a többször szedett 0,20 forintos *tributum fisci regalis*-t.

4. A *subsidium* összegének meghatározásával még nem végeztünk Mátyás évi rendes adójövedelmével, mert az nem egyedül a jobbágyok *contributio*-jából állt. A szabad királyi városok a királynak más módon, egy összegben adóztak. Adójuk szinte teljes egészében készpénzből állt, amihez némi természetbeni ajándék járult. Sopron évenként pl. 400 forintot fizetett és három vég löveni posztót adott, aminek értéke 1463-ban 36 forint volt.⁴⁵

Sokkal bővebb ismeretekkel a városok adójáról sem rendelkezünk, mint a megyékéről. 1491-ből rendelkezésünkre áll a kincstartónak, Laki Tuz Osvátnak egy költségvetése, s ebben a városok rendes adóját is felsorolja (4. tábla). A jegyzék nem teljes, bár biztosan csak Korpona, Lőcse és Torda maradt ki belőle, bizonytalan továbbá, hogy valamennyi alsómagyarországi bányavárost tartalmazza-e? A városok adójával az Ernuszt-

⁴² Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. Pest, 1857. XII. 449–450.

⁴³ Házi Jenő: Sopron sz. kir. város története. I/6. Sopron. 1928. 55–56.

⁴⁴ Iványi Béla: Bártfa sz. kir. város levéltára I. 1319–1501. Budapest, 1910. 2705. sz.

⁴⁵ Házi, i. m. I/5. 29, 33, 56, 75.

4. A városok adója 1491–1492.

Város	Adó
Bártfa	700
Buda	4 000
Esztergom	400
Eperjes	500
Fehérvár	1 000
Kassa	2 000
Kolozsvár	200
Kövi	300
Lőcse	300
Nagybánya	3 000
Nagyszombat	400
Pest	2 000
Pozsony	400
Torda	600
Sopron	400
Szeged	2 000
(Kis-)Szeben	100
Zágráb	130
Alsómagyarországi bányavárosok	3 000
Összesen	21 430

féle számadáskönyvben is találkozunk, ahol a Tuz Osvát jegyzékéből kimaradt Lőcse és Torda adóját is megtaláljuk.

A jegyzék és a számadáskönyv által feltüntetett összegek viszonylag kicsik, együttvéve, – ha Korponát is tekintetbe veszem – 20 ezer forintot tesznek ki. De amint a jobbágyság megadóztatásánál a kamaranyereség rendes adója mellett bevezette az 1 forintos „segély”-t úgy a városokra is sokszor vetett ki rendkívüli adót, s a nehézségek ezen a ponton kezdődnek. A király számtalanszor kért kisebb-nagyobb összegeket a városoktól, de még a felvidéki városok jól megtartott levéltárának anyagából sem állapítható meg, milyen mértékben realizálódott a kérés. Példaképpen Bártfa adózását mutatom be az 1480-as évek első feléről. 1481-ben Mátyás Bártfára a török elleni hadjárat céljaira 600 forint rendkívüli adót vetett ki,⁴⁶ de ebből az évből csak egy 300 forintnyi adó befizetéséről szóló nyugta maradt ránk,⁴⁷ ami a város rendes adójának még a felét sem tette ki, mert az évi adó 700 forint volt. Ezt a város 1482-ben meg is fizette, majd még 50 forinttal megtoldotta,⁴⁸ az év végén pedig, úgy látszik, 1000 forintot adtak „kölcsön” Mátyásnak.⁴⁹ Az uralkodó ekkor megígérte, hogy ezt az összeget az adóból leszámíthatják, ígéretét azonban nem tartotta meg, mert 1483-ban ugyan a 700 forint rendes adót a kölcsönből leszámította,⁵⁰ a bártfaiaknak tehát még 300 forint követelése volt a kincstárral szemben, mégis 400 forint rendes adót fizettek a fennmaradt nyugta bizony-

⁴⁶ *Iványi*, i. m. 2166. sz.

⁴⁷ Uo. 2198. sz.

⁴⁸ Uo. 2233. 2234. sz.

⁴⁹ Uo. 2237. sz.

⁵⁰ Uo. 2270.

sága szerint.⁵¹ 1484. ápr. 25-én Mátyás 600 forintot kért, ismét a török elleni hadjárat céljára,⁵² holott ekkor még mindig 300 forinttal tartozott az 1482-i kölcsön fejében. Két hét múlva, május 3-án Nagylucsei Orbán kincstartó értesítette a várost, hogy a kivetett 600 forintnyi adó felét a király az ő közbenjárására elengedte.⁵³ Ne gondoljunk most arra, hogy a közbenjárásnak is megvolt a maga ára. Három hónappal később Zbugyai István Eperjesről küldi el emberét Bártfára,⁵⁴ két nappal később, augusztus 10-én Mátyás „bizonyos összeget” kért a várostól azzal, hogy azt Zbugyainak adják át.⁵⁵ Végül augusztus 20-án Nagylucsei kincstartó kiállította a nyugtát 400 forint rendkívüli adóról a török elleni hadjárára költségeire.⁵⁶

A levelezés alapján úgy látszik, hogy Bártfa 1481–84 években a következő összeget fizette be adóként, ha csak a nyugtákat veszem figyelembe.

1481	300 forint,
1482	700 forint,
1482	50 forint,
1482	1000 forint,
1483	400 forint,
1484	400 forint,
Összesen	2850 forint.

Mégsem hiszem, hogy Bártfa ilyen kevés adót fizetett volna. A négy év rendes adója (4x700 =) 2800 forint lett volna, ezt az összeget Mátyás minden külön nehézség, tárgyalás és kivetés nélkül megkaphatta volna. Sokkal valószínűbb, hogy a rendes 2800 forinton kívül még 450 forintot adózott a város, továbbá az 1483. évi teljes és 1484. évi fél adóját 1482-ben megelőlegezte. Kubinyi András úgy számolt, hogy a király minden kérését teljesítettnek vette, eredménye 1481–1490 között 8390 forint volt, számítása szerint tehát Bártfa évenként majdnem 1000 forintot fizetett, a rendes évi adónál 300 forinttal, tehát a felével többet.⁵⁷ Ha a nyugták alapján számolunk, az eredmény mindössze 5170 forint, de ez nyilván kevés, hiszen nem éri el az adó összegét sem.

Bártfa esetében Nagylucsei kincstartó közbenjárásának voltunk tanúi, egy soproni példa is bizonyítja, hogy a városok a kivetett összeget lealkudhatták. 1485. április 22-én Mátyás a Bécs melletti táborból azon a címen kért 1000 forintot kölcsön a várostól, hogy egyik alsó-ausztriai helyőrségét nem tudja fizetni, s az az ellenséghez való átállással fenyegetőzik.⁵⁸ A város nyilván tiltakozott, mert április 28-án a király megsürgette az összeget,⁵⁹ május 3-án pedig udvari emberét, Lónyai Albertet küldte Sopronba.⁶⁰ Erről az összegről nyugta nem maradt fenn. De a Haberleiter árvák gyámjának számadásában a

⁵¹ Uo. 2271. sz.

⁵² Uo. 2321. sz.

⁵³ Uo. 2325. sz.

⁵⁴ Uo. 2345. sz.

⁵⁵ Uo. 2346. sz.

⁵⁶ Uo. 2349. sz.

⁵⁷ *Kubinyi*, i. m. 63.

⁵⁸ *Házi*, i. m. I/6. 30.

⁵⁹ Uo. 31.

⁶⁰ Uo. 32.

következő meglepő bejegyzés olvasható: „Továbbá, amikor Herb Kristóf volt a polgármester, én meg a bíró, Mátyás király öfelsége egy levelet küldött 2000 forintról, azt leengedte 1000 forintra, ezt neki Kereszt napjára kellett átadnunk, s ehhez a gyermekek vagyonából 50 forintot kölcsönöztem...”⁶¹ Miután Mátyás május 3-i levele a Szt. Kereszt feltalálásának ünnepén kelt, az eseményeket a következőképpen rekonstruálhatjuk: ápr. 22. előtt Mátyás a várostól 2000 forintot kért „kölcsön” ez a levél nem maradt fenn. A levél megérkezte után a soproniak alkudozásba kezdtek, és felére alkudták le az összeget. Mátyás ilyen értelmű levelet küldött nekik ápr. 22-én, de a soproniak nem nagyon siettek, így tíz nappal később a király útnak indította emberét Sopronba, ahol az összeget megkapta. Nyugta az összeg átvételéről nem maradt fenn. Az összeg Sopron évi rendes adójának két és félszeresét jelentette, a rendes adóval együtt a megszokotthoz képest három és félszeres megterhelést.

Talán sikerült érzékeltetnem, hogy milyen nehéz, majdnem lehetetlen megállapítani a városi adózás hozamát Mátyás uralma alatt. A nehézségeket még az is tetézi, hogy Mátyás követelése hosszú uralma alatt folyton nőnek. A bártfai anyag erre vonatkozólag némi támpontot ad. Ha nem a nyugtákat veszem tekintetbe, hanem az évi rendes adón felüli kívánságokat, akkor a következő számsort kapom:

1461–70	2 000 forint (a Korona kiváltására)
1471–80	800 forint
1481–90	11 900 forint.

Sopron hasonló képet mutat:

1461–70	2000 forint,
1471–80	4400 forint,
1481–90	4500 forint,

de meg kell jegyeznem, hogy 1473-ban 4400 forintot azzal az ígérettel kérte, hogy azt az évi adó elengedésével törleszti le.⁶²

A számok azt a becslést sugallják, hogy Mátyás az 1460-as években még csak kivételesen, a Korona kiváltásakor szerzett pénzt a városoktól a rendes adón felül; az 1470-es években kisebb mértékben vehette őket igénybe, inkább a rendes adó megelőlegezésével operált ekkoriban, s csak az 1480-as években csavart egyet az adóprésen, akkoriban valóban a rendes adó dupláját hajtotta be rajtuk. Fontana jelentésének időpontjában ez a jövedelem még nem lehetett sokkal magasabb évi 20 ezer forintnál.

Még egy kisebb adófajtával kell számolni, a kiváltságolt népekével, ill. területekével. Az erdélyi szász székek adója Márton napján (nov. 11.) volt esedékes, alapegységét pedig az ezüstmárka alkotta, s a márkasúlynál Béla király márkájára hivatkoztak, ami alatt nyilván még III. Béla értendő. Még a Laki Tuz Osvát-féle jegyzék is kétféle módon, márkában mért ezüstben és aranyforintban adja meg a szászok Márton napi censuzát. Eredetileg a teljes összeg, úgy látszik, 7650 forintot tett ki, de vagy az ezüst-ár növekedése, vagy egyszerűen az átszámítási kulcs emelése miatt már az Eizinger-

⁶¹ Hází, i. m. II/4. 365.

⁶² Hází, i. m. I/5. 319.

féle jegyzék szerint is (1453 körül) 13 ezer forintot jelentett.⁶³ Mátyás látszólag itt is emelte az adót, mert 1471-ben 21 600, 1473-ban 23 ezer forintot hajtott be a szászoktól. Abból kiindulva, hogy Ulászlónak 1490-ben ugyancsak 23 ezer forintot fizettek,⁶⁴ arra kell következtetni, hogy Mátyás uralkodásának végén ez volt az évi összeg átlagosan. A szászok adója esetében nem állítható, hogy az összeg a városi adóhoz hasonló ütemben növekedett volna, mert egyedül a szebeni szék és Szeben városa 1468-ban 15 ezer forintot adózott, s tudjuk, hogy Brassó és a Barcaság adója 1471-ben 4920 forintot tett ki, ami a teljes adó 22,8 %-ának felel meg⁶⁵ s ezt az arányszámot alkalmazva az 1468. évi teljes adó kerekén 19 ezer forintra tehető.⁶⁶

Nagyon töredékesek ismereteink a zsidók adójáról. Laki Tuz Osvát jegyzéke a budai zsidók adóját 1000 forintban határozza meg.⁶⁷ A nuncius 1461–63 között kelt jelentése említi, hogy Mátyás a réz eladásából és a zsidók adójából együtt évi 30 ezer forint jövedelemre tesz szert. Az összeget ugyan nem tudjuk adatok alapján felbontani, de talán nem járok messze az igazságtól, ha úgy gondolom, hogy a budai zsidóság a legnagyobb és (az udvar közelsége miatt) a leggazdagabb, aminek következtében adója is a legmagasabb volt. Valószínűnek kell tartani, hogy velük csak a pozsonyi és soproni zsidók versenyezhettek, s így elfogadhatónak látszik Eizinger 1453 körüli száma Mátyás korára is, amely évi 4000 forint,⁶⁸ a rézeladásra tehát 26 ezer forint marad.

5. Fontana jelentésében még három nagyobb tétel szerepel: a só, a nemesfém és a harmincad jövedelme.

A legvilágosabb közülük kétségtelenül a harmincad, mert ez az egyetlen bevétel, amelyre vonatkozólag több jelentés egy és ugyanazon számot közli. A sorból egyedül a nuncius táncol ki, aki szerint a harmincad hozama 80–100 ezer forint. Ez a szám nagyságrendileg nyilván túlzás.⁶⁹ Fontana és Suriano egybehangzóan évi 50 ezer forinról tud, s ezt a számot nincs okunk kétségbevonni. Talán egyetlen megjegyzést fűznék még a harmincad kérdéséhez: a jövedelem nyilván magasabb lett volna, ha Mátyás saját kereskedelmi tevékenysége után megfizette volna a vámot, hiszen tudjuk, szerepet játszott az Itália felé irányuló szarvasmarha-kivitelben.⁷⁰ Ennél többet nem lehet mondani, mert Mátyásnak ezt a gazdasági tevékenységét egyetlen parancsból ismerjük, volumenét tehát nem határozhatjuk meg.⁷¹

⁶³ *Thallóczy*, i. m. 84.

⁶⁴ *Kubinyi*, i. m. 63.

⁶⁵ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen VI.* (hgg. v. G. Gündisch) Bukarest, 1981. 498.

⁶⁶ Figyelembe vehetnénk Laki Tuz Osvát kincstartó feljegyzését is (Történelmi Tár 1880. 169.), amely szerint a hét szék 500 márka ezüstnek megfelelő 3000 forintot, a két szék 400 márkának megfelelő 2200 forintot, Brassó pedig 200 márka ezüstnek megfelelő 800 forintot fizet. Ebben az esetben a teljes forintösszegnek (6000 ft) Brassó csak 18,2 %-át adta, tehát 1468-ban adója 3300 ft. körül járna. De a jegyzékben bizonytalanságot érzek, mert az ezüstmárkát a hét széknél 6, a két széknél 5,5, Brassónál meg már csak 4 forinttal számolta el. Ha az ezüstmárkát veszem figyelembe, Brassó részesedése még kisebb, csak 13,3 %, ami már ellentétben áll a fentebbi 1471. évi adattal.

⁶⁷ Történelmi Tár 1880. 169.

⁶⁸ *Thallóczy*, i. m. 85.

⁶⁹ Így veszi Eizinger jegyzéke is 1453 körül.

⁷⁰ *Csánki*, i. h. 525.

⁷¹ *DI*. 19 436.

A nemesfémek jövedelme Fontana tudomása szerint 60 ezer aranyforintra rügött évente. A nuncius jelentése ugyanezt a jövedelmet évi 44–54 ezer forintra tette, ami ellen Csánki azt a kifogást emelte, hogy a pápa követe a pénzverőkamaráknak csak egy részét ismeri.⁷² Az igaz, hogy a jelentés csak három pénzverőkamaráról tud (Nagybánya, Körmöc és Nagyszeben), de ezek jövedelmét részleteiben is ismeri, s azok összege csak 36 ezer forint. Így a végösszeg 44–54 ezer forint és a részletezett hozamok között 18–28 ezer forint különbség található, amibe a Csánki által említett kassai kamara évi 5 ezer forintos jövedelme bőven belefér.⁷³ A nemesfém-regále egyébként az a jövedelem, amelyet – Kováts Ferenc és Paulinyi Oszkár kutatásainak hála⁷⁴ – a legjobban ismerünk. Az 1480-as évek végéről és az 1490-es évek elejéről fennmaradt számadások alapján megállapítható, hogy egyedül a körmöci kamara évi 17 ezer forintot jövedelmezett,⁷⁵ szemben a nuncius által az 1460-as évek elején jelentett 12 ezer forinttal. Elképzelhető tehát, hogy ez a forrás Mátyás uralmának végén bővebb jövedelmet jelentett. Ha a nuncius összegére rávetitem a körmöci jövedelem 41,7 %-os emelkedését, nincs kizárva, hogy Mátyás uralmának végén a nemesfém-ből származó jövedelem 62–77 ezer forint között mozgott. Mindez azonban még mindig nem igazolja a velencei követek 100, sőt 400 (!) ezer forint bevételre utaló számait. A számadások tanúbizonysága szerint a nemesfém-termelés és -beváltás igen kiegyenlített, nagyon kis ingadozásokat mutat, és nem támaszt alá hirtelen kiugró eredményeket.

Súlyosabb gondot jelent a nunciushoz fentebb idézett kijelentése, amely a réz eladásából származó jövedelmet 26 ezer forintra taksálja. Mátyás ugyan bányabirtokos is volt, mert Ernuszt Jánostól egyszerűen elvette a besztercebányai bányáit, de ez Paulinyi Oszkár kutatásai szerint jóval később történt.⁷⁶ Talán libetbányai rézről lenne szó, amit Mátyás megszerzett, de amelynek sorsáról nincs adatunk? Bizonyos, hogy ha a kérdés nem is válaszolható meg, nincs okunk a nuncius szavát kétségbe vonni.

Nincs nagymértékű ellentmondás a különböző jelentéseknek a só jövedelmére vonatkozó megállapítása között. A nuncius 80–100, Fontana 80, az 1516-i velencei követjelentés 100, az 1519-i 140 ezer forintra beszél, s azt hiszem, az igazság a két gyakoribb összeg, a 80–100 ezer között helyezkedik el. Annál is inkább, mert ekkora eltérés indokoltnak látszik. A jövedelembe nyilván nem számították bele a természetben kiadott sót, a saláriumot, s ez az összeg nem lehetett kicsi, vagy éppen beszámították, s így magasabb értéket kaptak.

Egyetlen olyan jövedelmi forrást ismerünk, amelyet csak az 1516. évi velencei követjelentés említ, s ez a koronabirtokok évi 50 ezer forintra rügő hozama. Csánki ezt a tételt Ernuszt Zsigmond 1494–95. évi számadáskönyve alapján ellenőrizte, és arra az eredményre jutott, hogy a jövedelem „könnyen felrugható 40–50 ezer forintra.”⁷⁷

⁷² Csánki, i. h. 520. l. 1. jegyz.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Kováts Ferenc: A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetések a nyugattal a középkorban. Tört. Sz. 11/1922. 104–143. Paulinyi Oszkár: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század elején. A Gróf Klebelsberg Kunó magyar történetkutató intézet évkönyve VI/1936. 32–142.

⁷⁵ Paulinyi, i. h. 73.

⁷⁶ Paulinyi Oszkár: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójára. Bp., 1933. 424. l. 79. jegyz.

⁷⁷ Csánki, i. h. 521. l. 3. jegyz.

6. Most már megkísérélhető Mátyás jövedelmeinek összefoglalása. Tételesen a következő összeállítás állítható fel az 1470-es évek derekára:

A jobbágyság adója	300 ezer forint
Városok adója	20 ”
Szászok adója	22 ”
Zsidók adója	4 ”
Harmincad	50 ”
Nemesfém és pénzverés	60 ”
Só	80 ”
Rézéladás	26 ”
Koronabirtokok	50 ”
Összesen	612 ezer forint

Bizony, ez a jövedelem összességében messze elmarad attól, amit eddig megállapítottak. Mátyás rendes jövedelmeinek jellemzőit kell áttekinteni ahhoz, hogy a fenti összeállítás realitása megállapítható legyen. Többször hangsúlyoztam, és leginkább a jobbágyság és a városok adójánál találtam támpontot arra, hogy Mátyás jövedelme valóban nem volt állandó, fejlődése uralkodása során állandó emelkedést mutat. Csánki ezt úgy fejezte ki, hogy ha a király megszorult, nem kölcsönt vett fel, hanem jövedelmeit fokozta.⁷⁸ Azt is kifejtette, hogy uralma kezdetén jövedelme igen szerény lehetett, hiszen V. László évi jövedelme 1453 körül alig haladta meg a 110–120 ezer forintot, és a nuncius idézett jelentése szerint az 1460-as évek elején Mátyásé sem lehetett sokkal több 250 ezer forintnál. A cseh, majd az osztrák háborúk, ezzel együtt a zsoldos sereg állandósulása, továbbá Beatrixszal kötött házassága kényszerítették jövedelmi forrásainak fokozott kiaknázására.⁷⁹

A fordulópontokat keresve az első – és bizonyára a jelentőségében legfontosabb – az 1467. évi pénzügyi reform volt. Amint arra fentebb rámutattam az adózás általánosság, lebonyolításának rendezetté tétele a kamaranyereség átalakításával kezdődött meg. De az is bizonyos, hogy a nevében új *tributum fisci regalis* nem hozta meg a kívánt eredményt, egy évvel később ajánlatta meg Mátyás a portánkénti 1 forintos *subsidiūm*-ot, s ezt 1470-ben megismételte. Ha fentebb 300 ezer forintra becsültem a jobbágyság subsidiális adóját, akkor ez az összeg kamaranyereségként elvileg egyötödére, 60 ezer forintra, gyakorlatilag (füstönként és esetleg évente kétszeri behajtással) 100–150 ezer forintra esett vissza, azaz az összjövedelem nem haladhatta meg az évi 450–500 ezer forintot, ami feltűnően egybevág Fontana tájékoztatásával, hogy a 250 ezer forintot évente kétszer is megveszi. Az újabb emelés – legalábbis a városokban – az 1480-as években következik be, amikor az évi rendes jövedelme elérhette a 700 ezer forintot.

A pénzügyi politika fordulópontjainak egybeesése a politikaiakkal nyilvánvaló. 1468 a cseh háború kitörésének időpontja, 1485-ben Bécs meghódol. De Bécs ostroma majdnem fél évig tart, ez váltja ki a városokra kirótt összegek újabb hullámát.

Nehéz megítélni, hogy ez a jövedelem nagy volt-e vagy kicsi. Elődei, főképpen V. László, vagy akár utódainak jövedelmén mérve biztosan óriási összeg volt. Ha az

⁷⁸ Csánki, i. h. 518.

⁷⁹ Uo.

európai uralkodókkal hasonlítjuk össze, a kép megváltozik. Sanudo értesülései szerint a francia király jövedelme 1454 körül egymillió, a burgundi hercegé 900, a spanyol királyé 800, az angolé 700 ezer forint volt.⁸⁰ Ezeket az összegeket tekintetbe véve inkább azt mondanám, hogy Mátyás felzárkózott az európai uralkodókhoz.

A jövedelem nagyságát még egy módon próbálhatjuk megmérni. Közismert, hogy ebben az időben Magyarországon egy nehéz páncélos lovas bére havi 3, egy gyalogosé havi egy forint volt. Ha Mátyás zsoldosseregének létszámát a szokásos becsléssel 20 000 főre tesszük, és annak csak a felét tartjuk lovasnak, a másikat gyalogosnak, akkor ennek a seregnek egy havi zsoldja 40 ezer forintot tett ki, ami 12 hónap alatt kereken 500 ezer forint. Ez az egyszerű számítás világosan mutatja, hogy Mátyás jövedelme a szükségletekkel szembeállítva nem volt magas. Így válik érthetővé a kamaranyereség helyett a subsidiális adó bevezetése, de így válik érthetővé, hogy Bécs ostromakor – amikor hadseregének létszámát növelnie kellett – még több pénzre volt szüksége.

El kell ismerni, hatalmas teljesítmény volt a sokkal iparosodottabb országok megközelítése. A jövedelem összetétele a 15. századi Magyarország gazdaságáról is elárul egyet-mást. A 600 ezer forintból a jobbágyok adója, a koronabirtokok jövedelme, de még a városok és a szászok adójának egy része is, tehát mintegy 370 ezer forint, a teljes összegnek kereken 60 %-a az ország agrártermeléséből származott. Még jellemzőbbnek kell tartani, hogy ezek azok a tételek, amelyek Mátyás jövedelmének növelését lehetővé tették, az agrártermelésből származó adó, mint láttuk, többszörösére emelkedett. Az ipari tevékenységből (nemesfém, só, réz) származó jövedelem az agrártermelésből származónak kereken a fele, ha a városok és a szászok adójának felét is ide számítjuk. Az iparból és kereskedelemből származó városi adó ugyan kétszeresére emelkedett, de benyomásom szerint a hivatalosan megállapított összeg igen alacsony volt, ennél a városok többet bírtak el, amint azt Mátyás bebizonyította.

Az elemzésre kerülő legutolsó tétel a képet még élesebbre állíthatja. Egyetlen olyan összeg található a különböző jelentésekben, amely teljesen változatlan, s ez a külkereskedelmi vám. Az ország agrárjellege és nyersanyagkészlete együttesen határozták meg helyét a nemzetközi munkamegosztásban, amelyben ekkor még csak a hús (vágómarha), egy kevés bor és az ipari nyersanyag bírta el a szállítási költséget. Mindegyiknek megvolt a maga abszolút határa, több nem termelhető belőle, legfeljebb a pénzzé vert aranyból adható el több. A magyar fejlődés stagnálását semmi sem bizonyíthatta jobban, mint a külkereskedelmi vámnak egy nemzedéken át tapasztalható változatlan nagysága. Ilyen változatlan összeg mellett a struktúrában sem történhetett nagyobb átalakulás.

A változatlan struktúra, a változatlan agrártermelés miatt érdemes megpróbálkozni a parasztság adóját a másik oldalról, a jobbágyok oldaláról szemügyre venni még akkor is, ha az itt következő gondolatmenet ma még nem egyéb pusztá munkahipotézisnél. Kereken húsz évvel ezelőtt, az esztergomi érsekség könyvelésének feldolgozásakor próbáltam meg először az egyházi tized és az állami adó között kapcsolatot keresni. A nehézséget akkor főképpen az okozta – és ma is az okozza –, hogy a tizedet nem egyetlen személy vagy intézmény birtokolta, hanem több, másszóval az érsek csak a tized egy része felett rendelkezett, azt adhatta bérbe, a káptalan vagy bármely más intézmény vagy személy birtokában lévőknek nem. Az állami adó és a tized nagysága között ezért igen

⁸⁰ Csánki, i. h. 524. 1. 2. jegyz.

eltérő arányok merültek fel. Komárom, Nyitra és Nógrád megyében a tized a kivetett állami adónak mindössze 36,5 %-a volt, mert ezekben a megyékben sok más intézmény vagy egyházi személy részesült a tizedekből. „Ezzel szemben Liptó, Túróc, Árva és Zólyom megyékben a tized az állami adónak 62,6 %-a volt, mert itt csupán a német jog szerint élő falvak tizedétől esett el az érsek, más nagyobb egyházi intézményeknek csak a tized negyedét kellett átengednie.”⁸¹

Húsz év előtt nem vontam be a vizsgálatba Pozsony megyét, mert annak tizedét az érsek nem adta ki bérbe, hanem maga kezelte. Visszatérve a modenai kódexekből vett és vehető számokhoz, most Pozsony megyével szeretném kezdeni. Kisebb tizedkerületeket az érsek itt is bérletbe adott ki. Megtartotta azonban és természetben számolta el a fennmaradó gabona- és bortizedet, az előbbi középértéke 1488-ban 13 099 kepe, amit az érsekség 12 kepeként 1 forinttal számolt el. Bortized címén 1488-ban 314 hordót kapott, ezt – igen alacsonyan – hordónként öt forintra értékelték, reálisabbnak tűnik a 6 forintos egységár. Számszerűen a Pozsony megyei tized értéke így alakul:

13 099 kepe gabona 12 kepeként 1 ft.	1091 ft
314 hordó bor, hordónként 6 ft.	1884 "
Szempe tizedeinek bérlete	60 "
Sempte tizedeinek bérlete	50 "
Csákány tizedeinek bérlete	<u>68 "</u>
Összesen	3153 ft

Az esztergomi káptalan 1394. évi vizitációjában felsorolták a káptalannak járó tizedeket és negyedeket is, ezek között egyetlen Pozsony megyei helység szerepel, Nagyszombat, amelynek tizedét az érsek még 1211 előtt adta a káptalannak.⁸² Sajnos, semmiféle adat nem áll rendelkezésemre Nagyszombat jelentős szőlő- és gabonatermeléséről, így becsülni sem tudom nagyságát. Számításomban ez mégsem okoz különösebb hibát, mert Nagyszombat városként a megyétől függetlenül adózott, a megyei portaszámba nem vonták bele. Úgy látszik tehát, hogy az érsek által birtokolt tizedet legfeljebb annak tizenhatod részével kell növelni, amit a plébánosok kaphattak meg. Ha ezt hozzászámítom, akkor a megye teljes tizede (Nagyszombat nélkül) 3363 forintot tett ki. Pozsony adóját csak 1495-ből ismerjük,⁸³ ekkor 4435 portára vetettek ki adót, a tized tehát az adónak 75,8 %-a.

Pozsony megyét azért kellett kidolgozni itt, mert a tizedbérlet összege nyilván alacsonyabb volt a tized tényleges értékénél, csak így találhatott rá az egyház bérlőt. A bérelt tizedek esetében tehát nemcsak a tizedbirtokosok pontos megállapítása ütközik nehézségbe, hanem eleve alacsonyabb összeggel és ennek következtében az állami adóhoz viszonyítva alacsonyabb aránnyal kell számolni. Így érthető, hogy Gömör és Torna (tizenhatod résszel növelt) tizedei az 1494. évi adónak csak 48,9 %-át tették ki.

Még egy tényezőt kell figyelembe venni. Tizedet ebben az időben a gabona, bor és bárány meg méhek után kellett adni,⁸⁴ azaz nem a teljes mezőgazdasági termelés

⁸¹ *Fügedi Erik*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok, 94/1960. 108.

⁸² *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* (Ed. F. Knauz) Strigonii 1874. I. 197.

⁸³ *Engel*, i. m. 144.

⁸⁴ *Fügedi*, i. h. 106.

tizedrészéről van szó, hanem csak a növénytermesztés egy részéről és az állattenyésztés egy töredékéről. Az ezzel a megszorítással számolt mezőgazdasági termelés értéke Pozsony megyében 33 630 forint körül mozgott. Ebből az egyházi tized 3363 forintot tett ki. Az állami adó 4435 forint. Ugyanekkorára kell értékelnünk a földesúri járadékot is, mert az telkenként egy forint körül mozgott. A következő tétel a földesúri kilenced lenne, ezt azonban ebben az időben még csak a bor után hajtották be, így az 1884 forint volt. A négy tétel együttesen 14 117 forint, ami a termelési érték 42 %-a. A számítási bizonytalanságok miatt azt kell gondolni, hogy a jobbágyság termelésének 35–45 %-át sajátította ki az állam, az egyház és a földesúr. 55–65 %-a maradt meg a szükséges reprodukcióra.

Itt kell visszatérnem arra a híradásra, hogy Mátyás az adót kétszer, sőt háromszor is megvette a jobbágyságon, és pedig nem a kamaranyereséget, hanem a portánkénti 1 forintos adót. Ha ez így lett volna, akkor fenti számításunk másképpen alakul. A kisajátítás mértéke még egyszeri adóval növelve 18 552 forint körüli, háromszorival növelve meg már 22 987 forint körüli összeggel ért volna fel, azaz a parasztság termelésének valamivel több mint a felét, ill. 68 %-át vonta volna el. Ez a szám olyan magas arányt mutat, ami nem hihető el.

A parasztság helyzetének megítélésénél érdemes még egy arányt felvillantani. A jobbágyság ebben az időben az ország lakosságának 97 %-át tette ki, ekkora többség munkájára és termelésének közel a felére volt szükség ahhoz, hogy az állami kiadásokat fedezhessék, és az 1 %-os nemességet eltartsák.

A fenti gondolatmenetből még valami következik. Az adózás terén az uralkodó konkurrensa a parasztság által eltartott nemesség. A nemesség elemi érdeke az állami adó alacsony szinten tartása, részben hogy az adóalany tönkremenetelét megakadályozza, részben hogy a maga részesedését megóvja az uralkodó általi veszélyeztetéstől. A hadsereg fenntartásának hatalmas költsége, különös tekintettel a török egyre növekvő erejére, a nemesség adómentessége és harcosként történő alkalmazásának korszerűtlensége, az ország változatlan (nem fejlődő) gazdasági struktúrája – ezek azok a tényezők, amelyeknek figyelembevételével Mátyásnak meg kell valósítania a maga politikáját.

Ha Tóth Zoltán megállapítása a Fekete Sereg nagyságára vonatkozólag helyes, akkor azt kell mondani, hogy Mátyás kiadásának oroszlánrészét a zsoldosok fizetése alkotta. A Hódító II. Mohamed szultán szomszédságában élő Magyarországon ez nem is lenne csodálatos, a kortársak, többek között Vitéz János ezt nyilván megértette. Amit nem értett és nem is érthetett meg, az volt, hogy a jobbágyoktól – megítélésük szerint erejükön felül – behajtott adó nem ezt a célt szolgálta, hanem a csődbe jutott cseh politikáét.

7. Az a 600 ezer forint, amelyet fentebb az 1470-es évekre és az a 700 ezer forint, amelyet a 80-as évekre valószínűsítettem, Mátyás rendes évi jövedelmét jelentette. Nyilvánvalóan voltak rendkívüli bevételei is, Csánki ezeket is megkísérelte összeállítani, s ez alatt a címszó alatt sorolta fel az egyházi javadalmak megadóztatását, a nádori törvényszék megváltását, Mátyás kereskedelmét, a fokozott adóztatást, azaz a subsidium többszöri és füstönkénti behajtását. Végül is arra az eredményre jutott, hogy „lehetett év, amikor kevés hiányzott a két millióból”^{8 5}

^{8 5} Csánki, i. h. 525. Kiemelés Csánkitól.

A felsorolt jövedelmekről igen töredékes adatok állnak rendelkezésre. Az egyházi jövedelmet Mátyás több formában is megcsapolhatta. A papság megadóztatását Bonfini említi, más adatot erre vonatkozólag nem ismerünk. Ha Bonfini kijelentését készpénznek vesszük, kiszámíthatjuk az egyháziak hozzávetőleges adójának nagyságát. A magyar főpapok jövedelme a 15. század második feléből ismert, a 14 érsek és püspök együttes évi jövedelme 182 ezer forint volt,⁸⁶ ha ezután tizedet vetett ki, az 18 200 forintot hozott. Az alsópapság jövedelme ezt semmiképpen sem haladhatta meg, együttvéve sem lehetett több 35–36 ezer forintnál. Az sem szorul bizonyításra, hogy az állami adóztatás nem volt gyakran megismételhető, nem hiszem, hogy többször, mint kétszer igénybe vette volna, hiszen Bonfini is elárulja, hogy intézkedése nagy ellenszenvet keltett.

Az egyházi jövedelmekkel kapcsolatban mindegyik középkori királyunk élt főkegyúri jogával, s ezen a címen az üresedésben lévő főpapi székek jövedelmét a maga számára szedette. Ha a Mátyás alatti széküresedéseket veszem szemügyre, azt kell megállapítani, hogy hosszabb időt igénybe vevő üresedés csak háromszor fordult elő. Laki Tuz Ösvát 1466-ban történt kinevezése előtt a zágrábi püspökség 7 éven át 18 ezer, Vitéz János halála után az esztergomi érsekség 2 éven át, Beckensloer szökése után pedig három éven át évi 25 ezer, Matucsina Gábor halála után a kalocsai érsekség két éven át évi 20 ezer forintot hozhatott.⁸⁷ Ez összesen nem több mint 271 ezer forint, amelyből az 1460-as évekre 126, az 1470-es évekre 145 ezer forint jutott. Ha az 1470-es években az egyházi vagyont megadóztatta, és ezt a következő évtizedben megismételte, akkor ebben a két dekádban 161, ill. 180 ezer forinttal növelhette bevételeit.

A meghódított területek megadóztatásával vagy megsarcolásával kapcsolatban nem árt óvatosnak lenni. Fontana beszámolójában kifejezetten elmondja, hogy Csehország meghódított részei nem hoznak külön jövedelmet, mert amit ott a király beszed, azt kénytelen a terület védelmére költeni. A heti 400 forint, amit ottani tartózkodásának fedezésére kap, Mátyás igényei és a háború költségeihez képest bagatell.

Szilézia látszólag más elbírálás alá esik. Csánki feltételezte, hogy ez a tartomány már az 1460-as évek végén rendszeresen adózott,⁸⁸ adataink azonban csak a 70-es évekből maradtak fenn, s valószínűnek tűnik, hogy a 400 ezer forintos váltságösszeget szedte be évi részletekben. Ha ez így volt, akkor ez sem lehetett több évi 40 ezer forintnál, amiből a tartomány kormányzásának és védelmének költségeit is viselni kellett.

Az osztrák tartományokból sem sikerülhetett ennél többet behajtani. Bécs ugyan egymaga 20–22 ezer forintnak megfelelő bécsi dénárfontot adózott, de a nagy adórendezés itt az 1487. évi tartományi gyűlésen történt, Mátyás jövedelmét tehát csak az utolsó két esztendőben fokozta. Itt is figyelembe kell venni a tartományban lévő helyőrségek költségét.

A „törvényellenes szivattyúzások” közé számította Csánki a nádori törvényszék megváltását. Teleki József erre vonatkozólag két oklevelet adott ki. Az elsőben⁸⁹ 1468.

⁸⁶ *Fügedi Erik*: A XV. századi magyar püspökök. Történelmi Sz. 1965. 496. 14. tábla. A táblát annyiban kellett korrigálnom, hogy Csánki adatai szerint a kalocsai érsek jövedelme nem 25, hanem csak 10 ezer forint volt (*Csánki*, i. h. 1. 2. jegyz.).

⁸⁷ *Fügedi*, i. h. (86. j.) 486–491.

⁸⁸ *Csánki*, i. h. 526.

⁸⁹ *Teleki*, i. m. XI. 346.

május 3-án a király Pozsony megyét állította választás elé, hogy vagy nádori törvényszéket tart, vagy azt a *tributum fisci regalis* módjára behajtott 75 dénárral váltja meg, ahogyan azt a szomszédos Nyitra megye nemesei is tették. A másik oklevél arról intézkedik, hogy a nyitrai váltságzedőnek adják át azt a 2000 forintot, amelyet Pozsony városánál helyezett el.⁹⁰ Más forrásunk, amely a nádori törvényszék megváltásáról szólna, nincs; a kérdést ezek szerint az 1468. évi események tükrében kell megítélni. Mátyás – egy évvel a pénzügyi reform után – még a *tributum fisci regalis*-nak nevezett adót szedi, azaz portánként, de lehet, hogy füstönként 20 dénárt. Amint arra fentebb rámutattam, az adóreform nem felelt meg a várakozásnak, különösen azért nem, mert ez év tavaszán Mátyás hadat indított Csehország ellen. A nádori törvényszék megváltásával ezt a 20 dénáros adót emelte fel kerekén 1 forintra (pontosan 95 dénárra), és a szeptemberi országgyűlésen rávette a rendeket a *subsidium* megajánlására. Nincs nyoma annak, hogy a nádori törvényszék megváltásának fogásával máskor is élt, legalábbis semmiféle adat nem mutat erre.

Összefoglalva: mindaz, amit Csánki rendkívüli jövedelemként felsorolt, csekély összegeket jelentett, legfeljebb 100 ezer forinttal növelhette meg évi összbevételét. Így az 1470-es években jövedelme talán elérte a 800 ezer forintot, a 80-as években meg is haladhatta azt. De egyrészt a milliós határt még így sem érte el, másrészt a háború hihetetlenül magas költségeihez mérten ez is nagyon kevés volt. A fő terhet változatlanul Magyarország viselte, azon belül pedig az agrártermelést folytató parasztság.

⁹⁰ Uo. 350.

A MAGYAR KIRÁLYI KAMARA PÉNZBELI BEVÉTELEI ÉS KIADÁSAI 1555 –1562

A gazdaságtörténetnek egyik fontos területe az egyes országok, illetve államok gazdálkodásának a története. A magyarországi gazdaságtörténetnek ezt a területét, különösen az 1848-ban kezdődő polgári korszakot megelőző évszázadokban, nagyon hiányosan ismerjük. Különösen hiányosak az ország gazdálkodásának alakulására vonatkozó számszerűleg megalapozott ismereteink.

Az alábbiakban a magyar állam 16–18. századi gazdálkodásának történetével foglalkozó kutatásaim eredményének egy kisebb részletét foglalom össze, mintegy példaként, az állam pénzbeli bevételeinek és kiadásainak számszerű alakulását 8 egymás után következő évben, 1555 és 1562 között.

Választásom azért esett éppen erre a 8 évre, mert mindegyikből fennmaradt az a forrásanyag, amely az állam pénzbeli gazdálkodásának számszerű megismeréséhez egyedülálló értékű, az uralkodó pénzbeli jövedelmeit kezelő kincstári hatóságnak, a királyi kamarának az évvégi pénztári zárszámadásai.

Tudjuk, hogy a feudalizmus századaiban az állam gazdaságát az uralkodó gazdálkodása jelentette, az állam jövedelmei azonosak voltak az uralkodó jövedelmeivel. A magyar királyok jövedelmeit 1526 előtt, a Jagello-házból való uralkodók idején, egy személy, a kincstartó kezelte, a maga által választott és fizetett emberei közreműködésével. Amikor 1526-ban, a mohácsi csata után, a Habsburg-házból való I. Ferdinánd lett az ország – egy ideig csak egyik – királya, jövedelmeinek kezelésére, más országainak mintájára, a kincstartóság helyett Magyarországon is kollégialis alapon működő hatóságot, kamarát szervezett. Ettől kezdve egészen 1848-ig a királyi kamara – olykor két kamara – kezelte az uralkodói, azaz állami jövedelmeket, irányította országos szinten az állam gazdálkodását. Más kérdés azután, hogy ebben az irányításban milyen önállósággal rendelkezett, mennyire volt alárendelve az idegen uralkodó más, központi hatóságainak.

Az 1526 előtti kincstartók az általuk kezelt pénzbeli királyi jövedelmekről és azok felhasználásáról jegyzéket, pénztári naplót vezettek. Ennek alapján, minden valószínűség szerint, bizonyos időszakonként kimutatást is készítettek, amelyet feltehetőleg az uralkodó elé terjesztettek.

Három ilyen kincstartói kimutatást ismerünk, történelmi irodalmunk mindhárom számadásnak minősítette, ami azonban teljes bizonyossággal egyikről sem állítható. Még leginkább a legrégebbi és egyben a legteljesebb tekinthető számadásnak, amely 1494 január végétől 1495 végéig terjed, egy hónap híján 2 év kincstári bevételeit és kiadásait tünteti fel, külön a bevételeket és külön a kiadásokat. A két év kimutatásai részben egybefolynak, részben elkülönülnek egymástól. A bevételek és a kiadások egy részének felsorolása nem időrendi, a kiadások másik része időrendben szerepel.

A másik két kimutatás 1525-ből, illetve 1526-ból való. Az 1525-i csak fél év, az 1526-i pedig csupán egy hónap kiadásait tünteti fel időrendben. A bevételek nem szerepelnek bennük. Inkább letisztázott pénztárkönyvnek, mint számadásnak mondhatók.

Történetírásunk mindhárom kimutatást közzétette, sajnos, a forráskiadványoktól ma már elvárt apparátus nélkül.¹ Adataikat több feldolgozás használta, történeti statisztikai feldolgozásokra azonban, amire szinte kínálkoznak, ez ideig nem került sor.²

A három kimutatás közül az 1494/95. évit tartottam alkalmasnak arra, hogy adatait statisztikailag feldolgozva összehasonlítsam az 1555–1562. évi magyar kamarai számadások azonos módon feldolgozott adataival.

Az 1526-ban Magyarország trónjára került, egyben a cseh–morva és az osztrák országokban, illetve tartományokban is uralkodó, I. Ferdinánd által szervezett magyar királyi kamara, a középkori jellegű kincstartóságot felváltó újkori, kollégiális alapon működő pénzügyi hatóság, nagyobb hivatali apparátussal, fejlettebb módon kezelte a gondjára bízott uralkodói jövedelmeket, mint előde.

A kamara pénztárát kezdettől fogva külön pénztáros (magister camerae, perceptor generalis), utóbb két pénztáros, majd az 1560-as évektől kezdve a pénztáros és az ellenőr (contrascriba, contralor) együtt kezelte. A bevételekről és a kiadásokról mindketten pénztári naplót vezettek. A befizetésekről adott pénztárosi nyugtákat mindketten aláírták, sőt a számadásmester is, aki ugyancsak könyvet vezetett róluk. A külön utasításokban is szabályozott pénztári munka részleteit nem ismertetem, csak utalok közigazgatás-történeti monográfiám megfelelő részére, ahol bővebben van róla szó.³

A kamara pénztárosa – egyéb kimutatásokon és tájékoztatásokon kívül – minden naptári év végén számadást (ratio) terjesztett a kamara tanácsa elé. Ezek a számadások különböző részletességgel készültek. Minden tételüket írásbeli nyugtával, illetve ellen-nyugtával kellett a pénztárosnak igazolnia. Olyan kifizetésekről, amelyek a kamarának az uralkodó által jóváhagyott évi költségvetésében (status) nem szerepeltek, az uralkodónak vagy a kamara elnökének írásbeli fizetési meghagyását kellett mellékelnie.

A pénztárosi számadásokat a kamara számvevősége vizsgálta felül, véleménye alapján a kamara tanácsa fogadta el, vagy utasította módosításra, további kiegészítésre a

¹ Az 1494/95. évit *Johann Christian von Engel* publikálta a Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie c. sorozat 49. részének bevezetésében. Halle, 1797. 17–187. – Az 1525. évit *Fraknói Vilmos* közölte II. Lajos király számadási könyve címen. Magyar Történelmi Tár. XXII. Bp. 1875. 45–236. – Az 1526. évit *J. Chr. Engel* jelentette meg Fragmentum libri rationarii super erogationibus aulae regis Hungariae Ludovici II. de anno 1526 címen. Monumenta Ungrica. Bécs, 1809. 185–236. – Fenti közléseket kiegészíti *Fejérfpataky Lajos*: II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke. Történelmi Tár. 1880. 167–170. Továbbá *Schediüs Lajos*: Etwas über den Zustand der ungarischen Finanzen im Anfange des XVI. Jh. Zeitschrift von und für Ungarn III. Pest, 1803. – Itt említtem meg, hogy Szapolyai János király bevételeiről és kiadásairól is maradtak fenn rövidebb kimutatások, amelyeket a Történelmi Tárban közölt *iff. Kemény Lajos és D-Gy.* 1889. 188–192. 1895. 570–574. 1898. 172–175.

² Két feldolgozás használta a kimutatások adatait a legbőségesebben. *Fraknói Vilmos*: II. Lajos és udvara. Budapesti Szemle. X. 1876, *Fógel József*: II. Ulászló udvartartása. Bp. 1913.

³ Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténet. 1.) Bp., 1946. 136–138.

pénztárost. A jóváhagyott számadások a kamara irattárába, később, amikor már levéltára is volt, oda kerültek.

További sorsukat az irat- és levéltári helyhiány pecsételte meg. Hivatali értéküket elvesztvén, túlnyomó többségüket kiselejtezték. Történelmi értékükkel a kamara nem törődött. Csak néhány közülük került hozzáértő magángyűjtő kezébe, aki megmentette őket. Az ő hagyatékukból jutottak vissza, remélhetőleg már véglegesen, levéltári őrizetbe, a Magyar Országos Levéltárba.

A kamarai számadások történeti forrásértéke szinte felbecsülhetetlen. Nemcsak az állami pénzügyek, az államgazdaság, hanem a történet sok más területének is elsőrendű forrásai, a politikai, gazdasági, társadalmi és művelődéstörténetnek egyaránt. Szinte érthetetlen, hogy ezideig egyetlenegy sem került közülük kiadásra, adataikat is csak kevesen használták fel történészeink közül.

A Magyar Országos Levéltár e sorok írójának, volt főigazgatójának kezdeményezésére határozta el a kamarai számadások publikálását. Én kutattam fel a 16. és 17. századból, valamint a 18. század elejéről fennmaradt számadásokat, és kezdtem meg sajtó alá rendezésüket. A sorozat első kötetébe az I. Ferdinánd uralkodásának idejéből – 1526–1564 – általam ismert számadásokat szántam.

Jól mutatja a fennmaradt számadások ritkaságát, hogy I. Ferdinánd uralkodásának 38 évéből csak 9-nek a számadása ismeretes, 1549-ből, valamint 1555–1562-ből. Az pedig egyedülálló szerencse, hogy 8 egymás után következő évből maradtak fenn számadások. Ilyen hiánytalan sorozat adataiból, azok átlagából sokkal megbízhatóbb következtetéseket vonhatunk le, mint egynástól elszakadt egyes évekeiből, hiszen még az egymás után következő évek adatai is jelentős eltéréseket, ingadozásokat mutatnak.

Tanulmányom alapjául ezért választottam az 1555–1562 közötti 8 év számadását. Az 1549. évi számadás adatait is feldolgoztam, de csak összehasonlításként használtam fel, ugyanúgy, mint az 1494/95-i adatokat. 1549 és az 1555–1562-es évek között ugyanis eléggé jelentős változás történt a magyar kamara területi illetékességében, ami az általa kezelt jövedelmek csökkenésével járt együtt.

Ez a változás azonban meg sem közelítette azt a különbséget, ami az 1494/95. évi kincstartóság és az 1549. évi magyar kamara tárgyi hatásköre és területi illetékessége között mutatkozik, és ami az 1526 előtti és utáni magyar királyság jövedelmeinek jellegében is alapvető eltérést vont maga után.

Valamely ország állami (uralkodói) jövedelmeit alapvetően két tényező határozza meg: az egyik a kérdéses ország területe, a másik a jövedelem forrásainak a jellege. Ebből a két tényezőtől következik a kérdéses ország állami (uralkodói) jövedelmeit kezelő szervezetnek, Magyarország esetében 1526 előtt a királyi kincstartóságnak, 1526 után pedig a királyi kamarának egyrészt a területi illetékessége, másrészt a tárgyi hatásköre. 1526 után a királyi kamarának mind területi illetékessége, mind tárgyi hatásköre fokozatosan változott, és 1549-ben már lényegesen eltért az 1494/95-i királyi kincstartóság illetékességétől és hatáskörétől.

A változás folyamatában két tényezőnek volt döntő hatása. Az egyik a török terjeszkedése, aminek következtében az ország 3 részre szakadt. A középső rész török uralom alá került, Erdély a törököknek hódoló külön fejedelemség lett, a magyar királyság a nyugati és északi megyékre zsugorodott össze.

A változást okozó másik tényező az volt, hogy az ország trónján idegen uralkodó ült, aki jövedelmeinek jelentős részét kivonta az országból, kivette a magyar kamara hatásköréből.

E két tényező hatása a magyar királyság, mondhatjuk úgy is, hogy a királyi Magyarország állami (uralkodói) jövedelmeinek nagyarányú csökkenését eredményezte.

Ami a területi illetékesség változását illeti 1494/95 és 1549 között, ez utóbbi évben a volt kincstartóság alá tartozott területek közül a kamara illetékességéből már hiányzott Erdély, továbbá tőle nyugatra a Dunáig terjedő vidékek, a Dunántúlon Fejér és Tolna megyék, valamint Szlavónia keleti része.

A királyi Magyarország többi területén, az anyaországnak 36 megyéjében, különben Szlavóniának később Horvátországnak nevezett nyugati megyéiben, 1549-ben még a magyar kamara rendelkezett a területi illetékességgel.

Az 1550-es évek első felében bekövetkezett a magyar kamara területi illetékességének további csökkenése, ezúttal nem a török terjeszkedés következtében, hanem a pénzügyigazgatási munka megosztásának jegyében. A magyar kamara 1554-ben a királyi Magyarország keleti megyéiben, amelyeket Felsőmagyarországnak neveztek, a királyi jövedelmek igazgatásával (*administratio proventuum regionum*) 2 tanácsosát bízta meg, akik mellé segédszemélyzetet, így pénztárost is rendelt. Ez az igazgatóság a magyar kamara munkáját volt hivatva megkönnyíteni, azzal szoros kapcsolatban, de bizonyos önállósággal működött. A felsőmagyarországi uralkodói pénzbeli bevételeket és kiadásokat nem a magyar kamara, hanem az új igazgatóság pénztára kezelte, az számolt el róluk.

Felsőmagyarországhoz a Tiszán innen a következő megyék tartoztak: Heves, Borsod, Gömör, Szepes, Sáros, Torna, Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, a Tiszán túl pedig Szabolcs, Szatmár, Közép-Szolnok és Kraszna. E megyék közül Gömör, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Közép-Szolnok és Kraszna az 1554-ben kivetett hadiadót 1555-ben még a magyar kamara pénztárába fizették be, a következő években azonban már egyikből sem folyt be ide jövedelem.

A felsőmagyarországi igazgatóság önállósága fokozatosan erősödött. I. Ferdinánd utóda, Miksa 1567-ben kamarává szervezte át.⁴ Ez lett Magyarország második királyi kamarája, amelyet Szepesi, székhelye után pedig Kassai kamarának neveztek, míg az első székhelye után Pozsonyi kamarának is mondták, hivatalosan azonban Magyar királyi kamara volt a neve, amelyhez az „udvari” jelzöt 1748-ban kapta meg.

A felsőmagyarországi igazgatóság megalakulása után a magyar kamara területi illetékessége alá a következő megyék tartoztak: a Dunántúlon Esztergom, Komárom, Győr, Moson, Sopron, Veszprém, Vas, Zala, Somogy és Baranya, a Felvidéken pedig Pozsony, Nyitra, Trencsén, Túróc, Árva, Liptó, Zólyom, Bars, Hont és Nógrád, Szlavóniában pedig Körös, Varasd és Zágráb. Ez utóbbi megyék azonban összefoglaló néven csak mint Szlavónia szerepelnek a számadásokban.

A magyar kamara tárgyi hatásköre sem kevésbé különbözött az 1526 előtti kincstartóságtól, mint területi illetékessége. A különbséget az jelentette, hogy az idegen

⁴ A felsőmagyarországi igazgatóságról id. közigazgatástörténeti munkám 147–150. oldalain van szó.

uralkodó jövedelmeinek bizonyos ágait vagy teljesen, vagy csak részben kivonta a magyar kamara hatásköréből, és birodalma egyik másik kamarájának, a Bécsben működő alsó-ausztriainak a hatáskörébe utalta.

Ez történt az uralkodó pénzverési és bányászati felségjogán alapuló valamennyi jövedelmével, beleértve a nemesércek és a só kereskedelmi forgalmának monopóliumából származó hasznot is.

Jelentős jövedelme származott az uralkodónak a külkereskedelmi vám – Magyarországon a harmincad, Erdélyben a huszad – szedésének a felségjogából. Az 1526 előtti évtizedekben a külkereskedelmi vám túlnyomó része bérbe volt adva, vagy le volt kötve különböző személyek részére, I. Ferdinánd trónraléptekor pl. II. Lajos király özvegyének, Mária királynénak és Thurzó Eleknek, különböző királyi és országos tisztségek viselőjének.

I. Ferdinánd következetes pénzügyi politikával fokozatosan visszavette, és kincstári kezelésbe utalta a harmincadhivatalok jövedelmét. Egy részüket a magyar kamarára bízta, más részüket azonban a Bécsben működő alsóausztriái kamarára. Először a szlavóniai harmincadjövedelem került ez utóbbi kamara hatáskörébe, 1545 és 1549 között azután a Dunától délre fekvő összes harmincadhely (óvári vagy soproni csoport), sőt a Dunától északra fekvő pozsonyi csoport hivatalai (Pozsony, Stomfa és Gajár) is.

1549-ben 10 harmincadhivatal tartozott a magyar kamara alá: a nagyszombati csoportból Szempe, Nagyszombat és Szokolca, a trencsényi csoportból pedig Sellye (Vág-sellye), Varbó (Verbó), Újhely (Vágújhely), Trencsén, Puhó, Zsolna és Turdossin (Tvrdošsin). Szokolca korábbi fiókhivatalai közül Szenice (Szenic) csak 1561/62-ben szerepel a számadásokban, Sassin és Holics nincs említve, amiből nem feltétlenül következik, hogy nem is működtek. 1555-ben már ott van Léva (Illava) is a trencsényi csoportban, 1557-ben pedig Galgóc jelenik meg. A hivatalok száma így 13-ra emelkedik, de nem mindegyik fordul elő az 1555 és 1562 közötti időszak minden évében. 1561/62-ben a magyar kamara bécsi kirendeltsége is szolgáltatott be harmincadot.

Felsőmagyarország harmincadhivatalai kezdettől fogva ki voltak véve a magyar kamara hatásköréből, már a felsőmagyarországi jövedelmi igazgatóság megszervezése előtti időben is, amikor pedig adóügyi illetékessége Felsőmagyarországra is kiterjedt.

Az uralkodói, egyben államinak is tekinthető jövedelmek mennyiségét a fentiekben ismertetett két tényezőn, a jövedelmeket kezelő szervezet – kincstartóság vagy kamara – tárgyi hatáskörén és területi illetékességén kívül még egy harmadik is lényegesen befolyásolta, mégpedig a jövedelmek forrásainak jogi alapja.

Ezen az alapon az uralkodói jövedelmeknek három nagyobb kategóriáját különböztethetjük meg. Az egyikbe azok tartoznak, amelyeket az uralkodó mint király, felségjoga (jus regale) alapján élvezett. Ilyen felségjogok voltak: a pénzverés és pénzváltás, a nemes ércek és a só bányászásának és forgalmazásának, a mások által bányászott egyéb ércek megadóztatásának, valamint a külkereskedelmi áruforgalom megvámolásának a joga. Ezeket nagyobb királyi haszonvételi jogoknak (jura regalia maiora) nevezték.

A jövedelmek második kategóriájába azokat sorolhatjuk, amelyeket az uralkodó mint földesúr élvezett a királyi városok részéről. Ez a kategória volt a legkisebb.

A harmadik kategóriába pedig a hadiadó tartozott, amelyet a rendek az országgyűlésen szavaztak meg, és amelyet az uralkodó az ő hozzájárulásuk nélkül nem vehetett

ki, nem hajthatott be. Azokban az években, amelyekben az országgyűlés hadiadót nem szavazott meg, az uralkodói jövedelem jelentősen csökkent. 1555 és 1562 között 4 ilyen év volt: 1558, 1560–1562.

*

A kamarai számadásokban található adatok sokasága, sokfélesége és jelentős történeti forrásértéke indokolja, hogy teljes egészükben, legfeljebb az ismétlődő sztereotip szövegrészek elhagyásával, kiadásra kerüljenek.

A teljes közlés mellett azonban a kiadó nem kerülheti el, hogy a számadások számszerű adatait, a történeti statisztika módszerével fel is dolgozza. Az adatok számos szempont alapján sok ilyen feldolgozásra kínálnak lehetőséget.

Tanulmányomban e lehetőségek közül egyet mutatok be, a jövedelmek megoszlását a bevételek és a kiadások jelentősebb fajai (ágai, rovatai) között.

A bevételek és a kiadások bizonyos csoportosítására irányuló törekvéssel már az 1494/95. évi kincstartói kimutatásokban találkozunk. A bevételek közül külön kimutatás készült a hadiadóról. A kiadásokat pedig két csoportban találjuk. Az egyikben az állandóbb jellegű, évente rendszeresebben ismétlődő, nagyobb összegű kifizetések szerepelnek, a kifizetés napjának megjelölése nélkül. E kiadásokat a hadiadóból fizették, a kimutatás az adózó megyék sorrendjében halad, azok nevét is megadva. A másik pedig az alkalmibb jellegű, általában kisebb összegű kifizetéseket tartalmazza, a kifizetés napját is feltüntetve, időrendben.

A magyar kamarai számadások szerkezetén nyoma van a kincstartói számadások hatásának, de már fejlettebb azokénál. A bevétel két kiemelt csoportja a hadiadóé és a harmincadoké, mindkettőnél külön tüntetve fel a korábbi évek hátralékos befizetéseit.

A kiadások négy csoportba kerültek. Az elsőbe az állandó jellegűek, évente rendszeresen ismétlődők, napi dátum nélkül. A másodikba az alkalmi jellegűek, napi dátummal, időrendben. A harmadikban a magyar kamara személyi, a negyedikben annak dologi kiadásai szerepelnek.

A fenti bevételi és kiadási csoportokat vagy rovatokat nem tartottam elegendőnek, továbbiakat alakítottam ki, figyelembe véve, de nem mindenben követve az egykorúlag kialakultakat. Arra törekedtem, hogy a kincstartói és a kamarai kategóriák lehetőleg összhangban legyenek, ez azonban nem mindenben volt lehetséges.

A bevételeket az alábbi 22 jövedelmi kategóriába soroltam.

1 Előző évi maradvány	12 Harmincad
2 Uralkodótól katonaság tartására kapott pénz	13 Erdélyi huszad
3 Hadiadó	14 Áruelkobzás
4 Királyi városok taxája	15 Sókamarák jövedelme
5 Királyi városok censusa és ajándéka	16 Erdélyi cimentum jövedelme
6 Kunok és jászok taxája	17 Királyi várak jövedelme
7 Zsidók taxája	18 Tized haszna
8 Erdélyi szászok taxája	19 Posztó haszna
9 Erdélyi szászok censusa	20 Ökörkereskedés haszna
10 Erdélyi ötvened	21 Kölcsönök
11 Katonaállítás megváltása	22 Egyebek ⁵

A fenti bevételi rovatok természetesen nem minden évben szerepeltek. A 22 közül 9 csak az 1494/95. évi kincstartói kimutatásokban fordult elő. A következő táblázatok azt mutatják, hogy az 1555–1562 közötti 8 évben, továbbá az összehasonlításra szolgáló 1494/95. és 1549. években, melyek voltak a bevételi rovatok, s miként viszonyultak a kérdéses év egész bevételéhez.

1494/95

Rovat	Forint	%
Előző évi maradvány	2 400	–.76
Hadiadó	240 033	76.25
Királyi városok taxája	18 374	5.84
Királyi városok censusa	2 000	–.64
Kunok és jászok taxája	1 881,50	–.60
Zsidók taxája	1 500	–.48
Erdélyi szászok taxája	21 000	6.67
Erdélyi szászok censusa	7 650	2.43
Erdélyi ötvened	530	–.17
Katonaállítás megváltása	2 600	–.83
Harmincad	2 666,50	–.85
Erdélyi huszad	4 000	1.27
Sókamarák jövedelme	790	–.25
Erdélyi cimentum jövedelme	7 115	2.26
Királyi várak jövedelme	600	–.18
Egyebek	1 650	–.52
Összesen	314 790,–	100.00

A bevételek több mint 3/4-ét a hadiadó jelentette, annak ellenére, hogy a kivetett 427 012,50 forintnak csupán 56,21 %-a folyt be a kincstartó pénztárába.

Erdély 7 megyéje a befolyt hadiadónak 8,59, a 4 szlavóniai megye pedig 3,34%-át fizette. Az anyaország megyéi közül a déldunántúliak voltak a legnagyobb adófizetők. A befizetett hadiadónak 7,55%-a Baranyából, 6,69%-a Somogyból, 5,66%-a Tolnából, 4,35%-a pedig Zalából folyt be, a 4 megyéből összesen 24,25%, tehát több mint kétszerese Erdély és Szlavónia együttes, megyékből származó hadiadójának.

Még nagyobb volt a hadiadó részesedési aránya a bevételekben, ha a különböző taxákat és az erdélyi ötvenedet is hozzászámítjuk, amelyek lényegében ugyancsak hadi-

⁵ A jövedelmi ágak közül a királyi városok taxája a királynak mint uralkodónak, a census pedig a királynak mint földesúrnak fizetett adót, illetve pénzben megváltott szolgáltatást jelentett. Az erdélyi szászoknak is a király volt a földesura, miként a magyarországi királyi városoknak. – Az erdélyi ötvened az ottani pásztor nép által fizetett adó volt. – A harmincad – Erdélyben huszadnak nevezték – külkereskedelmi vám volt, általában az áruk vámértékének 5%-a. – Az áruekobzás jövedelme a külkereskedelemben elkobzott csempészáru értékesítéséből származó hasznot jelentette. – A tized haszna a kincstár által a főpapoktól bérbetett egyházi adóból, a mezőgazdasági termények tized-részből származott. – A posztó haszna a kincstár által fizetések céljára vásárolt posztó vételi és a fizetések alkalmával felszámított ára közti különbözetből származott. – A kincstár olykor ökörkereskedéssel is foglalkozott, amiből haszna származott.

adók voltak. Ezek együttesen a bevételek 13,76%-át jelentették, az összes bevételnek tehát kerekén 90%-a hadiadóból származott.

Feltűnően alacsony a bányászatból és a külkereskedelmi vámból származó jövedelmek részesedése az 1494/95. évi kincstári bevételekben, 2,51, illetve 2,12%. Ennek magyarázata valószínűleg az, hogy sóval természetben fizettek, és hogy a vámhivatalok túlnyomó többsége nem volt kincstári kezelésben.

A 16. század közepére módosult a kincstári, a magyar kamara pénztárába érkező jövedelmek összege, ágazati megoszlása.

1549

Rovat	Forint	%
Hadiadó	117 128	61.29
Királyi városok taxája	7 800	4.08
Harmincad	64 365,39	33.69
Királyi várak jövedelme	1 800	0.94
Összesen	191 093,39	100.00

Összességére 1494/95-höz (2 év) viszonyítva nem csökkentek, sőt növekedtek a bevételek, noha a magyar kamarának mind tárgyi hatásköre, mind területi illetékessége jóval kisebb lett, mint amilyen az 1526 előtti kincstartóságé volt. Tudni kellene azonban, hogy a forint értéke miként módosult az 1495 óta eltelt 54 év alatt.

Jelentősen csökkent a bevételi rovatok (ágazatok) száma, 16-ról 4-re. Két fő ágazat maradt, a hadiadó és a külkereskedelmi vám. A királyi városok taxája is hadiadónak tekinthető, amelynek részesedési aránya 65,37%, majdnem 2/3-os, a harmincadé pedig valamennyivel meghaladja az 1/3-ot.

A megyék által fizetett hadiadóból 111 628,54 forintról tünteti fel a számadás, hogy melyik országrészből származik. A megoszlás a következő:

	Forint	%
Dunántúl	27 897,71	24.99
Nyugati Felvidék	34 104,87	30.55
Keleti Felvidék	26 140,34	23.42
Tiszántúl	21 185,62	18.98
Szlavónia	2 300,-	2.06
Összesen	111 628,54	100.00

A hadiadónak 42,40%-a származott Felsőmagyarországról, amelyet 1554-ben kivontak a magyar kamara területi illetékessége alól.

A felsőmagyarországi Heves és Abauj megyékből 1549-ben nem folyt be hadiadó a kamara pénztárába. A királyi városok taxájának 29,49%-a volt felsőmagyarországi származású.

A legtöbb hadiadót a következő megyék fizették:

	Forint	%
Zala	11 455,83	10.26
Nyitra	10 803,68	9.67
Szabolcs	8 677,—	7.77
Szatmár	8 289,55	7.43
Vasvár	8 257,37	7.40
Pozsony	8 012,26	7.18
Zemplén	5 120,47	4.59
Összesen	60 616,16	54.30

A számadásban megjelölt származású, 111 628,54 forint összegű hadiadónak tehát több mint felét a fenti 7 megye adózói fizették, 45,70%-a további 27 megye és Szlavónia között oszlott meg.

A harmincadbevételeből 61 038,74 forint származási helyét adja meg a számadás. Ennek az összegnek 81,33%-át a nagyszombati csoport 3 hivatala fizette be, Szempc, Nagyszombat és Szokolca, közülük Szempc egymaga 67,38%-ot. A trencsényi vagy Vág menti csoport 7 hivatalának a bevétele a fenti összegnek csak 18,67%-át adta.

Rátérek tanulmányom fő tárgyának, az 1555–1562 közötti számadásoknak a bevételi rovataira.

1555

Rovat	Forint	%
Előző évi maradvány	6 797,89	5.12
Uralkodótól katonatartásra	8 173,33	6.16
Hadiadó	34 755,67	26.20
Királyi városok censusa	105	—,08
Harmincad	82 535,98	62.21
Posztó haszna	300,48	—,23
Összesen	132 668,35	100.—

1549-hez viszonyítva a rovatok száma kettővel nőtt, a bevételek összege azonban jelentősen csökkent, aminek oka a hadiadó nagyméretű kisebbedése volt, amit a harmincad növekedése nem tudott kiegyenlíteni.

1554-ben, miként már többször említettem, Felsőmagyarországot kivonták a magyar kamara területi illetékessége alól. 1555-ben ugyan 7 felsőmagyarországi megye 1554. évi hadiadóját még a magyar kamara pénztárába fizették be, a befolyt hadiadó összege ennek ellenére az 1549. évének még 30%-át sem érte el, részesedési aránya a bevételekből 61,29%-ról 26,20%-ra esett vissza.

Dunántúl és a Nyugati Felvidék részesedése a 34 755,67 forintnyi hadiadóból csak 17 551,84 forint volt, 55,50%-os. A legtöbb adót a Dunántúlon Vas, a Nyugati Felvidéken Pozsony megye adózói fizették.

A harmincadból származó bevétel összege 1549-hez viszonyítva kerekén 18 000 forinttal nőtt, részesedési aránya a bevételekből 33,69-ről 62,21%-ra emelkedett. A Vág menti csoport részesedése a jövedelemből 18,67-ről 31,55%-ra emelkedett. Ez elsősorban annak volt a következménye, hogy a sellyei (vágsellyei) hivatal jövedelme az 1549-i 2 886, 70-ről 15 105,93 forintra ugrott. Így Sellye lett a magyar kamara alá tartozó harmincadhelyek között a második legnagyobb jövedelmű. Az első helyet 45 122,30 forinttal továbbra is Szempc tartotta, de részesedése a harmincadok jövedelméből az 1549. évi 63,89-ről 54,67%-ra csökkent, az összes jövedelemnek így is több mint felét szolgáltatta.

1556

Rovat	Forint	%
Előző évi maradvány	3 866,31	3.74
Uralkodótól katonatartásra	5 380,—	5.20
Hadiadó	37 954,70	36.68
Királyi városok taxája	2 600,—	2.51
Királyi városok censusa	105	—,10
Harmincad	51 618,69	49.89
Királyi várak jövedelme	110,—	—,11
Ökörkereskedés haszna	40,66	—,04
Kölcsönök	1 800,—	1.73
Összesen	103 475,36	100.—

1556-ban a rovatok száma nőtt, a bevétel összege tovább csökkent. A két fő rovat továbbra is a hadiadó és a harmincad maradt. A hadiadó jövedelme valamennyivel emelkedett, a harmincadé ellenben jelentősen, több mint 30 000 forinttal kevesebb lett. Ennek következtében a hadiadó részesedése a bevételekből 26,20-ról 36,68%-ra nőtt, a harmincadé 62,21-ről 49,89%-ra esett vissza.

A legtöbb hadiadó Nyitra, Zala és Vas megyékből folyt be, összesen 27 702,45 forint, e jövedelem egészének 73%-a.

A harmincadjövedelem további csökkenését Szempc forgalmának közel 21 000 forintos újabb kisebbedése, továbbá Sellye forgalmának visszaesése okozta. Sellye helyére Újhely (Vágújhely) lépett előre a Szempc utáni második helyre. Szempc részesedése az egész harmincadjövedelemben 54,67-ről 46,96%-ra kisebbedett. A Vág menti csoport részesedése tovább nőtt, 31,55-ről 40,98%-ra.

1557

Rovat	Forint	%
Uralkodótól katonatartásra	80,—	—,08
Hadiadó	35 647,78	36.33
Királyi városok taxája	5 450,—	5.55
Harmincad	54 370,60	55.42
Királyi várak jövedelme	2 000,—	2.04
Posztó haszna	563,33	—,58
Összesen	98 111,71	100.—

1557-ben a bevételi rovatok száma az előző évinél hárommal kisebb lett. Valamennyivel a bevétel is csökkent, ami a rovatok kisebbedésének volt a következménye.⁶ A két fő rovat közül a hadiadó valamennyivel csökkent, a harmincad pedig ugyancsak nem sokkal emelkedett. Előbbi részesedése a bevételekből 36,33%-ra csökkent, utóbbié 55,42%-ra emelkedett.

A legtöbb hadiadó Pozsony, Nyitra, Vas és Sopron megyékből folyt be, e jövedelmi ág egészének 94,74%-ra.

A Vág menti csoport részesedése a harmincad jövedelméből (50,44%) meghaladta a nagyszombati csoportét (49,56%). Szempc részesedési aránya tovább kisebbedett, 43,09-ről 35,93%-ra, az újra második Vágsellye 33,69%-kal erősen megközelítette.

1558

Rovat	Forint	%
Előző évi maradvány	9 289,08	9.07
Hadiadó	40 663,03	39.72
Harmincad	52 417,24	51.21
Összesen	102 369,35	100.-

Az 1558. évi bevételeknek csak 3 rovata van: harmincad, hadiadó és az előző évi maradvány. Ez utóbbi elég jelentős volt, ennek köszönhető, hogy a bevételek összege valamennyivel nagyobb az előző évinél.

A befolyt hadiadó több, mint 1557-ben volt, annak ellenére, hogy 1558-ban az országgyűlés nem szavazott meg adót. A korábbi évek hátralékai folytak be a kamarai pénztárba. A legtöbb Zala, Nyitra és Vas megyéből. Részesedése a bevételekből 39,72%-ra nőtt.

A harmincadok jövedelmének ezzel szemben összege és részesedése a bevételekből, ha nem is sokkal, egyaránt csökkent. A részesedés 51,21%-ra.

A Vág menti csoport előrenyomulása a nagyszombatival szemben fokozódott, részesedése a harmincadok jövedelméből 65,99%-os lett, szemben a másik csoport 34,01%-ával.

A szempci harmincadhely is elvesztette vezető helyét. Részesedése a jövedelemből 20,56%-ra esett vissza, míg Vágsellyéé 37,33%-ra nőtt, tehát nagyobb lett, mint az egész nagyszombati csoporté. Sőt, Galgóc, amely csak 1557-ben jelent meg a harmincadhelyek között, 3113,75 forintnyi, csupán 5,73%-os részesedést jelentő jövedelemmel, ezt az összeget 1558-ban több mint háromszorosára növelte, és 19,26%-os részesedésével majdnem utolérte Szempcét.

⁶Oka lehetett az összeg csökkenésének az is, hogy a számadás szövegének sérülése miatt a trencsényi és az illavai harmincad jövedelme nem volt megállapítható.

1559

Rovat	Forint	%
Előző évi maradvány	2 979,14	2.47
Uralkodótól katonatartásra	1 000,—	—,83
Hadiadó	15 837,90	13.15
Királyi városok taxája	7 355,—	6.11
Harmincad	70 950,95	58.92
Királyi várak jövedelme	16 000,—	13.29
Kölcsönök	2 676,—	2.22
Egyebek	3 625,96	3.01
Összesen	120 424,95	100.—

1559-ben újra megnőtt a bevételi ágazatok száma és azzal együtt a bevétel összege is. Ebben az évben ismét adót szavazott meg az országgyűlés, a befolyt hadiadó összege ennek ellenére nem nőtt, az előző évinek a felét sem érte el, részesedése a bevételekből 13,15%-ra csökkent. Egyetlen megye adója érte el a 4000 forintot. A hadiadó megszűnt fő bevételi rovat lenni. Ilyen egyedül a harmincad maradt, amelynek jövedelme 70 000 forint fölé, részesedése a bevételekből 58,92%-osra emelkedett.

Ez a változás a szempci hivatalnak volt köszönhető, amely 38 000 forinton felüli jövedelmével, amely 53,83%-os részesedést jelentett ebben a bevételi ágazatban, visszaszerezte a vezető helyet, maga mögé utasítva a csak 18,36%-kal részesedő Vágsellyét, illetve a csupán 14,42%-os Galgócot. A nagyszombati csoport is maga mögé utasította a trencsénit, 58,95%-os részesedésével.

1560

Rovat	Forint	%
Hadiadó	28 445,31	28.60
Királyi városok censusa	600,—	—,60
Harmincad	69 514,82	69.89
Tized haszna	200,—	—,20
Posztó haszna	410,50	—,41
Egyebek	300,—	—,30
Összesen	99 470,63	100.—

1560-ban a bevételi rovatok száma csökkent, jelentős csak a harmincad és a hadiadó volt.

Az 1559-ben megszavazott hadiadó nagyobb hányada 1560-ban folyt be, részesedési aránya a bevételekben így sem érte el a 30%-ot. Egyetlen megye adója sem volt több 5000 forintnál.

A harmincad jövedelme kevéssel kisebb lett, részesedési aránya a bevételekből ellenben nőtt, majdnem elérte a 70%-ot. Ez a szempci hivatalnak volt köszönhető, amely

az egész vámjövedelem 70,44%-át szolgáltatta. Az utána következő Vágsellye részesedési aránya csak 14,77% volt. Harmadik helyen Galgóc állott 9,49%-os részesedéssel. A nagyszombati csoport részesedési aránya is emelkedett, 58,95-ről 73,63%-ra.

1561

Rovat	Forint	%
Előző évi maradvány	552,—	1.—
Hadiadó	1 834,20	3.31
Királyi városok taxája	4 500,—	8.12
Királyi városok censusa	400,—	–.72
Harmincad	41 427,62	74.78
Áruelkobzás	32,—	–.06
Tized haszna	352,52	–.64
Kölcsönök	6 300,—	11.37
Összesen	55 398,34	100,—

1561-ben nagyot zuhant a bevételek összege. Mi sem jellemzőbb erre, mint az, hogy a második legnagyobb jövedelmi forrás kölcsönök felvétele lett.

Hadiadót 1560 és 1562 között nem szavazott meg az országgyűlés. Az 1561-ben befolyt hátrálék a bevételeknek csupán 3,31%-át jelentette.

A harmincadból származó bevétel kereken 28 000 forinttal csökkent, részesedési aránya a bevételekből így is nőtt, 74,78%-os lett.

A szempci hivatal jövedelme több mint 35 000 forinttal lett kevesebb, részesedési aránya a harmincad egész jövedelméből 32,78%-ra esett vissza, de még így is a legnagyobb maradt. Utána Galgóc következett 22,34%-os részesedéssel, Nagyszombat 18,06%-ával megelőzte a csak 12,33%-os Vágsellyét. A nagyszombati csoport részesedési aránya 73,63-ről 52,36%-ra esett vissza.

1562

Rovat	Forint	%
Hadiadó	256,—	–.51
Harmincad	45 367,09	90.20
Áruelkobzás	61,—	–.12
Posztó haszna	613,50	1.22
Kölcsönök	4 000,—	7.95
Összesen	50 297,59	100.—

1562-ben 1561-hez hasonlóan alakultak a kamarai bevételek. Összegük valamennyivel kisebb lett, legkisebb az 1555 és 1562 közötti periódusban. A hadiadóból

befolyó hátralék a bevételeknek csupán fél százalékát jelentette. A második legnagyobb jövedelmi forrást ebben az évben is a felvett kölcsönök jelentették.

A harmincad jövedelme valamennyivel emelkedett, részesedési aránya a bevételekből a 8 éves periódus rekord magasságát érte el, 90,20%-ot.

Érdekes változások következtek be a harmincadhivatalok forgalmában, a harmincad egész jövedelmében való részesedésükben. Szempe megtartotta vezető helyét, részesedési aránya nőtt, 44,53%-os lett. A második helyre Nagyszombat került 23,64%-os részesedéssel, nem sokkal előzve meg a 21,73%-os Galgócot. Vágsellyén 1560-ban vagy 1561-ben megszűnt a hivatal, 1561-ben még nagyobb összegű hátralék folyt be a kamara pénztárába, 1562-ben már a hátralék is csak minimális összeget jelentett. A nagyszombati csoport részesedési aránya újra emelkedni kezdett, 69,23%-os lett.

A fentiekben ismertetett adatok jól mutatták a magyar kamarai bevételek összegének és jövedelmi ágazatok (rovatok) közötti megoszlásának változékonyságát az 1555 és 1562 közötti 8 évben. A következő táblázat az egész bevétel abszolút és relatív összegét tünteti fel az egyes években. A viszonyítás az 1556. évi bevételhez történik, mert az 1554-ben módosult területi illetékesség ekkor érvényesült először.

A bevételek megoszlása évek szerint

Év	Forint	%
1555	132 668,35	128.21
1556	103 475,36	100.-
1557	98 111,71	94.82
1558	102 369,35	98.93
1559	120 424,95	116.38
1560	99 470,63	96.13
1561	55 398,34	53.54
1562	50 297,59	48.61
	762 216,28	

1555-ben még 7 felsőmagyarországi megye hadiadója is a magyar kamara pénztárába folyt be, ez magyarázza a nagyobb százalékot.

A bevételek összege 2 jövedelmi ágának volt a függvénye: a hadiadónak és a külkereskedelmi vámnak. 1558-ban, majd 1560–62-ben az országgyűlés nem szavazott meg hadiadót, ez a magyarázata annak, hogy a bevételek 1562-re az 1556. évinek több mint felével csökkentek.

A bevételek összege sem az 1494/95-i (2 évi), sem az 1549. évi összeghez viszonyítva nem tekinthető alacsonynak, feltételezve, hogy a forint értéke 1494 és 1562 között lényegesen nem változott.

A bevételek megoszlásáról az egyes jövedelmi ágak között realisabb tájékozódást nyerünk, ha nemcsak évek szerint, hanem a vizsgált 8 év átlagában is megismerjük. Ezt mutatja az alábbi táblázat.

A bevételek megoszlása jövedelmi ágak szerint 1555–1562

Jövedelmi ág	Forint	%
Előző évi maradvány	23 484,42	3.08
Uralkodótól katonatartásra	14 633,33	1.92
Hadiadó	195 394,59	25.64
Királyi városok taxája	19 905,—	2.61
Királyi városok censusa	1 210,—	–.16
Harmincad	468 202,99	61.43
Áruelkobzás	93,—	–.01
Királyi várak jövedelme	18 110,—	2.38
Tized haszna	552,52	–.07
Posztó haszna	1 887,81	–.25
Ökörkereskedés haszna	40,66	–.01
Kölcsönök	14 776,—	1.93
Egyebek	3 925,96	–.51
	762 216,28	100.—

A táblázat adatai is mutatják, hogy a magyar kamara pénzbeli jövedelmeinek két fő ágazata a harmincad és a hadiadó volt. A kettő együtt a bevételeknek kereken 87%-át jelentette, annak ellenére, hogy a vizsgált 8 év közül 4-ben nem vetettek ki hadiadót. — A pénztári maradványok, nemkülönben a felvett kölcsönök formailag bevételek voltak ugyan, jövedelemnek azonban nem tekinthetők. A többi bevételi kategória közül csak a királyi városok és várak voltak még jelentékenyebb jövedelmi források, a bevételeknek kereken 5%-át szolgáltatták.

A két jövedelmi ágnak, a harmincadnak és a hadiadónak a részesedési aránya a bevételekből a tárgyalt 8 év során többször változott. E változásokat az alábbi kimutatás foglalja össze, feltüntetve az 1549. évi arányokat is.

A harmincad és a hadiadó részesedési aránya a bevételekből

Év	Harmincad	Hadiadó
1549	33.69 %	61.29 %
1555	62.21 %	26.20 %
1556	49.89 %	36.68 %
1557	55.42 %	36.33 %
1558	51.21 %	39.72 %
1559	58.92 %	13.15 %
1560	69.89 %	28.60 %
1561	74.78 %	3.31 %
1562	90.20 %	–.51 %
1555–1562	61.43 %	25.64 %

1494/95-ben — miként láttuk — a harmincad és az erdélyi huszad alárendelt szerepet játszott a hadiadó mellett az uralkodói jövedelmek sorában. A hadiadó 76,25, a harmincad és a huszad 2,12%-os arányban részesedett a kincstartói bevételekből.

1549-ben, amikor Felsőmagyarország megyéi még a magyar kamara illetékessége alá tartoztak, még a hadiadó volt nagy fölényben a harminccaddal szemben. 1555 és 1562 között, amikor Felsőmagyarországnak már külön pénzügyi igazgatósága volt, a harmincad részesedése mindig meghaladta a hadiadóét. Csak egyszer, 1556-ban maradt minimálisan 50% alatt, míg a hadiadó egyszer sem tudta elérni a 40%-ot.

A magyar kamara alá rendelt harmincadhelyek közül 5 játszott kiemelkedő szerepet a külkereskedelmi áruforgalom bonyolításában a tanulmányomban vizsgált években.

Az alábbi táblázat az 5 legnagyobb forgalmú harmincadhivatal %-os részesedését mutatja az egész harmincadjövdelemből 1549-ben, valamint az 1555–1562 közötti években.

Év	Szempc	Vágsellye	Nagyszombat	Galgóc	Vágújhely	Együtt
1549	63.89	4.48	12.49		8.31	89.17
1555	54.67	18.30	13.52		9.13	95.62
1556	46.96	15.—	11.63		19.84	93.43
1557	35.93	33.69	13.49	5.73	8.94	97.78
1558	20.56	37.33	12.49	19.26	6.10	95.74
1559	53.83	18.36	5.03	14.42	5.90	97.54
1560	70.44	14.77	2.66	9.49	1.12	98.48
1561	32.78	12.33	18.06	22.34	5.15	90.66
1562	44.53	−.97	23.64	21.66	3.74	94.54
Átlag	49.15	17.36	11.77	9.23	7.51	95.02

Az 5 harmincadhely részesedése a vámjövdelemben a 9 év átlagában 95,02%-os volt, a legkisebb 1549-ben, de akkor is meghaladta a 89%-ot.

A 5 hivatal közül Szempc részesedése volt a legnagyobb, a 9 év átlagában 49,15%-os, egymagában több, mint a másik 4 hivatalé együttesen (45,87%). 20,56 és 70,44% között ingadozott. A többi hivatal részesedése is hasonló ingadozásokat mutat.

Szempc részesedése ingadozása ellenére is mindig a legnagyobb volt, 1558 kivételével, amikor a mélyponton volt, s a csúcspontra jutott Vágsellye megelőzte. Vágsellye négyszer, Nagyszombat kétszer, Szempc, Galgóc és Vágújhely 1–1 alkalommal lett második.

Ingadozást mutat a 2 harmincadcsoport részesedése is a jövdelemből. Ezt az alábbi táblázat tünteti fel.

Év	Nagyszombati csoport	Vág menti csoport	Egyéb	Együtt
1549	77.13	17.70	5.17	100.—
1555	68.45	31.55		100.—
1556	59.02	40.98		100.—
1557	49.56	50.44		100.—
1558	34.01	65.99		100.—
1559	58.95	41.05		100.—
1560	73.63	26.37		100.—
1561	52.36	42.30	5.34	100.—
1562	69.23	27.94	2.83	100.—
Átlag	61.49	37.23	1.28	100.—

A vizsgált 9 év átlagában tehát a nagyszombati csoport, amelyhez Szempe és Nagyszombat is tartozott, részesedése a harmincad jövedelméből jóval nagyobb volt, mint a Vág menti csoporté, amelynek Vágsellye, Galgóc és Vágújhely voltak a legnagyobb forgalmú vámhelyei. Két évben azonban, 1557-ben és 1558-ban, a Vág menti csoport áruforgalma meghaladta a nagyszombatiét.

Az 1555 és 1562 között a kamarai pénztárba befolyt hadiadó százalékos megoszlását a Nyugati Felvidék, Dunántúl és Szlavónia között az alábbi táblázat tünteti fel. (Az 1555-ben Felsőmagyarország megyéiből befolyt adóhátralékot nem vettem figyelembe.)

Év	Felvidék	Dunántúl	Szlavónia	Együtt
1555	41.12	58.88	–	100.–
1556	46.90	39.79	13.31	100.–
1557	65.07	33.65	1.28	100.–
1558	49.90	50.10	–	100.–
1559	45.91	49.14	4.95	100.–
1560	50.02	46.21	3.77	100.–
1561	36.58	63.42	–	100.–
1562	100.–	–	–	100.–
Átlag	51.83	44.84	4.13	100.–

A vizsgált 8 év átlagában a Nyugati Felvidék részesedése a hadiadóból valamennyivel meghaladta az 50%-ot, a Dunántúlé közel 45%-os volt, Szlavóniáé a 4%-ot haladta meg valamennyivel. Voltak azonban olyan évek is, amikor a Dunántúl részesedése volt a legnagyobb.

A legtöbb adót fizető 4 megye százalékos részesedését a hadiadóból a következő táblázat mutatja.

Év	Nyitra	Pozsony	Zala	Vas	Együtt
1555	2.68	28.96	4.97	33.55	70.16
1556	38.25	–	18.76	15.98	72.99
1557	24.60	40.25	–.28	16.57	81.70
1558	18.96	7.53	31.10	12.80	70.39
1559	25.32	11.18	20.17	1.05	57.72
1560	17.11	12.79	15.96	16.87	62.73
1561	–	32.22	–	3.45	35.67
1562	100.–	–	–	–	100.–
	22.79	15.98	15.98	15.77	70.52

A fenti 4 megye adózói a hadiadónak kereken 70%-át fizették átlagosan a vizsgált 8 évben. A legtöbbet Nyitra megye, a másik 3 majdnem azonos arányban. Az egyes években fizetett adó az egyes megyékben igen nagy mértékben ingadozott. Ez is mutatja, mennyivel realisabb képet kapunk, ha 8 egymás utáni év adataiból vonhatunk le következtetést.

*

A királyi kincstár – kincstartóság és kamara – pénzbeli kiadásait az alábbi kategóriákba (rovatokba) soroltam.

1 Királyi udvartartás	12 Királyi posta- és futárszervezet fizetése
2 Országbárok és főpapok, királyi tanácsosok és titkárok fizetése és kiküldetése	13 Királyi építésszek és kőművesek díjazása
3 Királyi aulicusok és servitorok fizetése és kiküldetése	14 Kegydíjak
4 Fizetések	15 Jutalmak, ajándékok és segélyek
5 Egyéb kiküldetések, szolgálatok díjazása	16 Katonaszág fizetése
6 Külföldi követek és futárok díjazása	17 Várak fenntartása, várkatonaszág fizetése
7 Belföldi követek és futárok díjazása	18 Naszádosok fizetése és kegydíja
8 Királyi kamara alkalmazottainak fizetése és kiküldetése	19 Egyéb katonai költségek
9 Királyi kamara dologi költségei	20 Sóbányaszat
10 Királyi jogügyszagzatók fizetése és kiküldetése	21 Ércbányaszat
11 Királyi bíróság fizetése	22 Egyházi tized bérlete
	23 Tartozások törlesztése
	24 Felsőmagyarországi igazgatóság költségei
	25 Udvari kamara költségei
	26 Egyéb költségek

A fenti rovatok nem szerepeltek minden évben. Voltak közöttük olyanok, amelyek csak 1494/95-ben, és olyanok, amelyek csak 1549-ben és 1555–1562-ben fordultak elő.

Az alábbi táblázat az 1494/95. évi kincstartói kiadások rovatainak összegét és százalékos megoszlásukat tünteti fel.

1494/95

Rovat	Forint	%
Udvartartás	42 286,22	12.42
Országbárok és főpapok, királyi tanács	50 230,—	14.75
Aulicusok	23 021,27	6.76
Fizetések	9 009,—	2.65
Szolgálatok	11 457,—	3.36
Külföldi követek és futárok	6 289,58	1.85
Belföldi követek és futárok	2 421,75	—,71
Királyi bíróság	158,—	—,04
Kegydíjak	1 912,—	—,56
Jutalmak, ajándékok, segélyek	7 022,72	2.06
Katonaszág fizetése	76 936,—	22.59
Várak fenntartása	27 991,50	8.22
Naszádosok fizetése	925,—	—,27
Egyéb katonai költségek	3 311,74	—,97
Sóbányaszat	10 988,—	3.23
Ércbányaszat	16 046,—	4.71
Egyházi tized bérlete	5 791,—	1.70
Tartozások törlesztése	44 767,50	13.15
Összesen	340 564,28	100.—

A 18 kiadási rovatot 5 nagyobb csoportba foglalhatjuk össze. Ezek a következők:

Kormányzati kiadások	32.74%
Katonai kiadások	32.05%
Gazdasági kiadások	9.64%
Udvartartás költségei	12.42%
Tartozások törlesztése	13.15%
Összesen	100.- %

A kormányzati kiadások csoportjába az országbárok és főpapok, királyi tanácsosok és titkárok, az aulicusok, más királyi tisztviselők, különböző szolgálattevők, követek és futárok fizetése, a kegydíjak, jutalmak, ajándékok és segélyek tartoznak.

A katonai kiadásokat elsősorban a mezei hadak, a dunai naszádosok és a várórségek fizetése, a várak fenntartása jelentette.

A gazdasági kiadásokat a só- és ércbányászatra, valamint egyházi tized bérletére fordították.

Az udvartartás költségei személyi és dologi jellegű kiadásokat egyaránt igényeltek.

Az államháztartás kiegyensúlyozatlanságának volt a következménye, hogy a bevételeket meghaladó kiadások fedezésére kölcsönöket kellett felvenni, és azok törlesztésére a kiadások jelentős hányadát fordították.

A következő táblázat az 1549. évi magyar kamarai kiadásokról tájékoztat.

1549

Rovat	Forint	%
Országbárok és főpapok, királyi tanács	10 766,-	6.75
Aulicusok és servitorok	2 044,10	1.28
Egyéb kiküldetések és szolgálatok	990,77	-0.62
Kamara alkalmazottainak fizetése	4 405,55	2.76
Kamara dologi költségei	1 200,85	-0.75
Királyi jogügyigazgatók	573,50	-0.36
Királyi bíróság	508,20	0.32
Királyi posta- és futárszervezet	7,05	-
Királyi építések és kőművesek	9,-	-0.01
Kegydíjak	733,-	-0.46
Jutalmak, ajándékok, segélyek	599,-	-0.38
Katonaság fizetése	122 512,61	76.82
Várak fenntartása	6 503,74	4.08
Naszádosok fizetése és kegydíja	1 098,-	-0.69
Egyházi tized bérlete	4 170,-	2.61
Tartozások törlesztése	3 248,80	2.04
Egyéb költségek	107,40	-0.07
Összesen	159 477,57	100.-

A rovatok száma 1549-ben 17, eggyel kevesebb, mint 1494/95-ben volt. Az 1494/95-ben szerepelt rovatok közül 7 hiányzik, 6 viszont 1494/95-ben még nem fordul elő.

Az 1549-i kiadási rovatokat is nagyobb csoportokba vonhatjuk össze, amelyek nagyrészt megfelelnek az 1494/95. évi kiadásoknál megállapított nagyobb csoportoknak, számukban és arányaikban azonban különböznek azoktól. E csoportok a következők.

Kormányzati kiadások	13.68%
Katonai kiadások	81.60%
Gazdasági kiadások	2.61%
Tartozások törlesztése	2.04%
Összesen	99.93%

E 4 csoport 1494/95-ben is megvolt. Volt akkor egy ötödik is, amely az uralkodói udvartartás költségeit jelentette. Ennek hiánya érthető, hiszen a Habsburg-uralkodók udvara Bécsben volt, költségeit nem a magyar kamara fedezte, legfeljebb kisebb ajándékokat küldött az uralkodó konyhájára.

Az 1494/95-i helyzethez viszonyítva, a katonai kiadások részaránya nagy mértékben emelkedett, 32,05-ről 81,60%-ra nőtt. Sőt, még a 2,61%-os részarányú gazdasági kiadásokat is katonainak minősíthetjük, mivel az egyházi tized bérletéből származó jövedelmet a várak ellátására, tehát katonai célra fordították.

A kormányzati kiadások részaránya jelentős mértékben csökkent, az 1494/95. évi 32,74-ről 13,68%-ra esett vissza 1549-ben. De még így is tekintélyes hányadát jelentették a kiadásoknak, amelyek sorában a katonaiakkal együtt domináltak, az összes kiadás 95,28%-át képviselték.

A következőkben sorra veszem a kiadások egyes rovatait, feltüntetve, hogy az 1555 és 1562 közötti 8 egymást követő évben összegük évenként és együttesen mennyi volt, és az illető évek, valamint a 8 éves időszak összes kiadásának hány százalékát jelentette.

Királyi udvartartás

Év	Forint	%
1555	72,50	-,06
1556	240,—	-,24
1557	55,35	-,10
1558	107,84	-,11
1559	20,10	-,02
1560	69,88	-,07
1562	56,40	-,12
Összesen	622,07	-,09

Ahhoz viszonyítva, hogy ez a kiadási rovat 1494/95-ben több mint 42 000 forintot, az összes kiadás 12,42%-át jelentette, a tárgyalt időszakban csak jelképesnek mondható, az uralkodó konyhájára küldött élelmiszert jelentett.

Országbárók és főpapok, királyi tanácsosok és titkárok fizetése és kiküldetése

Év	Forint	%
1555	35 014,36	26,87
1556	47 646,17	46,72
1557	14 522,06	24,99
1558	39 209,41	39,46
1559	25 749,37	22,53
1560	18 114,20	17,31
1561	10 902,68	19,58
1562	10 129,79	22,79
Összesen	201 288,04	28,40

A kiadások legnagyobb rovata. Nem tisztán kormányzati költségek vannak benne, mert egyes országbárók fizetésüket katonaság tartására is kapták, de a két részt nem külön-külön, hanem egyben. Ebben a rovatban van az udvarban működő magyar kancellária fizetése is. A fizetésen kívül kiküldetési díjak is szerepelnek a rovatban, pl. a tanácsosok országgyűléseken, külföldi követségekben, különböző bizottságokban való részvételéért fizetett összegek.

A rovat részesedése a kiadásokban jóval nagyobb, mint 1494/95-ben (14,75%) és 1549-ben (6,75%) volt. Ez utóbbi eltérésnek az a magyarázata, hogy 1549-ben a nádori tisztség nem volt betöltve. Nádasdy Tamás nádor 1555 és 1562 között fizetesként és katonatartásra egymaga 94 955,95 forintot kapott, ami a 8 év összes kiadásának 13,40%-át jelentette. A rovat többi kiadására a 8 év összes kiadásának így csak 15%-a jutott.

Királyi aulicusok és servitorok fizetése és kiküldetése

Év	Forint	%
1555	2 415,75	1,85
1556	1 942,—	1,90
1557	2 828,40	4,87
1558	3 452,41	3,47
1559	2 667,26	2,34
1560	1 654,30	1,58
1561	999,13	1,79
1562	326,—	–,73
Összesen	16 285,25	2,30

Tudjuk – elsősorban Szeckfü Gyula alapvető munkájából⁷ –, hogy a serviensi és familiaris kapcsolatoknak milyen jelentőségük volt Magyarország történetében is. Ismereink azonban inkább a Mohács előtt időkre és a magánföldesúri kapcsolatokra vonatkoz-

⁷Serviensek és familiárisok. Bp., 1912.

nak, az uralkodóhoz fűződő ilyen viszonyról Mohács előtt is keveset tudunk, a Habsburgok idejében pedig úgyszólván semmit.

Az 1494/95. évi kincstartói kimutatásokból kiderül, hogy II. Ulászló udvarában aulicusoknak nevezett, az uralkodónak különböző szolgálatokat teljesítő, magyar és cseh nemzetiségű személyeknek népes gyülekezete élt, rendszeres fizetést, egyes megbízások teljesítéséért külön díjat is kapott. Fizetésükre és díjazásukra kereken 23 000 forintot adott ki a kincstár, összes kiadásának 6,76%-át.

Az 1549. és 1555–1562. évi magyar kamarai számadásokból pedig az derül ki, hogy I. Ferdinándnak is voltak magyar aulicusai, akik ugyanúgy szolgálták a Habsburg-uralkodót, mint Jagelló-korabeli elődeik a maguk királyát. Rendszeres fizetésüket, valamint egyes alkalmi szolgálataik külön díját a magyar kamara fizette. Az 1555 és 1562 közötti 8 év átlagában kiadásainak 2,30%-át fordította a király aulicusokra, valamint a hozzájuk hasonló alapon foglalkoztatott királyi servitorokra, magasabb rangú, parancsnoki feladatokkal is megbízható katonákra.

*Egyéb kiküldetések, szolgálatok
díjazása*

Év	Forint	%
1555	794,34	–,61
1556	1 560,42	1,53
1557	477,18	–,82
1558	354,50	–,36
1559	1 350,35	1,18
1560	725,30	–,69
1561	624,11	1,12
1562	360,83	–,81
Összesen	6 247,03	–,88

I. Ferdinánd idejében a királyi Magyarországon korszerűbb kormányzati szervezet épült ki, mint amilyen a Mohács előtti volt. A legjelentősebb változást a magyar kamara megszervezése hozta. Fontos lépést jelentett a királyi posta- és futárszervezet kiépítése is. A magyar kamarának saját futárai is voltak, akiket az uralkodó nem kamarai ügyekben is igénybe vett. A rendszeresen fizetett királyi tanácsosokat, aulicusokat, servitorokat, katonákat, kamarája tisztségviselőit az uralkodó igénybe vehette és vette is a legkülönbözőbb kormányzati alkalmi feladatok megoldására mint ad hoc megbízottakat, ilyen bizottságok tagjait is. Bécsi udvarának központi apparátusára magyarországi ügyekben is, elsősorban kül- és hadügyi vonatkozásúakban, támaszkodhatott. Ritkábban volt szüksége arra, hogy az uralkodói kormányzati szervezeten kívül álló személyek szolgálatát is igénybe vegye.

Ez a magyarázata annak, hogy míg 1494/95-ben a kincstartóság különböző ilyen jellegű szolgálatokért, részben hosszabb időre szóló fizetés, részben rövidebb időre szóló díjazás formájában, több mint 20 000 forintot, összes kiadásának 8,57%-át fizette ki,

addig a magyar kamara ilyen célra 8 év alatt csak kereken 6250 forintot költött, összes kiadásának csupán 0,88%-át.

*Királyi kamara alkalmazottainak fizetése
és kiküldetése*

Év	Forint	%
1555	6 274,10	4,81
1556	6 680,15	6,55
1557	5 821,39	10,01
1558	5 566,23	5,60
1559	5 738,36	5,02
1560	4 727,14	4,52
1561	5 744,48	10,32
1562	4 112,65	9,25
Összesen	44 664,50	6,30

A királyi kamara alkalmazottainak rendszeres fizetése és alkalmi díjazása évi 4000 és 7000 forint között váltakozott. Az ingadozás főleg az alkalmi megbízatások különbözőségéből következett.

E rovat 8 év átlagában az összes kiadás 6,30%-át jelentette, de voltak évek, amikor a 10%-ot is meghaladta, de nem a személyzet növekedése, hanem a kiadások csökkenése miatt.

Királyi kamara dologi költségei

Év	Forint	%
1555	256,02	-,20
1556	162,67	-,16
1557	226,16	-,39
1558	113,55	-,11
1559	122,42	-,11
1560	185,50	-,18
1561	139,59	-,25
1562	138,61	-,31
Összesen	1 344,52	-,19

A magyar kamara dologi költségeit az épület megszerzése és fenntartása, továbbá az irodaszerek beszerzése jelentette, valamint egyes ügyviteli kiadások.

Az épületet 1549-ben vásárolták, abban az évben a dologi költségek összege meghaladta az 1000 forintot. Egyébként 100 és 300 forint között mozgott, 8 évi átlaga az összes kiadásnak csupán 0,19%-át jelentette.

*Királyi jogügyigazgatók fizetése
és kiküldetése*

Év	Forint	%
1555	732,-	-,56
1556	107,-	-,10
1557	816,91	1,41
1558	711,82	-,72
1559	413,70	-,36
1560	156,73	-,15
1561	264,-	-,47
1562	350,-	-,79
Összesen	3 552,16	-,50

A királyi jogügyigazgatók a kincstár ügyvédei voltak, jogi véleményt adtak, érdekeit képviselték a bíróság előtt. A kamarával szorosan együttműködtek, fizetésüket tőle kapták, de nem tartoztak a kamarai tisztviselők közé. A részükre kifizetett összegek 8 év átlagában az összes kiadásnak csak 0,5%-át jelentették.

Királyi bíróság fizetése

Év	Forint	%
1556	26,-	-,03
1557	57,-	-,10
1558	99,20	-,10
1559	624,40	-,55
1560	1 467,20	1,40
1561	438,40	-,79
1562	15,20	-,03
Összesen	2 727,40	-,38

A királyi udvarban működő bíróságok vezetői, az ország nagybírái (nádor, ország-bíró, tárnokmester, személynök) — mint országbárok és királyi tanácsosok kaptak fizetést. Ebből, valamint a pereskedők által fizetett pénzekből fedezték a bíróságok működési költségeit. Ezek közül a magyar kamara csak az év meghatározott szakaszában összejevő bírósági ülnökök napidíjait fedezte, ami 8 év átlagában az összes kiadásnak csupán 0,38%-ára rúgott.

Királyi posta- és futárszervezet

Év	Forint	%
1555	99,73	–,08
1556	542,66	–,53
1557	230,40	–,40
1558	232,40	–,23
1559	3 098,74	2,71
1560	7 376,73	7,05
1561	6 564,60	11,79
1562	4 066,–	9,15
Összesen	22 211,26	3,13

1555 és 1558 között, miként 1549-ben is, igen alacsony volt a magyar kamara által a királyi postaszervezet részére fizetett összeg. 1559-től kezdve erősen megemelkedett, így lett 8 év átlagában az összes kiadás 3,13%-a.

Királyi építészek és kőművesek díjazása

Év	Forint	%
1555	360,56	–,27
1556	32,–	–,03
1557	139,30	–,24
1559	–,80	–
1560	3,–	–
Összesen	535,66	–,08

Elsősorban a királyi várak karbantartására, a kincstár építészeket és kőműveseket is alkalmazott, főleg külföldieket, akiket a várakba küldött ki. Díjazásuk minimális költséget igényelt.

Kegydíjak

Év	Forint	%
1555	2 558,50	1,96
1556	1 827,61	1,79
1557	2 206,11	3,80
1558	3 193,–	3,21
1559	3 224,89	2,82
1560	2 511,38	2,40
1561	3 642,70	6,54
1562	3 421,24	7,70
Összesen	22 585,43	3,19

A szolgálatban megöregedett személyeknek, a megrokkantaknak, az elhunytak özvegyeinek és árváinak az uralkodó – a mai nyugdíjnak megfelelő – kegydíjat engedélyezett, amit a magyar kamara rendszeresen fizetett. Nyoma ennek már 1494/95-ben van, általánossá azonban csak I. Ferdinánd idejében vált. A kegydíjak összege 8 év átlagában az összes kiadásnak 3,19%-a volt.

Jutalmak, ajándékok, segélyek

Év	Forint	%
1555	1 377,35	1,06
1556	2 945,43	2,89
1557	4 469,06	7,69
1558	1 065,43	1,07
1559	1 876,46	1,64
1560	32 542,83	31,10
1561	804,-	1,44
1562	1 449,60	3,26
Összesen	46 530,16	6,56

Jutalmakat, ajándékokat, segélyeket elsősorban az uralkodó adott, kisebbeket a kamara is engedélyezhetett. Főleg a szolgálatban szerzett érdemeket honorálták velük, de voltak köztük szociális jellegűek is. Főurak és beteg szegények egyaránt részesültek belőlük. Nyolcévi átlaguk nem haladta volna meg a kegydíjakét, csupán 2,33%-a lett volna az összes kiadásnak, ha 1560-ban az uralkodó nem rendeli el, hogy a magyar kamara a nagy hatalmú Dobó Istvánnak, Eger vára kapitányának a megghiúsult török ostrom idején, majd később Erdély vajdájának, 30 000 forintot fizessen. A kamarai számadásban semmi indoklása sincs e szokatlanul magas kifizetésnek, amely egymagában 8 év összes kiadásának 4,23%-át jelentette, jóval többet, mint a 8 év alatt kifizetett kegydíjak összege.

Katonaság fizetése

Év	Forint	%
1555	19 144,-	14,70
1556	3 427,55	3,36
1557	1 032,50	1,78
1559	3 026,36	2,66
1560	100,-	-1,0
Összesen	26 730,41	3,77

A mezei katonaság fizetésére fordított összeg, 8 év alatt nem egészen 27 000 forint, az összes kiadásnak csupán 3,77%-a, elképesztően kicsiny, különösen ha 1549-cel hasonlítjuk össze, amikor erre a célra több mint 122 000 forintot fordított a kamara, kiadásainak 76,82%-át. 1494/95-ben közel 77 000 forint szerepelt a megfelelő rovaton, 22,59%-os részesedéssel.

Az a tény, hogy az országgyűlés 1558-ban, majd 1560–62-ben nem szavazott meg hadiadót, nem lehet magyarázat, hiszen már 1556-ban lezuhant a katonaság fizetésére kifizetett összeg.

Magyarázatnak tekinthető az a körülmény, hogy egyes országbárok, elsősorban a nádor, erősen megemelt fizetést kaptak azon a címen, hogy abból katonaságot tartanak. A megfelelő kiadási rovat összege az 1555–1562 közötti 8 év átlagában az összes kiadásnak 28,40%-a, míg 1549-ben csak 6,75.

További magyarázatul szolgálhat az a tény, hogy várak fenntartására jóval többet fordított a kamara 1555 és 1562 között, mint 1549-ben.

Várak fenntartása, várőrség fizetése

Év	Forint	%
1555	14 969,43	11,49
1556	18 521,47	18,16
1557	4 653,75	8,01
1558	17 913,57	18,02
1559	29 204,74	25,55
1560	4 879,45	4,66
1561	7 719,30	13,87
1562	5 237,75	11,78
Összesen	103 099,46	14,55

Ezen a rovaton nemcsak a királyi várak fenntartására, hanem újak szerzésére fordított összegek is szerepelnek.

A várakra fordított költségek a vizsgált 8 évben az összes kiadás 14,55%-át igényelték, míg 1549-ben csak 4,08, 1494/95-ben pedig 8,22%-ot.

Ennek és az előző rovatnak az összevetéséből azt állapíthatjuk meg, hogy 1555 és 1562 között a magyar kamara jövedelmeiből a katonai célok közül a várak fenntartását helyezték előtérbe, míg a hadjáratok idején mozgó seregek zsoldját és ellátását az uralkodó más forrásból biztosította.

Naszádosok fizetése és kegydíja

Év	Forint	%
1555	1 774,20	1,36
1556	2 300,46	2,26
1557	2 234,77	3,85
1558	2 055,60	2,07
1559	1 586,99	1,39
1560	953,14	–,91
1561	882,20	1,58
1562	1 314,20	2,96
Összesen	13 101,56	1,85

A naszádosok a Dunán a pozsonyi és komáromi vár alatt teljesítettek szolgálatot, de mással is, főleg marhakereskedéssel foglalkoztak.

A rájuk fordított kamarai költségek évi összege váltakozott, 8 év átlagában a kiadások 1,85%-a volt.

Egyéb katonai költségek

Év	Forint	%
1555	398,75	-,31
1556	379,60	-,37
1557	171,50	-,30
1558	42,-	-,04
1559	49,28	-,04
1561	43,-	-,08
Összesen	1 084,13	-,15

Egyéb katonai költségekre elenyészően kis összeget fordított a kamara, 8 év átlagában 0,15%-át az összes kiadásnak.

Egyházi tized bérlete

Év	Forint	%
1555	4 163,-	3,20
1556	1 623,-	1,59
1557	1 406,-	2,42
1558	3 294,-	3,31
1559	2 871,60	2,51
1560	3 110,-	2,97
1561	3 375,-	6,07
1562	5 650,-	12,71
Összesen	25 492,60	3,60

Egyházi tizedet már 1494/95-ben bérelt a kincstár, valószínűleg ugyanazzal a céllal, mint I. Ferdinánd idejében, a várkatonaság élelmezésére. Az erre fordított összeg mind 1494/95-höz, mind 1549-hez viszonyítva növekedett, 8 év átlagában a kiadások 3,60%-a volt.

Tartozások törlesztése

Év	Forint	%
1555	36 174,62	27,77
1556	12 006,04	11,77
1557	16 725,67	28,79
1558	21 713,70	21,85
1559	32 145,01	28,13
1560	25 726,90	24,59
1561	8 784,50	15,78
1562	6 184,52	13,91
Összesen	159 460,96	22,50

Kölcsonöket II. Ulászló idejében is vett fel az uralkodó, illetve a kincstár, törlesztették is azokat. 1494/95-ben a törlesztésre a kiadások 13,15, 1549-ben csupán 2,04%-át fordították. Az állami gazdaság megszilárdulása jelének tekinthetjük, hogy 1555 és 1562 között a törlesztésre közel 160 000 forintot tudott a kincstár fordítani, kiadásainak átlagosan 22,50%-át. Volt 3 olyan év, amikor a kiadásoknak több mint 25%-a törlesztésre ment. Ugyanabban a 8 évben csak 14 776 forint új kölcsönt vett fel a kincstár.

Felsőmagyarországi igazgatóság költségei

Év	Forint	%
1555	1 624,88	1,25
1556	6,—	—,01
1558	164,40	—,17
1559	402,80	—,35
1560	264,—	—,25
1561	1 000,—	1,80
1562	1 600,—	3,60
Összesen	5 062,08	—,71

Olykor az 1554-ben létesült felsőmagyarországi kincstári igazgatóság költségeihez is hozzájárult a magyar kamara. Ennek összege azonban 8 év átlagában kiadásainak csupán 0,71%-át igényelte.

Udvari kamara költségei

Év	Forint	%
1559	120,60	—,10
1560	20,—	—,20
1561	965,50	1,74
1562	40,—	—,09
Összesen	1 146,10	—,16

Minimális mértékben, 8 év átlagában kiadásainak 0,16%-ával, a bécsi udvari kamara költségeihez is hozzájárult a magyar kamara.

Egyéb költségek

Év	Forint	%
1555	2 064,40	1,59
1556	8,03	-,01
1557	16,48	-,03
1558	100,-	-,10
1559	1,71	-
1560	50,68	-,05
1561	2 776,80	4,99
1562	4,50	-,01
Összesen	5 022,60	-,71

A kiadások között is akadtak olyan tételek, 2 évben viszonylag nagyobb összegűek, amelyeket a megállapított rovatok vagy kategóriák egyikébe sem lehet besorolni. Együttes összegük a tárgyalt 8 év alatti kiadások 0,71%-a.

Az alábbi táblázat összesítve mutatja, hogy az 1555 és 1562 közötti 8 év kiadásai százalékos arányban miként oszlottak meg a kiadási rovatok (kategóriák) között.

Összes kiadás 1555–1562

Rovat	%
Királyi udvartartás	-,09
Országbárók és főpapok, királyi tanács	28,40
Királyi aulicusok és servitorok	2,30
Egyéb kiküldetések és szolgálatok	-,88
Királyi kamara alkalmazottai	6,30
Királyi kamara dologi költségei	-,19
Királyi jogügyigazgatók	-,50
Királyi bíróság	-,38
Királyi posta- és futárszervezet	3,13
Királyi építészek és kőművesek	-,08
Kegydíjak	3,19
Jutalmak, ajándékok, segélyek	6,56
Katonaság fizetése	3,77
Várak, várkatonaság	14,55
Naszádosok	1,85
Egyéb katonai költségek	-,15
Egyházi tized bérlete	3,60
Tartozások törlesztése	22,50
Felsőmagyarországi igazgatóság költségei	-,71
Udvari kamara költségei	-,16
Egyéb költségek	-,71
Összesen	100,-

A kiadási rovatokat nagyobb csoportokba vonhatjuk össze, miként 1494/95-nél és 1549-nél tettük. Az alábbi kimutatás azt tünteti fel, hogy egy-egy ilyen csoportba a

kiadások hány százaléka esett. Az 1555–1562. évi adatok mellett vannak 1549 és 1494/95 megfelelő adatai.

Kiadás jellege	Kiadás százaléka		
	1555–62	1549	1494/95
Kormányzati	51,83	13,68	32,74
Katonai	20,40	81,60	32,05
Gazdasági	3,60	2,61	9,64
Udvartartási	–,09	–	12,42
Tartozások törlesztése	22,50	2,04	13,15
Egyéb	1,58	–,07	–
Összesen	100,–	100,–	100,–

A kormányzati kiadások aránya 1555 és 1562 között megnőtt, a kiadásoknak több mint fele ilyen jellegű volt.

A katonai kiadások aránya viszont a tárgyalat 8 év alatt csökkent, alig haladta meg a 20%-ot. Ebből is 14,55% a várak fenntartására szolgált.

A gazdasági jellegű kiadások aránya azért esett vissza I. Ferdinánd idejében, mert a bányászat kikerült a magyar kamara hatásköréből. Az ilyen kiadások a tárgyalat években, valamint 1549-ben is, egyházi tizedek bérletét szolgálták. A behajtott terménytizedet a várőrségek élelmezésére fordították, a tizedbérletet lényegében katonai kiadásnak is tekinthetjük.

Az udvartartási kiadások szinte teljes hiánya I. Ferdinánd idejében érthető, az uralkodói udvar Bécsben volt, költségei a magyar kamarát nem terhelték.

1555 és 1562 között a magyar kamara többet költött a kincstár tartozásainak törlesztésére, mint katonai célokra. E tényből, mint már említettem, az államháztartás stabilitására következtethetünk.

A stabilitás jele az is, hogy a kiadások a bevételekhez igazodtak, a magyar kamara nem költekezett erején felül.

Bevétel és kiadás viszonyát az alábbi kimutatás tünteti fel.

Év	Bevétel (Forint)	Kiadás (Forint)	+ Forint	– Forint
1494/95	314 790,–	340 564,28		25 774,28
1549	191 093,39	159 477,57	31 615,82	
1555	132 668,35	130 268,49	2 399,86	
1556	103 475,36	101 984,26	1 491,10	
1557	98 111,71	58 090,99	40 020,72	
1558	102 369,35	99 389,06	2 980,29	
1559	120 424,05	114 295,94	6 128,11	
1560	99 470,63	104 639,26		5 168,63
1561	55 398,34	55 669,99		27,65
1562	50 297,59	44 457,29	5 840,30	

1494/95-ben a kiadások közel 26 000 forinttal túllépték a bevételeket. 1549-ben közel 32 000 forinttal kevesebbet költött a magyar kamara, mint amennyi a bevétele volt. 1555 és 1562 között csak 2 év volt deficitese. A többi 6 év e deficitnél jóval nagyobb maradvánnyal zárult.

Az alábbi táblázat bevétel és kiadás százalékos alakulását mutatja 1555 és 1562 között, az időszak kezdeti évét, 1555-öt véve 100%-osnak.

Év	Bevétel %	Kiadás %
1555	100,—	100,—
1556	78,—	78,29
1557	73,95	44,59
1558	77,16	76,30
1559	90,77	87,74
1560	74,98	80,33
1561	41,76	42,73
1562	37,91	34,13

Mind a bevételek, mind a kiadások csökkentek 1555-höz viszonyítva. A bevételek 1560-ig még 70% fölött maradtak, 1561-ben 50, 1562-ben pedig 40% alá estek. Ennek oka az volt, hogy 1558-ban, majd 1560–62-ben az egyik fő bevételi forrás, a hadiadó kiesett.

A kiadások alakulása a bevételekéhez igazodott. Kivétel csak 1557 volt, amely több mint 40 000 forintos maradvánnyal zárult.

*

A vizsgált évek magyar kamarai számadásainak vizsgálata alapján azt az általános megállapítást tehetjük, hogy az 1526 után 3 részre szakadt Magyarország egyik részében, a Habsburg-uralom alá került királyi Magyarországon, I. Ferdinánd közel 40 éves uralkodásának második felére, az államháztartásnak korábban zavaros viszonyai rendeződtek.

A királyi és egyben állami jövedelmek gondozására szervezett új kormány szerv, a Mohács előtti kincstartóság örökébe lépett magyar kamara, beváltotta a működéséhez fűzött reményeket.

Igaz ugyan, hogy mind területi illetékessége, mind tárgyi hatásköre jóval kisebb lett, mint amilyen a kincstartóságé volt, de így is jelentékeny összegű jövedelmek folytak be a pénztárába. Ezeket a pontos előírásoknak megfelelően gondosan kezelte.

A mind területileg megcsonkult illetékességében, mind tárgyilag megnyirbált hatáskörében maradt királyi jövedelmeket az ország szükségleteinek kielégítésére fordította. A jövedelmek két fő forrása a hadiadó és a külkereskedelmi vám volt. A kielégítésre váró szükségleteknek két fő területe: az ország kormányzata és katonai védelme. Ezek biztosítása volt a magyar kamara működésének is fő rendeltetése. E működését világítják meg évente készült számadásai.

Abban a reményben fejezem be tanulmányomat, sikerült megmutatnom, hogy múltunk történetének milyen értékes forrásai a kamarai számadások. Érdemesek arra, hogy a Magyar Országos Levéltár elgondolásának megfelelően kiadásra kerüljenek.

AZ ANGOL IPARI FORRADALOM KÉRDÉSÉHEZ

A történeti folyamatok esetében nem meglepő, hogy sok esetben nemcsak lefolyásuk pontos időpontját nehéz egyértelműen meghatározni, de azt a helyet is, ahol leginkább fellelhető.

Az ipari forradalom esetében – jóllehet, könyvek és tanulmányok sokasága vitatja, vajon beszélhetünk-e forradalomról egyáltalán, és ha igen, mik is voltak ennek jellegzeteségei – Anglia úttörő szerepét senki sem vonja vagy vonhatja kétségbe. Nem csupán ez volt az az ország, ahol nagyjából az 1780-as évektől egy sor olyan új technikai találmány látott napvilágot, mely radikális – használjuk bátran a szót – forradalmi változások egész sorát indította el a gazdaságban és a társadalomban egyaránt, de Anglia volt az az ország is, ahol a 19. század közepére – éppen az ipari forradalomban lejátszódó folyamatok hatására – egy új, modern tőkés gazdaság és társadalom kialakult.

Ha e tény – Anglia úttörő szerepe az ipari forradalomban – nem is kérdőjelezhető meg, azt a kérdést, hogy vajon miért vált e világtörténelmi fordulat klasszikus hazájává, aligha lehet kikerülni. Végső soron a 18. század gazdasági változásai a világgazdaság legfejlettebb régiójában szinte mindenütt fellelhetők, és azok a legfontosabb mutatók, melyeket ebben az időben viszonylagos megbízhatósággal nyomon kísérhetünk, arra engednek következtetni, hogy a sokkal nagyobb területű és népességű Franciaország – mely egyébként az európai kontinensen bizonyos politikai és kulturális hegemoniával is rendelkezett – sok vonatkozásában lépést tartott a szigetországgal. Igaz, Anglia előnye a következő területeken egyértelmű volt:

1. A mezőgazdaságban, ahol magasabbak voltak a terméshozamok és kisebb a termésingadozás;
2. Az ipari technológiában. A kokszt és az első gőzgépek már éreztették hatásukat a szigetország iparában.
3. A kereskedelemben, Angliában a tőkefelhalmozás előrehaladottabb szinten volt, és a külkereskedelem mennyisége lényegesen túlhaladta a versenytársak külkereskedelmének szintjét.
4. Végül a pénzügyi rendszer terén. John Law-nak Franciaországban nem sikerült az Angol Nemzeti Bank rendszerét meghonosítani.¹ De ha úgy látjuk, hogy ez az előny nagyjából a 18. században keletkezett is, mégis sok területen ebben a században a gazdasági fejlődés üteme jórészt azonos volt. Egyes számítások szerint mind a francia külkereske-

¹ F. Crouzet: Angletterre et France au XVIIIe siècle. Essai d'Analyse Comparée de Deux Croissances Economiques. Annales, 1966. 2.

delem volumene, mind az ipari termelés növekedése a 18. század végéig lépést tartott az angol gazdaság hasonló szektoraival. Ha a gazdasági élet egyes jelenségeit szemlélnénk csupán, akkor nemcsak Franciaországot állíthatnánk Anglia mellé, de a politikailag széttagolt és egészében gazdaságilag elmaradott Németország egyes területeit is, még inkább Hollandiát, melyet a 17–18. században joggal tekintettek par excellence tőkés országnak. Mégis úgy véljük, ha megpróbálnánk akár csak megközelítőleg választ adni arra a kérdésre, hogy miért vált Anglia az ipari forradalom hazájává, akkor válaszunknak a tényezők ugyanolyan komplexitására kell hivatkoznia, mint amilyen komplex folyamatnak magát az ipari forradalmat tekintjük.

Egyes tényezőket tekintve mindenütt találkozhatunk Angliánál kedvezőbb esetekkel. Jóllehet, adataink megbízhatóságához férhet kétség, mégsem kétséges, hogy a 18. században Poroszország mezőgazdasági termelése is lényegesen növekedett, – igaz, főleg új földek használatba vétele révén –, hogy a vastermelést tekintve (1718: 110 000 T, 1800: 163 000 T) Oroszország is lépést tartott még Angliával. Tény az is, hogy a spanyol textilipar is állta a versenyt az angollal, és a szász ipari diverzifikáció és export sem maradt el még lényegesen az angol mögött.

És mégis, összességében: a gazdaságot, a közlekedést, a nyersanyag-lehetőségeket, a társadalmi nyitottságot, a kapitalista mentalitást egyaránt figyelembe véve, mindinkább világossá válik, hogy az a történelmi előfeltétel, mely valamennyi tényező együtteséből formálódott, sehol sem volt annyira fellelhető, mint éppen Angliában, ahol a tőkés termelési viszonyok kialakítását, a régi keretek eltakarítását az angol forradalom már a 17. században elvégezte. Crouzet ezt a körülményt így összegezi: „valamennyi területet áttekintve Angliában az újítások feltétele sokkal kedvezőbb volt, mint Franciaországban.”²

Ha vannak olyan országok ugyanis, amelyek világosan bizonyítják, hogy a kapitalizmus kialakulása és az ipari forradalom távolról sem szinonim vagy egybeeső fogalmak, akkor Anglia példája feltétlen az. A korai – egyes szerzők által kereskedelmi kapitalizmusnak nevezett – jelenség ugyanis Hollandia mellett leginkább itt volt fellelhető, és ha el is fogadjuk M. Dobb³ – Marxra támaszkodó – véleményét, mely szerint az ipari forradalom előtti kapitalizmus a kapitalizmusnak nemcsak korai, de még éretlen szakasza, akkor sem feledkezhetünk meg jó néhány olyan tényezőről, mely már a 17. század második felétől lényeges gazdasági átalakulásra, többé-kevésbé rendszeres gazdasági fejlődésre utal.

Az angol történészek közül jó néhányat lehetne felsorolni, akik vagy arra utalnak, hogy az ipar egyre életképesebbé vált már 1750 előtt is, hogy kialakult egy erős kereskedőosztály, vállalkozók rétege, melynek egyre nagyobb befolyása volt az állam ügyeire, hogy forradalmi jellegű átalakulás ment végbe a mezőgazdasági szektorban, hogy a külkereskedelem átalakulását is forradalmi jellegűnek lehet tekinteni.⁴ Mások a már

²Ezért nem lehet elfogadni Milward és Saul nézetét, mely szerint „Sem társadalmilag, sem gazdasági szempontból a 18. századi Anglia nem különbözött gyökeresen a többi európai országtól.” A. Milward – S. B. Saul: *The Economic Development of Continental Europe 1780–1870*. London, 1973. 30.

³M. Dobb: *Studies in the Development of Capitalism*. London, 1947. I. fejezet.

⁴R. M. Hartwell: *The Industrial Revolution and Economic Growth*. London, 1971. 33. Chapter 2.

közel 1000 mérföld hosszúságú hajózható csatornákra, a mintegy 300 Newcomen-féle gőzgépre és néhány más technikai felfedezésre utalnak.

Nem kétséges, a 18. század közepének Angliája mind jobban képes volt előnyére változni. Földrajzi izoláltsága még elegendő volt, hogy megkímélje az ország területét a kontinentális háborúk pusztításától, de a hajózás fejlődése folytán már nem szigetelte el a kontinens gazdasági életétől. Sőt mi több, egyenesen a hajózás tette Angliát mindinkább a világkereskedelem központjává. Hollandiától fokozatosan elhódította a vezető szerepet, és segítette leküzdeni a fejlődő gazdaság számára elengedhetetlen szállításnövekedés technikai nehézségeit.

London a 18. század elején az egyre inkább piaci és áruorientációs angol gazdaság vezető városává válik. Az árugazdaság kiterjedésének pedig, a belső gazdasági és társadalmi munkamegosztás eredményeként, a mezőgazdasági technika gyors átalakulásával, a növekvő népesség szükségleteinek kielégítésére ösztönözte a mezőgazdaságot, a mezőgazdasági jövedelmek pedig az ipari termelés számára nyitottak mind lukratívabb belső piacot. A 18. század végére az angol mezőgazdaság már aligha volt hasonlítható a korábbi tradicionális földműveléshez. Egyfelől a földbirtokstruktúra változott meg radikálisan, az ún. enclosure (bekerítések) révén, mely előzőtt földjéről számos kisgazdát. 1750-ig a mezőgazdasági földterület közel felét érintette az enclosure, majd a következő fél évszázadban csak a parlament által hivatalosan jóváhagyott bekerített terület mintegy 7 millió acre-ra rúgott – és mindinkább tőkés gazdaságot folytató tulajdonosok vagy bérlők kezébe juttatta a volt közös földek nagy részét. Másfelől változott a művelési mód. A régi háromnyomásos gazdálkodás helyét a modernebb vetésforgónak adta át. Jobb ekét használva mélyebben szántottak, és trágyázással is növelték a terméseredményeket. Charles Townshend a magtisztítást, a lóval való szántást, a takarmányozást ösztönözte. Az állatok száma és súlya, a növekvő terméseredmények és hozamok utaltak az új piaci lehetőségekre. „Két jelenség volt különösen fontos. A mezőgazdaságban: az 1730 után mintegy 20 éven keresztül jelentkező jó termés, amely egyfelől lenyomta az élelmiszerárakat, másfelől strukturális változásokat idézett elő a mezőgazdaságban, növelve a vásárlóerőt egy olyan időszakban, midőn az élelmiszerárak határozták meg elsősorban a béreket; valamint a földpiacon a kínálat elapadása, mely megemelte a földárakat, a farmereket a föld árának jelentőségére tanította, és bátorította azokat, akik hagyományosan a földbe fektették vagyonukat, hogy más megélhetési és beruházási lehetőséget keressenek.⁵”

Más megélhetési és beruházási lehetőség Angliában kettős értelemben is kínálkozott. A 18. századi Angliában virágzott a kézműipar, melyet semmiféle – a kontinensre oly jellemző céh és más középkori – szabályozások nem gátoltak fejlődésében. A vasfogyasztás lényegesen növekedett, jóllehet a vastermeléshez többnyire még mindig nem kőszén használtak. A hajóépítés, a mezőgazdaság és az egyéb építkezések a még hagyományos technikán alapuló vasnak is jó piacot biztosítottak, és néhány nagyobb méretű vasmű kialakítását is lehetővé tették. A gyapjúipar is virágzott. Jóllehet, még a falusi háziiparra épült a Verlag-rendszer kereteiben, mégis már komoly méretű export-ágazattá is vált. Az angol export értéke 1700 és 1750 között mintegy megkétszereződött, és ennek közel felét már ekkor is a gyapjúipar árui tették ki. Gazdaságilag tehát kifizetődőnek tűnt

⁵ R. M. Hartwell: *The Causes of the Industrial Revolution in England*. London, 1967. 25–26.

minden ipari beruházás, annál is inkább, mivel a kor technológiai színvonala mellett a beruházási költségek (inkább forgó, mint álló tőkére volt szükség) viszonylag alacsonyak voltak.

Angliában azonban nemcsak gazdasági értelemben voltak meg az ipari fejlődés kedvező feltételei. Már a 18. században jórészt eltűntek azok a társadalmi korlátok is, melyek a kontinensen még erősen akadályozták a kapitalista viszonyok kibontakozását, az ipar megerősödését. Angliában – nem kétséges, a polgári forradalomnak ebben országrésze volt – az egész intézményrendszer, az állami struktúra, a társadalmi mentalitás, lényegében kereskedelem- és iparcentrikus volt, tehát a gazdasági élet állott érdeklődése középpontjában. Különösen az angol vezető osztályok ipar iránti nyitottságát érdemes kiemelni. Hiszen a kereskedelemnek – legalábbis korábban – Angliában nagyobb jelentősége volt, de Franciaországban is a kereskedelem még mindig becsültebb polgári foglalkozás volt, mint az ipar. Az iparral kapcsolatos francia mentalitást még a 19. század első felében is a legnagyobb pénztőkés Rotschild ismert mondása jellemezte. Ha valaki el akarja veszteni a pénzét, akkor arra három lehetőség kínálkozik: egyik, ha a nőkre költi, a másik, ha a szerencsejátékot űzi, a harmadik, ha az iparba fekteti. Nos, az angolok az ipar kérdését máshogy látták.

A vezető angol társadalmi osztályok piac- és profitcentrikus szemlélete az iparüzést teljesen elfogadta, és ugyanúgy nem tekintette valamiféle dehonosztáló foglalkozásnak, mint a kereskedelmet. A kereskedelmi és egyéb tőke fokozatosan ipari tőkévé kezdett válni, mely nemcsak alávetette és uralta a termelést, de lényegesen behatol a termelési folyamatokba, és gyökeresen átalakítja azt. A 18. századi angol gazdaságpolitikát – és ebben egyaránt fellelhetők gazdasági és társadalmi mozzanatok – már erősen az ipar, pontosabban az ipar belső piacának védelme határozza meg. A 18. századot a közgazdasági gondolkodás és a gazdaságtörténet szempontjából a merkantilizmus elvéhez szokás kapcsolni, ahhoz a gazdaságpolitikai elvhez, amely a külkereskedelem ösztönzését tekinti a gazdasági fejlődés (gazdagodás) legfontosabb emeltyűjének. A merkantilista politika klasszikus példaként viszont Franciaországot, a felvilágosodott abszolutizmust, Colbert tevékenységét szokás emlegetni. Angliában ugyan talán kevésbé határozottan fogalmazódtak meg a merkantilizmus elvei, talán nem annyira állt előtérben a külkereskedelem támogatása és a külkereskedelmi többlet biztosítása, mégis a 18. század a külkereskedelem kiterjedésének százada. London mellett sorra emelkednek ki új kereskedővárosok, Glasgow, Bristol, Liverpool. Míg 1700-ben 6,5 millió £ 1750-ben 12,7 millió £, addig 1800-ban már 40,8 millió £ volt az export értéke. Több mint hatszoros exportnövekedés már a század elejére jelentősebb kiviteli többletre vezetett, mely a század közepére 5, a végére 12 millió £ kiviteli többletet eredményezett. Az exporttöbbletet természetesen az ipar biztosította. Az exportiparágak különösen gyorsan fejlődtek a 18. században. A textilipar pedig már ekkor termelésének mintegy 50%-át külföldre szállította, mindenekelőtt a yorkshire-i gyapjúipar, de mindinkább a lancashire-i pamutipar is. Angliában azonban nem kevésbé volt fontos, hogy már ekkor egy gyarmatbirodalom központja volt; kereskedelmének jelentős részét éppen a gyarmati kereskedelem tette ki. A 18. század közepén Anglia exportjának egyharmada Indiába, Nyugat-Indiába és Amerikába irányult, az importnak viszont közel fele innen jött. A távoli kontinensek áru többnyire angol hajókon érkeztek Európába, hogy majd az európai kontinensről más országokba tovább szállítsák azokat. Az angol városok, főleg kikötővárosok, gyors fejlődésének ez volt az egyik

lényeges mozgatója. Liverpool gyors fejlődése például elképzelhetetlen lett volna a gyarmati kereskedelem, mi több, a rabszolga-kereskedelem nélkül.

A 18. századi Anglia tehát már nem volt szegény ország. A gyarmati kereskedelem-ből származó jövedelmek is hozzájárultak, hogy viszonylag fejlett belső piaccal rendelkezett. Egy ilyen belső piac nélkül a gazdasági fejlődés elképzelhetetlen lett volna, és a társadalmi munkamegosztás sem fejlődhetett volna tovább. De viszont a legfejlettebb belső piac sem lett volna képes azt a gyors ütemű áttörést biztosítani, amely az ipari forradalommal végbement. A termelés növekedése tehát távolról sem vált a belső piac terjedésének kizárólagos függvényévé. Hobsbawmnak feltehetően igaza van, mikor arra utal, hogy a kor – a piacok fejlettsége – legfeljebb egy országban teremtette meg a világon az ipari forradalom feltételeit. Nemcsak az illető ország belső szerkezetét tekintve, de abban az értelemben is, hogy a világgazdaság adott fejlettségi szintjén csak egy ország számára volt lehetőség, hogy a világpiacon ipari-műhelyi monopóliumot szerezzen, és annak segítségével gyorsítsa fel saját fejlődését. Egy időben több országot átfogó iparosodásra még „nem volt hely⁶”.

Anglia – ismét nem utolsósorban – a gyarmati kereskedelem folytán már megfelelő tőkével is rendelkezett, mely a kor ipari szükségletét finanszírozhatta. Ez a pénzügyi szükséglet a 18. században még jórészt megfelelt a kereskedelmi tőke hagyományos formáinak. Nagy mennyiségű nyersanyagot kellett beszerezni, hogy azt a Verlag-rendszeren keresztül feldolgozásra ki lehessen adni. Biztosítani kellett az értékesítési folyamat fedezésére szükséges forgótőkét stb. Az állótőke-igény még a manufaktúrákban sem volt jelentős. Egyébként is a 18. században az ipari forradalom előtt is világos kapcsolat volt a kereskedelem és az ipar között, hiszen az exportra dolgozó iparágak sokkal gyorsabban növekedtek, mint a többi iparágak. 1700 és 1750 között az exportiparágak 76, a többiek viszont csak 7%-kal bővítették termelésüket. A kormány pedig sohasem feledkezett meg tevékenységében az exportiparágak támogatásáról. Az angol gazdaságtörténet jelentős kutatói azon a véleményen vannak, hogy a kereskedelemben kell keresni az angol ipari forradalom eredetét. Hobsbawm egyenesen így fogalmaz: „Iparunk eredetét a kereskedelemben, különösen az elmaradott országokkal való kereskedelemben kell keresnünk⁷.”

Mégsem lenne helyes ezt a nézetet kritikátlanul magunkévá tennünk, és megfeledeknünk jó néhány más faktorról, melyet a különböző nézetek szerzői szintén felsorakoztatnak, és melyeket Lipson a következőkben foglal össze: „a tőkefelhalmozás”, „a vállalkozói osztály”, „a népességnövekedés”, „a belső piac és a szén korai felhasználása⁸”.

Mivel már a tőkefelhalmozás, a társadalmi nyitottság és a vállalkozói osztály, és a belső piac kérdésére röviden utaltunk, álljunk meg először is a népességnövekedés problémájánál. Szögezzük le, hogy önálló tényezőnek ezt már azért sem tekinthetjük, mivel nemcsak más változóktól elválaszthatatlan, de a belső piac növekedésében ténylegesen bent foglaltatik. Adam Smith a belső piacról szólva azt a népesség nagysága és a társadalmi munkamegosztás kombinált függvényének tekintette. Ami a népesség abszolút számát illeti, e tekintetben sem Angliáé volt az elsőbbség Európában, Franciaország lakossága lényegesen nagyobb volt, de Spanyolország népessége is meghaladta a szigetországét.

⁶ E. Hobsbawm: *Industry and Empire*. London, 1969. 49.

⁷ E. Hobsbawm: *Industry and Empire*. 54.

⁸ Lipson: *The Growth of English Society*. A short Economic History. London, 1949. 190–191.

Anglia népességét – Wales-szel együtt, de Skócia nélkül – a 17. század végén mintegy 5 és fél millióra tették. Az 1801-es népszámlálás kilenc millió emberről adott számot, mely kiegészült Skócia másfél milliós lakosságával. Figyelembe véve a korábbi lassú gyarapodást, olykor teljes stagnálást, sőt visszaesést is, ez érdemleges gyarapodás volt. Különösen 1740 után, mikor is a lakosság növekedése felgyorsult. 1740 és 80 között az évi gyarapodás 4%-ról 7%-re emelkedett. Aligha tekinthető ez oly forradalmi változásnak, mely Anglia esetében magyarázatot adna a korai indulásra, de az bizonyos, hogy növekvő népessége az emberi tőkének és piacnak is biztosította azt a minimumát, mely a nagy gazdasági áttöréshez hozzájárulhatott. A szénellátottságot még kevésbé tekinthetnénk önálló, döntő tényezőnek. A technikai feltételek csupán sokkal szélesebb hálózatba beágyazva tekinthetők az ipari forradalom szempontjából lényeges ösztönző mozzanatoknak. Kétségtelen, az ipari forradalom által kifejlesztett új technika nagyon erősen függött a szénellátástól, nevezetesen attól, hogy szén nagy mennyiségben és olcsón álljon rendelkezésre. Szén pedig bőven volt Angliában és olcsón. Olcsón, kettős értelemben, egyrészt a kibányászás relatív költségei voltak alacsonyak, másrészt a szén magas szállítási költségei a part menti tengerhajózás és a csatornák révén leküzdhetőek voltak. Mégis igaza van annak a felfogásnak, hogy „a szén ára nem tekinthető olyan döntő tényezőnek, amely a 19. századi európai iparosodás kérdését eldönthette⁹”.

A közgazdasági teória alacsony fejlettségű országoknak azokat az országokat tekintti, ahol igen nagy a mezőgazdasági népesség aránya, ahol olyan alacsony a jövedelem, hogy azt nagyjából élelemre költik, ahol alacsony a megtakarítás és a felhalmozás, ahol az alacsony képzettségű lakosság gyorsabban növekszik, mint a termelés, ahol gyenge a belső piac és fejletlen a kereskedelem, ahol nincs közlekedési hálózat, és nincs hitelrendszer, ahol gyenge a mezőgazdaság, és nincs ipar. Az ilyen gazdaságok alacsony jövedelme és megtakarítási hányada nem teremt megfelelő keresletet. Nem ruháznak be elégséges mennyiségben, és ezért nem tudnak a gazdasági növekedés számára ösztönzést nyújtani. Jóllehet, ez a kritérium-rendszer inkább a 20. századra tekinthető jellemzőnek, mégis megállapíthatjuk, hogy ha a kritérium-rendszert a 18. század második felének Angliájára alkalmazzuk, úgy Anglia a legtöbb összefüggésben – és egészében is – már túljutott a gazdasági fejlettség azon szintjén, melyet két évszázaddal később is a fejlettség küszöbének tekintenek. A népesedés gazdasági összefüggésének kérdésére éppen a 19. század fordulóján hívta fel Malthus a korabeli közvélemény figyelmét. Nézetei érthetően inkább riadalmat keltettek, hiszen a szerző a népességnövekedésben nem a gazdasági fejlődés öröndetes következményét, vagy feltételét látta, hanem arról értekezett, hogy a mértani haladvány ütemében gyarapodó népesség és a számtani haladvány ütemében növekedő javak és élelmiszertermelés között hamarosan feloldhatatlan ellentmondás keletkezik, mely veszélyes következményekkel jár az egész társadalomra nézve. Malthus írása 1798-ban látott napvilágot, és tapasztalatai alapján a mezőgazdaságból származtak, figyelmen kívül hagyva a meginduló iparosodást, mely követelte és feltételezte a népességyarapodást. De tradicionálisan szemlélte Malthus a mezőgazdaságot is, hiszen ennek is egyre több olyan szektora alakult ki, éppen a 18. században, mely fejlődött, ahol át tudták törni a rosszabb földek művelés alá vétele következtében a csökkenő hozadékból származó gátakat. Angliában az ipari forradalmat nem utolsósorban az tette lehetővé,

⁹ E. Bogart: *Economic History of Europe*. London, 1942. 91.

hogy szilárd alapokkal bírt az angol mezőgazdaságban. „1700 és 1800 között csodálatos változás történt – írja az angol mezőgazdaságról egy szerző. – Anglia nemcsak megkétszereződött népességét tudta élelmiszerral ellátni, de megfelelő takarmányt biztosított a megháromszorozódott loállományoknak is.¹⁰”

Ismeretes, hogy – nagyjából a 18. századig – a mezőgazdaság – amely a terméseredmények révén meghatározó szerepet játszott az országok gazdasági életében – nem volt képes rendszeres, nagy mennyiségű többletet termelni. A malthusi csapda éppen abban rejlett, hogy a népesség növekedésének a mezőgazdasági termelés szintje eleve korlátokat teremtett. Bár új földek termővé tételére volt ugyan lehetőség, ezek azonban jobbára gyengébb minőségű földek voltak, a régi földeken pedig kétségtelenül tapasztalható volt a csökkenő hozadék. Évszázados tapasztalat volt, hogy általában egy mezőgazdasági termelő körülbelül 20–25%-kal tudott többet termelni, mint saját – és nem termelő családja – szükséglete. Ezt a felesleget sajátították el a feudális uralkodó osztályok a különböző szolgáltatások – kilenced, tized – formájában. Abban az esetben azonban – és ez az eset rendkívül gyakori volt a kizárólagosan az éghajlat szeszélyétől függő mezőgazdaságban –, ha rossz volt a termés, úgy gyakori éhínség ütötte fel a fejét, vagy nem volt biztosítva az egyszerű újratermeléshez szükséges vetőmag stb. Ezekben az esetekben éleződött ki különösen a földesúr–jobbágy ellentét, ilyenkor jutottak oda, hogy a feudális kizsákmányolás már a megélhetést is veszélyeztette. A fejletlen közlekedési viszonyok miatt igen nehéz volt más vidékek esetleges többletéből az élelemhiányt ellensúlyozni, ezért a gyakori éhínségek meglehetősen szabályossággal ütötték fel fejüket, eleve a népességnövekedés gátjává váltak, és rendszeresen pusztították a lakosságot. A mezőgazdaság alacsony termelékenysége természetesen a társadalmi munkamegosztás kiterjedését is gátolta, hiszen nem volt elegendő nélkülözhető munkaerő, mely a mezőgazdaságból az iparba áramolhatott volna. A 18. századi változás lényegét már abban jelölhetjük meg, hogy a termelékenység növekedése folytán a terméstöbblet mintegy 40–50%-ra emelkedett, mely normális időkben már komoly mennyiségű munkaerőt szabadított fel, de rossz termés esetén – ebben az időszakban 30–50%-os termésingadozás sem volt rendkívülinek tekinthető – sem idézte fel az éhínség rémét.

Egyes becslések szerint az egy acre-ra eső búza terméshozama 1200 és 1650 között 8 bushelről 11 bushelre nőtt. A következőkben egy évszázad elegendő volt hasonló nagyságú (kb. 30%) növekedéshez, ezt követően pedig 1750 és 1800 között egy fél évszázad alatt érték el hasonló arányú növekedést. 1800-ban már 20 bushel volt egy acre föld búzahozama. Nem véletlen, hogy a 18. század közepén Anglia komoly mezőgazdasági exportáló országgá vált.

Az angol mezőgazdasági termelés növekedése jórészt négy mozzanatra vezethető vissza. Egyrészt, hogy a nyomásos gazdaság, mely kettős, fejlettebb vidékeken hármass formában évszázadokig uralkodott, és amely a termőterület jelentős részét állandóan ugaron hagyta, fokozatosan átadta helyét a növényváltó gazdaságnak, mely a különböző jellegű és mélységű vetések mellett a földet jobban kihasználta, és magasabb terméshozamokat eredményezett. Egyidejűleg egy sor új kultúra kezdett elterjedni, melyek közül különösen a takarmánynövények voltak jelentősek! A 18. századi Angliában fokozatosan alkalmazták az új munkaeszközöket. Így különösen a faekének vaskével, vagy

¹⁰ E. L. Jones: *Agriculture and Economic Growth in England 1650–1815*. London, 1965.

legalábbis vassal ellátott ekével való felváltása, mely a szántási mélységet és ezáltal ismét a terméshozamokat befolyásolta. (Egyidejűleg a vastermelés számára jelentett lényeges belső piacot.) A sarló helyett mindinkább a kaszát alkalmazták a betakarításhoz, mely e rendkívül munkaigényes folyamat munkaerőszükségletét csökkentette. Végül, de nem utolsósorban, a mezőgazdaság 18. századi növekedésében szerepet játszott, hogy megkezdődött a vetőmag-előkészítés és finomítás is. A Townshend-féle úgynevezett négyes forgó mellett az ugar már szinte teljesen eltűnik, az igaerő megváltozik, amennyiben ökrök helyett mindinkább lovakat alkalmaznak a szántáshoz. Egy pár lóval kb. 50%-kal több földet tudnak felszántani, mint egy pár ökörrrel ugyanannyi idő alatt. A mennyiségben és minőségben megnőtt takarmánytermesztés több és jobb minőségű állattartást tett lehetővé. Valóban, az angol mezőgazdaság a 18. század második felére megfelelő bázist biztosíthatott az ipari átalakuláshoz, és ez a körülmény világossá válik abból a tényből is, hogy Anglia volt az egyetlen ország, ahol a mezőgazdaság már nem dominált egyértelműen, ami a lakosság foglalkozását illeti (1800-ban már az angol lakosság közel fele nem mezőgazdasági volt). Igaz, a lakosság elvándorlása a mezőgazdaságból nem nélkülözte a tragikus mozzanatot. A gyarapodó enclosure révén tömegével üzték el az embereket a földről, és a 18. század végén Angliában parasztság hagyományos értelemben már nem volt. 1790-ben a megművelt földterület háromnegyed része tőkés módon termelő földesurak kezén volt, és az ún. freeholderok legfeljebb 20%-át bírták a földnek. A gazdaságilag és társadalmilag jelentéktelen parasztság, valamint a nincstelen földmunkások serege — mely már átmenőben volt az ipar felé — egészítette ki még a falu képét.

A mezőgazdasági termelés növekedése tette elsősorban lehetővé, hogy a népgazdaság egésze végül is nagyjából lépést tartott a népesség gyarapodásával. „A 18. század közepén a mezőgazdaság, ha nem is kezdeményezte, de lehetővé tette a gazdasági fellendülést. Ezek szerint arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az 1740 körül kibontakozó konjunktúra még nem volt más, mint az iparosítás előtti gazdaságok olykor ismert jelensége” — teszi fel a kérdést Phyllis Deane. „Ha így van — folytatja —, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az angol ipari forradalom ténylegesen 1780 körül kezdődött, és az azt megelőző évtizedek inkább még csak az előkészítő szakaszt jelentik.¹¹”

Az ismert angol szerző azt a nézetét, miszerint a 18. század közepe még csak az előkészítő szakaszt, és nem az ipari forradalom tényleges megindulását jelenti, azzal az utalással támasztja alá, hogy a termelés bővülése és különösen a külkereskedelem fellendülése még jórészt a hagyományos technikai bázison ment végbe. Lényeges változást vél azonban ő is felfedezni a termelés szervezetében, szélesebben fogalmazva úgy is mondhatnánk, a termelési viszonyokban. Ezeket a változásokat főként két összefüggésben érdemes kiemelni. Egyrészt, a hagyományos kistermelő üzem mindinkább tőkés — kizárólag piacra orientált — vállalkozásoknak adta át helyét, melyek nagyobb mennyiségben és részben specializált munkaerőt alkalmaztak, és bizonyos állótőkével is rendelkeztek. Másrészt kialakult egy többé-kevésbé egységes belső piac, és formálódóban volt egy nemzetközi piac is. Mindez természetesen megfelelő intézményrendszer, infrastruktúra formálódását is megkívánta. Ha a közlekedés és a csatornák a szállítás révén egységesítették a belső piacot, a kereskedelem és hitelélet gyarapodása is a belső piac kiépülését jelzi. Számos

¹¹ Phyllis Deane: *The First Industrial Revolution*. Cambridge, 1965. 50.

hitelintézet megteremtésével, az Angol Bank és a kormány közötti kapcsolat szabályozásával, a különböző hiteltermelő eszközök kiépítésével — így a váltóleszámitolás rendszerének tökéletesítésével —, a vidéki bankok hitelkereteinek növelésével vált a hitelélet alkalmassá, hogy egy forradalmi változáson és növekedésen átalakuló gazdaság rendelkezésére álljon.

Az angol gazdaság tehát a 18. század második felére mindinkább tőkés áru-gazdasággá változott, melynek fejlődését már a piaci mechanizmus határozta meg. A gazdaság ellenőrzése mindinkább kikerült az egyéni döntések köréből, személytelenné vált piaci erőknek, közgazdaságilag pontosabban fogalmazva, mindinkább az érték-törvénynek lett alávetve. Mindez többé-kevésbé megadja a választ, mi volt az a lényeges különbség minden más országgal szemben, mely Angliát az ipari forradalom pionír országává tette, vagy tehette.

Amire most szükség volt, az mindenekelőtt a technikai áttörés. Annál is inkább, mivel minden kisajátítás, enclosure ellenére a piac, a kereslet gyorsabban bővült, mint a munkaerő. Az áttöréshez először is munkaerőt megtakarító találmányok kellettek. Másodszor tőke kellett, hogy ezeket a találmányokat és az ennek alkalmazása révén ismét megnövekedett munkaerőszükségletet alkalmazni lehessen. Végül, de nem utolsósorban egy új társadalmi réteg kellett, mely a tőkés gazdaságot irányítja. „Szükségessé vált egy új típusú kapitalista” — írja Maurice Dobb. — „Nem a korábbi uzorás vagy kereskedő, a kis leszámítoló- és váltóüzletével vagy kereskedőházával, hanem az ipar kapitánya lett idő-szerűvé. Egy olyan személyiség, aki egyszerre szervezője és tervezője a termelési egység működésének, aki autoritatív fegyelmezője a foglalkoztatott munkásseregnek, annak a munkásseregnek, mely gazdasági értelemben nem rendelkezik állampolgársággal, mely arra van kényszerítve, hogy terhes kötelességét mások szolgálatában végezze, vagy az éhség, vagy a munkafelügyelő korbácsától hajtva.”^{1 2}

Munkás és tőkés, technika és tőke, belső kereslet és külső piac egyaránt szükséges volt ahhoz, hogy a kapitalista fejlődés új szakaszába lépjen. Egy olyan új szakaszba, mely egyaránt forradalmasítja a termelést és a termelési viszonyokat, mely nemcsak Angliát és az európai kontinens legfejlettebb országait vonja be az átalakulásba, hanem az egész világ gazdasági átalakulását vonja maga után, és valóban világgazdaságot és világpiacot teremt. A gazdaságtörténetesek között számos nézet van forgalomban, mely az ipari forradalom kialakulásának legfontosabb tényezőjét, vagy olykor a *döntő* tényezőjét kívánja megállapítani. Vannak, akik Adam Smith nyomán a tőkefelhalmozásnak ítélik a pálmát, mint amely minden gazdasági fejlődés előfeltétele. Ismeretes viszont, hogy tőkefelhalmozás csak adott gazdasági és történelmi kontextusban vezet ténylegesen a gazdasági növekedés felgyorsulásához. Mások — és ezek természetesen többen vannak — a technika forradalmi változására helyezik a hangsúlyt. A találmányok és újítások hirtelen felgyorsulása, a gépek alkalmazása jelentette — szerintük — az ipari forradalom széles elterjedésének és diadalra jutásának előfeltételét. A kérdést azonban itt is vissza lehet fordítani. Találmányok és újítások korábban is voltak, jóllehet, van igazság abban, hogy a történelem egyetlen korábbi szakaszában sem jelentkeztek ilyen tömegesen, ilyen nagy effektivitással, és soha sem telt el viszonylag ilyen rövid idő a találmány és technikai alkalmazása, az újítás között. Schumpeter talán ezért is jutott el az újító és újítás központi jelentőségéhez.

^{1 2}M. Dobb: *Studies in the Development of Capitalism*. 260.

Véleménye szerint a gazdasági fejlődés kulcsa az újítás, és az személyesen az újító kezében van. Ha az újítások nagy tömege jelentkezik, akkor jutunk el az ipari forradalomhoz. Természetesen ez a nézet, mely a vállalkozót teszi meg végül is az átalakulás centrális figurájává, szintén megkerüli a kérdést, mi az oka annak, hogy egy történelmileg adott szakaszban az újítások és újítók különösen nagy számban jelentkeznek; olyan nagy számban, hogy az már nem egyszerűen mennyiségi növekedést, de minőségi változást is idéz elő a gazdasági fejlődésben.¹³

A társadalmi struktúra – akár abban a formában, hogy mikor képes egy társadalom a tőkefelhalmozásra, mikor alakul ki egy meghatározott megtakarítási hajlandóság, mikor alakul ki az újítók ösztönzése és az újítások befogadása és alkalmazása – végül is minden teóriában felmerül, hol kimondva, hol kimondatlanul. Kimondottan is jelentkezik azokban a nézetekben, melyek a társadalom megváltozott struktúrájában és megváltozott értékrendjében keresik az ipari forradalom döntő faktorát. Ismert és túlzott általánosítások akár a vallások, akár meghatározott magatartások szerepére vonatkozólag, aligha elfogadhatók. A társadalmi struktúra döntő szerepét hangsúlyozók inkább csak arra voltak jók, hogy a történelmi fejlődést technikai és gazdasági faktorokra leegyszerűsítővel szemben felemeljék óvó szavukat, és szállítsanak bizonyos ellenérveket, semmint hogy kielégítő magyarázatát adják ennek a komplex folyamatnak. Ez ismét a gazdasági tényezőket keresők táborát erősítette, akik a modern közgazdaság teoretikus nézeteiben bőven találtak maguknak muníciót, midőn kereslet-orientációs növekedést véltek felfedezni az ipari forradalom mögött. Keynes nézetei, melyek a jövedelmeket és a foglalkoztatást a beruházások függvényének tekintik, és hangoztatják, hogy tömegtermelés és gyáripar elképzelhetetlen lenne megfelelő piac nélkül, a piacot állították a vizsgálat előterébe. Belső vagy külső piac?

Hobsbawm szerint „ipari gazdaságunk kereskedeleméből, mindenekelőtt az elmaradt országokkal való kereskedeleméből nőtt ki”¹⁴. Ennek a tézisnek azonban ellentmond Bairochnak az a számítása, mely a 18. századi növekedés 5–9%-ára becsüli a külföldi pótlólagos kereslet igényét.¹⁵ Ezek szerint a növekvő termelés 91–95%-ra a hazai piac növekvő szükségletét elégítette ki. Az össztermelésre vonatkozó adatok is hasonló számokra utalnak. A szerző arra is rámutat, hogy ha feltételezzük – és erre minden okunk megvan –, hogy a külső piacok nagyobb haszonnal dolgoztak, úgy mintegy 1/3-dal magasabb haszonkulccsal számítva is, legfeljebb 10–12%-ra rúghatott a külső piacról származó tőkefelhalmozási részesedés. Az ipari forradalom két kulcságzatában – a textil- és a vasiparban – sem jutunk ennél lényegesen magasabb arányokhoz. M. Flynn is azzal érvel, hogy „a legtöbb iparág számára, és egészében az ipar egésze számára a belső kereslet volt a döntő, és ez gyakorolta a legnagyobb befolyást a termelés növekedésére”.¹⁶ A külső piacok impresszionáló növekedése ellenére, mely már utal arra, hogy az ipari forradalom Angliában is mint a tőkés világgazdaság részeként érlelődött, végül is az állásfoglalások többsége a belső piac döntő szerepe felé hajlik. És ha a megosztó szakértői vélemények között aligha lehetne egyértelmű igazságot tenni, vagy valamiféle arany

¹³ J. A. Schumpeter: A gazdasági fejlődés elmélete. Budapest, 1980

¹⁴ E. Hobsbawm: Industry and Empire. 54.

¹⁵ P. Bairoch: Commerce extérieure et développement économique de l'Europe au XIX siècle. Paris, 1976. 62. kk.

¹⁶ M. Flynn: The Origins of Industrial Revolution. London, 1968.

középutat keresni és hirdetni, az semmi esetre sem kétséges, hogy a külső piacok és a külkereskedelem jelentős szerepe ellenére az ipari forradalom döntő ugrását, és azt, hogy ez miért éppen a 18. század vége felé és Angliában kezdődött meg, aligha lehetne megérteni, ha a megelőző belső gazdasági és társadalmi átalakulás, melyhez a gyarmatosítás stb. korábban is hozzájárult, nem éppen Angliában teremtette volna meg az átalakulás gazdasági, technikai és társadalmi feltételeit, ha éppen a belső fejlettsége folytán nem Anglia lett volna képes az élre ugrani, és ezáltal fejlődését nemcsak saját, hanem az egész világ piacára alapozni.

Az ipari forradalom induló nagy találmányai bizonyos értelemben a kereslet és kínálat ellentmondásainak termékei, de a kereslet és kínálat sohasem mereven elválasztható két tényező. A keresletet részben a kínálat teremti. Anglia megteremtette a keresletet is a maga számára, éppen azért, hogy a korban egyedülállóan volt képes a technikai fejlődést gátló viszonyokat leküzdeni, az eddigi falakat áttörni, a termelőeszközöket és a termelési viszonyokat forradalmasítani.

1790-ben Angliában 15 kg volt az egy főre eső vastermelés, a kontinentális Európa ezt a szintet legfeljebb 1870-ben érte el. Az egy főre eső pamutfogyasztás 2 kg volt, a kontinentális Európa 1885-ben fogyasztott fejenként 2 kg pamutot. Nem volt ismeretlen a gyapot korábban sem az angol gazdaságban, de jelentősége messze elmaradt akár a gyapjú – a juhtenyésztésre a dús fűvű angol legelők különösen alkalmasnak kínálkoztak –, akár a len és a kender mögött. Ha az előbbi a polgárosodó népesség és az erősödő polgárság, az utóbbi az alsóbb társadalmi osztályok öltözéke volt. A pamut a 17. század második felében a Keletindiai Társaság tevékenysége nyomán egyre nagyobb mennyiségben került az angol piacra. Az olcsó és tetszetős kartonanyag szélesebb elterjedését a régi textilipari ágazatok féltékeny versenye miatt, mely a 18. század elején az ún. Calico-törvénnyel megtiltotta a pamutárak behozatalát Indiából, még az is akadályozta, hogy hazai gyártása a korabeli elmaradott fonási technika mellett még a gyapotimport növelése esetén sem tudott lépést tartani a növekvő kereslettel. Midőn 1733-ban John Kay olyan vetelő-berendezést szerkesztett, amely a szövés termelékenységét mintegy 30–35%-kal növelte, a „fonaléhség” tarthatatlanná kezdett válni. 1760-ban a Society of Arts díjat tűzött ki egy olyan új fonóorsóra, mely megsokszorozza az óránként előállítható fonal mennyiségét. A sok sikertelen pályázat után James Hargreaves, lancashire-i takács, 1764-ben 8 orsós fonókereket készített, melyet lányáról Jennynek nevezett el. Viszonylag egyszerű készítmény volt, kézzel hajtották, és egy kisiparos műhelyében is működtetni lehetett. Önmagában a találmány mégis áttörést jelentett, hiszen 8–10-szeres termelékenységnövekedést vont maga után. Következményeiben mégis inkább Richard Arkwright vízikerekkel hajtott fonógépe volt jelentősebb. Arkwright foglalkozására nézve borbély volt, akinek kimondottan a pályadíj és az üzleti lehetőségek mozgatták fantáziáját, és aki találmányát saját egyéni céljaira is sokkal ügyesebben tudta kamatoztatni, mint Hargreaves, akinek első Jenny-jét a féltékeny takácsok egyébként is összetörték. Arkwright fonógépe – mint később kiderült – nem is volt eredeti, mégis a vízikerek alkalmazásával most már 100 orsó hajtására is alkalmas volt, és már lényegesen túllépte a kisipar kereteit. Mindkét találmány azonban még mindig durva fonalra alapult. Samuel Crompton (1779) oldotta meg a kérdést a Jenny és a vízikerek (frame) sajátos kombinációjával. Ezért kapta találmánya az öszvér (mule) nevet. Ez a gép már finom és erős fonalat tudott előállítani, és alkalmas volt a gőzgépek általi meghajtásra is, amire először 1785-ben került sor.

Az új fonógépek megszüntették a fonás és szövés kapacitása közötti szűk keresztmetszetet. A fonás gépesítése egyfelől rohamosan csökkentette a fonal árát, másrészt gombamódra szaporította a textilgyárakat, melyekben egy fonónő eleinte néhány tucat, később néhány száz orsót is kiszolgált. Mivel az új találmányok most már a fonás és szövés közti egyensúlyt borították fel, ha korábban a gépi fonás, most a gépi szövés technikai kérdései kerültek előtérbe. Edmund Cartwright 1785-ben szintén szabadalmaztatta első szövőgépét. Tekintettel arra, hogy képzettségére nézve lelkész volt, feltehetően inkább ötlettel és leleményességgel, semmint technikai tapasztalattal dolgozta ki azt. (Állítólag Kempelen Farkas sakkozó automatája adta az ötletet a takács nélküli szövőgép eszméjéhez.) Igaz, a megoldás távolról sem volt tökéletes, és jó három évtized kellett még ahhoz, hogy egy manchesteri gépgyár olyan gépi szövőszekek termelésére térjen át, melyek megfelelően elégítették ki a szükségletet.

A fonás és szövés gépesítése hasznosan egészült ki a textilnyomóipar újításával, a Bell által 1785-ben szabadalmazott hengernyomógéppel, mely egyszerre 40-szeresére emelte a nyomás termelékenységét, egyidejűleg a minőséget is javítva. Míg korábban Angliában évente 1 millió yard nyomott pamutszövetet állítottak elő, 10 év múlva ez a mennyiség 28 millióra, a 19. század közepére 450 millióra emelkedett. (A hengernyomás természetesen elválaszthatatlan volt a fehérítés megoldásától. A korábbi – hetekig vagy hónapokig tartó – folyamatot Berthollet francia kémikus – a klór fehérítő hatásának felfedezésével – néhány órára csökkentette.)

A pamutipar nem egyszerűen a technológia forradalmasításával indította el az ipari forradalmat. Nem kevésbé volt lényeges az a gazdasági és társadalmi hatás, melyet az új termelési folyamatokkal idézett elő. Mindezt – mint cseppben a tenger – egyetlen új intézmény, a *gyár* foglalta magában. A gyár, mely új termelési viszonyokat fejezett ki az emberek között; új termelési rendszert, életritmust, társadalmat, új történelmi korszakot indított.

Az új rendszer csirájában három lényeges elemet tartalmaz: egyrészt a társadalom új felosztását, egyfelől a termelőeszközökkel rendelkező tőkés vállalkozókra, másfelől a termelőeszközöktől megfosztott, csupán munkaerejük eladásából élő ipari proletariátus tömegére. Másrészt a termelési folyamat új összetételét, melyben ideálisnak az volt tekinthető, ha annak akár mechanikus, akár emberi résztvevői egységesen cselekedve „teljesen alárendelődnek egy önmagát szabályozó, mozgató erőnek”, melyben „betanított emberek leszoknak hagyományos munkamódszerükről, és teljesen azonosulnak a komplex automatizáció állandó szabályozottságával”.¹⁷

Végül az egész gazdaság és társadalom valamennyi folyamatának alárendelését a tőkés rend törvényszerűségének, a profit elvének, mint a mindennapi élet legfontosabb mozgató erejének.

A gyár egyidőben vált szimbólumává mindannak, amit a modern technika csodálatos eredménye előidézett, és mindannak a szenvedésnek, melyet a korábbi önálló életritmusból a gyári fegyelembé való bekényszerítés, a szakképzett, zömmel férfi munkaerő alkalmazása helyett a női és gyermekmunka tömeges alkalmazása, a világossághoz alkalmazkodó munkaidő helyett a munkaidő korlátlan meghosszabítása – különösen az éjjeli munkát lehetővé tevő világító gáz feltalálása után – jelentett.

¹⁷ Marx: Tőke I. 456.

„A mai csodák számomra az itteni gépek és az azoknak otthont adó épületek, melyeket gyáraknak neveznek. Egy ilyen háztömb 8 vagy 9 emelet magas, homlokzatán 40, oldalán 4 ablakkal (tehát 350–400 ablakkal). A vázuk vasból van, a belső falak papírvékonyaságúak . . . szomszédságomban egy sereg ilyen épület áll, és mellettük még magasabb túszerű kéményekből álló erdő. Különösen éjjel gyönyörű a látvány, amikor világít a sokezer ablak, hiszen erős fény kell ott, ahol 840 finom fonalra ügyel fel a munkás.”¹⁸

Midőn egy francia papírgyáros 1787-ben nemességet kapott, érdemei között többet között azt emelték ki, hogy gyáraiban sok öt-hatéves gyerekek is munkát ad.

Valóban, gyerekek tömege dolgozott látástól vakulásig a mindent felfaló gép mellett. Nők tízezrei váltak a gyárak rabszolgáivá. Embertelen munkakörülmények, nevetséges munkabérek mellett, rongyokban, éhesen, állandó élet- és sérülésveszélynek kitéve hajtották a gépeket, termelték a fonalat. A gyár szociális következményei nélkül aligha lehet az ipari forradalom folyamatát helyesen látni. Új jelenségek voltak ezek? Inkább csak mennyiségükben. Nem állíthatjuk, hogy a kisiparban dolgozó munkás körülményei jobbakká lettek volna. A falun eddig is szokás volt, hogy aki vetett, szántott és aratott, az maradt éhen, most a város azzal csatlakozott ehhez, hogy aki a szövetet előállította, az rongyokban járt, aki a téglát égette, annak nem volt lakása, aki szenet bányászott, annak nem jutott tüzelőre.

A vita az ipari forradalom elnyomó hatásáról máig is folyik. A kapitalizmus rendszerének szükségszerű, de csak átmeneti velejárója volt-e, vagy pedig a tőkefelhalmozás emeltyűje, mely a tőkefelhalmozást végső soron szociális értelemben is — elősegítette? Ez máig is vitakérdés.

Az ipari forradalom rendszerének ellentmondásait azonban aligha lehet csak a tőkés—proletár ellentétre korlátozni. Megvolt ennek a rendszernek a nemzetközi összefüggése is. A fonalínséget gyapotínség váltotta fel, gyapotot pedig Angliában nem lehetett természetesen. A nyugat-indiai rabszolga-ültetvények mintegy 1790-től még kielégítették a szükségletet, utána azonban — bármily nagy mennyiségű volt a 18. század folyamán a rabszolgák odahurcolása — kevés volt a munkaerő. Az Egyesült Államok déli területei léptek színre, ahol egy új találmány megoldotta a gyapottisztítást. Az ipari forradalom, a gyári rendszer felvirágzása Angliában a rabszolga-ültetvényes gazdaságát virágoztatta fel az Egyesült Államokban. Az ipari forradalom és a gyári rendszer felvirágzása azért is volt lehetséges Angliában, mivel az új gépi pamutipar — hatalmas termelékenységével — könnyen talált piacokat az ipari forradalom által még nem érintett országokban. Az új gyári pamutipar nemegyszer termelésének háromnegyed részét is exportálta. Termékeinek megjelenése — legalábbis a kevésbé elmaradott országokban — kihívást is jelentett a régi termelési rendszereknek. De versenyt is, és minél nagyobb volt Anglia és az elmaradott világ között a mezőgazdasági és technikai színvonalkülönbség, annál inkább vált behozhatatlanná az előny, annál inkább volt Anglia olyan példakép, melynek követését maga a példakép akadályozta, vagy tette lehetetlenné.

Ne fogjunk azonban mindent a gyapotra. A pamutiparral csak kezdődött az ipari forradalom, de távolról sem fejeződött be. A vasipar volt a másik iparág, ahol az átalakulás folytatódott. Nem elszigetelt véletlenről van csupán szó. A 18. század szükség-

¹⁸ Idézi: *Wellmann I. — Endrei W.*: A termelőerők fejlődése az ipari forradalom korában. 1964. 41.

letei természetesen induló lökést adtak a vasipar átalakulásának is, de az ipari forradalom folyamatában a különböző iparágak átalakulása láncszerűen haladt előre. Az egyik a másik számára teremtett piacot, az egyik növekedése nemcsak lehetővé, de szükségessé is tette a másik átalakulását is, hiszen újabb és újabb szűk keresztmetszetek teremtődtek, újabb és újabb igényeket kellett kielégíteni. Vasat a korai középkor óta termeltek Angliában. A kis kemencékben faszénnel történő olvasztás óriási pusztítást vitt végbe a szigetország erdőállományában. Fa kevés volt, és egyre drágább lett. Új fűtőanyagot kellett keresni. A szén, melyből bőségesen volt Angliában, nem volt alkalmas vas olvasztására, mindaddig legalábbis, míg a Derby család kis vasolvasztójában – hosszú kísérletezés után – rá nem jött, hogy ha a szenet kokszolják, akkor megtisztul azon mellékanyagoktól, melyek miatt korábban nem volt alkalmas vas olvasztására. Az újítás – nem utolsósorban technológiai problémák miatt is – lassan terjedt. Problémát jelentett az is, hogy az így termelt vas túl kemény volt, a széntartalom miatt könnyen tört, nem lehetett könnyen kalapálni, formálni. A nyersvas kísérőanyagainak oxidálás révén történő eltávolítását – mely a korszerű kohászat alapja – végül is Henry Cort dolgozta ki a kavarásos eljárás (puddle) bevezetésével. Az ilyenformán finomított vas a nyersvas újraolvasztásával készült, melyhez kokszot használtak. A vasiparnak nemcsak technikai szempontból nyílt új korszaka, de a vasipari településrendszer is gyökeresen megváltozott. Súlypontja az erdőkről a szénbányákra helyeződött át. Cort egyébként a hengerlés kidolgozásával is hozzájárult a modern vastermelés megfelelő minőségű és formájú kovácsolt (hengerelt) vas előállításához. John Wilkinson, aki ágyúgyártásra rendezkedett be, a gőzkalapács – Watt közben felfedezett gőzgépének felhasználásával – alkalmazásával járult hozzá a vasipar technikai forradalmasodásához. (Ő építette egyébként 1787-ben az első, teljesen vasból készült hajót.) H. Maudsley esztergapadja viszont nemcsak a vasiparban, hanem a gépgyártásban is világtörténelmi fordulatot idézett elő. „... Ez a mechanikai berendezés nem valamely különös szerszámot helyettesít, hanem magát az emberi kezét, amely egy meghatározott formát hoz létre azáltal, hogy vágószerszámok stb. élét a munkaanyag, például a vas élé vagy rátartja, odailleszti és irányítja.” Így sikerült az egyes géprészek mértani formáit „oly könnyedséggel, pontossággal és gyorsasággal előállítani, amelyet semmiféle felhalmozott tapasztalat nem kölcsönözhetett a legügyesebb munkás kezének sem”¹⁷. Az angol vastermelés így hamarosan megsokszorozódott. 1780-ban még – vagy már – 40 000 T vasat termeltek, 1810-ben viszont már 300 000 T-t.

A pamut és a vas volt tehát az a két iparág, amely az ipari forradalmat kibontakoztatta, mindez azonban aligha lett volna átütő erejű, a 18. század végének legfontosabb technikai vívmánya, a gőzgép felfedezése, ill. hasznosítása nélkül. A 17. századtól kezdve folyamatos kísérletek történtek a gőznyomás gazdasági felhasználására. A 18. század elején Newcomen épített egy gőzgépszerű szivattyút, mely képes volt részben kielégíteni a szénbányászatnak azt a szükségletét, hogy egyre több bánya nyílott, és egyre mélyebbre kellett menni, ahol nagyobb volt a vízveszély. Ez a gép azonban még igen primitív volt, igen kis hatásfokkal dolgozott, lényegében csak egyirányú mozgásra – azaz szivattyúzásra – volt alkalmas. James Watt 1763-ban szerkesztett olyan gőzgépet, mely gépek hajtására is alkalmas volt. Watt újítása elsősorban abban állt, hogy a folyamatos, egyenletes üzemelést biztosította. A következő két évtizedben Watt folyamatosan javított a gépen, és

¹⁷ Marx: Tőke I. 414.

mindenekelőtt a kétirányú mozgást dolgozta ki, azaz a kettős hatású expanziós gőzgépet, mely a dugattyú mozgásánál mindkét irányban egyforma erőt hozott létre. A most már fonógépek hajtására is alkalmas gőzgép a forgattyús áttétel révén egyenletes hajtást biztosított. 1800-ban 496 üzemben működött gőzgép, egyenként átlag 15–16 lóerős teljesítménnyel. Már nemcsak a textilgyárak és a vasművek, de a bányák, a malmok, a szesz- és sörgyárak és más üzemek is mindinkább gőzgéphajtásra álltak át.

Tegyük hozzá, hogy bármennyire óvták az angolok technikai újításait, a szabadalmak nyújtotta védelmen túlmenően a kiviteli tilalmakkal is, melyek egyaránt vonatkoztak gépekre, és a gépek alkalmazását ismerő szakemberekre, a kontinensen is gyorsan megjelentek az új gépek. A forradalom Franciaországa már mintegy 900 fonó Jennyt tartott nyilván, és a textilipar fejlődése hamarosan két francia feltaláló nevével is összefonódott. Nevezetesen Berthollet-éval – akire már utaltunk –, aki a klór fehéritő hatását fedezte fel, és Jacquard-éval, aki 1805-ben a színes szövést tette a korábbinál összehasonlíthatatlanul termelékenyebbé a róla elnevezett lyukkártyás gép segítségével. De a Perier testvérek már 1779-ben felállították a gőzgépet is Franciaországban, mint ahogy az első Le Creusot-féle magaskemence is néhány esztendővel megelőzte a francia forradalmat.

Az ipari forradalom első technikai vívmányai – a 19. század elejéig – inkább csak a technikai átalakulás kezdetét, mintsem a befejezést jelentették. Mindenesetre megindítottak egy olyan kumulatív folyamatot, melyben a kereslet és a kínálat állandó kölcsönhatása újabb és újabb lökést adott a termelés bővítésére, a szűk – technikai vagy termelési – keresztmetszetek leküzdésére. Az ipari termelés néhány évtized alatti mennyiségi megsokszorozódása mindinkább a szállítást tette a gazdasági élet továbbfejlődésének szűk keresztmetszetévé. Az árut a fogyasztóhoz, a szükséges nyersanyagot a termelőhöz tömegméretekben alig lehetett eljuttatni. A szárazföldi közlekedés lassú volt és nehézkes. Tömegmennyiség szállítása még leginkább a szélről függő vitorlás hajókon volt lehetséges. Angliában ugyan a part menti tengerhajózás mellett számos csatorna is segítette a szállítást, mégis világos volt, hogy a nagy tömegáru (szén, gyapot) szállítás nincs megoldva. Ha a gőzgép feltalálása lényegesen módosította az ipari település feltételeit, úgy világossá vált, hogy a gyártelepítés a közlekedési feltételeknek sem lehet hagyományos értelemben a függvénye. A gőzgép alkalmazása az iparban egyébként is magától értetődően kínálta a gondolatot: itt kell keresni a közlekedés forradalmasodásának kulcsát.

A századforduló körül már mind a vízi, mind a szárazföldi közlekedésben történt kísérlet a gőzgép alkalmazására. Különösen egy Richard Trevithick nevű mérnök volt aktív, megépítve az első gőzkocsit. Kisebb hajóknak gőzgéppel való hajtására is történt kísérlet, ugyanebben az időszakban. Trevithick már 1804-ben épített egy vaspályát, melyen egy gőzmozdony bizonyos súlyt továbbított óránként 7 km sebességgel. Ezek a kísérletek még nem vezettek eredményre. Így az 1808-ban bemutatott cirkusza sem, ahol egy mozdony körpályán 21 km sebességet ért el. Az elv azonban ki volt dolgozva. Már csak tökéletesíteni kellett, mely végül is George Stephensonnak sikerült 1825-ben. Stockton és Darlington között az első vasútvonal – személy- és teherszállító vagonokkal – elindult útjára. Stephenson egyébként maga vezette a saját gyárában készült 25 km/ó sebességű mozdonyát. Erre az időre már az amerikai Robert Fulton kidolgozta gőzhajóját, mely eleinte még inkább személyszállításra, mint nagy terhek továbbítására volt alkalmas.

A vasút korszakalkotó találmány volt, mely bizonyos értelemben az ipari forradalom technikai feltételeit megváltoztatva, egészen új korszakot nyit a 19. század gazdasági fejlődésében. Sajátos módon azonban az angol ipari forradalom jórészt még a vasút nélkül zajlott, a vasút, a közlekedés forradalma, sokkal inkább a nyugat-európai kontinens gazdasági átalakulásához kapcsolódik. Azon újítások sora, melyek az ipari forradalom technikai oldalát képezik, természetesen távolról sem korlátozódtak csupán a fő iparágakra. A vegyészeti ipartól az élelmiszeriparig, a papíripartól a nyomdaiparig még hosszan sorolhatnánk az alapvető újításokat (ilyen volt például a szódagyártás, mely Leblanc nevéhez fűződik, és megalapozta a nagyipari kémiai alapanyaggyártást), a gázyártás, mely a világító gáz alkalmazása szempontjából volt lényeges, és lehetővé tette, hogy a munkaidőt most már korlátlanul meghosszabítsák. (1806-ban az első textilgyárat világítja meg, 1814-ben már utcai világításra is alkalmazzák.)

A répacukor előállítása, sőt a konzervipar kezdetei is ide nyúlnak vissza. A papírgyártás is ekkor függetlenedik a rongytól, és válik a fa a papír alapanyagává. Papírra pedig egyre nagyobb szükség volt, hiszen megindult a nyomás gépesítése, és 1814. november 29-én a londoni Timest már gyorsajton nyomtatták.

Egészében az újítások bősége és nagy változatossága végül mégis három alapvető elvre volt visszavezethető:

a) „az emberi erő és ügyesség helyettesítése gyors, pontos, rendszeres és fáradhatatlan gépekkel”,

b) „az élő energiaforrások élettelen forrásokkal való helyettesítése, a hőnek munkakergiává változtatása”,

c) „új és bőséges nyersanyagforrások felfedezése”.²⁰

Marx szerint a termelési mód forradalmasítása a manufaktúrában a munkaerőnél, a nagyiparban a munkaeszköznél kezdődik. A gépet tekintette az ipari forradalom kiindulópontjának, mely a meghajtógépből, az átviteli szerkezetből s a szerszám- és munkagépből áll. A gép helyettesíti az egyetlen szerszámot kezelő munkást olyan szerkezettel, mely most ugyanolyan vagy hasonló szerkezetek egész tömegével dolgozik egyszerre.²¹

A sok azonos gép kooperációját hamarosan azonban egy sokkal termelékenyebb szisztéma, a géprendszer váltja fel. „A géprendszer lehetővé teszi, hogy a munkafolyamat lépcsőszerűen összefüggő műveletek sorává váljék, melyeket egy sor különböző, de egymással kiegészítő gép végez el. Ebből következik, hogy kialakul egy olyan objektív termelési szervezet, melyet a munkás készen kap, s egy ilyen szervezet csak a közvetlenül társadalmiasított, vagyis közös munka révén működik. A munkafolyamat kooperatív jellege tehát most olyan technikai szükségességgé válik, melyet maga a munka természeténél ír elő.”²² Mindez azonban már nem más, mint a modern nagyipar bázisának, a gyárrendszernek az alapja.

„A manufaktúrában és a kézművesiparban a szerszám szolgál a munkásnak, a gyárban a munkás a gép szolgálja. Ott ő mozgatja a munkaeszközt, itt neki kell követnie az eszköz mozgását. A manufaktúrában a munkások eleven gépezet tagjait alkotják. A

²⁰ D. S. Landes: *The unbound Prometheus Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge, 1969. 91.

²¹ Marx: *Tőke* I. 404.

²² Marx: *Tőke* I. 403.

gyárakban halott és tőlük független gépezettel kerülnek szembe, amely élő tartozékként kebelezi be őket.”²³

Valóban, a gyárrendszer, amely a forradalmasított termelőerők ’szisztematikus kerete, és maga is a termelőerők további forradalmasításának emeltyűje, a benne dolgozó munkás számára a teljes alávetést, a személyiségéből való kivetkőzést, pusztá kézzé vagy géppé való degradálást jelentette. A gyári munkafegyelem részben a technikai követelményekből, részben a munkaidő meghosszabításából következő olyan meghatározott életrend kidolgozását követelte, mely korábban legfeljebb a katonaságnál és a börtönökben volt tapasztalható. Sajátos módon az önműködő rendszer szükségleteinek és gyorsaságának megfelelő első gyári fegyelmi törvénykönyvet éppen az az Arkwright dolgozta ki, akinek nevével az ipari forradalom első találmányai között is találkozhattunk. A fiatal Engels 1844-ben a gyárrendszerben a burzsoázia proletariátust rabszolgaságba taszító eszközét látja.

Fourier a gyárrendszert „enyhített gályarabság”-nak nevezte. A társadalmi termelőeszközök gazdaságosabbá tétele a gyárrendszeren keresztül végül is a tőke kezén a munkás életfeltételeinek elrablását eredményezi – vonja le a következtetést Marx.

Érthető tehát, hogy ámbár a gyárak alacsony bérei is többnyire meghaladták a háziipari béreket, a munkások vonakodtak a gyárakba menni dolgozni. Természetesen ennek nemcsak az volt az oka, hogy a textilgyárakban főleg nők és gyermekek dolgoztak. A technikai és szervezeti változás csak része az ipari forradalomnak, de távolról sem azonos azzal. Az új találmányok megteremtették a termelés gyors bővítésének lehetőségét, egy olyan gyors bővítés lehetőségét, mely a 18. században teljesen elképzelhetetlen volt. De a termelés felfutása nemcsak technika és nemcsak munkaerő kérdése. Szükség volt egy folyton bővülő piacra, ahol a kereslet bizonyos értelemben magából a termelés folyamatából indult ki. Szükség volt tőkére, hogy a technikai lehetőségek által kibővült termelési folyamatokhoz biztosítani lehessen a megfelelő termelőeszközöket. Szükség volt egy olyan új társadalmi osztály kialakítására, mely nemcsak birtokosa, tulajdonosa a termelőeszközöknek, de ezeket az új termelési feltételeknek megfelelően irányítani is tudja, s a tőkefelhalmozás, a profitok reinvesztálása, a lappangó tőkék összegyűjtése és működő tőkévé alakítása révén a termelés szintjét egy állandóan bővülő, táguló folyamatba illeszti. Piac, tőke, vállalkozó. Természetesen összefüggő fogalmak, több értelemben is. Bármilyen forradalmiak voltak is a maguk korában az ipari találmányok, bármennyire áttörték a termelési folyamatok évszázados hagyományait, mai szemmel – technikailag – mégis elég kezdetlegesnek tekinthetők. Igaz, arra teljesen alkalmasak voltak, hogy ne csak a már korábban jelentkező keresletet elégítsék ki, de a termelési költségeket, és ezáltal az árakat jelentősen csökkentsék, a piacot óriási mértékben bővítsék. Ezzel szemben viszont az iparosítás kezdeti – s a korban forradalmi – szintjét nem emelte túl magasra, a lehetőségek és a valóság között megtartotta a szükséges összhangot. A vállalkozó részéről nem követelt még sem hatalmas technikai tudást vagy műveltséget, sem a korban jórészt még elérhetetlennek tűnő nagyságú tőke feletti rendelkezést. Bizonyos szervező- és irányítókézség, esetlegesen a szakmunkás szintjét alig meghaladó technikai tudás – hiszen a tőkefunkció és tőketulajdon ebben a korban még szinte egyáltalán nem választódott el – jórészt elegendő volt a zömmel még nem túl nagy

²³ Marx: Tőke I. 456.

munkáslétszámmal dolgozó vállalatok irányítására. Az új termelőeszközök még nem követeltek hatalmas beruházásokat, akkor sem, ha az állótöke szerepe a korábbi manufaktúra – vagy jórészt szétszórt manufaktúra – típushoz képest lényegesen megnövekedett. A tőkeigény még olyan alacsony volt, hogy egy-egy kisebb gyár beindításához szükséges állótőkét saját felhalmozásból, vagy profit-reinvestálásból minden nehézség nélkül biztosítani lehetett. Ha ez nem bizonyult volna elégségesnek, akkor még mindig adva volt több vállalkozó társulási lehetősége, vagy bizonyos bankhitel a kereskedelmi hitelek módosított formájában.

Az angol bankhálózat – ha egyáltalán jogos ezt a kifejezést használunk – zömmel egy sor kisebb vidéki bankból vagy váltóüzletből állt. Fő tevékenységük a váltóleszámitolás volt, melyet azonban a zömmel nyersanyagot vásárló vagy munkabért fizető ipari vállalkozó is felhasználhatott, amennyiben tőkéje nem bizonyult elégségesnek. Erre annál is inkább mód volt, mivel a váltóhitelek prolongálásának vagy nyílt hitellé való átalakításának adva volt a lehetősége.

Az ipari forradalom első találmányai a pamutiparhoz fűződtek. Meg kell állapítani, hogy a pamutipar jelentősége valóban döntő volt az iparosodás első szakaszában. Kétségtelen, hogy a pamut igen gyorsan bővülő piaccal rendelkezett. Viszonylag olcsó, könnyen mosható anyaga forradalmasította az öltözködést, és az alsóruhák viselete, mely korábban jórészt az előkelők privilégiuma volt, most mindinkább tért hódított az alsóbb néposztályok körében. Természetesen a pamutárak térhódítása nem kizárólag az alsó, szegényebb osztályok körében történt. Színes és elegáns pamutárak a gazdagok körében is kiszorították a korábbi selymet és calicót. Egy font pamutfonal ára a következőképpen alakult:

1874	10 shilling	11 penny
1812	2 shilling	6 penny
1832		11 penny

A fonal előállítás költsége tehát egy tizedére csökkent. Az iparág évente átlag 6–7%-kal bővült, termelése – a 19. század első felében – meghatározta az egész angol ipari termelés mozgását.

Döntő szerepe volt továbbá a pamutárunknak – éppen az angol ipari forradalom szakaszában – a külkereskedelemben. Az 1830-as években az angol kivitelnek közel fele pamutáruból tevődött ki. Hajózás, külkereskedelem (a behoztal 20%-a is gyapot volt), fizetési mérleg elválaszthatatlan volt a pamutipartól. Minthogy elválaszthatatlan volt a tőkefelhalmozás szempontjából is. Mivel itt volt a leggyorsabb a gépesedés is, itt volt a legtöbb olcsó női és gyermekmunkaerő. Az üzemek többsége igen magas profitokkal dolgozott, így a jövedelem újraelosztására itt különösen adva volt a lehetőség.

Textilipar fejlődésére vonatkozó adatok:

Év	Fonóorsók száma
1835	10 800 000
1845	17 500 000

Nemcsak a pamutfonal-termelés sokszorozódott meg. (Minőségről nem is beszélünk itt, pedig nem volt mellékes, hogy a 18. században rendkívül nehéz volt azonos minőségű fonalakat előállítani. Ilyen csak néhány legkiválóbb fonal volt. Most viszont súlyához

képest erősebb és rendszeresen azonos minőségű fonal előállítására került sor.) Az óriási kínálat a gyártás növekedését újból és újból napirendre tűzte. A kézi szövés, igaz, sokkal hosszabb ideig tartotta magát, mint a fonás, és még akkor is virágzott, mikor a kézi fonás már kuriózzummá vált. A gép szövőszék elterjedése lassúbb, bár sok vonatkozásba drámaibb folyamat volt. A technikai nehézséget inkább csak az 1830-as évekre tudták leküzdeni, mikor is egy fiúcska két szövőszékkal már tizenötször annyi szövetet tudott előállítani, mint a legjobb kézi szövőszékkal dolgozó iparos. Hamarosan megoldották, hogy egy személy még további szövőszékeket kezelhessen, aminek következtében a termelékenység még tovább növekedett.

Gépi szövőszékek száma Angliában

1813	2 400
1829	55 500
1833	100 000
1850	250 000

A gyapjú már távolról sem volt olyan sikeres, mint a pamut. Ismeretes, hogy a 18. században még ez az iparág volt a domináns, mi több, az első találmányok itt is jelentkeztek, mint például Kay repülőorsója, de a 18. század végén már nem tudta felvenni a versenyt a sikeres pamuttal. Ebben nyilván szerepet játszott, hogy a gyapjú drágább volt, mint a pamut, de emellett az is, hogy technikai okokból a gyapjúnál a fonás gépesítése is később következett be. A gépek a kézi fonásnál, még inkább a kézi szövésnél lassabban mozogtak. A gyapjúiparban még 1836-ban is csak 2768 gépi szövőszék volt, számuk 1856-ig 35 298 darabra futott fel.

Az ipari forradalom lényegét nem értenénk meg, ha csak a textilipari termelés és fogyasztás összefüggéseit néznénk, és nem vennénk figyelembe, hogy kumulatív folyamatról van szó. A textilipar fellendülése ugyanis egyidejűleg idézte elő a gépipar és a vegyészeti ipar fellendülését is. Mind több és több gépre volt szükség, a gépek előállításához mind több vasra és szénre. A textilipar gépszükségletének keresletteremtő hatásáról rendelkezünk bizonyos szám adatokkal. Ezek szerint az Angliában 1855 és 1895 között működésbe lépett mintegy 10 millió pamutfonó-orsó (egyharmada régi, elavult gépek pótlására szolgált) „valamivel több mint 316 000 T vasat igényelt”²⁴. Ehhez természetesen a többi iparág fonóorsó-, valamint szövőszék-szükségletét is hozzá kell számítani, s ezt összességében már 1 millió tonnára lehet becsülni. (Ez a számítás nem tartalmazza a textiliparral kapcsolatos közvetett vasfogyasztási szükséglet növekedését.)

Emellett a textilipari gyárak létrehozása gyökeresen megváltoztatta az ipar térbeli elhelyezkedését. A Verlag-rendszer vidékre, kis műhelyekre alapozódott termelését a városok nagy textilgyárjai vették át, és az ezzel együtt járó városiasodási folyamat közvetlenül is növelte a nehézipar termelését. Hiszen elég itt arra utalnunk, hogy a 19. század negyvenes éveiben a 30 millió tonnára rúgó angol széntermelés – mely a világ termelésének nagyobbik felét tette ki –, mintegy kétharmada részben angol háztartások tüzelőanyag-szükségletét szolgálta. És nem szükséges hangoztatni, hogy a szén a városban, az ipari vidékeken szorította ki a fát, amely falvakban, mezőgazdasági körzetekben

²⁴ P. Bairoch: *Revolution industrielle et sous-développement*. Paris, 1974. 95.

változatlanul megőrizte vezető szerepét.²⁵ Szenet persze a vasipar is egyre nagyobb mennyiségben igényelt, ahogy a faszéntüzelést a modern kokszüzelésű kemencék kiszorították. Igaz, a kapcsolat kölcsönös volt, hiszen már utaltunk rá, hogy a gőzgép felfedezésében és alkalmazásában az egyre mélyebb szénbányák technikai nehézségei leküzdésének volt lényeges szerepe.

A széntermelés alakulása²³

	ezer T
1750	5 000
1780	6 000
1800	11 000
1820	17 000
1850	49 000

Természetesen a széntermelés fokozódása a 19. század közepétől már elválaszthatatlan a közlekedésnek a vasút által történt forradalmasításától — melyre később még visszatérünk. Az is bizonyos viszont, hogy a 19. század elején a háztartások szénszükséglete mellett mindinkább a kohászat volt az az iparág, mely a széntermelés fokozását igényelte.

Utaltunk már arra, hogy a kokszüzelésre való áttérés lényegében az 1780-as évekre esett. 1788-ban 53 kokszüzelésű kohó a vastermelés 79, 1806-ban 195 kohó 97%-át (200 000 T) adta.²⁶ 1756 után Angliában már nem építenek faszéntüzelésű kohót, és a 19. század elejére a vastermelés szinte kizárólag a szénre települt, és természetesen már gőzgéppel számolt mint hajtóerővel.

A meleghegyer befolyása (J. B. Neilson találmánya), melyet 1840-ben már a kohók közel 50%-ban alkalmaztak, a nem kokszolható szén fokozatos felhasználását is lehetővé tette. Igaz viszont, ez a találmány 1/4-re csökkentette az egy tonna vas előállításához szükséges mennyiséget, de a vastermelés növekedése ezt jócskán ellensúlyozta; emellett a munka termelékenysége az új eljárás következtében megsokszorozódott.

A vastermelés alakulása (T)

1740	25 000
1770	70 000
1800	150 000
1825	600 000
1835	1 000 000
1850	2 200 000

Meg kívánjuk jegyezni, hogy a 18. században Anglia vasszükségletének jó részét — olykor több mint a felét külföldről — Svédországból és Oroszországból szerezte be, a 19. század elejétől viszont fokozatosan növelte vaskivitelét, mely 1840-ben 270 000 T-ra (a termelés 23%-a), és 1850-ben 780 000 T-ra (a termelés 30%-a) rúgott. Természetesen az ipari forradalom élenjáró iparágai diktálták a tempót, és multiplikátor-hatással befolyásolták az egész ipari fejlődést is, jóllehet, ez nem tartott lépést a textil, a vas, és a szén szédületes ütemével.

²⁵ B. R. Mitchel—P. Deane: Abstract of British Historical Statistics. Cambridge, 1962. 115—121.

²⁶ H. Scrivenor: The history of the Iron Trade. London, 1854. 87 és 95.

*Nagy-Britannia ipari fejlődésének
üteme*

Év	Növekedés %
1800–10	22,9
1810–20	38,6
1820–30	47,2
1830–40	37,1

A 19. század közepén Anglia ténylegesen már egy korszakkal megelőzte valamennyi kontinentális versenytársát, mégis erős tévedés lenne a korabeli Anglia iparát a textilgyárakkal, a szénbányákkal és a vaskohókkal azonosítani. Egy sor iparág alapjában még igen hagyományos volt, a ruha- és cipőipar, az építőipar, a faipar még alapjában tradicionáisan dolgozott, ha itt-ott már feltűnt a gőzgépek alkalmazása is, vagy az önálló kisiparosok tömege vált is egy-egy nagy tőkés manufaktúra bedolgozójává. A kohászat átalakítása a fémfeldolgozást, a gépipart eo ipso új feltételek elé állította, de ezek is, ha nem is kézműipari műhelyek, de legjobb esetben kis vállalkozások voltak.

Az 1851-es census adatai szerint az ipari forradalom dacára is még mindig a mezőgazdaság foglalkoztatta a legtöbb munkaerőt, 1,7 milliót, amelyből 1,25 millió mezőgazdasági munkás, 928 000 önálló, és ettől messze elmarad a pamutipar 520 000 keze, melynek fele nő, fele férfi. Ezt követi a gyapjúipar 350 000 dolgozóval, majd jönnek a cipészek és szabók 200–200 000 fővel, melyet a textilipar más ágazatainak további 100–150 000 alkalmazottja egészít ki.²⁷

Az építőipar 440 000 embert foglalkoztatott, de ezt ugyanolyan kisipari vagy kisműhely-jellegűnek tekinthetjük, mint a textilipar bizonyos ágait, vagy mint jó néhány más iparágat.

Ezekben az iparágakban azonban a technológia még alig fejlődött, és a kis műhelyek és kis mesterek domináltak. Nemcsak a szabók, a cipészek, a kovácsok, de az építőknél is kis tőkével, régi termelőeszközökkel dolgoztak, a különbség csak az egyes vállalkozásoknál alkalmazott munkaerő nagyságában mutatkozott. Építkezéseknél – lett legyen az ház, gyár, vagy a nemrég megjelent vasút – már nagyszámú, de szezonálisan ingadozó – munkás foglalkoztatása is megszokott volt.

A pamutiparban már 411 vállalat volt, mely 100 munkásnál többel dolgozott, és már jó néhány többezer munkást foglalkoztató üzemet is ismertek. Nyilván jórészt nagyvállalatok uralkodtak a több mint 200 000 munkást foglalkoztató szénbányászatnál, és a vaskohók – noha ezeknél az állótöke nagysága volt a döntő – szintén már nagy munkáslétszámmal működtek. A nagyipar tényleges áttörése mégis – még sok vonatkozásban – váratott magára, és csupán az iparosodás második hulláma juttatta diadalra. Ez a második hullám, amely már elválaszthatatlan volt a vasútépítéstől, alkalmas volt arra is, hogy leküzdje azt a hatalmas társadalmi krízist, melyet az ipari forradalom kiváltott. Ez a krízis természetesen több szálon bontakozott, egyidejűleg testesítette meg a hatalom és a rendszer válságát. Hatalmi válságot abban az értelemben, hogy az ipari forradalom

²⁷ P. Mathias: *The First Industrial Nation*. 1969. 186.

vállalkozói az angol burzsoázia új, jellegzetes és igen erős rétegévé váltak, növekedésük pedig elválaszthatatlanul erősítette a burzsoázia egészét. Ez a világ kétségtelenül leggazdagabb burzsoáziája, természetesen határozott igénnyel lépett fel az ország gazdasági és politikai életének irányításában.

A parlamenti reformért folytatott harcok, a gabonatörvények megszüntetéséért, az angol burzsoázia számára oly előnyös szabad kereskedelemért folytatott küzdelmek természetesen még nem tették volna társadalmilag és politikailag olyan mozgalmassá ezt az időszakot, ha mindez nem párosult volna az ipari forradalom folyamatából fakadó, mélyrehatóbb társadalmi krízissel. A gépek által halálra ítélt, vagy versenyképtelenné vált kis mesterek már a 18. században is elűzték Angliából John Kayt, és összetörték Hargreaves első Jennyjét. A 19. század első felében, mikor a gépi szövőszék takácsok ezreit tette rosszul fizetett, éhségre ítélt proletárrá, a gépek elleni elkeseredés új erőre kapott, és mozgalommá fejlődött. A luddisták tömegével törték össze a gépeket, anélkül természetesen, hogy azok fejlődését megakadályozhatták volna, hiszen amennyiben az hasznót (profitot) hozott, és elősegítette a tőkefelhalmozást, a kor gazdasági törvényét és gyakorlati aranyborjúját, úgy az elkeseredett szegény emberek akcióját végül is nem volt nehéz leküzdeni. Az elkeseredés természetesen nem szorítkozott kimondottan az ilyen haladásellenes akciókra. A munkások bére nyomorúságos volt, hiszen mindenáron profitot kellett teremteni a beruházásokra, hiszen a korban az volt a gondolkodás (természetesen a burzsoázia részéről), hogy csak a legalacsonyabb bérekkel lehet a munkásokat munkára kényszeríteni, és a munkás, ha ennél többet kap, kevesebbet fog dolgozni.

Nos, az elégedetlen munkások nemegyszer csatlakoztak a burzsoázia politikai mozgalmához. Bár a népi chartáért folytatott harc nemegyszer a gyártulajdonosok ellen irányult, máskor viszont egybefolyt a két elégedetlen mozgalom. A burzsoázia elégedetlensége viszont hamar gyógyulásra talált, hiszen a kor neki dolgozott. Követeléseit kikényszerítette, a gazdasági virágzás pedig eloszlatta a csökkenő profitráta miatti aggodalmát is. A táguló piacok mellett hamarosan széles, szolid középosztállyá vált, melynek felső rétege már a vezető rétegek soraiba emelkedett, mint valamikor a legnagyobb kereskedő-üzletemberek. A burzsoázia gazdaságilag, politikailag és társadalmilag egyaránt Anglia vezető osztálya lett. Minden okuk megvolt az elégedettségre, az ipari forradalomnak ők voltak a haszonélvezői. A proletariátus harcai kevesebb eredményt hoztak, pedig — szemben a burzsoáziával — ők — legalábbis ideiglenesen — inkább kárvallottjai, mintsem haszonélvezői voltak az ipari forradalomnak.

A vita, hogy vajon az átalakulás korai szakasza az 1830-as–40-es években a munkásosztály elnyomódását eredményezte-e vagy sem, máig is tart. Az egyik oldalon Engels leíró és Marx elemző következtetéseivel kezdve húzódik a sora a pesszimistáknak, akik bőven idéznek a gyári felügyelők jelentéséből és más korabeli forrásokból. A másik oldalon viszont azok a gazdaságtörténészek sorakoznak fel, akik a nemzeti jövedelem emelkedő számaiból, az egy főre eső fogyasztás növekedéséből következtetnek arra, hogy bár a munkások sora ugyan igen rossz volt, mégis helyzetük fokozatosan javulni kezdett, és nem tovább rosszabbodott. Igaz ugyan, hogy a nemzeti jövedelem emelkedését ellensúlyozta, hogy a gyarapodás nagy része a burzsoázia kezében összpontosult, és felhalmozásra fordították — a felhalmozás, mely korábban aligha haladta meg az évi 5%-ot, most viszont a bővös 10%-ot is elérte —, viszont a felhalmozás növekedése, s a jövedelem fokozódó egyenlőtlensége sem emésztette fel a gazdagodás egészéből származó jövedelemtöbbletet.

A proletariátus kialakulása azonban nem csupán bér kérdése. Ez egy sokkal radikálisabb emberi-társadalmi változás, mely sokkal mélyrehatóbb átalakulást idéz elő az emberiség nagy részének életében, semhogy a probléma mélységét, a változás sokkhatását csakis a bérek és a jövedelem alapján megérthessük.

A bérmunkás nemcsak abban jelentett újat, hogy a társadalom alapvető osztályává, a proletariátussá fejlődött, hanem abban is, hogy gyökerében más volt, mint az ipari forradalom előtti bérmunkás. A munkaviszony személytelenné vált, és megszűnt a korábbi céhbeli mester és legény bizonyos személyes jellegű kapcsolata. A gép megszabja a munka ritmusát, és a munka intenzitásának a korábnál jóval nagyobb fokát kívánta meg, és ha valaki ennek nem kívánt vagy tudott engedelmessé válni, úgy vagy a tulajdonos büntetése, vagy a gép bosszúja (sérülések, balesetek) érték. A munka a faluból a városba tevődött át.

1750-ben még csak két városnak – London és Edinburgh – volt több mint 50 000 lakosa, 1801-ben már 8-nak, és 1851-ben 29-nek. A piszkos, füstös városokban, amelyek a gyárak növekvő munkaerőszükségletének megfelelően robbanásszerűen szaporodtak, természetesen a közművesítés – víz, tisztítás stb. – messzemenően nem tartott lépést a lélekszám gyarapodásával. A betegségek melegágyai voltak azok a nyomortanyák, ahol a faluból a városba özönlő munkaerő először menedékre talált. A faluból (és Írországból) pedig áramlott a munkaerő. Igaz, az újabb kutatások bizonyították, hogy erős túlzás volt a bekerítések kapcsán a falvak elnéptelenedéséről beszélni, de a munkaerővándorlás így is jelentős volt. A nagy népszaporulat mellett (1801 és 1851 között 10,5 milliőről 21 millióra emelkedett a lakosság) az ún. szegénytörvény is egyenesen ösztönözte a falusi népfelcsúszást, megvonva azoktól a korábbi támogatást, akik foglalkoztatás révén nem tudták megélhetésüket biztosítani. Uzsorás háztulajdonosok egész sora gazdagodott meg a városba özönlő munkások embertelen körülményein, ahogy azt Dickens oly megrázóan ábrázolta könyveiben.

Az új munkásosztály a falusi környezethez, a kézműipar lassúbb és szabadabb ritmusához, nagyobb mozgásszabadsághoz igazodó életritmusát csak lassan alakította át a városhoz, a gyárhoz, a munkabérekhez, az ebből fakadó kényszerhez, a szegénytörvényben előírt munkabérekhez. Az új burzsoázia számító racionalizmusa összeütközött a munkásosztály „felelőtlenebb” megélhetést kereső és szociális gondoskodásra váró magatartásával. Az iparosítás előtti tradíciók csak lassan, nyomokban adták át helyüket a modern munkásosztály mindennapos küzdelmének. És ha a szakmunkások hamar képesek voltak jobb életfeltételeket kiküzdeni, tömegek voltak – különösen a lesüllyedt kézműiparosok, az átmeneti helyzetben levők –, akik egyértelműen nyomorogtak, éheztek, akik az első sztrájkokban és mozgalmakban a szó szoros értelmében kenyérért harcoltak, akikre egyértelműen igaz volt egy amerikai 1845-ből származó megjegyzése: „Életem minden napjában megköszönöm az égnek, hogy nem vagyok családos szegény ember Angliában”²⁸.

²⁸ *Asa Briggs: The Victorian Cities. London, 1963. 13.*

A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS KELET-EURÓPÁBAN

Már a cím is félrevezető és pontatlan. Kelet-Európa-fogalma még a magyar tudományosságban is erősen vitatott, sokféle értelmezést kapott, nem is beszélve a külföldi tudományosságról. De ha ettől el is tekintünk, s a továbbiakban „az Elbától keletre” eső európai területeket beleértjük, az oszmán birodalom európai részeivel együtt, marad a jobbágyfelszabadítás pontatlan fogalma.

Itt is az elnevezések különbözőségével kezdhetjük, mint néhány évvel ezelőtt Király K. Béla, aki kellő óvatossággal csak a kelet-közép-európai jobbágyok emancipálásáról beszélt. A magyar nyelvben és a történetírásban a jobbágyfelszabadítás fogalma az általánosan használt, mert ez ad kellő hangsúlyt az 1848-ban kitört forradalomnak, amely ezt a kérdést is megoldotta. A Habsburg-birodalom egykori területeiből kikerült mai államokban ugyancsak az ennek megfelelő kifejezés használatos, az NDK történészei is ezt emlegetik néha, de gyakrabban az agrárreform kifejezést. Ezt szokták használni Románia vonatkozásában is. A szovjet történettudományban a parasztreform kifejezés gyökeresedett meg. Az egykori oszmán birodalom területén lévő államok többnyire semmiféle elnevezést sem használnak, mert a nemzeti függetlenség elnyeréséről vagy visszaszerzéséről beszélnek, s ennek kapcsán kerül szóba a parasztek földtulajdonhoz juttatása. De olykor agrárforradalomról is esik szó. A lengyel történészek az egykori Orosz–Lengyelország, az ún. Lengyel Királyság viszonyaiból kiindulva csak a parasztek földtulajdonhoz juttatásáról írnak, utalva ezzel is arra, hogy az itteni változás idején nem voltak már lengyel területen jobbágyok. Ez az utóbbi mozzanat jó néhány más területen is felvetődhet, legalábbis egyes paraszti rétegek vonatkozásában, az oszmán birodalom rájait sem szokták a szó európai értelmében jobbágynek tekinteni. S ha a nemegyszer évtizedekre elhúzódo reform további, országokon és tartományokon belüli sajátosságaira is kitérnénk, még további kételyek vetődhetnének fel.

És mégis — a nagy különbségek ellenére, melyekre a következőkben még utalunk — van valami közös, ami ezeket a változásokat, reformokat, forradalmakat összeköti. A 18. század utolsó évtizedei és a következő század első két harmada — a jobbágyfelszabadítás megvalósításának évtizedei — ebben a néhány nagy birodalom között megosztott, de ezeken belül és alul roppant tarka Kelet-Európában — lényeges módosulást hoztak az agrárviszonyokban, márpedig ez az egész terület ekkoriban még lényegében mezőgazdasági jellegű volt, a kézművesség és a nagyipar csekély kezdeteivel. A változás jellegének megítélését, értékelését hagyjuk a dolgozat végére. Kísérreljük meg, madártávlatból, a folyamat lényegének a megragadását.

Az agrárviszonyokból kell kiindulnunk, pontosabban a földtulajdon-viszonyokból. Az alábbiakban még jelzendő különbségeken túlmenően az általános vonás: a művelés

alatt álló földterület nagyobb része, szinte azt is mondhatnák, legnagyobb része, a parasztok birtokában volt, akik azt saját felszerelésükkel művelték. Kétségtelen, nagy különbségek adódtak abból, vajon ez a paraszti művelés a magyarországihoz hasonlóan a szántót tekintve elkülönült paraszti (jobbágyi) telkeken folyt, vagy maga a szántóterület is még faluközösségi birtokban volt. Ez utóbbi esetben is, még a föld újrafelosztásával együtt, a megművelt terület zöme paraszti gazdaságok használatában állt. Ugyancsak jelentős különbségek adódhatnak abból a szempontból, vajon a paraszti gazdaságnak volt-e valamilyen törvényben rögzített joga a föld használatához, vagy egyszerűen csak a szokásjog kérdése volt ez. A Habsburg-birodalom, meg az egykori lengyel–litván Rzecz Pospolita egész területén, függetlenül attól, hogy ennek legnagyobb része ekkorra már orosz uralom alá került, de még az oszmán területen is megvolt ez a birtoklási jog, a rája a Balkánon tasaruf-ot, írást kapott arról, hogy használhatja a földet.

Persze ez a föld, a szántó, a legelő, az erdő – minden a földesúr tulajdonának számított. Ez a földesúr lehetett az egyház, az állam (a balkáni oszmán terület nagy részén már csakugyan közvetlenül az állam), az uralkodó, a legtöbb esetben persze a feudális uralkodó osztály tagjai. Ennek a tulajdonjognak az alapján követelték meg és hajtották be a parasztoktól a különböző szolgáltatásokat.

Mielőtt azonban ezek kérdésére rátérnénk, még egy jelenséget kell jelezni a földbirtokviszonyok szempontjából. Az oszmán terület kivételével mindenütt egyebütt találkozunk a majorsági gazdaság, vagyis a földesúr saját kezelésében álló, a jobbágyok robotmunkájával termelő nagybirtok tényével. A második jobbágyság területén (az eredeti porosz tartományok, a két Mecklenburgi Nagyhercegség, a Habsburg-birodalom, a Rzecz Pospolita) ez a majorsági gazdaság (a porosz Vorwerk, az ebből származó lengyel fołwark stb.) nagyjából a 16. századtól felbukkanó jelenség volt. Orosz birodalmi területen inkább csak a 18. századtól, a két dunai fejedelemségben még később találkozhatunk vele. Az utóbbi évtizedek gazdaságtörténeti szakirodalma sokat foglalkozott ezzel a jelenséggel, anélkül, hogy akár eredetére nézve valami egységes, elfogadható magyarázat született volna, még kevésbé tudjuk lemérni ténylegesen a majorság arányát a művelt terület egészében. Inkább csak impressziók alapján kockáztatjuk meg azt a hipotézist, hogy ez legfeljebb a – hangsúlyozzuk – megművelt terület 15–20%-ára terjedhetett ki, adott korszakunkban egyes területeken még növekedett is, másutt ezt a növekedést állami törvények megakadályozták.

Itt még egy olyan mozzanatot kell említenünk, amely részben az előbb említett földbirtoklási paraszti joggal is összefügg. A második jobbágyság területének nagy részén azt tapasztalhatjuk, hogy a csakugyan földesúri kezelésben álló majorsági földterület jelentős, alkalmasint nagyobb része ténylegesen ugyancsak a parasztok birtokában van, csakhogy jogilag már más mérce szerint, szerződés alapján. A nem földesúri, hanem paraszti (rusticalis, a magyar gyakorlatban úrbéri) föld mintegy közjogi alapon nyugszik, az itteni szolgáltatásokat, birtokviszonyokat az állam szabályozza, vagy legalábbis elvileg mindenki elismeri ehhez való jogát. A majorsági föld birtokviszonyai magánjogi jellegűek voltak.

Oszmán birodalmi területen elvben ez a különbség ismeretlen volt. A föld egészében a szultán tulajdona. Az ebből az általános elvből elkülönített föld (a teljes magántulajdonban álló мүлк, a kegyes alapítványokat szolgáló vakuf) terjedelmében jelentéktelen, vagy legalábbis annak mondják. Az európai feudalizmusra emlékeztető szolgálati hűbértartók,

a szpáhi-birtok korszakunkra még megmaradt, de éppen 1839-ben a Tanzimat (reformkor) keretében indult meg ennek felszámolása, az egykori földesúri birtok közvetlenül állami tulajdonba került. Majorsági birtok nem volt.

Csakugyan nem volt? Ezzel kapcsolatban olyan jelenségre kell utalnunk, amely emlékeztet a majorsági birtokra. A csiftlikről van szó. Bár erre vonatkozólag is sok kutatás folyt az utóbbi évtizedekben, az elvi sajátosságokon túlmenően elég keveset tudunk a jelenség tényleges szerepéről. Azt lehet tudni, hogy a csiftlikek a földesúr (vagy óvatosabban: a földet birtokló egyén) saját kezelésében álltak, s ezt paraszti robottal, bérmunkával, felesbérletben vagy (Boszniában pl.) saját maga művelte meg. A csiftlik tulajdonjogának a kérdése, valljuk meg, teljesen homályos, érdemben azonban valóban a földesúr tulajdonában lévő földterületnek lehet tekinteni. Elvben tehát csakugyan a kelet-európai majorságra emlékeztetett. A lényeges különbség azonban az volt, hogy egyrészt a csiftlikek száma jóval csekélyebb volt, mint a majorságoké. Az 1878-ban felszabadult bolgár területen a következő évben végrehajtott orosz összeírás mindössze 207 csiftliket számolt meg. A másik különbség: a csiftlik területe jóval csekélyebb volt a tényleges földesúri majorságokénál, átlagban 10–30 ha nagyságú földbirtokok voltak ezek, a 100 hektáros nagyságrend már teljesen kivételes volt. Ugyanakkor nem lehet szó arról, hogy ez kifejezetten a feudális uralkodó osztály tagjainak a kezében volt. Térjünk vissza a biztos fogódzóhoz, az 1879-es bulgáriai orosz összeíráshoz: a 207 csiftlik közül 104 török tulajdonban volt, 22 görög, 17 pedig bolgár tulajdonos kezében (a fennmaradó 64 esetében az összeírók nem tudták megállapítani, ki a tulajdonos.). A görög és bolgár tulajdonos már nem volt a feudális uralkodó osztály tagja. Valamiféle mini-majorságoknak tekinthetjük a csiftlikeket, (elnézést kérve a szokatlan kifejezésért tudományos folyóiratban?) Talán mégis ez a legreálisabb megközelítése a jelenségnek.

A megművelt földterület jóval nagyobb része tehát közvetlenül a parasztok birtokában volt, s ennek fejében tartoztak szolgáltatásokkal. Ezeknek a szolgáltatásoknak a jellegéről, mértékéről, formáiról igen hosszasan lehetne írni. Álljunk ellen a kísértésnek, és próbálkozzunk meg itt is a nagyon durva általánosítással. S akkor ahhoz a triviális megállapításhoz jutunk, hogy a feudális járadéknak mindhárom formája, a munka-, a termény- és a pénzjáradék egyaránt megtalálható volt. Ezen a triviális megállapításon túlmenően azonban talán mégis valamivel többet is tudunk mondani.

Egyrészt: a munkajáradék ott volt jelentős, ahol saját kezelésű földesúri majorság állt fenn. Az oszmán területen még az állam is hajtott be robotszolgáltatást, a szpáhi-birtokok állami kézbe vétele előtt is. Ahol az állam szabta meg a jobbágyi kötelezettségeket, mindenütt kiterjedt a robot mértékének a megszábasára is, a Mária Terézia-féle különböző urbáriumokban, s a Habsburg-birodalom nyugati tartományaiban ezt még nem is arányosította a jobbágytelek nagyságával, mint Magyarországon. A negyedtelkes jobbágy ugyanannyi robottal tartozott, mint az egésztelkes. Ez mutatja persze azt, hogy ezekben a tartományokban a robotot ténylegesen már valamelyik másik szolgáltatási forma váltotta fel, többnyire a robot pénzben történő megváltása.

A terményjáradék elvben mindenütt megvolt, sőt talán azt lehet mondani, hogy ez volt a legerjedtebb járadékforma, ha a dolgokat statikusan nézzük, s a jobbágy-felszabadítási folyamat kezdetén, tehát valamikor a 18. század végén fennálló helyzetet vizsgáljuk. A dolgok dinamikáját tekintve azonban egész világos, hogy a terményjáradék egyre inkább háttérbe szorult a pénzjáradékkal szemben. A gazdaságilag fejlettebb tarto-

mányokban a pénzáradék már mindkét másik járadék helyébe lépett az esetek többségében, az oszmán birodalmi reformok is ebbe az irányba mutattak. Az orosz terület volt az, ahol a földesurak gyakran mindhárom járadékformát alkalmazták még, mert a háromnak külön-külön csak kis mértékben történő emelése jóval csekélyebb paraszti ellenállásba ütközött, mint valamelyiknek nagyobb mérvű növelése.

Az egész területre viszont érvényesnek tekinthető a pénzáradék fokozott elterjedése. Ez részben a gazdasági fejlődéssel függött össze, az árutermelés kiterjedésével, részben állami ösztönzésre történt, részben a jobbágyfelszabadítás első lépéseivel függött össze. A Lengyel Királyságban a reform előestéjén már jóformán kizárólagossá vált a pénzáradék, de a balkáni területen is ezzel a fejlődési menettel találkozhatunk.

Külön probléma volna annak megvizsgálása, hogy az egyes járadékformák aránya, az ezekben bekövetkezett változások, a járadék egésze milyen megterhelést jelentett a paraszti gazdaság számára. Egyértelmű, hogy a robot, különösen abban az esetben, ha mértékét semmi sem korlátozta (ez volt a helyzet Poroszországban meg Oroszországban pl.), a legsúlyosabb terhet jelentette, hiszen a paraszt saját gazdasági teendőit nehezítette. Csakhogy korántsem volt általános jelenség ebben az önkényes formájában. Az is világosnak tűnik, hogy a pénzáradék viszonylag a legkevésbé terhes, persze abban az esetben, ha a termények piaci értékesítésének a lehetőségei kellőképpen biztosítva vannak. Ez pedig megint csak nem tekinthető általános jelenségnek. A legvalószínűbb az, hogy a terményjáradék volt a legkevésbé súlyos a tényleges helyzetet illetően, már csak fokozatos visszaszorulására való tekintettel is.

Éppen csak említeni kell még, hogy a földesurakat megillették különböző kiváltságok: korcsmáltatási, malomtartási jog, vadászati és halászati privilégium stb. — csak az oszmán birodalom nem ismerte ezeket a jogokat. Másrészt a paraszt első fokon a földesúr joghatósága alá tartozott, innen ugyan fellebbezhetett az állami hatóságokhoz a második jobbágyág számos területén, vagy éppenséggel az állam tiltotta meg törvényben az ilyen fellebbezést, mint Oroszországban. Megint az oszmán terület a kivétel, csakhogy itt a birodalom hanyatló szakaszában az igazságszolgáltatás korruptsága, az állami hatóságok önkénye bőven pótolta a földesúri joghatóság hiányát. És lehetne még említeni a serdülő jobbágygyerekek belső szolgálati kényszerét a földesúr személyes szolgálatában, amely porosz területen dívott, Oroszországban meg egyenesen a parasztok egy (igaz, hogy kis számú) részének a földtől való elszakításához vezetett, meg egyéb, a parasztok hátrányos helyzetét megszabó intézményeket és törvényeket.

Lépünk azonban a felszabadítást megelőző helyzettől tovább. Csak egy mozzanatot szükséges leszögezni: a parasztok helyzetében, szolgáltatásaik jellegében, jogi megítélésükben mutatkozó, lényeges különbségek a korábbi, évszázados történelmi fejlődés következményei, jóval kisebb részben állami intézkedésekből fakadtak. Minthogy korszakunkra az egyes területek állami hovatartozásában jelentős változások zajlottak le (gondoljunk csak az egykor Kelet-Európa területének nagy részét kitevő Rzecz Pospolita teljes felosztására), a parasztok helyzetében megmutatkozó különbségek messzemenően nem estek egybe a konkrét államhatárokkal. A jobbágyfelszabadítás maga mégis az akkor érvényes határok között, az akkor fennálló államhatalom kereteiben ment végbe. Ez szükségessé tette a felszabadítás konkrét formáinak a változatosságát egy-egy államon belül is, amit az államhatalom a legtöbb esetben tudomásul is vett.

Az adott jobbágyrendszer fennállt, sőt úgy-ahogy működött is. (Nevezzük az egyszerűség kedvéért jobbágyrendszernek, még azokban az esetekben is, amikor jogilag a parasztok nem voltak jobbágyok, mert a jogi finomságokat kevésbé észlelték, mint a szolgáltatások súlyát.) Úgy-ahogy, ez lényeges mozzanat. De az államhatalom mindenütt igyekezett biztosítani ezt a működést, törvényekkel, rendeletekkel, igazságszolgáltatással, ha kellett, fegyveres erővel. Az uralkodó osztály számára ez a rendszer már évszázadok óta biztosította létét, gazdasági és ebből fakadó politikai hatalmát, még akkor is, ha ezt az utóbbit ténylegesen az abszolút uralkodó tartotta a kezében. Miért került sor bármiféle változásra ebben a rendszerben, amely olyannyira megfelelt az uralkodó osztálynak és a hatalom legfelső birtokosainak?

Függetlenül attól, vajon csakugyan olyannyira megfelelt-e (a köztudat mindenesetre ezt tartotta), volt néhány tényező, amely a változást sürgette, előbb vagy utóbb kikényszerítette.

Az első: a gazdasági fejlődés. A fennálló rendszer már egyre nehezebben biztosította a mezőgazdasági termelés normális menetét. Nagyon világosan látszott, hogy a jobbágyi robot egyre kevésbé elegendő a nagybirtok megműveléséhez, hiszen a jobbágyok rosszul dolgoznak. Az európai mezőgazdasági forradalom vívmányainak a bevezetése, új kultúrák meghonosítása, de akár a vetésforgóra való áttérés is nehéznek, sokszor lehetetlennek tűnt. A parasztok érdektelensége a termelés növelésében jelentős tényezője volt ennek. A parasztság nagy tömege, és ennek tényleges földhözkööttsége akadályozta a gazdaság egyéb ágainak a kifejlődését. A feudális rendszer bomlásának a jelei fokozódó ütemben kiütköztek anélkül, hogy ennek arányában kibontakozhattak volna az új tőkés rend csirái.

Másrészt a legfejlettebb nyugat-európai területek nyomása, Anglia (és Hollandia) után Franciaország átlépése a feudalizmusból a kapitalizmusba, s azután a kapitalizmus fokozatos térhódítása egyéb nyugati országokban egyre erősödő nyomást gyakorolt a kelet-európai országokra, rákényszerítve őket a változtatásra. Más kérdés, hogy ez a kényszerítés olykor fegyveres formákban is történt, és olykor korábban következett be, mint ahogy azt az alig mozduló belső fejlődés szükségessé tette volna. Európai, sőt világléletről van itt szó, további kifejtésére még csak jelzésszerűen sincs szükség. A tőkés átalakulás kívánta meg a mezőgazdaságban is a tőkés termelési mód uralomra juttatását, a parasztság munkaerejének teljes felszabadítását. Ez a jobbágyfelszabadítás alapvető, de alkalmasint a kortársak által a legkevésbé figyelembe vett, a legkevésbé tudatosított oka.

Volt egy másik, nagyon is tudatos ok, amelyről azonban a kortársak, különösen az uralkodó osztály tagjai, inkább hallgattak, csak ritkán emlegették. Ez a paraszti elégedetlenség a fennálló helyzettel. A francia forradalom mérhetetlen jelentőségű változásai teljesen reflektált formában nyilván aligha jutottak a parasztok tudomására. Valamit azonban mégis hallottak, különösen ott, ahol a közelben francia csapatok jelentek meg a napóleoni korszakban. Márpedig azok Moszkváig és Dalmáciáig meg az Ión-szigetekig is eljutottak. S ahová nem jutottak, ott is keringtek hírek arról, mi történt másutt. De akár ettől függetlenül is, a parasztok saját helyzete elég okot adott az elégedetlenségre.

Ez az elégedetlenség állandóan jelen volt. Jelen volt a robot hanyag végzésében, a hatóságokhoz intézett panaszokban, a szökés — persze, alaposan megszűkül — lehetőségeiben. Jelen volt nyomatékosabb formákban, a szolgáltatások megtagadásában. És jelen volt paraszti fegyveres megmozdulásokban, felkelésekben, igaz, általában csak helyi

jelleggel, vagy kevésbé azon túlmenve. A korszak fontos jellegzetessége, hogy a késő középkori nagy parasztfelkelésekhez hasonló jelenségre már nem találunk. A helyi felkelések, a földesúr elleni személyes terror azonban nem volt kivételes jelenség, és olykor széles visszhangot kiváltó megmozdulásokra is került sor, mint 1846-ban Nyugat-Galiciában. A nagy parasztháború hiánya nyilván az államapparátus nagyobb erejével és hatékonyságával magyarázható. Csakhogy a hadsereg, amelyet végszükségben be lehetett vetni, s be is vetették, maga is zömmel parasztokból rekrutálódott. Az államhatalom csúcsain elhelyezkedőknek azért okozott komoly gondot a paraszti elégedetlenség, s azért is voltak ők inkább hajlandók a reform valamilyen formájára, mint a feudális uralkodó osztálynak a fennálló helyzethez ragaszkodó zöme. Mert még ezek közt is akadt jó néhány, aki saját gazdasági nehézségei miatt vált valamiféle változás hívévé.

Saját nehézségei miatt meg elméleti, humanitárius és egyéb megfontolásokból. A földesúr, aki nap mint nap láthatta jobbágysai gyűlölködő pillantásait, ugyanakkor üres óráiban francia filozófusokat olvasott, nem érezte tisztának a lelkiismeretét a parasztok helyzete miatt. Különösen a francia változások után, az európai liberális gondolkodás elterjedésének az évtizedeiben a feudális uralkodó osztály tagjai, akik közül sokan személyesen is tapasztalták utazásaik során a nyugati viszonyokat, a formális szabadság kiteljesedését, óhatatlanul a parasztok helyzetének gyökeres javítását kívánták (nagy ritkán saját birtokaikon meg is valósították).

A soknemzetiségű Kelet-Európában még egy lényeges mozzanatot kell figyelembe venni. A tárgyalt évtizedekben formálódtak ki Kelet-Európában a modern burzsoá nemzetek. A nemzet az esetek túlnyomó többségében valamelyik nagy birodalom fennhatósága, uralma, elnyomása alatt találta magát (ennek az uralomnak és elnyomásnak különböző formái közepette, amelyeken a 20. század majd lényegesen túl tud lépni). A kialakuló nemzeti mozgalom egyrészt a parasztookban, a nemzet nagy többségében, tudatosítani kívánta a nemzethez való tartozást, a mozgalom politikai céljainak az eléréséhez pedig szüksége is volt a paraszti tömegekre, bármilyen szerények is voltak ezek a nemzeti célok, a teljes függetlenség és állami szuverenitás végcéljához képest, amely csak az oszmán birodalmi területen vetődött fel. A parasztok nemzeti öntudatosítása, bekapcsolása a nemzeti politikai mozgalomba viszont elképzelhetetlen volt a parasztok osztályköveteléseinek legalábbis figyelembe vétele nélkül. Nemzeti megfontolásból tehát a földesúr éppúgy valamiféle változásnak a híve lett, mint egyéni filozofikus vagy emberbaráti hajlamokból. A nemzeti mozgalomnak azok a vezetői pedig, akik nem tartoztak a feudális uralkodó osztályhoz (és nemcsak oszmán területen voltak olyan kis népek, amelyeknek nem volt saját feudális osztályuk), elvben még inkább a jobbágyfelszabadítás hívei lehettek. Hogy ez a gyakorlatban csak az oszmán birodalmi népek esetében volt így, más kérdés, konkrét okokból magyarázható, de az ilyesfajta részletkérdésekbe nincs módunk elmélyedni.

A nemzeti mozzanat azonban, akár földesurak voltak a nemzeti mozgalom vezetői, akár nem, mindenképpen kihatott a jobbágyfelszabadítást megelőző tervezetésekre. Ezekből ugyanis nagyon sok volt, és megint csábító, de hosszadalmas feladat volna ezek akár csak futólagos ismertetése és elemzése. Megint csak a lényegre szorítkozva: ilyen tervezetek voltak, minél később került sor a felszabadításra, annál inkább, és annál szélesebb körű ismeretek, a bel- és külpolitikai változásokból levonható következtetések alapján.

A jobbágyok felszabadítására, a parasztkérdés, az agrárviszonyok rendezésére elvont elméleti találgatásokon túlmenően objektíve két minta állt rendelkezésre, az angol és hamarosan a francia. Az Egyesült Államokkal csak nagyon kevesen ismerkedhettek meg, annyira eltérő volt, nemcsak szubjektív ítéletük, hanem az objektív helyzet alapján is, hogy távoli analógiakon és nagyon messzinek tűnő lehetőségeken túl konkrét útmutatást nem nyújthatott.

Maradt tehát az angol és a francia minta. Nagyon durván leegyszerűsítve a dolgot; az agrárkérdés megoldása úgy, hogy minden föld a földesúr tulajdonába kerül, és úgy, hogy minden föld a paraszt tulajdonába kerül. A leegyszerűsítés annál durvább, mert a kortársak végképp nem így látták. Pontosabban, úgy tűnik, az angol mintát egyáltalában nem látták, abban az értelemben, hogy az angliai fejlett tőkés viszonyok a kortársak számára az ipar mintáját jelentették, az alkotmányos állapotok, a politikai megoldás mintáját, de az agrárkérdés megoldására egyáltalában nem jelentett mintát.

Maradt a francia minta. Ez természetesen szorosan kapcsolódott a francia forradalomhoz, ezért sokak számára eleve elutasítandónak számított. A földesúr a nemzeti javak eladásától nem tudta elválasztani a nyaktiló emlékét. Sokak számára persze éppen ezért volt kívánatosabb a francia megoldás, mert nyilvánvalóan radikális volt.

Közvetlenül egy mozzanatra nem árt figyelmeztetni. Akárki és akármilyen megfontolásokból töprengett a jobbágyfelszabadítás módozatain, a legkritikább esetben számolt ennek tisztára gazdasági jelentőségével, lehetséges következményeivel. Jobbágyfelszabadítás és utána bekövetkező szabad tőkés fejlődés — ilyen közvetlen összefüggést kevesen láttak meg. Kissé általánosabban a polgárosodást már sokan emlegették, de ez sok minden mást jelentett, elsősorban politikai liberalizmust, és megint nem állt közvetlen összefüggésben a jobbágyfelszabadítással. A jobbágyfelszabadításra erkölcsi, nemzeti, politikai megfontolásokból lesz szükség, ennek megfelelően gondolkodott és tervezett mindenki. Ez a magyarázata annak is, hogy a jobbágyok személyének teljesen szabaddá tétele, a földesúri joghatóság felszámolása és egyéb, ehhez hasonló teendők senkinek sem okoztak fejtörést. Ezt mindenki természetesnek vette, aki bármilyen formában kívánatosnak tartotta a változást.

Ugyancsak egyetértés volt nagyjából abban, hogy a jobbágyi szolgáltatásokat egyszerre vagy fokozatosan kell megszüntetni. Ez a jobbágy személyes szabadságának és az erkölcsi megfontolásnak a követelménye volt egyaránt. Csakhogy a szolgáltatás a földesúr jövedelmét jelentette, ebből élt meg. Ha ez elmarad, akkor mi lesz vele? A szolgáltatások felszámolásának a kérdése így kapcsolódott össze óhatatlanul a földtulajdon kérdésével. A földesúr ennek fejében kapja a szolgáltatásokat. Ha ezeket elveszti, akkor legalább magát a földet kell tulajdonában megtartania. Függetlenül attól, hogy ez a föld az ő kizárólagos tulajdona, vagy a parasztnak is van használati joga hozzá. (A kétféle változat, láttuk, csak a második jobbágyág által jellemzett területen volt ismeretes.) Ebből pedig logikusan következett, hogy tehát az egész földnek a földesúr korlátlan polgári tulajdonába kell kerülnie. A szabad paraszt majd bérmunkás lesz, ha eddig robotolt, vagy bérlő, ha eddig egyéb szolgáltatásokkal tartozott. Az élet minden megrázkódtatás nélkül mehet tovább.

Ez a megoldás természetesen egyoldalúan a földesúr javára oldotta volna meg az agrárkérdést. Az ismert, gyűlölt vagy lelkesen üdvözölt francia minta persze ennek tökéletesen az ellenkezőjét sugallta. Minden földet a paraszt tulajdonába kell adni, legalábbis minden földet, amelyet eddig használt és birtokolt. De ennél a félmegoldásnál a

legkevesebben maradtak meg. Mert hiszen, ha a paraszt dolgozza meg a földet, s ezért az őt illeti meg, akkor ez az egész földre is érvényes. Vagyis az egész földet, a majorságit is, az erdőket és a legelőket is a parasztok tulajdonába kell adni. Az már nagyon is mellékes kérdésnek tűnt ezek után, vajon az egykori földesuraknak, akik minden földjüket, létfeltételüket ezzel elvesztik, jár-e valami kárpótlás vagy nem. Aki eljutott odáig, hogy minden földet a parasztok tulajdonába kell adni, s természetesen minden eddigi szolgáltatást is megszüntetni, az többnyire a földesúri kárpótlást is fölöslegesnek találta.

Az előző megoldás – minden föld a földesúré – a földesurak számára természetesen nagyon is megfelelőnek tűnt. De ahol először láttak hozzá a jobbágyfelszabadításhoz már a polgári átalakulás perspektívájában, Poroszországban, a kormányzat mégsem ezt a legjobbnak látszó felfogást tette a magáévá, hanem – megint durva általánosítással – a föld megosztását az egykori földesurak és az egykori jobbágyok között. Nem a más esetben majd nagyon is érvényesülő nemzeti szempont játszott itt szerepet, hogy a parasztokat meg kell nyerni a nemzeti szabadságharcnak, bár a Napóleontól elszenvedett nagy vereség után indult meg a reform. A megosztásban azonban szerepet játszott az a megfontolás, hogy a parasztok teljes megfosztása a földtől egy csapásra nyugtalan és bizonytalan társadalmi elemet hoz létre, amelynek létfenntartásáról nehéz lesz gondoskodni, az ipari foglalkoztatás lehetőségeinek híján, az állami adóztatás is megnehezül. Ugyanakkor a szabad földtulajdonnal rendelkező szabad parasztság adóalanyának is megfelelő, s az állami rend szilárd alapját is jelentheti a gyanús forradalmi elképzelésekkel szemben. Ezért tehát a paraszti földet, vagy legalábbis annak nagyobb részét át kell engedni az egykori jobbágyoknak. A földesurak földjének jelentős része megmarad, most már minden kötelezettségtől mentes polgári tulajdonként, s ezért a feudális uralkodó osztály is hajlandó lesz elfogadni a reformot.

Ezzel az ignorált angol és a többnyire elutasított francia minta mellé odakerült még egy harmadik: a föld megosztása parasztok és földesurak között. 1807 után ez a minta vált a legismertebbé, és a legtöbb helyen a tervezetekben ez került a központba. A második jobbágyság területén, és Poroszország mellett ez a Habsburg-birodalmat jelentette, meg az egykori lengyel területeket, ennek a megosztásnak meg is voltak az előzményei a rusticalis és a dominicalis föld kettősségében, még jogi alapokra is lehetett hivatkozni. A nemzeti mozgalmak vezetői számára is ragyogó megoldás volt, ahol paraszti tömegekre volt szüksége a nemzeti mozgalomnak, de nemesek játszottak benne vezető szerepet. Oroszországban a poroszországihoz hasonló megfontolásokból álltak mellé sokan, még a hatalom csúcán lévők közül is néhányan. Hiszen ez a megoldás azzal biztatótt, hogy mindkét fél számára elfogadható, legalábbis egy ideig, a reform megvalósításának az idejére. A távolabbi fejleményeket általában nem mérlegelték. Hiszen végül is, a porosz minta szintén csak megvalósulóban volt, végérvényes ítéletet bajos lett volna róla hozni.

A megosztás gondolatának természetes velejárója volt, hogy a volt földesurakat kárpótolni kell, akár a parasztoknak átadott földért, mint Oroszországban, akár a megszüntetett szolgáltatásokért, mint sokfelé egyebütt. Valójában a kárpótlást mindkettőért szánták, a föld vagy a szolgáltatás alapulvétele inkább csak a kárpótlás mértékét szabta meg.

Hangsúlyozzuk, az előző tervezetek során – az oszmán terület kivételével – mindhárom megoldás szóba került, és különösen sok fáradságot szántak annak megoldására, honnan kerüljön elő a földesurak kárpótlása. Ezek azonban megint részlet-

kérdések. Ha a tervezetéseket számba vesszük, akkor úgy tűnik, a legkevesebben szóltak az első megoldás, a teljes földesúri tulajdon mellett. Nem mintha ennek olyan kevés híve lett volna, a hatalmas latifundiumok urai meg a kisbirtokos nemesek általában ezt óhajtották, csakhogy közülük elég kevesen szólaltak meg. Voltaképpen jóval több szószólója volt a második, a teljes paraszti földtulajdonnak. Utópikus szocialisták, forradalmi demokraták, paraszti származású értelmiségiek a nemzeti mozgalom soraiban eléggé gyakran és szenvedélyesen emeltek szót a megoldás mellett.

A legtöbb terv, elképzelés, óhaj azonban a harmadik megoldást pártolta, a megosztást, akár humanitárius megfontolásokból, akár fiskális szempontokból, akár a nemzeti mozgalom érdekében. A legszélesebb skála is itt alakult ki: a föld hányadrésze jusson a parasztnak, mennyi a földesuraknak, milyen alapon számítsák ki a kárpótlást, hogyan biztosítsák. Ahol a nemzeti mozzanat szerepet játszott, ott nem lehetett ezt közvetlenül a paraszttól megkívánni. De józan közgazdasági megfontolások is arra vezettek, hogy ezt a parasztnak egymagukban és egyszerre nem tudják kifizetni. Éppen ezek a fontolgatások voltak a legreálisabbak, ezek vették leginkább figyelembe a valóságos helyzetet, gazdasági és nemzeti szempontból egyaránt.

Ezzel szemben az oszmán birodalom területén más helyzetet találunk. Egyrészt néhány esetben nem is volt idő az előzetes tervezetésekre. Másrészt, ahol volt is, ott is arra való tekintettel, hogy a feudális uralkodó osztály, vagy az állam csakis ellenségként tekinthető, nincs hazai feudális osztály, amelyet a nemzeti szabadságharcnak meg kell nyerni, a tervezetek egyértelműen a második megoldás, a teljes paraszti földtulajdon mellé sorakoztak. A földesúri kárpótlás kérdése ugyancsak nem okozott problémát, hiszen miért kellene az ellenséget kárpótolni. Ezért általános deklarációkon az elképzelések nem is mentek túl. Persze, oszmán területen, ahol nemzeti szempontból az egyetlen elképzelhető megoldás a teljes nemzeti függetlenség volt, ezek az általános deklarációk is megfeleltek a reális helyzetnek. Ha a nemzeti függetlenség meglesz, valóban nincs már helye kárpótlásnak vagy egyéb teendőnek a paraszti földtulajdon kapcsán. Más kérdés, hogy a függetlenség megszerzése végül is szakaszokban történt meg, és akkor valamilyen formában mégis sort kellett keríteni a kárpótlásra.

Nem lehet feladatunk természetesen az egyes államokban végrehajtott reformok megismertetése. Pusztán rövid felsorolásról lehet szó. A két Mecklenburgi Nagyhercegségben nem is beszélhetünk jobbágyfelszabadításról, mert itt a paraszti föld elvétele és a majorsághoz csatolása már korábban végbement, mielőtt a kérdés egyáltalán felvetődött volna. Gyakorlati minta volt viszont a kérdés első megoldásához. Mintául is vette az orosz kormányzat a balti kormányzóságokban, ahol 1816–1819 során kimondotta a jobbágyok személy szerinti felszabadítását, ugyanakkor a földet egészében a földesurak tulajdonává nyilvánította. Majd a század derekán, újabb parasztmozgalmak hatására lesz kénytelen ezt úgy módosítani, hogy a földterület egy részét mindig parasztnak kell bérbe adnia, amivel végül is a megosztásos megoldáshoz közeledett.

A fontos porosz minta az 1807-es Stein-féle reformmal kezdődött, amely kimondta a személyes felszabadítást, és lehetővé tette a szolgáltatások megváltását a föld egy részének a földesúr számára való átadása útján. Különböző, a parasztnak számára hol kedvező, hol hátrányos módosítások után az 1848-as forradalom vetette fel újra a kérdést, az 1850. évi törvény már elutasította a föld útján történő kárpótlást, és azt a szolgáltatások 6%-os tőkésítése mellett a földbirtokosoknak idővel kisorsolandó, kamatozó állami

kötvények formájában adta meg, a parasztokat pedig kötelezte az összeg utólagos, idővel történő megfizetésére. A gyakorlati lebonyolítás során ez a megoldás vált az általánosan elfogadottá egyéb államokban is.

A Habsburg-birodalomban, előzetes, tétova és alapjában véve eredménytelen intézkedések után az 1848-as forradalom oldotta meg a jobbágyfelszabadítást, a megosztásos formában, úgy, hogy az örökös tartományokban a parasztok tulajdonukba kaptak minden földet, amelyet addig bármilyen jogcímen birtokoltak, de az ugyancsak 6%-kal tőkésített szolgáltatások egyharmadát (az ún. jobb birtokjogú parasztok) vagy kétharmadát (a rosszabb birtokjogúak esetében) maguknak a parasztoknak kellett megfizetniük, a megvalósítás a porosz minta szerint történt. Magyarországon csak az úrbéres (rusticalis) területet kapták meg a parasztok tulajdonukba, a kárpótlást viszont az állam vállalta megára. A földtulajdonhoz jutók körét a forradalom idején, majd a végrehajtás során is valamelyest bővítették, az állami kárpótlás elvét fenntartották, nagy részét mégis a parasztsággal fizették meg földtehermentesítési pótlék (adó) címén.

Oroszországban a krími háborúban elszenvedett székelyteljes vereség után vetődött fel most már konkrétan a jobbágyreform szükségessége. Az 1861-es törvény a magánföldesúri parasztokat juttatta földtulajdonhoz, de úgy, hogy az addig általuk birtokolt föld egy részét (mintegy 10–30%-át) a földesurak tulajdonába adta. A kárpótlást nem a szolgáltatásokhoz, hanem a kapott földmennyiséghez arányosan szabták meg, elég magas áron, és ugyancsak porosz mintára oldották meg. Később a felszabadítást kiterjesztették az ún. állami és koronauradalmi parasztokra (1866, ill. 1863), itt nem történt meg az addig használt és eleve is a magánföldesúri jobbágyokénál nagyobb területű föld egy részének elvétele. 1863-ban, a lengyel felkelés idején, a Lengyel Királysággal szomszédos kormányzóságokban az eredeti törvényt a parasztok javára módosították, azonnal kötelezővé tették a földhözjuttatást (orosz területen ez csak 1881-ben történt meg). A Lengyel Királyságban, ahol a jobbágyokat már 1807-ben személy szerint felszabadították, s azok tulajdonképpen bérlőknek számítottak, az 1863-as felkelés leverése után hoztak földhöz juttató törvényt, amely minden eddig birtokolt földet a parasztok tulajdonába adott, sőt ezen felül az állami birtokokból még mintegy 1 millió hektárnyi földet juttatott a kevés földdel rendelkező vagy föld nélküli parasztoknak. A két utóbbi esetben az eredetinél a parasztok számára kedvezőbb megoldás végrehajtása nyíltan politikai megfontolásokból történt. Ez a föld szabad tulajdonná vált, míg az eredeti orosz területen az ún. juttatott föld szabad forgalma tilos volt, vagyis a jobbágyfelszabadító törvény volta- képpen újra a földhöz kötötte a parasztot, hiszen nem adhatta el.

A két dunai fejedelemség egyesüléséből létrejött Romániában 1864-ben az agrárreformot elutasító parlamenttel szemben a fejedelem népszavazás után emelte törvényerőre az agrárreformot. Ez meghagyta az ún. Szervezeti Statutumokban 1831-ben és 1832-ben rögzített elvet, amely a nagybirtok megművelt területének egyharmadát a földesúr kezére adta, kétharmadát pedig a parasztoknak. Ezt a kétharmadot most megkapták tulajdonukba, később még állami földekből osztottak is földet a nincstelen parasztoknak. A földesúri kárpótlás itt is porosz mintára valósult meg. A paraszti földtulajdont csak parasztnak volt szabad eladni, húsz éven át, amivel itt is, Oroszországhoz hasonlóan, a parasztokat a földhöz kötötték.

Az eddigiekben azokat a rendelkezéseket pillantottuk át, időrendben, amelyek a föld megosztásával, állami törvényekkel mentek végbe. Most időben vissza kell kanyarod-

nunk az oszmán birodalom területén kialakult államokhoz. Az első (1804) és a második (1815) szerb felkelés során a török földesurakat elkergették, csakhogy a második után az oszmán fennhatóság megmaradt, s vele a török földesurak hatalma, a csiftlikeken magánjogi jelleggel. Az 1833-ban kiadott szultáni hatt-i-serif viszont felszámolta a szerb fejedelemség területén az oszmán agrárrendszert, a parasztokat földjük tulajdonosává tette, az egykori földesurak kárpótlását az állam vállalta magára, a birodalomnak fizetett évi adó formájában. Az 1878-ban újonnan szerzett területeken ugyancsak paraszti tulajdonba került a föld, itt azonban a porosz mintára tőkésített kárpótlást a parasztok az államnak fizették, az állam pedig külföldi kölcsön segítségével egy összegben fizette meg. A parasztok a gyakorlatban az államnak járó annuitásokat nem térítették meg.

Görögországban a legáttekinthetlenebbek az agrárviszonyok. Itt az oszmán uralom idején még görög kézben lévő nagybirtok is létezett a török mellett. Az 1821-ben megindult szabadságharc során a török birtokokat elvették, csakhogy ezeknek csak kisebb része került a parasztok birtokába, nagyobb részét nagybirtokosok szerezték meg, vagy az állam vette át nemzeti föld címén. Ebből osztottak ki földet parasztoknak, 1871–1911 között 265 000 ha területet. Ha Szerbiában arról lehet szó, hogy az egész föld a parasztok tulajdonába került, Görögországban ez csak részben történt meg, a további rendezés már az első világháború utáni agrárreformra maradt. Lényegében ugyanez volt a helyzet Bosznia-Hercegovinában, ahol az 1878-as okkupáció után az osztrák–magyar hatóságok voltaképpen meghagyták a feudális viszonyokat, a meglévő agalikeket, amelyek teljes földesúri tulajdont jelentettek, illetve a parasztok kezében lévő birtokokat, de továbbra is feudális terhekkel. Az annexió után megkezdték ugyan a feudális viszonyok felszámolását, de érdemben ez is már az első világháború utáni agrárreformok során valósult meg.

Bulgáriában, Szerbiához hasonlóan, az 1877/78-as orosz–török háború során a földesurak elmenekültek, birtokuk, meg az állami föld egészében a parasztok kezébe került, akik addig is művelték. A békekötés után az egykori földesurak vissza próbáltak térni, a megszálló orosz hatóságok azonban 1878 augusztusában rendeletet hoztak arról, hogy a visszatért tulajdonos ügyét kivizsgálják, s ha 1877 előtt kegyetlenkedett, akkor elítélik. (Egyébként is igazolnia kellett tulajdonjogát.) Két földesurat csakugyan halálra is ítélték (azután angol nyomásra az ítéletet száműzetésre változtatták), s ezek után a földesurak visszaszivárgása megszűnt. Többen közülük már az orosz csapatok megérkezése előtt eladták földjüket, általában gazdag parasztoknak, s ez az eladás 1878 után is folytatódott. Mintegy 447 000 hektárnyi terület került eladás útján paraszti kézre. Ez az egész szántóföldnek kb. negyedrészt tette ki. A többi voltaképpen ingyen került a parasztok tulajdonába. Kelet-Rumélia területén viszont, amely 1885-ig még közvetlenül oszmán fennhatóság alatt állt, a parasztoknak meg kellett fizetniük a földesurak kárpótlását. 1885 elején a Bolgár Fejedelemség területén törvényt hoztak arról, hogy a korábban föld nélküli parasztok is, ha 10 éven át egy csiftlikben dolgoztak, megkaphatták a földet tulajdonukba, az addig fizetett bér 7–8-szoros összegéért, erre az államtól kaptak kölcsönt. A rendezés sokáig húzódott, a parasztok eladósodásuk miatt nem tudták megfizetni az államtól kapott kölcsönt. Ez a rendezés viszont csak az egykori csiftlikek területét érintette. Az állami földet (az egykori szpáhi-birtokot) eleve a parasztok szerezték meg. Érdemben itt is a föld egésze a parasztok tulajdonába került.

A reformoknak tehát voltaképpen két típusa volt, a végrehajtás és az eredmények szempontjából, az elsőt belül két altípussal. Az első típus ugyanis az, ahol a reform

érdemben „felülről” valósult meg, a még erősen feudális jellegű államhatalom intézkedései révén. A két altípus megkülönböztetését a reform kiváltó oka teszi szükségessé. Vagy a polgári forradalom volt az, amely legalábbis az elv kimondását kiharcolta (a Habsburg-birodalom, részben Poroszország, a Lengyel Királyság), vagy eleve az államhatalom kezdeményezésére indult meg a reform (megint részben Poroszország, illetve Oroszország és Románia). A felülről végrehajtott jobbágyfelszabadítás eredménye a föld megosztása volt az egykori jobbágyok és földesurak között. Ahol a forradalom indította meg a jobbágyfelszabadítást, ott általában megtartották a parasztok a földjüket, netán még kaptak is hozzá, ahol csak reformról volt szó, ott az addigi földbirtok egy részét elvették tőlük a nagybirtok javára. Az ehhez a típushoz tartozó területen elvéve azzal a megoldással is találkozunk, hogy az egész föld a földesurak tulajdonába került. Egészében ez csak a két Mecklenburgban valósult meg, a balti területen a parasztok bérlet formájában megtarthatták földjüket.

Az alapvetően másik típust az egykori oszmán területen láthatjuk, ahol a feudális rendszer felszámolása „alulról” ment végbe, az oszmán feudalizmus felszámolásával a feudális uralkodó osztály eltűnt, a föld egészében a parasztok tulajdonába ment át, vagy legalábbis jórészt, de részben megmaradt a nagybirtok (Görögország). A nagybirtok fennmaradásának persze itt sajátos helyi okai voltak, a nemzeti szabadságharc menete, a korábbi osztályviszonyok, vagyis a nem török nagybirtok léte, ami az egyéb balkáni területen ismeretlen volt.

Kelet-Európa tehát két nagy típusra osztható a jobbágyfelszabadítás szempontjából, az oszmán birodalmi fejlődés, számos analógia ellenére éppen az agrárviszonyok tekintetében, a korábbi történelmi fejlődés következtében más jelleget mutat. (Korábbi munkánkban éppen ezért nem is tárgyaltuk a balkáni fejlődést.)

A kérdés az, vajon ennek ellenére lehet-e az egész terület vonatkozásában közös sajátosságokról beszélni a jobbágyfelszabadítás vonatkozásában? Úgy tűnik, a durva általánosítás eddig is alkalmazott módszerét tovább folytatva, bizonyos sajátosságokat ki lehet tapintani.

Az első és legalapvetőbb az egykori jobbágy, vagy óvatosabban fogalmazva, függésben lévő paraszt személy szerinti teljes szabadságának a megadása. Ez a kibontakozó új kapitalista rend szempontjából alapvető kérdés volt, a rendi különbségek felszámolása (bármennyire durva általánosítás is rendekről beszélni). Még Oroszországban is lényegében véve erről volt szó, ha itt a rendekhez való tartozás kötelezettsége fenn is maradt (forma szerint csak 1918-ban törölték el).

A másik, ehhez kapcsolódó közös vonás a feudális jellegű és eredetű szolgáltatások megszűnte, a paraszt szabad gazdálkodásának lehetősége. Ez akkor is érvényes, ha a későbbiekben még találkozunk feudális jellegű termelési viszonyokkal a felesbérlet vagy a ledolgozás formájában.

A harmadik: a parasztok jelentős része szabad földtulajdonhoz jutott. Ez talán a legkiáltóbb általánosítás, hiszen hogyan is lehet szabad földtulajdonnak nevezni az oroszországi parasztok földjét, amely nem elidegeníthető (1906-ig). Egyéb kötöttségeket is lehetne még említeni. Lényegében véve mégis igaz a szabad földtulajdonra vonatkozó megállapítás.

Ezzel kapcsolatban pedig egy újabb jelenséghez jutunk, amely független a két alapvető típustól, mindkét területen megtalálható, legfeljebb eltérő arányokban. A föld

nélküli parasztságot éppenséggel a reform menete teremtette meg (Poroszország), vagy a reform előtti utolsó évtizedekben már jelentős számban volt jelen (a Lengyel Királyság, bizonyos mértékig Magyarország). De jelentős volt a földnélküliek aránya Görögországban is, a múlt század dereka táján becslések szerint a parasztság 5/6-a maradt föld nélkül. Másutt viszont éppen a reform akadályozta meg a nagy számú föld nélküli réteg kialakulását (Oroszország, Románia). Oroszországban a reform során eleve föld nélkül felszabadított parasztok, a korábban belső szolgálatra rendelt cselédek és a havi ellátmányosok elhanyagolható mennyiséget jelentenek.

És végül: a nagybirtok fennmaradása. Egyedül a balkáni terület egy részén nem maradt nagybirtok a rendezés után. (A 10–30 ha nagyságú csiftlik-maradványok Bulgáriában vagy Szerbiában bizonyára nem sorolhatók a kelet-európai értelemben vett nagybirtok kategóriájába.) A nagybirtok a gazdaságilag általában fejlettebb területeken – átmeneti nehézségek után, amelyek a saját felszerelés hiányából is adódtak – át tudott térni a tőkés termelési módra, vagyis alapvetően a bérmunka alkalmazására. Kevésbé fejlett területeken még sokáig kellett a ledolgozás meg a felesbérlet megoldásaihoz folyamodnia. Oroszországban ezért is tapasztalható a magánkézben lévő nagybirtok fokozatos szétmállása, Romániában szinte kizárólagos a bérleti gazdálkodás a nagybirtokon.

Itt vissza kell térnünk egy pillanatra a reformot megelőző tervezetések kérdéséhez. Láttuk, a tervek többsége a föld megosztását célozta, azt a megoldást, amely a legtöbb esetben meg is valósult. Nyilván nem azért, mert a legtöbb terv erre irányult, hanem azért, mert abban a tényben, hogy a legtöbb tervezet ezt javasolta, az tükröződött, hogy ez volt a reális megoldás. Éspedig az adott osztályviszonyok miatt, az ennek érdekeit szem előtt tartó államhatalom ereje miatt. Világos, hogy az új balkáni országok, amelyek – a görög kivételével – már valóban kapitalista országok voltak, pontosabban: polgári berendezésű országok, nem kísérleteztek a nagybirtok fenntartásával, hanem egyértelműen állami intézkedésekkel is elősegítették a paraszti földtulajdon egyeduralmát. Ez azonban az egész kelet-európai területnek csak kis részét jelentette. A terület zömén a nagybirtokkal találkozunk a jobbágyfelszabadítás után is. Vagyis a porosz utas fejlődéssel, ahogy Lenin fogalmazott, szembeállítva ezzel a kedvezőbb amerikai utas fejlődést.

Gazdaságtörténeti szempontból persze a legfontosabb kérdés az, mi volt a jobbágyfelszabadítás vagy agrárreform szerepe a további kapitalista fejlődésben? Csakugyan olyan jelentős mértékben elősegítette? A jobbágyok felszabadításával megteremtette a nagyipar munkaerejét? A választ óvatosan kell megfogalmaznunk. Az biztos, hogy a jobbágyfelszabadítás egyik része, s nyilván a legfontosabb része volt annak az átalakulásnak, amely megteremtette a kapitalista fejlődés kereteit, a polgári rendszert. Azonban egyrészt bizonyos területeken nem hozta létre nagy méretekben az ipari tartaléksereget, mert a parasztot földhöz kötötte. Másrészt, és ez még sokkal fontosabb, a tőkés fejlődés lehetőségét teremtette meg, bizonyos előfeltételeit, és nemcsak a jobbágyfelszabadítás egymagában, hanem számos egyéb korabeli változás az intézményekben, a jogrendszerben stb. Más kérdés, hogy ezt a lehetőséget, az előfeltételt hogyan sikerült felhasználni, milyen ütemben indulhatott meg a tőkés fejlődés.

Ehhez kapcsolódik a következő probléma: a feudális viszonyok gyökeres kiirtása, a nagybirtok teljes felszámolása kedvezőbb előfeltételeket teremtett, mint a terület nagyobb részén megvalósult rendezés, a föld megosztása? Elméletileg nyilvánvalóan igenlő a válasz. A feudális viszonyok eltűnése a kapitalizmus gyorsabb fejlődését teszi

lehetővé, feudális maradványoktól mentesen. Nyilván nem kell különösebben bizonygatnunk: a kelet-európai helyzet nem ezt igazolja. Nem Szerbia és Bulgária fejlődött a leggyorsabban, persze még kevésbé az 1878 után megmaradt oszmán birodalom. Abban viszont, hogy a Habsburg-birodalomban indult meg a legkorábban, nem is beszélve Poroszországról, és néhány évtized múltán Oroszországban is, viszont Romániában csak nagyon nehezen, természetesen számos egyéb tényezőnek is volt szerepe. Hadd utaljunk itt, kérdéskörünkön belül maradvánnyá, csak egy mozzanatra. A megmaradt és tőkés termelésre áttért nagybirtok a tőkefelhalmozásnak nem jelentéktelen tényezője volt a további fejlődés szempontjából. Biztos persze az is, hogy nem a legalapvetőbb tényezője. A többinek a felsorolása azonban már nem a mi témánk. Csak arra kell utalnunk, hogy ez, számos egyéb gazdasági tényező, nem utolsósorban az indulás szintje, a belső gazdasági viszonyok, az ipar szerepe, a külföldi tőke – még hosszan lehetne sorolni az eminensen gazdasági tényezőket, amelyek Kelet-Európa egészének tőkés fejlődését megszábták. Hogy ez a tőkés fejlődés megkésett, ezért is más jellegű volt, mint a nyugat-európai, hogy az első világháborúig lassú volt (ami alól csak Poroszország a kivétel, de az eredeti porosz tartományokat nem lehet az egész Németország nélkül szemlélni), abban, úgy tűnik, a jobbágyfelszabadításnak is volt szerepe, de a jobbágyfelszabadítás módja nem önmagában szabta meg a tőkés fejlődés ütemét. A jobbágyfelszabadítás egymagában pozitív szerepet töltött be, de csak előfeltételként, módja pedig (a föld megosztása vagy paraszti tulajdon) talán semleges tényezőnek fogható fel, netán úgy, hogy a megosztás mégis inkább elősegítette a kapitalista fejlődést.

A jobbágyfelszabadítás kérdésének a felvetésében, megindításában, végrehajtásának a módjában és ennek megfelelő eredményeiben kétségtelenül alapvetően gazdasági tényezők is közreműködtek. De közreműködtek politikai jellegű tényezők is, hatalmi megfontolások, nemzeti szempontok, háborúk, nemzetközi bonyodalmak, elvi elképzelések és reális lehetőségek. Az eddig nagyon futólag felvázoltakból is talán sejlik, mennyi – országonként és tartományonként roppant változatos – tényező. A kortársak, akik sürgették, és azok, akik megvalósították, s akik néha ugyanazok voltak, többnyire nem, maguk is szubjektíve elsősorban politikai kérdésnek tekintették a jobbágyfelszabadítás ügyét, és nem sokat töprengtek gazdasági értelmén, többnyire nem is értettek ehhez. Csak ha ezt a mozzanatot tartjuk szem előtt, akkor tudjuk a jobbágyfelszabadítást reálisan elhelyezni a gazdaságtörténetben meg a történelmi folyamat egészében is.

IRODALOM

- N. Adăniloae–Dan Berindei: Reforma agrară din 1864. (București), 1967; Berend T. Iván–Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. 2. kiad. Bp., 1976; Rudolf Bičanić: Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj godine 1848. In: R. B.: Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici. Zagreb, 1952; Jerome Blum: Noble landowners and agriculture in Austria, 1815–1848. A study in the origins of the peasant emancipation of 1848. Baltimore, 1948; Josip Bösendorfer: Agrarni odnosi u Slavoniji. Zagreb, 1950; Werner Conze: Quellen zur Geschichte der deutschen Bauernbefreiung. Göttingen, 1957. (Quellensammlung zur Kulturgeschichte 12.); Carl von Czoernig: Oesterreichs Neugestaltung 1848–1858. Stuttgart–Augsburg, 1858; N. M. Druzsinin: Goszudarsztvennue kerszt'jane i reforma P. D. Kiszzeleva. I. Predposzülki i szucsnoszt' reformü. II. Realiza-

cija i posleđsđtvtvija reformü. Moskva—Leningrad, 1946—1958; *Krzysztof Groniowski*: Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 roku. Warszawa, 1963; *Die Grundentlastung in Österreich. Erster Theil. Wien, 1857*; *Karl Grünberg*: Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich—bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. I. Überblick der Entwicklung. II. Die Regulierung der gutsherrlich—bäuerlichen Verhältnisse von 1680 bis 1848 nach den Akten. Leipzig, 1893—1894; *Stefan Kieniewicz*: Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku. Wrocław, 1951; *Béla K. Király*: The emancipation of the serfs of East Central Europe. Antemurale 1971. vol. XV. p. 63—85.; *Georg Friedrich Knapp*: Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens. I. Ueberblick der Entwicklung. II. Die Regulierung der gutsherrlich—bäuerlichen Verhältnisse von 1706 bis 1857, nach den Akten. Leipzig, 1887; *Kreszt'janszkaja reforma v Roszszii 1861 goda*. Szbornik zakonodatel'nüh aktov. Moskva, 1954; *Kamil Krofta*: Dějiny selského stavu. Praha, 1949; *V. I. Lenin*: A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban. In: *V. I. Lenin*: Összes művei. 16. k. Bp., 1968, 177—381.; *V. I. Lenin*: A jobbágyrendszer bukásának ötvenedik évfordulójára. In: *V. I. Lenin*: Összes művei. 20. k. Bp., 1969, 128—131.; *V. I. Lenin*: A „parasztreform” és a proletár-paraszt forradalom. Uo. 156—164.; *N. G. Levintov*: Agrarnie otnosenija v Bolgarii nakanune oszvozsdenija i agrarnij perevorot 1877—1878 godov. In: Oszvozsdenie Bolgarii ot tureckogo iga. Szbornik sztatej. Moskva, 1953, 139—221.; *Ja. I. Linkov*: Ocserki isztorii kreszt'janszkogo dvizsenija v Roszszii v 1825—1861 gg. Moskva, 1952; *Franz Mager*: Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg. Berlin, 1955; *Maksimiljan Meloch*: Sprawa włościańska w powstaniu listopadowym. Wyd. drugie. (Warszawa), 1948.; *Niederhauser Emil*: A jobbágyfelszabadítás és a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában. Történelmi Szemle 1958. I. évf. 1—2. sz. 76—90.; *Niederhauser Emil*: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp., 1962; *Johann Nichtweiss*: Das Bauernlegen in Mecklenburg. Eine Untersuchung zur Geschichte der Bauernschaft und der zweiten Leibeigenschaft in Mecklenburg bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. Berlin, (1954); *Henri Sée*: Esquisse d'une histoire du régime agraire en Europe aux XVIIIe et XIXe siècles. Paris, é. n.; *Stanisław Śreniowski*: Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Warszawa, (1956); *Paul Steinmann*: Bauer und Ritter in Mecklenburg. Wandlungen der gutsherrlich—bäuerlichen Verhältnisse im Westen und Osten Mecklenburgs vom 12/13. Jahrhundert bis zur Bodenreform 1945. Schwerin, 1960; Studien zu den Agrarreformen des 19. Jahrhunderts in Preußen und Rußland. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1978. Sonderband. *Rudolf Berthold*: Die Veränderungen im Bodeneigentum und in der Zahl der Bauernstellen, der Kleinstellen und der Rittergüter in den preußischen Provinzen Sachsen, Brandenburg und Pommern während der Durchführung der Agrarreform des 19. Jahrhunderts. 7—116.; *N. M. Družinin*: Die Agrarreformen der sechziger Jahre des 19. Jahrhunderts und ihr Einfluß auf das russische Dorf. 117—228.; *Hartmut Harnisch*:: Vom Oktoberedikt des Jahres 1807 zur Deklaration von 1816. Problematik und Charakter der preußischen Agrarreformgesetzgebung zwischen 1807 und 1816. 229—293.; *I. D. Koval'čenko*: Das Dorf des Europäischen Rußlands vor der Aufhebung der Leibeigenschaft. 295—352. I.; *Samuel Sugenheim*: Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa bis um die Mitte des neunzehnten Jahrhunderts. St. Petersburg, 1861; *Nicolas G. Svoronos*: Histoire de la Grèce moderne. Paris, 1964. (Que sais-je 578.); *Szabó István*: A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben. In: *Sz. I.*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp., 313—396.; *Szabó István*: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. Századok 1952. 86. évf. 3—4. sz. 509—592.; *Sz. D. Szkazkin*: Osznovnue problemü tak nazüvaemogo „Vtorogo izdanija Tomaszovszkaja” v Szrednej i Vosztocnoj Europe. Voproszú Isztorii 1958. 2. sz. 96—119. *Jozo Tomasevich*: Peasants, politics and economic change in Yugoslavia. Stanford—London, 1955; *Josef Válka*: K současnému stavu otázky „druhého nevolnictví” v středoevropských zemích. (Názory o vývoji feudálního pozemkového vlastnictví v 15—17. stol.) Časopis Matice Moravské 1954. 179—221; *Varga János*: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp., 1971; *Varga János*: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849. Bp., 1967. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 41.); *Varga János*: Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn 1767—1849. Bp., 1965. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 56.); *P. A. Zajoncškovszkij*: Otnema kreposztno go prava v Roszszii. Izd. tret'e, pererabotannoe i dopolnennoe. Moskva, 1968; *P. A. Zajoncškovszkij*: Provedenie v szisz' kreszt'janszkaj reformü 1861 g. Moskva, 1958; *Benedykt Zientara*: Z zagadnień spomych tzw. „wtórnego poddaństwa” w Europie Środkowej. Przegląd Historyczny 1956. 1. sz. 96—119. I.

A TÖKÉS VÁLLALKOZÓTÓL A HIVATÁSOS MENEDZSERIG*

Témánk nem csupán történeti érdekű, hanem időszerű is. A családi (egyéni) vállalkozás és a hivatásos menedzserek által vezetett vállalat célszerűsége, hatékonysága, a kettő kölcsönös kapcsolata manapság nemcsak a tudományos kutatás, hanem az aktuális formakeresés kérdése is. Ezért a címben megadott „től–ig” helyett, a lineáris fejlődést és egyirányúságot sugalló kérdésállítás helyett inkább a két rendelkezési és vezetési forma közti kölcsönhatásra szeretném a figyelmet irányítani.

A téma szakirodalmából – közte a kongresszusra benyújtott referátumokból – világosan kitűnik a vállalatfejlődés három tendenciája.

1. A tulajdon és a rendelkezés formája nagy mértékben függ a vállalat nagyságától, technikai színvonalától, az iparágtól, a gyártmányszerkezettől, a vertikálitás fokától.

2. Az elmúlt évszázad elég világosan kibontakozó történeti tendenciája – a tulajdonformától függetlenül – a vezetés szakszerűvé válása. Ez részben a szakadatlan technikai fejlődés, másrészt az egyre bonyolultabb piaci viszonyok és állami szabályozások következménye. Összefügg a századunk első felében sok helyütt, főként a vezető tőkés országokban előrehaladó koncentrációval is: a nagy bankok, konszernek és az állami vállalatok jól képzett, ügyes menedzsereket állítanak üzemek és kombinátjaik élére.

3. Bebizonyítható az is, hogy az egykori tőkés családok befolyása, ha közvetlen rendelkezésük megszűnt vagy visszaszorult is a részvénytársaságok, a mammutvállalatok korában, különböző közvetett formában hosszú időn át megmaradt. A nagy tőkés dinasztiák, mint részvényesek, beleszólhatnak a stratégiai döntések meghozatalába, a menedzserek kiválasztásába. Az elmúlt évtizedek során egyébként is bomlástendenciák láthatók a monopóliumok világában, és halványulnak a különbségek a tulajdonos által és a menedzserek által ellenőrzött vállalatok között.

E tendenciák egyetemes érvényességét tanúsítják a magyarországi adatok is. Az iparosodás kezdeti szakaszában a preindusztriális üzemformák gyengesége miatt különösen nagy szerepet játszott a kereskedelmi tőke. A modernnek tekinthető tőkés vállalkozások jelentős része – és éppen a maradandó iparágak kifejlődése – a terménykereskedelemben meggazdagodott burzsoázia alapítása volt. A kereskedőtőkések erejéből azonban többnyire csak a kezdeményezésre, az alapításra és a meghonosításra futotta, a nagyvállalatok zöme hamarosan társasággá alakult. Az elmaradott agrárországban a krónikus tőkeszegénység és hitelhiány miatt korán meghonosodott a részvénytársasági forma.

*Az 1982. augusztusában tartott budapesti gazdaságtörténeti vilá kongresszus egyik szekciója „A családi vállalatától a hivatásos vállalatvezetésig” (From Family Firm to Professional Management) témát vitatta meg. Erre készült ez a korreferátum.

Ismeretes, hogy Közép-Európában a bankok – Magyarországon a külföldi bankok, a külföldi tőke – korán behatoltak és nagy érdekeltségre tettek szert a gyáriparban. Amíg 1867 előtt körülbelül egy tucat részvénytársaság működött, az alapítási korszak felvirágzásakor, 1867 és 1873 között számuk 170-re nőtt, alaptőkéjük az összes ipari befektetés 60%-át tette ki. Igaz, az 1873. évi válság alaposan lelohasztotta a „gründolási” lázat. 1876-ra csak 110 részvénytársaság maradt, ami rávilágít arra, hogy a „gründolás” jórészt spekulációs célú volt, de azért ez a forma maradt uralkodó az 1880-as évektől megindult második iparosítási hullámban is. Amíg az első szakaszban a részvénytársaságok egyharmada a malomiparban jött létre, és a tőzsdei részvényüzlet élte, a második szakaszban egyre inkább a nagy állótőkét igénylő ágakban alakulnak társaságok, s a banktőke az ipar valamennyi profittermő területére behatol.

1900-ban az összes ipari üzem 13%-át tevő részvénytársaságok rendelkeztek a befektett tőke 67, és a termelés 70%-a felett. Most már valóban nem egyéni vállalkozások rejtett formájáról volt szó, hanem valóságos menedzser vezetésűekről. Ezt bizonyítja az az adat, hogy 1913-ban az öt vezető nagybank érdekeltségi körébe tartozott az ipari részvénytársaságok 35, összes alaptőkéjük 47%-a, a második világháború előtt, 1938-ban pedig a társaságok 20%-a, de alaptőkéjük 60%-a. Ennek megfelelően fokozatosan erősödött a menedzser típusú vezetés a főbb magyarországi iparágakban és gyárakban.

Végül tehát Magyarországon is érvényesült az egyetemes fejlődés uralkodó tendenciája. Amint azonban napjaink szakvitáiból kitűnik, a fejlődésvonal felvázolása önmagában véve keveset mond a tartalmi kérdésről: vajon hatékonyabb és „humánusabb”-e a névtelen tőkehatalom, a menedzseri vezetés? Vajon a vezető menedzserek kiválasztásában csupán a szakértelem és a rátermettség-e mérvadó szempont, s tényleg nyitott a feláramlás útja egészen a legfelső posztokig? E kérdések empirikus vizsgálatokkal sem egykönnyen dönthetők el. Kérdéses, hogy akár kiemelt egyedi példákkal, akár reprezentatív átlagok kimutatásával bizonyítható-e a hatékonyság és a rendelkezés-irányítás formája közti korreláció. A két forma egymást áthatása miatt az olyan empirikus adatsorok sem elég meggyőzőek, amelyek szerint egy-egy időszakban a családi, máskor a menedzseri vállalat hozott nagyobb profitot. A kérdés lényegét tekintve adekvátabb az a közelítés, amely a két vállalati forma kölcsönhatását és kapcsolatait kutatja.

*

A magyarországi kapitalizmus történetében az iparosítás három fő útja és a hozzákapcsolt vállalkozói típusa alakult ki.

1. Ismeretes, hogy Magyarország természeti és gazdasági adottságai és hagyományai leginkább a terménykereskedelemnek kedveztek, és a 19. század első felében jelentősen elősegítették a kereskedelmi tőkefelhalmozást. A nagykereskedő megszervezte a felvásárló ügynökök és a helyi lerakatok széles hálózatát, kiépítette vagy kibővítette a szállítási útvonalakat és eszközöket. Rendszerint tavaszi kölcsönt nyújtott a földbirtokosoknak és a kisebb gazdáknak, amelyet aztán betakarításkor terményben és pénzben jókora kamattal vett vissza. Kereskedelmi hálózat, szállítás, kölcsönnyújtás: ha jól meggondoljuk, éppen ezek a tevékenységek rakják le a modern infrastruktúra alapjait, teremtik meg az iparosítás előfeltételeit. A kereskedő-vállalkozó tehát a hazai kapitalizmus *szervezetiségéhez* két lényeges mozzanattal járult hozzá: a mezőgazdasági árutermelés és áruforgalom fellendítésével, és az infrastruktúra kiépítésével.

A terménykereskedő a 19. század derekán valóban vállalkozó volt, tőkét nem egy meghatározott, nemzedékeken át hagyományozott ágba, üzembe fektette be, hanem a mindenkori rentábilis, nagy profitot hozó üzletekbe. Az ipari tőkésé váló átalakulás legtermészetesebb útja az élelmiszeriparon, elsősorban a malomiparon át vezetett. Különösen ez utóbbi ugrott előre – nemcsak magyarországi, de egész európai viszonylatban – egyetlen évtized alatt. A nyugati iparosodó országok biztosították számára a dinamikusan bővülő piacot, a liberális gazdaságpolitika pedig a szükséges gazdasági, jogi és politikai feltételeket. Ha mármost e „siker-iparág” tulajdonviszonyait és vállalati formáit nézzük, akkor a családi és a részvénytársasági vállalkozások olyan tarka kombinációját találjuk, hogy aligha tudjuk bármelyik formához kötni a hatékonyság kiugró eredményeit. A malomipar társasági vállalkozás formájában indul (Pesti Hengermalom Rt.), majd a családi vállalkozások dominálnak, aztán több család közös üzlete, amelyből megintcsak részvénytársaság lesz, de ezt is néhány család ellenőrzi. A malomipari fellendülésre és a belőle ágazó utakra tipikus betekintést nyújt két jellegzetes nagytőkés család karrierje.

A Weiss család ősei, szerény kisiparosok és kereskedők, Morvaországból jöttek, valamikor a 18. század végén. A cégalapító Weiss Adolf 1807-ben már Pesten született. Az 1830-as években terménykereskedéssel foglalkozik, cége és vagyona közepes nagyságú, a virágkor az 1860-as évtizedben érkezik el. Ekkor fiával, Berchtolddal társulva, ipari vállalkozásokba kezd: részt vesz malomipari, vasúti és egyéb alapításokban. Berchtold sikeres üzletember, irodát tart fenn Bécsben és Pesten, a terménykereskedelem révén kapcsolatba kerül a hadsereggel. Bosznia okkupációja idején egyike a legsikeresebb hadiszállítóknak. Az apa halálakor (1877) hazahívják Németországból a fiatal testvért, Manfrédot. A két Weiss továbbra is a hadsereg ellátására alapozza az üzletet, konzervgyárat alapítanak, majd dobozgyártó üzemet hozzá. A hadsereg és a pléhanyag feldolgozása sugallja a vállalkozói ötletet: gyárthatnak lövedékhüvelyt is. S ha már ez is megy, nem nehéz átállni a löporgyártásra és a -töltésre. Ehhez azonban ki kell költözniök a fővárosból. Szerencsés húzással Csepelt választják, hamarosan Budapest egyik külvárosát, a dunai kikötővel, olcsó munkaerővel. A vasmű alapítása (1893) után két évtized alatt az ország legnagyobb hadianyaggyára lesz. Üzleti érzék, szakértelem, összeköttetés, szervezőképesség: ezek azok a kiváló vállalkozói tulajdonságok, amelyek a csepeli gyárat megalapozták. Ehhez valóságos üzleti talentum kellett, egy Weiss Manfréd, akinek a gyár volt élete főműve, értelme, szerelme.

Deutsch Ábrahám szatócs a napóleoni háborúk idején költözött a hanyatlásnak indult Kőszegről a Tisza–Maros vidéki gazdag gabonavidék központjába, Aradra. A terménykereskedő céget fia, Ignác virágoztatta fel: már jómódú cég tulajdonosa, amikor 1856-ban Pestre települ át, és Bernát fiával közös vállalatot alapít – megtartva az aradi üzletet is. Ettől kezdve a Deutsch-család elsőrendű szerepet játszik a malomiparban, részt vesz a vasútépítésben, egyéb alapításokban, és kezdettől fogva földet vásárol. Amikor a hadiszállításon, s főként a malomiparban meggazdagodva a cukor felé fordul, már több ezer hold birtokosa. Az 1880-as évek végén a cukor fogyasztási adójának módosítása feléleszti a vállalkozói kedvet. Ekkor alapítja a család a nagysurányi, majd a központnak tekintett hatvani cukorgyárat. (Innen a nemesi előnevük.) A harmadik generáció nagystílusú üzleti talentuma, Hatvany Deutsch Sándor, kiépíti a cukoripari konszert, vezető helyet foglal el a Hazai Bankban, és a sokféle családi vállalat irányítására, finanszírozására központi irodát szervez.

E két reprezentatív értékű vázlatból kitűnik, hogy a kereskedő vállalkozó kezdetben nem kötődik iparághoz, szakmához, gyárhoz, hanem spekulációs céllal hatol be az iparba. A tulajdonviszonyt tekintve olyan *vegyes formáció* jön létre, amelyben az egyedi üzem feletti rendelkezés több részvényes, több egymással üzleti kapcsolatban álló család kezében van, a vállalkozó család viszont több üzem, esetleg több iparág irányításában is érdekelt. Magát az egyedi üzemet a tulajdonosok által kiválasztott műszaki és adminisztratív vezetők irányítják, de a stratégiai döntéseket a fő részvényesek hozzák, s az ő üzleti érdekeik nem feltétlenül esnek egybe az egyes üzem fejlesztési érdekeivel. Ebben a *vegyes* formában sem családi, sem menedzseri vállalatról nem beszélhetünk, hanem olyan *átmeneti típusról*, amely Közép-Európában az iparosodás megalapozó korszakában divatozott, Magyarországon az 1860-as és 1890-es évek között terjedt el.

Idők rendjén a kereskedő vállalkozó „megtelepül”, egy szakmában szerez nevet, rangot, tapasztalatokat, egy gyárhoz kapcsolódik, anélkül azonban, hogy egyéb üzleteit, egész üzletemberi minőségét feladná. A vállalat stratégiai döntéseiben most már a technikai szakismeret és az üzleti fantázia, a racionális kalkuláció és az intuíció együttesen dominál. A műszaki és igazgatási személyzet tevékenységét még mindig az üzletpolitika szabja meg.

Az iparosodásnak ez az útja akkor vezet maradandó alkotásokhoz, ha a vállalkozói szellem harmonikus egyensúlyt tud teremteni az üzleti játék és a műszaki innováció többnyire eltérő szempontjai, érdekei között.

2. Az iparosodás második útját a kézműves üzemből, a manufaktúrából kiemelkedő technikus gyáralapító képviseli. Ez az út elsősorban a gépiparban bizonyult járhatónak. Jellemző példának a Ganz-kombinát történetét említhetjük.

Ganz Ábrahám vasöntő mester 1841-ben jött Magyarországra, és a Hengermalom művezetője volt. 1845-ben alapította meg saját öntőműhelyét, amely az első évtizedben súlyos anyagi és megrendelési gondokkal küszködött. Megszilárdulását a kéregöntésű vasúti kerék feltalálásának köszönheti. Ganz azonban nem volt üzletember. Világsikere ellenére szabadalmi perek, beruházási gondok között őrlődött fel, míg végül 1867-ben öngyilkos lett. Utóda, Mechwart András mérnök újabb nagyszerű találmányokkal folytatta az üzemfejlesztést (a rovátkolt hengerszékekkel), de rájött, hogy tőke, beruházás, üzletember nélkül nem boldogul. 1869-ben a gyárat gazdag terménykereskedő-vállalkozók vezetésével alakult részvénytársaság veszi át. Az 1890-es években pedig a legnagyobb bank, a Hitelbank érdekkörébe kerül. A tőkés tulajdonosok meghagyják az alapító műszaki gárda kiváló menedzsereit, és általuk fejlesztik nagyra a három külön egységre bontott gép- és elektromos ipari kombinátot.

Ezen az úton viszonylag kevés jelentős nagyüzem született. A Ganzon kívül még a családi irányítás alatt maradt Goldberger textilgyár, az Egger Béla műszerész kisvállalatából kinőtt Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. érdemel említést. A többség, különösen ha kivédtek a nagy bankok koncentrált hódítását, nem jutott túl a középzemmi szinten. Ezen a szinten azonban több kisüzemi eredetű iparvállalat jól prosperált az 1948. évi államosításig.

Az iparosításnak ezt az „organikus” útját a mechanizáció általános elterjedése és helyi szükségletei egyengették. Ezen az úton azonban kimagasló, tartós eredmények csak kimagasló találmányok segítségével, *folyamatos innováció útján* születtek. Minthogy azonban az innováció mint folyamat — tehát rendszeres kísérletezés, ipari alkalmazás, állandó

gépi rekonstrukció – roppant költséges, a szakmához és bizonyos termékfajtához kötődő gyárosok többnyire nem boldogultak a finanszírozás növekvő követelményeivel. Kivétel-számba ment az olyan képzett szakember, aki az üzletember fantáziájával és kockázatvállaló bátorságával is meg volt áldva, mint a műszálas termékeket bevezető, a nyomást korszerűsítő Goldberger Leó. A szakmából jött vállalkozó család, amelynek tagjai egyúttal menedzserek is, előbb-utóbb függésbe került egy-egy hatalmas finanszírozó intézettől vagy nagy korporatív vállalattól. Az eredeti cég sorsa attól függ, hogy sikerül-e hagyományos szakmai értékrendet a finanszírozó vállalat üzletpolitikájával összhangba hoznia, s a hagyományos családi és a kinevezett menedzseri gárda között az együttműködést kialakítania.

3. Az iparosítás harmadik fővonalán azok a nagyüzemek helyezkednek el, amelyeket eleve egy hazai vagy külföldi nagyvállalat, bank, konzern, illetve az állam alapított. Ilyeneket elsősorban az extraktív ágakban, a bányászatban és a kohászatban találunk. A hazai tőkés szénbányászat és vaskohászat nagyvállalatai csekély kivétellel osztrák, német, francia társaságok, bankok és az állam alapításai voltak. A Kőszénbányászatban a Dunagőzhajzási Társaság és a Rothschildok érdekkörébe tartozó Osztrák Államvasút-Társaság (STEG) uralkodott. A barnaszénbányászatban és a kohászatban osztrák, német és néhány magyar bank, első helyen a Hitelbank és a Kereskedelmi Bank foglalt el hegemón helyzetet. Ezeket a nagy bánya- és kohóműveket részben a hajdani kincstári üzemek hagyományai szerint, részben a korabeli külföldi vállalatok mintájára, kezdettől menedzser szakemberek vezették. A tulajdonos bankok, részvényesek csak annyira és olyan formában szóltak bele az ügyekbe, mint az előző típusnál.

Azt lehet feltételezni, hogy az ilyen többszintesen is menedzser-vezette vállalatok, amelyekben a műszaki, a kereskedelmi és az adminisztratív igazgatást válogatott szakemberek végezték, s amellett hatalmas anyagi alapra támaszkodtak, kitűnően működtek. A valóság ezzel szemben az, hogy a nagy bánya- és kohóművek fennállásuk egész vagy fél évszázada alatt jórészt technikai, termelési és gyakran még értékesítési gondokkal is küzdöttek, jócskán elmaradtak a nemzetközi színvonal mögött. Ritka volt közülük az olyan, amely egy-egy időszakban felzárkózott az élmezőnyhöz. Érdemes megnéznünk, mikor, milyen körülmények között sikerült az előretörés.

A sikeresek közt említhetjük a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt-ot és vele egyidőben – versenyharcban – a Magyar Általános Kőszénbánya Rt-ot is. A főúri üzemekből egyesített és modernizált salgótarjáni bányavállalat élére 1888-ban került *Chorin Ferenc*. Mint neves ügyvéd, politikus, képviselő, jogtanácsosként került a vállalathoz. Hamarosan kiderült, hogy kiváló üzletember, aki képes összefogni és fellendíteni az üzemet, amelynek hamarosan vezérigazgatója lett. Őt választották a GyOSz első elnökévé is. Hasonló szerepet töltött be a Magyar Általános Kőszénbányánál a menedzserből felemelkedett vezérigazgató, Vida Jenő.

A történelmi tapasztalat tehát nem támasztja alá azt az *a priori* tételt, hogy menedzseri vállalat önmagában és önmagától hatékonyabb, operatívabb, mint a tisztán családi vállalkozás. Ilyen előnyökkel csak akkor rendelkezik, ha a menedzserek szelekciója nyitott, elveit és gyakorlatát a tényleges képességek és nem gazdaságon kívüli megfontolások szabják meg.

A tőkés vállalat igazgatási apparátusa legalábbis két nagy részlegből áll: a *kereskedelmi-üzleti* és a *műszaki-üzemi* részlegből. A kettő gyakran helyileg is elkülönül egymástól. Más társadalmi csoportok, más alkatok és jellemek, más gondolkodásmód jutnak szerephez az egyikben és a másikban. A kereskedelmi-üzleti részleg, a „központ” többnyire a cityben helyezkedik el, a vállalat székházában. Vezető tisztviselői világiártak, több nyelven beszélnek és haszonelvűek. Vezérlő csillaguk az üzleti konjunktúra várható alakulása. Külön klubjuk, sporttelepük, társas életük van, ritkán látogatnak el az üzembe. Velük szemben az üzemiek, „a telepiek”, rendszerint a város peremén, vagy a valahol vidéken levő gyárban dolgoznak és annak közelében laknak. Képzettségük egyoldalúbb, mint a központiaké, életüket és tevékenységüket a termelés ritmusa és racionalitása szabályozza. Az üzemiekben bujkál a rutinra, a bürokratizmusra való hajlam, de innovációs készség is elevenen él bennük. Talán megkockáztatható az a feltevés, hogy az üzemiek inkább a termelő apparátus működtetésének elveiben s a piaci igényekhez való alkalmazkodásban konzervatívak, míg a műszaki fejlesztésben készek a folyamatos újírtásra. Ezzel szemben az üzletiek rugalmasabban követik a piaci változásokat, a divatot, kezdeményezők a profilváltásban, de gyakran konzervatívak a termelő apparátus folyamatos felújításában.

A két társadalmilag és funkcionálisan különböző csoportot a közös adminisztráció, mindenekelelt a vállalat tényleges főnöke kapcsolja össze. Akár családtag, akár kinevezett menedzser, az ideális igazgató jó üzletember, jó szervező és ért a szakmához is, s fejében állandóan hozzáidomítja az üzemi lehetőségeket a piaci igényekhez, és a piaci lehetőségek megragadását a műszaki adottságokhoz. Ilyen szerencsés esetben nincs érdemleges különbség a vállalattal azonosuló menedzser vezető és a rátermett családi tulajdonos között.

A hatékonyság kulcskérdése tehát nem annyira a tulajdonosi és a rendelkezési forma, hanem a vállalat két alapfunkciója közti összhang, más szóval a két funkciót ellátó csoportok kiegyensúlyozott együttműködése.

*

Ezen a ponton egy élénken vitatott kérdéshez érkeztünk, amelyet a szakirodalom – a mostani üzemtörténeti szekcióban is – „*Buddenbrook-effektusnak*” nevez. (Ámbár, ha már tudományosan jól csengő szakkifejezést keresünk, jobban illenék rá a „*Buddenbrook-szindróma*”). T. C. Barker és M. Lévy-Leboyer kiválóan exponálta referátumában ezt az érdekes témát. Az általuk leírt „effektus” szociálpszichológiai szempontból valóban egyetemes érvényű, hiszen könnyű belátni, hogy a „harmadik generáció” más anyagi körülmények között, előkelő társadalmi rangban, más családi légkörben és környezetben nő fel, mint az ősei, tehát más értékrendet alakíthat ki magának. E generáció tagjainál az üzleti érdektelenség és alkalmatlanság a családi vállalat hanyatlására vezethet. Ezt az effektust mégsem tekinteném többnek általános keretek közt mozgó tendenciánál. Hanyatlás ugyanis már a második nemzedéknél is bekövetkezhet, olykor meg a negyedik nemzedékben tűnik fel egy-egy nagy alkotó tehetség, mint a Goldberger-család, vagy a Hatvany-Deutsch-család esetében.

Történetileg pontosabb volna, ha a „*Buddenbrook-effektus*” a kapitalizmus meghatározott szakaszához kötnénk. A megalapozó és a felvirágoztató nemzedék tevékeny-

sege ugyanis a fellendülés – a „take-off” –, a klasszikus *Gründerzeit* szakaszára esik. Ez az európai országok történetében, néhány évtizedes eltolódással, az 1830-as és 1890-es évek közé helyezhető. Ez a roppant dinamikus, hódító korszak tömegesen szülte a felívelő karriereket, az üstökösöket, a csodálatos feltalálókat, akik hittek a liberalizmus eszméneiben, a szabadverseny üdvében, s élvezték a beérkezés presztízsét. Az a bizonyos „harmadik” nemzedék többnyire az 1873. évi válság után, a múlt század utolsó évtizedeiben lépett színre, amikor az egész liberális-racionális világrend válságba jutott. Az apák civilizációja, értékrendje, morálja az újkonzervatív kultúrkritika és a szocialista társadalomkritika keresztüztüzebe került. A művelt, jómódban felnőtt ifjú nemzedék természetes „ödipuszi lázadása” e kettős irányú kritika magas nyomása alatt *generációs lázadássá* szélesedett. Az üzlettel való megundorodás, a visszavonulás tehát inkább generációs, mint degenerációs effektus: az ifjú nemzedék lázadó magatartásának kifejeződése.

Különösen fogékony volt ilyen lázadásra Közép-Európa zsidó polgárságának „harmadik” nemzedéke. Hadd említsem Berlinből Max Hardent, a szerkesztőt, Carl Sternheimet, az író, Georg Simmelt, Bécsből Viktor Adlert, Karl Kraust, Otto Weiningert, Budapestről Lukács Györgyöt, Karl Mannheimet, és a klasszikus példát, a prágai Franz Kafkát. Valamennyien undorral fordultak el az üzleti élettől és a polgári moráltól. Amennyiben a nemzeti hagyományhoz és a régi vezető réteghez asszimilálódtak, akkor a konzervatív kultúrkritika mesterei, ha a radikális egyenlőségtanhoz vonzódtak, akkor a szocializmus elkötelezett lettek. Akármelyik utat választották is, az apák nemzedékét támadó ellenséggel azonosulva próbáltak kitörni abból az otthontalan otthonból, abból az embertelen világból, amelynek főistene az üzlet, a *Geschäft* volt.

Az antikapitalizmus, mint belülről támadt lázadás, persze nemcsak a századforduló fiatal zsidó polgárságának és értelmiségének lelki reakciója volt, hanem abban az időszakban általános jelenség. Példa rá maga *Thomas Mann* és az ő *Buddenbrookjai* – de példaként említhetjük Friedrich Alfred Kruppot, Leopold Andrian-Werburgot, mindketten írók voltak, vagy klasszikus esetként az ugyancsak prágai Rainer Maria Rilket. Talán megalapozottan állíthatjuk, hogy a „*Buddenbrook*-effektus” érvényessége időben behatárolt, valójában a századforduló tipikus jelensége.

*

A századelő teoretikusai szerint a következő évtizedekben várható a monopolizálódás előrehaladása, a nagy kombinációk, trösztök, közüzemek és állami vállalatok mindent elnyelő egyeduralma. A tendencia részben megvalósult: a termelő apparátus hatalmas méretei és óriási beruházási költségei indokoltá tették a mammutvállalati formációkat – de a gyakorlat nem igazolta eredményességüket. Napjainkban az új technikai forradalom talaján hatékony ellentendencia jelentkezik: a családi középüzem reneszansza.

TÖRTÉNETI IRODALOM

THEODOR MAYER:

VERWALTUNGSREFORM IN UNGARN NACH DER TÜRKENZEIT

Zweite, Durchgesehene und Ergänzte Auflage

Herausgegeben von Josef Fleckenstein und Hainz Stoob

Bearbeitet von Adalbert Toth

Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1980, XII+147 l.

KÖZIGAZGATÁSI REFORM MAGYARORSZÁGON A TÖRÖKKOR UTÁN

Theodor Mayer (1883–1972) e fiataalkori, 1911-ben publikált, ma már szinte teljességgel hozzáférhetetlen munkáját a Südostdeutsche Kommission 1963-ban, a szerző 80. születésnapjára, új lenyomatban kívánta megjelentetni. Az idős szerző azonban szükségesnek látta a munka átdolgozását, korszerűsítését, s ezzel 1972-ben bekövetkezett haláláig nagyjából el is készült. A hagyatékában fennmaradt kéziratban az utolsó, kiadás előtti simításokat Adalbert Toth végezte el.

Ritkán adatik meg történészeknek, hogy húszas éveinek alkotásához nyolcvanas éveiben térhessen vissza. Theodor Mayer esetét egyedülállóvá teszi, hogy a közben eltelt 60 év alatt a 20. század egyik legjelentősebb német középkortörténészévé, a Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte megszervezésével korunk történettudományának egyik nemzetközi szellemi irányítójává lett. Fiataalkori témájához időközben nem tért vissza, így friss szemmel és egy alkotásokban gazdag élet tapasztalataival foghatott neki az átdolgozásnak.

A mű a török kiűzése utáni magyarországi Habsburg-berendezkedés alapvető monográfiája, amelynek a Kollonich-féle Einrichtungswerk áll a középpontjában. „Az újabb osztrák történelmszereplő generáció e tagja magyargyűlölettől mentesen tárgyalja a kérdést, Kollonichot és az egész reformtervet megpróbálja merkantilista tudományos és humanisztikus törekvésekkel kapcsolatba hozni, mi szerintem alig sikerült neki” – írta az első kiadásról Szekfü Gyula a Magyar Történet jegyzeteiben. A második kiadásra ugyancsak a magyarok iránti elfogulatlanság jellemző, a merkantilista törekvések az Einrichtungswerk szellemi forrásai közt már nem dominálnak, inkább természetjogi gyökerei kerülnek kiemelésre, de a mai, nem szellemtörténész olvasó figyelmét nem is ezek a mozzanatok kötik le. Theodor Mayer számára az Einrichtungswerk, a magyarországi Habsburg-berendezkedés mikéntje, hol kimondva, hol csak éreztetve a dolgot, hatalmas kérdés, a bécsi centralizáció, a bürokratikus abszolutizmus és a középkorból ittmaradt magyar rendi közigazgatás évszázados küzdelmének egyik állomása. A szerző nem hagy pillanatnyi kétséget sem az olvasóban afelől, hogy az abszolutizmus oldalán áll, Bécsen tartja ebben a küzdelemben haladónak. De rendkívüli beleérző képességgel ismerteti és teszi megérthetővé a nem a magyar történetíráson nevelkedett olvasók számára is a rendi álláspontokat, s megfelelően hangsúlyozza a Bécs által elkövetett politikai hibákat, mindenekelőtt az ellenreformáció erőltetését. „Ez a magatartás nagy kárt okozott, mert az érintetteket a köztük fennálló egyéb ellentétek ellenére egyesítette, és II. Rákóczi Ferenc fejedelem táborába vitte.” (40. l.)

Theodor Mayer értékelése szerint az Einrichtungswerkben tulajdonképpen nagyon kevés új gondolat és javaslat van. Gyakorlati célú munkát volt, amely a visszaéléseket kívánta megszüntetni, nem az állam gazdasági alapjait megreformálni, a rendeket akarta korlátozni, s nem az alkotmányt módosítani, a közigazgatást akarta a német elem szaporításával javítani, s nem az országot elnémetesíteni. Mint történeti forrásnak az ad neki különös jelentőséget, hogy megtalálhatók benne mindazok az ideológiai és politikai irányzatok, amelyek keletkezése idején a bécsi udvarban hatottak. Abszolutisztikus beállítottsága ellenére is nagyon felemás volt ez a légkör, hiszen – mint ezt a szerző többször is kiemeli – Bécsben ez időben senki nem gondolt arra, hogy a közigazgatásban megkerülje a nemesi vármegyét. Kollonich természetesen maga is az uralkodói abszolutizmus híve volt, de nem ő volt ez irányzat legkövetkezetesebb képviselője, egyrészt hangot adott olyan rendi követeléseknek is, amelyeket más miniszterek elutasítottak, másrészt nem rendelte alá a katolikus egyházat az államhatalomnak. Egyes rendi követelésekkel való azonosulása alapján minősíti Theodor Mayer Kollonichot magyarbarátnak; ebben a kérdésben a távolság zavarhatta meg a szerző tisztánlátását, mert teljesen nyilván-

való, hogy itt a magyarországi aulikus arisztokráciát azonosította az egész magyar rendiséggel. A kitűnően megvilágított téma perifériáján egyes specialisták nyílván más távlati hibákat is fognak találni. De mindez eltörpül a bécsi erőviszonyok, a kamarai és a katonai hatóságok ellentéteinek, az udvari főtisztviselők egymással vívott hatalmi harcának, a magyar rendi főméltóságok beleszólási lehetőségeinek és általános súlytalanságának biztos kezű ábrázolása mellett.

Rendkívüli forrásértéket biztosított már az első kiadásnak az Einrichtungswerk Lipót császár számára készült kivonatának és az Einrichtungswerk megalkotásával megbízott főbizottság erre adott votumának közlése. A második kiadás ezt a szöveget – megtisztítva a sajtóhibáktól – újra lenyomtatta, s csatolta hozzá néhány, a tárgyra vonatkozó rövidebb irat szövegét is.

A szerző az első kiadás elején a századforduló vezető magyar történészeivel, Acsádyval, Marczaliival vitatkozott. Ezt a részt a második kiadásból elhagyta, és helyette a kérdés 1911 utáni irodalmának kritikai áttekintésére készült, de erre már nem maradt ideje. Az el nem készült bevezetés pótlására a sajtó alá rendező Adalbert Toth készített jóformán kizárólag Kollonich személyének értékelése körül forgó suta irodalmi tájékoztatást. Ugyancsak ő gyűjtötte össze a kötetet záró bibliográfiában külön a munkában felhasznált és fel nem használt idevágó irodalmat, s a kötet élén a kiadó Heinz Stoob ismertette röviden Theodor Mayer élettrajzát és a második kiadás keletkezéstörténetét. Az új kiadás anyagi feltételeinek biztosításával a Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte nemcsak alapítójának emléke előtt tisztelgett, hanem egyúttal a kora újkori magyar történet egyik alapkönyvét is újra hozzáférhetővé tette.

Heckenast Gusztáv

WOLF DIETRICH BEHSCHNITT:

**NATIONALISMUS BEI SERBEN UND KROATEN 1830–1914.
ANALYSE UND TYPOLOGIE DER NATIONALEN IDEOLOGIE
München, 1980, R. Oldenburg, 423 l. (Südosteuropäische Arbeiten 74.)**

**NACIONALIZMUS A SZERBEKNÉL ÉS HORVÁTOKNÁL 1830–1914.
A NEMZETI IDEOLÓGIA ELEMZÉSE ÉS TIPOLOGIÁJA**

A szerző az 1960–70-es évek fordulóján Jugoszlávián belül a nemzeti mozzanattal kapcsolatban felvetődött problémákból indul ki, azok előzményeit kutatja fel, hogy ezzel egyúttal a nacionalizmus bonyolult kérdéskörének a feltérképezéséhez is szolgáltasson adalékokat. Több ízben is hangsúlyozza, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés feltárása olyan kezdeti stádiumban van, hogy az ideológiai jelenségek összekapcsolása az alaphoz lezajló folyamatokkal még nem lehetséges. Ezért csak egészen rövid áttekintést ad a szerb és a horvát fejlődés fő vonásairól, voltaképpen a középkori alapokig visszanyúlva.

Egy rövid, elméleti jellegű fejezetben kidolgozza a nacionalizmus tipológiáját. Elsőrendű megnyilvánulási területe szerint megkülönböztet etnikai, kulturális, politikai nacionalizmust; érvényre juttatásának módja szerint pragmatikus, alkotmányos, forradalmi nacionalizmust, amely az egyén teljes bevetését követeli meg, és funkcionális, amely a nacionalizmust csak egy más cél érdekében állítva alkalmazza, végül pedig az elérendő célok szerint szerb és horvát, nagyszerb és nagyhorvát, pánszerb és pánhorvát nacionalizmust, illetve a jugoszlávizmus több változatát, az unitáriust, az integrálist, a föderatívát és az ál-jugoszlávizmust, amely pusztán a pánszerb vagy pánhorvát célok leplezésére szolgál.

Ez után az elméleti bevezetés után pedig a szerb, illetve a horvát fejlődésből mintegy esztanulmányokat választ ki, és ezeket próbálja meg elhelyezni az általa felállított kategóriákban. A szerbeknél Ilija Garašanin ismert tervezete, a Načertanije, Vuk Stefanović Karadžić „Srbi svi i svuda” c. cikke, Svetozar Miletić, Svetozar Marković programja, illetve a Narodna odbrana és az ezen belül működő titkos Ujedinjenje ili smrt szervezete kerül beható (bár olykor kissé bőbeszédű) elemzésre. A

horvátoknál az illírek, Josip Juraj Strossmayer és Franjo Rački, Ante Starčević, a horvát szociáldemokrata párt és a Nacionalistička omladina nevű, 1912–14 közt működő szervezet nézeteit vizsgálja meg. A típusokba való besorolás persze óhatatlanul nem lehet egyértelmű, hiszen az egyes szereplők nézetei maguk is változnak, de ahol eléggé körülhatárolt eszmerendzert boncol, mint Garašanin és Karadžić esetében, ott is több interpretációs lehetőség adódik és ennek megfelelően változó besorolás.

A végső következtetéseket a zárófejezet foglalja össze, s ebben voltaképpen úgy látja, hogy a szerbeknél inkább az államjogot és a történeti jogot elutasító, azon túllépő, a természetjogra és a nemzeti önrendelkezési jogra hivatkozó, de végül is nagyszerb vagy éppenséggel pánszerb elképzelés az uralkodó, míg a horvátoknál nagyobb szerepet játszik a történeti jog, és inkább a jugoszlávizmus valamilyen variánsa az általános, bár a pánhorvát elképzelés sem ismeretlen (Starčević).

Az ideológia és a valóság szembesítését tudatosan nem valósítja meg, éppen a gazdasági és társadalmi háttér bizonytalan volta miatt, de nem hagy kétséget afelől, hogy a nacionalizmus ideológiája alapvetően a burzsoázia érdekeit szolgálta, s mindkét nemzetnél a nagy többséget kitevő parasztságot jóformán érintetlenül hagyta. A gazdasági tényező mellett a vallás szerepét sem vizsgálja behatóan, azzal a megindokolással, hogy a szekularizált társadalomban ennek már nem volt jelentős hatása, a szerb és horvát nemzeti elkülönülésben szerepe persze alapvető, csakhogy éppen ezért a nacionalizmus ideológusai igyekeztek háttérbe szorítani, hiszen akár jugoszláv, akár pánszerb vagy pánhorvát elképzeléseik nagy akadálya lett volna.

Ez a nagyon rövid tartalmi ismertetés természetesen távolról sem tudott minden kérdésre kitérni, és így csak nagyon vázlatos képet adhat a munkáról. Tegyük hozzá mindjárt, hogy igen érdemes munkáról, amely roppant gazdag anyagot gyűjtött össze. A jegyzetapparátus, amely sokszor egy-egy kérdés historiográfiai áttekintését is adja, majdnem a könyv felét teszi ki. A szerző elsősorban a szerb és a horvát szakirodalmat használta fel, meg a korabeli politikai irodalmat, de a nacionalizmus nemzetközi szakirodalmát is bőven kiaknázta, s például a régebbi és újabb magyar szakirodalmat is (Miskolcgy Gyulát és Katus Lászlót egyaránt).

Immanens ideológia-kritikát ad, ezt nagyrészt meg is valósítja, bár olykor kénytelen a politikai eseménytörténetre is kitérni (vagy enged a csábításnak, hogy erről is szóljon, pl. a szarajevói merénylet és a szerb kormány felelőssége kapcsán). Érdemben azonban kétségtelenül az esettanulmányok ideológiai értelmezését adja, tehát nem a nacionalizmus történetének szintézisét, mint egy helyen maga megfogalmazza. Hiszen ő maga is utal arra, hogy Josip Frank elképzeléseit nem tárgyalja. De felvethető volna a horvátoknál az ún. „magyarónok”, a szerbeknél az „alkotmányvédők” (ustavobranjitelji) nézeteinek az elemzése, vagy a korai szerb szocialistáké Marković után (a szerb szociáldemokráciáról a horvát kapcsán röviden szó). A további lehetőségeket nyilván maga a szerző legalább ilyen jól tudja, tehát fölösleges neki tanácsokat adni vagy újabb témákat felsorakoztatni.

A szerző a nacionalizmus ideológiáját nyújtja, a nacionalizmus konkrét szerb és horvát megnyilvánulásait elemzi. De ha pusztán csak abból indulunk ki, amit ez a nagyon vázlatos ismertetés adott információként, tüstént szembeötlő, hogy a nacionalizmus fogalmát a szerző más, szélesebb, vagy ha úgy tetszik, szűkebb értelemben alkalmazza, mint ahogy nálunk szokásos, mert a nemzeti öntudat, nemzeti ideológia, nemzeti célok egészét vonja be a fogalomba, tehát a mi hazai felfogásunk szerint pozitív mozzanatokot, vegyesen a szerintünk negatívokkal együtt. A fogalom használata persze a szerző szuverén joga, ha pontosan kifejti, mit ért rajta, és ez Behschnitt esetében meg is történik. Nem is kritikai megjegyzésnek szánjuk ezt, csak egyszerűen ténymegállapításnak. Hozzátehetjük, a szerző nagy korszakot fog át, ennek kezdetén a nemzeti mozzanatban a pozitív oldal az erősebb, vége felé a negatív nyomul az előtérbe. A szocialista elképzeléseknél a szerző pontosan utal arra, hogy esetünkben funkcionális nacionalizmusról beszélhetünk, a nemzeti kérdés megoldását a szocialista céloknak rendelték alá, s úgy látták, a szocializmus megvalósulása automatikusan megoldja a nemzeti-nemzetiségi kérdést is, a horvátok ezt elsősorban a Monarchia föderatív átalakulása útján látták elérhetőnek, a szerbek inkább egy balkáni föderáció révén, s ennek forradalmi jellegét sem tévesztették szem elől. A szerb forradalmi vagy radikális irányzat először a gyengébb ottomán állam ellen irányult, bár a Monarchiát is célba vette, de ez csak Bosznia-Hercegovina annexiója után vált az előbbivel egyenrangú céllá.

A szerző csupán a szerb és a horvát nacionalizmust vizsgálja, így a szlovének vagy a bolgárok szerepe érdektelen. A szlovéneknél olykor kitér az elképzelésekre (pl. Etbin Kristan kapcsán), a bolgárookra végképp nem, hiszen nem tartozik témájához. Ez az elhatározás elvi és gyakorlati szem-

pontból egyaránt érthető, könnyíti az immanens kritikát. De minthogy szerbeknél és horvátoknál egyaránt előkerülnek a délszláv vagy jugoszláv megoldás különböző változatai, ez az elhatárolódás nem ad egészen reális képet és perspektívát, hogy csak egészen óvatosan fogalmazzunk. A boszniai és hercegovinai szláv ajkú muzulmánok (hogy megint óvatosan fogalmazzunk) természetesen gyakran szerepelnek, anélkül, hogy a szerző állást foglalna velük kapcsolatban. Még szembetűnőbb a Macedóniával kapcsolatos fejtegetés. A szerző itteni szlávokról beszél (ő is tud óvatos lenni), utal arra, hogy a mai föderatív Jugoszláviában ez a kérdés a macedón köztársaság révén megoldódott. Ami arra utal, hogy tárgyalt korszakára nézve is feltételezi a macedón nemzet létét, vagy legalábbis kialakulásának kezdeteit (bár egyszerűen utal arra, hogy ez érdemben az első világháború után indult meg). De nem veti fel a kérdést, hogyan viszonyult a macedóniai szláv lakosság ebben a korban a bolgár nemzethez. Persze, ismeretesek az ezzel kapcsolatos, mindmáig el nem ült politikai viták, a szerző óvatossága tehát indokolt, az olvasót mégis bizonytalanságban hagyja.

Ez az elzárkózás vezet arra is, hogy a szerző voltaképpen teljesen átveszi a kortársak és a későbbi szakirodalom magyar-képet, amely nagyjából az ősellenségével azonos. Nem azt kérjük számon, hogy a magyar történeti tudat szerb – és horvát – képét is vizsgálja, ez mindenképpen meghaladná a témáját. De az átvétel félreértésekre és bizonytalanságokra adhat alkalmat. Így már 1848 előtt a magyarosító törekvéseket, mint reális veszélyt tárgyalja, holott így – főképp Horvátország vonatkozásában – a mai olvasó számára teljesen hamis képet ad. Horvátország Magyarország részéről történő gazdasági kizsákmányolásáról is szót ejt a szerző, holott köztudomású, hogy a horvát politikusok végül azért is fogadták el a magyar–horvát kiegyezést, mert Horvát-Szlavónország állami jövedelmei és egész gazdasági fejlődése egymagában nem nyújtott volna kellő alapot a gazdasági növekedés megindulásához.

Nem érthető számunkra az az elsősorban az NDK-ban megjelenő munkákban megnyilvánuló bátortalanság, amely a munkában szereplő helynevek német szövegben helyénvaló német formáját gondosan elkerüli, és csak a mai hivatalos szláv formát használja, tehát mindig Zagrebet Agram helyett. Ebből viszont az is következik, hogy a bevezető fejezetek egyikében a 18. században a magyar országgyűlésre menő horvát követeket Bratislavába küldi a szerző, holott ez a névalak akkor teljesen ismeretlen volt, s ezen az alapon a korabeli orosz kormányzat székhelyét Leningrádnak kellene nevezni már a 18. században, ami talán mégis groteszk.

Ez azonban csak mellékes megjegyzés. Amit érdemben szeretnénk hangsúlyozni, és amire már az imént is utaltunk: a nemzeti mozzanat vizsgálata a kelet-európai nemzetek vonatkozásában igen fontos téma, különösen akkor hasznos, ha valóban érzelmek és elfogultságok nélkül történik, ahogy ezt a szerző megteszi. Nem is kívánjuk számonkérni rajta az egész kelet-európai nemzeti problematikát, annak bedolgozását munkájába, a munka erénye éppen a szűkebb téma elmélyült elemzése. De a szélesebb háttér olyan negligálása, a téma érdekében, ahogy azt Behschnitt valósítja meg, végül is úgy tűnik, végső következtetései az erejét is gyengíti, és éppen az általánosabb megértést nehezíti, amit pedig a szerző is egyik céljának tekint. Egy kis kitekintés a szélesebb háttérre, rögtön világosabbá tette volna a szűkebb témát. Kár, hogy az egyébként gondos, lelkiismeretes munka ettől tudatosan elzárkózott.

Niederhauser Emil

DEUTSCHLAND UND ITALIEN IM ZEITALTER NAPOLEONS

Deutsch-italienisches Historikertreffen in Mainz, 29. Mai-1. Juni 1975.

Herausgegeben von Armgard von Reden-Dohna, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GmbH. 1979. 189 l.
(Veröffentlichungen des Institutes für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung
Universalgeschichte, Herausgegeben von Karl Freiherr von Aretin. Beiheft 5.)

NÉMETORSZÁG ÉS OLASZORSZÁG NAPÓLEON KORÁBAN

A német és az olasz fejlődés, sok eltérés mellett, néhány egyező vonást is felmutat, így azt, hogy a 18. század végén mindkettő kisebb-nagyobb államok laza egységéből állt. A felvilágosult abszolutizmus reformtörekvései ugyan mindkét nyelvterület egyes részein megjelennek (Ausztria, Poroszország, Toszkána, Milánó), mégis mindkét terület egésze megmarad a feudális rendi viszonyok között. A változás egyidőben éri őket, előbb a francia forradalom eszméinek, majd Napóleon csapatainak a megjelenésével. Napóleon győztes hadjáratai nyomán gyökeres változásokat hajt végre. Egyrészt új politikai határokat von Németországban csakúgy, mint Olaszországban, másrészt belenyúl a hagyományos társadalmi szerkezetbe, megszüntet egy sor régi intézményt, és behozza a polgári forradalom vívmányait. Ezzel az 1812-ig számítható francia uralom elindítójává válik egy új politikai és társadalmi tagozódásnak, másrészt pedig felébreszti az olasz és a német nacionalizmust, az egy nyelven beszélők együvértartozási érzését.

Mit változtatott meg, mi újat hozott és milyen sikerrel a napóleoni megszállás német és olasz földön? – ennek a kérdésnek a megvizsgálására és összehasonlító elemzésére a mainzi Európa-történeti Intézet 1979 tavaszán négynapos nemzetközi konferenciát rendezett. A konferencián azonos kérdésekre párhuzamosan adták meg német és olasz történészek a választ, mindenki a saját országa történetéről. A most ismertetésre kerülő kötet a konferencia főreferátumainak tanulmányá bővített változatait közli.

Sajnálatos, hogy a bevezető előadásnak, amely a francia forradalommal rokonszenvező német mozgalmakat, jakobinus törekvéseket tekinti át (szerzője Walter Grab), nincs olasz megfelelője. Igaz, az ezirányú kutatások az olasz történetírásban még éppen csak hogy megkezdődtek, eredményekről nehéz volna számot adni; a kép azonban enélkül nem teljes, és a reformok szempontjából sem mellékes, hányan és kik rokonszenveztek vele.

Az első két párhuzamos tanulmány (Elisabeth Fehrenbach, illetve Carlo Ghisalberti munkája) azt vizsgálja, hogy milyen változásokat hozott a német és az olasz jogrendszerben és közigazgatásban a napóleoni uralom. Az egyes részletekben persze számos eltérés található, de közös, hogy a korábban territóriumonként változó feudális jogrendet, államonként eltérő közigazgatást nagyjából egységes polgári rendszer váltotta fel a bíráskodásban és az államigazgatásban egyaránt. Ezzel elhárult a nemzeti egységesülés útjából az egyik legnagyobb akadály, és megkezdődött az egység irányába mutató folyamat. Ezt még segítette, hogy Napóleon sorra megszüntette a régi kis államocskákat, és helyükbe nagyobb egységeket hozott létre Németországban csakúgy, mint Itáliában (Eberhard Weis, illetve Giuseppe Galasso tanulmánya). Németországban az eredmény látványosabb volt (a többé-kevésbé önálló egységek száma 900-ról 40-re csökkent) mégis a múlt visszahúzó ereje, a történelem folyamán kifejlődött különbségeknek az egységesüléssel való szembenállása erősebb volt, mint Itáliában; ez a magyarázata, hogy míg Olaszországban csak idő kérdése volt, hogy az egységes állam mikor jön létre, a német birodalom végül is csak szövetségi alapon teremtődött meg.

Külön tanulmányok vizsgálják a franciák által végrehajtott szekularizáció mértékét és hatását (Rudolf Lill, illetve Francesco Margiotta Broglio). A szekularizáció Olaszországban a Tridentinum óta érintetlenül fennálló egyházi viszonyok eltörlésével teljesen új helyzetet teremtett, egyébként a papi hatalom megszüntetése olasz és német földön egyaránt megkönnyítette a napóleoni hatalom kiépülését. Az egyházi hatás lecsökkentése azonban egyik területen sem veszélyeztette a vallásoságot. Komoly zavarokat okozott viszont mindenütt, hogy egy sor korábban egyházi feladatot (iskolázás, betegápolás, öreg- és szegényellátás) az állam átvett, de ellátni nem tudott. Ami az egyházi birtokok államosításának, majd kiürítésének kérdését, úgy is mondhatnánk a szekularizáció gazdasági és társadalmi hatását illeti (Christof Dipper, illetve Pasquale Villani tanulmánya), ennek mindkét országban a volt papi földeket felvásárló gazdag polgárság újabb megerősödése volt a következménye.

Ez a polgárság a vagyonhoz ekkor szerzi meg a politikai hatalmat is; ugyanakkor a szociális ellentétek szegények és vagyonosak között nem csökkentek, hanem növekedtek.

Ahogy az Európa-történeti Intézet igazgatója, Karl Otmar Freiherr von Aretin rövid bevezetőjében olvassuk: a konferencia célja az volt, hogy a 18–19. század fordulójának német és olasz történetére bizonyos párhuzamos kutatásokat elindítson, és összehasonlító módszerrel jusson közelebb a történeti folyamat azonos és eltérő jelenségeinek rögzítéséhez. Ahogy ez a kötet is bizonyítja: a kezdeményezés hasznos és termékeny volt. Érdemes volna folytatni egyrészt további kérdések bevonásával, másrészt a vizsgálandó területek, esetleg a korszakhatárok kiszélesítésével. A konferencia rendezői és a tárgyalt kötet szerkesztője jó példát adtak arra, hogyan kell az ilyen vizsgálatokat megszervezni.

Benda Kálmán

BALÁZS PÉTER

GYŐR A FEUDALIZMUS BOMLÁSA ÉS A POLGÁRI FORRADALOM IDEJÉN Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 297 (1) l.

A Magyar Történelmi Társulat Pesty Frigyes és Frankl (Fraknoi) Vilmost bízta meg a helytörténeti monográfiák tervezetének kidolgozásával. 1872-ben közölte a vármegyék történeti monográfiájának tervrajzát a Századok (412–416.). Bárminemű helytörténeti feldolgozás útmutatója lett ez az összeállítás. Ennek csaknem szolgáiban hű követésével készítette el Kruesz Krizosztom Győr megye és város egyetemes leírása (Bp., 1874.) című művét. Győr történetét ily módon elsőként feldolgozták a helytörténeti kutatómunkát akkoriban megillető lelkesedéssel és buzgalommal. Az évek múlásával számos részproblémát érintő tanulmány, sőt a millennium alkalmából ismét egy monográfia készült, immáron kizárólag a város történetét feldolgozva Szávay Gyula tollából: Győr. Monográfia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével (Győr, 1896.).

Bár nagy volt a számuk ezeknek a helytörténeti munkáknak, összességükben sem tárták fel kellő mélységben a politikai eseményeket, a gazdasági és társadalmi helyzetet, a művelődési viszonyokat. 1966-ban a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága egyik fő feladatákként jelölte meg a várostörténeti kutatások ösztönzését (MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei XV. kötet, 1–2. szám. 5–67.). Ezt követően színvonalas helytörténeti munkák sora látott napvilágot.

Hosszú, kitartó kutatómunka előzte meg Győr feudalizmus végi és a polgári forradalom alatti történetének megírását. Balázs Péter a korábbi feldolgozások eredményeit könyvének historiográfiai bevezetőjében vázolta, feldolgozásában hasznosította, eredményeiben valamennyit tülszárnyalta. A város történetének forráskiadványai mellett alapvetően támaszkodott a Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár anyagára. Teljességgel feltárta a Magyar Országos Levéltárban a volt központi kormány-szervek, elsősorban a Helytartótanács és a Kamara, majd az 1848-as minisztérium adatait, amelyek Győr városára vonatkoznak. Jelentős anyagot talált továbbá a Győri Püspöki Levéltár és a Győri Káptalani Levéltár iratai között.

Az első fejezet Győr város gazdasági és társadalmi fejlődésével foglalkozik a 19. század első felében. A feldolgozás későbbiekben is követendő módszerével már ebben a fejezetben találkozunk. A szerző az egyetemes történeti összefüggéseket hasonlítja a magyar fejlődés sajátosságaihoz, majd az általános törvényszerűségektől eljut a specifikus, a helyi események részletes elemzéséhez.

Győr város fejlődésének alapját abban találta meg, hogy a 19. század első felében egyre erőteljesebben bekapcsolódott a termény- és állatkereskedelembé (11.). A várost gabonapiacként tartották számon már a napóleoni háborúk gabonakonjunktúráit teremtő korszakában. A háborúkat követő két évtizedes dekonjunktúris időszakban a Felső-Duna mentén Moson változatlanul megőrizte vezető szerepét. A harmincas évek közepétől a gabonatermés ugrásszerű növekedésének és a szállítás-

technikában a gőzhajózás megindulásának eredményeként Győr szerepe egyre jelentősebbé vált a gabonakereskedelem lebonyolításában.

Az üzleti vállalkozások révén meggazdagodott győri polgárok legkényesebb igényeinek megfelelő árut kínáltak a helybeli kereskedők, akik a pesti, sőt a bécsi választékkal is versenyezni merészkedtek. A szerző kitűnő korpépet fest, amikor a divatról áttérve érzékletesen megjeleníti, mi kerülhetett az ingyencek asztalára a „Fehér macskához” címzett fűszerkereskedésből. Ezzel színésszé, elevenné és olvasmányossá tette azt a képet, amely az előző és a következő részben a terményárak változásának grafikus ábrázolását, Wurda Ferenc kereskedő árukészletének, valamint az adózó kereskedők és árusok több adattal terhes, de szakszerűen precíz felsorolását nyújtotta.

A közlekedés és szállítás kapcsán foglalkozik a győri Duna-ág és mellékfolyóinak szabályozásával. Megemlíti azt a küzdelmet is, amelyet 1836-tól a Bécs–Győr közötti (ún. Duna-jobbparti) vasút építése érdekében vívtak. Még Széchenyi Istvánnak, a város díszpolgárának közbenjárását is kérték a győriek. Hiába, 1848 előtt erre nem került sor.

Ezt követően érinti a szállító kereskedelemben foglalkoztatottak életmódját. Közülük a gépszeknek az ételadag csökkentése miatt szervezett 1848. február 20-i sztrájkját, amely megakadályozta négy gőzös elindulását.

A 19. század második negyedében a kereskedelmi tőkével együtt növekedett a belső vásárlóerő, amely megteremtette a tőkés ipari vállalkozások feltételeit. Kedvező körülmények között létesítették a pálinkagyárat, a gőzmalmot, a sajt- és szalámigyárat, a posztó- és a kesztyűgyárat. A vállalkozó kedvű iparosok kezdeményezéseit váltakozva kísérte a céhes ipar elmélyülő válsága és átmeneti prosperitása.

A szerző nyomon követi a mesterek, a legények és az inasok sorsának alakulását ezekben az években. A győri céhes ipar az 1840-es években érte el virágzását, ekkor a hazai műiparban előkelő helyen tartották számon. Elért eredményeiket kívánta reprezentálni az 1846 júniusában rendezett győri iparműkiállítás. Itt tűnik fel először a védegyeleti fiók választmányának titkaraként Lukács Sándor, aki később a márciusi fiatalok egyike, a szabadságharc forradalmi kormánybiztosa lett.

A kereskedelem és az ipar fellendülésével párhuzamosan megélné a pénzügyi tevékenység is a városban. Takarékpénztárat alapítottak 1844-ben, egy évvel később létrehozták a Kölcsönös Biztosító Egyletet.

Táblázatok és diagramok sora mutatja a társadalmi struktúra változását, jelezve a polgári fejlődés kibontakozásában jelentkező ellentmondásokat. A kereskedelem és az ipar fejlődése azonban egyre inkább háttérbe szorította azt a réteget, amelyik a feudális termelési-társadalmi viszonyokat kívánta fenntartani. A polgári fejlődést segítette elő a város igazgatásának és intézményeinek reformja is. Több más szabad királyi városhoz hasonlóan 1843-tól Győr is tett lépéseket a városi élet demokratizálására és az igazgatás korszerűsítésére.

„A helyi igazgatás megítélésének egyik legfontosabb kritériuma a város gazdálkodása volt” (132.) – írja a szerző. A város elöljárósága a Gazdasági Bizottság véleményére támaszkodott. Ennek alapján ügyes gazdaságpolitikát folytatott, sikerült a várost az 1830-as években fenyegető eladósodástól megmentenie.

A munka Győr hivatali és egyházi központ jellegét is feltárja. Részletes adatokat szolgáltat a megye hivatalszervezetéről, és az I. István által alapított győri püspökség történetéről. Az iskolai oktatásban és a művészetek pártolásában a szerző kiemelkedőnek tartja az egyház szerepét. A nemzeti nyelv ápolásában azonban elmarasztalja. A bencések a város kulturális, sőt politikai életében is jelentős szerepet tölthettek be. Ők még a magyar nyelv művelését is felkarolták. Közülük Czuczor Gergely és Rónay Jácint maradandót alkotott.

Az intézményekről és egyesületekről szóló részben ismét olyan korhangulatot kelt szerzőnk, hogy gondolatban végigüljük a színházi estéket, hallgatjuk a dalegylet koncertjét és a polgárórség zenekarát. Elmegyünk az olvasóegylet összejöveteleire, együtt olvassuk a 19. századi Győr polgáraival az eredetileg kereskedelmi és szépirodalmi lapként indult Hazánkat. Megelevenedik előttünk a város kulturális élete.

A liberális politikai mozgalom kibontakozása című résszel a város politika- és társadalomtörténeti ábrázolása veszi kezdetét, amely 1849 véres eseményeibe torkollik. Két könyvleltár sem művelődéstörténeti adalékként szolgál, hanem a győri ellenzéki központ világnézeti-politikai beállítottságát illusztrálja (191.).

Az 1845-ös főispáni székfoglaló idején szerzőnk ismét megemlíti Lukács Sándor szerepét, akinek személye új lendületet vitt a liberális mozgalomba. A könyv utolsó harmada nagy figyelmet fordít Lukács Sándor életútjára, politikai tevékenységére. Zichy Ottónak, Széchenyi István mostoha-fiának titkára volt Lukács Sándor. Segítette őt a fiatal értelmiségiek szervezésében, akik „győri tizek”-ként (190.) a legjelentősebb vidéki ellenzéki központot alkották.

A szerző korabeli vélekedések idézésével jellemzi a forradalom és a szabadságharc alatti Janus-arcú várost. „A kortársak 1848 tavaszán a polgári átalakulás és nemzeti függetlenség melletti bátor kiállásért és polgárórságának fegyveres pozsonyi felvonulásáért »magyar Marseille(-nek nevezték a várost, s ugyanők két hónap múlva, a nemzetőrségben megnyilvánuló széthúzás és szervezetlenség láttán joggal ismételték az ugyancsak találó kádenciát:»A híres Győr – orosz nemzetőr(“ (209.)

Terjedelmi korlátok miatt nem ismertetjük a győri márciusi eseményeket. Itt csupán azt említjük meg, hogy Zichy Ottó továbbra is az ellenzék vezére maradt. Lukács Sándor neve pedig éppen úgy összefonódott március 15-ével Győrben, miként Petőfié Pesten.

1848 májusától a megye területén fellángoló parasztmozgalmakat a megyei hatóság igyekezett leszerelni. Ebben döntő részt vállalt Radákovics József győri ügyvéd, írói nevén Vas Gereben „Öreg ABC vén emberek számára” című közismert röpiratával.

A reakció fegyveres támadása, Jelačićatvonul Győrön című részben a szerző eddigi módszeréhez híven vázolja az európai forradalmak változásait, és a magyar politikai helyzetet, az országgyűlés küldöttségének eredménytelen kísérletét a királynál, majd órányi pontossággal a győri tragikus eseményeket.

Végezetül a szerző hangja egyre líraibbá válik, elsiratja Lukács Sándort, Rónay Jácintot és Zichy Ottót, akik az 1848–49-es forradalmi harcokban vitt kiemelkedő szerep miatt hazájuktól távol kerestek menedéket az önkényuralom éveiben.

A feldolgozás nyomán igen aprólékos, precíz műgonddal megírt monográfia jött létre, amely a kor sajátos atmoszféráját a szerző célkitűzéseinek megfelelően érzékelteti. Kiemelendő eredmény az a lebilincselő olvasmányosság, amely főként a művelődéstörténeti, az életmóddal foglalkozó fejezeteknél a recenzenst magával ragadta. Talán a szerzővel is ez történetelt, amikor a jogakadémia hallgatóiról alig tizenhat lapnyi különbséggel kétszer is megemlítette (160., 176.), hogy „még a vasárnapi aljas cselédbalokon is álarctalanul megjelenni merészeltek”, vagy „A híres Győr – orosz nemzetőr” idézettel ugyanez történt (209., 262.). Ebben az esetben jegyzetapparátusa sem következetes, mert egyik helyen csak a lapot és a megjelenési évet, a másikon a rovatcímet is jelöli. A jegyzetelésben apróbb következetlenség máshol is tapasztalható (178.), mely szerint a korabeli mértékegységeket (akó, rőf stb.) közli, de nem definiálja a rozslángliszt és a munt liszt megnevezést, amelyet nehéz megtalálni lexikonjainkban. Az előbbit is kizárólag a Magyar Nyelv értelmező szótárában. Ez a néhány figyelemtelenség természetesen nem von le a munka értékéből.

Az Akadémiai Kiadó, sajnos, mutató nélkül jelentette meg a monográfiát. A kor nagyjai, Kossuth, Széchenyi mellett figyelemre méltó lett volna a város életében szerepet játszó személyek összegyűjtése a mutatóapparátusba tisztségük, foglalkozásuk megjelölésével.

Balázs Péter munkája helytörténetírásunk egyik kiemelkedő alkotása, politika-, társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténet nemesveretű ötvözete. Sikerének titka több évtizedes együttélése a témával, és tudományos munkákban általában hiányolt, magával ragadó stílusa.

Kulcsár Erzsébet

HEINRICH LUTZ:

ÖSTERREICH–UNGARN UND DIE GRÜNDUNG DES DEUTSCHEN REICHES.
EUROPÄISCHE ENTSCHEIDUNGEN 1867–1871.

Frankfurt/M. – Berlin – Wien, 1979. Propyläen-Verlag. 608 l.

AUSZTRIA–MAGYARORSZÁG ÉS A NÉMET BIRODALOM MEGALAPÍTÁSA.
EURÓPAI DÖNTÉSEK 1867–1871.

1871 korszakhatárként való értelmezése elfogadott gyakorlat az egyetemes történet művelői között. A marxista történészek az első sikeres szocialista államalkotási kísérlet, a Párizsi Kommün megalakításához kötik az új korszak, az imperializmus korának kezdetét, több polgári történész pedig az egységes német nemzetállam létrejöttétől indítja az új periódust. Első pillantásra feltűnő a két felfogás hasonlósága: mindketten politikai eseményhez kötik a kor fejlődésének fordulatát, s bár a két politikai esemény minőségben különbözik egymástól, a kettejük közti szoros összefüggés nyilvánvaló.

Minőségi változások idejeként értékeli Heinrich Lutz is az 1870/71-es év fordulóján történteket. Történetírói hivatásának azonban nem a győztes tendencia, a porosz vezetésű, osztálytartalmában a militarista-junker réteg s a burzsoázia kompromisszumán alapuló kisméretű császárság létrejöttéhez vezető áramlatok felkutatását és igazolását tartja. Sokkal inkább izgatja őt az, ami nem történt meg, de megtörténhetett volna: a német történelmi hagyományokhoz jobban igazodó, s a környező területekre is veszélytelenebb, föderatív szerkezetű nagynémet államalakulat létrejöttének esélye.

A magyar történettudomány számára nem ismeretlen ez a történetírói magatartás, a fejlődés realizált útjának megkérdőjelezése s egy más irányú fejlődési lehetőség felvázolása. Éppen a Lutz könyvében tárgyalt korszak feldolgozásakor merült fel a magyar történetírásban is a gondolat: lett volna esély az események más alakulására is, a történelem döntései, választásai s nem egysíkú determinizmusok láncolata csupán.

A „győztesek arroganciája”, a győztes tendenciák egyetlen lehetőségként való beállítása, a történetírásnak csupán a győztesek magasztalójává, vagy legalábbis igazolójává való süllyedése méltán ingerli a jelennel és a múlttal egyaránt gondolkozva, kritikusan szembenéző kutatót. Dichshimnuszokból pedig bőven jutott Bismarcknak, az ígérteit oly hűen betartó, a német egység létrejöttét valóban vérrel és vassal siettető kancellárnak, akit a pénzért vagy meggyőződésből szolgáló német tollforgatók a kultúrhéroszok sorába emeltek.

Mit szegez a bismarckianus tézisekkel szembe a bécsi egyetemen oktató történész? A kor közép-európai történetének egy olyan felfogását, melyben a két fejlődési lehetőség, a német egység kisméretű és nagynémet programjai közötti viszonyban nem a leegyszerűsített győztes-legyőzött modell, hanem a két program bonyolult kölcsönhatása érvényesül. A többtényezős modellek iránti vonzalma viszi a szerzőt tovább, s lépteti ki a régi stílusú, klasszikus diplomáciatörténeti munkák korlátai közül: axiómaként szögezi le a külpolitika és a belső társadalmi fejlődés összefüggését. Mivel pedig a bismarcki politikából annak alapvető konzervatív vonásait emeli ki, logikus, hogy a porosz vezetésű kisméretű egységprogrammal szembeforduló nagynémet elképzelések, s az azok fő képviselőjeként bemutatott Beust osztrák–magyar kancellár mellé a liberalizmus – mégpedig a széles értelemben vett szabadelvűség – kategóriáját rendeli.

Így alakul ki a nagyvonalú történeti konstrukció eszmei váza: az eddig egyeduralgkodó, a fejlődési főirány hordozójaként beállított kisméretű egységprogram mellett létezett egy, a realizálhatóság esélyével rendelkező nagynémet elképzelés, melynek gyakorlatba ültetője az osztrák–magyar kancellár, Bismarck régi ellenlábasa, Beust lehetett volna. Ez a változat megvalósítása esetén a német föderalizmus elemeinek fenntartása miatt Európának több nyugalmat, a liberális politikai elképzelések megvalósítása pedig Németországnak kiegyensúlyozottabb, nyitottabb társadalmi fejlődést adhatott volna.

Erre a vázra viszi fel azután Lutz az 1867–1872 között lejajlott európai és német változás-sorozat színes vásznát. Központi kérdés természetesen a német egység létrejöttének módja, s a körkép két főalakja a felvázolt két fejlődési lehetőség megtestesítőjeként Beust és Bismarck.

A munka a luxemburgi válsággal kezdi az osztrák–magyar külpolitika tárgyalását, s az 1872 februári titkos konferencia-sorozattal zárja. Ezáltal átlépi az eddigi tárgyalások során megszokott

időhatárokat: Beust ausztriai működésének első hónapjai hiányoznak, ezzel szemben tárgyalja a szerző Andrássy külügyministerségének első szakaszát. A diplomáciatörténet az útkeresés időszakának tartja ezt az időszakot, a bécsi kongresszuson megrajzolt Európa ekkor esik át az első komolyabb területi változáson a két új nemzetállam, Németország és Olaszország jelentkezésével. Az új helyzet új szövetségi kombinációkat írt elő, s a klasszikus európai diplomácia rendszerében otthonosan mozgó osztrák–magyar kancellár is a régi egysúlypolitika jegyében keresi az együttműködés lehetőségeit a nyugati hatalmakkal, elsősorban Franciaországgal. Az elhúzódó, bonyolult, kölcsönös fenntartásokkal terhelt tárgyalások a francia–osztrák szövetség kialakítására önmagukban mutatják e politika fő belső ellentmondását: a német nemzeti átalakulásba aktívan beavatkozni kívánó Monarchia számára a francia szövetség kétes értékű lehetett. Bécsben tudták azt, hogy a franciák támadó fellépése a Rajnánál a német nacionalizmus fellángolását vonja maga után az egész német nyelvterületen. Ezért Beust ügyesen a keleti kérdés előtérbe tolásával igyekezett egyrészt a Monarchia keleti érdekeit biztosítani, másrészt Poroszország orosz szövetségi meivoltának leleplezésével a porosz–német honvédó álláspont bázisát kívánta eltüntetni. Az elgondolás logikája meggyőző, de megvalósítása a partnerek egyetértésének híján nem sikerült; a diplomáciai tárgyalásokat követő katonai eszmecsere sem hozott eredményt. A külpolitikai érdekeltség mellett még egy fontos momentumra hívja fel a figyelmet: a két szövetségi-jelölt állam, Franciaország és Ausztria–Magyarország fokozódó belső bizonytalanságára, mely semmiképpen sem tette attraktív partnerré a feleket – a másik szemében.

A mű második részében a korábbi elképzelések elhalványultát s a bismarcki program egyre erősebb érvényesülését ábrázolja a szerző. A „pozitív hős” azonban továbbra is Beust, aki az új helyzetben is fáradhatatlan aktivitással keresi régi elképzelésének, az osztrák befolyás alatt álló közép-európai politikai struktúra létrehozásának újabb lehetőségeit. Alkalmazkodása az új helyzethez Lutz szerint nem opportunizmusból, hanem éppen elképzeléséhez való ragaszkodásából fakad: a porosz vezetéssel létrejött német nemzetállamtól sem kívánta a Monarchia távolodását, hogy a közeli kapcsolaton keresztül is befolyásolhassa a németországi fejleményeket. Ez magyarázza az osztrák–magyar külpolitika kezdeti franciabarát kísérletei után az 1870 novemberében bekövetkezett határozott fordulatot, a nyitást az új Németország felé, melyhez azután Beust bukásáig következetesen hű maradt.

E fordulat kedvezőtlen külső feltételeinél talán csak a belsők voltak kedvezőtlenebbek: a német birodalomalapítás időszakával esik egybe a Monarchia történetének egyik kritikus szakasza, a föderalista átalakítási kísérlettel kapcsolatos válság. Mindez részben már indokolja is az osztrák–magyar külpolitika ingadozását, bizonytalankodásait: Beust ugyan jó érzékkel épített a két legerősebb komponensre: az osztrák–német alkotmánypártra és a magyar Deák-pártra, s igyekezett a harmadik befolyásos tényezőt, az úgynevezett „udvari pártot” is megnyerni. Mindvégig problematikus maradt azonban viszonya a szláv nemzeti mozgalmakhoz, s különösen azok legerősebbikéhez, a cseh nemzeti mozgalomhoz. Itt felvetődik a kérdés: beszélhetünk-e egyáltalán „udvari pártról”? A szerző már az idézőjelek használatával is jelzi a kategória problematikus voltát. A polgári politikai életben megszokott formációkkal valóban nem azonosítható ez a csoportosulás, melynek összetevői egy-egy konkrét kérdés kapcsán talán hasonlóan léptek fel, de a mentalitásbeli közössegből politikai platformot nem kovácsoltak. Ami pedig konkrétan az 1867–1872 közötti osztrák–magyar külpolitikához való kapcsolatukat illeti, az is mentes mindenfajta egyértelműségtől: a poroszellenes revans vágya s a semlegesség követelése is helyet kap különböző megnyilatkozásaikban.

Az ausztriai (pontosabban: ciszlajtániai) konzervativizmus szerepe vezet a kérdéshez: ha elfogadjuk – s minden okunk megvan rá, hogy elfogadjuk – Lutz álláspontját, mely szerint Bismarck a közép-európai átalakulás konzervatív jellegűvé formálására tört, milyen volt a viszonya a kiváltságörzés politikájának ausztriai exponenseihez? Az északnémet kancellár ellentmondásosnak, taktikai jellegűnek tűnő fejtegetései 1870 őszén arra utalnak, hogy a felszínen jelentkező s a napi politika gyakorlatában valóban ható ellentmondások mögött egy lényegi azonosság húzódik meg: a közös képlet, a feudális maradványokkal terhelt polgári átalakulás azonossága, s e folyamat minőségi azonossága fenntartásának érdeke mindkét oldalon, Poroszországban s Ausztriában egyaránt. (Ezzel talán megadhatjuk az 1879 utáni fejlemények: a németbarát külpolitika s a konzervatív – s ezzel együtt németellenesnek beállított – osztrák belpolitika ellentmondásának a feloldását is.)

Ezt a lényegi azonosságot Lutz is felvázolja bevezetőjében, amikor arról beszél, hogy az egész korszakra a nemesség és a polgárság kompromisszuma a jellemző. Ez áll Poroszországra és Ausztriára is, s éppen ezért véleményünk szerint minőségi alternatívát a kisméretű-porosz úttal szemben a nagynémet-osztrák út nem kínálhatott. Egy ilyenfajta megoldásban is megmaradtak volna a német fejlődés régről hozott korlátai. Különbséget sokkal inkább a porosz burzsoá-junker osztályszövetség és az osztrák polgári-arisztokrata osztálykompromisszum hatékonysága között láthatunk.

1867 után az osztrák uralkodó osztályokkal szövetségben keresni a bismarcki politika alternatíváját, mindenképpen elkésett dolog volt. Ha létezett alternatíva, úgy azt a Lutz által is annyiszor említett fekete-piros-arany trikolor által jelképezett 1848-ban kell keresnünk; a német polgári forradalom győzelme vagy veresége jelentette az igazi választatot, a további módosítások pályakorrekciót jelenthettek csupán. Az alternatíva kategóriája helyett a rivalizálása jobban fedti a viszonyokat.

A műben kitűnően szerephez juttatott eszmetörténeti kategóriákkal élve: 1848/49 demokrácia felé hajló liberálisai álltak szemben 1867–1871 konzervativizmusba hajló liberálisaival. S az 1860-as évek egyik fő eszmetörténeti érdekessége éppen abban rejlik, hogy nehéz megmondani: ki konzervatív, ki liberális? A liberalizmus éppen készül elhagyni egyre kényelmetlenebb forradalmi múltját, a konzervativizmus pedig eszmei defenzívába szorulva vesz át egyre többet a liberalizmus szellemi fegyvertárából.

Ajánlatos ezért az óvatosság egyes személyek megítélésében. Itt csak Andrássy példáját említeném. Úgy tűnik, hogy a Beust személyét övező sztereotípiák hálóját oly avatott kézzel szétbontó szerző a magyar gróf értékelésekor már nem tudta ugyanezt a munkát elvégezni. A snájdig egykori honvédőrnagy valóban új, a korábbtól eltérő stílust hozott a Ballhausplatz-ra, s elképzelhető, hogy nyitottabb volt a korban oly modernnek tűnő bismarcki politikai gyakorlattal szemben, melyet azonban a kortársak szemében az egyik legvonzóbb ajánló: az eredményesség szentesített. (Már csak ezért is könnyen párhuzamba hozható ez a polgári teljesítmény-elvvel.) De liberális politikai axiómákat ő is hozott magával Budapestről, s például a balkáni kérdésben elfoglalt álláspontja – legalábbis a kezdeti időkben – haladóbbnak látszik elődjénél. Andrássy már a balkáni népek önálló fejlődésének támogatására gondolt, amikor Beust a társadalmi és politikai reformokat egymástól elválaszthatónak gondolva, Törökország integritása megőrzésén fáradozott – éppen a konzervatív liberalizmus egyik szép példáját adva ezzel.

A fenti megjegyzések inkább a nagyszabású munka által indukált gondolatoknak s nem valamiféle hiánylistának tekintendők. Itt jelzésszerűen utalnánk csak a munka fő erényére: a komplexitásra, mely a külpolitika fő témája mellett társadalom- és eszmetörténeti komponenseket is állandóan figyelembe vesz. Különösen figyelemre méltó a közvélemény szerepének állandó hangsúlyozása s a sajtó és külpolitika eddig általában egyirányú kapcsolatként ábrázolt viszonyának új, dinamikus szemlélete: a sajtó nem csupán valamely politika szócsöve, hanem a politikai elképzelések kialakításának műhelye is, s az ott formált doktrínák a sajtóban való kipróbálás nyomán kerültek a diplomácia eszköztárába. Persze az Osztrák–Magyar Monarchia közvéleményénél nehezebben kutatható tárgyat nem könnyű találni; ehhez legalább egy tucat nyelv irodalmát kellene ismerni, vagy pedig az utódállamok történései közötti még élénkebb, szervezettebb információcserére lenne szükség! Addig is jóleső érzéssel nyugtázhathja a magyar olvasó, hogy egy ilyen nagyszabású munka szerzőjének figyelmét nem kerülték el a magyar történetírás számára hozzáférhető legújabb eredményei.

Heisler Vilmos

KISS LAJOS

FÖLDRAJZI NEVEK ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRA

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 727 l.

A helynévkutatás eredményeinek számontartása Pesty Frigyes múlt századbeli megalapozó tevékenysége óta a történettudomány legbensőbb érdekei közé tartozik. A hely mint az ember, a nép életének színtere és a név mint a kettejük között levő viszony kifejeződése, roppant szoros kapcsolatban van egymással, s e viszonyoknak mindig van történeti mondanivalója. Ebben az értelemben a helynévnek a történettudomány számára forrásértéke van, amelynek kellően óvatos és körültekintő hasznosításával – ma már kijelenthetjük – nélkülözhetetlen ismeretekhez juthatunk mind az egyes települések, mind pedig az egész nép múltjáról, sorsuknak alakulásáról. A helynevek mondanivalóinak történettudományi kiaknázása, a századunk első felében sem lankadó figyelem után, az ötvenes évek óta lett történészeinknek elsősorban az Árpád-korra és a magyar középkorra vonatkozóan egyik legkedveltebb módszertan eljárása. Gyórfy György és mások neve, valamint a történész közvélemény körében jól ismert műveik sora mutatja a történettudomány jelenlétét és jelentőségét a magyar helynévkutatásban.

A helynevek történeti hasznosításának azonban elengedhetetlen feltétele a nevek nyelvészeti értelmezése, a névmagyarázat, azaz a névadást motiváló tényezők feltárása. A magyar névtudomány – kialakulásától fogva – egyik legkedveltebb módszeres eljárása volt a névfejtések készítése. Ezek azonban a leggyakrabban egyes nevekre, ritkábban a valamilyen szempontból összetartozónak vélt névcsoportokra korlátozódtak, és a lehetséges fórumok rengetegében elszórtan láttak napvilágot. A helynevek iránt a mai korban megnyilvánuló sokirányú érdeklődés kielégítésében alapvető fontossága van tehát egy olyan műnek, amely a földrajzi nevek mennél szélesebb körének származtatását kiforrott elvek alapján, az egyes népek névadási szokásainak ismeretében, a földrajzi objektumok első (legkorábbi) történeti adatainak feltárásával szótárszerű összegezésben végzi el. A magyar névtanban az előttünk levő könyv, Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára c. szintézise az első olyan, a nemzetközi összevetésben is úttörő jelentőségű alkotás, amely messzemenően figyelembe vette a társadalom igényeit a feldolgozandó nevek kiválasztásában, széles körű gyűjtéssel törekedett a nevek adatolására, és a mai kor tudományossága által támasztott névfejtési szempontoknak következetesen igyekezett megfelelni.

A mű élén álló tájékoztatóban előbb a vállalkozás indoklásáról olvashatunk, majd szó esik a szótár előzményeinek tekintett két munkáról, Pesty Frigyes „Magyarország helynevei . . .” c. torzóban maradt vállalkozásáról és Virágh Rózsa „Magyar helységnevek eredete” c. szűkszavú összegezéséről. A recenzensnek ezen a ponton különvéleménye van: a történeti-etimológiai helynévszótár műfajában közelebbi rokonsága alapján sokkal inkább tekinthető előzménynek Kniezsa István „Kelet-Magyarország helynevei” c. dolgozatának szótári része és a „Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helynévnevtára” c. könyvecske, amelyet Németh Péter szerzőtársammal 1972-ben jelentettünk meg. A továbbiakban a szótár keletkezéstörténetéről kapunk tájékoztatást. Kiss Lajos 1970-ben vállalkozott a téma kidolgozására, még abban az évben elkészítette a szótár tervezetét, megkezdte a szócikkek írását, s az 6850 névcikk kidolgozásával 1976 márciusára el is készült. A névcikkek e tömege önmagában is lenyűgöző, a szótár azonban még ennél is több név és névváltozat magyarázatát tartalmazza. Nem kaptak ugyanis önálló szócikket az alternatív névváltozatok, az objektum más-más történeti rétegekbe tartozó helynévi szinonímái, hanem ezek egyetlen cikkbe tömörülnek, és megtalálásukat a megfelelő betűrendi helyen álló utalások teszik lehetővé. Az *A* betűvel kezdődő nevek önálló szócikkeinek száma pl. 336, ugyanitt azonban 133 utalónév is van. Ha föltesszük, hogy az önálló cikkek és utalások aránya megegyezik ezzel az egész műben, azt kapjuk, hogy a könyv több mint 9500 név és névváltozat eredetével foglalkozik.

A tájékoztató szól ezután a fölvetett nevek kiválogatásának szempontjairól. Tulajdonképpen ez volt az egyetlen tényező, amely miatt a napi- és hetilapokban elmarasztalás érte a szerzőt, mert a sok tekintetben mechanikus válogatás következtében a magyar művelődéstörténet szempontjából nagy

jelentőségű Kárpát-medencei helynevek maradtak ki, illetőleg ezek rovására olyanok felvétele is megtörtént, amelyek származásának ismerete a jövőben sem igen lesz része általános műveltségünknek (pl. *Acre*, *Ayutthaya*, *Birobidzsan*, *Bretton Woods*, *Kizilirmak* stb.). A névcikkek felépítése a történeti-etimológiai szótárak megszokott rendjét követi. A címszöként álló helynév után földrajzi objektum lokalizálása, a címnév első előfordulása, továbbá az alapnév első említése (ha ez nem esik egybe a címnévvél), majd pedig a származtatás tömör összefoglalása következik. A szerző minden adatot dokumentál, pontosan és körültekintően hivatkozik a névfejtésbeli előzményekre, meg lehetőségen sokszor alternatív magyarázati lehetőségekre is rámutat, illetőleg máskor határozottan elutasítja a korábbi irodalom helytelen próbálkozásait.

A szótár következő részében a „Forrásielzések és egyéb rövidítések” cím után betekintést nyerünk abba a sokszínű és hallatlanul gazdag műhelybe, amely a szerző munkaeszközeit tartalmazza: vannak itt szépirodalmi művek, útleírások, térképek, oklevéltárak, szép- és szakirodalmi folyóiratok, monográfiák és más műfajok képviselői a hazai és a nemzetközi szellemi élet termékeiből egyaránt.

E bevezető, útmutató jellegű részek után a helynévszótár névcikkei következnek szoros betűrendben. Az olvasó számára megnyugvást szerez ezek szerkezeti állandósága, egyenletesen magas színvonala, világos stílusa, a viszonylag sok, de többnyire ismétlődő rövidítések ellenére is meglevő olvashatóssága, a szakirodalomra való utalások gazdagságából is eredő fedezete. Egyáltalán csodálatra méltó a szerző mértéktartása, fegyelmezettsége és széles körű tájékozottsága mind az adatok közlésében, mind a magyarázatok megfogalmazásában, mind pedig a névcikkek végén levő irodalomjegyzék összeválogatásában. Ezek alapján megbocsátható az a kedves bőbeszédűség, amelyre egy-két névcikkben rábukkanunk. A *Gellérthegy* megfejtése pl. aligha kívánná meg a következő terjedelmet: „A vértanúhálált halt Gellért csanádi püspökre emlékeztet, akit 1046-ban Vata pogány lázadói taligára tettek, és a Kelenföldi hegyről letesztítottak. Mivel még mindig lélegzett, mellét lándzsával átszúrták, fejét pedig egy kövön szétverték.”

A következőkben megjegyzéseket fűzök néhány névcikkhez. Ezek többsége kronológiai helyesbítés, néhányszor rámutatok másféle magyarázatbeli lehetőségekre, megint máskor pedig újabb forrás vagy a szerzőtől nem idézett hely adatának megemlítésével igyekszem erősíteni vagy gyengíteni a FNESz-ben található álláspontot. (A megjegyzést kiváltó helynév után a FNESz megfelelő oldalának számát közlöm. Az összevethetőség kedvéért magam is Kiss Lajos rövidítéseit használom. A teljes címeírásra csak ekkor kerül sor, ha a forrást a FNESz szerzője még nem használta vagy nem használhatta.)

Álmosd (48). Az 1138/1329: *Almus* dux helyett a valószínű névadót kellett volna idézni. Egy bizonytalan hitelű oklevél szerint ugyanis 1261-ben a Marót nembeli *Almus* fia Cyrill ispán tulajdonában volt a falu. (Sztp. KritJ. 2/1: 8). – Alsódobsza (49). A *Dobsza* származtatásához meglehetősen kétes értékű a kései, 1504-ből adatolt Emerico *Dobsa* (Oklsz.) vezetéknev. Ez ugyanis legalább olyan valószínűen lehet helynévi eredetű. Felsődobsza 1220/1550-beli *Bubucya* adata alapján esetleg arra gondolhatunk, hogy a régi *Dobica* (1166: Sztp. KritJ. 1: 36) vagy a *Dubuz* ~ *Doboz* személynév –a képzős formája rejlik benne (vö. 1221: *Doboz* szn.: uo. 123). – Alsónémedi (50). Esetleges személynévi előzményéhez l. 1211: *Nimed*, jobbágy Fotud birtokon (PRT. 10: 510). – Andrásida (55). A helység neve eredetileg Lovászi v. Lovász volt (1211: *Louazy*, 1426: *Lowaz* alio nomine *Andreashida*: Csánki 3: 28), amely még később is előfordul (1431: *Louascy*), más vagylagos névvel is (1437: *Sevenfalua* al. nom. *Louazy*: uo.).

Bács (71). A Bács-Kiskun megye névmagyarázatában utalni kellett volna arra, hogy a megye tkp. jogosulatlanul viseli a *Bács*–elemet. A mai megyéhez ugyanis az egykori, ugyancsak egyesített Bács–Bodrog vármegyének bodrogi részei tartoznak, a régi Bács vármegye egészében Jugoszláviába esik. Ugyanígy a hivatalos névadás tévedései a Bácsalmás, Bácsbokod, Bácsborsód, Bácsszentgyörgy, Bácsszőlős nevek előtagjai. – Bácsbokod (71–2). A szerb *Bikity* névváltozat előzménye inkább a régi *Bükedegyházból* (vö. 1341: *Bukedeghaza*: Györffy 1: 714–5) elvont **Bükedegy*– lehetett (vö. Himesegyház > Emuzsity, Feketeegyház > Feketics, Szegedegyház > Szekity stb.). – Baktalórántháza (79) Lórántháza korábbi neve *Litér* volt (1321: *Lyuder*: AnjouOkm. 1: 663). – Bátmonostor (94–5). A helysére és névadójára az 1270/1350-belinél korábbi adatot is idézhetünk, s aszerint a magyarázatban

főösleges az „utalhat” ható ige alkalmazása, mert az 1198-i oklevél megmondja a névadót: „monasterium illud, quod B[oth] quondam comes de Bichor aedificare incepit et morte praeventus consummare non potuit” (vö. Györffy I: 709; Kristó: AHistSzeg. 55: 22). – Besenyőtelek (107). Főöslegesnek tartjuk az alternatív magyarázatot (besenyők szálláshelye, vagy besenyő nemzetiségű birtokos), mert a helység első említését tartalmazó 1278-beli oklevél a birtokosban jelöli meg a névadót: a *Beseneu* föld egykor az örökös nélkül elhalt *Tekme* besenyőé volt (Kristó: i. m. 59). – Biatorbágy (109). Nyugodtan állíthatjuk, hogy a Torbágy puszta személynévi eredetű. Vö. 1211: *Turba*, jobbágy Kolon birtokon (PRT. 10: 508). – Bodroghalom (114–5). Nem világos, hogy a korábbi *Luka* nevet miért kell a szlávból (vö. szlk. *Lúka* „rét”) magyarázni, amikor ezt nem indokolják sem a történeti adatok, sem a vidék névkörnyezete. Felfogásom szerint ugyanabból a *Luka* személynévből keletkezett, amelyről Kiss Lajos Magyarlukafa névcikkében szól (397). – A *Bwdaeors* és *Bwdakezzy* (131) névalak előfordul a névcikkben adatlótnál jóval korábban. 1588-ban (Bártfai Szabó: Pest m. 422). – Buggy (133). neve a cikkben megadottnál mintegy harminc évvel korábban előfordul: 1354: *Bwd* (Bártfai Szabó: Pest m. 63). – Bükkábrány (135). Az Alsó- és Felsőábrány egyesítésével keletkezett helység második része viselte eredetileg az *Ábrány* nevet. Alsóábrány a mai Mezőnyárad része volt, s mint az egri káptalan tulajdonát, Barátinyáradnak hívták (vö. 1323: *Baratynarag*: Sugár István, Borsodi oklevelek a Heves megyei Levéltárban. Miskolc, 1980. 13; 1325: *Barati narag*: uo. 14; 1395: *Abram* alio nomine *Barathynarag*: uo. 17; 1461: *Alsoabran* alio nomine *Barathy nyarad*: uo. 33). Az új Ábrány név fölvétele azzal kapcsolatos, hogy a (Felső)Ábrányban tulajdonos személyeknek is volt itt részbirtoka (vö. uo. 13, 14 stb.), tehát tulajdonképpen érintkezési névátvitel ment végbe. Az egyesítés előtti két falu névalakjának első említése a FNESz-ben megadottnál jóval korábbi: 1449: *Also-abran* (uo. 21), *Felse-abran* (uo. 22).

Csenger (159). Az alapjául szolgáló személynév nem csupán a nógrádi 1463: *Csengerháza* helynévben őrződött meg, hanem 1298-ból ismerünk egy *Chenger* nevű egyént is (Sugár: i. m. 185). – *Cserépváralja* (161). Igaz, hogy Cserép váráról 1408-ból van az első adatunk (Csánki I: 163), keletkezése azonban jóval korábbi; ez is a tatárjárás utáni várépítési láz egyik terméke. 1248-ban IV. Béla adott engedélyt Lampert egri püspöknek, hogy a *Fyuzerku* vagy *Kerekku* nevű helyen várat építsen. *Fyuzerku* ugyanakkor szerepel *Cherep* falu határjárásában is (Györffy I: 768; Sugár: i. m. 134–5). A vár tehát Cserépről, a későbbi Cserépfaluról kapta nevét. (L. még Fügedi Erik, Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977. 116–7.) – Csincse (164). A patak neve előfordul már 1334-ben Ábrány és Vatta határjárásában (*Chynche-potoka*: Sugár i. m. 16).

Deszk (178). A feltételesen említett szb.–hv. R. *Desko* személynév helyett a puszta személynévből való származás igazolására magyar adatot is idézhetünk. Vö. 1339: Raynoldus fia Lőrinc fia *Desk* Horváth Lajos, A Galga-mente történetének írott forrásai 1526-ig. Aszód, 1980. 38); 1341: Lampert fia *Desk* (Bártfai Szabó: Pest m. 49). NB! A két adat valószínűleg ugyanarra a személyre vonatkozik: az egyik közlésben helytelenül olvashatták az apa nevét. – Dunaegyháza (190). Az 1702-beli megtelepítése előtt is volt a falunak előzménye, mégpedig az Egyház, Egyházi, Egyházibél nevű helysére gondolhatunk (Szarka 66). Vö. 1560/1689: possessiones . . . Patay, Soth, Zador, Geder, Apastak, *Egihazy*, Vete, Zelyd, Zenthimreh in Soth (MHH. 36: 305), 1680: *Egihazy*, 1683: *Egyház* (Szarka 66), 1703: *Egyhazy*, Szelid, Inam, Szent-Imre, Soldt . . . in Albensi (MHH. 36: 308–9). A Tótegyháza, majd Dunaegyháza névalakot a környéken gyakori névtípus segítette.

Egerbocs (198). A helynév régi *Buchey* változata alapján a Bors személynév kicsinyítő képzős alakjára gondolhatunk. Vö. 1237: Legus cum quatuor filiis, quorum nomina sunt hec: Petrus, Onda, *Bonche*, Yna (Sztp. KritJ. I: 190). – Érsekvadkert (207). A „vadaskert” értelmezés nem fogadható el. A mezőgazdasági szakirodalom a *vadkert*-et elvadult, vadon termő gyümölcsösnek tartja, és ezt a jelentést történeti adatok is igazolják, vö. 1358/1489: Quoddam pomerium wigo *Wadkerth* dictum, 1361: Iuxta quoddam pomerium vulgariter *Wodkerth* dictum (OkISz. 1046).

Fehérgyarmat (213). Abból, hogy a Feketegyarmat a Fekete-Körös mentén fekszik, még nem bizonyos az előtag vízrajzi vonatkozása, s így nem lehet analógia a Fehérgyarmat előtagjának magyarázatához. Mindkét esetben valószínűbb a valamilyen épületre való utalás. – Fertőd (220). Nagyon érdekes az Eszterházy családnevet is magyarázó névcikk. Az azonban kimaradt belőle, hogy a család palotája és a majorság eredetileg *Süttör* határához tartozott. Aztán 1950-ben már az új Fertőd nevű helység magába olvasztotta az anyatelepülést is. (Hnt. 1962. 839). A *Süttör* név egyébként puszta személynévből származik, vö. 1138/1329: *Seter* (MNY. 32: 132). A névváltoztatáskor a község Gerő

Ernő nevét akarta fölvenni *Gerőháza* formában, a törzskönyvbizottság javaslatára azonban a régen elpusztult Fertőd nevét elevenítették fel (e helysége I. Csánki 3: 608). – Fiad (221). Félreérthető magyarázat a névcikkben: „Az alapjául szolgáló szn. a m. R. *fiöd* ‚valakinek a fiacskája’ fn.” Eszerint a *-d* birtokos személynagnak is értelmezhető volna, holott erről itt szó sincs, hanem nyilvánvalóan a kicsinyítő képzős alakkal kell számolnunk. Az értelmezés jele közé tehát elég ennyi: ‚fiúcska’. – Füzér (228). A borsodi Cserép 1248/1326-i határvizsgálásán előforduló ad locum *Fyuzerku* és újabb kori *Füzérkő tető*, *Füzérkő bércze*, *Füzérkő* adatok (Györffy I: 768) alapján nem tarthatjuk valószínűnek az abaúji helység nevének ‚fűzfákkal szegélyezett vízfolyás’ értelmű *Füz-ér* előzményét. – Füzérkajata (228). A helynév alapjául szolgáló személynévre magyar forrásból is idézhetünk adatot: 1221/1550: *Koeta*, de villa Chonoka [: Chokoua] et Churna de villa Umany cives de Bursud (VárReg. 272).

Gagybátor és Gagyvendégi (230) előtagját nyilvánvalóan Felsőgagy közelsége magyarázza, nem pedig az, hogy a két falu a gagyi Vendégny család birtoka volt. A család éppen Vendégiről kapta nevét. A prédikátumnak helynévi megkülönböztető elemmé válása ritka eset lenne. – Galgamácsa (231). A településnév kései (1389). felbukkanása ellenére, Zsidóval – a mai Vácegresszel – való szomszédsága alapján megjelölhetjük a valószínű névadót. 1237-ben a váci káptalan oklevele említi a *Zidoy* nemzetségbeli *Macha* fia Mihály comes fia *Macha*-t (ÁUO. 7: 47; vö. Horváth: i. m. 34). – Ellentmondás van Gara (233) és Garé (234) magyarázatában: az első déli szláv eredetűnek, a másodikat a Gara személynévből származónak mondja a szerző. Ezt a különbségevést pedig nem indokolják sem a történeti adatok, sem pedig a földrajzi helyzet. – Gerde (237) nevének (vö. 1216/1550: *Guerdei*) puszta személynévből való származtatása nem ütközik akadályba. L. 1282: Jakab fia *Gerdech*, nemes a borsodi *Jeecheu* faluban (Sugár i. m. 161). – Gőgő-Szenke (243). A csatornázott vízfolyás neve két patak nevéből vonódott össze. A *Gőgő* inkább hangutánzó eredetű: a *gőg* ige folyamatos melléknévi igeneve (vö., Nyikó).

Gyöngyfa (253). Hernádfa és Rónádfa egyesülésekor a községek érveltek azzal, hogy mindkettő határában van Gyöngyfa nevű dűlő. Ez talán az eddig lokalizálatlan Gyenefalva örököse (vö. 1354: *Genefalua*, 1358: *Genefolua*: Kázmér, FALU 205). – Gyulaháza (257). A helység korábbi neve Maráz volt. Az újat arról a vörös Gyuláról kaphatta, akit 1299-ben említ egy oklevél (Gyula rufus nob. de *Maraz*), később pedig a leszármazottai szerepelnek (Szab–Szatm. 51). A név tehát nem emlékeztethet „a falu első birtokosára”.

Hajdúbagos (259). Bagos hajdúsága nem 1605-ből és nem Bocskai István fejedelemtől származik. A falu az ún. kis hajdútelepek sorába tartozott, és Báthori Gábor a bajomi vártartomány részeként 1608-ban adományozta fejedelemsége fő támaszának, Nagy András hajdúgenerálisnak (Szendrey István, Hajdú-szabadságlevelek. Debrecen, 1971. 130–1). – Hantos (263). Károly János bizonytalan és átírt adata (15. sz. eleje: *Hantos egyháza*) helyett az eredeti forrásra kellett volna utalni: 1419: *Capitaneatum Comanorum nostrorum sedis Hontos*, in quo Ecclesia lapidea *Hontoseghaza* vocata constructa fore perhibetur (Gyárfás 3: 567). A névcikkben egyébként elmaradt az *-egyháza* utótag magyarázata. Mint a Hantos kun szék központi helye, talán nem másodlagosan kapta nevéhez az utótagot, hanem valóban a megkeresztelkedett kunok egyházi életének központja is volt. L. Szentelt-egyház: a kun Szentelt szék központi helye (vö. Borovszky, Csanád vm. 2: 575; Pais Dezső: MNy. 28: 309–10). – Hasznos (267). Az 1265: Super fontem *Hoznus* adat után kilenc év múlva keletkezett az az oklevél, amelyből megismerjük a helység névadóját. 1274-ben IV. László Syk fiának: *Haznus*-nak és *Machunka* fiainak, Balázs comesnek és Jánosnak adományozza a királyi agarászok Nógrád megyei Kok nevű földjét (Sztp. KritJ. 2/2–3: 107). Hasznos és a szláv eredetűnek jelzett *Maconka* (392) tehát egyaránt puszta személynévből keletkezett magyar névadásban. A két település ma is ott van egymás közelében. – A Hatvan (266) város nevére felhozott debreceni *Hatvan utca* analógiája nem teljes értékű (állítólag az utca két oldalán 30–30 telek volt), mert ebben a városban volt *Cegléd utca*, *Várad utca*, sőt *Tizenháromváros* is. Ezek a városrészek helységnevi eredetre mutatnak, mégpedig a középkori utazással, kereskedelemmel lehetnek kapcsolatosak, amikor is a városok saját polgáraik számára más helységekből házakat tartottak fenn. (Debrecen pl. 1651-ben Szolnokon vásárolt ilyen házat, vö. Zoltai Lajos, Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. Debrecen, 1936. 59.) A *Tizenháromváros* nyilván a szepesi 13 város közös kereskedőházának az emlékét őrzi.

Iharos (287). Nem növénynévből, hanem sokkal valószínűbben puszta személynévből keletkezett. Somogy megyében a 13. század második felében gyakran szerepelnek bizonyos Iharos leszármazottai (1255: *Iharus* fia: Sztp. KritJ. I: 321; 1269: *Iharus* fia Gergely: uo. 495; 1276-ban ugyanő

Inke szomszédosa: uo. 2/2–3: 156; 1294-ben Johannes de Egyude et *Iharus*, frater eius szerepelnek Kara birtokkal kapcsolatban: PRT. 2: 343). Inke ma is ott van Iharos szomszédságában.

Jánk (299) régi *Iwank* adatai alapján arra gondolhatunk, hogy a becéző személynév nem a Jánosból, hanem az Ivánból alakult (vö. SzabSzatzm. 55; Makrai 151). – Jánossomorja (299–300). Tekintettel arra, hogy a részét alkotó Pusztasomorja templomának Szent István lett a patrónusa, utalni kell egy másik Somorjának kétségtelen adatára, amelyből kiviláglik, hogy valóban Szent Mária volt a névadó. Rendelkezünk is ilyen adattal: a Pozsony megyei városkának első adatában még csak a templom szerepel (1237/1237/1400: versus ecclesiam Sancte Marie), néhány évtized múlva már a népes helység is (1287/másolat: terram populosam, *Zenthmaria* vocatam: Kristó, AHistSzeg. 55: 46).

Kákics (309). Pusztaszemélynévből származik. Vö. 1263/1273: ad terram... Martini filii *Kakych* (PRT. 2: 323). – Kenderes (327–8). Csánki idézett helyén (I: 62) az 1352-ből való adat *Kenderes* alio n. *Keer*. Ő azonban egy másik forrásra utal (KárolyiOkm. I: 205), de ott a falunak csak a *Keer* névváltozata szerepel. A mai név vagylagosan 1397-ben bukkan fel: possessio *Kereghaz* alio nomine *Kenderus* (Gyárfás 3: 529; ZsigmOkl. I: 5049. reg.; Csánki i. h.). Ekkor és később *Kerekegyház* néven is szerepel (Gevers-Molnár Vera 57). – Kerekegyháza (329). A Bács-Kiskun megyei helységre idézett elő adat (1332/1336: *Kerekyghaz*: AnjouOkm. 2: 621) világosan a mai Gyállal és Alsónémedivel szomszédos egykori településre utalt: ad tres metas terreas similiter zehatar nuncupatas que distingunt tribus possessionibus videlicet eidem possessione *Gyal* et *Nymig* ac *Kerekyghaz*... A Kecskemét közelében levő helységre eddigi ismereteink szerint az első biztos adat 1359-ből való: ágasegyház határjárása során érintik *Kerekeghaz*-at is (Gyárfás 3: 498; Bártfai Szabó: Pest m. 75). – Kisbárapáti (337). Az *Apáti* név másodlagos, illetőleg harmadlagos keletkezésű. Erre a helyre vonatkozott az 1055-beli *gisnav locus*, a mellette folyó patakról adott *villa Fuzegy*, majd 1267-ben vagylagosan ismét előfordul az első név az *Apáti*-val: predium et villa de *Gesnov* vel *Apaty* (I. Kristó: AHistSzeg. 55: 53). – Kiskunlacháza (341). A helységnek a névcikkben megadott 1457-beli említésnél jóval korábbi adatait, sőt a névadót is ismerjük. E település neve eredetileg Szántó volt, 1285: terra *Zantou* castri Albensis, 1376: possessio tavernicalis *Zantou* alio nomine *Isouteleke*, 1424: *Lackhaza* (Heckenast, FejSzolg. 120). 1435: *Zantho*, másként *Lackhaza* (Bártfai Szabó: Pest m. 168). Az új nevet arról a Kolos fia *Lack*ról kapta, aki 1326-ban testvéreivel együtt megszerezte a nagy sziget melletti Szántót (az előbbiekre is I. Csánki 3: 336–7, 379). – Kóspallag (354) nevében belügyminiszteri hozzájárulás szentesítette az ékezetet, azaz a név előtagja a *kos* állatnév is lehet. – Kuncsorba (364). Nagyon valószínű, hogy ennek volt az előzménye az 1395: *Chorbaianoszalasa* (Bártfai Szabó: Pest m. 108).

Legyesbénye (375). Az előtagra ld. talán az 1237-beli *Legus* személynevet (Sztp. KritJ. I: 190).

Maconka (392). Nem szláv eredetű, hanem pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással, vö. 1274: *Machunka* (I. a *Hasznos*-nál mondottakat). – Mátételke (411). A hivatalosan adott új nevet nemcsak a *Mateovics* sugallta, hanem a *Mátéháza* magyar névváltozat is. Lipszky térképén 1806-ban még egymással határos *Mátéháza* és *Mateovics* puszták. – *Mezőkövesd* (421). A mai teljes név előfordul már 1439-ben (*Mezewkwuesd*: Sugár i. m. 109). – Monyha (432). Az egykori Zemplén megyei település nevéhez komolyan figyelembe vehető, hogy II. Andrásnak a leleszi prépostság javára szóló oklevelében előfordul egy libertinus *Mochyna* neve (Marsina, SDES. I: 149). – Mosonmagyaróvár (433). Az Árpád-korból további két *Moson* nevű személyt ismerünk: 1138/1329: *Mufin* szolga Ruosti birtokon (MNY. 32: 131), 1280 k.: *Musun* fia Bulchu, nemes Gerde birtokon (Györffy I: 306). Ismételten megfontolandónak látszik a pusztaszemélynévből való magyarázat. – Muhi (435). A helység korábbi *Poga* nevét 1928-ban változtatták kegyeletből *Muhi*-ra a határában levő pusztáról. A *Poga* magyarázata nincs meg a FNESz-ben. Eredetere I. az 1213/1550: *Pogu* szn.-et (VárRg. 176).

Nyírbogdány (472). A teljes név előfordult már 1508-ban: Michael literatus de *Nyrbogdan* (TelekiOkl. 2: 302).

Ónodó (483). A helynév alapjául szolgáló személynévre I. 1237: *Onda* (Sztp. KritJ. I: 190), ez azonban aligha az *óndó* köznévből származéka, inkább az *Ónd* szn. továbbképzése.

Órhalom (491). A korábbi *Trázs* <*Stras* szláv eredete mellett számításba kell venni a pusztaszemélynévből való magyar névadást. Vö. 1216/1387: Petrus et frater ispius *Stras*, a gömői vár *Tussa* (helyesen *Susa*) nevű földjét kapják (Sztp. KritJ. I: 100).

Rábászentmiklós (533). A hivatkozott 1287-i adatból nagyobb szövegrészt kell idézni, hogy szerepeljen benne a helység korábbi neve is: terram *Byka* uocatam... et in faciem eiusdem terre ecclesiam in honore beati Nicolai confessoris constructam (HO. 6: 323–4; vö. Kristó: AHistSzeg. 55:

46). Bika neve pusztá személynévből keletkezett a magyar névadásban. vö. 1138/1327: *Biqua* szn. (MNy. 32: 164). – Rásonysápberencs (539). A Berencs pusztá személynévi eredetű. Vö. 1229: filiorum Cozme Themerche et *Brench* (Marsina, CDES. 1: 255).

Sántos (560). Az esetleges személynévi alapra l. 1343: Egerszegh-i *Santus* (dictus) Domonkos (Horváth i. m. 39; Bártfai Szabó: Pest me. 53), 1356: *Sanchus* fia Domonkos (Horváth i. m. 40; Fehér: CD. 9/2: 564). – Sarród és Sarud (564). Magyarázatukhoz figyelembe vehető, hogy 1243-ban a Gewr nemzetség tagjai között szerepel *Sarol* is (Sztpl KritJ. 1: 222). – Söréd (582). A legkorábbi *Sered* alak miatt a *söré*-ből való származtatásának hangtani akadályai vannak. L. inkább 1202–3 k.: *Seryd* szn. (uo. 1: 62).

Szalkszentmárton (593). Az egyesített falu második tagja eredetileg *Lovász* volt (1320: *Loaz*), majd templomáról kapta a Szentmárton nevet (1324: *Lowazfelde* que alio nomine *Zenthmarton* vocaretur: Csánki 3: 348; vö. Kristó: AHistSzeg. 55: 47).

Törökbálint (657). Nem igazolható, hogy a helység valamikor is Török Bálint kezén lett volna. A név mesterséges névadásban keletkezhetett, s végsősoron a szomszédos *Torbágy* volt a motíválója. A 17. század végén a környékre telepített németek ezt *Turbal*-ra formálták, majd a mai Törökbálint megülése után ez a település is a *Turbal* nevet kapta *Gross-Turbal* formában, míg *Torbágnak Klein-Turbal* lett a neve. A *Törökbálint* a *Turbal*-ból népetimológiával jött létre. A település helyén a középkorban az *Eben* nevű falu volt. (Vö. *Wittinger Antal*: Török-Bálint története és leírása. Budapest. Szerző, 1901. 11 kk., különösen 28–30; *Makkai László*: Pest megye műemlékei. Budapest, 1958. 1: 124; *Torma István*: Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Studia comitatensia 9. sz. Szentendre, 1980. 251–266, különösen: 257–8, 259.)

Vácegres (675). A helység régebbi *Zsidó* neve több mint ötven évvel korábban előfordul a Szomszédos Tas határárásában: 1284-ben a határpont a *Sydo*-i prépost Lugos nevű földje mellett van (Horváth Lajos i. m. 35). Majd a név *-d* képzős változata tűnik fel (1339: *Sydoud*: uo. 38). A névcikkben első adatként idézett 1341: *Sydoeghaz* egyetlen a településnév adatsorában, s az utótag itt is másodlagosan csatlakozott az előtaghoz. A későbbiekben mindig a *Zsidó* olvasatú forma szerepel. (A további említéseket ld. Horváth i. m. passim.) Az első oklevélben egyébként feltűnik a valószínű névadó vagy leszármazottja: Tas határának megvonása ugyanis *Sydo* testvérének, István főtárnokmesternek a javára történik. *Zsidón* volt a nemzetség monostora is, amelyet Szent Balázs tiszteletére emeltek (uo. 56–7).

Az előbbiekhöz hasonló megjegyzéseket és helyesbítéseket további források révén folytathatnánk még hosszasan. A 6850 önálló névcikkben és a csaknem 10 000 névmagyarázatban ki ne találna olyat, amelyhez hozzátenni valója van, amelyről más a véleménye? Kiss Lajos alkotásának súlyát azonban mindezek számottevően alig csökkentik. Nyelvészek, történészek és névtanosok egyaránt vallhatják, hogy a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* alap számunkra, amelyben közműveltségünk tovább növekedhet, amelyen tudományosságunk tovább építhető.

Mező András

GAZDASÁGI ELMARADOTTSÁG, KIUTAK ÉS KUDARCOK A XIX. SZÁZADI EURÓPÁBAN. AZ EURÓPAI PERIFÉRIA AZ IPARI FORRADALOM KORÁBAN.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1979. 509 l.

Szerk.: *Berend T. Iván–Ránki György*

Közgazdászok és gazdaságtörténészek már több évtizede vitáznak fejlettség és elmaradottság, centrum és periféria gazdasága egymáshoz kapcsolódó viszonyának kérdéseiről. *Maurice Dobb*: *Studies in the Development of Capitalism* c., 1946-ban megjelent alkotása körül már 1952–1953-ban nagy vita bontakozott ki a *Science and Society* egyes számaiban angol, amerikai, japán közgazdászok között. 1955 őszén a *Società*, 1956 elején a *La Pensée* hasábjain pedig neves olasz, illetve francia gazdaságtörténész is lépett a vitázók sorába. Ekkor még csupán a nyugat- és az Elbától keletre fekvő kelet-európai

területeken a feudális termelés bomlása és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet forrásaira vonatkozó eltérő nézetek körül lángolt fel a vita. Dobb elismerve mind a kialakuló világkereskedelem, mind a belső gazdasági-társadalmi fejlődés erőinek együttes hatását, a súlypontot a belső fejlődésben jelentkező ellentmondásokra helyezte és leszögezte, hogy ezek határozzák meg a külső hatások különleges formáit, irányát. A kereskedelmi forgalom növekedése hangsúlyosabbá teszi a régi termelési módban rejlő ellentmondásokat, hozzájárul bomlási folyamatuk gyorsításához. Fő vitapartnere, az újbaldalivá, neomarxistává lett Paul Sweezy ellenben a feudalizmust belsőleg teljesen szilárdnak ítélte, amelyeket csak külső erő hatása bomlaszthat fel.

A vita, amely az endogén és az exogén hatóerők szerepéről – vitapartnerek szerint – árnyalati eltérésekkel ugyan, de eme két szélsőség körül kristályosodott ki, az 1960-es évek elejétől kezdődően az 1970-es évek első felében pedig különösen felerősödve azóta is tart, és immár a harmadik világban napjainkban végbemenő átalakulások szemszögéből tekint az európai feudalizmus bomlásának okaira, a nyugat-európai államok tőkés fejlődésének életörése, az Elbától keletre fekvők elmaradottabb, felemásan, torzultan végbemenő tőkés átalakulásának forrásaira, a fejlett európai centrum és az elmaradottabb közép- és kelet-európai periféria, vagy a korábbi évszázadok gazdaságilag élenjáró állapotából előbb a félperiféria, majd a periféria helyzetébe került régiók – egyenlőtlen partnerek közötti – interdependenciájára. Előbb a *Marxism Today* és a *Past and Present* hasábjain éledt fel a vita még mindig Dobb és Sweezy nézeteihez kapcsolódva, de már az európai centrum és periféria viszonya kialakulásának okait fűrkészve, hogy azután *Witold Kula* 1962-ben nyomdába adott, 1963-ban megjelent alkotásának 1970-ben franciául közrebocsátott átdolgozott és kibővített változatában, valamint egy angol szerzőnek a *New Left Review* 1975 őszi napvilágot látott egyik számában rögzített írása, továbbá egy újbaldaloi kiadó által gondozott, 1976-ban megjelent tanulmánykötet szerzői, főleg azonban a Magyarországon leginkább ismert – korábban az afrikai felszabadító mozgalmak szociológiájával foglalkozó – *Immanuel Wallerstein* 1974-ben publikált munkájában, továbbá ugyanebben az évben és más alkalmakkor, így egyik – 1978-ban kinyomtatott – értekezésében is, már kifejezetten az ún. harmadik világnak a fejlett tőkés országokhoz történő felzárkózási lehetőségei, illetve ezek kilátástalansága szempontjából tekintsenek az európai centrum és periféria kérdésére is.

Kula és mások az európai és az Európán kívüli, leginkább az ázsiai periféria országainak gazdaságában, társadalmában fellelhető olyan maradványokat kerestek, amelyeket többé-kevésbé hasonlóknak véltek az európai feudalizmusnak a feudalizmus bomlását megelőző egyes vonásaihoz, ismét mások pedig a 16–18. századi európai világpiac kialakulásával összefüggésben véltek felfedezni az ún. harmadik világ gazdasági előrelépésében hasznosítható mozzanatokat centrum és periféria, kommercializált és természeti szektor – egyébként a valóságban létezőtől jócskán eltérő spekulatív modellként konstruált – kapcsolatában, a centrum piaci „szívóhatására” – a tömeges áruterelésre való áttérés révén –, a kis, paraszti gazdaságokban rejlő „pre- vagy félkapitalista” növekedési lehetőségek feltárása által, az ún. harmadik világban legelterjedtebb önálló paraszti gazdálkodásból való kitörés útjaként. A következőkben egyébként még szó esik arról, miért nem hasonlíthatók össze az európai és az Európán kívüli periféria viszonyai. Itt és most csupán arra történjék utalás, hogy a nem csupán Ázsiára jellemző ún. ázsiai termelési módból máig továbbélő ősközösségi, törzsi gazdálkodási-társadalmi maradványoknak az európai feudális termelési módhoz hasonlítása ezek keletkezésének eltérő történeti körülményei miatt is téves.

Sokkal közelebb áll a valósághoz Wallerstein elmélete, aki – mint ismeretes – nem a különféle endogén átmenetekben látja a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet ösztönzőjét, hanem a 16. századra – szerinte teljesen – kifejlett, egységes világpiac hatásában, az egységes világ gazdaság összefüggésrendszerében, amelyre a fejlett centrum és az elmaradott periféria közötti munkamegosztás és árucserre fokozódó mértékben jellemzők az egyes régiók, mint gazdasági egységek egymáshoz való viszonyára. Nem létezik tehát – állítja Wallerstein – sokféle átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba, hanem csupán egyetlen történelmi út, amely a „hosszú 16. századtól” (1450–1560) (Braudel) kezdődik, és egybeesik az átfogó tőkés világrendszer létrejöttével. A tőkés átalakulás dinamikáját a feudalizmus válságából meríti ugyan, de ez a folyamat nem redukálható csupán erre az ösztönzésre, mert kezdettől fogva táplálja a régiókon túlmutató, régiók fölötti munkamegosztás sajátos mozgását: a többlettermékeknek a feudális rendszerre jellemző közvetlen elszájtításához viszonyítva az „egyenlőtlen csere” révén az új, közvetett elszájtítás. A világpiac közvetítésével két egyidejű, egymással összekapcsolódó folyamat nyer ösztönzést: az északnyugat-európai tőkés felhalmozás magzónáinak

(centrum) fejlődése, valamint a periférikus övezetek (Kelet-Európa, Latin-Amerika) strukturális alulfejlettsége, továbbá a folyamat kezdetén még szubcentrum funkciójú területek (Spanyolország, Portugália, Itália, Délnémetország) félperifériává süllyedése. Wallerstein helyesen világít rá az európai periféria világkereskedelmi forgalomba kapcsolódásának és ezzel összefüggésben a jobbgátság ún. második kiadásának, a robotra alapozott, majorsági nagybirtok gazdálkodásának a kifejlődésére és ennek következményeként a paraszti földnélkülivé válás, az elszegényedés tömegmértetűvé szélesedésére. Minthogy azonban kitart a metropolis (centrum)–periféria merev, statikus modellje mellett, amit André Gunder Frank elméletéből vett át – úgynevezett –, a 16. században már teljesen kifejtett világpiac folytonosságának elvét képviseli, és elveti a csak kereskedelmi és az ipari, vagy az iparba hatoló és ipari tökévé alakuló kereskedelmi tőke közötti, már Marxnál fellelhető megkülönböztetést, holott ez teszi lehetővé az időbeli egymásután, a strukturális válságok folyamatának érzékeltetését, a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet előrehaladása során. Wallerstein nézeteinek fogyatékosságai – és erre Zimányi Vera mutatott rá a Valóság 1978. 8. számában közölt – Wallerstein 1974-ben közzétett nagy munkájával polemizáló – írásában – részben Közép- és Kelet-Európára vonatkozó történeti-tárgyi ismereteinek hiányosságaiból, részben azonban elméleti-szemléleti egyoldalúságából származnak, amelyek kritikájának Szentes Tamás: Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról. (Kossuth, 1980.) c. könyvében külön fejezetet szánt.

Mindezek ismeretében elmondható, hogy Wallerstein elmélete igen sok továbbgondolásra ösztönző – még említendő – felismeréssel gazdagította a szakirodalmat. Elemzéseinek az európai történeti előzményekre alapozása, bár meglehetősen kategórikus formában, a „harmadik világban” szerzett tapasztalatain nyugvó konstruktív rokonszenve eme népek iránt, segíti abban, hogy szakítson a mai modernizációs elméletekkel (mintakép az európai–amerikai tőkés fejlődés és az Európán kívüli periférián élő népeknek arra kell törkedniök, hogy keressék a lehetőségeket ezek utánzására), amint egy „Modernisation: requiescat in pace” c., 1978-ban publikált munkájában (132 s. köv. o.) ki is fejté.

Ilyen – csupán jelzésszerűen érzékeltetett –, szakirodalmi előzmények után mindenképpen indokolt a kérdés sokoldalú feldolgozása. Ezt a célt jól szolgálja a nyolc tanulmányból álló kötet, ezen belül is leginkább *Berend T. Iván és Ránki György* csaknem 10 íves „Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. sz. Európában” főcímű, „Az európai periféria az ipari forradalom korában” alcímmel közölt alkotása. A nagyívű áttekintést nyújtó írásmű a marxista rendszerszemlélet bázisára építve tömöríti a kötetben megjelent és az egyes régiók, országok tőkés átalakulását, az ipari forradalomra való áttérését, illetve legalább ebbe az irányba mutató kísérleteit elemző tanulmányokén kívül a hatalmas, szerteágazó szakirodalom lényegi mondanivalóját is.

Az ipari forradalom korszaka modern tőkés átalakulásának hosszú távú folyamatát az objektív és hatásaiban objektívalódó szubjektív együttérthető eredményeként, a kutatás mai állapotában lehetséges keretek között optimálisan – már két kiadást megért (1969, 1976) „Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században” című, kiváló monográfiájuk eredményeit is beépítve –, az összehasonlító módszer következetes alkalmazása és – ahol erre lehetőség kínálkozik – a kvantifikáció eszközeivel mutatja be.

Féltreértés ne essék: nem az összehasonlító módszer alkalmazása a két szerző érdeme, hiszen az összehasonlító gazdaságtörténetírás művelésének jelentőségére már 1933-ban felhívta a figyelmet R. H. Tawney; *The Study of Economic History* (Economica 1933, 1–21. o.) c. tanulmányában, amelyben óva intette, különösen a gazdaságtörténészeket, a nemzeti keretekbe zárkózástól, minthogy a „gazdasági civilizáció” nemzetközi alkotás. Az egyetemes gazdaságtörténetre pusztán utaló nemzeti gazdaságtörténetek helyett számos ország közös mozgásának és problémáinak összehasonlító tanulmányozására van szükség – hangzott figyelmeztetése –. Marc Bloch úttörő jellegű összehasonlító feudális társadalomtörténeti műve, a feudalizmus történetének összehasonlító bemutatását céljával tűző, 1956-ban megjelent angol–amerikai tanulmánykötet – hogy a gazdag szakirodalomból csak néhány közismert és kiragadott példára történjék utalás –, jelzi a történeti komparatiztika iránt már évtizedek óta megnyilvánuló érdeklődést. Nem e módszer hasznosítása a szerzők kimagasló érdeme ez alkalommal, hiszen ezen az úton jártak már említett, 1969-ben közzétett nagy jelentőségű munkájukban is, hanem az, hogy kitágítják a szakirodalomban eddig használt európai periféria értelmezését, és Közép-Kelet-Európa mellett kiterjesztik vizsgálódásaikat a skandináv, a dél-európai és a balkáni térségre is.

Legalább ennyire fontos az is, hogy a hosszú távú folyamat lefolyásának, regionális különbségeinek megértetése, a valóság minél jobb megközelítése érdekében visszanyúlnak az átalakulást meg-

előző, számos régióban előkészítő, a 14–15. századig visszamutató történelmi előzményekig, egyes utalásokkal – Marc Bloch és mások kutatásai nyomán – még korábbi időkig, hogy érzékeltethessék a 15–16. század óta gazdasági centrummá alakuló nyugat-európai országok történelmi fejlődésének az ettől kezdődően a periférikus, félperiférikus funkciójává visszalépő régiókéktől eltérő – már több évszázaddal korábban észlelhető – fejlődési különbözőségét. A szakirodalom jelentős része ugyanis nem vizsgálta még a 16–18. században végbement, a tőkés fejlődésre való átmenetet – régióként kisebb vagy nagyobb vargabetűkkel előkészítő folyamatokat vagy éppen a történelmi adottságok miatt ennek a történelmi feladatnak az ellátására való képtelenségnek a korábbi évszázadok folyamataiban fellelhető okait.

A történelmi előzményeknek – ezeken belül a belső gazdasági-társadalmi szerkezet, az intézményrendszer állapotának, az állam szerepének – feltárása megóvjva a két szerzőt attól, hogy azoknak a hibájába essenek, akik csupán külső tényezőnek, méghozzá a gyarmati leigázasnak és egyoldalúan a gyarmatosító érdeket szolgáló külkereskedelemnek és működő tőkekevitelenek tulajdonítják az Európán kívüli periféria régióinak az elmaradottságát, vagy – és ez a másik, bár kevésbé számos képviselőt számláló végtel – kizárólag a belső állapotok fejletlenségéből eredeztetik a periférikus helyzetet. Berend T. Iván és Ránki György írásának egyik nagy erőssége az, hogy körültekintően elemzi a tőkés irányú átalakulás belső feltételeit (a társadalmi-politikai feltételeknek, az átalakulás „emberi” tényezőinek – ideértve a népesség alakulását, a belső migrációt és az emigrációt, a közegészségügy állapotát, külön nyomatékokat helyezve arra, hogy az európai periférián nem volt lehetséges a gazdasági és a népesedési folyamatok olyan kölcsönhatása, mint a centrumban. Hangsúlyozza a tanulmány az állam szerepének a jelentőségét a külkereskedelmi kapcsolatok, a tőkekevitel és a külföldi tőkék igénybevétele vonatkozásában. Rávilágít arra, hogy az európai periférián a modern tőkés átalakuláshoz, az ipari forradalom elindulásához elengedhetetlen az európai periféria egyes régióiban már a 16–18. században észlelhető külső piaci „szívó hatás”, amely az angol, majd később a nyugat-európai országok ipari forradalmának és 1789 francia forradalmának, a „kettős forradalomnak” (Hobsbawm) nyomán felerősödő külső ösztönzésként felgyorsítja a periféria más régióiban is a tőkés irányú átalakulás felé tartó lépéseket. Ezt követően erőteljesen húzza alá az értekezés, hogy ez a hatás – régióként eltérő mértékben – csak ott érvényesülhetett, ahol a külső feltételek erre többé-kevésbé adottak voltak és ahol a nagyhatalmi politika, vagy a nemzeti önállóságra irányuló törekvések és mindezek a területeken az állam tevékenysége segítette az átalakulási folyamatot. Ugyanakkor a szerzők – a bevezetőben jelzett szemléletű munkákkal vitázva – azt is bizonyítják, hogy az európai, majd a világkapitalista centrum és az európai periféria gazdasági kapcsolata – bizonyos megszorítással talán a legelmaradottabb balkáni országokat kivéve –, a történelmi előzmények folytán korábban alakult ki, és emiatt semmiképpen sem hasonlítható ugyanennek a centrumnak és az Európán kívüli perifériának kapcsolatrendszeréhez, mely utóbbihoz a centrum fékező, torzító hatása a közvetlen katonai-politikai uralom, a belső döntési lehetőségektől való megfosztás körülményei között érkezett el.

Annak a kérdésnek vizsgálata, miképp tagozódott be az európai periféria a tőkés világgazdasági rendszerbe, és ebben mekkora szerepet játszottak az egymásra ható külső és belső erők, mit hozott az európai periféria országai számára a betagozódás, elvezeti a szerzőket ahhoz a következtetéshez, amely szerint „a centrum–periféria állapot a valóságban történelmi kategória, maga is változó”. (13. o.) A periféria a centrum függőségi rendszerébe illeszkedik, és így viszonyai a centrumnak alárendelten alakulnak. Az egyenlőtlen kapcsolat a centrum javát szolgálja olykor pusztító, máskor ösztönző hatásokkal, úgyhogy megfelelő történelmi körülmények között a felzárkózást is szolgálhatja. (Uo.)

A kettős nyugat-európai forradalom idején az európai periférián nem volt elegendő spontán belső hajtóerő, amelynek révén csupán saját erőforrásaira támaszkodva ráléphetett volna az iparosodás tőkés, polgári demokratikus útjára. Sőt: 1800-hoz viszonyítva 1860-ra, miután Nyugat-Európa többi országa – ipari forradalma kiteljesedvén – felzárkózott Angliához, a többi régió elmaradottsága még tovább nőtt, Európa kettéválása a korábinál jóval szembetűnőbbé lett. Az ipari forradalom útján előrelépő európai centrum külső ösztönzése nélkül a periféria nem léphetett a modernizálás útjára. Az azonban, melyik régiónak sikerült felzárkóznia a centrumhoz, vagy legalább elindulnia efelé, melyik rekedt meg, az a természeti és földrajzi erőforrások gazdagságától, a közlekedési lehetőségektől, a protoiparosítási előzményektől, a polgári átalakulás teljességétől vagy részlegességétől, számos országban a régi uralkodó osztályok hatalmának átmentődésétől, valamint attól függött, mennyire hatott a gazdaságra a feudális eredetű nagybirtok továbbélése és hatása, továbbá attól, hogyan alakult a

tőkefelhalmozás, a külföldi technológia átvétele, önálló államiság esetén a kormánypolitika, a gazdaságtól általában függetlenül alakuló oktatási rendszer, az ideológia és az értékrend, pontosabban: milyen volt mindezen belső erők egymást kölcsönösen befolyásoló összetevőinek az eredője.

A külkereskedelemmel, a tőkekivitellel és ennek a nemzetközi hálózat, – számos esetben a gazdaságtól többé-kevésbé független, de legalábbis ezzel közvetlen összefüggésben nem levő hatalmi politikai-katonai stratégiai mozgatóktól is befolyásolt – kié ülésevel, államkölcsönök révén egyes államok vezetésének politikai orientálására is ható közreműködésével összefüggésben az érdekek harmóniáját hirdető, régebbi, szabadkereskedelmi ihletésű, valamint az elmaradottabb harmadik világ gondjaihoz kapcsolódó újabb, ún. újbaldali szakirodalom felfogásával vitázva, – mely utóbbi szerint a bekapcsolódás csakis periferizálódást és az imperialista tőke világméretű, egyoldalú felhalmozását, ezzel együtt a periféria később induló, gyengén fejlett országainak a kizsákmányolását, külföldi uralom alá vetését eredményezheti –, Berend T. Iván és Ránki György hangsúlyozzák: a 19. sz. előtti nemzetközi kereskedelemben résztvevő periféria-országokra még nem lehetett jellemző a fejlett tőkés országok vívmányainak átvétele és a termelés szakosítása, ami az angliai, majd a nyugat-európai ipari forradalom serkentő hatására a 19. században már a külkereskedelem igényei miatt jellemzővé lett. A periférikus helyzetből való kitörés lehetősége a felsorolt belső körülményektől meghatározottan attól függött, milyen rugalmasan tudott alkalmazkodni a periféria egy-egy régiója vagy országa a specializálódás követelményeihez a nemzetközi árucserében. Ennek megfelelően a cserearányok nem általában voltak kedvezők a centrum és általában kedvezőtlenek a periféria számára, hanem az export és az import áruösszetételétől, a világgiazi ármozgástól, a piaci viszonyokhoz való alkalmazkodási képességtől függtek. Ez utóbbira a két szerző – H. Mynt és S. Kuznets megállapításaihoz csatlakozva – beleérti az exportra orientált ágazatokban a származékos beruházások következtében a foglalkoztatottságban, a technikai tudásban észlelhető változásokat és azokat a dinamikus ösztönzéseket is, amelyek egy-egy országban a kereskedelmi volumen szaporodásából származtak (118. o.). Az elmaradottabb országok gazdasági fejlődése szempontjából tehát – fejtegetik a szerzők – az a döntő, megrekedtek-e és milyen mértékben a nyersanyagexportnál, vagy képesek-e a nyerstermékkivitelre alapozva, fokozatosan továbblépve átalakítani belső gazdasági szerkezetüket, aminek lehetősége a már felsorolt természeti, földrajzi, gazdasági, társadalmi-politikai tényezők függvényében.

A Balkán országai és Portugália – a centrum szivóhatása révén – bekapcsolódtak ugyan a világgazdaság rendszerébe, ámde úgy, hogy nyersanyag- és élelmiszerkivitelük konzerválta gazdaság szerkezeti elmaradottságukat, beszédes tanúságtételeként annak, hogy a külső ösztönzés csak ott hat a korszerű iparosodás irányába, ahol a belső feltételek, köztük a belső piac kitérülése, kedveznek a növekedés lehetőségeinek. A felsorolt országokban az iparosodás belső feltételei még nem voltak kellően érettek. Emiatt a külkereskedelmi volumen emelkedése, szerkezeti összetétele önmagában nem biztosította a korszerűsödés útjára lépést, de hozzájárult ahhoz, hogy a külső erők befolyása deformálja a fejletlenebb ország gazdaságát.

Az olasz, a magyar és az orosz gazdasági fejlődés, a külkereskedelem és a külföldi tőke nyagarányú közreműködése folytán, annyira felgyorsult, hogy – a fokozódó gépipport hasznosítása révén – érvényesülhetett a belső erők önálló hatása is. Az országokénti nagy ütem- és szintkülönbségek mellett is elindult az iparosodási folyamattól meghatározott gazdasági átalakulás.

A skandináv államok – belső fejlődésük előbbre lépén – kezdetben az exportra orientált, alkalmazkodó, komplementer fejlődés útján haladtak. A külföldi tőke jelentős szerepe ellenére sem torzította el gazdasági fejlődésüket, hanem annak fontos előrelendítőjeként hatott. Világgazdasághoz illeszkedésüket nem a később indulók függő kapcsolódása, hanem fokozatosan önállósuló és mindinkább gyarapodó sokoldalú fejlődés, szerkezeti átalakulás ösztönző hatásának uralma, a centrumhoz felzárkózás jellemezte.

Az európai periféria országainak a nyugat-európai ipari forradalom ösztönzésére adott válasza – a két szerző nézete szerint – valahol a változásra képtelen és a csak gyarmati típusú változásra képes, a nemzeti jövedelem növekedését eredményező gazdasági változás, a termelő ágazatok gyarapodásával jellemezhető típus között helyezhető el. Az európai kontinensre korábban jutott el a centrum ösztönzése – a belső döntési lehetőségeket az esetek többségében lehetővé tevő, bár politikai nyomástól egyáltalán nem mentes –, ún. „strukturális erőszak” keretein belül.

Berend T. Iván és Ránki György az európai periféria történelmi tapasztalatainak ismeretében óvnak attól, hogy az ott végbemenő gazdasági mozgás egyedüli meghatározójának tekintsük akár a

belső-társadalmi hatóerőket, akár a nemzetközi tényezőket. A Balkán, az Ibériai-félsziget egyes országaiban a nyugati ösztönző hatások nem eredményeztek az egész gazdaságot átfogó, kiegyensúlyozott növekedést. Ellenkezőleg: a gyarmatokra jellemző vonások érvényesültek (a beruházások jórészt az exportszektorban nőttek) és ezeket – tőkehiány miatt – főleg tőkeimportból valósították meg. Olasz-, Magyar-, Oroszország esetében kedvezőbb volt a nyugati ösztönzés továbbterjedési hatása, míg a skandináv államokban egyértelműen a kedvező vonás érvényesült.

A külső ösztönzés pozitív hatását a fejlettség szintje mellett segítheti a külkereskedelem jellegén, lehetőségein a tőkeimport mennyiségén kívül és ezt is meghatározóan, az iparosodást segítő állami beavatkozás is.

A tanulmány azzal a következtetéssel zárul, hogy míg a 19. sz. elején általános érvénnyel lehetett szólni – az elmaradottság szintje, hagyományos gazdasági szerkezete alapján – európai perifériáról, a 20. sz. elején – az említettek miatt – ez nem lehetséges. Az európai periféria 19. századi iparosodásának összehasonlító áttekintése rávilágít arra, hogy a világgazdaságba integrálódásban benne rejlenek az erős és a gyenge partner egyenlőtlen esélyei mellett a felzárkózás lehetőségei is. Ugyanakkor kitűnik az is, hogy egyes szerzők állításával ellentétben – az elmaradott országok bekapcsolódása a világgazdaságba éppúgy nem jelenti az automatikus, feltétlen periferialódást, mint ahogy nem biztosítja mechanikusan a spontán felzárkózást sem. A későn induló országok a világkapitalizmus szerves, ámde funkcionálisan eltérő részeként hozták létre nemzetgazdaságukat.

Az olvasó szokatlanul terjedelmesnek ítélni a tanulmány ismertetését, holott még így is csak kiragadott részletek alapján történhetett kísérlet arra, hogy ízelítőt lehessen adni az új eredményekről, a kérdések logikai és történeti megközelítési módjának szerves egységéről, amelyek a szerzőknek ezt az alkotását is jellemzik. Mielőtt sor kerülne a kötet más szerzők írta munkáiról nyújtandó tájékoztatásra, nem hagyható említés nélkül a két szerző példamutató nyitottsága. Mindent hasznosítanak, ami a mai közgazdasági és gazdaságtörténelmi szakirodalomból átvehető. Ugyanakkor minden – az előzőkben érintetteknel sokkal több – megállapítást átbocsátanak az szigorú kritika rostáján, és úgy törekednek a felmerülő kérdések sokoldalú elemzésére, hogy a bírált nézeteket szembeesítik a marxizmus klasszikusainak és a szakirodalomnak, ezen belül saját korábbi alkotásuknak időtálló, marxista rendszerszemlélettől áthatott megállapításaival.

Jörberg Lennart: Az ipari forradalom Skandináviában c. komparatív eljárással készült tanulmányában nagy nyomatékkal emeli ki, hogy Skandináviában a mezőgazdaság 1914-ig uralkodó szerepet játszott, és ezt emez országok ipari fejlődésének vizsgálatánál mindig szem előtt kell tartani. A mezőgazdasági termékek cserearányának javulása a 18. sz. második felében, majd az 1870-es éveket megelőzően, továbbá a dániai és a svédországi agrárreformok megkönnyítették infrastruktúrájuk fejlesztésének finanszírozását. 1914 előtt egyik országban sem játszódtott le az iparosodás folyamata anélkül, hogy előzőleg vagy egyidejűleg a mezőgazdaság termelékenységé ne növekedett volna. Mielőtt tovább ismertetnék Jörberg gondolatmenetét, hadd említsük meg, hogy ez a megállapítása az ún. periféria valamennyi régiójára-országára érvényes, bár eltérő történelmi körülmények folytán különböző módon és mértékben. A tanulmány szerzőjénck figyelmét nem kerüli el az a tény, hogy a négy skandináv országban, előző megállapításának logikus és a valóságban észlelhető következményeként, az iparon kívüli jövedelmeknek – amelyek között a kereskedelemből, a tengeri szállításból, a halászatból eredőknek is országonként szintén eltérő mértékben – fontos szerep jutott, mert segítették az iparosodáshoz szükséges belső tőkefelhalmozást, az infrastruktúra kiépítését és az ipari expanziót megelőzően vagy azzal egyidejűleg növekedtek. Mind a négy ország iparosodásának lehetőségei – a periférián végbemenő iparosodás általánosan jellemző feltételeként – nagymértékben függtek az exportból származó jövedelmektől. Így azután az ipari expanzió a nemzetközi kereslet megnövekedése idején (e régióban az 1850-es, az 1870-es, és az 1890-es években) játszódtott le.

A skandináv országok iparosodását segítette az is, hogy kezdettől fogva korszerű, nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező ágazataik voltak. Ez amiatt sem volt mellékes, mert amíg ki nem épült a belföldi, regionális piacokat összekötő közlekedési hálózat, könnyebb volt – Finnország, Norvégia, Svédország esetében – külföldi piacokra lelni. Finnország gazdaság több ok miatt elmaradt a többi skandináv országétól. Ipara a nem különösen előnyös oroszországi piaccal volt kapcsolatban. Ilyen körülmények között a tengeri szállításnak az agrártermék kivitel mellett jelentősebb szerepe volt a nemzeti jövedelem emelkedésében az 1870-es évekig, mint a többi skandináv országban.

A skandináv államok nagy alkalmazkodóképességüknek köszönhetőek, hogy élni tudtak a 19. sz. második felében a konjunktúraciklusok kedvező szakaszai kínálta lehetőségekkel. Ehhez elengedhetetlenül szükséges volt – országonként és ágazatonként eltérő módon, mértékben –, hogy hasznosítsák azokat a komparatív előnyöket, amelyek a legkorszerűbb technika bevezetéséből származhattak. Az egyes országok szűk belső piaca miatt csak a fejlesztés és a technikai előrelépés kombinációja révén, fokozatosan léphettek előre, és csak így részesülhettek a kumulatív hatások előnyeiben. Svédországban erre az 1890-es években, a gépgyártás jelentős fejlődése idején kerülhetett sor. A többi skandináv ország valamivel később tért rá erre az útra, ám ezek külföldi tőkeimportból, vagy a hazai banktőke ipari beruházásaiból finanszírozták az újításokat.

A konjunktúraciklus fellendülő szakaszában mindegyik skandináv államban lassabban nőtt a fogyasztási javakat előállító ipar, mint az exportszektoré. Különös élességgel tűnik ez szembe a többinél amúgy is alacsonyabb gazdasági színvonalú Finnország esetében. Míg az 1880-as évek végéig kis mértékű tőkefelhalmozás még mindegyik skandináv államban csekély technikai változást eredményezhetett, az 1890-es években felgyorsult a technikai változás, a termelékenység növekedési üteme, elsősorban az exportszektorban azokban az ágazataiban, amelyek termékeinek elhelyezése útjába nem gördítettek védővám-akadályokat a felvevő országok. A termelékenységnövekedés – értelemszerűen – hozzájárult a belső piac termékelvonóképességének és szolgáltatás-igényeinek növekedéséhez. A fellendülés hatására a négy skandináv ország exportvolumene 1870 és 1910 között két-háromszorosára nőtt, miközben az export egyes ágazatai között helycserék következtek be. Az export változásai hatottak a kereskedelmi ciklus alakulására és ezen a révén a belső tőkeképződés országonkénti eltéréseire is. A közös gazdasági háttér rajza segíti az egyes skandináv országok ipari fejlődési különbségei fő jellemzőinek azonosítását. Ennek során külön hangsúly kerül arra, miképp torzította Finnország ipari előrelépését Oroszországtól való politikai és gazdasági függése, amit elsősorban a finn textil-, a vas- és a papíripar kivitele súlyolt meg. Dánia ipari fejlődését viszont az ország agrár jellege és változó összetételű agrártermék-kivitelének hatása különböztette meg a többi skandináv államtól.

Jörberg tanulmányának általános érvényű megállapítása szerint a gazdasági fejlődés nem csupán kvantifikálható, hanem kevésbé kvantifikálható tényezőknek is köszönhető, így a kellő vállalkozási kezdeményezésnek vagy hiányának, ill. kis mértékének, nemkülönben a közoktatás színvonalának, általános elterjedtségének is, mely utóbbira éppen a skandináv államok mutattak követendő példát már a 19. sz. első felében. Nem elhanyagolható tényezője a skandináv országok gazdasági fejlődésének az sem, hogy jelentős külkereskedelemmel rendelkező kis országokról volt szó, amelyek a nagyobbak jó fejlődése esetén könnyebben haladhattak.

Ebben az állam gazdaságpolitikájának is része volt. A négy skandináv országban az állam szerepe elsősorban az infrastruktúra kiépítésében érvényesült, de a mezőgazdaság és az ipar finanszírozásának a támogatásában is éreztette hatását. Vitathatatlanul előremutató az államnak a régi korlátozó rendszabályok akadályainak elhárításában, a gazdaság liberalizálásában folytatott, a fejlődést előrevívó politikája is. Jörbergnek ez a megállapítása az I. világháborúig érvényes, minthogy addig a világkereskedelemben – általában véve – a 19. századi külkereskedelem sajátosságai domináltak.

Nadal, Jorge: Az ipari forradalom kudarcra Spanyolországban c. tanulmányával kezdődik el a kötetben a centrumhoz való félig-meddig sikerült vagy sikertelen felzárkózási kísérletekről szóló és azok okait elemző tanulmányok sora. Nadal – Jörbergtől függetlenül –, de az ő megállapításával egybehangzóan, nem ért egyet azokkal a nézetekkel, amelyek a népesség és a gazdaság növekedését mechanikusan – egymással oksági kapcsolatban levő – tényezőkként tüntetik fel. Sőt, egyértelműen leszögezi: a periférián nem mehet végbe a centrumhoz hasonló gazdasági és demográfiai folyamat. A történelmi időtől és körülményektől, valamint attól függ, mi befolyásolja a gazdaság és a népesedés alakulását és egymáshoz való viszonyát, hogy rövid vagy hosszú távú összefüggések vizsgálatára kerül-e sor? Schumpeter nyomán haladva realisztikusan állapítja meg, hogy a népességnövekedés a történelmi körülményektől függően a gazdaságban éppúgy előidézhet stagnálást, mint újítást, előrelépést. Spanyolország esetében az 1717 és 1860 között végbement jelentős demográfiai növekedés például demográfiai „álforradalom” volt: véletlenek találkozásának következménye.

Eme számos vonatkozásban általánosítható megfigyelések után lépésről lépésre haladva, ahol szükséges a 18. századig visszatekintve, tárja fel a felzárkózási kudarcának forrásait. Az I. világháború kitéréséig még mezőgazdasági jellegű Spanyolország, bár a centrumhoz képest fejletlennek bizonyult, megelőzött olyan európai országokat, amelyek csak a 19. században kezdtek iparosodni. Emiatt

országát nem a későn jövők, hanem a felzárkózással sikertelenül próbálkozók sorába illeszti. A kudarcokai között a föld és a bányakincsek kisajátításának módozatait és ennek az ipari forradalom mezőgazdasági és bányászati alapjait tönkretevő hatásait említi elsőként. Rámutat arra, hogy a spanyol gazdaságot a 19. században ért megrázkódtatások elválaszthatatlanok a gyarmatok birtoklásától. A gyarmatok elvesztését követően – még hogyha ezek az exportpiacok nem is veszték el teljesen – az új gazdasági helyzet ellentétbe került Spanyolország gazdasági elmaradottságával, belső forrásainak korlátozottságával, az elhanyagolt oktatásüggyel. A kormány pedig, az állandó költségvetési deficit fedezésére irányítván tekintetét, nem segítette az ipart, a kultúrát. Fejlett belső piac és az országon belüli munkamegosztás hiánya folytán a gazdaság ágazatai egymástól elszigetelten fejlődtek, és nem alakíthatták ki az egységes, korszerű tőkés nemzetgazdaságot.

Ha az iparfejlődésnek a 19. században egészében, általános értelemben véve nem is sikerült a felzárkózás a centrumhoz, egyes iparágak, elsősorban a textilipar, ezen belül főként a katalán pamutipar fejlődött. Az 1830 és az 1880-as évek között különösen erősen, utána lassabban fejlődött, 1909 és 1913 között már visszaesett szoros összefüggésben a mezőgazdasági ciklus alakulásával. Spanyolország az 1880-as évek első harmadában textiláru-fogyasztásának 97%-át Katalóniába összpontosult saját termeléséből fedezte. Ezt a szintet csak Anglia, Belgium és Svájc érte el. Míg azonban emez országok textilipara elsősorban a kivitel révén erősödött meg, a textilipari vállalkozók és a földbirtokosok összefogása révén vámvédelemben részesült katalán pamutipar a belső piac ellátásából gyarapodott a többi spanyol országrész gazdasági fejlődésének a rovására. Az ipar már emiatt nem ösztönözhetette a mezőgazdasági fejlődést, noha a jelzett összefogás másik következményeként szintén vámvédelemben részesült.

A piaci elzárkózásban érdekelt katalán burzsoázia és a spanyolországi földbirtokosok szövetsége következtében az agrárforradalom Spanyolországban jórészt elmaradt és megfosztotta az országot az iparosítás általános kiterjesztésének a lehetőségétől. Ugyanakkor nem a védővamos politika volt az állami gazdaságpolitika betetőzése, a katalán textilipar fellendülésének egyedüli oka, hanem a vállalkozói szellem és a védővám együtt hozta létre a tartomány gazdasági fellendülését.

A vasipar fejlődése – a beruházási iparok helyzetének jellemzőjeként – nagymértékben elmaradt a pamutiparhoz képest. Az a tény, hogy Spanyolországban 1913-ban a pamutipar és a vasipar aránya 5,63 volt az 1-hez, arról vall, hogy Spanyolország ekkor még az iparosítás első szakaszában volt annak ellenére, hogy már az 1830-as években elindult az ipari forradalom útján, ám később lemaradt, és 1913-ra már a később indulók közé süllyedt és azokéhoz (pl. Oroszorszáéhoz) hasonló sajátosságokat mutatott. A spanyol politikai vezető rétegek felzárkózási törekvése a nagyhatalmak közé már a 19. sz. közepén, még jobban kivehetően a század utolsó harmadában, füstbement. Az ilyen irányú erőfeszítések hátrányosan befolyásolták az államkincstár helyzetét, és megakadályozták, hogy hathatósan segítse az ipar fejlődését, ha az elmaradott szemléletű politikai vezetőrétegnek ez egyáltalán szándékába lett volna.

Castro, Armando: Iparosítás Portugáliában 1850–1914. c. tömör írásában különösen sok olyan tanulsággal szolgál, amelyek – mutatis mutandis – tanulságosak más periférikus helyzetű régiók, egyes államok számára is. Abból indul ki, hogy a portugál ipar 1850–1914 közötti fejlődése csak a 15–16. sz. óta végbement általános történelmi folyamatba illeszve érthető meg, minthogy Portugália azóta tartott fenn gazdasági és politikai kapcsolatokat számos nyugat-európai országgal, köztük is elsősorban Nagy-Britanniával. Portugália gazdaságára a 17. sz. óta érvényesülő egyeduralkodó angol tőkés befolyás gyakorlatilag egyidős a tőkés termelési mód angolai kifejlődésével, ámbar a gazdasági függés – Portugália gyarmatosító hatalom voltából következően – sajátos vonásokkal is rendelkezett. 1860 óta Portugália politikai viszonyai még csak súlyosbították a gazdasági függőséget Nagy-Britanniától. Kereskedelmi mérlege állandóan deficitese volt, tőkés ipara fejlődésének útjába a 19. sz. eleje óta akadályokat gördített a brit gazdasági uralom. A feudális gazdasági, társadalmi, politikai struktúra teljes lerombolásához hiányoztak a tőkés iparosítás feltételei. Ezek megteremtésére valójában csak az 1834 utáni 30 év reformjai segítségével került sor. Igaz, hogy a brit gazdasági nyomás ellenére már korábban megindult a kereskedelmi tőke felhalmozása a belső, leginkább azonban a külkereskedelem révén. (Főként a Brazíliával folytatott gazdasági kapcsolatok szerepe jelentős e tekintetben.) Némi változás a 19. sz. első két harmadában a mezőgazdaságban is észlelhető, a 18. sz. végén, a 19. sz. elején már kezdenek feltűnni a szabad piac törvényszerűségei szerint működő, magántulajdonban levő üzemek, manufaktúrák, ami hozzájárult ugyan az ipar meghonosodásához, viszonylagos gyarapodásá-

hoz, ámde az ipari forradalom Portugáliába fél évszázados késéssel, az erős angol gazdasági függés miatt torzultan érkezett el, elsősorban a pamutiparba, és így alakult a további iparfejlődés. Az 1850-es évek elején megkezdődött a vasútépítés, növekedett a közúti, majd létrejött a távíróhálózat is.

A 19. sz. közepéig a tőkéiket részvénytársaságokba összpontosító magánvállalkozások többsége kereskedelmi jellegű volt. Még a századforduló után keletkezett részvénytársaságoknak is csupán 40%-a volt ipari vállalkozás, az ország tőkés iparosítása elmaradottságának tanúságtételeként. A kicsiny tőkéjű, szétaprózott portugál banktőke inkább spekulációs üzletekkel foglalkozott. Csak a 19. sz. végén észlelhető, hogy az addigra csoportokba tömörülő banktőke legerősebbjei uralkodó helyzetre tesznek szert a gazdasági életben, megszilárdítják pozíciójukat.

A külföldi tőke csak egyes ágazatokba áramlott be portói bor (angol) – a városi közlekedés, vasutak (itt a francia és a spanyol tőke játszott szerepet), a dohányipar (francia). A piritbányászatban az angol, a hematitlőhelyek kiaknázásában a német–francia tőke uralkodott. A tengeri szállítás a belföldi bevételek külföldre áramlásának volt a forrása.

Az iparosítás lassúsága és elégtelensége miatt a mezőgazdaság technikai és gazdasági struktúrájában sem következett be gyökeres változás, noha a változás egyes tünetei már a 18. sz. utolsó negyedében is észlelhetők. (Közös használatú földek egyéni kisajátítása, főként a közlegelőké, erdőké.) Az 1834. évi liberális polgári forradalom győzelme a döntő lépést jelentette ugyan a feudális kiváltságok felszámolása terén, a folyamat azonban 1864-ig elhúzódott. A szilárd és abszolút magántulajdon haszonélvezői nem csupán az érintetlenül maradt feudális nagybirtokosok lettek, hanem az új burzsoázia is, amely a déli részeken nagy birtoktesteket szerzett. A mezőgazdasági tevékenység fokozatosan megélnélt, mert megművelték az egyénileg kisajátított közösségi földeket. A földesuraktól elkobzott földeket pedig bérlő parasztok tőkés irányítással művelték a század végéig leginkább extenzíven. Emelkedtek a hozamok is, különösen a növekvő műtrágyafelhasználás révén. Portugáliában a 19. sz. végén meghonosodott műtrágyagyártás a 20. sz. első negyedére már jelentősen kifejlődött.

A tőkés világgazdaság részeként Portugália sem kerülhette el a világgazdaság ciklikus hullámszámainak hatásait. Így visszaesések már tőkés iparának megjelenése, vagyis a 19. sz. közepe előtt is észlelhetők voltak. (1806–1808, 1811–1812, 1825–1828, 1836–1837, 1847). A hosszú trendekben kimutatható világgazdasági ciklikus változások hatásai a portugál gazdaságban is a tőkés fejlődés lemaradásával és az ebből következő sajátos vonásokkal a helyi sajátosságoknak megfelelően jelentek meg. Éppen sajátos helyzete miatt Portugália gazdasága nem érezte meg súlyosan az 1810 és az 1907–1908. között eltelt évek ciklikus túltermelési és pénzügyi válságainak hatásait, ha ezek nem is múltak el fölötté nyom nélkül (ennek okai: a tőkés fejlődés késése, ugyanakkor Portugália beilleszkedése a nemzetközi tőkés gazdaságba).

Ugyanakkor Portugália elmaradottsága az 1870-es évek közepén, még inkább a századfordulón már minőségileg más jellegű volt, mint a 19. sz. első két évtizedében, hiszen ha lassan is, de növekedett tőkés ipara, mezőgazdaságában az 1870-es évek után fordulat következett be a szarvasmarhatenyésztésben, ami a legelő-szántó forgó intenzívvé tételének, az ugar megművelésének, a közlegelők kisajátításának a következménye volt.

A tőkés irányba fordulást a burzsoázia 1834. évi győzelmes forradalma tette lehetővé. Portugália tőkés gazdaságára a gyarmataiból szerezhető jövedelem annak ellenére hatással volt, hogy az angol gyarmati törekvések erős nyomása alatt állt. Az afrikai nyersanyagok kiaknázására a portugál burzsoázia jelentős tőkéket ruházott be, s a 19. sz. utolsó évtizede óta a korábbinál sokkal intenzívebbé vált a gyarmatok kiaknázása nemcsak a nyersanyagkereskedelem, hanem portugál iparcikkék exportja révén is, amelyeknek privilegizált piacot biztosítottak.

A portugáliai gazdasági fejlődést éppen az elmaradottságból következően az jellemezte, hogy a tőkefelhalmozás – a fejlettebbhez képest lényeges technikai elmaradottság folytán – a munkások mértéktelen kizsákmányolása révén kicsikart értékébőltráta útján ment végbe.

„Az olasz iparosodás. Az »ipari bázis« kialakulása 1895 és 1914 között” a címe Cafagna, Luciano írásának. Cafagna hangsúlyozza, hogy bár feltételezhető bizonyos összefüggés az ipari forradalom általános folyamata és az olasz gazdaság néhány dinamikus jelensége között az angol ipari forradalom és az olasz nemzeti egység megteremtése közötti időben, az Appennini-félsziget gazdasági mozgása nem azonos az angliaiéval. Bár az angliaihoz hasonló termelési vívmányok már az ország egyesítése előtt elterjedtek Piemontban, Lombardiában ezek sem gazdasági, sem technikai jelentő-

ségüknél fogva nem „forradalmi” jelenségek, miként az sem, hogy a nyersselyemgyártás és a szövőipar termelése felgyorsult, mivel Itália – az ország egészét tekintve – az egyesítés idején nem rendelkezett ipari bázissal, holott mezőgazdasága, mezőgazdasági-kézműves termelése, kereskedelme fejlődött, és a jelzett területeken egyes ipari ágazatok fejlettek voltak. Csak 1914-re teremtette meg az ipari forradalmi átalakulásához szükséges ipari bázist, amely 1850–1914 között jött létre. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem emelkedése számottevő mértékben csak a 19. sz. végén indult meg, amikor a bruttó nemzeti termékén belül a mezőgazdasági termelés jelentős növekedésével együtt az ipari termelés bruttó értéke is növekedni kezdett, úgy, hogy az ipari termelés üteme gyorsabb volt a mezőgazdaságénál.

Az olasz iparosodás a kontinens tőle nyugatra és északra elhelyezkedő fejlett tőkés országokéhoz viszonyítva későn lendült fel. Az elmaradottság ilyen körülmények között sokkal nehezebben volt felszámolható, mert a kellő eredmények elérése mind nagyobb erőfeszítést, anyagi ráfordítást igényelt. Az 1873-at követő nagy depresszió éveiben az új típusú ipari országoknál megnőtték az iparosodáshoz elháríthatatlanul szükséges terhek. Az iparosodás érdekében előtérbe került a tőkebefektetések központi mobilizálása, a helyi piacok gyors bővítése. Mindez nagyobb mértékű volt olyan országokban, amelyekben a tőkeképződés és a piac kiszélesedése nem alakult folytonos, bár lassú ütemű folyamattá, a tőkés irányítás egyre személytelenebbé vált, erősödött a központi irányítás, felbomlottak az állami gazdasági irányítás régebbi formái. Az olasz állam gazdaságpolitikáját 1873 után mindinkább a protekcionizmushoz visszatérés jellemezte. A 19. sz. utolsó öt esztendejében már elsősorban vámdíj-szabás révén biztosította a főbb iparágak belső piacát.

Az olasz ipar fejlődésének jellemzői: a textilipar úttörő szerepe a belső piac biztosításában; átfogó működési területű vaskohászat kialakítása és a villamosítás. Az ipari részvénytársaságok nagytömegű új beruházása ágazati összetétel-változással is járt a villamosenergia-ipar, a gépipar, a fémkohászat javára, nagyobb mértékben a textilipar, kisebb mértékben a vegyipar rovására, míg az élelmiszeripart ez a mozgás viszonylag érintetlenül hagyta. 1914-re tehát új ipari szerkezet körvonalai bontakoztak ki Olaszországban. Az átfogó fejlődés működésbe hozta a kölcsönösen ható erőket. Mindezt az állam a Nemzeti Bank útján tette lehetővé.

A fejlődés éppen az ösztönzőrendszer működése révén aránytalanságokat eredményezett. Időbeli egyenlenséget, ami a ciklusos mozgás túlságosan szoros követésében volt észlelhető (a fellendülés egybeesik a ciklus emelkedő szakaszával). A területi koncentráció magas fokát az olasz ipar kialakulásának velejárójaként. Megfelelő szakképzettségű munkaerő hiányát, vagyis a kapitalizálódási törekvés és a technikai haladáshoz való alkalmazkodási képesség közötti aránytalanságot, Cafagna szerint – feltehetően – az aránytalan gazdasági fejlődés volt az egyetlen történelmileg lehetséges út az áttörés kezdeti szakaszában, és felcsillantotta a kezdeti aránytalanságok kiegyenlítődének távlati lehetőségét is, amit a 20. sz. második évtizedében a háborús készülődés alapozott meg. A valóságban azonban a világháború csak még jobban elmélyítette az aránytalanságokat. Így azután az olasz ipari bázis kiépítésének gyötrelmes korszaka – gazdasági és politikai válságok kíséretében – elhúzódott a 20. század közepéig.

A periférikus helyzetre jellemző elmaradottságból kivezető utat kereső mediterrán államok erőfeszítéseit vázoló tanulmányok sorát *Babanaszisz Sztefjosz: Az ipari forradalom Görögországban 1840–1922.* c. túlméretezett írása zárja le. Megállapítja, hogy a 19. sz. első kétharmadában Görögországban az ipari forradalomnak – mindenekelőtt a négy évszázados török elnyomás hatására (erre már *Berend T. Iván és Ránki György* 1969-ben rámutatott és a szerző hivatkozik is rájuk) csupán gyenge kezdetei észlelhetők. Babanaszisz emellett lényeges mozzanatként említi azt is, hogy a fejlett nyugati tőkés országokban kibontakozó ipari forradalom negatív hatású volt a görög ipar fejlődésére. Így azután az ipari forradalom Görögországban csak a 19. sz. utolsó negyedében, a 20. sz. első évtizedeiben bontakozhatott ki mégpedig úgy, hogy a kapitalizmus egyidejűleg kezdett átfejlődni a monopolkapitalizmusba anélkül, hogy előbb bejárta volna a szabadversenyes kapitalizmus és az ipari forradalom klasszikus útját.

A gazdasági növekedésnek és az ipari forradalomnak kedvezett, hogy Görögország területe és népessége 1840 és 1920 között megnőtt, és így megteremtődtek a munkaerőellátás, a nemzeti piac és termelés létrejöttének és dinamikus bővítésének a feltételei, bár a századforduló táján erősödő kivándorlás hatásai sem hagyhatók figyelmen kívül ebben a vonatkozásban sem. A munkaerőáramlás hasonlóan alakult, mint egyébutt, a tőkés iparosítás kezdetén. Az oktatás, az általános műveltség

abszolút színvonala rendkívül alacsony volt. Nem gondoskodtak rendszeresen a munkások speciális technikai kiképzéséről sem.

Az 1821. évi görög forradalom nem oldotta meg következetesen az agrárkérdést. A földreform nagy késéssel, több lépcsőben, részlegesen valósult meg 1871 és 1911, majd radikálisabban 1922 és 1927 között. A nagybirtok uralma fennmaradt. Ennek ellenére a mezőgazdaság egyes ágazatai mennyiségi tekintetben növekedtek; a századfordulóig legdinamikusabban a mazsolatermelés fejlődött, amely a gabona mellett a legfontosabb és az export szempontjából is legjelentősebb termék volt. Az 1900-as évektől a dohány lépett a helyére. Az állattenyésztés alacsony színvonala miatt az ország húsimportra szorult.

A mezőgazdasági iparágak (bor- és szeszipar, olivaolajipar, szappangyártás), de a textilipar fejlődését is meghatározóan befolyásolta az alacsony mezőgazdasági termelékenység, a termékmennyiség- és minőség alakulása, hiszen a nyersanyagforrásé mellett a felhalmozási – a deviza – és a munkaerőforrás funkcióját is döntően betöltötte.

A gazdasági növekedés, az iparosodás egyik alapvető feltétele, a tőkefelhalmozás Görögországban a 19. sz. második feléig nem szolgálta kellően ezt a célt, minthogy a jelentős tőkefelhalmozás kereskedelmi, hajó-kereskedelmi tőke és kincs formájában létezett. Ugyanez még inkább állt a külföldön tevékenykedő görög tőkére. Változás a 19. sz. második felében következett be. Egyre nagyobb tőkét fektettek belső beruházásokba, amelyekbe immár a külföldről visszavándorló tőke is mindinkább bekapcsolódott. A tőkefelhalmozás központja éppúgy, mint Olaszországban a Nemzeti Bank volt, hosszú ideig az egyetlen görögországi pénzintézet, amely vezető szerepét később is megőrizte. A bank- és az ipari tőke erős összefonódása, a monopolitőke és a fináncoligarchia fokozatos kialakulása jellemezte Görögország gazdasági életét is. Az I. világháború meggyorsította a belső tőkefelhalmozást. Forrása túlnyomórészt komprádor közvetítő tevékenység volt.

Az út- és vasútépítés a 19. sz. második felében meggyorsult ugyan, ám 1914-ig az egész országot átfogó vasúti hálózat még nem jött létre. A hajózásban a gőzhajó 1873 és 1909 között kiszorította a vitorlásokat. A Koriszthoszi-csatorna megnyitása (1893) jelentősen lerövidítette az utat az Adria-, a Földközi-, az Égei- és a Fekete-tenger között, és tetemesen megnőtt Görögország kikötőinek forgalma.

Létrejött az egységes belső piac, amely az ország területének, lakosságának, a belső- és a külföldi közlekedésnek másodlagos hatásaként – az urbanizálódással, a kapitalizálódással összefüggésben – kibővült.

Görögország immár szorosabban kapcsolódott a világ gazdasághoz. Külkereskedelmének zömét 1887 és 1922 között Európa országaival bonyolította le. Az Egyesült Államok és Egyiptom részese a exportvolumenből növekedésben volt, de csak 1922 után nőtt elsősorban és határozottan az Egyesült Államokkal lebonyolított külkereskedelmi forgalom, míg Európáé visszaesett. Görögország túlnyomórészt mezőgazdasági termékeket (előbb főként mazsolát, később nagyobb értékben dohányt) és ipari nyersanyagokat exportált és többnyire ipari késztermékeket vitt be.

A 19. sz. utolsó negyedében és a 20. sz. első két évtizedében felgyorsult az ipari forradalom. Igen gyorsan fejlődtek egyes vegyipari ágazatok. Mindezek ellenére a görög ipar túlnyomó része a 20. sz. második évtizedében is még mindig az ipari forradalom előtti állapotban volt, és a mezőgazdasági ipar járt az ágazatok élén. A görög ipar túlnyomórészt a tetemesen megnövekedett belső piac számára termelt. Ehhez kapcsolódva gyorsult fel 1805–1922 között az ipari tőke növekedési üteme, és maga mögött hagyta a nemzetgazdaság többi ágának és a nemzeti jövedelemnek a növekedési ütemét is.

Az állam a kezdettől fogva összefonódott a gazdasággal, annak aktív tényezőjeként. Nem csupán közvetve (a telekeladás, az adók, a vámok, az ipari viszonyok jogi szabályozása révén), hanem közvetlenül is beavatkozott az ipar fejlesztésébe. Ipari védvámpolitikája azonban nem annyira az ipar fejlődését, mint inkább és elsősorban az állami bevételek növelését szolgálta.

Az állami költségvetés szinte krónikus deficitje 1821 óta ismételtelen külföldi kölcsönök felvételére kényszerítette a kormányt, de hadikiadásai, államigazgatási költségei is efelé szorították. Csupán jóval kisebb mértékben a gazdaság helyreállítására, fejlesztésére irányuló törekvései. A külföldi kölcsönök törlesztése azután elvonta a belső felhalmozási források jelentős részét. Görögország a 19. sz. végéig felvett kölcsönei reálértékének háromszorosát fizette vissza, elsősorban Angliának és Franciaországnak.

A külföldi tőke uralkodó szerepet játszott Görögországban a közületi szektor mellett az iparban, a bankokban, a közlekedésben. Az ország gazdasági és politikai élete – az európai periféria számos más országáéhoz hasonlóan –, a külföldi tőke és a nagyhatalmak befolyása alá került.

A görögországi gazdaság szerkezetéből folyóan a nemzeti jövedelem túlnyomó része előbb a búza, a század utolsó negyede óta inkább a mazsola és a 20. század második és harmadik évtizedében már a dohány forgalmazásából származott. Az ipari ágazatok közül legtöbbször a textilipar járult hozzá a nemzeti jövedelemhez, a nehézipar alig fejlődött.

„Az ipari forradalom sajátos közép-kelet-európai típusa” címmel *Berend T. Iván és Ránki György* írása nyújt összehasonlító tájékoztatást eme folyamat alakulásáról az Osztrák–Magyar Monarchia keleti részeiben, Lengyelországban, a Balkánon, az utóbbi esetében részletesen a román, a szerb és a bolgár területen végbement ipari forradalomról. Minthogy azonban a tanulmány szövege jórészt – mint erre a jegyzetben utalnak – a Századok 1968. évfolyamában megjelent, ismertetése itt mellőzhetőnek tűnik.

A kötetet *Bovikin, V. I.: Oroszország ipari fejlődésének társadalmi-gazdasági problémái. c.* munkája zárja le. Bovikin is a világgazdaság fejlődésébe illeszti be és attól függőként mutatja be az oroszországi tőkés fejlődés, iparosodás sajátos útját. A kapitalizmus útján később érkező gyorsított ütemű fejlődésében az utolérési effektus történeti tendenciáját véli felfedezhetőnek. A tendencia megvalósulásának feltétele – megítélése szerint – az ország függetlensége gazdasági téren abban az értelemben, hogy meg tudják védeni belső piacukat az iparilag fejlettebb országok versenyétől. Ugyanakkor a vezető ipari hatalmak ipari, technikai, technológiai tapasztalatainak akceptálása segíti a később érkező iparosodását.

A kötet többi szerzőjével összhangban Bovikin is hangsúlyozza, hogy az iparosodásra később rátérő országok ipari fejlődésében – szerinte a legfontosabb – közös vonás az állam fokozott befolyása a gazdasági előrelépés meggyorsítása végett, továbbá a külföldi tőke szerepe.

Ezt követően ismerteti az 1861 utáni oroszországi viszonyokat súlyosan terhelő feudális uralmi és földtulajdonviszonynak, továbbá 1905-ig a falusi közösségi földhasználatnak a tőkés gazdaság útján történő előrelépést torzító és lassító hatásait, a cárizmusnak a tőkés iparfejlődést alig segítő, gátló – elsősorban a latifundiumoknak kedvező – gazdaságpolitikáját. Az állami iparfejlesztő rendszabályok – írja – az 1880-as évek végéig lényegében véve csupán az orosz állam politikai-nagyhatalmi stratégiai érdekeit szolgáló, ugyanakkor a nagybirtokosoknak is előnyös vasútépítést és az azt szolgáló iparágakat segítették.

Miután a gyakorlat igazolta, hogy csupán egyes kiválasztott iparágak fejlesztése nem lehetséges az egész ipar fejlődésének támogatása nélkül, a cári kormány áttért a külön kiváltságokkal rendelkező üzemek létesítéséről, kevésbé támogatottak vámvédelméről a széles körű ipartámogatásra, ami legpregnánsabban a fokozott protekcionizmus tetőfokát jelentő 1891. évi vámtarifában fejeződött ki. Az ipartámogatás – a tőkés agrárfejlődést már jelzett fékezettsége miatt – kiélezte az ellentmondást az ipar fejlett és a mezőgazdaság, elsősorban a földművelés sok vonásában még feudális maradványokat őrző állapota között.

A külföldi tőke fontos szerephez jutott Oroszország történetében is. Eleinte vasútépítésekre folyósított tőkebefektetések révén, majd a bányászatban és a kohászatban, ami egyúttal korszerű technológia importját is eredményezte ezekben a vállalkozásokban. Az 1890-es évek óta a külföldi és az Oroszországban felhalmozott tőke már gyakran együttműködött. Az 1900-as évek elejének válságát követően csökkent a külföldi tőke önálló vállalkozásainak a száma, erősödött a belföldi tőke szerepe. Az 1890-es és az 1913 előtti évek külföldi és oroszországi tőkés vállalkozói tevékenységet egybevetve kiderül, hogy az oroszországi ipari vállalkozók nemcsak hamar utolérték, hanem kezdték túlszámolni és háttérbe szorítani a külföldi tőkét. Hozzávetőlegesen 1908 óta az orosz bankok kezdték átvenni az ipari tőkebefektetéseket, és egyre kevesebb profit áramlott külföldre. A külföldi tőkebefektetések biztosították ugyan a kapitalista fejlődést Oroszországban, ám közvetve hozzájárultak az ország gazdasági, társadalmi előrelépését gátló önkényuralmi-földesúri rendszer továbbéléséhez.

Más volt a helyzet az államkölcsönök esetében. A vasútépítésekkel összefüggő kamatbiztosítás révén a 19. sz. végéig a kölcsönök 4/5 része esetében áramlott pénz az államkincstárból külföldre. Az oroszországi belső felhalmozás elégtelensége miatt azonban szükség volt a külföldi tőkére a már jelzett rendeltetésű vasútépítésekhez.

A belső felhalmozás elégtelenségének fő oka az volt, hogy nagyobb részét állami kölcsönök révén elvonták a termelő felhasználásától, és a cári önkényuralom, valamint a nagybirtok létének megóvására fordították. Ez a két mozzanat azonban az államot vasútépítésre, bizonyos iparágak fejlődésének támogatására is serkentette. A külföldi kölcsönök azonban csak részben pótolhatták a belső felhalmozás improduktív célokra fordítását.

A kapitalizmus horizontális terjedése valamilyen formában minden tőkés országra jellemző, ám Oroszországban sajátos tartalma volt. A horizontális terjedés követelményeként épültek ki az ország centrumát peremvidékeivel összekapcsoló vasútvonalak, gyors növekedésnek indultak a főbb iparágak, ám a földesúri nagybirtokok fennmaradása igen nagy kárt okozott az ország gazdasági-társadalmi fejlődésének.

Az 1913-ig elért tőkés ipari fejlődés ellenére az oroszországi ipar továbbra is messze elmaradt a legfejlettebbektől. (USA, Németország, Anglia). Egyes iparágak össztermelése azonban elérte Franciaországét (vaskohászat, gépipar, pamutipar, cukorfinomító ipar). Az egy főre jutó ipari termékmennyiség tekintetében azonban Oroszország Spanyolországgal állt egy szinten. 1900–1913 között jelentősen felgyorsult Oroszország ipari fejlődése. Ez az ütem sem volt elegendő a legfejlettebb ipari országokhoz viszonyított elmaradás csökkentésére. Az ipari fejlődés – Bovikin végkövetkeztetése szerint – a társadalmi viszonyok gyökeres átalakítása nélkül nem vezethetett el oda, hogy Oroszország elmaradott agrárországból ipari hatalommá válhasson, de megteremtette az átalakuláshoz szükséges feltételeket.

*

A kötet valamennyi írásának közös jellemvonása, hogy a tőkés átalakulásra, az ipari forradalom meghonosítására irányuló eltérő eredménnyel járó kísérletek bemutatásakor egyaránt figyelembe veszik a belső és a külső tényezők hatását. Ugyanakkor mindenütt, ahol ez különösen nagy súllyal esik latba, ráirányítják a figyelmet elsősorban a külkereskedelemmel, a tőkekivitellel, az állami politikával, több ízben a vasútépítésekkel összefüggésben a nagyhatalmi politika, a nemzeti önrendelkezési törekvések – számos esetben az utóbbiak útját álló – bonyolult összefüggéseire. Ezzel nem csupán a nemzettudat, a nemzeti azonosulás kérdésének elmélyült vizsgálatára ösztönöznek, hanem – közvetve – a nemzeti azonosulásra neveléshez is hozzájárulnak. Igen sok továbbgondolásra készítő megfigyelésük, megállapításuk ösztönözheti mind a régebbi idők, elsősorban a 18. század második felétől a 19. sz. közepéig tartó évszázad, éppúgy mint a jelenkor kutatóit a gazdasági kérdések olyan megközelítésére, ahogy a kötet tanulmányainak szerzői, köztük is elsősorban Berend T. Iván és Ránki György tették.

A tanulmánykötet nem csupán amiatt becses, mert fontos és – az elszakodás miatt – még a kutatóknak is sok új információval szolgál, hanem mert korszerű látásmódra nevel. Amiatt pedig, mert az európai periféria kérdéseit területileg kiszélesítve és összehasonlítva tárgyalja, nemcsak a magyar, hanem – eddigi ismereteim szerint – a nemzetközi szakirodalomban is úttörő jellegű.

Mérei Gyula

FRIEDRICH WÜRTHLE:

DOKUMENTE ZUM SARAJEVOPROZESS (EIN QUELLENBERICHT)

(Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs
Ergänzungsband 9. Wien, 1978. 132 l.)

DOKUMENTUMOK A SZARAJEVÓI PERHEZ

Az 1976-ban elhunyt F. Würthle az 1914-es sarajevói merénylet körülményeivel foglalkozó munkáját 1975-ben jelentette meg, *A nyomok Belgrádba vezetnek (Az 1914-es sarajevói dráma háttére)* címmel. Az e műből kimaradt forráskritikai összefoglaló szerepét tölti be a jelen kötet, amely a szerző halála miatt befejezetlen maradt, de így is segítséget nyújthat a további kutatásokhoz, mint erre a kötet szerkesztői hangsúlyozottan utalnak.

A szerző tudományos hagyatékának tekinthető az az ún. „Szarajevó-munkalevéltár”, amelyben elhelyezte a témával kapcsolatos levéltári és egyéb források másolatait. Ez, a könyv kiadásakor még rendezetlen volt.

A munka alapvető értéke a sarajevói merénylet irat- és memoáranyagának forráskritikai feldolgozása. A merényletre vonatkozó irodalmat a szerző csak a forrásanyag hitelessége szempontjából vizsgálta.

A sarajevói merényletek elleni vizsgálat anyagának sorsa és forrásértéke elemzése során Würthle utal arra, hogy a rendőrségi vizsgálat anyaga eltűnt, de elképzelhető, hogy a Szarajevói Városi Múzeum mindmáig feldolgozatlan levéltárában lappang egy részük.

Az igazságügyi vizsgálat anyaga fennmaradt, a jegyzőkönyvekről még az első világháború alatt hivatalos fordítást készítettek. Würthle szerint a Pfeffer vizsgálóbíró által készített jegyzőkönyvek jogszerűségük és pontosságuk következtében az egész ügy szinte legfontosabb dokumentumai.

A vádirat és az ítélet rendelkezésünkre áll, a tárgyalási jegyzőkönyvekből azonban csak különböző, eltérő hitelességű másolatok maradtak fenn. Több jegyzőkönyv-variánszt adtak ki, s a szerző az eltérő kiadványok forráskritikai elemzése alapján arra az eredményre jut, hogy azok közül az 1954-ben Szarajevóban Bogičević professzor által kiadott szöveg a legautentikusabb. Ez egy 1925-ös másolat alapján készült, melyet a tárgyalás gyorsíróinak egyike a nála maradt gyorsíróas feljegyzések alapján kiegészített és hitelesített.

A szerző a merénylet körülményeinek feltárásához lényegesnek tartja az 1917-es saloniki per idevonatkozó részeinek figyelembe vételét. Fontosnak tekinti az 1953-as belgrádi ún. revíziós pert, amelyben az 1917-ben kivégzett Dimitrijević ezredest (Ápiszt) rehabilitálták az 1917-es vádak alól: bebizonyosodott, hogy nem készített elő merényletet Sándor akkori szerb trónörökös ellen. A revíziós per kapcsán publikálták Dimitrijevićnek 1917-es nyilatkozatát, melyben kijelenti, hogy a sarajevói merényletnek egyik fő szervezője volt, és hogy a merénylet esetleges nagypolitikai következményeiről tárgyalt a belgrádi orosz katonai attaséval.

Bár a szerző munkájának elsődleges célja a merénylet tényleges történetének feltárása, sajnos eközben visszatér a régi háborús felelősség vitához: bizonyítani kívánja, hogy a központi hatalmak kizárólagos szerepe a háború kibontásában csupán propaganda. A szerb kormány hivatalos részvételét a merényletben nem látja bizonyítottnak, de az államapparátus és mindenekelőtt a tisztikar egyes tagjait igen. Úgy véli, hogy a merénylet sikeres végrehajtásához segítségük nélkülözhetetlen volt.

A háborús felelősség kérdése máig nehezíti a részletek tisztázását. Ebből a szempontból a szerzőnek az az álláspontja, miszerint az I. világháború alatt propagandacélból lefordított, és a két világháború között kiadott szerb iratok és a II. világháború alatt a III. Birodalom által felállított kutatócsoport által publikált szerb források nemcsak autentikusak – amit a jugoszláv kutatók sem vonnak kétségbe –, de összeállításukban sem túl tendenciózusak, problematikusnak tűnik. Mivel azonban más szerbiai források nem állnak rendelkezésünkre, továbblépést csak a még lappangó iratok minél teljesebb kiadásától várhatunk ebben a kérdésben is.

JOZEF KLIMKO:

SLOVENSKÁ REPUBLIKA RÁD. – POKUS O SOCIALISTICKU STÁTNOT.
Pravda. Bratislava, 1979. 212 l.

A SZLOVÁK TANÁCSKÖZTÁRSASÁG –
KÍSÉRLET A SZOCIALISTA ÁLLAMISÁG LÉTREHÍVÁSÁRA

A pozsonyi Komenský-egyetem jogtörténész docense a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltásának hatvanadik évfordulója alkalmából a fenti címmel könyvet írt a Szlovák Tanácsköztársaságról és annak előzményeiről.

Jozef Klimko történeti-jogtörténeti összefoglalásának mind szlovák, mind magyar vonatkozásban nagy jelentősége van. A munka a kérdésről írt legújabb szlovák történeti feldolgozás. Számunkra kivált a Magyar Tanácsköztársasággal való kapcsolatok és azok előzményei miatt érdemel figyelmet.

Előjáróban két fontos adatot említünk szerző kutatásai köréből. Az első a Magyar Tanácsköztársaság ellen indított katonai intervenciókra (72.), a másik a Szlovák Tanácsköztársaság létrehívását eredményező, a Magyar Tanácsköztársaság által indított ellentámadásra (81–117) vonatkozik.

Az első hivatkozásban, a katonai erőviszonyokról szólva, a szerző közli, hogy magyar részről 49 ezer vöröskatonát állíthattak szembe a csehszlovák, román és jugoszláv intervenciók csapatok 150 ezer katonájával, s ez utóbbiakhoz számítandó még a francia haderő kétszáz ezer, jugoszláv területen állomásozó katonája. Az intervenciók erőfölénye tehát 7 : 1 volt a Magyar Tanácsköztársasággal szemben, amely ennek ellenére vállalta a rendkívüli küzdelmet. Ennek ilyen határozott és rokonszenvező bemutatása Klimko munkájának egyik igen nagy pozitívuma.

A szerző másik fontos utalása, hogy a magyar ellentámadás 1919. május 30-tól július elsejéig jelentős katonai sikerekkel járt: a Tanácsköztársaság csapatai 1919. június 6-án Kassát, majd 9-én Eperjest is elfoglalták, s ezek a sikerek tették lehetővé, hogy Eperjesen június 16-án a Szlovák Tanácsköztársaságot kikiálthatták. A Szlovák Tanácsköztársaság rövid, alig három hétig tartó fennállásának nem a csehszlovák katonai intervenció, hanem a párizsi békekonferencia, illetve a francia hadvezetés vetett véget azzal, hogy kikényszerítette a magyar forradalmi haderő visszavonulását a magyar–csehszlovák demarkációs vonalra.

Jozef Klimko előjáróban közölt két fontos adatsorozata így világítja meg a katonai intervenció és a Tanácsköztársaság hadseregének arányát és a magyar Vörös Hadsereg katonai eredményeit a csehszlovák intervencióval szemben.

Ahhoz azonban, hogy magyarázatot kapjunk a Szlovák Tanácsköztársaság működési területén 1919 júniusában és július elején lezajlott eseményekre, a szerző javaslatára vissza kell tekintenünk az első világháború küszöbén és folyamán lezajlott „cseh és szlovák államjogi törekvésekre”.

A mű bevezető fejezete főként a cseh államjogi mozgalmakkal foglalkozik. Megítélése szerint ezeknek a törekvéseknek a középpontjában a szlovákoknak a csehekkel való államjogi kapcsolata, a szlovák lakta területeknek a cseh országrészekkel való összekapcsolásának motívuma állott. Szerintünk azonban ezekben az években szlovák részről csupán egy szűk csoport (V. Šrobár) képviseli a cseh–szlovák együttműködés gondolatát, és még szűkebb szimpatizálók (M. Hodža és hívei) szerepe, mely utóbbiak között a sarajevói merényletig még a Ferenc Ferdinánd köre iránt érdeklődők töredéke is elvegyült.

Az úgynevezett egységstörkévek kialakításában ugyanis még a cseh államjogászok és politikusok között is jelentős különbség mutatkozott. Említsünk fel a szerző nyomán néhány szélsőséges koncepciót. Karel Kramář például 1914 júniusában készített tervezetében a cseh királyság jövőjét a cári birodalmon belül képzei el. T. G. Masaryk és E. Beneš a szlovákokat a cseh nemzet részének tekintették, és ebben az értelemben fogalmazták meg Klimko szerint 1917 áprilisában erről szóló állásfoglalásukat. (12.) Sajátos helyzet, hogy V. Šrobár, a későbbi szlovenszkói teljhatalmú miniszter és körén kívül ennek az integrációnak alig volt támogatója. M. Hodža néhány rokonszenvező publicisztikai nyilatkozatnál nem vállalkozott többre.

A lényeges fordulatot a szlovák állampolitikai kérdésekben 1918 hozza meg. Előbb az 1918. május 24-i lipótszentmiklósi szlovák nemzeti párti gyűlésen (erről még szólunk) a cseh–szlovák

kapcsolatok és az önrendelkezés elvi felvetésével. Utóbb pedig az 1918. október 30-i túrócszentmártoni deklarációban, a szlovák nép önrendelkezési jogának és egyenjogúságának bejelentésével. Ezt a deklarációt azonban a csehszlovák államegység két nappal előbb 1918. október 28-án történt bejelentésének ismerete és az arra való érdemi válaszadás lehetősége nélkül tették.

Az Egyesült Államokban működő szlovák egyesületek az 1915. évi októberi clevelandi, majd az 1918 májusi pittsburgi egyezmény szövegezésében a szlovák autonómia álláspontjára helyezkedtek. Ezen túlmenően a Kijevben felállított szlovák emigráns tanács 1916. október 19-én hozott határozatában már az önálló szlovák terület és a cseh országrészek közötti államegység mellett nyilatkozott. (13.) A cseh országrészek (Csehország, Morvaország és Sziléziai) cseh képviselőinek 1918. január 6-i prágai deklarációja – mint Klimko közli – kimondja a cseh országrészek és az ekkori magyarországi szlovákok új önálló államban való egyesítésének kívánalmát.

Az első világháború előtti és alatti cseh állampolitikai nyilatkozatok tehát zömmel a cseh–szlovák együttműködés és integráció mellett nyilatkoznak. A szerző ezek után áttekintést ad az időszak több fontosabb szlovák megnyilatkozásáról. A Hodža szerkesztésében megjelent Slovenský dennik (Szlovák napilap) 1913 februárjában (32. sz. – Akostojime v našom národnom diele – Hogyan állunk a mi nemzeti ügyünkben) kimondja, hogy együtt kívánnak működni a csehekkel a felmerülő politikai, gazdasági és kulturális kérdésekben; 1914 augusztusában ezzel szemben a Szlovák Nemzeti Párt lojalitási nyilatkozatot tesz a Tisza-kormány mellett. (20.) Ugyanez a párt viszont – mint korábban jeleztük – az 1918. május 24-i liptószentmiklósi gyűlésen nagyobb részt már a csehszlovák integráció, de ugyanakkor az önrendelkezési jog alapjára helyezkedik. (22–23.) Figyelmet érdemel, hogy szlovák szociáldemokrata párt létrehívásáról csupán a cseh szociáldemokrata párt prágai, XII. kongresszusa hoz majd határozatot 1918 decemberében. (17.)

Az 1918 október végén létrejött Károlyi-kormány november eleji határozata a szlovák nemzeti tanács elismeréséről az integer magyar államon belül, elkésett lépés volt. (37.) V. Šrobár szlovenszkói teljhatalmú miniszter 1919 februárjában Pozsonyban elrendeli a területen működő államigazgatás megszervezésének végrehajtását, és Pozsonyt Szlovenszkó fővárosának nyilvánítja. (47.) Bezárítja az ekkor már működő szlovák szociáldemokrata párt helyiségeit, és a vezetők nagy részét internáltatja. Budapesten ezzel szemben 1919. március 27-én megindul a szlovák Vörös Újság (Červene noviny). A lap 1919. május 31-i és június 1-i számában jelenteti meg Antonin Janoušek, az egyesült párt szlovák szekciójának (majd június 16-tól a Szlovák Tanácsköztársaságnak) vezetője a szekció programját.

Még a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása előtt, 1919. március 9-én a csehszlovák hadügyminisztérium kérte a párizsi békekonferenciától a csehszlovák–magyar demarkációs vonal felülvizsgálatát. Ezt követi 1919 április elején a párizsi békekonferencia bizalmas utasítása a Magyar Népköztársaság elleni román és csehszlovák katonai intervenció támogatására. (71.) Ezzel kapcsolatban Šrobár elindítja a szlovák önkéntesek toborzását, ami mintegy négy-ötezer önkéntes beszerzésével járt.

A két intervenció közül a szerző csak az 1919 április közepétől május végéig tartó csehszlovák intervenciót ismerteti, melynek keretében átmenetileg sor kerül Borsod megye egy része és maga Miskolc város megszállására. A szerző rámutat, hogy a prágai Právo lidu (Népjog) közlése szerint a csehszlovák szociáldemokrata párt tiltakozását jelentette be a Magyar Tanácsköztársaság elleni támadás miatt. (72.) Ennél többet azonban nem említ, úgyhogy a csehszlovák intervenció előkészületeiről és lefolyásáról az ő révén nem értesülünk.

A Magyar Tanácsköztársaság a Vörös Hadsereg megszervezésével és mozgósításával – tizenhét napos előkészítés után – 1919 május közepén három szakaszban indította meg ellentámadását. Az első szakaszon (1919 június harmadikáig) Érsekújvárt, Lévát, Korponát, Losoncot és Rimaszombatot, a másodikon (június elsejéig) Roznyót, Stósz, Gölnicet, Korompát, Kisszebent, Bártfát, illetve Giráltot, Homonnát, Nagymihályt, Töketerest és Királyhelmetet, végül a harmadik szakaszon (június elejétől június 24-ig) a Lévától keletre levő területet foglalták el, a nagyobb városok közül június 6-án Kassát, majd június 9-én Eperjest.

A Tanácsköztársaság ellentámadásának kibontakozásakor a csehszlovák kormány nevében Karel Kramář és Eduárd Beneš kéréssel fordult Clemenceau útján a békekonferenciához, a magyar Vörös Hadseregnek a békekonferencia által kijelölt demarkációs vonalra való visszarendelése tárgyában. Miután ez az ultimátum és ennek következtében a magyar Vörös Hadsereg itt harcoló csapatainak visszavonása a magyar–csehszlovák demarkációs vonal mögé bekövetkezett, a keleti frontszakasz

francia hadseregparancsnoka, Hennocque tábornok hadparancsával az egész hadművelet lezárult. (196., 39. sz. okmány.)

A hadműveletekkel kapcsolatban, összegezve, három fontos körülményre kell figyelemmel lennünk. Először is arra, hogy a hadműveletek 1919. április–májusi szakaszán, a csehszlovák részről indított miskolci támadás időszakában a csehszlovák intervenció csapatok átmenetileg akciófőlénybe kerültek. Másodszor arra, hogy ezt az átmeneti és szűk sávra szorítókozó akciófőlényt 1919. május közepén a Magyar Tanácsköztársaság hadserege felszámolta, és ettől kezdve június végéig sikeresen nyomult előre. Végül harmadszor: a hadműveletek kimenetelét a Tanácsköztársaság nagyobb stratégiai felkészültsége ellenére a párizsi békekonferencia és a francia vezérkar közbelépése az intervenciók javára döntötte el.

A Szlovák Tanácsköztársaság rövid fennállása alatt jelentős kezdeményezéseket mutatott fel. Klimko elismeréssel emlékezik meg a Szlovák Tanácsköztársaság vezetője, Antonin Janoušek eredményes előkészítő és szervező munkájáról. Beszámol a Szlovák Tanácsköztársaság 1919. június 16-án Eperjesen történt kikiáltásáról; elmondja, hogy az eperjesi proklamációt a forradalmi tanács későbbi elnöke, a szlovák szekció itteni vezetője, Štefan Stehlik olvasta fel. A forradalmi végrehajtó tanácsban a szerző beszámolójából kitűnően a tizenegy népbiztos és közvetlen munkatársaik vettek részt. Az egyes népbiztoságok szélesebb körű működésére a szlovák tanácsállam rövid fennállása miatt nem kerülhetett sor. Ez a központi végrehajtó tanács a szerző megállapítása szerint kivált a gazdaság szocializálása terén fejtett ki tevékenységet. Fontos feladatot oldott meg a földművelésügyi népbiztos, munkatársaival együtt, a fiatal földművelők adómentesítésével, az iparügyi népbiztos és munkatársi köre a bérek és fizetések rendezésével. Nem kisebb feladatokat vállalt a közművelődési és az iskolaügyi népbiztos, valamint az igazságügyi népbiztos és munkacsoportja a forradalmi bíróságok és igazságügyi bizottságok szervezésével, a közrend és közbiztonság szervezeti alapjainak letételével.

A Tanácsköztársaság állami szervezetének eredményesen indult munkáját azonban még 1919. június 27-én megszakította a válságossá vált katonai helyzet, az általános mozgósítás. Ennek következtében nem kerülhetett sor a központi forradalmi tanács összehangolt munkája folytatására.

A szerző hangsúlyozza a magyar és a szlovák tanácsköztársaság szereplőinek mind az előkészítés folyamán, mind a szlovák tanácsállam fennállása idején szoros kapcsolatát. Kiemeli Kun Béla külügyi népbiztosnak a Magyar Forradalmi Tanács ülésén tett előterjesztését, és a munka okmánygyűjteményében közli a Szlovák Tanácsköztársaság időszakában küldött táviratok szövegét. Ugyanakkor megállapítja, hogy szélesebb külpolitikai működésre az adott rövid időszakban nem nyílt lehetőség.

Befejezésül Jozef Klimko összefoglalja a főbb eredményeket. Ilyen volt a húsz alkalmazottnál több munkaerőt foglalkoztató gyárak, kereskedelmi vállalatok, közép- és nagybirtokok társadalmi tulajdonba vétele, valamint a mezőgazdasági szövetkezetek szervezése terén végzett előmunkálatok. A szerző külön alfejezetben foglalkozik a Szlovák Tanácsköztársaság szociálpolitikájával, iskola- és művelődésügyével. A szociálpolitikai intézkedések között szól a munkások bérvizonyai, az inasok szociális helyzete, munkaideje rendezéséről. A fejezeten belül rövid áttekintést ad az iskolaügy újjászervezése és a tanerők szociális helyzetének javítása ügyében elindított intézkedésekről. Végül említést tesz a folyamatban lévő közművelődési kezdeményezésekről, és felsorolja a Léván (Bars-megyei Népszava), Kassán (Košice červené noviny, Kassai Munkás, Kassai Vörös Újság) és az Eperjesen (Naša červená zástava) megjelent lapokat. Az igazságügyi és a közbiztonság terén áttekintést ad a forradalmi bíróságok és a közbiztonsági szervezet (Červená stráž – Vörös Őrség) szervezése előmunkálatairól. Az Alkotmánytervezet előkészületeiről szólva a szerző megismétli, hogy ennek alapjait a budapesti szlovák szekció programjából merítették. (154–155., Okmányok 15.)

Könyve befejező részében Klimko röviden értékeli a Szlovák Tanácsköztársaságnak a területén kívül élő szlovákságra tett pozitív hatását. Ugyanakkor megállapítja, hogy mind a prágai kormányzat, mind V. Šrobár, a Pozsonyban működő teljhatalmú miniszter, minden elkövetett a szlovák tanácsállam megbuktatására.

Ha a Szlovák Tanácsköztársaságnak a szlovák történeti fejlődésben betöltött helyét igyekszünk meghatározni, utalunk kell nemzetközi jelentőségére is. A Szlovák Tanácsköztársaság elsőrendű összekötő szerepet töltött be, kivált három vonatkozásban. Elsősorban a Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatban, melyhez rövid fennállása alatt is igen szoros kapcsolat fűzte. Ennek révén alakult ki Szovjetorszország iránti érdeklődése és kapcsolata. Nem utolsósorban pedig – már a csehszlovák

katonai intervenció szakaszán, de később is – a cseh proletáriátus iránt, mely népgyűlések, röplapok és publicisztikai megnyilatkozások révén támogatta a Szlovák Tanácsköztársaságot.

A szerző sokoldalú megközelítéssel mutatta be értékes és tanulságos műve témáját. Könyvét dokumentumgyűjteménnyel és irodalomjegyzékkel is ellátta.

A magyar történeti kutatás feladata, hogy a szlovák–magyar kapcsolatok e kiemelkedő fejezetének képét a továbbiakban magyar részről kiegészítse.

Kemény G. Gábor

ZBIGNIEW LANDAU – JERZY TOMASZEWSKI:

POLSKA W EUROPIE I ŚWIECIE 1918–1939.

Warszawa, 1980, Wiedza Powszechna, 283 l.
(Biblioteka wiedzy współczesnej Omega 360.)

LENGYELORSZÁG ÉS EURÓPA, 1918–1939.

A főképpen gazdaságtörténettel és a külpolitikai viszonyokkal foglalkozó lengyel szerzőpár – néhány, magyarra fordított munkája révén – szélesebb körökben is ismert nálunk. A Lengyel Tudományos Akadémia népszerű tudományos sorozatában megjelent, rendkívül érdekes kis kötetük a két világháború közötti, éppen újjászületett Lengyelország történelmének nem a teljes képét kívánja bemutatni, hanem csak fejlődésének legfontosabb vonásait – a nemzetközi, elsősorban persze a hasonló jellegű közép-kelet-európai országokkal való összehasonlítás keretében.

A könyv elég szokványosan indul az európai forradalom felvázolásával, a két orosz forradalommal, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával, de már itt fontos következtetésekre jut Kelet-Európa megoldatlan kérdései, a nemzeti kérdés, az agrárkérdés, és az ehhez újabban csatlakozott munkáskérdés vonatkozásában. A forradalom ezek megoldását ígerte, de gyors visszaszorulása után hamarosan kitűnt, hogy erről szó sincs. Az új lengyel állam határainak a kialakításában a nagyhatalmaknak volt szavuk, a távolabbiaknak, hiszen a Lengyelországot felosztó hatalmak 1918-ra vagy eltűntek, vagy átmenetileg meggyengültek.

A lengyel társadalom eléggé elmaradott jellegű volt, mint a közép- és délkelet-európai társadalmak többsége, a parasztság nagy arányával, eléggé csekély számú burzsoáziával, a nemesség nagy számával, amelyre egyedül Magyarországon volt analógia. Az értelmiség száma a korszakban gyorsan növekedett, csak hogy egyre nagyobb elhelyezkedési nehézségekkel találta magát szemközt. Nagy hátránya volt az országnak a soknemzetiségű összetétel, amire persze az 1918 utáni Kelet-Európában is bőségesen találtak analógiákat a szerzők.

A függetlenségét visszanyert lengyel állam parlamentáris berendezkedésű köztársaság lett. Csak hogy ennek a parlamentarizmusnak csak Galiciában voltak hagyományai, Oroszországban 1906-ig semmi, utána is csak valamiféle fél-alkotmányosság volt. A német birodalomban pedig a lengyel képviselők olyan kis számban kerültek be a törvényhozó testületbe, hogy nem játszottak semmiféle szerepet. A galíciai lengyeleknek viszont saját parlamentjük is volt, a bécsiben pedig nagyon is lényeges volt a szerepük, többnyire a kormánytöbbséghez tartoztak. Ezért is volt az, hogy a lengyel parlamenti életben vezető szerephez jutott politikusok nagy többségükben Galiciából kerültek ki. A polgári demokratikus hagyományok hiánya tette lehetővé Piłsudski diktatúrájának a kibontakozását, amely ugyan a fasiszmus egyre több ismérvét öltötte magára, de mindvégig messze maradt attól, hogy valóban fasiszta rendszerré alakuljon át, s ebben nem csupán a parlament fennmaradásának a ténye játszott szerepet.

A gazdasági összehasonlításban, amelynek a nehézségeit a szerzők igen mutatós példákkal illusztrálják, Lengyelország eléggé hátul szerepelt mind az ipari, mind a mezőgazdasági mutatók vonatkozásában, bár bányászata és állattenyésztése nem volt jelentéktelen. Az 1913-as és 1938-as

adatok, illetve a mezőgazdaság esetében az 1934–38-as átlag összevetése a legtöbb esetben nem a fejlődést, hanem a stagnálást mutatja, a fokozódó lemaradást. Az államkölcsonök és a külföldi tőke közvetlen behatolása egyes gazdasági ágakba sokkal inkább hátrányosan hatott a gazdasági fejlődésre, mint előnyösen, bár kétségtelenül erre is adódtak példák. A külkereskedelemben politikai okokból erősen csökkentek a német kapcsolatok, de ugyancsak ilyen tendenciát mutattak a Monarchia utódállamaihoz fűződő kapcsolatok. Egyedül az Angliával folytatott kereskedelem növekedett meg jelentős mértékben, sőt a tengerentúli kapcsolatokban is fellendülés volt tapasztalható. A lengyel gazdaság számos nemzetközi kartellben vett részt (általában közel százban), ennek hátrányos hatása is volt a termelésre, de előnye is, hiszen a termelés visszafogásáért jelentékeny kárpótláshoz jutott a lengyel gazdaság. Az egész gazdasági életnek egyik nagy problémája volt, hogy az 1918 előtt három birodalomhoz tartozó részek az illető birodalmak gazdasági életébe voltak betagozódva, egymás között alig volt kapcsolatuk. Az eredeti szálak viszont 1918-ban elszakadtak, s többnyire nem is sikerült őket sem belső, sem külgazdasági vonatkozásban pótolni. A másik nehézség az ipar és a mezőgazdaság eltérő jellege volt, a mezőgazdaság nagy lemaradottsága. A gazdasági világválság idején, amelyet itt 1930–35-re szoktak tenni, Lengyelország úgy reagált, mint a magasan fejlett ipari országok, mert a paraszti gazdaság egyszerűen visszahúzódott a természetes gazdálkodásba.

A közoktatás terén az állami önállóság persze jelentékeny előnyökhöz juttatta Lengyelországot. Az analfabétizmus felszámolása azonban mégsem történt meg. Igaz, jelentékeny különbségek voltak a legfejlettebb, egykor porosz uralom alatt álló területek és a keleti, ukrán és belorusz lakta területek között, ez utóbbiaknál az analfabétizmus aránya még igen magas volt, és európai összehasonlításban Lengyelország egészében is igen alacsony helyet foglalt el. A középfokú és a felsőfokú oktatásban viszont nagy eredményeket könyvelhetett el. A természettudományokban óhatatlanul szerényebbek voltak az eredmények. A társadalomtudományokban viszont figyelemre méltó teljesítmények születtek, különösen a nemzeti tudományok területén, de a közgazdaságtudományban és a szociológiában is, csakhogy ezek meg nyelvi nehézségek miatt nem váltak külföldön kellőképpen ismertekké. A magas kultúra eredményeire a szerzők nem térnek ki, hiszen itt nehéz volna szerintük valamiféle nemzetközi összevetést megvalósítani. A szakoktatás és általában a közoktatás fejlesztését a gazdasági nehézségek nehezítették, a fejlődés hiánya viszont visszahatott a gazdaságra is, negatív formában. Ebből a bűvös körből Lengyelország az egész időszakon keresztül nem tudott kitörni.

Végül a külpolitika fő kérdéseit veszik szemügyre a szerzők. Ezt alapvetően az a tény határozta meg, hogy Lengyelországot kétoldalt két európai nagyhatalom, Németország és a Szovjetunió vette körül. A lengyel kormány mindkét irányban igyekezett biztosítani pozícióit (megnemtámadási szerződéssel pl.), de ezzel be nem érve, megpróbált nagyhatalmi szerepet játszani. Ennek azonban katonai alapjai hiányosak voltak, hiszen a katonai felszerelés, amelyet súlyos összegekért szerzett be külföldről, másodrendű és elavult volt. A lengyel külpolitika a két nagyhatalom közt elhelyezkedő államok valamiféle szövetségére törekedett, természetesen lengyel vezetés alatt. Ezt azonban egyrészt az egyes államok közti, nemzetiségi kérdésekből adódó ellentétek akadályozták meg, többek között éppen a Lengyelország és Litvánia közti ellentét Vilnó miatt, de akadályozta Csehszlovákia is, amely ugyancsak vezető szerepre törekedett. Ezért volt hajlandó a lengyel kormányzat végül együttműködni a hitleri Németországgal Csehszlovákia ellen, nem számítva arra, hogy maga lesz a következő áldozat. A nagyhatalmi illúziókhöz még az is hozzátartozott, hogy a kormányzat az 1930-as években gyarmatok szerzésének a lehetőségét is felvetette, legalábbis nem hivatalos formában.

A befejezésben a szerzők nem összegezni kívánnak, hanem a történettudománnyal kapcsolatban nálunk is gyakran felvetődő kérdésre térnek ki. A történészek közt Lengyelországban is van „optimista” meg „pessimista” irányzat, mint a szerzők mondják. Ők maguk, nagyon helyesen, egyikhez sem csatlakoznak, hanem éppen arra törekedtek könyvükkel, hogy a nemzetközi összehasonlítás révén reális képet adjanak a két világháború közti Lengyelországról, egyedül a tényekhez ragaszkodva. Hogy a tények alapján kialakuló kép nem egy prosperáló nagyhatalmat mutat be, hanem egy szegény országot, amely nagyhatalmat próbál játszani, az a tényeken és nem a szerzőkön múlik. Landau és Tomaszewski könyve ragyogó munka, reális és külföldiek számára is tanulságos képet ad.

Niederhauser Emil

ROZWÓJ GOSPODARCZY EUROPEJSKICH KRAJÓW SOCJALISTYCZNYCH
Warszawa, 1981, Książka i Wiedza, 806 l.

AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ORSZÁGOK GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

A Václav Průcha szerkesztésében nagyobb részét cseh szakemberek által írott munka eredetileg cseh nyelven jelent meg 1977-ben. A Zbigniew Landau és Jerzy Tomaszewski lengyel szerzőpár által e lengyel változatban írott fejezetek az eredetinel bővebb előadással szerepelnek. A cseh nyelvű eredetit folyóiratunk nem ismertette.

A gazdag statisztikai anyagot tartalmazó vaskos könyv első részében mintegy történeti bevezetést ad, egy eléggé hagyományos fejezetet a Szovjetunió gazdasági fejlődéséről 1939-ig, egy jól kidolgozott fejezetet a többi ország két világháború közti gazdasági helyzetéről (ez az egyik a lengyel szerzők által írott fejezetek közül), reális képet adva az első világháború után megmutatkozó gazdasági nehézségekről. A második világháború pusztításainak bemutatása után megint a lengyel szerzők írnak az 1944/45–1949 között az akkori népi demokratikus országokban lezajlott alapvető változásokról, nagyon világosan rámutatva a kiindulási szint és struktúra erősen eltérő vonásaira, egyfelől a későbbi NDK és Csehszlovákia, másfelől, mondjuk, Bulgária és Albánia között, hogy csak néhány példát említsünk. Ez a bevezető rész a korabeli statisztikai kiadványok mellett a kérdés marxista szakirodalmát is felhasználja, többek között Berend T. Iván és Ránki György jól ismert munkáit.

Ezt követi a tulajdonképpeni tárgyalás, az 1950–70 közti korszak több szempontú feldolgozása, alapvetően a kiadott statisztikai adatok, hivatalos kiadványok, tervek és programok alapján. Először a gazdasági fejlődés általános vonásait mutatják be a szerzők, a szocialista átalakulás további menetét az 1944/45–1949 közti megalapozás után, a bevezetőhöz hasonlóan itt is elég nagy teret szánva a nemzetközi és a belső politikai viszonyok alakulásának, amelyek alapvetően befolyásolták a gazdasági élet menetét. Albánia és Jugoszlávia fejlődését külön fejezetek mutatják be, a későbbi tematikus tárgyalás során ugyanis ezeknek a helyzetére csupán elvétve térnek ki. Egy fejezet a KGST létrejöttét és az együttműködés fő területeit és formáit mutatja be.

A gazdasági növekedés tényezőit tárgyaló részben először a munkaerő alakulását tárgyalja a könyv, a munkásosztály gyarodását a parasztság soraiból elsősorban, azután a gazdasági erőforrások, bányakincsek helyzetét, az investíciók megoszlását az egyes ágak között, a tudományos-műszaki fejlődés eredményeit, és a gazdaságirányítás központi tervezési formáját, ennek országonként eltérő változatait, reformjait az 1960-as években.

Ez után tárgyalják külön összehasonlító fejezetekben az ipar, a mezőgazdaság és a közlekedés-szállítás fejlődését, hangsúlyozva az egyes országok közti indulási különbségek fokozatos kiegyenlítő-dését, az iparosodás gyors ütemét, különösen az első évtizedben. Külön fejezetben tárgyalják az egyes államokon belül megmutatkozó regionális különbségeket, amelyek olykor a nemzetiségi összetétellel is kapcsolatosak, a Szovjetunióban, Jugoszláviában és Csehszlovákiában elsősorban. A következő rész, nemzetközi kitekintéssel is, a megtermelt nemzeti jövedelem és az életszínvonal alakulását elemzi, az utolsó pedig a nemzetközi kapcsolatokat, ezeket egyértelműen a külkereskedelemmel azonosítva. Alapvetően a KGST-országok egymás közötti, azután egyéb szocialista országokkal, végül a fejlett tőkés országokkal és a fejlődő országokkal folytatott külkereskedelmét mutatják be. A záró fejezet a KGST-országok integrálódási tendenciájának perspektíváját villantja fel.

A szövegen belül is számos statisztikai táblázat és diagramm található, a kötet végén újabb összefoglaló táblázatok, ezek a két világháború közti helyzetről is jó áttekintést nyújtanak, így is megalapozva a húsz év során elért nagyszabású eredményeket.

A szerzői kollektíva még az 1970-es évek első felében készítette el munkáját, az évtized derekán természetesen le is zárta az anyaggyűjtést (elvétve akadnak az 1970-es évek első feléből való adatok). Világos, hogy ebből a perspektívából elsősorban az eredmények látszottak meg nagyon világosan, a gazdasági szerkezet alapvető átalakulása, az életszínvonal vonatkozásában a nem munkabér formájában adott juttatások (egészségügyi ellátás, közoktatás stb.) nagy jelentősége. Ugyancsak egyértelműnek látszhat az központosított, tervutasításos gazdaságirányítás pozitívuma. A jugoszláv gazdasági fejlődés nehézségeit alapvetően a központi irányítás fellazulásának tulajdonítja a kötet. A beruházásoknak csak ágazatonkénti arányairól beszélnek a szerzők, fel sem vetik a kérdést, mik voltak a beruházások

forrásai. Kölcsönökről csak a KGST-országok közötti hitelek, vagy a fejlődő országoknak nyújtott hitelek formájában esik szó.

Egészében véve tehát nagyon optimista kép kerekedik ki ebből a kötetből, ami a tárgyalt két évtized alapján nagyjából indokoltnak mondható. Hiányosságokról olykor esik szó, hiányokról soha. Persze, illetlen számon kérni egy eredetileg 1977-ben megjelent, és a fejlődést 1970-ig tárgyaló kötetben az 1970-es évek nehézségeit. A lengyel gazdasági fejlődés a könyv szerint ugyanolyan jól haladt előre, mint a többi országé, amiből aztán teljességgel érthetetlen az 1980 nyarán kirobbant válság. A szerzők nyilván nem láthatták ezt előre. De 1975-76 táján bizonyos általános nehézségek mégis jelentkeztek már, s ezeket talán az eredeti kötetben sem kellett volna negligálni.

Gazdaságtörténetről van szó, gazdasági tényezők, erőforrások, termelési eredmények, osztályok lépnek a színre, nem vezető politikusok. Bár – következtelenül – egy név, N. Sz. Hruscsov neve előfordul akkor, amikor gazdasági nehézségek miatt leváltására került sor. Egyébként az eredeti munkában még érthető, hogy 1975 vonatkozásában a Kambodzsában kivívott nagy győzelemről esik szó, de a lengyel kiadásban talán lehetett volna másképp fogalmazni, hiszen ma már világos kép alakult ki a Pol Pot rezsim uralmáról.

Még egyszer hangsúlyozzuk: illetlenség sok mindent számon kérni ezen, az 1970-es évek első felében készült könyvön. Nagyon sok hasznos adat, táblázat van benne. A leírason túlmenően a 20. század második felének elmélyült, elemző gazdaságtörténeti ábrázolásának az ideje nyilván még nem jött el.

Niederhauser Emil

HELMUT BERDING:

A VÁMÜGYEK REFORMJA A „NAPÓLEONI” NÉMETORSZÁGBAN

Amikor Napóleon a Rajnán túli területekre kiterjesztette hatalmát, Franciaországban már lezárult, de Németországban még csak kezdetét vette az egységes vám- és kereskedelmi terület kialakulása. Míg a Colbert-rel induló s a francia forradalomban kiteljesedő folyamat a politikai-gazdasági integráció klasszikus útját példázta, Németországban éppen ellenkező irányú mozgás valósult meg: előbb jött létre az egységes kereskedelmi vámterület (1834), mint maga a nemzeti állam. A vámegelethez vezető fejlődés fontos előfeltételei a francia császár uralma alatt teremtődtek meg: a területiális hatalmak középállamokká integrálódtak, majd a Rajnai Szövetség részeként a belső vámokat megszüntették, és vámhatárok nélküli rendszert hoztak létre.

Berding kiemeli a változások alapvetően föderatív jellegét, az 1803/6–13 közötti fejleményeket a vámegelet szerves előzményeként fogja fel, s ennek megfelelően megkérdőjelezi azon vélemény helyességét, amely az 1834-es eseményt a német fejlődés folyamatosságát megtörő fordulatként értékeli. Bevezetőjében átfogó képet nyújt a 18. sz.-i Németországban a vámok terén uralkodó kaotikus állapotokról, s megrajzolja a megvalósított reformok belső feltételrendszerét.

A nagyobb politikai-gazdasági egységet átfogó Rajnai Szövetség megalkotására az első kezdeményező lépést Károly, Dalberg nagyfejedelem tette meg, s tervéhez feltétlen támogatókra lelt az önálló vám- és kereskedelempolitika folytatására alkalmatlan kisebb fejedelemségekben. A Code Napóleon bevezetését célzó javaslatuk Párizsban is támogatásra talált, mivel az érdekelt francia körök azt remélték, hogy a német államok ipari és mezőgazdasági termékeik felvevő piacát képezik majd. Az együttműködés szorosabb állami kereteinek kiépítésével a középállamok azonban szembehelyezkedtek, hiszen Bajorország és Württemberg éppen azért lépett ki a birodalomból, hogy elérje teljes szuverenitását. S mivel a tagállamok nem törekedtek prohibítív vámpolitikára, központi gazdasági irányító szervezetük létrehozását maga Napóleon sem szorgalmazta, új vámviszonyaik alapszabályait így egymástól függetlenül határozhatták meg.

A vámügyek megreformálása, a feudális gátakat lebontó modernizációs folyamat az egyes tagállamokban eltérően zajlott le. Valamennyi közös vonása volt azonban az állam monopol helyzetének biztosítása, s a központosított, hierarchizált vámgazgatás gépezetének megteremtésével a politikai és gazdasági terület egybeesésének megvalósulása. A reformok legnagyobb gazdasági eredményét a korlátlan kereskedelmi szabadság meghirdetése jelentette, melynek realizálása – ellentétben az agrár- és iparreformmal – nem rekedt meg félúton. A tagországokban meghonosított vámrendszerek magukon hordozták a 19. sz.-i szuverén államokra jellemző ismérveket: az állam minden vámkérdés egyetlen illetékes gazdája, amely befelé biztosítja a teljes szabadságot, kifelé pedig szabályozó funkciót lát el.

Napóleon bukása után az összeroppanást elkerülő államok tovább erősítették államiságuk modern jegyeit. Míg azonban a belső vámok megszüntetése serkentőleg hatott gazdasági fejlődésükre, a külső vámhatárok felállítása újabb akadályokat állított fel a kibontakozás útjában: a vámvonalak többször régi gazdasági egységeket osztottak meg, ellenőrzésük pedig költséges határ-vámszolgálat megszervezését követelte meg. A szekularizált és mediatisált uralkodók rovására megerősödött közép-államok ugyanakkor fokozták Németország policentrizmusát, szuverenitásukra féltékeny politikai megfontolásaik pedig vámpolitikájuk föderatív jegyeit állították előtérbe.

Mindezek alapján Berding úgy ítéli meg, hogy a Német Vámszövetséghez vezető utat elemezve helytelen a porosz-kisnémet perspektíva egyoldalú hangsúlyozása, mint ahogy nem lehet annak előzményét egyedül az 1818-as porosz reformban, dinamikáját pedig kizárólag a 19. század első felében kibontakozó iparosodásban keresni. A vizsgált folyamatban nagy jelentőséget tulajdonít a délnyugati német államok Napóleon alatt kialakított vámrendszereinek; s dinamikus, az integrációt föderatív irányban befolyásoló tényezőnek minősíti azokat.

WILHELM MOMMSEN:

A NÉMET LIBERALIZMUS AZ „OSZTÁLY NÉLKÜLI POLGÁRI TÁRSADALOM” ÉS A „SZERVEZETT KAPITALIZMUS” KÖZÖTT

A német liberalizmus relatív elmaradottsága Nyugat-Európa mögött közismert és elfogadott tény. Politikai követeléseiben, társadalmi programjában szinte valamennyi fázisban lépéshátrányba került a francia és az angol liberalizmussal szemben, amit elsősorban a német térség későn meginduló iparosodása, a társadalmi-gazdasági struktúrák sokáig preindusztriális viszonyok általi meghatározottsága magyaráz. Ebből vezethető le többek között az örendi alkotmányideálok befolyása a Vormärz liberális elképzeléseire, a burke-i hangvételű romantikus-organikus irányzat (Dahlmann, Waitz, Benzenberg) tartós jelenléte, a felsőbbbségi állam tekintélyének mindvégig megfigyelhető tiszteletben tartása.

„A liberális Németségben nem egy gazdasági-polgári osztály természetes önmegértéséből keletkezett, korai formáiban liberális-publicisztikai szabadságmozgalomként jelentkezett, s döntő impulzusait a francia forradalomtól kapta” – állapítja meg a kezdetekről Lothar Gall. E jellegzetesen intellektuálisnak induló mozgalom a későbbiekben sem válik egy a kapitalista „verseny-társadalom” felépítésére törekvő egységes polgári osztály közös gazdasági-politikai érdekeinek hordozójává, s Mommsen jogosnak ítéli Max Weber megállapítását, mely szerint a német liberális polgárság sosem érte el a politikai öntudatnak azt a szintjét, amely az ipari társadalomban elfoglalt gazdasági helyzetének megfelel.

Míg a német liberalizmust a szerző szerint Lothar Gall elsősorban preindusztriális jelenségnek tekinti, James Sheehan kétségbe vonja, hogy az egyszerűen csak a vállalkozó polgárság ideológiai kifejeződése lenne. A német liberalizmus szociális bázisának – a nemességől a tulajdon nélküli tömegekig széles rétegeket felölelő – sokszínűségét hangsúlyozza, melyen belül csupán egy kisebbség sajátjának tulajdonítja a társadalmi modernizáció teljes programját.

Mommsen Gall szemére veti, hogy a német liberalizmus viszonylagos elmaradottságát erényé avatja, a korai német liberalizmust a liberalizmus egyetlen általánosan érvényes és igaz formájaként mutatja be, olyan iparelles, az egyoldalú osztályérdekkel szemben osztálytársadalmi érdekeket képviselő politikai-alkotmányos mozgalomnak tekinti, amely az ipari forradalom áttörését követően szinte törvényszerűen elveszíti mondanivalóját, s természeténél fogva nem válhat a modern ipari társadalom előkészítőjévé. Ezen alapvetően konzervatívnak minősített álláspontot fejleszti tovább a porosz liberalizmus 1860-as években játszott szerepét elemző Michael Gugel. Felfogása szerint az iparosodás és a munkásmozgalom megerősödése hatására a német liberálisok az 50-es évektől szociális érdekeik védelmében ártértelemezték eredeti célkitűzéseiket, s azok szociális-egyenjóságító jellegét levetve, defenzív ideológiai álláspontra helyezkedtek. Az alkotmányos parlamentáris átalakuláshoz való következetes ragaszkodásukat feladták, s ezzel előkészítették „jogállamhoz fordulásukat”, nemzetfogalmuk depolitizálását. Progresszív politikai követeléseiktől így fokozatosan eltávolodtak, s hozzájárultak az osztály-érdekeiknek megfelelő bismarcki birodalom megalapításához.

Gall és Gugel értelmezésének közös meghatározó alapvonásait Mommsen a korai német liberalizmus polgári-társadalmi programjának idealizálásában, egalitárius jellegének túlhangsúlyozásában ragadja meg. Az 1848/49-es forradalmat velük szemben nem tekinti olyan éles cezúrának, amely megtörte volna az eredeti emancipációs törekvéseket. Többek között Hansemann IV. Frigyes Vilmoshoz 1830-ban intézett felhívására, a monarchikus elv és a népképviselő dualizmusát hirdető vormärzi liberális irányzatok túlsúlyára, valamint az 1848-as kiegyezési tárgyalásokban megvalósuló pragmatikus politikai gyakorlatra hivatkozva, a német liberalizmus forradalomellenes örökségére irányítja a figyelmet, s a felsorolt mozzanatokban a Bismarckkal együttműködő „nemzeti liberalizmus” előzményeit ismeri fel. 1848–49 korszakhatárként kezelésének ellentmond szerinte a továbbiakban az is, hogy az ipari-társadalmi szférában minőségi változásokat hozó folyamatok valójában csak az 1870/80-as években bontakoztak ki. Elutasítja azt a véleményt is, hogy a késői liberalizmus képviselői lemondtak reformelképzeléseikről, s csupán a status quo megőrzésére törekedtek.

Az „osztály nélküli polgári társadalmat” hirdető Vormärz és a bismarcki korszak „osztály-egoista” liberalizmusa közötti éles megkülönböztetést társadalmi-gazdasági és társadalomtörténeti szempontból is hibásnak tartja. Ellenérvként idézi Friedrich Naumann nagy jelentőségű megállapítását, mely szerint „a liberalizmus egész jövője a szó legtagabb értelmében attól függ, hogy . . . osztályjellegét

egyértelműen és nyíltan elismerjék”, mert „csak egy osztálytudattal rendelkező liberalizmus bír megfelelő szilárdsággal az általános osztályharcban, amely ma már itt van, megtalálja emberét”. Naumann és Weber arra irányuló törekvését, hogy a német liberalizmust konkrét társadalmi érdekek képviselőjévé tegyék, kifejezetten pozitívnak minősíti, mert csak így látja elkerülhetőnek a liberalizmus társadalmi és időbeli leszűkítését, a megszülető ipari társadalommal való ütköztetését. S ezt annál inkább fontosnak tekinti, mivel véleménye szerint nem az ipari társadalom általában, hanem annak sajátos német megvalósulása volt összeegyeztethetetlen az egyén aktivitását, s meghatározott társadalmi-politikai célokra irányuló szabad szervezkedését hirdető klasszikus liberalizmus tanításaival.

Mommsen kiemeli, hogy a német liberalizmus hanyatlása a 80-as évek elején következett be, de már ekkor létezett az a legjobban Barth, Naumann és Weber nevével fémjelvezhető irányzat, amely az előzményekhez is kapcsolódva kereste a liberalizmus helyét és újjászületésének lehetőségeit a szervezett kapitalista társadalomban. Az ő tevékenységüknek köszönhető elsősorban annak az ipari társadalom harmonikus fejlődését és a politikai rendszer belső liberális-demokratikus átalakítását összekapcsoló programnak a kidolgozása, amely lehetővé tette, hogy a 20. sz. felé közeledő német liberalizmus végül is nem rekedt meg a meglévő alapok védelmezőjének szintjén, hanem újabb modernizációs törekvések forrásává és hordozójává vált.

(Geschichte und Gesellschaft 1978/1 77–91. o.)

E. G.

JESÚS SIL VA HERZOG

EMLÉKEZZÜNK EGY NAGY MEXIKÓIRA: BENITO JUÁREZRE

(J. S. HERZOG: RECORDEMOS A UN GRAN MEXICANO: BENITO JUÁREZ)

Az itt közölt tanulmány részlet a szerző „El pensamiento económico Social y político de México 1810–1964” c. könyvéből.

Benito Juárez 1806. március 21-én született az Oaxaca Államban levő Guelataóban, egy zapoték faluban. Hároméves korában teljesen árva maradt, innen kezdve tizenkét éves koráig közeli rokonai nevelték. Ekkor megszökött falujából, és az állam fővárosába ment nővéréhez, aki ott cselédként dolgozott. Megtanult írni és olvasni, elsősorban a maga szorgalmából, majd, 1821-ben, keresztapja segítségével bejutott a város szemináriumába. Hét évig tanult itt, de – saját szavaival – utálatot érezvén az egyházi pálya iránt, 1828-ban átment a nemrég megnyílt Tudományos- és Művészetek Intézetébe, ahol jogtudományt tanult, és haladó, új szellemű eszmékkel ismerkedett meg. Iskolái végeztével a városi tanács tagjává választják, később a helyi Kongresszus küldöttévé. 1834-ben megszerzi az ügyvédi címet, hamarosan a kormány titkára, az Állami Legfelsőbb Bíróság tagja lesz, 1847 vége felé pedig megválasztják ideiglenes kormányzóknak.

Az 1848–1852 közötti időszakra a nép alkotmányos kormányzóknak választja. Már ekkor nyilvánvalóak későbbi tevékenységének, jellemének vonásai: a köz érdekében végzett állandó munka, a törvénytisztelet és a becsületesség.

1853 végén Santa Anna diktátor száműzte őt is, mint előtte már több jeles politikust. Először Havannába hajózott, majd onnan New Orleansba, ahol más száműzöttekkel találkozott: Ocampo, Arriaga, Prieto, Mata. 1855 májusában Panamába hajózott, onnan Acapulcóba, hogy egyesüljön az ayutlái forradalmárokkal. Tehetségét, szervezőképességét a forradalom szolgálatába állította. A forradalom győzelme után Juan Álvarez tábornok lett az elnök. Juárez, Ocampóval, Prietóval és Comonforttal együtt a kabinet tagja lett, mint igazságügyminiszter. Ebben a minőségben hatalmas munkát végzett, legjelentősebb a katonai és egyházi kiváltságok (fueros) jelentős csökkentése volt. A kormány megbízásából ő intézte Oaxa kormányzását is egy időre. Hivatalának elfoglalásakor tartott beszédében hangsúlyozta az oktatás fontosságát, mind az egyén, mind a köz érdekében. Egész pályafutása idején nagy figyelmet szentel ennek a kérdésnek.

1856. június 25-én kiadták az egyházi javak dezamortizációjáról szóló törvényt. A függetlenség óta több kísérlet történt erre, de az egyház – akkor is és most is – minden eszközzel igyekezett megvalósítását megakadályozni. Don Benito minden erejével támogatta ezt a törvényt.

1857. december 10-én a Kongresszus Juárezt a Nemzeti Igazságügyi Legfelsőbb Bíróság elnökének jelölte. Ignacio Comonfort sikertelen államcsínye, majd külföldre távozása után Juárez a köztársaság legális elnöke lett. Innen kezdődött nagy Odüsszeája. El kellett hagynia a fővárost, majd Veracruzba ment, ahol felvette Félix Zuloaga törvénytelen kormánya ellen a harcot. E harc folyamán reformok egész sorát valósította meg, amiket így lehetne felsorolni:

1. A katonai és egyházi kiváltságok korlátozása; 2. Az egyházi javak dezamortizációja; 3. Az egyházi javak nacionalizálása; 4. Az állam és az egyház szétválasztása; 5. Polgári anyakönyvezés; 6. A temetők szekularizációja; 7. Világi ünnepek; 8. Szabad vallásgyakorlat.

A catapulcói csata után Juárez a köztársaság fővárosában hozta létre kormányát, de a harc tovább folyt. A klérus és a reakció III. Napóleontól kért segítséget, ez francia intervencióhoz vezetett. Juárez ismét elhagyja Mexikóvárost, állomásai: Querétaro, San Luis Potosí, Saltillo, Monterrey, Chihuahua, Paso del Norte. Néhány év múlva a franciák elhagyják az országot, Miksa császárral csak néhány embere marad.

A mexikói nép harcát a külföldi hódítók ellen a latin-amerikai népek figyelemmel és nagy rokonszenvvel kísérték. Ennek egyik megnyilvánulása a kolumbiai kormány ama híres dokumentuma, amit Juárez Paso del Nortéban kap kézhez, amelyben arról tudatják, hogy hazája függetlensége és szabadsága védelmében folytatott harcaért megérdemli Amerika háláját, képét a Nemzeti Könyvtárban fogják őrizni. A dominikai kongresszus is megemlékezik róla 1867. máj. 11-i ülésén, Juárez mexikói győzelmét úgy értékelve, hogy az Amerika győzelmét jelenti az európai betolakodók felett.

A francia katonai segítség nélkül maradt Miksa császár hamarosan fogságba esett. Életének megmentéséért a kor több neves embere fordult Juárezhez (pl. Victor Hugo és Garibaldi), ő azonban hajthatatlan volt, 1867. június 19-én kivégeztette. Néhány héttel később győztesen vonult be az őt ünnepelve fogadó fővárosba, innen kezdve haláláig – 1872. július 18. – a Kongresszustól kapott kivételes hatalommal kormányoz.

Tizennégy éven keresztül kormányozta az országot a törvényesség védelmezőjeként, megmentve Mexikó függetlenségét, gazdasági, társadalmi, politikai reformok egész sorát dolgozva ki. Lássunk ezek közül néhányat: Oaxaca kormányzójaként sokat foglalkozott a mezőgazdasági termeléssel és a belőle származó jövedelem sorsával, úgy gondolta, hogy emelni kell a termelést az ott élő földművesek életének megjavításáért. A rossz útviszonyok megjavítását szolgálta – az exportlehetőség miatt – az Oaxacát Huatulco kikötővel összekötő út terve. Helyesnek tartotta az alcabala eltörlését – bár ennek megvalósítása problematikus volt, és sokkal később oldódott meg, akkor sem teljesen – az ország felvirágzásához. A nemzeti iparban a szabadságot hirdette. A ritkán lakott vagy lakatlan területek benépesítését szorgalmazza a produktivitás növelése érdekében. Javasolta csatorna építését a Tehuantepec szorosnál, amely összekötné a két óceánt; hitelbankok felállítása stb. Tehuantepec kivételével tervei csak később valósultak meg.

Az oktatást a nép prosperitása alapjának tekintette, ami a hatalom birtokosainak túlkapasait is képes kivédeni. Fontosnak tartotta a nők kulturális szintjének emelését is.

1858-ban az észak-amerikaiak által felajánlott katonai segítséget elutasítja. Mexikó győzelmét úgy értékeli, hogy az a többi amerikai testvérnép függetlenségét és tiszteletét is szolgálja.

Azért, amit a mexikói népért tett, azért, amiért megvédte hazája függetlenségét, valamint személyes emberi tulajdonságáért Benito Juárez megérdemli, hogy benne Mexikó legnagyobb emberét – José María Morelos y Pavón mellett – és Amerika egyik legjelentősebb szabadsághősét tiszteljük.

S. Sz. MANYIKIN, Je. F. JAZKOV:

A HARMADIK PÁRTOK SZEREPE AZ USA PÁRT-POLITIKAI RENDSZERÉBEN

A szerzők előrebocsátják, hogy az USA kétpárt-rendszere a polgári társadalmi viszonyok politikai funkcionálásának sajátosan amerikai, tradicionális kerete. A politikai váltógazdálkodás a burzsoázia érdekében, a társadalmi rend veszélyeztetése nélkül érvényesül. Harmadik pártok megjelenése a rendszer funkciózavarait, válságát jelzi. A cikk első része a téma általános összefüggéseit taglalja. Historiográfiájáról megállapítják, hogy a szovjet történészek eddig nem foglalkoztak az USA harmadik pártjainak kérdésével. Az amerikai történeti irodalom is a két vezető pártot mutatja be alaposabban. A harmadik pártokat egészében, politikai szempontból lebecsülik – különösen napjaink politológiai munkái –, legfeljebb eszméi, politikai koncepcióik sajátosságaira fordítanak figyelmet.

Az USA politikai története azt mutatja, hogy az ún. harmadik pártok a társadalmi fejlődés fordulópontjain jelentek meg. A 18.–19. század fordulóján, a 19. század első évtizedeiben zavarok nélkül funkcionált a függetlenné vált amerikai gyarmatok uniójában a kétpárt-rendszer. Sem a kapitalizmus előtti társadalmi, politikai erők, sem radikális kispolgári törekvések nem veszélyeztették a burzsoá társadalmi rendszert. A társadalmi szerkezet bonyolultabbá válása, a réteg és regionális érdeklentétek erősödése, a választójog kiterjesztése – növelve a tömegek politikai aktivitását – az 1840-es évtizedben a két vezető párt kereteit feszegető társadalmi, politikai mozgalmakat, pártokat hívott életre. A rabszolgakérdés kiéleződése adott újabb lendületet szerveződésüknek. A monopolkapitalista viszonyok uralkodóvá válása a populizmus jelenségével színezte az USA politikai életét. Az állam-monopolkapitalizmus kifejlődése is megingatta a kétpárt-rendszert, s új politikai törekvések jelentkeztek.

Az ún. harmadik pártokról nehéz általánosan érvényes jellemzést adni. A jelentkezésüket kiváltó mindenkor társadalmi, politikai viszonyok határozták meg arculatukat. A 19. század utolsó harmadáig – az 1861–65-ös polgárháború lezárásáig – a burzsoá társadalmi, politikai rendszer funkcionálásának tökéletesítésére törekedtek, általában nem tekinthetők radikálisoknak. A 19. század végétől, a monopolkapitalizmus kereteiben viszont baloldali alternatívát képviseltek a harmadik pártok. Mindenekelőtt a munkásosztály politikai szerveződése, különösen a kommunisták. Ez utóbbiakat ugyan nem tekintik ún. harmadik pártoknak a szerzők, mert nem csupán a polgári demokrácia tökéletesítésére törekedtek, hanem a társadalmi berendezés átalakítását is napirendre tűzték.

Jellemző az ún. harmadik pártok esetében a társadalmi bázis heterogenitása, ill. a regionális jelleg, azaz, hogy egy vagy néhány államban játszottak jelentősebb politikai szerepet. (Az Unionista Párt Georgia államban, a Farmer-munkás Párt Minnesotában, vagy Wisconsin állam Progresszív Pártja.) Társadalmi bázisuk heterogenitásával is összefügg, hogy nem határolódtak el élesen, a hagyományos pártok programjának számos elemét a magukéba ötvözik. Igaz, különösségüket alapvetően mégis az adja, hogy választ keresnek a republikánusok vagy a demokraták által figyelmen kívül hagyott kérdésekre is. Fontos vonásuk a nagyobb fokú szervezettség, mert ezáltal növelhetik politikai esélyeiket a hagyományos befolyással rendelkező, de amorf vezető pártokkal szemben.

Funkciójukról több nézet is meghonosodott a történeti irodalomban. H. Commager szerint a vezető pártok segédcapatát képezik. Mások úgy vélik, hogy a mérleg nyelvének szerepét töltik be a kétpárt rendszeren belül. A cikk szerzői a harmadik pártok válságjelző szerepét állítják előtérbe. Véleményük szerint a konszolidált politikai időszakokban a valóságos társadalmi érdekvizonyokhoz képest szegényes lesz a két vezető párt politikai programja, majd csökken a választásokon való részvétel. Ekkor az egyébként is amorf nagy pártokon belül frakciók lépnek fel, amelyeket vagy időben integrál valamelyik, vagy harmadik pártként különülnek el. Az eddigi történelmi tapasztalat szerint nem váltak hatalomképes erővé. A már említett heterogén bázis, a szűk regionális jelleg mellett, tapasztalatlanság, doktrinerség, az egymással való versengés is csökkenti esélyeiket, de a döntő szerepet a vezető pártok politikai presztízse, imponáns gazdasági súlyuk, ill. rugalmasságuk játssza.

A cikk második részében konkrét áttekintést olvashatunk az USA ún. harmadik pártjairól. 1839-ben abolicionista program alapján szerveződött a Szabadság Párt. A korszak legégetőbb belpolitikai problémáját – a rabszolgotartás felszámolását, a négernek politikai jogait – vetették be, így széles társadalmi visszhangra találtak. Választási eredményeik szerényebbek voltak, mint nép-

szerúségük. Magyarazatként a szerzők az elvekhez való doktriner ragaszkodást, a szervezeti és a reálpolitikai szempontok elhanyagolását említik. Emellett szembetalálták magukat a már ekkor amerikai nemzeti sajátosságként és vívmányként idealizált kétpárt-rendszer politikai presztízsével is. Az 1840-es évek derekától elszürkült, felbomlott a Szabadság Párt. Sok követője a későbbi republikánusok sorait gyarapította, mérsékeltebben vetve fel a rabszolgaság kérdését.

A legjelentősebb harmadik párt a populista mozgalomból nőtt ki az 1890-es években. Előzményként az 1870–80-as évtizedben jelentkező kisebb politikai szerveződésekre – Greenbacker, Független Köztársasági, Farmer Szövetség – utalnak a szerzők. Ezekben az agrár vagy ipari Amerika alternatívái ütköztek meg, az ún. kisemberek érdekeit tükrözték. A populizmus antimonopolista jelleggel az ún. kisembereket, a farmereket és a munkásokat egyaránt mozgósította. 1892-ben szerveződött párttá a nagytőke korlátozásának, a politikai jogok kiszélesítésének programjával. Radikális szárnya (G. Lloyd, I. Donelli) a választók törvény-kezdeményezési jogát, a képviselők visszahívásának lehetőségét, a referendumok rendszeresét tételét vetette fel. Az 1892-es választás során komoly eredményeket ért el a párt. Elnökjelöltje 1 millió szavazatot kapott, 4 államban soraiból került ki a kormányzó, 3 szenátort és 10 képviselőt juttatott a törvényhozásba. Az 1896-os választások alkalmából azonban már kiütözött a széles, heterogén bázis hátránya, a szociális és faji megosztottság. A Demokrata Párt ezt kihasználva, frakciókat választott le a populisták táborából. Jó néhány követelésüket beépítette saját programjába (progresszív adózás, az igazságszolgáltatás kiiktatása a munkajogi vitákból stb.), ezzel is bizonyítva rugalmas alkalmazkodó képességét. A századfordulón újra zavarok nélkül funkcionált a kétpárt-rendszer. A balra nyitó Demokrata Párt megerősödött, jórészt integrálta, s ezzel leszerelte a populista mozgalmat.

Hasonló taktikával találták magukat szembe a progresszisták, akik 1912-ben léptek fel ugyan csak monopólium-ellenes törekvésekkel. Teljes integrálásuk a kétpárt-rendszer váltógazdálkodásába nem sikerült, de a populizmushoz hasonló tömegbázist nem tudtak megragadni. Örökségüket folytatták az első világháború kitörését követő évtizedben jelentkező mozgalom, szervezetek. Az 1920-as évek közepétől kibontakozó prosperitás azonban magabiztossá tette az amerikai nagytőkét. A rugalmas megosztás, integrálás eddigi taktikáját a kemény visszautasítás politikája váltotta fel.

Roosevelt fellépéséig számottevő harmadik politikai erő nem jelentkezett. Annak ellenére nem, hogy az alapjukat képező társadalmi, politikai körülmények az 1920-as évtized második felében is fennálltak: a farmerek elszegényedése, kiszolgáltatottsága, a szakszervezeti jogok korlátozása, a társadalombiztosítás hiányosságai stb. Roosevelt vezetésével a Demokrata Párt felelevenítette az 1890-es évek hagyományait. Egyesítette a társadalmi mozgalmakat, kiszélesítette bázisát, ami nem csupán a választási győzelmet eredményezte, hanem kivezette az USA-t a társadalmi, politikai válságból.

A Roosevelt által kiszélesített, neoliberais elvek szerint, állam-monopolkapitalista eszközökkel fenntartott bázis a háború befejezését követő években felbomlott. Truman felismerte a jelenséget, a polgárjogi kérdések felvetésével akarta elhárítani, de a győztes, magabiztos amerikai Kongresszus lehetlenné tette az engedményeket. A háború után, a korábbiaktól eltérően, jobboldali harmadik erők színezték az amerikai politikai struktúrát. Új vonás az is, hogy nem önálló, szervezett tényezőként, hanem a válságjeleket mutató vezető pártok frakciójaként léptek fel. A szövetségi kötelekek lazítását, federalisztikus törekvéseket fogalmaztak meg, kiélezték a faji kérdést. A pártok vezetését nem tudták kézbe venni, de jobbratolódásukban meghatározó szerepet játszottak. Wallace, a Demokrata Párt balszárnyán, haladó programmal nem tudta visszatartani a folyamatot, amiben a hidegháborús nemzetközi helyzet is szerepet játszott. Az 1960–70-es évtized fordulóján a Demokrata Párt belső reformjával kísérleteztek a „progresszizmus” örökségét ápoló erők. A fiatalok, a négerek és a nők képezték a polgárjogi mozgalom bázisát, amely a vietnami trauma következtében kiszélesedett, de az erőviszonyokat gyökeresen nem változtatta meg.

Befejezésül az amerikai kommunisták véleményét idézik egyetértően a szerzők, miszerint az ún. harmadik pártok csak a társadalmi, ill. az ideológiai bázis egységesítésével válhatnak számottevő politikai erővé.

HEINRICH A. WINKLER

A BALOLDALITÓL A JOBBOLDALI NACIONALIZMUSIG. A NÉMET
LIBERALIZMUS ÉS AZ 1878/79-ES VÁLSÁG

A Vormärztől a birodalomalapításig a nemzeti jelszó a polgárság emancipációs törekvéseit fejezte ki. A feltörekvő burzsoázia, mint a nemzeti egység programjának legfőbb hordozója, a nemzeti kulturális örökségre támaszkodva, s az egységes piac követelményét fokozatosan előtérbe állítva, a nacionalizmus olyan tartalmát fogalmazta meg, amely a társadalmi modernizáció motorjának bizonyult. A 70-es évek végére a német nacionalizmus jellege azonban módosul. E funkcióváltozás lényegét a szabadelvű Ludwig Bamberger a következőképpen fogalmazza meg 1888-ban: „A nemzeti lobogó a porosz ultrák és a szász céhtársak kezében a karikatúrája lett annak, amit eredetileg jelentett, s e karikatúra egész egyszerűen úgy jött létre, hogy a legyőzött ellenfelek a nyertes levett öltözékét magukra vették, s azt saját formájukra igazították, újrafestették és kifoszták, hogy a nemzeti mozgalom nevét örökösiként belebujhassanak.”

Az 1866-os események Winkler szerint még nem okoztak törést a nacionalizmus polgári koncepciójában. Sőt, a szabadság nélkül létrehozott egység felcsillantotta annak lehetőségét, hogy a katonai kiadások okozta túlterheltségtől Poroszországot megszabadítsa. E feltételezés sokban hozzájárult azon illúzió megfogalmazódásához, mely szerint a német egység bismarcki megteremtése egyben a liberalizálódás kezdő lépését is jelenti. Ezzel egyidőben az óliberális körök a parlamentarizmussal kapcsolatos ambíciók feladásához jutottak el. 1869-ben megjelent, „Das konstitutionelle Königtum in Deutschland” c. munkájában Treitschke leszögezte, hogy „egy erős királyság, amely a szociális ellentétek felett áll, nélkülözhetetlen a társadalmi béke megőrzéséhez és megerősítéséhez, s a gyorsan növekvő népgazdaság által a későbbiekben még felvetődő súlyos problémák elfogulatlan megoldásához”. Törekvéseik ennek megfelelően már nem a feudális nemesség hatalmának megtörésére, hanem a megszerzett pozíciók megtartására irányultak.

A fentiekből kiindulva Winkler a kultúrharc lényegét nem abban a bismarcki törekvésben látja, hogy a liberálisok fokozatos parlamenti előrenyomulását megakadályozza, hanem éppen ellenkezőleg, a nemzeti liberálisok azon kísérletében, hogy megelőzzék egy alternatív parlamenti többség kialakulását. A Bismarckkal együttműködő szabadelvűek ugyanis úgy érezték, hogy a 70-es évek Németországában a parlamentáris rendszer fő vonalaiban már megvalósult, s hogy érdekében nem annak továbbfejlesztése, hanem deliberalizálása áll. A nemzeti jelszó így 1870–78 között a nemzeti egységet már megteremtve, de azt belülről veszélyeztetve érző nemzeti liberálisok ideológiai fegyverévé vált. Programjukban a tőkés modernizáció irányába mutató antifeudális jelleg egyre inkább elhalványult, ami a megtartást előtérbe állító antiszocialista tendencia megerősödésével járt együtt. Nacionalizmusuk az eredeti modernizációs elképzelések számos elemét őrizte meg, a majorizálástól való félelmük azonban a liberalizmussal ellentétes eluralkodását vonta maga után.

Az 1878–79-ben bekövetkezett fordulatot végül is a bismarcki politikai irányvonal módosulása idézte elő. A kancellár ugyanis elérkezettnek látta az időt a liberálisokkal kényszerből vállalt együttműködés felmondására, a konzervatív erők befolyásának növelésére. A konzervatívok és a jobboldali nemzeti liberálisok együttműködésére alapozott alternatív többség megteremtésének háttérét gazdasági változások képezték. A gazdasági növekedés erős csökkenése és a szociális forradalomtól való félelem hatására sokan a liberálisokat tették felelőssé a válságért, s ez a protekcionizmus híveinek táborát erősítette. A védővám bevezetésében érdekelt fém- és textilipari körök, valamint a porosz nagybirtokosok offenzívát indítottak az ipar- és kereskedelmi szabadság ellen. A konzervatív csoportok nacionalizmusa kezdettől antiliberális, antiinternacionális, sőt antiszemita volt, amely a liberalizmust nemzetellenesnek, a zsidóság szálláscsinálójának nevezte.

1878. május–júniusban több irányból indult támadás a fennálló rendszer ellen, s annak kiteljesedése egyben a német nacionalizmus karakterváltozásainak folyamatát is lezárta. A liberális jogállam durva megsértését jelentő kivételes törvény elfogadása a Bismarck előtti behódolással ért fel, s ezzel egyidőben vált a jobboldali nacionalizmus integráns alkotóelemévé a szociális forradalomtól való félelem. A vámkérdésről rendezett 1879. július 12-i szavazás már a nemzeti liberalizmus szétesését tükrözte, s az 1887-ben megvalósuló konzervatív-nemzeti liberális szövetség alapjait fektette le.

A 70-es évek végén Németországban lejátszódó változásokat Winkler a gazdasági élet és a képviseleti rendszer együttes válságára vezeti vissza, s egyik fő kiobbantójaként az új társadalmi osztályt, az ipari proletariátust jelöli meg. Erősen osztályharcos fellépését azzal magyarázza, hogy a német liberális-demokratikus mozgalom – ellentétben az angollal – képtelen volt integrálni. Mindez döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a német nacionalizmus a század végére az antiliberalis, antiszociális törekvések gyűjtőmozgalmává vált. Ezt tekinti Winkler az ún. „belső birodalomalapítás” valódi tartalmának, hosszú távon is ható eredményének.

(Geschichte und Gesellschaft 1978/1 5–28. o.)

E. G.

A. A. PETROV:

A MÁSODIK OROSZORSZÁGI FORRADALMI VÁLSÁG TÁRSADALMI MOZGALMÁNAK TÖRTÉNETÉBŐL. FORRADALMÁROK ÉS LIBERÁLISOK AZ 1870-ES ÉVEK VÉGÉN

A második oroszországi forradalmi válság igen gazdag irodalma eddig nem tárta fel minden részletében a szerző által vizsgált problémát. Kimutatták a kutatók, hogy a korai narodnyik szervezetek fontosnak tartották a liberális elemek megnyerését, a velük való együttműködést. Az is ismeretes, hogy liberális személyiségek pénzzel támogatták az értelmiségi forradalmárokat, védőügyvédjüként szerepeltek, bekapcsolódtak röpirataik készítésébe, terjesztésébe, bujtatták őket. Mindezt azonban F. A. Petrov nem tekinti politikai jellegű és jelentőségű kapcsolatnak, mivel az 1870-es évek narodnyik forradalmárai lebecsülték a politikai harcot, és a liberálisok sem léptek fel az alkotmányosság igényével, szervezett erőként. 1878-ból származó narodnyik kiadványokat idéz a szerző, amelyek az értelmiségi forradalmárok liberális-ellenességét dokumentálják.

Az 1870-es évtized végén kialakult forradalmi válság – Oroszország külpolitikai kudarca, a narodnyikok merényletei, a liberálisok megélnkülése – változást idézett elő a forradalmárok és a liberálisok viszonyában. Vera Zaszulics akciója és pere után Plehanov minden ellenzéki erő összefogását sürgette. A kormány a forradalmárok elszigetelésére szólította fel a társadalom érett erőit. A zemsztvók liberálisai feliratokban fejtették ki a rendőri módszerek hatástalanságát, alkotmányos engedményekre inspirálták a cári kormányzatot. Egyidejűleg – a nyomaték kedvéért is – kapcsolatot kerestek a narodnyik szervezetekkel. Igaz, orgánumaikban elhatárolták magukat akcióiktól, elítélték a terrort, az erőszakot. Válaszként a narodnyik röpiratok leleplezték a feliratok alattvalói lojalitását, együttes forradalmi fellépésre szólítottak fel.

A kapcsolatfelvételi kísérletek közül a déloroszországi narodnyikok és liberális csoportok megbeszéléseit követi nyomon a szerző. 1878 tavaszán a kijevei egyetem alkotmányos köre (liberális professzorok) a hallgatók közreműködésével folytatott megbeszéléseket a forradalmárok helyi képviselőivel, konkrét eredmény nélkül. Jelentősebbnek ígérkeztek politikai szempontból V. A. Oszinszkij és Petrunkevics, valamint az ukrán hazafiak tárgyalásai 1878 decemberében. A különböző irányzatok között profiljuknak megfelelő munkamegosztást akartak kialakítani. A vonatkozó források eltérő interpretációkat tesznek lehetővé, de a történeti irodalomban az az értékelés honosodott meg, hogy érdemi megegyezés született. Akszelrod szerint ugyanis Oszinszkijék doktrinerségén feneklett meg az akció. Más források szerint a liberálisok támasztották előfeltételként a terrorakciók megszüntetését. Dragomanov viszont eredményes tárgyalásokra emlékezett, s ez ment át a történeti irodalomba.

A probléma egyik ismert szöveg kutatója, Szedov, úgy vélte, hogy az Oszinszkij által kezdeményezett megbeszélések a liberálisok merevsége miatt hiúsultak meg. A szerző Petrunkevics, ill. az ukrán hazafi Ruszov memoárja alapján a liberálisokat tekinti kezdeményezőnek, de abban egyetért Szedovval, hogy az ő hibájukból nem vezettek érdemi eredményre a megbeszélések. Az alkotmányos engedményeket a társadalom egészére előnyösnek ítélték, amelyekre azonban csak a terrorakciók felfüggesztésével lehet remény. Oszinszkijék társadalmi forradalmat akartak, nem elégedtek meg a cártól kapott politikai engedményekkel. 1879-ben Pétervárott narodnyik vezetők kezdeményeztek

újabb tárgyalásokat. Sor került Mihajlovskij és Petrunkevics találkozására is. A megbeszélések közép-pontjában kiadványok kérdése állt, de nem sikerült megegyezni, mert az újabb merényletek végképp elriasztották a liberálisokat az együttműködéstől.

A gondos forráselemzés alapján Petrov úgy összegzi véleményét, hogy a forradalmi narodnyikok és a liberális körök kapcsolatfelvétele az 1870-es évek végén nem hozott politikailag értékelhető eredményt. Ebben a liberálisok felelősségét emeli ki, amivel enyhíti a narodnyikok doktrinerségét abszolutizáló értékeléseket.

(Izstorija SzSzsR, 1981. 1. szám 144–155. l.)

M.

JU. A. POLJAKOV, I. N. KISZELJOV:

OROSZORSZÁG LAKOSSÁGÁNAK SZÁMA ÉS NEMZETISÉGI ÖSSZETÉTELE 1917-BEN

A szerzők előljáróban a történeti demográfia jelentőségét hangsúlyozzák a társadalmi, politikai erők, bázisuk feltérképezése szempontjából. Cikkük témájának indoklásaként kifejtik, hogy különösen a nagy történelmi sorsfordulók – és 1917 Oroszországban vitathatatlanul ilyen – társadalmi és politikai feltételeinek pontos feltárásához nélkülözhetetlenek a történeti demográfia eredményei. Közleményükkel kísérletet tesznek arra, hogy pontosítsák az orosz birodalom lakosságára, nemzetiségi összetételére vonatkozó adatokat. Tekintettel arra, hogy a vizsgált évben – a politikai események miatt is – nem került sor a lakosság összeírására, eddig többnyire korábbi népszámlálások és a részleges népességnyilvántartás eredményeinek összevetése alapján következtek az 1917-es Oroszország lakosságára, annak nemzetiségi összetételére. Az alapot az 1897-es népszámlálás adatai képezték. Ezekből következtek az 1914-es, 1916-os részleges összeírások és a demográfiai trendek alapján az 1917-es helyzetre. A hadszíntérre lett vagy a birodalomból kivált területek (Finnország) hiányos adatai miatt nagy bizonytalanság jellemezte a kutatásokat, több eltérő adat is meghonosodott a történeti irodalomban.

A cikk szerzői most újszerű módszerrel kísérleteztek. Az 1926-os, az 1897-esnél korszerűbb és a nemzetiségi összetétel szempontjából is adekvátabb népszámlálás adataiból következtek vissza az 1917-es állapotra, az 1920-as évek demográfiai trendjére is támaszkodva. Korábban eredményesen kísérleteztek az 1922-es helyzet rekonstrukciójával, ami a Szovjetunió megalakulása pillanatában mutatta ki a nemzetiségi összetételt. A Szovjetunió területét – a demográfiai trend hasonlósága alapján – két nagyobb körzetre osztották.

Az elsőként vizsgált körzet az Orosz Föderáció európai részeit foglalta magába a peremek nélkül. Az 1926-os népszámlálás adataiból kiemelték a 2–12 évesek demográfiai trendjét, figyelembe vették az 1924–26-ra vonatkozó összeírások adatait, (természetes szaporodás, születések, halálozások), számításokat végeztek a bevonultak, elesettek, elmenekültek, emigráltak, az éhínség és a járványok áldozatai számának megállapítására. Mindezek alapján az 1926-os adatokból visszakövetkeztettek az 1917-es állapotra. Az etnodemográfiai tradíciók, a nemzetiségek társadalmi fejlettsége, demográfiai sajátosságai alapján határozták meg – az 1926-os adatokból kiindulva – a terület lakosságának nemzetiségi összetételét a forradalmi évre vonatkoztatva. Eszerint a körzet lakosságának 1926-ban 82%-a volt orosz, 1917-ben viszont csak 78%. 10% körül mozgott, növekvő tendenciát mutatott a beloruszok aránya (magas természetes szaporulat), az ukrán etnikum 4%-os részesedése kitelepülés és emigrálás miatt csökkent, s emelkedő tendenciát mutatott – a betelepülések jóvoltából – a zsidó lakosság 2% körüli aránya.

A következő körzetet a Volga–Don–Ural-vidék képezte. Itt az 1921-es éhínség pusztítása érezte hatását (halálozás, elköltözés) még 1926-ban is. Az ekkor számlált 31 millió fővel szemben, a szerzők számításai szerint 1917-ben 33 millió ember élt a területen. Közülük 23 millió volt orosz, jelentős volt a tatárok (2 millió) és az ukránok (1,6 millió) száma, s rajtuk kívül tucatnyi nemzetiség népesítette be a nagy kiterjedésű vidéket. Ukrajna lakosságát a forradalmi, polgárháborús évek apasztották, 1917–1921 között csaknem 3 millióval. A veszteséget azonban a NEP-korszakbeli belső

migráció 1926-ra kiegyenlítette. A nemzetiségi összetétel – a szerzők szerint – nem változott. Csupán a zsidóság ki- és elvándorlása apasztotta 5%-os részarányukat, az ukránok 78%-os, az oroszok 10%-os részesedése 1917, 1926 viszonylatában változatlan volt. A körültekintő számításra figyelmeztetett a szibériai körzet adatainak elemzése. Itt ugyanis 1916–17-ben viszonylag megbízható népességszámlálás történt. Ha a demográfiai trend alapján az 1926-os adatokból visszakövetkeztettek, magasabb mutatót kaptak ennél. A magyarázat: intenzív volt az európai területekről az áttelepülés. Erre utal az a körülmény is, hogy a szláv népesség aránya emelkedett. Összességében 4%-kal, azon belül a legjelentősebb hányadot az orosz lakosság képviselte, 71, ill. 73 százalékkal. A közép-ázsiai régióra vonatkozóan, különösen ami a nemzetiségi összetételt illeti, még 1926-ban sem sikerült pontos képet kapni. Tény viszont a népesség csökkenése, amit a politikai változások mellett (oroszok visszatelepülése az európai részekre, kivándorlás), az ezekkel összefüggő demográfiai lassulás is magyaráz. A Kaukázus térségében szintén csökkent a lakosság száma (hasonló okokból), etnikai összetétele viszont lényegében változatlan maradt. Figyelemre méltó az orosz nemzetiségűek viszonylag magas (24%) aránya, de meghaladta a helyi nemzetiségek részesedését (grúz 14%, azerbajdzsán 13%, örmény 11%) az ukránok 17%-os mutatója is.

A szemléletes, alaposan elemzett résztáblázatok alapján a Birodalom egészére is elvégzik számításait a szerzők. A központi hatalmak által megszállt területektől, valamint Finnországtól, illetve bizonyos közép-ázsiai kánságoktól (Buhara, Hiva) eltekintve mintegy 153 millióra tehető Oroszország lakossága 1917-ben. 1926-ban – a Szovjetunió akkori területén – 144 millió embert számláltak, ami az 1920–21-es helyzetet is tükrözte. A korábbiakban – ezzel szemben – az előzőekben ismertetett számítások alapján (az 1914-es területen) 179 millió főt vett számításba a szakirodalom. Az összlakosság számának pontosításán túl az is kiderül, hogy 1926-ban 54%, 1917-ben 51% volt az orosz nemzetiségűek aránya.

(*Voproszi isztorii, 1980. 6. szám 39–49. l.*)

M.

PETER SCHÄFER:

AZ USA POLGÁRI PÁRTJAINAK ÉS POLGÁRI PÁRTRENDSZERÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ 1917–1945

Az amerikai pártok és pártrendszer jellegét, változásait Schäfer a szovjet történetírás eredményeiből kiindulva vizsgálja. Eljárása lényegét abban jelöli meg, hogy – szemben az amerikai polgári feldolgozásokkal – a kétpárt-rendszert nem önmagában, hanem a gazdasági-politikai osztályharc feltételrendszerében elhelyezve közelíti meg. Megállapítja, hogy az amerikai politikai erőviszonyok alakulását már a 19. sz. óta a folyamatosság, az egyensúly és a változatosság viszonylag magas szintű érvényesülése határozta meg. A polgári ideológia mindvégig erős befolyást gyakorolt a munkásokra és a munkásmozgalom irányvonalára, s mivel az uralkodó osztály ismétellen bebizonyította azt a képességét, hogy a kiélezett osztályharc idején az adott pártrendszeren belül indítson el demokratikus mozgást, a munkásosztály jelentős részét sikerült politikai mozgalmába integrálnia. A vezető két pártot az egységes struktúra hiánya jellemezte és jellemzi ma is. Keretei között a szélsőjobb jellegű frakcióktól a polgári demokratikus irányzatokig a legkülönbözőbb színezetű csoportosulások előfordulnak. Tevékenységüket a választásokra orientáltság határozza meg, politikai programjuk kialakításában a regionális feltételek jelentős befolyása érvényesül.

A szerző úgy ítéli meg, hogy a kétpártrendszer megszilárdulása a polgárháború, majd az únió helyreállításához (a 70-es évek vége) köthető. Ekkor zajlik le mindkét csoportosuláson belül az a funkcióváltás, amely az uralkodó osztály döntő befolyását hosszú távon is megalapozza. Tevékenységük összetartó eleme a munkásmozgalommal szembeni fellépés, különösen a Szocialista Párt 1901-es megalakulását követő években. Módszereikben ekkor jön létre az állami represszió, a nemzeti demagógia, a rasszizmus és a polgári reformizmus eszközei használatának sajátos szintézise.

A pártviszonyok fejlődésében az 1917-es forradalom következményeit, a Kommunista Párt 1919-ben történt megalakulását tekinti döntő cezúrának. Igaz, a külső és a belső megrázkódtatás az USA-ban távolról sem került veszélybe, az adott szisztémán belül azonban mélyreható változások indultak meg. Az új tendenciák az 1920, 24, 28-as elnökválasztásokon már erősen megmutatkoztak. Az antiimperialista-szocialista alternatívától való félelem az uralkodó osztályt a demokratikus jogok erős korlátozására, éles antikommunista fellépésre, a polgári reakciós nacionalizmus új hullámának megindítására, s mindezzel egyidőben szociális reformok ígéretésére, az osztályharmónia proklamálására készítette. Nagy befolyásra tettek ugyanakkor szert a reakciós tömegszervezetek (1915-ben újjáéledt a Ku-Klux-Klan); s mindkét párton belül kiéleződtek az ellentétek, sőt időleges vezetési válság is kiobbant.

Az 1929–33-as gazdasági krízis (a polgárháború utáni legmélyebb az USA-ban) újabb fordulatot vont maga után. Sor került a Demokrata Párt újjászervezésére, polgári-reformista jellegének megerősítésére. A New Deal bevezetésével választói bázisa alaposan kiszélesedett, s a munkásosztály nagy részének, elsősorban a szakszervezeteknek támogatását is sikerült megszereznie.

Tanulmánya befejező részében Schäfer a kétpártrendszer megbontására irányuló kísérleteket mutatja be. Az első jelentősebb ilyen típusú próbálkozásra 1892-ben került sor, az elsősorban délnyugati farmerek demokratikus-antimonopolista tartalmú ún. populista mozgalmanak keretei között. Mivel vezetőik a munkások bevonására azonban nem fordítottak figyelmet, jelöltjük (J. B. Weaver) az elnökválasztáson mindössze a szavazatok 8,5%-át szerezte meg. A balsikert követően a vállalkozást a Demokrata Párt néhány éven belül beolvasztotta.

1912-ben a polgári-liberális jellegű, a városi és falusi középosztály érdekeit megszólaltató Progresszív Párt jelent meg önálló erőként. Theodor Roosevelttel vezetett alapítói a Republikánus Párt konzervatív vonalvezetése ellen tiltakozva jutottak el a független szervezkedéshez, de Roosevelttel viszonylag jó választási eredménye (27,4%) sem tudta megakadályozni a csoportosulás lassú visszarámlását az anyapártba.

A legszélesebb demokratikus választási szövetség, az ún. Conference of Progressive Political Action 1924-ben jött létre, mely a farmereket, a munkások jelentős hányadát, a legfőbb szakszervezeteket fogta össze. Programjuk antimonopolista-demokratikus követeléseket fogalmazott meg (pl. a magas profitra kivetendő különadó). Elnökjelöltjük, Robert M. LaFollette (1917-ben szenátorként a hadbalépés ellen szavazott, fellépett a Szovjetunió elismerése mellett, 1923-ban személyesen járt Moszkvában) választási esélyeit azonban a koalíciós kormány propagandahadjárat, s az 1924-ben meginduló gazdasági prosperitás egyaránt aláásta. Halála után a koalíció belső ellentétei kiéleződtek. Az alkalminak bizonyuló szövetség 1925–27 között felbomlott, támogatóinak döntő többsége Roosevelttel új irányvonalához csatlakozott.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1981/1 22–34. o.)

E. G.

J. T. GRANTHAM:

HUGH DALTON ÉS A HÁBORÚ UTÁNI NEMZETKÖZI RENDEZÉS: A MUNKÁSPÁRT KÜLPOLITIKÁJÁNAK KIALAKULÁSA 1943–44-BEN

A Nagy-Britannia számára kedvezően alakuló katonai helyzet hatására a munkáspárt országos végrehajtó bizottsága 1943. június 23-án felkérte a nemzetközi albizottságot a jövőbeni külpolitikai vonal kidolgozására. A munkáspárt már 1939 szeptemberétől foglalkozott a háborús és békecélikitűzés meghatározásával, különösen a koalíciós kormány 1940. májusi megalakulása óta.

A háború utáni időszakra vonatkozó külpolitikai program kidolgozásában kiemelkedő szerepet játszott Hugh Dalton, aki már korábban fontos párt- és kormányzati funkciót látott el, és a tárgyalat időszakban kereskedelmi miniszter volt. Európával kapcsolatos nézeteit döntően meghatározta Németország iránti bizalmatlansága és félelme. Meggyőződése volt, hogy Németországot képtelenné kell tenni egy esetleges újabb agressziós háború kirobbantására, ezért hajlandó volt szétdarabolására, nagyméretű áttelepítésekre stb.

Dalton 1943. november 12-ére elkészítette első tervezetét. A tervezet javasolta Németország, Japán és Olaszország teljes lefegyverzését, az előbbi kettő katonai megszállását, Németország gazdasági és pénzügyi rendszerének nemzetközi ellenőrzését. Szükségesnek tartotta a brit–amerikai–szovjet együttműködés háború utáni folytatását. A német felelősség kapcsán még a hadiipari munkások és a bányászok megbüntetését is indokoltnak tartotta (később ez adott okot a legtöbb vitára). A háború utáni nemzetközi politikai szervezettel és a német egységgel kapcsolatban nem volt világosan kialakult álláspontja.

A viták és érsszerveitek alapján a tervezet 1944 elején többször módosult, de a lényeg változatlan maradt. Az országos végrehajtó bizottság azonban nem fogadta el, átdolgozásra visszaadta. Az ellenvéleményt nyilvánítók (elsősorban H. Laski és P. Noel-Baker) nem kívánták Németország háború utáni túlzott gazdasági megterhelését. A nemzetközi politikai és gazdasági együttműködést egységes szervezetben kívánták megvalósítani, a győztes nagyhatalmak szerepének mérsékeltebb hangsúlyozásával.

A kész dokumentumot, még mielőtt a munkáspárt 1944. decemberi évi konferenciája elé került volna, a munkáspárt balszárnyának számos képviselője támadta a NÉmetországgal szembeni túlzott merevsége miatt. A konferencia és a végrehajtó bizottság azonban nagy többséggel elvetette a különböző módosító indítványokat, és csak néhány csekély jelentőségű kiegészítést fűztek Dalton szövegéhez.

Dalton sikere abban keresendő, hogy nem tért el a munkáspárt hagyományos külpolitikai elveitől. A béke fenntartását nemzetközi szervezetre és nemzetközi ellenőrző „rendőri erőre” kívánta bízni. A németellenes szakszervezeti vezetők és munkáspárti képviselők is támogatták. A „kemény vonal” megőrzésében Dalton személyes törekvései is nagy szerepet játszottak.

A kiadott munkáspárti külpolitikai nyilatkozat feltűnően hasonlított a kormány elképzeléséhez. Felmerül a kérdés, hogy Dalton egyszerűen lemásolta-e a hivatalos külpolitikát, vagy pedig saját elképzeléseit érvényesítette-e. A különböző tényezők figyelembe vétele alapján úgy tűnik, hogy elsősorban saját németfőbiáját kívánta a párt hivatalos álláspontjává tenni.

Mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy ez volt a munkáspárt utolsó olyan külpolitikai dokumentuma, amely akkor készült, amikor még nem volt kilátás az egyedül való kormányzásra. Az Attlee-kormány 1945–51 közötti tapasztalatai megmutatták azokat a korlátokat, amelyek a külpolitika kizárólag párton belüli kialakításából fakadnak.

(Journal of Contemporary History, 1979. évi 4. szám, 713–730. o.)

M. T.

ERIC HOBSBAWM INTERJÚJA TONY BENN-NEL AZ ANGOL MUNKÁSMOZGALOM JELENÉRŐL ÉS MÚLTJÁRÓL

A nyilvános beszélgetésre 1980. július 15-én a londoni egyetemen került sor. A nálunk jól ismert angol kommunista egyetemi professzor már megnyitóként olyan kérdéseket tett fel a Munkáspárt balszárnya politikai „vezérének”, amelyek egyfelől Nagy-Britannia rendkívül mély gazdasági válságára figyelmeztettek. Hobsbawm egyenesen az 1930-as évek válsághelyzetével való szembeállítást tekintette már ekkor időszzerűnek, másfelől arra kérdezett, hogy a Munkáspárt milyen alternatív reformterveket dolgoz ki. A beszélgetők között nem volt kérdéses a konzervatív kormány eltökélt munkásellenessége és antidemokratizmusa, de abban is megegyeztek, hogy ennek világos felismerése aligha következik be automatikusan, s általában semmiféle automatizmusra nem számolhatnak a Thatcher-kormány és a konzervatívok megbuktatásához. Így abban a következtetésben is megegyeztek, hogy a Munkáspártot újra eleven hatóerővé kell tenni.

A jelent vizsgáló beszélgetésben nagyon sokféle összehasonlításban kerültek elő a múlt kérdései, illetőleg párhuzamai. Így a „válság, a munkanélküliség méreteinek összevetése ugyanúgy tanulságos az 1930-as évekkel, mint az, hogy a munkásmozgalom, méghozzá annak szocialista, illetőleg szakszervezeti áramlata egyaránt mennyiben változott, erősödött az 1930-as évekhez képest. A

fejlődést, a taglétszám szerinti megerősödést mindkét beszélgető megállapította, de e felerősödés konstatálásánál Hobsbawm rendkívül fontosnak ítélte azt is, hogy a taglétszám-növekedés 1951-től megállt, sőt visszaesés mutatkozik a taglétszámban, lapok olvasottságában – sőt a Munkáspártra leadott szavazatokban is. Mindezzel kapcsolatban nem lényegtelen, hogy az 1980-as parlamenti választáson nyilvánvalóvá vált, hogy a munkások jelentős része is a konzervatívokra szavazott. Ezek visszahódítása nem kis feladat.

A beszélgetésnek volt olyan része, amely az 1970-es évek második felének munkáspárti kormányzását érintette, s azt mutatta ki, hogy a munkáspárti baloldaliak (köztük éppen az akkor miniszter T. Benn) miként szorultak háttérbe, s voltak kénytelenek alávetni magukat a többségnek – a konzervatív, tőkés kihívással szemben. Kiderült az is, hogy a nagymonopóliumok, sőt a Nemzetközi Pénzügyi Alap milyen nyomást gyakorolt a Munkáspártra, még saját tervezett reformjai felfüggesztésére is. Kitént továbbá az, hogy a Munkáspárt régi vágású vezetése (Wilson) egyszeriben milyen sokkhatás alá került, amikor az 1970-es években egyszeriben szétporladt több olyan pillér, amelyre ez a vezetőség politikáját építette: így a teljes foglalkoztatás és a jóléti állam, amely növekvő és általános jólétet biztosít.

A beszélgetők kitértek az 1930-as évek munkásmozgalmának problémáira, tanulságaira is. T. Benn figyelmeztetett például arra, hogy a 30-as években ugyan jelentős volt a baloldali fellendülés, de ennek ekkor erős korlátai is voltak. Mert hiszen az is tény, hogy 1935-ben 3 millió munkanélküli volt, míg a Munkáspártnak csak 150 tagját választották a parlamentbe, bár ez szintén nem utolsó siker volt. Kitértek arra is, hogy az 1945-ös áttörés mennyiben volt tartalomban is, tömegmozgalom szempontjából szélességében is újszerű. Nem kevésbé érdekes az a történeti elemzés, amit T. Benn nyújtott ugyanitt az 1964–1979-es munkáspárti vezetés, kormányok három fázisú revizionista hullámáról. Az első hullám még Gaitskellhez kapcsolódott, s elsősorúan a jóléti állam állandóságának hipotézisére épült, a revizionizmus második hullámát már Wilsonhoz kapcsolta, aki Benn szerint azt hitte, hogy a szakszervezeti mozgalmat és annak érdekeit tartósan a pártvezetés és kormány vélt érdekei alá rendelheti. Végül az utolsó fázist a párt és szakszervezeti csúcson érzékelhető bürokratikus csúcok összeshőződésében látta, amely a munkásmozgalom egészét Benn szerint súlyosan veszélyezteti, s részint ezzel szemben bontakozott ki az a baloldali tömegmozgalom, amely jellegzetesen alulról kívánja felrisszítani a pártot és az egész munkásmozgalmat.

Ugyancsak érdekes értékelések hangzottak el a munkáspártok végzett reformmunkájáról, illetve arról, hogy a munkáspárti kormányok mennyire vállalták az átfogó offenzív politikát, illetve mennyire bénította az ilyen elképzeléseket a tradicionális pénzügyi politika, amely mindenekelőtt a gazdasági, pénzügyi egyensúly biztosítását tekintette fő feladatának.

Másfelől, amikor történeti képet nyújtottak a szakszervezeti mozgalom felfelé íveléséről. az 1930-as évektől eltelt fél évszázad tanulságait boncolva egyszerre húzták alá a szakszervezet végeredményben „mutató” és erős felemelkedését, s az 1950-es évektől megtorpanását. Ami pedig a belső tartalmi jegyeket, koncepciózusságot illeti, T. Benn hangsúlyozta, hogy „nagyon sok ember jóval tisztábban látja”, hogy mi történik a társadalomban, a politikai életben, mint annak idején. Ugyanakkor a nagyobb tisztánlátás s a sokféle feladat és terv elkészítésére való jobb felkészülés ellenére a beszélgetők egyike se keltett olyan illúziót, mintha az erősebb szakszervezetek egyszerű léte biztosítékot nyújthatna a szakszervezetek elleni támadások visszaverésére.

Ilyen összefüggésben tekintettek vissza az 1945-ös tanulságokra, amikor a szakszervezeti és pártkereteken túl általános lendületet tudtak adni a legszélesebb antikapitalista előretörésnek, s ennek során egyaránt tudtak támaszkodni különféle demokratikus szervezetekre, mozgalmakra, aktivizálni tudtak bal- és jobboldaliakat, fiatalokat és öregeket, angolokat és „nemzetiségieket” (walesieket és skótokat). A hatalmas előrelépést elismerve (T. Benn valóságos „társadalmi forradalomról” beszélt, éppen a tömegek széles körű demokratikus és aktív részvételét emelve ki), megint csak nem kívánták problémátlanul megszépíteni, eltúlozni az 1945-ös fordulat jelentőségét. T. Benn maga állapította meg, hogy az 1945–47-es átalakulások bizonyos fokig még a régi liberális és radikális tradíciók megvalósítását jelentették – még nem valami minőségileg újat. S ezt éppen olyan aspektusból hangsúlyozta, hogy az 1945-ös reminiscenciák miért nem nyújthatnak perspektívát az 1980-as évekre.

Érdekes T. Benn-nek az a megközelítése is, hogy ő a Munkáspárt és a Szakszervezetek felső szintjén elhatározott és foganatosított 20 évi fegyverletételről beszél, vagyis mindenféle igazi átfogó és

offenzív antikapalista törekvés félretételét – aminek háttérében az állt, hogy kiegyezésre, pontosabban előnyös kiegyezésre kell törekedni, amelynek középpontjában a jóléti állam s a teljes foglalkoztatás áll. Csakhogy ez alól a politika alól 1976-tól a világgazdasági változások révén végleg kicsúszott a talaj.

Nem kevésbé kritikusan elemezték az olyan eredményeket is, mint az államosítások, amelyek a gyakorlatban nem küszöbölték ki a bürokratizmus továbbélését, és éppen ezért a hathatós jobbító gyógyszer csakis a demokratizmus lehet, bár ugyanennél a kérdésnél mindketten világosan kifejtették: e téren nincsenek kész receptek, s a demokratizmus tényleges kialakítása nagyon nehéz és összetett feladat.

(Marxism Today. 1980. október 5–13. l.)

J.

A folyóiratszemplét összeállították: Erdődy Gábor (E. G.), Jemnitz János (J.), Komlódi Zsuzsanna (K. Zs.), Menyhárt Lajos (M.) és Molnár Tamás (M. T.).

CONTENTS

STUDIES — *P. Zs. Pach*: Middle-East-Europe and the World Trade at the Dawn of the Modern Age — *I. Hahn*: Foreign Trade and Foreign Policy in Archaic Hellas — *E. Fügedi*: The Revenue of the Hungarian King at the End of the 15th Century — *Gy. Ember*: The Financial Receipts and Expenses of the Royal Hungarian Treasury 1555–1562 — *Gy. Ránki*: To the Question of the English Industrial Revolution — *E. Niederhauser*: The Abolition of Serfdom in East-Europe — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS.

TABLES DES MATIÈRES

ÉTUDES — *Zs. P. Pach*: L'Europe Centre-Orientale et le commerce mondial à l'aube de l'époque moderne — *I. Hahn*: Le commerce extérieur et la politique extérieure dans l'Hellade archaïque — *E. Fügedi*: Le revenu du roi de Hongrie à la fin du 15e siècle — *Gy. Ember*: Les revenus et les dépenses de la Chambre royale hongroise 1555–1562 — *Gy. Ránki*: Sur le problème de la révolution industrielle en Angleterre — *E. Niederhauser*: L'affranchissement des serfs en Europe Centrale — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Zs. P. Pach*: Ostmitteleuropa und die Weltwirtschaft zu Beginn der Neuzeit — *I. Hahn*: Aussenhandel und Aussenpolitik im archaischen Hellas — *E. Fügedi*: Das Einkommen des ungarischen Königs am Ende des 15. Jahrhunderts — *Gy. Ember*: Die Geldeinnahmen und Ausgaben der ungarischen königlichen Kammer 1555–1562 — *Gy. Ránki*: Zu Frage der englischen industriellen Revolution — *E. Niederhauser*: Bauernbefreiung in Osteuropa — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *П. Ж. Пах*: Центральнo-Восточная Европа и мировая торговля на рассвете новой эпохи. — *И. Хан*: Внешняя торговля и внешняя политика в архаической Элладe. — *Э. Фюгеди*: Доход венгерского короля в конце XV века. — *Д. Эмбер*: Денежные приходы и расходы венгерской королевской палаты в 1555–1562 гг. — *Д. Ранки*: К вопросу промышленной революции Англии. — *Э. Нидерхаузер*: Освобождение крепостных в Восточной Европе. — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. I. 5. – Terjedelem: 18,55 (A/5) ív
82.10389 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25 779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekintti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál — nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrekció javításával egyidejűleg kéri — különlenyomatot készítettünk.

Következő számunk tartalmából

Mályusz Elemér: A Zsigmondkori Oklevéltárról

Engel Pál: Honor, vár, ispánság

Magyar István Lénárd: „Quaestio bulgarica” (A kereszténység felvétele Bulgáriában)

Kristó Gyula: Koppány felnégyelése

Csóka J. Lajos: Az esztergomi főszékesegyházi könyvtár MS III. 184. kódexe

(A kódex leírása és eddigi irodalma)

E számunk munkatársai

Bellér Béla kandidátus, Budapest — *Csákvári Ferenc* a Hadtörténelmi Szemle Szerkesztőségének munkatársa — *Cs. Kottra Györgyi* muzeológus (Hadtörténelmi Múzeum, Bp.) — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Fekete Miklós* a Rakéta Regényújság munkatársa — *Föglein Gizella* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Gábor Márta* középiskolai tanár, Bp. — *Hidas I. Péter* egyetemi tanár, Dawson College (Kanada) — *Kőhegyi Mihály* muzeológus, Baja — *Lukács Lajos* kandidátus, tudományos főmunkatárs (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Mikes Tünde* egyetemi gyakornok (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Nagy László* kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársa — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Somogyi Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Tilkovszky Loránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Tóth Ede* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Urbán Aladár* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Varsányi Péter István* kandidátus, főiskolai docens, Szombathely — *Vörös Károly* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

51593

589

SZÁZADOK

A tartalomból:

**Nagy László: Erdély és a tizenötéves
háború**

**Lukács Lajos: Frigyesy és Garibaldi
1866—67-ben**

**KÖZLEMÉNYEK — TÖRTÉNETI
IRODALOM — FOLYÓIRAT-
SZEMLE**

1982. 06. 09.

116. ÉVF.

1982. 4. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÜRI UTCA 51–53.
116. ÉVFOLYAM 1982. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Nagy László*: Erdély és a tizenöt éves háború 639
Lukács Lajos: Frigyesy és Garibaldi 1866–67-ben 689

KÖZLEMÉNYEK

- Varsányi Péter István*: Nagyikinda és a Délvidék 1848 tavaszán 718
Peter I. Hidas: Az osztrák kormányzat gazdaságpolitikájának hatása Magyarországon, 1849–1853 743
Tóth Ede: Mocsáry Lajos elveszettnek tartott röpirata: „A ki-egyenlítés” 760

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Tanulmányok Tolna megye történetéből IX. (Ism.: *Bellér Béla*) 793
Daniel Roche: Le Siècle des Lumières en province (Ism.: *Mikes Tünde*) 795
Művészet és felvilágosodás (Művészettörténeti tanulmányok) (Ism.: *Vörös Károly*) 797
Stephan Basler–Jakob Becker: Kurze Geschichte der Apatiner Kirche und der Gemeinde Apatin (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) 802
L. N. Titova: Csesszkij teatr épohi nacional'nogo vozrozsdenija. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 803
Pervoe szerbszkoe voszsztanie 1804–1813 gg. i. Roszsziya. Kniga pervaja 1804–1807. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 805
Görgey István: 1848 júniusától novemberéig. (Ism.: *Urbán Aladár*) 806
Harald Bachmann: Joseph Maria Baernreither (1845–1925) (Ism.: *Somogyi Éva*) 808

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. (Ism.: <i>Somogyi Éva</i>)	810
Kompleksnue problemü isztorii i kul'turü narodov Central'noj i Jugo-vosztocnoj Evropü. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	812
<i>Tokody Gyula</i> : Németország 1918–1919. (Ism.: <i>Erdődy Gábor</i>)	815
<i>Karl M. Brousek</i> : Wien und seine Tschechen (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	817
Földet, köztársaságot, állami iskolát! (Ism.: <i>Föglein Gizella</i>)	820

FOLYÓIRATSZEMLE

Richard von Dülmen: Az európai társadalom formálódása a korai újkorban 822 – *Thomas C. Leonard*: A forradalom „hírei”. A leleplezés Amerikában 1768–1773-ban 823 – *Donald M. Scott*: A nyilvános előadások rendszerének és közönségének kialakítása a 19. századi Amerikában 825 – *Roy A. Austensen*: Ausztria és a porosz hatalmi törekvések 1848 és 1864 között 827 – *Michael C. Coleman*: Nem a faj, hanem a Kegyelem 828 – *Sz. I. Bruk, V. M. Kabuzan*: Oroszország lakosságának növekedése és etnikai összetétele az imperializmus korában (a 19. sz. végétől – 1917-ig) 829 – *Wolfgang Ruge*: Friedrich Ebert 1918. november 10-én 831 – *Keith Hitchins*: Woodrow Wilson és Erdély egyesítése Romániával 832 – *Karl Dietrich Erdmann*: Gustav Stresemann és a történetírás 834 –

Nagy László

ERDÉLY ÉS A TIZENÖTÉVES HÁBORÚ

A törökparti ellenzék felszámolása 1594-ben

„Az uralkodónak nem kell attól félnie, hogy kegyetlennek tartják, ha egységben és biztonságban tartja alattvalóit. Mert egy kevés vér kiontásával könnyörlétebb lesz a fejedelem, mint némelyek, akik merő könnyörlétebből szabad folyást engednek a rendtelenségnek, ez pedig öldöklésre és rablásra ad alkalmat. A rendtelenség ugyanis általában az egész közösséget veszélyezteti, az uralkodó által elrendelt kivégzések pedig egy-egy személy ellen irányulnak”¹ – olvashatjuk Machiavelli híres művében. Közismert, hogy ez a munka hosszú időn át amolyan cselekvési vezérfonal volt a legtöbb európai uralkodó és politikai vezető számára.

Minden bizonnyal Machiavelli tanait szem előtt tartva cselekedett Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem is 1594-ben, politikai ellenzékének felszámolásakor. E drámai események történetét az úgynevezett „Székely Krónika” örökítette meg legtömörebben, ahol ezeket olvashatjuk: „...Botskai,² Gétzi,³ Keresztúri⁴ és a többiek sok Székellyeket gyalogokat gyűjtenek Kolozsvárra, mintha a Töröktől nagy gonosz hír jött volna, hogy a Török Erdélyre szándékozik, de ezt azért tselekedték, hogy ha Báthori Boldisár⁵ és a

Gyakrabban előforduló források rövidítése:

ÁÉt = Akadémiai értekezések a tört. tud. köréből; EOE = Szilágyi S. szerk.: Erdélyi országgyűlési emlékek. Bp., 1875–1898.; EÖ = Makkai L. szerk.: Erdély öröksége. Erdélyi emlékiratok Erdélyről. Bp., é. n.; ETA = Mikó I.–Szabó K. szerk.: Erdélyi történelmi adatok. Kolozsvár. 1855–1862.; HK = Hadtörténelmi Közlemények. Bp., 1888-tól, ITK = Irodalomtörténeti Közlemények, Bp., 1891-től. It. = levéltár; MHHD = Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria, Pest, 1857.–Bp., 1948.; MHHS = Monumenta Hungariae Historica II. Scriptorum Pest, 1857.–Bp., 1906.; MTT = Magyar Történelmi Tár, Pest, 1855.–Bp., 1934.; OL = Országos Levéltár; SZ = Századok Bp., 1867-től; TMKÁO = Szilágyi Á.–Szilágyi S. szerk.: Török–magyar kori államokmánytár. Bp., 1868–1874.; TMO = Thalióczy L. –Krcsmarik J.–Szekfű Gy. szerk.: Török–magyar oklevéltár 1533–1789. Bp., 1914.; TSZ = Történelmi Szemle Bp., 1912-től; TT = Történelmi Tár, Bp., 1878–1914.

¹ N. Machiavelli: A fejedelem. Bp., 1964. 82.

² Bocskai István (1557–1606) váradi főkapitány, fejedelmi tanácsos. Báthory Zsigmond anyai nagybátyja. 1604–1606 között Magyarország és Erdély fejedelme. Életrajzára I. Benda K.: Bocskai István. Bp., 1942., és újabban Nagy L.: Bocskai István a hadak élén. Bp., 1981.

³ Helyesen Geszthy Ferenc (1545–1595), előbb híres végvári tiszt Magyarországon. 1581-ben Báthory István hívására Erdélybe megy. Itt tanácsos, országos főkapitány, Déva ura. Életrajzára I. Veress E.: Geszthy Ferenc várkapitány. Déva, 1898.

⁴ Keresztúri Kristóf (? –1599) 1523 a lengyel király bizalmasa, 1584-től kővári kapitány, majd Kolozs vármegye főispánja. Báthory Zsigmond tanácsosa. 1598-ban Mária Krisztierna kísérője.

⁵ Báthory Boldisár (1550-es évek–1594) Báthory András és Majláth Margit fia, Zsigmond fejedelem unokatestvére.

többi Urak valamint indítanak, ezen néppel elnyomhassák szándékokat. Mikor ezeket elvégezték volna, egy vasárnap 28va Augusti 1584⁶ kilencz órakor délelőtt bé hivattya a Tanács Urakat Sigmond,⁷ mintha Monostorra akarna menni a Missére, bé gyülenek a Fejedelem szállására mindnyájan, ott semmi szándékát az Arany Almának nem gondolván, *Botskai István, Kereszturi János, Gétzi Ferencz el végzett tanácsából Darabontokkal meg fogattyák az Urakat.* (Kiemelés itt és a továbbiakban is tőlem: N. L.)... Az Tanács Urak közül ezeket fogták meg: Báthory Boldisárt, Kendi Sándort,⁸ Kendi Ferentzet,⁹ Kovasótzai Farkast,¹⁰ Iffiu Jánost¹¹. Nem különben Tanácsbeli Fő embereket ezeket: Bornemisza Jánost,¹² Kendi Gábort,¹³ Forró Jánost,¹⁴ Szentenyedi Gergelyt¹⁵ Directorem Causarum, Gerendi Jánost,¹⁶ Lónai Albertet,¹⁷ Szilvási Boldisárt,¹⁸ Szalántzi Lászlót¹⁹ házánál ölték meg Branitskán. A meg fogás után harmad nappal 30ma Augusti Kolozsvári piatzon *vevék fejeket* ezeknek: Kendi Sándornak, Iffiu Jánosnak, Kendi Gábornak, Forró Jánosnak. Boldisárt és Kovasózt Szamos Ujvárba vitték első Septem-

⁶ Helyesen: 1594!

⁷ Báthory Zsigmond (1572 v. 1573–1613) Báthory Kristóf erdélyi vajda és Bocskai Erzsébet fia, 1581-től 1602-ig több megszakítással Erdély fejedelme, 1602-től Prágában él. Részletes biográfia mindmáig nem készült életéről. Kisebb munka *Lénárt J.*: Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem élete, jelleme. politikája. Erdélyi múzeum, 1880.

⁸ Kendi Sándor (1530-as évek–1594) tősgyökeres erdélyi nagybirtokos, 1565. János Zsigmond titkára, később Báthory István sikeres diplomatája, 1583. a három kormányzó egyike. 1591-től a „törökpart” irányítója.

⁹ Kendi Ferenc (? –1594) K. Sándor öccse, 1576. fejedelmi tanácsos, főispán, 1581-ben ellenzi Zsigmond fejedelemmé választását. 1584-ben sikeresen működő portai főkövet.

¹⁰ Kovacsóczy Farkas (1540. k.–1594) 1576-ban tér haza Erdélybe itáliai tanulmányútról, 1578. erdélyi kancellár, később tagja a Báthory Zs. melletti kormányzótanácsnak. Életrajzára I. *Szádeczky L.*: Kovacsóczy Farkas. Bp., 1891. Újabbán *Köpeczi B.*: A magyar politikai irodalom kezdeteihez. ITK 1970. 5–6. sz.

¹¹ Iffjú János (1540-es évek–1594) még János Zsigmond alatt jön Magyarországról Erdélybe. Báthory István alatt fejedelmi tanácsos, főispán, később zászlósúr.

¹² Bornemisza János (1550-es évek–1594) Magyarországról megy Erdélybe, Báthory István orosz háborúiban csapatvezérként kitünteti magát; később is jeles katonaként tartják számon.

¹³ Kendi Gábor (1540-es évek–1594) K. Sándor unokatestvére, 1575-ben Bekés-pártisága miatt távollétében fej- és jószágvesztésre ítélik, később kegyelmet kap.

¹⁴ Forró János (1550-es években–1594) Fejér vm. főispánja, 1588-ban jelentős szerepet játszik a megyesi országgyűlésen.

¹⁵ Szentenyedi v. Somlyói Literáti Gergely (? –1594) B. Zsigmond fejedelmi tisztartója, sok birtokadomány szerzője.

¹⁶ Gerendi János (? –1599) Torda vm. főispánja, vejére Rákóczi Zsigmondra való tekintettel kegyelmet kap. de birtokait veszti 1594-ben. Később visszatér Erdélybe, Báthory András mellett esik el.

¹⁷ Lónyai Albert. 1585-ben máramarosi főispán, 1594-ben a rendek a tatárok ellen küldik. Zsigmondtól kegyelmet kap, de száműzik Erdélyből.

¹⁸ Szilvási Boldisár (? –1629) katolikus erdélyi főúr, 1594-ben az országgyűlés a székelyek mozgósítására küldi, kegyelmet kap 1600. Mihai Viteazul követe Zsigmondnál, 1603. Temesvárra emigrál, megakadályozza Bethlen Gábor fejedelemmé választását, 1605. Bocskai elfogatja lázadás miatt, 1608. Rákóczi Zsigmond követe Báthory Gábornál, 1616. Bethlen Gábor „notáztatja”.

¹⁹ Szalántzi László (? –1594) többszöri portai követséget viselt zarándi főispán.

berben nyolcz óraker este, kiket azután Ravazdi György²⁰ az ott való kapitány a Sigmond parancsolattyaól meg fojtattott. Kendi Ferentzet és Bornemisza Jánost Gyaluban ölték meg Sigmond parancsolattyaól, ottan Vári István²¹ volt dolgod benne, aki akkor Gyalui Kapitány volt. Gerendi Jánost, minthogy Botskai István veje volt,²² hogy kedvet keressenek nálla, Nemes Magyar Országba úgy ki küldék, hogy *soha ide bé ne jöjjön többé*, s így meg dühödven akkor az emberek, a Fő emberek akkor azután magukat is az Országgal egyetemben el vesztték.”²³

A krónikát 1804-ben kiadó Kultsár István elmondja, hogy „mivel sok esztendőekben tsonka, másokban igen sovány (ti. a Székely Krónika), ezért Gyulafi Lestyánból, Szindi Jánosból és több egykorbeli írókból megbővítettett²⁴”. A bővítés ellenére több részlet hiányzik az elbeszélésből, amelyek egy részét Szamosközy István egykorú feljegyzéseiből kívánjuk pótolni. Az Itáliából nem sokkal korábban hazatért historikus megörökítette az elfogottak megkínzását, és részletesen írt a kivégzésekről is. Munkájából megtudhatjuk, hogy Gerendi Jánost, Forró Jánost és Lónyai Albertet a tömlőcből egy vallató pincébe vitték. Itt Forró Jánosnak hatalmas követ kötötték a lábára, s egy csigázó szerkezet segítségével, háraötött kezénél fogva, a magasba húzták. Kétségbeesett jajgatás verte föl a pince csöndjét. A kínvallatás alá vetett főispán, miután nyolcszor egymás után felvonták csigán, „megmondá, ki volt az indíttója a practicanak”, a fejedelem elleni szervezkedésnek: Kendi Sándort, a Báthory-testvéreket és Kovacsóczy Farkas kancellárt nevezte meg. „Sokat vallott — írja Szamosközy —, mert az nagyobbik követ kötötték a lábára.” Gerendi János és Lónyai István esetében megelégedtek a kínzóeszközök megmutatásával és a fenyegetéssel. Ez is meghozta a kívánt eredményt!²⁵

Az ellenzék tagjaival szemben alkalmazott eljárás élesen ütközött az Erdélyben is érvényben lévő magyarországi törvénykezési előírásokkal. *Törvénysértő volt a letartóztatás módja, a kintpadra vonás, ám ilyennek minősülnek az ügyükben hozott, kellő vizsgálatot nélkülöző ítéletek is!*²⁶ A sebtében végrehajtott kivégzésekről Szamosközy a következőket jegyezte föl:

„Die 30. Augusti szépen meg kezdett vala virradni. — Az város (ti. Kolozsvár) tórit kéreték az urak (ti. Bocskai és Geszthy) és az fejedelem hajnalban, és azzal vötték azután az uraknak fejeket. — Kezdék hozni Kendi Sándort és Iffju Jánost. Kendi Sándor több sok szavai között kezdé kiáltani: Úristen! légy irgalmas én nekem szerelmes fiadért! Szőnyegget kezdének leteríteni és azon vötték fejét. Az cigány (ti. a hóhér) letüré az kamoka-dolmányt az nyakáról, és úgy csapá, hogy egy kis bőrön tartozék meg az torka,

²⁰ Ravazdi György, szárhegyi kapitány, háromszéki főkirálybíró, szamosújvári várkapitány. 1596-ban a székelyek között kegyetlenkedik. 1599-ben fejedelmi tanácsosként Mihai Viteazul fogóságába kerül.

²¹ Helyesen: Óvári István, 1594. elejéig B. Zsigmond portai követe, majd gyalui várkapitány, 1599. B. András követe a tatár kánnál.

²² Ez téves adat, mert Rákóczi Zsigmond volt Gerendi János veje!

²³ KRÓNKA a Mohátsi Veszedelemtől a Bétsi Békülésig Magyarországon, Erdélyben, Havasalföldön és Moldvában történet dolgokról. Pest, 1804. — továbbiakban *Kultsár I.*: i. m. — 76–78.

²⁴ Ld. uo. II.

²⁵ *Szamosközy I.*: Történeti maradványai (1542–1608). MHHS. XXX. k. 46.

²⁶ L. erről Nagy L.: „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor...” Erdélyi boszorkányperek. Bp., 1981. 85–86.

hogy el nem szaladt. Ezután Iffiu Jánost szólíták. Sibrik Gáspár és Lázár István az két darabontok kapitányi valának, ők is hóhérokának. Iffju János nyakát nem vághatá, hanem háromszor is vágá az földön. Ezután szólittá Kendi Gábort és Forró Jánost. Ez Forró János kér vala élesebb szablyát, de nem adának. Azutái: utólszor Gergely diákot. Mikor levágták volna őköt, azután nagy zápor esső lón és mind az öt testet ott mosá meg szépen az eső.²⁷ Börtönében fojtották meg Bornemisza Jánost, Kendi Ferencet, Báthory Boldizsárt és Kovacsóczy Farkast. Szalánczi László az elfogatására küldött poroszlókkal vívott harcban veszette életét. Báthory Zsigmond több letartóztatottnak megkegyelmezett, de birtokaikat és egyéb értékeiket ezeknek is ugyanúgy elkobozták, mint a kivégzetteknek.²⁸

„Tündérország” a 16. század utolsó harmadában

Vajon mikor és miért nevezték el Erdélyt „Tündérország”-nak? A kései utókor tudatában úgy él, hogy természeti szépségeért kapta ezt a nevet, ám az egykorú források mást mondanak erről. Szamosközy leírása szerint Nádasdy Tamás 1551-ben így jellemezte az erdélyi állapotokat: „... ha a félszemit ittben hagyta volna is, be nem jönne ez *állhatatlan* országban.”²⁹ Csaknem ugyanebben az időben írta Kevendi Székely Lukács egyik levelében: „A k(egyelmes) Isten legyen vellünk és vigyen engemet ki ez *tendér országból*, noha szép Illonám nincsen, de azért örömet kimennék.” Az egykorú adatok arról vallanak, hogy a magyarországiak a 16. század közepétől egyre általánosabban „Tündérország”-nak nevezték Erdélyt: méghozzá csúfolódó, megbélyegző értelmezéssel.³⁰ Igazuk volt-e a csúfolódóknak? Annyi bizonyos, hogy a 16–17. század folyamán a fejedelemség többször is szolgált kellemetlen „meglepetésekkel” a királyi Magyarország lakóinak! Ám ennek az oka nem valamiféle „erdélyi megbízhatatlanság” volt, hanem szinte törvényszerűen következett abból a sajátos politikai helyzetből, amelybe Erdélyt a történelem vihara sodorta.

A fejedelemség születéséről a közelmúltban megjelent népszerű történeti munka³¹ szemléletesen tárja elénk azt a folyamatot, amelynek a végét a Báthoryak államának megalakulása jelzi. Ebben az új államalakulatban, hozzávetőleges becslések szerint, körülbelül egymilliónyi lakosság élt. A többséget a vármegyékben lakó magyarok és a székely székekben élő székelyek alkották. Rajtuk kívül szászok, románok, rácok és ukránok éltek nagyobb számban a fejedelemség területén. A magyar etnikumúak túlsúlya és a történeti hagyományok miatt az erdélyi hatóságok a visszaszoruló latin nyelv helyett egyre inkább

²⁷ Ld. Szamosközy J.: i. m. MHHS XXX. k. 46. o. L. még Báthory Zsigmond 1594. szept. 25-i, Carillonak írt levelét: MHH XXXII. k. 83–85.

²⁸ Kővári L.: Erdély történelme. Pest, 1863. IV. k. 63.

²⁹ Szamosközy J.: i. m. MHHS. XXX. k. 1.

³⁰ A legkorábbi ilyen adatot 1554-ből ismerjük: TT 1907. 527. Illésházy István 1607-ben írta Rákóczi Zsigmondnak: „az igaz keresményét is ez *tündérország* miatt el ne veszesse kegyelmed, mert ha az régi cronikákba tekintünk is, az *erdélyi dolog* még az magyar királyok idején is *forgandó* volt.”: MTT XIII. k. 122. Ld. még SZ 1908. 316., vagy Magyar Nyelvőr, 1912. 433. A „*Tündérkert*” elnevezés Móricz Zsigmondtól származik.

³¹ Barta G.: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp., 1979.

a magyar nyelvet használták hivatalos nyelvként.³² A Szapolyaiak magyar királysága örökébe lépő erdélyi fejedelemség azonban nemcsak etnikailag mutatott tarka képet. Meglehetősen sajátos képződmény volt ez gazdasági, társadalmi és politikai téren is. A középkori erdélyi vajdaság területéhez csatolt Partium viszonyai például jelentősen eltértek a belső területektől, de számottevő különbségek mutatkoztak az egykori középkori vajdaságon belül is.³³ Általánosságban elmondható, hogy a század utolsó harmadában az egész fejedelemség területén *a gazdasági elszigetelődés tendenciái, a mezővárosi fejlődés megtorpanása és a jobbágyterhek nagymérvű növekedése* jellemezték.³⁴ Az erdélyi polgárság – a szász városok viszonylagos fejlettsége ellenére – sohasem számított meghatározó politikai tényezőnek. A társadalmi életre alapvetően *a feudális viszonyok, háborítatlansága* nyomta rá a bélyegét. A 16. századi, túlnyomóan békés viszonyok között élő Erdély, a Partium kivételével, az elnyomott osztályok tagjainak nem kínált még olyan kitörési lehetőségeket sem, mint a királyi Magyarország a végvári katonáknak vagy hajdúnak állt jobbágyoknak.³⁵

Az a történelmi körülmény, hogy ezt az államot a török és a Habsburg-birodalom hatalmi harca hívta életre és tartotta fenn több mint egy évszázadon át, szintén több sajátos, egyedi vonást eredményezett Erdély arculatán. A fejedelemség – a középkori magyar nemzeti királyság örököse és egyben a török birodalom „különleges státusú része” – egyszerre volt középkori hagyományok őrzője, és számos eszmeáramlat befogadója, sőt időnként még zászlóvivője is. Ez a „botcsinálta félfüggetlenség” megővta a fejedelemséget a török háborús pusztításoktól. Jórészt ennek eredményeként a korábbi „határgrófságból” olyan török hűbéres állam jött létre, amely néhány nagy formátumú uralkodó vezetése alatt „diplomáciai tekintély” lett Európában, mialatt „a hatalmas anyaország nyomorult őrgófsággá süllyedt” – olvashatjuk az Erdély szellemi örökségét összegyűjtő kiadványsorozat egyik kötetének bevezetőjében.³⁶ E jelenség okát az első nagyobb Erdély-történeti szintézis írója abban jelölte meg, hogy a Zápolyák iránt „oly jó” Nagy Szulejmán szultán, noha lemondott arról, hogy „Budára a nemzeti trónt visszaállítsa”, mégis szükségesnek ítélte „jó hiszemben hagyni a magyart”, s Erdélyt „olyan archimedesi pontnak kívánta tekinteni, *honnan az ausztriai kormányt sakkban, s a hozzá szító magyarokat izgalomban tarthassa*”³⁷. E megállapítás második felével nagyjából egyetérthetünk. Rövidebben és kevésbé sallangosan úgy fogalmazhatnánk, hogy a török poli-

³² Ld. Barta G.: i. m. 258–259. Vö. Maksay F.: Parasztság és zsoldosszolgálat a XVI. sz.-i Magyarországon. HK 1956. 1. sz. 31. 32., vagy Nagy L.: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Bp., 1972. 31. Újabbán pl. Dávid Zoltán amellett foglalt állást, hogy Magyarország és Erdély összlakossága a török uralom alatt sem esett 3,5–4 millió alá. Ld.: A magyar nemzetiség statisztikai múltja és jelene. Valóság. 1980. 8. sz.

³³ Szamosközy szerint a Bihar néven számon tartott körzetben, „ha az adónyilvántartás úgynevezett portáinak számára gondolunk, Erdély felével érhet fel”: Erdély története. Bp., 1977. 138.

³⁴ Erről újabbán ld. Barta G.: i. m. 202–274.

³⁵ Ld. Varga J.: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556–1767. Bp., 1969. 223–224. Vö. Nagy L.: A végvári dicsőség nyomában. Bp., 1978. 17–18., 51. Ld. még Szentgyörgyi M.: Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben. Bp., 1962., vagy Demény L.: Székely felkelések a XVI. század második felében. Bukarest. 1976.

³⁶ Cs. Szabó L.: EÖ II. k. Bevezetés. VII.

³⁷ Kővári L.: i. m. IV. k. 9. Vö. Č. Horacek: Az oszmán birodalom és a közép-európai rendi államok a XVI. sz.-ban. HK 1966. 4. sz. 805.

tikai vezetés a „divide et impera” elvét alkalmazva alkotta meg és tartotta fenn hosszú időn át Erdély „különleges státusát”. Ám ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a stratégiai szempontot sem, hogy Erdély kiválása a török ellen küzdők sorából egyúttal elzárta a két román vajdaságot és a török más balkáni hódításait a Habsburg-segélyforrásoktól.³⁸ Ennyi stratégiai előny ellenében talán nem is tekinthető valamiféle különösebb „nagylelkűségnek” az, hogy a szultáni hatalom szavatolta az erdélyi fejedelmek oltalmát *mindenfajta külső és belső támadással szemben*.³⁹

Az a körülmény, hogy a kicsiny és elmaradt fejedelemség uralkodója bizonyos keretek között maga mögött tudhatta egy hatalmas világbirodalom anyagi támogatását és katonai erejét, sajátos, megkülönböztetett helyzetet biztosított Erdély urainak az európai uralkodók sorában. Mialatt a királyi Magyarországon a Habsburg-uralkodók a 17. század folyamán is csak késhegyre menő küzdelmek árán tudtak akár csak egy morzsányit is lefaragni a nemesi rendi jogokból, *Erdélyben a fejedelem szinte korlátlan úr volt a rendek felett*. A szó szoros értelmében élet és halál ura, önkényének legfeljebb a török porta, vagy a saját lelkiismerete szabott korlátokat.⁴⁰ Szekfű Gyula megfogalmazása szerint az erdélyi országgyűléseknél „*szolgálatkészebb* testület alig van a XVI. században, mikor még másutt a rendiség utolsó kemény harcát folytatja a fejlődő abszolutizmussal”⁴¹. E jelenség okait kutatva, találkozhatunk olyan magyarázattal, hogy miután Gyulafehérváron Hunyadi Mátyás műve folytatódott, ott nem alakultak ki olyan, a nemesi köztársasághoz hasonló állapotok, mint Habsburg-Magyarországon: „Erdélyben a fejedelmek olyan erősek, mint Mátyás és olyan egyeduralkodók, mint az akkori fiatal nemzetállamok királyai.” Miután az erdélyi fejedelem roppant nagy vagyon ura — „gazdag magyar úr a szegény erdélyi rokonok között” — *nincs, aki korlátozhassa önkényét*. Jóllehet, az országgyűlés elvileg ellenőriztethette volna az uralkodót a fejedelmi tanáccsal, ám az önkény éppen a tanácsosok sorából szedte a legtöbb áldozatát, ami ugyancsak megkérdőjelezte ennek az ellenőrzésnek a hatékonyságát! Az erdélyi és a magyarországi különbségek létrejöttéhez hozzájárult olyan szubjektív momentum is, hogy amíg a magyarországi nemesek, akik a csataterекről mentek Bécsbe, s „a halál völgyénei” voltak, más elbánást vindikálhattak maguknak, mint békés körülmények között élő alattvalók. A „*kegyetlen zsarnokság*” alatt élő erdélyi főurakat és nemeseket még az a hit sem tüzelhette, mint a protestáns francia főurakat, vagy az angol katolikus hitvallókat, hiszen az erdélyi fejedelmek vallási türelmi politikája a legerősebb lelki gyertyát, „a vértanú hitvallását” csavarta ki a kezükből.⁴²

³⁸ *Makkai L.*: Erdély története. Bp., 1944. 222. Ld. még újabban *Marosi E.*: A török elleni harc lehetőségai 1352–1718 között. Historiográfiai áttekintés. HK. 1980. 4. sz. 589.

³⁹ Bővebb kifejtését, forráshivatkozásokkal ld. *Nagy L.*: Erdélyi „boszorkányperek” a politikai hatalom szolgálatában SZ 1978. 6. sz. 1132–1138.

⁴⁰ „Bebek és a Kendi testvérek kivégzése óta Erdélyben is *hóhérbárd lebegett a tanácsosok feje felett*. Az uralkodó és a nemzet viszonyának egyoldalú megállapítása elvi alapot adott a *terrornak* . . .” *L. Makkai L.*: i. m. (1944) 225. Vö. *Nagy L.*: i. m. SZ 1978. 6. sz. 1133. o. Apró, de jellemző adalék Apafi Mihály fejedelem kifakadása az 1672-es októberi országgyűlésen, amikor is így ripakodott a rendekre: „mit piszkálnak ő kegyelmek méltóságomba, *mi kezünkben nem ő kegyelmetek adták a botot*”. Idézi *Trócsányi Zs.*: Teleki Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig. Budapest, 1972. 134.

⁴¹ *Hóman B.*–*Szekfű Gy.*: Magyar történet. Bp., 1935. III. k. 303.

⁴² Cs. *Szabó L.*: i. m. EÖ. II. k. Bevezetés, VIII–IX. o. Az erőszakos halállal meghaltak egy részének névsorát l. *Apor P.*: Lusumundi et ejusdem actus scenicus c. munkájának „Notatu digna” függelékét: MHHS VII. k. 258–263. Vö. *Trócsányi Zs.*: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. (Adalékok az erdélyi rendiség történetéhez.) Bp., 1976. 180–208.

Vajon mit mondanak erről a kortársak?

Báthory István erdélyi fejedelem – már lengyel király korában – egy alkalommal úgy jellemezte az erdélyi rendeket: „*tehetségek kevés, voltok semmi*, ki azonnal megtetszik, mihelyt dolgokról serio parancsolunk.”⁴³ Az egykorú iratok arról tanúskodnak, hogy az erdélyi rendek minden fejedelemválasztáskor megkíséreltek valamiféle hatékonyabb ellenőrzési jogot biztosítani maguknak. Választási feltételnek mondták ki, hogy az „absolutus princeps” esküdjék meg „*az ország szabadságai és kiváltságai megtartására*”.⁴⁴ Ilyen tartalmú ígéretet el is hangoztattak a választások alkalmával, de mind a rendek, mind a fejedelmek jól tudták, hogy a beiktatást követően minden marad a régiben! Kendi Sándor fejedelmi tanácsos mondotta 1593-ban: „Fejérvárra is néha elmegyünk, ott ülünk egy néhány nap és azonban re infecta jövünk haza.” A Gyulaffi Lestár munkájában fennmaradt szavakhoz közel száz esztendő múlva egy ismeretlen kéz hozzáírta: „*NB. Vagyunk így sokszor. 1689.*”⁴⁵ A rendek, az esetek többségében, akkor próbálkoztak akaratauk érvényesítésével a fejedelemmel szemben, amikor valamilyen okból *nélkülözte a porta támogatását*.⁴⁶ Ez történt lényegében 1593-ban és 1594 első felében is, amikor Báthory Zsigmond a „Fényes Portá”-val kívánta szembefordítani az országot. Ám mielőtt e véres, egyéni drámákba torkolló időszak hatalmi harcait közelebb-ről is szemügyre vennők, időzzünk el egy kevéssé az erdélyi fejedelmi székvárosban és a palotában, ahonnan „Tündérország”-ot kormányozták.

Első kalauzul válasszuk Pierre Lescalopier francia követet, aki 1574-ben járt Báthory István udvarában, és érdekes részletekben bővelkedő képet rajzolt az ott látottakról. A Páduában tanult diplomata elmondja Gyulafehérvárról, hogy annak a vára nagy és erős, s mellette sűrűn lakott mezőváros terül el. A város lakosai magyarok, akik „*az ország eredeti nyelvén*”, magyarul beszélnek. Maga a fejedelem alattvalóival vagy magyar, vagy latin nyelven érintkezik. Németül nem beszél senkivel, noha jól bírja ezt a nyelvet is. A fogadás után megmutatták a követnek a fejedelem gazdagságát és a nagy fegyvertárát. Különösen megragadta a figyelmét az elhalt uralkodó, János Zsigmond hatalmas hadisátra. Elismeréssel szolt arról a vízvezetékrendszerről is, amely mintegy mérföldnyi távolságból szállította a tiszta, friss vizet a fejedelmi palotába. A sok élmény és benyomás közepette megemlítendőnek ítélte azt is, hogy a török-vazallus ország templomaiban a hívek így végzik imájukat: „*Pusztítsd el a pápa és a törökök zsarnokságát.*”⁴⁷

A francia követ beszámolója kétségtelenül sok érdekességet tartalmaz, de ennél is többet tudhatunk meg a Báthoryak udvaráról az ott élő Szamosközy Istvántól. Művében elmondja, hogy Zsigmond palotájában a boltíves termék falait velencei és török földről származó kárpitok borították, valamint itáliai „képirók” festményei és falifreskói. A szépmívű, nehéz, faragott bútorzat szintén többnyire olasz, vagy Itáliában tanult magyar mesterek keze alól került ki. A fejedelmi múzeumról megtudhatjuk, hogy nagy számban

⁴³ Makkai L.: i. m. (1944) 299. Vö.: MHHD XLII. k. 55–56.

⁴⁴ Szilágyi S.: Az 1588-ik évi december 8–23. Medgyesen tartott országgyűlés története és törvényzikkéi. (Rajzok és tanulmányok. Bp., 1875. I. k. 68.)

⁴⁵ MHHS XXXI. k. 28., *Kulcsár*, i. m. 66.

⁴⁶ Így pl. II. Rákóczi Györggyel szemben, 1657 után.

⁴⁷ Tardy L.: Erdély és Franciaország szövetségének terve egy 1574. évi útleírás tükrében. Magyar Tudomány, 1980. 4. sz. 256–260.

őriztek ott régi páncélokat, sisakokat, vértzeteket, és egyéb olyan dísztárgyakat, amelyek „nem annyira anyaguknál, mint inkább koruknál fogva szent és sérthetetlen emlékek és becses régiségek”-nek minősülnek. Megemlíti ezek közül Hunyadi Mátyás egyik kardját és derékszíját. A kuriózumok között szól néhány pigmeus koponyáról, amelyeket még a Nagy Szulejmán küldött János Zsigmondnak. Beszámol a pompás fejedelmi könyvtárról és a gazdag levéltárról is, ahol a rendezést, illetve az anyagok gondozását többnyire külföldön tanult tudósok végezték.

A fejedelmi udvarban korábban is érzékelhető itáliai hatás Zsigmond idejében egyeduralgoddá vált. A palota ebben az időben tárva-nyitva állt minden rendű és rangú olasz előtt. Ám amíg korábban nagyrészt értékes emberek – tudósok és jeles művészek – jöttek Gyulafehérvárra, Zsigmond idején előzönlöttek a palotát „*a legnemesebb nemzet szemét képviselői*”. Az Itáliában tanult Szamosközy elfogultan – sőt egyes esetekben kifejezett ellenszenvvel – szól ezekről az olaszokról, akik szerinte „megrontották” a fejedelem erkölceit is. Zsigmond bámulattal és szeretettel csüngött rajtuk: maga is olasz módra élt, ruházkodott és szórakozott. Itáliai hatásra honosodott meg Gyulafehérvárott a röplabdajáték is, amelyet Zsigmond is szenvedélyesen űzött.⁴⁸ Ám állítólag az „olasz módi” kultiválása tette alkalmatlanná a fejedelmet a házasesettel járó „férfiúi kötelmek” gyakorlására is. Így volt-e valójában? – nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy viselkedésében, uralkodási eszközeiben a Machiavellit követő itáliai fejedelmeket utánozta. Nyíltan hirdette: nem hajlandó a tömeg – értsd a rendek – uszályába kerülni! Csupán olyan „üdvös” tanácsokat hajlandó elfogadni, amelyek eltérnek a sokaság véleményétől.⁴⁹

Szamosközy – akinek Kovacsóczy Farkas kancellár volt a pártfogója – érzelmileg a „török párt” oldalán állt, ami befolyásolta ítéleteiben is.⁵⁰ Éppen ezért az események leírásánál, – még inkább azok értékelésénél – munkája ellenőrzésre, egyéb egykorú adatokkal történő összevetésre szorul. Ezt követeli meg történelemszemlélete is, hiszen oknyomozó történetíró léte túlzott jelentőséget tulajdonít a dolgok alakulásában a szubjektív momentumoknak, így mindenekelőtt Báthory Zsigmond különböző „jellemtorzulásainak”. Ez utóbbi magyarázat már csak azért sem fogadható el, hiszen a fejedelem a döntő kérdésekben – különösen a török elleni háborúba lépést illetően – olyan személyek tanácsait követte, akik nem vádolhatók ilyen vagy ehhez hasonló jellemfűlésekkel.

Az 1594-es fordulat objektív okait véleményünk szerint azokban a történeti előzményekben kell keresnünk, amelyekről a következőben kívánunk röviden szólni.

⁴⁸ Szamosközy I.: I. m. (1977) 57–61. 89. Vö.: *Hidvégi Mikó F.*: *Históriája a maga életében történt erdélyi dolgokról 1594–1613.* MHHS VII. k. 137.

⁴⁹ Ld. *N. Machiavelli*: i. m. 84–85.

⁵⁰ Szamosközy István (1570–1612?) életére és működésére ld. újabban *Bartonicz E.*: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből.* (Kézirat gyanánt) Bp., 1975. 276–301. Vö.: *Sinkovics I.*: bevezetőjével Szamosközy munkájához (i. m. 1977. 7–44.)

A háború nyitánya

1593. február 7-én Szinán pasa török nagyvezér egy meglehetősen különös levélben tudatta Rudolf császárral és magyar királlyal a háborús állapot beálltát. Nehezményezve azt, hogy a császár a szokásos „ajándékokat” nem küldte be a portára, továbbá, hogy a császári katonaság Boszniába betört, a következő ultimátumot intézte Rudolffhoz: „Ha Felseged a békét megtartja, a két évre járó ajándékot megküldi, és a mi fogoly bégjeinket szabadon bocsájtja”, akkor a béke fönmarad. „Ellenkező esetre azonban, ha a fent említett ajándékok megküldése újólag elhalasztatnék, és a felelet csak üres, hiú szavakban állana, a mi hatalmas császárunk, ki sem gazdagságban, sem népekben hiányt nem szenved, parancsot adott, hogy mi személyesen, az egész muzulmán hadsereggel háborúba induljunk.”⁵¹ Ez a nyílt hadüzenettel felérő fenyegetés tulajdonképpen csupán szentesítette a már két esztendeje tartó háborús állapotot. Igaz, a korábbi harcok méretei alig nőttek túl a szokásos és szinte sohasem szünetelő határmenti csetepaték keretein, amikor is háborús cselekménynek csupán az számított, ha tüzéséget is felvonultattak az akciók-nál. Am ez utóbbi momentum is bekövetkezett már 1593 előtt, s tulajdonképpen ezért nevezték el az 1606-ban záruló küzdelmet *tizenötéves háborúnak*.

Tudjuk, hogy a régi emberek a háborúk kitörését „isteni rendelésnek” fogták fel. Ma már általánosan elfogadottnak tekinthető az a nézet, miszerint a háború a politika folytatása más, erőszakos eszközökkel. A marxista történetfelfogás kiegészíti ezt még azzal, hogy a háború mindenkor konkrét osztálycélokat és érdekeket szolgált.⁵² E megállapítások nyomán meg kell kérdőjeleznünk az olyan nézeteket, amelyek a tizenöt-éves török háborút valamiféle véletlenül kirobbant s tulajdonképpen egyik fél által sem akart küzdelemnek tekintik. Noha e háború története ma még nagyrészt feldolgozatlan, és így törvényszerűen sok fehér foltot rejt magában,⁵³ azt azonban már a mai ismereteink alapján is elmondhatjuk, hogy a fegyveres összeütközést kiprovokáló török hatalom belső gazdasági, társadalmi és politikai bajait kívánta levezetni – illetve megoldani – e küzdelemmel. A másik oldalon, noha a kezdetkor csupán rákényszerültek a hadakozásra, később már elérkezettnek látták az időt a meggyöngült török birodalom magyarországi uralmának megdöntéséhez. Ez utóbbi cél érdekében állott mind a Habsburg-udvarnak, mind a magyar uralkodó osztálynak.⁵⁴ Arra minden bizonnyal egyik fél sem számított, hogy a másfél évtizedes, nagy anyagi és véráldozatokkal járó küzdelem végül is nagyjából a korábbi status-quo szentesítésével ér majd véget.⁵⁵ Már csak azért sem gondolhattak

⁵¹ HK 1894. 393–395.

⁵² A régi vélekedésekre pl. ld. Bethlen Gábor 1616. május 20-i fegyelmi utasítását (*Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Bp., 1887. 9. o.) vagy I. Rákóczi György 1634-es hadiszabályzatát: HK 1894. 143–144. o. Vö.: *V. I. Lenin*: Művei XXIII. k. 24. o., vagy Művei XXIX. k. 413–415. o. vagy: „A marxizmus-leninizmus a háborúról és hadseregről”. Bp., 1958. 63–64.

⁵³ A háború régebbi irodalmáról l. *Kosáry D.*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Bp., 1951. I. k. 316–318. Az utóbbi harminc év igen gyér publikációjára ld. *Péter K.*: A felszabadulás utáni évtizedek magyar történetírása. A mohácsi csatától a szatmári békéig. SZ 1980. 3. sz. 373–374. L. még *Marosi E.*: i. m. HK. 1980. 4. sz. 589–590.

⁵⁴ A háború okaival és céljaival foglalkozik legújabban a Magyar Hadtörténet I. kötete. (kézirat, megjelenik a Zrínyi Katonai Kiadó gondozásában.)

⁵⁵ Ld. *Marczali H.–Angyal D.–Mika S.*: A magyar történelem kútfőinek kézikönyve. Bp., 1902., továbbá *A. Steinwarter*: Steinmark unk der Friede von Zsitva–Torok (Archiv für österreichische Geschichte. Wien, 1915.)

erre, mert ez a befejezés – legalábbis véleményünk szerint – nem volt törvényszerű: a küzdelem magában hordta egy Magyarországra nézve kedvezőbb kimenetel lehetőségét is.

Erről később kívánunk bővebben szólni. Előbb egy rövid áttekintést szeretnénk adni a szemben álló felek erőviszonyairól. Jóllehet, ma még sok az ismeretlen részlet ezen a téren is, az azonban már ma is megállapítható, hogy a mintegy harmincmillió lélekszámúra becsült török birodalom⁵⁶ és a körülbelül hét-nyolc milliós lakosú Habsburg-monarchia⁵⁷ erőviszonyai nagyjából kiegyenlítették voltak, sőt némi előny is regisztrálható a törökellenes tábor oldalán. Rudolf ugyanis joggal számíthatott nemcsak a spanyol Habsburgok, de a pápaság és jelentős részben a német birodalom gazdasági és katonai támogatására, valamint a töröktől elnyomott balkáni népek közreműködésére is.⁵⁸ S noha a Habsburg-államszervezet is súlyos gazdasági, társadalmi és politikai problémákkal kényszerült szembenézni, az itt mutatkozó válságjelek – különösen a háború első felében –, úgy tűnik, hogy nem érték el a török birodalomban mutatkozó bajok súlyossági fokát.⁵⁹ Az egyes háborús esztendőkből felvonultatott csapatok létszámát csak hozzávetőleges pontossággal tudjuk megállapítani. Különösen a török hadakét, hiszen arról ugyancsak túlzó adatok láttak napvilágot mindkét oldalon!⁶⁰ Mindent összevetve az látszik a legvalószínűbbnek, hogy a különböző háborús években mintegy ötven- és százezer fő közötti létszámú török–tatár katonaság vonult fel a magyarországi, illetve a balkáni hadszíntéren.⁶¹ Még mindig félelmes erő, ám már korántsem a régi, szulejmáni had. A hadsereg egyre nagyobb hányadát tették ki tatárok és egyéb olyan haderőnemek, amelyek már nem számítottak élvonalbeli, ütőképes katonaságnak, hanem csupán kiegészítő erőnek.^{61/a} A török elleni tábor általában mintegy huszonöt-harmincöt ezer közötti nyugati zsoldos katonát,⁶² és nagyjából hasonló létszámú magyar, román és délszláv harcost tudott szembeállítani az ellenséggel.⁶³ S noha a Habsburg-hadvezetést

⁵⁶ A török viszonyokra legújabbban ld. *Hegyí K.*: Egy világbirodalom végvidékén. Bp., 1976.

⁵⁷ A törökellenes erők helyzetére ld. *F. Bezold*: Rudolf II. und die heilige Liga. München, 1883. Újabbán *Gonda I.*–*Niederhauser E.*: A Habsburgok. Egy európai jelenség. Bp., 1977. Ld. még *D. Koszev*–*H. Hrisztov*–*D. Angelov*: Bulgária története. Bp., 1971.

⁵⁸ Részletes adatokat erről L. *Károlyi Á.*: Magyar országgyűlési emlékek – továbbiakban MOE – Bp., 1917. XII. k. 138–144.

⁵⁹ Ld. többek között *Lázár György*: A török birodalom története. Nagybecskerek, 1890. 364–369. *Salamon F.*: Magyarország a török hódítás korában. Bp., 1885. 181–182. vagy *I. M. Rejszner*–*B. K. Rubcov*: A keleti országok újkori története. Bp., 1955. és természetesen Zsukov szerkesztésében megjelent „Világtörténet” megfelelő részeit. L. még *D. M. Vaughan*: Europe and the Turk. A pattern of alliances 1350–1700. Liverpool, 1954., vagy *Stanford J. Shan*: Between Old and New The Ottoman Empire under Sultan Selim III. Harvard, 1971.

⁶⁰ A különböző feldolgozások gyakran írnak kétszázézeres, sőt háromszázézeres létszámban fölvonuló török seregekről, holott a hozzávetőleges becslések szerint is az egész birodalom hadipotenciálja volt mintegy harmadfélszázézer fő!

⁶¹ Viszonylagosan elfogadható pontosságú adatokat tartalmaznak Basta tábornagy jelentése. Ld. *Veress E.*: Basta György hadvezér levelezése és iratai. Bp., 1911–1913. I–II. k. A tatárokról ld. pl. *Szamosközy I.*: i. m. (1977). 280–281.

^{61/a} A problémára l. *Salomon F.*: i. m. 126–143.

⁶² A császári katonaság létszámára az egyes esztendőkből ld. *E. Heischmann*: Die Anfänge des stehenden Heeres. Wien, 1925.

⁶³ A magyar hadlétszámokra ld. *Szentirmai I.*: Magyar csapatnemek a tizenöt éves török háború idején. Esztergom, 1909. vagy *Demkó K.*: Magyarország hadiereje a XVI. században. HK. 1916. A román

méltán lehet bírálni nem egy intézkedés miatt, azt el kell mondanunk, hogy komoly erőfeszítéseket tett a győzelem érdekében. Így többek között azért is, hogy ne csupán a nyugati zsoldosrezdek katonái, de lehetőleg a magyar és a román katonaság is rendelkezzen korszerű fegyverzettel.⁶⁴

A háború a sziszeki vár török ostromával kezdődött. Ezt az erősséget Hasszán boszniai beglerbég már 1591-ben megkísérelte elfoglalni. Itt került sor az első nagyobb nyílt ütközetre is 1593-ban, amikor a törökök vereséget szenvedtek a felmentő hadaktól.⁶⁵ Válaszul Szinán nagyvezér még ez év őszén ostrom alá fogta és néhány napi harc után elfoglalta *Veszprémet*, majd rövidesen *Várpalotát* is. *Tata* ellen azonban már nem boldogult a török sereg. Amikor pedig a török had téli szállásra elvonult, az ellenfél jó érzékkel kihasználta a fősereg távollétét, és ellentámadásba ment át. A törökellenes sereg idegen és magyar katonái előbb *Pákozdnál* vereséget mértek a budai pasa seregére, majd megindították a diadalmas *téli hadjáratot* a bányavidéki véghelyek visszafoglalására. *Fülek*, *Drégelypalánk*, *Kékkő*, *Divény*, *Somoskő* és *Hollókő* felszabadításán fellelkesülve a Habsburg-hadvezetés 1594 márciusában, a rendkívül hideg és „rút” időben is folytatta a támadást. Eredményeként fölszabadult *Nógrád*, s ez megnyitotta az utat *Esztergom* és *Buda* felé.⁶⁶

A török birodalom katonai erejének gyöngülését ugyan már jelezték olyan korábbi sikerek is, mint pl. a Rákóczi Zsigmond vezetésével kivívott 1588-as szikszói győzelem,⁶⁷ ám azoknak nem volt olyan folytatásuk, mint az 1593-as, 1594-es diadaloknak. Ezen elkeseredve írta 1589-ben Illésházy István, a korszak e nagyformátumú magyar politikusa, a katonai téren jeleskedő Pálffy Miklósnak: „Im látjátok, az ország mint veszett el, s mint romol naponkint.”⁶⁸ Ezt a letargikus hangulatot 1593 nyarán boldog bizakodás váltotta fel: „*Sziget veszésétől ilyen alkalmatosság nem volt eféle dologban; talán nem is leszzen egynehány ideig*” – írta fellelkesülve az idős Zrínyi György az ifjú Batthyány Ferencnek.⁶⁹ A téli hadjárat sikerei nyomán még magasabbra hágott a harci hév! 1594 tavaszán a magyarországi nagyurak és nemesek rég látott buzgalommal sorakoztak föl a török elleni harcra: „*Valahol mi úr vagyon Magyarországon, azok mind itt vannak, még a betegesse is ide hozatta magát*” – írta az Esztergom ostromára fölsorakozottak táborából Thurzó György, a későbbi nádor, feleségének.⁷⁰ Ám arról tudósít a korábban oly szkeptikus Illésházy is, hogy a török elleni táborba „*az urak, nemesek mind személyek*

erőkre l. újabban *Demény L.*: i. m. Ld. még *D. Koszev–H. Hrisztov–D. Angelov*: Bulgária története. Bp., 1971. *Boros A.*: Paraszti milíciák a középkori Európa hadseregeiben. HK 1972. 3. sz.

⁶⁴ A Habsburg-hadvezetés több mint húszezer hajdút és székelyt fegyverzett fel a legmodernebb fegyverzettel. Az ezzel kapcsolatos konkrét adatokat ld. pl. Basta kiadott levelezésében.

⁶⁵ L. *Gömöry G.*: A sziszeki csata. HK 1894.

⁶⁶ L. *Gömöry G.*: Veszprém és Várpalota eleste 1593. HK 1895 és *uő.*: A pákozdi csata 1593. HK 1896.

⁶⁷ Kortársi verses feldolgozását l. *Tardi Gy.*: Szikszói győzelem. (*Varjas B.* szerk.: Balassi Bálint és a 16. század költői. Bp., 1979. II. k. 738–770.) Újabban l. *Trócsányi Zs.*: Rákóczi Zsigmond. Egy dinasztia születése. (A Debreceni Déri Múzeum 1978. évi évkönyve 63–64.)

⁶⁸ Illésházy 1589-es levelét idézi *Takáts S.*: Zrínyi Miklós nevelőanyja. Bp., 1917. 45.

⁶⁹ Zrínyi György 1593. júl. 15-i levele: OL Batthyány cs. It. Miss.

⁷⁰ Thurzó György id. 1594-es lev. l. *ifj. Kubinyi M.*: Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez czobor-szent-mihályi Czobor Erzsébethhez. Bp., 1876. I. k. 67–68.

szerént elmenének s minden portától jobbágyoktól egy-egy puskást adtak”⁷¹. Az eluralkodott bizakodó lelkesedést tükrözik Pálffy Miklós ismert szavai, amelyek egyúttal jelzik a korábbi benuhátról való ocsúdást is: „Mi a muzulmán népet mostanáig olyan doboznak tartottuk, melyet elődeink nem mertek felnyitni, mert azt mondák, hogy telidestele van kígyókkal, százlábú férgekkel, skorpiókkal, s ha ezt felnyitnánk, ezek országunkra kiáradnak, s a népet elpusztítják, megölik. Császáraink és királyaink mindegyike egy-egy lakatot tett rá. Most azonban szükséges volt; mi felnyitottuk a dobozt és a doboz teljesen üres, éppen semmi sincs benne. *Sajnos, hogy ilyen hiedelemben töltöttük mostanáig az életünket.*”⁷²

A meglepő felfedezés az „üres doboz”-ról – (ami a valóságban mégsem volt „teljesen üres”) – természetesen izgalomba hozta az erdélyiek egy részét is! A törökellenes háború gondolata itt sem volt minden előzmények nélküli a század közepi csalódások ellenére. Báthory István már a nyolcvanas évek közepén komolyan készült egy ilyen hadi akcióra. Szamosközy följegyzéseinek tanúsága szerint „teljességgel elrendezte volt, hogy a törökre támadjon, több keresztény fejedelmekkel együtt, az pápa sollicitálásából”. Ám Báthory azt is világosan látta, hogy sikerre csakis *európai összefogással* lehet számítani, mert – amint hangoztatta – „ha valamely fejedelem *egy ú maga erejével* megveri az török császárt, lovászúl szolgálom én azt!” Fenntartásai ellenére kidolgozta az expedíció részletes tervét, amely váratlan halála után Báthory Boldizsár birtokában maradt. Eszerint például az erdélyi nemesség csapatait a király unokaöccse a hasonló nevű Báthory István váradai kapitány vezényelte volna.⁷³ A magyar törtélemben oly méltánytalanul „félárnyékba” szorult nagy király és fejedelem váratlan halála után ezek a tervek feledésbe merültek. Változások következtek be az egyes erdélyi vezető személyek politikai elgondolásaiban is. Ennek megnyilvánulásaként pl. a korábban mindent a törökelleni küzdelem szempontjainak alárendelő Kendi Sándor fejedelmi tanácsos, vagy a háborúban vezetőszerere szánt Báthory-testvérek, a nagy küzdelem kirobbanásakor már a háborúellenes, úgynevezett „törökpárt” vezéralakjai lettek. Így amikor 1593 őszén Rudolf császár és magyar király követeket küldött Erdélybe és a két román vajdaságba a három ország törökellenes háborúba lépését kieszakölendő, az erdélyi vezető politikusok között már teljes volt a meghasonlás.⁷⁴

Az 1593 szeptemberében Gyulafehérvárra egybehívott országgyűlés a Kendiek és a két Báthory-testvér nyomására szembeszegült a fejedelem törökellenes terveivel, és a *török mellett felülést* mondta ki.⁷⁵ Zsigmond csupán annyit tehetett, hogy tőle telhetően hátráltatta e határozat végrehajtását. Ennek következményeként a Bocskai István

⁷¹ Gr. Illésházy István nádor: Följegyzései 1592–1603. MHHS VII. k. 10.

⁷² Ld. Hegyi K.: i. m. 33. Báthory István írja 1575. szept. 26-i levelében „az terek pedig elatus az sok victoriával és készen vagyon az ő örökké való jó rendtartásával és alatta valóknak engedelmes-ségével . . .”: MHHD XLII. k. 294.

⁷³ Szamosközy I.: i. m. MHHS XXX. k. 17–19. Báthory István 1583. nov. 20-i levelében írta az erdélyi hármastanácsnak: „Mi azt jól tuggyuk, hogy egy keresztény fejedelemnek, akár melynek sem jó, maga erejével Török Császárra kapni.”: MHHD. XLII. 120.

⁷⁴ Rudolf 1593. okt. 8-i sorait l. Szilágyi S.: Rajzok és tanulmányok, I. k. 102. Ld. még Trócsányi Zs.: i. m. (1976) 189–190.

⁷⁵ EOE III. k. 295–297. VÖ.: MHHD XXXII. k. 425–429. vagy Benda K. szerk.: Magyarország történeti kronológiája. Bp. 1982. II. X. 412., ahol ettől eltérő adat olvasható.

váradai főkapitány parancsnoksága alatt Várad környékén táborozó erdélyi had Szinán nagyvezér minden fenyegető sürgetése ellenére sem vonult magyar vérei ellen, hanem tétlenül vesztegelve várta a hadakozások szokásos őszi befejeződését.⁷⁶ Az 1593/1594 telén bekövetkező magyarországi hadi sikerek vitathatatlanul a török elleni fellépést sürgető erdélyi vezetők és katonatömegek malmára hajtották a vizet. Az 1594. februárjában ülésező országgyűlésen heves összecsapások zajlottak le a két tábor hívei között, de a „törökpárt”-nak még mindig sikerült kierőszakolnia a porta felülsi parancsának végrehajtását.⁷⁷ Báthory Zsigmond és követői azonban nem adták fel a harcot. Tekintettel az erőviszonyok kiegyensúlyozott voltára, ez kemény összecsapásokat ígért. Mielőtt azonban erről szólnánk, vegyük kissé közelebről szemügyre a két tábor exponenseit és a magatartásukat meghatározó indítékokat.

A „németes” vagy „háborús”-párt

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a „párt” megnevezést korántsem a mai politikai párt értelmében használjuk, hanem az eredeti jelentéssel, amely *egy részt* jelöl valamely csoportból. Jelen esetben a hatalomban részes erdélyiekből és azok követőiből. A „németes” vagy „háborús” párt feje – a hatalmi hierarchiában elfoglalt helyzetéből adódóan – maga az uralkodó, *Báthory Zsigmond* volt. Életének és uralkodásának a története ma még jórészt feltáratlan. Ez a körülmény azonban nem akadályozta a magyar történetírók többségét abban, hogy a legélesebb kitételekkel bélyegezzék meg mind Zsigmond személyét, mind uralkodását. Jól példázza ezt az a Kővári László – aki Mihai Viteazul kivételével – minden erdélyi fejedelemre talált dicsérő jelzőket,⁷⁸ de Zsigmond-ról így írt: „Egy névhez érkeztünk, melynek említésére, mint a „Római Éjszakákban”, koporsók nyílnak meg, s a legnagyobb férfiak fejetlen árnyai jelennek meg... egy fejedelemhez... kiről Kazinczy Ferencz azon megjegyzést tette, nem tudja, *az őrvöngők vagy a gonosztevők közé sorolja.*”⁷⁹ Kővári korántsem az egyetlen magyar történetíró, aki ilyen elítélő jelzők kíséretében említi Báthory Zsigmond nevét!⁸⁰ Ám vajon megalapozott és méltányos is ez az *egyértelműen negatív* megítélés? Ameddig a tizenötéves háború és Báthory Zsigmond fejedelemségének a története nagyrészt feldolgozatlan, nehéz végérvényesen állást foglalni e kérdésben. Néhány momentum azonban már most is arra int, hogy nem mindenben megalapozott és kellően átgondolt az az általánosan elfogadott megítélés, amely egyértelműen elmarasztalja őt az 1594-es fordulatért és ennek nem várt következményeiért. A háborúba lépés megítéléséről a továbbiakban még

⁷⁶ L. *Kővári L.*: i. m. IV. k. 50. Vö.: EOE III. k. 300–302. Továbbá *Nagy L.*: Bocskai István a hadak élén, 42. Vö. TMO 176–179. továbbá *Lénárt J.*: i. m. 234.

⁷⁷ EOE III. k. 304. Vö.: MHD XXXII. k. 45–48., TMKÁO I. k. 25–30., *Trócsányi Zs.*: i. m. (1976) 189–190.

⁷⁸ L. *Kővári L.*: i. m. IV. k. 101–102.

⁷⁹ *Kővári L.*: i. m. IV. k. 39.

⁸⁰ Ld. pl. *Horváth M.*: Magyarország történelme. Pest, 1871. IV. k. 430–431., *Szádeczky L.*: Kovacsóczy Farkas, 11. *Szilágyi S.*: Rajzok és tanulmányok, I. k. 92., vagy *Hóman B.*–*Szekfü Gy.*: i. m. III. k. 315. Újabbán l. *Benda K.*: Egy új forrástudomány a pszichográfia. Levéltári Közlemények, 1974. 1. sz. 65.

bővebben szólunk. Itt mindenekelőtt Báthory személyével kapcsolatban szeretnénk néhány gondolatot felvetni. Így pl. azt, hogy a történeti irodalom figyelmen kívül hagyta többek között a fejedelem életkorát. Báthory Kristóf egykori erdélyi vajda és Bocskai Erzsébet gyermeke *huszonegy esztendősen került szembe a súlyos döntés felelőségével*.⁸¹ Ha el is fogadjuk, hogy e korszak főrangú – különösen pedig trónvárományos – ifjai, különleges neveltetésük folytán korábban váltak felnőttekké, mint egy ilyen korú mai, átlag fiatalember, azt akkor is látnunk kell, hogy egy huszonegy éves ifjú az elmúlt századokban sem rendelkezhetett az ilyen felelősségteljes döntésekhez szükséges élet-tapasztalatokkal és látókörrrel.⁸² A nyolcesztendősen fejedelemmé választott Zsigmondból nevelői ugyan igyekeztek mielőbb érett államférfit és hadvezért formálni, de még a legkiválóbb pedagógia is csupán korlátozott mértékben hidalhatta át a szükséges élet-tapasztalatok hiányát.⁸³ Több jel arra utal, hogy Zsigmondban különben is volt olyan vele született hajlam, amely a dolgok felületes szemléletében, azok kellő át nem gondolásában nyert kifejezést még felnőttébb életkorában is. Jól tükrözi ezt többek között az a levél is, amelyet 1602. februárjában írt nagybátyjának, Bocskai Istvánnak – Rudolf császár erdélyi tanácsosának –, aki az udvar megbízásából az újabb lemondásra igyekezett rábeszélni őt: „*En bizony jó egészségben vagyok és egy cseppnyire sem különben, valamint szinte ezelőtt tíz esztendővel Keyyelmed ismert, sem vigabban, sem szomorúbban, sem eszesben; és így sem Istenemet nem bántom meg, magamat mód nélkül nem töröm.*”⁸⁴

Az idézett sorok, tekintettel a körülményekre, amelyek között írták azokat, egy korlátlan hatalomba beleszületett, udvaroncoktól és egyéb hízelgő alattvalóktól elkényeztetett, éretlen fiatalember képét vetítik elénk. Pedig ekkor Zsigmond már a harmincadik életéhez közeledett! Magatartását némelyek a Báthory-család „általános terheltségével”⁸⁵, mások Zsigmond férfiatlanságával, illetve pederaszta voltával igyekeztek magyarázni.⁸⁶ Megint mások szerint, a „rossz társaság” – értsd olasz udvaron-

⁸¹ Báthory Zsigmond – Kővári szerint – 1573. február 14-én született, és 1581. május 27-én kezdte meg uralkodását. 1588 decemberében nagykorúsították. Ezzel szemben pl. Szilágyi Sándor 1572-ben születettnek mondja őt. Ez utóbbi adatot vették át a későbbi lexikonok is.

⁸² Erdély nagy fejedelmei közül Báthory István harmincnyolc, Bocskai István negyvennyolc, Bethlen Gábor 30–valahány – I. Rákóczi György pedig harminchét esztendő volt megválasztásakor!

⁸³ Zsigmond neveltetéséről ld. pl. *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. k. 17., vagy *Szilágyi S.*: Egy nő a trónon. (Rajzok és tanulmányok, I. k. 113.) Részletesen a problémáról ld. Báthory István lengyel király és az erdélyi hármastanács e tárgyban folytatott levelezését: MHHD XLII. k. 5., 21., 26., 67. 151., 175., 186., 195. és 200. Vö.: Antonio Possevino 1585. aug. 9-i levelében foglaltakkal: Régi magyar levelestár. (XVI–XVII. század.) Bp., 1981. I. k. 214–216.

⁸⁴ Az id. sorokat l.: EOE V. k. 107.

⁸⁵ A Báthoryak állítólagos terheltségéről l. pl. *Makkai S.*: Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca. Kolozsvár, 1934. Ennek szépirodalmi feldolgozását l. uő: Ördögsekér. Bukarest, 1979. L. még *Szádeczky L.*: Kovacsóczy Farkas, 111. Legújabbban a problémáról l. *Nagy L.*: „Rossz hírű” Báthoryak. (megjelenés alatt a Kossuth Könyvkiadónál.)

⁸⁶ Báthory Zsigmond férji sikertelenségeinek különböző magyarázatait l. pl. *Szamosközy*: i. m. MHHS XXX. k. 24., vagy *Szilágyi S.*: Rajzok és tanulmányok, I. k. 115–117. Utóbbi helyen többek között olyan képtelenség is olvasható, hogy Majláth Margit iránti szerelme akadályozta meg férji kötelmei teljesítésében! (NB: nevezett hölgy, a három Báthory-unokatestvér anyja, legalább harminc esztendővel volt idősebb Zsigmondnál!) A jelek azt teszik legvalószínűbbé, hogy Zsigmond az e korban

cok – káros hatása hozta felszínre ezeket a negatív tulajdonságokat jelleméből.^{8 7} Annyi bizonyos, hogy a török elleni háborúba lépés kierőszakolását helytelen lenne bármiféle lelki torzulás vagy idegbaj következményének tekinteni. Hiszen a háborús párt többi exponensei nem szenvedtek semmiféle ideggyöngeségben, s mégis nemcsak támogatták mindenben Zsigmond döntését, de kimutathatóan *kezdeményező szerepet is játszottak* mind a török ellen fordulásban, mind az ellenzék vezetőinek fizikai megsemmisítésében.^{8 8} Zsigmond állítása szerint Bocskai és Geszthy erőnek erejével kényszerítették ki tőle a háborút ellenzök letartóztatását és törvényes eljárás nélküli kivégeztetését.^{8 9} Tekintetbe véve Bocskainak az 1596-os „székely farsang” alkalmával tanúsított, valóban kíméletlen magatartását,^{9 0} vagy Geszthy lelkiségének több megnyilatkozását^{9 1} – nem látszik lehetetlennek, hogy így is történt. Más kérdés, hogy Zsigmond, akit nevelői korán hozzászoktattak a kivégzések szemléléséhez is, könnyen rávehető volt a legvégtetesebb eszközök igénybevételére mindazokkal szemben, akik szembeszegülnek az „absolutus princeps” akaratával. Ezt a magatartást írta elő minden korabeli fejedelem számára Machiavelli tanítása is: „Az uralkodónak nem kell attól félnie, hogy kegyetlennek tartják . . . ha egységben és biztonságban tartja alattvalóit” – tanácsolta a bölcs olasz, hozzátéve, „amikor az uralkodó a hadak élén áll, s katonák sokaságát vezérli, *éppenséggel nem kell törődnie a kegyetlenség hírével*”.^{9 2} A török elleni hadra készülő Báthory Zsigmond különösen szem előtt tarthatta ezeket az intelmeket, hiszen akik e hadakozást akadályozni igyekeztek, a rá oly nagy hatással lévő Carillo atya magyarázatai alapján, a kereszténység esküdt ellenségének minősültek. „A bolond, ifjú, levis, hitván embert *eláztatá* egy Páter Carigli nevű jezsuita” – írta egy évszázad múltán a labanc-párti, ám ugyanakkor harcos kálvinista Cserei Mihály,^{9 3} akihez hasonlóan ítélte meg Erdélynek a török ellen fordítását a legtöbb erdélyi historikus.^{9 4}

igen elterjedt homoszexualitásnak lett a rabja. L. erről *Komáromy A.*: Köpcsenyi gróf Listi László. SZ. 1886. 49. Újabban *Nagy L.*: Nemi erkölcsök a török-kori Magyarországon. IPM 1980. 1. sz.

^{8 7}L. *Kemény J.*: Önéletírása és válogatott levelei. Bp., 1959. 79. *Szalárdi J.*: Siralmas krónikájának kilencz könyvei . . . Bp. 1980. 82.

^{8 8}*Szamosközy* följegyzéseinek tanúsága szerint Zsigmond azt mondta az őt felelősségre vonó Nádasdy Ferencnek: „Látja Isten, *nem én akaratomból vagyok, Geszty Ferenc és Bocskai István nem hagyának békét, éjjel nappal reám járnak, nem lőn nyugalomom miattok*. Én csak megengedtem, de nem hagytam, hogy megöljék (ti. a török-párti urakat). Adjanak ők okot róla Isten előtt.”: i. m. MHHS XXX. k. 43.

^{8 9}L. *Kövári L.*: i. m. IV. k. 55–56. Vö.: *Mikó F.*: i. m. MHHS VII. k. 138. o. Újabban *Benda Kálmán* pszichografológiai vizsgálatok alapján kétségbe vonja ennek igazát (Levéltári Közlemények 1974. 1. sz. 65–66.)

^{9 0}Erről bővebben l. *Nagy Szabó F.*: Memorialéja. ETA I. k. 47. Vö.: *Benda K.*: i. m. 1942. 71., vagy *Demény L.*: i. m. 120–128.

^{9 1}*Bethlen F.*: Historia de Rebus Transylvanicis (Kiadta *Benkő J.*: Nagyszében, 1782–1793.) III. k. 302–303.

^{9 2}*N. Machiavelli*: i. m. 82–84. Ld. még uo. 46., 88.

^{9 3}*Cserei M.*: Históriaja 1661–1711. (1855-ös kiadás) 25. Bővebben Carillo tevékenységéről ld. *Veress E.*: Carillo Alfonz diplomáciai működése. Bp., 1877.

^{9 4}Ld. pl. *Kemény J.*: i. m. 79–80., vagy *Szalárdi J.*: Siralmas magyar krónikája . . . Bp. 1980. 82.

A török elleni küzdelem azonban mindenkor össznemzeti érdeket szolgált mind Magyarországon, mind Erdélyben.⁹⁵ Ezen a történelmi tényen nem változtathat az a körülmény sem, hogy a Habsburg-hatalom a későbbiek folyamán igyekezett felhasználni a törökellenes harcot magyarországi – majd erdélyi – uralmának teljesebbé, korlátozatlanabbá tételére is.⁹⁶ A török ellen fordulást „jezsuita practica” következményének és katolikus érdekek szolgálatának minősítő nézetek helytállóságának ellentmond többek között az is, hogy e politika fő szószólója a szilárdan kálvinista Bocskai István volt, aki ebben a kérdésben teljesen egy véleményen volt a jezsuita Carilloval. Ezek és egyéb momentumok ismételtén arra figyelmeztetnek, hogy Zsigmond 1594-ben történelmi kényszerhelyzetben döntött a török elleni harc mellett.⁹⁷ Szubjektíve nyilván meg volt győződve arról, hogy cselekedetei – a háborúba lépést ellenzők fizikai megsemmisítését is beleértve – istennek tetsző és a nemzeti érdekeket szolgáló tettek, amelyekkel méltán a magyar história legnagyobbjai közé kerül majd.

Ezt sugalmazta az ifjúnak nemcsak gyóntatója, a jezsuita Carillo atya, de a rá ekkor még nagy befolyással lévő nagybátyja, Bocskai István is. A magyar történetírás általában nehezen boldogult a később nemzeti protestáns szabadságharcossá magasztosult Bocskai István Báthory Zsigmondhoz fűződő kapcsolatával. Különösen kettőjük együttműködésével 1594 és 1598 között. Hiszen váradi főkapitányként 1594-ben második ember volt az erdélyi hatalmi hierarchiában, akinek az egyetértő közreműködése nélkül a fejedelem ugyancsak nehezen hajthatta volna végre a katonai következményekkel járó politikai fordulatot! Jóllehet, a közvetlenül Bocskai parancsnoksága alá tartozó partiumi végvári állandó katonaság létszáma mindössze 2–3000 fő között mozgott, de a szintén fennhatósága alá tartozó partiumi megyei hadinéppel és a környéken táborozó szabad hajdúk szolgálatba fogadásával ez a szám könnyen növelhető volt akár a háromszorosára is. Ez pedig már ugyancsak komoly erőt képviselt az erdélyi hadipotenciálban.⁹⁸ Hiszen így a váradi főkapitány egymaga nagyobb létszámú fegyveres fölött rendelkezett, mint a fejedelemség főurai és vármegyéi együttvéve!⁹⁹ Tekintélyét, hatalmi jogkörét már korábbi és a köztudatba mélyen beivódott fejedelmi rendelkezések alapozták meg. Ezek lényege 1572 óta az volt, hogy a Partiumban *mindenki* köteles a váradi főkapitány parancsainak feltétlen készséggel engedelmeskedni.¹⁰⁰ Ezt a tisztelet Bocskai előtt nem kisebb személyiségek látták el, mint Báthory István, a későbbi fejedelem, majd lengyel király; Báthory Kristóf, a későbbi erdélyi vajda; Ghiczzy vagy Géczy János, a későbbi

⁹⁵ Ld. problémáról Nagy L.: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. Bp., 1969. 57–76., továbbá uő.: „Ha labanc lesz a kuruc” c. írását (In: „Nem jöttünk égi Hadak útján . . .” Bp. 1982.

⁹⁶ Ld. Rudolf politikáját a századforduló éveiben, vagy Lipót politikáját 1663/1664-ben, illetve a század nyolcvanas éveinek a közepén. Ld. a problémáról többek között Pach Zs. P.: Európa a XVI–XVII. században. TSZ 1979. vagy újabban Benczédi L.: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. századvégi Magyarországon. Bp., 1980.

⁹⁷ Ld. erről Szádeczky L.: Kovácsóczy Farkas, 100., újabban Nagy L.: Bocskai István a hadak élén, 40–46.

⁹⁸ A számításokra többek között l. Komáromy A.: Rhédey Ferencz váradi kapitány. HK 1894. 453., 565. Vö.: Demény L.: i. m. 99–100.

⁹⁹ Ld. Demény L.: i. m. Vö.: Nagy L.: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Bp., 1972. 77–79.

¹⁰⁰ TT 1882. 581–582., EOE III. k. 408.

erdélyi kormányzó és végül Báthory István, a lengyel király Padovában járt unokaöccse. Ilyen elődök még inkább emelték a tisztségbe lépő Bocskai tekintélyét, aki ráadásul még a fejedelem nagybátyja is volt.¹⁰¹ E katonai hatalom, társadalmi és politikai presztizs birtokában nemcsak a politikai fordulat kierőszakolásához szükséges erőszakszervezet tekintélyes részét tudta biztosítani a fejedelemnek, de az őhöz igazodó partiumi nemesi és katonatömegek politikai támogatását is.¹⁰²

Mind a kortársak, mind az utókor emberei közül sokan föltették a kérdést, hogy a haláláig kálvinista s ízig-vérig magyar gondolkodású Bocskai vajon miként lehetett egy évtizeden át az ellenreformációval összefonódott Habsburg-politika fő támogatója Erdélyben? A választ keresők közül volt, aki abban látta a fő indítékot, hogy a Bécsben és Prágában eltöltött tanulóévek olyan hatással voltak rá, amely alól csaknem élete végéig nem tudott szabadulni, és valóban „Ő Felsege álgyuival és éles kardjával” kellett a szó szoros értelmében „elkergetni” őt Rudolf hűségéről!¹⁰³ Az első nagy Bocskai-biográfia szerzője úgy látta, hogy váradi főkapitányként, a török hódítókkal szembe kerülve, alakult ki benne a meggyőződés a török uralom megdönthetőségéről, ami viszont csak Habsburg-vezetés alatt volt kivitelezhető.¹⁰⁴ Volt történetíró, aki arra utalt, hogy Bocskai a törökelleni háborútól – valamint a „törökpárti” urak fizikai megsemmisítésétől – újabb birtokokat remélt, s ez a cél vezérelte politikai lépéseit is.¹⁰⁵ Az életéről újabban megjelent műben arra utaltunk az indítékok között, hogy a Kendi Sándort követő politikai csoportosulás győzelme egzisztenciálisan is súlyos helyzetet teremtett volna számára Erdélyben. Ez szintén arra kellett hogy sarkallja őt: még a „törökpárti” vezetők fizikai megsemmisítése árán is trónon tartsa Zsigmondot, aki mögött biztosított volt az ő második helye a hatalmi hierarchiában.¹⁰⁶ Mindent összevetve az látszik legvalószínűbbnek, hogy az egyéni gazdasági és hatalmi érdekek, valamint a nemzet sorsa fölött érzett aggodalom *együttesen* alakították Bocskai politikai meggyőződését és magatartását, s tették őt hosszú időn át a Habsburg-politika hívévé. Ezek a momentumok határozták meg az 1594-es állásfoglalását is. Talán azzal a titkos reménnyel, hogy mint unokaöccsénél arra alkalmasabb, idővel a második helyről az elsőre is léphet. Ez utóbbi persze csupán feltevés. Az azonban tény, hogy 1599-ben már kinyújtotta a kezét a főhatalomért. Ennek okát az őt jól ismerő Nagy Szabó Ferenc úgy magyarázta: „*az emberi állat a fejedelemséget szereti ha módja vagyon a dologban. Bocskai nem esztelen ember vala.*”¹⁰⁷ A sors furcsa játékaként végül is ezt a törekvését annak a politikának keretében tudta megvalósítani, amelynek a képviselői ellen tíz esztendővel korábban a legkíméletlenebbül fellépett: *árulóknak* bélyegezve azokat.

A „háborús párt” harmadik emberéről, *Geszthy Ferenc* fejedelmi tanácsosról, Déva vára uráról azt jegyezték föl: „*verborum opulentia et militia opinione conspicuus*” ember

¹⁰¹ Bocskait 1592. máj. 1-én nevezték ki váradi főkapitánynak.

¹⁰² Ld. Erről bővebben *Nagy L.*: Bocskay István a hadak élén. 28–31.

¹⁰³ Bocskai István 1605. ápr. 8-i lev.: MTT XIX. k. 102.

¹⁰⁴ Ld. *Benda K.*: i. m. (1942.) 44–46.

¹⁰⁵ Erre utal *Márki S.*: A tizenötéves török háború történetéhez. HK 1894. 349. Bocskai a kivégzett urak birtokaiból *Görgényt* és *Szentjóbót* kapta. L. *Kövári L.*: i. m. IV. k. 63.

¹⁰⁶ Erről bővebben l. *Nagy L.*: Bocskai István a hadak élén 43.

¹⁰⁷ ETA I. k. 94–95.

volt. A Borsod vármegyéből Erdélybe származott férfiú katonai és polgári tisztségeit még Báthory István alatt szerezte. Anyai ágon rokona volt a Báthoryaknak.¹⁰⁸ A források följegyezték róla, hogy elsőrendű kémszervezetet hozott létre és tartott fenn,¹⁰⁹ de azt is, hogy fölöttébb gyűlölte és megvetette a Padovában tanult humanistákat. Meggyőződése szerint ezek tették az országot a török martalékává: *a filozófia mindig kárára volt az államoknak, mert elpuhította az erkölcsöket, és gyávákká tette az embereket*. Úgy látta, hogy egy fegyverforgatáshoz értő közönséges lovasz hasznosabb tagja az államnak, mint valamennyi tudós együttvéve!¹¹⁰ Ez az ugyancsak „martiális” férfiú keményen gyűlölte a Padovát járt Kovacsóczy Farkas fejedelmi kancellárt,¹¹¹ amely érzelm minden bizonnyal közrejátszott az 1594-es magatartásának alakulásában. Akárcsak az a körülmény, hogy a család Zaránd megyei birtokainak visszaszerzését csakis egy törökellenes háború révén remélhette. Ám mindezen egyéni indítók mellett nem lehet kizárni cselekedetének mozgatórugói közül a törökgyűlöletet. Akárcsak azt, hogy kiváló hírszerző szolgálattal rendelkező katonaként talán hamarabb észlelte a török hatalom meggyengülését, mint a fejedelmi tanácsban ülők többsége.¹¹²

Keresztúri Kristófot, a „németes” tábor következő tagját így mutatja be az egykorú historiás ének: *„Harmadik, vajdának fő tisztartója/ Az Kúvárbán lakó fő kapitánya/ Kristóf deák neve, ez is tanácsa/ Mindönben mellette igazgatója.”*¹¹³ A kismemesi származású férfiú Báthory István szolgálatában lett kővári kapitány, Kolozs vármegye főispánja. Zsigmond fejedelmi tanácsossá nevezte ki, amivel úgy látszik, szorosan magához láncolta, és politikájának feltétlen támogatójává tette őt. A Keresztúri parancsnoksága alá tartozó katonaság értékes támogatást nyújtott a fejedelemnek az 1594-es fordulat végrehajtásában.

A Báthoryak kreatúrája volt a „háborús párt” következő exponense, a román paraszt szülőktől származó *Jósika István* is. Egyes adatok szerint 1583 óta állt a család szolgálatában, amellyel később házassága révén rokonságba is került.¹¹⁴ Előmenetelét mindenekelőtt kiváló szellemi kvalitásainak köszönhette.¹¹⁵ 1590-ben már Zsigmond

¹⁰⁸ *Bethlen F.*: i. m. III. k. 302. Vö.: *Szádeczky L.*: Kovacsóczy Farkas, 106., továbbá TT 1880. 648.

¹⁰⁹ *Veress E.*: Geszthy Ferenc várkapitány, 12. o. Báthory István 1583. nov. 20-i lev. az erdélyi hármastanácshoz azt sugallja, hogy a király őt *mint török elleni vigyázót* tartotta számon! Ld. MHHD XLII. k. 119. o.

¹¹⁰ *Bethlen F.*: i. m. III. k. 303.

¹¹¹ *Klaniczay T.–Stoll B. szerk.*: Régi magyar költők tára – továbbiakban RMKT – XVII. század. I. A tizenötéves háború, Bocskay és Báthory Gábor korának költészete. Bp., 1959. 504. Érdekes megjegyezni, hogy Kovacsóczy Farkas és Kendi Sándor úgy jellemezték a lengyel királynak küldött 1584. dec. 14-i pártfogó jelentésükben Geszthyt, mint aki *„szükség idején sok embernél sokkal többet tudna szolgálni.”*: MHHD XLII. k. 226.

¹¹² *Márki S.*: i. m. HK 1894. 349. Az erdélyi hármastanács jelentéséből tudjuk, hogy 1585 elején a portyázó törökök Geszthy több falvát felégették. (242, 284.)

¹¹³ *Szerdahelyi J.*: História az áruló erdélyi urakról. (*Varjas B. szerk.*: i. m. II. k. 906.) Ld. még MHHD XLII. k. 16, 215, 232.

¹¹⁴ *Kővári L.*: i. m. IV. k. 45–46. *Veress Endre* írja, hogy a Krassószörény megyei Sidóvára faluból származott *„oláh paraszt birtokos szülőktől.”*: MHHD XLII. k. 173.

¹¹⁵ „Az uralkodói kegy megnyeréséhez és tisztségeinek eléréséhez nagyban hozzájárult *a tisztas tudományok nem közönséges ismerete, ami pedig ritkán ékesíti a magyarországi főembereket*” – írta *Szamosközy*: i. m. (1977) 52. Báthory István 1584. szept. 5-i levelében írja az Erdélyt vezető

kegyeltjének számított, akinek megbántását a fejedelem ugyancsak zokon vette unokabátyjától, Boldizsártól!¹¹⁶ Ez az egyéni sérelem minden bizonnyal Jósikánál is hozzájárult ahhoz, hogy 1594-ben – immáron fejedelmi kancellárként – a Báthory-unokatestvérek fizikai megsemmisítését szorgalmazza.¹¹⁷ Már csak azért is, hiszen Boldizsár uralomra kerülése nemcsak karrierjét vágta volna ketté, hanem minden bizonnyal az élete is veszélybe került volna. Ennek a felismerését fejezte ki Zsigmond melletti kitartása akkor is, amikor megrendülni látszott a fejedelem pozíciója.¹¹⁸ Irányították-e cselekedeteit határozott törökellenes érzelmek? Lehetséges. Ám a jelek szerint a Zsigmond személyéhez kötöttsége volt az, ami elsősorban meghatározta politikai állásfoglalását.

Hasonló indítóokokon túl határozott Habsburg-pártiság követhető nyomon *Kornis Gáspár* huszti főkapitánynál, máramarosi főispánnál. Nem csupán 1594-ben állt ki Zsigmond mellett, de egészen az 1601-ben bekövetkezett haláláig a „németes” vonalnak is szilárd híve maradt.¹¹⁹ *Gyulaffi László*, a hírneves dunántúli törökverő hős korábbi életpályája vonalát követte Zsigmond mögötti felsorakozásánál.¹²⁰ A katonai előmenetel irányította Zsigmond melletti kiállását *Szabó Balázs* huszti vicekapitánynak,¹²¹ *Csukat Péter* bajomi kapitánynak,¹²² *Huszár Péter* egykori végvári kapitánynak.¹²³ Az ifjú *Csáky István*, a család hírnevének megalapítója, részben a hagyományt követve, részben egyéni előmenetele érdekében állt a fejedelmet követők közé.¹²⁴

Méltán felmerülő kérdés: vajon milyen tömegbázist tudhatott maga mögött a „háborús párt” vezérkara? A legkézenfekvőbbnek az tűnik, hogy a hivatásos katonarétegek tagjait: az udvari hadakhoz tartozókat, a végváriakat, és a Partiumban egyre nagyobb számban feltűnő „szabadhajdúkat”. Ezek létszáma azonban nem tett ki akkora

hármastanácsnak: fölöttébb nehéz megfelelő komornyikot találni Zsigmond mellé a megnősült Bocskai helyett, mert „*kegyelmetek idegen embert nehezen szenved, maga [ti. noha] hogy bocsánatot kérve legyen mondva, egyéb nemzet közt közönséggel politicusb embert találhatnánk, hogynem az mi nemzetségünk közt*”. Látott, hallott tudós és expertus embert „*nehéz Erdélyben megtalálni...*”: MHHD XLII. k. 195.

¹¹⁶ L. *Somogyi A.*: *Historica rerum Ungaricarum et Transsylvanicarum* (kiadta *J. C. Eder*: *Scriptores rerum Transsylvanicarum*, Nagyszeben, 1794–1840.) II. k. 120. Zsigmond 1591-ben fényes követség élén Itáliába küldte Jósikát. Ld.: MHHD XXXII. k. 8., 24.

¹¹⁷ *Bethlen F.*: i. m. III. k. 158. Vö.: MHHD XXXII. k. 97.

¹¹⁸ *Kővári L.*: i. m. IV. k. 54.

¹¹⁹ Kornis Gáspár (? – 1601) 1594-ben jut jelentősebb szerephez. 1595. Zsigmond prágai követe, 1598. a császári biztosok követe Mihai Viteazulnál, egy évvel később Báthory András nevében jár ott követként. Mihai erdélyi kormányzása idején vezetőszeretpet tölt be, 1601-ben a törökpartiak fogságra vetik, amikor innen kiszabadul, kóbor hajdúk útközben meggyilkolják.

¹²⁰ Többször összetévesztik őt fiával. A híres törökverő hős, *Szamosközy* adata szerint 1597-ben meghalt. (MHHS XXX. k. 73.) A fia 1596-ban Zsigmond udvari lovagja, 1598. B. András mellett küzd Sellenberknél, 1601. Szamosújvárt feladja Bastának, 1603. Habsburg-párti küldött Székely mőzesnél, 1604 ősztől 1605-ben bekövetkezett haláláig Bocskai mellett küzd erdélyi fővezérként.

¹²¹ Szabó Balázs huszti vicekapitányt „részeseg vénember”-nek mondják a források. 1592-ben ő öli meg Gálfit, 1599. színleg elfogtatva magát feladja a várat B. Andrásnak.

¹²² Csukat Péter bajomi kapitány, Gálfi elfogója. 1594-ben közreműködik a törökpartii főurak letartóztatásában is. Korábbi életére ld. *Kultsár*: 64, 65.

¹²³ Huszár Péter (1546–1603) előbb híres magyarországi végbeli kapitány, majd Erdélyben küzd a török ellen. A Székely Mőzessel Erdélybe törő tatárok hadi áldozatként megölik.

¹²⁴ *Deák F.*: Adatok a „nagy” Csáky István életéből. AÉT 1878.

tömeget, mint pl. a székely közrendűeké, akiknek a háború szabadságuk visszaszerzésének lehetőségét rejtette magában.¹²⁵ Baranyai Decsi János a székelyek ilyen állásfoglalását a Zsigmond személyéhez való ragaszkodásukkal magyarázza.¹²⁶ Am ennél sokkal hihetőbbnek tűnik a társadalmi helyzetük rendezéséhez fűzött reménység, amit egy háborús igénybevételük útján várhattak leginkább.

Az 1594-es fordulat történetének vizsgálatánál csaknem mindig fölmerülő kérdés: vajon miként lehetett részese az ellenzéki főurak és nemesek *törvénytelen lemezársálásának* Bocskai? Az a férfiú, akit nemcsak a protestáns vallásszabadság, de a rendi szabadságjogok éharcosaként is számon tart a magyar historia.¹²⁷ A kérdésekre adandó feleletek keresésénél nem szabad megfedkezünk arról, hogy a Habsburg-kormányzat a kilencvenes évek első felében még Magyarországon is tartózkodott ellenreformációs, protestáns érdekeket sértő lépésektől. Erdélyben pedig – a Báthoryak katolikus volta ellenére – inkább katolikus sérelmekről lehetett beszélni.¹²⁸ Ami Bocskainak a törvénysértésekben játszott szerepét illeti, látnunk kell, hogy a 16. század végén Európa-szerzte meglehetősen ismeretlen volt az emberi élet különösebb megbecsülése, s ugyanakkor a machiavellista szemlélettel ütközött az uralkodó kezét megkötő törvények tiszteletbentartása.¹²⁹ Jó példát szolgáltatott erre Erdélyben maga Báthory István a kerelőszentpáli csata után foganatosított tömeges kivégzésekkel, amelyek éles ellentétben álltak az Erdélyre is érvényes magyarországi törvényekkel.¹³⁰ Bocskai István első biográfiája szerzőjének megfogalmazása szerint hőse „annyira hitt politikája helyességében, annyira csak a célhoz vezető utat nézte, hogy *erkölcsi gátlások egy pillanatra sem ébredtek benne*”¹³¹. Károlyi Árpád álláspontja szerint Bocskai „*Machiavelli kelet-balti mása*” volt, aki az „állam érdekében” kész volt bárkit is feláldozni az útját keresztezők közül.¹³² Mindehhez csupán annyit szeretnénk hozzáfűzni, hogy az 1594-es esztendő Bocskai Istvánja sok tekintetben más volt, mint a tíz évvel későbbi. Bátrán elmondható: hatalmas utat tett meg ez idő alatt. S az is, hogy a legfőbb hatalom birtoklása rendkívül sok pozitív vonást hozott felszínre jelleméből. Apró, de jellemző adalék ennek illusztrálására: az a Bocskai István, aki 1594-ben még Geszthyhez hasonlóan gondolkodott a humanista tudósokról, kassai udvarában a magyarországi és erdélyi humanisták legkiválóbb képviselőivel vette körül magát. Tanácsaikat nemcsak kikérte, de az esetek többségében nyomon követhetően

¹²⁵ Bővebben erről ld. *Demény L.*: i. m. 99–100.

¹²⁶ *EO* II, k. 93–94. Vö.: *EOE* III, k. 290.

¹²⁷ Erről bővebben ld. *Eckhardt F.*: Bocskai és híveinek közjogi felfogása. Bp., 1933., vagy *Szekfü Gy.*: A magyar jellem történetünkben. (Mi a magyar. Bp., 1939.) Újabbán *K. Benda*: Abszolutizmus und ständischer Widerstand in Ungarn am Anfang des 17. Jahrhunderts. Südostforschungen. München, 1974.

¹²⁸ Ld. *Nagy L.*: A Bocskai szabadságharc katonai története. Bp., 1961. 38–39., továbbá *Kövári L.*: i. m. IV, k. 44. vagy *Trócsányi Zs.*: i. m. 1976. 188. Báthory István valláspolitikájára érdekes adalékot szolgáltat 1584. júl. 2-i rendelete is: *MHHD*, XI,II, k. 168. o. L. még uo. 16. továbbá *Jakab E.*: Kolozsvár története II, k. 268., valamint *Veress E.*: Báthory István, király levelezése. II, k. 56.

¹²⁹ *L. Szigethy G.*: A machiavellizmus. Bp., 1977. 19–22.

¹³⁰ *Kövári L.*: i. m. IV, k. 26–28. Vö.: Báthory István 1575. szept. 26-i levelével, amelyet Liszthy János püspök-kancellárnak írt: *MHHD* XLII, k. 293.

¹³¹ *Benda K.*: i. m. (1942.) 53–54.

¹³² *Károly Á.*: Bocskai szerepe a történelemben. *ÁÉt* 1898.

meg is fogadta azokat.¹³³ Végső soron elmondhatjuk, hogy az erdélyi „németes” párti vezetők cselekedeteinek mozgatórugói között nem kapott döntő szerepet sem a katolikus érdekek szolgálata, sem valamiféle „habsburgiánus” érzelem. Azt sem lehetne egyértelműen állítani, hogy a törökhöz fűződő érzelmeik minőségileg mások lettek volna, mint az ellenzék tagjaié. *A döntő és a meghatározó a központi hatalomhoz fűződő pillanatnyi kapcsolatuk jellege volt.* Az a körülmény, hogy többségük az erdélyi végvárak katonai vezetője volt, szintén abba az irányba hatott, hogy a tizenötéves háború ki-robbanásával fölmerülő nagy történelmi kérdésben a török elleni harcok mellett tegyék le voksukat.

A „törökösök” vagy „békepárt”

Az ilyen vagy hasonló néven emlegetett politikai csoportosulás vezéralakja vitathatatlanul az idős erdélyi politikus, *Kendi Sándor* volt. Politikai pályafutását tekintetbe véve valószínűleg az 1530-as évek közepén született, hiszen 1563 nyarán már János Zsigmond bécsi követe volt. Két évvel később az uralkodó királyi titkára.

Ilyen minőségben küldik őt Bécsbe, az ott fogolyként tartott Báthory István – a későbbi fejedelem és lengyel király – kiszabadítására. Megbízatását nem tudta teljesíteni, mert őt is fogságra vetették, s csak két év elteltével térhetett vissza Erdélybe. Mennyiben befolyásolta a vele szemben alkalmazott bécsi eljárás későbbi politikai magatartását? – nehéz lenne megmondani. Nem sokkal ezután a fejedelmi trónra került Báthory István bizalmasa, portai követe lett. Báthory Kristóf halála után Kovacsóczy Farkassal együtt a belügyeket irányította Erdélyben a kiskorú Zsigmond helyett. 1583-ban a fejedelemséget kormányzó triumvirátus egyik tagja. Jóllehet, Zsigmond nagykorúsítása után csökkent a hatalmi súlya, még sokáig a legtekintélyesebb fejedelmi tanácsos maradt. A Báthory-rokonságon belül támadt viszályban előbb Boldizsár – a későbbi veje – ellen tevékenykedett, és csak 1591 után békült össze és kötött szövetséget Zsigmond unokatestvéreivel.¹³⁴ Külpolitikai elképzeléseiben a középutas vonal híve volt. Legalábbis erre utal az a levél, amelyet 1587-ben írt Ghicz János akkori kormányzónak: „Hazánk állapotja előttem, mely az üllő és verő között, úgy vagyon, mint két ajtó sark között. Az mint az deákok mondják, úgy kellene vitare Syrtim. ne in Charibdim incidere-mus.” Azt tanácsolja, ne küldjenek Erdélyből hadat Lengyelországba Habsburg Miksa ellen, mert „*a német ha Lengyel országban király lehet, a Magyar nemzetnek javára lészen, ezen okkal nagy hadat indíthat, s így a mi szegény Hazánk is meg szabadulhat a Töröktől*”. A belpolitikában vitathatatlanul a „kemény kéz” híve. Irtóhadjáratot követelt az „oláh tolvajok” ellen, akik nemesek megölésére is vetemedtek. Olyan tömeges kivégzéseket kívánt, mint amilyeneket Morvaországban foganatosítottak a cigányok ellen. A belső béke fenntartása érdekében 1591 elején javasolta Báthory Boldizsár fizikai megsemmisítését

¹³³ Bocskai kassai udvaráról legújabban I. Nagy L.: A magyar politikai irodalom történetéhez. Magyar Tudomány, 1981. 5. sz.

¹³⁴ Ld. *Kövári L.*: i. m. III. k. 182. 190., továbbá IV. k. 17., 23., 33., 39., 46. 47. Az erdélyi hármastanács tagjaként végzett tevékenysége sok adatot tartalmaz: MHHX XI. II. k. Ugyanitt olvashatjuk Báthory István lengyel királyként is nemcsak szerette, de fölöttébb becsülte is őt. Uo. 167.

is.¹³⁵ Ezek és más hasonló adatok arra utalnak, hogy Kendi Sándor alapvetően nem gondolkodott másként a törökről, mint pl. Bocskai vagy Geszthy, és hogy politikai eszköztárában is megfértek mindazok az erőszakos eszközök, amiket azok szorgalmaztak. A török vazallusságban való megmaradás követelésének fő okát minden bizonnyal abban kell keresnünk, hogy korábbi portai követi tapasztalatai alapján *nem bízott a török elleni küzdelem sikerében*. Ehhez járulhatott az erdélyi főhatalom megnyerésére irányuló szándéka, amelyet a Habsburg-kapcsolatokra támaszkodó Zsigmond ellenében török vazallusként kívánt megvalósítani. Ezért azt szorgalmazta, hogy Erdély maradjon távol a harctól, még a töröknek nyújtott katonai segély árán is! Amikor kierőszakolták a törökkel való szakítást, a följegyzések szerint ilyen jövendölés hagyta el az ajkát: „megnyitottuk a Janus kapuját, valamikor tesszük be; *jusson eszetekben, megsiratjuk még ezt*. Bánom, hogy élek, meg kellett volna hálnom, hogy ezeket ne látnám.”¹³⁶ Ez utóbbi óhaja nagyon hamar teljesült! Amikor hangos kiáltozások közepette elsőnek hágott fel a kolozsvári piacon felállított vesztőhelyre, minden bizonnyal annak tudatában lépte át az élet és halál mezsgyéjét, hogy a história őt fogja igazolni!¹³⁷

Báthory Boldizsár országos főkapitány, hatalmas uradalmak birtokosa és tekintélyes magánhaderő ura, az ismert történelmi tények tanúsága szerint nem volt olyan határozott elképzelésű politikus, mint apósa, Kendi Sándor. Pályafutását nagybátyja, a lengyel király udvarában kezdte katonaként. Egyes adatok szerint az orosz hadjáratban kiténtette magát.¹³⁸ A gyermektelen Báthory István belőle szeretett volna utódot nevelni a lengyel trónra, ám hirtelen halála megakadályozta e terve keresztülvételét.

Boldizsár ugyan megkísérelte a trón megszerzését, de próbálkozását kudarc kísérte. A Báthory-dinasztia lengyelországi pozíciójának összeomlása nyomán a család ambíciói egy nagy birodalom helyett Erdélyre szorultak.¹³⁹ Egyelőre úgy tűnt, békés úton is megtörténhet a hatalmi osztozkodás. 1588-ban unokatestvére, a fejedelem, maga mellé vette, és gazdag adományokkal látta el őt. Tanácsait oly mértékben kikéri, hogy „mindent ű vele együtt cselekedik”. Boldizsár országos főkapitányi fizetését Zsigmond fel akarta emelni négyezerről hatezer forintra, amit ő – nem tudni mi okból – nem fogadott el, noha „rettenetesen sokat költött, szinte fejedelmi módra, mert tékozló volt”¹⁴⁰. Középkori oligarcha módjára élt Erdélyben; indulatos, erőszakoskodó reneszánsz főúrként, amely magatartása úgy tűnik, kiterjedt a szerelmi élet területére is. Botrányosnak minősített életvitelét Gyulai Pál azzal magyarázta: „*Nem tsuda, hogy parázna, mert az Annya is hires kurva volt.*”¹⁴¹ Mennyiben fedi a valóságot ez az állítás? – nem tudnánk megmondani. E korszak erkölcsi világát ugyancsak hiányosan és felületesen ismerjük. Emiatt nehéz lenne állást foglalni abban is, hogy Boldizsár kicsapongásai vajon mennyiben

¹³⁵ Az id. levelet ld.: MHHS XXX. k. 20. Vö. *Kultsár*: i. m. 54.

¹³⁶ MHHS XXX. k. 32. Kendi fejedelmi ambíciójáról l. többek között *Trócsányi Zs.*: i. m. (1976.) 187.

¹³⁷ Kendi Sándor és a „törökpárt” utókorai megítéléséről bővebben ld. a későbbiekben. Az általa vezetett csoportosulás belpolitikai szerepéről ld. *Trócsányi Zs.*: i. m. (1976.) 188–189.

¹³⁸ EÖ. II. 75. Vö.: MHHD XLII. k. 13., 117.

¹³⁹ *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. k. 32. Vö.: *Szádeczky L.*: Kovacsóczy Farkas, 32., vagy MHHD XLII. k. 252.

¹⁴⁰ L. *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. k. 19–20., 22.

¹⁴¹ Ld. uo. 24. Vö.: *Benda K.*: i. m. Levéltári Közlemények, 1974. 1. sz. 69.

haladták meg a főúri körökben több helyt is föllelhető, ilyen és ehhez hasonló jelenségek mértékét?¹⁴² Báthory Boldizsár „hymen” ügyeinek föltérképezése persze nem is tartozik a történettudomány elsőrendű feladatai közé. Ezért csupán annak regisztrálására szorítkozunk, hogy miután ünnepélyes külsőségek között nőül vette Kendi Sándor leányát,¹⁴³ egyre inkább apósa politikai elképzeléseit tette magáévá, jóllehet korábban „az törökre való támadásban az fejedemmel egyezett”.¹⁴⁴ Politikai pálfordulása azt hozta magával, hogy mint ötszáz gyalogosból és kétszáz lovasból álló magánbandériummal rendelkező országos főkapitány, jelentős katonai erőt sorakoztathatott föl a rendi ellenzék terveinek alátámasztására. Az első erőpróba 1592-ben volt, amikor is Boldizsár a katonaságával lerohanta Zsigmondot, és felelősségre vonta őt tervei miatt.¹⁴⁵ A fejedelem ekkor még visszakozni kényszerült. Mindent Gyulai Pálra és Gálfi Jánosra kent, akiket röviddel ezután Boldizsár kívánságára meggyilkoltak.¹⁴⁶ Úgy tűnt, ezzel a béke helyreállt a két unokatestvér között. Zsigmond a rá jellemző színészi képességekkel annyira elaltatta Boldizsár éberségét, hogy az hitt neki akkor is, amikor 1594 nyarán a kezébe adta az ország vezetését. Gyanútlanul beköltözött a fejedelmi palotába, amit azonban Zsigmond váratlan visszatérésekor készségesen kiűritett.¹⁴⁷ Csupán akkor döbbsent rá a kegyetlen valóság, amikor a fejedelmi poroszlok kiragadták őt a tanácsülésről, és a sötét tömlöcbe hurcolták. A döbbenettől bénultan hajtott végre minden utasítást, és baljós sejtelmektől gyötörve írta meg szép börtönénekét.¹⁴⁸ Utolsó kegyelmi kérvényének írása közben törtek rá a kirendelt pribékek, hogy cellájában megfojtsák őt. Az élethez ragaszkodás ekkor elemi erővel tört ki belőle. Keményen tusakodott hóhéraival. Végül is azoknak sikerült legyőzni és megfojtani a lengyel királyi trón egykori várományosát, s néhány héttel korábban még Erdély körülrajzolt első emberét.¹⁴⁹

Somlyai Báthory István, Boldizsár bátyja, nem tartózkodván elérhető közelben, szerencsésen elkerülte mind a börtönt, mind a kivégzést.¹⁵⁰ A lengyel királlyal hasonló nevű Báthory-testvér az 1574-ben Erdélyben járt Pierre Lescapier diáktársa volt Padovában.¹⁵¹ Állítólag nem valami jó tanulónak bizonyult, amiért is a fejedelem

¹⁴² *Kultsár I.*: i. m. 54. *Somogyi Ambrus* szerint Boldizsár sok erdélyi nemest megsértett „sok tisztas asszony megbecstelenítésével, akiknek kedvéért gyakran szállott meg férjeiknél a vendégjogra hivatkozva, amivel a legtöbb ember lelkét annyira megbántotta, hogy rosszat kezdtek beszélni róla, s azt is, hogy fejedelemségre tör”: EÖ. II. k. 73.

¹⁴³ L.: MHH XXXII. k. 9. Vö.: TT 1880. 647., MHH XXXI. k. 26. *G. F. Gamelli* olasz orvos írja 1701-ben megjelent munkájában, hogy Magyarországon „a züllöttség ellenére” a házasság dolgában nagyon szigorú szokások alakultak ki! (Viaggi per Europe II. k. 149. o.) Ezzel ellentétes képet kapunk többek között *Vígh K.*: Férfiak és asszonyok tüköre c. forráskiadványból. (Bp., 1980.)

¹⁴⁴ *Szamosközy I.*: i. m. MHH XXX. k. 35.

¹⁴⁵ Ld. erről Carillo 1592. aug. 3-i levelét: MHH XXXIII. k. 28.

¹⁴⁶ Ld. *Kultsár I.*: i. m. 62–65. Gálfi János 1593 elején kelt kegyelmi kérvényét l.: Régi magyar levelestár. I. k. 279–280.

¹⁴⁷ *Szamosközy I.*: i. m. MHH XXX. k. 39–40. Vö.: *Trócsányi Zs.*: i. m. (1976.) 189–190.

¹⁴⁸ Ld.: RMKT 30.

¹⁴⁹ *Szamosközy I.*: i. m. MHH XXX. k. 341. Rómában még 1594 novemberében is úgy tudták, hogy nem végezték ki őt: MHH XXXII. k. 89. L. még *Szádeczky L.*: Kovacsóczy Farkas. 134–135.

¹⁵⁰ Ld. *Varjas B.* szerk.: i. m. II. k. 912.

¹⁵¹ *Tardy L.*: i. m. Magyar Tudomány, 1980. 4. sz. 257.

hamarosan hazahozatta őt.¹⁵² A huszadik életévébe lépő ifjú követte nagybátyját Lengyelországba, majd annak halála után hazatérve Erdélybe, egészen 1592-ig a váradi főkapitányi tiszteletet töltötte be.¹⁵³ Első feleségétől született Gábor fia és Anna leánya, majd második nejétől András, Báthory Zsófia atyja.¹⁵⁴

Politikai magatartásában ugyanúgy nem lehet egyértelmű Habsburg-ellenességet kiutatni, akár öccsében. 1593 őszén még arra ajánlkozott a prágai udvarban, hogy kész előmozdítani Erdély csatlakozását a török elleni táborhoz.¹⁵⁵ Megbízottja útján 1594 májusában is megismételte ezt az ajánlatát a pápai nunciusnak Regensburgban.¹⁵⁶ Erdélyből történt menekülése után előbb Lengyelországba ment, onnan Prágába, de 1595 végén a Moldvában táborozó lengyel seregnél találjuk őt.¹⁵⁷ Erdélybe 1599 februárjában tért vissza, amikor is az életben maradt unokatestvéreivel kibékült Zsigmond – a Prágába küldött Bocskai háta mögött – András öccsének játszotta át a fejedelmi trónt. Mihai Viteazul sellenberki győzelme hírére Báthory István a somlyói várába húzódott. 1600-ban Basta elől ismét Lengyelországba menekült, ahol a következő évben elhalálozott.¹⁵⁸

A három Báthory-testvér legfiatalabbika, *András*¹⁵⁹ a kortársak egybehangzó véleménye szerint a „család eszének” számított. Átlagon felüli műveltségű, művészetkedvelő egyházfejedelem volt, aki lengyelországi püspöki székhelyét kiváló építészeti alkotásokkal gazdagította. Tudjuk, hogy pártfogolta Balassi Bálintot is.¹⁶⁰ Nem volt még harminc esztendő, amikor szembekerült a törökkel való szakítás, vagy a török melletti harc súlyos problémájával. Zsigmond ugyanis kikérte az ő tanácsait is az 1594 elején megtartott bizalmas megbeszéléseken. Andrásnak az volt a véleménye: Erdély *csatlakozzék a török ellen küzdőkhöz*, de a történelmi jogalap megőrzésével és az alkotmányos formák megtartásával. Ezzel szemben Zsigmond a rendek kizárásával, csupán dinasztikus alapokon akart szövetkezni a Habsburg-uralkodóval. A többség András javaslatát támogatta.¹⁶¹ Ez elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy megtorlasok idején távollétében őt is „notázzák”¹⁶². Ezt követően a bíboros valóban nem szűnt meg Zsigmond ellen munkálkodni Rómában és a nyugati udvarokban.¹⁶³ Tevékenységével csak akkor hagyott fel, amikor a fejedelem kellő biztosíték mellett hazahívta őt Erdélybe.¹⁶⁴ A kiváló szellemi

¹⁵² Ld. *Veress E.*: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. Bp., 1941. 203., továbbá *Köpeczi B.*: i. m. ITK 1970. 5–6. sz. 581.

¹⁵³ *Kövári L.*: i. m. IV. k. 47. Ld. még: MHD XLII. k. 116–120., 147.

¹⁵⁴ *Szilágyi S.*: Báthory Gábor fejedelem története. Bp., 1882. 3–4.

¹⁵⁵ Ld. erről *Jedlicska P.*: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós életrajza és korához. Eger. 1897. 488., 505., 511.

¹⁵⁶ MHD XXXII. k. 68.

¹⁵⁷ Ld. uo. 86., 91., 96. és 168.

¹⁵⁸ Életsora alakulására ld. *Kövári L.*: i. m. IV. k. 45., 47., 59., 63., 83., 92., 98., 107. Halálára *Szilágyi S.*: Báthory Gábor fejedelem története. 4. o.

¹⁵⁹ L. *Szilágyi S.*: Báthory Endre fejedelem és bíbornok bukása 1599-ben. Bp., 1880.

¹⁶⁰ *Nemeskürty I.*: Balassi Bálint. Bp., 1978. 239.

¹⁶¹ Erről bővebben: EOE III. k. 306–307.

¹⁶² Báthory András „vétkeit” az 1595-ös erdélyi országgyűlés megfogalmazásában ld.: EOE III. k. 479.

¹⁶³ Erre bő adatot ld.: MHD XXXII. k. 94–177.

¹⁶⁴ Leírását ld. *Szamosközy I.*: i. m. (1977.) 161–196.

képességekkel megáldott férfiú gyakorlati politikusként kudarcot vallott. A török elleni harctól távol maradt, viszont a török mellett sem állt ki, s így szinte törvénytörő volt a bukása. A sellenberki csatavesztés után a szabadságuktól megfosztott székelyek rajta, az ártatlanon torolták meg a Báthoryaktól elszenvedett sérelmeiket.¹⁶⁵

Kendi Sándornál vagy a Báthory-testvéreknél jóval szerényebb származású volt *Kovacsóczy Farkas* fejedelmi kancellár, ám eszénél és az államigazgatásban betöltött helyzeténél fogva mégis jelentős helyet foglalt el az ellenzék táborában.¹⁶⁶ A Padovában tanuló ifjú a doktori fokozatát művészetekből és orvostudományokból szerezte, de első jelentősebb publikációja politikai tárgyú volt.¹⁶⁷ 1576-ban tért haza Erdélybe, de a lengyel király hívására rövidesen Krakkóba ment titkárnak. Később erdélyi kancellár lett, amely tisztségét letartóztatásáig töltötte be.¹⁶⁸ Az 1584-ben írt „De administratione Transylvaniae” című munkájában szembeszállt a rendi anarchiával, és a központi hivatalok megerősítésének szükségességét hirdette.¹⁶⁹ A nagykorúsított Zsigmondot „absolutus princeps”-ként tisztelte. Ellentétük, ami végül is a kancellár vesztét okozta, külpolitikai kérdésekben robbant ki. Kovacsóczy – aki maga is Kendi Sándor veje volt – 1594 nyarán örömét nyilvánította Zsigmond látszólagos félreállítása felett, ám amikor a fejedelem váratlanul visszatért, egészen letartóztatásáig változatlanul ellátta a kancellári feladatokat.¹⁷⁰ A börtönben nagy lelkierővel vigasztalta társait. Bizakodott a fejedelmi kegyben, ami azonban csak annyiban nyilvánult meg, hogy alvás közben fojtották meg őt.¹⁷¹

Iffjú Jánosról, Majláth Margit második férjéről, a Báthory-testvérek mostohaapjáról, és a később híres regényhősnővé vált Iffjú Kata apjáról¹⁷² rendkívül keveset tudunk. Némely adatok szerint Szigetvár eleste előtt ott katonáskodott, s ezt követően ment Erdélybe, ahol Báthory István kinevezte őt fejedelmi tanácsossá és Fejér vármegye egyik főispánjává.¹⁷³ Házassága tovább növelte gazdasági és társadalmi súlyát.¹⁷⁴ 1594-es helyzetéről és politikai szerepléséről így verselt az egykorú költő: „*Iffiu János nagy zászlósúr vala/ Ki sok gazdagságot begyűjtött vala/ Egy vacsorára áru l ó k a t hiva/ És mind az áru l ó k be gyűltek vala*”¹⁷⁵. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy az egykori katonát minden bizonnyal a vele jó kapcsolatot tartó mostoha-

¹⁶⁵ Uo. 197–258.

¹⁶⁶ Életére ld. *Szádeczky L.*: i. m. (1891.)

¹⁶⁷ *Köpeczi B.*: i. m. ITK 1970. 5–6. sz. 578–579.

¹⁶⁸ Az utolsó esztendőben már Jósikával együtt viselte a kancellári tisztelet. L. *Kövári L.*: i. m. IV. k. 50.

¹⁶⁹ *Köpeczi B.*: i. m. ITK 1970. 5–6. sz., 584.

¹⁷⁰ L.: „Propositio Serenissimi Principis in Comitibus Generalibus 16. Augusti Anni 1594 Claudiopoli celebratis habita per Magnificum Dominum Volfgangum Kovachioczy Cancellarium” : TMKÁO I. k. 30–34. 1594. tavaszán még Kovacsóczy is a török elleni háború mellett volt! Ld. *Szádeczky L.*: i. m. 102., 104. L. még 1594. máj. 20-i levelét Forgách Simonhoz: Régi magyar levelestár. I. k. 289–292.

¹⁷¹ L. *Bethlen F.*: i. m. III. k. 464. és *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. k. 41–42.

¹⁷² Erről legújabban I. *Nagy L.*: „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor...” Erdélyi boszorkányperek. Bp., 1981.

¹⁷³ SZ 1887. 403.

¹⁷⁴ 1572-ben már Majláth Margit férje volt. L. *Bethlen F.*: i. m. II. k. 259.

¹⁷⁵ Az id. verssorokat l. *Varjas B.* szerk.: i. m. II. k. 909.

fiai ráhatása tette a török elleni háború ellenzőjévé. 1594 júliusában ő volt a rendek követe Zsigmondnál, és ilyen minőségben arra akarta rábeszélni a fejedelmet, hogy *hagyjon fel a töröktől való elszakadás gondolatával*.¹⁷⁶ Nem sokkal később tagja volt annak a küldöttségnek, amely a fejedelmet Kőváról Kolozsvárra kísérte.¹⁷⁷ Sorrendben nyolcadiknak tartóztatták le. Rendkívül kínos halállal lakolt ellenzékiségéért: a hóhér a földön „marczangolá” a nyakát, amíg csak vérében fuldokolva el nem távozott az élők sorából.¹⁷⁸

Forró János, Fejér vármegye másik főispánja¹⁷⁹, nemcsak gazdag, de az egykorú ének tanúsága szerint: „*Fölötte kegyetlen ember ő vala / Jobbágyokon nagy sok kint teszen vala*”¹⁸⁰. Tényeken alapuló-e ez az állítás? Vagy csupán a közvélemény és az utókor befolyásolására írta az udvari költő? – Ennek kiderítése a történetírás jövőbeni feladatai közé tartozik. Annyit tudunk csupán róla, hogy 1594 nyarán ő formulázta meg azt a végzést, miszerint a fejedelmi tanács nem adhatja jóváhagyását Zsigmond terveihez mindaddig, amíg az ügyet a Tordán fegyveresen összeülő országgyűlés elé nem terjesztik.¹⁸¹ Zsigmond Kővárra futását követően a rendek őt küldték Váradra Bocskaihoz, hogy a főkapitányt a körükbe hívja¹⁸². Letartóztatását követően a kínvallatáshoz nem szokott „főember” mindenben azt vallotta, amit kívántak tőle. Beismerő vallomással azonban még annyit sem ért el, hogy élesebb szablyát kapjon a kivégzésnél.¹⁸³

Szentgyeydi vagy *Somlyai Gergelyről* azt olvashatjuk a már többször idézett verses krónikában: „*Az fejedelemnek tisztartója vala / Sok szép házakat építettött vala / Gazdaságban, nagyságban ő igen vala*.¹⁸⁴” Kevésbé érthető, hogy Báthory Zsigmond fiskális direktora¹⁸⁵ hogyan keveredhetett a fejedelemmel szembeszegülők táborába? Vagy csupán a vagyonára pályáztak az ellentábor tagjai, és ezért sorolták be őt is a félreteendők közé? Törvénysértő eljárások esetén rendkívül nehéz – sőt néha szinte lehetetlen – a pontos tényállás kiderítése! Annyit tudunk csupán bizonyosan, hogy „Gergely Deák” nyaka utolsóinak került hóhérpallos alá a kolozsvári piactéren.¹⁸⁶

Kendi Gábor „zászlósúr” – Sándor unokatestvére – már jóval több okot szolgáltatott rá, hogy feje a kolozsvári piacon lehulljon! A Báthory István elleni szervezkedésben is részt vett, s csak távolléte mentette meg attól, hogy Kerelőszentpál után a kivégzettek közé kerüljön. Később kegyelmet kapott, és visszatérhetett Erdélybe.¹⁸⁷ A jelek szerint

¹⁷⁶ EOE III. k. 321. o. Vö.: *Bethlen F.*: i. m. III. k. 418.

¹⁷⁷ *Kővári L.*: i. m. 56.

¹⁷⁸ *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. k. 46.

¹⁷⁹ SZ 1887. 403. 1581 nyarán ifjú emberként portai követ; Báthory Istvántól jutalomban részesült: MHHD XLII. k. 2., 9.

¹⁸⁰ Ld. *Varjas B.* szerk.: i. m. II. k. 912. Vö.: *Kovács A.*: Vallomás a székely szombatosok perében. Bukarest, 1981. 111.

¹⁸¹ *Bethlen F.*: i. m. III. k. 317.

¹⁸² Ld. uo. 423.

¹⁸³ Megkínzásáról és kivégzéséről ld. *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. k. 46.

¹⁸⁴ Ld. *Varjas B.* szerk.: i. m. II. k. 912.

¹⁸⁵ RMKT 505. Báthory István 1583. aug. 24-i leveléből az derül ki, hogy Gergely deák nem tudott elszámolni egy alkalommal Báthory András nála maradt 14 000 forintjával: MHHD XLII. k. 83.

¹⁸⁶ Ld. a problémához *Nagy L.*: Káthay Mihály a magyar történelemben. Egy régvolt politikai gyilkosság. Valóság, 1976. 9. sz. 103–104.

¹⁸⁷ *Kővári L.*: i. m. IV. k. 19. Vö.: RMKT 40.

mindenben támogatta unokabátyja politikáját. 1593-ban a rendek által választott „conservatorok” egyike, aki ellenőrzi a rendi pénztárba befolyt összegek felhasználását. Ez az állása újabb összeütközés forrása a fejedelmi hatalommal! A regényíró Jósika úgy tudta, hogy kivégeztetése előtt ő átkozta meg Zsigmondot és ivadékait.¹⁸⁸

Kendi Ferencet, Sándor öccsét, többek között így jellemezte a fejedelmi udvari költő: „*Vajda előtt Kendi Ferencz hánkodik/ Arany láncz nyakában erősen fénlík.*”¹⁸⁹ Tudjuk, hogy már 1581-ben szembekerült az akkor még gyermek Zsigmonddal, hevesen ellenezve megválasztását.¹⁹⁰ 1584-ben Báthory István jóváhagyásával portai főkövet, mint „fő és értelmes ember”. 1590-ben Iffjú János lányának Katának – a későbbi Imreffinének – Zsigmondhoz feleségül adásán fáradozott.¹⁹¹ Minden bizonnyal azzal a céllal, hogy a fejedelmet ezzel a szállal politikai csoportjukhoz kössék. Letartóztatása után néhány nappal börtönében ölték meg a fejedelem parancsára. Szamosközy feljegyzése szerint „az mely házban lakott, az kapufélen fenn ott fojtották meg, estve késén az darabontokkal. Nehezen holt meg; mind azon vér volt az pádimentom verekedése miatt.”¹⁹²

Börtönében végezte életét *Bornemisza János*, Báthory István lengyel király híres hadvezére is, aki Sáros vármegyéből ment Erdélybe szerencsét próbálni.¹⁹³ Sok szállal kötődött a Báthoryakhoz. Amikor a lengyel király halála után Boldizsár 3000 erdélyi katonával Lengyelországba vonult Habsburg Miksa ellen, Bornemisza volt a hadvezénylő generálisa.¹⁹⁴ Egyes följegyzések szerint a marcona katona egyúttal művészetpártoló is volt.¹⁹⁵ 1594 júliusában az országgyűlés még őt küldte a betörő tatárok ellen.¹⁹⁶ Ez volt az utolsó katonai tevékenysége. Ha csak azt nem számítjuk, hogy a végső út előtt katonamódra, énekelve készült a halálra is.¹⁹⁷

A török elleni háborút ellenzők közül *Szalánczi Lászlót*, a többszöri török követségben járt zarándi főispánt, a fejedelmi poroszlók Branyicskán a saját házában ölték meg.¹⁹⁸ *Czegei Vass György* erdélyi főúr elfogatásakor mérget ivott, és így vetett véget életének.¹⁹⁹ Az elfogottak közül néhányan kegyelmet kaptak: *így Szalánczi György, Gerendi János, Lónyai Albert és Szilvási Boldizsár*. Birtokaikat azonban a kivégzettekével

¹⁸⁸ EÖ II. k. Bevezetés, XXXII–XXXIII. L. még *Trócsányi Zs.*: i. m. (1976.) 189.

¹⁸⁹ L. *Varjas B.* szerk.: i. m. II. k. 908.

¹⁹⁰ SZ 1888. 33–34.

¹⁹¹ *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. k. 24., továbbá MHHD XLII. k. 207–209., 230.

¹⁹² *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. k. 47.

¹⁹³ Ld. erről: HK 1931. 6., 14., 23., 26. és 29.

¹⁹⁴ *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. k. 21.

¹⁹⁵ Uo. 27.

¹⁹⁶ *Bethlen F.*: i. m. III. k. 423.

¹⁹⁷ *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. k. 41., 47. Nyomdahiba folytán több helyütt az olvasható, hogy Óvári Istvánt is megfojtották, ám a valóságban ő volt a kivégzés végrehajtója! Ld. pl.: MHHD XXXII. k. 84.

¹⁹⁸ Ld. *Kultsár I.*: i. m. 77. Vö.: *Kővári I.*: i. m. IV. k. 63.

¹⁹⁹ Ld. *Varjas B.* szerk.: i. m. II. k. 912. o. Egy jellemző adalék: Fia, aki ekkor Rómában tanult, s később mint jezsuita tért haza, a korabeli leírás szerint „*quando ha udita la morte di suo padre ha detto che non gli rincresce altro, se non che sia morto heretico et con nota di perfidia verso l' suo principe*”: MHHD XXXII. k. 81. Ld. még *Kővári L.*: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854. 252., vagy MHHS XXXI. k. 17.

együtt elkobozták és felosztották jórészt a „háborús párt” vezetői között.²⁰⁰ Az elfogottak értékes ingóságai a fejedelmi kincstárat gazdagították. Kovacsóczy Farkastól 31 000 aranyat és 28 000 tallért, Kendi Sándortól 60 000 aranyat, Kendi Gábortól 75 000 aranyat és 20 000 tallért, Kendi Ferenctől pedig mintegy 600 000 forintnyi értéket koboztak el. A fejedelmi kincstárba került ezúton mintegy 220 mázsa ezüst edényzet is. Az elkobzott értékek tekintélyes részét a háború szükségleteire fordították.²⁰¹

Röviden végigtekintve az ellenzék tagjain, nehéz lenne megmondani, hogy pontosan milyen egyéni és társadalmi okok és célok tették őket a török elleni háború ellenzőivé és a török vazallusság fenntartásának híveivé? Osztályhelyzetüket tekintve nem különböztek az ellentábor tagjaitól. Társadalmi pozícióik terén is legfeljebb abban, hogy kevesebb volt közöttük a katona és több a portai követséget járt személy, mint a „németesek” soraiban. Valószínűleg főként ez utóbbi körülmény alakíthatott ki többükben olyan meggyőződést, hogy a *török legyőzhetetlen*, ezért Erdély bekapcsolódása a háborúba csupán *céltalan pusztulás* előidézője lehet. Ehhez járult az a momentum, hogy a többségnek nem fűződött egyéni érdeke a háborúhoz. Az számukra nyereséggel nem kecsegtetett, ám felvetette a meglévő elvesztésének veszélyét. Az is elmondható még, hogy amíg a Habsburg-vonal hívei többségükben a Partiumban birtokosokból és ott katonáskodókból kerültek ki, az ellenzék tagjai nagyrészt a régi, középkori Erdélyben voltak birtokosok. A politikai csoportosulás arculatát azonban a Báthory-testvérekkel szövetségbe kötött Kendiek érdekszövetsége határozta meg, ezt követték a különböző okok miatt hozzájuk sodródottak is.

Gondolatok a „háborús párt” győzelmének okairól

Méltán felmerülő kérdés, hogy az államigazgatásban több kulcspozíciót birtokló „törökpárt” tagjait vajon hogyan sikerül oly egyszerűen, minden belső fegyveres ellenállás nélkül megsemmisíteni? A történeti munkák e kérdés tárgyalásánál általában arra szoktak hivatkozni, hogy a mesterien színlelni tudó fejedelem teljesen elaltatta az ellenzék gyanúját, s így a legváratlanabb időpontban, egyszerre csaphatott le rájuk, megfosztva ezzel őket az ellenállás minden lehetőségétől.²⁰² Ez a momentum vitathatatlanul fontos szerepet kapott az események ilyen alakulásában, azonban csupán ezzel mégsem lehet magyarázni a történeteket. Hiszen az öreg Kendi Sándor gyanúját nem altatta el Zsigmond, s a csoportosulás vezére mégsem adta ki a harci jelszót híveinek! Pedig a „törökpárti” főurak magánbandériumainak és a fennhatóságuk alá tartozó egyéb katonaságnak az ereje nem volt számottevően kisebb a Zsigmond körül felsorakozókéénál.²⁰³ Sőt, ha számba

²⁰⁰ Az elkobzott birtokok sorsára – amelyekből részesült Bocskai István, Jósika István és Ravazdi György is – ld. *Kövári L.*: Erdély történelme, IV. k. 63.

²⁰¹ Ld. uo. 58.

²⁰² Ld.: EÖ II. k. Bevezetés, XXXII. Vö.: *Szádeczky L.*: Kovacsóczy Farkas, 121.

²⁰³ „A fejedelem három erős helyőrségre számíthatott. Ez a három helyőrség – a váradi, a huszti és a kövári – azonban korántsem volt nagy létszámú. Mindent összeszámolva legfeljebb 2000 katona. Ha tekintetbe vesszük, hogy a fejedelmi testőrség Gyulafehérvárott Báthory Boldizsár mellett maradt, s e főúri bandériumok számát, akkor erősen kiegyenlített erőviszonyokról beszélhetünk.”: EÖ II. k. Bevezetés, XXXI. A számításokhoz l. *Demény L.*: i. m. 99–100., vagy *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. 21., 42.

vesszük azt a körülményt, hogy a portától elszakadó fejedelem nem számíthatott török segílyre, a vele szembeszegülők viszont könnyen kaphattak volna akár 10 000 főnyi török végbeli katonaságot is az alföldi helyőrségekből, akkor bátran elmondhatjuk, hogy a Kendi Sándor vezette politikai csoport *potenciális katonai erőfölényben* volt az ellenpárttal szemben. A valóságban azonban a „törökpárt” ugyanolyan távol állt a török katonai segíly kérésétől, mint a portával szembeforduló Zsigmond. Ezzel szemben a fejedelem joggal számíthatott arra, hogy *magyarországi katonai segílyt* kaphat ellenségei ellen. Olyan katonaságot, amelynek Erdélybe érkezése korántsem okoz akkora felzúdulást a fejedelemségben, mint az ellenzék részéről egy esetleges török katonai segílykérés.²⁰⁴

Minden bizonnyal ez a sajátos helyzet bénította meg leginkább a „törökpárt” cselekvőképességét, és csak másodsorban jöhettek számba az egyes vezetők humanista gondolkodásából fakadó szubjektív tényezők. Hiszen, amint arról már korábban szóltunk, Kendi Sándor vagy Báthory Boldizsár minden bizonnyal nem riadt volna vissza bármifajta „machiavellista” eszköz alkalmazásától, ha attól döntő sikert remélhettek volna! Egyéniségükből egyáltalán nem hiányzott az ehhez szükséges keménység,²⁰⁵ de minden bizonnyal úgy látták, hogy az adott történelmi helyzetből fakadó *morális fölény* azoknak az oldalán van, akik a Magyarországon támadásba lendült török hódítók ellen akarnak harcolni, s nem pedig azok mellett, akiknek a politikája magában foglalja a *Magyarországot támadó török melletti katonai kiállást is*.²⁰⁶ Hiszen tapasztalhatták 1594 júliusában, hogy nemcsak az udvari katonaság és a szabadsága visszazserzését a háborútól remélő székelység tart ki a Kővárra futott Zsigmond pártján, de még a szászok nagy része is.²⁰⁷ Ily módon jelentősebb tömegbázis híján, minden próbálkozásuk méltán eleve kudarcra ítéltnek tűnhetett előttük is, ami szinte megbénította cselekvőképességüket.

A Báthory Zsigmond körül tömörülő politikai csoportosulás jó gyakorlati érzékkel rendelkező tagjai sikeresen aknázták ki az oldalukon álló előnyöket, felismervén azt, hogy a *jelen az övék*. Tudták — vagy sejtették — azonban azt is, hogy a háborús tervek viseléséhez nem szokott erdélyi társadalom vonakodik majd vállalni egy elhúzódo hadakozás elkerülhetetlen anyagi és véráldozatait, s a várhatóan bekövetkező csüggedés idejére veszélyesnek ítélték az ellenzék exponenseinek életben hagyását. Feltehetően ezért döntöttek a „törökpárt” vezetőinek mielőbbi fizikai megsemmisítése mellett, hiszen pusztán anyagi javaikhoz életben hagyásuk mellett is hozzájuthattak volna. Aki nem volt veszélyes ilyen szempontból, azt — Kovacsóczy Farkas kivételével — életben is hagyták. Ez utóbbinak a halálát tulajdonképpen Jósika István féltékenysége erőszakolta ki.

²⁰⁴ Báthory Zsigmond követe 1594. júniusában „jó kétezer lovag fegyverest” kért sürgősen a császári udvartól, akik csak a fejedelem parancsától függjenek. : EOE III. k. 445. A mellé érkezett magyarországiakról ld. *Kővári L.* : i. m. IV. k. 64., továbbá *Merényi L.* : Báthory Zsigmond fejedelem udvari lovassága HK 1894.

²⁰⁵ *L. Szamosközy I.* : i. m. MHHS XXX. k. 20. Vö. : *Kővári L.* : i. m. IV. k. 46.

²⁰⁶ „... a német oldalt egy év óta felszentelték a magyar győzelmek, a »német párt« az alkotmányjogi vitákból hirtelen felemelkedett a szent háború felhőibe. *Aki a némettel tartott, Sziszek óta a füleki, hatvani és dunántúli hősökkel tartott!* A nép mindig szívvel politizált, s a szívük most a magyar bajtársakhoz húzott.”: EÖ II. k. Bevezetés, XXX–XXXI. o. Ld. még a problémához III. Murád szultán 1593-as és 1594-es rendeleteit Báthory Zsigmondhoz a segílyhadküldetés ügyében: TMO 175–179.

²⁰⁷ *Kővári L.* : i. m. IV. k. 56.

Minden bizonnyal az ellenzék vezetőinek fizikai megsemmisítését sugalmazta annak tudata is, hogy *erdélyi fejedelmi hatalom a szultáni garanciák nélkül nem rendelkezik szilárd hatalmi bázissal*²⁰⁸. A porta elvesztett katonai támogatását az adott viszonyok között nem válthatta fel a Habsburg-kormányzattól elvárható ilyen szavatolás, hiszen *Báthory Zsigmond nem vazallusi, hanem szövetségi viszonyt kívánt létesíteni a császárral*. E kapcsolat keretében jöhettek Erdélybe török elleni harcra szomjas, tapasztalt magyar katonák, jöhetett kisebb német zsoldos segélyerő a havasalföldi hadjárat idejére, de a függetlenség feladása nélkül nem lehetett volna *belső erőszakszervi* funkcióra használt császári katonaságot hívni Erdélybe. Ezt jól tudták a „németesek”-nek nevezett háborús pártiak is, s ezért *arra törekedtek, hogy a belső problémákat lehetőleg önerővel oldják meg. Ennek előfeltételét viszont az ellenzék vezetőinek fizikai megsemmisítésében látták, amit a törvényesség teljes semmibe vevésével – sőt lábbal tiprásával – azonnal végre is hajtottak*. A nyilvánosan végrehajtott kivégzések egyúttal *elrettentésül* is szolgáltak mindazok számára, akik a jövőben gátolni akarnák a háborús erőfeszítések sikerét. Az 1595. április-májusi országgyűlés *utólag* törvényesíti ezeket a kivégzéseket, *felségsértőknek* deklarálva a bukott párt vezetőit. A megfélemlített, hatalmukat veszített rendek ezen utólagos intézkedése természetesen nem eliminálhatja az ellenzék vezetői ellen tett intézkedések jogellenes, *törvénytörő* voltát.²⁰⁹

A drámát követő politikai és katonai események

Baranyai Decsi János, a Báthoryak jeles humanista tudósa így számol be Zsigmondnak a kivégzéseket követő magatartásáról: „A fejedelem, hogy az embereknek *erről a dologról* való beszédeivel s véleményével szemben igazolja magát, hosszú beszédben mentegetőzött, hogy ezt nem kegyetlensége miatt, hanem a *szükségtől kényszerítve* tette, s csak az hullott vissza a fejükre ezeknek, amit ellene mesterkedtek; ő, hogy megszerezze ezeknek irántuk való jóakarátát, úgy vigyázott rájuk, mint atyára, testvérré, vagy szeme világára, mindenét szétszította közöttük, s magának majdnem semmit se hagyott. De ezek ily nagy jótéteményekért a legrútább hálátlansággal fizettek neki, *arra törekedtek, hogy országától megfosszák*, s helyébe mást válasszanak. Mindezen dolgoknak bőséges bizonyítéka és tanúsága, mégpedig a saját írásukkal megerősítve van a kezei között, s ezért . . . *szomorú haláluknak nem ő, hanem önmaguk voltak az okozói*, s ezt ő is nagyon fájó szívvel kénytelen elviselni. *De mivel az állam érdeke*, hogy ilyen dolgokat igen *szigorúan megtoroljanak*, ő *akarata ellenére, s tisztiségének kényszerítése* miatt kényszerült ezt a büntetését kimondani. Miután ezzel s effélékkel az egész nemesség előtt *kimentette magát*, feloszlatta a gyűlést, s maga visszatért Gyulafehérvárra.”²¹⁰ Hittek-e a

²⁰⁸ Általában a problémáról ld. Nagy L.: i. m. SZ 1978. 6. sz. 1132–1138. Konkrétan az 1595-ös helyzetre: TMKÁÓ I. k. 35–36. Az „elvi útmutatást” l. N. Machiavelli: i. m. 14., 46.

²⁰⁹ EOE III. k. 306–307. Vö.: Trócsányi Zs.: i. m. (1976.) 162–163.

²¹⁰ EÖ II. k. 96. Ld. EOE III. k. 336–337. Báthory Zsigmond Carillonak küldött beszámolója szerint „ . . . *essendo queste rusolutioni et queste essecutioni per ordine della dieta*”: MHH XXXII. k. 84. Ez azonban így nem felel meg a valóságnak, mert a rendek csupán *utólag hagyták jóvá a már megváltoztathatatlant!*

rendek Zsigmondnak? Minden bizonytal voltak, akik igen, s voltak, akik nem. Ám az utóbbiak is, megrémülve a történetek miatt, készségesen megszavaztak minden olyan fejedelmi propositiót, amelyet kevéssel korábban még ugyancsak elleneztek és kárhóztattak. A vállalások, valamint az elkobzott kincsek láttán Zsigmond állítólag így kiáltott fel örömmel: „Most már van pénz a háborúra!”²¹¹ Ám bármilyen tekintélyes summát is tett ki az így nyert anyagi bázis, hamarosan kitűnt, hogy a hadakozáshoz még több kell. Ezért a fejedelem sürgős hadisegélyt kért a lengyel királytól, a Habsburg-udvartól, és szoros szövetséget igyekezett létrehozni a török elleni küzdelemben hasonlóan érdekelt Moldva és Havasalföld uralkodóival.²¹² Az ifjú Zsigmond rendkívül eltökéltnek és harcrakésznek mutatkozott. A novemberben összehívott újabb országgyűlés előtt kijelentette: ha egy falat kenyere maradna csupán, akkor sem tűrné tovább a szegényt, hogy a törököt uralja!²¹³ A megfélemlített rendek most is megszavaztak minden fejedelmi kívánást. Így a fogadott hadak tartására portánként 50 pénzt, amihez ajánlották az urak jószágainak „megrovását” is. Ezen kívül kimondták a *nemesség személyes felkelését, és a hadfőlkést minden tizedik felnőtt férfilakosra.*²¹⁴

Az erdélyi katonai erő létszámáról különböző adatok olvashatók az egyes történeti munkákban. Voltak – s akadnak néha még ma is – olyan szerzők, akik a mozgatható erdélyi haderő létszámát 30 000 főre, vagy még többre teszik.²¹⁵ Tekintettel a korszak hadlétszámaira, egy ekkora haderő ugyancsak tekintélyes seregnek számított ebben az időben. De vajon ténylegesen ekkora volt-e az erdélyi had? Amikor a letartóztatásban lévő török császár meglátta a Temesvár elfoglalására induló erdélyi hadsereget, hahotára fakadva mondta a körötte lévő erdélyi főembereknek: „az hatalmas császár hadában csak azok is, akik az táborból szarni kimennek, többen vannak ennél!”²¹⁶ Ha azt nem is tudjuk, hogy a török császár hadából hányan mentek ki egyszerre a latrinára, azt azonban számos adat alátámasztja, hogy a mozgatható erdélyi haderő – a közszekelyek felkelése nélkül – valójában a *tizezer főt* is alig érte el.²¹⁷ Érthető tehát, hogy a portával szembefordult – s emiatt török retorzióra bizony számítható – Zsigmond ugyancsak rászorult mind a császári udvar, mind a két román vajdaság katonai támogatására.

Az erdélyiek törökellenes harca a temesi bánóságban élő délszlávok felkelésével kezdődött 1594-ben, amelyet ugyan hamarosan levertek, de ez nem riasztotta el a háborús pártot a nyílt ellenségeskedés megkezdésétől. Ennek szellemében az erdélyi had még ebben az esztendőben Geszthy Ferenc vezetésével Lippát és Temesvárt igyekezett visszafoglalni a töröktől. Mindkét vállalkozás sikertelen maradt.²¹⁸ Annál ered-

²¹¹ Ld. *Kemény J.*: i. m. 19., továbbá *Bethlen F.*: i. m. III. k. 479–489. Vö.: *N. Machiavelli*: i. m. 82–83.

²¹² *Kővári L.*: i. m. IV. k. 61., EOE III. k. 339.

²¹³ EOE III. k. 340. Vö. *Varjas B.* szerk.: i. m. II. k. 955.

²¹⁴ A végzéseket ld. EOE III. k. 459–463.

²¹⁵ Ld. erről *E. Hurmuzaki*: *Documente privatoare la istoria romanilor*. Bucuresti, 1888. III/2. 50. Vö.: *Nagy L.*: *Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban*, 77–79.

²¹⁶ *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. k. 72.

²¹⁷ *Demény L.*: i. m. 100–101. vö.: *Nagy L.*: *Bocskai István a hadak élén*, 194., *uő.*: *Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban*, i. h.

²¹⁸ Ld.: *Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum*. Brassó, 1847. 117., továbbá *Szentkláray J.*: *A becskerekai vár*. ÁÉt. 1886. és *Márki S.*: i. m. HK 1894. 349–350.

ményesebben tevékenykedett az elhalálozott Geszthy helyébe lépő öreg, tapasztalt Borbély György 1595-ben. Visszafoglalta nem csupán a stratégiaileg kiemelkedő fontosságú *Lippát* és *Boros-Jenőt*, de még tizenegy másik várat és erősséget is. Ily módon Arad és Zaránd vármegyék nagyobb része fölszabadult a török megszállás alól.²¹⁹ Az elért eredményekben kétségtelenül komoly szerepet játszott az erdélyi katonák Báthory István háborúiban szerzett harci tapasztalata,²²⁰ de nem szabad megfeledkeznünk arról a nagyon fontos tényezőről sem, hogy a *török főerők máshol voltak lekötve*, s így elmaradt az ostromlott várak felmentése. 1595-ben a portával szembefordult *Havasalföldön alakult ki a főhadszíntér*, és ide vonult Báthory Zsigmond is az erdélyi haderővel és a segélycsapatokkal. A székely szabadság visszaadása valóban tekintélyes létszámú haderőt biztosított a fejedelemnek. Ez a nem várt fordulat megtorpanásra, majd – az őszi idő elérkezvén – visszavonulásra készítette Szinán nagyvezért.²²¹ A havasalföldi hadjárat, ha nem is tekinthető olyan átütő stratégiai sikernek, mint amilyenek hajlamosak vagyunk azt minősíteni,²²² vitathatatlanul komoly presztizsvesztést jelentett a török félnek, s Báthory Zsigmond előtt újabb hadi sikerek lehetőségét csillantotta meg.²²³ A remélt újabb diadalog azonban elmaradtak. 1596-ban az erdélyi sereg sikertelenül ostromolta *Temesvárt*²²⁴, majd októberben *Mezőkeresztesnél*, a Miksa főherceg vezette császári és magyar hadakkal együtt, vereséget szenvedett a török seregtől.²²⁵

A váratlan katonai kudarcok nemcsak a könnyen hevülő, de hamar csüggedő Zsigmond győzelmi reményeit döntötték halomra, de lecsökkentették a háborús párt erdélyi tömegbázisát is. Mindenekelőtt a havasalföldi sikerekben oroszlánrészes közszékelyek között végrehajtott tömeges, véres megtorlások egyenes következményeként. Ezek a retorziók a székelyek többségét szembefordította Zsigmonddal és pártjával. Ám elégedetlenség ütötte föl a fejét a háborús terheket nehezen viselő nemesség, sőt a szászok soraiban is. Ennek láttán a Prágába utazó Zsigmond késznek mutatkozott arra, hogy bizonyos ellenszolgáltatások fejében Habsburg-fennhatóság alá bocsássa Erdélyt.²²⁶ Erről a titkos megállapodásról nem értesítette országa rendjeit. Mintha mi sem történt volna, az erdélyi sereget 1597-ben is Temesvár ostromára rendelte. Az akció most is kudarcra végződött.²²⁷ Az újabb sikertelenségen elcsüggedt Zsigmond 1598 tavaszán az országgyűlési rendek terrorizálása kíséretében átadta Erdélyt Rudolf biztosainak, akik egyelőre

²¹⁹ Az id. kívül ld. *Szölösi I.*: Szinán basa megveretése (*Varjas B.* szerk.: i. m. II. k. 939–947.) továbbá Carillo 1595. dec. 23-i lev.: MHHD XXXI. k. 171.

²²⁰ A mintegy 5000 főnyi magyar katonaságra ld. *Szádeczky-Kardoss L.*: i. m. HK 1931.

²²¹ *A. Veress*: Campania crestinilor in contra lui Sinan pasa din 1595. Bucuresti, 1925. Vö.: *Demény L.*: i. m. 75–108.

²²² „Bocskai hadvezéri tudása és a sereg lobogó lelkesedése előtt Szinán *egy pillanatra sem tudott megállni*. menekülő csapatainak tekintélyes részét Gyurgyevónál (Giurgiu) átkelés közben a Dunába szorították...” *Makkai L.*: i. m. (1944.) 313. Ilyen és ehhez hasonló túlzó értékelésekkel ellentétes véleményt ld. pl. *Hidvégi Mikó F.*: i. m. MHHS VII. k. 140.

²²³ Ld. *Nagy L.*: Bocskai István a hadak élén, 55–56.

²²⁴ *Bethlen F.*: i. m. IV. k. 8.

²²⁵ Ld. *Kropf L.*: Egervár eleste és a keresztesi csata 1596-ban. SZ 1895. Vö.: TMO 180–182.

²²⁶ L. *Szepsi Laczkó M.*: i. m. ETA III. k. 32., továbbá *Veress E.*: Báthory Zsigmond és Bethlen Gábor viszonya az oppeln-ratibori hercegséghez. EM 1897.

²²⁷ Ld. Carillo 1597. októberi jelentését: MHHD XXXII. k. 219–221. Vö.: *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. k. 73.

Zsigmond „szűz felesége”, Mária Krisztierna Habsburg-főhercegnő nevében kormányozták az országot. A lemondást megbánó Zsigmond azonban nyáron váratlanul visszatért Erdélybe, s a császári biztosoktól megsértett Bocskai István segítségével újból kezébe vette a fejedelmi jogkör gyakorlását.^{2 2 8}

Jóllehet, visszafogadását a tisztségeitől megfosztott Bocskai István erőszakolta ki,^{2 2 9} de erősen közrejátszott abban az a momentum is, hogy *a háború sikeres befejezésében csalódott fejedelem hajlandónak mutatkozott a „régii állapotok” – vagyis a török vazallusság – visszaállítására*^{2 3 0}. Úgy tűnt, hogy a korábbi „háborús” vagy „németes párt” egy része is osztja Zsigmond nézeteit. Egy öreg katona – a személyében Zsigmondtól megbántott Király György váradi kapitány^{2 3 1} – azonban ellentmondott, és Váradot a hozzá tartozó Partiummal elszakította a Báthoryt visszafogadó Erdélytől, megtartva azt továbbra is Habsburg-fennhatóság alatt. E nem várt fordulat halomra döntötte az elképzeléseket, és polarizálta a visszatért fejedelem táborát. A nagyrészt a Partiumban birtokos Bocskai ugyancsak nehéz helyzetbe kerülve, újabb lemondásra ösztönözte unokaöccsét. Várad ugyanis császári segítséggel kivédte a török 1598-as támadását, és így a Partium továbbra is a Habsburg-uralom alatt maradt. Emiatt a volt váradi főkapitány csakis úgy tarthatta meg az itteni és az erdélyi birtokait, ha az egész terület egy uralom alá kerül.^{2 3 2}

Erdély sorsának alakulását természetesen nem Bocskai magánérdekei határozták meg, hanem ennél sokkal nagyobb és bonyolultabb erőtényezők. Ezt tükrözik az elkövetkező évek politikai eseményei. Báthory Zsigmond, aki habozott a Habsburg-udvarral való szakítás és a török függés elismerése kérdésében, úgy akart a felelősségtől szabadulni, hogy 1599 elején unokatestvére, András bíboros kezére játszotta a fejedelmi széket. Maga pedig – bizonyos évi tartásdíj biztosítása után – inkognitóban Lengyelországba ment.^{2 3 3} A török feltételesen elismerte az új fejedelmet, de megfelelő katonai támogatást nem tudott nyújtani neki.^{2 3 4} Ugyanakkor az újabb erdélyi politikai fordulattal veszélyes helyzetbe került Mihai Viteazul havasalföldi uralkodó, a Habsburg-udvar ösztönzésére, fegyverrel megdöntötte Báthory András hatalmát, és maga állt Erdély élére. A török elleni háború eme utolsó „keresztes lovag”-jának hatalomra kerülése bizonyos belső zavarokon túl *a háború folytatását* jelentette az erdélyieknek, amit már egyre kevesebben akartak. A nemesség ezért, fondorlattal élve, a Mihajjal való együttműködésre utasított Basta császári tábornagyot Erdély új ura ellen fordította. 1600 nyarán együttes erővel megdöntötték Mihai hatalmát, aki ügye tisztázására a prágai udvarba ment.^{2 3 5} Az erdélyi uralkodó

^{2 2 8} Erről részletesen ld. *Szilágyi S.*: Egy nő a trónon (Rajzok és tanulmányok, I. k.) 93–124., továbbá EOE IV. k. 28–34. és *Kővári L.*: i. m. IV. k. 73. Vö.: *Trócsányi Zs.*: i. m. (1976.) 161.

^{2 2 9} EOE IV. k. 227–228. Újabban a problémáról *Nagy L.*: Bocskai István a hadak élén. 65–72.

^{2 3 3} *Szamosközy I.*: i. m. (1977.) 124–126.

^{2 3 1} Király György megbántását l. *Kultsár I.*: i. m. 84–85.

^{2 3 2} *Szamosközy I.*: i. m. (1977.) 126–151. Redern császári ezredes jelentéseit ld.: TT 1878. Bő anyagot tartalmaz e témára *Veress E.*: Basta György hadvezér levelezése és iratai. I. k. 43–120.

^{2 3 3} *Szamosközy I.*: i. m. (1977.) 161–164.

^{2 3 4} *L. Szilágyi S.*: Báthory Endre fejedelem és bíbornok bukása 1599-ben. Bp., 1880.

^{2 3 5} Mihai Viteazul erdélyi tevékenységéről legrészletesebb magyar nyelvű feldolgozás *Szádeczky L.*: Mihály havasalföldi vajda Erdélyben 1599–1601. Bp., 1882. és *uő*: Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Temesvár, 1893. Mindkét munka elfogult szemléletet tükröz. Jóval objektívebben értékeli Mihai tevékenységét *Makkai László* a felszabadulás után megjelent munkájában.

osztály ezt követően a rászédett Bastát „kibeszélte” az országból, és visszahívta a fejedelmi trónra a portától támogatott Báthory Zsigmondot.²³⁶ – *A Habsburg-udvar természetesen nem nyugodott bele Erdély újabb elvesztésébe, hiszen az maga után vont a volna Havasalföld és Moldva kiesését is a törökellenes szövetségből.* Ennek megakadályozására Bastát és Mihait haddal indította Zsigmond uralmának megdöntésére. 1601 nyarán a goroszlói csatában a két vezér vereséget is mért a fejedelem hadára. Ezt követően Basta, különböző indítékoktól vezérelve, meggyilkoltatta a török elleni küzdelem kiváló katonáját Mihai Viteazult,²³⁷ és Erdélyben császári katonai kormányzatot vezetett be. A háborúba beleunt erdélyi nemesség Basta kormányzását – s ezen keresztül a Habsburg-uralmat – éppoly kevésbé akarta, mint Mihaiét. Akik nem törődtek bele az új helyzetbe, azok folytatták a harcot. 1602 nyaráig Báthory Zsigmond vezetése alatt, majd amikor az ismét lemondva a császár javára, elhagyta az országot²³⁸, Székely Mózes vezetésével, török segélyerőkkel küzdöttek tovább.²³⁹ Az 1603-as átmeneti sikerek után Székely döntő vereséget szenvedett, és maga is holtan maradt a csataterén. Erre a Habsburg-ellenes tábor tagjai vagy meghódoltak Bastának, vagy török földre emigráltak.²⁴⁰

Az ezután következő időszakot „*Basta korának*” nevezik, még azt követően is, hogy a tábornagy 1604 tavaszán elhagyta a fejedelemséget, és oda többé nem tért vissza.²⁴¹ Mind a kortási, mind a későbbi irodalom olyan mélypontnak értékeli ezeket az éveket, amelyet teljes lét- és vagyoni bizonytalanság, és szinte hihetetlen nyomor jellemezett.²⁴² A szörnyűségek ódiúmát elsősorban Bastára hártják, mondván, ő nemcsak eltúrta a katonák kilengéseit, de még buzdította is őket ilyenekre, hogy ezzel megtörje az erdélyi nemesség ellenállóerejét.²⁴³ Ilyen vádak nyomán vált a magyar história egyik leg-hírhedtebb alakjává Giorgio di Basta tábornagy, „aransarkantyús lovag”, e korszaknak nemcsak tehetséges hadvezére, de jeles hadtudományi írója is.²⁴⁴ Az egykorú források elemző átvizsgálása azonban azt sugallja, hogy *a vádak többsége a törököföldi emigránsok-*

amelyben többek között a törökellenes harc „*kereszties lovag*”-jának nevezi őt: Magyar–román közös múlt. Bp., 1948. 107. *Borsos Tamás* szerint 1600-ban Mihai és Basta tervezett közös akció *Gyula, Szolnok és Temesvár visszavételét ígérte*: i. m. 49. A nemesség „kiirtása”-nak vádjáról ld. *Veress E.* Basta György hadvezér levelezése és iratai, I. k. 408., továbbá MHHS VII. k. IX. o.

²³⁶ *Borsos T.*: i. m. 50. Vö.: *Trócsányi Zs.*: i. m. (1976). 190.

²³⁷ Erről legújabban ld. *Nagy L.*: Egy hajdani politikai gyilkosság. IPM 1981. 4. sz.

²³⁸ E harcokra mindmáig kiaknázatlan adatokat tartalmaz *Veress E.*: Basta György hadvezér levelezése és iratai I–II. k.

²³⁹ *L. Borsos T.*: i. m. 53–54.

²⁴⁰ Az id. mellett l. *Nagy J.*: Székely Mózes. SZ 1969., vagy *Vass M.*: Székely Mózes erdélyi fejedelem. Bp., 1897.

²⁴¹ Ld. *Kövári L.*: i. m. IV. k. 148. Vö.: *Makkai L.*: i. m. (1944.) 331–333.

²⁴² Ld. pl. *Enyedi Pál* énekét az erdélyi veszedelmekről: ETA I. k. 187–188.

²⁴³ Ld. erről többek között *Szamosközy I.*: i. m. (1977). 420–428.

²⁴⁴ Basta György (1544–1607) császári tábornagy életére ld. *C. Spontoni*: *Historia della Transilvania*. Velence, 1683. *Veress E.*: Basta György hadvezér levelei és iratai, I–II. k. bevezetésében. A tábornagy hadtudományi munkái, „Il mastro di campo generale” és „Il Governatore delle cavallerie leggiera” másfél századon át több kiadást megértek. Jól ismerte és használta azokat többek között Zrínyi Miklós is.

tól ered.²⁴⁵ A közvélemény szócsöveként számon tartott, s ezen idő alatt Erdélyben élő Nagy Szabó Ferenc marosvásárhelyi polgár a kilengésekért mindenekelőtt a fölöttébb rendszertelenül ellátott *magyar hajdúkat teszi* felelőssé, akiket Basta – jóllehet, *akart – de nem tudott* megfékezni. A Nagy Szabó Ferenc által írtakat alátámasztó adatokat találhatunk Szamosközynél is.²⁴⁶ E két – Habsburg-pártisággal nem vádolható – erdélyi kortárs adatai alapján méltán felmerülhet az a gondolat, hogy az Erdélyben kialakult, valóban súlyos viszonyokért *helytelen elsősorban és személy szerint Bastát felelőssé tenni*. Az előidéző okokat sokkal inkább abban kell keresnünk, hogy a gazdaságilag még Magyarországnál is fejletlenebb Erdély nem tudta nagyobb megrázkódtatások nélkül elviselni a rázúduló háborús terheket. Basta írja egyik jelentésében: Erdélyből nem jön be évente százezer forintnál több állami jövedelem, ugyanakkor a fejedelemség török elleni védelmét szolgáló katonai kiadások meghaladják az évi 300 000 forintot!²⁴⁷ Ez az egyetlen adat is kellő bizonyosság lehet arra, hogy az erdélyi lakosságra kivetett külön adók és egyéb terhek nem Bastának valamiféle „magyar-ellenes” szándékaiból eredtek, hanem a hadiszükséglet kényszerszüleményei voltak. A tábornagy ilyen érzelmeit cáfolja többek között az a tény is, hogy éppen ő szorgalmazta többször is nagy létszámú magyar sereg felállítását a török ellen, kiemelve és meleg szavakkal méltatva a magyar katonaság harci ereyeit. Azt is tudjuk, nagyrészt ő fegyverzett fel és képzett ki több ezer székelyt és hajdút éppen ezen időszak alatt.²⁴⁸ Mindez arra kell intsen bennünket, hogy felül kell vizsgálnunk a Basta magyar történelmi szerepéről kialakított és meggyökereztetett képet, mert az nem a valóságot tükrözi, hanem elfogultság és bűnbakkeresés szüleménye. Basta nyugat-európai hivatásos zsoldostiszt volt, aki tőle telhetően igyekezett teljesíteni a kapott parancsokat, rendelkezéseket. Vitathatatlan tény, hogy a machiavellista politikai gyakorlatot követő magyar kortársaihoz hasonlóan, ő sem habozott *bármilyen eszközt* igénybe venni céljai megvalósításához! A történetírói objektivitás azonban azt követeli, hogy ezeket a cselekményeket ugyanolyan mércék alapján ítéljük meg, mint a korszak magyar politikusiát vagy katonáiét.

Az erdélyországi „zord idők” történetének elemző újraértékelése kapcsán konkrétan meg kell vizsgálnunk azt is, hogy a *fejedelemség valóban több áldozatot hozott-e a törökellenes harcban, nagyobb pusztításokat szenvedett-e el, mint a királyi Magyarország népe?* Számos egykorú adat amellett tanúskodik, hogy a háborús terheket hosszabb ideig viselő Magyarország népe jóval nagyobb anyagi és véráldozatot hozott, és legalább annyi megpróbáltatáson ment keresztül a törökellenes harc folyamán, mint Erdély lakossága.²⁴⁹ Más kérdés az, hogy az ilyesmiktől elszokott – illetve hozzá nem szokott – erdélyiek szubjektíve *súlyosabbnak érezték, nehezebben viselték el, és jobban*

²⁴⁵ Ld. pl. *Hidvégi Mikó F.*: i. m. MHHS VII. k. 151., 153., vagy *Szilágyi S.*: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. 45–46., vagy pl. *Makkai L.*: i. m. (1944). 329–333.

²⁴⁶ *Nagy Szabó F.*: i. m. ETA I. k. 75., 86–87.

²⁴⁷ Ld. *Veress E.*: Basta György hadvezér levelezése és iratai, II. k. 135. A pápai nuncius 1607. jan. 29-i jelentésében többek között ez olvasható: „... *Transylvania era provincia che devorava i regni e che già cesare haveva per suo conto abandonato*”: MOE XII. k. 361.

²⁴⁸ Erre vonatkozóan Ld. *Veress E.*: i. m. I. k. 16., 304., 449., 470., 659., vagy II. k. 240.

²⁴⁹ A problémáról bővebben, forrásmegjelöléssel l. *Nagy L.*: A Bocskai szabadságharc katonai története. 35–37., 146–147.

sérelmezték azokat, mint a magyarországiak. Kérdéses azonban, hogy ez a körülmény önmagában igazolhatja-e az erdélyi uralkodó osztálynak azt az elhatározását, hogy a török ellen küzdő magyarországi „véreiket” *harc közben* cserbenhagyva, visszatér a korábbi vazallusi állapotba?

*Egykorú és későbbi vélemények az 1594-es döntésről
és annak következményeiről*

„Oly jó, hasznos és szent dolgot az ember nem indíthat, *ha kimenetelét Isten meggátolja*, kinek kezében vannak a szerencsék, *hogy az emberek ne szidalmazzák*, viszont soha oly rossz dolgot nem indíthat, *ha Isten jóra fordítja az kimenetelét, minden(ki) dicséri*” – írta egyik levelében – Machiavelli tanaival összhangban – a korszak humanista műveltségű politikusa, Imrefffi János.²⁵⁰ Úgy tűnik, hogy e megállapítás helytállóságát alátámasztják az 1594-es döntéssel és annak következményeivel kapcsolatos kortársi ítéletek is, különösen az erdélyi egykorúaké. Hidvégi Mikó Ferenc – Bethlen Gábor komornyikja, majd kedvelt tanácsosa – szerint például „lévén a *mi édes hazánknak rettenetes veszedelme* ezeknek az nagy uraknak törvénytelen, ártatlanul való megölése”, mert ezek az urak „okosságokkal kedvét keresvén mind a két körülünk való monarchának, *békességben* tartották, oltalmazták vala édes hazánkat”. Úgy látja, hogy az 1594-es fordulat megelőző időszak volt Erdélyben „az aurea aetas”, amely a háborúba lépés következményeként rombadőlt. Éppen ezért Mikó *bűnösként* ítéli el a „háborús párt” *minden egyes tagját*, s isteni igazságszolgáltatásnak tekinti, hogy azok erőszakos halállal távoztak az élők sorából.²⁵¹ Az „Annales siculici”-ben szintén azt olvashatjuk: „Botskai, Gétzi, Keresztúri, s a több *bolond vérszopó ebek* tselekedetének” az volt az egyenes következménye, „hogy az *egész Országot pusztaságra hozzák*.” Több mint kétszáz ezer erdélyi halálát okozta a török elleni háborúba lépés, „és azután is mind azon okból való visszavonásból több veszedelmek következének, mellyeknek tsak Isten tudja, mikor leszen végek”²⁵². A 17. század elején született tudós Szalárdi János úgy foglalt állást, hogy az 1594-es fordulat *csupán a Habsburg-uralkodónak volt hasznos*, mert az elvonta a törököt Bécs kapuja elől, „de Erdélynek bezzeg valóban szájába szegezett akkor is íze”! A háborús nyereség csupán Lippa és Jenő visszavétele volt. Ezzel szemben a harcok Erdélyre „rettenetes, megbecsülhetetlen romlást, kárvallást és attól fogva nem épülhető pusztulást” hoztak!²⁵³ A Szalárdinál néhány évvel fiatalabb Kemény János ugyan elítéli Zsigmond „tirannusi kegyetlenségét”, amellyel a törökpárti urakat megölette, de pozitívan szól a háborús eredményekről. Ugyanakkor, minden bizonnyal Bethlen Gábor és más törökföldi emigránsok elbeszélése nyomán, azt írja: a mezőkeresztesi csatavesztés mentette meg a magyarokat attól, hogy a *császáriak minden tizenkét éven felüli férfit, aki nem tér át katolikus hitre, fegyverre hányjanak*. Így is a törökellenes harcok ürügyén

²⁵⁰ Imrefffi János 1608 elején kelt levele Rhédey Ferenc váradi kapitányhoz: MTT XIII. k. 158. Vö. *Machiavelli*: i. m. 90. Életére ld. *Nagy L.*: Imrefffi János a magyar történelemben. ITK 1982. 4. sz.

²⁵¹ MHHS VII. k. 139.

²⁵² *Kultúr I.*: i. m. 78.

²⁵³ *Szalárdi J.*: i. m. 19–20.

Magyarország és Erdély „annyéra megrakodott volt az némentséggel, hogy minden városokat és várakat és csak jó kastélyokat is mind manuteneálták”. Ezen a veszedelmes helyzetben csak Bocskai segített. „ki Erdélyből extirpálta a némentséget” török segítséggel, amelynek megszerzésében „Bethlen Gábor ifjú úri korában cooperált”²⁵⁴. Maga Bethlen – aki a nyugati világ tájékoztatására szánt írásokban dicső, törökellenes harci múltat költött magának²⁵⁵ – tartózkodott az 1594-es fordulat nyílt elítélésétől. Talán azért is, hiszen három évtizeddel később maga is olyan politikai fordulatra készült, mint amelyet Báthory Zsigmond végrehajtott.²⁵⁶

Ám azért voltak olyan erdélyi kortársak is, akik egyértelműen és nyíltan az 1594-es fordulat helyessége mellett foglaltak állást. Ezt találjuk például Baranyai Decsi Czimor Jánosnak, a Báthoryak kiváló humanista tudósának²⁵⁷ művében, a „Szerdahelyi János”²⁵⁸ szerzeményeként számon tartott verses krónikában, vagy Szöllősi István²⁵⁹ a „Szenán basa megveretésé”-ről írt munkájában. Baranyai, Zsigmond hadbalépésének *elkerülhetetlenségét* azzal támasztja alá, hogy ellenkező esetben az erdélyieknek magyar véreik ellen kellett volna küzdeni a török oldalán. Ezen túlmenően az is a háborúba lépést követelte meg, hogy a kapott portai követjelentések tanúsága szerint *Szinán pasa nemcsak Magyarország, de Erdély elpusztítását is célul tűzte ki*. Azt hirdette, hogy végül „az egész keresztény világot uralma alá fogja hajtani”. A „török párti” urak kivégzését a szerző szerint „a lex Iulia” és a „lex Cornelia” – vagyis a „felségsértők” és az „orgyilkosok” ellen hozott törvények – alapján foganatosították.²⁶⁰ A „História az áruló erdélyi urakról” című vers egyenesen isteni irgalom és segítség megnyilvánulásának minősíti Zsigmond 1594-es cselekedetét, így jellemezve a fejedelmet: „Az kincsös országnak takargatója,/ Szegény községnek is igazgatója,/ És az gonoszoknak ő megrontója.”²⁶¹ Szöllősi István verse hasonlóan szól Zsigmondról: „Az nagy ellenséghez vagyon haraggal,/ Hazájához pedig jó akarattal.” Miután dicséri Mihai Viteazul és katonái hősiességét, s szól a székely szabadság megadásáról, amiről Zsigmond „bús elmével” gondolkodott, így zengi

²⁵⁴ Kemény J.: i. m. 79–83.

²⁵⁵ *Don Diego de Estrada* spanyol lovagnak azt mesélte Bethlen 1628-ban: „Ifjú korában Magyarországon katonáskodott három lóval, amelyet a saját költségén tartott és vitézségéért az akkori fejedelem ti.(Báthory Zsigmond) lovaskapitányá nevezte ki a török elleni háborúban”. Forrás, 1980. 10. sz. 85. o. Ezzel szemben *Maksai Péterrel* azt íratta az angol nyelvű életrajzában: „Being afterwards brought up in the Court of Stephan Bathory (sic!) Prince of Transilvania (whose house in those dayes was a very schoole of military knowledge and exercisses) he so aproved himselfe to the judicious Prince as the first of all made him a Capitane . . .”: ITK 1976. 2. sz. 228. o. *Bojti Veresnek* viszont úgy mesélte Bethlen, hogy *huszonötévesen* vett részt az 1595-ös hadakozásokban, miszerint is 1570-ben kellett volna születnie!: SZ 1899. 548.

²⁵⁶ Ld.: Forrás, 1980. 10. sz. 89. o. Ám határozottan törvénytelennek bélyegezte az 1594-es eljárást Báthory Gábor 1608. nov. 1-én kelt oklevele. Ld. erről *Jakab E.*: Oklevelek Kolozsvár történetéhez II. k. 211–212.

²⁵⁷ Ld. *Bartoniék E.*: i. m. 264.

²⁵⁸ A szerző, némely vélekedések szerint, azonos *Szerdahelyi Imreffy Jánossal*, Báthory Zsigmond, Bocskai István és Báthory Gábor tanácsosával. Ld. *Varjas B.* szerk.: i. m. II. k. 1018.

²⁵⁹ Szöllősi István személyéről semmit sem tudunk. Szerzeményét *Jacobinus János* kolozsvári nótárius latin nyelvű prózai írása nyomán szedte versbe (*Varjas B.* szerk.: i. m. II. k. 1019.) *Jacobinus János* (1573–1603) életére ld. *Bartoniék E.*: i. m. 304–306.

²⁶⁰ Az id. részeket l.: EÖ II. k. 90–96.

²⁶¹ Ld. *Varjas B.* szerk.: i. m. II. k. 915.

a törökön győzedelmeskedő fejedelem dicsőségét: „*Isten segítségével elrendelvén,/ Ily jó szerencsés dolgokat viselvén./ Kereszténység rettentőjét elűzvén/ Erdély felé indul, örömben lévén.*”²⁶²

Az 1594-es fordulatot egyértelműen elítélő vagy magasztaló szélsőséges álláspontok között érdekes középutat képviselnek Nagy Szabó Ferenc és Borsos Tamás írásai. A változást gyermekfővel átélő, s a közvélemény szócsövéként is számon tartott Nagy Szabó magáról a fordulatról röviden szól: Zsigmond, „hogy a török mellől elállhasson, és a német mellé állhasson, *egynehány urakat Kolozsvárott levágata*, és osztán azokkal az urakkal, *akik a németet szeretik vala*, Rudolphus mellé álla.” Tárgyilagosságra törekvően ír mind a császáriakról, mind a törökökről. Érzelmi momentum csak akkor bukkan elő írásában, amikor az 1596-os „székely farsang” borzalmaikat ecseteli. A mezőkeresztesi csatáról szólva kárhoztatja azokat a historikusokat, akik a „gyalázatunkat csak hazug írással” akarják elfedni. Igyekszik megérteni Zsigmond kényszerhelyzetét 1598-ban, de a Mihai Viteazulét is, és nyíltan kimondja, „hogy a székelység Mihály vajda népétől *semmi bút nem látott*, mert a vajdának kedvében voltak”. Élesen elítéli a nemesek újabb, 1600-ban végrehajtott székelyirtását. A hagyományostól eltérő képet rajzol az Erdélyt kormányzó Bastáról és kormányzási módszereiről is. Bocskaival szemmel láthatóan nem rokonszenvezett. Kétkedett abban is, hogy a szabadságharcos fejedelmet Káthay kancellár mérgeztette volna meg. Azt azonban elmondja: Bocskainak oly nagy tekintélye volt a törökök között, hogy 1614-ben – Bethlen fejedelemsége idején is – „Bocskai” névvel szólították a mindennapi „alafá”-ért sorban álló erdélyi követeket.²⁶³

Szükséges volt kissé hosszabban idéznünk a világlátott marosvásárhelyi polgár munkájából, mert történetírásunk többnyire negligálja az általa írtakat mind a tizenöt éves háború történetével, mind a későbbi időszak históriájával kapcsolatban.²⁶⁴ Akárcsak a többszöri portai követséget viselt Borsos Tamását.²⁶⁵ Talán amiért az ő munkájában is több, a hagyományos képpel nem mindenben egyező adat és értékelés található. Különösen a 17. század első éveire vonatkozóan. Igaz, hogy az 1594-ben kivégzett főurakat ő is „szegény ártatlan haza fiainak és *ország gondviselőinek*” nevezi, s a törökellenes harcban elért eredményeket nem tekinti a veszteségek arányában állóknak. A havasalföldi hadjáratban résztvevő székelyek jelentőségét és harci erényeit méltatja, ám a véres „székely farsang”-gal kapcsolatban azt sugallja, hogy azt maguk a szabadságukat visszanyert székelyek provokálták ki. Azzal, hogy „ittthon a földesurakon *ők is igen sok törvénytelenéseket kezdtek vala cselekedni*”. Objektíven értékeli mind Mihai Viteazul, mind Basta cselekedeteit, s *Erdély pusztulását alapvetően a haditerhek következményének tekinti*, ami már eltér az általános megítéléstől. A legérdekesebb azonban az, ahogyan a Bocskai István vezette Habsburg-ellenes felkelést és annak magyar históriai helyét és szerepét értékeli! Jóllehet, a látszat az – írja –, mintha Bocskai Magyarországot és Erdélyt a „németnek nagy ínségétől” megszabadította volna, ám „itiljék bölcs emberek

²⁶² Ld.: uo. 938–939., 949., 953., 963. Báthory Zsigmond 17. század végi. alapvetően pozitív megítélését ld.: ETA II. k. 320–321.

²⁶³ Nagy Szabó F.: i. m. ETA I. k. 42–102.

²⁶⁴ Ld. erről Nagy L.: Bethlen Gábor a magyar históriában, (In Kovács K. szerk.: Bethlen Gábor állama és kora. Bp., 1980. 5–6.)

²⁶⁵ Életéről legújabban Kóczány L.: Borsos Tamás (Vásárhelytől a Fényes Portáig) 5–36.

meg, *ha épületire nagy romlására volt az kereszténységnek*” ez a felkelés. Kételyét azokra az értesülésekre alapítja, amelyeket portai követként egyes török vezető személyiségektől szerzett. Ezek szerint 1604-ben „oly igen megfoghatkozott volt a török császár ereje, hogy *ha Bocskai István a német ellen akkor kardot nem fogott volna, csak másod esztendőben is közel az magyar birodalom az magyar korona alá visszajött volna*”²⁶⁶.

Nagy Szabó Ferenc és Borsos Tamás több új szempontot tartalmazó írásainak eme vázlatos áttekintése után szóljunk röviden a *magyarországi kortársak* megítéléséről. Elmondható, hogy az itteniek véleménye általában eltér az erdélyiek többségétől. A megújuló török támadásoknak kitett magyarországiaknak létérdekük fűződött ahhoz, hogy Erdély – és ezen keresztül a két román fejedelemség – ne a törököt támogassák, hanem szembefordulva azzal, gyengítsék annak erejét. Ez az álláspont tükröződik többek között a korszak két neves politikusának, Illésházy Istvánnak²⁶⁷ és Thurzó Györgynek²⁶⁸ írásában is. A Bocskai-szabadságharcban oly jelentős – bár sokak által vitatott – szerepet játszó Illésházy a Győr török kézre kerülését követő nagy riadalmat ecsetelve így folytatja följegyzéseit: „Azonban ubi deficit humanum auxilium, incipit divinum. Egy új csillag is láttatott vala az égen: *az erdélyi vajda, Báthory Zsigmond.*” Elmondása szerint az erdélyi ellenzék vezetői, miután látták, hogy Zsigmondot nem téríthetik el kitűzött céljától, *elárulták és jobbnak vélték, hogy egy ember vesszen el, az vajda, hogyses az ország.* Erdélyből ki is egazétották volt – (ti. Zsigmondot). – Mely dolgot kezekben kapván, megöleté őket.”²⁶⁹ Illésházy jól érzékelte, hogy a fejedelem mennyire tartott a Szinánnal való nyílt csata kockázatától. Ennek ecsetelésére elmondja, hogy amikor Zsigmond hírt kapott a nagyvezér visszavonulásáról, örömeiben „lováról leszállván, az egész tábor előtt térdre leesett, felszóval hálákat ada az úristennek”.²⁷⁰ Az Esztergom falait Balassi Bálinttal együtt rohamozó Thurzó György a feleségének írt levelében azzal indokolta az 1594-es drámai eseményeket, hogy az elfogott urak *„az kereszténység mellett nem akartak állni, hanem az török mellé vontak*”²⁷¹. Érdekes módon a Bocskai-felkelés és Bethlen Habsburg-ellenes háborúinak török szövetségét „isteni segítség”-nek tekintő Szepesi Laczkó Máté²⁷² protestáns prédikátor is minden sajnálkozó megjegyzés nélkül regisztrálta a „törökpárti” urak kivégzését krónikájában.²⁷³ Az egykorú magyarországi vélemények között csupán elvétve fordult elő az események olyan morális elítélése, mint a Nádasdy Ferencé.²⁷⁴ Jóllehet, Báthory Zsigmond és a „háborús párt” eljárása törvénytörő, a feudális rendi privilégiumokkal élesen ütköző volt, úgy tűnik ez

²⁶⁶ Az id. részeket ld.: uo. 42–44., 54–55.

²⁶⁷ Illésházy István (1540–1609) köznemesi családból származó főúr. 1593. birodalmi gróf. egy évtizeddel később koholt perben halálraítélt, 1605 nyarán csatlakozik Bocskaihoz. Mátyás főherceg és a megegyezés híve, 1608. nádor.

²⁶⁸ Thurzó György (1567–1616) magyarországi nagybirtokos. kezdetről részt vesz a török elleni háborúban, a Bocskai-szabadságharc idején is kitart a Habsburg-oldalon, noha Bocskaival is jó kapcsolatot tart. A nádorságban Illésházy utóda.

²⁶⁹ *Illésházy I.*: i. m. MHHS VII. k. 20.

²⁷⁰ Ld. uo. 25.

²⁷¹ A levelet ld. *Kubinyi M.*: i. m. I. k. 111.

²⁷² Szepesi Laczkó életéről legújabbban l. *Bartoniek E.*: i. m. 509–511.

²⁷³ *ETA III.* k. 26.

²⁷⁴ *Szamosközy I.*: i. m. MHHS XXX. k. 42–43.

alkalommal a törökellenes harc felülkerekedett az osztály-összetartozáson. A magyarországi uralkodó osztály döntő többsége ekkor még szilárdan bízott a törökellenes harc győzelmes befejezésében. Csupán a századfordulón vette kezdetét az a politikai fordulat, amely végül is 1604-ben egy török szövetségben vívott Habsburg-ellenes harcba torokollott.²⁷⁵

A kortársak eltérő ítéletalkotása híven tükröződik az utókor történeti irodalmában is, mind az 1594-es fordulatot, mind annak következményeit illetően.²⁷⁶ Az eltérések azonban csak részben erednek a tizenötéves háború történetének feldolgozatlan-ságából.²⁷⁷ Erősen közrejátszik a protestáns – kuruc, katolikus – labanc történelem-szemlélet éles konfrontációja is a török hódoltság-kori események megítélésében. Salamon Ferenc, az 1848/49-es harcok bátor katonája – aki a tudományos életben is a szabad véleménynyilvánítás és a viták híve volt –, az egyre uralkodóbbá váló szemlélettől eltérően értékelte a tizenötéves háború kilátásait, s ezen keresztül annak magyar történelmi helyét is. Nézete szerint, amíg ez a küzdelem Magyarország népét „újjászületve” találta, a török birodalom „megfogyatkozott volt mind anyagi, mind erkölcsi erőben”. Éppen ezért ennek a háborúnak voltak olyan szakaszai, midőn közeli valóságnak látszott „minden magyar, s az egész keresztény világ azon óhajtása, hogy a török kiűzessék az országból”.²⁷⁸ A kezdeti győzelmi esélyeket többnyire konstataáltak a korszakot érintő magyar és erdélyi történeti szintézisek is, ám a háború második feléről szólva, *teljesen reménytelennek és csupán fölösleges áldozatokkal és pusztítással járó vérontásnak* értékelték a törökellenes harcot. Miután a magyar marxista történeti és hadtörténeti irodalom érdemben mindmáig nem foglalkozott a tizenötéves háború történetével, a polgári történetírás és hadtörténetírás eredményeit összegezte jelen tanulmány szerzőjének a Bocskai-szabad-ságharc katonai történetével foglalkozó két évtizede megjelent munkája is. Akkori ismereteinknek megfelelően 1596-ban jelöltük meg a háború fordulópontját, amely időpont után már csupán céltalan vérontás volt a küzdelem folytatása. Ebben a felfogásban természetesen *elhízázott, káros lépésnek minősült az 1594-es erdélyi fordulat is*, amely csupán azt eredményezte, hogy a Habsburg-kormányzat alá került fejedelemség népe „sűrítve élte át mindazt a borzalmat és szenvedést, amit a királyi Magyarország lakossága már évtizedek óta egyre keserűbben tapasztalt”. A munka egyértelműen állást foglalt azoknak az erdélyieknek az igazsága mellett, akik 1602-ben a török emigrációt választották és török–tatár csapatokkal törtek Erdélybe azzal a céllal, hogy ott megdöntsék a császári uralmat, és visszaállítsák a korábbi vazallusi állapotot.²⁷⁹

Az 1594-es erdélyi fordulat helytelenítése és a török elleni harc kilátástalanságának hangoztatása nyomon követhető a magyar történeti irodalom később megjelent publikációiban is. Talán elegendő hivatkoznunk a kor egyik jeles szakértőjének 1970-ben megjelent írására. Ebben többek között azt olvashatjuk az 1594-es erdélyi drámával kapcsolatban: a Kovácsóczy Farkas által a börtönben várt tragédia azért lett valódi, mert a

²⁷⁵ Ld. erről Nagy L.: Bocskai István a hadak élén, 38–39.

²⁷⁶ Ld. Kővári L.: i. m. IV. k. 60., Makkai L.: i. m. (1944.) 308., 313., 327., Hóman B. – Szekfű Gy.: i. m. III. k. 356–357. A legújabb értékelésre ld. Gonda I. – Niederhauser E.: i. m. 73.

²⁷⁷ L. Kosáry D.: i. m. I. k. 313–317.

²⁷⁸ Salamon F.: i. m. 181–182. vö. Hegyi K.: i. m. 63–64. A Salamon Ferenc személyével kapcsolatban írtakra ld. Várkonyi Á.: Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961. 44., 448., 118.

²⁷⁹ Nagy L.: A Bocskai szabadságharc katonai története, 34–51.

Habsburg-szövetség, illetve a törökkeli szembefordulás kérdésében „*az ellenzéknek és ezzel együtt Kóvacsóczynak lett igaza*”. A szerző álláspontját azzal indokolja, hogy a tizenötéves háborúban a Habsburgok és a velük egyesült erők „*nem voltak képesek legyőzni a török hatalmat*”. Így a hadjáratok csupán szörnyű pusztulást hoztak mind Magyarországra, mind Erdélyre. Ezzel szemben bebizonyosodott, hogy „*az új erdélyi állam török függőség mellett is képes volt gazdaságilag, politikailag, kulturálisan egyaránt fejlődni*. A sors ironiája, hogy erre az a Bocskai István adta az első példát, aki 1594-ben Báthory Zsigmond mellett állt, s akinek az ellenzék vezetőinek kivégzésében része volt”.²⁸⁰

Általános nézet tehát a legújabb magyar történetírásban is, hogy a tizenötéves török elleni háborút nem lehetett az elértnél nagyobb eredménnyel befejezni. Emiatt Erdélynek a háborúba kényszerítése is *főlöszleges véraldozattal* járó lépés volt. Ám több egykorú, s mindmáig többnyire figyelmen kívül hagyott vagy nem kellően figyelembe vett forrásadat amellet tanúskodik, hogy *a zsitvatoroki békében rögzített helyzet nem az egyetlen lehetséges befejezés volt. A küzdelem végződhetett volna a törökellenes táborra nézve lényegesen kedvezőbben is*. Korábban már említettük a Borsos Tamás följegyzésében olvasható portai véleményt, miszerint, ha 1604-ben nem tör ki a Bocskai vezette felkelés, a török vezetés a következő esztendőben kénytelen lett volna feladni a magyarországi hódításai tekintélyes részét.²⁸¹

Tekintettel arra, hogy ez az adat mérvadó helyről származik, önmagában is figyelemre méltó intő jel a háború befejezésével kapcsolatos vélemények helyességének felülvizsgálatára. Ám korántsem ez az egyetlen olyan adat, amely azt tanúsítja, hogy a török birodalom 1604-ben valóban *hatalmi mélypontra* került. Erre utal többek között Pecsevi török történetíró művének több megállapítása,²⁸² de ezt jelentette Lello portai angol követ is 1607-ben Konstatinápolyból.²⁸³ Basta tábornagy az 1607-ben bekövetkezett haláláig a török elleni harc folytatását szorgalmazta, arra hivatkozva, hogy a porta a katonai összeomlás szélén áll.²⁸⁴ A magyarországi kortársak közül a Dunántúlon birtokos Petthő Gergely 1604-ről szólva azt jegyezte föl krónikájában: „igen szép és kívánt alkalmatosság és mód jelentette volna magát szerelmes hazánknak és *nyomorult országunk jó részének való megszabadulásában török ellenségtül*”²⁸⁵. E közvetlen adatok

²⁸⁰ Köpeczi B.: i. m. ITK 1970. 5–6. sz. 586–587. Vö.: Trócsányi Zs.: i. m. (Dérly Múzeum 1978. évi évkönyve, 107–108.)

²⁸¹ Borsos T.: i. m. 55. „*Az török ugyan sollicitálja a békességet, de az németek nem akarják elvenni*” – olvashatjuk az 1600-as évvel kapcsolatban *Illésházyánál*: MHHS VII. k. IX.

²⁸² *Tarikh-i-Pecsevi* véleményét ld.: SZ 1899. 120–121.

²⁸³ Ld. D. M. Vaughan: i. m. 237., vagy Stanford J. Shaw: i. m. 6.

²⁸⁴ Ld. Veress E.: i. m. II. k. 743–748. 755–769., különösen a 767–769. oldalon írtakat. Nyilvánvalóan erre támaszkodva, Rudolf még 1608-ban is folytatni akarta a török elleni harcot, amelyhez 20 000 gyalogost és 2000 lovast kért a német birodalmi gyűléstől. Ld. erről Rácz I.: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. 83–88.

²⁸⁵ Petthő Gergely, Krónika, Kassa, 1753. 158–159. Vö. Szamosközy I.: i. m. MHHS XXX. k. 256. Ld. még pl. Rákóczi Zsigmond 1608. máj. 11-i lev. Thurzó Györgyhoz, amelyben többek között ezeket olvashatjuk: „... *ha egy szívvel, akaraton volnánk, noha csonka, béna vagyok, az szekeremben ágyat vettetnék, de mégis meglátnám szabadulását Magyarországnak Szent Demeter napig.*”: HK 1893. 88–89. Vö. Bethlen Gábor 1627. júl. 7-i, Borsos Tamásnak írt levelével: Bethlen Gábor levelek. Bukarest, 1980. 210.

mellett néhány közvetett momentum is utal a török birodalom hatalmi mélypontjára, amelyek szintén kikerültek a történettudomány látómezejéből. Így például nem tulajdonítottunk kellő fontosságot annak a történeti ténynek, hogy Bocskai István volt az *egyetlen* olyan erdélyi fejedelem, akit a szultán nem csupán „Felsőged”-nek titulált, de *követelésére* királyi koronát is küldött neki!²⁸⁶ Ez olyan rendkívüli momentum a porta és egy vazallus kapcsolatában, akárcsak az a levél, amelyben I. Ahmed szultán kijelentette, hogy a háború folytatása vagy a békekötés kérdésében ő *Bocskaihoz igazodik!*²⁸⁷

E tények számbavétele után méltán fölmerülő kérdés: vajon Bocskai, ez a már meglett korú, tapasztalt politikus ne látta volna meg ezekből a jelekből a török gyöngeségét s a kedvező alkalmat az oszmán hódítók kiűzésére? Történetírásunk, úgy tűnik, elsiklott e probléma fölött. A szabadságharc történetével foglalkozó munkák – közöttük jelen tanulmány írójának több korábbi írása is – Bocskainak inkább azon megnyilvánulásait idézte, amelyekben az *a porta melletti eltökéltségét* hangoztatta. Ugyanakkor nem tulajdonítottunk fontosságot azon szavainak, amelyekkel még 1605 januárjában is azt bizonygatta: kész visszatérni Rudolf hűségére, ha a császár elismeri őt erdélyi fejedelemnek.²⁸⁸ „Talán nem megalapozatlan hipotézis, ha ebben az ajánlatban benne foglaltak látjuk *a török elleni harc folytatására való készséget is*. E koncepcióban gondolkodva nem tűnhet véletlennek az sem, hogy a hajdúk úgy esküdtek föl Bocskainak – amit ő minden további nélkül akceptált –, hogy *török csapatokkal együtt nem harcolnak*.²⁸⁹ A tizenötéves háború elleni harciban kikovácsolódott hajdúsereg Bocskai parancsára minden zökkenő nélkül át tudott volna állni ismét a törökellenes küzdelemre, ha úgy alakul a politikai helyzet.

A tizenötéves háború esélyeit latolgató munkák a fent felsorolt momentumok mellett még figyelmen kívül hagytak egy lényeges mennyiségi mutatót is. Nevezetesen azt, hogy *a háború 83 jelentősebb ütközetéből és várharcából a török fél csupán 20 esetben mondhatta magát győztesnek, 63 esetben a sikert a törökellenes erők könyvelhették el maguknak*. Ez a számarány pedig amellett szól, hogy a szövetséges csapatok – a mezőkeresztesi csatavesztés ellenére – többnyire *harcászati fölényben* voltak az ellenséggel szemben. A császári hadvezetés az időszakos zsoldosságról az állandó zsoldosságra való átállásból, valamint a hadművészet fejlődésében bekövetkezett sajátos kiterőből adódó harcászati problémákat a magyar, román és délszláv katonaság harcértéki specialitásainak kiadnázásával nagyjából meg tudta oldani. Az adott nehézségek ellenére is mutatkozó *taktikai előny*, több mértékadó kortársi vélemény szerint, *stratégiai fölényé* fejlődött volna, ha nem következik be a szakadás a törökellenes táborban. A meg hasonlítás ugyanis azt eredményezte, hogy a török ellen küzdő erők egyes részei már 1599-ben egymás ellen fordultak, 1604-től pedig török szövetségben küzdött a magyar katonaság döntő része a török ellen még harcoló császári ezredek katonái ellen.

²⁸⁶ A portai követjelentést ld. Nagy L.: Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből. HK 1956. 3–4. sz. 324–330. A Bocskainak adott szultáni athnamét l.: ETA II. k. 321.

²⁸⁷ Ld. I. Ahmed szultán 1606. júl. 22-i lev. Bocskaihoz: OL Arch. Rákóczi de Felső-Vadász fasc. I.

²⁸⁸ Ld. Csáky István 1605. jan. 29-i lev. Nyáry Pálhoz: OL Csáky cs. lt. fasc. 272., továbbá Rákóczi Zsigmond 1607. febr. 27-i lev., a nagyvezérhez: TMKÁO I. k. 73.

²⁸⁹ Gyulaffi L.: i. m. MHHS XXXI. k. 33.

Nem kétséges, hogy mind a Mihai Viteazulra mért csapások, mind a Báthory Zsigmond vezetése alatt kezdődő, majd az erdélyi emigránsok által folytatott Habsburg-ellenes harc objektíve ugyanúgy kedvezett a töröknek, mint a Bocskai István vezetése alatt kirobbant küzdelem. Más kérdés az, hogy kit terhel a történelmi felelősség a törökellenes koalíció felbomlásáért? A nyugat-európai történétírók – elsősorban az osztrák szerzők – mindenekelőtt Bocskai Istvánt és követőit tették – és teszik ma is – felelőssé ennek bekövetkezéséért. Több magyar kortárs is osztotta ezt a véleményt. Nemcsak a Bocskait személyesen gyűlölő Istvánffy, de a dunántúli Petthő Gergely is azt írja róla: „*csak maga hasznát keresvén felzavará az szép vizet.*”²⁹⁰ Vitathatatlan tény, hogy Bocskai kezdeményezését a török felé önös érdekek is motiválták, ám az ő sértődöttsége vagy hatalmi ambíciója még nem eredményezett volna egy nemzeti összefogásban vívott szabadságharcot, ha nem lettek volna meg az előzményei és a szükséges előfeltételei egy országos méretű küzdelemnek. Ezeket az előfeltételeket pedig a *Habsburg-kormányzat teremtette meg* már jóval azelőtt, hogy Bocskai fölvette a kapcsolatot a török vezetőkörökkel. Méghozzá azzal, hogy a törökellenes hadakozás idején, a magyarok törökellenes lekötöttségét kihasználva, *erőszakos ellenreformációs politikát* kezdeményezett és folytatott *egy döntő többségében protestáns lakosságú országban*. Ez a politika elemi erejű fölháborodást és elkeseredést váltott ki a háborús terhektől amúgy is sújtott országban.²⁹¹

A protestánsuldozás egyaránt érintette a kastélyok, a városok és a jobbágyfalvak lakóit, nemkülönben a végvárok és a hajdúszállások vitézli népét. Az ellenreformációs politika előtérbe nyomulása azonnal más színben tüntette föl a protestánsok előtt a török hatalmat, hiszen az köztudottan közömbös volt vallási kérdésben. A protestáns prédikátorok, akik oly nagy befolyással rendelkeztek a harcoló magyar katonaság – különösen a hajdúk és a végváriak – között, egyszerre a török függés elviselhetőségének szószólóivá váltak, arra hivatkozva, hogy az nem háborgatja a lelkiismereti szabadságot. Méltán utalhattak a török vazallusság alatt élő Erdély példájára, ahol a katolikus Báthoryak uralkodása idején sem került sor a protestánsok jogainak megnyirbálására. Ezzel szemben a Habsburg-uralom alatt lévő Magyarországon a századfordulót követően egyre több sérelmes intézkedésre került sor. Az ellenreformáció az 1604-es, törvényellenesen betoldott XXII. cikkely meghozásában tetőzött. Ez a politika fegyveres ellenállást robbantott ki Felső-Magyarországon, mielőtt még Bocskai fegyvert fogott volna. Méltán elmondhatjuk tehát, hogy *a török ellen harcoló tábor egységét olyan politikai tevékenység bontotta meg a Habsburg-hatalom részéről, amely nem volt törvényszerű velejárója a törökellenes küzdelemnek, s ezért elkerülhető lett volna.*²⁹²

A történelmi igazsághoz hozzátartozik, hogy a törökellenes tábor egységét megbontó ellenreformációs politika erőszakolása nem pusztán Rudolf császárnak vagy környezetének szűk látókörű hitbuzgóságából fakadt. Kezdeményező szerepet játszott abban mind a

²⁹⁰ Ld. *Petthő G.* : i. m. 158.

²⁹¹ A magyarországi vallási megoszlásra ld. pl. *Fraknói V.* : Pázmány Péter és kora. Bp., 1886. I. k. 181., vagy *Makkai L.* : A Habsburgok és a magyar rendiség. TSZ 1974. 1–2. sz. 156. Az országos hangulatra ld. pl. Nádasy Orsolya 1604. júl. 13-i lev. Nádasyndé Báthory Erzsébethez. *Károlyi Á.* – *Szalay I.* : Nádasy Tamás nádor családi levelezése. Bp., 1882. 245.

²⁹² Ld. erről bővebben *Nagy L.* : Bocskai István a hadak élén. 91–95.

pápaság, mind a spanyol udvar, amelyek ilyen feltételekhez kötötték a háború eredményes folytatásához szükséges pénz és egyéb hadisegély folyósítását. Ugyanakkor a háborúhoz szintén jelentős segínyt nyújtó német birodalom protestáns fejedelménél és rendeinél az ellenreformáció visszatetszést szült, és azt eredményezte, hogy ők is feltételekhez kötötték a török elleni küzdelem támogatását. Elmondható tehát, hogy *az európai méretű katolikus–protestáns és egyéb hatalmi ellentétek*, a majdan kirobbanó harmincéves háború előrevetülő árnyékaként, *alapvetően hozzájárultak a törökellenes tábor szét-eséséhez*. Elősegítve ezzel a hatalmi mélypontra jutott török birodalom európai pozícióinak megtartását több mind egy fél évszázadnyi időre.^{2 9 3}

Jelenlegi ismereteink azt valószínűsítik, hogy a 17. század elején az adott nemzetközi helyzet nem kedvezett a török Magyarország *egész területéről* történő kiűzésének. Ez persze még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy ne lehetett volna az adott történeti körülmények között is a *szívtoroknál jóval kedvezőbb befejezést* kiharcolni abban az esetben, ha például Erdély nem áll ki a csatasorból lényegében 1598-ban, és ha Rudolf és kormányzerverei határozottabban szembeszegülnek a pápai és spanyol kívánságok teljesítésének. Ez utóbbi esetben ugyanis Magyarországon nem kerül sor török szövetségben vívott Habsburg-ellenes felkelésre, hiszen a magyar rendek még 1603-ban is a török elleni harc folytatását sürgették, s azért kárhoztatták a császári udvart, hogy az előnytelen békekötésre is kész a törökkel. Ilyen körülmények között végzetesen elhibázott lépés volt a protestánsüldözés előtérbe állítása, az ellenreformáció erőltetése, ami 1604-ben szinte törvényszerűen a török karjaiba kergette nemcsak a rendi és vallási jogaiban egyaránt fenyegetett magyar nemességet, de a polgárságot, a parasztságot és az úgynevezett „köztes rétegek” tagjait is. Jóllehet, Erdélyben a Habsburg-kormányzat a vallási kérdést nem bolygatta 1602 után sem, és a magyarországihoz hasonló zsoldosterror is később bontakozott itt ki, mint a királyság területén, a fejedelemség ennek ellenére már 1598-ban igyekezett kilépni a törökellenes szövetségből. Alapvetően arról volt szó, hogy *a háborús áldozatvállalástól vonakodó erdélyi uralkodó osztály, az első adandó alkalommal igyekezett elválasztani ügyét a királyság lakosaitól, s nem törődve lépésének magyarországi következményeivel, csupán azt tartotta szem előtt, hogy a maga háborítatlan nyugalmát megvásárolja a török vazallusi állapot újbóli vállalásával*. Ez a politika *önkényes kilépést* jelentett egy olyan koalícióból, amely a tizenötéves háború befejezéséig magyar érdekekért is küzdött. Az általános felfogás szerint háború idején a szemben álló félhez való csatlakozás csupán abban az esetben minősülhet pozitív lépésnek, ha ez a lépés a társadalom egészének kedvezőbb gazdasági, társadalmi és politikai körülményeket biztosít a fennállónál, és ha ez a csatlakozás nem jár politikai alárendeltség vállalásával, a nemzeti érdekek feladásával. Vajon megfelelt-e ezeknek a kritériumoknak akár az 1594-ben felszámolt „törökösök”, akár az 1598-tól a török vazallusi állapotok visszaállításán munkálkodók politikai célja és törekvése? A felszabadulás utáni magyar történetírás az „ösi ellenségünk a német hódító” szellemében *általában* pozitívan ítélte meg ezeket a törekvéseket, mint a több évszázados Habsburg-ellenes küzdelem szerves alkotórészeit. Miután a tizenötéves háború történetével kapcsolatban mindmáig nem folyt új kutatásokon alapuló elemző értékelés, törté-

^{2 9 3} Ld. bővebben Nagy L.: A Bocskai szabadságharc katonai története, 340–341. és *uő.* Bethlen Gábor a független Magyarországról, 39–52.

nettudományunk nem került szembe több súlyos ellentmondással. Pontosabban: sikerült áthidalnia azokat azzal az általános állásfoglalással, hogy miután a török háború győzelmes – vagy akár csak az elértnél sikeresebb – befejezése is *eleve kilátástalan volt, az politizált helyesen és a nemzeti érdekeknek megfelelően, aki e háború minden áron való befejezésére törekedett*. Ennek az álláspontnak a vitathatatlan helytállóságát azonban már az eddig ismert, de nagyrészt figyelmen kívül hagyott adatok is megkérdőjelezik. A háborúnak a magyar társadalmi fejlődésre kedvezőbb befejezési lehetőségét bizonyító újabb adatok előkerülése még inkább arra kell, hogy készítsék a magyar marxista történetírást, hogy felülvizsgálja korábbi álláspontját Erdélynek a tizenötéves háborúban betöltött szerepét illetően is. A marxista történetírás általában tartózkodik a „mi lett volna, ha?” kérdésekre adandó válaszoktól. Ám vannak olyan esetek, amikor elkerülhetetlen annak az elemzése, hogy egy-egy ország – nagyobb közösség – sorsát irányító csoportok milyen alternatív lehetőségek között választhattak? Hogy az adott választás a leghelyesebb, a legszerencsésebb volt-e? Vagy egy másik lehetséges út választása nem lett volna-e jobb az egész közösség számára? Erdély és a tizenötéves háború kapcsolatának elkövetkező vizsgálatánál nézetünk szerint abból a történelmi tényből kell kiindulni, hogy *a fejedelemség lakóinak sorsa, a külön államiság ellenére, szorosan összefonódott a királyi Magyarország lakosságával.*²⁹⁴ Hiszen ez utóbbi terület török uralom alá kerülése alapvetően változtatta volna meg Erdélynek a török birodalomban elfoglalt „különleges státus”-át is. Éppen ezért az a *szeptatista politika*, amelyet 1593–1594-ben a Kendi vezette ellenzék, vagy a századforduló éveiben a törökföldi emigránsok folytattak, semmiképpen sem tekinthető *egyértelműen pozitívnak*, bármilyen szubjektív szándékok vezérelték is e politikai csoportosulások tagjait.

A 16. század utolsó évtizedében indított újabb török hódítás lendületét vitathatatlanul az a bátor helytállás és hősi harc törte meg, amelyet a török elleni szövetség nyugati zsoldosereinek katonái és magyar, román, délszláv harcosai tanúsítottak a belső bajait újabb hódításokkal megoldani kívánó török birodalom hadserege ellen. Ezt akkor is látnunk kell, ha a magyar történetírás bizonyos nemzeti szűkkeblűségtől és protestáns ortodoxiától befolyásolva ugyancsak mostohán jár el még napjainkban is e hősi küzdelem résztvevőivel szemben. Ebből a küzdelemből nem maradhatott ki Erdély: az érdekezésszerűen túl földrajzi fekvése miatt sem. Hiszen, amint azt Basta tábornagy 1602-es memorandumában olvashatjuk Erdélyről: „ami fekvése alkalmatosságát illeti, nincs kétség, hogy megtartása nagyon hasznos ő Felső országaira nézve, mert *alkalmas a törököknek nemcsak szomszéd határain, hanem maga idején a Dunán túli száguldások zavarására, az oláhnak, [ti. a havasalföldieknek] hűségben, a moldvaiaknak félelemben tartására, arra, hogy a lengyel jól meggondolja dolgát, valamint arra is, hogy a magyarok büszkeségére jó hatást gyakoroljon.*”²⁹⁵ Jóllehet, Basta memoranduma mindenekelőtt a Habsburg-érdekek szempontjából veszi számba Erdély stratégiai fontosságát, ami nem mindenben és mindenkor egyezett a magyar érdekekkel, ám a török elleni nyílt nagy háborúk idején a magyar és a Habsburg-érdekek alapvetően egybeestek e téren. Az erdélyiek szempontjából is, hiszen például a 15 éves háború idején, amikor a török volt a

²⁹⁴ Ld. ezzel kapcsolatban Pázmány Péternek a Kemény János által idézett szavait (*Kemény J. i. m. 152.*) Vö. *Szádeczky I.*: Kovacsóczy Farkas, 102.

²⁹⁵ Ld. SZ 1868. 554.

hódítását tovább növelni akaró *támadó fél*, a török *melletti* felvonulás a magyarországi török uralmat tette volna teljesebbé. Márpedig a török hatalom ezekben az években ezt követelte az erdélyiektől: a fegyveres harcot saját véreik ellen.²⁹⁶ E követelés teljesítése pedig semmiképpen sem felelhetett meg az adott körülmények között az alapvető magyar érdekeknek.

Mindezek alapján felülvizsgálatra szorul annak a történetírásunkban eluralkodott nézetnek a helytállósága, miszerint a történelem az erdélyi „törökpárt”-ot igazolta. Véleményünk szerint 1594-ben semmi esetre sem. S az is erősen kérdéses, hogy a 17. század eleji erdélyi emigránsok magatartása mennyiben felelt meg az adott időszakban a magyar érdekeknek? 1602-ben, amikor Bethlen Gábor és társai a „Fényesarcú Padisah köntösébe kapaszkodtak”, még nem teremtődtek meg az alapvető magyar érdekeket nem sértő, török szövetségben vívott Habsburg-ellenes harc előfeltételei. A Habsburg-kormányzat magyarországi politikájában ugyanis csupán 1604-re váltak oly mértékben uralkodóvá az ellenreformációs és a magyar érdekeket súlyosan sértő egyéb tendenciák, hogy azok további elviselése a nemzeti önállóság feladásával és a Habsburg-birodalomba való beolvadással vált volna egyenértékűvé. Ezen túlmenően ekkorra következett be a török hatalom oly mérvű meggyöngyülése is, hogy az már nem tudta katonailag kiaknázni a Habsburg-ellenes harcból számára adódó lehetőségeket, ami szintén elengedhetetlen előfeltétele volt a török szövetségben vívott küzdelem magyar érdekeket nem sértő jellegének. Elegendő talán arra utalnunk, hogy Bocskai hadserege 1605-ben hatékonyabban tudta oltalmazni a kezére került végváratokat a meggyöngyült török szövetségessel szemben, mint a Habsburg-uralkodóhoz hű maradt katonaság²⁹⁷ – ami korántsem mondható el sem az 1598-as, sem az 1602-es eseményekre.²⁹⁸

A kor történetének tüzetesebb vizsgálata azt sugallja, hogy ha 1594-ben az erdélyi „törökpárt” álláspontja győzedelmeskedik, az szinte beláthatatlan negatív következményekkel járt volna a háború sorsának alakulására. Az eseményeket meglehetősen higgadtan szemlélő Illésházy István feljegyzéséből tudjuk, hogy Győr eleste mekkora pánikot okozott nemcsak a királyi Magyarországon, hanem egész Közép-Európában! Ebben a súlyos helyzetben Erdély szembefordulása a törökkel – ami együtt járt a havasalföldi törökellenes felkeléssel – óriási jelentőségű volt a további küzdelem szempontjából.²⁹⁹ Enélkül minden bizonnyal török kézre kerül a királyi Magyarország tekintélyes része, ami egy további szakaszban viszont megkérdőjelezte volna Erdély korábbi státusának fennmaradását is.³⁰⁰ Mindezt szem előtt tartva az a meggyőződés erősödik meg bennünk, hogy 1594-ben a Báthory Zsigmond vezette „háborús párt”-nak volt igaza, s nem a velük szembe került hatalmi csoportosulásnak. S a dolgok higgadt szemlélete

²⁹⁶ Ld. erről TMO 170–179.

²⁹⁷ Ld. ezzel kapcsolatban újabban Nagy L.: Bocskai István a hadak élén, 176.

²⁹⁸ 1598-ban Báthory Zsigmond megváltozott politikája ellenére a török igyekezett birtokba venni Váradot a partiumi területekkel, amiben a törökellenes erők akadályozták meg. 1602-ben az erdélyi bujdosók személyes jelenléte mellett foglalta el Székesfehérvárt, s Erdély végvárait ezúttal is a császári seregek védték meg a török uralom alá kerüléstől. A porta csupán a Bocskai-szabadságharc idejére jutott el olyan álláspontig, hogy még azokat a várakat sem követeli Bocskai katonáitól, amelyeket azok török segítséggel vesznek meg.

²⁹⁹ Ld. MHHS VII. köt. 19–20.

³⁰⁰ A problémáról részletesen l. Nagy L.: i. m. SZ 1978. 6. sz. 1132–1133

azt is sugallja, hogy az 1594-es és az azt követő „zord idők”-et nem Zsigmond fejedelem és tanácsosainak „szadizmus” vagy „hitvány könnyelmű” politizálása szülte, hanem a történelem kérlelhetetlen, kegyetlen logikája. Erdélynek vállalnia *kellett* a török elleni harcot az azzal járó háborús pusztításokkal és megpróbáltatásokkal együtt. Az osztály- és társadalmi vagy nemzeti érdek érvényesült ezúttal is, amely súlyos áldozatokat követelt, és egyéni tragédiákkal járt együtt. A háborús terheket viselők, a szenvedéseket átélő erdélyiek hajlottak arra, hogy az őket sújtó eseményekért Báthory Zsigmond „felelőtlen-ségét”³⁰¹ Bocskai István „németességét” és „nyughatatlanságát”³⁰², vagy a későbbiekben Basta tábornagy „magyargyűlöletét” és „vérszomjasságát” okolják.³⁰³ Az utókor történetírásának azonban látni kell azt, hogy mind a törökellenes küzdelemben való bekapcsolódás, mind annak következményei egy olyan történelmi folyamatnak voltak a részei, amelynek alakulása messze túlnőtt a szubjektív tényezőkben fellelhető okokon.

Minden bizonnyal nem tekinthető véletlennek, hogy tragikus eseményekben, baljós sorsfordulókban egyáltalán nem szűkölködő nemzeti történelmünknek hosszú idők óta egyik legvitatottabb szakasza a török hódoltság korszaka. E jelenség azonnal érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy az ellentétes tendenciájú gazdasági, társadalmi és ideológiai folyamatokon túl a török- és a Habsburg-veszély együttes jelentkezése olyan ellentmondásokban bővelkedővé tette e kor politikai történetét is, hogy az eligazodás még évszázadok múltán is ugyancsak nehéz feladat. S mennyire inkább az lehetett a kor emberének, akinek az információs viszonyok rendkívül bizonytalan volta már a helyes döntéshez szükséges helyzetfelmérést is ugyancsak nehezítette.³⁰⁴ E nehézségekhez járultak még helyes helyzetfelmérés esetén is olyan objektív és szubjektív momentumok, amelyek nem egy esetben a helyzethez nem illő döntéseket eredményeztek. Még azoknál a kiemelkedő képességű, tágabb látókörű személyeknél is, akik viszonylag hamar felismerték, hogy a török- és a Habsburg-ellenes magatartás és küzdelem *egymást kiegészítve* – és nem kizárva – szolgálja az alapvető magyar érdekeket. Hiszen láttuk, hogy az úgynevezett „törökpárt” exponenseinek többsége nem vitatta a török elleni harc szükségességét, s csupán az adott pillanatban nem ismerte föl a török ellen fordulás elkerülhetetlenségét. Ez a téves helyzetfelismerés és az ennek megfelelő politikai állásfoglalás a többség számára a fizikai megsemmisülést vonta maga után. A kolozsvári piac verpadán lefejezettek, vagy a várbörtönök mélyén megfojtottak minden bizonnyal azzal az utolsó gondolattal léptek át az élet és halál titokzatos határmezsgyéjét, hogy egy súlyosan törvénysértő eljárás eredményeként, ártatlanul halnak meg, és hogy a történelem őket igazolja majd. Hiedelmük első részének igazához nem férhet kétség, hiszen a velük szemben alkalmazott eljárás valóban súlyosan sértette az akkori törvényeket. Ám a történelem, amint arra már utaltunk, nem őket igazolja, hanem azokat, akik a török elleni háború kockázatát vállalva kikényszerítették a szakítást a portával és nem „magyar véreik” ellen, hanem azok mellett vitték nagy véráldozatokkal és anyagi terhekkel járó harcba Erdély népét.

³⁰¹ Báthory Zsigmond megítéléséről legújában l. Nagy L.: „Rosszhírű” Báthoryak (megjelenés alatt a Kossuth Kiadó gondozásában)

³⁰² Ld. erről bővebben Nagy L.: Bocskai István a hadak élén. 76–77., 235.

³⁰³ Basta megítélésére vonatkozóan ld. a 241–246. sz. jegyzeteket!

³⁰⁴ Erről részletesen ld. Szekfü Gy.: Bethlen Gábor. Bp., 1929. 18–21., valamint Nagy L.: Bethlen Gábor hírszerző és elhárító szolgálata. HK 1973. 3. sz.

Jelen tanulmány szerzője korántsem gondolja azt, hogy írása az utolsó szót jelenti a tizenötéves török elleni háború idején lejátszódó erdélyi és magyarországi politikai folyamatok értékelésében. Sok további alapkutatás és konstruktív vita szükséges még ahhoz, hogy egyértelműen állhasson előttünk: a háború egyes fázisaiban kiknek miben volt igazuk, vagy miben tévedtek, s hogy pontosan hol is volt az a határ, amitől fogva a törökellenes harc folytatása már értelmetlen és szükségtelen pusztítássá vált. A korszak magyar társadalmának egyes képviselői más-más időpontokhoz kötötték ezt a fordulatot. Ma még inkább csak sejtjük, mint tudjuk, hogy melyik álláspont áll legközelebb az igazsághoz. Jelen sorok írójában él még az az optimista bizakodás, hogy a tizenötéves háború kirobbanásának négyszázadik évfordulójára már sokkal tisztábban fog előttünk állni nemzeti múltunknak ez a méltánytalanul elhanyagolt fejezete is.

Ласло Надь

ТРАНСИЛЬВАНИЯ И ПЯТНАДЦАТИЛЕТНЯЯ ВОЙНА

(Резюме)

С середины XVI-го века жители трансильванского княжества, которое венгерские современники часто называли «сказочной страной», наслаждались миром и спокойствием, которые были нарушены в 1594 году. знать и дворяне, выступавшие против разрыва с турками, были обезглавлены, повешены или изгнаны из страны, так называемая «военная партия» под предводительством Жигмонда Батори сделала все для того, чтобы Трансильвания приняла активное участие в походах против турков. Этот поворот в политике и военной стратегии произошел тогда, когда город Дьер оказался в руках турков, когда паническое настроение охватило не только королевскую Венгрию, но практически всю Европу. Трансильванцы, жившие до сих пор под пятой турецкой империей, при поддержке румын и южных славян выступили против экспансии османской империи и одержали значительную победу в 1595 году около Дюрдево, а также в западных районах Трансильвании, где удалось захватить оккупированные турками замки и крепости. Военные маневры отвлекли внимание турков от Вены и позволили Габсбургам создать новую антитурецкую коалицию. Но до победы было еще далеко, в 1596 году турецкое войско под водительством самого султана одержало целый ряд побед, заняло город Эгер и победило в битве при Мезёкерестеше. Трансильванцы не особенно охотно жертвовали в военную казну и уже в 1598 году начали вести переговоры с турками, сначала это делал колеблющийся князь Жигмонд, а потом Мозеш Секей. Габсбургский двор активно выступил против выхода Трансильвании из коалиции, в 1602 году австрийцы под командованием генерала Баста оккупировали страну. Расходы на военные походы полностью ложились на плечи трансильванцев, кроме того ситуация становилась еще более сложной из-за постоянных наказаний бунтующих венгров против Габсбургов. Когда в 1604 году были введены новые законы, касающиеся вероисповеданий, и другие оскорбительные для населения указы, разразился бунт под руководством Иштвана Бочкаи, затем последовали волнения в Трансильвании, в которых не участвовали лишь саксонцы. Эти выступления несли за собой разрушения, и лишь к концу 1605 года удалось смягчить «суровые времена», разразившиеся в «сказочной стране».

В венгерской историографии принято, что выступление против турков было обречено на поражение, бесполезное кровопролитие, поэтому осуждается решение «военной партии» 1594 года и одобряется выступление тех, кто был против этого решения. Однако такая точка зрения не выдерживает критики в свете новых данных и исследований. Во-первых, в это время трансильванцам нужно было выбрать из двух зол: или же выступить против своих венгерских братьев или же

направить свой удар по Порте. Становится ясно, что лишь решение 1594 года соответствовало интересам венгров. Против этих интересов были направлены попытки 1598 и 1602 годов самовольно выйти из антитурецкой коалиции. Лишь в 1604 году создается такая ситуация: с одной стороны, из-за ряда указов Габсбургов, с другой стороны, из-за ослабления турецкого владычества — когда выступление против австрийцев не вело к манкированию венгерских интересов. Более того, вступив в с турками против Габсбургов, трансильванцы защищали интересы своего народа.

События 1604 года, распад антитурецкой коалиции стали трагическими в истории Венгрии, поскольку привели к тому, что Житваторокский договор принес Трансильвании менее благоприятный договор, чем этого следовало бы ожидать от ослабленной в военном отношении Турции. Ответственность за распад антитурецкой коалиции полностью падает на правительство Габсбургов, которое всамый разгар войны начало контрреформацию в стране, подавляющее население которой были протестанте, а мероприятия, оскорбляющие достоинство народа, не могли способствовать успешной борьбе с турками. Пятнадцатилетняя война с турками (1591–1606 гг.) еще недостаточно исследована историками. Новые исследования и дискуссии призваны решить многие вопросы, которые оказались важными с точки зрения формирования национальной судьбы венгров в XVII-ом веке.

László Nagy

LA TRANSYLVANIE ET LA GUERRE DE QUINZE ANS

(Résumé)

Dans la Principauté Transylvanie, vivant depuis le milieu du 16e siècle dans des conditions tranquilles, paisibles, appelée donc de plus en plus souvent par les contemporains hongrois "Pays féérique", l'année 1594 inaugura des temps austères. Les seigneurs et gentilshommes opposés à la rupture avec les Turcs recurent en partage le glaive du bourreau, la tence et l'exil et le parti dit "guerrier", dirigé par le prince Zsigmond Báthory, imposa par la force la participation active à la guerre contre les Turcs. Ce tournant politique et militaire survint quand la prise par les Turcs de la ville de Győr fit régner la panique non seulement parmi les habitants attaqués de la Hongrie royale, mais pour ainsi dire dans toute l'Europe. Les Transylvains, vivant jusque-là en Roumains et des Slaves du Sud, opprimés par les Turcs, engagèrent une lutte héroïque contre la puissance osmanlis qui voulait augmenter ses conquêtes avec des nouvelles guerres agressives. En 1595 ils obtinrent des succès substantiels à Giurgiu et aux frontières occidentales de Transylvanie ou ils reprirent aux Turcs beaucoup de châteaux-forts et de forteresses. Grâce à cette action militaire, ils éloignèrent l'ennemi de la zone de Vienne et permirent aux Habsbourgs à tête de la coalition anti-turque de réorganiser les forces. Cela demandait du temps, et en 1596 c'était encore l'armée turque, sous le commandement suprême du sultan, qui obtint d'importants succès, surtout avec la prise de la ville d'Eger et avec la victoire remportée à Mezökeresztes. Les Transylvains, réchignant à accepter les sacrifices imposés par les guerres, commencèrent dès 1598 des accommodements avec les Turcs, d'abord sous conduite du prince Zsigmond, ayant changé de politique, ensuite sous celle de Mózes Székely. Opposée avec véhémence à l'abandon de l'alliance, la cour des Habsbourgs soumit dès 1602 la Transylvanie à un gouvernement militaire dirigé par le général Basta. L'entretien des armées représentait un fardeau énorme pour la population de la principauté et la situation était encore aggravée par les représailles qui suivaient les insurrections anti-Habsbourg. Quand, à cause des persécutions religieuses et d'autres mesures gouvernementales préjudiciables, une révolte anti-Habsbourg éclata en 1604 dans le Royaume de Hongrie, conduite par István Bocskai, bientôt elle fut suivie par les Transylvains aussi, à l'exception des Saxons. De nouveaux ravages de guerre civile s'ensuivirent, et les temps austères en "Pays féérique" ne cessèrent qu'à la fin de l'année 1605.

Dans l'historiographie hongroise, partant de l'opinion que la guerre anti-turc était a priori sans espoir et n'imposait que du sang versé inutilement, on condamna la décision de 1594 du "parti de guerre" transylvain et l'on approuva ceux qui étaient contre ce tournant. Dans la lumière des nouvelles données et des nouvelles appréciations, cette position ne peut pas être prise pour valable. Tout d'abord parce que, en 1594, les Transylvains étaient confrontés à une seule alternative: ou bien aider les Turcs en menant la guerre contre leurs frères hongrois, ou bien se tourner contre la porte. Sous cet aspect on peut dire que seule la décision du parti de guerre devait répondre aux intérêts hongrois. C'est contre ces intérêts que furent dirigées les tentatives en 1598 et en 1602 de quitter arbitrairement la coalition anti-turc. Ce n'est qu'en 1604 que la situation surgit ou, par suite des mesures préjudiciables en série du gouvernement habsbourguien d'une part, et de l'autre par suite de l'affaiblissement de la puissance turque, l'opposition au pouvoir des Habsbourgs ne portait plus préjudice aux intérêts hongrois fondamentaux. A ce temps là, c'est la lutte contre les Habsbourg en alliance avec les Turcs qui répondait mieux aux intérêts de la grande majorité de la population.

Les événements de 1604, la dislocation de l'alliance anti-turc doit même ainsi être considérée comme tragique pour la Hongrie, parce que sans elle, l'affaiblissement militaire de la puissance turque aurait permis d'obtenir une paix plus avantageuse que l'accord de Zsitvatorok. La responsabilité principale pour la dislocation de la coalition anti-turc incombe au gouvernement des Habsbourg qui, au beau milieu d'une guerre, commença une politique de Contre-Réforme dans un pays dont la population était protestante dans sa grande majorité, et qui, avec d'autres mesures préjudiciables pour de larges masses, affaiblissait les chances d'un succès remporté sur les Turcs. L'histoire de la guerre contre les Turcs entre 1591–1606, dite guerre de quinze ans, est encore en gros non élaborée. Les nouvelles recherches et les nouveaux débats devront élucider nombreuses questions qui avaient décisivement influencé l'évolution des destins de la nation hongroise au 17e siècle.

FRIGYESY ÉS GARIBALDI 1866–67-BEN

A fáradhatatlan tevékenység, az örök aktivitás embere, ízig-vérig kifejezője korának, összes ellentmondásaival egyetemben – vagyis Frigyesy igazi történelmi figura, akinek életpályáját nyomon kísérve óhatatlanul találkozhatunk nemzeti történetünk kritikus problémáival éppen úgy, mint az új társadalmi formációba átnövő Európa sajátos kérdéseivel. Viszonylag kurtára szabott életpályája – alig valamivel több négy évtizednél – olyan történelmi periódusra jutott, amikor a tett embereinek bőven nyílt alkalmuk és lehetősége az állásfoglalásra, a működésre, a mozgásba lendült társadalom küzdelmeibe történő bekapcsolódásra. Egyéni adottságainál, karakterénél fogva eleve predesztinálva volt a szüntelen mozgásra, a megszakíthatatlan tevékenységre – melyhez változó kora, annak forrásban lévő eseményei kiváló alkalmul is szolgáltak. Ha tagadhatatlanul igaz az, hogy szenvedélyes lendülete, érzelmi túlfűtöttsége nyomán tette is meg első lépéseit 1848-ban – további életpályája során viszont egyre erőteljesebben dominál működésében az eszmei elkötelezettség, a választott politikai ideáljaihoz való hűség –, az elméletnek és a gyakorlatnak az az egysége, mely nélkül a közéleti tevékenység aligha tekinthető többnek sötétben való botorkálásnál. Amikor 1866-ban Garibaldi önkénteseinek sorában találjuk, a fiatal 32 éves Frigyesy Gusztáv, már tapasztalt katona és politikus egyaránt, aki nagyon is jól tudta, hogy mit és miért cselekszik, aki akkor már nemcsak hazai, de hétéves itáliai tapasztalatokkal is rendelkezik. Olyan változatos évek múltak el feje felett, amikor az annyira kilátástalan olasz egység ügye nagy léptekkel haladt előre, amikor elsősorban Garibaldi felszabadító hadjárata nyomán – ha egy csapásra nem is – erőteljesen kibontakoztak az egységes Itália körvonalai, és porondra léptek mindazok a változatos társadalmi erők, amelyeknek összecsapásától függött az égető társadalmi problémák mikénti megoldásának módja is. Ha az 1859-ben Itáliába került Frigyesynek megelőzően nem is volt nagyobb politikai iskolázottsága, közéleti tapasztalata, társadalmi problémákban való jártassága – az olaszországi küzdelmekben történt aktív részvétele folytán, a lehető legrövidebb időn belül pótolhatta az e téren adódó mulasztásait. Ez annál is inkább kínálkozott számára, mert itáliai működésének szinte első pillanatától kezdve Garibaldi oldalára kerül, és szakadatlanul a vörös inges vezér nyomában jár, együtt halad vele, osztozik annak sikereiben és tragikus vereségeiben egyaránt. Ez a kitartó figyelem, érdeklődés, ragaszkodás a választott példamutató eszményképhez, olyan biztos iránytűnek bizonyult, mely Frigyesyt óhatatlanul kora kiemelkedő demokratikus mozgalmának táborába vezeti, azok soraiba, akik ha elsősorban itáliai küzdőtereken is, de az egyetemes haladás szerves alkotóelemeként vívták kitartó harcukat. Kétségtelen, hogy Frigyesy magyar emigráns volt, egyik jelentős alakja annak a külföldre szakadt magyar

tábornak, mely a veszített szabadságharcot követően emelte magasba a nemzeti függetlenség lobogóját – ennek ellenére mégsem olvadt fel a magyar emigráció közösségében, sohasem vált a kiemelkedő emigráns vezetők pusztá támogatójává, cselekedeteik kritikátlan dicsőítőjévé –, hanem mindig is fenntartotta különállását, kritikai szabadságát. Azon kevesek közé tartozott, akik az 1867-es kiegyezést követően sem tértek haza, és életüket a távoli emigrációban fejezték be. Ha e vonatkozásban némi hasonlóságot is fedezhetünk fel az örök emigrációt választó Kossuth és Frigyesy között, ennek ellenére a mozgató rugók, okok és indokok nagyon is különbözőek voltak, melyeknek figyelmen kívül hagyása téves következtetések levonására vezethetne. Koránál fogva voltaképpen nem is tartozhatott ahhoz az emigráns nemzedékhez, mely már 1848 előtt gazdag politikai tapasztalattal vértéződhetett fel, 1848–49-ben ennek megfelelően vezetőszerpet is vállalhatott, mely óhatatlanul determinálta további emigrációs útjukat is. Frigyesy, aki 1848-ban még csak tizennégy éves – önkéntes honvéd –, az ellenforradalom keserű évtizedét 1849 és 1859 között az osztrák hadseregben tölti, ahová büntetésül besorozták. Felettese, miután szemet hunytak 48-as múltja felett – gyerekes meggondolatlanságnak tekintve cselekedeteit –, úgy vélték, hogy a jó szervezőképességgel rendelkező és katonai felkészültségben szorgalmat mutató fiatalember előtt meg is nyithatják az előrehaladás útját. Erre mutatott őrmesterré történt kinevezése a Don Miguel ezredben, melynek keretében bevetésre is kerül a piemontiak és a franciák ellen az 1859-es háborúban. Nem állnak rendelkezésre a pontos adatok, hogy milyen okok, motívumok játszottak közvetlen szerepet abban, hogy Frigyesy hátat fordított az osztrák seregnek, és azokhoz csatlakozott, akiknek táborában a magyar emigránsok is helyet kaptak, akiknek működésétől Kossuth, Klapka és oly sokan mások érdemleges segítséget reméltek a gyűlölt osztrák iga lerázásához. Olvasta-e Kossuth felhívását az osztrák hadseregben szolgáló magyar katonákhoz, a dezertálásra felszólító ösztönző szavakat – nem tudjuk! De annyi bizonyos, hogy ennek szellemében cselekedett, amikor fegyveresen átment az olasz táborba, és felajánlotta szolgálatát.¹

A 25 éves fiatalember ily módon gyökeresen szakított múltjával, új lapot nyitott életében, határozott kísérletet tett arra, hogy minden erejét, tudását, tapasztalatát az

¹ Frigyesy Gusztáv családi neve Suták volt. (Vö. *K. M. Kerthy*: *Alphabetische Namensliste Ungrischer Emigration 1848–1864*. Brüssel–Leipzig, 1864. 16.). Nem ismeretes, hogy mikor vette fel a Frigyesy nevet. Az utóbbi írása is eltéréseket mutat. Találkozunk Frigyesi, Frigyesy és Frigyesy változatokkal egyaránt. Aláírásai során a nevezett – ha egy néhány esetben a Frigyesi változatot is használta –, a leggyakrabban *Frigyesy* névaláírással találkozunk. Születési éve és helye vonatkozásában eltérőek az adatok. *Szinnyei József* (*Magyar írók élete és munkái*. I. XIV. Budapest, 1891–1914. III. 777–778.) születési helyéül Bereg megyét említi. A *Dizionario del Risorgimento Nazionale* (Szerk. Michele Rosi. I–IV. Milano, 1931–1937. III. 147–148.) szerint Pesten született. *Ezt Anthony P. Campanella* genfi kutató vitatja (*Gustavo Frigyesi in gran Garibaldino magiaro sconosciuto*. Estratto da »Studi Garibaldini« N. 3. Bergamo, 1962. 79.), és Bereg megye mellett foglal állást. Bizonyítékul utal a különböző évekből származó genfi tartózkodási engedélyeire (Permis de Séjour), melyek szerint 1834-ben született Bereg megyében (*Archives d'État de Genève, Cote: Étrangeres, Dh No:17.*); A milánói temető, a Cimitero Monumentale nyilvántartása, tévesen 1831-ben jelöli születését. (Vö. *Campanella*: *Frigyesi*. I. m. 79.). A genovai Questura 1862. szeptember 10-i kihallgatási jegyzőkönyve szerint Frigyesy 1834-ben született, Pesten. Apja Agoston, anyja Reviczky Anna. (*Archivio di Stato di Torino*. Továbbiakban: AST. Sez. IV. Gabinetto. 1862. III.); Frigyesy 1866. évi katonai működésével és alezredesi kinevezésével foglalkozó olasz hadügyminisztériumi akták szerint 1834-ben született, Bereg megyében (AST. Ministero della Guerra. Sez. Volontari Italiani. 1866/636.).

általa egyedül helyesnek vélt ügy szolgálatába állítsa. Garibaldi kiváló szeme, mély emberismerete kellett ahhoz, hogy felfedezze benne a jó ügy bajnokát, aki érdemes a bizalomra, támogatásra. Bevette hát Frigyesyt a Cacciatori delle Alpi, vagyis a legendás híru alpesi vadászai sorába, ahol bő alkalom és lehetőség kínálkozott a katonai tudás és hősiesség kamatoztatására, az egyéni bátorság és kitartás bizonyítására. Nem a garibaldista önkéntesek tetteikészségén, Garibaldi elszántságán múlt, hogy az alpesi vadászok távolról sem játszhattak olyan kiterjedt katonai szerepet 1859-ben, mint amit óhajtottak betölteni az osztrákellenes háborúban.² A piemonti monarchia kénytelen-kelletlen fogadta el a Garibaldi részéről felajánlott segítséget, de ugyanakkor mindent el is követett elszigetelése, korlátozása érdekében. Egyébként is III. Napóleon osztrákellenes háborúja nem adott teret a demokratikus és népi színezetű önkéntes mozgalom kibontakozására, Párizsban és Torinóban egyaránt messzemenően óvakodtak a kabinet-háború keretein túlmenő lépésektől.³ Ily módon a Garibaldi oldalán megtett első lépések, már 1859-ben, nemcsak katonai tapasztalatokkal gazdagították az újsütetű magyar emigránst, de bőségesen lehetősége nyílt a háború politikai és társadalmi összefüggéseinek megismerésére is: méghozzá Garibaldi nagyon is józan, de mindenképpen eszmei tisztaságra törekvő, népiességgel teli, demokratikus tartalmú szemüvegén keresztül. Ebből, az olaszországi tartózkodásának kezdeti szakaszából a történeti források közvetlenül alig szólnak Frigyesy véleményéről, a nagy csalódással végződő, a villafrancai fegyverszünetbe torkolló eseményekről. Ennek ellenére további útja, magatartása félreérthetetlenül bizonyítja, hogy az 1859-es történelmi tanulságok levonásában Garibaldi útját járta. Kiábrándulás a francia császári szövetségből, III. Napóleon segítségéből, a Nizzát és Savoyát elrabló nagyhatalmi terjeszkedő politikából, mely egyidejűleg súlyosan meg is tévesztette a benne reménykedő és vele kapcsolatba kerülő magyar emigránsokat. Feltehetően főképpen Garibaldi hatására, de elképzelhető, hogy sok más egyéb indíték következtében is, Frigyesy igen messzemenő következtetéseket vont le az 1859-es háborúból és az annak nyomán kialakult eseményekből. E tanulságok elsősorban politikai-társadalmi vonatkozásúak voltak, és messze túl is mutattak a hivatalos magyar emigrációs vezetés mérsékeltbb politikai eszmevilágán.⁴

Érett fővel, gazdag katonai és politikai múlttal rendelkezve kapcsolódott tehát be az 1866-os háború küzdelmeibe, mely jellegét tekintve sok tekintetben hasonlóságot is mutatott az 1859-es háborúval. Ugyan az olasz királyság szövetsége ez alkalommal már nem III. Napóleon, hanem Bismarck volt. Garibaldinak ámbár minden oka megvolt arra, hogy hátat fordítson La Marmora korányának, és élesen elhatárolja magát a

² Vö. *Garibaldi: Memorie*. Firenze, 1888. 276. és köv.; *F. Carrano: I Cacciatori delle Alpi*. Torino, 1860; *G. M. Trevelyan: Garibaldi e i Mille*. Bologna, 1909. 105. és köv.; *L. Mondini: I volontari nel 1859*. (Nuova Antologia. 1959. 153. és köv.).

³ Az 1859-es háború jellegének megítéléséhez: *W. Rüstow: Der italienische Krieg 1859. politisch-militärisch beschrieben*. Zürich, 1860.; *P. C. Borggio: La guerra del 1859. I–IV*. Torino, 1860–62.; *L. Salvatorelli: Sommario della Storia d'Italia*. Torino, 1939. 591. és köv.; *G. Candoloro: Storia dell'Italia moderna. IV*. Milano, 1966. 322. és köv.

⁴ Az 1859-es háborúnak a magyar emigrációra gyakorolt hatásáról: *Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból. I*. Budapest, 1880.; *Lengyel Tamás: Klapka György emlékiratai és emigrációs működése*. Budapest, 1936. 27. és köv.; *Eugenio Kastner: Il contributo ungherese nella guerra del 1859*. Firenze, 1934.; *Koltay-Kastner Jenő: Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859*. Szeged, 1949.; Uo.: *A Kossuth-emigráció Olaszországban*. Budapest, 1960. 68. és köv.; *Lukács Lajos: Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860–61-ben*. Budapest, 1962. 13. és köv.

nagyon is jól felismerhető kabinet-háborútól – mégsem így cselekedett. Ökölbe szorított kézzel, sértést, gúnyt, üldözést, megpróbáltatást, börtönt feledve – csak egyre gondolt: itt az alkalom az itáliai osztrák uralom megdöntésére, lehetőség kínálkozik Velence visszaszerzésére! Csak ez járt a fejében, csak erre koncentrált minden energiáját, annak reményében, hogy a hivatalos körök felemás lépéseit talán sikerül ellensúlyozni, az olasz kormány kétbalkezes, nehézkés magatartását talán lehetséges nagyobb aktivitásba sodorni. Erre gondolva adta ki felhívását Garibaldi a vörösingésekhez, régi hűséges önkénteseihez, hogy gyülekezzenek, sorakozzanak fel zászlója alatt.⁵ Ebben a túlfűtött háborús légkörben hogy maradhatott volna nyugalomban Frigyesy Gusztáv – akinek, vezéréhez hasonlóan, minden oka megvolt szintén ahhoz, hogy elszigetelje magát az olasz monarchia kormányától. Ha arra gondolt, hogy életét oly sokszor kockáztató, áldozatos küzdelmeiért, melyet Olaszország egységéért, felszabadításáért hozott – főképpen üldözést, megbántást, börtönt kapott osztályrészül a hivatalos körök részéről, akkor a passzivitás látszott a leghelyesebb magatartásnak. De mégsem ezt választotta! Garibaldi szava, iránymutatása – parancs volt számára, azon meggyőződéssel töltötte el, hogy nincs és nem is lehet valamiféle kibékíthetetlen ellentmondás az 1866-os háborúba való bekapcsolódás és Garibaldi megelőző küzdelmei között. Feltehető és remélhető, hogy alkalom és mód is kínálkozik az olasz baloldali, demokratikus tábor nemzeti és társadalmi célkitűzéseinek a realizálásához. De ezen túlmenően az, ami Frigyesyt újabb aktivitásra készítette, nem volt mentes a magyar emigráció hivatalos vezetéséről alkotott véleményétől sem. Ő nem Firenzében, nem a kormány ajtaján kívánt kopogtatni, ő nem Ricasoli és Bismarck diplomáciai-katonai támogatásától remélt gyökeres fordulatot a magyar kérdésben – hanem éppen ellenkezőleg, a fegyveres küzdelemben való részvételt vállalta, az olasz baloldal soraiban, hogy ellensúlyozza, kivédje a hivatalos diplomácia praktikái mögött leselkedő veszélyeket és az 1859-hez hasonló csapásokat. Végigkísérve küzdelmes életét, részvételét az itáliai politikai és társadalmi harcokban, félreérthetetlenül kibontakozik Garibaldival azonosuló azon álláspontja, hogy a hivatalos kormányok és a nemzetközi diplomácia ellenére és nem előttük fejet hajtvva lehetséges a megoldásra váró kérdéseket a helyes útra terelni. Így volt ez 1860-ban Garibaldi szicíliai expedíciója idején is, amikor Frigyesy a sikeres marsalrai partraszállást követően kilépett a 46. olasz ezredből, ahol hadnagyként szolgált, és 1860. júniusában önkéntesként csatlakozott a Medici tábornok vezetésével Szicíliaba induló expedíciós sereghöz, ahol győzelemre vezette századát Milazzonál – melynek elfoglalása során folytatott harcokban megsebesült.⁶ Napoly felszabadítása után a dél-itáliai harcokba bekapcsolódó Piemonti monarchia mindent elkövetett annak érdekében, hogy keresztetesse a republikánus-forradalmi törekvéseket, és megszüntesse a garibaldista déli hadsereg önállóságát. A képzetebb garibaldista tisztek előtt az olasz monarchia megnyitotta az előrehaladás, a katonai karrier vonzó pályáját – feltéve, ha példát mutatnak alkalmazkodásban, szakítanak vörösinges múltjukkal, bizonyítékot szolgáltatnak a kormány politikája iránti lojalitásra. Ez az út Frigyesy előtt is nyitva

⁵ Vö. *W. Rüstow: Der Krieg von 1866 in Deutschland und Italien.* Zürich, 1866.; Olaszul: Milano, 1867.; *La Marmora: Un po' più di luce sugli eventi politici e militari dell'anno 1866.* Firenze, 1873.; *La campagna del 1866 in Italia. Redatta della sezione storica del Corpo di Stato Maggiore.* I–II. Roma, 1875–1895.; *Garibaldi: Memorie.* I. m. 406. és köv.

⁶ 1860. évi szerepéről: Frigyesy kihallgatási jegyzőkönyve a genovai Questurán, 1862. szept. 10. (AST. Sez. IV. Gabinetto. 1862. III.)

állt, amikor átvették az olasz királyi hádseregbe, annak 61. ezredéhez. Garibaldi passzívítása, Caprera szigetére történt visszavonulása, az olasz baloldal ellen indított hajszak azonban gondolkodóba ejtették Frigyesyt – aki egyéb körülményeket is figyelembe véve, lemondott tiszti rangjáról. Milánóba vonult vissza, ahol a politikai atmoszférát a legelviselhetőbbnek találta, ahol érintkezhetett olasz politikai barátaival, kivárhatta a harc folytatásának érlelődő időszakát.⁷ Tudta és biztos volt benne – és erről politikai barátai nagyon is meggyőzték –, hogy az 1860-ban megkezdett küzdelem még távolról sem záródott le, hiszen Róma, Olaszország igazi fővárosa, még pápai uralom alatt áll, Velence pedig az osztrák birodalom része. Róma és Velence felszabadításából adódó feladatok megoldása csak alkalomra várt, ott szerepelt a caprerai remete programjában. Amikor 1862-ben Garibaldi ismét fegyvert ragad „Roma o morte” jelszavát kibocsátva, Frigyesy ismét vele tart: Caprerától Szicíliaig és tovább a tragikus végű Aspromonteig.⁸ A kísérlet sikertelensége, az olasz monarchia csapatainak brutális beavatkozása ugyan megállíthatta Garibaldi önkénteseit Calabriában, szétszórhatták, fogságba vethették, internálhatták a vörösingéseket, súlyos csapást mérhettek az olasz demokratikus tábor törekvéseire – de nem törhették meg annak hitét, hogy Róma előbb vagy utóbb szabad lesz! Garibaldi súlyosan sebesülve kerül a monarchista sereg fogságába, Frigyesyvel együtt, aki csak ennyit vet papírra 1862. augusztus 31-én – két nappal Aspromonte után – „a Tábornok mellett vagyok”. Elszakítják őket: Garibaldit Varignano erődbe szállítják, Frigyesyt Monte Forte Ratti börtönébe – mindkettő Genova közelében.⁹ A kínos rabság, megalázó bánásmód, majd keserves szabadulás után Garibaldi ismét Caprerán, Frigyesy pedig a Cuneoban létesített magyar tiszti századnál vészeli át a nehéz időket.¹⁰ Az 1863-ban kirobbant lengyelországi felkelés azonban újra kötelességekre ébreszt, és az olasz baloldal nem akar az újabb kockázattól és nehézségektől távol maradni. Frigyesy Cuneoban és az Alessandriában állomásozó magyar légió soraiban önkéntesek titkos toborzásához lát, a lengyelek támogatása érdekében. Lebuktatják, menekülnie kell az újabb fogságba vetés elől.¹¹ Svájcban húzódik meg átmenetileg, majd Garibaldi és Mazzini biztatásától is kísérve, szoros összhangban a legaktívabb olasz vörösinges önkéntesekkel, a román fejedelemségekbe távozik. Olasz–magyar önkéntes légiót kíván szervezni 1863–64-ben a lengyelek segítségére. Az egyébként is mostoha körülmények között kifejtett működése beleütközik a nagyhatalmak ellenző magatartásába, a forradalmi-republikánus színezetű önkéntes légió működését egyaránt tiltó osztrák–orosz–francia kormányok ellenállásába, melynek hatása alatt Cuza román fejedelem is erélyes lépésekre szánja el magát az

⁷ Frigyesy Garibaldinak, Biella, 1861. márc. 19. (Museo del Risorgimento Nazionale di Milano. Továbbiakban: MRM. Archivio Curatulo Garibaldino. Továbbiakban: Arch. Curatulo. 402/1733.); Biella, 1861. jún. 24. (Uo. 402/1734.). Vö. *Lajos Pásztor*: Lo storico ungherese del risorgimento italiano Gustavo Frigyesy ed il suo carteggio con Garibaldi. Roma, 1947. 20. és köv.

⁸ Vö. *Lukács Lajos*: Aspromonte és a magyar emigráció 1862-ben. Századok. 1963. 1. sz.

⁹ Frigyesy Pulszky Ferencnek, Földközi-tenger, 1862. aug. 31. (Országos Széchenyi Könyvtár. Továbbiakban: OSzK. Kézirattár. Pulszky-gyűjtemény.); Frigyesy Agostino Depretis közoktatási miniszterhez, Genova, 1862. szept. 10. (AST. Sez. Gab. 1862. III.).

¹⁰ Cuneoi tiszti század névsora. Cuneo, 1862. dec. 13. (Országos Levéltár. Továbbiakban: O. L. Kossuth-gyűjtemény. II. S. 2.–491/c.); Frigyesy Garibaldinak, Cuneo, 1863. jan. 17. (*Pásztor*: Frigyesy. I. m. 30–31.); Cuneo, 1863. febr. 26. (Uo. 32.)

¹¹ *Attilio Vigeveno*: La legione ungherese in Italia (1859–1867). Roma, 1924. 160. és köv.; Vö. *Koltay-Kastner*: A Kossuth-emigráció Olaszországban. I. m. 242. és köv.

olasz–magyar–lengyel szervezkedés felszámolására. Frigyesyt 1864-ben végül is a román hatóságok fogságba vetik, ahonnan csak Garibaldi személyes interveniálása nyomán szabadulhatott.^{1 2}

A keserű romániai tapasztalatok és az 1866-os háború között eltelt két év olaszországi változásai nem a demokratikus tábor erejének fokozódásával jártak. Garibaldi olaszországi és nemzetközi tekintélye, személyi varázsa ugyan még a régi fényében ragyog, melyet az üldöztetés, fogság, sebesülése, csak még inkább fokozott – de az olasz baloldal eszmei-politikai érettsége, hatóereje nem növekedett. Új és újabb társadalmi-politikai problémák kerültek napirendre Itáliában, a nemzetközi küzdőtéren egyaránt: az olasz, német, magyar, lengyel nemzeti kérdéssel párhuzamosan porondra lép a munkásosztály, melynek történelmi szerepét és feladatait, nemzetközi teendőit az 1864-ben megalakult I. Internacionálé fogalmazza meg határozottan. A garibaldizmus eszmei tartalékai kezdenek kimerülni, tábora szakadozik, polarizálódik: egykori támogatói, hívei részben jobbra tolódnak, és a monarchia táborában kötnek ki, részben balra tartanak és a különböző szocialista eszmeáramlatok között keresnek kiutat. Maga Garibaldi semmit sem veszít a nép iránti hűségéből, a szegény néposztályok sérelmei és panaszai iránt mindig is érzett nagyfokú fogékonyságából, de ez önmagában egyre kevesebbnek bizonyul a bonyolult társadalmi és politikai problémákban való tájékozódáshoz. Többek között ezzel is magyarázható, hogy Garibaldi, aki mindig is nagy szimpátiával viseltetett Anglia iránt, az olasz ügy kitartó támogatójaként könyvelve el – 1864. évi angliai látogatása idején már nem volt képes kellően kivédeni az angol konzervatív körök praktikáit, mellyel elvonni igyekeztek az angol baloldal, a munkásmozgalom érdeklődésétől.^{1 3} Magában Itáliában Garibaldi döntően a nemzeti kérdést állítja előtérbe – aminek indokltsága ugyan vitathatatlan, de önmagában már nem elég. A megoldatlan társadalmi kérdések egész sora, a kielégítetlen olasz parasztság, a nincstelen falusi és városi szegénység sorsának radikálisabb javítását célzó szociális program, a nemzeti kérdés mellett háttérbe szorul a garibaldista mozgalomban. Önmagában a lelkesítő felhívások, a nemzeti feladatok megoldására utaló jogos feladatok hangoztatása, még nem bizonyult elégségesnek a garibaldista mozgalom társadalmi bázisának kiszélesítéséhez. Többek között ezzel is magyarázható az 1862. évi aspromontei katasztrófa, az a tény, hogy az olasz uralkodó körök minden különösebb következmény nélkül szétverhették Garibaldi Róma felszabadítására irányuló próbálkozását. De a garibaldista mozgalom gyengesége tükröződött többek között az 1863–64. évi mozgalmakban is. E tekintetben 1866-ig előrelépés nem történt.^{1 4}

^{1 2} Frigyesy 1863/64. évi működéséhez: *Politica Segreta Italiana* (1863–1870). Torino–Roma, 1891. 95. és köv.; Vö. *E. Koltay-Kastner*: Progetti rivoluzionari italo–ungheresi nel 1864. (Bollettino del Museo del Risorgimento Convegno di studi sul Risorgimento a Bologna e nell’Emilia. 27–29. febbraio 1960. I–II. Bologna, 1960. II. 617. és köv.). Frigyesy Garibaldinak, Konstantinápoly, 1863. júl. 5. (Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano di Roma. Továbbiakban: IRR. 49–9/9); Jassi (Moldavia), 1863. dec. 12. (MRM. Arch. Curatulo. 402/2173.). Vö. *Pásztor*: Frigyesi. I. m. 32. és köv.; Frigyesy Pulszkyknak, Bukarest, 1864. febr. 28. (OSzK. Kézirattár. Pulszky-gyűjtemény.).

^{1 3} Vö. *Giuseppe Guerzoni*: Garibaldi. Firenze, 1912. 335. és köv.; *Giovanni Cadolini*: L’azione garibaldina dal 1863 al 1865. (Nuova Antologia. 1913. jún. 16.); *Noel Blakiston*: Garibaldi’s visit to England in 1864. (Il Risorgimento. 1964. IV. 3.); *Anthony P. Campanella*: Ammiratori di Garibaldi in Inghilterra. (Nuova Antologia. 1962. 83–90.)

^{1 4} *G. E. Curatulo*: Il Dissidio tra Mazzini e Garibaldi. Milano, 1928.; *A. Luzio*: Aspromonte e Mentana. Firenze, 1935.; *Luigi Salvatorelli*: Pensiero e azione del Risorgimento. Torino, 1960. 163.

Amennyiben Frigyesy politikai-eszmei arculatát kíséreljük meg felvázolni, nem tagadhatjuk meg tőle politikai radikalizmusát, eszmei demokratizmusát, egy polgári értelemben vett határozott antiklerikalizmus képviselőjét. Garibaldi eszmevilágának körén belül mozgott, és ennek jelentőségét korántsem lehet lebecsülni, különösen ha egybevetjük a magyar emigráció számos kiemelkedő alakjának politikai arculatával. Frigyesy működésének politikai jelentőségét többek között abban találhatjuk meg, hogy éles különbséget tudott tenni az olasz monarchia és demokratikus tábor között, hogy rendkívül nehéz történelmi helyzetekben sem vált a kormányok kiszolgáltatottjává, pusztá eszközévé, hanem meg tudta őrizni önállóságát, szövetségre lépve, támogatva az olasz baloldal demokratikus töltetű törekvéseit. Politikai éleslátásából következő szembe fordulása a nemzetközi diplomácia manővereivel, III. Napóleon politikájával, melytől nem várt semmit, korán felismerve a Tuileries udvarának a nemzeti eszmével űzött játékait, súlyos visszaéléseit. Garibaldival egyetértésben vallotta, hogy nem lehet és nem szabad hinni a napóleoni manőverekben, nem szabad kezét fogni a római köztársaság eltiprójával, aki 1849 óta fegyveres megszálló seregével oltalmazza a restaurált pápai hatalmat, és az olasz egység tényleges megvalósításának nem kisebb ellensége, mint Ausztria. Ezek a nézetek nem egyeztek számos vonatkozásban a hivatalos magyar emigráns politikával, Kossuth és Klapka nézeteivel – ezzel is magyarázható a sorozatos összeütközés Frigyesy és az olasz monarchiával szolidáris magyar emigráns vezetés között. Ellentéteik az aspromontei eseményekkel összefüggésben pattantak ki és öltöttek egyre élesebb formát.¹⁵ Frigyesy magyar és olasz elvbarátaival egyetemben elítélte nemcsak Kossuth és Klapka nyílt, a sajtóban is megjelenő fellépését Garibaldival szemben – de határozottan kárhoztatta Eberhardt és Türr tábornokok magatartását. Az előbbi az olasz királyi csapatok egyik ezredét vezette Garibaldival szemben, az utóbbi, háttal fordítva vörösinges múltjának, gátlástalanul vállalta a monarchia szolgálatát a karrier kedvéért, nem húzódva félre még olyan kétes megbízatástól sem, mint a magyar légió megrendszabályozása, megtisztítása a garibaldista forradalmi elemektől. Teljesen érthető az effajta magatartással szembe forduló Frigyesy kritikus állásfoglalása: „Mily emberek már az ilyenek! egy keresztért mindent megtagadnának”, „Türr előttem halott”¹⁶. Mint az aspromontei csata tragikus részese tette el emlékebe azt a véres tépésdarabot, melyet a királyi fegyverek által megsebesített Garibaldi vére itatott át, melyet a vele őszintén szolidaritást vállaló Dunyov Istvánnak azon szavak kíséretében küldött el, hogy „Szolgáljon nemzetünknek örök emlékül, hogy így ne fizesse azt – aki legtöbbet fog érte tenni.”¹⁷ A tűzkeresztség, melyet a garibaldizmus oldalán 1860-ban és 1862-ben szerzett, egy életre eljegyezte e népfelszabadító eszmével, melytől sem vereség, sem igaztalan üldözés, börtön nem tántoríthatta el. Azt vallotta, hogy „... a haza mártírjainak nem ez a csalfa világ, de a

és köv.; *Walter Maturi*: Partiti politici e correnti di pensiero nel Risorgimento. (Nuove questioni di storia del Risorgimento e dell'Unità d'Italia. I–II. Milano, 1961. I. 39. és köv.; *N. Rosselli*: Mazzini e Bakunin. Dodici anni di movimento operaio in Italia. Torino, 1967.; Renato Composto: I democratici dall'unità ad Aspromonte. Firenze, 1967.

¹⁵ Vö. *Lukács Lajos*: A magyar garibaldisták útja. Marsalától a Porta Piaig 1860–1870. Budapest, 1971, 163. és köv.

¹⁶ Frigyesy Dunyovnak, Catania, 1862. aug. 21. (O. L. Dunyov-iratok); Torino, 1863. márc. 20. (Uo.).

¹⁷ Frigyesy Dunyovnak, Torino, 1862. nov. 21. (O. L. Dunyov-iratok).

történet szokott háládatossággal fizetni . . .¹⁸. Érthető, hogy Frigyesy azokkal tartott, azokat vallotta igaz barátainak, akik megértették demokratikus fogantatású gondolatait, politikai nézeteit, akik szolidaritást vállaltak Garibaldi küzdelmeivel. Nem véletlen, hogy a voltturnói csatában fél lábát vesztett Dunyov Istvánhoz fűzték talán a legszorosabb szálak, neki öntötte ki legőszintebben gondolatait, vele váltott leveleket a győzelmek és tragikus megtántorodások kritikus pillanataiban. Voltak még magyar barátai a légióban is, melynek Frigyesy sohasem volt tagja, és akadtak megértő, sorsát figyelemmel kísérő emigránsok a légióon kívül is. Figyelemre méltó szálak fűzték a Firenzében tartósabban letelepedett Pulszky Ferenchez és családjához, ahol Garibaldi és küzdelme tartós érdeklődés és rokonszenv tárgya volt.¹⁹ Kossuth egykori belső bizalmasa, aki 1861-ben éppen a Cavour–Garibaldi ellentét megítélése következtében lépett külön útra, nem volt és nem is lett garibaldista. Amit viszont vallott: sem III. Napóleonnal, sem a tőle szorosan függő olasz monarchia kormányában nem lehet bízni a magyar függetlenség komoly megsegítése tekintetében. Így jutott arra a jócskán kiélezett következtetésre: Garibaldi vagy Deák! Ha az előbbi közreműködésével nem sikerülne a magyar ügyet a kívánt vágányra terelni, a jövő a kiegyezés, Deák útja.²⁰ Frigyesy és sokan elvbarátai körében, ha ezen következtetéssel nem is vállaltak közösséget, annyi bizonyos, hogy mindent megtettek annak érdekében, hogy a Pulszky-paradoxon első változata több legyen hiú reménykedésnél . . . Ebben az együttesben Pulszky sem nem kívánt, sem nem tudott a háttérben meghúzódó, tapasztalt jóakaró szerepénél többet vállalni. De Frigyesy tetteinek és eszméinek leghatékonyabb és kiapadhatatlan forrását magában Garibaldiiban kell keresnünk, akinek személyi varázsa, következetes humanizmusa, természetes demokratizmusa és a népek egyetemes szabadságtörekvései iránt érzett áldozatkész szolidaritása volt a leghatékonyabb példa, melynek hatása korántsem szorítkozott Frigyesy és Garibaldi levélváltásaira, hiszen a közös harc és küzdelem vált e kapcsolatnak legtermékenyebb kovászává. Ebből a Garibaldihoz és eszméihez hű táborból kerültek ki továbbá Frigyesy legjobb olasz barátai is: Enrico Cairoli, Giacinto Bruzzesi, Giovanni Cadolini, Timoteo Riboli és nem utolsósorban maga Garibaldi fia, Menotti is. Így Frigyesy állásfoglalása az 1866-os háború küszöbén egészen természetesen következett múltjából, küzdelmeiből, elvi elkötelezettségéből.

Az 1866-os osztrákellenes háború kilátásai, Garibaldi felhívása vörösinges bajtársaihoz, Frigyesyt is azonnali cselekvésre készíti, amit világosan bizonyít 1866. június 4-én benyújtott kérése az olasz hadügyminisztériumhoz, melyben engedélyt kér arra, hogy Garibaldi önkéntes seregéhez csatlakozhasson.²¹ Úgy látszik, a kiéleződő háborús válság, a

¹⁸ Frigyesy Dunyovnak, Torino, 1862. dec. 10. (O. L. Dunyov-iratok).

¹⁹ A Pulszky család és Garibaldi közötti kapcsolatra számos levélváltás utal az 1860-as évekből, melyeket az OSzK. Kézirattár Pulszky-irathagyatéka őriz, köztük több eredeti Garibaldi-kézirat. Pulszkyknak Garibaldihoz intézett levelei olasz levéltári gyűjteményekben: Torino, 1861. júl. 1. (IRR. 48–44/1); aug. 25. Uo. 49–9/3.; szept. 24. (Uo. 48–44 2.); okt. 16. (MRM. Arch. Curatulo. 594/1966.); Pulszky Teréz levelei Garibaldihoz, Torino, 1861. júl. 1. (Uo. 594/1965.); Firenze, 1864. máj. 28. (Uo. 594/2258); Torino, 1862. jún. 13. (IRR. 268–25/1.).

²⁰ Vö. *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. I–II. Budapest, 1884. II. 307. és köv.

²¹ Frigyesy a firenzei hadosztály önkéntes csapattestének tábornokához. Firenze, 1866. jún. 6. (AST. Minist. d. Guerra. Sez. Vol. 1866/636.); Mellette Menotti Garibaldi igazolása Frigyesy katonai múltjáról. Firenze, 1866. jún. 4. (Uo.).

katonai felkészülés sürgető érvei, no meg nem kevésbé Garibaldi fiának, Menotti Garibaldinak, valamint Fabrizi tábornoknak, a garibaldista önkéntesek vezérkari főnökének közbelépése, arra készítette Pettinengo hadügyminisztert, hogy már június 7-én pozitív választ adjon a hozzá beérkezett kérésre, melyet másnap Gibbone altábornagy is megerősített.²² Így került Frigyesy Gusztáv a Menotti Garibaldi vezette 9. önkéntes ezredhez, melynek 2. zászlóalját bízták rá. Helyzete, szerepe 1866-ban, a magyar emigránsok számára adódó lehetőségektől sok tekintetben eltért, és voltaképpen bele is olvadt az olasz baloldal, a garibaldista önkéntesek általános működésébe. Míg a kormányzati vezetőkörökkel kapcsolatot kereső, azoktól pénzügyi és katonai segítséget sürgető és remélő vezető emigráns politikusok hol Firenzében, hol Berlinben, hol egymással látszólag kezét fogva, hol egymás törekvéseit keresztezve igyekeztek élni a Magyarország számára kedvező lehetőségeket ígérő helyzettel – e feladatok szolgálatába bocsátva az olaszországi magyar légióba tömörült emigránsokat éppen annyira, mint a háború folyamatában életre hívott poroszországi magyar légió önkénteseit is.²³ Ami az utóbbi légiók tagjai számára voltaképpen a teljes passzivitásban tartással, illetve sikertelen és kockázatos, előkészítetlen fegyveres kísérletben történő részvétellel lett egyenlő. Mindehhez képest az az út, amelyet 1866-ban Frigyesy Gusztáv választott, ugyan korántsem volt kockázattól és kudarcoktól mentes, de lehetőséget adott a cselekvésre, az osztrákok elleni fegyveres harcban való részvételre, a monarchista olasz kormány felemás háborús részvételének bizonyos mértékű ellensúlyozására.

Ha a La Marmora irányította olasz katonai vezetésen múlik, az 1866. június 24-i custozai katonai vereséget újabb osztrák sikerek követik, és Velence visszaszerzésének lehetősége távolabb került volna, mint valaha. Hiszen Albrecht főhercegnek, az itáliai osztrák haderő főparancsnokának szilárdan sikerült megtartani állásait a jól megerősített Veneto tartományi várnégyszögben, sőt egy offenzív ellenlökés feltételei is adva voltak.²⁴ Hogy erre nem kerülhetett sor, ez már elsősorban a poroszokon múlt, akik Moltke vezetésével elárastották Csehországot, és Königrätznél július 3-án térdre kényszerítették az osztrák hadsereget.²⁵ Ebben a különös katonai és politikai helyzetben Garibaldi önkénteseinek harckészségét, nagyfokú aktivitását és tapasztalatát La Marmora egyáltalában nem kívánta ott és úgy felhasználni, ahogy erre jobb mód és lehetőség adódott volna. Sőt az olasz politikai és katonai vezetés minden lehetőt elkövetett annak érdekében, hogy Garibaldit és önkénteseit elvonja a fő frontoktól, mellékhadszíntérre terelje, hogy erejüket ily módon felmorzsolja. Ahhoz a monarchia kormányának nem volt elég mersze – tartva a közvélemény hangulatától –, hogy eleve elutasítsa a garibaldista önkéntesek ajánlkozását, maradt tehát számára a másik mód: a felemás igénybevétel – mely azzal a következménnyel is járt, hogy a vörösingéseket kivonja az általános katonai kötelekekből, attól távol tartja, elszigeteli. Így kerültek a garibaldista önkéntesek az alpesi frontra, a legnehezebb katonai terepre, Trento határára, hogy a hivatalos seregek bal-

²² Frigyesy őrnagy kinevezése az olasz önkéntes csapatot 9. ezredéhez. Firenze, 1866. jún. 7–8. N. 1105/47. (AST. Minist. d. Guerra. Sez. Vol. 1866/636.).

²³ Vö. Kossuth Lajos iratai (Szerk. Helfy Ignác, Kossuth Ferenc). IV–XIII. Budapest, 1894–1911. VII. 31. és köv.; A. Kienast: Die Legion Klapka. Wien, 1900.

²⁴ Vö. Piero Pieri: Storia militare del Risorgimento. Torino, 1962. 745. és köv.

²⁵ Vö. W. Rüstow: Der Krieg von 1866. I. m. 106. és köv.

szárnyát fedezzék, és nyugtalanítsák az ellenfél – egyébként jól védett – hegyi állásait.²⁶ Ezzel a felhasználási móddal természetesen sem Garibaldi, sem bajtársai nem voltak és nem is lehettek megelégedve. Az első pillanattól messzemenően tapasztalhatták hátrányos kezelésüket a hivatalos hadsereg kötelékeivel szemben, ellátottságuk fogyatékoságait mind a fegyverek, mind a ruházat és az élelmezés terén egyaránt. De e felettébb mostoha viszonyok és kezelés ellenére, a garibaldista csapatok megtették kötelességüket. Vállalva e kényszerűen kiosztott szerep minden előnytelenységét és nehézségét, arra tettek kísérletet, hogy kiszélesítsék a számukra kijelölt katonai szerepet, hogy érdemlegesebb fegyveres győzelmet arassanak ellenfeleikkel szemben. Ebben a helyzetben szemlélve Frigyesy szerepét, elmondható, hogy messzemenően megfelelt Garibaldi beléje helyezett bizalmának és várakozásának. A passzív védelmi szerep helyett Garibaldi az offenzíva mellett döntött, amikor 1866 júliusában a közel 20 ezer főt számláló önkéntes sereg megkezdte támadását a Giudicarie völgyében azzal a céllal, hogy kikényszerítse az előrehaladást a tartomány fővárosa, Trento irányába, melynek megtartására Kuhn osztrák tábornok minden lehetőséget elkövetett. Az idő a gyors előrehaladást és katonai sikert annál is inkább politikai szükségletté érlelte, mert némiképpen ellensúlyozhatta az olasz kormány fegyverszüneti tapogatózásait, Velence és szűkebb tartománya békés megszerzésére irányuló szándékokat, melyeket a porosz katonai sikerek után III. Napóleon császár is előszeretettel támogatott. Nem kis áldozatokkal járó harcokban Garibaldinak sikerült áttörni az osztrák védőállásokat a Giudicarie völgyében és elfoglalni Storót. Mialatt a Frigyesy vezette 9. ezred 2. zászlóalja tovább tört előre északi irányba, és kemény harcokban elfoglalta Condinót, azalatt Garibaldi keletre fordult, és a Val di Ledron keresztül kényszerítette ki az előrehaladást, érzékeny csapást mérve július 21-én Bezzecánál az osztrákokra, amit hamarosan a Garda-tó északi csücskén fekvő Riva városának bevétele követett. Innen már alig félszáz kilométer választotta el csak az önkénteseket Trentótól, mely felé a Val Sugana völgyén keresztül Medici tábornok seregei is közeledtek.²⁷

A garibaldista katonai sikereknek stratégiai jelentőségét ugyan lehetett hivatalos olasz körökben kisebbíteni, de azt képtelenség volt tagadni, hogy érdemleges olasz katonai eredményeket a háború ezen kritikus szakaszában csakis a garibaldista önkéntesek értek el, míg a La Marmora vezette jól felszerelt seregek visszavonulásra kényszerültek. A trentói harcoknak, ha általános katonai értelemben alárendelt szerep is jutott, aligha tagadható meg tőlük a figyelemre méltó politikai és morális jelentőség, mellyel a nemzeti felszabadító harcot támogató szélesebb olasz tömegek hangulatára ösztönzőleg hatottak. Ugyanis annak bizonyítékait szolgáltatták, hogy igenis lehetséges az osztrák hadsereggel szemben eredményesen küzdeni és a custozai, valamint a lissai tengeri vereség elsősorban a vezetés csődjéről, tehetetlenségéről tanúskodott. Megfelelő kezekben és irányítás alatt az olasz nép képes nemzeti célkitűzéseinek valóráváltására. Ennek az olaszok számára korántsem lebecsülhető hitnek a megerősítéséhez járultak hozzá Garibaldi trentói harcai 1866-ban, és ennek keretében értékelhető kellőképpen Frigyesy Gusztáv szerepe is.

²⁶ Vö. *Garibaldi: Memorie*. I. m. 406. és köv. 1.; *G. Adamoli: Da San Martino a Mentana*. Milano, 1892. 231. és köv.; *G. Codolini: Il Quarto Reggimento dei volontari ed il Capo d'operazione in Valcomonica nella campagna del 1866*. Firenze, 1867.

²⁷ *Kuhn: Der Gebirges Krieg*. Wien, 1870.; *Szécsi Mór: Az osztrák–olasz háború 1866*. Budapest, 1893. 204. és köv.; *A. Branca: La campagna dei volontari italiani nel Tirolo*. Firenze, 1866. 34. és köv.; *Ugo Vaglia: 1866 da Salò a Bezzecca*. Brescia, 1966.

Arról, hogy voltaképpen mi is történt a trentói arcvonal mindennapjaiban, milyen fáradalmakon, küzdelmeken, nehézségeken mentek keresztül a vörösinges önkéntesek, milyen volt a hangulatuk, és mi volt a véleményük a hadieseményekről általában és közvetlen harci tapasztalataikról – azt néhány egykorú levél, beszámoló, tudósítás is híven tanúsíthatja. Néhanapján Frigyesy is tollat ragadott, de egyáltalán nem vette rossz néven, ha a körülötte hullámzó eseményekről a vele együtt küzdő, voltaképpen adjutánsának is tekinthető Pulszky Gábor veti papírra tapasztalatait, és rögzíti az önkéntesek körében kialakult hangulatot és véleményeket. Az utóbbi Londonban tanult, és a háborús események hatása alatt határozta el, hogy a garibaldisták soraiba szegődik, melyhez az aggódó szülők kényszeredetten járultak csak hozzá. Pulszky Ferenc nem indokolatlanul reménykedett abban, hogy neve, tekintélye, a garibaldisták körében kiterjedt kapcsolatai révén fia kellő védelemre talál.²⁸ Ebben nem is tévedett, mivel maga Garibaldi vette először magához, majd a fiú – saját kívánságára – Garibaldi Menotti ezredéhez került, a Frigyesy vezette zászlóaljhoz.²⁹ Az utóbbi, aki már évek óta jó kapcsolatban állt Pulszky Ferencsel – becsületbeli kötelességének érezte, hogy szemmel tartsa és óvja az ifjú önkéntest, akit, mint egyik levelében is írja „mint testvért – szeretek”.³⁰ Így került össze a trentói heves harcok során a két magyar önkéntes, és vállalta odaadással és igaz hittel a küzdelmet Garibaldi oldalán. A garibaldista seregek gyülekezési helye a vadregényes Garda-tó délnyugati oldalán volt, Desenzano körzetében. Itt találkozott össze Frigyesy és Pulszky Gábor is, honnan a harcba hívó parancs hamarosan észak felé vitte a nevezetes 2. zászlóaljat is. Az első benyomások, a gyülekezés izgalmi, az ellentmondó intézkedések érthetően egyes érzelmeket keltettek. De ami még ennél is nyomasztóbban hatott a komolyan küzdeni vágyó önkéntesekre, az az olasz királyi sereg váratlanul bekövetkezett gyors veresége. Ez a körülmény a garibaldistákat még inkább felelősségük tudatára ébreszti, annak szándékát váltja ki, hogy amit La Marmora tábornagy elrontott, azt legalább részben ellensúlyozzák – mutassák meg az ellenségnek, hogy emberükre találnak. „Bizony a királyiakat megverték 2500 halott és sebesült. Azért holnap vagy holnapután Garibaldi csatázni fog. Nagy dolgot remélünk, én is ott leszek valószínűleg . . .” – rögzíti gondolatait Pulszky Gábor két nappal a custozai vereség után.³¹ A következő napokban még inkább kibontakoznak a vereség súlyos következményei, több mint 20 ezerre emelve az olasz foglyok, sebesültek és halottak számát. A királyi seregek visszavonulása, a dezorganizált vezetés éppen elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy nyomott hangulatot keltsen. De mindezt csak tetézte a királyi hadvezetés felemás intézkedése a garibaldisták irányában, akikről a katonai ellátás szempontjából legszívesebben teljesen megfeledkeztek volna. „Rettentő a rendtelenség, még nadrág és csizma sincs, még puskát tölteni sem tudnak . . .”, a munícióról nem gondoskodnak, sőt arról sem, hogy a mindenholnan összesereglett önkénteseket éjszaka valahová lefektessék. „Ma éjjel már az utzán aluttam,

²⁸ Pulszky Gábor Pulszky Ferenchez, London, 1866. máj. 8. (OSzK. Kézirattár. Pulszky-irathagyaték); máj. 11. (Uo.); máj. 26. (Uo.); máj. 29. (Uo.); Vö. *Pulszky: Életem és korom* I. m. II. 491. és köv.

²⁹ P. Gábor Pulszkyknak, Brescia, 1866. júl. 3. (OSzK. Kézirattár. Pulszky-irathagyaték); Caffaro, 1866. júl. 7. (Uo.).

³⁰ Frigyesy Pulszkyknak, Barghe, 1866. aug. 5. (OSzK. Kézirattár. Pulszky-irathagyaték).

³¹ P. Gábor Pulszkyknak, Desenzano, 1866. jún. 26. 8 1/2 óra. (OSzK. Kézirattár. Pulszky-irathagyaték).

mert nem lehet szobát kapni . . .” – érkezik a hír Desenzanóból.³² Közben a megbízhatatlan értesülések, a rémhírek egymást váltják, tarkítva az indokolt vagy indokolatlan riadóztatással, a városból történő kivonulásokkal és visszatérésekkel. Attól tartanak, hogy a felbátorodott osztrák csapatok Peschiera felől a Garda mentén rátörnek Desenzanóra, ami azonban végül is elmarad. Frigyesy zászlóalj a Garda-tó mentén halad előre, és Salót elhagyva a Giudicarie völgyében foglalt el harci állást. 1866 július első napjait írják, amikor a Frigyesy-zászlóalj hozzálát a Rocca d’Anfo, Bagolino és Caffaro körzetének a megtisztításához. Balra 1500–2000 méter magas hegyek vad sziklasorai emelkednek, a Corna Blacca szilaj ormai, jobbra a beszűkülő völgy mentén hosszában húzódik a Lago d’Idro, a Monte Caplone 2000 méterre tornyosuló vonulatával. A tiroli osztrák vadászok mind számban, mind felszerelésben és tapasztalatban fölényben vannak – ennek ellenére a garibaldisták merész és okos taktikájával szemben nehezen tudnak ellenállni. A lassú, de biztos visszavonulást választják, miközben igyekeznek az ellenfelet kifárasztani, felmorzsolni. De a garibaldisták számára Custoza után a mindenáron való siker a legfontosabb, és ez nem is marad el. Július 10-én Caffarónál Frigyesy zászlóalj győz – ámbár nem áldozatok nélkül. Tovább haladva elfoglalják Lodrone, Darzo helységeket, és sikerül a kulcsfontosságú Storót is bevenni, ahonnan az út már a Garda-tó északi csücskéhez, Riva városához vezet. Storóban táborozik Frigyesy zászlóalj, és készül a további küzdelemre, a Giudicarie völgyének teljes megtisztítására. „Mi csak mindég előre megyünk, igaz, hogy kicsit lassan, és az osztrákok csak mindig úgy járnak, mint a rákok. Látni alig lehet őket. Ma reggel Storóba bementünk, az osztrákok pedig tegnap este onnét elmentek . . . Mi most majdnem az egész Trent-féle völgyet bevettük, a hegyek csúcsán szoktunk masírozni, és azután a völgybe lejövünk. Itten a legszebb vidék van körülöttünk, egyenes igen magas sziklák sok völgygel.” – írja a storói táborból Pulszky Gábor, tolmácsolva egyidejűleg Frigyesy üdvözlét is apjához.³³ De a békésebb táborozás csak néhány napot vesz igénybe, mert július 16-án kibontakozik a véres és nehéz csata Condino birtokáért. Frigyesy zászlóaljának jutott az a megtisztelő feladat, hogy a garibaldista seregek balszárnyát képezze, kivesse az osztrákokat megerősített hegyi állásaikból, és egyidejűleg fedezze a Garibaldi irányította seregek operatív műveleteit a Val di Ledro völgyében, Riva irányába. Ezen feladatot a Frigyesy-zászlóalj mesterien megoldotta. Július 16-án este, már Condinóból keltezett levél tudósítja Firenzébe, hogy „Csata 6 órától reggel, egész sok sebesült és halott . . .”³⁴ De a győzelem teljesnek mondható ezen az arcvonalon, a garibaldista önkéntesek valóban bebizonyították, hogy nem ismernek lehetetlent, hogy sanyarú ellátottságuk, a roppant nehéz körülmények ellenére is képesek térdre kényszeríteni az ellenfelet. Condino neve szimbólummá vált, miként azzá lett Garibaldi győzelme Bezzecánál. Az a katonai és morális katasztrófa, melyet Custoza és Lissa okozott, ha kis mértékben is, de mégis némi ellensúlyt kapott a trentói hősi harcokban, a garibaldisták áldozatos küzdelmei során. Ehhez járult hozzá bátorságával, katonai tudásával és ami a döntő, a vörösingesek elveihez híven Frigyesy Gusztáv is. A továbbiakban a 2. zászlóalj jobbra húzódik a Val di Ledro irányába és július 18-án Tiarno mellett ütnek tábor. „Most jöttünk ide le a Giovo hegytől, az osztrákok pedig úgy futnak előttünk, mint a nyulak. Igen szép erős posíciójuk volt a Monte Giovon,

³² P. Gábor Pulszkyknak, Desenzano, 1866. jún. 26. (Uo.).

³³ P. Gábor Pulszkyknak, Tábor Storo-hoz közel, 1866. (júl.) 13. Péntek. (Uo.)

³⁴ P. Gábor Pulszkyknak, Condino, 1866. júl. 16. hétfő 6 óra este. (Uo.)

hanem két éjjel előtt mi felmasíroztunk Condinóból, és mikor közel jöttünk hozzájuk, négy óra mars után úgy megijedtek kiabálásainktól és evviváinktól, hogy elfutottak lövés nélkül és mi úgy bevettük a szép posítot, mely ha nappal kellett volna bevenni, bizonyosan 200, 300 emberbe került volna. Most megint a hegyekbe felhúzzuk magunkat, így nincs időm írni, minthogy 30 óráig csak két kis darab kétszersültet ettem és egy csésze vizet – minthogy az sincs a hegyen . . . éhes vagyok . . .” – olvassuk a sebtében, ceruzával papírra vetett írást.³⁵ E napokban állásaik, táboruk továbbra is a zord hegyi környezetben van, ahol nemcsak a visszatérő ellenség váratlan megjelenésére lehet számítani, de keményen küzdeni kell a naponkénti ellátási nehézségekkel, és ami annyira lehangoló, a víz hiányával. Akadnak ugyan eldugott hegyi települések, az önkéntesek igyekeznek is élelmiszert vásárolni, de minden méregdrága. Ami eme isten háta mögötti alpesi világban még annyira nyomasztó az önkéntes harcosok számára, az a nagymértékű elzártság, a mindenfajta hírtől történő elszakadás. „. . . mert ide még újság sem érkezik, és mi egészen sötétben vagyunk, még azt sem tudjuk, hogy mit csinálnak a többi Garibaldinusk . . .”³⁶ Közben mindig akad kisebb-nagyobb harci feladat is. Az osztrákok nem hagyják babérjaikon pihenni a veszélyes ellenfelet. Időnként felbátorodnak, megmutatják magukat, de a jó állásokat elfoglaló önkéntesek most már fölényben vannak, és viszonylag könnyen elűzik őket – soraikat alaposan megtizedelve.

Ami felettébb aggasztja a garibaldista harcosokat, az elsősorban nem is az életveszedelem, a fáradalom, a mindennapok nehézsége. hanem a harcok általános és geopolitikai összefüggéseinek zavarossága és bizonytalansága. Arról határozottan meg vannak győződve, hogy ha nem szól közbe a diplomácia, ha nem fogják le fegyvereiket, ha szabadon hagyják kibontakozni Garibaldi hadseregét, akkor Trento bevétele biztos. De amit sejtenek, és amitől annyira tartanak: az olasz kormány legfőbb gondja korántsem Garibaldi katonai sikereinek támogatása és továbbfejlesztésének elősegítése, hanem a mielőbbi fegyverszünet létrehozása, megelégedve azzal, amit majd III. Napóleon és a nemzetközi diplomácia biztosít számára, Veneto tartományára és Velence városára korlátozva az olasz aspirációkat.³⁷ Nem alaptalanul merül fel a gyanú az önkéntesek soraiban e július végi napokban, hogy „talán a kormány nem akarja, hogy igen hamar Trentbe érkezzünk . . .”³⁸ Amit előre sejtettek, bekövetkezett . . . 1866. július 24-én az olasz kormány egyelőre nyolc napra fegyverszünetet köt az osztrákokkal. Garibaldi seregeit megállítják . . . Frigyesy zászlóalja július utolsó napjaiban ismét Condinóban állomásozik. „Hát armistizio, ez igen meglepett bennünket, mert mi a hegyeken semmit sem tudtunk. Mindjárt eljött a parancsolat, hogy ide jöjjünk, és most itten maradunk a 8 napig, azután vagy előremegyünk, vagy ha békét csinálnak, mely legvalószínű, akkor szépen haza

³⁵ P. Gábor Pulszkynek, Tiarno di Sopra, 1866. júl. 18. Csütörtök. (Uo.)

³⁶ P. Gábor Pulszkynek, Campo sul Monte, Gurnella, 1866. júl. 22. Hétfő. (Uo.)

³⁷ Vö. *Friedjung Henrik*: Harc a német hegemoniáért (1859–1866). I–III. Budapest, 1902–1904. III. 126. és köv.; *La Marmora*: Un po' più di luce. I. m. 76. és köv. 1.; *Luigi Chiala*: Ancora un po' più di luce sugli eventi politici e militari dell'anno 1866. Firenze, 1902. 47. és köv.; *Richard Blaas*: L'Austria di fronte al problema veneto. (Atti del XLIII Congresso di Storia del Risorgimento italiano. Venezia, 2–5 ottobre 1966. Roma, 1968. 49. és köv.)

³⁸ P. Gábor Pulszkynek, Campo sul Monte, Gurnella, 1866. júl. 22. (OSzK. Kézirattár. Pulszky-irathagyaték).

Florenczbe fogunk menni . . .”³⁹ Miként minden fegyveres testület számára, hasonlóképpen a garibaldista önkéntes seregek számára is a kényszerű fegyvernugvás depressziós hatása kézenfekvő, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy mindez egy győzelmes előrenyomulás közben éri őket. A jövő bizonytalanságának érzete, az egymásnak ellentmondó hírek tartják állandó feszültségben soraikat. Mint ilyen helyzetekben bekövetkezni szokott, érthetetlen intézkedések lepik meg a harcosokat. Ha fegyverszünet van és békés kilátások, akkor miért rendelik el a régi puskák kicserélését vadonatújakra – de itt logikát keresni eleve kilátástalan vállalkozásnak tűnt. Várakozás, várakozás, naponkénti izgalom követi a fegyverszünet napjait. Condinóban hírekhez bővebben jutnak már, újságok is érkeznek. Állandó küzdelem folyik az élelemért, amin aligha lehet csodálkozni, ha arra gondolunk, hogy ebbe a kis faluba 6000 katonát zsúfoltak össze. „Rettentő kellemetlen itt maradni, semmit csinálni még 5 napig, mikor azt mondom, hogy semmit sem csinálunk, azt értem, hogy előre nem megyünk. Minden reggel 3 1/2 órákor rangban kell lennünk, kávézunk. 5-kor esercirozni megyünk. 10-kor eszünk, aztán 4 óráig este nem csinálunk semmit, néha őrít kell állnunk, akkor megint kimegyünk esercirozni és 7 órákor ebédelünk, ebéd után azaz 9-kor megint rangba állunk és csak 10 órákor lehet lefeküdni. Így egy nap a másik után elfoly.”⁴⁰ Mit hoz a közeljövő? Ki tudja? Ha béke lesz, úgy arra számítanak, hogy garnizonba vezénylik a Frigyesy-zászlóaljat, valamelyik venetói városba, sőt arra is gondolnak, hogy egyenesen Velencébe küldik őket, „minthogy mi eddig legjobban kitüntettük magunkat.”⁴¹

A magyar önkénteseket a távoli haza jövője izgatja, mit hoz és mit hozhat még e háború Magyarország számára? Az emigráns vezetők diplomáciai aktusairól keveset tudnak. Bizonytalan, felemás hírek érkeznek hozzájuk. De arról tudtak, hogy július elején Kossuth, majd Ricasoli is felkereste Garibaldit, amiből kedvező jeleket olvasnak ki – nem látva, ismerve pontosan, hogy Kossuth, miként 1859-ben, úgy 1866-ban is, az olasz–magyar szövetséget a hivatalos kormánnyal történő együttműködés sikeres megvalósításához kötötte, jelentős olasz királyi seregek előretöréséhez. Elfogadta, hogyné fogadta volna el Kossuth Garibaldi és önkénteseinek támogatását is, de szigorúan a királyi seregek hadműveleteihez kötve, ahhoz alkalmazva és a szárnyak oltalmára.⁴² A Frigyesyhez eljutott hírek Kossuth firenzei, Klapka és Csáky Tivadar berlini kísérleteiről nem keltettek túlságos bizalmat. Klapka György poroszországi magyar légiója alakulásáról is tudomást szereznek és a fővezér kiáltványáról is, Magyarország három irányból történő felszabadítási tervéről. Klapka Nyugatról, Türr Délről és gróf Bethlen Gergely tábornok Erdély felől. E nagyszabású tervnek ironikus kifakadásra adnak okot, Pulszky Gábor azt írja, hogy „Egy szobában lakok Frigyesyvel együtt”, a körökben megnyilvánuló hangulatot kifejezve jegyzi meg Klapka proklamációját olvasva, hogy „Kossuth pedig isten lett, még pedig trinitás istene, mert a három helyen egyszerre ott van. Igen szép. De baj, hogy nem igaz.”⁴³ A hivatalos diplomáciában nem bízva, az olasz kormány működését súlyos

³⁹ P. Gábor Pulszkyknak, Condino, 1866. júl. 27. Péntek (Uo.).

⁴⁰ P. Gábor Pulszkyknak, Condino, 1866. júl. 28. Szombat. (Uo.).

⁴¹ Uo.

⁴² Vö. *Kossuth*: Irataim. VII. 218. és köv.

⁴³ P. Gábor Pulszkyknak, Barghe, 1866. aug. 5. Vasárnap (OSZK. Kézirattár. Pulszky-irathagyaték).

bírálattal illetve, egyre reménytelenebbnek ítélik meg Magyarország kilátásait is. Végő elkeseredéstől hajtva rögzítődnek le eme gondolatok, „Ha itten béke lesz, és ha Magyarországon az osztrákok nem adják nekünk a 48-ki ~~constitutiót~~, azaz, ha meg nem adják szabadságunkat, azt hiszem, hogy Menotti Frigyesyvel együtt egy expedíciót fognának csinálni, akkor persze én is velek mennék, úgye megengednéd” – írja apjának Pulszky Gábor.⁴⁴ Úgy tűnik, hogy az ifjú álmódosásai nem mindenben fedték Frigyesy Gusztáv elképzeléseit, aki ennél sokkal realisabb színben látja a jelent és a jövőt. Mint írja Pulszky Ferenchez: „Sajnálom, hogy a hadihelyzet nem engedi többet tehetni. Kedves fia köztiszteletben van; feljebbvalói, valamint bajtársai – igen megvannak vele elégedve; sajnos, hogy a bérceken tett fáradságáért az érdemelt babért nem kaphatja: az armistizio háladatlanságra mutat?”⁴⁵ Néhány nappal későbbi levelében – amikor további nyolc nappal meghosszabbítják a fegyverszünetet – megjegyzi Frigyesy, hogy „Már előre láttam a fondor békét. . . Politikáról nem írok, mert igen le vagyok verve, látván a sok szolgál szívet. Kötelességemet ekkor is megtettem, fájdalom, hogy *direct* hazánkért nem tehetünk semmit. . . Fájdalom!, hogy a jelen rendkívüli áldozatok s majdnem mind füstbe mentek.” Vigasztalja magát, hogy „Zászlóaljam tiszteletben áll, több részről dicséretekkel halmaznak. . .” Kevés vigasz, ha arra a súlyos megcsalattatásra gondolnak, mely az olasz kormány részéről érte őket, az előrehaladásban történt megállítással, a muníciót nélkülöző új puskák kiosztásával, magárahagyatottságukkal⁴⁶ . . . Nem éppen alaptalanul merül fel az a gyanú, hogy „Talán a kormány és Napóleon azt akarják, hogy az osztrákok itt megverjenek úgy, hogy ne követelhessék Tirolt az osztrák kormánytól a béke aláírásánál. Persze ez nem lenne Ricasoli alávalósága, hanem Napóleon és La Marmora csinálása” – feltételezi jóakarattal Pulszky Gábor.⁴⁷ Miközben lassan-lassan az önkéntesek egymás után adják fel győzelmekben kivívott jó hegyi állásaikat, és Storoba húzódnak vissza, a kedélyek nyomottsága tovább nő, melyet a hűvösre fordult augusztusi alpesi időjárás csak még inkább fokoz. Joggal panaszkodnak a hidegre, hiszen sokan csak egy szál vörös inggel rendelkeznek, felsőkabátjaik nincsenek. Gondoskodni pedig a kormánynak esze ágában sincs, csak a mielőbbi béke jár az eszükben. . . Végül is az elhúzódó fegyverszünet, a mostoha körülmények dermesztő szigora annyira aláássa az önkéntesek hangulatát, hogy most már végképp kedélyüket veszítik, és legszívesebben végleg távoznának. „Egészben senki sem megy jó kedvvel megint csatába, mert azt látjuk most, hogy az osztrákon kívül az olasz kormány is ellenségeink. Garibaldi mindig megcsalják. De mindaz a revolutiot közelebbre hozza. Mindenki rettentően haragszik a kormányra” – szűrődik le a vélemény egy nappal a második nyolcnapos fegyverszünet lejárta előtt.⁴⁸ Az események a visszavonhatatlan bomlás előjeleit mutatják, különösen annak utána, hogy megérkezik a hír az újabb négyhetes fegyverszünet megkötéséről, az augusztus 12-i Cormonsban létrejött előzetes olasz–osztrák békéről.

Az elkeseredés és csalódás az önkéntesek körében általános, mely egyben visszautkrözi a széles olasz közvélemény hangulatát is. Igaz, Cialdini csapatai fokozatosan

⁴⁴ P. Gábor Pulszkyknak, Condino, 1866. júl. 28. Szombat. (Uo.).

⁴⁵ Frigyesy Pulszkyknak, Condino, 1866. júl. 27. (Uo.).

⁴⁶ Frigyesy Pulszkyknak, Barghe, 1866. aug. 5. (Uo.).

⁴⁷ P. Gábor Pulszkyknak, Condino, 1866. aug. 1. Szerda. (Uo.).

⁴⁸ P. Gábor Pulszkyknak, Campo di Storo, Dargohoz közel, 1866. aug. 9. Csütörtök (OSZK. Kézírttár. Pulszky-irathagyaték).

megszállják Venetot –, de ennek öröme, aligha képes ellensúlyozni a Custoza és Lissa miatt érzett keserűséget, hogy végül is Velencét korántsem az olaszok katonai sikerei hozták vissza, hanem a poroszok csak földön aratott diadala és III. Napóleon Bécsben tett közvetítő akciói.⁴⁹

Az már az egyéni sorstragédiák körébe tartozik, hogy az alig 22 esztendőös Pulszky Gábor, Frigyesy zászlóaljának bátor harcosa – aki jó egészségben és szívós kitartással küzdötte végig a nehéz hadjáratot, nem sokkal Firenzébe visszaérkezése után ágyának esik, esti lázak gyötrik. Még arra nagy nehezen vállalkozik, hogy apját Magyarországra kíséresse – ahol Pulszky Ferenc felesége és Henriette leánya a tifusz áldozata lett –, de napok múlva ő is megbetegszik, és az alpesi csatákban meggyötört és legyengült ifjú testét napok alatt elragadja a járvány.⁵⁰ Frigyesy kezdetben csak annyit tudott, hogy fiatal bajtársát láz gyöttri. „A kis Gábor barátomtól levelet kaptam a napokban, melyben közli esteli lázát, szegény bajtárs! neki is drágán kell fizetni a Tiroli bérceken tett fáradtságos hadjáratot.”⁵¹ Mint már oly sokszor a 60-as években, Frigyesy ismét a garibaldisták ismert sorsát járja... A hivatalos kitüntetések, dicséretetek, sőt előléptetés ugyan nem maradnak el, de vajon mindez kárpótolhatja-e a Garibaldi ügyéhez és eszméihez hű önkéntest a nemes célok és tervek kútba eséséért?⁵² Miként oly sokszor a Risorgimento küzdelmes történetében, a monarchia kormánya felemás, ellentmondásos, szégyenletes utat választ – határozottságot, keménységet csak a népi tömegek igényeinek és szándékainak visszautasításában mutat, a garibaldista seregek gyors feloszlásában és további terveik, szándékaik keresztelésében, rendőri ellenőrzésük kiterjesztésében.⁵³

Az 1866–67-es év Frigyesyt vitathatatlanul válaszütt elé állítja. A Risorgimento nemzeti célkitűzései, ha felemásan, ha a monarchia és vele szövetséges társadalmi erők érdekeinek megóvása mellett, de mégis a megoldás útján haladnak. Igaz, Róma még nem szabad! Feladat akad még bőven Itáliában a demokratikus tábor számára. A nagyfokú társadalmi elégedetlenség 1866. szeptemberében Palermóban véres lázadásá érlelődik, melyet a monarchia könyörtelenül elfojt – a dél-itáliai szociális problémák kézzelfogható rendezése nélkül.⁵⁴ A közvélemény figyelmét az 1866-os háború vesztes csatáinak, keserű pillanatai okozóinak kipellengérezésével igyekeznek lekötni – miközben az ismét Ricasoli kezébe került kormány jobboldali vízekén evez tovább, alkalmazkodva III. Napóleon itáliai érdekeihez.⁵⁵ Az utóbbi, miközben szín pompás jelenetek között kivonja a francia helyőrséget Rómából, az Angyalvárra a francia zászló helyébe felhúztatja a pápai lobogót – egyszerű formacserét hajt végre. Létrejön a francia önkéntesekből a pápai állam védelmére az úgynevezett antibes-i légió, és újjászerveződik különböző

⁴⁹ Vö. *Bolton King*: Storia dell'Unità Italiana. I–II. Milano, 1909. II. 318. és köv.; *Candeloro*: Storia dell'Italia moderna. I. m. V. 278. és köv.

⁵⁰ *Pulszky*: Életem és korom. I. m. II. 496. és köv.

⁵¹ Frigyesy Pulszkyknak, Bergamo, 1866. szept. 28. (OSzK. Kézirattár. Pulszky-irathagyaték).

⁵² Frigyesyt az olasz hadügyminisztérium 1867. január 11-én kelt 428. sz. rendelkezésével alezredesi rangra emelte. Az erről szóló hivatalos értesítést 1867. március 17-én vette át Firenzében. (AST. Minist. d. Guerra. Sez. Vol. 1866/636.).

⁵³ Vö. *Garibaldi*: Memorie. I. m. 423. és köv.

⁵⁴ Vö. *Paolo Alatri*: Lotte politiche in Sicilia sotto il governo della Destra (1866–74). Torino, 1954. 105. és köv.

⁵⁵ Vö. *La Marmora*: Un po' più di luce. I. m. 176. és köv.

zsoldos alakulatok bevonásával az egész pápai hadsereg, melynek élére Kanczler tábornok kerül.⁵⁶ Így értelmezik Párizsban az 1865-ös szeptemberi konvenció végrehajtását a maguk részéről, mely lényegében a római francia megszállás burkolt továbbélését jelentette. Az olasz közvélemény háborog, zúgolódik, elkeseredik a kormány tehetetlenségén, a rokonszenvük pedig Garibaldi radikalizmusát élteti.⁵⁷ A forrongó, alakuló, előre aligha kiszámítható eseményeket ez alkalommal, mintha közömbösen fogadná az egyébként mindig érdeklődő és az események ütőerén kezét tartó Frigyesy. Tagadhatatlan, hogy az 1866-os háború tapasztalatai, keserű csalódásai nem múltak el felette nyomtalanul. A viszonylag még fiatal ember azonban rövid néhány év alatt rengeteget tapasztal, sok megpróbáltatást él át, és végső konklúziói az emigráns élet keserveiből túlságosan is negatívak. Az emigráció vezetésével mindig is elégedetlen ellenzéki szelleme kezd az itáliai viszonyokból kiábrándulni. Erre számos jel mutatott a háborús események után.⁵⁸ Mihez is kezdhet az önkéntes sereg feloszlata után? Feltehetően olasz barátai tanácsára és saját kezdeményezésére is szerencsét próbál kereskedelmi pályán. Annyit tudunk hányatott életének ezen hónapjairól, hogy fontos egzisztenciális érdeke miatt elutazott Londonba – honnan azonban hamarosan, eredmény nélkül tér vissza. Világlátottsága, műveltsége, sokoldalú nyelvtudása – a magyaron kívül egyaránt jól beszéli a német, olasz, francia nyelvet – alkalmassá tette ugyan a világszerte felpezsdülő gazdasági vállalkozásokban történő valamiféle részvételre –, de nincs e téren sem megfelelő kapcsolata, sem szerencséje.⁵⁹ Úgy látszik, egész élete, sorsa, sokkal inkább kötődött az olasz demokratikus mozgalomhoz, Garibaldi vállalkozásaihoz, semhogy egykönnyen kiszakadhatott volna belőle. Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy abban a politikai szituációban, amikor otthon éppen nyélbe ütik a kiegyezést, amikor az emigránsok számára az amnesztia révén megnyílik a hazatérés lehetősége – Frigyesy miért nem él e lehetőséggel? Politikai megfontolásai volnának? Talán Kossuth példáját kívánja követni, az 1867-es kiegyezés intranzigens elutasításával? Ezen megfontolásokat azonban végül is el kell vetnünk. Frigyesy sohasem tartozott Kossuth szűkebb köréhez. Sohasem értett egyet az emigráns vezetők Párizs és Torinó érdekeihez alkalmazkodó politikájával! Megismerte az emigránsok hányatott életét, az olasz kormány súlyos igazságtalanságait, a magyar légionistákkal szemben oly sokszor alkalmazott megtorlásokat, és illúziói sem voltak. Megítélése szerint az olasz monarchia kormányának politikája aligha tekinthető jobbnak, nemesebbnek, elfogadhatóbbnak, mint az a vezetés, mely Deák-párti színekben lépett porondra a hazában 1867-ben. A politikai terep számára így Itáliában és Magyarországon egyaránt antidemokratikusnak tetszett, idegennek tűnt. De ha már választásra nyílik lehetőség, akkor inkább a hazatérés gondolata kerekedik felül benne. Ami mégis visszatartja, ami mégis fékezi vágyai végrehajtásában, az a megtorlástól való aggodalom. Annyi bizonyos, hogy a hazai amnesztia, az emigránsok büntetlen hazatérése, sokkal

⁵⁶ R. De Cesare: Roma e lo Stato del Papa. Dal ritorno di Pio IX al XX settembre 1850–1870. Milano, 1970. 558. és köv.

⁵⁷ Vö. L. M. Case: Franco–Italian Relations, 1860–1865. The Roman Question and the Convention of September. Philadelphia, 1932.; G. Guerroni: I. m. 369. és köv.

⁵⁸ Frigyesy Dunyovnak, Milano, 1867, ápr. 7. (O. L. Dunyov-iratok); Firenze, 1867. ápr. 30. (Uo.).

⁵⁹ Frigyesy Garibaldinak, Bergamo, 1866. okt. 9. (MRM. Arch. Curatulo. 481/2473.); Como, 1866. okt. 23. (Uo.); Frigyesy Bruzzesinek, London, 1867. febr. 4. (IRR. 102–48.).

inkább a gyakorlatból fakadt, mint az amnesztiarendelet teljesen világos és pontosan körvonalazott szövegéből. Így Frigyesy okkal – vagy ok nélkül, de attól tartott, hogy 1859-es dezertálása miatt a katonai hatóságok felelősségre vonják, hogy megtorlásnak lesz kitéve. Teljes bizonyosságot akart, hogy ezt elkerülheti – amit azonban sohasem kapott meg. A hazai szándékokat homály és kód takarta, az emigránsokat a közömbösség és nem a büntetlenség nyílt deklarálása védelmezte.⁶⁰

Mindezek a tényezők a maguk bonyolult összetettségében determinálták Frigyesy sorsát – akit a hazában egyébként sem várt valamiféle családi és anyagi háttér biztonsága. Szülei elhaltak, rokonairól szinte semmit sem tudott, házasa nem volt. A hazaszeretet és honvágy szálaiból fonódó kötelekeknel azonban ez esetben erősebbnek bizonyult mindaz, ami ennek ellene szólt, és legfőképpen az, hogy Garibaldi ismét zászlót bontott, harcba szólítva hűséges híveit Róma felszabadítására. Miután a Ricasoli-kormányt 1867 áprilisában elsöpri a népharag, és utóda, Rattazzi a garibaldista követelésekkel szemben lát-szólag engedékenyebbnek mutatkozik, megindul az önkéntesek gyülekezése a pápai állammal szemszédos tartományokban, és országszerte folyik a toborzás egy világosan ki nem mondott, de mindenki által értett és tudott célért. Frigyesy egyelőre nincs az önkéntesek elszórt csapatai között – Garibaldi közvetlen szolgálatára áll. 1867 augusztusában Berlinben találjuk – Garibaldi levelét viszi Bismarckhoz, akitől a vörösinges vezér bizonyosságot akart arra nézve, hogy ha netán fellépése összeütközésbe hozná III. Napóleonnal, számíthat-e a poroszok támogatására? E kísérleti szonda aligha járhatott valamiféle kézzelfogható eredménnyel. Nem mintha Bismarck túlságosan finnyáskodott volna a franciaellenes szövetségesek megválasztásában és támogatásában, de az idő a cselekvésre még nem érett meg. Annak ellenére, hogy Garibaldi nem a konzervatív politikus kézfogását, hanem az 1866-os háború itáliai katonai szövetségesét kereste fel soraival – e lépés szükségtelennek bizonyult –, hamarosan el is felejtődött.⁶¹ Egy hónappal később Frigyesy már Genfben van, azon a nevezetesen békekongresszuson, ahol ugyan meglehetősen vegyes politikai elemek jelentek meg, de ugyanakkor szerephez jutottak már nemcsak a nemzetközi élet kimagasló demokratikus személyiségei, de a szárnyát bontó szocialista mozgalom képviselői is. Garibaldi több baldoldali olasz politikussal egyetemben aktív részese, felszólalója a békekongresszusnak, melynek terrénumát felhasználja arra is, hogy a világközvélemény figyelmét felhívja a tarthatatlan római állapotokra, az egyházi állam fennállásának anakronizmusára, arra a sürgető feladatra, hogy Rómát Olaszország fővárosává tegyék. Szavai szinte osztatlan helyeslést és egyetértést váltanak ki – nem így Párizsban és Firenzében, ahol mindebben komoly fenyegetést látnak és beharangozását egy általuk nem óhajtott, közeljövőben kirobbanható eseménynek.⁶² A békekongresszus szónokai között ott találjuk Frigyesy Gusztávot is, aki nemes gesztussal felajánlja valamennyi katonai kitüntetését a nép számára hasznos közművelődési célokra. Aki átérezte a sok vihart látott magyar emigráns gáláns lépésének mélyebb értelmét, felismerhette, hogy egy igaz demokrata frappáns cselekedetéről van

⁶⁰ Frigyesy Dunyovnak, Pisa, 1867. júl. 19. (O. L. Dunyov-iratok); Genf, 1867. okt. 3. (Uo.).

⁶¹ A. Campanella: Frigyesi. I. m. 102–103.

⁶² Vö. A. Campanella: Garibaldi and the First Peace Congress in Genova in 1867. (International Review of Social History. V. 1960. Part. 3.); N. Rosselli: Mazzini e Bakunin. I. m. 192. és köv.; M. Macchi: Il Congresso della Pace. Firenze, 1868.; Marc Monnier: Le Congrès de la paix. Genève, 1871.

szó, annak demonstratív kihangsúlyozásáról, hogy mindig is a nemes eszmék szolgálata volt és lesz a jövőben is egyedüli célja.⁶³

Aligha függetlenül párizsi szándékoktól, az olasz rendőrség – miként ez Európaszerte tapasztalható volt – hajsztát indít a genfi békekongresszus résztvevői ellen. 1867. szeptember 24-én Garibaldit Sinalungában – Arezzo közelében – letartóztatják több társával egyetemben, Frigyesyt pedig már előző nap elfogták.⁶⁴ A foglyokat Alessandria várába viszik. A Rattazzi-kormány annak érdekében, hogy megakadályozza az önkéntesek fellépését a pápai állam határain, Garibaldit katonai kísérettel Caprera szigetére szállítja, majd hadihajókat vezényelnek e körzetbe, hogy feltétlenül megakadályozzák távozását.⁶⁵ Frigyesy és néhány társa ugyan szabaddábra kerül, de továbbra is rendőri ellenőrzés alatt maradnak. Ez elől szökik Frigyesy Genfbe, mely mindig is azilum számára, ahol üldözői elől megpihenhet, ahol nyugodt körülmények között átgondolhatja feladatait.⁶⁶ Minderre azonban ez alkalommal túl sok idő nem jutott. Kapcsolatai elvbarátaival nem szakadtak meg, akiktől értesül a garibaldista önkéntesek tevékenységének folytatódásáról, Róma felszabadítására irányuló akciójuk kibontakozásáról. Úgy érzi, hogy e percben nem lehet tovább tétlen, hogy feltétlenül cselekednie kell, hogy azt a zászlót, melyet a terror kicsavart a vezér kezéből, most többek között neki kell magasra emelnie. Rejtett utakon Itáliába megy. és Terni városába tart, az önkéntesek egyik fontos gyülekezési helyére. Saját kezdeményezésére, felelősségére hozzálát egy önkéntes sereg szervezéséhez. Alig néhány nap alatt egy több mint ezer főből álló önkéntes csapat élén indul a pápai állam határai felé, melyet előőrsei hamarosan át is lépnek, ahol október 16-án felveszik az érintkezést Menotti Garibaldi már régebben e körzetekben tevékenykedő csapataival. A voltaképpen teljesen spontánul alakuló akció hamarosan szerencsés fordulatot vesz.⁶⁷ 1867. október 14-én ugyanis Garibaldinak sikerült elleneit kijátszani, és barátai segítségével elhagytnia Caprera szigetét, ahonnan Livorno, Firenze. Terni érintésével jut el az önkéntes csapatokhoz. Útja valóságos diadalmenet! Nyilvánosan szónokol, a nép helyeslő üdvörlégái közepette. „Roma o morte” jelszava, miként 1862-ben, úgy most is visszhangra talál, és Garibaldi személyes megjelenése újabb önkéntesek érkezését vonja maga után. Amit Frigyesy és Menotti Garibaldi már elkezdett, vagyis az önkéntes erők akcióinak szervezetté tételét, összhangjának biztosítását, egy gondos hadművelet előkészítését Róma felszabadítására – Garibaldi tovább folytatja, sok tapasztalt és harcokban megedzett küzdőtársával egyetemben.⁶⁸ És amire joggal számítottak, amivel nem alaptalanul kalkulálhattak, az a római nép elkeseredése volt. Az önkéntesek táborában szép

⁶³ Frigyesy Dunyovnak, Genf, 1867. szept. 2. (O. L. Dunyov iratok). okt. 2. (Uo.); Vö. A Hon Esti Lapja. 1867. szept. 16.; A. *Campanella*: Frigyesi. I. m. 105. és köv.

⁶⁴ G. *Gadda*: L'arresto di Garibaldi a Sinalunga. (Nuova Antologia. 1897. jan. 16.); A. *Bizzoni*: L'arresto di Sinalunga. (Garibaldi nella sua epopea. Milano, 1932. 1073. és köv.).

⁶⁵ Vö. *Bolton King*: Storia dell'Unità Italiana. I. m. II. 377. és köv.

⁶⁶ Frigyesy Dunyovnak, Genf, 1867. okt. 3. (O. L. Dunyov-iratok).

⁶⁷ Frigyesy Menotti Garibaldinak, Terni, 1867. okt. 13. (MRM. Arch. Curatulo. 481/3304.); Gustavo Frigyesy comandante la 2ª Colonna nelle giornate di Monterotondo e Mentana: L'Italia nel 1867. Storia politica e militare corredate da molti documenti editi ed inediti e di notizie speciali. Vol. I. 2ª ed. Firenze, 1868.

⁶⁸ Vö. G. *Adamoli*: Da San Martino a Mentana. I. m. 365. és köv.; A. G. *Barrili*: Con Garibaldi alle porte di Roma. 1867. Milano, 1895.; G. *Guerzoni*: Garibaldi. I. m. 383. és köv.

számban voltak római menekültek, akik bőséges információkkal szolgáltak az egyházi igazgatás súlyos terheiről, az elnyomott nép elkeseredésének izzásáról, melyet természetesen táplálni és fokozni elsődrendű kötelességüknek is érezték, sőt valamiféle összhangba hozni a várható római akciókat az önkéntesek hadműveleteivel. Amire még számítottak, az a kormány ingadozó, következetlen magatartása, hogy egyik kézzel elfojtani, másik kézzel akarva-akaratlanul bátorítani is látszott az önkéntesek akcióit. Így Garibaldi okkal számolt azzal – hogy miként a múltban, úgy talán a jelenben is –, ha a kormány közvetlen katonai támogatására nem is számíthatnak, de talán semlegességére igen, sőt esetleg arra is, hogy miután sikereket érnek el – majd megjelennek a porondon a győzelmi babérokat learatni kívánó, de kockázatot vállalni nem óhajtó királyi csapatok is.⁶⁹

További kérdés viszont, hogy mennyire kalkuláltak a garibaldisták táborában akciójuk nemzetközi kihatásaival, összefüggéseivel? Mennyiben vették figyelembe, hogy Róma korántsem csupán pápai zsoldosok gyenge védelme alatt áll, hanem élvezi III. Napóleon császár katonai segítségét és szükséghez képest fokozott támogatását is? Ha minderre gondoltak is, úgy vélték, hogy gyors fellépésük, valamint a már említett egyéb tényezők mégis mellettük szólnak, és mire esetleg a napóleoni segítség kibontakozik – kész tények fogadják, a firenzei kormány védőszárnyai alatt. Garibaldi mozgalma nem volt eleve vereségre kárhoyzatva és eleve kilátástalan, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy III. Napóleon császársága az évek folyamán mind belpolitikailag, mind nemzetközileg sokat veszített erejéből és tekintélyéből, sok kudarc és csapás érte – nem lehetett előre pontosan kiszámolni, hogy e kritikus pillanatban mennyire és mire hajlandó a római francia pozíciók megtartása érdekében.⁷⁰ Erre választ végül is az összetett események adtak, kiegészülve a római fejlemények nem várt, idő előtti megrekedésével. 1867. október 22-én ugyan felkelésre jelt adó események sora játszódott le Rómában, egy Orsini-bomba robbanásával a Piazza Colonnán, a pápai zuávok Serristori-laktanyájának részbeni felrobbantásával és számos váratlan támadás megszervezésével az Angyalvárnál, a Capitoliumnál, a Szent Pál kapunál, valamint a San Callisto laktanyánál – melyhez bátorítást kívánt nyújtani az a 70 főnyi önkéntes csapat is, melyet a Cairoli testvérek vezetésével Terniből egyidejűleg útnak indítottak Rómába. Mindennek ellenére a felkelés kibontakozása megrekedt és korántsem egyszerűen a rendfenntartó pápai alakulatok határozottságán és szigorán. Az adott történelmi pillanat bármennyire is súlyos válságos körülmények között következett be, a római népet készületlenül találta, az elégedetlenség még nem változott forradalmi cselekvéssé, általános népi felkeléssé.⁷¹ És amit még nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy önmagában az egyéni hősiesség, felkelésre felszólító proklamációk nem pótolhatták a garibaldista mozgalom társadalmi programjának hiányosságait. Az 1867-es római mozgalom eseményei így jelezték a garibaldista mozgalom erejét

⁶⁹ Vö. A. Luzio: *Aspromonte e Mentana*. Firenze, 1935. 386. és köv.; G. Candeloro: *Storia dell'Italia moderna*. I. m. V. 323. és köv.

⁷⁰ Vö. *Émile Bourgeois–É. Clermont*: *Roma et Napoléon III (1849)1870*. Paris, 1907. 204. és köv.; G. Mollat: *La question romaine de Pie VII à Pie XI*. Paris, 1932. 353. és köv.; J. B. Barbier: *Outrances sur le Second Empire*. Paris, É. n. 359. és köv.; C. Pouthas: *Histoire politique du Second Empire*. Paris, 1956. 402. és köv.

⁷¹ *Felice Cavallotti*: *Storia insurrezione di Roma nel 1867*. Milano, 1869.; *De Cesare*: *Roma e lo Stato del Papa*. I. m. 621. és köv. *Michele Rosi*: *L'Italia odierna*. I–II. Torino, 1932. II. 622. és köv.

és gyengeségét egyaránt. A nemzeti célok radikális képviselője önmagában kevésnek bizonyult ahhoz, hogy széles tömegeket magával ragadjon, azokat a földéhes, nincstelen százazreket, melyek a latifundiumok nyomása alatt, a felesbérlet kiuzsorázó körülményei között tengődtek, a monarchia katonai és rendőri ellenőrzésének, zaklatásainak, adóprésének szorító nyomása alatt – miközben tehetetlenül ki voltak szolgáltatva nemcsak a brigantaggio és a maffia önkényének, a klérus lelki nyomásának, de az évszázados szociális elesettségből fakadó szellemi elmaradottságnak is. E tömegek megmozdításához a garibaldizmus eszméi már kevésnek bizonyultak, és többek között ezzel is összefüggött az önkéntesek 1867-es fellépésének sikertelensége.⁷² Ehhez társult még az önkéntes csapatok súlyos ellátási gondja, fegyvereik elmaradottsága, hogy sokan kénytelenek voltak Napóleon-korabeli puskákkal küzdeni, hogy nem volt elegendő lőszerűk, alig voltak ágyúik, hogy szinte rongyokban jártak, sokan mezítláb haladtak a hűvösre forduló októberi őszben.⁷³ Az a tény, hogy a pápai állam 1867-ben még ki tudta védeni a reá zúduló csapást, hogy néhány évre még meg tudta hosszabítani vegetáló életét, az mégis döntően abból fakadt, hogy végül is olyan nemzetközi támaszra lelt, mint III. Npóleon Franciaországa, mely miként 1849-ben a római köztársaság megfojtásával, úgy most 1867-ben intervenció csapatait küldésével veszi védelembe IX. Pius világi uralmát, biztosítva egyben a francia érdekek védelmét, itáliai hatalmi bázisát.⁷⁴

Mindezen körülmények ellenére a garibaldisták 1867-es fellépése, kísérlete Róma felszabadítására, kiemelkedő fejezete az olasz egység küzdelmes történetének, a társadalmi haladás egyetemes érdekeiért folytatott harcnak. Mert Róma bármennyire is az egységes Olaszország hivatott fővárosának volt tekinthető, évezredek hagyományainál, sajátos történeténél fogva ennél több is volt. A pápaság székhelye, annak az Egyházi Államnak utolsó bázisa, mely az adott történelmi helyzetben – még számos klerikus elemtől is elmarasztalt – konzervatív politikájával állta el az útját nemcsak a Risorgimento célkitűzéseinek, de a kor alapvető progresszív igényeinek is. Így a garibaldisták 1867-es küzdelme korántsem volt beszorítható itáliai keretekbe, szükségképpen egyetemes jellegűnek volt tekinthető – mint erre a tényre, habár ellentétes célzattal, de a római kúria vezetői is rámutattak –, amikor éppen a katolicizmus egyetemes jelentőségére való tekintettel tartottak igényt 1849-ben éppen úgy, mint 1867-ben nemzetközi intervenció védelemre.⁷⁵ Ebben az összefüggésben szemlélve az 1867-es eseményeket, bizonyítottan látszik, hogy a garibaldisták – belső gyengeségeik, ellentmondásaik ellenére is – a társadalmi haladást képviselték, olyan egyetemes érdekű ügyet védelmeztek, mely érthetően váltotta ki mindazok szolidaritását és rokonszenvét, akik Garibaldi nevét joggal kapcsolták össze a népfelszabadítás, a demokrácia igaz ügyével. Így Frigyesy okkal vállalta, a végső szerencsétlen kimenetel ellenére is, hogy az emberi haladás egyetemes

⁷² Vö. *Antonio Gramsci*: Il Risorgimento. Torino, 1955. 41. és köv.; *N. Rosselli*: Mazzini e Bakunin. I. m. 242. és köv.; *G. Candeloro*: Storia dell'Italia moderna. V. I. m. 323. és köv.

⁷³ Vö. *G. Locatelli*: Monterotondo e Mentana. Bergamo, 1895.; *Pietro Delvecchio*: La colonna Frigyesy e la campagna Romana del 1867. Roma, 1887.; *Frigyesy*: L'Italia nel 1867. I. m. 242. és köv.

⁷⁴ Vö. *G. Leti*: Roma e lo stato pontificio dal 1849 al 1870. I–II. Ascoli Piceno, 1911. II. 341. és köv.; *De Cesare*: Roma e lo Stato del Papa. I. m. 627. és köv.; *P. Dalla Torre*: L'anno di Mentana. Torino, 1928.

⁷⁵ *Adamoli*: Da San Martino a Mentana. I. m. 372. és köv.; Vö. *Roger Aubert*: Il Pontificato di Pio IX (1846–1878). Storia della Chiesa. XXI. Torino, 1964. 158. és köv.

érdekeit védelmező ügy szolgálatában állt. „Két más honfitársammal vala szerencsém – szeretett nemzetemet – e véres hadjáratban képviselni, mondom szerencsém, mert minden mívelt nemzetnek képviselni kellett volna lenni e szerencsétlen, de dicsőséges hadjáratban, melyet a haladás »Crociatajának« lehet nevezni.”⁷⁶

Ezzel a nemes tudattal irányította Frigyesy Gusztáv a 2. hadoszlopot, mely öt zászlóaljából állt, és azt a feladatot vállalta, hogy Monterotondo elfoglalásával – 25 kilométerre Rómától – megnyitja az utat az Örök Város felé. Feladata nem volt könnyű, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Monterotondo egy sziklával teletűzdelt magaslaton fekszik, kisebb erőkkel is kitűnően védhető, melyet az ellenfél jól ki is használt, amikor a magasan fekvő két legerősebb fallal övezett építményben – Piombino herceg palotájában, valamint egy kapucinus kolostorban építette ki állásait. Ágyúi szórták a halált hozó tüzet, mellyel szemben az önkéntesek szurony szegezve küzdöttek. 1867. október 24-én és 25-én folyt rendületlenül az ostrom, Frigyesy mindenütt ott volt, ahol bátorítani kell, fittyet hányva az elemi óvatosságnak – küzd félelmet megvető bátorsággal és elszántsággal. Mint egykor Milazzo bevételénél és Condino elfoglalásánál, úgy ez alkalommal Monterotondónál bizonyította be nemcsak kiváló katonai tudását, de leleményességét és vitézségét egyaránt. A nagy veszteségekkel járó ostrom kedvező fordulatát segítette elő Menotti Garibaldi is, aki Montana felől támadta az ellenfelet. Joggal közölte Garibaldi 1867. október 26-án kelt napiparancsában, hogy „A hős önkéntesek teljesítették dicső hivatásukat. A záporosó, a ruházathiány, az éhség nem lanyhítá meg hősiességüket. Egy ugrással, melyre Olaszország büszke lehet, rohammal bevették az erődített várost . . .”⁷⁷

Ami a továbbiakban bekövetkezett, az sokkal inkább tragédiának, mézárásnak volt tekinthető, mint hadműveletnek egyenlő vagy hasonló ellenfelek között. Monterotondótól délkeletre néhány kilométerrel fekszik Mentana városka, ahonnan a Via Nomentanán vezet az út Rómába. A garibaldisták igyekeztek ezt a kulcsfontosságú helyet megszállni és a környező magaslatokat elfoglalni. E pozícióból ugyanis – kedvező feltételek bekövetkezése esetén – nemcsak egy sikeres offenzíva kibontása volt lehetséges, de kedvezőtlen esetben egy szervezettebb visszavonulás is Tivoli irányába. Közben a Civitavecchiában 1867. október 29-én partra szálló francia intervenció csapatakat a lehető leggyorsabb ütemben Rómába, majd onnan Mentana felé irányították. Ide tartottak a Kanczler tábornok vezette pápai zuávok is. A támadó kezdeményezést az utóbbiak vállalták, míg a kiválóan felszerelt, az akkori idők legmodernebb Chassepot-rendszerű puskáival ellátott francia alakulatok a bokrok és fák között elrejtve várakoztak. 1867. november 3. szomorú és gyászos nap Olaszország történetében. A lerongyolódott, kiéhezett, számban és felszerelésben jóval gyengébb garibaldista önkéntesek sorait megritkította a halál. Frigyesy csapatainak az jutott feladatul, hogy fedezze a visszavonulást, amit több szuronyrohammal, de súlyos veszteségek árán teljesített. Mint megjegyzi „a 3 dik

⁷⁶ Frigyesy Jókai Mórnak, Genf, 1867. nov. 28. (OSzK. Kézirattár. Jókai Mór iratai.)

⁷⁷ Frigyesy: *L'Italia nel 1867*. I. m. 402. és köv.; *P. Delveccio*: *La colonna Frigyesi*. I. m. 29. és köv.; *A. Mombello*: *Mentana*. Milano, 1932.; *Vö. Frigyesy Gusztáv*: *Az 1867. római hadjárat*. Személyes visszaemlékezések. (Hazánk 1868. jún. 4–11.); *Ricciotti Garibaldi*: *A mentanai táborozás*. (*Garibaldi*: *A szerzetes uralma vagy Róma a 19-ik században*. I–II. Pest, 1870. II. 261. és köv.); *Lukács*: *A magyar garibaldisták útja*. I. m. 256. és köv.

Novembert vérnapnak nevezheti a szegény Olasz nemzet. Magam is megsebesültem (lovam 21 gólot kapott; rendkívüli szerencse voltán megéltem). Majdnem csodát kelle tenni 4 és 1/2 óra alatt Szent Chassepot mészárló tüzében. Két–tíz tölténnyel valának az önkénteseink ellátva.” Frigyesy keserűen állítja, hogy a francia gyorstüzelő puskákkal szemben az önkéntesek szinte tehetetlenek voltak, és „nem harcot vívunk többé, hanem mészárlásnak valánk kitéve”.⁷⁸ A fölényben lévő ellenség elzárja az önkéntesek visszavonulását Tivoli irányába, így arra kényszerülnek, hogy Monterotondóba menjenek, ahová, szerencsájukra, csak megkésve követik őket. Mindehhez még annyit feltétlenül hozzá kell tenni, hogy azok, akik Mentánánál elkerülték a halált és a francia–pápai fogságot, hamarosan az olasz monarchia hadseregének fogságába jutnak. A kritikus októberi napokban megbukott Rattazzi-kormányt követő Menabrea tábornok kormánya most már ingadozás nélkül cselekszik, összhangban Párizs kívánságaival. Hátba támadják tehát az önkénteseket, gyors ütemben lefegyverzik és elszállítják őket a pápai állam hatáiról.⁷⁹

Az 1867-es római hadjárat ugyan nem érte el közvetlen célját: Róma felszabadítását, de ország-világ előtt megvilágított a tarthatatlan római állapotokat, megmutatva az Egyházi Állam gyengeségét, amely csak az ismételt francia katonai segítséggel volt képes fenntartani magát. Erőteljesen a közvélemény tudatába vészték az események, hogy III. Napóleon hatalma Franciarszágbán és a franciák uralma Rómában egyazon tényező két oldala – és az utóbbi megszűnése az előbbi bukásának feltétele, a pápaság világi uralmának végét jelzi! Ezen következtetés csak megerősítette a társadalmi haladás itáliai és nemzetközi tényezőit azon meggyőződésükben, hogy harcuk – a vereség ellenére – nem volt hiábavaló, a hozott áldozatok végül is elvezetnek az óhajtott célhoz. A bonapartizmus sokkal inkább, mint annak előtte a megvetés, a gyűlölet tárgya lett mindazok előtt, akiknek kedves volt a társadalmi haladás egyetemes érdeke. Ezeknek a gondolatoknak a jegyében tette kardját hüvelyébe Frigyesy Gusztáv is – bizva és reménykedve abban, hogy az idő, a kedvezőbb körülmények még megadják a választ a mentanai vérengzőknek. Ugyanakkor tagadhatatlan az is, hogy amennyire elvi szilárdságában nem gyengült meg, annyira mégis érezte fizikai és lelki fáradtságát. A keserűség ugyan eluralkodik rajta, de nem töri meg az ügy jogosságának érzetébe vetett hitét. Nagyon is érthető, hogy e megrendítő pillanatokban ismét felvetődik benne a gondolat, hogy hazatér – nyugalomra vágyik. A vállalt küzdelmekkel való törhetetlen szolidaritás jegyében, de a hazatérés vágyával eltelve ragad tollat, néhány héttel a lezajlott küzdelmek után Genfben. 1867. november 28-án kelt levelét Jókai Mórhoz intézi, köszönetet mondva neki azért, mert lapjában gyűjtést hirdetett a garibaldista sebesültek számára. „Fogadja érte – nemeslelkű honfitársam ezer hálánkat! ha nem mi – a haza lesz érte háladatos.” Egyidejűleg megemlíti hazatérési óhaját, feltéve, hogy ha ezt retorziók és zaklatásmentesen megtehetné. Erre nézve kér őszinte információt. Miután jövőjét illetően teljes bizonyosságot nem kap, a hazatérés realizálása is napról napra eltolódik.⁸⁰ Ugyanakkor

⁷⁸ Frigyesy: L'Italia nel 1867. I. m. 422. és köv.; Vö. Ua.: Az 1867. római hadjárat. I. m.

⁷⁹ Vö. *Kanzler*: Rapporto alla Santità di nostro signore Papa Pio IX sulla invasione dello Stato del Pontifice nell'autuna 1867. Roma, 1868.; *De Fally*: Rapport au maréchal Ministre de la Guerra sur le combat de Mentana el de Monterotondo. (Journal des Sciences Militaires, 1867. Vol. XXVIII.)

⁸⁰ Frigyesy Jókai Mórnak, Genf, 1867. nov. 28. (OSzK. Kézirattár. Jókai Mór iratai.)

gondoskodnia kell élete fenntartásáról is. Amikor tollat ragad, és sziszifuszi szorgalommal egybegyűjti az 1867-es római hadjáratra vonatkozó történelmi iratokat, és megírja ennek alapján e nevezetes vállalkozás alapos történetét – belső meggyőződésének, szükségletének éppen annyira tesz eleget, mint a mindennapok megélhetési követelményeinek. Ugyan puritán jelleméből fakadóan a várható jövedelmet a sebesült garibaldisták támogatására kívánja fordítani, de Garibaldi, aki messzemenően támogatta a vállalkozást és dicséri az önzetlenségét – erről mégis lebeszéli.⁸¹

Mikor legyőzve keserűségét, fájdalmait, 1868 elején nekilát terjedelmes könyve megírásához, aligha gondolhatott arra, hogy még mennyi szenvedést és kálváriát tartogat számára a sors élete hátralévő utolsó évtizedeiben. Dolgozik kitartóan és fáradhatatlanul, először Firenzében, majd Genfben. Szinte alig alszik, saját bevallása szerint legfeljebb napi négy órát. Még az evésre sem fordít kellő gondot, rendszerint állva, sétálva kapkodja be a falatokat. Csak egyre gondol, hogy sikerrel befejezze vállalt munkáját: az 1867-es római hadjárat történetének megírását. Azzal a tudattal dolgozik, hogy miként hosszú éveken keresztül aktív cselekedeteivel, katonai részvételével segítette elő az európai demokrácia védelmének az ügyét, úgy a történetek minél teljesebb és valóságghű leírásával szolgálja e nemes célt továbbra is. Azon meggyőződésben ír, hogy tapasztalatainak összegezése erőteljesen hozzájárul a fejek tisztázásához, hogy a katolikus tömegek is világosabban lássák a pápaság helyét, szerepét és nemzetközi támaszait. Munkáját két kötetre tervezte, de végül is csak egy kötet látott napvilágot Firenzében 1868-ban „L’Italia nel 1867” címen. Viszont megelőzően könyvét a kiadó, külön füzetekben is megjelentette.⁸² Frigyesy olaszul írta munkáját, de hamarosan hozzálátott franciára történő lefordításához is – melynek megjelenéséről nincs tudomásunk. Óhajtotta munkájának hazai megjelenését is, és ennek érdekében kérte fel a fordítás elkészítésére a Nápolyban lakó honfitársát, Övály Lipótot. Az utóbbi kapcsolatba is lépett hazai körökkel, le is fordított Frigyesy munkájából néhány fejezetet, de végül a munka magyar kiadásának az ügye megrekedt.⁸³ Frigyesy munkáját Olaszországban elismeréssel fogadták, ámbar az ellen-tábor sem maradt teljesen szótlán. Fokozatosan érlelődik meg benne annak gondolata, hogy egy bátor, szókimondó, antiklerikális, demokrata újságot kellene kiadnia, mely zászlóvivője lehetne a társadalmi haladás ügyének. A vállalkozáshoz azonban a helyes célkitűzés és szorgos utánajárás kevésnek bizonyult, a pénzügyi nehézségek miatt ezen törekvése zátonyra fut.⁸⁴ Viszont a 35 éves fiatalember még jócskán bírja energiával, a legkülönbözőbb munkákat elvállalja, igyekszik sokat fordítani, olasz barátainak ügyes-bajos dolgaiban eljárni. Közben belefolyik a Garibaldi-család terveibe is. Garibaldi Menottal együtt egy nagyszabású vállalkozás indításába kezd, szardíniai telepítési akcióval összefüggésben. Az ügy temérdek nehézségbe ütközik, többek között akcióikat éber és bizalmatlan szemmel kísérik a hatóságok is. Valamiféle összeesküvést, újabb garibaldista

⁸¹ Garibaldi Frigyesynek, Caprera, 1867. dec. 21. (*Pásztor*: Frigyesy. I. m. 43.).

⁸² Frigyesy Dunvovnak, Genf, 1868. febr. 28. (O. L. Dunyov iratok); márc. 16. (Uo.); ápr. 5. (Uo.); máj. 15. (Uo.)/ szept. 25. (Uo.); okt. 25. (Uo.); Frigyesy Giacinto Bruzzesinek, Genf. 1868. jan. 6. (IRR. 102–53.); Frigyesy Timoteo Ribolinak, Firenze, 1868. máj. 12. (Uo. 87–84/1).

⁸³ Vö. Hazánk. 1868. jún. 4–11.; Honvéd. 1868. 24. sz.

⁸⁴ Frigyesy Dunyovnak, Torino, 1868. nov. 10. (O. L. Dunyov iratok); dec. 1. (Uo.); dec. 29. (Uo.); Genf, 1869. jan. 15. (Uo.); márc. 15. (Uo.).

vállalkozást szimatolnak, és ott okoznak a kezdeményezőknek nehézségeket, ahol csak tudnak. A problémák sűrűsödése közben Menotti Garibaldi és Frigyesy összekapnak, ami végképp nem vált a vállalkozás javára. Az események miatt maga Garibaldi is neheztelni kezd, melynek beláthatatlan következményei lesznek Frigyesy számára.⁸⁵

Feltehetően, amennyiben az 1870–71-es porosz–francia háború időszakában alakult garibaldista seregek soraiba Garibaldi befogadja a jelentkező Frigyesy Gusztávot – sorsa más irányba halad. De nem így történt! Az utóbbi, amilyen örömmel és lelkesedéssel fogadta annak hírért, hogy Garibaldi ismét kardot rántott, méghozzá annak érdekében, hogy III. Napóleon bukása után a megalakuló francia köztársaságot védelmezze a porosz támadással szemben – ugyanolyan mélységes csalódással és elkeseredéssel volt kénytelen tudomásul venni, hogy jelentkezése elutasításra talált.⁸⁶ E sajnálatos tényben érzékeny lelke olyan sebet kapott, melyet halála percéig sohasem tudott kiheverni. Mert amilyen bátran és kitartóan forgatta a kardot politikai és társadalmi ellenfeleivel szemben, amilyen határozottsággal és keménységgel viselte el, ha kellett a súlyosabbnál súlyosabb csapásokat is – annyira felkészületlenül találta a megbántás abból a táborból, melyhez egész küzdelmes élete során tartozott, melynek céljaira életét tette fel. Amennyiben e hűséges garibaldista képes lett volna arra, hogy tovább lépjen a társadalmi és politikai gondolkodás útján, jobban megértse alakuló-változó korának problémáit, megtalálja az utat korának leghaladóbb, szocialista áramlataihoz, bekapcsolódjon a munkásmozgalom nemzetközi áramlataiba – feltehetően kijutott volna abból a szellemi, emberi zsákutcából, melybe tragikus sorsa vezette. De amennyire a rendelkezésre álló források szóra bírhatók, nem leltünk annak nyomára, hogy Frigyesy Gusztáv ezt a további lépést megtette volna. Maradt az, aki volt, hű és következetes garibaldista, demokratikus forradalmár – akinek hányatott, fiatal élete a maga zárt körforgásában végleg beteljesedett. Gondjairól, panaszairól, küzdelmeiről az 1870-es években, egyet s mást tudunk. Időnként levelezett Dunyov Istvánnal is, akit 1868 novemberében Acquiában személyesen is felkeresett. Elenyészve a hazatérés minden reménye, hol Itáliában, hol Svájcban tartózkodik. főképpen Genfben és Milánóban, ahol hűséges olasz barátokra is akadt, akik őszinte részvétellel és segítőkészséggel figyelték vergődését és végső kínlásait. Dunyov, aki a hosszú hallgatás évei alatt, már arra is gondolt, hogy egykori küzdőtársa talán szerencsét próbált Amerikában, vagy talán másutt tengeti szomorú életét. váratlanul levelet kap Milánóból 1877. szeptember 22-én: „Szegény Frigyesy Ezredes meg van örülve” – írta Szabó Sándor az olaszországi magyar légió egykori hadnagya, aki azonnali gyors beavatkozást, segítséget és támogatást kér, hogy a szomorú sorsra jutott hazánkfián segíteni lehessen.⁸⁷ Baráti közreműködéssel a szerencsétlent sikerült elhelyezni a milánói Doufour ideggyógyintézetben, melynek igazgatója további felvilágosítást nyújtott: „... folyó hó 12-én éjjel ebbe az intézetbe sürgősen beszállították Frigyesy Gusztáv ezredest, aki erős delírium áldozata lett, és félelmetes állapotban van, mert saját életét is veszélyezteti.”⁸⁸

⁸⁵ Frigyesy Garibaldinak, Firenze, 1870. jan. 18. (*Pásztor*: Frigyesy. I. m. 55–56.); márc. 19. (Uo. 56.); Frigyesy Dunyovnak, 1870. júl. 18. (O. L. Dunyov-iratok).

⁸⁶ Dunyov Ihásznak, Nápoly, 1871. jún. 8. (O. L. Ihász-iratok); *A. Campanella*: Frigyesy. I. m. 121.

⁸⁷ Szabó Sándor Dunyovnak, Milano, 1877, szept. 22. (O. L. Dunyov-iratok).

⁸⁸ Dr. Francesco Corbetta Dunyovnak, Milano, 1877. szept. 24. (Uo.)

A beteg további gyógyítása, kezelése érdekében a milánói intézet további intézkedést sürget – főképpen anyagi vonatkozásban. 1877. szeptember 28-án megindulnak a levelek Pistoiaiból – ahol Dunyov István családjával élt – szerte Olaszországba, mindazokhoz, akiktől esetleg még számítani lehet a tragikus sorsra jutott Frigyesy megsegítése érdekében. Így mentek e levelek egyidejűleg Cosenz, Medici és Sacchi tábornokokhoz – az 1860-as Garibaldi-expedíció egykori résztvevőjéhez, Frigyesy harcostársaihoz, melyekben azon gondolat jutott kifejezésre, hogy az olasz államnak erkölcsi kötelessége, hogy minden támogatást és segítséget megadjon annak a száműzött magyarnak, aki egész életét Itália szabadsága és jobb jövője érdekében áldozta.⁸⁹ Már 1877. szeptember 26-án ment a levél Caprera szigetére Garibaldihoz, aki feledve minden múltbeli nézeteltérést és félreértést, mélységes szomorúsággal vette tudomásul a hű magyar garibaldista keserű sorsát, és azonnal milánói barátaihoz fordult, hogy tegyenek meg minden tőlük telhetőt Frigyesy megsegítése érdekében.⁹⁰ A tekintélyes Cosenz tábornok válasza is pozitív értelmű volt, határozott ígéretekkel tartalmazva.⁹¹

Mindez az egyértelmű szolidaritás azoktól, akikkel közös sorsot vállalt, akiknek küzdelme élete legfőbb értelmét és célját jelentette, ha a történelmi igazságszolgáltatás szempontjából megnyugtató gesztusként is könyvelhető el – a tragikus sorsú Frigyesy mindebből már csak keveset sejtethetett. Iszonyatos szenvedései közepette valóban megváltást jelentett számára a halál, mely 1878. február 7-én bekövetkezett – 44 éves korában. A milánói Cimitero Monumentalében temették el, barátai részvététől kísérve. Ők gondoskodtak tíz évvel később arról is, hogy csontjait olasz és magyar zászlóba burkolva az ossarium egy cubiculumába helyezték el.⁹² Nevét az idő elhalványította, de tettei a társadalmi haladás megszakíthatatlan sodrában örök emléket állítottak számára, azok sorában, akik „Roma o morte” jelszavának valóságos tartalmat adtak, akik hazájuk ügyét a nemzetköziség frontján védelmezték.

⁸⁹ Dunyov levelei Enrico Cosenz, Giacomo Medici, Gaetano Sacchi tábornokokhoz, Pistoia, 1877. szept. 28. (O. L. Dunyov-iratok.)

⁹⁰ Dunyov Garibaldinak, Pistoia, 1877. szept. 26. és Garibaldi válasza, Caprera, 1877. okt. 4. (Dunyov család irathagyatéka – Torino)

⁹¹ Enrico Cosenz Dunyovnak, Torino, 1877. okt. 11. (O. L. Dunyov-iratok.)

⁹² *Gualtiero Castellini: Pagine Garibaldine (1848–1866). Torino, 1909. 180.*

Лайош Лукач

ФРИДЕШИ И ГАРИБАЛЬДИ В 1866—67 ГОДАХ

(Резюме)

Участие Густава Фридеши в борьбе Гарибальди за свободу в 1866—67 годах ознаменовало не интродукцию, а финальный аккорд в отношениях между двумя героями. Густав Фридеши двадцатипятилетним человеком покидает австрийскую армию с тем, чтобы вступить в ряды борющихся за свободу, в ряды тех, кто был подлинным союзником его поращенной родины. С 1859 года, вступив в освободительную армию Гарибальди, в знаменитый отряд альпийских стрелков (Каччатори делье Альпи), разделяет судьбу борцов, отдавших свою жизнь за освобождение Италии, за европейский прогресс, судьбу гарибальдийцев, залатанную победами и поражениями. Вскоре после высадки Гарибальди в Марсале Фридеши попадает в Сицилию в составе экспедиционного отряда. Находящийся под его началом отряд отлично выступил при взятии важной стратегической крепости Милаццо, во время осады Фридеши был ранен. Приняв участие в уничтожении неаполитанского королевства, в создании единого государства Италии, Фридеши пережил все невзгоды, выпавшие на долю гарибальдийцев. Он отказался от военной карьеры, заманчиво предложенную Пьемонтской монархией всем тем, кто перешел на ее службу. После роспуска войска Гарибальди в 1860 году становится очевидным, что в многочисленном стане венгерских эмигрантов, принявших участие в походах гарибальдийцев, нет единства в разработке дальнейшего курса борьбы. Различие между жизненными путями тех, кто перешел на службу Пьемонта, и судьбой Густава Фридеши отлично отражает поляризацию внутри венгерской эмиграции, разногласия между монархистами и гарибальдийцами.

После того, как Гарибальди отправился на остров Капрера, демонстрируя тем самым свое отношение и критику сложившейся ситуации, Фридеши занял позицию ожидания, выйдя в отставку после непродолжительной службы. Он становится более активным лишь тогда, когда в 1862 году Гарибальди вновь поднимает знамя краснорубашечников, пытаясь довести вынужденно прерванную борьбу до победного конца. Борьба под девизом «Рим или смерть» вела к острому столкновению с интересами Наполеона III, который оказал большую помощь и поддержку итальянской монархии в столкновении с гарибальдийцами при Аспромонте. Раненый Гарибальди был перевезен в крепость Вариньяно, а его сподвижник Фридеши — в тюрьму Монте Форте Татти близ Генуи. Но крепкие нити духовного родства не могли прогнать в тюрьмах монархии. Впоследствии — прежде всего во времена польского движения за освобождение 1863—64 года — Фридеши поддерживает все выступления Гарибальди с большой симпатией и пониманием. В 1866 году Фридеши вновь вступает добровольцем в армию Гарибальди, он командует второй батальон девятого добровольческого полка, командиром которого был Менотти Гарибальди. Пока итальянские королевские войска терпят поражение от австрийских войск под Кустозой, Гарибальди ведет успешную борьбу с врагами с помощью мало вооруженной армии, которая отлично справляется с задачей даже в самых тяжелых условиях. Добровольное войско насчитывает почти 20 тысяч человек, оно начинает наступление в направлении на Тренто, в долине Джудикаре, в ходе которого батальон Фридеши занимает Кондино и участвует в осаде Монте Джовио, чем не в малой степени способствует победе гарибальдийцев. И если бы в это время не было бы подписано перемирие, то провинция Трентино была бы почти полностью освобождена. Фридеши присваивается звание подполковника. Письма Фридеши, принявшего участие в сражениях в провинции Трентино, в частности адресованные Ференцу Пулски, служат дополнительным источником к истории освободительной войны 1866 года в Северной Италии. Габор Пулски, сопровождавший Густава Фридеши, также посылал письма своему отцу, эти письма раскрывают напряженную жизнь будней, трагические минуты неудач. В этих письмах мы найдем портрет Фридеши, показывающий его как человека, политика, стратега, а также характеристики гарибальдийцев. Фридеши сыграл большую роль и в римском походе Гарибальди

1867 года, о котором написал значительный военно-исторический труд. Этот поход вызвал интервенцию Наполеона III и привел к трагическому поражению при Ментане, и хотя не дал долгожданной победы, стал значительным звеном в цепи сражений, которые привели к достижению целей Рисорджименто.

Австро-венгерский Компромисс 1867 года не принес успокоения для Фридеши, который оставался в эмиграции, как и другой верный гарибальдиец Иштван Дуньов. Но усиливающая итальянская консолидация не дала простора для достижения демократических и радикальных гарибальдийских целей. Лишь немногим удалось освободиться от пут национализма, идя по пути зарождающихся социалистических движений. Фридеши остался одиноким, после краткого уюта у помещика он умер в 1878 году. Его фигурой остается образцом гарибальдийца, верного родине и идеям международного прогресса.

Lajos Lukács

FRIGYESY ET GARIBALDI EN 1866/67

(Résumé)

La participation de Gustave Frigyesy en 1866/67 dans les luttes de Garibaldi n'était pas l'ouverture des relations entre eux, mais leur accord final. C'est qu'il avait vingt-cinq ans quand, pendant la guerre d'Italie de 1859, il déserta de l'armée autrichienne où il était astreint au service, pour s'engager parmi ceux qu'il tenait pour les alliés vrais et naturels de son pays. A partir du moment où Garibaldi accepta avec plaisir son engagement et qu'il entra dans les rangs des légendaires Chasseurs Alpins (Cacciatori delle Alpi), le Hongrois Frigyesy partagea avec fidélité les luttes des garibaldiens, si variées, riches en succès et en défaites, mais servant en tout cas la cause italienne et internationale du progrès social. Peu après le débarquement de Garibaldi à Marsala, Frigyesy se trouva en Sicile avec un corps expéditionnaire. La compagnie sous sa conduite joua un rôle de premier plan dans la prise de l'importante place de Milazzo où Frigyesy fut blessé. Dans les mouvements, accompagnés de luttes sociales compliquées, de la guerre de libération qui conduisit à l'écroulement total du Royaume de Naples et enfin à la création de l'Italie unie, Frigyesy refusa la carrière militaire, si attirante pour tant de personnes, offerte par la monarchie prémontaise à ceux qui la servaient. C'est après la dissolution, en novembre 1860, de l'armée de Garibaldi qu'il apparut coup sur coup qu'il n'y avait point d'unité, quant aux voies menant à l'avenir, dans le camp nombreux de l'émigration hongroise de 1848/49, dont nombreux membres devinrent, avec Frigyesy, partisans de la lutte garibaldiennne. La divergence entre la carrière suivante de ceux qui reconnaissaient le rôle dirigeant illimité de la monarchie italienne et qui la servaient, et celle de Gusztáv Frigyesy offre à elle seule un bon exemple de la polarisation dans les rangs de l'émigration hongroise, les divergences et des différences entre les tendances monarchiste et garibaldiennne.

Après la retraite de Garibaldi à l'île de Caprera, exprimant ainsi son aversion pour et sa critique de la situation en présence, Frigyesy, après un service militaire transitoire, attendit à Milan. Il ne devint actif qu'en 1862, quand Garibaldi leva de nouveau l'étendard des chemises rouges pour tenter de mener à victoire la lutte interrompue par la force. La lutte engagée avec la devise. "Roma o morte" se heurta déjà avec acuité aux intérêts en Italie de Napoléon III, avec l'accord et l'appui duquel la monarchie italienne fait impitoyablement face à Aspromont aux tentatives de Garibaldi. Tandis que celui-ci, blessé, est transporté à la forteresse de Varignano, Frigyesy, luttant à ses côtés, est enfermé dans la prison de Monte Forte Ratti près de Gênes. Mais le pouvoir vainqueur n'a pas pu rompre les forts liens de la communauté idéale. Dans les années qui suivent, surtout au temps des luttes polonaises pour la liberté de 1863/64, les actions variées de Frigyesy rencontraient la sympathie et l'appui de Garibaldi. C'est après de telles prémisses que Frigyesy devint de nouveau, en 1866, volontaire de Garibaldi où le 2e bataillon du régiment 9 de volontaires Menotti, soumis à la direction

de Garibaldi, lui fut confié. Tandis que les armées royales italiennes, conduites par La Marmora, subirent une défaite à Custoza de l'armée autrichienne, les armées de Garibaldi, d'un équipement défectueux à bien des égards et vivant dans l'indigence, ont tenu bon même dans les conditions naturelles difficiles, et ont porté de sérieux coups à l'ennemi. L'armée de volontaires, de près de vingt milles personnes, engagea l'offensive dans la direction de Trente, dans la vallée de Giudicarie, où les unités de Frigyesy, ayant occupé Condino et Monte Giovo, contribuèrent considérablement à l'avance victorieuse. Si l'armistice inattendu n'était pas intervenu une partie considérable du Trentin aurait certainement été libérée. La promotion de Frigyesy au grade de lieutenant-colonel doit être prise pour un signe manifeste de la reconnaissance de ses mérites. Les lettres de Frigyesy, participant à la lutte du Trentin, adressées entre autres à Ferenc Pulszky, offrent des sources complémentaires à l'histoire de la guerre de 1866 en Italie du Nord. Les lettres de Gábor Pulszky, son compagnon, écrites à son père, permettent d'avoir une vue sur les efforts quotidiens, sur les minutes critiques, et tracent un tableau fidèle des vertus humaines, politiques, militaires de Frigyesy, et sur l'esprit des volontaires garibaldiens, ainsi que sur les épreuves subies par eux. Frigyesy joua un rôle notable dans la campagne romaine de Garibaldi en 1867 et sur laquelle, dans la suite, il publia un utile ouvrage historico-militaire-politique. Cette campagne, ayant provoqué l'intervention de Napoléon III, et ayant abouti à la défaite tragique à Mantoue, n'a certes pas réalisé son but direct, mais, indirectement, forma un chaînon essentiel dans la lutte qui, en fin de compte, contribua à réaliser les objectifs du Risorgimento.

Le compromis austro-hongrois de 1867 n'a pas procuré du repos à Frigyesy, resté en émigration, comme aussi son ami fidèle István Dunyov. En même temps, la consolidation italienne engagée n'offrit pas beaucoup de possibilités à la réalisation des objectifs garibaldiens, démocratiques et radicaux. Peu nombreux étaient ceux qui réussirent à dépasser les limites sociales et nationalistes de ces derniers en cherchant, et trouvant, la voie dirigée vers les mouvements socialistes en formation. Enfin, en 1878, solitaire abandonné, après un bref trouble mental, Frigyesy mourut dans des circonstances tragiques. Cependant, sa figure reste un exemple du garibaldien resté toujours fidèle à sa patrie et aux progrès international.

Varsányi Péter István

NAGYKIKINDA ÉS KÖRNYÉKE 1848 TAVASZÁN

I.

Az 1848. márciusi forradalom küszöbén történésünk színhelye, a Torontál vármegyei Nagykikinda sajátos helyzetben volt. Közigazgatási szempontból az akkori Délvidék (a mai Vajdaság egy része) a következő területekre tagolódott: a királyi vármegyékre (más szóhasználattal: jobbágyvidék vagy provinciális); a határörvidékre (benne a sajkás kerülettel); és a szabadalmas koronakerületekre (Tisza menti és nagykikindai).

A tiszai kiváltságos kerület (öt mezőváros és ugyanannyi falu) privilegizált helyzetét Mária Terézia alapozta meg 1751-ben. Lényege: a föld használatát nem szokványos jobbágyszolgáltatások ellenében biztosították, s a bíraskodás terén is külön kiváltságot élveztek. A vidék az 1790:VII. tc. értelmében lett koronauradalommá.

Az 1716 óta autonómiát élvező kikindai kerület¹ 1751-ben jelentősen gyarapodott az oda települő marosi határörvidékiekkel, akik magukkal hozták kiváltságaikat. Bár a kikindai kerület lakói nem élveztek egyéni nemességet (mint a prediális székek), sem kollektív nemességet (mint a Jászkun- vagy Hajdú-kerületek); viszont rendelkeztek korlátozott önkormányzati jogokkal. A kerület kiváltságos helyzete elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a föld a kincstár tulajdonát képezte, s az itt élő parasztok – kezdetben termény és pénz, később csak pénzösszeg ellenében – szabadon művelhették a kerület határát.² 1774-ben Mária Teréziától újabb kiváltsághoz jutottak: az ingyen robot, a fuvarozás, a katonabeszállásolás alóli mentességhez.³ A föld egy része – telkekre osztva – a kikindai kerületben is a házakhoz, házhelyekhez tartozott, jelentős részét, az úgynevezett „überland” földeket (feleslegföld) azonban változó kulcs szerint hosszabb-rövidebb időtartamra, az előljárással kiosztotta a lakosok között.

Az 1780-as – az 1767-esnél némileg kedvezőbb – úrbérrendezés során az úrbéri táblázatba 58 582 holdat vettek fel (úgynevezett „constitutivmässige”); emellett fölös föld vagy réti föld (együtt: „nicht constitutivmässige Gründe”) mintegy 90 000 holdat tett ki.⁴ Az utóbbiak jogilag majorságinak minősülő földek voltak, amiket a kincstár 1837-ben tíz évre szóló szerződés mellett átengedett a kerületnek, hogy lakosai közt

¹ Nagykikinda mellett a következő falvak tartoztak ide: Mokrin, Keresztúr, Jozefova, Karlova, Basahíd, Frányova, Melence, Kumánd és Taras.

² *Varga János*: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849. Értekezés a történeti tudományok köréből 41. Akadémiai kiadó, Budapest, 1967. 10.

³ Kossuth Lajos Összes Munkái XII. Kossuth Lajos 1848–49-ben II. Kossuth Lajos az első felelős minisztériumban 1848 április–szeptember. Akadémiai Kiadó, Bp., 1957. 133.

⁴ *Lőrinc Péter*: Adalék a vajdasági agrárkérdés történetéhez 1848–1849. Testvériség-Egység Könyvkiadóvállalat Novi Sad, 1956. 8.

felossza. (Az osztás igazságtalansága miatt már akkor többen panaszt emeltek, minden siker és eredmény nélkül.⁵) A telkek s legelők mellett így is maradtak fenn tekintélyes területek a helység határaitban (pl. az úgynevezett puszták), amelyeket – s ez volt a gyakoribb eset – külön szerződéssel és külön szolgáltatások ellenében ugyancsak bérebe adtak azzal a kikötéssel, hogy azokat nem lehet úrbéres földekké változtatni.⁶

A kapott földet a későbbiek során többen eladogatták, így kerültek azok a „vagyonosabb és szorgalmasabb” gazdák kezébe. Mivel a föld értéke időközben megnövekedett (az 50 forintos eredeti ár 1848-ra 80–100 forintra nőtt), ez újabb megmozdulások kiváltó okává vált: „Találkoznak emberek, kik vagy birtoktalanok, vagy népszerűség-hajhászok, s ámbár az eladás örök időre történt, új osztályt sürgölnek” – írta 1848. április 28-án a Pesti Hírlap. Azzal érveltek, hogy a szerződést a kerülettel csupán 10 évre kötötték, a kapott földet így senki örökre el nem tulajdoníthatta.

1847-ben a – tíz év lejártával – aktuálissá vált a kincstári szerződések megújítása. Mivel a szerződésújítással együtt időserű lett a közföldek újraosztása is, indokoltan merült fel az alsóbb néprétegek részéről az újraosztás követelése. Csakhogy az említett gazdák, vagyis a földek birtokosai ezt elkerülendő, más megoldást szorgalmaztak; olyasfélét, mint a tiszai kerület, amely az 1847–48-as diétához fordult, hogy eszközözljön ki számára a kincstárnál örökváltságot. Ebben az esetben ugyanis a földek végleg azok kezén maradtak volna, akik éppen birtokolták azokat.

Mindez bizonyítja annak a megállapításnak az igazságát, hogy a kerület társadalmán belül sokkal szélesebb ívű differenciálódás ment végbe, mint amilyen az úri fennhatósággal közvetlenül nyomott úrbéresek soraiban megfigyelhető.⁷

Az így kialakult társadalmi feszültség kínálta lehetőséget többen igyekeztek saját hasznukra fordítani. A Luka Kendjelac vezetésével alakult csoport úgy akart a helyi hatalom birtokába jutni, hogy programjába a fölös földek felosztásának ígérletét vette fel. Számításuk bevált: Kendjelacot megválasztották a kikindai kerület főbírájává. A Pesti Hírlap cikkírója 1848. április 28-án jogosan kérdezhetette meg: „A cél ugyan el van érve, a tisztújítást illetőleg; de miként fogják azon jó urak ígérletüket a felosztás iránt beváltani?” A választ nem nehéz elképzelnünk: a földosztó ígérlet – Thim József szavaival – „maszlag-nak bizonyult”, a vagyontalan nép (köztük jórészt szerbek) meggyűlölték Kendjelacot is, a tanácsot is.⁸ Következésképp 1848 tavaszán Kikindán farkasszemet néztek egymással a szegény parasztok és a fölös földeket birtokló tehető gazdák. Áprilisban az elégedetlenkedők megszállták a kerületi tanácsstermet, s a közgyűléstől kikényszerítették a majorsági földek felosztásának ígérletét. Ezután – biztosításképp – a „nép kebeléből” 64 tagú képviselőcsoportot választottak azzal a megbizatással, hogy a felosztáshoz új „osztálykulcsot” dolgozzanak ki.⁹ A tanács áthidaló javaslatával – azaz, az úgynevezett illetőségen túli és a karakter-földek kiosztásának kilátásba helyezésével – az elégedetlenkedők nem érték be.¹⁰ A földdel rendelkező módosabb gazdák fenyegetőztek, a néptömeg hasonlóképpen viselkedett. Az indulatok puszkaporos hordója robbanással fenyegetett . . .

⁵ Pesti Hírlap (továbbiakban: P. H.), 1848. 79. sz. (június 10.)

⁶ Varga J.; i. m. 18.

⁷ Ua. 11.

⁸ Thim József: A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története Bp., 1935. I. 66.

⁹ P. H. 1848. 41. sz.

¹⁰ Ua. 79. sz.

A kikindai kerület parasztjai 1848 előtt jobb körülmények között éltek, mint az átlagos úrbéresek. E kiváltságos terület lakói a nem nemes népesség felső csoportját alkották.¹¹ Az 1848. áprilisi törvény intézkedései nyomán kiváltságos helyzetük azonban visszájára fordult: „... mivel terheiket előzőleg nem kétoldalú szerződés, hanem királyi privilégium szabályozta, nem mentesültek az évi járadék fizetése alól”.¹² (A kikindai kerülettel határos Torontál megyében különben is bizonytalankodtak a törvényjavaslat értelmezésében.¹³) Ezzel magyarázható, hogy azoknak a parasztnak a körében, „... akiknek a pozsonyi jobbágyszabadításból sem származott vagy legfeljebb elenyésző mérvben származott közvetlen előnyük”, termékenyebb talajra hullottak a nemzeti jelszavak is.¹⁴

II.

Nem kellett sokáig várni arra a szikrára, amely végül is a kikindai zavargásokat fellobbantotta. Magyarország szerbek-lakta vidékein Szerbiából érkező emisszáriusok, azaz valamely titkos politikai megbízás elvégzésére kiküldött személyek; vagy hazai szerb fiatalok, értelmiségiek (főiskolai hallgatók, papok, tanítók), kereskedők jelentek meg, s kezdték szítani a nemzeti mozgalmak tüzét. A Szerémségben Jovan Živković főiskolás, a sajkás kerületben Uroš Borišev Szerbiából érkező emisszárius agitált. Április 12-én érkezett a sajkás kerületbe Svetozar Miletić joghallgató, míg kollégája és társa, Djordje Radak április 21-én jelent meg szülővárosában, Nagyikindán.¹⁵

Radak megérkezésére és tevékenységének kezdeteire a hatóságok igen korán felfigyeltek. Április 22-én Karácsonyi László, Torontál megyei főispán levélben tájékoztatta Percsetich György szolgabíró: „... tegnap olta tudom hogy N(agy)Betskereken s N(agy)Kikindán személyek megjelentek kik gyanúsak”¹⁶. A szolgabíró t éberségre intve, két megoldást ajánl:

1. Mihelyt a „Király vagy Ország egysége ellen a legkisebb merényletet tapasztalja”, a népet maga, és „más jotakarok” által szólítsa fel a király iránti hűségre; az esetleges következményekre figyelmeztesse.

2. Ha pedig ez az eljárás nem járna eredménnyel, akkor „erőt kell mutatni”, de a körülményeknek megfelelő módon cselekedjen, „... mindenesetre Embert kímélve, mindenesetre minden ingerülést kerülvén.”¹⁷

¹¹ Varga J.: i. m. 11.

¹² Uo.

¹³ Karácsonyi László főispán március 22-én úgy tájékoztatta a szolgabírákat, hogy a majorsági földekre telepedett szerződéses jobbágynak azt lehet kihirdetni, hogy a „... jogokban részesülni fognak, ... de egyéb reményekkel őket kecsegtetni nem kell”. Batthyány körlevele után annak közzétételét rendelte el a kisgyűlés április 1-én, hogy „... a majorsági földekre telepített lakosok a kedvezményben a törvényhozás által nem részesíttetnek, mert a föld, melyet művelnek, más tulajdona, a tulajdon pedig mindenekelőtt szent és sérthetetlen”. Vö. Varga János: A jobbágyszabadítás kivívása 1848-ban Akadémiai kiadó, Bp. 1971. 274.

¹⁴ Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon Kossuth kiadó, Bp., 1980. 38.

¹⁵ Thim J.: i. m. I. 64–65.

¹⁶ Arhiv Vojvodine (Sremski Karlovci) Torontalska županija (Torontál megye) 1848. 137. doboz 85/2. sz.

¹⁷ Uo.

Karácsonyi László főispán értesülése gyors, pontos és megalapozott volt. Mint említettük, április 21-én, nagypénteken Radak Kikindán tűnt fel. A 25 éves Djordje Radak a korábbi években ebben a városban rőfös segédként dolgozott, azt követően lett joghallgató. A magyarul, szerbül és németül jól beszélő fiatalembert – jegyzőként – az 1847-es országgyűlésen is ott találjuk.¹⁸ Pozsonyban határozták el április 9-én a szerb főiskolai hallgatók, hogy a szerb nemzeti mozgalom szervezésére Dél-Magyarországra utaznak.¹⁹

A kerület székhelyére érkező joghallgató 1848. április 22-én este az egyik iskolában bizalmas értekezletet hívott össze, aminek azonban a helyi hatóságok – Kendjelac utasítására – véget vetettek. Április 23-án, húsvét vasárnapján nem történt említésre érdemes esemény. Másnap, húsvéthétfőn a templomból távozó görögkeleti hívőket Radak már szerb kokárdával várta, a szerb zászlót bontva jelentette ki: a nép csak e zászló alatt érheti el az óhajtott földosztást.²⁰

Azt, hogy nem kimondottan a réti földek felosztása körüli huzavona volt Radak számára a legfájdalmasabb, a későbbi fejlemények világosan bebizonyították. A magyar igazságszolgáltatás elől egérutat nyert Radak (Karlócán, Zimonyon át Belgrádba menekült) a későbbiekben maga is írt a kikindai eseményekről emlékiratában, benne természetesen szolt saját szerepéről is.²¹ Ebben (pontosabban a bevezetőjében) ő is említi a koronakerület legégetőbb problémáját, a kiszakított réti földek kérdése körül kibontakozott harcot, „... amelyek a distrikt²² uraságai közt igazságtalanul osztattak fel”, a továbbiakban a szerbek régi dicsőségéről, s nem az agrárkérdésről olvashatunk.²³

¹⁸ Istorijski Arhiv Subotica, 4. A. 93. pol. 1848/I. 1242. doboz

¹⁹ Csábitónak tűnik, hogy a szerb főiskolások elhatározását összefüggésbe hozzuk az ugyanazonnap történt Kossuth-Stratimirović konfliktussal, de erre nem találtunk még minden kétséget kizáró bizonyítékot.

²⁰ *Thim J.*: i. m. I. 66.

²¹ Kézirat az újvidéki Matica Srpska gyűjteményében. Címe: „Uspomene o buni 1848–49” (Emlékezés az 1848–49-i harcról); Száma: M. 4771. Részleteiben közölte a Branik 1898. ápr. 16–28. számaiban.

²² Districtus – lat. (közigazgatási) kerület

²³ Djordje Radak kikindai szereplését az újvidéki Lőrinc Péter sajátos módon értékeli. Véleménye szerint Nagyikindán „... a nép követelte a maga vezetőjéül Radákot, nem pedig fordítva, Radák lelkesítette és vezette akciókba a népet”. Úgy ítéli meg, hogy Radak „polgári forradalmár, nemzeti forradalmár” volt (i. m. 57. old.). Lőrinc szerint Thim József elfeledkezett arról említést tenni, hogy Kikindán osztályharc létezett Radak jövetele előtt is. Nos, mi ezt nem tagadjuk, amint azt sem, hogy a későbbi véres események kifejlődésében a katalizátor szerepe éppen Djordje Radaknak jutott. Lőrinc Péter helyesen látja meg, hogy 1848 tavaszán a Délvidéken kettős irányzat tapintható ki: egy – parasztok által kezdeményezett és vezetett – agrármozgalom; s egy olyan megmozdulás, amely – az ő szavait idézve – „... a nemzeti szabadságról való ábrándozás hatása alatt” állt (megjegyzendő: a nemzeti és paraszti követelések, illetőleg igények összekapcsolása nemcsak a szerb mozgalom részeseire jellemző; sokkal szervezesebben és permanensebben történt ez a magyarok, szlovákok, románok, horvátok esetében is). E két irányzat – megítélésünk szerint – csak ideig-óráig fonódott össze Kikindán. Nem kívánjuk azt kétségbe vonni, hogy Radak a paraszttömegek jogos társadalmi igényeit is ki óhajtotta elégíteni. Ennek az a körülmény sem mond ellent, hogy a vihar kitörése után két napig rejtőzködött. Amikor az események ugyanis nem úgy alakultak, miként arra számított, akkor ő ijedt meg legjobban a következmények láttán. Lőrinc említi Radakról: „Egy alkalommal még az is megesett, hogy a nép a következő szavakkal támadt rá: »Hol voltál eddig?» mert ő valóban két teljes napig rejtőzködött” (i. m. 56.). Mindez annak igazolása, hogy Radak nem agrárforradalmárként került az

Thim József (1864–1959), a szerb mozgalomról készült háromkötetes munka szerzője, csak futólag érinti e vidék agrárproblémáját, s azt is mellékesen kezeli, hogy egyidejűleg volt megmozdulás Nagybecskerekén, Beodrán, Kumandban, Melencén, Basahídon, Eleméren, Aracson, Dragutinovón, Hegyesen, Pádén, Tizzaszentmiklóson. E helységekben sor került földek foglalására is.²⁴ Ezek valóban olyan tények, amelyeket levéltári adatok is alátámasztanak. A kezünkbe került iratok ugyanakkor arról is tanúskodnak, hogy e megmozdulások sem voltak tisztán agrárjellegű mozgalmak. Karácsonyi László főispán április 24-én a következőket írta Parcsetich szolgabírónak: „Főszolgabíró úr levele T(örök) Becsére nézve is olly tényt mond el, melly a templom területén történt, s mellynek tárgya ismét vallás dolgában avatkozó törvény félretétele, hogy ezekben én fellépni nem akarok már megmondám, de igen is akarok és fogok másokba avatkozni, sőt főbíró urat felbízom, hogy mennyiben Tyuresity Oreszt vagy bárki is pártütésre felhívást tenne, őt s bárkit befogassa”.²⁵ Az említett személy, Orestes Čurešić jogász Újvidékről ment Törökbecsére, ahol ténykedése következtében a szerbek magyar anyakönyveket égettek el. Hasonló akciókra került sor – ugyancsak az ő hatására – Frányova községben is. A fent idézett levél keletkezésének időpontjában azonban már nem volt az említett helyeken, április 23-án a megyei hatóságok elől Pancsovára menekült.²⁶

A többi községben fel-fellángoló zavargásokra – amelyeknek csak egy része volt a kikindai utórezgése – dolgozatunk későbbi fejezeteiben még visszatérünk.

III.

Ami 1848 húsvéthétfőjén Nagyikindán történt, az szomorú lapként szerepel mind a város, mind a magyar forradalom történetében. Az eseményekkel nem kívánunk minden részletében foglalkozni, mivel azokról nagy terjedelemben írtak a korabeli lapok,²⁷ valamint a szerb felkelésről szóló s már többször idézett történeti munka.²⁸ A magunk részéről mégis azért döntöttünk a történet vázlatos áttekintése mellett, mert azt pontosítani szeretnénk, illetve néhány kiegészítést, megjegyzést kívánunk fűzni egyes mozzanataihoz.

Említettük, hogy 1848. április 24-én a kikindaiak istentiszteletre gyülekeztek. A hívőket a lelkészek – a már napok óta a levegőben vibráló elégedetlenséget csökkentendő – „csend, rend és béketűrésre intették”. Mindenki azonban nem fért el a templomban, a kívül rekedtek között jelent meg Djordje Radak, aki „... a népet buzdítá, hogy azoknak miket Esperestyök elé ad és oktatyá hitelt ne adjanak, mert ... magyarokká alakítani

egész mozgalomba, hanem a nemzeti oldalról érkezett. Talán nem is annyira a tömegmozdulás láttán menekült el, inkább azért, mert a gyilkolással, rombolással nem óhajtott közösséget vállalni, s tarthatott a mozgalom elfajulásának megtorlásától. Így érthető meg az is, hogy a kikindai mozgalom „védelmében” a szerb aulikus-feudális reakció legreprezentatívabb képviselőjéhez, Josip Rajačić patriarchához fordult segélykérelmével (*Thim J.*: i. m. I. 68.

²⁴ *Thim J.*: i. m. I. 68.)

²⁵ AV. Torontalska žup. 1848. 137. doboz 757. sz.

²⁶ *Thim J.*: i. m. I. 69.

²⁷ P. H. 1848. 45., 47. és 55. sz.

²⁸ *Thim J.*: i. m. I.

kiványa”. Azt követelte, hogy az anyakönyveket szerb nyelven vezessék, a magyar nemzeti lobogót vegyék le a kerületi székház épületéről, s helyére „Horváth Ászlókat”²⁹ függeszsenek. A tanács tagjai Radak javaslatát sem támogatni, sem ellenezni nem merték, így kompromisszumos javaslattal álltak elő: „. . . a templomban tartott hajdani végvidéki zászlókat kiadván az nemzeti lobogó mellé, a kerület épületére fügeszték, talán békét eszközölhetők”. Ezek az idézetek a statáriális bíróság jegyzőkönyvéből valók.³⁰ Egy dologra érdemes felfigyelnünk: a „történet leírásában” csupán egyetlen mondat utal arra, hogy a kikindai lakosság „új földkiosztást szorgalmazandott”, de azt is csak mint ürügyet említették. A Pesti Hírlap 1848. 45. számában (megjelent május 2-án) olvasható leírásban a földkérdés már a maga súlyának megfelelő helyet foglalja el. A tudósító Radak beszédének is eme részét hangsúlyozza: „Ezen zászlót tartásatok – utal a szerb nemzeti lobogóra –, ezen zászló mellett fogjátok a föld felosztását elérhetni!”

Az izgatás és izgalom láttán a kikindai tanács azonnal összeült, hogy meghatározza teendőit. A megfélemlített tanácsstagok kétszínű játékba kezdtek, amely – mint később kiderül – nem éppen a legtisztességesebb szándékról tanúskodott. Magukhoz kérték a görögkeleti esperest, hogy a nép lecsendesítéséhez a segítségét vegyék igénybe. „Hallottam azonban – írja a Pesti Hírlap tudósítója rosszállóan –, hogy az esperes beszéde csak abból állott: miszerint békével legyenek; minden meg fog adatni, amit kívánnak, csak keressék a maga útján! Tehát mégis van mit keresniök; nincsen eszerint még minden megadva, amit kívánnak?” Arra, hogy az áprilisi törvényekkel meg nem oldott szociális, s nem a nemzeti sérelem volt az égetőbb, a tanács előtt megjelenő küldöttség nyilatkozata a legbeszédesebb bizonyíték: „. . . keveset gondolnak vele, hogy millyen színű zászló tüzetik ki, csak a földet osszák fel.”³¹ Minden kezdeményezésre (például a nemzetőrség felállítására) az volt a lakosság válasza, hogy meglesz. „. . . ha a földet fel fogják osztani”. Szorongatott helyzetében a tanács szavát adta arra, hogy minden lakost ismét meg fognak kérdezni, akarja-e a földek felosztását, vagy sem. Ha a többség igent mond – hangzik az ígéret –, akkor erre az akcióra sor kerülhet.

A lakosság pillanatnyi megnyugvását kihasználva, a főbíró a katonasághoz fordult, hogy „. . . a rend fenntartása végett és leginkább a horvát zászló levétele és a lázító, valami Radák elfoghatása végett a piacon állíttatnék ki.”³² A vecsernyéről érkezők méltán érezhették magukat félrevezetve, jogos felháborodásukat Radak még tovább szította. A katonaság „szét akarván hajtani a tömeget, közibe nyargalt”. Az emberek valóban szétszaladtak, hogy rövidesen rudakkal, kapákkal felfegyverkezve rontsanak a huszárokra, akik nem rendelkeztek municióval.³³ Így aztán a katonaság – enyhe ki-
fejezéssel élve – kivonult a városból. Ezzel elszabadult a pokol . . .

²⁹ Itt, a bírósági anyagba fordítási hiba csúszhatott be. Valójában szerb zászlóról lehet szó.

³⁰ AV. Torontalska žup. 1848. 136. doboz 2976. sz.

³¹ P. H. id. cikke

³² Ua.

³³ Idézet a bíróság jegyzőkönyvéből: „. . . a nép harang fére veréssel . . . a piacon álló századot, melynek egy lövet pora sem lévén minden oldalról megtámadta” (AV. Torontalska žup. 1848. 136. doboz 2976. sz.)

A felháborodott tömeg haragja azon tanácsosok ellen fordult, akik a városban állomásozó katonasághoz folyamodtak segítségért.³⁴ Az események akkor vettek más irányt, amikor a tömeg feltörte a kerületi börtön ajtóit. Idézet Djordje Titelski vádolt vallomásából: „... a néptömeg fegyverekkel és fejszékkel a börtön ajtókat feltörvén ... a rabokat mind és engemet is kiszabadítottak, hönnet Sepi Kovátshoz kísértek mintegy húszunkat, és ott a vasat leverették lábainkról.”³⁵ Így került szabadlábra a későbbi eseményekben vezető, de dicstelen szerepet játszó Djordje Titelski, aki kétszeres gyilkosságért; valamint Arsa Vukić, aki büntetését fogadott leányának megrontásáért töltötte. Miután a katonaság elvonult, s a terep szabaddá vált, senki és semmi sem akadályozhatta meg Aleksandar Isaković és Jovan Čunčić tanácsosok vandál meggyilkolását.

A lakosság módosabb része (főképp magyarok és németek) vagyonukat, házukat otthagyva menekültek a szomszéd helységekbe: „... a körüllevő német falvak tele vannak kikindaiakkal, és hálás köszönet nekik, kik barátságosan fogadtak bennünket” – írta Zsombolyáról április 26-án a Pesti Hírlap tudósítója.³⁶ Van ennek a tudósításnak egy olyan mondata, amelyre feltétlenül fel kell figyelünk: „... 25-én reggel a városon keresztüljárván, nem láttam senkit, ki az egészet kormányozta, vagy vezéri szerepet játszott volna; hanem egészen magokra hagyatva, mindenki tehetett, amit akart.” Radak ekkor már bujkált, a helyzet urai a Titelski- és Vukić-féle bűnözők voltak.

Ezeknek az eseményeknek ekkor már csak kevés közük volt a jobbérzésű lakosság földigényéhez. Igaz, hogy sokan a meggyilkolt, az előző osztás folytán tekintélyes földhöz jutott tanácsosokban az újraosztás ellenzőit, az adott helyzetnek katonasággal is óvni akaróit látta; ugyanakkor az események élére köztörvényes kiszabadultak kerültek, hisz a társadalmi megmozdulások rendszerint felszínre vetnek salakot is, sőt – ha a megmozdulás nem eléggé szervezett – ezek kezükbe vehetik a vezetést is. A Pesti Hírlap tudósítója idézi a zendülők érvelését: „... mi csak azokat akarjuk megölni, akik a katonaságot ránk parancsolták.” Ez a katonaság a temesvári főhadparancsnokság Hannover-huszárai voltak, vagyis a császári regiment egyik egysége. (Szerintünk az csak a véletlen eredménye, hogy ennek a huszárezrednek egy környékbeli földbirtokos, Kiss Ernő ezredes volt a parancsnoka.³⁷ Egy korabeli szerb rópirat viszont éppen ezzel a ténnyel magyarázza a huszárok Kikindán tanúsított „dühét”³⁸.)

A kikindai eseményeknek van egy másik fontos mozzanata, amelyre szintén érdemes figyelmet fordítani. A Pesti Hírlap már idézett tudósításában a következő mondat olvasható: „25-én délután elterjedt a hír, hogy a mokrinyiak és karloviak segítségökre jönnek a kikindaiaknak; – mert a csata első napján küldöttek futárokat mind

³⁴A fordulópontot – véleményünk szerint – hibásan iatározza meg Lőrincz Péter is. A felfordulást és a véres atrocitásokat látva, Radak a karlóci metropolitához (Rajačić) fordult, hogy nyugtassa meg a népet. „A metropolita minthogy személyesen nem jöhetett, Zsvikovicz temesvári püspököt, ez meg Masirevicz kolostoríróköt küldte maga helyett, Masirevicz akciója sikerrel is járt, de akkor megérkezett a katonaság és a kormány királyi biztosa, Csarnojevicz . . .” I. m. 55–56.

³⁵A rögtönítélő bíróság id. jegyzőkönyve

³⁶P. H. 1848. 45. sz. (május 2.)

³⁷Bár *Gelich Richard* 1882-ben megfogalmazott és publikált véleménye („Nem volt véletlen, hogy mint ezredes jött széles kiterjedésű jóságai közelébe” – Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben I. 261. old.) látszólag ellentmond állításunknak.

³⁸Idézi *Lőrincz P.*: i. m. 62–63.

a kilencz ker. helységekbe segítségért.” (Utal erre – bár meglehetősen feltételes módon – idézett könyvében Lőrincz Péter is. Íme az ide vonatkozó rész: „Hogy vajon egész Bánát népe a kikindaiak segítségére siettek-e. az nincs teljesen bebizonyítva, és nem is lehet bebizonyítani, de minden bizonnyal voltak paraszt forradalmárok Kikindán más helységekből is . . .”³⁹.) A Vajdasági Levéltárban (Sremski Karlovci) talált iratok ismeretében és felhasználásával most mi is szeretnénk kitérni erre a kérdésre.

A kikindai lázadók tisztában voltak azzal, hogy a katonaság csak ideiglenesen távozott: s azzal is, hogy a hadsereg rövidesen bekövetkező akciójával szemben nem sok sikerre számíthatnak. Ezért fordultak segítségért a szomszédos községekhez. Athanasius Uditzky kikindai jegyző az alábbi vallomást tette Uroš Rajkov bűnperében: . . . a tömeg irtóztató fenyegetésekkel engem és a bírót arra kényszerített: hogy írjunk a többi kerületi Községeknek, miszerint jöjjenek el a szerencsétlen kikindaiaknak segítségére, mivel a Magistratus reájuk a katonaságot küldé akkor, midőn ők a kerületi háznál egybe gyűltek kérelmeket és kívánataikat előadandók, és mentsék meg vérben úszó testvéreiket . . . még arra is kényszerítettek, hogy bele tegyem a levélbe . . . hogy puskákkal, kardokkal, villákkal, kaszákkal és egyéb fegyverekkel jelenjenek meg . . . e jelenet fő szerepvivőji közt Vukity Arszára és Sztrajnity Arszára ismertem . . . ők kiabáltak ti. hogy ha életem édes – írjak . . .”. A két megnevezett közül Arsa Vukiót nem kell bemutatni, a megrontásért kirótt büntetését megelőzően kétszer volt dolga bírósággal, egyszer juhlopásért, másszor verekedésért. Arsa Strajnić – aki úgynevezett „konyhai rab” volt – szintén a börtönből szabadult április 24-én.

A per iratai közt sikerült megtalálnunk az elküldött felhívás teljes szövegét, amit szeretnénk hiánytalanul közreadni:

„Nemes Község és Atyám fiai!

Szomorú csapás, mely minket ma ért a mi nagy romlásunkra, mert a Nemes tanács olly rendelést tett, hogy katonák ránk rohanjanak, hogy minket elűzhessenek a kerületi háztul, hol mi a kérelmeinket előterjesztettük, e miatt több atyánkfiaink a magok vérökben hevernek, azért kedves atyánkfiaink ha bennetek még szerb őseink vére főrr, siessetek szerencsétlen kikindai atyafiaitoknak segítségükre, különben örökre elveszünk, azért mivel egy minyájunkért, és minyájunk egyért éltünk, gondoljuk hogy minket jelenleg végső inségben elhagyni nem fogtok, kardokkal, villákkal, kaszákkal és egyéb fegyverekkel jöjjetek segítségünkre, egy orányi halasztás a legnagyobb veszedelmet hoz ránk. Nagy Kikindán April 24-én 1848. (P. H.)

A szerencsétlen kikindai atyafiaik.”

E levélhez csak két megjegyzést kívánunk fűzni: a felhívásból egyértelműen az derül ki, hogy a fellázadt lakosság a tanács védelmére hívott katonaság ellen kér a környező helységektől oltalmat. Ami viszont a vérontást illeti: a katonai akciónak – a források tanúsága szerint – csak egy polgári áldozata volt; továbbá egy huszárfőhadnagy kapott a lábába két szúrást vasvillával, s „népítélet” végzett Vazul Pop közhuszárral.⁴⁰

³⁹I. m. 57.

⁴⁰P. H. id. száma és az idézett jegyzőkönyv

A levél megírása után az a kérdés merült fel, hogy ki vigye el azt a szomszédos falvakba. „Ekkor Rajkov Uroš jött előmbe mondván: engem rendeltek Karlovára és Frányovára, én tehát neki adám át a Kárlova–Frányovai levelet. – Ó ittas lehetett, de hogy nagyon részeg lett volna, nem mondhatom” – olvashatjuk Uditzky tanúvallomásában. A bíróság – Uroš Rajkov perében – meghallgatta Sima Stanačev karlovai esküdtest és Vasa Filippović karlovai tanítót, akivel a nevezett faluban a levelet felolvastatták. (Tudjuk továbbá azt is, hogy Mokrinban Sima Suvajčia, Josephován Nerándzsits András bíró vette át a kikindaiak levelét.) Stanačev szerint „... húsvét hétfőn estvéli 8 óra tájban egy kikindai kocsin négy ember jövén a bizonyos lázadási nyílt levéllel”. Vagy húsz helyi lakost sikerült ugyan fellázítani, de a közbelépő bíró lecsillapította őket, s a kikindaiakat tovább menesztette Frányovára.

A Torontál megyei Frányován már nem ütköztek ilyen akadályba. A Pesti Hírlap május 25-i száma említi, hogy „Frányováról is számosan hozattak be Kikindára, akik ápril 25-én a majorsági földeken levő épületeket gyújtották fel, vagy akik ezen kihágásban némi részt vettek”. A rögtönítélő bíróság bizonyító anyagában az eset a következőképp szerepel: „... a Frányovai község a vagyonosbak gazdasági szállásait a legnagyobb botrányral felgyújtották, és ugyancsak Frányováról számosabb lázadók ide is megjelenvén, ők azt is – minek rombolásában és rablásában a Kikindai lázadók kifáradtak, összerombolták és elrabolták.”⁴¹ Május 5-én Karácsonyi főispán arra utasította Parcsetch főszolgabíró, hogy a „temérdek befogatott Egyének” közül a „fő bujtogatókat – fő gyújtogatókat – vagy gyújtogatókra ingerlőket” küldje be a megyeszékhelyre. A megmozdulás, majd az azt követő eljárás méreteire utal az egyik mondat (s ezért idéztük a főispán rendelkezését): „A többieket, miután itten ismét 100 Rabot elhelyeztetni lehetetlen, tartsa othon.”⁴²

A rend helyreállítására szánt katonaság – Kiss Ernő ezredes vezetése alatt – Zsombolyán gyülekezett (április 27-én 800 gyalogos és tetemes lovasság állomásozott már ott, s mintegy 1000 gyalogost még vártak.)⁴³ Néhány adalék csupán a sebtében elrendelt katonai intézkedésekhez. Az Újpecs helységben tartózkodó Kiss Ernő ezredes április 25-én jelentette a temesvári főhadparancsnokságnak a kikindai eseményeket s az általa kibocsátott katonai rendelkezést.⁴⁴ Ez pedig a következő volt: ezredének (a „Hannover Királya” nevű 2. huszárezred) Csákováron és Versecen állomásozó századait Nagyikinda körzetébe irányította; a két század vonulásának irányát – a szükséges intézkedések megtétele céljából – április 26-án közölte Temes megye alispáni hivatalával.⁴⁵ Csernovits Péter a minisztertanács beleegyezését kérte április 30-án ahhoz, hogy a budai főparancsnoksághoz tartozó katonasággal adandó alkalommal rendelkezessék. Az 1848. május 3-án tartott „minisztériumi tanácsülés” meglehetősen körültekintő intézkedést hozott. Amennyiben a Csernovits „kezeügyében” lévő, s a péterváradi főhadparancsnokság hatáskörébe tartozó 53. „Leopold Ludwig” gyalogezred egyik zászlóaljának felhasználását a lázadók ellen veszélyesnek találná (valószínű a nem magyar legénység miatt), akkor a

⁴¹ AV. Torontalska žup. 1848. 136. doboz 2976. sz.

⁴² Uo. 137. 81/2. sz.

⁴³ P. H. 1848. 45. sz.

⁴⁴ Hadtörténeti Intézet Levéltára, 1848–49. évi gyűjtemény. 1/49. sz.

⁴⁵ AV. Tamiška žup. (Temes megye) 1848. 1003. doboz 437. sz.

Szegeden állomásozó 52. Ferencz Károly „magyar ezredbeli zászlóaljja felcserélésére felhatalmaztatik”.⁴⁶

A katonai akcióra április 29-én került sor. Kiss Ernő ostromgyűrűt vont a város köré, a nyomaték kedvéért ágyúit is felsorakoztatta. „A kikindaiak a béke fehér lobogójával jöttek a tábor elébe, s kinyilatkoztatták, hogy főispánunk minden rendelkezése és parancsa előtt fejet hajtanak, s hálájukat nyilváníták megszabadításukért.”⁴⁷ Karácsonyi főispán a lakosság kezében lévő fegyverek összeszedését és a táborba szállítását rendelte el, ami néhány óra alatt megtörtént. A katonaság csak ezek után vonult be Nagy-kikindára, s velük érkezett meg a kinevezett kormánybiztos, Csernovits Péter is, aki először a „legszigorúbb rögtönítéletet” hirdette ki. (A karlócai szerb nemzeti bizottmány ezt az aktust a következőképp kommentálta: „... nemcsak hogy a lefegyverzést elrendelték, hanem azt is, hogy a magyar lovakat a szerb templomba kössék és a szerb iskolákból kaszárnyát is csináljanak... Testvérek, ilyen az a szabadság, mely alatt csak magyarok lehetünk!”⁴⁸ Csernovits június 9-én kelt levelében arra szólította fel a kikindai kerületi tanácsot, hogy a „Károliczi népcsoportot... ezen helytelenségről világosítsák fel”).⁴⁹

A kikindai eseményekre vonatkozóan eltérő a kortársak s a történészek értékelése. Samarjai Károly véleménye: a „... a kikindaiak nem szabadságért lázadtak föl, ők a legalábbvaló szolgálknál dühösebben raboltak, a lopást és rablást tartották szabadságnak.”⁵⁰ Lőrinc Péter szerint „... valószínűleg az első proletár hatalom volt Vajdaság területén” a kikindai véres négy nap.⁵¹ A mi véleményünk talán a kortárs, a kikindai Gödl Károlyéhoz áll közelebb (habár a jelzőkkel néhol vitatkozunk is). Gödl elismeri, hogy a zavargás kiváltója a „földosztás szerencsétlen eszméje” volt, amit Radakék felhasználtak „nemzetiségi céljuk elérésére”. Az is igaz, hogy ahol abban az időben népmozgalom volt, ott a felkelők földet kívántak. „Ezen gyöngye oldalát a tömegnek ismervén a lázítók, földet ígértek; és míg a bujtogatók nemzetiségre, a nagy tömeg materiális nyereségre törekedett: a célbavett forradalom rablásá fajult.”⁵²

A nagykikindai zavargásokkal párhuzamosan fel-fellángoló agrármegmozdulások indítóokai közt szociális motívumot éppúgy találunk, mint nemzetiségi színezetűt. Miután a moholi, óbecsei, bácsföldvári események részletes leírása, elemzése korábban ugyancsak megtörtént,⁵³ mi csak néhány jelenségre szeretnénk a figyelmet irányítani, azokhoz megjegyzést fűzni.

⁴⁶ Magyar Országos Levéltár, Filmtár 1848. 3825. 3. cím 1099. sz.; P. H. 1848. 57. sz. (május 16). Az elhelyezett katonaság súlyos terhet jelenthetett a későbbiekben Kikinda számára. Idézet egy beadványból, melyet Csernovits Péterhez írtak 1848. június 19-én: „Kitartási költség olly annyira növekedett, hogy nem csak a NKikindai község, de a kerület pénztára is telyesen kiüresedett... Mindezek olly leverőleg hatnak a NKikindai közönségre, hogy a lakosság többsége... minden vagyonait felemészítő perczet aggasztólag sejdít” (Csernovits iratai a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium könyvtárában – a továbbiakban: Csernovits iratai – 434. sz.)

⁴⁷ Samarjai Károly tudósítása Kikindáról április 30-án. P. H. 1848. 47. sz. (május 4.)

⁴⁸ *Thim J.*: i. m. II. 306.

⁴⁹ Csernovits iratai. „Kivonatja az országos belcsend helyre állítására kirendelt Teljhatalmú Kir. Biztossághoz intézett s ez által hivatalosan kibocsátott Irományoknak” 276. sz.

⁵⁰ P. H. jd. cikke

⁵¹ I. m. 59.

⁵² P. H. 1848. 49. sz. (május 6.)

⁵³ *Thim J.*: i. m. I. 71–72.; *Trencsény Károly*: Az óbecsei lázadás. Bács–Bodrog vm. történelmi társulat évkönyve, 1912. XXVI. évf. 95.; *Sziebenburger Károly*: Az 1848-ik évi moholi zavargás.

Először is nem látunk szoros összefüggést a kikindai események és az ugyancsak kiváltságos tiszai kerületben történtek között. E megmozdulások indokai az adott település – már korábban is kitapintható – társadalmi ellentéteiben fedezhetők fel. Moholon „... a járásból elszakasztott és haszonbérbe adott földek” újraosztását követelte a szerb lakosság (a mozgalomnak itt volt szerb nemzeti jellege is, amennyiben a magyar nyelven vezetett anyakönyvek elégetését indítványozták).⁵⁴ A legnagyobb méretű megmozdulás (Óbecse, 1848. április 26–28.) is paraszti követelésekből nőtt és terebélyesedett ki, s itt is a rabok kieresztésével fajult értelmetlen pusztítássá.⁵⁵ Amit feltétlenül figyelemre méltónak tartunk, az az, hogy az itteni parasztok követelései egyfajta földközösségi hagyományokhoz való kötődés jegyeit viselték magukon.⁵⁶ Noél Kekić jegyző 1848. május 2-án kelt beadványában idézi Proko Dulčan és Rado Bačlin kijelentését: „... addig Óbetsén nem lesz béke, még lánczot nem húznak – az az még földet nem osszanak – és akkor nem kell nekünk sem patról sem pedig Urak, mert mind egyik egy forma mennyiségű földdel fog bírni...”.⁵⁷ Benkő József takácsmester például az „igazság keresésére” ment a kerületi tanács házába (ez pontosabban az eredeti kiváltságos levél felolvastatását jelentette volna). A vizsgálóbíró azon kérdésére, hogy ki biztatta őt arra, hogy „az igazságot az udvaron” keresse, a takácsmester egyenes válasza: „A magam szegénysége.” Ő említi azt is, hogy Óbecsén olyan szemlélet is terjedt – s ez bizonyos értelemben eltért a kor szokványos felfogásától –, hogy „már most egy a magyar a rácczal”.⁵⁸

Tejo Suvačarov szintén a földek egyenlő felosztását kívánta, „... ha mindjárt az ő hat láncz földéből is egy vagy két lánczot elvesznek” (Joco Živković tanúvallomása). Ez a gondolat, eszme részleteiben bontakozik ki Lazo Živković tanúskodásában: „... Szuvatsarov Tejó azt mondá: ha azt akarják, hogy mindnyájan katonák legyünk, és fegyver szolgálatot tegyünk, tehát osszák fel a földeket egyaránt, mert az nem igazságos, hogy a kinek egy gyermeke sinsz, például Csókits György és Báró Jóvits Uraknak gyermekük nem lévén, katonát nem adnak, és még is annyi földdel birnak, az ő részéről nem bánja, ha mindjárt a hat láncz földéből egy vagy két lánczot el is vesznek, csakhogy a föld egyaránt osztassék fel”.⁵⁹ (A földosztás követelése más vádlottnál is szóba került. Danilo Stefanović vallotta a bíróság előtt: „örömet katonáskodnék: ha az itt Betsén lévő gazdátlan földekből nekem is osztanának”.⁶⁰) Tejo Suvačarov valóban nem tartozott a

Szabadkai Hírlap, 1890. 30. sz. Újabbán: *Dr. Lazar Rakić*: Stari Bečej revolucionarne 1848–1849. godine (Óbecse az 1848–1849-es forradalmi esztendőkből) Zbornik za istoriju 16. Matica Srpska 1977. 87–108.

⁵⁴ AV. Bačko–Bodroška žup. (Bács–Bodrog megye) 1848. 1620. doboz 7/17. sz.

⁵⁵ Esztergomly Antal választmányi elnök 1848. április 30-án hét - rablásért, erőszakosságért, lopásért elítélt, s a zavargások alatt kiengedett – személyt említ, akik közül hat magyar és egy szerb származású volt. Vö. AV. Bačko–Bodroška žup. 1848. 2. 64/1848. sz.

⁵⁶ Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy van olyan vélemény, amely e jelenségben nem látja a földközösségi hagyományokhoz kötődés jegyeit. Varga János szerint a közföldeket osztották időnként fel lánczal (a lánc szinte az egész Délvidéken területi mértékegységet is jelentett, éppen az osztás módja után); pusztán szokásról van szó, amely azonban nemcsak Kikindán divott.

⁵⁷ AV. Bačko–Bodroška žup. 1848. 1620. doboz 10/17 sz.

⁵⁸ Uo. 4/17. és 5/17. sz.

⁵⁹ Djordje Čokić kerületi elnök volt Óbecsén. Stevan Jović ny. vezérőrnagy óbecsei birtokos volt.

⁶⁰ AV. Bačko–Bodroška žup. 1848. 1620. doboz 21. sz.

legelesettebb parasztnak sorába: 1848-ban egy házzal, két lóval és hat lánccal földdel rendelkezett.⁶¹

Nem sok híja volt annak, hogy a moholi, becsei zavargásokhoz hasonlóan felboruljon a rend Bácsföldváron. Április 27-én olyan hírek kezdtek terjedni a községben, hogy „... a mi tegnap Öbetsén történt, annak ma Földváron kelletik megesseni”. E hangulat keltői itt magyarok voltak: Bugyi István kiszolgált katona, Német István esküdt, Molnár Mihály, Verbai Mihály stb. Az indulatok kitörését végül is a vagyonosabb polgárok („az előbb kelő betsületes lakosok”) összefogásával és mozgósításával idejekorán megakadályozták.⁶² A később tárgyalandók kedvéért megemlíti, hogy áprilisban és május elején jelentősebb agrármozgalom volt a Bács megyei Sztanisicson, ahol a „lakosok közül többen az uradalmi majorsági földekre nézve erőszakoságot követvén el”. A megyei hatóságok megtorló akciója – amint az Rudics József főispán Csernovitsnak küldött jelentéséből kiderül – itt sem maradt el.⁶³

IV.

Thim József szerint (s ez él a köztudatban) a magyar kormány a kikindai zavargásokról értesülve nevezte ki Csernovits Pétert királyi biztosnak.⁶⁴ Valójában Csernovits személyének kiválasztása, megbízásának gondolata még a kikindai események előtt – Szemere Bertalan ajánlatára – merült fel a kormány köreiben. 1848. április 23-án fogalmazták meg először Csernovits megbízólevelét.⁶⁵ Eszerint csupán az lett volna a kormánybiztos feladata, hogy az „ország alsó részein” a horvát, rác és szerb ajkú lakosoknál puhatolja ki kívánalmaikat, amiket – a fogalmazvány szerint – a kormány „meleg részvétellel fogadni s teljesíteni kész”, ha azok törvényesnek és méltánylandónak bizonyulnak.

Április 26-án Csernovits felhatalmazása új tartalommal bővült. Időközben a kormány is tudomást szerzett a kikindai véres eseményekről, most már a „Torontál megyében kiütött lázongás lecsendesítése” is sürgető feladat lett. Felhatalmazták rögtönítélő bíróságok felállításának jogával, rendelkezhet az érintett területen állomásozó katonasággal. Összegezve: mindent tegyen meg, hogy „... nemcsak a közcsend, rend-, személy- és vagyonbátorság teljesen helyreállíttassék; de a bűnösök érdemök szerint is büntetessenek.”⁶⁶ Másnap Batthyány miniszterelnök értesítette a vidék hatóságait (Torontál, Temes, Krassó, Bács, Arad vármegyék, Szabadka, Újvidék, Zombor, Arad és Temesvár királyi városok, sajkás kerület) Csernovits kinevezéséről, felszólítva őket, hogy „... azon helyeken mikint a királyi biztos rendelendi rögtön ítélő bíróságokat állítani; annak felállítását kihirdetni, s a bíróságokat gyors eljárásra utasítani... kötelességüknek tart-

⁶¹ Uo. 59. sz.

⁶² Uo. 32. sz.

⁶³ Csernovits iratai 233. sz.

⁶⁴ *Thim J.*: i. m. II. 137.

⁶⁵ 66/E. sz. OL Filmtár. 1848. Miniszterelnöki iratok, 3824. 1. cím 213. sz. Vö. *Szőcs Sebestyén*: A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban. Akadémiai kiadó, Bp., 1972. 83.

⁶⁶ *Thim J.*: i. m. II. 137.

sák.”⁶⁷ Hasonló tájékoztatást és felszólítást kapott Torontál megye főispánja, Karácsonyi László is.⁶⁸

Az április 27-én kelt levelében István nádor (Batthyány Lajos ellenjegyzésével) pontosabban is körülírta a kormánybiztos által felállítandó statáriális bíróságok hatáskörét. Rögtönítélet elé kell utasítani minden olyan esetet, amely fenyegeti az ország békéjét, s a közcsendet (lázadás, lázítás, gyilkosság, rablás, gyűjtogatás).⁶⁹ Még aznap mácsai birtokán kapta kézhez Csernovits Péter a nádor és a miniszterelnök megbízólevelét. „Szép pálya vár reád, de nehéz . . . Nevednek varázsát terjeszd ki a nép felett; ha ez sem használ, akkor vész következik be” — írta neki április 27-én Szemere Bertalan belügyminiszter.⁷⁰

Az idézett rendelkezések (s most már Csernovits kormánybiztos intézkedése) következtében felállított rögtönítélő bíróságok közül elsőként 1848. május 3-án a nagykikindai kezdte meg működését. Mielőtt munkájuk részletesebb elemzésébe kezdenénk, vizsgáljuk meg, milyen szabályok határozták meg e testületek tevékenységét!⁷¹

Amint azt István nádor megbízóleveléből is tudjuk, rögtönítélő bíróságok elé utalandó a lázadás, a lázadásra bujtogatás (a szabályzat I. 1. pontja); az uradalmak vagy előljárók szántó földjeinek, rétjeinek, erdeinek erőszakos elfoglalásának büntette (I. 2.); a rablás, fosztogatás, útonállás, barmok és marhák elhajtása, a betörés (I. 3–8. pont). A bírák csak „törvénytudók, érett s nyílt ítéletű, és a bíráskodásban gyakorlott férfiak” lehetnek (II. fejezet).

Az eljárás módjáról a III. fejezet intézkedik. Az elfogott vádlottat azonnal a bíróság működésének helyszínére kell kísérni, de tilos kínozni, sanyargatni. A bíróságnak mihamarabb, de legkésőbb a vétkes előállítását követő harmadik napig kell összeülnie. „Az ítélet, azon percztől fogva, midőn a törvényszék az eleibe állított gonosztevő felett össze ülni kezdett, harmad nap alatt múlhatatlanul végre hajtandó” (17. pont). A vádlott csak a rögtönítélet tárgyát képező bűnért vonható felelősségre; múltját pedig csak annyiban kell nyomozni, amennyiben „. . . annak valódi rablónak, lázítónak, haramijának, útonállónak vagy bujtogatónak minőségét bővebben felderíteni szükséges volna” (4. pont). Tanúként bárkit megidézhetnek, tanúvallomásra még katonai személyeket is kötelezhetnek.

A per során ismertetni kell a történet pontos leírását, a rab adatait, az elfogás körülményeit. Ezt követi a vádlott kihallgatása, a vallomás rögzítése, majd hitelesítése (amennyiben szükséges, a vádlottnak „saját nyelvén magyarázandó”), a tanúk meghallgatása, amelyről ugyancsak jegyzőkönyv készül. A vádlott bűnösségét az eljárás során kell bizonyítani, de „. . . a rabot fenyegetéssel, veréssel, kegyelem ígéréssel vagy bármi más móddal vallomásra kényszeríteni szigorúan és legkeményebb fenyték súlya alatt tilalmaztatik” (10. pont).

Csak az egyhangúlag hozott bírósági ítélet érvényes, egyetlen ellenszavazat esetében is a peres iratokkal a rabot rendes bíróság elé kell utalni. Ezt az eljárást az magyarázza,

⁶⁷ OL Filmtár, Min. e. iratok, 1848. 3825. 3. cím 1092. sz., ill. 1093–1094. sz.

⁶⁸ Uo. 3824. 1. cím 243. sz.

⁶⁹ *Thim J.*: i. m. II. 147.

⁷⁰ Ua. 137.

⁷¹ A későbbi ismertetésünk alapja az, amelyet, a kikindai vésztörvényszék iratai közt találtunk. AV. Torontalska žup. 1848. 136. doboz 2976. sz.

hogy a rögtönítélő bíróságok ítélete rendkívül szigorú volt: „A büntetés nem lehet más, mint akasztófa, az elrablott javak megtérítésén vagy visszaadásán kívül, kötélnél egyéb büntetés nem is ítéltethetik” (12. pont). Az ítélet kihirdetése után – az „illető lelkész” jelenlétében – az elítéltek három órát adnak a halálra való felkészülésre. A már kihirdetett ítélet végrehajtását semmilyen okból elhalasztani nem lehet, s fellebbezésnek sincs helye. A végrehajtást a bíróság e célból kiküldött tagjának jelentenie kell, addig a bíróság együtt maradni köteles. „A kivégzettnek holtteste harmadnapig az akasztófán függve marad, aztán eltemettetik” (19. pont).

A bírósági jegyzőkönyvet az alispánnak kell bemutatni, aki azt a legközelebbi nagy- vagy kisgyűlés elé terjeszti, majd felküldik az igazságügyminiszternek (IV. fejezet). Tudósítani kell továbbá azt a törvényhatóságot is, amelyhez a kivégzett személy tartozott (V. fejezet).

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy milyen volt az egymás után alakuló bíróságok összetétele!

A munkáját 1848. május 3-án megkezdő nagykikindai bíróság elnöki tisztét Sánka Lajos töltötte be (téves Thim József azon állítása, hogy az elnök Dániel Kristóf lett volna).⁷² A közbírák: Náray Antal, Parcsetich Hugó, Bakalovits Szilárd és Nikita Sarić. Május 2-án alakult meg a zombori testület Trifon Athanatzković kapitány elnökletével; a tanácsnokok: Zombory Gáspár, Nikita Leović, Djordje Petronić és Virtex Ferenc.⁷³ A szabadkai rendkívüli tanácsülés május 3-án tárgyalta Csernovits Péternek Kikindáról április 30-án kelt utasítását, s alakította meg statáriális bíróságát. Ennek elnöke Bacsich Mihály főbíró; tagjai: Stevan Zomboršević főjegyző, Leonard Máté főügyész, Jovan Skenderović és Arnold Gottfrid aljegyzők, Benedikt Matković és Spelletich Bódog ügyvédek. A tanácsülés által „... a kapitányi hivatalnak meghagyatott, miszerint ezen kiterjesztett rögtönítéleti jogot a kültereken s pusztákon szokott módon hirdettesse meg”⁷⁴. Megjegyzendő, hogy Szabadkán a statáriális bíróság június 6-án újjáalakult.⁷⁵

A Bács megye területén május 9-én felállított bíróságoknak – egy kivételével – csak az elnökeiket tudtuk felkutatni. Az úgynevezett felső járás rögtönítélő bíróságának elnöke Latinovits Benjámin, a közép járásé Pavle Frantriešević, a tiszai járásé Jovan Volarić, a telecskaié Danilo Vojnić.⁷⁶ Az alsó járásban alakított bíróság teljes névsora: Sztrilik Tóbiás elnök (Zombor), helyettese Cseh Antal (Novoszeló); közbírók: Balázs Imre (Kula), Jankovits Mihály (Bács), Milasin József (Futak), Magyar István (Bács). A két helyettes közbíró: Faragó Antal (Futak) és Stevan Hormliković (Bács).⁷⁷

Mint látjuk, a rögtönítélő bíróságok tagjai közt szép számmal találunk nem magyar (szerb, bunyevác vagy német) bírókat is. Ez a tény – politikai szempontból – egyáltalán nem lebecsülendő.

⁷² *Thim J.*: i. m. I. 69.

⁷³ Istorijski Arhiv Sombor, fond magistrata 653. és 699. sz.

⁷⁴ I. A. Subotica, fond magistrata 1848. 137. sz.

⁷⁵ Uo. 139. sz.

⁷⁶ AV. Bačko–Bodroška žup. 1848. žup. odbor (bizottmányi jegyzőkönyvek) 29. sz.

⁷⁷ Uo. 1848. 2. sz. 1608. 62.

V.

A Pesti Hírlap 1848. május 25-i száma adott először hírt a legfontosabb rögtönítélőszék tárgyalásának, működésének kezdetéről: „Május 3-án három osztályban ült össze a vizsgáló választmány, negyedik volt a rögtönítélőszék.” A bíróságok munkájának ismertetésében, elemzésében a leglényegesebb, legérdekesebb jegyzőkönyvre támaszkodunk: a nagyikikindai vésztörvényszékére. Ennek lelőhelye a karlócai Vajdasági Levéltár (Arhiv Vojvodine), ugyanis Ghyczy Kálmán igazságügyminisztériumi államtitkár – formai hiányosságokra hivatkozva – 1848. október 23-án Torontál megyének küldte vissza, s így maradt az említett archívumban.⁷⁸

Fentebb szólunk arról, hogy Nagyikindán a rögtönítélő bíróság Sánka Lajos elnökletével kezdte meg vizsgálatát, ítélező munkáját. E törvényszék elé hét személyt állítottak: Djordje Titelskit, Uroš Rajkovot, Avram Rajkovot, Arsa Vukićot, Vasa Stanojevet, Vasa Tomint és fivérét, Laza Tomint. Vegyük sorra, hogy milyen főbenjáró bűn elkövetéséért kellett e vádlottaknak felelniük!

Djordje Titelski bűnül azt hozták fel, hogy ő kereste meg a pincéjében rejtőzködő Čunčić tanácsost, akire – a tanúk állítása szerint – az első csapásokat ugyancsak ő mérte. Azzal is vádolták, hogy a már halott, s „közszemlére” kitett tanácsos tetemét meggyalázta.

Uroš Rajkovot öt vádpontban találták vétkesnek: ő volt az, aki elsőként szállt szembe a kivezényelt katonasággal („... mely merénye a többi népnek buzdító jelül szolgált”); a kerületi zászlót „... a lázadás buzdítására használni nem átalotta”; részese volt az Aleksandar Isaković elleni merényletnek, valamint Stojanović megyei főügyész háza szétdúlásának; ő is kényszerítette az előjáróságot segélykérő levelek írására, s az egyik elvitelére – Karlovára és Frányovára – is ő vállalkozott.

Avram Rajkovot a rögtönítélő bíróság négy vádpontban marasztalta el: „... a nevezett néplázadásnak egyik fő előidézője” volt; a katonaság távozása után vezette a kerületi ház elleni támadást, a pandúrok fegyvereit elvette; részt vett Isaković meggyilkolásában, valamint a rabok kibocsátásában a kerület tömlöcéből.

Arsa Vukić elleni vádpontok: a börtönből történt kiszabadítása után durván a börtönőrre támadt; fő szerepet játszott Čunčić meggyilkolásában, majd az azt követő rablásban, rombolásban; az előjárók – segélykérő levelek írására – kényszerítésének egyik kezdeményezője volt.

A rögtönítélő bíróság a tizenegy napig (május 3-tól 13-ig) tartó tárgyalás során 42 tanút idézett és hallgatott meg. Az ítélet egyik vádlott esetében sem lehetett kétséges, mind a négyet kötél általi halálra kárhoztatták. Először Arsa Vukićot végezték ki (május 6-án 13 óra 30 perckor), követte őt egy óra múlva Djordje Titelski; május 8-án Uroš Rajkov, 13-án Avram Rajkov felakasztására került sor.

Csernovits Péter királyi biztos május 7-én azt jelentette a kormánynak, hogy a nagyikikindai lázongás és rablás – a katonai erő megjelenésére – megszűnt. A kormánybiztos szerint e lázadás indítói „... illír bujtogatók voltak, de a népben helybeli viszonyokból eredt bosszúérzet dolgozott”⁷⁹. Az illír lázító pedig nem volt más, mint a

⁷⁸ Leltári száma: AV. Torontalska žup. 1848. 136. doboz 2976. sz.

⁷⁹ P. H. 1848. 50. sz. (május 7.)

már többször említett Djordje Radak, aki – látva a „kiengedett szellem” engedetlenségét és pusztítását – sietett Szerbiába menekülni. Május 1-én Csernovits országos körözést rendelt el „... a nagykikindai néplázításba fő szerepet vitt Radák György” felkeresésére, azzal az utasítással, hogy „... megtalálása esetében ötlet azonnal biztos őrizet alatt ... Nagyikindára” kísérik.⁸⁰ A miniszterelnöki hivatalos közlésekből tudjuk, hogy „Radák György köröztetése iránt a szükséges rendeletek megtétettek” (május 16.).⁸¹ Az ügyből – hajsál híján – diplomáciai bonyodalom lett. Május 24-én Bécsből Pulszky Ferenc „állodalmi altitkár” elküldte Batthyánnak az „ausztriai állodalmi Kancellária” hivatalos levelét, amely „Radák György népipigató elfogatására vonatkozik”.⁸² A miniszterelnök május 28-án herceg Esterházy Pál miniszterhez írt válaszából: „... tetteg akadályoztassa meg, nehogy ... a magyar kormány részéről a dolog illy fekvésében, hol a politicali szökevények kiadatása Szerbiából megtagadtatik, az említett néplázítók ellenében olly eszközökhöz kelljen nyúlni, mik a török kormányvali békés szomszédsággal s jó egyetértéssel összhangzásban lenni nem látszhatnak.”⁸³

Külön eljárást igényelt a kikindai rögtönítélő bíróság részéről Vazul Pop, román származású huszár közvitéz meggyilkolásának ügye. A futárszolgálatot teljesítő közkatona – teljesen értelmetlen és indokolatlan – megölésének bűnével hárman álltak a bíróság előtt: Vasa Stanojev, Vasa Tomin és Laza Tomin. A vád tárgyát képező események összefoglalására álljon itt a jegyzőkönyv egyik fontos része, a „történet leírása”:

„Múlt April hó 24-én estende – vagy is a Nagy Kikindai lázadás napján történt, hogy Pap Vazul hannoverai huszár ezred közvitéze ordonántzként levéllel a Nagy Kikindán fekvő századhoz jöven, midőn Sztanojev Vasza háza előtt lassan elléptetne, a nevezett suhancz fegyverre kapva, orozva reá lőtt; s bal karját ... meg sérté; ezen a katona megjedve, lovával visszafordult; de alig harmadik házhoz érve, egy rakás földre lováról leesvén, lova elszaladt; a szerencsétlent pedig Tomin Láza és Tomin Vásza testvérek, kiknek 3-ik testvére a lázongás alatt miután a katonákat kiverték, s a rablás megindult, s több házakat kirablottak, a század szabo műhelyét is megtámadni akarták, az ott varró katonai szabók által serét hiánya miatt, gombokkal töltött, és a lázongók közé irányzott lövés után elesett, és még akkor is halva a házban feküdt; – és a lövő Sztanojev Vasza által agyon veretett; nyíltan mondva embert emberért, a feleletet magokra veendik; a huszár testét Tomin Láza és Vásza a kerten keresztül egy tóba veték. hol egy magyar által harmad napra feltaláltatott.”⁸⁴

A halotról május 5-én egy Vidra nevű sebész alorvos készített látletet. Akkor elsősorban az elhunyt katona fejsérülésére irányult a vizsgálat, amit a „Visum et Reperum” kiállítója így summázott: „... a fenti sérülések már magukban elegendőknek mutatkoznának az azonnali halál előidézésére, ezáltal ezeket a sérüléseket a feltétlenül halált okozó sérülések közé kell sorolnunk.”

Kihallgatása során Sztanojev tagadta, hogy (az egyébként a kerületi magazinból néhány órája zsákmányolt) fegyvere okozta volna a katona halálát, mivel – állítása szerint

⁸⁰I. A. Subotica, 4. A. 93. pol. 1848/I. 1242. doboz

⁸¹OL Filmtár 1848. 3825. 3. cím 1099. sz.; P. H. 1848. 57. sz.; *Pap Dénes*: Okmánytár I. 134.

⁸²OL Filmtár 1848. Min. e. 3825. 3. cím 795. sz.

⁸³Ua. 796. sz.

⁸⁴AV. Torontalska žup. 1848. 136. doboz 2976. sz.

– a fegyverben nem volt sérét. A bíróság ezért a holttest ismételt megvizsgálását rendelte el, amelyre másnap kerítettek sort Hillscher főorvos és Vidra alorvos irányításával. Idézet a másodsorra készült látleletből: a korábban említett fejsérülésen kívül „... valamilyen fegyverből származó és a bal kar felső részét ért lövésnek nyomai, amely valamilyen nagykaliberű fegyverből származott... találtatott. Ez a lövés a felső karba hatolt be, és több helyen belső és hátsó kari ereken végigfutott és a lágyrészekbe hatolt be... Nem tudjuk megállapítani, hogy a halált a lövés okozta-e, de ez a sérülés minden esetre nagyon súlyos, életveszélyesnek minősíthető”. Ez elég volt ahhoz, hogy Vasa Stanojev vádlottat halálra ítéljék, s május 11-én ki is végezzék. „Miután pedig a 2-ik és 3-ik vasban álló Vasza és Láza Tomin testvérek gonosztettei a napnál világosabban nem derültek fel; fenyítettésük végett a rendes törvény útjára utasíttatnak.”

A kikindai zavargás során kisebb vétséget elkövetők Szeged, Nagybecskerek és Nagyikinda börtöneibe kerültek, más részük testi fenyítéssel lakolt.⁸⁵ A frányovai „segélycsapat” vezetője, „egy kaputos” – ahogy a Pesti Hírlap írta – Jovan Rajković, volt jegyzőt a statárium értelmében szintén kivégezték; további „21 szereplő pedig Szegedi várban fenyítettván”.⁸⁶

A kikindai igazságtévessel párhuzamosan, vagy azt követően a zavargásoktól ugyancsak érintett vidékeken is megkezdődtek a bírósági eljárások. Ezek részleteire nem térünk ki, nemcsak azért, mert nem rendelkezünk olyan részletes jegyzőkönyvekkel, mint a kikindai esetében; hanem azért, mert annak taglalása eltér kitűzött feladatunktól. Most csupán néhány tipikusabb ítélet ismertetésére szorítkozunk.

Ugyancsak sűrűn osztogatta elmarasztaló ítéleteit az óbecsei fenyítőszék. E Bács megyei helységben a bírák 190 befogott személy felett törtek pálcát, vagy ítélték őket rövidebb-hosszabb börtönre. 1848. május 30-án Pavle Antunović főszolgabíró a következőket jelentette Csernovits Péter királyi biztosnak: „Az rögtön ítéző Bíróság Puskás másképp Csamangó Mihály Szamadó Gulyást, Becse közlegelőjén elkövetett uton állás és fosztogatásért folyó hó 25-én felakasztá – nem külömben a Becsei lázítás s rombolás főtenyezői közül Hódi Dávid Ferencz és Lesanov Téja Becsei lakosokat folyó hó 29-én szinte felakasztatá.” A 190 rab közül (s nem 272, ahogy a Pesti Hírlap közölte) 57 felett mondtak ki végítéletet, számos személyt még köröztek. „Külömben a rend és csend egész kerületben tökéletesen fen van tartva.”⁸⁷ Mint látható, a becsei kivégzettek közt két magyar is található. Puskás-Csamangó Mihály bűne az volt, hogy Becse és Tornynos közt egy fiútól erőszakkal elvett két lovat; a másik, Hódi Dávid Ferenc a kerületi ház lerombolásában, gyújtogatásban volt vétkes.⁸⁸

A Bács megyei Sztanisics mezővárosban az uradalmi majorsági földek megszerzéséért indítottak mozgalmat a helyi földművesek. Rudics József főispán 1848. június 4-én jelentette Szabadkáról Csernovitsnak, hogy a megyében – mivel „... a személy és vagyonbeli bátorság, számos erőszakos rablások, útonállások, gyújtogatások és földeknek erőszakos foglalásai által gyakrabban veszélynek” vannak kitéve – mindenütt felállították a rögtönítélő bíróságokat. (Megjegyzem, hogy a megye egyik legnagyobb földbirtoko-

⁸⁵ Csernovits iratai 241. sz.

⁸⁶ Ua. és P. H. 1848. 69. sz. (május 30.)

⁸⁷ Ua. 242. sz.

⁸⁸ P. H. id. száma

sának, Rudics Józsefnek az utóbbi bűnök lehetnek a legvisszataszítóbbak.⁸⁹) A kimért ítéletek itt is szigorúak voltak: „... a vétkesek közül a következők, ún.: Bikarsky Glisa, Popov Szima és Komlenov Mirkó vádlott rabok hitelesített önvallomásaik nyomán is megismért erőszakoskodásaikért akasztófára ítéltetvén, ez évi Május hó 31-én ugyanott kötéllel ki is végeztettek”⁹⁰. További négyet kettő, tizenegyet egy évi; kettőt kilenc, ötöt három és egy személyt egy hónapi fogságra ítélték. Mintegy ötvenen testi fenyítésben részesültek, „... de a kárban s költségekben egyetemben elmarasztaltattak”⁹¹. A jegyzőkönyveket vagy fellebbezéseket Csernovits Péter az igazságügyminiszterhez terjesztette fel.⁹² Két visszajelzésről tudunk, mégpedig Bács-Bodrog megye július 3. és 4-én tartott bizottmányi ülésének jegyzőkönyvéből. Ami érdekes lehet számunkra, az a 607. szám alatt olvasható. Aszerint ugyanis nemcsak volt jobbágyok, hanem volt nemesek is részt vettek a zavargásokban és rablásokban Nemesmiliticsen és Parabutyon (Pavle Kaić, Zorád Antal, Gazafy István).⁹³

Mindenképp szeretnénk kitérni a kikindai, óbecsei stb. ítéletek visszhangjára is. Thim József idéz egy levelet, amelyet 1848. május 15-én írt Kiril Petrović Belgrádba: „Az akasztásokról már írtam, s ez megfelel a tényeknek; ami az elzártakat illeti, Óbecsén sokkal több magyar van elzárva, mint szerb, miután ők feleségestől-gyermekestől legelőszőr rabolták ki a házakat és boltokat...”⁹⁴ Ez elég tárgyilagos vélemény, de nem mindenki és nem minden orgánium nyilatkozott hasonlóképpen. A Srbske Novine 1848. 35. számában „Egy öreg határőr” jellegű közöl cikket Csernovits kinevezéséről, kikindai tevékenységéről.⁹⁵ A szerző a Tisza vidékén és a Bánátban lezajlott eseményeket egyértelműen nemzetiségi szabadságmozgalomnak minősíti, amellyel szemben – a címeikkel és kinevezésekkel elvakított – „népáruló” Csernovits a legkegyetlenebbül lépett fel. A cikk nyilvánvaló célja: rokonszenvet ébreszteni a fejedelemség szerbjei közt a magyarországi mozgalma iránt. Kiinduló tétele: „A magyarok látták, hogy a törvényes úton, melyen haladunk, megkapjuk, amit kérünk, és megszabadulunk az igától, hát meg akarják terveinket hiúsítani és bennünket leigázni.” Csernovits „üres titulusokért”, s azért akasztatja fel „testvéreit”, mert „... elveszett jogaik, régi hitük biztosítását, nyelvük és nemzetiségük megvédését kérik”. (Azt csak mellékesen jegyezzük meg – mert témánkhoz nem kapcsolódik szorosan –, hogy a cikk vagy levél írója a márciusi magyar események forradalmi jellegét is tagadja; ezzel tulajdonképpen nemzetiségének legjavától határolja el magát.)

Egy rövid idézet is bizonyítja, hogy a lap által közölt levél szerzője tulajdonképpen nem is ismerte a nagykikindai eseményeket: „Az, hogy Čarnoević Petar úr nem tiszta

⁸⁹ Rudics József 1844–48 között Bács-Bodrog vármegye főispánja, 1857-ben osztrák birodalmi bárói rangot kapott, 1861-ben és 1865–67-ben ismét főispán. A Rudics családnak 1826-os kimutatás szerint 17 845 holdja volt.

⁹⁰ Csernovits iratai 233. sz.

⁹¹ Uo. 302. sz.

⁹² Uo. 233. sz.

⁹³ A V. Bačko–Bodroška Žup. 1848. 2. 33/1848. sz.

⁹⁴ *Thim J. i.m. II. 229.* – A kiemelés tőlem – V. P. I. (Csak néhány név igazolásul: Tényi János, Bori Istvánné, Farkas Mária, Simon János, Viszlokai István, Benkő József stb. Vö. Bačko–Bodroška Žup. 1848. 1620. doboz.)

⁹⁵ Iz Barande Srbske Novine, XV/1848. 35. sz. 238–239.

szerb lélek, hogy benne nem szerb vér folyik, látszik kegyetlen fölhívásából is; és abból, hogy a kikindaiakat, akik, mert szerbek, ősi jogaiktól vezérelve kitűzték a szerb zászlót a városházára – lázadóknak nevezte, 5000 katonával és 22 ágyúval körülvettette . . . Emellett ő, mint királyi megbízott, nem azt kereste, hogy ki gyűjtogatott és fosztogatott Kikindán és Becsén, hanem, hogy ki tépte szét a magyar anyakönyveket.”⁹⁶ A fentiek ismeretében nem szükséges bizonygatnunk, hogy a kikindai kerület házán (s nem városházán) nem a szerb, hanem az inszurrekció zászlaja lengett – a magyar nemzeti lobogó mellett. Az anyakönyvek égetése jó néhány szerbek-lakta községben probléma volt, de – Radak agitációját leszámítva – Nagykikindán nem.

A lap szerkesztői Csernovits első kiáltványából (amelyre a fent idézett levél utal, s amelyet teljes terjedelemben közölnek) „szerkesztőségi függeléként” csupán a nemzeti sérelmekre vonatkozó passzusokat emelik ki, de azokat is erősen eltorzítva. „Ott áll az a szemtelen hazugság – olvasható –, hogy Kikindán féktelenség uralkodik, tehát a kikindaiaknak járomban kellene lenniök – vagyis magyar szabadság és testvériség alatt. Az is ott áll, hogy a kikindaiak vétkeikért megérzik majd a törvény ostorát, tehát: vagy a magyar törvény, vagy a magyar ostor.” Meghökkenítő a szerkesztőségi megjegyzés utolsó mondata is: a szerbek jogait tiszteletben tartani „. . . legalább szabad volt Metternich alatt, most Kossuth alatt nincs megengedve. Ez a magyar igazság és szabadság! Éljen!” (A két cikkben a kikindai szerbek és magyarok jogos sérelméről, a földkérdésről egyetlen szó sem olvasható.)

Csernovits Péter kormánybiztos 1848. június 9-én újabb kiáltványban adott választ a széltében-hosszában terjesztett vádakra, rágalmakra. Határozottan visszautasította azt, hogy ő szerb testvéreinek üldözésére érkezett volna a déli megyékbe. „S hogy minderről mindenki meggyőződhesen, hadd beszéljenek tetteim: a becsei kerületben csak azok ítéltettek el és lőnek megbüntetve jog szerint, vallás és nemzetiségi különbség nélkül, akik gyilkoltak, raboltak és gyűjtogattak.” Másrészt – s ezt a fentiek is igazolják – a bűnösök felett „nyilvános bíróság útján” ítéleztek, olyan ítéloszékek, „. . . melyben szerb nemzetiségű bírák is helyet foglaltak”. A becsei rögtönítelő bíróság elnökei Tobiás Strilić és Jovan Volarić voltak.⁹⁷ Ami pedig Csernovits Péter szerint is lényeges: „Sem Becsén, sem Kikindán egyetlenegy ember sem ítéltetett el azon okból, mivel nemzete és nemzetiségének védelmére kelt.”⁹⁸

A kikindai rögtönítelő bíróság jegyzőkönyvének áttanulmányozása során feltűnőnek találtuk, hogy a nemzetiségi (szerb–magyar) ellentét kérdése szinte alig kapott hangot a tárgyalás során. A hűsvéthétfői események leírásánál olvashatunk egy rövid

⁹⁶ Id. cikk 238.

⁹⁷ AV. Bačko–Bodroška žup. 1848. 2. 35. sz. Lazar Rakić is kitér említett tanulmányában arra, hogy a letartóztatottak között szerbek is voltak, magyarok is; ahogy a letartóztatást végrehajtó pandúrok jegyzékén is vannak szerbek és magyarok. A becsei rögtönítelő bíróság elnöke (szerinte Antunović) szerb volt, a bíróság tagjai pedig magyarok. Az ún. „Rendfenntartó és békebizottmány” elnöke Becsén (Stevan Jović) szerb, a „jó honpolgárokból” összeállított bizottmány tagjai között pedig volt szerb is, magyar is. Következtetése: „. . . a becsei felkelés első napjaiban lezajlott valamennyi esemény . . . szociális jellegű. Ez a felkelés a szegényebb társadalmi rétegeknek a gazdagok ellen, különösen a kormányképviselők ellen irányult, tekintet nélkül vallási és nemzetiségi hovatartozásra mindkét oldalon”. Vö. *Lazar Rakić*: i. m. 90.

⁹⁸ *Thim J.*: i. m. II. 364.

utalást Radak agitációjáról (az erőszakos magyarosítás vádja; az a követelés, hogy az anyakönyveket szerbül vezessék; s hogy a „districtualis épületeken” a magyar helyére a szerb zászló kerüljön). Erről éppen a tanács szerb tagjai akarták a követelőzőket lebeszélteni. A rögtönítélő bíróság nem tulajdonított komolyabb jelentőséget a nemzetiségi ellentéteknek, minden valószínűség szerint azért, mert nem ez állt 1848 áprilisában Nagykikindán az események középpontjában. (Hadd emlékeztessünk a Pesti Hírlap – már idézett – 1848. 45. számában megjelent cikkére!)

Marad a másik eshetőség: ha nem a nemzetiségi, akkor a szociális, pontosabban a földek felosztása körüli ellentétek voltak az események mozgatói. Ebben az esetben a bírósági vizsgálat is erre irányult volna; s az agrármozgalom vezetőinek, résztvevőinek megbüntetését szorgalmazták volna (ahogy az Sztanisicson történt). Meglepetéssel tapasztaltuk, hogy a hét főbűnös tárgyalása során Nagykikindán alig esett szó a földkérdésről. Az események általános leírásánál egyetlen mondatban hivatkoznak arra, hogy az április 24-i zavargások során „... Kikinda várossa lakosai azon ürügy alatt, miként új földkiosztást szorgalmazandók, a kerületi tanácsot több ízben csoportozva meglepék”. Az Uroš Rajkov elleni ítélet indoklásában is szerepel az a vád, hogy a frányovaiak – meghallva a kikindai híreket – „... a vagyonosabb osztálynak gazdasági szállásait csakhamar porrá égeté”. Érdekes adalék birtokába jutottunk Arsa Strainič tanúvallomásának tanulmányozása során. Amikor a katonaság első támadása megkezdődött, Margelić kerületi bírójegyezte a tanács vezetőit felkereső delegációnak: „no majd most fogom osztani köztetek a földet”. Ioša Zubanov számonkérő kérdésére (mármint miért bocsátották a katonaságot a népre?) hasonlóan cinikus választ kapott: „... nem én eresztettem rátok, hanem a földetek, melyet egyre követeltek”. A bíróság azonban elsiklott e megjegyzések felett, ítélkező tevékenységét a közönséges bűncselekmények megítélésére korlátozta. Ez azzal is magyarázható, hogy a földkérs (a földek újraosztásának jogos követelése) csak a kezdeti szakaszban lehetett motíváló tényező; a véres zavargások kibontakozásában, a későbbi fejleményekben már nem volt meghatározó szerepe. Másrészt: az újraosztás pusztá követelése nem képezhette statáriális bíraskodás tárgyát. Ismert tény, hogy Nagykikindán a földtulajdon tényleges megtámadására (mint Sztanisicson) végül is nem került sor.

A kikindai és a Tisza menti koronakerület sajátos helyzetéből fakadó ellentmondások feloldására mindkét fél (magyarok és szerbek) részéről történtek kísérletek, születtek javaslatok. Csemovits Péter 1848 májusában terjesztette fel észrevételeit Szemere Bertalan belügyminiszternek a „Dunán inneni Végezredek, csajkások, s Óbecsei és Kikindai Kerületekben mutatkozott mozgalmak tárgyában”.⁹⁹ Az általa szükségesnek tartott katonai intézkedések mellett¹⁰⁰ azt tanácsolja, hogy a sajkások kerületét az óbecsei (Tisza menti) és a nagykikindai kerületekkel egységes politikai igazgatás alá vonják. „Ernek a Magyar Nemzetre nézve az a haszna lenne, hogy az Óbecsei Kerületbe túl nyomósággal bíró Magyar elem a más két kerület szerb ajkú lakosaira a politikai jogok gyakorlata által ... magyarosodás tekintetében jótékony hatást fogna gyakorolni.” Ez – minden valószínűség szerint – válasz volt az 1848. május 13–15-i karlócai határozatok 3. pontjára, amelyben a patriarcha székhelyén összegyűlt szerbek a Szerémség, Baranya, Bácska, a becsei kerület, a

⁹⁹ OL Filmtár, 1848–49-es Min lt. BM Elnöki iratok, 60. tekercs, 2. cím 617–618. sz.

¹⁰⁰ „Katonai erő összehúzása, s Ujvidék kömyékére leendő leküldése elkerülhetetlen”.

sajkás zászlóalj, a Bánság és határőrvidék, valamint a kikindai kerület összevonásával szerb vajdaság megeremtését szorgalmazták.¹⁰¹

A kikindai kerület vezetői – a rend helyreállítása után – a felelős magyar kormányhoz fordultak, hogy a nevezett közigazgatási egységet függetlenítse a vármegyei hatóságtól, és politikai állását erősítse meg. Kérésüket – a beadvány készítői szerint – az indokolja, hogy Torontál vármegyének „... a kerület közigazgatási dolgaiban avatkozása által” annak belügyei s „állítólag egyesnek jogai” is meg lettek zavarva. A kormány nevében, mint a kérdésben illetékes, Kossuth Lajos pénzügyminiszter válaszolt 1848. június 3-án. A kerület korábban élvezett politikai autonómiája megerősítésének kérdését taktikusan kikerüli (szerinte az „csak ország gyűlés által telyesíthető”), illetve annak előfeltételeként nevezi meg azt, hogy a kerület a kincstár irányában törekedjék önállóvá és függetlenné válni. Meggyőződése, hogy „alkotmányos szabad hazában” nem lehet fontosabb és érdekesebb kívánság, „... mint a föld független tulajdoni s birtoklási jogának megszerzése”. Ennek érdekében a koronakerület lakosainak alkalmat nyújt arra, hogy az eddig ideiglenes joggal, „évbér fizetés mellett” bírt. a kincstár tulajdonjogát képező haszonvételeknek, jogoknak s uradalmi majorsági földeknek „illő méltányos tulajdonosaivá válhassanak”. (Ez a megoldás – ebben a formában – nem haladja meg a reformkori törvényhozás határait. Az 1840:VII. tc. 9. §-a szerint ugyanis mind az egyes jobbágyságok, mind a jobbágyközségek földesúri tartozásait, szolgálataikat és adóikat egy összegben „örök időkre” megválthatják.) Mindenekelőtt arra vár választ Kossuth, hogy az említett „... kir. haszonvételek, jogok, s uradalmi majorsági földeknek egyszer mindenkorra fizetendő aránylagos és méltányos tőke összeggel megváltását eszközölni a kerület hajlandó-e”. A válasz megfogalmazása előtt „a nép szabad véleménye meghallgatását” is ajánlja, illetve szükségesnek tartja.¹⁰²

A Tisza menti koronakerületnek küldött – hasonló tárgyú – pénzügyminiszteri leiratban Kossuth elismeri azt, hogy az úrbériséget megszüntető 9. törvénycikk „... az említett s egészen más szerkezetű kiváltságos kerületet legtávolabbról sem érdekli”; s méltányolja azt a törekvést, mely „... a birtokjognak minden kötelektől ... tellyes felmentését igényli”. Kossuth elismeri a kerület lakosainak azt az óhaját, hogy „... a nyolczad váltásági fizetések, azoknak megfelelő aránylagos s méltányos tőke összeg egyszer mindenkorrai letételével örökre megváltassanak”, s kijelenti, hogyha a kerület lakossága a megajánlandó váltáságösszeget elfogadja, akkor a kincstári s a Tisza szabályozása által nyeredő földterületekre vonatkozó minden igényéről a kerület javára lemondanak, s azt

¹⁰¹ *Spira György*: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon ... 168.

¹⁰² Csernovits iratai 269. sz. (másolat). Vö. KLÖM XII. Bp., 1957. 222–226. old. A megoldás e módja Kossuth pénzügyminiszternél közvetlenül a kikindai zavargások után megfogalmazódott. Idézet Ilkey Sándor osztályigazgatóhoz intézett utasításból (1848. május 11.): „Elvemi a lakosok használata alól ezen terület nem látszik tanácsosnak, de igen is tanácsosnak látszik az, hogy váltásági szerződés eszközöltessék, mellynek következtében a kincstár kármentesítve legyen, a lakosok pedig azon földeknek szabad tulajdonosaivá váljanak” KLÖM id. kötet 124. old. Kossuth ezt a javaslatát pénzügyminiszteri minőségben tette meg, s mint ilyen, nem foglalhatott állást az állami kárpótlás mellett. A nevezett kerületek a kincstárnak tartoznak szolgáltatásaikkal, a kincstár pedig önmagának nem fizethetett kárpótlást. Lehetett volna szó a váltáságdíj elengedéséről, de akkor jelentős jövedelemről mondtak volna le. Ugyanakkor e kerületek esetében olyan földek után járó szolgáltatásokról is szó volt, amelyeket jogilag sem lehetett az államilag kármentesített földekhez sorolni.

mindennemű „kincstári függéstől mentesítendik”. Eltérően a kikindaiaknak írottaktól, e kerület autonómiájának megerősítésétől (mentesítés a vármegye hatalma alól) nem zárkózik el. („Továbbá azt is nyilvánítom, hogy ha az óhajtott váltság sikerülte esetében a nevezett kerület politikai állását az önálló hatóságok sorába emelni óhajtaná . . . ezen óhajtnak a legközelebbi országgyűlésen sikeresítettét, közremunkállással előmozdítani hajlandó vagyok.”) A pénzügyminiszteri leiratok kihirdetésére, az érintettek véleményének meghallgatására Csernovits Péter kormánybiztos kapott felhatalmazást.¹⁰³

Kossuth elképzelése és ígérete a Délvidéken kibontakozó szerb felkelés erősödése miatt nem válhatott valóvá. Deák Ferenc szeptemberi – a feudális maradványok megszüntetéséről szóló – törvényjavaslata sem tér ki Kossuth elképzeléseire, e vidék akut kérdéseinek megoldására.

VI.

A hazai, valamint a szomszéd országok történetírásában Csernovits Péter szinte kizárólag úgy szerepel, mint a délvidéki parasztmozgalmakat elfojtó kormánybiztos. A Magyar Életrajzi Lexikon I. kötete (1967) is csak annyit közöl Csernovits 1848-as szerepléséről, hogy őt a magyar kormány „. . . a nagykikindai szerb földfogláló mozgalom leverésére kir. biztosnak nevezte ki”. Ugyancsak vitathatók azok a megállapítások, amelyek romániai vagy vajdasági szerzők tollából származnak. I. D. *Suciu* így írt 1968-ban (miután ismerteti Csernovits kinevezésének körülményeit és célját): „Mivel Csernovits Péter Arsen Carnoievitz pátriárka dédunokája volt, a szerbek körében nagy megbecsülésnek örvendett. Tekintettel arra, hogy különböző magyar családokkal került rokonságba, elvesztette nemzeti érzelmeit, teljesen elmagyarosodott; és így saját nemzete ellen a magyar forradalmárok érdekeit szolgálta.” Vele egy sorba kerül Vukovics Sebő és (Csernovits egyik rokona) Damjanich tábornok is, mint akik nem állottak „saját nemzetük ellen” harcolni.¹⁰⁴

Valóban hátat fordított volna Csernovits Péter nemzetiségi közösségének? Megtagadta volna szerb származását és voltát? Az 1848. április 29-én kelt (és szerb nyelvű) kiáltványából vett idézettel szeretnénk ezekre a kérdésekre válaszolni: „A szerb nevet, vallást, nyelvet és nemzetiséget szeretni természetes minden szerbnél. Ezt én mint szerb jól tudom, s evvel dicsekedek; a szabadságot, s közösen nyert igazságot ezen szerb tulajdonokkal felékesíteni, legyen minden szerbnek kötelessége, és szent óhajta . . .” Csernovits felismerte és annak szellemében cselekedett, hogy 1848 európai tavasza (benne „egész hazánkban alkotmányos változás”) a szerbséget arra inti, hogy a „maga és jövője felől” gondoskodjék. De nem haladhatnak helyes úton, ha a magyar forradalommal, a felelős magyar kormánnyal szembefordulva óhajtanák azt elérni. Csernovits azért vállalta Batthyányék megbízását, mert meg volt arról győződve, hogy az „új felelős minisztérium” a kor szellemének megfelelően „. . . iparkodik minden nemzeti sérelmeket . . . megszüntetni és igazságos kéréseinket a nemzet befolyásával megadni”.¹⁰⁵

¹⁰³ Uo. 697. P. M. sz.

¹⁰⁴ I. D. *Suciu*: *Revoluția de la 1848-1849 in Banat (Az 1848-1849-es forradalom Bánátban)* Bucuresti, 1968. 46-47. old. (A kiemelés tőlem - V. P. I.)

¹⁰⁵ Csernovits iratai 2. sz.

Más aspektusból ítél Lőrinc Péter a már többször is említett és idézett könyvében. Ő ugyanis nem nemzeti, hanem osztályszempontból mérlegel. Konklúziójának lakonikus summázata: „A mozgalomnak a rögtönítélő bíróságok útján való elfojtásáról van legkevésbé mondánivalónk. A mozgalmat elfojtották, a rögtönítélő bíróság erősen dolgozott, de mindez már eléggé ismeretes.”¹⁰⁶ Lőrinc gondolatmenetéből az következik, hogy ha a kikindai események az első vajdasági proletárhatalom megnyilvánulásai, ha a 48-as vajdasági és horvátországi megmozdulások haladó, forradalmi jellegűek voltak, akkor az ellenük fellépő Csernovits Péter – a legszelídebben fogalmazva is – nem lehetett forradalmár. Most nem kívánjuk ezt cáfolni. Mégis azért időzünk ennél a témánál, mert nekünk még van mondánivalónk a kormánybiztos délvidéki tevékenységéről.¹⁰⁷

Latinovics Károly, Bács vármegye másodalispánja 1848. június 10-én levelet írt Zomborból Csernovits Péternek, melyben közli, hogy a sztanisicsi „uradalmi rétek elfoglalása miatt” egy évi börtönre ítélte Jovan Glišin, s a három hónapi büntetését töltő Aleksa Sretin apja jelent meg nála, s „... folyamodványaik által az iránt esedeznek, hogy fínt nevezett fiaik a jelenlegi mezei munka idejének lefolytáig biztos kezesség mellett haza bocsájtassam”¹⁰⁸. Tíz nap múlva újabb küldöttség kérelméről szerzünk tudomást (a folyamodók zöme szerb, de szerepel köztük egy Molnár Péter és egy Lakatos Erzsébet nevű rokon is). A tárgy ugyanaz: „az uradalmi rétek elfoglalása” miatt letartóztatott rokonai kezesség melletti hazabocsátásukért esedeznek. A sztanisicsiak kérelmét az a Rédl Imre báró is támogatta, akinek birtoka ellen irányult a büntetést maga után vonó akció.¹⁰⁹ Csernovits válasza: „... a kibocsátás iránt – a büntetés annak idejébe leendő lerovása feltétele alatt – ellenvetésem nincsen.”¹¹⁰

A bácsi megyebizottság már közel sem volt ilyen megértő. Július 13-án Pál Antal alszolgabíró jelentette a testületnek, hogy a június 5–6-án Sztanisicson elítélte 24 rab közül 23-at Csernovits Péter „kezességre bocsájtotta” (a hiányzó egy időközben letöltötte büntetését). A megyei hatóságtól az elítéltek letartóztatását kérte, mert szerinte – az egyébként teljhatalommal felruházott – kormánybiztos eljárása „a törvényes renddel ellenkezik”, s a békés lakosok közt nyugtalanságot, sőt „könnyen lázadási mozgalmakat is idézhetne elő”. Ebben a szellemben született meg a megyebizottság – Deák Ferenc igazságügyminiszterhez is felterjesztett – 702. számú feljelentő határozata Csernovits Péter ellen.¹¹¹

Még ennél az esetről is nagyobb port vert fel a letűnt táblabírói szemlélettől szabadulni nem tudó megyei vezetők közt Aron Krstić petrovszelói (Péterrére) óhitű lelkész ügye. A görögkeleti papot azért tartóztatták le (s tartották ítélet nélkül fogházban), mert „... a tekintélyes polgárok egyhangú állítása szerint a köznép kedé-

¹⁰⁶ Lőrincz P.: i. m. 67.

¹⁰⁷ Nem hallgathatjuk el, hogy a királyi biztos is elítélte a földfoglaló mozgalmakat. Sajnálatosnak tartja, hogy „... némely községben a lakosok megkísérelték a földesurak földjeit elvenni”. Érthetetlennek tartja, hogy „... ezen alávaló és elvetemült tetteket a volt alattvalók éppen akkor követték el, amikor az úrbéri terhek alól felszabadultak”, s különösen lehangolóan azt, hogy „... ezen cselszövő eseményekben elsősorban szerbek vettek részt” Vö. *Thim J.*: i. m. II. 162.

¹⁰⁸ Csernovits iratai 330. sz.

¹⁰⁹ Uo. 362. sz.

¹¹⁰ Uo. 367. sz.

¹¹¹ AV Bačko–Bodroška žup. 1848. žup. odbor 702. sz.

lyét annyira felingerelte, hogy a lázadás kitörésétől méltán tartani lehetett”. A lelkész ellen emelt vádak között szerepelt az is, hogy szerbiai újságokat olvas. Letartóztatásakor le is foglaltak néhány példányt, s azt lefordítani és véleményezni Mártonfy Károly szolgabírónak és Stevan Eremić tisztii alügyvédnek adták át. A jelentés május 21-ére készült el. Megállapították, hogy bár a lap „állítólag Belgrádon” jelenik meg, mégis kirekesztőleg csak magyarországi tárgyakkal foglalkozik. A lap címét nem írták le, de minden valószínűség szerint a Srbske Novine-ről lehetett szó. Szerintük a lapnak „... legközelebbi és közvetlen célja alkotmány és kormány ellen lázítani”. Krstić megmentésére szolgáljon (bár a fent nevezett személyek ezt nem így értékelték), hogy az a sajtótermék „... mind a lelkésznek, mind a községnek, mind pedig a kebelükben létező szerb olvasó társulatoknak . . . előfizetés nélkül és ingyen küldetik meg”. Furcsa logikával végül is oda lyukadnak ki, hogy „... a kikindai, frányovai, óbecsei, földvári, moholi, petrovozzelloi rendzavarások ennek egyenes kifolyásai”. Azt nem sikerült kimutatniuk, bebizonyítaniuk, hogy a lapot a lelkész terjesztette volna. Mindenesetre – a fent idézett, de konkrétan itt meg nem említett tartalom miatt – felhívják a törvényszék, az alispán és Csernovits Péter kormánybiztos figyelmét, „... hogy a nevezett belgrádi szerb lapnak országszertei letiltását a Ministerium útján hova elébb kieszközölni igyekezzenek.”¹¹²

Június 10-én Latinovics Károlynál megjelent Petrovozzello község küldöttsége, hozva „az otthelyi előjárók és számos lakosok aláírásaival megerősített kezességi levelet”. Azt kérték, hogy a – „per eldöntéséig” – nevezett lelkészt a másodalispán helyezze szabadlábra. Döntéséről értesítette Csernovits Péter kormánybiztos is: „Én tehát . . . Kresztics Áron Petrovozzelloi óhitű lelkészt ma reggeli 10 órakor Méltóságod K(egyes) jóváhagyásának reménye alatt kezességre kibocsájtottam.”¹¹³ A kormánybiztos június 19-én kelt válasza: „1-ör A petrovozzelloi pap kezességre lett kibocsátása ellen semmi észrevételem, egyedül csak azt jegyezvén meg: hogy az érintett pap ellen folyamatban lett Bűnfenyítő pör bevégzésére Alispány úrnak gondja légyen . . . 2-ör A nevezett Stanisitsi rabok kezességre leendő kibocsátása iránti véleményét Alispány Úrnak hasonlóul osztom”¹¹⁴.

A már említett megyebizottság napirendjére június 17-én került Latinovics eljárásának vizsgálata. Utasították a másodalispánt, hogy „felelet terhe alatt” a következő bizottmányi ülésen ismertesse intézkedése motívumait, igazolja annak indokoltságát.¹¹⁵ Latinovics július 3-án – teljesen jogosan és szabályszerűen – Csernovits idézett válaszlevelével fedezte magát. Íme az alispán válaszában egy részlete: „... ő a jelen nehéz idő viszonyokból merített mind azon politikai okokat, melyek reája kényszerítőleg hatva Krsztits Áron . . . kezesség melletti kibocsájtására a megye kebelében működő teljhatalmú kir. Biztos Urnak . . . 332. sz. a. Újvidéken kelt . . . rendelete szerint a boros idők kétes körülményeinek fontosságát felfogva, nem csak e részbeni eljárását, hanem a Sztanisitsi Uradalmi rét legeltetése miatt törvényszékiileg fogsági büntetésre kárhóztatott Glisin Jovan és Szretin Alexa raboknak f. e. 9-er (november) 1-ő napjáig szinte kezességre leendő bocsájtatásuk iránt felterjesztett véleményét is osztá . . . Ez által minden további felelős-

¹¹² Uo. 1620. doboz 26. sz.

¹¹³ Csernovits iratai 328. sz.

¹¹⁴ Uo. 332. sz.

¹¹⁵ Id. jegyzőkönyv 434. sz.

ségtől a Koronás fejedelem nevében felmentve lett.” A megyebizottmány ennek ellenére Latinovics Károly eljárását is törvényellenesnek minősítette, betejesztett és idézett nyilatkozatát nem találta kielégítőnek, sőt kifogásait a megvesztegetés vádjával is megtoldotta, s ellene szigorúbb intézkedéseket sürgetett. Jellemző és nagyon érdekes az, hogy ennek hatályba léptetését a bizottsági ülés 42:16 arányban leszavazta.¹¹⁶ Július 13-án – újabb tanúk meghallgatása érdekében – a megyebizottság ismételten halasztást rendelt el.¹¹⁷

Tisztáznunk kell azt a kérdést, hogy Latinovics Károly alispán, de főképp Csernovits Péter kormánybiztos lépése valóban törvénysértő volt-e. Lehet, hogy intézkedésük sértette a korabeli – inkább a március előtti – joggyakorlatot, a Bács megyeiek által megszokott törvényes eljárást; de nem került szembe a forradalmi magyar kormány szándékával, szellemével. Az érintett esetekkel egyidőben, június 14-én kelt Szemere Bertalan belügyminiszter levele, melynek egyik kitétele hasonló eljárásra buzdítja a kormánybiztosot: „A kormány elnéz nagyobb bűnöket is, ha a vérontásnak, ha a polgárháborúnak elejét veheti. – A megtérőnek hajlandó megbocsájtani, ha ezzel a békét és törvényes rendet biztosíthatja. – A bocsánattul nem idegen, mihelyt sikerét látja. – Ezért Önt a kormány felhatalmazza, hogy a gyilkost kivéve egyebeknek, bármi terhes politikai bűnt követtek el – amnestiát adhasson, s büntetlensége iránt tökéletesen biztosíthassa.” Különösen ajánlja ezt a megbocsátást azok számára, „. . . kik vezéri szerepet visznek a lázadók közt, és azokat lecsendesíteni képesek”.¹¹⁸ Csernovits Péternek csak dicséretére válik, hogy ezzel a lehetőséggel – nagyon is politikusan – élni tudott.

Az igazságügyminiszternek küldött feljelentésnek foganatjáról, következményéről nincs tudomásunk. Különben is: megbékélési kísérletének zátonyra jutása miatt a belügyminiszter július 24-én Csernovitsot felmentette kormánybiztosi megbízatása alól. A Bács megyei nemesség akcióját illetően viszont érdemesnek tartjuk idézni a királyi biztos július 9-én kelt, s Szemeréhez írt hivatalos levelének egy részletét: „. . . folyvást hallanom kellett a külömbféle gyanúsításokat, melyeket . . . a dolgok valódi fekvéséről kellő tudomást szerezni restellő Bácskai Urak ellenem mindenfelé kiméletlenül szórnak; – azon urak, kik a reform kivívására soha semmit se áldoztak . . . És ha most is háztűzhelyek veszélyeztetve nem lenne, kétségkívül azok között lennének, kik a mindenfelé marczangolt hon szenvedéseit részvétlenül néznék . . .”¹¹⁹

¹¹⁶ Ua. 538. sz.

¹¹⁷ Ua. 709. sz.

¹¹⁸ Csernovits iratai 327. sz., illetve: OL Filmtár, 1848–49-es Min. lt. BM Elnöki iratok 3884. 4. cím 1062.1063. sz. (A kiemelés tőlem – V. P. I.). Megjegyzendő, hogy Szemere sem látott mást a szerb nemzetiségi törekvésekben, mozgalmakban, mint politikai bűncselekményt.

¹¹⁹ Csernovits iratai 476. sz.

AZ OSZTRÁK KORMÁNYZAT GAZDASÁGPOLITIKÁJÁNAK HATÁSA MAGYARORSZÁGON, 1849–1853

A 19. század közepén a Habsburgok a nemzeti liberalizmus ellen ugyanazt az ideológiát használták fel – tompított formában –, amellyel a dinasztia fennmaradásáért és hatalma megőrzéséért harcoltak. Bécs és Pest-Buda 1848-as forradalmi kormányait egy életképes, lehetőség szerint népszerű kormánnyal és nem egy újjáélesztett Metternich-rezsimmel kellett felváltani.

A birodalom hagyományos tartópillérei 1848-ban megroppantak. A birodalom fenntartásához reformokra volt szükség. Ki kellett engesztelni a klérust, a birodalmi bürokráciát pedig újra biztosítani kellett arról, hogy II. József felülről indított forradalma lényeges, a változott körülmények által megkívánt módosításokkal folytatható – vagyis az arisztokrácia beavatkozása nélkül, de annak kellő támogatásával, amely elegendő Bécs, Prága és Pest-Buda nemzeti liberális értelmiségének elrettentéséhez.¹ Az erre vonatkozó tervet Schwarzenberg Félix herceg dolgozta ki a dinasztia részére, és a végrehajtáshoz ő alakított kormányt. Kezdetben Ciszlajtánia² területén a középosztályok biztosították a Habsburg-birodalom újjászervezéséhez és megfiatalításához szükséges társadalmi bázist.

„1848 és 1849 zűrzavaros évei után a nagypolgárság, valamint a kispolgárság és a kisiparosok is a nyugalom biztosítását igényelték, az előbbi egy erős kormány és hatékony közigazgatás létrehozását szorgalmazta, az utóbbiak pedig elfogadták azt, mint politikai elképzeléseik megvalósításához szükséges eszközt.”³

Az osztrák középosztály meglegédeással tekintett a dinasztianak a németországi hegemonia megszerzésére irányuló törekvésére. Szívesen lemondott az államügyekben való közvetlen részvételről. Viszonzásul a Habsburgok hozzájárultak a birodalom modernizálásához, azzal a feltétellel, hogy hatalmuk és birtokaik területi egysége alapján érintetlen marad, és birodalmi ambícióik teljesülnek. A középosztályok és a Habsburg-ház támogatásával az új Schwarzenberg-kormány egy centralizált alkotmányos monarchia, a 70 millió németet és osztrákot magába foglaló birodalom létrehozására törekedett.

Schwarzenberg fő célja a Habsburg-vezetés alatt létrehozandó német–osztrák gazdasági és politikai unió volt. Ausztriát Közép-Európában vezető szerepet játszó nagyha-

¹ *Hanák Péter* (szerk.): Magyarország története az abszolutizmus és dualizmus korában. Budapest, 1969. 7.

² Ez a fogalom a Lajtától nyugatra eső terület földrajzi megjelölése, amely magába foglalt minden osztrák tartományt, kivéve a magyar koronához tartozókat. A Lajtától keletre fekvő tartományokat Transzlajtánia néven ismerték.

³ *Tapié*: The Rise, 289.

talommá kívánta emelni, ehhez pedig arra volt szükség, hogy a birodalmat megerősítse, hogy a hatékony közigazgatás és a kormány által ösztönzött gazdasági növekedés segítségével modern állammá alakítsa.⁴ 1848 és 1851 között Schwarzenberg és kormánya azzal érvelt, hogy csak a liberális belpolitika és a centralizált alkotmányos monarchia nyújthat megfelelő alapot a németországi birodalmi célok megvalósítására.

Mivel 1849 nyarának végére valamennyi belső katonai és politikai ellenfelét legyőzte, vagy legalábbis ellenőrzése alá vonta, a Schwarzenberg–Bach-adminisztráció semmi sem akadályozta abban a törekvésében, hogy megfelelő feltételeket teremtsen németországi expanzionista külpolitikai tervének megvalósításához. A siker kulcsát Magyarország jelentette. Azt gondolták, ha Magyarország támogatja a Bécsből kiinduló modernizálást, a többi nemzet elfogadja a korlátozott autonómiát. Ez a feltételezés nem volt alaptalan, mivel a szlovákok és a németek Kremsierben a nemzeti kérdésben megállapodást értek el, ami bizonyos módosításokkal bekerült az 1849-es márciusi alkotmányba. Az alapkérdés akkor az volt, hogyan újítsák meg Magyarországot úgy, hogy az a birodalom egészének és Magyarország lakosságának egyaránt hasznára váljon. Egy egészséges gazdasági élet megteremtése volt a birodalom belső békéjének végső eszköze. Enélkül Schwarzenberg külpolitikájának belső feltételei nem jöhettek létre. A gazdasági megújítás területén azonban a kormánynak látszólag megoldhatatlan problémákkal kellett szembenéznie.

A polgárháború meggyengítette a birodalom pénzügyi helyzetét. 1848–49-ben – a fokozódó katonai költségek mellett – a királyi kincstárnak nélkülöznie kellett a szokásos magyarországi és olaszországi jövedelmeket. Az államadósság az 1847. évi 1131 millióról 1849-re 1360 millió forintra⁵ emelkedett. A problémát nem az összeg jelentette. A század közepén ugyanis Angliában nyolcszor, Franciaországban pedig kétszer akkora volt az egy főre eső államadósság, mint Ausztriában. A Habsburg-birodalomban azonban még csak ekkoriban kezdődött az ipari forradalom, és így az államadósság hirtelen növekedése a kormány reformprogramját veszélyeztette, mivel elviselhetetlen terhet rótt a kincstárra és végső soron az adófizetőkre. Amikorra a polgárháború és a forradalmak befejeződtek, a költségvetési deficit majdnem felére csökkent, de a hadsereg a 191 millió forintos összebevételből még mindig 124 milliót kapott.⁶ A kormány külpolitikája és a birodalom lecsendesítése költséges vállalkozások voltak. A kormány nehézségeit Magyarországon megsokszorozta az, hogy nem volt hazai vállalkozó osztály, hiányzott a kiépített közlekedési és szállítási rendszer, emellett a polgárháború és az orosz beavatkozás sok anyagi kárt okozott szerte az országban. A kormány azonban már 1849-ben, Magyarország „pacifikálása” előtt hozzálátott a megújítás nagy feladatához. A magyarországi kapitalizmus fejlődését gátló legsúlyosabb akadályok felszámolása egy gazdasági fellendülés kezdetét jelezte, és utat nyitott a modern gazdaság kialakításához.

Az első feladat a konszolidáció volt. 1848-ban radikális változások történtek a tulajdonviszonyokban. A magyar országgyűlés felszabadította a jobbágyokat, földet adott

⁴ Robert A. Kann: *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918*. II. (New York, 1970), 68–72.

⁵ *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie für die Jahre 1847–1848*. 1851. február 10. 38. tábla, 7

⁶ Uo. 1851. április 17.

nekik, és felmentette őket a legtöbb feudális kötelezettség alól. A jobbágyok minden ellenszolgáltatás nélkül jutottak a föld tulajdonába. Ezzel szemben Ciszlajtániában a parasztoknak kellett kifizetni a volt földesuraknak járó kárpótlás egyharmadát. Magyarországon a robotért járó kárpótlást kizárólag államkasszából fedezték.

A magyarországi függetlenségi háború idején az orosz és osztrák csapatok mellé kirendelt császári megbízottak arról biztosították a lakosságot, hogy nem fognak visszatérni az 1848 előtti tulajdonviszonyokhoz, és hogy a kormány segíteni fogja a népet a forradalom vívmányainak megőrzésében.⁷ Az 1848. július 7-i és az 1850. október 25-i császári pátensek, valamint Haynau 1849. július 9-i felhívása – az 1849. márciusi alkotmány 87. cikkelyének megfelelően – még világosabbá tette a helyzetet.⁸ A kormány ismételten biztosította a parasztságot földjeikre szerzett új jogaik törvényességéről.

A liberális centralisták a nemesség gazdasági helyzetét is javítani akarták. Az elvesztett robotért kárpótlási előleget ígértek valamennyi földbirtokos számára. Csak köz- és magánintézmények (ideértették az egyházakat is), illetve illegálisan emigrált, elítélt, vagy felségárulással vádolt személyek nem kaptak előleget. Az utóbbi két csoporthoz tartozók részére nem zárták ki a későbbi kárpótlás lehetőségét. 1850 őszén kezdték meg az előlegek fizetését az erre vonatkozó pátens és annak végrehajtási utasítását tartalmazó 1850. április 8-án megjelent pénzügyminiszteri rendelet alapján. 1849-re és 1850-re 30, illetve 5 forint előleget engedélyeztek jobbágy-, illetve zselléreltelkenként. Ez összesen 4,5 milliót tett ki. Később 1851-re is engedélyezték előlegek folyósítását (telkenként 15, illetve 2,5 forint) összesen 2,25 millió forint összegben. Így a három évre együttesen telkenként 45, illetve 7,5 (évi 15, illetve 2,5) forint járt, vagyis országos összegben 6,75 millió forint.

30 forint járt minden egész jobbágytelekért, 5 forint egy zsellér-ház hely után, illetve a mondottak robot-kötelezettségéért, ami összesen hétmillió forintot tett ki.⁹ Országos alapot állítottak fel az előlegek és a kárpótlás fedezésére. Az állam szavatolta a kárpótlási tőke (jobbágytelkenként 300 Ft) évi 5%-os kamatozását. Az előlegeket a kárpótlás kamatainak terhére fizették.¹⁰ levonták belőlük az adóhátralékokat, a jelzálogtulajdonosok pedig kamatra tarthattak igényt. Így Haynau ragaszkodása a politikai megbízhatóság igazolásához, mint az előlegek folyósításának feltételéhez, veszélyeztette az osztrák középosztályhoz tartozó főbb magyarországi jelzálogtulajdonosok befektetéseit.¹¹

A kifizetések lassan folytak a bonyolult adminisztrációs eljárások miatt, de azért is, mert sok korábbi földbirtokos a rendőri vizsgálatról való félelmében nem folyamodott

⁷ 30. tábla, 5. 1; Tafeln... 1849–1851. Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországon kiadott hirdetéseknek. A továbbiakban: Gyűjtemény. Buda, 1849. 19.

⁸ Uo. 113. sk; Az ausztriai birodalmat illető birodalmi törvény és kormánylap, (a továbbiakban: Hivatalos lap.) 1849, 110 sk., 1850, pp. 1694.

⁹ *Lóránth Mária*: Adatok az úrbéri kárpótlás történetéhez 1849–1853. (Budapest, 1927), 14; Pesti Napló, 1850. április 13.

¹⁰ A Kossuth-kormányzat az előlegeket a tőkéből és nem a kamatból akarta levonni. (Ld. *Szekfű Gyula*, in *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet V. Budapest, 1936. 446.

¹¹ *Bernát Gyula*: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon. Budapest, 1935. 26. és 30.

előlegért.¹² Ennek eredményeképpen 1851-re csak egymillió forintot fizettek ki Magyarországon – és ez sem a korábbi földbirtokosoknak, sem a bécsi kormánynak nem volt kedvére. A készpénzfizetések előmozdítása céljából Bach már 1850 októberében vizsgálatot indított, majd felszólította Geringert az előlegek kifizetésével kapcsolatos szabályok megváltoztatására és a politikai megbízhatósággal kapcsolatos pontok teljes elhagyására.¹³ Erre azért volt szükség, mert a Kossuth-bankóról a birodalmi pénzre való áttérés sok magyar számára anyagi veszteséggel járt.

A liberális centralisták konszolidációs tevékenységének lényeges része volt, hogy visszaszerezzék a magyaroknak az osztrák valutába vetett bizalmát. 1848. november 14-én a Figyelmező c. pesti napilap szerkesztőse a következőket írta: „A magyar nép hallgat . . . pedig ideje volna, hogy . . . tudassa bajait törvényes fejedelmével . . . érdekében áll a kormánynak . . . figyelmezni a jelekre, melyekből a bajokat megismerhetni . . . ilyen a magyar törvénytelen papirospénz állapotja.” Az osztrák pénz kizárólagos használatának bevezetése, a fedezet nélküli 62 milliónyi Kossuth-bankó kivonása a forgalomból¹⁴ kisebb gazdasági zökkenőkhöz vezetett. Bécs a pénzkibocsátást már 1848. október 3-án saját, kizárólagos jogának nyilvánította. Amikor a magyar kormány elkezdte az új pénz kibocsátását, azt az üzleti körök azonnal leértékelték, és a lakosság elővigyázatos része hozzáállott a még forgalomban lévő régi arany- és ezüstpénzek felhalmozásához. A pénz értékének megőrzése céljából 1848-ban a magyar belügyminiszter rögtönítélő bírósággal fenyegette meg a valutaspekulánsokat és a feketepiacon üzérkedőket. Ennek ellenére a Kossuth által kibocsátott forint hanyatlását nem lehetett megállítani. A pesti kereskedők egyre kevésbé használták, és a lakosság lassan követte példájukat.¹⁵ 1849-ben a tavaszi hadjárat idején újra bizakodni kezdtek Kossuth győzelmében. Következésképpen az értéktelen valuta egy része az optimisták kezében maradt, és ez Világos után nehézségeket okozott a kereskedelemben, valamint az adósságok és adók megfizetésében.

A liberális centralista kormány pénzügyi politikájának együttes célja volt a forradalmi Magyarország gazdaságának felszámolása és ugyanakkor a császári Magyarország stabil pénzügyi alapjának megteremtése. „A Kossuth-pénzt illegálisnak nyilvánítottam – írta Haynau Radetzkynek. – Ez a rendelkezés igen fontos ahhoz, hogy elvágjuk a torkukat.”¹⁶ A birodalmi pénzügyminiszter már korábban, 1849 elején kifejtette ezt a vonakodó Windischgrätz tábornagnak, Magyarország teljhatalmú katonai kormányzójának, hogy meg kell tiltani a magyar bankjegyek forgalmazását, mivel folyamatos használatuk veszélyes fegyvert adna az ellenség kezébe, és jogosulatlan teherrel sújtaná a lojális tartományokat, valamint a birodalmi bankot.¹⁷ 1849 júliusára a Kossuth-bankókat

¹² Magyar Országos Levéltár (MOL) Abszolútizmus-kori Levéltár, a következőkben MOLAL. Uray Bálint debreceni ker. főbiztos, D 79–80, D 79/1850/97; S. Sándor Pál: Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849–1867. Budapest, 1851., 28. Pesti Hirlap 1850. szeptember 12.

¹³ Lóránth: Adatok, 17.

¹⁴ Hanák (Szerk.) Magyarország, 17.

¹⁵ Faragó Miksa: A Kossuth-bankók kora. A szabadságharc pénzügyei. Budapest, 1912. 173. sk.

¹⁶ Haynau Radetzkynek 1849. július 6, Steier Lajos: Haynau és Paskievics, I. Budapest, 1937. 164. sk.

¹⁷ Krauss Windischgrätzhez 1849. március 9. *Andics Erzsébet*: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. III., Budapest, 1965, 34 skk.

már nem fogadták el törvényes fizetési eszközként a császári ellenőrzés alatt álló területeken. Windischgrätz engedélyezte a kisebb címletű, egy-két forint névértékű Kossuth-bankók ideiglenes használatát. 1849 március–áprilisában a lakosság egyenértékben válthatta át ezeket a bankókat osztrák pénzre. Minden nagyobb címlet értéktelennek nyilvánítottak.¹⁸ Amikor a császári csapatok behatoltak Magyarországra, tábornokaik elrendelték a törvénytelen bankók elégetését.¹⁹ Haynau kettőtől hat hónapig terjedő börtönbüntetéssel fenyegette a Kossuth-pérez rejtegetőit. A konzervatív Figyelmező arról panszkodott, hogy a pénznyomók büneiért a nemzetnek kell fizetnie.²⁰

1849 márciusában Ferenc József császár új magyar forint-bankjegyek kibocsátását rendelte el, amelyek fedezetül az ország jövedelme szolgált. Haynau kezdte meg júliusban a „kényszerárfolyamú utalványok” forgalmazását, a következő hónapban pedig a hagyományos pénzérméket kis névértékű bankjegyek váltották fel.²¹ Az új valutát a megváltásra jogosult földbirtokosoknak fizetett előlegek, a közalkalmazottak, a hadsereg tisztjei, bírók, tanárok és papok fizetésének formájában juttatták el Magyarország pénzügyi vérkeringésébe. A pesti kereskedők kormánykölcsön formájában félmillió forintot kaptak egy hitelalap felállítására.²²

A kormány további összegeket nyújtott szükséghelyzetben lévő városok támogatására és a közmunkák finanszírozására. Báró Krausz pénzügyminiszter félmillió forintot juttatott Buda újjáépítésére.²³ Pest városa több alkalommal kapott segítséget folyó kiadásainak fedezésére.²⁴ Amikor a kormány felismerte, hogy a Tiszavölgyi Ármentesítő Társaság képtelen fenntartani magát pénzügyi és szakértői támogatás nélkül, magyar szakértőket küldtek a cég újjászervezésére, és ötévi lejáratra félmillió kölcsönt adtak árvízvédelemre és a Tisza egyes részeinek szabályozására. A Társulat működésének 1850. évi szabályozásakor felszámolták autonómiáját, és a vízépítést központi állami irányítás alá helyezték. Az addig egységes feladatkört kettéválasztották: a folyószabályozást az állami költségvetésből finanszírozandó, állami feladattá tették, a Társulat feladata pedig csak a szorosan vett ármentesítés (védőgátak, belvíz-levezető csatornák építése) maradt.²⁵ 1850-ben hasonló munkák kezdődtek meg a Körösön.²⁶ Az új liberális centralista pénzügyi reform, valamint más pénzügyi és beruházási intézkedések segítségével 1851-re felszámolták a pénzügyi nehézségeket.

A kormány ezenkívül adókedvezményekkel is serkentette a magyar gazdaságot. 1850 első negyedében Magyarország adóhozjárulása valamivel kevesebb, mint egymillió forint volt; az előző évek hasonló időszakában ötmillió forinttal kellett hozzájárulnia a központi kormányzat költségvetéséhez. A más koronatartományokban már alkalmazott

¹⁸ *Jirkovsky Sándor*: A magyarországi pénzintézetek története az első világháború végéig. Budapest, 1945, 82.

¹⁹ Gyűjtemény, p. 115; *Lakatos Ottó*: Arad története, I. Arad, 1881, 219.

²⁰ 1849. február 24.

²¹ Gyűjtemény, p. 112; *Faragó*: A Kossuth-bankók, 316. sk.

²² Uo., 298.

²³ Pesti Napló, 1850. április 11.

²⁴ *Török Pál*: Pest–Buda 1850-ben, Budapest, 1944. 7.

²⁵ Hivatalos lap, 1850. 971: Pesti Napló, 1850. április 22., Lónyai Menyhért, Közügekről. Nemzetgazdasági újabb dolgozatok, Pest, 1861. 133. skk.

²⁶ *Sándor*: Parasztágunk, 44. skk.

adókat csak fokozatosan vezették be Magyarországon. 1850 novemberében föld- és házadót vetettek ki a tulajdonosok tiszta jövedelmére. Ugyanezen év novemberétől kezdve az adózásnál alapul vett tiszta jövedelmet az 1844. évi besorolás és nem az akkori magasabb jövedelmek alapján számolták.²⁷ Az adóteher egyenletesebb elosztására bevezették a nem túl súlyos jövedelmi adót. A 600 forint alatti évi jövedelmek adómentesek voltak, 600 és 1000 forint között egyszázalékos jövedelmi adót kellett fizetni, és minden további ezer forint jövedelem egy-egy százalékkal emelte az adókulcsot, egészen a tízszázalékos maximumig.²⁸ 1850-ben egyenes adók formájában 5,2 millió forintot szedtek be Magyarországon, 62,6 milliót az egész birodalomban. Az egyre jobban prosperáló Magyarországon a közvetett adókból származó jövedelem gyorsan nőtt. Közvetett adók formájában 94,5 millió forintot kapott Bécs, ebből azonban csak 6,4 millió jött Magyarországról.²⁹ 1850-ben a földadó még az 1848 előtti adókhöz igazodott. Cislajtániában több, közel háromszor akkora fejenkénti földadót fizettek ebben az évben, mint Magyarországon. Még Galiciában is a magyarországi háromszorosát fizette az adófizető a földje után. Az elkövetkező három évben ezek az arányok csökkentek a kormány politikája következtében, de a magyarországi földtulajdonosok kedvezményes elbírálása maradt. Magyarország adófizetői kevesebb közvetlen adót, kevesebb földadót és kevesebb közvetett adót fizettek fejenként, mint az öt magyar kerületen kívül lakó állampolgárok.³⁰ A liberális centralisták még tartottak a magyar uraktól, és ugyanakkor ki akarták használni az európai konjunktúrát a birodalmi munkamegosztás továbbfejlesztésére. Az „adókizsákmányolás” szándéka semmiképpen sem fedezhető fel a fenti adatok értékelése során. Arról volt inkább szó, hogy a liberális centralisták – nagyobb számú és jobban megadóztatható adófizető reményében – ösztönözték a magyar gazdaság gyors fejlesztését.³¹ Ez az emelkedés részben annak köszönhető, hogy Nyugat-Európa és a Birodalom piacain emelkedtek a gabonaárak, de szerepe volt benne a liberális centralista miniszterek által a magyar gazdaság serkentésére foganatosított intézkedéseknek is.³²

Az 1850-es évek elején Magyarország 70-80 millió pozsonyi mérő gabonát (és kukoricát) termelt, és azt az alábbiakban illusztrált növekvő áron értékesítette.³³ A négy fő gabonafajta átlagára 1850 és 1853 között 28 és 100% közötti mértékben növekedett.³⁴ A francia gyapjúszükséglet és a német élőállat megrendelések – még inflációs árak mellett is – tovább fokozták Magyarország nemzeti jövedelmét. A gabona- és kukoricatermelés 30%-os emelkedése 1851. és 1854. között és e termékek konjunkturális árai az ország egész lakosságának hasznot hoztak. A gazdaságok földjeire kivetett adó az 1851. évi fejenkénti 1,60 forintról 1852-ben 1,22 forintra csökkent, és

²⁷ *Bernát*: Az abszolutizmus, 26.

²⁸ *Hivatalos Lap*, 1850. pp. 881. sk.

²⁹ Hanák (Szerk.) *Magyarország*, 54–56.

³⁰ Uo.

³¹ *Pesti Napló*, 1852. szeptember 16.

³² Nagyobb mennyiségű amerikai vagy kanadai búza nem volt kapható. Az orosz gabona a magas szállítási költségek miatt drága volt. 1848–49-ben az USA 1,5 millió bushelt (1 bushel = 36,348 liter) exportált, Oroszország 1,3 millió csetverkát (1 csetverka = 26,24 liter). 1861-re ezek a mennyiségek 36,2 millióra, illetve 9,6 millióra nőttek. *Bernát*: Az abszolutizmus, p. 285.

³³ *Pesti Napló*, 1852. december 3.

³⁴ *Andrew H. Brenman*: „Economic Reform in Neuzeit Austria, 1825–1859.” kiadatlan doktori disszertáció, Department of History, Princeton University, 1964., 270.

*Gabona és kukorica piaci átlagárai Magyarországon
1850–1853*

	1850	1851	1852	1853
búza	3.07	3.11	3.27	4.04
rozs	1.52	2.10	2.48	3.06
árpa	1.30	1.37	2.13	2.20
zab	1.15	1.26	1.33	1.51
kukorica	1.44	1.57	2.20	2.38

1853-ban 1,07-re esett. A Bach-féle provizórium (1851-től 1853-ig tartott) végéig nem követelt a kormány ennél nagyobb részt a magyar mezőgazdaság növekvő profitjából.

A közvetett adóztatásból, a jövedelmi adókból és a kötvénykibocsátásból jelentős bevétele volt az államkincstárnak. Az új bevételek végül lehetővé tették a valuta konvertibilissé tételét, ez pedig ösztönözte a külföldi tőke beáramlását. Az így lehetővé vált állami és külföldi tőkeberuházások további ösztönzést adtak Magyarországnak iparának, kereskedelmének és mezőgazdaságának.

A Magyarországon első ízben 1851. március 1-én bevezetett állami dohánykereskedelmi monopólium volt a birodalom számára a fogyasztási adó egyik legjelentősebb adóforrása.³⁵ A monopólium bevezetésével a „Schwarzenberg-kormányzat a magyar dohánytermelés és feldolgozás nyílt kisajátítása helyett inkább a méltányos kárptólás politikáját alkalmazta”.³⁶ 1851 nyarán Geringer készpénz-előlegeket folyósított a dohánytermelőknek.³⁷ A következő évben egymillió forintot fordítottak ugyanerre a célra.³⁸ Emellett a kormány 7–10 százalékkal emelte a termés felvásárlási árát.³⁹ A gazdasági ösztönzők hatására a magyar dohánytermelők, akik megszabadultak az általánosan kötelező robottól is – megkétszerezték a termelés volumenét és a terméshozamot is. A szivarok, cigaretták és a feldolgozott tubák kiskereskedelmi árának növekedése ellenére is dohányárúkból egyre nagyobb mennyiségeket tudtak eladni,⁴⁰ és ennek eredményeképpen a kincstárnak a dohánymonopóliumból származó jövedelme jelentős mértékben nőtt.⁴¹

Egy másik, a bélyegadó-illeték (Stampel-Gefäll) és díjakból származó bevételek (Tax-Gefäll) együttes nettó összege 1850-ben Ciszlajtániában 8,2 millió forint jövedelmet hozott. 1852-ben 19,7 millió forint bevételt eredményezett.⁴² Az állami tulajdonban lévő

³⁵ Pesti Napló, 1852. július 22.

³⁶ *Brenman: Economic Reform*, 280.

³⁷ Pesti Napló, 1851. július 17.

³⁸ Uo. 1852. július 6.

³⁹ Uo. 1852. május 13.

⁴⁰ Die indirecten Abgaben Österreichs in den Jahren 1847, 1 850 bis 1859. K. K. Finanzministerium, Wien 1860, 189–193.

⁴¹ Pesti Napló, 1852. február 12.

⁴² Uo. 1852. szeptember 16., Brenman, I. Band, B. Staats-Verwaltung Economic Reform, 287. Tafeln . . . 1844–51. III. Heft 13 tábla 4. 1, 14. tábla 5. 1.; Tafeln 1852/54, III. Heft. 13 tábla 2. 1. 14 tábla 3. 1.

sóbányák mellett működő sóhivatalok megszüntetése és a só árának felemelése további adminisztratív megtakarításokat és hasznot hozott a kincstárnak.⁴³

A gazdasági fellendülésre utal a jövedelemadó és az állami vasutakból származó profit növekedése. A földadó nélküli összes egyenes adóból származó állami bevétel 1851 és 1852 között 16.5 millióról 22.6 millióra, Magyarországon pedig 2,1 millióról 4.0 millióra emelkedett.⁴⁴ A provizórium idején például a Bécs–Pest vasútvonal kitűnő üzletnek bizonyult. 1850–51 és 1851–52 azonos öt hónapos időszakát összehasonlítva, a jövedelem megduplázódását figyelhetjük meg.⁴⁵

Mivel azonban a katonai kiadások 1850-ben az összesített (közvetett és közvetlen) nettó adóbevételek 78%-át vették igénybe, a kormány 1851–52-ben államkötvények kibocsátását határozta el. Ezzel a költségvetési deficit és az ázsio csökkentését akarta elérni, valamint tőkét akart nyerni a vasútépítés és más közvetlen kormánybefektetések finanszírozásához. A külföld ingadozó bizalma miatt az első kölcsönkötvény-kibocsátás csak szerény eredményeket hozott. A pénzügyminiszter azonban így is kivonhatott a forgalomból némi nem konvertibilis papírpénzt – a pénz stabilizálása érdekében.⁴⁶ 1851-ben 25 millió forint névértékű papírpénzt semmisítettek meg, és ennek eredményeként csökkent az arany és ezüst ázsioja.⁴⁷ Az 1852-es kötvénykibocsátás teljes sikerrel járt, mivel a külföldi üzletemberek az adott helyzetet már megfelelőnek tartották arra, hogy komolyan részt vállaljanak Ausztria gazdasági életében. A legsikeresebb bécsi bankár, Anselm Rothschild vállalta a kötvények londoni kibocsátását, és nem jelentett számára problémát az új kötvények értékesítése.⁴⁸ A külföldön – főleg Londonban – felvett kölcsön egynegyedét a valuta helyzetének további megszilárdítására fordították.⁴⁹ 1853 elején a forint megnövekedett értéke már a külkereskedelmet kezdte fenyegetni.⁵⁰ Az osztrák pénzügyek stabilizálása után az egyes iparágak fejlesztését gátló jogi akadályok megszüntetése jelentős mértékben fokozhatta a gazdasági növekedést.

Mivel minden magyar állampolgár adóalany lett, nem volt többé szükség a Cisz- és Transzlajtánia közötti belső vámhatárra. Ezt 1849. és 1851. között fokozatosan felszámolták.⁵¹ A magyar mezőgazdasági és bányatermékek jó piacot találtak a birodalmon belül, a magyar fogyasztók pedig olcsóbban juthattak az iparcikkekhez. A kormány arra ösztönözte az ipart és a kereskedelmet, hogy természeti forrásainak kihasználásával és a hagyományos iparágak fejlesztésével alkalmazkodjon a koronatartományok között fennálló munkamegosztáshoz. Ennek a politikának meg is volt az eredménye. A szénbányászat, a vas- és cukortermelés adatai ezt a következőképpen illusztrálják:⁵²

⁴³ Pesti Napló, 1851. szeptember 15.

⁴⁴ Tafeln . . . 1849–51 I. Band B Staats-Verwaltung III. Heft 7. tábla 14–15 lap; Tafeln 1852/57. II Band. B Staats-Verwaltung. III. Heft 7. tábla 4–5.1.

⁴⁵ Uo. 1852. április 29., *Keleti Károly: Visszapillantás Magyarország közzgazdaságának egynegyed századára*, Budapest, 1875. 12.

⁴⁶ Pesti Napló, 1851. november 27.

⁴⁷ Uo. 1852. május 20.

⁴⁸ A. Corti: *The Reign of the House of Rothschild*, New York, 1928. 322.

⁴⁹ Pesti Napló, 1852. szeptember 10.

⁵⁰ Uo. 1853. január 26.

⁵¹ Hivatalos Lap, 1850. 925–927.

⁵² Tafeln . . . 1849/51 II Theil. A Cultur, V Heft, III. tábla 42., 6., 10.; Tafeln . . . 1852/54 II Band, A Cultur, III tábla 2–4., 6–7.

	1851	1853
osztrák mázsában		
szén (kő és barna)	1,892,100	2,185,000
vas (nyers és öntött)	457,500	728,800
cukor	384,600	636,600

A belső gazdasági újjászervezés után Ausztria a Németországgal létrehozandó végleges vámunió megvalósításához közeledett. Egy a kormány által 1849-ben kinevezett vámtarifa-bizottság 1851 elején bizonyos javaslatokat tett a Mezőgazdasági, Ipari és Kereskedelmi Kongresszusnak. Az üléseken elnöklő Bruck igen kiábrándítónak találta az osztrák és cseh üzletemberek reagálását, ahogyan a bizottság alacsonyabb vámtarifákra tett javaslatát fogadták – csak a magyarok jelezték egyetértésüket. A bizottság stratégiáját végül elfogadták. Az 1851. november 8-i pátens csökkentette a behozatali vámokat, és megszüntette a legtöbb exportilletéket.⁵³ A késztermékeket így olcsóbban adhatták el Magyarországon, és a korábbi jozefinista védővámrendszer eltörlése új életre keltette a magyar mezőgazdaságot és kereskedelmet.

Egy másik, a gazdaságot ösztönző intézkedés volt az alsóausztriai súlyok és mértékek bevezetése az egész birodalomban. Így lehetővé vált az ipari alkatrészek, szerszámok, nyersanyagok olcsó cseréje és ezzel a késztermékek versenyképes áron történő, nagyobb határfokú előállítására. Új, a kereskedelmet szabályozó rendeletek korlátozták a szabad kereskedelmet ellenőrző céhek tevékenységét, és megtiltották az új céhek alapítását.⁵⁴ Ezenkívül egy ideiglenes kereskedelmi törvény megtiltotta az állampolgárok vallás, nemzetiség vagy származás miatti kizárását az ipari és kereskedelmi tevékenységből.⁵⁵ A miniszterek tehát a céhekkel szemben a felemelkedő magyar középosztályt támogatták (főleg a kereskedelemben legtevékenyebb zsidó kereskedőket és iparosokat a céhekkel szemben). A kormány ösztönözte az önálló üzletemberek tevékenységét, és segítette őket a kereskedelmi és iparkamarák felállításában. Az első ilyen kamarát az 1848-as forradalom idején Bécsben hozták létre. Bach rövidesen bevezette ezt az intézményt az egész birodalomban. A kamarák olyan félhivatalos, félig autonóm testületekké váltak, amelyek elősegítették a szabad kereskedelmet, és a kormánnyal szemben képviselték tagságuk érdekeit. Végül soron információkat nyújtottak a kormánynak, törvényeket javasoltak, illetve véleményeztek – és a miniszterek a gazdasági fejlődés elősegítésére

⁵³ Pesti Napló, 1851. november 28: *Alexander Matlekovits*: Die Zollpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie von 1850 bis zur Gegenwart. Budapest, 1867. 10–12.

⁵⁴ Pesti Napló, 1851. október 13. *Eperjesy Géza*: „A Pest megyei céhesipar 1686–1872” Pest megye múltjából. Tanulmányok (Szerk.) *Keleti F.* Budapest 1965, 274; *Szávay Gyula*: A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története, 1850–1825., Budapest, 1927, 203–206; Brennan, Economic Reform, 168.

⁵⁵ Pesti Napló, 1851. március 11.

hozandó intézkedéseket ezekre alapozhatták.⁵⁶ Mindezen felül a szabad kereskedelem terjesztését szorgalmazó kormány a kereskedelmi felügyeleti tevékenység nagy részét átruházta a helyi kereskedelmi és ipari kamarákra, miközben a szabad királyi városokat – mint kereskedelmi testületeket – megfosztotta hagyományos kereskedelmi monopóliumuktól.⁵⁷

A magyar kamarákkal történt konzultáció után számos új törvényt hoztak a gazdasági növekedés elősegítésére. Egy, a magyar országgyűlés által 1825-ben megakadályozott, az ipari és kereskedelmi szabadalmakat szabályozó törvény az egyéni vállalkozókedv elősegítésével új lökést adott az iparnak.⁵⁸ A pénzügyminiszter 10 évig terjedő adókedvezményeket nyújtott az épületek renoválásának ösztönzésére.⁵⁹ A provizórium végén az új polgári törvénykönyv nagyban hozzájárult az ipar és kereskedelem szabályos fejlődéséhez. A tényleges pénzügyi befektetéseket azonban nem pótolhatták a törvényhozás előnyei. Magyarországnak nem volt gyakorlata a belső tőkefelhalmozásban, és a külföldi tőkebehozatal még gyerekcipőben járt. Aktív kormánybeavatkozás nélkül csak csigalassúságú gazdasági fejlődésre nyílt volna lehetőség.

Ezért a kormány új utakat keresett a gazdasági sikerek elérésére. Hozzáálltak a magyarországi közlekedés fejlesztéséhez. A vasútépítés munkaalkalmakat nyújtott, közelebb hozta egymáshoz a termelőket és fogyasztókat, fokozta a gazdasági tevékenységet, erősítette a birodalom egységét. 1850 márciusában az állam megvásárolta a teljes magyar vasúthálózatot.⁶⁰ Bécs megváltotta a magánkézben lévő részvényeket 8 millió forintért, átvállalta a Társaság 3 milliónyi adósságát, és végrehajtotta az 1848-ban már részben elkészült, a hadműveletek alatt erősen megrongálódott Pozsony–Vác vonal üzembehelyezéséhez szükséges mintegy 5 millió forint pótlólagos beruházást. A Birodalomban 1850-ben a kincstár 17 millió forintot költött vasútépítésre, felszerelésre, régi vonalak és távírvonalak megvásárlására. 1851 elejéig 2302 mérföld vasútvonal építését fejezték be, és további mintegy 100 mérföld építése volt folyamatban. Magyarországon a vasútépítési beruházások egyre növekedtek. Ennek eredményeképpen átadták a forgalomnak 1850 decemberében a Vác–Párkányána és 1851 áprilisában a Párkányána–Pozsony vasútvonalakat.⁶¹ Minthogy a Pest–Szolnok és a Pozsony–Marchegg vonalak már 1849 előtt elkészültek, 1851-től már zavartalanul folyhatott az áru- és személyforgalom Béctől Szolnokig és vissza. Ezen túlmenően a Szolnok–Debrecen–Nagyvárad és a Szeged–Temesvár vonal építésével ösztönözték a magyar Alföld gazdasági fejlődését.⁶² Kecskemét városa 1851 augusztusában ünnepelte összekapcsolását a délkeleti vonalakkal.⁶³ Az

⁵⁶ *Sárközi Zoltán*: „A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara hivatalos története”, *Levéltári Szemle*, 17. No. 1. (1967. január–április), pp. 61–62; *Tapié*, *The Rise*, 290.

⁵⁷ *Hanák*, (Szerk.) *Magyarország*, 51.

⁵⁸ *Pesti Napló*, 1852. december 2.

⁵⁹ *Uo.* 1851. július 11.

⁶⁰ *Carl Czörnig*: *Österreich's Neugestaltung, 1848–1858* (Stuttgart and Augsburg, 1858), p. 382; *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik*, 6, Book 3, (ed.) *Direktor der Admin. Statistik*, (Wien 1855), 18.

⁶¹ *Pesti Napló*, 1851. szeptember 29.

⁶² *Uo.* 1850. december 14.

⁶³ *Uo.* 1851. augusztus 28. *Magyar Hirlap*, 1851. augusztus 22., *Czörnig*: *Österreich's*, 377–378 és 382.

Osztrák Állami Vasúttársaság erőszakosan terjeszkedett Magyarországon. Hamarosan nagy földterületeket szerzett, és részesedéshez jutott a vasércbányászatban, valamint a fémiparban.⁶⁴ 1852 végére több mint 17 000 munkás vett részt a vasútépítésben.⁶⁵ Ferenc József sürgette minisztereit, hogy gyorsítsák a Magyarországot Fiumévei és Galiciával összekötő vonalak építését.⁶⁶

Az egyre sűrűsödő vasúthálózatot kiegészítette a monopóliumként működő Duna Gőzhajózási Társaság tevékenysége. 1851-ben a társaság 51 hajón és 200 uszályon szállított a Dunán utasokat és árukat.⁶⁷ Óbudán nagy kikötőt építettek.⁶⁸ 1852-ben megújított és átdolgozott alapszabályokat kapott a Társaság, és röviddel ezután együttműködésbe kezdett a kormánnyal: összeköttetést létesítettek az újonnan megnyílt pécsi szénbányák és egy dunai kikötő között, így radikálisan csökkentették a szén árát, valamint a társaság üzemanyag-költségét.⁶⁹ A Duna Gőzhajózási Társaság új járatokat indított a Tiszán és a Körösön. A kormány nagyobb összegeket csak 1854-től költött a Tisza szabályozására.⁷⁰ A vízi közlekedés fejlesztéséhez szükséges összegek előteremtéséhez a kormány kölcsönt vett fel az egyik legnagyobb cégtől, a Sina-bankháztól. Az ármentesítés költségeit az állam a helyi földbirtokosokra hárította kötelező hozzájárulás formájában.⁷¹ A Duna Gőzhajózási Társaság részvényeinek többsége a Rothschildok kezében volt, de az osztrák államkincstár mellett francia, angol, olasz és délnémet tőke is részt vett a magyar közlekedési hálózat fejlesztésében.⁷²

1851-ben állami kezelésbe vették a magyarországi utakat. A kormány mérnöki irodájának és az iroda kerületi tisztviselőinek központi irányítása alatt a helyi hatóságok közmunka, illetve a közmunka megváltási összegek felhasználásával helyi útépítéseket szerveztek.⁷³ A számos helyi útépítés mellett a provizórium idején elkezdték néhány nagy főútvonal – így a Pest és Eperjes, vagy Tétény és Fehérvár közötti útvonalak – építését is.⁷⁴

Számos egyéb intézkedést is hoztak a tőke szabad mozgásának és hozzáférhetőségének elősegítésére. Magyarországnak égetően szüksége volt a pénzre. A kormány és néhány belföldi pénzintézet (főleg a Kereskedelmi Bank) közvetlen segítségével azonban az ipari és mezőgazdasági beruházásokhoz lassan elegendő tőke állt rendelkezésre.

A kormány gazdaságpolitikája hozzájárult a kedvezőbb pénzügyi légkör kialakulásához. 1851-ben már jóval több betét volt a takarékpénztárakban, mint 1848 előtt.⁷⁵

⁶⁴ Az olcsó földet az állam, illetve a törvényhatóságok adták. Az utóbbiak így akartak összeköttetésbe kerülni a vasúthálózat tal. Ld. a Pesti Napló 1852. október 19.

⁶⁵ Uo. 1851. március 2., 1852. november 9.

⁶⁶ Uo. 1852. szeptember 4.

⁶⁷ Uo. 1852. szeptember 4.

⁶⁸ Hanák (Szerk.), Magyarország, p. 67.

⁶⁹ Pesti Napló, 1852. július 19.

⁷⁰ Brenman: Economic Reform, p. 237.

⁷¹ Pesti Napló, 1851. augusztus 2. Szávay: A magyar kamara, p. 240.

⁷² Brenman: Economic Reform, p. 236.

⁷³ Hanák (Szerk.) Magyarország, p. 67.

⁷⁴ MOLAL, K. K. Landes-Baudirection für Ungarn p 231–237.

⁷⁵ Pesti Napló, 1851. július 3. és 1852. október 7.

⁷⁶ Nagy István: A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában (1849–1867), Budapest, 1944. 25; Varga Gyula: Magyarország pénzügytörténete, Budapest, 1885.

Takarékbetétek

Év	Állomány millió Ft.	Növekedés
1850	10.6	
1851	13.3	25.50%
1852	16.6	24.8%
1853	16.7	0.6%

Az Osztrák Nemzeti Bank 2–2 millió forintnyi dotációval fiókokat nyitott Prágában és Pesten.⁷⁶ A Pesti Kereskedelmi Bank Bécsbe küldött delegációja tiltakozott a vetélytárs megjelenése miatt, pedig az Osztrák Nemzeti Bank eleinte korlátozta fiókjának tevékenységét.

Mindazonáltal Magyarországon volt szabad, versenyképesen alacsony – 4–5 százalékos – kamattal kapható tőke a kereskedelem és ipar számára.⁷⁷ A kormány által kibocsátott kötvények félig-meddig kötelező megvásárlása azonban ideiglenesen komoly készpénzkészletektől fosztotta meg a kereskedői közösségeket. A pesti zsidó kereskedőknek például több, mint 600 000 forintért kellett kötvényeket vásárolniuk. Az ötszázalékos államkölcsönbe fektetett összegek azonban méltányos hasznot hoztak, és jól egészítették ki a hiteleket.⁷⁸

1853 előtt a mezőgazdaságban uralkodó bizonytalan tulajdonviszonyok a legtöbb földesurat megfosztották a szabályos hitellehetőségektől. A takarékpénztárak, a Pesti Kereskedelmi Bank és az Osztrák Nemzeti Bank inkább kereskedelmi ügyekkel foglalkoztak, és elzárkóztak a jelzálog-üzletek elől, amelyek – az ősiségi rendszer teljes eltörlése előtt – igen nagy kockázattal jártak. Az arisztokrácia és a dzsentrik pénzügyi nehézségeinek könnyítésére a kormány a nem-kereskedelmi jellegű adósságokra 1849. és 1854. között moratóriumot vezetett be. 1853-ban rendezték a földtulajdonviszonyokat: engedélyezték a szabad eladást és a legtöbb ingatlanra jelzálogkölcsön felvételét. Ezen felül a kormány az elvesztett robotért nyújtott kárpótlás formájában készpénzt juttatott a korábbi jobbágytartó földesuraknak. A provizórium végére a kormány vállalta a jobbágyfelszabadítással járó minden költség fedezését.⁷⁹

1851 elejétől meggyorsult a jövőbeni kárpótlások kamatainak terhére az előlegek kifizetése. A földbirtokosok egy egyszerű, jogosultságukat bizonyító nyilatkozat fejében megkaphatták ezt az előleget. Elítélt vagy körözött forradalmárok családtagjai gyakran folyamodtak az előlegért és meg is kapták, bár ez törvénytelen volt. 1850. november és 1852 februárja között 3,3 millió forintot osztottak ki a magyar földesurak között.⁸⁰ Az egyház is kapott az előlegekből.⁸¹ Az előlegek és kárpótlások folyósításával kapcsolatos adminisztratív ügyeket intéző kerületi kormánybizottságok a napisajtóban havonta kö-

⁷⁶ *Szávay*: A magyar kamarai, 208.

⁷⁷ Pesti Napló, 1851. október 18.

⁷⁸ Uo. 1851. szeptember 18.

⁷⁹ *Bernát*: Az abszolutizmus, 265; *Lóránt*: Adatok, 26.

⁸⁰ Uo. 17-18.

⁸¹ Szepes papjai például 61 000 forintot kaptak kárpótlásul feudális járadékaik elvesztéséért. Pesti Napló 1852. október 20.

zölték a juttatásban újonnan részesültek névsorát. Az orosz intervenciós erők által 1849-ben okozott károkért is fizettek némi kárpótlást.^{8 2}

A kormány kiterjesztette a technikai segítséget a családi birtokaik művelését folytató földbirtokosoknak, valamint olyan vállalkozóknak és parasztoknak, akik újonnan vásároltak földet. A méntelepek a királyi istállókból származó apaállatokat kaptak a magyarországi loállomány minőségének javítására.^{8 3} Modern dohányültetvényeket is szerveztek. A reformkormány egyik röpirata büszkén állítja, hogy Bécs „nagyszabású, minden szintre kiterjedő mezőgazdasági iskolákat és programot kezdeményezett (Magyarországon)”.^{8 4} Az oktatási miniszter rendszeres évenkénti segílyt nyújtott a magyaróvári Mezőgazdasági Főiskolának.^{8 5} Anyagi támogatással és bátorítással ösztönözte a kormány egy, a magyar erdőgazdálkodás tudományos fejlesztését elősegítő erdészeti egyesület alapítását.^{8 6} 1851 végén modern mezőgazdasági módszereket bemutató kiállítás nyílt meg Pesten. A kormány mezőgazdasági gépeket importált, és kiváló minőségű szarvasmarhákat hozott be külföldről.^{8 7}

A magyar mezőgazdaság modernizálására az úrbéri viszonyok megszüntetésének kellett feltenni a koronát. A liberális centralisták gazdasági megújító törekvései nem lehettek teljeseek Bach szociális programjának teljesítése nélkül. A jobbágyfelszabadítás a magyar dzsentri bürokráciával együttműködve – amennyiben azt a „társadalmi igazságosság szellemében”^{8 8} akarták foganatosítani – a belügyminiszter magyarországi napi közigazgatási tapasztalatai alapján nem volt megvalósítható. Bach elutasított a földreformmal kapcsolatos kérdésekben minden tárgyalást a nemesekkel „abban a hitben, hogy bármilyen elvekben is állapodnak meg, ezen a módon az mindenképpen ellentétes lesz a falusi tömegek érdekeivel”.^{8 9} Ennek következtében a felszabadítási pátens kiadása jelentős késedelmet szenvedett. Ezt a törvényt csak a provizórium utolsó napjaiban hozták meg, és a végrehajtás azoknak a „Bach-huszároknak” a feladata lett, akik 1853-tól kezdve felváltották a leginkább ellenkező magyar köztisztviselőket. Ha a „megfiatalítás” nem oldható meg együttműködve a magyar uralkodó osztállyal, Bécs kész volt nélkülük is cselekedni.

1849. és 1853. között Ferenc József kormányzata megkísérelte, hogy gazdasági biztonságot és jólétet hozzon az egész birodalom számára. Magyarország gazdaságát meg akarták újítani, iskoláit modernizálni, a közigazgatást és a törvényhozást mentesíteni a bürokráciától, és törvényeit korszerűvé kívánták tenni. Szó sem volt a pacifikált ország kizsákmányolásáról vagy gyarmatosításáról. Magyarország egyenlő feltételekkel vett részt a birodalmon belüli munkamegosztásban, sőt végső soron az osztrák vezetésű egységes németországi közös piac előnyeinek élvezetében.

^{8 2} *Berzeviczy Albert*: Régi emlékek 1853–1870. Budapest, 1907. 64.

^{8 3} Pesti Napló, 1851. október 30. és 29.

^{8 4} *Anonymus (Bernhard Fischer von Mayer)*: Rückblick auf die jüngste Entwicklungs-Periode Ungarns (Vienna, 1857), 73–74. Brennan, Economic Reform, 206.

^{8 5} Pesti Napló, 1851. augusztus 18.

^{8 6} Uo. 1851. július 9.

^{8 7} Uo. 1851. november 3., *Jirkovsky*: A magyarországi pénzügyek, 44.

^{8 8} *Heinrich Friedjung*: Österreich von 1848–1860. I., (Stuttgart, 1908), p. 349.

^{8 9} *Johann Kalchbert*: Mein politisches Glaubensbekenntnis, (Leipzig, 1881), 308.

A kedvező nemzetközi fejlemények váratlan lökést adtak a megújításnak. A gazdasági konjunktúra és jelentős külföldi versenytársak hiánya megsokszorozta a liberális centralisták magyar gazdasággal kapcsolatos pénzügyi és egyéb reformjainak hatását. Fejlődött a mezőgazdaság, vasutakat és víziutakat építettek, akumulálódott a belföldi tőke, és áramlott be külföldi tőke is. A liberális centralisták bukása és a magyar uralkodó osztály politikai szembenállása ellenére Magyarország megtette az első lépéseket az ipari forradalom felé.

FÜGGELEK

I.

A Habsburg Birodalom nettó adóbevételei 1850–1853
(millió forint)

	1850*	1851*	1852**	1853**
I. Összbirodalmi állami bevételek				
1. egyenes adók	62,6	76,6	82,7	83,3
ebből földadó	51,4	60,2	60,2	58,0
2. közvetett adó	94,5	107,5	121,2	129,1
3. egyéb állami bevételek	12,1	10,3	5,1	1,8
Összesen	169,2	194,4	209,0	214,2
II. Magyarország				
1. egyenes adó	5,2	15,1	14,7	13,8
ebből földadó	5,1	13,0	10,6	9,5
2. közvetett adók	6,4	9,5	14,1	16,9
3. egyéb	0,3	1,0	1,5	0,5
Összesen	11,3	25,6	30,3	31,2
III. Összbirodalom Magyarország nélkül				
1. egyenes adó	57,4	61,5	68,0	69,5
ebből földadó	46,3	47,2	49,6	48,5
2. közvetett adó	88,1	98,0	107,1	112,2
3. egyéb	12,4	9,3	3,6	1,3
Összesen	157,9	168,8	178,7	183,0

*Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie für die Jahre 1849–1851 Neue Folge 1. Band. Wien, 1856. B Staats-Verwaltung IV. Heft 24 tábla 16–17. l., 36–37. l.

**Tafeln 1852–1853–1854 Neue Folge II. Band, Wien, 1859. B Staats-Verwaltung, IV. Heft, 24. Tábla 2–3. l., 22–23. l.

II.

Az egy főre eső állami adójövedelem, forintban

	1850	1851	1852	1853
I. Összbirodalmi állami bevételek				
1. egyenes adók	1,64	2,07	2,15	2,15
ebből földadó	1,35	1,63	1,58	1,50
2. közvetett adó	2,48	2,91	3,17	3,33
3. egyéb állami bevételek	0,32	0,28	0,14	0,05
Összesen	4,44	5,26	5,47	5,53
II. Magyarország				
1. egyenes adó	0,58	1,86	1,69	1,56
ebből földadó	0,57	1,60	1,22	1,07
2. közvetett adó	0,71	1,17	1,63	1,91
3. egyéb	0,03	0,12	0,17	0,05
Összesen	1,26	3,15	3,49	3,52
III. Összbirodalom Magyarország nélkül				
1. egyenes adó	1,97	2,13	2,30	2,33
ebből földadó	1,59	1,64	1,68	1,62
2. közvetett adó	3,02	3,40	3,63	3,35
3. egyéb	0,43	0,32	0,12	0,05
Összesen	5,42	5,85	6,05	6,13

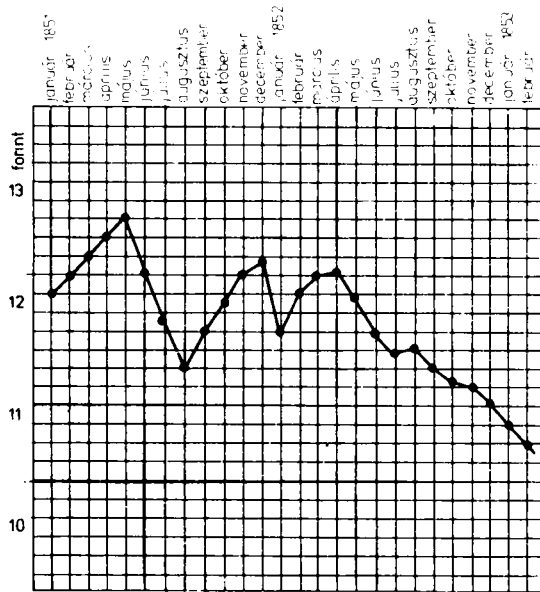
III.

Magyarország dohánytermelése 1852–53-ban

Év	Termelők száma	Beültetett terület kat. holdban	Termelt dohány q-ban	Hozam q/kat. hold
1852	44,694	29,154	359,644	12,34
1853	54,429	31,522	731,038	23,19

Forrás: Anon. (B. von Meyer), Rückblick auf die jüngste Entwicklungs-Periode Ungarns, Wien, 1857. pp. 72–73.

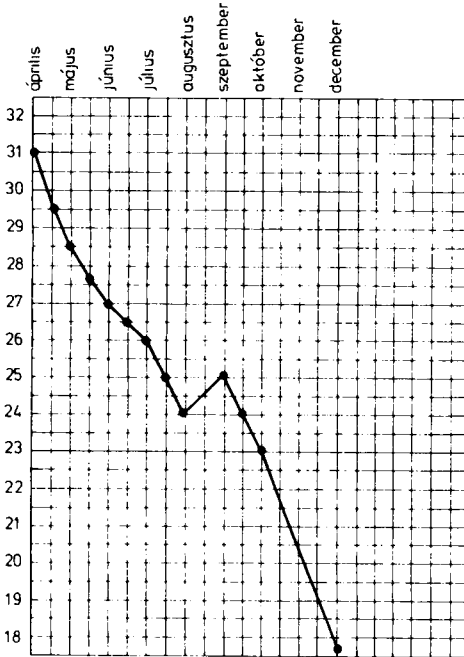
IV.

A font-sterling árfolyama a bécsi tőzsdén a provizórium idején

Forrás: Pesti Napló, napi árak.

V.

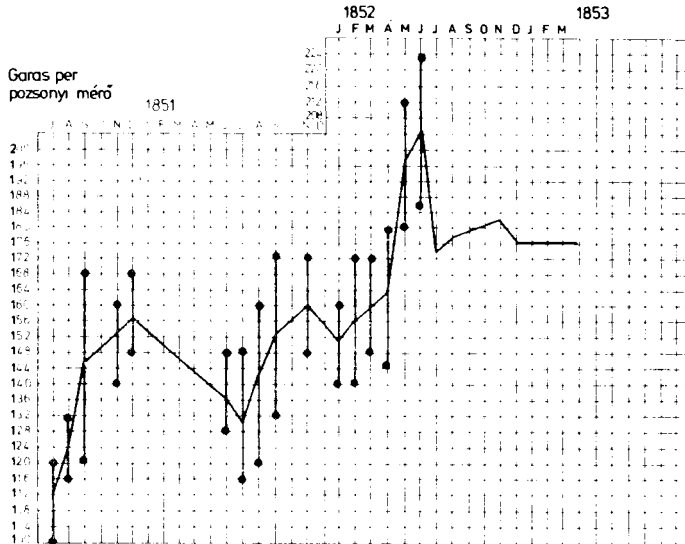
Napi árfolyamok a bécsi tőzsdén az osztrák államkölcsön 1852-es londoni kibocsátását közvetlenül megelőző és követő időszakban

Forrás: Pesti Napló, napi árfolyamok.

VI.

A búza ára Magyarországon 1850. júliusától 1853 februárjáig

MOCSÁRY LAJOS ELVESZETTNEK TARTOTT RÖPIRATA: „A KIEGYENLÍTÉS”

Az elveszettnek hitt röpirat a Hadtörténelmi Intézet Levéltárának rendezése során került elő. *Böhm Jakab* levéltáros volt szíves felhívni a figyelmemet, a röpirat az abszolutizmus és a provizórium kori általa rendezett anyagban található. Időközben a munkálatait ismertető közleményében a röpirat címlapját is közölte.¹

Talán nem érdektelen a Századok olvasói számára a Mocsáry Lajos írói pályája szempontjából igen fontos információkat nyújtó irat fontos részleteinek megismerése. Annál inkább, mert köztörténetírásunk az 1861. évi országgyűlés utáni közállapotokat kevés figyelemre méltatta. A provizórium 1862–1865 közötti időszakának politikai publicisztikájáról és közéletéről a szélcsend visszatérése szellemében szólnak a feldolgozások. A Hadtörténelmi Intézet Levéltárának most rendezett anyagában található töméntelen elkobzott sajtótermék viszont arról tanúskodik, hogy folyamatosan, igen élénk politikai publicisztikai fejtegetések tömege jelent meg, a rendszeressé váló elkobzások ellenére. A konzervatívok, vagy miként Mocsáry nevezi őket „municipalisták” rendkívüli aktivitása és a velük szemben állók éles bírálati töltötték meg a lapokat és a röpirat-kiadást is. Mocsáry röpirata is a konzervatívokkal száll vitába.

A kormány hivatalos agitációja visszatért a birodalmi gyűlés tartományi képviselők megszervezésének további erőltetéséhez. Ugyanakkor a konzervatív kormányzat, habár Mocsáry elkobzott röpiratának tanúsága szerint adminisztratív eszközökkel is fellépett a 48-asok ellen, tudatában volt ideiglenes jellegének, és számolt az állapot tarthatatlanságával is. Ennek szellemében agitációjuk a 48-as liberális tábor megosztására irányult, és annak alkura hajlamos részét igyekezett megnyerni és a nem alkuvókkal szembeállítani.

A röpirat ellen folytatott hatósági eljárásról korábbi kutatásaim során egy apró újságcikkből értesültem, ami igen szűkszavúan jelezte a tényt az újdonságok között. Ennek alapján a Helytartótanács iratai között sikerült megtalálni az erre vonatkozó legkorábbi iratot 1862. szeptember 15-i keltezéssel. Az irat utal arra, hogy az ügyet a katonai városparancsokhoz tették át, a büntetőeljárás lefolytatása céljából, de ugyanakkor utal arra is, hogy a röpiratnak egyetlen cenzúrapéldányát nyomtatták ki teljesen, a többi példányból csupán az első íveket. A katonai városparancsnokság 1862. november 24-én kelt levelében közölte a rendőrigazgatósággal, hogy az 1862. november 19-én kelt kegyelmi rendelet alapján az eljárást megszüntették, de tegyen intézkedést a röpirat kiadásának további megakadályozására, tekintettel a röpirat izgató tartalmára. A katonai hatóság átiratában nem esett szó a cenzúrapéldány hollétéről, vagy visszaküldéséről.

¹ Hadtörténelmi Közlemények 1980. 1. sz. 290–292.

Worafka rendőrtanácsos az eljárás megszüntetéséről értesítette a Helytartótanácsot. Az amnesztia ellenére a foglalás jóváhagyását kérte. A Helytartótanács elnöksége a Bécsben székelő kancelláriához továbbította a javaslatot. Ehhez az átirathoz mellékelték a röpirat egy példányát, megtekintés céljából. Az irat hátlapjára a kancellária irattárosa ceruzával rávezette: A könyv a főkancellárnál. Az iraton a könyv további sorsára utaló feljegyzés nincs. Ennek alapján úgy tűnt, a röpirat egyetlen példánya Forgách Antal főkancellár magánirattárában lappang. A Pozsonyban őrzött irattárban azonban ezt a példányt eddig nem sikerült megtalálni.²

Az Országos Levéltár és a Hadtörténelmi Levéltár most hozzáférhetővé vált vonatkozó iratainak egybevetése alapján úgy tűnik, hogy Forgách főkancellárhoz nem a cenzúrapéldány juthatott el, hanem a Helytartótanácsnak küldött, az 1000 példányos nyomdai sokszorosítási munkálat hatóságilag félbeszakított és lefoglalt nyomdai terméke, amelyet a foglaló hatóság bizonyítékként abból kiemelt. A többi példányt valószínűleg megsemmisítették. A Forgáchhoz jutott példány ezek szerint csonka példány lehetett.

Az iratok összevetéséből fény derült az eljárásjogi háttér újabb mozzanataira is. Worafka rendőrtanácsos az 1862. szeptember 15-i alapiratát ugyanis nem csupán a Helytartótanácsnak küldte meg, hanem egyidejűleg Budapest katonai parancsnokának és az Országos Katonai Parancsnokságnak is. Látszólag mindhárom átirat azonos szövegű. A tényleíró rész szó szerinti egyezése azonban megtévesztő. A két országos főhatóság (Helytartótanács és Országos Főparancsnokság) csupán a röpirat elleni eljárásról és annak tartalmi indoklásáról szóló szövegrészt kapta meg, jóváhagyás végett. A Buda–Pest Város-, Kerület-, és Erődparancsnokság azonban *további*, az eljárás lefolytatása szempontjából fontos rendőrségi nyomozás részleteiről is tájékoztatást kapott.³

A városparancsnoknak tett jelentés kiegészítő adatai derítenek fényt eddig ismeretlen személyes körülményekre is. Eljárásjogi szempontból érdekes, hogy a röpiratra a sajtójog szerinti kéziratkezelés volt irányadó. Vagyis Mocsáry Lajos *kéziratát* a rendőrség nem kobozta el, mert az nem számított a sajtótörvénybe ütköző vétség bűnjelének. A rendőrség sajtóosztályának ellenőrzési munkája nem a kéziratra épült, hanem a benyújtott próbanyomat volt a hatósági vizsgálat tárgya, amelyet a nyomda képviselője a szedés teljes befejezése után volt köteles jóváhagyásra benyújtani. Így a kézirat további sorsáról az újonnan feltárt levéltári iratok nem adnak felvilágosítást. Annál érdekesebb a személyes körülményekre vonatkozó információ Worafka városparancsnokhoz intézett jelentésében. Ebből derül ki, hogy a nyomda képviselője által a rendőrséghez sajtópolitikai ellenőrzésre benyújtott próbanyomatot a rendőrség, a sajtóosztály jelentése alapján, azonnal lefoglalta, és ezt az egyetlen teljes lenyomatot tartalmazó példányt a katonai parancsnokságnak küldte meg. A jelentés szerint a többi a nyomdában már elkészült sokszorosításból a megrendelt ezer példányban csupán az első 7 ívet nyomtatták ki, ezt is lefoglalták. A most előkerült teljes nyomdai levonattal összevetve állapítható meg, hogy a rendőrség nyomdai foglalásának pillanatában a röpirat csaknem teljes kinyomtatása befejeződött. A

²Tóth Ede: Mocsáry Lajos pályakezdetek. Kand. ért. kézirat. Budapest, 1962. 64. – Az általam feltárt iratokat Kemény G. Gábor volt szíves közölni: *Mocsáry Lajos* Válogatott írásai. Bp., 1958. 620–623.

³Országos Főparancsnokság II. Igazságügyi Osztály (Landes General Kommando, Abt. II. Justizwesen) 1862/1593. sz. – Hadtörténelmi Intézet Levéltára

cenzúrapéldány 8,4 ív, 131 oldal. A kiadvány nyomdai ívszámozása alapján a 7 ív teljesen elkészült sokszorosítás 111 lap lehetett. Ez megfelel az „Egy év története” c. fejezet végének. Így állapítható meg, hogy a nyomdából elkobzott példányok közül kiemelt és a kancellárnál maradt példány szövegéből csaknem teljes, csupán a 112–131. oldalig terjedő Kilátások c. fejezet kinyomtatása hiányozhatott még. Feltehető, hogy a kancellária irattárában, illetőleg a kancellár magánirattárában egy ilyen utolsó fejezet nélküli példány lappang, amely azonban a kézirat lényegi mondanivalójának rendőrségi eljárást kiváltó részleteit kielégítő mértékben tartalmazza.⁴

A jelentés utalásából arra is következtetni lehet, hogy Mocsáry képviselői mandátumára is hivatkozhattak a nyomda alkalmazottjai a kiadás jogossága alátámasztására. Worafka ugyanis megjegyzi „az elmúlt évben országgyűlési képviselő volt, és a határozati párthoz tartozott, és ennek alapján a kiadás jogát fenntartja”. Worafka a továbbiakról bővebb nyomozati anyagot ígért. A szakirodalom eddig Mocsáryt a felirati párthoz tartozónak vélte annak alapján, hogy Deák feliratára szavazott. A kandidátusi értékezésemben jeleztem, hogy Mocsáry az országgyűlés idején a Tigris-fogadóban lakott, amely a határozati párt gyülekező helye volt. Megnyilatkozásai is arról tanúskodnak, hogy már az országgyűlés idején nézetei eltértek Deákétól, és a határozatiakhoz közeledett.⁵ Mocsáry azonban sem az országgyűlésen, sem azt követően visszatekintve nem az abszolutizmus rendszere ellen küzdő erők pártokra tagolódását tartotta fontosnak, hanem az egyetértést a 48-as törvényes állapot visszaállításának követelésében. A *kiegyenlítés* c. röpirat tartalmi elemzése is bizonyítani látszik, hogy 1862-ben Mocsáryt már elvileg és gyakorlatilag áthidalhatatlan szakadék választotta el az Eötvös–Deák-csoport konzervatívokkal titokban egyezkedő lépéseitől. A röpirat nyilvánvaló célja ez: a konzervatívok alkudozási kísérletei leleplezése és elvi elítélése.⁶

A rendőrségi jelentés ugyan nem tartalmaz feltételezéseket a röpirat rendőri lefoglalása és a szerző és nyomdatulajdonos egyidejű külföldön tartózkodása között, de leírja a tény: Mocsáry Gräfenbergben vízgyógyászati kezelésen, Emich Gusztáv nyomdatulajdonos Ostendében és Londonban tartózkodott. Csupán Emich Gusztávról jegyzi meg, hogy személyes viszonyait a városparancsnokság nyilván hasonló okok miatt „már kielégítően ismeri”. Valószínűleg Emich és az emigráció általuk is megfigyelt kapcsolatára utalt. Mocsáry viszont, amint a disszertációmban más források alapján jeleztem, Gräfenbergben feleségével a Pákh Albert által szervezett Magyar Társasághoz tartozott, és megjelenése az ottani magyar társadalmi mikroklímában csípős megjegyzéseket váltott ki a konzervatívok körében. Mocsáry az amnesztiarendelet után tért haza.⁷

A *röpirat műfaja* Kecskeméthy Aurél röpiratával egybevetve meglehetősen eltérő. Kecskeméthy inkább magyarázatokkal ellátott dokumentumgyűjtemény népszerű kiadására vállalkozott.⁸ Mocsáry sajátos műfaja első írásaitól kezdve inkább a politikai

⁴ Mocsáry Válogatott Írásai 621.

⁵ Tóth Ede kand. ért. 94.

⁶ Mocsáry a nemzeti kérdésben Deák-Eötvös-Madáchtól eltérő véleményét vitatja: *Sötér István: Nemzet és haladás*. Bp., 1963. 744.; *Szabad György: Forradalom és kiegyezés választóján*. Bp. 1967. 554.

⁷ Országos Főparancsnokság II. Osztály 1862/1539. sz. Hadtörténelmi Intézet Levéltára.

⁸ *Kecskeméthy Aurél: Vázlatok egy év történetéből*. 1860. október 21–1861. októberéig. Pest. 1862. 12.

esszéhez áll közelebb. Mocsáry írásainak dokumentatív anyaga visszafogottabb, csupán olyan mértékben utal forrásaira, amennyire szükséges a korabeli olvasó számára annak jelzése, hol nézhet utána állításai igazának, mivel tudja igazolni állításait. Mocsáry írása azonban én-centrikus. A politikus, a társadalom közös dolgaival foglalkozó ember beszél el személyes tapasztalatait, mondja el véleményét. Bizonyító anyaga az elbeszélő szemtanú véleménye korrektségének igazolását szolgálják, de sohasem törekszik a tényeket, eseményeket adatsorok segítségével feltáró elemzésre. Kecskeméthy az általa felsorakoztatott dokumentumokból von le következtetéseket, azok belső logikájával érvel. Mocsáry e téren látszólag kevesebb tényt mozgat, sok mindenre élményeire támaszkodva hivatkozik, sok mindent személyes tapasztalatai alapján értékel. Mégis van érvelése bizonyítékaiban egy óriási többlet: az egyetemes és magyar történelem kitűnő ismerete. Széles körű történelmi ismeretei segítségével a jelenkori társadalmi folyamatokat történelmi távlatban látja, a társadalomtörténeti folyamatokat fejlődésükben elemzi. Tudatosan különböztet meg lényegi és másodlagos jelenségeket. A történeti analógiák egész tárházával és rendszerével elemez, von le következtetéseket. Ezek között különösen az angol, a francia, a német, orosz polgárosodási törekvések analógiáit hasznosítja.

A röpirat szerkezeti felépítése, miután a megmaradt egyetlen nyomdai példány tartalomjegyzékkel nincs ellátva és a kézirat is ismeretlen, a nyomdai szedés címanyagából állítható össze. Eszerint a mű 8 fejezete a kiegyenlítés kérdését teljes történeti összefüggésben vizsgálja. Fő célja azonban az új konzervatív hatalmi rendszer kialakulásával szemben helyes társadalmi magatartás kimunkálása. Az első fejezet jegyében a „*Tűrjünk, várjunk*” agitatív címet viseli. A második fejezetben szemlét tart a magyarországi liberális tábor politikai ellenfelein, a konzervatívokon: „*A kiegyenlítők*” címmel. Ezután foglalkozik a „*Reichsrath*” c. fejezetben a magyar liberális politika fő ellenpólusával, a birodalmi központosító törekvések fejlődésével az 1850–1861. években. Az ezt követő fejezetek a liberális politika fejlődésútját vázolják 1847-től 1861-ig. A negyedik „*Az 1848-i törvények*” c. fejezet védelmébe veszi a konzervatív rágalomokkal szemben az 1847/48. évi törvényhozás eredményeit és annak törvényességét. Az „*1847 és 1848*” c. fejezetben összeveti 1847-tel 1848-ig elért eredményeit, és a konzervatívok 48-at kisebbitő törekvéseivel szemben kiemeli 1848 eredményeinek új korszakot nyitó jelentőségét. A hatodik fejezet a konzervatívok által 1862-ben felelevenített, a 40-es években a centralisták által kezdeményezett megyei autonómia-vita elvi kérdéseiben foglalt állást „*Megye és minisztérium*” címen. Érvelésének célja, hogy a konzervatívokkal szemben megvédje a liberálisok politikai egységét a megyével kapcsolatos magatartásukban, rámutatva arra, hogy Kossuth maga is a polgári minisztériális központi hatalomnak rendelte alá a megyéket, tiszteletben tartva azok önkormányzati jellegét. A hetedik fejezet címét Kecskeméthy Aurél röpiratának polemikus elemzésére utalva, Kecskeméthy röpiratcíméből kölcsönzi: „*Az Egy év története*”. Ebben elemzi az országgyűlés előkészítését és az országgyűlésen elhangzott érdemi vitákat, az országgyűlés legfontosabb politikai eredményeit. Ezek között kiemeli az országgyűlés egységes elutasító álláspontját a birodalmi gyűlésben részvétel ügyében és megértő és orvoslást is ígérő határozatát a nemzetiségi kérdésben. A röpirat nyolcadik, záró fejezete: „*Kilátások*” címmel Magyarország nemzetközi helyzetét

mérlegeli, tekintettel az összeurópai viszonyokra és a közvetlen szomszédos táj fejlődési tendenciáira.⁹

Mocsáry konzervatív vitapartneri nézeteit a nagyszámú publicisztikai megnyilatkozások közül kiválasztott négy röpirat kiemelésével kísérel meg felvázolni és azokkal vitába szállni. Az említett röpiratok közül három szerző megjelölése nélkül jelent meg. Pontos könyvészeti adatait csupán az általa részletesen elemzett A magyar nemzeti politika helyes iránya c. röpiratnak sikerült fellelni.¹⁰ A szerző utólag tárta fel kilétét, midőn a többoldalú támadás válasza készítette: Szent-Ivány Vince: *Észrevételek a „Magyar nemzeti politika helyes iránya”* c. röpirat szerzőjétől – (Pest, 1863. Ráth M. XV + 88 p.) c. röpirat közreadásával.

A konzervatív csoport egyéniségeinek részletes jellemzését mellőzve a megnevezett vitapartnerekre vonatkozó néhány adat említésével szeretném érzékeltetni, hogy 1847 az akkori köztudatban nem csupán a feudalizmus valamiféle visszaállítása volt, hanem egyben a liberális-konzervatív együttműködés idilli kora is, a polgári vívmányok fokozatos megvalósítása terén. Szentiványi Vince (Málca, Zemplén m. 1811–1868) a Széchenyi vezette közlekedési bizottság tagja 1846-tól, ebben a minőségben népszerű, 1848-ban azonban Windischgrätz oldalán, az ő megbízásából Olmützben és Bécsben az udvari magyar bizottság tagja, 1851-ben Pest kerületi főbiztosaként főispán, 1861-ben a hét-személyes tábla bírója, 1860/61-ben az esztergomi primási, majd országbírói értekezlet aktív résztvevője.

Kovács Lajos (Homok, 1812 – Szatmár 1890.) már 1827-ben Széchenyi reformterveinek támogató híveként tűnt fel, bányamérnök, publicista és országgyűlési követ, Kemény Zsigmonddal a népszerű Erdélyi Híradó szerkesztőtársa 1834-től, 1848-ban Széchenyi felkérésére a közlekedési minisztérium vámügyi és vízépítészeti osztályának vezetője, miniszteri tanácsos, Csányi kinevezéséig Széchenyi lemondása után a minisztérium vezetője. A debreceni országgyűlésen a békepárt egyik vezetője, Kossuth ellenfele.

A röpiratban említett Somssich Pál (Sárd, Somogy m. 1811–Budapest, 1888) politikai pályája is hordoz a liberálisok körében népszerű elemeket. Az 1843. évi országgyűlésen tűnt fel szónoklataival, a Helytartótanács tanácsosává nevezték ki, 1847-ben Kossuthal szemben a mérsékelt ellenzék vezére, akihez ugyanakkor barátság fűzte és 1844-től Kossuth Pesti Hírlapjának rendszeres cikkírója volt. Igaz, 1848-ban visszavonult, de 1850-ben a *Das Legitime Recht Ungarns und seines Königs* (Magyarország törvényes jogai és királya) c. a törvényesség visszaállítását szorgalmazó dolgozata bátor hangvételével felélesztette népszerűségét, amit csak tetézett, hogy 1851-ben lefordította és kiadta Guizot: *Értekezések az angol forradalom felett* c. liberális körökben is népszerű munkáját. Kezdeményezője a Berzsényi-szobor akadémiai létesítésének Niklán, számos részvénytársaság, pénzintézet, iparvállalat kezdeményezője és fő részvényese volt. Az 1861. és 1865. évi országgyűléseken Deák oldalán.

⁹ A kiegyenlítés terjedelmi arányai a nyomdai lapszámozás szerint: Tűrjünk, várjunk 1–12., A kiegyenlítő 12–18., A Reichsrath 19–38., Az 1848-i törvények 39–50., 1847 és 1848 51–64., Megye és minisztérium 65–87., Az „Egy év” története 88–111., Kilátások 112–131. A fejezetek arányaiból is kiviláglik, hogy a röpirat az 1848–49. évi forradalom vívmányainak védelmére törekedett elsősorban.

¹⁰ Sz. n.: A magyar nemzeti politika helyes iránya. Bécs. 1862. (Gerold K. fia – X + 86;) – *Szent Ivány Vince: Észrevételek a „Magyar nemzeti politika helyes iránya”* c. röpirat szerzőjétől. Pest, 1863. Ráth M. XV + 88) c. röpiratból következtek a szerzősége.

E két példával szeretném csupán érzékeltetni, 1850 és 1862 között a Deák vezette liberálisok és konzervatívok között rendkívül sok áttételen keresztül volt baráti és polgári-nemzeti töltésű érintkezés is. Ehhez a csoporthoz tartozhat a másik két Mocsáry által említett röpirat az „Europas Cabinette und Allianzen” és a „Pentarchie” szerzője is, amelyeket a szerzők ismerete nélkül nem sikerült fellelni. Mocsáry hivatkozása azt emeli ki, hogy olyan konzervatív szerzőkről van szó, akik meglepő módon Magyarország állami önállóságát az európai nagyhatalmi viszonyok egyensúlyának egyik posztulátumaként emlegetik.

A negyedik és egyetlen szerzői névvel megjelent röpirat, amellyel Mocsáry vitázik: Kecskeméthy Aurélé. Bár a vitatott röpirat pontos címe nem szerepel, részben Kecskeméthy Aurél szerzőségének említése, részben az „egy év” története fejezetcím idézőjele kétséget kizáróan nem az 1861. évre, hanem Kecskeméthy röpiratának címére utal.¹¹ Mocsáry feltehetően jól ismerte Kecskeméthy Aurél eléggé kétes megítélésű szerepét Széchenyi életének utolsó éveiben és környezetében. Kecskeméthy, a házibarát, egyben a kormányzervek sajtóügynöke és tisztviselője ugyan azt állítja emlékirataiban, hogy Széchenyi ellen a rendőri vizsgálat anyagának előkészítésében semmi szerepe nem volt, sőt sérelmei a rendszerrel szemben kényszerítették arra, hogy önzetlenül közeledjen Széchenyire. Mindenesetre tény, hogy a konzervatív körök céljait szolgáló újságíró volt és maradt.¹² Kecskeméthy az egy év dokumentumait jó érzékkel válogatta össze és szöveghűen közölte. Mocsáry bevezető sorai is megerősítik, valószínűleg emiatt szentelhetett Kecskeméthy röpiratának munkájában önálló fejezetet. „Kecskeméthy Aurél úr jelesen egybeállította az 1860–61-i év történeteit. Nem osztom politikai alapnézeteit. . . de elismerem, hogy méltányosan szól a volt országgyűlésről, kellő komolysággal és szabad felfogással, mi kellemes ellentéte azon frivolitásnak¹³ és magas paripáról való lefelé beszélgetésnek, melyhez ama táborból szokva vagyunk . . .¹⁴

E személyes teljesítmény elismerésén túl Mocsáry mellőzött minden személyes élt és vonatkozást, a vitát minden tekintetben igyekezett *elvi síkon* folytatni.

A röpirat fő gondolataiból szeretnék a továbbiakban néhányat ismertetni. A röpirat célja a magyar országgyűlés liberális többsége magatartásának és eljárásának megvédése „mindazon ráfogások és rágalm” ellen, „mellyel röpiratok, hírlapok és magánkapacitációk”¹⁵ illetik. Az országgyűlés magatartásának elvi indoklása az országgyűlést a birodalmi egység jegyében felosztott provizórium hatalmi erőinek propagandájával szemben. Ugyannakor Mocsáry eleve elhárítja azoknak a kérdéseknek tárgyalását, amelyek az országgyűlés pártjainak kialakulásához és szembenállásához vezettek. A provizórium neoabszolutista hívei elsősorban Deák közösgyekre és azok esetenként tárgyalására utaló megjegyzéseibe kapaszkodtak bele. Mocsáry az elvi ellentétet az önálló magyar államiság és a birodalmi gyűlés hívei között húzza meg.

Az országgyűlés egységesen elutasította a magyar állam képviselőt a birodalmi gyűlésbe, a provizórium hatalmai viszont újra és újra ezt akarják kieroszakolni. Ezzel

¹¹ *Kecskeméthy Aurél: Vázlatok egy év történetéből.* 1862. 235.

¹² *Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878.* Bp. 1909. 116.

¹³ frivolitás = itt kegyeletlenség

¹⁴ *Mocsáry Lajos: A kiegyenlítés.* Pest, 1862. Emich. G. 88. (továbbiakban: A kiegyenlítés)

¹⁵ capacitatio = rábeszélés

szemben csak egyetlen helyes magatartás létezik: *Tűrjünk, várjunk*. Álláspontja azonban nem azonos a Deák-féle passzív rezisztencia alapelveivel: nem a közjogi érvelést állítja előtérbe, hanem a magyar történet és egyetemes történet összefüggését: Magyarország önálló államiségének ügyét nem a Habsburg-hatalom dönti el, hanem „*nagy események, nagy rázkódások*”.¹⁶

Mocsáry ezek után részletezi azokat az érveket, amelyekkel a *kiegyenlítő* a birodalmi gyűlés mellett érvelnek: Az országgyűlés felosztatása után nem maradt más lehetőség, mint a Reichsrathban folytatni a küzdelmet Magyarország jogaiért, akkor is, ha ezáltal az ország pénz- és hadügye felett nem az országgyűlés dönt többé. A *municipalisták* a centralisták ellen léptek fel: 1848 ügyis kivihetetlen, állítsák vissza 47-et, a megyei ellenállással együtt, a képviselők utasítási rendszerével, majd így opponálhatnak a birodalmi gyűlésben. Mások röpiratokat írnak, vagy kormánypártot szerveznek, concessziókat javasolnak, így pl. azt, hogy a birodalmi gyűlés a magyar költségvetést a részletek vitatása nélkül, egészében fogadja el. Sajátos konzervatív érvelés a liberálisokat a népharaggal fenyegetni, a 48-as liberális politika következetlensége miatt, vagy a nép a forradalom és a liberális politika iránti érzéketlenségét állítani, tehát a néptől való félelem miatt menni a birodalmi gyűlésbe.

Mit jelentene a birodalmi gyűlés elfogadása? Mocsáry ezt nem közjogi, hanem nemzetiségi szempontból vizsgálja.

„A Reichsrathba menni annyit tesz, mint feláldozni nemzetiségünket.” – ez Mocsáry alap gondolata.¹⁷ A birodalom egységesítésének politikája sokoldalú módszerekkel hat. Mária Terézia az arisztokráciát magához édesgette, sikerülhetne ez a Reichsrath által is. Azaz, a magyar társadalom magasabb körei véglegesen beolvadnának a németiségbe. Őket követnék a birodalmi gyűlésben képviselőkhöz jutott középrétegek is. Pest Brünnhöz hasonló vidéki várossá korcsosulna. Itt hagyná a nagyvagyonos polgárság is. A Bécs-központú német divatban elenyészne a hazafiség, ezzel együtt homályba merülne nem csupán a szabadelvűség, hanem a demokrácia és a haladás igénye is. A nevelés visszaesne a korábbi németes divatba. Ennek ellenére a német nyelv kirekesztené a magyar politikai közélet legjobbjait a politikai életből, Deák Ferenc egyetlen ügyes beszédű német ügyvéddel nem vehetné fel a versenyt a birodalmi gyűlésben. Az adaptált nyelvvel beszívrog az adaptált kultúra is. Az anyanyelvét megőrző rész Európának mindenki által feláldozott indiánjaivá válik. „Mi visszavonulunk mindinkább őserdeinkbe, de az idegenek nem maradnak el, és utánunk jönnek irtó fejszékkel; . . . gazdagodni fognak egyes idegenek . . . nagy aklokkal és füstölgő gőzgépekkel, de . . . nem talál szíves falusi népet.”¹⁸ Hamis áltatás az is, hogy a magyarok az országgyűlési politikai gyakorlatukkal előnyben lesznek a birodalmi gyűlésen az örökös tartományok parlamentarizmusban járatlan népeivel szemben. *Csak törpe minoritás lehetnének*, az egyes országok közötti adó felosztás, kereskedelem, ipartámogatás ügyeiben szónoklatokkal semmit sem nyerhetnének. A központi hatalommal szemben sikerült Bethlen Gábornak összefogni a csehekkel, de az érdeklődés miatt felbomlott a szövetség. Ehhez nem kell birodalmi gyűlés, elegendő az esetenkénti érintkezés is, az egymás ügyeibe nem avatkozás

¹⁶ A kiegyenlítés. 12.

¹⁷ A kiegyenlítés. 19.

¹⁸ A kiegyenlítés. 31.

elve alapján.¹⁹ Mocsáry óvja a közvéleményt e konzervatív kelepccétől: „A Reichsrath ama Rubicon ránk nézve, melyen átlépve nincs megállapodás szabadság és nemzetiség végromlásáig.”²⁰

A tanulmány másik megkülönböztetett célja az 1848. évi törvények védelme a konzervatív rágalomokkal szemben, bemutatva azok korszaknyitó történelmi jelentőségét.

Míg a konzervatívok a forradalom kényszerítő hatására alkotott, de az uralkodó által elfogadott törvényeket minősítették rögtönzéseknek, presszió hatására elfogadott törvényeknek, Mocsáry a 48-as törvényeket tekinti a Corpus Jurisban található korábbi törvényekhez képest „valóságos, annak rendje szerint hozott igazi törvényeknek”.²¹ Mocsáry azonban a törvény érvényességének fogalmát jogi szempontból is vitathatatlannak tartja, mert az 1847/48. évi törvényeket a két tábla megszavazta, és az uralkodó szentesítette, tehát formahiba mentesek.

Megállapítja, és történeti példák sorával bizonyítja is, hogy a törvény keletkezésének minden egyéb körülménye, így a konzervatívok által emlegetett presszió (külső kényszer), a törvény érvényességét nem érinti. A törvényt csak törvény útján lehet hatályon kívül helyezni, vagy megváltoztani (módosítani). Nem befolyásolja a törvény érvényességét az sem, hogy az országgyűlés követői azt utasítással, vagy képviselői azt utasítás nélkül szavazták meg.

A történeti példák sorával igazolja állítását: a törvény érvényességét nem befolyásolta, hogy azt fegyverrel vívták ki (bécsi béke), hogy a központi hatalom erőszakolta ki fenyegetéssel (1687: Habsburg-örökösödés), hogy az alattvalók fegyveres lázadása erőszakolta ki (Magna Charta), hogy különböző pártok küzdöttek egymás ellen, hogy győzködtek egymást, hogy lassan, vagy gyorsan jártak el, sőt azt sem befolyásolja a törvény érvényét, hogy a megyék hogyan vélekedtek róla.

A „helyes irány” szerzője tehát rágalmazza az 1848. évi törvényeket, midőn érvekkel kifogásolja az azokhoz ragaszkodást az 1861. évi országgyűlésen.

1848-ban a „fátum” működését kikerülni lehetetlen volt. Az európai forradalmak hatására lehetetlen nem volt cselekedni, lehetetlen volt Kossuthnak Bécsbe nem mennie, ezt Széchenyi sem ellenezte. Hasonló volt ez a francia forradalom 1789. augusztus 4-i éjszakájához. A pesti forradalom Pozsonyra kevés hatást gyakorolt, hiszen Táncsicsot az esernyőkkel felfegyverkezett nép szabadította ki a börtönből. A felelős minisztérium sem volt Kossuth rögtönzése, a 40-es évek Pesti Hírlap-vitáit a közvélemény magáévá tette.

1848 tehát nem lehet nemzeti szerencsétlenség, amint ezt a konzervatívok állítják az azt követő 12 évi szenvedésekre hivatkozva. „1848-ban átestünk egyszerre a jog-egyenlőség és közteherviselés nagy kérdésein... egyszerre megszabadultunk mindazon korunkat túlélt intézücióktól, melyek teljességgel képtelenek voltak immár arra, hogy a haladás pályájára kiszállt nemzetnek szabadabb mozgást engedjenek” kétségtelen. „*hogy az 1848 előtti idő volt az, melyben Magyarország még nem volt, és 1848-ban kezdődik azon korszak, melyben Magyarország – lesz!*”²²

¹⁹ Idézi az országgyűlés állásfoglalását: Magyarország nem kíván avatkozni más országok törvényhozásába vagy kormányzatába s e részben a viszonos méltányosságot joggal követelheti. – A kiegyenlítés. 36.

²⁰ A kiegyenlítés. 38.

²¹ A kiegyenlítés. 39.

²² A kiegyenlítés. 50.

Mocsáry félreérthetetlenül fogalmazta meg ezzel a polgári Magyarország keletkezésének történelmi határkövét. Amelyet 1860–1861 csak megerősített.

A polgári kor történelmi korszakhatára: 1848 megmutatására és bizonyítására Mocsáry külön fejezetet szentel „1847 és 1848” címen, összehasonlítja a korszakos rendszerváltozást.

A birodalmi gyűlés hívei a megyei autonómia visszaállításával igyekeznek maguknak híveket szerezni, amint *Kovács Lajos*²³ írásaiban is olvasható. Ezért Mocsáry igen éles fényt vet a megyékkel kapcsolatos történelmi illúziók leleplezésére: „Hazánk állapotában 1847 és 1848 két különböző világ; amaz az özönvíz előtti, emez az új képlet, amaz az ó, ez az új testamentum.”²⁴ 1848-ban nem közjogi téren következett be változás, hanem az alkotmányosságban. 1847-ig „Teljes és egyebütt hallatlan szabadsággal intéztük megyei ügyeinket, de a megye határán túl egyszerre el volt előttünk deszkázva a világ.”²⁵ Az országgyűlés működését korlátozták a megyei utasítások. A főhatóságok zárt testületek voltak, amelyeknek működését nem ellenőrizhette a nyilvánosság. A megyei követi képviselőlet igazságtalanul aránytalan volt a lakosság számát és a városok képviselőletét tekintve. Az országgyűlések közötti években szünetelt a politikai mozgalom. A kormányhivatalok az arisztokrácia kiváltságai voltak, a megyei tisztviselők közül csak a konzervatívok vedletteket alkalmazták. Az 1844-ben törvénybe iktatott általános hivatalképesség valójában csak 1848-ban lépett életbe. Ennek a rendszernek a visszaállítása a kancelláriával, konzíliummal történelmileg elvetélt kísérlet.

Alkotmányos téren egyetlen történetileg megszakadt fonal folytatása lehetséges: az országgyűlésnek felelős miniszteriális kormányrendszer visszaállítása. A megyei politikai iskolával szemben lényegesebb az évenként összeülő országgyűlés intézménye, amely az ország nyilvánossága előtt vonhatná felelősségre, számoltathatná be a kormányt tevékenységéről, vitathatná meg a kormány jövő terveit. Ezáltal megszűnne a nemzeti és kormány közötti ellentét, mert a kormány állana a nemzeti mozgalom élén, garantálná az egyéni és egyesülési szabadságot.

Tiltakozott az ellen, hogy a 47-es rendszert a magyar génusz termékének nyilvánítsák. 1847 kollégialis központi hatósága a testületi felelősség elvével a Habsburg-központosítás által meghonosított rendszer volt. A megyékben a tisztviselők felelőssége személyi felelősség volt, a kisebbségben maradt alispán kénytelen volt lemondani. A nádor, országbíró, tárnok stb. is személyes felelősséggel terhelt méltóságok voltak, ezzel szemben a német–osztrák hatóságok Wirtschafts- és Forstrathjai és a Birodalmi Tanács (Reichsrath) is testületi igazgatási szervek voltak. A 48 előtti „kollegialis schlendrián”²⁶ helyett a felelős miniszteriális rendszer állította vissza a központi kormányzatban a személyes felelősség elvét, ami a polgári társadalmi igényeket a legkedvezőbbben elégíti ki, „a 47 ma már az avas obskuritásokhoz”²⁷ tartozik.

Tarthatatlannak tekinti a konzervatívoknak azt az érvét is, ha nem adták 1848-at vissza, követeljük 47-et, mint kiinduló állapotot. 1847 – mint közjogi rendszer –

²³ Kovács Lajos (1812–1889) mérnök, konzervatív politikus

²⁴ A kiegyenlítés. 53.

²⁵ A kiegyenlítés. 53.

²⁶ kollegialis schlendrián – nehézkes testületi ügyintézés.

²⁷ A kiegyenlítés. 63.; obscuritas = népbútítás

ugyancsak a dualizmust feltételezi, azaz kizárja a teljes centralizációt. Ha a centralizáció helyét a dualizmus váltja fel, akkor viszont visszatérni csak a 48-ban elejtett alkotmányossághoz lehet.

A *megye és minisztérium* összeférhetlensége volt 1848 ellen a konzervatívok másik legfontosabb érvelése. Mocsáry ennek cáfolatára elemzi a „Megye és minisztérium” c. fejezetben a kérdést. Ismét a „helyes irány” szerzőjét jelöli meg személyes vita-partneréül, aki mintegy bizonyításra szólítja fel a felelős miniszteriális rendszer híveit, a megyék beilleszthetőségéről. Cáfolja azt az állítást, hogy a felelős minisztérium megsemmisíthetné a megyét, hiszen az nem csupán politikai, hanem társadalmi intézmény, történelmi hagyományokkal; a megyére, a területi igazgatás magyar hagyományos keretére tehát szükség van.

A megye jelenti a közigazgatás folytonosságát a legnagyobb országos politikai megrázkódtatások és átalakulások között is. 1860–61-ben a megye a forradalmi indulatok levezetője is volt. De a megye megsemmisítésének nincsenek tényleges politikai erői Magyarországon, ha csak a birodalmi centralizáció erői nem. 1848-ban az országgyűlés nem semmisítette meg a megyéket, hanem törvénybe iktatta: a megyék alkotmányunk védbástyái. Ugyanakkor megszüntette bizonyos kinövéseit: a követutasítást, követküldést, de lényege a vezető tisztviselők választása, a közgyűlés alárendeltsége a kormánynak a rendeletek végrehajtásában, a tisztviselők felelőssége, garanciái a közügyek megyei intézésének. A bírák választásából az esküdtszéki intézmény rendszere tartható fenn. A területi igazgatási határokat természetesen arányosítani kell, a lakosság számarányváltozásának megfelelően, valamelyest pótolhatja a megyei közgyűlés az angol népgyűlés szerepét is, amelyet a szabad sajtó kivívása csökkenthet majd jelentőségében.

A miniszteriális felelősség és a megyei autonómia összeegyeztethetlenségében Mocsáry azt vallja: „a miniszter felelőssége csak addig terjed, ameddig hatalma ér”.²⁸ A megyével szemben lehetősége van királyi biztos küldésére is. A megye a kormányrendelettel sohasem szegülhetett szemben, csak késeleltethette végrehajtását. Ha önálló magyar miniszteriális kormány lesz, megszűnik a kormány és megye közötti ellentét is.

A miniszteri felelősség nem köti meg a miniszter cselekvőképességét, mert csupán erkölcsi felelősség, vád alá helyezése békeidőben felmentését vonja maga után és nem törvény elé állítását. Ha társadalmi forradalom söpri el a kormányt, a forradalomnak nincs szüksége a felelősségi jogra, hogy a történelmi haladást gátló kormánnyal leszámoljon. A miniszteri felelősség ugyanakkor biztosíték is a kollégiális igazgatási rendszerrel ellentétben, hogy a bizalmatlanságot kiváltó kormánypolitika rendszerének hordozói lemondani kényszerüljenek. A kollégiális kormány szerveket az országgyűlés semmilyen bírálattal nem tudta lemondásra kényszeríteni. Ezért van szükség minisztériumra és nem kancelláriára és konziliumra.

Mocsáry összefoglalja az ország politikai újjászervezésének alapelveit: testületi országos kormányzervek helyett minisztériumot, a kormányférfiak kasztszerű, bürokratikus kinevezési rendszere helyett az országgyűlés által jelölt miniszteri megbízásokat, a testületi kormányzervek helyett szakminisztériumokat, tárcánkénti és együttes felelőséggel. A kormányt az országgyűlés többségén át a nemzet akaratának kell alárendelni, az

²⁸ A kiegyenlítés. 79.

alkotmányos működés keretei között. Ez lenne az „új szövetség nemzetünk és az újabb kor. a haladás szelleme között”.²⁹

A megyék politikai szerepének Mocsáry két állapotát különbözteti meg, az idegen központi hatalommal szembeni ellenállást és a nemzeti kormány működése idején rendezett keretek között betöltött területi igazgatási funkciót.

Az előbbi illusztrálására külön fejezetben foglalkozik az „Egy év” történetével. Már bevezetőjében az 1860–1861. évet 1848 polgári alkotmányos küzdelmünk történetének szerves folytatásaként említi. Kecskeméthy Aurél a megyék szerepét elmarasztaló röpiratával szemben kimutatja, hogy a megyék korántsem voltak forradalmi törekvések központjai, annak ellenére, hogy tüntetésük az abszolutizmus ellen forradalmi emigránsok jelölésében és az elnyomás kiszolgálói elleni tüntetéseikben is kifejezésre jutott. A megyék az Októberi Diploma után csak más téren folytatták a küzdelmet az 1848. évi polgári alkotmányjog és törvényes állapotok visszaállításáért.

A megyék Mocsáry álláspontja szerint mást nem tehettek. A konzervatívok szerint engedékenységgel legalább a közigazgatási hatáskört megtarthatták volna. Az autonómia megcsúfolása lett volna ez, mondja Mocsáry, amellyel a megye elvesztette volna örökre szellemi és erkölcsi tekintélyét. A megyékről állítják a konzervatívok azt is, hogy az országgyűlést a szakító politikára kényszerítették. Valójában a megyék az országgyűlés egybehívása után inkább fokozottan mérsékeltlen léptek fel. Deákhhoz intézett bizalmi nyilatkozattal dezavualták a határozatra szavazó képviselőket. A megyékben nem volt forradalmi szellem akkor sem, midőn az abszolutizmus elleni tiltakozásul emigránsokat is választottak tisztviselőik sorába. Tiltakozásuk fórumát úgy fogták fel, hogy az uralkodói alapelvekből tudták, a pénz- és hadügyek kezelésének jogát az uralkodó kivonta az alkotmányos újjárendezésből. Hogy nem volt az országgyűlés és megyék között Deák javaslatát illetően nézetkülönbség, Mocsáry hivatkozik arra, hogy a lényeges közjogi álláspont egységes kifejezésre juttatása érdekében a határozati többség önként vonult vissza a szavazáskor Deák javaslatával szemben. A döntő pillanatban, bár Teleki László tragikus áldozatául esett a liberális és republikánusnak kikiáltott pártversengésnek, valójában az országgyűlés egységes álláspontra jutott: „erkölcsi fegyverekkel útját állottuk az anyagi hatalomnak”.³⁰

Mocsáry az országgyűlés korszakos érdemének találta a nemzetiségi kérdésben bekövetkezett magatartás-változást. Ezen az országgyűlésen emancipálódott a magyar országgyűlések történetében először a nemzetiségi kérdés. A nagy közjogi kérdésektől független önálló kérdésként jelent meg, annak ellenére, hogy az e tárgyú beszédek elmondatlanok maradtak. A nemzetiségi kérdés először szerepelt az országgyűlésen mindkét párt által elismert – pártok közötti vitán felül álló – fontos kérdésként. „Mindenki előtt tisztán állott, hogy a nemzetiségek létezését tagadni s annál fogva jogos követeléseiket megtagadni többé nem lehet.”³¹ Igaz, a szenvedélyes hangulat eluralkodásának az ügy bizottsági útra terelésével vették elejét, mégis ezzel az országgyűlés új térre lépett, lehetőséget adott a kérdés későbbi rendezésére.

²⁹ A kiegyenlítés. 87.

³⁰ A kiegyenlítés. 103.

³¹ A kiegyenlítés. 106.

Mocsáry személy szerint helyesebbnek tartotta volna a kérdés tüzetes vitáját, elégedetlen a nemzetiségi választmány tervezetével is, mert a központi igazgatásban nem ígért azonos jogokat a nem magyar nyelvűeknek, holott ezzel lehetett volna a nyelvügyet nyugvópontra hozni. A központi hatalommal szemben az országgyűlés helytelen útra tér, ha árlejtésbe bocsátkozik: ki ad többet. Hogy ne lehessen a népeket többé nyelv-ügyben szembeállítani: „Nekünk éppen azért egyszerre és teljes mértékben kell megadnunk mindent, ami megadható.”³² Mégis derűlátó volt, remélte a további országgyűléseken, a jövőben helyrehozhatják a mulasztást, és kedvező rendezést munkálhatnak ki.

A röpirat zárófejezete a „Kilátások” címen a Habsburg-birodalom és benne Magyarország sorsának vajúdását európai történelmi összefüggésből kiindulva elemzi. Mocsáry kortársaival szemben ebben a részben fogalmazza meg azt az egész életére kiható alapgondolatot, amely megkülönbözteti kortársaitól. Mocsáry egyedül jutott arra az álláspontra, hogy Magyarország és a Habsburg-birodalom további sorsát meghatározó alapjelenség az a tény, hogy míg Nyugat-Európában a polgárosodás nagy birodalmak keretében valósult meg. *Dél-Kelet-Európában ezt a fejlődést kisállamok létrejötte határozza meg.*³³ Mocsáry ennek a folyamatnak keretében az önálló magyar nemzeti–polgári állam létrehozását a szomszéd államokhoz hasonlóan történelmi szükségszerűségnek tekintette. Ugyanakkor szembeszállt a magyar kortársai e történelmi perspektívával kapcsolatos szélsőséges álláspontjával is. Azokkal is, akik a szomszédos új nemzeti államok alakulásának veszélyét meghunyászkodásra és a Habsburg-birodalomnak feltétlen alárendeltségben látják elháríthatónak, a magyar–polgári–nemzeti törekvésekről teljes lemondásban – azokkal is, akik valamiféle új magyar nagyhatalmi állással remélik a Habsburg-birodalom kelet-európai szerepét felváltani. Mindkét szélsőséges álláspont veszélyeivel szemben az önismeret és a magyarországi népek sorsával közösségvállalást tekinti kivezető útnak.

A kelet-európai nemzeti államok kialakulásának törvényszerű és békében és háborúban folytonosan előrehaladó folyamatának Magyarország sorsát meghatározó jelentőségű változásaiból kiindulva tér vissza az adott történelmi politikai realitások figyelembe vételével a magyar nézőpontból kikerülhetetlenül aktuális kérdésre. *Ausztriához való viszonyaink „rendbeszédésére”,* mint legfőbb feladatra.

Bebizonyosodott ténynek tekintette, hogy az ausztriai birodalom állapota fenn nem tartható. A centralizációt a dualizmusnak kell felváltania. A dualizmus visszaállítására kényszeríti Ausztriát a birodalom eltérő alkotmányos fejlődése. Az ausztriai tartományokban bevezetett alkotmányos rendszer felülről oktrojált és nem valódi, mert történelmileg kialakult tartományi autonómiájuk helyett egy mesterséges birodalmi alkotmányos rendszert hoztak létre (Reichstag), amely egyben a magyar alkotmányos rendszer megsemmisítése is. A rendezés ezt csak akkor oldhatja fel, ha Magyarország és az örökös tartományok viszonyában a *kölcsönös egymás ügyeibe nem beavatkozás alevelve jut érvényre.* Magyarországot csak az 1848. évi törvények elismerése alapján lehet alkotmányjogilag kielégíteni. Ez a kiinduló pont feltételezi, hogy Magyarország fővárosa csak Pest lehet, királyi-nádor helytartóval, önálló felelős minisztériummal, Budán létesített önálló fejedelmi székhellyel, ahová a Habsburg-uralkodó az év bizonyos időszakaiban rend-

³² A kiegyenlítés. 109.

³³ „Ami a magyar nemzetet illeti, szinte ezen történelmi alakulás szempontjából kell tekinteni összes helyzetét.” – A kiegyenlítés. 113.

szeresen ellátogatna az ország ügyeinek intézésre, uralkodói jogkörének gyakorlására. A rendezés feltétele az önálló magyar hadsereg szervezése, az uralkodó legfőbb hadúri jogainak figyelembe vételével.

Mocsáry vitatja azt az aggályt, hogy a birodalom dualisztikus átszervezése a birodalmat gyengítené, vagy annak felbomlásához vezetne. Csehország önállóságát elsősorban Németország veszélyezteti, ezért Csehországnak, ha autonómiáját elnyeri kevésbé lesz érdeke a német nemzeti hegemoniáról lemondott Habsburg-birodalomtól elszakadás. Az ausztriai németiségnek sem érdeke az egységes Németországhoz csatlakozás, hiszen a Habsburg-birodalomban kellő helyet foglal el.

Németország az egyetemes európai hatalmi viszonyokat figyelembe véve ütköző-állam, amely sohasem lesz olyan helyzetben, hogy az ausztriai németeket is beolvassza magába. Ugyanakkor a német jellegét feladott Habsburg-birodalomnak jövője a balkáni önállósodó nemzeti államok támasza és fenntartásának nemzetközi hatalmi garanciája lehet, amennyiben a Habsburg-birodalom lemond terjeszkedési törekvéseiről a Balkánon.

A Habsburg-birodalomnak szüksége van az egységes Magyarországra, ugyanakkor feldarabolása a Habsburg-birodalom erejét gyengíti. A birodalom központi kormányzata az általa folytatott politika miatt gyenge és erőtlén. Megújulásának feltétele politikájának alapvető megváltoztatása. A birodalmi politika megváltoztatásáért vívott küzdelem, a magyar politikai álláspont csak az 1848-as jogokhoz ragaszkodás lehet.

A fenti a röpiratban található általam fontosnak talált gondolatok kiemelésével, úgy vélem, érzékelhető Mocsáry álláspontjának sajátossága. Egyrészt, hogy az 1861. évi Deák által megfogalmazott országgyűlési állásfoglalással egyetért, ugyanakkor tartalmát tekintve álláspontja alapvető kérdésekben a Deák által fogalmazott liberális többségi állásponttól különbözik, sőt azzal szemben áll. A birodalmi egységesítő törekvésekkel szemben az adott történelmi pillanatban a 48-as magyar álláspont egységének jelentőségét elismerve, az ellenállásnak nem a Deák által a magyar közjogi kérdésekre szűkített rendezése tárgykörében mozog, nem a Habsburg-birodalom újrendezésének történelmi perspektívájából elemzi a helyzetet, hanem a kelet-európai nemzeti újrendeződés perspektívájából. Bár a balkáni államok újrendeződését a kortársak is figyelemmel kísérték, a magyar liberálisok táborában csupán Mocsáry ismerte fel ennek az akkor periferikus eseménysorozatnak meghatározó jelentőségét Magyarország és a Habsburg-birodalom jövő távlati történelmi fejlődésére. A magyar emigráció legjobbjai, még azok is, akik a legközvetlenebbül foglalkoztak a balkáni szövetség keresésével, az angol, francia, olasz hatalmi politikai erők közeli megfigyelése alapján, nem ismerték fel a kelet-európai nemzeti államok fejlődésének meghatározó jelentőségét térségünkben. Az emigráció ezt az európai nagyhatalmi politika erőviszonyainak alárendelten mérlegelte. Meglepő módon Mocsáry ezzel szemben e jelenséggel mint új és Magyarország környezetének és az ország további sorsát meghatározó tényezővel számolt. Emiatt az akkor különben sem létező magyar hegemonia gondolatának fenntartóival szemben is jövőbe mutató nézeteket vallott. Hiszen az országban divatozó nyelvek teljes egyenjogúsítása, kiterjesztve a nyelvhasználatot a központi kormányhatóságokra és országos szervekre is, olyan messzemutató alapelv kimunkálását jelentette, amely azóta is rendkívül kevés soknemzetiségű országban vált valósággá.

Az aktuális napi politikai kérdések tárgyalását illetően feltűnő, hogy számos olyan kérdés, amelyet ma természetesnek és vitathatatlannak érzünk, akkoriban még történeti-

leg igen labilis állapotban volt, így pl. az ország fővárosának, Budapestnek történelmi sorsa: főváros lesz-e, vagy vidékies tartományi székhely? Hasonló az uralkodót helyettesítő nádori hatáskör sorsa, amelyet 1848 nyitva hagyott, és az 1867. évi dualista újjárendezés sem oldott meg, hanem függőben hagyott.

Mocsáry ismeretlen röpirata egyben azért is figyelemre méltó, mert benne az 1848. évi forradalom és szabadságharc előkészítő éveiben felnövő új generáció hangja szólalt meg, amely ugyanakkor részben sok reformkori szellemi kötöttségtől mentes, részben az 1848/49. és azt követő évek élettapasztalataiból szerezték politikai alapélményeiket felnőttkori politikai tevékenységükhöz. Mocsáry azon kevesek közé tartozott, akik e rendkívüli történelmi eseménysorozat önismeretre kényszerítő benyomásait egész életükben, a hatalmi politika Magyarországra nézve előnyösnek tűnő változásai között is megőrizték.

Az alábbiakban legyen szabad a röpirat két választott fejezetének szöveghű közlésével bemutatni a röpirat eredeti gondolatait és stílusát.

A röpirat teljes szövegének ismeretében úgy érzem, a magyar könyvkiadás nemes adósságtörlesztése lehetne, ha annyi év után Mocsáry eddig ismeretlen, mai szemmel is értékes gondolatokat tartalmazó elkobzott röpirata megjelenhetne.

Végül szükségesnek látom az alább következő eredeti és ez alkalommal először publikált szövegrészletek közlésmódjáról tájékoztatni az olvasót. A Századok szerkesztősége az MTA helyesírási szabályzatának alapelveit értelmezve a Kiegyenlítés c. röpirat fejezeteinek szövegét nem az eredeti nyomtatvány betűszedése, hanem a ma elfogadott írásmód szerint kérte közölni. Az első közlés tehát szóról szóra megegyezik az eredetivel, de nem betűhív közlés. A levéltári iratok eredeti nyelve német. A szerkesztőség kívánságára az eredeti német nyelvű szövegközlést mellőztem, és csupán annak fordítását közlöm. A jegyzetekben megjelölöm az eredeti röpirat és a közölt levéltári iratok pontos lelıhelyét. A röpirat szövegében előforduló idegen nyelvű kifejezések magyarázatát (feloldását) a jegyzetekben a szerkesztőség kívánsága szerint jelölöm, a szólásmondásokat és idegen nyelvű idézeteket fordítom, az előforduló történelmi hivatkozások, események, személyek adatait viszont a legszükségesebb utalásokra korlátoztam. Néhány esetben a szöveg megértését elősegíteni kívántam a röpirat szövegében előforduló kortörténeti eseményekre utaló részletek pontos jelzésével, forráshelyének megjelölésével.

*

RÉSZLETEK

Mocsáry Lajos:

A kiegyenlítés c. röpiratából

Negyedik fejezet

Az 1848-i törvények

Szüntelenül ismétlik, hogy az 1848-i törvények rögtönzések. Calumniare audacter semper aliquid haeret^{3,4}, még utoljára lesz ember, kivel elhitetik, hogy az 1848-i törvények csakugyan egészen másfajta valamik, mint a többiek, melyek a Corpus Jurisban állanak, ezek valóságos annak rendje szerint hozott igazi törvények, azok csak „rögtönzések”. És ezt ismétli mindenki különbség nélkül, aki a

^{3,4} Calumniare. . . = a vakmerő rágalmazásból mindig megmarad valami

kiegyenlítésnek apostolául fellépett; ez ismét egy közös vonás azok közt, kik nyíltan bevallják, hogy készek a Reichsrathba menni, és azok közt, kik ezt be nem vallják, de azért kiegyenlítenek for ever!^{3 5}

Azt mondják: „revideálni” (a szónak tudjuk modern jelentését) kell ama törvényeket, mert presszió alatt jöttek létre, rögtönözve voltak, utasítások nélkül hozattak, s a megyék által is csak terrorizmus^{3 6} által fogadtattak el. Mindezt pedig így adják elő, hogy ezen törvények ne látszassanak tökéletes teljes erejű törvényeknek, s úgy tűnjenek elő, mint a törvényhozásnak valami újfajta produktumai.

Ezen 1847–48-i törvények éppen olyan törvények, mint bármelyik, ami a Corpus Jurisban áll. Az országgyűlés mind a két tábláján végzésbe mentek, mint diétai konklúzumok^{3 7} szentesítés alá terjesztettek föl, és valósággal szentesítettek is. Lehetetlen bennök feltalálni bármi formahibát.

Ha a „presszió” a törvényt megerőlténen, nagy dülást kellene végbevinni a Corpus Jurisban, nagyon sok érvényesnek ismert törvényt kellene revideálni. A presszió mindegy, akár alulról jön, mint most mondatik, hogy volt az eset, akár felülről. Sőt ha a presszióknak ezen két neme közt kell különbséget tenni, a törvény érvényességének inkább prejudikálhatna^{3 8} a felülről jövő, mert itt csak egyes akarat áll meg, míg az alulról jövőnél vagy az összes nemzet, vagy annak tetemesebb s erélyesebb része érvényesíti akaratát; nem akarok azonban itt annak bővebb elemzésébe bocsátkozni, hogy a törvényhozó hatalom gyakorlatánál melyik félnek *potius* ponderosusabb^{3 9}, a nemzeté-e vagy a fejedelmé. S ha érvénytelen az ily formán létrejött törvény, akkor elkezdhethetjük az érvénytelenítést azon törvényeken, melyeknél fogva a felséges ausztriai ház a magyar trónra jutott. Azt csak nem lehet tagadni, hogy azok nagy presszió alatt hozattak. Hát még a későbbi 1687-i törvény, mely által a királyság örökösödési lett, s *II. András Aranybullájának záradéka* eltöröltetett.^{4 0} Olvassa meg bárki ezen törvény keletkezésének történetét. A nemzet elgyengült, s az ország kimerítettet a századok óta s kivált a megelőző években folyt háború által; az *eperjesi vérbíróság* hóhérpadja még állt, s a hazafiak felnegyelt teste még temetetlenek voltak; az ország rakva idegen katonasággal s meghunyászkodva az udvar fényes hadi sikere előtt.^{4 1} S azután az országgyűlésen meghozta egy perszonális à la *Dr. Hein*,^{4 2} fenyegetőzve, szóhoz nem juttatva – és a kívánt törvény meghozatott „egyhangúlag”. Ha 1848-ban utasítás nélkül hozatott a törvény, 1687-ben ennek ellenére hozatott, mert egy követ, Kende Ádám, kijelentette a 24 északkeleti megye részéről, hogy bár utasításaik ellenkezők, mindamellert beleegyeznek. Ez volt ám a presszió!^{4 3}

Ezen törvény tehát ugyancsak nagy, és pedig felülről jött nyomás alatt jött létre. De nemcsak az, hanem legfontosabb és most is sarkalatos törvényeink közt nem egy jött létre a lehető legnagyobb

^{3 5} for ever = örökre

^{3 6} terrorizmus = az 1848. évi forradalom ellenségei forradalmi terrorra utaló megjocgzéseit cáfolja és szembállítja a ellenforradalmi terrorral

^{3 7} diatai conclusum = országgyűlési végzés

^{3 8} praejudicial = előítéletet vált ki

^{3 9} ponderosusabb votum = súlyosabb szavazat

^{4 0} II. András (Endre) (1205–1235) az 1222. évi szentföldi hadjárata után adta ki, a 2.§ a záradék: „... minden hűtlenség nélkül ellenálhassanak és ellentmondhassanak mindörökké.” A záradékot az 1687. IV. tv. hatályon kívül helyezte, és a későbbi királyi hitlevelek és esküszövegek is mellőzték.

^{4 1} Eperjes (Prešov, Csehszlovákia) 1687 tavaszán I. Lipót utasítására Caraffa tábornok állította fel (Bluttribunal) Thököly Imre és hívei összeesküvésének felszámolása.

^{4 2} Az 1687. évi országgyűlés elnökének eljárását veti össze Dr. Hein Franz (Olmütz, 1808 – Brünn, 1890) 1848-ban a bécsi és kremsieri alkotmányozó gyűlés küldötte, 1860-ban a birodalmi gyűlésben Szilézia képviselője, 1861-ben a sziléziai tartománygyűlés elnöke, 1862–1865-ben igazságügy-miniszter eljárásával, aki az egységes birodalmi alkotmány puccszerű bevezetését követelte.

^{4 3} Kende Ádám és társai 1687-ben 14 megye nevében utasításával ellentétben megszavazta az Aranybulla záradékának hatálytalanítását, a Habsburgok örökösödési jogát kedvezően módosító törvényt.

presszió alatt. Így az aranybulla, így a *bécsi és linci békekötések*,⁴⁴ az első II. András királytól kicsikartatott, a másik kettőnél pedig rendek és fejedelem mint hadakozó felek békét kötöttek. Ezen törvények tehát éppen fegyverrel vívattak ki.

És mégis, mindezen törvények ereje – ámbár a vallásbeli törvények ellen a Klérus mindenkor protestált, mely protestációk azonban sohasem voltak érvényesek, s az illetők által törvényellenes eljárások ellen legfőljebb ürügyül használtattak – soha senki által kétségbe nem vonatott. Thököly és II. Rákóczi Ferenc nem mondják manifesztumaikban, hogy az 1687-i törvények érvénytelenek, csak országgyűlésileg annak rendje szerint való megváltoztatásukat tűzik ki vállalatuk fő céljául.⁴⁵

De hiszen úgy volt ez mindenütt. Angliában például a Magna Chartát fegyveres kézzel csikarták ki attalvalói János királytól, nem kevésbé presszió alatt volt I. Károly, midőn a Petition of Rights-törvényt szentesítette. Alkotmányok, alaptörvények többnyire és mindenütt forradalmi idők szüleitől.⁴⁶

Ha mint mindezekből látszik, presszió nem képes gyengíteni valamely törvény érvényességét, éppoly kevésbé képes azt tenni, sőt még kevésbé a rögtönzés vagy bármi körülmény, mely keletkezése körül előfordult. Miféle behatások és befolyások alatt állanak a törvényhozók, mik történnek az országgyűlés folyama alatt, de azon tekintetek is miért tették ezt s nem tették am azt, mit beszéltek a viták alatt, miként kapacitálták egymást, miféle pártok léteztek az országgyűlés tagjai közt, lassan jártak-e el általában vagy gyorsan: mindez a legkisebb befolyással sincs a törvények érvényességére, ha különben annak rendje szerint hozattak, s ekörül nem történt semmi mulasztási vagy formahiba; a törvényhozónak szabad *rögtönözni* csakúgy, mint lehet *késedelmeskedni*. A népnek mindehhez semmi köze, engedelmeskedni tartozik azoknak, kiket a törvényhozói joggal felruházott; ha a törvénnyel nincs megelégedve, szabadságában áll jövő alkalommal oly képviselőket választani, kik a nem kedvelt törvényt eltörlik vagy megváltoztatják, szabadságában áll a közvéleménynek olyan pressziót gyakorolni a törvényhozó hatalomra, hogy óhajtásai teljesedésbe menjenek.

Az ily felfogás és az ily eljárás minden alkotmányosságnak alapja és feltétele. És mégis, most a kiegyenlítés tanárai azon nézetet akarják érvényre juttatni, hogy nem kellett volna az 1861-i országgyűlésnek és nem kellene a következőnek(?) mereven ragaszkodni az 1847–8-i törvényekhez, mert azok presszió alatt hozattak, és rögtönözve voltak s azért nem is oly tökéletes törvények, mint amelyeket őseink valaha a Rákos mezején s később Pozsonyban alkottak.⁴⁷

Azt mondják továbbá, hogy az 1848-i követeknek nem volt utasításuk ama törvényekre, s így azok utasítások *nélkül* szavazták meg azokat. Nem ha utasítások nélkül, de ha utasításaik ellen szavaztak volna is, akkor se lehetne ellenök legkisebb kifogás. Nincs törvény, mely utasításoktól függesztené fel valamely törvény erejét és érvényességét. Az annyit emlegetett utasítások semmi egyéb nem voltak, mint a megyéknél bevett szokás. A megyéket nem háborgatta a törvény ezen municipális szokásnak gyakorlatában, de ez csak a megye és követ közt fennállott mintegy magánviszony volt; az országgyűlés sohasem bibelődött az egyes követek ezen magámdolgával, s a követi tábla sem azt kérdezte szavazáskor, hogy a megyék utasítása mit foglal magában, hanem csak azt, hogy a megyének követei mire szavaznak. Az 1687-i trónörökösödési törvény hozatalánál ott van a példa, hogy az utasítás ellenére hozott törvények is megállottak kifogás nélkül.⁴⁸

⁴⁵ Thököly Imre (Késmárk, 1657. – Ismid, 1705.) Mocsáry feltehetőleg a pozsonyi 1680. évi fegyverszünetet megelőző nyilatkozatra utal. – II. Rákóczi Ferenc (Borsi, 1676 – Rodostó, 1735) fejedelem kiáltványa 1703: *Recrudescunt vulnera Hungariae*

⁴⁶ János király = (földnélküli) János angol király (1166/67? – Newark 1216)-tól hívei 1215-ben kényszerítették ki a Magna Chartát. – I. Károly (Dunfermlie) Skócia, 1600 – kivégezték 1649-ben, mert a Petition of Rights megszegésével Cromwell vád alá helyeztette, vagyis a polgárok személyes szabadságjogait megsértette.

⁴⁷ Rákos mező = 1286-óta több országgyűlés színhelye

⁴⁸ 1687. október 17. A pozsonyi országgyűlésen a fiági elsőszülöttségről hozott II. és III. tv.

⁴⁴ Bécsi béke 1606: Rudolf és Bocskai között a szabad vallásgyakorlatról és az erdélyi fejedelemség elismeréséről. A linci béke (Linz, Felső-Ausztria tartományi székhelye) 1645: III. Ferdinánd és Rákóczi György között.

A „helyes irány”⁴⁹ szerzője nem áallja még azt is felhozni, hogy a megyék is csak azért egyeztek bele, mert szinte presszió alatt voltak. A megyéknek sohasem volt joguk az országgyűlésen alkotott törvényeket elfogadni vagy el nem fogadni. Ez oly monstruózus jog volna, mely mellett semmiféle állam se állhatna meg. Ez még cifrább állapot volna, mint a híres lengyel liberum veto.⁵⁰ Azt tudjuk, hogy megyéink kormányrendeletek ellen reprezentáltak,⁵¹ de hogy törvények ellen reprezentáltak volna valaha, az csakugyan hallatlan valami. De némelyek felszednek úton-útfélen mindent, mi talán argumentum⁵² gyanánt tüntethető elő, s elfelejtik, hogy ki minimum probat nihil probat.⁵³

Rágalmazzák az 1848-ki törvényeket, hogy utóvégre is megingassák némely embereknek már úgyis régóta nem gyakorlott vagy az új nemzedéknél gyökeret még nem is verhetett valódi alkotmányos fogalmait. Nem tagadhatják ugyan, hogy ama törvények jogérvényesen most is fennállanak, mert hiszen azt állítani lehetetlen, e tekintetben nem akarnak azon térre állani, melyen áll a múlt évi júliusi leirat, melyben kimondatik, hogy némely 1848-i törvények érvényeseknek ismertetnek el, mások nem: – de ama beismerést annyira melleslegesen és bágyadtan szokták felhozni, mint egy dixi et salvavi animam,⁵⁴ hogy összes támadásuk azt a benyomást kelti, mintha ama törvények érvényességét vonnák kétségbe, és minden esetre gyengíteni akarnák az azokhoz mint fennálló és sérthetetlen törvényekhez való ragaszkodást.

Mily körülmények közt és miért járt el úgy az utolsó pozsonyi országgyűlés, amint történt, annak teljességgel semmi befolyása sem lehet arra, hogy miként álljunk mi most az 1848-i törvények mellett. Amaz országgyűlés most már a történetnek tárgya, de mint ilyen természetesen különös érdekekkel bír, s miután valahányszor megtámadják a 48-i törvényt, mindannyiszor bírálát alá veszik keletkezésük történetét, legyen szabad nekem is elmondani nézeteimet az akkori dolgokról.

Jól történt-e minden úgy, amint történt, erre határozottan nemmel felelnek tán sokan; a kiegyenlítés apostolai szenvedélyesen kárhoztatják azt, aki amaz országgyűlésen vitte a vezér szerepet; kárhoztatják, bántalmazzák, mi bizonyos körülményeknél fogva igen könnyű és olcsó dolog. Ezt tenni el nem mulasztja egyik sem, ez is egyik eszközül tekintetvén általuk a közvéleménynek kellő *preparációjára.*⁵⁵

Részemről én a fátum működéseit látom 1848-ban, melyet kikerülnünk lehetetlen volt.⁵⁶ Mert lehetséges lett volna-e akkor, midőn egyszerre elő volt varázsolva azon pillanat, melyben létesíteni lehetett mindazt, miután a nemzet egypár évtized óta küzdött és epedett, mit azon percben a Kárpátoktól Adriáig az egész nemzet egyhangúlag kívánt, mit az országgyűlés minden tagja kebelében régóta ápolt, és most a sors két kézzel nyújtott elébe. Tantalosz⁵⁷ előtt nem hajlott vissza a gyümölcsfaág, s a víz ajka közelében megállapodott. Tegye szívére kezét bárki, s feleljen, lehetséges lett volna-e ellenállani ily kísértésnek, és a meglágyult, sőt előnkbe jövő sorsnak azt mondani: *timeo Danaos et dona ferentes.*⁵⁸ A nemzet, mely már oly régóta és annyit szenvedett, nem gondolhatta-e, hogy az örök igazságtól végre megérdemel egy kis kárpótlást, hogy annyi gyász után végre egy jó nap is felderülhetett. Ennyi csábnak ellenállni, ha ugyan szükséges lett volna az ellenállás: ehhez nem emberek, nem bölcsek, hanem istenek kellett volna.

⁴⁹ Sz. n.: A magyar nemzeti politika helyes iránya. Bécs, 1862. röpiratra utal, szerzője *Szentiványi Vince*

⁵⁰ liberum veto = a lengyel országgyűlés bármely tagja megakadályozhatta tiltakozásával (nie pozwalam) a határozathozatalt

⁵¹ repraesentál = itt tiltakozik, tüntet

⁵² argumentál = érvel

⁵³ Qui minimum probat, nihil probat = a legkisebb erőfeszítés semmi erőfeszítés

⁵⁴ dixi et salvavi animam meam (Biblia) = mondtam és eleget tettem lelkismeretemnek

⁵⁵ praeparatio = itt befolyásolás

⁵⁶ fátum = sors, itt: Európai forradalmak

⁵⁷ Tantalus görög király, mitológiai alak

⁵⁸ timeo Danaos et dona ferentes = félek az ajándékot hozó görögöktől (Vergilius)

S azért nem is volt ellenállás. Nincs róla tudomásunk, hogy valaki komolyan fellépett volna, hogy megakadályoztassa a Bécsbe menetelt.⁵⁹ Azok, akik Széchenyit monopolizálni szeretnék, úgy akarnák feltüntetni, mintha ő nem hagyta volna helyben azt, hogy oly mohón kapta az alkalmat az országgyűlés. De nincs róla tudomásunk, hogy ő ellenszegült volna, éppoly kevésbé, mint hazánknek többi jelen volt jelesei. Maga a „helyes irány” röpirója mondja, hogy a Perszonális volt azon egy e t l e n e g y hazafi, aki figyelmeztette a Rendeket a nagy fontosságú lépés veszélyes horderejére. Ezen obligát személynöki ellenzés volt tehát az egyetlen kísérlet a bécsi küldöttség visszatartoztatására. Hogy annyi jeles, higgadt és köztük sok bátor ember közt nem támadt ellenzék, azt bizonyítja, miszerint úgy gondolkozott mindenki, hogy itt van az idő elérni mindazt, miért oly régóta küzdünk, mihez örök időktől fogva jogunk volt, s mit néhányan eddig is csak opportunitási tekintetből ellenezünk, nem pedig azért, mintha magunk is nem óhajtanók s mindig is nem óhajtottuk volna, hogy az ország szabadsága s függetlensége végre való s ág legyen, s a nemzeti előrehaladás útjából elhárítások minden akadály. Némi tekintetben analóg volt ama nevezetes országos ülés a francia forradalomban 1789. augusztus 4. éjszakával⁶⁰, mert mint ott, úgy nálunk is egyszerre összeomlottak a kőfalak, melyek a nép kiváltságos és nem kiváltságos osztályai közt fennállottak, a robot és dézsma eltörlése s a közös adózás behozatala által; más részről azáltal, hogy a régi kollégialis slendrián, kancellária és konzilium helyébe minisztérium állították.⁶¹ Nem követelt az országgyűlés semmi új jogot, csak a kor szelleméhez és a valódi alkotmányosság kívánalmaihoz idomította a közigazgatást. Ha volt forradalmi ezen eljárásban, az csak a robot eltörlésére és a közös adózás behozatalára vonatkozhatik, ez – ha úgy tetszik – valóban és forradalmi modorban volt rögtönözve, és mégis bár örökké a rögtönzést emlegetik, ezen legnagyobb rögtönzés ellen senkinek sincs kifogása.

Hiába állítják tehát, hogy Kossuth pálcája alatt meggörnyedve hozott oly merész határozatokat az országgyűlés.⁶² Cselekedett, ment ott mindenki ellenállhatatlanul, tolatva előre a fátum által. A pesti forradalom nem gyakorolhatótt pressziót, hiszen tudta minden ember, miféle volt amaz állítólagos forradalom. Nem volt az egyéb, mint más fővárosoknak obligát utánzása a magát szinte fővárosnak hinni szerető Pest által; hiszen magatok szoktatok gúnyosan szólni az esernyőkkel fegyverkezett, Tánácsot kiszabadított forradalmi menetről.⁶³ A nép akkor is, mint most, ott érezte a haza szívét, hol az országgyűlés volt, s az igaz pesti mozgalomnak igen csekély befolyása volt a pozsonyi férfiakra, kik úgyis elegendő biztatást merítettek saját keblökből s az időnek kedvező voltából. Nem lehet kárhozatni senkit az akkori eseményekért, másként cselekedni lehetetlen lett volna. S azért bátran belenyugodhatunk a sorsban, mely úgy akarta, hogy megtörténjék, ami történt.

Hiszen valódi gyávaásgnak tartatott volna akkor föl nem lépni, hogy az alkalmat megragadjuk, A világ elbámult volna fölötte, s nem foghatta volna meg, miként van az, hogy amiért oly nagy zajjal küzdöttünk évtizedek óta, visszautasítjuk, midőn kezünkkel érinthetjük; mintha csak szóbeszéd lett volna minden zajongás és nem komoly törekvés lerázni a hűbéri viszonyokat. Létesíteni a jogegyenlőséget s az ország igazgatását oly lábra állítani, hogy velc és általa lehetségessé váljék az annyit emlegetett, annyira óhajtani látszott nemzeti haladás.

A miniszteri intézmény behozatala az, ami miatt keresztelték el voltaképpen rögtönzéseknek az 1848-i törvényeket, ez ama nagy lapis offensionis.⁶⁴ Azt mondják: az 1847-ben Pozsonyba ment

⁵⁹ obligát = kötelező; personalis = személynök – eredetileg praesentiae regiae in judiciis locum tenens, vagyis a magyar királyi bírósági személyes jelenlét helytartója, az 1608. III. tv. óta a királyi ítélőtábla és az országgyűlés alsó táblájának elnöke. Az 1848. IV. tv. 8. § szüntette meg; a képviselőház elnökét a továbbiakban a képviselők maguk választották. Szerencsy Istvánt 1847-ben váltotta fel történelmünk utolsó személynöke Zarka János (Csomaháza – Vas m. 1825. Nagykölköd 1856.); Bécsbe menetel = az 1848. március 15–17-én országgyűlési küldöttség

⁶⁰ 1789. augusztus 4. éjszaka = a francia nemzetgyűlés eltörlötte a nemesi kiváltságokat, úrbériséget, céheket, belső vámokat

⁶¹ consilium = tanácskozó testület, királyi tanács

⁶² Kossuth pálcája = 1848. március végétől Kossuth a Bécsben erősödő forradalomra hivatkozva az országgyűlésben új törvények kezdeményezésével váratlan többséget nyert.

⁶³ 1848. március 15.: a budai börtönből szabadul

⁶⁴ lapis offensionis = ok a támadásra

követek közül senkinek sem volt eszébe is minisztérium felállítását követelni, aminthogy szó sem volt róla a megyei utasításokban. Ez tehát egészen improvizálva volt Kossuth által, ki magát is azelőtt mindig municipalistának mondotta a legnagyobb mértékben; néhány doktrinér emlegette a Pesti Hírlapban a parlamentáris kormányt; ezek nem kevésbé voltak meglepetve, mint az egész ország, elveik és nézeteik érvényre jutása által.⁶⁵ Hogy senki sem gondolta 1847-ben, mi fog történni 1848-ban, az igen természetes; de még 1848 elején se hitte volna senki, mi történik rövid idő alatt. Hogy tehát a parlamentáris kormány, vagyis felelős miniszterium akkor még *n a p i r e n d e n* nem volt, igen könnyen megfogható, kivált ha végigtekintjük az országgyűlési teendőknek már a korábbi idők, az egymást követett sikertelen országgyűlések által hátrahagyott s a nemzet haladási vágya s törekvése által folytonosan növelt halmazát. Az úgynevezett hűbéri viszonyok még fennállottak, a közös teherviselés még nem létezett, a nemzet szégyenlette, restellte, hogy még mindig nyakán a nyűg. Hasonlóan nyomta a közvéleményt az ősiség, ezek voltak a legérettebb kérdések tömérdek egyebek mellett, melyek annyira torlódtak mind az előtérbe, hogy a tárgyak sürgetésénél alig lehetett kimutatni a kellő fonalat s figyelemben tartani a logikai egymásutánt. És mindezen tömérdek elintéznivalóhoz járult az adminisztrátori sérelem, mely természetesen minden egyébrek fölébe kerekedett, mert a nemzet mindig legelső kötelességének tartotta védeni az alkotmányt minden támadás ellen. Ily és annyi teendők közt, hogy kerülhetett volna szőnyegre oly nevezetes reformkérdés akkor, midőn máris nagy volt a teendők halmaza, nagy volt a rendbe szedendő lom, s mikor mindennekfelett a réginek, az alapnak, t.k. magának a megtámadtatott alkotmánynak mentése, megóvása volt a legelső, a legfőbb feladat. Azért az utasítások nem is érintették még a parlamentáris kormányforma eszméjét. De lehet-e ebből azt következtetni, hogy a minisztériumot senki sem óhajtotta, s az országra Kossuth által rögtönöztetett fel. Sőt inkább tudta azt minden gondolkozó hazafi, hogy egy felelős minisztérium, valamint a legtokéletebb igazgatási forma, úgy egyszersmind az alkotmánynak legerősebb garanciája; érezte mindenki, hogy mindaddig nem lesz nálunk valóság az alkotmányosság, míg az örökös sérelmi tárgyalások helyébe évenkénti országgyűlés nem fogja folytonosan és hathatósan ellenőrizni a felelőséggel tartozó és mindenben minden téren utolérhető kormányférfiakat. De hát hol voltunk még akkor ettől, mi mindent kellett előbb tisztába hozni, s mily kevés kilátás volt a dolgok gyors menetére a kormány csökönysége miatt s a legközelebbi két országgyűlés példája után. Azért is nem bolygattuk még akkor általánosan e kérdést, a közvélemény még nem karolta fel annyira, hogy az előtérben állott volna, későbbre volt feltartva; hiszen úgy is azt mondák mindenfelől: ne kapkodjunk, ne halmozzuk Peliont Osszára, tartsunk rendet, tartsuk meg a logikai egymásutánt.⁶⁶ Csak néhány jeles publicista tárgyalta a kérdést a Pesti Hírlapban, itt-ott még ellentétre is találva a szabadelvűek táborában, melyhez tartozni különben soha nem szűnt, s mellyel minden egyebekben egybeolvadt s minden alkalommal együtt küzdött, együtt is szavazott. Ezen néhány, akkor doktrinérnek nevezett hazánkfia csakis azért talált némi ellenzést, mivel a kérdést igenis mereven állította fel, s mivel főként ezen eszmével lévén elfoglalva és tán tévedve is némelyekben, összpontosítás felé látszott hajlani, mi fenyegetni látszott eddigi egyedüli alkotmányos garanciánkat, a municipiumot, mivel a közönség némi francia doctrinért nem kedvelt büzt és hidegséget vélt észrevenni politikájuk és személyes maguktartásán, s mivel mindennek folytán nem látszott annyira érdekeltnek a sérelmi politika által szükségelt küzdésben, mint a szabadelvű tábor nagy tömege. De miután a márciusi napokban egyszerre összeomlott minden akadály, s úgyszólván egy perc alatt megoldódott minden kérdés, miből más körülmények közt habár egynek megoldása is szép eredménynek tartatott volna egy-egy országgyűlésnek: elkövetkezett a sor a parlamentáris kormány felállítására is, nem volt többé semmi opportunitási ok visszatartoztatni az alkotmánynak betetőzését.

⁶⁵ Pesti Hírlap = 1841. január 2-től Kossuth, 1844. júliusától Szalay László, 1845-től Csengery Antal szerkesztette. Az utóbbi szerkesztők centralisták voltak. A feudális kiváltságokat megszüntető központosított felelős kormányzati és polgári törvényhozó intézmény bevezetésének pártolásáért őket doctrinereknek neveztek vitapartneriek, azaz elméletieskedőknek, a municipalisták a 40-es években velük szemben a megyei autonómiát védő liberálisok voltak, a Metternich elleni küzdelemben. Mocsáry ugyanígy nevezi másutt az 1860-as évek megyei autonómia vitát provokáló konzervatívjait.

⁶⁶ Peliont Osszára halmoz = hegyet-hegyre halmoz

Hogy szerencsétlenséget hoztak-e ránk az 1848-ki márciusi napok, erre csak a jövőendő idő fogja megadni a feleletet. A kishitűek úgy látják, hogy a felelet már megvan, mert a tizenkét évi szenvedésnek és a mostani kínos vajúdás és bizonytalan jövőnek ott van eredete, hinc derivata clades in patriam populumque fluxit.^{6 7} De úgy hiszem, az ítélet még idő előtti. S ha felvesszük, hogy 1848-ban átestünk egyszerre a jogegyenlőség és közteherviselés nagy kérdésein, s átértük annak mint nagy politikai rendszabálynak minden rázkódtatásait és utóférdalmait; ha felvesszük, hogy akkor egyre megszabadultunk mindazon korukat túlélt intézményektől, melyek teljességgel képtelenek voltak immár arra, hogy egy megifjult s a haladás pályájára kiszállt nemzetnek szabadabb mozgást engedjenek; ha felvesszük, hogy különben talán igen sokáig kellett volna a helyesebb alkotmányos fogalmaknak küzdeniök a nálunk megrögzött kisszerű megyei felfogás és sérelmi országgyűlések rendszerével; de ha felvesszük másfelől azt is, hogy a lefolyt 14 év alatt két nagy epochával gazdagítottuk történetünket, a forradalmi háborút és az 1860–1861-i évek epocháival,^{6 8} s hogy e két epocha közé eső idő alatt a szenvedésnek keserű, de kimondhatatlanul tanulságos és edző iskolájában hathatósan gazdagítottuk nemzetiségünknek szellemi tartalékait: akkor azt kell hinnünk, hogy ha fátumszerű volt is ama korszak, nem bal – hanem jó sorsunk hozta azt ránk; azt kell remélnünk, hogy az 1848 előtti idő volt az, melyben Magyarország még nem volt, és 1848-ban kezdődik azon korszak, melyben Magyarország – lesz!

Ennyit akartam elmondani az 1848-i törvényekről, vagy mint a lapok elején megjegyzém, e tárgy körüli, feleletül ama törvények s keletkezésük ideje ellen szórt rágalmakra. Tán még később fogom e tárgyat érinteni. Hogy miért mondta ki a nemzet tavaly az 1848 jelszót, miért ragaszkodik ma is ezen jelszóhoz? ott van a két felirat, olvassa el újra, akinek fejét a legújabbban szélnék eresztett sok szóbeszéd netalán elkábította volna; ama feliratok igéi kielégítik, aki szomjúhozza az igazságot, s mint friss szellő eloszlatják a kételkedésnek, a konok ráfogásnak minden ködét.

Hetedik fejezet

Az „Egy év” története

Kecskeméthy Aurél úr jelesen egybeállította az 1860–61-ki év történeteit.^{6 9} Nem osztom politikai alapnézeteit, különösen nem ama rezignációt, mellyel tekinti állapotunkat; de elismerem, hogy méltányossággal szól a volt országgyűlésről, kellő komolysággal és szabad felfogással, mi kellemes ellentéte azon frivolitásnak és magas paripáról való lefelé beszélgetésnek, melyhez ama táborból szokva vagyunk; sajnálatos, hogy igen erős kitételeket használ, ahol kárhozzat, hanem a megyék iránt igazságtalan.

Az októberi diplomának nemzői és bábái^{7 0} meglehet azért állították vissza mindenekelőtt a megyéket, mivel azt gondolták, hogy a nemzet, mely a sanyarú tizenkét és alatt ugyancsak elszokott a

^{6 7} hinc derivata clades in patriam populusque fluxit = az innét kiinduló csapás a hazára a népre háramlott

^{6 8} epocha = korszak: figyelemre méltó, hogy itt nem 48-at, hanem a „forradalmi háborút” 1848/49-ben tekinti nagy korszaknak, bár erről az adott körülmények között nem írhatott.

^{6 9} *Kecskeméthy Aurél* (Vác, 1827. – Budapest, 1877) A szabadságharc ellenzője, az abszolútizmus kiszolgálója, 1860. októbertől a Sürögöny c. hivatalos kormánylapnak szerkesztője. Kákay Aranyos álneven írt konzervatív szellemű gúnyiratokat liberális közéleti szereplőkről. 1851-ben írta Magyarország összpontosítása Ausztriában, Pesten megjelent röpiratát. 1854-től a belügy-minisztérium sajtóreferense, 1857-ben Széchenyi látogatói között, 1857-ben az alkotmány visszaállításáról Die Lebensfrage Österreichs oder ist noch eine Vermittlung zwischen Österreich und Ungarn möglich? című Braunschweigben jelent meg röpirata. 1859. március 3-án magartatásának változása miatt házkutatást tartanak lakásán. Önigazolása után lett az említett kormánylap szerkesztője. 1862-ben jelent meg a Vázlatok egy év történetéről c. tanulmánya, amellyel Mocsáry a továbbiakban polemizál. 1867-től Kecskeméthy a Deák-párt konzervatív szárnyához tartozott.

^{7 0} Az Októberi Diploma 1860. október 20-án jelent meg Bécsben, Rechberg gr. ellenjegyzésével, az országgyűlést egybehívó rendelet 1861. január 16-án kelt, Vay Miklós és Zsedényi Ede ellenjegyzésével.

jótól, annyira, hogy az 50-es években örömmel vette volna talán azt is, ha a híres prímási petíciónak⁷¹ lett volna némi eredménye, magán kívül lesz afelett való örömeben, hogy ismét gyülekezhet és restaurálhat, hogy ezzel mint mondani szokás: „szemeit ki lehet törölni”; de arra tán nem is gondoltak, hogy a megyék működésének megindítása lesz a legjobb eszköz annak elérésére, hogy a megindulandó mozgalom rendes mederbe vezettség s rendetlen, szabályozatlan áradatként el ne borítsa az országot.

Mihelyt a megyék magukat szervezni kezdték, Pest és az ifjúság azonnal átlátta, hogy szerepe lejárt, s félrevonult azok előtt, ki törvényes és alkotmányos gyakorlat szerint jogosítva és hivatva voltak arra, hogy tolmácsolják a közvéleményt.⁷² Ha a megyei mozgalmak előre nem bocsátatnak, utcai demonstrációk oly mérvben és modorban indultak volna meg, hogy mint már fentebb n.e.g.jegyzém, rövid idő alatt azon vettük volna észre magunkat, hogy térdig gázolunk a forradalomban; de mindenesetre oly idétlen zavar támadt volna, hogy előre el lettek volna keserítve minden viszonyok annyira, hogy a kormány előre elrémülve a forradalom százfejú sárkányától, azonnal megfújta volna a hátrálót, ha pedig az országgyűlés minden előkészületek nélkül hamarabb ex abrupto⁷³ egybehívatik, annak kellett volna átmenni mindazon vajúdasokon, melyeken a megyék keresztülmentek.

És hát mit mutatnak a nemzetnek a megyéken történt első mozgalmak? Tekintetbe véve a nemzetnek hosszas és nehéz szenvedését, nem lehetett volna csudálkozni, ha egészen más nemű történések történtek volna, ha a nép hangosan jelentette volna ki a forradalom férfiai iránt táplált érzelmeit, ha bosszúját hűtötte volna sanyargatásainak eszközein, ha általában forradalmi modorban kezdett volna élni szabadságával. De ehelyett mit tapasztaltunk? Azt, hogy a nemzet tettel és szóval fátyolt vetett a sanyarú tizenkét évi szenvedésekre. El kell ismerni minden elfogulatlannak, hogy a nemzet igen nagy s minden várakozást felülmúló mérsékletet tanúsított. Beleszabadítva mindenbe, miben mutatott némi forradalmi színű petulantia?⁷⁴ Leverték a sasokat a megyei épületekről, néhol bizottmányi taggá nevezték. „Türr Pistát” – mint egy röpirat magát kifejezi – meg néhány emigránst –, ez volt minden.⁷⁵

És miként alakultak az első mozdulatok? Az első meglepetésből felocsúdvá, különös zavarban érezte magát a nemzet. Többet nyert egyszerre, mint amit addig az úton nyerhetni reményelt, de másrészt sokkal kevesebbet nyert, mint amily óhajításokat táplált, habár egy távolabb álló időben. Oly útra látta terelve a nemzet ügyét, mely úton a boldogulhatás reményével régóta felhagyott, de egyszerűen azt is érezte, hogy: timeo Danaos et dona ferentes. A hangulatot festem – nem mondom magam véleményét vagy ítéletet.

Mihelyt tájékozni kezdték magukat az emberek, a legelső megállapodás az volt: jól van, ha kell, így is tudunk. És ha így kell, akkor nem tehetünk egyebet, mint megmaradni az adott és elfoglalt szerep határai közt; de ha nyerni nem lehet, nem is adni fel semmit, azaz a lehető legszorosabban ragaszkodni a törvényességhez, különben nincs föld lábaink alatt.

Ekként elfoglalván a tért, tökéletes egyformaság lón mindenütt az eljárásban, a különbség az egyes törvényhatóságok eljárásában tökéletesen lényegtelen. Hangban, irányban, serénység vagy késedelmességben áll az egész különbség, nem a dolgok velejének felfogásában.

Ezen eljárás volt a lehető legjobb mind a nemzet állásának fenntartása, mind gyakorlati célszerűség tekintetéből. S becsületére válik a megyéknek, becsületére a nemzet politikai képességének, hogy felfogva a központról adott jelszót, egyértelműséget és következettséget tanúsított eljárásában.

⁷¹ Az esztergomi értekezletet 1860. december 17-én Szcitovszky János hercegprímás nyitotta meg, és a történeti jog mellett foglalt állást. A megyék újjászervezése alkalmából 1861. január 20-án a prímás körlevelet intézett a megyékhez.

⁷² Pest és az ifjúság = az 1859/60. évi pesti tüntetésekre utal

⁷³ ex abrupto = rögtönözve

⁷⁴ petulantia = csintalanság

⁷⁵ Türr Pista = Türr István (Baja, 1824. – Budapest, 1908.) 1849-ben Radetzky seregéből Piemontba szökött, majd a magyar légió parancsnoka lett, 1859-ben Garibaldi seregében Ausztria ellen küzd tábornokként, majd Nápoly kormányzója. 1861-ben Mantuában III. Napóleon unokahugát vette feleségül. 1867-ben amnesztiával hazatér, 1870-től a Ferenc-csatorna igazgatója, 1896-ban a VII. nemzetközi békekongresszus elnöke Budapesten.

Szemben a hatalommal, mely éppoly kevésbé áll jogi téren, midőn a d, mint akkor, midőn elvesz, kettős feladata volna a nemzetnek: fenntartani a nemzet méltóságát s a nemzeti ügynek állását, és nem zárni el útját a viszonyok jóra fordulásának.

A nemzeti ügy, midőn Világos elbukott,⁷⁶ el lőn nyomva, de nem lőn megsemmisítve. Hanem élt a hazafiak szívében, s élt jogilag folyvást a tizenkét éven át. A nemzet küzdött mellette, küzdött az adott téren, a passzivitás terén, az abszolút hatalmat soha el nem ismerte. Az Októberi Diploma után csak más téren folytatta a nemzet soha félbe nem hagyott működését; a tér változott, de nem a küzdelem tárgya. Ami mellett erősen állott, amihez erősen ragaszkodott addig, azt nem hagyhatta cserben akkor, midőn a semlegesség teréről a tettelességre lépni alkalmá lőn. És ezt éppoly kevésbé tehetette a megyén, mint tehetette volna az országgyűlésen. A nemzet a megyén éppen úgy nemzeti nek érezte magát, mint az országgyűlésen, mert a megye nyilatkozata hivatalos, a megye alkotmányos hivatalos testület, a megye a törvénynek öre, az alkotmánynak védbástyája. Azért kötelességének tartotta magát a jogfolytonosság terére állítani, s nem tartotta magát feljogosítva arra, hogy feladja az országnak állami alapszerződésen, szentesített törvényeken nyugvó és koronázási diplomák s királyi eskütelek által megpecsételt jogait. Félreismerték volna a megyék állásukat, mint a nemzet hivatalos orgánumai és a törvény örei, s megszegték volna kötelességüket, ha nem állottak volna a szigorú törvényesség terére, s az opportunítási és utilitási⁷⁷ szempontokból feladták volna a nemzet jogait.

Fais que tu dois, advienne que pourra⁷⁸ mondjuk Kecskeméthy úrral.

De mi lett volna az az utilitás, amelynek szempontjából másként kellett volna eljárni?

A nemzet méltósága sérelmet szenvedett már maga az adomány, a koncesszió ténye által. Elfogadni azonmódon a koncessziót jogelismerés helyett, elfogadni, habár a szemtelen koldus módja szerint, ki midőn a kisujjat adják, az egész kezét ragadja meg – koldusi eljárás lett volna. A koldusnak el kell fogadni az alamizsnát, sőt az ajándékozott lónak se szokás fogát nézni, de a sértett, a kifosztott ember csak teljes elégtétellel érheti be. A nemzet méltóságának megóvása megkívánta, hogy igazságot követeljünk, s csak a sértést engedjük el, azaz: követeljük az 1848-i állapot visszaállítását, s vessünk fátyolt propter bonum pacis⁷⁹ a tizenkét év eseményeire. De a nemzeti méltóság megóvása, a nemzeti ügynek erősen fenntartása, azaz a szigorú törvényesség követelése volt egyszersmind a leghelyesebb célszerűségi szempont is, mert „amit erő és hatalom elvesz, azt jó szerencse ismét visszaadhatja, de amiről a nemzet félve a szenvedésektől önként lemond, annak visszaserzése mindig nehéz és mindig kétséges”.⁸⁰ Ezen magasabb utilitási szempontot kellett a megyéknek is mindennek-előtt tekintetbe venni s annak alárendelni a kisebb utilitási tekinteteket, mert a megye nyilatkozata hivatalos, a megye az alkotmánynak védbástyája.

A megyék által mellőztetett utilitási szempontot kétféleképpen értelmezik eljárásunknak kár-hoztatói. Azt mondják, a megyék engedékenysége által megtarthatuk volna kezünkben a közigazgatást – sőt az autonómiát említik –; másodsor pedig nem szakadt volna meg a kiegyenlítés fonala, s minden jóra ment volna.

Ha ez állana is, akkor se lett volna se szabad, se tanácsos ezen hasznot a fentebbi magasabb utilitási szempont mellőzésének árán megszerezni, mert nem máról holnapra élünk, de hát lássuk, mennyiben lehetett volna amaz eredményeket biztosítani?

A megyei autonómiának gúnya az oly állapot, mint amilyenbe kívánta a kormány a megyéket helyhezteni – ehhez nem kell kommentár. A nemzeti ügynek éppen semmi és csupán az abszolút rendszernek tettünk volna a könnyű közigazgatás által nagy szolgálatot. Ellenben örökre kompromittálta volna magát a megye, elvesztették volna örökre szeplőtlen hírnevüket és tekintélyüket azon

⁷⁶ Világos = 1849. augusztus 13. Görgei Rüdiger előtt letette a fegyvert

⁷⁷ utilitás = előny, érdek

⁷⁸ Fais que tudois, advienne que pourra = tégy amit akarsz, jöjjön, aminek jönni kell

⁷⁹ propter bonum pacis = a jó békeesség érdekében

⁸⁰ „amit erő és hatalom elvesz . . .” = Deák Ferenc második felirati javaslatának egyik alapvető megállapítása az országgyűlés 1861. augusztus 8-i ülésén. Közli: *Kónyi Manó*: Deák Ferenc beszédei III. k. Budapest, 1889. 198. – Az országgyűlés LXIII. ülésének jegyzőkönyve: Az 1861. évi országgyűlés. Pest, 1861. III. k. 294.

hazafiak, kik addig vonakodtak attól, hogy az abszolút rendszer eszközeivé tegyék magukat, s ezáltal általános erkölcsi és szellemi anarchia jött volna létre az egész országban. ahelyett, hogy most rend és fegyelem van a nemzeti ügy fenntartásában. És mégis azok kárhoztatják a megyéket, kik oly nagy pietást affectálnak⁸¹ a megyei intézmény és a megyei tekintély irányában, hogy kötelességüknek tartják minden tisztetlenség(?) szót visszautasítani, mellyel valaki visszásságokra figyelmeztetni merészel. Vajon melyik részen vannak a megyei intézmény igazi barátai, igazi tisztelői? Az egyetlen nyereség talán az lett volna, hogy hazafiak húzták volna a tisztviselői fizetéseket, mi bizony sok embernek jólesett volna, mit bátran tekinthetünk úgy, mint minket illető előnyöket, de amelyeket az illetők zúgolódás nélkül nélkülöznek a hazáért. Ily okokkal hála istennek még nem lehet kapacitálni⁸² a magyar embert, valamint nem kapacitáltatta magát egy tavaly lelépett magas állású tisztviselő állásának megtartására azért, hogy – mint beszélük – azzal tartóztatta egy más még magasabb állású méltóság: lám, milyen szép lakásod lett volna.

Hasonlóképpen lehetetlen átlátni, miként mozdították volna elő a megyék a kiegyenlítést, ha magukat kezdetben másként viselik, és később félre nem vonulnak. Azt állítani, hogy a megyék kényszerítették az országgyűlést a szakító politikára – képtelenség. A megyék magok is oly helyről vették a legelső tájékozást, melyből folyt ki később az országgyűlés szelleme. A sajtó kimondta az 1848 jelszót, Esztergomban rámondták az Áment, mielőtt a megyék nyilatkoztak volna.⁸³ De később a megyék inkább csillapítólag hatottak az országgyűlésre, mint izgatólag, hiszen tudvalevő dolog – mit annyira emlegetnek is –, hogy a megyéket a Deákhhoz intézett bizalmas nyilatkozatok által dezavualták⁸⁴ a Határozatra szavazó képviselőket. Hogy miért mondtak le a megyék, ismeretes. És hát mi módon segítette volna elő a kiegyenlítést az, ha a megyék működésüket folytatják. Csak ily kis dolgokon múlik-e vajon ama kiegyenlítés? Oly roppant akadály ellenében, amilyen valóban hátráltatja, ti. az egybeolvadás és központosított egység politikája, ily csekélység ugyan micsoda tényező volna? Ellenkezőleg, amennyiben ily aránylag csekély dolog hatást gyakorolhat, éppen az ellenkező irányban hatottak volna a megyék megmaradásukkal. A kormány igen szívesen venné, ha dolgán mi magunk könnyítenénk azáltal, hogy magunk segítőnk gyakorolni abszolút eljárását, még azt mondhatná: íme, bíráljátok a megyét, bíráljátok az autonómiát – még több is kell? hát nem elég szép, elég sok ez egyelőre? Ugyan miben lennének előbb a kiegyenlítés útján, ha az 1860-ban beállott megyék most is léteznének? Miben áll egyedüli lehetősége a valódi kiegyenlítésnek, azaz annak, hogy visszanyerhetjük jogainkat s alkotmányos állásunkat? Abban, ha kénytelen lesz a kormány átlátni minél világosabban rendszerének tarthatatlanságát. És még mi segítsük abban, hogy ürügye legyen minél tovább húzni-halasztani a mostani képtelen állapotot, mi ringassuk még inkább görcsös álmába!

Valóban különös az, oly nagy dolgokat követelni a megyéktől, hogy ők legyenek a kiegyenlítésnek eszközei, s mivel ezt elmulasztották, őket tenni felelőssé a dolgok mostani állásáért. Tehát a megyéknek kellett volna megfejteni, miként kell intézni a k ö z ö s ü g y e k e t, nekik kellett volna megfejteni a kecske és káposzta problémáját. Azért érdemelnek annyi haragot, mert nem voltak egyenkint bölcsőbbek, mint az országgyűlés mindkét háza, nem voltak találékonyabb eszűek s ildomosabbak, mint most a kiegyenlítés apostolainak összessége! Nem tartok a bihari főispánnal,⁸⁵ ki ismeretes levele szerint hinni látszik, hogy a megyék majd feltalálják a megfejtest.

A megyék voltak tehát okai, hogy az országgyűlés rossz irányt vett, s a kiegyenlítés fonala megszakadt! Ezek az általános vádak és mik azok a specialitások, mikbe fogódzik a kárhoztatás

⁸¹ pietást affectál = kegyeletet tett

⁸² kapacitál = biztat

⁸³ A sajtó kimondta a jelszót = Deák Ferenc Pesti Hírlapban megjelent cikkére utal; Esztergomban rámondták az Áment = Az 1860. december 17-től működött esztergomi országbírói értekezlet visszaállította az 1848. évi törvények érvényét az Októberi Diploma által visszaállított igazgatási és bírósági ügyekben.

⁸⁴ Deákhhoz intézett bizalmi nyilatkozatok = az országgyűlés és az autonóm megyét feloszlato rendelkezések végrehajtása előtt a megyék Deák felirati javaslata és az országgyűlés feloszlata elleni óvása szellemében hagytak fel működésükkel.

⁸⁵ bihari főispán = Gr. Haller Sándor testvére, Haller Ferenc gr. királyi biztos oszlatta fel az 1861. évi országgyűlést.

leginkább; miben mutatták ki leginkább foguk fehéret, mivel hozták létre a kártékony forradalmi szellemet, mellyel impregnálva⁸⁶ volt az egész mozgalom.

Azt, hogy a megyék az 1848-ki törvények terére állottak, még inkább hajlandók némelyek pedantériának és „oktalan politikának” állítani, de egyenesen forradalmi szagúnak állítják vagy „jux-szellemnek”⁸⁷ tulajdonítják, akik mentegetni akarják a megyéket, hogy a bizottmányi tagok közé felvették az emigránsok, sőt némely idegenek is.

És pedig ezen választásokban legkisebb nyoma sincs a forradalmi szellemnek, mert azok éppen oly természetes corollariumai⁸⁸ voltak a törvényességhez való ragaszkodásnak, mint a megyének többi tett dolgaik. Hogy azon ítéletek, melyeknél fogva nemzetünknek sok jelese eszi mai napig a száműzetésnek keserű kenyerét, törvénytelenek voltak – ez úgy hiszem, nem eshetik kontesztáció alá.⁸⁹ A megyéknek kötelessége volt éppen úgy óvást tenni ezen ítéletek ellen, mint óvást tettek minden egyéb tetteleg fennálló törvénytelen tény ellen; a legegyszerűbb logika készítette arra a megyék közönségét. A megyének éppen úgy kellett az ellen megtenni a hatalmában állót, mint megtette az országgyűlés, mely hasonlóképpen követelte ama törvénytelen ítéletek következményeinek megszüntetését. Hogy ama férfiakat úgy tekintvék, mint jogilag polgári jogokkal bíró egyéneket, a bizottmányok tagjává nevezték, nem volt semmi egyéb, mint óvástétel a törvénytelen ítéletek ellen, ismétlése, erősítése azon óvásnak, melyet némely helyütt a feliratokba szóttek, de másutt csupán ezen módon nyilatkoztattak ki. És más részről, bűnül lehet-e felróni a népek, ha rokonszenvét, háláját, tiszteletét jelentette ki oly férfiak iránt, kiknek korábbi pályáját kegyelettel kísérte, kikben vezereit tisztelte, kik előtte úgy állottak, mint a hazafiúság vértanúit, s kik igenis megvárhatják, hogy a nemzet, melynek ügyéért szenvedtek és most is szenvednek, akkor, midőn szólni lehet, ne vonja meg tőlük a megemlékezésnek egy-egy gyöngye szavát. És a mód, mely szerint ezen megemlékezés történt, egészen megfelelt a régi gyakorlatnak. Korábban táblabírókká választotta a megye azokat, akiket szeretett, tisztelt, de akiknek nem adhatott egyebet; most a táblabíró címet a bizottmányi tag címe pótolá. Ugyanez az eset a megválasztott idegeneknél is. A nemzetnek nem lehet rossz néven venni, ha jólesik neki egy jó szó, melyet kap annyi méltatlan rászórt szitkozódás ellenében, és ha a jóakaratot viszonzza úgy, amint tehetségében áll.

Sokat emlegetik azt is, hogy a bizottmányok újraalakítása alkalmával sok emberre kimondatott a „meghalt”,⁹⁰ ki szép összegeket adott közcélokra, ki ezentúl jó hazafi akart lenni stb. És hát lehet-e rossz néven venni a népek, ha egy kissé és ily szelíd módon bosszúját töltötte sanyargatásának eszközein, vagy azokon, kik eltántorodtak a hazafiúi kötelesség ösvényéről. Nem volt az egyéb, mint a Nemeszisz⁹¹ szava, mely gyakran szokott megszólalni a nép ajkairól. Voltak sajnos esetek is, magam is tudok olyat, hogy nem annyira a Nemeszisz, mint párt- és magánbosszú szava vegyült az efféle nyilatkozatokba, de hát ki tehet ilyen alkalmaknál az effélékről? Egyébiránt jellemző dolog, hogy ezen magában csekély demonstrációk, ezen egyszerű egy-két ember általt kiáltott „meghalt”. oly nagy benyomást tett az illetőkre, még ellenkezőleg golyó és akasztófa hazafiúi apoteózist szerzett.⁹²

Ezek voltak tehát a megyéknek nagy bűnei!

Kecskeméthy úr ezeket az általa úgynevezett „jux-szellem” kifolyásának mondja, menteni kívánván mintegy a megyéket azon vádtól, hogy forradalmi szellem által voltak impregnálva. Minek mentenénk magunkat azok előtt, kik ama csekélyégeket két kézzel ragadták meg, és tartják erősen most is markukban, mert szükségük van rájuk, hogy rágalmazni mivel lehessen bennünket: hiába mentette magát a mese báránya is a farkas előtt, hogy nem zavarta fel a patak vizét.

A megyéknek minden tette a törvényesség szempontjából folyt, s ebben mutatott egyértelműségök és következetességök csak azért nem nevezhető bámulatosnak, mivel a magyar népnél a törvény tisztelete és az alkotmányos szellem nem mai, nem is tegnapi művelény. Azon csekély

⁸⁶ impregnálva = átitatva

⁸⁷ jux szellem = dacos szellem; a megválasztott idegenek = a lengyel emigráció magyar szabadságharcban vezető szerepet játszott tagjai és az olasz szabadságharc vezetői, pl. Garibaldi

⁸⁸ corollarium = folyomány, következmény

⁸⁹ contestatio = tanúk általi bizonyítás

⁹⁰ meghalt = az abszolutista rendszerrel együttműködők erkölcsi megbélyegzése

⁹¹ Nemeszisz = a megtorlás istennője

⁹² apoteózis = megdicsőülés, szembeállítja a szóbeli megbélyegzést, az abszolutizmus rendszerének bírósági ítéletei által kivégzettek sorával

különbségek, melyek az egyes megyék eljárásában és nyilatkozataiban mutatkoztak, jelentéktelenek, ha tekintjük a dolgok lényegét, melyben kivétel nélkül egyenlően jártak el. Hogy Heves nem kért, hanem határozott, hogy Szabolcs késedelmeskedett⁹³ – a törvényesség logikájának más felfogását jelenti, egyebet semmit. Ha ily csekélységek oly nagyra vétethettek odafenn, valóban igen gyenge lábón kellett állani a valódi akaratra az alkotmány visszállításához. Az oly barátság, mely csak egy hajszálon függ, nevezhető-e igazi barátságnak?

Még így a megyék megfeleltek azon kötelességüknek, hogy mint a nemzetnek hivatalos orgánumai fenntartsák annak jogait, úgy másrészt eltalálták az utat arra nézve is, hogy ha komoly a szándék felülről, a kiegyenlítés lehetővé tétessék. Ennek eleget tettek azáltal, hogy elfoglalták a tért s elvállalták – habár nem a kimért modor szerint – az adott szerepet. Mert elfoglalni a tért akkor, midőn ki volt mondva mindjárt előre, hogy legfontosabb jogaink, a pénz- és hadügy kezelésének joga megtagadtatik, valóban önmagunk megerőltetésébe került, s nem lehetett volna csudálni, ha a nemzet visszautasítván ily adományt, megmaradt volna tovább is a teljes passzivitás terén.

Bármennyire ügyeztek is némelyek ráfogni, az egész országában még csak nyoma sem volt forradalmi mozgalmaknak. Nem akarom felemlíteni, mit lehetett volna természetesnek találni és menteni mindent, ha megtörtént volna; de miután semmi se történt, annál nagyobb érdemül lehet felróni a népnek, hogy rendet, fegyelmet tartott, s ezáltal a visszas körülmények közt utat talált, melyen biztosan haladt, módot talált minden kompromittáló és lealázó körülmények közt dicsőséggel fedezni halántékát. Felülről úgy összezavartak mindent, egybekevertek abszolutizmust és alkotmányt, törvényt és törvénytelen – mert hiszen egy lélegzettel idéztek törvényeket és tagadtak meg törvényeket, annyira félig tettek mindent, s ezáltal annyira felhúzták az anarchiának minden zsilipeit, hogy a nemzetet nem óvta meg más az anarchiától, mint saját helyes ösztöne és belátása; a szerep megfordult, a nemzet tartott rendet, míg a kormány a rendtelenségnek szórta markostul magvát.

Nem lévén céлом rendszeres bírálatát adni az „egy év” történetének, csak kiszemelve egyet-mást akarok szemügyre venni azon évek egy-egy feltűnő és félremagyarázott eseményei és tüneményeiből.

A municipalisták erősen lovagoltak azon, hogy a törvényhatóságok sorban küldöttek Deáknak bizalmi nyilatkozatokat,⁹⁴ míg képviselők a határozati párthoz tartoztak – világos jele, hogy a képviseleti törvényhozó test nem fejezte ki híven a közvéleményt, világos bizonyossága, hogy a képviseleti rendszer nem jó.

Ama ténynek más magyarázatát is lehet adni, s úgy hiszem, nem helytelenül használtam érvül annak megcáfolására, hogy a megyék készítették túlságos eljárásra az országgyűlést, mert hát ez alkalommal inkább mérsékeltebbnek mutatták magukat, mint az országgyűlés többsége. De lássuk, miként állt amaz ellentét a nemzet és képviselői közt, mennyiben volt benne meghazudtolás? Miként állottak szemben egymással a pártok – mindegy, az eredmény az volt, hogy mind a két fölirat az óvással egyetemben közfelkiáltás útján jött létre, az annyit jelent, hogy a képviselők éppen úgy bizodalmat szavaztak Deáknak, mint a megyék. Az első föliratra történt első szavazás alkalmával a többség csekély volt, de hogy a határozati párt önként lemondott győzelméről, s maga készítette el a fölirat mellett való többséget, ezen éppen oly különös, mint nevezetes tény éppen legfényesebb bizonyítványa annak, hogy az országgyűlésen valósággal csak egy vélemény létezett a dolog lényegére nézve. Ez fényesebb bizalmi szavazat volt Deáknak, mintha a legnagyobb szavazati többsége lett volna egyszerűen. Azt állítják némely részről, hogy roppant különbség volt a h a t á r o z a t i és f ö l i r a t i párt között. Azok állítják azt, kiket igen bánt a nemzet egyetértése, kik azt mondják, hogy bármi nagy egyetértéssel se viszünk ki bizonyos dolgokat, kik mint a „helyes irány” szerzője, „sajnálják, de kénytelenek megbontani az egyetértést”(?) Ha azt mondta volna a tisztelt szerző, hogy nem akarja zavarni az egyetértést, eszünkbe juttatta volna a bolha és tevérlő szóló aesopi mesét.

⁹³ Heves és Külső-Szolnok megyék végzése az 1861. január 16. leiratra. Közli *R. F. I.*: Megyei alkotmányos mozgalmak. Pest, 1861. CLVI.; Szabolcs megye végzése az 1861. január 16. leiratra. *R. F. I.*: i. m. CLXXII. A késedelmeskedést előidéző közjogi vita: uo. 104. A szabolcsiak kezdetben a leiratra mint törvénytelenre válaszolni sem akartak.

⁹⁴ Deák felirati javaslatára pozitívan válaszolt a megyék többsége.

Részemről mint az országgyűlés egyik pártjának csekély tagja,^{9 5} sohasem bírtam felfogni a két párt közt létezőt nagy különbséget, nem is osztottam azon animozitást,^{9 6} melyben néhány ember részéről annyi sok mással együtt részesültem.

Azt akarnák elhítenni sokan az emberekkel, hogy a fölíratí párt emberei csak terrorizált konzervatívok voltak, ellenben a határozati párt hívei veres republikánusok és összeesküvők. Tudjuk pedig jól, hogy miként áll a dolog. Egyeseket kivéve, kik bizonyos alkalommal valószínűleg más alakulandó pártokhoz szegődének, a többi, egyik se volt jobb a másiknál, akár Lajtán inneni,^{9 7} akár Lajtán túlnani szempontból tekintessenek. Ez áll a dolog legbensőbb lényegének tekintetéből. Ami a múlt eljárást illeti, a felíratíak azt tartották: *suaviter(?) in modo, fortiter in re*^{9 8} – hol van a nagy különbség? De hát miért haragudtak oly nagyon egymásra a két pártnak némely emberei? Csak azért biz az, mivel az alkotmányos ember átkozott veszekedő természetű, ha nincs, terem magának okot a civakodásra, csakúgy, mint két tűzről pattant szomszédasszony. Hát hajdan a papok miért veszekedtek annyit a „*filioque*”^{9 9} miatt? Nem is lett volna igazi országgyűlés, ha pártok nem lettek volna. Miként maradhattunk volna pártok nélkül, miután még eddig minden országgyűlésen volt szabadelvű és kormánypárt; micsoda élehetetlen, unalmas emberek lettünk volna mi, ha egyhangulág énekeltük volna a boldog egyetértés szótárait. Az emberfaj farkasfogótemény.

Valóban, láthatjuk a világtörténetben, hogy a pártok éles állását nem annyira a nézetek és célok különbözősége okozza, mint az emberek egyéni különböző volta, megfoghatatlan volna különben a történetvizsgáló előtt a pártok története. Gyakran azt látjuk, hogy igen különböző irányú célok mellett a pártok békében éltek egymással, máskor ellenben majdnem érthetetlen divergenciák^{1 0 0} mellett véres pártküzdelmeket láttunk. Emberek vagyunk, saját véralkatunk uralkodik rajtunk.

De voltak nálunk a legkésőbbi pártalakulásnak történeti okai is. Gyakran nem veszi észre az ember büszkeségében, hogy midőn leginkább tombol szabad akaratára, voltaképpen csak eszköz, csak báb a gondviselés kezében; hányszor gondolja a nemzet is, hogy új és nagy dolgot cselekszik, pedig csak rabja történetének, s öntudatlanul beleestünk a hazánkban 300 év óta fennállott párt-kerékvágásba.

A mohácsi vész^{1 0 1} óta legújabb korunkig mindég megvolt a két párt hazánkban analóg állásban folytonosan. A Zápolya^{1 0 2} és Ferdinánd,^{1 0 3} török és német, kuruc és labanc, majd a copfos és haladó, végre a liberális és pecsovcis pártok mindig ugyanazon két iránynak különböző kifejezései. Mihelyt az utolsó országgyűlésen a fölírat és határozat mottói feltaláltattak, mihelyt volt mit írni a külön zászlókra, azonnal sodrába ragadt a 300 éves történelmi irány, s bár a határozati párthoz szegődött emberek csalódtak volna, azt híven, hogy ők a Zápolya-pártiaknak, a török segítséghez folyamodóknak, a kurucoknak, a haladóknak, a liberálisoknak utódai, míg a fölírat mellé állókat helytelenül tekintették volna a Ferdinánd-pártiak, a némettel tartók, a labancok, a copfosok, a

^{9 5} Mocsáry Deákkal 1864-től szimpatizált, 1861. május 13-án a felíratához csatlakozott, de Deákkal számos kérdésben nem értett egyet, többek közt Deák és Apponyi György közeledésével, amely a felírat alapvető elvi megállapításainak részbeni tartalmi feladását jelentette.

^{9 6} animositas = indulat, ingerültség, gyűlölet

^{9 7} Lajta = Ausztria–Magyarország határfolyója

^{9 8} *suaviter(?) in modo, fortiter in re* = szerény formában, céltudatosan az ügyben; *fortiter in modo, fortiter in re* = határozott formába céltudatosan a lényegre – a két országgyűlési párt taktikai különbségét érzékelteti.

^{9 9} *filioque* = a reformáció hitvitáira utal Jézus istenfűságaról.

^{1 0 0} divergentia = különbség

^{1 0 1} II. Lajos és I. Szulejmán csatája 1526. augusztus 9.

^{1 0 2} Zápolya = Szapolyai János (Szepes vára 1487 – Szászsebes, 1540.) 1526. novemberében Székesfehérvárott királlyá koronázzák.

^{1 0 3} I. Ferdinánd (Alcala de Henares, Spanyolország, 1503 – Bécs, 1564.) Zápolyával szemben 1526. december 16-án Pozsonyban királlyá koronázták, 1527. szeptember 27-én Tokajnál legyőzte Zápolya seregeit, szeptember 28-án Székesfehérvárott ismét királlyá koronázták, 1528-ban Zápolya Lengyelországba menekült. 1529-ben Ferdinánd Szolimánnal szövetségbe bevette Budát, ezzel állandósult az ország területi felosztása a Habsburgok és a török között.

pecovicsok örökösei gyanánt, de a két pártnak meg kellett lennie; belezökentünk a régi kerékvágásba, benne lévén a régi pártbeli tradíciók, s ha kérdeztük: hát miért haragszunk egymásra voltaképpen, nem tudtunk rá megfelelni, s hogy mégis tudjunk valamit mondani, azt mondták a határozatiak: a feliratiak meg akarnak békülni a némettel; a föliratiak pedig azt mondták: a határozatiak bolondok – Garibaldit¹⁰⁴ várják. Lassankint megszoktuk, a kisebb személyes animozitásokkal töltve időnket, ezen képtelen viszonyt, de ezen képtelen állapotnak előbb tragikus áldozata lőn Teleki László.¹⁰⁵ Végre mikor komolyan kellett feléppni, szemébe néztünk igazán egymásnak, s Széchenynek kéményseprője és hasfájós embere¹⁰⁶ egymás szemébe nevetett; csupán egy-két bus magyar maradt fenn, aki azt mondá tovább is: azért is fújjad, ne higgy neki.

Hogy mily kevéssé volt valódi alapja annak, hogy az országgyűlés két pártra szakadt, bizonyítja az, hogy valamint az országgyűlés előtt ama két párt leendő alakulásának legkisebb előjele se volt látható, az országgyűlés alatt se tudott a fölirati és határozati párt az országban általában és különösen a megyéknél lábrakapni, holott azelőtt mind a közvélemény, mind különösen a megyék éppen úgy magukévá tették a pártküzdelmet, mint az országgyűlés. Minden megyének megvolt azelőtt a maga szabadelvű és konzervatív párta, mint ilyen sorakozás nem jött létre. Hasonlóképpen az országgyűlés után nem volt többé visszhangja ama pártoknak, a hazatérő képviselőktől sem kérdezte senki, melyik párthoz tartoztak, ez senkinek se imputáltatott.¹⁰⁷ A nemzet azóta – minden felmerült más irányú kísérletek dacára – a korábban létezett általános egyetértésbe olvadt egybe. És e tekintetben a két országgyűlési párt igen jó szolgálatot tőn. Az egyetértés most annál erősebbnek tűnik fel, mivel tűzpróbán ment keresztül, s a próbát dicsősegesen kiállotta.

Sokan szerettek volna a fölirati párthoz dörgölőzni, mint mérsékelthez; valamint nem egy határozati párthoz tartozó hazafi félt tőle, úgy nem egy egészen más nemű ember reménylette, hogy a föliratiakkal majd lehet „okosan beszélni”; erősen kapaszkodtak minden az ő értelmükben reményteljes nyilatkozatukhoz, két kézzel ragadták meg az „esetenként”¹⁰⁸ szót. Végre mind a két részről kiábrándultak, s azt látták, hogy éppen a fölirati párt volt az, mely némelyeknek igen csendesnek látszó kezdet után mindinkább határozottabb állásba tevő magát. Csak akkor vették észre mindenfelől, kikkel van dolguk.

De jó volt, hogy létezett a határozati párt, azért is, mivel igen jó háttért képezett az előtérbe lépett fölirati pártnak, s ennek alakja ezáltal határozottabb s tisztább formákban tűnt fel, mint képen egy világos alak a sötét háttér előtt. Így lőn valóságában előtűntetve az országnak hangulata, így lőn kitüntetve, hogy a nemzetnek nagy magamegerőltetésébe került a mérsékelt fellépés annyi szenvedés után, oly félszeg engedmények mellett, mint amilyeneket nyújtott az Októberi Diploma.

¹⁰⁴ Giuseppe Garibaldi (Nizza, 1807. – Caprera, 1882.) 1860. márciusában Szicília területén a gerillaháború vezére. Vezérkari főnöke Türr István.

¹⁰⁵ Teleki László gr. (Pest, 1818. – Pest, 1861.) 1848. szeptembertől Magyarország képviselője Franciaországban, királyi jóváhagyással. Az 50-es években a londoni emigráció Magyar Nemzeti Igazgatóságának tagja, 1860-ban Drezdában elfogták, Magyarországra toloncolják. Az 1861. évi országgyűlés ellenzéki pártvezéri szerepének feloldhatatlan dilemmája elől az öngyilkosságba menekült. vö. Teleki László válogatott munkái. I. k. Budapest, 1969. 40.

¹⁰⁶ Széchenyi kéményseprője és hasfájós embere = Széchenyi István gr. írásait és beszédeit átszövik az adomák. Mocsáry hivatkozásának pontos helyét nem sikerült megállapítani. A Széchenyi-anekdotakincs feldolgozatlan. Az akadémiai Fontes sorozat Széchenyi életműkiadása köteteknek mutatói közül *Tolnai Vilmos*: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Budapest, III. k. 914. adomák, példák tárgyi címszót is felvett. Ebben beteg ember pl. Törökországot jelképezi, a hasfájós pedig a Bach-féle rendszer.

¹⁰⁷ imputál = számít, betud, tulajdonít

¹⁰⁸ esetenként = Deák felirati javaslatában: „nem akarunk tehát sem a birodalmi tanácsban, sem valamely birodalmi népképviselőben részt venni, s annak rendelkező hatalmát Magyarország ügyei fölött el nem ismerjük, s az örökös tartományok alkotmányos népeivel csak úgy, mint önálló szabad nemzet, más önálló szabad nemzettel, függetlenségünk teljes megóvása mellett vagyunk halandóak esetenként érintkezni.” A képviselőház 1861. május 13-i ülésén. Az 1861. évi országgyűlés. Pest, 1861. I. k. 172. – A konzervatívok ebbe a részletbe kapaszkodtak bele a közös ügyek érdekében.

Nyugodtan és megelégedéssel nézhetünk vissza az „egy év” történetére, ami saját eljárásunkat illeti. Bár ily megelégedéssel tekinthetnénk vissza történetünknek más epocháira. A teljesített kötelességnek öntudata okozza, hogy oly kényelmesen érezzük jelenleg magunkat minden valódi szenvedések és nélkülözések mellett is, még ellenfeleinknél szemmel látható a nyugtalanságnak érzete. Mennyi erőlködés, mennyi tapogatódzás, mennyi egymással ellenkező ide-oda lépés, mily circulus vitiosus:¹⁰⁹ – míg mi nyugodtan nézhetjük mind ezen kínos vajúdásukat. A világ minden gondolkodói előtt egy nagy példáját mutattuk fel annak, hogy korunk nem sülyedt el annyira az anyagiságban, mint némely pesszimizták állítják, hogy az erkölcsi erőnek hatalma még most is nagy, mi tisztán erkölcsi alapon, pusztán erkölcsi fegyverekkel útját állottuk az anyagi hatalomnak, s oly kínos helyzetbe szorítottuk, melyből utóvégre se lesz más menekvése, mint elismerni az erkölcsi erőnek nagyobb hatalmát s lábaihoz lerakni fegyvereit. E lealázott nemzet felemelkedett, s nem hazudtolta meg a világnak azon véleményét, hogy mondjanak bármit ellenségei, egy eredeti, egy jóra való és nemes lelkű népnek szíve dobog itt a Duna és Tisza partjain.

Miként állott a múlt országgyűlésen a nemzetiségi kérdés, és mi lett e tekintetben az eredmény?

E nagy tárgyban nem volt még csak tüzetes vitatkozás sem; az ezen alkalomra készült szónoklatok zsebben maradtak annyira, hogy még később hírlapi cikkek alakjában se bújtak elő, talán egyet kivéve, mely a „Magyarország”¹¹⁰-ban megjelent; közbeveetőleg történt egy igen formátlan és éktelen szóváltás;¹¹¹ s egy választmány lőn kinevezve, mely összeírt amúgy nagyjából egy pontozatot:¹¹² ez minden, és mégis oly nagy lőn e tekintetben az eredmény, hogy itt egy nagy történeti momentummal állunk szemben.

Ugyanis mi volt a korábbi törvényhozásnak félszázadon át törekvése és vezérlő elve a nemzeti-ségi kérdésben? – a magyarosítás; mi volt vezérlő elve az 1861-ki országgyűlésnek? – a nemzetiségek elismerése.

¹⁰⁹ circulus vitiosus = hibás, körbenfutó okoskodás

¹¹⁰ Magyarország = a határozati párt első orgánuma, Pompéry János szerkesztette, 1861. január 1-től jelent meg, az országgyűlés bezárása után röviddel megszűnt (október 30.). A lap több cikkben is foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel: Cs.: A nemzetiségi kérdés 1861. 265. 266. sz., *Iovanovich György*: A nemzetiségek kérdése. 1861. 66. sz., stb. Mocsáry figyelmét elsősorban a névtelenül megjelent: Egy magyar titkos tanácsosnak 1860. október 20. után a bécsi kormánynak adott tanácsa. 1861. 273., 274. számokban megjelent cikk keltette fel, amely a magyarság és nemzetiségek egymással szembeni kijátszásának gondoltát képviselőket leleplezte. A cikk élénk sajtó-visszhangja: Pesti Hírlap 1861. 273–275. sz. Idők Tanúja 1861. november 26. 28. 29. sz. Pesti Napló 1861. 27. 270. sz.

¹¹¹ éktelen szóváltás = az országgyűlésen kirobbant vitára utal, június 5-én megszavazták Deák felirati javaslatát, a részletes vita kezdetén, június 7-én Maróty János, Pópa János és Buttyán Vazul a „magyar nemzet képviselői” szövegrész helyett „Magyarország képviselői” szövegrészt javasolták. A 8. szakaszban Károlyi Ede gr. a „nem magyar szempontból” és „nem magyar érdeke szerint” szövegrészek helyett, a „nem hazai szempontból”, „nem hazai érdeke szerint” szövegrészt javasolta. A Deák-féle javaslat részletes vitáján ezáltal lehetőség kínálkozott annak ha nem is leszavazására, de a technikai obstrukcióra nemzetiségi nézőpontból. A „veszélyt” felismerve Szalay László, Eötvös József és társaival egyetértésben egy a nemzetiségi kérdés jelentőségét elismerő elvi deklarációval igyekezett elhárítani. A „magyar politikai nemzet” fogalmának fenntartásával kilátásba helyezték, „hogy ha az országgyűlés még egy ideig együtt maradhat, a nemzetiségeknek teljes kielégítése lesz annak eredménye”. – Az 1861. évi országgyűlés. Pest, 1861. III. k. 69–72.

¹¹² Ifj. Bartal György előadói az országgyűlés elé terjesztette a nemzetiségi kérdés rendezésének megvizsgálására kiküldendő választmány *tervezetét* 1861. augusztus 1-én, Vlád Alajos és Popovics Zsigmond különjavaslatával együtt. – Az 1861. évi országgyűlés. Pest, 1861. III. k. 397. – A javaslat ugyan az „egy politikai nemzet” alapelvéből indul ki, ami az állampolgárok összességét jelenti, de ugyanakkor a magyar törvényhozásban először elismeri „a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz, stb. egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők”. – Mocsáry ennek tulajdonított korszakos jelentőséget.

Ha Schmerling úr ma kinyilatkoztatná, hogy szánja-bánja a Verwirkt¹¹³ kimondását, hogy elfogadja a dualizmust, és elismeri az 1848-ki törvényeket, mégpedig nemcsak elvileg, hanem szórul szóra: az ausztriai birodalom politikájában gyökeresebb változás nem jönne létre ezáltal, mint amily gyökeres változás jött létre a múlt országgyűlésen Magyarországnak nemzetiségi politikájában.

A nemzetiségi választmány punktációja;¹¹⁴ amely hiányos és valóban rögtönzött mű, mégis oly szentírás, hogy erősebben fog állani sok örök időkre kötött szent szövetségek és pragmatica sanctióknál. Valóban sajátos, hogy éppen a „rögtönzések”-nek van napjainkban legszívósabb életük.

Sohase fogadtak jobban szót e fölhívásnak: „üsetek, de hallgassatok meg” mint tették nálunk a nemzetiségi kérdésben. De hát jól van, csakhogy meghallgatták az illetőket – ez a fődolog.

A nemzetiségi kérdés hazánkban oly nagy, oly fontos ügy, hogy emancipálta magát még a nagy közjogi kérdésekkel való összeköttetéstől és alárendeltségtől is, és önálló életet él. És ez azért van, mert ezen kérdés nem csupán politikai, hanem egyszersmind társadalmi kérdés, s egyaránt mozog a politika, az irodalom és a társadalmi s magánélet ezernyi viszonyaiban. Fél század óta körülbelül, mióta szőnyegen van, sohasem vegyült össze tökéletesen a politikai pártok által felfogott kérdésekkel; ellenkező szempontokat, ellenkező irányt a pártok sohasem tudtak tisztán felállítani. Ez így van most is, a nemzetiségi kérdés nem pártkérdés, az összes nemzet minden pártbeli árnyalataival itt tömegben áll, s a vélemények fluktuációi¹¹⁵ nem vezetnek pártbeli szórakozáshoz. És ez így lesz még jövőre is, jöjjenek bármily politikai változások, a nemzetiségi kérdés külön modorban fog folyni, és meg fogja tartani önállóságát.

A tizenkét év alatt, míg egyéb kérdések szüneteltek, a nemzetiségi kérdés folytonos fejlődésben volt, s az érésnek oly fokára jutott, hogy bár egyebekben nem tanultunk és nem felejtettünk, e tekintetben úgy állottunk tavaly, mint egészen új emberek. Mindenki előtt tisztán állott az, hogy a nemzetiségek létezését tagadni s annál fogva jogos követeléseiket megtagadni többé nem lehet. Bármily zokon esett ez némelyeknek, elfogadták a helyzet kényszerűségét, s belátta mindenki, hogy itt immár csak a miként kérdése felelt folyhat a vita. Hogy oly könnyen nem fogja lerakni fegyvereit a régi elfogultság, hogy a sértett nemzeti büszkeségnek ingerlékenysége szenvedélyes nyilatkozatokban fog magának utat törni, belátható volt, s hogy ily jelenségek csakugyan mutatkoztak is egyszer-mászor a vitatkozások folytában, az meg sem lephette, se kétségbe nem ejthette azokat, kik ismervén ezen kérdésnek szerfelett kényes voltát, s szívökön hordván, hogy az ügy mindjárt első fölléptetése alkalmával jó irányt vegyen, remegtek minden vigyázatlan szótól. Ily nagy, ily hosszasan húzódnó kérdésben nem lehetett a világot véka alá rejtteni, s előbb-utóbb ki kellett adnia mérgét. Emlékeztünk azon nevezetes szóváltásra, mely a felirat egyes pontjainak vitatása alkalmával a nemzetiségi ügyben előfordult. Ha az ott felmerült szenvedélyes nyilatkozatok aggodalommal töltötték el sokaknak lelkét, másrészt vigaszul szolgált, hogy ama nyilatkozatok úgy tűntek fel, mint egy tűnőfélben levő szenvedélyes hangulatnak végvonaglásai. De mégis ama jelenet oly mély benyomást tett, hogy tanácsosnak vélte a többség elkerülni a nemzetiségi kérdésnek tüzetes tárgyalását, s az egész ügy egy választmányba relegáltatott.¹¹⁶ Voltak sokan, kik ez ellátást nem helyeselték. Ha már egyszer megpendítettett, jobb lett volna bővebben beleereszkedni, hogy essünk át egyszerre mindazon kellemetlenségeken, melynek a legelső tüzetes tárgyalása alkalmával múlhatatlanul elő kell még fordulnia. Hiába fázunk tőle, ezen műtéten által kell még esnünk múlhatatlanul; ki tudja, lesz-e jövőre több időnk, jobb alkalmunk, mint lett volna most, midőn jól tudván, hogy az az országgyűlés kiegészítetlen állapotánál fogva jogérvényesen úgysem határozhat, az egészét nem nézhetjük egyébként, mint egy hivatalos színű ország és nemzeti társalgás és eszmecserének. Ki tudja, nem kellend-e a legközelebbi alkalommal rögtönözni oly határozatokat, melyeknek tárgya nemhogy kimerítve, de még csak kellőleg megvitatva sem volt, s nem fogja-e majd azon határozatokat éppen úgy üldözni a rögtönzés vádjá, mint üldözi most az 1848-ki törvényeket. És láthatták előre minden jelenségekből, hogy az országgyűlésnek valami

¹¹³ Verwirkt = Schmerling nem titkolt alapelve utal, mely szerint Magyarország a forradalommal eljátszotta önálló államiságának jogait, ezért sorsa a feltétlen alávetés.

¹¹⁴ punktáció = pontozat, tervezet

¹¹⁵ fluktuáció = áramlás, hullámmozgás

¹¹⁶ relegál = számzil

pozitív eredménye nem lesz, úgy valószínűleg ismét egy hosszabb szünet fog a rövid mozgalomra következni. Nem lett volna-e ezen szünet igen alkalmas arra, hogy elvegye élet azon ingerültségnek, mely az akkor-amikor megtörtént első vitában felmerülhet. Ismét aludtunk volna egyet a dolog felett, és tán jobb hangulatban foghattunk volna hozzá a legközelebbi alkalommal.

Ami a választmány által létrehozott pontozatot illeti, óhajtottam volna részéről, hogy kevesebb részletezésbe és rendszerezésbe bocsátkozzék, de óhajtottam volna azt is, hogy egyszerre koncedáltatott¹¹⁷ volna mindaz, mi részünkről elfogadható. Óhajtottam volna, hogy a közigazgatásnak felsőbb régióiba csak olyan szabad bementel engedessék a többi nyelveknek, mint a magyarnak, hogy ezen dolog úgy állítatott volna elő, mint a közigazgatásnak saját benső ökonomiájához tartozó. Mert nézetem e tárgyban az, hogy arra kell törekedni, miszerint a nyelv kérdése minél inkább közönyössé váljék, hogy minél kevesebbet halljunk felőle, a közigazgatási irodák belső házi dolgává váljék annyira, hogy utóvégre éppoly közönyös legyen a közügyre nézve az, hogy egy-egy írrok mi nyelven fogalmaz, mint közönyös az, hogy acél vagy lúdtollal ír-e?

De hát hiszen ami az eddigi megállapodásban e részben még hiányos, kijavítja idő és alkalom. azért a földolog áll; átléptük a Rubicont,¹¹⁸ új térére léptünk, s az 1848 előtti és a mostani közhangulat a nemzetiségi kérdésre nézve két különböző világ; a magyar nyelvet nem tekintjük többé úgy, mint az országgyűlés dajkaságát és gyámságát igénylő gyenge csemetét, az országgyűlés nem azonosítja magát többé a nemzetnek egy részével, hanem úgy tekinti magát, mint közös családját, melynek nincs kedvenc édes és mostoha gyermeke, hanem egyeránt osztja meg mindennel szeretét és gondoskodását. Az országgyűlés felhagyott a magyar nemzetiség propagandájának pártfogói szerepével, s ezt oda utasította, ahol voltaképpen helyén van, tudniillik a nemzetnek társadalmi és irodalmi működésére; az országgyűlés felemelkedett azon kellő magasabb szempontra, hogy közönyös előtte minden más, mint a nemzet fiatalok hű hazafisága.

A nemzetiségi kérdésnek legveszedelmesebb oldala az ismeretes árlejtés. Ki ad többet? erre tanítják bizonyos részről a nemzetiségeket. Ezen eljárás és általában a népfajokkal elkövetett játék az abszolút rendszernek legkárhózosabb oldala, végeredményben önmagára nézve is legveszedelmesebb. Az államadósságnak roppant halmaza, a deficitnek rákfenéje anyagi tekintetben nem ássa alá jobban a birodalom állását, mint alássa a népfajokkal elkövetett politikai működés. Valamint ott anyagi tekintetben, úgy vesz itt erkölcsi tekintetben hitelt.

Korábban a kormánynek egészen szabad keze volt arra nézve, hogy a népfajokat egymás ellen felhasználja, de mióta mi is új térére léptünk, mióta a nemzetiségeket elismertük, mióta készeknek nyilatkoztunk megadni mindent, mi méltányos követelés, azóta a kormány nem rendelkezhetik többé oly szabadon, azóta verseny állott be köztünk s a: ki ígér? ki ad többet? . . . lón a jelszó. Exempla sunt odiosa,¹¹⁹ nem lehet felidézni az egyes eseteket, melyekben ezen törekvés nyilatkozott; ismeretek egyébiránt. Midőn mi egész készséggel és határozottsággal nyilatkoztunk, mindannyiszor ki akarták venni szánkából a szót, mintha ezt akarták volna mondani: nem te adod, hanem én adom. Kellemetlen ránk nézve a helyzet, mert a nemzetiségeknek követelésit felcsigázni igen alkalmas, de azért nekünk árlejtési térére lépni nem szabad, mert az egy nemzetre nézve méltatlan és egyszersmind veszedelmes eljárás. Nekünk éppen azért egyszerre és teljes mértékben kell megadnunk mindent, ami megadható, nehogy árlejtésbe bocsájtkozni láttassunk részünkről is. Ez így is történt a nemzetiségi választmány által készített munkálatban és ez a múlt országgyűlésnek roppant eredménye, melyet eléggé megbecsülni nem lehet; de én éppen azért óhajtottam volna az engedményeknek a fentebb említett módon még teljesebbé és tökéletesebbé tételét.

Valamint játszanak a nemzeti kérdéssel à la hausse, a börzei nyelv szerint szintűgy játszanak vele à la baisse¹²⁰ is. Tapasztaltuk ugyanis, hogy mikor és akik nekünk egy jó szót adnak, mikor a mi jóindulatunkat keresik, akkor ismét a nemzeti kérdést veszik elő, és árcsökkenésre játszva a magyar nyelv részére ígérnek kedvezményeket. Ezen buzgalom rám nézve igen kellemetlenül hat bizonyos

¹¹⁷ koncedál = megenged, beleegyez

¹¹⁸ Rubicon = Itália és Gallia között határfolyó, Caesar egyeduralmát ennek átkelésétől számítják.

¹¹⁹ Exempla sunt odiosa = a példák gyűlöletesek

¹²⁰ à la hausse, à la baisse = tőzsdei árfolyamemelkedés – csökkenés

részről, olyformán, mint Tallérossy Zebulon^{1 2 1} mondja: midőn némely emberek azt mondják, hogy ők is szeretik a hazát, olyan, mintha valaki azt mondaná, hogy ő is szereti az én feleségemet. A nemzetiségi kérdésnek ez irányban való felhasználására is lehetne példákat idézni, hanem hát exempla sunt odiosa. Ez ismét veszélyes és helytelen eljárás. Ugyanis, ha a másjkuák azt látják, hogy a mi jóindulatunkat azzal vélik legjobban megnyerhetni, ha a magyar nyelvnek előnyöket adnak, okvetlen azon gyanú támad bennök, hogy az illetők bizonyosan igen jól tudják, mivel lehet fogni egeret, s nem biztatnának effélékkel, ha bizonyosak nem volnának benne, hogy jó hatást fognak ránk gyakorolni. Én részemről mindig bosszankodom, ha bizonyos részről efféléket tapasztalok s látom, miszerint ahelyett, hogy a nemzetnek alkotmányos sérthetlen jogait emlegetnék, ehelyett „édes anyai nyelvünk” s más efféle szójárásokkal akarják megaranyozni keserű labdacsaikat. A másjkuák nem tesznek semmi különbséget abban, hogy kitől jön ígéret vagy adomány a nyelvkérdésben, legyen az országgyűlés, legyen kormány, kancellária, helytartótanács, megye vagy egyes hivatalnok, ők csak azt nézik, mi jön magyar részről, előttük minden egyformán megy a magyar nemzet rovására. Hiába dezavualnánk a kormánynak vagy egyes hatóságoknak is nyilatkozatait, rendeleteit vagy eljárását, a másjkuák azt mondják: ez is a magyaroktól jön. Akarva, nem akarva e tekintetben szolidaritásban vagyunk, bármennyire legyünk is különben ellenfelek. – Mint olvastuk, a kancellár ónagyméltósága legújabbban megbízást kapott, javaslatot dolgoztatni ki a nemzetiségi ügy tárgyában, mely a legközelebbi országgyűlésen királyi előadás formájában terjesztethessék elő. Ohajtandó, hogy ónagyméltósága figyelembe vegye az itt előadott tekinteteket, s kikerülje a Szküllát úgy, mint a Kharübdiszt.^{1 2 2} A birodalmi egybeolvasztási politika érdekében bizonyosan nem fogja követni a bécsi politikai eljárást a nemzetiségi antagonizmus kizsákmányolásában.^{1 2 3} Másrészt a magyar nemzetiséghez való ragaszkodását nem fogja azzal kitüntetni akarni, hogy ellentétbe helyezvén magát a volt országgyűlés intencióival, a más nemzetiségek rovására a magyar nyelvnek nyújtott kedvezményekkel igyekezzék megnyerni a közösségnek jóindulatát s népszerűvé tenni akarni az általa képviselt ügyet. Reméljük, hogy teljes mértékben fogja méltányolni ezen kérdésnek úgy komolyságát, mint rendkívül kényes voltát.

A nemzetiségi kérdés veszedelmei által némelyek által némelyek annyira el vannak rémítve, hogy ennél fogva nemzetünk részéről a legnagyobb hunyászzkodást tartják szükségesnek. „Magyarország elég nagy ország volna, népe eléggé fogékony és képes arra, hogy egy tisztességes állással bíró államot alkothasson, de a szerencsétlen népségi viszonyok paralizálnak minden más előnyöket, s bennünket örökös gyengeségre s alárendeltségre kárhoztatnak.” Az önismeretnek ezen keserű leckéjét tartják folytonosan szemünk elébe, hogy szárnyát szegjék a nemzeti érzés minden magasabb lendületének. Nem lehet tagadni a helyzetnek nehézségét, de nem hisszük, hogy emiatt örökös megalázkodásra és vezeklésre lennénk kárhoztatva. A nemzetiségi kérdések veszedelme csupán abban áll, hogy bizonyos részről az ügyek mostani állapotában ellenünk fordítatik és zsákmányoltatik ki, mint politikai rendszabály; de ezen veszedelem csakis addig tart, míg ama szerencsétlen rendszer jobb belátásnak és helyesebb rendszernek helyt nem ad; mihelyt ezen helyesebb rendszer, melynek előbb-utóbb be kell következnie, nem fogja többé szükségesnek tartani a magyar nemzetiség s a magyar nép erejének gyengítését és zsibbasztását, azonnal meg fog szűnni a nemzetiségi forrongásnak veszedelmes oldala. Nehézségeket fog szerezni jövőben is, de éppen ezen nehézségek, mivel folytonos mérsékletre és éberségre fognak bennünket inteni, cgyebekben is mértékletre és bölcsességre tanítandanak, s oly politikai iskolát fognak képezni, mely csak jótékony hatással lehet e keleti rajnak politikai gazdálkodásában.

*

^{1 2 1} Tallérossy Zebulon = Jókai Mór szerkesztette és írta Üstökös c. élc lap közkedvelt vicc-hőse. 1858. augusztus 21-től jelent meg. 1861. június 15-től csaknem minden számban megjelent egy-egy Jókai által költött Tallérossy Zebulon levél, melyet bartájának, Mindenváró Ádámnak írt. Később Jókai a Kőszívű ember fiai. I–IV. k. Pest, 1869. c. regényének hőse, felvidéki nemes.

^{1 2 2} Szküllát, Kharübdiszt = nehezen hajózható víz alatti szirteket

^{1 2 3} antagonizmus kizsákmányolása = ellentétek kihasználása

IRATOK
a Hadtörténelmi Intézet Levéltárából
Mocsáry Lajos: A kiegyenlítés c. röpirata elleni
sajtórendőrségi eljárásról

(Az eredeti iratok német nyelvűek. A magyar nyelvű fordítás szó szerint megegyezik az eredetivel, az eredeti szöveg ebben a formában kerül első alkalommal közlésre.)

Worafka kormánytanácsos átírata a Pest-Buda Katonai Körzeti Város- és Erdőparancsnokságnak^{1 2 4}

Had-történelmi Intézet Levéltára, Landes General Commando. 1862. 2a–7–26/1. sz.

Az irat kültetén: 1053. sz. katonai jelentés/bizalmas. Pest 1862. szeptember 17. olvashatatlan kézjegy. – Az 1862. november 19. legfőbb kegyelmi irat alapján a vizsgálat megszűnt, és erről az érintettek értesítették. Pest, 1862. november 24. aláírás Freyberg

Az irat szövege: 2508/elnöki sz. A tekintetes Buda-pesti cs.k. Katonai Kerületi Városi és Erdőparancsnokságnak *Pesten*

E hó 11-én Emich Gusztáv pesti könyvnyomdájából hivatalomhoz benyújtották sajtórendőrségi betekintésre Mocsáry Lajos egy politikai füzetét. A füzet jöllehet A Kiegyenlítés címet viseli, anélkül azonban, hogy egész alapgondolata és annak kifejtése a függőben lévő nézeteltérések megoldását a valódi kiegyezés szellemében a kétoldalú engedékenység jegyében törekedne megoldani. Inkább követi minden módon a törekvést, hogy a császárság egységes államszövetsége és a fennálló államigazgatás gyűlöletére és megvetésére izgasson, a Birodalmi Gyűlés intézménye ellen áskálódás, a 48-as törvények tapintatlan és konok pártolása, az összes kiegyezési törekvések megcsúfolása, a kollegiális kormány-szervek alábecsülése, nemkülönben a koronajog Magyarországon érvényben lévő törvényeinek kár-örvendő leszármaztatása által. Egyben felszólít és buzdít felülről jövő rendszabályok ellen a passzív ellenállás melletti következetes és kizárólagos megmaradásra, és sokoldalúan kísérletet tesz, nyilvánvalóan büntetendő és törvényesen meg nem engedett cselekmények, nevezetesen az 1848. évi lázadás és a megyék 1861. évi magatartásának magasztalására és igazolására.

Mindezek alapján Mocsáry Lajos a bevezetőben említett röpirattal a Katonai Büntető-törvénykönyv 341. § a és b pontja, továbbá az 562. § értelmében a közcsend zavarásának bűncselekményével és törvénytelen cselekmények pártolásának vétségével tűnik vádolhatóknak, így van szerencsém az 1861. november 5-i császári rendelet 1. és 5. pontja e/ bekezdése alapján a tekintetes cs.k. Katonai-Kerületi-Város és Erdőparancsnokságnak ezt a büntetőhivatali eljárás foganatosítása céljából betereszteni, azzal a szolgálatkész megjegyzéssel, hogy a szóban forgó nyomtatványból, amelyet 1000 példányban szándékoztak kinyomtatni, csupán a hivatalomhoz benyújtott próbanyomat, amelyet mellékelten csatolok, nyomtatása készült el teljesen. (1 darab) A többi példányokból eddig csupán az első 7-ívet nyomtatták ki, amelyet mi ugyancsak lefoglaltunk.

Mocsáry személyes viszonyaira vonatkozólag, aki feltehetőleg a kiadó szóban forgó röpiratának szerzőségét magának fogja ismerni, csak annyi közölhető előzetesen, hogy az elmúlt évi országgyűlés képviselője volt, és a határozati párthoz tartozott.

Ha róla közelebbi adatok beszerezhetők lesznek, nem mulasztjuk el ezeket a tekintetes cs.k. Városparancsnoksággal késedelem nélkül közölni.

Mocsáry Lajos egyébként jelenleg Gräfenbergben tartózkodik, ahol vízgyógyászati kezelés alatt áll.

^{1 2 4} Az irat az utolsó négy bekezdést kivéve egyezik Worafka a helytartónak és az országos főparancsnoknak írt levelével. Vö. Országos Levéltár, Helytartótanács 17.885. elnöki IV. C. 1862. sz. irat. Fordítását közölte *Mocsáry Válogatott Iratok* 620.

Emich Gusztáv nyomdatulajdonos, akinek személyes viszonyait a tekintetes cs.k. Városparancsnokságnak eddig is elegendő mértékben alkalmá volt megismerni, csak röviddel ezelőtt külföldre (Ostendébe és Londonba) utazott, ahonnét csak 14 nap múlva várható a visszatérése.

Végül megtiszteltetésnek venném, ha annak idején a foganatosított büntetőhatósági eljárás eredményéről bizonyosan értesítenének.

Pest, 1862. szeptember 15.

Worafka cs. k. kormánytanácsos

Pest-Buda Katonai Kerületi-Város és Erődparancsnokság átirata Magyarország Országos Főparancsnokságának

Buda

Hadtörténelmi Intézet Levéltára, Landes General Kommando 1862–2a–7–26/1. sz.

Az irat felzetén: Cs. K. Katonai Kerületi Város és Erődparancsnokság Pest-Budán 26/11–6095. sz. c melléklet – Katonai titkos jelentés 42. sz. Pest, 1862. november 24. – alázatosan csatolom a Kiegyenlítés c. magyar röpiratot megőrzésre.

Az irat szövege: 1862–2a–7–26/1 – Pest Buda Katonai Körzet, Város és Erődparancsnokság 42. sz. katonai jelentés/bizalmas

A magas cs. k. magyarországi Országos Főparancsnokságnak, *Budán*

Az 1862. november 19. legfelsőbb kegyelmi iratra hivatkozva csatolom megőrzésre a magas cs. k. Országos Főparancsnokságnak a helyi cs. k. Rendőrigazgatóság ezévi szeptember 15-én kelt 2505. sz. átiratát. A kiegyenlítés c. magyar füzetrel együtt nagybecsű átvételi elismervénye ellenében, azzal az alázatos megjegyzéssel, hogy a gyanúsítottakat a vizsgálat megszüntetéséről értesítettem.

Pest, 1862. november 24.

aláírás nélküli fogalmazvány

Az Országos Főparancsnokság átirata Pest-Buda Katonai Kerületi Város és Erődparancsnokságának, Buda, 1862. november 27.^{1 2 5}

Az eredeti irat a hadtörténelmi Intézet Levéltárában: Landes General Commando 1862–2a–7–26/1. sz.

A cs. k. Pest Buda Katonai Kerületi Város és Erődparancsnokságnak Budán 1862. november 27-én. II. Osztály 6095. 6096. 6102. és 6003. (iratokra hivatkozás)

Ezennel igazolom a „Kiegyenlítés” c. magyar röpirat, az *Új Nemzedék* c. szépirodalmi lap, az *Ország* c. napilap, valamint *Mezei Móric* a Magyar Izraelita szerkesztője ellen a közrend zavarása és a hittársak felizgatására irányuló kísérlet, végül Wodianer Fülöp az utóbbi említett lap nyomdászának sajtórend áthágása tárgyában keletkezett megőrzésre megküldött vizsgálati iratok megérkezését, amelyeknek vizsgálatát, az e hó 19-én kelt legfelsőbb kegyelmi irat alapján megszüntették, az e hó 24-én kelt 42. sz. titkos katonai jelentés elintézése képpen.

A fogalmazvány aláírás nélküli, az irat szélén: Kalmár és két olvashatatlan láttamozás, továbbá irattári dátum: (Gellérthegy, 1862. november 18., Herm Ludt –

^{1 2 5} Az irat érdekessége, hogy a kegyelmi irat kibocsátása után a sajtóvétségek halmazatának rendezése a főparancsnokságon nehézségeket okozott, ezért csoportosan, nem összetartozó ügyek iratait mesterségesen összevontan tették ad acta. Esetünkben Mocsáry röpiratát Mezei Móric és mások ügyével együtt intézték.

TANULMÁNYOK TOLNA MEGYE TÖRTÉNETÉBŐL IX.

Szerkeszti: *K. Balog János*

A Tolna megyei Tanács Levéltára, Szekszárd. 1979. 364 l.

IX. kötetéhez érkezett az egyik legrangosabb vidéki helytörténeti sorozat, a Tanulmányok Tolna megye történetéből. A tanulmánykötetet ezúttal is széles ívű, a távolabbi múltat a közelivel egybemarkoló anyagkiválasztás, sokszínű tematika, a tényanyagtól determinált szemlélet és változatos módszertani megközelítések jellemzik.

Hegedüs László Tolna megye nyugati felének települései (1580–1704), c. tanulmányában azt a folyamatot kíséri figyelemmel hatalmas anyagbázis, török és magyar összeírások, valamint egyéb források alapján, mint változott meg a török–magyar háborúk, Habsburg-ellenes függetlenségi harcok, vándorlások és a kezdődő telepítések hatására Tolna megye nyugati felének etnikai összetétele, mint billent át a népi túlsúly a magyarságról a román, délszláv és – a telepítések következtében – német elemekre. Ezzel kapcsolatban részletes képet fest a gazdasági, társadalmi, politikai változásokról, és igyekszik bepillantani a Magyarországon élő népek egymás közti életébe is. A modern nemzetiségi szemlélet torzító hatását általában sikerült kiküszöbölni, de azért a magyar–török viszony kissé rózsásabb (21.), a magyar–délszláv–német pedig sötétebb (28, 60–61, 69, 70, 74, 80.) szint kap a kelletténél. A tanulmány a helytörténet szuverén ismeretében hozzá tud szólni országos problémákhoz is, megerősítve vagy helyesbítve az ezekről kialakított képet. Határozottan megerősíti pl. Szakály Ferenc tételét a törökkori kettős adózásról, a rációknak mindenfajta adózás elleni tiltakozásáról (9, 10, 13, 18, 28.); kellőképpen rávilágít a magyar végvári katonák hátrányos helyzetére a török katonákkal szemben (23–24.) és ebből eredő kényszerű sarcolásaira (43, 44.) is. A kiváló tanulmány értékét csak növelte volna, ha hatalmas anyagát mindenütt sikerül kellő kiterjedésben és mélységben elméletileg is átvilágítani.

Hajdu Lajos Az alsófokú népoktatás fejlődése Tolna vármegyében (1770–1790) c. tanulmánya mind anyagának gazdagságánál, mind a feldolgozás sokoldalúságánál, mind pedig az előadás izgalmas elevenségénél fogva a tanulmánykötet legkiemelkedőbb darabja. Bevezetőben markáns képet rajzol a Mária Terézia- és a II. József-féle jozefinista népoktatási politikának a rendi reakció elleni harcáról. A reformok hatására nőtt az iskolák, tanítók, tanulók száma. A megyében a vizsgált időszakban 116 népiskola volt. Ebből azonban 40–50-nek nem volt önálló épülete. A kormányzat – nem mindennapi iskolapolitikai és pedagógiai érzékről téve tanúságot – elsősorban mégsem ezek fölépítésére törekedett, hanem a megye 108 tanítója helyzetének rendezésére, megélhetésének és lakásának, méghozzá – ahogy ezt az összeírások hangsúlyozzák – „társadalmi státuszához méltó” lakásának biztosítására. A Tolna megyei tanítók átlagjövedelme 90 forint volt, lényegesen magasabb a Somogy megyei átlagnál (70 forint). Ez a jövedelem négy forrásból eredt: a fundus vagy telek jövedelméből (20%), a párbérből (55%), a stóla-jövedelemből (11%) és végül a tanulópénzből (14%). A tanulmány szembefordul az akkori tanítók felkészültségének történeti irodalmunkban szokásos lebecsülésével, és megállapítja, hogy az iskolamesterek túlnyomó többsége, mintegy 90%-a messzemenőleg megfelelt a követelményeknek, gondossága semmiben sem maradt el a megyei tisztviselőkéitől. Ennek megfelelően Tolnában az országos átlagnál valamivel jobb volt a népoktatás helyzete. A tanulmány újszerű képet rajzol a magyar iskolaszervezet felépítéséről is, megállapítván, hogy – a közhittel ellentétben – nem a triviális (tehát hármás – olvasási, írási és számolási – alapozást nyújtó) iskola volt az iskolarendszer legalsó láncszeme, hanem a katechizáló iskola, amelyben a hittan volt az egyetlen tantárgy; ehhez azonban csakhamar csatlakozott a betűk megismertetése, az olvasás. A II. József alatt az iskolákban meginduló németesítés határait is teljesen reálisan vonja meg a tanulmány. (158.)

Dóka Klára Folyószabályozás Tolna megyében a 19. században c. tanulmánya – hasonló tárgyú írásaival egyezően – témája egzakt ismeretével és ennek világos, tömör kifejtésével tűnik ki. A Tolna megyei vizek – Sárvíz, Sió és a Duna-szakasz – szabályozása Magyarországon a legkorábban megkezdett és gyors sikereket hozó vízügyi tevékenység volt. A 18. században jól megtervezett munkát a 19. század első évtizedében következetesen hajtották végre, majd az egész vízrendszert átalakító merész megoldással zárták. A vízszabályozás munkájában olyan neves politikusok, magas rangú tisztviselők vettek részt, mint pl. Podmaniczky József, Zichy Ferenc, Széchenyi István, olyan vízimérnökök, mint Böhm Ferenc, Beszédes József és Vásárhelyi Pál. A befektetett politikai és szakmai munka meghozta gyümölcsét. Az ármentesítés a hajdani mocsárvidéket az ország egyik leggazdagabb termőföldjévé varázsolta. A tanulmány rendkívül instruktív statisztikai adatokkal, táblázatokkal követi nyomon a fejlődést az egész 19. századon keresztül.

Szenci László A közművelődés helyzete Tolna megyében (1945–1948) c. tanulmányával a múlt századokból saját korunkba léptünk át. A szerző bevezetőben ismerteti Tolna megye felszabadulás előtti gazdasági (?) és kulturális helyzetét, amelyet a felszabadulás utáni tökéletes ellenképének rajzol meg. A felszabadulás utáni kultúrforradalom a kultúra demokratizálását és közkinccsé tételét célozta. Az ezt szolgáló közművelődési szervezet elég lassan, sok kísérletezés után alakult ki. A tanulmány ezután 14 fő területre bontva vizsgálja a közművelődési tevékenységet, az ismeretterjesztéstől egészen a MSZBT kultúrmunkáig. Végelemzésben úgy látja, hogy Tolna megyében a vizsgált korszakban a sok gond és nehézség ellenére is jelentős eredmények születtek a közművelődés terén. A felszabadulástól megteremtett általános demokratizálódás viszonyai közepette elemi erővel tört fel a tömegek kultúr-szomja. A megnövekedett kulturális igény a népi öntevékenység számtalan új formáját bontakoztatta ki. Ezek esetenként országos jelentőségű eredményeket is hoztak. (Kultúr-csoportok tömeges megjelenése, a műkedvelés legkülönbözőbb formái, kultúrversenyek, kulturális gyűjtőakciók stb.). Mindezeknek köszönhetően Tolna megye kulturális élete a felszabadulást követő években igen sokrétű, megkapóan eleven képet mutat. Különösen nagy jelentőségű volt a marxizmus-leninizmus eszméinek terjedése, amely megnyitotta az utat kulturális örökségünk újraértékelése, a demokratikus és szocialista kultúrhagyományok összekapcsolása, a művészetek politikamentességének, öncélúságának fel-számolása előtt.

Anélkül, hogy e nagyszabású tanulmány eredményeit kétségbe vonnánk, fel kell hívunk a figyelmet néhány problematikus vonására. Azzal a szerkezeti megoldással, hogy a szerző 14 fő kulturális területre bontva vizsgálja külön-külön, 1945-ön kezdve, 1948-cal zárva témáját, egyrészt fölösleges ismétlésekbe téved, másrészt lemond a fő közművelődési irányzatok, ezeken belül az egyes tevékenységi formák összefüggő és mégis differenciált bemutatásáról, és valóban olyan helyzetet teremt, amikor az ember nem látja a fától az erdőt. Még kevésbé érthetünk egyet azzal a leszűkített szemlélettel, amely azt a bonyolult és sokszínű jelenséget, amit közművelődésnek nevezünk, csupán egy oldalról, politikai, sőt pártpolitikai oldalról közelíti meg, és teljességgel nélkülözi a kultúr-szociológiai-pszichológiai, esztétikai, kommunikáció-elméleti nézőpontot. Ez a módszer alkalmas lehet a közművelődés szervezetének, funkcionálásának, programjának, propagandájának bemutatására, de csak kevésbé alkalmas a mindezek mögött rejlő kulturális tartalmak, eszmék, irányzatok feltárására, az ember kulturális fejlődésének lényeges vonatkozásaiban, fontos fázisaiban való megragadására. Ahol a tanulmány mégis megkísérli ezeket, nem csupán kielégítetlenül hagy, hanem egyenesen ellentmondásra ösztönöz, mint pl. amikor szembefordítja egymással az ideológiát és az esztétikai ízlést (276.); amikor a polgári demokratikus internacionalizmusban, sőt a népi írók „narodnyikizmusában” látja a fő veszedelmet (317.), nem pedig a nacionalizmusban, revúziós szellemben, fasizmusban; amikor nem látja a demokratikus és a szocialista feladatok összetartozását (316.) stb. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy Tolna megye kulturális teljesítményének kifejezésére nem találjuk különösen alkalmasnak Végvári egyik irredenta versét. (284.)) Zavarja az olvasót az is, hogy a tények és a tanulmány nem beszélnek mindig egy nyelven. (Ld. pl. az olvasási szintre vonatkozó, egymásnak többszörösen ellentmondó közléseket (268. 269. 271.) (Túlhaladott álláspont hivatalos intézkedéseknek, programoknak egyszerűen a valósággal való azonosítása, az alkotás, a közvetítés mellett a befogadás vizsgálatának teljes mellőzése (pl. az 1848-as centenáriumi program [308–310./ kapcsán.)

Kitűnő gondolatnak tartjuk, hogy a tanulmánykötet függelékében *Kun Lajos* bevezetőjével és remek fordításában közli Bél Máttyás *Notitia Hungariae novae historico-geographica* c. művének Tolna vármegye leírására vonatkozó részét, megtoldva egy rövid Bél Máttyás-életrajzzal.

A tanulmánykötet tudományos apparátusa mintaszerű. Jegyzeti pontosak és részletesek, a közölt irat-facsimilék, képek, statisztikai és egyéb kimutatások nemcsak szép kivitelűek, hanem instruktívak is. *K. Balog János* szerkesztő és a fél tucat lektor munkája elismerésre méltó.

Mindent egybevetve, a Tanulmányok Tolna megye történetéből c. vállalkozás IX. kötete – az egyes tanulmányok közt természetszerűleg mutatkozó nivókülönbségek ellenére is – méltóképpen reprezentálja az illusztris sorozatot, és fokozza az érdeklődést a folytatás iránt.

Bellér Béla

DANIEL ROCHE:

LE SIÈCLE DES LUMIÈRES EN PROVINCE

Académies et académiciens provinciaux; 1680–1789

T. I–II; Mouton éd. Paris – La Haye, 1978. 394. l.

A FELVILÁGOSODÁS ÉVSZÁZADA VIDÉKEN
VIDÉKI AKADÉMIÁK ÉS AKADÉMIKUSOK; 1680–1789

A kétkötetes mű a felvilágosodás korának újszerűségét kutatja egy kultúr-szociológiai közeg, az akadémiai mozgalom keretében. Mi teszi ezt lehetővé? Mindenekelőtt 32 vidéki nagyváros akadémiaiinak igen gazdag és összefüggő, egymást kiegészítő levéltári anyaga, mely az egész országra érvényes következtetések levonására jogosít.

Az időhatárok megvonása nem közömbös: a 17–18. század fordulójától – az európai gondolkodás változásának, első polgári „válságának” időszaka – a Konvent 1793-as dekrétumáig jut el, mely beszünteti (egy időre) a társaságok működését.

De mi is voltaképpen egy akadémia? A görög eredetű szó a francia nyelvben a 16. század első fele óta jelen van. A nagy francia Enciklopédia 1751-ben megjelent első kötetének „akadémia” címszava az antik előzmények vázolója után így ír a korabeli intézményekről: „akadémiának hívják az irodalmárok („gens de lettres”) olyan társaságát vagy társulását, melyet a művészetek és tudományok gyakorlására és előmenetelére alapítanak. Néhány szerző összetéveszti az akadémiát és az egyetemet . . . egy akadémiát nem a művészetek oktatására vagy gyakorlására szánnak, hanem, hogy azokból a tökéleteset nyújtsa. Nem diákokból, . . . de különleges képességű személyekből áll, akik a közös eredmény érdekében közlik egymással gondolataikat és felfedezéseiket.” Az Enciklopédia megkülönbözteti ezeket az akadémiákat az egyéb szakmai társaságoktól és főiskoláktól is. A Séguier-gyűjteményben található „Értekezés az akadémiákról” névtelen szerzője az akadémiai mozgalomban látta a század szellemét. Valóban. Az akadémiáknak az irodalmárok, tudósok világában („république des lettres”-ben – a Roche által használt fogalom jelentése sem a 18. században nem volt, sem jelenleg nincs pontosan körülhatárolva – betöltött szerepe hozzájárul a felvilágosodás megszülető programjához. A folyamat kezdetben elég kialakulatlan. A baráti összejövetelek, világi szalonok, irodalmi társaságok és a már jóváhagyott, de egyszersmind e hatalom által ellenőrzött akadémiák között az átmenet szinte érezhetetlen. A hangsúly azon a találkozási lehetőségen van, mely lehetővé teszi az eszmecserét s az oktató egyetemekről egyre inkább kiszoruló tudományos munkát.

Daniel Roche a vidéki akadémia-alapításoknak három nagy korszakát különbözteti meg. Az első a 17–18. század fordulója, a második az 1715–1760-ig terjedő időszak, s az utolsó a forradalmat megelőző három évtized. E három alapítási hullám között mennyiségbeli és minőségbeli eltérést érzékeltet.

A baráti, szakmai társaságokból a 17. század első felében születnek meg az első akadémiák: 1635-ben az Académie Française, 1663-ban az Académie des inscriptions et belles-lettres, (irodalmi) 1666-ban pedig az Académie des sciences (természettudományi). Míg az elsőt Richelieu kezdeményezte, a másik kettőt Colbert alapította. (Sajnos, D. Roche ezeket az előzményeket nem ismerteti, pedig hasznos lenne a központi kormányzat erősítő szerepét hangsúlyozni.) A 17–18. század fordulója körül a vidéki akadémiák minden közös terv nélkül születnek és kapják meg kiváltságleveleiket; főként

Dél-Franciaországban – Provence – és az óceán partvidékéhez közel eső városokban (Toulouse, Montpellier Nîmes, Arles, Avignon, Caën, Bordeaux . . .). Ez az alapítási hullám egybeesik a nagy párizsi akadémiák újjászületésével és megerősödésével, állami testületekké válásával. A tudás és a hatalom, a kultúrtörékvések és a politika találkozik. Az abszolutista államgépezet célja északon ugyanúgy, mint az ország déli részén a helybeli elit megnyerése a monarchikus céloknak. Az akadémiák intézményesülnek. A vidéki társaságok Párizsban keresik modelljüket. Ez a francia nyelv elterjesztésének igényét is jelenti – mely különösen Provence-ban, a „langue d’oc” területén nagy probléma. Természetesen az alakulás és az intézményesülés feltétele a gazdasági, társadalmi, politikai fejlettségen kívül a nemzeti művelődés, az írásbeliség magas szintje s a helyi társadalmi érintkezés és nyilvánosság dinamikus volta is.

A mozgalom második, az Enciklopédiát megelőző szakaszát az elrendeződés, leiggadás jellemzi. Negyven év alatt mintegy 20 új akadémia létesül és számos irodalmi társaság alakul. Szinte minden tartományban van akadémia, mely gazdag kapcsolatokat alakít ki a városok vezetőivel. A vidéki társaságok ráébrednek saját erejükre. Függetlenül akarnak Párizstól, és egyenrangúságra törekednek egymással. Persze szívesen elfogadnak egy párizsi „kezes” – Montesquieu például 1722-től a bordeaux-i akadémia védnöke és érdekeinek képviselője a fővárosi körökben. Az akadémizmusnak e virágkorában 30 társaság közül 9 irodalommal, nyelvtudománnyal és poétikával, 4 irodalommal és természettudományokkal, 8 irodalommal, természettudományokkal és művészetekkel, 2 természettudományokkal és művészetekkel foglalkozik. Csupán 2 közösség jegyezte el magát kizárólag a természettudományokkal. (A humán tudományoknak ez az elsődlegessége szorosan összefügg a humanizmus korából öröklött kollégiumi oktatási rendszerrel.)

Az Ancien Régime utolsó harminc éve már nem a dinamizmus ideje. 1760 után igen kevés új társaságról lehet beszámolni, azok is főként a már akadémiákkal rendelkező városokban létesülnek. Fejlődés inkább az egyes társaságok közötti kapcsolatokban észlelhető, a levelezések is ezt mutatják. Kísérletek történnek egy közös nemzeti akadémia létrehozására. A társaságok a hatalom tanácsadóivá kívánnak válni. Egyre inkább a praktikus, haszonelvű – a közjót, annak érdekét szolgáló kutatások veszik át a humán tudományok elsődleges szerepét. Ugyanakkor a társadalmi érintkezésnek újabb formái is megjelentek: az 1760-as évektől a szabadkőműves-páholyok, mezőgazdasági társaságok, olvasókörök, múzeumok.

A háromszakaszos fejlődési vonal felvázolása után D. Roche rátér egy-egy kultúrszociológiai kérdés elemzésére. Az akadémiai mozgalom tipikusan városi jelenség. A városnak nagynek, gazdagnak és sűrűn lakottnak kell lennie – ebből a szempontból Roche a francia városok öt szintjét különbözteti meg. De a társaságok keletkezésében egyéb adottságok is közrejátszottak. Figyelembe kell venni a városok általános aktivitását, irányultságát is. A megvizsgált 32 nagyvárosból 26 püspöki székhely – ez viszonylagos gazdaságot, a magányújteményeknél jóval nagyobb könyvtárakat és adminisztratív szervezetséget jelent. A kormányzati székhelyek és parlamenti, egyetemi központok túlnyomó többségében is jelen vannak az akadémiák.

Vajon a társaságok megléte, belső szerkezete feltételezi-e, mutatja-e a társadalomnak valamiféle átrendeződését? Ahhoz, hogy erre válaszolni tudjon, D. Roche-nak meg kell határoznia a vidéki akadémiák szociológiai összetevőit s összehasonlítani a „république des lettres” egyéb elemeivel: a szabadkőműves-páholyokkal, a párizsi akadémiákkal. Meg kell vizsgálnia a folyóiratra előfizetők és a levelezők hálózatát is. Mindezt csak újfajta kutatási módszerek teszik lehetővé. 1965-ben F. Furet szerkesztésében jelent meg a „Könyv és társadalom a 18. századi Franciaországban” című tanulmánykötet, ahol D. Roche elsőként végezte el egy adott kultúrközeg, a vidéki tudós társaságok kvantitatív, mennyiségi vizsgálatát. „Az egykor Georges Lefebvre, Ernest Labrousse és Fernand Braudel által megkezdett úton haladván, hiszünk egy olyan társadalom-történetírásban, ahol a számok nem dehumanizálnak” – vallja. A mű második kötetében megjelennek a táblázatok, grafikonok, térképek – az adatok egy-egy statisztikai sort képeznek. Ebben az újfajta, sorozattörténeti (histoire sérielle) megközelítésben az adatok évszázados léptékkel mérve, a „hosszú időben” szabályos és adott időközökben ismétlődnek – éppen ez ad lehetőséget mennyiségi-minőségi összehasonlításukra is. D. Roche statisztikai adatokkal mutatja be az akadémiai városok népességét, társadalmi szerkezetét, az akadémikusok társadalmi származását, életkorát, az egyes osztályok arányát a társaságokban. Ez utóbbi eredményét összeveti a szabadkőműves-páholyok, mezőgazdasági és orvosi társaságok tagságával. Térképen ábrá-

olja a három alapítási hullámot, s ezekre szinte rávetíti a páholyok és egyéb körök, a nyomdák és könyvkiadók helyek hálózatát.

Emeljünk ki egyet a statisztikai sorok közül. Az akadémiaival rendelkező városok összlakossága 1 100 000 fő, az akadémiai tagok száma 6000. Társadalmilag hogyan oszlik el ez a szám? Az eredmény százalékában kifejezve, kerekített összegekkel a következő: 20% egyházi, 37% nemesi és 43% polgári. Első látásra szemünkbe ötlök az egyház meglepően kicsi szerepe. A nemességen belül éles szakadék választja el a vidéki földbirtokosokat a városban élőktől. Az akadémiai nemesség foglalkozási megoszlása a következő: mintegy 15% a nemesi származású egyháziak csoportja. A fennmaradó 85%-ot tekintve egészen, annak 35%-a a katonatiszti, 23%-a az egyéb katonai elem, 18%-a a központi és a helyi közigazgatásban tevékenykedik, 16%-a a csupán földjéből élő nemesség rétege. Ezek után következik a polgári foglalkozást űző nemesek kicsiny, 7%-os magja. Mindez nem tár fel különösebb összeütközéseket a nemességen belül, de felszínre hoz egy igen fontos jelenséget: a viszonylagos gazdagság mint a szabadidőre („otium”), tehát a tudományos munkára való lehetőség jelenik meg. A polgárságot öt nagy csoportba lehet besorolni. A papság 23%-kal, az egészségüggyel foglalkozók (orvosok, patikusok, sebészek, felcserek) 26%-kal, tudósok, tanárok 18%-kal, az adminisztráció és az igazságszolgáltatás tagjai 29%-kal, végül a kereskedelem és a manufaktúrák („negotium”) képviselői mindössze 4%-kal szerepelnek. Az „otium” és a „negotium” ellentéte a felvilágosodás vidéki mozgalmanak fő kérdése. A társadalmi határok itt húzhatók meg, a burzsoázia keretein belül. D. Roche könyve éppen ennek a ténynek a kimutatásával válik igazán érdekesítővé.

A könyv az egyetlen modern monográfia a 18. századi francia akadémiairól. Legnagyobb érdeme, hogy az akadémiai történetét összefüggő mozgalom történeteként ábrázolja. A mű mégis hiányérzetet kelthet bennünk. Sorolhatjuk: a francia polgári fejlődés, a gazdasági-társadalmi viszonyok élesebb megrajzolásával, a nemzeté válás folyamatában az állam – nemzet – kultúra kapcsolatának pontosabb elemzésével, a felvilágosodás gondolatrendszerének, a század tudomnyosságának a problémakörbe való bevonásával teljesebb képet kaphattunk volna a francia akadémizmus 18. századi szerepéről. S a kérdést az értelmiségtörténet oldaláról is megközelíthette volna. Vajon értelmiségieknek tekinthető-e az akadémiai tagjai? (Itt azonban újabb problémába ütközött volna: mik általában az értelmiség-definíció kritériumai és mik a 18. századi Franciaországban?) E kérdések középpontba állítása azonban – minden bizonnyal – meghaladta volna a kvantitatív módszer nyújtotta lehetőségeket.

Mikes Tünde

MŰVÉSZET ÉS FELVILÁGOSODÁS

Művészettörténeti tanulmányok

SZERKESZTETTE ZÁDOR ANNA ÉS SZABOLCSI HEDVIG

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. 636 L

Amennyire kétségtelen, hogy a művészet valamilyen módon mindig kifejezi korának társadalmi valóságát (és ezen át az azt meghatározó tényezők egész komplexumát is) – legalább annyira nehéz megtalálni, felderíteni művészet és az így adott gazdasági-társadalmi formáció kapcsolatának mikéntjét: a folyamatot és az eszközöket, melyben és melyeknek révén a kor valósága végül is művészi formában absztrahálódik. Az absztrakció maga ugyanis nem csupán – sőt még csak nem is elsősorban – a műalkotás témaválasztása által megy végbe (ahogyan azt sokszor hinni és ábrázolni látjuk, vagy, egyfajta kényelmességtől vezetve, szeretnők), hanem jóval mélyebben, a művészet saját törvényeinek szférájában, sajátlag művészeti törvények szerint is alakul. Világos tehát, hogy csak ennek a teljes absztrakciós folyamatnak feltárása és elemzése révén válik érthetővé: miért és hogyan lehet nemegyszer objektíve is forradalmibb hatású egy bizonyos csendélet vagy valamely absztrakt kubista plasztika, mint akár egy eleve a tömegmozgósítás legközvetlenebb szándékával készült plakát, vagy hatalmas patetikus gesztusokkal ábrázolt köztéri szobor. A feltárás és elemzés feladata azonban nem könnyű és ma még nem is mondható egyértelműen megoldottnak – s egyelőre még akkor sem, ha felismerve az absztrakció folyamatának többszörös áttételeken át lezajló kibontakozását, a folyamatot az adott

korszak a művelődés többi ágai révén többé-kevésbé már ismert és ilyenként a formáció egészébe is már beillesztett uralkodó eszmerendszeréhez mint a művészi absztrakció és a valóság közti egyik közvetítő láncszemhez való viszonya révén kíséreljük meg megközelíteni. Mert ha e megoldás jelentős eredményeket hoz is a formációk fejlődésének kibontakozott, tiszta szakaszában, problémái sokban megmaradnak az átmeneti szakaszokban, ahol a bomló régi és az alakuló új kategóriái már keveredve fordulnak elő, sokszor egymástól még vagy már szétválaszthatatlanul is. És mivel a megközelítés az adott formáció adott fejlődési szakaszának igen komplex ismeretét igényli, világos lesz az is, hogy e feladat eredményesen – kivált az átmeneti korokban – csak a komplexum összetevőinek aprólékos és annál aprólékosabb feltárása által lesz megoldható, minél bonyolultabb és olyan absztrakciókkal terhes korról van szó, melyeknek már jelentéstartalma, szimbolikája önmagában is számtalan problémát vet fel, elhelyezkedésük az absztrakció egész rendszerében pedig még többet.

E feladat megoldásához nyújt egy rendkívül jelentős átmeneti korszak vonatkozásában becses adatokat és részben megoldást is az a kötet, mely Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig gondos szerkesztésében a képzőművészet egyes jelenségeit, gyökereiket, eredményeiket és ezáltal sokban az egész képzőművészetnek is helyét és funkcióját kutatja a hazai felvilágosodás – végső fokon a feudalizmus induló bomlásának szakaszára jellemző, attól meghatározott – gondolatrendszerében.

A kor és a téma megválasztása nem véletlen. Az utolsó tíz évben (nem utolsósorban éppen a mátrafüredi nemzetközi felvilágosodás kollokvium kezdeményezéseinek megfelelően) Magyarországon is nagy lendületet kapott a felvilágosodás kutatása – belekapcsolódva a kor problémái iránti érzékenységnek abba a széles reneszánszába, amit Európa-szerte megfigyelhetünk. Az elmondottak után talán az is megérthető: mennyire új az a megközelítés, mely túllépve az eddig megszokott kereteken, a hazai felvilágosodást s a hazai képzőművészetet sokkal komplexebb egységben vizsgálja, éppúgy megkeresve és fejtegetéseiben alkalmazva is annak kapcsolatait a fejlődés társadalmi-politikai, mint kulturális-filozófiai vetülete felé is. Persze társadalom, gazdaság és a ráépülő filozófiák és képzőművészeti esztétikák kapcsolatának korabeli mechanizmusa nálunk kivált még ismeretlen, feltáratlan. Az eddigi inkább kronológikus és bizonyos ágazatokban (főleg a történészek által kedvelten) legfeljebb tematikus mozzanatokra építő kapcsolatkeresések, és a belőlük levont, a felvilágosodást a rokokótól kezdve a klasszicizmusig majd minden esetben a polgárosodás egyfajta vetületeként tekintő tanulások egyre sematikusabbakká váltak – mint ahogy egyre jobban megmerevedett s így ismétlődött a mindehhez idézett hazai viszonylatban döntően építészeti – bizonyító-illuszratív anyag is. A kérdést kimozdítani a holtpontról és immár a művészet oldaláról nyújtani ki a csápokat a filozófia és a politika felől már megindult hasonló tapogatódzások felé, így elsőrendű és mindkét oldal számára rendkívül fontos kérdéssé: a továbbfejlődés kérdésévé lőn. A kezdeményt e téren elsősorban Zádor Anna (építészettörténeti) és Szabolcsi Hedvig (iparművészettörténeti) kutatásai indították meg, egyúttal nyilvánvalóvá téve azt is, hogy az így felvetődő új típusú kérdések megválaszolásához nemcsak új szemléltre, kérdésfeltevésekre és módszerekre van szükség, hanem új forrásanyagra is, méghozzá olyanra, amely a stílusjelenségek esetén tömeges példákon át azoknak aprólékos, szinte anatómiai szétboncolását és leírását is lehetővé teszi. Az ilyen kezdemény jelentőségét éppúgy indokolja a hazai művészettörténet új szintézisének megindulása, mint az ennek jegyében vagy előkészítés során éppen a 18–19. század fordulójának vonatkozásában már végzett számos gazdag rész kutatás eredményeinek felmérése, illetve kiegészítése.

A kötetben közölt tizenhat tanulmány közül az ezzel járó feladatokat a korszak teljes kutatási problematikája bemutatásának keretében Zádor Annának a kötet élén álló, mintegy programot is adó tanulmánya vázolja fel. A tanulmány annak megállapításából indul ki, hogy a korábbi kutatásban a hazai barokk elhalása kezdetének, de – bár egyelőre még inkább a barokk kereteiben – a klasszicizáló jegyek már uralkodóvá válásának is tekintett 1770–80-as évek és a sajátlag nemzeti művészet kibontakozásával (nagy részét Lyka Károly nyomán) azonosított századelő között mintegy három-négy évtizednyi hézag támadt. Ezt csak elmélyítette az a körülmény, hogy a hazai klasszicizmust a legszínvonalasabban képviselő építészet kibontakozása és vele valójában a klasszicizmusnak már éppenséggel uralkodó szerepre jutása valóban csak 1820 után kezdődött meg, ekkor viszont olyan magas színvonalon, mely egyrészt hátrébe szorította az előző szerényebb kezdeteket, másrészt a magyarországi klasszicizmust mint a valóságosnál egységesebb és teljesebbnek tűnő korszakot mutatta be. A megelőző, ezt a klasszicista virágzást előkészítő, a barokkot a klasszicizmussal összekapcsoló korszak művészettörténeti jelentőségére azonban a figyelmet csak részint a komplexebb, az emlékek tömeges,

akárcsak dokumentációban észlelhető voltára is érzékeny kutatás, részint a történet-, és főleg az irodalomtudomány a korszak jelentőségére rámutató újabb eredményei irányították rá – segítve észlelni a korszaknak a művészetekben is jelentkező vagy kutandó sajátos átmeneti vonásait. Ezeket Zádor, a felvilágosodás eszmévilágának megfelelően részint (kezdetén) a túlvilág helyett a földi létnek, a hatalmak helyett a hétköznapi embernek; s így formailag és tartalmilag egyaránt egyfajta egyszerűsödésnek, a mitológiai s a történeti tematikának előtérbe kerülésében, részint kibontakozva (hazai sajátosságként) a felvilágosodás a művészetben is erősödő nemzeti színezetében látja meg. A továbbiakban a szerző e sajátos átmeneti korszak kutatási problémáinak (és részben lehetséges forrásainak is) gazdag katalógusát adja azzal a céllal, hogy így felfedhetők legyenek a stílusalakulás áramlatai és állomásai, és ami velük jár: az ízlésváltozás és az új művészetszemlélet kialakulása. Ennek jeleként és okaként a szerző a hazai művészeti viszonyokban és igényekben meginduló élenkülésre, nagyobb mozgásra utal, mely fellendíti a sajátos művészi termékekre irányuló keresletet, s ennek nyomán megindítja a szakemberek beáramlását is az országba.

A kötet tanulmányai közül – mintegy bizonyításaként is mindannak, amit a kor művészetében az építészet vezetőszerepéről hallottunk – a legszélesebb, a kutatásnak a maga területén általában is alapozásul szolgáló igénnyel két építészettörténeti tanulmány lép fel. Az egyik, Bibó István terjedelmes tanulmánya, a 18. században Magyarországon használt építészeti szakkönyveket tekinti át rendszeres és fegyelmezett munkával. Először általában a 18. századi építészeti könyvek főbb típusait mutatja be (világosan elhatárolva a sajátlag tervezői-művészeti és a kivitelezői-technikai irodalmat), majd utalva az ilyen irányú érdeklődésnek a század gazdasági-társadalmi viszonyaival való összefüggésére, sorra bemutatja a hazai 18. századi építészeti szakirodalmat, majd a külföldi eredményeket Magyarország felé közvetítő ausztriai szakirodalom legfontosabb munkáit. Végül a Magyarországon a korban már kétségtelenül ismert (hazai könyvtárban ténylegesen meglévő, vagy korabeli hazai szakirodalomban hivatkozott) legfontosabb más külföldi szamunkákat mutatja be. Ezek után vonja le végkövetkeztetéseit, melyek egyrészt Magyarországnak a kor egységes európai építészeti kultúrájába való szerves beilleszkedésére utalnak, másrészt a hazai szakirodalomnak elsősorban tankönyvjellegét és ilyenként művészeti-kevéssé, magyarnyelvűsége révén azonban a nemzeti kultúra szempontjából nagyon is jelentős voltát hangsúlyozzák. Az építészettörténeti tanulságok azonban a magyarországi fejlődés megkésett-ségét is mutatják: így válik lehetővé, hogy az építészet a profilját meghatározó architectura civilisre jellemző erősödő polgári igények kielégítésével is művészileg még a felvilágosult abszolutizmus merev, akadémikus, klasszicizáló barokkját közvetítse Magyarországra felé, rendkívül meghosszabbítva itt e stílus uralmát.

Ennek a megállapításnak nagyon jellegzetes példákra való igazolását adja azután Kelényi György tanulmánya, mely a magyarországi állami építészeti feladatok megoldására 1788-ban életre-hívott Építészeti Igazgatóság tervanyagára támaszkodva mutatja be ennek a nagyszámú, de többnyire csak kisszerű és sematikus megoldható feladatokkal (falusi iskola, templom, raktár, stb.) megbízott hatóságnak és egyes vezető építészeinek, így Thalherr Józsefnek munkáját. Ezek nyomán Kelényi is egyrészt a korszak művészetének átmeneti jellegét emeli ki, másrészt azt, hogy a korszak a barokk építészeti hagyományokat már elhagyja, de helyébe a megváltozott és megnövekedett feladatokhoz illő stílusformákat még nem alakította ki – bár az építészetben megjelennek már a funkcionalizmusra utaló vonások is. A téma kereteit még jobban leszűkíti (egyúttal az elemzést maximálisan elmélyítve) Winkler Gábor tanulmánya, mely az 1782–83-ban megépült soproni evangélikus templom példáján mutatja be az átmenetet: a korai historizmus, ezen belül pedig a romantikus klasszicizmus jegyeit.

Már ennek az új elemek felé mutató kutatásnak jegyében áll a kötet másik elvi, és az általánosítás igényével is joggal fellépő tanulmánya: Komárik Dénes a magyarországi korai gotizálást ismertető és elemző nagyszabású értekezése. Komárik bevezetesként a kor építészeti megnyilvánulásait mutatja be: elsőnek az európai gotizálásról szól, elemelve a gotizáló épület falának, tömegeinek és tereinek építészeti hatását, majd rámutat a gotizálásban megnyilvánuló funkcionalizmusra is. Ezután röviden a klasszicizmus, majd a forradalmi építészetet tekinti át, megállapítva, hogy gyökerükben azonos vonásokat mutatnak – végül az ezekkel nagyjából egyidejű, de velük nem azonosított romantikát és a manierizmust. Összefoglalásként valamennyi felsorolt stílusirányban közös elemként a válságjeleket mutatja ki. A tanulmány második része a magyarországi korai gotizálást ismerteti, bemutatva először a 18. század elejével ha csak szórványosan is, de konkrét építményeken éppúgy, mint képelemként már észlelhető folyamatot; majd az 1780-as évektől először a kerti architektúrában

(elsősorban az angolkertekhez csatlakozó műromok által) kivirágzó gotizálást, majd a gotizáló motívumok ettől kezdve sűrűsödő jelentkezését: egyelőre még csak a szerkezetben, kis dekoratív homlokzati elemekben, rácsokon, kapukon, ajtókon és – mint igen jellemző területen – a gotizáló falfestésen. A tanulmány az 1810 körül megjelenni kezdő hazai, immár egészükben gotizáló épületek bemutatásával zárul le. Végkövetkezésként Komárik hangsúlyozza egyrészt a korai gotizálásnak az ezt az 1840-es évektől induló gotizáló áramlattól határozottan megkülönböztetendő voltát, másrészt fenti három periódusának meglepő egyezését, azonos fejlődési ritmusát a felvilágosodás művészetét illetőleg Zádor Anna által felállított általános periodizálással. Befejezésül a szerző felhívja a figyelmet „a nyugat-európai ősohöz és a közép-európai rokonsághoz való viszony – hasonlóság és különbözőség” kutatásának fontosságára.

Annál a jelentős szerepnél fogva, amit a külföldi minták és az őket elterjesztő építészeti oktatás a hazai építészet fejlődésében játszottak, kap különös hangsúlyt N. Dávid Ildikó a rövid életű kolozsvári egyetem 18. század végi építészeti oktatásáról két, a hallgatók rajzait tartalmazó 1778, illetve 1782. évi album bemutatásának és e rajzoknak a lehetséges mintakönyvekkel való azonosítása alapján szóló tanulmánya – valamint Kopasz Gábor Buck Józsefnek, a pécsi rajziskola 1786–1815 közt működő érdemes rajzoktatójának életrajzát és a városi rajziskola (1791–1806-ban tanulóinak szakmák szerinti összetételére, tananyagára és tanszerkészletére is kiterjedő) történetét ismertető írása. Figyelemre méltó része a tanulmánynak a Buck lehetséges, korábban nagyobbban feltételezett, most azonban csak meglehetősen alárendeltnek bizonyuló szerepét a székesegyház Pollack-féle gotizáló átépítésében tisztázó fejezete.

A festéssel három tanulmány foglalkozik. Galavics Géza a kor más hasonló tematikájú hazai falkép-ábrázolásaival összevetve ismerteti egy soproni lakóház nemrég feltárt Fénélon Telemachosának egyik jelenetét ábrázoló falképciklusát, utalva a témának a régi vallásos gondolkodás hanyatlását és új, a világi erkölcsön alapuló racionális értékrend megjelenését jelző vonásaira. Jávor Anna a 18. század utolsó harmadában ismeretlen mester munkájával készült edelényi, monoki és pétervásárai falképegyütteseket mutatja be és elemzi, ehhez tágabb környékükről vett példákat is bevonva és felhasználva. Végso, a freskók tartalmi megközelítéséből levont következtetése e műveket (egybehangzóan a korábbi stíluskritikai vizsgálatokkal) a rokokó kultúrkörébe sorolja, de ezen belül a stílust és motívumkincset egyaránt (ha csak „távolról” is) délnémet művészeti központokhoz kapcsolva, francia hatásnak mindenképpen csak áttételes érvényesülését engedve meg. Rózsa György a tárgyilagos, szinte tudományos igényű magyarországi néprajzi-viseleti és tájkép-sorozata által előnyösen ismert Franz Jaschke teljes magyarországi vonatkozású oeuvre-jéről ad pontos és részletes katalógust a budapesti közgyűjteményekben, valamint az Österreichische Nationalbibliothekben őrzött művei és írott adatok alapján.

A szobrászati tárgyú két tanulmány közül Czifka Péter Ferenczy István pályakezdését rajzolja meg 1824-ig, központjában a művészt Rómában ért és – mint a szerző Ferenczy egy igen késői római rajzának elemzése során megállapítja – már a romantikáig is elérő hatások gondos bemutatásával. Pusztai László a reformkor sokat foglalkoztatott pesti szobrászáról, a klasszicista Huber Józsefről és munkásságáról ad ismertetést: a kor legjelentősebb fővárosi szobrászai között Huber helyzetét pesti letelepedése előtt már közel húsz évi gyakorlata és kivált két éve franciaországi működése teszi sajátossá. A tanulmány részletesen ismerteti Hubernek jórészt sajnos már csak fényképről ismert alkotásait (köztük főleg sírkőszobrokat), és rámutat arra, hogy szobrászaink között Huber „a kevesek egyike, aki az európai klasszicista szobrászat formai változásait legjobban ismerte, és tájékozottsága révén egyéni módon alkalmazni tudta”.

A kőteni tanulmányainak sorát négy, a műgyűjtéssel, illetve a mecenaturával kapcsolatos tanulmány zárja le. Sinkó Katalin rövid adatokban egyes példákon mutatja be a 18. század végéig még erősen heterogén anyagú iskolai és főúri-nemesi gyűjteményeket, majd Ráday Gedeon történeti hitelességre is törekvő portrégyűjtését és Kazinczy esztétikai indíttatású szerény műgyűjtését; a sajátlag művészettörténeti szempontú műgyűjtés hazai megalapozását Böhm Dániel József éremművész és gyűjtő az 1820-as évektől érvényesülő befolyásának tulajdonítja. F. Csanak Dóra gróf Teleki Józsefnek a művészetekhez való viszonyát ismerteti és az ezt nagyon befolyásoló, kialakító nyugati utazásain szerzett benyomásokat, különösen kiemelve a gróf sokoldalú, általa személyesen is irányított építőtevékenységét és egyes úttörő kezdeményezéseit a hazai műemlékek értékelésében és megóvásában. A tanulmány problémamegközelítésként is érdekes: egy felvilágosult magatartás képét kapjuk meg

minden vonatkozásában, melyből a szerző most a művészetre fogékony vonásokat emeli ki általánosítható tanulságokkal is. Balogh István a debreceni református kollégium gyűjteményeinek keletkezését ismerteti, beépítve azt a kollégiumnak a 19. század első felére a teológia primátusa alól felszabaduló egész oktatási rendszerébe. A tanulmány központjában a nagy értékű Kaszai-gyűjtemény megszerzésének története áll: ennek révén a 18. század végén a kollégium vezetői mintha a könyvtár egy általánosabb, egyetemesebb gyűjtőkörű intézménnyé fejlesztésére kezdtek volna törekedni – ez a szándék azonban végül is kudarcot vallott, és a már megszerzett gyűjtemények gyümölcsöző felhasználására sem került sor. Hajnóczy Gábor tanulmánya a zirci apátsági könyvtár és műgyűjtemények történetéhez közöl adatokat.

A vaskos, nagyon szép kiállítású, igen gazdag és szép képanyaggal ellátott kötet eredményei több szempontból is tanulságosak a történeti kutatás számára. Egyrészt általában jelentősen hozzájárulnak a társadalmi valóság és ennek művészi visszatükröződése közötti folyamat mechanizmusának megismeréséhez – méghozzá konkrét hazai példákon. Ilyenként különösen Komárik tanulmánya érdemel figyelmet, még akkor is, ha a szellemi élet szférájában helyesen meglátott motívumoknak a konkrét társadalmi valósághoz való kapcsolata egyes pontokon már szinte eltűnni látszik is. Tanulságosak másrészt azért, mert ha a művészeti életet mint a gazdaság és társadalom fejlettségének egyik mutatóját tekintjük, a hazai felvilágosodás művészeti életének egyes jellemző vonásai a társadalom állapotára és viszonylatai egészére is kitekintést adnak. Mint jelen esetben is: a művészet és az általa, illetve segítségével megvalósított, illetve megvalósítható legváltozatosabb tárgyú (épület, dekoráció, sírplasztika stb.) igények új formákban megfigyelhető megjelenése jól érzékelteti a 18. század hatvanas éveitől kibontakozó új irányú társadalmi mozgásokat, sőt azok gazdasági alapjainak gyorsuló fejlődését is. De nem kevésbé jellemzően érzékelteti e kép azt is, hogy ebből a művészetből (ugyancsak összhangban a kor még az abszolútizmus kezdeményezéseitől befolyásolt politikai viszonyaival) még milyen sokáig és mennyire, szinte teljesen, hiányzik a sajátos nemzeti jelleg akár csak külsőleges hangsúlyozására. kifejezésére való törekvés is: e művészet még teljesen nemzetközi nyelven szólal meg vagy legalábbis egy összbirodalmi műveltség egységes nyelvén; az egyetlen Schrauff naiv (nem véletlenül 1970 nemesi felbuzdulásához kapcsolódó) kísérlete „nemzeti oszloprend” kialakítására, elszigetelt marad.

Művészeti és társadalmi-gazdasági fejlődés még a nemzeti jelleg hiányában is kölcsönös megfelelése: mindebből – tulajdonképpen teljesen összhangban azzal, hogy a magyar irodalom új korszakának alapjait is bécsi környezetben fektették le – láthatóvá válik a képzőművészet igen nagy jelentősége abban a folyamatban, amelynek során az európai szellemi élet új jelenségei iránti fogékonyság megalapozásához még ingerszegény magyarországi környezetben létrejönnek és megjelennek egy újfajta társadalmi pszichikum kezdeményezői. Akár importált építészeti szakkönyvek, vagy külföldi építészek művei, angolkertek vagy akár csak magánlakások falfestményei ezek: külön-külön jelentéktelen, most összeállni kezdve azonban már figyelemre méltó, aktív magként működni és hatni képes kihívói lesznek az újfajta művészi érzékenységnek és világlátásnak. Mindezt egyfajta új látvány megteremtésével érik el, így szinte észrevétlenül kezdve hozzászoktatni a szemléltő a látványt létrehívó új ízléshez és gondolkozáshoz is. És hogy milyen hatással és eredménnyel: a további művészeti és általában kulturális fejlődés számára is milyen erős alapok létrejöttét téve lehetővé, arról igazában majd a magyar romantika kivált az irodalomban 1825 után oly hirtelen és magasra lobbanó tüzének lángjai fognak tanúságot tenni. (Ami azonban felkelti az olvasó kíváncsiságát egy olyan, nagyon is e kötetbe kívánczoló tanulmány iránt, mely azt mutatná be: a művészet ilyen átalakulása mikor és hogyan jelenik meg a szépirodalomban; nem is elsősorban az érzelmek és magatartások síkján, hanem mintegy ezek tárgyi keretének leltárában: mikor és hogyan veszi észre az irodalom és tartja szükségesnek érzékeltetni, ábrázolni az e leltárban bekövetkezett módosulásokat, ill. a maga részéről mivel járul hozzá ezeknek alakításához?)

Ebből, a romantikából visszatekintő távlatból és ebben az összefüggésben lesz felmérhetővé annak, a korábban már említett szerkesztési módszernek helyessége is, mely a művészeti élet valóságos folyamatait feltárandó, azoknak minél tömegesebb jelenségeken történő tanulmányozását kíséreltette meg a kutatókkal. A kötetet olvasva ui. a kép még a kifejezetten egyéni utakat és teljesítményeket bemutató tanulmányoknál is nem a művészpályák vagy az egyes műalkotások tanulságainak összeszerkesztéseként, hanem mint egy egész művészeti irány vagy a teljes művészeti élet ennek megfelelő léptékben és szabályok szerint felvázolt ábrázolása jelenik meg, az ennek belső rendje által kialakított

szerkezetben elhelyezkedő életpályákkal, vagy alkotásokkal. Olyan szerkesztési eredményként, mely nem hogy tanulmányköteteknél, de még szintéziseknél is ritkán és nehezen érhető el.

Gazdag és jelentős eredmények ezek egy fontos kor új szempontú kutatásában. Joggal tétetik fel a kérdést az olvasóval: számíthatunk-e a kutatások folytatására és eredményeik mielőbbi hasonló közzétételére? Nagy szükség lenne rá.

Vörös Károly

STEPHAN BASLER – JAKOB BECKER:

**KURZE GESCHICHTE DER APATINER KIRCHE
UND DER GEMEINDE APATIN**

Donauschwäbisches Archiv, Reihe V: Apatiner Beiträge. Heft 16.

Herausgegeben von Josef Volkmar Senz.

Straubing, 1979. 115 l.

AZ APATINI TEMPLOM ÉS KÖZSÉG RÖVID TÖRTÉNETE

ANTON SELGRAD:

**KANONISCHE VISITATIONEN DER APATINER PFARREI
IM XVIII. und XIX. JAHRHUNDERT**

(Donauschwäbisches Archiv, Reihe V: Apatiner Beiträge. Heft 17.)

Straubing, 1979. 121 l.

AZ APATINI PLÉBÁNIA 18–19. SZÁZADI CANONICA VISITATIÓI

A dél-bácskai Apatin legkorábbi és legfontosabb kiinduló pontja volt Bácska 18. századi újratelepítésének. A Dunán érkező telepeseket itt rakták partra, és innen osztották el a kamara tisztviselei a közeli, majd egyre távolabbi településekre. E kulcsfontosságú hely templomának történetét írta meg a helybéli tisztelendő és tanító 1898-ban. A ma már könyvritkaságnak számító kötetecskét most offset eljárással újra kiadták. Az önmagában dicséretes vállalkozás egyetlen szépség-hibája, hogy az eredeti gótbetűs szövegbe kézzel – ráadásul meglehetősen otrombán – hivatkozási számokat írtak, és utolsó oldalain latin betűkkel hozzák az új irodalmat, magyaráznak egyes fogalmakat. Kár volt ezt beleerőltetni a kötetbe, mert így amolyan felemás hasonmás-kiadás született.

A két világháború közötti évtizedek hazai szakirodalmában mind nagyobb erővel előtérbe nyomuló településtörténeti kérdések sikeres megoldása szükségessé tette a településre ható természeti, társadalmi és kulturális tényezők széles körű vizsgálatát. A segédtudományok körébe bevont egyháztörténet számos esetben nyújtott segítséget általánosabban megfogalmazható gazdaságtörténeti kérdésekben. A szépen fejlődő tudományág lendülete azonban 1945 után megtört, sőt az 1950-es évektől kezdve – az ismert ideológiai merevség következtében – fokozatosan elsorvadt. Változás e téren csak az utóbbi években következett be.

Egyházi forrásaink egyik legsokoldalúbb rétegét jelentik a Canonica Visitatiók, melyek ugyan a szóban forgó plébánia belső életére vonatkoznak elsősorban, de számos olyan kérdéscsoportot is tartalmaznak, melyek a falu egészének történetére nyújtanak – sokszor máshonnan meg sem szereshető – felvilágosítást, jól értékesíthető és becses adatokat. Az apatini visitatiók szépen példázzák ezt. Sajnálatos módon éppen a falu újratelepítése körüli időkből hiányzanak a visitatiók, de 1763 után viszonylag teljes sorozattal rendelkezünk. (A hiányzó évekről nem lehet eldönteni, hogy visitatio nem történt, vagy pedig az iratok veszttek el). Az egyes helységek templomai, legyenek azok külsőre bármilyen egyszerűek és művészileg jelentéktelenek, településtörténeti szempontból igen sok vonatkozást rejtenek magukban. Szépen látszik például a község lakóinak számszerű gyarapodása, hiszen az 1748-ban épült templomot 1798-ban már tetemesen meg kellett – valószínűleg oldalhajókkal – szélesíteni. A község, a telepítés után közvetlenül, iskolát épített, és kezdetben egy, majd két tanítót

alkalmazott. Amíg a plébánosok általában két-három (német, délszláv, magyar) nyelven beszélnek, addig a tanítók többnyire csak németül tudnak. Némelyik közülük inkább a kocsmában tanyázott, mint az iskolában. Az ilyenektől igyekeztek gyorsan megszabadulni. A visitator figyelméig még a tanító könyvtárára is kiterjedt, és tiltott (egyház- és államellenes) könyvek esetén jelentést tett az érseknek.

Rendkívül színesek azok a leírások, melyek a lakosság vallási és világi szokásairól szólnak. Karácsonykor papírból betlehemi jászolt készítették, húsvétkor a szent sírt jelenítették meg. Kevésbé öröndetes volt a pap számára, ha hívei prédikáció alatt nem jöttek be a templomba, hanem a templom előtt beszélgettek. A fiatalabbja sokszor még mise alatt is a táncvigalmat tárgyalta, és alig várta, hogy a tíz kocsmát megtöltse, és az éjszakát átdorbézolja. Némelyek közülük nem átalították parittyával a templom ablakait kilövöldözni. Megfigyelmezésük céljából a kórusra vezető lépcső alatt kis zárkákat létesítettek. A plébániához tartozó földek művelésének, javadalmainak leírása (nyomáskényszer, legeltetés, kendertermelés) gazdaságtörténetileg nyújt értékes adatokat.

1791-ig kézzel írottak a visitatiók. A bal oldalon a kérdések, jobb felén a feleletek szerepelnek. Ezek bőveek, sok apró, de jellemző részletet tartalmaznak. 1791 után a kalocsai érsekség területén bevezették az előrenyomtatott kérdőíveket. Ettől kezdve, részben a feleletekre szolgáló hely korlátozott volta miatt is, megszürikülnek a leírások, sokszor csak a lényegre korlátozódnak. Ezzel szemben viszont megszorodnak a különféle mellékletek. Közülük a legfontosabbak a falu lélekszámát tartalmazzák, melyek eléggé részletesek (házaspárok, felnőtt férfi és nő, kisfiú, kislány). Néha a nem katolikusokat (görögkeleti, zsidó, református) név szerint is felsorolják.

S bár az 1800-as évekből származó visitatiók kevesebb egyedi adatot tartalmaznak, mégis fájjaljuk, hogy ezeket csak kivonatokban közli a fordító. Az 1848 utániak pedig egyáltalán nem szerepelnek a kötetben. A megszorodó forrásanyag miatt ezek hiánya valóban kevésbé sajnálatos, mint az előzőek kihagyásokkal való közlése. A kötet azonban így is értékes adatokat nyújt Apatin helytörténetére vonatkozóan, de hasznos eligazítást tartalmaz a töröktől visszafoglalt Bácska betelepítésének egészére is.

Kőhegyi Mihály

L. N. TYITOVA:

CSESSZKIJ TEATR ÉPOHI NACIONAL'NOGO VOZROZSDENIJA
Konec XVIII – pervaja polovina XIX v. Moszkva, 1980, Nauka, 223 l.

A NEMZETI ÚJJÁSZÜLETÉS KORÁNAK CSEH SZÍNHÁZA.
A XVIII. SZ. VÉGE—A XIX. SZ. ELSŐ FELE

Ljudmila Nyikolajevna Tyitova, a cseh színháztörténet szovjet szakértője, már több éve folyamatosan publikált tanulmányokat a nemzeti újjászületés vagy megújulás korának cseh színházáról. Ezekből nőtt ki ez a szintézis, amely a helyszínen folytatott szorgos levéltári és könyvtári tanulmányok eredménye.

A szerző, mint előszavában is jelzi, nem minden kérdésre kiterő teljes színháztörténetet kívánt adni, hanem elsősorban éppen azt akarta megragadni, milyen szerepe volt a színháznak, a színi előadásnak a nemzeti „ébredésben”, ahogy a cseh történetírás a korszakról fogalmaz, a nemzeti öntudat terjesztésében, a nemzeti feladatok vállalásában. Ezt a feladatot valóban jól meg is oldotta.

A korszak színi történetében három nagyobb szakaszt különböztet meg, s ezt igen ügyesen kapcsolja össze már fejezetcímeiben is a nemzeti megújulási korszak teendőivel. Az első szakasz a felvilágosodás hatása alatt áll, a Thám-fivérek és V. M. Kramerius játszottak benne fontos szerepet, a feladat ekkor a hivatásos cseh nyelvű színjáték megteremtése volt, a közönség elhódítása a fejlettebb német színháztól. A francia forradalom idején a hatóságok szigorúbb felügyelete a színjátszást, főképp ha nemzeti igényű, gyanús szemmel nézte. A századforduló így hanyatlást hozott.

A második szakaszt az 1810–20-as évekre teszi Tyitova, amikor a feladat a színjátszás nemzeti jellegének a megteremtése volt. Ez megmutatkozott a zömmel németből fordított vagy adaptált színdarabok helyett eredeti cseh darabok alkotásával, s ebben V. K. Klicpera tevékenységét emeli

ki a szerző. Ekkor született meg J. K. Chmelensky révén a színjátszás esztétikai követelményeit is felvető színikritika, amely nem elégedett meg a pusztán nemzeti jelleggel.

A fejlődés csúcását az 1830–40-es évek jelentették, amikor a színjátszás már nemcsak a nemzeti múlt felidézésével kívánja a nemzeti mozgalmat szolgálni, hanem a korabeli társadalom hibáit is kezdi szatirikus formában megcsipkedni. A méltán kiemelt központi alak itt Josef Kajetán Tyl. Husz Jánosról szóló drámáját majd csak az 1848-as forradalom idején engedik bemutatni. A forradalom után azonban Tylt egyre erősebben bírálják esztétikai szempontokból, ekkor már a nemzeti mozgalom önmagában nem találják elegendőnek. Persze, az igények felkeltésében maga Tyl is szerepet kapott, hiszen Shakespeare-t és Schillert fordította és állította színre.

Egy epilógus az újjászületés-korabeli színjátszás hagyományainak továbbélésére utal, különösen a második világháború sötét éveiben, és megújulására a felszabadulás után.

Bár Tytova, szándékának megfelelően, kétségtelenül elsősorban a színjátszás szélesebb nemzeti hatását vizsgálja, nem feledkezik meg egyéb kérdésekről, néhány jelentős színészegyéniség portréját is megrajzolja, kitér a színház szerepéről folytatott korabeli vitákra, függelékben ezekből és a színház megteremtésére irányuló erőfeszítések dokumentumaiból közöl válogatást. A színházi zene, a daljáték, az opera fejlődéséről is ad áttekintést, elsősorban František Škroup tevékenységéről, de ezt a fejlődési sort nem kíséri végig teljes figyelemmel. Smetana tevékenysége persze már kívül esik a tárgyalt korszakon.

A középpontban a prágai színházi élet áll, kevesebbet tudunk meg a vidéki műkedvelő előadásokról, pedig ezek nemzeti szerepét a szerző hangsúlyozza, és jóformán semmit a hivatásos vándorszínészekről. Ezeket a mozzanatokat érdemes volna a jövőben még tovább kutatni.

Az analógiák a korabeli magyar színjátszással ebből a rövid tartalmi ismertetésből is nyilvánvalók, a külföldi darabok hazai adaptálása, a történeti drámák szerepe, azután a kor bírálata, a vigjáték és a szatíra valamiképpen mégiscsak óvatos formájában. Az analógia persze nemcsak a magyar fejlődésre áll, a vándorszínészettel, a német színjátszás erős konkurenciájával, hanem szélesebb kelet-európai analógiái is nyilvánvalóak, oroszoknál, lengyeleknél, horvátoknál vagy bolgároknál. J. K. Tyl mintha egyszemélyben volna Gribojedov, Kisfaludy Károly és Nestroy. Érdemes volna egyszer ezeket a szélesebb analógiákat is egészükben kibontani.

A szerző az egyes fejezetekhez rövid általános történeti bevezetéseket is írt, ezekben adódnak félreértések (pl. az oktrojált 1849-es ausztriai alkotmány bevezetésével kapcsolatban), és ezek is, mint általában az egész munka, a korszak hazafias pártosságát visszhangozzák. Bizonyos hűvös disztancia-tartás nem ártott volna. Ehhez kapcsolódnak olyan megállapítások, hogy a csehországi arisztokrácia távol tartotta magát a nemzeti mozgalomtól, így a színjátszás ügyétől is. De Tytova mondja el azt is, hogy a prágai ún. rendi színházat, amelyben Mozart Don Giovanni-ját mutatták be először, s amelyben cseh prózai és zenei darabokat is rendszeresen játszottak, egy Nostic gróf építette. Állandóan visszatérő – kissé sematizált és túlhangsúlyozott – motívum a nemzeti elnyomás, a németesítés. Ne feledkezzünk meg ugyanis arról sem, milyen örömmel fogadta a korabeli cseh közvélemény, még egy Josef Dobrovskýt is beleértve, az uralkodóház részéről a cseh nyelv irányában tett gesztusokat. A már említett esztéta és színbíró, J. K. Chmelenský, akinek az érdemeit a szerző méltán emeli ki, állami, bírósági tisztségviselő volt. Az sem érthető teljesen, hogy a színjátszás terén minden, ami német, az eleve negatív, rossz, elítélendő. Ennek ugyancsak a szerző számos adata mond ellent. Tyl élete utolsó éveit egy német vándorszínész-csoport keretében töltötte el, s ez a csoport német és cseh nyelvű előadásokat egyaránt tartott. A német színjátszás fejlődését tárgyaló szovjet munka nyilván másképp helyezné el a hangsúlyokat.

Míndez azonban a munka érdemein nem módosíthat. Tytova érdekes, jól megírt munkája a cseh fejlődésről megbízható képet nyújt. Jó volna, ha kutatásait a korszakon belül más szláv népek analóg jelenségeire is kiterjesztené.

Niederhauser Emil

PERVOE SZERBSZKOE VOSZSZTANIE 1804–1813 GG.-I ROSZSZIJA.
KNIGA PERVAJA 1804–1807

Moszkva, 1980. Nauka, 480 l.

AZ 1804–1813-AS ELSŐ SZERB FELKELÉS ÉS OROSZORSZÁG.
ELSŐ KÖTET 1804–1807.

A helybeli janicsár-uralom ellen, a szultán mellett meginduló, de hamarosan nemzeti szabadságharcra kibontakozó szerb felkelés történetét Leopold Ranke óta már sokan feldolgozták. Hadd utaljunk ezek sorában egy magyar történészre, Kállay Benjámira, aki két munkájában is foglalkozott vele (A szerbek története 1780–1815. Bp., 1877, és A szerb felkelés története 1807–1810. Bp., 1909). Fő vonásaiban ugyancsak régóta ismeretes Oroszország szerepe ebben a felkelésben, először csupán a diplomáciai és anyagi támogatás (pénzzel és fegyverekkel), az 1806–12-es török háború kirobbanása után már katonai segítség is.

A kérdéskör szerb forrásanyaga nagyon csekély, ezért az orosz forrásanyag már eddig is igen jelentős szerepet játszott a feldolgozásokban, még az orosz segítség témájától függetlenül is. Számos dokumentumot egészben vagy részben már eddig is kiadtak. A Szovjet és a Szerb Tudományos Akadémia 1967-ben mégis határozatot hozott a felkelés orosz forrásanyagát lehető teljességgel feltáró közös forráskiadvány megjelentetésére, mindkét részről szerkesztő bizottság irányítása alatt, a szovjetnek az időközben sajnálatosan elhunyt Sz. A. Nyikityin volt a vezetője, a szerbé V. Čubrilović.

Számos szovjet levéltárban folyó kutatás eredményeként jelent meg ez a kötet, amelyet V. P. Gracsev és N. P. Danyilova állított össze, sok munkatárs kutatásainak az eredménye alapján. A felkelés fő eseményeit és a kiadvány szerkesztési elveit összefoglaló rövid bevezetés után 329 hivatalos irat, jelentés, levél stb. teljes eredeti szövegét közli a kötet, rövid regesztával és magyarázó jegyzetekkel minden irathoz külön, továbbá a leőhely feltüntetésével és utalással arra, hol publikálták már eddig egészében vagy részben a megfelelő dokumentumot. Az orosz, szerb és francia szövegeket a mai helyesírás szerint közlik, a szlaveno–szerb szövegeket ugyancsak mai orosz helyesírás szerint (a francia szövegekhez orosz fordítást is mellékelnek), a személy- és helyneveket azonban mindig az eredeti írásmód szerint. Az első irat 1804. március 13/25-én kelt, a bukaresti orosz konzul jelentése a iasi-i orosz főkonzulhoz a felkelés kitöréséről szóló első hírekkel, az 328. sz. (azért mégis 329 irat, mert van 260/a. számú is) 1807. november 29-i (december 11-i), orosz javaslat arra vonatkozólag, milyen választ adjanak a szerbek a Porta fegyverszűnési ajánlatára.

Az iratok valóban lehetővé teszik az események nyomon követését. Adam Czartoryski orosz külügyminiszterhelyettes 1804. július 17/20-i levele az orosz álláspont első rendszeres kifejtése. Azután is egymást érik a hivatalos orosz állásfoglalások, tanácsok, a Balkánon működő orosz csapatok parancsnokainak jelentései a katonai együttműködésről, szerb kérelmek a segítség vonatkozásában, egy 1807 májusából származó szerb terv Montenegró és Dalmácia orosz tartományként történő egyesítéséről. Az orosz diplomácia hatékony működéséről tanúskodik, hogy a konstantinápolyi orosz követség anyagából került elő pl. Szulejmán pasa belgrádi vezír 1804. október 26-i jelentése III. Szelim szultánhoz francia fordításban, vagy Talleyrand francia külügyminiszter 1806. június 8/20-i utasítása a konstantinápolyi francia követhoz, amelyben felszólítja. tárja fel a kormányzatnak a balkáni orosz politika törökellenes jellegét – holott nyilván egyiket sem küldték meg hivatalosan az orosz követnek.

Nemegyszer fordul elő az iratokban az osztrák kormányzat, amely elzárkózott a felkelés támogatása elől, sőt, mint az egyik jelentésből megtudjuk, menedéket nyújtott a felkelők elől menekülő török tisztségviselőknek. 1806 januárjában a szerbek a magyar palatinushoz (vagyis József nádorhoz) fordultak (a névmutató nem jelzi, mert csak magyar palatinusról van szó), hogy küldjön fegyvereket, az osztrák kormány azonban ezt nem engedélyezte. 1807-ben több ízben olyan hírek kaptak lábra, hogy az oszmán kormány adósságai fejében Szerbiát egészében átadja Ausztriának.

Nagyon hasznosak a kötet mellékletei, egy annotált névmutató, külön helynév-mutató és a szövegekben előforduló, zömmel oszmán terminusok magyarázó szótára. Néhány korabeli illusztráció a szövegben szereplő városokról meg a felkelés vezetőiről ugyancsak érdeklő kiegészítést nyújt.

A kötet tehát az orosz forrásanyag részletes feltáráásával nagy segítséget nyújt a balkáni politikai eseménytörténet egyik fontos részletének további, elmélyült kutatásához. Az egyes iratok archeográfiai ellátottsága mintaszerű, a magyarázó jegyzetek világos eligazítást adnak. Egészében egy kiváló forráskiadvány első kötetét kaphatja kézhez a kutató, remélhetőleg a második kötet is hamarosan napvilágot lát.

Niederhauser Emil

GÖRGEY ISTVÁN

1848 JÚNIUSÁTÓL NOVEMBER ÉIG.

OKMÁNYTÁR (1848. SZEPTEMBER 23. – 1848. OKTÓBER 16.)

Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta, az okmánytárat, jegyzeteket és mutatókat összeállította Katona Tamás

Magyar Helikon, 1980. 425 l.

Szokatlan, de kellemes meglepetéseket tartalmazó, a szakmai érdeklődést is messzemenően kielégítő munkát vesz kezébe az olvasó, ha hozzájut Görgey István megíjodott, Katona Tamás gondozásában megjelent kötetéhez. A szép kiállítású könyv ugyanis nem más, mint Görgey Artúr öccsének, Istvánnak (1825–1912) késő öregkorában, 1909-ben befejezett munkája, a „Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig” c. könyvének az utolsó hét fejezete, amelyben 1848 júniusától november 1-ig, Görgey Artúr tábornoki kinevezéséig tekintette át a magyar forradalomnak és saját hőségének történetét. Ezzel kívánta ugyanis pótolni a bátyja védelmében írott háromkötetes, 1885-ben, illetve 1888-ban megjelent nagy munkájának – amelynek címe: „1848-ból és 1849-ből” – azt a hiányosságát, hogy abban csak Görgey tábornoki és főparancsnoki kinevezésétől foglalkozott az eseményekkel. Igaza van Katona Tamásnak: ezek a részek a pótlás kényszeréből születtek, és így kerültek a kései kötetbe, amely címe szerint csak a forradalomig kívánta követni Görgey Artúr életútját. Figyelmes és jó emlékezetű szemtanú beszámolója ez a hét fejezet, akinek emlékezetét ötven év távolából a rendelkezésére álló – immáron az Országos Levéltárban lévő – okmányok őrizték meg a nagyobb tévedésektől. Sajátos memoár tehát Görgey István írása, hiszen elsősorban nem magáról, hanem bátyja tetteiről számol be, akinek egyébként 1848. szeptember 9-től segéd tisztje volt.

Görgey István emlékezései az első oldalakon beszámolnak a fővárosi olasz katonaságnak pünkösdi vasárnapján (június 11-én) kitört zendüléséről, saját önkéntes nemzetőri szolgálatáról a pest-budai fiatal hivatalnokokból szervezett Földvár-zászlóaljban, amely augusztus-szeptemberben az óbecsei táborban teljesített szolgálatot. A visszaemlékezés szeptember elején válik igazán érdekessé, amikor a Szolnokon szerveződő önkéntes nemzetőri tábor parancsoként Görgey Artúr nevezik ki, s kérésére öccsét mellé osztják be segéd tisztnak. István ettől a pillanattól szemtanúként és résztvevőként adhat számot a Csepel-sziget védelmére – ti. a horvát seregnek esetleg a Dunán való átkelésének megakadályozására – tett intézkedésekről, a Zichy Ödön elleni hadbíróági eljárásról, a Roth tábornok hadoszlopa elleni mozdulatokról és az ozorai fegyverletételéről.

Az emlékezők középpontjában tehát Görgey Artúr tettei állanak. Ez az eljárás természetesen helyenként kitérőkre készíti Görgey Istvánt. Így történik ez például Zichy Ödön „lefoglalt ingóságai” esetében, vagy Perczel Mórral és Madarász Lászlóval szemben, akiket szarkasztikus megjegyzéssel illet. Mivel azonban a közvélemény és a visszaemlékezések áradata Görgey Artúr szereplésének ezt a szakaszát – a Zichy-ügyet leszámítva – nemigen kritizálta, a szerző magyarázó-védelmező szándéka nem zavaró. Görgey Istvánnak a személyi relációkra tett megállapításaival is többnyire egyetérthetünk, pl. azzal, hogy feltehetően Madarász Lászlónak is volt szerepe Görgey gyors ezredesi kinevezésében. Az azonban valószínűtlen, hogy Kossuth 1848. októberében már a reá veszélyessé válható Perczel Mór ellensúlyát kereste Görgeyben (109. l.). Az pedig, hogy a Móga táborába küldött, frissen kinevezett ezredes nem fogadta volna el Kossuthtól a titkos megbízatást Móga figyelésére (114–115. l.) – mint erre Katona Tamás is rámutat –, nem felel meg a valóságnak, és ellentmond Görgey Artúr emlékiratainak is.

Katona Tamás bevezetője nemcsak Görgey István írásának keletkezési körülményeit ismerteti, hanem megrajzolja a korabeli történeti hátteret is. Mindezt igen mértéktartóan teszi, hiszen a kötet

nagyobb részét kitevő dokumentumok segítségével részletekbe is bocsátkozhatott volna, mivel azok nagy többségét – ha esetleg ismerte is – a történetírás csak részben hasznosította. Katona Tamás azonban ezt nem tartotta feladatának, nyilván nem akarta, hogy bevezetője elhalványítsa a bemutatott művet, amelyet a szabadságharc 1848. novemberéig terjedő időszaka „egyik legfontosabb forrásának” tekint. A bevezetés önként vállalt szűkös kereteit méltányolva, egyetlen kiegészítő megjegyzésünk lehet: Görgey augusztus 27-i őrmagyi előléptetése nem egyszerűen „közmegelegedésre” végzett munkájának eredménye, hanem minden bizonnyal annak a következménye, hogy Ivánka Imrével, a miniszterelnök hadügyi és nemzetőri titkárával (és volt ezredtársával) együtt dolgozták ki az önkéntes nemzetőrség toborzásának és kiképzésének tervezetét. A négy kijelölt táborhely (Vác, Szolnok, Arad, Pápa) közül a legfontosabbat, Vácot, Ivánka választotta – vagy kapta –, s a második legfontosabb: a Tiszán inneni önkéntesek gyülekezőhelye, Szolnok (vasúti végpont, a délvidéki táborba irányuló szállítások átrakóhelye) Görgeynek jutott. A bevezetés gondosan mérlegelt megállapításai közül az ozorai győzelem értékelését érdemes kiemelnünk, amely a Görgey-portrét is árnyaltabbá teszi: „Ez a győzelem a példásan felhasznált, okosan vezetett népfelkelés diadala volt . . .” (16. l.)

Görgey István szövegét a közlő gondosan magyarázta, kiegészítette vagy helyesbítette ott, ahol erre szükség volt. A június 11-én a Károly-laktanyában történekről beszélő részénél azonban érdemes lett volna azt is megemlíteni, hogy haláleset nem István nádor kíséretében fordult elő (31. és 373. o.), aki 12-én délben jelent meg a helyszínen, hanem Mészáros Lázár oldalán, aki 11-én éjjel, mit sem törődve a kockázattal, személyesen kísérelte megnyugtatni a fellázadt olaszokat. Talán arra is rá lehetett volna mutatni, hogy Jellasics betérése idején Ottinger már nem volt a Dráva-vonal magyar parancsnoka (42. l.), mert Görgey István szövegéből úgy tűnik, mintha ebben a minőségében pártolt volna át a horvátokhoz. Az emlékezősek pontatlanok akkor is, amikor a Jellasics elől visszavonuló magyar sereget úgy írják le, hogy az a fehérvári táborba való megérkezéséig „merőben rendes császári királyi osztrák hadseregbeli magyar ezredek, zászlóaljokból és ütegek, állott” (57. l.) Az kétségtelen tény, hogy a megyéknek korábban a Dráva-vonalra rendelt nemzetőrségéből ekkor alig állomásoztak már a Drávánál, s Csányi a visszavonuláskor azokat is hazabocsátotta. Így csak a sereg „kemény magva” vonult vissza, de abba beletartozott két honvédszászlóalj is. Amellett a Pápa gyülekező önkéntes nemzetőrök már Veszprémben, tehát Fehérvár előtt csatlakoztak a sereghez. Végül még két kis kiegészítés Görgey István szövegéhez: a Lambergnél talált iratokat „a táborból visszatért” Batthyány nem kaphatta meg Kossuthtól (78. l.), mert Batthyány a táborból egyenesen Bécsbe ment. Az országgyűlés küldöttsége pedig szeptember 28-án nem mehetett Beöthy Ödön vezetésével Mógához a táborba (79. l.), mert Beöthy ekkor már mint kormánybiztos a délvidéki táborban volt. Egészében véve azonban mind a jegyzetek, mind a név- és tárgymutató gondos munkáról, önálló kutatómunkáról tanúskodnak.

A kötet igazi meglepetése az a mintegy másfélszáz dokumentum, amelyre a belső címlap is utal, feltüntetve, hogy a 1848. szeptember 23. és október 16. közötti időszakból okmánytárat is közöl. A kiadványnak ez az egyáltalán nem lényegtelen kiegészítése adja meg az igazi értékét, amely az érdeklődő szakembert is eligazítja, és további kutatásra ösztönzi. A bevezetés azzal indokolja az okmánytár közreadását, hogy „a szabadságharc iratanyagából szánalmasan szerény mennyiség jelent meg mindmáig nyomtatásban”. Mivel a Kossuth Lajos Összes Munkáinak XIII. kötetében Barta István már publikálta a Schwechatra vonatkozó legfontosabb iratokat, a Zichy-gyémántok ügye pedig nem kapcsolódik közvetlenül az anyaghoz, a választás – írja – „az ozorai diadal és előzményei” iratanyagára esett. Katona Tamás ennek dokumentumait az Országos Levéltár számba jöhető állagaiból, a Hadtörténelmi Intézet levéltárából és a Tolna megyei Levéltár gyűjtötte össze olyan gondosan, hogy joggal feltételezhetjük: számottevő dokumentum a kérdéssel kapcsolatban nemigen fog előkerülni. A kép teljessége kedvéért talán nem Görgey-Szolnokról történt megindulásával lehetett volna kezdeni, hanem Batthyány első, szeptember 13-án kelt és Görgey seregével Pestre rendelő utasításával, valamint Görgey két nap múlva kelt válaszával, amelyben jelentette: „e pillanatban képtelen vagyok ellenség elébe indulni, mivel seregem még nincs.”

A dokumentumok igazi jelentőségét az adja, hogy Katona Tamás publikál minden olyan, a miniszterelnöktől és a Honvédelmi Bizottmánytól, vagy személyesen Kossuth Lajostól Görgeyhez intézett iratot, továbbá Görgey Arturtól a fentiekhez küldött jelentést, amelyeket eddig sem Steier Lajos: Görgey és Kossuth c. munkája, sem a Kossuth Összes Művei XIII. kötete nem közölt. Különösen érdekesek a Görgeytől származó iratok, hiszen azokban tetteiről és gondolatairól ad számot, így

teljesebbé teszik a róla alkotott képet. Ezek közé tartozik Batthyányhoz intézett jelentése, amelyben Mógát, Telekit és Holschét kritizálja (29. sz.), az október 1-én a képviselőházhoz intézett három jelentés, amelyek egyikében megtagadja a fegyverszünet elismerését (55–57. sz.), az október 6-án a képviselőházhoz intézett panasz (108. sz.). Ezek teljesebbé teszik az olvasó képét Görgeyről – amelyet ki-ki maga alakít, tetszése és vérmérséklete szerint. Megtaláljuk ugyanis ezekben mind a katonai alárendeltséget semmibe vevő – ha tetszik: forradalmi – hangvételt (178, 227–228. l.), a kivételes elbánást, illetve ügybuzgalma és tehetsége méltánylását követelő öntudatot (230., 252., 314. l.), mind a népfelkelés érejébe vetett őszinte hitet (253., 259. l.), a megalkuvókkal és rendbontókkal szembeni keménykezdű fellépés igényét (211., 225., 337. l.), az „elszegényedett magyar lakosok” iránti felelősség érzetét (342. l.). Közli az okmánytár a Zichy Ödön elleni vizsgálat iratait, a Görgeyhez befutott csapatparancsnoki és biztosi jelentéseket és az azokra adott válaszokat, a Roth által vezetett horvát hadoszlop elleni felvonulás rendelkezéseit, az ozorai fegyverletételről szóló jelentéseket. Ez utóbbiak sorában érdekes Perczel jelentése, amely teljesen említés nélkül hagyja a siker egyik részését: Görgey Artúrt.

El kell még modanunk, hogy a kiadványt szép, részben színes és nem mindennap látott mellékletek díszítik, s hogy az nyomdatechnikailag is szemet gyönyörködtető kiadványa a Magyar Helikon Bibliotheca Historica sorozatának. Talán remélhetjük, hogy a sorozatban egyszer megjelenik Görgey Artúr emlékirata, az „Életem és működésem” is, amelynek magyar nyelvű kiadása – Görgey István fordításában – 1911-ben hagyta el a sajtót, s kutatók és érdeklődők számára ma már teljesen megszerezhetetlen.

Urbán Aladár

HARALD BACHMANN:

JOSEPH MARIA BAERNREITHER (1845–1925)
DER WERDEGANG EINES ALTÖSTERREICHISCHEN MINISTERS UND SOZIALPOLITIKERS,
Neustadt a.d. Aisch 1977.

JOSEPH MARIA BAERNREITHER (1845–1925),
EGY MINISZTER ÉS SZOCIÁLPOLITIKUS ÉLETÚTJA
A RÉGI AUSZTRIÁBAN

Baernreither nem tartozott a Habsburg-monarchia története oly mozgalmas utolsó évtizedeinek a legjelentősebb vagy legszínesebb egyéniségei közé – akiből pedig oly sok adódott ebben a korszakban. És egyáltalán nem a paradoxon keresése okán, éppen ezért figyelemre méltó a pályája. Kétszer volt miniszter: 1898-ban Thun-Hohenstein kormányában a kereskedelmi tárcát kapta, majd a világháború alatt Károly császár hívta meg Clam-Martinic kormányába tárca nélküli miniszternek, s a szociálpolitikai ügyek tartoztak hatáskörébe. Írt szociológiai (*Die englische Arbeiterverband und ihr Recht*, 1886) és jogi munkákat (*Jugendfürsorge und Strafrecht in Amerika*, 1905), Landtag, majd Reichsrat képviselő, 1907-től az urak házában tagja volt. Négy évtizeden át aktív részese az osztrák politikának. Állást foglalt a korszak szinte valamennyi lényeges kérdésében. Pályája nem önmagáért figyelemre méltó, hanem, mert egy társadalmi réteg, egy politikai irányzat törekvései ragadhatók meg az ő cselekedetein keresztül, s mert Bachmann biográfiája, elsősorban anyaggazdagsága következtében, jól aknázza ki ezt a lehetőséget.

Baernreither 1845-ben született Prágában. Apja földbirtokos és nagyiparos Csehországban és Galiciában. Baernreither jogot tanul Heidelbergben és Prágában. 1871-ben állami szolgálatba lép, 1878-tól aktív politikus. Ekkor választja a cseh Landtag nagybirtokos kúriája képviselőjévé. 1885-től a Reichsrat képviselője, ismét a nagybirtokos kúria küldötte.

Ausztriában az 1880-as évek elején élénkül meg a szociálpolitika iránti érdeklődés, főként antiliberális indíttatásból, a liberális szabad verseny ellen elsősorban a kisipart védelmezve. Ezek a törekvések erőteljesen hatnak Baernreitherre. Tanulmányozza L. Brentano szociálpolitikai elméletét, s tulajdonképpen az ő hatása alatt kezd el az angliai szociális törvényhozással foglalkozni. Személyes

barátság fűzi Steinbachhoz, Taaffe pénzügyminiszteréhez, akiben őszinte gyűlölet élt az osztrák liberalizmus arisztokratizmusával szemben, s aki a Taaffe-kormány szociálpolitikai törvényhozásának lelke volt. Baernreither határozottan szimpatizált az antiliberális Taaffe-kormány szociálpolitikai törekvéseivel. Figyelemre méltó, hogy ő, aki a liberális párt alkotmányhú nagybirtokos csoportjának tagja, a csehországi alkotmányhú nagybirtokosok vezető képviselője, a szociálpolitika kérdéseiben eltért a liberális alapelvektől. Ez világosan mutatja, hogy a liberális párthoz tartozás nem követelt politikai sablon-magatartást.

A korszak belpolitikai küzdelmei alapkérdésében, a választójogi reform ügyében azonban együtt haladt pártja többségével. Ismeretes, hogy a kuriális választási rendszer, amelynek alapját 1861-ben Schmerling teremtette meg, egyszerre szolgált a parlament társadalmi és nemzeti erőviszonyainak megszabására; mégpedig úgy, hogy a parlament német és liberális többségét a választási rendszer maga (s nem a választás eredménye) garantálta. Amikor 1896-ban a Badeni kormány a szociáldemokraták és különböző nemzeti pártok általános választójog követelése leszerelésére bevezette az ún. „általános kúriát” (amelyben a parlamenti képviselők 17%-át megközelítőleg általános választójog alapján választják anélkül, hogy e reform a kuriális rendszert megbolygatná vagy felszámolná) Baernreither liberális elvárásaival együtt a reform ellen foglalt állást. Az új kúriában az általános választójog előhírnökét látta. Ezért az „általános kúria” helyett a kereskedelmi és iparkamarák képviselte mintájára munkáskamarák képviseletét indítványozta – tehát azt, hogy a rendi jellegű képviselet érintetlen maradjon. Baernreither más liberális képviselőkhöz hasonlóan úgy látta, hogy a választójog kiterjesztése a – szerinte – korábban nemzetfeletti államot nemzetivé, azaz soknemzetűvé fogja tenni; az általános választójog bevezetése az állam egységét és végső soron a létét veszélyezteti majd. Tragédiának tartotta, hogy a császárt rossz tanácsadói végül is megnyerték az általános választójog eszméjének.

A biográfia szerzője helyesen látja, hogy a korabeli Ausztriában a választójogi reform és nemzeti átrendezés elválaszthatatlan volt egymástól; a választójogi reform kérdésében történő állásfoglalás egyben a nemzeti rendezés ügyében tett álláspontot is jelentette. Meghökkenítő azonban, hogy hét évtized múltán lényegében magáévá teszi hőse eszméit. Baernreither helyes előrelátással óvott attól – írja (90. l.) –, hogy Ausztria németisége viselje a választójogi reform minden terhét. Mert valóban az történt, hogy a németek az általános választójog bevezetésével áldozatra kényszerültek anélkül, hogy a birodalom létfeltételét javítani tudták volna.

Mint a választójogi reformról írottak esetében, a német liberális párt nemzeti politikájának megítélésében sem haladja meg a szerző az egykorú kérdésvetéseket. A német liberális párt – írja – nem volt képes megvédelmezni a német nemzeti érdekeket. Míg az ócsih párt nemzeti tudatot adott az egész cseh polgárságnak, a német liberálisok kizárólag a polgári szabadságjogokért küzdöttek. Bachmann nem törekszik arra, hogy a nemzeti erőviszonyok átalakulásának mélyebb okát keresse, megelégszik a pártok politikai taktikájának mérlegelésével. Sokkal több tanulsággal szolgál az, amit konkrét tárgyról ír. Baernreither, mint csehországi politikus, az 1890-es évek elején rokonszenvet mutat a liberális párton belül mutakozó nemzeti irányzat iránt, a század végére azonban megrettentti a német nacionalizmus megerősödése, s vele a liberális párt fenyegető bomlása, s mindent elkövet annak érdekében, hogy egybetartsa a pártot, amelyet továbbra is magától értetődően Ausztria államfenntartó erejének tekint. Belátja, hogy elkerülhetetlen a Monarchia politikai struktúrájának valamifajta átformálása. A század végétől aktívan részt vesz a cseh–német kiegyezési tárgyalásokon, nagy reményeket fűz Körber kiegyezési terveihez. Mint a liberálisok többsége, ő is a cseh tartományok nemzeti megosztását sürgeti. Az annexió után privát diplomáciai kapcsolatot tart fenn vezető szerb politikusokkal, mindent elkövet a Szerbiával való jószomszédi kapcsolat érdekében. Az a meggyőződése, hogy a Monarchiának, mint „nemzetfeletti rendfenntartó államnak” hivatása van a Balkán nyugati felén.

A monográfia Baernreithernek a bécsi Haus, Hof- und Staatsarchivban őrzött hatalmas, s csak részben publikált hagyatékát dolgozza fel. Lényegesen több ismeretet nyújt, mint a korábbi Baernreither életrajzok: Redlichnek a Baernreither naplójához írt bevezető tanulmánya (Fragmente eines politischen Tagebuchs, Wien, 1928) vagy Czedik összefoglalása Baernreither parlamenti tevékenységéről (Zur Geschichte der k.k. österreichischen Ministerien 1861–1916, 2. Bd. Wien 1917.)

DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES 1848–1867

III. Abteilung, das Ministerium Buol–Schauenstein,
Band 2, 13. März 1853 – 9. Oktober 1853.

BEARBEITET VON WALTRAUD HEINDL.
Österreichischer Bundesverlag, Wien 1979.

AZ OSZTRÁK MINISZTERTANÁCS JEGYZŐKÖNYVEI 1848–1867. III. sorozat.

A Buol-Schauenstein kormány, 2. kötet, 1853. március 13 – 1853. október 9.

Amikor méltatjuk az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek legújabbán megjelent kötetét, meg kell emlékeznünk arról az osztrák tudósról, akinek elhatározó szerepe volt a vállalkozás életrehívásában, az 1978 tavaszán elhunyt Friedrich Engel–Janosi professzorról. A Magyar Országos Levéltár kiadványaként Komjáthy Miklós szerkesztésében megjelent I. világháborús közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek indíttatására határozta el osztrák és magyar kutatók az osztrák, ill. az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsa jegyzőkönyveinek kiadását a két ország történéseinek gondozásában. Engel–Janosi professzor fiatal, tehetséges gárdát gyűjtve maga köré, nemcsak szakmaiszellemi támogatást nyújtott a munkához, hanem fáradhatatlanul dolgozott a publikáció szervezeti-anyagi feltételei megteremtésén is. Így kerülhetett sor arra, hogy 1970 óta Bécsben folyamatosan jelentek meg a sorozat kötetei Engel–Janosi bevezető tanulmányaival.

Van valami szimbólikus jelentősége ennek a találkozásnak „a másik fél” történészeivel, ahogy a tudós egész pályájának is. Engel–Janosi magával ragadó öneletírásából („... aber ein stolzer Bettler.) nemcsak egy bécsi professzor életét ismerhetjük meg, hanem a kelet-európai intellektuel sajátos útját. Zsidó nagypolgári családból származik, a vagyont a nagyszülők, a kultúra iránti fogékonyságot a szülők hozzák a családba. Abban a bécsi szellemi virágzásban nő fel, amit igazában csak napjainkban kezdünk megérteni. A döblingi szülői háznak Mahler és Bruno Walter, az anya szalonjának a Freud lányok mindennapos vendégei.

Engel–Janosi történeti érdeklődését a világháború s az azt követő felbomlás ébreszti fel. Első alkotói korszakát Ferenc József nagy diplomatáinak szenteli; Hübnerről, Rechbergről, Prokesch–Ostenről ír biográfiákat. Nyilvánvalóan hatott rá Srbiik iskolateremtő Mettemich-életrajza, ha Srbiik „össznémet” szemlélete idegen is számára. Ő az európaiságot keresi a Habsburg-birodalomban, a Monarchia Európa egy darabja, a Monarchia felbomlása – írja a Prokesch–Osten biográfia előszavában – az európaiságon esett sérelem volt.

Am mire a három nagy mű elkészül, nemcsak Ausztriát veszíti el, hanem Európát is. 1938-ban Angliába, onnan az Egyesült Államokba emigrál; 1942-től 1957-ig a washingtoni Katolikus Egyetem professzora. Amikor a háború éveiben bezárulnak előtte Európa nagy levéltárai, kezd el a történetírás történetével, az európai újkori történeti gondolkodással foglalkozni. Figyelemmel tanulmányozza a marxi történelemszemléletet, a valódi egyetemes történetírás új lehetőségét látja és méltatja benne, de fél, hogy a személyiség szerepe elsikkad a marxi történeti felfogásban.

A háború után visszatér a klasszikus diplomáciatörténethez, a kül- és belpolitika mélyebb összefüggésének tanulmányozásához. A pápaság történetéről írott kétkötetes munkája kevésbé Ausztriába való végleges visszatérése előtt jelenik meg.

A források tisztelete, a forrásokhoz való hűség sarkallta az utolsó vállalkozást, a minisztertanácsi jegyzőkönyvek gondozását. A kötetekhez írt előszavakban is érezhető a nagy formátumú tudós, a történész, aki azt vallotta, ig zi hazája Európa, a minoritenplatz-i levéltár. Az európai kultúra tiszteletét, az európaiság megőrzését tartotta a történész fő feladatának.

Az 1979-ben Waltraud Heindl gondozásában publikált Buol–Schauenstein-kötet az 1853. március 15. – október 9. közötti félesztendő minisztertanácsi jegyzőkönyveit tartalmazza, a neoabszolutizmus korának nem is a legizgalmasabb periódusáét. Mégis gazdag ismeretanyagot nyújt, ami egyaránt köszönhető a publikált mintegy nyolcvan jegyzőkönyvnek, a hozzájuk fűzött szakszerű kommentárnak, s a rendkívül magas színvonalú bevezető tanulmányban.

Ismeretes, hogy Ferenc József császár Schwarzenberg miniszterelnök halála után, az 1852. április 14-i nevezetes minisztertanácson bejelentette, hogy az „alkotmányos formákra emlékeztető miniszterelnöki posztot” többé nem tölti be, a különböző minisztériumok ügyeit kizárólag a maga kezében összpontosítja. A minisztertanácsot mint orgánomot mégis fenntartotta, ami így a közigaz-

gátás központi szerve, a minisztériumok tevékenységének összehangolója lett. Az a tény, hogy a minisztertanácsok elnöki tisztjét a külügyminiszter tölti be, a hagyományból ered, abból, hogy a külügyminiszter a kormány legfontosabb személyisége, de nem jelenti azt, hogy a közös minisztertanács a külpolitika orgánuma volt volna. Éppen ellenkezőleg, külpolitikai kérdések a minisztertanács értekezleteken gyakorlatilag fel sem merültek. A közigazgatási feladaton túl a minisztertanács funkciója az, hogy a népszerűtlen intézkedésektől megóvja az uralkodó személyét, (pl. ostromállapotok kihirdetése a minisztertanács határozata alapján történik.) A jegyzőkönyvek tehát a birodalom belső problémáira vonatkozóan nyújtanak információkat, és bepillantást engednek a döntéshozatal mechanizmusába. Igen jellemző, hogy Bach belügy- és Krauss igazságügyminiszter nagy horderejű javaslatait a konferenciák vita, sőt kommentár nélkül fogadják el.

A kötethez írt bevezető tanulmány azt a kettősséget ábrázolja, amely a korszak politikai berendezkedését jellemezte: a reakció és a reformtörekvések sajátos együttélését. A korszak intézkedéseiben erőteljesen érezhető a forradalom sokkhatása, különösen a „lázado” tartományokban. Viszont a gazdasági törvényhozást a mozgékonyság jellemzi, egy modern ipari állam megteremtésének igénye. Ekkor készíti elő a minisztertanács a nagyarányú állami vasútépítéseket, az adórendszer modernizálását, Bécs belvárosának kiterjesztését, a középkori városfalak lebontását. A szerző úgy látja, hogy a neoabszolutizmus „gazdasági pionírjellemé”-vel szemben állt a társadalmi problémák iránti érzéketlenség. A kormány tagjai például nem érzékelték a Bécs elővárosaiban s a különböző bányavidékeken kirobbanó sztrájkok valódi jelentőségét.

A magyar olvasó számára talán legtöbbit a Bach-féle közigazgatásról, ill. az egész állami struktúráról szóló fejtegetések nyújtanak, amivel kapcsolatban már itt hangsúlyozni kell, bennük nemcsak a minisztertanács jegyzőkönyvek s az azokhoz kapcsolódó iratok szakszerű elemzése tükröződik, hanem a szerzőnek a korszakra vonatkozó más irányú széles forrásbázison épült kutatásai is.

Az 1851. évi szilveszteri pátens óta (amely felfüggesztette az olmtüzi alkotmányt), az állam új struktúrájának kiépítése volt a kormányzat fő feladata. A szilveszteri pátenssel lényegében egyidőben jelent meg az a császári rendelkezés is, amely hatályon kívül helyezte a Stadion-féle községi törvényt.

Az 1849-es Stadion-féle alkotmány középpontjában az önkormányzattal rendelkező községek álltak és a körzetek (Kreis), amelyek lehetőség szerint alkalmazkodtak a nemzeti határokhöz. A körzetek részint autonómok voltak, részint a központi hatalomnak voltak alárendelve. A tartományi helytartóságok hatásköre szűk volt.

Az 1851-es császári rendelkezések alapvető változásokat hoztak. A polgármester többé nem egy autonóm szervezet vezetője, hanem a tartomány képviselője a községben, akinek feladata lényegében a közvetlen adók ügyének intézésére korlátozódik. A közigazgatás súlypontja a községből és a körzetből a kerületbe (Bezirk) és a tartományba helyeződik át. Itt nem egyszerűen a közigazgatás szerkezetének átalakításáról van szó, hanem politikai vizsgatémáról, mégpedig az osztrák császárság politikai berendezkedésének alapproblémájáról. A tanulmány szellemesen mutatja meg ennek a politikai berendezkedésnek sajátos ellentmondását. Bach bürokrata centralizált állama a tartományi helytartóságokat tette meg a centralizált állam tulajdonképpeni hatalmi szervévé. A helytartóság a centralizált bürokrata apparátus része. Tagadja a tartományok önálló pozícióját, ugyanakkor a közigazgatás technikáját tekintve a tradicionális tartományi keretekre épül. Heindl úgy látja – és valószínűleg helyesen –, hogy a Stadion-féle rendszer, melyben e közigazgatás központja a Kreis, amely alkalmazkodik a nemzeti települési viszonyokhoz, és félautonóm státusszal rendelkezik, sokkal nagyobb lehetőséget rejtett magában – az autonómiának tett minden engedménye ellenére –, hogy Gesamtstaatot teremtsen, mint a bachi rendszer. Hiszen alaptörekvése – egy szilárd centralizált állam kiépítése – mindkét rendszernek azonos volt.

Ami Bachot Stadiontól megkülönböztette, az a merev, minden önkormányzatot elutasító abszolutista koncepció. Kérdéses azonban, hogy a rendszert abban a formájában, ahogy 1852 elejétől kialakult, hosszú távra tervezték-e. A szerző határozott különbséget tesz a bürokrata centralista és az abszolutista ambíciók között (ez a különbségtevés a magyar fejlődés szempontjából nyilvánvalóan nem ilyen markáns), és azt vallja, hogy a bürokrata centralizmust nyilvánvalóan tartós berendezkedésnek szánták, ám az abszolutizmus esetében ez korántsem ilyen egyértelmű. Bach természetesen nem tervezte az egyedül létező alkotmányos hagyomány, a tartományi rendi gyűlések újjáélesztését. De valami „Herrenhaus”-típusú birodalmi képviselőtestület elől, amely beépíthető a centralista rendszerbe, nem zárkozott el.

A Bach-féle centralizáció gyakorlati megvalósítása az osztrák–német bürokráciára hárult, amely a II. József-féle centralista hagyományokon nevelkedett, s amelynek személyi-családi kontinuitása a 18. századi bürokráciával jórészt pontosan kimutatható. Hogy ez a bürokrácia a neoabszolutizmus idején a társadalom konzervatív elemét alkotta, aligha vitatható. De Heindl rámutat arra, hogy Bach követői közt megtalálható egy másik tábor is, amelyről a magyar történetírás alig szokott tudomást venni: a liberális német polgárság, amely nemzeti államot akart nyugat-európai mintára (a bécsi Karl Hock, vagy a grazi Kaiserfeld). Ez a polgárság az alkotmányosság híve volt, de megalkudott a „momentán abszolutizmussal”, mert a Bach-féle szisztémában eszközt látott az állami egység megteremtésére. És Bach személyében nemcsak a közigazgatás újjászervezőjét látta, hanem azt a politikust is, aki törekedett egy egységes államnemzet megteremtésére. Hiszen a korban előtérben álló közoktatási reform, az új gimnáziumi rendszer bevezetésénck a minisztertanácson megfogalmazott vezető motívuma „a jó osztrák szellem kialakítása” volt, amit „szakadatlanul szem előtt kell tartani”.

A neoabszolutizmus programja azonban, amely abban állott, hogy a közigazgatás megfelelő szervezésével és a bürokrácia segítségével az oly különböző struktúrákat magába foglaló Habsburg-birodalomból egységes államot teremtsen egy államnemzettel, egy rövid évtized alatt véglegesen megbukott. Ennek okát a tanulmány a strukturális adottságokon túl abban látja, hogy a rendszer társadalmi bázisát nem sikerült kiszélesítenie, sőt, a közép- és kishivatalnokok tekintélye az évek során e rétegek rossz anyagi viszonyai miatt jelentősen hanyatlott. (Talán erőteljesebben kellett volna hangsúlyozni a nemz. tek ellenszenvét az idegen hivatalnokokkal szemben.) Mégis úgy ítéli, Bach közigazgatási rendszere számottevő kísérlet volt – amint a II. József-féle is – egy, a korabeli értelemben modern állam megteremtésére.

Úgy érezzük, hogy a kötet tárgyának s a bevezető tanulmány gondolatainak futó ismertetése is érzékelteti, hogy a publikált források mennyire alkalmasak arra, hogy a kutatót a korszak alapkérdéseibe bevezessék, hogy a jegyzőkönyvek a birodalom belső struktúrájára vonatkozó alapforrásnak tekinthetők. A kötet apparátusának és a bevezető tanulmánynak elkészítéséhez Heindl széles körű forrásanyagot használt, mégpedig nemcsak a szokásos központi levéltárak anyagát: tehát a Haus, Hof- und Staatsarchiv, a Kriegsarchiv iratait, a Verwaltungsarchiv megfelelő állagait, hanem ahol erre szükség volt, a belügyminisztérium, az igazságügyminisztérium hiányzó aktáit a tartományi levéltárak állagaival pótolta. A bevezető tanulmánynak a neoabszolutizmus egészére érvényes megállapításai, főként a közigazgatási rendszer, az állami struktúra, valamint a rendszer társadalmi bázisa vonatkozásában azonban nem egyetlen kötet munkálatának eredményei. Bennük a korszak avatott kutatója több évtizedes munkájának, a Monarchia valamennyi kutatója számára figyelemre méltó eredménye tükröződik.

Somogyi Éva

KOMPLEKSNŪE PROBLEMŪ ISZTORII I KUL'TURÉ NARODOV CENTRAL'NOJ I JUGO-VOSZTOCSNOJ EVROPŪ

Itogi i perspektivŭ iszszledovanij. Moszkva, 1979, Nauka, 288 l.

A KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPAI NÉPEK TÖRTÉNELMÉNEK ÉS KULTURÁJÁNAK KOMPLEX PROBLÉMÁI. A KUTATÁSOK EREDMÉNYEI ÉS PERSPEKTÍVÁI.

A D. F. Markov felelős szerkesztésében megjelent tanulságos kötet az 1978 márciusában a Moszkva melletti Zvenyigorodban tartott össz-szövetségi tanácskozás előadásait és korreferátumait gyűjti össze, az értekezlet hat szekciójának megfelelően hat részben. A kötet elején D. F. Markov bevezető előadása áll, amely az egész tanácskozás feladatairól szól. 1961-ben tartottak országos megbeszélést, akkor még a szlavisztika feladatairól, országokonkint (hosszátelhetnénk: pontosabban nemzetenkint) folyó kutatások megtervezéséről, koordinálásáról volt szó. A tudományos fejlődés azonban azóta újabb, bonyolultabb feladatokat vetett fel, az országismeret helyett az összehasonlító módszer alkalmazását. Markov is ennek alapvető fontosságát hangsúlyozza. Ez az összehasonlítás első lépésként egy-egy tudományágon belül végzendő el, azonban egyre inkább a tudományágak közti komplex módszert is alkalmazni kell. Ilyen, máris kutatott téma a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az

1940-es években lezajlott népi demokratikus forradalmak kérdése. Az összehasonlító módszer alkalmazásában a szovjet kutatók körében még nincs egyetértés. A további kutatás koordinálásában nagy szerepet kell kapnia a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete bázisán létrehozott országos tudományos tématanácsnak a szlavisztika és balkanisztika komplex problémáiról, amely öt nagy kérdéscsoportot tűzött ki: 1) A szláv és balkáni népek etnogenezise, 2) a nemzetek kialakulása Közép- és Délkelet-Európában, 3) a szláv és balkáni népek kultúrtörténetének problémái, 4) a szláv és balkáni népek a nemzetközi kapcsolatok rendszerében, 5) historiográfia és forrástan.

A továbbiakban ennek az öt témának, illetve egy újabb témával megtöltött problematikának a kérdéseit tárgyalják az előadások, hol konkrét eredményekkel, hol az eddigi irodalom áttekintésével, hol elsősorban a további feladatok felvázolásával.

Az etnogenezist tárgyaló első részben N. I. Tolsztoj módszertani fejtegetést ad arról, hogyan lehet a régészeti anyagból az ősszláv szellemi és vallásos kultúrát rekonstruálni, a teendőkről is konkrét képet ad (a Poleszje régészeti feltárása, és a szláv őstörténet szellemi kultúrájáról egy szótár létrehozása). Vjac. Vsz. Ivanov a szláv etnogenezist a balti és germán kapcsolatok nyelvi maradványainak a megvilágításában vizsgálja, a szélesebb és a szűkebb nyelvrokonságban megtalálható közös szavakból és népevekből látja rekonstruálhatónak a kultúrát. L. A. Gingyin a szlávok balkáni betelepedésének korára vonatkozó nézetek áttekintése után Prokopiosz egyik helyének filológiai elemzése alapján bizonyítja, hogy a betelepedés nem sokkal Prokopiosz kora, vagyis a 6. sz. előtt indulhatott meg. V. D. Koroljuk és Je. P. Naumov ugyancsak a balkáni betelepülést és ezzel kapcsolatban az etnoszok kialakulását vizsgálja, utal az egyéb elemek beolvasztására, majd a további teendőkre. G. B. Fjodorov és V. M. Nyegrusa az első bolgár állam idejére (8–9. sz. eleje) datálható és országonként másként elnevezett, etnikailag bizonytalan földművelő régészeti kultúra kérdéseit veti fel, a román régészek egy része ezt romának tekinti, de közülük is többen vegyes jellegűnek. A szerzők véleménye szerint a kerámia és a lakóhelyek alapján mégis a szláv etnikumhoz köthető, bár egyéb hatást is beolvasztott. A második bolgár állam korszakának régészeti leletanyaga más jellegű, holott a népesség azonos maradt. A probléma tisztázásához nemzetközi együttműködésre van szükség. A kultúra elnevezésére a balkán–dunai jelzőt javasolják.

A burzsoá nemzettévalással foglalkozó szekcióban a főreferátumot A. Sz. Milnyikov tartotta a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet törvényszerűségeinek a kutatása címén, elsősorban a feladatokra koncentrálva, ahol a gazdasági fejlődés mellett az állami és jogi intézmények vizsgálatát is fontosnak tartja, tekintettel éppen a korszakban fennálló soknemzetiségű birodalmak létrejöttére. Az etnikai fejlődés, a kommunikáció, a nemzeti öntudat elterjedése, a népek közti kapcsolatok vizsgálata a legfontosabb teendő. Az összehasonlító módszer mellett a strukturális–funkcionális és a kvantitatív módszerek alkalmazását javasolja. A régió egészének vizsgálata olyan általános törvényszerűségek felderítésére alkalmas, amelyeket a nemzetenkinti vizsgálat nem tud megragadni. A feladatokat három síkban vázolja fel: 1) kollektív szintetikus munkák minél szélesebb témakörökből, 2) összehasonlító munkák egy-egy problémáról, pl. a modern szláv nemzetek létrejöttéről, 3) országonkénti vizsgálatok. Ju. A. Piszarev a balkáni államiság szakaszait periodizálja: a 18. sz. végétől az 1830–40 (esetleg 1850-es) évekig, ez a polgári államiság első intézményeinek a létrejöttéről, az 1840–79-es évek, a szerb, bolgár, román és montenegrói államiság kiépülése, az 1890-es évektől 1918-ig, ez már az imperializmus szakasza. Nagyon jelentősnek tartja, hogy a kapitalizmus kibontakozása és az állami önállóság, valamint a nemzettévalás között nincs párhuzamosság. K. L. Sztrukova beszámol arról, milyen eredményeket ért el a szovjet történettudomány a balkáni népek múlt századi nemzeti felszabadító harcainak a kutatásában, korszakonként. T. M. Iszlamov és V. I. Frejdzon az osztrák birodalom népeinek nemzeti felszabadító mozgalmát tárgyaló kollektív szovjet mű problémáit ismerteti. A két szerző hangsúlyozza, milyen fontos a múlt század első felének a vonatkozásában a kultúrtörténet vizsgálata, hiszen sok kisebb nemzet esetében ez volt a nemzeti mozgalom fő terepe. A gazdasági fejlődést az egész birodalom vonatkozásában vizsgálják, a társadalmi struktúrát viszont az egyes nemzetek szerint, hiszen ez a nemzeti öntudat elterjedésének egyik alapeleme. L. A. Obusenkova és Sz. M. Falkovics a nemzettévalásra vonatkozó kutatásokat összegezik az egész régió vonatkozásában, hangsúlyozzák, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődésről még alig tudunk valamit. I. I. Lescsilovszkaja azt vizsgálja kritikusan, hogyan tárgyalják a különböző szovjet szintézisek (pl. a magyarul is meglévő Világtörténet megfelelő kötetei) a régió népeinek kultúráját, és megállapítja, hogy ezek csupán külön-külön ismertetik a kultúra egyes szféráit, de nem tesznek kísérletet egységben történő szemlélé-

sükre, és nem is kapcsolják össze a nemzetnévadás problémájával. A téma annál is fontosabb, mert a kultúra terén a kapcsolatok sokkal pozitívabbak, mint a történelmi valóság egyéb területein. Sz. V. Nyikolszkij a nemzetnévadás korabeli irodalom kutatásának kérdéseit veti fel, utalva a Szovjetunióban és az európai szocialista országokban eddig elért eredményekre. Holott a kultúra általában igen fontos az elnyomott nemzeteknél, kompenzációs szerepe is van a politikai szféra szűkös lehetőségeivel vagy éppenséggel hiányával szemben. Fontosnak tartja az irodalom és a nemzeti öntudat összefüggésének a kutatását, a nemzeti újjászületés fogalmának tisztázását, amelyet nem lehet az ismert reneszánsz-fogalommal összekapcsolni. L. N. Szmimov és G. K. Venyegyiktov bemutatja a szovjet kutatók 1945 óta elért eredményeit a külföldi szláv irodalmi nyelvek létrejöttének kutatásában.

A kultúra kérdéseit tárgyaló harmadik szekció főreferátumát V. I. Zlidnyev tartotta, alapvetően a szovjet eredmények regisztrálását adja a teendők felsorolásával együtt. Kiemeli, hogy a szovjet kutatók eddig kevés figyelmet fordítottak az egyéb szocialista országok e téren elért eredményeire, így magyar vonatkozásban többek között Szűcs Jenő és Kosáry Domokos munkáira utal. A. I. Rogov a középkori szláv kulturális kapcsolatok vizsgálatának a teendőit veszi sorra, példaként a nagymorva rotunda elterjedésére utal. A 18. századig terjedően sorolja fel a teendőket, elsősorban a nyugati és keleti szlávok közti kapcsolatok vonatkozásában. I. M. Septunov a szláv és a balkáni folklór-kutatás teendőit összegezi, konkrétan a már emlegetett Poleszje-feltárást. B. P. Putyilov ugyancsak a folklór kutatásának feladatait elemzi, hangsúlyozza a funkcionális vizsgálat fontosságát. G. D. Vervesz a kérdéskörrel kapcsolatban az Ukrán SzSzk-ban, A. I. Maldisz a Belorusz SzSzk-ban elért eredményekről ad áttekintést.

A nemzetközi kapcsolatokat vizsgáló szekcióban V. K. Volkov a régió államainak helyét és szerepét vizsgálja a kapitalizmus általános válságának első szakaszában (1917–1939). Úgy látja, hogy az 1917/18 után létrejött államrendszer jellegét, szovjetellenességén túlmenően, még nem tisztázták. Az egyes államoknak eltérő belső társadalmi struktúrájukból, politikai helyzetükből következően eltérő céljaik voltak, amire példaként a kisantantot hozza fel. A szerző szerint a régió államainak a szerepe jelentősebb volt, mint azt az eddig megjelent munkák megállapítják. V. Ja. Groszul az 1875–78-as keleti válság tárgyalását mutatja be a szovjet történetírásban Pokrovszkij 1924-es munkájától kezdve napjainkig. G. M. Szlavin a dolgozók internacionalista szolidaritásáról szólva hangsúlyosan emeli ki a magyar internacionalisták szerepét, azután az antifasiszta szolidaritásra vonatkozó szovjet kutatásokról ad áttekintést.

A könyv ötödik része a tématanács feladatai között nem szereplő tematikát elemez, a szláv és balkáni népek történelmét és kultúráját a szocializmus korszakában. A. I. Nyedorezov a szocialista közösség kialakulásával foglalkozó szovjet munkákat vizsgálja, véleménye szerint ezek ugyan sokoldalú képet adnak, mégis sok kérdés feldolgozása még hiányzik. Ezért fontos az együttműködés a többi szocialista országgal, amely a leghatékonyabban a történész vegyesbizottságok útján valósítható meg, amire már eddig is van néhány pozitív példa. M. B. Jesics széles körű programot vázol fel a kultúra terén szükséges kutatásokra, ebbe beletartoznak az általános elméleti-módszertani megalapozást szolgáló kulturológiai kutatások, a szocialista kultúrforradalomnak, a párt és az állam kultúrpolitikájának, a kultúra egyes összetevőinek kutatása, valamint a kulturális együttműködésé, országosan, regionálisan és a szocialista világrendszer vonatkozásában, konkrét szociológiai vizsgálódások a kultúrpolitika eredményeiről, gazdasági megalapozottságáról, intézményeiről, sőt prognosztikus kutatásokat is szükségeseknek tart. B. I. Rosztockij beszámol az európai szocialista országok művészetének kutatásáról a Szovjetunióban, képzőművészeti, zenei és színházi téren.

Az utolsó szekció a historiográfia kérdéseivel foglalkozott. V. A. Djakov referátuma szerint a szlavisztika terén alig történt valami, jószerivel csak a különböző szovjet enciklopédiák címszavaira lehet utalni, illetve a szlavisztika történetével foglalkozó tervezett kötetek közül a Szovjetunióban kiadott első kötetre, amely a szlavisztika elméleti és módszertani kérdéseit tárgyalja. Úgy látja, a marxizmus hatása nemcsak 1917 után érvényesült a szlavisztikai kutatásokban, hanem már előtte is, ha nem is a hivatalos tudományra. A legsürgősebb feladatnak a szovjet szlavisták bibliográfiai szótárának összeállítását tartja, amely a szélesen értelmezett szlavisztika minden művelőjét felölelné, tehát mintegy 1500–2000 tudós adatait kellene tartalmaznia. Sz. M. Sztjeczkevicz az Orosz SzSzk egyetemén a nyugati és délszláv népek történetének kutatásában elért eredményeket összegezi. P. A. Dmitrijev az egész Szovjetunió felsőfokú oktatási intézményeiben mutatja be a szláv filológia oktatásában és kutatásában elért eredményeket és a folyó munkálatokat, egyes készülő kandidátusi

disszertációk témájáig lemenően. Sz. V. Szmimov az orosz és a szláv nyelvtudomány történetének a kutatását vizsgálva megállapítja, hogy 1918–55 közt a nyelvészeti munkák 8%-a foglalkozott tudományágának történetével, 1966–70 közt csak 4,35% (és közben is 5% alatt maradt), csak az 1970-es évektől mutatkozik újra fellendülés, most már valóban tudománytörténeti kutatómunkáról lehet beszélni. A teendők vonatkozásában elsősorban módszertani elveket fejteget. G. L. Ars a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének gondozásában megjelenő „Balkáni kutatások” sorozat eddigi megjelent köteteiről ad áttekintést.

A kötet közli a tudományos tématanács öt témájára vonatkozólag a konferencia által megfogalmazott ajánlásokat, amelyek egyenkint 3–5 oldalon összegezik az egyes előadásokban felvetett és a vita során kiegészített teendők sorát.

A hosszúra nyúlt, bár indokolt tartalmi ismertetés után már csak egy rövid megjegyzés látszik ildomosnak. Nagyon öröndetes az összehasonlító módszer ilyesfajta központba állítása, meg az interdiszciplináris kutatások hangsúlyozása. (Tizenegynéhány évvel ezelőtt a szovjet tudósok még meglehetősen elutasítóan viselkedtek ebben a vonatkozásban.) Nyilván tudományszervezési okai vannak, hogy a konferencia címében is Közép- és Délkelet-Európa népeit emlegette, s az előadások nagy része is ezt a régiót tárgyalta, amely egyébként Németországot egyértelműen nem tartalmazza, de Ausztriát igen. (Az elnevezés annál is zavaróbb, mert hiszen Magyarországot, a magyar fejlődést mindig beleértik, holott a magyarok sem szlávok, sem balkániak.) Csakhogy jó néhány esetben maguk az előadások is utaltak a Szovjetunió egyes népeinek a problematikájára, amely a szlavisztika tárgyköréből amúgy sem rekeszthető ki. Amíg a kutatásokat egészében és intézményesen nem terjesztik ki a Szovjetunió európai területén élő szláv és balti (észt, lett, litván) népekre is, az eredmények csak féloldalasak lesznek. Úgy tűnik, a kötet elolvasása után, hogy az a tudományos felelősség, amellyel a teendőkről szoltak, előbb vagy utóbb óhatatlanul a vizsgálódások ilyen jellegű kiszélesítésére vezet majd. Csak azt lehet kívánni, hogy ez valósuljon meg minél előbb. Az itt ismertetett, kitűnő kötet is alapot ad hozzá.

Niederhauser Emil

TOKODY GYULA:

NÉMETORSZÁG 1918–1919

Akadémiai Kiadó Bp. 1980. 240 o.

Az 1918–19-es németországi forradalmak vizsgálatának középpontjába a marxista történetírás a munkásmozgalom kérdéseit állította, s viszonylag kevés figyelmet fordított a politikai rendszer egészének változásaira, a politikai erőviszonyok alakulására. Háttérbe szorult az ellenforradalmi erők működésének, a porosz konzervativizmus és a német militarizmus hatalmi-politikai helyzetének elmélyült elemzése. Ezt az adósságot törleszti Tokody Gyulának az 1918. november 3-tól 1919 nyaráig terjedő időszakot feldolgozó, a téma nemzetközi szakirodalmát is értékelő könyve.

A szerző árnyalt képet rajzol az ellenforradalom – mindeddig túlságosan egységesnek ábrázolt – táboráról és működéséről, meghatározza a polgári erők és a szociáldemokrácia viszonyát egymáshoz, a forradalomhoz, ill. a szélsőjobboldali irányzatokhoz. A vizsgált periódust egységes folyamatként fogja fel, és elveti a forradalom történetét a berlini fegyveres felkelés leverésével lezárultnak tekintő koncepciót. Ugyanakkor megkülönbözteti a forradalmi átalakulás két szakaszát; 1: az 1918/19 fordulójáig tartó hónapok, amikor is a tömegmozgalom ereje, a polgári irányzatok szervezetlensége kedvező lehetőséget kínált a proletariátus törekvéseinek realizálására; 2: az 1919. január 10-i nemzetgyűlési választásoktól számított – a proletármozgalom széttörését, a polgári alkotmány megszületését hozó – mintegy másfél év, hangsúlyozva, hogy mindkét periódus alapjellegét a forradalom és az ellenforradalom küzdelme adta meg, csupán annak tartalma, társadalmi háttere változott. Kiemeli, hogy a forradalomban mindvégig a polgári demokratikus jelleg bizonyult uralkodó tendenciának, s néhány marxista feldolgozással vitatkozva leszögezi, hogy a szociáldemokrata tömegek és a kispolgárság nem a reakciónak, hanem Németország polgári demokratikus átalakulásának képezte tömegbázisát. Elveti ugyanakkor azt a nyugatnémet történetírásban jelentkező megközelítést, amely Bismarckot dicsőítve a porosz militarizmus és konzervativizmus részleges rehabilitációjára törekszik, és tagadja a náciizmus, ill. a porosz militarizmus közötti kontinuitás létezését.

Tokody nem hagyományos értelemben vett monográfiát ír, mondanivalóját nem az események sorrendjét követve adja elő. A lineáris szerkesztés „béklyóitól” megszabadulva, a korszak fő problémáit tematikus egységekben elemzi, s ezzel olyan mélyen húzóódo összefüggésekre irányítja a figyelmet, amelyeknek az előzményekre is visszautaló, a különböző tényezők közötti kölcsönhatásokat érzékeltető bemutatása a megszokott módszerekkel legalábbis nehezen lett volna megvalósítható. A feldolgozás során megtalálta az információközlés optimális arányait. Az események elmesélése közben úgy szelektál, hogy csak a megértéshez nélkülözhetetlen adatokat közölve nem vesz el a részletek között, s előadása megőrzi sodró lendületét.

Az első fejezet a *császári Németország politikai rendszerének porosz konzervatív jellegét* mutatja be. Az elemzés visszanyúl a német konzervativizmus keletkezéséig, különböző irányzatainak elkülönüléséig, és részletesen foglalkozik a rendi felfogás és a modern alkotmányos elgondolások egyeztetésével próbálkozó, a porosz-német konzervativizmus modern alapjait megteremtő Fr. J. Stahl elméleti tevékenységével. A kelet-elbai junker földbirtokosságra és az evangélikus egyházra támaszkodó irányzat mellett a 19. század közepén megerősödött a katolikus egyházzal összefonódó délnémet konzervatív iskola, amely elutasította a kisméret megoldást, s jelentős paraszti bázisra is támaszkodva a porosznál rugalmasabb szociális politikát hirdetett. 1871 végül is a porosz vonal felülkerekedését jelentette. Tokody részletesen elemzi a birodalmi alkotmányt, és leleplezi a sokak által realpolitikának nevezett megoldás mélyen antidemokratikus jellegét. A továbbiakban nyomon követi a mozgalom völkisch-antiszemita vonásának fokozatos megerősödését, a pángermán körök jelentős nemzeti liberális erőket is integráló működését, általában a konzervatívoknak az első világháború előkészítésében játszott szerepét.

A második fejezet a *német munkásmozgalom belső erőviszonyainak változásait vizsgálja 1918 novemberében és decemberében*. Mint ismeretes, 1918. november 9-én a Max v. Baden vezette kormány átadta a hatalmat a Népmegbízottak Tanácsának, s ezzel az ország politikai irányítása a szociáldemokraták kezébe ment át. A tanácsmozgalom dinamikus kibontakozása, a kedvező világpolitikai helyzet, a polgári pártok dezorientáltsága következtében a polgári társadalom léte a munkásosztály magatartásától függött. Megvolt a proletárforradalom győzelmének lehetősége, az SZDP vezetősége azonban a polgári demokrácia mellett foglalt állást, a munkástömegek túlnyomó része pedig „nem volt képes a szociáldemokrácia szervezeti, politikai és ideológiai befolyása alól kiszabadulni”. A december 16–21 között ülésező birodalmi tanácskongresszus 60%-os szociáldemokrata többsége azt mutatta, hogy a proletárdiktatúra hívei kisebbségben maradtak. Igaz, az NKP december 30-i kongresszusa – rosszul mérve fel az erőviszonyok alakulását, a párt tényleges befolyását – elvetette a parlamenti választásokban való részvételt, az ultrabalos magatartás azonban inkább az ellenforradalmi provokációknak kedvezett. A „baloldali veszély”-től megrettent szociáldemokrata vezetés az elhamarkodott január 6-i berlini felkelés leverésében ellenforradalmi egységekkel működött együtt, ami részben előrevetítette az ellenforradalom újjáéledésének lehetőségét.

Döntőnek bizonyult e folyamatban az a körülmény, hogy a *porosz bürokrácia hatalmi helyzete* a viharos események ellenére érintetlen maradt, ami feltételét képezte a *militarizmus újjászületésének*. Az anarchiától rettegő szociáldemokrata politikusok tudatosan ragaszkodtak a császári államapparátushoz, s működtek együtt a legfelső hadvezetőséggel. November 10-én Ebert megállapodott Groener generálissal a bolsevizmus elleni közös fellépésről, s ezzel megtette egy „fokozatosan kialakuló és meglehetősen ellentmondásos folyamat első lépését.” Tokody óv az elvi megegyezés gyakorlati jelentőségének túlértékelésétől, mivel az önmagában nem befolyásolhatta a német forradalom sorsát, realizálása számos egyéb tényező történelmi egybeesése feltételezte. Hiszen – mint azt a szerző meggyőzően bizonyítja – megvoltak egy demokratikus hadsereg megteremtésének objektív feltételei, s az ellenforradalmi sereg megszervezése, felülkerekedése nem volt elkerülhetetlen, törvényszerű. A negatív fordulathoz jelentős mértékben hozzájárult a katonatanácsokkal szemben a szabadcsapatokra támaszkodó szociáldemokrácia tévedése, Noske berlini fellépése, melynek jelentőségét Tokody Ebert és Groener megegyezésével legalább azonos értékűnek nevezi. S amikor az 1919. február 27-én elfogadott ideiglenes Reichswehr-törvény a hadsereg működését a szabadcsapatokra alapozta, egyben a konzervatív ellenforradalmi tevékenység biztosítékait is megteremtette.

A változó körülmények kedveztek a *porosz-német konzervativizmus politikai újjászervezésének*, a Német Nemzeti Néppárt megalapításának. Miután egységes polgári párt létrehozására objektív ellentétek következtében nem kerülhetett sor (még a liberális mozgalom egysége is hiány-

zott), a német konzervatívok 1918. novemberében hozzáálltak soraik önálló rendezéséhez. November 24-i felhívásuk a katonai diktatúra mellett kardoskodó ókonzervatív szárny háttérbe szorulásáról, a világháború előtti hagyományokkal szakító, a régi konzervatív ideákról lemondó, rugalmasabb politikai magatartást tanúsító, a polgári demokrácia tényét elfogadó össznémet konzervatív irányzat felülkerekedéséről árulkodott. A belső ellentétek harcában létrejött tehát egy olyan pártirányzat, amely elutasította ugyan a rendszerbe való integrálódást, a fennálló rend elleni harcában azonban kész volt a parlamentarizmus játékszabályait betartani. Tovább élt azonban, s a Bajor Tanácsköztársaság leverését követően erőre kapott a vitás kérdések katonai eszközökkel való megoldását szorgalmazó, a vezérmítosz terjesztésében élenjáró szélsőjobboldali áramlat.

A szemben álló politikai erők küzdelmének legális kereteit végül is a *weimari alkotmány* teremtette meg. A polgári demokratikus alapelvekre fektetett rendezés növelte a birodalmi centralizációt, megerősítette a Reichstag befolyását, alárendelve neki a végrehajtó hatalmat, rögzítette az állampolgárok demokratikus szabadságjogait; az egységes német nemzetállam demokratikus koncepcióját azonban Tokody szerint nem valósította meg maradéktalanul. Franciaország és az Egyesült Államok példáját is követve, ugyanakkor a hagyományos német konzervatív gondolkodáshoz is kapcsolódva, igen szélesre szabták a 7 évre választott elnök hatáskörét, aminek végzetes következményei Hindenburg szükségrendeletekkel való kormányzása idején mutatkoztak meg. A weimari köztársaság „keresztlevele” az említett hiányosságok ellenére is megtörte azonban Poroszország hegemóniáját, súlyos csapást mérve ezzel a konzervativizmus politikai bázisára.

A forradalmak utáni konszolidáció nélkülözhetetlen mozzanata a *versailles-i szerződés* aláírása volt. A békefeltételek közzététele össznépi felháborodást váltott ki, s a hangulatot a demokratikus pártok ellen fordította. A nacionalizmus újjáéledésére így a demagóg konzervatív körök érdekeinek megfelelő antidemokratikus légkörben került sor, amiért a békekötéssel kapcsolatos különböző német álláspontokat ismertető Tokody joggal teszi felelőssé az antant szűklátókörű politikáját. Így Versailles az „aláíró” kormányzópartok pozícióját gyengítette, s olyan torzulások forrása lett a politikai gondolkodásban, melyek sokban hozzájárultak a weimari rendszer összeomlásához.

Az alkotmány elfogadása és a békediktátum aláírása lezárta Németország politikai struktúrájának 1918 novemberében megindult átalakulását. A már konszolidálódó viszonyok ellen irányuló *Kapp-puccs* megghiúsítása pedig a nyílt ellenforradalmi próbálkozások végére tett pontot. A reakcióval szemben kibontakozó munkásmegmozdulások – hasonlóan 1918/19-hez – újra lehetővé tették egy munkás-szakszervezeti kormány megalakítását. A szociáldemokraták azonban ragaszkodtak a polgári pártokkal való együttműködéshez, s a fegyveres munkásosztagokkal szemben a Reichswehr alakulatait vetették be. Népszerűtlen döntésük a politikai erőviszonyok jobbrtolódását vonta maga után (ld. az 1920. június 6-i Reichstag választásokat), ami további ösztönzést adott az antant hibás politikájától megnyomorított polgári demokratikus Németország belső ellenségeinek tevékenységéhez.

Tokody Gyula könyve első látásra egymástól független tanulmányok gyűjteményének tűnhet. Az egymáshoz tematikusan kapcsolódó írások azonban a forradalmi korszak minden eddigénél mélyebb magyar nyelvű feldolgozását nyújtják.

Erdődy Gábor

KARL M. BROUSEK:

WIEN UND SEINE TSCHECHEN

Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert
Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1980. 148 l.

BÉCS ÉS CSEHEI EGY KISEBBSÉG INTEGRÁCIÓJA ÉS ASSZIMILÁCIÓJA
A 20. SZÁZADBAN

Az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet kiadványsorozatában (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts), amelyet R. G. Plaschka ad ki és K. Mack szerkeszt, legutóbb – annak 7. köteteként – egy igen figyelemre méltó munka jelent meg. Fiatal történész a szerzője, egy három generáció óta Bécsben élő cseh családból, amely az osztrák állampolgári lojalitás

sérelme nélkül őrizte és ápolta nemzetiségét az osztrák főváros asszimilációs hatásai közepette. Ez a tradíció határozza meg K. M. Brousek viszonyát a bécsi csehek – könyvében nagy felkészültséggel és tárgyilagosan vizsgált – múltjához és jelenéhez, akik sok évtizeden át járultak hozzá Bécs sajátos arculatának kialakításához, s akik nélkül szegényebbnek éreznék e képet.

A Habsburg Monarchia fővárosában régóta szép számban található cseh nemesektől és kereskedőpolgároktól eltekintve, a 19. század második felében történt tömeges bevándorlás teremtette meg igazából a bécsi csehek etnikai csoportját: különösen a 80-as években vált intenzívvé a gyorsan növekvő és munkáskezeket egyre fokozottabban igénylő Bécs szívóhatása Cseh- és Morvaország déli része megélhetési nehézségekkel küzdő agrárlakosságának szegényrétegeire. Ezek bőven találtak munkát a rohamosan fejlődő metropolis nagy építkezéseinek s az azokat kiszolgáló téglagyárakban. Kezdetben nagy volt a fluktuáció; az építési szezon végén évente csapatostul hazatértek, majd újabb és újabb rajok csatlakoztak a megint Bécsbe igyekvőkhez. De a városban tartósan meglepedettek száma is egyre nőtt; a téglagyári, sörgyári munkások, a csatornatisztítók jórészt csehek voltak, ugyanígy a városban szolgáló cselédek. A kisparban is igen nagy számban találtak megélhetést, különösen a cseh szabók, szűcsök, cipészek, asztalosok voltak keresettek.

A századfordulón több mint százezer cseh lakost állapított meg Bécsben a népszámlálás, a főváros népességének 6,2%-át, de ez feltétlenül jóval alatta marad a városban letelepedett csehek nehezen meghatározható valószínű számának – állapítja meg a szerző, aki ugyanakkor elutasítja a cseh részről gyakorta rendkívül túlzott becslések számadatait is. A városi népességről alkotott összképbe mindenesetre a szezonjelleggel ott tartózkodó cseh munkavállalók tömegei is belefolytak; a mindenütt bőven hallható cseh szó, a lépten-nyomon tapasztalható cseh jelenlét hamarosan irritálni kezdte az autochton városlakók egy részét, már-már teljes elcseszedéstől féltve Bécs német karakterét. A szerző rámutat az ilyen aggodalmak teljes irrealitására, és helyesen bírálja a csehellenes sovíniszta megnyilvánulásokat, a németesítő törekvéseket. Jól érzékelteti, hogy a nagyvárosi körülmények között a szociális szervezetben túlnyomórészt munkás cseh népesség asszimilációja természetes úton is könnyen és gyorsan haladt előre. Hogy nem még erősebb ütemben, abban döntő szerepe a cseh-morvaországi szülőfölddel való élénk kapcsolat fennmaradásának volt.

Brousek rendkívül plasztikus képet ad arról, hogy a bécsi csehek egy része a maga cseh nyelvének, öntudatának megőrzésével illeszkedett be a főváros társadalmába, s olyan cseh egyesületekbe, pártokba (illetve szekciókba), szakszervezetekbe tömörült, amelyeket az elhagyott cseh hazában lévő megfelelő szervezetek mintájára – olykor egyenesen azok fiókszervezeteként – hoztak létre, élvezve az anyaintézmények és szervezetek, a hazai cseh társadalom, majd 1918 óta egy önálló csehszlovák állam anyagi és erkölcsi kulturális támogatását. A szerző behatóan ismerteti a bécsi cseh pártok, szakszervezetek, egyesületek és cseh nyelvű lapjaik szerepét, és viszonyuk mindenkor alakulását az ausztriai (bécsi) német, illetve nemzeti jellegű megfelelő szervezetekhez. Különös figyelmet érdemelnek – a bécsi csehek társadalmi szervezetének is megfelelően – a munkáspártokról, munkásegységekről, szakszervezetekről írottak. Bemutatja a bécsi csehek tömeges kötődését a szociáldemokráciához (később kis részben a kommunistákhoz is); vizsgálja a cseh keresztény-szociális, cseh nemzeti szociális, cseh néppárti stb. befolyásokat, a katolikus (és kis mértékben az evangélikus) egyház szerepét. Méltán fordít nagy figyelmet a Komenskýról elnevezett prágai központú cseh iskolaegyetlen jelentőségére a bécsi csehek anyanyelvi iskoláztatása lehetőségének megteremtésében.

A szerző nem hallgatja el, hogy a bécsi csehek polgári jellegű szervezeteiben, így különösen a cseh Sokol itteni szervezetében, a hazai cseh nacionalizmus pánszláv tendenciái elég erőteljesen érvényesültek; ezekben a körökben egy „a Dunához előretolt bástyának” tekintették „a cseh törzs itteni ágát”. Az ilyenfajta cseh „hivatástudat”, s a cseh igények olykor túlzott formákban jelentkezése – (pl. cseh egyetem követelése Bécsben) – aligha csillapíthatta a német nacionalista szervezetek (Bund der Deutschen in Niederösterreich; Deutscher Schulverein Südmärk) csehellenességét. A szerző helyesen állapítja meg, hogy az állami, városi hatóságok többnyire összejátszottak ezekkel a német nacionalista társadalmi szervezetekkel; támogatták a csehek megfélemlítésére, visszaszorítására, elnémetesítésére irányuló különféle akcióikat. A népszámlálásoknál az anyanyelv helyett „az érintkezés nyelve” kérdőpont alkalmazása és értelmezése a tényleges helyzet módosítására magában véve is elég tág lehetőséget adott.

A cseh etnikum Ausztriában lényegében a bécsi csehekkel azonos; csupán a főváros közvetlen környékének néhány helységében voltak még csehek; ezekre a bécsi cseh szervezetek lehetőség szerint

kiterjesztették gondoskodó befolyásukat. A fejlődő Bécs szabad munkaerőt magához szippantó hatása – a szlovák idénymunkások tömegei mellett – néhány ezer szlovák tartós letelepedéséhez is vezetett; ezek a bécsi cseh szervezetek mellé néhány szlovák szervezetet is létrehoztak. Míg a bécsi csehek egyértelmű lelkesedéssel üdvözölték az első világháború végeztével az önálló csehszlovák köztársaság létrejöttét, és a „csehszlovakizmus” politikáját, az osztrák főváros szlovákjai inkább a hazai autonómista erőkkel rokonszenveztek, de a magyar revíziós törekvésekkel való együttműködésnek is akadtak hívei körükben.

A csehszlovák köztársaság létrejöttével a bécsi csehek egy jelentős – épp az erősebben cseh öntudatú és képzettebb – része visszatért az egykori szülőhazába, illetve Szlovákia és Kárpátalja területén keresett elhelyezkedést. A Bécsben maradt csehek számára az osztrák békeszerződés kisebb-ségvédelmi rendelkezései mellett az 1920. júniusi brünni csehszlovák–osztrák egyezmény biztosított kölcsönösségi alapon bizonyos lehetőségeket a cseh anyanyelv és kultúra fenntartására az asszimilációs hatásokkal szemben. A bécsi csehszlovák követség esetről esetre szót emelt a bécsi csehek érdekében; a csehszlovák állam költségvetéséből és a csehszlovák társadalom gyűjtőakcióiból, valamint magánjellegű csehszlovák intézményektől jelentős szociális és kulturális támogatást kaptak. E szempontból külön is említett érdemel a külföldi csehszlovákokkal való foglalkozásra 1928-ban létesített intézet. Évente 2–3 ezer bécsi cseh gyermek üdült Csehszlovákiában, ahová a bécsi cseh egyesületek rendszeresen szervezték a társasutazásokat is; a csehszlovákiai színházak bécsi vendégszerepléseinek is megvolt e szempontból a maguk jelentősége. Csehszlovákiai könyvküldemények jelentős mértékben gyarapították a bécsi csehek népkönyvtárait és központi Komensky-könyvtárát.

A bécsi csehek helyzetében, akik jelentős szerepet játszottak a főváros szociáldemokrata munkásmozgalmában, és a Republikanischer Schutzbund keretében külön cseh szekciót képeztek, a fasiszta Heimwehr 1934. februári véres győzelme nyomán jelentős súlyosbodás következett be. A terror léghőre is nagyban hozzájárult az ezévi népszámlálás hatalmas asszimilációs „előrelépést” mutató eredményéhez: most már csak feleannyian – alig 40 ezren – vallották magukat csehnek, mint a legutóbbi, 1923. évi népszámláláskor, s ezzel számárányuk Bécs lakosságának 2,1%-ára süllyedt. A szociáldemokrata párt betiltásával megszűnt a csehek képvisellete a bécsi városi tanácsban, ahol 1923–1934 közt 2 – (azt megelőzően 8, részben azonban polgári) – képviselőjük volt. (Az osztrák parlamentben csupán 1919–20-ban volt – egyetlen – mandátumuk). A kialakuló osztrák „rendi államban” a bécsi csehek vezetői, a Komensky-iskola tanárai is, kénytelenek voltak a Vaterländische Frontba lépni.

Az Anschluss bekövetkezése 1938. márciusában méltán tölthette el a legnagyobb aggodalommal a bécsi cseheket. A város új polgármestere egyfelől a nemzetiszocializmus eszmerendszeréből szerinte eleve fakadó messzemenő előzékenységről biztosította őket, másfelől közölte a berlini utasítást, mely szerint a cseh szavazatok a német szavazatoktól elkülönítetten kezelendők az Anschluss szankcionálására elrendelt népszavazáson. Így történt, hogy a szavazatát leadott több mint 23 ezer bécsi cseh közül mindössze 31 mondott nemet. Abban azonban, hogy a bécsi csehek az Anschluss nyomán is megmaradhattak korábbi állapotukban, és iskoláik, egyesületeik – persze a körülményekhez mérten – tovább működhetek, a Csehszlovákiára, majd felszámolása után a Cseh-Morva Protektorátusra való tekintet játszhatott elsősorban szerepet. Az 1939. évi népszámlálás, amely szakított „az érintkezés nyelve” kérdésének gyakorlatával, az eredetre utaló „anyanyelv” szerint több mint 56 ezer csehét (3,2%) mutatott ki Bécsben, de ezeknek csak valamivel több, mint egyharmada vallotta magát – egy korábban nem alkalmazott további kérdőpont alapján – „nemzetiség” szerint is csehnek.

A bécsi csehek képviselét az 1918-as eredetű Cseh Nemzeti Bizottság utódja, az 1925-ben létesült Cseh Kisebbségi Tanács látta el továbbra is. Ez a legáltalánosabb képviselati szerv, amelyben azonban a cseh kommunisták kezdettől fogva nem vettek részt, s amelyből 1934 óta a szociáldemokraták is hiányoztak, immár csak a főbb egyesületekre támaszkodva és hangsúlyozottan politikamentesen igyekezett képviselni a cseh érdekeket. A náci uralom 1942-ig tolerálta működését, akkor azonban a bécsi cseh szervezetek felszámolására megindult intézkedéseknek maga is áldozatul esett. Ezek az intézkedések összefüggésben voltak a Cseh–Morva Protektorátusban ekkor fokozottabban érvényesíteni kezdett „kemény kéz” politikával.

Az ellenállás jelei a bécsi csehek körében is megmutatkoztak. A szerző bemutatja a bécsi cseh kommunisták 1941–42-ben felgöngyöltett ellenálló csoportját, amely az osztrák kommunista párt akciói keretében tevékenykedett, s megismertet egy bécsi cseh polgári ellenálló csoporttal, amely 1944

végi lebukásáig a londoni csehszlovák emigráns kormányral, a Bariban székelő csehszlovák katonai misszióval, a protektorátusbeli polgári ellenállással, valamint jugoszláviai felszabadító erőkkel állott kapcsolatban. Az ausztriai ellenállási mozgalom bécsi cseh résztvevőinek számát 300-ra teszi; közülük 69-en életüket áldozták.

A második világháború végén Bécs romokban hevert, míg a csehszlovák állam viszonylag megkímélt területeken éledt újjá. A nemzetiségi problémákból eredhető veszélyeztetettség tapasztalataira hivatkozva, a prágai kormány egy lehetőleg homogén csehszlovák nemzetállam létesítésére törekedett, és a kitelepítendő németek helyének betöltéséhez a bécsi csehek körében nagyszabású toborzóakciót indított. Kereken 10 ezer áttelepülővel csappant meg a bécsi csehek száma, amelyet az asszimiláció meggyorsult üteme, s „az érintkezés nyelve” bizonytalan kategóriájának újbóli alkalmazása az 1951. évi népszámláláskor alig több mint 4 ezer főre, az osztrák főváros lakosságának 0,2%-ára szállított alá. Az 1971. évi népszámlálás szerint viszont mintegy 8 ezer cseh lakosa volt Bécsnek (0,5%). A statisztikai ingadozások nem támaszthatnak azonban kétséget a folyamat alapvető iránya és előrehaladása felől.

A szerző, aki a korábbi asszimilációs folyamatban az ezt spontán elősegítő természetes tényezők által kifejtett vonzó hatás, illetve a felemelkedési vágyból fakadt önkéntes asszimilációs készség mellett megfelelő szerepet tulajdonít az állam és a többségi nép részéről megnyilvánult kétségtelen erőtetésre utaló momentumoknak is, 1945 után inkább annak tulajdonít jelentőséget, hogy a bécsi csehek fiataljai, még ha tudnak is még csehül, egyre kevésbé látják értelmét annak, hogy különösebben ragaszkodjanak cseh kultúrájukhoz; a cseh szervezetektől el is idegeníti őket azok megosztottsága, marakodása. A Bécsben ma működő mintegy 30 cseh egyesület és tagsága az 1948. évi csehszlovákiai fordulat nyomán két táborra szakadt: jó részük nem ért egyet azon kisebb – ugyancsak külön lappal rendelkező – táborral, amely szimpatizál a Csehszlovák Szocialista Köztársasággal. Mindenesetre tény, hogy a Bécsben ma is működő cseh nyelvű óvodát, népiskolát és polgári iskolát – az osztrák kormánnyal történt megállapodás alapján – a Csehszlovák Szocialista Köztársaság költségén tartják fenn.

Tilkovszky Loránt

FÖLDET, KÖZTÁRSASÁGOT, ÁLLAMI ISKOLÁT! VITÁK A MAGYAR PARLAMENTBEN 1944–1948

VÁLOGATTA ÉS A BEVEZETÉST ÍRTA: BALOGH SÁNDOR

Gondolat Könyvkiadó 1980. 509 l.

Érdekes és hasznos történelmi forrásgyűjtemény megjelentetésére vállalkozott a Gondolat Könyvkiadó a „Földet, köztársaságot, állami iskolát!” c. kötet kibocsátásával. Ahogyan arra az alcím is utal, a kiadvány a felszabadulást követő esztendőik izgalmas és sorsfordító politikai, közelebről parlamenti küzdelmeibe nyújt betekintést. Ilyen témájú forrásgyűjtemény történelmünk népi demokratikus korszakára vonatkozóan első ízben látott napvilágot. A témaválasztás fontosságát az a tény is indokolja, hogy a felszabadulás után a parlament volt az a fórum, ahol a társadalom különböző osztályait és rétegeit képviselő politikai pártok a széles közvélemény előtt fejtették ki az ország jövőjéről alkotott elképzeléseiket.

A gondosan szerkesztett dokumentumkötet a parlamenti küzdelmek sokaságából a földosztásról, a köztársaság megteremtéséről, valamint az iskolák államosításáról szóló törvényjavaslatok feletti vitákat, továbbá az azok eredményeként megszületett törvényeket bocsátja közre.

A nagybirtokrendszer megszüntetése, a királyság, illetőleg a monarchia maradványainak felszámolása, valamint az állam és az egyház elválasztása haladó, polgári demokratikus követelések voltak, amelyeket azonban Magyarországon a polgári átalakulás nem oldott meg, így ezek sajátos módon közel egy évszázadon keresztül a társadalmi haladás kulcskérdései maradtak. A második világháború után, a népi demokratikus hatalom megszületésével minden korábbtól eltérő, gyökeresen új történelmi-politikai helyzetben vetődött fel és kerülhetett immár napirendre e célkitűzéseknek végérvényes valóra váltása.

A parlamenti naplók hiteles kiadása alapján, eredeti szövegben és teljes terjedelemben közölt viták keresztszemetet adnak arról, hogy a koalíciós és a polgári ellenzéki pártok, illetve azok képviselői miként foglaltak állást az egyes törvényjavaslatokkal kapcsolatban. Ez azért is hangsúlyozandó, mert e viták a folyamatos – hol erőteljesebb, hol csendesebb – politikai küzdelmekbe ágyazódva, azoknak szerves részeként zajlottak le, azaz időközben a koalíción belüli és kívüli erőviszonyok jelentősen módosultak. Ezzel függött össze például, hogy az egyes törvényjavaslatok milyen sorrendben kerültek a parlament elé, illetve a törvényhozás elnevezése hogyan változott meg. A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földosztásról az Ideiglenes Nemzetgyűlés, a köztársaság megteremtéséről a Nemzetgyűlés, az iskolák államosításáról pedig az Országgyűlés határozott. A kiadvány elején helyet kapott továbbá a népi demokratikus hatalom legelső törvényalkotása „A nemzetgyűlés szózata” is, amely a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front legidősebb célkitűzéseit foglalta magába.

A forrásgyűjtemény külön érdeme a bevezető tanulmány, amely – a parlamenti viták változásával együtt – Balogh Sándor munkája. A hosszabb bevezető behatóan elemzi a fentebbi törvények megszületésének idején a politikai életben végbement változásokat, így az 1944., az 1945. és az 1947. évi parlamenti választásokat, illetve a politikai küzdelmekben megnyilvánuló hatásait. A tanulmány továbbá részletes tájékoztatást nyújt a törvényjavaslatok parlamenti vitáit megelőző pártközi tárgyalásokról és a törvényhozás egyes bizottságainak üléseiről, valamint a parlamentben elhangzott előadói beszédekről és a viták során felmerült fontosabb állásfoglalásokról. Külön is említést érdemel a parlamenti bizottsági ülések jegyzőkönyveinek a felhasználása, melyekkel eddig a korszak kutatói közül csak néhánynál találkoztunk.

A törvényjavaslatok sorában sajátos helyet foglalt el a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földosztásról szóló. A parlamenti vita idejére ugyanis a földosztás első nagy hulláma – a kormányrendelet értelmében – már országsszerű lezajlott. A pártok így a törvényjavaslat vitáját a közelgő nemzetgyűlési választásokat megelőző politikai erőpróbnának tekintették, mindenekelőtt a földosztás végrehajtásával kapcsolatos nézeteik szembesítésének. A köztársasági törvényjavaslatnak a parlamenti küzdelemben várható legfontosabb mozzanatait a nemzetgyűlés közjogi és alkotmányjogi bizottságában kibontakozott vita már mintegy előre jelezte. A fakultatív vallásoktatásra történő kitekintés pedig pontosan érzékelteti, hogy az iskolák államosítása mennyire összetett kérdés volt. A bevezető tanulmány tulajdonképpen „rálátást” biztosít a forrásgyűjtemény maradéktalan élvezetes olvasásához. Itt kell megemlíteni Izsák Lajos szövegmagyarázó jegyzeteit, melyek a parlamenti viták során felmerült, a népi demokratikus átalakulással összefüggő tényeket és eseményeket (a népi, nemzeti bizottságok létrejötte; a Nemzeti Főtanács, a Népgondozó Hivatal, az Országos Köznevelési Tanács felállítása; a földosztásról szóló rendelet végrehajtási utasításai; a polgári ellenzéki pártok megalakulása; a katolikus klérus magatartása az iskolák államosításával kapcsolatban stb.) világítják meg. Ezenkívül a korábbi időszakokhoz kapcsolódó, az azokra utaló tényeket és az egyes történelmi fogalmakat (a két világháború közötti földreform és földreform-tervezetek; Pragmatica Santio; Ratio Educationis; az investitúra-harc stb.) illetően is pontos eligazítást nyújtanak, ami különösen nagy segítséget jelent a latin nyelvből nem, vagy kevésbé járatos olvasó számára.

E forrásgyűjtemény méltán tarthat igényt érdeklődésre hazánk legközelebbi történelmi múltja (közvetve vagy közvetlenül társadalmunk sorsa) iránt nyitott idősebb és ifjabb nemzedékek sorában egyaránt. Hiszen akik valamilyen formában megélték ezt a periódust, azok részére a kötet a személyes tapasztalatoknak és az élményeknek a történelmi tényekkel való szembesítésére ad ösztönzést. Akiknek pedig ezek az évek már „történelmet” jelentenek, számukra a forrásgyűjtemény e néhány időszerű és fontos kérdést úgy tárja fel, hogy egyúttal betekintést is nyújt a parlamenti küzdelmek légkörébe. Nem utolsósorban emiatt a kötetet minden bizonnyal eredményesen lehet használni az oktatás területén is. Szívesen találkoznánk további (pl. a tőkés tulajdon kisajátításáról szóló) hasonlóan értékes forráskiadványokkal.

Föglein Gizella

RICHARD VON DÜLMEN:

AZ EURÓPAI TÁRSADALOM FORMÁLÓDÁSA A KORAI ÚJKORBAN

A történelem modern korszakának fejlődése (Európában a 16. sz.-tól) az újkorkutatás központi problémája. Megközelítésében sokáig eszme- és intézménytörténeti szempontok uralkodtak, melyek új eszmék megszületésében, új politikai alkotmányok kidolgozásában keresték a megújulás meghatározóit. Ennek megfelelően az újkor kezdetét a modern individualizmus felemelkedésével (reformáció, reneszánsz), a modern államiság keletkezésével (abszolutizmus, bürokrácia), illetve a kapitalizmus felemelkedésével hozták összefüggésbe. Kialakult ugyanakkor egy univerzális-történeti megközelítés is, amely az Európán kívüli társadalmakkal történő összehasonlítást alkalmazva kérdez rá egyrészt az európai felemelkedés különleges feltételeire, másrészt a korai újkori fejlődés általános minőségére.

A középkorból az újkorba való átmenet, a modernizáció alapkérdéseit tárgyaló tanulmány a kérdést mint társadalmi folyamatot, a történelem társadalmiasodását próbálja meg leírni. A preindusztriális társadalmakban egymástól nehezen elválasztható uralmi, gazdasági, és kulturális szektorokat a korai újkori társadalom racionalitásának összefüggéseiben elemzi, mert csak így értelmezhető szerinte helyesen az említett szférák önállóodása és differenciálódása, a korai újkortörténet alapproblémája. Hangsúlyozza, hogy az európai társadalmak fejlődése a 16. sz.-ban korántsem a modernizálás valamilyen egységes szabályzata szerint történt, azt nem lineáris, a tökéletlenből a tökéletesbe átvezető megszakítás nélküli folyamat jellemzi, s ezért az újkori Európa társadalmi fejlődésében alapelveként a „Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen” érvényesült. Szerző hangsúlyozza, hogy a történelem és a társadalom társadalmi cselekvés eredménye, azt nem egyszerűen objektív struktúrák mozgása határozza meg, s ennek megfelelően nagy figyelmet fordít a társadalmi valóságot megjelenítő osztályok, csoportok, egyének szerepének vizsgálatára.

Elemzését Dülmen a reformációtól a westfáliai békéig, ill. az angol forradalomig terjedő, az Európa hegemoniális szerepét megalapozó időszakra összpontosítja, miközben figyelmét elsősorban a feudális gazdaság átalakulására, a korai újkori rendi állam változásaira, az újkori politikai uralmi szisztémák megszületésére irányítja.

Kiindulásként meghatározónak nevezi, hogy a városok felemelkedésével a régi hierarchikus rend megbomlott, a tradicionális függési viszonyok (földbirtokos–jobbágy, céhek–kézművesek, fejedelmek–nemesek) már nem fejezték ki a megváltozott társadalmi viszonyokat. A birodalom univerzalizációja, a Respublica christiana végleg fikcióvá vált, miközben a hagyományos uralmi formák nem vezettek területi szuverenitás kialakulásához. Jelentős változást hozott a 15. sz. második felétől meginduló demográfiai növekedés, a pénzforgalom, az életszínvonal emelkedése és a város expanziója, melyek a feudalizmus hagyományos eszközeivel immár orvosolhatatlan problémákat vetettek fel. Olyan társadalmi-gazdasági strukturális válság robbant ki, melyben egyetlen konszolidáló erőként a fejedelem jelent meg, konfliktusszabályozóként úr és paraszt, város és nemes között, ami lehetővé tette a fejedelemségek territoriális hatalommá alakulását. Döntő szerepet játszott a vázolt folyamatban a reformáció, az az összeurópai társadalmi tömegmozgalom, amely egységes erkölcsöt követelt a mindennapi életben, és kísérletet tett a társadalmi problémák rendek felett átnyúló megragadására.

Az uralmi rendszer jellegének megváltozásában, a feudális gazdaság válságában, a reformáció új egyetemes moráljában találja meg Dülmen azokat a középkori örökségként értelmezett tényezőket, amelyek feltételét képezték a társadalom 16. sz.-i átalakulásának. Az egyes országok további fejlődése

szempontjából meghatározónak tartja, hogy az említett ellentmondások milyen fokon jelentkeztek, s hogyan sikerült azok feloldása.

A korai modern állam központi szerepet kapott a problémák orvoslásában: ösztönözte a termelést, a kereskedelmet, meghatározta a gazdaságpolitikát, s egyben az olcsó munkaerőt is biztosította. Alapul szolgált a gazdaságnak a politikától való elszakadásához, depolitizálásához, a feudális uralom alól való felszabaduláshoz, emancipálódásához, melyeknek hátterét a korai modern állam, az árutermelők és a kereskedők érdekeinek találkozása teremtette meg.

A keletkező kapitalista világpiac a feudális gazdasági rendet csak részlegesen bontotta meg. A változások Angliában és Hollandiában a rendekre nivelláló hatást gyakoroltak, a szárazföldön inkább a rendi különállást erősítették. A középkor viszonylag mobil társadalmá zárt, erősen differenciált szisztémává merevedett, amelyben minden csoport, egyén a hierarchiában elfoglalt helyének megfelelő szerep eljátszására volt kárhozható. A politikai élet meghatározó körei a fennálló rendszer biztosítékát a rendi társadalom konzerválásában látták, ami a privilegizált rendek kasztszerű elzárkózásának kedvezett.

A társadalmi különbségek megmerevéseével egyidőben jelentkeztek az ún. integrációra képtelen marginális csoportok, diszkriminált rétegek (koldusok, vallási szeparatisták), a köztes helyzetet elfoglaló, nem privilegizált, de a társadalom számára nélkülözhetetlen rétegek (kereskedők, bírók, hivatalnokok, bérmunkások), valamint a magukat önként és tudatosan kizáró elemek (értelmségi elit).

A bemutatott gazdasági-társadalmi bázison jöttek létre a 16–17. sz.-ban Európában azok az állami egységek, amelyeket az abszolút uralkodó és a korporált rendek együttműködése, a feudális uralmi gyakorlat racionalizálása, az uralmi jogok eldologiasítása, a rendek depolitizálása, zárt területiális uralom jellemezte.

Az 1550–1660 között kirobbanó háborúk és felkelések ugyanakkor a centralizációval ellentétes érdekek meglétéről tanúskodtak, melyek egyik eredménye a rendi autonómia – a szabadságjogok követelésének megfogalmazódása volt. Mindez már a rendi társadalom elpolgárosodásának, alkotmányos átalakításának kezdeteire utalt.

(Geschichte und Gesellschaft 1981|I 5–41.)

E. G.

THOMAS C. LEONARD:

A FORRADALOM „HÍREI” A „LELEPLEZÉS” AMERIKÁBAN 1768–1773-BAN

Harbottle Dorr bostoni kereskedő, a Szabadság Fiai nevű társaság tagja, hatalmas, négykötetes gyűjteményt állított össze az 1764–1776 között megjelent újságokból, abból a megfontolásból, hogy munkájával hozzájárulhat kora politikatörténetének megírásához. A több, mint 3500 lapnyi anyagból szemléletesen kitűnik, hogyan alakították a korabeli újságok „leleplező” cikkeikkel a forradalom felé haladó Amerika politikai arculatát, illetve, hogy az amerikai politikai szóhasználatban hogyan alakult ki és formálódott a „hír”, a „tudósítás” publicisztikai tartalma.

A sajtóbeli „leleplezések” mindenképpen túlmutatnak azon a tényen, hogy mintegy a mindennapok nyelvére fordították az ellenállás, majd a forradalom ideológiáját. Bár a bélyegtörvény keltette válság és a bostoni teadélután viharos eseményei viszonylag hamar túlhaladottá tették a „sajtóháborút”, a leleplezések publicisztikájának jelentősége abban áll, hogy azokban az években, amikor a brit uralom még megkérdőjelezhetetlennek tűnt, felkeltették a gyarmati polgárság szociális érdeklődését, és a gyarmati adminisztráció politikai és katonai reprezentánsai elleni szüntelen támadásokkal ébren tartották a gyarmatiak társadalmi érzékenységét.

Az 1760-as évek előtt az amerikai lapok vajmi kevés figyelmet szenteltek a mindennapi és helyi politikának. Habár néhány merészebb kiadó-vállalkozó, mint pl. James Franklin, vagy J. P. Zenger, vállalkozott a napi politika értékelésére, az igazi nyitást John Dickinson jelentette, aki 1768-ban Farmer álnéven a Pennsylvania Gazette-ben Letters from a Farmer in Pennsylvania címmel megindította az újságháborút London gyarmati politikája ellen. Dickinson a Townshend Revenue Acts

(1767) kapcsán, melynek szankciói az adott időben voltaképpen még nem is terhelték túlságosan a gyarmatokat, olvasói figyelmét egy Londonból kiinduló „összeesküvése” hívta fel, mely apró lépésekkel ugyan, de kétségkívül a tengerentúli területek egyre teljesebb gazdasági-társadalmi alávetésére irányult, és az amerikai tartományok szabadságát veszélyeztette. Cikksorozata, melyet „leleplezés”-nek nevezett, tökéletesen megfelelt céljainak. Ráirányította az olvasók figyelmét az „ellenség” tevékenységére, annak esetleg rejtett jeleire. A kor fogalomvilágában oly eleven erény-korrupció ellentétpármak a London által folytatott gyarmati politikára való alkalmazásával, mint Harbottle Dorr megállapította, mintegy „felnyitotta polgártársai szemét”. További cikkeiben, a mindennapi belpolitikai események kommentálásával állandósította a gyarmatiakban a veszélytudatot, és állandó örködésre hívott fel a „Szörnyeteggel” szemben.

Amikor 1768 végén az angol csapatokat beszállásolták Bostonba (ahol addig nem volt helyőrség), a Szabadság Fiai, Sam Adamsszel az élen, maguk is támadásba lendültek. A bostoni Evening Post-ban sorozat indult Journal of Occurrences címmel, és kíméletlen támadásokat intézett a brit erők ellen. Részletesen, a legvadabb túlzásoktól sem mentesen, agitatív erővel tárgyalta a beszállásolás nyomán eluralkodott korrupciót, erőszakosságokat, anyagi-erkölcsi kilengéseket és az általános erkölcsi hanyatlást; a mindennapok nyelvén, már-már az utcai pletykák és rémhírek stílusában figyelmeztetett arra, hogy a magasabb vezetés erkölcsstelensége óhatatlanul maga után vonja a tömegek demoralizálódását is. A „megszállt” Boston angol kormányzója, T. Hutchinson és F. Bernard, maguk is kénytelenek voltak elismerni a „leleplezések” hihetetlenül mozgósító és erjesztő hatását; Hutchinson például a legfőbb ellenségeinek éppen az újságírókat nevezte.

A Townshend-törvényre válaszként kibontakozott importellenes mozgalom is a leleplező cikkek keresztútjába került. Az 1769-ben megújult bojkott kapcsán jelentek meg a Boston Gazette-ben az első névsorok a bojkott megsértőiről. E téren a legvehemensebb leleplező John Mein bostoni nyomdász-könyvkereskedő és kiadói vállalkozó volt, aki válogatás nélkül tüzelt barátra és ellenségre; gyanúsítottjai listájára egy ízben John Hancock (a függetlenséget kimondó kontinentális kongresszus leendő elnöke) is felkerült.

Az újságháború fegyvertárának fontos eleme volt a tények tendenciózus ferdítése, kiélezése, valamint „a jó ügy érdekében” való félreorientálás. A cikkek mellett ez volt a jellemző az illusztrációkra is: eklatáns példaként említhető pl. Paul Revere egy metszete a bostoni vérengzésről, amelyen még a kortársak egybehangzó véleménye szerint sem felelt meg a valóságnak semmi. A lapok ösztüze végül is rábírta a londoni kormányt arra, hogy a helyőrséget Boston falain kívülre helyezze. Ugyanakkor, a tea kivételével, feloldották a Townshend-törvény megszorításait is. Ez a fordulat időlegesen kifogta a szelet az újságírók vitorláiból. 1773 elején azonban újabb támadást indítottak Hutchinson kormányzó B. Franklin által megszerzett, 1767–1769. évi személyes levelezésének közreadásával. A lapok külön mellékletben hozták a levelezést.

Fölmerül a kérdés, mi is volt az „újságháború”, a „leleplezések” valódi jelentősége az adott politikai szituációban? Voltaképpen az, hogy bevezette az amerikai publicisztika fogalomkörébe a napi politika értékelését, stilisztikai szempontból pedig, a megelőzőekben uralkodó esszéstílus helyett, a politikai riport formáját. A leleplezések mozgósító ereje felbecsülhetetlen. Rámutattak az elnyomók gyengéire, megjelölték a lehetséges támadási felületeket. Segítették a kereskedőket a bojkott fenntartásában, amikor pedig csökkent az ellenállás ereje, a múlt eredményeinek és a régi sérelmeknek a felemlegetésével buzdítottak kitartásra. Publicisztikai szempontból pedig – a túlzások, hazugságok, rágalmozások, a manipulációk ellenére is – új tartalommal töltötték meg az amerikai újságírást és a tömegtájékoztatót, óriási népszerűségük folytán, valóban tömegtájékoztatótá tették.

A bostoni lapok cikkeinek elemzése természetesen nem elegendő ahhoz, hogy képet alkothassunk arról, hogyan vitték végbe az amerikaiak a forradalmukat, és hogyan teremtték meg a jellegzetes amerikai újságírást, arra azonban mindenképpen ráirányítják a figyelmet, és ez fontos kutatási területe lehet a történészeknek, hogy ez a kor az amerikai politikai publicisztika megszületésének és az amerikai politikai nyelvezet kialakulásának kora.

(The Journal of American History, Vol. 67. No. 1. June 1980. 26–40.)

DONALD M. SCOTT:

A NYILVÁNOS ELŐADÁSOK RENDSZERÉNEK ÉS KÖZÖNSÉGÉNEK
KIALAKÍTÁSA A 19. SZÁZADI AMERIKÁBAN

Amerikában a 19. század közepén nemcsak az iparban, hanem a szellemi életben is fáradhatatlan feltalálók működtek. Az amerikai kultúra egyik találmánya, a hasznos tudás elsajátítását legjobban megkönnyítő nyilvános előadás (public lecture) rövid idő alatt páratlan karriert futott be. Különbözött a beszédétől, a szónoklattól, a prédikációtól, bár mindegyiktől kölcsönzött valamit. 1840 és 1860 között csak New Yorkban több mint 3000 meghirdetett előadást tartottak. Mindenütt egyletek alakultak azzal a céllal, hogy előadásorozatokat szervezzenek a város lakossága számára.

Az előadások témája az asztrológiától a biológián, a filozófián, a földrajzon keresztül a betűk eredetéig, vagy a törökök családi életéig terjedt. A korábban ingyenes előadások az 1840-es években teljesen átalakultak. Az ismeretlen, helyi előadásokat felváltották az alkalmanként 20–100 dollárért fellépő, országosan ismert, profi előadók.

Az előadások ezzel párhuzamosan egyre hangsúlyozottabban társadalmi eseménnyé váltak, a szervezők pedig a közösségért fellépő, de saját nevükben eljáró testületté alakultak. Az előadással szemben támasztott követelmények előírták, hogy legyen komoly, erkölcsös, szellemes, hasznos, foglaljon állást morális és társadalmi kérdésekben, s szóljon az egész közösséghez, annak politikai, vallási hovatartozásától függetlenül. Az előadásnak az a tulajdonsága, hogy hasznos s mindenkinek vonzó, elkülönítette az összes politikai, vallási szektához, párthoz – azaz a részhez és nem az egészhez – intézett szónoklattól. Ez a tulajdonsága abban is megnyilvánult, hogy nem bérelt helyen, hanem a közösség tulajdonában álló épületben, általában a városházán tartották.

Az előadásorozatok novembertől áprilisig folytak. A helyi szónokokat az ügyvédek, orvosok képviselték, s általában véve az előadók több mint fele egyházi férfiak vagy a helyi iskolák igazgatói, professzorai közül került ki. Rajtuk kívül felleptek még újságírók, reformerek, irodalmárok, azaz az intellektuális munka legszélesebben értelmezett munkásai. Közülük emelkedett ki például Ralph Waldo Emerson vagy Horace Greeley is. Az előadók meglehetősen vegyes társulatában csak az a közös, hogy mindnyájan elkötelezték magukat a szellemi munka mellett, s mindnyájan hittek abban, hogy az előadás, mint a társadalom számára tudást továbbító struktúra, feltétlenül hasznos valami.

A hivatásos szellemi munkás számára az érvényesüléshez nemcsak intézményeket, témákat, tevékenységeket kellett találni, hanem sokszor fel is kellett találni azokat. A 19. század közepén, a sikerhez esetenként „csak” a tudás is elégnek bizonyult, s ezt sok karrierista át is látta. Az előadó karrierjének alapvető titka olyan közönséget kialakítani, mely elsősorban őrá kíváncsi. Meg kellett hát nyerni azokat a csoportokat, melyek képesek s hajlandók voltak eltartani az előadókat.

Mivel a hallgatóság érdeklődése nehezen meghatározható, az előadások meglehetősen vegyes közönséghez szóltak. A témának nem annyira újnak, inkább eredetinek kellett lennie. Wendell Phillips például több mint ezerszer tartotta meg egyik előadását. Az előadás nemcsak okította, tanította a közönséget, egyszersmind (főleg siker esetén) az előadó nevét is feldobta, miként a zsüri döntése is művészt csinál az addig ismeretlen festőből. Egy orvos előadása biológiából vagy földrajzból szerényen sejtette, hogy az illető titokban polihisztor, míg az ügyvéd előadása az emberi jellemről egyben biztosította a közönséget: ez az a férfiú, aki ügyeiket alkalomadtán képviselheti. Ha így nézzük, világosan látszik, mennyire megkönnyítette az értelmiségiek pályafutását egy-egy sikeresen megtartott előadásorozat. De kezdődtek így politikai karrierök is. Elég, ha csak egy 1838-as springfieldi előadásra gondolunk, mely Elijah Lovejoy meggyilkolása ürügyén világitott rá a demokratapárti vezetés hibáira. Az ifjú előadó nevét érdemes megjegyezni: Abraham Lincolnnak hívták . . .

Az újságok helyi és országos szinten foglalkoztak az előadásokkal. A New York Tribune például külön rovatot tartott „Előadás-vázlatok” címmel, melynek híreit más lapok is átvettek.

Bár az előadás elsősorban helyi, partikuláris közösséghez szólt, megmaradt benne az igyekezet, hogy a távoli, országos hallgatósághoz is eljusson. A szerző több esetet is felsorol, mikor egy-egy helyi előadás felhívta az előadóra a figyelmet, s pozícióhoz, álláshoz juttatta.

Sokan – olyan nevek mint Henry Ward Beecher, Theodore Parker, L. Agassiz, C. W. Curtis vagy Oliver Wendell Holmes – kiadói, tanári, társadalmi pozícióik ellenére elsősorban előadók voltak. Holmes például az 1851–52-es idényben több mint hetven előadást tartott, miközben a Harvardon tovább tanított. A befutott előadóknak nemcsak a neye lett ismert, a jövedelmük is megnőtt. A statisztikai adatok szerint az 1850-es években, heti átlagban mintegy 400 000 ember hallgatott előadásokat az országban.

Az előadások a városokhoz kötődtek, a vidék alig-alig volt képviselve. A szervezésben a nyolcvenes éveikben járó városatyák jártak az élen, míg a hallgatóság életkora húsz és harminc körül járt. A közönség ambíciózus személyekből állt. Mint a szerző is rámutat: az amerikai népszerűség igen mobil, többsége éppen készült, vagy várt valamire s ebből a részből került ki a hallgatóság, mely túl akart lépni a saját árnyékán.

Mi vonzotta őket az előadásra? – a kérdés nem is felesleges. A köztudat szerint ebben az időben a tudás az az eszköz, mellyel az ember megváltoztathatja körülményeit, s potenciálisan mindenféle tudás hasznos lehet. Minél többet fel kell fogni, elsajátítani, elraktározni s készen tartani a felhasználásra.

A személyiség fejlesztése, megváltoztatása demokratikus jog (hiszen a tudásból mindenkinek lehet részesednie), s a nyilvános előadás az az eszköz, mely ehhez a joghoz az állampolgárt a legkönnyebben hozzásegítheti.

Az előadások rendszere roppant hajlamos volt az új befogadására, témáit és előadóit szinte vég nélkül variálhatta. A magyar szabadságharc idején például felkapott lett a magyar ügy. Charles Loring Brace, aki járt Magyarországon, rengeteg előadást tartott.

Az előadásnak érdekesnek, megalapozottnak kellett lennie, s általában a konkrétumból kiindulva haladt az elvont általánosítások felé. Legyen tanulságos és egyben inspiráló, mondták a kortársak. Tágítsa ki a hallgatóság szemhatárát, biztosítson áttekintést a témáról.

Nem világos, miért volt olyan hallatlanul népszerű az előadás mint a tudás elsajátításának eszköze, hiszen az adatokat könyvből egyszerűbben és nagyobb hatékonysággal lehetett volna elsajátítani. A szerző szerint ennek egyik oka az, hogy az előadás „élőben” megy, s mert ugyanakkor társadalmi esemény is. Az előadás emellett nemcsak tanulságos, hasznos, hanem szórakoztató is volt. Egész Amerika vallotta, hogy a kor a haladás kora, de ugyanakkor kételyek merültek fel, hogy a dinamikus és egyben kaotikus kor áttekinthető, megismerhető-e egyáltalán. Az előadás rendet teremtett, átfogó nézeteket adott, azaz összhangba hozta a tényeket az élettel.

Az előadók népszerűsége volt az a mérce, mellyel a sikert (és amihez a díjazást) mérték. A közvélemény is azt tartotta, hogy az olyan előadás, amiért nem kell (azaz nem érdemes) fizetni, arra sem érdemes, hogy meghallgassák. Akik a közönség próbáját kiállották, hamarosan profi előadóvá váltak, s az újságok mint a szellemi haladás bajnokait emlegették őket.

Az előadás helyszíne – mint arra már a kortársak is felfigyeltek – színtere lett a nemzeti közönség kialakulásának. Itt találkozott a farmer, a munkás, a methodista, a szabadgondolkodó, a whig és a demokrata, a férfi és a nő. Az előadások rendszere végső soron így a közvéleményre, az amerikai nemzeti tudatra is kihatott. Az előadó – mondták a korabeli újságok – olyan, mint az ide-oda mozgó vetélő, mely a nemzeti kultúra szövetét szövö.

Az 1850-es évekre az intézmény és publikum egyaránt kiforrott. Mindenki azt gondolta, hogy az előadás a nemzeti kultúra intézménye, melynek publikuma maga a nemzet. Ebben azonban tévedtek. A hallgatóság túlnyomóan fehér, angolszász és protestáns volt. Bár azt gondolták, hogy egy mindent átfogó nemzeti kultúra megtestesülése, a nyilvános előadások rendszere valójában csak annak a nagy társadalmi csoportnak vált eszközévé, mely ezzel is be akarta bizonyítani, hogy ő képviseli az amerikai közönséget.

(The Journal of American History, Vol. 66, No. 4, 1980 március, 791–809.)

ROY A. AUSTENSE:

AUSZTRIA ÉS A POROSZ HATALMI TÖREKVÉSEK 1848 ÉS 1864 KÖZÖTT

A második világháború utáni német történetírás a 19–20. századról kialakított közhelyek többségét már megkérdőjelezte. Itt az ideje – mondja a szerző –, hogy szakítsunk a liberális-konzervatív, vagy a kisméret–nagyéret ellentétekre alapozott történelemfelfogással. Ezek a szemléleti hibák, elfogultságok szembeötlően zavarják a tiszta történelmi kép kialakítását Ausztria és Poroszország 1848 utáni viszonyáról.

A forradalom után hozott politikai, gazdasági reformok, a kormányzásba bekerült új politikusok (Alexander Bach vagy Karl Ludwig Bruck) egyaránt sejtették, hogy az osztrák–német viszony is változások előtt áll. Ma azonban már nyilvánvaló, hogy a változások többsége látszólagos maradt, az 1848. március előtti politikai rendszer és az „új”, vagy inkább megújuló Ausztria megdőbentően hasonlít egymásra. Sőt, Ferenc József a nagyapja, I. Ferenc abszolútizmusát igyekezett lekopírozni, illetve az új időkhoz igazítani.

A külügyeket tekintve az egyik legszembeötlőbb jelenség a diplomáciai személyzet kontinuitása. Bár Metternich közvetlenül már nem kapcsolódott be a birodalom külpolitikájába, a forradalmat követő másfél évtized külügyminiszterei, a diplomaták többsége, az ő politikai iskoláját járta ki. Buol gróf például nemcsak rendszeresen értekezett vele, hanem még a diplomáciai levelezés egy részét is megmutatta, melyet Metternich megjegyzésekkel látott el.

Az újabb kutatások tükrében – mondja a szerző – módosítanunk kell a metternichi politika merevségéről, állandóságáról alkotott nézeteinket. Ez a politika a valóságban meglehetősen hajlékony és pragmatikus volt. A német államokkal való kapcsolatot Metternich mindig az európai politikai helyzet összefüggései szerint határozta meg. Ez pedig egyértelműen azt jelentette, hogy az európai jelentőséggel bíró ügyek mindig elsőbbséget élveztek, a „csak” német összefüggésű ügyekkel szemben. Metternich másik vesszőparipájává a német kérdés konföderációként (Staatenbund) való megoldása vált, szembeállítva a centralizált államszövetséggel (Bundesstaat).

Természetesen céljai részben egymásnak is ellentmondottak. A szoros és szívélyes porosz kapcsolatokra a franciákkal, valamint a belső forradalmi erőkkel szemben volt szükség, de emellett törekedni kellett Ausztria primátusának megőrzésére is. Az együttműködés ezért csak a két rivalizáló hatalom közös érdekszférájában lehetett hatékony. Az osztrák taktika a körülményekhez mérten gyakran változott, de a stratégiai cél még Metternich követői számára is változatlan maradt. Remek példa erre Schwarzenberg utasítása az 1851-es drezdai konferencia osztrák képviselőjének, melyben hangsúlyozza a német államszövetség által nyújtott béke lehetőségét egy militarizálódó porosz hatalom fenyegetésével szemben, azaz a metternichi német államot már európai szükségszerűségnek állítja be.

A német egység létrehozója címért viselt harc vizsgálatokor nem mellőzhetjük azt a kérdést, hogy vajon Metternich politikájának folytatói módosították-e azt, hoztak-e helyette valami újat. A szerző rámutat, hogy Schwarzenbergnek legalábbis 1850 közepéig nem voltak egyértelmű tervei a német egység megteremtésével kapcsolatban. Ekkor két prozódációval is próbálkozott, de mindkettő kudarchoz vezetett. Ausztria nem német területeinek a Bundba való bevételéről maga mondott le, míg a konföderáció új, az eddigiéknél hatásosabb végrehajtó hatalmának létrehozásáról le kellett mondania a drezdai konferencián. Utódai, Buol, majd Rechberg szintén azt vallották, hogy a német konföderációnak meg kell maradnia olyanak, amilyen korábban volt. Az osztrák államférfiak – szögezi le a szerző – megelégedtek Metternich 1815-ös Staatenbund-modelljével, és annak reformja csak másodlagos fontossággal bírt az 1848 utáni osztrák politikában. Az alap a biztos együttműködés és egymás megértése Poroszországgal. Az ilyen együttműködésnek azonban nem volt szabad feláldozni alapvető osztrák érdekeket és már kivívott pozíciókat. Így lavírozva, mindent megtettek, amit egy gyenge, konzervatív, a status quo alapján álló hatalom megtehet, s bár politikájuk nem lehetett sikeres, az alternatívák még rosszabbak voltak.

A szerző elemzi Schwarzenberg lépéseit, s rámutat, hogy politikájában, bizalmas levelezésében, nyoma sincs a Mitteleuropa elképzelésnek, a 70 milliós birodalomnak, az össznémet vámuniónak. Amit ő akart Berlintől, az egyszerű, tiszta és direkt metternichi konzervatívizmusnak bizonyult. Az ok világos, a német államszövetség eszméjét az osztrák–porosz együttműködésre alapozták, enélkül nem

működött. Más kérdés, hogy a gazdasági nehézségek, különösen a porosz Zollverein megnehezítették ezt.

Utóda, Buol már belátta, hogy a poroszok által az együttműködésért kért ár túl magas. Egyszerre látta a kooperáció fontosságát és annak korlátait. S bár a krími háború kiélezte az ellentéteket, Buol igyekezett az együttműködést fenntartani. Az őt követő Rechberg további engedményeket is tett a poroszoknak, de a hatékony együttműködés megteremtésében elődeihez hasonlóan kudarcot vallott. 1851-ig Schwarzenberg afféle békés, porosz–osztrák dualizmust képzelt el a német államok felett, utódainak már rá kellett döbbsen, hogy a poroszok ennél többet akarnak.

Metternich tanítványainak fő problémáját a porosz Zollverein jelentette. Tisztában voltak a porosz gazdasági növekedés politikai következményeivel. Az angol kereskedelmi érdekeket is veszélyeztető, osztrák vezetésű, Bruck-féle Mitteleuropa gazdasági tervet természetesen Schwarzenberg sem vette komolyan, de felhasználta a porosz elképzelések túlicítálására. A vámunió kérdése megoldatlanul szállt külügyminiszterről külügyminiszterre. Elsősorban megoldandó politikai kérdésnek tekintették, melynek gazdasági jelentősége másodlagos. Az 1863. februárjában megkötött kompromisszum végül kedvezett az osztrák gazdasági érdekeknek, de nem jelentette a Zollvereinbe való belépést. Bár az egyezmény a pillanatnyi lehetőségekhez képest az elérhető legjobb volt, már előrevetítette árnyékát az 1865-ös megegyezésnek. Ekkor azonban már nem az osztrák fölény, hanem az egyszerű fennmaradás került a középpontba.

Bár mindkét fél részéről akadtak szélsőséges nézetek – mondja a szerző –, most már egyértelműnek látszik, hogy Metternich követői és tanítványai az ő politikáját folytatták a német kérdéseket illetően. Egyszerűen azért, mert forradalomellenes politikájukhoz a többi, kisebb német államtól nem kaphattak elég támogatást. Tisztában voltak vele, hogy Ausztria nem képes egyedül létrehozni a sokat emlegetett 70 milliós birodalmat, de a fenyegetés hasznos ütőkártyának látszott a porosz törekvésekkel szemben. Természetesen sok váddal illethetjük az osztrák politikát, de az nem igaz, hogy egyszerű német választóvá akarták volna degradálni a porosz államot, s egy osztrák vezetésű közép-európai birodalmat létrehozni.

A Metternich iskoláját végzett politikusok a stabil európai egyensúly megtartását tartották szem előtt, tisztában voltak azzal, hogy ha veszítenek német pozícióikból, azáltal európai egyensúlyozó szerepük is csökken. A lojalitás órének szerepét elvesztik akkor is, ha harcisan lépnek fel a porosz államai szemben. Mivel a fenntartandó állapotot európai szükségszerűségnek és osztrák érdekek tartották, maradt a lavírozás.

A másik oldalon a poroszok viszont egyszerűen csak az erőviszonyok lemerésére alkalmas politikai arénaként fogták fel a német kérdést, következésképpen politikájuk az osztrákokénál szűklátókörűbb és rövidtávú volt. Mint azt már Schwarzenberg is helyesen látta, a poroszok által vezetett német birodalom terjeszkedési ambíciói Európa többi részével szemben is folytatódtak. Ma már azt is tudjuk, hogy a második birodalom csakúgy, mint a harmadik, rendellenes fejlődés eredménye. Németország egyesítésénél a porosz uralomnál lazábban szervezett struktúrára lett volna szükség. Metternich és követői világosan látták a poroszok által egyesített Németország Európát fenyegető veszélyét.

(The Journal of Modern History, 42, k. 2. sz. 1980 június, 195–225.)

F. M.

MICHAEL C. COLEMAN:

NEM A FAJ, HANEM A KEGYELEM Presbiteriánus misszionáriusok és amerikai indiánok 1837–1893

Michael C. Coleman (a Jyrvaskylä-i egyetem angol nyelvi lektora) tanulmányát a Presbiteriánus Egyház Külmisziós Testületének, illetve az általa az Egyesült Államok indián lakossága között végzett hat évtizedes térítő munkának szenteli.

Ez idő alatt a testület legalább 17 törzshöz több mint 400 misszionáriust küldött ki. A misszionáriusok mélységesen hittek a keresztény civilizáció felsőbbrendűségében a sötétben tévelygő

pogányok életformájával szemben, de a 19. századra olyannyira jellemző fajelméletet alig, vagy egyáltalán nem tették a magukévá: Coleman tanulmányában azt óhajtja bizonyítani, hogy a mindennekfőlt etnocentrikus meggyőződésű hittérítők nem a fajban, hanem a körülményekben látták az indiánok hibáinak okait, és úgy tekintették őket, mint jövendő keresztény polgárokat.

A tanulmány, amely a misszionáriusok gondolkodásmódjáról szól, bizonyítási anyagát a hittérítők levelezéséből és publikációinak egalitárius nyelvezetéből meríti. A hittérítők, akik hittek az amerikai protestáns civilizáció és köztársaságuk mindenek feletti felsőbbségében, meggyőződéssel vallották, hogy mindennek alapja az Evangélium befolyása. Ennek hatására, hangsúlyozták, ha a Biblia hatása elterjed az őslakosság körében, akkor azok nem kényszerülnek majd arra, hogy elkülönült közösségekben éljenek, sőt ha elfogadják és elsajátítják a misszió által propagált presbiterianus protestáns amerikai életvitel-normákat, előbb-utóbb szükségképpen jó állampolgárokká válnak. Így elvesztik ugyan „nemzeti” identitásukat, ám tagjaivá és részeseivé válnak a keresztény civilizációnak.

A hittérítők elképzelései és céljai a hat évtized alatt nem változtak: akármilyen történet, vagy bármilyen tapasztalatokat szereztek is az indiánok között vagy a tágabb világban. Kérlelhetetlenül ostorozták – írásaikban is – az indiánok szentségtelen életvitelét, szokásait stb., de az okokat mindvégig kizárólag azok pogányságában keresték. Figyelemre méltó azonban, hogy bár a protestáns teológiára oly igen jellemző ridegség következtében a legkisebb tolerancia is elképzelhetetlen volt a számukra, a fajelméletnek nyoma sem fedezhető fel gondolkodásukban. A megtért, de számos esetben még a pogány őslakóban is mindig a fehér emberrel egyenlő értékű és tehetségű embert látták.

Coleman misszionáriusok tucajtáinak leveleiből és írásaiból idéz, hogy mindezt kellően dokumentálja is: az atyáskodó és kenetteljes hang és gesztusok ellenére, vagy mellett, a hittérítők – szemben az egyre fokozódó népszerűségnek örvendő fajelmélettel – soha nem céloznak arra, hogy az indiánok hibái fajukból erednek; tanítványaikat magukkal egyenlő emberekként írják le, számos alkalommal még rasszbeli hovartartozásukat is nehezen állapíthatja meg a mai kutató. Természetesen, írja Coleman, nem lehetséges eldönteni, hogy mindez csupán csak külsőség, máz volt-e, avagy komolyan hittek is benne. A tanulmány mindenesetre az utóbbira szavaz.

Mindenesetre a hivatalos állampolgárság és a társadalmi integráció tekintetében a vélemények eltérők voltak, végső soron azonban minden hittérítő bízott abban, hogy a kereszténnyé lett indiánoknak előbb-utóbb állampolgárokká is kell lenniük. (A vegyesházasságok problematikáját azonban, ha nem is tilalmazták azokat, agyonhallgatták.)

Coleman hangsúlyozza, hogy rövid tanulmányában inkább csak felveti a témát, számos kérdésben még hosszas kutatásra van szükség. Ami a presbiterianus missziót illeti, szükséges azonban leszögezni, hogy bár elképzelései elavultak, és jórészt anakronisztikusak voltak, egy fajelmélettel és faji felsőbbrendűség-tudattal áthatott világban mindvégig szilárdan kitartott amellett, hogy az indiánok teljes szellemi, spirituális és társadalmi képességgel bíró emberek. A hittérítők számára „nem a faj, hanem a Kegyelem” volt a döntő.

(The Journal of American History, Vol. 67 No. 1. 1980 június, 41–60.)

Cs. K. Gy.

SZ. I. BRUK – V. M. KABUZAN:

OROSZORSZÁG LAKOSSÁGÁNAK NÖVEKEDÉSE ÉS ETNIKAI ÖSSZETÉTELE AZ IMPERIALIZMUS KORÁBAN (A 19. SZ. VÉGÉTŐL 1917-IG)

A tanulmány bevezető része áttekintést ad az oroszországi népszámlálások történetéről. A tárgyalt korszakra vonatkozóan az 1897-es első oroszországi népszámlálás adatai mellett, a kormányzóságok folyamatos regisztrációit, ill. az 1916-os, ill. az 1917-es részleges népszámlálások adatait értékeli a szerzők. Utóbbi összefüggött az 1917-ben napirendre tűzött földreform előkészítésével. A téma historiográfiájának elemzése után arra a következtetésre jut a cikk, hogy a folyamatos regisztrációk adatai mindössze 1–2 százalékos eltérést mutatnak az 1897-es népszámlálás adataihoz képest, tehát az 1917-es demográfiai viszonyok jellemzésénél alapul szolgálhatnak. Az eltérés mértéke régiók

szerint különböző, mert a kormányzósági összeírások nem mindig tettek különbséget az állandó és ideiglenes lakosok között, nem pontosan mutatták ki a nomadizáló etnikumok számát.

Elsőként a természetes szaporulat alakulását elemzik a szerzők. A vizsgált időszakban (1897–1917) Oroszországban magas, az európai átlagot másfélszeresen meghaladó volt a természetes szaporulat: évente 17 ezrelék körül mozgott. Ettől jelentősen csak 1905-ben és 1915–16-ban tért el, amikor visszaesett 10 ezrelék alá. Míg a korábbi kutatások általában az európai Oroszország adatait vizsgálták, szerzőink a birodalom egészét elemzik. Ezáltal még szembetűnőbbé váltak a regionális eltérések. Oroszország európai részén a vizsgált korszakban a demográfiai hullám mérséklődése figyelhető meg (18 ezrelékről 15-re). Ezen belül 20 ezrelékes mutatók jellemezték a központi fekete-föld övezetet és a Volga-vidéket, feltűnően alacsony volt a természetes szaporulat a baltikumi körzetekben. Közép-Ázsiát és Szibériát a természetes szaporulat emelkedése jellemezte, ami döntően az egészségügyi ellátás javulásával magyarázható. Közép-Ázsiában az országos átlag alatt maradt a népszaporulat (12, majd 16 ezrelék), Szibériában viszont messze meghaladta ezt, 19-ről 22 ezrelékre emelkedett. A kaukázusi térség demográfiai adatai stagnálást mutattak.

A cikk következő része a migrációs folyamatokat vizsgálja. A belső migrációnak két fő tendenciája különíthető el. Az ún. peremekre történő áttelepülés, ami a kormány agrárpolitikájával is összefüggött, és a városokba való áramlás, a kapitalizálódás függvényében. Mindkettő kb. 5–5 millió embert érintett. Az áttelepülés 76 százalékban Szibériába irányult, de a szerzők hangsúlyozzák, hogy még ekkor is számba kell venni az európai Oroszország déli peremterületeire való migrálást. A városi agglomerációk közül Szentpétervár mintegy 1 millió, Moszkva 800 ezer betelepültöt fogadott. A két fővárost Odessza követte 200 ezer fővel. Nem állnak rendelkezésre pontos és egyértelmű adatok az elvándorlási körzetekre vonatkozóan. A kormányzósági kimutatások igen mérsékelt elvándorlást tüntetnek fel. Az át- és betelepülés adatainak 10–20 százalékát tartalmazzák. Mindenesetre szembe-tűnő, hogy a viszonylag sűrűn lakott agrárvidékek adták az áttelepülők zömét. Az orosz etnikum mellett jelentős volt az ukránok aránya (egyharmad), továbbá a beloruszok és a Volga vidéki kis népek fiai települtek át viszonylag jelentős számban.

Külön vizsgálja a szerzőpár a ki- és bevándorlás kérdését. Az 1861–1896 közötti 1,3 millióval szemben, 1897–1916 között több mint 3 millió ember vándorolt ki Oroszországból. Döntő többségük a nyugati kormányzóságok területéről, s 80 százalékban az amerikai földrészre. A kivándorlók 70 százalékát lengyelek és zsidók alkották. Részletes adatokat a 20. század első évtizedére vonatkozóan közölnek a szerzők. Az ekkor kivándorlott, 1,8 millió fő közül 43 százalékot tett ki a zsidók, 27 százalékot a lengyelek aránya. A többi litván, finn, német, ukrán nemzetiségű volt. Nem volt jellemző az orosz nemzetiségűek kivándorlása, ami nemzetiség- és társadalompolitikai okokra egyaránt visszavezethető. Megjegyzik még a szerzők, hogy a lengyel és a zsidó etnikum nagyvolumenű kivándorlása ellenére, számuk nem csökkent, mert a természetes szaporulat messze meghaladta az emigrálók számát. A kiáramlás mellett a bevándorlás is jelentősen befolyásolta a népesség számának, etnikai összetételének alakulását a cári Oroszországban. A cikk adatai szerint a tárgyalat két évtized során 1,2 millió ember települt be az országba. Köztük 250 ezer német a városokba és a nyugati területekre, 400 ezer fő Iránból, a török ildóztetés elől (örmények, azerbajdzsánok és perzsák).

A természetes szaporulat, a belső és külső migráció adatainak összegzése után, az 1916–1917-es felméréseket is figyelembe véve a szerzők megállapítják, hogy Oroszország lakossága 126 millióról (1897) 172 millióra nőtt, azaz 36,9 százalékkal gyarapodott, ami igen dinamikus növekedést jelentett.

Míg a lakosság számának alakulását elfogadható pontossággal nyomon tudjuk követni az 1897-es népszámlálás és a kormányzósági regisztrációk adatainak összevetése alapján, az etnikai összetételt és változásait már sokkal nagyobb hibaszázalékkal állapíthatják meg a kutató szakemberek. A korabeli Oroszországban társadalmi és nemzetiségpolitikai okok miatt nem különültek el egyértelműen a nyelvek, etnikumok és vallások. Az 1897-es népszámlálás is anyanyelv és felekezeti hovatartozás szerint tett különbséget. A nemzetiségek megkülönböztetésének tudományos paraméterei híján tatároknak tekintették az azerbajdzsánok jelentős részét, összekeverték a kazahokat és a kirgizeket, vagy egyszerűen a török nyelvű népek közé sorolták őket. A nemzetiségek számbavételének pontatlanságát azzal is alátámasztják a szerzők, hogy míg 1897-ben 146 nyelvet, nyelvi csoportot tartalmaztak az összesítések, az 1926-os összeírás során 194 lett ez a mutató, holott csökkennie kellett volna. Különösen a szláv nyelvűek pontos arányainak kimutatását nehezítette, hogy az összeíró hivatalnokok tudatosan a nagyorosz etnikum arányának a növelésére törekedtek. Az anyanyelv és

nemzetiség korrelációjának hiányát a későbbi (1959, 1970), korszerű, tudományos módszerekkel végzett népszámlálások is bizonyították. 6–8 százalékos eltérés volt a két mutató között. Ennek alapján módosítják a szerzők a nagyoroszok számára és arányára vonatkozó, a szakirodalomban általánosan használt adatokat. Számításaik szerint nem 43, csupán 40,6% a nagyoroszok aránya Oroszország egész lakosságán belül. Számuk pedig az 1897-es alig 52 millióról 1917-re 71 millióra nőtt. (Az ukránokra vonatkozóan 25, ill. 35 milliót állapítanak meg.)

Az etnikumok számának és arányának a módosulásait összesítve, azt állapítja meg a tanulmány, hogy az orosz, ukrán, lengyel, zsidó és örmény anyanyelvűek száma növekedett a tárgyalt időszakban. Az oroszok esetében ez az intenzívebbé vált oroszosítási politika eredményének is tulajdonítható. Csökkent viszont a beloruszok, finnek, moldvaiak és a baltikumi nemzetiségek száma és aránya, amit általában a kivándorlás, részben a természetes szaporulat mérsékelt szintje magyaráz. Az egyes nemzetiségek közül az ukránokat a területi elhelyezkedés módosulása jellemezte. Egészében véve arányuk 17,5 százalékról 18,6-ra nőtt. Az áttelepülés következtében igen sok ukrán élt Szibériában. Kelet-Galícia és Bukovina területén viszont az ukrán elem arányának zsugorodása figyelhető meg, a lengyelesítő és a románosító folyamat következtében. Az örmények arányának a gyarapodását a jelentős bevándorlás magyarázta. Számításaikat jól áttekinthető táblázatban is közzéteszik a szerzők, s befejezésül rámutatnak, hogy további helyi jellegű adatsorok, ill. az egyházi összeírások eredményeinek feldolgozásával tovább pontosítható a demográfiai mozgás alakulása, az etnikai összetétel módosulása, regionálisan is, a századforduló Oroszországában.

(*Historija SzSzsR, 1980. 3. szám 74–93.*)

M.

WOLFGANG RUGE:

FRIEDRICH EBERT 1918. NOVEMBER 10-ÉN

Az opportunizmusnak és a militarizmusnak az 1918 novemberi forradalomban kötött szövetségéről, amely legegértelműbben Ebert és Wilhelm Groener november 11-i megegyezésében nyilatkozott meg, sokan és sokféleképpen írtak már. A polgári szerzők általában lelkesen emlékeztek meg a „rend és nyugalom” érdekében tett lépésről, amelyből a hadsereg akcióképességére, osztálykorlátokon és előítéleteken felül álló, az állam belső békéjét önzetlenül szolgáló szerepére következtek.

Ruge elsősorban a szociáldemokraták felé orientálódó nyugatnémet polgári áramlat, mindenképp R. Rürup: *Probleme der Revolution in Deutschland 1918/1919* (Wiesbaden, 1968) c. könyvének állításait vizsgálja. Úgy látja, hogy a proletárdiktatúra és az imperializmus közötti harmadik út lehetőségét visszamenőleg is igazolni akaró felfogás erősen bírálja ugyan Ebert magatartását, de figyelmen kívül hagyja annak osztálytartalmát, az imperializmus restaurálását szolgáló opportunistá jellegét. Kifogásolja többek között azt is, hogy az említett koncepció a szociáldemokraták ellenforradalmi működését véletlenül fogja fel, Ebert tévedéseit szubjektív tényezőkre vezeti vissza, s miközben megismétli a Groenert és Ebertet mint aktív és passzív részvevőt szembeállító klasszikus polgári állítást, a kapitalizmus és a szocializmus közötti „igazi szociáldemokrata alternatíva” illúzióját próbálja újraéleszteni.

A rövid historiográfiai áttekintést követően Ruge a kritikus nap szinte órákra, félórára lebontott rekonstrukciójára vállalkozik, hogy álláspontját – mely szerint Ebert már a kezdetektől tudatosan és aktívan törekedett az imperializmus megvédésére – bizonyítsa. Mikor a kancellár átvette hivatalát, meg volt győződve arról, hogy a függetlenek részvétele nélkül életképes kormány nem alakítható, s ezért paritásos alapon javasolt kormányalakítást. A centrista Haase felülkerekedését tükröző igenlő válasz azonban meg sem érkezett még, amikor tárgyalásokat folytatott a porosz hadügyminiszterrel, Scheückerrel, ellenforradalmi harci egységek felállításáról. Kettős taktikáját a 11-én 17 órakor megnyílt tanácskongresszusig alkalmazta. Az itt lezajlott események ugyanis arról győzték meg, hogy a spartakisták még nem rendelkeznek a korábban feltételezett abszolút befolyással, de

néhány napon belül az utca urává válhatnak, amiért minél gyorsabban végrehajtott ellenforradalmi fordulat ajánlatos.

Első lépésként újrafogalmazta a Haase vezette centristák kormányba lépésének feltételeit, majd sor került a spaii titkos vonalon Groenerrel folytatott beszélgetésre. Korábbi egyeztető tárgyalásaik eredményeként megegyeztek a tanácsmozgalom ellen indítandó fegyveres akcióban, a tisztek korábbi befolyásának megőrzésében. Ruge megalapozatlannak tartja W. Sauernek azt az állítását (Das Bündnis Ebert–Groener West-Berlin, 1957), mely szerint a megállapodás a monarchista ellenforradalomról való lemondást is magába foglalta volna, mivel a császárság visszaállításának lehetetlenségével az egykorú dokumentumok szerint az alkut kötő felek egyformán tisztában voltak. Ezzel szemben erősen hangsúlyozza, hogy a valóságos küzdelem nem a monarchisták és a republikánusok, hanem a polgári köztársaság és a tanács hatalom hívei között zajlott.

A megegyezés lényegi mondanivalóját a szerző abban látja, hogy a verbálisan a szocializmus mellett nyilatkozó, valójában azonban a tömegek szociális törekvéseit rossz szemmel néző szociáldemokrata vezetők összefogtak a hadsereggel az imperializmus megvédéséért, s ezzel a reakció játékszerévé váltak. A szociáldemokrata mozgalom alárendelődését szerinte mi sem bizonyítja jobban, mint az 1933-as fordulat, amikor is a militarista erők a megváltozott feltételek között azonnal visszatértek eredeti szociáldemokrácia-ellenes kurzusukhoz.

Az elmondottak alapján Ruge nem tekinti megalapozott és aktuális vállalkozásnak Ebert szerepének újraértékelését, politikáját pedig egyértelműen elhibázottnak, irreálisnak minősíti.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1978/11 955–971.)

E. G.

KEITH HITCHINS:

WOODROW WILSON ÉS ERDÉLY EGYESÍTÉSE ROMÁNIÁVAL

Keith Hitchins ebben a tanulmányában arra az összefüggésre világít rá, amely Wilson elnök személye és Erdélynek Romániával való egyesítése között állott fenn. Az Egyesült Államok 1912-ben megválasztott elnöke nagy szerepet játszott az I. világháborút lezáró békeszerződések előkészítésében, s azok fő irányelveinek meghatározásában. Meg volt győződve arról, hogy igazságos és tartós béke csak akkor jöhet létre, ha Európa elnyomott népei saját nemzeti karakterüknek és törekvéseiknek megfelelően fejlődhetnek. Az általa képviselt haladó eszmék abban az általános és növekvő idealizmusban gyökereztek, amely átítatta a századforduló utáni amerikai külpolitikát, és amely legelőször Wilson Tizennégy Pontjában és a Népszövetség létrehozására tett javaslatában nyert kifejezést.

Wilson olyan békét akart, amely a népek, és nem az egyes kormányok jogain nyugszik. Ennek legfőbb akadályát a német birodalom katonai erejében látta: amíg azt föl nem számolják, Amerika nem kötelezheti el magát a jövőendő békeszerződések részleteit illetően. Minden ország állampolgárai számára biztosítani akarta a döntési jogot jövőendő államformájuk felől – következésképpen nem volt szándékában előzetesen megkötni a kezüket olyan megállapodásokkal, amelyek az ő beleszólásuk nélkül döntenek határokról és területekről. A háborúba a szövetségesek oldalán csak mint „társult hadviselő fél” (associated belligerent) lépett be, hogy szabadon dolgozhasson az általa elképzelt igazságos béke megvalósításán. Wilson idealizmusa, és az a tény, hogy a Németország feletti végső győzelem elérésére koncentrált, segítenek magyarázatot adni arra a nyilvánvaló ellentmondásra, hogy egyrészt későbbi, általános kijelentéseiben Ausztria–Magyarország népeinek önrendelkezést ajánlott fel, másrészt pedig ellenezte a Habsburg-birodalom azonnali feloszlását.

Wilson a háború végét kívánta siettetni azzal, hogy megpróbálta rávenni Ausztria–Magyarországot, kössön különbékét a szövetségesekkel. Elfogadva az osztrák kormány feltételét, megígérte, hogy az Egyesült Államok közvetítőként fog föllépni a szövetségesek felé a birodalom területi integritása érdekében. De az osztrák vezetők félelme a német megtorlástól és az Egyesült Államok változó szerepe a szövetségesek háborús erőfeszítéseiben, zátonyra futtatták a központi hatalmak két fő tagja egymás ellen fordításának kísérletét. 1917. novemberében az Egyesült Államok csatlakozott a

szövetségek Legfelsőbb Haditanácsához, amely a Németország és szövetségesei elleni hadmozdulatokat volt hivatva koordinálni. Mivel így elkerülhetetlennek látszott az osztrák–magyar haderőkkel való konfliktus, Wilson kérésére a Kongresszus 1917. december 7-én formálisan hadat üzent Ausztria–Magyarországnak. Ezzel egyidejűleg megszakadtak a különbékéről folyó amerikai–osztrák hivatalos tárgyalások is. Ennek ellenére Wilson kitartott a Habsburg-birodalom területi integritása mellett.

1918. január 8-án kiadott tizennégy pontos üzenetének tizedik pontja így szólt: „Ausztria–Magyarország népeinek . . . a legmesszebbmenőig meg kell adni az autonóm fejlődés lehetőségét.” Ez valójában azt jelentette, hogy Wilson a Habsburg-birodalom felosztása, különböző népeinek teljes felszabadítása helyett csak azok önrendelkezési jogát ismerte el egy, a Habsburg-ház vezette föderális unió keretén belül. Ez a következtetlensége magyarázható egyrészt azzal, hogy nem akart gazdaságilag függetlennek tekintett területeket felosztani; másrészt, hogy ő is osztotta több más államfóval azt a nézetet, hogy a német befolyás alól felszabadított Habsburg-birodalom hasznos szerepet tölthetne be Európa közügyeiben; és végül, hogy nem adta föl a reményt, miszerint valahogyan rá lehet majd venni a birodalmat a különbéke megkötésére.

Az Egyesült Államok, még mielőtt hadat üzent volna Ausztria–Magyarországnak, csatlakozott Nagy-Britanniához és Franciaországhoz a német és osztrák–magyar megszálló erők ellen harcoló Románia katonai felszerelésekkel és élelmiszerrel való ellátásában. 1917 őszén, amikor Románia katonai helyzete egyre veszélyesebbé kezdett válni, Wilson személyesen biztosította Ferdinánd királyt Amerika további szilárd támogatásáról, s hogy a háború utáni rendezéseknél majd az ország területi integritása mellett emel szót. 1918 elején nyilvánvalóvá vált, hogy Románia kénytelen lesz különbékét kötni a központi hatalmakkal. Az amerikai kormány ekkor ígéretet tett arra is, hogy a háború után a román nép joga lesz dönteni saját államformája felől, s hogy a megszálló erők minden Romániára nézve hátrányos intézkedését semmisnek fogja tekinteni. Mindezek mellett is Wilson egyelőre még visszahúzódtott attól, hogy helyt adjon a román nemzeti egységtörekvéseknek.

Már jóval a háború befejezése előtt Wilson és fő külpolitikai tanácsadói: Edward House ezredes és Robert Lansing államtitkár határozottan hangoztatták azt a véleményüket, hogy az Egyesült Államoknak főszerepet kell játszania egy tartós, „tudományosan megalapozott” béke („scientific” peace) létrehozásában. Wilson kérésére House ezredes, nem sokkal Amerika háborúba lépése után, megkezdte egy csak szakemberekből álló testület létrehozását, amely aztán adatokat gyűjtött és jelentéseket készített a békekonferencia amerikai delegációja számára. A testületre váró feladat korántsem volt könnyű, hiszen abban az időben az amerikai egyetemek alig nyújtottak valami ismeretet Nyugat-Európa és Latin-Amerika népeinek történelméről és kultúrájáról, mégis 1917 szeptemberében az Amerikai Előkészítő Bizottság – vagy ahogy később ismertté vált: „a Tudakozó” („the Inquiry”) – pontos irányelvek szerint megkezdhette működését. Mindent egybevetve, még mielőtt a békekonferencia megnyílt volna 1919 januárjában, a Tudakozó kb. 2000 dokumentumot és jelentést gyűjtött össze és készített el, a térképeket nem is számítva.

Az I. osztály Ausztria–Magyarországgal és Olaszországgal foglalkozott. Ennek felelős vezetője, Charles Seymour, a Yale Egyetem tanársegédje, megbízta Robert J. Kernert – aki harvardi bölcsész-doktor volt, s abban az időben a Missouri Egyetemen a modern európai történelem tanára – a Habsburg-birodalom nemzetiségi problémáinak tanulmányozásával. Seymour osztálya számottevő mennyiségű dokumentumot gyűjtött össze Romániáról és a románokról. Forrásként felhasználták a Romániáról szóló brit jelentéseket; az Egyesült Államok Földtani Intézetének ismertetését Románia ásványi készleteiről; és egy gépelt néprajzi, földrajzi és történelmi összefoglalót, melyet E. de Martonne adott közre „La Transylvanie” címen, és Douglas Johnson küldött Párizsból Washingtonba. Az I. osztály saját készítésű jelentései közül a legérdekesebb William Reed munkája, mely „A román nép” cím alatt általános áttekintést nyújt a különböző területeken élő román nép életéről. Egyik fejezete a magyarországi románokkal foglalkozva, hangsúlyozza nyelvi nehézségeiket, és együttérzéssel számol be a román nemzeti mozgalom fejlődéséről. Reed információi közül sok nyilvánvalóan a „Die Rumänische Frage”-ból, a híres „Replica”-ból származik, melyet román diákok adtak ki 1892-ben Bécsben, válaszként a magyar diákoknak a román önrendelkezési igényekkel szembeni állásfoglalására.

Az I. osztály a Habsburg birodalom számára az azonnali szétdarabolás mellett federalizmust, német–magyar–szláv trializmust, és a dualizmusnak egy megreformált változatát vázolta föl alternatívaként. A különböző osztályok munkájának felhasználásával azután a Tudakozó készített egy

memorandumot „Háborús célok és békefeltételek” címmel, melyet 1918. január elején House eljuttatott Wilsonhoz, aki a Tizennégy Pont megfogalmazásakor tekintetbe vette annak javaslatait is.

1918 nyarára Wilson magatartása a Habsburg-birodalom felé nagymértékben megváltozott. Ez főként Lansing államtitkár befolyásának volt köszönhető, aki Ausztria–Magyarországban a tartós béke veszélyeztetőjét látta, mivel határai nem baráti nemzetiségeket kényszerítenek össze. Wilson a háború előrehaladtával maga is meggyőződhetett arról, hogy a Monarchia csupán csak eszköz Németország kezében, minden saját kezdeményező erő és akarat nélkül; s így az Ausztriával való külön békekötésnek minden reményét föladta.

Szeptember 2-án Lansing javaslatára Wilson elismerte a Masaryk-vezette Csehszlovák Nemzeti Tanácsot a cseh és szlovák nép „de facto”-kormányának, és a Németország és Ausztria–Magyarország elleni háborúban társ-hadviselő félnek. Ezzel a lépéssel nyíltan elavultnak nyilvánította a Monarchiát, és elismerte annak szükségességét, hogy sokkal életképebb politikai egységek vegyék át a helyét.

Lansing államtitkár és a Tudakozón kívül több más személy és amerikai emigráncsoport is befolyással volt Wilson Ausztria–Magyarország nemzetiségeivel kapcsolatos politikájára. A legaktívabbak kétségtelenül a lengyelek, csehek és szlovákok voltak. A románokat Vasile Stoica, egy erdélyi román hadnagy képviselte, akit a román kormány küldött Amerikába, s aki mindent elkövetett küldetése sikeréért. 1918 őszén tárgyalásokat folytatott House ezredessel az összes román-lakta területeknek egyetlen román nemzeti államba való egyesítéséről; majd az amerikai kormány formális elismerését akarva kicsikarni, memorandumokat küldött Franklin Lane belügyi államtitkárnak, William Philips első államtitkár-helyettesnek, William C. Bullitt külügyminisztériumi attasénak, és Lansingnek, akivel előzőleg szintén hosszasan tárgyalt Erdély helyzetéről.

Nehéz pontosan meghatározni, hogy ezek a különböző nemzetiségi törekvések milyen hatást gyakoroltak a Tudakozóra. Az kétségtelen, hogy az általuk szolgáltatott információkat felhasználták munkájuk során, de nyilvánvaló az is, hogy a nagy jelentőségű határozatokat sokkal szélesebb elméleti és gyakorlati megfontolások alapján hozták, mint a különböző nemzeti csoportok törekvései.

1918 októberének végén Lansing és tanácsadói elfogadták Erdély szükségszerű egyesülését Romániával, és a Tizennégy Pont hivatalos kommentárjában – mely a párizsi békekonferencián az amerikai delegációt volt hivatva a nemzetiségi kérdésekben eligazítani – megerősítették kormányuknak a nemzeti egység és függetlenség programja mellett való elkötelezettségét. Ami Romániát illeti, Wilson ragaszkodott ahhoz, hogy maguk az erdélyi románok nyilvánítsák ki egyesülési igényüket, mielőtt azt nyilvánosan is bejelentenek. November 5-én, miután kézhez kapta Alexandru Vaida–Voievodnak a magyar parlamentben 1918. október 18-án az erdélyi románok önmegdelkezése ügyében elhangzott beszédét, Wilson hivatalosan is jóváhagyta a román nemzeti egység elvét.

Wilson magatartása csupán válasz volt Ausztria–Magyarország minden népének akaratára, akik sorsukat saját kezükbe véve, belülről rombolták szét a dualista monarchiát. Éppen ezért, állapítja meg végül a szerző, Wilson e tény elismerésével következetesen hű maradt azokhoz az elvekhez, melyeket a háborúba való belépéskor hangoztatott, s melyek később a békekonferencián is vezérelték, hogy jogság és harmónia uralkodjon ezentúl minden nép között.

(Revue Roumaine d' Histoire 1979. 4. szám)

P. G. M.

KARL DIETRICH ERDMANN:

GUSTAV STRESEMANN ÉS A TÖRTÉNETÍRÁS

A Weimari Köztársaság államférfiai sorában Ebert és Rathenau mellett kétségtelenül Stresemann, a Ruhr-vidék 1923-ban történt megszállása kritikus napjainak kancellárja, majd az 1923–29 közötti kormányok külügyminisztere a legjelentősebb. Kulcsfigurája volt a köztársaság – Stresemann-érának is nevezett – középső periódusának, amikor úgy tűnt, hogy a kezdeti nehézségeket követően Németország konszolidációja a parlamenti demokrácia talaján megvalósulhat. Alakját a különböző történeti feldolgozások több irányban misztifikálták: egyrészt minden ellentmondástól mentes demokratának, européer gondolkodónak, másrészt élete végéig megrögzött monarchista, nacio-

nalista, képmutató politikusnak tüntették fel. A Stresemann valódi arcának megismerésére és megismertetésére vállalkozó Erdmann az államférfi munkásságával kapcsolatos ellentmondások tisztázásához annak vizsgálatát tartja szükségesnek, melyek voltak politikusi elképzeléseinek és magatartásának állandó és változó elemei, s hogyan viszonyultak azok egymáshoz.

A tanulmány nagyívű képet rajzol a kispolgári környezetből, a bismarcki birodalomalapítás dicsőségének és a 48-as forradalom törekvéseinek emlékeit egyaránt őrző családból kiinduló politikai pályáról, amelynek egyik meghatározó motívuma a nagytóke és a szocialista munkásmozgalom kettős szorításának szorongató érzése volt, s melynek fejlődésére nagy hatást gyakorolt a liberális és a szociáldemokrata mozgalom összekapcsolásának szükségességét hirdető Fr. Naumann, aki a National-liberale Partei vezetőjeként a vállalkozók és a munkások együttműködésének megteremtéséért, parlamentáris monarchikus rend kialakításáért dolgozott, az egalitárius demokratikus törekvésektől viszont elhatárolta magát.

Stresemann politikusi természetének legfőbb értékét Erdmann abban látja, hogy mindig időben felismerte a körülmények kényszerítő erejét, s képes volt konkrét célkitűzéseinek szükséges korrekciójára anélkül, hogy feladta volna politikai alapelveit. Ezt bizonyította szerző szerint 1918-as magatartása is, amikor – annak ellenére, hogy a liberális-szociáldemokrata integráció híve volt – szembefordult a szociáldemokratákkal, mert azok véleménye szerint forradalmi politikájukkal feleslegesen megosztották a nemzetet. A monarchia bukásának véglegessé válását követően viszont az általa alapított Deutsche Volkspartei élén lépett fel a polgárháborúval fenyegető, minden realitást nélkülöző restaurációs törekvésekkel szemben. A későbbiekben a Volksgemeinschaft (népközösség) megteremtését, azaz a munkások olyan felszabadítását sürgette, amely teljes jogú részvételt biztosít számukra a társadalom és az állam feladatainak kijelölésében és végrehajtásában. Az elképzelés megvalósításának egyetlen lehetséges politikai formáját a „nagy koalíció”-ban jelölte meg, mivel úgy ítélte meg, hogy a polgári köztársaság ellen forduló jobb-, ill. baloldali pártok tevékenysége következtében kormány és ellenzék angol, ill. francia típusú váltógazdasága nem alakulhat ki, s hogy a Weimari Köztársaság léte az alkotmány talaján álló valamennyi párt – szükség esetén kisebbségi kormányok tolerálását is magába foglaló – szövetségének megteremtésén múlik.

A tanulmány második része Stresemann külpolitikai tevékenységét értékeli. Jelentős érdemének tulajdonítja, hogy a Ruhr-vidék megszállását elutasító nemzeti passzív ellenállást felszámolta. Behatóan elemzi Adenauerrel folytatott heves vitáját, amelyben irreálisnak és a nemzetállami szuverenitást megkérdőjelező elgondolásnak minősítette a későbbi kancellár koncepcióját, aki ekkor a német birodalomhoz lazán kötődő külön nyugatnémet köztársaság megteremtését javasolta, s aki ebben az új államalakulatban – elsősorban annak Párizssal kötendő gazdasági kapcsolataiban – kereste a Franciaországgal való megbékélés garanciáját. Stresemann legnagyobb teljesítményének Erdmann azt a 20-as évek második felében kiépített szerződésrendszert nevezi, amelynek magját a locarnói szerződés, további elemeit a szovjet–német barátsági megállapodás, Németország belépése a Népszövetségbe, és a Briand–Kellog paktumhoz történő csatlakozás képezte. Mindez összességében egy békés, a háborút elutasító revíziós politika kereteinek megteremtését célozta. Az első világháború utáni rendezés sajátos következményeihez igazodva, lépéseiben a revízióra törekvés a nemzetközi megegyezés szorgalmazásával tehát összekapcsolódva jelentkezik, amelyben szerző nem ellentmondást lát, hanem éppen a reálpolitikai érzék megnyilvánulását olvassa ki.

Stresemann reális megítéléséhez Erdmann nem tartja elegendőnek a konkrét célkitűzések és azok sorsának elemzését, sokkal inkább a problémák megoldására irányuló gyakorlatból, munkástilusból indul ki, aminek alapján a vizsgált politikust az államművészet mesterének nevezi.

(Historische Zeitschrift 1978. Bd. 227. 599–616.)

E. G.

A folyóiratszemplét összeállították: Csákvári Ferenc (Cs. F.), Cs. Kottva Györgyi (Cs. K. Gy.), Erdődy Gábor (E. G.), Fekete Miklós (F. M.), Gábor Márta (P. G. M.), Menyhárt Lajos (M.).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Л. Надь*: Трансильвания и Пятнадцатилетняя война. – *Л. Лукач*: Фридеши и Гарибалди в 1866–1867 гг. – СООБЩЕНИЯ – *И. П. Варшаньи*: Надькикинда (Кикинда) и Южная Венгрия весной 1848 г. – *Петер И. Хидаш*: Венгрия под влиянием экономической политики австрийского режима в 1849–1853 гг. – *Э. Тот*: Pamфлет Лайоша Мочари, считавшийся потерянными. Примирение. – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES – *L. Nagy*: La Transylvanie et la guerre de quinze ans – *L. Lukács*: Frigyesy et Garibaldi en 1866/67 – COMMUNICATIONS – *I. P. Varsányi*: Nagykikinda et la région méridionale de la Hongrie au printemps 1848 – *Peter I. Hidas*: L'effet de la politique économique du gouvernement autrichien en Hongrie, 1849–1853. – *E. Tóth*: Sur le tract de Lajos Mocsáry considéré comme perdu. „L'arrangement” – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DES PÉRIODIQUES

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *L. Nagy*: Siebenbürgen und der Fünfzehnjährige Krieg – *L. Lukács*: Frigyesy und Garibaldi in den Jahren 1866–67 – BEITRÄGE – *I. P. Varsányi*: Gross-Kikinda und Südungarn in Frühling 1848 – *Peter I. Hidas*: Der wirtschaftspolitische Einfluss der österreichischen Regierung auf Ungarn 1849–1853. – *E. Tóth*: Das für verloren gehaltene Flugschrift von Lajos Mocsáry, Der Ausgleich – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU

CONTENTS

STUDIES – *L. Nagy*: Transylvania and the Fifteen-year War – *L. Lukács*: Frigyesy and Garibaldi in 1866–67 – REVIEW ARTICLES – *I. P. Varsányi*: Nagykikinda and the Southland in the Spring of 1848 – *Peter I. Hidas*: Effect of the Austrian government's economic policy in Hungary, 1849–1853. – *E. Tóth*: The Thought to be Lost Leaflet of Lajos Mocsáry. The reconciliation – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. I. 13. – Terjedelem: 17,50 (A/5) ív
82.10406 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25 779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.
2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5–3,5 íves kéziratokat tekintti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)
3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál — nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.
4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.
5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.
6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.
7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)
8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.
9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.
10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kéri — különlenyomatot készítettünk.

SZÁZADOK

A tartalomból:

Magyar István Lénárd: „Quaestio bulgarica”

(A kereszténység felvétele Bulgáriában)

Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről

Mályusz Elemér: A Zsigmondkori Oklevéltár

Kristó Gyula: Koppány felnégyelése

Csóka J. Lajos: Az esztergomi főszékesegyházi könyvtár MS. III. 184 kódexe

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN —
VITA — BESZÁMOLÓ —
TÖRTÉNETI IRODALOM —
FOLYÓIRATSZEMLE —
KRÓNKA

1982. MÁJ. 27.

Következő számunk tartalmából

Batthyány Lajos születésének 175. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészsakon elhangzott előadások

E számunk munkatársai

Barda Beáta gyakornok (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Barta Gábor* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *ifj. Barta János* kandidátus, egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bartha Antal* a történelemtudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutatócsoport tudományos tanácsadója — *Blazovich László* gimnáziumi tanár (Hódmezővásárhely) — *Bollók János* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Fuza János* tudományos munkatárs (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Osóka J. Lajos* Pannonhalma — *Engel Pál* a Postavezérlégszolgálat könyvtárának igazgatója — *Erdődy Gábor* egyetemi tanárség (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Fekete Miklós* a Rakéta Regényújság munkatársa — *P. Gábor Márta* középiskolai tanár (Budapest) — *Gecsényi Lajos* levéltárigazgató (Győr) — *Gergely Jenő* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Györffy György* a történelemtudományok doktora, az MTA Történelemtudományi Intézet tudományos főmunkatársa, — *Kisbán Eszter* kandidátus, az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa — *Klanczay Gábor* az MTA Történettudományi Intézet tudományos segédmunkatársa — *Kristó Gyula* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Magyar István Lénárd* egyetemi tanárség (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Mályusz Elemér* a történelemtudományok doktora (Bp.) — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *V. Molnár László* főiskolai adjunktus (Kaposvári Tanítóképző Főiskola) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Rácz István* egyetemi tanárség (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Szier Miklós* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szegfű László* főiskolai docens, (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged) — *Szvák Gyula* egyetemi tanárség (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Török Sándor* (Ausztria, Bécs) — *Zimányi Vera* a történelemtudományok doktora, az MAT Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.

115. ÉVFOLYAM 1982. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYÖZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Magyar István Lénárd: „Quaestio bulgarica” (A kereszténység felvétele Bulgáriában)</i>	839
<i>Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről</i>	880

MŰHELY

<i>Mályusz Elemér: A Zsigmondkori Oklevéltárról</i>	923
---	-----

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kristó Gyula: Koppány felnyegyelése</i>	959
<i>Csóka J. Lajos: Az esztergomi főszékesegyházi könyvtár MS. III. 184. kódexe</i>	969

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

<i>Török Sándor – Györffy György bevezetésével: Mi volt a neve a három kabar törzsnek</i>	986
---	-----

VITA

<i>Szegfű László: Megjegyzések Thonuzoba históriájához</i>	1060
<i>Bollók János: Még egyszer Thonuzobáról</i>	1078

BESZÁMOLÓ

Utazás és útleírás a történelmi kutatásban. Egy symposionról (<i>Kisbán Eszter</i>)	1091
XII. Nemzetközi Kultúrtörténeli Szimpózium „Mogersdorf” ’81 (<i>Stier Miklós</i>)	1094

TÖRTÉNETI IRODALOM

I. <i>Ja. Frojanov</i> : Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoi isztorii (Ism.: <i>Szvák Gyula</i>)	1098
V. <i>I. Matuzova</i> : Anglijszkije srednyevekoviye isztocsniki IX–XIII vv. (Ism.: <i>Bartha Antal</i>)	1101
III. Béla emlékezete. A szöveganyagot válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc, a képanyagot Marosi Ernő válogatta (Ism.: <i>Szekfü László</i>)	1103
<i>André Vauchez</i> : La sainteté en Occident aux derniers siècles du moyen âge. D'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques (Ism.: <i>Klaniczay Gábor</i>)	1105
<i>Szántó Imre</i> : A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon (1541–1593) (Ism.: <i>Barta Gábor</i>)	1110
<i>Szakály Ferenc</i> : Magyar adóztatás a török hódoltságban (Ism.: <i>Zimányi Vera</i>)	1111
<i>Nagy László</i> : Bocskai István a hadak élén (Ism.: <i>Rácz István</i>)	1113
Les Pyrénées et les Carpates. XVI ^e –XX ^e siècles. Recherches franco-polonaises comparées. Histoire et anthropologie des régions montagneuses et submontagneuses. Sous la direction de Celina Bobińska et Joseph Goy. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	1115
<i>Fux Kornél–Hölgyné Angelotti Zsuzsanna</i> : Magyar pénzermék és papírpénzek (Ism.: <i>Buza János</i>)	1117
A szegedi középkori Acta tíz éve (1971–1980) (Ism.: <i>Blazovich László</i>)	1118
<i>F. Fejér Mária–Huszár Lajos</i> : Bibliographia numismatica Hungariae – (Ism.: <i>Buza János</i>)	1121
A Pápai Kollégium története (Ism.: <i>Gergely Jenő</i>)	1123

FOLYÓIRATSZEMLE

Bemutatjuk a *Geschichte und Gesellschaft* c. folyóiratot 1130 Z. V. *Udalcova, Ja. N. Sapov, Je. V. Gutnova, A. P. Novoszelcev*: Az Orosz Állam – mint civilizációk találkozásának színtere 1134 *Gheorghe Anghel*: Moldva középkori várai Ștefan cel Mare idejében 1135 *Zdzisław Spieralski*: A Jagelló-szövetség a XV. század végéig 1136 *L. V. Milov*: A parasztság osztályharca 17–18. században 1137 *Ja. D. Iszajevics*: Az ukrán kultúra a XVIII. században 1138 *Mihail Racovițan*: A délerdélyi kereskedők és a román fejedelemségekből származó viasz-export a 18. század végén 1140 *Lloyd S. Kramer*: Amerika Lafayette-je és Lafayette Amerikája: Egy európai és egy amerikai forradalom 1140 *Jerzy Skowronek*: A „forradalom” modellje a kelet-közép-európai politikai gondolkodásban a napóleoni időkben 1142 *Manfred Hildermeier*: Rendi társadalom és társadalmi változás. Oroszország az iparosodás korai időszakában 1143 *Peter Levine*: A katonai behívóparancs megtagadói az amerikai polgárháborúban, 1863 és 1865 között 1144

KRÓNIKA

A Magyar Könyvtárosok Egyesülete levéltáros szekciójának megalakulásáról 1146

Magyar István Lénárd

„QUAESTIO BULGARICA”

(A kereszténység felvétele Bulgáriában)

“L'éternel conflit de l'histoire bulgare: être en lutte politique perpétuelle avec l' Empire byzantin, et, en même temps, vivre sous la suprématie spirituelle des Byzantins.”

(Ivan Dujčev¹)

A „quaestio bulgarica”, a bolgár egyházi kérdés jóval többet jelent, mint a bolgárok megkeresztelkedését a 9. század közepe táján, 864-ben. A kereszténység felvétele Bulgáriában közel félévszázados folyamat, ezen belül a 864-es esztendő csak epizódjellegű pillanat, nem jelenti sem a kezdetét, sem pedig a végét semminek. Az előzmények jóval mélyebbre nyúlnak vissza, a következmények pedig jóval távolabb mutatnak: *a bolgárok megkeresztelkedése messzemenően túlmutat a bolgár történelem keretein*. Egész Európa érdekeltté vált a bolgárok kereszténységre térítésében, s a „quaestio bulgarica” végleges rendezésével a 9. század vége felétől Kelet-Európa számára adott a kereszténység felvételének lehetősége a bolgár modell szerint. A példa valóban követésre is talál a szerbeknél, az oroszoknál és legkésőbb a románoknál is Kelet-Európa népei közül.

Az Imperium Romanum nyugati részének 800 karácsonyán történt feltámasztása óta a „quaestio bulgarica” állította szembe először igazán Kelet és Nyugat birodalom- és egyházrészeit és mélyítette tovább a köztük lévő szakadékok igazi mélységeit.

Ám ez a szakadék nemcsak Kelet és Nyugat birodalom- és egyházrészei között húzódott. Az egykori „oikumené-barbaricum” 9. századi halvány visszfényeként érezhető volt létezése Európa újonnan kereszténységre tért fiatal államai, népei, valamint a már keresztény Európa vonatkozásában is. Csakis ilyen koordináták figyelembe vételével találhatta meg a helyét Európa térképén a 9. században Bulgária és Morávia, majd néhány évszázaddal később a Kárpát-medencében letelepedett magyarság is.

Bizánc és Róma

A bolgárok kereszténnyé tételéért vívott küzdelem legélesebben Róma és Konstantinápoly konfliktusában vált kitapinthatóvá. Ennek a küzdelemnek a háttérében végső soron Kelet és Nyugat egyházrészeinek eltérő fejlődése állott: az egyetemes kereszténység Keleten és Nyugaton egyaránt eltérő körülmények, politikai, társadalmi és kulturális viszonyok között fejlesztette ki a maga sajátos egyházszerkezetét.² Róma a császári

¹ *Ivan Dujčev*: Au lendemain de la conversion du peuple bulgare. Medioevo Bizantino – Slavo vol. I. Róma, 1965. p. 121.: „a bolgár történelem örök konfliktusa: állandó politikai küzdelemben lenni a Bizánci Birodalommal, s ugyanakkor a bizánciak szellemi felsőbbbsége alatt élni.”

² *François Dvornik*: Byzance et la primauté romaine. Paris, 1964. p. 18.

hatalom közelségétől megszabadulva, a birodalom központjának Konstantinápolyba történt áthelyezése óta egy egészen más alapelvre, az ún. „apostolicitas” elvére helyezkedve építette ki Nyugaton egyházszervezetét, míg a keleti kereszténység továbbra is a birodalmi szerkezethez való alkalmazkodás, az ún. „accomodatio” elvi alapján maradt. Míg Nyugaton Rómán kívül több apostoli alapítású püspöki székhely nem létezett, addig Keleten több ilyen is fel tudtak mutatni. Ezért az új főváros, Konstantinápoly püspökének a 381-es konstantinápolyi II. egyetemes zsinat III. kánonja értelmében történt második helyre emelése az egyetemes egyházi hierarchiában a keleti egyházrész alapelvéből, a birodalmi szerkezethez való alkalmazkodásából logikusan következett, míg az apostoli alapítás Bizánc esetében semmit sem jelentett . . .³ Erre az alapvető különbségre rendkívül élesen mutat rá I. Miklós pápa Borisz bolgár fejedelemhez küldött „Responsa”-iban (I. később), a „quaestio bulgarica” kapcsán.

Róma azonban nemcsak apostoli eredetét hangsúlyozta ki Bizánccal szemben, hanem az egyházi hierarchiában betöltött elsőségét, primátusát is: Róma pápája az egyetemes kereszténység legelső püspöke, egyházfegyelmi és dogmatikai téren egyaránt fellebbviteli fórum az összes többi pátriárkai szék számára.

A keleti és nyugati kereszténység egymáshoz való viszonyát, ezen belül Nyugat pátriárkátusának, Rómának Kelet többi pátriárkátusához való viszonyát volt hivatott szabályozni az ún. „pentarchia” elve. Az egyetemes egyházat öt pátriárka kormányozza, a legteljesebb egyetértésben egymással és Nyugat pátriárkájával, aki közülük a primátust gyakorolja. A pentarchia elve tehát Róma primátusát egészíti ki! Nem tesz egyenlőséget köztük. Róma mindig az első helyen áll. Konstantinápoly pedig mindig csak a második helyet követeli magának, Alexandria, Antiochia és Jeruzsálem pátriárkátusai előtt. Kifejezi a kereszténység egyetemességét, az egyház univerzalizmusát, valamint infallibilitását a doktrinális kérdésekben, visszautasítva ezzel a császári hatalom beavatkozási kísérleteit, a hamis interpretáció veszélyét a kereszténység alapvető tanításait illetően. A pentarchia elve: *modus vivendi* Róma és Konstantinápoly között.⁴

Azokban ez az igen gondosan kimunkált egyensúly konkrét helyzetekben igen könnyen felborulhat, mielőtt a pentarchián belül a primátus érvényesítésére sor kerül. Így volt ez a „quaestio bulgarica” esetében is, ahol Róma számára két különböző dolog végzetesen összekeveredett: egyrészt primátusának érvényesítése a konstantinápolyi pátriárkai szék belső szakadásának, Ignatios és Photios viszályának felszámolása során, másfelől viszont a kereszténység konkrét formájának az elfogadása Bulgáriában ismét felvetette Róma régi sérelmét, Konstantinápoly és Nyugat pátriárkátusa *jurisdictionis* határainak kényes kérdését – s kettejük küzdelmének szenvedő alanya az egykori *Illyricum Orientale* (és Thrákia) területén megtelepedett bolgárság lett.

Bizánc és Bulgária; a bizánci „reconquista” lehetőségei a Balkánon

A bolgárok megkeresztelkedésének azonban korántsem csak egyházpolitikai, egyháztörténeti vetületei vannak. A bolgár állam 681-ben egykori kelet-római területeken jött létre, amelyet néhány emberöltővel előbb a Balkán-félszigetet elárasztó szlávok az

³ Ibid. pp. 37–38.

⁴ Ibid. pp. 91–93.

északi limes 602-ben történt átszakadása után Bizánctól elhódítottak. Az így létrejött „Szklaviniák” egy részére, az Al-Duna és a Balkán hegység között, pár évtizeddel később rátelepedett Aszparuch (Iszperich) vezetésével a Volga mellékéről egy egészen más etnikum: a bolgár-törökök harcias népe, amely így a bolgár állam keretein belül egyesítette mindkét etnikumot: a szlávokat és a bolgár-törököket.

A 7. század közepétől Bizánc legértékesebb tartományai: Szíria, Palesztína, Egyiptom, majd legvégül Észak-Afrika sorra esnek áldozatul az arab hódításnak, Bizánc pedig gyakorlatilag Kisázsia szorult vissza. Összeomlik közigazgatási és egész gazdasági rendszere; megszűnik a korábbi provinciarendszer, és eltűnik a latifundium, hogy átadja helyét a kisbirtokos katoná-parasztágnak, amely megújítja belülről a birodalmat. Létrejön az új katonai-közigazgatási szisztéma: a thema-rendszer, amely a faluközösségekbe tömörült sztratiótész-georgosz vállain nyugszik.⁵

Bizáncnak ilyen körülmények között nem állt módjában kevésbé értékes balkáni tartományaival törődnie. Kénytelen volt eltűnni, hogy a szlávok még az egykori Hellász területét is egészen elárasztották, le egészen Kréta szigetéig.

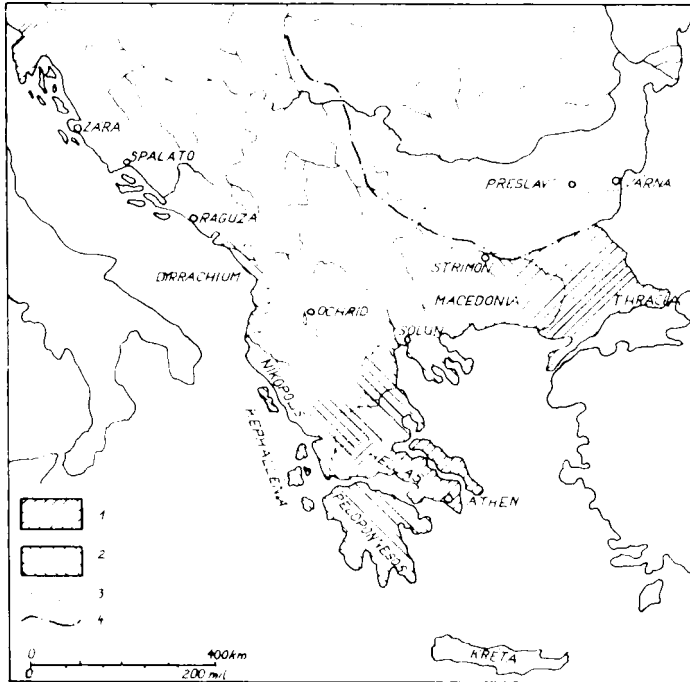
Az első ellenintézkedésre csak a század végén, 680 körül, a bolgár állam megalakulásával egyidőben kerülhetett sor: a főváros közvetlen környékének védelme érdekében megalakult Kelet-Thrákiában az első európai thema: Thrákia. Ezzel kezdetét vette a thema-rendszer európai bevezetése a Balkán-félszigeten egykori elvesztett területeinek visszafoglalása érdekében. A „Szklaviniák” fehér foltjai sorra tűnedeztek el a térképről: sorsuk megpecsételődött. Vagy Bizánc számolta fel őket, vagy az újonnan megalakult fiatal bolgár állam terjesztette ki rájuk fennhatóságát.⁶ A bizánci ellenoffenzíva mindenütt a tengerparti városokból indult ki, ahol még megmaradt a görög etnikum. A „reoccupatio” folyamata mindenütt együtt járt a thema-rendszer bevezetésével Thrákiában, Makedónia, Hellász, illetve Dalmácia területén.⁷ Ahol sor került a thema-rendszer bevezetésére, ott reálisan létezett ismét Bizánc hatalma. Ahol nem, ott szláv államalakulat jött létre – előbb vagy utóbb – a Balkánon: A thema-rendszer bevezetése mindenütt együtt járt a „rehellenizáció”, a visszagörögösítés folyamatával, s ennek a legkiválóbb eszközeül a pogány szlávok keresztény hitre térítése, a „rechristianisatio” bizonyult.

Ilyen előzmények után érthető Bizánc érdeklődése a bolgár állam sorsának további alakulása iránt. Ha a bizánci „reconquista” katonai-politikai eszközökkel már nem is vált lehetségessé a bolgár állammal szemben, sőt: a Balkán-félsziget északkeleti és középső részén, az Ión-tengertől egészen Pannóniáig Bulgária bizonyult erősebbnek Bizánccal szemben, Bizánc ennek ellenére még megmenthette a befolyását a „rechristianisatio” révén. „Ultima ratio”: kultúrexpanzió a kereszténység terjesztésének ürügyén . . .

⁵ A kérdés bővebb irodalmát l. *Г. Острогорски*: Привреда и друштво у Византијском Царству. Београд 1969.

⁶ *Ivan Bozić, Sima Ćirčević, Milorad Ekmecić, Vladimir Dedijer*: Istorija Jugoslavije. Београд 1973²; pp. 27–28.

⁷ *Г. Острогорски*: Историја Византије. Београд 1969. стр. 198–199. *Г. Острогорски*: Византија и Словени. Београд 1970. Византијскојужнословенски односи. Политички односи. стр. 25. Византија и Јужни Словени. стр. 11–13.

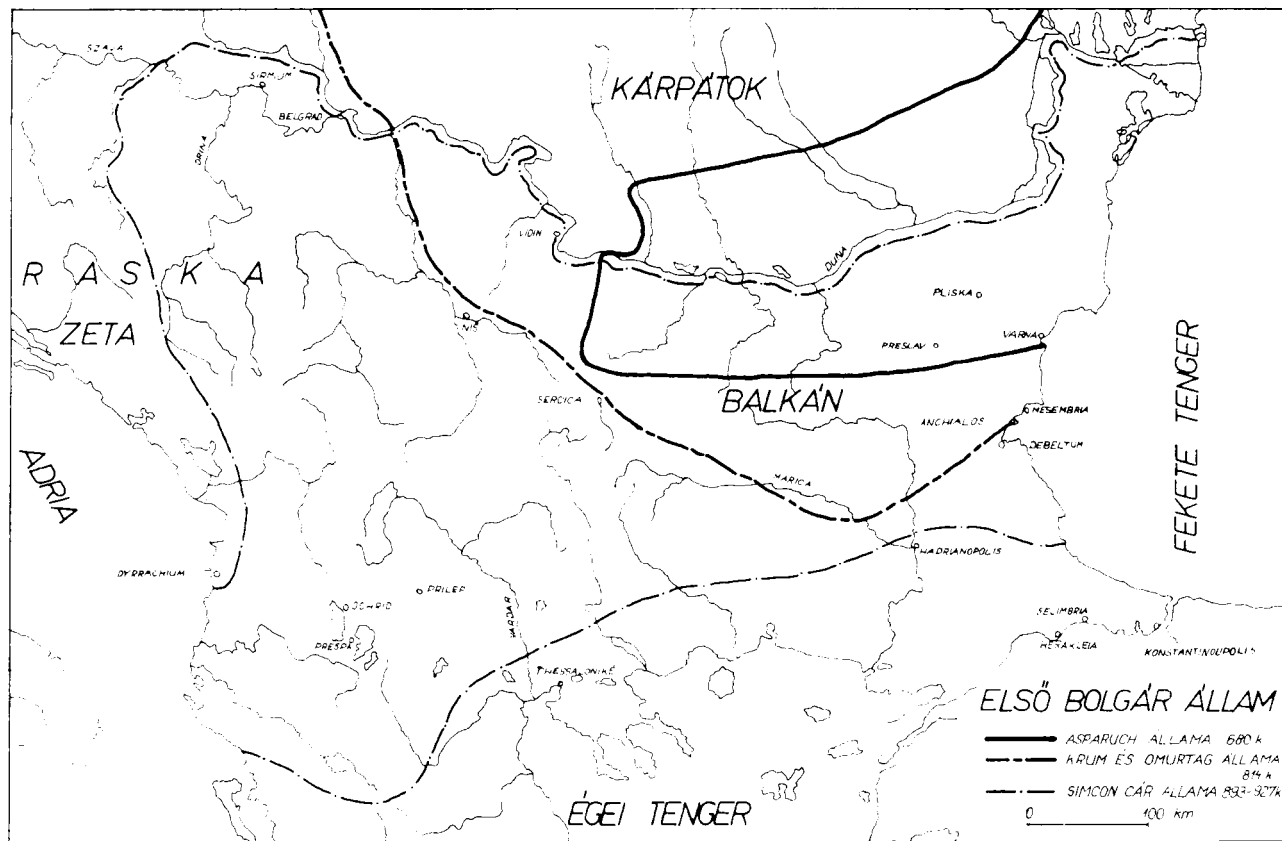
1. ábra. A Balkán-félsziget bizánci visszafoglalásának folyamata: A thema-rendszer bevezetése Bizánc európai területein; 1. A 7–8. század folyamán megszervezett themák; 2. A 9. század során alapított themák; 3. Bulgária határai a bolgár államalapítás (681) idején; 4. Bulgária határai a 9. század elején

Forrás: *Istoriija Jugoslavije*, Beograd 1973, p. 29.

1.

1. A kereszténység felvételének külpolitikai előzményei Bulgáriában. A bolgárok megkeresztelkedésének körülményei

A 9. század közepe táján rendkívül fontos politikai változások történtek Európában, amelyek az elkövetkező évszázadokra kiható érvennyel, döntő módon változtatták meg annak politikai és kulturális arculatát. A Karolingok birodalma Nyugat-Európában, amely 800 karácsonyától Bizánchoz hasonlóan az egykori Imperium Romanum örökösének tartotta magát, alig több mint egy emberöltő alatt szétesett. Azonban ezzel a széteséssel, amelyet a 843-as verduini szerződés szentesített, a birodalom részei közül a keleti frankok súlypontja tulajdonképpen közelebb került a rivális bizánci vetélytárshoz, s ezáltal érdekeik ezentúl még élesebben kereszteződtek a közöttük lévő szláv államok. Bulgária és a Nagymorva Állam feletti befolyásuk érvényesítése során, a Közép-Duna medencéjében és az Al-Dunánál, a Kárpátok koszorújánál és a Haemus (későbbi nevén: Balkán) lábainál elhelyezkedő szlávok felett.

2. ábra. Г. Острогорски: *Историја Византие Београд 1969*

A Karoling-birodalom szétesésével egyidőben Bizáncban is mélyreható változások történtek. Bizánc történetének egyik legsúlyosabb, leghosszabb ideig tartó belső válságát sikerült végleg felszámolnia: az évszázadok óta, állandóan újabb és újabb formában jelentkező krisztológiai viták végső, logikus lezárását jelentő képrombolás több mint egy évszázados belső kríziséből sikerült Bizáncnak kilábalnia. Az ortodoxia győzelme Bizáncban a verduni szerződés évében, 843-ban biztosította ismét a nyugodt belső fejlődés, az ideológiai egység háttérével külpolitikai expanzióját is a továbbiak során. Hogy mindez milyen módszerekkel ment végbe, erre adnak választ a bolgárok és a morvák megkeresztelkedésének körülményei, valamint az előzmények vizsgálata.

A Nagymorva Állam felemelkedése 830-tól Mojmir (830–846), majd Rasztiszláv fejedelem (846–870) alatt következett be. Nagyjából ugyanerre az időszakra esik a bolgár állam megerősödése is, miközben szomszédaik, Bizánc és a frankok részint ideológiai, részint fizikai szétesésükkel küszködnek. Bulgária Omurtág kán idején, még 814-ben, harminc esztendőre szóló békét kötött Bizánccal,⁸ s így déli szomszédjától hosszú ideig nem kellett tartania. A Karoling-birodalommal 832⁹ óta szintén békés volt Bulgária viszonya, miután a Dráva–Száva közének bolgár kézre kerülését békésen elismerték, s frank kézen csak a Drávától északra lévő területek maradtak az egykori Pannóniából. Ezt a békekötést 845-ben Paderbornban a keleti frank királyság nevében Német Lajos (840–876) és a bolgár kán követi ismételten megújították,¹⁰ s egészen Borisz trónra léptéig, 852-ig tartott a bolgár–frank jó viszony, húsz esztendőn keresztül. Ez a húszesztendős jó viszony a frankokkal, a harmincesztendős béke háttérében Bizánccal, módot és bőséges lehetőséget adott Bulgária számára a békésebb jellegű kapcsolatok kiépítésére is a Karoling-, majd a keleti frank birodalommal.

Ezt a csaknem felhőtlen két-, illetve háromoldali jó viszonyt csupán 833-ban árnyékolta be az éppen akkor Bulgáriában kirobbant véres keresztényüldözés, amelynek a bolgár kán bátyja, Boján is áldozatul esett.¹¹ Márpedig egy keresztényüldöző Bulgária a 9. század Európájában mind a frankok, mind pedig Bizánc számára egyaránt elfogadhatatlan volt. Óhatatlanul fennállott annak a veszélye, hogy a továbbiak során a kereszténység terjesztésének ürügyén akár a frankok, akár Bizánc interveniálni fog, s a kérdés csupán az volt, hogy Bulgária számára melyik fél intervenciója lehet a veszélyesebb? ! Mindenesetre a húszesztendős jó viszony a frankok és a bolgárok közt a frankbarát külpolitikai orientációval a bizáncit ítélte veszélyesebbnek.

852-ben, Borisz trónra léptekor kísérlet történt a korábbi bolgár–frank jó viszony folytatására, a bolgár kán követi meg is jelentek Mainzban Német Lajos előtt, azonban a követjárás eredménytelenül végződött. Borisz követi dolgavégezetlenül távozni kényszerültek.¹²

853-ra felborult az eddigi békés viszony Bulgária és a keleti frank állam között. Borisz 853-ban már a morvák szövetségeseként küzd Német Lajos ellen.¹³

⁸ Димитър Ангелов: История на Византия. I. ⁵ София. стр. 303–304.

⁹ Annalista Saxo: MGH, SS, VIII, p. 574.

¹⁰ Annales Fuldenses: MGH, SS, I, p. 364_{25–27}

¹¹ Migne, Patrologia Graeca, CXXXVI, col. 193 spp.

¹² Ann. Fuldenses: MGH, SS, I, pp. 367_{39–368}¹⁷ ○ s

¹³ Ann. Bertiniani, ed. Pertz: MGH, SS, I, p. 448_{14–18}: 853.

A 9. század közepére egymásra talált tehát a frankok és Bizánc kettős szorításában lévő két szláv állam, Bulgária és Nagy-Morávia. Ez a történelmi szituáció azonban igen rövid ideig tartott, és nem ismétlődött meg soha többé. A két szláv fejedelem, Borisz és Rasztisláv szövetsége mind Bizánc, mind pedig a frankok érdekeit alapjaiban sértette, veszélyeztetve külpolitikai expanziójukat, politikai befolyásuk további erősödését a Közép- és az Al-Duna mentén a két fiatal szláv államban, Bulgáriában és a morváknál.¹⁴

A két európai nagyhatalom: Bizánc és a keleti frank állam biztatására a szerbek és a horvátok 854 és 860 között¹⁵ megtámadták a bolgárokat, a morva–bolgár szövetség szétrobbantásának nyilvánvaló céljaival. A szerbek és a horvátok támadása el is érte a célját, valóban elvonta a bolgárokat a morva szövetségtől. Ezzel elsősorban Német Lajos nyert, mivel így szabad kezet kapott a morvakkal szemben.

A kisebb szövetséges, a morvák barátságát annál könnyebb szívvel áldozta fel Borisz, mivel időközben felszínre kerültek a morvák és a bolgárok érdeellentétei is a Kárpát-medencében. A morvák délkeleti terjeszkedésének útjában ugyanis a keleti frank uralom alatt álló egykori Pannónia mellett elsősorban a bolgárok állottak. Így aztán 860/861 fordulójára a bolgár–morva viszony ellenségeskedéssé fajult.¹⁶ Az így megváltozott külpolitikai szituációt használta ki ismét Német Lajos, amikor a bolgárokhoz való közeledésével 862-ben felújította a korábbi frank–bolgár szövetséget a morvakkal szemben. Az ürügy sem hiányozhatott: fiának, Karlman-nak a lázadása Karinthiában, amelyet a morvák támogattak.¹⁷ 863-ban a bolgárok valóban együtt harcoltak a keleti frankokkal a morvák ellen. Az így kialakult bolgár–frank szövetség útjából az egyetlen akadály is eltűnni látszott: a szövetségekötés feltételül a bolgárok megkeresztelkedésére tett ígéret szolgált. Mégpedig egyértelműen a nyugati, latin rítus szerint, a keleti frank klérus közreműködésével. Óriási jelentőségű a bolgár kánnak, Borisznak ezen döntése. Egyrészt világosan mutatja, hogy Bulgária végre rendezni óhajtja viszonyát a többi keresztény állammal Európában. Másrészt viszont egyértelműen bizonyítja, hogy kapcsolatainak rendezésekor a kereszténység felvételének konkrét, nyugati formája elsősorban politikai természetű eszköz volt csupán. Bulgária ezáltal, hogy a nyugati kereszténységbe óhajtott beilleszkedni, egyértelműen elutasította a közelebbi szomszédjának, Bizáncnak, számára veszélyesebbnek ítélt expanziós törekvéseit a kereszténység terjesztésének ürügyén. Borisz döntése tehát a bolgár államérdekek reális számbavétele alapján, Bulgária számára a lehető legelőnyösebb lehetőségek kihasználásával történt. Nyugaton ezek után köztudott volt a bolgárok küszöbön álló megkeresztelkedése. I. Miklós pápa

¹⁴ *Иван Дуйчев*: Връзки между чехи, словаци и българи. Българско средновековие. София 1972. стр. 342.

¹⁵ A szerbek és a horvátok bolgárokkal vívott háborúit helyesen már *Zlatarski* is 854–860 közé datálta, s *Zlatarski* meggyőző érvelését fogadja el *Dvornik*, majd *Dujčev* is. *Of. B. Zlatarski*: История на българската държава през средните векове 1/2. София 1971. стр. 38. *F. Dvornik*: Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague. 1933. p. 227:5 lábjegyzet! *И. Дуйчев*: Връзки . . . стр. 343. Teljesen indokolatlanul és önkényesen, a bizonyítás mellőzésével helyezi 863-ra, a bolgárok megkeresztelkedésének közvetlen előzményei közé mindkét háborút *P. Petrov*: La politique étrangère de la Bulgarie au milieu du IXe siècle et la conversion des bulgares. Byzantinobulgarica II. Sofia, 1966. pp. 46–52. L. még *B. Гюзелев*: Княз Борис първи, София 1969. стр. 70., 126., 54.

¹⁶ *И. Дуйчев*: Връзки . . . стр. 343.

¹⁷ Ann. Fuldenses: MGH; SS. I. pp. 374₁₈–375₁

864 közepén már előre gratulál Német Lajosnak, s imákat, böjtöt rendel el Rómában a hamarosan várható nagy esemény lelki támogatására.¹⁸ A nagy öröm azonban kissé korainak bizonyult.

860 táján ugyanis Morávia megpróbált kitörni egyre fenyegetőbb elszigeteltségéből, az egyre súlyosabban reánehazedő keleti frank–bolgár harapófogó szorításából. Rasz-tiszláv első diplomáciai lépésként Rómához fordult¹⁹ a keleti frank politikai befolyás ellensúlyozására, ám kérését nemzeti hierarchia létrehozására Róma elutasítja a morvák nyelvét értő misszionáriusok hiányában.²⁰ Csak ezután fordul Bizánchoz 862-ben.²¹ hasonló kéréssel. Ám ez utóbbi már kifejezetten politikai jellegű lépés volt, elsősorban katonai szövetség kötésére irányult a frank–bolgár szövetség ellensúlyozására és a kettős frank–bolgár szövetség támadásának kivédésére,²² ami egyébként hamarosan be is következett 863-ban.

863-ra megérkezett a bizánci küldöttség is a thesszalonikéi testvérpár: Konstantin-Cirill és Method személyében, akik moráviai működésükkel megvetették a szláv írásbeliség alapjait, új fejezetet nyitva ezzel Európa kultúrtörténetében. A morvák megkeresztelkedése így térben és időben egyaránt messze túlnyúlt Nagy-Morávia határain. Megszületett Európában a görög és latin mellett a harmadik: az ószláv liturgikus és irodalmi nyelv Konstantin-Cirill és Method bibliafordítói és liturgikus-egyházszerzői tevékenysége során. Hamarosan pedig eljött annak is az ideje, hogy a Bizánccal kötött politikai-katonai szövetség is realizálódjék a bolgárok ellen.

860 és 862 között tehát véglegesen kirajzolódtak Európa térképén a két, egymással szemben álló koalíció körvonalai, az egyik oldalon a keleti frank állam és a pápai kúria, a másikon pedig Bizánc vezetésével. A két fiatal szláv állam: Bulgária és Nagy-Morávia az ellentétes oldalon: egymással szemben helyezkedtek el, és egymás ellen kényszerültek harcolni, minden fejlődésbeli hasonlóságuk ellenére is. Mindketten egyaránt el akarták kerülni a szomszédos nagyhatalom: Bizánc, illetve a Frank Birodalom politikai függőségét a kereszténység terjesztésének ürügyén. Ezért fordulnak mindketten a távolabbi, kevésbé veszélyes félhez, szomszédjuk helyett. Mindkét államban megérték a feltételek országaik belső fejlődése során a kereszténység felvételére. Hogy azonban a kereszténység melyik formájához csatlakoznak, azt nem vallási, hanem kizárólagosan külpolitikai szempontok döntötték el. Rasz-tiszláv és Borisz egyaránt úgy óhajtják a kereszténységet felvenni, hogy a várható, elkerülhetetlen külpolitikai következményeket a lehető legminimálisabbra csökkentsék. Fejlődésük párhuzamossága, céljaik azonos volta állította őket logikusan az európai koalíciók ellentétes oldalára, szembe egymással.²³

Végül is Bizánc közbelépése bizonyult döntőnek mind a morvák, mind pedig a bolgárok megkeresztelkedése szempontjából. A távolabbi Nagy-Morávia esetében elegendőnek bizonyult a kifinomult bizánci diplomácia: Konstantin-Cirill és Method missziója.

¹⁸ Nicolai I. papae epistolae. MGH, Ep. VI, ep. CCVI, IX: p. 293₁₋₉, Ed. Perels.

¹⁹ Vita Methodii, cap. VIII. Климент Охридски, Събрани съчинения, том трети. Пространни жития на Кирил и Методий. София 1973. Изд. БАН. стр. 188–189.

²⁰ F. Dvornik: Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926. p. 156.

²¹ Vita Constantini, cap. XIV. Ibid. p. 104.

²² F. Dvornik: Les Légendes . . . op. cit. p. 229.

²³ И. Дуйчев: Връзки . . . стр. 343.

A földrajzilag jóval közelebbi, szomszédos Bulgária esetében Bizánc már egészen más jellegű eszközökhöz nyúlt érdekei biztosítására.

A közöttük fennálló kapcsolatok is más jellegűek voltak. A harmincéves békekötés annak lejárta után is még közel két évtizedre biztosította Bizánc és Bulgária közt a békét s a nyugodt belső fejlődés lehetőségét. Ezt a jó viszonyt csupán egyetlen incidens zavarta meg Borisz trónra lépésekor, aki Theodóra régensuralmának gyengeségét kihasználva, háborút szándékozott indítani Bizánc ellen. Váratlanul elállva azonban szándékától, újabb békekötésre került sor Bizánc és Bulgária közt 853-ban. Borisz nővére, Mária, aki eddig Bizáncban élt túszként, a békekötés eredményeképpen hazatérhetett Bulgáriába, jelentős előkészítő szerepet vállalva a kereszténység felvételét megelőző időszakban.²⁴

A bolgárok megkeresztelkedése még egy jó évtizedet váratott magára, s maguk a bizánci források is²⁵ külpolitikai tényezők eredőjeként tárgyalják. Döntő szerepet játszott benne az a tény, hogy Bulgária a 860–862 közt kialakult, egymással szemben álló két koalíció közül a keleti frankok oldalára állt. Az utóbbi évtized, ill. évtizedek során Bizánccal kialakult békés jó viszony ellenére mégis az azt megelőző kapcsolataik korántsem békés jellege miatt döntöttek a frankbarát orientáció mellett, s utasították el a veszélyesebbnek ítélt bizánci befolyást. Azonban Bizánc számára a keleti frank befolyás alatt álló Bulgária mindenképpen elfogadhatatlan volt. Csak az alkalomra várt, hogy ezt a befolyást gyökerében megghiúsíthassa. Érthető, hogy miért válaszolt tehát Bizánc olyan készségesen Rasztiszláv kérésére: érdekeik a frankok és bolgárok vonatkozásában egymásra találtak. Sőt a frankok befolyásának várható megerősödése Thrákiában, szinte már a főváros falai tövében, igazából Bizáncot nyugtalanították. Ezért a morva misszióval Bulgáriára is feltétlenül nyomást óhajtott gyakorolni.²⁶ A konkrét katonai segítségnyújtásra sem kellett a morváknak ezek után sokáig várakozniok. 863. szeptember 3-án Bizánc Sinopénál döntő győzelmet aratott az arabok felett, maga Omár meletinéi emír is elesett. Ettől kezdve döntő fordulat állt be Kisázsiaiban az arabokkal szemben, s azonnal megnyílt a lehetőség Bizánc számára, hogy katonai erőit átcsoportosítsa a Balkánra.²⁷ 863 vége

²⁴ *Theophanes continuatus* (ed.: Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus. Rec. I. Bekker, Bonnae 1838; IV. 13–16; pp. 162₃–165₁₆) *Scylitzes-Cedrenus* (ed. Georgii Cedrini Compendium Historiarum I–II. ed. Bonn. II. pp. 151₁–153₁₇); *Ioannes Zonaras* (ed. Th. Büttner-Webst, Ioannis Zonarae Epitome historiarum libri XIII–XVIII, Corp. Bonn. 1897. pp. 387₃–389₁₀); *Pseudo-Simeon (Symeon Magister)* – I. főtebb, pp. 664₅–666₂. A fentebbi bizánci források nem minden szellemesség, humor és csöndes ironia nélkül ecsetelik Borisz háborús szándékainak feladását: Borisz esetleges győzelme esetén csak egy nőt győzne le, ha pedig Theodóra győzne, akkor Borisz szégyenszemre csak egy nő győzné le. A krónikáirók bájos naivitással művelik „oknyomozó” történetírásukat, amikor Theodóra ezen szellemességének tulajdonítják a bizánci–bolgár jó viszony további alakulását. A bizánci források értékelésére I.: *Genovéra Cankova-Petkova*: Contribution au sujet de la conversion des Bulgares au christianisme. Byzantino-bulgarica IV. Sofia, 1973. pp. 23–25.

²⁵ A bizánci források ezen tekintélyesebb és autentikusabb csoportjába a következő auctorok tartoznak: *Georgius Monachus Continuatus* (ed. E. Muralt, Georgii monachi dicti Hamartoli Chronicon, Petropoli. 1859, V, 3, 16, pp. 732₅–733₆), *Leo Grammaticus* (ed. Rec. I. Bekker, Bonnae, 1842; Leonis Grammatici chronographia, p. 238, 10–19); *Josephus Genesisius* (ed. red. C. Lanchmann, Genesisius, Bonnae, 1834. pp. 85,19–86,7 és 97,12–23); valamint az előbb idézett *Pseudo-Symeon Magister*.

²⁶ *F. Dvornik*: Les Légendes, p. 232.

²⁷ *Г. Острогорски*: Историја Византије, Београд 1969. стр. 225.

felé Bulgáriát újabb váratlan belső veszély is fenyegette: kitört az éhínség. Bizánc pedig szárazon és vízen felvonult Bulgária ellen; a számára veszélyes frank–bolgár szövetség felbomlasztására, s a nyugati kereszténység felvételének megghiúsítására. Bulgária ilyen helyzetben nem tehetett mást, mint hogy feltétel nélkül kapitulált. Kénytelen-kelletlen elállt a frank szövetségtől, s Borisz bizánci rítus szerint kényszerült felvenni a kereszténységet. Minderre nem sokkal a békekötés után került sor, még 864-ben.²⁸ Sőt, Bizánc még bizonyos határkorrekciókba is belement Bulgária javára Thrákiában: Debeltum és Anchialos közt átengedi számukra a kicsiny Zagorje vidékét „de jure”, mivel „de facto” Krum óta úgyis a bolgárok kezén volt, gyér szláv lakossággal.

Morávia számára tehát a Bizánccal kötött katonai szövetség is – túl a szaloniki testvérpár missziójának jelentőségén – rendkívül hasznosnak bizonyult. Ugyanakkor válaszként a frank–bolgár szövetség megghiúsulásáért s az ellene irányuló bizánci–bolgár szövetségkötés miatt Német Lajos 864-ben megtámadta egykori, hűtlenné vált szövetségését, Bulgáriát.²⁹

A kereszténység hivatalos felvétele Bulgáriában tehát hosszú folyamat végeredménye 864-re, s különböző tényezők eredőjeként ment végbe. Váratlannak tehát semmiképpen sem mondható, hiszen Nyugat-Európában már a frankokkal 862-ben kötött szövetség feltételeként volt közismert a bolgárok küszöbön álló megkeresztelkedése. Váratlan csupán az volt, hogy mindez nem a frankok, hanem Bizánc közreműködésével történt, gyökeres ellentétben Borisz eredeti szándékaival, Bulgária reális érdekeivel, a nyugati kereszténységhez való csatlakozás tervével.³⁰ A kortársak nagyon is jól látták, hogy a bolgárok ily módon végbement megkeresztelkedése lényegében mit jelentett: a görög források³¹ elszólják magukat csakúgy, mint ahogyan a kor legkiválóbbjai közül I. Miklós pápa ezt a legtömörebben megfogalmazta Hincmar rheimsi érsekhez írt levelében: Bulgáriát a kereszténység terjesztésének ürügyén csalárdul saját birodalmuk alá vetették a bizánciak.³² Borisz fejedelem a keresztységben a Mihály nevet kapta, mivel a bizánci uralkodó, III. Mihály maga lett keresztapja. Márpedig III. Mihály lelki fiának a helyzete pontosan szimbolizálja egyúttal Bulgária alárendelt helyzetét a bizánci birodalommal szemben: a keresztység felvétele bizánci közreműködéssel nem jelent egyebet, mint azt, hogy Bulgária is szerves részévé vált a keresztény népek azon családjának, melynek élén a császár állt. Bulgária számára pedig a 864-es események egyértelműen megmutatták, hogy hol keresse a βασιλευς-t: keleten vagy nyugaton . . .

²⁸ A bolgárok megkeresztelkedésének időpontját meggyőző érvekkel teszi 864 első felére G. Cankova-Petkova id. művében, pp. 34–36., szemben a hagyományosabb 865-ös datálással.

²⁹ Annales Bertiniani, ed. Pertz, MGH, SS, I, p. 465_{29–31}.

³⁰ I. Dujčev: Au lendemain de la conversion du peuple bulgare. Medioevo Bizantino-Slavo vol. I. Roma, 1965. pp. 119–120.

³¹ A bizánci források közül: Georgius Monachus Continuatus, op. cit. Pseudo-Symeon Magister, op. cit. Leo Grammaticus, op. cit.

³² Nicolai I. papae epistolae, ed. E. Perels, MGH. Epistolae, VI. Karolini aevi IV. p. 601.

2. A bolgárok megkeresztelkedésének egyházpolitikai háttere

A bolgárok megkeresztelkedése sokrétű, bonyolult és hosszas folyamat vég-eredménye volt, azonban a gyökerek még mélyebbre nyúlnak vissza. A kereszténység felvétele Bulgáriában szerves részét képezi Illyricum problematikájának.^{3 3}

730 után, a képrombolás kitörésekor a pápaság elitélően viszonyult az ikonoklaszta bizánci törekvésekhez. 751-ben a longobárdok megsemmisítették a Ravennai Exarchátust, bizánci kézen csupán Szicília és Dél-Itália maradt. Ilyen körülmények közt került sor a pápaság és a frankok közeledésére. Mindez viszont Bizánc reakcióját, megtorló intézkedéseit eredményezte Rómával szemben: a pápai birtokok elvételét Szicíliában, Kalábriában, valamint az Illyricumban, s a konstantinápolyi pátriárkátus jusisdictionja alá helyezését, hétszáz esztendei római joghatóság gyakorlása után.^{3 4}

Róma és Konstantinápoly viszonya az ikonoklaszta kurzus ideiglenes felszámolásával sem rendeződött kielégítő módon, mivel Eiréné császárnő 787-es II. nikaiai egyetemes zsinaton csupán a communiót állította helyre a kereszténység keleti és nyugati egyházrészai között, azonban az egyházi jurisdiction kérdésében Bizánc változatlanul érvényben hagyta a képrombolás „víványait”: Szicília, Dél-Itália és Illyricum elcsatolását. Márpedig a pápaság ennél jóval többet, merőben mást várt: régi javainak visszaadását, a korábbi hétszáz esztendő joggyakorlatának megfelelő jurisdictionos határok helyreállítását.^{3 5}

Nem történt meg a pápai sérelmek orvoslása a képrombolás második fázisának felszámolásával sem az ortodoxia győzelmével 843-ban. Theodóra nemcsak a képtisztelet terén, hanem a joghatóság kérdésében is Eiréné módszereit vette át. A következmény persze Róma és Konstantinápoly kapcsolatának a rosszabbodása lett. Csak az alkalom hiányzott még, hogy a feszültség nyílt ellenségeskedéssé fajuljon, ám ez sem késhetett már sokáig.

858-ban Rómában I. Miklós pápa került trónra, s ugyanakkor Bizáncban menesztették a pátriárkai székből Ignatiost. Ignatios még Theodóra embere volt, s ezért a régensuralom bukása egyúttal az ő letételét is jelentette. Az új pátriárka már Bardas caesar feltétlen híve, s az ő támogatásával, de csakis Ignatios beleegyezésével, Ignatios szabályos és kánonilag érvényes lemondása után foglalja el a pátriárkai trónt. Az állami támogatás tehát nem hiányzott, mégis volt egy kis szépséghiba megválasztásában: nem volt egyházi személy, hanem laikus ember, diplomata és tudós, korának legműveltebb embere. A választás kánoni volta ellen tehát súlyos kétségeket lehetett felhozni, s Ignatios párhívei ezt nem is késlekedtek kiaknázni. Az ügy felkeltette Róma érdeklődését is, mivel a Photios felszentelő püspökök az excommunicatio miatt, amellyel őket Ignatios sújtotta, Rómába fellebeztek a pápához.

Keleten ugyan volt már eddig is példa arra, hogy laikust „per saltum” emeltek egyházi méltóságba, többek közt ilyen volt Photiosnak a nagybátyja, Tarazios pátriárka is, Eiréné idején,^{3 6} azonban ezek inkább kivételnek számítottak még Bizáncban is. Keleten nem tartották magukat a szigorú római gyakorlathoz, amely a serdiciai zsinat (343) óta

^{3 3} *Adriányi Gábor*: Az egyháztörténet kézikönyve. *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae IV.* München, 1975. p. 109.

^{3 4} *Г. Острогорски*: *Историја Византије*. Стр. 178.

^{3 5} *История Византии*, Москва 1967. том 2. стр. 54., 62. 63

^{3 6} *Ibidem*, p. 61.

megtiltotta „neophyta” laikusok püspökké szentelését,³⁷ tehát ezen a címen legfeljebb csak megkérdőjelezni lehetett, de semmiképpen sem eleve kétségbe vonni Photios pátriárkaságának érvényességét. Jellemző módon nem is Ignatios, hanem Photios hívei fellebbeztek Rómához!³⁸

I. Miklós pápa ilyen előzmények után elérkezettnek látta az időt a pápai követelések felújítására Illyricum vonatkozásában. 860. szeptember 5-én kelt levelében tiltakozik III. Mihály császárnál a szigorúbb római joggyakorlatnak megfelelően a neophyta laikus Photiosnak „per saltum” a konstantinápolyi pátriárkai trónra emelése ellen, valamint visszaköveteli Illyricumot és szinte az egész Balkánt Bizáncból!³⁹ Továbbá Ignatios és Photios ügyének kivizsgálására két pápai legátust küldött Konstantinápolyba.

A 861-es konstantinápolyi zsinaton Photios egyelőre teljes győzelmet aratott. A zsinat a 343-as serdicaei zsinat elvi alapján állva elfogadta a Rómába való fellebbezési jogot, a letett Ignatios pátriárka viszont kijelentette: „Ego non appellavi Romam, nec appello”,⁴⁰ a pápai legátusok pedig hatáskörüket túllépve elismerték Photioszt. Azt azonban már nem sikerült elérniök, hogy ennek fejében Illyricumról a konstantinápolyi patriárchátus lemondjon Róma javára. Photios mindenesetre időt nyert, és legalizálta a konstantinápolyi egyházon belüli helyzetét.

I. Miklós pápa a történetek után megsemmisítette legátusainak a döntését 863-ban a lateráni zsinaton, Photioszt pedig pátriárkai méltóságától megfosztotta, letettnek nyilvánította és kiközösítette, egyedül Ignatioszt ismerve el törvényes konstantinápolyi pátriárkának.⁴¹

Ilyen feszült egyházpolitikai viszonyok között került sor a bizánci ellenoffenzívára, a morva misszió elküldésére, szintén 863-ban. A misszió vezetői Photios legközelebbi munkatársai voltak: Illyricum jurisdictiójának további sorsa most már csak a bolgárokon múlott, viszont köztudott volt Borisz terve nyugaton éppúgy, mint Bizáncban, hogy 862-ben ígéretet tett Német Lajosnak a kereszténység felvételére a nyugati rítus szerint! A morva misszió eszköz volt Bizánc kezében, vele kívánt Bulgáriára nyomást gyakorolni. Majd közvetlenül ezután a kifinomult bizánci diplomáciát felváltotta a jóval brutálisabb bizánci intervenció, amely 864-re Illyricum jurisdictióját a bolgárok bizánci közreműködéssel történt megkeresztelésével egyelőre Konstantinápoly hatáskörébe utalta. Ezzel a pápaság reményei Illyricum visszatérésére egy időre szertefoszlottak.⁴²

II.

1. A kereszténység felvételének következményei és a bolgár egyházi kérdés keletkezése

A kereszténység bizánci közreműködéssel történt felvételével Bulgária külső és belső problémái egyáltalán nem oldódtak meg. Éppen ellenkezőleg, azok a bizánci

³⁷ F. Dvornik: Photius, Nicholas I and Hadrian II. Byz. Slav. XXXIV. Prague, 1973. p. 37.

³⁸ F. Dvornik: Byzance et la primauté romaine. Paris, 1964. p. 97.

³⁹ MGH. Ep. VI. pp. 438.

⁴⁰ F. Dvornik, op. cit. pp. 98–99.

⁴¹ Д. Ангелов, op. cit. pp. 317–318.

⁴² F. Dvornik: Photius, Nicholas I and Hadrian II., op. cit. p. 39.

„kényszerkeresztelő” hatására csak még jobban felerősödtek, és rendkívüli mértékben kiéleződtek. A Bulgáriába küldött görög klérus misszionáriusi tevékenységét pusztán csak a szentségek kiszolgáltatására korlátozta, megszólalni azonban a bolgárok többsége számára is érthető nyelven nemigen tudott. Márpedig mit ért a görög prédikáció a neophyta bolgárok frissen szerzett „meggyőződésének” hatékony elmélyítésére?

A nyelvi, kommunikációs nehézségek a felmerült problémáknak azonban csak egyik oldalát jelentették. Bulgáriában ugyanis a fejedelmi intenciók ellenére sem jött létre a kereszténység hivatalos felvétele után a hön óhajtott vallási egység. Sőt az egység helyett az állandóan növekvő vallási konfúzió lett úrrá az országban. A zavaros helyzetet kihasználva, a hivatalosan Photios pátriárka által Bulgáriába küldött bizánci klérus mellett különböző keresztény irányzatok, szakadárok és eretnekek küzdöttek egymással és egyéb, a kereszténységen kívüli ideológiák terjesztőivel a bolgárok megnyerése érdekében.⁴³ Feltűntek tanakkal monophysita, manicheus és paulikiánus örmények,⁴⁴ az ikonoklaszták, a zsidók⁴⁵ és még a muzulmán⁴⁶ hittérítők is szerencsét próbáltak a Koránnal Bulgáriában. Természetesen egyéb problémák is felvetődtek az általuk kiszolgáltatott keresztység érvényességét illetően: lehet-e laikusnak keresztelnie,⁴⁷ újra kell-e keresztelni azt, aki ilyen kétes személytől nyerte el a keresztséget,⁴⁸ lehet-e laikusoknak prédikálniuk⁴⁹ stb. Az ezekre történt meglehetősen brutális és kegyetlen bolgár reakció (amely súlyos lelkiismeretbeli teherként jelentett a későbbiekben Borisz számára a „Responsa” bőséges tanúságtétele szerint) rendkívül élénken mutatja a megtorló intézkedéseket sugalló görög klérus hallatlanul szorult helyzetét, privilegizált jogállásának erősen labilis voltát és az egyszerre igen sok oldalról fenyegető konkurrencia erősségét.

Borisz az országát fenyegető káoszról egyelőre nem látván kiutat, a bolgárok elé tornyosuló problémák megoldására a konstantinápolyi pátriárka segítségét kérte. Hamarosan, még 865 vége felé, de legkésőbb 866 elejére meg is érkezett Photios pátriárka levele Bulgáriába, nem tudván még az időközben ott lezajlott eseményekről. A 118 §-ból álló igen hosszú levél döntő módon járult hozzá az elkövetkező időszakban Bizánc és Bulgária viszonyának alakulásához.⁵⁰

Photios pátriárka levele két részre oszlik: dogmatikai (1–22 §) és politikai-didaktikai (23–118 §) fejezetekre. Kifejti bennük az egyház tanítását, amelyet az eddigi hét egyetemes zsinat definiált; majd a kereszténység magasabbrendűségét kívánja bizonyítani a pogányság felett, bár ez eléggé felületesen sikerül neki, mivel a biblikus idézetek mellett a klasszikus pogány görög bölcsélet etikája sokkal inkább érződik a levélen. A keresztény moralitás és a pogány bölcsesség alapján kiindulva az ideális keresztény fejedelem portréját rajzolja meg a bolgár uralkodó számára.

⁴³ I. Dujčev: Au lendemain . . . op. cit. o. 118 sqq.

⁴⁴ Responsa Nicolai I. Papae ad consulta Bulgarorum, MGH, Epistolae, VI. pp. 568–600. Ed. Perels. Cap. CVI.

⁴⁵ Ibid., Cap. CIV.

⁴⁶ Ibid., Cap. CIII.

⁴⁷ Ibid. Cap. XIV.

⁴⁸ Ibid. Cap. XV.

⁴⁹ Ibid. Cap. CV.

⁵⁰ ed. J. P. Migne, Patrologia Graeca CII. Paris, 1860: Photii sanctissimi patriarchae Constantinopolitanae Epistola ad Michaellem Bulgariae principem; De officio principis. Cols. 627–696.

Borisz azonban nem ilyen segítséget várt Bizánctól. Nem „fejedelemtükröt” kívánt Photios pátriárkától; s ez az igazi „bizantinizmus” jó leckének bizonyult a számára; konkrét problémáinak megválaszolása helyett Konstantinápolyból csak kioktatást kapott! A pátriárka levele teljesen figyelmen kívül hagyja Bulgária igazi konkrét problémáit a kereszténység felvétele után: vagyis hogyan kell a kereszténységet a gyakorlatban alkalmazni a bolgár valóságra? Ehelyett a pátriárka Boriszt sematikus morális tanácsokkal látja el, teljességgel az általánosságok szintjén mozogva, és a „neophyta” Borisz számára a legteljesebb mértékben felfoghatatlan és érthetetlen teológiai szubtilitásokba, absztrakciókba bonyolódik. Egyrészt azért, mert Borisznak egyszerűen nem volt semmiféle judiciuma a kereszténység lényeges kérdéseit illetően, másrészt pedig mert egyszerűen meg sem tudta érteni Photios levelének klasszikus görögségét, amely még a bizánciak számára is előtanulmányokat igényelt, s bolgár nyelven, ószlávul pedig még meg sincsenek ezek az itt használt fogalmak. Tehát a pátriárka levelének klasszikus, stiláris szépségei elvesztek annak a számára, akinek íródtak, s ez a legnagyobb jóakarattal sem nevezhető egyébnek, mint pedagógiai balsikernek. Mindenesetre a gyatra bolgár fordításból is megbizonyosodhatott a bolgár fejedelem Bizánc igazi intencióiról: Bulgária bizánci missziós terület lévén, semmiképpen sem számíthat a távolabbi morvákhhoz hasonló liberálisabb bánásmódra, s a legfontosabbról (amelyről pedig Borisz a bolgárok elé tornyosult problémák megoldását várta), az egyházi autonómia kérdéséről Konstantinápoly mélyen hallgat. A mély hallgatásba burkolódzás oka: Bulgáriát és személy szerint a bolgár fejedelmet egyszerűen éretlennek tartotta erre. Bizánc politikai befolyását pedig a Bulgáriában működő idegen ajkú, görög klérus tudta a legtökéletesebb módon biztosítani.⁵¹ A bolgár egyházi autonómia viszont éppen ettől az intervenciós eszköztől fosztotta volna meg Bizáncot. Bizáncnak messzemenően nem állott tehát érdekében, hogy a Bulgáriában működő klérus éppen a bolgár állam organikus részévé váljon, s ezáltal megszűnjék a bizánci érdekek hatékony képviselője lenni.

A pátriárka levele meghozta Borisz számára a szükségszerű kijózanodást. El kellett most végre döntenie, hogy Bulgáriát, továbbra is Bizánc vezető szerepét elismerve, a konstantinápolyi pátriárkátus jurisdikciója alatt hagyja, vagy más, egyéb lehetőségek után néz. Borisz érett megfontolások után az utóbbi mellett döntött. Tette ezt többek között azért is, mert a pátriárkával történt levelezése közben Bulgáriában 866 karácsonyán a kereszténység felvételét követő reakcióként kitört a pogánylázadás.⁵² A lázadás vezetői a bolgár–török etnikumhoz tartozó bojárok közül kerültek ki. A kereszténység felvételével együtt járt, hogy „nem jó törvényt”⁵³ – azaz bizáncit – vettek ezáltal a nyakukba a bolgárok, s a felkelésükkel éppen ezt kívánták lerázni! A pogánylázadás formáját öltő bojárfelkelés perdöntő bizonyítékul szolgált a kereszténység felvételét követően továbbra is meglévő bizáncellenesség végső, elkeseredett kiéleződéséről Bulgáriában. Jóllehet, Borisz hallatlan kegyetlenséggel torolta meg a felkelést (a résztvevő 52 bojárt családostul együtt kiirtotta, sokkalta inkább államférfiúi éleslátásról, mintsem a keresztény felebaráti szeretetben tett előrehaladásáról tanúskodva,⁵⁴) azonban a szükséges tanulságokat is

⁵¹ Cf.: *D. Obolensky: The Byzantine Commonwealth, London, 1971. p. 86.*

⁵² *Ann. Bertiniani, op. cit. MGH, SS. I. pp. 473³⁹–474¹⁹ (Pars tertia auctore Hincmaro; Proceres Bulgarorum, populum adversus regem suum concitant. 886.)*

⁵³ *Responsa Nicolai I. Papae, op. cit. Cap. XVII.*

⁵⁴ *F. Dvornik: Les Slaves . . . op. cit. p. 189.*

levonta belőle a maga számára. Photios pátriárka levele és a bojárlezadás megmutatták a Bizánc és Bulgária közt fennálló szakadék igazi mélységét, s ezek után Borisz már nem habozott tovább. Minden feltétel együtt volt a Konstantinápolyval való szakításhoz, a Bizánccal szemben alárendelt viszonyának felmondásához, s a bolgár egyházi kérdésnek, Bulgária hovatartozandóságának az eddigiektől eltérő rendezéséhez.

2. A latin egyházszervezés időszaka Bulgáriában

866 első felére bizonyossá vált a bolgár kán előtt, hogy nem Bizánc az, ahonnan problémái kielégítő megoldását várhatja. Még ugyanezen esztendő nyarán meg is történt a szakítás Konstantinápolyval: 866 augusztusában⁵⁵ követeket küldött Rómába I. Miklós pápához, valamint Regensburgba⁵⁶ Német Lajoshoz, korábbi nyugati orientációjának a felújítására. Döntése érett megfontolás eredménye volt, s különböző szempontok sugallták,⁵⁷ politikaiak csakúgy, mint vallásiak. A nyílt politikai intervenció veszélye Bizánc részéről már nem fenyegetett közvetlenül, s így adva volt a külpolitikai szituációnak a bolgárok számára kedvező változásával a földrajzilag jóval távolabbi és éppen ezért politikailag jóval kisebb veszélyt jelentő keleti frankokkal az újbóli kapcsolatfelvétel optimális lehetősége. Sőt, Borisz számára éppen hogy Bulgária függetlenségének és szuverenitásának biztosítékaként jöhetett számításba Német Lajos Bizánccal szemben! Róma pedig – akár Bizánccal, akár a keleti frankokkal összehasonlítva – egyáltalán semmiféle politikai vagy egyéb természetű fenyegetést sem jelentett Bulgária számára! Továbbá a Bizánccal történő szakítás és a Nyugathoz való közeledés jelentős belpolitikai eredményekkel is járt: sikerült a bizánci befolyással elégedetlen bojárakat is lecsendesítenie. Végül Borisz is megnyugtathatta ezáltal a kereszténység felvételét, majd a bojárlezadás leverését követő atrocitások⁵⁸ miatt háborgó lelkiismeretét: mindezekért az országban tartózkodó görög klérusra háríthatta a felelősséget, annál inkább, hiszen maga Borisz is ellenségesen viseltetett a bizánciakkal szemben!⁵⁹

Rómában I. Miklós pápa a legnagyobb örömmel fogadta Borisz közeledési szándékát: a két évvel ezelőtt eltemetett álmai Illyricum visszatérésére egycsapásra meg-elevenedtek, s a pápa nem késlekedett az adott történelmi pillanatot a Szentszék számára kedvezően kiaknázni. Mindennek egyenes következményeként azonban az egyetemes, összeresztény szempontok – amelyek végső soron az újonnan kereszténységre térített bolgárok evangelizációjának minél hatékonyabb elmélyítését kívánták volna meg – hosszú időre, közel egy emberöltőre háttérbe szorultak Róma és Konstantinápoly rivalizálása, partikuláris érdekkellentétei miatt, s kettejük küzdelmének háttérében egyre élesebben kezd körvonalazódni, kirajzolódni a bolgár egyházi kérdés: a „quaestio bulgarica”.

⁵⁵ Anastasii Bibliothecarii Historiae de vitis Romanorum Pontificum (Liber Pontificalis) PL. CXXVIII, col. 1379–1396)

⁵⁶ Annales Bertiniani (auctore Hincmaro), op. cit. pp. 473₃₉–474₁₉ – Annales Fuldenses, op. cit. p. 379₄₅–48

⁵⁷ I. Dujčev: Au lendemain . . . op. cit. p. 121–122.

⁵⁸ D. Obolensky: op. cit. p. 85.

⁵⁹ Responsa; op. cit. Cap.: III, VI, XIV–XVI, LIV, LV, LVII, LXVI, LXXVII, XCIV, CVI.

I. Miklós pápa készségesen meghallgatta Borisz kérdéseit, amelyekből értesült a neophyta bolgárok igazi problémáiról a kereszténység felvételét követően, s nem tartotta méltóságán alulinak, hogy kérdezője mentalitásához teljes mértékben alkalmazkodva részletesen meg is válaszolja azokat. Ráadásul mindezt egy nagyon szépen érthető középkori egyházi latinsággal megírt válaszlevélben küldte el Bulgáriába, s így mindenben a legkiválóbb pedagógiai érzékről tett tanúságot, a legteljesebb mértékben eltérően Photios pátriárka oktató hangnemétől és egész mentalitásától. Borisz kérdései és problémái megválaszolatlanok maradtak Konstantinápoly által 855-ben, 866 novemberében viszont mindezekre részletes választ kapott Rómától I. Miklós pápa „Responsa”-iból. Ezek a bolgár valóság diktálta reális problémák voltak, s rendkívül éles megvilágításban tárják eléink Bulgária helyzetét a kereszténység felvételét követően. Ekkor egy olyan nagyságrendű küzdelem kezdődött el Bulgária egyházi jurisdicciójának kérdésében, amely a továbbiak során az egyetemes kereszténység ügyévé válva, Róma és Konstantinápoly részegyházainak szakadását mélyítette el, a tárgya pedig Kelet-Európa újonnan kereszténységre tért népei: a bolgárok és azt kiegészítőleg a morvák voltak.⁶⁰

A bolgár kán Rómától azonban jóval többet kapott, mint amit kért: nem csupán problémáinak a megválaszolását, hanem misszionáriusokat is Bulgária számára, akikkel többek közt elküldte a „Responsa”-kat, valamint liturgikus és jogi könyveket.⁶¹ Borisz misszionáriusokat nem Rómától várt ugyanis, hanem Regensburgból.⁶² Német Lajostól, hogy a keleti frank klérus a jelenlétével Bulgáriában garanciát jelentsen szükség esetén a bolgárok politikai megsegítésére is Bizánccal szemben!

I. Miklós pápa joggal tartott attól, hogy a keresztység felvételét közvetlenül megelőző időszak terveihez visszatérve Borisz a frank klérust fogja Bulgáriába meghívni a bizánci felváltására. Köztudott volt 862 óta, a keleti frankok érdeklődése is Bulgária irányában. Éppen ezért indította útnak késedelem nélkül Bulgáriába a pápai missziót Formosus portói püspök vezetésével,⁶³ s I. Miklósnak Borisz kérdéseire adott válaszával, a „Responsa”-val. A pápai legátusok éppen idejében érkeztek meg, sikerült megelőzniök a frankokat, s ezáltal biztosítaniok a közvetlen római jurisdicciót Bulgáriában. Borisz kiutasította a bizánci klérust, és udvariasabb formában bár, de hasonló sorsra jutott a nem sokkal később Hermanrich passauai püspök vezetésével megérkezett frank misszió is: dolgavégezetlenül távozni kényszerült Bulgáriából.⁶⁴ Illyricum keleti része, amelyik a bolgár állam kereteibe tartozott, tehát visszatért annyi idő után ismét Róma joghatósága alá, méghozzá közvetlenül, a Bulgáriába küldött pápai misszió tevékenysége által, a frank klérus közreműködésének a kikapcsolásával. Ilyen sikert a pápai diplomácia a képtelenség és Illyricum elszakítása óta még egyszer sem könyvelhetett el a maga számára! Úgy tűnhetett Róma számára, hogy az elért „eredmények” saját szempontjából feltétlenül és egyértelműen sikereket takarnak . . .

A pápai diplomácia ezen lépése megfosztotta ugyan Bulgáriát hosszabb távon a keleti frankok politikai támogatásától, viszont rövidebb távon megmenekült Borisz attól

⁶⁰ *I. Dujčev*: Au lendemain . . . op. cit. p. 123.

⁶¹ *Responsa*, op. cit. p. 568 .

⁶² *F. Dvornik*: The Photian Schism. Cambridge. 1948. p. 113.

⁶³ *Liber Pontificalis*, (Anastasio Bibliothec.) op. cit. (Nicolaus papa legatos mittit, qui Bulgarorum populum ad fidem convertant)

⁶⁴ *Annales Fuldenses*, op. cit. (p. 380₁₋₅)

is, hogy Német Lajos a frank misszió révén közvetve beavatkozhatson Bulgária életébe. Vagyis a bizánci gyámkodás után módja nyílt elkerülni Bulgáriának a jóval lazábbnak ígérkező keleti frank függőséget is. Ez a tény magyarázza végső soron a nem várt római misszionáriusok meleg fogadtatását Bulgáriában. Megérkezésükkel kezdetét vette a latin egyházszervezés időszaka Bulgáriában.

A latin misszió tökéletesen tisztában volt saját nehéz helyzetével, hiszen I. Miklós pápa „Responsa”-iból előzetes információkkal rendelkeztek arról a súlyos örökségről, amelyet a görög klérustól kellett átvenniük. Tudomást szereztek ennek jellemző „módszereiről”, amelyek annyi atrocitást eredményeztek két esztendő alatt: még a bűnbánat tartását sem engedélyezték a pogánylázadásban részt vett nép számára.⁶⁵ Gyökeresen más szellemben kellett Formosusnak és társainak misszionáriusi munkájukat folytatniok: a pogány bolgárok keresztény hitre térése során semmiféle erőszakot nem volt szabad alkalmazniok, egyedül csak a józan észre és a keresztény hitre apellálhattak, egyetlen eszközük csakis a meggyőzés lehetett.⁶⁶ Mennyire nem illenek ezek a módszerek saját koruk gyakorlatába, mennyire egy egészen más korszak, az ősegház kereszténységének kezdeti lendülete az, amit I. Miklós pápa követendő például előír a 9. század második fele számára! Pedig ez a bolgár valóság, amely a „Responsa”-kból elébük tárult még a megérkezésük előtt, egyszerűen elszomorító volt, nem kecsegtetett semmiféle illúzióval hittérítő munkájuk gyors sikereit illetően. A neophyta bolgár kán egyszerűen képtelen volt a lényegest megkülönböztetni a lényegtelentől, s egyebek mellett aziránt érdeklődött I. Miklós pápánál, hogy szabad-e lófarkat viselnie hadijelvényként háború idején.⁶⁷ Hogyan lehetett volna elvárni tőle a kereszténység alapvető tanai iránti érzékenységet és fogékonyságot? Két évvel a kereszténység bizánci közreműködéssel történt felvétele után még mindig ott tartott, hogy megpróbálta a többnejűséget átmenteni újonnan szerzett keresztény „meggyőződésébe”,⁶⁸ vagy mindezt összeegyeztetni egy, a bolgárok által mágikus, gyógyító erejűnek tartott kő tiszteletével.⁶⁹ Lófarok, bigámia és bolgár Kábakő: így festett a bolgár valóság a latin misszió megérkezésekor, a görög klérus két esztendei bulgáriai működése nyomán. Úgy tűnik, hogy egy-két év evangelizációs munkája nem is hozhat más eredményt egy olyan korban, amikor egy egész nép keresztény hitre „térítését” „hivatalosan” évszámhoz lehet ugyan kötni, ám az „evangélium” terjedési iránya többé már nem „lélektől lélekig”, hanem egyszerűen „fejedelemtől alattvalóig”. S ezen a téren semmiféle misszió sem számíthatott egyéb „eredményre”!

Annál meglepőbb volt viszont ilyen körülmények között a bolgár kán tapogatódzása Rómában az önálló egyházi hierarchia felállításának esélyeit illetően! Ezen a téren Borisz fejedelem egészen meglepő tájékozottságról tett tanúbizonyságot, többek közt kiderül, hogy ismeri vagy legalábbis hallott a görög ecclesiologia legfontosabb tételéről, a pentarchia elvéről: hogy ti. az egyetemes egyházat öt pátriárka kormányozza. Erről a tanításról kérdi a pápa véleményét: hány igazi pátriárkája van a kereszténységnek,⁷⁰

⁶⁵ Responsa, op, cit. Cap. LXXVIII.

⁶⁶ Ibidem, Cap. XLI.

⁶⁷ Ibid. Cap. XXXIII.

⁶⁸ Ibid. Cap. LI.

⁶⁹ Ibid. Cap. LXII.

⁷⁰ Ibid. Cap. XCII.

kicsoda közülük rangban a második.⁷¹ lehetséges-e, hogy a bolgárok saját pátriárkát kapjanak a bolgár egyház élére?⁷² A kérdések éle természetesen Bizánc ellen irányult, s Konstantinápoly egyházi jurisdictióját volt hivatott kétségbe vonni Kelet-Európa vonatkozásában.

I. Miklós pápa válaszában ugyan általánosságban elismerte a pentarchia elvét, de határozottan tagadta Bizánc második helyét a pátriárkátusok sorában, mivel nem apostoli alapítású, és így csak a politikai körülmények számára kedvező alakulásának köszönheti létét és tekintélyét. A pátriárkátusokra vonatkozólag szélsőségesen római felfogásban válaszolja meg sorrendjüket: Róma, Alexandria, Antiochia, a negyedik helyen Konstantinápoly, majd Jeruzsálem. A pápa válaszainak magabiztosságát Illyricum visszatérése motiválta: ilyen hangnemben nemigen nyilatkoztak még Bizánccról. A helyzetet csak súlyosbította, hogy I. Miklós pápa egy sor bizánci szokást is elítélt levelében,⁷³ nevétséges színben tüntetve fel azokat a bolgárok előtt. Félő volt, hogy ha mindez Bizánccnak is a tudomására jut, a következményei rendkívül súlyosak lesznek. I. Miklós pápa eddig csak a konstantinápolyi pátriárkai szék viszályába avatkozott bele, ezentúl szembetalálja magát egész Kelet kereszténységével. A szakítás ezután elkerülhetetlenné vált, s idő kérdése volt csupán, hogy mikor következik be a két egyházrész között, s a felelősség ezért igen nagy részben I. Miklóst is terheli.

Az önálló bolgár pátriárkátus felállítására vonatkozólag a pápa kitérő választ ad, de egyúttal jogi perspektívát is mutat a bolgárok számára: Bulgária missziós terület lévén, még nem elég érett az állandó hierarchia megszervezésére. Addig is kénytelen beérni a latin misszió püspökeivel, de nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a jövőben érsek kerüljön a latin misszió munkássága során megszervezendő bolgár egyház élére.

Eközben a latin misszió ügye a nyelvi, kommunikációs nehézségek ellenére is úgy látszik, hogy igen jól haladt, Formosusnak és társainak a tevékenysége olyan sikeresnek bizonyult Bulgáriában, hogy Borisz Rómától Formosus kinevezését kérte a megígért és felállítandó bolgár érseki szék betöltésére. Kérése azonban még korainak bizonyult: a Szentszék nem találta alkalmasnak az időt az állandó hierarchia felállítására Bulgáriában.⁷⁴

3. A Photios-féle skizma

A 866 novemberében a latin misszió megérkezésekor Bulgáriából kiutasított görög klérus részletesen beszámolt Konstantinápolyban Photios pátriárkának mindenről. Bizánc tudomást szerzett I. Miklós pápa „Responsa”-jának tartalmáról, s azonnal teljes joggal a keleti rítus elleni frontális támadásnak minősítette azt. Értesülhettek a latin misszionáriusok Bulgáriában használt módszereiről, a bizáncitól eltérő egyházi szokásaikról és gyakorlatukról. Mindez együtt óriási visszhangot váltott ki Bizáncban, különösen akkor, amikor Photios pátriárka igen ügyesen dogmatikai síkra terelte át a Konstantinápoly és Róma között a Bulgária (Illyricum) hovatartozásának kérdésében eredetileg kirobbant

⁷¹ Ibid. Cap. XCIII.

⁷² Ibid. Cap. LXXII.

⁷³ Ibid. Cap. LXXIII, Vö.: Cap. VI, LIV, LV, LVII, LXXVII, XCIV.

⁷⁴ Liber Pontificalis (Anastasius Bibliothec.) op. cit.

vitát. Photiosnak sikerült úgy beállítania a latin misszió működését, hogy a bolgárok újonnan kereszténységre tért népét letérítik az igaz hit talajáról, eretnekségre oktatva őket. Ebben az ügyben 867 elején enciklikát intézett Photios az összes többi keleti pátriárkához,⁷⁵ ebben részletesen beszámol a Bulgáriában legutóbb történekről,⁷⁶ a körlevél nagy része ennek van szentelve. Felrója a római egyházzrésznek a keletiekkel ellentétes kisebb jelentőségű egyházi szokásait (a latin klérus coelibatusa, szakállviselési tilalom, enyhébb böjti fegyelme stb.),⁷⁷ de ami ennél jóval fontosabb, hogy a latinok a Szentlélek kettős származását tanítják,⁷⁸ s a „Filioque” betoldása a nikaiai–konstantinápolyi Credo szövegébe a hitvallás megromlását eredményezi, aminek a megvitatására sürgősen össze kell hívni egy zsinatot Konstantinápolyba. Felszólítja a keleti pátriárkákat, hogy kesedelem nélkül küldjék el követeket a latinok tévedéseinek elítélésére.

A bizánci reakció élessége nem hagyott semmi kétséget sem I. Miklós pápa előtt afelől, hogy a nyílt szakadás Róma és Konstantinápoly közt elkerülhetetlenül küszöbön áll. Éppen ezért a nyugati kereszténység legkiválóbb szellemi erőit kívánta bevetni a kibontakozó harcba, amikor Hinemar rheimsi érseket és a frank klérust mozgósította Photios és a görögök ellen.⁷⁹

Photios körlevele igen rövid idő alatt megmozgatta az egész keleti kereszténységet. Alig pár hónap múlva, már 867 nyarán össze is ült Konstantinápolyban a keletiek zsinata, ahol elítélték a Bulgáriába „betolakodott” római misszionáriusok „tévedéseit” és mindazon gyakorlatát, amelyről a pátriárka körlevele beszámolt. A zsinat aktái I. Miklós pápa személye ellen irányultak,⁸⁰ akit letettnek nyilvánítottak, s megszakítva vele az egyházi közösséget, a communióból kizárták. Ugyanakkor viszont Photios a legnagyobb tisztelettel emlékezett meg a pápaság intézményéről és Róma primátusáról, csupán konkrétan I. Miklós személyét tartotta ezáltal alkalmatlannak erre az egyetemes egyház legnagyobb tisztségére. (Négy évvel ezelőtt ugyanígy vélekedett I. Miklós a lateráni zsinaton Photios személyéről a konstantinápolyi pátriárkai szék vonatkozásában!) Végül a zsinat aktáinak egy példányát elküldték a nyugati „birodalomrész” uralkodójának, II. Lajos császárnak, felajánlva neki, hogy elismerik Bizáncban is a császári titulust, amennyiben a zsinat végzéseinek megfelelően ő is leteszi I. Miklóst a pápai székről. Mindezt a zsinaton elnöklő III. Mihály császár és társuralkodója I. Basileos is aláírták.⁸¹ Vagyis a zsinat végzései csupán a pápa személyét, de nem az általa képviselt pápaság intézményét támadták, még kevésbé a nyugati egyházzrész vagy a latin rítust. Vagyis sokkalta inkább megértőbb, türelmesebb, keresztényibb szellemről tettek tanúságot a keletiek, a másik fél, azaz a nyugati kereszténység iránt, mint ami I. Miklós pápa „Responsa”-iból a keleti kereszténység számlájára írt, elfogult vádaskodásként kiolvasható!

A legteljesebb összhangban a keleti ecclesiológia legfontosabb tételével, a pentarchia elvével, Bizánc mindenkor csupán a második helyet követelte magának, Róma után. Így

⁷⁵ Encyclica epistola ad archiepiscopales thronos per Orientem obtinentes. PG. CII. ed. J. P. Migne. Paris, 1860. col. 721–742.

⁷⁶ Ibid. col. 723–724; col. 731–732.

⁷⁷ Ibid. col. 725–726; 5–7.

⁷⁸ Ibid. col. 725–726. Ibid. col. 735–736; 33.

⁷⁹ Nicolai I papae epistolae, MGH, Ep. VI. ep. C. pp. 601₉₋₂₉/603–604₃

⁸⁰ F. Dvornik: Photios, Nicholas and Hadrian II., op. cit. p. 43.

⁸¹ F. Dvornik: The Photios Schism, op. cit. pp. 120–121.

volt ez most is. Tehát szó sincs ezen a zsinaton sem a primátus kétségbevonásáról vagy annak Bizáncba történő átviteléről. Mindez egyébként is elfogadhatatlan lett volna II. Lajos és Nyugat birodalom- és egyházrésze számára, márpedig éppen a Karolingok segítségét próbálták megnyerni a zsinat végzéseinek elküldésével! A botránykő Bizánc szemében nem általánosságban az egész Nyugat, hanem csupán I. Miklós személye és az általa Bulgáriába küldött latin misszió, amely bizánci szemszögből nézve és az összeresztyénység egyetemes szempontjait szem előtt tartva, illetéktelen beavatkozásnak számított Bizánc, illetve a konstantinápolyi pátriárkátus belső ügyeibe. Éppen ugyanúgy, mint pár esztendővel Photios megválasztásakor és Ignatios letételekor a pátriárkai szék-ről.⁸² Arról nem is beszélve, hogy pl. a „Filioque” betoldása a hitvallás szövegébe egyáltalán nem volt jellemző az egész nyugati kereszténységre, többek közt Rómában sem szerepelt ekkor még, inkább a frank egyház gyakorlata volt a keletiek által vitatott szövegrészlet betoldása. Jóllehet, nem is tartották Rómában a hitvallással ellentétes, hamis értelmezésnek a Credo kibővítését.

A Photios által összehívott konstantinápolyi zsinaton I. Miklós pápa személye és az általa Bulgáriába küldött latin misszió elleni döntéseivel létrejött a nyílt szakadás Kelet és Nyugat egyházrészei között. Azonban ez az új. Photios-féle skizma egyelőre még igen rövid életűnek bizonyult, elsősorban a Bizáncban még ugyanezen év folyamán bekövetkezett változások folytán.

III. Mihály császár még 866 folyamán megölette nagybátyját, Theodóra testvérét, Bardas caesart. Végrehajtásával adjutánsát, Basileos *παρακοσμιωμενος*-t bízta meg, akit „érdemeiért” ezek után caesarrá nevezett ki. Az egykori makedóniai lovászfőből lett társuralkodó ambíciói ezzel nem értek véget: 867. szeptember 24-én megölte magát III. Mihályt is, és a következő nap ő maga ült a császári trónra.⁸³

Basileos egyik legelső intézkedésével lemondásra kényszerítette Photios a pátriárkai székről, és november 3-án visszahelyezte jogaiba Ignatios pátriárkát.⁸⁴ Vagyis a Bizáncban bekövetkezett véres trónváltozás maga után vont a pátriárkai trónon is a változásokat.⁸⁵ A döntést belső és külső szempontok egyaránt javallták. Photios még III. Mihály és Bardas caesar embere, sőt kreatúrája volt a pátriárkai széken, és Basileos érthető módon különösképpen is igyekezett megszabadulni tőle csakúgy, mint áldozatai egyéb párhíveitől. Másrésztől helyzetét megszilárdíthatta újonnan szerzett trónusán, ha Photios ellenfelét, a letett Ignatios visszahelyezi a pátriárkai székbe, és ezáltal éppen a konzervatív szerzetesség és hierarchia támogatását is megszerezheti a maga számára. Végül Ignatios „persona grata” lévén Róma előtt, biztosítéka lesz a communió helyreállításának és a skizma felszámolásának. Ezzel egyúttal jóvá is teheti, hogy a 867-es zsinaton ő is aláírta a pápa letételét, s így megkaphatja Róma támogatását is. I. Miklós pápa mindezt már nem érte meg, 867. november 13-án meghalt.

868 nyarán Enthymius császári követ hozta Rómába az új bizánci uralkodó, Basileos levelét, amelyben bejelenti a pápának a Bizáncban történt változásokat. Az igazi meglepetést Photios letétele és Ignatios visszahelyezése jelentette. Mindebben termé-

⁸² F. Dvornik: Byzance et la primauté romaine, op. cit. pp. 105–106.

⁸³ Д. Ангелов, op. cit. p. 320.

⁸⁴ A. P. Vlasto: The Entry of the Slavs into Christendom. Cambridge, 1970. p. 161.

⁸⁵ D. Obolensky: op. cit. pp. 92–93.

szetesen I. Miklós pápa egyházpolitikájának a megerősítését láthatták: maguk a bizánciak utasítják el Photios, és fogadják el a 863-as lateráni zsinat végzéseinek megfelelően a „törvénytelenül” letett pátriárkát, Ignatiost. Az igazi okok, amelyek mindezt eredményezték, Róma előtt ismeretlenek maradtak.⁸⁶ Annak érdekében, hogy a bekövetkezett változások a konstantinápolyi pátriárkai szék, illetve a Konstantinápoly és Róma közt fennálló skizma ügyében végleges egyházjogi szentesítést is nyerjenek, egy újabb, most már azonban egyetemes zsinat összehívására kapott meghívást az új pápa, II. Hadrián.

III.

1. A Photios-féle skizma felszámolása és a „quaestio bulgarica” megoldása a 869/70-es konstantinápolyi VIII. egyetemes zsinaton

869 októberében Konstantinápolyban összeült az egyetemes egyház keleti és nyugati részei között fennálló szakadás felszámolására összehívott VIII. egyetemes zsinat. Ezt a szakadást ugyan Photios robbantotta ki 867-ben I. Miklós letételével, azonban a 867-es konstantinápolyi zsinat aktáit a többi keleti pátriárkátus képviselői is aláírták. Róma és Konstantinápoly viszálya ezáltal Kelet és Nyugat egyházrészeinek szakadásává mélyült el, a legfontosabb kiváltó oka pedig Bulgária (Illyricum) egyházi jurisdictiójának kérdése volt. Photios lemondatása és császári parancsra történt száműzetése, valamint Ignatios visszahelyezése a konstantinápolyi pátriárkai trónra csupán a nemrég bekövetkezett véres trónváltás következménye volt Bizáncban, azonban egyházjogilag még nem oldott meg semmit sem. Az egész keresztény Kelet újbóli vélemény-nyilvánítására volt szükség, s ezen a téren minden a legteljesebben Róma intenciójának megfelelően alakult az 869 októbere és 870 februárja közt lezajlott konstantinápolyi VIII. egyetemes zsinaton.* Az egyházi közösség Róma és Konstantinápoly, illetve Nyugat és Kelet egyházrészei közt a konstantinápolyi pátriárkai szék körüli belső szakadás felszámolásával ismét helyreállt. A keleti pátriárkátusok képviselői a pápai legátusokkal való legteljesebb egyetértésben elhatárolták magukat Photiostól, akit a zsinat is letett és exkommunikált, a korábbi törvényes pátriárkát, Ignatiost pedig megerősítették a konstantinápolyi pátriárkai székhez fűződő jogaiban. A zsinat teljes mértékben I. Miklós pápa szellemében járt el: a 863-as lateráni zsinat döntéseinek megfelelően foglalt állást a konstantinápolyi pátriárkátus belső szakadásának kérdésében. Mindez Róma teljes győzelmét jelentette: sikerült a zsinaton a Photios-féle skizmát teljesen felszámolni, s az egyetemes egyház egységét helyreállítani. 870 február végén a zsinat aktáinak az aláírásával Konstantinápolyban a VIII. egyetemes zsinat bezárta üléseit.

Három nap múlva, 870. március 4-re azonban váratlanul császári rendelettel rendkívüli ülésre ismét összehívták a zsinat bezárása után a keleti pátriárkátusok képviselőit, valamint a hatalmát nemrégiben visszanyert és Róma által is kánonilag megerősített

⁸⁶ F. Dvornik: Photios, Nicholas I and Hadrian II. op. cit. pp. 45–46.

*A 869/70-es konstantinápolyi egyetemes zsinat csak nyugati felfogás szerint számít egyetemesnek. Az ortodoxia azonban mindmáig csak az első hét egyetemes zsinatot tekinti egyetemes jellegűnek. A kérdés bővebb irodalmát l.: C. Papoulidis (Thesszaloniki), La place de l' empereur à Byzance pendant les conciles oecuméniques. Byzantina, 1971. pp. 123–133.

Ignatiost és a pápai legátusokat, hogy ez az egyetemes egyház öt pátriárkátusát képviselő, szűkebb körű testület fogadhassa és meghallgathassa az időközben Bulgáriából megérkezett küldöttséget. A bolgár fejedelem, Borisz küldöttsége útján a következő kérdést intézte a pátriárkátusok képviselőihez: Bulgáriának Róma vagy Konstantinápoly joghatósága alá kell-e tartoznia?

A hatás ezek elhangzása után döbbenetes volt: a bizánci diplomácia mesteri módon készítette elő, rendezte meg és időzítette a bolgár küldöttség megjelenését és kérdésfeltevését a bolgárok jurisdictiójára vonatkozóan, hiszen mindez már eldöntött ténynek számított, és nem képezte vita tárgyát! Bulgáriában már 866 óta működött a latin misszió Formosus vezetésével, s Bulgária Illyricum ősi tradícióit folytatva, három éve már Róma joghatósága alá tartozott. 866-ban még I. Miklós pápa ígéretet tett a bolgár egyházi hierarchia kánonjogi perspektíváira vonatkozóan, ám a bolgár érsekség felállítására tett ígéretét sem ő, sem utóda, II. Hadrián pápa sem teljesítette. Borisz jelöltjeit, köztük első helyen magát Formosust is, egymás után mind visszautasította, mivel Bulgáriát még missziós területnek tekintve nem látta eléggé érettnak a bolgár egyház helyzetét állandó hierarchia felállítására. A hosszú várakozást végül is a bolgár fejedelem megelégtelt, elfogyott a türelme, s régi vágyának, az autonóm bolgár egyházszervezetnek a megvalósítása érdekében ismét Bizánc felé közeledett. Kapóra jött neki az éppen erre az időszakra összehívott egyetemes zsinat: döntsön az egyetemes egyház Bulgária ügyében.

A pápai legátusokat, akik eddig mindenben a legteljesebb sikert könyvelhették el a zsinat időtartama alatt, teljesen váratlanul érte a bolgárok kérdése, s mivel mást nemigen tudtak tenni, megtagadták ennek a „rendkívüli ülésnek” az érvényességét és az illetékeségét:⁸⁷ a zsinatot a szakadás megszüntetésére hívták össze, azt fel is számolta, de a keletieket senki sem jogosíthatja fel arra, hogy ezután Róma jogairól döntsének Bulgária egyházi jurisdictiójának kérdésében. A keleti pátriárkátusok számára Róma a fellebbviteli fórum és nem fordítva!

A vita során két tábor alakult ki: az egyik oldalon Ignatios és a keleti pátriárkátusok képviselői, míg a másik oldalon teljesen magukra maradván a pápai legátusok. Mindkét szárny egyaránt a történelmi precedensre hivatkozott. A latinok arra, hogy Bulgária Illyricum egyházi dioecézisének részeként a római jurisdictio alá tartozik, míg a keletiek azzal érveltek, hogy a bolgár állam egykori bizánci területeken jött létre, ezért Konstantinápoly joghatósága alá kell tartoznia. A pápai legátusok hiába hangsúlyozták, hogy más dolog egy terület egyházi hovatartozása, és megint csak egészen más dolog ugyanazon terület állami beosztása, tiltakozásukat nem vették figyelembe, s Bulgáriát a keletiek Bizánc jurisdictiója alá, Konstantinápoly pátriárkátusának felügyelete alá helyezték. Az természetesen a kérdésnek csak az egyik oldala, hogy más döntést nem is igen lehetett várni az arab hódítás óta Bizánc jóindulatára rendkívüli mértékben ráutalt alexandriai, antiochiai és jeruzsálemi pátriárkátusok képviselőitől.⁸⁸ Azonban az is hozzátartozik az igazság másik oldalához, hogy Bulgária területének csak egy része képezte valaha részét Kelet-Illyricumnak és tartozott a római jurisdictio alá, míg Thrákia a konstantinápolyi pátriárkátus létezése óta mindig is Bizánc egyházának jogkörébe tartozott. Tehát a Bulgária jurisdictióját eldönteni hivatott határozat mindkét fél egyaránt jogos, ám egy-

⁸⁷ Anastasius Bibliothecarius, MGH, Ep. VIII. pp. 411₁₆–415₂₆ Ep. 9.

⁸⁸ F. Dvornik: *Les Slaves* . . . op. cit. pp. 205–206.

mással ellentétes jogigényéről ítélkezett, az utóbbi javára.⁸⁹ Borisznak pedig mindegy volt, Rómától vagy Konstantinápolytól kap Bulgária szilárd, állandó egyházszervezetet, csak kapjon, és lehetőleg a kicsikarható autonómia maximumát kapja. Aki többet ígér, oda fog csatlakozni.

Bizánc ezúttal gondosan ügyelt arra, hogy elkerülje azt a korábbi hibáját, amiért a bolgár uralkodó négy évvel azelőtt a pápához fordult. A bolgár egyház élére Ignatios egy érseket küldött, aki a többi bizánci püspökhöz viszonyítva kiemelt rangban volt hivatott garantálni a bolgár egyház autonómiáját; kinevezése pedig a bolgár egyház feletti felügyelet gyakorlását jelentette Bizánc számára. A latin klérus ezután elhagyni kényszerült Bulgáriát, a bizánci pedig visszatért oda: a Bulgáriára vonatkozó döntés maradéktalanul végrehajtott.⁹⁰ Az az Ignatios pátriárka, akinek a pátriárkai székét Photios ellenében Róma segített visszaszerezni, vagyis pontosabban: visszaszerzett pátriárkai jogaiban a pápai tekintéllyel is megerősítettett, a pátriárkai trónon ülve nagyon is tisztában volt saját pátriárkatusának érdekeivel, jogaival és presztízsével, még ha Róma ellenében is kellett érvényesítenie azokat,⁹¹ amikor egy érseket, két püspököt és a görög klérust küldte Bulgáriába az állandó hierarchia felállítására. Ezzel kezdetét vette a görög egyházszervezés időszaka Bulgáriában.

A pápai legátusok Bizáncból meglehetősen kalandos utazásuk befejeztével érkeztek csak meg Rómába, útközben ugyanis az Adrián hajózva szláv kalózok kezébe kerültek, akik kifosztották őket, és többek között a konstantinápolyi zsinat végzéseinek autentikus példányait is elszedték tőlük. Így II. Hadrián pápa nem is tőlük, hanem a II. Lajos császár követségében a zsinat ideje alatt éppen Konstantinápolyban tartózkodó Anastasius Bibliothecariustól informálódott a zsinaton és a zsinat utáni rendkívüli ülésen történtekről. Szerencsére még Konstantinápolyban sikerült neki megszereznie a zsinati protokollokat mind a tíz zsinati ülésszokról, és azokat le is fordította latinra, s így el tudta juttatni Rómába II. Hadrián pápához.⁹² Sovány vigasz volt Róma számára, hogy sikerült a skizmát felszámolni a konstantinápolyi zsinaton, amikor viszont Bulgáriát elvesztette, és a pápai remények Illyricum vonatkozásában ismét semmivé foszlottak. Sőt, éppen ezen a téren Bulgária egyházi jurisdicciójának kérdésében kényszerült Róma megtapasztalni igazán a keleti kereszténység igazi érzelmeit Rómával szemben.⁹³

2. II. Hadrián és VIII. János pápa kísérletei Bulgária visszaszerzésére

A „*quaestio bulgarica*” legújabb fordulata a 869/70-es konstantinápolyi egyetemes zsinat rendkívüli ülése után Rómát is újabb, az eddigiektől merőben eltérő politika kialakítására sarkallta a szláv népek vonatkozásában. II. Hadrián pápa pontosan azt veszítette el, amit pedig I. Miklós pápa a „legnagyszerűbb” örökségként hagyott rá: Kelet-Illyricumot, vagyis Bulgáriát. A bolgár kérdés azonban távolról sem került le a

⁸⁹ F. Dvornik: *The Photian Schism*. op. cit. p. 153¹.

⁹⁰ D. Obolensky, op. cit. pp. 93–94. A subordinatio jellegét l.: V. Swovoda: *L'origine de l'organisation de l'Eglise en Bulgarie*. Byzantinobulgarica II, Sofia, 1966. pp. 70–77.

⁹¹ F. Dvornik: Photios, Nicholas I and Hadrian II. op. cit. p. 47.

⁹² Anastasius Bibliothecarius, *Liber Pontificalis*, PL. CXXVIII. col. 1379–1396.

⁹³ F. Dvornik: Photius, Nicholas I and Hadrian II. op. cit. p. 48.

napirendről, a küzdelmet Róma nem volt hajlandó továbbra sem feladni. Az elszenvedett kudarc azonban óvatosságra intette: a bolgárok bebizonyították, hogy nagyobb körültekintés és figyelem szükséges az újonnan kereszténységre tért fiatal szláv államok irányában, ha Róma meg is óhajtja tartani őket közvetlen jurisdictiója alatt. Úgy tűnik, II. Hadrián pápa pontifikátusát teljesen ez az egyetlen cél töltötte ki: minden döntésében a bolgár kérdés szempontjai domináltak.⁹⁴ A bolgárok újbóli, végleges Bizánc felé fordulása a legnagyobb mértékben meghatározta a pápai kúria viszonyát nemcsak Bulgária, hanem a többi szláv népek, elsősorban Morávia és Pannónia szlávjainak, Cirill és Method munkásságának a vonatkozásában is. Sőt, éppen ez volt Róma válasza Konstantinápolynak Bulgáriáért. Az egyetemes kereszténység közös szempontjai a skizma felszámolása után ismét háttérbe szorultak, mivel a skizmát kiváltó igazi okok, vagyis Bulgária hovatartozása mindkét félnél, Rómánál csakúgy, mint Konstantinápoly pátriárkátusánál, ismét felszínre hozta a köztük fennálló partikuláris érdekellentéteiket.

Moráviában ezalatt a bizánci érdekek bizonyos mértékű térvesztése figyelhető meg, legalábbis egyházi téren. A bizánci egyházi és politikai misszió vezetőinek Rómába rendelése, majd megérkezésük nem csupán tevékenységük legmagasabb egyházi fórumról történő elismerését jelentette a morvák között, hanem egyúttal a római jurisdictió alá helyezésüket és Konstantinápolytól való eltávolodásukat is! A szaloniki testvérpár a pápa, II. Hadrián előtt tökéletesen tisztázták magukat, és misszionáriusi munkásságuk, Moráviában alkalmazott módszereik legteljesebb elismerésre találtak Rómában. Igaz, hogy még III. Miklós és Photios pátriárka küldte őket, sőt Photios legközvetlenebb munkatársai közé tartoztak, azonban Róma és Konstantinápoly viszályába nem óhajtottak beleszólni, és Rómába jövetelükkel fényes bizonyosságát nyújtották Róma primátusa iránti tiszteletüknek. Konstantin-Cirill 869. február 14-én Rómában meghalt, közvetlenül halála előtt vette csak fel a szerzetesi habitussal együtt a Kyrillos nevet.

Ilyen körülmények között érkezett Rómába a bolgárok legújabb Bizánc felé fordulásának híre. II. Hadrián pápa nem habozott kihasználni a lehetőséget: azonnal döntött. Itt volt kéznél a görög misszionárius, Method személye, akinek Róma iránti hűségéről módjában állott éppen most meggyőződnie. A terv egyszerű, mégis grandiózus volt: az ő személyén és munkásságán keresztül kell bebizonyítania Rómának, hogy a szláv népek olyan hatalmas jelentőségű kiváltságokat kaphatnak az Apostoli Szentszéktől, amelyeket Bizánctól sohasem remélhetek volna. Ez a kiváló eszköz pedig nem más, mint a szláv nyelv egyházi használatának engedélyezése volt! Bizánc nem véletlenül csak a távoli morváknál egyezett bele használatába, azonban a közvetlenül szomszédos Bulgáriában hallani sem óhajtott róla. Ez annál furcsább volt, mivel Cirill és Method nem a morvák nyelvén, hanem a Thesszaloniké környéki szlávok dialektusában beszéltek, erre a nyelvre fordították le liturgikus könyveiket. Ez viszont nem volt egyéb, mint a Thesszaloniké fölött néhány kilométerrel húzódó bizánci–bolgár határ túloldalán is beszélt óbolgár vagy bolgár–szláv nyelvnek az irodalmi változata. A Bulgáriát 870 után elárasztó görög klérus azonban nem alkalmazta misszionáriusi munkájában ezt a bolgár nyelvet, hanem csakis a görögöt, hiszen megfelelő emberei sem voltak hozzá! Vagyis ismét bebizonyosodott, hogy a Bizánc szomszédságában lévő Bulgária nem számíthat a távolabbi Moráviához hasonló liberális elbánásra. Ilyen körülmények között a Bulgáriának biztosított egyházi autonómia

⁹⁴ F. Dvornik: *Les Slaves*, op. cit. p. 214.

870 után meglehetősen érzékeny csorbát szenvedett, és csak bizonyos korlátok között érvényesülhetett.

Mindezekkel természetesen tökéletesen tisztában volt II. Hadrián pápa is. Éppen ezért Methodot kinevezte Fannónia érsekévé még a 870-es esztendő folyamán, újonnan szervezett dioecésisének székhelyévé pedig az ősi, egykori császárvárost, Sirmiumot jelölte ki. Első pillantásra meghökkenítő a pápa választása, hogy a Moráviában működő misszionáriusnak miért délen, Pannónia határán, a Száva mellett jelöl ki metropolit. Ám a történelem további fejlődése II. Hadrián terveinek helyességét igazolta. Sirmium 873–879 között hamarosan bolgár fennhatóság alá kerül, s mindez rávilágít Róma terveire: Sirmium az út a pápai diplomácia számára az elveszett Bulgáriába! Method óriási egyházmegyéjének, amely Moráviát és Pannóniát is magába foglalta, súlypontjának délre, a Száva mellé helyezésével az volt a legfontosabb feladata a bolgárok közvetlen szomszédságában, hogy bizonyítson. A szláv nyelv használata a liturgiában Method érseki joghatóságának területén volt hivatott a bolgárok számára a legékekesszólóbban bizonyítani, mit remélhetnek a szláv népek Róma jurisdictiója alatt: olyan jogokat, amelyeket Bizánc sohasem adhatott Bulgáriának.⁹⁵

II. Hadrián tehát bátran nyúlt a tradícióhoz: Method pannóniai érseksége a közvetlen pápai joghatóság feltámasztását jelentette az egykori Nyugat-Illyricum területén. Method ezáltal a II. Hadriántól nyert püspökké szentelésével⁹⁶ megszűnt bizánci diplomata és misszionárius lenni. Ehelyett a római pápaság közvetlen érdekeinek képviselője lett az egykori Illyricum megmaradt nyugati részein. Method érseksége élesen ékelődött be a Bulgáriában érvényesülő bizánci érdekszféra és a Moráviától nyugatra, valamint az egykori Pannónia területén közvetlenül is érvényesülő keleti frank klérus érdekeltségi területe közé. Ezen kívül még rendkívüli joghatóságot is kapott: Methodot nem csupán Pannónia érsekévé szentelték fel, hanem egyúttal az Apostoli Szentszék legátusa is lett a szláv népek között!⁹⁷

II. Hadrián pápa terve Bulgária visszaszerzésére Method pannóniai érsekségének a felállításával valóban nagyszabású volt, azonban nemcsak ez volt az egyetlen eszköz a pápa kezében. Nem követte elődjének, I. Miklós pápának a módszereit, nem közösitette ki Ignatiost Bulgária elszakítása miatt, de komoly figyelmeztetésben részesítette, s tiltakozott a római érdekekre sérelmes eljárás miatt mind I. Basileos császárnál,⁹⁸ mind pedig Ignatios konstantinápolyi pátriárkánál, persze eredménytelenül. Terveinek valóraváltását egyrészt korai halála akadályozta meg 872 vége felé, másrésztől viszont ismét onnét kellett elszerveznie Rómának a kudarcot, ahonnét a legkevésbé sem várta! II. Hadrián terveit, reményeit, melyeket Method pannóniai érsekségéhez fűzött, végül is a keleti frank klérus ellenállása húzta keresztül. Amint felszentelése után Method frank területre tette Pannóniában a lábát, Koceltől Bajorországba hurcolták, ahol Pannónia érseke és a szláv népek pápai legátusa két és fél évet kényszerült a frank főpapok börtönében tölteni. Ugyanaz a passauai Hermanrich, akit 866-ban Német Lajos a keleti frank klérus képviselőiben a bolgárok megtérítésére küldött, és csak a Formosus vezette pápai misszió korábbi

⁹⁵ F. Dvornik: *Les Légendes*, op. cit. p. 269–270.

⁹⁶ *Vita Methodii*, op. cit. Cap. VIII.

⁹⁷ F. Dvornik: *Les Slaves*, op. cit. pp. 207–208.

⁹⁸ Hadriani II papae epistolae, ed. Perels, MGH, Ep. VI. pp. 759_{10–11}; 760_{12–20}; 761₂₉; Epistola XLI.

Bulgáriába érkezése miatt kényszerült visszatérni, egy újabb, a frank érdekeket közvetlenebbül sértő pápai intézkedést már nem tudott eltérni, s Methodot a frank klérus többi tagjával egyetértésben nem volt hajlandó Pannónia érsekévé elismerni.⁹⁹

Methodot súlyos helyzetéből végül is csak az új pápának, VIII. Jánosnak sikerült kiszabadítania erélyes közbelépésével, Róma presztízisének teljes latbavetésével. A keleti frank király, Német Lajos a pápa legátusától, Anconai Pál püspöktől¹⁰⁰ volt kénytelen tudomásul venni, hogy Róma ragaszkodik korábbi, Illyricumra vonatkozó jogainak közvetlen gyakorlásához Pannónia területén Method érsekségének a felállításával. Ugyanakkor kötelezi Adalwin salzburgi érseket¹⁰¹ Method érseki jogainak elismerésére, továbbá a keleti frank klérusból passauai Hermanrich¹⁰² és freisingeni Anno¹⁰³ püspököket Rómába rendeli számadásra a Methoddal szemben elkövetett törvénytelenységük miatt. A frank püspököknek nem csupán Method bebörtönzéséért, de többek között püspöktársukon, Methodon elkövetett fizikai bántalmazásaikért is felelniök kellett.

Method kiszabadulásának azonban igen súlyos ára volt. VIII. János pápa a keleti frank klérus nyomására kompromisszumra kényszerült: Róma pannóniai befolyásának, közvetlen jurisdictiójának elismertetése érdekében betiltotta a szláv liturgiát.¹⁰⁴ Ezzel a kompromisszummal a pápa mentette, ami menthető: a római érdekeket és Method személyét.

Bulgáriához azonban a pápai diplomáciának egy lépéssel sem sikerült közelebb jutnia: II. Hadrián tervét VIII. János nem tudta tovább folytatni a frank klérus ellenállása miatt. Pedig VIII. János pápa sem adta fel a reményt Bulgária visszaszerzésére. Csupán ismét más eszközökhöz kényszerült nyúlni!

Mi az, ami megmaradt VIII. János kezében, amivel a pápai diplomácia a realitások talaján állva még egyáltalán élhetett Bulgária visszaszerzése érdekében?¹⁰⁵ Megélnékült a pápai diplomácia mozgása a Balkánon, VIII. János sorra küldözgette különböző hangnemben megírt leveleit — az eredmény azonban mindig ugyanaz maradt: Borisz hűségesen kitartott Bizánc mellett, a körülmények akárhogy is alakultak körülötte a továbbiak során. Többet, mint amit Bizánctól kapott, VIII. János sem adhatott már Bulgária számára, s ez eleve meghatározta Anconai Pál püspök, pápai legátusnak az évtized során gyakran megismétlődő követjárásainak eredménytelenségét is.

872/873 fordulóján VIII. János rendkívül éleshangú levélben fordult Borisz fejedelemhez,¹⁰⁶ amelyben óva inti, hogy kitartson a görög klérus mellett, annál is inkább, mivel annak nagy részét még a letett Photios pátriárka szentelte fel, s Ignatios pátriárka is felhasználta őket Bulgáriában. Ellenkező esetben anatómával fenyegeti meg a bolgár uralkodót! Ezzel a levéllel egyidőben a pápa megkereste levelével Domagoj horvát fejedelmet (855–876) is, és elpanaszolja neki, hogy Ignatios, miután Róma segítségével

⁹⁹ Ibid. p. 762, Epistola XLII.

¹⁰⁰ *Johannis VIII papae epistolae passim collectae*, ad. E. Caspar, MGH Epistole, VII. 1–2; Fr. 21. pp. 283_{21–22}/284_{1–285}₁₇.

¹⁰¹ Ibid. Fr. 20, p. 283_{11–12}, 17–20.

¹⁰² Ibid. Fr. 22. p. 285_{25–26}, 33–38.

¹⁰³ Ibid. Fr. 23, p. 286_{11–12}, 17–36.

¹⁰⁴ Ibid. Ep. 201. pp. 160_{34–35}, 161_{4–21}.

¹⁰⁵ *F. Dvornik*: *Les Slaves*, op. cit. pp. 248–249.

¹⁰⁶ *Johannis VIII papae epistolae*, op. cit. MGH, Ep. VII. 1, p. 277_{15–17}, 23–39; Fr. 7.

visszanyerte hatalmát, nem átalott egy érseket küldeni a „szakadár” bolgár egyház-szervezet élére.¹⁰⁷ 874 végén, 875 elején VIII. János ismét Boriszhoz fordul levelében,¹⁰⁸ közölve a bolgár uralkodóval, hogy Róma Ignatiost csak azzal a feltétellel helyezte vissza a konstantinápolyi pátriárkai székhöz fűződő jogaiba, hogy az Apostoli Szék jogait Bulgária vonatkozásában tiszteletben fogja tartani. Ignatios viszont Bulgária elszakításával olyasmire vetemedett, amit még Photios sem mert megtenni: Bulgáriának állandó szilárd egyházszervezetet nem is Photios, hanem a Róma által jogaiba visszahelyezett Ignatios adott. A pápa mindenesetre a bolgár fejedelem figyelmébe ajánlja, hogy az egyetemes „katolikus” kereszténységből önmagát zárja ki az, aki a szentségeket kiközösített skizmatikusok kezéből fogadja el. Márpedig a görög klérusra is ez a sors vár hamarosan, ha továbbra is Bulgáriában marad. Boriszhoz írott levelével egyidőben, 874/75 fordulóján a bizánci uralkodónak.¹⁰⁹ I. Basileosnak is levelet küld, melyben kilátásba helyezi, hogy Bulgária jogtalan elfoglalása miatt Ignatios konstantinápolyi pátriárkát is az Apostoli Szék elé fogja idézni, hogy ott adjon számot tetteiről.

VIII. János pápa leveleinek végül is annyi eredménye lett, hogy a bolgár fejedelem nagyon ügyes diplomáciai lépésre határozta el magát. Borisz követsége ajándékokkal együtt megérkezett Rómába, s ezzel bizonyos reményeket ébresztett VIII. János pápában, aki nem is mulasztotta el megköszönni újabb levelében¹¹⁰ a bolgár fejedelem figyelmességét. A levél hangneme ennek megfelelően is gyökeresen más, tele van bizakodással, s a fenyegetéseket itt már felváltja a Bulgária jövőjéért való aggodás és féltés, nehogy a bolgárok is a gótokhoz hasonlóan a görögök csalárdságának legyenek áldozatai. Egyébként VIII. János leveleire mindvégig jellemző az a szomorú tény, hogy csöppet sem tartózkodik a „görögök” számlájára írt sértő, igazságtalan kitételektől, s hangnemét legfeljebb csak a mindenkori körülmények várható alakulása mérsékli, s a partikuláris római „érdekek” motiválják elsősorban. Mint például ebben a levélben is, enyhén szólva anakronisztikus és a történelmi igazságtól is távol áll az ariánizmus vádja! Végül pedig Belgrád szláv származású püspökét, Sergiust, kánoni okok miatt letettnek nyilvánítja. A pápa levelét Eugenius ostiai és Pál anconai püspökök vitték Bulgáriába, ám ez küldetésüknek csak az egyik felét jelentette. Követségük befejeztével tovább kellett utazniok Konstantinápolyba VIII. János pápa újabb leveleivel. Előbb azonban átadták a pápa levelét a bolgár uralkodónak. Egy másik levélben Borisz testvérének a közbenjárását kéri VIII. János a római szék érdekében.¹¹¹ végül a korábbi 866-os római követjárása alkalmából már jól ismert Péter bojár is ugyanezre kéri neki címzett levelében a pápa;¹¹² mindhárom levél keltezése 878 áprilisa. Ugyanezzel a keltezéssel íródtak a Konstantinápolyban, részint Ignatios pátriárkának, részint pedig a Bulgáriában tartózkodó görög püspököknek címzett levelek is. Az újjáéledt pápai diplomácia ugyanis frontális áttörésre készült, s VIII. János pápa hosszú esztendők halogatása után végre elszánta magát a legvégső lépés megtételére a „quaestio bulgarica” Róma számára is elfogadható rendezése érdekében.

¹⁰⁷ Ibid., p. 278₇₋₈, 13-17.

¹⁰⁸ Ibid., pp. 294₁₃, 14-20, -295₈; Fr. 37.

¹⁰⁹ Ibid. Fr. 40. p. 296₁₇₋₁₉, 23-24.

¹¹⁰ Ibid. Ep. VII, 1. pp. 58₂₄₋₂₆, 30-60₃₁. Ep. 66.

¹¹¹ Ibid., MGH. Bp. VII. 1. pp. 65₉₋₁₀, 14. 66₇; Ep. 70.

¹¹² Ibid., op. cit. pp. 60₃₂₋₃₃, 61₁, 62₁₋₁₂; Ep. 67.

3. *Photios rehabilitációja és a „quaestio bulgarica” további alakulása a 879/80-as konstantinápolyi zsinaton*

A pápai legátusok küldetésük végeztével elutaztak Bulgáriából, és még 878-ban meg is érkeztek Bizáncba VIII. János pápa leveleivel. Az átadandó levelek egyik címzettje a konstantinápolyi pátriárka, Ignatios volt, s az nem sok jót tartogatott számára. A kánonjogilag rendkívül fontos két előző figyelmeztetés után a pápa a legvégső eszköz alkalmazásához nyúlt: felszólítja Ignatios pátriárkát, hogy levelének kézhezvételétől számított 30 napon belül intézkedjen, hogy az általa Bulgáriába küldött klérus haladéktalanul hagyja el Bulgáriát, hívja vissza őket Bizáncba. Ellenkező esetben megszakítja vele az egyházi közösséget, leteszi az egyébként is Róma segítségével visszaszerzett konstantinápolyi pátriárkai trónról, megfosztja minden főpapi privilégiumtól, még az áldozástól is két hónapra eltiltja, amíg nem hajlandó alávetni magát a pápa rendelkezéseinek.¹¹³ Depositio, suspensio, excommunicatio: ezeket a lehető legsúlyosabb kánonjogi büntetéseket helyezte kilátásba VIII. János pápa Ignatios pátriárka számára. Hasonló sors vár a Bulgáriában tartózkodó görög klérusra is, ha a nekik címzett pápai levél¹¹⁴ kézhezvételétől számított 30 napon belül nem hagyják el Bulgáriát. Aki engedelmessé válik a pápa parancsának, annak Róma viszonzásképpen hajlandó elismerni püspöki méltóságának érvényes voltát s jurisdictiójának Bulgárián kívüli gyakorlását.

Amikor a pápai legátusok megérkeztek Konstantinápolyba, olyasmit kellett tapasztalniok, amire sem ők, sem VIII. János sohasem mertek volna számítani: a pátriárkai trónon ismét Photiosot találták! Hogyan fejlődhetek idáig a konstantinápolyi szék ügyei? A legátusok és a pápa természetesen nem is sejtették az utóbbi időkben Bizáncban végbement belső változásokat.

Még 875-ben I. Basileos megkegyelmezett a monostori száműzetésben élő expátriárkának, s engedélyezte a visszatérését a fővárosba. Photios a maga korának legműveltebb emberei közül is kimagaslott hatalmas enciklopédikus tudásával, s így kiválóan alkalmasnak látszott a császár fiainak a nevelésére. Basileos Photiosra bízta fiai oktatását.¹¹⁵ (A későbbiek során ez a tanár–diák viszony korántsem fogja pozitíven befolyásolni az egykori tanítvány, Bölcs Leó háláját egykori tanítómestere, Photios irányában.) Photios ettől kezdve közvetlen közletről figyelhette az események további alakulását, s nem is mulasztotta el azt a maga számára kedvezően kiaknázni. Egykori nagy ellenfele, az idős Ignatios pátriárka 877. október 23-án meghalt, előtte azonban kibékült Photiosszal,¹¹⁶ s a konstantinápolyi egyház belső békéje érdekében mindketten egy újabb zsinat összehívásának a kérését határozták el Rómától. Ignatios halála után 3 nap múlva ismét Photios lépett az örökébe a pátriárkai trónon; a „coadiutor cum iure successionis” kánonjogi formulája biztosította számára még Ignatios halála előtt a közeljövőben a pátriárkai szék akadálytalan elfoglalását. Mindezek szentesítése érdekében volt szükség egy újabb zsinatra Róma közreműködésével.¹¹⁷ Annak érdekében, hogy a zsinat kimenetele ne legyen kétséges

¹¹³ Ibid. pp. cit. pp. 62₁₃–15, 20, 63₃₆; Ep. 68.

¹¹⁴ Ibid. op. cit. pp. 66₈–10, 14–67₅; Ep. 71.

¹¹⁵ Г. Острогорски: Историја Византије, стр. 235.

¹¹⁶ F. Dvornik: Photius, Nicholas I and Hadrian II; op. cit. p. 48.

¹¹⁷ F. Dvornik: The Photian Schism, op. cit. p. 172.

Photios számára, egykori ellenfelét és áldozatát, Ignatios pátriárkát halála után Photios ünnepélyesen szentté avatta.¹¹⁸

A Bizáncba érkezett pápai legátusok már ezt a kész helyzetet találták: az Ignatios kiközösítését tartalmazó pápai levelet Szent Ignatiosnak már nem lehetett átadni . . . De végakarátát sem lehetett figyelmen kívül hagyni: Photios jogutódlásának a kérdésében valóban újabb zsinat összehívására volt szükség. Ugyancsak Photios autentikus megerősítését kérte VIII. János pápától Basileos is, mivel a császár szerint ez az egyetlen lehetséges módja annak, hogy a konstantinápolyi egyházat hosszú évek óta megosztó vitáknak véget vessenek, és a béke helyreálljon. A pápai és császári követség tehát mind célját, mind pedig időpontját tekintve egyaránt kereszteték egymást, egyik sem tudott a másíkról, s így a pápai legátusok számára nem maradt más választás, mint visszatérni Rómába. Az újabb római küldöttség ezek után a 879 novemberében Konstantinápolyba összehívott újabb zsinatra Péter kardinális vezetésével meg is érkezett, de korántsem üres kézzel: magukkal hozták VIII. János pápa 879 augusztusában keltezett leveleit, melyek Photios elismerésének a feltételeit tartalmazták Róma részéről.¹¹⁹

A pápai diplomáciát VIII. János pontifikátusának az évtizede (872–882) alatt mindenkor a „hajlékonyság” és a „realitások iránti érzékenység” jellemezte anélkül, hogy az elődeitől örökölt „nagy” célt: Bulgária (Illyricum) visszaszerzését valaha is feladta volna. Sőt éppen ezt a legfontosabb célt szolgálta nála a mindenkori reális lehetőségeknek a kiaknázása. És most éppen a körülmények reális alakulása maga adta a pápa kezébe Bulgária visszaszerzésének kulcsát: Photios elismerését a konstantinápolyi pátriárkai széken Bulgáriára vonatkozó állásfoglalásától tette függővé. Ezúttal úgy látszódnak Róma számára, hogy az összkereszténység egyetemes érdekei és Róma érdekei is egybeesnek!

VIII. János pápa I. Basileos császárhoz intézett levelében¹²⁰ ennek megfelelően hajlandónak mutatkozik a császár, valamint az egész keresztény Kelet kérésének eleget tenni, és kész Photiost Róma részéről elismerni, ha az ügyében összehívott konstantinápolyi zsinat előtt lemond a Bulgária feletti *jurisdictio* gyakorlásáról, többé nem végez a bolgár egyház számára szenteléseket, s nem küld többé érseki palliumot Bulgáriába, hanem visszaadja a bolgár egyház feletti felügyelet jogát Rómának. Ha Photios kész teljesíteni a pápa feltételeit, akkor visszaállítja vele az egyházi közösséget, s az Ignatios által felszentelt klérust is figyelmezteti a *communio* helyreállítására.

A pápa legátusa, Péter kardinális VIII. Jánostól hasonló tartalmú levelet adott át a konstantinápolyi klérusnak, valamint a többi keleti pátriárkátusnak Jeruzsálem, Antiochia, Alexandria képviselőinek is, amelyben¹²¹ megismétli Róma feltételeit. Tíz évvel ezelőtt az ő közreműködésükkel szakította el Ignatios Bulgáriát Rómától a konstantinápolyi VIII. egyetemes zsinat rendkívüli ülésén, ezért Photios újbóli elismeréséhez s

¹¹⁸ *F. Dvornik*: Byzance et la primauté romaine; op. cit. pp. 100–101.

¹¹⁹ *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, t. XVI.; ed. D. Mansi; (*Acta conciliorum*), *Admonitio de pseudosynodo Photii*. XVI, col. 461 E; 464 A.; XVI., col. 472 A–B

¹²⁰ *Op. Cit. MGH*, Ep. VII. 1. pp. 166_{16–24}, 167_{4–7}, 173_{32–44}, 174_{1–5}; Ep. 207. Ep. 207, pp. 167_{1–7}, 173_{32–174}₁₅.

¹²¹ *Ibid.* pp. 176_{31–33}, 177_{6–10}, 179_{17–45}, 181_{13–15}, Ep. 208. Ep. 208. pp. 177_{1–10}, 179_{29–41}.

Bulgária újbóli római *jurisdictio* alá helyezéséhez szükség volt az egész keresztény Kelet újabb véleménynyilvánítására.

A harmadik pápai levél magának Photiosnak szólt,¹²² az előbbiekhöz hasonló módon közölve vele elismerésének feltételeit Róma részéről. Hasonló utasítást adott VIII. János legátusainak is: Photios elismerésének feltétele, hogy többé nem végezhet szenteléseket Bulgária számára és nem küldhet többé érseki palliumot Bulgáriába.¹²³ Érseki palliumot ugyanis csak attól a pátriárkátustól kaphat a bolgár egyház feje, amelyik alá tartozik. S Bulgária egyházának ezentúl egyértelműen Nyugat pátriárkátusa, a római Apostoli Szék közvetlen *jurisdictio*ja alá kell tartoznia, Illyricum ősi, évszázados tradíciói jogán!

Photios a maga részéről a 879/80-as konstantinápolyi zsinaton hajlandó volt VIII. János pápa feltételeinek a teljesítésére, s a pápának hozzá intézett igazságtalan és sértő kitételeire egyszerűen még csak nem is reflektálva, lemondott a bolgár egyház feletti felügyelet jogának gyakorlásáról úgy a jelenben, mint a jövőben egyaránt.¹²⁴ Photios ezen nyilatkozatának elhangzása után a zsinat IV. ülészakának I. határozata elrendelte, hogy Konstantinápoly pátriárkája a jövőben nem végezhet szenteléseket Bulgáriában, és az egyházi felügyeletet jelentő *ωμόφορο*-t, palliumot sem küldhet többé Bulgáriába!¹²⁵

Photios elismertetése a konstantinápolyi trónon a 879/80-as konstantinápolyi zsinaton tehát teljes sikerrel járt: a Bulgária feletti joghatóságról történt lemondásával elérte teljes rehabilitációját! Photios ügye ezáltal teljes egyetértésben végződött Róma és Konstantinápoly között,¹²⁶ s a továbbiak során mind a pápa, mind a pátriárka tartotta is magát a megállapodás feltételéhez: Bulgária nem szerepel többé a bizánci joghatóság alá tartozó érsekségek listáján.¹²⁷ Viszont az egyházi felügyeletről való lemondás nem jelentette egyúttal a 870-ben Bulgáriába küldött görög klérusnak a visszahívását: a bizánci misszionáriusok Bulgáriában maradhattak továbbra is a pápával kötött kompromisszum alapján, és csupán csak arról volt szó, hogy a Bulgáriában maradt görög klérus ezentúl nem Konstantinápoly, hanem Nyugat pátriárkátusa alá fog tartozni. Photios elismerte Róma primátusát, Róma viszont elismerte Photios a konstantinápolyi pátriárkai székhöz fűződő jogaiban.

VIII. János pápa 880. augusztus 13-án keltezett levelében gratulál I. Basileos császárnak¹²⁸ a béke és az egység helyreállításának sikeréért Photios visszahelyezésével a pátriárkai trónra. Egyúttal köszönetet mond az Itáliát fenyegető szaracénokkal szemben küldött gyorsjáratú hajókért, amelyek VIII. János megsegítésére érkeztek Bizánctól. Úgy látszik, hogy az arab veszély is motiválhatta a pápát a Bizánccal történő gyors kibékülés irányában. Végül köszönetet mond a Bulgária dioecésise feletti *jurisdictio* átengedéséért Róma javára.

¹²² Ibid. pp. 181₁₆₋₁₈, 185₂₆₋₁₈₆₁₈; Ep. 209.

¹²³ Ibid. pp. 188₁₃, 189₂₃₋₂₅; Ep. 211. a: *Commonitorium Joannis VIII papae ad legatos suos.*

¹²⁴ Mansi, *Acta conciliorum*, op. cit. XVII A–XVIII A, Col. 417 D–E.

¹²⁵ Ibid. op. cit. XVII A–XVIII A, col. 488 A.

¹²⁶ F. Dvornik: *Byzance et la primauté romaine*, op. cit. p. 108.

¹²⁷ F. Dvornik: *Photius, Nicholas I. and Hadrian II.* op. cit. p. 48.

¹²⁸ MGH, Ep. VII. I. op. cit. pp. 228₁₇₋₂₁, 229₂₃₋₃₁, Ep. 259.

A bolgár kérdés Róma számára kedvező alakulása jótékonyan befolyásolta a keleti frank klérus vádaskodásai következtében 879 nyarán Rómába rendelt Method ügyét is: a pápa mindenben ortodoxnak ismerte el, sőt 880 júniusában kelt, Szvatopluk morva fejedelemhez intézett levelében¹²⁹ ismét engedélyezi a szláv nyelv liturgikus használatát. Methodot megerősíti érseki jogaiban, s suffraganeusává addigi legnagyobb ellenfelét, Wiching nyitrai püspököt teszi meg. A pápa kikötése csupán annyi, hogy a szlávul celebrált misében az evangéliumot először latinul kell felolvasni. A szláv liturgia újbóli engedélyezése nem csupán a bajor klérus moráviai és pannóniai befolyásának csökkenését jelentette, hanem egyúttal ismét azt volt hivatva bizonyítani, hogy a szláv népek – s közöttük Bulgária is – mit remélhetnek Róma jurisdictiója alatt!

Methodnak tehát sikerült saját maga és testvére életművét hatásosan megvédelmeznie Rómában: VIII. János pápa elismerte jelentőségét. Rómából Method I. Basileos meghívásának eleget téve, Konstantinápolyba látogatott a 882-es esztendő folyamán, ahol találkozott Photios pátriárkával, aki majdnem két évtizeddel ezelőtt küldte őt és testvérét, Konstantin-Cirillt Moráviába. Mennyi minden történt azóta! Photios nagyon nagyra értékelte Method munkásságát, és ezért arra kérte, hogy hagyjon nála szláv klerikusokat és szláv liturgikus könyveket. Ez lett a magja a konstantinápolyi szláv centrum kialakításának, amely később kiegészült Method tanítványainak azon csoportjával, akiket Velencében I. Basileos megbízottja vásárolt a rabszolgapiacon, és kiváltva rabságukból, Bizáncba vitte őket.¹³⁰

Bizánból Method visszatért Moráviába, s most már haláláig nyugodtan dolgozhatott életművén, a szláv liturgikus nyelv további alkalmazásán.

Mi történt ezalatt Bulgária és Róma vonatkozásában? Hogyan lett végrehajtva a 879/80-as konstantinápolyi zsinat határozata? VIII. János pápa megpróbált érvényt szerezni a zsinati határozatnak a római szék jogainak érvényesítése érdekében Bulgáriában, s a bolgár egyházzal elfogadtatni Nyugat pátriárkátusa alá történt átcsatolását. Hosszú és kiterjedt diplomáciai levelezése tanúskodik arról az erőfeszítésről, amelyet a pápa ez ügyben 879–882 között kifejtett.

879 nyarán, még a konstantinápolyi zsinat előtt széles körű diplomáciai tevékenységbe kezdett VIII. János a bolgár fejedelem megnyerése érdekében. Késznek mutatkozott a pápa még legátusainak a működése közben elkövetett hibáit is korrigálni,¹³¹ hogy Borisz visszatérjen Róma engedelmességére. Megkeresi levelében a Rómában már jól ismert Péter bojár¹³² és más előkelőségeket is, hogy járjanak közben a bolgár fejedelemnél VIII. János kérésének teljesítése érdekében. De megkeresi leveleivel a horvát fejedelmi udvart is, először Sedeslavot,¹³³ majd annak váratlan, erőszakos halála miatt Branimir horvát fejedelmet¹³⁴ is, aki Róma hűségére tért, s példájának követését reméli a bolgár fejedelemtől, Borisztól is, akihez János velencei presbitert küldi levelével.¹³⁵ Ebben az

¹²⁹ Ibid., op. cit. Ep. 255. pp. 222_{18–21}, 223₁–224₁₄.

¹³⁰ F. Dvornik: op. cit. p. 50.

¹³¹ Op. cit. MGH, Ep. 1. p. 146_{9–10}, 14–37; Ep. 182.

¹³² Ibid. op. cit. p. 147_{1–2}, 6–18; Ep. 183.

¹³³ Ibid. op. cit. p. 147_{19–20}, 24–34; Ep. 184.

¹³⁴ Ibid. op. cit. pp. 151_{36–39}, 152_{4–40}; Ep. 190.

¹³⁵ Ibid. op. cit. pp. 153_{30–32}, 36–38; 154_{1–27}; Ep. 192.

íránt tudakozódik VIII. János, hogy hajlandó-e Borisz fogadni a pápa legátusát. Borisz, úgy látszik, határozott ígéret helyett megint csak ajándékot küldött Rómába. A pápa újabb levelében¹³⁶ gyorsan megköszöni Borisz „figyelmességét”, azonban mást vár tőle: térjen vissza Róma hűségére!

Időközben lezajlott a Photios rehabilitációját és Bulgária egyházi hovatartozását eldöntő 879/80-as konstantinápolyi zsinat, amely megújult reményeket táplált VIII. János pápában a „quaestio bulgarica” végleges rendezésére. Elhárult a legnagyobb akadály a rendezés útjából: Konstantinápoly lemondott a bolgár egyházzól.

A pápa reményei azonban szertefoszlottak a bolgár fejedelem „állhatatosságán”: 881/882 fordulóján újabb levélben fordul Boriszhoz,¹³⁷ s aziránt érdeklődik nála, hogy a korábban megígért bolgár küldöttséget a bolgár egyházi kérdés rendezésére miért nem küldte el még Rómába? Utolsó levelében, melyet VIII. János Boriszhoz küldött,¹³⁸ figyelmezteti a bolgár fejedelmet, hogy valamikor önként fordult Rómához, térjen hát oda önként vissza, s küldje el küldöttségét ennek érdekében Rómába. Borisz ezt a legutolsó pápai levelet már egyszerűen válaszra sem méltatta. Bulgária sorsáról Bulgária nélkül dönteni többé már nem lehetett . . .¹³⁹

Bizánc és Róma viszályának eredményeképpen megszületett az első nemzeti egyház* a Balkánon, amely Bizánctól kiharcolta magának a lehetséges autonómia maximumát, s ezáltal mind Rómától, mind pedig Konstantinápolytól függetlenné válva élte a maga sajátos, külön életét, amely azonban még a továbbiakra nézve is bőségesen tartogatott meglepetéseket!

Ezzel a befejezéssel ért véget Photios ügye is Bulgária vonatkozásában Konstantinápoly és Róma között. Ezzel azonban még korántsem ért véget a „quaestio bulgarica” szereplőinek egyéni tragédiája. Közülük VIII. János pápa távozott elsőként az élők sorából. Halála 882-ben – rokonai bestiális módon gyilkolták meg – a kezdetét jelenti elsőként a pápaság történelmében a pápaság tekintélye rohamos süllyedésének, a „saeculum obscurum” kezdetének. 885-ben Method halt meg, s tanítványainak hamarosan menekülniök kellett Moráviából és Pannóniából. 886-ban pedig meghalt I. Basileos, s fia, VI. (Bölcs) Leó követte őt a császári trónon. Rövidesen ezután a császár Photioszt végleg száműzte a pátriárkai székéből, s öccsét, Stephanost ültette a helyébe. Az egykori tanítvány néhai tanítómasterét az örmény határ mellé egy monostorba száműzte, ott is halt meg Photios, ám Rómával mindvégig megtartotta az egyházi közösséget.¹⁴⁰

Második skizmára tehát nem került sor Photios száműzetésekor Róma és Konstantinápoly között.¹⁴¹ De a „quaestio bulgarica” újabb fordulata sem váratott ezek után sokáig magára . . .

¹³⁶ Ibid. op. cit. pp. 158₂₄₋₂₆, 30-37, 159₁₋₂₆; Ep. 198.

¹³⁷ Ibid. op. cit. p. 260₁₋₃, 7-21; Ep. 298.

¹³⁸ Ibid. op. cit. pp. 266₂₇₋₂₉, 33-36, 267₁₋₂₉; Ep. 308.

*A „nemzeti egyház” terminus itt még nem jelenti az autokefáliát, csupán bizonyos fokú, korlátozott autonómiát. Az autonómia tartalmának fokozatos bővülése, majd később pátriárkátussá emelkedése révén azonban kétségkívül ebbe az irányba mutat.

¹³⁹ F. Dvornik: op. cit. p. 48.

¹⁴⁰ F. Dvornik: The Photian Schism. op. cit. pp. 210-215. Chapter VII. F. Dvornik: Byzance et la primauté romaine, op. cit. p. 108.

¹⁴¹ Г. Острогорски: Историја Византије, стр. 237.

IV.

1. Az autonóm bolgár egyház megszervezésének időszaka

Pannónia érseke, az egykori bizánci misszionárius, majd a római pápa legátusa a szláv népek között, hosszú és küzdelmekkel teli életpályáját befejezve, 885. IV. 6-án Moráviában meghalt. Method halála gyökeresen új fordulatot jelentett egyúttal a „quaestio bulgarica” végleges rendezésének szempontjából is.

Rómában – VIII. János pápa halála utáni zűrzavaros viszonyok felszámolásával – ismét határozottabb egyéniség került a pápai trónra V. István (885–891) személyében, ő azonban elődeitől eltérően elítélően viseltetett Method életműve, s a szláv nyelvű liturgia iránt. Legátusainak adott utasításaiban;¹⁴² valamint Szvatopluk morva fejedelemhez küldött levelében¹⁴³ megtiltja a liturgia szláv nyelven történő végzését (kivéve a prédikációt), és a Method utódjául kijelölt Gorazdot Rómába idézi. Helyette egykori suffraganeusát, Wiching nyitrai püspököt ismeri el Method vikáriusának. Aki pedig a Method által felszentelt szláv klérusból nem hajlandó engedelmeskedni a pápa levelében foglaltaknak, azokat V. István Szvatopluk morva fejedelem által kiűzeti Moráviából. A morva misszió ezáltal elveszítette minden eddigi legális támogatását Róma részéről, s teljesen ki lett szolgáltatva a frank klérusnak. Nem maradt számukra más alternatíva, mint a menekülés.

A menekültek egyik csoportja a horvátoknál talált új hazára, ahol a továbbiak során sikerült is nekik meggyökerezetnie a Cirill által eredetileg megalkotott „glagolita” írásmódot. Másik részük rabként került Velencébe, majd – mint láttuk – Konstantinápolyba. Method tanítványainak harmadik csoportja pedig Kliment vezetésével Bulgáriába menekülve mentette át¹⁴⁴ a szaloniki testvérpár életművét, a szláv írásbeliséget.

Kliment és társai a Dunán hajózva még 885 folyamán elérték Belgrádnál a bolgár határt. Belgrád bolgár kormányzója felismerte, hogy uralkodójának éppen ezekre az emberekre van szüksége,¹⁴⁵ s ezért minden késedelem nélkül útnak is indította őket Pliszkába, a bolgár fővárosba. Borisz kitüntetett figyelemmel fogadta Method Moráviából elűdözött tanítványait: a bolgár egyház problémáinak megoldását remélhette általuk . . . Ennek érdekében – és a meleg fogadtatás ellenére – hamarosan, 886 táján a távoli Délnyugat-Makedóniába küldte Klimentet.¹⁴⁶ Sajátos okai voltak, hogy nem tartóztatta magánál tovább a fejedelmi udvarban. Missziója ugyanis jóval távolabbi célokat szolgált, s azt csak csendben, a fővárostól távol, nyugodt körülmények között lehetett megvalósítani. Borisz újabb bizonyosságát adta politikai éleslátásának, államférfiúi rátermettségének: számítva a Bulgáriában tartózkodó görög klérus részéről várható féltékenységre,

¹⁴²Stephani V pape Epistoac, MGH, Ep. VII. (Fragm. XXXIII, pp. 352₁₇–353₂₆)

¹⁴³Ibid., Stephanus V papa missarum solemnium lingua Sclavorum celebrare interdicat. (Ep. I. pp. 335₁, 14–19, 356₂₃–31, 357₂₇–358₅)

¹⁴⁴Rendkívül találó *F. Dvornik* megállapítása (Les Slaves, op. cit. Chapitre IX.): „L’oeuvre de Méthode sauvée par les bulgares”

¹⁴⁵Vita Clementis, P. G. CXXXVI. cap. XVI. 47.

¹⁴⁶*F. Dvornik*: Les Slaves, op. cit. pp. 313–314.

egyszerűen eldugta a szemük elől Klimentet birodalmának egyik távolabbi sarkába, jórészt még teljesen pogány környezetbe, ahol éppen ezért a görög klérus nem is akadályozhatta munkájában, a bolgár fejedelemtől kapott intenciók teljesítésében. Kliment munkássága korántsem merült ki a makedóniai pogányság kereszténységre térítésében, vagy a szláv nyelvű liturgia végzésében és a görög egyházatyák munkásságának bolgár szláv nyelvre történő fordításában. Megbízatásának tulajdonképpeni célja jóval messzebb mutatott: neveljen fel a bolgár egyház számára egy olyan szláv nyelvű, hazai klérust,¹⁴⁷ amelyik majd idővel alkalmas lesz a bizánci misszionáriusok felváltására, s ezáltal a 870-ben Bulgáriának adott egyházi autonómia reális tartalommal való megtöltésére. A Konstantinápolytól kapott autonómia kibontakozását a már tizenöt éve Bulgáriában tartózkodó bizánci misszionáriusok voltak hivatva megakadályozni, s a bizánci befolyást biztosítani. I. Basileos császár számára, – még ha Photios konstantinápolyi pátriárka a 879/80-as konstantinápolyi zsinaton, teljesítve VIII. János pápa feltételét, le is mondott valóban a bulgáriai görög klérusról . . .

Ilyen körülmények közepette nem volt cseppet sem irigylésre méltó Kliment megbízatása, ám ő fényesen megfelelt a beléje helyezett fejedelmi reményeknek. Közel 3500 fiatal bolgár tanítványa készült fel csendben jövendő történelmi hivatására Makedóniában.¹⁴⁸

A bolgár fejedelem, látva Kliment munkásságának eredményességét, joggal érezhette azt, hogy a bolgár egyházi kérdés végső megoldása, az autonómia sorsa jó kezekbe tétetett le, s most már csak idő és türelem kérdése, kivárni azt a történelmi pillanatot, amikor majd Bulgária egyházi és állami életében egyaránt alkalmassá válik a szláv írásbeliség bevezetésére. Ezért Borisz 889-ben úgy döntött, hogy ezt a pillanatot nem a fejedelmi trón magasán, hanem szerzetesi magányának csendjében fogja kivárni. Lemondott a trónról, és szerzetesként monostorba vonult, a fejedelmi hatalmat pedig idősebb fiának, Vladimimnak adta át.¹⁴⁹

Borisz számításaiba azonban súlyos hiba csúszott,¹⁵⁰ s a bel- és külpolitikai helyzet alakulása egyaránt végveszéllyel, a teljes megsemmisüléssel fenyegette egész életművét.

Vladimir nem váltotta be az uralmához fűződött reményeket, mindenben apja ellentétének bizonyult, életmódjában csakúgy, mint politikai beállítottságában. Mivel életének nagy részét pogányságban töltötte el, abban is nevelkedett, jóllehet névleg keresztény volt, mégis az apja uralma alatt csendben meghúzódó pogány bolgár–török bojár-ellenzék benne látta a régi rend visszaállításának utolsó nagy lehetőségét. Vladimir egyszerű eszköz volt a kezükben: kitört Bulgáriában a második pogánylázadás,¹⁵¹ amelyhez a bátorítást a fejedelemnek a görög klérus elleni intézkedései (pl. István érsek bebörtönzése) nyújtották.¹⁵² Pedig a bolgár fejedelem, Vladimir szándékai egészen mások voltak, mint a pogányság látványos visszaállítása Bulgáriában!

¹⁴⁷D. *Obolensky*, op. cit. p. 96.

¹⁴⁸Vita Clementis, op. cit. cap. XVI. 57.

¹⁴⁹Annales Einsidlenses, ed. G. Pertz, MGH, SS. III., p. 140. – Reginonis Chronicon, ed. G. Pertz, MGH, SS. I., p. 580.

¹⁵⁰D. *Obolensky*, op. cit. pp. 96–97.

¹⁵¹Reginonis Chronicon, op. cit. p. 580. – Ann. Einsidlenses, op. cit. p. 140.

¹⁵²A. P. *Vlasto*, op. cit. pp. 167–168.

Bulgária külpolitikai helyzetének az alakulása adja meg a kulcsát mindennek, ami Vladimir uralmának négy esztendeje alatt történt, rávilágítva a valós fejedelmi intenciókra.

891-ben meghalt V. István pápa, s Rómában Formosus (891–896) lépett örökébe. A bulgáriai latin misszió egykori vezetőjének pápává választása, korábbi kapcsolatai Cirillel és Methoddal, valamint tanítványaikkal, ismét előtérbe helyezték a pápai kúria érdeklődését a szláv írásbeliség és a „*quaestio bulgarica*” iránt.

De nemcsak a pápai kúria érdeklődött újfent Bulgária iránt. 892 szeptemberében Arnulf (887–899) keleti frank király követsége érkezett Vladimirhoz, felajánlva neki a korábbi bolgár–frank jó viszony helyreállítását,¹⁵³ valamint arra kérte a bolgár fejedelmet, hogy a Szvatopluk morva fejedelem elleni háborújának támogatására szüneteltesse a só eladását a morváknak. (Arnulf oldalán a morvák elleni harcban ekkor tűnnek fel először a magyarok!) Arnulf követségének Vladimir udvarában szívélyes fogadtatásban volt része, s csak a következő év májusában tértek vissza a bolgároktól kapott ajándékokkal együtt.

Arnulf követségének háttérében ismerős személyiség állott: ugyanaz a Wicking nyitrai püspök, aki Szvatopluk legbizalmasabb tanácsadójaként Method és tanítványai, valamint a szláv liturgia legádázabb ellenségének bizonyult, ám amikor a morva fejedelem konfliktusba keveredett Arnulf német királlyal, megszökött Moráviából, és a keleti frank uralkodó szolgálatába állt, hosszú éveken át annak kancellárjaként működve.¹⁵⁴ Márpedig az a bolgár–frank szövetség, amelynek háttérében Wicking állt, nem túl sok jót sejtetett a Moráviából elüldözött Method-tanítványok számára Bulgáriában.

A szövetség éle elsősorban természetesen a morvák ellen irányult, azonban rávilágít Vladimir bolgár fejedelem megváltozott külpolitikai orientációjára. Vladimir – Borisz eredeti elképzeléseit felelevenítve – apjának korábbi nyugatbarát politikáját kívánta folytatni. Így uralmának négy esztendeje természetes reakció volt a Borisz uralmának második felében, 870 után érvényesülő egyértelmű Bizánc melletti elkötelezettséggel szemben, s az sokkalta inkább a Bizánc-ellenes, mint a keresztényellenes reakció ideje. A keresztényellenesség nem a fejedelmi intenciókat, hanem csupán csak a Borisz által 866-ban levert első pogánylázadás után még megmaradt bolgár–török etnikai arisztokráciának, s így csak a bojárok egy szűkebb csoportjának az ideológiáját jelentette. Apja egykori politikájához hasonlóan Vladimir is Bizánccal szakítva kereste részint a keleti frank állam, részint pedig a pápai kúria támogatását, Arnulf, illetve Formosus személyében. Tehát a pogánylázadás csak kísérő jelenség az általános Bizánc-ellenesség felfokozott légkörében, s vele nem is túlzottan nyerte meg a krónikák tükrében a bolgár fejedelem Nyugat tetszését. A görög klérus üldözését Vladimir részéről is sokkalta inkább politika, mint vallási szempontok sugallták: Bizánc küldte őket Bulgáriába . . .¹⁵⁵

A 893-as esztendő második felétől azonban teljesen más irányt vett Bulgária belpolitikai fejlődése: hirtelen megnőtt annak a belső ellenzéknek a jelentősége, amely eleve szembeállott Vladimir fejedelem politikai irányvonalával. Ezt az ellenzékét természet-

¹⁵³ *Annales Fuldenses*, op. cit. p. 4808₂₄–39. – *Harimanni Augiensis Chronicon*, ed. G. Pertz, MGH, SS. V. p. 110₃₃–36.

¹⁵⁴ *И. Дуйчев*: Връзки . . . стр. 358, 362–363.

¹⁵⁵ *Ibid.* op. cit. pp. 362–363.

szerűen a Bulgáriában tartózkodó görög klérus alkotta elsősorban, illetve azok, akiket a közel negyedszázados evangelizációs munkásságuk során sikerült megnyerniök maguknak.

Az eseményeknek döntő lökést és váratlan fordulatot adott, amikor a Vladimir politikájával elégedetlen ellenzék élére a visszavonult fejedelem, Borisz állt.¹⁵⁶ Nem figyelhette tovább tétlenül az események olyan alakulását, melyben egész életműve, Bulgária jövője forgott kockán. Előjött szerzetesi visszavonultságából, kevés számú híveinek segítségével minden különösebb akadály nélkül ismét magához ragadta a hatalmat. Félretéve minden atyai érzést, fiát, Vladimirt megfosztotta a tróntól, börtönbe záratta, s a kor széles körben alkalmazott barbár szokása szerint fűtának az uralkodásra való alkalmatlanságát azzal dokumentálta, hogy megvakíttatta . . .¹⁵⁷

Ezután általános gyűlést hívott össze Bulgáriában („convocato omni regno suo”), s ez az első bolgár nemzeti zsinat 893 őszén Pliszkában a következő határozatokat hagyta jóvá:¹⁵⁸ Borisz Bizáncban nevelkedett kisebbik fia, az eredetileg egyházi pályára szánt Simeon foglalta el a bolgár fejedelmi trónt, akinek a személye és neveltetése megfelelő garanciát jelentett Bulgária további sorsának alakulására. Fontos határozatot jelentett – nem csupán szimbolikus gesztus – a főváros áthelyezése Pliszkából Preszlávba, kifejezve ezáltal is a pogány bolgár–török múlttal való teljes szakítást. Ez a szakítás nyelvi-etnikai téren egyaránt éreztette hatását. A sikertelen, elvetélt második pogánylázadásban részt vett bolgár–török bojár-arisztokrácia csúfos kudarca még tovább gyengítette etnikumának szerepét és jelentőségét a bolgár állam többségét alkotó szlávtság mellett, melyben hamarosan nyomtalanul fel is olvadt. A zsinat legfontosabb határozata így az egységes nyelv megeremtése lett: Bulgária állami és egyházi életében egyaránt a bolgár–szláv nyelv lett Bulgária hivatalosan elismert nyelve. Ezen döntő fontosságú határozat meghozatalában nem kis szerepe volt természetesen Klimentnek is, aki szintén részt vett a zsinaton.¹⁵⁹

A zsinatról Kliment püspökké szentelve tért vissza Délnyugat-Makedóniába (Alsó-Moesiába), s püspöki kárhelyéül Ochridot választotta az Ochridi-tó partján; ő lett a szláv nyelvű liturgia első püspöke Bulgáriában.¹⁶⁰ „βουλγάρω γλώσση πρώτος ἐπίσκοπος Κλήμης καθίσταται”¹⁶¹

Kliment ochridi működésének eredményeként, s az akkortájt újra megerősödő bizánci kultúrhatás következtében kerülhetett sor a „glagolita” írásmód helyett a könnyebb, és az unciális göröghöz egészen közel álló „kirillica”, „klimentica”, a cirillbetűs írásmód bevezetésére Bulgáriában.¹⁶²

A 893-as esztendő sorsdöntő fordulót jelentett Bulgária életében: megszületett a szláv nyelvű, autonóm bolgár egyház – az első nemzeti egyház a Balkánon. Ennek az autonómiának a teljes értékű kibontakozását a hazai, szláv nyelvű klérus biztosította Kliment munkássága Borisz fejedelem intencióinak megfelelően meghozta a csendes fel

¹⁵⁶ Ibid. op. cit. p. 364.

¹⁵⁷ Ann. Einsidlenses, op. cit. p. 140. – Reginonis Chronicon, op. cit. p. 580.

¹⁵⁸ D. Obolensky, op. cit. p. 97.

¹⁵⁹ И. Богданов: Кратка история на българската литература. Част I. стр. 65. 66.

¹⁶⁰ F. Dvornik: Les Slaves, op. cit. p. 315.

¹⁶¹ Vita Clementis, PG. CXXVI. Cap. XX., 62.

¹⁶² И. Дуйчев: Връзки . . . стр. 365.

készülés hosszú esztendei után a maga gyümölcsét. Borisznak még megadatott, hogy megláthatta közel fél évszázadon keresztül dédelgetett álmának beteljesülését. Bulgária autonóm egyháza révén úgy illeszkedhetett bele az egyetemes kereszténységbe, hogy ezáltal nem kellett kockáztatnia állami függetlenségét, szuverenitását. Bulgária megtalálta helyét az egyetemes egyházban és Európában egyaránt: a keleti kereszténység keretei között Kelet-Európában.

2. Bulgária és Morávia: a „*Quaestio bulgarica*” tanulságai

A kereszténység felvétele a 9. század közepén történelmi szükségszerűség volt Európa fiatal „szláv” államai, Morávia és Bulgária számára. Azt azonban, hogy az akkor még hivatalosan egységes kereszténységnek konkrétan melyik formájához csatlakozzanak, korántsem dogmatikai, hanem teljes egészében politikai (kül- és egyházpolitikai) szempontok döntötték el. Mint láttuk, mindkét esetben azonos szempont: a földrajzi közelség dominált. Az ebből adódó politikai függőség elkerülése volt a célja Rasztilszávnak és Borisznak egyaránt. Ezért nem óhajtotta egyikük sem a közelebbi szomszédjától kérni a kereszténység felvételét. Éppen ezért Morávia a keleti kereszténységet választotta, Bulgária pedig a nyugati kereszténységbe akart eredetileg beilleszkedni. Sőt, Bulgária ehhez az eredeti elképzeléshez már a kereszténység bizánci közreműködéssel történt felvétele után is visszatért rövid időre. Azonban a földrajzi közelség, a „szomszédság” kérdése ezúttal is meghatározó jelentőségűnek bizonyult: Moráviának Nyugat, Bulgáriának pedig Kelet kereszténységébe lehetett, s kellett is beilleszkednie. Bulgária esetében ez a tény azonban jóval többet is jelentett.

A bolgár egyházi kérdés, a „*quaestio bulgarica*” a bolgárok 864-es megkeresztelkedésével nem oldotta meg Bulgária sorsát, s sem a latin, sem a görög missziók nem hoztak végleges eredményt – viszont annál több küzdelmet jelentettek.

Bulgária a 9. század utolsó évtizede során 893-ra – fél évszázados küzdelem után – kivívta magának egyházi és állami életében egyaránt azt a függetlenséget, amelyről a 864-es bizánci „kényszerkeresztelő” idején még csak nem is álmodhatott. Az igazi autonómiát ekkorra érte el a bolgár-szláv nyelv bevezetésével mind a liturgiába, mind az államigazgatásba. A kulturális és szellemi függés Bizánctól ugyan messzemenően nem szűnt meg, sőt a továbbiak során csak egyre jobban erősödött. Ám Bulgária történelme során féltékenyen vigyázott arra, hogy Bizánc kultúrexpanziója ne szolgálhasson további külpolitikai expanzióknak is a kiindulópontjává – veszélye azonban végigkísérte az egész bolgár történelmet, s időnként – mint például az első bolgár állam bukása és bizánci uralom alá kerülésekor – egészen brutális formában elevenedett meg újra 864 emléke: a fegyveres bizánci intervenció. A bolgár történelem más választási lehetőséget nem adott: a földrajzi közelség szempontjait figyelmen kívül hagyni nem adatott meg Bulgária számára. Bulgáriának Kelet-Európába, a keleti kereszténység keretei közé lehetett s kellett is éppen ezért – az eredeti elképzelésekkel homlokegyenest ellenkezőleg – egyszer s mindenkorra beilleszkednie.

Morávia esetében is a földrajzi szempontok domináltak. Method tanítványainak kiűzése, a szláv írásbeliség és liturgia felszámolása, szélesre tárta a kapukat a keleti frank klérus befolyása előtt. 894-ben meghalt Svatopluk morva fejedelem, s állama ezek után a

Kárpát-medencét 896-ban elárasztó magyarok honfoglalása¹⁶³ következtében hamarosan összeomlott. Összeomlott a frank uralom alatt álló egykori Pannónia is csakúgy, mint a Kárpát-medence bolgár uralom alatt lévő keleti fele.¹⁶⁴

A magyarság ettől kezdve késként ékelődött a szlávok közé, lehetetlenné téve minden további kapcsolatot közöttük.¹⁶⁵ Mivel a magyarság feje felett többé nem lehetett átnyúlni, a Kárpát-medencét nem lehetett többé megkerülni, meghíúsította a továbbiakban a kapcsolatfelvétel lehetőségét a nyugati szlávok és Bizánc, valamint a déli szlávok és a keleti frank királyság vonatkozásában is. A földrajzi szempontok ezúttal is döntően meghatározták Európa e térsége sorsának további alakulását.

A „quaestio bulgarica” tanulságai azonban – csakúgy, mint korabeli görög, latin és ósláv forrásai, írásos dokumentumai – korántsem mentek feledésbe. Európának ezen a tájékán, a bolgárok és a morvák megkeresztelkedése óta a kereszténységet nem lehet már többé úgy felvenni, hogy ne kellene ennek további várható következményeivel is számolni, s ezt a Géza fejedelem és I. Szent István király idejében a magyarok keresztény hitre térítésére érkezett görög szertartású szerzetesek éppúgy tudták, mint a bencések . . .

A rövidítve idézett források és irodalom jegyzéke

1. Vita Constantini: Климент Охридски. Събрани съчинения, том трети. Пространни жития на Кирил и Методий. София, 1973. Изд. БАН.
2. Vita Methodii: Климент Охридски. Събрани съчинения, том трети. Пространни жития на Кирил и Методий. София, 1973. Изд. БАН.
3. Житие на св. Наума: изд. Йордан Иванов: Български старини из Македония. София, 1931. Фототипно изд. 1970.
4. Vita Clementis: Иван Дуйчев: Кратко Климентово Житие от Димитрий Хоматиан. Успоредно издание на гръцкия и старобългарския текст на Краткото Климентово Житие от Д. Хоматиан. Климент Охридски. 916–1966. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му. БАН Софийски Университет „Климент Охридски”. София, 1966.
5. Vita Clementis; PG. CXXVI.
6. Josephus Genesis: ed. rec. C. Lanchmann, Genesis. Bonnae, 1834.
7. Georgius Monachus Continuatus: ed. E. Muralt, Georgii monachi dicti Mamartoli Chronicon, Petropoli, 1859.
8. Leo Grammaticus: ed. Rec. I. Bekker, Bonnae, 1842; Leonis Grammatici Chronographia.
9. Scylitzes–Cedrenus: ed. Georgii Cedrini Compendium Historiarum I–II. Bonn.
10. Pseudo–Simeon (Symeon Magister): ed. Theophanes Continuatus, Johannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus. Rec. I. Bekker, Bonnae 1838.
11. Theophanes Continuatus: ed. Theophanes Continuatus, Joannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, Rec. I. Bekker, Bonnae 1838. IV.
12. Joannes Zonaras: ed. Th. Büttner. – Webst; Joannis Zonarae Epitome historiarum libri XIII–XVIII, Corp. Bonn., 1897.
13. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, t. XVI, XVII A–XVII A : ed. D. Mansi (Acta conciliorum)

¹⁶³ Annales Fuldenses, op. cit. MGH, SS. I., p. 410_{26–32}. – Reginonis Chronicon, op. cit. MGH, SS. II. pp. 599_{27–33}; 600_{19–35}.

¹⁶⁴ Йордан Иванов: Български старини из Македония. (София 1931) Фототипно изд. 1970. Житие на св. Наума, стр. 307.

¹⁶⁵ Istorija Jugoslavije, op. cit. pp. 33–34.

14. Encyclica epistola ad archiepiscopales thronos per Orientem obtinentes – PG, CII. ed. J. P. Migne, Paris 1860.
15. Photii sanctissimi patriarchae Constantinopolitani Epistola ad Michaelem Bulgariae principem; de officio principis – PG, CII – ed. J. P. Migne, Paris 1860.
16. Annales Bertiniani: ed. Pertz, MGH, SS. I.
17. Annales Einsidlenses: ed. Pertz, MGH, SS. III.
18. Annales Fuldenses: MGH, SS. I.
19. Annalista Saxo: MGH, SS. VIII.
20. Harimanni Augiensis Chronicon: ed. G. Pertz, MGH, SS. V.
21. Reginonis Chronicon: ed. G. Pertz, MGH, SS. I.
22. Anastasii Bibliothecarii Epistolae: MGH, SS. Ep. VII.
23. Anastasii Bibliothecarii Historiae de vitis Romanorum pontificum: PL. CXXVIII. (ed. L. Duchesne: Liber Pontificalis, Paris 1886.)
24. Nicolai I papae epistolae: ed. E. Perels, MGH, Ep. VI., Karolini aevi IV.
25. Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum: ed. Perels, MGH, Epistolae. VI.
26. Hadriani II papae epistolae: ed. Perels, MGH, Ep. VI.
27. Johannis VIII papae epistolae passim collectae: ed. E. Caspar, MGH, Epistolae, VII.
28. Stephani V papae Epistolae: MGH, Epistolae, VII.
29. *Adriányi Gábor*: Az egyháztörténet kézikönyve. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae IV. München, 1975.
30. *Димитър Ангелов*: История на Византия I.⁵ София 1973.
31. *Иван Богданов*: Кратка история на българската литература част I. София 1969.
32. *Ivan Božić, Sima Ćircović, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer*: Istorija Jugoslavije. Beograd 1973².
33. *Ivan Dujčev*: Au lendemain de la conversion du peuple bulgare.
34. *Иван Дуйчев*: Връзки между чехи, словаци и българи. Българско средновековие. София 1972.
35. *F. Dvornik*: Les Slaves Byzance et Rome au IXe siècle.
36. *F. Dvornik*: Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague 1933.
37. *F. Dvornik*: The Photian Schism. Cambridge, 1948.
38. *F. Dvornik*: Byzance et la primauté romaine. Paris 1964.
39. *F. Dvornik*: Photius, Nicholas I and Hadrian II. Byz. Slav. XXXIV, Prague 1973.
40. *Васил Гюзелек*: Княз Борис първи. София 1969.
41. История Византии (в трех томах. Редакционная коллектива) Том 2. Москва 1967.
42. *D. Obolensky*: The Byzantine Commonwealth. London 1971.
43. *Георгие Острогорски*: Историја Византије. Београд 1969. Сабрана дела Г. Острогорског. Книга шеста.
44. *Георгие Острогорски*: Привреда и друштво У Византијском Царству. Београд 1969. книга друга.
45. *Георгие Острогорски*: Византија и Словени. Београд 1970. Сабрана дела Г. Острогорског. Книга четврта.
46. *Genoveve Sankova-Petkova*: Contribution au sujet de la conversion des Bulgares au christianisme. Byzantinobulgarica IV. Sofia 1973.
47. *P. Petrov*: La politique étrangère de la Bulgarie au milieu du IXe siècle et la conversion des bulgares. Byzantino-bulgarica II. Sofia, 1966.
48. *V. Swoboda*: L' origine de l' organisation de l' Église en Bulgarie. Byzantinobulgarica II. Sofia, 1966.
49. *A. P. Vlasto*: The Entry of the slavs into Christendom. Cambridge, 1970.
50. *Васил Златарски*: История на българската държава през средните векове. 1/2. София (1927) 1971.

И. Л. Мадьяр

«QUAESTIO BULGARICA»
(Принятие христианства в Болгарии)

(Резюме)

Т. н. «quaestio bulgarica», церковный вопрос в Болгарии представляет гораздо больше, чем принятие болгарами христианства около середины 9-ого столетия, в 864-ом году. Принятие христианства в Болгарии является почти полувекowym процессом, влияние которого выходит далеко за пределы истории Болгарии, который не мало содействовал культурному и религиозному расколу Европы и оконченной позже, в 1054-ом году схизме.

Принятие христианства в середине 9-ого столетия была историческая необходимость для молодых «славянских» стран Европы, для Моравии (863) и Болгарии (864). Однако тот вопрос, к какой конкретной форме христианства, являющейся тогда официально ещё единым, они присоединяются, был решён далеко не догматическими, а вполне политическими аспектами (аспектами внешней и церковной политики). Доминирующую роль в обоих случаях играл аспект географической близости. Цель как Растислава, так и Бориса определялась попыткой избежать связанной с географической близостью политической зависимости. Поэтому ни тот, ни другой не хотел обращаться к близкому соседу по поводу принятия христианства, и именно поэтому выбирала Моравия восточную, а Болгария западную форму христианства. Более того, сама Болгария попробовала возвращаться на короткое время к этой первоначальной концепции и после «официального» принятия христианства при участии Византии, после т. н. «принудительных крестин» в Византии (864). Ибо же такая форма принятия христианства, болгарский церковный вопрос, т. н. «quaestio bulgarica» далеко не решили, а оставили открытым вопрос дальнейшей судьбы Болгарии перед заменяющими друг друга латинскими и греческими миссиями. По вопросу политической и религиозной принадлежности болгаров — и моравцев — столкнулись империи и церкви Востока и Запада; Болгария и Моравия, перешедшие недавно в христианство молодые славянские государства Европы, были пострадавшими сторонами противоположных интересов Восточнофранкского Королевства и Византии, Рыма и Константинополя.

Однако именно такая противоположность интересов помогла Болгарии добиться после полувековой борьбы, в последнем десятилетии 9-ого столетия, в 893-ом году, той независимости как церковной, так и государственной жизни, о которой в 864-ом году и подумать не смела, с проведением славянского языка в литургию и в государственную администрацию она достигла настоящей «автономии» к этому же времени.

Для Болгарии другой альтернативы не было: она была принуждена учитывать географические аспекты, учитывать близость Византии. Таким образом — независимо от первоначальных представлений —, при таких гарантий автономии она могла, и именно поэтому ей пришлось приспособляться только лишь к Восточной Европе, к пределам восточного христианства.

Такой же ход событий был укреплён овладением венграми Карпатского бассейна в 896-ом году и созданием ими там нового государства. Вклинившись между славянами, венгры окончательно уничтожили возможность содержания контактов между западными славянами и Византией, или между болгарами и франкским государством. Географические аспекты и в этом случае решительно определяли дальнейший ход истории Европы.

Однако документы т. н. «quaestio bulgarica» сохранились так же, как сохранились и его уроки. Они были известны как восточным монахам греческой литургии, приходившим в Венгрию при князе Геза, с целью обращения венгров в христианство, так и бенедиктинцам...

István Lénárd Magyar

“QUESTIO BULGARICA”

(La Christianisation de la Bulgarie)

(Résumé)

La “questio bulgarica”, la question de l’Église bulgare, représente bien davantage que la christianisation des Bulgares, vers le milieu du 9e siècle, en 864. En Bulgarie, cela représente un processus de près d’un demi-siècle dont l’an 864 ne constitue qu’une partie. Ce processus dépasse largement les cadres de l’histoire bulgare et contribue fortement à la division culturelle et religieuse de l’Europe, au schisme, devenu définitif en 1054.

Au milieu du 9e siècle la christianisation était une nécessité historique pour les jeunes États “slaves” de l’Europe, pour la Moravie (863) et la Bulgarie (864). Cependant, à quelle forme concrète du christianisme, encore officiellement unitaire, ils se joindront, cela ne dépendait point d’aspects dogmatiques, mais entièrement d’aspects politiques (de politique extérieure et ecclésiastique). Sous les deux aspects, c’est la proximité géographique qui dominait. L’objectif des princes Rastislav et Boris était également d’éviter la dépendance politique que cette proximité aurait pu imposer, aussi aucun d’eux ne voulait être christianisé par le voisin proche, et la Moravie choisit donc de se joindre à la chrétienté orientale et la Bulgarie à la chrétienté occidentale. De plus, même après la christianisation “officielle”, avec contribution byzantine, après la “christianisation forcée” (864) par Byzance, la Bulgarie a tenté pour un temps bref de revenir à cette conception première. C’est que la question de l’Église bulgare, la “questio bulgarica”, donc ce mode de christianisation n’a de loin pas solutionné, a laissé ouvert le sort de la Bulgarie pour les missions latines et grecques qui se suivaient, et qui ne pouvaient pas porter une solution rassurante. Dans la question de l’appartenance ecclésiastique et politique des Bulgares – et des Moraves – ce sont les provinces des Empires et des Églises de l’Occident et de l’Orient qui se trouvaient en confrontation, et ainsi la Bulgarie et la Moravie, jeunes États slaves récemment christianisés, devinrent victimes des conflits d’intérêts entre le Royaume des Francs Orientaux et Byzance, entre Constantinople et Rome.

D’autre côté, les mêmes conflits d’intérêts contribuaient à ce que la Bulgarie, après des luttes d’un demi-siècle, pût, à la fin du 9e siècle, en 893, réaliser dans sa vie ecclésiastique et étatique l’indépendance dont, en 864, elle n’osait même pas rêver: c’est alors qu’elle acquit la vraie “autonomie” grâce à l’introduction de la langue slave dans la liturgie et dans l’administration de l’État.

Pour la Bulgarie, il n’existait pas d’autre alternative, elle était réduite à tenir compte des points de vue géographiques, de la proximité de Byzance. Par conséquent, et indépendamment des premières conceptions, en présence de telles garanties de l’autonomie, elle se voyait forcée à s’intégrer seulement à l’Europe Orientale, dans les cadres de la chrétienté orientale.

C’est dans ce sens que la poussaient aussi les Hongrois envahissant en 896 le bassin des Carpates et y fondant leur nouvelle patrie. Ils s’intercalèrent entre les Slaves, éliminant ainsi définitivement les possibilités de contacts entre les Slaves occidentaux et Byzance, ou entre les Bulgares et l’État franc. L’aspect géographique a dans ce cas aussi, décisivement déterminé l’évolution de l’histoire de l’Europe.

Les documents, tout comme les enseignements de la “questio bulgarica” ont pourtant survécu. Au temps du prince Géza les moines orientaux de rite grec, tout comme les bénédictins le savaient fort bien en venant en Hongrie pour convertir les Hongrois au christianisme.

HONOR, VÁR, ISPÁNSÁG

Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről

A közelmúltban egy rövid tanulmányban megkíséreltem felhívni középkorunk kutatóinak figyelmét egy elfelejtett intézményünkre, a *honorra*, amely a magyar királyság szervezetében a 14. század folyamán – és minden jel szerint korábban is – véleményem szerint jelentős, sőt talán elsőrendű szerepet játszott.¹

Ezzel kapcsolatos kutatásaimhoz az Anjou- és Zsigmond-kor hatalmi–politikai viszonyainak közvetlen tanulmányozása adott indítékot. Kiindulópontul végeredményben az a – birtoktörténeti adatokból rekonstruálható – tény szolgált, hogy 1382 körül az ország várainak mintegy a fele (150 vár) a hozzájuk tartozó uradalmakkal együtt „királyi vár” volt, azaz nem örökjogú nemesi és nem egyházi birtok. Ez a tény a várak kiemelt *politikai* jelentőségének ismeretében különös figyelmet érdemelt, hiszen várható volt, hogy a korszak politikai viszonyaira és „állami” berendezkedésére döntő befolyást gyakorolt.

A *politikai* jelzőt azért kell hangsúlyozni, mert régebbi történetírásunk a várak történelmi szerepét általában helytelenül értelmezte. Fogalmilag megengedhetetlenül elválasztotta egymástól a várat mint „tereptárgyat” és a hozzá tartozó földbirtokot, és – újkori minták alapján – mindegyiket külön vonatkoztatási rendszerben vizsgálta. A földbirtoknak mindenekelőtt *gazdasági* jelentőséget tulajdonított, hallgatólagosan feltételezve, hogy birtokosa számára elsősorban azt az értéket – a jövedelmet hozó gazdasági erőforrást – képviselte, mint a későbbi századokban. A várakat ellenben az ország „honvédelmi” rendszerének elemeiként próbálta értelmezni, és *hadászati* értéküket vette számba, figyelmen kívül hagyva azt a nyilvánvaló tény, hogy középkori váraink túlnyomó többségének építéskor stratégiai megfontolások legfőljebb másod- vagy harmad-sorban jöttek tekintetbe.²

¹Engel Pál: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. Történelmi Szemle 24 (1981) 1–19.

²Talán szükségtelen megemlíteni, hogy a várak ahistorikus szemlélete csupán egyik vetülete egy általánosabb eszmétörténeti jelenségnek: a 19. századi szemléleti keretek továbbélésének a középkorkutatásban. Ennek legfontosabb módszertani következménye esetünkben a modern államfogalom historizálása és ezzel együtt a középkori uralmi rendszerek helytelen megközelítése, amiből a politikatörténet közismert érdektelensége adódik. A zsákutcát a külföldi kutatás már régen felismerte (Otto Brunner: Land und Herrschaft, 1939) és mint tudjuk, az új eszmei alapokra helyezett politikatörténet ma reneszánszát éli (vö. Jacques Le Goff: Is politics still the backbone of history? Daedalus 100 (1971) 1–19; Lawrence Stone: The revival of narrative: Reflections on a New Old History. Past and Present 85 (1979) 3–24). Magyarországon ez egyelőre még nem következett be, jóllehet Brunner munkája nem maradt ismeretlen (bőven beszámolt róla annak idején Komjáthy Miklós: A középkori állam-

Természetes, hogy a váruradalomnak, mint minden más földbirtoknak is, mindig volt gazdasági jelentősége, a vár pedig esetenként valóban kaphatott katonai szerepet is. A lényegét azonban sem az egyik, sem a másik szempont kiemelése nem fejezi ki. A vár és tartozékrendszere a középkori Európában a 15. századig fogalmilag elválaszthatatlan egységet alkotott, és mindenekelőtt *politikai* jelentőséggel bírt, kivált Magyarországon, ahol falazott város alig volt. A vidék fölötti uralom a várakban összpontosult, és a vár mindenkori birtokosa a maga területén a hatalom egyedüli letéteményesévé vált, *de facto* részesévé az ország fölötti uralomnak, tehát a politikai hatalomnak. A vár birtoklása urát kivételes presztízzsel ruházta fel, a hozzá tartozó uradalomnak pedig az volt a funkciója, hogy az ennek megfelelő jövedelmet biztosítsa számára. A vár ennél fogva *politikum* volt.³

Feltételezve mármost a vár politikai jelentőségét, és tekintetbe véve a királyi várak igen nagy számát a 14. században, nyilvánvalónak látszott, hogy e ténynek az Anjou-kor politikai struktúrájában is valamiképpen tükröződnie kellett. Hogy hogyan, az főleg azon múlt, kik és milyen feltételek mellett rendelkeztek valójában a királyi várakkal; más szóval, hogy a *castrum regale* mint jogi terminus hogyan nyilvánult meg a mindennapok gyakorlatában. Erre a kérdésre birtoktörténeti, archontológiai, prozopográfiai és genealógiai adatgyűjtéssel próbáltam választ keresni, és az eddigi eredményeket alább röviden összefoglalom.

1. Az a korábbi nézet, hogy az Anjou-kor királyi várait általában a királytól kinevezett várnagyok (*castellani*) igazgatták, tévesnek bizonyult. Kitűnt, hogy a várak legtöbbször állandóan országos főméltóságok, azaz bárók kezén volt, továbbá, hogy a bárók – ideértve természetesen a nádort és az országbírókat is – általában mind rendelkeztek egy vagy több királyi várral.⁴

2. Kitűnt az is, hogy a királyi várak és a területi joghatóságok (tartományok és megyék) igazgatása között szervezeti kapcsolat volt: a várakat – kivételektől eltekintve – egy-egy területi egység tartozékaiként fogták fel. Midőn a báró átvette mint vajda, bán

fogalom. Századok 79–80 (1945–46) 192–204); ez tovább fokozta amúgy is számottevő lemaradásunkat az államtörténet terén. – Az Anjou-kori királyi várak kérdésében a legutóbbi időkig *Hóman Bálint* számított tekintélynek (A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. 47–63), pedig munkája a „várgazdaságok” „szervezésének” elméletével az anakronisztikus szemléletmód érvényesítésének klasszikus példája. Vele szemben korszakos előrelépést jelent *Fügedi Erik* tanulmánya, aki elsőként szövegte le világosan történetírásunk számára, hogy a vár = hatalom, azaz politikai tényező, és ezt a tételt egész könyvében érvényre juttatta (*Fügedi 1977. 87*), ha nem is teljes következetességgel (mert itt-ott mégis „várgazdaságok”-ról ír: i. m. 76. 77. *Adattár*ában pedig a várakat megkísérli „stratégiailag” is minősíteni, holott már ő maga behozta – i. m. 56–60 –, hogy építésüknél legfőbb taktikáinak mondható megfontolások játszottak közre).

³A probléma történetéről és jelenlegi állásáról kitűnő összefoglalást nyújt *Herwig Ebner*: Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte. Die Burgen im deutschen Sprachraum; ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung. Hrsg. von *Hans Patze*. I. Sigmaringen, 1976. 11–82. Vö. még *Karl Lechner*: Sinn und Aufgaben geschichtlicher Landeskunde. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte 58 (1950) 174–176. Érdemes megemlíteni, hogy újabb kutatások még a 16. századi angol monarchiában is hangsúlyozzák a várak politikai szerepét (*H. M. Colvin*: Castles and government in Tudor England. *The English Historical Review* 83 (1968) 225–234).

⁴*Engel 1981. 3–6.*

vagy ispán, egy terület kormányzását, vele együtt megkapta az annak határai közé eső királyi várak felügyeletét is.⁵

3. Abból a már említett anakronisztikus szemléletből kiindulva, hogy a földbirtoknak elsősorban gazdasági jelentősége van, a szakirodalomban az a nézet vált elfogadottá, hogy a 14. századi királyi várak „várgazdaságok” voltak, amelyek a kincstár „földvagyonához” tartoztak, és jövedelmüket a várnagy hajtotta be, ill. kezelte.⁶ Ez a nézet nem bizonyult helytállóknak. A források inkább azt a sejtést igazolták, amely szerint a tisztségviselő (azaz a báró) a felügyeletére bízott várak birtokainak jövedelmét megkapta hasznélvezetül ará *az időre*, amíg hivatalát viselte. (Erre nézve előző dolgozatomban inkább csak közvetett bizonyítékokkal tudtam szolgálni. Időközben azonban, mint látni fogjuk, előkerült egy olyan forrás is, amely ezt a sejtést közvetlenül is igazolja.)

4. A báró tehát hivatalként kapta egy territórium kormányzását az ottani várjavak élvezetével együtt. Ez a gyakorlat adekvát módon tükröződik a korszak jogi terminológiájában is: a bárónak adott hivatal, „tiszt” (*honor*) jogilag a királyi adományok egy formája, ami az átruházás (*conferre*) és a birtoklás (*tenere* vagy *possidere*) terminusaiban is kifejeződik. Ebben a jogi struktúrában a honor gyanánt (*pro honore*) adott birtok általában különbözik az örökadománytól, hogy nem „örök jogon” (*iure perpetuo*) adományozzák, hanem csupán az uralkodó „tetszése tartáma” (*durante beneplacito*), és a hivatal visszavonásakor megszűnik.⁷

5. A vár mint politikum tételezéséből kiindulva a jelek szerint sikerült egy sajátos politikai rendszer körvonalait kitapintani, amely a „hivatalt” és hivatali birtokot egyaránt jelentő *honorra* mint centrális intézményre épült. Kitűnt azonban, hogy ez a rendszer valójában egyáltalán nem „sajátos”, és inkább csak késői előfordulása az, ami meglepő. A *honor* mint „hivatali hűbér” (*fief de dignité, Amtslehen*) szinte valamennyi nyugat-európai államalakulatban megtalálható ugyanilyen néven és közelítőleg ugyanilyen jelentéssel, csak hogy nem a 14., hanem a 9–12. században. Magyarországi szereplése tehát nem elszigetelt jelenség, hanem egy elterjedt, kezdetleges politikai szervezeti formának egyik késői megnyilvánulása, amely terminológiai rendszerében különösen a normann és katalán hűbéri intézmények korai stádiumára emlékeztet.⁸

6. Mivel Magyarországon a *honor* szó ebben a jelentésében teljesen feledésbe merült, nyilvánvalónak látszott, hogy olyan kihalt intézménnyel van dolgunk, amelynek a 15. századi rendi átalakulás még az emlékét is elsöpörte. Ésszerű volt feltételezni, hogy az

⁵ Ezzel a kérdéssel a jelen tanulmány második részében bővebben foglalkozom (vö. *Engel* 1981, 5–6).

⁶ L. különösen *Hóman* i. m. 63: „Hatalmas kiterjedésű magánbirtokai és az újonnan szervezett várgazdaságok birtokában a király még mindig az ország leggazdagabb földbirtokosa volt, s domaniális jövedelmei nevezetes szerepet tölthettek be a királyi magánháztartással egybeforrott államháztartás jövedelmei között”.

⁷ *Engel* 1981, 6–11.

⁸ *Engel* 1981, 17–18. Az ott idézett műveken kívül l. még a 10–11. századi német hivatali „hűbérekre” *Heinrich Mitteis*: *Der Staat des hohen Mittelalters*, 4. bearb. Aufl. Weimar, 1953, index s. v. *Amtslehen, honor*; *Theodor Mayer*: *Fürsten und Staat. Studien zur Verfassungsgeschichte des deutschen Mittelalters*, Weimar, 1950, 233–238. A megfelelő katalán intézményekre *J. M. Lacarra*: „Honores” et „tenencias” en Aragon. In: *Les structures sociales de l’Aquitaine, du Languedoc et de l’Espagne au premier âge féodal*, Paris, 1969, 143–177. (A tanulmány ismeretét *Bak János*nak köszönöm.)

intézménynek volt közismert vulgáris megnevezése is, amely vagy szintén kiveszett, vagy esetleg megváltozott jelentéssel élt tovább nyelvünkben. E feltevés alapján – minden várákozás ellenére – sikerült rábukkani a 'becsü' szóra, amelyet egy 1450 körüli prédikációgyűjtemény magyar glosszája tartott fenn a latin *feudum* fordításaként. A 'becsü', amint ez rögtön látható, a *honor* vulgáris nyelvi megfelelője (vö. *honor* = 'becsület').⁹

7. A *honor* = 'becsü' = *feudum* egyenlőség rávilágít arra, hogy a magyar honorrendszer a kortársak tudatában a hűbériség (elsősorban persze a nagyhűbérek) hazai megfelelőjeként élt. A szervezet élén, akárcsak nyugaton, a király áll, aki a honorokat „hivatali hűbérként” adományozza legfontosabb híveinek. Ők az ország bárói, „akik az ország ispánságait és honorjait bírják”, hivatali birtokuknál fogva ők a legnagyobb földbirtokosok, és így *funkcionálisan* ők a királyság „nagyhűbéresei”.¹⁰ Helyzetüket maguk is így látják, amint erről olykor egy „elszólásuk” tudósít: 1331-ben Losonci István vasi és soproni ispán például megerősíti Tatamér fehérvári prépostot egy öröklött birtokában, amelybe a király parancsára beiktatták, mégpedig „azon joggal, amellyel hűbérünkhöz királyi adományból tartozott” (*eo iure quo ad nostrum beneficium ex regia donatione pertinere dinoscatur*). A *beneficium* természetesen az ispáni honorbirtokot jelenti, akárcsak pl. 1356-ban, amikor Sáros királyi vár „beneficium”-áról történik említés.¹¹

Megállapítható tehát, hogy az Anjouk uralmi szervezete is a nagybirtokrendszernek egy változatára épült, és határozottan hűbéries vonásokat mutat. A hűbériséghez való hasonlósága azonban – terminológiai és kulturális kölcsönzésektől függetlenül – csak *funkcionális*, nem pedig szerkezeti. Magyarországon a *feudum* mint birtoklási forma nem honosodott meg, a nemesek – köztük a bárók is – családi birtokaikat öröklött jószágként (*iure hereditario*), azaz nyugati terminológiával élve *allodiális* jogon birtokolták, lényegében ezt a jogot harcolták ki a királytól örökbe nyert uradalmaik számára is, tehát hűbéries formák kizárólag a hivatali birtokkal kapcsolatban alakultak ki. Ez azonban nem fejlődött igazi hűberré, hanem megmaradt azon a kezdetleges szinten, amelyen Nyugat-Európa 9–10. századi – tehát hűbériség előtti – államalakulataiban találkozunk vele. A hivatallal járó területi joghatóság és a hivatali birtok nem olvadt egybe és nem vált öröklődővé, felbomlása pedig nem úgy következett be, mint nyugaton, azaz a tisztség örökletessé válásával, hanem úgy, hogy 1387 után a királyság a tisztséggel járó birtokokat sorra eladományozta, a hivatal pedig elvált a birtoktól, és megmaradt hatalom nélküli funkciónak. Az „igazi” hűbéri és a magyarországi szervezet közti leglényegesebb különbséget a firenzei kortárs, Villani fogalmazta meg egyszerű szavakkal, de találóan: „A magyarok igen hatalmas nép, csaknem valamennyien hűbéruraságok (*baronaggi*) kormányzása alatt

⁹ Engel 1981. 13.

¹⁰ A báró szót ebben a tágabb, eredetibbnek látszó értelemben kívánom használni a továbbiakban is. Ezt az értelmét a lehető legpontosabban „definiálja” V. István egyik oklevele (1270): „omnes barones nostri seu quicumque et qualescunque comitatus, dignitates et honores regni nostri tenentes” (Zichy I. 20. idézi Bónis 129). Szűkebb értelemben a 14. század közepe óta használatos az ország néhány (10–15) főméltóságának jelölésére; ezekre l. *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. 2–4. Az ún. méltóságsorok általában őket sorolják fel, de a szokásos befejező formula – „et aliis quampluribus comitatus regni nostri tenentibus et honores” – még sokáig utal a szónak egykor szélesebb jelentésére. L. a 14. jegyzetet is.

¹¹ 1331: Dl. 66. 412; 1356: Dl. 64. 677.

állnak, de a magyarországi hűbérek (*baronie*) nem öröklődnek, nem is élethossziglan szólnak, hanem mindet az uralkodó tetszése szerint osztják szét és veszik el.”^{1 2}

A továbbiakban ennek a politikai rendszemek néhány vonását fogjuk közelebről tanulmányozni. Megvizsgáljuk, hogyan történt a honorok szétosztása, birtokba vétele és igazgatása, és milyen szempontok és elvek alapján szervezték meg az az ország kormányzását. Dolgozatunk tehát elsősorban azoknak az intézményi *alapoknak* a feltárására irányul, amelyeken az Anjouk „államszervezete” nyugodott; nem foglalkozik magának az államnak mint egésznek a működésével.

I. A honor szervezete

1.

A 14. századi Magyarország sorsát a király irányította családja tagjaival és a fő egyházi és világi méltóságokkal, a püspökökkel és a bárókkal egyetértésben. Együtt határozták meg a királyság külpolitikai irányvonalát, együtt döntöttek arról, béke lesz-e vagy háború, s ha háború, akkor ki ellen, ők jelölték ki a hadak vezéreit és az idegenbe küldött követségek vezetőit. Döntéseikért a király és nagyjai közösen vállaltak felelősséget is, vagyis idegen hatalmakkal szemben ők képviselték az országot.^{1 3}

Közösen intézkedtek az ország belső ügyeiben is. Fontosabb határozatait a király mindig előkelőinek hozzájárulásával, „a főpapok és bárók tanácsából” hozta meg, és minden örök érvényűnek szánt privilégiuma ünnepélyes záradék formájában a tanács jelképes beleegyezését is tartalmazta, a hivatalban levő püspökök és fontosabb bárók nevének befoglalásával.^{1 4}

^{1 2} *Marczali Henrik*: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Bp. 1902. 225.

^{1 3} *Schiller Bódog*: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp., 1900. 98. 146.

^{1 4} Mint az eddigiekből is kitűnt, nem értek egyet azzal a szétbontással, amely szerint az Anjou-korban általában véve az ország „nagybirtokosai” voltak a királyi tanács tagjai, e birtokosi minőségükből kifolyóan. Ez a nézet *Schiller Bódognak* az ún. tágabb királyi tanácsról vallott felfogásán alapszik (i. m. 24–25. 33–166, különösen 153 kk) és végső forrása *Schillernek* az a tartathatatlanság állítása, hogy a *baro* szó a 14. században nemcsak tisztségviselőt, hanem „nagybirtokost” is jelentett, „az előkelő, gazdag, hatalmas urakat általában” (i. m. 264, vö. 69. 4. jegyz.). *Schiller* részben abból merítette ezt a véleményét, hogy a 14. és 15. századi állapotok között nem tett különbséget, részben pedig láthatóan abból, hogy mindazokat a „tanács” tagjainak tekintette, akik az oklevelekben akár bíróságok ülnökeiként, akár relációs jegyzetekben előfordulnak, márpedig e nevek között valóban sok olyan személyt találunk, akik nem viseltek tisztséget. Mindeme nézeteit azóta többen megcáfolták. A „tágabb tanács” elméletét elvetette *Szilágyi Loránd*: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban. Turul 44 (1930) 57, s az ő nyomán *Mályusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I. Bp. (1940). 417. 70. jegyzet. Azt, hogy a relációs jegyzeteknek a tanácshoz nincs közük, kimutatta *Szentpétery Imre*: A kancelláriai jegyzetek Anjou-kori okleveles gyakorlatunkban. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp., 1933. 482, *Szilágyi* i. m. 55, és hasonlóan foglalt állást *Kubinyi András*: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). Levéltári Közlemények 35 (1964) 73, 35. jegyzet. (Prozopográfiai vizsgálat ugyanezt mutathatja ki a 14. századi bírósági ülnökökről, bár ilyesmire eddig tudtommal nem került sor.) Azt pedig, hogy a *baro* csak a 15. század második harmadától kezd „mágnás, nagybirtokos” jelentést felvenni, régen tisztázta *Bónis* 485. számos

A király személyét érintő ügyben a tanács külön testületként is fellépett, mint az ország egyetemének képviselője. 1328-ban az osztrák hercegekkel szemben külön oklevélben vállalt szavatosságot a békéért, amelyet királya kötött velük, és az oklevelet kiállító országnagyok kötelezték magukat, hogy urukat minden erejükkel rá fogják bírni a szerződésben foglaltak megtartására,¹⁵ 1330-ban az ország nemeseinek összessége nevében huszonnégy világi főméltóság hozta meg ítéletét Zách Feliciánnal és nemzetségével szemben, amiért a királyra és családjára kezet emelt.¹⁶

Ezekon a „hosszú távú” döntéseken kívül, amelyeknek írásos nyoma is maradt, a napi politika folyó ügyeiben is érvényesült az országnagyok szava. Ezek az ügyek nem voltak feltétlenül jelentéktelenek. Ide tartozott például a *honorok szétosztása* is, amit éppen a legfontosabbak közé kell számítanunk, s ami bennünket ezúttal elsősorban érdekel. Ez is a tanácsban történt: Károly Róbert 1328-ban azt írta Ung megye nemeseinek, hogy az ispáni honort „a főpapok és bárók tanácsára” adta Druget Jánosnak.¹⁷ Amennyiben jelentős tisztségek szétosztásáról volt szó, a döntés elsőrendű hatalmi kérdés volt. Ennek ellenére egyetlen esetben sincs róla közvetlen tudomásunk, mivel az ügyek intézése – természetesen – szóban történt. Csupán a tisztségviselők körében beállt személyi változásokból próbálhatunk visszakövetkeztetni a döntési mechanizmus működésére és szempontjaira. Ezt kell tehát megkísérelnünk, bármily hiányosak is a 14. századi méltóságok változásaira vonatkozó ismereteink.¹⁸

A következőkben a lehetőségekhez képest rekonstruálunk egy fontosnak tekinthető döntési szituációt, amelynek legalább időpontját és körülményeit hozzávetőleg ismerjük. Látni fogjuk, hogy a homályos pontok még ebben az esetben is számosak.

A hatalom újrafelosztására a legtöbb esetben egy főméltóság halála vagy súlyos betegsége adott indítékot. Így amikor 1356 februárja táján meghalt a tizennégy éve hivatalban lévő nádor, Gilétfi Miklós, elhunytával hatalmi vákuum keletkezett. A vákuumot természetesen nem a nádori bíróság perei és az elmaradt közgyűlések jelentették, mert azokat el lehetett halasztani, hanem az üresen hagyott nádori honor. Sajnos, tudásunk ezen a ponton eléggé cserbenhagy. Bizonyos, hogy Gilétfi is, mint elődei vagy utódai, számos ispánságot tartott a kezén, ezek közül azonban egyedül Trencsént és a hozzá tartozó várakat ismerjük.¹⁹ A többit kizárásos alapon Nyitra, Bihar, Fejér, Tolna és talán

adattal. Nincs tehát semmi okunk, hogy a 14. század *prelati et barones* kitételét (és ennek a *proceres, nobiles* bevonásával kibővített változatait) másra vonatkoztassuk, mint az ország fő egyházi és világi méltóságaira. Legfeljebb azon érdemes vitatkozni, hogy ez utóbbiak körébe az ispánok minden esetben és teljes számban beleértendőek-e. (Az újabb irodalomból *Janos M. Bak*: Königtum und Stände in Ungarn im 14–16. Jahrhundert. Wiesbaden, 1973. 27 kk. bárókon következetesen a tisztségviselőket érti, a hazai feldolgozásokban azonban erre egyelőre nincs példa.)

¹⁵ DF 257 972, hibás kiadása F. VIII/7. 209.

¹⁶ F. VIII/3. 419–427.

¹⁷ Dl. 31. 214.

¹⁸ A 14. századi bárók, ispánok és várnagyok, valamint helyetteseik archontológiáját a kiadott forrásokból jó érzékkel állította össze annak idején *Wertner Mór* (I. a Rövidítések között). Adatai néhol korrekcióra szorulnak, egészükben azonban megbízhatók, ezért az egyszerűség kedvéért rájuk hivatkozom az alábbiakban ott is, ahol valamivel pontosabb adatok állnak a rendelkezésemre. Egy új, korszerű archontológia összeállítása mindenképpen kívánatos volna.

¹⁹ Trencsénre 1354: Dl. 72. 828, a hozzá tartozó Oroszlánkö várra 1354:DF 266.932. Utolsó ismert nádori kiadványa jan. 24-én kelt: Dl. 4593.

Szepes megyék között kell keresnünk. A honor utódlásának kérdésében a királyi tanács – a jelek szerint némi huzavona után – március utolsó hetében hozott döntést. Az új nádor a kormány „erős embere”, Kont Miklós erdélyi vajda lett, az Ujlaki-család őse. A vajdai méltóság a Lackfi-dinasztia fejének, András királynéi tárnokmesternek, az addigi vasi és soproni ispánnak jutott. Az utóbbi két megyét váraival együtt az új nádor kapta meg, övé lett ezen felül Gilétfi nádor hagyatékából Trencsén ispánsága, továbbá Sáros, Szepes, Bihar és talán Nyitra megyék honorja. Az addigi sárosi ispánt és várnagyot, Czudar Péter mestert a diósgyőri várnagysággal kárpótolták. Kont nádornak viszont új és terjedelmes honorja fejében le kellett mondania a székelyek ispánságáról, amelyet testvére, Lökös pohárnokmester tartott kézben, és Lökös utóda a volt nádor fia, Gilétfi János nógrádi ispán lett. A tanács egyúttal egy másik fontos ügyben is döntést hozott: leváltotta Alsó-lendvai Miklóst a szlavón bániságról, és a helyét Paksi Leusták somogyi ispánnal töltötte be. Paksi lett Fejér és Tolna ispánja is, amely megyék feltételezésünk szerint az elhalt nádor honorjához tartoztak.²⁰

Arról nincs tudomásunk, hogy a szlavón bániság élén mi váltotta ki a személycserét. Alkalmassint a „befeketés”, amit a halálesetek mellett a hatalmi mechanizmus másik fő rugójának kell tekintenünk. 1356 tavaszán küszöbön állt a Velence ellen indítandó háború, s ebben a bánra természetesen kulcsszerep várt. Lehet, hogy Miklós bán leváltását politikai „megbízhatatlansága” idézte elő. Úgy hisszük, akadtak a tanácsban olyanok, akik emlékeztették társaikat a bán tisztázatlan szerepére az 1346. évi dicstelen zárjai hadjáratban, amikor is Miklóst ellenfelei Velence bérencének híresztelték, árulással vádolták, és akkor is – akárcsak most – elérték, hogy a király visszahívta a bánit tisztről.²¹

A királyi tanács ülését követően az új bárók birtokba vették honorjaikat. Szétküldték embereiket, hogy a várakat és tartozékaikat vegyék át a részükre az előző birtokostól, majd ha a szükség úgy kívánta, maguk is a helyszínre utaztak. Érdeemes megjegyezni, hogy a zárak és honorok átadása az Anjou-kor folyamán mindvégig zökkenők nélkül történt, legalábbis nincs tudomásunk egyetlen esetről sem, amikor a honor ura ellene szegült volna a tanács akaratának. Ez azt mutatja, hogy a kormány a középkor viszonyaihoz képest figyelemre méltó autoritással rendelkezett.²²

²⁰ Vö. Wertner 6, 27, 164, 170, 177; Sárosra 1355: Dl. 64.049, 1356: Dl. 87.316; Szepesre 1354: DF 263.084, 1357: Dl. 39.671; Biharra 1362: DF 278.594; Nógrádra 1355: Dl 64.675; a székely ispánságra 1355: ZW. II. 110, 1358: AO VII. 113; Diósgyőrré 1356: AO VI. 495; végül az alábbi méltóságsorokat: 1356. III. 12: *Házi* I/1. 109; 1356: III. 21: AO VI. 439; 1356. IV. 6: F. IX/7. 141. Az első kettő szerint a nádorság üresedésben van.

²¹ A bán árulásának kérdéséről *Baumgarten Ferencz*: Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velence viszonya történetéhez. Századok 36 (1902) 11 kk. Leváltására nyomban az 1346. júl. 1-i ütközet után sor került, mert utódjának, Szécsi Miklósnak a helye (a sárosi és szepesi ispánság) már 15-én be volt töltve (F. IX/1. 364). A hatalomért való tülekedés egy másik, biztosan ismert esete: Kont Miklós nádor (1366-ban) „befeketésre” és száműzetésbe küldte Kanizsai István zágrábi püspököt, Szlavónia helytartóját: F. IX/4. 576.

²² Egyetlen ide vonható esetről tudunk: Szécsi András erdélyi püspök 1349-ben vonakodott a királyt bebocsátani egyik várába, ami azonnali megtorlást vont maga után (*Fügedi* 1977. 87). Semmi jel sem mutat arra, hogy Lajos alatt a bárók hatalma a királlyal szemben tért hódított volna (erre a véleményre l. pl. Magyarország története. 1. k. 2. kiad. Bp., 1967. 109.)

A honorok átadása esetükben 1356 március legvégén és április első napjaiban mehetett végbe. Erdélyben április 6-án még a távozó Kont Miklóst helyettese, István alvajda adott ki oklevelet, és április 3-án Vas megyében is még Lackfi András alispánja volt hivatalban. Egy április 6-i méltóságsor azonban már az új kormány tagjait nevezi meg, és Kont Miklós nádor emberei [Farkasfalvi] Frank fiai, Mihály és Jakab mesterek, akiket alispánjaként Sáros megye átvételére küldött, a sárosi királyi vár „hűbérét” már március 31-én „ténylegesen” birtokba vették (*beneficium ipsius castris actu obtinuissent et habuissent*).²³

Ez az érdekes oklevél különben arról is tudósít, hogy a tisztségváltások nem csupán a politika „felhőrégióban”, hanem az egyszerű emberek mindennapjaiban is éreztették hatásukat. A sárosi vár henningi népeinek például korántsem volt mindegy, hogy az addigi ispánt, Czudar Pétert, egy akkor még jelentéktelen udvari „ifjút”²⁴ vagy pedig a hatalmas Kont Miklóst tekinthetik gazdájuknak. Mihelyt ugyanis meghallották, hogy Sáros vár „hűbére” gazdát cserélt (*audita permutatione beneficium castris Sarus*), nem vesztették az időt, hanem az új protektorban bízva elszántották a szomszéd nagybirtokos Tarkóiek veresalmi szántóföldjeit.

2.

Valószínű, hogy a legtöbb esetben a honorok átadása is az írásbeliség mellőzésével történt. Feltevésünk szerint a leváltott báró értesítette helyetteseit, hogy a gondjukra bízott várakat ki kell üríteniük, az utód pedig kiküldte saját embereit azok átvételére. Emellett azonban már igen korán előfordult „modernebb” ügyintézés is: maga a király utasította írásban az érdekelteket, hogy a jövőben az új tisztségviselőnek engedelmeskedjenek.

Az Anjou-korból mindössze néhány ilyen tartalmú parancslevél maradt fenn, a legkorábbi 1328-ból.²⁵ Gyér számukból magában véve nem következnek, hogy ez az oklevéltípus eredetileg is ritka volt, hiszen minden bizonnyal a ránk maradt néhány levéltárban is sokat selejtezték ki belőlük. Feltűnő azonban, hogy e mandátumoknak évtizedek elteltével sem alakult ki egységes formulájuk. Azt mondhatnók, ahány megmaradt, annyiféle szövegezésű található közöttük.

Ha a változatos megfogalmazástól eltekintünk, tartalmukat tekintve a parancsokban kétféle rendelkezés fordult elő, megfelelően a honor már említett kettős természetének. Egyfelől az uralkodó magának a *honornak* – vagyis a királyi birtokoknak, váraknak – az átadása iránt intézkedik, másfelől a tisztségviselő joghatósága alá rendelt *nemeseket* szólítja fel engedelmessegre. Van oklevél, amelyikben az egyik van, amelyikben a másik rendelkezéssel találkozunk, és előfordul a kettő együtt is. Az ispáni megbíztatás természetét illetően különösen tanulságos az e nemből legrégebbi parancslevél, amelyet Károly Róbert 1328. október 9-én intézett Pozsonyból Ung megye „valamennyi nemeséhez és

²³ 1356. IV. 6: DL 50.336; IV. 3: DL 100.066; III. 31: DL 64.677. A méltóságsor: F. IX/7. 141.

²⁴ Czudar sárosi ispánjára 1355: DL 64.049; *aule iuvenis* 1356: AO VI. 493, e fogalom értelmére Kurcz 82–90, aki „apródnak” fordítja. Ez véleményem szerint a *parvulus*-nak felel meg, míg a *iuvenis* = ifjú (a Schlägli-szójegyzék szerint is: *ifw*, nr. 240).

²⁵ DL 31.214, vö. TT 1900. 394.

minden rendű és rangú lakosához” (*universis nobilibus et aliis cuiuscumque status et conditionis hominibus in comitatu de Vngh existentibus*). Ebben tudomásukra hozta, hogy az ispánságot az ország honorja gyanánt minden jogaival egyetemben [Druget] János mester óbudai vármagynak adományozván hűsége és szolgálatai fejében (*consideratis suis fidelitatibus et . . . serviciis . . . dictum comitatum tamquam regni nostri honorem sibi cum omnibus iuribus suis conferendo*), őt bírójukká és maga helyett előljárójukká tette meg (*vobis in iudicem et vice nostre persone in precessorem commiserimus et duxerimus statuendum*), és utasította őket, hogy őt vagy oklevele felmutatóját tisztességgel fogadva neki mindenben engedelmesskedjenek.²⁶

Az oklevél azért tanulságos, mert nem remélt világossággal határozza meg a 14. századi ispáni tiszt két összetevőjét: a hatalmat és a funkciót. Lényegét tekintve a király levele az utóbbinak átadásáról tudósítja a megye lakosait: Druget János az ő személyében „előljárójuk” és „bírójuk” lett”. Az ispán tisztjével kapcsolatban egyedül ez a tény vonatkozott közvetlenül a megye népére. A többi csak annyiban, hogy a kinevezés a honor átruházásának (*conferendo*) volt a folyománya. Ez utóbbi azonban már a királyság belső ügye volt: az uralkodó „főpapjai és bárói tanácsából” Drugetnek adományozta az ungi *comitatust* „az ország honorja gyanánt”. Ez képviselte a tiszttel járó hatalmat. Észre kell vennünk, hogy amit vizsgáltunk, nem más, mint „nemesi megye” és „királyi megye” sajátos egysége. Amit a szakirodalom a megye mint intézmény fejlődésének két különböző, időben egymást követő stádiumaként szokott számon tartani, itt *egyazon intézmény* két arcaként áll előttünk, a 14. századra jellemző szoros egységben.²⁷

Más forrásokból meg tudjuk állapítani ennek az egységnek a természetét és elemeinek egymáshoz való viszonyát is. A „nemesi” megyére nem kell sok szót vesztegetnünk: Ung „provincia” volt ez, a sajátképpen „megye”, vagyis az ispáni joghatóság érvényességi területe, egyértelműen meghúzott határokkal, amelyeknek ősi eredetét Váczy Péter és Györffy György a korábbi állásponttal szemben általános érvénnyel bebizonyították,²⁸ s amelyek csekély változásokkal megérték a 20. századot is.²⁹ E határokon belül szétszórta, kisebb-nagyobb – de szintén körülhatárolt – darabokban terült el a „királyi” megye, azaz a királyi adomány tulajdonképpen tárgya: az ungi vár földjeinek összessége, mint korhoz – a földek meglétéhez – kötött intézmény, egyre zsugorodva az utolsó Árpádok bőkezűségének jóvoltából. Ez volt ama „Ung birtok, vagyis megye” (*possessio sive*

²⁶ Dl. 31.214

²⁷ A megye 14. századi formájáról mint kizárólag nemesi megyéről kimerítően *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908., továbbá *Holub József*: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929; 130–137; *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946. 124–130.

²⁸ *Váczy Péter*: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs, 1935. 30–36, és *ugyanő*: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok 92 (1958) 335 kk; *Györffy György*: István király és műve. Bp., 1977. 195–204. Velük szemben ma már tarthatatlan az a sokáig uralkodó nézet, amely a királyi megyében a királyi birtokok „magángazdasági szervezetét” látta (utoljára részletesen *Holub József*: A királyi vármegyék eredete. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Bp., 1938. II. 73–106).

²⁹ Ung megye ősi határa nyugaton a Zbugya patak és a Laborc volt (1344: fluvius Laborch qui fluvius separat comitatum Zemplen a comitatu Hung, Dl. 32.163), amely a falvakat is kettéosztotta (1337: Sztáry I. 133). Ez a határ a 19. századig csak kis mértékben módosult.

comitatus Vngh), amelyet IV. László 1279-ben mindenestül Aba Finta vajdának adományozott örökbe, III. András pedig 1290-ben megerősítette az adományt Finta testvére, Aba Amadé nádor részére.³⁰ Amadé fiai uralmon maradtak itt a rozgonyi csata (1312) után is, s az egyikük, László 1317-ben még szabadon rendelkezett egy „Ungban” (*in Vngh*) fekvő falujáról³¹. Nyomban ezután a megye Károly Róbert kezére jutott. Vezére, Ákos Mikcs sárosi ispán 1318 elején (vagy még 1317 végén) megvívta a hűtlennek nyilvánított Amadéfiaktól ungi birtokuk központját, Nyevicke várát – amelyet egy másik oklevél „Ung várának”³² nevez –, és a visszahódított ispánság élére a király embere, Elek mester (1318–27) került, aki minden valószínűség szerint nem volt más, mint Mikcs ilyen nevű testvére.³² Eleknek 1327 után nyoma vész, alighanem meghalt, és ekkor jutott Druget János ispánként az ungi honor birtokába. A „királyi” megye ezután még négy évig létezett. 1332-ben szűnt meg végleg, amikor Károly Róbert örökbe is odaadta Drugetnek Nyevickeit és vele együtt – a vár uradalma gyanánt – az ungi vár megmaradt földjeit.³³

A mondottak alapján immár világos, miből állt a 14. században az ispáni megbízás: a „provincia” területére szóló közjogi – lényegében bírói – funkció átruházásából, ami tulajdonképpen azonos a későbbi „főispán” tiszttel, továbbá – ahol volt még ilyen – a vár földjeinek honorként való átadásából. Ezek után visszatérhetünk oda, ahonnan kiindultunk: a megbízásokat tartalmazó oklevelekhez.

A honor kétféle természetét majdnem ugyanilyen explicit módon találjuk szembeállítva egy más alkalommal már bővebben kommentált oklevélben, amelyet Nagy Lajos 1379-ben egyrészt „Győr, Komárom, Fejér, Bakony és Vértes megyék” (*comitatus*) nemeseihez intézett, új ispánjuk, Himfi Benedek iránti engedelmességre szólítva fel őket, másrészt a megyékkel együtt Himfinek honorként adományozott Csókakő, Gesztes, Vitány és Csesznek királyi várak népeihez, utasítva őket, hogy uruknak és embereinek szolgáltassák be a királyi jövedelmeket.³⁴

Jóval összetevetebb megfogalmazású egy másik királyi parancs, amelyet 1371. november 11-én a temesi ispánsággal kapcsolatban állíttatott ki az uralkodó. Ebben tudatta Opuliai László herceg nádor temesvári alvárnagyával, András fia László mesterrel, továbbá a nevezett ispánságba és „alsó részeibe” állított valamennyi tisztartójával és

³⁰ 1279 > 367: in una videlicet domini Ladizlai olym regis Hungarie in anno domini m^o ducesimo septuagesimo nono emanata littera privilegii inter cetera habebatur, quod idem dominus Ladislaus rex consideratis fidelitatibus et servitiis Ffintha woyuode Transilvani in eodem privilegio seriatim expressis et declaratis possessionem sive comitatum Vngh vocatum cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis eidem Ffintha woyude et per eum suis heredibus donasset, contulisset et tradidisset in perpetuum possidendum, DF 233.780. (Az oklevelet a Nyevicke várhoz tartozó Kapos birtok perében mutatták be a Drugetek bizonyítékként.) 1290: *Wenzel Gusztáv*: Árpádkori új okmánytár. XII. Bp. 1874. 497.

³¹ 1317 > 338: suam propriam terram in Vngh, Dl. 107 302.

³² Az események datálására *Kristó Gyula*: A rozgonyi csata. Bp., 1978. 93. Eredményeivel teljesen egybevág, hogy Elek 1318. IV. 29-én szerepel első ízben ungi ispánként, egyben Ungvár melletti birtokosként: Dl. 57.250. Utoljára 1327: Dl. 57.281. – Nyevicke várával, amelyet egy oklevél szerint Mikcs foglalt el az Amadéfiaktól (1322: AO II. 38), azonosnak tartom „Ung várát”: „castrum nostrum Hungh, quod per filios Homodei infideles nostros contra nos detinebatur ... expugnari fecisse mus”, 1326: F. VIII/3. 74.

³³ 1332 > 367: DF 233.780.

³⁴ Dl. 101 919, vö. *Engel* 1981. 12.

vámosával, valamint a *nemesekkel és más rendű emberekkel*, úgyszintén az összes királyi falunaggal és jobbágyokkal, hogy az ispánságot a mondott vár várnagyságával együtt (*ipsum comitatum cum castellanatu dicti castris*) kegyének meghagyása mellett elvette „László úrtól”, és Himfi Benedek mesternek adta honor gyanánt (*duximus pro honore conferendos*). Utasította a címzetteket, hogy a honorokból távozzanak (*exeat de honoribus prenotatis*), és azokat teljes joggal adják át Himfinek vagy embereinek, a királyi népeket pedig felszólította, hogy szolgáltatásaikat híven teljesítsék neki.³⁵

Más hasonló oklevelek ezzel szemben kizárólag a honor átruházásával kapcsolatosak. Így 1375-ben Lajos arról értesítette Lackfi Imre nádort, hogy „Trencsén várát a hozzá tartozó többi várral és valamennyi tartozékával” Bebek György királynéi tárnokmesternek adta honorba (*duximus pro honore committenda*), kivéve a magának fenntartott Trencsén, Bellus és Leva városokat, és utasította a nádort, hogy „kezét a várakból kivonva” adja át azokat az új birtokosnak.³⁶ Elég valószínű, hogy a várakkal együtt járt a trencsényi ispáni tiszttátruházása is, erről azonban az oklevél nem tett említést.

Előfordult, hogy a király nem ispánságot adományozott el honor gyanánt, hanem csupán egyetlen várat és uradalmát. Ezzel kapcsolatos parancslevél is maradt ránk kettő: 1352-ben Somlyó (Veszprém m.) vár királyi népeit szólította fel Lajos király, hogy Himfi Benedek mesternek, udvara lovagjának engedelmeskedjenek, mivel a várat neki adományozta honorként (*pro honore*); 1381-ben pedig Czudar György királyi udvarmesternek és szepesi ispánnak adván ugyanilyen címen a Sáros megyei Szakalya várat, ennek jobbágyaihoz fordult hasonló paranccsal.³⁷

3.

A bárok, elnyervén kinevezésüket, elfoglalták azt a kisebb vagy nagyobb honort, amelyet az uralkodó kegye juttatott nekik. Hogy egy-egy bárói honor miből állhatott, az többé-kevésbé kitűnik az eddigi példákból is: egy vagy több várból és a hozzájuk tartozó birtokok jövedelméből. Hogy az élete mint folyt, arról már csak szerencsés véletlen folytán vagyunk képesek valami keveset megtudni.

A honor, lényegét tekintve, nagybirtok vagy nagybirtokok együttese volt. A 14–15. századból ránk maradt iratanyag viszont nem kélt az utókorban olyan benyomást, mintha a magyarországi uradalmak gazdálkodása és irányítási módja különösen fejlett lett volna. Különösen nem, ha Európa más tájaival hasonlítjuk össze. A középkori angol főúri dominiumokon például már a 13. század végétől feltűnnek olyan jellegű gazdasági iratok és elszámolások, aminőkkel bennünket legföljebb a 16. század örvendeztet majd meg.³⁸ Ezek után különös szerencseként kell elkönyvelnünk, hogy a 14. századból, talán egyetlen ilyen jellegű hazai emlékként, éppen egy nagybirtok számadástörödéke maradt fenn. Bármily csekély is ez a maradvány, a semminél mégis több, és legalább nyújt némi bepillantást egy magyar honorbirtok hétköznapijaiba.

³⁵ F. IX/4. 340, hibás lapszám.

³⁶ F. IX/5. 37 = DI. 41.969.

³⁷ AO V. 632, vö. Engel 1981. 12; F. IX/5. 486.

³⁸ Vö. G. A. Holmes: *The estates of the higher nobility in fourteenth-century England*. Cambridge 1957. 85–120.

A tudtunkkal kiadatlan, bár nem teljesen ismeretlen forrás egy 6 lapos keltezetlen papírfüzet, amelybe Himfi Benedek bán környezetének írástudó embere, Pál fia Miklós mester vezette be mintegy két hónapon keresztül a temesvári ispáni háztartás bevételeit és kiadásait.³⁹ Himfit, mint az imént láttuk, 1371 novemberében nevezte ki a király temesi ispánnak és bízta rá a temesvári várat a hozzá kapcsolt „alsó részekkel” együtt. Hivatalát 1375-ig töltötte be, amikor a jelek szerint Garai nádor lett az utóda.⁴⁰ A feljegyzést tehát erre az évkörre kell datálnunk, és ezek után már a pontos keltét is meg tudjuk állapítani egy naptári konkordanciából, amely szerint Szt. Vid napja, június 15-e akkor éppen keddre esett. Ez az 1372. évnek felel meg, a szöveg tehát ebben az esztendőben keletkezett, és ezen belül – számos keltezetlen rovat között elszórtan – április 28-tól június 27-ig találunk benne napi dátumokat. Készítője, úgy látszik, nem közvetlenül Himfi alárendeltje volt, a bánt ugyanis „a mi urunk”-ként (*dominus noster*) emlegeti, míg egy alkalommal megnevezi „az én uramat” is (*domino meo*) bizonyos Miklós mester személyében, akit – mint alább látni fogjuk – Benedek bán öccsével, Himfi Miklóssal lehet azonosítani. Sűrűn szerepel a szövegben a háztartás gazdaasszonya, az „urnő” (*domina*) is, aki alkalmasint e Miklós felesége lehetett, bár az sem kizárt, hogy magáé a báné.

Ez a rövid időszakot felölelő számadás a maga kuszán keveredő és a be nem avatott számára olykor homályos értelmű bejegyzéseivel természetesen nem alkalmas az uradalom gazdálkodásának mérlegszerű elemzésére. Világos képet nyújt viszont arról, hogy ez a gazdálkodás egészében hogyan festett.

A bevételeket a temesvári királyi uradalom és a hozzá kapcsolt birtokok jövedelmei képezték.⁴¹ A jövedelmek között a legnagyobb tételt Temesvár és Somlyó (azaz Mező-somlyó) városok (*civitates*) 400 ft-nyi adója (*collecta*) képviselte, amiből azonban, miért, miért nem, csak 86 ft jutott el a számvéő kezéhez.⁴² További jelentős bevételek származtak a Keve megyei Makszond – nyilván a helység és „kerülete” az uradalma⁴³ – collectájából (több mint 45 ft, és további 12 százás ft), Oszkola és tartozékai (*cum tenütis*) adójából (42 százás ft), és a temesvári vámból, amelynek kisebb, egy-két forintos tételekben, de folyamatosan csordogáló jövedelme nagyjából fedezte az uradalom folyó kiadásait. Temesvári bevétel lehetett – talán az itteni országos vásár vámja – az a „Szt. László-napi” 40 ft is, amelynek forrását a feljegyzés nem nevezi meg. Voltak természetbeni jövedelmek is: a Csanád megyei Perjémes és a Temes megyei Lugas és Hodos uradalmából ökröket hajtottak be, valószínűleg adó gyanánt.⁴⁴

³⁹ Dl. 37.186. A számadást eddig tudtommal egyedül Székely György értékesítette, más vonatkozásban (Magyarország története. 2. kiad. Bp., 1967. 98.) A tanulmány függelékében a teljes szöveget mellékelem.

⁴⁰ 1375: Temes 133. Garai itteni birtoklására vö. (1375–80): Doc. Val. 261; 1377: Dl. 91 837; 1382: Krassó III. 158; 1386: uo. 164.

⁴¹ L. a Függelékhez írt jegyzeteket, és a 44. jegyzetet.

⁴² Item nota de collectis de duabus civitatibus exigitis, videlicet de Themesuar et de Somplio, quantos michi dederunt, super CCCC quanti fuerunt remanserunt in illis LXXXVI flor. – A kiváltságos települések jobbára máshol is ki voltak véve a honor alól; a lipthói mezővárosokra pl. Századok 43 (1909) 862, a trencséniekre 1375: F. IX/5. 37.

⁴³ Csánki II. 119 (districtus)

⁴⁴ Mindezek az uradalmak királyi birtokok voltak, és nyilván a temesi honorhoz tartoztak. Lugasról és Hodosról ezt biztosan tudjuk (1368: Doc. Val. 213–214; (1375–80): uo. 261), a perjé-

A számadás töredékjellege miatt nem tudjuk, hogy a mondott összegek az illető rovat egész évi bevételét képviselik-e, vagy annak csak részleteit, és természetesen arról sem értesülünk, milyen egyéb jövedelmi források jelentkeztek az év többi szakában. Forrásunk éppen ezért leginkább abból a szempontból tanulságos, hogy megtudhatjuk, általában véve nire fordították egy királyi uradalom bevételeit.

Hosszú lenne felsorolni mindazokat a kisebb-nagyobb tételeket, amelyeket a számvevő a kiadások oldalán gondosan bejegyzett. A bevételekhez képest többnyire kisebb, legtöbbször dénárookban kifejezett összegekről van szó, amelyek láthatóan egy előkelőbb úri háztartás mindennapos szükségleteit voltak hivatva fedezni. Némileg meglepő, hogy a háztartás sokkal nagyobb mértékben élt a piacról, mint azt gondolni lehetett volna. A számvevő rendszeresen adott pénzt a konyhára (*ad coquinam*), és külön tételekben is vásárolt húst, bort, továbbá gyógyfüveket (*erbas vidl. zekfu*), a lovaknak takarmányt, lószerszámot, nyerget, kengyelt; fizetett a halászoknak (*laboratoribus sagene seu rethe*), a madárásznak (*aucepi*), valamint az ácsoknak; gabonát őrletett a malomban, ruhát varratott a szabónál és rendszeresen pénzelte a ház „úrnőjét”, valószínűleg szintén a háztartás céljaira. Többször vásárolt kelméket is: másfél vég cseh posztót (*panni bochemicali* [!]), gyapjúszövetet (*banbusium*), több mint 10 ft-ért finom selymet (*bissum sericum*), egyszer meg külön a bán parancsára tíz vég kölni posztót, aminek az árát azonban nem jelölte meg. Hatalmas összeget kellett fizetni egy ízben, 20 százás ft-ot, egy *filator ligaturarum*-ként minősített mesterembernek, talán kötelekért, de az is lehet, hogy csipkéért. Szt. Basziliusz napjártjún. 12.) nagy ünnepet is ültek, bizonyára azért, mert a bán elsőszülöttjének ekkor volt a nevenapja. Nem kevesebb, mint három forint ment el ebből az alkalomból „a szegényeknek, a konyhára és vásárlásokra”.⁴⁵

Bármennyibe került is azonban a háztartás meg az asszony, az igazán jelentős összegeket maga Benedek bán költötte el. Egy ízben 25 ft-ot osztatott szét csatlósai (*clientes*) között, amikor a királyhoz indult, máskor meg 20 ft-ot küldetett „háza”, vagyis talán Döbröntére, ahol ekkoriban épült a vára.⁴⁶ A pénzt „Péter fia János” vitte magával, aki ebből az alkalomból még további 10 ft-ot kapott a bán utasítására. E János minden bizonnyal azonos Sárosi Péter fia Jánossal, aki Himfinek, mint látni fogjuk, vezető familiárisa és ekkoriban éppen temesi alispánja volt. Egy másik alkalommal 6 ft-ot fizetett a számvevő „Beke fia Mihálynak, mivel a királyhoz megy”.

A számadásból egy főúri háztartás viszonylag szemléletes képe bontakozik ki. Nyilvánvaló, hogy Himfi a temesi honor birtokosaként annak minden jövedelmével szabadon rendelkezett, leszámítva a két város nagy összegű adóját, amelyből csak egy kis rész jutott a kezébe, s amelynek többi része talán a királyi kincstárt gazdagította. A honor bevételeit arra fordíthatta, amire jónak látta, beleértve a legszemélyesebb kiadásokat, de természetesen belőlük kellett fedeznie a hivatalával járó „rezsiköltséget” is. Gazdálkodása tehát, leszámítva az ekkor még feltehetően ritka írásbeli elszámoltatást, minden bizonnyal semmit sem különbözött bármelyik korabeli előkelő nemes háztartásától. Mindössze

meszi uradalomra 1347: Zichy II. 239. Orsova vára 1372 körüli építkezésén a honorhoz számítható Sebes, Hodos, Lugas és Cseri *civitas*-ok és *districtus*-aik népei vettek részt: Doc. Val. 239–243. – A vásárra: Item in festo sancti regis Ladislai XXXX flor.

⁴⁵ Himfi Benedek fiaira, köztük Basiliusra 1385: Krassó III. 163.

⁴⁶ Döbrönte vár építésére Csánki III. 209, és 1374: Temes 123–128.

birtoklásának jogcíme volt más, mint azoké: ő csupán a király „tetszése tartamára” élvezte mindazt, ami másokat örök joga illetett meg.

Látjuk azt is, hogy a honor ura nem tartózkodott állandóan birtokán. Cselekvéseinek legfőbb színtere az udvar volt, ahol az ország sorsáról döntöttek, és e döntések meghozatalában éppen hivatalánál fogva őt is részillette meg. Ott kapta hadjáratokra és diplomáciai küldetésekre szóló megbízásait, és ott nyert jutalmat is szolgálataiért. Ha pedig másért nem, azért mindenképpen tanácsos volt ott sűrűn megfordulnia, hogy személyét a király jó emlékezetében tartsa, ellenfeleinek áskálódásaitól pedig megvédjé magát. Minden, ami a báró számára fontos lehetett, a király környezetében dőlt el. Ezt éppen Himfi karrierje bizonyítja ékesen, aki aránylag szerény sorból az udvar kegye által emelkedett három évtized alatt az ország leghatalmasabb bárói közé. „A Királynál valamennyi dolgunk isten segedelmével óhajunk szerint intéződik” – írta büszkén haza özvegy sógornőjének még kevéssel halála előtt is, amikor már Pozsony és több más megye ispánja, számtalan vár ura volt.⁴⁷

4.

A báró tehát gyakran volt távol honorjától, de állandó jelenlétére nem is volt szükség. Feladatait, beleértve várainak őrzését, elvégezték hű emberei: egyrészt családja tagjai, másrészt familiárisai. Himfinek hosszú pályafutása során elsősorban négy testvére volt a segítségére. Mindjárt 1352-ben, amikor Somlyót kapta meg honorba, az egyiket, Pált küldte oda, aki már a következő évben somlyói várnagyként kerül a szemünk elé.⁴⁸ Temesi működések már csak ketten voltak életben közülük, Péter és Miklós, és úgy látszik, mindkettejük komoly részt kapott a honor kormányzásából. Péterről tudjuk, hogy a honor déli határán, Miháld várában állt őrt, és többek között Orsova várának újjáépítésében tevékenykedett.⁴⁹ Temesvár, valamint a honorhoz számítható Krassó és Keve megyék kormányzása valószínűleg a másik fivérnek, Miklós mesternek jutott. Az ő számára készítette el az 1372. évi számadást embere, Pál fia Miklós mester, aki minden bizonnyal azonos személy Krassó megye 1374–75. évi ilyen nevű alispánjával.⁵⁰

Látható, hogy a bárók testvéreinek szerepe ebben a korban nem a helyettesítés volt a szó hivatali értelmében. Igazából társbirtokosai voltak a honornak, annak jövedelmét ők is éltek, irányításában tevékenyen közreműködtek, csupán elismerték az elsőbbségét annak, akit közülük a király a tisztség élére állított, uruknak tekintették, és engedelmeskedtek neki. A testvérek hivatali ténykedését természetesen az udvar is tudomásul vette, és normális jelenségként fogta föl. Amikor például Lajos király 1368-ban Himfit a bolgár

⁴⁷ „omnia facta nostra erga dominum regem ad nostram voluntatem deo adiuvante disponuntur”, Dl. 47.901. Az év nélküli, IX. 9-én in *Gerencher* (tehát a király kedvelt vértesi vadászóhelyén) kelt levelet Himfi mint volt bán, pozsonyi ispán küldte Himfi Miklós özvegyének. Címei alapján 1379-re vagy 1380-ra keltezhető, ez utóbbi a valószínűbb, mivel 1380. szept. 10-én a közeli Sárkányról írt levelet: Dl. 68.262. Néhány héttel ezután, 1380. okt. első felében halt meg: *Holub József*: Himfi Benedek halálának éve. Turul 37 (1922–23) 37.

⁴⁸ 1353: Dl. 41 221, idézi *Fügedi* 1977. 190.

⁴⁹ Miháldra 1373: Doc. Val. 247; Orsovára 1373: Századok 34 (1900) 601, 610, 614.

⁵⁰ 1374–1375: *Wertner* 20.

bánság élére állította, parancsait nemegyszer öccséhez, Péter „bolgár bánhoz” küldte, mivel bátyja távollétében Vidin parancsnokaként ő volt a bánság tényleges ura.⁵¹ Hasonló volt, hogy a számos példa közül idézzünk egyet, az Alsólendvai Bánfi-testvérek viszonya, akik mindvégig (1381–85) közösen vezették a szlávón bánságot, és a jövedelmeken is megosztottak, jóllehet „hivatalosan” – a kancellária méltóságsorai szerint – egyedül István viselte a báni méltóságot.⁵² A testvéri összetartás nemegyszer olyan fokú volt, hogy a családfőnek tekintett legidősebb fivér öccsei külön honorjaival is a sajátjaként bánt. Amikor Lackfi István vajda (+ 1353) fiai közül Dénes Erdély kormányzását vezette (1359–67), ő parancsolt öccse, Miklós székely ispán (1363–67) várnagyainak és tisztartóinak, s minden további nélkül a saját emberei közé számította Miklós görgegyi várnagyát.⁵³ Gyakran találkozunk persze azzal a jelenséggel is, hogy a király eleve két vagy néha három testvért együtt állított valamely ispánság élére.⁵⁴

A báró testvérei már csak azért sem lehettek bátyjuk helyettesei, mert ez nem fért volna össze társadalmi rangjukkal. Egy apától születtek, tehát státusuk sem lehetett annyira különböző, hogy egyik a másiknak szolgálja lehetett volna. A helyettesítés ugyanis abban az értelemben, ahogyan a tisztségek viselésében megnyilvánult, a bárói státushoz képest lényegesen alacsonyabbrendű állapot volt. Testvéreivel a báró a vezetést osztotta meg; helyetteseivel viszont a munkát végeztette el. Azok nemzetsége tagjainak számítottak, emezek viszont familiárisainak, „cselédeinek”. A familiaritás természete Szekfű Gyula óta jól ismert történettudományunkban, ezért az alábbiakban csak azt vizsgáljuk meg, milyen formában jelentkezett a honorok igazgatásában.⁵⁵

A báróknak, a legnagyobbakat kivéve, általában egy vezető familiárisuk volt, akit tisztségről tisztségre magukkal vittek, és rábízta a honorjuk vezetésével járó, viszonylag alsóbbrendű teendőket, egyebek közt a bíraskodást. Himfi esetében Péter fia János mester volt ez, nevével a számadásban már találkoztunk. A Zala megyei Sárosd faluból származott, valószínűleg kisnemesi családból, tehát azokhoz képest, akik e korban a bárókat helyettesíteni szokták, feltűnően alacsony sorból, amit annak lehet tulajdonítani, hogy Himfi maga sem volt különösebben előkelő. Sokat egyébként nem tudunk róla. 1366–67-ben, amikor ura a krassói és kevei ispánságot viselte, Sárosdi volt a harami várnagy és Krassó megye alispánja. 1369-ben, amikor Himfi a bolgár bánság után a vasi-soproni honort kapta meg, Vas megyébe követte alispánként, 1372-ben pedig Temes megyében helyettesítette ugyanilyen minőségben. Urától még 1366-ban a Sárosdhoz közeli Galsán kapott birtokrészt szolgálataiért.⁵⁶

A források átböngészése után bizonyosan tucatszám lehetne összeállítani a Sárosdiéra emlékeztető familiárisi karriereket. Mi csak egyet idézünk még annak illusztrálására, hogy az általános helyettes mint jelenség nem volt elszigetelt. A nádorfi Zsámboki

⁵¹ 1369: Századok 34 (1900) 607, vö. TT 1898. 366; 1368: F: IX/4. 120.

⁵² Wertner 591; vö. 1394: ZsOI. 3356. sz.

⁵³ 1366: DI. 105.449, vö. Engel 1981. 6; 1364: Teleki I. 133.

⁵⁴ Erre példák: *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908. 70–72.

⁵⁵ *Szekfű Gyula*: Szerviensek és familiárisok. Bp., 1912. (Értekezések a tört. tud. köréből. XXIII. 3.); *Bónis* 217–312.

⁵⁶ 1366: DI. 107 271; 1367: Krassó III. 75; 1370: DI. 58 023; 1372: Temes 121. (Sárosdi családnévét ezek köz ül csak az 1366-i és 1370-i adat tünteti fel.)

(Gilétfi) János „mindenese” Monoki Simon volt. Maga Gilétfi a következő pályát futotta be: először lékai (Vas m.) várnagy (1353), majd főgrádi ispán (1355), a székelyek ispánja (1358), végül tárnokmester (1360–71 és 1373–75), egyúttal zalai és veszprémi (1360–66, 1369–70), végül másodszer is nógrádi (1375) ispán. Monoki valamivel előbb, 1370–73 táján meghalt, de addig állandóan ura mellett serénykedett: 1358-ban bizonyára ő az a Simon mester, aki Gilétfinek görgényi várnagya volt Székelyföldön; 1360–69 között zalai alispán volt ura helyett, és egyidejűleg, 1363–70 között az altárnokmester hivatalát viselte. Amennyivel a Smaragd vajdától származó és hatalmas ősi vagyonnal rendelkező Gilétfi előkelőbb volt Himfinél, annyival állt feljebb Monoki is Sárosdinál, mert a Bogátradvány-nemzetség egyik ágából született, és volt egy vagy két faluja.⁵⁷

Érdeemes megjegyezni, hogy a familiaritásban, a *dominus* megválasztásában nem nyilvánult meg az a fajta családi összetartás, ami a honor kormányzását jellemezte. Mindennapos jelenség, hogy egy család fiai különböző úrhoz szegődtek szolgálatba. Monoki Simon bátyja, Mihály például egy másik bárónak, Czudar Péternek volt hű embere, és megszakításokkal évtizedeken át (1355–1382) kormányozta nevében a sárosi várat és az ispánságot.⁵⁸

Nagyobb honorok, mint Szlavónia, Erdély vagy a nádorsággal járó javak igazgatásához egyetlen helyettes már nem volt elegendő. Itt más gyakorlat jeleit látjuk: a nagyúr egy sor magas rangú familiárisal, valóságos kísérettel rendelkezik, és ennek tagjai vonulnak honorról honorra, hogy uruk „hűbéreit” kezeljék, és a bírói munkát levegyék a válláról. Előfordul persze ilyenkor is, hogy a bárónak van „kedvenc” embere, akire a legfontosabbnak ítélt munkát bízta, de úgy látszik, ő is csak tagja, nem pedig fölrendeltje a csoportnak.

Sajnos, prozopográfiai ismereteinket egyelőre meghaladja az a feladat, hogy akár csak egy ilyen kíséretet is bemutassunk mintaként. Az alispánokat még úgy-ahogy össze lehet gyűjteni a megyei kiadványok alapján, a várnagyokat azonban már csak elvéve. De még ettől eltekintve is roppant nehézé teszi e munkát az a körülmény, hogy a szereplők a század utolsó negyedéig nemigen nevezik magukat a birtokuk után, helyette megkülönböztetésül legtöbbször apjuk nevét használják (N. fia N.), néha még azt sem. Így azután a személyeket meglehetősen nehéz azonosítani, különösen pedig családhoz kötni. Mindeme nehézségek folytán már akkor is szerencsésnek kell tartanunk magunkat, ha egy bárói kíséret csupán csak egy vagy két tagjának az útját valamelyest követni tudjuk. De a jelenség természetét talán az alább következő néhány karrier-töredék is képes sejtetni.

Semjéni Ubul, a Kállai-család egyik tagja, a Lackfiak familiárisa volt, István vajda fiaié, akik, mint láttuk, különösen testvéries szellemben kezelték honorjaikat és mindenük közös volt, többé-kevésbé még a familiárisok is. Ubul mester először Dénes vajdának volt előbb újvári (1361), azután hunyadi, azaz sebesvári (Kolozs m.) várnagya (1364), majd Lackfi Miklós helyetteseként szatmári ispán (1366), Imre vajdasága idején aradi alispán (1369–1372), végül az utolsó élő testvért, Csáktornyai István vajdát, amikor az Sopron és

⁵⁷ Gilétfi pályájára 1353: F. IX/2. 298; 1355: Dl. 64.675; 1358: AO VII. 113; 1374: Dl. 70.558; 1375: *Kubinyi Ferenc*: Oklevelek Hontvármegyei magán-levéltárakból. I. Bp. 1888. 266. Zalai ispánságára *Holub József*: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1939. 459, a veszprémire *Wertner* 344. Monokira ezen kívül 1363: DF 265.358; 1370: DF 265.366; 1373: DF 265.367.

⁵⁸ *Wertner* 2, 50–51; 1355: Dl. 64.676.

Vas megyéket kapta meg honorba, elkísérte a Dunántúlra, és ott vasi alispánként helyettesítette (1379).⁵⁹ Vele tartott Ugrin fia László mester is, Lackfi volt alvajdája (1373–75), aki ugyancsak ura helyett soproni ispán és kapuvári várnagy lett (1379).⁶⁰

A kíséret hasonló vándorlását figyelhetjük meg Czudar Péter oldalán, aki az ország északkeleti megyéiből került két ízben (1368–71, 1373–80) a szlavón báni székbe. Hatalmas honorja kezeléséhez hazájából vitte magával familiárisait: elsősorban az abauji Idoi Csirke Pétert, aki mindkét alkalommal körösi ispánja és vicebánja volt; azután Vértesi Miklóst, aki palocsai alvárnagyként (1354) mellette szolgált már pályája kezdetén a sárosi ispánságban (1355–56), Szlavóniában pedig Nagykemlék várnagya (1370, 1373), a körösi ispánság *occupatora* (1373), végül zágrábi ispán és medvevári várnagy (1376–80) lett. Vértesi után Nagykemlék élén bizonyos Pósa fia László mestert találunk (1375), akit a két előző példa alapján nyugodtan azonosíthatunk Csécsi Pósa fia Lászlóval, Czudar Péter korábbi borsodi alispánjával (1367) és Borsod megye későbbi ispánjával (1375–76).⁶¹

Kont Miklós nádornak is ismerjük néhány emberét, akik az ország különböző pontjain bukkannak fel a szolgálatában. Kedvenc helyettese Loránd fia Ravasz István mester volt, az Esztergom megyei Ravaszkeszű névadója, a nyitraszerdahelyi kis uradalom birtokosa és az ottani „vár” (*castrum*, 1399), helyesebben kastély, valószínű építője. Igen korán a királyi udvar lovagja lett (1342, 1347), de ez nem gátolta meg abban, hogy Kont Miklóst pályakezdése óta állandóan helyettesítse előbb barsi (1347–48) és pozsonyi (1351) alispánként, ezután alvajdaként (1352–56), végül pedig, már mint nádort, Vas megye „ispánjaként” (1357–59). Testvére, Ravasz János, akit vasi birtokáról Rádócinak is neveztek, szintén a nádor szolgálatában állt, és utóda lett bátyjának a vasi alispánságban (1360–66).⁶² Szemere nevű familiárisát apjától, Tót Lőrinc tárnokmestertől örökölte Kont Miklós; 1348–49-ben mindkettőjüknek ő volt a Sopron megyei alispánja, majd urával Erdélybe ment, és ott brassói alispánként látjuk viszont (1352).⁶³ Egy másik emberét, Izsép mestert vajdasága idején solymosi várnaggyá és aradi ispánná tette meg (1353–55), amikor pedig elnyerte a nádorságot, őt választotta ki alnádorává, és rábízta a honorjához tartozó Szepesség igazgatását (1357–61).⁶⁴

⁵⁹ 1361: DI. 29.694; (1362–65): *Pesty Frigyes*: A szörényi bánóság és Szörény vármegye története. III. Bp. 1878. 6; 1364: Teleki I. 133; 1366: Csáky I. 124; 1369: DI. 91.755; 1372: DI. 52.200; 1379: HO III. 208. Mivel Ubult 1364-ben Hunyad, egy keltezetlen oklevélben (1362–65) pedig Sebesvár várnagyának mondják, bizonyos, hogy az 1364-i adatot nem szabad – mint eddig tették – a későbbi Vajdahunyadra vonatkoztatnunk. Itt a 14. század folyamán nem tudunk vráról.

⁶⁰ 1373–75: *Janits Iván*: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. Bp. 1940. 107, 1379: HO I. 275, ahol *Vgum* helyett nyilván *Vgrini* olvasandó.

⁶¹ Vértesire 1354: DF. 268.316; 1370: *Smičiklas* XIV. 445; 1373: uo. 511; a többire *Wertner* 196. – Pósa fia Lászlóra 1367: DI. 41.718; 1375. V. 19: *Smičiklas* XV. 130; 1375. VIII. 9: I. 96.500.

⁶² 1342: *Smičiklas* XI. 25; 1347: Apponyi 137; DI. 87.221; 1348: AO V. 204; 1351: uo. 432; 1352–56: *Janits* i. m. 107; 1356: DI. 50.336; 1357: AO VI. 529; 1358: AO VII. 7; 1359: TT 1908. 185; 1399: ZsO I. 5904. sz. Jánosra 1360: TT 1908. 188; 1362: DI. 106.785; 1363: DI. 101.677; 1365: DI. 103.317; 1366: DI. 91.722, és (1360–61) I. a 120. jegyzet is. *Kurcz* 106–110 számos példát hoz fel arra, hogy *aule miles* állhatott bárói szolgálatban is, a jelenség magyarázatát azonban nem ismerjük.

⁶³ 1348: Sopr. I. 205; 1349: uo. 208; 1352: ZW. II. 87.

⁶⁴ 1353: DI. 91.452; 1355: DI. 91.478; 1357: DI. 39.671; 1360: DI. 41.421; 1361: DI. 60.286.

Valószínűnek kell tartanunk, hogy a honor ura természetben díjazta embereit, azaz átengedte nekik haszonélvezetre birtoka falvainak és jövedelmeinek egy részét. Abból sejtethető ez, hogy még a 15. századi nagybirtokokon is ez volt az uralkodó szokás, mert az Anjou-kori viszonyokról egyelőre szinte semmit sem tudunk. Mindössze egyetlen oklevelet lehetne ebben az összefüggésben tanúsággal felhozni. 1331-ben a havasalföldi hadjáraton (1330) hősi halált halt Hédervári Dezső „királynéi lovászmester és soproni ispán” özvegye és fia bizonyos Antal *comes*-nek adták (*locavimus, statuimus et donavimus*) világosvári várukat (*castrum nostrum*), továbbá a vár alatti Siri, Galsa, Meszt, Füzes és *Appadsig* falvakat, a Csigere vizén álló malmot és a zarándi ispánságot (*ac comitatum eiusdem loci, videlicet in Zarand*) a „szlávokkal együtt” (*simul cum Sclavis*), hogy mindezeket oly módon bírja, „ahogyan adományozási jogunkhoz tartozik” (*eomodo quo ad nostram pertinet collationem*), vagyis érthetőbben: amilyen módon az adományozók rendelkezése alatt áll.⁶⁵

Ez utóbbi formula az egykorú királyi adományleveleknek sűrűn előforduló eleme, és bár pontos értelme még tisztázásra szorul, nagyjából az lehetett a funkciója, hogy általánosságban utaljon arra az elvi határra, ameddig a király adományozási joga terjed. A formula örökadományokból ismert, hiszen másféle adomány ebből az időből nem is maradt ránk. Itt azonban nyilvánvalóan nem ilyesmiről van szó. Nemcsak a birtokát ruházás különös szókinéséből (*locavimus, statuimus*) gondolhatjuk ezt, hanem a birtok státusából is. Világosvár ugyanis nem volt a Héderváriaké. Királyi várnak ismerjük a század egész folyamán, és a tisztje – úgy, mint itt – a zarándi ispánsággal volt egybekapcsolva.⁶⁶ Előző várnagya éppen Hédervári volt (1318–1330), és bizvást feltehető, hogy a vár a halála után honorként maradt örökösei kezén is. Ezt a szokatlan kedvezményt Hédervári különleges érdeme indokolhatta; tudjuk, hogy a Kárpátok szorosában saját magát feláldozva mentette meg királya életét.⁶⁷

Az oklevél ezek szerint a következőképpen értelmezhető: A honor birtokosai kinevezték várnaggyukká és alispánjukká Antal *comest*, aki nyilván szerviensük volt, és átengedtek neki „tiszttségül” bizonyos jövedelmeket: néhány jelentős falut, egy malmot, az „ispánságot” azaz az abból járó bírságokat, és az uradalom szláv lakosainak adóját. Sajnos, azt nem jelölték meg, hogy a honorból mit tartanak fenn maguknak, csupán sejtethetjük, hogy a legfontosabb pénzbevételek, mindenekelőtt a vámok lehettek ezek.⁶⁸ Zsigmond-kori analógiák valószínűsítik, hogy a familiárisok „földre ültetése” a 14. században is nagyjából a fenti minta szerint történhetett. Ujlaki László bán özvegye 1422-ben még ugyanilyen formában „adományozta” Galgócra kinevezett várnagynak az uradalom

⁶⁵ HO III. 110.

⁶⁶ Ezt mutatja a zarándi ispánok és a világosvári várnagyok adatainak egybevetése. Hédervári Dezső 1324-ben ispán (Apponyi 69), 1318-ban és 1326-ban várnagy (AO I. 459; *Smičiklas* IX. 282). Kölcsei Dénes fia András 1365–66 ispán (*Gábor Gy.* i. m. 218; ZW: II. 254), 1362–64 pedig várnagy (Doc. Val. 162; Levéltári Közlemények 24 (1946) 57). 1366-ban relator egy ügyben, amely a vár némely tartozékaival volt kapcsolatban: Doc. Val. 189. – Megjegyzendő, hogy Maróti Mihály 1324-i várnagysága elírás lehet (*Fügedi* 1977. 210), ő *vitányi* várnagy volt ekkor (uo. 212).

⁶⁷ *Závodszy Levente*: A Héderváry-család története. Bp., 1920. 7.

⁶⁸ Elsősorban a vámokra gondolhatunk, mert ezeket a 14. században többnyire az ispánok maguk szedették, vö. *Engel* 1981. 8. Erre láttunk példát a temesvári számadásban is.

falvait és bevételeit, és hasonló tartalmú okleveleket ismerünk Borbála királynétól is.⁶⁹ A familiáris tehát a maga módján szintén honorbirtokos volt, és urától „pro honore” bírta annak birtokait.⁷⁰ A különbség abban volt, hogy a báró honorjának korlátlan haszonélvezője volt, embereinek pedig a jövedelemből csak részt engedett át. Egy „kvázi-hűbéri piramissal” állunk tehát szemben, amely a sajátos magyar viszonyoknak megfelelően halvány, távoli hasonlóságot mutat a nyugati feudalizmus hűbéri láncával.

II. Az ország kormányzása

5.

Az előzőkben a honor intézményét vettük közelről szemügyre, és végigkísértük urának, a bárónak az útját a királyi tanács döntésétől a honor igazgatásáig. Nem titkoltuk el azt a benyomásunkat, hogy az intézmény, amelyet vizsgáltunk, az Árpádok korából szállt örökségként az Anjoukra, s hogy szerintünk a 14. századi honor a 13. századi várispánságoknak volt egyenes leszármazottja.

Találunk azonban a két időszak között szemmel látható különbségeket is, amelyek a kutatást régóta arra indították, hogy az Anjouk korának politikai rendszerében az előző korhoz képest minőségileg újat lásson. Az újat mindenekelőtt három intézmény jelentette, amelyek mindegyike az 1250 és 1320 közötti időben tűnt fel és terjedt el: a nemesi megye, élén a szolgabírákkal, az új típusú várak, és a várnagyok. Az első tulajdonképpen kívül esik vizsgálódásunk körén, és kizárólag az ispáni tisztt alkotóelemeként érdekel bennünket, a másik kettő ellenben nagyon is lényeges tárgyunk szempontjából, mint azt már eddig is volt alkalom tapasztalni. A továbbiakban ezért elsősorban azt kell tanulmányoznunk, hogyan alakult a 14. században vár és ispánság viszonya, és milyen kapcsolatban állt ezekkel a várnagyság intézménye. E kérdések valójában, mint látni fogjuk, az Anjouk kormányzati rendszerének alapelveit érintik.

Mindjárt előljáróban le kell szögeznünk, hogy ez a viszony most merőben más volt, mint korábban. Az Árpád-kor első szakaszában vár, megye és ispánság szoros kötelékben egyesültek: az ország bírói kerületekre, megyékre (*provincia*) oszlott, amelyek élén egy-egy vár (*castrum*) állt. A várhoz tartozó népek és földek ura a király által kinevezett ispán (*comes*) volt aki egyben a vár provinciájának, a megyének bírói tisztét is ellátta. Az ispán tiszte, a *comitatus* ('ispánság') tehát felölelte és magában egyesítette mind az ispáni joghatóság területi határát, a 'megyét' (amelyet éppen ezért szintén *comitatus*-nak volt szokás nevezni), mind az ispáni vár földjeinek többé-kevésbé szétszórta tartományát (amelyek összességére, mint láttuk, ugyancsak alkalmazták a *comitatus* megjelölést).⁷¹

⁶⁹ 1422: Dl. 72.606 (az özvegy a bordézmát tartja fenn magának); 1425: Dl. 68.977 (Ajnácskő vár „adománya” Berzevici Pohárnok Istvánnak; a királyné által fenntartott jövedelmek: *teuch, welde, birsat vnd steur*).

⁷⁰ 1427: Dl. 89.880 (Keselyűkő várnagya urától, Jolsvai Györgytől *pro honore* bírja a várat); 1435: Dl. 67.790 (Borbála királyné Necpáli Lászlónak adja *pro honore* a budetini uradalmat).

⁷¹ Az Árpád-kori megye korszerű modelljét Györffy György: István király és műve. Bp., 1977. 203–204 dolgozta ki. Ehhez tökéletesen illeszkedik a források 1300 körüli terminológiája, figyelembe véve a *comitatus* újabb keletű, háromféle jelentését.

Ez a szerves egység, amelyet szakirodalmunk „királyi megye” néven tart számon, a 13. századra felbomlott. A várföldek tetemes része királyi örökadományok folytán nemesek birtokába jutott, maguk az ispáni várak pedig korszerűtlenné válván elpusztultak, illetve elhagyták őket. Az ispáni intézmény és a megye, mint hagyományos területiális szervezet fennmaradt ugyan, de csak mint a határain belül élő népek – nemesek és mások – közössége, amelynek területén a 13. század utolsó évtizedeitől fogva az ispán a nemesek választott bírásával, a „szolgabírákkal” (*iudices nobilium*) együtt gyakorolta a joghatóságot. A megye mint hatalmi intézmény, mint a királyság uralmi szervezetének területi egysége, elveszítette jelentőségét.

Szerepét szerte az országban a korábbi megyeszervezettől függetlenül keletkező új várak vették át. Ezeket *castrum*nak nevezték, azonban a régi ispáni váraktól mind építésük módjában, mind pedig – ami fontosabb – eredetükben különböztek. Nemesek emelték őket nyugati mintára, „lovagvárként” saját földjükön, amit vagy a királytól nyertek adományul, vagy vásároltak, vagy nemzetségüktől örököltek. A vár uradalmát urának különböző eredetű földjei, falvai és egyéb birtokai alkották, amelyek többnyire széfszórta és nemegyszer két vagy több megye határában feküdtek. Néhány évtized alatt – a 13. század közepétől kezdődően – több száz ilyen új típusú magánvár épült, és a felbomló királyi hatalom helyébe lépő hatalmi szervezetek, a „tartományuraságok” mindenütt az új várak egész sorának – nemegyszer tucatjainak – megkaparintásával épültek ki. Még kell azonban jegyezni, hogy a századforduló oligarchái – noha hatalmuk minden esetben várak birtoklására támaszkodott – uralmuk legitimációját a hagyományos forrásokból származtatták, a királyi hatalom hajdani területiális egységeiből: a megyés-ispánságokból, valamint a nádori, vajdai és báni méltóságból.⁷²

A királyság 1310 után meginduló restaurációja során Károly Róbert szétzúzta a tartományúri hatalmakat. A küzdelem folyamán kezére került várakból sokat lerontatott, mintegy másfél százat királyi várként a maga és hívei rendelkezésében tartott meg, a többit – ezekkel a továbbiakban nincs dolgunk – nyomban eladományozta örökbe leghívebb támogatóinak. A hódítás következtében ellenőrzése alá jutottak a kormányzás tradicionális területi egységei, a megyék is, és ispánjukat a továbbiakban ő nevezhette ki. A kétféle intézmény – a vár és a megye – azonban ekkor már semmilyen szerves kapcsolatban nem volt egymással. Ezt a kapcsolatot a napi politika során kellett kialakítani, ezért kezdetben a rögtönzött megoldások kerültek előtérbe.

A megyésispáni intézményről a királyság nem tudott lemondani. Részben azért nem, mert az Anjou-restauráció eleve konzervatív irányú volt, és feladatát mindenek előtt abban látta, hogy „az ország régi jó állapotát” a lehetőséghez képest helyreállítsa. De azért sem, mert a nemesség tömegeit egyes-egyedül a megyeszervezet és az ispáni tiszt fűzte össze a koronával. Így tehát az ország igazgatásának hagyományos keretei egyszerűen mellőzhetetlenek voltak.

⁷² A 13. századi új várakról Fügedi 1977. 18–67 ad áttekintést, meggyőzően bizonyítva a vár-uradalmak egyidejű keletkezését (uo. 38–44). Vár egyébként Európa szerte elképzelhetetlen még ekkoriban a hozzá tartozó falvak és birtokok nélkül (leszámítva néhány uralkodói székhelyet): H. Ebner: Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte. Die Burgen im deutschen Sprachraum, hrsg. von H. Patze. I. Sigmaringen, 1976. 56–57. – A tartományúri joghatóság kérdésére Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979. 199–204, az ispáni hatalomra uo. 192 kk.

A megye élére állított ispán azonban tisztéből kifolyóan nem rendelkezett többé politikai hatalommal, nem lehetett tehát a királyi akarat letéteményese. A több mint 150 királyi várból mindössze nyolc – Pozsony, Trencsén, Temesvár, Szepesvár, Sáros, Keve, Kőmárom, és Pozsegavár – volt valamilyen formában hagyományos ispáni székhely, helyesebben olyan vár, amelyet a 13. században az új követelményeknek megfelelően emeltek vagy építettek újjá, és a 14. század elején is egy megye vagy megyejellegű kerület ősi központjának lehetett tekinteni. Ezért az ispánokat, ha a királyság szerepet kívánt juttatni nekik uralma fenntartásában, hatalommal, azaz várakkal kellett felruházni. Így is történt, és a 14. század folyamán a királyi várak túlnyomó része valamely ispáni tiszt tartozékává vált.

Ez azonban csak fokozatosan következett be. Kezdetben, a hódítás zűrzavarában szó sem lehetett messzetekintő reformokról; mindenekelőtt azt a gyakorlati problémát kellett megoldani, hogy a visszafoglalt várak megbízható kezekben legyenek. Ezt a király úgy érte el, hogy a várakat vagy nagyobb csoportokban hű vezérei kezén hagyta, vagy egyenként jutalmul kíséretének valamelyik tagjára bízta. Azt a tisztségviselőt, aki ura helyett a várat őrizte, és tartozékait igazgatta, a 13. század vége óta *castellanus*-nak („várnagy”) volt szokás nevezni, s így ez lett a megjelölése annak a személynek is, akit az uralkodó állított maga helyett várai élére.⁷³

Az új királyi várnagyok megbízása politikai természetű volt, de lényegesen különbözött a korábbi ispánokétól. Uralmuk határát ugyanis nem a megye jelentette, hanem a váruralalom tartozékainak határa. Valószínű, hogy a vár jövedelmét ők is kezdték fogva haszonélvezetül, honorként bírták, mint később, bár erre közvetlen bizonyíték egyelőre nincs. Azt azonban látjuk, hogy amennyiben közvetlenül az uralkodótól kapták a tisztséget, az ispánokkal együtt ők is az ország vezető rétegéhez számítottak. A Habsburgokkal kötött 1323. és 1328. évi szerződésekben az értük szavatosságot vállaló országnagyok között egyformán találunk ispánokat is, várnagyokat is.⁷⁴ Míg azonban az ispán megbízása egy terület kormányzására szolgált, és lakosainak „előljárójaként” közjoginak mondható funkciót töltött be, a várnagy egyedül váráért vállalt felelősséget, mindenfajta közjogi hatáskör és területi kormányzati megbízás nélkül. „Funkciója” abban állt, hogy saját személyében garantálta a királynak a vár fölötti uralmat. Ehhez természetesen nem kellett a várban tartózkodnia, elegendő volt, ha megbízható helyetttest, „alvárnagyot” (*vicecastellanus*) állít maga helyett. Legtöbbször bizonyára ez is történt, hiszen a várnagy politikai és katonai szolgálataira a király és az udvar továbbra is igényt tartott, különösen, amíg az ország pacifikálása be nem fejeződött. Előfordult, hogy a harcok során a várnagy szolgálataival további várak várnagyságát (*castellanatus*) érdemelte ki, és az ország különböző tájain egyszerre viselt várnagyi tisztséget. Szélsőséges, de jellemző példaként utalhatunk Gutkeled Amadé fia Miklós, a későbbi szlavón bán (1323–1325) esetére, aki 1317-ben bácsi és baranyai ispánként és szekcsői (Baranya m.) várnagyként vett részt Komárom vára visszafoglalásában és Sopron megye pacifikálásában,

⁷³ Fügedi 1977. 81. 47 kk. 68 kk.

⁷⁴ 1323: DF 257.970; 1328: DF 257.972, vö. F. VIII/7. 209. Az utóbbi oklevélben 29 világi országnagy szerepel, közülük 9 kifejezetten mint *comes*, 9 pedig mint *castellanus*. – Szórványos adatok a Károly Róbert-kori várnagyok honor-birtoklására: (Tamási várra 1339 előttre) Radvánszky Béla: A Héderváry család oklevéltára. I. Bp. 1909. 53; 1343: AO IV. 328 (Kórógy várra).

s 1321-ben már mint „soproni ispán, kapuvári, komáromi és szekcsői várnagy” vonult be a királyi seregek élén Csák Máté uratlanná vált tartományába.⁷⁵

Ebből az egy példából is látható, hogyan igyekezett a királyság megoldani az ispánok hatalomhoz juttatásának problémáját: az ispáni tisztelet valamely elfoglalt vár várnagyságával kapcsolta össze. Bihar megyében például, amelynek területét 1317-ben foglalta el Károly Róbert Barsa Kopasztól és testvéreitől, az ispán Sólyomkő várnagya, Futaki Dénes lett (1320–1332), míg a megye három másik vára közül Adorján Debreceni Dózsa vajda emberének, Pós mesternek, Sebesvár a király vitézének, Elefánti Dezsőnek, Körösszeg pedig a tárnokmester testvéreinek, Nekcsei Sándornak a kezelésébe került, azaz az ispántól mindegyik független maradt.⁷⁶ Bars megye 1321-ben, Csák Máté halálakor jutott a király hatalmába, ispánja a Léva várába állított várnagy, Becsei Imre lett (1321–1333), míg a szintén Bars megyei Hrussó és Saskő külön várnagyokat kapott Vörös Beke mester, ill. egy selmeci polgár, János comes személyében.⁷⁷ Ugyanez történt Vas megyében, amelyet Köcski Sándor országbíró és vezértársai 1327-ben szabadítottak fel a Köszegek uralma alól. Károly Róbert előbb Köcskit magát, majd halála után (1328) Losonci Tamás volt székely ispánt nevezte ki vasi ispánná, egyúttal sárvári várnaggyá, a másik két vár, Köszeg és Újvár (Németújvár) kormányzását pedig Tamás testvérei, István és Dezső vették át várnagyi minőségben. Az 1328. szeptemberi brucki szerződésben mindhárom Losonci-testvér az ország nagyjai között szerepelt.⁷⁸

Azokban a megyékben, ahol csak egyetlen királyi vár állt, általában ennek várnagya lett az ispán: Aradban a solymosi (1319), Beregben a munkácsi (1315), Mosonban az óvári (1323), Sopronban a kapuvári (1321), Zarándban a világosvári (1324, 1326), Hevesben a síroki (1324) várnagy.⁷⁹ Sáros, Szepes, Temes, Komárom ispánságát természetesen a névadó vár várnagyságával kapcsolták össze.⁸⁰ Néhány olyan megyében, ahol a királynak nem volt vára, az ispán egy másik, rendszerint szomszédos megyében fekvő várat kapott meg tisztül: a bodrogi ispán a baranyai Köszeget (1320), a szerémi ispán Hasznost, a későbbi Becsét (1322), a szabolcsi utóbb (1323 után) Adorjánt Biharban, a gömöri pedig Füleket Nógrádban.⁸¹

⁷⁵ 1317: AO I. 428; 1321: DI. 72.510. Az alvárnagyról *Fügedi* 1977. 82.

⁷⁶ *Györffy* I. 579, 591, 637, 660, 661. *Vö. Kristó* i. m. (I. 72. jegyz.) 205 kk. A király Adorján vár elleni hadjáratát kénytelen vagyok az irodalom eddigi megállapításával szemben 1317 július elejére keltezni, mert 1316 nyarán Károly Róbert állandóan a Dunántúlon hadakozott (*Györffy* I. 332). Debreceni Dózsa, a király vezére 1317. aug. 1-én szerepel először bihari ispánként (DI. 50.655, 50.657).

⁷⁷ *Györffy* I. 448, 457, 473. Saskőt még 1325 előtt az ispán, Becsei kapta meg tisztségül.

⁷⁸ Vas megye meghódítására 1327: HO I. 147, 152; 1328: AO II. 344 stb. Köcskire 1327: Károlyi I. 66; F. VIII/3. 258. A Losonciakra 1328: DF 257.972; 1329: Bánffy I. 60, 62.

⁷⁹ Vár és ispáni tisztelet kapcsolataira *Fügedi* 1977. 80, példákkal. Beregre *Györffy* I. 545; Mosonra 1323: DF 257.970 és *Wertner* 198; Sopronra 1321: DI. 72.510; 1322. Sopron. I. 89; Világosvárra és Zarándra I. a 66. jegyzetet; Sírok várnagya 1324–1339 között Kompolt fia Pál fia [Visontai] Imre volt, akit később Heves megye egykori ispánjának mondanak (*Fügedi* 1977. 188; *Wertner* 10).

⁸⁰ *Wertner*, 16, 167, 330, 334, továbbá 1321: DI. 72.510 (Komáromra) és 1322: DI. 43.386 (Temesvárra).

⁸¹ Köszege *Györffy* I. 332, Adorjánra uo. 592. Hasznosra 1322: DI. 99.892 és *vö.* 1319: AO I. 528. Füleket először a borsodi ispán tisztségével volt összekapcsolva (*Györffy* I. 80, s.v. *Fony*), 1341 körül és később a gömöriével (*vö.* 1341: AO IV. 148; 1342: DI. 74.560; 1354: AO. VI. 234 stb.)

A hatalom felosztásának eddig látott módjában csak annyiban érvényesült a tradíció, hogy a király a visszafoglalt megyék élére ismét a saját ispánjait állította, amint ez a 13. század nagy részében még szokás volt. Azt, hogy az ispán egyúttal valamelyik királyi vár várnagya is lett, a feladat szülte alkalmi megoldásnak tekinthetjük; hagyományra nem támaszkodhatott, hiszen a birtokba vett várak egy-két kivétellel sohasem voltak a királyság kezén.⁸² A vizsgált esetekben tehát ispáni és várnagyi tisztség között alkalmi „perszonálunió” jött létre, amelyen belül a vár a hatalmat, az ispáni tiszt pedig a hagyománytól szentesített tekintélyt biztosította a király képviselőjének.

Ez a módszer, amellyel az ország számos területén találkozunk, abból a természetesnek mondható jogi szemléletből következett, amely a tartományuraktól visszafoglalt váruadalmakban olyan újabb keletű birtokszervezeteket látott, amelyeknek semmi közük a hajdani várföldekhez, függetlenek a közhatalom szervezésének hagyományos kereteitől, a hajdani királyi megyéktől, és önmagukban, a megyéktől függetlenül alkotják a megszervezendő királyság hatalmi bázisait. Ebben a szemléletben minden egyes vár háramlott jószágként közvetlenül, az ispánság kereteiből kiszakadva került a király rendelkezése alá, és minden esetben külön „bánásmódot” igényelt. Láttuk, hogy e szemlélet gyakorlati következménye a hatalom nagyfokú decentralizációja lett, mivel azokon a területeken, ahol érvényesítették, szinte minden vár a királytól közvetlenül függő várnagy irányítása alá került.

6.

A politikai hatalom megszervezésére azonban nem ez volt az egyetlen megoldás. Kínálkozott egy másik is: visszatérés az Árpád-kori kormányzás területi elvéhez. Ez azt jelentette, hogy a király tisztségviselője az egykori ispánok módjára egy meghatározott terület fölött gyakorol fennhatóságot a megyehatárok tradicionális keretei között, és mindama királyi jogok, amelyek e határokon belül valaha az ispánt illették volna, *ipso facto* a honorja alá tartoznak, beleértve a királyra háramlott javakat, köztük természetesen a várakat is. Az egyes várak élén persze ebben az esetben is várnagy (*castellanus*) áll, őt azonban már nem közvetlenül a király nevezi ki, hanem az a személy állítja a saját emberei közül, akire az uralkodó a territórium kormányzását átruházta. A várnagy tehát ebben az esetben nem a király, hanem a tisztségviselő embere és képviselője.

A királyság két nagy melléktartományában, Erdélyben és Szlavóniában kezdettől fogva ez az elv jutott alkalmazásra. Mindkét terület különös közjogi státusa hosszú múltra tekintett vissza, különállásuk a tartományurak korában is megmaradt, így mi sem volt természetesebb, mint hogy Károly Róbert maga is az addigi módon vajdát, illetve bánt állítson a visszahódítandó tartományok élére, a dinasztia immár legitim reprezentánsaként.⁸³

A király Kán László halálakor, 1315-ben küldött először vajdát Erdélybe, de az országrész fölötti uralmát csak a harmadik vajda, Szécsényi Tamás (1321–1342) alapí-

⁸² Vagy ha igen, akkor nem a megyésispán hatalmában, hanem a királyi család magánbirtokában (pl. Füzér).

⁸³ A két tartomány különállásának kialakulásáról részletesen *Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp., 1979. 84–138.

totta meg, miután Kán László fiait és párthíveiket kiostromolta váraikból.⁸⁴ Ettől fogva Erdély királyi várai a mindenkori vajda honorja, azaz a vajdaság alá tartoztak (*sub honore nostri waivodatus existentes*, 1359), és várnagyukat a hivatalba lépő vajda a saját kíséretéből nevezte ki. Az 1320-as évek elejétől Kecskés, Léta, Csicsó, Bálványos, Kőhalom és Déva voltak vajdai várak, hozzájuk járult hamarosan Küküllővár (1332) és a szintén Küküllő megyei Újvár (1341), később pedig a vajdai tiszthez csatolták még Hátszeg kerületét várával (1360) és az eredetileg Biharhoz számított Sebesvárt, másik nevén Hunyadot (1361/62).⁸⁵ A várnagyokhoz hasonlóan az Erdélyhez tartozó megyék ispánjait is a vajda állította, legtöbbször várnagyai közül. Hatalma kiterjedt Erdély határain túlra is: a 13. század második felében kialakult szokást követve egy személyben szolnoki ispán is volt, továbbá – úgy látszik, az egész 14. századon keresztül – uralma alatt állt Arad megye Solymos királyi várával. E két megye élén is a vajda helyettesei álltak tehát, címük azonban az ambivalens helyzetből kifolyóan ingadozott: hol – nyilván az erdélyi megyék analógiájára – ispánnak (*comes*) nevezték magukat, hol pedig – az anyaországi szokásnak megfelelően – alispánnak (*vicecomes*).⁸⁶

Sokban hasonló módon szerveződött újjá *Szlavónia* kormányzása is. Ide Károly Róbert már utolsó koronázásakor (1310) nevezett ki bánt, a Kőszegiek versenytársai, az oligarcha Vodicsai Babonicsok családjából. Évekbe telt azonban, amíg a seregei is eljutottak ide, és az országrész teljes hódoltatását csak Ákos Mikcs bán (1325–1343) hajtotta végre. Mikcs hosszú működése alatt Szécsényi Tamáshoz hasonlóan politikai kulcsszerepet töltött be Szlavónia élén. Kemény harcokban, amelyek 1338-ig elhúzódtak, felőrölte a Babonicsok és a Kőszegiek elenállását, rendre elfojtotta meg-megújuló felkeléseiket, és a század közepére a tartomány legfontosabb várai: Nagy- és Kiskemlék, Kapronca, Garics, Berstyanóc, Greben, Medvevár, Zselin, Szamobor, Okics, Lipovec, Szomszédvár és Ozalj

⁸⁴ 1321–24 között Csicsó, Déva, Kőhalom és Léta hódoltatásáról van tudomásunk: E. VIII/2. 316 = DI. 29.422; DI. 99.892; ZW. I. 388; AO II. 124. Vö. *Kristó Gyula*: Kán László és Erdély. Valóság 21 (1978) 92.

⁸⁵ 1357-ben Déva, Küküllővár, Újvár és Kőhalom (ZW. II. 133), 1359-ben Csicsó, Bálványos, Léta, Küküllővár, Újvár és Déva (ZW. II. 165) szerepel vajdai várként, 1364-ben pedig a dévai, görgényi, létai, bálványosi, hunyadi és csicsói várnagyokat mondja Lackfi Dénes vajda a sajátjainak (Teleki I. 133). Ezek közül Hunyad nem Vajdahunyadnak, hanem Sebesvárnak felel meg, l. az 59. jegyzetet; Görgény pedig valójában Dénes testvéré, a székely ispáné volt, vö. fent 894. l. Kecskésre 1322: ZW. I. 364; 1338: DI. 84.282; 1346: Doc. Val. 109; 1367: Teleki I. 151. Hátszegre 1351: DI. 91.422; 1360: Doc. Val. 144. A vajdai várak ismert várnagyaira l. A. A. *Rusu*: Castelani din Transilvania în secolele XIII–XIV. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologia Cluj-Napoca 22 (1979) 71–98. – Sebesvárat 1361-ben vagy 1362-ben csatolhatták Erdélyhez (pontosabban a vajda fennhatósága alá), mert várnagya, Kölcei András (1359–1360) 1362-ben már világosvári várnagy, viszont a Sebesvár élére állított Semjéni Ubul 1361-ben még újvári várnagy volt.

⁸⁶ Arad megye és Solymos vár minden adat szerint a vajdák – ill. István erdélyi herceg (1351) – uralma alatt állt. (1330: F. VIII/3. 423; 1351: DI. 91.422; 1353–1355: l. a 64. jegyzetet; 1369–1372: l. az 59. jegyzetet; a későbbiekre vö. *Engel* 1977. 150, 173. – A megyei hatóság élén *comes* áll: 1353: DI. 91.452; 1355: DI. 91.478; 1359: DI. 91.536; 1360: DI. 91.580; *vicecomes* 1344: DI. 91.343; 1351: Sztáray I. 228; 1358: DI. 91.515; 1363: DI. 91.693; 1365: DI. 91.714; 1369–72: l. az 59. jegyzetet. – A későbbi Közép- és Külső-Szolnok megyéket magába foglaló (Külső-)Solnok élén a vajda *comes*-ei 1327: DF 275.800; 1330: DI. 64.017; 1335: DF 278.728; 1378: Zichy IV. 55; *vicecomes*: 1348: ZW. II. 55; 1349: uo. 62; 1377. Zichy IV. 6. Vö. *Janits* i. m. 27–28.

mind szilárdan báni kézben voltak.⁸⁷ Néhányat közülük Nagy Lajos 1345 után eladományozott, illetve elcserélt, de ez a szlavón bánság Mikcs által megalapozott tekintélyét számottevően nem csorbította.⁸⁸ Mindeme várak és uradalmaik a báni honor (*honor banatus*) tartozékai voltak, várnagyaik – akárcsak Erdélyben – a bán kíséretéből kerültek ki, és ők viselték a bán nevében a szlavóniai megyék ispáni tisztjét. Ezek közül a század közepe után főleg csak kettőről: Körösről és Zágrábról hallunk, de korábban még tengődött egy darabig néhány kis Árpád-kori *comitatus* (Gerzence, Marócsa, Kemlék) intézménye.⁸⁹

Erdély és Szlavónia kormányzása tehát kezdettől fogva alapvetően különbözött az uralom megszervezésének attól az *ad hoc* módjától, amit az anyaország egyes vidékein megfigyelhettünk. Mindkettő több *comitatus*-ból álló territórium volt, amelyet megállapodott határok fogtak közre. Ezekben belül nemcsak a vajda, ill. a bán külön joghatósága érvényesült, hanem a királyi jogok is egy kézben halmozódtak fel. A tartomány élére állított tisztségviselő nemcsak arra kapott felhatalmazást, hogy országa lakosaival szemben a törvényt a király nevében érvényre juttassa, hanem arra is, hogy a honorja alá eső várakkal és birtokokkal szabadon rendelkezzen arra az időre, amíg hivatalban van, és azokat tetszése szerint átruházhassa híveire.

A két nagy tartomány esetében használt szervezési forma összehasonlíthatatlanul előnyösebb volt az uralkodás szempontjából, mint a kisebb-nagyobb váruralalmak élére állított várnagycskák megszervezhetetlen, szinte már áttekinthetetlen tömege. Egy fontos kivétel volt csak: a kiszemelt méltóságviselő megingathatlan hűsége, mert enélkül óriási territóriumai az alig leküzdött oligarchia újjáéledéséhez nyújtottak volna alapot. Szécsényi és Mikcs bán személyében ez a feltétel biztosítva volt, hiszen mindkettőn a hárcok kezdete óta páratlan buzgalommal fáradoztat Károly Róbert ügyéért. Személyükön keresztül a király könnyedén tudta mozgósítani egy-egy hatalmas terület minden erőforrását, az uralmat ugyanakkor biztosan tartotta kézben, és így több érv mellett szól, hogy hatalmát az anyaországban is lehetőleg ezen a módon szervezze meg. Erre lassanként sor is került, bár a két nagy tartományhoz méretben is hasonló szervezet csak egy jött átmenetileg létre.

Károly Róbert a jelek szerint egyedül Nápolyból jött kíséretének, a Drugeteknek a hűségét és képességeit találta annyira kiemelkedőnek, hogy a vajdáival vetekedő, sőt azt

⁸⁷ Nagykemlékre 1321: *Smičiklas* XIV. 444; 1349: AO V. 284 és fent 896. 1.; Kiskemlékre 1326: *Smičiklas* IX. 316; 1343: AO IV. 303; 1357: AO VI. 552; Garicsra 1334: AO III. 86 (kelethely); 1365: *Smičiklas* XIII. 446; 1380: Dl. 100.173; Okicsra 1321: *Smičiklas* IX. 36; 1350: Dl. 45.129. Kapronca, Berstyanóc, Medvevár, Zselin, Szamobor, Szomszédvár, Ozalj várakra *Fügedi* 1977. 109, 154. 166, 174, 195, 200, 214, továbbá *Engel* 1977, Adattár a megfelelő helyeken. Greben 1360-ig volt báni vár (1333: Dl. 100.049; 1355: *Smičiklas* XIV. 444); Lipovecet Mikcs bán 1338-ban foglalta el, ezóta báni vár 1373-ig (1338: DF 247.978; 1349: *Wertner* 196; 1361: *Smičiklas* XIII. 148, 156.)

⁸⁸ 1345-ben Szomszédvárt, 1360-ban Grebent adta vissza régi birtokosaiknak (*Fügedi* 1977. 138, 200), 1363-ban Berstyanócot elcserélte Kljuics boszniai várért (Dl. 100.091; 1364: Dl. 100.096), és 1373-ban Lipovecet az olasz de Surdis János püspök rokonságának adományozta (HO VII. 413).

⁸⁹ 1361: Leusták bán szerint a Lipovec vár ostromakor elfoglalt Otnya birtok „hactenus sub nomine regio ratione honoris nostri banatus per nos extitit conservata”, *Smičiklas* XIII. 156. 1362-ben a szlavóniai helytartóvá kinevezett Kanizsai István püspök testvére, János mint „occupator honoris banatus regni Sclauonie per . . . regem . . . deputatus” veszi birtokba a bánsgót: Dl. 103. 313. – Gerzencére pl. 1363: *Smičiklas* XIII. 300; Marócsára 1357: AO VI. 552; Kemlékre 1349: AO V. 284.

felül is múló territoriális hatalmat ruházzon rájuk. A Drugetek tartománya az ország északkeleti megyéiben épült ki, és amennyire erről egyáltalán szó lehetett, a vajdai (és báni) honor pontos mása volt. Kezdetei tulajdonképpen Aba Amadé tartományuraságára nyúlnak vissza, aki nádori címmel élt, és az uralma alá tartozó országgrész nemesei számára Vizsolyon (Abaúj m.) hozott létre bírói fórumot.⁹⁰ Ezt az efemer közjogi intézményt támasztotta fel Károly Róbert az Amadéfiak leverése után, amidőn Druget Fülöp szepesi ispánra bízta Újvár (Abaúj) megye kormányzását (1317),⁹¹ és 1323 elején nádorává is megette.⁹² Az ország első méltósága ettől fogva a király haláláig a Druget-család kezében maradt: Fülöpöt halála (1327) után testvére, János (1328–1333) és ennek fia, Vilmos (1334–1342) követték. Bírói széküket 1321 óta Vizsolyon tartották, ahol albirájuk (*viceiudex*) ítélkezett a nevükben, akárcsak az erdélyi Szentimrén az alvajda. Illetékeségük határa az ún. hét vármegye volt: Újvár, Gömör, Borsod, Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa, tehát az utóbbi kettőt leszámítva nagyjából egybeesett azzal a területtel, amely „tartományúri” fennhatóságuk alá került. Gömör megye ugyanis nyomban visszafoglalása után (1321) az uralmuk alá jutott, 1328 körül pedig a király rájuk bízta Ung, Zemplén, Sáros és Borsod kormányzását is, az első kettőt a nádorra, Druget Jánosra, a másik kettőt a fiára, Vilmos mesterre. Amikor tehát az utóbbi 1333-ban „örökölte” apjától a nádorságot, egyedüli kormányzója lett egy Erdélynél is nagyobb hatalmas területnek, amely Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Abaúj, Torna, Borsod, Gömör és utóbb még Heves megyét ölelte fel.⁹³ Ezen a területen a Drugetek viselték valamennyi felsorolt megye ispáni tisztjét, az egyes megyék élére pedig bírói helyetteseik kerültek, akiket – mint a vajda az erdélyi megyék ispánjait – ők jelöltek ki, s akik az ő nevükben ítélkeztek a megyei hatóság élén, mint a nádorok „udvarispánjai” (*curialis comes*), „albirái”, (*viceiudex*), „helyettesei” (*vicogerens*) vagy – a leggyakrabban – alispánjai (*vicecomes*). János és Vilmos ungi és zempléni helyettese, Gud mester egyenesen ispáni (*comes*) címmel állította ki okleveleit.⁹⁴

A Drugetek tartományaikban a várak tekintetében is olyasféle territoriális elv érvényesült, mint Erdélyben vagy Szlavóniában. Itt nem került sor a hatalom szétaprózására.

⁹⁰ Györffy I. 52; Kristó Gyula: A rozgonyi csata. Bp., 1978. 32–33.

⁹¹ Fülöp először 1317. júniusában szerepel újvári ispánként: AO I. 433. Az eseményekre Kristó Gyula: A rozgonyi csata. Bp. 1978. 92–93.

⁹² Első nádori kiadványa 1323. jan. 15-én kelt: Dl. 96.097.

⁹³ A nádor vizsolyi kúriájára Nyers Lajos: A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században. Kecskemét, 1934. 7–29; a hét vármegyére Györffy I. 52. Gömörben egy keltezetlen. 1322-re datálható oklevél szerint már Druget Fülöp uralkodik: DF 268.381, és Füleken várnagyot tart: AO IV. 386. Druget János ungi kinevezését (1328) l. fent 888. 1. Zemplént 1327 aug. és 1329 nov. között kapta meg (DF 254.240, Dl. 84.259/a); Vilmos Sároost 1327 ápr. és 1329. máj. között (ZW. I. 411, - Dl. 60.198), Borsodot 1327. aug. és 1329. aug. között (F. VIII/3. 228, AO II. 424). Hevesi alispánja 1339-től szerepel: AO III. 543.

⁹⁴ *Curialis comes* Újvár megyében (1318: AO I. 471; 1324: Dl. 60.187; 1325: Dl. 60.193) *viceiudex* Abaújban (1317: AO I. 433) és Sárosban (1329: Dl. 60.198; 1333: F. VIII/3. 711; 1334: Dl. 39.823), *viccomes* Abaújban 1326-tól (Dl. 83.194), Sárosban 1335-től (AO III. 173). Szepesben (1331: DF 262.678 stb.) és Borsodban (1335: Dl. 96.177; 1337: Dl. 96.194 stb.). Gömörben a szokásos forma „vice Philippi palatini comes” (1324: DF 263.313; 1326: Dl. 56.835 stb.), Zemplénben ugyancsak (1329: Dl. 84.259/a; 1331: DF 254.242). Gud mester *comes* de Zemplen 1336: AO III. 245, *comes* de Ung 1336: Dl. 95.082, de egyébként ő is más formulát használ (1332: Dl. 40.631; 1335: Károlyi I. 98; 1337: Zichy I. 515).

Az egyes megyék ispánságával együtt a Drugetek megkapták az uralmat minden királyi vár fölött, ami azok határai között volt található. Ezek ismereteink szerint a következők voltak: Szepesvár, Sáros, Makovica, Jászó, Füzér, Gönc, Regéc. Boldogkő, Somodi. Szádvár, továbbá a gömöri ispáni tiszthez kapcsolt Nógrád megyei Fülek, végül egy darabig Diósgyőr és Dédes is.⁹⁵ A terület többi királyi várát elnyerték örökre: a Szepességben Lublót, Sárosban Palocsát és Szakalyát, Zemplénben Paricsot (a későbbi Terebest), Barkót és Jeszenőt, Ungban pedig Nyeveckét. Ezeken kívül Druget Vilmos még az 1320-as években a lengyel határon felépítette Dunajec várát, és 1329/30-ban az Abák egyik ágától cserével megszerezte az abaúji Szaláncot.⁹⁶ Vilmos nádor ily módon az 1330-as években mintegy húsz várral rendelkezett az ország északkeleti részében, és így méltó örököse lett az Abák tartományúri hatalmának. Territóriumában magán- és hivatali birtok szinte teljesen egybeolvadt. Saját várait természetesen számon tartotta, és 1330-ban öccse, Miklós javára végrendelkezett felőlük, de például kincseit és okleveleit nem ezekben őrizte, hanem a tisztségben bírt Göncön, illetve Regécen.⁹⁷ A várakat őrző személyzet általában nem keveredett ugyan, és a honor, ill. a magánváarak várnagyai külön csoportot alkottak, de még ez alól is volt kivétel, mert a magánvagyonhoz tartozó Lublót és a királyi Szepesvárat ugyanaz a sienai olasz Péter mester „aranyműves” igazgatta, aki egyúttal szepesi alispán is volt.⁹⁸

A várak élére állított tisztségviselők címét illetően a kortársak sokat bizonytalanok voltak. Amennyiben a jogi helyzetet úgy értelmezték, hogy a nádor tartományúri megbízatása a vajdáéhoz hasonló jelleggel egy országész kormányzására szól, akkor ebbe bele kellett érteni a várak fölötti uralmat is, tehát a várnagy ebben az esetben nem maga a nádor volt, hanem az, akit ő nevezett ki. A leggyakrabban valóban így gondolkodtak, és a Drugetek embereit általában *castellanus*-nak volt szokás nevezni. Találkozunk azonban a

⁹⁵ Szepesvárra pl. 1316: TT 1903. 121 és 1340: DF 263.058; Sárosra 1330: Dl. 64.653 és 1337: AO III. 339; Makovicára 1325: Dl. 43.347, idézi *Fügedi* 1977. 165; Szádvárra 1320: Dl. 83.179 és 1339: AO III. 595; Fülekre I. a 93. jegyzetet és vö. 1341: AO IV. 148, 1342: Dl. 89.292 (a várnagyok Vilmos nádor gömöri alispánjai), a többire *Györffy* I. 52 és a megfelelő abaúji váraknál, Diósgyőrré és Dédesre uo. 747, 769 (a Drugetek dédesi és regéci várnagya azonos személy).

⁹⁶ Bár a szakirodalomban e tekintetben gyakran bizonytalanság tapasztalható, a Drugetek magánvárait pontosan meg lehet különböztetni a tisztségben bírt váraiktól. Tudjuk, hogy Károly Róbert Druget Fülöpnek ajándékozta 1317-ben Jeszenőt (Somogy megyei Levéltár, Homonnai Drugeth lt. elenchusa, Országos Levéltár, Filmtár), és Palocsát (AO I. 445), 1319-ben Parics várat Terebes birtokkal (az idézett elenchus után), és valamikor 1323 előtt Lublót (Palocsai Horváth cs. lt. EE-4, Országos Levéltár, Fényképgyűjtemény). Barkót 1317 táján a lázadó Petenye fia Péter vagyonából kapta meg (vö. 1343: TT 1907. 85). Fülöp halála után összes vagyonát unokaöccse, Vilmos kapta meg a királytól (1327: AO II. 317), és 1328-ban beiktatták az említett öt vár birtokába (az iktatóparancs: Dl. 84.255, a terebesi iktatás DF 209.870). Vilmos még az 1320-as években felépíttette Dunajecet (*Fügedi* 1977. 128), cserével megszerezte 1329/30-ban Szaláncot az Abák egyik ágától (*Györffy* I. 142), Szakalyát pedig valószínűleg adományul kapta valamikor 1330 előtt. 1330-ban e nyolc „szerzett, öröklött, vásárolt és cserélt” váráról, mint teljes vagyonáról végrendelkezett öccse, Miklós javára (F. VIII/3. 506–511 = Dl. 71.270). A kilencedik várat, Nyeveckét 1332-ben kapta örökre Vilmos apja, János nádor (DF 233.780) és róla szállt 1333-ban fiára.

⁹⁷ Említett végrendelete szerint: F. VIII/3. 506–511.

⁹⁸ Vö. 1329: F. VIII/5. 186; 1331: F. VIII/3. 529; 1333: DF 263.004. Pétert utóbb Miklós nevű testvére követte (1336: F. VIII/5. 186).

másik szemlélettel is: az ispáni tisztbe a várak fölötti fennhatóság nem értendő bele, ez utóbbi külön megbízatás, amelyet a nádor az ispánságtól függetlenül kapott. A várnagy tehát ő maga, helyettesét pedig csupán a *vicecastellanus* megjelölés illeti meg. Ebből a kétféle szemléletből magyarázható az a különös jelenség, hogy nemegyszer ugyanazt a személyt hol várnagnak, hol pedig alvárnagnak titulálják. Ez a terminológiai bizonytalanság a hasonlóan szervezett anyaországi megyékkel kapcsolatban az Anjou-kor folyamán máshol is mindvégig tapasztalható.⁹⁹

Elvben nem lett volna elképzelhetetlen, hogy a Drugetek territóriumából egy Erdélyhez és Szlavóniához hasonló szervezetű harmadik nagy melléktartomány alakuljon ki, még ha hiányoztak is ehhez a hagyományok. A Druget-birodalom azonban nem sokkal élte túl Károly Róbert halálát. Néhány héttel később, 1342 szeptembere táján sirba szállt Vilmos nádor is, ami a család ellenfeleinek jó alkalmat nyújtott a „tartományurasság” felszámolására. A nádor birodalmát nyomban halála után az anyakirályné és Szécsényi Tamás vajda emberei szállták meg, s miután néhány hónapig az utóbbi gyakorolt itt átmeneti fennhatóságot, 1343/44-től az egyes megyék élén már a királytól kinevezett külön ispánokat találunk.¹⁰⁰

Az akció igazi célja elsősorban a Drugetek hatalmának megtörése volt. Ez világosan kitűnik abból, hogy magánvagyonuk legnagyobb része is áldozatul esett, jöllehet ez mind Vilmos nádor végrendelete, mind a magyar nemesség ekkori öröklési szokásai szerint két öccsét, Miklós pohárnokmestert és Jánost illette volna meg. A politika szempontjai azonban, mint ekkoriban mindig, itt is erősebbnek bizonyultak a jognál. A végeredményt – sajnos, indokolás nélkül – Lajos király 1343. január 7-i okleveléből ismerjük, amellyel három várat, Barkót, Jeszenőt és Nyevicékét örök jogon a nádor testvéreinek adományozott, megemlítve, hogy ezeket Vilmos, illetve apja is birtokolta. A nádor többi hat váráról nem esett szó; ezek a királyi birtokállományt gyarapították. Vilmos tisztségei közül Druget Miklós egyedül Ung megye ispánságát tarthatta meg, azét a megyéét, amelynek királyi földjei Nyevicke tartozékai gyanánt 1332 óta amúgy is a család birtokában voltak.¹⁰¹

⁹⁹ Pl. [Delnei] Ite fia János regéci és dédesi castellanus (1322, 1323), ill. vicecastellanus (1323): Györffy I. 135; az előző jegyzetben említett Péter szepesvári várnagy (1328–1331: F. VIII/3. 336, 529), ill. alvárnagy (1329: F. VIII/5. 188).

¹⁰⁰ Druget Vilmos 1342. aug. 29-én fordul elő élőként utoljára: Dl. 3511. – Szécsényi Tamás mint tárnokmester és szepesi ispán 1343. márc. 27-én szerepel, ekkor borsodi alispánja ad ki oklevelet: Dl. 96.228. 1343-ban alispánja van Gömörben is: Dl. 89.297. Az új gömöri ispán Idoi János (1344: ex collatione . . . regis Ludovici comes provincie Gumur, Dl. 89.298), az abaúji Poháros Péter (1344. I. 14: comes parochialis per . . . regem in comitatu de Wywar constitutus, Dl. 83.238), a zempléni Lackfi Miklós és Pál (1343. IX. 20: DF 268.349), a sárosi és szepesi Szécsi Miklós (1343. VI. 30: DF 251.707, vö. 1345: AO IV. 501), a borsodi Jobbágyi Petőc fia Miklós volt vajda (1345: Dl. 87.175).

¹⁰¹ Lajos 1343-i oklevele sajnos csak tartalmi kivonatból ismert: TT 1907. 85. Druget Miklós 1344. febr. 25-től fordul elő ungi ispánként: Dl. 32.163, a kelethez Dl. 31.250. Az elkobzott várak közül Lubló 1343-ban királyi várnagyoké (F. IX/1. 97), Palocsa és Dunajec 1344-ben (AO IV. 473), Szalánc szintén 1344-ben (Sztáray I. 193), Terebes 1358-ban (Zichy III. 131). Szakalya tartozékain 1347-ben királyi népek étek: Dl. 103.163.

7.

A Drugetek megbuktatása csak azt jelentette, hogy a kormány nem nézi jó szemmel a régi tartományurasságok feltámasztását, s különösen nem egy idegen származású dinasztia uralma alatt. Nem jelentett viszont szakítást az itt alkalmazott területiális elvvel. Ezt az anyaország más területein már az 1320-as évek elejétől bevezették, és a továbbiakban mind jobban kiterjesztették. A Károly Róbert által a hódítás lázában életre hívott várnagyságok száma fokozatosan csökkent, a harcok idején megjutalmazott és időközben elhalt várnagyok helyét mind ritkábban töltötték be, ehelyett a várakat – különösen az ország határvidékein – az illetékes ispánnak rendelték alá, és így nagyobb, jobban irányítható egységekbe tömörítették. Ennek a folyamatnak a során mind jobban elfogadottá vált az a szervezési elv, hogy az egyes megyék határai közé eső királyi jogok élvezete az ispánt illeti meg, ha csak nincs érvényben ezzel ellenkező rendelkezés.

Ezt a folyamatot egyelőre rendkívül nehéz figyelemmel kísérni, mert a Nagy Lajoskori forrásanyag, amelyből a fejlődés végeredményét tanulmányozhatnánk, köztudottan csak igen kis mértékben van feltárva. Ahhoz, hogy a kormányzat alakulásáról viszonylag pontos képünk legyen, egyrészt jól kellene ismernünk a korszak ispánjainak archontológiáját, másrészt az egyes királyi birtokok, különösen a váruradalmak sorsát. Viszont mindkettőről, kivált az utóbbiról csak nagyon hézagos ismereteink vannak. Ezért az alábbiakban arra kell szorítkoznunk, hogy a területiális elv érvényesülését két példán mutassuk be: a pozsonyi és a vasi–soproni ispánságén.

Pozsony és megyéje 1323-ban került vissza az osztrák hercegek kezéről a magyar korona uralma alá. Ispánjait kezdettől fogva az ország nagyjai között sorolták fel a királyi privilegialis oklevelek méltóságsorai, úgyhogy névsorukról kielégítően pontos tudomásunk van. A Nagy Lajos haláláig terjedő időszakban az ispáni tisztelet az alábbi személyek bírták:

Treutel Miklós (1323–1349)
 Kont Miklós pohárnokmester (1350–51)
 Meggyesi Móric fia Simon (1351–60)
 Szécsényi Kónya (1360–62)
 Himfi Benedek (1362–65)
 Fedémesi Szobonya fia László (1365–67)
 Opuliai László herceg nádor (1367–72)
 Köpcsényi Her Mihály (1373)
 János (1374–75)
 Garai Miklós nádor (1376–77)
 üresedés (1377–78)
 Himfi Benedek, másodszer (1379–80)
 Szécsi Miklós országbíró (1381–82)¹⁰²

Azokban a hónapokban, amikor a méltóságsorok üresedést jeleznek, az ispáni honnarral Spácai (másként Korompai) János fia János mester rendelkezett (1377–78) *comes et*

¹⁰² Wertner 42–43 (saját adataim alapján kissé módosítottam).

castellanus Posoniensis címmel.¹⁰³ Hogy kinek a nevében, azt nem tudjuk. Talán a királyné helyett, mert ezekben az években előfordul olyan várak várnagyaként is – Gimes (1375), Óvár (1378–1380) – amelyek jelenlegi tudásunk szerint Erzsébet vagyonához tartoztak.¹⁰⁴ Spácait nyilván nem tekintették „igazi” ispánnak, vagyis bárónak; de hogy ez a tény összefüggésben állt-e azzal, hogy esetleg a királyné alkalmazottja volt, arra egyelőre nem tudunk biztos választ adni.

Pozsony megyében a várszervezés területi elve volt érvényben: az ispán nemcsak Pozsony várát kapta meg honoraként, hanem magát a megyét és benne mindazokat a királyi várakat, amelyek más módon, más személynek nem voltak lekötve. Ez tűnik ki I. Lajosnak 1371-i parancsából, amelyet a pozsonyi polgárok kérésére intézett a királyi erdők használatának tárgyában „László opuliai hercegnek, egyebek közt pozsonyi ispánnak a megyébe (*in eodem comitatu*) állított várnagyaihoz és tisztartóihoz, jelesen a *borostyánkői, dévényi, pozsonyi és detrekői* várnagyokhoz”.¹⁰⁵ A felsorolt várakat tehát, legalábbis ekkor, az ispánság tartozékainak tekintették, és a várnagyok kinevezése László herceget mint a megye ispánját illette meg úgy, ahogyan ezt nagyobb méretekben Erdélyben és Szlavóniában tapasztaltuk.

A megyének ez a szervezete nem újkeletű volt és nem is alkalmi. *Dévényben* már 1326-ban az ispán embere volt a várnagy, 1340-ben a megye alispánja, és 1377/78-ban még mindig az akkori ispán, Spácai János fennhatósága alatt állt.¹⁰⁶ *Borostyánkő* élén 1354-ben Móric fia Simon mester alvárnagyát találjuk (Simon ekkor a megye ispánja volt); 1366-ban említett várnagya, mint máshol kimutattuk, Szobonya fia László ispánnak volt az embere; 1372-ben Opuliai László parancsolt itteni várnagyának, 1376-ban pedig Garai Miklós nádor. Mindkét nádor, amint láttuk, egyúttal pozsonyi ispán is volt.¹⁰⁷ *Detrekőről* tudunk a legkevesebbet, mindössze annyit, hogy 1366. évi várnagya a borostyánkőivel együtt az ispán alárendeltje volt.

Alkalmilag arról is értesülünk, hogy nem csupán ez a négy vár tartozott az ispáni honor alá. 1336-ban az akkori ispán, Treutel Miklós volt az akkor még Pozsony megyéhez számított *Korlátkő* és egy *Hedrich* nevű vár várnagya.¹⁰⁸ 1338-ban az ő kezén találjuk a megye egy további várát, *Éleskőt* is, ekkor ugyanis bizonyos Samel fia Finta volt a vár alvárnagya, aki, mint más forrásból véletlenül tudjuk, a pozsonyi ispánnak volt a szerziense (1330).¹⁰⁹

¹⁰³ DL 18.135, 14.034, 6582, továbbá egy keltezetlen levele: DL 48.010.

¹⁰⁴ 1375: DL 72.472; 1378: DL 25.842; 1380: DL 74.480. Gimes, úgy látszik, 1356 óta volt királynéi vár (DL 58.544), Óvár helység már 1354-ben Erzsébeté (*Csánki* III. 676), és ő tart benne várnagyokat később is (1362: DL 41.511; 1381: Károlyi I. 378).

¹⁰⁵ 1371. XI. 1. Visegrád: vobis castellanis et officialibus domini Ladislai ducis Opulie et comitis inter ceteros comitatus Posoniensis in eodem comitatu constitutis, specialiter autem castellanis de Porustyan, de Dewen, de Posonio ac de Detrih, DF 238 880.

¹⁰⁶ 1326: DF 239.678; 1340: Krassó III. 362; [1377–78]: DL 48.010, keltéhez l. a 103. jegyzetet.

¹⁰⁷ 1354: DF 261.302; 1366: DL 5446, vö. *Engel* 1981. 3; 1372: DF 238.879; 1376: DF 238.937.

¹⁰⁸ **1336: Wenzel Gusztáv:** Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. I. Bp. 1874. 344. *Hedrich* várát *Fügedi* 1977. 152 Detrekővel azonosítja, én inkább Éleskőre, esetleg Jókőre gondolnék.

¹⁰⁹ 1338: DL 95.569; 1330: Apponyi 83. Éleskő 1385-ben is királyi vár (DL 42.328), de többet az Anjou-korból nem tudni róla.

Pozsony váráról nem szoltunk. Ez természetesen állandóan az ispáni tiszttel járt, és várnagya rendszerint az ispán bírói helyettese, a pozsonyi *vicecomes* volt.¹¹⁰

A mondottakból valószínűnek látszik, hogy a pozsonyi ispánságot mindjárt helyreállításakor (1323) a territoriális elv alapján szervezték meg. Nem mondható el ugyanez másik példánkról, a *sopronival egyesített vasi ispánságról*.

Sopron megye 1317/18-ban, Vas megye 1327-ben jutott a Kőszegiektől a király uralma alá. A két megye honorja 1328-ban négy személy kezén oszlott meg, azaz minden egyes királyi várra külön tisztségviselő jutott. Kapuvár várnagyságát a királyné udvarbírája, Hédervári Dezső soproni ispán viselte, aki, mint láttuk, egyúttal Világosvárt és a zarándi *comitatust* is birtokolta.¹¹¹ A három Vas megyei vár élén a Losonci-testvérek álltak: Tamás vasi ispán sárvári, István újvári, Dezső pedig kőszegi várnagyként. (Kőszegen tulajdonképpen két vár volt, az „alsó” a városban, a „felső” meg a hegyekben, de a kettő egyetlen uradalomnak volt a feje, kormányzatilag tehát a „két Kőszeg” – *Kethkuseg*, 1327 – egy várnak számított.¹¹²) Ez az elrendezés, tapasztalhattuk, a hódításnak volt a szokásos velejárója.

Két évvel később, amikor már Losonci István volt Vas megye ispánja, Hédervári Dezső elesett a havasalföldi hadjáratban, és így Károly Róbertnek alkalma nyílt, hogy a nyugati határvidék kormányzását új alapokra helyezze. Losoncra bízta Sopron megyét is, kezére adta mind a négy királyi várat – Losonci Dezsőt a bihari Sebesvár várnagyságával kárpótolta –, és ettől fogva a század legvégéig állandóan egy kézben volt egyesítve a vasi és a soproni ispán tisztje.

Az új kormányzati egység nagy váruadalmainál fogva egyike volt az ország legfontosabb honorjainak. Viselői közül az alábbiakat ismerjük:

- Losonci István (1331–33)
- Rátót Loránd (1333–36)
- Rátót Leusták, az előbbi testvére (1337–40)
- Lackfi István lovászmester, majd tárnokmester (1340–44)
- Mikcs bán fiai, István és Ákos (1344–46)
- Tót Lőrinc volt tárnokmester (1347–48)
- Kont Miklós pohárnokmester, az előbbi fia (1349)
- Wolfurti Rudolf és Ulrik (1350–52)
- Paksi Olivér királynéi udvarbíró (1353–54)
- Lackfi András királynéi tárnokmester (1355–56)
- Kont Miklós másodszor mint nádor (1356–67)
- Opuliai László herceg nádor (1367–69)
- Himfi Benedek volt bolgár bán (1369–70)
- Liszkói Pál asztalnokmester (1371)

¹¹⁰ 1331: AO II. 546; 1340: Monumenta ecclesiae Strigoniensis, III. Red. Ludovicus Crescens *Dedek*. Strigonii 1924. 362; 1359: DL. 41.387; 1368: F. IX/4. 147. Időnként maga az ispán is szerepel várnagyként (pl. 1341: AO IV. 83).

¹¹¹ L. a 67. jegyzetet.

¹¹² L. a 78. jegyzetet. Kőszegre 1327: HO I. 152, és vö. 1331: F. VIII/3. 525 (Nemeth Kutzig várnagyai), 1335: Sopr. I. 135 (castra regia Kuzeg).

Lackfi Imre nádor (1372–73)
 Kanizsai János (1373–74?)
 Szécsényi Frank (1374–78)
 Csáktornyai Lackfi István volt vajda (1379)
 Ostfi János (1379–81)
 Szécsi Miklós országbíró (1382)
 Szécsényi Frank, másodsor (1383–85)
 Kanizsai Miklós, 1388-tól tárnokmester (1387–98)¹¹³

A felsorolt, láthatóan sűrűn váltakozó tisztségviselők általában a „vasi és soproni ispán” (*comes Castriferrei et Soproniensis*) címet viselték, Kont Miklós nádort azonban egyes helyetteseinek kiadványai nem ispánként, hanem „a vasi és soproni ispáni honor birtokosaként” (*C. et S. comitatum tenens honorem*) emlegették.¹¹⁴ A lényegét illetően persze nem volt különbség: a honort egyformán kormányozták címüktől függetlenül, azaz alispánoknak vagy olykor ispánoknak nevezett bírói helyettesek, valamint várnagyok útján.

Bírói helyettesük három volt: a vasi, a soproni és a rábaközi. A vasi helyettes általában alispánnak (*vicecomes*) nevezte magát, egyedül Kont nádor egyik embere, Ravasz István mester (1357–59) használta következetesen az ispáni (*comes*) rangot. Tisztje azonban nyilván semmiben sem különbözött testvérétől, Ravasz Jánosétól, aki az utódjaként (1360–66) visszatért az alispáni titulushoz.¹¹⁵ Sopron megyében vegyesebb volt a gyakorlat. Itt Kont nádor helyettesei közül Szigeti Lanceus és Antimus (1361–62), valamint Chuzd-i János (1365–66) előfordulnak *comes*-ként is, *vicecomes*ként is, 1367 után pedig minden honorbirtokos helyettese állandóan a „soproni ispán”, (*comes Soproniensis*) címmel élt, időnként hozzáfűzve, hogy ezt urának személyében (*in persona*) cselekszi.¹¹⁶ A megyének tehát ezekben az évtizedekben két „ispánja” volt: az, akit az uralkodó nevezett ki a honor élére, és az, akire a kinevezett maga helyett a megyei hatóság vezetését bízta.

¹¹³ Vö. a két megye ispánjainak névsorát Wertner 55, 341–342, továbbá Reiszig *Ede: Vas vár-megye tisztikara a középkorban*. Kőszeg, 1940. A legfontosabb kiegészítések 1336: AO III. 290–295; 1369: Dl. 58.023; 1374: DF 251.763; 1377: *Házi I/1*. 173. Kanizsai Jánosról csak azt tudjuk, hogy valamikor 1374. nov. előtt volt vasi és soproni ispán (*Smičiklas* XV. 85), a legvalószínűbben 1373–74-ben. Szécsi Miklóst csak vasi ispánként ismerjük (Dl. 91.885), Liszkóit, Opuliai Lászlót, Lackfi Imrét csak soproniként. Az utóbbinak vasi ispánságát az teszi valószínűvé, hogy Sárvárott 1372-ben várnagya volt (Dl. 6070, idézi *Érszegi Géza: Sárvár története a középkorban*. Sárvár monográfiája, Szombathely 1978. 119.) Az alispánok archontológiája alapján feltehető, hogy Haholti Miklós Opuliai László vasi helyettese volt (1368: Dl. 68.248; 1369: Nagy Imre másolatai. Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár, Ms. 4923), Sárói László pedig Szécsényi Franké (1384: Dl. 91.907; 1385: Dl. 42.323). Sopronban Sár János lehetett Opuliai *comes*-e (1367: Dl. 48.015; 1368: Sopr. I. 379) Miks bán fiainak soproni alispánja 1344-től István mester volt (Dl. 86.143, vö. 1345: Dl. 40.938). Kont Miklósról *Engel* 1981. 4, továbbá a helyetteseiről, a Ravasz-testvérekről mondottakat (62. jegyzet).

¹¹⁴ Ravasz István mester 1357–59 (AO VI. 529; AO VII. 7; Dl. 103.297; TT 1908. 185).

¹¹⁵ L. az előző és a 62. jegyzetet.

¹¹⁶ 1361: Sopr. I. 334; 1362: F. IX/3. 284; Sopr. I. 335; 1365: Dl. 105.178; 1366: Sopr. I. 365, 369; 1367: Dl. 48.015; 1368: Sopr. I. 379, *Házi I/1*. 151–152; 1370: Sopr. I. 390; 1371: uo. 391; 1373: uo. 404; 1377: uo. 425; 1378: uo. 448, 450. Az *in persona* kitétel 1371-ben és 1373-ban szerepel.

A Sopron megye részét alkotó *rábaközi* kerület (*districtus*) élén az első évtizedekben a vasi és soproni alispánokkal egyenrangú tisztségviselő állt, aki általában ispánnak (*comes de Rabakuz*) nevezte magát, később azonban időnként alispánnak. Ő volt a mindenkori várnagya Sopron megye egyetlen királyi várának, *Kapuvárnak*, amely tehát a honor állandó részét alkotta.¹¹⁷

Vas megyében, mint láttuk, 1327 óta három királyi vár volt. Közülük *Sárvárnak* 1350-ben a vasi alispán volt a várnagya, 1372-ben pedig Lackfi Imre nádornak, a honor urának az embere. Korábban maguk az ispánok is gyakran tartózkodtak itt (1331, 1332, 1347).¹¹⁸ Kőszeg ugyancsak kedvelt lakóhelye volt az ispánoknak a század első felében (1335, 1339), várnagyaiként Lackfi István (1342), Tót Lőrinc (1348) és Kont Miklós nádor (1360) embereit említik. 1374 körül Erzsébet királyné lett az uradalom birtokosa, a várnagyi címet pedig ezóta (1374, 1385) maga az ispán viselte.¹¹⁹ *Újvárról* csak annyit ismeretes, hogy 1360/61-ben Kont Miklós vasi alispánja, Ravasz János ült benne várnagyként.¹²⁰

A két megyében idővel megnőtt a királyi várak száma. 1332-ben Károly Róbert a szentgotthárdi apátságtól cserével megszerezte *Dobrát*.¹²¹ 1340-ben, az utolsó osztrák háború befejezése után leszámolt a Habsburgokhoz húzó Kőszegiekkel. Vezére, az akkori ispán, Lackfi István lovászmester elvette tőlük *Lékát* (amelynek fejében a Zala megyei Kemend várat kapták meg), és nagyjából ugyanekkor királyi kézre jutott a szomszédos *Borostyánkő* is.¹²² Sopron megye határán, a Lajta mellett pedig Lackfi a király megbízásából 1340–41 táján felépítette *Szarvkőt*, hogy az osztrák támadásokkal szemben a továbbiakban védelmül szolgáljon.¹²³

Szarvkőt a király 1352 után kevéssel eladta a Wolfurtiaknak.¹²⁴ A többi vár a század végéig királyi kézen maradt, de sorsukról alig tudunk valamit. Egyedül Lékáról ismert, hogy 1347-ben Tót Lőrinc, 1350–52 között Wolfurti Ulrik birtokolta, tehát az

¹¹⁷ Kapuvárra és a Rábaközre *Fügedi* 1977. 83, továbbá 1322: Sopr. I. 89; 1341: AO IV. 77; 1344: F. IX/1. 333; 1349: DI. 41.100, 65 500–502; 1358: DI. 86.347; 1359: HO III. 174; 1377: HO I. 272; 1378: uo. 452, 483; 1379: HO I. 275. A király 1350-ben azt mondja egy Kapuvárhoz tartozó soproni várföldről, hogy „per nos ac comites Soprunienses seu castellanos dicti castrī nomine honoris regii hactenus possessa extitit”, Sopr. I. 213.

¹¹⁸ 1331: DI. 66.412; 1332: DI. 91.253; 1347: DI. 41.051; 1350: Századok 7 (1873) 246; 1372: I. fent a 113. jegyzetet.

¹¹⁹ 1335: AO III. 216; 1339: Sopr. I. 144; 1342: uo. 171; 1348: F. IX/1. 636; 1360: Sopr. I. 332. – 1374-ben Erzsébet királyné Frank vasi és soproni ispánhoz, valamint ennek kőszegi *alvárnagyához* intéz parancsot, F. IX/4. 580, és ugyanőt 1385-ben a másik Erzsébet kőszegi várnagyának titulálja (F. X/1. 209). Ez arra mutat, hogy a vár ekkoriban a királynéké volt, és csakugyan Kőszeg tartozékán, Locsmándon (vö. 1387: F. X/1. 389) 1381-ben Erzsébetnek saját népei laktak (populi seu jobagiones nostri, F. IX/5. 516).

¹²⁰ 1360–1361: F. IX/7. 490, 502; F. IX/3. 287.

¹²¹ F. VIII/3. 601.

¹²² Lékára 1347: Sopr. I. 199, a cserére 1370: Zala II. 40. Léka visszaszerzését szerintem tévesen szokás 1336 tájára keltezni, mivel Lackfi csak 1340 márc.-tól viselte a két megye ispánságát (vö. HO I. 179, AO IV. 3.). Borostyánkő először 1343-ban tűnik fel Lajos király birtokában (*H. Prickler*: *Geschichte der Herrschaft Bernstein. Burgenländische Forschungen* 41 (1960) 166.), 1339-ben még a Kőszegieké volt (Századok 29 (1895) 143–144).

¹²³ (1340–41): Sopr. I. 159; 1343: Sopr. I. 199.

¹²⁴ 1352-ben még királyi vár; 1363-ban a Wolfurtiaké (*Fügedi* 1977. 196).

ispáni honorhoz tartozott. 1353-ban azonban már nem, mert külön várnagysággént a nádor fia, Gilétfi János kapta meg.¹²⁵ Feltűnő azonban, hogy Gilétfi kívül az egész időszakból (1330–85) mindössze még egy olyan várnagyról tudunk egész Vas megyében, aki közvetlenül a királytól kapta tisztségét: Ostfi János, a későbbi ispán 1375-ben borostyánkői várnagyként fordul elő.¹²⁶ Vajon arra mutat ez, hogy a vasi várak általában az ispáni honorral jártak? Lehetséges, sőt valószínű, de biztosat mondani egyelőre nem tudunk.

A pozsonyi és a vasi–soproni honor példájából többé-kevésbé el tudjuk immár képzelni az anyaország kormányzatát. Az egy vagy két, olykor több megyéből álló honor birtokosa az országnagyok egyike, igen gyakran valamelyik országos vagy udvari főméltóság. Ő a királyság helyi reprezentánsa, még akkor is, ha nem megyéjében, hanem az udvarban tartózkodik. Honorja két összetevőből áll: az ispáni joghatóságból, amelyet a rábizott területen bírói helyettesei gyakorolnak a helyi hatóság élén hol ispáni, hol alispáni vagy más hasonló címmel; továbbá a királyi várakból és birtokokból, amelyeknek hasznélvezete őt illeti, s amelyeket szintén helyettesei – várnagyai, ill. alvárnagyai – útján igazgat. A honor két összetevője azonban szoros egységet alkot, ami megnyilvánul az apparátus működésében is. Személyileg nincsenek külön alispánok és külön várnagyok; egyetlen személyzet van, a honorbirtokos kísérete, amelynek tagjai uruk nevében kormányozzák a honort, alispánként és várnagyként egyszerre. A honor tehát egyrészt várakra épülő hatalmi szervezet, másrészt joghatósági körzet, akárcsak a 13. században, és a vezetésében ugyanazok az elvek jutnak érvényre, mint magának az országnak az irányításában.

A hódítást követő évtizedeket a hatalom fokozatos koncentrálódása, nagyobb szervezeti egységek kialakulása jellemezte. A Károly Róbert által életre hívott várnagyságok a század második felére túlnyomórészt eltűntek, s vagy magánkézre kerültek,¹²⁷ vagy beleolvadtak egy-egy nagyobb honorba. A Dunántúlon például 1330 körül Csesznek és Hölgykő, Csókakő és Gesztes, valamint Vitány váruradalmi még három kisebb honort alkottak Németi Himfi László, Csór Tamás, illetve Maróti Mihály várnagysága alatt.¹²⁸ Mindebből néhány évtized múltán semmi sem maradt. Hölgykőt a király lerontatta, a többi négy vár pedig az 1370-es években már a nagy bárók egyikét, Gönyüi János asztalnokmestert, Csór Tamás fiát uralta.¹²⁹ Pontosan ugyanez a folyamat figyelhető meg az ország délkeleti szögletében. Az 1320-as években még külön ispánok, illetve várnagyok parancsoltak Miháld és Zsidóvár, Sebes, Illyéd, Haram, Érdsomlyó és Krassófő,

¹²⁵ 1347: F. IX/1. 495; 1353: F. IX/2. 223, 298.

¹²⁶ Dl. 83.344, idézi Fügedi 1977. 112.

¹²⁷ Pl. Cserög 1342/72 között (Wertner 185, Csánki II. 232), Kórógy 1343-ban (Fügedi 1977. 153); Bátorkő 1350-ben (Kumorovitz Lajos: Veszprémi regeszták. Bp. 1953. 426. sz.), Makovica 1364-ben (Fügedi 1977. 165) stb.

¹²⁸ Hölgykőre és Csesznekre, amelyek a bakonyi ispánsággal jártak együtt: (1326–30): F. VIII/5. 210; Csókakőre és Gesztesre 1331: AO II. 541, 1336: AO III. 68; Vitányra 1324: Smičiklas IX. 173; 1328: DF 257 972.

¹²⁹ 1379: Dl. 101.919, vö. Engel 1981. 12. Csókakőn utoljára 1355-ben találkozunk várnaggyal (Dl. 64.675), Vitányon 1353-ban (Dl. 4000). Hölgykőre Fügedi 1977. 142.

ill. Temesvár váraiban. Nagy Lajos halála idején már az egész terület Garai Miklós nádor honorja alá tartozott.¹³⁰

A hatalomnak ilyen és ehhez hasonló ideiglenes, alkalmi tömörülései mellett kialakultak a század folyamán szilárdabb, már-már „intézményesült” szervezetek is. Ilyen volt mindenekeelőtt a *macsói bánság*, amely az ország déli megyéiben keletkezett Károly Róbert uralma idején. A bánok hatalmi bázisa tulajdonképpen a Száván túl, a Szerbiától 1319-ben elfoglalt területen feküdt, de 1320–1333 között fokozatosan fennhatóságuk alá kerültek a szomszédos határvidék megyéi is: 1320-tól Valkó és Bodrog, 1328-tól Baranya és Szerém, végül 1333-tól Bács.¹³¹ Ettől fogva a 15. század közepéig a bán viselte az öt megye ispáni tisztségét,¹³² és ő rendelkezett a terület királyi váraival, a baranyai Harsánnyal és az először 1387-ben említett szerémségi Kölpénnyel.¹³³ A 14. század derekára lassanként a székelyek ispánjának (*comes Siculorum*) tiszteje is jelentős intézménnyé fejlődött. Fennhatósága alá került a királyné beszercei ispánsága Radnával együtt (1322, 1334), a megyesi *comitatus* (1339), végül a brassói is (1344), s ettől kezdve mindez együtt alkotta a vajdáétól független székely ispáni honort, amelyhez a 14. század folyamán két királyi vár, a barcasági Hóltóvény (1335) és a később Torda megyébe számított Görgény (1358) tartozott.¹³⁴ Hasonlóan állandó jellegű szervezet volt az *országbírák* honorja, amely a Vág melletti Beszterce (1325), Várna (Varin, Óvár, 1338), Zsolna (1352), Sztrecsén, Rajec, Budetin (1358), Lietava (1384) és Hricsó (1385) várak uradalmait, tehát Trencsén megye későbbi északi felét foglalta magába. E várak legtöbbször, vagy talán mindegyike attól fogva, hogy ispánjuk (*comes de Wara*, 1323), Köcski Sándor 1324-ben az országbíró székébe emelkedett, rövid megszakítással (1373) állandóan e méltósággal járt együtt.¹³⁵

8.

A honor rendszere, amelynek főbb vonásait és alapelveit a fentiekben ismertettük, egészében meghatározta ugyan az Anjou-királyság struktúráját, de uralma korántsem volt kizárólagos. Még azt sem mondhatjuk, hogy kiterjedt volna a királyi várak összességére. A 14. században is, miként korábban, találkozunk olyan birtokokkal és jövedelmekkel,

¹³⁰ Miháld és Zsidóvár 1322: Dl. 99.892; Sebes 1318: AO I. 471; Illyéd 1319: Dl. 43.172, vö. Krassó III. 56; Haram 1330: F. VIII/3. 423; Érsomlyó és Krassófő 1323: DF 254.749, 1335: AO III. 201. Garai itteni uralmára l. a 40. jegyzetet.

¹³¹ Wertner 589, 596, 600, 607, 66, 180; 1320: AO I. 574; 1328: F. VIII/3. 290; 1333: Zichy I. 417. Vö. Emerich *Szentpétery*: Das Banat von Machow (Macsó). Ungarische Rundschau 4 (1915) 872–883.

¹³² Bodrog megye 1342 után egy pár évig külön ispánt kapott: Wertner 607.

¹³³ Harsányra Györffy I. 313; 1375: Dl. 6256; 1377: DF 259.872; 1378: Zichy IV. 49; Kölpényre 1387-re F. X/1. 415.

¹³⁴ Görgényre 1358: AO VII. 113; Hóltóvényre 1335: ZW. I. 468; 1344: ZW. II. 16; 1377: uo. 480. Besztercére Györffy I. 558. Radna 1385 körül is a székely ispán tisztségéhez tartozott: DF 252.834. Az ispánsággal járó hivatalokra 1334: ZW. I. 459; 1339: uo. 500; 1344: F. IX/1. 263.

¹³⁵ Fekete Nagy Antal: Trencsén vármegye. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 4. k. Bp., 1941. 11–12 és a megfelelő váraknál; vö. még Engel 1977. 187–188. – 1373-ban Zámbo Miklós óbudaí várnagy volt a beszercei *comes*: DF 261.460, 1384-ben pedig Horváti János, volt macsói bán „comes castrorum prope Vag existentium”: Dl. 7066.

amelyek a királyi család sajátképpen *magánbirtokainak* számítottak, ki voltak véve a honorok alól, és – legalább forma szerint – külön apparátus igazgatása alá tartoztak, amely túlnyomó részben a királyi *aula* szerényebb származású lovagjaiból és „ifjaiból” tevődött össze. Ennek a királyi magánvagyonnak alkották részét a királynék tartására rendelt javak is, köztük váruradalmak, amelyek számát 1380 táján legalább 15-20-ra kell becsülnünk. Erről a témakörrel azonban, beleértve az *aula* politikai szerepét is, kutatások híján vajmi kevés biztosat lehet mondani. A probléma érzésünk szerint összefügg a „király” és az „ország”, *aula* és bárók 14. századi viszonyának egyelőre feltáratlan kérdésével, nem választható el a többi, hasonló státusú birtok – királyi és királynéi városok, hospes- és bányásztelepülések, udvarnokfalvak stb. – jogállásának átfogó vizsgálatától és így más összefüggésben tárgyalandó.¹³⁶

Nem terjedt ki a honorrendszer az ország egész területére sem. Már a 14. század közepén is találunk megyéket, amelyekben sem királyi vár, sem számottevő királyi vagy királynéi birtok nem volt, és így főleg nemesek uralma alatt álltak. Ilyenek voltak pl. Ung, Gömör, Szabolcs, Kraszna, Bodrog, Győr és Zala. Különös véletlen, hogy a megyei intézmény fejlődését legjobb ismerője, Holub József annak idején éppen Zala mintáján próbálta megrajzolni, és talán ennek tudható be, hogy a honor intézménye az ő alapos kutatásai után is homályban maradt.¹³⁷ Mindezek a megyék ugyanis – a királyi uradalmak hiánya folytán – már a 14. században is lényegében nemesi megyéknek tekinthetők, és nem fedezhetők fel rajtuk az Anjou-kori „hűbérrendszer” sajátos vonásai.

Mindemé korlátok ellenére a 14. századi királyság politikai arculatára a bárói honorok meglelte nyomta rá a bélyegét. Sajátos struktúráját a királyi várak határozták meg, és e struktúra nyomban szét is esett, mihelyt a várak fölötti ellenőrzés kicsúszott az uralkodó kezéből. Alig néhány évtized telt el Nagy Lajos halála után, és az Anjouk „hűbéri” államának romjain már megszületett egy új politikai szervezet: a rendi állam.¹³⁸

¹³⁶ A 14. századi királyi auláról Kurcz 52–105, aki utalt az udvari lovagok politikai szerepére is, és felhívta a figyelmet a nyugati, elsősorban a joggal „meglepőnek” minősülő angol párhuzamokra. Ezek az újabb irodalom tükrében még inkább szembeszökőek (Michael Prestwich: War, politics and finance under Edward I. London 1972; B. F. Byerly–C. R. Byerly: Records of the Wardrobe and Household, 1285–1286. London, 1977; J. O. Prestwich: The military household of the Norman kings. The English Historical Review 96 (1981) 1–35, benne az 1300 körüli Household rövid áttekintésével). Érzésem szerint az aulát, mint a királyi família magánjellegű intézményét meg kell különböztetnünk a királyi curia-tól, a főpapok és bárók „közjogibb” jellegű testületétől még akkor is, ha egyes báróiak forma szerint az aula tagjai voltak, és ha a curia szó ebben az értelemben Magyarországon csak ritkán volt használatos (pl. 1397: Dl. 87.649, „immediate a curia nostra” bírt várakról). Az Anjou-kori hatalom kettősségének izgalmas kérdésére Gerics József: A magyar királyi kúriai bíraskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. Jogtörténeti tanulmányok. I. Bp., 1966. 285–306, különösen 300. A királyi és királynéi magánbirtok 14. századi jellege teljesen tisztázatlan; a kérdés az aula további propozíciói vizsgálata nélkül aligha lesz megoldható.

¹³⁷ Holub József: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929.

¹³⁸ A forrásadatok értékelését rendkívül megnehezítette, hogy a kutatásban – mind az intézmény-, mind a társadalomtörténetben – a 14–15. század szervesen összefüggő, lényegében azonos struktúrájú és így együtt tárgyalható, sőt tárgyalandó korszakként szerepelt hosszú időn át, „korszakváltásnak” pedig az 1300 körüli évtizedeket volt szokás tekinteni. A 15. század korszakos jelentőségét az alkotmánytörténetben először Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története. Bp., 1941. 93 kk. az állam fejlődésében és a társadalom rendi átforgalmazásában Mályusz Elemér (A magyar társadalom a

A politikai átalakulás rugója a királyi várrendszer gyors összeomlásában keresendő. Nem fejezhetjük be e tanulmányt anélkül, hogy ennek a ténynek a jelentőségét legalább egy példán ne érzékeltessük.

A vasi ispánságot, amely a 14. században a korona egyik ékessége volt, hét váruradalmával együtt még ép egészként kapta meg 1386-ban a magyar trónra aspiráló Zsigmond őrgróf a két királynétől. Ekkor azonban a polgárháború, majd a hívek jutalmazásának évei következtek. Mindjárt trónra lépte után, 1387 áprilisában Zsigmond elajándékozta Dobra várát, májusban pedig Kapuvárt, 1388-ban zálogba vetette Borostyánkőt, 1390-ben Lékát és Sárvárt. 1391-ben Újvártól és az Őrség kerületétől vált meg örökre, 1392-ben Kőszeg uradalmától. Befejezésül az elzálogosított javak végleges eladományozása következett: 1392-ben Borostyánkő, 1397-ben Léka és 1409-ben, a megye utolsó királyi váraként Sárvár jutott magánkézre. Az utolsó nyílt település, amely még a királyt ismerte el urának, az egykori megyeszékhely, Vasvár volt. 1423-ban ez is új földesúrnak, a Gersei Pető családnak volt kénytelen hódolni.¹³⁹ 1440 körül a hajdani vasi–soproni honor már elfelejtett intézmény volt. Egykori királyi váraiból ekkor már az új, örökletes vagyonnal rendelkező bárók: a Kanizsaiak, Garaiak, Szécsiek és Lévai Csehek parancsoltak a két megye népeinek.

Rövidítések

- AO = Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk. *Nagy Imre* et al. I–VII. Bp., 1878–1920.
- Apponyi = A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. I. 1241–1526. Bp. 1906.
- Bánffy = Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Iosonczy Bánffy család történetéhez. I. Szerk. *Varju Elemér*. Bp., 1908.
- Bónis* = *Bónis* György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár (1947).
- Csáky = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. 1. rész. Bp., 1919.
- Csánki* = *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III, V. Bp., 1890–1913.
- DI. = Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti Gyűjtemény
- DF = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- Doc. Val. = Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Usque ad annum 1400 p. Christum. Edd. *Antonius Fekete Nagy* et al. Bp., 1941.
- Engel 1977* = *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Bp., 1977.
- Engel 1981* = *Engel Pál*: A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. Történelmi Szemle 24 (1981) 1–19.
- F. = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera *Georgii Fejér*. I–XI. Budaë, 1829–1844.

Hunyadiak korában. Mátyás király Emlékkönyv. Bp. [1940]. I. 311–433) és *Bónis* 505 hangsúlyozta. (Ennek szellemi előzményeiről *Bónis György*: Recherches hongroises sur les institutions des Ordres. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 17 (1971) 189–194.) Az eredmények korszerű összefoglalása *Bak János M.*: Königtum und Stände in Ungarn im 14–16. Jahrhundert. Wiesbaden, 1973. 1 kk, 39 kk.

¹³⁹1423: DI. 92.613. Az egyes várakra *Engel 1977*. Adattár a megfelelő helyeken. (Sárvár eladományozása 1409-re tehető, mert ez évi várnagya, Pero azonos személynek látszik Ozorai Pipó 1407-i tordai sókamarásával: ZW. III. 425.)

- Fügedi* 1977. = *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp., 1977.
- Győrffy I.* = *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A–Cs. Bp., 1963.
- Házi I/I* = *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I. rész 1. k. Sopron, 1921.
- HO = Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiad. *Nagy Imre* et al. Győr–Bp., 1865–1891.
- Károlyi = A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. Kiad. *Géresi Kálmán*. I. Bp., 1882.
- Krassó = *Pesty Frigyes*: Krassó vármegye története. III. Bp., 1883.
- Kurcz* = *Kurcz Ágnes*: A magyarországi lovagi kultúra kérdései (XIII–XIV. sz.) Kandidátusi értekezés. Bp., 1975. (Kézirat.)
- Smičiklas* = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Red. Tadeus *Smičiklas*. XI–XV. Zagrabiae, 1900–1934.
- Sopr. = Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. *Nagy Imre*. I. Sopron, 1889.
- Sztáray = A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk. *Nagy Gyula*. I. Bp., 1887.
- Teleki = A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Szerk. *Barabás Samu*. I. Bp., 1895.
- Temes = Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez. I. 1183–1430. Kiad. *Ortvay Tivadar*. Pozsony, 1896.
- TT = Történelmi Tár. Kiad. a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága. Bp., 1878–1911.
- Wertner* = *Wertner Mór*: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. TT 1906. 583–609, 1907. 1–69, 161–198, 327–354.
- Zala = Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk. *Nagy Imre* et al. I–II. Bp., 1886–1890.
- Zichy = A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk. *Nagy Imre* et al. I–XII. Pest–Bp., 1871–1931.
- ZW. = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Edd. *Franz Zimmermann* et al. I–IV. Hermannstadt, 1892–1937.
- ZsO = Zsigmondkori oklevéltár. Összeáll. *Mályusz Elemér*. I–II. Bp., 1951–1958.

F Ü G G E L É K

A temesvári királyi uradalom 1372. évi számadásai

A számadás, amelynek szövegét az alábbiakban közzétesszük, az Országos Levéltár Középkori gyűjteményében található Dl. 37.186 jelzet alatt. Provenienciája ismeretlen, de nagyon valószínű, hogy eredetileg vagy a Nemzeti Múzeum Törzssanyagának, vagy a körmendi Batthyány-levéltárnak Himfiriataihoz tartozhatott. A szöveget egy hatlappos papírfüzet tartalmazza, amelynek utolsó (6^v) oldala üres. Készítéskor három darab 15 × 21 cm méretű papírlapot hosszában félbehajtottak, és középen összefűzték. A 6. lapon vízjel látható (két kör) abból a típusból, amely 1360–1372 között Franciaországban volt elterjedve számos változatban (Vö. C. M. *Briquet*: Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. 2. éd. Leipzig, 1923. II. nr. 3142. Az azonosításban *Bogdán István* segítségét köszönöm.)

A számadást, amely egyébként keltezetlen, bizonyos Pál fia Miklós mester állította össze ura, Miklós mester részére, aki Himfi Benedek volt bolgár bán öccse volt, a temesvári királyi uradalom bevételeiről és kiadásairól. Ez azokban az években történhetett, amikor Himfi másodízben viselte (1371–1375) a temesi ispán tisztjét. Az 5^v oldalon található konkordanciából (*feria tertia videlicet in festo sancti Viti*) megállapítható, hogy pontosan 1372-ben készült, így feloldhatók a szöveg többi dátumai is, és kitéjük, hogy a számadás az ápr. 28–jún. 27. közötti két hónapra terjedt ki. Készítőjét azzal a Pál fia Miklós mesterrel azonosíthatjuk, aki 1374–1375-ben Krassó megye alispánja és harami várnagy volt. Többet sajnos nem tudni róla. A füzet tartalma mindvégig az ő keze írását mutatja; tollforgatáshoz szokott, iskolázott kézre vall, grammatikája és helyesírása azonban nem mindenütt éri el a hivatásos notariusoktól megszokott színvonalat.

Az egyes rovatok elrendezése külön elemzést kíván. Itt csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a számadó mind a bevételeknek (2^v, 4^r, 5^r), mind a kiadásoknak (1^r, 1^v, 2^r, 3^r, 5^v, 6^r) több rovatot nyitott.

- 1^r Nota quod ego magister Nicolaus Pauli¹ de denariis quos Benedictus dictus Sclavus michi solvit, ex mandato domini nostri videlicet Benedicti condam bani² Iohanni^a filio^b Petri³ dedi X flor. Item de eisdem denariis de predicto Iohanni (!) filio^b Petri ex mandato eiusdem domini bani destinavit^c domum XX flor.
Item domina de denariis predictis recepit I flor.
Item de tributo Themesiensi aucepi ex vestro mandato dedi LXXII denarios.
- 1^v Sumpma expensarum ad coquinam et ad alia quevis necessaria pro calciis, pro feno, pro pabulo, pro laboratoribus sagene seu rethe, etiam quantos domine dedi:
A feria quarta proxima post festum sancti Georgii martyris (*ápr. 28.*) usque feriam sextam proximam post festum Corporis Christi (*máj. 28.*) sunt LXII flor. cum ducentis (?)^d denaris (!) computando.
Nota quod post festum Corporis Christi die sabbato proximo (*máj. 29.*) domine dedi II flor. de tributo Themesiensi.
Item in monlendinis (!) molluerunt VIIIe cubulos frugum, videlicet cum cubulo Themesiensi.
Item ex mandato domini bani pro calciis L denarios.
Item domine dedi XVII denar.
Item ex mandato domine XXXX denarios Egidio.
Item domine de tributo dedi III^l flor.
Item de tributo Themesiensi † flor.
Item de tributo Themesiensi domine dedi III flor.
Item [de] tributo etiam dedi † flor.
Item pro XX^{ti} denariis remutavi tunicam Chepaan a sartore.
Item banbusium Laurentii quocy remutavi^f pro XXVI denar.
Item unum negotium videlicet kengel nomine domino meo comparavi pro XX denariis.
Item de tributo Themesiensi remutavi pannum domine mee pro XXXVI denar.
- 2^r Item post recessum vestre dominationis de tributo Themesiensi solvimus laboratoribus rete CLX denar.
Item XXXII denar.
Item XXXII de tributo Themesiensi.
Item XVI denar.
Item de tributo Temessiensi in festo beati Basillidis (*jun. 12.*) pro pauperibus et ad coquinam, necnon pro comparationibus III florenos.
Item in sequenti dominjca (*jun. 13.*) de eodem LX den. ad quoquinam.
Item eisdem laboratoribus sagene dedi XXIII denar.
Item feria tertia (*jun. 15?*) XXIII denar.
Item eisdem laboratoribus XXIII dedi denar.
Item etiam dedi XVI denar.
Item etiam dedi XXXII denar.
Item similiter XXXII denar.

^a Előtte kihúzza: Iohanni magistro ^b Két helyen: *filii*

^c Előtte kihúzza: *misi* ^d Rövidítve: *d^eci* ^e Kihúzza: *tres* ^f kihúzza: *domine mee de rasore*

¹ Pál fia Miklós mester, Himfi Miklós familiárisa, 1374–75 harami várnagy és krassói alispán (Krassó III. 126, 127).

² Himfi Benedek volt bolgár bán (1366–69), ekkor temesi ispán (1371–75: F. IX/4. 340; Temes 123, 133; *Pesty Frigyes*: A szörényi bánóság és Szörény vármegye története. III. Bp., 1878. 6).

³ Sárosdi Péter fia János mester, Himfi Benedek vezető familiárisa, ekkor (1372) temesi alispán (Temes 121).

(*A lap alján:*)

Sumpna expensarum postquam domina transivit ad nuptias^g de omnibus est sciendum videlicet de solu(tionibus?) VI^h flor.

2^v Nota omnia ista venerunt post transitum vestre dominationis^h:

In tributo habuimus III flor.

Item secundario habuimus I flor.

Item de molendinorum (!) habuimus 4 flor.

Item de tributo Themesiensi I flor.

Item de tributo 4 flor. habuimus.

Item de molendinis in Remete⁴ habitis II flor.

Item de eisdem molendinis habuimus II flor.

Item etiam de molendinis in Remethe habitis vestre dominationi dedi I flor.

Item de tributo Themesiensi habuimus IIII flor.

Item de tributo III flor.

3^r Item in festo sancti regis Ladislai (*jún. 27.*) XXXX flor. (*A lap alsó fele üres.*)

Item nota omnia ista fuerunt post transitum domine mee:

Item pro XXI denar. comparavi crbas videlicet zekfu.

Item pro XV denar, ad coquinam comparavi carnes bovinas.

Item pro XV denar. etiam carnes bovinas ad coquinam.

Item pro VII denar.

Item pro X den. ollas comparavi.

Item domino meo currigiam pro sella XXVIII d.

Item ferreum kengel nomine cum renka et cum alio negotio pro XX denar.

Item de tributo Themesiensi, postquam dominus domum venit, ad coquinam dedi L denar.

Item sexta feria domino bano ad coquinam expendi CXV denar. (*A lap alsó fele le van vágva, valószínűleg üres volt.*)

3^v (*Üres.*)

4^r Item nota de collectis de duabusⁱ civitatibus exigitis, videlicet de Themesuar et de Somplio⁵ quantos michi dederunt super CCCC quanti^k fuerunt remanserunt in illis LXXXVI flor.

Item etiam super prescriptis expensis remanserunt XXV flor.

Quosquidem denarios prescriptos dedi vestre dominationi, vos eosdem denarios fecistis dividere clientibus vestris quando ad regem transivistis.

(*A lap alsó fele le van vágva.*)

4^v (*Üres.*)

5^r Item de Peryemus⁶ et de Kenez⁷ cum suis tenuitis dederunt michi III boves.

Item magister Lucasius de Lugas⁸ dedit XII boves.

^g nupties^h Alatta kihúzza: *Nota magister Dyonisius*

ⁱ duobus^k előtte kihúzza: *quantos*

⁴ Valószínűleg a Temesvár mellett K-re fekvő Remete (Temesremete, ma Remetea Mare) értendő (*Csánki* II. 60; *Coriolan Suciu*: Dictionar istoric al localităților din Transilvania. I–II. Bucu-rești, 1967. II. 75), de lehetséges, hogy a Himfiek Krassó és Temes megyei birtokainak egyik központja, a másik Remete, amely távolabb DK-re, a két megye határvidékén feküdt (*Györffy György* szíves közlése szerint; vö. *Csánki* II. 106).

⁵ Mezősomlyó (Krassó m.) királyi civitas, a mai Semplacul Mare (Nagysemlak) mellett É-ra (*Györffy György* közlése; vö. *Csánki* II. 97).

⁶ Perjémes (Csanád m.), ma Periam (Perjámos), 1347/48-ban királyi jobbágyokkal (*Borovszky Samu*: Csanád vármegye története 1715-ig. Bp. 1896–1897. II. 486; *Suciu* i. m. II. 34).

⁷ Kenéz (Csanád, később Temes m.), ma Satchinez (Knéz, Temeskenéz) (*Csánki* I. 698; *Suciu* i. m. II. 98).

⁸ Lugas (Temes m.), ma Lugoj (Lugos), civitas és kerület (*provincia, districtus*), a temesi ispánság tartozéka, 1368-ban királyi jobbágyokkal és Himfi Benedek bolgár bán officialisával (Doc. Val. 213, vö. F. IX/4. 120; *Csánki* II. 18; *Suciu* i. m. I. 365).

- Item Nicolaus dictus Almus de Hodus⁹ et de Ezkalla¹⁰ dedit VIII boves.
(A lap alján:)
 Item idem Nicolaus filius Almus de Ezkalla cum suis tenentis solvit michi XXXXII flor. cum centum denar.
- 5^v Nota¹ feria tertia videlicet in festo sancti Vity (*jun. 15.*) septem carpentariis dedi cuilibet ipsorum III flor.
 Item magistro eorundem dedi IIII flor.
 Item domino bano comparavi decem ulnas pannorum Coloniensium.
 Item iuveni Volachy (!) pro I flor. comparavi calcium etiam sub tunica domini bani sendonem.
 Item pro LX denar. comparavi duo negotia kondreg et mentenk nomine.
 Item est sciendum quod premissas solutiones feci etiam de collectis Moxond¹¹,
 Sumpma denar. pro carpentariis expensis XXVIII flor. de collectis Moxond.
(A lap alsó harmada tures.)
- 6^r Nota quod de denariis quos Benedictus dictus Sclavus michi solvit de illis domina recipit I flor.
 Item pro X flor. et sexaginta duobus cenar. comparavit bissum sericum et sertam.
 Item VI flor. de illis dedi carpentariis.
 Item I flor. et LXXV denar. pro comparatione vini dedi.
 Item domino meo videlicet magistro Nicolao¹² comparavi secundum dimidium ulnas panni Bochemicali (!) LXVI denar. etiam de illis.
 Item de illis LV dedi pro barzano.
 Item pro serico sartori Petro XVI denar.
 Item pro XX denar. remutavi vagium aucepis.
 Item Michaeli filio^m Bekee de collectis in Moxond exigitis dedi VI flor. ratione huius quod ad regem transivit.
 Item de eisdem collectis I flor. dedi Paulo Gyalak dicto.
 Item pro L denar. banbusium Dominici etiam de eisdem collectis videlicet in Moxond.
 Item pro I flor. et V denar. etiam de collectis de Moxond exigitis domino comparavi unum frenum cum suis pertinentiis que ad sellam conveniunt
 Item de eisdem Mychaeli filiatori ligaturarum XII florenos per centum denar.
(Üres.)

II. Энгел

ХОНОР, КРЕПОСТЬ И ИСПАН ОЧЕРКИ ПО ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЙ Системе анжуйского королевства

(Резюме)

Исследователей венгерского средневековья уже давно занимает вопрос вассалитета. Вопрос поставлен по следующему: существовали ли в средневековой Венгрии аналогичные западному вассалитету учреждения, и если да, то каковы они были. Исследователи были склонны считать самым характерным явлением венгерского феодализма учреждение *фамилиаритета*, существование которого открыл Дьюла Секфю в 1912-ом году. Основой аналогии являлось то, что связь между

¹ A fölötte levő sorban kihúzva: *Nota feria tertia proxima post festum^m filii*

⁹ Hodos (Temes m.), 1371/72 királyi civitas és districtus (Doc. Val. 239 sk), 1389 királyi falu (Temes 181), ma Hodosz (Krassóhódos) (*Csánki* II. 17; *Suciu* i. m. I. 292).

¹⁰ Oszkola (Temes m.) falu és districtus, ma Sculia (Szkulya) (*Csánki* II. 54; *Suciu* i. m. II. 111).

¹¹ Makszond (Keve m.) civitas és districtus (*Csánki* II. 119), ma Alibunar (*Györffy György közlése*).

¹² Himfi Miklós mester, Benedek bán öccse. (Itteni szereplésére pl. (1374): Temes 115).

господином (*dominus*) и состоявшим на его службе *фамилиаром* напоминала связь между сеньором и вассалом. Однако эта аналогия ослабляется тем обстоятельством, что венгерский *фамилиар* обязывался исключительно как лицо, а его поместье — если он его имел — оставалось во всех отношениях независимым от господина потомственным имением.

Водной своей короткой статье (Хонор. *Történelmi Szemle*, 1981/1, 1—19. стр.) автор данной работы уже высказался за то, что в Венгрии до 15-ого столетия существовало такое — до сих пор неизвестное-учреждение, которое представляет более близкую аналогию вассалитету, а это: служебный лен, т. н. *хонор*, в вымершей вулгарной венгерской форме: «*becsű*» (почёт) (сравни: по венгерски: *becsület*, по латински: *honor*, по немецки: *Ehre*). В данной статье автор излагает подробнее это же своё мнение, попробует подтверждать свою позицию источниками 14-ого столетия.

Служебные лены 14-ого столетия составились из королевских, в первую очередь из крепостных поместий. При Анжуйских королях приблизительно половина крепостей страны (150 крепостных поместий) сосредоточивалась в руках короля. Исследователи до сих пор стояли на позиции, что с точки зрения короны королевские крепости имели в первую очередь экономическое значение; они являлись центрами личных поместий короля, доходы которых взыскивал поверенный короля, кастеллан (*castellanus*). Согласно этому, система крепостей в принципе было независимое учреждение от комитатов, которые являлись территориальными, «управленческими» единицами страны, и во главе которых стояли выполняющие «государственно-правовую» функцию (в первую очередь функцию судьи) ишпаны (*comes*). Они были выдвинуты на эту должность королём.

В отличие от такой традиционной трактовки, автор статьи попробует доказать, что королевские крепости имели в первую очередь политическое значение. Во их главе вообще стояли не кастеляны, а главные сановники страны, бароны (*barones*), которые носили чин ишпана как владельцы служебной должности (*honor*), и вместе с чином ишпана имели королевские крепости отдельных комитатов как жалованные крепости, «на срок желания короля», (*durante beneplacito*) то есть на срок выполнения должности. Доходы этих служебных ленов они не сдали в казну, а сами проживали. Значит, бароны — палатин, главный судья, воевод, баны баны и ишпаны главнейших территорий — управляли отдельными регионами страны, выполнили там юридические функции над населением, и пользовались королевскими поместьями региона.

Бароны вообще находились во дворе короля, или выполнили политическую миссию, поэтому не сами управляли своими хонорами, а с помощью своих фамилий или своих фамилиаров. Братья барона являлись совладельцами хонора, а фамилиары наверно участвовали в его прибылях.

Кроме больших «ленов», охваченных целые провинции (Трансильвания, Славония) или нескольких комитатов, существовали и маленькие, которые содержали всего одну королевскую крепость. И наконец, маленькая часть королевских крепостей являлась личным поместьем короля, управление которых обычно было подчинено королевне.

И так, политическая система Венгрии в 14-ом столетии напоминает раннее политическое устройство Западной Европы, а её терминология аналогична терминологии норманских и каталонских учреждений. Однако на основе венгерской системы не сложилась вассальная структура, поскольку понятие унаследованного лена не могло проникнуть в венгерское право владения. Дворянство — по западным понятиям — владело своим имением как аллодом, и когда короли Жигмунд и Альберт раздали преобладающее большинство королевских крепостей по праву наследования, они перешли в имение своих сторонников как аллоды.

Pál Engel

HONOR, CASTRUM, COMITATUS

Études sur le système gouvernemental du Royaume des Anjou

(Résumé)

Le problème du féodalisme occupe depuis longtemps les recherches médiévales en Hongrie. Il peut être résumé comme suit: y avait-il dans la Hongrie médiévale des institutions qui puissent être mises en parallèle avec celles du féodalisme occidental, et si oui, quelles étaient-elles? Les chercheurs avaient surtout tendance à trouver dans l'institution de la *familiaritas*, découverte en 1912 par Gyula Szekfű, la manifestation hongroise la plus caractéristique du féodalisme. L'analogie était fondée sur le fait que les rapports entre le *dominus* et le *familiaris* engagé à son service rappelaient les rapports, caractéristiques du féodalisme, entre seigneur et vassal. L'analogie est cependant infirmée par le fait que le *familiaris* hongrois ne s'engagea à des services que pour sa propre personne. S'il avait une propriété, celle-ci est restée sa possession héritée, indépendante du seigneur à tous les égards.

Dans une brève étude (Honor, in *Történelmi Szemle*, 1981, 1–19) l'auteur affirme que jusqu'au XVe siècle il y avait en Hongrie une institution, inconnue jusqu'ici, qui a des analogies proches avec le féodalisme: le fief relevant de la fonction accomplie, le *honor*. Dans sa présente étude il développe cette idée et se sert de sources documentaires du 14e siècle pour la démontrer.

Au 14e siècle ces fiefs comprenaient les domaines royaux, en premier lieu ceux des châteaux-forts. Au temps des Anjous environ la moitié des châteaux-forts du pays (150 domaines) appartenait au roi. Selon les recherches faites jusqu'ici ceux-ci avaient pour la couronne une importance surtout économique; ils formaient le centre des domaines privés du roi et leur revenu était perçu pour lui par le capitaine (*castellanus*). Le système des châteaux-forts était donc, en principe, une institution indépendante des comitats, unités territoriales "administratives" du pays, à la tête desquels se trouvaient les *comes* remplissant des fonctions de droit public, avant tout judiciaires, et qui étaient nommé également par le souverain.

Face à cette conception traditionnelle, l'auteur tente de démontrer que les châteaux-forts royaux avaient une importance avant tout politique. Ils n'étaient pas régis en général par des capitaines (castellani), mais par les plus hauts dignitaires du pays, les *barons* qui possédaient les *comitatus* sous forme de fonction d'honneur (*honor*) et obtenaient en même temps en don les châteaux-forts royaux des comitats „pour la durée de l'agrément" du roi (*durante beneplacito*), c'est-à-dire pour le temps de l'exercice de leur fonction. Ils n'en fournissaient pas au trésor les revenus, mais s'en servaient. Par conséquent les barons – le palatin, le grand justicier, le voevode, les chefs de banats et les chefs des plus importants comitats – gouvernaient tel ou tel territoire du pays, y exerçaient la juridiction et avaient l'usufruit des domaines royaux qui s'y trouvaient.

En général, les barons séjournèrent à la cour ou remplissaient des missions politiques, ils ne régissaient pas personnellement leurs „honors", mais à l'aide des membres de leur famille ou de leurs commensaux (familiales). Les frères du baron étaient propriétaires associés des "honors", tandis que les commensaux recevaient probablement une part des revenus du "honor".

En dehors des grands "fiefs" étendus sur différentes provinces (Transylvanie, Slavonie), ou plusieurs comitats, il y en avait de plus petits aussi comprenant un château-fort royal. Une petite partie des châteaux-forts royaux était enfin domaine privé de la famille royale, soumis en général à une reine.

Le système politique de la Hongrie du 14e siècle a donc des analogies avec l'organisation politique antérieure de l'Europe Occidentale, et sa terminologie a des parallélismes avec celle des institutions féodales normandes et catalanes. Toutefois, ce système n'a pas donné naissance à une structure féodale, car le concept du fief héréditaire ne pouvait pas s'introduire dans le droit hongrois de propriété. Selon les conceptions occidentales, la noblesse possédait ses biens selon le droit allodial, et quand les rois Sigismond et Albert (1387–1439) faisaient don de la majeure partie des châteaux-forts royaux à titre de droit successoral, ceux-ci passaient en propriété de leurs fidèles sous forme d'alleu.

Mályusz Elemér

A ZSIGMONDKORI OKLEVÉLTÁRRÓL

(Tapasztalatok és tanácsok)

Egy közel száz esztendőös vállalkozásról van szó. Nem ünneplő szándék adja a tollat kezembe. Szatíra írására több okom lehetne, és több kedvem is volna. A magyar medievisztika megismerését szeretném megkönnyíteni az eljövendő kutató számára azzal, hogy egy vállalkozás sorsát ismertetve, tájékoztatást adok alapkutatásaink helyzetéről. Más, talán jellemzőbb példákat is hozhatnék fel. A Zsigmondkori Oklevéltárat azonban ismerem és tudom, hogy sorsának leírásából tanulságot lehet meríteni középkorkutatásunk fejlesztéséhez. Tudom, hogy a lelkes nekiiramodás 1889-ben és 1948-ban, a megtorpanás 1897-ben és 1958-ban nem egyes emberek hangulatán múltott, hanem mélyebben rejlő okokon. Ezek végső fokon társadalmiak, de ily sematikus megjelölésük a mai ember számára túlságosan keveset mondana. Ma már általános utalások helyett az okok részletesebb feltárására van szükség. Annak tisztázására, hogy a magyar medievisztika szerzetileg miként rekedt meg azon a fokon, amelyet az jellemez, hogy az esetlegesen felmerült kívánásokat pillanatnyi erőfeszítésekkel teljesítjük. Mivel ez mindig eredménnyel járt, akár a parasztság 14. századi sorsáról volt szó, akár Budapest történetéről, a sikerek eltakarhatták, hogy a hazai medievisztika szakszerű fejlődésének hiánya világszerte viruló kutatásból kimaradásunkat eredményezte. Ezen a visszás helyzeten bizonyára többféle módon lehet segíteni. Az egyik megoldás, amelyhez anyagot kívánok szolgáltatni, az alap kutatásoknak a mostaninál erősebb szóhoz juttatása volna.

Ily kiadvány elkészítésének tervét Fejérpataky László 1889-ben még mint a Nemzeti Múzeum levéltárosa és egyetemi magántanár vetette fel. Nem tanulmányai ösztönözték erre. Mint a bécsi Institut für österreichische Geschichtsforschung tagja és az európai diplomatika fejlődését hosszú időre elhatározóan megszabó Th. Sickel tanítványa, más indítást kapott. A módszert, amelyet az egyetemen megismert, legrégebbi okleveleinket egyenként véve minuciózus vizsgálat alá, mint akadémiai értekezései tanúsítják, a királyi kancellária tevékenységének megismerése érdekében használta fel. Nagy forráskiadványai, amelyek részben egyház-, részben várostörténeti vonatkozású anyagot tettek közkinccsé,¹ időben már a Zsigmond-korhoz is kapcsolódtak, de arra nem voltak alkalmasak, hogy kényszerítő erővel ennek specialistájává tegyék. 1886 végén, amidőn az Akadémia történettudományi bizottsága Hajnik Imre javaslatára a kutatók figyelmét a legérezhetőbb

¹Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest, 1885. – Gentilis bíbornok magyarországi követtségének okiratai (1307–1311). Budapest, 1885. és Pápai tizedszedők számadásai (1281–1375). Budapest, 1887. (Vatikáni magyar okirattár. Első osztály. 2, 1. kötet).

hiányok pótlására hívta fel, és oly témák feldolgozására biztatott, mint a középkori kegyúri jog, a 16–17. századi hadügyi szervezet, a Mária Terézia-kori jobbágyság története, ő arra vállalkozott, hogy Pozsony, Sopron, Kassa városok közül az első oklevéltárát készíti el.²

A középkori városok írásbeliségét alaposan ismerő szakember biztonságával dolgozta ki munkatervét.³ Az anyagot három kötetre osztotta. Az elsőbe az okleveleket szánta. Ezek nagyrésztét kimerítő regesztákká kívánta összevonni; teljes szövegben csak a politikai tartalmú leveleket közölte volna, amelyek a 15. sz. elejétől fogva nagy számban maradtak fenn. Elsősorban a város országgyűlési követeinek jelentéseire gondolt, amelyeket Knauz Nándor az interregnum idejéből (1445–1452) tett közzé⁴ s a politikai történet szemszögéből nézve elsőrangú fontosságuk közismert volt. Megjegyzése, hogy a sorozatban helyet kapnának a Gyurikovits-gyűjteménnyel a Nemzeti Múzeumba került, valamint az Országos Levéltárban található hasonló jellegű szövegek is, azt tanúsítja, hogy felismerte: a kiadónak kötelessége a megcsonkult levéltári fondokat teljessé tételével közölni. A II. kötetbe a jegyzőkönyvek, ítéletkönyvek anyagát szánta, az 1436. évi telek-könyvvel együtt, csoportosítva, megválogatva. A III. kötet a számadáskönyveket tartalmazta volna 1436-tól kezdve. A bizottság Fejérpataky ajánlatát elfogadta, pontosan egy év múlva (1888. nov. 2.) kiadta számára az ajánlólevelet, és felszólította munkatervének benyújtására.⁵ Bizonyosnak látszott, hogy Fejérpataky életének következő szakaszát egy pozsonyi oklevéltár kiadására fordítja, s alapvető várostörténeti forrásanyag közzétételével megveti a középkori magyarországi várostörténetkutatás alapját. Amidőn azonban, 1888. dec. 7-én, betערjesztette tervezetét, Thaly Kálmán megtorpedózta vállalkozását. Azt kívánta, hogy ne Pozsony, hanem Kassa forrásanyaga kerüljön kiadásra. Bizonyára a két város újabbkori politikai szerepét latolgatva vélte fontosabbnak egy kassai diplomatárium kiadását. A millennium megünneplésére készülő ország közhangulata, ha tudomást szerez Thaly felszólalásáról, nyilván helyesli ellentmondását. A bizottság mintha nem mert volna Thalyval szembe fordulni, a döntést Hajnik Imrére hárította.⁶ Fejérpatakynek kedvét szegte a nacionalista politikai érdek túlsúlyra jutása. Nem várva meg, mi lesz Hajnik állásfoglalása, tervét mindenestől elejtette. De mert dolgozni kívánt, elhatározta, hogy kényszerűségből szabadabbá lett tettvágát egy Zsigmondkori Oklevéltár kiadására fordítja.

A közvetlen alkalmat Wenzel Gusztáv jelentkezése szolgáltatta. Ő, katedrájáról visszavonulni készülve, éppen ekkor (dec. 7.) felajánlotta, hogy sajtó alá rendezi a régóta tervezett Zsigmondkori Diplomáciai Emlékeket. Fejérpataky, megbízást nyerve a bizottságtól, hogy Nagy Gyulával együtt hármásban állapítsák meg a kiadás elveit, rákényszerült, hogy mérlegelje a kor hazai tárgyú oklevelei összegyűjtésének körülményeit. Wenzel 1889. jan. 26-i bejelentése, hogy kéziratát reménye szerint az ősszel be fogja mutatni,⁷ szemmel láthatóan fellelkesítette a 32 éves fiatal kutatót, hogy ne maradjon el

² Századok 21 (1887) 80.

³ MTA Könyvtára. Kézirattár. Történettudományi Bizottság (= TB). Iratok. 1887. 20. sz. (1887. nov. 4.).

⁴ Az országos tanács és országgyűlések története 1445–1452. Pest, 1859.

⁵ TB Jegyzőkönyv. 1888. nov. 2.

⁶ TB Jegyzőkönyv. 1888. dec. 7.

⁷ TB Jegyzőkönyv. 1889. jan. 26.

a törhetetlen munkakedvű 77 éves tudós mögött. Ajánlatot tett a bizottságnak egy Zsigmondkori Oklevéltár elkészítésére, tervrajzát pedig márc. 9-én be is mutatta. Mégpedig nyomtatásban, úgyhogy a tanácskozás résztvevői a mintapéldákkal illusztrált ismeretést kezükbe véve teheték meg észrevételeiket.⁸ A nyomtatványból, sajnos, nem sikerült példányt fellelnünk, s így utalásokból kell tartalmára következtetnünk.

A töredékes hivatkozásokból rekonstruálva, a tervezet magával ragadó vállalkozás kontúrjait vetíti elénk. A szokásos kiadványoktól, amilyen az Anjoukori Okmánytár vagy a Zichy Codex volt, megkülönböztette, hogy a szerkesztő nem egyszerű oklevélhalmazt látott anyagában, amelyet majd a reménybeli kutatók értékesítenek, hanem egy korszak lényegének megismerésére ösztönző, a megértést mintegy kikényszerítő forrást. Fejérpataky messze különbözött felszínén maradó szakembertársaitól. Ő a szövegekben azt kereste, ami hozzásegít az ezernyi részletadatból összeálló szintetikus kép megfestéséhez. Éveken át szívesen írt a nagyközönséghez szóló lapokban és folyóiratokban, mint a Fővárosi Lapok, Reform, Kelet Népe, Magyarország és a Nagyvilág, Életképek, Ország-Világ, amelynek segédszerkesztője is volt. Olvasmányos cikkei a figyelmet lebilincselni alkalmas történeti mozzanatokról szóltak, mindig kritikailag megalapozva, de sohasem elszűrkitve. Amateur és Viator álnevei szintén arra utalnak, hogy súlyos kérdésekről is könnyedén igyekszik írni.⁹ A Zsigmond-kort nemcsak mint a magyar múlt egyik periódusát, hanem magában is mint történeti egységet érezte fontosnak és önálló tárgyalásra alkalmasnak.

A kor jellegét a király félévszázados uralmában látta megtestesülni, a történeteket, sőt a reformintézkedéseket is ugyancsak az ő személyes elhatározásai következményeinek érezte és fogta fel. Ma már nem tudjuk azt a történetfelfogást osztani, hogy az államok sorsát királyaik akarata határozta meg, azonban közel egy évszázaddal korábban ez uralkodott az európai történetírásban. A kor fontos mozzanatának ismerte fel a polgárság megjelenését a történelem színpadán, szereplését azonban a király elhatározásával magyarázta. Kiváltságok, szabadalmak juttatásával a városokkal az uralkodó a birtokos nemesség és a jobbágyság közé vagyonos, hűségre megbízható osztályt állított, amely kész a királyi kegy megnyilvánulása fejében anyagi áldozatokat hozni. A kereskedést, amely a városok kezében van, a Genua, Zengg, Boroszló, Krakko határpontokkal megjelölt területen látja lebonyolodónak. Felfogása egyoldalúságának a történeti megértést akadályozó következményeit Fejérpataky a következő mondattal hatálytalanította: „A városi levéltárakban őrzött kereskedői leszámolások és a miattok felmerült pörök iratai fogalmat adnak a kereskedés kiterjedt voltáról.”¹⁰ A forrásanyagban rejlő értéknek ez a felismerése kezeskedik, hogy a történetíró felfogásának egyoldalúsága nem gátolta volna az oklevéltárból kisugárzó tanulságok felismerésében. Az sem, hogy az olasz vállalkozók – Bernardi, Ozorai – üzleti tevékenységét a pénzügyi adminisztráció címszó alá osztotta be, a hasonló munkakört ellátó magyarokat, mint a dunántúli Szentgyörgyi Vincze család tagjait úgy jellemzi, hogy ők az olaszokat buzgón támogatták törekvéseikben, az egyszerű budai polgárt, Tétényi Andrást pedig karrierje miatt tartotta figyelemre méltónak, mert ennek

⁸ TB Jegyzőkönyv. 1889. márc. 9.

⁹ Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1894. III. k. 273. sk.

¹⁰ A Zsigmond-kori oklevéltár előmunkálatai. (Fejérpataky László lt. április 13-án felolvasott jelentése). Akadémiai Értesítő 2(1891) 422.

köszönhetően alig tíz év alatt „mint Kapi vár ura a Felvidék egyik legtekintélyesebb birtokosa” lett.¹¹

Amíg a polgárság társadalmi tényezővé fejlődése megértő méltánylásra talált Fejérpatakynál, a parasztság nem számított nála hasonló értékelésre. Nincs önálló élete, s ami történik vele, az a közgazdaság fogalmába tartozik. „A közgazdasági állapotok terén — olvassuk — számos reformot hozott e kor létre. Javította a jobbágy helyzetét földesurával szemben, biztosította az előbbinek szabad költözési jogát, mégpedig oly indokolással, mely a kornak becsületére válik, az újítás alapelvéül mondván ki, hogy minden ember eredettől fogva egyformán szabad s csak a hatalom és erőszak teremtette a szolgálai állapotot. A földesúri jog túlkapását a jobbágyokkal kötött szerződéses szabályozták, megállapíttatván kölcsönösen egymás kötelességei.”¹² Milyen volt a parasztság helyzete, észrevehető-e életében önállóságra törekvés jelei, ennek Fejérpatakynak számára is még csak az összegyűjtésre váró oklevelekből kellett a jövőben kiderülnie. Oklevéltára készülésével párhuzamosan. Arra, hogy Fejérpatakynak megismerje a viszonyokat, előttünk pedig megvilágosodjék a parasztságról vallott felfogása, nem került sor. Nem idézhetjük kijelentését, hogy készült oklevéltárába felvenni a parasztságra vonatkozó okleveleket. Csak következtethetjük egyrészt vallomásából, hogy kiadványa, „az ország belviszonyainak mindenféle tekintetben lehetőleg teljes képét akarja nyújtani”, másrészt a felsorolásból, melyek azok az oklevélfajok, amelyeket eleve kirekeszt kiadványából. Mivel „az egyszerű perhalasztások, bírságkivetésről vagy lefizetésről szóló oklevelek, a per folyamán különböző fázisairól szólók, különösen ha pl. az ítélettelvé is megvan, mely mindazt magában foglalja s egyéb kevésbé fontos oklevelek, hacsak valami ok közlésüket indokolttá nem teszi, egyszerűen elhagyandók”,¹³ joggal gondolhatjuk, hogy azok a királyi, nádori, országbírói parancsok, amelyek hiteleshelyeket és megyéket hatalmaskodási ügyekben vizsgálatra utasították, helyet nyertek volna az oklevéltárban. Márpedig ezek az oklevelek egy-egy jogi eset adatszerűen pontos, részletes megrögzítésével a parasztság történetének megannyi mozaikszemei, amelyek mellett számra eltörpülnek a közvetlen királyi elhatározást megörökítő, amint egyes földesurak érdekében a jobbágyköltözés akadályait elhárítani törekszenek.

Magát Zsigmondot Fejérpatakynak rokonszenvesnek találta, s ilyennek is ábrázolta. Derűs bohémnak, akinek el lehet nézni nagyzolását, állhatatlanságát. Uralma ugyan zavaros, de mert a szerencse nemcsak őt személy szerint pártolja, Magyarországot is elkerülték a tragikus sorscsapások. Fejérpatakynak érzi, hogy mindez csak látszat, s éppen mert tudni szeretné, mi a valóság, egy oklevéltár segítségével próbálja tisztázni. Oly módon, hogy korunkra maradt minden fontosabb oklevelet előkeres a levéltárakból, és azokat a kutató kezébe adja.

Így megismertetni egy kort nem az első próbálkozás volt, 1889-re már készen állottak az Árpád-kor hasonló célkitűzéssel készült különböző oklevéltárai és közlései azzal a megnyugtató bizonyossággal, hogy a jövőben még előkerülő oklevelek mindig számíthatnak arra, hogy gondos kéz fogja kiadni őket. A 14–15. század fordulójára azonban, ez közismert, már annyira meggyarapodott a fennmaradt oklevelek száma, hogy

¹¹ Uo. 422.

¹² Uo. 423.

¹³ TB Iratok. 1889. 5. sz. (1889. márc. 9.)

fizikailag lehetetlen abszolút teljességre törekedni, de arra sem, hogy az oklevelek egész terjedelmükben lássanak napvilágot.¹⁴ „Ily kiadványnak évtizedek múltával sem érők végét és kérdés, vajon a teljes szöveg közlése, mely kétségtelenül leghívebb képét nyújtja az oklevélnek, kárpótol-e azért a sok visszatérő formuláért, szóhalmozásért és ismétlésért, melyeket az oklevelek formaszűrűségöknél fogva magukba foglalnak, s melyek a helyet nagyobb haszon nélkül töltenek meg s ez által a kiadványt szerfölött költségessé, teljessé tételét pedig hosszú időre lehetetlenné teszik.”¹⁵

A közlésre három megoldást látott. Legkevésbé a magyar regesztával értett egyet. Segítségével tartalmilag ugyan a lényeg visszaadható, de mert hiányzanak a teljesen megfelelő műszavak, a peres eljárás ismertetése vagy historicumok elbeszélése a fogalmazás bizonytalansága következtében határozatlanná válna, amin az eredeti kifejezések idéző- vagy zárójelbe tételével óhajtva segíteni, a szedés tarkasága zavarná az egyöntetűséget. E módszer alkalmazása „a mellett hogy valamennyi közt a legnagyobb fáradságot igényli – hangsúlyozza a latinul nem értők iránti lenézéssel –, hasznot legfőleg csak azoknak hoz, kik a latin nyelvnek nincsenek birtokában”. Sokkal hívebben adható vissza az oklevél tartalma latin regesztával. Itt szorosán lehet ragaszkodni az eredeti szöveghez, megtartatók a jellemző kifejezések – a legfontosabbak szó szerint idézve –, átvehető a mondat-szerkezet és a szófűzés, a szerkesztőnek szinte mást sem kell tennie, mint a szöveget első személyből harmadikba átírni. A megoldás egyszerű, kényelmes, Fejérfataky mégsem tartja elfogadhatónak. Indokolása korának ugyanaz a sajtóságos felfogása, amely az operaház vendégművészeinek magyar nyelven éneklését szerepeltetésük feltételévé tette: az oklevelek szövegének átfogalmazása az eredeti mondatfűzés módosítását eredményezi, ezzel pedig „új, mégpedig latin stilizálás áll elő, márpedig az Akadémia nem lehet hivatva oklevél- vagy szövegkiadásokon kívül egyéb, idegen nyelven szerkesztett kiadványok közzétételére”. Megoldásul a latin nyelvű kivonatot ajánlja, mivel ezzel a magyar regeszta hátrányai elkerülhetők, a latin előnye elérhető, sőt, mivel az oklevélszöveg formai tekintetben is megközelítő hűséggel adható vissza, még fokozhatók. Nagy előny, hogy a formai részek, címzések stb. elhagyásával, „az oklevél mondat-szerkezetéhez ragaszkodva, annak lényeges tartalmára, jellemző részeire” szorítkozva, a terjedelem az eredeti harmadára szorítható. Ily latin kivonatokból, számította Fejérfataky, oldalanként négy oklevél kapna helyet, egy negyvenéves kötetbe tehát mintegy 2500 oklevél kerülne, ami a szokásos kiadványoknál, amelyek kötetenként 400 oklevelet tartalmaznak, hat kötetnél többet töltené meg.

A tav fél évszázad okleveles anyagának könnyen kezelhető formában belátható időn belüli hozzáférhetővé tételét ígérte, oly tudós szakember szavával vállalva felelősséget, aki egy évtized előtt részletesen megbírálta a kor két nagy, folyamatosan megjelenő oklevélkiadásának, az Anjou-kori Okmánytárak és a Zichy codexnek hibáit.¹⁶ Mintha csak az elmúlt évtizedet arra fordította volna, hogy az új kiadási elveket kikristályosítsa, kínálta most fel munkaerejét, ezzel nem, annál inkább az Akadémia pénzével takarékos-

¹⁴ Akadémiai Értesítő, 2 (1891) 424.

¹⁵ TB Iratok, 1889. 5. sz. (1889. márc. 9.)

¹⁶ Legújabb oklevélgyűjteményeink és az oklevelek publicatioja. Századok 13 (1879) 223–238, 320–335.

kovda. Ebben a tekintetben mintha irányelvül hangzottak volna el szavai: „A Zsigmond-kori oklevelek roppant száma takarékosagra kényszerít térben és időben.”¹⁷

1889. márc. 9-i ülésén a bizottság a bemutatott mintaszövegeket kedvetlenül forgatta, s nem hagyta magát Fejérpataky rábeszélő érvelésétől meggyőzetni. Fraknói Vilmos elnökelete alatt Pesty Frigyes előadó, Pauler Gyula, Nagy Imre, Thaly Kálmán, Hajnik Imre és Nagy Gyula voltak jelen.¹⁸ Közülök Fraknóitól, Thalytól, Pestytől, Nagy Imrétől nem lehetett várni, hogy méltányolják Fejérpataky vállalkozását. Ők forráskiadványaikban – az országgyűlési emlékek kötetekben, a kuruckor válogatás nélkül nyomdába adott szövegeiben, a délvidéki megyék megtizedelten fennmaradt okleveleinek gyűjteményeiben, az Anjou-kori Okmánytárban – az in extenso közléshez voltak szokva, tevékenységük értékét pedig könyveik kilóban mért súlya fejezte ki a legtalálóbban. Talán a személyes megbántottság is akadályozta a megértést. Legalább Nagy Imrénél joggal tehető fel, hogy nem felejtette el Fejérpataky tíz év előtti bírálatát. Latolgatva, mi lehetett a többi bizottsági tag felfogása, Nagy Gyulára azt vehetjük jellemzőnek, hogy legjelentősebb forráskiadványában, a kétkötetes Sztáray Oklevéltárban, amely éppen ekkor (1887, 1889) jelent meg, a család valamennyi középkori oklevelét egész szövegükben adta ki, Pauler Gyulával kapcsolatban pedig nem feledkezhetünk meg arról, hogy ő a magyar középkornak csak Árpád-kori részével foglalkozott, amelynek okleveleit betűhív teljességben volt szokásos és tanácsos értékesíteni. A latin kivonatos megoldást semmiképpen sem helyeselhették. Annál inkább remélhette ezt Fejérpataky Hajnik Imrétől. Ő a fáradhatatlan levéltári kutatók közé tartozott. Ha beült Sopron vagy Körmöcbánya levéltárába, az egész középkori anyagot átfutotta, s mindazokból az oklevelekből gyorsan száguldó tollával, helyenkint gyorsírásos rövidítésekkel is élve, kivonatokat készített, amelyeket, remélte, netán, majd egyszer, ha ideje lesz, valamiféle vonatkozásukban felhasználhat.¹⁹ Ha valaki, ő tudta, milyen könnyebbséget jelentett volna már eddig is számára egy Fejérpataky által összeállított oklevéltár, s mily terhes munkától szabadítaná meg a jövőben. Aki, mint e sorok írója is, Hajnikot akadémiai értekezéseiből, kristálytisztá logikával remekbe készült kézikönyvből, a Bírószági szervezet és perjogból, valamint a Széchenyi Könyvtár kéziratárában őrzött oklevélmásolataiból ismeri, alig-alig tudja megérteni, hogyan vállalhatta el, hogy pártfogó helyeslés helyett hangot ad társai elutasító állásfoglalásának. Az általunk drámáinak érzett jelenetről a jegyzőkönyv így emlékezik meg: „A tervrajz nyomtatásban a bizottsági tagok kezén forogván, Hajnik Imre azon nézetét fejtegeti, hogy az oklevelek szövegének csonkítása, mint a tervrajzból kitűnik, a munka jogtudományi, de sok más célra való használatát lehetetlenné teszi. Aggodalmát példákkal illusztrálván azt véli, hogy a költségmegtakarítás szempontja nem oly lényeges, hogy a javasolt úton kelljen haladnunk, habár különben bizonyos ismételt formulák elhagyását nem ellenzi. A bizottság méltányolván Hajnik Imre aggodalmát, felkéri Fejérpataky urat, hogy az előadott nézetek értelmében új tervrajzot mutasson be, amelyben a rövidítések s csonkítások csak a legszükségesebbre legyenek szorítva.”²⁰

¹⁷ TB Iratok. 1889. 5. sz. (1889. márc. 9.)

¹⁸ Mint vendégek – más ügy miatt – részt vettek az ülésen Vámbéry Ármin és hg. Odescalchi Artúr is.

¹⁹ „Acta historica ex archivis civitatum” feliratú, valószínűleg az 1860-as években készült másolatainak foliókötete Hajnik unokáinak ajándékából birtokomban.

²⁰ TB Jegyzőkönyv. 1889. márc. 9.

Nehéz volna elhinnünk, hogy a jegyzőkönyv hüen adja vissza Hajnik szavait. Oly kutató, aki oklevelek ezreit kivonatolta a maga számára, ezt az eljárást, csonkításnak nevezve, nem értékelhette ennyire negatívan. A fogalmazás Pestyé, akire az is utal, hogy nem tudott egyetlen elismerő szót találni Fejérpataky próbálkozására.²¹ A bizottság következő ülésén (ápr. 13.) Fejérpataky bemutatta új tervét, amelyet a jegyzőkönyv úgy jellemzett, hogy ez „az eddiginél sokkal nagyobb rövidítéseket javasol”. A megállapítás nyilván azt jelenti, hogy Fejérpataky a második alternatívát vette elő, és az oklevelek tartalmát latin regesztákba kívánta összevonni. A bizottság összetétele kedvezőbbnek látszott: Thaly és Hajnik helyett a joviálisan megértő Szilágyi Sándor és a barátinak számító Thallóczy Lajos jelentek meg. Megint nem a többség döntött, hanem teljesen egyhangú volt az elutasítás. A bizottság most már nem udvariaskodott, hanem kíméletlenül megmondta, mire van szüksége a magyar történettudománynak: „A bizottság azon nézetben lévén, hogy a bemutatott tervezet keresztülvitele az oklevéltár felhasználását tetemesen megnehezítené, azt el nem fogadja, és abban álapodik meg, hogy az oklevéltárban az oklevelek egész terjedelmökben közöltessenek; csakhogy a kiadandó oklevelek megválasztása nagy körültekintéssel történjék és egyedül az ország általános politikai, művelődési és egyházi történetét érdeklő oklevelek vétessenek föl.”²² Az instrukció, a jegyzőkönyvbe már be nem kerülve, tovább folytatódott: „kiváló figyelmet fordítva a donatiokra, azon korban előkelő szerepet vitt, az ország történetére döntő hatással bíró családok múltjára és általában arra, hogy minden egyes oklevélnek a gyűjteménybe leendő felvétele az elmondott szempontok valamelyikével indokolható legyen”.²³ A „történeti családokat” előtérbe helyező követelményt Fejérpataky fogalmazása szerint, az ő előadásából idéztük. Ő ellenkezés nélkül elfogadta a bizottság utasítását, és a továbbiakban lojálisan ahhoz tartotta magát. Talán a jó barátinak, Thallóczynak magatartása győzte meg, hogy nemcsak az idősebb generáció értetlensége akadályozza átfogó tervezetének elfogadását, hanem többről van szó: az egész társadalmi rendszernek a moderntől idegenkedése nyilvánul meg a követelésben, hogy az oklevelek teljes szövegükben váljanak ismeretessé, a főúri családok pedig a politikai élet egyedüli irányítóul tűnjenek fel. Felhagyott próbálkozásával. Pedig talán mintha csak heteken múlt volna, hogy koncepciója több megértésre talál. Fél évre azután, hogy beadta derekát, hirtelen meghalt Pesty Frigyes (1889. nov. 23.), s ezzel letűnt tervének legkonokabb ellenzője. Sőt, maga lépett helyébe. Előbb mint helyettes (nov. 30.), majd végleges minőségben. Igaz, kétséges, vajon társai bizalma feléje fordul-e a választásnál, ha előbb nem teszi le előttük fegyverét.

Fejérpataky nem próbálta előadói hatáskörét felhasználni az irányadóul nyert szerkesztési utasítás szigorának enyhítésére. Beletörődött, hogy válogatott oklevelek egész szövegükben nyerjenek helyet oklevéltárában. Bár becslése szerint az oklevelés anyagnak csak huszadrésze kerülhet kiadásra,²⁴ ennek felkutatása és lemásolása végett

²¹ Csánki Dezső, amidőn életének egy-egy mozzanatáról beszélt előttem, de Domanovszky Sándor előtt is, ismételten visszatért Pesty rideg eljárására, amellyel megakadályozta hogy történeti földrajza I. kötetében az összegyűjtött anyagot közlétegye és rákényszerítette, hogy kézirátát megrövidítse, azzal érvelve, hogy untig elég, ha egyetlen adattal bizonyítja egy-egy falu meglétét. Károlyi Árpádnak sem volt jó véleménye Pestyről.

²² TB Jegyzőkönyv. 1889. ápr. 13.

²³ Akadémiai Értesítő 2 (1891) 426.

²⁴ TB Iratok. 1891. 2. sz. (1891. jan. 3.)

rendszeres és tervszerű munka ráfordítását tartotta szükségesnek. Eleinte úgy gondolta, hogy másolók segítségét veszi igénybe, amidőn azonban ennek sorra kellett volna kerülnie, mégis inkább saját kezűleg rötta a sorokat jól olvasható, szép írásával. Feltehetőleg azért is, mert vidéki útjain ügyis magára kellett hagyatkoznia. Budapesten az Országos Levéltár szolgáltatta a legtöbb oklevelet, továbbá a Széchenyi Könyvtár, vagy amint akkor nevezték, a Nemzeti Múzeum levéltára. Mint ennek vezetőjének könnyű dolga volt, hiszen az anyag keze ügyében tornyosult. Az Országos Levéltár Zsigmondkori okleveleit, mivel bármikor könnyen elérhetőek voltak, egyelőre csak 1400-ig bezárólag másolta le, nagy vidéki levéltárakban, mint Körmenden a Batthyány-családnál vagy Kismartonban az Eszterházyaknál szintén a félév század kezdeteire szorítkozott, ott azonban, ahová néhány oklevélért újból elutazni nem érte volna meg, mint a Vécsey-családhoz Sárközújlakra, 1437-ig terjedően abszolválta feladatát. Nemcsak az így elmondva könnyűnek látszó másolás várt reá. Sorra kezébe kellett vennie – Budapesten és vidéken egyaránt – minden Zsigmondkori oklevelet, hogy megállapítsa, tartalmánál fogva, megütve a szerkesztői mértéket, megérdemli-e a kiadást s ha igen, nem jelent-e már meg nyomtatásban, mert ha igen, nem lehet szó felvételéről. Minden huszadik oklevél kerülvén lemásolásra, 19-be elég volt beletekinteni és reflexszerűen átfutni, sok időt tehát nem igényelt a döntés. Hozzá tehetjük azonban: azért nem, mert Fejérpataky mögött nagy gyakorlat állott, s nem mintha a gépész munka nem lett volna fásasztó.

Eredményeiről Fejérpataky ismételtlen beszámolt. 1889. nov. 29. 600 oklevelet mutatott be, 1891 legelején újabb 600-at, 1892 tavaszán pedig a II. osztály elé terjesztett összefoglaló jelentésében 2 1/2 év gyűjtésének eredményéül 76 levéltárból származó 2000 másolatról adott számot.²⁵

Anyaggyűjtésével párhuzamosan készítette a nyomtatásban már hozzáférhető oklevelek regesztáit. Ezt a sorozatot joggal nélkülözhetetlennek tartotta, hiszen nélküle lehetetlen lett volna elkerülnie ismertnek tekinthető oklevelek újbóli lemásolását. J. F. Böhmer, K. F. Stumpf, Ph. Jaffé, A. Potthast közkézen forgó kiadványaira hivatkozott s utalása, hogy hasonló kiadvány nélkül oklevéltára nem volna teljes, annyira meggyőző volt, hogy javaslata ellenvetésre nem talált. Igaz, elismerésre sem, noha rászolgált, mivel a felsorolt nagy munkák mellett az övé jellegzetesen magyar vállalkozásnak indult. Amíg ugyanis azok a császári és a pápai kancelláriák kiadványait vették számba, Fejérpataky valamennyi hazai oklevél kivonatát közölni szándékozott. Országnagy, egyházi és világi bírósági, hiteleshelyi, megyei kiadványokat csakúgy, mint magánosok leveleit, teljes szövegben és regesztából ismerteket egyaránt. 1889-ben²⁶ 2400 regesztáról adott számot, s ezt a – 26 oklevélgyűjteményből, mint Katonából, Fejérből, valamint feldolgozásokból, mint Bunyitay: Váradi püspökség-ből – vett mennyiséget az egész várható tömeg egyharmadára becsülte, nem számítva a diplomáciai emlékeket.²⁷ 1892-ben az átvizsgált kiad-

²⁵ TB Iratok. ad 5/1889. és 1891. 2. sz. (1891. jan. 3.). – A Zsigmondkori Oklevéltár előmunkálatai. Akadémiai Értesítő 3 (1892) 172.

²⁶ TB Iratok. 1889. 5. sz. (1889. nov. 29.)

²⁷ A 2400 regeszta „a gyűjteménynek mintegy harmadát teszi, mert eddigi tapasztalatom alapján a Zsigmond-korból nyomtatásban megjelent hazai oklevelek száma (ide nem értve a nemzetközi érintkezést feltüntető diplomáciai emlékeket) 6–7 ezerre tehető”. TB Iratok. 1889. 5. sz. (1889. nov. 29.).

ványok számát 55-re tette.²⁸ Ezek jegyzéke, amelyet máig fennmaradt regiszteres jegyzőkönyvecskéjéből pontosan ismerünk, bizonyossá teszi, hogy a regesztalapok azt a gyakorlati célt szolgálták, hogy elkerülje a kiadott oklevelek újra lemásolását. Elhagyta ugyanis a Károlyi-oklevéltárat, nyilván mert nem kellett arra számítnia, hogy az eredeti darabok kezébe kerülhetnek, és a kiadás felől kétség támadhat.

Több regesztát Fejérfarkas nem is készített. De ellankadt 1893-mal kutató és másoló buzgalma is. Az előző évben, szemlét tartva másolatai tömege felett, ennek egyoldalúságául állapította meg, hogy az leginkább az ország északnyugati felére terjed ki. Megjegyzésével valószínűleg a Festetics-családi, valamint a zágrábi és az erdélyi levéltárak hiányára utalt. Tervébe azonban ezeket nem vonta be. 1892-re az egyházi levéltárak közül Esztergom, Veszprém, Szepes, Jászó, a városok közül Eperjes, Bártfa, Körmöcbánya, Pozsony, a családok közül Révay (Kisselmec), Erdődy (Galgóc) levéltárainak átbúvárlását tervezte. Ezek közül Esztergomra, Körmöcbányára, Pozsonyra, Kisselmecre és Galgócra sohasem tudta sorját keríteni, ami a legutóbbit illetően pótolhatatlan veszteségnek bizonyult. Érvelése, amellyel a kiadás megindítását sürgető kívánságokat elhárította, kétségtelenül helyes volt: „Általános érdekű, oly hosszú és nagy fontosságú időszakot felölelő oklevéltárat, hol az oklevelek ezrei állanak a kutató rendelkezésére, nem lehet kötetenként szerkeszteni, hanem az anyagot egyszerre hosszú korszakokra kell gyűjteni, úgy, hogy az első éveket tartalmazó rész teljessé tételekor a későbbi évek anyaga is együtt legyen. Ily módon meg lesz az egység és tervszerűség a gyűjtemény első kötetében épp úgy, mint az utolsóban. Ez az oka, hogy a vállalat megindíthatásának időpontja felől még most határozottan nem nyilatkozhatom, de annyi bizonyos, hogy 2-3 év elmúltával az 1387–1410-ig terjedő időszak anyaga 4-5 kötet terjedelemben együtt lesz, és a kötetek gyors egymásutánban követhetik egymást.”²⁹ A türelmet ekkor már nem kellett Fejérfarkasnak kérnie, oly tekintéllyé lett, hogy az magától értetődően kijárt neki. 1895-ben a budapesti egyetem bölcsészeti karán katedrát nyert, de megtartotta múzeumi osztályvezetői állását, sőt a Széchenyi Könyvtár, majd a Nemzeti Múzeum igazgatója (1915) lett, amivel – saját kárára – elnyerte az érinthetlenség kiváltságát. Bármit tett, bírálatra többé nem talált, ígérete eleve beváltott szónak számított. Utolsó tájékoztatója a Zsigmond-kori Oklevéltárról a történettudományi bizottságban a millennium évében hangzott el. Másolatai számát ekkor 3000-nél többre tette, az 1387–1400 évkörbe tartozókat 1214-re. Az utóbbiakat a következő év folyamán már csak az esztergomi primási, káptalani és pozsonyi városi levéltárak anyagával kívánta kibővíteni, amivel „a gyűjtés befejezendő volna, annyival is inkább, mert a kiadatlan darabokhoz a korszak kiadott okleveleinek teljes repertoriuma is járulván, Zsigmond király uralkodásának első 14 esztendeje (1387–1400) legalább négy kötetnyi anyagot ad”. Jelentését ily optimista ígérettel zárta le: „a gyűjtemény sajtókész első kötetét a jövő év második felében előreláthatólag bemutatja.”³⁰

²⁸ A Zsigmondkori Oklevéltár előmunkálatai. Akadémiai Értesítő 3 (1892) 172.

²⁹ Uő. 173. sk.

³⁰ TB Jegyzőkönyv. 1896. nov. 28. Az ülésen Szilágyi Sándor elnökle alatt részt vettek Fejérfarkasyn kívül Acsády Ignác, Csánki Dezső, Csontos János, Marczali Henrik, Nagy Gyula, Pauler Gyula, Schönherr Gyula, Tagányi Károly, Thaly Kálmán. A bizottság állásfoglalása az akadémia 1897. évi munkatervében ily formán nyert kifejezést: A bizottság „az Anjou-kori Okmánytár folytatására, úgy-

Vajon miért nem valósult meg a kezdetben oly lelkesedéssel és odaadással ápoltság? Az egyetemi és múzeumi kettős elfoglaltság kétségtelenül fárasztó volt. Annyira azonban mégsem, hogy a tollat le kellett volna tenni. Erre a munka egyhangúsága kényszeríthette Fejérpatakyt. Ezernyi egymástól különböző oklevél kivonatát elkészíteni érdekesebb, a figyelmet inkább lekötő munka, valósággal szórakozás lett volna, mint tucatszámra másolni adományleveleket. Igaz, a diplomatika professzora számára az oklevelek külső jegyeinek vizsgálata mellett a tartalmi vonatkozásoké nem volt oly fontos, mint amennyire azokat egy társadalomtörténész találta volna. Láttuk azonban, hogy a városok iránt érzett érdeklődésével Fejérpataky bizonyosságot tett arról, hogy ezeken keresztül az oklevelek jelentékeny tömegének tartalma is érdekelt, s az ő egyénisége nagyobb méretű volt, mint a munkakör, amelyet betöltött. Voltaképpen a megalkuvás, amelyre kényszerült, bosszulta meg magát érdeklődése ellanyhulásával.

Arról szó sem volt, hogy bevallja magának kiábrándulását. Ellenkezőleg, oly anyaggyűjtésszerű munkát folytatott kb. 1900-tól haláláig, mintha csak eredeti elgondolásához kívánt volna visszatérni. Egyetemi szemináriumi, oklevélolvasási gyakorlatait használta fel erre. A tanulás menete itt ez volt: a professzor azon diákjai számára, akik facsimilék segítségével már az alapvető paleográfiai ismeretek birtokába jutottak, a Nemzeti Múzeum levéltárának Törzsanyag címen számon tartott csoportjából egy nagyobb tékában a félv elején több tucat oklevelet hozott magával, s azok közül a vállalkozó szelleműeknek egyet-egyet kiadott tanulmányozásra. A feladat az oklevél lemásolása volt. A következő órán a diák felolvasta kéziratát, amelynek helyességét a professzor a maga mellé ültetett egy-egy hallgatóval együtt ellenőrizte. Kijavítva a tévedéseket, feltárva a tárgyi vonatkozásokat, megmagyarázva az elvétett szó értelmét. Legtöbbet ketten: a szöveget megfejtő és a professzor segítőtje tanultak, de a többi figyelő is sok ismeretet szerzett a helyreigazításokból, felvilágosításokból, magyarázatokból. A kijavított szöveget a következő alkalommal letisztázva az eredetivel együtt kellett visszaszolgáltatni. Egy-egy kétórás gyakorlaton, az oklevelek terjedelméhez mérten, több-kevesebb oklevél került elintézésre. A letisztázott másolatok, a hallgató aláírásával ellátva, az eredeti oklevelekhez mellékelve máig fennmaradtak. A kutatók, akik a Törzsanyagot, tehát a Nemzeti Múzeum birtokába ajándék vagy vétel útján, egyenként került oklevelek gyűjteményét életük folyamán esetleg ismételten felkeresték, gyakran ráakadhattak saját vagy kortársaik ifjúkori másolataira. Alkalmat nyerve arra a lehangoló megállapításra, hogy munkájuk, minden jó szándékuk és professzori ellenőrzés ellenére sem sikerült úgy, hogy mérget lehetne rá venni, mert a helyreigazító szót időnként bizony félrehallották. Évek során a Törzsanyag jelentős része többé-kevésbé megbízható másolatban elkészült tehát, a Zsigmondkori Oklevéltárnak mintegy potenciális alkotó részévé lett. Mert – s ezt találjuk jellemzőnek – a Fejérpataky által óráról órára folyamatosan kiosztott oklevelek Zsigmond-koriak voltak. Igaz, ezek az oklevelek fejtörést közismerten inkább okozhattak, mint az Anjou- vagy a Hunyadi-koriak, megfejtésük több sikerélményt is jelentett, azt

szintén a Zsigmondkori Okmánytár megkezdésére megtette a szükséges intézkedéseket.” (Akadémiai Értesítő 8 (1897) 210. – A három tékában őrzött másolatok részletes jegyzékét közli *Lukinich Imre: A Magyar Tudományos Akadémia történettudományi bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése.* Budapest, 1935. 71. sk.

hisszük azonban, hogy kevésbé a pedagógiai érdek helyeztette Fejérpatakyval számbavételüket előtérbe, hanem inkább a Zsigmond-korból származásuk.

Századunk második évtizedében, amelyről már mint kortárs szólhatok, a Zsigmond-kori Oklevéltár közismert, de mitikus jellegű hatalmas vállalkozás gyanánt élt a magyar történetkutatók tudatában. Oly mellékhangtól kísérve, hogy nem illik a Fejérpataky birodalmát jelentő területre rálépni. Még mint egyetemi hallgatót, engem is figyelmeztetett az egyik múzeumi levéltáros, Sulica Szilárd, amidőn egy turóci család középkori okleveleit átadva odasúgta: Nehogy eszébe jusson egy Zsigmond-korit kiadni! Fejérpataky korántsem tekintette hitbizományának a Zsigmond-kor kutatását. Másolatgyűjteményét fenntartás nélkül rendelkezésére bocsátotta munkatársának, Schönherr Gyulának, hozzásegítve őt, hogy a tizkötetes Magyar Nemzet Történetének egyik legmaradandóbb részét megírja. Semmiképpen sem volt kicsinyes, ugyanakkor, mivel nem adta fel a reményt, hogy egyszer majd kiadja az oklevéltárat, egybegyűjtött anyagát a sajátjának tekintette. Annak ellenére is, hogy nem otthon őrizte, hanem az Akadémián, mint a Történeti Bizottság előadója.

Nagy kár, hogy gyűjtött anyagát a 20. század első évtizedében, amikor erre a pénzeszközök leginkább rendelkezésre állottak, nem adta ki. Oly megjegyzése, hogy egyes levéltárak átkutatását utódaira hagyva, beéri meglévő másolatai sajtó alá rendezésével, mindenkiből megértést, helyeslést és őszinte örömet váltott volna ki. Azért is, mert az olvasók igénye nem volt nagy. Tudom ezt magamról. Amidőn az Anjou-kori Okmánytár 1920-ban megjelent, máig legutolsó VII. kötetéről Csánki Dezső utasítására ismertetést kellett írnom a Levéltári Közlemények számára,³¹ őszinte lelkesedéssel üdvözöltem a szerkesztő, Tasnádi Nagy Gyula fáradozását, és igazságtalannak éreztem Csánki szóbeli megrovását: hogy lehet dicsérni egy olyan oklevéltárt, amely beéri a Budapesten található oklevelekkel. Ha arra gondolok, hogy a tematikus tárgyú oklevéltáraktól sem kívánta senki valamennyi elrejtve lappangó forrás felkutatását, hanem elég volt a relatív teljesség, Fejérpataky esetében is mindenki beérte volna a Zsigmond-kor első felét felölelő oklevéltár közzétételével. Valóban a négy-öt kötetes sorozat, külső megjelenésében is magán viselvén a szerkesztő gondosságának jegyeit, mintaszerű pontossággal bocsátotta volna a kutatók rendelkezésére negyedszázad kétségtelenül legfontosabb okleveleit. Fejérpataky azonban igényesebb volt önmaga iránt is, semhogy beérhette volna félmegoldással. Bármi egyoldalúan csak az állam sorsára és az ún. művelődéstörténeti mozzanatokra vonatkozólag nyújtottak volna a kötetek felvilágosítást, segítségükkel rég tisztázódhat tak volna a 14–15. sz. fordulója politikai történetének, a pártharcoknak részletei, mód nyílt volna a hatalmi versengés mikéntjének kielemezésére, régóta tisztán állna előttünk az események egymásutánja, ismernők a kor kormányzástörténetét, általában egész államszervezetét. Ehelyett két generációra a Zsigmond-kor kutatása kiesett minden programból.

A másolatok még Fejérpataky életében előadói tisztét átvevő utóda, Áldásy Antal felügyelete alá kerültek. Ő mint a Zsigmond-kor specialistája volt ismeretes, s remélni lehetett, hogy gondozása a még ismeretlen oklevelek felkutatását, jegyzékbe vételét és lemásolását fogja jelenteni. Oly kiadványai, mint a Zichy Okmánytár első hat kötetéhez

³¹ I (1923) 200–212.

készített név- és tárgymutató,³² továbbá a Thallóczy Lajossal együtt kiadott magyar–szerb oklevéltára³³ megmutatták, hogy nem riad vissza a legfárasztóbb munkától, csak-hogy megkönnyítse szaktársai számára a nehezen kezelhető oklevéltömeg kényelmes értékesítését. Ismeretes volt arról is, hogy a Zsigmond-kori oklevéltárral kapcsolatban hasonló altruisztikus munkát végez, kézírata azonban, amidőn halála után vizsgáló szemek elé került, csalódást okozott. Amíg Fejérfataky a kiadott oklevelek regesztáit saját, előzetesen megrögzített elvei szerint fogalmazta meg, Áldásy az oklevéltárak kész regesztáit vette át, s mert a Károlyi-, Zichy-, Bánffy- stb. oklevéltárak szerkesztői – ez volt a szokás – egyéni ízlésük szerint készítették el azokat, az átmásolt szövegek tarka összevisszaságban torlódtak össze. Az egyik csoport szövegei feltüntettek bizonyos elemeket, míg ugyanezeket a másikéi mellőzték. Amit Áldásy nyújtott, az sajnos visszalépés volt.

Érthetetlen az is, miként maradhatott megvalósulatlanul az a terve, hogy egy rendkívül fontos kancelláriai munkát a történettudomány számára értékesít. Ez az Áldásy által alaposan ismert területhez, Zsigmondnak mint német–római királynak diplomáciai tevékenységéhez kapcsolódott. Ebből a tárgykörből Áldásy számos, nemegyszer könyvterjedelmű értekezést tett közzé. Ezekben nem levéltári kútfőkre támaszkodott. De nem is kellett azt tennie, mivel a Deutsche Reichstagsakten hatalmas vállalkozása minden ilyen kutatást feleslegessé tett. A DRTA-t, ezt a gondosságban utólérhetetlen hatalmas munkát, amely bizarr módon éppen egy, csak az utókor által fontosnak vélt intézmény köré csoportosította a kor német történetének írásos emlékeit, Áldásy nemcsak töviről hegyire ismerte, hanem rajta volt, hogy annak anyaga a magyar történetirodalomba felszívódjék. A kutatás a Zsigmond-kori rész lezáródása után hozta napfényre a Vatikáni Könyvtár kézírattárából, az 1410-es évek diplomáciai anyagának egy jellegzetes gyűjteményét, a Cod. Pal. Lat. 701-t. Áldásy erről H. Finke: Acta concilii Constantiensis c. hatalmas kiadványából szerzett tudomást. Megértve fontosságát, megszerezte fényképmásolatát. Ma hasonló lépés szóra sem volna érdemes. De az első világháború előtt csak egy Krózus merészelt ily gondolatra jutni, hiszen lapról lapra egyenként beállított fényképeket kellett készíttetni. Áldásy bírta anyagiakkal, s amint sok könyvet megvásárolt magának, a fényképsorozatot is beszerezte. De már nem értékesítette. Ez a munka így H. Heimpelre maradt, aki a Leveleskönyvről regesztasorozatot adott ki az Archiv für Urkundenforschung-ban.³⁴ A sok keltezetlen kancelláriai kiadvány dátumának meghatározásán ő is, Finke is sokat törhette fejét, amíg a tartalmi vonatkozásokból a legvalószínűbbre eljutottak. Feladatuk megoldása egy magyar történészre aránytalanul súlyos terhet jelentett volna. Ugyanakkor annak következményeül, hogy ők vállalkoztak a munkára, viselniük kellett, hogy homályban, észrevétlenül maradtak az általuk lokális érdekűnek tekintett szövegek. Mint Zsigmondnak az az oklevele, amellyel Szepes várat elzálogosította Ulászló lengyel királynak. Honnan is sejthette volna Heimpel, hogy a magyar történettudomány előtt ismeretlen mozzanatot őrzött meg a Zágrábban 1412. nov. 8. kiadni szándékolt oklevél, a találgatásokra készítő ténnyel, hogy Zsigmond a Szepességből a központi várat óhajtotta elzalogosítani, s már készen volt a záloglevél, amidőn azt, útban a velencei

³² Budapest, 1905, mint az okmánytár VII. kötetének második fele.

³³ A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. (Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály, XXXIII. k.) Budapest 1907.

³⁴ 12 (1932) 111–180.

harctér felé, hirtelen hatálytalanította, s helyette Lubló és Podolin várakat, Gnézdát, meg a 13 várost vetette zálogba.

Amíg Áldásy rendelkezett a Történeti Bizottság nevében, senkinek sem jutott eszébe, hogy a Fejérpataky-másolatokhoz próbáljon hozzáférközni. Sem Lederer Emmának, noha számára sokat jelentett volna, ha a középkori pénzügyletek problémájával foglalkozva a Zsigmond-kori viszonyokról információkat szerezhet, sem nekem, aki 1930-ban különösebb kutatói téma nélkül csak kíváncsiságból érdeklődtem, milyen kérdésekkel foglalkozásra adnának ösztönzést a késő Anjou- és Zsigmond-kori oklevelek. Egyébként arról, hogy Áldásyhoz forduljak, azért is könnyű volt lemondanom, mert Hajnal István éppen akkoriban válogatta ki és csoportosította időrendben az Eszterházy-levéltár középkori okleveleit, ő pedig szívesen kieszközölte számomra a kutatási engedélyt.

Gyökeresen megváltozott a helyzet 1932-ben, amidőn Áldásy halála után Lukinich Imre lett a bizottság előadója. Ettől fogva a kutatók korlátozás nélkül forgathatták Fejérpataky kézirátát, értekesíthették annak anyagát. Hóman Bálintnak nagy segítségére volt Magyar Története Zsigmond-kori részének elkészítéséhez, főleg a pártharcok leírásakor a kézirát,³⁵ Deér Józsefnek pedig Zsigmond király honvédelmi politikája c. tanulmánya (1936) megírásánál a zálogosításokról szóló oklevelek azzal, hogy egész szövegükben szembe előtt voltak, felfogása kialakítását döntően meghatározták. Másoknak kutatásaik ellenőrzéséhez és anyaguk teljesebbé tételéhez szolgált támaszul. Így Fekete Nagy Antalnak a Teleki–Csánki-féle „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” Trencsén vármegye-kötete (1941) szerzőjének és Lukinich Imrének A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára I. kötete (1937) összeállítójának.

Az alkalom, hogy hiányos, elmosódott írású, nehezen kibetűzhető oklevél Fejérpataky gyöngybetűs átírásából könnyen volt lemásolható, túlságosan is csábító volt, semhogy mindenki ellen tudott volna állani a kísértésnek. A zágrábi F. Šišić Batthyány- és Eszterházy-levéltári okleveleket tüntetett úgy fel, mintha azokat az eredetiekből közölte volna a Starine 39. kötetében (1938),³⁶ holott Fejérpatakytól vette át azokat. Míg ebben az esetben csak arról volt szó, hogy kié lesz a közlés prioritásával járó dicsőség, máskor, ha el is tűnt egy-egy másolat, a forrásközlés általában érzékeny kárt szenvedhetett. Nem tesszük fel, hogy bárki szándékosan orozott el Fejérpataky-másolatot. Úgy képzeljük, hogy kifogyva az időből, sietve csúsztatott néhány lapot iratai közé és vitt magával azzal az elhatározással, hogy a szöveget lemásolva legközelebb, másnap visszahozza, de azután valahogy feledékenységéből ez elmaradt. Megkönnyítette az ilyesféle eljárást, hogy oly jegyzék, amely laponkinti számozással feltüntette volna a másolatok sorrendjét, nem volt, az a megjelölés pedig, hogy csoportonként hány oklevélmásolat van egy-egy palliumban, az ellenőrzést eleve nehezé tette. Magam is éreztem és kárát vallottam az ilyesféle könnyelmű eljárás következményeinek. A Zsigmondkori Oklevéltár I. kötete összeállításánál bizonyosra vettem, hogy a pannonthalmi levéltár okleveleit a bencés rendtörténet kötetei és Fejérpataky gyűjteménye teljes egészében tartalmazzák, további kutatásra tehát nincs szükség. A kötet megjelenése után baráti felvilágosításból értesültem, hogy hiányzik Zsigmond két oklevelének kivonata. Ezek az oklevelek annyira nélkülözték a sablonszerű-

³⁵Hóman a III. k. 464. l.-n (Budapest 1934) erre mint a „hat kötetes Zsigmondkori okmánytára” hivatkozik.

³⁶Nekoliko isprava iz početka XV. st. Részletesebben: Levéltári Közlemények 38 (1967) 21.

séget, hogy kimaradásukon joggal lehetett megütközni. Állami adónak egyházi testületre kirovásáraól szóltak s Zsigmond egyházpolitikájának a placetum regium előtti szakaszt világítva meg, egyház és állam Európa-szerre bekövetkező sűrűlódását segítenek megismerni. Oly fontos dokumentumok, hogy a Zsigmondkori Oklevéltár pótkötetében bizonyára azonnal helyet fognak kapni. Kimaradásuknak viszont az az oka, hogy barátom még használhatta ugyan őket, mire azonban Fejérpataky másolatai hozzám kerültek, már hiányoztak.

A Fejérpataky-másolatokkal 1942 elején ismerkedtem meg. Az alkalmat ehhez Lukinich Imre akciója adta meg. Ő a rég félben maradt forráskiadványok sorozatainak újbóli megindítását javasolta, s mert a Vigyázó-hagyaték az anyagi alapokat biztosította, a munkálatok meg is kezdődtek. Lukinich igyekezett valamennyi régi vállalkozás folytatásához szakembert nyerni meg. Eléggé mérsékelt eredményt ért el. Pl. sem Szilágyi Loránd az Anjou-kori Okmánytár, sem Szabó István a Magyar Országgyűlési Emlékek szerkesztését nem vállalta, noha mindkettőjüknek oly kitűnő szakemberek anyaggyűjtését kellett volna befejezniök, mint Tasnádi Nagy Gyula és Károlyi Árpád. Engem a Zsigmond-kor megismerésének vágya ösztönzött. A Bizottság nem kívánt sokat: beírte a másolatok sajtó alá rendezésével. Értelése úgy hangzott, hogy a több száz oklevél oly levéltárakból való, amelyekhez egyáltalán nem, vagy csak nehezen lehet hozzáférni.³⁷ Az örökölt elgondoláson semmit sem szándékoztam változtatni, amihez bizonyára az is hozzájárult, hogy akkor még nem volt tudomásom Fejérpataky eredeti tervéről. Ösztönzött a meggyőződés is, hogy egykori professzorom emlékét segíték megörökíteni. Mindössze az elkerülhetetlen kiegészítéseket tartottam szükségeseeknek. Mivel az elmúlt három évtized alatt, mint ez az első átlapozáskor kiderült, a lemásolt oklevelek közül viszonylag sok megjelent már nyomtatásban, ezeket regesztákkal kellett felváltani, ugyanakkor az újonnan hozzáférhetővé lett levéltárakból tanácsosnak látszott a Fejérpataky által nem ismert oklevelekkel pótolni helyüket. A kimaradók közé tartoztak pl. a Varjú Elemér által szerkesztett Bánffy-oklevéltárban vagy a Házi Jenő által közölt soproni oklevelek, de nem kevés volt az elszórtan megjelentek száma sem, helyükbe pedig főleg a Nemzeti Múzeumba vásárlással vagy letét gyanánt bekerült családi levéltárak kínálkoztak. Ezekhez, miután már az Országos Levéltárban voltak, könnyű volt hozzáférni. De vonzott a gondolat a Batthyány-levéltár, valamint a kolozsvári Erdélyi Múzeum okleveleivel kiegészíteni Fejérpataky kéziratát. Az Akadémia lehetővé tette, hogy Körmenden két alkalommal is kutathassak talán két-két hétig, 1943 nyarán pedig hosszabb ideig másolgassak Kolozsváron. Az anyag teljesebbé tételéhez jelentős mértékben hozzájárult, hogy az Országos Levéltár akkor már igyekezett – bár erősen korlátozottan s csak a lehetőségekhez mérten – szép, jól olvasható fényképeket szerezni főleg a szlovákiai levéltárakból. Fejérpataky idejében az ilyesféle anyaggyűjtés még elképzelhetetlen volt, s a technikai újítás azt a reménykedést sugallta, hogy a munka meggyorsulhat. Megkezdtém a személy- és földrajzi neveket magyarázó jegyzetek összeállítását is. Bár a Podmaniczky-oklevéltár a felvilágosításokat az oklevelek szövegéhez fűzte, a könnyebb áttekintés kedvéért jobbnak látszott a mutatóban összefoglalva közölni azokat.

1944 márciusában az általam összegyűjtött anyag, valamint Fejérpataky 1389–1392 évi másolatai együttesen annyit tettek ki, mint amennyi az egész gyűjteménynek egy-

³⁷ TB Jegyzőkönyv. 1942. ápr. 27.

harmada volt. A pontos, számszerű adatokat nem ismerem, csak általánosságban tudom mérlegelni. Fejérpataky halálakor gyűjteménye három hatalmas tékát töltött meg, s ezek közül kettőben az említett négy év kivételével az egész többi volt összezsúfolva. Ez az Országos Levéltárba került fel, Lukinich kívánságára, Fekete Nagy használatára. Saját másolataim mennyiségét ebből az összehasonlításból tudom hozzávetőlegesen megállapítani: kevesebbet tett ki, mint Fejérpataky gyűjtésének egyharmada. A pontos számbavételre elsősorban azért nem kerülhetett sor, mivel a német megszállás és Budapest kezdődő légi bombázása várható következményei arra ösztönöztek, hogy a kéziratot magánlakásnál biztonságosabb helyen próbáljam megőrizni. Ilyennek a MTA épülete látszott. Erre már csak azért is gondolnom kellett, mert másolataimat az Akadémia tulajdonának tekintettem. Áadtam tehát azokat Voinovich Géza főtitkárnak, megnyugodva ígéretében, hogy az Akadémia óvóhelyére fognak kerülni. Mint utólag meg lehetett állapítani, valóban ott is pusztultak el. Amikor már késő volt, tudtam meg, mit kellett volna tennem: rá kellett volna bíznom a könyvtár valamelyik jól ismert munkatársára, megkérve őt, hogy az óvóhely cementthordói egyikébe helyezze el, ahová a kéziratok, értékes könyvek kerültek. A szerencse szeszélyéből megmenekült ellenben a pusztulástól az Országos Levéltárba felvitt két téka, amelyek Fekete Nagy Antal hivatali szobájában egy asztalra állítva vészelték át az ostromot.

Másolataim közül egynek eltűnését sajnálom különösen. Erre joggal vonatkozhat a pótolhatatlan elnevezés. Valószínűleg a Batthyány-levéltárból való, s valamelyik főúr ítéletlevele, amelyet familiarisaival mint bírótársakkal adott ki. Hasonlóra sohasem akadtam, de tudtommal mások sem. Az egyetlen bizonyíték, hogy nemcsak feltevés a hűbéri formák szerinti bírászkodás. Keltére egyáltalán nem emlékezem s nem biztos, hogy a Zsigmond-korból való. Lehet, hogy csak fontossága miatt helyeztem azon kori másolataim közé. Keltét, tárgyát, levéltári jelzetét külön is feljegyeztem oly helyen, mely biztosnak látszott. A Mátyás Emlékkönyvben megjelent dolgozatom különnyomatába, amelyet Barta István egy évvel korábban azzal vitt magával Berlinbe, hogy megmutatja Farkas Gyulának, az Ungarische Jahrbücher szerkesztőjének. Akkor úgy látszott, hogy egy teljes másolat és az adatszerű pontos utalás elég a végleges megörökítéshez. Ki tudja, talán még kezébe kerül valakinek az eredeti oklevél, s akkor a most oly nélkülözött leírás adatszerűen ismert lesz.

Időbe került, amíg a veszteségbe bele tudtam törődni. Nem volt könnyű, mihelyt azonban rájöttem, mi lenne a pótlás legegyszerűbb módja, már nem is tűnt az elviselhetetlennek. Mivel látszott, hogy feladatom többé nem lehet egy kész kézirat sajtó alá rendezése, s van idő a Fejérpatakyt megkötő utasításon túlmenően az oklevelek közül bővebben válogatni, hozzáfogtam az Országos Levéltárban található családi levéltárak rendszeres átnézéséhez. Arra gondolva, hogy az újból lemásolandó szövegek is szemem elé fognak kerülni, a Diplomatikai Osztály, a DL. négy évből való darabjai pedig viszonylag könnyen fellelhetők. A sorrend, ahogyan haladtam, máig emlékeztet, milyen megfontolások vezettek. Elsőnek azokat vettem elő, amelyekben még soha sem kutattam, sejtelmem sem volt, milyen jellegű oklevelek találhatóak bennük. A Rákóczi-Aspremont családdal kezdtem, a Lónyay, Kubinyi (kóvári), Szathmáry-Király, Simonyi, Balassa, Nedeczky következtek, így összevissza, elárulva a türelmetlenséget, mintha ugyan egyáltalán lett volna jelentősége, mit fogok találni. Idáig érve azonban már lehiggadtam, és az Amade-családtól kezdve sorrendben haladtam egész a Zobothinig. A múzeumi levéltári rendszer akkor még kezdet-

leges volt, aminek el nem kerülhető következményeit máig érzem. Az oklevelek egyenként palliumokba voltak ugyan téve, a palliumok pedig évről-évre következtek egymás után, a napi keltezesek azonban sem feloldva, sem feltüntetve nem voltak, sőt hiányzott az oklevélkiállító neve is. Jegyzeteimben így, sorszám hiányában, a régi - többnyire több részből álló – levéltári jelzeteket kellett feltüntetnem, a szintén hosszadalmas középkori dátumot pedig, amennyire lehetett: megrövidítve, kijegyezni. Azóta, hogy végighaladtam az oklevéltömegben, ennek darabjai fondonként időrendbe szedve megkapták sorszámukat, amely őket mint a Középkori Gyűjtemény tagjait megilleti.³⁸ Jegyzeteim hátránya, hogy a ma érvényes levéltári jelzeteket utólag egyenként meg kell állapítanom. Ezt a fáradságot azonban vállalnom kellett, hacsak nem akartam éveket veszíteni.

Mire végeztem azokkal a fondokkal, amelyek 1944-ben már az Országos Levéltár épületében voltak, meg is kezdettem azok számbavételét, amelyek, szerinte az egész országban gazdátlanul maradván, fokozatosan az Országos Levéltár gondozásába kerültek. Levéltári kartársaim előzékeny segítségének köszönhettem, hogy a még romjaiban is hatalmas Batthyány-levéltárat, akár mint a Festeticset és a Radvánszkyt már végleges felállítás előtt használhattam. Munka közben is, amint egy-egy halom töredékből összefüggő, kibetűzhető részek varázsolódtak elő, alkalmat nyertem, hogy tartalmukat feljegyezzem. A Zsigmondkori Oklevéltárnak szóló ezt a megkülönböztetett elbánást elfogadnom megkönnyítette, hogy levéltári kutatók akkoriban csak ritkán jelentkeztek. Különböző földszinti és I. emeleti szobákban nyertünk egyszer itt, máshol amott, amint hely akadt – legfeljebb öten-hatan voltunk – lehetőséget a dolgozásra. A kutató terem messze volt még attól, hogy megnyíljen.

Anyaggyűjtésem az egyszerű számbavétellel volt azonos. A kisebb-nagyobb fondokat darab szerint átnéztem a 14. század közepétől kezdődően. Mivel a múzeumi rendszer szerint – szemben a levéltárral – az átírt oklevelek a legutolsó kelet alatt voltak találhatóak, elég lett volna 1387-nél kezdenem a számbavételt, megint csak kíváncsiságból azonban 1350 körül láttam a lapozáshoz. A korábbiakat úgy tekintettem, mintha azok már ismertek volnának. Ellenben nem hagytam abba az oklevelek átnézését 1437-nél, arra gondolva, hogy 1526-ig bármely oklevélben lehet átírva Zsigmond-kori. Az 1387–1437 közötti okleveleket nem kivétel nélkül foglaltam jegyzékbe. Azokat, amelyek szerintem érdektelenek, említésre sem méltók, eleve elhagytam. E fél évszázad előtti és utáni oklevelek közül csak azokat a lényeges elemeket tartalmazókról vettem tudomást, amelyek valami okból megragadták figyelmemet. Voltaképpen tanultam a középkori magyar történetet. Azt kerestem, hogy bizonyos társadalmi jelenségek, gazdasági és művelődési elemek ismétlődnek-e a megszokott formában, vagy új alakban jelentkeznek, s mellettük milyen korábban nem ismertek tűnnek fel. Egészen esetleges volt, hogy min akad meg szemem. Nem rendszeres kutatást végeztem, csak tájékozódtam, összekötve az elkerülhetetlent a szórakoztatóval. Amint ezek a – „magánjellegű” – kijegyzéseim nem voltak rendszeresek, ugyanúgy tájékoztató jellegűek is maradtak. Hasznukat nem egyszer vettem. Az egyik ilyen alkalom 1956-ban adódott, amidőn felmerült annak szüksége, hogy a Hunyadi János-kori államszervezet felől írjak tájékoztatót. Ahhoz, hogy egyáltalán hozzá merjek fogni a probléma vizsgálatához, a bátorságot az adta meg, hogy új kutatások

³⁸ Számsorozataikat közli *Borsa Iván*: A Mohács előtti gyűjtemény. (Levéltári leltárak. 54. Magyar Országos Levéltár). Budapest, 1972. Kézirat.

nélkül elég volt jegyzeteimet fellapoznom. Azt sohasem vettem számba, hogy hány oklevélről készült kivonatomban, vagy hányból másoltam ki hosszabb-rövidebb részt. Csak hozzávetőleges tájékoztatásul: összesen 2590 negyedrét lapot töltenek meg jegyzeteim.

Ebben a mennyiségben azonban már nemcsak a munkámmal párhuzamosan Dl. 39.448-tól mindmáig Dl. 107.356-ig terjedőleg jelzetet nyert oklevelek vannak benne, hanem a Fényképgyűjtemény kisebb-nagyobb egységei is. Sőt, ezek közül is nemcsak a szépen kinagyítottak, a könnyen kezelhetők, hanem azok is, amelyeket filmtekercsek őriztek. Az Országos Levéltár nagy akciója eredménye gyanánt, amelynek során valamennyi – vidéki és fővárosi – egyházi, megyei és városi levéltár régi anyagát felhozatta, és technikailag egyre tökéletesedő fotolaboratóriumában filmre vétette. A munkálatok irányítója, Ila Bálint baráti előzékenységből lehetővé tette, hogy a középkori okleveleket hivatali szobájában, amint a ládákban előkerültek, átvizsgálhassam, s róluk jegyzeteket készíthessek. Munkám ezzel könnyebb, távolról sem oly szemrontó lett, mintha a már elkészült tekercseket leolvasó készüléken, lektoron kellett volna megismernem. Ennél a munkafázisnál a bizonytalanság érzését már eredetileg sem tudtam leküzdeni. Ma sem vagyok nyugodt, hogy valami okból, pl. azért, mert éppen akkor nem tartózkodtam Budapesten, nem szalasztottam-e el az alkalmat. Amidőn pedig a Levéltár kiterjesztette akcióját a külföldre is, kénytelen voltam felhagyni a számbavétellel. Az oklevelek most már csak filmen kerülhettek szemem elé, s a felvételek esetenként oly gyengék voltak, hogy jobbnak látszott felhagyni a kibetűzési kísérletezéssel. Kb. 1960-ig sikerült nyomon követnem a Levéltár anyagfeltáró munkáját, ettől fogva – tudomásul kellett vennem – erőm gyengébb lett, semhogy lépést tudtam volna tartani vele.

Az előzőkben körvonalazott munkámra az volt a jellemző, hogy minden egyes oklevélről, kézbe véve és bepillantva közvetlenül kellett eldöntennem: érdemes-e felvenni az oklevéltárba. Így kellett tennem, mert ez az eljárás egyszerűbb volt, mint elenchesok nyomán keresgélni. Volt azonban olyan rész, amelyhez már az Országos Levéltár készített segédletet, s amely jelentős mértékben megkönnyítette munkámat. Ez a rész a Dl. 39.448 előtti oklevéltömeg volt, amely az Országos Levéltár felállítását követő nagy szervezéssel, a diplomatikai osztály megalapításával kezdődően öltött testet. Első lépésként az alapítás-kor éppen együtt levő, számtalan fondból kigyűjtött oklevelek kerültek össze szépen sorrendbe rakva 1001-től 1526-ig. A Zsigmond-koriak csoportja a 7231-től 13.150-ig terjedő számokat kapta. Ezek tették ki, ezt Fejérpataky sem győzte hangsúlyozni, oklevéltárának számra is legjelentősebb részét. Ezen a levéltári zsargonban stocknak nevezett részen kívül azonban Zsigmond-kori okleveleket tartalmazhattak átiratban a két határ alatt, illetőleg felett sorakozó oklevelek is, hozzá lepedőnyi ítéletlevelekben néhány sorban elrejtve. A stock felállítását követően tovább kisebb-nagyobb fondok kerültek az Országos Levéltárba, az egész középkort ismételtelen átívelve. Mivel ugyanabban az évben kelt oklevelek számtalan helyen rejtőzhetnek, csak kikeresésük is sisyphusi munka lett volna. Könnyűvé tette azonban az időrendi mutató, amely valamennyi – teljes vagy kivonatos – oklevélszövegről készült mutatólapokon feltüntette az oklevél keltét, kibocsátóját, jellegét (eredeti, átirás, másolás), pecsétjét, régi jelzetét és Dl.-számát.³⁹ A stockon kívüli oklevelek számait már Fejérpataky kezdte évenként kartonokra feljegyezni. Feladatomban a munkafázis befejezése, az évenként mintegy száz oklevél száma-

³⁹ Uo. 119.

nak a kartonra rávezetése, majd a számok alapján a tartalom megállapítása és annak eldöntése következett, hogy mi kerülhet kiadásra.

Párhuzamosan levéltári munkámmal folyt otthon könyvtári anyaggyűjtésem, a nyomtatásban már megjelent oklevelek számbavétele. A Fejérpataky nyilvántartásában szereplő 55 gyűjtemény, illetőleg – főleg függelékükben okleveleket tartalmazó – munka után át kellett forgatnom mindazokat a kiadványokat, amelyekben Zsigmond-kori oklevél volt található. Nemcsak a már említett önálló oklevéltárak voltak ezek, hanem azt is meg kellett nézmem, hogy folyóirataink, mint a Századok, Turul, Történelmi Tár, Levéltári Közlemények, de a többi is, nem örökítettek-e meg okleveleket. Sőt még Fejér Codex diplomaticusát is újból át kellett lapoznom. Nem hiányokra vadászva, hanem mert a kibontakozó Zsigmondkori Oklevéltár jellege azon a ponton a Fejérpatakyétól eltérőnek mutatkozott, hogy nem szándékoztam a külpolitikai vonatkozású okleveleket külön kezelni. Fejérpataky ezeket következetesen kihagyta, mivel a terv az volt, hogy Wenzel a Monumenták III. osztályában, az Anjou-kori Diplomáciai Emlékek folytatásául ad nekik helyet. Nem kell indokolnom, hogy ennél a megkülönböztetésnél, amely oly mosolyt keltően tükrözte az önálló külpolitika híjával levő kor felfogását, miért tartottam helyesebbnek, hogy bel- és külpolitikai tárgyú emlékek egyetlen sorozatban kerüljenek a kutatók szeme elé.

Fejérpataky regesztái pontosak voltak, de túlságosan is észrevehető volt, hogy olyan szakember fogalmazványai, akit mint az oklevéltan tanárát inkább a külső jegyek, mint a tartalom érdekelnék. Az oklevélben megörökített cselekménynek vagy jogi aktusnak inkább a szereplői voltak bennük felsorolva, név szerint megörökítve, mint a háttérben rejlő, de meghatározóan alapvető társadalmi jelenségek. Az 1890 óta eltelt fél évszázad hatása nyilvánult meg abban, hogy az akkor legjobbnak tűnő felfogás még annak számára is meghaladottnak látszott, aki ragaszkodott az öröklött tudományos hagyományokhoz. Ez a mindennapi munka, a regesztalapok átforgalmazása tanulságosnak bizonyult a kiadatlant oklevelek értékelésénél is. Akarva-nem akarva segített – elvi kiindulási pontok megrogzítése nélkül, a mindennapi aprólékos munka során – eldönteni, mikor mondható fontosnak, a kiadványba felvételre érdemesnek egy oklevél. Amikor már különösebb latolgatás nélkül, mintha egy hatodik érzékszerv döntött volna, ezt így lehetett mondani: minden oklevél fontos, amelynek van társadalomtörténeti szempontból jelentős, megemlítésre érdemes része. A megkülönböztetés érdektelen és fontos között már előre jelezte, hogy felesleges a lényegtelen részeket átmenteni az oklevelekből egy majdan megjelenő kiadványba, ez tehát, ha még eldöntetlen is, hogy milyen lesz külső jellegében, semmiképpen sem ábrázolhatja fényképszerűen a szövegeket.

Évekig bizonytalan volt, módjában lesz-e az Akadémiának folytatni vagy újból megkezdeni forráskiadói tevékenységét s ha igen, sor kerül-e a Zsigmondkori Oklevéltárra. A döntés 1950-ben történt meg, az Akadémia újjászervezését követően és a Tudományos Könyvkiadó NV. működésének megkezdésével. A Zsigmondkori Oklevéltár bekerült egy munkatervbe, s ettől fogva sorsát határidők szabták meg. Abban, hogy nem a polgári világ sok más félbemaradt vállalkozása, pl. a Magyar Országgyűlési Emlékek vagy az Anjou-kori Okmánytár lett egy munkaterv része, nagy szerepet játszott a Fejérpataky kéziratát körülvevő legendás kód. Már öröklött hagyomány bizonyította, hogy rendkívüli értéket jelent, kéziratban maradása pedig oly veszteség, amelyet jóvátenni a tudomány becsületbeli kötelessége. S mert mindez megfelelt a valóságnak, a reá hivatkozás a távolabbi

körökben is visszhangra talált. Sok függött tehát attól, hogy ki ad hangot a kedvező véleménynek. Fejérpataky emlékének nagy előnyére a hozzá tanítványi hálával ragaszkodó Lederer Emma, aki később utóda is lett az egyetemen, fáradhatatlanul hirdette az oklevéltár értékét. S mert a kor legkitűnőbb ismerője volt, agitálása meghallgatásra talált. A sok előny mellett a nimbusz hátránnyal is járt. A közvélemény úgy gondolta, hogy egy kész kézirat megjelentetéséről van szó; még hiányzik valami a végleges rendbehozatalhoz, ehhez azonban számottevő idő nem szükséges. A kiadó ezért is 1950. máj. 26-án a kézirat átadásának határnapjául ugyanazon év nov. 1-ét állapította meg, amit ismételt meghosszabbítással – immár az Akadémiai Kiadóval – sikerült 1951 harmadik negyedéig elhalasztatni.

Ezek után gyorsan kellett az előkészületek során szerzett tapasztalatokból a szerkesztés elveit leszűrni s az anyagot azok szerint formába önteni. Az elvek közül a legfontosabb így nyert megfogalmazást: az oklevéltár feladata: a kor társadalmi viszonyainak alakulását megörökítő okleveles anyagot úgy tömörítve közzé tenni, hogy az a történeti megismerés céljára minél könnyebben használható állapotban álljon a kutatók rendelkezésére. Oly mértékben a lényeges elemek közlésére korlátozódva, hogy az egész sorozat öt kötetből álljon, és – itt már szót nyert a szent örület mellett a józan megfontolás *ha lehet* engedménye – az első ötéves terv időszaka alatt lásson napvilágot. Ma már csak hitetlenkedve, keserűen vagy gúnyosan nevetve tudunk visszaemlékezni ezekre az időkre, az emberi erő túlbecsülésének korszakára. Kinevetjük magunkat, pedig tévedésünk nem volt nagyobb, mint a gazdasági élet irányítóie és munkásaié, akik hasonló révületben hitték és hirdették, hogy – ha jól emlékszem – két és fél naponként fogja egy-egy új gyár működését megkezdeni.

Fejérpataky gyöngybetűs és a magam másolatait félretéve, kijegyzéseim segítségével az eredeti oklevelekhez viszonyulva, csak a fontosat! jelszót követve kellett a kiadó által engedélyezett határidő alatt az oklevéltár anyagát összeállítani. A nyomtatásban már megjelent oklevelek petit regesztái és a most ismertté válók garmondszedésű kivonatai szigorú időrendben sorakoztak egymás után. Fontosabbaknak az utóbbiak ígértek, a regeszták feladata a számontartás és emlékeztetés volt. Mindkét fajta nyelve magyar, a kivonatok azonban a terminus technicusokon kívül hosszabb-rövidebb részeket, ha azok valami okból jellegzetesek vagy értelmüket magyarul csak hosszasan lehetne visszaadni, az oklevél nyelvén, túlnyomórészt latinul, ritkábban németül tartalmazhatnak. A szó szerint átvett részek a folyamatos magyar szövegben nyelvtanilag lehetőleg az eredeti mondatfűzésnek megfelelően helyezkedtek el. Azt szerettem volna elérni, hogy a latin nyelvben járatlan olvasó is, szótár segítségével, meg tudja érteni a kivonatokat. Mivel azonban nem lehetett kétség, hogy elsősorban szakkutatók fogják használni az oklevéltárat, ha az ő érdekük úgy kívánta, hosszabb szakaszoknak, sőt egy-egy igen fontos oklevél teljes szövegének közlését is vállaltam. Ugyancsak reájuk gondolva feleslegesnek látszott az oklevelek valamennyi részletéről szólni a kivonatokban. A maguktól értetődők elhagyhatók, mivel ezekre a kutatók, ha szükségesnek vélik megismerésüket, a megadott jelzet nyomán az eredeti oklevelet kezükbe véve, bármikor rátalálhatnak. Vagyis az oklevéltár, nem lévén feladata a közölt oklevelek valamennyi mozzanatának közzététele, bizonyos – szakember számára közismert – részletek felől csak figyelmeztet, hogy a bővebb tájékoztatás honnan nyerhető.

Példákkal illusztrálva: mindazok, akiket érdekelnek a családtörténeti kapcsolatok, hiányolták és beszélgetés közben rosszállólag szóvá tették, hogy a birtokiktatásokra vagy vizsgálatartásra kirendelt királyi emberek nevei hiányzanak, holott, érveltek, van olyan középkori falu, amelynek létét egyedül földesurának – a birtokról vett – családneve bizonyítja, amint azt Csánki Történeti földrajzának nem egy utalása tanúsítja. Az utóbbi hivatkozás kétségtelenül hatásos, mivel a királyi ember nevének elhallgatásával valóban feledésbe merül a 21 900 magyarországi középkori település közül⁴⁰ több-kevesebb emléke. Ezt a hiányt, pontatlanságot azonban vállalnunk kell, mert a településről a névvel úgysem adnak több felvilágosítást a névsorok, részletesebb tájékozódás pedig csak az egész megye helyrajzi viszonyainak megismerésével szerezhető. A néhány hiányzóért cserébe viszont túrnunk kellene, hogy ezernyi helynévből képzett családnévvel töltődjék meg az oklevéltár, indexe pedig semmit mondó névtömegeggyel duzzadjon fel. A birtokos családok nevei, amennyiben csak pusztá létükre van adat, magukban érdektelenek, megemlítésüket valamiféle egyéb, társadalmi vonatkozású ténynek kell indokolnia. Amíg tehát a jogügyletekről szóló oklevelek kivonatai a feleket valamennyi rokonukkal oly pontosan felsorolják, hogy segítségükkel részletes családfák rajzolhatók, a szerepet nem játszó birtokos családok adatait az érdeklődőnek a megyéről szóló oklevelekben tovább kell keresnie. A köznemesek akkor igényelhetnek megemlítést, amint kiemelkednek megyéjükből. Amitől fogva tehát szerepük nagyobb, s máshol, nem megyéjüket felemlítő oklevelekben kell nyomukat keresni. Éppen mert az alispánok, mint az ispán familiarisai többnyire más megyéből származnak, nyilvántartásuk nem mellőzhető. Hasonló megfontolás szükséges a vidéki művelődési központokra, a hiteleshelyekre vonatkozó adatok mérlegelésénél. A királyi emberek társai ők s mert többnyire csak keresztnevük ismeretes, elég, ha csak mint káptalanuk vagy konventjük képviselőire történik általános utalás. Név szerinti számontartást igényelhetnek azonban közülük azok, akik különleges munkakört látnak el, mint a notariusok és a litteratusok. Zsigmond koráról lévén szó, fontosnak bizonyulhat a határidő, ameddig a diákok szerepelnek. Egyébként egy hiteleshely belső összetételére vonatkozólag arra is, hogy időnként hány magister volt tagjai közt, noha a privilegialis oklevelek erről megemlékezhetnek, a Zsigmondkori Oklevéltár beírta, hogy az érdeklődőt segítse, mely oklevelekben kutasson tovább.

A jobbágyok neveit sem látszott indokoltnak felsorolni. Áttekinthetetlen tömegük, főleg a keresztnéven szereplőké, a kutatást inkább gátolja, mint könnyíti. A hatalmas-kodásokról szóló oklevelek névsoraiból csak a jellegzeteseket emeltem ki. Elsősorban a kézműves foglalkozásra utalókat, azután a magyar közszavakkal azonosakat, a nem-magyar etnikumokat bizonyítókat s más, valami okból szokatlannak látszókat. Mivel pedig nem közömbös, hogy pl. két mézáros és egy fazekas a falu hány lakosa közt foglal helyet, szükséges volt a felsorolt nevek számát megállapítani.⁴¹ Átmeneti stádium gyanánt szintén le kellett másolni az oklevelek határjárását megőrkítő részeit, mert valamelyest elfogadható kivonatot csak a szöveg többszöri elolvasása után sikerült megfogalmazni. A cél az volt, hogy a kivonat tartalmazzon minden földrajzi nevet – vizek,

⁴⁰ Hóman i. m. III. k. 152.

⁴¹ A munka technikájára jellemző, hogy az összeszámláláshoz legcélravezetőbbnek bizonyult a névsorokat leírni, mert csak így lehetett a keresztnevek hovatartozását tisztázni és a jobbágyok számát megnyugtatóan megállapítani.

dűlők, helységek nevét –, adjon számot mindazokról az objektumokról, amelyek a táj jellegére jellemzőek (út, szántó, rét, szőlő, erdő, fák nevei, jelezve, hogy egy-egy fajta a leírásban hányszor fordul elő), mellőzve azonban azokat az utalásokat, az égtájaknak a határjárók útjának leírásában számtalanszor előforduló jelzését, amelyek csak a falu múltjának kutatóját érdekelhetik.

A legkiadósabb rövidítésre a bírósági oklevelek adtak lehetőséget. Nemcsak a végítéletek, hanem a közbeeső fokon hozott bírósági határozatok is. Elmaradtak a nem személyesen megjelenő felek képviselőinek nevei, kivéve, ha jobbágyok, polgárok voltak. Nem lett volna értelme a perhalasztások és bírságolások hosszadalmas részletei megemlítésének. Általában elégnak bizonyult a teljes perfelvételnek, valamint az ítélet indokolásának megörökítése. A birtokperekben különleges szerepet játszó, a felek által a maguk igazának bizonyítására bemutatott oklevelek közt különbséget kellett tenni. A Zsigmond-koriaknál volt a legegyszerűbb a helyzet: ezek dátumuk alatt külön szám alá kerültek s a periratban elég volt erre hivatkozni. Rövid utalás volt elegendő azon Árpád- és Anjou-koriak esetében, amelyek már ismertek. Ezeknél az érdeklődőre lehetett hagyni, hogy a kiadást, a megadott bibliográfiai adatok nyomán, fellapozza. Az 1387 előtti, kiadatlan oklevelek tartalmának részletes közlésére eleve nem lehetett gondolni. Ugyanakkor a rövid regeszta kevésnek látszott. Középpútul az a megoldás kínálkozott a legmegfelelőbbnek, hogy az oklevélnek azok a vonatkozásai kerüljenek megemlítésre, amelyekre az ítélet indokolása hivatkozik.

Szám szerint elég sok, korunkra maradt oklevél bizonyult érdektelennek és mellőzhetőnek. A legtipikusabbak a perhalasztások voltak, amelyeket Fejérpataky sem győzött lenézően emlegetni. Ki is tartana megemlítésre érdemesnek oly közlést, hogy x alperes és y felperes egy akarattal elhalasztják vizályuk tárgyalását? Bár kivételes esetet talált Fejérpataky, s le is írta a róla szóló szövegeket, ha ti. az elhalasztás az egyik fél hadba vonulása miatt következett be. A perbeli cselekmények érdektelen tömegéből minden esetben kiemelésre méltónak bizonyultak azonban a három vásáron kikiáltással történő idézések, mivel ezek három mezőváros és hetipiacuk napja felől adnak felvilágosítást. Sok stereotip fogalmazású oklevél ismeretes a nőági leszármazottakat dos et res parafernales címen megillető vagyonrész átvételéről. Genealógiai vonatkozásaik miatt ezek az oklevelek az illető családok szemszögéből nézve igen jelentősek, történeti forrásértékük azonban csak akkor van, ha fogalmazásuk nem általános, hanem pontosan megmondják, mekkora volt az átvett összeg. Amint a tisztán családi érdekű adatot ez a konkrét pénzjelzés teszi történeti értékűvé, ugyanúgy általánosítva és rövidre fogva az a végső megállapítás volt leszűrhető, hogy mindaz elhagyható, aminek nincs társadalomtörténeti vonatkozása.

A kivonatok készítéséhez segítségre volt szükségem. Az oklevelekbe szerelmes, értük élő-haló egykori levéltári kollégám, Fekete Nagy Antal felajánlotta segítségét, s én örömmel elfogadtam. Jól kiegészítettük egymást. Ha a kimerültségtől már lélegzeni is alig bírtam, ő mindig el tudta oszlatni fáradtságomat azzal, hogy – kedvenc kifejezésével – egy-egy szép oklevélért lelkesedni kezdett. Szép volt az oklevél, ha szokatlan jelenségről szólt, ismerős történeti személyiségről emlékezett meg, de akkor is, ha névtelen ember jellegzetes arcát hozta elő a homályból. Csodáltam lelkesedését, de mert, más lévén kapcsolatomban az oklevelekkel, nem tudtam volna érzéseimben hasonulni hozzá, beértem azzal, hogy irigyljem. Megállapodásunk úgy szólt, hogy fondonként haladva vesszük

kézbe az általam – kijegyzéseim alapján – kiadásra méltónak és az irodalomban ismeretlennek talált okleveleket, kivonatainkat pedig kölcsönösen ellenőrizzük. A legelső sorozat, amellyel végeztem, az esztergomi káptalan magánlevéltára volt. Tervünk már ezen elbukott. Kitűnt, hogy társam inkább diplomatikus, mint amennyire én vagyok, Fejérpataky szellemének – bár talán nem is volt tanítványa – hübb örököse nálamnál, mert meggyőződése szerint az az igazi kivonat, amely az oklevél írójának gondolatmenetét követi, érzékeltetve annak nekifoházkodásait, sajátos logikai töréseit. Röviden: ha a kivonat fényképszerű. Belőlem hiányzott az érzék, de a kedv is, hogy a nótáriusok lelki életébe belehelyezkedjem, és számomra logikátlan logikájukat megérteni törekedjem. Azt igyekeztem elérni, hogy az oklevél lényegének azt a mondanivalóját tartsam, ami a mai történész számára fontos, s ezt a mai ember logikája szerint mondjam el. Ha egy oklevélen, akár lepedőnyi ítéletlevélen átrágtam magamat, a lényegét próbáltam megőriztetni magamban s ebből kiindulva úgy elrendezni, csoportosítani az oklevélben foglaltakat, hogy az az olvasó számára minél világosabb legyen. Igyekeztem meggyőzni kollégámat, ő türelmesen végighallgatott, de azután követte meggyőződését. Nem volt mit tennem, át kellett fogalmaznom kivonatait. Állhatatossága még nem akadályozta volna munkamegosztásunkat. Amikor azonban visszakaptam kivonataim első csoportját, be kellett látnom, hogy elgondolásunk hajótörést szenvedett. A magam módján készült kivonatokat ugyanis nem alakította át saját ízlése szerint, hanem változatlanul hagyta, s ami még súlyosabb volt, az egyeztetés során nem talált sem a nevekben, sem a tartalmi részekben javításra szoruló hibát. Pedig mindenki, aki középkori oklevelekkel foglalkozik, tudja, hogy azokat hibátlanul lemásolni nem lehet s még kevésbé kivonatolni. Ott, ahol különböző betűk megtévesztően hasonlítanak egymáshoz, lehetetlen nem tévedni a tulajdonnevek megállapításánál vagy az értelem magyarul visszaadásánál. Meg kellett értenem, hogy Fekete Nagy így gondolkodik: a kritikus nevet vagy szót másképp olvasná ugyan, de másik variáns is elfogadható, tehát transit, annál is inkább, mert a felelősség nem az övé. Mivel egyrészt kétféle típusú kivonatok nem váltogathatták egymást, másrészt az olvasatok eldöntésénél határozottan állást kellett foglalni, megállapodtunk, hogy ő elkészíti a kivonatokat kedve szerint, én pedig ellenőrzöm munkáját, egyeztetem az eredeti oklevéllel, s átfogalmazom. A későbbiekben munkánkat így megosztva dolgoztunk. Ő követhette meggyőződését, valami eredménye azonban rábeszélésemnek is volt, legalább a nagy terjedelmű ítéletlevelek tartalmának összevonásánál. Egyébként Fekete Nagy türelmes munkatársnak bizonyult, együttműködésünk egész ideje alatt. Akkor sem mutatta, hogy neheztelést érez, amikor a hasáblevonatokat összeolvastuk oly formán, hogy ő olvasta – szándékosan minél lassabban, hogy az elmázolódott levonat betűit egyenként szemügyre vehessem – kéziratát, s így látnia kellett, hogy a változtatások után azon esetleg kő kövön nem maradt.

A petit szedésű regeszták megfogalmazásánál fő törekvésem a leglényegesebb elemek kiemelése, a minél kisebb terjedelemre összeszűkítés volt. Bíztam abban, nem is csalódtam, hogy a kötet forgatói rájönnek: adománylevelek regesztáiban az *érdemeiért* vagy *szolgálataiért* szó hosszabb-rövidebb eseménysorozat elbeszélésére utal. Átlag kétsorosak voltak a regeszták, akadt hosszabb, de egysorosokat is sikerült megszerkesztenem. A terjedelem szűkítésére törekvés annyira elhatározóan megszabta felfogásomat, hogy csak két évtized múlva jöttem rá, milyen hasznos lett volna a kivonatok dátumközlésének módjára a regesztáknál is jelezni az eredeti keltezést. Zárójelben, erősen rövidítve, pl. így:

in Iudica. Akkor ugyanis királyi oklevelek ily keltezésének láttára: IX. Kal. Iun. a kutató azonnal tudná, hogy kiváltságlevélről van szó, amely feltehetőleg méltóságnévsort tartalmaz. Vagy nádori, országbírói kiadványoknál a VI. die ferie III. a. penthec. szavak elárulják, hogy az oklevél a pünkösöd előtti kedden kezdődött közgyűlésen került kiadásra. Bizonyára azért nem jutott eszembe az ilyesféle bővítés, mivel ez, két zárójellel megtoldva, új sorba vitte volna át a szöveg végét.

Bár kevés gyakorlatom volt a nyomdai munka terén, az új könyvforma (A/5), pedig szokatlanságával nehezzé tette a terjedelem számítását, inkább csak a véletlennek köszönhetően a 13 év anyaga belefért egy akkora kötetbe, amelyet a kiadó még elfogad.⁴² Ma már szóra sem érdemesnek látszik, de voltak hetek, amikor a technikai kérdések megoldásától függött, hogy a kitűzött időben elhagyja-e a könyv a nyomdát. Újdonság volt akkor, hozzá húsba vágó, hogy a nyomda gépelt kéziratot követelt, tehát minden kézzel másolt szöveget, lehetett az mégoly kalligrafikus, le kellett tisztázni. Latinul érteni s ugyanakkor hibátlanul gépelni – szoros norma szabta meg, hogy egy oldalon legfeljebb hány javítás lehet – kevesen tudtak, de az akkori munkaerőgazdálkodás lehetővé tette, hogy feleségem, apósom, de más hasonló anyagi viszonyok közé került értelmiségiek is elvégezzék a követelt munkát. Mivel végeredményben az ő önfeláldozásukon múltott a kötet megjelenése, kötelességemnek tartom, hogy megemlékezzem róluk. Főleg azért, mert annak idején az előszóban ezt nem volt módom megtenni. Elhibázottnak bizonyult az az elgondolásom, hogy a név- és tárgymutató a nyomdai munkával párhuzamosan készülhet. Ez csak akkor vált volna be, ha az utalás nem regesztaszámokra, hanem oldalakra történik. Akkor valóban meg kellett volna várni a tördelést. De mert nem így volt, kevésnek bizonyult, hogy a regeszták tulajdonnevei már nem voltak megoldatlanok. A kivonatokban található hely- és személynevek azonosítása több időt igényelt, mint amennyi rendelkezésünkre maradt. A kefelevonaton aláhúzással jelölt tárgyszavak kiírása és összeszedése is a vártnál több időt igényelt. Ez pedig nem volt, aminek elsősorban az egyeztetés látta kárát. A mutató, sajnos nem sikerült. A kötet megjelenésekor (1951. szept.) sok hibája ötlött szemembe, még többre derült fény az oklevéltár használata közben. A nagy tanulság, amit levontam magamnak, az volt, hogy a mutatónak a jövőben a kézirat nyomdába adásakor készen kell lennie, a II. kötet összeállítására pedig több időt kell biztosítani, mint amennyit az I. kötethez a kiadó engedélyezett.

Az 1400–1410 évek anyagát tartalmazó II. kötet kézírata átadásának napjára 1951. okt. 6-án a kiadó most is rövid terminust szabott meg, ehhez, 1952. szept. 1-höz azonban eleve hozzászámítottam egy-két hosszabbítás engedélyezését, s aláírtam a szerződést. A teljesítéshez döntőnek ismét az a körülmény bizonyult, hogy előkészítő munkálataim mindig 1437-tel végződtek. Hogy a legvégén kezdjem, a név- és tárgymutató készítése, amely 1951-ben mint valami lidércnyomás nehezedett reám, most vidám időöltés lett. A regeszták és kivonatok fogalmazványait is szépen gépelt tisztázatokkal hasonlíthattam össze, a helyneveket, miután a magam köré rakott segédkönyveket forgatva sietés nélkül megnyugtatóan meghatároztam őket, a tisztázat hátlapjára

⁴² Bár azoknak a hosszú ítéletleveleknek az elhagyása is számított, amelyeket Független! jelzéssel félretettem, mindaddig reménykedve, hogy be lehet iktatni őket, amíg az ívszám be nem telt. Egy pótkötetben érdemes volna ezeknek is helyet szorítani!

feljegyeztem, hasonlóképpen a személyneveket és az index tárgyszavait. A mutató anyaga a tisztázati példányról csak akkor került cédulákra, amikor a regeszták és kivonatok időrendbe rakva elnyerték sorszámukat. A címszavakat és sorszámokat nem magamnak kellett cédulákra átírni – számuk megközelítette a 100 000-et –, reám csak az ellenőrzés hárult. A mutató szövegében a legépelés után könnyen lehetett a következetlenségekre rájönni, a hiányokat pótolni, a tévedéseket kijavítani, az utalásokat pedig beiktatni. Nagy megnyugvást jelentett számomra, hogy Borsa Iván a kiadó felkérésére mint harmadik lektor vállalta a revizori tiszteletet, és annak az őt jellemző odaadással, fáradhatatlan munkaerejével eleget tett. Sohasem gondoltam volna, hogy a mindig fárasztónak vélt mutatókészítés ily megnyugtató hatású legyen.

Az idő arra is elég volt, hogy a külföldi forrásmunkák, folyóiratok, gyűjteményes sorozatok körét, magyar vonatkozású okleveleket keresve, kibővítem. A rövidítések jegyzéke az I. kötet 196 számával szemben 372-re emelkedett. Most, hogy alkalmam nyílt az egykori Monarchia népeinek legrégebb történeti évkönyvsorozatait, folyóiratait, Zsigmond-kori okleveleket keresve, átlapozni, mint a bécsi Adler, a prágai Archiv Český és a Mitteilungen, a brünni Zeitschrift, a boroszlói ugyancsak Zeitschrift, a gráci Beiträge, a spalatoai Bullettino, a sarajevoi Glasnik és Mitteilungen, a zágrábi Rad, Starine és Vjestnik több tucatnyi kötetét, csodálkozva vettem észre, hogy történetünk minden korszakára, a honfoglalástól a 19. század közepéig bezárólag találhatók bennük forrásközlések és tanulmányok, amelyek pl. a Jagelló-kor, a török háborúk, a Napóleon-kor kutatóját éppen úgy érdekelhetik, mint engem a Zsigmond-koriak. Hogy ne kelljen másoknak is a maguk kutatási területébe tartozó adatok számbavétele végett hasonló időrabló munkát végezni, megpróbáltam mindazok figyelmébe ajánlani a rendszeres bibliográfiai adatfelvételt, akiktől ily átfogó munka hasznos voltának megértése várható volt, kiderült azonban, hogy senki sem tartja magát illetékesnek. Így csak a Zsigmond-korra vonatkozó közlések adatait jegyeztem ki, kötet, évfolyam és lapszám-utalásokkal, természetesen 1437-ig, valamint a pótlásba szánt 1387–1399 éveket. De – ugyancsak magától értetődően – a Monarchia megszűnését követően indított hasonló kiadványokat, mint a római Archivio storico per la Dalmazia, a bratislavai Acta és Bratislava, a Burgenländische Heimatblätter, a jasi Cercetări, a trnavai Kultura, a zagrebi Narodna Starina, a bucaresti Revista Istorică, Rev. Ist. Română és Revue historique, a Turčiansky Sv. Martin-i Sbornik sorozatait is. Számra nem sok az információ, amit ezek, vagy oly világszerte ismert folyóiratok, mint pl. az Analecta Bollandiana, Archivalische Zeitschrift, Archivio Storico Italiano, Archiv für slavische Philologie, Bibliothèque de l'École des chartes, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung a Zsigmond-kor megismerésére regeszták alakjában szolgáltatnak, de mert egészen más jellegűek, mint a hazai levéltárakból származók, a fejlemények több oldalú megismeréséhez segítenek.

Két év alatt, minden sietség nélkül, elkészült a második kötet, amely tizenegy év okleveles anyagát tartalmazza. Az első kötetben érvényesített elvek szerint, azonban kevésbé törekedve zsúfolt fogalmazásra. A terjedelem a név- és tárgymutatóra fordított nagyobb gondot számszerűen is tükrözte. Amíg az I. kötet 6234 száma 101 oldalnyi mutatóban nyert feldolgozást, most 8155 számé 181 oldalt tett ki. Kissé szabadabban történvén a fogalmazás, sejtetni lehetett, hogy valamelyest nagyobb lesz a regeszták és kivonatok összterjedelme is. Mily mértékben, annak megállapítására s egyéb nyomdai

vonatkozású problémák tisztázására várni kellett. 1954-ben a kiadó már rendelkezett kéziratokkal, válogathatott közöttük, és nem szorgalmazta a Zsigmondkori Oklevéltár megjelentetését sem. Ebben – úgy hírezt – az az elterjedt vélekedés is közrejátszott, hogy a forrásközlés – sok esetben – menedék azok számára, akik nem mernek nyíltan kiállani a marxizmus mellett. Ennek a kedvezőtlennek vált atmoszférának hatása alól nehéz volt bárkinek is kivonnia magát. 1954-ben lektoraim közül kettőnek nem volt ideje véleményét elkészíteni, 1955-ben az Országos Levéltár nem tette szabaddá a rendelkezésére álló papírquota egy részét. Nem volt szó akadályok támasztásáról, csak arról, hogy felesleges a nagy sietség. 1956 első negyedére a kiadó beállította nyomdája munkatervébe az oklevéltár kiadását, de beérte a kézirat első felének megjelentetésével. A második rész 1958 legvégén látott napvilágot. A sikeres húzást úgy fogtam fel, hogy a kiadó ügyesen másfél évet biztosított magának, hogy ne kelljen az oklevéltárral törődnie.

1954-ben úgy láttam, hogy a hátralevő részt tíz év alatt három évenként megjelenő kötetekben közzé tudnám tenni. Mint mondani szokták s mint éreztem is, lendületben voltam. A segédeszközök nemcsak kezem ügyében állottak, hanem ott nyíltak fel, ahol keresnivalóm volt. Emlékezetemben állandó készenlétben egyaránt tárolódtak az oklevélfondokra és a kor szereplőire meg földrajzi viszonyaira vonatkozó ismeretek. S amit a legfontosabbnak éreztem, sikerült az oklevéltárra koncentrálnom magamat. A II. kötet megjelenésének halogatása annyira nem zavart, hogy 1954-ben hozzáfogtam a III. kötet regesztáinak elkészítéséhez.

Az 1957. évi kényszerszünet előnnyel is járt. Arra nem volt lehetőség, hogy újonnan előkerült okleveleket beillessek a kötet második felébe, hiszen az anyag végérvényesen be volt számozva, azt azonban megtehettem, hogy a ki nem elégitő közlésre támaszkodó regesztákat az eredetiből készült részletesebb kivonatokkal cseréljem fel. Nem mindenütt, de mégis több helyen sikerült pontosabbá tenni közlésemet. Pl. szlovákiai tanulmányutam eredményeül Bártfa és Igló levéltárában készített kivonatokkal, a vatikáni levéltár több pápai bullájának regesztáját pedig a kancelláriai jegyzetek közlése tette teljesebbé, a modern kiadási szabályoknak megfelelővé. A munka további, megfelelő ütemű folytatását két körülmény kedvezőtlenül befolyásolta. Új munkahelyemen a Történettudományi Intézetben az oklevéltár kiadásának előkészítését intézeti munkaként nem folytathattam, mert az intézet akkori vezetőségének felfogása szerint egy oklevéltár kiadása nem illeszthető be tagjainak munkatervébe. Bár intézeti munkám mellett tudtam volna foglalkozni az oklevéltárral, a hivatalos magatartás, akaratom ellenére, elkedvetlenítően hatott rám. A Zsigmondkori Oklevéltár iránti vonzalmamra tavaszi fagy módjára tört rá 1960-ban a stockholmi nemzetközi történelem kongresszusra megjelentetett tanulmánykötet. Az a tény, hogy az utolsó öt év történeti irodalmát ismertető beszámolóból hiányzott az oklevéltárra való legcsekélyebb utalás,⁴³ bár ugyanakkor a külföld pontos bibliográfiai adatokból értesülhetett, az Agrártörténeti Szemle kis oklevélközléseiről⁴⁴, az oklevéltár feleslegességét szuggérta.

⁴³Le développement de l'historiographie hongroise au cours des cinq dernières années. In: Études historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Budapest, 1960. I. k. 13–148.

⁴⁴Uo. 43. sköv.

Munkám 1960-tól jó évtizedig arra szorítkozott, hogy Oszvald Ferenc és Fekete Nagy Antal részére időről időre, kijegyzéseim alapján megállapítsam, mely oklevelek kivonatolásával végezhetik az Akadémia által dotált munkájukat. Az elejtett fonalat 1973-ban vettem ismét kezembe. Ekkor jutottam abba az életkorba, amelyet valamikor a történészek számára oklevéltár összeállításához a legalkalmasabbnak mondtam. Az 1950-es évek végén, a Történelmi Társulatnak a forráskiadások ügyében tartott konferenciáján adtam hangot annak a meggyőződésnek, hogy ily munkával a legfiatalabb és a legidősebb kutatóknak érdemes foglalkozniok. Az előbbieknél azért, mert így ismerhetik meg a legkönnyebben mesterségük technikai fogásait, és szerezhetnek ismereteket, a pályájuk végére érkezők pedig akkor értékesíthetik a leghasznosabb tapasztalataikat, amidőn koncentrációképességük gyengülése következtében megmaradt erejükkel oly eredményt, amely arányban állana munkára fordított idejükkel, másképp már nem érhetnek el. Munkám petit szedésű részében most tovább léptem, mint ameddig korábban haladtam. Amíg az I. kötetben beértem a lényeg feltüntetésével, most minél több mozzanat kiemelésére törekedtem. Erre az elhatározásra az a megdondolás vett rá, hogy a regeszták, megfelelően Zsigmond politikai szereplésének, 1411-től nagy tömegben tartalmaznak külföldi vonatkozású adatokat, ezek lelőhelyei, a forrásmunkák pedig igen sok esetben csak egy-két példányban találhatók Magyarországon, s mert ezek fellapozása körülményes, érdemes anyagukat részletesebben közölni. A terjedelemnek ily növekedését egyébként indokolta, hogy a hazai oklevelek regesztái is a korábbiakénál több lényeges elemet emeltek ki, bár nem oly mértékben, hogy a kutató mentesüljön a forráskötetek kézbevitelétől. A harmadik kötet regesztáinak száma jelenleg 7123, aminek – becslés szerint – 10–15%-a duplum lehet. Ezek úgy állottak elő, hogy a külföldi munkákból származó regesztákat, a könnyebb ellenőrzés végett, tanácsosnak látszott nem összesíteni, hanem kijegyzésük sorrendjében tartani. Az mai, nehezen áttekinthető állapotukban is látszik, hogy a regeszták, a hungarocentrikus mérlegelés helyett segítenek megismerni, mint látta Magyarországot Európa. Vagy talán inkább így: mit látott Európa Magyarországból.

1976 augusztus közepén úgy látszott, hogy hamarosan végzek a DI. kivonatainak revideálásával, s akkor zömmel már csak a Fényképgyűjtemény, valamint kisebb oklevél-csoportok (Fügedi-fényképek, Vatikán, kinagyításra váró külföldi állagok) maradnak. Egészségi állapotom hirtelen romlása hosszabb időre megakadályozta levéltári munkámat, amidőn pedig, 1978 őszén, remény támadt, hogy az Országos Levéltár nyomdakész állapotba hozatja az egész összegyűjtött anyagot, és ezzel azt áttekinthetővé teszi, kiderült, hogy betegségem alatt a III. kötet kéziratának – még nem revideált – hatodrésze eltűnt. Akkor úgy látszott, hogy végleg, s bár szerencsémre nem így történt, a közben eltelt két év elég volt, hogy az aggodalom átrendeztesse velem optimisztikus elgondolásomat. Mivel lajstromaim pontosan megörökítették, mely fondokból származó s hány oklevél kivonata hiányzik, meg lehetett állapítani, hogy a veszteség nem pótolhatatlan. Egészen más volt azonban a helyzet a vatikáni oklevelekkel. Ezek túlnyomó része is Budapesten őrzött másolatokból készült, ellenőrzésük és kiegészítésük, valamint a hiányzó pótlása azonban oly időrabló római kutatásokat igényelt volna, amelyeknek megismétlésére többé nem vállalkozhattam.

A szóban forgó másolatokat az Országos Levéltár Fraknói-fond néven őrzi.⁴⁵ A 19. sz. utolsó negyedében a Vatikáni Levéltárnak a kutatók előtti megnyitását követően készültek, amidőn a magyar kiküldöttek, mint Fejérpataky, Schönherr, Áldásy – Fraknói irányítása alatt – 1389-től kezdődően 1455-ig átvizsgálták a bulla- és supplicatio-köteteket, s lajstromaik alapján a levéltárban dolgozó olasz scriptorok lemásolták a kijelölt szövegeket. A másolatok közül a IX. Bonifác okleveleit tartalmazók (1389–1404) két kötetben napvilágot láttak,⁴⁶ az 1404 utáni anyag közzétételéről azonban az volt Fraknói elgondolása, hogy mindegyik egyházmegye önálló oklevéltárban adja ki a történetére vonatkozó okleveleket. Hornig Károly bíboros-püspök eleget is tett a kíváalomnak, és négy hatalmas kötetben megjelentette 1108-tól 1526-ig terjedően püspöksége római oklevéltárát s benne az 1404 utáni bullákat, követője azonban nem akadt. Hosszú pihenés után a Római Magyar Történeti Intézet ismét az együttes kiadás tervéhez tért vissza. Így jelentek meg 1931. és 1938. két kötetben szűkszavú regeszták alakjában az 1417–1455. évi pápai oklevelek.⁴⁷ A Zsigmondkori Oklevéltárnak kétségtelenül tartalmaznia kellett az 1405 és 1417 közötti pápai okleveleket, amelyek VII. Ince, XII. Gergely, V. Sándor és XXIII. János pápák nevében keltek.

Amíg 1410-ig bezárólag egyes-egyedül a Fraknói-másolatok szolgáltattak anyagot, a III. kötetbe szántaknak Budapesten elkészült kivonatait 1957-ben magammal vittem Rómába, abban a reményben, hogy a megadott levéltári jelzetek segítségével felütöm a registrumköteteket, s az ellenőrzést játszva elvégzem. Súlyos csalódás ért. Kiderült, hogy a jelzetek megváltoztak, a régiek érvénytelenek. Nem volt mit tenni, a köteteket újból át kellett nézmem. A mintegy 40 kötet mindegyikében kb. 300 bulla szövege van, amelyek közül talán négy-öt a magyar vonatkozású. A többi főleg olaszországi, francia-, németországi és egyéb. Időbe telt, amíg – az anyag csekély volta miatt érzett csalódásból magamhoz térve – az a remény kezdett éltetni, hogy a 400 : 4 arány talán még sem azt jelenti, hogy a Rómában jövedelmi forrásként mérlegelhető egyházi javadalmakból viszonylag mily kevés volt Magyarországon s a számok nem általános szegénységünk jelzői, hanem inkább a magánkegyuri rendszer túltengésének következményei. Vagyis hogy nem a magyarországi népesség anyagi viszonyait kedvezőtlen színben feltüntető arányszámokkal ismerkedtünk meg. A tudat, hogy a pápai bullák adatai távolabbi összehasonlításhoz is segítségül hívhatók, megnyugtató, ami felől egyébként nem is volt kétségem, hogy a hasonló jellegű kivonatok beletartoznak az oklevéltárba. A több munkának, hogy a registrumokat végig kellett nézmem, nem várt eredménye volt, hogy a zsákmány a Fraknói-gyűjteményben találnál gazdagabbnak bizonyult. Mint történeti szokott, az iratgyűjtemény évtizedek során megcsönkült. Nem is csalárdul. Hiányoztak rendszeresen a csanádi és az erdélyi püspökségekről szóló oklevelek. Ezek másolatait feltehetőleg a két egyházmegye monográfusai vették valamikor magukhoz, hogy beilleszték azokat soha el nem készült oklevéltárukba. A Fraknói-féle másolatoknál a most készülőök egy vonatkozásban korszerűbb formában megjelenésre számíthattak. Azoknak a

⁴⁵ *Iványi Emma*: Az 1526 utáni gyűjtemény. (Levéltári leltárak. 67. Magyar Országos Levéltár. R szekció. Repertórium.) Budapest, 1977. (Kézirat) 27. sk.

⁴⁶ Vatikáni magyar okirattár. Első osztály. 3. 4. k. Budapest, 1888, 1889.

⁴⁷ Olaszországi magyar oklevéltár. I, II. XV. századi pápák oklevelei. Kiadja Lukcsics Pál. I. k. V. Márton pápa (1417–1431), II. k. IV. Jenő pápa (1431–1447) és V. Miklós pápa (1447–1455).

közlési elveknek szellemében, amelyek 1953-ban nyertek nemzetközi elismerést.⁴⁸ A különbség az volt, hogy amíg a IX. Bonifác-bullák kiadásától kezdve a Lukcsics-féle regesztakötetekig a bullák szövegrészei jelentek meg nyomtatásban, most már követelménynek tekinthető a hivataltörténet önálló kutatási studiummá fejlődésének eredményéül, hogy a kiadásnak közölnie kell a kancelláriai jegyzeteket, a nevük kezdőbetűivel a bullák kiállításában részvételüket és felelősségüket jelző alkalmazottak sziglláit, sőt a kiállítási díjakat is. Az olvasó bizonyára igazat fog adni nekem, hogy nem egyedül 1957-ben hiába elvesztegetettnek érzett időmet sajnálhattam volna, hanem a tudományos világnak szánt híradás eltűnését s vele a bizonyosságot is, hogy medievisztikánkból nem hiányzik a hajlam, együtt fejlődni a világ tudományos életével.

1978-ban, amidőn felcsillant a remény – szinte csak napokra –, hogy az Országos Levéltár elhatározásából Fügedi Erik és Engel Pál kollégáim, bekapcsolódva a III. kötet munkálataiba, segítenek annak befejezésében, könnyen sikerült munkánkat elhatárolni: reám maradt az eredeti oklevelekből készült kivonatok revideálása, reájuk hárult, hogy kölcsönösen ellenőrizzék egymásnak fényképfelvételek segítségével készített excerptumait. Ez a megoldás világosan elhatárolta volna, hogy közülünk ki miért felelős. Miután akkor eltűnt a remény, hogy a III. kötet belátható időn belül befejeződhet, jobbnak véltük, ha barátaim az 1421–1430 éveket felölelő anyagot veszik gondozásukba. Saját lábukra állásukat indokolta, hogy az Országos Levéltár rendezési munkálatai eredményéül a Dl. 39.448–107.356 számok közti oklevelek „kék céduláinak” elkészülésével a II. kötet megjelenése óta kiépült egy oly nyilvántartási rendszer, amely kisebb hibalehetőség mellett biztosítja, hogy az átiratokban lappangó oklevelek szem elé kerülnek, mint az az áttekintés, amely az általam 1946-tól készített kijegyzéseken alapul. Azt nem gondolom, hogy jegyzeteim tömege ezzel felesleges lett. Számomra mindmáig megmaradt az az előny, amelyet elkészülésüktől fogva tájékoztatásuknak köszönhetek, a IV. kötet befejezése után pedig megnyugtató revízióra nyújthat majd alkalmat megállapítani, hogy egy-egy érdemleges oklevél, minden figyelem ellenére, nem maradt-e ki.

Meggyőződésem szerint, efelől semmi kétségem sincs, a IV. kötet csak jobb lehet majd, mint ahogyan az I–II. kötet sikerült. De csak akkor, ha szerkesztői szigorúan javítják egymás munkáját. Ha nemcsak az elnézéseket, tévedéseket, hibákat veszik észre, hanem társuk fogalmazványát is érthetőbbé, világosabbá, áttekinthetőbbé igyekeznek tenni. Ha bíráló szavuk súlyán soha egyikük sem könnyít. Némi aggályt azonban nem tudok elnyomni s ezért már most óvást teszek az ellen, hogy a kötet összeállítói engedjenek bizonyos vélt levéltári érdekeknek és előnytelen változtatásba belemenjenek. Ily kívánságnak a Történelmi Társulat korábban említett vitaülésén két levéltári kollégánk is hangot adott, javasolva, hogy ne csak az érdemleges oklevelek nyerjenek helyet a következő kötetekben, hanem egy-egy sor erejéig valamennyi oklevél. Elég csak ennyi – érveltek: keltezés, kiállító, levéltári jelzet; éppen csak nyoma, bizonyítéka legyen, hogy van ilyen oklevél. Az egy soros utalások lehetnek minimálisak, de a lényegen nem változtatnak. Azon, hogy a tudományos kutatás elvei összekeverednek a levéltári lajstrom

⁴⁸ *Franco Bartoloni*: Per un censimento dei documenti pontifici da Innocenzo III a Martino V (escluso), in: *Atti del convegno di studi delle fonti del medioevo europeo in occasione del 70° della fondazione dell' Istituto Storico Italiano (Roma, 14–18 aprile 1953)*. Comunicazioni. Roma, 1957. 3–24.

gyakorlati hasznával. Az egy-egy sorokkal hasznavehetetlen sivár tömeg árasztaná el az oklevéltárat, s hiába határozná el a kutató, hogy ügyet sem vet a selejtre, a név- és tárgymutatóba csak fel kellene venni az oklevélkiállítók neveit. Elképzelhető, egy-egy történeti szereplőre keresve felvilágosítást, hányszor csálná meg az index utalása a kutatót. A legtöbb félreértést a történetírás hivatása tekintetében úgyis a kritikátlanlás okozza, amely az adatok tömegének ígázatában nem képes szétválasztani fontosat és jelentéktelent. A Zsigmondkori Oklevéltár egész jellegében a tudományos kutatás érdekeit kívánja szolgálni, bizonyos jelenségekre figyelmeztetni, azok összefüggésére utalni, könnyen kezelhetőségével a további vizsgálatokhoz kedvet ébreszteni. Mindazt, ami egy értelmes történetkedvelőt leköt, benne gondolatot ébreszt, szeme előtt távlatot nyit, az unalom pora lepné el.

A IV. kötet munkába vétele, valamennyien így gondoljuk, nem jelenti a III.-nak háttérbe szorulását. Ezzel, amennyire erőm engedi, az elveszettnek hitt kivonatok megkerülése után megújuló kedvvel kívánok tovább foglalkozni, remélve, hogy mire elkészülök penzumommal, a IV. kötet szerkesztőivel egy időben én is eljutok a fényképmásolatok kézbevételeig. Ennek a majdan egységesülő munkánknak megkezdését lehetővé fogja tenni, hogy hamarosan befejeződnek a Df.-sorozat szervezési munkálatai. Ezzel a Filmtár és Fényképgyűjtemény szerfelett bizonytalan jellegű s nehezen kezelhető csoportjai könnyen áttekinthető, számba vehető és ellenőrizhető egységbe tömörülnek. Tehát nemcsak a munka nehézkes, időrabló jellege szűnik meg, hanem az idegölő bizonytalanság is, hogy a legjobb igyekvés ellenére valami kimaradhatott a számbavétel és feldolgozás során. A rendezés folyamán ugyanis a felvételekről megnagyított fénykép készül, minden oklevélfénykép számot kap – ez a Df –, a keltezés – megoldva – a kiállító nevével együtt rákerül az oklevélről, valamint a benne átirtak mindegyikéről készült utalólapokra, az időrendbe szedett „kék cédulákra”. Az immár évszázados múltú s jól bevált Dl.-lél pontosan megegyező mutató végre megadja a biztonság megnyugtató érzését. Csak aki már ült leolvasó készülék előtt s miután több részben lefényképezett oklevél homályos felvételeit megpróbálva kibetűzni, szemének megerőltetése után a tekercs végén észre vette, hogy van egy jobb felvétel is, csak az tudja igazán értékelni a változást!

A IV. kötet két összeállítója azzal, hogy vállalkoztak a munkára, s azt már végzik is, megnyugtatanak, hogy az a történészgeneráció, amelyhez tartoznak, helyesli és kívánatosnak tartja az oklevéltár befejezését. Részvételüket pusztá udvariasságnál azért is merem többre értékelni, mert az oklevéltár előnyeit és hátrányait kutató és történetírói munkájukban ismételten mérlegelheték. Pedig volt idő, amidőn Fügedi Erik még nem vallotta mostani nézetét. Legalábbis 1959-ben nem gondolt arra, hogy a pozsonyi prépostság plébániáit felsoroló 1390-i fontos oklevél Fejér-féle hibás kiadása többé már nem jellemzi történetírásunk színvonalát,⁴⁹ hiszen a Zsigmondkori Oklevéltár⁵⁰ közli az eredetiből az inkriminált kiadás valamennyi hibás helynevének helyes alakját, van tehát oly kiadvány, amely feleslegessé teszi az eredeti oklevél kézbe vételét. S ma már azt is elfogadja, hogy összevont terjedelemre törekedve az oklevél teljes szövegének közlését annak idején regeszta beiktatása pótolta. Engel Pál – saját szavai szerint – a Zsigmondkori Oklevél-

⁴⁹ Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. *Studia Slavica academiae scientiarum Hungaricae* 5 (1959) 364.

⁵⁰ I. k. 1498. sz.

tárnak nagy hasznát vette önállóan megjelent, hatalmas adattömeget rendszerező munkája megírásánál,⁵¹ elismerte az előnyöket, hogy kényelmesen használhatta az 1411–1437 évi kivonatokat, nem értesülvén azonban a szerkesztés fázisairól, csak 1421–1437 évi kijegyzéseimről gondolta, hogy azokért én vagyok felelős. Az 1411–1420 évi kivonatokat a III. kötet „kéziratos gyűjtése” címszó alá foglalva az utóbbtól függetleneknek gondolta, nem véve észre, hogy az már egy következő munkafázis állapotát tükrözi. A IV. kötet anyagát gyűjtve azóta bizonyára észrevette, hogy a fondok átnézése, az érdektelen oklevelek félretétele, a fontosaknak ítélték közül a nyomtatásban már megjelenteknek az eredetikkel összevetése és a közlési hibáknak a regesztalapokra feljegyzése nemcsak türelmet próbára tevő, hanem időtrábló elfoglaltság. Esetében nem a remény, hanem – önmagáról ítélve – a biztos tudat, hogy a kutatók eljövendő generációi hálásan gondolnak majd reá, amiért kényelmessé tette munkájukat, állandóan ébren fogja tartani kitarását.

Két munkatársam résztvállalása, ami, ismétlem, azért jelent számomra sokat, mert a kutatásaik során felismert előnyökért cserében vették magukra a terhet, megnyugtat, hogy az oklevéltár oly vállalkozás, amely a magyar történeti kutatás érdekeire hasznosnak mondható. Megüti-e azonban a nemzetközi mértéket? Valamennyien tudjuk, akik középkori témákkal foglalkozunk, hogy korunkban a medievisztika már oly mértékben nemzetközi, amennyire diákkoromban az ókortudomány volt. Azért, mert a magyar medievisztika nem tart kapcsolatokat a világ középkorkutatásával, kár volna oly következtetésre jutni, hogy azok feleslegesek. A kapcsolat hiányának nálunk feltehetőleg személyi okai vannak. Nem kívánva ezekkel foglalkozni, tanulságosnak látszik megvizsgálni, milyen helyet foglal el a Zsigmondkori Oklevéltár a hasonló nemzetközi vállalkozások közt.

Ennek megállapításához a velünk részben szomszédos országok történettudományi törekvéseivel való egybevetés segíthet hozzá. Felébredt-e körükben valamiféle vágy oly középkori forráskiadvány megjelentetésére, amely legalább terjedelmével magán viseli a monumentalitás jegyét? Az eredmény meglepő: mindegyik nemzet próbálkozott. Nem utánzással, nem is gondolva, hogy versenyről lehetne szó, mindegyik a maga módján, legsajátabb tudományos törekvéseitől vagy vágyaitól ösztönözötten, ugyanakkor többé-kevésbé lappangó közösségi érzelmeknek adva kifejezést.

A bukaresti akadémia velünk egy évben, 1951-ben indította meg három sorozatra tagolva a román vonatkozású középkori oklevelek sorozatát.⁵² Az A és B sorozat (Moldova ~ Moldva és Țara Românească ~ Havasalföld) már eljutott a román középkor végéig, 1601-ig. Az előbbi hat, az utóbbi hét kötettel, amelyek közül a mi középkorunknak három, illetőleg két kötet felel meg. A C sorozat (Transilvania – Erdély) hat kötetével 1350-nél jár. A nyomtatásból már ismert oklevelek román fordítása nem kutatók részére készült. A cél nyilván minél szélesebb tömegekben felébreszteni az oklevelek iránti érdeklődést és a hazai történet azokban megörökített csillámainak a csak románul tudókkal megismertetni. Magas követelmény a mindennapok emberétől elvárni a megértéshez nélkülöz-

⁵¹ Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 83.) Budapest, 1977. 91.

⁵² Documente privind istoria României. Documenta historiam Daco-Romaniae illustrantia. Részletes bibliográfiai leírása: Repertorium fontium historiae medii aevi. Roma, 1962. I. k. 224. l. és Ua. Additamenta I. Roma, 1977. 47. l. Az új kiadás címe: Documenta Romaniae Historica. Ebben a B sorozat I. kötete jelent meg.

hetetlen odaadó figyelmet, de mert 1956-ban találkoztam a vállalkozás megindítójával és első felelős szerkesztőjével, Mihail Rollerrel, s megéreztem a lényéből áradó fanatikus tettvágyat, megértem az eltökéltséget, amely a kezdet kezdeténél próbálta megragadni a nép történeti tudata kiművelésének feladatát.

Lengyelország és Szlovákia azonos jellegű kiadvánnyal lépett fel 1956-ban, illetőleg 1971-ben. Törekvéseik rokonságát már a címek azonossága is jelzi: *Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae* és *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. Mindkét ország vezető diplomatikus szaktudósa életének nagy, talán legnagyobb teljesítményét nyújtotta, mindketten élményszerűen dolgozva, hivatásuknak érezték, hogy maguk és nemzetük számára tisztázva történetük legrégebbi okleveles emlékeinek hitelességét, mintaszerű publikációban megteremtsék minden további kutatás számára a szilárd alapot. K. Maleczyński ugyan Lengyelországnak csak egyik, de legtöbbet vitatott része, Szilézia, R. Marsina azonban az egész Szlovákia múltjára vonatkozó vagy azzal kapcsolatos okleveleket foglalta össze. Az előbbi a közlést a 971. évvel kezdte és a III. kötettel 1964-ben 1227-ig jutott, amidőn a halál kiütötte kezéből a tollat, az utóbbi 705-nél kezdve 1235-ig ért el, s 1301-en túl nem szándékozik tovább haladni.

A jól megalapozott, példamutató tervszerűséggel dolgozó cseh történettudomány két oly vállalkozással is dicsekedhet, amelyek már a polgári korszakban mai felfogásunk szerint modern jelzővel voltak illelhetők. A G. Friedrich szerkesztésében 1904-ben a cseh országgyűlés égisze alatt megindult *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, e nagy nemzeti vállalkozás első kötete a 805. évvel kezdte meg közlését, a III/1. kötettel 1942-ben és a III/2-vel 1962-ben az 1231–1240 évi okleveleket tette hozzáférhetővé. Az oklevéltár nemzetközi tekintélye, ha lehet, még tovább növekedett, amidőn J. Šebanek, a cseh diplomatika atyamestere 1962 és 1965, valamint 1974 S. Dušková segítségével az 1241–1266 évi okleveleket közzé tette. A cseh történettudomány erejéből azonban arra is telt, hogy másik vállalkozását, az 1855-ben megindult *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*-t tovább folytassa. A J. Šebanek kezén mesteri tökélyé fejlődött oklevélkritika előtti korszak kiadási technikája jellemezte ezt a vállalkozást, amellyel a cseh történettudomány a nemzetközi érdeklődés kielégítésére forrásanyagát latinul a világ elé tárta. A nyugat-európai történettudomány a figyelmet azzal viszonzta, hogy a cseh történeti fejlődésnek a sajátjával egyező vonásait hangsúlyozva elfogadta, hogy a cseh világ az európainak szerves része. Amíg mindaz, ami Magyarországon történt, egy 19. század végi francia historikus szemében kuriózumnak számított, a megfelelő csehországi jelenség a Nyugatba tartozás bizonyítéka volt. Milena Linhartová, a sorozat szerkesztője 1953-ban⁵³ lassúnak találva az évszázados vállalkozás előrehaladását, sajnálkozó érzelmekkel eltelve ecsetelte az egymást követő szerkesztőgenerációk munkáját. Nincs semmi ok panaszra, elégedetlenségre még kevésbé! Ezer oldal körüli terjedelmű, negyedréti alakú hatalmas kötetek sorakoznak egymás után, pusztá létükkel bizonyítva, hogy egyszer elhatározott, jól megalapozott tervét a cseh történettudomány nem ejtette el valami másért, amely pillanatnyilag tetszetősebb lehetne, hanem évszázadnál hosszabb időn át mindenkor tudott az eltávozók helyébe friss erőket állítani.

Sőt legújában, talán hogy a Husz-kor vizsgálatához felhasználható forrásanyag mielőbb a kutatók kezébe kerülhessen, a sorozat külön részben megkezdte a IV. Vencel-

⁵³ Pars VII. 1358–1363 előszava.

kor (1378–1419) okleveleinek kiadását. A sorozat tehát 1363-nál, ameddig – a VII/5. kötettel – 1963-ban M. Linhartová eljutott, pihenőt tart vagy talán inkább, mint szívből kívánjuk, a teljes anyag összegyűjtésével előkészíti annak egységes közzétételét, 1379-től az okleveleket fondok szerint csoportosítva ismerteti. Módszertani különbséget is jelez tehát a sorozat megváltozott címe: *Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV.* Az eddig (1967–1977) megjelent három kötet a prágai és a visegrádi káptalan, valamint a treboni állami levéltár okleveleit tette közzé. Eltérően az előző sorozat egy évszázadon keresztül követett gyakorlatától, amelyet kevésbé regeszták, inkább – kihagyásokkal rövidített – csaknem teljes szövegek jellemeznek. Az az eljárás nyer most alkalmazást, amelyet Fejérpataky határozottan elutasított, elfogadhatatlannak találva, hogy Széchenyi akadémiaja idegen nyelven fogalmazott könyveket adjon ki. A prágai kötetek nyelve a mai latin tudós nyelv. Tehát nem oklevelek szövegrészeinek beillesztésével alakul, hanem folyamatos fogalmazvány. Használatát indokolja a cseh nyelv korai feltűnése és érvényesülése az oklevélírás területén, amihez hasonló hazai jelenséggel, jól tudjuk, nekünk sajnos nem kell számolnunk a középkorban. Az új regeszta-sorozatnál bekövetkezett változást, mint a korunk tudományos életének tett engedményt mi csak helyeselhetjük. A hátrányt, hogy az ugyanazon év fejleményeit megvilágító adatokat fondonként szétszórva több helyen kell keresni, megszüntetheti majd az egységes név- és tárgymutató. Ennek hiánya tagadhatatlanul nehezíti most a kutatást, de mert ezzel a kötetek sajtó alá rendezői tisztában vannak, a kutatók érthető igényeinek kielégítésére törekedve bizonyára igyekezni fognak a teljes sorozatot mielőbb tető alá hozni.

Együttérző helyeslésünk nem mond azonban ellent annak a meggyőződésünknek, hogy kár volna a Zsigmondkori Oklevéltár befejező köteteit latin nyelvűvé tenni? a változtatástól elsősorban azért tartózkodhatunk, mert nemcsak hogy történelmünk fejleményei Nyugat-Európa részéről soha nem részesültek oly figyelemben, mint a csehé, hanem nem-magyar nyelvű forráskiadványaink sem. Ezek közül a Fontes-kötetek fogadtatásáról élete végén Miskolcgy Gyula állapította meg, hogy a bennük közölt német nyelvű aktákat nem vették figyelembe a nyugati kutatók. A medievisztika területéről egy példával én is szolgálhatok. Bár középkori elbeszélő kútfőinket Szentpétery Imrével élükön medievistáink legjobbjai két kötetben példaszzerű felkészültséggel latinul kiadták,⁵⁴ munkájuk nem részesült a megérdemelt figyelemben. Még a bécsi Alphons Lhotsky sem forgatta az osztrák történelem középkori kútfőit csodálatos teljességben tárgyaló összefoglaló hatalmas munkájában,⁵⁵ még ott sem, ahol témájához hasznos anyagot talált volna.⁵⁶ Éppen az ő példája mutatja, hogy nem a magyar nyelvismeret hiánya akadályozza még legközvetlenebb nyugati szomszédainkat is a niegértésben, hanem a velük született idegenkedés, amiről maguk sem tudják, hogy hatása alatt állanak. Mindig úgy gondoltam, hogy közös tudományos vállalkozások ébreszthetnék fel a múlt egymáshoz fűződő jelenségeinek megismertetésével, az érdeklődést egymás iránt. A Zsigmond-kor forrásanyagának összegyűjtésében, tehát egy tudománytechnikai feladat elvégzésében tük-

⁵⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I–II. k. Budapest, 1937–1938.

⁵⁵ ⁵⁵ *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs.* (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband XIX.) Graz–Köln, 1963.

⁵⁶ *Vö. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13 (1967) 201. sk.

röződő munka előnyeit már régen elképzelttem, és víziómat az oklevéltár II. kötetének előszavában papírra is vettem. Ma is vallom az éppen negyedszázad előtt mondottakat. Oly mértékben, hogy egyszerűen elismétlem az egykor leírtakat.

Abból indultam ki, hogy „szükség van olyan forráskiadványra, amely 15. századi fontos okleveleinket a magyarul nem tudók számára könnyen hozzáférhetővé teszi. Csak-hogy ennek a kiadványnak nemcsak a középkori Magyarországra vonatkozó okleveleket kellene tartalmaznia, hanem azokat a cseh, osztrák, keletnémet, lengyel, román és délszláv (boszniai, dalmáciai) okleveleket is, amelyekből a felsorolt országoknak a gazdasági viszonyai, társadalmi fejlődése és államszervezeti jellege megismerhetők. Úgy látjuk ugyanis, hogy a 14. sz. végén és a 15. sz. első évtizedeiben az említett országoknak a fejlődése párhuzamosan haladt, sőt egymással szoros kapcsolatba került. Erről első pillantásra is feltűnő jelenségek tanúskodnak, mint a városokban a patrícius és kézműves elem küzdelme a vezetésért, amelybe azután Zsigmond Sziléziában és Magyarországo egyaránt beleavatkozott, vagy az állami birtokok elzalogosítása, magánkézre kerülése. Azt hisszük, hogy ez az egység még határozottabban kibontakozna, ha napvilágot látnának azok az oklevelek, amelyek az árutermelés és a mezővárosok fejlődéséről, a városok számának megnövekedéséről és a polgári rend kialakulásáról, a rendi szervezet és az országgyűlések kibontakozásáról, a központi hatalom egységét biztosítani hivatott reformokról vagy a pápai politikával való szembefordulásról szólnak. Sok magyarországi jelenség, amelynek fontos volta rejtve van előttünk, válnék egyszerre érthetővé, ha analógia segítene s főleg a fejlettebb viszonyokhoz lehetne mérni a hazait. De ugyanúgy bizonyára a mi állapotaink ismerete se volna felesleges szomszédaink számára.”

„Oklevéltárunk I. és jelen kötetének nem valamennyi oklevele tartalmaz azonban olyan adatokat, amelyek eredményesen volnának felhasználhatók. Nagyobb részük, főleg a családi codex-ekben megjelentek, helyi jellegű, s az általunk első ízben ismerttetetteknek is bizonyára jelentős tömegét csak a magyar történészek tudják majd értékesíteni. Ugyan-így vagyunk azonban mi is szomszédaink okleveleivel: eleve tudjuk, hogy nem valamennyiből fogunk tanulni. Olyan közös forráspublikációra volna tehát szükség, amely elhagyva a helyi érdekű okleveleket, csak azokat közölné, amelyek szomszédainknak a mi életünkkel rokon vonásait tüntetik fel. Ennek a forráskiadványnak nagy előnye lenne, hogy a regeszták nem tennének különbséget kiadatlan vagy nyomtatásban már megjelent oklevelek között, hanem az utóbbiak tartalmát is minden lényeges mozzanatra kiterjeszkedve, oly részletesen közölnék, hogy a teljes szövegüket hozó s a szomszédos országok könyvtáraiban kölcsönösen csak töredékesen fellelhető oklevéltárak vagy folyóiratok kézbe vétele felesleges lenne.”

Ezt a tervet ismerttettem 1957-ben vagy 1958-ban Leo Stern jena–wittenbergi egyetemi tanár, a berlini akadémia tagja előtt a Történettudományi Intézetben, ahol, útban Bulgária felé, tájékozódott hazai történetírásunk viszonyai felől. Mivel közléseimet érdeklődéssel fogadta, írásban részletesen is kifejtettem nézeteimet. Egyáltalán nem csodálom, hogy együttérzésről biztosító udvariassági üzeneteken túlmenő lépésre nem került sor. Voltaképpen nem tettem semmiféle javaslatot, s így nem is volt szükség állásfoglalásra. Mint akkor, most is csak jelezni kívántam, hogy a Zsigmondkori Oklevéltár készítése, megjelentetése egymásra utalt népek történettudományai közötti együttműködésre alkalmat adhat, tehát a magyar munkát mint – bár csak elképzelt, de megvalósítható – terv részét lehet végezniük.

Элемер Майус

СОБРАНИЕ ГРАМОТ ЭПОХИ ЖИГМОНДОВ

(Опыт и уроки)

(Резюме)

Как на рубеже XIX—XX веков изучение латинского языка и литературы привело к созданию науки древнего мира, так в середине нашего века стало очевидным, что под названием медиевистика появилась новая наука, поставившая своей задачей изучение всех сторон жизни в средних веках с помощью различных исторических дисциплин. Поскольку в венгерской историографии продолжает господствовать убеждение, что средние века в венгерской истории должны рассматриваться как исторический период, продолжавшейся до 1526 года, а потому в нашем распоряжении имеется почти столетний период, изучение которого может стать пригодным для того, чтобы отразить, какие препятствия стоят перед архивными поисками, как элементом медиевистики.

План издания собрания грамот эпохи Жигмондов был предложен в 1889 году Ласло Фейерпатаки на заседании Секции историков Венгерской Академии наук. В то время Секция уже подготовила к изданию новое собрание документов эпохи Арпадов, был выпущен пятый том собрания документов эпохи Анжув (1887 г.) до 1352 года, а потому казалось вполне обоснованным осуществление издания документов позднего средневековья. Непосредственным поводом для выступления Фейерпатаки явилось заявление Густава Венцеля в начале 1889 года, что, завершив выпуск трехтомника документов эпохи Анжу, он собирается очень предоставить на рассмотрение рукопись подобного сборника, но содержащего документы эпохи Жигмондов. Параллельно с этим изданием Фейерпатаки хотел сделать доступным для читателей все венгерские документы 1387—1437 годов, исключая лишь те, которые не представляют интереса с точки зрения историографии. Он хотел ознакомить исследователей с письменными памятниками, посвященными жизни бюргерства, а также документы, относящиеся к крепостному крестьянству. Он намеревался издавать выдержки из латинских текстов. По его подсчетам на одной странице умещалось четыре документа, а томе объемом 40 листов можно было бы опубликовать 2500 фрагментов из оригинальных документов. Планировалось подготовить к печати полные тексты или фрагменты на латинском языке. Этот план был отвергнут Секцией, которая обязала Фейерпатаки (13 апреля 1889 года) издать документы в их полном объеме, но отобрать при этом те, которые могут заинтересовать тех, кто занимается всеобщей историей, историей просвещения, культуры и церкви, обращая особое внимание на королевские жалованные грамоты, а также на прошлое знатных семей, которые играют значительную роль и в настоящее время. Исходя из этого, можно было рассчитывать на издание лишь каждой двадцатой грамоты. Фейерпатаки работал не только в тосличных архивах, но и в провинциальных городах, он собирал документы и переписывал неизданные грамоты. В 1892 году он сообщает о 2000 копиях из 76 архивов.

Однако собранный материал не был издан. Словно Фейерпатаки утомился от непрерывного переписывания документов. Его собрание осталось неиспользованным, более того, до тех пор неизученным, пока в 1932 году секретарь Секции Имре Лукинич не дал разрешение исследователям использовать громадное собрание, более того, в 1942 году добился того, что Академия поручила автору строк настоящего резюме подготовить материал к изданию. Поскольку из числа собранных Фейерпатаки документов некоторые уже были изданы, их следовало заменить регестами, а среди изданных ранее приходилось отбирать наиболее интересные. Изучая материалы провинциальных архивов, удалось найти интересные документы и расширить собрание Фейерпатаки за счет грамот их кёрмендского архива семьи Баттяни и собрания Трансильванского музея в Коложваре (ныне Клуж). Дополнительно собранный материал, а также грамоты 1389—1392 годов из собрания Фейерпатаки, которые сами по себе были значительными, но зимой 1944 года во время осады Будапешта они были уничтожены в бомбоубежище Академии наук. Начатая после снятия осады города работа была

направлена, собственно, на выполнение плана Фейерпатаки. Целью составителей оставалось, подготовить такое издание, которое содержало бы те документы, которые имеют значение с точки зрения истории общества в самом широком смысле этого слова. Причем было сказано, что в издание войдут и документы истории дипломатии, а технически вопрос решался таким образом, что фрагменты будут публиковаться на венгерском языке, но с оригинальными выражениями (на латинском или немецком языках), более того, в сопровождении пояснений. Первый том, в котором было опубликовано 6234 отрывка или регистров, был издан в 1951 году. Его недостатки были продиктованы частично тем, что документы 1387—1399 годов были спрессованы в одном томе, полная неопытность составителей проявилась и в том, что именной и предметный указатели были составлены на основе гранок. Для подготовки к изданию второго тома имелось больше времени, что привело к более приличному результату: удалось собрать все венгерские документы, которые были опубликованы за рубежом, ошибки в именном и предметном указателях удалось своевременно исправить. Том, содержащий 8155 отрывков, вышел в двух книгах в 1956 и 1958 годах. Они были приняты настолько холодно, что в сообщении, которое готовилось к конгрессу историков в Стокгольме, даже не упоминалось это издание, хотя речь шла о венгерской историографии 1955—1960 годов. Составление третьего тома (1411—1420 гг.) началось уже в 1954 году, но в 1958 году работы приостановились, поскольку Институт истории не позволил внести в план работы одного сотрудника подготовку к изданию архивных материалов. После нового начала работы над изданием в 1973 году вновь наступил перерыв в 1978 году, когда почти шестая часть собранного материала исчезла из Государственного архива, чему нет объяснения до сих пор.

Одновременно с изданием документов эпохи Жигмондов, но независимо от этого издания истории Румынии, Польши и Словакии приступили к изданию подобных собраний, а чешские ученые продолжают уже начатую работу. Наряду с этими начинаниями хотелось бы увидеть документы, интересные с точки зрения истории эпохи Жигмондов для венгров, чехов, австрийцев, восточногерманских областей, поляков, румынов и южных славян (босняков и далматцев), в одном собрании, тем самым внося большую лепту в изучение источников, рассказывающих об историческом развитии Восточной и Средней Европы.

Elemér Mátyusz

RECUEIL DES CHARTES DE L'ÉPOQUE DE SIGISMOND

(Expériences et enseignements)

(Résumé)

Comme au tournant des XIXe et XXe siècles l'étude de la langue et littérature latines s'est transformée en études antiques, depuis le milieu de notre siècle on voit de plus en plus d'indices qui montrent l'apparition d'une discipline, sous le nom de médiévisme, qui traite toutes les manifestations de la vie médiévale à l'aide des disciplines historiques les plus variées. Comme dans l'historiographie hongroise l'ancienne conception reste prépondérante selon laquelle le moyen âge doit être traité comme une des périodes, allant jusqu'en 1526, de l'histoire hongroise, il sera opportun de suivre les destins d'une entreprise engagée depuis près de cent ans pour montrer à quels obstacles se heurte un des éléments du médiévisme, la recherche archivistique de base.

Le projet de publier le Recueil des Chartes de l'époque de Sigismond fut proposé en 1889 par László Fejérpataky dans la Commission Historique de l'Académie des Sciences de Hongrie. A ce moment-là la Commission a déjà achevé le Nouveau Recueil des Chartes de l'Époque Árpádienne et avec le tome V du Recueil des Chartes du Temps des Anjous (1887) elle est arrivée à la fin de l'année 1352, il semblait donc justifié de se mettre à recueillir et à publier les matières ayant valeur de source de Bas Moyen Âge. Le motif direct de la proposition de Fejérpataky était l'annonce faite au début de 1889 par

Gusztáv Wenzel, ayant déjà publié la série de trois tomes intitulée Documents diplomatiques hongrois de l'époque des Anjous, de présenter à l'automne le manuscrit d'une publication analogue concernant l'époque du roi Sigismond. C'est parallèlement avec cette publication projetée que Fejérpataky voulait rendre accessibles tous les documents de Hongrie des années 1387-1437, à l'exception de ceux ne présentant aucun intérêt aux recherches historiques. Il avait l'intention de faire connaître les sources écrites relatives non seulement à la vie de la bourgeoisie, mais aussi à celle des serfs. Il voulait publier les textes en abrégé, en langue latine. Conformément à ses calculs, l'abrégé de quatre documents par page, donc dans un volume de plus de 600 pages, de 2500 documents originaux auraient pu être publiés. Les diplômes publiés en entier ou en abrégé auraient été accompagnés de registres latins. La Commission n'accepta pas le projet et obligea Fejérpataky (13 avril 1889) à publier les documents in extenso, mais rigoureusement triés pour n'en publier que ceux qui touchent l'histoire générale, politique, culturelle et religieuse, du pays, et ce en accordant une grande attention aux chartes royales de donation et à l'histoire des familles qui jouent à cette époque un rôle de premier plan. Partant de ces principes, on pouvait compter sur la publication d'un document sur vingt. En dehors de la capitale, Fejérpataky collectionnait avec grand zèle et copiait les documents inédits des archives provinciales aussi. En 1892 il rapporta avoir copié 2000 documents provenant de 76 archives.

La publication des matières rassemblées n'a pas eu lieu. Il semblait que Fejérpataky était mortellement las de copier sans cesse. Sa collection est restée inutilisée, voire inaccessible jusqu'en 1932 où Imre Lukinich, secrétaire de la Commission, offrit la possibilité aux chercheurs de se servir des copies remplissant trois immenses cartons, et en 1942 il obtint même de l'Académie un mandat pour l'auteur du compte-rendu présent de classer et ordonner les copies aux fins de publication. Vu qu'entretiens plusieurs des textes copiés par Fejérpataky furent publiés, ceux-ci devaient être remplacés par des registres, et parmi ceux nouvellement découverts, il fallait choisir ceux dont la publication valait la peine. Les recherches faites dans les archives provinciales permirent d'enrichir la collection de Fejérpataky surtout grâce aux archives à Körmend de la famille Batthyány et aux collections du Musée Transylvain de Kolozsvár (Cluj). Ces matières, rassemblées ultérieurement, ainsi que la partie de la collection Fejérpataky relative aux années 1389-1392, constituant ensemble un carton, furent détruites à l'hiver 1944, pendant le siège de Budapest, dans le bunker de l'Académie. Le travail qui s'engagea bientôt après le siège visait en substance la réalisation de la première conception de Fejérpataky. Le but était d'inclure dans la publication tout document ayant de l'importance pour l'histoire sociale prise dans le sens le plus large. Les documents ayant trait à l'histoire de la diplomatie devaient également y figurer. De point de vue technique il était prévu que les abrégés seront en langue hongroise, mais avec des expressions (latines, allemandes) prises au texte original, et même avec des passages plus ou moins longs. Le premier volume, contenant 6234 abrégés ou registres, parut à l'automne 1951. Ses défauts sont dus d'une part à l'ambition d'entasser dans un seul volume toute la matière des années 1387-1399, et aussi à la conception erronée née de l'inexpérience selon laquelle l'index fut établi d'après les paquets d'épreuves. Le tome II, pour la composition duquel on disposait de plus de temps, a donnée de meilleurs résultats. Les diplômes étrangers, ayant trait à la Hongrie, ont pu être plus complètement rassemblés, et les défauts pouvaient être éliminés dans l'index qui était fait en même temps que le numérotage des analyses (registres). Le volume, contenant 8155 analyses ou extraits, parut en deux parties, en 1956 et 1958. L'accueil fait à cette publication fut si peu favorable que dans les informations, faites pour le congrès des historiens à Stockholm, sur l'historiographie hongroise entre 1955 et 1960, elle ne fut même pas mentionnée. Les travaux du IIIe volume (1411-1420) commencèrent dès 1954, mais furent interrompus en 1958, parce que l'Institut d'Histoire trouva inadmissible que le plan de travail d'un de ses membres puisse contenir la rédaction d'un recueil de diplômes. Après avoir été repris (1973) Pál Engel et Erik Fügedi en 1978 sont chargés de la rédaction du IV. volume.

En même temps que fut entreprise la publication du Recueil des Chartes de l'époque de Sigismond, mais indépendamment de cette entreprise dont seulement l'objectif était aussi important que le leur, les historiens roumains, polonais, slovaques lancèrent la publication des trois grandes recueils de documents, et les historiens tchèques continuèrent deux publications engagées déjà plus tôt. A côté de toutes ces publications, il serait utile de publier, rassemblés dans une seule oeuvre, les diplômes de l'époque de Sigismond, typiques du point de vue de l'histoire sociale hongroise, tchèque, slovaque, allemande de l'Est, polonaise, roumaine et slave du Sud (bosniaque, dalmate), et de contribuer ainsi à l'étude, d'après les sources, de l'évolution historique en Europe centre-orientale.

Kristó Gyula

KOPPÁNY FELNÉGYZELÉSE

A 14. századi krónikakompozíció a bizonyítással 997-ben István fejedelemmel szemben csatát veszített és az összecsapásban megölt Koppány testének sorsáról a következő híradást örökítette ránk: „Magát Koppányt Szent István négy részre vágatta, az első részt az esztergomi kapuhoz küldte, a másodikat a veszprémihez, a harmadikat a győrihez, a negyediket pedig Erdélybe.”¹ Az alábbi tanulmány célja a középkori magyar krónikás hagyomány e mondatának elemzése, értelmezése.

Alapvető feladat e tudósítás hitelessége kérdésében történő állásfoglalás. Mivel ezt az információt egyetlen más kútfő sem erősíti meg, és nem is cáfolja, így a történelmi körülmények, valamint az analógiás esetek együttes mérlegelése útján remélhetünk csak választ kérdésünkre. A hír hitelességét a szakirodalom általában nem vonta kétségbe. Egyedül Erdélyi László minősítette a tudósítást késő kori, 14. századi koholmánynak: „Hogy Szent István Koppányt négyfelé vágatta volna, ezt már csak a Nagy Lajos-kori óbudai prépost vagy kanonok találta ki Zách Felicián 1330. évi feldarabolása és kapukra való kiszégezése után.”² Ezzel a megjegyzéssel Erdélyi fontos szempontokra irányította a figyelmet. A 14. századi krónikakompozíció ugyanis a Károly Róbert és családja ellen 1330-ban Visegrádon merényletet megkísérlő Zách Felicián sorsáról szólva elmondja, hogy miután a király vitézei a merényletet összekaszabolták, Felicián „fejét Budára küldték, kezét és lábát más városokba”.³ Ennek az adatnak a hitelét első pillanatra nagy mértékben rontja az a körülmény, hogy a merényletről beszámoló, 1330-ban és 1341-ben keletkezett királyi oklevelek másként nyilatkoznak Felicián teteméről. Szerintük a holttestet kutyák falták fel.⁴ Kibékíthetetlen ellentétéről a források eltérő információi között azonban nincs szó, ugyanis a krónikás anyag szintén tud arról – csak nem a merényletről beszámoló narratív részben, hanem az elbeszélést lezáró „összegzésben” kerül említésre –, hogy Felicián teste „kutyák eledele lett”.⁵ Minden bizonyítással úgy rekonstruálhatók az események, hogy Zách Felicián tetemét, vagyis húsát kutyákkal etették meg, csontjait pedig (fejét és végtagjait) Budára és más

¹ *Scriptores rerum Hungaricarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery.* Budapestini, 1937–1938. (a továbbiakban: SRH.) I. 313–314.

² *Erdélyi László: Magyar történelem. Művelődés- és államtörténet I. Magyar középkor.* H. é. n. 49.

³ SRH. I. 494.

⁴ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis a Georgio Fejér.* I–XI. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: F.) VIII. 3. 421–422.; F. VIII. 4. 491.

⁵ SRH. I. 496.

városokba küldték. Ha a források adatain alapuló rekonstrukciónk megállja a helyét, akkor fontos bizonyosságot nyertünk arra vonatkozóan, hogy a király ellen fellépő előkelő személy holttestének bizonyos részeit még 1330-ban is különböző városokba küldték szét. Zách Felicián esetének a Koppány-történetbe való bevonása azzal a tanulsággal jár, hogy egy, 997-ben alkalmazott, az uralkodó ellen lázadó bűnös holttestének meggyalázását célzó eljárás még évszázadokkal később is élt – legalábbis bizonyos elemekben – Magyarországon. Nincs komoly okunk tehát arra gondolni: Zách Felicián büntetése szolgáltatott volna alapot egy 14. századi szerzőnek arra, hogy ennek mintájára írja le az évszázadokkal korábban István ellen felkelt Koppány bűnhődését.

Az Erdélyi-féle feltételezést két vonatkozásban is cáfolhatjuk. Egyrészt: Györffy György új adat idevonásával állapíthatta meg, hogy „ennek a történetnek a hitelét egy keleti analógia biztosítja. Koppány a keresztény felfogás szerint vérfertőzést akart elkövetni. A magyarokkal ősi kapcsolatban állott volgai bolgárok X. századi jogszokása szerint a paráználkodó büntetése felnégyelés és a felnégyelt részek kifüggesztése volt”.⁶ A 922-ben a volgai bolgároknál megfordult Ibn Fadlān ezt írja egyebek között szokásaikról: „Valaki közülük fajtalanságot követett el, akkor ők számára – bárki legyen is az – négy karót vernek a földbe, odakötözik kezét és lábát, és fejszével széthasítják őt (a törzsét) a tarkótól az ágyékig. Ugyanígy bánnak a (vétkes) asszonnyal. Azután a férfi vagy a nő minden egyes darabját egy póznára akasztják fel.”⁷ Ibn Fadlān vonatkozó tudósításának szó szerinti idézése alapján aligha vitatható, hogy a volgai bolgár és a magyar büntetési mód nem teljes megfelelései egymásnak, de nem is állnak egymástól annyira távol, hogy párhuzamba állításuk kizárható lenne. A volgai bolgár analógia arra enged következtetni, hogy ezt a büntetési eljárást a magyarok alkalmasint Baskíriából hozhatták magukkal.

Másrészt: Pauler Gyula az alábbi nyomós indokkal támogatta meg a krónikás hagyomány vizsgálatunk tárgyát képező mondata hitelességét: „A mit a Krónika Koppány testének fölnégyeléséről és négy helyt való kitűzéséről mond, annak régiségét az a körülmény bizonyítja, hogy Fehérvár nem említették e helyek közt; a ki ezt írta tehát, még tudta, hogy István Fehérvárt később alapította.”⁸ Ha az utóbbi időben fel is merült a szakirodalomban Székesfehérvár korábbi (10. századi, illetve Géza-kori) alapításának gondolata,⁹ abban azonban aligha lehet vita, hogy Fehérvár igazi jelentőségre csak István uralkodása alatt emelkedett. Bakay Kornél ennek okát éppen Koppány leverésében látja: „Koppány legyőzése után Fehérvár egyszerűen központi fekvésű helyvé alakult, s úgy vélem, csak ezután vált lehetővé a királyi bazilika és a palota felépítése.”¹⁰ Györffy György viszont Fehérvár igazi rangra emelkedését a jeruzsálemi

⁶ Györffy György: Koppány lázadása. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 1. Kaposvár 1970. 21.

⁷ A. Zeki Validi Togan: Ibn Fadlān's Reisebericht. Leipzig 1939. 66.

⁸ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp., 1893. 500. 51. jegyz.; 2. kiad. Bp., 1899. 389. 51. jegyz.

⁹ Kralovánszky Alán: Székesfehérvár kialakulása a régészeti adatok alapján. Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967. 16.; Györffy György: István király és műve. Bp., 1977. 195. 316.

¹⁰ Bakay Kornél: Vitahozzászólás Székesfehérvár kialakulásának kérdéséhez. Történelmi Szemle 12 (1969) 122.

zarándokút új vonalának kialakulásával hozza kapcsolatba, s habár szerinte a „magyar fejedelmek már a X. században várat építettek e helyen, s Géza alatt nőtt jelentősége, királyi székhellyé és európai értelemben vett várossá azonban csak István építette ki 1018-tól fogva”.¹¹ Az újabb kutatások osztják tehát Pauler véleményét, ha nem is az alapítás, de a jelentős rangra jutás vonatkozásában. Két körülmény is amellet tanúsodik tehát, hogy a krónika vizsgált mondata nagy régiségre visszamenő, alapjában véve hitelesnek elfogadható információt őrizhetett meg, s nincs ok arra, hogy ezt a tudósítást egy 14. századi esemény 10. században történt visszavetítésének tekintsük, s ezzel megbízhatóságát elvittassuk.

A következőkben két, egymással szoros kapcsolatban lévő kérdésre kell válaszolnunk. *Miért*, milyen céllal küldte el Koppány testrészeit István különböző helyekre, illetve *hová* (miért éppen oda, ahová) küldte el azokat? A „miért?” kérdésre a szakirodalomban két típusú válasz olvasható. A modern kutatások számára az egyiket Pauler Gyula, illetve némileg eltérő tartalommal Marczali Henrik alapozta meg. Pauler három testrészt elküldésének okáról nem nyilatkozik, a negyedik részről viszont úgy látja, hogy azt „a távol Erdélybe küldték, talán, rémes figyelmeztetéseiül Gyulának, a pogány vajdának”.¹² Pauler gondolatai – hogy ti. csak a negyedik rész töltötte be a lázadástól való visszaretentés funkcióját – nyertek megfogalmazást Balogh Albinnál („a győztes ifjú fejedelem Koppány testének egy részét elretentésül Erdélybe küldi”)¹³ és Hóman Bálintnál („a negyediket keletre küldték intőjelként a fejedelem ellen zúgolódó gyula számára”).¹⁴ Marczali Henrik szerint viszont Koppány testének mindegyik részével, illetve e részek négyfelé történő szétküldésével azonos célja volt Istvánnak: „hadd tudja meg mindenki, minő sors vár az ura és az igaz vallás ellen agyarkodóra”.¹⁵ Marczali felfogása visszhangzik Ferdinandy Mihálynál („főlnégylet testét elretentő például négy vár kapuja fölé szegeztette István”)¹⁶ és Györffy Györgynél (a felnégylet „intés” volt azoknak, „akiknek egykori vára kapujára kitzűttek a csonkot”).¹⁷

A „miért?” kérdésre gyökeresen eltérő választ adott Kulcsár Péter. Nem fogadva el a testrészeknek elretentés vagy fenyegetés célzatával történő szétküldése elméletét („ez a magyarázat azonban nem elégíthet ki – írja –, hiszen önmagától adódik a kérdés, hogy akkor mi célból küldte a harmadik részt Győrbe. Talán csak nem a németeket akarta megfenyegetni?”), arra a következtetésre jutott, hogy „István a győzelmi jelvényeket nem fenyegetésül küldte szét az ország különböző sarkaiba, hanem éppen ellenkezőleg, megnyugtató: azt akarta vele jelképezni, hogy a hatalom új birtokosainak nem kell többé félniök a régi rend visszatértétől”.¹⁸ Kulcsár felfogását tette magáévá e vonatkozásban Szegfű László: Esztergom királyi székhely, Veszprémet

¹¹ Györffy György: a 9. jegyzetben i. m. 316.

¹² Pauler Gyula: a 8. jegyzetben i. m. 35., 2. kiadás: 27.

¹³ Balogh Albin: Egy-két szó a Koppány-féle lázadásról. *Katholikus Szemle* 27 (1913) 848.

¹⁴ Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet* I.² Bp., 1935. 177.

¹⁵ Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története* I. Bp., 1895. 236.

¹⁶ Ferdinandy Mihály: A lázadó Koppány mítosza. *Magyar Szemle* 32 (1938) 247.

¹⁷ Györffy György: a 9. jegyzetben i. m. 121.

¹⁸ Kulcsár Péter: A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca. *Acta Universitatis Szegedinensis. Sectio Historica* III. Szeged, 1958. 37.

Koppány ostromolta, s ha – Győr aktualitását egyelőre nem is tudván megfejtteni – Győr helyett a forrás előképében Diósgyórt tételeznék fel, amely az Istvánnal szövetséges kabarok szállásterületén van, akkor Szegfű szerint világos, hogy „a negyedik részt sem valamiféle megfélemlítés céljából juttatták el Gyulához. Egyazon szimbólum jelente egyazon összefüggésben, egy adott időpontban nem lehet különböző”.¹⁹

A „miért?” kérdése a legszorosabban összefügg a „hová?” kérdésével. Összekapcsolódik ez már Györffy György okfejtésében is, aki a testrészek szétküldésében „intést” látva tesz kísérletet annak meghatározására, hogy István miért éppen a krónikában megnevezett helyekre juttatta el Koppány holttestének részeit. Ezt írja: „A Székesfehérvár kapujára tűzött testrészbizonyára Szabolcs vezér dédunokáinak szólt, Csáknak és nemének, akiktől Géza a várat elkobozta, s akik talán azért nem álltak Koppány mellé, mert magukat nála is jogosultabbnak tartották az uralomra. A veszprémi kapura tűzött csonk Szalóknak, Ósbő veszprémi vezér leszármazottának és Koppány Balaton–Bakony környéki híveinek szólhatott, a győri alighanem Huba, a Rába parti vezér utódának, Szemerének, végül az erdélyi Fehérvárra küldött testrészből érthettek a rokon Gyulák és a Maros partját járó Ajtony egyaránt”.²⁰ Györffy magyarázata számos ponton kételyt ébreszthet. Mert az még csupán tollhibának lenne tekintendő, hogy a krónikában szereplő Esztergom helyett Székesfehérvárt említ, de a sajnálatos elíráshoz rögvést elmélet is csatlakozik a Csák nem 10. század végi történetéről, amelyről tudni véli, hogy várát Géza kobozta el, s hogy féktelen hatalomvágyból nem álltak tagjai Koppány mellé. Ezekről a kérdésekről egyetlen forrásunkban sem maradtak fenn információk, homály borítja tehát mind azt, hogy ki és mikor kobozta el Szabolcs utódaitól várakat (vagy e tájt elkobozta-e egyáltalán valaki), mind azt, hogy Csákék hogyan „viszonyultak” Koppány felkeléséhez. Az sem mellékes körülmény, hogyha István Csákékat kívánta inteni, akkor miért nem Csákvárra tűzette ki a tetem egy részét, ami bizonyosan a Csákok korai tulajdonú vára volt, s miért Székesfehérvárra. De Veszprémmel és Győrrel sem jobb a helyzet a Györffy-féle feltevés alapján. Anonymus gestájának más forrásokból ismeretlen hősei kelnek itt életre, nagyfokú bizalmatlanságot ébresztve az amúgy sem szilárd lábakon álló elmélet iránt. Mert hiszen – s végtére ismét a „miért?” kérdésénél vagyunk – miért kellett inteni a hajdani urakat (ha egyáltalán az „intés” volt István célja), akik már régóta nem voltak tulajdonosai azoknak a váraknak, ahová Koppány testrészeit István kitűzette?

A „hová?” kérdésre sokkal megnyugtatóbb választ remélhetünk akkor, ha abból indulunk ki: István csak oda küldhette a tetem egyes részeit, ahol hatalma volt, ahol módjában állt a várkapura szegeznie azokat. A krónika vizsgált mondata igazi nagy jelentősége abban van, hogy megadja azt a területet, ahol 997-ben István hatalma – objektíve vagy szubjektíve – érvényesült. Két terület mutatkozik ilyennek, a Dunántúl északi része, az Esztergom–Veszprém–Győr vonalak között kirajzolódó háromszög, illetve annak „háromszögön” kívüli peremterülete, valamint az az Erdély, amelyet aligha Gyulafehérvár vidékén, tehát a későbbi Dél-Erdélyben képzelhetünk el, hanem azon a vidéken, amelyen utóbb Közép- és Belső-Szolnok, Kraszna, Szatmár, Kolozs és

¹⁹ Szegfű László: Az Ajtony-monda. Acta Universitatis Szegedinensis de Attila József nominatae. Acta Historica XL. Szeged, 1972. 9. 34. jegyz.

²⁰ Györffy György: a 9. jegyzetben i. m. 121.

Doboka megye alakult. Ez az Erdély a 10. század végi Gyulák országával azonos.²¹ S mivel Esztergomban, Veszprémben és Győrött sem volt kit fenyegetnie, intenie vagy elrettentenie 997-ben Istvánnak, aligha hihető, hogy ez lett volna a célja a testrészt Erdélybe juttatásával. Éppen ellenkezőleg: István a tetem egyes részeinek szétküldésével saját területére azt kívánta kinyilvánítani: ura a helyzetnek, keményen leszámol mindenkivel, aki ellene fellépni merészel. Nem általában fenyegetésül szolgáltak tehát a csonkok, hanem – mint Kulcsár Péter megfogalmazta – „megnyugtatásul”. (Ugyanakkor nehezen lehet elvitatni, hogy a büntetés e módja – mintegy az érem másik oldalaként – egyszerre szolgált elrettentésül is, persze nem konkrétan Esztergom, Veszprém vagy Győr népe számára, hanem mindazok számára, akik szerte a Kárpát-medencében azon mesterkedtek, hogy István uralma ellen felkeljenek.) Esztergom, Veszprém, Győr és vidékük „ösi”, de legalábbis Géza által már biztosan uralt birtokuk volt az Árpádoknak. Nem így Erdély, amely 997 előtt is, de a 997 utáni években is de facto a Gyulák fennhatósága alatt állott. S hogy István mégis küldött egy részt ide Koppány holttestéből, az a fiatal fejedelem magyar törzseket egyesíteni szándékozó politikai elszánásának következménye. István úgy hihette, hogy – mivel apja, Géza az erdélyi Gyulák családjából származó Saroltot vette nőül, s Géza halálával a nagyfejedelmi poszt reá szállott – de facto érvényesítenie kell fennhatóságát a Gyulák birtokolta Erdélyben. Aligha tévedünk, ha az István és Gyula között az új évezred elején (1003-ban) kitört fegyveres összeütközést erre a mozzanatra vezetjük vissza, arra tehát, hogy István minden módon Erdélynek Magyarországhoz, vagyis a saját uralma alatti területhez való csatolására törekedett. Ennek a törekvésnek egyik konkrét mutatója lehet a felnégyelt Koppány teste egy részének Erdélybe történő eljuttatása is, vagyis István már 997-ben úgy kezelte Erdélyt, mint a saját „ösi” birtokai középpontjának számító Esztergomot, Veszprémet és Győrt. Ez és a nyilván hasonló esetek kiválthatták a Gyula ellenkezését, s a kölcsönös kellemetlenkedések után a viszály nyílt fegyveres összeütközésbe torkollott, amely István győzelmével végződött, s amelynek eredményeképpen a király – immár de iure és de facto egyaránt – Gyula „igen széles és nagyon gazdag országát Magyarország monarchiájához csatolta”, amint a 14. századi krónikakompozíció írja.²² Komoly lehetőségként kell azonban a csonk Erdélybe juttatása okainak vizsgálatakor azt is számításba venni, hogy éppen a Koppány elleni fellépésben politikai érzékenységgel állhatott fenn István és az erdélyi Gyula között, hiszen Koppány törekvése a főhatalom elnyerésére az erdélyi Gyulák családjából való Sarolt befolyásának csökkenésével fenyegetett.

S hogy a krónika vizsgált mondata a 997-ben István fennhatósága alatt állt területet örökítette ránk, azt ennek az információnak a magyar egyházszervezés tényeivel való szembesítése igazolhatja. Első pillanatra feltűnő, hogy mindhárom dunántúli vár(os), amelynek kapujára Koppány testrésztét kitűzték, az ún. „Szent István-i” egyházi szervezet egy-egy központja. Esztergom érseki, Veszprém és Győr püspöki székhely, s régóta ismert, hogy az ún. „Szent István-i” szervezés legkorábbi rétegéhez tartoznak.

²¹ Erre az Erdély-fogalomra l. *Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon.* Bp., 1979. 101–110.

²² SRH. I. 315.

Esztergom – megbízható hagyomány szerint – István szülőhelye,²³ tehát már 970 táján az Árpádok (egyik) központja. 997-ben Esztergomban övezték fel karddal a Koppány ellen hadba szálló Istvánt.²⁴ Esztergom kiemelt szerepét jelzi, hogy a kialakuló magyarországi egyházi szervezetben vezető szerephez jutott, érsekséget kapott. Mivel Koppány támadása 997-ben elsősorban Veszprém ellen irányult, teljes joggal jutottak a kutatók arra a következtetésre, hogy Veszprém – különböző megfogalmazások szerint – a fejedelem városa, második székhelye, támaszpontja volt.²⁵ Ha lehetne hinni az 1002. évi keletkezésű interpolált pannonhalmi alapítólevélnek, ebből az következnék, hogy a Koppány elleni hadjáratkor Magyarországon még nem voltak püspökségek, de 1002-ben már fennállt a Szent Mihály tiszteletére szentelt veszprémi püspökség.²⁶ 1009-ből biztos hitelű diploma már bővebb híradást ad a veszprémi egyházmegyéről.²⁷ De mert a pannonhalmi oklevél vonatkozó helye minden bizonnyal interpoláció, legutóbb Gutheil Jenő munkájában hangot kapott az a feltevés, hogy a veszprémi püspökséget valószínűleg még Géza fejedelem alapította, alapítási éve 990–997 közé tehető, s így a veszprémi tekinthető Magyarország legrégibb püspökségének, amely az esztergomi érsekséget is megelőzte.²⁸ Ami Győrt illeti, Váczy Péter felfogása szerint egyenesen az Árpádok eredeti székhelye volt, s csak utóbb tolódott az át Esztergomba.²⁹ Mivel Győr keltezési helyként szerepel István királynak a pécsi püspökséget megalapító 1009. évi oklevelében, ez adja magyarázatát, hogy Pray György óta sokan – így újabban Lengyel Alfréd is – 1009-re, illetve 1009 tájára vagy ezt megelőző időre teszik a győri püspökség alapítását.³⁰

A Koppány holttestének három részét megkapó három dunántúli vár(os) mind-egyike egy-egy egyházmegye központja. Bármennyire is csábító lenne azt feltételezni, hogy ezek már 997-ben püspöki székhelyek voltak – ami végtére is számba vehető lehetőség –, Koppány csonkjainak ideküldése önmagában ezt nem bizonyítja. Annyit azonban mindenképpen igazol, hogy azért ide küldte István a holttest egyes részeit, mert dunántúli szállásbirtokán ezek voltak a legjelentősebb helyek, fejedelmi központok, amelyek hamarosan 997-et követően (de nem kizárt, hogy egyikük-másikuk már

²³ SRH. II. 394.

²⁴ SRH. I. 313. *Győrffy György*: a 9. jegyzetben i. m. 116.

²⁵ *Balogh Albin*: a 13. jegyzetben i. m. 846.; *Karácsonyi János*: Még egy szó Koppány lázadásáról. *Katolikus Szemle*, 27 (1913) 1063.; *Molnár Erik–Pamlényi Ervin–Székely György* (szerk.): *Magyarország története I.* 3. Bp., 1971. 50. (a vonatkozó részt *Székely György* írta).

²⁶ A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I. Szerk. *Erdélyi László*. Bp. 1902. 589. Vö. *Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Bp., 1923. 2. szám.

²⁷ *Győrffy György*: *Diplomata Hungarica antiquissima 1000–1196*. *Történelmi Szemle*, 3 (1960) 534.

²⁸ *Gutheil Jenő*: Az Árpád-kori Veszprém. *Veszprém*, 1977. 51–56. L. még *Solymosi László* ismertetését: *Századok* 113 (1979) 551.

²⁹ *Váczy Péter*: A város az ókor és a középkor fordulóján. *Győr. Várostartörténeti tanulmányok*. Győr, 1971. 60–61.

³⁰ *Josephus Koller*: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum tomus I. Posonii 1782*. 72. A korábbi véleményeket l. *Ortvay Tivadar*: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve I.* Bp., 1891. 315–316.; *Lengyel Alfréd*: A győri várispánság (királyi vármegye) kialakulása. *Arrabona* 5 (1963) 107.; *Lengyel Alfréd*: A középkori Győr, a 29. jegyzetben i. m. 83.

997 előtt) a kiépülő magyarországi püspöki szervezet központjai lettek. A probléma mérlegelésénél azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az a terület, ahová István a holttest negyedik részét küldte, Erdély, szintén püspökségbe szervezett terület volt már 997-ben. Köztudott ugyanis, hogy Gyula már 950 táján, konstantinápolyi megkeresztelkedését követően magával vitte Turkiába (Magyarországra) Hierotheosz szerzetest, akit Turkia püspökévé szenteltek.³¹ Teljesen egyértelmű, hogy a magyar törzsek területén a történetileg legelső püspökség ott jött létre, ahol a Gyulák szállása volt, vagyis – felfogásunk szerint – Északnyugat-Erdélyben, a Szatmártól Kolozsig húzódo területen. Kniezsa István egyedülállónak nevezte, hogy az erdélyi püspökség nem városról, hanem területről van elnevezve.³² Noha a Gyulák turkiai püspökségének folytonosságát az István király-féle erdélyi püspökséggel közvetlenül aligha lehet bizonyítani, de közvetve éppen ez a magyarországi egyházszervezési gyakorlatban egyedülálló elnevezés mutathat erre. A Gyulák országreszének püspökei a 10. század második felében térítő püspökök lehettek.³³ Amikor István 997-ben leverte Koppányt, a Gyulák Erdélye, ahová a fejedelem Koppány egy testrészét küldte, püspökség volt; s ezt a püspökséget István, miután 1003-ban fegyverrel győzte le Gyulát, saját egyházszervezetének részévé tette. Anélkül történt azonban ez, hogy térítő püspökségi eredetre utaló, területet jelző (és nem a püspöki székhelyhez kapcsolódó) nevét a király megváltoztatta volna.

Ha tehát elfogadjuk azt, hogy Koppány csonkjait arra a négy helyre küldte el István, ahol ő volt az úr (vagy – Erdély esetében – amelyről ezt vélte), arra a következtetésre kell jutnunk, hogy meglehetősen kicsiny területet uralt István. Lényegében csak a Dunántúl északi része, valamint az esztergomi érsekség déli fele, a mai Délnyugat-Szlovákia, azaz a Pozsonytól a visegrádi Duna-kanyarig nyugat-keleti irányban folyó Duna két partja tartozott István fennhatósága alá. Ehhez járult 997 után a pacifikált somogyi vidék. István erdélyi joghatósága egészen 1003-ig ténylegesen aligha érvényesült, legfeljebb csak jogcímet formált rá a fiatal fejedelem. Ellentmondásba kerülünk így viszont a legutóbb Györffy György által megfogalmazott feltevessel, amely hatalmas területeket juttat közvetlenül 997-et követően István uralma alá. Györffy szerint „Koppány legyőzése után... István ura lett az apjától örökölt egész országnak. Biztosan rendelkezett a Duna fejedelmi partvonalával, az egész Dunántúllal, a nyitrai és bihari dukátussal, sógorsága révén a középső Tisza-vidékkel, az Erdélybe vezető úttal, és Gyulafehérváron is érezte hatalmát.”³⁴

Éppen a magyarországi egyházszervezés tényei győzhetnek meg azonban bennünket arról, hogy indokolatlan 998 táján ekkora területet István *tényleges* hatalmában lévőnek feltételezni. A teljes Dunántúl ekkori birtoklásának ellentmond, hogy a Délkelet-Dunántúl felölölő pécsi püspökséget csak 1009-ben alapította István,³⁵ legalábbis évtizedes

³¹ *Moravcsik Gyula*: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. *Szerédi Jusztinián* (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I. Bp., 1938. 392–393.

³² *Kniezsa István*: Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. *Mályusz Elemér* (szerk.): Erdély és népei. Bp., 1941. 23.

³³ Az erdélyi térítő püspökre l. *Györffy György*: a 9. jegyzetben i. m. 183.

³⁴ *Györffy György*: a 9. jegyzetben i. m. 121.

³⁵ *Josephus Koller*: a 30. jegyzetben i. m. 62–72. Vö. *Szentpétery Imre*: Szent István király pécsváradai és pécsi alapítólevele. *Értekezések a történeti tudományok köréből* XXIV. 10. szám. Bp., 1918. 42–44.; *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A–Cs. Bp., 1963. 356., 359.

késéssel a veszprémihez, az esztergomihoz (és talán a győrihez) képest. A Györffy szerint nagy múltra visszatekintő, a honfoglalásig visszanyúló³⁶ bihari és nyitrai dukátusok székhelyei csak később kaptak püspökségi rangot. A bihari (későbbi nevén váradi) püspökség alapítását maga Györffy is István öregkorára (1031 elé) teszi.³⁷ Mivel az első bihari püspököt csak I. András korából ismerjük, komolyan szóba jön — a Vata-féle lázadás miatt is — a bihari püspökség I. András-kori alapításának lehetősége.³⁸ Hogy a bihari püspökség még a szintén nem a legkorábbi alapítású rétegbe tartozó Egerhez képest is másodlagos alakulás, azt az bizonyítja, hogy a zombolyi főesperesség a váradi püspökségbe ékelt enklávéként Egerhez tartozott. Erről a rendezésről már Kandra Kabos akként vélekedett: „régisége is szembeszökő; mert azon időszakba vezet vissza, amikor még a váradi és csanádi püspökségek nem léteztek.”³⁹ Az önálló nyitrai püspökséget pedig csak a 11–12. század fordulóján létesítették királyaink.⁴⁰

Györffy szerint a középső Tisza-vidéken az „egri püspökség a király sógora, a nádor szállásföldjénél szintén besorolható a legkorábbi alapítások közé”, azaz közvetlenül 1001 utáni lenne.⁴¹ Magunk részéről bizonyosak vagyunk abban, hogy az egri püspökség alapítása az Abák szállásterületén csak akkor következett be, amikor rokoni kapcsolat létesült az Árpádok és az Abák között. Ezt a feltételezést az támogatja, hogy a Gyulák turkiai (erdélyi) püspökségét leszámítva az összes magyarországi püspökség alapításában az Árpádok játszották a döntő szerepet, még István olyan nagy hatalmú ellenfele is, mint Ajtony, csak egyetlen görög rítusú monostor felállításáig (de nem egyházmegye megszervezéséig) jutott el saját területén. Az egri püspökség létesítésének kérdésében a terminus post quem-et tehát az Árpádok és az Abák között megszülető rokoni összeköttetés időpontja jelzi. A 14. századi krónikakompozíció Abát (Aba Sámuel) István király sororius-ának mondja.⁴² Vajay Szabolcs megállapítása szerint „a »sororius« kettős jelentésű: vagy a »feleség fivére«, vagy a »nővér férje«. Generáció-eltérést (unokaöcs stb.) sosem feltételez. Miután Aba nem lehetett Szent István bajor feleségének fivére, csakis a király nőtestvérének férjét láthatjuk benne.”⁴³ E nézet István király és Aba rokonsági fokáról szakirodalmunkban általánosnak volt tekinthető, mígnem legújabbán Györffy György más elmélettel állt elő. Eszerint Aba Sámuel nem István nőtestvérének férje, hanem nőtestvérének fia, vagyis Istvánnak nem sógora, hanem unokaöccse volt. Az új genealógiát Györffy azzal indokolja, hogy a sororius szónak „nővér férje, sógor’ mellett ’nővér fia’ jelentése is volt. Aba Sámuel azonban nem István királynak, hanem a követ-

³⁶ Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeologiai Értesítő*, 97 (1970) 211., 216.

³⁷ Györffy György: a 9. jegyzetben i. m. 327.

³⁸ Kristó Gyula: Megjegyzések az ún. „pogánylázasok” kora történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominate. Acta Historica XVIII.* Szeged, 1965. 53–54.

³⁹ Kandra Kabos: A somboly-pankotai főesperesség. *Századok*, 17 (1883) 587.

⁴⁰ Václav Chaloupecký: *Staré Slovensko*. Bratislava, 1923. 202–209.; Fügedi Erik: Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati Felvidéken. *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 6* (1944–1946) 122–125.

⁴¹ Györffy György: a 9. jegyzetben i. m. 178.

⁴² SRH. I. 325.

⁴³ Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. Székesfehérvár évszázadai, a 9. jegyzetben i. m. 70. 29. jegyz.

kező generációba tartozó Orseolo Péternek volt a kortársa és vetélytársa, tehát ugyanúgy István nővérének fia kellett legyen, mint Orseolo Péter”.⁴⁴ Mind Vajay, mind Györffy finom megfigyelésekkel kísérik meg Aba születési dátumát meghatározni, Vajay szerint mivel „1044-ben még maga (Aba) vezényli Ménfőnél a magyar sereget, ha ekkor tán meglettkorú is, aggastyán mégsem lehetett. Mindenesetre jóval fiatalabb kellett, hogy legyen királyi sógoránál”. Györffy szerint „Aba király bukásakor, 1044-ben fiatalosan végignyargalta a Ménfőtől Hevesig terjedő távot, felesége pedig gyermekeivel oldalán menekült Oroszországba. Aba fiai nem voltak olyan korban, hogy apjuk mellett harcoltak volna”. Saját okfejtésük alapján Vajay 990 tájára, Györffy pedig az 1010 előtti évtizedre teszi Aba születését. Vajay a maga által megállapított dátum alapján arra a következtetésre jut, hogy István nőtestvére, Aba felesége 995 körül születhetett, s a házasság 1010 táján jött létre. Vajay okfejtése következtében István és nőtestvére (Aba felesége) születése között mintegy húsz évnyi a különbség, ám Györffy azzal, hogy az új évezred első évtizedére helyezi Aba születését, oly kései dátumot ad meg, hogy István és Abának korábban feltett Árpád-házi felesége testvérek már nem lehettek, s így kényszerült arra a következtetésre, hogy Aba Sámuel nem István nőtestvérét (húgát) vette feleségül, hanem István nőtestvére (nővérének) fia volt.⁴⁵ Györffy újszerű feltevését még azzal toldja meg, hogy a pannonthalmi apátság felszentelésén jelenlévő és a pannonthalmi oklevélben név szerint előforduló Ceba (azaz Csaba) ispánt teszi meg Aba Sámuel apjának (komolyan e vonatkozásban szóba sem jöhető helynévi „indokok” alapján), s István nővérét e Csabával véteti el.⁴⁶ Aligha oszthatjuk Györffy György elméletét. Ha a sororius szó eredeti, nőtestvérrel kapcsolatos jelentését vesszük, vagy akár – amint már erre Vajay Szabolcs is utalt – generációs eltérést (pl. unokaöcs) mutató jelentését kiiktatjuk, Györffy feltevésorának egyik alappillére omlik össze. De arra sincs kényszerítő okunk, hogy Aba Sámuel születési dátumát kései időpontra, az 1010 előtti évtizedre tegyük, hiszen a nyugati források ama híradása alapján, miszerint ellenfelei Abát feleségével, fiaival és rokonaival megfutamították, nem szükségszerű arra gondolni, hogy ezek a fiúk még nem voltak fegyverforgató korban.⁴⁷ Ha – Vajay álláspontjához igazodva – Aba Sámuel születését 985–990 közé, felesége (vagyis István húga) születését 990–995 tájára helyezzük, házasságkötésük legkorábbi lehetséges dátuma az új évezred első évtizedének közepére-végére eshet, s ennél korábbra az egri püspökség felállítása sem helyezhető. Nem zárható ki, hogy az az 1009. évi dátum, amely a pécsi püspökség alapításának s a veszprémi püspökség határai rendezésének éve, egyszersmind az egri püspökség keletkezésének éve is.⁴⁸

⁴⁴ Györffy György: a 9. jegyzetben i. m. 286.

⁴⁵ Vajay Szabolcs: a 43. jegyzetben i. m. 70–71., Györffy György: a 9. jegyzetben i. m. 286. – Lektorunk, Székely György hívta fel figyelmünket, hogy Aba Sámuel nádor 1010 táján történt nősülését fogadta el Kralovánszky Alán is a kalocsai I. István király tudományos ülésen 1970. december 5-én „Alba civitas – István király városa” címmel tartott korreferátumában.

⁴⁶ Györffy György: a 9. jegyzetben i. m. 241., 380.

⁴⁷ Vajay Szabolcs: a 43. jegyzetben i. m. 99., 99. 130. jegyz.

⁴⁸ Az 1009. évi egyházszervezésre l. Györffy György: a 9. jegyzetben i. m. 182–183.; Burics Judit: A kalocsai érseki egyházmegye megszervezésének kérdéséhez. Kézirat. Szeged, 1978. 36–37. Rövid kivonata: A magyarországi egyházszervezés kezdetei. XIV. Országos Tudományos Diákköri Konferencia társadalomtudományi szekció. Tartalmi összefoglalások. Eger, 1979. 193–194.

Vizsgálódásaink arra az eredményre vezettek, hogy nem lehet arról szó, mintha István a későbbi középkori Magyarország területének túlnyomó részén már 998-ban tényleges fennhatóságot gyakorolt volna. Nem terjedt ki uralma Koppány leverésekor a Dunántúl egészére (hiszen a Délkelet-Dunántúlon csak 1009-ben értek meg a feltételek a püspökség létesítésére), a bihari területre (ahol Vata törzsének uralma érvényesülhetett ekkor), a középső Tisza-vidékre (ugyanis ebben az időben István még nem állt sógorságban Abával), s bizonyos Gyulafehérvár környékére sem (ahol feltevésünk szerint az 1010-es évek közepéig a bolgár Keán gyakorolt uralmat).⁴⁹ Tényleges hatalma az akkori Erdélyben (a Szatmártól Kolozsig húzódó területen) sem lehetett Istvánnak a Gyulák ellenében, inkább csak jogigénye volt erre. Ha a Györffy által Istvánéiként felsorolt vidékeket a 998. évi tényleges joghatóság szempontjából mérlegre tesszük, csak a Dunántúl északi része s a nyitrai (a Duna bal partján elterülő) vidék tűnik bizonyosan István kezén lévőnek (de még a Nyitrától északra elterülő országrész is csak száz évvel Koppány után igényel önálló püspökséget). S ez azt mutatja: 998-ban viszonylag szűk területre terjedt ki a fejedelem *valóságos* hatalma. Koppány felnégyelése krónikabeli megörökítésnek a magyar állam kialakulása szempontjából ez a legfontosabb tanulsága.

⁴⁹ *Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 448.*

Csóka J. Lajos

AZ ESZTERGOMI FŐSZÉKESEGYHÁZI KÖNYVTÁR MS III. 184. KÓDEXE

A kódex leírása és eddigi irodalma

Az esztergomi főszékesegyház tulajdonában lévő MS III. 184 jelzetű kis kódex 23 pergamenlapból áll, melyek átlagosan 11.6×17.6 cm méretűek. A kódex nem teljes, mert a 6. és a 7. lap között egy hiányzik; igaz, a kódex vége felé is kivágtak belőle 3 lapot, de azokon nem volt írás. A lapok mindkét (r – v) oldalára két-két hasábian (a – b) írtak, s néha még a sorok fölött vagy a margón is találhatók pótlások, illetőleg javítások. A 23 kártyalapot egy erősebb pergamenlap fogja össze, s efölé került 1948-ban egy kartonkötés.

Tartalmilag a kódex két részből áll. Nagyobb része (1 ra – 19 ra) az ószövetségi szentírás egyik könyvének, az Énekek énekének magyarázatát adja, a kisebbik (19 ra – 23 ra) pedig a latin nyelvre vonatkozó tudnivalók, azaz a trivium (grammatica, prosodia, rhetorica, dictamen, computus) anyagát foglalja össze. Bár nem tartozik a kódexhez, mégis meg kell említenünk, hogy a 23 r oldalon hatsoros beírás is látható, mely Szent Istvántól II. Istvánig (1038–1131) egyes magyar királyok temetkezési helyét jelölte meg.

Formai tekintetben mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a kódexet két író készítette. Az első munkája az elejétől a 18 ra közepéig tart, a másodiké attól végig. De ugyanő végezte elődje írásának javítását és pótlását is. Föltűnő jelenség aztán az is, hogy a kódex írása folyamatos, szinte teljesen tagolatlan. Nem jelezték a művek címét, nem különítették el a Canticum-magyarázat előszavát, 8 fejezetét s a trivium anyagának különálló egységeit sem. A második író annyiban tagolta munkáját, hogy a Canticum-magyarázat és a Grammatica végén (19 r, 19 vb) kihagyott egy sort, a Dictament, a hozzá kapcsolt levélmintát s a Computust pedig új sorba kezdte. Ugyanő sok mondatkezdő betűt kiemelt, a Grammatica, a Dictamen és a hozzá kapcsolt mintalevél élén pedig akkora helyet hagyott az *A*, *D*, *G* iniciálé számára (19 ra, 22 ra), amekkorát a kódexkezdő *D* kapott. Az *ő* iniciáléi azonban nem készültek el.

Ezek után arra kívánunk rámutatni, hogy kódexünkről, annak keletkezési idejéről, helyéről és tartalmáról eddig mit tartott az irodalmi közvélemény.

A kódex pergamen-foglalatának 2. oldalán látható „Ludovici Farkas 1842” bejegyzésből világos, hogy 1842-ben a jónévű budai könyvgyűjtő, Farkas Lajos tulajdonában volt a kötet. Utána pedig az áll: „Emi Budae in Augusto 1865 30 florenis Joannes Card. Aeppus”, azaz 1865-ben Budán 30 forintért vásárolta meg Scitovszky János bíboros érsek. Nyilvánvalóan tőle jutott a kódex az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár birtokába.

Az irodalomban először *Knauz* Nándor esztergomi kanonok foglalkozott vele, amikor a Századok 1875-i évfolyamában rövid ismertetést közölt róla. Őt igazában csak a kódex utolsó lapján látható hatsoros, királyaink temetkezési helyére vonatkozó bejegyzés érdekelte. Ő ezt hitelesnek tartotta, az 1131–41. évekből származtatta, és „Esztergomi rövid króniká”-nak nevezte el.¹

Knauz fölfogása egy századra történeti igazsággá vált irodalmunkban. *Mátyás* Flórián mint magyar történeti forrást adta ki, s azt mások is mint olyant értékelték.² E tekintetben *Zoltvány* Irén is hozzájuk csatlakozott, a *Canticum*-magyarázatot pedig a 9. században élt Haymo halberstadti bencés püspök műve „puszta másolatának” tekintette. Így nem csoda, ha a kódex íróját a 12. századi magyar bencések között kereste.³ Később, noha a kódexszel nem foglalkozott, *Jakubovich* Emil emelt óvást a magyar vonatkozású „krónika” hitelességével szemben, mikor azt állította, hogy a bejegyzés „a kódex értékének növelésére gyártott silány 19. századbeli hamisítvány, mely Litterati Nemes Sámuel kezére és tudatlanságára vall”.⁴ Am Jakubovich ezen megjegyzése ellenére a kódex eddig legalaposabb kutatója: *Mészáros* István is Knauz és Zoltvány fölfogása alapján kezdett munkához, a trivium anyagának vizsgálatához. A magában véve sikeres kutatás eredményét két tanulmányban tette közzé. Az első címe: „Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből”, a másodiké: „A XII. századi esztergomi diákjegyzet”.⁵ Látható tehát, hogy Mészáros – noha megvallotta, hogy semmi kifejezetten magyar vonatkozást nem talált az általa kutatott triviumos részben – kétségtelennek tartotta, hogy „a kötet a XIII. században már Magyarországon volt, hiszen a krónikás rész . . . csak itt, hazánkban kerülhetett az utolsó, félig üresen maradt lapra”. Elgondolása szerint „a diákjegyzetet a XII. század elején írták le” s igen valószínű, hogy azt „az esztergomi káptalani iskolában használták a XIII. század folyamán”.⁶

Ezekkel a hosszabb-rövidebb idő óta hangoztatott fölfogásokkal szemben *mi* úgy látjuk, hogy a *Canticum*-magyarázat nem a 9. századi halberstadti Haymo kommentárjának „puszta másolata”, hanem a 12. század harmadik negyedében készült eredeti és anonim kompiláció. A Dictamen-részt befejező mintalevelet a német Rupert deutzi apát írta 1120 táján. A magyar vonatkozású „krónika” nem 13. századi hiteles bejegyzés, hanem 19. századi tollpróba. A „diákjegyzetet” sem a 12. század elején írták le, hanem csak a *Canticum*-magyarázattal egyidőben, a század 3. negyedében. A kódex német, bajor földön, valószínűleg a schäftlarni premontrei prépostságban készült, ahol egy magister előadása nyomán két klerikus hallgató saját használatra állította össze tankönyvét. Mindezeket az állításainkat a következőkben igyekszünk kifejteni és bizonyítani.

¹ Századok, 1875. 623–25.

² *Historiae Hungariae fontes domestici*. Budapest, 1885. IV. 88.

³ *Erdélyi L.–Sörös P.*: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I. (Budapest, 1902/436–39.)

⁴ Klebelsberg-Emlékkönyv (Budapest, 1925). 184.

⁵ Magyar Könyvszemle. 1961. 371–95; Pedagógiai Múzeum. 1973. 2. sz.

⁶ Iskoláskönyv 390, Diákjegyzet 1.

Az Énekek éneke magyarázatának fejlődése

Az ószövetségi szentírás egyik leghíresebb, ismeretlen szerzőtől való canticumát nevezték Énekek énekének. Ez a viszonylag rövid könyv dramatizált nászadal, melynek főszereplői a vőlegény (sponsus) és a menyasszony (sponsa), a kar pedig a vőlegény barátai (amici) és a menyasszony társnői (adolescentulae), akik a természet (emberek, félekeppen magyarázták. Voltak, akik a szöveget szó szerint értelmezték, és Salamon király és a fáraó leánya vagy Sulamitis lakodalmi énekét látták benne; mások allegóriá-király és a fáraó leánya vagy Sulamitis lakodalmi énekét látták benne; mások allegóriá-nak tekintették, s a szerelmi kapcsolatot szimbolikusan Isten és a zsidó nép viszonyára vonatkoztatták. A kereszténység ugyancsak szentírási műnek tartotta az Énekek énekét, s szinte egy évezreden át Jézusnak és egyházának kapcsolatát szemlélte a vőlegény és a menyasszony szavaiban és tetteiben. Rupert deutzi apát († 1129), volt az első, aki a menyasszonyban Szűz Máriát látta, Szent Bernát († 1153) pedig az egyéni lelket.⁷

A középkor exegétái a zsoltárok után a Canticum magyarázatával foglalkoztak legtöbbit, s ez az érdeklődés a 12. században kulminált. Ennek szemléltetésére említjük meg, hogy a 700-tól 1500-ig tartó időből 203 magyarázatot tartanak számon, melyből 77 szerzője ismeretes, 126-é pedig anonim. A 77-ből 33 jelent meg aztán nyomtatásban, 44 pedig még ma is kéziratban pihen.⁸

Ebből a hatalmas és számunkra csak többé-kevésbé hozzáférhető kommentár-irodalomból Ohly és Riedlinger munkája nyomán mi a következőkben csupán azokat a szerzőket és műveket igyekszünk röviden jellemezni, akik és amelyek a mi – a szakirodalomban eddigelé ismeretlennek látszó – kommentárunkkal nyilvánvaló kapcsolatban állnak.⁹

Köztük első helyen kell említenünk a nagy alexandriai exegétát, *Origenest*, aki a 244 táján írt művével irányt mutatott a következő korok Canticum-magyarázóinak. Allegorikus kommentárjában a sponsus Krisztust, a sponsa a zsidókból és pogányokból alakult egyházat jelentette, a vőlegény és a menyasszony társai pedig a dráma két kórusát alkották. A nászadalnak, „epithalamium”-nak tartott mű magyarázatában arra törekedett a szerző, hogy olvasóit az askézis és misztika útján a „sponsa”, a „szepő és ránc nélküli egyház” minél tökéletesebb tagjává nevelje. Görög nyelvű Canticum-magyarázatát Rufinus, a vele rokon tartalmú homíliáját pedig Szent Jeromos († 420) fordította latinra.¹⁰ A népvándorlás zivataros századaiban azonban ezek a művek eltűntek a nyugati kereszténység vallásos irodalmából, s közvetlen hatásuk csak a 12. században jelentkezett újra.

Szent Jeromos nem írt ugyan kommentárt az Énekek énekéről, sőt azt a szentírási könyvek végére állította, Origenes nyomán mégis szólt arról, hogy az egyház tagjai

⁷Vö. *Schäffer*: Das hohe Lied. (Münster, 1876) 28–78; *A. Miller*: Das hohe Lied. (Bonn, 1927). 10–14, 18–19.

⁸*H. Riedlinger*: Die Makellosigkeit der Kirche in den lateinischen Hoheliedkommentaren des Mittelalters. (Münster in W. 1958) 3.

⁹*Fr. Ohly*: Hohelied-Studien. (Grundzüge einer Geschichte der Hoheliedauslegung des Abendlandes bis zum 1200. (Wiesbaden, 1958.)

¹⁰*Migne*: Patrologia Graeca 13, 62–198; 37–58.

között fokozatok vannak: a kezdők, a haladók és a tökéletesek osztálya, s Salamon király ezeknek írta műveit. A Példabeszédek könyve a gyermekeknek való, a Prédikátoré a már érett embereknek, az Énekek éneke pedig a meglett korú férfiaknak. Ezen három mű tartalma megfelel aztán Salamon – a Megváltó előképe – neve három értelmének is. A Salamon szó jelent békességeset, az Úr kedveltjét és prédikátort. S valóban a Példabeszédekben mint békességes, a második műben mint Prédikátor, az Énekek énekében mint az Úr kedveltje jelent meg a szerző. Végül ez a három mű a profán filozófusok tudományának, illetőleg tudományuk három ágának is megfelel. Ők ugyanis először az etikára, aztán a fizikára s végül a logikára oktatják tanítványaikat, s ezt tette Salamon is. Bár mindezek a gondolatok Szent Jeromosnak a Prédikátor könyvéhez készített kommentárjában jelentek meg,¹¹ később mégis átkerültek az ugyancsak Salamonnak tulajdonított Énekek éneke magyarázatába is.

Szent Gergely pápa († 604) nem készített ugyan Canticum-magyarázatot, de két homiliát tartott róla s egyéb műveiben is sok gondolat, részlet kapcsolódik hozzá. Ezeket a helyeket tanítványa, Paterius gyűjtötte össze, homiliáit pedig barátja, Claudius jegyezte le.¹² Ez utóbbiakon erős Origenes-hatás érezhető; hallgatóságát arra buzdította, hogy ha nem tudnak méltó sponsává lenni, legalább annak szerény és törekvő társnőivé váljanak.

Origenes után kétségtelenül az angol bencés Beda Venerabilis († 736) hatott leg-erőteljesebben a Canticum-magyarázat fejlődésére.¹³ Bár forrásul használta az egyházatyákat, köztük elsősorban Szent Gergelyt, mégis nagymértékben újat, önállót alkotott. Hangoztatta, hogy a szent egyház, az „ecclesia sancta” Krisztus jegyese, mely elsősorban a „congregatio sanctorum”-ból, az apostolokból, vértanúkból és egyháztanítókból áll, mégis hozzátartoznak azok a bűnösök is, akik komolyan törekszenek arra, hogy „a szeplőtelen és ránc nélküli egyház” méltó tagjai legyenek. Ennek érdekében az egyház vezetőinek az elmélkedő élet mellett föl kell karolniuk a tevékenyet is, főleg a prédikálást és a szeretet gyakorlását. Különleges gondot kell fordítani a zsidóság megtérítésére. Ő maga az ókori írók nyomán behatóan foglalkozott a Canticumban szereplő keleti állatok és növények megjelenésével, életmegnyilvánulásaival, hogy azokat leírásaiban, hasonlataiban helyesen alkalmazhassa.¹⁴

Beda követői között megemlíthjük honfitársát, a Nagy Károly udvarába áttelepült *Alkuint* († 804), aki erősen összevonta elődje nagyszabású munkáját, noha rajta kívül más szerzőket is használt.¹⁵ Nála sokkal ügyesebben támaszkodott Bédára s emellett sok újat, eredetit is hozott a 9. század első felében az *auxerre*-i bencés *Haymo* († ca. 855).¹⁶ Canticum-magyarázatát s egyéb műveit is korábban névrokonának, Haymo halberstadti püspöknek tulajdonították,¹⁷ s Zoltvány ennek „puszta másolatát” vélte megtalálni esztergomi kódexünkben. Bár a mű szerkezetileg lazább, mint Bédáé,

¹¹ *Migne: Patrologia Latina* (a továbbiakban *P. L.*) (23, 1063).

¹² *P. L.* 79, 905–16, 471–92.

¹³ *P. L.* 91, 1065–1222.

¹⁴ Uo. 1077.

¹⁵ *P. L.* 100, 639–64.

¹⁶ *P. L.* 117, 295–358.

¹⁷ *Ph. Schmitz: L'ordre de Saint Benoît. II.* (Maredsous, 1942). 107, 359–60.

formai szempontból mégis kiváló alkotás, s ezért a 11–12. században szívesen használták forrásul. Azt ugyan hangoztatta, hogy az egyház annyiban Krisztus jegyese, amennyiben tiszta, s a tisztátalant el kell távolítani belőle – mégis Bédánál már pontosabban különböztetett kisebb és nagyobb, bocsánatos és halálos bűnök között.

Haymo rend- és kortársa volt a luxeuili *Angelóm* († ca. 855), aki I. Lothár császár számára készített egy Canticum-kommentárt.¹⁸ Allegorikus jellegű kompilációja igen aránytalan és önállóan, előnye viszont, hogy forrásait – Szent Gergelyt, Alkuint és másokat – pontosan másolta, s azokat igyekezett harmonikus egységbe foglalni.

Az ő korszakuk, a „karoling reneszánsz” elhanyaglása után, a társadalmi anarchia korában a tudományos élet, a biblikum művelése és a Canticum-magyarázat is elsorvadt. A megújulás a 11. század második felében kezdődött, mely aztán a nyugati kultúra „12. századi reneszánsz”-ában bontakozott ki. Bár ennek a profán irodalom és az egyházi tudományok terén egyaránt jelentkező lendületes fejlődésnek az elindítói még a bencések: a montecassinoi Albericus, a Bec kolostorában élő Lanfranc, a canterburyi Szent Anzelm voltak, annak kiteljesítői már mégsem a kolostori, hanem főleg a francia káptalani, a székesegyházi iskolák, azok magisterei lettek.

Témánk vonatkozásában a *laoni iskola* jelentőségét kell kiemelnünk, melynek hírnevét Anzelm († 1117) és testvére, Radulf teremtette meg. Anzelm tanítványa, majd hűséges munkatársa volt az a *champeaux-i Vilmos*, aki a laoni szellemben szervezte meg Párizsban az ágostonos kanonokok St. Victorról nevezett iskoláját, és mint chaloni püspök halt meg 1122-ben. Így történt, hogy a két iskola alkotásai annyira hasonlóak – hogy ne mondjam, azonosak – lettek, hogy nehezen lehet őket egymástól megkülönböztetni, s ezért *laoni–párizsi iskoláról* lehet beszélni.¹⁹

Anzelm laoni működése alatt (1089–1117) *főfeladatát* természetszerűleg a *szentírás magyarázásában* látta. Munkásságát a tradícióhoz való ragaszkodás jellemezte. Tudatosan hasznosította elődei, az egyházatyák szellemi-irodalmi hagyatékát, elsősorban Szent Ágostonét. De azt nemcsak átvette, hanem fejleszteni is törekedett „ratio”-ja segítségével, ha nem is alkalmazta azt oly mértékben, mint mestere, canterburyi Szent Anzelm.

Szentírás-magyarázatát ő is a *glossa-módszerrel* kezdte. Ez abban állott, hogy a szentírás egyes szavaihoz vagy mondataihoz a szentírás paralell helyeiről vagy a szentatyák műveiből vett megvilágító részeket fűztek. Anzelm kétféle glossát alkalmazott. A *glossa interlinearis* olyan rövid, rendszerint csak pár szavas megjegyzés volt, mely a szentírás szöveg egy-egy szavához kapcsolódott, s az illető szó fölé került a sorközbe. A *glossa marginalis*-ok ugyancsak a szentírás szöveg egyes szavaihoz vagy mondataihoz adott magyarázatok voltak, de már hosszabbak, s ezért a kódex megfelelő helyének margójára kerültek, mint „széljegyzetek”.²⁰ Bár az előbbi alkalmazása teljesen Anzelm nevéhez fűződik, az utóbbiakon az elődök és Anzelm iskolája későbbi tagjai is dolgoztak; a befejezést talán a híres párizsi mester, Petrus Lombardus végezte († 1164). A

¹⁸ P. L. 115, 551–628.

¹⁹ H. Weisweiler: Das Schrifttum der Schule Anselms von Laon und Wilhelms von Champeaux in den deutschen Bibliotheken. (Münster in W. 1936) 4.

²⁰ Biblia Sacra cum Glossa interlineari, ordinaria . . . Tomus III. Venetiis, 1588). A Canticum canticorum 354–68.

glossa marginalisszal kapcsolatban azt is érdemes megemlíteni, hogy a latin egyházatyák mellett már a görögök is megjelentek.²¹ A keresztes hadjáratok megindulása és a szentföld elfoglalása óta ugyanis a nyugati–keleti kapcsolatok megújultak, s megkezdődött a görög atyák műveinek latinra fordítása is. A glossák vonatkozásában végül azt is megjegyezhetjük, hogy azok továbbfejlesztéséből jöttek létre a „laza”, majd a „rendszeres” *sententia*-k, melyek a szentírási helyekhez kapcsolódó biblikus és patrisztikus helyeket gyűjtötték össze.²² Ilyen mű volt a „*Sententiae Anselmi*”. Ezekből a *sententiákból* nőttek ki aztán a skolasztika *summá*-i.

De egy másik fontos és új mozzanat is jelentkezett Anzelmék iskolájában, ami az ókori klasszikus és patrisztikus művek behatóbb tanulmányozásával állhatott kapcsolatban. A profán „filozófusok” az egyes irodalmi művekhez *bevezetést* készítettek, melyben szóltak a szerző személyéről, a könyv műfajáról, tárgyáról, céljáról és hasznáról. Ezt az eljárást Anzelm is alkalmazta, amikor az egyes bibliai könyvekhez „accessus”-t szerkesztett.²³

A profán és az egyházi irodalomnak ez az érintkezése könnyen érthető abból a körülményből, hogy ezek az iskolák nemcsak a teológiára tanították növendékeiket, hanem a hét szabad művészetre, a „*septem artes liberales*”-re is. Az itt elsajátított latin nyelv és kultúra szolgáltatta ugyanis azokat a lépcsőfokokat, melyek a szentírás megértéséhez vezettek. A biblia s így a *Canticum* magyarázata is, később is az artisták tananyagához tartozott.²⁴

Anzelmék székesegyházi iskolájának természetes jellegzetessége volt, hogy az már nem a befelé fordult szerzetesi közösség számára dolgozott, mint a kolostori iskolák. Hallgatói elsősorban azokból a klerikusokból kerültek ki, akik a hívők lelki gondozására készültek. Ezért, ha törekedtek is növendékeik vallás-erkölcsi nevelésére, mégis fontosnak tartották, hogy azok olyan bibliai ismereteket, olyan közérthető magyarázatokat kapjanak, melyeket aztán a pasztorációban hasznosíthattak.²⁵

A magisterek részletekben, mondatról mondatra, szinte szóról szóra exegetizálták, magyarázták, fejtegették a szentírási szövegek értelmét, miközben a szentatyák véleményeire támaszkodtak.²⁶ Közben „item” vagy „aliter” megjegyzéssel hoztak más meggyező vagy eltérő fölfogást is. Az előadás nemegyszer párbeszédre vagy akár vitaszerű formát is öltött, amit a „*quaeri potest*” közbevetések, a „*respondendum*” feleletek, a magister „*solutio*”-ja, megoldása, esetleg újabb ellenvetések „*obiicitur*” jeleztek. De az is előfordult, hogy nyitva hagyták a fölvetett problémát. A hallgatók szorgalmasan jegyezték ezeket az előadásokat, s jegyzetüket otthon letisztázták, és tankönyvet készítettek belőle.²⁷

A főtebbiekben vázolt elvek, törekvések és eljárások valósultak meg Anzelm és a laoni, majd a párizsi iskola életében, a *Canticum-magyarázatok* tekintetében is. Anzelm

²¹ Riedlinger i. m. 124–26; Ohly i. m. 109–11.

²² M. Grabmann: Die Geschichte der scholastischen Methode. II. Freiburg in Br. 1911.) 15–24; Weisweiler i. m. 277.

²³ Riedlinger i. m. 113–14.

²⁴ Grabmann i. m. 9; Ohly i. m. 118–19.

²⁵ Riedlinger i. m. 109–115; Ohly i. m. 116–19.

²⁶ Grabmann i. m. 14.

²⁷ Weisweiler i. m. 65, 66, 68, 115, 162, 185; Grabmann i. m. 153.

ismételten kommentálta a Canticumot, s magyarázatai 3 többé-kevésbé eltérő változatban maradtak fenn. Közülük csak egyik jelent meg nyomtatásban és – sajnos – éppen az, amelyik a legkevésbé megbízható, mely csak 1200 táján nyerte ismert alakját.²⁸ A másik kettő ma is kéziratban van, mint a párizsi Bibliothèque Nationale Cod. Nat. Lat. 568, illetőleg 14 801 jelzetű kódexe. Hiányérzetünket azonban jelentősen csökkenti Anzelmnak a Canticumnál is föltűnő „glossa interlinearis”-a s a „glossa marginalis”-ban sokszor megjelenő gondolata, észrevétele.

Az „accessus”-ban Anzelm szólt a szerzőről, Salamonról, neve három jelentéséről és három művéről. Ezek a könyvek megfelelnek a „filozófusok” tudományelméletének. A Példabeszédek könyve etikus, mert azt tanítja, hogy miként kell élni az anyagi javakkal; a Prédikátor műve a fizikához tartozik, mert arról beszél, hogy miként kell megvetni a fizikai, természeti javakat; a Canticum miként a logika is, a tiszta látást, az isteni dolgok lehető szemléletét tekinti céljának. A Canticum tárgya tekintetében – Origenes nyomán – megemlítette annak négyféle szereplőjét; célját abban állapította meg, hogy a hívőket és a hitetleneket is Isten szeretetére gyullassza, aminek haszna az örök boldogság elnyerése lesz. Ennek elnyerése érdekében a tökéletesebbek védjék, neveljék a kevésbé tökéleteseket.

A laoni és a párizsi iskola az alapítók halála után is még évtizedeken át virágzott, hatása időben is, térben is messzire sugárzódott. Ha nem állott vele közvetlen kapcsolatban a Regensburgban dolgozó nagy népszerűsítő, *Honorius Augustodunensis*, mégis említést érdemel, mert Canticum-magyarázata mutatja, hogy ismerte a laoni iskola szellemiségét, s az „accessus”-t is nagymértékben alkalmazta.²⁹ *Petrus Cantor* a párizsi Notre Dame székesegyház kántorkanonokja és 1169 óta iskolája mestere volt. Canticum-kommentárjában az egyik laoni szöveget vette alapul, noha más műveket is ismert.³⁰ Jelentősége a mi szempontunkból abban áll, hogy a szentírási könyvekhez írt bevezetéseit, prológusait mindig szentírási idézettel kezdte.³¹ A 12. századi Canticum-szövegek nagy csoportjából végül kiemeljük azt a párizsi Nat. Lat. 14 798 jelzetű kódexet, melynek a 3–145. lapjai, illetőleg azok egyszerű írásmódja a 12. századi iskolás könyv típusát állítják elénk.³²

Canticum-kommentárunk jellege

Kommentárunk nem „puszta másolat”, hanem *kora tudományos színvonalán álló kompiláció*. Ennek összeállítása ugyanis a Canticum-magyarázatok terén korszerű irodalmi tájékozottságot s a biblikus exegézisban kellő jártasságot kívánt. Szerzőnk 4 főforrás alapján dolgozott, kik közül a luxieuli Angelómot kb. 60-szor, az auxerre-i Haymót 160 alkalommal, a laoni Anzelm „glossa interlinearis”-át 200-szor, a „glossa marginalis”-t pedig vagy 260 esetben hasznosította. Mivel viszont az az utóbbi glossa

²⁸ P. L. 162, 1187–1228.

²⁹ P. L. 172, 347–496.

³⁰ Paris. Cod. Nat. Lat. 15 565, 52–66; vö.: *Riedlinger* i. m. 130–31.

³¹ *Grabmann* i. m. 48.

³² *Riedlinger* i. m. 124.

elsősorban Béda művére támaszkodik, mondhatjuk, hogy kommentárunk alapszínétét Beda Venerabilis adta meg. Rajtuk kívül azonban más szerzőket is ismert, noha senkit sem nevezett meg. Úgy látjuk, hogy Szent Gergely, Anzelm, Honorius, Petrus Cantor magyarázata is hatást gyakorolt rá.³³ Ha más, a kifejtettel egyező vagy ellentétes véleményt is fölemlített, azt rendszerint *item, vel, aliter* szóval vezette be.

Forrásait több-kevesebb hűséggel követte, s azokat nem egy alkalommal módosította. Sokszor látjuk, hogy az általa hozott szó vagy szöveg jobb, megfelelőbb, értelmesebb, mint amit lenyomtatott forrásában olvashatunk. Szerzőnk önállósága azonban nemcsak abban mutatkozik meg, hogy forrásait miként válogatta ki, hanem abban is, hogy azokat miként olvastotta össze harmonikus egységbe. Az összekötő szövegek természetzerűleg, de sokszor a *notandum, qua dicitur, id est, quod est, sensus est* kifejezésekkel bevezetett magyarázatok is tőle származtak.

Kommentárunk *irányzatát* a pasztoráció hangsúlyozásában látjuk. A völegény és a menyasszony után előtérben állanak a völegény barátai, a doktorok és a prédikátorok, akik Isten igéjét hirdetik s vezetik, irányítják a menyasszony társnőit, a hívőket, cáfolják a heretikusokat, támadják a hipokratákat. Az utolsó két (7–8.) fejezetben a zsidók megtérítése került előtérbe. Ám az aktív élet hangsúlyozása mellett a szerző kellő időt kíván biztosítani a meditáló, a szemlélődő életformának is, noha tudja, hogy Isten szemlélése a földi életben csak vágyakozásban, „in spe” érhető el – valóságosan, „in re” majd a másvilágon valósul meg.

Ezt a célt, annak elérését a *Canticum szövegének hármas értelmezése* szolgálja. A szerző először szó szerinti értelemben ismerteti a *Canticumban* szereplő személyek (völegény, menyasszony, városőrök, vincellérek), növények (mirrha, gránátalma, aloe, mandragora), állatok (gerle, galamb, kecske, szarvas), tárgyak természetét, tevékenységét, hatását, miket aztán átvitt értelemben, allegorikusan magyaráz, s végül erkölcsi tanulságokat von le belőlük: „nunc iuxta litteram, nunc iuxta allegoriam, nunc iuxta moralitatem” (9 vb).

A kommentár azzal a szentírási idézettel kezdődik, mely szerint Salamon király – akit következetesen Salemonnak nevezett – az Istentől nem gazdagságot, hanem bölcsességet kért (1. Kir 3; 5,9,12). Ezzel a bölcsességgel, azaz a Szentlélekkel eltelve fölismerte, hogy az ósatyák mily reménykedéssel tekintettek az Ige megtestesülése elé, s az Istenség mily kegyesen ereszkedett le az emberekhez.

Az „accessus”-ban elmondotta a szerző, hogy az ismert dolgokból az allegória segítségével ismeretlen, isteni dolgok megismerésére juthatunk, a külső dolgok révén a belsőket is megérthetjük. A mű tartalma, „materia”-ja Krisztus és az egyház viszonya; erről a kapcsolatról szól ez a dramatizált menyegzői ének vagy szerelmi dal, melynek szereplői a Sponsus és a sponsa, továbbá a Völegény barátai és a menyasszony társnői.

³³ Anzelm jellegzetes szava *amaricatio* (P. L. 162, 1215 és 1218) kódexünkben a 13 ra hasábon látható. – Honorius kifejezései: *Caprea . . . bonas herbas a malis eligit* (P. L. 172, 388); *Caprea velociter currit et bonas herbas a noxiis eligit; hinnulus velocius cervis currit* (390); *sicut hinnulus velociter currit . . . ita velociter perduc me* (492); *Dilectus . . . capreae similis erit, cum electos a reprobis, ut grana a paleis eligit* (494) kódexünk 19 ra hasábján így található: *Similis esto capreae et velocissimo hynulo, ut sicut capreae bonas herbas eligit a malis, ita et tu eligas per nos grana ex paleis et bonos a malis. Et sicut hynulus cito currit . . .*

Bár az utóbbiak még csak kezdők, fejlődésben lévők, összességükben mégis mindannyian tagjai a katolikus egyháznak.

A műnek, ennek a „canticum amoris”-nak célja annak bemutatása, hogy Krisztus mennyire szereti egyházát. Ezt a szeretetet a földi szerelem kifejezéseivel (arc, csók, ölelés, kebel stb.) világítja meg s ezek révén igyekszik föllobbantani az emberben Isten szeretésének lángját.

Mint a profán írók, a „filozófusok”, úgy a mi szerzőnk is törekszik meghatározni a tárgyalandó könyv műfaját. Salamon 2 könyve, a Példabeszédeké és a Prédikátoré, az etika, illetőleg a fizika területéhez tartozik, a 3., az Énekek éneke pedig a logikához. Ez ugyanis az igazság megállapítását tűzte maga elé célul, a teológia vagy theoricá pedig a legigazibb dolgokat ismerteti, s ide tartozik a Canticum is.

Salamon királynak, mint a Megváltó előképének neve kifejezi művei tartalmát. Salamon, a „békesség”, békésen uralkodott, és békére nevelte népét a Példabeszédekben; mint „Prédikátor” összehívta és Isten félelmére tanította a zsidókat; az Úristen „kedveltje”-ként az Énekek énekében mutatta be, hogy Isten mennyire szereti az embereket.

A Canticum tanulmányozásának haszna, utilitas-a abban látható, hogy annak kalauzólása mellett lehet elérni azt a jót, azt az örökké tartó boldogságot, mely kinek-kinek érdeméhez, méltóságához arányosodik.

A mű nem egyszerű ének, amilyen több is van az ószövetségi szentírásban. Az Énekek éneke olyan kifejezés, mint a „szentek szentje”, a „szombatok szombatja” vagyis a nagyszombat, mely jelentőségben fölülmúlja a többi szombatot. Az Énekek éneke Krisztus király és az egyház kapcsolatát ábrázolja. Az egyház mint sponsa kéri Isten Igéje, a Sponsus Atyját, hogy most már ne követői – az angyalok és a próféták – által jelezze, hogy Fia majd meghozza a kiengesztelődést, hanem végül a megtestesülés révén Ő maga jelenjék meg.

Szerzőnk *munkamódszerét* a következőkben egy-néhány példán szemléltetjük.

A völegény dicséri menyasszonyát: „Ecce, tu *pulchra es*, amica mea, ecce tu *pulchra es*, *oculi tui columbarum*– Szép vagy barátnőm, szép vagy; szemeid mint a *galaomboké*” (1, 15). Ennek magyarázatát különböző forrásaiból így állította össze: Kétszer mondja szépnek a cselekedetek tökéletessége és a szív egyszerűsége miatt (Glossa interl.). A szemek a test vezetői, mik nélkül a test nem, vagy csak bukdácsolva tud haladni. A szemek alatt a szent doktorok értendők (Angelóm). Utána szerzőnk saját szavaival folytatta: „Az értelme az, hogy jogosan vagy szép, hiszen szemeid olyanok, mint a galamboké; erényeidet a galambok természete mutatja.” A doktorok és a galambok hasonlatosságát aztán a Glossa marginalisból vette. A galambnak nincs epéje, nem vág csőrével, a sziklák üregeiben fészkel, idegen fiókákat táplál, folyók mentén tartózkodik, a jobb magokat válogatja ki, éneklés helyett nyöszörög s csoportosan röpül. Így a szentek is a tudomány folyói mellett ülve a jobb eszméket (sententias) válogatják össze, a Krisztust nem ismerő embereket Istennek nevelik, ha jó eszméket találnak az eretnekeknél, nem vetik el azokat, az értelmetlen haragot nem ismerik, Krisztus szenvedésének hitében van megnyugvásuk, a maguk és mások bűnei miatt sóhajtoznak (4 rb–4 va). A „maguk és mások” pótlás szerzőnktől származik s ez, mint a következőkben is látni fogjuk, jellemző teológiai fölfogására.

Szerzőnk akkor is a legjobb magokat, illetőleg sententiá-kat igyekezett összegyűjteni, amikor a Canticum egyik leghíresebb helyét, a „*tota pulchra es, amica mea et macula non est in te – egészen szép vagy, barátnőm, szeplő nincsen rajtad*” (4, 7). mondatot magyarázta (9 rb).

Szent Gergely – Szent Ágoston szigorú fölfogását vallva – a konkrét egyházat nem tartotta „szeplőnélküli”-nek, s ezt a helyet nem is alkalmazta rá.

Béda a „*tota pulchra*” kitételrel kapcsolatban úgy vélte, hogy az egyház mint Krisztus jegyese nemcsak kiválóbb tagjaiban szépséges, hanem a kicsik, a törekenyek erényeiben is, hisz senki sem ment a vétkektől és senki sem tökéletes az erényekben. Azt azonban ő is vallotta, hogy az egyházhoz csak az igazhitűek és a cselekedeteikben tiszták tartoznak s az ilyen értelemben vett egyház szép és szeplőnélküli.

Haymo Szent Pál nyomán (Ef. 5, 27) vallotta, hogy Krisztus jegyese, az egyház szeplő és ránc nélküli: „non habentem maculam aut rugam.” Abban még követte Béda fölfogását, hogy az egyház szépsége nemcsak a tökéleteseken, a doktorokon, hanem az egyszerű hívőkön is tükröződik annak ellenére, hogy hiba, bűn nélkül (*sine peccato*) nem élhet az ember. Ott azonban már továbbfejlesztette mestere gondolatmenetét, hogy különböztetett kisebb és nagyobb, bocsánatos és halálos bűnök, „*peccata leviora – peccata graviora*” között. Az utóbbiak lehetetlenné teszik ugyan, hogy valaki az egyház tagja lehessen, az előbbieket azonban a bánat és az Isten felé való vágyakozás által eltöröltetnek, s így az, akinek bocsánatos bűne van, aki „*levi peccato fuscatur*”, tagja marad a „szeplő és ránc nélküli egyház”-nak, illetőleg az ilyen hívő nem szünteti meg az egyház „szeplő és ránc nélküli”-ségét. Szent Jánosnak Béda által idézett helyét, mely szerint aki Istentől születik, az nem vétkezik (1. Jn 3, 9), ugyancsak Szent János levezetése nyomán úgy értelmezte, hogy nem vétkezik halálosan, „non peccat . . . peccato *ad mortem*” (Vö.: 1. Jn 5, 16).

A glossák közül a marginalis teljesen Bédát követte, az interlinearist készítő Anzelm viszont annál a szövegnél, hogy „*macula non est in te*” értelmezésként a *macula* fölé írta: „*id est criminalis culpa*”, azaz nagy, halálos vétek.

A mi szerzőnk teljes határozottsággal Haymóhoz csatlakozott. Vallotta, hogy a megtestesüléskor az Ige a szeplő és ránc nélküli jegyest kapcsolta magához, noha tudta, hogy a földi dolgokkal foglalkozó hívők nem élhetnek bűn, „*peccatum*” nélkül. A „*Tota pulchra es*” vonatkozásban ő is hangzottatta, hogy nemcsak a „tökéletesek” szépek Isten szemében, hanem az egyszerű hívők is. A „*macula non est in te*” tekintetében hozta Anzelm, illetőleg a Glossa interlinearis fontos megjegyzését: „*id est criminalis culpa*”. Aztán Haymo nyomán magyarázta, hogy mint kell érteni az egyház „szeplőnélküli”-ségét. Az egyház tagjaiban is szeplőnélküli, noha a földön senki sem élhet bűn nélkül. A kisebb bűnök, a hibák szeplőjét ugyanis a bánat s az ég felé vágyakozás letörli a lélekről: „*omnem maculam peccati levioris abstergit.*”

A „*mandragorae dederunt odorem – illatoztak a mandragórák*” szöveget (7, 13) a Bédára támaszkodó Haymo nyomán a következőképp magyarázta szerzőnk. A mandragora olyan növény, mely (gyökerében) fej nélküli emberhez hasonlít és sokféle orvosság készítésére alkalmas. Mondják, hogy akik álmatlanságban szenvednek s gyümölcsét eszik, megkönnyebbülnek, s el tudnak aludni. S azt is mondják, hogy akik az operációtól félve a gyümölcs héjának levét isszák, nem érzik a vágást. S ez a gyümölcs kitűnő illatú. A mandragora tulajdonságainak ezt az ismertetését aztán szerzőnk – úgy látszik

– maga vitte át az allegória és a morális területére, mikor a következőket írta. A növény a zsidókat jelenti, akiknek – bár értelmi lények – nincs Istenük, bálványokat tisztelnek és fej-, azaz Krisztus-nélküliek, mert nem hiszik annak istenségét. Ámbár őriznek bizonyos lelki orvosságokat, azaz olyan parancsolatokat, melyek gyógyítják a lelket, mint: ne ölj, felebarátod feleségét ne kívánjad stb. Ha valaki ezen parancsolatok héjának levét issza is, azaz ha betű szerint megtartja azokat, nem érzi a vágást (vagy az égetést), és nem űzi el magától a sérelmek és a szegénység fájdalmát, melyekkel Isten, az égi orvos gyógyítja a lelkeket, s nem hátrál meg az érzéki vágyak égetése elől. A gyümölcs illata kellemes, és ez azoknak a parancsoknak lelki megértését jelenti, melyek ivása azoknak, akiket a világi gondok álmatlanokká tettek, gyors föloldódást hoz a lelki nyugalomra.

Kódexünk keletkezéstörténete

Abban a tekintetben, hogy kódexünk kétféle tartalmával – a Canticum magyarázatával és a trivium anyagának kivonatos ismertetésével – egy magister előadását állítja elénk, melyet valamelyik klerikus hallgatója lejegyzett és otthon letisztázott, fölfogásunk egyezik *Mészároséval*. S abban a tekintetben is megegyezik véleményünk, hogy a kódex két klerikus munkája által jött létre. Abban viszont már különbözik elgondolásunk, hogy ez a két klerikus mikor és hol tanult s készítette kódexét.

A kódex írásának ideje

Az első író a kódex 3/4, a kommentár 11/12 részét (1–18 ra) írta, a második azt folytatta, és hozzákapcsolta a trivium anyagát tárgyaló részt. Az utóbbi több tekintetben javította elődje írását, rövidítéseket oldott föl, és pótlásokat csatolt hozzá.

Bár a kódex szövege nyelvileg, frazeológiailag egységes műnek látszik, mégis a két írás között olyan különbségek láthatók, melyek nem vezethetők vissza csupán a két író egyéniségére. Az *első* író kisbetűi állók és zömökek, nagybetűi keskenyek, elegánsak. A betűk és a szavak egymástól izoláltak. Sok rövidítést alkalmaz, de kevés betűt köt össze (pl. *rt*, *ct*, *et*), az *r*, *f* s a hosszú *s* szárait kissé a sor alá húzza, az *s*-et, a *d*-t, *et*-et két formában használja, az *ae* helyett mindig *ç*-t ír. Ez az írás még jellegzetesen román típusú karoling minuszkula s a 12. század közepére jellemző. Ezzel szemben a *második* író az *et*-nek már csak a 7-es számjegyhez hasonló jelét használja, az *ae*-t rendszerint *e*-vel írja át, már több betűt kapcsol össze (pl. *de*, *us*, *or*), betűi kissé jobbra dőlnek. Ez az írás már a koragotika textuális formája felé hajlik.³⁴

A két írás között nyilvánvaló fejlődési különbség látható: az első író a korábbi, a második a későbbi fejlődési fokozatot képviseli. Emiatt azonban nem szükséges föltéte-

³⁴ Vö. B. *Bischoff*: La nomenclature des écritures livresques du IXe au XIIIe siècle. 10–13, In: B. *Bischoff*–G. I. *Lieftinck*–G. *Battelli*: Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle, Paris, 1954; G. *Battelli*: Lezioni di paleografia³ Vaticano. 1949. 193, 196–97, 225–27; H. *Foerster*: Abriss der lateinischen Paläographie. Stuttgart, 1963. 291; *Hajnal*: Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. (Budapest, 1921) 102–22.

leznünk, hogy a két író nem egyidőben dolgozott. Inkább arra gondolhatunk, hogy közöttük 10–20 év korkülönbség lehetett, s így az idősebb még egy korábbi helyesírást és írástechnikát sajátított el, mint a fiatalabb, aki már egy tovább fejlődött stádiumban tanulta meg a latin írás művészetét. Világos ugyanis, hogy a román és a koragótikus írások között ugyanabban az időben, egymás mellett is megtalálhatók.

A jelzett paleográfiai jellegzetességek alapján kódexünk írását a 12. század második felére, a 60/70-es évekre tehetjük. A század két utolsó évtizede ugyanis már a fejlettebb gótikus írás kora, amikor a vesszővel ellátott *i ii* betűk, a sorvégi választó jelek is megjelennek, s az *ae* helyett általánossá válik az *e* használata.

Ezek mellett a formai jegyek mellett több tartalmi vonatkozás is datálásunk helyessége mellett tanúskodik. A Canticum-magyarázatunkkal kapcsolatba hozott Honorius Augustodunensis élete vége (1156) felé készítette a maga kommentárját.³⁵ Az a Petrus Cantor pedig, aki elsőnek kezdte mindig szentírási idézettel kommentárját – miként a mi szerzőnk is –, 1169 óta állott a párizsi Notre Dame iskolájának élén. S az is fontos mozzanat datálásunk tekintetében, hogy a triviumos rész Computus-ában található strófyszerkezeteket a párizsi St. Victor apátság iskolájának mestere, Ádám honosította meg a himnuszsköltészetben, aki 1192-ben halt meg.³⁶

Ezek alapján állítjuk, hogy kódexünk az 1160–70-es években készülhetett.

A kódex keletkezésének helye

Az előbbinél fogósabb kérdés, hol írhatták kódexünket? Az eddigi fölfogás – miként a bevezetőben már említettük – az volt, hogy kódexünk a 12. század első felében Magyarországon, minden bizonnyal az esztergomi székesegyházi iskolában készült. Ennek az elgondolásnak egyetlen bizonyítéka a 23 r oldalon látható hatsoros magyar vonatkozású „krónika”, melynek hitelességével éppen ezért kissé részletesebben kell foglalkoznunk.

Kódexünk 800 éves életéről igen keveset tudunk – valójában csak annyit, amennyit a benne található bejegyzések mondanak róla. Ezek szerint a kódex 1842-ben Farkas Lajos tulajdonába került. Előző tulajdonosa valószínűleg a szintén kódexgyűjtő Litterati Nemes Sámuel volt, aki 1842-ben halt meg. Az Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratárában Fol. Hung. 1365 jelzet alatt lévő Litterati-hamisítványok alapján a Könyvtár egyik igazgatója, *Jakubovich* Emil 1925-ben azt állította, hogy a kódexünk 23 r oldalán látható hatsoros magyar „krónika” szintén az ő „silány hamisítványa”. Ám ezt az egyébként sem igazolt állítást mi nem látjuk annyira bizonyosnak. Először is azért nem, mert ezek között a Litterati-hamisítványok között – *Csapodi* Csabával együtt – nem találtunk olyant, melynek írása megegyeznék a „króniká”-éval. Továbbá azért sem, mert a „krónika” 1038-tól 1131-ig tart – Farkas pedig azt gondolta és írta, hogy kódexe a 11. századból származott, „Codex Saeculi XI”. Ebből aztán arra lehet következtetni, hogy 1842-ben a „krónika” még nem volt a kódexben, s így azt nem írhatta Litterati Nemes Sámuel. Ám ha nem is tudjuk, hogy kitől származik ez a

³⁵ *Ohly* i. m. 254.

³⁶ *Mészáros*: Iskoláskönyv, 388–89.

bejegyzés, azt nem tartjuk 12–13. századi hiteles bejegyzésnek, mellyel bizonyítani lehetne, hogy kódexünket már akkor Magyarországon, hihetőleg az esztergomi képtalani iskolában használták, illetőleg írták volna. Ezt a fölfogásunkat a következőkben igyekszünk kifejteni és igazolni.

Kódexünk eredeti szövegén – a Canticum-magyarázaton és a triviumos részen – kívül több későbbi, gótikus jellegű *írás- vagy tollpróba* is található. Így a 22 v oldalának szegélyein látható betűcsoportok, a 23 r oldalon a hatsoros „krónika” mellett lévő „ave maria” szavak s a 23 v oldalának következő szövegei: „ave maria gracia plena Dominus Dominus tecum et gracia tua sit me(cum)

mater misericordiae et benedicta(in)

mulieribus et benedictus est

fructus ventris tui”

Hogy ez csupán jelentéktelen tollpróba, abból is látható, hogy a „Dominus” kétszer is szerepel, a *cum* és az *in* praepositíók pedig kimaradtak. Az „Ave Maria” alatt aztán az értelmetlen „Pr meus est bonus facinus”, alatta pedig a rimes „dum quit habere putor – solepni voce solutor” szöveg olvasható.

Az „Ave Maria”-hoz hasonló jellegű tollpróbának tartjuk a „krónika” következő szövegét, mely sem a személy- és helynevek helyesírása szempontjából, sem paleográfiai alapon nem tekinthető 12–13. századi alkotásnak.

reges nri pie memor scts Stepāñ
sepult albe andreas in monaster
abat de tihan bela sexar Salo
mon extra muros alb geuca va
ci ladlaus varad calman albae
Stephan minor varad

A „króniká”-val kapcsolatos első megjegyzésünk az, hogy betűi annyira ziláltak, hogy azt nem lehet egy gyakorlott kéz folyamatos írásának tekinteni. A betűk hol jobbra, hol balra dőlnek.

Éppen ilyen próbálgatás jelét látjuk abban is, hogy az író Alba locativusát egyszer albe, máskor albae, harmadszor alb formában írta. Továbbá a sanctus *scts* s a Ladislaus *ladlaus* rövidítése éppúgy nem használatos, mint az abbatia helyett írt *abat* sem. Ami a hely- és személynevek írását illeti, a *tihan*, *sexar*, *vaci*, *varad*, *Stepan*, *geuca* alak nem fordul elő Árpád-kori irodalmunkban, de a *calman* is csak ott, ahol Kézai azt írta, hogy Kálmánt a magyarok azért nevezték „Qunwes Kalman”-nak, mert püspök korában könyvből imádkozta a szolozsmát.³⁷ Ezeket a szavakat a 13. századi Kézai így hozta: „Stephanus . . . sepultus est *Albae*: Andreas . . . in *Tyhon* monasterio proprio . . . sepelitur; Bela . . . in suomonasterio dicto *Sceugzard* sepelitur; Salomon . . . in civitate vocata Pola . . . iacet tumulatus; Geicha . . . Waciae tumulatur; Ladislaus . . . in *Warod* requiescit; Kalommanus . . . iacet *Albae*”.³⁸ Az az állítás, hogy Salamont a fehérvári falakon kívül temették el, másutt nem olvasható tévedés. Végül még azt jegyezzük meg,

³⁷ *Szentpétery*: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. Budapest, 1937. 182.

³⁸ U. o. 173, 180–82.

hogy II. István *minor* jelzőjének forrását nem tudjuk megjelölni. Az ugyanis – tudomásunk szerint – csupán a Képes Krónikában szerepel, s ezt a művet 1358 után készítették, és 1867-ben jelentették meg nyomtatásban.³⁹ Ebből tehát ugyancsak nem lehet következtetni a jegyzék 12–13. századi eredetére.

A mondottak alapján az „Esztergomi rövid króniká”-t nem tartjuk középkori hiteles alkotásnak, de azt sem véljük – miként Jakubovich gondolta –, hogy „a kódex értékének növelésére gyártott silány 19. századi hamisítvány” volna. Mi azt csupán olyan különösebb cél nélküli, játékos toll- vagy íráspróbának tartjuk, mint az „Ave Maria” nem pontos szövegét is, s ezért azt véljük, hogy *törölnünk kell a hazai történeti forrásaink gyűjteményéből.*⁴⁰

Ezzel viszont elveszítjük az egyetlen bizonyítékot, mely kódexünk magyarországi, esztergomi eredetét igazolná, s így újabb kérdés merül föl előttünk: hát akkor honnét származtassuk kódexünket?

Láttuk már a fentebbiekben, hogy a Canticum-kommentár szellemisége és a Computus versformája is a *laoni-párizsi iskola* felé utal. Ám ennek az iskolának nemzetközi hallgatósága volt, kik között nemcsak franciákat, hanem olaszokat, angolokat és németeket is találhatunk.⁴¹ H. Weisweiler bizonyította, hogy a laoni Anzelm és a champeaux-i Vilmos még a 12. század közepén is nagy hatást gyakorolt a német, főleg a bajor kolostori és székesegyházi iskolákra.⁴²

Kódexünk anyagának és írásmódjának pontosabb vizsgálata, az annak során nyert nyomok bennünket is a *német* nyelvterület felé irányítanak. Ilyeneknek tartjuk a kódex belső, pergamen borítólapján látható írásokat. Az 1. oldalon Kayser Joseff, ich sehe, Aber, a 4. oldalon Wien, Herr ich glaube szavak olvashatók. Ennél azonban fontosabb nyomnak tartjuk, hogy a triviumos rész Dictamen-jének mintalevelét Rupert deutzi német apát írta 1120 táján. Rupertnek, kora egyik leghíresebb német teológusának sok műve mellett volt egy leveles könyve is, melyet a német Johannes Trithemius spannheimi apát még 1500 körül ismert, azóta azonban már nyoma veszett.⁴³

A német nyelvterületen belül aztán elsősorban a laoni-párizsi iskolával a legerősebb kapcsolatot tartó *Bajorország* iskolái és scriptoriumai felé irányult figyelmünk s így jutottunk el *Schäftlarnba* mint kódexünk legvalószínűbb születési helyére.⁴⁴

³⁹ U. o. 442, 239.

⁴⁰ *Gerics J.* még paleográfiai alapon is hitelesnek tartja a „krónikát”, mely szerinte „valószínűleg II. Béla idején jött létre”. Legrégibb Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. *Értek. a történeti tudományok köréből.* Új sorozat. 22. (1961). 103.

⁴¹ *Grabmann* i. m. 10, 137.

⁴² *Weisweiler* i. m. 93.

⁴³ *L. Csóka*: Ein unbekannter Brief des Abtes Rupert von Deutz. *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens.* Ottobeuren, 1973, 383–93.

⁴⁴ *Schäftlarn* 762-ben mint bencés apátság kezdte életét, mely aztán a 9–10. század folyamán elsorvadt. Új életet a premontrieiek hoztak bele 1140-ben, mely az 1802-ben eszközölt szekularizációig tartott. 1866-ban ismét bencések népesítették be, akik azóta is ott laktak. Ilyen változatos múlt után ünnepelte meg a kolostor 1962-ben alapítása 1200 éves jubileumát, mely alkalomból „1200 Jahre – Kloster Schäftlarn” címen emlékkönyvet jelentettek meg. Benne (21–122) P. Ruf professzor, aki korábban éveken át a müncheni állami levéltár levéltárnoka volt, dolgozta föl az 1802-ben a müncheni levéltár kéziratgyűjteményébe került schäftlarni kódexeket. Tanulmánya 40–87. lapjain foglalkozott a 12. századi kéziratokkal, azok íróival, tartalmával és díszítésével. Előadását faksimile-mellékletekkel világította meg. Schäftlarnra vonatkozó adatainkat ebből a műből vesszük.

A *schäftlarni premontrei prépostságot* egyházmegyés püspöke, a nagy történetíró, Ottó alapította 1140-ben. Ottó III. Konrád császár féltestvére, Barbarossa Frigyes nagybátyja volt. Tanulmányait 1127–32 táján Párizsban végezte, aztán ciszterci szerzetes, pár év múlva morimundi apát, majd freisingi püspök lett (1138–58). Mint ilyen, káptalani iskoláját újjászervezte, kiváló könyvtárt gyűjtött s *Chronicon* címen híres világtörténetet írt.⁴⁵

De nevezetes alkotása volt a *schäftlarni premontrei prépostság* megszervezése is. Ezt a kanonokrendet Szent Norbert (1080–1134) alapította meg 1120-ban a lelki élet és a pasztoráció szolgálatára. Ez a szerzet nagyon megfelelő intézménynek látszott Ottó püspök számára arra a célra, hogy a kezdet fiatalos lendületével dolgozó premontreiek hasznos munkatársai lesznek a vallásos élet elmélyítése és a lelkipásztorkodás föllendítése tekintetében.⁴⁶ Minket ez alkalommal természetesen azon szellemi és irodalmi működése érdekel különösképpen, mely pár évtized alatt szintén csodálatosan szép eredményeket mutatott föl.

A freisingi nyomokon történt megindulás után a scriptoriumban is szorgos munka kezdődött. Már Eberhard rövid prépostsága idejéből (1153–60) 5 író lehet megnevezni. S ez a lendület csak fokozódott Henrik prépost alatt (1164–1200). A kormányzása kezdetén készített katalógus 46 kódexet sorol föl, s a század második felében közel 100 művet alkottak, illetőleg másoltak Schäftlarnban. Bár ezeknek a műveknek kb. csak negyedrészt lehet név szerint ismert íróktól származtatni – az a 13 író magában véve is meggyőzően bizonyítja, hogy az ottani iskolában és scriptoriumban eleven élet folyt. Érdekes jelenség, hogy a 13 író közül 3 apáca „scriba” volt, kik a kettős monostor, a „Doppelkloster” női tagozatához tartoztak.⁴⁷

Tárgyunk szempontjából fontos tudnunk, hogy ebben a 12. századi könyvtárban megvolt Béda és Honorius Augustodunensis prózai, a regensburgi Guilelmus Vivariensis verses *Canticum*-magyarázata, továbbá Szent Gergely pápa *Dialogusainak* könyve és Jóbkommentárja, Origenes, Haymo és Rupert deutzi apát egy-egy műve is.⁴⁸ S azt is tudjuk, hogy Schäftlarnból került a müncheni kéziratárba az a 4600 és 17 101 jelzetű gyűjteményes kódex, melyek közül az előbbi a laoni iskolából, az utóbbi pedig Anzelm „*Sententiae*” című munkájából tartalmaz részleteket.⁴⁹ Ezek a könyvek mutatják tehát, hogy Schäftlarnban megvolt az érdeklődés a *Canticum*-magyarázatok iránt, és ismerték azokat a szerzőket, akik ezen a téren eredményesen dolgoztak, s a mi kommentárunkkal is kapcsolatban álltak.

De a trivium tanításához szükséges könyvek is rendelkezésre álltak. Így volt egy traktátusuk, mely a verselés technikáját ismertette, s megvolt Donatus grammatikája az auxerre-i Remigius kommentárjával és Priscianus művének kivonata és kommentárja is.⁵⁰ Ez utóbbi szerző volt kódexünk grammatikai részének főforrása.⁵¹

⁴⁵ R. Bauerreis: *Kirchengeschichte Bayerns*. III. 150–57.

⁴⁶ *Schäftlarn*, 18.

⁴⁷ Uo. 40–43, 48, 55.

⁴⁸ Uo. 46–50.

⁴⁹ *Weisweiler* i. m. 85–86, 83.

⁵⁰ *Schäftlarn*, 52.

⁵¹ *Mészáros*, *Iskoláskönyv* 378–80; *Diákjegyzet* 6.

A schäftlarni iskola és scriptorium működésével kapcsolatban arra is rámutatott P. Ruf, hogy mintapéldányaikat kezdetben főleg a gazdag freisingi könyvtárból, aztán a két bajor bencés apátságból, Benediktbeurenből s még inkább Tegernseeből szerezték be.⁵² S ugyancsak szoros összeköttetésben álltak a velük egyidős bajor premontrei prépostsággal, Windberggel, melyet viszont erős szálak fűztek a laoni–párizsi iskolához is.⁵³

A mondottakban látjuk azt a lelki és szellemi milieu-t, melyben kódexünk megszülethetett, melyből az kibontakozhatott. Annak bizonyítékát viszont, hogy tényleg ott jöhetett létre, a *kódex paleográfiai elemzéséből és tartalmából meritjük*.

Tény, hogy a schäftlarni kódexek között fotókópiái között nem találtunk olyat, melynek írása teljesen megegyezne a mi kódexünk első vagy második írójának kezevonásaival. Viszont azt is állíthatjuk, hogy kódexünk írásának minden jellegzetessége megtalálható a 12. század második feléből származó schäftlarni kéziratokban: így pl. a zömök álló kisbetűk, a hosszúkás, elegáns nagybetűk, a sor alá nyújtott szárú *r, f, s*, a rövidítésekben sor fölé írt nyitott *a*, a kétféle alakban használt *d, et, a ct, rt, de, us, or* összevonása, a különféle rövidítési jelek, a *con* változatos jelzése. Ezek alapján úgy véljük, hogy kódexünk készítője a schäftlarni iskola két, előttünk ismeretlen klerikusa volt, aki az írás technikáját a schäftlarni hagyományok alapján sajátította el, s azt bizonyos fokig egyéni változatban használta.

Ami a Canticum-magyarázat tartalmát és irányzatát illeti, az is megfelel a schäftlarni viszonyoknak. Kommentárunk erősen hangsúlyozza a doctorok és a predicatorok tanító, igehirdető hivatását, miközben a püspökök működéséről szinte teljesen hallgat. Ám a tevékeny „vita activa” mellett a befelé fordult, az imádságos „vita contemplativa” is megkapja a maga lehetőségét. Ennek a két életformának harmonikus összekapcsolása jellemezte a kezdeti buzgósággal és lendülettel dolgozó premontrei konventeket. Amíg ugyanis a bencés és a ciszterci szerzetesek szinte teljesen a kolostor falai mögé vonultak vissza, a világi papság pedig kint a hívők között élt, a premontreiek a maguk erkölcsi tökéletesedésének munkálása mellett főfeladatuknak tartották a hívők lelki gondozását, a hit védelmezését és terjesztését.

Kódexünk keletkezésének rekonstruálása

Említettük már fentebb, hogy a Canticum-magyarázatok túlnyomó többsége kiadatlan, melyeket nem állt módunkban tanulmányozni. Azok között azonban, melyek egészben vagy részben nyomtatásban is megjelentek, nem találtunk egyet sem, melyet a mi kommentárunk mintapéldányának, a miénket pedig annak másolatának tekinthetnénk. Ezért állítjuk, hogy a mi kommentárunk a laoni–párizsi iskola szellemében több forrásból egyénien szerkesztett eredeti mű, azaz kompiláció.

Hogy a szerző – az általunk föltételezett schäftlarni iskola mestere – közvetlen kapcsolatban állott-e a laoni–párizsi iskolával, vagy annak csak közvetve volt-e tanítványa, nem tudjuk. Az azonban világosan látható, hogy a Canticum-magyarázat tradicio-

⁵² *Schäftlarn*, 52.

⁵³ Uo. 82, 106; *Grabmann* i. m. 147–48.

nális, morális és egyházas színezete s a Computus versformája egyaránt magán viseli ennek az iskolának a bélyegét.

Az, hogy kódexünk szentírási és latin nyelvi magyarázatokat együttesen tartalmaz, természetes. A 12. század közepén a párizsi s még inkább a kisebb, a vidéki iskolákban ugyanaz a magister tanította növendékeit a latin nyelvre, aztán annak segítségével a szentírás megismerésére is. Így érthető a mi kódexünk záró mondata, mely szerint a Computusról mondtak kielégítik az artista tanulók igényeit: „Hec de compoto dicta *parvulis* sufficient.” A mi Canticum-magyarázatunkkal rokon, de nem azonos s valamivel későbbi nápolyi kommentár pedig az első oldalon három dolog megjegyzését kívánja a teológus hallgatótól: „Hec tria *juvenis* mandare memento”⁵⁴

Hogy kódexünk egyszerű, igénytelen iskoláskönyvnek készült, azt több mozzanat is bizonyítja. A hallgatók a helyszínen jegyezték a magister előadását, illetőleg diktálását, amit aztán otthon pergamenlapokra írtak át. Ám annak kiállításában csupán a használhatóságra ügyeltek. Hogy a hellyel és a pergamennel takarékoskodjanak, apró betűket, tömött sorokat és sok rövidítést használtak, a mű tagolását pedig figyelmen kívül hagyták. Nyilvánvaló, hogy nem tudományos, hanem csupán gyakorlati szempont vezette a magistert és tanítványait akkor is, amikor nem nevezték meg forrásaikat, s azt még akkor is elhagyták, amikor a laoni Anzelm előttük fekvő szövegében láthatták Origenes nevét.⁵⁵

Kutatásaink eredményét végül is abban összegezzük, hogy az esztergomi Főszékes-egyház könyvtárának MS III. 184 jelzetű kódexe *a laoni–párizsi iskola szellemét képviselő önálló kompiláció, melyet mint iskolás könyvet 1170 táján bizonyára a schäftlarni premontrei kolostorban állítottak össze.*⁵⁶

*

A szerző 1980. június 17-én meghalt. Kész kéziratának kinyomtatását Kumorovitz L. Bernát és Fügedi Erik szorgalmazta. Szíves fáradozásukért ezúton is köszönetet mondok (Csóka Gáspár).

⁵⁴ Biblioteca Nazionale VII. A. 33. f 1–118. Nápoly.

⁵⁵ P. L. 162, 1192, a *mi kódexünk* 2 vb.

⁵⁶ Tanulmányom befejeztével hálás köszönetet kell mondanom unokaöcsémnek és rendtársamnak, *Csóka Gáspárnak*, aki a sok helyütt elmosódott kézirat megfejtésében és összeolvasásában s egyébként is készségesen állott segítségemre.

Török Sándor

MI VOLT A NEVE A HÁROM KABAR TÖRZSNEK?

I.

A korai magyar történet régi megoldatlan kérdése, hogy mi volt a neve annak a három kabar törzsnek, amely a honfoglalás előtt a kazárok ellen fellázadva a hét magyar törzshöz csatlakozott; az utóbbiakat megnevezte Bóborbanszületett Konstantin császár 950 körül írt művében,¹ de az általa említett három kabar törzset nem. 1958-ban megjelent tanulmányomban mérlegeltem a számba vehető kelet-európai sztyepei népeket, de biztos eredményre nem jutottam.²

Azóta is foglalkoztat a kérdés, s inkább az Árpád-kori Magyarország települési képeinek ismeretéből nyert benyomás, semmint objektív kutatás alapján feltételeztem egyik-másik törzsnévszerűen viselkedő helynévről, hogy a kabar törzsek közé sorolható.³ De lehet-e ezt objektív módszerrel megközelíteni?

Erre nézve egyetlen matematikailag is megfogható ismérv kínálkozott: a földrajzi közelség. A magyar törzsnévi helynevek nagy többségükben egymás mellett, csoportosan fordulnak elő, s valószínű, hogy a magyar törzsnevekkel nagyjából azonos számú, s azokéval földrajzi közelségben lévő helynevek között kell a kabar törzsek nevét keresni. Ezt azonban csak számítások alapján lehet objektív alapokra helyezni.

Ennek érdekében távolsági skála felállítását javasoltam 5–10–15 km-es határokkal, fordított arányban 5–3–1 ponttal értékelve a legközelebbi, a közeli s a távolabbi, de még számításba vehető közelséget. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a kora-középkori települések a határukon belül változtatták helyüket, de még fő helyek, mint pl. Buda, ill. „Budavár” neve is Óbudáról helyeződött át a budai Várra.

E módszer ellenpróbája: hogy „viselkednek” a magyar törzsnevekhez viszonyítva más típusú helynevek; milyen távolsági- és értékpont-arány mutatkozik a magyar törzsnevek és a növénynévből (pl. *Almás* ~ *Almád* és *Nádas*), valamint amazok és a szentnevekből (pl. *Szentmihály* és *Szentmárton*) képzett helységnevek között.

Erre a nagy fáradságot és precíz munkát igénylő feladatra Török Sándor mérnök vállalkozott. Ha az általa objektíven feldolgozott helynévanyag a további kutatások során felbukkanó néhány névvel gyarapodik, vagy egy-kettő törlendőnek mutatkozik is, ez az összképen, a nagy számok törvényén nem változtat.

¹ A birodalom kormányzása. Kiadta: *Moravcsik Gyula*. Bp., 1950. 39–40. §

² Századok 92 (1958) 55–87; vö. Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 44–76.

³ Koppány lázadása. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv I. Kaposvár, 1970. 17–21; Budapest története. Szerk.: *Gerevich L.* Bp., 1973. I. 256, 265.

Török Sándor munkája meghozta a remélt eredményt, mely kihatásaiban a magyarság etnogenezise kérdésének vizsgálatához is hozzájárulhat. Ehelyütt csak annyit jegyzek meg, hogy a székelyek aligha tekinthetők a három kabar törzs egyikének.

Györffy György

II.

A kérdés eldöntésére több, komolyan figyelembe veendő ötlet merült már föl. Kabar törzsnek tekintette Nagy Géza a Kálizt és a Varsányt,¹ Kniezsa István – anélkül, hogy kabar voltukat megalapozottnak látta volna – honfoglaló törzsként elfogadta a Varsányt és a Tárkányt² és 11. századi, magyarországi török néprésznek a Kálizt.³ Utóbbi helyneveit azonban nem térképezte, bár egy részüket lábjegyzetben felsorolta.⁴ Moór Elemér a Varsányt, Tárkányt és Székelyt vélte kabaroknak.⁵ Sebestyén Gyula a székelyeket,⁶ Hóman Bálint pedig a palócokat tartotta a kabarok utódjának.⁷

Sebestyéntől és Hómantól eltekintve, a kutatókat általában a helynevek irányították véleményük kialakításában. Fölfigyeltek azokra a helynév-típusokra, melyek leginkább a honfoglaló törzseinkről nevezett helyek szomszédságában találhatóak, és nevük még ugyanolyan formában szerepel, mint azoké a török vagy iráni eredetű népcsoportoké, melyeket forrásaink a kora Árpád-korban hazánk területén említene: „voscian”-ok,⁸ kálizok – vagy a kazár kagán testőreiként – tárkányok. A székely törzs idevonásához viszont nem kellett különösebb fantázia vagy körültekintés. Népnév, illetve törzsnév volta nyilvánvaló, csak eredete problematikus még ma is. A helynevekből kikövetkeztetett törzsnévek esetében tehát részint topográfiai, részint történelmi, etimológiai szempontok voltak a mérvadók. Vegyük őket sorjában szemügyre.

A) Topográfia. A törzsi helynevekre nézve Kniezsa ezt írja: „az ország különböző részein szétszórva találhatóak, . . . elterjedésük sehol sem lépi túl a többi adatok alapján igazolt magyar nyelvterület határát, környezetük jellegzetesen magyar.” Ezenkívül még a „magyar szállásterület szélein, királyi várbirtokokon való tömeges előfordulásukat” említi.⁹

B) A történelmi szempontok egyrészt korai okleveles említést igényelnek e helynevek többségétől (a néhány, csak az újkorból adatolt helynév 'per analogiam' tekintendő réginék), másrészt azt, hogy etimológiájuk egyértelműen a magyarság honfoglalás előtti környezetére, lehetőleg a kazárookra utaljon.

¹ Turul XXVIII. 59, 61.

² *Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században.* Szent István Emlékkönyv II. 371. Bp., 1938.

³ *Kniezsa István:* i. m. 439.

⁴ *Kniezsa István:* i. m. 440.

⁵ *Moór Elemér: A honfoglaló magyarság megtelepedése és a székelyek eredete.* Szeged, 1944.

⁶ *Ethnográfia* 1897.

⁷ *Hóman – Szekfű: Magyar történet* I. 144. oldal utáni térkép.

⁸ 1075/1217: „qui vosciani dicuntur” *Mon. Eccl. Strig.* I. 58. l.

⁹ *Kniezsa István:* i. m. 371.

Az itt vázolt szempontok figyelembe vételével vizsgálta meg Györffy György a magyar őstörténet kútfojt, és az azokban – a magyarokkal kapcsolatban, vagy velük csak kapcsolatba hozhatóan – említett nép- és törzsneveket egybevetette helynév-anyagunkkal.¹⁰ A nagy körültekintéssel megszerkesztett munka folyamán a szerző arra a következtetésre jutott, hogy sokszor ugyanazt a népet különböző nevekkkel illették őseink, mert a Varsány és Oszlár egyformán alánokra, a Káliz, Khorezmi és sokszor Böszörmény is Aral-tó vidéki mohamedán chwarezminekre vonatkozott, de még így is a háromnál sokkal több népnév jöhet számításba. A magyarokhoz tehát a honfoglalás előtt, vagy közvetlenül azután nemcsak kabarok, hanem más néprészek, törzsrészelek is csatlakoztak, közöttük bolgárok és orosz etnikumúak, kiknek kazár eredete kizárt. A kabar és nem kabar csatlakozott népeket együttesen segédnépeknek nevezte Györffy, aki nem adta föl annak a reményét, hogy közülük a három kabar törzset kiválaszthatja. Miután sem újabb kútfojt, sem újabb etimológiai következtetések föl nem merültek, a megoldást az összes segédnépgyanús helynévnek a törzsi helynevek térképén való ábrázolásától várta. Elsősorban a Varsány, Örs, Berény és Ság nevekre gyanakodott.¹¹

A törzsi helyneveknek a „királyi várbirokokon”, de leginkább a dukátusok területén észlelt „tömeges előfordulása”¹² mérhető, akárcsak a szórványos fölbukkanása. Ugyanúgy a segédnépekről nevezett helyeké. Ha utóbbiak között találunk olyanokat, melyek ugyanúgy „viselkednek”, ugyanolyan mérési eredményeket szolgáltatnak, mint a magyar törzsnevek, s ha ezek száma háromnál nem több, úgy kabar törzsnevekre bukkanunk. Örömmel fogadtam el Györffy György ajánlatát e munka elvégzésére.

Miből is áll e munka?

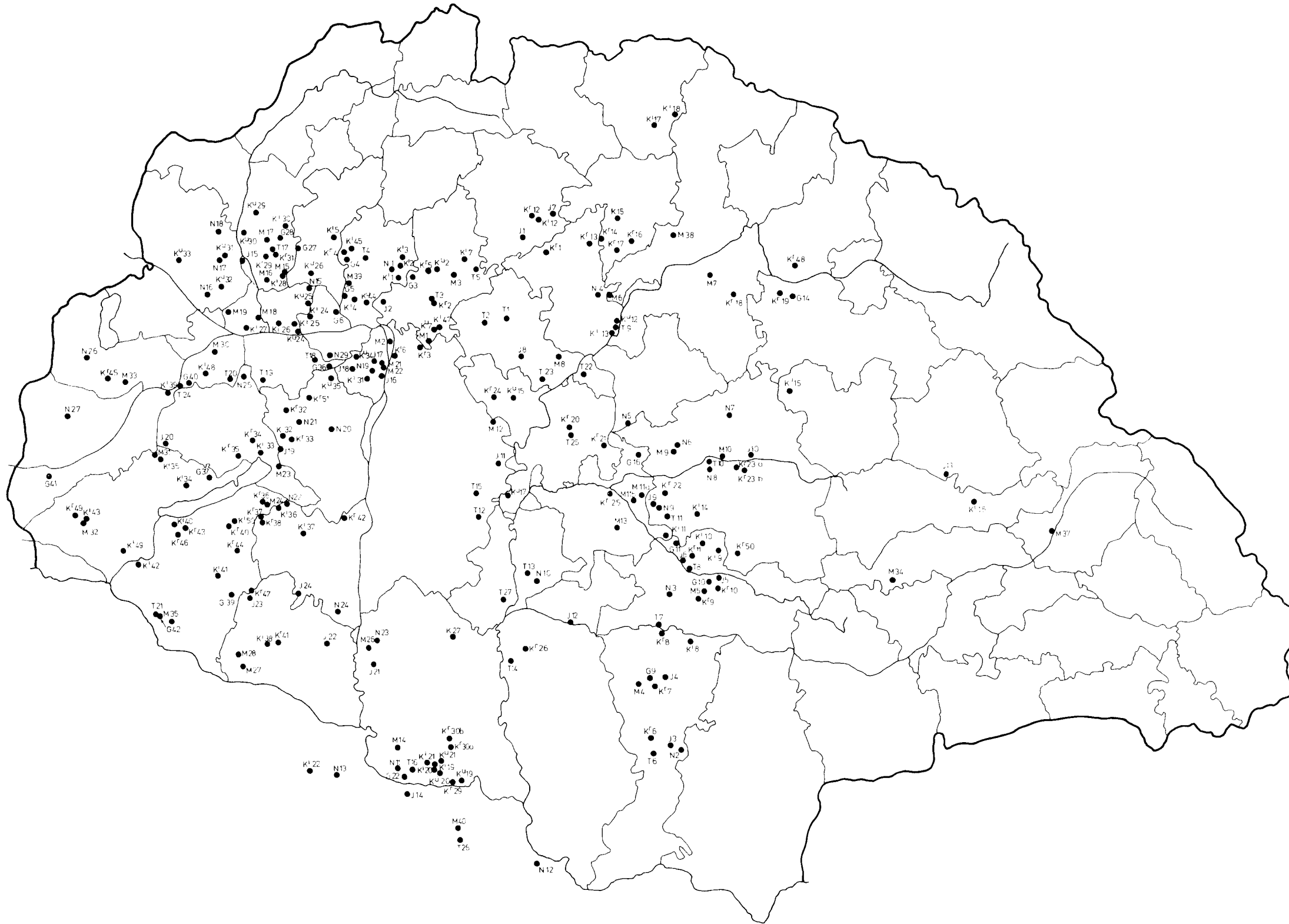
Először is térképezni kell a honfoglaló magyar törzsekről nevezett – meglévő és elpusztult – helyeket olyan arányban, hogy a helyek középpontja közötti távolság km-ben megbízhatóan megállapítható legyen. Tekintettel arra, hogy sokszor puszták, határrészek azonosítása válik szükségessé, az 1 : 200 000 arányú *Generalkarte von Mitteleuropa* 43 szelvényén kell dolgozni. A helyneveket táblázatba kell foglalni és a szomszédos törzsi helynevektől mért távolságokat – föltéve, ha azok 15 km-en belül vannak – melléjük kell írni. Hogy a táblázati adat a térképen ábrázolt hellyel azonosítható legyen, ugyanolyan betű- és számkombinációból álló jellel kell ellátni itt is, ott is. A 43 szelvényről aztán egyetlen 1 : 1 000 000 léptékű térképet kell készíteni a fototechnikai kibővíthetőség és sokszorosíthatóság céljából. Ha eljárásunk túlzottan bonyolultnak hat, meg kell mondanunk azt, hogy a kétszázezerről egymillióra történt 5 × 5 arányú kicsinyítés ábrázolástechnikai szempontból már néha tudatos távolsági torzításokra kényszerített, tehát mérésekre nem lett volna alkalmas.

Ugyanerre, az említett 43 szelvényre rá kell majd rajzolni a segédnépekről nevezett helyeket, sőt: összehasonlítás céljából olyan – biztosan nem nép- és törzsnévi – helyeket,

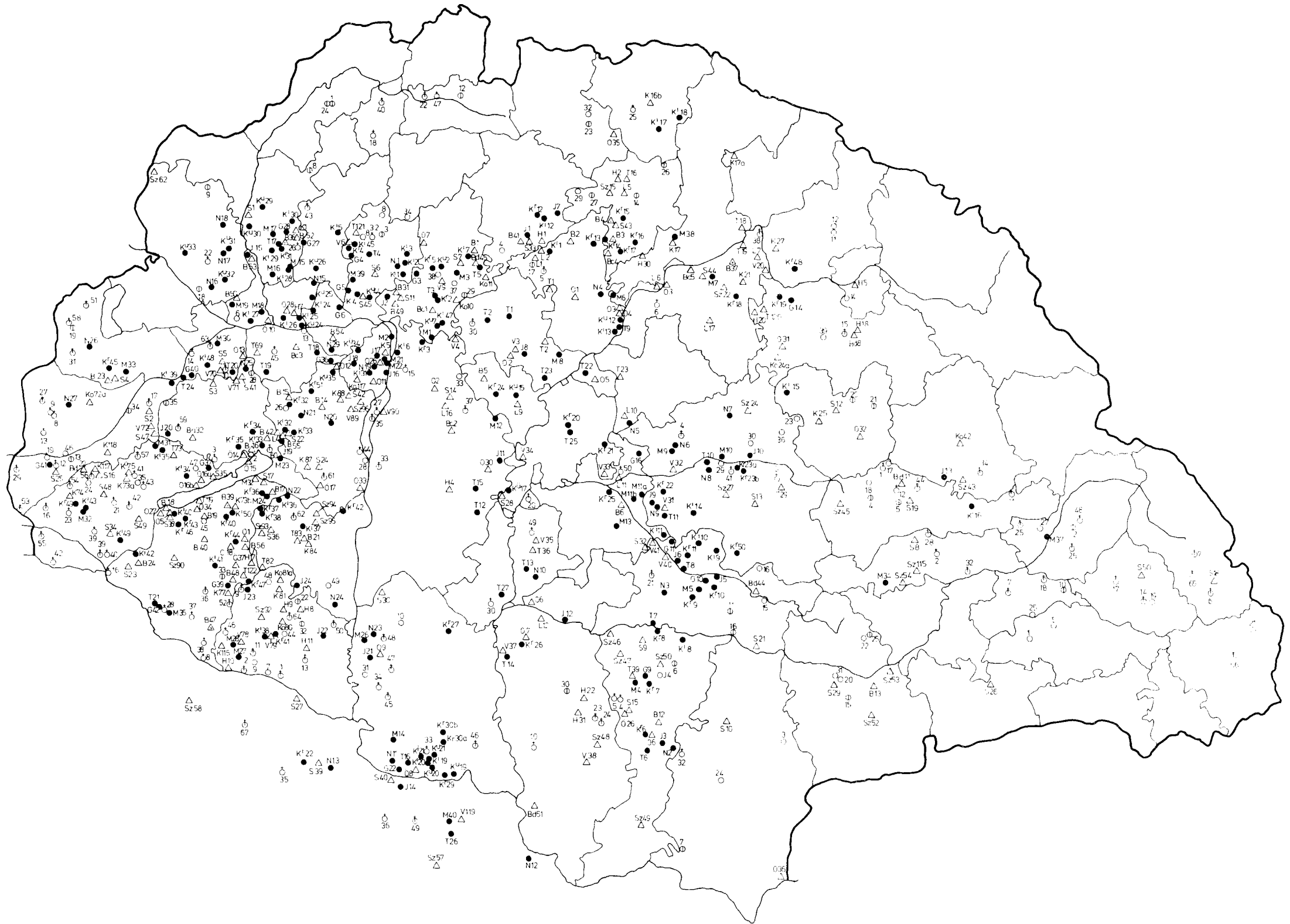
¹⁰ Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A csatlakozott népek 44–76, Bp., 1959.

¹¹ Györffy György: i. m. 27.

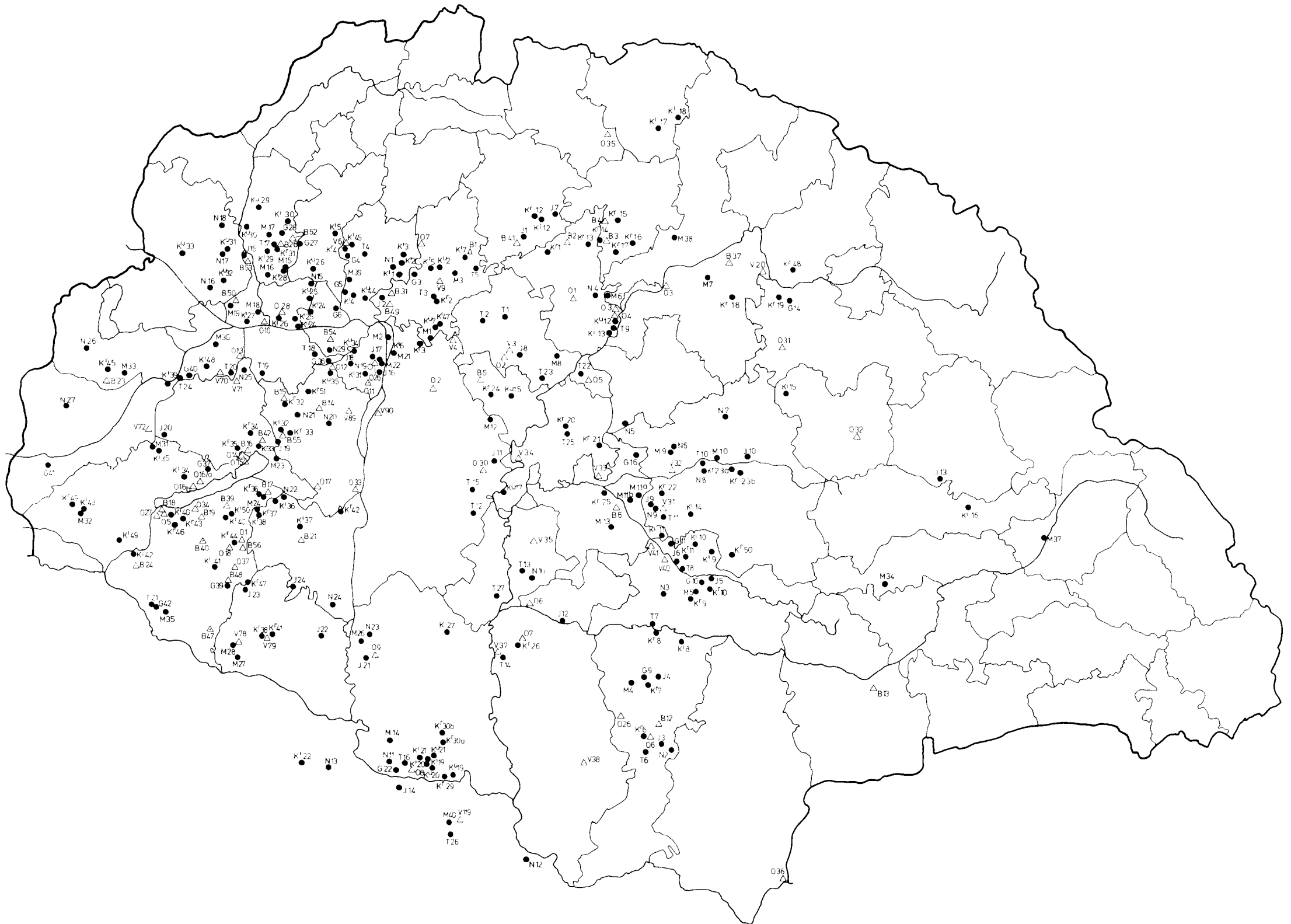
¹² Kniezsa István: i. m. 371.

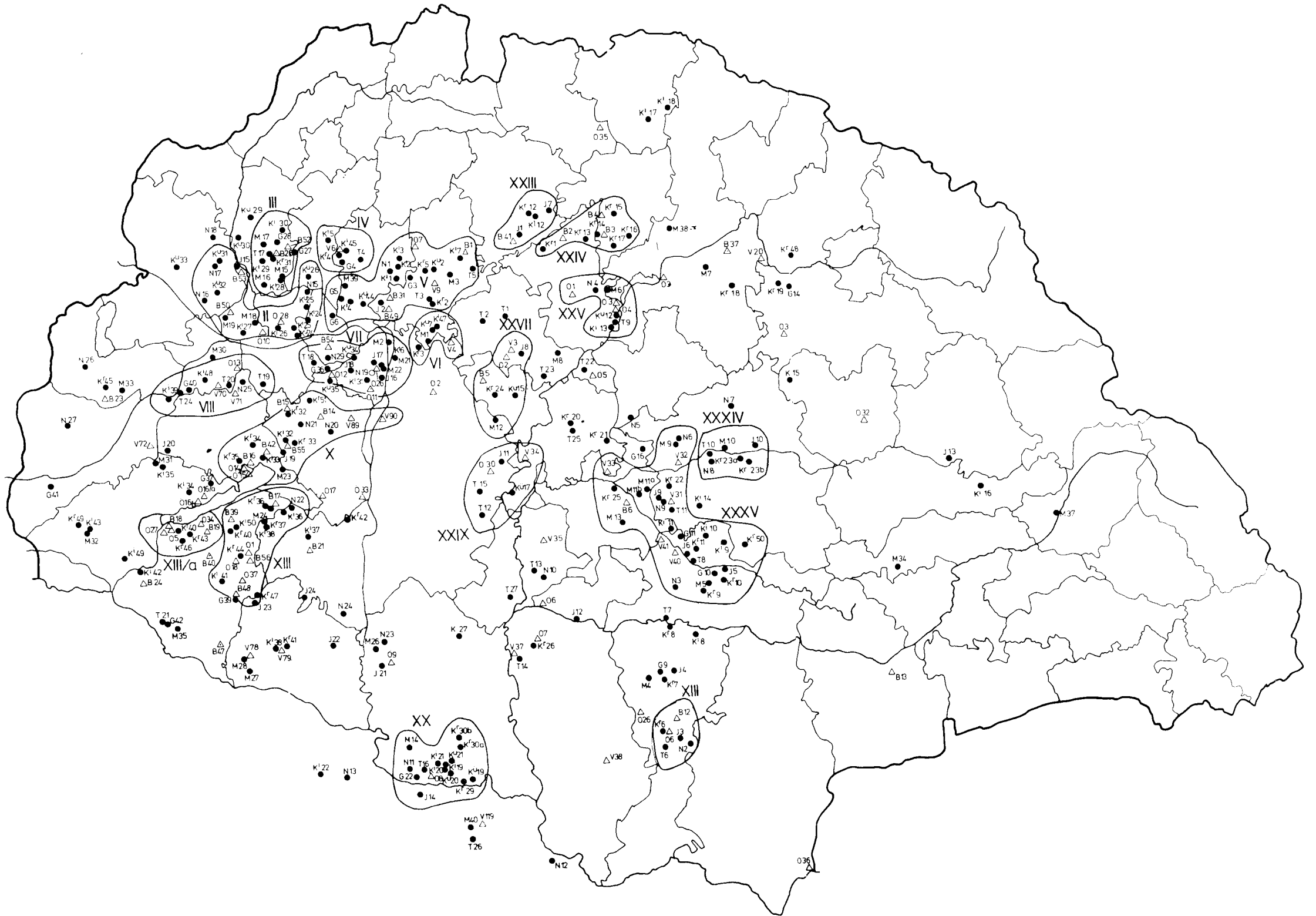
1. térkép

2. térkép

3. térkép

4. térkép

melyek Árpád-kori eredete általában föltehető. Két védőszent és két növény nevet választottunk ki.

Ez a probléma műszaki oldala volt. A lényegbevágó kérdések ott kezdődnek, hogy például a Nyékek közül melyiket vegyük föl gyűjteményünkbe, és mit hagyjunk el? Elvileg Kniezsa álláspontjára helyezkedtünk, és a törzsi helyneveket akkor is a törzsek településeinek tekintettük, ha csupán újkori adatot ismerünk róluk, de egy megszorítással: ilyeneknek ma is törzsből nevezett helyeknek kell lenniük. Mert olyat, melyet csupán egy török defterből lehet törzsnévként olvasni, de se előtte, se utána nincs rá ilyen értelmű adat, nem fogadtunk el, miután a régi arab írás olvasása annyi variációt tesz lehetővé, hogy teljesen megbízhatatlan a magyar kiértékelés, ha az a mai élő névre nem támaszkodhat. Ilyen csak-defter adat Kniezsánál sem található. Mellőztük a némelyik kutató által tévesen törzsnévként minősített helyeket és a földrajzi fekvés pontos ismeretének hiányában nem ábrázolhatókat. Ezekre mindegyik típus végén egyenként rámutatunk.

Törzsi helyneveink túlnyomó többségét középkori okleveleink említik. Az első említés általában 1–2 századdal az alapítás után történt. Ezek a helyek ugyanis csak akkor keletkezhettek, amikor a törzsek (pl. azok katonarétege) még valamilyen funkciót végeztek, és nem akkor, amikor nevük már a nép emlékezetéből kiveszett, s így a Szent László-kori ősgesztából is kimaradt.^{1 3} Amikor az oklevelek sokasodtak, már szép korra tekinthettek vissza Megyereink és társaik. Jelen dolgozat feladata nem a törzsekről nevezett faluk és dűlők első említéseinek – immáron sokadik – seregszemléje, hanem azok elhelyezkedésének, páros, csoportos vagy éppen szórványos voltuknak vizsgálata és az eredmények dokumentálása. Ez a dokumentálás egész adattárt igényel. Nem akartam az oldalak számát még az említések évszámaival és az ezekhez szükséges szakirodalmi hivatkozásokkal is növelni, így még a lényegről is elterelve a figyelmet. Mégis: ha valamelyik törzsi helynevünk a közismert történeti-földrajzi munkában (Csánki, Kniezsa, Györffy, Bakács, Ila köteteiben) nem fordul elő, közlöm a forrást.

Szomszédság, közelség, csoportos település

Az egymáshoz 5 km-nél nem távolabb települt helyeket szomszédosnak tekintettük. (Síkságon gyalog egy órás, vágató lovon negyedórás út.) Ezt a távolsági kategóriát 5 ponttal értékeltük. Az 5 és 10 km közötti távolság még mindig közeli település, különösen az Alföldön. 3 ponttal „jutalmaztuk”. Az egymástól 10–15 km-re eső települések még egy csoportba tartoznak az ország sok részén ma is. Még inkább az ezer évvel ezelőtti települési hálózatot elképzelve. Még ezt a kategóriát is mértük, és 1 ponttal honoráltuk. (A pontozás megindoklását lásd az Adattár bevezetésénél.)

A pontozással mindegyik hely, sőt minden helynév-típus osztályozását tesszük lehetővé. Példa:

• az N 11 távolsága M 14-től	13 km	érték:	1 pont
az N 11 távolsága G 22-től	5 km	érték:	5 pont
az N 11 távolsága T 16-tól	9 km	érték:	3 pont
az N 11 összes pontértéke:			9 pont
az ábrázolt 27 Nyék össz. pontértéke:			122 pont
az egy Nyékre eső átlag $122 : 27 =$			4.5 pont

^{1 3} Kniezsa István: uo.

Erre az osztályzásra az összehasonlíthatóság miatt van szükség. Hogy viszonylanak egymáshoz a különböző törzsnevek? (Pontosabban: a Nyékekről nevezett helyek a Megye-kről nevezett helyek középtérékéhez stb.) Hogy viszonylanak a föltételezett törzsnevek (a segédnépekről nevezettek) egymáshoz és a magyar törzsnevekhez? Ha van köztük különbség, melyek a legjobbak, s azok átlagos pontértéke hasonló-e a magyar törzsekéhez? Lehet-e méréseinkről egyáltalán következtetést levonni?

Milyen helyneveket tekintettünk e dolgozatban segédnépneveknek?

Csak azokat, melyek kabar–kazár eredete nem kizárt. Nem vehettük föl tehát a volgai bolgároktól származtatható Bolyár és Böszörmény neveket.¹⁴ Ábrázoltuk viszont a barszil bolgár törzsre visszavezethető Bercel falunkat, összehasonlítás céljából. Mellőztük a Besenyő, Talmács (besenyő törzs), Nándor és Lándor (dunai bolgár), Orosz és Horvát nép-, ill. törzsneveket, valamint a kend néprész nevét, mert nem hozhatók a kabarokkal kapcsolatba.¹⁵ A kabarok kavár ~ kovar nevét csak két helységünkben gyaníthatjuk, ezek viszont a szláv kovács (kovár, kovář) szót is tükrözhetik,¹⁶ másrészt számuk is elégtelen vizsgálódásunk szempontjából. Ugyanezt mondhatjuk 3 Koroncó helyünkre is, holott a káliz mongol megfelelője qorumsi > Curomza volt.¹⁷

Térképeztük *Berény*, *Berend* és *Berencs* helyeinket. A Berényt törzsnévnek tartotta Rásonyi Nagy László, Németh Gyula, Pais Dezső, Abt Gábel, Györffy György és szerző.¹⁸ Elsősorban a törzsnevekhez hasonló elhelyezkedés hívta föl a figyelmet. Az enyémet még az -ény végződés is, mit képzőnek éreztem, mely mélyhangú párjával együtt megtalálható a Hetény, Ladány, Varsány, Tárkány segédnép-gyanús nevekben is.¹⁹ Kiss Lajos a Földrajzi nevek etimológiai szótárában a 'Vörösberény' cikkben így ír: „A törzsnévszerű elszórtágban másfelé is előforduló *Berény* hn. török eredetű lehet, s összetartozhat az óor. Berendei (többesz.) alapján rekonstruálható ótörök berendi népnévvél.” A 'Rásonysápberencs' cikkben pedig: „A *Berencs* hn. talán a *Berény* helynevekkel kapcsolható össze.” Régebben én is „talán” egy közös Bir ~ Bér személynévből vezettem le a Berényt, Berendet és Berencset egyaránt.²⁰ A törzsnevektől mért távolságok azonban csak a *Berencs* azonosságát igazolják a *Berény*-nyel. A *Berendek* máshol, nyilván más időben telepedtek. A berendei ~ berendi népet az orosz évkönyv is a kunokkal együtt említi.²¹ A Nyitra megyei Miava mellett épült Berencsvár nevét nem tekintem

¹⁴ Györffy György: i. m. 61.

¹⁵ Vö.: Györffy György: i. m. 60–61, 47, 151–153.

¹⁶ Györffy György: Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. 281, 299. Történelmi Szemle 1972. 3–4.

¹⁷ Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről 53. és Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára, Bp. 1978. 354.

¹⁸ Györffy György: i. m. 27 és Török Sándor: Településtörténeti tanulmányok és határproblémák a Kárpátmedencében. 63–64. Garfield, 1973.

¹⁹ Török Sándor: i. m. 62–64.

²⁰ Török Sándor: i. m. 63.

²¹ Györffy György szíves közlése.

eredetinek, hanem a szláv Branč 'védő' származékának (vö. horvát *domobranac* 'honvéd'), s ezért mellőzöm.

Természetesen fölvevük a már említett *Varsány* helyeinket, mint annak a kaukázusi népnek magyarországi telepeit, melyet a magyar szakirodalom következetesen *alán*-nak nevez, miután így hívták latinul és görögül a mai *oszétek* őseit. Törökül *asz*, oroszul *jász*, régi oszétul *aszján*, *oszián*, csuvasul* *voszján* > vossán volt e népnév, végül Varsány lett a sok, róluk nevezett szálláshely.²² Ezek iráni nyelvűek lehettek. Még a honfoglalás előtt eltörökösödött részlegük a török *asz* név török többesszámú alakjával *aszlar*-nak hívta magát és telepeit, melyekből néhány nálunk *Eszlár* és *Oszlár* néven maradt fenn.²³ Györffy mutatott rá arra, hogy egyik *Azalar* már a tatárjárás előtt 12 évvel Somogyban adatolt lévén, nem a kunokkal együtt a 13. sz. derekán bemenekült *jászokról* van szó, kik ugyanabból a népből valók.²⁴

Őrs helyneveinkkel is foglalkoztunk, választ remélve a velük kapcsolatban fölmerült problémákra. Amikor a 10. századi vezéreinkről nevezett helyeket térképeztem,²⁵ föltűnt nekem az a tény, hogy „Őrs az összes többi vezért és a fejedelmeket is meghaladja helyneveinek mennyiségében és a hatáskörébe tartozott terület kiterjedésében”.²⁶ Ezért nem személyt, hanem a folyók és a Balaton kabar biztosítóit véltem az Őrsökben fölismerni, kiknek mindenkori őrnagya az Őrs úr volt, s ez nem személynév. Györffy György már a Tanulmányokban fölvetette az Őrs kabar törzsnév voltának lehetőségét, s a *honfoglaló magyarok települési rendjéről* értekezve ezt írja: „komoly alappal tehetjük fel, hogy az egyik kabar törzset Őrsnek nevezték . . . Őrs úr az Őrs törzs ura, feje lehetett.”²⁷

Ha az Őrsök távolsági arányszáma a törzsnevekenél észrevehetően alacsonyabb lesz, akkor mégis személynévi eredetűnek kell Őrseinket minősítenünk, de ha a törzsnevekkel azonos, akkor nyilván törzsnévvel van dolgunk.

A *Tárkány* sem maradhatott ki a kabar-gyanús helynevek közül, hisz a helynév-kutatás klasszikusa, Kniezsa kabarnak érezte, s annak tartja Kálmán Béla is.²⁸ E névnel három kérdés merült föl: 1. Azonos-e a Tarjánnal? 2. Törzsnév-e egyáltalán, vagy csak a kovácsok török megnevezése s így szolgálónépi helynév?²⁹ 3. Miért van belőle lényegesen kevesebb, mint általában a törzsnevekből? Utóbbi kérdésre akár az első, akár a második igenlése adja majd meg a választ.³⁰ Ha a Tarjánnak csak egy írás- és ejtés-változata, akkor száma azokkal együtt egy erős törzsnévvel ér föl, ha viszont szolgálónép, akkor nem kell törzsnévi mennyiség belőle. E kérdések eldöntéséhez nagyon jó szolgálókat tehet a Tárkány-településeknek a törzsi szálláshelyekhez viszonyított távolsági érték száma. Nagy figyelmet fordítottunk a *Káliz* népnevet őrző helyeink elterjedtségére is. Csatlakozott népeink között éppen a kálizok azok, akik bizonyosan a kazár birodalom-

²² Györffy György: i. m. 54–57.

²³ Györffy György: i. m. 55.

²⁴ Györffy György: uo.

²⁵ *Török Sándor*: i. m. 11–14. sz. vázlat

²⁶ *Török Sándor*: i. m. 64a.

²⁷ Archeológiai Értesítő 1970. 2. sz. 236.

²⁸ *Kálmán Béla*: A nevek világa. Bp., 1969. 146–47.

²⁹ Vö. Györffy György: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. 283, és *Heckenast Gusztáv*: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bp., 1968. 136.

³⁰ Mindkét lehetőséggel számol *Küss Lajos*; i. m. 631.

ból kerültek hozzánk.³¹ Problematikus e nép aránylag szerény helynévi hagyatéka, melynek viszont a törzsnevekhez mért távolsági arányszáma – Adattárunk tanúsága szerint – a Nyékét még megelőzi. Kérdéses az is, hogy az idegen káliz név számos lehetséges magyar variánsa mind valóban káliz eredetű-e? Ha a nem bizonyosakat elhagyjuk, az értékszám valóban törzsnévi nivóra emelkedik, a helyek száma pedig zsugorodik . . . Törzs volt-e a káliz kabarjaink között, vagy testőr- és hivatalnokréteg? Nincs-e egy másik segédnép megnevezés, mely ugyancsak rájuk vonatkozott? (Örs = Arsija?)

A kazár nép nevét tükrözhetik *Kozár* helyneveink, hacsak nem szláv környezetben fordulnak elő, ahol inkább a 'kecskepásztor' jelentést kell föltennünk. Ezért csak az egykori magyar nyelvterületen települt 9 Kozár helység távolsági vizsgálatát végezzük el, s ha megfelelő értékeket kapunk, úgy ezeket is a kabarok szállásainak tekinthetjük anélkül, hogy közelebbi törzsi hovatartozásuk meghatározható lenne.

Amint látni fogjuk, a Kozár nevű faluk távolsági arányszáma a legalacsonyabbak közé tartozik. Ez még korántsem jelenti azt, hogy mind szláv eredetűek lennének, mert a székelyekről nevezett vagy velük kapcsolatba hozható – Székelyföldön kívüli – helyeké még alacsonyabb, pedig ezektől senki sem tagadta meg a népnévi eredetet.³² *Kozár* és *Székely* nevű – létező vagy csak létezett – helységeinknél arra kell gondolnunk, hogy ezek a törzsekről nevezett helyekkel nem egyidejűleg és nem azonos céllal települtek.

Különböző vélemények alakultak már ki a Györffy által rejtélyesnek nevezett *Ság* helynevünkkel kapcsolatban. Melich János „talán törzsnév”-nek tartotta,³³ Kálmán Béla szerint: „a *Ság* egyik, már kihalt, 'erdő' jelentésű szavunkat őrizte meg.” De lásd tovább: „*Ság* térszinformanevünk 'erdős hegy' jelentésű volt.”³⁴ Kiss Lajos szerint: „Az ország-szerte és nagy számban jelentkező *Ság* hn.-ben talán (kabar) törzsnév rejlik.”³⁵ A TESZ szerint a szó első jelentése domb, halom; a második talán berek; erdő; bár azt is megjegyzi, hogy miután ez a szó csak helynevekben maradt fenn, köznévi jelentésére csak következtetni lehet.³⁶

Amikor mi is a helynevekből akarunk távolságmérésekkel a szó eredeti jelentésére következtetni, két nagy nehézségbe ütközünk. Az egyik nyelvi természetű, és abban áll, hogy a *ság* ma képző, és már a Halotti beszédben így fordul elő a 'birságnap' szóban. Tehát -ság végű helyneveink egy része kétségtelenül képzés és nem összetétel. Például: Nagy- és Kis Királyság, miket Szilágyi Mihály nevezett így el, amikor birtokába kerültek.³⁷ Ezért esetenként kell eldöntenünk azt, hogy egy jelzett *Ság*-gal, vagy csak egy képzett szóval van dolgunk. A másik nehézség földrajzi jellegű: *Ság* helyneveink az egész középkori magyar nyelvterületen föllelhetők. Erdélynek és a régi Partiumnak olyan zugaiban is, ahol törzsnevek már alig, vagy egyáltalán nem szerepelnek. Így Csíokban, mely csak a 13. században, tehát századokkal a törzsi helynevek keletkezése után, kezd

³¹ Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. 50–54.

³² Kivéve Hunfalvy Pált, aki 'erdőőr' értelműnek tartotta a székely nevet: Az oláhok története. Bp., 1894.

³³ Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. Bp., 1925–29. 366.

³⁴ Kálmán Béla: i. m. 131, 137.

³⁵ Kiss Lajos: i. m. 552.

³⁶ TESZ. III. 470.

³⁷ Vö. Kiss Lajos i. m. 203. Eperjes, 2.

betelepülni: Csíkménaság.³⁸ Ez utóbbi körülmény viszont térképen és távolsági adatokban egyaránt föltűnik. A *Ság* az ország keleti harmadában nem úgy viselkedik, mint a törzsnevek, s ez a körülmény a törzsnevekhez viszonyított távolsági arányszámának országos átlagát is lerontja.

A *Hetény* és *Ladány* helyeink földrajzi fekvése is érdekes – miután Györffy csatlakozott népek szállásait vélte bennük³⁹ –, én viszont személynévi eredetűeknek, Ete és Lád törzsrészlegének tartottam őket. Személynévi eredet mellett szól a *Hetény nemzetiség* Somogyban⁴⁰ és Anonymusnak az az állítása, hogy Bulár földjéről jött hozzánk Baks sarja *Etej*, és – a következő mondatban – ugyanonnan jött Hetény vitéz.⁴¹ A Ladány esetében pedig a Vérbulcsu vagy *Lád* nemzetségnév lehetett a név gyöke. A Sopron megyei Ládony nyilván a Lád locativusa, s ezért nem is vettem figyelembe.

Összehasonlításul olyan neveket választottunk ki, melyek régisége is, magyarsága is méltán föltehető. Mégis: a törzsneveknél bizonyára fiatalabbak. Két név a védőszent-típusból való: *Szent Mihály* és *Szent Márton*. Népszerűségükre vall rendkívüli elterjedtségük, mely táblázatunkból és térképünkről is leolvasható. Az egyik – valószínűleg legrégebb püspökségünknek – Veszprémnek⁴² védőszentje, a hazai földön született Szent Márton viszont első apátságunknak – mit Kazinczy Pannonhalmának keresztelt át – lett névadója. Ha a törzsekről nevezett helyek nem a 11. század dereka előtt és nem valamilyen határozott feladattal létesítettek, hanem az egész középkor folyamán, bárhol keletkezett falut nevezhettek minden különösebb indíték nélkül Megyernek vagy Keszi-
nek, akkor azzal kell számolnunk, hogy a Szentmihályok és Szentmártonok „távolsági arányszáma” a Gyarmatok és Nyékek között fog besorolni. Amint látni fogjuk, nem így történik!

Plébániák és apátságok általában lakott területek központjában létesültek, míg a növényekről dűlőket, határrészeket szoktak elnevezni. Almás, Diós, Egres, Nadas helységeink neve még lakatlan korukból származik.⁴³ Ha törzsnevű helységeink elnevezésénél szerepet játszott az első megszállás ténye egy olyan terepen, mely a honfoglalók félnomád életmódjának is megfelelt volna, akkor az általunk kiválasztott növénynevek: *Almás* ~ *Almád* és *Nadas* ~ *Nadasd* éppen törzsneveink között fognak mutatkozni a térképen. De erről beszéljenek az adatok:

*Adattár a törzsekről (vagy föltehetően törzsekről)
nevezett helyek egymáshoz viszonyított elhelyezkedéséről*

Csak 15 km-en belüli távolságot vettünk figyelembe. Az 5 km-nél közelebbi szomszédságot 5 ponttal, az 5 és 10 km közöttit 3 ponttal, a 10 és 15 km közöttit 1 ponttal értékeljük. Indoklás: Az 5 km sugarú kör területe harmadrésze az 5 és 10 km sugarak

³⁸ Először 1567-ben említve: Menessagh. *Ernst Wagner*: Historischstatistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. Köln, 1977. DK. 23. 3.

³⁹ *Györffy György*: i. m. 27 és Századok 1958. 37–42. kk.

⁴⁰ 1230/1416: de genere Heten, *Györffy György*: i. m. 13.

⁴¹ *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948.

⁴² *Györffy György*: István király és műve. Bp., 1977. 177–78.

⁴³ *Török Sándor*: A helynevek szerepe a történetkutatásban. Integratio '74. 97, 101.

közé eső gyűrűnek, és ötödrésze a 10 és 15 km közé esőnek. Törzsi helynevek *véletlen* felbukkanásának valószínűsége tehát ötször olyan nagy az utolsó kategória 392.7 km²-nyi területén, mint az első 78.5 km²-én. Ezért ez a távoli szomszédság, mint bizonyíték, a legközelebbinek csak egy ötödével ér föl.

A helynevek *sorszámai* előzményekből és az azokon utólag eszközölt változásokból (törlések, kiegészítések) alakultak, tehát rendszertelenek. Funkciójukat így is teljesítik, mert a helyek, a fekvésükre utaló adatok (vármegye és, ha szükséges, közeli város megnevezése) révén a térképen föllelhetők.

Miután vizsgálódásunk a történelmi Magyarország egész területére kiterjed, az 1876, ill. 1881-től 1918-ig érvényben lévő vármegyebeosztást követjük.⁴⁴

⁴⁴Alább jegyzetben utalok az Acta Historica XLIV. Szeged, 1973. kiadvány azon helyneveire, melyeknek idesorolását tévesnek tartom.

NYÉK

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
N 1	Ipoly-Nyék Hont	Ki 1, Ki 2, Ki 3, G3, 6 6 9 14	II: S 6, B 31 13 15	10/2
N 2	Nyék + Temes, Gertenyes	J 3, T 16 7 15		4/-
N 3	Nyék psz. Arad, Ujszentanna	Kr22 15		1/-
N 4	Nyék-Ládháza Borsod	M 6 8	II: Ö 1, Ö 3 15 15	3/2
N 5	Nyék + Hajdu, Füzessgyarmat		II: L 10 5	-/5
N 6	Nyék Bihar, Berettyóújfalu	M9 3		5/-
N 7	Nyék + Bihar, Diószeg		II: Sz 24 10	-/3
N 8	Nyék + Bihar, Nagyváradi	T 10, M 10 5 9		8/-
N 9	Nyék psz. Bihar, Sarkad	J 9, T 11, M 11a, M 11b, Kr22 1 10 9 13 11	II: V 31 5	13/5

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett) távolsága km-ben	értékszám I/II
N 10	Nyéki telek psz. Csongrád, Hód. Vásárhely	T 13 7	II: Ö 6, Tá 36 15 15 3/2
N 11	Nyék + Bács-B.	M 14, G 22, T 16 13 5 9	II: Ö 8, S 40 12 12 9/2
N 12	Nyék + Szerém		-/-
N 13	Nyék + Valkó, Nustar		II: S 39 7 -/3
N 15	Nyék Komárom	Kü 26, kü 25 7 10	6/-
N 16	Csallóköz-Nyék Pozsony	Kü 32, M 19 9 15	II: B 5 14 4/1
N 17	Fekete-Nyék Pozsony, Galánta	Kü 31, Kü 32, J 13 2 15 13	7/-
N 18	Nyék + Pozsony, Varasúr	Kü 30 15	1/-
N 19	Nyék + Pilis	Ki 31, J 16, M 22, M 21, J 17, J 18, Kü 34, 4 8 10 9 8 13 14	II: Ö 25, Ö 11 Ká 5 5 9 10 19/11

N 20	Kápolnás-Nyék Fejér		II: S 42, B 14, Ká 88, V 89 14 12 12 12	-/4
N 21	Nyék + Fejér	Kr 33, Ki 32, Kr 32 13 15 9	II: S 22, B 15, B 14 14 12 12	5/3
N 22	Felső-Nyék Tolna	Ki 36, M 24, Kr 36 5 13 15	II: B 17, S 17 9 15	7/4
N 23	Nyék + Bodrog	M 26, J 21 7 15	II: Ö 9 15	4/1
N 24	Alsó-Nyék Tolna			-/-
N 25	Nyék puszta Veszprém, Bársonyos	T 20, T 19 9 13	II: S 41, S 5, V 71, V 70, Ö 13, Tá 69 7 14 8 14 8 11	4/12
N 26	Sopron-Nyék Sopron			-/-
N 27	Nyék + Vas, Szombathely Ny.		II: Ko 72a 14	-/1
N 29	Nyék + Esztergom, Bajna	G 36, T 18, Kü 35 5 8 15	II: Ö 12, B 54 10 6	9/6
		Összesen 122	II: 67	Átlag 4,5/2,5

Megjegyzések:

N 12-höz: Györfly, *Studia Slavica* 5 (1959) 17. és Göckenjan: *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*, N 14. N 29: Bajna ÉK. 2 km., Györfly II. kézirat. Nyéki szála (Sarród), Néki halom (Hajdúszoboszló) és Nyíki dűlő (Királyhegyes) esetében a személynévi eredet valószínű. Ezért mellőzve.

MEGYER

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
M 1	Megyerke puszta Pest, Mácsa	Kr 3, Kü 7, Ki 47 5 7 11	II: V 4 15	9/1
M 2	Pócs-Megyer Pest	Ki 6, M 21, M 22, J 17 9 13 15 14	II: Ká 5 11	6/1
M 3	Megyer Nógrád, Szécsény	Ki 7, T 5, Kü 2 12 15 10	II: S 7, V 9, B 45 6 10 15	5/7
M 4	Megyer + Temes, Temesvár	Kr 7 G 9 11 10	II: Tá 39 3	4/5
M 5	Megyer + Zaránd, Ujpankota	Kr 9, G 10, Kr 10, J 5 6 7 9 15		10/–
M 6	Megyer + Zemplér, Ónod	N 4 8	II: Ö 3 9	3/3
M 7	Vas-Megyer Szabolcs		II: S 44, Sz 22, Bc 36 5 10 13	–/9
M 8	Megyer + Heves, Poroszló	T 22 15	II: Tá 2 12	1/1
M 9	Pap-Megyer puszta Bihar, Mezősas	N 6 4	II: V 32 13	5/1
M 10	Megyer + Bihar, Nagyvárád	T 10, N 8, Kr 23a 9 9 12		7/–
M 11a	Bél-Megyer Békés, Békés város	Fr 22, N 9, M 11b, J 9 15 9 5 8	II: V 31 14	12/1
M 11b	Nyires-Megyer Békés, Békés város	Kr 25, N 9, M 11a, J 9 15 14 5 13	II: B 6 10	8/3
M 12	Megyer külterület Pest, Tápiógyörgye	Kr 24 14	II: L 9 15	1/1
M 13	Mező-, Doboz-Megyer Békés, Békéscsaba		II: B 6 12	–/1

M 14	Megyer + Bács	ⁱ N 11 13			1/-
M 15	Megyered + Nyitra, Bánkeszi	M 16, Ki 28, Ki 29, Kr 31 10 2 15 14			10/-
M 16	Tót-Megyer Nyitra	M 15, Ki 29, Ki 28 10 15 9	II: B 53 15		7/1
M 17	Megyer + Nyitra város D.	Ki 29, Kr 31, T 17, G 28, Ki 30 11 11 8 9 14	II: B 26, Ká 1 8 14		9/4
M 18	Megyerics Komárom, Csallóköz	Ki 26, Ki 27 13 9	II: Ö 10, Ö 28 7 15		4/4
M 19	Nagy-Megyer Komárom, Csallóköz	N 16, Kü 32, Ki 27 15 15 13	II: B 50 4		3/5
M 21	Békás-Megyer Pest	N 22, J 17, Ki 6, N 19, J 16, M 2 Ki 31, Kü 34 4 4 7 9 9 14 13 15	II: Ö 25, Ká 5 4 5		22/10
M 22	Káposztás-Megyer Pest	M 21, J 17, J 16, N 19, Ki 31, Ki 6, M 2 4 8 7 10 14 7 15	II: Ö 25, Ká 5 5 5		19/10
M 23	Megyer + Veszprém, Lepsény	J 19, Ki 32 10 15	II: B 55, B 42, L 4, S 22 13 15 14 15		4/4
M 24	Koppány-Megyer Somogy	Kr 36, Ki 36, Kr 38, N 22, Kr 37 3 8 11 13 9	II: B 17, S 17, H 32 5 8 13		13/9
M 26	Megyere + Bodrog, Dantova	N 23, J 21 6 10	II: Ö 9 12		6/1
M 27	Meger + Baranya, Vajszló	M 28 9	II: H 10, V 78, Ká 115 9 11 12		3/5
M 28	Megyer Külter. Baranya, Rónádfa	M 27 9	II: V 78, Ká 115 3 8		3/8
M 29	Megyer Baranya, Pécs	Ki 38, Kr 41 5 5	II: SZ 92, H 9, V 79, Ko 80 8 15 5 8		10/17
M 30	Kis-Megyer külter. Győr, Győr-Szt. Iván	Ki 48 14	II: S 5 10		1/3

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
M 31	Megyer Zala, Sümeg	J 20, Ki 35 11 7	II: Tá 73, S 47, V 72 14 7 9	4/7
M 32	Megyer + Zala, Nova	Ki 43, Kr 49 3 7	II: Ká 74 12	8/1
M 33	Kürtös-Megyer + Sopron, Círák	Kr 45 11	II: S 4, B 23 9 12	1/4
M 34	Megyerk Torda-A. Aranyosbánya		II: Sz 54 12	0/1
M 35	Nagymegyeri dűlő Somogy, Görgeteg	G 42, T 21 7 9		6/0
M 37	Megyer Maros-T. Marossárpatak			0/0
M 38	Megyer tető Zemplén, Sárospatak		II: Ká 17 4	0/5
M 39	Meger rivulus + Hont, G. kisálló	G 5, Ki 4, Kü 44 7 10 15	II: S 45 10	7/3
M 40	Megyer + Szerém, Ruma	T 26 8	II: V 119 7	3/3
		Összesen: 215	II: 139	Átlag 5,7/3,7

Megjegyzések:

M 34-hez: Török: Településtörténeti tanulmányok 99 Astor Park 1973.

M 40-hez: 1231: Meger, Györffy. Studia Slavica 1959. 17

Nagysáros' Megyer-felé' nevű dűlője egy 1684-es Urbariumban (Schram) vagy elírás, vagy rossz olvasat 'Megye-felé' helyett, u.is Nagysáros szomszédja Megye falu.

'Megyeri hegy' Magyarizsép határában (Urbarium 1674. Schram) Személynév eredetű is lehet. Miután más adat nincs rá, mellőztük.

'Megyerága' (UMM. 2/1. 722.) Dercsika határában (Pozsony m.) birtokos összetétel, s így nem bizonyító erejű.

'Megyer dűlő' (Nyr. 27.) Rábacsécsény területén. Miután Sopron és Győr *megye* határán van és 'Meggy-ér' is lehet, nem támaszkodhatunk rá.

'Megyer' (UMM. 2/1. 310.) Balmazújváros tekintélyes határában volt, de hol?

KÜRT

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
Kü 2	Ipoly-Kürt Nógrád	Kr 5, G 3, M 3 ¹ 5 14 10	II: V 9, S 7 8 13	9/4
Kü 7	Erdő-Kürt Nógrád-Szirák	M 1, Kr 3, Ki 47 7 12 4	II: Bc 1, V 4 12 15	9/2
Kü 12	Hejő-Kürt Borsod	T 9, Ki 13 3 8	II: Ö 3 10	8/3
Kü 15	Kürt psz. Jászládány	Kr 24 12	II: L 9 5	1/5
Kü 17	Tisza-Kürt Szolnok		II: S 28, Ö 30 4 13	0/6
Kü 19	Kürt Bács, Ujvidék	Kr 29, Kü 20 6 13		4/0
Kü 20	Kürt Bács, Petrőc	Ki 20, Ki 19, Kü 21, Ki 21, T 16, Kr 29, Kü 19 4 6 6 9 15 9 13 12	II: Ö 8	19/1
Kü 21	Matuka-Kürt + Bács, Kölpö	Kr 30b, Kr 30a, Kr 29, Kü 20, Ki 19, Ki 20, Ki 21 15 10 14 6 3 6 7		19/0
Kü 24	Kürt Komárom, ma Pat	Ki 26, Ki 25, Ki 24 12 10 13	II: Ö 28, H 7, Bc 3 12 9 14	5/5
Kü 25	Kürt Komárom város	N 15, Ki 24 10 9		6/0
Kü 26	Faj-Kürt Bars	N 15 7		3/0
Kü 29	Asa-Kürt Nyitra	Kü 30 13	II: S 1 10	1/3

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
Kü 31	Hidas-Kürt Pozsony	N 17, J 15 2 11	II: B 53 13	6/1
Kü 32	Csallóköz-Kürt Pozsony	N 17, N 16 15 9	II: B 50 13	4/1
Kü 33	Kürt + Pozsony, Csütörtökhely			0/0
Kü 34	Kürt + Piliscsaba	Ki 31, N 19, J 17, M 21, J 18 15 14 11 15 9	II: Ö 25, Ká 5, Ő 12 13 15 15	7/3
Kü 35	Kürt + Bicske	J 18, G 36, T 18, N 29 13 9 14 15	II: Ö 12, Ko 117 4 15	6/6
Kü 44	Kürt psz. Hont, Börzsöny	J 2, Ki 4, G 5, M 39 10 10 9 15	II: S 6 15	10/1
		Összesen 118	II: 44	Átlag 6,2/2,3

Megjegyzések:

Kü 35 fekvésére: Györffy II. kézirat. Az 1568-ból adatolt Keürth esetében csak az bizonyos, hogy Pest-megyében volt. Szarka Nagykőrös roppant határában *tételezi* föl. De hol?

Kürti-szeg Sonkád mellett (Nyr. 3.) személynév gyanús. Nem vehettük föl.

Az 1138-ból adatolt Kurtu Szabó Dénes szerint *Kurd*-dal azonos. Kurd viszont nem származhatik Kürtből. Ha Kurtu Kürtből származik, akkor helye ismeretlen.

GYARMAT

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
G 3	Balassa-Gyarmat Nógrád	Ki 1, Ki 2, N 1, Kr 5, Kü 2, Ki 3 9 10 14 9 15 13	II: V 9 15	12/1
G 4	Hont-Füzes-Gyarmat Léva DK.	Ké 4, Ki 45, T 4 5 7 15	II: V 6 8	9/3
G 5	Kis-Gyarmat Hont, Esztergom É	Ki 4, G 6, M 39, Kü 44 5 9 7 9	II: S 45 7	14/3
G 6	Kőhid-Gyarmat Esztergom	G 5, Ki 4 6 10	II: S 41 12	6/3
G 9	Gyarmata Temes	M 4, Kr 7, J 4 10 5 8	II: Tá 39, Sz 50 10 10	11/6
G 10	Gyarmata Zaránd, Fehér-Körös	M 5, J 5, Kr 10, Kr 9 7 8 6 14		10/0
G 11	Fekete-Gyarmat Zaránd, Fekete-Körös	Ki 10, J 6, Ki 11, Kr 11, T 8, T 11 15 13 7 15 15 15	II: V 40, V 41 11 12	8/2
G 14	Fehér-Gyarmat Szatmár	Kr 19 8	II: H 28 15	3/1
G 16	Füzes-Gyarmat Békés, Szeghalom É			0/0
G 22	Gyarmat + Bács város ÉK	N 11, T 16, J 14 5 8 10	II: Ö 8, S 40 8 9	11/6
G 27	Lehota-Gyarmat Bars	G 28, T 17, Kr 31, Ki 30 10 14 10 15	II: B 26, B 52, Ká 1 11 4 9	8/9
G 28	Lapás Gyarmat Nyitra	G 27, M 17, T 17, Kr 31, Ki 29, Ki 30 10 9 9 9 14 7	II: Ká 1, B 52 5 6	16/8

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
G 36	Gyermely + Gyarmat psz. Komárom	J 18, T 18, N 29, Kü 35 12 10 5 9	II: Ö 12, B 54 6 12	12/4
G 37	Gyermát külter. Zala, Csicsó	Ki 34 15	II: Ö 16a, Ö 16b, S 35 9 13 5	1/9
G 39	Kapos-Gyarmat Somogy	J 23, Kr 47, Ki 41 13 15 15	II: B 48, Tá 122, Ká 77 2 14 2	3/11
G 40	Gyarmat Győr, Tét	Ki 39, Ki 48, T 24 14 11 8	II: S 3 12	5/1
G 41	Rába-Gyarmat		II: S 25 6	0/3
G 42	Gyarmat-ér, Gyarmati Somogy, Tarany	M 35, T 21 7 2		8/0
		Összesen: 137	II: 70	Átlag: 7,6/3,9

Megjegyzések:

G 42. Somogy megye földrajzi nevei 219/228a és 219/243. Bp. 1974.

A Nyirmada melletti Gyarmat hegy (1864. Sz. Sz. fn. 1, 90) 'kolónia' értelemben használt gyarmat lehet.

A Tiszacsege roppant határában 1787-ben fölbukkanó Gyarmati fenék személynévi eredetűnek tűnik.

A szatmári Nagymadarász Gyarmatpusztája, mely 1896 előtt ismeretlen volt, bizonyára 'kolónia' értelmű elnevezés.

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
T 1	Tarjánka psz. Heves, Domoszló	T 2 14		1/0
T 2	Gyöngyös-Tarján Heves	T 1 14		1/0
T 3	Terény Nógrád, Szirák ÉNy	Kr 2 3	II: V 9, Ko 10, Bc 1 11 14 8	5/5
T 4	Terény + Hont, Ipolyság ÉNy	G 4, Kr 4, Ki 45 15 15 12	II: S 6 13	3/1
T 5	Salgó-Tarján Nógrád	Ki 7, M 3 10 15	II: B 45, B 1, Ko 11 2 9 7	4/11
T 6	Tarján + Krassó, Berzava part	J 3, N 2, Kr 6 10 15 10		7/0
T 7	Tarján Arad, Novák	Kr 8 3	II: S 9 10	5/3
T 8	Tarján Zaránd, Kisjenő	J 6, Kr 11, G 11 5 4 15	II: V 40 11	11/1
T 9	Tisza-Tarján Borsod	Kü 12, Ki 13 3 4	II: Ö 3 13	10/1
T 10	Körös-Tarján Bihar, N.várad Ny.	N 8, M 10 5 9		8/0
T 11	Tarján psz. Bihar, Kőtegyán	N 9, J 9, G 11, Ki 11, Kr 22 10 11 15 11 14	II: V 31 6	7/3
T 12	Tarján psz. Félegyháza É	T 15 13		1/0
T 13	Tarján Hódmezővásárhely	N 10 7	II: Tá 36 10	3/3
T 14	Terjén + Torontál	Kr 26 11	II: V 37, Ö 7 7 14	1/4
T 15	Tarján Kecskemét, K	T 12 13	II: Ö 30 14	1/1
T 16	Tarjány + Bács, Palánka	N 11, G 22, Ki 21, Ki 20, Ki 19, Kü 20, J 14 9 7 9 11 13 15 15	II: Ö 8 4	13/5

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
T 17	Tarány psz. Nyitra, Úrmény	Kr 31, Ki 29, M 17, G 28, G 27 4 5 8 9 14	II: B 52, Ka 1 14 14	17/2
T 18	Tarján Komárom	G 36, N 29, Kü 35, G 36 8 8 14 10	II: B 54, Ő 12, Bc 3 12 15 12	10/3
T 19	Terjén + Komárom, Kéthely	N 25 13	II: Tá 69, S 41 12 14	1/2
T 20	Tarján psz. Győr, Ravazd	N 25, Ki 48 9 13	II: S 3, Ő 13, V 71, V 70, S 5 15 10 6 6 8	4/1
T 21	Tarany Somogy	G 42, M 35 2 9		7/0
T 22	Tarján dülő Heves, Tiszaszőlős	M 8 15	II: Ő 5 8	1/3
T 23	Terény tisztása Heves, Kisköre			0/0
T 24	Tarján Győr, Malomsok	Ki 39, G 40 5 8		8/0
T 25	„Tarianscegekuta” + Szolnok, Fegyvernek	Kr 20 5		5/0
T 26	Terjen + Szerém, Jarak	M 40 8	II: V 119 10	3/3
T 27	Tarján külter. Csongrád, Szeged m.			0/0
		Összesen: 137	II: 64	Átlag: 5,1/2,4

Megjegyzések:

T 22 MNy. 25. 154.

T 23 MNy. 25. 72

T 24 Nyr. 35. 438.

T 25 Gy. I. 43 térkép

T 26 1430: Teryen, Györffy, Studia Slavica 1959. 17.

T 12., 15. és 27.-hez. Györffy I. 883 és 885

Az abaujvári Migléc mellett Pesty helynévgyűjteményében Farján lapályok (I. 445.) és Farján szug (447) szerepelnek. Aki ezeket Tarjánnak tartja, tévesen olvasott

JENŐ

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
J 1	Jene Gömör	Kr 12, Ki 12 14 15	II: H 1, L 2, L 1, S 33, B 41 10 11 14 3 5	2/15
J 2	Diós-Jenő Nógrád	Kü 44 10	II: B 49, B 31, S 11, S 6 7 7 8 15	3/10
J 3	Jenő Krassó, Berzava part	N 2, T 6, Kr 6 7 10 10	II: B 12 3	9/1
J 4	Jenő Temesvár ÉK	Kr 7, G 9 8 8	II: Sz 50 5	6/5
J 5	Boros-Jenő Zaránd	Ki 9, G 10, Kr 10, M 5 15 8 10 15		8/0
J 7	Jenei tető (Torna) Gömör	Kr 12, Ki 12 12 6		4/0
J 8	Jenő + Heves, Boconád		II: Ö 3, V 3, Tá 2 10 5 14	0/9
J 9	Nagy- és Kis-Jenő psz. Bihar, Sarkad	N 9, T 11, M 11a, M 11b, Kr 22 1 11 8 12 10	II: V 31 6	13/3
J 10	Körös-Kis-Jenő Bihar, Mezőtelegd	Kr 23a Kr 23b 10 10		6/0
J 11	Jász-Kara-Jenő Pest		II: V 34, Ö 30 12 10	0/4
J 12	Jenő + Csanád, Maros part		II: L 12 14	0/1
J 13	Szamos-Jenő Doboka		II: Sz 43 10	0/3
J 14	Jenőd + Szerém, Ujlak	G 22, N 11, T 16 10 15 15	II: Ö 8, S 40 13 6	5/4
J 15	Jenő + Vágsellye m.	Ki 29, Kü 31, N 17 .13 11 13	II: B 53 2	3/5

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett) távolsága km-ben	értékszám I/II	
J 16	Jenő + a mai Pesten	N 19, J 17, M 21, M 22, Ki 31 8 11 9 8 9	II: Ö 11, Ő 25, Ka 5 10 8 11	13/7
J 17	Pilis-Boros-Jenő Pilis	Kü 34, M 21, M 22, Ki 6, M 2, N 19, Ki 31, 11 4 8 11 15 8 12	II: Ö 25, Ká 5 3 4	
		J 16, J 18 11 15		17/10
J 18	Buda-Jenő Pilis	G 36, Ki 31, N 19, J 17, Kü 34, Kü 35 12 11 12 15 9 13	II: Ö 12, Ő 11, Ko 117 9 15 10	8/7
J 19	Jenő Sz.fehérvár DNy	Ki 33, Ki 32, Kr 33, M 23 12 6 9 11	II: B 55, L 4, P 42, S 22 3 3 8 7	8/16
J 20	Somló-Jenő Veszprém	M 31, Ki 35 11 9	II: S 47, V 72, Tá 73, Bd 32 9 10 14 15	4/8
J 21	Jenő + Bodrog, Szöllő m.	M 26, N 23 10 15	II: Ö 9 6	4/3
J 22	Jenő (Jenye) Baranya		II: H 11 14	0/1
J 23	Baranya-Jenő Kaposvár DK	G 39, Kr 47 13 6	II: Tá 122, Tá 82, Ká 77, B 48 8 14 13 13	4/6
J 24	Jenew + Tolna, Bonyhád Ny.		II: Ká 81, Ko 81a 10 10	0/6
		Összesen: 126	II: 128	Átlag: 5,3/5,3

Megjegyzések:

J 24. 1578: Jenew prope *Byka* sita in Erdeohath. Urbarium 168. Bika + Bonyhád és Izmény közt. Cs. III. 418. Tehát nem Bikács melletti helyről van szó! Csikjenőfalva 1335-ben: Sanctus Johannes. (Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia I. 116) Tehát nem törzsnév eredetű.
A Szolnok-dobokai 'Genokuta' (Kádár II. 316. Jenőkuta) személynévi birtokos összetétel. Nem vehettük figyelembe azért sem, mert Eugenio-eredetűnek hat.

KÉR

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett) távolsága km-ben	értékszám I/II
Kr 1	Kér psz. Borsod, SÁta		II: L 2, L 1, H 1 6 12 6 0/7
Kr 2	Szanda-Kér Nógrád, Szirák	T 3, Ki 47 3 15	II: Ko 10, V 9, Bc 1 12 12 8 6/5
Kr 3	Kér psz. Pest, Mácsa	M 1, Kü 7, Ki 47 5 12 15	
Kr 4	Kis-Kér Hont, Léva DK	G 4, Ki 5, Ki 45, T 4 5 11 5 15	II: V 6 2 12/1
Kr 5	Ipoly N. és K. Kér Nógrád	Kü 2, G 3 5 10	II: V 9 9 8/3
Kr 6	Kér + Temes, Folya	T 6, J 3 10 10	II: B 12 10 6/3
Kr 7	Kér + Temesvár	M 4, G 9, J 4 11 5 8	II: Tá 39, Sz 50 12 12 9/2
Kr 8	Kér + Temes, Arad D	T 7 3	II: S 9 11 5/1
Kr 9	Kér + Arad, Világos	M 5, N 3, G 10 7 15 14	
Kr 10	Kurva-Kér Arad, Pankota	G 10, J 5, M 5, Kr 9 6 10 9 14	
Kr 11	Kér + Zaránd, Kisjenő	T 8, J 6, G 11, Ki 10 4 8 11 13	II: D 40 13 10/1
Kr 12	Kér + Gömör, Tornalja	Ki 12, J 1, J 7 5 14 12	
Kr 13	Kend-Kércs psz. Borsod, Edelény	Kr 14, Kr 17 6 15	II: B 2, B 3, Bc 35 13 9 9 4/7

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
Kr 14	Kupa-Kércs Abaujvár	Kr 13, Kr 17 6 12	II: B 3, B 4, Bc 35 4 14 10	4/9
Kr 15	Fuló-Kércs Abaujvár	Kr 16 15	II: B 4, S 43 15 8	1/4
Kr 16	Nagy- és Kis-Kér Abaujszántó	Kr 17, Kr 15 13 15	II: H 30 9	2/3
Kr 17	Hernád-Kércs Abaujvár, Szikszó	Kr 13, Kr 14, Kr 16 15 12 13	II: B 3, Bc 35, H 30 8 9 12	3/7
Kr 18	Kércs Szabolcs, Baktalórántháza		II: Sz 22, Ká 21, H 20 9 10 15	0/7
Kr 19	Szamos-Kér Mátészalka Ék	G 14 8	II: Tá 120 15	3/1
Kr 20	Kér-Egyház Szolnok, Kenderes	T 25 5		5/0
Kr 21	Kér-Sziget psz. Szolnok, Kisújszállás			0/0
Kr 22	Kér + Bihar, Okány K	M 11a, J 9, N 9, T 11 15 10 11 14	II: V 32, V 31 15 9	6/4
Kr 23a	Al-Kér Nagyvárad DK	Kr 23b, M 10, J 10 5 12 11		5/0
Kr 23b	Fel-Kér Nagyvárad DK	Kr 23a, J 10 5 10		6/0
Kr 24	Pot-Kér + Jászság	M 12, Kü 15 13 12	II: B 5, L 9 10 14	2/4
Kr 25	Kér psz. Békés, Mezőberény	M 11b 14	II: B 6, L 11, V 33 8 10 9	1/9
Kr 26	Egyházas-Kér Torontál, Kera-Bara	T 14 11	II: B 37, Ö 7 15 4	1/6

Kr 27	Kér Szabadka								0/0
Kr 29	Harsány-Kér + Bács, Piros	Kü 19, Kü 20, Ki 20, Ki 19, Kü 21 6 9 13 14 15							9/0
Kr 30A	Ó-Kér Bács, Ujvidék	Kü 21, Ki 19, Ki 20, Ki 21, Kr 30 B 10 13 15 15 5							11/0
Kr 30B	Kis-Kér Bács, Ujvidék	Kr 30A, Kü 21 5 15							6/0
Kr 31	Nagy- és Kis-Kér Nyitra, v. D.	T 14, Ki 29, G 28, G 27, M 17, M 15, Ki 28 4 7 10 11 12 13 15	II: B 52, Ká 1 11 13						15/2
Kr 32	Kér + Fejér, Magyaralmás	N 21 9	II: B 15 4						3/5
Kr 33	Kér Sárszentmihály	N 21, Ki 32, J 19 13 4 8	II: B 55, L 4, S 22 6 7 2						9/11
Kr 34	Hajmás-Kér Veszprém	Kr 35, Ki 33 12 9	II: B 16, B 42, Ö 14 10 9 15						4/7
Kr 35	Kéri psz. Veszprém v. D.	Ki 33, Ki 34 13 12	II: Ö 14, Ö 15, B 16 6 8 7						2/9
Kr 36	Kér Somogy, Bábony megyer	M 24, Ki 36, Kr 38, Kr 37, N 22 3 10 12 9 15	II: B 17, S 17, H 32 6 6 10						13/9
Kr 37	Bors-Kér Tolna	Kr 38, Kr 40, Kr 36, M 24, Ki 36, Ki 50 3 14 9 9 15 12	II: B 17, Ká 73b 14 14						14/2
Kr 38	Magyar-Kér Tolna	Kr 36, M 24, Kr 40, N 22, Kr 37, Ki 50 12 10 14 15 3 12	II: S 36 15						12/1
Kr 40	Pusztá-Kér Somogy, Karád	Kr 38, Kr 37, Ki 50, Kr 44 14 14 2 15	II: B 19, B 39, Ká 73b 13 7 4						8/9
Kr 41	Kerey + Baranya, Pécs	M 29, Ki 38 5 6	II: V 79, Ko 80, Ká 73b 2 6 4						8/9
Kr 42	Német-Kér Tolna, Paks		II: Ö 33 15						0/1
Kr 43	Varjas-Kér Somogy, Marcali	Kr 46, Ki 40 7 8	II: S 38, Ö 34, B 38, Tá 119, B 19, B 18 8 11 10 15 12 15						6/10

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett) távolsága km-ben	értékszám I/II
Kr 44	Szentgálos-Kér Kaposvár ÉK	Kr 40 15	II: Ö 37, O 1, Ö 18, B 56 11 3 4 5 1/16
Kr 45	Nemes-(Uj)Kér Sopron, Csepreg Ék	M 33 11	II: B 23, S 4 6 7 1/6
Kr 46	Kercseleg Somogy, Marcali	Kr 43, Ki 40 7 8	II: S 38, Ö 27, B 18 7 14 15 6/5
Kr 47	Kercseliget Somogy, Nagyberki	J 23, G 39 6 15	II: Tá 122, Ö 37, H 17, Tá 82, B 48 3 12 11 8 14 4/11
Kr 48	Kér-Viz Bregdaróc		II: H 27 11 0/2
Kr 49	Keer al. nom. Benche Zala, Nova ÉNy	M 32, Ki 43 7 7	II: Ká 74 6 6/3
Kr 50	Kecskés-Kér Bihar, Boklya	Ki 9 12	
Kr 51	Keer Fejér, Vértesboglár	Kr 32 15	II: B 14, B 15 13 13 1/2
		Összesen: 263	II: 206 Átlag: 5,2/4

Megjegyzések:

Kr 46 és Kr 47-hez: A törzsnévi eredet nem bizonyos, de nem is kizárt. Kiss Lajos Kercseligetnél megjegyzi, hogy az előtag „talán a magyar *Kér* törzsnévhez kapcsolható”. (Földrajzi nevek etimológiai szótárak 329. Bp. 1978.)

Kr 48. Lehoczky Beregvármegye monographiája III. 823 1436-ból adatolja (Ungvár 1881.)

Kr 50. 1332: Kechkesker, Jakó: Bihar megye a török pusztítás előtt 278, Bp. 1940.

Kr 51. Györfly II. kézirat

Az 1581-ben Tokaj határában adatolt Keery szőlő kétségtelenül személynév.

Az 1905-ben feltűnő Kéri psz. Komáromban szintén személynévnek minősítendő.

Az 1441-ből adatolt Keerfalwa (Csánki I. 735) birtokos összetétele a törzsnévek keletkezésénél későbbi időre utal. A pontos hely sem ismert.

A sopronmegyei (ma burgenlandi) Tormafalunak 1435-ös Thormaskeer alakja nem törzsnévi eredetű. E falu Herény (1265: Heren, 1324: Heryn, Csánki III. 610) határában keletkezett, mint a XIV. században odatelepült németek szállása, kik a nekik idegen Herén nevet a torma neémet nevével (Kren, régiesen Kreyn) értelmesítették és telepükre a Creynsdorff (1429.), Creynsthorf (1433.) és Krensdorf (1435.) elnevezések vonatkoznak.

Az 1367-es Eresdorff magyar nótárius tollából származó romlott alak lehet, míg az 1435-ös Thormaskeer a Kren-nek egyrészt fordítása, másrészt magyar értelmesítése is. A fejlődés menete tehát: Herény → Creyn → Kren → Kér és torma = Tormáskér → Tormafalu Lexicon Locorum és Lipszky), mert a *Tormáskér alak csak 1435-ben* fordul elő.

KESZI

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
Ki 1	Ipoly-Keszi Balassagyarmat Ny.	N 1, Ki 2, G 3, Ki 3 5 7 9 12	II: B 31 12	12/1
Ki 2	Kő-Keszi Balassagyarmat ÉNy	Ki 3, N 1, Ki 1, G 3 4 6 7 10		14/0
Ki 3	Dacsó-Keszi Kőkeszi É	Ki 2, N 1, Ki 1, G 3 4 9 12 12		10/0
Ki 4	Kis-Keszi + Párkány É	G 5, G 6, Kü 44, M 39 4 10 10 10	II: S 45 2	14/5
Ki 5	Garam-Keszi Bars, Léva É	Kr 4, Ki 45 11 13	II: V 6, Tá 121 9 13	2/4
Ki 6	Duna-Keszi Pest v. É	M 21, M 22, J 16, J 17, M 2 7 7 14 11 9	II: Ká 5, Ő 25 6 11	11/4
Ki 7	Karancs-Keszi Salgótarján ÉNy	T 5, M 3 10 12	II: B 45, B 1, S 7 9 4 5	4/13
Ki 8	Lippa-Keszi Temes			0/0
Ki 9	Somos-Keszi Zaránd, Tenke D	Ki 10, J 5, Kr 50 11 15 12		3/0
Ki 10	Váras-Keszi + Zaránd, Apáti-Vadász	Kr 11, G 11, Ki 9 12 15 11		3/0
Ki 11	Keszi psz. Zaránd, Gyula	T 11, G 11 11 7	II: V 40, V 41, S 32 14 7 14	4/5
Ki 12	Sajó-Keszi Gömör, Tornalja	Kr 12, J 1, J 7 5 15 6	II: H 1 15	9/1
Ki 13	Tisza-Keszi Borsod	T 9, Kü 12 4 8		8/0
Ki 14	Répás-Keszi psz. Nagyszalonta			0/0

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
Ki 15	Nemes- és Oláh-Keszi Szilágy			0/0
Ki 16	Mező-Keszü Kolozsvár DK			0/0
Ki 17	Delne-Keszi Sáros, Sóvár	Ki 18 15	II: Ká 16b 10	1/1
Ki 18	Keszi-Les Sáros, a Tapoly m.	Ki 17 15		1/0
Ki 19	Nagy-Keszi Bács, Petrőc	Ki 20, Ki 21, Kü 21, Kü 20, Kr 30A, Kr 29, T 16 4 5 3 6 13 14 13	II: Ö 8 13	21/1
Ki 20	Kis-Keszi psz. Bács, Petrőc D	Ki 19, Ki 21, Kü 20, Kr 20, T 16 4 5 4 13 11	II: Ö 8 10	17/3
Ki 21	Bul-Keszi Bács, v. K.	Ki 19, Ki 20, Kü 21, Kü 20, T 16 5 5 7 9 8	II: Ö 8 9	19/3
Ki 22	Keszinci Valkó		II: S 39 10	0/3
Ki 24	Bátor-Keszi Esztergom	Kü 25, Ki 25, Kü 24 8 11 13	II: H 7 13	5/1
Ki 25	Kurta-Keszi Komárom v. ÉK	Ki 26, Ki 24 9 11	II: H 7, Ö 28 3 6	4/8
Ki 26	Vár-Keszi + Komárom v. K	Ki 26, Kü 24, M 18 9 12 13	II: Ö 10, H 7, Ö 28 9 6 3	5/10
Ki 27	Nagy-, Kis-Keszi Komárom v. Ny	M 18, M 19 9 13	II: Ö 10 12	4/1
Ki 28	Bán-, Kis Keszi Érsekújvár É	M 15, M 16, Kr 31 2 9 15		9/0

Ki 29	Mező-Keszi psz. Nyitra, Ürmény	M 15, M 16, J 15, T 17, Kr 31, M 17, G 28 15 13 14 5 7 11 15	II: Bcs 26 8	13/3
Ki 30	Hydrad-Keszi Nyitra, Család m.	G 28, G 27, M 17 7 15 15	II: Ká 1, B 52 5 10	5/8
Ki 31	Buda-Keszi Buda-Ny	N 19, J 16, J 17, M 21, M 22, J 18, Kü 34 4 9 11 13 14 11 15	II: Ko 117, Ká 5, Ö 11, Ö 25 9 14 5 9	13/12
Ki 32	Sár-Keszi Sz. fehérvár Ny	J 19, N 21, Kr 33 6 15 3	II: B 55, B 42, L 4, S 22 4 13 4 3	9/16
Ki 33	Pap-Keszi Veszprém, Fűzfő	Kr 35, Kr 34, J 19 13 9 13	II: B 55, B 42, B 16, Ö 14, Ö 15, L 4 15 5 7 12 13 14	5/12
Ki 34	Gyula-Keszi Zala, Tapolca	G 37 15	II: Ö 16b, Ö 16a 7 9	1/6
Ki 35	Kis-, Nagy-Keszi + Zala, Csabrendek m.	M 31, J 20 7 9	II: Tá 73, S 47, V 72 8 10 14	6/7
Ki 36	Magyar-Keszi Tolna, Ozora Ny	N 22, M 24, Kr 36, Kr 37, Kr 38 5 8 10 15 15	II: B 17, S 17 8 13	13/4
Ki 37	Kesző-Hidegkut Tolna, Tamási K		II: Sz 94b, Sz 94a, B 21, Tá 83, Ká 84 9 11 8 10 13	0/11
Ki 38	Keszü Pécs D	M 29, Kr 41 5 6	II: Sz 92, V 79, Ko 80 13 4 11	8/7
Ki 39	Vár-, Egyházas-Kesző Vas- és Soporon	G 40, T 24 14 5		6/0
Ki 40	Keszi + Balaton, szt. György	Kr 43, Kr 46 8 8	II: S 38, Ö 27, B 18 1 9 8	6/11
Ki 41	Kesző Somogy, Toponár	G 39, Kr 44 15 12	II: Ö 37, Ö 18, B 48 14 9 13	2/5
Ki 42	Keszín + Nagykanizsa DK	Ki 49 12	II: B 24, S 23 8 9	1/6
Ki 43	Keszi + Zala, Nova m.	M 32, Kr 49 3 7	II: S 48, Ká 74 14 13	8/2

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
Ki 45	Kezy + Hont, Borfő	Kr 4, G 4, Ki 5, T 4 5 7 13 12	II: V 6, Tá 121 6 15	10/4
Ki 47	Szirák-Keszi Nógrád, Erdőkürt	Kü 7, M 1, Kr 2, Kr 3 4 11 15 15	II: Bc 1, V 4 10 14	8/4
Ki 48	Keszővölgy szőlő Győr, Felpéc	M 30, T 20, G 40 14 13 11	II: S 5, S 3, V 70 11 13 11	3/3
Ki 49	Gyura-Keszi szántó Zala, Nagybakónak	Ki 42 12	II: S 34, S 49 3 12	1/6
Ki 50	Keszi-Kut Somogy, Karád D	Kr 40 2	II: B 39, Ká 73b, B 19 6 2 15	5/9
		Összesen: 303	II: 209	Átlag: 6,4/4,5

Megjegyzések:

Ki 47-hez: Kniezsa adattárában H 13 alatt szerepel, de térképéről lemaradt (id. m. 460)

Ki 48-hoz: Pesty 20.290

Ki 49-hez: Zala megye földrajzi nevei 545.

Ki 50-hez: Somogy megye földrajzi nevei 219.

Az 1739-ből származó Keszy Rétye adat (Schram: XVI–XVIII. századi földrajzi nevek, 131. Bp. 1973.) nem Németi, hanem Ór határára vonatkozik. Mindaddig személynévi eredetre kell gyanakodnunk, amíg egy korábbi adat nem bizonyítja 'Kezy' falu létezését e tájon, Ungban.

Az 1393-ban említett pozsonymegyei Kezew (ZsiO. I. 340.) Csataj és Nyárasd között egy 45 km hosszú szakaszon kereshető. Nem vehettük föl.

A Keszi bányatelephoz a nógrádi Kisterenyén az 1882-es helységnévtár adata önmagában nem elegendő.

A dunaradványi „Zsitva Kesz”-t Kurtakeszi tőszomszédságában nem tekintettük az utóbbival egykorú, de önálló településnek.

A Száraz-Vizes-Kesző völgy a Mátrában (Pesty 19.115) a vadalmára (keszőce, kesző) utaló helynév és nem a keszi törzsre.

A Kálmánd határában 1436-ban említett „Keetchokaskezy” (Maksai: A középkori Szatmár megye 155. Bp. 1940.) inkább 'két Csókás köz'i'-nek értelmezhető.

Szarka Gyula munkájában (A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában, 82, Vác 1940.) felsorol egy „Kezy”-t Pest megyében 1680-ból, közelebbi helymeghatározás nélkül.

Ha valaki a Márki Sándor által Arad megyében 1553–61-ből idézett „Revkecz, Revekcs” nevet Révkeszinek olvassa, mint ahogy erre már példa volt, az a Berkest is Bérkeszinek tarthatja.

Szászkézd nevének keszi eredete is fölmerült már a szakirodalomban, mint eshetőség. (Kniezsa, Kiss Lajos). Miután az okleveles alak Kyzd, sokkal inkább Kisgye régi Kizdia (Csánki I. 761) alakjával függ össze, mint keszivel, nem minősíthetjük törzsnév eredetűnek.

BERÉNY

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
B 1	Karancs-Berény Nógrád, Salgótarján	Ki 7, T 5 4 9	II: S 7, B 47 9 8	8/6
B 2	Kis-, Nagy-Biriny Borsod, Múcsony	Kr 13 12		1/0
B 5	Jász-Berény Jászág	Kr 24 10	II: Ö 2 15	3/1
B 6	Mező-Berény Békés	Kr 25, M 11b, M 13 9 10 12	II: L 11 15	7/1
B 12	Temes-Berény Temes, Csák	Kr 6, J 3 10 13		4/0
B 13	Berény Hunyad, Szászváros		II: Sz 53 12	0/1
B 14	Lovas-Berény Székesfehérvár ÉK	N 21, N 20, Kr 51 12 12 13	II: Ká 88, S 42 12 15	3/2
B 15	Csák-Berény Székesfehérvár ÉNy	Kr 32, N 21, Kr 51 3 12 13		7/0
B 16	Vörös-Berény Veszprém	Kr 35, Kr 34, Ki 33 7 11 7	II: Ö 14, Ö 15, B 42 5 6 12	7/9
B 17	Nagy-Berény Siófok DK	M 24, Kr 36, Ki 36, N 22 5 6 8 9	II: S 17, H 5 5 11	14/6
B 18	Balaton-Berény Keszthely DK	Kr 46, Kr 43, Ki 40 15 14 8	II: Ö 27, S 38 6 7	5/6
B 19	Kis-Berény Lengyeltóti D	Kr 43, Ki 50 12 15	II: Bc 40, Tá 119, B 38, Ö 34 14 12 5 8	2/10
B 21	Diós-Berény Tolna, Varsád Ny	Ki 37 8	II: Tá 83, Ká 84, Sz 95 3 4 14	3/11
B 23	Iklan-Berény Sopron, Csepreg ÉK	Kr 45, M 33 7 12	II: S 4 3	4/5
B 24	Iharos-Berény Nagykanizsa DK	Ki 42 7	II: S 23 7	3/3

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
B 41	Berényvár Gömör, Felsőhangony	J 1 5	II: S 33, H 1, L 2, L 1 3 13 13 12	5/8
B 42	Berhida Veszprém	Ki 33, J 19, Kr 34, Ki 32, M 23 4 9 10 13 15	II: B 16, S 22, L 4 11 14 9	13/5
B 31	Borsos-Berény Nógrád, Pusztaberki	J 2, Ki 1, N 1 7 12 15	II: S 11, B 49 6 8	5/6
B 48	Berenye Somogy, Kaposgyarmat	G 39, Kr 47, J 23, Ki 41 2 15 13 13	II: Ká 77, Ö 37, Tá 122 5 14 13	8/7
B 49	Pusztá-Berény Nógrád	J 2 7	II: S 11, B 31 3 8	3/8
B 50	„Beryn” + Komárom, Ekecs	M 19, Kü 32, N 16 4 13 4		11/0
B 52	Berényhegy külter. Érsekújvári j.	G 28, M 17, T 17, Kr 31, G 27, Ki 30 6 15 14 11 4 10	II: Ká 1, B 26 3 10	14/8
B 53	„Berhen” + Nyitra, Vágsellye	J 15, Ki 29, M 16, Kü 31 2 12 15 13		8/0
B 54	Berényvár dűlő Esztergom, Mogyorósbánya	T 18, G 36, N 29 12 12 6		5/0
B 55	„Beren” + Fejér, Nádasladány	J 19, Ki 32, Kr 33, Ki 33, M 23 3 4 6 15 13	II: L 4, B 42 2 10	15/8
B 56	„Beren” + Somogy, Igal	Kr 44 5	II: Sz 93, O 1, Ö 18, Ö 37, H 17 14 3 8 8 12	5/13
		Összesen: 163	II: 124	Átlag: 6,3/4,8

Megjegyzések:

B 52-höz l. 1: 75.000 arányú térképet Dicskétől Ny-ra. Előfordul 1570: Nagy Gerin, Kis Berin (Fekete L. 152 l. jegyzet)

B 53-hoz: + 1138: Buren, 1214: Berhen (Pais 24.)

B 54-hez: 1193: Biren, MES 1.145 és Pesty: 14/3.7.

B 55-höz: 1283: Beren, ÁUO 4. 259

BERENCs

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
Bc 3	Száraz-Berencs Abaújvár, Szikszó	Kr 14, Kr 17, Kr 13 4 8 9	II: Bc 4, Bc 35, S 43 11 10 13	11/5
Bc 4	Berencs Abaújvár, Gagybátor	Kr 15, Kr 14, Kr 13 15 13 15	II: B 3, S 43 15 5	3/6
Bc 26	Berencs Nyitra v. D	T 17, Kr 31, Ki 29, G 27, G 28, M 17 3 3 8 11 7 8	II: B 52, Ká 1 10 11	20/4
Bc 37	Rétköz-Berencs Szabolcs, Kisvárdá		II: Tá 19, Ká 21 11 13	0/2
Bc 39	Berencse psz. Somogytúr	Kr 40, Ki 50 3 6	II: B 19, Ká 73b 15 4	8/6
Bc 40	Berencse psz. Somogy, Osztopán	Ki 41 15	II: B 19 14	1/1
Bc 47	Berencs Somogy, Szigetvár		II: Ká 115 14	0/1
		Összesen: 43	II: 25	Átlag: 6,1/3,6

ÖRS

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
Ö 1	Örsúrvára Borsod, Kács	N 4 15		1/0
Ö 2	Tarna-Örs Heves	J 8 9	II: V 3, B 5 6 15	3/4
Ö 3	Sajó-Örs Borsod	Kü 12, T 9, N4, M 6 10 13 15 9		8/0
Ö 5	Tisza-Örs Heves	T 22 8	II: Tá 23 15	3/1
Ö 6	Örs síkja Csanád, Makó	N 10 15	II: L 12 10	1/3
Ö 7	Ürs psz. Torontál, Valkány	Kr 26, T 14 4 14	II: L 12 15	6/1
Ö 8	Ürös psz. Bács, Palánka	T 16, G 22, N 11, Ki 20, Ki 21, Kü 20 4 8 12 10 9 13	II: S 40 15	14/1
Ö 9	Örs + Bodrog, Dunapart	N 23, N 26, J 21 15 13 6		5/0
Ö 10	Örs-Ujfalu Komárom v. Ny	Ki 27, M 18, Ki 26 12 7 8	II: Ö 28, H 7 12 15	7/2
Ö 11	Buda-Örs Buda DNy	Ki 31, N 19, J 16, J 18 5 9 9 15	II: Ko 117 9	12/3
Ö 12	Alsó-Örs psz. Fejér, Mány	J 18, G 36, T 18, Ki 34, N 29, Kü 35 9 6 14 15 10 4		16/0
Ö 13	Mező-Örs Győr v. DK	N 25, T 19, T 20 8 15 10	II: S 41, S 5, V 70, V 71, Tá 69 14 10 15 15 9	7/9
Ö 14	Felső-Örs Zala, B. füred É	Kr 35, Ki 33, Kr 34 6 13 15	II: Ö 15, B 16 3 5	5/10
Ö 15	Alsó-Örs Zala, Balaton	Kr 35, Ki 33 9 13	II: Ö 14, B 16 3 7	4/8
Ö 16a	Kővágó-Örs Zala, Balaton	Ki 34, G 37 9 9	II: Ö 16b, S 35 4 9	6/8

1020

TÖRÖK SANDOR

Ö 16b	Kis-Örs Zala, Balaton	Ki 34, G 37 8 14	II: Ö 16a, S 35 4 13	4/6
Ö 17	Örs psz. Fejér, Pusztaegres		II: S 24, Ká 87 11 14	0/2
Ö 18	Rác-Örs Somogy, Szt. Gáloskér	Kr 44, Ki 41 4 9	II: B 56, O 1, Ö 37, H 17 9 9 9 15	8/10
Ö 25	Örs + Pilis(Ó-Budaörs)	J 16, J 17, M 21, N 19, M 22, Ki 6, Ki 31, 8 3 4 5 6 11 9 Kü 34 13	II: Ká 5 5	26/5
Ö 26	Örs + Temesvár DNy		II: S 15 4	0/5
Ö 27	Vörs Somogy, Balaton	Ki 40, Kr 46 9 15	II: S 49, B 18, S 38 13 6 9	4/7
Ö 28	Örsi psz. Komárom, Hetény	Ki 26, Ki 25, Kü 24, M 18 3 7 12 15	II: Ö 10, H 7 12 4	10/6
Ö 30	Örsed + Nagykőrös K	J 11, Kü 17, T 15 7 13 14	II: S 4, V 34 15 15	5/2
Ö 31	Örs + Szatmár, Nagykároly		II: Ko 24a 10	0/3
Ö 32	Örs + Szilágy, Zilah			0/0
Ö 33	Örs + Tolna, Dunaföldvár	Kr 42 15		0/1
Ö 34	Örs Somogy, Lengyeltóti	Kr 43 10	II: B 38, B 19, Ö 16b, Ö 16a 2 8 14 15	3/10
Ö 35	Örs + Szepes, Korompa			0/0
Ö 36	Orsova Krassó-Szörény			0/0
Ö 37	„Vrsi” + Somogy, Fonó	Kr 44, G 39, Kr 47 11 15 12	II: B 48, Ö 18, B 56, Tá 82, H 17, O 1 14 12 8 13 9 11	3/10
		Összesen: 162	II: 116	Átlag: 5,2/3,7

VARSÁNY

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
V 3	Varsány Heves, Visznek	J 8 7	II: Ö 2 5	3/5
V 4	Varsány psz. Pest, Hatvan	M 1, Kü 7, Ki 47 15 15 14		3/0
V 6	Varsány Hont, Léva K	G 4, Kr 4, Ki 5, Ki 45 8 2 9 6	II: Tá 121 15	14/1
V 9	Varsány Nógrád, Szécsény	M 3, Kü 2, Kr 5, G 3, T 3, Kr 2 10 8 9 15 11 12	II: S 7 15	12/1
V 20	Varsány Szabolcs, Kisvárd		II: Ká 21, L 7, H 28, H 27 15 14 15 15	0/4
V 31	Varsányhely psz. Bihar, Sarkad	N 9, J 9, Kr 22, T 11 6 6 9 6		12/0
V 32	Varsány dűlő Bihar, Komádi	M 9, Kr 22 13 15		0/2
V 33	Varsányegyháza psz. Szolnok, Dévaványa	Kr 25 9	II: L 11 10	3/3
V 34	Tisza-Varsány külter. Szolnok, Rákóczi falva	J 11 10	II: Ö 30 15	3/1
V 37	Varsány Torontál, Törökkanizsa	T 14, Kr 26 7 15		4/0
V 38	Varsány Torontál, Bóka		II: Sz 48 13	0/1

V 40	Fazekas-Varsánd Arad, Kisjenő	Ki 11, G 11, J 6, T 8, Kr 11 14 12 6 11 13	II: V 41, S 32 11 13	7/2
V 41	Gyula-Varsánd Arad, Gyula	G 11, J 6, Ki 11 12 15 7	II: V 40, S 32 11 7	5/4
V 70	Liki-Varsány Győr, D	T 20, N 25, Ki 48 6 14 11	II: S 3, S 5, V 71 9 13 10	5/7
V 71	Veszprém-Varsány Veszprém, Zirc	T 20, N 25 6 8	II: S 3, S 41, V 70 14 3 10	6/9
V 72	Varsány + Vas, Jánosháza	J 20, Kr 35, M 31 10 14 9	II: S 2, S 37 10 4	7/8
V 78	Varsány dülő Baranya, Szt. István	M 28, M 27 3 11	II: Ká 115 11	6/1
V 79	Varsány + Baranya, Árpád	Kr 41, Ki 38, M 29 2 4 5	II: Sz 92, Ko 80 13 8	15/4
V 89	Varsány Fejér, Mártonvásár	N 20 12	II: Sz 96, V 90, Ká 88, S 42 6 15 10 9	1/10
V 90	Duna-Varsány Pest, Csepel D		II: V 89, Sz 96 15 14	0/2
V 119	Oszián psz. Ruma, Szerémség	M 40, T 26 7 10		6/0
		Összesen: 114	II: 63	Átlag: 5,4/3

Megjegyzés:

A Somogyban, 1276-ban említett 'Vosyan'-t (Kniezsa J 18) pontos hely hiányában mellőznünk kellett.

OSZLÁR

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
O 1	Aszlár + Somogy, Szt. Gáloskér	Kr 44 3	II: Ö 18, B 56, Sz 93, H 17 9 3 13 15	5/10
O 2	Oszlár psz. Pest, Sáp, Uri		II: S 14, L 16 11 15	0/2
O 3	Tiszaeszlár Szabolcs		II: L 6 2	0/5
O 4	Tiszaoszlár Borsod	Kü 12, T 9, Ki 13, M 6 3 5 10 14	II: Ö 3 9	14/3
O 5	Ozlar + Somogy, Balatonújlak	Kr 43, Ki 40, Kr 46 9 1 7	II: B 18, Ö 27, S 38 3 8 5	11/13
O 6	Ozlar + Temes, Fólya, Sipet	Kr 6, T 6, J 3, N 2 2 11 8 15	II: B 12 8	10/3
O 7	Ozlar Nógrád, Kékkő D	Ki 3, Ki 2, Kr 5 11 14 15		3/0
		Összesen: 43	II: 36	Átlag: 6,1/5,1

Megjegyzés:

Az O2 és O 7 helymeghatározása Györffy György helyszínvázlatai alapján vált lehetségessé.

BERCEL

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
Bc 1	Bercel Nógrád, Szirák	Kr 2, T 3, Kü 7, Ki 47 7 8 12 14		8/0
Bc 2	Cegléd-Bercel Pest		II: L 16 15	0/1
Bc 3	Bercel + Komárom, Tata	T 18, Kü 24 12 14		2/0
Bc 4	Bercel dűlő Abaúj, Szikszó	Kr 17, Kr 14, Kr 13 10 10 3	II: B 3 10	9/3
Bc 5	Tisza-Bercel Szabolcs	M 7 13	II: S 44 8	1/3
		Összesen: 20	II: 7	4/1,4

BEREND

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
			távolsága km-ben	
Bd 8	(Szamos-)Berend Szatmárnémeti		II: H 18 9	0/3
Bd 11	Nádas-Berend Kolozs, Kalotaszeg		II: S 19 12	0/1
Bd 22	Bőrönd Zalaegerszeg		II: S 16, Ká 117 9 7	0/6
Bd 32	Tószok-Berénd Veszprém, Devecser	J 20 15		1/0
Bd 44	Boros-Berend Arad, Borossebes			0/0
Bd 45	Berend-földe + Nógrád, Karancsalja	T 5, Ki 7, M 3 2 9 15	II: B 1, S 7, Ko 11 8 10 9	9/9
Bd 51	Berénd (ma Baranda) Torontál, Pancsova			0/0
		Összesen: 10	II: 19	Átlag: 1,4/2,7

TÁRKÁNY

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett) távolsága km-ben	értékszám I/II
T 1	Tel-Tárkány Heves, Eger		II: Ö 1 15 0/1
T 2	Mező-Tárkány Heves, Mezőkövesd DNY	M 8, J 8 12 14	2/0
T 16	Tárkány Abaújvár, Szepsi		II: H 2, L 5, Sz 15 6 9 14 0/7
T 18	Nagy-, Kis-Tárkány Zemplén, Csap Ny		II: Tá 19 10 0/3
T 19	Tárkány Szabolcs, Kisvárdá		II: Tá 18, L 7, B 37 10 10 11 0/7
T 23	Tárkány-foka Debrecen Ny		0/0
T 29	Kőrös-Tárkány Bihar		0/0
T 36	Tárkán psz. Csongrád, Derekegyháza	T 13, N 10 10 15	II: V 35 7 4/3
T 39	Tárkány + Temesvár ÉNy	M 4, G 9, Kr 7 3 10 12	II: Sz 47 15 9/1

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
T 69	Tárkány Komárom, Kisbér	T 19, N 25 13 11	II: Ö 13 9	2/3
T 73	Tárkány psz. Zala, Sümeg	Ki 34, Ki 35, J 20, M 31 15 8 14 14		6/0
T 82	Tárkány külter. Tolna, Ujdombovár	J 23, Kr 47 14 8	II: Ö 37, H 17, Ko 81a, Tá 122 13 7 15 9	4/8
T 83	Tárkány psz. Tolna, Szakály	Ki 37 10	II: S 36, Ká 84, B 21, V 85 15 6 3 9	3/12
T 119	Tárkány Somogy, Ordacsehi	Kr 43 15	II: Ö 34, Ö 16, Ö 16a, B 38, B 19 4 9 11 7 12	1/13
T 120	Tárkány Szatmár, Nyirmeggyes	Kr 19 15	II: H 20 5	1/5
T 121	„Tarkan” + Hont, Bagonya	Ki 5, Ki 45 13 15	II: V 6 15	2/1
T 122	Tárkány Somogy, Nagyberki	Kr 47, J 23, G 39 3 8 14	II: Ö 37, H 17, Ká 77, Tá 82, B 48 9 10 15 9 13	7/11
		Összesen: 41	II: 75	Átlag: 2,4/4,4

KÁLIZ

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
K 1	Kalász Nyitra v. K	G 28, M 17, G 27, T 17, Kr 31, Ki 20		II: B 26, B 52 10 3
		5	14 8 14 13 5	
K 5	Buda-Kalász Pilis	M 21, J 17, M 22, Ki 6, N 19, J 16, M 2, 2 4 5 6 10 11 11		II: Ö 25 5
		Ki 31, Kü 34 15 15		
K 16b	„Kóház” + Sáros, Szedikert	Ki 17 10		3/0
K 17	Kaluzer Zemplén, Sárospatak	M 38 4		5/0
K 17a	Kaluza Ung, Vinna	Ki 49 15		1/0
K 21	Nyir-Kárász Szabolcs	Kr 18 10	II: Sz 22, B 37, V 20 13 14 15	3/3
K 25	Kárásztelek Szilágyosmlyó	II: S 12 11		0/1
K 73a	Karachfalva ma Kalos, Zala	II: Ko 75 3		0/5
K 73b	Keliz Somogy, Karád	Kr 40, Kr 38, Ki 50, Kr 37 3 15 2 14	II: B 39 5	12/5
K 74	Kálócfa Zalalövő	M 32, Ki 43, Kr 49 12 13 6		5/0

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
K 77	Karászfa ma Gálosfa, Somogy	G 39, J 23, Kr 47 3 12 15	II: B 48, Tá 122 5 15	7/6
K 81	Karász Baranya, Hosszúhetény	J 24 10	II: Ko 81a, H 9 7 11	3/4
K 84	Kalaznó Tolna	Ki 37 13	II: B 21, Tá 83 4 5	1/10
K 87	Kálóz Fejér, Sárbogárd		II: S 14, Ö 17 8 13	0/4
K 88	Kálózd psz. Fejér, Vál	N 20 12	II: Sz 96, V 89, B 14, S 42 12 10 12 4	1/8
K 115	Karász psz. Baranya, Okorág	M 28, M 27 9 12	II: V 78, H 10 11 14	4/2
K 117	Kálódfa Zala, Egervár		II: Ká 118, S 16, B 22 13 4 7	3/9
K 118	Kalocza psz. Vas, Győrvar		II: Ká 117, S 16 13 15	0/2
		Összesen: 84	II: 72	Átlag: 4,7/4

Megjegyzés:

A térképünkön háromszög + K betűvel jelölt Káliz-eredetű helyeket táblázatainkban kénytelenek vagyunk Ká-val írni – háromszög hiányában – nehogy sok egyéb K kezdőbetűs törzsnévvel összetéveszthetők legyenek.

KOZÁR

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
Ko 10	Kozárd Nógrád, Szirák	T 3, Kr 2 14 12		2/0
Ko 11	Kazár Salgótarján D	T 5 7	II: B 45 9	3/3
Ko 24a	Kozár Szatmár, Nagykároly		II: Ö 31 10	0/3
Ko 42	Kozárvár Szolnok-Doboka			0/0
Ko 72a	Kazár psz. Vas, Söpte	N 27 14		1/0
Ko 75	Kozár psz. Zala, Bánok-Szt. Gy.		II: Ká 73a 3	0/5
Ko 80	Nagykozár Baranya	M 29, Kr 41, Ki 38 8 6 11	II: Sz 92, H 9, V 79, H 8 12 10 15 15	7/8
Ko 81a	Egyházas-Kozár Baranya, ÉNy	J 24 10	II: Tá 82, Ká 81 15 8	3/4
Ko 117	Kozár Pilis, Bia	Ki 31, N 19, J 18, Kü 35 9 13 10 15	II: Ö 11, Ö 12, S 42, V 89 9 15 13 14	6/6
		Összesen: 22	II: 29	Átlag: 2,6/3,2

SZÉKELY				
jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
Sz 15	Székely-tó Abaújvár, Péder		II: L 5, H 2, Tá 15 9 10 14	0/7
Sz 22	Székely Szabolcs, Nyiregyháza	Kr 18, M 7 9 10	II: Ká 21, S 44 13 13	6/2
Sz 24	Székelyhid Bihar	N 7 10		3/0
Sz 27	Székelytelek Bihar, Nagyvárad			0/0
Sz 43	Székelyáj Kisszék, Doboka	J 13 10		3/0
Sz 45	Székelyó Kolozs, Bánffyhunyard			0/0
Sz 46	Székelyszeg= =Temes Székeskút		II: Sz 47 15	0/1
Sz 47	Bor-Székely + Temesvár ÉNy		II: T 39, Sz 46, S 9 15 15 15	0/3
Sz 48	Székelytelke + Torontál, Csák		II: V 38 13	0/1
Sz 49	Székely + Temes, Fehértemplom			0/0
Sz 50	Felső-Székely + Temesvár ÉK	J 4, G 9, Kr 7 5 10 12		9/0
Sz 52	Seculului hegy Hunyard, Lunkány			0/0
Sz 53	Székely-Süly patak Hunyard, Bencenc		II: B 13 12	0/1

Sz 54	Secului hegy Torda, Aranyosbánya	M 34 12	II: Sz 115 11	1/1
Sz 57	Székely + Szerém, Nikince		2	0/0
Sz 58	Sekulinci Verőce, Papuk hg. É		1	0/0
Sz 62	Székelyfalva Pozsony, Sasvár			0/0
Sz 90	Székely-erdő Somogy, Böhönye			0/0
Sz 92	Székely-szöllő Baranya, Úrög	M 29, Ki 38, Kr 41 8 13 14	II: V 79, Ko 80, H 9 13 12 14	5/3
Sz 93	A.- és F.-Székely Tolna, Szakcs		II: S 36, B 56, O 1 5 14 13	0/7
Sz 94	Nagy-Székely Tolna, Simontornya	Ki 37 11	II: Sz 95 4	1/5
Sz 95	Kis-Székely Tolna, Simontornya	Ki 37 9	II: B 21, Sz 94 14 4	3/6
Sz 96	Székely + Fejér, Tárnok		II: Ko 117, Ö 11, V 90, V 89, S 42, Ká 88 14 15 14 6 8 12	0/10
Sz 115	Székelykő Torda-A. Torockó		II: Sz 54 11	0/1
		Összesen: 31	II: 48	Átlag: 1,2/1,9

Megjegyzés:

Sz 54 csak akkor tekinthető székely eredetűnek, ha egy Vărful Seculului-ra 'Székelyek hegyé'-re vezethető vissza, ami Aranyosszék közelében feltehető.

SÁG

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
S 1	Ság Nyitra, Galgóc	Kü 30, Kü 29 8 10		6/0
S 2	Alsó-Ság Vas, Sághegy		II: G 72, S 47 10 14	0/4
S 3	Bakony-Ság Veszprém, Pápa	Gy 40, Ki 48, T 20 12 13 15	II: V 71, V 70 14 9	3/4
S 4	Felső-Ság Sopron (ma Simaság)	Kr 45, M 33 7 9	II: B 23 3	6/5
S 5	Győr-Ság Győr D	M 30, T 20, N 25, Ki 48 10 8 14 11	II: Ö 13, V 71, V 70 9 13 8	8/7
S 6	Ipoly-Ság Hont	T 4, N 1, J 2, Kü 44 13 13 15 15		4/0
S 7	Karancs-Ság Nógrád, Szécsény	Kü 2, T 5, M 3, Ki 7 13 11 6 5	II: V 9, B 1, B 45 15 10 10	10/7
S 8	Magyaró-Ság Torda-A. Alsójára			0/0
S 9	Német-Ság Temes, Ujarad	T 7, Kr 8 10 11	II: Sz 47 15	4/1
S 10	Olló-Ság Krassó-Sz. Lugos			0/0
S 11	Rét-Ság Nógrád	J 2, Kü 44 8 15	II: B 31, B 49 6 3	4/8
S 12	Sarma-Ság Szilágy, Zilah		II: Ká 25 11	0/1
S 13	Szombat-Ság Bihar, Magyarcséke			0/0
S 14	Tápió-Ság Pest, Nagykáta		II: L 16 7	0/3

S 15	Temes-Ság Temesvár		II: Ö 26 4	0/5
S 16	Ságod Zalaegerszeg		II: S 48, B 22, Ká 117, Ká 118 12 10 4 15	0/10
S 17	Ságvár Somogy, Tab	Kr 36, M 24, Ki 36, N 22 6 8 13 15	II: H 32, B 17 6 5	8/6
S 18	Csik-Ména-Ság Csik			0/0
S 19	Sas-Ság Kolozs, Nádásmente		II: B 11 12	0/1
S 21	Szarvas-Ság Arad, Máriaradna			0/0
S 22	Ság hg. és psz. Fejér, Sárszentmihály	Kr 23, Ki 32, J 19, M 23, N 21 2 3 7 15 14	II: B 42, B 55, L 4 14 4 5	15/11
S 23	Ság psz. Somogy, Liszó	Ki 42 9	II: B 24 7	3/3
S 24	Besenyő-Ság + Fejér, Káloz		II: Ká 87, Ö 17 8 11	0/4
S 25	Széna-Ság Vas, Körmend	G 41 6		3/0
S 26	Ság Nagyszében külvárosa			0/0
S 27	Ság psz. Verőce, Valpó			0/0
S 28	Ság psz. J. NK-Szolnok, Tiszaug	Kü 17 4		5/0
S 29	Ölyves-Ság Hunyad, Nándorválya			0/0
S 30	Ságod Bács-Bodrog, Sükösd			0/0

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett) távolsága km-ben	értékszám I/II	
S 32	Ság + Békés, Varsány, Pél, Elek	Ki 11	II: V 41, V 40 7 13	1/4
S 33	Daru-Ság Gömör	J 1 3	II: B 41, H 1, L 2, L 1 3 12 12 12	5/8
S 34	Ság + Zala, Kanizsa, Ujudvar	Ki 42, Ki 49 15 3		6/0
S 35	Ság psz. Zala, Akali-Zánka	G 37 8	II: Ö 16a, Ö 16b 9 13	3/4
S 36	Ság psz. Tolna, Pári	Kr 38 15	II: Sz 93 5	1/5
S 38	Sági tó Somogy, Kéthely	Kr 43, Ki 40, Kr 46 8 1 7	II: B 18, Ö 27 8 9	11/6
S 39	„Zabad-Ság” + Valkó, Gabos	N 13, Ki 22 7 10		6/0
S 40	„Zabadh-Ság” Valkó, Atya(=Szarengrad)	J 14, G 22, N 11 6 9 12	II: Ö 8 15	7/1
S 41	Ság psz. Veszprém, Sikátor	T 20, N 25, T 19 10 7 14	II: Ö 13, Ö 25, V 71, V 70 14 8 3 10	6/10
S 42	Ság + Fejér, Kuldó-Tordas	N 20 14	II: B 14, V 89, Sz 96, Ká 88, Ko 115 15 8 8 4 13	1/13
S 43	Saagh + Abauj-T. Gygyvendégi	Kr 15, Kr 14 10 13	II: B 4, B 3, Ö 27 5 13 13	4/7

S 44	Ságszeg (stb) Szabolcs, Nagyalás	M 7 5	II: Bc 36 8	5/3
S 45	Ság= = Hont, Ipolytölgyes	Ki 4, G 5, G 6, M 39, Kü 44 2 7 12 10 9		15/0
S 47	Ság psz. Vas, Karakó	M 31, Ki 35, J 20 7 10 9	II: S 2, V 72 14 4	9/6
S 48	Ság-hegy Zala, Sárhida	Ki 43 14	II: S 16 12	1/1
S 49	Ságod psz. Zala, Garabonc	Ki 49 12	II: S 34 12	1/1
S 50	Telek-Ság Udvarhely, Zetelaka			0/0
		Összesen: 162	II: 157	Átlag: 3,5/3,4

Megjegyzés:

S 18 eredetileg *Ménes-ság*. I. 1567: Menessagh, 1770: Méneság (Wagner: Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen, 1977 Köln.) Nem vettük föl a *Hassaag*, *Harság* (Cs. I. 296) és Hassagh, Hassag Hásságy (Pld.: Gy. I. 314 és Cs. II. 489.) néven említett helyeket, mert ezek a hárs, eredetileg has, hass (1158/1323/1403: Hasfa, 1335: hassufo TESZ II. 63.) és ágy összetételei, akárcsak Szil + ágy = Szilágy. Mellőztük a szatmári *Buságot*, mely 1685-ben bukkan fel a korábbi Bwyakfalwa helyett. Aligha tartozhat ide a csongrádmegyei *Nagy- és Kis-Királyság* (1461: Kiralsaag). Ezt a nagy birtokot Szilágyi Mihály nevezte így el, amikor birtokába került. Az 1193-ban említett „Sag berk” véleményünk szerint a fejér-megyei Isztimértől DNY-ra lévő Sár-berek elírása lehet. A baranyai *Ózsák* pusztát és az egykori *Sákosfalura* emlékeztető Zsákos dűlőt Rózsafa határában (I. Horváth J. Gyula és Timár György: XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyéről 445. és 446., Pécs 1973.) nem tekintjük Ság-származékoknak a Csánkinál említett Sagwsfalwa (II. 520.) ellenére sem. Több régi Ság helyét okleveles említés ellenére sem tudta meghatározni Karácsonyi, Csánki, s így mi sem. A Fejér által idézett *Gasság*, *Gaszág* CD 9/1: 598, 600) semmi esetre sem vonatkozhat egy gaz Ság-ra.

HETÉNY

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)				értékszám I/II
		távolsága km-ben				
H 1	Hetényfő Borsod, Sajóvárkony	Ki 12, Kr 1, J 1				
		15	6	10	II: L 2, S 33, B 41	7/7
					3 12 13	
H 2	Hetény Torna, Debrőd				II: Tá 16, L 5, Sz 15	0/9
					6 10 10	
H 4	Hetény-egyháza Kecskemét					0/0
H 5	Hetény Ugocsa, Nagyszőlős					0/0
H 7	Hetény Komárom város ÉK	Ki 26, Ki 25, Kü 24, Ki 24			II: Ö 28, Ö 10	12/6
		6	3	9 13	3 15	
H 8	Lovász-Hetény Baranya, Pécsvárad K				II: H 9, Ko 80	0/4
					9 11	
H 9	Hosszú-Hetény Pécsvárad Ny	M 29, Kr 44, Sz 92			II: Ká 81, Ko 80, H 8	3/7
		15	15	14	12 10 9	
H 10	Heténye dűlő Baranya, Zaláta	M 27			II: Ká 115	3/1
		9			14	

H 11	Hetény + Baranya, Töttös	J 22 11			1/0
H 17	Hetény psz. Somogy, Kapospula	Kr 47 11		II: O 1, Tá 122, Tá 82, Tá 3, Ö 39, B 56 15 10 7 9 9 12	1/14
H 18	Hetény külter. Szatmár, Aranyosmeggyes			II: B 8 3	0/5
H 20	Hetény (ma Hodász) Szatmár	Kr 18 15		II: Tá 120 5	1/5
H 22	Hetény Torontál, Zsombolya			II: H 31 9	0/3
H 27	Hetyen Bereg, Mezőkaszony			II: L 7, V 20 12 15	0/2
H 30	Hetén Zemplén, Tállya	Kr 16, Kr 17 9 12			4/0
H 31	Hetény psz. Torontál, Kécsa			II: H 22 9	0/3
H 32	Hetény + Somogy, Jut-Ságvár	Kr 36, M 24 9 13		II: S 17, B 17 6 11	4/4
		Összesen: 35		II: 70	Átlag: 2/4,1

LADÁNY

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
L 1	Ladány tanya Borsod, Járdánháza	Kr 1, J 1 12 14	II: L 2, S 33, B 41 8 12 12	2/5
L 2	Ladány völgy Borsod, Sajóvárkony	Kr 1, J 1 6 11	II: L 1, S 33, B 41 8 12 13	4/5
L 4	Nádasd-Ladány Fejér	Ki 32, Kr 33, J 19, Ki 33, M 23 3 7 3 14 14	II: S 22, B 42, B 55 5 9 2	15/13
L 5	Ladányi rét Torma, Csécs		II: H 2, Tá 16, Sz 15 10 9 9	0/9
L 6	Tisza-Ladány Szabolcs, Tokaj D			0/0
L 7	Mező-Ladány Szabolcs, Kisvárda		II: Tá 19, H 27, V 20 10 12 13	0/5
L 9	Jász-Ladány Szolnok É	Kü 15, Kr 24, M 12 5 14 5		7/0
L 10	Püspök-Ladány Hajdú	N 5 5		5/0

L 11	Körös-Ladány Békés	Kr 25, M 11b, M 11a 10 13 15	II: V 33, B 6 10 15	5/4
L 12	Ladány psz. Torontál, Kiszombor	J 12 14	II: Ö 6, Ö 7 10 15	1/4
L 14	Ladány-Bene Kecskemét		II: H 4 15	0/1
L 16	Ladány psz. Pest, Pánd		II: S 14, Bc 2 7 15	0/4
L 17	Ladány Szabolcs, Nagykálló			0/0
		Összesen: 39	II: 50	Átlag: 3/3,9

Megjegyzés:

Az a tény, hogy az 1222-től kezdődően egy századon át *Nadan*, *Nadany*, *Nadam*-nak nevezett helységből (Györffy I. 511.) végül *Körös-Ladány* lett, önmagában is problematikus. Semmiképp sem vezethet arra a következtetésre, hogy a Privígye környékén 1344-ben említett *Nadan*, később *Nedanóc* vagy az Ugocsában 1698-ból ismert *Nadán hát egy-egy Ladányt* rejteget.

Mellőztük a Lodányokat (a Mezőtárkány melletti Besenyő határosaként 1278-ban említett Lodant és a gömöri, 1774-től adatolt Lodányt), a Ludányokat (Nyitrában, Nógrádban, Hevesben, Beregben és Barsban, holott az utóbbi az újkorban magyar ajkon Ladánnyá alakult) és a Ládonyokat (Nemesládony és Pórládony – 1234 : Ladun) mert az első kettő a Ludány nemzetség nevével a harmadik pedig a Bulcsútól származó Lád nemzetség nevével függ össze, mint annak locativus-a. A varasdi Ladanye sem lehet Ladány-eredetű, hiszen csak 1808-ban bukkan föl (Lipszky).

S Z E N T M I H Á L Y (röv.:Sz. Mi.)

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett) távolsága km-ben	értékszám I/II
Sz. Mi. 1	Almás-Sz. Mi. Kolozs, Hidalmási j.		0/0
Sz. Mi. 2	Alsó-Felső-Sz. Mi. Torda, Tordai j.		0/0
Sz. Mi. 3	Sz. Mi. puszta Veszprém, Nagyvázsony m.	G 37 8	II: S 35 12 3/1
Sz. Mi. 4	Béga-Sz. Mi. Temes, Központi j.	M 4 14	II: Ö 26, S 15, Tá 39 10 9 15
Sz. Mi. 5	Német-Sz. Mi. Temes, Közp. j.		II: Ö 26, S 15 13 13 1/7
Sz. Mi. 6	Büd-Sz. Mi. Szabolcs, Dadai j.		II: O 3, L 6 12 12 0/2
Sz. Mi. 7	Csik-Sz. Mi. Csik, Szépvizi j.		0/2
Sz. Mi. 8	Kis-Sz. Mi. Vas, Felsőőri j.	N 27 12	0/0
Sz. Mi. 9	Nagy-Sz. Mi. Vas, Felsőőri j.	N 27 12	1/0
Sz. Mi. 10	Magyar-Sz. Mi. Torontál, Nagybecskereki j.		1/0
Sz. Mi. 11	Mező-Sz. Mi. Kolozs, Mezőörményesi j.		0/0
Sz. Mi. 12	Nádas-Sz. Mi. Kolozs, Nádasmenti j.		II: B 11, S 19 4 9 0/0
Sz. Mi. 13	Puszta-Sz. Mi. Vas, Németújvári j.		0/8
Sz. Mi. 14	Rába-Sz. Mi. Győr, Sokoróaljai j.	Ki 48, G 40 13 14	0/0

Sz. Mi. 15	Rákos-Sz. Mi. Pest, Gödöllői j.	J 16, M 22, M 21, Ki 6 10 10 13 12	II: Ka 15 14	8/1
Sz. Mi. 16	Sz. Mi.-hegy Somogy, Örtilos m.		II: S 23 11	0/1
Sz. Mi. 17	Székely-Sz. Mi. Udvarhely, Keresztúri j.		II: S 50 15	0/1
Sz. Mi. 18	Turóc-Sz. Mi. Turóc, Stubnyafürdői j.			0/0
Sz. Mi. 19	Vas-Sz. Mi. Vas, Szentgotthárdi j.	G 41 4 .	II: S 25 9	5/3
Sz. Mi. 20	Vég-Sz. Mi. Torontál, Alibunári j.			0/0
Sz. Mi. 21	Zala-Sz. Mi. Zala, Pacsai j.		II: S 48 7	0/3
Sz. Mi. 22	Sz. Mi.-fa Pozsony, Dunaszerdahelyi j.	N 16, Kü 32 11 14		2/0
Sz. Mi. 23	Kerka-Sz. Mi.-fa Zala, Novai j.	M 32, K 43, Kr 49, Ká 74 8 11 7 9		7/3
Sz. Mi. 24	Zala-Sz. Mi.-fa Zala, Egerszegi j.		II: S 48, S 16, Bd 22, Ká 117 12 8 9 9	0/10
Sz. Mi. 25	Sz. Mi.-falva Sáros, Kiszebeni j.		II: Ká 16b 12	0/1
Sz. Mi. 26	Sz. Mi.-Ur Nyitra, Érsekújvári j.	M 15, T 17, G 27, G 28, Kr 34, 15 13 3 12 10	II: B 26, Ká 1, B 52 11 10 7	11/7
Sz. Mi. 27	„Zentmihal” + Csepelsziget, Csép. m.		II: V 90, V 89 6 11	0/4
Sz. Mi. 28	Sz. Mi.-i puszta Somogy, Rinyaszentkirály m.	T 21, G 42, M 35 7 3 4		13/0

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
Sz. Mi. 29	„Scentmihal” + Bihar, Megyes-Iklód	M 10, T 10, N 8, Kr 23a 2 8 8 13		12/0
Sz. Mi. 30	Pusztá-Sz. Mi. Csongrád, Szeged m.	T 27 10		3/0
Sz. Mi. 31	Sz. Mi.-fa pusztá Veszprém, Mezőkomárom m.	N 22, Ki 36 8 13	II: B 17, S 17 10 13	4/4
Sz. Mi. 32	Sz. Mi.-pusztá Hont, Szelléb m.	T 4, Ki 45 11 13	II: Tá 121, V 6 11 14	2/2
Sz. Mi. 33	„Puztascentmihal” + Bács, Kulpi m.	Kr 21, Ki 19, Kü 21, Kü 20, Ki 20, T 16, 4 4 5 10 7 12 Kr 30a 13	II: Ö 8 13	23/1
Sz. Mi. 34	Czobor-Sz. Mi. = Zombor			0/0
Sz. Mi. 35	„S. Michael” + Verőce, Diakovár m.			0/0
Sz. Mi. 36	„Zenthmyhal” + Szerém, Morovity m.			0/0
Sz. Mi. 37	Sz. Mi.-pusztá Somogy, Homok- szentgyörgy m.	M 35 15	II: B 47 15	1/1
Sz. Mi. 38	Sz. Mi.-fa Somogy, Gyöngyösmellék m.		II: B 47, Ká 115 10 11	0/4
Sz. Mi. 39	„Zenthmyhal” + Zala, Bánokszentgyörgy m.	M 32, Ki 43 15 15	II: S 34 15	2/1

Sz. Mi. 40	„Zenthmihal” + Zala, Nagykanizsa m.				0/0
Sz. Mi. 41	Sz. Mi.-puszta Zala, Sz. grót m.		II: Koz 75, Ká 73a 2 3		0/10
Sz. Mi. 42	Mihovlyán = Dráva-Sz. Mi. Zala, Csáktornya m.				0/0
Sz. Mi. 43	Csány-Sz. Mi. + Zala, Csány m.		II: Koz 75, Ká 73a 10 7		0/6
Sz. Mi. 44	Sz. Mi.-puszta Fejér, Adony m.				0/0
Sz. Mi. 45	Sz. Mi.-puszta Komárom, Nagyigmánd m.	T 19 11	II: Tá 69 8		1/3
Sz. Mi. 46	Sz. Mi.-falva + Baranya, Szigetvár m.	M 38 8	II: V 78, Ká 115 9 7		3/6
Sz. Mi. 47	Sz. Mi. Liptó, Németlipcsei j.				0/0
Sz. Mi. 48	Sz. Mi. Maros-Tisztes, Régeni alsó j.				0/0
Sz. Mi. 49	Sz. Mi.-halom Csongrád, Szentés m.		II: V 35, T 36 6 12		0/4
Sz. Mi. 50	Sz. Mi.-egyháza + Békés, Körösladány m.	Kr 25 14	II: V 33, L 11 9 5		1/8
		Összesen: 106	II: 104	3:	2,1/2,1

SZENTMÁRTON (röv. Sz. Má.)

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett) távolsága km-ben		értékszám I/II
Sz. Mi. 1	Aló-Sz. Má. Baranya, Siklósi j.			0/0
Sz. Má. 2	Kis-Sz. Má. Baranya, Siklósi j.	M 27 7	II: H 10 11	3/1
Sz. Má. 3	Belényes-Sz. Má. Bihar, Belényesi j.		II: Tá 29 6	0/3
Sz. Má. 4	Berettyó-Sz. Má. Bihar, Berettyóújfalusi j.	N 6, M 9 5 9		8/0
Sz. Má. 5	Borsod-Sz. Má. Borsod, Sajószentpéteri j.	Kr. 1 15	II: Tá 1, L 2, L 1 13 15 11	1/3
Sz. Má. 6	Csik-Sz. Má. Csik, Kászonalcsik j.		II: S 18 9	0/3
Sz. Má. 7	Dicső-Sz. Má. Kisküküllő			0/0
Sz. Má. 8	Felső-Sz. Má. Somogy, Barcsi j.		II: H 10 14	0/1
Sz. Má. 9	Gödre-Sz. Má. Baranya, Hegyháti j.	G 39, J 23, Kr 17 9 4 8	II: B 48, Tá 122, Ká 77 9 9 8	11/9
Sz. Má. 10	Győr-Sz. Má. Győr, Pannonhalma	M 30, T 20, N 25, Ki 48 13 6 12 12	II: Ö 13, V 70, V 71, S 5 10 10 15 3	6/12
Sz. Má. 11	Hegy-Sz. Má. Baranya, Sz. lőrinci j.	Ki 38, M 28, M 27 15 12 8	II: V 78 11	5/1
Sz. Má. 12	Hegyhát-Sz. Má. Vas, Körmendi j.	G 41 4	II: S 25 4	5/5
Sz. Má. 13	Herceg-Sz. Má. Baranya, Baranyavári j.		II: H 11 6	0/3

Sz. Má. 14	Homoród-Sz. Má. Udvarhely, Homoródi j.			0/0
Sz. Má. 15	Kak-Sz. Má. Szatmár, Szatmárnémeti j.		II: Bd 8, H 18 6 15	0/4
Sz. Má. 16	Kebele-Sz. Má. Zala, A. lendvai j.		II: Ká 74 15	0/1
Sz. Má. 17	Kemenes-Sz. Má. Vas, Celldömölki j.		II: S 2 7	0/3
Sz. Má. 18	Kóród-Sz. Má. Kis-Küküllő, Erzsébetvárosi j.			0/0
Sz. Má. 20	Kún-Szt. Má. Szolnok, Tiszai alsó j.	Kü 17 13	II: S 28 15	1/1
Sz. Má. 21	Sz. Má. Arad, Eleki j.	N 3 13		1/0
Sz. Má. 22	Szt. Márton Liptó, Rózsashegyi j.			0/0
Sz. Má. 23	Magyar-Sz. Má. Torontál, Párdányi j.		II: H 31, H 22 10 14	0/4
Sz. Má. 24	Szerb-Sz. Má. Torontál, Párdányi j.		II: Sz 48, H 31, Ö 26, S 15 13 15 13 15	0/4
Sz. Má. 25	Mező-Sz. Má. Maros-T. Marosi felső j.			0/0
Sz. Má. 26	Nyárad-Sz. Má. Maros-T. Nyárádszeredei j.			0/0
Sz. Má. 27	Őri-Sz. Má. Vas, Felsőőri j.			0/0
Sz. Má. 28	Puszta-Sz. Má. Torda-A. Tordai j.		II: S 8 11	0/1
Sz. Má. 29	Rába-Sz. Má. Vas, Szentgotthárdi j.			0/0

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
Sz. Má. 30	Rózsa-Sz. Má. Heves, Hatvani j.	T 2 10	II: V 4 15	3/1
Sz. Má. 31	Sopron-Sz. Má. Sopron, Felsőpulyai j.	N 26 10		3/0
Sz. Má. 32	Sós-Sz. Má. Torda-A. Felvinci j.			0/0
Sz. Má. 33	Szalk-Sz. Má. Pest, Dunavecsei j.			0/0
Sz. Má. 34	Szépkenyerű-Sz. Má. Szolnok-Doboka, Kékesi j.		II: Sz 47 13	0/1
Sz. Má. 35	Sziget-Sz. Má. Pest, Ráckevei j.			0/0
Sz. Má. 36	Szilvás-Sz. Má. Somogy, Kaposvári j.	G 39 12	II: B 48, Ká 77 13 12	1/2
Sz. Má. 37	Tápió-Sz. Má. Pest, Nagykátai j.		II: Bc 2, S 14, L 16 14 12 12	0/3
Sz. Má. 38	Tisza-Sz. Má. Szabolcs, Tiszai j.		II: Tá 19, Tá 18, L 7, H 27 15 10 11 15	0/6
Sz. Má. 39	Tót-Sz. Má. Zala, Letenyei j.			0
Sz. Má. 40	Turóc-Sz. Má. Túróc			0
Sz. Má. 41	Várad-Sz. Má. Bihar, Központi j.	Kr 23a, Kr 23b, N 8, M 10, J 10 4 8 15 10 14	II: Sz 27 15	13/1
Sz. Má. 42	Zala-Sz. Má. Zala, Pacsai j.		II: S 49 13	0/1

Sz. Má. 43	Zsitva-Sz. Má. Bars, Aranyosmaróti j.	1 Ki 30 12	II: Ká 1 15	1/1
Sz. Má. 44	Sz. Má.-Macskás Kolozs		II: Bd. 11, S 19 11 10	0/4
Sz. Má. 45	„Zenthmarthon” Bács, Szond-Apatin v.			0
Sz. Má. 46	„Rethezenthmarthon” = = Martince psz. Bács, Temerin m.			0
Sz. Má. 47	„Zenthmarton” Bodrog, Nemesmilitics v.	J 21 15	II: Ö 9 12	1/1
Sz. Má. 48	Tizház-Sz. Má. Bodrog, Gákova vid	N 23, M 26 7 12	II: Ö 9 11	4/1
Sz. Má. 49	„Zenthmárton” Valkó, ma Martinci, Mitrovica m.			0
Sz. Má. 50	„Zenthmarton” Baranya	J 22, N 24 9 13		4
Sz. Má. 51	Kis-Marton Sopron			0
Sz. Má. 52	Sz. Má.-puszta Somogy, Boldogasszonyfa n.	G 39 13	II: B 48, Ká 77 15 10	1/4
Sz. Má. 53	„Zenthmártun”=Martyánc Vas, Muraszombat m.			0
Sz. Má. 54	Szentmárton psz. Zala, Zalalövő DNY	Kr 49 13	II: B 22, S 25, Ká 74 15 10 9	1/7
Sz. Má. 55	Mura-Sz. Má. Zala, Stridó m.			0/0
Sz. Má. 56	Sz. Má.-fa puszta Zala, Bagód m.		II: Bd 22, Ká 117, S 16 9 3 3	0/13
Sz. Má. 57	Csicske-Sz. Má. + Zala, Sümeg vid.		II: Bd 75, Ká 73a 10 13	0/4

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
Sz. Má. 58	Nagy-Marton Sopron			0/0
Sz. Má. 59	„Zenthmarton” + Veszprém, Somlyóhegy	J 20 7	II: Bd 32, S 47 13 14	3/2
Sz. Má. 60	Sz. Má.-puszta Veszprém, B. Kenese m.	M 23, J 19, Ki 33 11 10 6	II: B 42, B 16, B 55, Ö 15, L 4 8 12 13 15 12	7/7
Sz. Má. 61	Szered-Sz. Má. Fejér, Sárbogárd m.		II: S 23, Ö 17, Ká 7 5 7 10	0/11
Sz. Má. 62	Sz. Má. psz. = Martinca Tolna, Tamási m.	Ki 36, N 22 14 15	II: S 36, Sz 94, Sz 95 15 14 13	2/3
Sz. Má. 63	Sz. Má.-i psz. Győr, Csanak m.	M 30, Ki 48 4 13	II: S 5 12	6/1
Sz. Má. 64	Martonfa Baranya, Pécsvárad m.	M 29, Kr 41 14 13	II: H 9, H 8, V 79, Ko 80 7 10 14 11	2/8
Sz. Má. 65	Csik-Martonfalva = Csikszereda		II: S 18 14	0/1
Sz. Má. 66	Kézdi Martonfalva Háromszék Kézdi j.			0/0
Sz. Má. 67	Sz. Má. Verőce, Nekkse m.			0/0
		Összesen: 93	II: 142	Átlag: 1,4/2,2

NÁDAS

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
N 1	Egyházas-Nádas Trencsén, Illavai j.			0/0
N 2	Görgény-Nádas Maros-T. Régeni a. j.			0/0
N 3	Hont-Nádas Hont, Bági j.	Ki 45, T 4, Kr 4, G 4 5 8 10 12	II: V 6, Tá 121 12 12	12/2
N 4	Kalota-Nádas Kolozs, Bánffyhunyadi j.			0/0
N 5	Magyar-Nádas Kolozs, Nádasmenti j.		II: S 19, Bd 11 5 13	0/6
N 6	Mély-Nádas Temes, Temesrékasi j.	J 4 12	II: Sz 50 8	1/3
N 7	Néra-Nádas Krassó-Sz. Jámi j.			0/0
N 8	Nyitra-Nádas Nyitra, Ny. Zsámbokréti j.			0/0
N 9	Pozsony-Nádas Pozsony, Nagyszombati j.			0/0
N 10	Szász-Nádas Kisküküllő, Erzsébetvárosi j.			0/0
N 11	Zaránd-Nádas Arad, Tornovai j.			0/0
N 12	Nádasd Liptó, Liptószentmiklósi j.			0/0
N 13	Nádasd Vas, Körmendi j.	G 41 15	II: Bd 22, S 25 9 13	1/4

jele	neve		szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
	fekvése		távolsága km-ben		
N 14	Abaúj-Nádas Abaúj-T. Füzéri j.		II: L 5, Tá 16, H 2 8 11 15		0/5
N 15	Alsó-Nádas Hunyad, Vajdahunyadi j.		II: S 29 13		0/1
N 16	Nádas külter. Arad, Berzova v.		II: S 21 15		0/1
N 17	Borsod-Nádas	Kr 1	II: L 2, H 1, L 1, B 41, S 33		1/9
	Borsod, Ózdi j.	15	11 14 4 15 14		
N 18	Csallóköz-Nádas	N 16			3/0
	Pozsony, Dunaszerdahelyi j.	9			
N 19	Fraknó-Nádas	N 26			1/0
	Sopron, Nagymartoni j.	15			
N 20	Hadad-Nádas Szilágy, Szilágycsehi j.		II: S 12 13		0/1
N 21	Szilágy-Nádas Szilágy, Szilágycsehi j.				0/0
N 22	Püspök-Nádas	J 24	II: H 8, H 9, Ká 81		3/5
	Baranya, Pécsváradi j.	9	7 12 12		
N 23	Szepes-Nádas Szepes, Sz. Váraljai j.				0/0
N 24	Tér-Nádas Trencsén, Illavai j.				0/0

N 25	Nádasdia Hunyad, Algyógyi j.				0/0
N 26	Füzér-Nádaska Abaúj-T. Füzéri j.				0/0
N 27	Torna-Nádaska Abaúj-Í. Tornai j.			II: Sz 15 13	0/1
N 28	Nádasd psz. Veszprém, Hánta m.	T 19, N 25 6 7		II: S 41, V 71, Tá 69 13 14 13	6/3
N 29	Nádasi psz. Nógrád, Pásztó m.	Kr 2, N 3 15 15		II: Ko 10 4	2/5
N 30	„Nadasd” Torontál, Zsombolya m.			II: H 22, H 31 11 15	0/2
N 31	„Nadas” Bodrog, Bezdán-Gákova	J 21 11		II: Ö 9 15	1/1
N 32	„Kys Nadasd” Baranya, Pécsvárad DK			II: H 8, Koz 80, H 9 8 12 5	0/9
N 33	Nádasd psz. Somogy, Cserénfa m.	Ki 41, G 39 9 8		II: B 48, Ö 37, Ö 18, Ká 77, Tá 122 6 12 15 11 15	6/7
N 34	„Nádasd” Vas, Sárvár m.			II: S 2 12	0/1
N 35	„Nadasd” Veszprém, Pápa Ny	Ki 39 12		II: S 2 12	1/1
		Összesen: 38		II: 67	Átlag: 1,1/1,9

ALMÁS

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
A 1	Szász-Almád N. kükküllő, Medgyesi			0/0
A 2	Balaton-Almádi Veszprém	Kr 35, Ki 33, Ké 34 8 8 13	II: Ö 15, Ö 14, B 16, B 42 5 5 3 13	7/16
A 3	Almafa Krassó-Sz. Karánszeberi			0/0
A 4	Almágy Gömör, Rimaszécsi j.	T 5 15	II: Bd 45 15	1/1
A 5	Almakerék N.kükküllő Segesvári j.			0/0
A 6	Almás psz. Komárom, Füss m.	M 19, Ki 27, M 18 8 5 13	II: B 50 12	9/1
A 7	Almás psz. Gordisa m. Baranya, Siklósi j.			0/0
A 8	Alsó-, Felső-Almás Hont, Báti j.	Ki 45, Ki 5 12 15	II: Tá 121 3	2/5
A 9	Almás psz. Kóros m. Baranya, Siklósi j.	M 27 6	II: V 78 15	3/1
A 10	Bács-Almás Bács-B.			0/0
A 11	Bereg-Kis-Almás Bereg, Munkácsi j.			0/0
A 12	Bereg-Nagy-Almás Bereg, Munkácsi j.			0/0
A 13	Duna-Almás Komárom, Tatai j.	Kü 24, Ki 26, Ki 25, Ki 24 3 15 8 13	II: H 7, Ö 10 11 14	10/2
A 14	Fertős-Almás Ugocsa, Tiszántúli j.		II: H 5 10	0/3

1054

TÖRÖK SANDOR

A 15	Három-Almás Arad, Borosseberi		II: Bd 44 7	0/3
A 16	Nád-Almás Arad, Borosseberi		II: Bd 44 15	0/1
A 17	Híd-Almás Kolozs			0/0
A 18	Vár-Almás Kolozs, Hidalmási j.			0/0
A 19	Homoród-Almás Udvarhely, Homoródi j.			0/0
A 20	Keresztény-Almás Hunyad, Vajdahunyadi j.		II: S 29 5	0/5
A 21	Kézdi-Almás Háromszék, Kézdi j.			0/0
A 22	Kis-, Közép-, Nagy-Almás Hunyad, Algyógyi j.			0/0
A 23	Kozma-Almás Bihar, Margittai j.		II: Ká 25 13	0/1
A 24	Krassó-Almás Krassó-Sz. Rezicai j.			0/0
A 25	Küküllő-Almás K.küküllő, Erzsébetvárosi j.			0/0
A 26	Magyar-Almás Fejér, Móri j.	Kr 32, K 33, Ki 32, N 21 3 15 15 9	II: B 15 6	10/3
A 27	Pusztá-Almás Maros-T. Mrosi-Felső j.	M 37 6		3/0
A 28	Rác-Almás Fejér, Adonyi j.			0/0
A 29	Szád-Almás Abaúj-T., Tornai j.			0/0
A 30	Szalárd-Almás Bihar, Szalárdi j.	J 10 9		3/0

jele	neve fekvése	szomszédos törzsnév (I. biztos, II. föltett)		értékszám I/II
		távolsága km-ben		
A 31	Száraz-Almás Hunyad, Dévai j.		II: S 29 7	0/3
A 32	Szepes-Almás Sz. Váraljai j.			0/0
A 33	Tó-Almás Pest, Nagykátai j.		II: S 14 14	0/1
A 34	Almás, Tótpelsőc külter Zólyomi j.			0/0
A 35	Almás-Háza Zala, Szt. Gróti j.		II: Koz 75, Ka 73a 8 5	0/8
A 36	Alma-szeg Bihar, Margittai j.			0/0
A 37	Zsuny-Almás psz. Nógrád, Hollókő m.	M 3, Kr 2, T 3 7 14 14	II: V 9, S 7, Ko 10 10 13 10	5/7
A 38	Farkasalmás psz. Nógrád, Szécsény m.	Kr 2, T 3, G 3, M 3, Kr 5, Kü 2 15 13 13 12 6 6	II: V 9 3	10/5
A 39	Almás + Szatmár, Vetés m.			0/0
A 44	Almás + Baranya, Pécs DK	Kr 41, Ki 38, M 29 4 11 10	II: V 79, H 9, Koz 80 6 15 5	9/9
A 45	Almád + Somogy, Somogyvár vid.	Kr 43 12	II: B 19, B 38, Ö 34 4 9 11	1/9
A 46	Almád psz. + Vas, Körmend vid.	G 41 12	II: S 25, Bd 22 13 14	1/2
A 47	Almád Zala, = Monostorapáti	G 37, Ki 34 8 8	II: Ö 16b, Ö 16a, S 35 10 9 13	6/7
A 48	Kis-Almás psz. + Baranya, Mágocs m.	J 23, Kr 47 15 13	II: T 82, Ko 81a, Ká 81, Tá 122 10 6 9 15	2/10
A 49	Almás psz. + Tolna, Őcsény m.	N 24 12		1/0
		Összesen : 83	II: 104	Átlag: 1,8/2,3

ÖSSZEÍTÉS

helynév	arányszámok összege		hn.	arányszámok átlaga	
	Törzsnévtől/segednéptől		száma	törzsnévtől/segednéptől	
Gyarmat	137	70	18	7,6	3,9
Keszi	303	209	47	6,4	4,5
Berény	163	124	26	6,3	4,8
Berencs	206	149	33	6,2	4,5
	43	25	7	6,1	3,6
Kürt	118	44	19	6,2	2,3
Oszlár	43	36	7	6,1	5,1
Varsány	157	99	28	5,6	3,5
	114	63	21	5,4	3,0
Megyer	215	139	38	5,7	3,7
Jenő	126	128	24	5,3	5,3
Kér	263	206	51	5,2	4,0
Örs	162	116	31	5,2	3,7
Tarján	137	64	27	5,1	2,4
Kálóz	84	72	18	4,7	4,0
Nyék	122	67	27	4,5	2,5
Bercel	20	7	5	4,0	1,4
Ság	162	157	46	3,5	3,4
Ladány	39	50	13	3,0	3,9
Tárkány	41	75	17	2,4	4,4
Kozár	22	29	9	2,6	3,2
Szent-Mihály	106	104	50	2,1	2,1
Hetény	35	70	17	2,0	4,1
Almás	83	104	45	1,8	2,3
Berend	10	19	7	1,4	2,7
Szent-Márton	93	142	66	1,4	2,2
Székely	31	48	25	1,2	1,9
Nádas	38	67	35	1,1	1,5

Mérési eredményeink kiértékelése

1. A Berény, Berencs, Oszlár, Varsány és Örs nevű helyek azonos körülmények között keletkeztek mint a magyar törzsekről nevezettek. Lakóik, kikről e falu-csírakat egykor elnevezték, ugyanakkor és ugyanolyan céllal települtek ugyanazokra a tájakra, mint a megyer, tarján, kér stb. törzsek tagjai.

2. A többi, népnevet viselő, vagy törzsnév-gyanús helyről mindez nem állítható.

3. Ha a különböző törzsekről nevezett – és általunk térképezett – helyeket törzsenként vesszük számba, azt látjuk, hogy Oszlárból, Gyarmatból, Kürtből és Varsányból van a legkevesebb. Tudjuk azt, hogy a kürt a gyarmattal egyesült. E két törzs együttes helynévi hagyatéka pedig a megyerével ér föl. Ha az Oszlárok és Varsányok számát összegezzük, úgy ez az oszét (jász) nép két különböző megnevezése együtt éppen a

F Ö Ö S S Z E S Í T É S

Az ábrázolt helynevek

típusa	együttes arányszáma	száma	arányszám középértéke
Gyarmat	137	: 18	= 7,6
Keszi	303	: 47	= 6,4
Kürt	118	: 19	= 6,2
Megyer	215	: 38	= 5,7
Jenő	126	: 24	= 5,3
Kér	263	: 51	= 5,2
Tarján	137	: 27	= 5,1
Nyék	122	: 27	= 4,5
Össz. magyar törzsnév	1421	: 251	= 5,7
Berény + Berencs	206	: 33	= 6,2
Varsány + Oszlár	157	: 28	= 5,6
Örs	162	: 31	= 5,2
Össz. kabar törzsnév	525	: 92	= 5,7
Egyéb feltett segédnép	444	: 147	= 3,0
Sz. Mihály és Márton	199	: 116	= 1,7
Almás és Nadas	121	: 80	= 1,5

Berény és az Örs helynevek után sorol be. Így ezeknek, a föltehetően kabar törzsi helyneveknek az átlagos száma (30,7) szinte megegyezik a magyar törzsnévek átlagos számával (31,4). A többi segédnép (?) helyneveinek mennyisége messze ezek mögött marad (átlagosan 17,4), bár közülük a Ság 46 helynévben szerepel, s így a leggyakoribb törzsnévekkel kelhet versenyre.

4. Mind a magyar, mind a kabar törzsnévek jó 2/3-a legalább öt törzsi helynevet tartalmazó csoportokban fordul elő. (A csoport egyes törzsnévei között a távolság legföljebb 15 km lehet.) Az egyéb segédnépek helynevei közül ezekben a csoportokban alig 30% található, mert jó 2/3 részük éppen ezeken a csoportokon kívül esik.

5. Melyik törzsnév hol jelentkezik sűrűn, és hol hiányzik teljesen? Mindenre kiterjedő válasz erőltetett volna, mint amilyen Moór véleménye is volt.⁴⁴ Egyik nagyobb csoportban sem dominál egyetlen törzsnév. A nyitrai dukátusban, valamint Hont – Nógrád területén⁴⁵ a Keszi áll legjobban, a Balaton-körüli csoportban a Kér és a Berény. Utóbbiak a Borsod – abaúji csoportban kizárólagosak. A Fehér Körös mentén a Kér, Megyer és Varsány, míg a Dél-Bácskában Kürt, Kér és Keszi hívják föl figyelmünket.

Olyan csoport, melyben mind a 11 név szerepelne, nincs. Ahol csak 1–2 hiányzik, akad. A Hont déli részén és Nógrádon átvonuló csoport 25 törzsnéve között csak az Örs hiányzik. Ezt hiányolhatjuk az egész nyitrai dukátusban is. A Fehér Körös mentének 30

⁴⁴ Moór Elemér: i. m. Magáévá tette Kálmán Béla is: i. m. 147.

⁴⁵ A történelmi ország 1918-ig érvényben lévő megyebeosztását értjük.

Az ötnél több törzsnevet tartalmazó csoportok száma, neve, állaga

		N	M	Kü	G	T	J	Kr	Ki	B	V	Ö	Össz.	Egyéb segédnép
II	Fel-Duna	3	2	5			1		4	2		2	19	1
III	Nyitra		3		2	1		1	3	2			12	1
IV	Hont ÉNy				1	1		1	2		1	1	6	1
V	Hont-Nógrád	1	2	2	3	2	1	2	5	4	3		25	9
VI	D. Nógrád		1	1				1	1		1		5	1
VII	Buda-Pilis	2	3	2	1	1	3		2	1		3	18	3
VIII	Bakony É	1	1		1	3			2		2	1	11	4
X	Fejér-Veszp.	2	1				1	5	2	5	2	2	20	5
XIII	Balaton D	1	1		1		1	6	3	5		2	20	7
XIIIa	Balaton DNY							2	1	2	1	2	8	2
XX	D. Bácska	1	1	3	1	1	1	3	3			1	15	1
XXIII	Gömör						2	1	1	1			5	3
XXIV	Borsod-Abauj							5		3			8	3
XXV	Borsod DK	1	1	1		1			1		1	2	8	0
XXVII	Jászság			1	1		1	1		1	1	1	7	1
XXIX	Pest-Szolnok			1		2	1				1	1	6	1
XXXIV	Nagyvárad K	1	1			1	1	2					6	0
XXXV	Fehér Körös	3	5		2	2	3	6	3	1	5		30	1
XIII	Temesvár D	1				1	1	1		1	1		6	0
	Összesen:	17	23	16	12	16	17	37	33	28	19	17	235	44

A 251 magyar + 92 kabar törzsnévből egyedül áll

41 helynév

kettesével $8 \times 2 = 16$ helynév

hármásával – négyesével 51 helynév

öt, vagy ötnél több együtt 235 helynév

E legutóbbi csoportban találjuk a 8 magyar törzsi helynév 68 %-át

a 4 kabar törzsi helynév 70 %-át

az egyéb segédnépi helynév 30 %-át

törzsneve közt sem található Örs, de Kürt sem. Az Örs az egész bihari dukátusban hiányzik.⁴⁶ A Dél-Bácskában nincs Berény és Varsány, míg a Balaton környékén körös-körül nem lelünk Kürtöt és Tarjánt. A tiszavidéki csoportokban nem fordul elő a Gyarmat. Pozsony – Komárom területén, a Bakonytól északra és Buda vidékén a különben nagyszámú Kérből egyet sem találunk. A Nyék, Megyer és Keszi csak kisebb csoportokból maradt ki.

⁴⁶ Vö. Györfly György: *Archaeológiai Értesítő* i. sz. 236.

Szegefű László

MEGJEGYZÉSEK THONUZOBA HISTÓRIÁJÁHOZ

A kisebb István-legenda szerzője műve bevezetőjében elpanaszolta valamikor a 12. század elején, hogy igen-igen fél az irigykedők mardosásaitól, „akik a magukét hanyagul rakják össze, a mások írásait viszont ízekre szedik”.¹ Ez a gyakorlat – úgy tűnik – a mai napig sem enyészett el: példa lehet rá egy rövid lélegzetű tanulmányom.²

Szent Imre herceg halálának rejtélye régóta foglalkoztatja a kutatókat. Egykor magam is tettem kísérletet megfejtésére, de be kellett látnom – meg is írtam –, hogy a megoldáshoz „kevés adattal rendelkezünk”, ezért „az általam vázolt Thonuzoba-monda egy változat . . . a lehetséges hipotézisvariációk közül”. Őszinteségem egyesek gyengéségnek fogták fel, és sorozatos bírálat tárgyává tették e munkám.³ De hát mit is vétettem tulajdonképpen? Vegyük sorra az érveket és ellenérveket!

1. Janus Pannonius: *De corona regni ad Fridericum caesarem* c. költeményével kapcsolatban az alábbi kifogásolható tételeket állítottam: „A magyar rendek V. László halála után – 1458. január 24-én – Hunyadi Mátyást választották meg az ország királyává, ánde »szent István koronájával «nem

¹ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. [ed. Szentpétery, Emericus]. Bp., 1937–1938. – A továbbiakban: SRH. – Idézett hely: SRH II. 393.

² Az MTA Mediaevisztikai Munkabizottsága 1970. nov. 26-i felolvasó ülésén hangzott el Thonuzoba históriájáról „Emese álma” címmel az az előadásom, amelynek némileg módosított és erősen rövidített változata a Szegei Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1974. évi kötetében (p. 275–285.) „A Thonuzoba-monda. (Interpretációs kísérlet Janus Pannonius két sorához.)” címmel jelent meg.

³ *Bollók János* 1977. jún. 9-én tartott előadást az MTA Középkori Munkabizottsága vitáulésén „Thonuzoba történetének interpretációja” címmel, melynek lényegét „Vivus est sepultus?” címváltozattal az ELTE Klasszika-Filológiai Tanulmányok 3. kötetében (*Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita*. Bp., 1978. 49–56.) tett közzé. Ezt követően, 1979 nyarán megjelentette cikkemmel kapcsolatos kritikai összegzését „A Thonuzoba-legenda történelmi hitele” címmel (*Századok*, 113 [1979]. 97–107. – A továbbiakban erre hivatkozom.) Több napi- és hetilap fogadta cikkét hatalmas ovációval abban a reményben, hogy ebből parázs vita fog kerekedni. (pl. *Új Tükör*, 16 [1979] 35. sz. szept. 2. p. 4.) Ezért, és abban a hiszemben, hogy szakberkekben úgys tisztában vannak cikke értékével, nem válaszoltam. Az utóbbi időben azonban két olyan támadás is ért, amelyeket nem hagyhatok szó nélkül. Az egyik *Sinkó Ferenc* írása, amely az *Új Emberben* (36 [1980]. 11. sz. márc. 16. p. 4.) jelent meg „Hogyan halt meg Thonuzoba?” címmel, és a hangsúlyt ideológiai síkra tereli, a másik a Kossuth rádió „Olvastam valahol . . .” műsorában „Az élve eltemetett Thonuzobáról!” szóló adás, amelyből kiderült, hogy a történettudomány szakavatott értői sem vették maguknak a fáradságot, hogy eredményeinket összevegyék, s úgy döntsének „sine ira et studio” egyik vagy másik koncepció elfogadhatósága mellett vagy ellen. (Kossuth, 1980. ápr. 10-én 17.07-től zajló adásban. *Rádió és Televízió Újság*, 25 [1980]. 14. sz. [ápr. 7–13.] 14.) Ebben a szituációban – bár idegenkedem mindenféle kötekedéstől – kénytelen vagyok a saját elképzelésem védelmében sorompóba lépni. Szükségét érzem ennek már csak azért is, mert interpretátoraim lényegesen eltorzítva s nemegyszer hamis érvekkel cáfolva tállatták nézetemet a nagyközönségnek.

koronázhatták meg, mert az – közel két évtizede – III. Frigyes birtokában volt. Hosszas alkudozás kezdődött tehát a korona ügyében a két uralkodó között. Bekapcsolódott e diplomáciai küzdelembe Janus Pannonius is, aki tanulmányait befejezve ekkoriban tért haza Itáliából. Epigrammában figyelmezteti Frigyeset, hogy adja vissza koronáinkat, mert az az ő nációjára soha nem hozott szerencsét. A vers – egy költői kérdés, s az arra adott válasz – valójában történeti példák sora. Ez a felsorolás azáltal válik éles fokozássá, hogy kronológiailag közelít Frigyes felé”.⁴

Töredelmesen be kell vallanom, hogy hipotézisemet semmi nem támogatja e versen kívül, amely Lator László fordításában így hangzik:

„Császár! Miért tartod koronánkat vissza, mivégre?
 Hisz rátok sohasem szállt a szerencse vele.
 Jó tanú erre a nyíló ifjúként dísz-vesztett
 Imre, kit Istvánnak tiszta Gizella adott,
 Vagy tanú Péter, a kétszer elűzött szörnyű halála,
 Vagy kit olyan gyakran ért vereség: Salamon.
 Sőt tanú Ottó is, kit megfosztottak a tróntól,
 S Albert testvéred oly kora vége tanú.
 És tanú rá az a gyermek, az udvarban nevelődött,
 Kit lakodalma előtt elragadott a halál.
 Hogyha van egy kis eszed, jó lesz intésnek a példa:
 Boldog a más kárán bölcsen okulni tudó.
 Jó lesz hát hiú cím árnyát nem sokra becsülnöd,
 S nem hívnod ki magad ellen a sorsharagot.”⁵

A latin eredeti ettől – a szerintem kiváló – fordítástól sokkal keményebb, fokozása sokkal élesebb.⁶ Ez a tény sarkallt annak megállapítására is, hogy az említett történeti szereplők – szinte kivétel nélkül – vagy erőszakos halállal, vagy gyanús körülmények között haltak meg,⁷ s az idézettek

⁴ *Szegfű*: i. m. 275.

⁵ Janus Pannonius munkái latinul és magyarul. [szerk. V. Kovács Sándor] Bp. 1972. 204–205. – A költemény méltatását l: *Husztli József*: Janus Pannonius. Pécs, 1931. 206. –, illetve az általa említett *Reforgiato*, *Vincenzo*: Gli epigrammi di Giano Pannonio. Catania, 1896. 13.

⁶ *Ime*:

Quid retines nostram, Caesar Friderice coronam?
Fausta unquam genti non fuit illa tuae,
Testis erit primae fraudatus flore iuventae,
 Henricus, Stephano quem pia Gesla dedit.
Testis bis pulsi letum miserabile Petri.
 Ac Salomoniacae, crebra ruina, fugae.
Testis quin etiam spoliati casus Othonis,
 Nec non Alberti, mors properata, tui.
Testis et ille tua puer enutritus in aula,
 Qui nuper thalamos occidit ante novos.
Horum tu, si quid sapias, exempla timebis;
 Felix, alterius qui cavet ipse maio.
Nec tanti facies tam vani nominis umbram,
Fatorum ut similes experiare vices.

Janus Pannonius munkái, 204. (kiemelés tőlem: *Sz. L.*)

⁷ A kettő a kortársak képzeletében majdnem azonos értékű volt, hiszen a gyanús körülmények önmagukban is jó táptalaját képezték a burjánzó mendemondáknak. Legkézenfekvőbb példa erre V. László esete, aki 1457. november 23-án Prágában pestisjárvány áldozata lett. Szerémi mégis azt írja, hogy Szilágyi Mihály emberei Tüdőrévnél a Dunába fojtották őt (*Szerémi György*, II. Lajos és János királyok házi káplánja, emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–154. [ed. Wenzel

közül az első „tanú az ifjúsága virágában megcsalt [ármánnyal rászedett, megkárosított?] Imre, akit Istvánnak a kegyes Gizella adott”. Vajon mi indította Janust arra, hogy – kezdve a sort – éppen azt az Imre herceget állítsa elrettentő példaként Frigyes elé, akinek a halála – az utókor számára már – nehezen tisztázható körülmények között történt? Elegendő volt-e ehhez csupán annyi, hogy Imre – a korona várományosa – bajor anyától származott, és fiatalon érte szerencsétlenség, vagy talán ismert a költő valami olyan mendemondát, amely szerint Imre a koronáért való versengés során erőszakos halállal halt volna? Nem tudjuk, legfeljebb találgatásokba bocsátkozhatunk. Az utalás nem kívánja meg szükségszerűen egy monda létét, de ha valószínűsíteni sikerülne, hogy volt ilyen, egyértelműbbé, célratörőbbé válna a költői kép is.⁸

Bollók János melléfogásom ellen felsorakoztatja érveit. Központi problematikája a „fraudatus flore iuventae” kifejezés, amelyet szerinte rosszul fordítottam, mert „a fraudare ige vonzata ablativus separationis”. Példát is hoz rá Finály Henrik nagyszótárából: f. milites praeda etc.⁹ Sajnos – én úgy látom –, kissé felületesen nézte meg az említett címszót, ugyanis az ott felsorakoztatott példák között van bőven nem ablativus vonzatú is, íme: f. stipendium militum, f. legem (elsikkasztani a katonák zsoldját, kijátszani a törvényt).

Ez tehát Bollók egyik módszere: abszolutizál féligazságokat.

Tekintve, hogy a „fraudare” ige vonzata nem kizárólagosan ablativus separationis, fenntartatom magamnak a jogot, hogy az Imrere vonatkoztatott „fraudatus” jelzőt a „flore iuventae”-től elválasztva, ez utóbbit ablativus temporisnak fogjam fel, és a már fent közölt értelemben fordítsam a mondatot.¹⁰ Ennek ellenére készséggel elismerem: Bollóknak igaza lehet abban, hogy Janus e kifejezést „némi módosítással” klasszikus példaképetől, Martialistól kölcsönözhetette, s itt lehet ablativus separationis is a „fraudatus” vonzata. De még így is, a vers egészének szellemét szem előtt tartva, az az álláspontom, hogy a költő Imre herceg szerencsétlenségére (nem természetes halálára) céloz.

A központi probléma azonban nem ez, hanem – amint azt Bollók János előadásainak, cikkeinek címei és ismertetőinek kiemelései is bizonyítják – Thonuzoba halálának mikéntje. Ezt pedig én – eléggé el nem ítéltető módon – megkíséreltem Imre herceg halálával, mely gyanús körülmények között eshetett meg, kapcsolatba hozni. Miért gyanakodtam? Mert a források nemcsak megengedik, hanem egyenesen sugallják a kételkedést.

2. Amikor István király birodalmában elült a harci zaj, külső támadóit és belső ellenségeit egyaránt térdre kényszerítette, úgy határozott – krónikáink szerint –, hogy a hatalmat átadja fiának, Imre hercegnek, maga pedig visszavonul a politikai élettől. Az ország kormányzásának gondját azonban Imre nem vehette át, korai halála meggátolta ebben.¹¹ István király legendái – és ezek nyomán krónikáink – nem árulnak el közelebbit halála körülményeiről.¹² Csak annyit tudunk meg belőlük, hogy Imre 1031-ben elköltözött az árnyékvilágból.¹³ A szent herceg életrata még a krónikáknál vagy István legendáinál is szűkszavúbban emlékezik meg haláláról.¹⁴ Legendája sokkal inkább aktuálpolitikai programirat, semmint hiteles életrajz.¹⁵

Gusztáv], Pest, 1857. 8–9.). *Szerémi* kéziratának ismeretlen glosszátora – talán *Verancsics Antal* (vö. *Szerémi György*: A mohácsi vész kora. [ed. *Erdélyi László*], Szeged, 1941. 10.) – pedig e hamis információt „korigálva” megjegyzi: „Pogyegrad, a későbbi cseh király, mérgezte meg” V. Lászlót.

⁸ *Szegfű*: i. m. 275.

⁹ *Finály Henrik*: A latin nyelv szótára. H.é.n. 822. „fraudo” címszó.

¹⁰ Tisztában vagyok azzal, hogy ilyen esetben praepositio illenék a „flore” elé. Ám itt versről van szó: a licentia poetica pedig sok mindent – köztük hasonló mulasztásokat is – megenged.

¹¹ SRH I. 172–173. 319. stb.

¹² SRH II. 391., 428.

¹³ Datálására lásd: *Vargha Damján*: Szent Imre problémák. Bp., 1931. 13–15.

¹⁴ SRH II. 456.

¹⁵ A magyar történet kútfői az Árpádok korában [ed. *Marczali Henrik*] Bp., 1880. 25. – *Balanyi György*: Szent Imre herceg történeti alakja. *Katholikus Szemle*, 44 (1930). 3. – *Horváth János, ifj.*: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., 1954. 154. – *Tóth Sarolta*: Magyar és lengyel Imre legendák. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 11 [1962]. 32. – *Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon. Bp., 1967. 224–225.

Más forrásokból a herceg halála körülményeinek kétféle variációjáról értesülünk. (A két lehetőség nem zárja ki egymást!) A lengyel–magyar krónika írja: „Nemsokára a nemes Imre, Sclavonia hercege, gyengélkedve nyolc napig bágyadozott; a kilencedik napon, a kilencedik órában kilehelte lelkét, amelyet a szent angyalok osztályrésze szerint maguk közé fogadtak. Felesége pedig, aki sértetlen volt, állandóan vele maradt, a hetedik napon, vasárnap, elköltözött az úrhoz.”¹⁶ Hasonlóképpen vélekedik Ransanus is, leírva, hogy a herceg néhány napi gyengélkedés után halt meg.¹⁷

Másként tudósít Imre haláláról az Annales Hildesheimenses feljegyzése, amely szerint „Imre, István király fia, a testőrség parancsnoka,¹⁸ vadászaton vadkantól széthasítva siralmas halállal halt meg”.¹⁹ A herceg halálának ezt a lehetőségét már Pray György elvetette arra hivatkozva, hogy egy aszkétikus életű szenthez nem illik a vadászás.²⁰ Vélekedését Albert Poncelet megvétőzta, s hitelesnek fogadta el a vadászatról írottakat.²¹ Nyomán történéseink általában a hildesheimi adatot tartják hitelesnek.²² Ezt a tudósítást valószínűsítik lengyel források is, amelyek Imre vadászkalandjainak egyikét megőrizték, természetesen kései – névmagyarázó – elbeszélés formájában.²³ Ha figyelembe vesszük, hogy a nagyvadak (bőlyei, vadtulok, farkas, vaddisznó, medve stb.) vadászatának középkori módja mennyire igénybe vette a vadászt, egyaránt próbára téve fizikai teljesítőképességét, ügyességét, lélekjelenlétét, egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, hogy ilyen baleset előfordulhatott, hiszen minimális hiba, tévedés is könnyen végzetes következményekkel járhatott.²⁴ Erre jegyzi meg Bollók János egyetértően: „Mivel azonban *krónikáink erről szóló híradásai nagyon is legendaizűek*, inkább hajlunk arra, hogy a Hildesheimi Évkönyvek szerzőjének higgyünk...”²⁵ Feljebb már említettem, hogy krónikáink semmit sem árulnak el Imre halálának körülményeiről. Lehetséges, hogy Bollók János tudat alatt mégiscsak hisz valamiféle (krónikás-)legendában? Végül maga is arra a megállapításra jut, hogy „ami Imre halálának körülményeit illeti, hogy természetes halál volt-e, vagy szerencsétlen kimenetelű vadászkaland következménye, a *források alapján egyértelműen eldönteni nem lehet*”.²⁶

3. Mi adhat támpontot egyáltalán egy Imre halálával kapcsolatos monda feltételezéséhez? Nem kevesebb, mint az a tény, hogy itt közel sem biztos az egyszerű baleset. A források bizonyos kombinációja más feltételezés is megenged. Szó lehet például szimbolikus magyarázatról is, vagy, ami még valószínűbb, csak egyszerű műhibáról: arról, hogy a hildesheimi évkönyvek íróját az esetről tudósító – minden bizonnyal magyar származású – hírnök esetleg egy – Imre halálát okozó – személy nevét is latinra fordítva mondta el, s így került lejegyzésre. Ugyanis az I. István-kori eseményeknek van

¹⁶ *Chronica Hungaro-Polonica. Pars I. (Textus cum varietate lectionum.)*, [ed. *Karácsonyi Béla*] Acta Universitatis Szegedinensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 26 [1969]. 53–54.

¹⁷ *Ransanus, Petrus*: Epithoma rerum Hungararum id est Annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus. [ed. Kulcsár, Petrus]. Bp., 1977. 106.

¹⁸ *Györffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok, 92 [1958]. 574–577.

¹⁹ *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCC usque ad annum MCCC.* [ed. *Gombos, Albinus Franciscus*] Bp. 1937–1938. – a továbbiakban: *Catalogus*. – idézett hely: 141.

²⁰ *Pray, Georgius*: Dissertationes historico-criticae de sanctis Salamone rege et Emerico duce Hungariae. Pozsony, 1774, 57.

²¹ *Poncelet, Albert*: Vita s. Henrici ducis, Acta Sanctorum Novembris. tom. 2, pars 1. Bruxelles, 1894. 481.

²² Vö. *Karácsonyi János*: Vélemény szent Imre herceg nejről. Századok, 36 [1902]. 110. – *Balanyi*: i. m. 4. – *Madzsar Imre*: Szent Imre herceg legendája. Századok, 65 [1931]. 44. – *Tóth*: i. m. 10. – *Elekes Lajos*–*Lederer Emma*–*Székely György*: Magyarország története. I. Az őskortól 1526-ig. Bp., 1965. 68.

²³ *Karácsonyi*: i. m. 107–110. – *Dömötör Tekla*: Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvasmonda. Filológiai Közöny, 4 [1958]. 317–323. – A források: *Catalogus*, 197–198., 2062, 2669–2670., ill. *Dömötör*: i. m. 318.

²⁴ *Szegfű*: i. m. 275–276.

²⁵ *Bollók*: i. m. 102. (Kiemelés tőlem: Sz. L.)

²⁶ *Bollók*: uo.

Vadkan nevet viselő szereplője. Ez a férfiú az Anonymus Gestájából nyakas pogánynak ismert *Thonuzoba*.²⁷ Nyelvézszeink szófejtése szerint a török eredetű szó magyar megfelelője „disznó-apa”, „vaddisznó-apa”.²⁸ azaz „vadkan”. Heves, Veszprém, Fejér és Somogy megyében birtokos „Bő” nemzetségek feje, s az ebből szétágazó Szalók, Tomaj és Örkény nemzetségek ősapja viselte e nevet.²⁹

Ezzel aztán bele is csöppentünk a dolgok közepébe. Bollók János először is kétségbe vonja, hogy „az, 'atya' jelentésű 'oba' toldalék” Thonuzoba nevének szerves tartozéka. Szerinte „az írónak azért volt szüksége rá, hogy megmagyarázza az Obad/Abád helynév eredetét”.³⁰ Eredeti és megszívlelendő ötlet, amellyel nem is akarok vitába szállni. Csupán annyit jegyeznek meg, hogy Thonuzoba besenyő nemzetségtől volt Anonymus állítása szerint. Mi következik ebből? Tudjuk, hogy a polovecek az 1103 áprilisában lezajlott Dnyeper menti ütközetben húsz előjárójukat, veszítették el, köztük Urusz-oba, Arslán-oba, Asz-upa és Altun-oba főnököket.³¹ Vagyis az 'oba' nemcsak 'atyát' jelent, hanem 'nemzetségtől', 'főnököt' is. E cím tehát rangjelzőként szerves részét alkotja Thonuzoba nevének, és nem Anonymus leleménye.

Azt is megállapítja Bollók, hogy „a köztörök nyelvekben a vaddisznó, sőt kifejezetten vadkan jelölésére más szót használnak: a *kaban*-t . . . következőképpen Anonymus a török *thonuz* szót legfeljebb *porcus*-nak értelmezhetette volna, *aper*-nek semmiképpen”. Továbbá azt is nehezen tudja „elképzelni, hogy a Hildesheimi Évkönyvek szerzőjének forrásanyagot szolgáltató valaki ugyanebbe a hibába [azaz: a kaban és *thonuz* összezavarásának vétkébe – Sz. L.] esett volna”.³² Ám, ha figyelembe vesszük, hogy Thonuzoba nemzetségtől volt, akkor az általa javasolt szisztemát követve *Kaban-apa* névnek kellett volna örvendenie, ami biológiai anakronizmus: a 'vadkan-atya' feltételezi ugyanis a 'vadkan-anya' létét is. Én azt hiszem, a nomádoknak lehetett némi homályos fogalmuk az állatok nemeit illetően, és – Bollók János megszívlelendő javaslata ellenére – nem adományoztak ilyen neveket: Apabak, Apakos, Apamén, Apakan stb. Maradt tehát az a névadási lehetőség, amelyet Thonuzoba neve is példáz: egy kabán-nemzetség főnökét úgy jelölték, hogy az általánosabb 'disznó' fogalomhoz kapcsolták az 'apa' címet.

Csak hát lehet-e vaddisznó a *thonuz*? A ma legteljesebb ótörök szótár³³ szerint a 'thonuz' jelentése *ликая свинья, кабан* is lehet. Bizonyosság erre a 'tonuzci' azaz *охомник на гиких свиней, кабанов* magyarul 'vaddisznó-vadász'. Azt pedig még Bollók János logikájával is igen körülményes lenne feltételezni, hogy valaki ép ésszel saját jól fejlett házisertéseire vadásszék. Bele kell törődnie tehát, hogy a 10–11. században még a köztörök nyelvekben is lehetett a Kaban név szinonímája a Thonuzoba.

4. Ám a fentiek csak kisebb botlásaim voltak Bollók okfejtése szerint. Az viszont már sokkal megbocsáthatatlanabb, hogy bementem „a magyar középkor kutatói” (Szalay, Szilágyi, Hóman, Györffy) és a fordítók (Szabó) által jól kitaposott zsákutcába.³⁴ feltételeztem, hogy Anonymus megőrizte számunkra Thonuzoba halálának történetét. Elbeszéli, hogy a besenyő törzsfő István szigorú

²⁷ SRH I. 116–117.

²⁸ *Melich János*: Az Árpád-kori becéző keresztnévek egy csoportjáról. Magyar Nyelv, 3 [1907]. 167. – *Gombocz Zoltán*: Árpád-kori török személyneveink. Magyar Nyelv, 10 [1914]. 242–243. – *Pais Dezső*: Régi személyneveink jelentéstana. Magyar Nyelv, 17 [1921]. 161. – *Uő. Ősbő*. Magyar Nyelv, 24 [1928]. 169–175. – *Képes Géza*: A magyar ősköltészet nyomairól. Irodalomtörténeti Közlemények, 68 [1964]. 185.

²⁹ *Pais*: Ősbő. 169–172. – Egyébként a Felső-Tiszavidéken Karos, nyírkalász, illetve Tiszanána községek környékén folyt ásatások olyan sírokat is felszínre hoztak a honfoglalás korából, amelyeknek „malacssont v. disznóagyar” melléklete volt. (*Fehér Géza–Éry Kinga–Kralovánszky Alán*: A Középduna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Bp., 1962. az 532., 762. és 1140. tétel.)

³⁰ *Bollók*: i. m. 97.

³¹ *Pomniki Dziejowe Polski. Monumenta Poloniae Historica.* [ed. *August Bielowski*] I. Warszawa, 1960. 811–813. – Nem kizárt, hogy *Szalapa, Ontapa, Uzsapa, Totapa* és *Csósza* stb. helyneveinkben is hasonló típusú személynevek emléke őrződött meg.

³² *Bollók*: i. m. 102.

³³ Древнетюркский Словарь. Ленинград, 1969. 575.

³⁴ *Bollók*: i. m. 98.

megtörő akciójának esett áldozatul: a király élve eltemettette feleségével együtt.³⁵ Azt pedig, hogy itt nem valami pogány rítus szerinti temetkezésről lehetett szó, valószínűsíti, hogy P. mester először „vivos” jelzővel illette Thonuzobát és nejét,³⁶ minden bizonnyal azért, mert az általa forrásként felhasznált (magyar nyelvű) jokulátor-énekekben a mondat alánya Szent István lehetett, Thonuzoba pedig tárgya,³⁷ s a „vivos” jelző – a forrás követéséből adódó lapsus linguae – éppen azt lett volna hivatva bizonyítani, hogy nem a feleség követte élve halott férjét a sírba valamiféle „pogány szokás szerint”, hanem eltemettetésükkor mind a ketten éltek. István tehát büntetésből temettette el őket.

Nem szeretem a tekintélyvelvet az érvek sorában, de ez esetben mégis élek vele. Teszem pediglen ezt azért, mert Bollók maga idézte meg Horváth János szellemét műve ajánlásában. Azokat a hibákat ugyanis, amelyeket Bollók felró nekem, elkövette már mestere is. Feltételezte pl., hogy Anonymus felhasznált forrásul népi eredetű epikus alkotásokat. „Az elbeszélő modort – írja –, a mondatokra és egész szakaszokra kiterjedő ismételtetést, amivel Anonymus egyedül áll a történeti irodalomban, minden bizonnyal azoknak a *történeti énekek*nek széles, elbeszélő modorától tanulta, *amelyeket tartalmi szempontból is gyakran felhasznál.*”³⁸ Miért tévedhetett ekkorát Horváth János? Azt hiszem azért, mert Anonymus gyakran maga is hivatkozik forrásaira, „a jokulátorok csacsógó énekeire és a parasztok hamis meséire”.³⁹ Ez esetben tehát Bollók János megtagadja mesterét.

De nézzük tovább! Amikor a prosimetrum magyarországi példairól ír Horváth, az alábbiakat állapítja meg: „Ismertes ui., hogy Anonymus Gestájában szintén előfordulnak a szövegbe beékelve rímes, ritmikus verssorok, mégpedig nem idézetképpen, hanem úgy, hogy a próza közvetlenül és folyamatosan megy át verses formába. Ilyen verses részletként szokás idézni a Prologus végén a Felix igitur Hungaria szakaszt a prológusból, továbbá a Gesta 57. fejezetében *Thonuzoba elevenen való eltemetéséről* szóló rímes-ritmikus részt . . .”⁴⁰ Lehetséges, hogy a nagy tudományú középletin filológust is beugratták a történészek és fordítók? Aligha. Horváth János ugyanis filológus lévén nem intézett úgy el filológiai problémákat egyetlen kézlegyintéssel, mint Bollók, aki a „vivos”-ra korigált „vivos” alakról mindössze ennyit jegyez meg: „hasonló rasurák nem ritkák a kézirat szövegében”.⁴¹ Nagyon is jól tudta, hogy ezek a rasurák is hordoznak információt, néha talán fontosabbakat, mint maga a szöveg. Ebben az esetben pl. arról van szó, hogy egy, az egyházi felfogás szempontjából kifogásolható népi István-portrét Anonymus hozzáigazít a hivatalos állásponthez, azaz „. . . a tudós irodalmisághoz, amelyre Anonymus olyan büszke, simulnak hozzá, *az író politikai-társadalmi intencióinak megfelelően, a hagyományos magyar népies elbeszélő stílus egyszerűbb formái*”.⁴² És tegyük hozzá: tartalma is.

Amit tehát Bollók János sugall,⁴³ Sinkó Ferenc „nyersebben fogalmazva” így összegez: „a Thonuzoba-legenda alapja a rossz értelmezésből eredő hibás fordítás”⁴⁴, ebben a formájában mereven vissza kell utasítanom. Azt hiszem, az ellenemben legelfogultabb olvasó számára is világos, hogy hipotézisem (mint történész és filológus elődeimé is) Anonymus egy íráshibájára épül, és egyáltalában nem fordítási probléma, ha csak nem úgy értelmezzük ezt, hogy maga Anonymus követte el fordítási műhibát, amikor egy magyar nyelvű jokulátor-éneket latinra fordított.

Rejtély azonban, hogy miért temettette el István a vétkes feleségét is. Ajtony megöléséről szólva Anonymus megjegyzi, hogy Csanád a legyőzött főnök várát és feleségét kapta jutalmul a királytól,⁴⁵ a

³⁵ SRH I. 116–117.

³⁶ SRH I. 117. – A *Vivos* női névként való értelmezésének kritikáját lásd. Uo. 2. jz.

³⁷ Hadd jegyezzem meg, hogy általános iskolai tanulmányaim szerint „a tárgy azt jelöli, amire a cselekvés irányul, amin azt végrehajtják”. Továbbá a latinban ha hím- és nőnemű főnevekhez közös melléknév járul, az többes számba és hímnembe téve követi a főnevek esetét.

³⁸ *Horváth*: i. m. 215. (A kiemelés tőlem: *Sz. L.*)

³⁹ SRH I. 33–34., 65., 87. [94].

⁴⁰ *Horváth*: i. m. 198.

⁴¹ *Bollók*: i. m. 98.

⁴² *Horváth*: i. m. 233.

⁴³ *Bollók*: i. m. 106.

⁴⁴ *Sinkó*: i. m. 4.

⁴⁵ SRH I. 50.

Gellért-legenda viszont arról tudósít, hogy Becs ispán hasonlóan Ajtony egyik nejét vette feleségül.⁴⁶ A hagyomány tehát nem tanúskodik annak lehetősége mellett, hogy a feleség is a férj bűnéért lakolt. Am ilyesmi mégis előfordulhatott: erre Zách Felicián esetéből következtethetünk, akinek családját – sőt egész nemzetségét – kívánta a királyi bosszú (talio) kiirtani.⁴⁷ Feleségről ugyan itt sem történik említés, de – ha egyáltalában élt még – értelemszerűen rá is vonatkozik a krónikás utalás. Ha Thonuzoba esetében is ilyesmirel lehet szó, feltételezhető, hogy vétke sem volt kisebb, mint Zách Feliciáné. Büntetése tehát összefüggésbe hozható Imre halálával.⁴⁸

E hipotézisem kapcsán Bollók János kioktat: „Ha István így járt volna el, ellentétbe került volna saját törvénykönyvével, ami az ennél súlyosabb esetekben is tiltotta a vendettát. Még ha valaki a király életére tört, annak is csak személy szerint kellett bűnhődnie, a büntetés alól gyermekei mentesültek.”⁴⁹ Bizonyára sok fáradozásába került Bollók Jánosnak, hogy ezeket az adatokat a fejemre olvasás szándékával kikeresse, ugyanis munkám végén, a 23. jegyzetben írtam ezeket: „Megjegyzendő, hogy az ilyen megtorlást I. István törvénykezése (vö. *Zádovszky Levente*: A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904. 46., 153.) – abban az esetben, ha a vonatkozó törvénycikk Thonuzoba büntetése előtt keletkezett – kizárja.” Magát a törvénycikket pedig szóról szóra idéztem munkám 281. oldalán, továbbá utaltam rá a 84. jegyzetben.

Természetesen magam is tisztában voltam azzal, hogy Zách Felicián és a besenyő főnök párhuzamba állítása csak félmegoldást kínál, hiszen nem tudjuk, mi készítette Thonuzobát a királyi család sarja elleni merényletre. Anonymus szerint István azért lépett fel ellene, mert „Thonuzoba in fide vanus, noluit esse Christianus”.⁵⁰ Ez írói közhelynek tűnik, hiszen néhány fejezettel előbb szóról szóra ezzel indokolja a Gyula elleni háborúságot is a szerző,⁵¹ akiről pedig csak körülményeskedve tételezhető fel, hogy pogány volt. Ámde, ha Thonuzoba vallására nem is ad biztos fogódzót P. mester, egyet mindenképpen feltételezhetünk, azt ti., hogy mindkét törzsfő bizonyos pogánykori jogszokásokhoz ragaszkodott. Gyula problematikájának tárgyalása nem feladatunk. Azt azonban érdemesnek tartjuk a vizsgálatra, hogy Thonuzoba miért, milyen jogi megfontolásból kerülhetett Istvánnal összeütközésbe, hiszen ők még rokoni kapcsolatban sem álltak egymással, nem úgy, mint Gyula vagy Koppány esetében; vagy ha igen, akkor nagyon áttételes lehetett ez a kapcsolat. Lehetőségét azonban így sem szabad kizárni. Egy ilyen rokonság feltételezéséhez Anonymus munkája nyújt némi fogódzót, ha alaposabban szemügyre vesszük a szerző szimbólumrendszerét. Tekintve, hogy ez az a része munkámnak, amelyet Bollók János teljesen félremagyaráz, kénytelen vagyok folyamatosan idézni az egész eszmefuttatást.

5. A P. mester által kidolgozott szimbólumrendszer vizsgálatára legalkalmasabbnak látszik az általa említett „genus Moglout”.⁵² E nemzetséget a 12–13. századi nemzetségek sorában nem találjuk, éppen ezért Karácsonyi János eleve „mesebeszédnek” vagy a szerző önkényének tulajdonítja említését.⁵³ Nyelvészeink a finnugor eredetű *mag* szóból származtatják e nevet,⁵⁴ vagy a szláv *mogyla* (föld-

⁴⁶ SRH II. 505.

⁴⁷ SRH I. 494–496.

⁴⁸ Az sem zárható ki, hogy – a régi exogám leányrablás (asszonyrablás) Imrere alkalmazott mondati cselekménye révén – jokulatorok énekéből került a történetbe Thonuzoba neje.

⁴⁹ *Bollók*: i. m. 104.

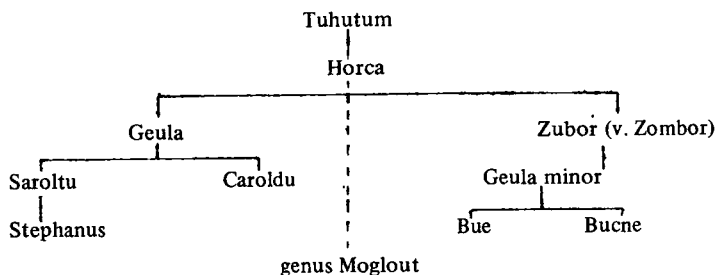
⁵⁰ SRH I. 117.

⁵¹ SRH I. 69. [Geula] „in fide esset vanus et noluit esse Christianus”.

⁵² SRH I. 41.

⁵³ *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Bp., 1900–1901. – a továbbiakban: *Nemzetségek* – idézett hely: II. 111. – Ebből kiindulva aztán nem is kísérleteztek a Magló-d nem esetleges felkutatásával. (Vö. SRH I 69_{15–19}, ill. 291_{36–38}.)

⁵⁴ SRH I. 69. [Pais] semen fecundus (termékeny, szülésre alkalmas); a *mag* jelentésfejlődése: test, termékenyítő szerv, mag (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. [szerk. **Benkő Lóránd**] I–III. Bp., 1967–1976. – a továbbiakban: *MNyTESZ* – idézett hely: II. köt. címszavak.), ebből a *magzás*: seminis, maturescentia, ejaculatio érteleme (*Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond*: Magyar nyelv-történeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig. Bp., 1891. címszó.) A *-d* kicsinyítő képzőtől a vizsgálat során eltekintünk.

hányás, halom, domb, tumulus) szóból.⁵⁵ A Moglout genus – Anonymus genealógiája szerint – Tuhutumtól származik. Nem érdektelen áttekinteni az egész általa vázolt családfát.⁵⁶

Első pillantásra is látszik, hogy a két fiútestvértől származó nemzetség biológiai anakronizmus, legfeljebb *Horcatól* lehetne eredeztetni e szerint a séma szerint. S ezzel célhoz is értünk: ugyanis, ha összevetjük a krónikák szerint vázolható leszármazási táblával Anonymusét, két lényeges különbséget figyelhetünk meg.⁵⁷ Egyik – számunkra most lényegtelenebb – Zubor (vagy Zombor) szerepeltetése. Erről már Karácsonyi János próbálta kimutatni, hogy két nemzetségi hagyomány összezavarása révén kerülhetett a Gestába,⁵⁸ valójában Gyula minor is Gyula gyermeke. A másik – számunkra fontosabb – a *Tuhutum–Horca–Moglout* hármass betoldása. Ez, szerintünk, teljes egészében Anonymus leleménye lehet.⁵⁹ A *magló* szó a *magzik*, *maglik* ige jelen idejű melléknévi igeneve. A török nyelvekben ugyanakkor van egy *toyum*, *togum*, *toxum*, *toqum* hangalakú szó, jelentése: 'mag, születés, tojás, spermium, nem, nemzetség' stb.⁶⁰ Igei megfelelője: *toy-*, *tag-*, *tox-*, *tak-*; jelentése: 'feljönni, felszínre jönni, magasodni, keletkezni, támadni, születni, szülni, nemzeni, fellépni, kiönteni, kiárasztani, kiömleni' stb.⁶¹ Ennek (a közismert hat végződésű – *-dam*, *-däm*, *-dym*, *-dim*, *-dum*, *-düm*⁶² – deverbális nomenképzővel képzett) jelen idejű melléknévi igeneve: *toydum*, *toytum*, *togdum*, *toqtum*, *toxdum*, *toxtum*, *taqdum*, *toqtum* lehet; a mássalhangzo-torlódás feloldásával *togodum*, *toготum*, *togudum*, *togutum* stb., és ez az alak anonymusi transponálással *tucutum*, *tugutum*, *tuhutum* lehetne.⁶³ Azaz a *magló* szónak feltételezhető egy *tuhutum* alakot mutató azonymusi fordítása. Röviden: *Tuhutum–Magló*.

Van emellett a magyarban egy *tuhul*, *tuhad* ige is, jelentése: feltöltődni, felhalmozódni, egymásra halmozódni stb.⁶⁴ (Főnévi megfelelője fellelhető már 1211-ben egy birtok leírásánál, amelynek

⁵⁵ *Moór Elemér*: Szláv eredetű emelkedésnevek alföldi hely- és dűlőnevekben. Magyar Nyelvtör. 61 [1932]. 16.

⁵⁶ SRH I. 41., 69.

⁵⁷ Nem tekinthetjük lényegesnek *Caroldu* feltüntetését, mert a Gestában semmiféle funkciója sincs.

⁵⁸ Nemzetségek, II. 109–114.

⁵⁹ *Melich János* (A honfoglalás kori Magyarország. Bp., 1929. 217., ill. Két látszólagos honfoglalás előtti német helynévről. Magyar Nyelv, 27 [1931] 224–225.) és *Pais Dezső* (A karcha bíró. Körösi Csoma Archivum, 2 [1926–1932], 357–365., ill. SRH I. 68.) kétségtelenül helyes magyarázata mellett szabadon itt egy másik megoldás lehetőségével próbálkozom.

⁶⁰ *Vámbéry Ármín*: Magyar és török–tatár szójegyzék. Nyelvtudományi Közlemények, 8 [1870]. 180. – *Budenz József*: Felelet. Nyelvtudományi Közlemények, 18 [1880]. 30. – Древнотюркский Словарь, 572.

⁶¹ *Vámbéry Ármín*: A török–tatár nyelvek etymológiai szótára. Nyelvtudományi Közlemények, 13 [1877]. 435. – *Németh Gyula*: Az ősjakut hangtan alapjai. Nyelvtudományi Közlemények, 43 [1914]. 315. – Древнотюркский Словарь, 570.

⁶² *Gombocz Zoltán*: Török jövevényszavainkhoz. Magyar Nyelv, 13 [1917]. 99–100.

⁶³ Vö. Tuhtum SRH I. 61. – a *c* (*=k*) és *h* hangcserére lásd: Bycoriensy SRH I. 59.; Euse > *Heuse > Cusee SRH I. 97.

⁶⁴ *Lehr Albert*: Tuhad. Magyar Nyelv, 7 [1911]. 267–268.

határa „ad *colliculum*, qui dicitur Hagmas^{uh}” halad, majd elér a „Fuentohou” buckához.⁶⁵) Mint fent láttuk, a *moglout* szónak is lehet felhalmozódás, domborodás, domb, halom a szlávból való megfejtése,⁶⁶ amelyet a *-d* kicsinyítő képző enyhíthet. Ennek szinonímája lehet a szlávban a *gorka*, *horca*.⁶⁷ Ha a fenti megfigyelés helytálló, akkor a nyelvészkedő Anonymus egy remekbe szabott hármas kombinációjával állunk szemben. Azt pedig, hogy P. mesternek volt hajlandósága a nyelvészkedésre, s nyelvi kombinációit legalább négy nyelvből (latin, magyar, szláv, török)⁶⁸ hozta létre, maga bizonyítja. A helynevekhez fűződő interpretációi is azt igazolják, hogy nemcsak megfejtette azokat, de alkotó módon fel is használta tudását.⁶⁹ Ha a fenti feltevés helyesnek bizonyulna, elmondhatnánk, hogy *Tuhutum-Horca*, azaz *Tuhutum-Magló-d-Horca*. Így persze *Tuhutumot*, *Horcát* is fel kellene sorakoztatnunk a *Laborc*, *Zobor*, *Glad* típusú kreációk mellé.

Végezetül azt sem hallgathatjuk el, hogy a *magló* szónak van egy speciális jelentése is, ti. *disznó*, *tenyész-süldő* (bármelyik ivarban).⁷⁰ Országosan ismert terminus: a Répce mellett, Veszprém megyében, Palócföldön, Hegyalján stb., mindenütt *szaporttásra tenyészített* és éppen ezért nem hizlalt *disznót (emsét)* jelent,⁷¹ sőt Désaknán – disznóra értelmezett – igealakjait is feljegyezték (*maglódik* = megfajul, tenyészik; *maglódo* = megfajuló; *maglódotat* = tenyész, megfajít).⁷² A *magló* szó *disznót* jelentő értelme feltehetőleg úgy alakult ki, mint a *süldő* szavunké.⁷³ A mag szóból keletkezett személynevek rendkívül gyakoriak a 12–14. században.⁷⁴ Közöttük előfordul a Magló név is „disznó” értelemben.⁷⁵ Szamota értelmezésének helyességét igazolja a tihanyi apátság népeinek 1211-es összeírása is, amelyben a *Moglou* név *Emse*, *Emus*, *Moncha*⁷⁶ és *Guebe*⁷⁷ nevek – valamennyi szolganév – társaságában fordul elő, ezek pedig máig a sertésenyésztés szakkifejezései.

Nézzük most már – eltekintve dolgozata 100. oldalán logikátlanul összefogott és ezzel nézete-met eleve hamis beállításban megjelenítő summázatától – mit állít Bollók János. Szerinte „a Horka jelentéséhez . . . nem férhet kétség”; azonosnak veszi ezt Konstantinos Porphyrogennétos „karhas” adatával, amely a magyar törzsszövetség egyik bírói tisztét jelöli (Pais Dezső egy általam is idézett cikke alapján), s megállapítja, hogy „ez a méltóságnév . . . személynévként is használatos volt”.⁷⁸ Jómagam azonban két munkatársammal közel két esztendei vesződséges munkával sem voltunk képesek a Horkának „megbízható személynévi megfelelőjét” fellelni.⁷⁹ Vigaszomra csupán az szolgálhat, hogy Horka személynevet a nyelvtudomány tudós művelői is csak Anonymustól tudnak idézni, továbbá azt állítják, hogy e név „ismeretlen eredetű. Ótörökből való származtatása, amely szerint egy török *qar a 'vérkeverő', (*qar- 'kever') került volna a magyarba, további vizsgálatot igényel . . . A karha- és a horka-változat egymáshoz való hangtani viszonya nincs tisztázva”.⁸⁰ Ha tehát Bollók János

⁶⁵ A Pannonhalmi Szent Benedek-Rend Története. [szerk. Erdélyi László]. X. Bp., 1911. 510.

⁶⁶ Vö. 56. jz.

⁶⁷ Kraszna-Horka, stb. – XVI. századi személynevekben: Jaroslaus Czarnohorskius (*Katona István*: *Historia citica rerum Hungariae*. IX/XVI. Budae, 1793. 184.), Thobias de Thschernohora (Uo. X/XVII. 235.).

⁶⁸ SRH I. 38., 73., 84. stb.

⁶⁹ Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp., 1948. 25.

⁷⁰ Állattenyésztési enciklopédia. [Szerk. Horn Artúr] III. Bp., 1963. 17.

⁷¹ Kiss Ignác: *Tájszók*. Magyar Nyelvőr, 2 [1873]. – Bartha József: A palóc nyelvjárás. Magyar Nyelvőr, 22 [1893]. 77. – Demjén Kálmán: *Tájszók*. Magyar Nyelvőr, 24 [1895]. 96.

⁷² Lőrincz Károly: *Désaknai szók*. Magyar Nyelvőr, 1 [1872]. 382.

⁷³ Martinkó András: *Süldő*. Magyar Nyelvőr, 79 [1955]. 98–101.

⁷⁴ Berrár Jolán: *Női nevek 1400-ig*. Magyar Nyelv, 47 [1951]. 164.

⁷⁵ Szamota István: *Magyar Oklevél-szótár*. Bp., 1902–1906. 605.

⁷⁶ *Monka*, *mankus* jelentése a palócföldön: fekete disznó. *Demjén*: i. m. 96.

⁷⁷ Erdélyi László: A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *Nyelvtudományi Közlemények*, 34 [1904]. 405–414.

⁷⁸ *Bollók*: i. m. 103.

⁷⁹ Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegefi László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, *Acta Historica*, 44 [1973]. 55.

⁸⁰ MNyTESz II. 147.

legalább a legfontosabb kézikönyveket kissé behatóbban ismerné, árnyaltabban fogalmazhatott volna abszolút igazságait illetően, amelyekhez „nem férhet kétség”.

Azt készséggel elismeri, hogy a Maglód nemzetségnév is a „mag” szóra vezethető vissza, illetve az ebből képzett „maglik” ige „folyamatos melléknévi igeneve a magló”, de azért figyelmeztet, hogy „nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ez esetben valamivel való ellátottságot jelelő 'd' képzőt sem”. Vagyis ismét előkapja a szórszalat, hogy legyen mit hasogatnia „ez esetben”; más esetben persze ez a 'd' lehet deminutív képző is, ahogyan annak idején én gondoltam.

De ez mind semmi! a lényeg ezután következik, ti., hogy „a 'magló' szó 'süldő, tenyészállat' jelentésben forrásainkban legkorábban csak 1520-ban fordul elő, az ezt megelőző időből ilyen jelentése nem ismeretes”.⁸¹ Rá kell licitálnom Bollók Jánosra: valójában a magló sohasem jelentett (ma sem jelent) egyszerűen süldőt, mindig ivarérett állatot (tenyészsüldőt) illettek e névvel. És még egy tényt hagyott figyelmen kívül. Nevezetesen azt, hogy a magyar nyelvű írásbeliség kibontakozása a 16. századdal kezdődik. Ha pl. oklevélszótárból adatolva próbáljuk sertésnyészítésünket rekonstruálni, könnyen arra a következtetésre juthatnánk, hogy ilyesmiről szó sem lehetett hazánkban a 16–17. század előtt, ugyanis a magló (= szaporításra nevelt disznó) 1577-ből, a hízó (= hizlalásra fogott sertés) 1750 körüli időből, a koca (= nőivarú sertés) 1708-ból, a göbe (= anyadisznó) 1690-ből⁸² stb. adatolható. Csakhogy – és erre már régen felfigyelt nyelvtudományunk – korai szolganeveink jelentős része ún. beszélt név, azaz köznévi jelentése is van. Azt pedig kizártnak kell tartanunk, hogy eleink olyan közneveket adományoztak volna személynévként, amelyeknek jelentéstartalmát nem ismerték. Módszertanilag Pais Dezső alapozta meg a személynév-csoportok kutatását. Szerinte „amikor az együtt előforduló két vagy több személynév a közöttük felismerhető – . . . jelentéstani vagy tárgyi – vonatkozások között fogva egymást világítja meg”,⁸³ indokolt az egy családba sorolásuk. Így tehát a tihanyi összeírásban szereplő, a disznótenyésztésből származó nevekkel illetett szolgák között említett Moglou-ról is feltételezhetjük, hogy már nevének jelentése „tenyészsüldő, disznó”. Szolganeveinkből pedig a magló már 1086-tól, a hízó, göbe, emse 1211-től, a koca 1367-től stb. adatolható. Ám e nevek előfordulása az írásos dokumentumokban még korántsem jelentheti azt, hogy korábban eleink ne ismerték volna e fogalmakat. Köztudott ugyanis, hogy a magyarországi latin nyelvű írásbeliség is csak a 12–13. század fordulójától válik jelentősebbé. Ennek előtte a szóbeliség dominált. Ennyit a „nyelvtörténeti szempontból is abszurd” fejtegetéseimről.

Amikor a Tuhutum név értelmezésébe fogtam, az alábbi jegyzettel vezettem be elképzelésem: „Melich János és Pais Dezső kétségtelenül helyes magyarázata mellett szabadjon itt egy másik megoldás lehetőségével próbálkoznom.” Ezt Bollók nem veszi figyelembe, így aztán fejemre olvassa, mintha nem ismerném, Pais eredményeit. Kikotart továbbá, hogy a törökben az ún. hatalakú képző, amelyre hivatkoztam „nem deverbalis, hanem denominális képző”.⁸⁴ Érdekes módon itt elfelejt utalni Pais eredményeire, aki a következőket írta: „Hogy a deverbalis és denominális képzők között éles, áthatolhatatlan határ lett volna a hajdani törökben, nem hihetjük, mint ahogy éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk a korai, de még a mostani finnugorságban is.”⁸⁵ De ha már Pais e nézetét nem ismerte, olvasta volna el figyelmebben az általa is citált Gombocz Zoltán-cikket. Megtudhatta volna belőle, Gombocznak nem kis fáradságába került, hogy pl. Korsch nézetével szemben bizonyítsa, ez a képző nem minden esetben deverbalis, olykor lehet denominális is. Példatárában pedig találhatott volna nem egy olyan adatot, amikor ez a képző bizony igéből képez névszót. Nem véletlenül állapította meg tehát Gombocz: „. . . képzőnk az ún. hatalakú képzők közé tartozik: -dam, -dám, -dym, -dim, -dum, -düm; kezdő mássalhangzója (előreható hasonulással) a tövéghez igazodik vö. osm. yastym. Egyaránt járul névszó- és ige-tövekhez, s. részint elvont főneveket, részint melléknéveket képez. . .” Ez utóbbira *jastym, kündám, soldam* melléknéveket hozza fel példának, és megemlíti az – Bollók által is citált, de elemezni elfelejtett – *ildom* szót is, amely szerinte a török *jyl-* (= siklik, csúszik) ige származéka, jelen-

⁸¹ Bollók: i. m. 103.

⁸² Szamota: i. m. – Pedig, hogy volt a honfoglalók gazdaságában disznótartás, arra már rámutatott Moór Elemér (A magyar nép eredete. Népünk és Nyelvünk, 4 [1932]. 21.) és Bartha Antal is (A IX–X. századi magyar társadalom. Bp., 1968. 84–85.).

⁸³ Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp. 1975. 88.

⁸⁴ Bollók: i. m. 103.

⁸⁵ Pais: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. 81.

tése: 'sikló, csúszó' (főnévként is).⁸⁶ De ha Gombocz Zoltán nem szimpatikus számára, legalább a történeti-etimológiai szótárban nézte volna meg az általa is példaként felhozott *ildom* szót. Itt is megtalálhatta volna, hogy „alapszava a török jil- 'siklik, csúszik' ige. A mong. jildam 'ügyesen sikló' a törökből való”.⁸⁷

Hát ilyen alapos turkológiai és nyelvtörténeti felvértezéssel rendelkezve az már magától értetődik, hogy a Tatun nemzetséggel kapcsolatos „többszörös etimologizálásom” egyszerűen lesöpri a tablóról, és ex cathedra kijelenti: „filológiaiilag elfogadhatatlan”.⁸⁸ Azt hiszem, kritikai észrevételei egyáltalán nem az én hipotézisem cáfolják. Mindezek ellenére nem állítom, hogy fejtegetésem hibátlan; nem akarok átesni a ló másik oldalára, ugyanis én nem nyelvészeti dolgozatot írtam, hanem csupán egy történeti probléma felderítésére tettem kísérletet. E hipotézisem akartam megtámogatni jól-rosszul nyelvészeti adalékokkal is. Ám az „abszolút-filológusok” számára is megszívlelendőnek tartom Pais Dezső alábbi eszmefuttatását: „Nem tudom, helyes volna-e a nyelvészet számára kötelezővé tenni bizonyos sablonná merevített módszertani előírásokat, s ilyenek kedvéért lemondani olyan vizsgálatokról, amelyek más körökből meríthető adatanyag odavonásával vagy egyéb tudományágak eredményeinek és szempontjainak a hasznosításával több-kevesebb valószínűséggel sikeresek lehetnek. – Én is azt mondom, hogy kell és fontos a módszer a nyelvtudományban is, azonban a nyelvtudomány módszeres irányelvei közé be kell fogadni és érvényesíteni azt a szempontot is, hogy más tudományok köréből is meríthet bizonyítékokat, amelyek nemegyszer többet érhetnek, mint a maga elszigetelt körére szorítókozó látszatbizonyítékok.”⁸⁹ Röviden ennyit a filológiáról.

6. P. mester buzgón lejegyzí az *Árpád-dinasztia eredethistóriáját* is. Íme szemelvényesen: „...Ügyek... Magóg király nemzetségéből való nemes vezére volt Szcithiának, aki feleségül vette Dentü-mogyerben Önedbelia vezérnek *Emes* nevű leányát. Ettől fia született, aki az Álmos nevet kapta. Azonban isteni, csodás eset következtében nevezték el Álmosnak, mert teherben lévő anyjának álmában isteni látomás jelent meg *Turulmadár* képében, és mintegy reá szállva teherbe ejtette őt... Mivel tehát az alvás közben feltűnő képet magyar nyelven álomnak mondják, és az ő születését álom jelezte előre, ezért hívták őt szintén Álmosnak.”⁹⁰

Kétségtelen, hogy a turultól való származtatás Álmos nemzetségével hozható kapcsolatba. Korábbi keletkezésű lehet Álmos születésétől is, amelyet azonban később az ő személyéhez kapcsolnak.⁹¹ Csakhogy az Árpád-dinasztia eredethistóriájában nem *Emese* szerepelt. Ez azonnal kiderül, ha összevetjük Anonymus és a krónikák elbeszélését. Az Álmos-monda nincs meg Kézainál, s a 14. századi krónika-kompozíció szerzője elhagyja művéből az *Emese* nevet.⁹² *Emese* tehát csak Anonymus *Gestájában* szerepel. Probléma: „disznó”-nak tekinthetjük-e *Emesét* is? Egyes kutatók elsiklanak előlött, mások tagadják ezt, és vannak, akik elfogadják. Kezdetből történetek kísérletek arra is, hogy az *Emese* név jelentését elmosssák, személyét azonosítsák – feltehetőleg az elbeszélés eredetijében szereplő – *Eneth*-tel, Hunor és Magyar mondabeli anyjával.⁹³ Úgy véljük, hogy a 13. században, amikor P. mester munkája keletkezett, az *emse* már egyértelműen „disznót”, átvittven „vaddisznó-anyát” vagy egyszerűen csak „disznó-anyát” jelentett.⁹⁴ (Pontosabban az *emse* olyan nőivarú sertés, amelynek még nem voltak malacai. A krónikabeli *Eneth* jelentése: szarvasünő.)

Az, hogy a *Gestában* *Emse* van *Eneth* helyett – véleményünk szerint – Anonymus tudatos elírása. Nehéz választ adni arra, hogy miért pont nála őrződött meg a *Thonuzoba-történet*, miért éppen ő csempészte be a *Moglout genust* nemzetségeink sorába, s miért írta el az *Eneth* nevet *Emesére*, ha

⁸⁶ *Gombocz*: i. m. Magyar Nyelv, 13 [1917]. 99–100. – Kiemelés tőlem: Sz. L.

⁸⁷ MNyTESz II.

⁸⁸ *Bollók*: i. m. 104.

⁸⁹ *Pais*: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. 107–108.

⁹⁰ SRH I. 38. – A fordítás *Pais Dezső* után. (Vö. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. [szerk. Györfly György] Bp., 1958. 99.)

⁹¹ *Klaniczay Tibor*: A régi magyar irodalom. I. [Egyetemi jegyzet] Bp., 1959. 16–17.

⁹² *Györfly*: Krónikáink és a magyar őstörténet. 44–45. Vö. még: SRH I. 114., ill. 249–250.

⁹³ *Sebestyén Gyula*: A magyar honfoglalás mondái. I–II. Bp., 1904. idézett helyek: I. 60–79., II. 309. – *László Gyula*: Hunor és Magyar nyomában. Bp., 1967. 57.

⁹⁴ *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944. 246.

valamiféle céltudatosságot nem látunk e mögött. Nem önfeledten mesélt, tisztában lehetett azzal is, hogy miért mesél. Tudatosan alakította át az ismert mondákat egy nemzetség (vagy talán annál is szélesebb társadalmi csoport⁹⁵) érdekében, és lejegyezett olyanokat is ezek hagyományából, amelyek már-már feledésre voltak ítélve. Ennek a „nemzetségnek” a hagyományában pedig különösen előkelő szerepet kapott a „vaddisznó”. Mi készítette erre a szerzőt? Talán maga is e „nemzetségből” származott, s a 13. század társadalmi küzdelmeiben támadás érte „ősi nemességüket”, amelyet így próbált megvédelmezni (vagy éppen ezúton megszerezni azt). Példa mindenesetre van ilyesmire e korból. És nem is akármilyen példa! A 13. század másik „ismeretlen” nemzetsége: a Tátony (Tatun) genus.

A krónikák András, Béla és Levente hercegek származásáról így emlékeznek meg: „Egyesek azt állítják, hogy ez a három testvér Vazul herceg fia volt, egy *Tatun nemzetségbeli* leánytól, nem igazi házasságból származtak. Bizonyosan hazugság ez és nagyon rosszul beszélnek el. Mert anélkül is nemesek [ti. a Tatun nembeliek] minthogy ezek [a hercegek] Szár László fiai, aki – mint mondják – Oroszországból vett feleséget, akitől ez a három testvér született.”⁹⁶ E történetet Karácsonyi János „mendemondának” tartja, s csak annyit vél kiolvasni belőle, hogy a 13. század második felében létezhetett egy „Tátony nevű, csekély hatalmú nemzetség emléke, de hol lakott, kik voltak tagjai? arról forrásaink mélyen hallgatnak.”⁹⁷ Egyes történészek hitelesnek tartják a Tátony nemzetségről elmondottakat. Geric József például a Somogy megyei Tátony községet tartja a nemzetség ősi fészekének. A Tátonyok nemességének szenvedélyes védelmét pedig – amelyből úgy tűnik, az egykori szerzőt jobban érdekelte a szóban forgó genus kétségbevonhatatlan nemességének bizonygatása Vazul ügyénél – fontos bizonyítéknak véli a nemzetség léte mellett.⁹⁸ Más feltevés szerint a Tátony (Tatun) szó nem más, mint a „*Catun*” név elírása, amely csaknem minden *nomád* török és mongol népnél az uralkodó, a *kagán feleségének a címe*.⁹⁹ Györffy György ezen a nyomon arra a következtetésre jutott, hogy Vazul a bolgár cár rokonságába házasodott be.¹⁰⁰ Részünkről nehezen képzelhető el, hogy a bolgár cár özvegyét (katun?) vette volna el Vazul, leányára vagy nőrokonára viszont aligha gondolhatunk, hiszen a katun a kagán felesége. „A kagánnak azonban nem mindegyik felesége viselte a *katun* címet, hanem legtöbbször *csupán a rangban első*.”¹⁰¹ Ha valóban *catun* a szó helyes olvasata – úgy véljük –, a leány talán akkor nyerte el e címet, amikor Vazul neje lett. De, ha már a *t* és *c* betűk összezavarásáról beszélünk, azt is számításba kell vennünk, hogy esetleg a szó második *t*-jét kell *c*-nek olvasni: így egy *tacun* alakkal kell számolnunk. A Képes Krónikában – véleményünk szerint – ez az alak elő is fordul.¹⁰² Ez pedig kísértetiesen hasonlít a török *toxum*, *toqum* (= mag) szóra. Tekintve, hogy a magyar nyelvnek a 13. században még nincs kialakult helyesírása, egy-egy szerző leírásában más és más alakban fordulhat elő ugyanaz a szó, nem is beszélve arról, ha többen is írnak ugyanazon témáról – úgy véljük –, nincs akadály annak, hogy a két „ismeretlen genus” azonosítsuk egymással.¹⁰³ Ha ez így igaz, akkor a 13.

⁹⁵Vö.: Németh Gyula: Maklár. Magyar Nyelv, 27 [1931]. 145–147. – Rásonyi László: Makuf = Maklár. Magyar Nyelv, 37 [1941]. 116–118. – Ligeti Lajos: A magyar nép mongolkori nevei. Magyar Nyelv, 60 [1964]. 385–404.

⁹⁶SRH I. 344. – Geric József fordítása (A Tátony nemzetségről. Történelmi Szemle, 9 [1966]. 3.)

⁹⁷Nemzetségek, III/1. 79–80.

⁹⁸Geric: i. m. – *Uő.*: Quaedam puella de genere Tatun. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Historica, 9 [1967]. 3–33. – *Uő.*: Krónikáink néhány genealogiai vonatkozásáról. Irodalomtörténeti Közlemények, 71 [1967]. 583–598.

⁹⁹Györffy György: Török női méltóságnév a magyar kútfőkben. Magyar Nyelv, 49 [1953]. 109. – „A kódexírásban mind a minuscula, mind a maiuscula T és C írásmódja annyira hasonlít, hogy már a középkorban állandó tévesztés tárgya volt.” (Uo. 110.)

¹⁰⁰Györffy György: Egy krónikahely magyarozatához. Történelmi Szemle, 9 [1966]. 34.

¹⁰¹Györffy: Török női méltóságnév a magyar kútfőkben. 111. – Kiemelés tőlem: Sz. L.

¹⁰²Képes Krónika. Bp., 1964. Magyar Helikon, I. (facs) 30^v o. 2. col. 6. sor: *tacun*; uo. 8. sor: *tātun*.

¹⁰³Lásd: 61. jz-t. A *tocum* és *tatun* szavak összekapcsolásának hangtani problémái áthidalhatók: *a = o*, SRH I. 54–55.: Komárom = *Camaro*, *Camarum*; a nazálisok bizonytalanságára: *m = n*, SRH I. 75. Bumger; uo. 76. Buger; uo. 72. Bungerec stb. vagy az Ajtony név Ohtum alakja (uo. 50.).

század legkülönösebb nemzetségével van dolgunk. Anonymus fiktív őst kreál számukra *Tuhutum* személyében, ezzel honfoglaló voltukat (szkítiai eredetüket) kívánja bizonygatni, a krónikák pedig védelmükre kelnek mondván, hogy nem Vazul ágyasa révén jutottak nemességhez, sőt Kézai még azt is hozzáteszi, hogy enélkül is nemesek, mert Szkítiából erednek.¹⁰⁴ Ha pedig a „genus Tacun (Tatun)” és a „genus Moglout” azonos, talán (egy nagyon halovány) fény derülhet arra is, hogy miért keveredett Thonuzoba konfliktusba a királyi családdal.

Megvádol továbbá Bollók János azzal is, hogy totemizmussal kacérkodom (bár azt sem lehet kizárni, hogy rövid akart lenni és ezért homályossá vált).¹⁰⁵ Mi az igazság e téren? Az alábbiakat írtam!

7. Történezeink – szinte kivétel nélkül – elfogadják, hogy a „turul-ősanya nász” totemisztikus eredetű.¹⁰⁶ Kérdés, hogy ez a módosított mondaváltozat is totemisztikusnak tekinthető-e? Ugyanis a totemisztikus nemzetségeknél a totem neve vagy tabu volt, vagy a nemzetségtől és családjától viselte azt.¹⁰⁷ Konkretizálva tehát: *Thonuzobát* és *Emesét* közeli rokonoknak kellene tekintenünk, mivel Vazul „toteme” a *karvaly*, Thonuzoba nemzetségéé a *vaddisznó*, s a *karvaly-disznó nászból dicső királyok származtak*.¹⁰⁸ Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy a Vazul-ág uralomra juttatásában egy „vadkan” segített – úgy tűnik –, nincs akadálya annak, hogy az anonymusi elbeszélést az *Árpád-dinasztia Vazul-ága eredetmondájának* tekintsük. Bár ez a felfogás nagyon tetszetős – a magunk részéről –, nem tartjuk valószínűnek, hogy a 11. században Magyarországon totemizmusról szó eshet (hát még Anonymus korában!). Sokkal valószínűbb, hogy egy írói szimbólumrendszerrel kell számolnunk, mint ezt már fent vázoltuk. Ez természetesen semmit sem von le az elmondottak értékéből, hiszen a szerzői tudatosság legalább olyan súllyal eshet a latba egy-egy kapcsolat megítélésénél – ha nem nagyobb –, mint egy gyanús totemisztikus összefüggés. Talán nem fogunk nagyon mellé, ha úgy vélekedünk, hogy ez a „totemisztikus burok” ál-totemeket rejt: *Vazult és Thonuzoba leányát* (talán *Emesét*).¹⁰⁹ Természetesen zavaró momentum lehet, hogy az anonymusi Emese és a krónikabeli Tatun-lány szereplése között másfél évszázadnyi időintervallum van. Azt azonban már Györffy György bebizonyította, hogy Anonymus 11. századi eseményeket is visszavetít a honfoglalás korába.¹¹⁰ Véleményünk szerint tehát ebben az esetben a krónikás tudósítás az elsődleges, ezt emelte át P. mester a honfoglalást megelőző kor eseményrendjébe azáltal, hogy a Turul-mondában Eneth helyére Emesét ültette.

Imrét *Vadkan* (aper) ölte meg az annalista szerint, de hogy *Vazulnak* is köze lehetett halálához, arra is van (közvetett) forrásunk. Berkovits Ilona szakavatott kézzel mutatta be a Képes Krónika szerzője és a miniatör politikai állásfoglalása közötti ellentmondásokat. Rávilágított, hogy a festő illusztrációival nem támogatta a krónikás „történelemhamisításait”. Gyakran a szövegtől eltérően mutatja be az eseményeket, és az is megesik, hogy az előadott történetben nem szereplő mozzanatokot örökít meg, amelyeket más forrásból ismerhetett (pl. Szent László halottas szekerekének megérkezését lovak

¹⁰⁴ SRH I. 178.

¹⁰⁵ *Bollók*: i. m. 100.

¹⁰⁶ *Nagy Gyula*: A turulról. Turul, 1 [1883]. 29–33. – *Thury József*: A turul madár. Turul, 4 [1886]. 124–126. – *Somlyódy István*: Turulmadár: darumadár. Szeged, 1914. – *Roheim Géza*: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. Ethnographia, 27 [1917]. 81–88. – *László*: A honfoglaló magyar nép élete. 244. – *Györffy*: Krónikáink és a magyar őstörténet. 39–43. – *Pais Dezső*: Turul. Magyar Nyelv, 45 [1949]. 38. – *Györffy*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1959. 3–4., 115. – *László*: Hunor és Magyar nyomában. 53–57. – *Mályusz Elemér*: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp., 1967. 17. – *Kristó Gyula*: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Ethnographia, 81 [1970]. 117. – Nem tartja totemisztikusnak: *Schenk Jakab*: Magyar solymászmadárnevek. Aquila, 42–45 [1935–1938]. 267–409. – A Bibliából próbálja magyarázni *Csóka*: i. m. 382–383.

¹⁰⁷ *Gombocz*: Árpád-kori török személyneveink. 245–246.

¹⁰⁸ SRH I. 38.

¹⁰⁹ Az Emese, Emse általában olyan nőivarú sertést jelent, amelynek még nem voltak malacai. Nevezhettek tehát így egy házasságra érett leánygyermeket. (Vö. 70. jz.)

¹¹⁰ *Györffy*: Krónikáink és a magyar őstörténet. 23–25.

nélkül Váradra). Ilyen – az elbeszéléssel nem egyező tartalmú – a szóban forgó miniatúra is: „Vazul megvakítását is megfesti a miniator: de hogyan? Nemcsak mint egy kegyetlen cselekedet tényét, hanem egybekapcsolja Imre herceg sírba tételének jelenetével. Egy képen ábrázolja a két eseményt, a súlypontot mintegy Vazul megvakítására helyezve a virtuózan felépített miniatúrán,¹¹¹ amelyekről nem egy állókép tekint ránk – az egy képbe tömörített jelenetek között nemcsak kronológiai, de oksági összefüggés is megfigyelhető. Úgy gondoljuk, ez alól a szabály alól a Vazul-miniatúra sem kivétel. Ha pedig Imre halála és Vazul megcsonkítása összefügg egymással, illetve a „Vadkan”-nal, el-érkezünk a probléma (egyik lehetséges) megoldásához.¹¹²

Nézzük most már, hogy milyen konzekvencia vonható le az eddigiekből korabeli történetünkre. Amikor eredményekről beszélek, természetesen annak fenntartásával teszem ezt, amit korábban is vallottam: „A 10–11. század fordulójának történetére olyan kevés adattal rendelkezünk, hogy azok különféle szempontú csoportosítása más és más következtetés levonására ad lehetőséget.¹¹³ Éppen ezért roppant nehéz eldönteni, hogy meddig tart a történeti rekonstrukció, és hol kezdődik az a folyamat, amikor a történész a meglévő adatokból a saját konstrukcióját kezdi építeni.”

8. Az én elképzelésem (rekonstrukcióm vagy, ha úgy tetszik, konstrukcióm) a következő: István Imrét állította a hadsereg élére (dux Ruisorum). Feltételezhető, hogy ebben a minőségében Imre viselte a fővezéri tisztet a belső ellenségnek számító Ajtony és a külső támadó, II. Konrád ellen viselt háborúban.¹¹⁴ E két győzelem bizonyíthatta, hogy Imre rátermett hadvezér, s ugyanakkor élvezte a hadsereg bizalmát is. Ekkor István úgy határozott, hogy átadja a hatalmat fiának. Akadályt jelenthetett azonban a hatalom átvételénél, hogy azt az ősi jogszokás alapján Vazul magának követelhetette. Emellett Vazulnak három fiúgyermek is volt, sőt házassága révén komoly katonai potenciál is állhatott mögötte.¹¹⁵ Érthető tehát, hogy István (pogány házassága ürügyén¹¹⁶ („propter iuvenilem lasciviam”¹¹⁷) lefogatta, s Nyitra várába záratta.¹¹⁸

A Vazul-párt erre összeesküvést szőtt István és Imre meggyilkolására, Vazul kiszabadítására és a hatalom megkaparintására. Az István elleni akció, mint közismert, kudarcha fulladt,¹¹⁹ viszont Thonuzoba és emberei – talán éppen vadászat közben – meggyilkolták Imre herceget, vagy legalábbis

¹¹¹ *Berkovits Ilona*: A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában. Századok, 87 [1953]. 72–107. – Különösen: 85.

¹¹² Thonuzoba orgyilkosságára utalhat – negatív bizonyítékként –, hogy a 13. század végéig a Tomaj nemzetségben éppúgy nem találkoztunk a Thonuz névvel, mint ahogy az Abák sem használják ez ideig a baljós emlékü Sámuel nevet. Ekkor azonban mindkét nemnél feltűnik – talán aktuálpolitikai megfontolásokból – az István-kori ősi neve; a Tomajoknál pl. *Thonyz*, *Thanyz* alakban (A magyar honfoglalás kútfői. [szerk. *Pauler Gyula–Szilágyi Sándor*] Bp., 1900. 463.). Hasonlóképp nem szerepel a magyar nemzetségi címerek között sem olyan, amely vaddisznót ábrázolna (*Csoma József*: Magyar nemzetségi címerek. Bp., 1904.). Feltehetőleg tilos volt e címerkép viselése, s ez magyarázhatja, hogy a Tomajok később miért griffet ábrázoló címert viselnek.

¹¹³ Lásd pl. Géza fejedelem házasságáról vagy pénzveréséről folyó vitákat, a helynevek történeti forrásértéke körüli polémiákat, Ajtony leverésének kérdését, az ideológiai harc értékelését vagy a duca-tus problematikáját . . . és még sorolhatnánk.

¹¹⁴ *Szegfű László*: Az Ajtony-monda. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 40 [1972]. 19–20. – Imre hadvezérsége mellett szól, hogy a helyébe állított Péter „dux exercitus regis” lett. (SRH II. 392.)

¹¹⁵ Ha helytálló Pais Dezső feltevése, hogy *Thonuzoba azonos Ősbő(Usubu) -vel*, akkor ennek a hatalomnak a meglétét erősíti az Ibn Fadlān művéből felhozható analógia, aki szerint a kazár *Kagan b.h* (buu) a Nagy Kagán első helyettese, ő vezeti a hadsereget, ő igazgatja az államügyeket, előtte hódolnak a leigázott népek királyai stb. (A magyarok elődeiről és honfoglalásáról. 61.)

¹¹⁶ *Gerics*: A Tátony nemzetségről. 7–19.

¹¹⁷ *Bollók*: i. m. 101. – Meg kell jegyeznem, hogy Bollók János itt „per iuvenilem lasciviam” idézést tulajdonít nekem kérdőjellel pedig a szövegemben határozottan „propter” szerepel (I. m. 281. o. 2. sor).

¹¹⁸ SRH I. 320.

¹¹⁹ SRH II. 399.

olyan súlyosan megsebesítették, hogy néhány nap alatt „siralmas körülmények között” belehalt sebeibe. A király felülkerekedvén elkeseredésében elrendelte Vazul alkalmatlanná tételét az uralkodásra, s a megtorlást Thonuzobával és nemzetségével szemben: élve temettette el a besenyő főnököt és feleségét.

A nagyobb István-legenda elbeszél a királyról egy „csodás” eseményt. A szentnek egy éjjel kinyilatkoztatta az isten, hogy az erdélyi részeket besenyők fogják megtámadni. Álmából felszerkenve futárt küld Gyulafehérvárra, s az embereket erősségekbe gyűjteni. Amikor a besenyők „gyűjtogatással és fosztogatással” mindent elpusztítottak, a nép – a szent érdemei miatt – megmenekült.¹²⁰ A legenda esemény magyarázata – ha egyáltalán megtörtént – a következő lehet: Istvánnak, amikor elrendelte Thonuzobáék könyörtelen likvidálását, számolnia kellett azzal, hogy a besenyők vérbosszút fognak esküdni ellene, hiszen ez a nomád népek körében ekkor még íratlan törvény volt. Felmérve a helyzetet, haderejének jelentős részét küldte a veszélyeztetett területekre, nehogy egy sikeres külső támadás a belső felforgatók malmára hajtja a vizet. Így lehetett képes arra, hogy a besenyők támadását már Erdélyben lokalizálja és visszazorítsa.

Vazul gyermekeit talán még a merénylet előtt Lengyelországba menekíthették, ahonnan András és Levente a „kunokhoz” (szerintünk: besenyőkhöz) mentek, „akik akkor azt forgatták a fejükben, hogy megölik őket azt híven, hogy országuk kémei; miután egy magyar fogoly végre mégis felismerte őket, attól kezdve igen jól bántak velük”.¹²¹ A besenyők tudhatták, hogy Andrásék a magyar király ellenségei, Thonuzoba rokonai (unokái?), tehát szövetségeseik. A hercegek „magyar hadifoglyokkal” találkoznak a besenyő táborban, „ellenséges kémeknek” nézik őket, támadástól tartva – tehát már egy visszavert besenyő sereggel állunk szemben. Talán ezzel magyarázható, hogy a hercegek tovább mennek tőlük Kijevbe. István kisebb legendája elmondja, hogy a támadás a „római egyház ügyeinek elrendezése után” következett be.¹²² Mint tudjuk, a marosi püspökség volt az utolsó István által alapított egyházmegye, s ennek megszervezése 1030-ban történt.¹²³

A Gellért-legendából tudjuk, hogy Szent Imre halála körüli időben a Vazul-párti¹²⁴ Gellért a királyi udvarba sietett, hogy egy főbenjáró bűnnel vádolt főúr számára a kegyelmet kieszközölje, közben megállt egy olyan vidéken, amely „disznók élésére alkalmas”¹²⁵ volt. Véletlen egybeesés ez, vagy lehet valami magyarázata? Anonymus elbeszéli a Thonuzoba elleni megtorlásról írva, hogy fia, Örkénd keresztényé lett, és semmi bántódása nem esett.¹²⁶ Ugyanakkor István törvénybe foglaltatta, hogy „... ha valakiről törvényesen megállapítást nyert, hogy a király halálára vagy a királyság elurulására törekedett, az ilyen halálos ítélet alá essék, javai azonban változatlanul szálljanak át ártatlan gyermekeire, akik bántódás nélkül maradjanak”.¹²⁷ Ennek a törvénynek a megalkotásában talán Gellértnek is volt némi szerepe, ha éppen Vazul rokona (sógora?), Örkénd érdekében járt el eredményesen a királynál.

Ezzel a kör be is zárul: Imre, István és Gellért szentté avatása után (vagy már azt megelőzően is) a hivatalos ideológia képviselői számára nagyon kellemetlen lehetett e gyilkosság ténye, s minden eszközzel arra törekedtek, hogy eltüntessék még az emlékét is. De Thonuzoba utódai (főképp a Tomaj nemzetség), és népe (a Moglout–Tacun-náción) őrizték Vazul házasságának emlékét még a 13. században is, sőt talán még Janus Pannonius is hallhatott erről némi mendemondát.

Ennyit próbáltam vázolni és nem többet, így feltételezve csak és nem abszolutizálva elképzelésem.

¹²⁰SRH II. 399.

¹²¹SRH I. 177.

¹²²SRH II. 397.

¹²³SRH I. 125.

¹²⁴*Szegfü László*: La missione politica ed ideologica di San Gerardo in Ungheria. (= Venezia e Ungheria nel Rinascimento. [a cura di Vittore Branca], Firenze, 1973. Leo S. Olschki. 32–36.)

¹²⁵SRH II. 497.

¹²⁶SRH I. 117.

¹²⁷*Závodszy Levente*: A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904. 46., 153.

9. Hátramaradt még néhány kérdés megválaszolása, amelyet keresetlen közvetlenséggel – igaz, költői kérdéseknek szánya – tett fel Bollók János.

Az első: „hogyan lehet, hogy középkori forrásainkban . . . egyetlen utalás sincs erre az összeesküvésre?”¹²⁸ Középkori forrásainkban nagyon sok eseményre nincs egyetlen utalás sem, azt mindenki tudja, aki nemcsak így, „per tangentem” találkozik a korai történelmünkben felmerülő problémákkal, hanem fáradságos, vesződséges munkával akar egyet-egyét tisztázni ezek közül. Vazul története kapcsán pedig már nagyon korán megindult a kódosítás, átfestés, hiszen az uralkodóház ősét kellett egy szent király (és esetleg szent herceg) elleni akció vádja alól felmentetni. (E témáról Váczy Péter, ifj. Horváth János, Györffy György, Kristó Gyula és sokan mások oly alaposággal értekeztek, hogy a szerénytelenség vádja nélkül nem kezdek ezek újbóli taglalásába, tehát az érdeklődőket az említett szerzők műveihez kell utasítanom.¹²⁹) Szabadjon továbbá megjegyznem, hogy István-ellenes összeesküvésre világosan utal a kisebb István-legendá.¹³⁰

Van azonban bírálónak más kérdése is: „Ha Anonymus . . . következetes és egész művén végighúzódo szimbólumrendszert dolgozott ki, hogyan követhetett el olyan durva hibát, ami egy csapásra megszünteti egész szimbólumrendszerének érvényét; hiszen annak a nemzetségnek, amelynek feje . . . Thonuzoba volt, Tuhutum személyében állítólag honfoglalás kori őst kreált, ugyanakkor a besenyő nemzetségtől félreérthetetlenül azt mondja, hogy Taksony fejedelem idejében telepedett be az országba.” Valóban P. mester szerint Tuhutum magyar honfoglaló – így kreálta meg a szerző – és a Maglód genus őse, ugyanakkor Thonuzoba, aki Taksony fejedelem idején telepedett be az országba, besenyő és a Tomaj nemzetség vallja ősenek. Ez utóbbi nem Anonymus leleménye, hanem így találhatta ezt a nemzetségi hagyományban és a népi énekekben, onnan átemelve és átszínezve építette be Gestájába. Úgy hiszem, éppen ezek az énekek sugallhatták azt számára, hogy hogyan építse fel saját konstrukcióját, ám ő maga világosan elhatárolja e kettőt: a mondait és a saját alkotását. Világosabban fogalmazva én próbáltam meg a kétféle históriát kapcsolatba hozni éppen a „disznók” említése miatt, s nem Béla király igaztalanul megvádolt notariusa.

Kérdéses az is, hogyan képzelhettem a hildesheimi annalistáról, hogy *Thonuzoba* helyett esetleg *apert* ír. A középkorban a neveknek s az etimológiáknak igen nagy jelentőséget tulajdonítottak. Csak egyetlen példa: tudjuk, hogy a Gizella név jelentése „női tús, női kezes”,¹³¹ ugyanakkor Gizelláról II. Henrik császár nővéréről azt írja Herimannus Augiensis, hogy valójában „neve szerint” (iuxta nomen suum), mintegy „a hit túsaként” (fidei obses) adták Istvánhoz feleségül.¹³² Hasonló példák tömegét lehetne idézni, de felesleges. Talán hasonló lehetett az Imrével kapcsolatos információ is: „szétszabdalta Thonuzoba, aki nevéhez híven, ami aper-t jelent, járt el”. A bajor scriptor számára érthetetlen volt a név, de megjegyezte és le is írta a közérthető etimológiát. Nem állítom, sohasem is állítottam, hogy ez így történt, de történhetett így is.

Bollók János úgy véli, hogy az a valóban „mesterséges családfa”, amelyet P. mester Tuhutum esetében kialakít, azt hivatott bizonyítani, hogy „István anyjának nemzetsége szintén honfoglaló vezértől származott”. Úgy gondolja, hogy ezt már a középkori krónikások is így értelmezték: „Kézai Gestája és a krónikák Tuhutum helyett következetesen Gyulának nevezik a honfoglaló vezért”.¹³³ Ha azonban perdöntőnek tekinti Konstantinos Porphyrogenétos művét – ahogyan feljebb állítja –, akkor tudnia kell, hogy a *gyula* külön tisztség, amely ugyanúgy örökletes már a magyarságnál, mint a fejedelmi méltóság vagy a karhai cím. Ha tehát Horkát karháznak tekinti, akkor szigorúan véve apja, Tuhutum sem lehet gyula. (Vö. Kali karha → Bulcsu karha.)¹³⁴

¹²⁸ Bollók: i. m. 101.

¹²⁹ Váczy Péter: A Vazul-hagyomány korai kútfőinkben. Levéltári Közlemények, 18–19 [1940–1941]. 304–338.; – Horváth: i. m. 311.; – Uő.: Thuróczy János: A magyarok krónikája. Bp., 1978. 517–518.; – Györffy György: István király és műve. Bp., 1977. 375–378.; – Kristó Gyula: História és kortörténet a Képes Krónikában. Bp., 1977. 72–74.

¹³⁰ SRH II. 399.

¹³¹ Ladó János: Magyar utónévkönyv. Bp., 1978. 55.

¹³² Catalogus, 1142.

¹³³ Bollók: i. m. 103.

¹³⁴ Bőrbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. [kiad. és ford. Moravcsik Gyula] Bp., 1950. 178–179.

Bollók János egyik érve Thonuzoba élve eltemetése ellen: „nem valószínű, hogy Anonymus . . . változtatni kívánt volna” a hivatalosan kialakított, az egyház által már kegyessé átformált István-kepen. Nos, valóban nem kívánt ezen változtatni, olyannyira nem, hogy éppen ebbe a Prokrusztész-ágyba akarta belegyömöszölni a nép ajkán élő vagy jokulátorok által énekelte Thonuzoba-mondát is: éppen ezt lehet tetten érni – amint fent vázoltuk – hibáiban és botlásaiiban. És még egy: a „középkori magyar történelmi tudatnak az első szent királyról alkotott képe” azért közel sem olyan merev, mint ahogyan Bollók János feltételezi. Kanonizációja után készült forrásokban olvashatjuk, hogy vétkes ispánjait kettesével köttette fel, merénylőit „látásuktól megfosztotta, ártó kezüket levágatta”. Koppányt felnegyeltette, Keán vezért „legyőzte és megölte”, Gyulát családotól fogságra vetette, Ajtony levágott fejét vára fokára tűzette, Szent Günther nagybőjtben frissen illatozó sült pávával kínálta stb.¹³⁵

Aztán az is az élve eltemetés ellen szól – amint ezt bírálóm leszögezi –, hogy „ez a büntetés-mód sem a korabeli Európából, sem pedig a magyarság vagy a rokon népek köréből nem ismeretes”.¹³⁶ (Kár, hogy általánosságban fogalmaz, itt helyénvalóbb lett volna az egyes szám első személy.¹³⁷) Eltekintve most az olyan néphagyományoktól, mint a Jászkunhalom, a csatószegei Gógóshalom, az eszlári Basahalom vagy a paraszniai Kokodvára mondája, ametek esetleg keletkeztek később, Anonymus műve hatására is, nem egy példánk van az élve eltemetésre. A Constitutio Criminalis Carolina (1532) a gyermekét megölő nőt a régi gyakorlatra való hivatkozással bünteti: „a szokásnak megfelelően legyen élve eltemetve”.¹³⁸ Alexej Mihajlovics cár pedig az olyan nőről, aki férjét megöli, így határoz (1649): „elevenen kell beásni a földbe . . . a földbe ásva kell tartani mindaddig, amíg meg nem hal.”¹³⁹ Ha e példákat távoliaknak tartja Bollók János, lapozza fel a magyarországi tárnoki jogkönyvet, s abban is találhat példákat. Ilyen pl. a házasságtörő nőt társával együtt egymásra fektetve helyezik egy gödörbe, pallossal átszúrják őket és így, még élve kell behantolni őket (sic vivi sepe-
liri).¹⁴⁰ Arról is tudunk, hogy az augsburgi csata után fogságba esett magyarokat is élve temették el (vivos in terra sepeliret).¹⁴¹

Ami pedig Gyula pogányságát illeti – amire Bollók apellál –, anonymusi közhelynél egyébként nem tarthatjuk. Tudjuk ugyanis, hogy már az apja is megkeresztelkedett, térítő püspököt hozott az országra.¹⁴² Nővére, Sarolta „vezetésével kezdődött – kortárs leírás szerint – a kereszténység” Magyarországon.¹⁴³ Amikor pedig Gyula szembehelyezkedett Istvánnal, de annak fogságából nem tudta kiváltani feleségét, a király váltságdíj nélkül utána küldte őt férjének,¹⁴⁴ minden bizonnyal azon keresztényi megfontolásból, hogy amit isten egybekötött, ember azt el ne válassza még így sem. Gyula tehát legfeljebb azért nem akart keresztényné lenni, mert már az volt. (Az viszont számomra talány, hogy Bollók mit akart a *quamvis* kiemelésével bizonyítani.)

Végezetül még csak annyit: bizonyára előkerült időközben egy új Anonymus-kézirat, amelyről én nem tudok, s erre építi Sinkó Ferenc azon elméletét, mely szerint Thonuzoba históriáját „azért mondja el Anonymus, hogy kiemelje: Thonuzoba fia, Örkénd viszont megkeresztelkedett és később Szent István egyik bizalmasa lett”.¹⁴⁵

¹³⁵ SRH II. 399., I. 313., 315, 314–315., II. 492. – Catalogus: 2437–2438.

¹³⁶ Bollók: i. m. 104.

¹³⁷ Ha jól értesültem, Székely György már 1977. jún. 9-i felolvasásán figyelmeztette a szerzőt, hogy elveti a súlykot, mert a régi germán jogban volt ilyen gyakorlat. Úgy látszik, nem szívelte meg az intést.

¹³⁸ Hajdú Lajos–Horváth Pál–Nagy Lászlóné: Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba. I–II. Bp., 1966. – idézett hely: I. 356.

¹³⁹ Hajdú–Horváth–Nagyné: i. m. II. 205. – Hasonló büntetés Magyarországon is volt gyakorlatban. Vö. Siklóssy László: A régi Budapest erkölcsé. Bp., 1972. 32.

¹⁴⁰ Kovachich, Martinus Georgius: Codex authenticus iuris tavericalis statutarii communis. Budaë, 1803. 162–163. – Vö. még: Budapest története. [szerk. Gerevich László] II. Bp., 1973. 166.

¹⁴¹ Catalogus, 1753, ill. 552.

¹⁴² Catalogus, 1011.

¹⁴³ Catalogus, 2297.

¹⁴⁴ Catalogus, 2203.

¹⁴⁵ Sinkó: i. m. 4.

II.

Bollók János, miután cikkem bírálatán átesett, kifejti saját elméletét. Eszerint Anonymus – aki műve egyetlen helyén se tette ezt – a Thonuzobáról szóló részletben hirtelen teologizálásba kezdett, s valami körmönfont logikával azt fejezte ki, hogy „Thonuzoba és felesége a kereszténység által nem temetkeztek Krisztussal együtt a halálba, így mindketten vivus-ok maradtak, ám éppen ez okozta vesztüket, valóságos halálukat”. Azaz P. mester nem tesz egyebet, mint „szellemesen Pál levelének gondolatmenetét fordítja visszajára”.¹⁴⁶

Érdekes módon ugyanazt a Bollók Jánost, aki tudja, hogy az Anonymus 57. fejezetében szereplő Thonuzoba-história a Szentpétery-féle *Scriptores* I. kötetében a 116. oldal 1. sorától a 117. oldal 6. soráig terjed, Zolta házasságáról az 57. c.-ban, a 114. oldal 8–9. sorában van szó, a Maglód genus családfáját a 6. c.-ban a 41. oldal 15–16. sorában, a 20. c.-ban a 61. oldal 12–13. sorában, illetve a 27. c.-ban a 68. oldal 6. sorától a 69. oldal 3. soráig írja le P. mester, valahogy most az egyszer cserben hagyta filológusi precizitású figyelme. Nem vette észre, hogy az 57. fejezetben, a 117. oldalon, az 5. sorban balról a második (*Christo*) szó fölött van felső indexben egy 3-as szám, amelyet a kiadók a jegyzetekben, a 15. sorban, egészen a lap alján (lehet, hogy azért nehéz észrevenni) így oldanak fel: „3 *Conf. Rom. 6, 8.*” Vagyis Jakubovich Emil és Pais Dezső is megtalálta már a szóban forgó helyet, de ők nem gondoltak szövegpárhuzamra, hiszen Pál féloldalmi szövegében egymástól távol álló, s a „*cum Christo*” kivételével az anonymusi textustól nyelvtanilag is eltérő szavak párhuzamáról lehet legfőbb szó. Azt pedig Mészáros Edvárd kutatásaiból tudjuk, hogy P. mester művében számtalan biblikus kifejezés található,¹⁴⁷ amelyek legfeljebb csak azt a következtetést engedik meg, hogy a szerző pap volt.

Itt azonban mégis mintha többről lenne szó, mintha lenne létjogosultsága a Bollók-féle gondolati párhuzam feltételezhetőségének. Sajnos, Bollók János nemcsak az én bírálatomban járt el felületesen, de a saját koncepcióját is elnagyolta: nem merítette ki a Gestában rejlő lehetőségeket elképzelése megtámogatásához. Pedig Anonymus leír néhány temetést művében. A 15. fejezetben említi, hogy Ketel nagy földet kapott Árpádtól a Duna mellett, a *Vág folyó torkolatánál*, „ahol hosszú idő múltán magát Ketelt és fiát Tulmát pogány szokás szerint eltemették (*more paganismo sepulti sunt*)”.¹⁴⁸ Az 52. fejezetben elmondja, hogy „az úr testetöltésének 907. évében Árpád vezér eltávozott e világból (*migravit de hoc seculo*), akit *egy kis folyó forrása mellett* tisztességgel eltemettek (*sepultus est*)”.¹⁴⁹ Az 56. fejezetből megtudjuk, hogy a kalandozó hadjáratokban megfáradt Botond „csodamód kezdett elerőtlenedni, eltávozott a világról (*ex luce migravit*) és eltemették (*sepultus est*) a *Verőcze folyó közelében*”.¹⁵⁰

Ezekben az esetekben vitathatatlan a hősök halál utáni, tényleges temetése. Különös ismertetőjegye mindháromnak, hogy minden esetben folyóvíz mellé temetik a holtakat. Megerősíti ezeknek az elbeszéléseknek a hitelét a krónika-kompozíció is, amelyből kiderül, hogy Leventét, aki nem élt keresztény módon, Taksony falunál, *túl a Dunán* temették el (*sepultus est*), ahol „... őse Taksony is pogány szokás szerint (*more paganismo*) nyugszik”.¹⁵¹ Ezekkel együtt öt példánk van tehát, amelyek fényében megvizsgálhatjuk Thonuzoba esetét is.

Azt hiszem, ez esetben az „*ad portum Obad est sepultus*” perdöntő lehet. Bizonyosság arra, hogy Thonuzobát és nejét nem valami szimbolikus teológiai értelemben temették el, hanem a legkonkrétabb módon fizikailag, úgy, ahogyan „*Arpad . . . sepultus est supra caput unius parvi fluminis*”, vagy „*Botond . . . sepultus est prope fluvium Uereucea*.”

¹⁴⁶ Bollók: i. m. 107.

¹⁴⁷ Mészáros Edvárd: Qua ratione Anonymus Hungarus in conscribendis Gestis suis Sacra Scriptura usus sit. Quinquaecclesiis, 1936.

¹⁴⁸ SRH I. 55.

¹⁴⁹ SRH I. 106.

¹⁵⁰ SRH I. 113.

¹⁵¹ SRH I. 344.

Mi következik ebből? Egy kis logikai fejtegetés.

Thonuzoba:

1. el van temetve, tehát (ténylegesen vagy potenciálisan) *halott*,
2. nem temetkezett Krisztussal a halálba, nem keresztelkedett meg, tehát ebből a szempontból *élő*,
3. az örök életet így el nem nyeri, tehát ebből a megítélésből ismét csak *halott*.

Örkénd ugyanakkor:

1. a valóságban *élő*,
2. Krisztussal a halálba temetkezett, azaz *halott*,
3. ezáltal az örök életet elnyeri, tehát *élő*.

Azt hiszem, nem nehéz belátni, hogy a 2. és 3. pontba foglaltak lényegében függetlenek az 1. pontban foglaltaktól. Azaz, a keresztetlenn pogányok akár élők, akár halottak, elkárhoznak, míg a hitük szerint élő keresztények már életükben is az öröklét várományosainak tekinthetők, haláluk után pedig mindenképp. Ez az a bonyolult teológiai tartalom, amely Anonymus „korának *teológiai képzettséggel rendelkező* olvasói számára minden további nélkül érthető” volt.^{1 52} Ennyit fejlődött a világ: ma már a laikusok számára is világos mindez.

Thonuzoba – Anonymus szerint – temetésétől függetlenül is megátkozott pogány volt, tehát a két téma – temetése és kárhozata – elválasztható egymástól. Ez az elkülönítés csupán akkor nem indokolt, akkor nem engedhető meg, ha Thonuzoba kimondottan azért temetkezett el még életében abádi sírjába, hogy meg ne kereszteljék. Ez pedig mindenképp öngyilkosság. Vagyis a latin szöveget csak a *sepultus est* medialis értelmezésével lehet helyesen fordítani. Hiába kerüli meg tehát Bollók János Pais Dezsőt, hiába marasztalja el Képes Gézát, ő sem tud jobbat ajánlani, mint az általa bíráltak. A történések közül legszembetűnőbb talán Nagy Árpád dolgozta ki e témát, aki Thonuzoba tettében a magatehetetlen pogány vezér nagyvonalúságának bizonyítékát véli fellelni. Szerinte a besenyő vezér „öngyilkossága beleillik a magyarság ún. pogányházadási sorába, azoknak egy kevésbé látványos, és éppen ezért a családi hagyománytól eltekintve, elfeledett láncszeme”.^{1 53} Aki P. mester szövegére épít, más eredményre nem is juthat.

Magam azonban változatlanul azon a véleményen vagyok, hogy Thonuzoba temetésének története több, mint egyszerű filológiai probléma. A népi éneket meghamisító Anonymus a „vivos > vivus” korrekciónál tetten érhető, a javítás előtti alakból következtetni lehet az eredeti szöveg tartalmára. Így minden különösebb romantika^{1 54} nélkül feltételezhető – egy lehetséges változatként –, hogy Thonuzoba István megtorló akciójának esett áldozatul. s valóban élve temették el feleségével együtt.

Bollók János

MÉG EGYSZER THONUZOBARÓL

Válasz Szegefű Lászlónak

A Századok szerkesztőségének jóvoltából alkalmam volt kéziratos formában olvasni Szegefű Lászlónak „A Thonuzoba-legenda történelmi hitele” című (Századok 1979/1. 97–107.) tanulmányomra beküldött vitacikkét, melyre az alábbiakban kívánok válaszolni. Nemcsak azért teszek így, hogy saját álláspontomat megvédjem, hanem amiatt is, mert kettőnk vitája abból a szempontból sem közömbös, hogy a történelmi kutatásnak manapság milyen lehetséges módszerei vannak. Ha válaszom

^{1 52} *Bollók*: i. m. 107. – Kiemelés: Sz. L.

^{1 53} *Nagy Árpád*: Thonuzoba. (A Tomaj nemzetség eredethagyománya P. mester Gesta Ungarorumában.), Diákköri Füzetek (KLTE), III. Debrecen, 1968. 70–95. – idézett hely: 78.

^{1 54} *Sinkó* Ferenc, akinek a leghaloványabb fogalma sincs arról, hogy mit és hogyan írtam e témáról, hiszen információit másodkézből szerezte, engem – aki hétoldalas cikkem igazát 85 jegyzettel alátámasztva végül is csak egy hipotézist mertem vázolni – romantikusnak nevez. Ő, aki abban reménykedik, hogy szakismeret híján is letaglózhat bírálatával, nem romantikus?

kicsit hosszúra sikerülne, annak oka egyrészt az, hogy Szegefű vitacikke nyomán új problémák is fölmerültek, másrészt ezúttal kénytelen leszek olyan vonatkozásokra is kitérni, melyeket korábbi cikkemben részint bírálatom élének tompítása végett, részint mert saját szövegértelmezésem szempontjából feleslegesnek ítélttem, elhagytam.

A logikai sorrendet megtartva, hadd kezdjem a választ annak a Janus Pannonius-versnek¹ a problémájával, amelyen kívül – Szegefű saját bevallása szerint – a Szent Imre Thonuzoba által történt meggyilkolásáról kialakított hipotézisét semmi sem támogatja. Be kell vallanom, hogy a versről adott elemzésében – amit most újra szűkségesnek tartott szinte szóról szóra kifejezni –, számomra eredetileg is több érthetetlen momentum volt: nem értettem, hogy a Janus Pannonius fölsorolta történeti személyiségek miért haltak meg „szinte kivétel nélkül vagy erőszakos halállal, vagy gyanús körülmények között”, és nem értettem, hogy a fölsorolás miért válik „éles fokozássá” azáltal, „hogy kronológiailag közelít Frigyes felé”. Tény, hogy Péter szomorú véget ért,² Salamon zarándok voltáról valóban szövődtek legendák³ – így halálának körülményei, ha úgy tetszik, gyanúsaknak is fölfoghatók –, a többi esetben azonban ez a majdnem abszolutizáló megállapítás korántsem állja meg a helyét: Ottó haláláról szót sem ejt a Krónika, csupán az országból való csúfos távozását említi,⁴ Albert, aki a török elleni harc jegyében Szendrő várának fölmentésére indult, a zalánkeméni táborban kitört verhaszárvány következtében vesztette életét;⁵ a tizennyolc évesen elhunyt V. László halálának körülményeit pedig valójában csak a Janus Pannonius utáni történetírók tették gyanússá.⁶ (Ime haláláról később.) A költői felsorolást úgy fogtam föl, hogy Janus egyszerűen kronológiai sorrendet tartott, és ily módon gyűjtötte egy csokorba azokat a bajor Gizellától, illetve tágabb értelemben vett nemzetségéből származó történelmi személyiségeket, akik a magyar koronával szerencsétlenül jártak. Ezek sorsában nem az a közös vonás, hogy gyanús körülmények között, vagy erőszakos halállal haltak meg – Ottó a trónviszály közben nem halt meg! –, hanem az, hogy a magyar korona, melynek várományosai vagy birtokosai voltak, így vagy úgy, de nem hozott rájuk szerencsét.

Arra viszont, hogy Szegefű miből vonhatta le azt a következtetést, hogy a fölsorolás éles fokozássá válik, most a vitacikkének 6. jegyzetében közölt eredeti latin szöveg kiemelései révén talán sikerült rájönnöm. A felsorolást tartalmazó részben kiemelten szerepelnek ugyanis a következő szavak: *'testis erit primae' . . . ; 'testis bis' . . . ; 'testis quin etiam' . . . ; 'testis er ille' . . .* Nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy Szegefű számára a *'primae'*, illetve a *'bis'* egyfajta sorrendiséget jelöl, és így nyert fokozó értelmet szemében a *'testis quin etiam' . . . = 'sőt tanúi . . . is'* fordulat, amint a felsorolás közelít Frigyes felé. Nem tudok szabadulni ettől a gondolattól azért sem, mert az általa közölt értelmezés és fordítás alátámasztja ezt a sejtésemet: „az idézetek közül az első 'tanú az ifjúsága virágában megcsalt (ármánnyal rászédett, megkárosított) Imre' – írja. Az 'első' – még ha az idézőjel előtt is – a 'tanú,' jelzőjeként szerepel, az idézőjelen belül viszont a *'primae'* fordítása elmarad,⁷ s később ugyancsak a *'flore iuventae'*-nek (*'primae'* nélkül) a *'fraudatus'*-tól történő különválasztásáról beszél. Ezzel kapcsolatban föl kell hívnom a figyelmét arra az egyszerű tényre, hogy a *'primae'*-nek és a *'bis'*-nek értelmileg semmi közük sincs egymáshoz. A *'primae'* a *'primus'*³, 'első' jelentésű sorszámnév nőnemű egyes számú genitivusa, a *'bis'* pedig szorzószámnév, jelentése: 'kétszer'. A *'primus'*³ szorzószámnévi párja a *'semel'*, a *'bis'* sorszámnévi párja pedig a *'secundus'*³. Föl kell hívnom a figyelmét továbbá arra is, hogy szó szerkezeti szempontból sem a *'primae'*, sem a *'bis'* nem a *'testis'*-hez tartozik: a *'primae'* a *'iuventae'* főnév jelzője, a *'bis'* a *'puls'* participium számnévi határozója. A „*testis erit primae fraudatus flore iuventae'*” sor helyes fordítása: „legyen tanú rá a kora ifjúságának virágától

¹ De corona regni ad Fridericum caesarem, in: Janus Pannonius munkái latinul és magyarul, (szerk. V. Kovács S.), Budapest, 1972. 204.

² SRH (Scriptores Rerum Hungaricarum) 1, 178. 7–11; SRH 1, 343. 9–11.

³ SRH 1, 181. 17–26; SRH 1, 410. 33–411. 21.

⁴ SRH 1, 483. 16. – 484. 4.

⁵ Hóman B. – Szegefű Gy.: Magyar történet⁶ II., Budapest, 1939. 406.

⁶ Az erre vonatkozó forrásokat – saját koncepciójához igazítva –, maga Szegefű L. idézi a 7. jegyzetében.

⁷ Hogy ez nem véletlen, arra bizonyíték, hogy ez a mondat előző cikkemben is ugyanígy található: A Thonuzoba-monda. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged, 1974. 275.

megfosztott” (ti. Imre). Következésképpen az epigramma nemcsak tartalmilag, hanem nyelvileg sem támasztja alá semmiféle fokozás meglétét.

S ezzel el is érkeztünk az ominózus *'fraudare'* ige vonzatának, illetve vonzatainak a problémájához. Előző cikkemben természetesen nem szándékoztam és most sem szándékozom az összes lehetséges variációt felsorolni – ez minden komolyabb szótárban megtalálható –, de hogy az idézett Janus Pannonius-sor jelentését megvilágítsam és egyértelművé tegyem, akkor is hangsúlyoztam, és most is csak megismételhetem: a kifejezésben szereplő vonzat vitathatatlanul *ablativus separationis*. Szegfű – mint írja –, fönntartja magának a jogot arra, hogy a *'flore iuventae'*-t a *'fraudatus'*-tól különválasztva *ablativus temporis*-nak értelmezze – nyilván a *'flore'*-ra gondolt –, és megtarthassa a nézeteit állítólag alátámasztó eredeti fordítását. A *'fraudare'* igének azonban *ablativus temporis* vonzata nincs. Van úgynevezett abszolút (önálló) használata, s ez esetben mint ige mellett természetesen állhat határozóként *ablativus temporis* is. A *'flore'* ilyen értelmű fordításának viszont csak akkor volna értelme, ha a *'fraudare'* igének önállóan használva volna 'megölni, meggyilkolni' jelentése. (Az *'in'* praepositio kérdését ne feszegezzük !) Ilyen jelentést azonban Szegfű sem tud találni.

Egy-egy ritkább kifejezés esetében valamely szó pontos jelentésének és lehetséges szintaktikai variációinak számbavételéhez egyébként is legcélszerűbb a *Thesaurus linguae Latinae* megfelelő címszavát fellapozni, s nem a Finály-féle – a maga nemében egyébként korántsem rossz – szótárra hagyatkozni. A *'fraudare'* címszó alatt a II/2. jelentéscsoportban többek között az alábbi meghatározás olvasható: „*privare, spoliare, nudare dolo malo aliquem . . . a.) fraudare aliquem α.) aliqua re, sive corporea sive incorporea*”.⁸ A terjedelmes címszónak ezt a részét áttanulmányozva az 1263. columna 6. sorában a következők olvashatók: „*prima . . . -ate iuventa (sc. morte praematura) cf. Mart. 7, 40, 5; 10, 50, 5; carm. epigr. 1232, 18*”. A zárójelben szereplő magyarázat a szócikk írójának, Rubenbauernek a megjegyzése. Nem véletlenül idéztem ilyen részletesen a Thesaurus vonatkozó részét; ezekből az adatokból ugyanis három dolog világosan kiderül:

1. Az általunk ismert antik szerzők közül ez a három szóból álló kifejezés egyedül Martialisnál fordul elő. A *Carmina epigraphica* című gyűjteményből idézett, ismeretlen szerzőtől származó sírvers hasonló fordulata már Martialis-utánzás, akinek a sírvers-irodalomra gyakorolt hatása régóta ismeretes, jóformán sorról sorra felderített tény.⁹

2. A kifejezés jelentése: *'kora ifjúságtól megfosztott, megrabol'* – vagyis a vonzat egyértelműen *ablativus separationis*.

3. A participium nem *ablativus auctorissal*, hanem a *'morte praematura'* *ablativus rei efficien-*tisszel egészítendő ki.

A két epigramma, valamint az idézett sírvers elemzése alapján pedig az is világossá válik, hogy egyik esetben nem erőszakos, hanem korai, idő előtti, váratlanul bekövetkezett halálról van szó. Álljon itt erre példaként a három vers közül az, amelyik az elemzett kifejezést illetően a legközelebbi rokonságot mutatja Janus epigrammájával:

Frangat Idumaeas tristis Victoria palmas,
plange, Favor, saeva pectora nuda manu.
Mutet Honor cultus, et iniquis munera flammis
mitte coronatas, Gloria maesta, comas.
Heu facinus! *prima fraudatus, Scorpe, iuventa*¹⁰
occidis et nigros tam cito iungis equos.
Curribus illa tuis semper properata brevisque
cur fuit et vitae tam prope meta tuae.¹¹

⁸ Thesaurus linguae Latinae, (ThLL) Lipsiae, 1921–1926. 1261–1264. c. (*Rubenbauer*): „megrabolni, megfosztani, kifosztani álnok cselvel valakit . . . a) megfosztani valakit a) valami dologtól, akár testitől, akár testetlentől”.

⁹ W. Haereus–J. Borovskij: *Martialis*, Leipzig, 1976. LXXII–LXXXVI.

¹⁰ A ThLL-ben szereplő *'fraudate'* és az általam idézett *'fraudatus'* alak közötti különbség oka az, hogy Rubenbauer más Martialis-kiadást használt.

¹¹ Martialis, 10, 50. In: W. Haereus–J. Borovskij: i. m. 240.: „Törje össze a szomorú Győzelem az idumaeai pálmaágakat, kegyetlenül verd kezeddél, Népszerűség, meztelen kebledet; váltson ruhát a

A versben elsíratott Scopus, az ünnepelt kocsiversenyző, Martialis költeményeinek többször is visszatérő figurája (4,67; 5,25; 10,50; 10,53; 11,1). A halálára írt epigramma szerint versenyzés közben érte a végzetes baleset: mekihajtott a metának. A 10,53-ból még életkorát is megtudhatjuk: halálakor huszonöt, huszonhat vagy huszonhét esztendő volt (*trierteride nona*).¹²

A kifejezést tehát Martialistól kölcsönözte Janus Pannonius¹³ – mint azt korábban is állítottam –,¹⁴ sőt kis utánajárással az is kideríthető, hogy miért módosult, és miért éppen a metonimikus értelemben használt 'flore' szóval bővült a Janus-epigrammában szereplő kifejezés. Ez nézetem szerint két – egymástól valószínűleg nem független – szöveg hatásával magyarázható. A Szent Imre ünnepén és tiszteletére bemutatandó mise oratóija ugyanis a következőképpen kezdődik: „Deus, qui beatum Emericium *iuvenili flore* nitentem in Sanctorum tuorum consortium sublimasti . . .”¹⁵ A mise szövegének közel egyidősnek kell lennie az 1083 körül végbement kanonizációval,¹⁶ és szinte bizonyosra vehető, hogy ezt az oratóiát Janus Pannonius ismerte, hiszen mint egyházi ember maga is az áldozópapok közé tartozott. De ugyancsak ezt az oratóiát tarthatta szem előtt a Krónika írója is, aki Imrét már mint szentet említi, hivatkozik legendájára, és aki midőn arról beszél, hogy István elhatározta a hatalom átruházását a fiára, ilyen jellemzést ad a hercegről: „Erat autem beatus Emericus *in primevo adolescentie flore* . . .”¹⁷ azaz: „Baldog Imre pedig *zsenge ifjúságának virágában* volt”, majd pár sorral ezután következik (*propera, perpropera*) = korai halálának, és ezzel együtt gyászolásának említése.¹⁸ Janus szeme előtt tehát sokkal inkább az oratóinak, illetve a Krónikának a szövege lebegett: így történhetett a 'Scorpe'-nak a 'flore'-val való behelyettesítése, az eredeti Martialis-kifejezés némi módosulása. Alátámasztja ezt a feltevést a Martialis-epigramma és az említett Krónika-hely motívumbeli rokonsága is: ott a költő és Róma, itt az apa és az ország mélységes gyászáról van szó.

A Janus Pannonius-epigramma alapján tehát semmiképpen sem lehet Imre erőszakos halálára, meggyilkolására és egy ezzel kapcsolatos a jökülátorok ajkán élő monda létrehozásához vezetni.

Szegfű érvelésének másik sarkalatos pontja Thonuzobának és a Hildesheimi Évkönyvekben szereplő, Imre halálát okozó 'aper'-nek, azaz 'vadkan'-nak egymással való kapcsolatba hozatala, pontosabban az egymással való azonosítása. A félreértések elkerülése végett és az áttekinthetőség kedvéért idézem az erre vonatkozó okfejtését: „Mi adhat támpontot egyáltalában egy Imre halálával kapcsolatos monda feltételezéséhez? Nem kevesebb, mint az a körülmény, hogy itt közel sem biztos az egyszerű baleset. A források bizonyos kombinációja más feltételezést is megenged. Szó lehet például szimbolikus magyarázatról is, vagy, ami még valószínűbb, csak egyszerű műhibáról: arról, hogy a Hildesheimi Évkönyvek íróját erről az esetről tudósító – minden bizonnyal magyar származású – hírnök esetleg egy – Imre halálát okozó – személy nevét is latina fordítva mondta el, s így került lejegyzésre. Ugyanis az I. István kori eseményeknek van *Vadkan* nevet viselő szereplője. Ez a férfiú az Anonymus Gestájából nyakas pogánynak ismert Thonuzoba. Nyelvészeink sófőjtése szerint a török eredetű szó magyar megfelelője 'disznó-apa', 'vaddisznó-apa', azaz 'vadkan'.”

Megbecsülés, és te, bánkódó Dicsőség, vedd a méltányosságot nem ismerő lángokba koszorús hajfűrtjeidet! Ó, szörnyűség! *Kora ifjúságotól megfosztva* meghaltál, Scopus, és oly gyorsan befogtad a fekete lovakat. Az a fogatoddal mindig sietve elérni vágyott meta miért volt oly közel egyben rövid életednek is metájaként?” (*Meta* = a római cirkuszban az a kúp alakú talapzat, amit a versenyzőnek meg kellett kerülnie kocsijával, és ami egyben a cél jelölésére is szolgált; a fekete lovak = a halál lovai.)

¹² Ha Imre valóban 1007-ben született, és huszonnégy évesen halt meg, (*Györffy Gy.*: István király és műve, Budapest, 1977, 374.), akkor csaknem egykorú volt Scopuszal: *W. Haereus–J. Borovskij*: i. m. 241. = Martialis 10, 53, 3.

¹³ Janus Pannonius és antik irodalmi mintáinak kérdéséhez: *J. Horváth*: Les genres et modèles littéraires de Janus Pannonius, *Acta Litt. Acad. Scient. Hung.* 14. (1972) 253–308.

¹⁴ A Thonuzoba-legenda történelmi hitele, *Századok* 113. (1979) 101.

¹⁵ *Missale Strigoniense*, (ed. *A. Koberger*), Nürnberg, 1484., I. még: *Missae propriae dioecesium regni Hungariae*, Torino, 1939. 30. (= *A Missale Romanum* függeléke.)

¹⁶ *B. Buchberger–J. Höfer–K. Rahner*: Lexikon für Theologie und Kirche V., Freiburg, é. n. 143.

¹⁷ SRH 1, 319. 5.

¹⁸ SRH 1, 319. 14–20.

Hogy a források „bizonyos kombinációja” alapján „más feltételezés” is szóba jöhhessen, annak alapfeltétele az, hogy a *Thonuzoba* névnek valóban legyen *'vadkan'* jelentése. Szegefű azonban itt *helytelenül idézi* azokat a *nyelvéseket*, akikre a 28. jegyzetében hivatkozik. Az *általa idézett szerzők*-nél ugyanis a vonatkozó helyeken a következők állnak:

a) *Melich J.*: „Anonymus egy besenyő vezérről azt írja, (vö. 57. §) hogy Thonuz-obá-nak hívták. Más alakjai e személynévnek okleveleinkben Thonyz, Thanyz (vö. Honfogl. kútfői 463). Mint-hogy pedig a törökségben *Tonis, tonuz, tonus* . . . = 'disznó', *oba* pedig 'apá'-t jelent, azt állítjuk, hogy *Thonuz-oba* = *Disznó-apa*. A név tehát olyan, mint a régi magyar Opa-forcos (Anonym. 25. §)”¹⁹

b) *Gombocz Z.*: „Hogy az Anonymusban említett Thonuzoba besenyő vezér neve a. m. *disznó-apa*, (tör. *tonuz* = 'disznó') elfogadható magyarázat.”²⁰

c) *Pais D.*: „Thonuzoba neve összetett név: előtagja a török *tonuz* a. m. 'disznó', második tagja az 'apa, nagypapa, ős' jelentésű *aba* tiszteleti jelző.”²¹

Mint az idézett helyekből kiderül, *nyelvéseink egyikének sem jutott eszébe a Thonuzoba nevet 'Vaddisznó-apá'-nak, azaz 'vadkan'-nak értelmezni*. Ők a „vad”-dal szemben megelégedtek a „szelíd” magyarázattal, a 'disznó-apá'-val. Az a gyanúm, hogy megint nyelvi természetű félreértéssel van dolgunk Szegefű részéről. Pais Dezső ugyanis az Anonymus szövegkiadáshoz írt latin nyelvű jegyzetében a Thonuzoba név értelmezése kapcsán a következőket írja: „*Pars prior nominis Thonuzoba, lege: Tonuzoba nihil est aliud nisi vocabulum Turcicum tonuz (s) tanyz (s) 'porcus'; posterior autem vocabulum Turcicum aba 'pater'; in nomine vocabulum 'verrem' significans certo vi honorandi accomdatum est.*”²²

Igaz, a Györkössy-szótárban a *'verres-is(m)'* szónak két jelentése szerepel: '1. kandisznó, 2. vadkan'. Mondanom sem kell, hogy a másodikként megadott jelentés alapvetően téves – sajnos nem ez a Györkössy-szótár egyetlen pontatlansága –, a *'verres'* ugyanis sohasem jelentett *'vadkan'*-t, hanem csak 'kandisznó'-t. Ha Szegefű ez esetben legalább a Finályt, vagy még inkább a Menge-féle szótár²³ kézbe vette volna, nem eshetett volna ebbe a hibába: ez utóbbi ugyanis, hogy használóit óvja az effajta tévedéstől,²⁴ a címszót így adatolja: (zahmer) Eber, (männliches Schwein).²⁵ Ezzel az értelmezésével természetesen nem áll egyedül.²⁶ Varrónál egyébként a *'verres'*-nek a következő meghatározása található: „*proprie est porcus non castratus, nam postquam castratus est, maialis dicitur. . . Castrantur verres commodissime anniculi, utique ne minores, quam semestres; quo facto nomen mutant, atque a verribus dicuntur maiales*”. (RR 2, 4, 8.)²⁷ Ne tulajdonítsunk magyar nyelvészeinknek olyan melléfogásokat, amelyeket nem követtek el!

¹⁸ *Melich J.*: Az Árpád-kori becéző keresztnevek egy csoportjáról, Magyar Nyelv 10. (1914) 167.

¹⁹ *Gombocz Z.*: Árpád-kori török személyneveink, Magyar Nyelv 17. (1921) 242.

²⁰ *Pais D.*: Régi személyneveink jelentéstana, Magyar Nyelv 17. (1921) 161.

²¹ SRH 1, 116. 25–28.: „A Thonuzoba – olvasd: Tonuzoba – név előtagja nem más, mint a török *tonuz (s) tanyz (s)* 'disznó' szó, utótagja pedig a török *aba* 'atya' szó; a névben a 'kandisznó'-ra utaló szót bizonyára megtisztelő értelemben alkalmazták.” Pais Dezső tehát lényegében véve megismételte azt, amit a 21. jegyzetemben idézett cikkében korábban írt.

²² *H. Menge*: Lateinisch-deutsches Hand- und Schulwörterbuch,⁶ Berlin, 1911. (= *Menge-Güthling*)

²³ A németben ugyanis a 'der Eber' egyaránt jelenthet 'kandisznó'-t és 'vadkan'-t. A Györkössy-szótár hibája is bizonyára a hasonlítás nélküli német fordításból ered.

²⁴ *Menge-Güthling*: 793.

²⁵ *W. Freund*: Wörterbuch der lateinischen Sprache IV., Leipzig, 1840. 949.: „das männliche Schwein, der Eber” = „hímdisznó, kandisznó”; *R. Klotz*: Lateinisch-deutsches Wörterbuch, Braunschweig, 1874. 1783.: 'der Eber' = 'kandisznó'; *K. E. Georges*: Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch⁷ II. Leipzig, 1880. 3079. c. j. „das männliche Schwein, der Eber:: = 'hímdisznó, kandisznó’; *F. Gaffiot*: Dictionnaire illustré latin-français, Paris, 1934. 1662.: „verrat, porc” = „kandisznó, hímdisznó”; *Ae. Forcellini*: Totius latinitatis lexicon, VI., Prati, 1875. 294. Hivatkozásai: Varo RR 2, 4; Horatius Od. 3, 22, 7; Plinius 18, 7, 2.

²⁶ „Tulajdonképpen a ki nem herélt hímdisznó, miután ugyanis kihérélték, ártánynak mondják . . . A kandisznókat legmegfelelőbb egy éves korban kihérélni, de fél éves kornál előbb semmi-

Visszatérve mármost az eredeti problémára, a kérdés az, hogy nyelvészeink eddigi szómagyarázataitól függetlenül jelenthet-e 'vadkan'-t a Thonuzoba név, vagyis akár a feltételezett hírnök, akár Anonymus értelmezhetette-e a nevet 'aper'-nek. Válaszként erre most sem tehetek mást, mint hogy kissé részletesebben megismétlem, amit előző cikkemben már megírtam.²⁸ Ott a Clouson-féle etimológiai szótárra hivatkozva,²⁹ a 24. jegyzetemben a 'tonuz' jelentésének meghatározásaként a következőt idéztem: „pig”, a generic term for the wild and domesticated pig of both sex”, vagyis: „disznó”, általános kifejezés a mindkét nemű vad és háziiasított disznó jelölésére”. Lényegében véve ugyanezt állítja a Szeffű által idézett és legteljesebbnek mondott Древнетюрский словарь megfelelő szócikke is: дикая свинья, кабан: свинья.³⁰ Analóg példaként megemlíthetjük erre a mi csuvasos török eredetű 'disznó' szavunkat, aminek eredetileg ugyancsak megvolt ez a kettős – vad és háziiasított disznó – jelentése;³¹ (l. még ma is: „disznóra megyünk” = vadásznyelv szakkifejezése). Csakhogy a 'tonuz' 'vaddisznó' jelentése idővel elhomályosult – emlékéit leginkább csak egy naptári fogalom, a 'disznó éve' kifejezés őrzi³² –, és a köztörök nyelvekben helyét a *kaban* vette át: kun, csag. stb.: 'kaban'; oir. 'kaman' stb.³³ A Szeffű által idézett „ellenpélda”, a 'tonuzč'i' azért nem mérvadó, mert az ujjur nyelvű buddhista (!) bűnvallomás szövegéből³⁴ nem derül ki egyértelműen, hogy 'disznópásztor'-ról, vagy 'vaddisznóvadász'-ról van-e szó.³⁵ A 'č'i/č'i' ugyanis ugynevezett nomen agentis képző, például: *baliq*-hal, *baliqč'i*-halász; *armaq* = csalás, *armaqč'i* = csaló.³⁶ Éppen ezért a Clouson-szótár a párhuzam nélküli helyen kapcsolatban óvatosabban is fogalmaz: „prob. 'pig-keeper' but 'hunter of wild boars' is a possible alternative.”³⁷ A török nyelveken belül azonban a kör tovább is szűkíthető: meglehetősen autentikus forrásból – a Codex Cumanicus alapján – tudjuk, hogy a *kun* nyelvben a 'tonuz' jelentése 'disznó' volt,³⁸ ami már önmagában akár perdöntő bizonyítéknak is fölfogható volna.

Én akkoriban úgy folytattam kérdésföltevésemet, hogy *magyar területesen* a besenyőben megvolt-e bizonyíthatóan a 'tonuz' és a 'kaban' közötti különbségtétel. A magyarországi névadási gyakorlat alapján erre igenlő választ adtam: mind a 'tonuz', mind a 'kaban' előfordul ugyanis személynévként, az előbbire példa az 1292-ből és 1343-ból adatolható *Thonyz*, illetve *Thanyz*,³⁹ az utóbbira az Anonymusszal közel egykorú, 1237-ből, illetve 1245-ből származó *Cabanus* és *Caban* írású névalak.⁴⁰ S mint-hogy ezt a különbségtételt több más köztörök nyelvhez hasonlóan a besenyő is ismerte, képtelenségnek tartottam, hogy a korabeli Magyarországon valaki – akár az állítólagos hírnök, akár maga Anony-

képp sem szabad; miután ez megtörtént, nevük megváltozik, és kandisznó helyett ártánynak mondják őket.”

²⁸ A Thonuzoba-legenda történelmi hitele, 102.

²⁹ G. Clouson: An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972. 572.

³⁰ В. М. Наделяев–Д. М. Наслов–Э. Р. Щербак: Древнетюрский словарь, Ленинград 1969. 575.

³¹ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I., Budapest, 1967. 646–647.

³² *tonuz jil'i*: G. Clouson: i. m. 527. Древнетюрский словарь, 575.

³³ M. Räsänen: Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türk Sprachen, Helsinki 1969. 216.

³⁴ W. Bang–A. von Gabin: Türkische Turfantexte IV. Ein neues uigurisches Sündenbekenntnis SPAW 1930. XXIV. 432–450. A⁵⁶.

³⁵ „*tonuzč'i baliqč'i kejkič'i aŋč'i tuzaqč'i boltumuz ersär . . .*”, „если мы были охотниками на (диких) свиней, рыбаловами, ловцани оленей, (прогей) диги и птиц . . .”: Древнетюрский словарь, 575–576.

³⁶ G. Clouson: i. m. XLIII; Древнетюрский словарь, 650: имя дел.

³⁷ I. m. 527–528.

³⁸ Kuun G.: Codex Cumanicus, Budapest 1880.: 127.: „*tongus = porcus*”; 128.: „*cheyc tongus = porcus salvaticus*”; 181.: „*aper = kaban*”.

³⁹ Pauler Gy.–Szilágyi S.: A magyar honfoglalás kútfői, Budapest 1900. 463.

⁴⁰ Gombocz Z.: Árpád-kori török személyneveink, Budapest, 1915. 18. Az újabb források alapján feleslegesnek bizonyultak Gombocznak a 'kaban'-nal mint személynévvel kapcsolatos aggályai: a 'kaban' ugyanis személynévként más török nyelvekben is előfordul = *Qaban*: C. E. Малов: Памятники древнетюрской письменности, Москва–Ленинград 1951. 409.

mus –, a kettőt összekeverje egymással, és képtelenségnek tartom ma is. A mai magyar nyelvben sem keveri össze senki a 'disznó'-t a 'vaddisznó'-val, vagy hogy még szemléletesebb és megfelelő, b példát említsék: egyetlen francia sem cseréli fel a 'cochon'-t vagy a 'sanglier'-ot a 'sainglier'-vel. Vagyis ha a *Thonuzoba* név első tagját latinra fordították volna, csakis 'porcus'-nak – vagy az 'oba' irradiációjának hatására legfeljebb 'verres'-nek – értelmezhetnék volna, 'aper'-nek semmiképp.

Szegfűnek egyébként sem értem az 'oba' toldaléokra épített érvelését. Az 'oba' – Pais Dezső kifejezésével élve – tiszteleti cím, és mint ilyen utalhat a viselőjének nemzetségfő voltára. Ezt senki sem vonta kétségbe, teljesen felesleges volt bizonygatni.⁴¹ Nemzetségfőnek azonban senki sem születik, legfeljebb idővel válik azzá: Thonuzoba sem *Thonuz-oba*-nak született, hanem *Thonuz*-nak. És gyűk fel, ha a besenyőben a *tonuz*-nak lett volna 'vaddisznó' jelentése – ami nem volt –, akkor egy eredetileg *Kaban* névre hallgató valaki, miután nemzetségfővé lépett elő, s nevéhez hozzákapcsolták az 'oba' címet, *Thonuz*-ra változtatta a nevét? Aligha. Még kevésbé értem azt a megállapítást, hogy „a Vadkan-apa léte föltételezi a Vadkan-anya létét is”. Ennek a gondolatmenetnek az alapján 'Thonuzoba' (= *Vaddisznó-apa*) hitvesét nyilván '*Vaddisznóanya*'-nak hívták, leánygyermeküknek pedig az immár 'szelíd disznó'-t jelentő *Emese* nevet adták – időközben talán megszeldültek –, olyannyira, hogy fiuk névadásakor már az állatszimpátiával is szakítottak, s annak neve *Ürkünd* = 'vitéz férfi' lett.⁴² A humorizálásnak szánta Apabak, Apakos stb. pedig számomra nem érthetetlen, hanem felfoghatatlan; jó volna, ha Szegfű tisztázná magában az 'apa' szó jelentését és használatának körét.

Összegezve az eddigieket, ismét csak azt kell megállapítanom, hogy a *Hildesheimi Évkönyvekben a Szent Imre halálával kapcsolatban említett 'aper' (= vadkan) semmiképpen sem lehet Thonuzoba* nevének fordítása, vagyis a Hildesheimi Évkönyvek adata nem szolgálhat alapul arra, hogy bármiféle kombináció révén egy Szent Imre-ellenes összeesküvést vagy merényletet olvassunk ki belőle. S ezzel a vita érdemi része tulajdonképpen lezártnak is tekinthető: ha ugyanis sem a Janus Pannonius-epigrammából nem lehet olyan monda létére következtetni, mely szerint Imre merénylet áldozata lett, sem a Thonuzoba név nem jogosít fel ilyen irányú kombinációkra és feltevésekre, akkor a rendelkezésünkre álló források alapján Thonuzoba nem lehetett Szent Imre gyilkosa, követezképpen nem volt oka István állítólagos példátlan bosszújának, a besenyő nemzetségfő és felesége élve eltemetésének, és Anonymusnak sem volt mit „szimbolikus nyelven” elmondania a nem létező merényletről.

Imre halálának körülményeit ezúttal nem szándékozom részletesen tárgyalni; az erre vonatkozó forráshelyek jó részét Szegfű is idézte – bár nem tudom, hogy a Magyar–lengyel *Krónikát*, forrásértékétől függetlenül, milyen műfajkategóriába óhajta besorolni és azt sem hogy Szent Imre *szűz* felesége (que *inviolata* cum ipso permansit),⁴³ milyen megfontolások alapján vált fordításában 'sértetlen'-né. Bár igaz, a *szűzesség* is a *sértetlenség* egyik fajtáját jelenti. Egy mozzanatot azonban szükségesnek tartok megemlíteni, ami *közvetve* azt bizonyítja, hogy Imre nem eshetett pogányok szervezte összeesküvés vagy gyilkosság áldozatául, ez pedig az a körülmény, hogy mind a legendája, mind a Krónika következetesen *confessor*-ként (= hitvalló) említi, és ilyen minőségben történt kanonizációja is.⁴⁴ A *Missale Strigoniense* rimes *gradualeja* az előbbi két forrással összhangban két vonását emeli ki, egyrészt

⁴¹ Hogy Anonymusnak az 'oba' toldalékkal helynévmagyarázó célja is volt, az egyértelműen kiderül a Thonuzobával foglalkozó rész szövegösszefüggéséből: „cuius nomen fuit Thonuzoba . . . cui dux terram dedit habitandi in partibus Kemey usque ad Tysciam, ubi nunc est portus *Obad* . . . ad portum *Obad* est sepultus”. SRH 1, 116–117. Thonuzoba szállásbirtokának az *Abád*-rév csak egy része volt, és Anonymus éppen ezzel a némileg logikátlan „ubi nunc est portus *Obad*” betoldással árulja el magát.

⁴² „*emse*”: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I., 764–765; „*Urcund*” SRH 1, 116. 35–41. (Pais Dezső szövejtétele.)

⁴³ SRH 2, 315. 9–10.

⁴⁴ *Martyrologium Romanum*; „Ut ergo acta ne agamus et exposita ne exponamus, quot et quantis virtutibus flourerit, et quam fervens in Dei servitio sanctus *confessor Christi* Emericus dux fuerit, scribere supersedimus. Quisquis enim hoc scire voluerit, ex legenda eiusdem beatissimi *confessoris* plenam sanctissime conversationis eius notitiam habere poterit.” SRH 1, 312. 1–15.; „ . . . corpus beati Henrici cum honore elevavit, qua die postmodum in multis miraculorum virtutibus *confessoris* sui merita declarat Ihesus Christus dominus noster”. SRH 2, 460. 5–7.

szüzességét, másrészt *confessor voltát*: „*Sprevit thorum coniugalem, intrat chorum virginalem confessor Christi Emericus*,⁴⁵ *Stephani regis unicus; inter choros angelorum fert coronam confessorum, oret pro nobis, cuius festa veneratur in terris.*”⁴⁶

A szentek a középkor folyamán típusaikat tekintve határozott csoportokra különültek. A későbbi *Te Deum* a szenteknek még csak két típusát ismeri: ebben a himnuszban az Istent dicsőítő szentek között – a próféták mellett – csupán az apostolok és a mártírok szerepelnek.⁴⁷ A későbbi harmadik csoportnak, a *confessoroknak* külön szent-típusként való tisztelete valószínűleg Szent Mártonnal vette kezdetét,⁴⁸ s talán az ő tiszteletére íródott az a himnusz is, amelynek szerzője még szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy a confessor sem érdemtelenül nyeri el az üdvösséget:

*Plus currit in certamine
confessor ipse sustinens,
quam martyr ictum sufferens
mucrone fundens sanguinem.*⁴⁹

A középkortól kezdve azután a sacramentariumokban mind Nyugat-Európában, mind Magyarországon a szentek csoportjai az alábbi sorrendben követik egymást: apostolok, mártírok, confessorok, szüzek, özvegyek.⁵⁰ A Krónika és a legendák ismerik és pontosan be is tartják ezt a distinkciót: Gellért és társai, vagy a Hartvik-legenda térítés közben vértanúhalált halt egyházi emberei következetesen mártírok, míg Imre következetesen *confessor*ként szerepel mindenütt.⁵¹

Noha az egyház hivatalosan sohasem tett a szentek között minőségbeli vagy értékbeli különbséget, egyfajta rangsor azonban mégis kialakult közöttük, mégpedig a szentség kritériuma alapján. A szentté válás alapfeltétele ugyanis valamilyen erénynek „hősi fokon” történő gyakorlása. A mártíromságnak, a Krisztus hitéért szenvedett halálnak vagy kínhalálnak üdvözítő értékét soha senki sem kérdőjelezte meg. A mártírok mellett az ókori keresztény közösségeken belül ugyancsak kitüntetett tiszteletnek örvendtek azok, akik üldözést szenvedtek hitükért, noha nem haltak bele a megpróbáltatásokba; ez lett a későbbi confessor-tisztelet kiindulópontja. Magától értetődik, hogy a keresztényüldözések megszűntével ezek a kategóriák érvényüket veszítették; a középkorban a confessorság már a hitbuzgó, aszketikus keresztény életmódot jelentette.⁵² A mártíromság azonban egy fokkal mindig magasabb rangú volt a confessorságnál. Nemcsak a sacramentariumok állandósult felsorolásbeli rendje utal erre, hanem az is, hogy a középkori szentek életrajzában jóformán közhelyként mutatható ki az a törekvés, hogy egy-egy confessor esetében szenvedései, megpróbáltatásai felsorolásának konklúziójaként az írók

⁴⁵ A magyaros *Emericus* a németes *Henricus* (Heimrich) helyett arra enged következtetni, hogy a ránk maradt *graduale*-szöveg nem az eredeti, hanem másolat: a versbe ugyanis metrikai okokból a *Henricus* illenék, és az eredetiben valószínűleg ez is állt az *Emericus* helyett.

⁴⁶ *Missale Strigoniense* CLI.

⁴⁷ 7–9. vv.: „*Te gloriosus Apostolorum chorus, Te prophetarum laudabilis numerus, Te martyrurum candidatus laudat exercitus.*” *H. Spitzmuller: La poésie latine chrétienne du moyen âge*, h. n. 1971. 1158.

⁴⁸ L. a november 11-i *Magnificat* antiphonáját; *P. Molinari: Die Heiligen und ihre Verehrung*, Freiburg, 1964.

⁴⁹ *G. M. Dreves: Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung* II. Leipzig, 1909. 378.; I. még uo. 335.

⁵⁰ Például: *A. Häggi–A. Schönherr: Sacramentarium Rhenaugiense*, Freiburg, 1970., 211–218. 795/796-ból); *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert* (ed. *Z. Falvy–L. Mezey*), Budapest–Graz, 1963. 143 R – 144 R; 144 R – 146 V.

⁵¹ Pl. Krónika: „*Nunc in eodem loco ubi contritum est caput eius, in honorem beati Gerardi martiris ecclesia sub monte apparet fabricata.*” SRH 1, 341. 13–17; I. még a Krónikának a Gellért-legendáéval nagymértékben megegyező részét: SRH 2, 500. 38. – 503. 28.; Imrével kapcsolatban I. a 44. jegyzetben idéztettek.

⁵² *R. Berger: Kleines liturgisches Wörterbuch*, Freiburg, 1969. 169.

a mártirokkal való egyenrangúságát igyekeznek bizonyítani. (A fordítottjára nincs példa.) A sok közül csak egy kiragadott példát idézek, Sziénai Szent Katalin legendájának befejező részéből: „... *inter Christum et ecclesiam suam non modo merita martyrium adaequavit, sed quosdam e sanctis martyribus (si non fallor) superavit ... Horum aliqui brevi cursu et morte minus gravi consummaverunt martyrium, haec autem tredecim septimanis incredibiliter tormentata... cum animi laetitia totum patientissime pertulit, unde nec causa nec poena ei defuit perfecti martyrii*”.⁵³

Ha tehát az Imre- vagy az István-legenda írója, illetve a krónikás ismert volna olyan hagyományt, mely szerint Imrét pogányok gyilkolták meg, nem hagyta volna kiaknázatlanul azt a lehetőséget, hogy mártírt csináljon belőle, és kanonizálásakor is a mártírok közé sorolták volna.⁵⁴ Csakhogy ilyen hagyományról – úgy látszik –, már 1083 körül sem tudott senki.

Ennyit Imréről és az ellene szőtt állítólagos összeesküvésről. De mert előző cikkem kapcsán az a vád ért, hogy „rövid akartam lenni, és homályos lettem”, ezúttal részletesebben kifejtem azt is, hogy az akkori, valóban tömör állításaim mikre vonatkoztak.

Lássuk először is Anonymus „remekbe szabott hármaskombinációját” és e kombináció tagjainak egymáshoz való viszonyát egyelőre úgy, hogy Szegfű etimológiáit helyesnek fogadjuk el. Ezek szerint:

Magló: szófajilag melléknévi igenév; jelentése 'termő, termékeny' (?); főnevesülve jelentése 'disznó'.
Tuhutum: szófajilag melléknévi igenév; jelentése 'magló' azaz 'termő, termékeny' (?); főnevesülve jelentése 'disznó'.

*Magló*b: szófajilag főnév; jelentése 'földhányás, domb' (= mogyla).

Horca: szófajilag főnév; jelentése 'domb, hegy'.

Ezek után: *Magló* = *Tuhutum* = *Horca*.

Mint a felsorolásból látnivaló, Szegfű saját rendszerén belül is elkövetett egy súlyos logikai hibát, amit úgy hívnak, hogy az azonosság törvényének megsértése. Ezen a törvényen azt a logikai követelményt értjük, hogy adott időben és adott vonatkozásban minden fogalomnak azonosnak kell lennie önmagával, és nem cserélhető fel egy másik fogalommal. Konkretizálva: ha a 'magló' szófajilag melléknévi igenév és jelentése 'termő', nem hozható kapcsolatba a 'Horcá'-val ami szófajilag főnév és jelentése 'domb, hegy'. Ha a 'magló' főnév és jelentése 'domb, hegy', akkor nem hozható kapcsolatba a 'Tuhutum'-mal, ami állítólag melléknévi igenév és jelentése 'termő'. A három szó tehát Szegfű etimológiáinak elfogadása esetén sem alkothat egy egységet. S ezek után lássuk külön-külön az egyes nevek etimológiáját!

a) A *Horca* nem Anonymus találmánya. Konstantios Porphyrogennétostól mint magyar tisztségnev ismeretes, akárcsak a Gyula.⁵⁵ Hogy a Pais Dezső ajánlotta etimológia⁵⁶ helyes-e, hangtanilag maradéktalanul elfogadható-e, az más kérdés, jelentéséhez azonban nem férhet kétség.⁵⁷

b) *Tuhutum*. E névnek a Szegfű felvázolta etimológiájával kapcsolatban először is a 'τογ' ige alapjelentését, valamint a 'τογ' igének a 'τογum' főnévhez való viszonyát kell tisztáznunk. A 'τογ'

⁵³R. Raimundo da Capua: Vita sanctae Catharinae Senensis, Acta Sanctorum (Aprilis III.) Venezia, 1738. 958.

⁵⁴Az 1083-ban elindított szenttéavatási per eredményeként István és Imre *confessorok*, Gellért, Adalbertus és Benedek *mártírok* lettek. (L. *Martyrologium Romanum*) A szenttéavatás a 11. században már a pápa jogkörébe tartozott, s Rómát aligha érdekelték túlzottan ilyen vonatkozásban a magyar uralkodóház sajátos szempontjai.

⁵⁵Konstantinos Porphyrogennétos: De administrando imperio 40.: „ἔχουσι δὲ κεφαλὴν πρώτην τὸν ἄρχοντα ἀπὸ τῆς γενεᾶς Ἀρπαδῆ κατ' ἀκολουθίαν, καὶ δύο ἑτέροισι, τὸν τε γυλᾶν καὶ τὸν καρχᾶν, ὅπως ἔχουσι τάξιν κριτοῦ. ἔχει δὲ ἑκάστη γενεὰ ἄρχοντα. Ἰστοῦν, ὅτι ὁ γυλᾶς καὶ ὁ καρχᾶς οὐκ εἰσὶν ὀνόματα κύρια, ἀλλὰ ἀξιώματα.” „Első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a *jila* (= gyula) és a *karcha*, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelm minden törzsnek is. Tudnivaló, hogy a *jila* és *karcha* nem tulajdonnév, hanem méltóság.” (Ford. Moravcsik Gy.)

⁵⁶A *karcha*-bíró. Körösi Csoma Archivum 2 (1926–1932) 357–365.

⁵⁷A hangtani megfelelésekre l.: *Bárczi G.*: Magyar hangtörténet, Budapest, 1958. 110. és 121.

jelentése: 'születni, keletkezni, létrejönni; (az égitestek vonatkozásában) fölkelni.'⁵⁸ A 'születés, (valási nyelvben) újjászületés' jelentésű *τοϒum*⁵⁹ ennek az igének az '-m' deverbális nomenképzővel ellátott származéka, olyan főnév, amely a cselekvés tárgyát vagy eredményét jelöli.⁶⁰

A törökben valóban létezik '*dam/dām*' képző, csakhogy ez denominális nomenképző, funkcióját illetően pedig konkrét főnévből elvont főnevet vagy mellékevet képez, ritka, nem tartozik az eleven képzők közé; pl. *til* = nyelv, *tildām* = ékesszólás; *tenгри* = isten. *tengridām* = isteni stb.⁶¹ Szegfű szerint ez folyamatos melléknévi igenévképző (!). A magyar folyamatos melléknévi igenévhez *hasonló* funkciójú igenév képzésére azonban a törökben egészen más képzők szolgálnak.⁶²

Ami a deverbális és a denominális képzés egymáshoz való viszonyát illeti – amiért Gombocz-antipátiával vádol, és szememre veti a nyelvészeti szakirodalomban való járatlanságomat –, erre csak azt válaszolhatom, hogy *ősi fokon* egyetlen nyelvben sem különült el élesen egymástól a deverbális és a denominális képzés, nemcsak a törökben és a finnugorban, hanem az indoeurópai nyelvekben sem, sőt esetenként a kétféle képzés közötti határok még az újabkori nyelvben is elmosódnak. (Pl. a magyar, viszonylag újkeletű '-ság/-ség' tipikusan denominális nomenképző: 'orvosság, disznóság, butaság', ennek ellenére létezik a mai magyarban is a 'nevetség', korábban létezett 'kacagság' stb.)⁶³ Szigorúan teoretikus szempontból nézve tehát a kétféle képzési mód közötti különbségétél pusztán gyakorlati jellegű, ám mégis igaz, hogy egyes képzők az esetek *döntő többségében* névszókhoz, más képzők pedig ugyan-csak az esetek *döntő többségében* igetövekhez járulnak. Egyrészt semmi különös sincs tehát abban, ha kivételként olyan példát is lehet idézni – különösen régi keletkezésű szavak esetében –, ahol a denominális képző igetöhhöz járul – noha éppen az 'ildom' szavunkkal kapcsolatban a Gombocz-féle magyarázat, enyhén szólva, megkérdőjelezhető –,⁶⁴ másrészt ha valaki egy az élő nyelvben nem létező szót képez, nem a fehér holló ritkaságú kivételre épít a szó képzésekor. (Vajon ki értené meg manapság a 'teremség' szó jelentését?) Az 'ildom' szavunk egyébként – akárcsak az 'érdem' –, legjobb tudomásom szerint honfoglalás előtti, pontosabban meg nem határozható időből származó török jövevény-szó nyelvünkben.⁶⁵ Ugyanakkor a '*dam/dām*' képző az i. sz. 8–13. századból származó írásos emlékeken egyértelműen denominális nomenképzőképzőként funkcionál, mint a fentebb említett példák is igazolják.⁶⁶

Miért nem lehet tehát a *Tuhutum* név a 'magló' szó tükörfordítása? 1. Mert az állítólagos alapigének (*toϒ*) 'maglik' = 'terem' jelentése nincs; 2. mert a törökben '*dam/dām*' folyamatos melléknévi igenévképző nincs.⁶⁷ A Szegfű által adott etimológiasor azért abszurd nyelvtörténeti szempontból, mert nem veszi figyelembe a hangváltozási szabályokat: ha teóriája úgy kívánja, zöngétlenít, *szöbelseji* kettős mássalhangzótorlódásokat old fel, holott például ez utóbbira a magyar nyelv általában kevés hajlandóságot mutat, különösen a régi magyar nyelv (szümtüchkel), olyannyira, hogy egy ideig még a véghangzók lekopása folytán bekövetkezett *hármás* mássalhangzótorlódások is megmaradtak.⁶⁸

⁵⁸ Древнетюрский словарь, 570. Kicsit komikus 1981-ben Vámbérynak az 1870-ből és 1877-ből származó szójegyzékeire és szinonimáira hivatkozni. L. még: *M. Räsänen*: i. m. 483.: "aufgehen (von der Sonne); aufsteigen, geboren werden."

⁵⁹ Древнетюрский словарь, 572.

⁶⁰ Древнетюрский словарь, 657: *-m(-im-im; um-üm)* сущ. абстрактное, результата и объекта: *istā* 'желать, *istām* '-желание'; *G. Clouson*: i. m. XLIV.

⁶¹ *A. von Gabin*: *Altürkische Grammatik*,³ Wiesbaden, 1974. 63.

⁶² Pl. '*an-ŷyan*' ('-kan-ken; -gan-ŷen'-ből): *yazan kiz*: 'író lány'.

⁶³ *D. Bartha K.*: *A magyar szóképzés története*, Budapest, 1958. 18.; uo. I. még a spontán szóalkotási tevékenységről mondottakat, 19.; *K. Brugman-A. Thumb*: *Griechische Grammatik*, München 1913. 209–248.

⁶⁴ *Róna-Tas A.*: *A magyar nyelv régi török elemei és a csuvas nyelvtörténet néhány kérdése*, Nyelvtudományi Értesítő 50 (1967) 173. (ildom = csuv. yálttam).

⁶⁵ *Bárczi G.*: *A magyar szókincs eredete*, Budapest. 1958. 77.

⁶⁶ *G. Clouson*: i. m. XLII.; Древнетюрский словарь, 651.

⁶⁷ *A Tuhutum* etimológiáját: *ti-ŷit* = vezér + -im suffixum I. SRH 1, 68. 18–27. (Pais D.)

⁶⁸ Pl.: *JókK 70.*: 'szerelmnek': *Bárczi G.*: *Magyar hangtörténet*, 140–141.

c) A 'magló' szó etimológiájára (mag, maglik, magló, < maglód), azt hiszem, nem érdemes sok szót vesztegetni.⁶⁹

Más, lényegtelenebb megjegyzésekre szabadjon csak vázlatosan válaszolnom.

– „Kronikáinknak az Imre haláláról szóló híradásai nagyon is legendaizűek.” – Mind a *Krónika*, mind a Magyar–lengyel *Krónika*, mind a *Legenda maior*, mind a Hartvik-*legenda* az isteni akarattal, sőt kegyességgel indokolja Imre korai halálát. Ez aligha vall oknyomozó történet szemléletre.⁷⁰

– „... a törvénycikket szóról szóra idéztem munkám 281. oldalán, továbbá utaltam rá a 84. jegyzetben.” – Zárvozdsky Levente könyve: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai, Budapest, 1904. minden tudományos könyvtárban megtalálható. Hivatkozni pedig két okból hivatkoztam rá: egyrészt, mert az idézett törvénycikk direkt cáfolata Szeffű elméletének, másrészt, mert – a feltételes mellékmondat elhagyásával – Szeffűnek ez volt az egyetlen olyan megállapítása, amivel egyetértek. A törvénykönyv késői datálása ellen lásd Györffy György érveit.⁷¹

– Korsch tudtommal egyetlen adatra alapozta általánosító megállapítását, úgyhogy Gombocznak aligha jelentett komolyabb erőfeszítést a vele folytatott vita.⁷² A 'dam/dām' képző eredetének meghatározása úgy, ahogy a cikkben szerepel, ma már meghaladott.⁷³

– „Tatun ~ Tacun.” Noha középkori forrásaink helyesírása ingadozó, ez azonban nem jelenti azt, hogy nem alkalmazkodik bizonyos törvényszerűségekhez.⁷⁴ Györffy azzal, hogy a Tatun-t Catun-ra módosította,⁷⁵ szövegkritikai szempontból ugyanolyan hibát követett el, mint Szeffű, aki a Tatun-ból Tacun-t csinált. Szövegkritikai szempontból mindkettőjük eljárása indokolatlan és elfogadhatatlan. A szövegkritikának ezzel kapcsolatban megvannak a maga – óriási tapasztalati anyag alapján kialakított – szigorú szabályai.⁷⁶ A Tátony nemzetségről különben Gericis már elmondta az elmondandókat és az elmondhatókat.⁷⁷

– „... nincs akadálya annak, hogy az anonymusi elbeszélést az *Árpád-dinasztia Vazul-ága eredetmondájának* tekintsük.” – *Contradictio in adiecto*: Vazult ugyanolyan fokú rokonság fűzte Álmoshoz, mint Istvánt.

– „Gellért... megállt egy olyan vidéken, amely 'disznók élésére alkalmas' volt.” – A latin eredetiben ez áll: „usui *porcorum* erat apta”.⁷⁸ Először is felvetődik a kérdés: vajon a Gellért-legenda szerzője is ismerte Anonymus szimbolikáját? Másrészt Szeffűt nem zavarja, hogy itt az általa korábban kárhozottat 'porcus' szerepel?

– „Per iuvenilem lasciviam.” – Beismerem, korábbi cikkemben *hibásan* ez található a 'propter iuvenilem lasciviam' helyett. A kérdőjelem azonban nem a praepositiónak szolt, hanem a 'iuvenilis lascivia' fordításának. Szeffű ezt a kifejezést 'pogány házassága ürügyén'-nek értelmezte, holott helyesen 'ifjúhoz illő bohósága (esetleg: kicsapongó életmódja) miatt.' A 'lascivia' szónak semmi köze sem a pogány, sem a keresztény házassághoz.

⁶⁹SRH 1, 69. 15–19. (Pais D.)

⁷⁰„Hic autem per inscrutabile divini consilii iudicium raptus est 'de medio' ne malicia mutaret intellectum eius, et ne fictio deciperet animum illius' quemadmodum de morte in matura scribitur in libro sapientie.” SRH 1, 312. 7–10. Que Dominus Jesus Christus non in terrestri regno disposuit laborando imperare, sed deposita inanis corruptibilis machina corporis in celesti regno cum angelis triumphare.” SRH 2, 315. 3–6. „... iuvenis preclarus ad victum (nutum) dispositionis eterne, cui cuncta subiacent, obediendo (obediendo)... vitam hanc exitialem commutavit sempiterna supernorum civium adiunctus contubernio”. SRH 2, 391. 18–20. = SRH 2, 428. 20–25.

⁷¹Györffy Gy.: István király és műve, 270.

⁷²Gombocz Z.: Török jövevényszavainkhoz, Magyar Nyelv 13. (1917), 99–100.

⁷³A. von Gabin: Alttürkische Grammatik, 63.

⁷⁴Kniezsa I.: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig, Budapest 1952.

⁷⁵Györffy Gy.: Török női méltóságnév a magyar kútfőkben, Magyar Nyelv 49 (1953) 109–110.

⁷⁶P. Maass: Textkritik, Leipzig 1957.

⁷⁷Gericis J.: A Tátony-nemzetségről, Történelmi Szemle 9. (1966) 1–24.

⁷⁸SRH 2, 497. 25–26. A kisebb legendában „que usui *pecudum* extat”. SRH 2, 475, 21–22.

– Szent Imre halála és Vazul megvakítása nemcsak a miniátor, hanem a krónikás szerint is összefüggésben volt egymással.

– Az élve eltemetés mint büntetésmód. – Erre vonatkozó negatív állásfoglalásom nem az úgynevezett köztörvényes bűnök, hanem a kereszténység fel nem vételének relációjában érvényes. Ezzel kapcsolatban Székely Györgynek az előadásomon elhangzott megjegyzéseire adott válaszom akkor ugyanígy hangzott. Erre a vandái büntetésmódra – úgy általában – sajnos időben sokkal közelebbi példát is lehet említeni: „Szökési kísérletért, zendülésért, de egy földből kihúzott marharepáért is egymás után végezték ki az embereket, a betegekre rágyújtották a kórházul szolgáló csűröket, másokat *elevenen ástak el, úgyhogy még órák múlva is hullámozott a föla a sirok fölött.*”⁷⁹

– „vivos ~ vivus” – „... hipotézisem... Anonymus egy íráshibájára épül”. A ’vivos’-ra javított ’vivos’ íráshibának Anonymus szempontjából csak akkor volna informatív értéke, ha a Gesta ránk maradt szövege Anonymus keze írása volna. Köztudott azonban, hogy a ránk maradt példány nem eredeti, hanem másolat.⁸⁰ Kinek a fülébe csegett akkor a jokulátor-ének, az Anonymuséba, vagy a másolóéba, és ki követte el az íráshibát?

Szefű az én Anonymus-interpretációmát bírálva, három dolgot ró fel: 1. teologizálással vádoló Anonymust; 2. értelmezési kísérletem félig-meddig Pais Dezső-plágium; 3. nem aknáztam ki teljesen saját lehetőségeimet.

Ironikusan jegyzi meg, hogy szerintem Anonymus, aki műve egyetlen más helyén sem tette ezt, a Thonuzobáról szóló részletben hirtelen teologizálásba kezd. Való igaz, hogy Anonymus művének egyetlen más helyén sem folyadik ehhez a módszerhez, *de művének egyetlen más helyén sem fejezi be a Gestáját*. Mint előző cikkemben is említettem, az általam elemzett rész a Gesta leghosszabb rímverses betétje; ehhez hasonló – a kétsoros krónikásének-részlet fordításától eltekintve – mindössze egy található még az egész Anonymus-műben, s érdekes módon a tulajdonképpeni bevezetés zárómondatában, ahol a szerző, aki névtelenségbe burkolózott, egyáltalán nem szerényen értékeli munkásságát.⁸¹ Nem célozom esztétikai természetű fejtegetésekre bocsátkozni, de ha a Gestát mint szépirodalmi igényű alkotást tekintjük, akkor az első pillantásra abruptnak látszó befejezést az utolsó soroknak éppen az általam adott elemzése miatt kell nagyon is átgondoltnak, tudatosan szerkesztettnek tartanunk. Anonymus ugyanis kronológiailag ott fejezi be előadását – Taksony korával –, ahol a *keresztény* Európába való beilleszkedés folyamata és a *kereszténységnek* programszerűen támogatott felvétele elkezdődik. Anonymus korszakolása ebből a szempontból meglepő hasonlóságot mutat a Krónikáéval.⁸² A Gesta befejező soraiban azután egyszerre van jelen a Géza fejedelemségével hanyatlani kezdő, majd István tevékenységével végérvényesen felszámolt pogány múlt (Thonuzoba a maga három generáción át ívelő életpályájával), a fordulópont (István) és a keresztény jövő (Urcund). S az ország *keresztény hitre* térítéséről szóló zárórész stílusosan is hangsúlyozott emelkedettségéhez tartalmilag mi illenék jobban, mint a *keresztység* vonatkozásában dogmatikailag talán legfontosabb újszövetségi testimoniumra épülő „teologizálás”? Hogy a 13. századi olvasó számára ez mennyire volt érthető, annak eldöntéséhez javasolom a kor oktatási formáinak és módszereinek akár csak „per tangemem” tanulmányozását.⁸³

Pais Dezső indexszáma és jegyzete⁸⁴ nem került el a figyelmemet. A jegyzetből kiderül, hogy Pais fölfedezte a verses betétben rejtőző szójátékot, és ismerte az Anonymus biblikus kifejezéseivel kapcsolatos kutatások eredményeit, s így meg tudta natározni a „*vivit cum Christo*” fordulat genezisést. Sem neki, sem elődeinek és kortársainak nem jutott eszükbe azonban „arra gyanakodni”, hogy Szent Pál Római levelének vonatkozó része és Anonymus befejező ritmikusan-rimes betétje között „gondolatpárhuzam” is van. Nem hinném, hogy amiatt, hogy erre én lettem figyelmes, egy szemernyit is csorbult volna Pais Dezső, vagy akár Gombocz Zoltán tekintélye.

⁷⁹ *Moldova Gy.*: A Szent-Imre induló,² Budapest, 1981. 94.

⁸⁰ SRH 1, 15. 6–10.

⁸¹ „Felix igitur Hungaria, cui sunt dona data varia, quia in omnibus horis gaudeat de munere sui litteratoris.” SRH 1, 34. 4–6.

⁸² „Communitas itaque Hungarorum cum suis capitaneis sive ducibus hec et alia huiusmodi usque ad tempora Tosun ducis gessisse perhibetur.” SRH 1, 311. 18–20.

⁸³ *Schütz A.*: Aquinói Szent Tamás, Budapest, 1943. 1–21.

⁸⁴ SRH 1, 117. 15.

Az Anonymus művében rejlő „lehetőségeimnek” kiaknázatlanul hagyása miatt különben nem érzek lelkiismeret-furdalást, már csak azért sem, mert a Szeffű útmutatása szerintiék számomra valójában nem jelentettek semmiféle lehetőséget. Én ugyanis nem állítottam sem azt, hogy Thonuzobát István élve eltemettette, sem azt, hogy a besenyő főember öngyilkos lett, elföldeltette élve önmagát; – éppen ezt a két verziót igyekeztem cáfolni. Azokban a szövegrészekben, amelyeket Szeffű a *'sepultus est'* igealak használatára párhuzamokként idéz,⁸⁵ az igének kivétel nélkül mindenütt konkrét jelentése és passzív szemlélete van, idézetei pedig mondattani szempontból egytől egyig arra példák, hogy az általános alanyt a latin „a magyartól eltérően kifejezheti: a) tárgyias igék személyes szenvedő alakjával”.⁸⁶ Az én elméletem egyébként nem „Anonymus egy íráshibájára” épült, hanem a textus egészére. Thonuzobának az Abád-rév a szálláshelye volt, s nagyon valószínű, hogy halála után testileg is ott temették el, mint ahogy a Szeffű által citált esetekben a folyó menti temetkezési hely az illetők szálláshelyével volt azonos.⁸⁷

A legnagyobb meghökkenést azonban számomra a vitacikkének utolsó bekezdésében található kategorikus kijelentése okozta: „Ez pedig mindenképp öngyilkosság. (Ti. a Thonuzobáé.) *Vagyis a latin szöveget csak a sepultus est mediális értelmezésével lehet helyesen fordítani.*” (A kiemelés és a zárójeles magyarázó megjegyzés tőlem.) Miután tanulmányának egész korábbi részében hol Janus Pannonius epigrammájára, hol Thonuzoba nevének jelentésére, hol Anonymus (!) állítólagos íráshibájára építve azt bizonygatja, hogy Thonuzobát István temettette el élve az Imre megölése miatti féktelen haragjában, most hirtelen kijelenti, hogy a *'sepultus est'* helyesen csak 'eltemetkezett'-nek fordítható, vagyis Thonuzoba és felesége öngyilkosok lettek. Azon kívül, hogy ezt az öngyilkosság-történetet éppen nem fogadom el tőle,⁸⁸ akárcsak az első verzióját, ehhez nincs több hozzáfűzni valóm.

Egy-két más természetű megjegyzés azonban még idekíváncokiz. Nem vagyok híve az öncélú, száraz, szellemetlen filológizálásnak, noha elismerem, hogy sok esetben ez az öncélúnak látszó gyűjtőmunka elkerülhetetlenül szükséges ahhoz, hogy egy-egy kérdés megoldásában előbbre lehessen lépni. Az viszont soha nem volt és soha nem lesz megengedhető, hogy egy tetszetősnek látszó ötlet igazolása érdekében bárki – legyen bár az adott kor történelmének mégoly fáradhatatlan kutatója is –, önkényesen kezelje a forrásokat, nyelviileg akaratlanul vagy szándékoltan félremagyarázza azokat, és semmibe vegye annak a szak- vagy segédtudománynak a módszereit, amelyre érvelését alapozza. Az újatmondás szabadsága valójában mindig csak a „törvény adománya” lehet.

Szeffű nem éppen hízelgő szavakkal illeti azokat a történészeket, akik állítólag kritikai érzék hiányában, ostoba módon „hosszannázva fogadták” cikkemet, és különösen rájár a rúd szegény Sinkó Ferencre, „akinek a leghaloványabb fogalma sincs arról”, hogy Szeffű mit is írt tulajdonképpen, ennek ellenére az Új Ember hasábjain cikkem eredményének ismertetésekor – figyelmen kívül hagyva azt is, hogy Szeffű hét oldalas cikkében 85 lábjegyzet van –, Szeffű elméletét volt bátorsága romantikusnak nevezni, s ráadásul még „ideológiai síkra terelte a hangsúlyt”. – Ezzel kapcsolatban legyen szabad figyelmébe ajánlanom a Katolikus Szó 1981-es kalendáriumában, a 91–95. oldalon található, Szent Imrével foglalkozó rövid lélegzetű írást.⁸⁹ Különösen a 94. oldalt, ahol az ő értelmezési kísérletét, hipotézisét Krasznay József, a cikk írója már elfogadott történeti tényként említi. A helyzet tehát valójában az, hogy az Új Ember és a Katolikus Szó szerkesztőségében mindkettőnk nézetei ismeretese, csak hát kinek ez, kinek az tetszik jobban, noha mindkét szerkesztőség azonos ideológia égisze alatt működik.

Ami pedig mesterem megtagadását illeti, erről csak annyit, hogy ha hallhatta volna, vagy olvashatta volna, bizonyára örült volna „megtagadásának”, és mindig sajnálni fogom, hogy cikkem megjelenését már nem érthette meg.

⁸⁵ SRH 1, 55. 17; 1, 106. 5–6; 1, 113. 1; 1, 344. 11–15.

⁸⁶ Nagy F. – Kovács Gy. – Péter Gy.: Latin nyelvtan a gimnáziumok számára,⁴ Budapest, é. n. 89.

⁸⁷ L. a 85. jegyzetben szereplő helyekhez az SRH kommentárjait.

⁸⁸ Nem fogadtam el ezt akkoriban Nagy Árpádtól sem, akivel akkoriban a debreceni Diákköri Konferencián emlékezetem szerint egy napon tartottuk előadásainkat. A kereszténységgel szembe-szegülők nem öngyilkosok lettek, hanem lázadtak; L. a Hartvik-legenda adatait és a Krónikának a pogánylázadásokkal foglalkozó fejezeteit.

⁸⁹ A királyfi halála, A Katolikus Szó naptára az 1981. évre, Budapest, 1981.

UTAZÁS ÉS ÚTLEÍRÁS A TÖRTÉNETI KUTATÁSBAN

Egy symposionról

1981. június 22–25. között a Herzog August Bibliothek symposion-sorozatába illesztve nemzetközi tudományos tanácskozás folyt Wolfenbüttelben (NSZK) *Útibeszámolók, mint az európai művelődéstörténet forrásai. Az utazástörténeti kutatás feladatai és lehetőségei* címen. A megvitatásra kitűzött időszak a 16–18. század volt.

A rendező könyvtár ismeretes módon a választott korszak kiemelkedő gyűjteményével rendelkezik, amelynek folyamatos tudományos feldolgoztatására saját ösztöndíjas kutatókat is fogad rendszeresen. A jelen symposion résztvevői közül is többen dolgoztak korábban náluk e témakörben. A könyvtár a tudományos tanácskozás előkészítésére és vezetésére Antoni Mączak (Varsó) és Hans Jürgen Teuteberg (Münster) történész professzorokat kérte fel. Hagyományaiknak megfelelően kis létszámú munkakülést hívtak össze, kizárólag aktív résztvevőkkel. Az összesen húsz résztvevő kilenc országból érkezett (Anglia, Ausztria, Dánia, Franciaország, Lengyelország, Magyarország, NSZK, Svédország, USA), míg az olasz kollégának csak előadása futott be. A résztvevők többsége történész, mellettük képviselve volt a geográfia, néprajz, szociológia, irodalomtörténet, szlavisztika és iberisztika. A tanácskozás nyelve angol és német volt.

A jól előkészített tanácskozás résztvevői példásan fegyelmezett munkát végeztek: két hónappal a symposion előtt az előadások teljes szövege beérkezett a rendezőkhöz, azokat mindenki előre megkapta és megismerte. A symposionon csak rövid emlékeztető összefoglalók hangzottak el, s így volt idő a mindvégig igen élénk megbeszélésre.

A symposion három tanácskozási napján természetesen nem kerülhetett szóba a választott korszak hatalmas és szerteágazó utazási irodalmának minden kérdése. A rendelkezésre álló idő kétharmada az európai, egyharmada az Európán kívül utazásokra fordítódott. Miután a tanácskozás válogatott anyaga – mint tervezik – igen rövid időn belül, még az 1982. évi budapesti gazdaságtörténeti konferencia előtt megjelenik, beszámolómban elsősorban a hazai kutatásnak is tanulságul szolgáló kérdésekkel foglalkozom részletesebben.

A korszak különféle jellegű európai utazásait dokumentáló igen változatos forrásanyag pregnánsan jelzi, hogy a kontinens nyugati és középső részén a külföldi tanulmányúthoz kapcsolódik a legélénkebb szellemi mozgósító erő, míg a keleti peremekről diplomáciai szolgálati utak kapcsán szerez a világ új ismereteket. Az útibeszámolókkal kapcsolatban elsősorban azt a kérdést kell feltenni, hogy akik utaztak, miért utaztak. Az útibeszámolók hogyan születtek és mennyiben forrásértékűek?

A korai újkor európai utazásaiban jelentőségét veszti a zárándokút, folytatódik viszont az utazások korábról is ismert két csoportja, melyeket jobb kifejezés híján tanulmányútnak, ill. szolgálati útnak nevezek. Az európai témájú előadások egyik csomópontja a tanulmányútnak egy új, a középkori előzményektől világosan elkülönülő válfaja: a rendi művelődési eszményt szolgáló, a nevelkedést megkoronázó nemesi Grand Tour, Kavalierstour körül alakult ki. A humanizmus még ismerte a peregrinatio academica messze a középkorba visszanyúló tanulmányút formáját. A művelődési eszmény itt a szaktudás, ill. általában a humanista képzettség; benne a nemesség a polgárfjakkal együtt vett részt. A 15. századtól kezdve azonban a nemesség fokozatosan kialakítja saját rendi művelődési eszményét, amelyhez ugyan változatlanul hozzátartozott a külföldi egyetem látogatása, a főnemesi feladatoknak megfelelő szakokon, nem kevésbé fontos a lovaglás, vívás, tánc, de legfontosabb maga az utazás, államok és városok, uralkodói udvarok felkeresése, a közvetlen tapasztalat. A személyes tapasztalat, kapcsolatépítés mellett a személyiség kibontakoztatásában szántak az utazásnak

kiemelkedő szerepet. Olyannyira, hogy az egyetemekre való beiratkozás a névjegy letételénél gyakran nem is jelentett többet. A kísérettel megtett, több éves utazások költsége igen jelentős, s így klasszikus formában elsősorban főnemesi családok biztosíthatták azt elsőszülött fiaiknak. A kíséretben viszont kevésbé tehető nemesek és polgári származásúak is részt vettek, s így végül is ez a művelődési eszmény nem jelentéktelen réteget mozgatott a 16–17. századi Európán keresztül-kasul. Ugyanakkor már a 16. században megfigyelhető, hogy a polgárság felső, patricius rétege utánozni kezdi a nemesség újszerű tanulmányútjait. Megfigyelésem szerint a hazai kutatásban nem tudatosult a régebbi peregrinatio academica és az újabb Kavalierstour váltásának ténye, és még nem valósult meg külföldi tanulmányútra eljutó hazai előkelőink tényleges motivációjának differenciáltabb kezelése.

A 18. században a helyzet ismét változik. Egyrészt a felsőfokú oktatást az abszolutista állam a korábbitól eltérő szabályozás alá vonja, másrészt viszont a tanulmányút új válfaja jelentkezik, amelynek célja már nem a személyiség tökéletesítése, hanem kész szakemberek kutatóútja új ismeretek szerzése érdekében. A külföldi kutatóutak mellett a század második felétől jelentkezik a saját országban tett kutatóút.

Bár a Kavalierstour a keleti peremek kivételével egész Európában ismeretes, statisztikailag fő kiinduló területei az északi protestáns vidékek, elsősorban Németország és Anglia, fő célországai pedig Itália és Franciaország voltak. Az utazás politikai és államjogi problémáit foglalta össze német oldalról *Norbert Conrad* előadása, míg angol példáit, benne a társadalmi felemelkedés lehetőségét is, *John Stoye* elemezte. Jellemző módon az angol kutatásban tour de France, giro d'Italia terminusok használatosak a Grand Tour, Kavalierstour jelölésére.

Érdekes kísérletet tett *Hans Jürgen Teuteberg* annak vizsgálatával, hogyan járult hozzá az utazási irodalom a német Anglia-kép kialakulásához a reformációtól a felvilágosodás koráig.

Magam a hazai Európa-utazások irodalmának összefoglalása mellett az európai kontextusban kivételesnek látszó Szepsi Márton úttjával és művével foglalkoztam.

Françoise Knopper a délnémet vidék megjelenésének módját elemezte a 18. század második felének francia utazási irodalmában, az útbeszámolókat végigkísérő népkarakterológiai közhelyekre irányítva a figyelmet.

Az *Alain Ruiz* által nyújtott áttekintés (német útleírások Franciaországról a forradalom idején) egy speciális, a maga idejében új utazót mutat be, akit a politikai érdeklődés vezetett.

Néhány előadás különböző korú útbeszámolók gazdaság- és társadalomtörténeti adatainak használhatóságát vizsgálta. *Joan Thirk* az angol mezőgazdaságra vonatkozó 16–18. századi külföldi megfigyeléseket, *Harald Witthöft* a 18. századi északnémet belső utazások irodalmát elemezte. *Thomas Schuler* a kvantitatív módszerek lehetőségeiről beszélt, főként középkori példatárral. Ide kapcsolódott az előadást nem tartó *Antoni Mączak* hozzászólása, aki a témában az egyik legfelkészültebb résztvevő volt, lengyelül már könyvet publikált a korszak utazóinak mindennapi életéről. Hozzászólásában a Wilhelm Abel–Emlékkönyv számára készült tanulmányából mutatott be részleteket, főként 16. századi megélhetési költségek területi szóródásáról Európában.

A 16–17. századi Európában két terület volt, amelyek tanulmányúton nem voltak megközelíthetők. A figyelem középpontjába közülük először a terjeszkedésével politikai veszélyt jelentő oszmán birodalom került. Az oda irányuló nyugati követjárások egyik útvonala Magyarországon haladt keresztül, az Erdélyi Fejedelemség pedig maga is követségek sorozatát indította. Csak fájlalhatjuk, hogy betegség miatt elmaradt *Karl Teply* tervezett előadása, amely a császári követségek hozzájárulását tárgyalta volna a török birodalom nyugati képeinek alakulásában. Ugyancsak kizárólag szolgálati úton volt megközelíthető a moszkvai állam, amelynek történeti forrásanyaga a sajátos belső viszonyok miatt Európa más területeinél szegényebb. Ezért a 16–17. századi külföldi utazók tudósításait az orosz történettudomány már a 19. században gondosan összegyűjtötte. A főként diplomatáktól származó több száz útleírás közül *Walter Leitsch* a hűz legfontosabbat elemezte. Sem a Kakas István vezette expedíció anyaga, sem az a dán követi beszámoló, amelyet *Knud Rasmussen* mutatott be, nem tartoznak az elsőrendűek közé. A dán kutató az oroszországi útinapló kapcsán elsősorban azt (a másutt is joggal felvethető) kérdést elemezte, mennyiben a bemutatott országra, ill. a szerző hazájának belső viszonyaira vonatkozóan forrás egy-egy útbeszámoló.

Végül az irodalomtörténész *Edmund Kotarski* a lengyel anyag összefoglalásával azt mutatta be, mennyiben utazási élmény, útbeszámoló téma a tengeri utazás.

A szolgálati utak más formáit, mint kereskedők, katonák, tengerészek, céhlegények és mások utazásait és útibeszámolóit röviden érintette több előadás.

A 16–18. századi utazási irodalom a műfajt tekintve személyes és szolgálati iratokban, valamint rendszeres útiművekben öltött formát. A személyes jellegű útleveleket, nyers útinaplókat és memoárokat általában nem szánták közlésre, amint többnyire kéziratban maradtak a diplomata és más szolgálati útjelentések is. A közlés szándékával készült útleírások mellett a rendszeres útiművek közé tartoznak a magát az utazást és annak intellektuális feldolgozását segítő kézikönyvek, egyrészt nemzetközi, országos és nagyvárosi útjegyzékek, másrészt egy önálló műfaj, az „utazás művészetét” tárgyaló módszertani útmutató (apodemika).

Amennyire meg tudom ítélni, erről a két évszázadon át virágzó apodemikus irodalomról a hazai kutatás nemigen vett tudomást. Igaz, korábban csak egy angol kötet mutatta be (*Clare Howard: English Travellers of the Renaissance. London – New York – Toronto, 1913.*), bibliográfiai szemléjére pedig csak 1980-ban történt próbálkozás (*Das achtzehnte Jahrhundert, Jg. 4., H. 2., S. 116–131.*). A nálunk máig újra és újra egyedül idézett Justus Lipsius műve az apodemikus műfaj előfutárai közé tartozik csupán, a humanisták közlésre szánt, levél formában kifejtett utazási tanácsainak sorába. Közülük Lipsiusé a legismertebb, amely 1578-ban kelt, első közlésének éve pedig 1586. *Justin Stagl* szerint, aki lezárás előtt álló átfogó, a német, angol és francia anyagra egyaránt kiterjedő vizsgálatai, mintegy 400 mű alapján mutatta be a műfajt, az apodemikus irodalom a német protestantizmus terméke, noha Anglia is számos korai művet alkotott. A műfaj egész későbbi útjára iránytszabók Hieronymus Turler, Hilarius Pyrckmair és Theodor Zwingernek az 1570-es években közzétett művei. A görög 'utazni' szóból képzett műfaj-elnevezés Pyrckmairtól származik (*Commentariolus de Arte Apodemica, seu Vera Peregrinandi Ratione. Ingolstadii, 1577.*). Az apodemikák a tanulmányutakkal foglalkoznak, számba veszik az utazás mellett és ellen szóló érveket, gyakorlati tanácsokat, ország-leírásokat adnak (természeti adottságok, történet, alkotmány, lakosság, látványok), valamint útmutatást az útimegfigyelésekhez és azok írásbeli rögzítéséhez. A műfaj leértékeli a másodkézből való szóbeszéd híreket és az emlékezetre való hagyatkozást, propagálja a megfigyelést és az útinapló vezetését. Az elsődleges útinaplóból már az utazás során javasolja egy szisztematikus beosztású másik könyvbe átvezetni tematikus bontásban a tapasztalatokat. Magának a rendszerezésnek kezdettől fogva különféle sémáit ajánlották. A lényeg azonban az útinaplók és a közlésre is szánható beszámolók számának megsokszorozódása az apodemikus irodalom indíttatására. Az apodemikus művek kezdettől fogva a latin mellett nemzeti nyelveken is megjelentek. A korszak útleírásai forrásértékének megítéléséhez ismeretük elengedhetetlen. A 17. század végén a műfaj elapadosodik, gyakorlatilag inkább használják az utazó fiatal főurak udvarmesterei, mint ők maguk. A késői szakaszban legkülönbébb utazók, így pl. vándorló kézműveslegények számára is készültek apodemikus útmutatók. A műfaj utóvirágzása a 18. század közepén a polgári utazók tanulmányútajaihoz kapcsolódik.

Az Európán kívüli útibeszámolókkal foglalkozó előadások csoportjában kettő gyűjteményes kiadásokat mutatott be. A távolmaradt *Marica Milanese* előadása a felfedezések korának útleírásaiból az 1550-es években a velencei G. B. Ramusio által szerkesztett munkát, míg *Peter Boerner* a 18. század egy-egy angol, francia és német reprezentatív gyűjteményét, amelyek mind a teljes Európán kívüli világot kívánták az európaiak elé tárni.

16–17. századi indiai útibeszámolókkal foglalkozott, főként portugál anyag alapján *Jan Kieniewicz*, ill. a Fugger-ház üzletkötőinek beszámolóit kapcsán *Reinhard Hildebrandt*. Mindkettő úgy látja, hogy ezek az útleírások elsősorban az európai művelődéstörténet forrásai. A korai beszámolók az indiai kulturális rendszer lényegébe nem láttak bele, viszont – *Kieniewicz* szerint – még nem befolyásolták őket a később már erősen ható európai India-sztereotípiák sem. *Hildebrandt* a délnémet kereskedőknél kimutat viszont egy hazai eredetű Eldorádó-sztereotípiát és várakozást, amit a nehéz helyi viszonyok közt keserű csalódás követ.

A Felkelő Nap Országát Európa az 1295-ös Marco Polo jelentésből ismerte meg, de a tengeri út Japánba igazából csak 1542-ben nyílt meg. A 17. századtól a 19. századba nyúlóan aztán az ország szinte teljes bezárkózása következett, bizonyos holland kereskedelmi jogokkal és egy hollandok számára épített mesterséges szigettel. A geográfus *Hanno Beck* az európaiak kezén mégis megszületett Japán ország-leírásokat ismertette.

Míg a 16. századi észak-amerikai útleírások többsége spanyol, az 1600–1750 közti időszakot a franciák uralják. A francia utazók mozgásterületét, beszámolóikat és az Ancien Régime-nek abban kimutatható kritikáját elemezte (a távolmaradt) *Eberhard Schmitt* előadása.

Végül *Magnus Mörner*, a stockholmi Latin-Amerikai Tanulmányok Intézetének munkatársa, az intézet tudományos folyóiratában egyidejűleg meg is jelentetett terjedelmes tanulmányában átfogó képet adott az 1750–1870 közt Dél-Amerikáról készült európai útbeszámolókról, néhány kiemelt téma elemzésével.

Az igen sokféle kérdés felvetésével minden bizonnyal hosszabb távra is mozgósító szerepet betöltő symposion egyik szervezési tanulságának látszik, hogy az Európán belüli és kívüli utazások, útbeszámolók megvitatása egyelőre eredményesebb lehetne külön fórumokon.

A tanácskozáshoz kapcsolódva a résztvevők bepillantást nyertek *Paul Raabe* igazgató vezetésével a Herzog August Bibliothek gyűjteményeibe és tudományos munkájába. Az 1572-ben alapított, a névadó 130 000 darabot álló gyűjteményre épült könyvtárban a különböző korszakok gyűjteményei elkülönítve, máig eredeti felállításban találhatók. Különösen értékes a korai újkor anyaga. Az utóbbi évtizedekben a Volkswagen-művek alapítványa igen kiterjedt tudományos feltáró munka lehetőségét biztosítja. A Lüneburger Heide és a Harz-hegység közt fekvő Wolfenbüttel táji környezetéből a résztvevők a Harz-hegység bányásztelepüléseivel és Goslar városkával ismerkedhettek egy rövid

(Időközben megjelent Antoni Mączak–Hans Jürgen Teuteberg (Hrsg.): *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel 1982. = *Wolfenbütteler Forschungen* 21.)

Kisbán Eszter

XII. NEMZETKÖZI KULTÚRTÖRTÉNETI SZIMPÓZION „MOGERSDORF”

(Radenci, 1981. július 6–9)

Az immár több mint egy évtizedes hagyományokkal rendelkező regionális többoldalú nemzetközi tudományos együttműködés ez évi rendezvényének témája „Parasztság és mezőgazdaság a Pannon-térségben az első világháború végétől a világgazdasági válságig” volt.

A megnyitó előadást *Dr. Vasilij Melik* (Ljubljana) tartotta „A parasztság helyzete az európai és a pannon térségben 1919-től 1929-ig” címmel. Előadásában körképet vázolt a térség gazdasági-társadalmi helyzetéről, külön-külön is jellemezve az egyes országokat – elsősorban az agrárszféra, az agrárméppesség gazdasági-társadalmi viszonyai, valamint a paraszti politika jellegzetességei és a paraszti ideológia ez idő tájt a korszak egészére jellemző változásai, alakulása szempontjából. Egész előadását az a törekvés hatotta át, hogy érzékeltesse: Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a paraszti társadalom önálló politikai erővé vált, amely sajátos politikai ideológiájának birtokában („agrárizmus” v. „agrár-demokrácia”) összemzeti politikai érdekeket igyekezett érvényre juttatni. Példaadónak tekintette a szláv népességű országok parasztpártjait, s különösen a Radič-féle Horvát Parasztpártot.

Dr. Siegfried Mattl (Wien) az első osztrák köztársaság mezőgazdaságát mutatta be „A parasztpolitika és az agrárstruktúra gyengeségei Ausztriában 1919–1929” című egészen kiemelkedő, kitűnő előadásában. Fejtegetéseinek kiindulópontja természetesen a Habsburg-monarchia szétesése volt, amelynek következtében Ausztria elvesztette mezőgazdasági termékbeszerző piacait, valójában termelőerőinek igen jelentős részét. Megmaradt igen erősen külterjes paraszti gazdálkodását eléggé alacsony fokon álló munkamegosztás és rossz piaci tájékozódás jellemezte.

Ez – a nemzetközi konkurrenciát is figyelembe véve – az osztrák mezőgazdaság megújítását sürgette; nagyvonalú gépesítését, a termelés szakosítását, erőteljes további kapitalizálást. Az osztrák gyáripár és hitelszervezet ezirányú törekvéseivel szemben ható tényezőkként értékelte az előadó „a paraszti politika forradalmasodását, a mezőgazdasági munkások radikális szakszervezeti mozgalmát”, továbbá a megváltozott gazdasági feltételek közül a magas mezőgazdasági árakat, a széteső hitelapparatust, az investálás hosszú megtérülési idejét. Mindezen tényezők együttes eredménye az lett, hogy a 20-as évek világgazdasági konjunktúrája az osztrák gazdaságban alig mutatkozott, s csak 1927-ben érte el a tiszta nyereség a parasztgazdaságok aktív tőkékének megfelelő kamatozását.

Dr. *Fritz Posch* (Graz) a stájer mezőgazdaság első világháború utáni helyzetéről, a tartományi stabilizációról és az újjászervezés kérdéseiről tartott előadást. A referátum viszonylag részletes képet adott a parasztság politikai és kulturális szervezeteiről. (Mezőgazdasági társaság, paraszti kamara, szövetkezeti rendszer, a paraszti népesség kulturális nevelése az iskolán kívüli népművelés módszereivel, szakiskolák felállításával.)

Dr. *Kanyar József* (Kaposvár) „A parasztság helyzete és a földreformkísérletek a 20-as években a Dunántúlon” címmel a magyarországi agrárviszonyokat jellemezte. Nem óhajtuk itt a hazai olvasó előtt leginkább ismert magyar agrártörténeti kérdéseket az előadás tartalma szerint részletesen ismertetni, pusztán arra utalunk, hogy az előadás ugyan elsősorban Somogy megye és tágabban a Dunántúl regionális kérdéseivel foglalkozott, azonban sikeresen oldotta meg a régió és az ország egésze viszonyainak szinkron-szemléletét, összehasonlítását. Valóban példát mutatott abban a vonatkozásban, hogyan lehet hazánk – nyelvi elszigeteltségünk következtében éppen a környező államokban kevésbé ismert – történetéről egy régió történeti problematikájába ágyazottan is árnyalt, az adott kérdéskörben teljes képet nyújtani.

Mag. *Marijan Maticka* (Zagreb) „A mezőgazdasági termelés és a parasztság gazdasági-társadalmi helyzetének jellemzői Horvátországban 1918–1929 között” c. referátuma szintén az első világháborút követő új helyzetből indult ki. Horvátország az osztrák–magyar agrár-ipari termelési rendszerből Jugoszlávia majdnem kizárólagosan agrárjellegű gazdasági egységébe került. A mezőgazdasági termékek belső piaca telített lévén, fokozott szerepet kapott a külkereskedelmi értékesítés, így a gazdaság nyitottsága elsősorban a termelés agrárjellegének vált következményévé. A parasztság Horvátországban a lezajlott változásoknak a 20-as évek első felében számos előnyét élvezte. (Inflációs periódus, mezőgazdasági konjunktúra, az agrártermékek magasabb ára, jelentős földreform, előnyös változások a földbirtokstruktúrában, a tulajdonviszonyokban). 1926-tól azonban fokozatosan véget ér a konjunktúra, hátrányos ároló, újraeladósodás jellemzi a helyzetet. Egészében érződik már a gazdasági válság közeledte.

Ludvik Olas (Maribor) a szlovéniai agrárnépességről szolt „A mezőgazdasági lakosság mozgása a Mura vidéken az első világháború után” c. előadásában. A Mura vidék két része közül az első világháború előtt a bal part a Murán túllal a feudális kötöttségekkel terhelt mezőgazdasággal rendelkező Magyarországhoz, a jobb part pedig az iparilag fejlettebb Ausztriához tartozott. Így a politikai hovatartozás kérdése szabta meg elsősorban az egyébként azonos természeti-földrajzi viszonyok között élő népesség helyzetét és a terület népmozgását.

A jobb partról Graz és Maribor fejlődő ipara vonta el a környék munkaerjét, s az így elvándorolt egyének és családok helyére költözött a Murán túli lakosság a bal partról. Ellentétes irányú mozgásra, visszaköltözésre nem került sor a földműves lakosság körében. Az első világháború utáni kivándorlás elsősorban Kanadába és Dél-Amerikába irányult, s mennyiségileg lényegében nem veszített 1914 előtti mértékéből. (A népesség mintegy 10%-áról van szó.) Ideiglenes, ideényjellegű migrációról is beszélhetünk, ennek iránya: Magyarország, a Vajdaság, 1920-tól részben Franciaország és Németország. Új, az iparosodással együttjáró életformaként jelentkezett a háború után az ingázás.

Dr. *Hrvoje Matkovic* (Zagreb) „A horvát parasztság politikai állásfoglalása a szerbek, a horvátok és a szlovének királyságában” c. referátumában abból indult ki, hogy a Monarchia széthullása után, amikor a délszláv népek történelmükben először találtak egymásra egységes államkeretben, a szükség-szerűen fellépő centralizációs folyamatok közepette azonnal jelentkeztek a többnemzetiségi helyzetben ugyancsak hamarosan kibontakozó széthúzó törekvések is. A központosító rendszerben ugyanis a nagyszerb burzsoázia játszotta a vezető szerepet.

A centralizálás és a nagyszerb hegemonia Horvátországban heves ellenállást váltott ki. A horvát társadalom mintegy négyötöde mezőgazdaságból élt, s ezek döntő többségét a kisparasztság alkotta. A horvát parasztság szociális és politikai törekvéseit a Stjepan Radić vezette Horvát Parasztpárt programja fejezte ki legjobban, amelynek politikai koncepciója a délszláv népek egyenjogúságon alapuló föderációja volt, s amelyben e program szerint éppen a parasztságnak kellett a vezető szerepet játszania. A mozgalom politikai erejét valóban a parasztság jelentette, de Radić egyben nemzetinek is szánt ezen programja mellé a horvát társadalom polgári elemeinek jelentős részét is oda tudta állítani.

Mag. *Stane Granda* (Ljubljana) „A szlovén polgári pártok állásfoglalása a parasztkérdésben Szlovén Stájerországban és a Murán túlon” címmel tartott előadásában Észak-Kelet-Szlovénia politikai viszonyait elemezve bemutatta, hogy két erős párt körül kristályosodott a politikai mozgás: a

keresztényszocialista ideológiai alapon működő klerikális Néppárt és a liberális polgári párt körül. Míg előbbinek egyértelműen a parasztság alkotta kifejezett bázisát, utóbbi – főként a csak látszólag független ún. Önálló Parasztpárt révén óhajtott a városokból verbuválódó addigi híveihez a jobbmódú falusi rétegekből további támogatást szerezni. Mindegyik politikai csoportosulásnak volt bizonyos agrárprogramja, amelyben fő kérdésekként a mezőgazdasági termény- és az ipari termékek között feszülő különbségek problémái, az adópolitika kérdései, az új piacok utáni kutatások, a valutakérdés, a bor- és a gyümölcsstermelés speciális kérdései, valamint az állattenyésztés problémái szerepeltek. A 20-as évek folyamán a parasztpártok nagyon megerősödtek, a polgári pártok viszont meglehetősen perifirikussá váltak.

Dr. Karl Spreitzhoffer (Graz) „A stájer parasztok rendi szervezete és politikai tevékenysége (1918–1929)” címmel tartott előadást. A század végén alakult Közép- és Felső-Stájer Katolikus-Konzervatív Parasztegyesület 1918-tól a keresztényszocialista párt stájer tartományi szervezetének támasza volt, s mint ilyen a kormányzópárt programjához kötődött. A második nagy politikai szervezet a liberális jellegű Stájer Parasztpárt, ill. Parasztszövetség volt – a későbbiekben is önálló ellenzéki politikai pártként működött, mint „Falusi Szövetség”. Ezeknél jelentéktelenebb szerepet játszott a mindenekelőtt kisparaszti és mezőgazdasági munkástagsággal rendelkező, szociáldemokrata Stájer Munkás-Parasztpárt. A két nagy párt ugyan heves ideológiai harcot vívott egymással, agrárpolitikai céljaik azonban lényegében megegyeztek. Antikommunizmusuk a 20-as évek végére mindkettőt militarista szervezetek támogatására vezette, más oldalról pedig ugyancsak közös követelésük eredményeként jött létre a Mező- és Erdőgazdasági Kamara mint törvényes paraszt-érdekképviseleti szerv.

Dr. Gerald Schlag (Eisenstadt) „A mezőgazdaság és az agrárpolitika fejlődése Burgenlandban 1918–1929 között” c. előadásában először röviden vázolta a legfiatalabb osztrák tartomány agrárstruktúráját. Egyik oldalról a – főként – magyar főúri családok nagybirtokai, más részről a nagyszámú paraszti kis- és törpebirtok, valamint ennek katasztrofális szétforgácsolódása határozta meg e terület agrárviszonyait. Az erős pauperizálódás, a kivándorlás a tengerentúlra, az elszegődés vándormunkásnak Alsó-Ausztriába, Bécsbe és Stájerországba valójában nagy létszámú agrármunkásság kialakulásához vezetett, s ennek következtében erős szociáldemokrata befolyás észlelhető a terület agrárpolitikájában. A baloldal földreformot és államilag irányított terveződést követelt, a jobboldal a mezőgazdasági termelőszövetkezeti rendszer létrehozását és autonóm szakmai szervezetek megalakítását szorgalmazta. A tartomány „belső telepítést” valósított meg, s egyáltalán a számos nehézség közepette meginduló fejlődés a 20-as években – Ausztria egyéb tartományaihoz képest kissé megkésve, de mégis – a modern mezőgazdaság kiépülésének kezdeteit hozta meg Burgenland számára.

A háromnapos tanácskozássorozatot dr. *Bíró Friderika* (Budapest–Szentendre) vetített képes „A paraszti életmód Zala és Vas megyében az 1920-as években” című előadása zárta. Viszonylag nagy teret szentelt az előadó a 19. század második felének elemzésére, s bemutatta a polgárosodó paraszti világ kialakulását. (Piac-kiszélesedés, a közlekedés fejlődése által teremtett új lehetőségek hatása, életforma-életmód változások, a lakóház képének megváltozása, a lakáskultúra és ízlés fejlődése, az új típusú gazdasági épületek jelentkezése stb.). A 20-as évek gazdasági elzárkózása azonban megrekeszti a századelőre kibontakozott fejlődést, a szűkülő piaclehetőségek az állattartás és a földművelés viszonylagos visszaeséséhez vezetett, pauperizálódás következett be, s a fokozódó vagyoni és társadalmi rétegződés az életformában és szemléletben is nemkívánatos tendenciák erősödéséhez vezetett.

A szimpozion ezúttal valóban élénk tudományos vitának is helyt adott. Ez ugyan helyenként szerteágazóvá vált, mégis megállapítható, hogy lényegében két fő kérdés körül bontakozott ki. Az egyik vita-csomópontot kétségtelen a fiatal bécsi történész Dr. S. Mattl – egyébként valóban egészen kitűnő – előadása gerjesztette. Annak a mai nyugati, a marxizmushoz, pontosabban a marxista gazdaságtörténethoz igen közel álló fiatal történész nemzedéknek a hagyományos, konzervatív nemzeti történetírással bizonyos mértékig türelmetlenül szembeforduló megnyilvánulása volt az ő előadása is, amely szívesen enged teret szemléletében bizonyos doktrinér hatásoknak. Elméleti jelentőségű tételek alkalmazásához nyúl sok esetben a történeti források precíz és aprólékos vizsgálata helyett, s – mint Mattl előadásában is – alapvetően a jellegzetesen elméleti kiindulás dominál. A történeti jelenségek ábrázolása így több esetben hagy kívánnivalót maga után. Bizonyos téziseit joggal bírálták azután konzervatív oldalról is és a szocialista országok marxista történetírói is. (Ilyen tézise például a

parasztság állandó elszegényedése, s ezzel párhuzamos állandó jellegű forradalmasodása folyamatának kérdése.)

A második, fő és végül is a szimpoziumot mindvégig foglalkoztató vitakérdés a paraszti mozgalom és paraszti politika jellegzetességeinek kérdése a modern korszakban. A vitát jelen sorok írója robbantotta ki azzal, hogy felvetette: a modern kor parasztsága megmozduló részének politikai szervezkedése már nem a hagyományos értelemben vett paraszti mozgalom. Nem a parasztság önálló érdekeinek kifejeződése, nem is elsősorban és mindenekelőtt sajátos paraszti érdekek hordozója. Maga a szervezkedés is más, *alapjában más* rétegek politikai érdekeit szolgáló szerveződések részévé válik. A sajátlag paraszti elégedetlenségből és érdekekből fakadó, több-kevesebb önállóságra valló cselekvés-készséget – különböző természetű módszerekkel, ideológiával, stratégiával, vagy éppen a rövidebb távú politikai változásokra alapított taktikával – vagy a baloldali, a szocialista munkás-mozgalom, vagy a polgári politikai pártok, vagy éppen az egyébként ugyancsak egyfajta polgári érdekeket képviselő jobboldali vagy radikális szélsőjobboldali mozgalmak aktivizálják javarészt saját céljaik érdekében. Hangot kapnak itt az ún. paraszti követelések is, de többnyire politikai manipulációk áttételein keresztül, a polgári közélet pártpolitikai „játékszabályainak” megfelelően.

A jelenségnek messzemenően „természetes” történeti magyarázata van: a feudális társadalmi viszonyok megszűntetése után az alapjában kapitalista társadalomban a birtokos parasztság egésze – noha (különösen alsó rétegeinek) életszínvonala, életmódja, egész életvitele alig, vagy éppenséggel egyáltalán nem emelkedett az alapvető választóvonal alatt elhelyezkedő, elnyomott osztályoké fölé –, a falusi kispolgárság jogállásába emelkedett. Más problematikát jelent ebből a szempontból a falusi nincstelenség, az agrárproletariátus helyzete. Ez a réteg ugyanis valóban nem a polgári rétegekhez tartozik, hanem a polgári társadalom nincstelen, termelőeszközökkel nem rendelkező, kizsákmányolt rétege. Önálló szervezkedésre viszont szintén képtelen, már csak térbeli elhelyezkedésének, rákényszerített munkakörülményeinek és életmódjának következtében is. Így aztán annál nagyobb esélye van annak – hogy az általános politikai erőviszonyoktól függően – a szélsőradikális irányzatokhoz csapódva, azoknak tömegbázisát növelje. És korszakunkban az ő útjuk Közép- és Délkelet-Európában általában – a politikai újraorientáció folyamán szükségszerűen – a szélsőjobboldali radikális mozgalmakhoz vezetett.

A parasztság nagy egészének érdekeit képviselni képes hatalmas gyűjtő párt ezen a történeti tájon általában nem is alakult – talán az egyetlen kivétel a Radič-féle Horvát Parasztpárt. A parasztság olyan nagy mértékben differenciált társadalmi képződménnyé vált, hogy azt a politikai mozgás és a politikai ideológia szempontjából az sem ellensúlyozhatta, hogy a paraszti sors, a paraszti életmód és szokások kétségtelenül alkottak valamiféle egységes, zárt jelleget – már csak annak következtében is, hogy az egész társadalom bizonyos fokig egységesen kirekesztette magából ezt a sajátos, múltat, népi hagyományt konzerváló, különálló világot. Társadalomtörténeti értelemben is megkérdőjelezhető „paraszti társadalomról” beszélni, még akkor is, ha a tőkés fejlődés sem volt képes teljesen megbontani és megszüntetni a parasztnépesség ezen – talán éppen társadalmon-kivüliségéből is fakadó – egységét. Homogenitás igazolható az életmódban, a szokásokban, a kulturális szférában, a hagyományok megőrzésében, de az alapvető viszonyokat tartalmazó gazdasági-termelési szférában már nem, s ugyancsak az eltéréseket karakterizálja a szociális rétegződés is. A gazdasági-társadalmi mozgást adott időszakban leginkább kifejező politikai szféra, s az ehhez legközvetlenebbül kapcsolódó politikai ideológia pedig már kifejezetten a valóságos egység hiányát tükrözi. Ezért állhatott elő az a helyzet, hogy a térség országainak parasztsága korszakunkban általában nem tudott életképes, nagyerejű, önálló politikai pártot létrehozni.

A fentebb kifejtettekkel szemben elsősorban a horvát történészek érveltek, a szlovén és az osztrák történészek jó részének további felszólalásai inkább azt bizonyították, hogy a délkelet-európai ún. parasztpártok politikai ideológiájának alapelemei: antikommunizmus és antiszocializmus, maga az ún. agrárius gondolat, még az „agrárdemokrácia” eszménye is, a több helyütt fellépő nacionalizmus és antiszemizmus, mind a polgári társadalom különböző osztályainak és rétegeinek ideológiájából átvett eszmei jelenség, amely jelentősen járult hozzá a parasztság különböző rétegeinek különböző politikai orientációjának kibontakozásához.

I. JA. FROJANOV:

KIJEVSKAJA RUSZ. OCSERKI SZOCIALNO-POLITYICESZKOJ ISZTORII

Leningrad, 1980. 256. l.

TANULMÁNYOK A KIJEVI RUSZ TÁRSADALMI-POLITIKAI TÖRTÉNETÉBŐL

Az Oroszország régebbi időinek története iránt érdeklődő szűkebb szakmai közvélemény régóta várta I. Ja. Frojanov újabb könyvének megjelenését. Hat évnek kellett eltelnie, míg a leningrádi történész közreadta a Századok hasábjain is méltatott Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-ekonomicseszkoj isztorii c. kötetének folytatását, s ez bizonyára összefüggésben van azzal a heves vitával, amelyet a művében kifejtett koncepció váltott ki a szakmai berkekben. Már előljáróban leszögezhetjük: mostani könyve minden bizonnyal osztozik majd elődje sorsában, hiszen ebben a szerző töretlenül folytatja az első monográfiájában megkezdett utat.

Miről is van szó tulajdonképpen? Miért illették olyan heves bírálatok I. Ja. Frojanov néhány megállapítását? A kérdés kulcsa I. Ja. Frojanov koncepciójának egészében van. I. Ja. Frojanov ugyanis nem kevesebbet vállalt magára, mint hogy a kiváló medievista, Nyeuszihin által felvázolt és a nem kevesebb erudícióval rendelkező A. Ja. Gurevics által továbbfinomított egyetemes történeti fejlődési modellbe illessze a Kijevi Rusz történetét. Ez pedig azt jelentené, hogy az ősközösségi és a feudális társadalom közötti önálló fejlődési szakasként felfogott ún. „feudalizmus előtti periódus” vagy „barbár társadalmak kora” meglétét és a modell használhatóságát már nemcsak a germán népek történetéből, hanem a szlávokéból is merített konkrét bizonyító anyag is erősítené. A szovjet történeti irodalom nagyobb többsége ugyanakkor csak a germánokra tartja kiterjeszhetőnek a fenti terminusokat.

Magunk e recenzió keretei között nem foglalkoznánk azzal a formációelméleti problémákat is felvető kérdéssel, hogy mennyiben helytálló a szerző munkaeszközéül választott általános prekonceptió. Csupán megjegyeznénk, hogy a probléma hagyományos eszközökkel történő megközelítése idestova három-négy évtizede, B. D. Grekov munkásságában, kimerítette lehetőségeit – s az újabb kutatások nem egy esetben kimutatták a grekovi koncepció néhány összetevőjének tarthatatlanságát. A Kijevi Rusz történetének tanulmányozása terén történő előrelépéshez, ezért – mivel a források számát gyakorlatilag állandónak tekinthetjük – új megközelítésre van szükség.

Bennünket most közelebből az érdekel, mennyire meggyőző a bizonyító anyag felsorakoztatása e munkahipotézis mellett. Ennek megfelelően a továbbiakban röviden összefoglaljuk I. Ja. Frojanov legfontosabb megállapításait.

Az első részben, amely az *Óorosz fejedelmek* címet viseli, a szerző a 6. századtól kezdve nyomon követi a fejedelem funkcióinak evolúcióját, s megállapítja, hogy az ún. szuperszövetségek élén álló fejedelmek már bizonyos önállósággal rendelkeztek a törzsi fejedelmekkel szemben. A fejedelmi hatalom megerősödése történetében azonban a minőségileg új szakasz a 9. század második felében köszönt be, több egymást erősítő tényező – közöttük a „varég agresszió” – következtében. Ekkor már pontosan körvonalazódnak a fejedelem katonai, bíraskodási, közigazgatási, vallási funkciói, azonban hatalmát a törzsi-nemzetségi arisztokrácia és a vecse továbbra is erősen korlátozza. A 11. század végén, 12. század elején ismét változás áll be a fejedelem tevékenységében, párhuzamosan azzal a folyamattal, amely a törzsszövetségek felbomlásától az új, területiális egységek, a volosztok vagy „földök” kialakulásáig ível. Ebben a szakaszban a fejedelem funkciói tovább differenciálódnak, ám a fejedelem az egész tárgyalt korszakban megőrzi legfőbb jellegzetességét: társadalmilag sok tekintetben hasznos jellegét, a nem kizárólag arisztokrácia-centrikusságát. A fejezet második felében I. Ja. Frojanov a fejedelmek közötti hierarchiáról értekezik, s kimutatja e vazallusi viszony primitív voltát, amely

részint a fejedelmek közötti rokoni kapcsolatokból adódik, részint pedig abból, hogy nem a föld-birtok-, hanem az adók adományozása az alapja. A 11. század vége e tekintetben is korszakhatár, amennyiben a vazallusi viszony bizonyos fejlődésen megy át, ugyanis alapjául immár az ún. „kormlenyije” (táplálás) adományozása szolgál. Ezzel a fejedelmek közötti hierarchia a „feudalizmus előtti társadalmakra” jellemző tipikus – Marx által is így jellemzett – formáját veszi fel.

A második tanulmányban a szerző a *Fejedelem és a druzsina* viszonyát vizsgálja meg. Bevezetés-ként leszögezi, hogy csak addig beszélhetünk kísértről, amíg tagjai teljesen le nem telepedtek. Oroszországban azonban csak a 11. század második felétől kezdve kapnak földet a kíséret tagjai – s akkor is csak kevesek –, de utóbbiak is megőrzik a fejedelemhez való közelségüket, amit az is erősített, hogy a Kijevi Ruszban a különféle városok fejedelmi trónjai között állandóan vándorló fejedelmeket leggyakrabban druzsinájuk is követte a vándorlásban. A druzsina „idős” és „fiatal” kíséretre szakadása már a bomlási periódust jelöli, de ez intenzíven csak a 12. század végétől figyelhető meg. A szerző a továbbiakban a kettévált druzsinába tartozó rétegekről ejt szót, s itt érdekes kísérletet tesz az ún. „otrok”-ok és „gyetszkije” elkülönítésére, amennyiben előbbieket kimutatja döntően abszolga eredetűek, míg utóbbiak szabadokként kerültek a fejedelem szolgálatába, és ez a későbbiekben is megmutatkozott jogi státusuk különbözőségében. (A „gyetszkije” pl. élhettek a távozás jogával.)

A harmadik tanulmány *A régi Oroszország szeniorális rendszerének kérdéséhez* címet viseli. A téma kapcsán I. Ja. Frojanov behatóan foglalkozik az immunitás problémájával. Kifejti, hogy a Kijevi Ruszban az immunitás a 11–12. században speciális „feudalizmus előtti” talajon fejlődött ki – részint azért, mert nem a földbirtokhoz kötődött, másrészt azért, mert csak a szolgákra, félszabadokra terjedt ki. A „pozitív” immunitás a Kijevi Ruszban mélyen archaikus jelenség, amennyiben a fejedelem felső – elsősorban egyházi – rétegről való gondoskodása testesül meg benne. Erre az egyház azért szorult rá, mert nem rendelkezett „kormlenyije”-vel, amely a bojárok eltartását volt hivatva biztosítani.

A *fejedelem és a „ljugyi” a Kijevi Ruszban* c. részben a szerző a fejedelem és a nép viszonyát vizsgálja meg, ugyanis a „ljugyi” terminuson a népet érti. Az általa felvonultatott források arról árulkodnak, hogy a nép befolyása az egész tárgyalt korszakban jelentős volt a fejedelemre, és pl. a fejedelem bőkezű ajándékozásai és nagy lakomái – túl az archaikus hagyományokon – is azt jelzik, hogy a fejedelmek mindenáron a nép kedvében akartak járni.

A következő tanulmány, *Az óorosz vecsék*, szorosan kapcsolódik az előbbi gondolatmenethez, és a „nagypolitika” nép általi befolyásolásának intézményesített lehetőségét vizsgálja benne I. Ja. Frojanov. Kimutatva a vecse kiterjedt hatáskörét, a szerző élesen kritizálja azokat a történészeket, akik a népgyűlést az arisztokrácia „szavazógépeként” képzelik el. Megállapítja ugyan, hogy az arisztokrácia gyakran irányította a vecse-gyűléseket, de ez nem jelenti azt, hogy alá tudta volna azokat vetni hatalmának.

I. Ja. Frojanov gondolatmenetében logikusan következnek az imént jelzett fejezet után a *Nép és hadsereg a Kijevi Ruszban* c. tanulmány, amely azt hivatott megokolni, miért eshetett olyan nagy súllyal a latba a nép véleménye a régi orosz politikai életben. A szóban forgó részből ugyanis kiderül, hogy I. Ja. Frojanov nagyobb szerepet tulajdonít a szabad harcosok fegyveres erejének, mint az általában szokásos az irodalomban. Megállapítja: a Kijevi Ruszban a szabad obscsina-tagoknak semmivel sem korlátozott fegyverviselési joguk volt, amivel meglehetősen éltek is, hiszen csupán a druzsinára támaszkodva elképzelhetetlen lett volna az óorosz állam nagyratörő külpolitikai terveinek megvalósítása. Ebből viszont szükségképpen következett a nép, és annak fegyveres erővel végső fokon rendelkező vecse reális hatalma, amint az is nyilvánvaló, hogy az ilyen obscsina-tagok rossz alanyai lettek volna egy feudális típusú kizsákmányolásnak.

I. Ja. Frojanov könyve utolsó fejezetének *Az óorosz városok társadalmi-politikai szerepe* címet adta, hogy mintegy lezárja a fejedelemről, kísérteréről és a népről mondottakat, illetve hogy bemutassa előbbieket kölcsönös viszonyának, kapcsolatának színterét. Ebbeli igyekezetében egy olyan régi történetírói irányzat tanítását újította fel, amely az utóbbi évtizedek kutatásaiban nem kapott visszhangot. Lényege, hogy a Kijevi Rusz tulajdonképpen városköztársaságok szövetsége volt – hasonlóan a homéroszi görögökhöz, délnyugati szlávokhoz, sumérokhoz, afrikai jorubákhoz. E népiek történetének e hasonló mozzanatát az magyarázza I. Ja. Frojanov szerint, hogy mindannyian abban a fejlődési periódusban voltak a városköztársaságok fennállása idején, amikor még nem fejeződött be náluk az osztálytársadalom kialakulása. Az óorosz városok a 9–10. században katonai, adminisztratív, kulturális

(vallási), kereskedelmi, gazdasági centrumok. S bár a korszak végéig megőrzik mezőgazdasági arculatukat, a 11. század második felétől kezdve a kézműipar centrumai is lesznek. Ez utóbbi korszakban figyelhető meg a városi struktúra differenciálódása is, amikor a városköztársaság élén álló „főváros” vonzáskörzetében több kisebb város is kialakul, és a mezőgazdasági területtel együtt ezek alkotják a tulajdonképpeni városköztársaságot.

L. V. Cserepnyin I. Ja. Frojanov előző könyvével kapcsolatos reflexióiban többek között azt vetette a szerző szemére, hogy hiányzik könyvéből a társadalmi-politikai problematika. I. Ja. Frojanov, hogy elkerülje a mostani könyvével kapcsolatban a hasonló bírálatokat, jelezte, hogy a társadalmi harcok történetével, az óorosz társadalmi rendszer széles ívű rajzával csak tervezett harmadik könyvében foglalkozik. Mindebből viszont az következik, hogy összefoglaló bírálatot I. Ja. Frojanov művéről csak „trilógiája” utolsó kötetének ismeretében adhatnánk. Talán most sem túlságos merészség azonban annak a véleményünknek hangot adni, hogy a Kijevi Rusz gazdasági-társadalmi-politikai történetének ilyen szétválasztása némely esetben bár technikailag megoldható, az érvelésben egyoldalúságra vezethet, bizonyos megállapítások így igen pőrén és kinyilatkoztatásszerűen hangozhatnak. Ezért tűnhet például eléggé féloldalasra sikerültnek az óorosz városokról szóló tanulmány, amelyben ugyan a szerző teljesítette az általa választott feladatot, de amelynek csupán társadalmi-politikai szempontból való megközelítése nem hozhat meggyőző megoldást.

I. Ja. Frojanov – a lehetséges bírálatokat elkerülendő – még egy „biztonsági szelepet” iktatott művébe. Ez a speciális orosz „ocserk” terminussal jelölt műfaj-megnevezés. A címben felbukkanó „ocserk” általában mint megszokás szokott funkcionálni, amely arra utal, hogy a szerző a cím által jelölt keretek között nem a teljességre törekszik. Ezen belül is lehet azonban egy problémakör legfontosabb összetevőinek szisztematikus kifejtésére vállalkoznia (ezt tette I. Ja. Frojanov első könyvében), de lehetséges egy kiragadott rendező szempont által összefűzött tanulmányosort is közreadnia. Utóbbi esetben a szerző ezt a műfajt választotta, aminek következtében tulajdonképpen koncentrikus köröket hozott létre egy probléma körül. Érthetően sok így könyvében az ismétlés – sokszor a minden egyes fejezetet elindító historiográfiai áttekintést is funkciótlanak tartjuk.

I. Ja. Frojanov közismert alapossági filológus történész, aki nemcsak jól ismeri, de mindig korrektül is kezeli a forrásokat. Attól tartunk azonban, hogy az általa tanulmányozott kor természetéből adódóan e könyvében többször is erőszakot kellett tegyen magán. A fejedelmek korai történetéről szóló részben pl. I. Ja. Frojanov erőteljesen támaszkodik Engels munkáira. Mi egy kicsit fordítottan érezzük a sorrendet. Nagyon várnánk a korai orosz történelemből azokat a forrásokat, amelyek alátámasztják Engels által az őstársadalmakról leírtakat, de utóbbiakat nem tarthatjuk elegendőeknek a hiányzó források pótlására. Általában is elmondhatjuk, hogy I. Ja. Frojanov köteté – erősebben, mint az előző – kritikai oldalával tűnik ki. Kérdésfeltevésével, a megcsontosodott történetírói sztereotípiák elleni fellépésével az esetek legnagyobb többségében csak egyetérthetünk. Most azonban, mintha a pozitív kifejtés tekintetében mérsékeltebb célokat tűzött volna ki magának. Egyetemestörténeti analógiáit pedig kifejezetten vitathatóaknak tartjuk, s talán joggal vélünk eleve reménytelennek olyan megoldási kísérleteket, amelyek az óorosz fejedelem és druzsina természetének taglalásakor gyakorlatilag nem emlékezik meg a varég-problémáról.

Kevésbé keresi a miérteket, inkább leír eseményeket, így az általa rajzolt kép sokszor kissé statikusnak hat. Fő megállapításaival nehéz vitakoznunk, hiszen általában nagy bizonyító apparátust vonultat fel mellettük, és a konstrukcióját összetevő alkatrészek is szervesen, logikus egységet alkotva egészítik ki egymást, ám mindez még mindig nem zárja ki, hogy egy más szempontokat előtérbe állító megközelítéssel nem jutnánk hasonlóan meggyőző – és ugyanúgy hiányérzetet keltő – végeredményre. Amilyen hézagos forrásaink vannak pl. a vecsékéről és az óorosz városi életről általában, nem tartjuk érthetetlennek, hogy híveket tud szerezni magának az a nézet is, amely nem a nép szerepét domborítja ki ebben az összefüggésben. Ezzel egyúttal annak a benyomásunknak is hangot adunk, hogy I. Ja. Frojanov – a vita logikájából fakadóan – most túlságosan saját elképzeléseire koncentrált, s ha annak idején B. D. Grekov a feudális vonásokat kereste a Kijevi Ruszban, most ő a „feudalizmus előttiéket”. Valószínű, hogy a valóság ennél összetettebb volt, ami viszont komplexebb megközelítést igényelne.

Talán megbocsáttatik a recenzió írójának, hogy a szokásosnál több teret szentelt fenntartásainak. Erre azért volt lehetőség, mert az ismertett mű maga is azzal tűnt ki, hogy szembenézett a problémákkal. És végül – bár I. Ja Frojanov most ismertett könyvét valóban kevésbé tartjuk sikerültnek, mint első kötetét – továbbra sem titkoljuk, hogy a Kijevi Ruszról szóló mai történeti koncepciók közül I. Ja. Frojanovét tartjuk a legmeggyőzőbbnek.

Szvák Gyula

V. I. MATUZOVA:

ANGLISZKIJJE SZREDNYEVEKOVIFE ISZTOCSNIKI IX–XIII vv.

Nauka, Moszkva 1979. 267 o.

(ANGOL KÖZÉPKORI FORRÁSOK IX–XIII. SZ.)

V. I. Matuzova forrásgyűjteménye „A Szovjetunió népeinek történetére vonatkozó legkorábbi kútfők” című sorozat köteteként jelent meg. A sorozat munkálatainak irányítója V. T. Pasuto és J. N. Scsapov.

V. I. Matuzova könyve 19 angol forrásműből közül szemelvényeket. Nagy részük a bennük tárgyalt eseményekkel egykorú. A kötet ismerteti a középkori angol–orosz kapcsolatok történetének historiográfiáját, ennek eredményeit és azokat a hiányosságokat, amelyeket forrásválogatása pótolni kíván.

A kötetbe került források műfaja sokféle: évkönyvek, krónikák, értekezések, életrajzok, filozófiai művek, útleírások, udvari szépirodalom stb. A kiterjedelmű idézeteken kívül a következő terjedelmesebb szemelvények találhatóak meg a kötetben: King Alfred's Osorius a 9. sz. vége, Bartholomaeus Anglicus De proprietatibus rerum a 13. sz. első fele, Mattheus Parisiensis Chronica majora 1200–1259 (?), Annales de Burton a 13. sz. vége, Roger Bacon Opus majus 1214–1292 (?).

Miként a szerző megjegyzi, a kútfő-részletek eléggé egységes és hiteles földrajzi ismereteket tartalmaznak a középkori Oroszországról és a vele határos keleti, valamint délkeleti területekről. A középkori angol szerzőknek ezek a dicséretes ismeretei azonban nem a helyszínen szerzett tapasztalatokat, hanem irodalmi jártasságot vetítenek elénk. Ami persze jelenti az irodalmi klisék és tudálékosság alkalmazását. Egyes kimagasló egyéniségek, mint Roger Bacon, önálló szellemiséget vittek irodalmi olvasottságukba.

Európában, s így Angliában, a 13. században, a mongol–tatár háborúkkal összefüggésben nőtt meg az érdeklődés Oroszország iránt. A Kijevi Oroszország székvárosa és a keleti kereszténység erőssége 1240. december 6-án a mongol–tatár hadak kezére került, a középkori orosz állam elbukott, területe a Mongol Birodalom ellenőrzése alá került. Mivel a mongol uralkodók szándékai ezzel nem merültek ki, ezt, egyebek közt a Magyarország ellen irányuló háború bizonyította, a nyugat-európai körökben nyugtalansággal fogadták a vészterhes híreket. Szerették volna kiismerni a mongolok szándékait. Oroszország pedig példát szolgáltatott arra, hogyan rendezkedik be az ázsiai pogány hatalom egy meghódított keresztény országban. A keleti kereszténység hatalmas államának tragikus sorsa megrendülést váltott ki a kortárs írókban. Keresték a katasztrófa okát, a mongol uralkodók oroszországi viselkedését mintának fogadták el. Az eseményekről szerzett hiteles értesülések fokozatosan irodalmi sémákká merevedtek. A mongol–tatár hadak kíméletlenségének hátborzongató részletezése, a mongol–tatár erkölcsök, viselkedési és étkezési szokások megbélyegző leírása propagandacélokat szolgált. Az angol írók is csatlakoztak ahhoz a szellemi-politikai irányzathoz, amelyik az ázsiai birodalom kiátkozásával, Európa hatalmasait mozgósítani igyekezett a mongol–tatárok ellen.

I. V. Matuzov idézi Péter orosz „érsek” lioni tanúvallomását (1245), utalva személyét és állítólagos egyházi méltóságát övező furcsaságokra. Péter „érsek” tartózkodott a rémtettek hatásos felsorolásától. Helyette, tapasztalatokból merítő előadása bemutatta a sajátos erkölcsi, vallási előírásokat, a diplomáciai érintkezés szabályait, az egyezményeket tiszteletben tartó mongol hatalmat. Tanúvallomását éppen ez a tárgyilagosság teszi még napjainkban is megrendítővé. Hatalmas, fegyvermezett erő állt a keresztény orosz állam romjain, amelyik valóban kíméletlenül törte le az ellenszülőket. De éppen olyan volt békés céljaiban is, az iparhoz, tudományokhoz értőket szülőföldjükről

a birodalom távoli központjaiba telepítette. Kíméletlen telepítési politikájával felmérhetetlen károkat okozott a középkori Oroszországnak.

Plano Carpini 1247. évi, Rubruki Willelmus 1255. évi útjelentései a Mongol Birodalomról szintén hiteles tapasztalatokat foglaltak írásba. Roger Bacon Párizsban közeli kapcsolatba került Rubruki Willelmussal, útjelentésének részleteit Roger szó szerint átültette saját művébe. Hivatkozott Plano Carpini művére is, amikor abból merített. Rubruki Willelmus útjelentésének valamennyi ismert kézírata Angliában található. S miként I. V. Matuzova megjegyzi, művének első kiadása is Angliában jelent meg, de csak 1598-ban. Addig Roger Bacon kivonatolásai terjedtek a tudós körökben, ez lehetővé tette, hogy Rubruki Willelmusl és Plano Carpini hiteles ismeretei valamelyes nyilvánosságot kapjanak.

V. I. Matuzova által gyűjtött szemelvényekben sokszor szerepel Magyarország és IV. Béla Oroszország mellett Magyarország vált a mongol-tatár háborúk második számú főszereplőjévé. Köszönet illeti a szerzőt a Magyarországra vonatkozó adatok csokorba szedéséért. V. I. Matuzova figyelmezteti olvasóját, hogy az orosz és a magyar ügyek iránti érdeklődés gyakorlati segítséget nem hozhattak a két országnak. A császár és a pápa közti áldatlan viszony minden hatékony segítséget kizárt. Oroszország pápai vagy császári megsegítésének elméletileg is szűk lehetőségeit tovább korlátozták a keresztény egység megteremtésének vágyálmai. Még az önállóságát veszített Oroszország is rendíthetetlen támasza maradt a keleti kereszténységnek. Szánalmasak azok a kísérletek, amelyek egy majdani, ködösen kilátásba helyezett segítség fejében egyházi uniót kértek és követeltek Oroszországtól. V. I. Matuzova helyén rámutattam volna, hogy az állami függetlenség elvesztésének körülményei közepette a nemzeti nyelvű egyház felbecsülhetetlen értéket jelentett Oroszország számára. Az unió elképzelhetetlen volt, hiszen a 13. századi orosz népi kultúrát átítatta az anyanyelvű egyház befolyása. Érdemes lett volna felemlíteni, hogy a nyugati egyház kardja, a Német Lovagrend 1242-ben, a vérző Oroszország ellen támadt. Ezért Alekszander Nyevszkij tapasztalatainak birtokában, 1256 után joggal hátrította el a pápai udvarnak az ajánlatát, kezdjen háborút a Mongol Birodalom ellen. Ekkor más lehetőség Oroszország előtt nem volt, csak kis engedmények kialakulásával lehetett könnyíteni a mongol igán.

V. I. Matuzova körültekintően járt el, amikor R. G. Kuzejevre hivatkozva nem fogadja el Baskíria és a magyar őshaza azonosságát. A Magna Hungaria, a magyar őshaza fogalma ugyanis az európai irodalom nyomán igen hamar bekerült a középkori angol irodalomba. Persze, ismét Roger Bacon szentelte a legtöbb figyelmet a két Magyarország kérdésének. A korábbi angol szerzők is tudtak valamit a dologról, csak ismereteik forrását jelölték meg tévesen. Azt hiszem, V. I. Matuzovának a magyar őshaza kérdésében tanúsított körültekintéséhez híven kellett volna eljárnia akkor is, amikor a Magna Hungaria fogalmát oroszra fordította. A Nagy Magyarország szó szerinti fordítás mellett, érdemes lett volna a Régi Magyarország fordítást is alkalmazni. Az oroszul olvasó tudós körökben érdemes lett volna propagálni ezt az eredetibb értelmezést.

Megjegyezni kívánom, hogy a nagyon sok vitát kiváltó Péter orosz „érsék” ügyét nem kérhetjük számon a kitűnő szerzőtől. Érzésem szerint azonban lionni tanúvallomása több méltatást érdemelt volna. Még akkor is, ha egyébiránt személye és szereplése óvatosságra int.

I. V. Matuzova minden író életkörülményét, pályafutását, politikai és szellemi tevékenységét röviden ismerteti. Felsorolja műveik kiadásait, a róluk készült tudományos művek jegyzékét, így az érdeklődő vezérfonalat kap munkájához. Sajnálatos, hogy a terjedelmi korlátok egyszerűsítésekre kényszerítették a szerzőt.

V. I. Matuzova egy érdekes művelődéstörténeti mozzanaton állítja meg olvasója figyelmét. Az angol irodalomban a 13. század második feléig összegyűlt ismeretek Oroszországról szűk tudós körre korlátozódtak, és fokozatosan ott is feledésbe mentek. Nem feltétlenül bizonyos azonban, hogy a feledésnek az okát abban kell keresnünk, hogy a mongol-tatár uralom hosszú időre elszigetelte Oroszországot a többi európai országtól. Részben ez a körülmény felelős a felejtésért, ám éppen a mongol-tatár hódítás váltotta ki az Oroszország iránti heves érdeklődést. Csakhogy a propagandisztikus lehetőségek kimerülésével az orosz ügy elvesztette aktualitását. III. Vaszilij cár követei 1524-ben Angliát érintve utaztak a spanyol udvarba. Majd 1553-ban R. Chancellor fedezte fel Anglia számára Oroszországot a „terra incognita-t”, s ezúttal már véglegesen. Ezt megelőzően szerfölött homályos elképzelések uralkodtak Oroszországnak még a földrajzi fekvéséről is, az egyébként távoli, világ-tengereken túli területekről kiváló ismeretekkel rendelkező angol földrajztudományban. Gondolom,

hogyan az angol körök más irányú földrajzi érdeklődésében kell keresnünk az Oroszország iránti érdeklődés eltűnését.

Végezetül egy olyan kritikai észrevételt kell tennem, amelyik okát nem a kitűnő szerző idézte fel. A merően megszabott tejedelem kizárta az érdemleges kommentárokat. Magyarázatra szoruló szövegrészek maradtak megvilágítás nélkül. A néhány szavas kommentárok pedig nyilván elmaradnak az elvárásoktól. A terjedelemből következő problémát már szóvá tettem E. A. Meinyikova e sorozat részeként megjelent könyvével kapcsolatban. Pedig ott a terjedelmi korlátok nem okoztak olyan fájdalmas veszteségeket, mint a szóban forgó esetben.

Bartha Antal

III. BÉLA EMLÉKEZETE

*A SZÖVEGANYAGOT VÁLOGATTA, FORDÍTOTTA,
A BEVEZETŐT ÉS A JEGYZETEKET ÍRTA KRISTÓ GYULA ÉS MAKK FERENC
A KÉPANYAGOT MAROSI ERNŐ VÁLOGATTA.*

Bp., 1981. Magyar Helikon, 214, [1] o. 54 t. Bibliotheca Historica

Árpád-kori históriánkat feldolgozó krónikáink – amelyeket összefoglaló névvel „14. századi krónikakompozíció”-ként szoktunk emlegetni – tudósításai az egyes korszakokról rendkívül egyenletesek. Lényegében a 12. század közepénél megszakad a színesebb palettával festett, részletesebb, a műfajra jellemző előadás, és átcsap a sokkal szárazabb, szűkszavú, adatközlő, inkább az évkönyvek (Annales) stílusát idéző formába. Ennek a – nem tudni, mi okból bekövetkezett – változásnak esett áldozatul III. Béla király uralkodásának története is. A néhány soros tudósításból mindössze annyi derül ki, hogy trónra lépett, üldözte a tolvajokat és gonosztevőket, bevezette a petíciózást, Bizáncban a Becse és Gergely testvérpár szolgálta, s elhunyt az Úrban. Sajnos, még ezek az adatok is félrevezetőek: a koronázás és a halál dátuma pontatlan, a tolvajok és rablók ellen I. Béla lépett fel, az írásbeli kérvényezést IV. Béla követelte meg először, a Becse–Gergely páros Becse tagját pedig már a garamszentbenedeki alapítólevél (1075) említi, tehát aligha valószínű, hogy kb. száz esztendőös aggasztánként elkísérte volna Bélát Bizáncba. Mivel a nevezett uralkodót nem avatták szentté, életúrója pedig nem akadt, így sem legendában, sem életrajzban (vita) nem foglalták össze jeles cselekedeteit, életének folyását. Ha pedig igaz, hogy Anonymus (P. mester) az ő jegyzője volt, elmondhatjuk, hogy történetírót is inkább foglalkoztatta már az úri nemzetségek ősiségének és felemelkedésének kérdése, mint a király személye. Ha tehát arra vállalkozik valaki, hogy III. Béla historikusa legyen, források tömegén kell átrágnia magát, hogy összeszedje azokat az elszórt adatokat, tudósításokat, amelyeket építőkövecskékként használhat fel a kor története mozaikképének megalkotásához. A feladat ismeretében állíthatjuk, hogy a közelmúltban megjelent kötet szerzői nem kis fegyvertényt hajtottak végre dokumentumgyűjteményük közrebocsátásával.

A kötet elején tanulmánynak beillő bevezetést találunk, amely segít eligazodni a III. Béla életének egészét felölelő forrásszemelvények között. Szükség van erre a részletes és precíz feldolgozásra azért is, mert ennek révén pillanthatunk be a szerzők műhelyébe, forráskritikai elveik ismeretében érthetjük meg, miért épp e dokumentumok kerültek a kötetbe, mennyire bízhatunk meg az egyes forrástudósításokban, hogyan viszonyulnak az idézett töredékek egymáshoz. Valószínűleg nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy a „Bevezető” III. Béla históriájának szűk keretek közé szorított monografikus feldolgozását rejti. (Talán szerencsés lett volna a szövegközben zárójelbe tett számokkal hivatkozni az éppen citált szemelvényre, ami a terjedelmet nem, de a felhasználhatóságot jobban növelte volna.) A tanulmányt szépen szerkesztett genealógiai tábla egészíti ki.

A szöveggyűjteményben felvonaltott források igen színes együttest alkotnak. A hazai krónikák (Várad, Zágrábi, Knauz-féle) mellett nyugat-európai (klaustroneoburgi, Trois Fontes-i, velencei) művek és görög krónikások (Kinnamosz, Koniatész, Manassész stb.) tudósításai sorakoznak. Az egyetlen hazai évkönyv (Annales Posonienses) adatait orosz (kijevi) és német (kölni) évkönyvekből egészítették ki. Anonymus prólogusa csakúgy helyet kapott, mint más geszták (II. Henrik angol

királyról, Barbarossa Frigyesről, vagy a Kézai által írt) részletei. A magyar király oklevelei váltakoznak pápai, bizánci, dalmát és Johannita-rendi diplomákkal. Legendarészletek (rílai szt. Iván), a somogyvári formuláskönyv néhány sora, (bizánci és spalatói) zsinati végzések, jövedelemösszeírás, istenítéleti jegyzőkönyv tétele, cseh történetíró, londoni kanonok és német minnesänger írásai, királyok és császárok, keresztes vitézek és pápák levelei, retrospektív források és rétori beszédek részletei, sőt még egy téglába vésett felirat is zsinésíti, gazdagítja a válogatást.

A szemelvények kronológiai sorrendet követve végigkísérik Béla életútját gyermekkorától Bizánca kerülésének körülményéig. Jól szemléltetik részvételt a császárváros politikai életében és a magyar végeken folyó csatározásokban, jelölését a görög birodalom trónjára, s meredeken felfelé ívelő karrierjének hirtelen megtörését e terv elejtésével. Részletes információkat nyerünk magyar királlyá emeléséről, hazai fogadtatásáról, az egyház személyével kapcsolatos elvárásairól, s arról a pártütésről, amelyet saját édesanyja egyetértésével testvéröccse, Géza hercege, szervezett ellene. Számos dokumentum enged bepillantást az uralkodó külpolitikái boszorkányszínházába, melyek alapján megvilágítást nyer a pápasághoz fűződő viszonya, állásfoglalása az investitúra-harcban, a bizánci udvarral kapcsolatos – olykor véd- és dacsözvétségnek is beillő – politikája, a III. keresztes hadjáratral összefüggő akcióinak sora, az az erőfeszítés, amelyet „öröksége visszaszerzésére” és Dalmáciának (Velence ellenében) a magyar korona hűségén való magatartása érdekében kifejtett, avagy törekvése a magyar feudális terjeszkedés balkáni és északkeleti irányú kibontakoztatására.

Nyomon követhetők gazdasági és pénzügyi intézkedései, hatalmas jövedelmének forrásai, nagyvonalú adományozásai, amelyek az egyszerű telepesi birtoktól egész vármegyéig terjedhettek, de lehettek donációinak tárgyai vámok, vásárok, sóadományok, más kiváltságok is.

Néhány dokumentumból kiderülnek legfontosabb társadalompolitikai elképzelései: egyes rétegek felemelésére, mások alávetettségének véglegesítésére hozott határozatai. Egyházi ügyekben kiadott jogorvoslat, a hazai papi viszályokban tanúsított viselkedése, egyházalapítói és -szervezői munkája, hazai (I. László) és külhoni (rílai szt. Iván) szentek kultuszának ápolása, szerzetesrendek (ciszterciták, baziliták, johanniták stb.) vagyonának gyarapítása egyaránt fókuszba kerül, de nem sikkadnak el a hazai írásbeliség elrendelésének, az iskolázottság fokozására tett konkrét lépéseinek, nagyszabású építkezéseinek, személyes és családi kapcsolatainak, a trónutódlás kérdésében kifejtett cselekedeteinek dokumentumai sem. Néhány haláláról értesítő szemelvényt, s a hálás (de olykor tudatlan) utókor visszaemlékezéseiből kiragadott példákkal zárul a kötet.

A fenti áttekintés is igazolhatja, hogy a gyűjtemény olyan pontos, részletes, lényegre törekvő és jól árnyalt, karakterisztikus képet fest az uralkodóról, amelyet talán kortárs életírója – ha ettől a sors meg nem fosztja – sem lett volna képes korunkra hagyományozni.

A dokumentumok közül egyet-egyet Érszegi Géza, Font Márta, Geréb László, Makkai László, Moravcsik Gyula és Pais Dezső fordításában közöl a kötet, de a magyarra való átültetés igen fáradságos munkájának oroszlánrészét (kb. 90%-át) a szerzők végezték el magas színvonalon.

A jegyzetanyagon érződik, hogy a terjedelmi korlátozás csak a legszükségesebbek számbavételét tette lehetővé. A szűkszavú tájékoztatók néhány esettől eltekintve (pl. Albericus, Ansbertus, Magnus presbiter életrajzi adatai elmaradtak) így is kiválóan eligazítanak a legszükségesebb tudnivalókban. Kiemelést érdemel az a ritkán megvalósuló, de itt következetesen alkalmazott gyakorlat, hogy a könnyebb lokalizáció érdekében a középkori helységek manapság használatos nevét is feltüntetik.

A kötetet pontosan kimunkált mutató egészíti ki M. Kiss Julianna gondozásában. Sajnos, az összeállítás puritán egyszerűséggel csak a dokumentumok névanyagának közlésére szorítkozik. Emiatt megnehezül kissé a dolga annak az olvasónak, aki az egyes dokumentumokról alkotott szerzői véleményekre is kíváncsi (pl. Caba comes neve csak a 85. oldalon szerepel a 31. dokumentumban, ugyanakkor az előtanulmány 14., 26. és 28. oldalán is szóba kerül). Mivel a bevezető, a jegyzetek és a dokumentumok címanyagának beépítése esetén is csupán tételenként néhány kétjegyű szám beírásáról lenne szó, ami nem növelné lényegesen a terjedelmet, megfontolandó a mutató illetően kibővítése egy második kiadás esetén.

Világosan tagolt, jól áttekinthető, ügyes szerkesztésű a mű, talán éppen azért furcsállottunk néhány szembeötlő apróságot. A kötet 66 tételre tagolva 74 forrásrészletet idéz. Nyolc forráshely tehát alárendelt helyzetbe került, gyanítjuk, abból a megfontolásból, hogy ugyanazon ügyről szóló különféle tudósítások egyetlen szám alatt szerepeljenek. Ez szerintünk indokolatlan, mert pl. a Béla trónra lépéséről hírt adó, négy részletből összeállított 10. tétel is tovább finomítható lett volna,

ugyanis tartalmaz egy orosz tudósítást, egy bizánci vélekedést Alexiosz hazaküldéséről, Béla esküjét, továbbá hazai fogadtatását. Ugyancsak indokolatlannak tűnik az utolsó fejezetcím (Béla az utódok emlékeztetésében) közbeiktatása, hiszen a kötet első szemelvénye is (Knauz-krónika) a 16. század közepéről keltezhető, az Aranybulla és a korábban idézett Váradi Regestrum ugyanazon kor termékei, IV. Béla egy oklevele már előbb is szerepelt, Kézai pedig korban jócskán megelőzi Andreas Dandolo-t vagy Heinrich von Mögelnt.

Nem méltatlan a gazdag forrásgyűjteményhez a kötet képanyaga sem. Marosi Ernő szakavatott kézzel, nagy műgonddal válogatta össze III. Béla korának legjellegzetesebb tárgyi emlékeit, építményeit, miniatúráit és legfontosabb dokumentumainak facsimilijét bemutató 79 képet, amelyek kitűnő fotótechnikával készültek. A külső borítóra a Thuróczi-krónika III. Bélát ábrázoló kissé sematikus metszete került, a kötéstáblát pedig Imre király pecsétjének lenyomata díszíti.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy egy olyan, szép kivitelű, nagy anyaggazdagságú, igényes előtanulmánnyal, a dokumentumok könnyebb kezelhetőségét elősegítő mutatóval és jegyzetapparátussal kiegészített, hézagpótló munkát vehet kezébe a téma iránt érdeklődő olvasó, amelyet nagy haszonnal forgathat nemcsak a tudományos munkában, helytörténeti kutatásban, hanem az oktatásban, ismeretterjesztésben is.

Szefű László

ANDRÉ VAUCHEZ:

LA SAINTETÉ EN OCCIDENT AUX DERNIERS SIÈCLES DU MOYEN AGE

D'APRÈS LES PROCÈS DE CANONISATION ET LES DOCUMENTS HAGIOGRAPHIQUES

École Française de Rome, Palais Farnese, 1981. 765. o.

(A SZENTSÉG NYUGATON, A KÖZÉPKOR UTOLSÓ ÉVSZÁZADAIBAN,
A SZENTTÉAVATÁSI PEREK ÉS A HAGIOGRÁFIKUS DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN)

Kevés eszmetörténeti jelenség akad a középkor történetéből, amit olyan erudícióval, olyan sokan, olyan gazdag forrásanyag alapján tanulmányoztak volna a vallástörténeti kutatás elmúlt néhány száz évében, mint a szentkultusz problémáját. Ehhez képest elég meghökkentő, hogy míg a szentkultusz antikvitásbeli kialakulásáról már egy félévszázada megszületett a mértékadó történeti szintézis (*H. Delehaye: Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l'Antiquité, Bruxelles, 1927*), arról az 5. századtól a 15. századig terjedő időszakról, amikor a szentkultusz a legjelentősebb szerepet játszotta a vallási életben, nemigen bővelkedünk rendszerező igényű történeti leírásokban. A közelmúltban készült az első átfogó elemzés a kora-középkori szentkultuszról (*František Graus: Volk, Herrscher, Heiliger im Reich der Merowinger. Studien zur Hagiographie der Merowingerzeit, Praha, 1965.*). André Vauchez itt ismertetésre kerülő könyve szintén az első általánosabb célkitűzésű áttekintés a 12–15. századi szentkultusz problémáiról. Erre a helyzetre részben magyarázatot ad, hogy fölöttébb nehéz vállalkozássá teszi a szentkultusz összehasonlító történeti vizsgálatát a forrásanyag hallatlan kiterjedtsége – több ezer szent élete, legendája, valamint e források sztereoip, ahistorikus jellege, így a szentkultusz kutatói inkább egyes motívumok, egyes szentek vizsgálatára vállalkoznak csak. A szintézisek késlekedését mégis mindenekelőtt az magyarázza, hogy csak az utóbbi évtizedekben született meg az a történetírói problémafelvetés, ami a középkori szentkultuszban szövevényesen keveredő kereszténység-változatok, folklór-toposzok, pogány elemek, helyi szokások történeti rendszerezését érdekessé és lehetségessé tette.

A népi kultúra és az egyházi tudós kultúra középkori konfliktusaival foglalkozó vizsgálatokra gondolok itt, arra a megközelítésre, amit az Annales-kör történészei (elsősorban Jacques Le Goff,

Georges Duby, Emmanuel Leroy Ladurie, Robert Mandrou, Jean Delumeau és Jean-Claude Schmitt) szorgalmaztak az elmúlt évtizedekben. A szenttéavatás intézményes folyamatának 12–15. századi átalakulása ugyanis éppen a laikus, népi, helyi, tartományi iniciatívák és a magának mind több beleszólást igénylő központosított egyházi szervezet konfliktusával, majd az utóbbi felülkerekedésével jellemezhető. André Vauchez jó történetírói érzékkel választja ki azt a forrásanyagot, ami a leg-
részletesebben dokumentálja ezt a többirányú kulturális konfrontációt: a szenttéavatási perek jegyző-
könyveit – s ez a forrásanyag ugyanakkor még belül van azon a határon, amit egy történész (Vauchez
esetében mintegy tizenkét esztendei munkával) át tud tekinteni.

Vauchez vizsgálódásának időbeli határait részben maga a forráscsoport jelöli ki: a szenttéavatás
egyházi procedurájának 12. századi kialakulása adja a kezdőpontot. Ez egyben a középkori
szentkultusz új korszakának a kezdete is, a Vauchez által „modern”-nek nevezett szentek tiszteletének
fellendülése. A könyvben tárgyalt időszak végpontja viszont az imént vázolt központi problematika
felől érthető meg: 1431-ben kerül sor Jeanne d’Arc perére, mely – amellet természetesen, hogy
elsősorban politikai ügy – az első olyan per, ahol az egyetemi képzettségű egyháznagyok olyan
mértékben szembeszállnak egy kibontakozófélben levő népi szentkultusszal, hogy máglyára küldik a
már életében szentként tisztelt Jeanne-t. Vauchez három részben, három nézőpontból veszi vizsgálat
alá ezt a mintegy háromszáz éves történelmi időszakot. A könyv első része a szentkultusszal kap-
csolatos egyházi álláspontok és a szenttéavatási eljárások alakulását írja le. A második rész a „modern”
szentek tipológiájával foglalkozik, a harmadik pedig magát a szentség fogalmát, a csodák középkori
felfogását vizsgálja.

A szenttéavatás – mint Vauchez bemutatja – a 12. század elejétől kerül egyre kimondottabb
pápai ellenőrzés alá: maguk a szenttéavatási perek (a szent életében és halála után tett csodáinak
tanúk kihallgatásával történő bizonyítása, majd az összegyűlt anyag nyomán lefolytatott perszerű
tárgyalás) éppen ennek a pápai ellenőrzésnek a jegyében válnak előbb szokásossá, majd kötelezővé. Míg
a kereszténység első évezredében a kanonizáció többnyire a szent ereklyéi körül kifejlődött spontán
népi kultusz pusztá püspöki jóváhagyásából állt, amit nem feltétlenül követett külön pápai engedély,
a 11–12. századtól kezdve mind elterjedtebb az a felfogás, hogy a szenttéavatás kérdésében egyedül a
pápai döntés a mértékadó. III. Sándor pápa néhány ilyen irányba mutató kijelentése után III. Ince az,
aki szigorúbb kánonjogi alapokra fekteti ezt a pápai előjogot, s vele együtt a szenttéavatási perek
követelményrendszerét. Eltérően a korábbi gyakorlattól, mely elsősorban a szent sirjánál vagy egye-
bütt őrzött ereklyéinél történt csodákat tekinti a legfontosabbnak, III. Ince a halál utáni csodatétel
mellett ezzel egyenrangú hangsúlyt helyez a szent életére, életében tett csodáira, kegyes cselekedeteire.
Ez tekinthető a pápaság első jelentős beavatkozásának a népi szentkultusz tartalmi kérdéseibe, mely
jelentősen módosítani kívánja – mint látni fogjuk, sikerrel – a természetfelettihez való viszony, a
csodákba vetett hit kora-középkori felfogását.

A 13–14. század folyamán a pápai ellenőrzés a szenttéavatási kérelmek közötti gondos
szelekcióvá fejlődik. A 13–15. századig megindított szenttéavatási kérelmeknek mindössze a fele
végződik szenttéavatással, mint ezt a Vauchez könyvében fellelhető statisztikai táblázatokról leolvas-
hatjuk. Ennek az egyre szigorúbbá való szelekciónak a következménye, hogy a 13. századtól kezdve
pontos fogalmi disztinkció lép érvénybe a szentek és a szentség hírében elhunyt, lokálisan tisztelt, de
nem szenttéavatott *boldogok* (beati) között. Míg a szenttéavatási kérelmek továbbra is pontosan
tükrözik a középkori kereszténység eszmei áramlatainak az átalakulását, maga a „sikerlista” inkább a
szenttéavatás mögött rejlő egyházi és világi politikai indítékokra enged következtetni. A szenttéavatott
személyiségek a pápai politika célkitűzéseinek adnak kultikus támaszt, a ferences és domonkos
koldulórend egymás közti vetélkedését szolgálják (ki vonulthat fel több és jelentősebb szentet), s
végül különböző uralkodók dinasztiáinak, országainak a hírnevét öregbítik. Vauchez feltárja egyes
„újjonnan jött” dinasztiák – mint pl. az Anjouk – intenzív érdeklődését az illető dinasztiával
kapcsolatba hozható szentek kultuszának előmozdításában. Végül pedig rámutat arra, hogy a szentek
kultuszát mind központosítottabbá és univerzálisabbá tenni kívánó pápai törekvések ellenére a közép-
kor végén ezen a területen is győzedelmeskednek a partikularizmus irányába ható tendenciák: szerte
Európában az idő és hely szerint közelebbi „modern” szentek és mindenekelőtt a nemzeti szentek
kultusza homályosítja el a késő-antik mártír-szentek, vagy a kora-középkori szentek kultuszát.

A könyv legerjedemesebb és legkidolgozottabb része a középkori szentség tipológiája. Pon-
tosabban: tipológiái. Vauchez kísérletet tesz arra, hogy különválassza a szenttéavatások kapcsán

egymással konfliktusba kerülő kulturális közegek eltérő felfogásait. Ami az egyházszervezet támogatása nélkül, sőt, többnyire annak kifejezett rosszallására kifejlődő spontán népi *szenktuluszokat* illeti, erről a szórványos dokumentáció – 26 esetet gyűjtött össze Vauchez a 12–15. századból – keveset enged csak megállapítani. Mindenekelőtt azt, hogy a népi vallásfelfogás megőrizte a szentkultusz eredeti szoros kötődését a mártír-kultuszhoz: elsősorban brutális körülmények között elhalálozott és alacsonyabb társadalmi állású férfiak, nőt és gyermekek sírjainál alakultak ki ezek a spontán népi kultuszok. A történelmi dokumentáció viszont jól megőrizte a szentkultusz *lokális* formáinak emlékét, ahol ötvöződik a népi felfogás a helyi világi és egyházi elitek elképzeléseivel, ugyanakkor mindez jól különválasztható a szentéavatás jogát monopolizáló és saját univerzális törekvéseinek alávető pápaság normáitól. A szentkultusz lokális felfogásának vizsgálatát a szentéavatási perek anyaga jól lehetővé teszi, hiszen itt az illető szentek csodás tetteinek bizonyítására éppen azoknak a szűkebb közösségeknek (kolostor, város, udvar, környék) a tagjai emelnek szót, akik patrónus-szentjük univerzális elismerését szorgalmazzák.

A szentségről alkotott elképzelések vidékről vidékre, országról országra különböznek, sajátos színezettel rendelkeznek. Vauchez két fő régiót különít el a középkori Európában: a Mediterráneum világát, s az attól északra, északnyugatra, északkeletre elhelyezkedő területeket. Szemben a népi vallás szentfelfogásával, a nem-mediterrán Európában a szentek túlnyomó többsége az illető közösség, ország világi és egyházi vezetői közül kerül ki – a szentkultusz azok karizmatikus hatalmának utólagos elismerése. A népi felfogásnak megfelel viszont, hogy az illető vezető – király, püspök, herceg – mártíromsága az utólagos kultusz leggyakoribb kiváltóoka, a „rex iustus” vagy a népét megtérítő apostol-király szent-típusa ehhez képest másodlagos marad. Vauchez bemutatja, hogy a 13–14. században, a szentkultusz lokális képzeteiben újabb személyiségekkel egészül ki a szent királyok és püspökök kora-középkorban kezdődő sora, méghozzá nemcsak Európa periférikusabb részein, hanem Franciaországban, Angliában, Németországban is. A vezetők szentségének a koncepciója mögött olyan kora-középkori vagy régebbi eredetű felfogások állnak, mint például az arisztokratikus származás révén birtokolni vélt erények és a szentség kapcsolatának feltételezése vagy a szentség dinasztian belüli örökölhetőségével kapcsolatos hit, melynek 13–14. századi továbbélésére Vauchez számos példát említ.

A mediterrán világ (Itália, Dél-Franciaország, Katalónia) szent-felfogása mindezzel élesen szemben áll: itt a 12–15. században többnyire alacsony származású és világi személyek kerülnek a szentség hírébe már életükben vagy a haláluk után. Remeték, elzárt életet folytató szűzlányok, özvegyasszonyok, zarándokok, jótékonykodó polgárok, kórházalapítók – a szentséghez vezető út itt elsősorban a személyes aszketikus vagy karitatív teljesítményekhez kötődik. A 12. századi evangélizmus vallásfelfogása jegyében a szentségben egyre inkább áthelyeződik a hangsúly a halál utáni csodatételről a mintaszerű keresztényi életvitelre. Talán Assisi Szent Ferenc alakja példázza a legjobban ezt a modern szent-típust. Amikor azonban a hatalmassá lett koldulórendek befolyása szab további irányt a 14. századi Itália lokális szent-kultuszainak, érezhető változás következik be a laikus vallásfelfogásban. A koldulórendek a hozzájuk kapcsolódó harmadrendek szentéletű tagjainak kultuszát propagálják, mindenekelőtt az aktív világi tevékenységtől elforduló, miszticizmusra hajló női szentekét, valamint a rendjükből kikerülő városi prédikátorokét – feminizálják és klerikalizálják az itáliai városok szent-felfogását.

A Mediterráneum és Európa többi része között megfigyelhető eltérések magyarázatát Vauchez a kultuszokat kezdeményező társadalmi-politikai tényezők különbözőségében adja meg. Ahol a szentség arisztokratikus felfogása uralkodik, ott többnyire csak az illető területek egyházszerzeteinek és uralkodó dinasztáinak van beleszólása az új kultuszok kialakításába. A Mediterráneum polgári és népi szent-típusai mögött viszont vallási mozgalmak, városi tanácsok, egyletek, kórházak, arisztokrata családszövetségek állnak. A szentkultusz kezdeményezése, fenntartása itt tartós időre kikerült az – Itáliában amúgy is csekély presztízzsel rendelkező – egyházszervezet kezéből; spontán megnyilvánulások, zarándoklatok, városi közéleti események alakítják létformáit.

Hogyan viszonyul mármost mindehhez a szentségnek az a felfogása, amit a vizsgált időszakban *hivatalosnak* lehet nevezni? Melyek azok a normák, azok a morális, kultikus és egyházipolitikai megfontolások, amelyek jegyében a pápaság az Európa különböző területein tisztelt szentek közül kiválasztotta azokat, akiknek kultuszát maga is hajlandó volt előmozdítani? A hivatalos szentség

tipológiáját Vauchez annak a 71 szent-jelöltnek a történelmi dokumentációjából rajzolja meg, akiknek a szenttéavatás ügyében eljárást indított a pápaság a 13–15. században, a felét szentté is avatva, de a másik felének a szentségét is komolyan mérlegelve. A hetvenegy hivatalos szent-jelölt adatainak gondos statisztikai (országok, történelmi időszakok, társadalmi, egyházi, nemi hovatartozás szerinti) kiértékelése után Vauchez az egyházi státus szerint csoportosítja és értékeli a szenteket, ami lehetővé teszi a különböző életformák és szentségtípusok összefüggéséről alkotott hivatalos álláspont változásainak a lemérését. A világi papság képviselői közül korunkban mindenekelőtt a szent püspök figurája áll előtérben. A hívők szűkebb közösségeinek spirituális vezetőit a kora-középkortól kezdve sokszor tisztelték szentként a haláluk után, amihez a 12. századtól kezdve az egyház hatalmát csorbító uralkodókkal történő szembeszegülésük – a „Becket-modell” – adott több esetben további indokot. A 14. században azonban egyre inkább lehanyaglik a szent püspök típusának népszerűsége: Szent (Anjou) Lajos és Luxemburgi Péter már nem püspöki funkcióik betöltése révén, hanem a világi életben vállalt tevékenységről mielőbb lemondva, s visszavonult askétikus életet folytatva nyерik el a szent hírnevet. Hasonlít ehhez egyes szent pápák esete is, például az V. Celesztin néven pápává választott Pierre de Morrone szenttéavatása, akit mindenekelőtt remeteként eltöltött éveinek askétikus teljesítménye miatt tisztelték. Az egyházi hivatalviseléssel szereshető érdemek tehát egyre kevesebbet számítanak a szentséghez vezető úton. Nem változtat ezen az sem, hogy megjelenik a 14. században egy olyan szent-típus, ami évszázadokkal később igen népszerű lesz majd: a szent plébános figurája, az egyetemet járt, művelt, ám mégis az egyszerű falusi életet, s a maroknyi hívő jó pásztorának a funkcióját választó pap rousseauianus alakja – a középkorban egyetlen ilyen akad csak.

A kora-középkor szentjeinek jelentős hányadát adó monasztikus és kanonokrendek életformája sem számít már ebben a korban igazán szentnek. Miután a 12. század végén és a 13. század elején sorra szentté avatják a bencésekől kiváló reformrendek alapítóit, e rendek nemigen szolgáltatnak több szentet a középkor folyamán, ami jól tükrözi 13–14. századi hanyatlásukat. A 13–14. század meghatározó hivatalos szent-típusai a ferences és a domonkos koldulórendből vagy ezek vonzásköréből kerülnek ki. Ami magukat a rendtárogat illeti, a férfiaknál Szent Ferenc és Pádauai Szent Antal, másrészt Szent Domonkos és Veronai (Mártír) Szent Péter pályafutása jól tükrözi a pápaság 13. századi szent-felfogását: aktív, az egyház mindenféle kezdeményezésében messzemenőig részt vállaló élet, emberbaráti szeretettel párosuló lemondás a földi élvezetekről, kerülve az askézis szélsőségeit, inkvizitori szenvedély az eretnek ellen, hasznos, karitatív akciók stb. A 14. század elejére ez az eszmény némiképp módosul: Aquinói Szent Tamás személyével jobban előtérbe kerül a műveltség, az intellektuális felkészültség, Anjou Szent Lajossal pedig ismét felerősödik az askétizmus jelentősége, és eltűnik a koldulórendeknél korábban olyan hangsúlyos bűnbánat motívuma: Anjou Lajos kisgyerekkorától kezdve a vallásos eszmények igézetében éli életét, nincs szüksége Szent Ferenchez hasonló látványos megtérésre. Hasonló eltéréseket figyelhetünk meg az eredeti koldulórendi eszményektől, ha a rendből kikerülő női szenteket – köztük a magyar Szent Margit életét – vesszük szemügyre. E női szenteknél már Szent Ferenc társától, Szent Klárától kezdve az askézis legszélsőségesebb formái dominálnak, és ez egyre erősebb misztikus hajlandósággal párosul, előrejelezve a női miszticizmus 14. századi virágkorát. A koldulórendekhez kapcsolódó harmadrendekből kikerülő, vagy koldulórendi gyóntatók befolyása alatt álló laikus szenteknél hasonló átalakulást figyelhetünk meg: a 13. század elejének jótékonykodó, kórházalapító, a társadalmi igazságosságért gyakran fellépő szentjei (Szent Homebon, Szent Lajos, Szent Erzsébet, Szent Hedvig) után a 14. században a laikus férfi-szentek egyre inkább pályát tévesztett szerzetesekre, a női szentek pedig a koldulórendek szemlélődő misztikus apácáira hasonlítanak. A 13. századi hivatalos szentséget meghatározó evangélikus modellt felváltó 14. századi szent-típusok tehát elvetik a térítő-apostoli ideált, s a hangsúlyosabbá váló askézishez a világból teljesen kivonuló misztikus szemlélődést, az Istenhez vezető út messzemenőig személyes keresését párosítják, másfelől pedig, különösen a férfi-szenteknél a tanultságot és a képzettséget.

Ha összevetjük a szentség hivatalos kritériumainak alakulását a népi és lokális szent-felfogásokkal, szembetűnik, hogy a középkori egyház milyen radikálisan elutasította ez utóbbiakat. Nemcsak a halál utáni csodák bizonyító értéke törpül el egyre inkább a példaszzerű életvitel jelentősége mellett. Elutasítja az egyház a mártíromság vagy a karizmatikus vezetőpozíció szentségismérvét is. Az sem mondható el azonban, hogy az önkéntes szegénységet, jótékonykodást előtérbe toló mediterrán modell érvényesül a hivatalos felfogásban: mint láttuk, e típus 13. század eleji diadalát gyors háttérbe

szorulás követte. A szenttéavatások során a pápaság a 15. századra sikerrel érvényre juttatta a szentség klerikális felfogását, melynek morális, dogmatikus, aszkétikus és misztikus ismérvei e szenteket teljességgel az egyház politikai és ideológiai törekvéseinek a szószólóivá tették. A népi vallás és a lokális tradíciók, másfelől pedig a hivatalos egyházi felfogás között a középkor végén egyre növekvő szakadék keletkezik.

A könyv harmadik része, összefoglalásképpen, a természetfelettihez való viszonyt az a formáját, illetve azt az átalakulását próbálja jellemezni, ami a középkori szentkultusz három évszázadának adatai nyomán tárul fel előttünk. Vauchez leírja, hogyan kötődnek a természetfelettség, a csodatévő képesség jelei a *szent testhez*, amit az életben különleges ragyogás, a középkor kezdetén szépség, majd a középkor végén inkább csúnyaság jellemez, a szent halála után pedig, mint tudjuk, csodatévő ereklye lesz a test minden darabjából, sőt minden olyan tárgyból, ami valaha érintkezett vele. A *csodák* bekövetkezének a módjában érdekes történelmi átalakulás figyelhető meg a középkor folyamán: míg kezdetben elsősorban a szent sírja, ereklyéjének őrzőhelye volt a kultusz középpontja és a csodák helyszíne, és többnyire szükséges volt a sír, az ereklye megérintése, körbejárása, a 14. századtól kezdve mind gyakrabban történnek csodák távol a szent sírjától, egyre univerzálisabbnak tekintik egy-egy szent csodatévő „hatáskörét”, nem utolsósorban az ereklye funkcióit részben átvállaló képi ábrázolások révén. A fogadalmi felajánlásoknál pedig megfigyelhetjük, hogy ezek milyen pontossággal tükrözik a középkori emberi viszonyrendszerek változásait: míg a 12–13. században még gyakori, hogy valaki a remélt csoda fejében egész életre felajánlja saját vagy hozzátartozója szolgálatait a patrónus-szentnek (ez történt Szent Margit esetében is), a 14–15. században gyakoribb a pénzajándék, vagy egy záros időre szóló, s meghatározott vizontszolgáltatásokat ígérő felajánlás.

Ami a közfelfogásban részint osztozó, részint azzal szemben álló egyházi álláspontokat illeti, a fejlődés fő vonala a népi csoda-felfogástól történő lassú eltávolodás. A középkor végi szenttéavatási perekben a pápaság több ízben kétségeit fejezi ki a szent ereklyéinek megérintése (kontagiózus mágia) révén bekövetkező csodákkal kapcsolatban. Az egyház hozzájárulása a szentséggel kapcsolatos közfelfogáshoz mindenekelőtt a *szent élet* tipikus mozzanatainak (gyerekkor, megtérés, felnőtt vallási élet, szent halál) példázatszerű kidolgozása. Első megfontolásra úgy tűnhet, hogy a szentség közelebb hozása az egyszerű keresztényi élet prototípusához demokratikusabbá (mindenki által elérhetővé) és kevésbé természetfelettivé tette a középkor végére a szentséghez vezető utat, s mindez az egyház hatásának tudható be. Valójában épp az ellenkezője történt: a középkor végi szentek egészen rendkívüli módon kellett, hogy teljesítsék a tökéletes keresztényi életvitel normáit: kisgyermekkoruktól halálukig úgy kellett viselkedniük, mintha egyenesen az *Arany Legenda* lapjai közül léptek volna ki – gondos tanulmányozással és utánzással egyesíteni magukban Krisztus és az összes szent jó tulajdonságait. Ez a szent-eszmény messzemenőig ellenséges volt a „köznap” vallásfelfogásával szemben, a kiválasztottak szűk elitjének kedvezett, akik azután a „Szentlélek adta csodás képesség” – nyelveken szólás, jövőbe, távolba látás – révén a természetfelettség egy új világát nyitották meg a középkori szentek számára.

Mi mondható el értékelésképpen erről a mintaszerű monografikus feldolgozásról? André Vauchez a középkor-történetírás egy nagyon jelentős hiányosságát pótolta, s méghozzá nem is akármilyen módon. Az intézménytörténeti vonatkozásoktól, a statisztikai vizsgálatoktól kezdve a történelmi tipológiáig és a szent-problematika antropológiai megközelítéséig ível a szintézis gondolatmenete, amit használatos táblázatok, forrásszemelvények, kimerítő irodalomjegyzékek követnek. Vauchez könyvének legfőbb érdeme, hogy egy olyan kérdéskörön belül tudta kimutatni a történelmi átalakulások, változások rendjét, amit többnyire időtől és tértől függetlenül sztereotípnak, változatlan-nak vagy csak igen lassan átalakulni képesnek ismert a történettudomány. Meggyőző képet festett arról, hogy mintegy háromszáz év alatt nemcsak a szentkultusz intézményes keretei, a szenttéavatás intézményes folyamata alakul át gyökeresen, de vele együtt a szentségről alkotott népi, lokális és egyházi felfogások is. Vizsgálatait a középkorkutatás kitűnően hasznosíthatja, akár a középkori vallási törekvések, eretnekmozgalmak kihatását, akár a középkori skolasztika racionalista mozzanatainak szélesebb körű lecsapódását, akár a nők középkori helyzetét, vallásos megítélését vizsgálja – ezeket, s egy sor más problémát is érint és új oldalról világít meg Vauchez szentekkel kapcsolatos gondolatmenete.

Befejezésül kiemelném még azt is, hogy a magyar történelem szentekkel kapcsolatos vonatkozásait – eltérően sok hasonló terjedelmű szintézistől – jól ismeri, és a maga helyén kellő súllyal

szerepelteti is könyvében Vauchez. Általános megállapításai jó ösztönzést adhatnak számos kérdés újra fölvetésére a hazai történetírásban: a szent uralkodók kérdése, Magyarország regionális hovatartozása a szentkultusz jegyei alapján, Szent Margit úttörő szerepe az új koldulórendi női szent-ideál kialakításában – megannyi kérdés, mely új, korszerű tárgyalásra vár.

Klaniczay Gábor

SZÁNTÓ IMRE:

A VÉGVÁRI RENDSZER KIÉPÍTÉSE ÉS FÉNYKORA MAGYARORSZÁGON (1541–1593)

Budapest 1980 Akadémiai Kiadó 160. l.

A magyar történelem „török korszaka”, azon belül különösen a 16. század meglehetősen kedvelt témája mind a történeti érdeklődésnek, mind a történetírásnak. A kutatás az utóbbi időben több, önmagában is érdekes alapkérdéshez nyúlt újra hozzá: a török magyarországi jelenléte (Hegy Klára), a hódoltság magyar adóztatása (Szakály Ferenc), a végvári harcok (Marosi Endre, Nagy László) – hogy csak néhány példát említek. Szántó Imre hosszú évek óta foglalkozik a török hadjáratokkal, a magyar védekezés problémáival. A végvári rendszerrel kapcsolatos eredményeit most külön kötetben összegezte. A munka szerkezete világos, a fejezetek sorra veszik a kérdés valamennyi lényeges aspektusát: a török hódítás folyamatának leírását, a védelmi vonal megszervezését, a végvári katonaság összetételét, a Habsburg-birodalom és Magyarország bonyolult viszonyát, a végvári rendszer fenntartásának költségeit, a katonák morális-ideológiai alapállását, s végül – lezárásképpen – a végvári harcok szerepét és jelentőségét.

A felvonultatott apparátus impozáns, a kötet egyharmada irodalomjegyzékből és lábjegyzetekből tevődik ki. A szerző nemcsak a szakirodalom lehető legszélesebb ismeretét tartotta szem előtt, hanem meglehetősen nagy levéltári bázisra is támaszkodik, s ennek kapcsán sok alig, vagy egyáltalában nem ismert adatot is közlére ad.

Ami a korszak legényesebb kérdéseit illeti, a kötet osztja, illetve megerősíti a legutóbbi idők szakirodalmának feltételezéseit, megállapításait. Mondandója többértű: a végvári katonák, a „vitélő rend” egyszerre volt az ország, a lakosság védelmezője, segítője – s közben a jobbágyok kíméletlen sanyargatója, a nemesi birtokok kisajátítója. A zsoldfizetés akadozása, az ellátási nehézségek és a török harcmodor együttesen kényszerítették a „vitélő rendet” a saját terület kíméletlen fölélésére és a török erődök háterszágának (Magyarország hódolt falvainak) módszeres pusztítására.

A másik kettősség a Habsburg-hatalom által nyújtott segítség értelmezésénél jelentkezik. A szerző végső soron elismeri, hogy Magyarország egymagában képtelen lett volna viselni a hadi- és békeállapotban egyaránt dúló, évtizedeken át nem lankadó háború terhét. A hiányzó anyagi és katonai eszközöket a Német Birodalom, azon belül főképpen az örökös tartományok pótolták. Segítségük azonban kizárólag védelmi célokra volt elegendő, tehát voltaképpen egyik oka lett annak, hogy a hadszíntér rögződött, éspedig pontosan hazánk közepén.

Történetírásunkban vannak olyan pillanatok, mikor egy-egy kérdésben a viták elcsendesednek, a perifériára szorúlnak, s a kutatók között kialakul egyfajta konszenzus. A török háborúk érintett szakaszával kapcsolatban ez a most születőben levő egyetértés a korábbi eredmények szintézisére épül, tehát jó alapnak kínálkozik a továbblépésre. (Az immár ötödik éve lappangó új Mohács Emlékkönyvre kell itt hivatkozzom, azzal a megjegyzéssel, hogy Ruzsás Lajos korai halála és Rázsó Gyula betegsége a kötet sorsát sajnos újból kérdésessé tette.) Szántó Imre gondolatmenetének említett két alapmotívuma pontosan illeszkedik e konszenzushoz, az általa nyújtott, sok új adatot tartalmazó, részleteiben nagyon tanulságos elemzés annak szerves részét alkotja. Kár, hogy egyébként gondos mérlegelésébe itt-ott még becsúsznak a múltból eredő vélemények, különösen az általános politikai környezetrajz esetében. A magyar állam bukása így lesz mindjárt a Bevezetésben egyszerűen „a nemesi reakció” „bűnös politikájának” eredménye, a kettős királyválasztás alapvető fordulat, a vitélő rend a haladás lehetőségét magában hordozó egyfajta szabadparaszti réteg – és így tovább.

Mindez persze inkább csak szépséghiba. Az igazi probléma – legalábbis számomra – ott kezdődik, hogy a szerző, bár munkája kifejezetten összegző jellegű, a készen kapott, vagy általa elért eredményektől nem kívánt továbblépni. Valóban csak összegez, sokszor olyannyira, hogy ugyanazok a kérdések ugyanabban az összefüggésben még egyazon fejezetben belül is ismételtelen visszatérnek. Gondolok itt például a végváriak már említett „önellátására” és következményeire; a „vitézlő rend” eredetének, osztály-összetételének és magatartásának megítélésére; vagy a kötetre e tekintetben igen jellemző zárófejezetre, amely értékelésre vállalkozna, de nem nyújt többet az előző fejezetek tartalmi kivonatánál.

Kétségtelen, az ilyen jellegű összegzésekre is szükség van, hiszen a szakemberek munkáját is ugyancsak megkönnyíti, ha egy adott témára nem tucatnyi szétszórta és egyenetlen értékű tanulmányt, hanem egyetlen, rendszerezett feldolgozást kell kézbe venniük. Mégis a témát ismerő olvasóban óhatatlanul hiányérzet támad. A végvári harcok költségeit Magyarország és a Habsburg-tartományok együtt viselték – de a vita szinte máig tart, ki nyert s ki veszített az ügyön. Szántó Imre, mint már többször jeleztem, igen nagy anyagra építette munkáját – mégis, éppen ennél a leglényegesebb kérdésnél megmaradt a szórványadatokkal való illusztrálás módszerénél. Egy-két kiragadott idézettel, néhány, szinte véletlenszerűen ide kerülő adattal inkább csak azt mutatja meg, hogyan vélekedtek a dolgról a kortársak, esetleg hogy miképpen szerették volna ugyanők a bajokat orvosolni. A tényleges állapot továbbra is ismeretlen marad.

Ennek a módszernek azután – egyéb esetekben – az a hátrányos következménye is van, hogy a példaképpen felhozott adatok sokszor nyíltan ellentmondanak egymásnak, s a szerzőnek nem mindig sikerül ezt az ellentmondást feloldania. Utoljára visszatérve a költségek kérdésére: először azt olvashatjuk, hogy Magyarország egymagában nem bírta volna a terheket (73. l.), később viszont azt, hogy sorsunk nem függött a Birodalom segítségétől, azzal több volt a gond és baj, mint a haszon (86 sk. l.). További példa az a kijelentés, mely szerint a Habsburg-uralkodók 1600-ig 35 királyi várat és a hozzájuk tartozó 716 községet juttattak a háborúban főképpen saját gazdagodásukra ügyelő főurak kezébe (83. l.). Egyfelől ennyi vár koronabirtokként igencsak rég szerepelt történelmünkben (hacsak a Hunyadi- és a Szapolyai-vagyont hozzá nem soroljuk, ami viszont a Habsburg-korszakra már nem vonatkozhat). Másfelől a végvári vonal erősségeinek és uradalmainak az állam kezébe adása, a végvári parancsnokok önkéntes birtokfoglalásai és végül a török hódítás maga – minderről a kötet egyéb részeiben szó esik, igaz, pontos kimutatás nélküli – igencsak ellentmond nagyuraink efféle gazdagodásának, hiszen abszolút mértékben apasztotta a birtokállományt. Ugyancsak egy rosszul megválasztott idézet miatt marad indokolatlan a törökkel való lepaktálás lehetőségét elvető passzus (20 sk. l.), ahol a társadalmi-politikai viszonyok elemzése helyett mindössze a török „fanatikus ellenségkénti” viselkedéséről hallhatunk.

Szántó Imre jól választotta ki témáját, s a célt, amit önmaga elé tűzött, el is érte. Kétségtelen eredményeitől a mérce magasabbra emelésével léphetünk majd tovább.

Barta Gábor

SAKÁLY FERENC:

MAGYAR ADÓZTATÁS A TÖRÖK HÓDOLTSÁGBAN

Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó

Szakály Ferenc könyve sokkal többről és fontosabbról szól, mint amennyit pusztán a könyv címe után a téma korrekt feldolgozásától elvárhatnánk. Igen széles körű levéltári kutatások és a kérdéshez hasznosítható szakirodalom felhasználásával, annak érett szakemberre valló kritikai kezelésével írta meg a szerző a hódoltság magyar részre történő adózásának a kialakulását, rendszerét s e rendszer változásait. (Hódoltságon egyaránt érti mind a török által megszállt területet, mind pedig a meg nem szállt, de töröknek adózó peremsávot.) Az adózás rendszerének a megismerése azonban egy sor fontos kérdést vetett fel, amelyek nagy részére Szakály Ferenc választ is ad, míg néhányánál nem tekinti véglegesnek az eredményeket.

A szerző kutatásai nemcsak megerősítik, hanem továbbfejlesztik Salamon Ferencnek azt a meglátását, hogy a török hódoltság területén a magyar földesurak adóztatási tevékenysége őrizte meg a magyar korona szuverenitását. Az adóztatási tevékenység elemzése során azonban kiszélesíti és sokkal tovább finomítja a képet. Megtudjuk, hogy az önálló magyar államiság megszűnése után a végvárak katonái, és a közéjük beállt, birtokukat veszített földesurak hajtották be a törökök által elfoglalt területekről az adókat, a kortársak által sem remélt hatékonysággal.

A behajtott adókat a végváriak részben a várak fenntartására fordították, részben zsoldjuk pótlására, részben pedig megtartották maguknak. Megkapták az állami rovásadó, valamint az egyházi tized beszedésének a jogát is. Mindez hozzájárult a gyakran hiányosan fizetett végváriak megélhetéséhez és harcképességük fenntartásához. De nemcsak a katonaság ellátása oldódott meg ezen az úton, hanem sokkal többről volt szó: e rendszer segítségével továbbra is biztosítani lehetett a magyar államtól elszakított területeken a magyar feudalizmus fennhatóságának a folyamatoságát. Mindezt a mindennapi élet gyakorlata alakította ki anélkül, hogy államközi szerződés biztosította vagy ismerte volna el a kettős adóztatás rendszerét. A magyar földesurak, de a Habsburg-kormányzat is mindvégig csak időleges kénytelenségnek tekintette a törökök hódításait, és elvileg egy percre sem mondott le az e részekhez fűződő állami és magánföldesúri jogokról. A hódító törökök viszont soha nem ismerték el a magyar részre adózás jogosságát, hanem csak kénytelenségből túrték el azt.

A végvári katonák sikeres adóztatási tevékenységét látva a magyar földesurak fokozottan törekedtek arra, hogy az adószedést – melyet ugyan csak a végvári katonák közreműködésével, a beszedett adó egy részének az átengedése révén tudtak megvalósítani – maguknak biztosítsák. És a nagy végvárak (Sziget, Eger és Gyula, majd Kanizsa) eleste után lényegében a földesúri adó beszedése történt a leghatékonyabban, messze maga mögött hagyva az állami (dikális) adó, valamint az egyházi tized begyűjtésének az eredményeit. Így valóban a magyar feudális uralkodó osztály, a magyar rendek biztosították a hódoltsági területnek az országhoz való valamilyen hozzákötődését, noha ennek a kapcsolatnak az erőssége területenként és időszakonként változott.

E rendszer révén tulajdonképpen bizonyos török–magyar kettős uralomról, kondominiumról beszélhetünk, amint ezt a turkológiai szakirodalom nevezi. Ilyen kifejtett formájában példa nélkül áll a török birodalom történetében; a törökök sehol másutt nem kényszerültek ekkora kompromisszumra.

Sokat vitatták, hogy mi tette lehetővé ennek a rendszernek a kialakulását. Egyes vélemények szerint az, hogy a törökök nem tudták elfoglalni az ország egészét, nem szűnt meg a teljes államiság, és nem pusztult el, vagy nem hódolt be az uralkodó osztály, és így bázisa maradt a visszatérési, illetve behatolási kísérleteknek. A török birodalom keleti tartományaiiban azonban, ahol a törökök szintén nem tudták szilárdan lezárni, megvédelmezni határaikat, csak alkalmoszerű, fosztogatás jellegű behatolásokra került sor. A szerző leszögezi: ahhoz, hogy ezek a behatolások szilárd rendszerré és állandó gyakorlattá váljanak, az európai – jelen esetben a magyar – feudalizmus magas fokú, a török társadaloménál sokkal magasabb fokú szervezettségére és rugalmas alkalmazkodóképességére, szívósságára volt szükség. A magyar állam egy részének a továbbélésén és a nemzetközi erőviszonyok következtében a Magyarországon kialakult katonai patt-helyzetén kívül ezt látja Szakály Ferenc a legfontosabb tényezőnek, és azt hiszem, ebben messzemenően egyetérthetünk vele.

Ha viszont ez a magyarországi feudalizmus ennyire életerős volt, akkor alighanem módosítanunk kell azon a képen, amelyet mind a magyar rendiségről, mind pedig a parasztságról korábban kialakítottunk – hangzott el a szerző könyvének a szakmai vitáján. Szakály könyve alapján úgy látjuk, hogy mind a magyar rendiség, mind pedig a hódoltsági parasztság sokkal teherbíróbb, szívósabb, alkalmazkodóképesebb volt, mint ahogy azt korábban feltételeztük.

Ezt az utóbbi szempontot, a szerző könyvéből levonható ezen tanulságot külön is szeretném kiemelni. A 16. századra vonatkozó saját kutatásaim is az anyagi prosperitásnak számtalan olyan jelére vizsgáltam rá, amelyek egy, a katonai és politikai katasztrófa ellenére is tehető, széles körű árutermelést folytató társadalomra engednek következtetni. A magyarországi földesurak pedig, akik a török uralkodó osztállyal ellentétben, tényleges birtokosai voltak földjüknek, határtalan szívóssággal ragaszkodtak birtokaikhoz még akkor is, ha azok történetesen török megszállás alá kerültek, mivel még így is számottevő jövedelmük származott azokból, vagy ha pillanatnyilag nem ez volt a helyzet, fennállt a remény, hogy valamikor mégis jövedelmet fognak szerezni belőle.

A török hódoltsági magyar adóztatásról szóló könyv nemcsak a magyar társadalom 16–17. századbéli életébe nyújt mély bepillantást, hanem a török birodalom történetének megismeréséhez is egy sajátos – nemzetközi érdeklődésre is számottartó – fejezetét mutatja be. Még csak azt kell várnunk a szerzőtől, hogy e sajátos kettős hatalomnak a gazdasági-adóztatási vonatkozásain túl, az igazságszolgáltatás tényleges helyzetét is feltárja és megírja. Amint utal is rá: „A magyar feudális hatóságok nem a törököknek alárendelve, hanem azokkal párhuzamosan működtek a hódoltságban, s azokat heves küzdelem után, a 17. századra jórészt maguk alá gyűrték.” (476. o.) A magyar közigazgatás hódoltsági visszatérésének, fokozatos kiszélesedésének a megrajzolása fogja teljessé tenni azt a képet, amelyet Szakály Ferenc könyve alapján már eddig is nyertünk.

Zimányi Vera

NAGY LÁSZLÓ:

BOCSKAI ISTVÁN A HADAK ÉLÉN

Gondolat Kiadó Budapest 1981. 253 l.

A magyar hadtörténetírás a 19. század második felében vert gyökeret, így a kritikai történetírás fiatalabb hajtásai közé tartozik. A Bocskai-szabadságharc katonai történetéről is 1893-ban jelent meg az első összefoglalás, amit aztán később jó néhány résztanulmány és több monográfia követett. A tudomány természetes vele járója, hogy az újabb forrásanyag feltárása, a kutatásmetodika fejlődése, az összefüggésrendszert felismerő és a jelenségeket értékelő szemlélet változása ugyanannak a kérdésnek is finomabb elemzésére, magasabb szintű és teljesebb igényű összegzésére nyújt lehetőséget. Ennek a tudományfejlődési ívnek egyik pillére Nagy László közelmúltban publikált monográfiája is.

Az ismert szerző korábban már maga is terjedelmes monográfiát írt a Bocskai-szabadságharc katonai történetéről. Abban a hadsereget állította vizsgálódása középpontjába, most pedig Bocskai életpályájának katonai vonatkozásai kerültek előtérbe.

Messzire vezetne és a terjedelmi korlátok sem engedik, hogy Nagy László könyvének összes lényeges eredményét ismertessem. Munkájának ezúttal inkább általánosabb vetületű tanulságairól szeretnék szólni. Az olvasónak először is a biográfia műfajának modern értelmezése tűnik fel. Azt a felfogást követi, amely az életrajzot kortörténetté tágitja. De legalább ennyire fontos hangsúlyozni a szerzőnek a hadtörténetírásról vallott nézetét és a gyakorlatban követett eljárását is. A hadászatot nem mezteleníti le a szűken értelmezett katonai történetre: szoros kapcsolatot tart fent mindenképp a politikatörténettel, de a társadalomtörténet, a demográfia, sőt az eszmetörténet eredményeit is hasznosítja. Az elvi általánosításokat azonban a történetírás rokon ágazatainak a felhasználásánál nem lemeredett sémaként alkalmazza. Többek között jól látja, hogy „a háború és a politika kapcsolatában a politikák a döntő szó”, de „néha a háború átmenetileg fölébe kerülhet a politikának”.

Módszertanilag nem keres a hadtörténetírás számára merőben új utakat. Természetesnek tartja, hogy a hadtörténetírás – ha speciális területen is mozog – lényegében az általános magyar történetírás eszköztárával dolgozik, így szervesen beilleszkedik annak összhangzatos ritmusába. Szívesen ütköztet és korrigál történetírói véleményeket. Tudományos felelősségének egyik fokmérője, hogy új adatok és összefüggések fényében a saját maga korábbi álláspontját is többször helyesbíti.

A szerző meggyőzően cáfolta azt a kortársi és történetírói álláspontot, amely szándékosan vagy az események pontos ismeretének a hiányában kétségbe vonta Bocskai hadvezéri erőit. A monográfia egészében azt kívánta bizonyítani, hogy Bocskai személyében magas szintű politikai és hadvezéri képesség egyesült. Ez a fontos felismerés azonban nem segítette a megszépítő messzeség ideális világába: erényei mellett komolyan számba vette és mérlegelte a fejedelemszemélyes gyarlóságait és történeti tévedéseit is. Itt már nem kísérti a szerzőt a „diadalmas politikai és hadvezér képének” visszavetítése a szabadságharcot megelőző életszakaszra.

A kötetből végig a reális értékmérés szándéka tükröződik. Nem tart attól a szerző, hogy a dezillúzió vádjával illethetik, ha kiemeli a török hatalom által Bocskainak nyújtott közvetlen és közvetett katonai segítség jelentőségét, miközben a török politika érdekeltségének a különböző indítékait is számba veszi. Egyértelműen fogalmazza meg azt a gondolatot is, hogy az erdélyi fejedelemség ereje elsősorban nem önmagában rejlett, hanem stratégiai fontosságában.

Nagy László bátran szembenéz a kor fontos elvi és ma a történészek által gyakran vitatott kérdéseivel is. Messzemenően egyet lehet érteni – többek között – a Bocskai katonapolitikája szempontjából kulcsfontosságú hajdúságnak és a nemesi rendeknek a szerencsi országgyűlésen tetten érhető történelmi kompromisszumának azzal az értékelésével, miszerint ez tulajdonképpen a Habsburg-ellenes küzdelemhez szükséges társadalmi összefogás volt. A szerző persze – ugyancsak helyesen – a legkevésbé sem abszolutizálja ezt az ideiglenes kompromisszumot, jól látja, hogy „nem számolta fel teljesen a hajdúk és a nemesek ellentétét”.

Nem hagy kétséget a jobbagylakosság hadrafoghatóságának korlátairól szóló fejtegetése sem. Ebből a szempontból különösen fontos a termelés és a hadtörténeti összefüggések szemelőtt való tartása: már az egyszerű újrateermelés igénye a földhöz kötötte a parasztok 80–85 százalékát, s ez önmagában véve tilalomfát állított a nagyobb méretű és huzamosabb ideig tartó népfelkelés elé.

Másik oldalról viszont a szerző tárgyilagosan felhívja a figyelmet a főnemesi bandériumoknak a szabadságharcban betöltött hadászati jelentőségére. Ez a rendi társadalmi keretek között természetes jelenséggént regisztrálható. Mégis szükséges ezt egy recenzióban is szóvá tenni, mert még mindig kísérti a közgondolkodást a feudális magyar társadalom s ezen belül a nemesség jellegének és történelmi szerepének a szaktudományon kívül megfogalmazott téves megítélése.

A monográfia megírása alkalmat adott a szerzőnek arra is, hogy a kortárs hadvezérekről és politikusokról is szóljon, a Bocskai-pártiakról és az ellenfelekről egyaránt. Bastaról, Vitéz Mihályról, Homonnay Bálintról, Kátay Mihályról stb. frappáns, rövid portrékat olvashatunk a kötetben, amelyek a tényleges politikai és katonai erőviszonyok jobb megértését segítik elő.

Nagy László a monográfia közreadásával nem tekinti teljes mértékben megoldottnak és lezártnak a kérdés kutatását. Régi igazság, hogy egy történeti szakmunkát nemcsak a maradandó eredményei miatt értékelhetjük, hanem a kutatásra való ösztönzés és útmutatás igényessége szerint is. A szerző a kétségtelen szilárd pontok mellett a nyitott kérdések sokaságára is utal. Megítélése szerint legsürgetőbb feladat a tizenöt éves háború történetének a megírása lenne, mert a Bocskai-szabadságharc valójában – a szerző találó kifejezésével – háború volt a háborúban. Amennyiben a recenzensnek szabad ilyen jellegű véleményt nyilvánítania, szerencsés lenne, ha ez a téma Nagy László személyében találna kutatóra.

De a tizenöt éves háborún kívül is még valósággal sorjáznak a megoldatlan kérdések, amelyeket a szerző óvatos hipotézissel próbált körvonalazni vagy teljesen a jövő kutatási feladatai közé utalt. Miért és hogyan került Bocskai apja Erdélybe a Habsburg-udvarból? Milyen szinten mozogtak a Habsburgok és a törökök gazdasági erőforrásai a szabadságharc kitörésekor? Milyenek voltak ekkortájt a katonai létszámviszonyok? Közvetlen a felkelés előtt Bocskai kikkelt osztotta meg a gondjait? De természetesen – folytatva Nagy László felvetéseinek a sorát –, nagyon is időszerű lenne már általában és Bocskai korában is, az erdélyi haderő gerincét alkotó székely katonaság viszonyainak a megnyugtatóbb tisztázása. Bizonyos összefüggésekben ehhez már segítséget nyújt a publikált Bethlen-korabeli mustrajegyzék és az ehhez kapcsolódó erdélyi kutatómunka. Bizonyára az sem lenne felesleges, ha egy historiográfiai áttekintés során szembesítenénk a magyar és osztrák történetírás Bocskai-szabadságharcra vonatkozó eredményeit. Nem lehet kétséges, hogy ennek során a kutatás szinte refrénszerűen találkozna azzal a rendkívül egyoldalú és árnyaltságot nélkülöző osztrák történetírói felfogással, amely egyértelműen elítéli a magyarság küzdelmét, mert – úgymond – a rebellis magyarok harcukkal gyengítették az Európa fő ellenségének tekinthető török elleni küzdelmüket.

Nagy László tehát nemcsak egyszerűen összefoglalta a történetírás eddigi eredményeit, hanem számos ponton kiegészítette, sőt kutatási távlatokat is nyitott monográfiájában. A tartalmas, olvasmányos szép stílusban megírt és gazdagon illusztrált kötetet a szakma művelői és az érdeklődő olvasók egyaránt haszonnal forgathatják.

LES PYRÉNÉES ET LES CARPATES: XVIe–XXe SIÈCLES:
RECHERCHES FRANCO-POLONAISES COMPARÉES.

HISTOIRE ET ANTHROPOLOGIE DES RÉGIONS MONTAGNEUSES ET SUBMONTAGNEUSES.

*Sous la direction de Celina Bobińska et Joseph Goy.
Warszawa–Kraków, 1981, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 162 l.*

(ZESZYTY NAUKOWE UNIwersYTETU JagIELLOŃSKIEGO.)

(PIRENEUSOK ÉS KÁRPÁTOK XVI–XX. SZ. FRANCIA–LENGYEL ÖSSZEHASONLÍTÓ
KUTATÁSOK. HEGYI ÉS HEGYALJAI RÉGIÓK TÖRTÉNETE ÉS ANTROPOLÓGIÁJA)

A krakkói Jagelló-egyetem és a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales 1978 júniusában Nowy Sączban egy hetes kollokviumot tartottak a magas hegyvidéki területek összehasonlító történeti-demográfiai–néprajzi vizsgálatának eredményeiről. A francia kutatások egy 1974–78 közt folytatott interdiszciplináris felmérésre támaszkodtak, amely a Pireneusok egyik, 120 km²-nyi területének, a Baronnies de Bigorre-nak 28 községére terjeszkedett ki, a terület elnéptelenedésének okait kutatva.

Az eredményeket Joseph Goy foglalta össze: a terület nagyrészt paraszti kézben volt, az urasági föld jelentéktelen. A paraszti gazdálkodás alapegysége a ház volt (a lakosokat is a külön névvel rendelkező házak alapján tartották nyilván), amelyet mindig egy család örökölt, a házasságokat gondosan úgy kötötték, hogy mindenhol csak egy örökös maradjon. Az 1770-es években megindult demográfiai növekedés, a vagyon felosztását valamennyi örökös közt elrendelő napóleoni törvényhozás ezt a századokon át gondosan fenntartott egyensúlyt megbontotta, a múlt század derekától ez az ideiglenes, majd a tartós emigrálásra vezetett.

Georges Augustin egy falu példáján mutatja be, hogyan történt a ház és a hozzá tartozó földterület egységének a fenntartása, olykor a törvények kijátszásával is, lehetőleg úgy, hogy házasságkötésekre csak nagyjából azonos vagyoni kategóriába tartozó „házak” közt kerüljön sor. Rolande Bonnain etnográfiai módszerrel ábrázolja a vidék mindennapos életét, elsősorban a mezőgazdasági munkák menetét, valamint a rokonság és a szomszédság által hagyományosan nyújtott segítség formáit. Antoinette Fauve-Chamoux részletes demográfiai elemzést ad Esparros község lakosságának alakulásáról a 18. sz. elejétől az állami és egyházi anyakönyvek, népszámlálások, összeírások alapján, utal arra a sajátosságra, hogy a demográfiai növekedés a 19. sz. derekától a házak számának hirtelen megnövekedésével is megbontotta a hagyományt, a század végétől a lakosság csökkenése az elvándorlás következtében mégis folyamatossá vált, amikor a dél-franciaországi iparfejlődés is kínált már kiutat. Daniel Fabre az írás-olvasás elterjedését vizsgálja a Pireneusok területén, ahol a lakosság baszk, gascon (gascogne-i) és languedoc-i anyanyelve nehezítette a francia nyelvű oktatás elterjedését, ennek ellenére a lakosság olvasástudása (a katolikus egyház csak erre helyezte a hangsúlyt, nem az írásra) különösen a férfiak körében elég magas volt, bizonyos jelek szerint a család is gondoskodott erről, az iskola mellett. Az anyanyelv és a szerző által egészen természetesen tartott franciásítás kölcsönhatására, a népi kultúrára gyakorolt kihatásaira vonatkozóan azonban előtanulmányok hiányában inkább csak a további kutatási feladatokat jelöli ki. Claude Rivals a népi építészetnek egyik sajátos formáját mutatja be, a két évtizede még használt orri (és számos más) néven említett archaikus jellegű kőépítményeket, amelyek a pásztorok szállásául és a sajt érlelésének helyéül szolgáltak.

Helena Madurowicz-Urbańska a régió, tájegység komplex fogalmát vagy inkább modelljét határozza meg elméleti alapon, hangsúlyozza, hogy földrajzi, antropológiai, gazdasági, történeti és még számos egyéb tényező összhatásából lehet egy-egy tájegység létét meghatározni. A közigazgatási határok önmagukban nem döntőek, de tartós fennmaradásuk esetén elősegíthetik a tájegység kialakulását. Azt is hangsúlyozza a szerző, hogy a régió kutatása, bár részben fedi, mégsem azonos a helytörténettel. A tájegység mai fogalma sok esetben egybeesik a történeti táj fogalmával, de nem szükségszerűen. Persze mindenképpen egy országon belüli kisebb tájegységekről van szó, amilyen

éppen a Kárpátok északi oldalán elterülő lengyel vidék. Antoni Podraza a sokat változott lengyel Kárpát-vidék mezőgazdaságának a fejlődését tekinti át a 18–20. században, az Ausztriához való csatlóástól kezdve, kiemeli a legelő- és erdőgazdálkodás súlyát, elsősorban a nagybirtokokon, a termelés alacsony szintjét, a földrajzi tényezőkből adódó jellegét (a zab termesztése a paraszti birtokokon 50% fölött van), a paraszti parcellák ma is apró voltát (mintegy 40% a legfeljebb 2 ha területű), ami eleve szükségessé tette a földművelés mellett más kereset alkalmazását. Mariusz Kulczykowski elsősorban Andrychów vidékének paraszti textiliparát vizsgálja, amely a 18–19. sz. fordulójától a kereskedők és részben parasztek által szervezett szétszórt manufaktúra formáját öltötte, olykor paraszti társulások formáját is. A 20. századra azonban ez a paraszti háziipar már nem talált piacot a gyári készítmények konkurenciája miatt, a parasztek kisebb részben a helyi gyárakba kerültek munkásnak, nagyobb részt viszont kimaradtak a textiliparból, úgyhogy itt a protoindusztrializálás majdnem egyenesen átment az országos munkamegosztásból következő dezindusztrializálásba. Celina Bobińska a terület parasztmozgalmát vizsgálja, hagyomány és dinamizmus címszó alatt, nem a látványos felkeléseket, hanem az osztályharc állandóbban visszatérő formáit (kérvényezések a királyhoz, a munka megtagadása stb.). Kiemeli, hogy a paraszti közösségek számára a szokásjog adott szilárd alapot az ilyen jellegű megmozdulásokhoz, a vezetők a legtöbb esetben a vagyonosabb parasztek közül kerültek ki. A paraszti mentalitás vonatkozásában azt hangsúlyozza, milyen jelentős szerepet tulajdonítottak a parasztek a jogaikat bizonyító írott dokumentumoknak, a régiség itt nagy értéknek számított, a történeti tudat csekély voltát a helyi harcok hagyománya pótolta. Bronisława Kopczyńska-Jaworska a lengyel Kárpátok-beli pásztorlétről ad néprajzi módszerű áttekintést.

A kollokvium mérlegét Celina Bobińska vonja meg, értékelve egyrészt az erősen demográfiai érdeklődésű és mikrokutatást végző francia, másrészt a szélesebben gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődésű, inkább makrokutatással dolgozó lengyel előadásokat. A témák sokféleségéből adódó különbségek mellett kiemel egy lényeges másik különbséget: míg Goy szerint a Pireneusok körzetében a vagyoni különbségek csekélyebbek voltak az országos átlagnál, a kárpáti lengyel területen Bobińska véleménye szerint nagyobbak. Viszont közös sajátosságként emeli ki a föld aprózódását és az ebből származó elvándorlást, továbbá a szokásjog sokáig ható erejét.

A sok térképpel és grafikonnal alátámasztott kötet nem ad teljes képet az 1978-as kollokviumról, mert néhány ott megvitatott tanulmányt végül is nem sikerült megjelentetni, és teljesen el kellett hagyni az élénk, tartalmas vitát, amely személyes párbeszéd-formája miatt nehezen lett volna reprodukálható, bár a szerkesztők előszava szerint kétségtelenül a leghasznosabb volt.

Csupán az itt közölt anyag alapján is úgy tűnik, a lengyel referátumok szélesebb tematikát öleltek fel, francia vonatkozásban pl. alig tudunk meg valamit a pásztorgazdálkodásról, holott elsőrendű szerepét kiemelik, és csak utalások vannak a lakosság ipari mellékfoglalkozásaira. Ugyanakkor a francia referátumok részletesebbek, elmélyültebbek, sokoldalúbbak, ami természetes következménye annak, hogy egy több főből álló team több éves részletkutatásait tudta felhasználni. Így az összehasonlítás csak bizonyos vonatkozásokban mehetett végbe. Holott többet is ki lehetett volna hozni, hiszen mindkét esetben az általános francia és az általános lengyel gazdasági-társadalmi fejlődéshez képest mondhatnánk atipikus tájegységekről volt szó, amelyek, különösen francia vonatkozásban, éppen elmaradottságuk következtében jóval közelebb állnak egymáshoz, mint az általánosságban sokkal inkább divergáló francia és lengyel fejlődés. Ettől függetlenül azonban mégis igen hasznosnak mondható a kezdeményezés, amelynek remélhetőleg folytatása is lesz. Hálásak lehetünk a lengyel kollégáknak, hogy a kötetet francia nyelven, tehát külföldi kutatók számára hozzáférhetőbb formában jelentették meg. Várjuk a következő köteteket, hiszen az egyes tanulmányok önmagukban is értékes adalékokat és okos ösztönzéseket szolgáltathatnak hazai kutatásaink számára is.

Niederhauser Emil

FUX KORNÉL – HÖLGYÉNÉ ANGELOTTI ZSUZSANNA:

MAGYAR PÉNZÉRMÉK ÉS PAPIRPÉNZEK. TÖRTÉNELEMSZAKKÖRI FÜZETEK 14.

Budapest 1981. Tankönyvkiadó, 104 l.

Eppen másfél évtizeddel ezelőtt a szaktudomány neves művelője,¹ majd nem sokkal később gyakorló pedagógusaink egyike² a Századok lapjain hívta fel a figyelmet arra, hogy a pénztörténet, illetve a numizmatika igen szerény helyet foglal el alsó- és középfokú oktatásunkban. A „Történelemszakköri Füzetek” 14. köteté – mint *Szabolcs Ottó* bevezetőjéből kitűnik – sokoldalú didaktikai megfontolás eredményeként született, s a tagadhatatlanul fennálló hiányt kívánták vele csökkenteni.

Első pillanatra *Fux Kornél* és *Hölgyné Angelotti Zsuzsanna* könyve meg is felel a várakozásnak, a tartalomjegyzék átgondolt felépítésre vall, a szerény terjedelem ellenére is bőseges a tényanyag, sőt egyes részek már-már túlzásfoltoknak tűnnek. A mennyiségi aránytalanságok azonban másodlagosak lennének, ha tárgyi tévedések, vitatható értelmezések nem kerültek volna a szövegbe, terjedelmi okokból csak néhányat emelünk ki közülük: pl. „A forintot utóbb számítási pénzként is alkalmazták Európában, és minden 100 dénárt, vagyis egy aranyforintot kitevő értéket vagy pénzmennyiséget magyar forintként jelöltek. (Hazánkban említették kamarai forintnak is).” (18. o.) Az idézetből, s a könyv további részeiből sem derül ki, hogy szerzők mely területre, s mely időszakra tekintik érvényesnek e megállapításukat? A *számítási pénzek* ugyanis eléggé változatosak voltak Európában, és a magyar aranyforint átvételéből, illetve a mintájára vert aranyak forgalmazásából még nem következik szorosan, hogy a 100 dénáros számítási forint rendszerét is átvették volna, már csak azért sem, mert a „kamarai”, vagy „magyar” forint Magyarországon sem mindenütt volt kizárólagos számítási pénz. A kamarai forint valóban 100 dénárból „állt”, de egy aranyforint értéke gyakran meghaladta – néha többszörösen – a 100 dénárét, így a 100 dénár = 1 aranyforint = magyar forint csak meghatározott időszakban tekinthető igaznak.

Az ismertetett pénzek között *jelentőségének megfelelő teret kapott a tallér*, korrekciók nélkül azonban e szövegrész sem áll meg. Etimológiai pontatlanságnak tekinthető a „Guldengroschen” utótagjának a „groß” szóból való közvetlen eredeztetése, a „Groschen” a *grossus* (crassus) szóra vezethető vissza, s kezdetben német nyelvterületen is „dicke Münze” (kövér, vastag pénz) volt a jelentése. A tallér névének *számos variánsát* ismerhetik meg az olvasók, a névváltozatok terén szinte nem is illő kiegészítésre törekedni. Említésre méltó viszont, hogy a francia „écu” – mint pénznév – évszázadokkal megelőzte a tallért, s 1641-ig aranypénzek nevében szerepelt, ez időtől kezdve valóban tallért jelölt akkor, ha „écu d’argent”-nak, vagy „écu blanc”-nak írták. Ugyancsak tallért jelentett a „jocondal”, de nem általában, hanem a könyvben is említett „Joachimstaler” francia neve volt. Az „écu” (pontosabban „écu d’argent”) és a „jocondal” név nem szinoníma tehát, hanem két – méretben, szín- és nyersúlyban, valamint keletkezési időben is jócskán – eltérő tallért takart. A hollandiai oroszlanos tallérok valóban kisebb súlyúak voltak, de csak színsúlyban, amely 20,76 g ezüstöt nyomott, nyersúlyuk azonban megközelítette az imperiális tallérokét, ezzel a hasonlósággal vissza is éltek a mindennapi pénzforgalomban ott, ahol lehetőség nyílt rá. Az oroszlanos tallér nemcsak „... a gyarmatok járatlan bennszülött kereskedői részére készült...”, hanem a Baltikumtól a Török Birodalomig Kelet-Közép-Európa számos területén futott be kétes értékű karriert, s a 17. század második felében igen elterjedt tallérfajta volt Erdélyben, de a hódoltság területén sem volt ismeretlen. Ezzel kapcsolatosan szívesen olvastunk volna arról, hogy *milyen hatást gyakorolt pénzforgalmunkra a török uralom?*

Történelemszakköri füzetről lévén szó, gyakorló pedagógusaink nyilván elvárják azt, hogy a mű kapcsolódjon a tananyaghoz, tapasztalataikról feltehetően beszámolnak módszertani folyóiratainkban, ezért ilyen jellegű értékelésre nem vállalkozhatunk. *Gazdaságtörténeti nézőpontból* közelítve egyes

¹ *Huszár Lajos*: A numizmatikai anyag jelentősége az oktatásban. Századok 1966. 1300–1306.

² *Tölgyesi József*: Numizmatikai ismeretek az általános iskolai történelemoktatásban. Századok 1969. 762–768.

részekhez, pl. a pengőről írottakhoz, úgy véljük, hogy a könyv nem segíti elő a tananyag megértését, sőt féltő, hogy zavart okoz: pl. „Sikertelenül próbálták központi intézkedésekkel (az állami alkalmazottak fizetésének rendeleti csökkentése, elbocsátások) a pénz romlását megszüntetni.” (90. o.) A gazdasági világválsággal kapcsolatos idézetből inflációra lehet következtetni, IV. osztályos középiskolások viszont *agrárrollórol*, illetve az iparban és a mezőgazdaságban is megfigyelhető – bár kétségtelenül eltérő mértékű – *áresésről* tanulnak. Ténykérdés, hogy a gazdasági világválság hatására nálunk sem volt ismeretlen a pénzügyi és hitelválság, de ezek nem pénzromlásban, hanem pénzhiányban jelentkeztek, köztudott továbbá, hogy a velük kapcsolatos széles körű állami beavatkozási intézkedések nem voltak teljesen sikertelenek.

A szokottnál is több elírás található a kötetben, illetve feltételezhető, hogy a „gyors közzététele” kedvezett a „sajtóhiba ördögének”, pl. a tallérok őseit nem Hallban, hanem az Innsbruck melletti *Hall*ban kezdték el verni; a *Schlick* (nem pedig Schlik) grófok tallérjai 1518-ban jelentek meg; az első „ducatoné” spanyol égisz alatt, de Milánóban született 1551-ben, Hollandia is átvette a pénzeket, egyes időszakokban 100 000-es nagyságrendben verték a ducaton, de a tallér holland neve „daalder”. Az igen szerényen mért forrásmunkák szerzői közül *Husztai Ernő* neve ugyancsak alapos elírással (Hiszti, sic!) került a füzetbe, érthetetlen egyébként, hogy miért nem említették a szerzők *F. Fejér Mária–Huszár Lajos* könyvét; ha valahol, akkor itt kellett volna felhívni rá a figyelmet: „A Magyar Numizmatika Bibliográfiájá”-ra (Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. 322.)

Fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a recenzens nem kis szkepszissel tekint az ismertetett mű bevezetőjének záró soraira: „Örvendetes, hogy a Tankönyvkiadó nagy sikerű Történelemszakköri Füzetek sorozata ezzel a kötettel folytatódik, amely nemcsak a szakkörök, hanem az egész történelemtanítás számára jelent komoly segítséget olyan anyaggal, amely eddig hiányzott megújuló történelemtanításunk különben viszonylag gazdag tárházából. Épp a szakkörökön túlmenő jelentősége miatt vállalkozott a jelen »középtávú« korszerűsítés roppant tankönyvigényei miatt túlterhelt Tankönyvkiadó ennek a könyvecskének gyors közzététele.” (8. o.)

Nos az ismertetett könyv elmaradt a „Történelemszakköri Füzetek” korábbi kötetekének szakmai színvonalától. Numizmatáink szakszerű kritikája, illetve alapos átdolgozás nyomán szolgálhatja „... megújuló történelemtanításunk ...” ügyét.

Buza János

A SZEGEDI KÖZÉPKORI ACTA TÍZ ÉVE (1971–1980)

Tallózva a szegedi József Attila Tudományegyetem Acta Historica-jának utóbbi tíz évben megjelent számai között, örömmel fedeztünk fel tizenegy középkori kötetet. Csendben keltek életre és nőttek, vastagodtak több könyv terjedelművé az egymás után sorjázó tomosok. Ma már évenként megjelenő medievista folyóiratként is tekinthetjük e sorozatot, mint a szegedi középkor-kutató történeti műhely termékét. Az egy-egy korszakot, témát – átfogó igénygel – feltáró tanulmányok, disszertációk, könyvek készültét jelző cikkek, részpublikációk, forrásközlések mozaikdarabjaiból – összerakva őket – jól elemezhető kép alakul ki. Földrajzinév-gyűjtemény, történeti földrajz, országos történelem és helytörténet, bizantinológia és ideológia-történet, filológia és forráspublikáció adják a színeit e palettának, amelyet a 6. és 14. század határol.

Súlyát tekintve ismertetésünk élén kell megemlítenünk a szerzői munkaközösség, Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László, által készített *Adatok „korai” helyeink ismeretéhez I–II.* című munkát. (44–45. tomos) A mű iránti nagy érdeklődést a tudomány körében számos megjelent ismertetés és recenzió bizonyítja. Egy sereg diszciplína: település- és névtudomány, történelem, nyelvészet és régészet, valamint a földrajztudomány művelői forgathatják haszonnal e köteteket. Ezen alkotás igazi súlyát és jelentőségét medievistikánkban a nyelvudomány képviselői részéről adandó, egyre későbbi értékelés döntően meghatározná. A földrajzi nevekkel kapcsolatosan mindaddig a szerzők által képviselt álláspont lehet a kutatók számára irányadó: a földrajzi névanyag forrása a történet-tudományak, felhasználásakor azonban kellő kritikával kell élniük a kutatóknak.

Részint eme adattár összeállításának tapasztalatai, részint az utóbbi két évtizedben fellendült helynévkutatás felmerülő gondolatai serkentették Kristó Gyulát a *Szemponatok korai helyeink törté-*

neti tipológiájához (55. tom.) című munka megírásához. Ezzel a kötettel lett kerek a helynévkutatás, a történeti földrajz témája az Actá-ban. Kristó nem elégedett meg a tipologizálással, elméleti, módszertani kérdésekről is hosszan értekeznek. Komplex módszerrel dolgozva – például a törzsi nevekől származó helynevek vizsgálata: or – a történelem, a művészettörténet, nyelvészet, történeti földrajz, településtörténet oldaláról közelítve elemez. Tipologizálása során főképp az időhatárok (egy-egy helynév-típus mennyi ideig élt a helynévadásban) megállapítására törekedett. Módszerével minden egyes helynévtípus névadásban játszott aktív szerepének időhatárai kitolódtak. Majd mindegyiké a 15. századig. Miközben kifejti nézetét a középkori helynévadás gyakorlatáról, a Bárczi Géza és Kniezsa István által kialakított elmélettel szemben újat fogalmaz meg. Ezzel kapcsolatosan is várat magára a legilletékesebbeknek, a nyelvtudomány képviselőinek a válasza. Kristó Gyula a fent említett adatokra támaszkodva dolgozik, újszerű következtetései ezért is elfogadhatóknak tűnnek. A templomok védőszentjeinek nevéből kialakult helynevek névadási gyakorlatának idejét az eddig elfogadott kezdetnél korábbra teszi. Jóllehet, a szerző csak hitelesnek tekintett oklevelek alapján dolgozott, megállapítását egy hamisnak ítélt oklevél számunkra valósnak látszó helynévi adatával is erősíthetjük. Hódmezővásárhelytől északra, a Tisza mellett fekvő Mártély község középkori birtokosa, a zalavári apátság templomának védőszentjétől, Szent Adorjántól vette nevét. *1019. S Adriani (PR VII. 494.), *1024. Zenth Adrianmartyr (Uo. 480.) Kristó Gyula óva int a *csak* helynevekre épülő történeti hipotézisek alkotásától. Minden alkalommal – pl. etimologizáláskor, az elnevezés időpontjának megállapításakor – a komplex módszert javasolja. Átolvasván a művet, némi hiányérzetünk pusztán egy végső, befejező összegzés elmaradása miatt támadt. Az említett három kötet helynévkutatásunk fontos dokumentuma, kár, hogy a korlátozott példányszám miatt egybekötve nem válhattak kézikönyvvé. Megjelentetésük egy kötetben, országos kiadónál máig sem veszített aktualitásából.

A szegedi műhely kutatási irányait a sokrétűség jellemzi. A kutatógárda szívesen tekint többek közt Dél- és Kelet-Európa felé. A cikkek sorából mennyiségüket és mélységüket tekintve is markánsan rajzolódik ki ez a vonulat. Olajos Teréz bizantinológiai írásaiban a filológia módszerével dolgozik. *Megjegyzések Maurikios császár avar háborújának utolsó éveire Theophylaktos Simokattés elbeszélésében* címmel (58. tom.) az avarok ellenséget lekenyerező taktikájának bizonyításához szolgált fontos adatokat. A kagán két alkalommal eredménytelenül próbálkozott Priskos bizánci fővezér meggyerésével, Komentiolost, a másik parancsnokot viszont rá tudta venni, hogy tudatos szabotázsakciókkal ellenfele kezére játsszon. Olajos Teréz másik két dolgozatában: *Theophylaktos Simokattés és történetirő elődje, Menandros Protéktor* (66. tom.) és *Theophylaktos Simokattés „Oikumeniké historia” című művének keletkezéstörténetéhez* (67. tom.) összehasonlító filológiai szövegelemzést végez. Munkásságához a széles körű nyelvtudás mellett a bizánci történelem vonatkozó korszakának alapos ismerete is elengedhetetlenül szükséges. Módszerére a tudományos erudíció, biztos szövegkezelés, a filológia eszközeinek avatott használata jellemző.

A hét szláv felvilágosító szent egyikének, Szent Naumnak négy legendáját ismertetik, majd a legrégebb legenda magyar fordítását és – a Nagy-Moraviával kapcsolatos újabb kutatási eredményekre támaszkodva – a legenda egy, a magyar honfoglalásra vonatkozó mondatának új értelmezését adják Kristó Gyula és H. Tóth Imre *A legrégebb Naum-legenda és a magyar honfoglalás* című írásukban (58. tom.).

Szent Gellért történetét kutatva jutott el Szeffű László a balkáni eredetű bogumilizmushoz és a 11. század első felének magyar ideológia-történetéhez. Az Ajtonytól Vataig terjedő időszak történetét vallatja, a pogány és keresztény hitvilág jegyében élő emberek összeütközéseinek, egymásra hatásának tükrében. Az Ajtony mondáról írva – *Az Ajtony monda* (40. tom.) – feltételezi, hogy a nagyobbik Gellért-legenda forrásaként is felhasználta egykori Csanádról szóló hősi ének mellett a vele szemben küzdő marosi vezér történetét egy másik, Ajtonyról szóló, vele rokonszenvező, balladai hangvételű siratóének is megörökítette. Az egykori jokulátor-dal létének igazolására Mahmud Terdzüman Tarih-i Üngürüş-át hívja segítségül. Szellemesen érvel a nagyobbik Gellért-legenda és a török szerző műve vonatkozó passzusainak összevetésével feltevése mellett. Szeffű László azonban maga is utal rá: csak a Tarih-i Üngürüş teljes szövegkiadása után lehet eldönteni, hogy valóban létezett-e az Ajtonyról szóló siratóének. A Gellért-legendákhoz kapcsolódó tanulmányában – *Gellért püspök halála* (66. tom.) – a szerző arra a következtetésre jut, hogy a legendák írói áttételesen – a Gellért-ősgenda által – egy Gellért tragikus halálának történetét is megőrző sorsének elemeit is megörökítették a csanádi püspök halálának leírásában. Ugyanakkor

feltételezi bogumil eretnekek részvételét is a pogány besenyők és magyarok mellett Gellért meggyilkolásában. Ez utóbbi nem véletlen pontja a szerző gondolatmenetének, ugyanis *Vata népe* című írásában (67. tom.) kifejti: a honfoglalás előtt már a Tisza–Maros táján élő avaro–szláv lakosság a honfoglalás után a magyarokkal – velük kapcsolatba kerülve – szimbiózisban élt, és együttesen vettek részt a lázadásban. Az előbbieket eretnek hite, a bogumilizmus vitte Vata táborába. Szegfű László munkáiban számos érdekes, új eredményre vezető okfejtést olvashatunk. A források hiánya azonban több alkalommal csak hipotézisek felállításának a lehetőségét adja.

Makk Ferenc a hazai kutatás és az érdeklődők táborától az utóbbi évtizedekben távol eső, elhanyagolt 12. század történelmének vizsgálatát tartja céljának. Munkájában vörös fonálként húzódik végig a magyar–bizánci kapcsolatok elemzése. Írásos források, főként latin és bizánci szövegek alapján dolgozik. Az Actában megjelenő tanulmányaiban majdnem átfogja a korszak politikai történetét. Az ország külkapcsolataira függeszti szemét, mégis mindvégig figyelemmel kíséri a 12. századi Magyarország belső életének, gazdasági helyzetének alakulását. Módszerét a komplexitás jellemzi. Az ország és a magyarság életében nagyobb megrázkódtatás, katasztrófa nélkül eltelt 12. században is állandóan változott, forrt a nagypolitika élete. Szinte évről évre, hónapról hónapra nyomon lehet követni ezt Makk Ferenc írásaiban, amelyek számos új megállapítással gazdagítják a magyar történettudományt. Európai horizontot rajzolva és a belpolitika összefüggéseiben tárgyalja – *Megjegyzések Kálmán külpolitikájához* (67. tom.) – Bizánc és Magyarország kapcsolatát Kálmán (1095–1116) uralkodása idején. Utódáról, II. Béláról (1131–1141) megtudjuk – *Megjegyzések II. Béla történetéhez* (40. tom.) –, hogy nem feltétlenül királyi kegy jóvoltából jutott a koronához, mint az eddigi felfogás tartotta, hanem a hatalomért vívott harc eredményeként. A főúri frakciók közül a Kálmán- és Álmos-párt között az utóbbi javára tolódtak el az erőviszonyok, az új királynak pedig az aradi gyűlésen és Borics seregének szétverésével sikerült megszilárdítania hatalmát. Makk Ferenc két tanulmányában is foglalkozik II. Géza (1141–1162) korával, *Megjegyzések II. Géza történetéhez* (62. tom.) és *Megjegyzések a II. Géza-kori magyar–bizánci konfrontáció kronológiájához* címmel (67. tom.). Az ország belső és külső helyzetét helyesen felmérő realpolitikussá államférfi portréját rajzolja meg II. Gézáról, akinek országa függetlenségének érdekében Bizánc és a német-római császár között kellett lavíroznia, sőt helyzetét a pápaság és császárság küzdelmének induló második fordulójára is nehezítette. A szerző *Megjegyzések III. István történetéhez* című munkájából (66. tom.) kiderül: II. Géza utódának, III. Istvánnak (1162–1172), még több gondja adódott uralkodása idején. Az ellenkirályok fellépése nyomán a nyílt konfrontáció időszakát követte Bizánc. A szerző pontos időrendbe szedi az időszak eseményeit, miként azt II. Géza korára vonatkozóan is megtette. Közben politikai szándékokról és megvalósulásokról értekezik. Véleménye szerint a későbbi III. Bélát (1172–1196) Manuel Komnénosz (1143–1180) nem a magyar–bizánci perszonálunió megvalósításának terve miatt vitte udvarába; úgy véli, a császár e lépésével pusztán magyarországi befolyását kívánta tovább növelni. Cáfolja azt az elterjedt hipotézist, amely szerint Magyarország 1167–1180-ig, Manuel haláláig Bizánc vazallusa volt. Rámutat viszont a két ország ellenségeskedésének következményeire: az állandósuló összecsapások gazdaságilag kimerítették az országot, ezért III. István uralkodásának utolsó éveiben passzív külpolitikát folytatott. Makk Ferenc a középkori magyar történelem sajátos, kutatásban elhanyagolt területével foglalkozik. A történelmi eseményeket a relitások jegyében vizsgálja. Tanulmányait külföldi szakemberek is haszonnal forgathatják.

A keleti szláv kapcsolatokról ír F. Font Márta *II. Géza orosz politikája 1141–1152* címmel (67. tom.). Barátság és konfrontáció, házassággal is megpecsételt baráti szerződés és nyílt fegyveres összecsapások jellemezték a szomszédi kapcsolatokat a vizsgált tíz évben. A szerző úgy véli: a magyar támadásokat nem a hódító szándék, hanem a dinasztikus kapcsolatok által meghatározott politikai érdek és büntető jelleg jellemezte.

Az orosz–magyar kapcsolatok más formájáról, az orosz etnikum magyarországi helyzetéről ír Kristó Gyula *Oroszok az Árpád-kori Magyarországon* című munkájában (67. tom.). Őva int a sematikus felfogástól, tudniillik hogy minden helynév, amelyben elő- vagy utótagként az „orosz” szó szerepel, orosz ajkú lakosság jelenlétére vezethető vissza. E cikk keretében ajánl új megoldást egy, a 11. században használt titulus, a *dux Ruizorum*, „oroszok vezére” megfejtésére is.

Kristó Gyula két további köztörténeti publikációval – *István és családja Árpád-kori történetrészünkben* (40. tom.), *Szemponatok Anonymus gestájának megítéléséhez* (66. tom.) –

gyarapította az Actát. Az előbbiből megtudjuk, hogy mintegy három alkalommal módosult Istvánnak és családjának portréja történetíróink tollán, az utóbbi Anonymus Gestájának helyes megítéléséhez visz közelebb. A helyes ítélet három tartópilléreként a mű keletkezésének idejét, célzatosságát és hitelességét jelöli meg. Hangoztatja, hogy a Gesta Hungarorum az 1210 körüli években keletkezett. A mű célját abban fogalmazza meg, hogy Anonymus „egy kívánt, semmint megvalósult elvnek a szószólója: hogy az uralkodó minél nagyobb birtokhoz juttassa azokat a nagymúltú családokat, akik történetiségben gyökerező jogukkal kiérdemelték ezt”. A Gesta hitelességét pedig az alábbiakban látja: mind saját, mind a honfoglalás korának társadalmi valóságából számos mozaikdarabkat őrzött meg P. dictus magister, a Gestában adott kép azonban egyik fent említett korra nézve sem hiteles. A két tanulmányból egyértelműen kitűnik: a múlt nagy eseményeinek megítélése és az adott korban meglevő politikai aspirációk igazolása a történelemre hivatkozva, nemcsak a későbbi korokban, de az Árpádok idején is az állandónak látszó, mégis gyorsan tovatűnő jelen függvénye volt.

Az Acta köztörténettel foglalkozó tanulmányainak sorában olvashatjuk továbbá Rákos István: *IV. Béla birtokrestaurációs politikája* című tanulmányát (47. tom.). Rákos István IV. Béla emberi nagyságát abban látja, hogy „felfigyelt szubjektíve jó szándékú politikája negatív, súlyos következményekkel járó hatására és tudott azon változtatni”.

S. Kiss Erzsébet a generális kongregációkról írva – *A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez* (39. tom.) – megállapítja: különböztek a törvénylátó napoktól, ügyrendileg előrevetítik a későbbi rendi gyűléseket, azonban nem gyakorolták az országgyűlésekre jellemző két legfontosabb jogkört: a törvényhozást és az adómegajánlást.

A helytörténetírást az Actában Petrovics István képviseli. *Asszonfalua alio nomine Felzeged* című cikkéből (67. tom.) kiderül, hogy Szeged egyik részének, Felszegednek a neve a névváltó települések elnevezésének útját járta.

A mai magyar középkorkutatás egyre égetőbb gondja a gyér számú forráspublikáció. Az Acták forrásközlést is tartalmaznak. Karácsonyi Béla és Kristó Gyula: *Oklevelek a Csák-territórium történetéhez* című gyűjteménye (36. tom.) tizennyolc oklevelet foglal magában. Ez az oklevéltár nem a mennyiségeivel, hanem az oklevélközlés metodikájában tett előrelépés tekintetében jelentős. Erről a „Dózsa okmánytár”-at összeállító szerzők is szóltak a Századok 1972-es évfolyamában megjelent forráspublikációjuk előszavában. Petrovics István: *Oklevelek Szeged középkori történetéhez* címmel (66. tom.) két 14. és egy 15. századi oklevelet publikált. E munkájának elsősorban Szeged középkori történetének kutatói láthatják hasznát.

Röviden, dióhéjban ennyit mondhatunk a szegedi középkori Acta utóbbi decenniumáról. Alaposság, kellő tudományos felkészültség, a tudós kíváncsiságának és lelkiismeretességének párosulása jellemzik a benne megjelentetett tanulmányokat, amelyek hozzájárulnak ahhoz ma már szegedi középkortörténeti műhelyről beszélhetünk. Bízunk abban, hogy a szegedi középkori Acta újabb kötetei, a bennük megjelenő tanulmányok eredményeikkel tovább gazdagítják majd a magyar történettudományt.

Blazovich László

F. FEJÉR MÁRIA – HUSZÁR LAJOS:

BIBLIOGRAPHIA NUMISMATICAЕ HUNGARIAE –
A MAGYAR NUMIZMATIKA BIBLIOGRÁFIÁJA
(Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. 322. l.)

Mindazok, akik eddig numizmatikai irodalmunk, illetve a magyarországi numizmatika egyes kérdései iránt behatóbban kívántak érdeklődni, nagyobb könyvtáraink szakkatalógusaira, szerencsebb esetben szakfolyóirataink tartalomjegyzékeire támaszkodhattak csupán. Legrangosabb numizmatikai folyóiratunk, a Numizmatikai Közlöny, jubiláris tartalomjegyzéke is negyedszázada jelent meg,¹ s azóta magyar nyelven csak kisebb összefoglalók láttak napvilágot numizmatikai irodalmunkról.

¹Huszár Lajos: A Numizmatikai Közlöny 1 (1902/–51/1952) évfolyamainak tartalomjegyzéke. NK; 52–53 (1953–1954) p. 34–61.

A nagy apparátussal készült történeti bibliográfiák,² noha nem mellőzték a numizmatikai szempontokat sem, nem pótolhatták a részletes szakbibliográfia hiányát. Az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent kötet, „A magyar numizmatika bibliográfiája”, így méltán tekinthető a maga nemében olyan *alapsműnek*, amelyet a jövőben mind a szakkutatók, mind a tájékozódni kívánó gyűjtők haszonnal forgatnak. Klasszikus hagyományokat elevenít fel a kötet latin nyelvű bevezetője, amelyet angol és német nyelvre is lefordítottak.

A magyar nyelvű bevezetőt követi „Az átnézett folyóiratok, sorozatok, évkönyvek, gyakrabban előforduló művek és rövidítések jegyzéke”, amely arról győzi meg az olvasót, hogy *F. Fejér Mária* és *Huszár Lajos* több évtizedes, szorgos gyűjtőmunka során roppant szakirodalmi és sajtóanyag átnézésére vállalkozott. Feladatuknak tekintették, hogy a történeti Magyarország egészére vonatkozó magyar és idegen nyelvű sajtóanyagot nyomon kövessék, s a lehetőség határain belül mind a szomszédos országok, mind a távolabbi területek magyar vonatkozású numizmatikai anyagáról megemlékezzenek.

Bibliográfiai adataikat 28 szakcsoportba sorolták. Az I–IV-ben kaptak helyet a korábbi – zömmel részterületekre korlátozódó – bibliográfiák, az általános művek és összefoglalások, majd az éremkatalógusok és végül az éremleletek összefoglaló jegyzékai. Az V-től a XVI–kal záródó egységeken belül részben időrendi, részben politikai történeti, illetve területi elveknek megfelelően csoportosították a pénztörténeti irodalmat. A „kizárólag pénztörténeti szempontok figyelembevételével készült” korszakolás összesen öt (XVIII–XII. csoport) újkori egységre bontotta az 1526-tól 1973-ig (a kötet zárópontja) terjedő évek hosszú sorát. Indokolt volt a „Kuruc kor” különválasztása (XIII.), s szintén helyénvaló, hogy az „Erdélyi fejedelemség (XIV.) és Szlavónia, valamint Horvátország (XV.) önálló csoportba került. A XVII. fejezetet teljes egészében a papírpénznek szentelték, majd a XVIII–XX. csoportokban az emlékérmekre vonatkozó irodalomnak biztosítottak teret. Nem került el *F. Fejér Mária* és *Huszár Lajos* figyelmét a „Jeton. Bárca. Jelvény (XXI.), továbbá a „Rendjel. Kitüntető jelvény.” (XXII.) irodalmának áttekintése sem, s az „Éremgyűjtés. Éremgyűjtők. Numizmatikusok” (XXIII.) c. csoportot követően üdvözlendő, hogy önálló részt biztosítottak a múzeumok, közgyűjtemények anyagának (XXIV.) A magyar numizmatika szervezeti fejlődésének nyomon követését teszi lehetővé az „Egyesületek. Társulatok.” c. (XXV.) fejezet, amelyhez szorosan kapcsolódik a kiállításokra és kongresszusokra vonatkozó irodalom (XXVI.). „Technika és restaurálás címszók alatt önálló helyet kapott az az irodalom, amely a pénzek, és érmék gyártásától egészen azok megőrzéséig (konzerválásáig) közül hasznos tudnivalókat (XXVII.). Természetesen a körültekintő csoportosítás ellenére is akadtak olyan művek, amelyek szervesen nem voltak beilleszthetők az ismertetett csoportok egyikébe sem, ezek nyertek elhelyezést az utolsó, (XXVIII.) egységben.

Annak ellenére, hogy a kötet bevezetője négy nyelven áll az érdeklődők rendelkezésére, az egész műnek mindössze egynolcadát teszi ki csupán, ami csak úgy vált lehetségessé, hogy *F. Fejér Mária* és *Huszár Lajos* puritán egyszerűséggel, talán kissé túlzott önmérséklettel; sallangmentes fogalmazással a legszükségesebb tudnivaló előrebocsátására vállalkozott.

Az említett idegen nyelveken közölt tartalomjegyzékek az oldalszámok szerinti áttekintést könnyítik meg, mivel azonban az egyes oldalakon két hasábszám sorakoznak a bibliográfiába felvett könyvek és cikkek, szerzőik alfabétikus rendjében, a kötet végén közölt gondos névmutató a szerzők neve mögött a hasábszámot tartalmazza. A későbbiekben, akár pótkötet, akár jelen bibliográfia bővített kiadása idején, a névmutatót ajánlatos lenne földrajzi névmutatóval is kiegészíteni. Ily módon megkönnyítenék a nem országos, hanem csak szűkebb területi igényrel kutatók munkáját.

„A magyar numizmatika bibliográfiája” első, „Bibliográfia” c. csoportjában szívesen olvastunk volna az egyéb, Magyarországgal csak érintőlegesen, de a numizmatikával behatóan foglalkozó külföldi nemzeti bibliográfiákról, numizmatikai kézikönyvekről, ezek felvétele a kötet terjedelmét nem növelte volna lényegesen, szerepeltetésük nem okozott volna gondot a szerzőpárnak, viszont nagy segítségére és hasznára vált volna a hazai kutatásnak.

²J. Tóth Zoltán: Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. II. kötet. Gazdaság, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. p. 260. Ezen belül: Pénz- és hitelügy p. 198–212., illetve: *Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Tankönyvkiadó, Budapest, 1970. p. 890.

F. Fejér Mária és *Huszár Lajos* tulajdonképpen szerzői kollektíva munkáját vállalta magára, roppant terhet, azzal a tudattal, ... „hogy az ilyen természetű összeállítás a legmondosabb utánjárás mellett sem érheti el soha az abszolút teljességet”. Méltánytalan lenne tehát számon kérni néhány kisebb közleményt, a jövőbeni kiegészítésre gondolva azonban legyen szabad az 1848. évi forradalom és szabadságharc pénztörténete szempontjából alapvető fontosságú iratkiadásra: Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban 1848. április–szeptember. Kossuth Lajos összes munkái XII. Sajtó alá rendezte *Sinkovics István*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957. p. 1098., s egy kisebb könyvre: *Lipták János*: A portai adó története az erdélyi fejedelemségben, 1911. (Késmárk) p. 84. felhívni a figyelmet.

A kötet kiállítása az Akadémiai Kiadót dicséri, szép papíron, ízléses borítóval, a kézi-könyvekre váró erős könyvtári igénybevételnek megfelelő kötésben látott napvilágot „A magyar numizmatika bibliográfiája”, e pozitív formai jegyek sajnos a kelleténél talán kissé erősebben érvényesültek árának megállapításakor.

F. Fejér Mária és *Huszár Lajos* könyve hiányt pótló mű. Hosszú ideig versenytárs nélkül fog állni numizmatikai irodalmunkban, s rangos hely illeti meg a rokontudományok bibliográfiái között. Éppen ezért – az inkább óhaj jellegű kritikai észrevételek mellett – a maradandó teljesítményt nyújtó szorgos bibliográfust és az aprómunkát is odaadással végző tudóst köszönti a recenzens „A magyar numizmatika bibliográfiája” ismertetésekor.

Buza János

A PÁPAI KOLLÉGIUM TÖRTÉNETE

(*IRTA: RUZSÁS LAJOS, TRÓCSÁNYI ZSOLT, BODOLAY GÉZA, KISS JÓZSEF, PÖLÖSKÉI FERENC*).

Budapest, 1981. Tankönyvkiadó, 446. o. + 16. o. képmelléklet)

Azt, hogy mit jelent kollégiumi közösségben élni, fiatal emberként kollégistaként tanulni, valójában csak azok tudhatják, akik maguk is így ismerkedtek meg a világgal, a tudással. A Pápai Kollégium történetéről közreadott tanulmánykötet írói és recenzensei szinte kivétel nélkül Pápán vagy másutt, kollégisták voltak, akiknek életre szóló élményt jelentettek ezek az évek. Talán valamiféle szubjektívizmus, lokálpatriotizmus sugallta az emlékező és a dicsérő sorokat? Kétségtől az is, de enélkül nem lenne érthető a történelmi tradíciókat ma is ápoló és továbbvivő nrmzedékek elkötelezettsége egy ügy iránt. Ez az ügy pedig az egyetemes kultúra és a magyar nép kultúrájának az ügye, középpontjában az oktatás-nevelés-tanulás sok-sok buktatóval, áldozattal és küzdelemmel járó munkája.

Valószínű a neveléstörténet szakemberei is egyetértének azzal, hogy a magyar oktatásügy több évszázados történetének középpontjában a különféle kollégiumok közösségei, ember- és tudatformáló műhelyei állnak. Mai oktatás- és nevelési rendszerünk problémái nem utolsósorban abból adódnak, hogy amikor ezeket a nagy hagyományú közösségeket okkal, ok nélkül, annak idején felszámolták, nem mindenütt sikerült még helyükbe megfelelőeket kialakítani. Az otthoni kényelemben élő, vagy éppen az otthon szűkös körülményeivel küszködő diák, vagy a sok-sok kilométer naponta ingázó „bejáró” diákok egészen más hatások alatt nevelődnek, érnek emberré, mint egy közösség tagjai, amelyet a nevelésnek hivatásuk magaslatán álló napszamosai irányítanak.

Mindezek szerintünk igen konkrét politikai, oktatáspolitikai aktualitást adnak a Pápai Kollégium történetének, de éppígy pl. a vele szinte egyidőben megjelent pataki kollégium-történetnek, s a várhatóan még tovább szaporodó hasonló jellegű munkáknak. A magyar oktatás- és nevelésügy haladó hagyományainak feltárása elősegíti a nemzeti önértékelés zavarainak kiküszöbölését is, teljesebbé teszi a múlttól és a kultúránkról alkotott képünket, de egyben-másban, így főleg emberformáló, közösségi szellemével és következetes szakmai igényességével példát is adhat a mának.

A pápai Kollégium történetének írói nem jártak egészen töretlen úton, hiszen korábban is olvashattunk iskola- és kollégium-történeteket. Vállalkozásuk jelentősége és nívója a szakma

számára abban van, hogy túlléptek a szűk értelemben vett intézménytörténet keretein – bár kétségkívül igen szívós és szisztematikus anyaggyűjtés eredményeként igen részletes és alapos iskolatörténetet is adtak –, és legalább ilyen jelentőségű iskolapolitikai és egyháztörténeti fejlődési vonalakat is megragadtak. A kettő szerves egységben tárul az olvasó elé, és emeli ezt a kötetet a szokásos helytörténeti kiadványok sorából nemzeti kultúrtörténeti jelentőségűvé.

Az iskolatörténet műfaj műhelytitkairól a kötet szerzői maguk is vallanak, akik gazdag történetírói tapasztalatok birtokában vállalkoztak erre a „mélyfúrára” a magyar kultúra egy végvárában. „Mindmáig kevés az olyan iskolatörténet, amely egy-egy iskola múltját tárja fel. Enélkül pedig nehezen képzelhető el a magyarországi oktatási rendszerek történetének árnyalt és színvonalas megírása. Az oktatásügyre vonatkozó állami jogszabályokat ugyanis a különféle iskolákban, köztük az állami, felekezeti és községi iskolákban esetenként más-más módon érvényesítették. Az iskolatörténeti tanulmányok feltűnően gyér volta azonban nem pusztán ebből a körülményből, nem is a forrásbázis hiányából fakad, sokkal inkább abból, hogy az alsó-, közép-, sőt időnként a felsőfokú oktatási intézmények jó része is szorosan összekapcsolódott a különféle egyházak vagy a községek, a városok életével – írja Pölöskei Ferenc –. Aki tehát például valamely egyházi iskola történetének megírásához kezd, az állami jogszabályok, utasítások mellett nem hagyhatja figyelmen kívül annak széles körű kötődéseit. Más szóval az állam és egyház sajátos, bonyolult kapcsolatrendszere egyháztörténeti elmélyülést és elemzést is igényel. Ez utóbbit azonban új- és legújabbkori historikusaink jó része nem a maga, hanem a különböző felekezetek feladatának tekinti.

Az iskola és egyház viszonya vizsgálatának elmulasztása az iskolaügy terén ugyanakkor súlyos buktatókat rejteget. Egyfelől ugyanis valamely iskola iránti nosztalgia annak idealizálását eredményezheti. Másfelől oda vezethet, hogy az író a marxista történettudomány általános megállapításait egyszerűen beleidezi munkájába, s ezáltal szükségszerűen sematizálja választott témáját.” (325. o.)

A pápai kollégium a pápai református egyházé volt, majd fokozatosan a dunántúli református egyházkerületévé vált, s mint ilyen, az egész Dunántúl református főiskolájává, kulturális centrumává. A könyvet végigolvasva megállapíthatjuk, hogy a szerzők sikerrel kerülték el a jelzett buktatókat. A fent idézettek szellemében az iskolatörténetet szervesen beágyazták a vallási közösség: a pápai egyház, a dunántúli egyházkerület, sőt a hazai (s részben az egyetemes) protestantizmusba is; de mindig ügyeltek a helyi társadalmi-politikai közegre, Pápa városára; a tágabattársadalmi, politikai közegre: a protestáns közéletre és a mindenkorai állami politikára, különösen az oktatáspolitikára. Így a kollégium története a reformáció hazai történetének egy szelete is, a nemzeti függetlenségi törekvések egy-egy mozzanata is, a magyar irodalom és kultúra csúcsein járók életútjának egy-egy állomása is.

(Bár nem tartozik szorosan recenzióknk tárgyához, mégis felmerülhet az a kérdés, hogy miért éppen a protestánsok, pontosabban a reformátusok iskoláinak története érdemel ilyen nagy figyelmet a szakma részéről is? A múltban, illetve a közelmúltban a protestánsok éppen kulturális fölényükre, kultúrájuk nemzeti jellegére és függetlenségi tradícióira hivatkozva szálltak szembe a hatalom által inkább támogatott és anyagi eszközöknek inkább bővíben levő katolicizmussal. Ma már e felekezeti ellentétek, vagy éppen versengés nem befolyásolhatja a tudományos kutatást és publikálást. A tradíciók azonban nem múlnak el nyomtalanul; a protestáns egyházak ma is nagy súlyt helyeznek múltjuk pozitívumainak megőrzésére, hiszen ezek szép számmal kimutathatók történelmünkben. A többi egyházak és felekezetek helyzete bonyolultabb, de az kétségtelen, hogy a magyar kultúra múltja és iskolarendszere nem ismerhető meg teljességében a katolikus faktor feltárása nélkül, hiszen az iskolák és intézmények döntő többsége mégiscsak a katolikus egyház kezében volt, s nem kell erőszakot tenni ahhoz, hogy közöttük kiemelkedőeket találjunk.)

A Pápai Református Kollégium keletkezésének és története első nagy szakaszának a szatmári békéig (1531–1711) krónikása *Ruzsás Lajos* volt. A Kollégium keletkezésének történetét és működését az ellenreformáció hazai megindulásáig, 1608-ig az első fejezetben tárgyalja. Először azt a kérdést tisztázza, hogy mi volt az oka annak, hogy egy dunántúli kis mezőváros jelentéktelen iskolájából országos jelentőségű intézmény válhatott. Pápa mezőváros társadalmának szociológiai pontossággal történő elemzése, a pápai végvári társadalom bemutatása, végül a város dunántúli centrális fekvése adja meg a magyarázatát annak, hogy Pápa betölthette ezt a kultúrmissziót.

Ami most már konkrétan az iskola genezisét illeti, Ruzsás előadja, hogy Pápán még a reformáció előtt egy városi plébániai iskola működött. Ezt az intézményt nem kizárólag a plébánia, tehát az egyház tartotta fenn, hanem a plébánia és a város együttesen. Ennek az iskolának az iskolamestere – egyben a plébánia káplánja – az 1530-as évek első felében már nem „pápista”, hanem a reformációhoz, az új hithez csatlakozó értelmiségi volt. Hogy a reformált iskola 1531-ben kezdett működni, azt erősíti az iskola birtokában levő két kis harang is, amely a következő feliratot viseli: „Scholae Reformatae Papensis 1531.” Egyéb forrásokkal összevetve e tárgyi emlékek híradását, ma már tudományos pontossággal megállapíthatja a szerző, hogy a pápai református kollégium ősenek alapítási dátumát 1531-re kell tenni.

A pápai Kollégium szervezetére, rendtartására, tanulmányi rendjére vonatkozóan az iskola első törvényei, amelyek 1585-ből származnak, adnak fevilágosítást. A nevelés célja Pápán is – mint a kor minden oktatási intézményében – vallásos volt; az iskolában az egyház szolgálatára papokat kívántak nevelni. A tananyagot inkább a hagyomány szabta meg, semmint leírt tanmenet. Központjában a latin tanítása állt, és a diákok érintkezésének is ez volt a kötelező nyelve. Ezen nem kell csodálkoznunk, hiszen a korabeli európai kultúra egyetemes kommunikációs eszköze volt a latin nyelv, és az maradt még náluk későbbi századokban is. Az iskolában e korszakban a közép- és alsófok nem különült el élesen egymástól. Az oktatásnak ez a szakasza hat „fokra” tagolódott, s ennek elvégzése után került sor a két vagy három éves „felső fok”, a teológia elvégzésére. Az oktatás nagyrészt tankönyv nélkül, a rektor előadása nyomán készült jegyzetek alapján történt. A szó szerinti számonkérés már ekkor magasabb fokú viták és szónoki gyakorlatok egészítették ki.

A pápai iskola főiskolává fejlesztésében három tényező működött közre: a mezőváros földesura, a református egyház és Pápa városa. Közös érdekük volt, hogy a városban minél magasabb fokú iskola épüljön ki, s benne a kor európai színvonalához közelítő értelmiséget képezzenek. „Pápa városa, a polgárok, katonák és kispapok társadalmá azért támogatta a kollégiumot, mert belőle a városi kultúra áramlott a társadalomba, ők pedig városi polgárokká szerettek volna válni” – írja Ruzsás Lajos. (20. o.)

A 17. század elején Magyarországon is megindul a Habsburg- királyok által is támogatott ellenreformáció. Az ellenreformációs törekvések a Dunántúlon jelentkeztek korábban és erőszakosabb formában. Pápa és a Kollégium esetében az ellenreformáció megbontotta azt a hármast, amely a kollégium alapját képezte: a földesúr-egyház-város érdekazonosságát. A mezőváros urai ugyanis a 17. század elejétől a rekatolizálás élharcosainak tekinthető Esterházyak lettek. Így a Kollégium református jellege – melyet az egyház és a város többsége védelmezett – a földesúr számára már elfogadhatatlan volt, és nyíltan felszámolására, vagy rekatolizálására törekedett.

Az ellenségessé vált földesúr patronátusi jogával szemben a Kollégium és az egyház az önvédelem új formáit kereste, és találta meg az ún. presbiteri rendszer kiépítésében. A református egyházközösség élén nem a patrónus, nem is a lelkészek álltak, hanem „egy demokratikusan választott gyülekezeti szerv igazgatta”, amelyet presbitériumnak neveznek. Ruzsás szerint Magyarországon elsőként, 1617-ben, Pápán jött létre a református presbitérium, heidelbergi példára. A presbitérium nemesekből, polgárokból és katonákból (végváriak) állt. A 17. század derekán a nemesség (középnemesség) dominált a református egyház vezetésében. A pápai Kollégium azonban nem kizárólag a pápai presbiterium fennhatósága alatt állt csak, hanem a dunántúli református egyházkerület is felügyeletet gyakorolt felette: a püspök és a főgondnok révén, ez pedig nem küszöbölte ki a feudális egyházkormányzat befolyását.

Igen szemléletes képet kapunk arról, hogy a pápai Kollégium tanárai és növendékei milyen szorosan kapcsolódtak a korabeli európai kultúrához, a nyugat-európai protestáns iskolákhoz. Az iskola színvonala nagymértékben attól függött, hogy milyen képzettségű és tehetségű rektor állt az élén. A vezető tanár kiképzése viszont kivétel nélkül valamelyik európai protestáns egyetemen fejeződött be. (Ruzsás a kollégium 1543–1711 közötti korszakából 37 rektor nevét hozta felszínre, és táblázatosan feltüntette tanulmányaik mutatóit is.)

„A pápai Kollégium keletkezését és létét a XVI–XVII. században egy szellemi és egy társadalmi mozgalomnak köszönhetjük. A szellemi a reformáció volt. Ugyanakkor ez a polgári társadalmi fejlődés, amely Magyarországon a mezővárosban jelentkezett, továbbá a parasztságnak ez a szabad paraszti törekvése, amelyet a feudalizmus a XVI. században már erősen szorongatott,

Pápán tovább élt.” – így nem véletlen, hogy a pápai Kollégium szellemében – tanárai és diákjai szellemében – a feudalizmus-ellenesség, a Habsburg-ellenesség és a puritán kálvinizmus ötvöződött.

A pápai Kollégium történetének legviszonytagságosabb korszakát (A szatmári békétől a türelmi rendeletig, 1711–1781) *Trócsányi Zsolt* rövidre fogott, de tartalmában annál gazdagabb tanulmányban dolgozta fel, mintegy példát is mutatva a kötet ezt követő két tanulmányának helyenkénti túldimenzionáltságával és bőbeszédűségével szemben.

A Pápai Református Kollégium helyzetét a szatmári békét követő mintegy négy évtizedben – 1752-ig, a Páparól történt elüldözésig – két tényező határozta meg: a város végvár jellegének megszűnése és az ellenreformáció kiteljesedése. Trócsányi a Kollégium életét nemcsak a pápai társadalomban helyezi el, hanem abból indul ki, hogy felvázolja „azokat a közjogi kereteket, amelyekben a harc folyik az ellenreformáció és a protestantizmus erői közt”, s amely harcnak a függvénye volt a pápai református intézmény sorsa is. (Két alapidokumentuma az 1731-es I. Carolina Resolutio és az 1734-es II. Carolina Resolutio, amelyek elemzése fontos adalék a köztörténet megértéséhez is.) Az általános egyház- és valláspolitikai keretek megvonása után a szerző a város felé fordítja figyelmét. A pápai városi társadalom – divatos szóval élve – átstrukturálódásának megragadása kiválóan sikerült: bizonyítja, hogy az iparosok, polgárok és polgárosodó protestáns nemesek társadalmi és gazdasági súlya elég nagy még ahhoz, hogy iskolájukat is fenntartsák és védelmezzék. A pápai módosabb református nemesség kapcsolatainak és az egymásra utaltságból következő bőkezű adakozási készség feltárása után egy kiváló portrét is olvashatunk: Kenessey Istvánról, akinek pályája és személye tipikus. Kisnemesi származású, egykori kuruc tiszt volt, akiből kereskedő lett, és pénzét földbirtokba fektetve az árutermelő birtokos köznépnemesek sorába emelkedett. Ő lett a pápai Kollégium körüli harcok vezére, a Kollégium védője, és családjá hagyatéka révén anyagi fundamentumának biztosítója.

A pápai és a dunántúli vallási küzdelmek részletes ismertetéséből csak azt emelnénk ki, hogy Kenesseyék olyan hatalmasságokkal álltak szemben, mint az Esterházyak és a híres-hírhedt veszprémi püspök, Padányi Bíró Márton. Trócsányi munkájában megfelelő teret kapnak a Kollégium belső életét érintő kérdések is: a diák-önkormányzat, az oktatás rendje és szintje, a tanárok képzettsége. A tanulók fennmaradt jegyzékeinek elemzéséből azt a következtetést vonja le, hogy a pápai Kollégium vonzásköre az egész Dunántúltra kiterjed. Más véleményekkel szemben Trócsányi kifejti, hogy szerinte ebben a korszakban is volt Pápán főiskolai jellegű filozófiai és teológiai képzés. Az a tény, hogy a pápai diákok egy része más főiskolán fejezte be tanulmányait, nem jelenti azt, hogy általában nem Pápán fejezték be az iskolájukat.

A pápai református Kollégium 1731-től 1752-ig abszurd közjogi helyzetben tartotta fenn magát. A király ugyanis eltiltotta a pápai reformátusok nyilvános vallásgyakorlatát, templomukat elvette, és iskolájuk feladására kötelezte őket. Így tulajdonképpen jogalap nélküli helyzetben védték meg a hívek vallásgyakorlatukat és iskolájukat a hatalom ellenében, egy ideig sikerrel.

1752-ben érvényt szereztek a korábbi döntéseknek, és gyakorlatilag is megszüntették Pápán a reformátusok nyilvános vallásgyakorlatát és vele együtt megszűnt a Kollégium működése is. A protestánsok azonban nem hagyták magukat: ha a városban nem, a városon kívüli „articularis helyen” folytatták vallásuk gyakorlását, építettek új templomot, és állítottak új iskolát. A választás Adásztevel nemesi falura esett, ahol a pápai Kollégium élt és létezett immár sokkal szűkebb körülmények között, egészen 1781-ig, II. József türelmi rendeletéig.

A könyv harmadik fejezete II. József türelmi rendeletétől (1781) 1849-ig, a szabadságharc bukásáig tárgyalja a Pápai Református Kollégium történetét. *Bodolay Géza* munkája az eddigiekhez képest részletesebb és „iskolacentrikusabb” írás (terjedelmét tekintve is azok többszöröse). A részletekbe menő elemzés azért vált korszakában lehetségessé, mert megnövekedett az írott források száma, s az iratok egyértelműen azt bizonyítják, hogy ez a korszak, pontosabban a reformkorra eső szakasza volt egyben a pápai Kollégium fénykora is. Így kétségtelen megérdemli a részletesebb bemutatást.

Az Edictum Tolerantiae kiadásának körülményei, a türelmi rendelet elemzése vezeti be ezt a fejezetet. Hosszú küzdelem várt azonban a pápai és dunántúli protestánsokra addig, míg sikerült iskolájukat visszavinni a városba és helyreállítani főiskolai jellegét. Találó az a kép, amit a szerző a barokk kor fellendülő Pápájáról ír: a kisárutermelés kibontakozása, a kézműipar felvirágzása, az

átmenő kereskedelem egyik központja, mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a református Kollégium egy mozgásba lendült, katolikus barokk város körülményei közepette induljon szintén virágzásnak.

A Pápara visszaköltözött intézmény csak alsóbb fokú, egy-két gimnaziális osztállyal megtöltött iskola volt, mindössze három tanárral. A pápai református gyülekezet azonban arra törekedett, hogy visszaszerezze az iskola régi rangját, és újra a Dunántúl református főiskolájává fejlessze.

A pápai Kollégium második alapítási korszaka és kibontakozása egybeesett a nemzeti nyelvért és a nyelvújításért folytatott küzdelmekkel. Így a református iskola védelme és ügye egybefonódott a nemzeti nyelv ügyével. Ezek a küzdelmek már a századforduló idejére estek. Bodolay Géza a II. József halála utáni évtizedeket két neves pápai rektor, Márton István (1790–1831) és Tarczy Lajos (1807–1881) működése szerint korszakolja. A könyv kétségkívül a legteljesebb pápai tanár-portrét Márton Istvánról adja, aki a kantianus filozófia egyik első hazai terjesztője volt, de egyben a puritán református nevelés konzervatív megtestesülése is. Ebben a korszakban a pápai iskola már egyértelműen a dunántúli egyházkerület főiskolájának tekinthető.

A pápai Kollégium neves tanárai tehetségük szerint részt vettek a magyar nyelvű irodalom megteremtésében, a szakmai vitákban és a tankönyvek írásában. Ezek színvonala változó volt, de legtöbbjük hasznos hozzájárulás a magyar kultúra egészéhez. Míg Márton a kantianizmus, utódja, Tarczy Lajos a hegelianizmus hazai apostola volt. Az ő rektorsága alatt, a reformkorszakban érte el a pápai református Kollégium legszebb virágzását. A korszakban az iskolában tért hódítottak a reáltudományok, jelezve a kor tudományával való lépéstartást.

Bodolay írja le a leginkább plasztikus módon a pápai diákok életét. A mindennapok szorgos munkája, aminek középpontjában a tanulás állt, szervesen kapcsolódott az önellátáshoz és „önkormányzathoz”. A Kollégium anyagi fenntartásához, magyarán szólva a diákok élelmezéséhez és tandíjainak előteremtéséhez az ún. szupplikációk révén jutott a Kollégium. A szupplikálás közelről sem koldulás vagy alamizsnagyűjtés volt, hanem egyfajta bevett formája a református társadalom iskolatámogató és fenntartó megnyilatkozásának.

A diákok ekkor hozzák létre a Képzőtársaságot, a mi kollegista időnkben önképzőkörnek nevezett forma őst. E Képzőtársaságban aratta Petőfi Sándor első költői sikereit. (Rokonszenves hozzáállás a szerző részéről, hogy nem Petőfi és Jókai pápai diáksága köré csoportosítja mondandóját, bár joggal lehet büszke az intézmény e két jeles tanítványára.)

Kevésbé tűnik indokoltnak, hogy a IV. fejezet: „A főiskola az új abszolútizmus korában 1849–1867” című rész szintén száz oldalra sikerült, s az alig több, mint másfél évtizedről terjengősen és hosszadalmasan szól. E megjegyzéssel közelről sem Kiss József írásának értékét akarnánk csökkenteni, csupán azt jelezzük, hogy jellegében eltér az eddigiektől.

A forradalom és szabadságharc leverését követő új abszolútizmus kora egyben a hazai iskolai rendszer újjászervezésének, egységesítésének és modernizálásának is a kora volt – nem utolsósorban a németesítés érdekében. Kiss József jó történész-érzékeléssel mutat rá e modern iskolapolitika és a nemzeti érdekek közötti ellentmondásra.

Az abszolútizmus első éveiben – 1851-ben – súlyos csapást jelentett a pápai iskolára nézve nyilvánossági jogának megvonása: azaz, nem tehettek a tanulók itt államilag elismert érettségi vizsgát. A gimnázium nyilvánossági joga után az intézmény elvesztette a jogi szakemberképzés lehetőségét is. A jogakadémia és a nyilvánosság visszaszerzése érdekében folytatott harcok, alkudozások, törvények útvesztőiben való kiütkeresés leírása képezi a fejezet gerincét. A dunántúli református egyházkerület törekvésének meg is lett az eredménye, de csak a rendszer első válságának időszakában, 1859-ben. Az 1861-től induló új korszakban új életre kelt a jogakadémia és ismét nyilvános lett a gimnázium. A szerző részletesen ismerteti a pápai főiskola teológiai akadémiján folyó teológus-képzést. Az előző íráshoz hasonlóan, a diákkélet leírásával, a kollégium népjóléti és szociális állapotának ismertetésével zárja fejtegetéseit.

A Pápai Református Kollégium polgári kori történetének krónikása *Pölöskei Ferenc*. (V. fejezet: A kollégium a kiegyezés után.) A dolog természeténél fogva ebben a korszakban az iskolatörténet írója nem kényszerül a köztörténeti fejlemények részletezésére, de attól nem tekinthet el, hogy a polgári iskolarendszer kiépítésének és működésének keresztmetszetébe helyezve tárgyalja a pápai Kollégium sajátos oktatási-nevelési struktúráját. Még inkább így van ez a modern

kori egyháztörténeti vonatkozások feltárását, helyes megközelítését illetően, amiben Pölöskei írása úttörő jelentőségű.

Pölöskei a bevezetőben nagy szakmabeli jártasságról tanúskodó biztonsággal mutatja be a dualizmus-kori Pápa városát, annak társadalmi és hanyatló, illetve pangó gazdasági életét, a tőkés fejlődésben perifériára szorulását. Ezzel egyidejűleg mégsem következett be kulturális hanyatlás vagy visszaesés; a pápai és a dunántúli református egyház és iskolája életének, működésének a feltárása bizonyítja ezt.

A szellemi és földrajzi értelemben vett „szűkebb páttria” az egyik, a dualizmus-kori állami iskolapolitika a másik koordináta, amelyek rendszerében rajzolja fel a szerző a pápai kollégium fejlődésének „grafikonját”. Az magától értetődő, hogy fejtegetéseit az 1868: XXXVIII. tc. elemzésével indítja el. (Általában véve is megállapítható azonban, hogy Pölöskei az ismert frázisok és megállapítások ismétlése helyett nagy gondot fordít az oktatásügyi jogi szabályozása elemzésének, s ezzel olyan objektív alapot és szilárd keretet teremt mondanója számára, amely megóvja a helyi optikai csalódásoktól is.)

A kiegészítés időszakában – írja a szerző –, a pápai főiskolának négy tagozata volt: a hatosztályos gimnázium, a két évfolyamú bölcsészeti tanfolyam, a hároméves jogakadémia és a négy évfolyamú lelkészi szak (a teológia). Az iskola fenntartója és gazdája a Dunántúli Református Egyházkerület volt.

Pontról pontra nyomon követhetjük, hogy a liberális iskolapolitika miként törekedett – a társadalom laicizálódásának megfelelően, de esetenként súlyos kompromisszumok árán – kiterjeszteni felügyeletét és megnövelni befolyásoló – szabályozó közreműködését a felekezeti iskolákban, így Pápán is. A szerző ezt a törekvést helyesen kapcsolja össze az államsegély kérdésével, amelynek mértékéből kitűnik, hogy a magyar állam komoly anyagi támogatást nyújtott a felekezeti iskoláknak, de arra nem futotta erejéből – és politikailag sem tartotta tanácsosnak –, hogy az iskolákat teljesen saját kezébe vegye.

A szerző a pápai főiskola és Kollégium intézményén belül az egyes képzési típusokat külön-külön elemzi. Először a gimnáziumot veszi vizsgálat alá. Az 1883: XXX. tc. ide vágó rendelkezéseinek eredményeként itt is a modern, nyolc osztályú gimnázium jött létre a bölcsészeti tanfolyam beolvasztásával.

A főiskola, a város és az iskolafenntartók szívósan ragaszkodtak jogakadémiájukhoz is. Ez érthető, hiszen a jól képzett, de református szellemben nevelt jogászokra ebben a korban az egyháznak és intézményeinek a jogászképzés színvonalának emelése és egységesítése érdekében – az egyháznak és intézményeinek fokozottan szüksége volt. Az állam azonban – éppen a jogászképzés színvonalának emelése és egységesítése érdekében – magas követelményeket szabott a pápai akadémia elé is. A reformok végrehajtására – új tantervek beállítására –, a kollégiumnak és eltartóinak nem volt elég anyagi lehetőségük. Így a főiskola 1885-ben kénytelen volt a jogakadémiáról lemondani. De helyette mondhatni fontosabb intézménnyel, szintén felekezeti jellegű és célzatú tanítóképzővel gazdagodott, melyhez hamarosan társult egy református leánynevelő intézet is. A teológiai akadémia változatlanul működött tovább a korszakban is. Így elmondható, hogy a pápai Kollégium komplex intézményrendszert alkotott: a gimnázium, tanítóképző és lelkészképző együttese jól szolgálta nemcsak a református egyház, a felekezeti iskolák „kádarszükségletét”, hanem lehetővé tette, hogy a város és az intézmény ebben a korban is a Dunántúl egyik kulturális központja maradjon.

A főiskola struktúrájának bemutatása után Pölöskei gazdag forrásokra támaszkodva szakszerűen rajzolja meg a pápai teológián és gimnáziumban folyó oktatás tartalmát és formáit. (Táblázatosan és tényszerűen felsorolja az egyes évfolyamokon oktatott tantárgyakat, azok tananyagát, a rájuk fordított óraszámot stb.)

A tanulmány legérdekesebb része a Kollégium diákjainak földrajzi, vallási és szociális összetételét elemző szociográfiai-szociológiai módszerrel elvégzett vizsgálat. Ezt egyfajta életmódmódszerű vizsgálat egészíti ki, az önellátás konkrét formáinak bemutatásától egészen a napi és heti étrend vizsgálatáig. Az adatok azt bizonyítják, hogy az iskolában sem tanárok, sem diákok, de patrónusaik sem ismertek felekezeti szűkkeblőséget vagy elfogultságot, nyitott volt az intézmény minden tudásra vágyó ifjú ember előtt. De nyitott volt azok előtt is, akik anyagi és társadalmi helyzetük miatt nem tanulhattak tovább. Míg más felekezeti iskolákban a továbbtanulás egyetlen lehetősége a szegénysorsú, tehetséges emberek számára a papi pálya volt, itt nem feltétlenül csak a

teológia elvégzése volt nyitva számukra. A tanulást az ösztöndíjakkal, az alapítványokkal és a Kollégium önellátó életmódjával biztosították – ha szegényesen és puritánul is.

Bonyolultabb feladatot jelentett a szerző számára a Kollégium 1918 utáni történetének a megírása. „A korábbi bő forrásanyag – mindenekelőtt az egyházkerületi közgyűlések jegyzőkönyvei és az évente kiadott Értesítő – rendkívül szűkszavúvá válik, s egyáltalán nem tükrözi az iskola belső, tartalmi életét. Amíg tehát a történeti forrásbázis napjainkhoz közeledve általában folyamatosan bővül, az általunk vizsgált intézményé olyannyira leszűkül, és egysíkúvá válik, hogy csak részben vehetjük figyelembe a feldolgozás során . . .” – írja Pölöskei. (380. o.) Így primér források rangjára emelkedtek az egykori diákok, tanárok visszaemlékezései, memoárjai, amelyek viszont egyre több szubjektív elemet tartalmaznak.

A pápai Kollégium felett sem múlt el nyomtalanul az 1918–19-es forradalmi idők vihára, de az is kétségtelen, hogy ezek nem eredményeztek benne maradandó változásokat. Így lényegében az ellenforradalmi korszak 25 évének a tárgyalása maradt a szerző feladata.

Pölöskei az ellenforradalmi korszak sokszínű iskolapolitikai gyakorlatából a középiskolára figyel elsősorban. (Az 1924-es és 1938-as ide vágó törvényeket részletesen elemzi.) De „a gimnázium oktatási rendjét és irányításának formáit sem a középiskolákra vonatkozó törvények, sem az egyházkerületi határozatok nem változtatták meg”. (394. o.) A Kollégium fejlődése a korszakban sem állt meg. Az 1938: XIII. tc. alapján a pápai református iskolaegyüttes új intézménnyel, a református kereskedelmi középiskolával gazdagodott.

Szembevetendő jelenség, hogy a presbiteriális egyházkormányzat demokratikus elve milyen békésen megfért évszázadokon át a református egyházban – és ezáltal az iskolairányításban is – a hatalmi és gazdasági tekintéllyel. Az egyházi főgondnokok, gondnokok, az iskola gondnokai általában nem a leggazdagabb, de a tehetősbirtokosok közül kerültek ki, akik adott esetben nemcsak anyagilag, hanem politikailag is elő tudták mozdítani az ügyet. Ez kétségtelen objektíve szükségzerű volt a feudális korban, de már bizonyos politikai konzekvenciákkal járt a polgári korban.

Így pl. a Dunántúli Egyházkerület főgondnokai a kiegyezéstől a dualizmus végéig (néhány év kivételével) a Tiszák voltak. (Előbb Tisza Kálmán egészen haláláig, majd gr. Tisza István is haláláig.) Bár a Tiszák a felekezeti béke előmozdítására használták ezt a tisztüket is, mégis jelzi jelenlétük az egyház élén, hogy az teljes lojalitást mutatott a fennálló hatalom iránt.

Az ellenforradalmi korszakban is folytatta a dunántúli református egyház ezt a tradíciót: Tisza István legközelebbi elvbarátja, Balogh Jenő, az MTA elnöke volt az egyházkerület világi főgondnoka. Az idők változását jelezte, hogy a konzervatív Balogh hatása – főleg az 1930-as évektől – inkább ellensúlyozta a szélsőjobboldali befolyást, a fasiszta tendenciák érvényesülését. (Magának a pápai főiskolának a világi gondnoka pedig Darányi Kálmán volt.)

A tanárok, a diákok önkormányzatának és önképzésének gazdag eredményeit olvasva érthetővé válik, hogy miért volt képes ez az iskola az 1930-as évektől arra, hogy egy haladó, antifasiszta népi értelmiség nevelésének feladatát is ellássa. (A nevek sorolásától itt eltekintünk, ezt megtették a napi- és hetilapokban megjelent recenziók, illetve a jubileumi ünnepségről szóló beszámolók.) Pölöskei megállapítja, hogy a szellemi, felekezeti, politikai és szociális nyitottság a megnehezedett időkben is töretlenül megmaradt. És ez nagy szó volt ebben a korszakban, ehhez erkölcsi tartásra és politikai bátorságra egyaránt szükség volt. Így ez az intézmény és benne a különféle diákszervezetek és önképzőkörök, ismét egyféle „szellemi végvár”-jelleget öltöttek, hogy valóra váltsák a költő programját: embernek maradni az embertelenségben.

Gergely Jenő

BEMUTATJUK

a Geschichte und Gesellschaft c. folyóiratot

Az 1960-as évek végétől megjelenő, új hangvételű, elméleti-módszertani kérdésekkel foglalkozó tanulmányok a nyugatnémet történetírás társadalomtörténeti érdeklődésű irányzatának kialakulásáról tanúskodtak. A bielefeldi egyetem professzora, Hans Uhlrich Wehler irányításával működő csoport szakított a hagyományos történetírói gyakorlattal, és az ún. „történeti társadalomtudomány” elméleti és módszertani alapjainak megteremtését tűzte ki feladatául. Az iskola tagjai és követői a társadalomtörténetet nem egyszerűen a történelem egyik konkrét szektorával foglalkozó részdisciplínaként, hanem az általános történelem társadalomtörténeti interpretációjaként fogják fel, munkáikban a történeti és a társadalomtudományos módszerek és eredmények összekapcsolásával az interdiszciplinaritás olyan szintű megvalósítására törekednek, amely lehetővé teszi a társadalomtudományok eredményeinek folyamatos beépítését a történetírásba.

Az említett törekvések megvalósításának magas színvonalú fórumát jelenti az 1975 óta, évente négyszer megjelenő folyóirat, a *Geschichte und Gesellschaft*, melynek tematikus számai újra és újra magukra hívják az olvasó figyelmét alaposágukkal, szemléleti frissességükkel, a legújabb eredményekre támaszkodó, sőt gyakran az úttörés munkáját elvégző tanulmányaikkal. A vállalkozás célkitűzéseit, alaphangját már az első füzetek meghatározták, megadták, s a mintegy 7 év termése a meghirdetett program következetes megvalósításáról tanúskodik. A szerkesztők felfogásával már az 1975/1 szám megismertet. A folyóirat szemléletében a történetiség elvét, a folyamatok megragadására irányuló törekvést középpontba állító felfogás a társadalmi struktúrák keletkezésének, változásainak, fejlődésének vizsgálatát tekinti fő feladatának, miközben optimista, a mindenkori történeti szituáció megváltoztathatóságát hangsúlyozó, magabiztos, progresszív és mélyen emberi történeti-politikai álláspontot hirdet. Erről vall az első füzet beköszöntő előszava, mely szerint „Ha a társadalmat történeti folyamatok és döntések megváltoztatható eredményeként, kihasználts és elszalasztott lehetőségek eredményeként elemezzük, a történelem, mint történeti társadalomtudomány fontos hozzájárulást adhat a jelen önmegismeréséhez, és megkönnyítheti egyének és csoportok értelmes cselekvését, közreműködhet az emberi együttélés humánus formáinak felvázolásában, kidolgozásában és megőrzésében, valamint hozzájárulhat a jelen történelmileg orientált, egyszersmind azonban gyakorlati értékű elméletének a kialakításához.” (Az idézetet közli *Fejes Judit*: Új törekvések a nyugatnémet társadalomtörténeti kutatásokban *Történelmi Szemle* 1976/4.)

A megfogalmazott célok megvalósítását elősegíti a folyóirat szellemi és szemléletbeli nyitottsága. A tanulmányok egyik legfőbb jellemzője a hangosan gondolkodás. Szerzőik nem annyira kész megoldások megfogalmazására, mint inkább a problémák felvázolására törekednek, nem egyszerűen csak vállalva, hanem sokszor egyenesen kiprovokálva a tudományos konfrontációt. Mindez egyszerűen szolgálja a szerkesztők elgondolását: a *Geschichte und Gesellschaft* ne csak a friss tudományos eredményeket közölje, hanem a közös munkában érdekelt és arra vállalkozók együttgondolkodásának, vitáinak fóruma legyen. Az említett elképzeléseknek megfelelően alakult a füzetek felépítése: a választott témakört tárgyaló referátumokat a korábban megjelent írásokkal vagy a legújabb tudományos vitákkal kapcsolatos észrevételeket megszólaltató ún. Diskussionsforum, ill. a *Literaturbericht*, olykor az aktuális tudományos hírekről beszámoló *Wissenschaftliche Nachrichten* c. fejezetek követik.

Alábbi összefoglaló az 1975–1981 között megjelent kötetekről a legjelentősebb tanulmányokat kiemelve kíván átfogó képet nyújtani. Az ismertetés nem a publikációk megjelenésének sorrendjét követi, hanem részben tematikusan, részben a feldolgozott témák időrendjében csoportosítja az

írásokat, próbálja meg a folyóirat egészére jellemző történetiszemléletet legalább fő vonalakban rekonstruálni. Ugyanakkor az egyes kötetek tematikájának lehetőleg tételszerű felsorolásával a kora-újkortól napjainkig terjedő időszak kulcskérdéseit érintő sorozat tartalmáról is részletesen kíván tájékoztatni.

A *Jürgen Kocka* szerkesztette *Theorien in der Praxis des Historikers* c. füzet (Sonderheft 3.) a Sozialgeschichte 2. bielefeldi ülésének (1975. július 11–12) előadásait és azok vitaanyagát tartalmazza. A középkortól a harmadik birodalomig terjedő időszakot felölelő öt referátum szerzői elsőrendű céljuknak nem elsősorban az egyes témakörökre vonatkozó konkrét történeti mondanivaló kifejtését tekintették, törekvésük sokkal inkább a modernizáció elmélete kialakításának és alkalmazhatóságának egzakt történeti anyagon való kipróbálására irányult. A jövőre orientált módszertani útkeresés jegyében *Winfried Schulze* a forradalom előtti társadalmak vizsgálatának elméleti problémáival foglalkozik. Historiográfiai előtanulmányának is beillő elemzése arra keres választ, milyen mértékben alkalmazhatók a feudalizmus politikai-társadalmi viszonyaira az ún. „szisztematikus társadalomtudomány” elméleti, fogalmi. A századforduló előzményeihez visszacsatolva, angol és francia analógiákat felvillantva leszögezi: a német kora-újkor kutatásában még nem történt meg az alapkérdéseknek az összjelenség tartalmilag és módszertanilag is elmélyült kutatásához nélkülözhetetlen pontos kijelölése, körülhatárolása (vö. a gentry-vita Angliában, vagy a polgárság felemelkedéséről folytatott diszkusszió Franciaországban). Nagy jelentőséget tulajdonít ugyanakkor a 19. sz.-i jogi pozitívizmustól örökölt szemlélettel szemben „forráshoz kötött fogalmi nyelv” megteremtését szorgalmazó Otto Brunner munkásságának, mivel szerinte csak az egykorú közeghez harmonikusan illeszkedő, elméletileg pontos és világos fogalmakkal rekonstruálható egy történeti képződmény belső struktúrája, s válik az történetiségében értelmezhetővé. „Az elmúlt világ belső struktúráját újra felépíteni, a modern tudományok valóban tisztán elméleti, általánosan érvényes elemeit a jelenvizsgálat elemeitől leválasztani, s egy mástípusú múlt megragadásához, annak kategóriáinak hasznosításával azokat termékennyé tenni”- ebben határozza meg Brunner a módszertani alapvetéshez szükséges elméleti kiindulás lényegét 1948-ban tartott bécsi akadémiai beszédében.

Horst Matzerath és *Heinrich Volksmann* elemzése a modernizációs elméletnek a nemzeti szocializmusra való alkalmazásával kapcsolatos nehézségeket boncolgatja. A tisztán az uralmi eszközök irányából történő megközelítést (totalitárius elv) éppúgy elveti, mint a marxizmusnak a fasizmus létrejöttét szerinte a kapitalista fejlődés elkerülhetetlen állomásaként értelmező felfogását. A korábbi interpretációk közös hibájának azt nevezi, hogy nem tudtak megnyugtató választ adni a fasizmus célkitűzései és valódi funkciója közötti ellentmondásokra. A vizsgálódás a fasizmus helyét és jellegét a modernizációs folyamat összefüggéseiben, össztársadalmi perspektívák közt elhelyezve keresi, s azt olyan ideológiai-politikai mozgalomként fogja fel, amely a korábbi fejlődés értékeit elutasítva, részben a múlt értékeiből építkezve próbált meg új világot létrehozni, amihez azonban a kor legmodernebb eszközeit volt kénytelen igénybe venni. Modernizáció a szerzők olyan össztársadalmi folyamatot értenek, amelynek lényegét az anyagi és a nem anyagi javak struktúramódosító növekedése, az e javakban való részesedés és a felettük való rendelkezés lehetőségének kiszélesedése jellemez a politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális szférában egyaránt. E modernizációs folyamat kiterjedtségében, ütemében – mint hangsúlyozzák – a gazdasági-társadalmi struktúra, a kollektív értékrend és tudat változásai során inkongruens jelenségek léphetnek fel ugyan, normális feltételek mellett az ellentmondások azonban feloldódnak, vagy legalábbis neutrolizálódnak. A gazdasági-politikai-társadalmi rend siettetett átalakítása Németországban azonban az első világháború utáni válsággal kapcsolatba kerülve a hagyományos értékeket hordozó magatartás olyan agresszív reakcióját váltotta ki, amely előkészítette az utat a modernség totális tagadása számára. Ebben a megközelítésben a fasizmus nem más, mint illuzórikus menekülés a modern társadalom problémái elől anélkül, hogy képes lenne tartós struktúrák kifejlesztésére, a társadalmi konfliktusok felismerésére és feldolgozására. Mindezek alapján a szerzők a fasizmust a modernizáció zsákutcájának és nem kerülőújtjának nevezik. (A fasizmussal foglalkozik még *W. Schieder*: *Agrarwirtschaft und Aussenpolitik im 3. Reich 1976/1*, ill. *H. A. Winkler*: *Das nationalsozialistische Herrschaftssystem 1976/4* c. válogatása.)

A történelmi fejlődés általános kérdéseit tárgyalja *H. U. Wehler*: *Evolution und Geschichte* c. kötete. (1976/4) *Niklas Luhmann*, szakítva a hagyományos szemlélettel, az evolúciót nem a korábbi állapotból a következőbe automatikusan átvezető egységes okfolyamatként fogja fel, hanem a szisztematikus megváltozásának olyan formájaként, amelyben az adott rendszer variációs-szelekciós és stabili-

zációs funkciói differenciálódnak és különböző mechanizmusok hatására újra kombinálódnak. Evolúció alatt tehát az említett mechanizmusok összjátékából kikerekedő struktúrávaltozások történelmi sorozatát érti, s az egyes társadalmak fejlődése szempontjából azt tekinti sorsdöntőnek, hogy milyen fokon képesek az említett újrakombinációt végrehajtani. Althusser nyomán felveti a forradalmi helyzet kérdését, s azt olyan „felüldeterminációként” (Überdetermination) fogadja el, amikor többféle ellentmondás összejátszása folytán csak egyetlen történelmi akció (októberi forradalom), vagy egy sem (wilhelmi Németország) lehetséges.

Jürgen Habermas szintén elhatárolja magát a világtörténetet a kezdetektől napjainkig egységes folyamatként értékelő felfogástól, és Ernst Schulin nyomán az általános struktúrák tipológiai összehasonlítását részesíti előnyben. Luhmann eljárását azonban elveti, mert úgy véli, hogy ez a cselekvéseméleti alapproblémákat a rendszerelmélet eltúlzott érvényesítésével kívánja feloldani. Habermas számára a társadalmi evolúció olyan makrófolyamat, amelynek hordozói a társadalom és a benne integrált cselekvő szubjektumok. „A történetírás szociologizálása”-nak híveként az események ábrázolásában nagy egyéniségek helyére a kollektív szereplőket kívánja állítani, melyek cselekvőképességüket (Interaktionsbegriff) a csoport tagjaként nyerik el, s amelyek együttesen alkotják azt az interakciós hálót (Interaktionsnetz), amely egyéni cselekvéseik körét meghatározza.

A *Geschichte und Gesellschaft* megjelent köteteinek egy része a modernizáció egy-egy térségre, ill. meghatározott időszakra jellemző sajátosságait mutatja be, míg a másik „műfajhoz” tartozók a társadalomtörténeti kutatások egy-egy önálló részterületének aktuális problémáit ismerteti. A továbbiakban az első kategóriába sorolt füzetekről próbálunk vázlatos képet rajzolni, a második csoporthoz soroltakat az ismertetés végén tételszerűen közöljük. (Itt jegyezzük meg, hogy az 1977/1, 1980/1, és 1980/2 füzetek, ún. „Mischhefte”, nem tematikus számok, így azok bemutatásától eltekintünk.)

Az európai modernizációs folyamat kezdeteinek problematikáját *R. v. Dülmen: Struktur der Früheren Neuzeit* (1981/1) c. kötete dolgozza fel. A középkorból az újkorba való átmenetről, mint a modernizáció alapkérdéséről *R. v. Dülmen* megállapítja, hogy az Európa hegemoniális szerepét megalapozó váltás nem egységes, harmonikus, általános érvényű folyamatként játszódott le az egész kontinensen, hanem azt megszakítások, ellentmondások, konfliktusok jellemezték. A modern kor kezdetét a modern individualizmus felülkerekedésével, a reneszánsz és a reformáció megindulásával hozza összefüggésbe, a döntő áttörést a 16/17. századra teszi, amikor is lejátszódott a feudális gazdálkodás átalakulása, megteremtődtek a kora-újkori rendi állam alapjai, és kialakultak azok a területi államok, melyeket az abszolút uralkodók és a rendek együttműködése, a rendek depolitizálása, s a fejedelmek meghatározó sokoldalú irányító szerepe minősítette.

A modernizációs folyamat megindulásának egyik kulcskérdése az ún. „*Frühindustrialisierung*” (korai iparosodás), melynek német sajátosságait *Richard H. Tilly* összeállítása (1979/2) vizsgálja. A szerkesztő az előszóban leszögezi, hogy a *Frühindustrialisierung* a gazdaság- és társadalomtörténet azon szakasza, amelyben megkezdődött az új technika, főleg munka- és energiatermelőgépek bevezetése, s amelyet a termelékenység emelkedése, a termelés relatív növekedésének megindulása jellemezett. A korai iparosodás így az ipari forradalommal rokon, de azzal nem identikus kategória, pontosabban az ipari forradalom jellemző struktúrávaltozások előkészítésének fázisa. (Pl. a gyors tökeakkumuláció útjában álló társadalmi és politikai akadályok megszüntetése.) A jelzett folyamat Németországban a 18. sz. végétől a 19. sz. közepéig húzódott, kibontakozását az angol minta, valamint az angol gazdasági kapcsolatrendszer jelentős mértékben befolyásolta. Tilly kötetéhez kapcsolódik *Eckart Schremmer*nek az 1980/3 szám *Diskussionsforum*ában megjelent *Industrialisierung vor der Industrialisierung* c. hozzászólása. Szerző szerint a korai iparosodás az iparosodás hosszú távon kibontakozó kezdeti szakasza, amely Németországban a merkantilista manufaktúrák elterjedésétől az újkori gyárak megszületéséig tartott, s fő hajtóerejének a vidéki üzem bizonyult. A cikk ismerteti *Franklin F. Mendeck* felfogását (vö. *The Journal of Economic History*, 1972.) mely az iparosodást két alperiódusra (1. Protoindustrialisierung; 2. maga az ipari forradalom) osztja. Protoindustrialisierungnak nevezi azt az időszakot, amelyben a vidéki háztartásból kinövő, immár piacra is termelő üzem szerepe meghatározóvá válik, s a megjelenő forgatótöke közreműködésével megteremti a nagy ipari áttörés gazdasági-társadalmi előfeltételeit. *Kriedte* és *Medich* elveti Mendeck Protoindustrialisierungról vallott, azt az iparosodás első szakaszaként minősítő tézisének, mivel szerintük az nem más, mint a feudalizmus

agrártársadalmából való kiemelkedés önálló folyamata, amely összefüggésben a világpiac kialakulásával a kapitalizmushoz vezet el. Ez az átalakulás Angliában, Dél-Hollandiában, Felső-Németországban indult meg először a 16/17. sz. fordulóján, és az ipari forradalom kezdetéig tartott.

Az iparosodás és a társadalmi átalakulás összefüggéseivel két szám is foglalkozik. A *Dietrich Geyer* szerkesztette, *Industrialisierung und sozialer Wandel in Russland* c. füzet (1979/3) tanulmányai az agrárkérdés és az iparosítás kölcsönhatásait 1890–1930 között, a rendiség és a társadalmi átalakulás viszonyát az iparosodás korai szakaszában, az állami beavatkozás jellegét és a monopóliumok reakcióját a szervezett kapitalizmusban, a szovjet ipari munkásság strukturális problémáit a 20-as években, a kollektivizálást közvetlenül megelőző időszak agrárstruktúráját és agrárpolitikáját vizsgálják. Megállapítják, hogy az orosz fejlődésben a nyugat-európaítól eltérően a gazdasági modernizációt nem kísérte a társadalom mélyreható átalakulása, aminek következtében a kapitalizmus kibontakozása az állam közvetlen segítségével, de a szükséges társadalmi dinamizmus nélkül zajlott le. Így a rendi szerkezet a 19. sz. közepéig megőrizte merevségét, sőt a rendi tagolódás alapvonásai továbbéltek 1917-ig. A hazai tőke viszonylagos gyengesége számos gazdasági területen megkövetelte az állami monopóliumok kialakulását, ami tovább fokozta az ipari vállalkozó réteg amúgy is meglevő fejlődési rendellenességeit.

Helmut Berding összeállítása (*Napoleonische Herrschaft und Modernisierung – 1980/4*) a francia császár közvetlen befolyása alá került német államokban lejátszódó változások néhány alapkérdését vizsgálja. *Roger Dufrasse* tájékoztatója a kutatás jelenlegi helyzetéről, valamint a várművek reformjáról, az alkotmányos hitel megteremtéséről beszámoló írások alapján az olvasó megismeri annak a sajátos délnémet fejlődésnek a kezdetét, amely az 1871-ben felülkerekedő porosz megoldással szemben egy demokratikusabb, és nem utolsósorban humánusabb alternatívát kínált.

Az európai forradalmak társadalomtörténeti aspektusból való megközelítésére tesz kísérletet *H. A. Winkler* (1978/3) válogatása, melyben Volker Heinecke a francia forradalomban megnyilvánuló antikapitalista áramlatokról kibontakozott vitát ismerteti; Dieter Langewiesche a német pártok 1848/49-ben megragadható keletkezését, Bernecher pedig a spanyol polgárháborúban a köztársaságiak fennhatósága alatt álló területek gazdasági-társadalmi fejlődését vizsgálja. A legtöbb új elemet *Wolfgang Mommsen: Die deutsche Revolution 1918–20. Politische Revolution und soziale Protestbewegung* c. tanulmánya tartalmazza. Mommsen az 1918–19-i németországi forradalmak legfőbb tanulásának azt nevezi, hogy nem zajlott le a demokratikus újjászületés megalapozásához nélkülözhetetlen mélyreható társadalmi átalakulás. Véleménye szerint mindezért elsősorban a forradalom kiteljesedését akadályozó szociáldemokrata vezetést terheli a felelősség, mert az a tanácsmozgalmak jellegét rosszul értelmezve, nem ismerte fel, hogy a munkások és a katonák szervezetei nem törekedtek a társadalom kommunisztikus átalakítására, hanem éppen ellenkezőleg: a társadalom önmegszervezésének spontán létrejött formái voltak, az ún. „proletár demokrácia” csirái. Eberték hibás helyzetelemzése azonban a tanácsok radikalizálódásához, a szociáldemokrácia és az ellenforradalom együttműködéséhez, ill. a kommunista mozgalom „ultradikális” fordulatához vezetett.

W. Mommsen önálló kötete (1978/1) a liberalizmus helyét és szerepét vizsgálja a feltörekvő ipari államban. *H. A. Winkler* tanulmánya a német nacionalizmus funkcióváltását, jobboldali eltorzulását követi nyomon az 1878/79-es válságperiódus mélyreható elemzésével. Kimutatja a liberális mozgalom védekező pozícióba süllyedésének gazdasági-társadalmi-politikai hátterét, politikájának azt a negatív előjelű minőségi változást, melynek következtében a modernizáció irányába mutató antifeudális jellege fokozatosan elhalványult, s helyét az antiszociális tendencia foglalta el. A kötet másik két tanulmánya a német liberalizmus 1890–1914 közötti fejlődését (*J. J. Sheehan*), ill. az olasz liberálisoknak a demokratizálódás problémájához való 1876–1915 közötti viszonyulását vázolja fel.

Az Európából való kitekintésre vállalkozik *Hans-Jürgen Puhle* *Revolution und Reformen in Lateinamerika* c. kötete (1976/2), amely a kontinens, mindenekelőtt Argentína, Brazília és Mexikó politikai stabilizációs problémáira keresi a választ.

Különböző társadalmi struktúrák elemzését gyűjtötte össze *U. H. U. Wehler* (*Analysen von sozialen Strukturen – 1977/4*). Míg *Gerd Hardock* az osztálytagozódás és a rétegződés németországi folyamatát rekonstruálja 1848–1970 között, *Harold Perkin* az angol társadalomtörténeti kutatás egyik legelhanyagoltabb területén, a brit társadalmi elit szerveződésének kérdésében próbál törleszteni a történészek adósságából. (*Die Rekrutierung der Eliten in der britischen Gesellschaft seit 1880.*) A tanulmány jelentőségét fokozza, hogy mondanivalója nem korlátozódik az elitszerveződés szűken

értelmezett problémakörére, hanem a téma relevanciája következtében az ossztársadalom stabilitására és mobilitására vonatkozóan is alapvető új megállapításokat tesz. A komputer segítségével folytatott vizsgálat 22 elitcsoporthoz tartozó 4000 egyénre terjed ki. A számbavettek között található a három nagy párt miniszterei, magas beosztású hivatalnokok, nagybirtokosok, a 200 legnagyobb vállalkozás vezetői, az államosított iparágak irányítói, szakszervezetek vezetői, azaz a megközelítés szempontjait a képzettség, a vagyoni helyzet, ill. a réteghez tartozás határozta meg elsősorban. Az elemzés legnagyobb tanulsága: az utóbbi 96 évben Angliában a társadalmi elit egyre inkább a középső rétegekből nyeri utánpótlását, azaz a szociális mobilitás állandóan emelkedő irányzatot mutat.

A *Geschichte und Gesellschaft* 7 évfolyamáról készített ismertetésünk csak a megítélésünk szerint legfontosabb, legérdekesebb tanulmányokra térhetett ki. Megközelítésünk esetleges szubjektivitása mellett elsősorban a terjedelmi lehetőségekkel magyarázható, hogy számos alapvetően fontos és tanulságos részlet mellőzésére kényszerültünk. A kiválasztott reprezentatív anyag is meggyőzően bizonyíthatja azonban, hogy hallatlanul izgalmas, igen színvonalas, a szakmai körök számára feltétlenül tanulságos vállalkozásnak gondolója a Vandenhoeck & Ruprecht kiadó.

Befejezésül az ismertetésben említés nélkül maradt kötetek listáját közöljük:

Historische Familienforschung und Demographie (H. U. Wehler – 1975/2–3),
Sozialer Protest (R. H. Tilly – 1977/2),
Religion und Gesellschaft (W. Schieder – 1977/3),
Technik und Gesellschaft (R. Rürup – 1978/2),
Die Wissenschaften und ihre Geschichte (W. Lepenies – 1978/4),
Arbeiterkultur im 19. Jahrhundert (J. Kocka – 1979/1),
Antisemitismus und Judentum (R. Rürup – 1979/4),
Professionalisierung in historischer Perspektive (H. U. Wehler – 1980/3)

Erdődy Gábor

Z. V. UDALCOVA, JA. N. SAPOV, JE. V. GUTNOVA, A. P. NOVOSZELCEV:

AZ ÓOROSZ ÁLLAM – MINT CIVILIZÁCIÓK TALÁLKOZÁSÁNAK SZÍNTERE

A XV., bucaresti történész világkongresszusra készített előadás rövidített változata a cikk. A szerzők elsősorban a gazdag kultúrtörténeti irodalom eredményeiből merítettek. Előljáróban leszögezik, hogy a 9–13. század között fennállott Kijevi Oroszország sokrétű és kiterjedt kapcsolatban állt a korabeli Bizánccal, Közép- és Nyugat-Európával, valamint az ázsiai Kelet országaival. A kapcsolatok alapvetően kereskedelmi jellegűek voltak, de a kulturális értékek cseréje is jelentős volt. Egykorú írásos emlékek, régészeti és numizmatikai anyagok alapján a kutatás egyre teljesebben tárja fel a keleti szláv törzsek 9–12. századi kulturális fejlődését, az azt elősegítő külső hatások jelentőségét és az orosz kultúra visszahatását, helyét a középkori Európa egyetemes kultúrájában.

A források segítségével a szakirodalom kimutatta, hogy a korabeli Európa ismerte a kijevi orosz államot. 12. századi francia irodalmi alkotások szóltak róla, 13. századi angol térképek jelölték. A római katolikus egyház vezetése is számon tartotta, mint megtérítendő területet. Az is tudatosult az európai kortársakban, hogy az orosz földek védőbástya szerepet tölthettek be a besenyők, a kunok, majd a mongol–tatárok támadásával szemben. A szerzők nagy jelentőségűnek tartják, hogy az európaiak tudtak a régi orosz városokról, a városok országának neveztek a Kijevi Oroszországot. Kézműveseik termékei közül különösen a bizánci eredeti motívumokkal gazdagító ötvösmunkákat ismerték külföldön. A kultúrtörténeti kutatások azt is feltárták, hogy a kora-feudális keleti szláv államban ismerték a környező világot. Térképeik mellett elsősorban irodalmi emlékeik (az Igor ének, a bülinák stb.) tanúskodnak erről.

A környező világgal való sokrétű érintkezést igazolja a keleti kézművesség remekeinek elterjedése, a templomépítészetben megőrzött számos hatás. Az érintkezéseket elősegítette a társadalmi viszonyok hasonlósága, a keresztény kultúra terjedése. Ugyanakkor azonban figyelemre méltó, hogy

Európa latin kultúrája, a Kelet arab–iszlám jellege mellett önálló szláv civilizáció formálódott a 9–12. század során. Beilleszkedett Európába, de számos sajátos (pogány) vonást őrzött meg. Kimutatható ez a jogi felfogásban, ahol a szokásjog elemeinek továbbélése figyelhető meg.

A továbbiakban a szerzők részletesen elemzik a különböző kultúrhatások szerepét, jelentőségét a Kijevi Oroszország életében. Elsőként a bizánci hatásokat vizsgálják. Mint ismeretes, a történeti irodalom ellentmondásosan értékelte Bizánc gazdasági, politikai és kulturális szerepét a keleti szlávok fejlődésében, kultúrájuk formálódásában. Végletes álláspontok fogalmazódtak meg. Egyesek meghatározó jelentőségűnek, ill. feltétlenül pozitívnak ítélték a bizánci kultúra kisugárzását, mások alábecsülték jelentőségét, retrográd szerepet tulajdonítottak neki. A legújabb kutatási eredmények alapján a szerzők középutas álláspontra helyezkednek, s úgy vélik, hogy mindenekelőtt a korszakban meghatározó egyházi kultúra fejlődésében alapvető jelentőségűek voltak a bizánci hatások. Egyidejűleg hangsúlyozzák, hogy befolyásuk mértéke térben és időben különböző volt. A templomépítéssel és a díszítőművészet példájával érvelnek, s Kijev, Csernyigov, Novgorod építészeti emlékeit elemzik. Míg Kijevben és a délebbi városokban szinte kizárólagos volt a bizánci hatás, addig Csernyigov, ill. a nyugati városok templomai európai hatásokat is tükröztek. Novgorod, ill. az északi egyházi központokban viszont a helyi hagyományokkal ötvöződték a külső hatások, amely helyi kulturális örökség mindenütt és minden kulturális területen jelen volt. A legjobb példát erre az ikonfestéssel szolgáltatta, a korszakban ugyan alárendelt világi jellegű alkotások viszont egyértelműen bizonyították.

Míg a bizánci hatást alapvető jelentőségűnek minősítették a szerzők, addig az európai hatások mérsékelt szerepét állapítják meg, összhangban a kapcsolatok intenzivitásával, s rámutatnak a kölcsönösségre, azaz a keleti szláv kultúra visszahatására. Érvényes ez mindenekelőtt az irodalmi alkotásokra. Ugyanakkor a német mesterek szerepe az orosz állam északnyugati felében vitathatatlan, mint ahogy a román stílus jegyei is fellelhetők. A közel- és közép-keleti, elsősorban arab és perzsa hatás nem épült be integránsan az orosz kultúrába. Végül a Kijevi Oroszország és a szomszédos nomád népek viszonyát, kulturális kölcsönhatását értékelik a szerzők. Megállapításuk szerint elsősorban a fegyverkészítés terén gazdagították a keleti szláv civilizációt a kunok és a besenyők. Igaz, ebben az esetben közép-ázsiai értékek közvetítéséről volt szó. Befejezésül ismételtén rámutatnak az eredeti keleti szláv kultúra jelentőségére, kisugárzására, de egyúttal a külső, mindenekelőtt a bizánci hatás jelentőségét is hangsúlyozzák.

(*Voproszi isztorii, 1980. 7. szám 41–60. l.*)

M.

GHEORGHE ANGHEL:

MOLDVA KÖZÉPKORI VÁRAI ŞTEFAN CEL MARE IDEJÉBEN

Moldva Ştefan cel Mare idejében gazdasági, politikai és kulturális virágzásának időszakát élte. Ez főként a vajda személyének volt köszönhető, aki fél évszázadon keresztül feltartóztatta a török benyomulását Közép-Európába.

Ştefan cel Mare-nak a 15. század egyik legnagyobb katonai erejével kellett felvennie a harcot. Konstantinápoly (1453) és Nándorfehérvár (1456) elfoglalásakor a törökök különlegesen nagy hatású tüzérségi fegyvereket használtak, melyekkel szemben a balkáni várak nagy többsége gyengének bizonyult.

Délkelet-Európában az egyre erősödő török fenyegetés idején jelent meg Ştefan cel Mare, Moldva uralkodója, akinek sikerült megállítani a török expanziót részben jól szervezett, 40 ezer emberből álló hadseregére, részben pedig a megerősített vagy újjáépített várrendszerekre támaszkodva.

Ştefan cel Mare a már meglévő várak és erődítmények megerősítésével, valamint újak létrehozásával igyekezett biztosítani az ország védelmét. Moldva ekkor élte építészetének egyik legvirágzóbb korszakát. Roman, Soroca és Bîrlad új erődítményei, valamint Suceava, Neamţi, Hotin, Cetatea Albă és Chilia újjáépített régi várai segítségével a vajda jól felszerelt védelmi rendszert épített ki. A legtöbb vár az országhatáron épült, de az ország belsejében is jól megerősített várak voltak (mint pl. a főváros, Suceava), melyek az uralkodó biztonságát szolgálták.

A neves szerző az említett várak területén végzett régészeti kutatásaira támaszkodva részletesen, rajzok segítségével ismerteti felépítésüket, valamint azokat a korszakot meghaladó újításokat, melyek a moldvai várakat a szomszédos hegyek és magyar erődítmények fölé emelték.

Végül a szerző az alábbi következtetéseket vonja le:

A 15. század második felében és a 16. század első felében Moldva rendelkezett a legerősebb központosított erődítmény-rendszerrel Délkelet-Európában. Ez a tizenegy erődítményből álló rendszer (melyek közül nyolc kőből, három pedig fából és földből épült) behálózta egész Moldva területét: hét a határ szélén, négy az ország belsejében helyezkedett el. A várak kör, félkör, és patkó alakú tornyai, széles és mély sáncai stb. nagy technikai tudásról tanúskodnak. De tévedés volna azt hinni, mondja Anghel, hogy Ștefan cel Mare minden egyes vár megépítéséhez külföldi építészeket hozatott. Az általuk képviselt új elképzelések hamar követésre találtak a helybéli mesterek körében, akik közül azután a feljegyzések tanúsága szerint a moldvai uralkodók csak chiliai várának építésénél nyolcszáz kőművest foglalkoztatott.

A lengyelek és törökök ismételt támadásai (1476, 1485, 1497) bebizonyították a várak és erődítmények fontos szerepét az ország védelmében. De a várrendszer kiépítése a környező országok biztonságát is szolgálta, hiszen ennek a segítségével Ștefan szinte egy századon keresztül feltartóztatta a török inváziót, megakadályozva Európa szívébe való benyomulásukat.

(*APULUM – Archeologie, Istorie, Etnografie Alba Iulia, 1978. Acta Musei Apulensis*)

P. G. M.

ZDISLAW SPIERALSKI:

A JAGELLÓ-SZÖVETSÉG A XV. SZÁZAD VÉGÉIG

A Jagellók tekintélye 1490–1526 között érte el tetőpontját. Négy ország tartozott uralmuk alá: Lengyelország, Litvánia, Csehország és Magyarország. A dinasztia kiterjedt hatalma a valóságban mégsem járt erős szövetséggel. A Jagelló-ház nemzetközi politikai kérdésekben nem lépett fel egyetemesen, hiába erősítették uralkodóik testvér-kapcsolataikat államközi szerződésekkel. E szerződések ugyanis nem a testvérek szolidaritását fejezték ki, hanem mindössze konkrét vitás ügyekre tettek pontot.

A lengyel–litván unió létrejöttét annak idején a német lovagrend fenyegetése elleni védekezés váltotta ki. Nem szabad persze elfeledkeznünk arról sem, hogy e szövetség nem a felek egyenjogú kapcsolatán alapult: a lengyel nemesség kezdettől fogva Litvánia bekebelezésére törekedett. A litván állam vezetői azonban belátták, hogy államukat a lovagrend oldaláról még súlyosabb veszély fenyegeti. Mivel az érdeklődés egymás iránt kölcsönös volt, Jagelló litván nagyfejedelem 1386-ban elfoglalhatta a lengyel trónt, s megalapíthatta a róla elnevezett dinastiát. Litvániában persze kezdettől fogva igyekeztek elhárítani a lengyel bekebelezési törekvéseket. Az ellenzékét Witold, Jagelló unokatestvére vezette. A litvánok függetlenülési törekvéseit erősítette a lovagrend katonai veresége (Grünwald, 1410). Jagelló így a litván birtokosoknak is megadta a lengyel nemesi kiváltságokat. Litvániának végül sikerült szövetségben valamiféle félfüggetlen állapotot kivívnia, ha a Lengyelországgal kötött unió tartalma a későbbiek során többször meg is változott. Az időközben megerősödött litván arisztokráciára a lengyel királyok szilárdan támaszkodhattak.

Csehországban a lengyel–litván unióhoz való közeledés alapját a németellenesség szolgáltatta. A husziták már 1420-ban felajánlották a cseh koronát Jagellónak, de ő akkor – szilárdan kitartva katolikus vallása mellett – elutasította a javaslatot. Fiát, Kázmért, aki viszont nem idegenkedett volna a cseh koronától, később a cseh rendek utasították el. A lengyelek esélyei csak akkor növekedtek meg, amikor Podiebrad György királyságával szemben a pápa és a cseh katolikusok Mátyás magyar királyt kezdték támogatni. A cseh rendek Podiebrad halála (1471) után Kázmér idősebbik fiát, Ulászlót választották királyukká. A Jagellók Csehország feletti uralmukat mégis csak Mátyásnak tett területi engedmények (Szilázia, Morvaország, Lausitz) árán tudták biztosítani. A 15.

század végére különben Csehország felől elhárult a német veszély, apa és fia együttműködésére, együttes fellépésére így nem került sor.

Magyarországon ezzel szemben az állandósuló török fenyegetés éppen ekkor kezdett a Jagellókkal való együttműködésre ösztönözni. Igaz, I. (Nagy) Lajos királysága Lengyelországban jó ideig népszerűtlenné tett bármiféle magyar–lengyel uniót. Kedvezőtlenül hatott a két állam kapcsolataira Luxemburgi Zsigmond félévszázados lengyelelles politikai vonalvezetése is. Magyarországon 1440-ben a török veszély miatt mégis a lengyel királyt, Ulászlót választják királlyá. Megválasztói nem tudják, hogy mennyire korlátozott új uralkodójuk lengyelországi hatóköre. Hiába szedett Ulászló hazájában külön adókat, hiába fogad fel zsoldosokat, a lengyelek részvétele a törökellenes harcokban elenyésző marad. A király halála a várnai csatában (1444) amúgy is hamar véget vet e rövid uniónak. Mivel Lengyelországot a török veszély láthatóan nem izgatja, Ulászló öccsét, Kázmért Magyarországon már nem is választják meg. Amikor pedig Kázmér katonai eszközökkel próbálkozik, alulmarad Mátyással szemben. – Csak Mátyás halála után nyílnak meg a Jagellók előtt a lehetőségek, kétszeresen is. A köznemesség Kázmér kisebbik fiának, János Albertnek, a főnemesség Ulászlónak, a cseh királynak jelöltségét támogatja. A kettőjük között kirobbant testvérháború Ulászló győzelmét hozta, s ennek lett következménye a két fivér első egyezménye (1491). A vitás kérdések tisztázásán túl azonban az egyezmény nem vezetett politikai együttműködésre a két állam között.

A török elleni háború végül a moldvai fejedelemség politikája vonta be Lengyelországot. Moldva fejedelme, Nagy István, hogy országának viszonylagos függetlenséget vívjon ki addigi hűbérurával, Magyarországgal szemben, megpróbált lavírozni szomszédai között. E célból egyszerre kérte János Albert és a szultán segítségét. Sikerült is a lengyeleket háborúba kevernie a portával, János Albert 1497-i moldvai törökellenes hadjárata azonban csúfos kudarcba fulladt. Közép-Európában széles lengyelelles koalíció volt kialakulóban, amelyhez még bátyja, Ulászló magyar–cseh király is csatlakozott. A testvérek között létrejött újabb egyezmény (1498) semmivel nem ígért jobb együttműködést, mint a megelőző. Az üggyel Moldva sem járt jól: a két gyenge Jagelló-állam helyett a török fennhatóságát kellett elfogadnia.

A Jagelló-országok tekintélyes mérete a 15–16. század fordulóján tehát nem járt együtt erős Jagelló-szövetséggel. A dinasztia uralma alatt álló területek között nem voltak számottevő gazdasági vagy társadalmi kapcsolatok, de együttműködésükhöz hiányzott a megfelelő politikai indíték is. A szövetség kudarca annál inkább fájó, mivel olyan pillanatban következett be, amikor közvetlenül a Jagelló-országok szomszédságában új hatalom tört előre: a Habsburgoké.

(Acta Poloniae Historica 41. k. 1980. 51–83.)

B. J.

L. V. MILOV:

A PARASZTSÁG OSZTÁLYHARCA A 17–18. SZÁZADBAN

A szovjet történetírás az elmúlt évtizedekben viszonylag sokat foglalkozott a 17–18. századi feudális parasztmozgalmak történetével, e küzdelmek sajátosságaival és jellegük megítélésével. Kitűnő szerzők vállalkoztak a korabeli paraszti osztályharc vizsgálatára, akik munkáikban széles forrásbázisra támaszkodva mutatták be a kései feudalizmus időszakának legjelentősebb parasztháborúit (Bolotnyikov, Razin, Bulavin, Pugacsov vezetése alatt), valamint a kisebb kiterjedésű lokális mozgalmakat. Az említett szerzők ugyan részletesen elemezték a paraszti osztályharc e sajátos formáját, rámutatva azok általános társadalmi, gazdasági és szociális előzményeire, ugyanakkor viszonylag kevés gondot fordítottak a parasztháborúk ideológiai sajátosságainak vizsgálatára, differenciált értékelésére.

L. V. Milov tanulmányában ezért a 17–18. századi parasztmozgalmak ideológiai jellemzőinek elemzésére vállalkozott, élesen bírálva a marxista történetírásban ezzel kapcsolatban helyenként még található téves nézeteket. A szerző elsősorban G. J. Mejerszon, Sz. Piontkovszkij, Sz. Szimonov és az 1920–1930-as évek szovjet történetírásának azon koncepcióját vette bírálat alá, amely a legjelentősebb parasztháborúkat egyenesen „parasztforradalomnak” minősítette, eltúlozta e mozgalmakban résztvevő társadalmi rétegek „szövetségi politikáját”, s a nem levő „osztályegységet” idealizálta. L. V. Milov nem

ért egyet e szerzőkkel a parasztmegmozdulások tudatosságának túlhangsúlyozásában, s az ún. kompromisszum nélküliség teóriájában sem.

A tanulmány írója egyoldalúnak tartja V. V. Mavrogyin azon megállapításait is, amelyekben a parasztháborúk centralizált katonai vezetését hangsúlyozza, mivel ezek a realitásnak aligha felelhetnek meg.

L. V. Milov szükségesnek tartotta, hogy rámutasson azokra az alapvető különbségekre, amelyek objektíve léteztek a 17. század eleji és a 18. század végi mozgalmak között, majd bírálta az ún. korai orosz polgári forradalmak elméletét hirdető történészek téves megállapításait. A szerző elfogadhatatlannak tartja Sz. I. Thorzsevszkij koncepcióját, aki az 1773–1775. évi Pugacsov-féle parasztháborút „polgári mozgalomnak” minősítette. A tanulmány írója ugyanígy tarthatatlannak ítéli Sz. G. Tominszkij felfogását is, aki a parasztháborúkat „a polgári forradalom előjátékának” tekinti, annak ellenére, hogy a tőkés termelési viszonyok csúrái a 17–18. századi Oroszországban csak meglehetősen szerény keretek között jelentkeztek.

Nem tartja helytállónak a szerző J. I. Indova, A. A. Preobrazsenszkij és Ju. A. Tyihonov álláspontját sem, akik a Pugacsov vezette parasztháború időszakában kibocsátott proklamációk tartalmát, követeléseit polgári jellegűnek minősítették, s e mozgalom résztvevőinek politikai öntudatát jelentősen túlértékelték. Bár a szerző elismeri, hogy a paraszti osztályharc követeléseit megfogalmazó proklamációk tartalmaznak bizonyos „ösztonös demokratizmust”, ugyanakkor – nézete szerint – e felhívások nem az egész elnyomott osztály szervezettségét, tudatosságát tükrözik, s hiba lenne, ha figyelmen kívül hagynánk a paraszti illúziók, az ösztönösség, illetve a tömegpszichológia tanulmányozását.

A paraszti osztályharcban – a szerző véleménye szerint – fontos szerep jutott az orosz faluközösség (obscina) intézményének is, amelyben „az önvédelem hatékony eszközt” látja. L. V. Milov rendkívül fontosnak tartja továbbá a 17–18. századi parasztmozgalmak pontos területi lokalizálását, mivel e tekintetben is gyakorta felületes, elnagyolt leírásokkal találkozunk.

A szerző tanulmánya tehát figyelemre méltó vállalkozás, amely korrekt és elyszerű módon igyekszik hozzájárulni a 17–18. századi parasztmozgalmak ideológiai jellemzőinek, sajátosságainak tisztázásához.

(*Voproszi isztorii, 1981. 3. sz., sztr. 34–53.*)

V. M. L.

JA. D. ISZAJEVICS:

AZ UKRÁN KULTÚRA A XVIII. SZÁZADBAN

A történetírás a váltás korszakaként értékeli az ukrán kultúra fejlődésében a 18. századot. A középkori szellemiséget ekkor szorítják háttérbe a modern kulturális irányzatok. A dominánsan egyházi, vallásos jelleget világias törekvések váltják fel. A folyamat háttéréként három tényezőt emel ki a cikk szerzője. Általában a feudalizmus bomlását, ezen belül a kozákság szociális sajátosságait, ill. az áruterelési viszonyok terjedését. Ezt a folyamatot is gyorsította a politikai viszonyok konszolidálódása, amelyhez nagyban hozzájárult az Oroszországhoz történt csatlakozás. Végül a különböző szláv és más európai kultúrák kölcsönhatása befolyásolta az ukrán lakta területek kulturális folyamatait. Az orosz–ukrán kapcsolatok jelentőségét két szempontból is hangsúlyozza Iszajev is. Kiemeli a haladó irányzatok, alkotók (Lomonoszov, Ragyiscsev) hatását, valamint rámutat, hogy Balparti Ukrajna kultúrája kisugárzott a többi ukrán területre is. Ugyanakkor figyelemre méltó az a megállapítása, miszerint a korszakban meghatározó stílusirányzat, a barokk lengyel és ukrán közvetítéssel hatolt be Oroszországba.

A barokk, konkrétan az ún. „szarmata” barokk funkcióját úgy értékeli, hogy az a reneszánsz szellemiség szerepét játszotta az ukrán és részben az orosz kultúra történetében. Ez egyben – lévén szó a 18. századról – a korai felvilágosodás jegyeit is magán hordozta. A lengyel és Habsburg-uralom alatt álló ukrán területeken ellenreformációs funkciója volt a barokknak, kifejezetten klerikális vonásokkal. Tekintettel arra, hogy ezek a kulturális értékek összekapcsolódtak az idegen uralommal és

egy másik egyházzal, a balparti területeken a barokk adaptációja népies, antiklerikális, világias, nemzeti és társadalmi szempontból egyaránt progresszív vonásokat hordozott.

A század első felében a kijevi pravoszláv teológiai akadémia volt az ukrainai szellemi élet alma matere. Növendékeinek száma 600 és 1100 között ingadozott. A politikai határoktól függetlenül az egész ukrán terület ide küldte tanulni vágyó fiait, de orosz, belorusz és délszláv nemzetiségűek is szívesen választották. Egyházi emberek gyermekei mellett egyre nagyobb arányban fogadott az intézmény kozák- és parasztivadékokat is. A korábbi értékelésekkel szemben, Iszajevics vitatja, hogy egyoldalúan skolasztikus szellemiségű lett volna a kijevi akadémia. Retorikai, poétikai és filozófiai stúdiumai már-már világias jellegű, korszerű ismereteket is nyújtottak. Mindenekelőtt T. Prokopovics, de mások előadásai is kitűntek modern felfogásokkal. A racionális gondolkodás, a szenzuális materializmus elemeit ötvözték magukba. Ebben az összefüggésben is említésre méltóak a korabeli lengyel irodalom hatásai. Az akadémia elvégzése után többen orosz és európai egyetemeken folytattak tanulmányokat, s neves orvosokként, biológusokként, jogászokként öregbítették az ukrán egyházi oktatás hírnevét. Ilyen értelemben említi meg a szerző azt a tényt is, hogy a moszkvai pravoszláv teológiai akadémia 125 professzora közül 95 végzett Kijevben. Szellemi központ szerepét növelte, hogy mintájára hozták létre a csernyigovi, harkovi, perejaszlavi és más papi szemináriumokat, amelyekben a világias szemlélet, az anyanyelvű kultúra még erőteljesebben fejlődhetett. A Jobbparti Ukrajnában ekkor a jezsuita rend monopolizálta a teológiai oktatást, ill. az unitus egyház terjesztette a lengyel befolyást.

A század második felében az ukrainai egyházi intézmények kulturális szerepe fokozatosan háttérbe szorult. A moszkvai és pétervári akadémiák, egyetemek vonzották az ukrán nép legtehetségesebb fiait, akik közül többen német és más európai országok egyetemére is eljutottak. Egyidejűleg a kultúra demokratizálódása is kezdetét vette. Az egyházi és hivatali intézmények nem kötötték le az akadémiát, egyetemet végzeteket. Sokan közülük falusi tanítók lettek, ami megteremtette az elemi oktatás feltételeit. A cikk adatai szerint több mint 800 elemi iskola működött Ukrajna keleti felében. Természetesen az egyház fennhatósága alatt. Mintájukra a nyugati ukrán területeken társadalmi összefogásból szervezte az elemi oktatást a pravoszláv egyház, ezzel élesztve a nemzeti összetartozás vallási és kulturális feltételeit. A kulturális értékek kisugárzását tette lehetővé az írásbeliség terjedése, s ugyanezt szolgálta a könyvnyomtatás megjelenése is. Természetesen ezt is az egyház monopolizálta. Kijev, Csernyigov és Lvov voltak az ukrán könyvnyomtatás bölcsői. Széles körben terjesztették az orosz nyelvű könyveket, amit I. Péter írásreformja jelentősen megkönnyített. A művelt emberek számának gyarapodása, az elemi oktatás terjedése, a nyomtatott szó térhódítása nagyban hozzájárult az ukrán irodalmi nyelv kialakulásához és fejlődéséhez.

Mindezzel párhuzamosan, ill. szoros összefüggésben az ukrán folklór, a népi kultúra is felvirágozott. A népköltészet előszeretettel fordult a múlt legendás alakjai felé, akiket az ekkor divatos népieskedő műdalok is népszerűsítettek. A kibontakozó kórusirodalmat szintén jellemezte a romantikus múltba nézés, míg a művészi zene európai hatásokat tükrözött. Az irodalom és a zene világiasodásától eltérően a festészetet a vallásos témaválasztás uralta, legfeljebb a kifejezőmód élenkülése jelentette a középkortól való eltávolodást. A népi, nemzeti vonások az építészetben jelentkeztek a legkifejezettebben. A fából épült paraszt- és kereskedőházak, a téglából, kőből épülő templomok, kúriák egyaránt az ukrán népi építészet örökségét ápolták, gazdagították, bár ez utóbbiak a barokk stílussal ötvözték, s hozták létre az ún. szarmata barokk eredeti megjelenési formáit. Átmeneti korról lévén szó, a különböző stílusirányzatok találkozása az eklekticizmust is magával hozta, de végül is az ukrán nemzeti kultúra vonásaiá ötvöződtek a motívumok. Összegzésként is ezt hangsúlyozza a szerző. I. Frankót idézi, aki már a saját korában megfogalmazta, hogy a politikai széttagoltság, az idegen hatások ellenére az ukrán jelleg kristályosodott ki a 18. század végére. Iszajevics kiegészíti a megállapítást az orosz és a többi szláv hatás jelentőségének hangsúlyozásával. Befejezésül az etnikai tudat, a népi kultúra időtállóságát állapítja meg, ami a politikai széttagoltság, az eltérő kulturális hatások ellenére is fundamentuma lett az egységes ukrán nemzeti kultúrának.

M.

(Voproszi isztorii, 1980. 8. szám 85–97. l.)

MIHAI RACOVITAN:

A DÉLERDÉLYI KERESKEDŐK ÉS A ROMÁN
FEJEDELEMSÉGEKBŐL SZÁRMAZÓ VIASZ-EXPORT A 18.
SZÁZAD VÉGÉN

A szerző ebben a cikkében a nagyszzebeni állami archívumban végzett kutatásait összegezi.

A 18. sz. második felében és a 19. sz. első felében az erdélyi nagy kereskedő házak – mint például a szebeni Constantin Hagi Popé, a Marcu-testvéreké, Monicati Safranué – fontos szerepet játszottak egyrészt a modern kereskedelmi szemlélet kialakításában, másrészt a román fejedelemségek kül- és belkereskedelmében; valamint kereskedelmi csomópont szerepét töltötték be a Habsburg-birodalom és a Balkán közötti területen. Az egyik legkeresettebb exportcikk a viasz volt, melyet a kereskedőházak vezetői az egész országot bejáró, külön begyűjtő boltokkal rendelkező ügynökeik révén szereztek be, főleg Erdély, Olténia és Moldva méhészeti tradícióval rendelkező részeiből.

Constantin Hagi Pop fennmaradt gazdag levelezéséből élénk táru a szebeni kereskedőház sokoldalú tevékenysége, Kitűnő üzleti érzékkel rendelkező ember lévén barátinak mondható kapcsolatot tartott fenn nemcsak a moldvai és olténiai bojárokkal és kereskedőkkel, hanem egyes nagyhatalmak – mint pl. a Habsburgok – kereskedelmi ügynökeivel is, akik révén a román viasz Budán keresztül a bécsi, velencei, trieszti, nápolyi piacokon is eljutott. Cserébe fémtárgyak, festékek, dísztárgyak, ékszerek, papír, könyv, és különleges italok érkeztek az országba.

A kücsük-kajnardzsi béke pozitív irányban befolyásolta a román fejedelemségek kereskedelmét, lehetőségét nyitva arra, hogy a viasz ne csak a Török Birodalom piacaira, hanem más kereskedelmi gócpontok felé is irányulhasson.

Mindebből megállapítható – vonja le a következtetést a cikk írója –, hogy a szebeni és délerdélyi kereskedelmi érdekszövetségek történetének tanulmányozása kettős haszonnal jár: egyrészt képet alkothatunk a román méhészet 18–19. századi szép tradíciójáról és hírnevéről, másrészt segítséget nyújt azon társadalmi réteg életszínvonalának megismeréséhez, amely a viasz-export révén jutott hozzá a külföldi árucikkek nagy részéhez.

(*APULUM – Archeologie, Istorie, Etnografie Alba Iulia, 1978. Acta Musei Apulensis*)

P. G. M.

LLOYD S. KRAMER:

AMERIKA LAFAYETTE-JE ÉS LAFAYETTE AMERIKÁJA:
EGY EURÓPAI ÉS EGY AMERIKAI FORRADALOM

Kevés idegen volt oly népszerű és játszott oly aktív szerepet más ország szabadságharcában, mint éppen Lafayette márki Amerikában – szögezi le a szerző (Cornell egyetem) tanulmánya elején.

Az amerikai politikusok először csak a francia márki családi és társadalmi kapcsolatait tartották nagyra, hiszen segíthette őket a francia támogatás elnyerésében.

Lafayette jelenléte az amerikai hadseregben azért is hasznos és fontos volt, mert személye bizonyította Európa támogatását, és biztosította az amerikai küzdelem legitimitását.

A tény, hogy Lafayette más, mint ők, és mégis támogatja őket, fokozta az amerikaiak önbecsülését. Ugyanakkor a márki is felismerte, hogy mennyire áhítják az amerikaiak a tiszteletet. Így nem véletlen, hogy 1780-ban ilyen tanácsot ad az amerikaiakat támogató francia seregeknek: „Ugyanolyan nagy tiszteletet kell mutatnunk az amerikai tábornokokkal és állami kormányzókkal szemben, mint hasonló esetben a poroszokkal és a császárral bánnánk . . .” Lafayette maga is betartotta saját jó tanácsát.

Lafayette neve méltóságot, tiszteletet adott annak a nemzetnek, mely csak most jelent meg a nemzetközi élet porondján. De végül is nem volt hiány olyan európaiakban, akik az amerikai ügyet segítették. Ami Lafayette-et mégis kiemelte közülük, az az önzetlenség, pártatlansága volt. Hírnevét ilyen téren azzal alapozta meg, hogy hamar megtanult angolul, alkalmazkodott egy sokkal inkább egyenlőségre törekvő társadalom szokásaihoz, és nem európai normákkal mérte az Újvilág polgárait. George Washington – nem kis túlzással – így írt erről: „Bárcsak ne lenne több idegen közöttünk, az egy Lafayette márki kivételével, hiszen őt egész más elvek vezérlik, mint az összes többit. . .” Így nem csoda, ha Lafayette-nek nagyon jó kapcsolatot sikerült kialakítania Washingtonnal. Ebben szerepe volt annak is, hogy Lafayette mélységesen tisztelte a tábornokot, nagyon sokat tanult tőle – anélkül, hogy hízelgővé vált volna.

A márki népszerűségének az volt az egyik fő oka, hogy képes volt levetkőzni a 18. századra oly jellemző nemesi viselkedést, és alkalmazkodott a háború szokásaihoz. Lafayette megértette, mi több, alkalmazta és dicsérte az amerikai republikánus szokásokat. Nem csoda, ha már jóval a háború befejezése előtt, így még az 1781-es sikeres virginiai hadjárata előtt nemzeti hős lett. Az amerikaiak hittek abban, hogy új nemzetük morálisan magasrendű elveken alapszik – és találtak egy márkit, aki ezt be is bizonyította nekik.

Lafayette és Amerika kapcsolata igazán nem volt egyoldalúnak mondható, mert a márki számára ugyanolyan fontos volt Amerika, mint fordítva, hiszen életének az amerikai függetlenségi háború volt meghatározó élménye. Mint annyi más európainak abban az időben, Lafayette-nek már akkor imponált Amerika, amikor még közelről nem is ismerte. Idealizált Amerika-képe ugyan változott, amint megismerte az országot, és személyes tapasztalatokat szerzett, de továbbra is nagyon nagyra tartotta a függetlenségi háborút, „a szabadságért folyó végső harc”-nak titulálta, és Amerikával szemben táplált idealizmus élete végéig elkísérte. Ehhez nyilván hozzájárultak azok a meddő kísérletek is, amelyeket a francia forradalom alatt és után tett, hogy, otthon is létrehozzon liberális intézményeket.

Lafayette felismerte a különbséget a két világ, Európa és Amerika között, de számára a kulcskérdés a politikai és a jogi egyenlőség volt. Noha neki csak kedvezett az ancien régime társadalmi rendje, az öröklött kiváltságok helyett a törvény előtti egyenlőségre szavazott, és a legteljesebb mértékig egyetértett az amerikai republikánus elképzelésekkel. Felismerte helyzetének különösségét, és éppen ezért ő maga javasolta egyszer Benjamin Franklinnek, hogy jól használják ki a rangját a különböző diplomáciai csatározásokban.

Lafayette tisztában volt a magas társadalmi rang és a modern típusú forradalom között feszülő ellentmondással. Azt is felismerte, hogy az amerikaiak között sem áll mindenki egyértelműen a háború oldalán, itt is voltak loyalisták. Észrevette, hogy a sikerek és a kudarcok mennyire befolyásolták a tömegek pártállását és hangulatát. Ebben az újfajta háborúban a csatáknak komoly politikai jelentőségük volt, sokkal komolyabb, mint dinasztikus érdekek, királyi presztízs, vagy nemesi karrier. Ezt értette meg Lafayette, jobban, mint bármelyik másik Amerikában harcoló francia, vagy más európai.

Az a francia sereg, amelyik 1780-ban Amerikában partra szállt, viszont teljesen a régi szokásoknak felelt meg: a hivatásos katonák a szigorú szabályoknak megfelelően hadakoztak. Főparancsnokuknak, Rochabeau hercegnek is olyan volt ez a háború, mint bármelyik másik, amit az udvar parancsainak megfelelően kellett megívni.

Lafayette is létre akart hozni egy, a régi hagyományoknak megfelelő hadsereget, de hitt abban, hogy a nem-hivatásos amerikai katonák legalább olyan jól tudnak harcolni, és jobban elviselik a fizikai nehézségeket. Hogy miért? Lafayette szerint az ok egyetlen szó: érdekeltség, vagyis az, hogy nekik igazán van miért harcolniuk. Nem volt a túlzottan nagy létszámú francia sereg amerikai jelenlétének híve. Szerinte a háborút az amerikaiaknak kell megívni, francia segítséggel és semmiképpen sem a francia katonáknak amerikai segítséggel. Hiszen egy hadseregnek, melynek van indítéka, úgy kell harcolnia, hogy a küzdőszellem a legmagasabb legyen és megkapja azt a polgári támogatást, amittől a léte függ.

Lafayette így cselekedett a gyakorlatban is, 1781-ben a virginiai hadjáratban. Nagy súlyt fektetett a polgári lakossággal való bánásmódra, együttműködött a polgári vezetőkkel, és a lehető legbékésebb módon intézte el az élelmiszerbegyűjtést. A virginiai hadjárat sikere az Újvilágban töltött 4 év politikai, társadalmi, és katonai tapasztalatainak volt a betetőzése. Ezek a tapasztalatok tették

népszerűvé Amerikában, talán azon az áron is, hogy néha ellentétbe került a francia parancsnokokkal, és így vált valamiféle kivülállónak saját hazájában.

Franciaországban sokkal bonyolultabbak voltak a társadalmi-politikai viszonyok. Hiszen az amerikai függetlenségi háború volt az első modern háború a nemzeti függetlenségért. Egy új nemzet másképpen harcol, mint egy régi. Lafayette azért volt sikeres Amerikában, mert megértette és elfogadta ezt a különbséget.

(*William and Mary Quarterly*, 1981. 2. szám, 228–421.)

B. B.

JERZY SKOWRONEK:

A „FORRADALOM” MODELLJE A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI POLITIKAI GONDOLKODÁSBAN A NAPÓLEONI IDŐSZAKBAN

A 18–19. század fordulóján a „forradalom” kifejezést széles körben használták Európában, tartalma azonban esetenként mást-mást jelenthetett. A jelentésváltozatok meghatározója az egyes országok társadalmi-politikai helyzete volt. Különösen nyilvánvaló ez Kelet-Közép- és Dél-Kelet-Európa országaiban.

A térség országainak többsége a 18–19. század fordulóján igyekezett erősebb kapcsolatokat kiépíteni a külső világgal, elsősorban Nyugat-Európával. De míg egyes országok esetében (mint Lengyelország, Magyarország, Görögország) ez elsősorban a régebben meglazult kapcsolatok újjáélesztését jelentette, addig más népek (bulgárok, románok, déli szlávok) most először próbáltak összeköttetést teremteni a Nyugattal. Arra persze még Kelet-Közép-Európa legfelvilágosultabb elméi sem gondoltak, hogy a francia felvilágosodás, vagy a francia forradalom célkitűzéseit változatlan formában vegyék át. Délkelet-Európa országaiban pedig az is kérdéses, hogy egyáltalán érvényesült-e a forradalmi eszme hatása. E terület népei olyan minimális követelésekért küzdöttek, mint a nyelvi és kulturális elismertetés. Az amerikai függetlenségi háborúról, vagy a francia forradalomról alig szereztek tudomást. Az amerikai eseményekről különben Kelet-Európa más részein is keveset tudtak. A térséget a francia forradalom hírei töltötték ki: a forradalmi hatóságok tudatos propagandája 1789–1795 között arra biztatta az európai népeket, hogy Franciaországhoz hasonlóan robbantsák ki a maguk forradalmát. A napóleoni érában pedig ugyanez a propaganda a Franciaországgal való politikai és katonai együttműködésre ösztönzött.

A forradalmi szakasz valóban megmozgatta a térség haladó erőit. 1794-ben a magyar jakobinusok mozgalma kétségtelenül francia hatásra demokratikus polgárjogokat akart biztosítani az alattvalóknak, alkotmányos monarchiát Magyarországnak és területi autonómiát a nemzetiségeknek. A görög hazafiak első nemzedéke (vezetőjük Rhigas Velestinlis) 1798-ban az önálló demokratikus Görögországgal szemelt szót. Az ún. lengyel jakobinusokra – Kosciuszkon és más emigránsokon keresztül – az amerikai eszmék is hatottak. Hatásukra a lengyel jakobinusok – az amerikai formát idealizálva – a többiekénél részletesebb és radikálisabb programot tudtak kidolgozni. A napóleoni korszak előtt létrejött modellekben mégis közös vonás, hogy meglehetősen kevés figyelmet szenteltek a társadalmi kérdéseknek, célkitűzésük egy-egy ország vagy nép függetlenségének kivívására összpontosult.

A napóleoni idősakra az amerikai események emléke elhalványult, a francia forradalomé viszont – a jakobinus diktatúra miatt – kompromittálódott. A burzsoázia hatalmának konszolidálódása pedig szétzúzta a függetlenségért harcoló népek reményét, hogy azonnali segítséget kapnak Franciaországtól. A forradalom eszméje ebben az idősakban még inkább a nemzeti felkelésre és Franciaországgal való együttműködésre korlátozódott. A feudális viszonyok felszámolásának igénye szinte teljesen feledésbe merült. Lengyelországban ezt tükrözi a Lengyel Köztársasági Társaságának programja, valamint Kosciuszko 1800-ban írt „Elnyerhetik-e a lengyelek a függetlenséget?” c. röpirata. Mindkét tervezetben közös a társadalmi reformok háttérbe szorítása, valamint az, hogy megalkotói a nemzet szabadságát külső segítséggel remélték kivívni.

Sajátos értelmezést nyert a „forradalom” Európa néhány udvarában. Bécsben Stadion gróf és Károly főherceg, Pétervárott I. Sándor és fiatal tanácsadói körében a napóleoni háborúk hódító had-

járatainak fényében a korábbi franciaországi események emléke megszélidült. Az ő „forradalmuk” elveszítette minden ideológiai háttérét. A hódítást ellenezve vetették el a haladó gondolatokat, de a népek szabadságjogát is.

A 18–19. század fordulóján az új eszmék hívei és ellenfelei megosztották Európát. Ha a „forradalmat” nem is mindig értelmezték a legkövetkezetesebben, harcaik hozzájárultak a kifejezés létjogosultságának elismertetéséhez s ahhoz, hogy Európa népei mind teljesebb formában ismerkedjenek meg az új eszmékkel.

(*Acta Poloniae Historica* 41. köt. 1980. 123–145.)

B. J.

MANFRED HILDERMEIER:

RENDI TÁRSADALOM ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁS. OROSZORSZÁG AZ IPAROSODÁS KORAI IDŐSZAKÁBAN

A tanulmány az oroszországi társadalmi modernizáció és az iparosítás viszonyát vizsgálja, mindenekelőtt arra keresve választ, hogy az ipari fejlődés korai szakaszában lejátszódott-e jelentős társadalmi változás, s hogy milyen csatornák álltak egy ilyen típusú folyamat rendelkezésére.

A cári birodalomban a 19. sz. utolsó harmadában bekövetkező ipari fellendülést a szerző I. Péter manufaktúra-alapításaihoz hasonló az állam beavatkozása révén, gazdaságon kívüli kényszerrel irányított, megfelelő társadalmi átalakulásai nem kísért eseménysorozatnak minősíti. Szerinte az orosz történelmi fejlődés egyik sajátossága az volt, hogy I. Péter reformjait követően a gazdasági modernizáció a fejlett nyugat-európai országoktól eltérően a társadalmi struktúra mélyreható átalakulása nélkül zajlott le. A kapitalizmus kibontakozásának az állam által mozgásba hozott folyamata így nélkülözötte a régi rend megváltoztatásához szükséges társadalmi dinamizmust, a korona korlátlan hatalma által is őrzött rendi szerkezet a 19. század közepéig megtartotta alapvonásait. Hozzájárult ehhez az iparosodás előfeltételeinek (mozgékony vállalkozó réteg és a mezőgazdaságból felszabaduló szabad munkaerő) hiánya, ami diszkontinuális jelleget adott a gazdasági fejlődésnek.

A rendek közötti mobilitást elemezve Hildermeier abból indul ki, hogy 1917-ig a társadalom tagolódását törvények által körülírt születési, szolgálati, vagyoni állapot határozta meg, s hogy független társadalmi rendnek csak a szolgálati kötelezettségeitől 1762-ben megszabadított nemesség bizonyult. A városok polgárainak jogait és kötelezéseit a rendi mechanizmus felülről történő kialakítását célzó 1785-ös átfogó rendelet határozta meg, amely a városi lakosságot két osztályba (kereskedők, valamint a fejenként adózó, katonaaállítási és beszállásolási kötelezettséggel terhelt ún. „kispolgárok”) sorolta. A kereskedők rendje kizárólag a vagyoni szempontok szerint szerveződött. Tagjait II. Katalin említett rendelete három kereskedői céhbe tömörítette: az elsőhöz tartozók teljes kereskedelmi szabadságot élveztek, a másodikba besoroltaknak csak az országos, a harmadik tagjainak a városi és a körzeti kereskedelem volt engedélyezve. S bár a harmadik „céhes osztály” és a kispolgárok között a fluktuáció meglehetősen intenzív volt, az orosz város rendi szerkezete szűk keretek közé szorította a társadalmi struktúra változásait.

A 18. sz. végére kialakított rendszerhez képest a parasztok 19. sz.-ban megerősödő városba áramlás jelentette az új elemet. A kereskedelemmel foglalkozó parasztok megjelenése együtt járt a „céhes kereskedők” hanyatlásával, amit csak egy 1824-ben hozott konzervatív reform tudott átmeneti időre megállítani. Ehhez járult a 19. sz. közepére a „rendek között” elhelyezkedő elemek: jogászok, orvosok, tudósok, publicisták társadalmi réteggé szerveződése. A városok fokozatosan a rendek, ill. a rendek felett álló különböző csoportok gyűjtőmedrévé váltak, melyek együttélésében a rendi-jogi állapot egyre inkább háttérbe szorult a társadalmi hovatartozással szemben. A 19. sz. második felében az ipari osztályok szerveződésének megindulása már valóban az össztársadalmi-gazdasági struktúra változásainak termékeként jelentkezett. A folyamat pontos mennyiségi mutatói a kutatás jelenlegi szintjén a szerző szerint nem ismertek, az azonban a rendelkezésre álló adatok alapján is megállapítható, hogy a megszülető ipari munkásság sokáig megőrizte kötődéseit a falusi világhoz, jelentős részes az obscsinákból kapott földbirtokát is megtartotta.

Az új ipari polgárság szerveződésére fékezően hatott az állam számos gazdasági területén érvényesített monopolhelyzete, ami az ipari vállalkozó tevékenység alacsony fejlettségét eredményezte. Döntő szerepet végül is a legaktívabb, legtőkeerősebb csoport, a kereskedő réteg kapott. Specifikus jelenségként utalni kell a jobbágy vállalkozók részvételére is, hiszen függő – jog nélküli – helyzetük ellenére a polgári korakapitalista vállalkozó ideális tulajdonságait (szorgalom, ügyesség) megtestesítő paraszti családok 2–3 generáció alatt a pénzemesség soraiba emelkedhettek, s a legnagyobb textilgyárak alapítói lettek.

Elemzése alapján Hildermeier úgy ítéli meg, hogy a társadalmi modernizáció és a gazdasági fejlődés viszonyát a vizsgált időszakban nem annyira a diszkontinuitás, mint inkább az időbeli eltolódás jellemezte.

(Geschichte und Gesellschaft 1979/3. 313–334. l.)

E. G.

PETER LEVINE:

A KATONAI BEHÍVÓPARANCS MEGTAGADÓI AZ AMERIKAI POLGÁRHÁBORÚBAN, 1863 ÉS 1865 KÖZÖTT

1863 júliusa és 1865 áprilisa között négy alkalommal került sor országos katonai összeírásra az északi oldalon. Az összeírás után 776 829 férfit hívtak be katonai szolgálatra, s ebből a hatalmas tömegből végül csak 46 347 ember lett katona. Az északi hadsereg mintegy egymillió embere önkéntesekből és a besorozottak helyére szép pénzért beálló helyettesekből állt.

Az 1863 márciusában elfogadott sorozási törvény minden húsz és negyvenöt év között lévő egészséges amerikai férfit (állampolgárt, illetve az állampolgárságért már folyamodott bevándorlót) katonai szolgálatra kötelezett. Számátalan más kibúvó mellett két hivatalos módon is lehetett felmentést nyerni. Helyettes állításával vagy 300 dolláros megváltással lehetett legkönnyebben elkerülni a katonai szolgálatot. (A megváltás összege világosan mutatta a törvényhozók szándékát, a tehetősek védelmét a szegényekkel szemben.) A sorozottak többsége a legális utakon menekült a háború elől.

Rajtuk kívül azonban több mint 160 000 ember egyszerűen nem jelent meg a behívó kézhezvétele után, ami a dezertőröknek kijáró büntetés vállalását jelentette. Érdekes módon nincsen adatunk arról, hogy a több mint másfélszáz ezer emberrel szemben komolyan felléptek volna.

Az egyes behívások adatai megdöbbentőek. Az 1864 márciusában berendelt 113 446 emberből 27 193 meg sem jelent, s a többiek közül is, a különféle felmentések után csak 3416 újonc öltötte magára az unionisták kék egyenruháját.

A szerző az északi fél társadalmának, történelmének vizsgálata során nem találta meg a választ egyértelműen arra a kérdésre, hogy miért reagáltak tömegek ilyen negatívan az egyébként „népszerű” háborúra. Összességében a behívottak 20,8%-a nem jelent meg, de a lógósok aránya állandó növekedést mutat. Az illegális utat többen választották, mint a helyettes állítás vagy megváltás lehetőségét együttvéve. Többen léptek meg az egyenruha elől ily módon, mint amennyien a fizikai alkalmatlanság lehetőségével éltek.

Mivel az egyes kerületekre kiszabott kvótát önkéntesekkel és helyettesekkel ki lehetett tölteni, a behívottak hiánya eleinte nem volt feltűnő. Olyan területeken azonban, ahol 1863-ban még nem volt szükség a behívottakra, egy év múlva már a behívottak 57,7% meg sem jelent. A 27 kongresszusi kerületben a behívót elbliccelők aránya 61,7% volt. Elsősorban a városi területek emelkedtek ki, de a jelenség általánossá vált.

A szerző a továbbiakban a lógósok társadalmi helyzetét vizsgálva arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen közös vonásai vannak ennek a heterogén tömegnek. Igen alapos munkát végezve, minden matematikailag megfogható adatot, ténytet feldolgozott.

Az elemzés szerint általánosságban az figyelhető meg, hogy a behívó elől elmenekülőök olyan területeken élnek, ahol a népesség többségében katolikus, nem amerikában született és nem republikánus. Nagy vonalakban felrajzolható a hadsereg elől illegálisan meglépő katolikus, demokrata érzelmű emigráns tipikus alakja. Ezzel szemben a hivatalos kibúvókat keresők inkább amerikai születésűek és

nem katolikusok. Ahogyan azonban a háború folytatódott, és a katonai igény fokozódott, a legális és illegális utat kereső szökevények között eltűntek a különbségek. Az első sorozáskor még meglévő tendenciák (például, hogy a politikai hovatartozásnál az etnikai hovatartozás kétszerte fontosabb motiváló tényezőnek látszik) eltűntek, egybemosódtak.

A legális kibúvók csökkenése és a sorozás folytatása a szegényebb rétegek számára egyszerűen elkerülhetetlenné tette a bevonulást – vagy annak megtagadását.

1864 döntő változást hozott, eltörölték a megváltást. A következő pillanatban a helyettesek forgalmi értéke és ára megemelkedett, a helyettesítés pénzkereseti forrássá vált. Tömegek kerültek abba a helyzetbe, hogy a behívást legális eszközökkel már nem lehetett kivédeni. Az 1864-es sorozáson az illegális utat választók száma több mint 100%-al nőtt meg.

A szolgálatot megtagadók számának növekedése a dolog könnyűségében rejtett. Az adott hírközlési, tömegtájékoztatási viszonyok a háború közepette nem tették lehetővé, hogy a dezertőrök után nyomozzanak, a lógás nem járt igazi kockázattal.

A szerző szerint a sorozás, a (papíron) kötelező katonai szolgálat, mint a nemzeti politika kézzelfogható megtestesülése, komoly beavatkozást jelentett az átlagamerikai életébe. A nemrég bevándorolt, szegényebb réteghez tartozók megdöbbenek a gazdagok védelmén, az ellenük hozott sorozási törvényen, hiszen éltek még bennük az óhazából hozott emlékek.

Az is igaz viszont, hogy a jómódú, bennszülött amerikaiak sem tolongtak a sorozóbizottságok előtt, csak ők legális módokon próbáltak kibújni a kötelezettség alól.

Az a szükségesség, hogy a kormány kénytelen a nemzet távolabbi céljai (az ipari kapitalizmus megteremtése, a rabszolgaság eltörlése) érdekében az állampolgárok életébe közvetlenül beavatkozni, nagy tömegek számára nemhogy nyilvánvaló, de még elfogadható sem volt.

A demokrata pártiak ellenállása a központi hatalom centralizálása ellen irányult, s tagadhatatlan, hogy a demokrata érzelmű területeken a legnagyobb a dezertálók, a behívással szembeszegülők aránya.

Ahhoz azonban, hogy pontosan megértsük, mi is történt 1863–65 között – írja a szerző – az akkori amerikai társadalom sokkal alaposabb megismerésére lenne szükség.

(The Journal of American History, Volume 67., No. 4., 1981. március, p. 816–834.)

F. M.

A folyóiratszemlét írták: Barta Beáta (B. B.), ifj. Barta János (B. J.), Erdődy Gábor (E. G.), P. Gábor Márta (P. G. M.), Fekete Miklós (F. M.), Menyhárt Lajos (M. L.) és V. Molnár László (V. M. L.).

A MAGYAR KÖNYVTÁROSOK EGYESÜLETE LEVÉLTÁROS SZEKCIÓJÁNAK MEGALKULÁSÁRÓL ÉS TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Levéltárosok és könyvtárosok egyaránt a történelem írott forrásai, nap mint nap gyarapodó irodalma gazdag tárházának őrzői és gondozói. Munkájukban, a hatalmas tudományos dokumentáció gyarapításában, kezelésében, feltárásában – és különösen így volt ez a korábbi évtizedekben – számos közös vonás található. Ezért sem volt véletlen, hogy 1935-ben együttesen hozták létre első szakmai és érdekvédelmi szervezetüket, a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületét, amely 1950-ben bekövetkezett feloszlásáig sikeresen működött. Tekintélyét, szerepét mi sem jelezte jobban, mint a tekintélyes szakmai folyóirat, a Magyar Könyvszemle kiadása. 1950 után mindkét terület jelentősen átalakult, a szakmai tevékenység fokozottan elkülönült, a feladatok bővültek, a munkatársak létszáma a többszörösére duzzadt. A szakmai szervezkedés iránti igény így 1965-ben már önállóan jelentkezett, amikor újjáalakították a Magyar Könyvtárosok Egyesületét. A levéltárak dolgozói csak másfél évtizeddel később, 1980 őszén jutottak el hasonló igényeik megfogalmazásáig. Ezek valórváltása azonban ekkor már nem késlekedett, és talán részben az egykori közös egyesületi élet emlékének hatására, vagy még inkább az ismét tért hódító egységes közművelődési szemlélet következményeként a Magyar Könyvtárosok Egyesületében találtak befogadásra, mint önálló szekció.

Az 1980 októberében Zalaegerszegen megalakult országos szervezőbizottság felhívására, 1981. április 24-ig több mint 200 levéltári dolgozó csatlakozott a szekcióhoz. Ezen a napon a Hadtörténeti Intézet tanácsstermében megrendezett alakuló gyűlésen, Varga Jánosnak a Magyar Országos Levéltár főigazgatójának elnöklete alatt elfogadták a szekció programját, az éves munkatervet, a szervezeti és működési szabályzatot, továbbá megválasztották a vezetőséget.

Az elnök Ságvári Ágnes, a Fővárosi Levéltár főigazgatója lett. Az alapító tagok sorában mindenekelőtt az országos, a tanácsi és az egyházi levéltárak munkatársai találhatók, de a szekció szívesen látja tagjai sorában a levéltári területen kapcsolatban álló valamennyi érdeklődőt.

A program olyan tudományos kérdéseket állított középpontba, amelyek méltán tarthatnak számot érdeklődésre, a történettudomány művelői körében is. Így célul tűzi ki a különös értékű levéltári segédletek tudományos elismertetését; a levéltárak feltáró–kutató tevékenysége távlati tervének az MTA történettudományi és szociológiai szakbizottsága által történő megvitatását; a kiemelt levéltári kiadványok akadémiai céltámogatásának biztosítását; a levéltári munkakörök pontosabb elhatárolását; a levéltári munkaerőgondok enyhítését.

Az éves terv több regionális összejövetel szervezése mellett – átérezve a történettudomány aktuális problémáit is – a Magyar Könyvtáros Egyesület vándorgyűlésének részeként javasolta a levéltári forrásfeltárás és forráskiadások kérdésének megvitatását. A nagy érdeklődéssel várt tanácskozára 1981. augusztus 24-én Kaposvárott kerül sor. Ságvári Ágnes megnyitója után *Benda Kálmán* tartott bevezető előadást a magyarországi forráskiadások történeti fejlődéséről a 18. századtól napjainkig. Hangsúlyozta, hogy a források tudatos gyűjtése és kiadása hazánkban egyidős a tudatos történetírás kibontakozásával, de igazi fellendülése csak a 19. század második felében, a Magyar Történelmi Társulat égisze alatt közvetkezett be. Ennek eredménye volt 1885-ben a forráskiadványok módszertani szabályozása.

A felszabadulás utáni évtizedekben óriási előrelépést jelentett a munkásosztály és a parasztság történetére vonatkozó iratok publikálásának megindulása. Ám a jó kezdeményezések egy része hamarosan kampányfeladattá vált, és átadta a helyét a kritika nélküli, kiragadott témafeldolgozásoknak. Így történhetett, hogy amíg az Országos Levéltár támasz és segítség nélkül maradt a forráskiadás-

ványok készítésében, addig gombamódra szaporodtak a megfelelő felkészültség és áttekintőkészség nélkül kiadott – főként helyi – forráspublikációk.

Az előzetes felkérésnek megfelelően a témához többen készítettek korreferátumot, amelyek egy-egy forráscsoport feltárásának és kiadásának kérdésével foglalkoztak.

Koroknai Ákos osztályvezető helyettes (Országos Levéltár) a polgári kori központi kormány-szervek 1848–1918 közötti iratainak kiadásáról számolt be. A hatalmas vállalkozás keretében Ausztriában és Magyarországon párhuzamosan folyik az osztrák birodalmi, a magyar és ún. közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadásának előkészítése. (Eddig, mint ismeretes az első világháború idején keletkezett magyar és közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek láttak napvilágot.) A magyar részről 17 kötetre tervezett sorozat (megjelenését 1990-ig tervezik) számos olyan elméleti kérdés tisztázását (pl. a közlési szekció mélysége) követelte meg, amely az egész magyar forráskiadói tevékenység számára meghatározó lehet a jövőben.

Trócsányi Zsolt főlevéltáros (Országos Levéltár) hozzászólásában az 1711 és 1848 között keletkezett kormányzati iratok kiadásának fontosságáról beszélt, első helyen említve a Magyarországgal és Erdéllyel foglalkozó miniszteri konferenciák (1711–1761) anyagának, a Staatskonferenz 1809–1848. évi iratainak és az 1848/49-es minisztertanács jegyzőkönyveinek kiadását. Mint elmondotta, a 14–15 kötetre tervezhető kiadás kötetenként 20–22, illetve 40 ívet ölelne fel.

Igen fontos és jelentőségéhez mérten mindmáig kellően fel nem használt forráscsoport – a hagyatéki leltárak – kiadásának fontosságára hívták fel a figyelmet *Zimányi Vera* tudományos munkatárs (Történettudományi Intézet) és *Benczéné Nagy Eszter* levéltáros (Zalaegerszeg). Mindketten a kérdés kiemelt gazdaság- és társadalomtörténeti fontosságát húzták alá. Zimányi Vera javaslatot tett a leltárak kivonatos feltárására, melynek elősegítésére közreadott egy mintakartont a legfontosabb ki-gyűjtendő adatokkal (név, foglalkozás, ingatlan, állatállomány, bútor, ékszer, könyvek, szer-zések stb.).

Bán Péter levéltáros (Eger) a Heves és Külső-Szolnok vármegyei tizedjegyzékek új (helyi kezde-ményezésű) megjelentetésének tapasztalatait tette közzé.

Ismertette az előkészítés módszertani alapelveit, melyek között a meghatározó szempont a nyelvtudomány és a gazdaságtörténet érdekeinek együttes, komplex figyelembe vétele volt. Javasolta, hogy valamennyi tanácsi levéltár tűzze napirendre a tizedjegyzékek kiadását.

Halasi László levéltáros (Fővárosi Levéltár) beszámolt a Fővárosi Nemzeti Bizottság iratainak kiadása során felmerült problémákról, tájékoztatt a különböző szakkérdésekről, és javasolta a nemzeti bizottságok iratainak országos feltárását.

Gyáni Gábor levéltáros (Fővárosi Levéltár) a levéltári adatbank felállításának szükségességét hangsúlyozta. Kifejtette, hogy mindjobban megérnek a feltételei a számítástechnikai eszközök levéltári bevezetésének. Ehhez azonban a két tudományos terület szakembereinek szoros együttműködésére, továbbá annak tisztázására van szükség, hogy megállapítsák, mely levéltári források alkalmasak leg-inkább a gépi adatfeldolgozásra. Ezek sorában első helyen jelölte meg az összeírásokat, anyakönyveket és adójegyzékeket.

A korreferensek sora *Varga J. János* osztályvezető (Fővárosi Levéltár) hozzászólásával zárult, aki Buda felszabadításának közelgő 300.ik évfordulója alkalmával tartandó tudományos megemlé-kezés kérdésével foglalkozott. Hozzászólásában aláhúzta, hogy a jeles évforduló nemcsak fővárosi, de országos, sőt európai jelentőségű esemény, és ennek megfelelően kell felkészülni megünneplésére. Javasolta, hogy a vizsgálódásokba vonják be a felszabadító háborúk teljes időszakát. A különböző meg-emlékezések sorában egy európai szintű tudományos ülészak, egy kiadványsorozat és egy reprezen-tatív kiállítás összeállításának lehetőségét vetette fel.

A felkért hozzászólók után a résztvevők közül többen mondták el véleményüket a felvetett kérdésekről, főként a forráspublikációk témájáról. *T. Mérey Klára* kandidátus (Pécs) a hagyatéki leltá-rak kiadásának fontosságáról, és e jelenleg országszerte folyó feltárások rendszeres ismertetésének szükségességéről *Benda Gyula* tudományos munkatárs (Néprajzi Múzeum) a hagyatéki leltárak számítógépes feldolgozásának lehetőségéről szolt.

Vörös Károly tudományos főmunkatárs (Történettudományi Intézet) egy egységes országos levéltári dokumentációs bázis kiépítését sürgette.

Erdmann Gyula osztályvezető (Új Magyar Központi Levéltár) a titkos ügykezelésű iratok fel-tárási nehézségeiről beszélt.

Karsai Elek levéltárvezető (Szakszervezetek Központi Levéltára) legújabbkori történeti források publikációs problémáit tekintette át. Rámutatott, hogy a kortörténet iránti növekvő érdeklődés és a források hozzáférhetőségének korlátozása között egyre élesedő ellentmondás áll fenn. Éppen ezek feloldása sürgeti a széles körű szakmai összefogásra épülő forráskiadványok újraindítását, egy-egy országos jelentőségű téma valamennyi levéltárra támaszkodó feltárását. Publikációs javaslatai között szerepel a magyar közigazgatás 1945–1950 között, az üzemek államosítása 1948-ban, a gépállomások és az államigazdaságok tevékenysége, a falujáró mozgalom.

Dóka Klára csoportvezető (Fővárosi Levéltár) más oldalról közelítette meg a Karsai Elek által érintett kérdéskört. Jogosan hívta fel a figyelmet arra, hogy a jelenlegi gazdasági helyzetben mielőbbi szemléletváltozás szükséges a forráskiadások tervezésében. Ennek alapján az országosan egységes kiadási szempontok határozott érvényesítése és egy adott levéltári forráscsoport minél sokrétűbb bemutatása, továbbá a modern technikai lehetőségek bátrabb alkalmazása szolgálhat. Utóbbi vonatkozásban követendő példaként említette a Veszprémi Akadémiai Bizottság által kiadott céhkatasztert és árszabásgyűjteményt.

A tanácskozás, melynek délutánján az egyházi levéltárak vezetői mutatták be intézményeiket, befejezésül határozatot fogadott el a forráskiadásokkal kapcsolatban több munkabizottság létrehozására.

Gecsényi Lajos

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Пал Энгел*: Хонор, крепость и ишпан. Очерки по правительственной системе Анжуйского королевства — *Иштван Ленард Мадьяр*: «*Quaestio bulgarica*» (Принятие христианства в Болгарии) — МАСТЕРСКАЯ — *Элемер Майус*: О сборнике дипломов эпохи Жигмонда — СООБЩЕНИЯ — *Дьюла Кришто*: Четвертование Коппая — *Лайош Й. Чока*: Кодекс библиотеки эстергомского собора: Ms. III. 184 — ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА — *Шандор Тёрёк*: Какое было название трёх кабарских племён. Введение писал Дьерфи — ДИСКУССИЯ — *Ласло Сегфю*: Примечания к истории Тонузобы — *Янош Боллок*: Ещё раз о Тонузобе — ОТЧЁТ — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

CONTENTS

STUDIES — *P. Engel*: Honor, Castle, the Territorial Unit of the Bailiff. Studies on the Government System of the Anjou-Kingdom — *I. L. Magyar*: „*Quaestio bulgarica*” (The Adoption of Christianity in Bulgaria) — WORKSHOP — *E. Mályusz*: The Repository of the Sigismund-Age — COMMUNICATIONS — *Gy. Kristó*: The Quartering of Koppány — *L. J. Csóka*: The M. S. III. 184. Codex in the Library of the Esztergom cathedral — THEORY AND METHODOLOGY — *S. Török*: (With the Introduction of Gy. Györffy) What were the Names of the Three Kabar Tribes — DISCUSSION — *L. Szegfű*: Remarks on the History of Thonuzoba — *J. Bollók*: Once Again on Thonuzoba — REPORT — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

TABLE DE MATIÈRES

ÉTUDES — *P. Engel*: Honor, castrum, comes. Études sur le système gouvernemental du Royaume des Anjou — *I. L. Magyar*: „*Questio bulgarica*” (La christianisation de la Bulgarie) ATELIER — *E. Mályusz*: Sur la collection de chartes de l'époque du roi Sigismond — COMMUNICATION — *Gy. Kristó*: L'écartement de Koppány — *J. L. Csóka*: Le 184 codex (MS III.) de la Bibliothèque du basilique d'Esztergom — THEORIE ET METHODOLOGIE — *S. Török*: Comment s'appelaient les trois tribus kabars (avec l'introduction de *Gy. Györffy*) — DÉBAT — Quelques remarques sur l'histoire de Thenezuba — *J. Bollók*: Une fois encore sur Thenezuba — COMPTE RENDU — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — CHRONIQUE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *P. Engel*: Honor, Burg, Gespanschaft. Studien zum Regierungssystem des Anjou-Königtums — *I. L. Magyar*: „*Quaestio bulgarica*” (Die Annahme des Christentums in Bulgarien) — WERKSTATT — *E. Mályusz*: Über die Urkundensammlung des Zeitalters Sigismunds — MITTEILUNGEN — *Gy. Kristó*: Vierteilung Koppánys — *L. J. Csóka*: Der Kodex MS. III. 184 in der erzbischöflichen Bibliothek in Gran — THEROIE UND METHODOLOGIE — *S. Török* — Mit der Einführung von Gy. Györffy: Was war der Name der drei kabarischen Stämme — DISKUSSION — *L. Szegfű*: Bemerkungen zur Geschichte Thonuzobas — *J. Bollók*: Noch einmal über Thonuzoba — BERICHT — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

TÖRTÉNELMI SZEMLE

**A Magyar Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézetének értesítője**

Felelős szerkesztő: Ránki György

A magyar- és világtörténelem területéről, elsősorban a 19. és 20. század történetéről közöl tanulmányokat. Tudosít fontosabb tudományos vitákról, külföldi történészeknek az Intézetben tartott előadásairól, valamint itthon és külföldön tartott történettudományi kongresszusokról.

Alapítva: 1958

Magyar nyelven, francia és orosz összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 84,- Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1051

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25 779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2.5—3.5 íves kéziratokat tekintti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál — nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadányok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kéziratához, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrekció javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készítettünk.

51593

589

SZÁZADOK

1983 . 2 0

A tartalomból:

**Emlékezés Batthyány Lajos
születésének 175. évfordulója
alkalmából**

VITA – BESZÁMOLÓ
– **TÖRTÉNETI IRODALOM**
– **FOLYÓIRATSZEMLE**
– **KRÓNKA**
– **BIBLIOGRÁFIA**

116. ÉVF.

1982. 6. SZÁM

Következő számaink tartalmából

Agh Attila: „Középkori elmaradottság” és „modern alulfejlettség”

Láng Imre: Az Egyesült Államok „új semlegessége” az 1930-as években

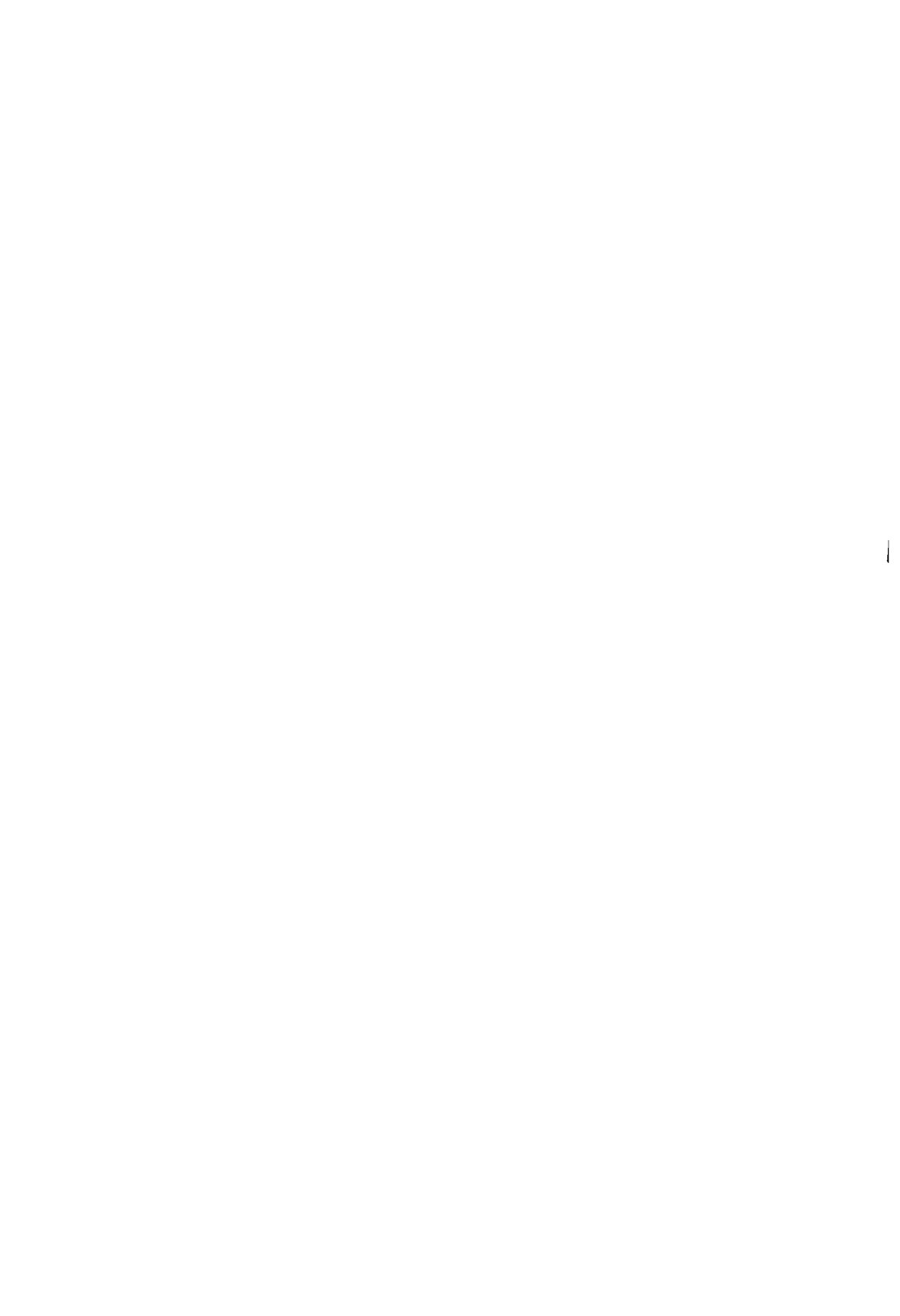
Czövek István: Az Osztrák–Magyar Monarchia problémái az orosz liberalizmus szem- szögéből

Tihanyi János: Magyar–német idegenforgalom a két világháború között

Varga F. János: Az angliai Magyar Tanács története 1944–45-ig

E számunk munkatársai

Ifj. Barta János kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Erdődy Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Fekete Miklós* a *Rakéta* Regényújság munkatársa — *Gergely András* kandidátus, egyetemi adjunktus, (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Giday Kálmán* tanár, (Szeged) — *Sz. Gyivicsán Mária* az MTA Történettudományi Intézet Tudományos Információs Osztályának munkatársa — *Halner Péter* segédszerkesztő (Akadémiai Kiadó Lexikon-szerkesztőség, Bp.) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Mérei Gyula* akadémikus (Szeged) — *Mucsi Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Rozsnyói Agnes* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet Tudományos Információs Osztályának munkatársa — *Spira György* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Szabad György* akadémikus, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Trócsányi Zsolt* a történelemtudományok doktora, főlevéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *Urbán Aladár* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Varga János* a történelemtudományok doktora, az Országos Levéltár főigazgatója — *Vekerdi József* a nyelv-tudományok doktora (Országos Széchényi Könyvtár) — *Vörös Károly* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa — *Zimányi Vera* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ŪRI UTCA 51–53.

116. ÉVFOLYAM 1982. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Emlékezés Batthyány Lajos születésének 175. évfordulója alkalmából

<i>Zimányi Vera</i> : A Batthyány család hagyományai	1153
<i>Gergely András</i> : Batthyány Lajos a reformellenzék élén	1159
<i>Szabad György</i> : Batthyány és Magyarország alkotmányos önkormányzatának kérdése 1848 tavaszán	1175
<i>Varga János</i> : Batthyány és a jobbágyfelszabadítás	1193
<i>Urbán Aladár</i> : Batthyány és a honvédelem 1848-ban.	1229
<i>Erdődy Gábor</i> : Batthyány és az európai változások 1848-ban . .	1251

*

<i>Urbán Aladár</i> : „Honunkat dúló ellenségeinknek minden lépteit nehezsítsük . . .” Válogatás Batthyány Lajos miniszter- elnök irataiból, 1848. szeptember 13. – szeptember 26. . .	1262
--	------

VITA

<i>Trócsányi Zsolt</i> : Válasz Štefan Pascunak	1296
---	------

BESZÁMOLÓ

Beszámoló <i>Spira György</i> : „Széchenyi és a forradalom” című értekezésének vitájáról	1298
---	------

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Charles E. McClelland: State, society, and university in Germany 1700–1914. (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	1322
<i>Vasilije D. Krestić: Istorija srpske štampe u Ugarskoj. 1791–1914. (Ism.: Mucsi Ferenc)</i>	1324
<i>Vaux de Foletier, François de: Les Bohémiens en France au 19e siècle. (Ism.: Vekerdi József)</i>	1326
<i>Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. (Ism.: Mérei Gyula)</i>	1328
<i>Die europäischen Revolutionen von 1848 (Ism.: Erdődy Gábor)</i>	1334
<i>Alan Sked: The Survival of the Habsburg Empire. Radetzky, the Imperial Army and the Class War, 1848. (Ism.: Urbán Aladár)</i>	1337
<i>Magyarország története 1848–1890. (Ism.: Erdődy Gábor)</i>	1341
<i>Kováts István: Egy szegény pórfíu önéletrajza. (Ism.: Giday Kálmán)</i>	1345
<i>Albert Soboul: Comprendre la Révolution. Problèmes politiques de la Révolution française (1789–1799) (Ism.: Hahner Péter)</i>	1346

FOLYÓIRATSZEMLE

B. A. Ribakov: A Kijevi Oroszország előtörténetének új koncepciója 1349 J. Russel Major: Nemesi jövedelem, infláció és vallásháborúk Franciaországban 1351 A. D. Ljublinszkaja: A XVI–XVII. századi francia parasztság szociál-pszichológiájának problémájához 1352 Peter S. Onuf: A független Vermont megszületése a Függetlenségi Háború zivatarában 1354 Sz. Sz. Dmitrijev: Az emlékirat, mint kulturális jelenség 1355 Gerhard A. Ritter: Állam és munkásság Németországban az 1848/49-es forradalom és a nemzetiszocialisták hatalomra jutása közötti időszakban 1356 A. N. Anfimov, P. N. Zirjanov: Az orosz paraszti obszcina fejlődésének néhány vonása 1861–1914 között 1358 Sz. A. Fegyukin: A szovjet értelmiség története kutatásának néhány aspektusa 1360 Wolfgang Hardtwig: Poroszország németországi feladatától Németország világmissziójáig 1362.

KRÓNIKA 1365

Paulinyi Oszkár 1899–1982

Elekes Lajos 1914–1982

BIBLIOGRÁFIA 1375

Zimányi Vera

A BATTHYÁNY-CSALÁD HAGYOMÁNYAI

A Batthyány-családra nemcsak a 19. század közepén mártírhalált halt Batthyány Lajos gróf vet visszamenőleg is fényt, hanem a közel 400 éven át a magyar uralkodó osztály vezető rétegéhez tartozó Batthyányoknak úgyszólván minden nemzedékében akadt olyan kimagasló személyiség, aki az osztályrészeül jutott nagy vagyonnal és hatalommal jól sáfárkodva, nemcsak saját és családja érdekeit szolgálta, hanem a szélesebb közösségért, a nemzet ügyéért is komoly áldozatokat hozott, a hosszú évszázadok során — úgy vélem — nagyobb mértékben, mint ahogy az a többi arisztokrata család körében történt.

Hogy ez a magatartásuk kialakulhatott és kialakult, annak is történelmi gyökerei voltak. Szlavóniában, valamint a Dunántúl délnyugati részén szereztek birtokokat; ezeket — az egyre előnyomuló török torkában — csak állandó harccal tudták megvédeni. Saját vagyonuk védelme, a legkézenfekvőbb önérdek okos szolgálata ebben a vonatkozásban tökéletesen egybeesett az ország érdekeivel, s a történelmi körülmények folytán nekik jutott szerepet tudatosan vállalva, magatartásuk nemzedékről nemzedékre öröklődő tradícióvá fejlődött.

Már a 15. században vagyonos nagyurak voltak. Batthyány I. Boldizsár magas állami méltóságokat töltött be: két ízben volt kőszegi várnagy, majd Vas megyei főispán, főkamarás, jajcai és boszniai bán. 1481-ben ő nyerte el a család címerét, amely fiókait vérével tápláló pelikánt ábrázol. Ugyanekkor adoptálta fiává a gyermektelen Gereben László; tőle örökölte Gereben várát, amelyhez több mint 50 falu tartozott Kőrös, Zágráb és Varasd megyékben. A következő években még másik két nagy Kőrös megyei birtokot is vásárolt.¹

Fia, I. Ferenc, érzékelve a török állandóan erősödő nyomását, már északabbra orientálódott, és Vas megyében szerzett birtokokat, így 1524-ben adományul kapta Németújvár várát mintegy 70 faluval. Ő már valóban a legmagasabb állami méltóságokat nyerte el: nemcsak Vas megyei főispán volt (a család tagjai örökös főispánjai lettek a megyének), főpohárnok és főtárnokmester, hanem szlavóniai és horvátországi bán is, és mint ilyen, nagy katonai erők felett rendelkezett. Részt vett a Dózsa-felkelés leverésében, de jelen volt a mohácsi ütközetben is. A törökkel megütközni készülő II. Lajos király 1526 augusztusában egymás után intézte hozzá hadbahívó leveleit.

¹ A birtoklástörténetre és családtörténetre I. *Zimányi Vera*: A herceg Batthyány család levéltára. Repertórium. Műv. Min. Levéltári Osztálya L. O. K. Budapest, 1962, valamint *uő.*: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Budapest, 1968.

Augusztus 16-án a kesztölci táborból írta a bánnak, hogy a következő napon már Báton lesz, ahol az ország összes hadai gyülekeznek, siessen oda Batthyány is – az ellenség már elfoglalta Eszéket. Augusztus 18-án a bátai táborból írja: látja már, hogy a török itt van, és minden erejével a királyra akar támadni, tehát Szlavónia összes hadaival éjjel-nappal siessen hozzá a táborba, hűtlenség terhe alatt. 21-én az újfalusi táborból sürgette Batthyány Ferencet: a török császár átszállította seregeit a Dráván, és arra törekszik, hogy a bánt elvágja a királyi hadtól, tehát a vele levő hadinéppel éjjel-nappal siessen a táborba. Az utolsó levél a mohácsi táborból augusztus 25-én kelt, Simon zágrábi püspökhöz, Batthyány Ferenc bánhoz és Szlavónia közönségéhez szolt. A király azt írja, hogy az ellenség immár a szeme láttára több helyen égeti az országot, siessenek tehát gyorsan, csak őket várja. Amint megérkeznek, Isten segítségével megütközik az ellenséggel. Aláírás: Ludovicus rex, manu propria, cito, cito, cito.²

És Batthyány Ferenc sietett is, ahogy tudott. Augusztus 1-én táborozás közben írta feleségének: „Jó Katus, szerette leányom, semmit ne bánkódjál, mert Isten mind jól adja. Imádd Istent az sok jámborért, én utánam semmit ne bánkódjál, akár most, akár az után minden embernek meg kell halni. Ha Isten meg akar tartani, megtart, az mit akar, az leszen. De én hiszem Istent, hogy az mostani bánatunkat és fáradságunkat mind vígságra és nyugalomra adja.”³ Napokkal később pedig a varasdi táborból ezt a levelet küldte feleségének: „Jó Katus, én szerette leányom! Adja Isten minden jó egészségedet és jó szerencsédet, mint én szerelmes leányomnak, és kérlek szerelmes leányom, hogy semmit ne bánkódjál, ugyan hiszem az Úristent, hogy mind jó leszen és hamar való időben, ha Isten akarja, nagy jó szerencsével és jó egészségben egymást meglátjuk. Továbbá az mit írtál, azt megérttem. Az mint itt vagyok és mi hírek vannak, mind megérted Sáska Györgytől, mert mind megüzentem tüle. Továbbá azon kérlek, mint szerelmes leányomat, hogy ha Isten azt akarná, hogy itt én meghalnék, kivel tartozunk Istennek, akár most, akár azután, hát neked kommandálom az én hűgomat. Ezzel Isten tartson minden jóval.”⁴

Batthyány Ferenc bán idejében csatlakozott a király seregéhez 3000 lovassal és 1000 gyalogossal, és a sereg jobb szárnyát ő vezette. Túlélte a mohácsi csatát, és nemcsak épségben tért vissza szerető feleségéhez, hanem a csatavesztés után menekülő nemesek tömegeinek adott menedéket a biztos helyen fekvő németújvári várában, többek között Kanizsai Orsolyának is. Zalaházy Tamás püspök jellemzése szerint „Okos, tanácsos elméjű, hadi ügyekben jártas ember ő. Sok nyelvet beszél, s már Lajos király idejében a legmagasabb tisztségeket viselte. Emellett alkalmazkodó, csodálatos megnyerő modorú ember. A katonáit féken tartja, s nem tűri részükről a fosztogatást.”⁵ Ez is olyan tradíció, amelyet a nemzedékeken át magas katonai tisztséget betöltő Batthyányak mindig igyekeztek megtartani.

² *Iványi Béla*: A körmendi levéltár Memorabiliái. Körmendi Füzetek 2. sz. 221, 222., 223. és 224.

³ *Iványi Béla*: Magyar nyelvmélekek a herceg Batthyány család körmendi levéltárában. Budapest, 1941. Klny. Magyar Nyelv XXXVII. 1941. évf.-ból.

⁴ *Takáts Sándor*: Magyar nagyasszonyok. Budapest é. n. 177.

⁵ Uo. 163.

A mohácsi csatavesztés és a király halála után Batthyány Ferenc először a nemzeti párthoz csatlakozott, de hamarosan felülkerekedett a birtokai fekvése miatt szükség-szerűnek tekinthető magatartás, és Ferdinánd híve lett, mint a nyugati országrész többi nagybirtokosa is. Ferdinándtól nyerte 1526-ban Szalonak várát, amely Németújvár mellett évszázadokon át a család ősi fészke maradt.

A kialakult új helyzetben a végvárak megerősítése és megtartása vált a legfontosabb feladattá, a szerveződő majorságok terméseinek, valamint a jobbágyok szolgáltatásainak a nagy részét ezek fenntartására fordították a veszélyeztetett vidékek főurai, így a Batthyányak is. Ferenc öntudattal írta: „Amennyire tehetségem engedte, szegény hazámnak mindig szolgálni igyekeztem. Most is száznál több lovast tartok a magam költségén, mégpedig nem a birtokomon, hanem a veszedelemben forgó végházakban: Székesfehérvárott és Pécsen.”⁶ A főnemesi várakban egész udvartartások keletkeztek, ahol messzi vidékek nemesi ifjai és leányai nevelkedtek, a főúr köré csoportosuló nemesi familiaritás egész rendszere alakult ki. Mindez a török elleni harc szolgálatában állt. Kulturális-nevelő hatása sem volt elhanyagolható, különös tekintettel arra, hogy Mohács után az országban nem székelt többé királyi udvar, amely nagyobb számú nemeset összpontosított volna. A Nádasdyak mellett a 16. században a Batthyányoknak volt a legnépesebb udvartartása; e várakban a török elleni védekezés ügye és az ország szeretete központi helyet töltött be az emberek gondolkozásában.

Batthyány Ferenc is hamarosan csatlakozott a Habsburg-vezetésben, amely nem tudta az országot megszabadítani a törököktől. 1552-ben keserűen írta Mária királynénak, II. Lajos Németalföldön élő özvegyének: „Olyan nemzet kormányoz minket, amelyik magamagát sem tudja kormányozni. Félek, hogy a török elfoglalja hazánkat, s idegen földre kell költöznünk. Én előbb akarok meghalni, mint az országból kivándorolni!”⁷ Ennek megfelelően feszült figyelemmel kísérte a végvárak sorsát. Barátságban volt Jurisich Miklóssal, Zrínyi Miklós a körülzárt Szigetvárból, Losonczy István pedig az ostromlott Temesvárból is írt Batthyány Ferencnek. Családjukat különben többszörös rokoni szálak fűzték a Zrínyiekhez.

A gyermektelen Ferenc unokaöccse, az 1590-ben meghalt III. Boldizsár volt a család következő figyelemre méltó személyisége. A szigeti hős, Zrínyi Miklós leányát, Dorottyát vette feleségül, Zrínyi Györggyel és Nádasdy Tamással együtt harcolt a török ellen. Ő is országos főméltóságokat töltött be, és németújvári, rohonci, valamint szalonaki váraiban egy sor kiváló embert gyűjtött maga köré, így a reformáció lelkes terjesztőit, Beythe Istvánt és Beythe Andrást. 1582 és 1598 között két ízben is Németújvárott működött Manlius János nyomdája, amelyben ezekben az években 7 munka látott napvilágot, köztük Heltai Gáspár Száz Fabulája. Gyakran volt vendége a németalföldi Clusius is, a kor leghíresebb botanikus tudósa, aki a gyarmatokról behozott növény-újdonságokat Európa-szerte terjesztette, így a bécsi udvarban is, és első kézből hozott ez új növényekből Batthyány Boldizsár messze földön híres kertészetébe is, ahonnan azok más főurak kertjeibe is eljutottak, majd lassan szélesebb körökben is elterjedtek.

Boldizsár fia, II. Ferenc szintén magas méltóságokat töltött be, a dunántúli részek főkapitánya is lett. Bárói, majd 1603-ban grófi rangot nyert. A török veszély egyre jobban

⁶ Uo. 162.

⁷ Uo. 164.

megközelítette a család birtokait. 1600-ban Kanizsa török végvárrá lett, a környező falvaknak pedig kétfelé kellett adózniuk. A 17. század során a Batthyányak minden erőfeszítése arra irányult, hogy a Rába vonalát tartani tudják, azon túl ne terjedjen a hódoltsági terület. A 17. század elején kibontakozott új politikai viszonyokkal kapcsolatban is állást kellett foglalnia a családnak. A Bocskai-felkeléshez Batthyány Ferenc nem csatlakozott, Bethlen Gábor mozgalmához azonban már igen, ebben nem kis szerepe volt lelkes protestáns feleségének, Lobkovitz Poppel Évának. Batthyány 1620 őszén Rohoncra sietett Bethlen Gábor üdvözlésére, és ettől kezdve lelkes híve lett, még 1621-ben is tovább harcolt Collalto császári tábornok ellen. A harcok során Kőszeg, Rohonc és Körmen többször is gazdát cserélt. (A század elején Ferenc a körmendi uradalmat is megvásárolta). A következő békésebb években a birtokokat igyekeztek rendbe hozni; a várakban tartott katonák és nemesi ifjak száma is egyre nőtt. E várakban nevelte a művelt és melegszívű Lobkovitz Poppel Éva a korán árván maradt Zrínyi-fiúkat: Miklóst és Pétert, akik mindig szeretettel emlékeztek nevelőanyjukra.

Batthyány I. Ádám, Batthyány Ferenc és Poppel Éva fia, Pázmány Péter hatására katolizált. Ő is dunántúli főkapitány volt, 1630-ban grófi rangot nyert, Zrínyi Miklóssal együtt számos török elleni portyán vett részt. Zrínyi keserűen írta Batthyány Ádámnak 1648. július 5-én Csáktornyan kelt levelében:⁸ „Volt azelőtt minekünk sok fegyverünk, sok hadviselő emberünk, most . . . az egész ország prókátorból áll, melynek nincs haszna hadakozásban, hanem otthon ülve, hamis bizonyosságokat és apellatiokat tanulván, bizonyos benne, hogy meggazdagodik, de az mostani végbeli szegény vitéz legény bizonyos benne, hogy éhel hal meg, ha nem lop és foszt. De édes Bátyám Uram, kevés egy kakukk egy nagy erdőben, akár mint kiáltunk mi ketten, ugyancsak mi vagyunk, mind vertek, mind vétkesek. Patientia, sok jó ló hal meg az hám alatt . . . minekünk azt kell magunk előtt hordoznunk, hogy ha az egész ország is mind hivatalja kívül cselekszik, mi nem, valamíg az lélek van bennünk, melyet Isten Országunk szolgálatjára rendelt mibélénk; tűzbe az arany, szélvészben az jó kormányos esmérzik meg.”

Ez a felelősségtudat és egyben józan megfontolás mutatkozott meg Batthyány I. Ádám intézkedésében is, amellyel csákányi majorságát megszüntette, és helyette palánkkal, vizárokkal erősített új kastélyt építtetett, Csákány lakóit pedig szabaddá tette. Ugyanígy járt el a Rába mellett fekvő egész körmendi uradalommal: 1650-ben hajdúszabadságot adott a katonáskodást vállaló jobbágyoknak, vagy a jobbágytelekre települő, harcolni kész személyeknek. Zrínyi Miklós fenti megkapó soraihoz méltó szavakkal indokolja Batthyány Ádám is intézkedését: „Látván az pogány török ellenségnek ellenünk való keménységét és dühösségét, ki minden erejével és hamis praktikájával azon vagyon, fárad és mesterkedik, az mint kedves hazánknak minden részeiben beljebb bocsátkozzék és maga igája alá vegyen mindenenket. ezeknek azért, hogy igyekezetjüket amennyire tőlünk lehetne, Isten segítségéből meggátolhatnánk, és a körül való föld lakosinak securitást adhassunk, . . . teszünk ilyen rendelést . . .”⁹ Itt nemcsak az a nagybirtokos intézkedik, akinek igen sok falva hódolt már meg a törököknek, és további falvak hódolását igyekszik megakadályozni, hanem a hazája sorsáért aggódó katona, a „Dunán inneni részeknek és a Kanizsával szemben vetett végházaknak főkapitánya” is.

⁸ *Iványi Béla*: A körmendi levéltár Memorabiliái . . . 170. Memorabilia 1025. sz.

⁹ *Zimányi Vera*: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Századok 94. 1960. 292.

Batthyány Ádám ugyanekkor kitűnő gazdának is bizonyult, uradalmaiban a korban párját ritkítóan magas színvonalú igazgatást és írásbeliséget vezetett be.

Ádám két fiának az utódaiban két ágra szakadt a család: az idősebb Kristóf utódai alkották a későbbi hercegi ágat, míg a fiatalabb fiútól, Páltól származott a grófi ág, később több alágazatokra bomlva. Azonban kis híján végzetes veszélybe került a család egész pályafutása, amikor Batthyány II. Kristóf Thököly Imre felkeléséhez csatlakozott – számos dunántúli nagybirtokossal egyetemben –, és a Bécsset ostromló török táborba, ahol Thököly hívei is megtalálhatók voltak, élelmet szállított, sőt, németújvári várában általános felkelést hirdetett. A felszabadító háború megindítása után rájött arra, hogy milyen veszélybe sodródott, és fiát, II. Ádámot a bécsi udvarba küldte mentetőkezéseivel. Ez azonban nem akadályozta meg Strassoldo császári generálist abban, hogy a Batthyányak összes várainak a kulcsait elvegye, felfüggeszse Kristóf generálisi tisztségét, és német katonaságot helyezzen el a várakban.¹⁰ Kristóf hamarosan meg is halt, és fia, II. Ádám, aki már nem volt kegyvesztett az udvarnál, alaposan kivette a részét a további török harcokból, sőt, 1693-ban a báni méltóságot is elnyerte. 1692-ben feleségül vette Strattman Eleonórárt, és utódaik elsőszülött férfitagjai a Batthyány-Strattman kettős nevet viselték, és az 1746-ban alapított hitbizományi birtokok egyedüli élvezői lettek.

A továbbiakban csak felvillantani tudjuk a család történetének fő mozzanatait. A hercegi ág, amelynek elsőszülöttei részére hitbizomány biztosította, hogy az ország legvagyonosabb mágnásainak a sorában maradjanak, a 18. század során aulikus karriert csinált. II. Ádámnak két fia kiemelkedő pályát futott be. Lajos sok más főtiszttség betöltése után a legmagasabbat is elérte, 1751–1765 között az ország nádora lett, míg a fiatalabb, Károly katonai pályafutása során horvát-szlavón bán, a császári seregek fővezére, majd II. Lipót és II. József császári főhercegek nevelésének az irányítója lett, és 1764-ben hercegi rangot nyert. De gyermektelen lévén, a hercegi rangot és az egyre újabb birtokokkal gyarapított vagyont Lajos nádor elsőszülött fia, III. Ádám örökölte, míg a nádor kisebbik fia, József 1776-ban esztergomi érsek, majd két év múlva az ország hercegprimása lett. Úgy tűnik, a család ekkor volt hatalma csúcán. A hercegi utódok közül Fülöp herceg bőkezűen támogatta a Nemzeti Múzeumot, majd a szerveződő Nemzeti Színházat is. A hercegi ág fiatalabb, tehát hitbizománnyal nem védett ágából származott az idegen szellemű ifjúból lelkes magyarrá vált Batthyány Kázmér, a reformországgyűlések lelkes főrendiházi tagja, Kossuth Védegyletének az elnöke, a későbbi 48-as külügyminiszter, aki száműzetésben halt meg.

A 17. század közepén kettévált család grófi ága viszont a 18. században három ágra szakadt, az éleskői, a zsigmondi és a pinkafői ágra, ez utóbbi pedig később további négy alágazatra bomlott. Minden birtoknövelés ellenére olyan mértékben osztódtak a javak, hogy ezek a Batthyány grófok a hercegi ágénál sokkal szerényebb vagyonnal rendelkeztek. A zsigmondi ágból származott Batthyány Lajos, az első független magyar minisztérium elnöke.

Mit jelenthetett számára a 19. század közepén az, hogy Batthyáynak nevezték? Olyan ősök sorára gondolhatott vissza, akik a 15–17. század folyamán mindvégig szívósan és hatékonyan harcoltak a törökök ellen, a 17. század során többször szembekerültek a Habsburgokkal. Tudtak gazdálkodni, birtokaikon és katonáik között erős kézzel rendet

¹⁰ *Zimányi Vera*: A rohonc-szalonaki uradalom . . . 24–25.

tartani, de ha az ésszerűség úgy kívánta, engedményeket is tettek jobbágyaiknak. A család gazdag ága a 18. században Bécs kegyében tündökölve érkezett hatalma csúcsára, a szegényebb családtagok viszont bizonyára küszködtek a birtokok modernizálásának nehezen megoldható problémáival. A 19. század elején a fiatal grófok nyugati utazásokat tettek, és megismerkedtek a demokratikus eszmékkal, majd Széchenyi befolyása alá kerültek. Mint évszázadok óta mindig, a 19. század első felében is akadt Batthyány, aki az éppen soronlevő feladat megoldására felelősséggel és önfeláldozással vállalkozott. Talán nem is véletlen, hogy ez a család adta az országnak az első magyar miniszterelnököt.

BATTHYÁNY LAJOS A REFORMELLENZÉK ÉLÉN

Alighanem igazat adhatunk Batthyány első életrajzírójának, Szemere Bertalannak, abban, hogy Batthyány észrevétlen emelkedéssel vált a reformellenzék vezetőjévé.¹ Kölcseyt írói hírneve, Deákot első országgyűlési hozzászólásai, Széchenyit könyvei, Kossuthot a *Pesti Hírlap* első számai szinte azonnal az elismert vezetők közé emelték – a reformellenzékhez előbb megyéjében, majd az 1839–40. évi országgyűlésen csatlakozó Batthyány fokozatosan, döntéshelyzetek és döntések egész sora után kerül a közép-pontba, majd ennek formális elismeréseként az *Ellenzéki párt* elnöki székébe – s onnan 1848-ban az alkotmányossá vált ország rögtön érvényesített alkotmányos szokásának megfelelően, mint a többségi párt vezetője, a miniszterelnöki székbe.

1.

Az országos politikába 1839-ben bekapcsolódó Batthyány felkészülten és kezdeményezően, kiváltságos társadalmi helyzetének megfelelő politikai koncepcióval érkezett az országgyűlésre. Néhány főrendű társával – köztük Szapáry Sándor gróffal – előzetesen kialakított elképzeléseinek középpontjában a főrendi ellenzék megszervezése, párttá formálása állott. Nemcsak azért volt merész ez a kezdeményezés, mert az előző országgyűlésen főrendű ellenzék, mint olyan, még nem, csak néhány ellenzéki főrend szerepelt, hanem azért is, mert a kormánytól független, csak a születés jogán a főrendi táblán helyet foglaló arisztokraták személyiségüket korlátozóként élhették meg a pártfegyelem indokolt kötöttségeit.

Batthyány az országgyűlés első napjaiban megalapította a főrendű ellenzék pártklubját. Igaz, a megalakulás tényén kívül egyelőre más nem történt: sem elvi, sem a tagokat kötelező formai határozatokat nem hoztak – feltehetően Széchenyi előzetes feltételeinek hatására, aki semmilyen megkötést nem volt hajlandó vállalni.² A Batthyány Lajosnál csaknem minden nap összegyűlő főrendűek tanácskozásai fokozatosan elősegítették az egységes nézetek kialakulását, s így rövidesen lehetővé tették az egységes fellépést. Az ellenzéki „kis-kaszinóban” sorra mindenkire rákerült ugyan az elnöklés sora, Batthyány kezdeményező és vezető szerepe azonban kezdettől vitathatatlaná vált.

¹ *Szemere Bertalan*: Graf Ludwig Batthyány. Hamburg, 1853. 9.

² *Gróf Széchenyi István* naplói. (S. a. r. Vizsota Gyula) I–VI. Bp. 1925–1935. (a továbbiakban: SZIN) V. 287.

Ezt szerette volna alkotmányos szokás szerint a főrendi tábla ülésében legalizáltatni, amikor 1839 szeptemberében a „kisebbség nevében” tett formális indványt a tábla üzenettervezeteinek előzetes kinyomtatására vonatkozóan. Az elnöklő országbíró tiltakozott az „e tábla némely független tagjai” kifejezés ellen, mondván, hogy a jelenlevők mindnyájan egyaránt függetlenek, és senkinek sem áll jogában egy csoport nevében szólnia.³

Sérelmi jellegű lesz-e az egységesülő főrendi ellenzék, vagy – megkésve követve az alsótáblait – átalakul reformellenzékké? Az országgyűlés tárgyalásai a sérelmi kérdéseket: a szólásszabadság ügyét, a politikai perek elítélteinek rehabilitálását, a kormány felelősségrevonását tüzték napirendre. Batthyány első megnyilatkozásai is, a rendek üzeneteihez kapcsolódva, azokat pártfogolva, e kérdésekhez kapcsolódtak. Az ellenzéki taktikához igazodva hangsúlyozta a kormány és az uralkodó különbözőségét, a tanácsosok felelőségét, s azt, hogy a politikai cselekvésből nem lehet kirekeszteni az arra jogosítottakat: „aristokratikus országban csak a nemesi institutiok által lehet törvényesen előmozdítani az egész nemzet haladását”.⁴

A sérelmi kérdések – kompromisszummal s nem az ellenzék győzelmével végződő – megoldásán munkálkodott a főrendi táblán ugyancsak ekkor szerveződő úgynevezett ifjúkonzervatív ellenzék, Desseffy Aurél vezetésével. E másik, ugyancsak a független főrendűekre támaszkodni kívánó csoportosulás, érdekeit követve, bizonyos változtatások elől sem zárkózott el. Ők adták a többséget a főrendi napló megindításának elhatározásához, hozzájárultak a váltótörvényhez, az önkéntes örökváltsághoz, a részleges zsidóemancipációhoz stb. Maguk akarták kézbevenni a kormányhatalmat, híveiknek így közvetlen politikai érvényesülést is ígértek.

Batthyány első ízben került komoly politikai döntés elé. Csatlakozik-e az újkonzervatívokhoz, vagy vállalja a főrendi tábla kisebbségének vezetését? Elhatározása, hogy a reformellenzék az alkotmányosság garanciáit erősítő útján marad, fokozatosan érelődött meg benne. A „kis-kaszinó” az országgyűlés megnyitáskor még laza csoportosulás. Batthyány első felszólalásaival még inkább csak a kormánypolitika korrekcióit igényli. Mintegy két hónappal az országgyűlés megnyitása után, 1839 augusztusában különbözik össze először Széchenyivel, utóbbit Francis Burdettnek és Wewawernek nevezvén, vagyis a liberális nézetüket konzervatívra cserélő angol politikusokkal rokonítván, mire Széchenyi őt „megfontolatlan izgatónak” titulálja.⁵ De hamarosan kibékülnek. A végleges döntés, úgy tűnik, 1839 október végén érelődött meg Batthyányban. Ekkor elhangzott felsőtáblai hozzászólásai már élesen kormányellenesek, s a jogvédő álláspontot a jogszerző állásponttal kapcsolják egybe. „Minden fenség kúffője a nemzet – mondta a sajtószabadság tárgyalása kapcsán –, a kormányt abból csak annyi illeti meg, mennyit a nemzet neki átadott.” A mágnásokat is a nemzet tette a törvényhozó helyzetébe – tette hozzá.⁶ A szólásszabadság ügyének tárgyalásakor ismételten „gyűlöletes elvnek” nevezte az uralkodó és a kormány azonosítását, s januárban már erről az elvről azt mondta a mellette kitartó kormánypárti főrendeknek: „ne ismételjék Méltóságatok ezen gonosz

³Szerencs János: 1839-ik évi Országgyűlési jegyzetek. Bp., 1878. 153.

⁴Uo. 128–129.

⁵SZIN V. 303.

⁶Szerencs János: i. m. 195.

eszmét, melyet a magyarok istene csak haragjában hallgathat meg” – amiért a nádor rendre is utasította.⁷ Még ugyancsak októberben, a szólásszabadság ügyének tárgyalásokor szögezte le: „a kormányt hatalmának visszaélésével vádoló”.⁸ Elutasította a perek vádlottjainak esetleges megkegyelmezését, rehabilitációt követelt.

Novemberben a főrendi ellenzék pártklubjának ülésén – ahol rendszeresen eddig is megtárgyalták a követendő taktikát – Batthyány azzal az indítvánnyal lépett fel, hogy az itt hozott határozat kötelezően szabjon irányt csoportjuk tagjai politikai állásfoglalásainak.⁹ Decemberben pedig immár nemcsak a taktikára, hanem a konkrét reformkérdésekre vonatkozó indítvánnyal lépett fel. Ezt az emlékiratot Horváth Mihály már részletesen ismertette, de keletkezését az országgyűlés kezdetére datálta. Széchenyi naplója azonban december 14-én regisztrálja Batthyány kis-kaszinóhoz benyújtott emlékiratát, s az első titkosrendőri jelentés is csak 1839. december 24-ről tudósít a főrendi ellenzék *elvi alapon* történő szervezéséről.¹⁰ Utóbbi forrás szerint a három elfogadott alapelv: Magyarország alkotmányos monarchiává alakítása, Magyarország elszakíthatatlansága a Habsburg-birodalomtól és a törvény előtti egyenlőség. A jelentés Eötvös és Batthyány szorosabb együvértartozását további három elvben határozza meg. Eszerint ők ketten szorgalmazzák a polgárság képviselőtét, a parasztság tulajdonjogát, személyes szabadságát, az ősiség eltörlését és a „monarchikus demokratizmus” megvalósítását „az arisztokrácia segítségével”. Bizonyosak nem lehetünk tehát abban, hogy mit is fogadott el akkor a főrendi ellenzék, annál pontosabban rekonstruálhatjuk Horváth Mihály által publikált emlékiratából Batthyány 1839 végén kialakított álláspontját.

Szerinte a békés és alkotmányos átalakulás akkor valósítható meg, ha „a politikai hatalom is ott összpontosítatik, hol a vagyon és értelmiség nagyobb súlya létezik összpontosítva”, s ezért a mágnási rend aktivizálását állítja a középpontba. De pontokba foglalt konkrét elképzeléseinek legelsője mindjárt a népszerűség fontosságát, ápolását szögezi le, vagyis nem elkülönült mágnási reformot akar, szűkebb érdekek képviselőtét, hanem az egész mozgalmon belül kívánja megnövelni az arisztokrácia súlyát. Hogy félreérthetetlen legyen, külön is leszögezi, hogy a mágnási rend túlsúlya nem „iparkodásaik végcélja”, hanem csak „szükséges eszköz minden rend, minden vallás, minden vélemény felszabadítására”. A feltehetően csekély számú főnemesi bázis erejét kívánja fokozni azzal is, hogy a megvesztegetettek, hitehagyottak számára magánéleti retorziókat helyez kilátásba, illetve, hogy a nőnem szerepét is fontosnak tartja. (Ismeretes, hogy hitvese, Zichy Antónia grófnő, s ennek testvére, Karolina, Károlyi Györgyné grófné, milyen jelentős szerepet játszott a reformtábor társadalmi életében, kettejükhez Petőfi verset írt a védegyeleti mozgalom pártfogása alkalmából.)

Politizálásuk *fóruma*: az országgyűlés, ahol előre kidolgozzák a keresztülviendő fő kérdéseket, s az ellenzéki pártklub többségi határozatának alávetik magukat. A jövőben a megválasztandó követek személyére és utasítására nézve is érvényesítik befolyásukat. Utóbbi állásfoglalás már a megyei politikába vezet, s valóban, külön pontban

⁷Uo. 221.

⁸Uo. 205.

⁹SZIN V. 330.

¹⁰Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből II. Bp., 1886. 127–130.; SZIN V. 340.; Bártfay Szabó László: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez I. Bp., 1943. 359.

mondja ki, hogy a megyegyűléseken is, előre megbeszélt taktika szerint, aktivizálódniuk kell. Mivel a tartós befolyás biztosító a hasznosság, a megyékben hasznos intézetek létesítését kezdeményezik, s azok igazgatását vállalják.

A konkrét reformok sorában kiemelt szerepe van az érdekegyesítés megvalósításának, amely a külföld irányában erősítheti a nemzetet. A fennálló nyelvi és vallási különbségek folytán ezt csak „egy mindeneget egyformán védő és boldogító alkotmány” valósíthatja meg, tehát „azon leszünk, hogy minden rend és vallás igazságos arányban képviseltesék az ország és megyei közgyűléseken”. A politikai jogok a személyes kiváltságok fokozatos eltörlésével, „cenzus arányában” gyakoroltassanak. Az ősiség, a kincstár öröklési joga és a hitbizományok – eltörlendő. Legyen közteherviselés, az országgyűlés költségvetési jogával. A birodalom belső vámparája megszüntetendő.

Kiegészítik és konkretizálják az emlékiratában foglaltakat 1840-ben elhangzott országgyűlési felszólalásai. Az alkotmányos garanciák közé sorozza az újoncmegajánlás megtagadásának lehetőségét. Kiáll a sajtószabadság mellett. A miniszteri felelősség mielőbb életbe léptetendő, ha az össze nem fér a mostani adminisztrációval, akkor az utóbbit át kell alakítani.¹¹ A fennálló önkényes korlátozások alkotmányos intézkedésekkel való felcserélése vezet akkor is, amikor bevándorlási törvény alkotását szorgalmazza, „mert annak hiányában nem szeretném az önkényt egy újjal gazdagítani”.¹² Szót emel a botbüntetés eltörléséért. A vasútépítéshez kamatbiztosítást kíván.¹³

Batthyány indítványainak zöme már korábban is nyilvánosan hangoztatott politikai kívánalom volt, egészében azonban a nemesi ellenzék tagjai közül is csak kevesen tették magukévá. Ha nézeteit a jó egy évvel később megfogalmazódott és meghirdetésében joggal idő előttinek tartott szatmári tizenkét ponttal vetjük egybe, láthatjuk, hogy az csak a kötelező örökváltság és a népképviselőt kívánalmával megy túl Batthyány nézetein. A kötelező örökváltság azonban, elsősorban a kármentesítés pénzügyi nehézségei folytán, még sokáig kényszerűen mellőzött reformóhaj marad, a népképviselőt illetően pedig a többség, Kossuth is, egyelőre csak a megyei szintű képviselőre gondol. Utóbbi kérdésben Batthyány részint többet, részint kevesebbet akar. Mert országgyűlési képviselőt adna a nem-nemeseknek, de – mint arra Horváth Mihály is utal – nem a csak vagyoni cenzus által korlátozott jogegyenlőségre alapítottan, hanem a rendi struktúra megreformálásával.¹⁴ Emlékiratával egybehangzóan az országgyűlési koordináció feladatát egy ekkori beszéde szerint abban látta, hogy „országunkban minden Rendnek, minden testületnek, minden érdeknek méltányos és igazságos arányban eszközöndő representatiót dolgozzon ki” – tehát egészében még nem haladta meg a rendi struktúrát.¹⁵

Az arisztokrácia reformokat irányító szerepe sem új nézet, hiszen Széchenyi elkövetései is innen indultak ki. Batthyány azonban az egész, már kialakult reform-

¹¹ Felséges első Ferdinánd Ausztriai császár . . . szabad királyi Pozsony városába 1839-dik évi június 2-kára rendeltetett magyar országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartott országos ülések naplója. Pozsony, 1840. (a továbbiakban: Főrendi Napló 1840.) 317–318, 457–458, 234.

¹² Uo. 307.

¹³ Uo. 165; 252.

¹⁴ *Horváth Mihály*: i. m. II. 130.

¹⁵ Főrendi Napló 1840. 154.

mozgalommal szembesül, s meg sem kísérli, hogy utólag ismét az arisztokraták vegyék át a kezdeményezést. Erre utal, hogy a megyei szintű politizálásnak, az alsótáblai követküldésnek milyen jelentőséget tulajdonít. Talán nem a későbbi Batthyány tettei segítségével értelmezzük ekkori állásfoglalását, ha úgy véljük, hogy az egységes reformmozgalomnak erőt, anyagi biztonságot és ezáltal az átalakulás békés folyamatának még nagyobb biztosítékait látta az arisztokrácia reformpárti fellépésében. Az alkotmányos garanciák és a polgári alkotmányosság irányába mutató reformok követelésével, az alsó tábla Deák vezette taktikájához való igazodásával, egész politikai magatartásával mind az ifjúkonzervatívoktól, mind Széchenyitől elhatárolta magát, és saját környezete politikai szerepének kijelölésével is kellő önállóságot tanúsított.

Legnagyobb politikai érdeme ezekben a hónapokban: a főrendi ellenzék párttá szervezése. Együvé terelte, egységes nézetűvé tette az ellenzéki arisztokraták csoportját, s elérte, hogy a függetlenségükre büszke főurak az előzetes tárgyalásokon kialakított taktikához igazodjanak. Saját vezető szerepét ugyancsak vitathatatlaná tette. Érdekes tény, hogy ebben az időben a főrendi ellenzék párttá szerveződése előrébb haladt, közelebb állt egy parlamenti klubpárthoz, mint az alsótábláé. Kétségtelen, hogy az alsótábla követeknek kötött utasítása nehezítette az egység kialakítását, a bizonyos kérdéseknél meglévő többség viszont a szervezkedést tette feleslegessé. Mintegy harminc ellenzéki főrendből naponta együtt lehetett és egymással közvetlenül érintkezhetett tizenöt-húsz fő, a száznegy szavazati jogú megyei követből ötven-hatvan ellenzéki helyett nyilván csak a vezetők tanácskozhattak naponta. Mégis, a szubjektív tényezőt sem érezzük elhanyagolhatónak. A két tábla ellenzéki vezetőjének politikai ambíciói eltérőek voltak. Deák idegenkedett a pártvezéri szereptől, az összefogást politikai szempontból is problematikusnak tartotta. Batthyány ambíciózusan és örömmel látott a főrendi ellenzék megszervezéséhez. „Én szokásom szerint a minoritással voksolok” – olvastotta egyéni meggyőződését többször is, így kijelentve véleményét, társaiéba.¹⁶ Amikor döntés elé került, nemcsak maga utasította el az ifjúkonzervatívok kormányba bizalmat helyező, az arisztokrácia számára kecsesgetető, egyénileg is karriert kínáló politikáját, hanem a maga köré szervezett ellenzékkel az ifjúkonzervatívok bázisát is aszttotta.

A *Pesti Hirlap* megjelenésével a gondosan körvonalazott politikai koncepció, amely, mint láttuk, a politikai fórumok közül csak megyével és országgyűléssel számolt, átgondolásra, Batthyány újra döntésre kényszerült.

2.

Batthyány nem rokonszenvezett a meginduló *Pesti Hirlappal*. 1841 január végén hangoztatta a Kaszinóban, hogy Kossuthal a demokrácia útján akarják megtörni az arisztokráciát.¹⁷ De kik? A kormányra gondolt, hiszen Bécs engedte meg, hogy Kossuth

¹⁶ Uo. 26.

¹⁷ „a demokrácia sátánját az arisztokrácia nyakára akarja hajtani, mert a kormány mindig könnyebben tud elbánni a demokratákkal, mint egy képzett és gazdag arisztokráciával” – tudósít a jelenlevő Zsedényi Ede. Ferenczy Zoltán (szerk.): Gróf Széchenyi István: A Kelet Népe. Bp., 1925. 662.

laphoz jusson. Attól tartott tehát, hogy a kormány ezúttal modernebb eszközökkel próbálja meg azt, amitől már Wesselényi is tartott: az alsóbb néprétegeket játsszák ki a reformerek ellen. S ha konkrétabb formában nem is ismerjük ellenérzéseit, annyi kétségtelen, hogy azoknak hangot adott. Deák is tudta Kehidán, hogy Batthyány kárhoztatja a *Pesti Hírlap* modorát.¹⁸ A titkosrendőri jelentések egyenesen megdöbbenésként jellemzik lelkiállapotát.¹⁹ Széchenyi azonnal felfigyelt politikai elbizonytalanodására. 1841 februárjától csaknem naponta kereste Batthyány társaságát, s örömmel jegyezte fel, hogy sikerült megnyernie. Néhány nappal később viszont Batthyány már ellenzi, hogy röpirattal lépjen fel a *Hírlap* ellen. Újabb két hónap múlva megint Széchenyivel tart: „látom, igazad volt – nem hittem, hogy idáig jutnak a dolgok”.²⁰

Alig néhány hónappal azután, hogy Batthyány a már kialakult reformellenzék tevékenységébe országos szinten bekapcsolódott, újra meg kellett hogy határozza helyzetét, mert a reformmozgalom továbblépett. A *Pesti Hírlap* formailag is, a benne felvetett társadalmi problematika révén is túllépett a kiváltságoltak politikai bázisán és azok problémáinak, gondjainak képviselőjén. A tartalmi célkitűzések nem változtak, így ismeretesen Széchenyi is csak nehézkesen, a „taktika”, a „modor”, illetve a személyes ellenségeskedés szintjén tudta megfogalmazni ellenérzéseit. A Széchenyi–Kossuth vita azonban sok mindent tisztázott, főként azt, hogy a mozgalmat eddig irányító köznemesi-középbirtokosi vezetés nem szorulhat háttérbe. Az arisztokraták azonban – ha magukra értették a kiváltságoltak egészére is vonatkoztatható „ellenetekre, ha kell” kossuthi kitételét – ha szövetségesként nem is váltak feleslegessé, de szövetségük értéke csökkenőben volt. A *Hírlap* nem szorult főúri mecénatúrára, utazó arisztokraták tudósításaira. Így az arisztokraták társadalmi központteremtő funkciójának jelentősége is csökkent.

Batthyány személyes sorsában is érzékelhette mindezt. Az országgyűlés idején oly tevékeny politikus most Pestre költözött, a politikai élet áthelyeződő centrumába, de korábbi vezető szerepét egyelőre elveszítette. A *Hírlap* az ellenzék támogatása nélkül indult. Pest megye gyűlésein nem volt oka megjelenni, a szorgalmasan dolgozó büntető-törvénykönyvvél foglalkozó országgyűlési választmányának nem, csak a Duna-szabályozással foglalkozónak lett tagja. Kénytelen-kelletlen vonult vissza a közélettől, elbizonytalanodott, életformája ismét a tétlen, a kötetlen társaséletben feloldódó arisztokratáéhoz közelített. Széchenyi kísérletei, hogy ebből kimozdítsa, és a saját céljaira aktivizálja, bizonyára segítették Batthyányt saját helyzete tarthatatlanságának tudatosításában. Széchenyi 1842 márciusában a nádornak indítványozta, hogy Batthyányt nevezze ki Vas megyei főispánnak, mert ezáltal a kormány felé hajlítható. Batthyány nem háritotta el Széchenyinek sem ezt az indítványát, sem egy újság alapítására vonatkozó terveit sem.²¹

Hozzájárult Batthyány elbizonytalanodásához betegeskedése és egy, a kancelláriát is megjárta, közelebről nem ismert birtokperének elhúzódása is.²²

¹⁸ Deák Ferenc emlékezete. Levelek. (S. a. r. Váczy János) Bp., 1890. 77.

¹⁹ Ferenczy Zoltán (szerk.): *Széchenyi István: A Kelet népe*. Bp., 1925. 660.

²⁰ SZIN V. 442., 453., 470.

²¹ Uo. 562., 553.

²² Uo. 629., 633., 690.

Visszavonult ugyan, de nem vált zárkózottá. Magántitkára, Kuthy Lajos, részt vett a *Kelet Népe* körül kibontakozó sajtóvitában, írt a *Pesti Hírlap*ba, kapcsolatot tartott az ellenzékkel. Valószínűleg ő közvetítette az első találkozást 1841 végén Batthyány és Kossuth között. Utóbbi egy iparegyesület alakításának tervével kereste fel a gróft, amelynek elnökségét Batthyány előzetesen elvállalta.²³ (Megválasztására 1842 júniusában került sor.) Ugyanekkor, 1841 végén foglal állást hosszabb idő óta először politikai kérdésekben, az ellenzék mellett, de a *Pesti Hírlap* körüli vita érintése nélkül. Szorgalmazza, hogy Deákék készítsenek kisebbségi különvéleményt a büntetőtörvénykönyv kidolgozása kapcsán az esküdszéki bíráskodásról.²⁴ 1842 januárjában szembeszáll azzal a királyi leirattal, amely megsemmisíti Pest megyének a büntetőbíráskodás modernizálásáról hozott határozatát. Ekkor élénkül fel sógora, Károlyi György gróf is: „tehát megint opponálunk . . . már régóta nem volt semmi”.²⁵ De Batthyány még áprilisban is távolságtartással emlegeti Deákról: milyen kitűnő férfiú, „csak a Kossuthjához ne nyúljon senki”.²⁶

A végső elhatározást a reformellenzék Kossuth továbbfejlesztette politikai áramlatához való csatlakozásra feltehetően Széchenyi 1842 novemberében elhangzott akadémiai beszéde érlelte meg benne. Néhány nappal elhangzása után politikai értelemben végérvényesen szakít Széchenyivel. Aktivizálódik. Tárgyal a jövő évi országgyűlés leendő gyorsíróival. Beszédet készít az Iparegyesület közgyűlésére, amelyet előzetesen bemutat a választmány ülésén, ellentétben Széchenyivel, aki akadémiai beszédét nem mutatta be annak elnökségének.²⁷ 1843 januárjában már az ellenzéki főrendeket hívja magához, Széchenyi akadémiai beszédéről tanácskozándó.²⁸ Passzivitása feladására a közelgő országgyűlés is készítette, hiszen annak főrendi tábláján újra reá várt a vezéri szerep. Kossuth az országgyűlésen elérendő döntő reform, a háziadó közteherviselési alapra helyezése ügyében írott vezércikkét megmutatja Batthyánynak is.²⁹ Az ellenzéki politikusok immár rendszeresen kikérik tanácsát. Hozzálát a főrendi ellenzéki pártklub, a „kis-kaszinó” szervezéséhez. Éles hangon nyilatkozik a „kormány perfidiájáról”, s a jól értesült Metternich már róla mondja: nem lehet Magyarországon égő fáklyákkal mászkálni.³⁰ 1843 közepén kezd komoly aktivitást kifejteni az Iparegyesület érdekében, részt vesz rendezvényein, aláírásokat gyűjt részvényeire.³¹

1843 júniusában a megnyíló országgyűlésen a főrendi táblai ellenzék vezetőjeként irányítja újra pártja munkáját.

Ekkorra túl van legnehezebb döntésén: elfogadja és következetesen képviseli, majd új elemekkel gazdagítja a reformellenzék politikáját. Nem döntött azonnal. 1841–42-ben

²³ „ez úton jöttem érintkezésbe Batthyány Lajossal, kit annak előtte nem is ismertem” – emlékezik Kossuth 1880-ban. Viszota Gyula (szerk.): Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal I. Bp., 1927. 783.

²⁴ SZIN V. 528.

²⁵ Uo. 542.

²⁶ Uo. 589.

²⁷ Uo. 659., 660., 664.

²⁸ *Bártfay Szabó László*: i. m. I. 435.

²⁹ SZIN V. 660.

³⁰ Uo. 668., 692., 703.

³¹ *Takáts Sándor*: Kémvilág Magyarországon. Bp., 1980. 217.

csaknem két évig volt alkalma megismernie a politikai álláspontokat, és úgy tűnik, előre felbecsülte azok fejlődési lehetőségeit is. Ezt a férfit jellemzi Horváth Mihály: „Mindenki figyelmét magára vonta azon helyes ítéletű, hatalmas szellem, következetes gondolkodásmód, s kivált azon ingadozást nem ismerő határozottság, azon erőteljes, szilárd vas-kitartású jellem, mik aztán egyéniségében utóbb annyiszor és oly fényesen nyilatkoztak, s őt a pártvezérletre oly kiválólag képesítették. Nem tartozott ő a lángész azon neméhez, mely a fantázia játékával s meglepő képeivel ragad el, az elme szikrázó ötleteivel szemet kápráztat: a geniusz benne különösen a sebes felfogás, beható éles ész, mély értelem által nyilatkozik, melynek kombináló tehetsége a tárgyat mindig tövén, a kérdést lényegén ragadva meg, szintoly könnyűséggel fejté meg a bonyolódott csomót, mutatta ki a dialektika álérveit; mint aminő biztonsággal állította fel a maga nézeteit s terveit, jelölte ki a célra vezető eszközöket. Elveiben ő soha nem ingadozott. Világos felfogása az elválasztó utaknál egy percig sem tévovázott, s gyorsan határozta el magát a teendő lépésre, melynek megválasztásában őt ritka államférfiúi tapintat vezérlé. Mit pedig beható értelme egyszer helyesnek, igaznak ítél, ahhoz vasjellemre rendíthetetlen szilárdsággal ragaszkodik.”³²

Határozottsága, egész magatartása nem volt mentes oligarchikus jellemvonásoktól sem. Mint Széchenyi, ő is megőrizte neveltetése és hagyományos társadalmi szerepe némely sajátosságait. Az ellenzék vezetőjeként is bizonyos fokig magányos maradt, szoros baráti kapcsolat küzdőtársai egyikéhez sem kötötte. A politikai harcok során inkább személyisége súlyát vetette latba, semmint kollektív nézetek szószólójaként bocsátkozott volna tárgyalásokba. Pártja számára nélkülözhetetlen volt – személyes híve alig akadt. Szerette és politikailag becsülte a népszerűséget, de igazán nem érte el. Nyilvánosság előtt nem szívesen szerepelt. Hosszabb beszédekre ritkán vállalkozott. Teljesen csak viszonylag későn, felnőtt fejjel sajátította el a magyar nyelvet, s bár tisztán, de hajlékonyság nélkül beszélt. Pártvezér volt, s nem vezérszónok az ekkor megnyíló országgyűlésen is.

3.

Az 1843–44. évi országgyűlés másfél esztendeje alatt Batthyány több mint kétszáz alkalommal szólalt fel. Csaknem minden főrendi ülésen jelen volt, s nagy aktivitást fejtett ki az üléstermen kívül, a kis-kaszinóban, saját termeiben, az alsó tábla követeivel folytatott tanácskozásokon. A nagy beszédeket a felső táblán Eötvös József és Teleki László tartotta ugyan, de Batthyány vezető szerepe kezdettől vitathatatlan volt.

Az országgyűlés megnyitásakor Batthyány szót emelt a főrendi tábla üléstermének olyan átrendezése ellen, amely a hallgatóságnak szűkebb teret biztosít. S amikor a nádor jóindulatúan közölte, hogy ha kevés főrend lesz jelen, a hallgatóságnak nagyobb tér adatik, Batthyány rögtön élt az alkalommal, s felnyitatta a korlátokat. Az elnöklő nádor már csak a befejezett tények ellen tiltakozhatott: „ne gondoskodjék, ne rendelkezék itt”.³³

³² Horváth Mihály: i. m. II. 131.

³³ Felséges I. Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királyától sz. kir. Pozsony városában 1843-ik évi május 14-kére rendeltetett Magyar országgyűlésen a Méltóságos Főrendeknél tartatott országos ülések Naplója. I–VII. Pozsony 1843–1844. (a továbbiakban: Főrendi Napló 1843–1844.) I. 5–6.

A főrendi tábla tárgyalásai az országgyűlési újság indításának tervével kezdődtek. Batthyány, taktikusan Gentzre hivatkozva, nemcsak országgyűlési, hanem általában véve a szabad sajtó mellett érvelt, s minimumként az országgyűlési újság szabad terjesztését szorgalmazta, rögtön hitet téve a *Pesti Hírlap* által amúgy is megteremtődőben levő helyzet mellett: „hogy az újságot nemcsak küldők [ti. követküldő nemesek – G. A.], hanem csaplárosok és mások is fogják olvasni, kik az alkotmányon belül nem léteznek, és annak jótéteményeit nem élvezik, azt jegyzem meg, hogyha azok fel fognak világosíttatni, azt egy cseppet sem bánom, és nem azért, mert nincs mit vesztenem, hanem nem bánom, ámbár van veszteni valóm”. A népszerűséget később is „nemes ambitio”-nak nevezte, mert „igen jól mondta nemrég br. Wesselényi, hogy Trója falai talán most is állnának, ha népszerűséggel bírt volna Kasszandra”.³⁴

Ugyancsak az országgyűlés kezdetén kétnapos vitában nagy taktikai győzelmet aratott Széchenyi felett. Utóbbi azt javasolta, hogy a két tábla közös bizottsága dolgozza ki a törvényjavaslatokat. Batthyány ezt ellenezte, mondván, hogy nincs meghatározva az a törvényes arány, amely szerint a két tábla küldöttei összeülnének és szavaznának. (Nem is szólva arról, hogy a felsőtábla bizottsági tagjait soha nem maga választotta, hanem mindig a nádor nevezte ki.)

Politikai vezető szerepét mindezzel megerősítette, s minden alkalommal, amikor erre módja nyílt, funkcióját a náddal mintegy félhivatalosan elfogadtatni törekedett. Szeptemberben egyik elbarátját az elnöklő nádor rendreutasította. Batthyány, arra hivatkozva, hogy a másik tábor hasonló elfogultsággal szólhatott megrovás nélkül, leszögezte: „mi egyiknek szabad, másoknak is szabad legyen; és mi azt követelhetjük, hogy a mi pártunkra ugyanazon gyakorlat alkalmaztassék, mi a másik pártnak szól”. A nádor persze visszautasította: „ha valami nehezíti tanácskozásainkat, ha valami van, mi az elnök kötelességét súlyosabbá teszi, az az: mi már a múlt országgyűlésen kezdődött, és ez országgyűlésen még inkább kifejlődött: hogy a méltóságos főrendek két részre oszlottak, ami által tanácskozásaik a haza javának előmozdítása tekintetében kevésbé célszerű és jótékony fordulatot vettek.” Felszólította a két pártot: „ezen elkülönzési eszmétől lassanként visszalépni szíveskedjenek”.³⁵ Batthyány azonban továbbra is felszólalt pártja nevében. 1844 elején hat hétig nem volt ülés. Batthyány ez ellen óvást emelt, s a napló tanúsága szerint „a jobb oldalon ülő tagjai a méltóságos főrendek táblájának felállás által pártolásukat nyilvánítják”.³⁶ Négy nap múlva pedig ismét pártja nevében tiltakozott az elnöklő nádor egy dorgálása ellen: „minthogy e tábla ezen oldaláról indult ki a megtámadás, s annak következtében e tábla ezen egész oldalát is illette némileg ő Főhercegsége rosszálló döntése: szükségesnek tartom a dolgot a lehetőségig tisztába hozni.” S következett a kormány kíméletlen bírálata: „egy kormány, melynek végrehajtó hatalma régóta nem kevésbé volt részrehajló ritka energiájának brutális nyilatkozataiban, mint aminő szokott apatiájának nemtelen színezeteiben.”³⁷ (Tudnunk kell, hogy a főrendi tábla ellenzékének kormányt vagy a klérust támadó felszólalásai merészségükben és

³⁴Uo. I. 72., 318.

³⁵Uo. II. 51.

³⁶Uo. III. 35.

³⁷Uo. III. 106–107.

élességükben meghaladták az alsótábláét: a főrendek a főhivatalnokokkal szemben többet megengedhettek maguknak. Batthyány szavainak élessége korántsem egyedülálló.)

A vitásra kerülő konkrét kérdések közül a főrendeknél az első fontosabb tárgy a vallásügy volt. Batthyány itt a kormány álláspontját a spanyolok németalföldi gyakorlatahoz hasonlította, s kijelentette, hogy a mostani kormánytól nem reméli a kérdés megoldását. „Nem szeretek kérni attól, aki adni sem nem tud, sem nem akar.” – A nádor szerint ekkor „többeket adott elő . . . melyekre nézve kívánatos lett volna, ha azok e helyen elő nem adtak volna”.³⁸

A napirendről lekerült vallási kérdést a főrendeknél a büntetőtörvénykönyv büntetésvégrehajtással foglalkozó részének vitatása követte. A jogvégzett Batthyány rendkívüli aktivitással, külföldi utazásainak tapasztalatait hasznosítva vett részt a vitában. Az elkülönítésem és a dolgoztatáson alapuló egy-egy mintabörtön létesítését javasolta, szót emelt a börtönbeli botbüntetés eltörlése mellett éppúgy, mint a rabok imádságra kényserítése ellen.

Hasonló aktivitással vett részt a városok belső életének megreformálásával kapcsolatos tervezetek kidolgozásában. Többször felszólalt a nyilvánosság bevezetése mellett, ellenezte a közvetett választást, elutasította a városi felügyelő jelölési jogát, egyáltalán végcélként határozta meg, hogy a megyékkel „aránylagos” politikai jogokban részesítsék a városokat, s azok a megyékhez hasonló függetlenségre tegyenek szert, s ne legyenek „a kormánynak szolgálói s a hatalomnak vak eszközei s az önkénynek csupa automatjai”.³⁹ Mivel az ellenzék javaslatait nem fogadták el, ő is elzárkózott a városok országgyűlési szavazatai bővítése elől.

Bár napirendre nem került, minden lehető alkalommal kitért Batthyány a miniszteri felelősség bevezetésére. „Ha egyáltalában szellemileg akarunk haladni, nem fogjuk nélkülözhetni előbb-utóbb egy pozitív ellenőrködés és felelősségnek felállítását,”⁴⁰ mert a hatalommegosztás szükséges az államélet stabilitása szempontjából. Arra az ellenvetésre, hogy valójában sehol sem lépett életbe a miniszteri felelősség, ismertette a francia és az angol példát, s kiemelte, hogy az 1830. évi francia forradalomra éppen azért került sor, mert az uralkodó ezt az elvet nem tartotta tiszteletben.⁴¹

A közlekedési kérdések tárgyalásakor hívta fel arra a figyelmet, hogy hiába olcsóbbodik Ausztria felé a szállítás, ha a vám felemelésével az osztrákok a magyar termelő nagyobb hasznát ki tudják sajátítani. Ideiglenes megoldásként a jelenlegi vámok rögzítését kérte (s ezt a felső tábla határozattal támogatta), távlatilag pedig „tractatust”, vagyis vámszerződést javasolt a két birodalomfél között, illetve erőteljes harcot folytatott a tengeri kivitel biztosító fiumei vasúterv főrendi pártfogásáért, annak kamatbiztosításáért. Az egy hétig folyó vitában itt vagy harmincszor avatkozott be, s végül a két tábla egyetértését is sikerült kimunkálnia.⁴²

³⁸ Uo. II. 77.

³⁹ Uo. IV. 184–185.

⁴⁰ Uo. III. 273.

⁴¹ Uo. III. 276.

⁴² *Gergely András*: Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban: a fiumei vasút. Bp., 1982. 66–78.

Felszólalásainak zöme a konkrét helyzet bemutatását igényelné, s ezért még felszólalásukra sem vállalkozhatunk. A közteherviselésnél például azért is szavazott a nagyobb összeg mellett, mert inkább vélte elérhetőnek alkotmányos kezelésének biztosítását, ha a főrendek nagyobb összegben érdekeltek. Szóba hozta az egyetem alacsony tudományos színvonalát éppúgy, mint a postai levéltitok megsértését vagy a főváros árvízvédelmi biztosítását.

Az országgyűlés utolsó napján nagyobb beszédben szögezte le jövődj politikáját meghatározó hitvallását: „mi engem illet: bennem a kormány iránti bizodalom soha nem élt: tehát meg sem szűnhetett, és soha nem kételkedtem azon, hogy az ausztriai systema hálátlan, hogy Kaunitznan eszméje és elvei mindig uralkodnan fejedelmünk körül . . . barometrumom azon viselete a kormánynak, amelyet az ausztriai örökös tartományok irányában követ. Míg ott a dolgoknak mostani rendszere fenn fog állni, addig meg lehetünk győződve — legalábbis én meg vagyok győződve —, miként a dolognak természetes fekvése szerint lehetetlenségnek látszik, hogy a kormány bona fide előmozdíthassa nemzetünknek constitutionális fejlődését”.⁴³

Alapvetően új elem bukkan fel evvel az egész magyar politikai gondolkodásban: Batthyány az első, aki *mértékül* választja a kormány bírálataának annak az örökös tartományokkal szemben folytatott politikáját — tehát az *egész* birodalmi politika bírálataára igényt tart —, és alig burkoltan bejelenti az igényt az alkotmányosságnaak az örökös tartományokban történő bevezetésére. Itt regisztrálhatjuk az alapvető eltérést Széchenyitől: a birodalomhoz *igazodás* helyett Batthyány a birodalom *átalakításának igényét* fogalmazza meg.

Úgy véljük, hogy Batthyány reformellenzékhez kötődésének és amelletti kitartásának is e politikai felismerésben — s nem valamely más, szubjektív vagy társadalmi meghatározottságban — lelhetjük magyarázatát. Nemcsak későbbi állásfoglalásai támasztják ezt alá.

Már 1840-ben úgy nyilatkozik, hogy a következő alkalommal nem kell Habsburgnádort választani. (Emellettt majd 1847-ben, Kossuthal szemben is kitart.) 1843-ban az ellenzék egyik tanácskozáán felveti, hogy ő, mint stájerországi birtokos, felhívhatná az ottani rendek figyelmét joaikra. Klauzál s vele a többség ezt a lépést ellenezte. 1844-ben pedig az ellenzéki főrendek — Batthyány idézett beszéde elhangzása idejében — arról tanácskoztak, hogy külön kormánynra, külön minisztériumra, külön államtanácsra van szüksége Magyarországnak. A másik birodalomféllel való kapcsolat csak perszonálunió legyen. Igényt tartanáak az önálló külképviseletre is!⁴⁴

Nehéz felmérni, hogy milyen része volt e program kialakításában személyes sorsának, annak a ténynek, hogy egy Habsburg-főherceggel pereskedett atyai örökségéért,⁴⁵ hogy nem volt rokonsága a birodalmi arisztokráciában, továbbá katonai pályafutása tapasztalatainak, stájerországi birtokosi mivoltának. Döntőnek politikai tudatosságát tartjuk: megelőzte kortársait a birodalom titkáának felismerésében, abban, hogy a birodalom államjogi és nemzeti heterogenitásánál fogva gyenge és gyengeségre ítéltetett. Politikus-társainál általában derülátóbb volt. 1844 áprilisában Ikervárott vendégül látta Deákot és

⁴³ Főrendi Napló 1843–1844. VII. 308.

⁴⁴ *Takáts Sándor*: i. m. 190., 202., 222.

⁴⁵ Gróf Batthyány Lajos az első magyar miniszterelnök élete és halála, Pest, 1870. 15.

Széchenyit. A házigazda akként nyilatkozott, hogy amíg remél, folytatja politikai küzdelmeit, s ha már nem remél, abbahagyja. Vendégei bevallották: ők már nem remélnek, mégis küzdenek.⁴⁶

Batthyány konkrétan is megfogalmazta, hogy miután csalódott az országgyűlési reform megvalósításában, miben is remél. 1844 augusztusában a felső tábla ülésében mondta, s a kiemeléseket nemigen alkalmazó naplóban valószínűleg maga kurzíváltatta: a „*socialis reform*” a politikusok reménye, vagyis a társadalmi, egyesületi téren történő tevékenység.⁴⁷

Ismeretes, hogy e politikai átorientálódást Kossuth szorgalmazta. Batthyáynak azonban kedvezőbb társadalmi és anyagi lehetőségei voltak megvalósítására. Most vitathatatlanul az egész mozgalom élére kerülhetett. Amíg eddig a kormányhoz közelítés, illetve a visszavonulás volt a régebbi döntési alternatívák egyik ága, most a vezetés kisajátítását is célul tűzhetette ki. Nemcsak társadalmi téren. Wesselényi megvakult, Zsibóra húzódott. Deák visszavonult, betegeskedett. Az országgyűlés alsó tábláját vezérlő Klauzál maga is elégtelennek ítélte képességeit. Kossuthot a lapszerkesztéstől való elütéssel szinte kiszorították a vezetésből. Utóbbi számára ott volt ugyan Pest vármegye, de az anyagi lehetőségek korlátozottsága erősebb hátránynak látszott a társadalmi tevékenység, mint a hagyományos politika területén.

A politikus Batthyány most újra döntés elé került. Ha a karriervágy, hatalomvágy kerekedik benne felül, könnyedén kisajátíthatja a politikai vezetést. De csak politikai céljai voltak, személyes céljai nem. A született nagyról nem hatalmat – szolgálni akart.

4.

Az ellenzéki politika szolgálata talán sohasem volt olyan nehéz a reformkorban, mint az 1844. évi országgyűlés bezárása után. Az eszmék és célok már megfogalmazódtak, sőt közismertté váltak, ezt a feladatot elvégezték. Közeli megvalósításukra viszont még nem látszott remény, sőt a kormány ellentámadásra készült, agilisen szervezte saját táborát. Emellett az ellenzéken belül taktikai nézetkülönbségek – például a centralisták és a municipalisták közöttiek – váltak érzékelhetővé. Az ellenzék vezetői tevékenységük súlypontját tudatosan helyezték át a politikairól a társadalmi térre. Látszólag a Széchenyi ajánlotta módszerhez fordultak vissza, valójában sem politikai követeléseikről nem mondtak le, sem a társadalmi tevékenységből nem szorították ki a politikát; ellenkezőleg, társadalmi tevékenységükkel politikai és gazdaságpolitikai célkitűzéseket akartak elérni.

Batthyány kezdettől tevékeny részt vállalt a „sociális tér” elfoglalásában. Az 1842-ben létesült Iparegyesület, amelynek elnöke lett, szerény keretek között, de hatékonyan működött. Szervezője és részvényese lett a pesti cukorgyárnak. 1844 májusában pedig a megalakuló Kereskedelmi Társaság elnöke lett. A vállalkozás célul tűzte ki, hogy Magyarországot közvetlenül bekapcsolja a világkereskedelembé, elsősorban a magyar mezőgazdasági termékek exportja révén. E társaság megalakulásával egyidőben már egy védegyelet alapításának szükségességét fejtegeti.⁴⁸ Néhány hónap múlva azután meg-

⁴⁶ SZIN VI. 52.

⁴⁷ Főrendi Napló 1843–1844. VI. 51.

⁴⁸ SZIN VI. 61.

szervezésében tevékeny részt vállalt. (Elnöke távoli rokona, Batthyány Kázmér gróf lett.) Egyik fő részvényese a Gyáralapító Társaságnak és a Vukovář-Fiumei Vasúttársaságnak is. Batthyány tehát kivétel nélkül támogatta az ellenzék bázisát erősítõ és céljait elõsegítõ egyesületeket társadalmi, anyagi és politikai téren egyaránt. Tevékenységének részletesebb feltárása azonban még történetírásunk elõtt álló feladat.

Néhány hónapos szélcsend után a politikai élet is hamarosan felélénkült. 1845 márciusában Batthyány részt vett azon a Pest megyei gyûlésen, amely a kormány Horvátországban követett alkotmányellenes eljárása ellen tiltakozott, s az év végén maga vezette Bécsbe azt a megyei küldöttséget, amely ez ügyben feliratot vitt az uralkodóhoz. 1845 végén alakul meg, Batthyány vezetése alatt, Deák, Szentkirályi, Kossuth részvételével az ellenzék vezetését koordináló bizottság – ez az elsõ alkalom, amikor Batthyány formálisan is az ellenzéki mozgalom élére kerül.⁴⁹ Politikusként most aktivizálódik csak igazán. A centralistákkal arról tárgyal, hogy a *Pesti Hírlapot* az ellenzék egészének orgánumává alakítsák.⁵⁰ 1846 közepén az ellenzék anyagait publikálásra elõkészítõ sajtóbizottság vezetője, 1846 végén õ hívja össze tanácskozássra az ellenzéki politikusokat – megkezdõdik a *párt* szervezése. 1847 januárjában Batthyány indítványozza a *Pesti Kör* és a *Nemzeti Kör*, e két ellenzéki klub, egyesülését. Februárban Deákhhoz siet, Kehidára, az ellenzék programjáról tanácskozással. Közben könyvnyomatos sajtót szerez, hogy az ellenzék anyagait sokszorosíthassák. A nevezetes 1847. március 15-i konferencián Batthyány elnököl, õ írja alá a párt nevében kibocsátott körlevelet. Elnöke lesz a programkidolgozó bizottságnak és a vezetést alkotó permanens deputációnak.⁵¹

Júliusban döntõ lesz állásfoglalása abban a kérdésben, hogy Kossuth számára az ellenzék egyöntetû támogatásával kell biztosítani a Pest megyei követséget. Batthyány, aki nemcsak a cenzúrázott Kossuth-cikkeket, hanem elvbarátja teljes nézetrendszerét ismerte, e döntésével a kompromisszumokkal megelégedõ politika helyett végérvényesen az abszolutizmus elleni frontális támadás mellett kötelezte el magát. Talán nem véletlen, hogy e napokban mondta Széchenyinek: „a királyoknak bajonettjük van, a népeknek meg forradalmuk, hogy engedményeket nyerjenek”.⁵² A következõ hónapban már saját Vas megyei követségvállalásáról terjednek hírek, s nem zárhatjuk ki, hogy egy ideig az ellenzéki vezérkarral egyetértésben az alsótáblai szerepvállalást fontolgatta. Szeptemberben a horvátországi ellenzékot mozgósítja, itteni vadászházában pedig sajtót akar berendezni. Októberben, Kossuth követté választása érdekében kortesként megjárja Abonyt, Nagyköröst, Kecskemétet, s a választás napján ott látjuk a menet élén. A kevésbé látványos, többnyire lakásán tartott bizalmas ellenzéki tanácskozások révén a megyei ellenzéki követek egész sorának megválasztásában érvényesült befolyása.

Kossuth így méltatta aktivitását Wesselényihez írott levelében: „barátom, ez ember elõtt kalapot veszünk, a legváratlanabb körülményekben is éleslátású, mint a hiúz, maga elhatározásában sebes, mint a villám, s aztán szilárd és hajthatatlan, mintha minden idege vasból volna. A történelmi nevezetességû szerep, melyet õ, mint az ellenzék központi

⁴⁹ Kossuth Lajos összes munkái XI. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyûlésen. (S. a. r. Barta István) Bp., 1952. 248.

⁵⁰ Eötvös József: Levelek. (S. a. r. Oltványi Ambrus) Bp., 1976. 158.

⁵¹ Kossuth Lajos: i. m. 90., 122.

⁵² SZIN VI. 59.

bizottmányának elnöke e választások körül vitt, még országgyűlés alatt folyvást vinni fog, mivelhogy, mint tudod, az országos ellenzéki bizottmány munkálódását a körülmények szerint országgyűlés alatt is fogja Pozsonyban folytatni”.⁵³

Valóban, az országgyűlés megnyitása utáni időkben Batthyány Pozsonyból bocsát ki körleveleket az ellenzéki párt nevében, amelyben a megyei ellenzék irányítását igyekszik ellátni.

A politikailag aktív, a reformellenzék élére emelkedett Batthyány politikai arculata nem igazán egyénített. Roppant személyisége súlyát nem érvényesítette sem mérséklő, sem radikalizáló irányban. A program megfogalmazása, az álláspontok egyeztetése és az országgyűlési szereplések meghatározása körül érvényesített együttesen kimunkált stratégia általában nem ad módot az egyéni hozzájárulás mértékének megállapításához. Az 1847 novemberében megnyílt országgyűlés felsőtábláján újra vezérlő szerepet játszó Batthyány megnyilatkozásai viszont már lehetővé teszik, hogy közelebbről felmérhessük személyes politikai hozzájárulását a magyar polgári átalakulás ügyéhez.

5.

Az országgyűlés a nádorválasztással kezdődött. Batthyány – az ellenzék, s így Kossuth felfogásától eltérően – már József nádor elhunytakor, 1847 elején amellet foglalt állást, hogy hazai főurat kell nádorrá választani.⁵⁴ Következtes maradt tehát 1840-ben még csak elvileg leszögezett véleményéhez. Ennek megfelelően, noha az országgyűlés többsége közfelkiáltással kívánta a nádort megválasztani, a maga részéről ragaszkodott volna az uralkodói jelölést tartalmazó boríték felbontásához. A választás után taktikusan, mégis merészen köszöntötte István nádort: „a hatalmasok sorában nádorunk azon egyetlen, kit a nemzet irányában múltja nem identificál egy bünterhes kül- és belpolitikának felelősségével”.⁵⁵ A felsőtáblai elnöklést átvevő fiatal nádor taktikai lépései nem nyerték meg tetszését. Magánkörben, főként 1848 januárjában, gyakran hangoztatta, hogy mégis neki volt igaza: nem kellett volna Habsburg-nádort választani. Viszonyuk azonban az országgyűlésen korántsem volt olyan ellenséges, mint József nádorral. Batthyány merészsége, határozottsága, tekintélye, nagyúri önállósága vitathatatlannal imponált az eddig hivatali és családi fegyvelemmel kordában tartott, személyiségét szerepéhez most igazító főhercegnek. Sőt, talán nem túlzunk, ha úgy véljük, hogy bizonyos fokig István tartott Batthyánytól, de nem azért, mert félt tőle, hanem mert vonzásába került. S e kapcsolatnak a későbbiek során ismeretesen nagyobb lesz jelentősége. Az érdemi tanácskozások kezdetét jelentő válaszfelirati vitában Batthyány december 7-én mondott nagy beszédet. A hangsúlyt az általa kimunkált és önállóan kézben tartott politikai problematikára, a birodalomhoz fűződő viszonyra és a külpolitikára helyezte.

Német- és Törökország bel-önkény alatt, Lengyel- és Olaszország kül-önkény alatt nyög – kezdte beszédét. Az alkotmányos és abszolutisztikus erők európai háborúja talán

⁵³ *Viszota Gyula*: i. m. II. CCXLIX–CCL.

⁵⁴ *Kossuth Lajos*: i. m. 271.

⁵⁵ 1847-ik évi november 7-ére rendeltetett magyar országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója. Pest, 1848. (a továbbiakban: Főrendi Napló 1847–1848.) 50.

már nincs is messze, s ebben a feszült helyzetben Magyarország érdekeit sérti, hogy a külpolitikára befolyásunk nincs, s a nélkülünk intézett birodalmi külpolitika az abszolutizmus szövetségét keresi. Pedig a birodalom csak bitorolja az abszolút hatalom címét, hiszen jó részében, Magyarországon, alkotmányos rendszer van. S ha a birodalom két része között különbség van, ne csak Magyarország igazodjék e vegyes házasság követelményeihez, hanem Bécs is a magyar érdekekhez. A maga részéről ezen túlmenően az egész rendszer átalakítását követeli: „én előttem axioma, hogy ti. egyáltalában nem fér meg ugyanazon kormánypálca alatt az uralkodás korlátlan rendszere a korlátozottal anélkül, hogy ezen két incompatibilitás egymásra corrosive ne hasson.” Nem fogadja el azok véleményét, akik szerint kölcsönös engedékenységgel, egymáshoz hasonlással ez a rendszer működtethető. „Szerintem – folytatta – nem egyre megy ki, vajon a mutatkozó alkotmányos mozgalmak oda viszik-e a dolgot az örökös tartományokban, hogy ma-holnap egyik tartomány alkotmánya biztosítékul szolgáljon a másiknak, vagy hogy ezentúl is elnyomatván, Damoklész kardjaként ott függjön fejük fölött az alkotmány eltörlésének veszedelme. Ausztria támasza belül szellemileg a bürokrácia, anyagilag a szuronyok, in ultima instantia a communismus” – vagyis, Batthyány szóhasználatában, a rendszernek a vagyonos-polgári elemek sem alkotván támaszát, a bürokrácia és a szuronyok rendszerét akár a vagyonegyenlősítők is kisajátíthatják.⁵⁶

Beszédében az adminisztrátori rendszer bírálata kapcsán is taktikusan érvelhetett a vagyonos mágnások előtt azzal, hogy „az arisztokrácia rovására és a bürokrácia javára elkövetett vétkek”-ről van szó, s ha ezt a bürokratikus, a független állásúak számára teret nem engedő rendszert oltalmuk alá veszik, nem méltók a „mágnások táblája” névre többé.

A válaszfelirat további vitája során, néhány nap múlva, joggal szégezhette le: beszédének három alapvető tézisének nem cáfolta meg senki. Nevezetesen, hogy „a nem magyar tartományokban de jure fennálló alkotmányosság nem respectáltatik kellőleg”, továbbá, hogy „a külpolitikában tökéletesen desavuirozva találja magát azon faktor – ti. az alkotmányosság; G. A. –, melynek nyomát ott is fel kellene lelteni”; s végül, hogy „ezen két tárgyra nézve Magyarországnak mind joga, mind érdeke forog fenn, hogy ügyeljen s felszóljon”.⁵⁷

Batthyáynak a birodalom alkotmányosságára és a külpolitika befolyásolására vonatkozó nézetei, hangsúlyoznunk kell, ekkor már nem tekinthetők egyedülállóknak. Mind az Ellenzéki Nyilatkozat, mind a Pest megyei követutasítás hasonló szellemben tárgyalja e kérdéseket. E néhány hónappal korábban, döntően Kossuth közreműködésével készült dokumentumok létrehozásában Batthyány nem vett részt. Mégis, hogy e kérdéseket ő fejtette ki az országgyűlés előtt – itt főként a külpolitikába való befolyás expressis verbis történő megfogalmazására gondolunk, amely az alsótáblán így nem hangzott el –, ismerve továbbá Batthyány régebbi, az ellenzéki állásfoglalásokat vitathatatlanul megelőző kijelentéseit, valószínűsíthetjük, hogy nagy szerepe volt ennek a koncepciónak a kialakításában. Annál is inkább, mert az ellenzéknek e politika realizálására irányuló tényleges kezdeményezései viszont immár egyértelműen Batthyány kezében futnak össze.

⁵⁶ Uo. 50–51.

⁵⁷ Uo. 129–130.

1847 tavaszán Velencébe utazott, azzal a céllal, hogy az itáliai ellenzék vezetőivel kapcsolatot teremtsen. Júliusban – ugyancsak rendőri jelentés szerint – egy „bécsi író” szólította fel, hogy egyesítse a magyar, a cseh és az osztrák ellenzékét.⁵⁸ Az országgyűlésen elhangzott, előbb ismertetett beszédét, mellyel, Széchenyi naplója szerint, „megpróbálja felbujtani a német tartományokat”, „1000 példányban” – nyilván németül – nyomatta ki.⁵⁹ Egy 1848 februári jelentés szerint „bizonyosnak látszik, hogy a cseh rendek részéről néhány főúr a magyar ellenzék vezetőihez, főleg Batthyány Lajos grófhoz fordult írásbelileg”.⁶⁰ Az informátorok az ellenzék február végi tanácskozásairól – amelyeken az örökös tartományoknak adandó alkotmányt szorgalmazó feliratot tervezgetnek, s e Kossuth által előterjesztett indítványt egyelőre elhalasztják – ugyancsak azt jelentik, hogy a kezdeményezés eredetileg Batthyány Lajosé volt.⁶¹

Ketegtelen, hogy a társadalmi reformkérdéseket illetően, a felsőtábla tárgyalási menetéből következően, kevesebb megnyilatkozást regisztrálhatunk Batthyánytól. Annyi azonban megállapítható, hogy Batthyányt már ekkor az örökválság ügyében is az országgyűlés radikálisabb ellenzéki politikusai között tarthatjuk számon.⁶²

A főrendek márciusig csupán néhány ülést tartottak, mivel az alsótábla addig csak egy-két bevezetett tárgyat küldött át. Batthyánynak mindössze tizenöt felszólalását regisztrálhatta a napló. Ezért is javasolta Kossuth február 29-én az alsótáblán, hogy ott, napirendükön módosítva, a főrendeknek az örökválsággal kapcsolatos válaszüzenetét vegyék tárgyalás alá, hogy a főrendek is szünet nélkül tanácskozhasanak.

A párizsi forradalom március 1-én megérkező híre indította Batthyányt arra, hogy március elsejének estéjén Kossuthot néhány nappal korábban indítványozott, de akkor az ellenzéki vezetés által elnapolt indítványának, vagyis az örökös tartományoknak adandó alkotmánynak és a magyar polgári átalakulás teljes programjának felirat formájában történő követelésére ösztönözze.⁶³

Március 3-án hangzott el Kossuth felirati beszéde, aznap a kerületi, másnap, 4-én az országos ülés fogadta el. Ugyanaznap átkerült a főrendekhez, akik az országbíró elnöklétével üléseztek. Utóbbi a tárgy fontosságára hivatkozva a Bécsbe távozott nádor elnökléte alatt kívánta azt tárgyalatni. Batthyány rögtön felszólalt, s a főrendek számára is saját döntési körükbe tartozónak ítélte a napirend meghatározását. Az országbíró taktikusan ezt a kérdést is a nádor elnöklétével tartotta eldöntendőnek, s így elhárította. A főrendek ismeretesen tíz napig nem is tartottak azután ülést. A feliratot megakasztották. Híre és szövege viszont roppant hatást keltett Bécsben, egyik eszmei előidézője lett a bécsi forradalomnak. Kitörése után még néhány nap, s Batthyány az ország miniszterelnöke. Az áprilisi törvényeket szentesítő királyi aláírást már ő ellenjegyzte. Neve így került be a *Corpus Iuris*-ba: a 48-as törvényekért, a polgári alkotmányos átalakulás hiteléért és hitelességéért felelősséget vállalóként. És így került a reformellenzék éléről – az ország élére.⁶⁴

⁵⁸ Kossuth Lajos: i. m. 284.

⁵⁹ SZIN VI. 128.

⁶⁰ Kossuth Lajos: i. m. 614.

⁶¹ Takáts Sándor: i. m. 227.

⁶² Varga János: Batthyány és az örökválság. (a Századok jelen számában).

⁶³ Kossuth Lajos: i. m. 615.

⁶⁴ Főrendi Napló 1847–1848. 337.

BATTHYÁNY ÉS MAGYARORSZÁG ALKOTMÁNYOS ÖNKORMÁNYZATÁNAK KÉRDÉSE 1848 TAVASZÁN

A történelem fordulópontjain az emberek kivételesen érzékenyekké válnak az idő minősége iránt; remény és félelem egyaránt magyarázza a türelmetlenségtől sem mentesen fogalmazott kívánságot: ne maradjanak kihasználatlanok a sorsfordító lehetőségeket kínáló pillanatok. Noha a reformellenzék európai látókörű vezetőit már a változások első jele ébren találta, s az 1848. március 3-i felirati javaslat kezdeményezésétől fogva politikájukat kivételes tudatossággal emelték „a körülmények színvonalára”,¹ a bécsi és pesti forradalmi fejlemények után, a kölcsönhatások érvényesülésének megfelelően az „Itt az idő, most vagy soha!” dobpergése egy fél országtól visszhangzottan sürgette őket a további cselekvésre. A „percek fontosságára” figyelmeztette a hatalom tényleges gyakorlására még csupán készülődő magyar kormányt Késmárk város tanácsa is március 27-én arra hivatkozva, „hogy most talán utoljára kegyeskedik a sors alkuba ereszkedni a magyar nemzettel, melynek állása Európában oly igen sajátszerű”.² Figyelmeztetés nélkül is felfokozta az idő kivételes minőségének érzékelése a reformellenzék élre került gárdájának felelősségtudatát s kivált Batthyány Lajosét, aki megbízott miniszterelnökként, Kossuth mellett nemcsak a legfontosabb szerepet vállalta magára, hanem a legtöbb felelőséget is a lehetőségek kihasználásáért, illetve esetleges elmulasztásukért.

Batthyány egész reformkori szerepével, kiváltképp azonban a Magyarország függő helyzetének lazítására, hovatovább az alárendeltség teljes felszámolására irányuló, Bécsben szeparatistikusnak ítélt törekvéseivel magyarázható, hogy – ismert módon – csak a lépéskényszert felismerő István főherceg nádor befejezett tényt teremtő megbízása révén jutott a kormányrúdhöz.³ A Metternich által – ha hihetünk a bukott kancellár későbbi hivatkozásának – még ellenzéki politikusként bitófával fenyegetett⁴ Batthyány kinevezése ellen, a magyar felelős minisztérium felállítását egyébként is helytelenítő Széchenyi – saját vallomása szerint – azért „hadakozott”, hogy „a császári házat ettől a

¹ Kossuth Lajos összes munkái. (A továbbiakban. KÖM.) XI. (S.a.r. Barta István.) Bp., 1951. 623.

² Magyar Országos Levéltár. (A továbbiakban. OL.) H. 2. Miniszterelnöki iratok. (A továbbiakban: ME.) 1848–142.

³ Vö. Károlyi Árpád: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Bp., 1932. I. 602–614, II. 604–609. – Károlyi Árpád: Az 1848-diki pozsonyi törvénycikk az udvar előtt. Bp., 1936. 17–32, 206–214. – Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848–1849. (Közl.: Pap Dénes.) Pest, 1868. I. 20–22.

⁴ Károlyi Árpád, 1932. I. 597.

közvetlen megaláztatástól” megkímélje.⁵ Amiért a Staatsconferenz döntést hozó tagjaiban Batthyány neve aggodalmat keltett, éppen az volt az oka annak, hogy – Fejér megyének a patétikus köszöntést modern szóhasználattal ötvöző megfogalmazása szerint – „századok olta nem ismert öröm érzet villanyozá át a hont”.⁶ Az önmaga minősítésében is a korszakváltást érzékeltetni kívánó „csanádi volt ellenzék, jelenleg kormánypárt” tagjai már március 21-én úgy üdvözölték Batthyányt, mint akinek „hatalmas és állhatatos közremunkálása által lett szabad, és e szabadság által leend nagy és boldog” az „eddigi kormánypolitikátul vérig sújtolt nép és a jogszerű törekvéseiben gátolt nemzet”.⁷ Besztercebánya polgársága „csatanyertes hős”-nek, Baja város tanácsa az „országgyűlési bajnokok népimádtá nevei”-ből font „csillagkoszorú” tagjának nevezte Batthyányt.⁸ A miniszterelnökké kinevezett ellenzéki vezető érdemeit soroló és megbízatása feletti őszinte örömet szinte árasztó felterjesztések közül hadd idézzük még Arad megyéét, amely mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy Batthyány „a legnyomasztóbb időkben . . . a nemzeti függetlenség s alkotmányos kifejlődés szent ügyének egyik legnagyobb sikerrel harczolt főfő bajnokának tiszteltetett”.⁹

A felterjesztések frázisoktól sem mentes fordulatai egyértelműen arról vallanak, hogy a kortársak Batthyány kormányra kerülését az antifeudális, antiabszolutisztikus nemzeti politika sikereként könyvelték el, és a jogkiterjesztésre, a polgári átalakulás vívmányaira alapozó, polgári alkotmányos önkormányzathoz jutó Magyarország újjászületése zálogának tekintették. A megbízott miniszterelnök első „körlevelei” a reménykedés indokoltságát messzemenően erősítették. A nádori megbízatása napján, március 17-én, Pozsonyba visszatérése estéjén kibocsátott elsőben a „nemzeti miniszterelnök” a rend fenntartását arra hivatkozva kívánta meg a törvényhatóságok vezetőitől, „nehogy ministerium és országgyűlés, mint az átalakulás és törvényesség organumai a nagy és nehéz munka megoldásában kicsapongások vagy idő előtti követelések által akadályoztassanak, s a nemzet boldogsága, mielőtt alkotmányos tökélyét elérné, zavartassék”.¹⁰ A két nappal később keltezett második körlevél – mint ismeretes – az országgyűlés jobbágyszabadító határozatainak villámgyors közhírré tétele révén egyrészt a nyugalom biztosítását célozta, másrészt az érdekegyesítés funkcionáltatásával kívánta a feudális függésből szabaduló milliókat a kormányrúdhöz jutó reformellenzék támaszává tenni.¹¹

Az „alkotmányos tökély”, aminek elérését első hivatalos megnyilatkozásában Batthyány célként jelölte meg, a reformellenzék forradalom előtt kidolgozott programjában megfogalmazást nyert ugyan, anélkül azonban, hogy minden tekintetben már akkor konkretizálódott volna.

Abban, hogy – Kossuth 1844. évi megfogalmazása szerint – a várva várt „átalakulás, nemzeti újjászületése” során a „secret cabinet”-ként működő, államjogilag Magyar-

⁵ Széchenyi István: Napló. (S.a.r. Oltványi Ambrus.) Bp., 1978. 1208.

⁶ Fejér megye 1848. ápr. 3-i felterjesztése. OL. H. 2. ME. 1848–165.

⁷ Návay Tamás és 23 társa Királyhegyesen, 1848. március 21-én kelt köszöntője, Uo. 1848–34.

⁸ Besztercebánya, 1848. márc. 22-i és Baja 1848. ápr. 9-i felterjesztése. Uo. 1848–16., 143.

⁹ Arad megye 1848. márc. 30-i felterjesztése. Uo. 1848–4.

¹⁰ Uo., 1848–1. – *Okmánytár*, I. 19–20.

¹¹ OL. H. 2. ME. 1848–29. – Vö. *Szabad György*: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp., 1957. 263–264. – *Varga János*: A jobbágyszabadítás kivívása 1848-ban. Bp., 1971. 191–195.

országon az 1790 : X. tc. értelmében illetéktelen központi birodalmi kormányzat „posta bureau”-inak funkcióit ellátó udvari kormányzások helyére „valódi parlamentaris kormány” kerüljön,¹² egyetértettek a reformellenzék irányadó személyiségei, ha nem is voltak illúziók e törekvésük realizálási lehetőségei tekintetében.¹³ Az 1847. június 7-i ellenzéki program az alkotmányosság „minél előbb életbe léptetni” kívánt biztosítékeként szólva „a kormány felelősségéről” még óvatosan úgy fogalmazott, hogy az „alapja leendő Magyarországnak is, az olly igen szükséges parlamentaris kormánynak és a magyar kormányt leginkább megóvja idegenszerű elemek kártékony befolyásától”.¹⁴ A Batthyány által szívvél-lelélekkel támogatott Kossuth követjelölti programjává emelt s egyben a politikai célok konkrétumait illetően is a reformellenzék nagy többsége által irányadónak tekintett 1847. évi Pest megyei követutasítás már jóval egyértelműbben beszélt. A nemzetközi és a hazai jogtudomány idevágó egykorú eredményeit európai mércével mérten is kivételesen magas szinten zárkóztatva össze, a polgári parlamentaris kormányzati rendszer alapkövetelményét abban jelölte meg, hogy „a kormány politikájának irányát az országgyűlési többségben nyilatkozó nemzeti akaratól vegye”. Majd az abszolutisztikus és netán beolvasztó törekvések alkotmányos kirekesztésének és a politikai jogok kiterjesztésére alapozott, de még korántsem teljes népszuverénítás érvényesítésének biztosítékaul azt kívánta, hogy „a kormány elég erővel és önállással bírjon minden idegenszerű befolyástól, a nemzet akaratától vett irányban törvény szerűleg kormányozni és viszont, [hogy] a nemzet elegendő biztosítékokkal bírjon . . . a számoltatást, felelősséget valósítani”.¹⁵ Egyidejűleg – mint ismeretes – az 1844. szeptember 13-i országgyűlési felirat alapelveit hangoztatva és a Védegylet 1846. augusztus 20-i közgyűlésének határozatára támaszkodva ez az ellenzéki dokumentum biztosítani kívánta az ország gazdasági függőségének felszámolását, de ugyanakkor a partnerválasztás szabadságának sérelme nélkül felajánlotta a gazdasági egyenjogúság tiszteletben tartása alapján és a magyar országgyűlés közbenjöttével kereskedelmi és vámszövetség megkötését Magyarország és az osztrák császárság között.¹⁶

Mindez további tények felsorakoztatása nélkül is egyértelművé teheti, hogy az 1848 tavaszán Batthyány vezetésével a kormányrúdhhoz jutó reformellenzék nemcsak realizálni akarta Magyarország önkormányzatának – a hagyományos hivatkozási alap szerint – az 1790 : X. tc.-ben kifejezést nyert követelményeit, hanem azt a polgári parlamentaris kormányzati rendszer alkotmányos jogbiztosítékainak korszerű eszköztárát mozgósítva kívánta megtenni.

¹² Az idézetek Kossuth 1844. augusztus 27-i beszédéből valók. OL. R. 109. II. P. 23. – Vö. *Szabad György*: Kossuth politikai pályája . . . Bp., 1977. 79–82.

¹³ Vö. *Eötvös József*: Reform. Lipcse, 1846. 291. – *Deregyei [Kossuth Lajos:] A „magyar politikai pártok” értelmezése*. In: Ellenőr. Politikai zsebkönyv. (Szerk. *Bajza [József]*. [Lipcse.], 1847. 263–264. – További részletek: Grof Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. (S.a.r. *Viszota Gyula*.) Bp., 1930. II. 848.

¹⁴ Ellenzéki nyilatkozat. In: *Ellenőr*, 581.

¹⁵ KÖM. XI. 173–174.

¹⁶ Uo. 182–184. – Vö. *Magyar Szózatok*. Hamburg, 1847. 191–192, 198–217. – *Niklai Péter*: A kereskedelmi választmány jelentésének tárgyalása az 1843/44. évi országgyűlésen és előzményei. Bp., 1912. 42–49.

Ismeretes az is, hogy az abszolutizmus bázisának felszámolása érdekében és messze-
menő figyelemmel a sajátos birodalmi struktúrára, valamint a tényleges és lehetséges
kölcsonhatásokra a birodalom történelmileg kialakultnak tekintett nemzeti szabadság-
törekvései között, mindezt – a titkosrendőri jelentések tanúsága szerint legfőképpen
Kossuth és Batthyány – a lajtántúli országok és tartományok alkotmányhoz juttatásának
követelésével társították.¹⁷ Hogy az itt is, ott is az alkotmányosság útjára terelendő közös
uralkodó kezén milyen felségjogok maradjanak, illetve az alkotmányos monarchiák nor-
matívái szerint végbeviendő megosztásuk milyen következményekkel járjon az osztrák
császárság és a magyar királyság viszonyára, azt a reformellenzék egyértelműen korántsem
tisztázta. Azt azonban, hogy Magyarország érdekeinek érvényesítését kívánja a kül-
politikában, nyomatékosan jelezte. Így az idézett 1847. évi Pest megyei követutasításban
azt fejtegette, „minthogy a külhatalmak irányábani kormány politica végső analysisben az
ország jövődő léte felett határoz . . . jogunk megkívánni, hogy azokra kormányunk a
nemzeti akarattól vett irányba kellő befolyással bírjon”, de azon túl, hogy utalt az
uralkodó személyének közösségéből fakadó konzekvenciákra, tartózkodott a kívánt „be-
folyás” konkretizálásától.¹⁸ A hadügyet illetően világossá tette ugyan, hogy nem éri be a
hadsereg kiegészítése, fenntartása és elhelyezése terén korábban kidolgozott reform-
javaslataival,¹⁹ de még az 1848. március 3-i felirati javaslatban is megelégedett annak
hangsúlyozásával, hogy „honvédelmi rendszerünk . . . gyökeres átalakítást kíván”, anélkül
azonban, hogy közvetlenül megbolygatta volna a fegyveres erővel való rendelkezési jog
illetékességének kérdéskörét.²⁰

A reformellenzék az uralkodói abszolutizmus elleni következetes küzdelmét, amely-
ből Batthyány is derekasan kivette a részét,²¹ ismeretes módon nem terhelte azzal, hogy
a felségjogok körének valamiféle újraszabályozását, netán megszorítását is követelése
sorába emelte volna. Általában beérték azzal, hogy a nádort Magyarország törvényes
jogainak védelmezésében reá váró alkotmányos feladataira figyelmeztessék, ha ezt
Kossuth 1847 elején, az István főherceg nádorrá választását megelőző beszédében olyan
módon tette is, ami szerepe kiteljesítésének igényét, de legalábbis e kiteljesítés szükségs-
ségének jelzését burkolt formában magában foglalta: „nekünk oly nádorra van szük-
ségünk, ki elég magas állású legyen, miszerént se annak ne legyen kitéve, hogy udvari
intrigák [!] engedelmes eszközévé törpíthessék, sem annak, hogy ha ezzé törpülni nem
akarna, elmellőztessék s befolyásában megbénítassék”.²²

1848 tavasza lehetővé tette, hogy a Magyarország polgári parlamentáris alkot-
mányos önkormányzatának kialakítására a fentebb felvázoltak tanúsága szerint sokban

¹⁷ *Károlyi Árpád*, 1932. I. 600. – *KÖM*. XI. 143–144, 156, 171–172, 281–282, 319–321, 614–615. – *Barta István*: Bevezetés. In: *KÖM*. XI. 53. – *Grössing, Helmuth*: Die ungarische Verfassung und der Konstitutionalismus des Jahres 1848. Aus den Berichten eines Hofrats der obersten Polizeihofstelle vom ungarischen Reichstag 1847/48. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. LXXXI. (1973.) 323–324, 327.

¹⁸ *KÖM*. XI. 170–171.

¹⁹ *Vö. Szabad, George*: Military Reform Efforts in Hungary Prior to 1848. (Studies on Society in Change.) (Sajtó alatt.)

²⁰ *KÖM*. XI. 626.

²¹ *Vö. Károlyi Árpád*, 1932. I. 595–600.

²² *OL*. R. 109. II. P. 45. – *Vö. Szabad György*, 1977. 101.

felkészült reformellenzék megkísérelje terveit az államjog terén is realizálni, mégpedig kitöltve korábbi programjának hézagait is.

1848. március 17-én,²³ amikor az országgyűlés küldöttsége Batthyáynak a nádortól vett miniszterelnöki megbízásával és azzal az uralkodói ígérettel tért vissza, ha a magyar törvényhozás a kibővített felirati javaslatban foglalt átalakulási programmal összhangban álló törvényjavaslatokat dolgoz ki és terjeszt fel, úgy a király azokat jóváhagyni fogja, a Kossuth által kormányfőként köszöntött államférfi meghatottan fogadta, hogy „életemnek napjait kirekesztőleg feladatomból teljesítésére fordítandom”.²⁴ Igyekezett is eleget tenni ígéretének. Teljes mértékben osztva Kossuthnak azt a felfogását, hogy a reformellenzéknek a forradalmi helyzetben kiteljesített programját mielőbb, de az alkotmányosság követelményeinek eleget téve kívánatos törvénybe iktatni, a március 18-ával kezdődő törvényalkotó periódusban nemcsak az irányt, hanem az ütemet tekintve is messzemenően igyekezett egyúttaladni az átalakulásért folytatott küzdelem vezetőjének történelemformáló lépéseivel. Jól jellemzi ezt, hogy a főrendi táblán, ahol a reformellenzék főerőinek távollétében Batthyány a designált miniszterek közül csupán Eötvösre és az átalakulás maroknyi következetes főrangú hívére támaszkodhatott, már az első tárgyalási napon felismerte az ijedségükből ocsúdó konzervatívok új taktikáját, és sikerrel fordult szembe vele. Amikor egyesek módosításokkal próbálták lelassítani a tempót, mások viszont sajnálkozva, hogy érdemleges tárgyalásra nincs lehetőség, változtatás mentesen ajánlották visszajuttatni az alsótábla javaslatait, mintegy hivatkozási alapot teremtendő arra, hogy később részvételüket a törvényalkotásban formálisan minősíthessék, és a kodifikáció legalitását megkérdőjelezhessék, Batthyány menten szót kért. Kijelentette, nem látja akadályát a módosító indítványok megtárgyalásának, ha – tette hozzá s aligha gúny nélkül – „azon áldozatot kívánják hozni méltóságtok”, hogy „az élj]szakát nem sajnálják” reá.²⁵

Az államjogi kérdések tárgyalása során a nádornak biztosított jogkör kérdésében bonyolódott éles vitába Batthyány. Március 21-én, amikor az országgyűlés reformjával foglalkozó törvényjavaslat a főrendek elé került, konzervatív részről azt bizonygatták, hogy a nádori jogkört a magyar minisztérium felállítását engedélyező királyi kézirat nem változtatta meg, s így nincs akadálya, hogy a nádor továbbra is elnöke maradjon az országgyűlésnek, a főrendi táblának pedig mindenképpen. Ez az álláspont formális kapaszkodót nyerhetett abban, hogy az országgyűlés küldöttsége által készített tervezet vonatkozó fordulatának (a „nádort . . . teljes hatalommal felruházzuk”) megváltoztatásával a március 17-i kézirat arról beszélt, hogy a „nádor . . . a törvények értelmében teljes hatalommal fel van ruházva”. Ám ugyanennek a kéziratnak a következő, bonyodalmasan fogalmazott passzusát értelmezte úgy a nádor – mint ismeretes – a Staatsconferenz által később vitatottan, mint ami a hagyományos nádori jogkört meghaladó lépésre, független felelős magyar kormány felállításának kezdeményezésére, miniszterelnök megbízására

²³ Az eseménytörténetre l. *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823–1848. 3. kiad. Bp., 1886. III. 386 és kk. – *Károlyi Árpád*, 1936, 29 és kk. – *Spira György*: Polgári forradalom (1848–1849). In: Magyarország története VI. (Főszerk. *Kovács Endre*.) Bp., 1979. 82 és kk.

²⁴ KÖM. XI. 663.

²⁵ 1847-ik évi november 7-ikére rendeltetett magyar országgyűlésen a . . . főrendeknél tartott országos ülések naplója. (A továbbiakban: Főrendi napló.) Pozsony, 1848. 343.

is felhatalmazta.²⁶ Nem is szólva arról, hogy ténylegesen sem István főherceg, sem közvetlen elődei nem rendelkeztek a nádoroknak az 1485 : X. tc.-ben, illetve az 1608 : XVIII. tc.-ben biztosított széles körű jogaival, minthogy a hatalmi eszközök csak virtuálisan és nem valóságosan voltak a távollevő királyt helyettesítő nádor kezében. S így nemcsak a jogkör tényleges kiterjesztése jelentett érdemleges változást, hanem a hajdani törvényekben körvonalazottaknak most érvényesíthetökként való elismerése is. Batthyány mindenesetre szükségesnek tartotta, hogy mindjárt a gondolatmenet kiindulási pontját megóvja, aligha csupán a felsőházi elnökséget illető, hanem a közvetve Magyarország önkormányzatát is érintő konzekvenciái miatt: „Nagy bámulással veszem azt, hogy majd ezen egész tábla által úgy magyaráztatik és értelmeztetik a dolog, mintha a legfelsőbb kézirat következtében Ő Fenségére, az ország nádorára semmi új jog nem ruháztatott volna. Ha ez így van, vagy itt lenne, vagy Bécsben volt félreértés, midőn Ő cs. apostoli kir. Felségétől ezen kéziratot nyertük volt. Ebből nagy baj lehet, ezt előre mondom. Én úgy fogtam fel a dolgot, s nekünk positive úgy magyaráztatott ezen legfelsőbb kézirat, miszerint Ő cs. kir. apostoli Felsége magának csak a törvények sanctióját tartotta fel, a többire nézve minden jogát távollétében Ő Fenségé[re], országunk nádorá[ra], mint királyi helytartóra ruházta. Ennek mi hitelt adtunk, ha most más értelmet adnak ezen leiratnak, ám lássák, mit fognak a K[arok] és R[endek] hozzá szólni.”²⁷ Miután a továbbbolygó vitában maga a nádor is bizonytalankodva beszélt hatalmi körének megváltozásáról, s ámbár Perényi Zsigmond összeegyeztethetetlennek ítélte az államfői jogokat gyakorló nádor további elnökösködését az országgyűlésen, illetve annak felső tábláján végrehajthatalmi funkcióival, István főherceg mégis készségét jelentette ki erre, azt hangsúlyozva, hogy elnöki működése során sem fogja a felelős minisztérium hatáskörét csorbítani, Batthyány ismét szólásra emelkedett. „Igen sajnálom, hogy nem lehetek egy vélekedésben cs. kir. fő herczegségével”, kezdte, ezekben a nádor iránti elismeréstől hangos napokban szokatlan intonációval replikáját, amelyben leszögezte, hogy az uralkodói kéziratban a nádor teljhatalommal való felruházása „bevégzett tény” s miután ennek megkérdőjelezésére történt kísérlet „fő dolog, hogy e tekintetben az ország megnyugtattassék”.²⁸

Batthyány határozottsága érthető. Nem kevesebről volt szó, mint ekkor, március 21-én a sok, de még beváltatlan ígéret mellett, az egyetlen konkrétum, a nádornak biztosított, szinte államfői jogkör megoltalmazásáról, ami annál is inkább szükséges volt, hiszen éppen ezen alapult a designált miniszterek működésének legalitása, amint arra a konzervatív Paczolay János honti követ ellenében március 25-én Kossuth is hivatkozott.²⁹ A nádor tétova megnyilatkozásából Batthyány helyesen ismerte fel, hogy az uralkodói ígéret beváltásáért még megvívandó küzdelemben mennyire szükség van helytállásának megerősítésére, noha nem tudta, legfeljebb sejtette, mennyi mentegetődézzel reagált a dinasztia már-már tékozló fiának minősített főherceg a szemrehányásokra a neki juttatott kormányfői megbízásért.³⁰ Batthyány hivatkozása az ország megnyugtatasá-

²⁶ Vö. *Károlyi Árpád*, 1936. 206–209. – Vö. uo. 15–16.

²⁷ Főrendi napló, 1848. 374–375.

²⁸ Uo. 376–377.

²⁹ KÖM. XI. 693.

³⁰ Idősb *Szogyény-Marich László* országbíró emlékiratai. Bp., 1903–1918. I. 58–59. – *Károlyi Árpád*, 1932. I. 612–614, II. 606–609.

nak szükségességére sem volt üres frázis, hiszen az aggodalom, hogy Bécsben útját állják Magyarország alkotmányos önkormányzathoz jutásának, jól érzékelhető volt.

Ezekben a napokban, az államjogi törvényjavaslatok megszületésének, illetve jóváhagyásuk bécsi vitatásának napjaiban nemcsak a politikai tevékenység két fókuszában, Pesten és Pozsonyban fokozódott az aggodalom sorsukat illetően, s növekedett a rémhíreket is szárnyukra bocsátó feszültség.³¹ Komáromból például Halasy Ede másod-alispán már március 21-én éjjel – tehát még a felelős kormányral foglalkozó törvényjavaslat megtárgyalása és Bécsbe való felterjesztése előtt – azt jelentette, hogy aznap este „a népek különböző osztályaiból több százakra menő tagokból álló küldöttség jelent meg előtte, melly kijelenté, hogy miután azon hír kezd szárnyalni, mintha Ő Felsege által legközelebbi napokban megadott felelős magyar ministerium legfelsőbb helyeken akként szándékoltnék alakíttatni [!], hogy a katonai és pénzügyi (financ) ministerek a császári ministeriumtól függésben maradjanak, ekképpen pedig Magyar országnak függetlensége veszélyeztetnék, szükségesnek látta az említett nép küldöttsége az ezen hírből származható nyugtalanságok megelőzése tekintetéből elvtársait azzal megnyugtanni: miszerint ezen szomorító hírből eredett keserűséget a törvényhatósági elnökök a végett jelentendi be, hogy . . . a minister elnököt arról minél előbb sürgöny által tudósítani szíveskedjék”.³² Szemere Bertalan deignált belügyminiszter válasza Batthyányék eltökélttségét illetően megnyugtathatta azokat, akik Komáromban amiatt aggódtak, hogy „a hadi és pénzügyi tárca tovább is függésben maradna a birodalmi, a császári kormánytól”, hiszen ezt felelte: „arról legkisebb tudomásom sincs, hogy ezen két tárczára nézve a függést legfelsőbb helyen ezután is fen akarnák tartani, azt ellenben mondhatom, hogy nekem és azoknak, kikkel én a ministeriumban részt venni ohajtok, eltökéltt akarunk a magyar nemzeti kormányt mindenben függetlenné tenni a császári ministeriumtól, miután épen ez a nemzeti kormánynak jelentése, és miután bár mi függés a felelősséget a nemzetre nézve csalódássá, a ministerekre nézve elvállhatatlanná tenné”.³³

Azt, hogy Batthyányék mennyire maguk mögött érezhették a feszültségteljesen várakozó magyar politikai közvélemény támogatását az államjogi kérdéskörben, jól jellemzi többek között Bars megye közgyűlésének és a bihari „rendfenntartó” választmánynak a határozata is. A barsiak március 27-én azzal a pótutasítással látták el országgyűlési követeket, hogy a folyó országgyűlés „mindaddig – míg a felelős ministerium egészen alakítva nem léssen, még az idegen katonaság e honból ki nem vonatik és a magyar katonaság a honba azonnal vissza vezéreltetvén a hon határin a magyar alkotmányra hitét le nem teszi, az [erdélyi] unió végetti kérdések egészen tisztára nem hozatnak és elvégre még a politikai status foglyok szabadlábra nem állíttatnak – el ne osztassék”.³⁴ A bihari választmány – post factum ugyan, de ez az időközben bekövetkezett tények ismeretének híján fogalmazott határozatban tükröződő eltökéltség komoly-

³¹ Vö. *Horváth Mihály*, III. 417, 433–434. – *Grössing, Helmuth* 332–335.

³² A Komárom megyei rendfenntartó választmány határozata azt valószínűsíti, hogy a mozgalomban fontos szerepük lehetett a helybeli kismeseknek, akik a korábbi politikai küzdelmekből merített érveléssel a közteherviselés bevezetését a pénzügyi önrendelkezés megteremtésével junktimban levőnek tekintették. Vö. *Szabad György*: A pénzügy alkotmányos kezelésének igénye a reformkorban. In: Ünnepi tanulmányok *Sinkovics István* 70. születésnapjára. Bp., 1980. 245–258.

³³ OL. H. 1. Miniszteri országos ideiglenes bizottmány, 1848–16.

³⁴ OL. H. 2. ME. 1848–48.

ságát mit sem csorbítja – azt kívánta Batthyány tudomására hozni, hogy „nekünk nem tetszik azon halogatás, hogy a pénz- és hadminister maig se erősített meg, bár hisszük, hogy a fejedelmi szót hazugsággá, a szabadság ígérését – ravasz csalássá aljasulni a megbukott cselszövők minden igyekezeteik mellett sem engedi a királyi becsületesség, . . . ha e megerősítés várakozásunk ellenére elmaradna . . . kérkedés nélkül biztosíthatjuk Önt és a hont, hogy valamint a múlt, úgy a jövő történet írás is bizonyosságot teend afelett, hogy a szabadság iránti kötelességek teljesítésében Bihar nem volt, nem tudott és nem fog utolsó lenni soha!”³⁵ A jobbágyfelszabadításról és a felelős kormányról szóló törvényjavaslatok szentesítése körüli bécsi huzavona miatti nyugtalanság március 25-én és 26-án arra készítette Kossuthot, hogy az alsótábla nyilvánossága előtt közölje, Batthyány és Deák Bécsbe utaztak jóváhagyásuk kieszközlése végett, anélkül azonban, hogy illúziókat kívánt volna ébreszteni útjuk sikerét illetően.³⁶ Pesten pedig a közcsendi bizottmány március 27-én – mint ismeretes – már falragason is tudatta, hogy veszélyben van „a felelős kormány, szabadságunk és függetlenségünk ezen koronája s biztosítóka”, minthogy „a régi országnomorgató rendszer barátai arra kívánják bírni a királyt, hogy a had- és pénzügyet, tehát a nemzet idegét és vérét a nemzeti kormány kezeiből kivegye”, s fejezte ki meggyőződését, hogy „ha kell”, úgy „a nemzet vérét” is kész áldozni ennek megakadályozására.³⁷

Ismeretes, milyen kedvezőtlenek voltak az ország támogatását maguk mögött érző Batthyányék bécsi fogadtatásának kilátásai. Hiszen már az uralkodónak a nádorhoz intézett és a magyar országgyűléssel nem ismertetett március 18-i kézírata, miután kénytelen-kelletlen megerősítette Batthyány kinevezését, zárófordulatában az udvari kancellária és a helytartótanács „törvényes működését” fenntartandónak rendelte.³⁸ Az azt követő héten pedig nemcsak Jelačić báni kinevezése vált befejezett tényé, mégpedig mindenekelőtt a „túlzó magyarok” kezébe kerülő hatalompolitikai eszközök ellensúlyozásának indokával, hanem tovább erősödött az udvarban a Magyarországnak juttatandó önkormányzat megszorítására irányuló szándék is.³⁹

Batthyányval és Deákkal – mint ismeretes – március 27-én ismertették meg a Staatsconferenz által készített és az ígéretek megmásító leirat tervezetét. „Sokat futkostunk, kértünk, okoskodtunk, fenyegetőztünk a főhercegeknél” – írta sógorának másnap Deák kétségek közt, de korántsem reménytelenül, hiszen így folytatta: „sikere fáradásainknak nem volt ugyan tökéletes, de mégis reményt nyújt, s a holnap érkezendő válaszból lehet, úgy hiszem, valami jót csinálni”.⁴⁰ A csöppet sem illuzionista Deák reménykedése azt mutatja, érdemleges korrekciókkal biztathatták az udvarban Batthyányékat. Pedig valójában csak két – igaz, korántsem lényegtelen – engedményt tudtak már ekkor kiharcolni. Az egyik annak a kívánságnak az elejtése volt, hogy

³⁵ Uo. 1848–41.

³⁶ KÖM. XI. 694–695.

³⁷ Horváth Mihály, III. 434. – Spira György: A forradalmi ország szíve 1848–1849. In: Budapest története IV. (Szerk. Vörös Károly.) Bp. 1978. 31–32.

³⁸ Károlyi Árpád, 1932. II. 609. – Károlyi Árpád, 1936. 32.

³⁹ Horváth Mihály, III. 423–433. – Szőgyény-Marich I. 61–62, 65–69, 218–222. – Károlyi Árpád, 1932, II. 610–611. – Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Bp., 1981. I. 32–35.

⁴⁰ Deák Ferencz beszédei. (S.a.r. Könyi Manó.) 2. kiad. Bp., 1903. II. 206.

rekesszék ki a katonai kérdéskört a független magyar kormány felállításával foglalkozó törvényből, és készítsen az országgyűlés majd a későbbiek során egy külön törvényjavaslatot a honvédelem tárgykörében, ami – az adott helyzet fenntartása mellett – gyakorlatilag beláthatatlan időre elodázta volna az önálló honvédelmi minisztérium felállítását. A másik annak kinyilvánítása lett volna, hogy Magyarország magára vállalja a Habsburg-hatalom államadósszággá deklarált kölcsöntartozásainak egy részét, a törlesztés, illetve az évi kamatteher fizetésének kötelezettségével.⁴¹ Deák idézett sorai valószínűsítik, hogy ezeknél jelentősebb változtatásokkal is kecsegtethették őket, s nem kevéssé ezeknek elmaradása magyarázza Batthyány felindulását, amikor március 29-én megismerték az uralkodó előző napon keltezett leiratait. Ismeretes, hogy egyidejűleg a jobbágyszabadítás elodázásával, aminek nyilvánvalóan az volt a legfőbb célja, hogy az érdekegyesítés funkcionáltatását megbénítva háttámaszuktól fosszák meg a Magyarország alkotmányos önkormányzataért küzdő erőket, az uralkodói leirat a független felelős magyar kormányról szóló törvényjavaslat lényegbevágó módosítását kívánta. Az érdemleges módosítási követelések a következők voltak: 1. A király távollétében csak a „mostani” nádort illesse teljhatalom, azaz ne általában jusson a nádori tisztségek az országgyűlés által választott viselője államfői jogokhoz, csupán személy szerint a dinasztiahoz tartozó István főherceg. 2. Az udvari kancellária maradjon fenn, és a király a neki fenntartott jogokat általa gyakorolja. 3. A Magyarország által a királyi udvartartás fenntartására szolgáltatandó összeg, továbbá „az öszves álladalmi költségeknek . . . Magyarországot illető arányos része” a „birodalom központi pénztárába” történő befizetések révén – a további rendezésig – az addigi módon és mértékben fedeztessék. 4. „Minden vám és pénznemi s kereskedelmi intézkedések pedig az illető német tartományi közigazgatási organumokkal kölcsönös értekezés útján történjenek.” 5. A honvédelmi minisztérium hatáskörének pedig „ama legszorosb kapocsnak kellő méltánylásától, mely a *pragmatica sanctio* által egyesült örökös tartományok közt létezik . . . kell szükségképpen feltételezve lennie”, mégpedig az uralkodónak a fegyveres erő „alkalmazására” és a tisztikinevezésekre való „szentséges” jogainak elismerésével összhangban.⁴²

Mindenki számára, aki a királyi leiratok olyannyira bonyolult szövegét megismerte, az egyértelmű volt, hogy a módosítások elfogadása mind Magyarország polgári átalakulását, mind alkotmányos önkormányzathoz jutását akadályozná. De nagy volt annak a politikai jelentősége, hogy Batthyány, akinek személyes felfogása nemcsak Kossuth, hanem minisztertársai, sőt a megnyilatkozó politikai közvélemény túlnyomó többségével is egybevágott, menten a felelős minisztériummal foglalkozó leirat felolvasása után az országgyűlés elegendő ülésének színe előtt kijelentette, hogy az „sem a nemzet törvényes igényeinek, sem a méltányos várakozásnak meg nem felel”, s felszólította a nádort, járjon közbe, hogy „Ő Felségének adott szava beváltassék, miszerint Magyarországnak egy független felelős magyar ministeriumot adni kíván”, mert különben társaival együtt visszaadja megbízatását. Minthogy – ismert módon – a nádor is állását kötötte újabb közbenjárása sikeréhez, és Kossuth felszólalása nyomán a törvényhozás határozatilag mondta ki az eredeti javaslatokhoz való ragaszkodását, a másnap táviratilag Bécsbe

⁴¹ Károlyi Árpád, 1936. 63, 65–77. – Vö. *Szögyény-Marich* I. 231–232.

⁴² *Okmánytár* I. 35–37. – Vö. *Deák, István: The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians in 1848–49.* New York, 1979. 93–94.

szólított, Batthyány-vezette tárgyaló küldöttség feladata, amilyen nehéz, olyan egyértelmű volt.⁴³

Kétségtelen, hogy az udvart meghátrálásra végső soron az országgyűlés határozottsága és a magyarországi politikai hangulat radikalizálódásáról érkező hírek kényszerítették. De igen sok múlt a küldöttség és személy szerint Batthyány magatartásán. A magyar miniszterelnök kemény tárgyalófélnek bizonyult. Miután a főhercegek engedtek a nádori teljhatalom kérdésében, s csak a személyi sérthetlenség megadását korlátozták István főherceg személyére, a tárgyalások megfeneklettek, mert a magyar fél nem tett viszonyos engedményt, s – mint Szógyény alkancellár feljegyezte⁴⁴ – Batthyány „szárazon és dacosan” az uralkodói leiratban megkívánt valamennyi módosítás elejtését kívánta. Széchenyit, aki már a március 30-án délelőtt naplójába rótt feljegyzésében egyenesen „hóhérlegény”-nek minősítette az erélyes Batthyányt, a délután és este lefolyt tárgyalások egyenesen „a terracinai banditák képére emlékeztett”-ék, „akik kirabolnak néhány kamalduli” szerzetest, ami beteges túlzását és sajátos elfogultságát leszámítva is felvillantja a Batthyány-vezette magyar küldöttség határozottságát.⁴⁵ Hogy a négy miniszter közül Batthyány és Deák látszott a kevésbé megingathatónak tárgyaló feleik szemében, azt közvetve tanúsítja, hogy Ferenc Károly és Lajos főhercegek őket nem, csak Széchenyit és Eötvöst fogadták a nádor jelenlétében a március 30-áról 31-ére virradó éjjel a kompromisszum megtalálását célzó magánkihallgatáson.⁴⁶ A főhercegek végül is kénytelenek voltak engedni és elejteni a módosítások nagy részét. A megkötött kompromisszumhoz István főherceg nádor alighanem Batthyány kívánságára kérte ki Kossuth hozzájárulását. Források híján is feltételezhető, hogy a nádor nem saját kezdeményezéséből, de legalábbis Batthyány tudtával és egyetértésével utazott Pozsonyba avégett, hogy Kossuth állásfoglalásának birtokában biztosítsa a magyar kormányküldöttséget, megkapja az országgyűlés támogatását annak elfogadtatásához, hogy a többi bécsi módosítás elvetése fejében az uralkodó őrizhesse meg jogát a magyar csapatok határon kívüli felhasználására és a tiszti kinevezésekre a személye mellett tartózkodó magyar miniszter ellenjegyzésének feltételével.⁴⁷ Ismeretes, hogy a Batthyányék által Bécsben kivívott új leiratot rögtönzött nagy beszédében Kossuth minősítette úgy, hogy benne „meg van adva . . . mennyire papíron lehetséges – a nemzetnek önállása, alkotmányossága, szabadsága és hadidolgokba befolyása”.⁴⁸ A Batthyány személyes helytállása révén is tető alá hozott megegyezés az alkotmányos önkormányzat funkcionálását máris lehetővé tette, és alapot teremtett – mint látni fogjuk – Batthyányék teljes körűvé tágításukra irányuló törekvéseinek. Mielőtt azonban az ez irányú lépésekkel foglalkoznánk, indokolt kitérnünk egy járulékos, ám Magyarország önkormányzata, sőt 1848–49 egész története szempontjából igen fontos problémára.

⁴³ 1847 esztendei Szent András hava 7-dik napjára összehívott Magyarországi Közgyűlésnek Naplója a . . . Karoknál és Rendeknél. Pozsony, 1848. 197–198. – *Okmánytár* I. 42–43. – KÖM. XI. 700–702. – *Barta István* 69.

⁴⁴ *Szógyény-Marich* I. 63.

⁴⁵ *Széchenyi István* 1220.

⁴⁶ *Károlyi Árpád*, 1936. 88–89. – Batthyány magatartása alaposan rácafolta az István főherceg által nemrég még feltételezett „kapacitálhatóságára”. *Szógyény-Marich* I. 216. – *Vö. uo.* 217, 220.

⁴⁷ *Károlyi Árpád*, 1936. 84–93, 244–250.

⁴⁸ KÖM. XI. 706–710.

A választási törvény megalkotása során az udvar – ismert módon – csak azzal egyezett bele, hogy annak hatálya és értelemszerűen a magyar kormány hatásköre a katonai határőrvidékekre is kiterjesztessék, ha az utóbbi érvényesítését kivételes korlátozásnak vetik alá. Batthyány és Kossuth közös bécsi tárgyalásai hidalták nagy nehezen át a március végével vetekedő élességű és a kormány hivatalba lépését komolyan veszélyeztető válságot, amely azonban az egykorú politikai közvélemény előtt annál jóval elfedettebb maradt és legfontosabb mozzanatainak Károlyi Árpád által elvégzett feltárása ellenére történetírásunkban a viszonylag háttérbe szorult problémák közé került. Pedig nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy az április törvények szentesítése fejében István főhercegnek, Batthyáynak és kormánya valamennyi tagjának (a távollévőknek utólagosan) saját kezű aláírással ellátott nyilatkozatban kellett kötelezettséget vállalniok, hogy „törvényszerű hatáskörünket csak olyképp gyakorolni fogjuk, miszerint a határőrvidékek . . . katonai belszerkezete . . . addig míg e részben Felsőged megegyezésével a törvényhozás másképp nem intézkedik, sértetlenül maradjon”⁴⁹ Ennek a kényszerű kötelezettségvállalásnak, amely Magyarország alkotmányos önkormányzata igen súlyos sérelmét jelentette, a történetírásunkban jelzethnél sokkal nagyobb szerepe volt a szerb felkeléshez vezető fejleményekben. Mégpedig annak ellenére, hogy a kormány és személy szerint Batthyány a határőrvidéket illető cselekvőképességük korlátozottsága ellenére jóval korábban és jóval többet tettek polgári reformtörekvéseik ottani érvényesítése és általa is a béke megmentése érdekében, mint az a szakirodalomban s annak nyomán a köztudatban él.⁵⁰

Az általában zártként kezelt 1848. évi törvények nemcsak a polgári átalakulás követelményei, hanem sokban államjogi rendelkezéseik tekintetében is, valójában nyitottak voltak.⁵¹ Jól tükröződik ez a Kossuth és Batthyány koncepciójával összhangban Szentkirályi Mór tollával fogalmazott⁵² „előbeszéd” azon fordulatában is, amely arra utalt, hogy az országgyűlés nem késett a törvényalkotás során mindazt érvényesíteni, amit „az összes magyar népnek jogban és érdekekben egyesítése” mellett „az ország törvényes önállása s függetlensége, a *pragmatica sanctio* által vele válthatlan kapcsolatban álló tartományok iránti törvényes viszonyai, a nemzet alkotmányos életének, a kor igényei s a körülmények sürgős volta által szükségelt kifejtése . . . halaszthatatlanul megkívánt”. Igaz, hogy a társadalmi és a magánjogi viszonyokkal, illetve a népképviseléssel és a közigazgatás újjászervezésével foglalkozó törvényekkel ellentétben a Magyarország önkormányzatát megalapozó új törvények az államtanács majdani megszervezésére hivatkozás kivételével⁵³ nem tartalmaztak formális utalásokat kiegészítésük szükségességére vonatkozóan, szövegük azonban – születési körülményeiktől nagyon is meghatározottan – fontos pontokon jogi hézagot takart, illetve az értelmezés eltérő lehetőségeire teremtett

⁴⁹ OL. H. 2. ME. 1848–85, 86. – Vö. *Károlyi Árpád*, 1936. 113–123, 284–285, 326–327. – *Spira György*: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Bp. 1964. 107–108.

⁵⁰ Ezzel a kérdéskörrel „A magyar kormányzat reformtörekvései a határőrvidéken 1848/49-ben” című dolgozatomban foglalkozom részletekbe menően.

⁵¹ *Szabad György*: A polgári átalakulás megalapozása 1848–49-ben. In: A negyvennyolcas forradalom kérdései. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 77. sz.) Bp., 1976. 52.

⁵² Vö. *Kossuth Lajos*: *Irataim az emigrációból*. Bp., 1881. II. 259.

⁵³ Vö. 1848: III. tc. 19, 22, 24. §§.

alkalmat. Szoros összefüggésben tehát az „előbeszéd” azon hivatkozásával, hogy ez alkalommal a felsorolt kérdésekben csupán a „halaszthatatlanul megkívánt” szabályozás született meg, a törvények szentesítésének a szó szoros értelmében vett másnapján megkezdődött a jogi hézagok feltöltése, a homályos tartalmú rendelkezések értelmezése, mégpedig Magyarország alkotmányos önkormányzata kiteljesítésének, teljes körűvé tételének céljával.

Hajnal István nagy fontosságú posztumusz műve óta köztudott, hogy az uralkodó személye mellé rendelt minisztert már az április 12-i első minisztertanácson és azután is következetesen „külügyminiszternek” nevezték, és funkcióját sokban annak is tekintették.⁵⁴ Ugyancsak ő idézte Blackwellnek, az angol kormány magyarországi megbízottjának azt a március 19-i nevezetes jelentését, mely szerint Esterházy van kiszemelve „még nem annyira a külügyek (foreign affairs), mint inkább az internacionális ügyek miniszterének (addig, míg az államok együttmaradnak, ami, ha a dolgok a mostani vágányon haladnak, csak pár hónapig tarthat)”, majd azt a március 23-i közlését, hogy Batthyány az országgyűlésen a miniszterjelölteket felsorolva Esterházyt külügyminiszterként nevezte meg.⁵⁵ Batthyány azonban a főrendi táblán március 23-án nem külügyminiszterként, hanem az „Austriával érintkezési minister”-ként említette Esterházyt. Sőt, ugyanezen az ülésen a Ghyczy Kálmán tollával fogalmazott⁵⁶ azon eredeti meghatározásból, hogy „a ministerek egyike folyvást ő felsége személye körül lesz s mindazon külviszonyokba, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, befolyván,⁵⁷ azokban az országot felelősség mellett képviseli”, a konzervatív gr. Barkóczy János indítványára a „kül” előtagot törölték. Ez a törlés virtuálisan szélesítve a nevezett miniszter szerepkörét, valójában elhomályosította az amúgy sem eléggé konkretizált külügyi feladatait. Ugyanakkor Batthyány feltételezhetően tudatos óvatossággal, és alighanem szándékos szüksézsavúsággal ezen az ülésen jegyezte meg – mintegy mellékesen –, hogy „azon miniszternek, ki Ő Felsége személye körül van, lesz . . . befolyása a külügyekben”.⁵⁸ Azaz, ámbár a törvények szentesítéséig hivatalosan általában kerülték a köznyelvben már szélesen elterjedt külügyminiszter megnevezést, a kormányalakítási tárgyalások korai szakaszától kezdve egyértelműen e minisztérium hatáskörébe (vagy hatáskörébe is) vonandónak tartották a külügyek szféráját.

Az 1848-ban az uralkodó mellé rendelt magyar miniszterben teljes mértékben megokolt a mai értelemben vett külügyek felelősét is látnunk, de a Hajnal István által indokoltan bírált dualista felfogással ellenkező túlzásnak kellene minősíteni, ha csupán azt látnánk. Mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy Batthyányék – perszonaluniós felfogásuknak is megfelelően – teljes körű és a béccsivel egyenrangú kormányt kívántak

⁵⁴ Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. Bp., 1957. 21 és kk.

⁵⁵ Uo. 23. – Stroup, Edsel Walter: Hungary in early 1848 . . . Buffalo, New York – Atlanta, Georgia, 1977. 153–154.

⁵⁶ Vö. Kónyi Manó II. 234–235.

⁵⁷ A fogalmazás magán viseli az 1790/91. XVII. tc.-re, mint előzményre való támaszkodás szándékát. Vö. Waldapfel Eszter: A független magyar külpolitika 1848–1849. Bp., 1962. 6.

⁵⁸ Főrendi napló, 1848. 397, 402. – A Barkóczy-féle módosításra felfigyelt: Thallóczy Lajos: Vázlatok a magyar közigazgatás történetéből. Klny. a Jogállam VIII. évf.-ből. Bp., 1909. 26–27.

kiépíteni.⁵⁹ A birodalmi kormányban pedig a kancellár hagyományosan és még hosszú ideig a császári ház és a külügyek minisztere, az 1848. március 20-án megalakult Kolowrat-kabinetben is a „Ministerium des kaiserlichen Hauses und des Äussern” feje volt egyszemélyben. Ezért is tekintették Batthyányék természetesnek, hogy az uralkodó mellé rendelt miniszter mindkét funkciót ellássa, intézve egyrészt az államfővel és az államfő közössége folytán az örökös tartományokkal fenntartandó kapcsolatból fakadó ügyeket, másrészt Magyarországnak a birodalmon kívüli nemzetközi kapcsolataiból származókat. (Aligha kétséges, hogy a három évtizedes diplomáciai szolgálattal bíró, ugyanakkor jó udvari kapcsolatokkal is rendelkező Esterházyban az e két funkció ellátására egyaránt alkalmas személyt vélték megtalálni.) A kinevezés alapjául szolgáló felségelőterjesztés „Minister für die internationalen Angelegenheiten Ungarns und der österreichischen Erbstaaten” megnevezéssel illeti Esterházyt,⁶⁰ ami a kinevező irat magyar szövegében és az eskütételről szóló jelentésben „a kapcsolt birodalmam többi részeivel érintkezések minisztere” nyakatekert fordulattá alakult.⁶¹ Minthogy a törvény szövege feladatát bonyolult körülírással jelölte meg, de címét nem, csak állomáshelyét határozta meg, a kinevezéssel kapcsolatban született hivatalos okmányok pedig érdemleges szövegtelréssel ugyan, de ellátandó funkcióinak mindenképpen csak egyikét hangsúlyozva nevezték meg, kerestek Batthyányék olyan címet, ami mindkét feladatkörével összhangba került. A külügyminiszter elnevezést nyilván azért ítélték ilyennek, mert az vonatkoztatható volt az önállóan tekintett Magyarország részéről mind az örökös tartományokkal fenntartani kívánt külső kapcsolatok, mind a birodalmon kívüli, idegen hatalmakkal létesítendőök ügyintézőjére.

Esterházy sajátos helyzete és személyes aggályai teremtettek kitűnő lehetőséget arra, hogy Batthyány – a minisztertanács egyetértésével – olyan értelmezését adja az uralkodó személye mellé rendelt „külügyminiszter” törvényszabta felelős eljárásának a felségjogok gyakorlása terén, ami perdöntő annak megítélésében, hogyan értelmezte az első független felelős magyar kormány és annak elnöke Magyarország alkotmányos önkormányzatát.

Közvetlenül kinevezése előtt Esterházy – mint ismeretes – a miniszteri tárca elvállalását bizonyos feltételekhez kötötte. Ezek közé tartozott az a kívánsága, hogy „ha hivataloskodási körömben az országgyűlésen felvilágosítások kívántatnának, azokat helyettem vagy Ministerelnök ur, vagy megkérésére más Minister társam adhasa”. Esterházy kérését egyrészt azzal indokolta, hogy hivatala az udvarhoz köti, másrészt, hogy hosszú diplomáciai szolgálata megakadályozta „az országgyűlési vitaközlésekre megkívántató készség” megszerzésében.⁶² Alig néhány nappal e kikötéseket tartalmazó és

⁵⁹ E téren viszonyosság állt fenn. A Pillersdorf-kormány megalakulásakor. 1848. május 8-án a bécsi kormány szerkezete – a „külügyminiszteri” állás lentebb tárgyalandó különbözőségével – azonossá vált a budapestiével. Még a megnevezések is – egy-egy elő- és utótag hiányával, illetve többlettel – egymás tükörfordításai voltak. Erre is, az alábbiakra is vö. *Rumpler, Helmut*: Ministerrat und Ministerratsprotokolle 1848–1867. In: *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. Einleitungsband*. Wien. 1970. Tabelle 1.

⁶⁰ *Károlyi Árpád*. 1936. 265–267.

⁶¹ OL. N. 31. István fhg. nádor lt. Miniszteri iratok. 1848–876. – *Hajnal István*. 20.

⁶² *Esterházy Pál hg.* (Pozsony, 1848. ápr. 4.) – Batthyány Lajosnak. OL. H. 2. ME. 1848–162.

Batthyány által helybenhagyólag nyugtázott levelének megírása után⁶³ Esterházy „Jegyzék”-nek nevezett emlékiratban törekedett egyes törvényszabta kötelezettségeinek konkretizálására s egyben – a lehetséges mértékig – a hivatali tevékenységével kapcsolatos személyes felelősségének csökkentésére. Az abszolutisztikusan irányított diplomáciai szolgálatban megöregedett arisztokrata – mint erről levelében is tanúságot tett – mindenképpen kerülni kívánta parlamenti felelősségre vonásának lehetőségét, ezt „jegyzékének” szövege is egyértelművé teszi. Az emlékirat keletkezéstörténetét nem ismerjük. Lehet, hogy a levelének elküldése után továbbra is nyugtalankodó Esterházyt egyik miniszter-társa, esetleg a kapacitálásában amúgy is buzgólkodó Széchenyi,⁶⁴ esetleg éppen az udvarban lojálisként számon tartott Esterházy kezdeményezését tisztázó alkalomnak találó Batthyány beszélte rá felelősségelhárító kívánságainak írásba foglalására.

Esterházy emlékirata annak részletezése után, hogyan kíván eljárni az uralkodónak a kegyelmi és a nemességi perekben fenntartott felségjogai gyakorlása, továbbá a külföldi örökösödési ügyek terén, tért át a március 31-i kompromisszum keretében az uralkodó számára kicsikart legfontosabb és a III. tc. 8. §-ba foglalt jogok, ti. „a magyar hadseregnek az ország határain kívüli alkalmazását, nemkülönben a katonai hivatalokrai kinevezéseket” biztosító jogok gyakorlásának kérdésére. „A mi . . . a 8-dik szakaszt illeti – folytatta a felelősség elhárításában a lényeghez közelítő Esterházy –, ennek valódi értelme, nézetem szerint csak az lehet, hogy az ezen szakaszban érintett rendelkezések és kinevezések ugyan általam legyenek ellenjegyzendők, de magának Ő Felségének elhatározásáért, mellynek keletkezésébe a magyar hadi minister leend befolyással – e szakasz értelme szerint, engem a felelősség nem illethet.” Álláspontja egyértelmű volt; e rendkívüli jelentőségű felségjog gyakorlása esetén ellenjegyzési jogával ő csak formálisan, a dolog tartalmának az elbírálására hivatott szakminiszternek a felelősségére hajlandó élni. Majd kísérletet téve az itt elfogadtni remélt felelősségáthárító alapelv általánosítására, feladatköréről általában is szólva így fogalmazott: „A XIII. szakasz azt rendeli: 'hogy mind azon viszonyokba,⁶⁵ mellyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, befolyván, azokban az országot felelősség mellett képviseljem.' – A kormányzásnak legtöbb ágai ugyanis – fejtegette Esterházy – különösen pedig: a kereskedési, pénzügyi, kincstári és hadi állapotok Magyarországot az örökös tartományokkal többet-kevesebbet közösen érdeklik. Ezeket tehát kiegyenlíteni, elhatározni s kormányozni – kivált, midőn átalakulási rendszer még gyakorlatilag kifejlődve nincsen –, felfogásom szerint csak magát az összes magyar minisztériumot és az ennek összes szándékaiban tökéletesen beavatott külön külön minisztereket illethetvén – kik ebbeli tisztokban, igénytelen nézeteim szerint, az örökös tartománybeli illető miniszterekkel kölcsönös értekezés útján fognak eljárni – magamnak illy-nemű tárgyakban csak olly esetekben képzelhetek illetékes befolyást, ha példának okáért a kérdés kiegyenlítése, valamely a dolog lényegét nem illető, de még is érdekesb környüállástól vagy feltételtől függne, melly főként közvetlen

⁶³ A memorandumon idegen kéz írásával és megkérdőjelezetten az 1848. április 6. kelet áll. Valószínűleg valamivel később, feltételezhetően az április 7-i kinevezés és a 11-i eskütétel közötti időben keletkezhetett szövege.

⁶⁴ Széchenyi április 5-i naplóbejegyzése különösen figyelemre méltó: „Esterházy hercegnél. Ki lehet, hogy megteszi az első lépést.” *Széchenyi István* 1223.

⁶⁵ A kéziratban – tollhibából – „viszonyokban” áll.

szóbeli bizodalmasb értekezés útján lenne bővebben kifejtenő s felvilágosítandó; mit is a ministerelnök urtól veendő utasítás szerint eszközölni kötelességem lenne.”⁶⁶

A felelettől nyilvánvalóan sokkal több függött, mint Esterházy felelősségének ügye, vagy a különböző tárcák viselői közt a hatáskör célszerű elhatárolása. Érthető tehát, hogy Batthyány minisztertanács elé vitte az Esterháznak adandó válasz dolgát. Jegyzőkönyv híján nem ismerjük az április 22-i minisztertanácsban e kérdésben lezajlott vitát. Érdemes azonban megemlíteni, hogy ezt a számos napirendi pontot tárgyaló ülést követően jegyezte naplójába Széchenyi, hogy „konferenciánk mindinkább rebellió színezetét ölti”; majd tette fel a szónoki kérdést: „Van-e itt lojalitás?” és nevezte mindjárt ez után Batthyányt „banditának”.⁶⁷ A vita anyagát nem ismerjük ugyan, de a kivételesen nagy jelentőségű, ám történetírásunk által nem értékesített határozat szövege rendelkezésre áll. Batthyány ugyanis április 24-én közölte Esterházyval, milyen határozatok születtek „a külügyminister állásának és hatáskörének bővebb meghatározása iránt . . . a ministeriumi tanácsnak folyó hó 22-dikén tartott ülésében”. Közölte, hogy egyetértenek a kegyelmezési jog gyakorlásával, a nemességi perekkel és a külföldi örökösödési ügyekkel kapcsolatban kifejtett nézeteivel, majd áttért a magyar hadseregnek az ország határain kívüli alkalmazásával és a katonai kinevezéseket illető felségjogok gyakorlásával foglalkozó törvényhelynek az értelmezésére. Kodifikáló tömörséggel, de teljes félreérthetlenséggel közölte, hogy az előterjesztéssel összhangban a nevezetes 8. §-ra „nézve a ministeri tanács kijelenti, hogy a külügyminister csak arról felelős: miszerint az ellenjegyzett rendelet a hadügyminister előterjesztésével csakugyan megegyező”. Ezen a roppant jelentőségű értelmezésen kívül újrafogalmazta az uralkodó személye mellett tartózkodó külügyministernek az örökös tartományokkal fenntartandó kapcsolatokban betöltendő és a III. tc. 13. §-ban meglehetősen homályossággal meghatározott feladatkörét is, mégpedig ez esetben az Esterházy által javasoltól lényegi eltéréssel: „a 13-dik szakasz a ministeri tanács nézetei szerint úgy értelmezendő, hogy minden viszonyok Magyarország és az örökös tartományok s minden kölcsönös érintkezés a magyar és az ausztriai ministerium között kirekesztőleg a külügyminister útján s az ő eszközlése mellett tárgyalandók, az egyes ministeriumoktól jövő dolgokra nézve mindig az illető ministerium felelős, a külügyminister felelőssége csak magára az eszközlésre állhatván fenn”.⁶⁸

A Batthyány által tolmácsolt s kétségtelenül az ő nézeteit is hűen tükröző határozatok egyértelművé teszik, hogy a magyar és az osztrák szakminiszterek közvetlen érintkezésének valamiféle rendszeresítését szorgalmazó Esterházy-féle állásponttal ellentétben, az önkormányzatot különállásként értelmező magyar kormány a szükséges kapcsolatot az osztrák miniszterekkel, mint külső partnerekkel teljes egészében a külügyminister útján kívánta fenntartani. Ennél is többet jelentett a magyar kormány által gyakorlandó végrehajtó hatalom teljes körűvé tétele, végső soron Magyarország szuverenitásának kiteljesítése szempontjából a másik határozat. Hiszen nyilvánvaló, hogy annak

⁶⁶OL. H. 2. ME. 1848–35.

⁶⁷Széchenyi István 1235.

⁶⁸OL. H. 2. ME. 1848–67. (A történetíró Jászay Pál, a miniszterelnökség elnöki titkára által készített fogalmazványt Batthyány kiadványozta.) – Esterházy jegyzékének szövegével együtt Batthyány választát is közölte kisebb pontatlanságokkal *Thallóczy Lajos* (i. m. 31–34.), anélkül azonban. hogy tartalmi elemzésükbe bocsátkozott volna.

csak a felelősségrevonás lehetőségétől borzadozó Esterházy szempontjából volt az a jelentősége, hogy az uralkodó vonatkozó rendeleteiért nem rá, hanem a honvédelmi miniszterre hárul a felelősség. A határozatnak az igazi jelentősége éppen abban állt, hogy általa az uralkodó oldalán tartózkodó külügyminiszternek finom, de félreérthetetlen formában megtiltották, hogy a szóban forgó s minősített jelentőségű katonai ügyekben ellenjegyezni merjen olyan királyi rendeletet, amely nem a magyar országgyűlésnek felelős honvédelmi miniszter közbenjöttével született. Ez pedig nem kevesebbet jelentett, mint annak a legsúlyosabb csorbának a kiköszörülését, ami az 1848. március 30–31-i, kényszerűnek érzett kompromisszum keretében a független felelős magyar kormány hatáskörén s általa Magyarország önkormányzatán esett.

Anélkül, hogy belebocsátkoznánk Batthyáynak a honvédelem terén 1848 tavaszától kifejtett, olyannyira fontos gyakorlati tevékenysége vizsgálatába, hadd említsük meg, hogy ez a nevezetes határozat nem maradt papiroson. Még ugyanazon az ülésen a minisztertanács Kossuth javaslatára elhatározta, hogy átfogó javaslatot terjeszt az összeülő népképviselési országgyűlés elé a katonatartási költségek fedezése tárgyában. Ennek kapcsán – amint azt Batthyány április 29-én a nádorral közölte – külön foglalkoztak annak pénzügyi kihatásaival, ha magyar sereg „a ministerium beleegyezésével s ministeri ellenjegyzés mellett külföldre rendeltetik”, alighanem ezzel is hangsúlyozva, hogy máris érvényben lévőnek tekintik a frissen hozott határozatot, miszerint az uralkodó mellett tartózkodó külügyminiszter ellenjegyzési jogát ilyen esetben csak a magyar kormány jóváhagyásával gyakorolhatja.⁶⁹

Nem lenne teljes annak felvázolása, mit tett Batthyány – természetesen küzdőtársaival együtt – Magyarország alkotmányos önkormányzatának teljes körűvé fejlesztése érdekében 1848 tavaszán, ha nem szólnánk a nádor jogkörének kiterjesztésére irányuló lépéseiről. Szándékosan mellőzzük azonban – ez alkalommal – annak a messzevezető kérdésnek a tárgyalásba vonását, hogyan törekedett a magyar kormányzat a „lex posterior derogat priori” elv érvényesítési lehetőségének biztosítása céljából a „Pragmatica Sanctiónak” olyan értelmezésére, amely – szükség esetén – lehetővé tegye, hogy Magyarország törvényesen túlléphessen a perszonális unión is, és a személy ugyanazonossága helyett, csak a dinasztia közössége fűzze össze az örökös tartományokkal. Megelégedve annak jelzésével, hogy ilyen irányú változásoknak is beépítették a jogi fogódzóját az 1848. évi törvények együttesébe,⁷⁰ most csak a nádori jogkör kiszélesítésére utalunk. Említettük, hogy ellentétben a végrehajtó hatalom gyakorlása terén elnyert államfői jogokkal,⁷¹ az uralkodó törvényhozó hatalmi jogait a nádor annak távollétében sem gyakorolhatta. Az udvar Innsbruckba menekülése után jó alkalom nyílt Batthyányék számára, hogy ezen a helyzeten változtassanak. Teljesen nyilvánvaló, hogy egy olyan szituáció kialakulását kívánták megakadályozni, amelyben az önkormányzattal bíró Magyarország törvény-

⁶⁹ *Batthyány Lajos* (Pest, 1848. április 29.) – István fhg. nádornak, OL. H. 2. ME. 1848–90. – Vö. Kossuth 1848. ápr. 20-i előterjesztésével. Uo. 1848–76. – Vö. KÖM. XII. (S.a.r. *Sinkovics István*.) Bp. 1957. 48.

⁷⁰ Ilyennek tekintjük a sajtótörvény azon hivatkozását, amely büntetendőnek mondta ki az izgatást „a sanctio pragmaticánál fogva megállapított s az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolatnak tetleges felbontására”. 1848: XVIII. tc. 6. §.

⁷¹ Csupán az 1848: III. tc. 7–8. §-ában fenntartott királyi jogokkal nem rendelkezett az uralkodó távollétében sem. L. uo. 9. §.

hozásának alkotmányos működését az uralkodó megbéníthatja a törvények szentesítésének megtagadása, illetve halogatása által, amire az itáliai győzelmek után, a szeptemberi válsághoz vezető úton az udvar – az ismert módon – majd kísérletet is tett.

A Batthyány elnökletével tartott június 18-i minisztertanács – hivatkozva az uralkodó betegsége által kialakult helyzetre, amelyben az uralkodó teendőinek ellátásával, az Esterházy által is képviselt magyar felfogás szerint, Magyarországra ki nem terjedő hatállyal Ferenc Károly főherceget bízta meg – egy királyi leirat kibocsátását javasolta. „E kir.[ályi] leiratban – fogalmazta kívánságát a minisztertanács – Őfelsége mind az országgyűlésen alkotandó törvények helybenhagyására és ha addig Ő Felsége fel nem gyógyulna, szentesítésére, mind pedig a végrehajtó hatalom körében szükséges kinevezéseknek s rendelkezéseknek teljesítésére megbízta ideiglenesen főherczeg Nádor kir. helytartót.”⁷² Ismeretes, hogy ennek a kívánságnak az uralkodó június 26-án kénytelen-kelletlen eleget is tett⁷³ s így a nádor, ha csupán időlegesen is,⁷⁴ maradéktalan államfői teljhatalomhoz jutott, ami egyben azt jelentette, hogy 1848 nyarának kezdetén teljes körűvé vált Magyarország alkotmányos önkormányzata.

*

Az elmondottak egyértelművé teszik, hogy a Batthyány-kormány nem érte be félmegoldásokkal az államjog terén, hanem tőle telhetően arra a maximumra törekedett, ami az önálló államisághoz vezető úton a magyar király és az osztrák császár személyi azonosságának fenntartása mellett elérhető volt. A Batthyány-kormány aligha szűklátókörű nacionalista „mohóságtól” vagy öncélú radikális „túlhévtől” hajtva törekedett mind több államjogi engedmény kicsikarására a szorult helyzetbe jutott Habsburg-hatalomtól. Minden bizonnyal nemcsak a jogkiterjesztés érvényesítéséből származó előnyökre volt figyelemmel, hanem a jogkiterjesztés elmulasztása esetén fenyegető veszélyekre is. Mindenekelőtt arra, hogy Magyarország függése nem csupán fennmarad, hanem szükségképpen megerősödik, ha a birodalom másik felében úgy alakul ki a korábbinál fejlettebb és korszerűbb kormányzati rendszer, hogy ezenközben Magyarország megmarad az udvari dicasteriumok kormányozta helyzetében.⁷⁵ Másrészt, aminek kifejtése szétfeszítené ennek a munkának a kereteit, a polgárosító nemzeti mozgalmaknak kivételt nem ismerő törekvése az alkotmányos önkormányzatra, az átalakulást irányító hazai politikai gárda esetében a Habsburg-birodalom jövőjét illető kételyekkel, sőt az európai hatalmi egyensúly változásával kapcsolatos hagyományos félelmeket⁷⁶ felerősítő veszélyérzettel társult. Politikájukat legfeljebb másodsorán határozták meg azok a ténylegesen megvolt és kétségtel-

⁷² OL. H. 5. Az 1848. június 18-i minisztertanácski jkv. másolata. – Vö. KÖM. XII. 244–247, 285–287.

⁷³ *Közlöny*, 1848. július 6. – Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. (Szerk. *Beér János*. S.a.r. *Csizmadia Andor, Gyulai Lajos*.) Bp. 1954. 120–122.

⁷⁴ Az itáliai győzelmek nyomán járó pozíciószilárdulást és az udvar augusztus 12-i Bécsbe való visszaköltözését követően, augusztus 14-én az uralkodó hatálytalanította a nádori jogkör június 26-i kiterjesztését. A hatálytalanító rendelkezést közli: *Pap Dénes*: A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. 2. kiad. Bp., 1881. II. 35.

⁷⁵ Vö. *Károlyi Árpád*, 1932. I. 251, 418.

⁷⁶ Vö. *Varga János*: Helyét kereső Magyarország. Bp., 1982. 93. és kk.

lenül fel-felvillanó illúziók, hogy az összeomlással fenyegetett Habsburg-birodalom helyére egy magyar léphet, sokkal inkább az a gyötrő kérdés, mi lesz, ha a birodalom összeomlik, és Magyarország nem rendelkezik azokkal a hatalmi eszközökkel, amelyek a fennmaradást, a birodalom összeomlásával keletkező válság átvészelését lehetővé teszik számára.

Batthyányék 1848-ban biztosítani kívánták mindazoknak a hatalmi eszközöknek a kézbevitelét is, amelyeket a polgári átalakulás korszaka küzdelmeinek eredőjét megvonó 1867. évi kompromisszum majd megtagadott Magyarországtól. S a nagyívű történelmi összefüggések világába állítva törekvéseiket, még inkább kitetszik, hogy nem önmérséklet híján, nem pusztán mohóságból kívánták kézbevitelüket. Hanem nyilvánvalóan mindennek-előtt azért, mert elébe kívántak vágni annak a veszélynek, hogy Magyarország csak a Habsburg-birodalom széthullása pillanatában juthasson az önkormányzatnak az önrendelkezés realizálását is biztosítani képes eszközeihez, csupán akkor tehát, amikor azokat az önvédelem és a továbblépés érdekében hathatósan már nem is használhatja, amint az 1918-ban olyan tragikus módon történt.

BATTHYÁNY ÉS A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS

Szemere Bertalan, aki az 1843–44. évi diétán Borsod megyét képviselte, követ-jelentésében is, meg a jelentést kísérő beszédében is már 1845 elején indítványozta, mi több, sürgette, hogy az ellenzéki reformerek elveiknek és tetteiknek összehangolása végett létesítsenek egymással rendszeres kapcsolatot.¹ Ugyanezen évben: november 18-án megtörtént az *első* konkrét lépés az ellenzék *országos* egyesítése felé. Huszonnyolc politikus, köztük Teleki László, Ráday Pál, Szentkirályi Mór, Wenkheim Béla, Bezerédy István, mindenekelőtt pedig Kossuth és Batthyány Lajos nyilatkozatot írtak alá, amelyben szükségesnek nyilvánították, hogy a liberálisok a kormány káros cselekedetei következményeinek elhárítása érdekében „álljanak össze”, és „az alattvalói hűség, törvény és alkotmány korlátai közt” igyekezzenek mindazt eszközölni, „mit a haza érdeke kíván”. A megbeszélés résztvevői Batthyány Lajost, Szentkirályit és a távollevő Deákot bízták meg, hogy összegezzék „a teendők felett véleményöket”, hívják egybe az ismertebb liberálisokat, megvitatás végett terjesszék eléjük javaslataikat, a konferencia pedig állapodjon meg valamiben, ami a liberálisok működését egyesítheti és irányíthatja.²

E megállapodás azonban – Deák ismeretes vonakodása miatt^{2/a} – több mint egy évet váratott magára. Nem lehetett viszont kétséges, hogy a teendők közé valamilyen formá-

¹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Szemere Bertalan iratai, (R 190.) 1. cs. 2. t. – Egyébként az ellenzékiek kapcsolatainak rendszeresítésére vonatkozó igény – főleg az adminisztrátori rendszer bevezetése nyomán – 1845-ben már több oldalról is megnyilatkozott. *Vukovics Sebő* pl. 1845. december 25-én ezt írta Lónyay Gábornak Temesvárról: Szükségét érzi, „hogy a haza ügyének hívei között közlékenyebb viszony minél inkább szövődjék”, mert ők, a vidéken kisebb körben működők, állandóan tudni szeretnék, hogy nézeteik nem térnek-e el „a középben a tehetség minden nemében nagyobb erővel cselekvőktől”, hiszen „az ügy érdekében van . . . hogy az ellenzék országszerte értse egymást s tetteiben egyhangúság nyilatkozzék”. – MOL, Lónyay család lt. Lónyay Gábor levelezése, 8. t. III.

² MOL, Filmtár, Wesselényi Miklós levelezése, Bezerédy István levele Wesselényihez, Hidja, 1845. nov. 20.

^{2/a} Igaz, 1846 elején Deák valamit engedett kezdeti teljes elzárkózásából. Kossuth 1846. február 13-án Pestről így számolt be erről Wesselényinek: „Deák itt van. Engedett kérésünknek. Értekezéseink legtöbbit ígérő eredménye, hogy abban állapodtunk meg, mikint legalább kétszer egy évben, a Medardi s Augustusi pesti vásárok előhetében, minél többet találkozzunk itt Pesten, s értekezzünk az előforduló események, szőnyegen levő általános kérdések, s egyes megyékbeni közérdekű történetek felett, hogy az eszmék egysége legyen meg közöttünk, hogy egyesek ne csak megóvassanak helytelen lépésektől, hanem mit teendők, eleve rajta legyen többek helyeslésének pecsétje. Deák azt gondolá, hogy megyei institutióink sajátságai mellett többet nem lehet, de ennyit kell tenni pártunk organisatiojára.” (Kossuth levelét l. MOL, Filmtár, Wesselényi levelezés). Ez persze

ban bekerül annak a problémának az intézése vagy elintézése is, amelyet az egykorúak általános fogalmazásban az úrbéri viszonyokból való kibontakozásnak szoktak nevezni. Hiszen Nyáry Pál, Pest megye főjegyzője azon 1840-ben hozott törvény születésének szinte másnapján, amely engedélyezte, hogy a jobbágy a földesúrral történő szabad egyezkedés útján örökre megválthassa magát úrbéri terheitől, a megye közgyűlésén már a megváltakozást *kötelezően* előíró törvény szükségessége mellett szállt síkra.³ E kívánalom egy-két megyének már az 1843. évi országgyűlési utasításába is bekerült,⁴ az ellenzéki sajtó pedig – Kossuth korábban és sokoldalúan kifejtett eszméi szellemében – visszavisszatérően hajtogatta: ahhoz, hogy a paraszt az alkotmányos létnek támasza lehessen, a nemzet egészét kell összeforrasztani ezen lét „leglényegesebb érdekeivel”, erre viszont az úrbéri viszonyok megszüntetése a legjobb eszköz.⁵ Sőt, a jobbágy szegénysége és pénztelensége miatt az a nézet is nyilvános hangot kapott, hogy a megváltás ne teljes egészében és közvetlenül terhelje a jobbágyot, hanem a szükséges tőkének és kamatainak felét közvetett – mindenkire kirovandó – adókból maga az állam teremtsse elő.⁶

Az örökváltság ügyét mégis az a sokkhatás emelte a liberálisok tudatában a teendők élére, és adott megítélésének szinte minőségi fordulatot, amelyet a galíciai lengyel nemesség nemzeti mozgalma, illetőleg a vele összefüggésben kirobbant parasztfelkelés idézett elő. Vay Miklós koronaőr, az északi megyékbe ezen események kapcsán kirendelt királyi biztos, a központi kormányzat intencióinak megfelelően, mindent elkövetett ugyan, hogy a galíciai mozgalmakat olyan szokványos parasztzendülésnek tüntesse fel a nemesi közvélemény előtt, amelynek nincs semmi nemzeti vonatkozása,⁷ erőfeszítései azonban korántsem vezettek sikerre. A liberálisok többsége szemében *most* vált közelivé, reálissá és

lényegesen kevesebb volt, mint amennyit a pesti ellenzék akart: Deák *stratégiai* összejövetelek helyett egyelőre csak *taktikai* megbeszélések rendszeresítéséig volt hajlandó elmenni. Így értékelte az eredményt a megbeszélésről Wesselényit ugyancsak tudósító Bezeredy István: „Deák tegnap ment el” – írta – „Ferkónk a múlt hónap utolsó napján jött. Őt várva, minden előleges megállapodást, sőt tanácskozást is, mintegy praesumptiot kezelve mellőztünk. Annál többet beszélünk, értekezünk azonban ő véle, mint elgondolod, állapotunkról, és úgyszólván nervositasig. Törekedtünk valami módot, formát találni ki, mely szerént határozottabb, áthatóbb, elevebb cselekvési pályára lehessen jutnunk, lépünk az ő vezéréte alatt. Ez azonban mostanra nem sikerült, ha csak egy kis csírájában nem szemléljük az eredményt, melynek kifejtésére folyton folyvást kell törekednünk. Abban tudni-illik, hogy megállapodás lön köztünk, hogy a két nyári vásár első heteiben elvbarátok minél számosan s több helyről itten rendszeren a közdolgaink feletti eszmeccsere s értekezésnek kitűzött céljára össze fogunk jönni, és igyekezendünk összepontosulni a fennforgó kérdések, állapotokra nézve...” (Bezeredy levele ugyancsak a MOL Filmtárának Wesselényi levelezésében olvasható.)

³ MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Informations-Protocolle der ungarisch-siebenbürgischen Section, 1840. augusztus 30-án kelt rendőri jelentés.

⁴ Vö. MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Diaetalia, F VII. Instructiones Ablegatorum 1843.

⁵ L. Csengery Antal „Az országgyűlés legközelebbi teendői” c. cikkét. Pesti Hírlap, 1846. jan. 21.

⁶ Uo. Csengery úgy számolt, hogy a mintegy 250 000 úrbéres telek értéke – telkenként 500 forintot véve – 6 250 000 forint, a fizetendő tőke tehát – 5%-os kamattal együtt – 125 000 000 forint; amíg ez utóbbi tartozás nem tisztázódik teljesen le, addig a 6 250 000 forint felét adó címen a felszabaduló úrbéres földekre lehetne kivetni, a másik felét pedig a meghatározandó indirekt adókból befolyó állami jövedelem fedezné.

⁷ L. erre nézve Vay jelentéseit 1846 első feléből a Kancelláriához (MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Acta Praesidialia 1846.)

szinte *élményszerűvé* az a veszély, amelyet az örökváltság távoli időkre utalása jelenthet, és amelyről többen – a legmeggrázóbb módon Kossuth – már előzőleg proféciaáltak. Galíciában valóságos események bizonyították, hogy a feudalizmus bilincseibe vert jobbágy nemcsak hogy érzéketlen marad urainak nemzeti törekvései iránt, de szembe is fordul velük. A magyarországi örökváltság és egyáltalán a néperdekek – legalábbis részleges – kielégítésének halogatása nem csupán a jobbágyfelkelés kockázatával jár, hanem zátonyra futtathat minden nemzeti igényt, sőt magának a nemzeti létnek sírásója lehet.

Igaz, akadtak liberálisok, akikben a galíciai fejlemények éppenhogy az óvatosság reakcióját váltották ki. Közéjük tartozott Wesselényi is, aki azt tanácsolta Kossuthnak, hogy „sok olyat, mit eddig lehetett és kellett, most nem lehet, nem kell, sőt nem szabad indítványoznunk, kivált olyasmit, mi ha kezünkbe szakad, nemcsak hogy ellenünk fegyverül használtatik, hanem az által, hogy ki nem elégíthető s elégitendő vágyakat ébresztene, veszélyessé válnék”.⁸ A többség azonban nem Wesselényi útját járta. A liberálisok szinte valamennyi meggye gyűlésen az örökváltság gyorsításának szükségességét minősítették a lengyel események tanulságának. *Szabolcs*, Bónis Sámuel javaslatára, egyenesen a diéta egybehívását szorgalmazó körlevelet küldött a törvényhatóságokhoz, azzal az indoklással, hogy „nagy tanulság fejlődött ki a lengyel eseményekből, s nagy tanulság ránk nézve, hol különben is sokakat foglalt el az örökváltság eszméje”. *Hontban* az ellenzék Galíciára hivatkozva pártolta Szabolcs indítványát, hangsúlyozva, hogy az úrbéri viszonyok okozta áldatlan helyzeten „csak országgyűlésileg lehet segíteni”, mégpedig „nem félkoncessziók, hanem gyökeres javítás által”, ezt kívánják „az alkotmány fenntartása” és a nemesség „saját anyagi érdekei”. *Nyitrában* ugyancsak a közgyűlés fórumán hangzott el: „a lengyel események tanulságosak mindenkire, kivált az aristocrátiára; ha a lengyel paraszt elárulta nemzetiségét önérdéke miatt, nem nagyobb-e a veszedelem nálunk, ahol nincs oly lelkesedés a nemzetiség mellett”?⁹ Még a legmaradiabbak közé számító *Liptóban* is, amikor „a lengyel jobbágyoknak földesuraik ellen tanúsított ellenséges indulatáról” esett szó, azonnal „az örökváltságnak követelése szorgalmaztatott utasításul adatni”.¹⁰ Csertán Sándor, a zalai ellenzék egyik jelentős alakja, éppen Wesselényire hivatkozva összegezte a Galíciában történekből levont következtetéseit: „Miklós barátunk Szózatában jól prognosticalt, a négy millió Magyar, ha nem óvakodik, fölöstökömrre is felemésztetik a Sláv elemek által . . . bőrünk és vagyonunk megtartására aligha fel nem kelletik kelnünk. Ugy hiszem, nagy események küszöbén állunk, s lenni s nem lenniről lesz a szó . . .”¹¹ Szepes megye pedig egyenesen azzal az indoklással kért statáriumot a nádortól, hogy „a köznép – értesülve a Galíciában támadt mozgalomról és az ottani parasztságnak a Nemesek elleni fölkeléséről, tudatlanságában *közösnek tekintvén*

⁸ Wesselényi levele Kossuthoz, Zsibó, 1846. jún. 14. L. *Ferenczi Zoltán*: Wesselényi Miklós kiadatlan levelei Kossuth Lajoshoz, Bp., 1903, 77–78.

⁹ Vö. Pesti Hírlap, 1846. márc. 28., máj. 4. és máj. 22.

¹⁰ MOL, Archivum Palatinalé, József nádor iratai, Acta Generalia, Politica, 1846 : 1418. – *Marczibányi Antal* liptói főispán jelentése József nádorhoz; Cabaj, 1846. jún. 9.

¹¹ MOL, Csányi iratok, Kormánybiztosi ir., Vegyes ir., Személyi iratok. – (Csertán Sándor levele Csányi Lászlóhoz, Bécs, 1846. febr. 27.)

az ügyet (kiemelés tőlem – V. J.), hasonló kicsapongásokra vajmi könnyen vetemedhetik”.¹²

Talán még messzebbmenő következtetésekre és felfokozott aktivitásra sarkallta a lengyel példa a reformellenzéknek – a mozgalomban kimondatlanul is irányítónak elfogadott – pesti tagjait, nem utolsósorban Kossuthot. Egy összejövetelelen Kossuth állítólag kijelentette: „mindaddig fog izgatni, míg a nép felébred, s az is reprezentálva lesz, míg minden robot, dësma sat. megszűnik”, sőt kilátásba helyezte, hogy „egy 3 000 000 névvel aláírt kérelmet fog benyújtani az ország gyűlésére”.¹³ Lehet, hogy Kossuth megnyilatkozásának megörökítője eltúlozta a mondottak tartalmát. Az viszont tény, hogy Pest megye márciusi közgyűlésén Kossuth a konzervatív tábor nem kis megrökönyödésére és bizonyos önkritikával is, a következőket mondta: „Az ellenzék eddigi eljárását már most nem helyesli. Eddig csak az igazság töredékeiért küzdött, csak fellépéseket tön . . . midőn a néppeli összeforradás szempontjából köztelherviselés mellett kell vala vívnia, csupán házi adót sürgetett . . . az örökváltság körül szüntelen a földesurak érdekét legyezgeté . . . népképviselét helyett a királyi városok szavazatjogát is elégtette. Mindezek mellett túlsággal vádolták az ellenzékot, pedig conservativebb haladás nem lehet a világon.”¹⁴ Kossuth tehát szembefordult önmaga – és az ellenzék – korábbi taktikájával. Tette ezt olyan időben, amikor – a Könyvvizsgáló Kollégium minden intézkedése ellenére – Pesten és más városokban kéz alatt forogtak az országba illegálisan becsempészett Anti-úrbérváltság c. munkának a példányai, amelynek az ismeretlenség homályában maradt szerzője, *Nagy Károly*, az úrbéri viszonyok megszüntetése legbiztosabb és legcélszerűbb módjának minősítette, „ha az úri adónak minden nemei, kivétel nélkül, az országban mindenütt és egy időben, minden váltságdíj vagy kárpótlás nélkül egyszerűen és törvényesen eltöröltetnek, és így az ország lakosa személyének és vagyonának korlátlan tulajdonosává tétetik”.¹⁵

Kossuth természetesen nem ment ilyen messzire, hiszen tapasztalatai alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy a földesurak az úrbériség oly megszüntetése eszméjének, amely nélkülözi a kármentesítést, természetesen nem barátai, a kárpótlásos – országosan és általánosan eszközendő – örökváltsággal szemben azonban nem feltétlenül tanúsítanak *teljesen* elutasító magatartást. De azt a hitet, hogy „a néppeli egy testté forrás”-ról, amely a nemzet jövődjének egyetlen alapja, álmodni sem lehet mindaddig, amíg fennáll az úrbéri viszonyok „gyűlölség-nemző választó fala”, Galícia gyökerezettette meg benne fenntartás nélkül. „Hogyha események nem jöttek volna közbe, melyekben isten ujjának parancsoló intése nyilatkozik, még egy-két országgyűlésen át tengetni lehetett volna reformokkal ez állapotot (ti. az úrbériséget – V. J.), bár mindig a földesúri osztály kárával . . . Ámde közbejött egy nem várt s minden számvetésen kívül lévő rendkívüli esemény, mely e kérdést kétségtelenül a teendők első fokára emelé és halasztást nem tűrhetővé tevő”; *részleges* örökváltsággal semmi se lenne bevégezve, márpedig „e kérdés-

¹² MOL, Archivum Palatinale, József nádor iratai, Acta Generalia, Locumtenentiale, 1846 : 496. – A megye felterjesztése 1846. márc. 7-én kelt.

¹³ Jósika Miklós levele Wesselényihez, Pest, 1846. márc. 25. – MOL, Filmtár, Wesselényi Miklós levelezése.

¹⁴ Beszámoló Pest megye közgyűléséről, Pesti Hírlap, 1846. márc. 18.

¹⁵ Anti-úrbérváltság, Lipcse, 1846. 57. l. – Nagy Károly szerzőségének bizonyítása másik tanulmányba kívánkozik.

ben végezni kell, különben semmit sem tettünk, semmit nem hártottunk el”; az úrbéri viszonyokból való kibontakozás, éspedig „általános országos váltság” útján, „a kérdések legfontosabbika, legszükségesebbike”, vele pedig elválaszthatatlan kapcsolatban van a *közadózás kérdése*.¹⁶

E hitvallás Kossuthnak nem pusztán önszántából eredt megnyilatkozása volt. Pesti liberális társainak többsége a legfőbb teendőt illetően osztotta az ő véleményét. Nyáry Pál például a már említett megyegyűlésen ugyancsak kifejtette, hogy ha az ellenzék nagyobb sikerrel akar fellépni, magához kell a népet csatolnia; egyszersem hibának minősítette, hogy „a haladás ugyanazon nemesség körében forog, melynek balul értett érdeke ellen szól”.¹⁷ A kormány egyik informátora pedig 1846 márciusában fontos dologról számolt be a Kancelláriának. „Az ellenzéki párt korifeusainak – hangzik a jelentés –, nevezetesen gróf Batthyány Lajosnak, azután Szentkirályi Móricnak és másoknak, az a szándékuk, hogy a magyar jobbágyok felszabadításán dolgozzanak, azokat a nemességgel kibékítsék, és ezzel azt a támaszt, amellyel a kormány a nemességgel szemben rendelkezik, onnét elvonják. Tagadhatatlan, hogy a nevezett ellenzékiek a galíciai nyugtalanságok alkalmából jöttek ezen eszmére, amikor is a paraszt oly ellenségesen lépett fel földesura ellen.”¹⁸

Az események fokozatosan igazolták, hogy a rendőrügynök nem légből kapott híreket közölt gazdáival. Az ellenzék vezető egyéniségei – országos megállapodás hiányában is – elfogadták azt a vezéreszmét, amelyet 1845 őszén tartott – és már említett – összejövetelükön még csak kerestek, amelynek égisze alatt cselekvésük irányát és mikéntjét meghatározni óhajtották, és amelynek lényege az volt, hogy Magyarország nemzeti újjászületésének alapfeltétele az országos és általános örökváltság, vagyis az úrbéri viszonyok likvidálása, ez pedig egyet jelentett a jobbágyok felszabadulásával, de összekapcsolódott a nemesi adómentesség megszüntetésével is. És ezen eszme képviselőjét az élvonalban vállalta az ország egyik legtekintélyesebb, ugyanakkor adósságokkal gúzsba kötött mágnása: Batthyány Lajos, akit az Augsburger Allgemeine Zeitungban Kossuthtal és Teleki Lászlóval együtt nem véletlenül éppen ez idő tájt titulált „Pilvax kávéházi hős”-nek egyik hazai konzervatív ellenfele.¹⁹ Mostantól vált a legmesszebbre tekintő liberálisok *közvetlen* célkitűzéseinek legfőbbikévé, egyszersem azon liberális mozgalom programjának mellözhetetlen részévé a jobbágyfelszabadulás ügye, amelynek irányító posztjára fokozatosan Batthyányt emelte a nemesi reformerek taktikai megfontolásokon is nyugvó akarata.

Az 1846. év júniusának elején rendezett pesti vásár és lóverseny újólag alkalmat adott rá, hogy a pesti liberálisok vidéki elvbarátokkal találkozzanak. A Szentkirályi lakásán lezajlott konferencián, amelyen ezúttal Deák is megjelent,²⁰ egy bizottságot hoztak létre az ellenzéki elveknek bel- és külföldi sajtó útján történő „terjesztésére és

¹⁶ Kossuth mindezt „A teendők legfőbbike” c. cikkében fejtette ki. L. Hetilap, 1846. júl. 28.

¹⁷ Vö. Pesti Hírlap, 1846. márc. 18.

¹⁸ MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Informations-Protocolle . . . 1846. IX. 20. l. – Pesten, 1846. március 20-án kelt rendőrijelentés.

¹⁹ Jósika Miklós idézi ezt az Augsburger Allgemeine Zeitung 1846. évi 52–53. számából Wesselényihez Pesten, 1846. február 27-én írt levelében. – L. MOL, Filmtár, Wesselényi Miklós levelezése.

²⁰ A konferenciáról részletesen tájékoztatta a birodalmi központi rendőrhatalóságokat egy Pestről beküldött, 1846. jún. 6-án íródott titkosrendőri jelentés; l. MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Informations-Protocolle, 1846. XIX. 10–11.

védelmére”, az e célt szolgáló művek díjazására, illetőleg a sajtótermékek költségeinek fedezésére pedig pénztárat alapítottak. A bizottság elnökévé Batthyányt választották meg, akinek szerepét az összejevetelről készült egyik rendőri beszámoló külön is szükségesnek tartotta kiemelni.²¹ A bizottság ülése éppen Batthyány indítványára²² hozta azt a döntést, hogy felkéri – a bizottsági tagságtól egyébként húzódozó – Kossuthot: ő készítsen röpiratot az örökváltság és a közteherviselés kérdéseiről.²³ E felhívás kétségtelen szerepet játszott abban, hogy – bár nem röplap formájában – megszületett két olyan írás, amelynek mindegyike Kossuth legfontosabb megnyilatkozásai közé számítható: az örökváltság halaszthatatlansága mellett lándzsát törő „A teendők legfőbbike” című cikk,²⁴ valamint a tárgyát címében hordó „Adó” című tanulmány.²⁵ Batthyány tehát a sajtóbizottság élén gyakorlatilag igazodott a liberális ellenzék központi eszméjéhez; nemcsak elfogadta azt, hanem igyekezett a bizottsági munkában érvényt szerezni neki. Ezért nem vállalkozott többek közt Táncsics „Polgári Katekizmus”-a kinyomtatására sem; Teleki László csupán közös álláspontjukat tolmácsolta a publikálást kérő szerzőnek: „az ellenzék csak két tárgy közül kívánja főleg minden eszméjét össze pontosítani, úgymint a közteher viselés és örökváltság körül”, ezért a Katekizmust, „noha abban sok jó foglaltatik”, nem használhatja.²⁶

²¹ Uo.

²² E mozzanatról egy 1846. június 23-án kelt titkosrendőri jelentés tudósít. – L. Allgemeine Verwaltungsarchive (Wien), Ministerium des Innern, Polizei-Hofstelle, Akten, 1846 : 489.

²³ A fentieknek kívül beszámol az értekezletről Lukács Móric 1846. jún. 21-én Pesten Wesselényihez írt levele. – MOL, Filmtár, Wesselényi levelezése.

²⁴ Hetilap, 1846. júl. 28. – A sajtóbizottság eszméje, ha némileg más formában is, eredetileg Wesselényitől származott. Ő már 1843-ban javasolta, majd indítványát újra és újra ismételte, hogy a külföldi sajtónak a magyar liberálisokkal szemben ellenséges, ferdítő, tendenciózus működése ellensúlyozására, egyszersmind a magyar reformerek céljainak helyes fejtegetésére olyan társulatot kellene létrehozni, amely gondoskodnék arról, hogy az ellenzék valódi eszméit és tetteit idegen, főleg német nyelven íródott, és a külföldi sajtóban rendszeresen publikálandó cikkekből, tanulmányokból ismerhesse meg az európai közvélemény. 1846 elején magának Batthyáynak is megírta, hogy szükségesnek tartja a külföldi lapokban ellenünk szórt egyoldalú és a külföldieket ferde ítéletre csábító cikkek cáfolatát, illetőleg „ügyünk tisztaságának koronként a külföld elé állítását”. Batthyány ezek után arról tájékoztatta Wesselényit, hogy Deák Pesten tartózkodása idején bővebben tárgyaltak erről az ügyről, és megállapodtak abban, hogy a tárgyalás eredményéről majd Kossuth értesíti bővebben őket (Batthyány Pesten, 1845, febr. 22-én kelt levelét I. MOL, Filmtár, Wesselényi levelezése.)

Most – a júniusi értekezlet után – Lukács jelzett levelében többek közt ezt írta Wesselényinek: „... Régi kedvenc eszméd valósult; a közelebbi múlt vásár és löverseny alkalmával tartott ellenzéki conferentiáknak azon eredménye levén, hogy társaság alakult elveink terjesztésére és védelmére; e célra két nap alatt tetemes pénzösszeg, mintegy hatodfélezer pengő forint gyűlt össze aláírás útján, s ennek kezelésére, valamint a sajtó működéseinek igazgatására bizottmány választott... e vállalatot, melynek eszméje tulajdonképpen töled ered, bölcs tanácsoddal s tetteles hozzájárulással segíteni szíveskedjél... Szóba jött egy szabad füzetekben megjelenendő időszakos folyóirat kiadása is, melynek szerkesztésével, ha elfogadják, Kossuth fogna megbízni. Hugo, a Croquis ismeretes írója, német röpiratokban fogja az ellenzék elveit védeni. A bizottmány által kiadandó munkák bírálata mindenkor két tagnak fog általadni, s ha e kettő az elfogadás vagy elvetés iránt véleményben különböznék, még egy harmadiknak, kinek ítélete eldöntő...”

²⁵ Megjelent *Bajza* (szerk.): *Ellenőr, Politikai zsebkönyv* (H. n. 1847.) c. munkában.

²⁶ Részlet Táncsics 1847. ápr. 10-én tett vallomásából. L. MOL, A Királyi Jogügyi Igazgatóság Levéltára, Acta Secreta, Stancsics Mihály pere, 1847.

De még más is történt az említett júniusi értekezleten. Az ellenzék már korábban is tudta, hogy az úrbériség az 1840-ben hozott engedőleges törvény alapján az egész országban általánosan aligha fog valaha is megszűnni, és ennek két legfontosabb oka a jobbágy pénztelensége, valamint a földbirtokosság egy részének negatív magatartása. Ezért hódított teret köreikben a gondolat, hogy az úrbériség magánjogi vonatkozásai ellenére is elsődlegesen közjogi kérdésnek tekintendő; következésképpen az államnak *lehet és kell* kötelezni a földesurakat az örökváltsági igények respektálására, és ugyancsak az államnak kell gondoskodni olyan hitelforrásról, amelyből a jobbágy a váltsági tőkét és kamatait előnyös feltételek mellett kölcsönveheti. De a feudális viszonyok leépülése még e feltételek biztosítása esetén is hosszú időt vett volna igénybe, hiszen a tényleges megváltkozás a jobbágy akaratától vagy nemakarásától függött volna. Az egész liberális táborban elsőként Kossuth jutott arra a meggyőződésre, hogy „haladéktalanul”, „az egész országban egyszerre” kell kibontakozni az úrbéri viszonyokból, mert – amint Wesselényinek írta – a lengyel események fényében „az úrbér statusbetegséggé lőn”, a galíciai mozgalom „az úrbéri kérdést elannyira homloktérbe löké, hogy ha ennek végmegoldásával késünk, vagy ki nem elégtő fellépésekhez nyúlunk, a nép is azzá leszen a kormány kezében a nemesség ellenében, mivé Galíciában lett”, „a nemesség kaszára kerül, s e tor egy-szersmind a magyar alkotmány s a magyar nemzetiség halálnapja lesz”.

Felvázolta Kossuth a megoldás módjára vonatkozó elképzeléseit is. A földesurakat, mivel a magyar arisztokrácia „inkább veszni fog, hogysem az úrbéri jogokat kárpótlás nélkül feladja”, kármentesíteni kell; igen, de „materiális képtelenség”, hogy az egész országban egyszerre keresztülviendő kármentesítés egész terhét a nép viselje. Mivel a jobbágyviszonyokat eddig bárhol vagy forradalmi csapással, vagy pedig úgy szüntették meg, hogy a váltság egy részét az állam vállalta, nálunk is az állam fizesse ki egyszerre a kárpótlás felét a nemességnek, a másik felét pedig törlessze le a jobbágy 10–12 év alatt, az úrbériség viszont, mihelyt a váltságösszeget az egész országra meghatározzák, azonnal szűnjék meg. Mivel pedig a jobbágy a földesúri kármentesítésnek felét is csak akkor képes fizetni, ha adókönyvítésben részesül, a nemesség osztozzon meg a néppel valamennyi közteherben, a jobbágy viszont jelenlegi adójának azt a részét, amelyet a nemesi adózás bevezetése levesz vállairól, fordítsa a váltságösszeg ráháruló felének törlesztésére. Ebből viszont következik, hogy az úrbér megszüntetésének feltétele a közteherviselés bevezetése.²⁷

²⁷ Kossuthnak ezen ismert – Tinnyén, 1846. május 27-én kelt – levelét közölte *Ferencki Zoltán*: Kossuth és Wesselényi s az úrbér ügye, Századok, 1902. 50–62. – Kossuth ezt a javaslatot megismételte egy „Vezércikk. (Programm)” című, 1847 elején a Hetilapba szánt cikkében, amelyet azonban a cenzúra nem engedett keresztül. „A néphez ekkint szólok: – írta Kossuth – Fizetél eddig mintegy 10 millió adót, s azon kívül a jobbágyság viselte az úrbéri terheket. Adódból mintegy 5 milliót a nemesség leveszen vállaidról. – Te a 10 milliót és az úrbéri terheket együtt nem bírtad, 5 milliót most megkímélsz. Fordítsd ezen 5 milliót arra, hogy az úrbéri tartozásoktól magad megváltsad. – Ezen 5 millió törlesztési alapján a status oly tőkére teszen szert, mellyel a földesurakat tökéletesen kármentesíti. Te tehát még vagy 20–25 évig fogod fizetni az 5 milliónyi közadó mellett ezen úrbéri váltság 5 milliót is, azaz annyi adót, mennyit ekkoráig fizetél, *de füstpénzt nem fizetsz, robotra nem jársz, dézsmát nem adsz*. És ha 20–25 év alatt amortizáltatik azon tőke, mely a földesúri osztályt úrbéri adózásodért kármentesíté, amint a robot és dézsma most mindjárt megszűnt: úgy az 5 millió adó is meg fog szűnni. – Ez az én tervem; ki jobbat tud, mondja el...” (A cikktervezet eredeti fogalmazványát l. MOL, Kossuth-Gyűjtemény I. 239. sz.) – Ugyanitt visszautasította a Budapesti

Wesselényi helytelennek és kivihetetlennek minősítette Kossuth elképzelését azzal a végkövetkeztetéssel, hogy e terv annyira, „mint az embereket a közteherviselés elvállalására, mitől borzadnak, az örökváltságba beleegyezéssel, mitől irtóznak, rávenni akarni”. Nem beszélve arról, hogy az állam jelenlegi jövedelmeiből képtelen a váltság felének fizetésére, e jövedelme növelésére pedig, mivel a jobbágy adója nem emelhető, a reá is kiterjedő esetleges indirekt adók bevezetése se jöhet szóba. Az pedig, hogy a jobbágy a kárpótlás másik felét jelenlegi adójának azon részéből törlessze, amelyet esetleg a nemesség vállalna helyette, annyi lenne, mintha a nemesség saját magától önmaga váltaná meg a jobbágy-szolgáltatásokat.²⁸

E terv, amellyel Kossuth egyelőre nem lépett ugyan a nyilvánosság elé, a júniusi konferencián is felmerülhetett, vagy Wesselényin kívül Kossuth esetleg más résztvevőkkel is közölte előzőleg azt. A megbeszélésen ugyanis olyan határozatok születtek, amelyek egyikében felismerhetők Kossuth elképzelésének bizonyos elemei. A jelenvoltak meggyeztek abban, hogy harcba indulnak az általános adózás bevezetéséért, annál is inkább, mert a közteherviselés foganatosítása egy idő után szükségképpen vonja maga után a miniszteri felelősség elvének gyakorlati alkalmazását. Törekednek az olyan két kamarás rendszer létrehozására, amelyben az alsótábla népképviselői alapján áll össze, a felsőtábla tagjait viszont, akik nem lehetnek törvényhozók, az alsótábla választja meg. Végül – de nem utolsósorban – az úrbéri viszonyok megszüntetésére koncentrálnak erejüket. A kivitelezés módjáról nem alakítottak ki egységes álláspontot, pedig ez is eszmecsere tárgya volt. Deák az úrbéri szolgáltatások megváltásának útjára azt indítványozta, hogy a nemességtől beszedendő adókból létesüljön államkassza, amely a jobbágy részletekben történő visszafizetés engedélyezése mellett folyósítja a váltságösszeget.²⁹ Lehetetlen nem észrevenni, hogy van érintkezési pont a kossuthi terv és Deáknak – aki ekkor még nem tudott Wesselényi elutasító véleményéről – javaslata között. Batthyány megnyilatkozásáról ezen az összejövetelen, amelynek a teendőket kijelölése a központi ellenzék körében most először volt konkrét elhatározásokkal végződő tárgya, nincsenek közelebbi ismereteink. De a már érintett sajtóbizottság elnöki tisztének elvállalása arról vall, hogy teljes egészében azonosította magát a konferencia döntéseivel.

Kossuth a konferencia után – Wesselényivel közölt eszméinek egyelőre csupán *részleges* fejtegetésével – újrakezdte nagyhatású sajtóagitációját a sietős és *országosan egyszerű* eszközlendő örökváltság mellett. Az úrbériség feloldásának halasztását – írta – maga „a statuseszélység” sem helyeselheti; hiszen „isten sokszor maroknyi órák eseményeibe kénytelenségi parancsot rak le”; az úrbéri viszonyt, amelynek megszüntetésénél

Híradó egy névtelen cikkírójának az úrbéri viszonyok államintézkedés útján történő megszüntetését azzal az érveléssel helytelenítő álláspontját, hogy „ha az úrbér nem lesz, elvész a magyar nemzetiség”. „... Ha egy névtelen mázoló – írta felháborodottan Kossuth – nemzetiségünk nemtőjének homlokára azon szegény bélyeget ütvén, hogy csak a nép szolgaságának árán lehet őt megtartani, s ezen meggyalázást a nemzet egyetemes indignációja vissza nem utasítaná, úgy nincs Isten, ki nemzetiségünket megóvja, sőt nyíltan kimondom, ha ezen gyalázat igaz, és érdem lett volna, nem érdemelné, hogy csak egy napig is megóvassék.”

²⁸ Wesselényi válaszlevelét (Zsibó, 1846. aug. 16.) l. uo. Eredetije található MOL, Kossuth-gyűjtemény, I. 226.)

²⁹ L. a már említett 1846. jún. 6-án kelt rendőrijelentést. – MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Informations-Protocole ... 1846. XIX. k. 10–11.

a hazára nézve most nincs „szükségesebb, elkerülhetetlenebb s erkölcsileg mint anyagilag hasznosabb”, kezdet óta hiba volt magánjogi kérdésnek tekinteni; közjogi kérdés ez, „melynek megoldását, ha a földesúri osztály *kármentesítésével történék, a status financialis közbejöttével lehet egyedül eszközölni*”.³⁰

Közben teltek a hónapok, de – Deák betegeskedése és főleg változatlan vonakodása miatt – nem történt semmi abban az irányban, hogy az ellenzék, mint kompakt testület, lépjen ki körvonalaiiban tulajdonképpen már kialakított elhatározásaival a nyilvánosság elé, és e platformon kísérelje meg egyesíteni az ország liberális elemeit. Deák – mint ismeretes – általános elvek összegezését semmitmondónak, feleslegesnek, sőt az ellentábor által kisajátíthatónak tekintette, elvek és konkrét teendők részletezésétől viszont attól tartva óvakodott, hogy ilyen eljárás óhatatlanul a liberális erők további megoszlására, a nézetek szerteágazására, végeredményben a reformirányzat gyengítésére vezet. A pesti ellenzék azonban egyre elengedhetetlenebbnek tartotta, hogy azonos elvek alapján, azonos célokat tűzve ki, a liberális tábor országosan is bontson zászlót. A birodalmi kormányzat november elején olyan értesüléseket szerzett, hogy november 15-én az ellenzék ismét meg akarja a konferenciázást Szentkirályi alispánnál kezdeni, és hogy Kossuth mindent elkövet Wesselényi, főleg azonban Deák részvétele érdekében, akit az értekezlet elnökéül kíván megnyerni.³¹ A kormánynak arról is volt tudomása, hogy Kossuthon kívül Batthyány Lajos fejtett ki különös aktivitást a liberálisok tömörítése és valamiféle ellenzéki program kidolgozása mellett.³²

A novemberi konferencia lezajlott ugyan, de ismét csak Deák nélkül. Felutazását részint egészségi állapota, részint az a körülmény nem engedte meg, hogy az összejövetel az esedékes zalai megyegyűléssel esett időben egybe. Ezért a tervezett zászlóbontást tavaszra halasztották, ám azzal, hogy tovább már nem várnak vele. A résztvevők a Moson vármegyei vámház,³³ valamint a kormány által Magyarországon is életbe léptetett dohánymonopólium kárhozátatásán kívül így csupán abban állapodtak meg, hogy 1847 márciusában – bízva Deák akkori megjelenésében – feltétlenül megtartják az országos összejövetelt. A vidéki liberálisok meghívásával az összegyűltek Batthyányt, a tervezett nagykonferencia tárgyalási anyagának előkészítésével pedig általában a pesti ellenzékot bízták meg.³⁴ Felmerültek persze konkrét kérdések is, amelyeknek körülményeiben Batthyány hitet tett amellett, hogy a legfontosabb reformfeladat az úrbériség ügyének gyors, végleges és olyan elintézése, amelynek során a kárpótlás meghatározott részét a jobbágyoktól az államnak kell átvállalnia.³⁵ A kormányközegek persze a konferencia

³⁰ L. Kossuth cikkeit (A Budapesti Híradó a vámkérdésben és egy aláíratlan cikk) Hetilap, 1846. jún. 26. és júl. 10.

³¹ MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Informations-Protocolle . . . 1846. II. k. 146. november 4-én kelt rendőrjelentés.

³² Allgemeine Verwaltungsarchive. Ministerium des Innern, Polizei-Hofstelle, 1846 : 817.

³³ A központi kormányzat – Magyarország területi integritásának nyilvánvaló sérelmére – az országgyűlés tudta és hozzájárulása nélkül, az *osztrák* vámvonal számára a határ magyarországi, mosoni oldalán emeltetett egy vámpéületet.

³⁴ Az értekezletről eddig ismert egyetlen forrás Bezerédy Istvánnak Hídján 1846. nov. 21-én írt levele Wesselényihez. – MOL, Filmtár, Wesselényi levelezés.

³⁵ L. az 1846. január 20-án kelt pesti rendőrjelentést: Allgemeine Verwaltungsarchive, Ministerium des Innern, Polizei-Hofstelle, Akten, 1846 : 843. – Egyébként azt az eszmét, hogy az állam ne csupán a kötelező örökváltság lebonyolításának országos szabályozásával, hanem a kártérítés

legnagyobb horderejű állásfoglalásának a megjelent ellenzékiek azon elhatározását tekintették, hogy a jövőben Batthyány Lajos vezetése alatt egységes testületet kívánnak alkotni.³⁶

A liberálisok e döntésében szerepet játszott az a körülmény, hogy a gróf Keglevich Gábor tárnokmesternél ugyancsak 1846 tavasza óta konferenciázgató konzervatívok lépéselőnyre tettek szert. Az ő első megbeszéléseik sem hoztak konkrét eredményt, de 1846 júniusában fordulat állt be. A tanácskozók ekkor küldtek ki gróf Szécsen Antal kancelláriai tanácsos elnöklete alatt egy kilenctagú bizottságot, hogy készítsen egy „elvkifejtést”, amelyet azután széles körű összejövetelen megvitatnak, és követendő zsinórmértékül juttatnak el az ország konzervatív elemeihez.³⁷ Nem érdektelen megemlíteni: a kiküldetést megelőző eseményekhez tartozott az is, hogy a tavasz folyamán Pest utcáin különféle röplapok jelentek meg, egyikőjük pedig éppenséggel a következő szöveggel: „Bécsi Kormány, Magyar aristokraták, Vigyázzatok, mert a Martinovits-féle conjurationál is veszedelmesb terv készül e honban ellenetek.”³⁸ Minden kicsit is hasonló megnyilatkozás a hatalmat birtokló konzervatívok idegdúcát érte. Jellemző, hogy a Cenzúra-Kollégium 1846 végén Degré Alajosnak előadási engedélyre benyújtott „Dívatvilág” című színművéből „a főrendűek elleni kikelés”-nek minősítve, azt az ártalmatlan mondatot is törölte, hogy „Ez aztán a nagybirtokú magyar, szegény hazám, szegény nép!”.³⁹ Nos, az abszolutista kormány és konzervatív szövetségesei érdekvédelmében született az a konzervatív elvjavaslat, amely végül is 1846. november 12-én, 12 pontba foglaltan, gróf Dessewffy Emil előterjesztésében került a konzervatív összejövetel elé, és amelyet a zömmel arisztokratákból és kormánytisztviselőkből verbuválódott gyűlés jelentéktelen stílusos változtatásokkal programként és nyilatkozat formájában elfogadott.

A konzervatív politika irányvonalának jellemzésére is, az úrbériség ügyének konzervatív kezelésére is a programnak egy-egy mozzanata világít rá. A nyilatkozat szerint „a konzervatívok köteleseknek érzik magukat az ellenzékét, valamíg politikája a mostani marad, leszavazni, az általa indítványozott kérdéseket pedig, mennyiben azok gyakorlatilag kivihetők, újont átdolgozván s indítványozván — saját elvnézetök szerint keresztülvinni”.⁴⁰ Az úrbériséget illetően a jelek szerint a rá vonatkozó szövegrész véglegesítése

megszabandó részének vállalásával is vegyen részt az úrbéri viszonyok felszámolásában, éppen ez idő tájt kezdte az ellenzéki sajtó ismét hangoztatni. *Szokolai István* például a Pesti Hírlap 1846. nov. 3-i vezércikkében azzal érvelt, hogy ilyen eljárás egyrészt elősegítené a „majdnem ellentétben álló osztályi érdekek” asszimilálódását, másrészt „némileg” kiegyenlíthetné azt az igazságtalanságot, hogy a nép régóta egyedül hordozta az állam terheit, jogban, birtokban, jólétben viszont nem részesült.

³⁶ Vö. Kémjelentés 1846. nov. 30-ról. – MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Informations-Protocolle. 1846. II. k.

³⁷ Erről a kiküldésről beszámol gróf Dessewffy Emilnek 1846. nov. 14-én kelt első számú körlevele. – L. MOL, A konzervatív Pártra vonatkozó iratok, valamint MOL, Dessewffy család levéltára, Acta Publica 5/k.

³⁸ A röplap Metternich irodájába is eljutott; gr. Apponyi György, formailag akkor még második kancellár, éppen onnét küldött meg a nádornak egy másolatot 1846. ápr. 27-én. – L. Archivum Palatine, József nádor iratai, Archivum Secretum, Politiam et internam regni Hungariae securitatem spectans, 1844. No., LXVI.

³⁹ L. Czech Jánosnak, a Cenzúra-Kollégium főtisztviselőjének 1846. dec. 13-án kelt leiratát. – MOL, Helytartótanácsi Levéltár, Cenzúra Kollégium, Elnöki iratok, 1846 : 214.

⁴⁰ Jellemző a konzervatív program megszületésében főbába szerepét játszó Dessewffy – enyhén szólva – magabiztosságára az, hogy a konferenciáról tájékoztató, nyomtatott körlevelének egy

előtt az elvjavaslatot készítő bizottságban egyeztetésre volt szükség. Somssich Pál egyebek mellett az úrbéri tartozások megváltását is oly kényes kérdésnek minősítette, amelynek eldöntése, „ha még soká késik, a birtokos osztályra elviselhetetlen áldozatokat s az illető osztálynak nyugtalanságát idézhetik elő, holott ma még, némi áldozat mellett bár, . . . a nép még mint engedéket, hálásan fogadná”. Keglevich Gábor tárnokmester szerint az úrbér azon ügyek sorába tartozik, amelyekben kormánykezdeményezés „nem is kívánatos, sőt veszélyes lenne”, mégis szükségesnek látszik „a fennálló birtokviszonyokat illetőleg mutatkozó némely tervezetek irányában az illetők teljes kártalanításának elvét minden e tekintetben történendő lépések feltételeként meghatározni”. Dessewffy Emil azon a véleményen volt, hogy a programban „nagy óvatossággal” ugyan, de specialitásokba is kell bocsátkozni; az úrbér vonatkozásában ez annyit tesz, hogy a *kényszerítés* elve helyett a *könnyítés* elve követendő; így az örökváltság megkönnyíthető és könnyítendő az ősiségben rejlő akadályok elhárításával, bizonyos anyagi javításokkal, az úrbéri regulációk és elkülönítő perek gyorsításával, továbbá a magukat megváltani akarók számára jutányos pénzszerzési lehetőség teremtésével. Az egyeztetés eredményeként „a honnak legközelebbi s egyiránt fontos” teendőit összegző 11. pontba tervként és kívánalomként végül is mindössze ennyi került: „az úrbéri viszonyok békés kiegyenlítése”.⁴¹

E programnyilatkozat célkitűzése az úrbériség ügyében messze maradt nem csupán az ellenzék köreiben mind nagyobb teret hódító ama eszmétől, hogy a megváltás terhében az államnak ugyancsak célszerű lenne részt vállalnia, hanem a liberális táborban már elfogadottnak tekinthető azon felfogástól is, hogy a földesurakat az örökváltság elfogadására kényszerítő törvénnyel kell kötelezni. A Dessewffy felsorolta akadályok létezése, illetőleg feltételek hiánya kétségtelenül körülményessé tette és nehezítette az örökváltságot. A konzervatív koncepció lényege mégis az, hogy megmaradt az *engedőleges* törvény mellett és alapján; csupán annak deklarált elismerésével lépett előbbre, hogy szükség van az engedőleges törvény gyakorlati érvényesítésének könnyítésére, állam és törvényhozás feladatát pedig – az úrbéri viszonyt változatlanul magánjogi kérdésnek fogva fel – mindössze a magánváltság megkönnyítését segítő intézkedések megtételében látta.

A konzervatívok nyílt porondra lépése megszilárdította a központi ellenzék azon hitét, hogy a reakció kihívására mihamar egységbe kell tömörülnie, a konzervatív elv kifejtés pedig semmiképp sem maradhat válasz nélkül. A Pest megyei ellenzék, a Keglevich-konferenciára mintegy válaszul, egybehívta a megyei tisztségviselőket, és szinte kényszerítette őket a „nyilvános politikai hitvallásuk”, valójában annak kimondására, „hogy ők az ellenzékkel akarnak tartani”.⁴² Konzervatív részről viszont azzal vádolták meg – alaptalanul ugyan, de feltételezhetően a Batthyány-féle sajtóbizottság működéséből következően – az ellenzékot, hogy „felekezete gyarapítására, úgy a szegényebb

példányát a következő szöveg kíséretében jutatta el Bezerédyhez: „Tudomás végett Bezerédy István tisztelt elvellenével közli Dessewffy.” – E példány a MOL, Kossuth-gyűjteményének II. V. 1. b. – 163. száma alatt található.

⁴¹ Az előzetes viták írásos anyagából megmaradt dokumentumokat a MOL, Dessewffy család levéltára Acta Publica állagának 5/k tétele őrzi; de megtalálhatók itt is, valamint a MOL: A Konzervatív Pártra vonatkozó iratok c. együttesben is Dessewffynek a szóban forgó, valamint a későbbi konzervatív összejegyzéselekről készült tájékoztató körlevelei is.

⁴² Erről *Földváry Gábor*, Pest megye adminisztrátora tett 1846. nov. 21-én Pestről a nádornak jelentést. – L. Archivum palatinae, József nádor iratai, Acta Generalia, Politica, 1846 : 2470.

nemesek és parasztoknak részére leendő hódítása végett, democratiai szellemben kátét készített, mely nemsokára Magyar, oláh és tót nyelven kinyomtatandó és számtalan példányban csekély áron vagy ingyen” terjesztendő lesz.⁴³

Közben Batthyány, megbízatásában eljárva, 1846. december 26-i kelettel az ország minden tájára szétküldte liberális elvarátainak azt a litografált körlevelet, amely szerint „a haladó alkotmányos ellenzék, mely Magyar Ország ez értelmű kifejlődését és korszerű átalakulását szíven hordozva, az ezeket eszközlő korkérdéseknek részben kölcsönös vitatás, részben hírlapok és röpiratok utjáni fejtegetését s eképi megérlelését tűzi ki magának célul”, 1847. március 15-én Pesten tanácskozást tart, kérve a címzettet, hogy ezen „a hasonérzelműekkel és hasonnézetűekkel jelenjék meg”.⁴⁴ Azután 1847. január 10-én a saját lakására hívott egybe ellenzéki konferenciát, amelyen újólag leszögezték, hogy a konzervatív programnyilatkozatra válaszul, az ellenzék is kidolgoz egy ilyen programot, egyébként lojális szellemben, és a legközelebbi általános konferencia elé terjeszti azt.⁴⁵

Batthyány valóban a törvényesség és lojalitás talaján kívánt maradni, éspedig a jobbágykérdés megoldásának ügyében is. Amikor a Kör 1846 decemberében gyűjtést rendezett a Népkönyve miatt letartóztatott Táncsics súlyos anyagi helyzetbe került felesége számára, Batthyány „jelentős összeget adományozott”.⁴⁶ Mikor azonban az említett értekezleten Kossuth, Nyáry és Perczel Mór javasolták, hogy az ellenzék a legközelebbi pesti megyegyűlésen szigorú kifejezésekkel lépjen fel a kormányzat ellen Táncsics üldözése miatt, Batthyány nagyon komolyan utalt rá, hogy ő, ha opponál is a kormánnyal szemben, forradalmi üzemekben, különösen a parasztok felizgatásában azonban soha nem szándékozik részt venni.⁴⁷

A reformeszmék legális és gyakorlati diadalra juttatásáért viszont megtett minden tőle telhetőt. 1847 januárjának végén kettős missziót vállalt. Mindmáig homály fedi, hogy önelhatározásából vagy a pesti ellenzék titkos megbízásából, de magánutazás látszatával Lombardiába indult, hogy ott tanulmányozza a magyar és olasz ellenzék kapcsolat-felvételének esélyeit.⁴⁸ Közben útba ejtette Kehidát. Semmi olyan ellenzéki program sem számíthatott a liberálisok többségénél elfogadásra, amelynek kialakításában a körükben változatlan tekintélynek örvendő Deák nem működik közre, vagy legalábbis beleegyezését nem adja hozzá. Deák viszont, aki az ellenzék elvi és gyakorlati irányítását véglegesen elhárította magától, a program ügyében igenlően mindedig nem nyilatkozott. Hozzá-

⁴³ Ezen állítólagos káté és más röplapok szigorú kinyomozására és elkobzására 1846. nov. 25-én Bécsből szólította fel Majláth György országbíró a Központi Könyvvizsgáló Főhivatalt. A rendelet fogalmazványát l. MOL Archivum Palatinale, József nádor ir. Archivum Secretum, Politiam et internam regni Hungariae securitatem spectans, 1846. No. CXLIX./2.

⁴⁴ Az idézett körlevelet l. MOL, Az Ellenzéki Pártra vonatkozó iratok, valamint Filmtár, Wesselényi levelezés.

⁴⁵ L. MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Informations-Protocole . . . 1847. IV. 16.

⁴⁶ Uo. 1847. II. 20.

⁴⁷ L. a 45. sz. jegyzetet.

⁴⁸ Egy Pozsonyban, 1848. január 18-án kelt titkosrendőri jelentés szerint bizalmasai körében Kossuth „halványan célzott rá, mintha az oppozíció nem lenne kapcsolat híján az olasz rosszérzelműek korifeusaival, és egyébként Batthyány Lajos utazása, amelyre a múlt évben látszólag Károlyi Lajosné grófnőhöz fűződő viszonya miatt szánta rá magát, nem volt érdektelen”. L. MOL, Takáts Sándor hagyatéka, F. 75. No. 11. 198/c.

járulásának megszerzésére most az a Batthyány vállalkozott, aki a liberálisok taktikai megfontolásain kívül éppen Deák háttérbe húzódása miatt kerülhetett a mozgalom vezető posztjára.

Február elején azután Batthyány, aki az ellenzéki programot előzetesen körvonalazó irományokkal érkezett Kehidára, már sikerről számolhatott be. Igaz, Deák véleményváltozásában a konzervatív program kibocsátása ugyancsak szerepet játszott, de meggyőzéséhez Batthyány sem kis mértékben járult hozzá. „Deák – tájékoztatta Batthyány az eredményről Teleki Lászlót –, mint előre látható volt, helyesli szándékunkat, csak hogy ő az egészet inkább nyilatkozat vagy cáfolat formájába kívánná öltetni, mintsem program formába”, továbbá „a formulatiora nézve némely észrevételei vannak, miket lényegeseznek tart”. Batthyány soha nem volt a toll mestere, ezért óvakodott attól, hogy maga vesse papírra az írástól orvosilag eltiltott Deák megjegyzéseit. Ezért vendéglátója kívánságára Telekit arra kérte, hogy ő is menjen Kehidára a Deákot ugyancsak meglátogatni szándékozó Kossuthal, mert Deák egyenesen megmondta neki: „ő sem igen bízik abba, hogy K.(ossuth) nem fogna talán egy kitsiny szabadon referálni” a megbeszélésről. Batthyány Teleki választására bízta, hogy a Deáknál feljegyzendő eszméket ő maga önti-e illő formába, vagy pedig valami „jó penna” feladatává teszi-e azt. Továbbá arra is felszólította őt, hogy a Deák észrevételeit érvényesítő szöveget előbb fogadtassa el a pesti tanácskozással, majd mérsékelt számban sokszorosítsa az egybehívandó országos konferencia számára, hogy az „már a tárgyalás alkalmával is többek kezében legyen”.⁴⁹

Ily módon Batthyány azzal, hogy megszerezte Deák hozzájárulását az országos ellenzéki konferencia összehívásához és nyilatkozatának elkészítéséhez, előkészítette Kossuth és Teleki kehidai útját, akik február 25-én indultak Deákhoz. A nála töltött másfél nap eredményéről Teleki a következőképpen számolt be Wesselényinek: „Deák most is úgy látta, hogy tekintve a különböző elemeket, melyekből áll az ellenzék, nyilatkozni nehéz is, veszélyes is. De miután az ellenfél már programot adott, s a részünkről nyilatkozás oly általánosan kívántatott, elösmerte, hogy már most lehetetlen nem nyilatkozni. Szerinte ezen nyilatkozatnak vissza kellene utasítani némely, az ellenfél által ellenünk támasztott vádakot, de anélkül, hogy nyilatkozatunk a pecsovic program taglalásává vagy cáfolatává váljék, mert elvkijelentéseinknek kellene úgy szerkesztve lenni, hogy a cáfolatot magokba foglalják. Abban is megegyezett, hogy ezen nyilatkozat kifejezze a célt, mely felé törekszik az ellenzék: *„ügymint érdekegység – s amit feltételez – szabad ember, szabad föld – vagy közteherviselés, úrbéri viszonyok kárpótlás melletti megszüntetése statusintézkedés útján, jogokban osztozás a néppel, azaz népképviselet, de úgy, hogy egyszersmind az is kijelentve legyen, miszerint az ellenzék ezt csak úgy érti, hogy minden lépést szívesen megteszen, mely által ezen kijelentett irányban, ha csak egy fokkal is, de oly móddal juthatand előbbre, hogy a további haladás útja előtte nyitva*

⁴⁹ Batthyány 1847. febr. 9-én kelt eredeti levelét l. MOL, A széki gróf Teleki család gyömrői levéltára, Teleki László iratai, Missiles, Batthyány levelei. – Március 3-án Batthyány Bergamóból – abban a reményben, hogy Telekiék jártak Kehidán. és március elejére tisztában lesznek a tervezettel – azt javallotta Telekinek, hogy egybehívhatná a Komitét előleges tanácskozásra és „a szerepek szétosztására”. E levelét is l. ugyanott.

maradjon. Az iránt is megegyeztünk, hogy ezen mártiusi konferenciában még ne készítünk programot, hanem csak a program alapelveit határozzuk el.⁵⁰

Teleki ezek után Kossuthra hagyta – feltehetően a központi ellenzék többségével egyetértésben – a majdan kiadandó nyilatkozat alapelveinek írásos megfogalmazását. Az előleges tanácskozásokon – noha Eötvösök, azaz a centralisták is, valamint Szemere is ugyancsak írásba rögzített programtervet terjesztettek elő⁵¹ – végül is a kossuthi alapszöveget módosították vagy egészítették ki néhány helyen Szemere, Klauzál, Lónyay Gábor, Teleki László és Stettner Lajos észrevételeivel,⁵² és vitték a nagykonferencia elé. Ez az alapszöveg a vita során az úrbírság kérdését tárgyzó pontján elvi jelentőségű módosulást szenvedett. Szemere szerkezete az örökváltságról annyit mondott, hogy „törekvéseink számára irányt és tájékozási pontokat állítottunk föl, azonban ha öhajtasainkkal rögtön és egészen nem létesíthetnők, örömmel segélünk elő minden indítványt, jöjjön az bárhonnan, ha irányunkkal egyezik, és céljainkat bármely mértékben előmozdítja”.⁵³ Kossuth kezdettől azon a véleményen volt, hogy nem a jobbágytelek a földesúré, hanem csak a jobbágyszolgáltatások, megváltás tárgyai tehát csakis az utóbbiak lehetnek; de ezek sem abban a mértékben, amilyenben a jobbágnak terhet jelentenek, hanem csupán annyiban, amennyiben a földesúrnak tényleges hasznot hoznak.⁵⁴ Ezzel Kossuth le akarta szorítani az egy-egy telekre országosan meghatározandó váltságdíj összegét, hiszen nem csekély volt a különbség a jobbágy *tényleges* terhe és a földesúr *tényleges* haszna között. Kossuth a maga tervezetében ezt eleve kifejezésre kívánta juttatni, amikor a vonatkozó szövegrészt így fogalmazta: Az ellenzék az érdekegységhez szükségesnek vallja „az úrbéri viszonyoknak a földesurak igazságos kármentesítésével kötelező törvény általi megszüntetését”, és azt „hogy előlépések történjenek, miszerint az úrbéri örökváltság a status közbejöttével országos eszközésbe vessék”.⁵⁵ Azaz Kossuth nem érte be annyival, hogy egyszerűen kárpótlásról szóljon: a *teljes* kárpótlás helyett, amelynek kívánalmával még a liberálisok többsége is összekötötte a kötelező örökváltság elfogadását, ő az *igazságos*, vagyis a *teljesnél kisebb* kárpótlás elvét kívánta érvényre juttatni. Társai azonban észrevették a jó szándékú csapdát: a vonatkozó passzus már az „igazságos” szó törlésével került a nagykonferenciára, és emelkedett ott határozattá.⁵⁶

Kemény Zsigmond, a konferencián történeteket megörökítőik egyike, szűkszavúan említést tesz arról, hogy a tervezetek elővitájában Batthyány Szemere programjavaslatát

⁵⁰ Teleki Pesten írt datálatlan – de itt nem idézett részeinek tartalmából ítélve 1847. márc. 15-e után keletkezett – levelének másolatát I. MOL, Filmtára, Wesselényi levelezése.

⁵¹ L. minderre egy ismeretlen Pesten 1847. április 5-én kelt levelét (közli *Barta István*: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen, Bp., 1951, 128–130.), továbbá *Kemény Zsigmond* 1847. április 12-i beszámolóját Wesselényihez (Közli *Kónyi Manó*: Deák Ferenc beszédei, II. Bp., 1903. 160–162.).

⁵² L. *Barta* i. m. 21. – Stettner szerepléséről Barta nem tud, de a MOL, Kossuth-gyűjteményének I. 248. számú – „1847 Martius hó 15-én Pesten tartott ellenzéki tanácskozmány határozatai” címet viselő – irata széljegyzeteiből világosan kiderül, hogy a vallásügy említését Szemere Stettnerrel közösen javasolta.

⁵³ Uo. L. Keménynek az 51. sz. alatt hivatkozott levelét.

⁵⁴ Ezt újra és újra hangsúlyozta. L. Például „Örökváltság” c. cikkének fogalmazványát: MOL, Kossuth-gyűjtemény, I. 238.

⁵⁵ L. *Barta* i. m. 119. l., az eredetit pedig MOL, Kossuth-gyűjtemény I. 247/a és b.

⁵⁶ L. az országos ellenzék 1847. márc. 15-i konferenciájának nyilatkozatát (*Barta* i. m. 120–122.). Eredetije MOL, Kossuth-gyűjtemény I. 248.

pártolta.⁵⁷ Ennek alapján úgy tűnhet, mintha Batthyány az örökváltság ügyében nem értett volna egyet Kossuthnak a többség véleményénél radikálisabb álláspontjával. Később, már az országgyűlésen, derült ki, hogy nézeteik a kárpótlás kérdésében igenis fedték egymást. Batthyány azért támogatta Szemere szövegezését, mert az *általánossága* miatt közelebb állt Deáknak az ellenzék egységét mindenképpen biztosítani kívánó szándékához, mint Kossuth tervezete. És a további fejlemények igazolták, hogy Batthyány nem indokolatlanul volt előrelátó.

Végül is a márciusi országos értekezlet, amelyen Batthyány elnökölt, és amelyet az eredményeket „hosszasan és részletesen” összegezve ő zárt be,⁵⁸ nyilatkozatában az örökváltságra vonatkozó – már tárgyalt – ponton kívül többek között alapelvül szögezte le, hogy az ellenzék szükségesnek vallja a közterhekben osztozkodást, az adózó nép terheinek könnyítését (azzal, hogy az ország szükségének fedezésével a hovaforodítás diétai meghatározását, s egyben a számadást és felelősséget is feltételül köti ki), a nem-nemes osztályok részesítését képviselő útján a törvényhozási és helyhatósági jogokban, a törvény előtti egyenlőséget és az ösiség eltörlésével a birtokszerezés biztosítását.⁵⁹ Joggal állapította meg az összejövétel egyik aktív résztvevője, Bezerédy István, hogy „a kitűzött teendők közt a szegény ember érdeke áll főhelyen”.⁶⁰ A gyűlés köztudottan még két fontos határozatot hozott: megerősítette Batthyányt immár az *országos* ellenzék Középponti Választmányának elnöki posztján, és kiküldte az ismert hattagú bizottságot, hogy az nyilatkozattá szerkesztve szövegezze meg az elfogadott alapelveket a június 6-ára kitűzött legközelebbi országos konferencia számára.⁶¹

Deák Kossuthot is,⁶² Batthyányt is értesítette, hogy április végén, május elején Pestre érkezik, előbbit arra szólítva fel, hogy a szerkesztést azért ne halasszák el, mert változékony egészségi állapota esetleg keresztezheti utazási tervét, de hasznát se nagyon vennék, mert nem tud, de nem is szabad dolgoznia. Erre Batthyány Telekit május 4-ére ugyancsak Pestre kérte azzal, hogy Deákkal együtt szeretnék, ha a hattagú bizottság addigra előrehaladna a program készítésével.⁶³ Azután április 20-án az ellenzéki bizott-

⁵⁷ L. Keménynek az 51. számú jegyzetben érintett beszámolóját.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ A kiadott nyilatkozat szövegét közli *Barta* i. m. 120–121.

⁶⁰ „Csak simbolumunkat ne tagadjuk meg – írta Bezerédy 1847. április 30-án Wesselényinek Hídjáról –, és mi pártunk eredete volt, annak cselekvési jelszava s ténye is maradjon, a nyomottaknak védelme, a szegény ember érdekének eszközlése szóval, tettel, áldozattal, és bátran elmondhatandjuk a „sub hoc signo vinces”-t. – A levél reprodukcióját l. MOL, Filmtára, Wesselényi levelezés.

⁶¹ A bizottság tagjai lettek: Kossuth, Eötvös, Teleki László, Pulszky Ferenc, Szemere és – a konferenciáról gyengélkedő állapota miatt egyébként távolmaradó – Deák. – A konferencia határozatai egyébként, igen csekély változtatásokkal, megjelentek németül az Augsburger Allgemeine Zeitungban, Lukács Móricnak azonban – amint ő maga panaszkodott erről Wesselényinek – a határozatokhoz fűzött kommentárjaiból csaknem kilencizednyi részt törölt a szerkesztőség. Batthyány már korábban vállalkozott rá, hogy más – szabadelvűbb – német lapoknak is megküldi Lukács cikkét, remélve, hogy valamelyikük talán csonkítatlanul publikálja. Így, még mielőtt az Allgemeine közölte volna a cikket, Batthyány az Oesterreichische Zukunft szerzőjének: báró Adrianinak közbenjárásával 4–5 külföldi laphoz eljuttatta. Minderről Lukács Móric számolt be Pesten, 1847. április 15-én és május 15-én Wesselényihez írt leveleiben. Ezek reprodukcióját l. MOL Filmtára, Wesselényi levelezés.

⁶² 1847 április 10-én kelt e tárgyú levelét teljes egészében közli *Barta* i. m. 131–132.

⁶³ Batthyány 1847. ápr. 17-én Pesten írt eredeti levele található a MOL-ban a széki Teleki család gyömrői levéltára Teleki László iratai állagának Missiles együttesében.

mány nevében – de Kossuth fogalmazásában – kibocsátotta a vidéki liberálisoknak szánt körlevelet, amely egyértelműen leszögezte, hogy sikeres politikai pártegység létrehozása végett „okvetlenül” oly Központot is kell teremteni „mely pártunk socialis mozgalmainak nyílt műhely legyen”, ezért az Ellenzéki Kört „valósággal az ellenzék országos körévé” szándékoznak kiépíteni.⁶⁴

† A nyilatkozatszerkesztő bizottság május elején valóban munkához látott. A Batthyány Lajosnál tartott – egyébként kibővített – bizottmányi összejövetelen Kossuth bemutatott egy általa előre szövegezett tervezetet. De – számol be a történekről Kemény Zsigmond – „Eötvös a program elébe Kossuth által készített bevezetést nem fogadta el. Melléje szavaztak a többi tagok. Kossuth ekkor vonakodék az egyes pontok iránti tollvivőséget vinni: mert a részleteket nem alapíthatja oly kiindulásra, melyet szükségesnek tart. Eötvös kéretett meg a jegyzőségre, s ő viszont nem akarta elvállalni, mint mondá azcn okból, mert az alapul szolgáló 'ellenzéki határozat'-ban a pontok úgy vannak egymás mellé fektetve és árnyalva, hogy az ő logicaja szerint lehetetlen a programot akként formulázni. Eredmény nélkül oszlott fel a gyűlés, s későbbi tanácskozmányok után is függőben maradt a tollvivőség. – Ekkor Deák megérkezett. Némi vonakodás után elvállalta a program készítését, a valóságos soha ki nem mondott botránkozás követ, a parlamentararis kormányt szintén magáévé tévén.”⁶⁵

A június 6-i zárt tanácskozáson Kossuth újólag a maga eredeti tervezetét ajánlotta elfogadásra.⁶⁶ Ezt az elaborátumot azonban „Deák Ferenc közbeszólására” egy másik szerkezettel cserélték fel,⁶⁷ amely nem volt más, mint a Deák által időközben kidolgozott, de Kossuth munkálatát alapként használó szövegváltozat. A június 7-i nyílt – országos – konferencián ez utóbbit terjesztették azután elő és hagyták a résztvevők „Ellenzéki Nyilatkozat” címmel jóvá.

Hogy Deák valóban jelen volt a júniusi nagygyűlésen, és hogy a Nyilatkozatot valóban ő szerkesztette, arra Bezerédy István a koronatanú. A konferencia lefolyását és határozatait nem sokkal az értekezlet *után*, de még június 15-e *előtt* összegező levelében kifejezetten arról tudósít, hogy „Deák, ki egészséges, ma ment el”.⁶⁸ Június 15-én pedig

⁶⁴ A körlevelet l. *Barta* i. m. 137–140.

⁶⁵ Kemény e Wesselényihez 1847. július 2-án írt levelét – amelynek eredetijét az 1930-as évek elején még a Nemzeti Múzeum őrizte – másolatban l. MOL, Kornai-hagyaték (R 329), 12. t. 3. cs.

⁶⁶ Közli *Barta* i. m. 141–152.

⁶⁷ Minderről az összejövetelen résztvett Vörös Antal tudósít az elfogadott „Nyilatkozat” eredeti tisztázatának hátlapján tett megjegyzésében. (L. MOL, Kossuth-gyűjtemény, I. 435/c. – Kossuth tervezetének tisztázata ugyanitt az I. 435/a alatt.)

⁶⁸ Bezerédy datálatlan levelének reprodukciója olvasható: MOL Filmtár, Wesselényi levelezése. – *Barta* István idézett munkájában (25. l.) tévesnek véli Vörös érintett feljegyzését azzal, hogy Deák a konferencia időpontjában egészségügyi okokból külföldön tartózkodott, Bezerédy, az események szem- és fültanúja azonban egyértelműen és hitelesen vall ennek ellenkezőjéről. Bezerédy egyébként ugyanezen levelében a *lényegi* kérdéseket a következőkben summázza: „Egyetértettünk határozottan annak elismerésében és nyilvánításában, hogy az úrbéri viszonyoknak teljes és általános megszüntetése országos intézkedés mellett és a földes uraknak kármentesítése mellett nemcsak mulhatatlanul szükséges, hanem a legsürgősebb; hogy a köz és mindenben közös teher viselésre nézve aképen legyen a dolog, természetesen alkamányszerű garantiák mellett, amint azonban adónak *új nemét* ezen garantiák nélkül felállítani nem akarnánk. *a most már valósággal fennálló*, p. o. hadi adóban a nemességnek egyarányú részvétét mellőzhetetlennek ismérjük, habár más garantiákat nem is várhatnánk arra nézve ki, mint melyek az mostan adózóinkon fekszik, szükségesnek tekintjük a . . . népképviselket

ügy informálta Wesselényit, hogy „Ő (ti. Deák – V. J.) redigálta a mosti nyilatkozatot, melyet, nem kétlem, talán majdnem együtt e levéllel veendesz G. Batthyány Lajostul.”⁶⁹

A kibocsátott Nyilatkozat tehát Deáktól kapott végleges formát, aki stíláriis és tartalmi változtatásokat hajtott végre Kossuth tervezetén. Nemcsak a kormány és Magyarország, illetőleg az ellenzék viszonyát taglaló fejtegetéseket kurtította alaposan meg, de már szinte minőségileg korrigálta az ellenzék társadalmi vonatkozású teendőit tartalmazó szövegrész két pontját is. Kisebb jelentőségű, de mindenképp a földesuraknak szánt gesztusként, illetőleg nyugtatásul tekintendő az a kiegészítése, amely szerint az ellenzék az ösiség megszüntetését a birtokszerzés biztosításán kívül a *hitelszerzés* biztosítása érdekében is óhajta. Nagyobb horderejű viszont az a deáki módosítás, amely a kármentesítés kérdését érintette. Kossuth – kimondatlanul is eltérve a márciusi konferencia vonatkozó állásfoglalásától – Nyilatkozatnak szánt szövegébe ismét beírta az „igazságos” szót a kármentesítés elé. Deák ezt is törölte, és ezzel az aktussal igazolta Batthyány előzetes sejtését, egyszersmind félig-meddig magyarázatul is szolgált Batthyány márciusi megnyilatkozásához.

Noha a Cenzúra-Kollégium a Kancellária június 14-i parancsára⁷⁰ június 16-án valamennyi cenzort utasította, hogy „a pesti ellenzéki körről, mely úgysis legfelsőbb engedelem nélkül alakult, az örökösére bízott lapokban semmiféle alakban és módon említést tétetni, vagy a közönséget ellenzéki mozgalmakban részvételre felszólítani ne engedje”,⁷¹ a Nyilatkozat megjelenését és szétküldését már nem tudta meggátolni, sem pedig azt, hogy a vidéki liberálisok tudomást szerezzenek az augusztusi konferencia kezdőnapjáról.

Az augusztus 19-én a júniusinál kevesebb számú résztvevővel nyíló értekezleten, amelyről Deák, Klauzál, Pulszky egyaránt távol maradtak,⁷² a júniusi programnyilatkozat rekapitulációja során ismét szóba került az örökváltság ügye. Kossuth, akit 1846 eleje óta szinte mindennél jobban foglalkoztatott az általános és országos örökváltság mielőbbi lebonyolításának szükségessége, már 1846 májusában felvetette Wesselényinek azt a gondolatot, hogy az úrbéri rendezések esetén, „ha a jobbágnak tetszik”, legyen „a jobbágyi állomány vagy legalább a legelői illetőség reduktója váltságban elfogadható”.⁷³ A jobbágyok körében – részint egyes földesurak ösztönzésére, részint saját megfontolásból

addig, míg egyenesen országgyűlésen nem lehet, legalább a megyék gyűlésein létrehozandót. Ilyennek a királyi városok ügyét, melynek részleteiről azonban csak a jövő augusztus 19-kén határozott újabb összejövetelünk fog értekezni. – És ezekkel oszlánk szét.”

⁶⁹ Bezerédy ez utóbbi levele (MOL. Filmtára, Wesselényi levelezés) már Hídján kelt; ebből következik, hogy a 68. sz. jegyzet alatt idézett levelét, amely arról, hogy „többen már elmenének”, Deák „ma ment el” Klauzál „délben indul”, mindenképpen még Pesten, de június 15-e előtt írta. – De következik az is, hogy az ellenzék központi Bizottmánya a kinyomtatott Nyilatkozatot szétküldő, június 7-ére datált kísérőlevelében nem taktikai fogásként írta, hogy „közbizodalmu elvbarátunk Deák Ferenc, mint a felkért bizottmány tagja, volt szíves az Ellenzéki nyilatkozat-ot szerkezetbe foglalni . . .” (E levelet közli *Barta* i. m. 158–164.)

⁷⁰ E rendelet olvasható *Barta* i. m. 141.

⁷¹ Ezen utasításnak egy, Czech János által aláírt eredeti példánya található: MOL, Helytartótanácsi Levéltár, Reseta János pesti cenzor iratai, II. k. 223.

⁷² E körülményt is Bezerédy örököltette meg Hídján 1847. aug. 29-én írt, Wesselényinek szánt levelében. (L. MOL, Filmtár, Wesselényi levelezése.)

⁷³ L. Kossuth 1846. máj. 27-én Tinnyén datált levelét Wesselényihez; közli: *Ferenczi* i. m. 56.

– az engedőleges törvény korlátai ellenére is terjedni kezdett az önmegváltás hajlama. Mi sem tanúskodott jobban erről azon ténynél, hogy 1847-ben és 1848-ban *négyszer* annyi örökváltsági ügy fordult meg a Helytartótanács előtt, mint amennyivel 1840-től 1847-ig kellett foglalkoznia. Rövid egy és negyed év alatt 33 helységnek egésze, 6 olyan jobbágy-csoport, amelynek tagjai egyazon földesúr úrbéresei voltak, továbbá egyedileg 11 jobbágy-család kérte e kormányiszervnél örökváltsági szerződése jóváhagyását, márpedig az úrbéresek ilyen irányú kísérleteinek tetemes hányada zátonyra futott, mielőtt a Helytartótanácsig eljuthatott volna.⁷⁴

Kossuth, aki az örökváltság gyors és országos kivitelezéséhez semmi eszközt sem akart felhasználatlan hagyni, mindinkább meggyőzte önmagát, hogy célszerű, ha a törvényhozás olyan örökváltságot is engedélyez, amelynek során a jobbágy szabadulása fejében illetményének vagy a közlegelő – egyébként neki jutó – részének egy hányadát a földesúr örök tulajdonába adja át. Félrevezette őt az a körülmény, hogy az ország egyes körzeteiben a jobbágyok bizonyos – persze korlátozott számú – csoportjai valóban gazdaságuk fenntartásához nem éppen nélkülözhetetlen mennyiségben birtokoltak úrbériséget, illetőleg a földesúrral közös területet. Kossuth annyira mértéket tévesztett, hogy 1847 elején már azt állította: „ha a jobbágynek földben magát megváltani megengedtetnék, az ország tetemes része kis idő alatt meg volna váltva”.⁷⁵ A földben-váltság eszméjét – noha elsőnek konzervatív oldalon pendítették meg – Kossuth vitte be a liberális gondolkodásba, olyannyira, hogy 1847 folyamán a liberális sajtó – elvetve, illetőleg egészen vagy részben helyeselve – ismételten foglalkozott vele.⁷⁶ Kossuth ellenzéki társainak véleménye e kérdésben megoszlott. Wesselényi például hajlott az eszme – legalábbis részleges – elfogadására.⁷⁷ Pulszky szabályként a pénzválttságot

⁷⁴ A kimutatás a MOL Helytartótanácsi Levéltára Departamentum Urbariale fondja Urbéri Bizottságának és Urbéri Kerületi Bizottságainak jegyzőkönyvei alapján készült; a vonatkozó számok a Kerületi Urbéri Bizottságok protcollumaihoz: 1847: 602, 2431; 14. 598, 20. 969, 24. 324, 30. 533, 30. 577, 34. 056, 38. 172, 40. 495, 40. 499, 41. 584, 41. 585, 41. 598, 42. 365, 42. 398, 43. 384, 44. 955, 44. 956; 1848: 1525, 8178; az Urbéri Bizottság jegyzőkönyveihez: 1847: 602, 674, 676, 1801, 2428, 2431, 4457, 4495, 14. 582, 15. 706, 20. 994, 21. 372, 1848: 289, 373, 355, 363, 373, 1525, 1528, 4222, 6569.

⁷⁵ L. Kossuth „Örökváltság” c. cikkének fogalmazványát MOL, Kossuth-gyűjtemény, I. 238.

⁷⁶ Csak példaként hivatkozunk a Pesti Hírlap két vezércikkére. Az egyik szerint (1847. jan. 24.) a földdel történő megváltás valóban megfontolandó, mert alkalmazásával kiküszöbölhetők a tőkeszerzés nehézségei; de e megoldás csak a ritkábban lakott helyeken ajánlható, ahol a parasztföld és a majorság aránya kedvező. A másik (1847. márc. 9.) szerint az úrbéri földek egy részének átadása a földesurak számára az országos örökváltságnak valóban egyik lehetséges módja, de e megoldási forma „a nép előtt gyűlöletes”. – Még olyan javaslat is elhangzott, amelynek értelmében az úrbériség meghatározandó hányada *átmenetileg* került volna a földesúr kezére. A „Zsoldos Ignác nézetei az örökváltságról” c. vitacikk (Hetilap, 1847. nov. 10.) névtelen szerzője például megoldásként azt indítványozta, hogy ha kötelező örökváltság esetén a becsbírák által megszabandó váltságsummát ugyancsak megállapítandó időkeret alatt a jobbágy nem tudja letenni, akkor ugyanazon becsbíróság állapítsa meg a váltságdíj tőkájével egyenértékű föld mennyiségét, és igyekezzék rábírní az adózót, hogy e földterületet – lehetőleg egy tagban – *zálogképpen* engedje át a földesúrnak, aki ezt elfogadni is, de a törlesztéssel arányos *részletekben*, illetőleg a zálogsumma letételével *egészében* a jobbágynek visszaadni is köteles legyen.

⁷⁷ „A föld vagy állomány egy részének – írta Zsibón 1846. aug. 16-án kelt levelében – a többiveli megváltása – úgy mint Poroszhonban, azt hiszem, még legkivihetőbb lenne. Ezt ha in thesi, vagyis annak elhatározását, ha ki lehetne vinni – mi remélhető – praktikus kivitele vagy létesítése igen

javasolta ugyan kimondatni, de mivel esetenként a *földdel-váltás* mindkét félnek előnyös lehet, e formát is megengedhetőnek tartotta.⁷⁸ Eötvös viszont határozottan szembe fordult a megváltás földleadással párosított gondolatával.⁷⁹

E kérdésben a választóvonal korántsem liberálisok és konzervatívok közt húzódott. Pest megye követutasító választmányának ülésén Kossuthon kívül a liberális Szentkirályi, egy főtisztelendő és a konzervatív Inzsel Sándor táblabíró léptek sorompóba a földdel-váltás védelmében, a liberális Teleki Domokos és Sándor, Eötvös és Nyáry oldalán viszont ellene hadakozott Földváry Gábor, a megye konzervatív adminisztrátora is. Kossuth, méltányolva elvbarátai tetemes részének aggályait, hajlandónak mutatkozott arra, hogy e megoldásról az utasítás ne ejtsen szót, a választmány többsége azonban kitarzott ennek engedélyezése mellett.⁸⁰ Álláspontját a közgyűlés ugyancsak magáévá tette, és az utasítás kimondta, hogy „a megváltás földben és bizonyos maximum meghatározása mellett eszközölhető leend”.⁸¹

Kossuth nem mérte fel, hogy a földben történő megváltás a gyakorlatban a jobbágságra szegezett fegyverré válhat a földesúri osztály kezében. Ha ugyanis a többség a diétán abban a formájában fogadja el a kényszerített örökváltás eszméjét, hogy a kötelezettség a felek *mindegyikére* terjedjen ki, azaz a jobbágy ugyancsak köteles legyen a földesúr részéről kiinduló örökváltási igénynek eleget tenni, akkor — ha mindez a földdel-váltás engedélyezésével párosul — a birtokos osztály a jobbágságnak szinte kisajátítására kap felhatalmazást. E veszély realitását mutatja többek közt *Szepes* megyének az örökváltás ügyében hozott azon döntése, hogy „a Megye reá áll a kényszerítő törvényre is, de úgy, hogy ez viszonyos legyen, azaz, hogy nemcsak a jobbágy földesurat, hanem az úr a jobbágyot is kényszeríthesse megváltásra, mégpedig úgy, hogy ha a jobbágnak pénze nem volna, tartozzék földjeinek bizonyos részeit a földesúrnak által engedni”.⁸²

A követutasító választmányok ülésein, majd a megyék közgyűlésein csaknem mindenütt napirendre került a váltásdíj földben történő letisztázásának ügye. Nem volt hát éppenséggel közömbös, hogy e kérdésben milyen álláspontot foglal el és közvetít résztvevőin át a megyékhez az augusztusi ellenzéki konferencia, ahol ugyancsak vita bontakozott ki körülötte. Bezerédy tanúságtétele szerint az örökváltásról „az mondatott egy részről, hogy azt a jobbágy birtoka egy részének a földesúrnak átadásával is meg kellene engedni, hogy történjék; más részről azonban, és pedig, amint látszott, a többségnek helyeslése mellett, ezen földátengedési mód határozottan és feltétlenül rosszalltatott, mi ugyanis mind a jobbágságra, mind a földesúrra nézve in proprio lázas, kivitelben pedig

gyorsan történhetnék. Igaz, hogy az ország egy részének állományai kisebbek, hogysen azokból váltásra el lehetne venni. Ily helyekre nézve kellene valami egyebet gondolni . . .” (Vö. *Ferenczi* i. m. 145–146.)

⁷⁹ Mi sem szülhetne — írta egyik cikkében Eötvös — a nép körében több elégedetlenséget, mint az örökváltásnak ez a formája, amely „érdekegység helyett csak maradó keserűséget idézne elő”. (L. Pesti Hírlap, 1847. okt. 28.)

⁸⁰ A Választmány vitájáról készült beszámolót l. Pesti Hírlap, 1847. aug. 22.

⁸¹ Az utasítást, ill. e passzusát l. *Barta* i. m. 180.

⁸² Görgey Arnold szepesi alispán tájékoztatta így a nádort 1847. dec. 20-án. — L. MOL, Archivum Palatinale, István nádor iratai, Közpolgári Osztály, 1847 : 1377. — A megye még azt is kimondta, hogy „viszonyosság esetére az örökváltás nemcsak egész községekre, hanem egyes jobbágyokra is terjesztessék ki”.

számtalan visszaélésekre s a jobbagyságnak lázosítására, rövidségére vezető mód fogna lenni”.⁸³

Azt már nem Bezerédy, hanem egy névtelenségbe burkolózó rendőrügynök örökítette meg, hogy éppen az elnöklő Batthyány volt az, aki legélesebben fakadt ki a földdel-váltság eszméje ellen, csaknem azonos fogalmazásban sorakoztatva fel vele szemben az érveket, mint amilyenben Bezerédy összegezte azokat. Sőt, Batthyány felszólította a résztvevőket, hogy – ha még nem késő – szűkebb pátriájukban minden erővel működjenek az efféle elképzelések megghiúsításán.⁸⁴

Nem tudni, hogy mennyiben és milyen sikerrel tettek eleget a felhívottak Batthyány kérésének, és hogy egyáltalán volt-e erre idejük. Nem alaptalan azonban a feltételezés, hogy a konferencia Batthyány irányította állásfoglalásának az eredményben mégis volt némi szerepe. Utasításában ugyanis Pesttel együtt mindössze 12 megye járult hozzá a teljesen vagy részlegesen földdel történő váltság megszavazásához, 6 kifejezetten ellenezte azt, a többi pedig e kérdésben nem nyilvánított véleményt.⁸⁵

A következő hetekben a követválasztási előkészületek foglalták le Batthyányt. Augusztus végén több zártkörű konferenciát is tartott, amelyekre csak 16 személyt hívott meg.⁸⁶ Ezeken főfeladatul tűzték ki, hogy az ellenzék a többség megszerzése végett feszítse meg minden erejét. Megyénként taglalták az ellenzék esélyeit, majd megbízták Batthyányt, hogy „egyes személyekhez intézendő felszólítások, tanács és utasítás adása s egyéb, a körülmények által szükséges intézkedések által a választásokra hatni igyekezzék”.⁸⁷ Batthyány maradéktalanul eleget tett a ráruházott kötelességnek,⁸⁸ sőt jó példával járva elől, döntő részt vállalt abban, hogy Pest megye egyik követi posztját Kossuth nyerje el, és ezzel a diéta alsóházi ellenzékének élére segítette őt.⁸⁹ A továbbiakban azután már a november 11-ére összehívott diétán kellett néki a haladás és konzervativizmus immár valóban tétre menő küzdelmében helytállnia.

⁸³ Ugyancsak Wesselényinek írta meg ezt Hídján 1847. aug. 29-én Bezerédy; levelének reprodukcióját l. MOL Filmtára, Wesselényi levelezése.

⁸⁴ Az 1847. aug. 24-én kelt pesti tudósítást l. Allgemeine Verwaltungs-archiv (Wien) Ministerium des Innern, Polizeihofstelle 1847 : 702.

⁸⁵ E kimutatás a MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Acta Diaetalia II. F. VIII. Instruktionen Ablegatorum 1847. című állagában őrzött követutasítások adatai alapján készült. – Megjegyzendő, hogy Pest megyében szeptember 4-én a konferencia ismertetett állásfoglalása *ellenére* győzött a földdel-váltság ideája.

⁸⁶ Kemény Zsigmond tájékoztatta erről 1847. szept. 21-én Pesten kelt levelében Wesselényit; Somogyi Antal pedig augusztus 23-án azt is megírta neki, hogy Batthyány már ekkor „Kossuth követsége mellett nyilatkozott”, Mindkettőt l. MOL Filmtára, Wesselényi levelezése.

⁸⁷ E konferenciázásokról Lukács Móric számolt be – az idézet is tőle származik – Wesselényinek Pesten 1847. szept. 11-én írt levelében. – L. MOL Filmtára, Wesselényi levelezése.

⁸⁸ Nemcsak az esztergomi Huszár Zsigmondot szólította fel arra, hogy megyéjében kövessen el mindent, hogy a követutasítások a június 7-i Ellenzéki Nyilatkozat elvei nyomán készüljenek, és „ezekkel csak oly követek küldessenek, kik azon elveket magokéinak vallják. s eddigi politicai életük az elvek biztosítékául szolgál” (közli *Barta* i. m. 167–168.); hiszen eleddig 14 megyéről tudunk, amelyeknek ellenzéki vezéralakjaihoz Batthyány ugyanilyen tartalmú felhívást intézett.

⁸⁹ A Pest megyei követválasztásra l. *Barta* i. m. 28–34., 196–200. és 105–222. – Kossuth megválasztását Teleki László is úgy ítélte meg, hogy „ez az ellenzéknek nagy diadala volt”. Levelének másolata, amelyet Pesten, 1847. okt. 28-án írt.: MOL Filmtár, Wesselényi levelezése.

Ekkorra a liberális táborban már általánossá vált a felfogás, hogy az úrbéri viszonyokat *kötelező* törvény által, egyidejűleg azonban a földesurak *teljes* kármentesítésével, vagy legalábbis kármentesítése mellett kell megszüntetni. Egyszersmind további teret hódított az a nézet, hogy az államnak nem csupán a megváltási mód szabályozásával és a váltságösszeg céljaira kölcsönadható tőke biztosításával kell a művelésben részt vennie, hanem úgy is szükséges hozzájárulnia az ügy sikeréhez, hogy a váltság terhének egy részét a jobbágyok helyett valamilyen formában magára vállalja, illetőleg közvetve magukra a földesurakra hárítja át.⁹⁰

A konzervatív párt vezetése viszont – noha messzebbre tekintett tulajdonképpeni tömegeinél – kitartott az örökváltság pusztá segítésének, egyszersmind kényszerítése *elvetésének* elve mellett, csupán a segítség általa is elfogadható módjainak konkretizálásában lépett előbbre. A párt júniusi összejövetele leszögezte ugyan az úrbéri viszonyokból való kibontakozás szükségét, és elérkezettnek deklarálta az időt, amikor az engedőleges örökváltságot „tényleges törvényhozási közbejövétel által” véli élesztendőnek, ugyanakkor a leghatározottabban kinyilvánította, hogy egyáltalán és már csak azért *sem* akarja az ügyet „a kényszerítő törvénynek a magány birtokjog szabadságát fenyegető és könnyen visszahatást szülő terére” átvinni, mert tapasztalati meggyőződése szerint a megváltási ügy eddigi csekély előrehaladásának fő oka nem annyira kényszerítő törvénynek és a földesurak hajlamának hiánya, mint inkább a váltságot segítő-könnyítő eszközök nemléte. Mivel pedig az általános és egyidejűleg „teljes jogos” kárpótlással végbemenő megváltás a jelenben „gyakorlatilag kivihetetlen”, következésképpen a legközelebbi törvényhozás feladatát a kibontakozásnak nem „erőszakolásában”, hanem „könnyítésében” látja, ezért az örökváltságnak az ősiséggel összefüggő akadályai elhárítását, az úrbéri és

⁹⁰ A Pesti Hírlap például 1847. jan. 17-i vezércikkében még azt írta, hogy az örökváltság olyan kivitelezésének, amely az állam közbejöttével történik, két módja van: vagy nyilvánítsák a meghatározandó értékű úrbéri szolgáltatásokat állami jövedelemnek, és az állam évente adjon a szolgáltatásokkal azonos értékű – eladható és beváltható – kötvényeket a földesuraknak, vagy pedig vegyen fel államkölcsönt, és ebből a váltságtókat kamataival együtt fizesse ki a földesuraknak, a kölcsönt pedig olyan adóalapról fizesse vissza, amelyhez mindenki vagyon-aránylag járul. Június 13-i vezércikkében az utóbbi megoldást már az örökváltság egyetlen lehetséges módjának nyilvánította, igaz, azt a gondolatot is felvetve, hogy a váltsági alap képzésének az is útja lehetne, ha a jobbágy azt, amit eddig a földesúrnak természetben, ezentúl az alap számára pénzben fizesse be. Pulszky ugyanezen lap 1847. aug. 22-i számában egyebek közt azt is lehetséges alternatívaként javasolta, hogy vegyen fel az állam kölcsönt, hitelezzen abból a jobbágyoknak az örökváltság céljaira, a kölcsönt és kamatait kétharmadrészben a jobbágy által fizetett adókból, egyharmadrészben pedig az egész nemzetől befolyó állami jövedelemből törlesszék, de ez esetben a nemességnek legalábbis a háziadóban részt kell vennie. A lap október 28-i számának vezércikkében viszont Eötvös annak leszögezése mellett, hogy az örökváltság az ország „igen sok” vidékén a jobbágy önerejével nem eszközölhető, ezért, mivel az állam „tettleges” segítsége hiányában nem sikerülhet, kijelentette, hogy kivitelezésének „egyetlen lehető” módja, ha a váltságösszeg egy részét maga az állam vállalja el, mert a kényszerítő törvény „zsákutca”, ha nem párosul állami segítséggel. – Így hát nem csupán Kossuth hangoztatta – korábbi állásfoglalására hivatkozva – 1847 elején újlag, hogy „az örökváltság azon ösvényén, melyen indultunk, századokig sem bontakozunk ki ezen a gyűlöletes kötelelékekből, s még akkor sem bontakoznánk ki, ha a mostani törvény helyébe, mely a földesúr tetszésétől függeszti fel az örökváltságot, a földesúr kötelezettségét tennők a jobbágy kívánságára. – És következtetém, hogy magán szerződésekkal nem, hanem csak általános status intézkedés által lehet e bonyodalomból kibontakozni . . .” (L. a cenzúra által 1847. elején betiltott cikkét, MOL Kossuth Gyűjtemény, I. 239.)

tagosító perek siettetését és oly intézkedések hozatalát tűzi ki célul, amelyek jutányos pénzszerzési lehetőséget biztosítanak a váltakozni akarók számára, és amelyek anyagi javítások révén szélesítik a keresetmódot, élénkítik a belforgalmat, és gyarapítják a termelési képességet. Ettől az állásfoglalástól a szeptember 20-i konferencia sem tárgyalt, sőt „teljes” maradt az egyetértés abban, hogy az örökváltság gyakorlati előmozdításához a júniusi összejövetel megállapodásai a célszerűek. Csupán azzal egészítette ki az előbbieket, hogy mivel a közvélemény szerint a legsürgetőbb feladat az ország szükségének fedezésére hivatott hitelintézet felállítása, ilyennek létesítésére a pártnak „a teljes sikerig” törekednie kell, ámde úgy, hogy e bank ne csak nemesi és polgári ingatlanokra nyújtson kölcsönt, hanem jutányos kamat és részletfizetés mellett a megváltakozni akaró községeknek is.⁹¹

A kötelező örökváltságot kezdettől elutasító határozatát a konzervatív párt egyelőzőleg lezajlott közjáték után erősítette ezzel újólag meg. A párt országos konferenciái mindig nyitva hagyták a kérdést, hogy a konzervatívok által egyedül helyesnek tartott *könnyítő* intézkedések megtételéhez az országgyűlésen honnét induljon ki a kezdeményezés. Gróf Szécsen Antal, a Kancellária legügyesebb tanácsosainak, valamint a konzervatív párt oszlopainak egyike, 1847. január 8-án egy, a legközelebbi diéta teendőire javaslatot tevő beadvánnyal fordult az uralkodóhoz. Ebben kifejtette, hogy az úrbéri viszonyok megszüntetése nagyon kívánatosnak látszik, a kormány érdeke pedig megköveteli, hogy semmi alkalmat se mulasszon el, amellyel kapcsolatban az uralkodó „a földesúri jog és tulajdon fenntartásával” atyai gondoskodásának bizonyítékát adhatja a parasztság számára. Azért is fontos ez, mert az ellenzék minden eszközt megkísérel arra, hogy olyan tárgyakkal álljon elő, amelyek révén a tömegek rokonszenvét megnyerheti, a kormány iránt mutatott szilárd ragaszkodásukat pedig megingathatja. Ezért célszerű lenne a kormánynak az örökváltság többé-kevésbé ellentmondásos ügyében „a már megállapított elvek (azaz a konzervatív program – V. J.) megtartása mellett” néhány *könnyítő* és kiegészítő javaslatot a diéta elé vinnie, és ráirányítania annak figyelmét az örökváltság létesülését néhány esetben jelenleg még nagyon elhúzó vagy teljesen lehetetlenítő nehézségekre. Az önmegváltás, amelyre főként a népesebb helységekből mind nagyobb a vágy, „az idők eseményei által erősen megingatott földesúri–jobbágy viszony megszüntetésének tekintendő, az uralkodónak e téren könnyítést és gyorsítást hozó azon gondoskodása pedig, amely által a megváltást segítő eszközök teremtnének, a nép szemében a legnagyobb jótétemény gyanánt jelenne meg”. Egy ilyen terv kidolgozásával Szécsen a Helytartótanácsot javasolta megbízni.⁹²

Szécsennek a Helytartótanácsot illető – valójában egyéni – indítványa nem realizálódott ugyan, valami azonban történt a kormányzat köreiben. Az ellenzék korábban ismételt az azt hányta a kormány szemére, hogy adós marad jól átgondolt és részletes reformok kezdeményezésével. Az időközben ténylegesen is magyar kancellárrá lett gróf Apponyi György, kihúzni akarva a talajt e kifogás alól, a közelgő diéta királyi elő-

⁹¹ L. mindezt Dessewffy Emilnek a két konferencia megállapodásait az elvbarátok számára összegező 1847. jún. 14-i és szeptember 22-i hivatalos tájékoztatóiban. Mindkettő megtalálható a MOL, Dessewffy család I. Dessewffy Emil iratai, Acta Publica 5/k. továbbá MOL, A Konzervatív Pártra vonatkozó iratok.

⁹² Szécsen felterjesztését l. Staatsarchiv, Staats-Konferenz-Akten 1847 : 31.

terjesztésének több pontjához kész, a kormánynak megfelelő törvényjavaslatokat szándékozott csatolni. Mivel pedig az ország hangulatának ismeretében nem tagadhatta, hogy az ellenzék körében általánosan elfogadott a kötelező örökváltság eszméje, indokoltan várhatta, hogy ez a diétán is szóba kerül. 1847. június 18-án azonos tartalmú bizalmas levéllel fordult hát gróf Keglevich Gábor tárnokmesterhez, a konzervatív párt egyik főbábájához, valamint gróf Majláth György országbíróhoz, azt kérdezve tőlük, hogy nem lenne-e célszerű, ha ebben az ügyben a diétán — élve kezdeményező jogával — maga a kormány lépne fel törvényjavaslattal, és ezzel oly irányt adna a kérdésnek, amely mind a véleménymegosztásnak, mind pedig oly meglepetésnek, amelytől a túlzók részéről tartani lehet, elejét venné. Szigorú titoktartás mellett arra várt Apponyi választ a megkérdezettektől: szükséges-e, hogy a kormány a diétán az általános örökváltság ügyében kezdeményező lépéseket tegyen, ha igen, akkor milyen irányban és kiterjedésben, továbbá milyen formában terjessze elő vonatkozó javaslatát.

Keglevich és Majláth egybehangzó véleményt adtak. Keglevich megállapította, hogy az örökváltság a közvéleményben „oly jelentőségre” vergődött, amely megkívánja a kormánytól, hogy idejében gondoskodjék azon módokról és utakról, amelyeken e kérdés megoldása „a közállomány és tulajdon szentsége megsértése nélkül” irányítható. Ugyanakkor rögtön hangsúlyozta: a sajátos magyarországi viszonyok közt a kormány sohasem lehet eléggé óvatos, nehogy oly tárgyakat indítson útjukra, amelyek gyakorlati kivitelezése esetleg akadályokra talál, és a biztos eredmény kilátása nélkül „a különböző érdekek harcát” idézheti elő. Ráadásul „az alsó néposztály legnagyobb része” nem rendelkezik az örökös megváltáshoz szükséges eszközökkel, megszerzésükre pedig lustasága és tudatlansága folytán nem is lesz képes, amíg nem kap rá módot, hogy valósággal élhessen az örökváltsági törvény jótékonyosságával. Mindezek miatt azért sem tanácsos, hogy e tárggyal a kormány lépjen színre, mert ha a kezdeményezés tőle indulna ki, a törvény megszületése viszont akár a szükséges anyagi eszközök hiánya, akár előre nem látható akadályok miatt mégis elmaradna, e fejlemény „a reményekre ébresztett adózó népben a földesurak elleni gyűlölséget csak nevelné, és hasztalan gyanúsításokra adna okot”, a birtokososztályt pedig mind a kormány, mind a jobbágyország irányában a „legkellemetlenebb” helyzetbe hozná. Következésképpen nem javasolja, hanem egyenesen célszerűtlennek tekintené a kormány „egyenes és közvetlen fellépését” e tárgyban, mert e fellépés az örökváltság ügyét előmozdítás helyett még inkább hátra vetné. Azt viszont szükségesnek tartja Keglevich, hogy e kérdést illetően a kormány legyen önmagával „eleve tökéletesen tisztában”, és — mivel az ügy a diétán kétségtelenül szóba kerül — igyekezzék saját orgánumai által oly irányt adni, amelyből kitűnik: „a kormánynak nemcsak nem szándéka e részben akadályokat gördíteni, sőt inkább kész azt minden módon előmozdítani”. Ennél egyelőre ne menjen tovább, hanem várja be, hogy e tárgyban az országgyűlésen milyen nézetek merülnek fel.

Majláth — Keglevich véleményéhez csatlakozva — még határozottabban ellenezte, hogy a kormány a diétán kezdeményezze *kötelező* törvény hozatalát az úrbériség megszüntetésére. Érvelése szerint az ország legnagyobb részében az úrbéresek messze nincsenek oly helyzetben, hogy uraikat „kellően” kármentesíthessék, sőt nagy részüknek az örökváltságról, annak valódi becséről sincs tiszta fogalma. Így *kényszerítő* megváltást indítványozni „nem volna egyéb, mint a népben vágyakat minden siker reménye nélkül gerjeszteni”, a dolog természetes fejlődését pedig nehezíteni elősegítés helyett. Ezért a

törvényhozás jelenlegi feladata csupán oly eszközök életbe léptetése lehet, amelyek a szabad egyezkedést, ahol ez mindkét félre hasznos, könnyítik, elősegítik, a megváltást kivihetővé teszik; ilyen eszközök pedig oly intézetek, amelyek — az anyagi jólét előidézése és a keresetmód szaporítása mellett — a megváltakozni akaróknak módot nyújtanak „jutányos pénz szerzésére”. *Ebben* az irányban és ily határok közt „bátran” tehet a kormány kezdeményező lépéseket, amilyeneket az olyan, már javaslatba hozott tárgyakban, mint az ősiség, a közlekedés könnyítése, hitelintézet stb. egyébként tenni is szándékozik.⁹³

A nagybirtokos arisztokrácia prominens képviselői, egyszersmind a kormány magas rangú tisztségviselői tehát tapodtat se engedtek a kényszerített örökváltságot idő előttinek és kivihetetlennek tartó nézeteikből. A lebonyolítás tényleges nehézségeit abszolutizálva, tulajdonképpen a feudalizmus lebontásának folyamatát akarták lassítani, ezt azonban az örökváltságot könnyítő intézkedések pártolásának hangoztatásával álcázták. És Apponyi kancellár lényegében engedett nekik: az ő hivatalában előkészített királyi propozíció, amelyet 1847. november 12-én olvastak fel az előző nap megnyitott diéta vegyes ülésén, az örökváltsággal kapcsolatban a konzervatív álláspont szellemében, de azt nem tökéletesen fedve fogalmazott: hatodik pontja az *engedőleges* törvény „célja általánosb elérésének könnyítése végett” az uralkodó azon óhaját tolmácsolta, hogy a rendek még e diéta folyamán terjesszenek elő jóváhagyásra oly törvényjavaslatot, amely „a fenn érintett célt, a fennálló törvényekből származó akadályok elhárítása mellett, a méltányossággal és a tulajdoni jog tiszteletével összhangzásba hozza”.⁹⁴

A propozíció ilyen — a kötelezés vagy kényszerítés említését gondosan kerülő — fogalmazása az ellenzékot megnyugtatta, hiszen elismerte, hogy az örökváltságnak *vannak* a létező törvényből eredő akadályai. A konzervativizmus vezetői viszont azon passzusában találhattak fogódzkodót, amely a cél *könnyítéséről* beszélt. Ám a konzervatívok korántsem egyöntetűen nyugodtak meg a király állásfoglalásában. A propozíciók felolvasásakor — jelentette egy megfigyelő — „egyelőre azt lehetett tapasztalni, hogy az ősiség megszüntetése, a jobbágyterhek megváltása a mágnásságnak nem nagyon látszott tetszeni, az ellenzék viszont e pontot különös helyesléssel fogadta”.⁹⁵

Batthyány egybehívta a diétai ellenzékot, és a tanácskozás többek közt elhatározta, hogy az ellenzék az ország indítványozási jogának megőrzése érdekében a tárgyak termé-

⁹³ Apponyi Majlátnak másolatban küldte el Keglevichhez intézett levelét, és kérte, hogy vele „egyértéktől” adjon véleményt. Keglevich 1847. június 30-án kelt válaszát abból a másolatból ismertettük, amelyet az eredetiről 1847. jún. 30-án küldött meg Majlátnak. Az országbíró tehát a maga nézeteit már Keglevich felterjesztésének ismeretében foglalta össze Apponyi számára; Majláth válaszában összegezésekor levelének 1847. júl. 19-én írt fogalmazványát használtuk. — Mindezek találhatóak MOL, József nádor levéltára, Archivum palatinalae secretum archiducis Josephi, Praesidialia, 1847. NO./V/1, 2. és 4.

⁹⁴ A királyi előterjesztések teljes szövegét közölte többek közt a Pesti Hírlap, 1847. nov. 16-i számában. — Az előterjesztések szövege egyértelműen cáfolja Wirkner Lajos udvari tanácsos azon későbbi megszépitő állítását, hogy a királyi propozíciók értelmében „a parasztnép teljes (kiemelés tőlem – V. J.) főlzabadtása végett minden urbarialis kötelezettségtől törvény vala kidolgozandó”. (L. Wirkner Lajos: Élményeim. Néhány lap 1825-től 1852-ig terjedő nyilvános pályám naplójegyzeteiből, 2. kiad. Pozsony, 1880, 189.)

⁹⁵ A november 12-én kelt rendőrijelentést l. MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Takáts Sándor hagyatéka, No. 11. 142/c. (Fasc. 74.)

szete szerint országos vagy kerületi választmányokat igyekeznek kineveztetni.⁹⁶ A megállapodás szerint⁹⁷ az ilyen értelmű javaslat megtétele az örökválság ügyében a beregi Lónyay Gáborra várt, akinek ezt utasítása egyébként is előírta.⁹⁸ Lónyay a december 3-i kerületi ülésen fel is lépett az indítvánnyal, a kiküldendő választmánynak azt a két sarkalatos elvet kívánva vezérfonalul adni, hogy az örökválságról kidolgozandó törvénytervezet a *kényszerítésnek*, valamint az állam *közbenjárásának* elvén alapuljon. Javaslata nyomán az alsótábla december 3-i, 6-i, 9-i és 10-i kerületi, valamint a december 21-i országos ülésén négy kérdés körül bontakozott ki lényegi vita. A szavazás arról, hogy az örökválság a földesúrra nézve *kötelező* legyen-e, 37 : 13 arányban a kényszerpártiak győelmét hozta. Országos választmány kiküldésére voksoltak 20 kerületi óhajtó és 1 tartózkodó megye ellenében 28 megye küldöttei, főként Szabó Miklós vasi követ azon érve előtt hajolva meg, hogy e kérdés „nagyon közletről érinti a nagy terjedelmű úrbéri birtokkal bíró magas aristocratiát, s így igen méltányos, hogy ez a törvény születésénél az első stádiumnál már jelen legyen”.⁹⁹ Miután Zomborcecics Vince, Szabadka követe, immár törvényhozó fórumon indítványozta, hogy a váltságösszeg egy részét az állam vállalja magára, Tóth Lőrinc – Breznóbánya képviselője – a dec. 21-i országos ülésen, „demokratikus” küldöttnek vallva magát, a választmány kiküldését a főrendeknek hírül adó üzenet tervezett szövegéből a „kárpótlás” elől kihagyatni akarta a „tökéletes” szót, roppant igazságtalannak minősítve „az egész kármentesítés” ideáját oly tartozásokért, melyeknek „sem igazságos alapja, sem jövedője”. De egyedül Szontagh Pál, Libetbánya követe állt Tóth mellé, akivel még követtársa is nyíltan szembefordult. Végül a szabolcsi Bónis – utasításának megfelelően – kérte, hogy a választmány *ne az úrbéri*, hanem az *úri* tartozások megváltására dolgozzon ki tervezetet, azaz foglalkozzék a szerződéses telkek birtoklóinak problémájával is. Javaslátát már-már elfogadták abban a formában, hogy e témában külön készítsen a választmány tervezetet, végül azonban, mivel 26 megye és Horvátország deputátusai az országos ülésben tulajdonsértésnek és az úrbéri örökválságot hátráltatónak nyilatkoztatták azt, a vonatkozó passzust mégis elhagyták az üzenetből.¹⁰⁰

⁹⁶ Batthyány ezt november 17-én körlevélben hozta a megyei liberálisok tudomására, azzal a felszólítással, hogy törvényhatóságukban hassanak oda, hogy a királyi propositio javaslatait mindaddig ne tárgyalja meg a közgyűlés, amíg a rendek által iniciálandó javaslatok is le nem érkeznek hozzájuk. (E körlevelet közli *Barta* i. m. 305–306.) – Az ellenzék szervezkedéséről és stratégiai-taktikai elképzeléseiről jelentette Ferstl tanácsos, az országgyűlési kémszolgálat főnöke, a legfőbb rendőrhatalóságnak nov. 29-én, hogy „gróf Batthyány Lajos és a vele kapcsolatban álló magyar radikális ellenzék titokban elhatározta: működése fő céljának tekinti politikai, adminisztratív és törvényhozás tekintetében Magyarország teljes elválasztását Ausztriától; szándéka a koronás főnek nyíltan minden jót tulajdonítani, ugyanakkor a magas kormány gyanúsításával együtt minden jó reformnak, minden konzervatív javításnak és tendenciának útjába lépésről lépésre akadályokat gördíteni”. (Ferstl jelentését l. MOL, Takáts hagyaték, F. 76. No. 11278.)

⁹⁷ Allgemeines Verwaltungsarchiv (Wien), Ministerium des Innern. Polizeil-Hofstelle. Akten, 1847 : 596.)

⁹⁸ Beregen kívül több más megye – így például Szabolcs – instrukciója ugyancsak választmány kiküldetését irányozta az örökválság ügyében elő. (Vö. MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Diaetalia, II. F. VIII. Instructiones Ablegatorum 1847.)

⁹⁹ Szabó felszólalását l. Pesti Hírlap, 1847. dec. 9.

¹⁰⁰ Az alsótábla e vonatkozású tárgyalásait részletesen ismertetik 1847. dec. 9-i, 12-i, 17-i és 1848. jan. 2-i számaiban a Pesti Hírlap, továbbá a vitákról részletesen beszámoló titkosrendőri jelentéseknek a Takáts-hagyatékban őrzött másolatai. (MOL, F. 24, No. 11. 160/a–b–d, 11. 161/b., 11. 163/a. és 11. 164/a.)

Az alsótábla üzenete, amely országos – azaz főrendeket is magában foglaló – választmányt indítványozott a földesurakat *tökéletes* kármentesítés mellett *kényszerítő* örökváltság törvény készítésére *kiküldeni*, már december 28-án a főrendi tábla elnökeknek: István nádornak a kezében volt. E táblára születése vagy tisztsége jogán 1847-ben 159 személy kapott meghívást, akik közül a kormány megítélése szerint 101 a konzervatívokhoz, 58 a liberálisokhoz tartozott.¹⁰¹

Mielőtt a rendek üzenete a mágnásház tárgyalási napirendjére került volna, mind az ellenzéki, mind a konzervatív főrendek előzetes tanácskozáson alakították ki a kényszerítő örökváltság ügyében elfogalandó álláspontjukat. A liberálisok Batthyány vezette konferenciája úgy döntött, hogy ha az ellentábor elfogadja az üzenet alapelveit, és a választmány kiküldését nem köti annak érdemi működését megbénító feltételekhez, akkor a kérdés körül, annak jelen stádiumában, nem indít vitát, hiszen bármely továbblépésnek *választmány kiküldése* a feltétele.¹⁰² A konzervatívok viszont, akik ha másból nem, az üzenetből egyértelműen megbizonyosodhattak, hogy a rendek többsége a *kényszerítő* örökváltság eszméjét támogatja, *háromszor* is – január 19-én, 20-án és 21-én – konferenciáztak Keglevich tárnokmesternél, míg végül – legalábbis látszólag – egységes álláspontot tudtak kialakítani.

Az első és második alkalommal a rendi üzenettel kapcsolatban annyi javaslat merült fel, hogy eredménytelenül oszlottak szét. A harmadik értekezleten gróf Almásy Móric felszólította a tanácskozókat: *ne* álljanak el az előző diéta engedőleges törvényétől, hanem az országos választmánynak, amelynek ellenzése taktikátlan lépés volna, azt adják feladataul, hogy a királyi felszólításnak is eleget téve, *az engedőleges törvény keretein belül* a váltság megkönnyítésének módjairól hozzon valamit javaslatba. Vay Miklós a részleges könnyítésre már most valami konkrét döntést is akart hozatni, és annak kimondását szorgalmazta, hogy a földesúr a neki esetleg felajánlott kilencedváltságot köteles legyen elfogadni. De – egyébként korántsem eredeti – ötlete¹⁰³ egy csomó ellenvetésre talált. Némelyek attól tartottak, hogy ilyen indítvány könnyen az egyházi tized ügyére is óhatatlanul átviszi a vitát. Mások arra hivatkoztak, hogy a könnyítés sokkal inkább a robot tekintetében szükséges. Erre Vay álláspontot változtatott, és azt indítványozta, hogy a váltság maradjon ugyan általában továbbra is engedőleges, de ahol a jobbágyok elismerten olyan anyagi helyzetben vannak, hogy a földesurat *tökéletesen* kármentesítve képesek magukat megváltani, ott a földesúr kötelezhető legyen a váltság elfogadására. E nézet mellett nyilatkozott Dessewffy Emil is, azzal a kiegészítéssel, hogy nem politikai, hanem *bírói* úton döntendő el: a jobbágyoknak van-e módja rá, hogy ura *teljes* kármentesítésével váltsa meg magát. Hosszú vita után szavaztak Almásy és Vay javaslata

¹⁰¹ L. MOL, Takáts-hagyaték, F. 76. No. 11. 328 – Ennél persze több volt a főrendi ház tagságára illetékesek száma, mert néhány tévedésből maradt le a meghívottak listájáról, egy-kettő, mint megyei követ (pl. Széchenyi István vagy gróf Andrássy Gyula) a rendek tábláján foglalt helyet, végül 17 mágnás – 8 gróf és 9 báró – azért nem gyakorolhatta részvételi jogát, mert *csőd* alatt állt. (L. erre MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Acta Diaetalia II. V/2. 1847 : 698.) Megjegyzendő persze, hogy e 159 személynek sem mindegyike jelent meg, vagy tartózkodott mindvégig az országgyűlésen.

¹⁰² Erre nézve lásd az 1848. január 18-án kelt rendőrjelentést (Allgemeine Verwaltungsarchive Wien, Ministerium des Innern, Polizei-Hofstelles, Akten, 1848 : 9.)

¹⁰³ Ezt – a kötelező örökváltság *első* lépéseként – például a Pesti Hírlap számos cikkírója már 1847 *első* felében ajánlotta.

felett. Almásyé mellett a tanácskozáson résztvevő 60 fő közül 32, Vayé mellett 28 foglalt állást. A konferencia határozatává mégis Vay indítványa emelkedett, mert a többség belátta, hogy a kérdés hivatalos főrendi tárgyalásán az ellenzék Vay oldalára állva, úgymint megbuktatná Almásy javaslatát.¹⁰⁴

A főrendi konzervatívok tehát, akik alig negyedéve a földesurak semmiféle kényeszerítéséről sem akartak hallani, most – a rendek határozatában kifejeződő közvélemény nyomására – elvben elfogadták a *részlegesen* kötelező örökváltság eszméjét. A nép előtt nem merték magukra venni az egyértelmű elutasítás ódiáját,¹⁰⁵ ugyanakkor számíthattak arra is, hogy a *részleges* kötelezés törvényesítésének megghiúsításához még mindig szolgáltatathat fogódzókat nekik a választmány majdani konkrét tervezete.¹⁰⁶ E lehetőség biztosítását Vay bele is fogalmazta a rendeknek adandó válaszüzenet tervezetének szövegébe, amelyet *első* felszólalóként olvasott fel a főrendi tábla 1848. február 3-i ülésén, amikor annak elnöke a kérdés megtárgyalását napirendre tűzte.

Vay elfogadásra ajánlotta az országos választmány kiküldését egy „kimerítő és részletes”, egyúttal olyan törvényjavaslat előterjesztése végett, amelynek tárgyában azonban a főrendek *fenntartják maguknak a végelhatározás jogát*. A választmány fő feladatát az engedőleges törvény *mellett* létező egyéb akadályok elhárításán kívül oly módok és eszközök feltárásában jelölte meg, amelyek az önmegváltást az ezt kívánók számára a földesúr *teljes* kármentesítésével teszik lehetővé; figyelmébe kívánta ajánlani olyan részrehajlatlan bíróság alakítását, amely minden egyes esetben igazságosan állapítja meg a földesurat illető kárpótlás mennyiségét; ha mindez megtörténik, akkor a főrendek nem ellenzik kötelező törvény tervezését oly esetekre, amikor a földesúr a neki *tökéletes* kárpótlást adni kész és képes jobbágyot megváltási szándékában akadályozza.

Az ügy tárgyalása a főrendeknél viharosabbnak bizonyult, mint amilyenek az előkonferenciák után ígérkezett. Már az első nap 18-an szólaltak fel, másnapra pedig 32 szónok jegyeztette magát elő. A vita kétnapossá dagadásának fő oka az volt, hogy a konzervatívok egy része nem tartotta magát az előzetes megállapodásokhoz. A választ-

¹⁰⁴ A konzervatívok tanácskozásait megörökítő 1847. január 20-án, 21-én és 22-én kelt rendőrijelentéseket I. MOL, Takáts-hagyaték, F. 75. No. 11. 191/c. és 11. 192/b.

¹⁰⁵ Hiszen mind a kormány mind a konzervatívok egyre inkább tartottak attól, hogy a liberálisok „népszerű” javaslataikkal fokozatosan maguk mellé állítják a tömegeket. Amikor 1848. jan. 8-án a kerületi ülésen az ungi Bernáth Zsigmond bejelentette, hogy indítványozni készül a népképviselőt bevezetését, az erről hírt adó – és a konzervatív vélekedést pontosan tükröző – rendőrijelentés az alábbi kommentárt fűzte hozzá: „Hogy az ellenzéki párt az eddig még teljesen nyugodt és a politikába avatkozástól messze álló néposztályokat, nevezetesen a békés parasztságot is mozgásba hozni kívánja, már régen nem titok többé. Ha e frakció a jelen körülmények közt még nem is reménykedhet ezen eszme keresztülvitelében, e manifesztaáció által mégis eléri azt a szándékát, hogy népszerűsítse magát, és új gyúanyagot vet az országba, amelynek módja van zavarokat támasztani a kormány számára.” (MOL, Takáts-hagyaték, F. 75. No. 11. 181/d.)

¹⁰⁶ Hogy a konzervatív tábornak mennyire nem volt ínyére az, amibe kényszerből és megtevesztésül belement, azt az is tanúsítja, hogy szócsovük – a Budapesti Híradó – épp e napokban (1848. jan. 18.) fejtette ki, hogy a kívánatos örökváltság tárgyában jelenleg csak „átmeneti középcél” hirdethető meg. Mivel pedig az örökváltság ellenkezik a tulajdon szentségének eszméjével, következésképpen erőszak lenne a földesurat úrbéres birtokának törvénnyel is korlátozott eladására bírni, örökváltság helyett az *örökbérlet* bevezetése kínálkozik legjobb megoldásnak; arról kell tehát törvényt hozni, hogy a jobbágy a dézsma helyett egyszer s mindenkorra megszabott és változatlan mennyiségű gabonát, egyéb terhei helyett pedig ugyancsak meghatározott és állandó összegű pénzt fizessen.

mány kiküldését senki sem ellenezte, de némelyek feleslegesnek tartották alapelvek megszabását számára. Mások szembeszegültek a földesúr kényszerítésének *bármiféle* formájával. Akadtak, akik a kényszeret csupán akkor tekintették volna indokoltnak, ha a földesúr egy *egész* község váltakozási szándékának áll ellen. Tekintélyes számú főrend viszont azt követelte, hogy a kényszer viszonyos legyen, vagyis a kötelezést előíró törvény hatálya a *jobbágyra is* terjedjen ki, ha a megváltást a földesúr kezdeményezi. Gróf Vay Alajos a kényszerítés elvét egyenesen úgy óhajtotta alkalmazni, hogy „ha a jobbágy pénzzel akarna megváltást, ő a földesurat, ha a földesúr földdel, akkor ő a jobbágyot kényszeríthetné”.¹⁰⁷ Egyébként a földdel-váltás eszméjét meglehetősen sokan kívánták a választmány utasításául adatni.

E helyzetben az ellenzéki mágnások az ügyet azzal szolgálhatták legjobban, ha pártolják Vay eredeti javaslatát. Bár néhányan meginogtak közülük, a többség Vayt támogatta. Közreműködésükkel részlegesen sikerült is Vay indítványát elfogadtatniok. Részlegesen, mert az eredeti szerkezet konzervatív nyomásra azzal egészült ki, hogy a választmány legyen figyelemmel azokra az esetekre is, amelyekben a kötelező törvény hatályának az adózókra leendő kiterjesztését „a dolog természete ne talán követelne”.

Úgy látszott, hogy ezzel a konzervatívoknak tett engedménnyel az ügy nyugvópontra jutott. Ekkor azonban váratlan dolog történt. Batthyány Lajos kért szót. Előrebocsátva, hogy véleménye érzése szerint sem a rendeknél, sem a mágnásoknál nem talál visszhangra, mégis kimondja, *és ki is mondta*: „amíg az emberek *teljes* kárpótlás helyett nem csupán *méltányos* kárpótlást állapítanak meg, mindig nyitva marad a földesúr számára az a kiskapu, amelynek révén a megváltással szembeszegülhet: amíg tehát ezen alapelvet nem adják fel, az úrbéri megváltásból soha semmi nem lesz”. Javaslata ezért az, hogy a választmány utasítása ne teljes vagy tökéletes, hanem csupán *méltányos* kárpótlást írnyozzon elő.¹⁰⁸

Batthyány nyilatkozata meghökkenést, roppant zavart és megbotránkozást váltott ki. Nagy Károly ellene volt *bármiféle* kárpótlásnak; Kossuth nyomában mások az *igazságos*, a földesúrnak csak *tényleges* veszteségét megtérítő kárpótlás mellett hadakoztak. *Méltányos*, a jobbágy számára az igazságosnál előnyösebb, a földesúrnak viszont hátrányosabb kárpótlás érdekében a törvényhozás fórumán csupán Tóth Lőrinc emelt szót. És most a diétán önmagát képviselő nagybirtokos: Batthyány Lajos, egy városi közösség

¹⁰⁷ Felszólalását l. Pesti Hírlap, 1848. febr. 11.

¹⁰⁸ A főrendiházban lefolyt vitáról részletesen tudósítanak a Pesti Hírlap 1848. évének febr. 10-i, 11-i és 15-i számai, továbbá a MOL Takáts Sándor hagyatékában az F. 75. No. 11. 210/a, 11. 203/d. és az F. 76. No. 11. 308. sz. alatt másolatban őrzött rendőrelentések. – A rendek üzenetét és a főrendek válaszüzenetét a Pesti Hírlap érintett számain kívül l. eredetiben MOL, Archivum Regnicolare, Acta Lad. XX. No. 21. F. C. No. 67. – A főrendi tábla többsége egyetértett abban, hogy az engedőleges törvényben az örökváltás valósításának semmi akadályja sem rejlik. Gróf Csáky Tivadar például kijelentette, hogy „nem tartja az 1840-iki törvény sikertelensége miatt a földesurat vádolhatóknak”. Még a liberálisnak számító gróf Szapáry Antal is azt hangsúlyozta, hogy „alig van eset e hazában, hol a földesúr akadályozta volna a megváltást”. Pedig ilyen jellegű panaszok a Helytartótanács előtt is megfordultak. A deáki (Pozsony m.) Tóth Ferenc éppen ez idő tájt kért e kormányservertől pártfogást, mert „örökmegváltása iránt az illető földes uraságnál és a Vármegyénél tett lépései sikertelenek maradtak”. Ám a Helytartótanács az engedőleges törvény mellett csak egyet tehetett és tett: a törvényben előírt „szabad egyezkedésre” utasította őt. (L. MOL, Helytartótanács Levéltára, Departamentum Urbariale, Urbéri bizottság jegyzőkönyvei, 1847. 6. k. 30. 533. sz.)

küldöttjének álláspontja mellett tesz hitet! És hogy vallomását nem provokációnak szánta, nem is „a kibicnek semmi sem drága” magatartás bírta e nyilatkozatra, annak későbbi tettei adták bizonyosságát. Természetes persze, hogy a mágnások háza a zavar elültével pusztá hallgatással tért napirendre az indítvány felett.

Így Vay szerkezetének *második* változata került a rendek táblájára, amelynek kerületi ülése március 6-án, akkor tűzte napirendjére, amikor a közbejött események az általános örökváltság megoldásának siettetését a korábbiaknál is inkább követelték.

A francia forradalom hatására az alsótábla március 3-án magáévá tette Kossuth híres, a polgári átalakulás egész programját összegező felirati javaslatát, amely szerint a rendek többek közt elhatározták a háziadó vállalását és az úrbéri viszonyoknak kárpótlás mellett történő megszüntetését is. Az érintett március 6-i ülés pedig Kossuth javaslatára úgy döntött, hogy – félretolva a főrendi üzenetet – felhagy a választmány kiküldésének tervével, és az általa felállított elveken alapuló örökváltsági törvényjavaslat mielőbbi kidolgozásával a kerületi jegyzőt: Szentkirályit bizza meg, a javaslatot pedig elkészülte után *azonnal* napirendre tűzi.¹⁰⁹ Ám a március 14-én késznek jelentett tervezet tárgyalására sem került sor: itt nem részletezhető okokból a követi kar a 15-ére virradó éjszaka meghozta, majd 15-ének reggelén nyilatkozatban tudatta az országgal azon határozatát, hogy törvényt alkot az úrbéri viszonyoknak az egész országban egyszerre leendő megszüntetéséről, mégpedig *állami* kárpótlás mellett.¹¹⁰ Egyidejűleg a felirati javaslat elfogadtatása végett Bécsbe indította azt az országgyűlési küldöttséget, amelyben most már a főrendek ugyancsak képviseltették magukat.

Előzőleg a Bécsbe utazott nádort a főrendi tábla elnöki székében helyettesítő Majláth országbíró halogatta a március 3-i felirat felsőházi megtárgyalását, majd Bécsből több ízben határozott utasítást is kapott, hogy a mágnásoknál semmiképpen se engedje keresztülmenni azt. A főrendek vétójára meg is volt az esély: az országból Pozsonyba érkező, belső társadalmi, főleg pedig parasztmegmozdulásokról, illetőleg ilyenek tervezéséről szóló hírek hatására az ellenzéki mágnások egy része a kormánypárt oldalára készült átállni, mert – ahogyan Podmaniczky Frigyes március 9-i összejövetelükön megfogalmazta – a földbirtokosok a jobbágyok demoralizációjával szemben egyedül a kormánytól kaphatnak védelmet. Mivel Podmaniczky nézetei terjedő visszhangra találtak az arisztokraták soraiban, a mágnásellenzék megoszlásának kivédése végett Batthyány lépett sorompóba. Március 12-én nagykonferenciára hívta egybe a főrendi tábla liberálisait, és bejelentette előttük: ha a felirat a főrendeknél elbukik, ő maga vonul paraszttal és kismemesekkel a mágnások és a kormány ellen annak elfogadtatásáért. Taktikai fogásnak

¹⁰⁹ Kossuth kijelentette, hogy a főrendek kívánságainak elfogadása esetén az országos választmányra annyi tárgy összefoglalása hárulna, hogy „az örökváltságból az országgyűlésen sem lenne semmi”, majd – a francia forradalomra utalva – így folytatta: „A közbejött események nélkül sem lettem volna hajlandó ezen térre lépni, annál kevésbé most, mikor az ember nem tudja, meddig lehet az időt használni,” márpedig ha az örökváltság ügyében „ezen országgyűlésen lépések nem történnek, a nép is nagy kárt fog vallani, de alkalmasint legnagyobbat az aristocratia”. – A kerületi ülés vitáját l. Pesti Hírlap 1848. márc. 12., továbbá Nemzeti Újság, 1848. márc. 12. Kossuth felszólalását az utóbbiból publikálta *Barta* i. m. 634–641. – Egyébként az örökváltság ügyének további alakulását részletesen tárgyalja *Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban* (Bp., 1971.) c. monográfiája.

¹¹⁰ A nyilatkozatot l. *Barta* i. m. 658–659.

szánt nyilatkozatával nem tudta ugyan a főrendi opposzició bomlását, a pártszakadást meggátolni, és azt, hogy a mágnástábla március 14-ének délutánján mégis magáévá tette a felirati javaslatot, nem az ő fenyegetése, hanem a bécsi forradalom kényszerítette ki. De ez mit sem von le annak a ténynek értékéből, hogy ugyanaz a Batthyány, aki egy éve még nyomatékosan elhatárolta magát a jobbágyok *tényleges* izgatásától, most – ha csak ösztönzésül is – késznek vallotta magát a parasztok mozgósítására.¹¹¹

A diétán március 15-ével beállt fordulatot, illetőleg azt követően viszont, hogy az uralkodó előzetes engedélyével március 17-én a nádor őt bízta meg immár a miniszterelnöki teendők ellátásával, azonnal bizonyította, hogy továbblépésre képes reformhűségét államférfiúi bölcsességgel tudja párosítani. A már kétségbe nem vonható pesti tömegmozgalom hírére körlevélben szólította fel a tövényhatóságokat: erőszakos és ingerlő eljárásn kívül minden eszközt vegyenek igénybe a béke és nyugalom fenntartásához, nehogy az átalakulás törvényes orgánumait – a diétát és a minisztériumot – nehéz feladatuk megoldásában kicsapongások vagy idő előtti követelések akadályozzák.¹¹² És Batthyány, aki korábban elsősorban végrehajtója volt az ellenzék többségi döntéseinek, e napokban – már csak új funkciójából eredően is – egyre inkább a törvényes átalakulás egyik fő motorja lesz.

Március 18-ának délutánján a rendek kerületi ülése az ország minden tájára szétküldés végett jóváhagyta azt a Kossuth által javasolt nyilatkozatot, amely összegezte az országgyűlés által mindenképpen és halaszthatatlanul rendezendőknek minősített tárgyakat, köztük a hűbéri viszonyok állami kárpozlással egybekötött megszüntetését is. Mivel pedig Szentkirályi már meg is formulázta az utóbbit tartalmazó törvényjavaslatot, az ülés annak vitájába ereszkedett. Ennek során a konzervatív oldal olyan indítványokkal lépett fel, amelyek burkoltan ugyan, de a haladéktalan jobbágyfelszabadítás elodázására irányultak: főképp a kármentesítés főbb elveinek megállapítását találták szükségesnek, de felmerült az a gondolat is, hogy a jelenleg alkotandó törvény az úrbériség megszüntetésének csak *elvét* mondja ki, részletező törvényt pedig majd a minisztérium terjesszen a legközelebbi nemzetgyűlés elé.

Félő volt, hogy ha a vita elhúzódik, csillapul a jobbágyfelszabadítás gyors kimondását kiváltó okok sokkhatása is, és megnövekszik az esély az e tárgyban már meghozott döntések revíziójára. Kossuth nyomban felszólította társait, hogy „ily percekben, mint a mostaniak”, mellőzzék a részleteket. Utána, bocsánatot kérve azért, hogy „a körülmények parancsoló szüksége” a szabályok mellőzésére kényszeríti, hiszen neki a rendek tábláján nincs véleménynyilvánítási joga, a főrendek üléséről csak néhány perccel korábban érkezett Batthyány emelkedett soron kívül szólásra. Arra hívta fel a rendeket, hogy hagyják abba a törvényjavaslat részletes taglalását, tartsanak országos ülést, ott mindenekelőtt most már hivatalosan is jelentsék ki elfogadottnak az érintett nyilatkozatot, és azonnal küldjék át a mágnásokhoz, „mert minden pillanatnyi késedelem veszélyes lehet”.¹¹³ Batthyány beavatkozása nem tévesztett célt: az ülés országossá alakulva, jóváhagyta a nyilatkozatot, amelyhez az éppen tanácskozó főrendek is hozzájárultak.

A rendek még aznapi második délutáni kerületi, illetőleg országos ülése néhány észrevétel után elfogadta Szentkirályinak időközben két ponton kiegészített, később

¹¹¹ L. minderre Varga i. m. 40–41.

¹¹² A körlevelet l. Pesti Hírlap, 1848. márc. 20.

¹¹³ Pesti Hírlap, 1848. márc. 22.

ténylegesen szankcionált törvénytervezetét, és átküldte a nádorhoz, hogy azt is sürgősen tárgyalassa meg a főrendek tábláján. És most szinte puccszerű dolog történt. Majláth György országbíró, aki a nádor távollétében a mágnás-üléseken elnökölt, a követi táblának előzőleg megígérte, hogy a főrendek ugyancsak permanens üléseket tartanak. A Bécsből időközben hazatérő nádor azonban a fenti nyilatkozat jóváhagyása után tétlenül várakozó főrendi ülést berekesztette azzal, hogy a követek az örökváltsági törvénnyel még nincsenek készen, ezért az a mágnásoknál csak 19-én kerül tárgyalásra.¹¹⁴ A mágnások szétszéledtek, és az érintettek közül csupán néhányan értesültek róla, hogy este 7 óra után 8 órára ülést hirdető tájékoztató jelent meg az épület kapuján, amelyben hivatalos összejöveteleiket tartották. Bár többen megkísérelték társaikat mozgósítani, erre már nem futotta az időből, így a sorsdöntő ülésen a tábla tagjainak legfeljebb egynegyede jelenhetett meg.¹¹⁵

Az események ilyen alakulását a konzervatív mágnások annak tulajdonították, hogy a nádor a rendek kívánságának engedett, pedig valójában Batthyány bírta rá a kezdetben ellenálló István főherceget a tanácskozás meghirdetésére. Batthyány hivatkozott Majláth kifejezett ígéretére, hivatkozott a kérdés mielőbbi elintézésének szükségességére, arra a veszélyre és annak a társadalmi robbanásnak a kockázatára, amelyet a legkisebb halogatás is felidézhet: végül, utolsó érvként kijelentette, hogy halasztás esetén semmiféle rossz következményért nem vállalhat felelősséget, sőt leteszi a nádor kezébe friss miniszterelnöki megbízatását is. A nádor erre adta meg és szánta rá magát az ülés összehívására.¹¹⁶

Amint várható volt, az ülés meglepett konzervatív mágnásai megkísérelték – igaz, bágyadtan – a kibúvást az adott törvénytervezet elfogadása alól, illetőleg a vita elnapolását akkorra, amikor a konzervatív többség biztosítható lesz. Majláth országbíró „bővebb megfontolás” végett másnapra kívánta a tárgyalást halasztani. Mások az egyes paragrafusokhoz fűzött részletmegjegyzéseik érvényesítése címén akarták a szöveget a rendekhez visszaküldeni. Szécsen Antal pedig egyenesen azzal az ötlettel rukkolt elő, hogy nem lenne-e helyénvaló csak azon vidékeken megszüntetni az úrbériséget, amelyeken „valódi nyugtalanságok” ütöttek ki.

A következők liberalisok visszautasították az ellentábor indítványait, és ebben maga Batthyány vállalt döntő szerepet. Nem minden irónia nélkül buzdította ugyan a mágnásokat, hogy a sietség, „ha ti. éjszakájukat nem sajnálják”, ne gátolja őket „méltányos észrevételeik” előadásában, de egyidejűleg nyomatékkal hivatkozott rá, hogy minden perc drága, „schilla és charibdis közt vagyunk: azon kell lennünk, hogy jelenleg a tetteges zavart elkerüljük”. Szécsen javaslatát pedig egyenesen visszájára fordítva háritotta el annak kijelentésével, hogy éppen abból erednének a „legnagyobb nyugtalanságok”, ha a jobbágyviszonyok az ország egy részén megszűnnének, a másikon pedig nem. A konzervatívok, miután látszatérveikből kifogytak, nyílt sisakkal pedig óvakodtak porondra lépni, végül is hozzájárultak a törvényjavaslathoz.¹¹⁷

¹¹⁴ Uo. 48. márc. 21.

¹¹⁵ Vö. *Varga*: i. m. 160–162.

¹¹⁶ Erről Rudnyánszky József, besztercebányai püspök, egyben a Kancellária állandó informátorainak egyike, tájékoztatta a Kancelláriát 1848. márc. 19-én kelt jelentésében. L. MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Acta Diaetalia, Geheime Berichte II.

¹¹⁷ Vö. *Varga* i. m. 161–162.

Batthyányék győzelmével zárult hát a harc első országgyűlési szakasza: a jobbágy-felkelés rémétől tartó főrendi tábla egy pillanatra megingott, és átlépte a Rubicont.

De a főurak mihamar ráeszméltek, hogy első meglepetésében mit is hagyott jóvá a 18-i ülés. Hiszen az úrbéri szolgáltatásokat az elfogadott törvény értelmében annak kihirdetésekor azonnal elveszítik, a nemzeti közbecsület védpajzsa alá helyezett kárral egyenértékű tőke kifizetéséről viszont majd csak a népképviselői országgyűlés intézkedik. A földbirtokosság, főleg pedig a mágnások tetemes része, fokról fokra kifosztottabbnak, koldusbotra jutottnak érezte magát, és mérhetetlen kétségbeesés fogta el. Az ülésről hiányzók már másnap meggondolatlansággal vádolták a jelenvoltakat, és vitatták, hogy a minoritás ilyen döntő kérdésről az egész tábla nevében hozhat érvényes határozatot. Az ellenzéki mágnások egy hányada – például Szapáry Antal, Haller Ferenc, Andrássy Gyula – ugyancsak elkeseredett a veszteség és a látni vélt sötét jövő miatt. Sőt, egyenesen az a Pálffy József akart már másnap reggel Majláth országbíróval tanácskozni arról, hogy miképpen lehetne „a dolgon segíteni”, azaz a történeteket hatálytalanítani, aki pedig a kárhozzátott ülésen első ijedtségében maga is a rendek törvényjavaslatának elfogadását ajánlók közé tartozott.¹¹⁸ A többség a jobbágyfelszabadító törvényt adott formájában „halálos döfésnek” tekintette önmagára,¹¹⁹ módosítását, illetőleg visszavonását azonban nem volt bátorsága nyíltan kezdeményezni. Abban reménykedett hát, hogy majd az uralkodó tagja meg a törvény jóváhagyását, és akkor a törvényhozás elé visszautalt javaslaton felsőbb akaratra hivatkozva lesz módja igazítani. Hangulatukat és vágyaikat kitűnően jellemezte Széchenyi. „Most a főtábla nagy része – írta március 22-én – felakasztaná magát desperatiotul . . . Most Bécsből várnak segítséget, hogy ti. a felség ne sanctionálja ostobaságukat.”¹²⁰

A március 18-i „meglepetés” ismétlődésének elkerülésére, illetőleg a törvény esetleges újratárgyalása számukra kedvező feltételeinek biztosítására a konzervatív mágnások március 20-i ülésükön akartak lépéseket tenni. Miután némelyek – pl. Zichy Henrik és Zichy Károly¹²¹ – újólág elhatárolták magukat a 18-i végzésektől, Pálffy Móric – többektől támogatva – azt javasolta, hogy szabják meg azt a létszámot, amely mellett a főrendi tábla határozatai érvényesek. Majláth országbíró viszont célszerűbbnek tartotta annak határozatba rögzítését, hogy a fontos tárgyakat „nem rögtön”, hanem vagy aznap ugyan, de későbbben, vagy pedig másnap tűzzék vitára. Zichy Károly meg egyenesen azt óhajtotta kimondatni, hogy „a jelenlevők kívánata nélkül soha semmi tárgy se vétessék fel rögtön”. A tárgyalás e kritikus pontján avatkozott a vitába Batthyány, mégpedig a mágnások hangulatának ismeretében látszólag kompromisszumos, a munkavégzés gyorsaságát azonban nem fékező indítványával. „Veszedelmes és célszerűtlen volna – mondotta – jelen körülmények közt kimondani, hogy a tárgy azon nap be nem végeztetik;” ezért

¹¹⁸ A mágnások reagálását részletesen tárgyalja *Varga* i. m. 173–174.

¹¹⁹ L. erre a márc. 22-én Pozsonyban kelt kémjelentést. – Wien, Allgemeine Verwaltungssarchive, Ministerium des Innern, Polizei-Hofstelle, Akten, 1848 : 201.

¹²⁰ A Lunkányi Jánoshoz intézett levelet l. eredetiben MOL, Széchenyi család lt., Lunkányi hagyatéka, l.

¹²¹ Zichy Henrik az alábbi formában tette ezt: „Azokhoz számítja magát, kik meghíva nem voltak a tegnapelőtt esti ülésre, midőn oly törvény ment keresztül, mely egyeseknek úgy, mint a hazának kárára lesz.”

azt óhajtja, hogy „felfüggesztvén az áthozott javaslat tárgyalása, még azon a napon, ha szükség, éjjel is bevégeztessék”. És a tábla ennek megfelelően döntött.^{1 2 2}

Batthyány – Kossuthal egyezően – a tényleges társadalmi robbanás megelőzése, egyszersmind a jobbágyfelszabadítás véglegesítése érdekében egyfelől ismételtén a jobbágyfelkelés lehetőségére célozgatva sietésre ösztökélte, másfelől a hátralépéstől visszartartani akarva megnyugtanni igyekezett az úrbéri veszteségen kesergő társait. Ez utóbbi végett még a főrendek fenti ülése előtt a rendek kerületi ülésén – megszakítva az évenkénti országgyűlésről szóló vitát – saját kezűleg szerkesztett törvényjavaslatot terjesztett elő egy hitelintézet haladéktalan felállításáról, amely azon az elven alapul, hogy a banktól az úrbéri viszonyok megszüntetése által kárt szenvedettek illő kamat mellett a veszteség erejéig terjedő összeget kaphassanak, „mely csak akkor legyen visszafizetendő, ha a status által ígért kármentesítés valósággá lesz”.^{1 2 3} A rendek azonnal hozzáfogtak a szöveg vitájához, miközben nagy és veszedelmes pártja támadt Pázmándy Dénes azon indítványának, hogy az alkotandó törvény ne csupán a majorsági birtokot, hanem telkenként 100 forint erejéig a felszabadult úrbériséget is tegye a kölcsönbiztosítás alapjává. Ez a jobbágybirtokot a felszabadítással egyidejűleg megterhelő elképzelés – Kossuth és néhány társa ellenzésével szemben – már-már meghódítani látszott a többséget. E veszélyt ismét csak Batthyány hárította el annak deklarálásával, hogy ha a rendek nem fogadják el tervezetének eredeti alapelveit, akkor „ő a törvényjavaslatot magáénak nem ismeri”. Ez hatott: a rendek nyilatkozatának súlya alatt meghátráltak.^{1 2 4}

A mágnások, akik március 21-én fogtak a fenti tervezet tárgyalásához, természetesen azonnal látták, és ezt kifejezésre is juttatták, hogy a hitelintézet számára tartaléktőkéül tervezett félmillió csak alamizsna, és maga az egész javaslat nem a kárpótlás biztosítását, hanem csupán a földesurak nyugtatását szolgálja. Helytelenítették azt is, hogy a hitellevelekben kibocsátandó kölcsön biztosításának forrásává a javaslat a közalapítványi pénztárakat is kijelöli. Gróf Berényi János pedig nyíltan kijelentette, hogy az úrbér megszüntetésének *módját* nem helyesli, és azzal a képtelen ötlettel állt elő, „hogy az alkotmányos nyugalom és a birtokosok biztosítása s a belháború eltávoztatása végett a hajdankor példájára a Rákos-mezőn ez ügyben az egész nemesség határozzon”. A kitörni készülő indulatokat újra Batthyány csendesítette le. Hozzájárult a közalapítványok említésének mellőzéséhez, egyszersmind a tartaléktőke megszerzésére *általában*, tehát az összeg megnevezése nélkül javasolta a minisztériumot felhatalmazni. *E* formulával szemben a mágnások már nem tudtak érdemleges ellenvetést tenni.^{1 2 5}

^{1 2 2} Az ülés vitáját l. Pesti Hírlap, 1848. márc. 23.

^{1 2 3} Javaslatát az alábbiakkal indokolta: „Kétségtelen, hogy az úrbéri viszonyok rögtön meg fognak szüntettetni, mire multhatatlan szükség van; de tagadhatatlan az is, hogy ez által a nemesi birtokot súlyos csapás éri, mely kétszeresen lenne súlyosabb az által, ha azon erő, melyet a földművelő innét merített, rögtön megszüntettetvén, új forrás nem nyitnak, melyből a földbirtokos erőt s művelési készségét meríthessen. És e csapás főképp magyar fajunkat fogja érni . . .” – Vö. Pesti Hírlap. 1848. március 23.

^{1 2 4} Az ülésekről szóló beszámólót l. Pesti Hírlap, 1848. márc. 23.

^{1 2 5} A mágnások, amint ezt Majláth országbíró, Cziráky János és Perényi Zsigmond egyaránt hangsúlyozták, azért fogadták el a hitelbank haladéktalan felállítását tárgyaló tervezetet, hogy az „örökváltsági törvény által a birtokosokra nézve okozott visszahatás és elrémülés, ennek felterjesztése által minél előbb eloszlatva legyen”. Idézi a Pesti Hírlap 1848. márc. 23-i száma. A vita ismertetését l. ugyanezen lap 1848. márc. 25-i számában.

Am a jobbágyfelszabadítás elhatározott formáját fájlalók nem adták fel. A törvényhozók egy csoportja március 20-án Deákot, 21–22-én Kossuthot, 23-án pedig Batthyányt kísérelte meg rábírní, hogy immár hivatali tekintélyével lépjen fel a március 18-i határozatok módosítása érdekében. De Batthyány erre nem volt hajlandó. Egyértelműen szögezte le az őt felkeresőknek, hogy parasztfelkelés kockázata nélkül semmi nem módosítható a törvény alapelvein.¹²⁶ E közjáték, amelyben az alsótábla tagjai is részt vettek, arról vallott, hogy a törvényhozó testületben nem jelentéktelen erők vannak a visszakozás mellett. És Batthyány most tanúságát adta annak, hogy a politika művészetének koránt sincs híjával. Nem csupán az ország és a jobbágy nép megnyugtatására, de a diéta bármiféle visszalépésének megnehezítése vagy éppenséggel lehetetlenítése végett még e nap utasította a törvényhatóságokat, hogy körleveléhez mellékelte, a jobbágyfelszabadítást és a közteherviselést kimondó, de szentesítést még egyáltalán nem nyert törvényjavaslatokat előzetesen hirdessék ki és osszák szét a nép között.¹²⁷

E lépés jelentősége csak a kulisszák mögött zajló események fényében mérhető fel. A nádor, mintegy ellensúlyozni akarva előző napi engedékenységet, és aligha vitathatóan a konzervatív mágnások nyomására, március 19-én táviratilag értesítette Szögyény-Marich Lászlót, a Kancelláriának Apponyi lemondása után tényleges vezetőjét a március 18-i végzésekről, amelyek, ha őfelsége nem gátolja meg, tönkreteszik az arisztokráciát. Egyzersmind az ügygel kapcsolatban olyan választ minősített megfontolandónak, amely szerint az uralkodó az úrbériség megszüntetését elvben nem kifogásolja ugyan, de először tudni kívánja a kárpótlás módját, mert ennek ismerete nélkül a végső szót nem mondhatja ki. Végül reményét fejezte ki abban, hogy a törvényjavaslatot Bécsbe vivő Batthyány talán kapacitálható lesz ilyen válasz elfogadására.¹²⁸ Másnap Németh János udvari tanácsos konkrét javaslatot is tett a nádornak a vonatkozó törvény módosítására: szeptember előtt ne lépjen életbe, a kárpótlás felének fizetésére pedig a jobbágyokat kötelezzék.¹²⁹ Ugyanezen a napon Szécsen Antal fordult a legtöbb földbirtokos kívánságának megfelelően a Bécsben tartózkodó Esterházy Pál hercegehez, és a március 18-i határozatokot „jelketleneknek” nyilvánítva kérte: vesse latba minden befolyását, hogy az uralkodó ne járuljon hozzá az úrbériség haladéktalan megszüntetéséhez, hanem halassa annak gyakorlati kivitelezését akkorra, amikor a kártalanítás formáját is törvényben állapítják meg.¹³⁰ Esterházy valóban tett lépéseket az udvarban a földesúri jogok megsemmisítésének módja és kiterjedése ellen, Sopron megyét pedig, amelynek főispánja volt, arra szándékozott rábírní, hogy feliratilag kérje az uralkodótól a szóban forgó törvény szentesítésének elhalasztását addig, amíg a kármentesítés módjáról is nem készül törvénytervezet.¹³¹

¹²⁶ E kísérletek ismertetését l. *Varga* i. m. 181., 186., 188. és 191. – Batthyány megkísértéséről herceg Esterházy Pálnak márc. 23-án gróf Waldstein János számolt be. Levelét közli *V. Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára*, Bp., I. 1950., 152–153.

¹²⁷ Az eredetileg még márc. 19-én készült körlevél tisztázatai találhatóak MOL, Miniszterelnökség iratai, 1848 : 29., valamint Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány iratai, 1848: 215.

¹²⁸ A nádor táviratát közölte *Szögyény-Marich* László országbíró emlékiratai, Bp. 1903. I. 216.

¹²⁹ Javaslátát l. MOL, Archivum Palatiale, István nádor iratai. Általános iratok, Országgyűlési iratok 1848: 574.

¹³⁰ Szécsen levelét közli *Andics: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe* 1848–49-ben. II. 1952, 25.

¹³¹ Uo. II. 24–25., ill. 261. sk.

A Kancellária dietális bizottsága március 23-án valóban olyan értelmű véleményt készített az uralkodó számára, hogy válaszképpen fejezze ki elvi egyetértését a törvénytervezettel, a kármentesítési mód megszabását a jövő diétára odázó paragrafusokat viszont tárgyalassa a diétával újra. Közben azonban Batthyány magával hozta a kármentesítés mikéntjéről időközben készített és március 23-án a főrendek által is elfogadott törvényjavaslatot. Elenyészett hát a törvényjavaslat visszavetésének előráncigált indoka. A dietális bizottság azonban kivágta magát a csávából. Eredeti javaslatát egyszerűen azzal egészítette ki, hogy az országgyűlés tervezete nem alkalmas a kármentesítés problémájának kielégítő megoldására, mert a kárpótlás céljaira felveendő államkölcson biztosítékául a más rendeltetésű kincstári javakat köti le. Az úrbírséget megszüntető és a kármentesítést meghatározó törvénytervezetek ügyében a Ferenc Károly főherceg elnökölete alatt március 26-án ülésező Staats-Konferenz a kancelláriai vélemény szellemében döntött, az uralkodó elé szánt leirat-tervezete azonban felemás, a reakció számára előnyösebbnek tűnő módon fogalmazott. Leszögezte ugyan, hogy a király „jóváhagyni méltóztatott” az úrbéri szolgáltatások eltörlését, éhínség veszélyére hivatkozva mégis az artikulus új és bővebb tárgyalására szólította fel a rendeket.¹³²

A nádor a tervezetet megmutatta a Deákkal együtt a vonatkozó törvények szentesítésére Bécsben várakozó Batthyánynak. Ők ketten azonban csak abban az esetben voltak hajlandók a leirat elfogadására és országgyűlési támogatására, ha annak szövegét átfogalmazzák.¹³³ Hajthatatlanságukat egy elvileg döntő ponton siker koronázta. A Staats-Konferenz a törvényjavaslat újratárgyalatási igényétől továbbra sem állt el, abba azonban belement, hogy az úrbírség megszüntetésének jóváhagyása a leiratban *egyértelműbben* fogalmazódjék meg. Ez az egyértelműség azt jelentette, hogy az eredeti tervezettel szemben, amelyben az uralkodó *általánosságban* adta volna beleegyezését az úrbéri szolgálatok eltörléséhez, a március 28-án kibocsátott *tényleges* leiratban már a *törvénycikknek* vonatkozó *főlvét* hagyta jóvá, és ennek *ellenére* óhajtotta a javaslat revízióját.

E látszólag stiláris változtatás, amelyet Batthyányék eszközöltek ki, a valóságban óriási horderejű. Elfogadásával a Staats-Konferenz csapdába sétált. Hiszen ha az uralkodó az *adott* törvényjavaslat *főlvét* tette magáévá, akkor – miután a kármentesítés módját is meghatározta a törvényhozás – nincs semmi szükség arra, hogy a tervezet *ismét* vitára kerüljön a diétán. Pontosabban: a törvényhozás a *főlvé elfogadására* hivatkozva, indokolatlan térhet ki az újratárgyalás elől.

Így is történt. Március 29-én Kossuth javaslatára az alsótábla végzésileg jelentette ki, hogy miután a fejedelmi jogokat egyébként sem érintő úrbéri viszonyok megszüntetését a rendek „tisztán, határozottan és egyhangúlag” határozták el, egyszersmind a szóban forgó „törvényjavaslatot . . . a kegyelmes királyi válasz által teljesen helybenhagyottnak tekintik, annak semminemű változtatásába, vagy foganatosításának felfüggesztésébe bele nem egyeznek”. Döntésüket pedig nem igenlő vagy elutasító állásfoglalást igénylő *üzenet*, hanem pusztán *tájékoztató* formájában hozták a főrendek tudomására.

¹³² Minderre l. *Károlyi Árpád*: Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt, Bp., 1936. 33–49., ill. 216–226.

¹³³ L. *Szógyény* i. m. 231–232.

A mágnásházban aznap este a rendi végzés felolvasása után az elnöklő Majláth országbíró azon kérdését, hogy a főrendek akarnak-e a tájékoztató tárgyalásba ereszkedni, „hosszú szünet” követte. Csak a hallgatóság ismételt noszogatására törte meg Zichy Ödön végül is a csendet azzal a javaslattal, hogy a hallottakat – üzenet hiányában – egyszerűen vegyék tudomásul. Véleményének számos támogatója akadt, többek közt Vay Miklós, aki azonban utalt arra is, hogy ha a rendek feleletet várnak, akkor nem lenne szabad elhamarkodni a döntést, mert a múlt napokban oly dolgok történtek, melyek fölött – a magyar példabeszéd szerint – „nem ártott volna aludni egyet”. Mások tárgyalást óhajtottak, de a tárgy alaposabb megfontolása végett csak a következő napon. Erre aktivizálódott az ellenzék. Jeszenák János az egyszerű tudomásulvételt kevésnek minősítve, azt az álláspontot képviselte, hogy a mágnásoknak helyeselniük kell a rendek végzését. Batthyány Kázmér pedig a főrendi tábla hazafiúi és polgári kötelességének nyilvánította a királyi válasz rosszallását, és annak kimondását sürgette, hogy „a haza legszentebb reményét s a fejedelmi ígéretet kijátszani” akaró leirattal nem elégszik meg. Mivel nyilatkozata több pártolóra is talált, a konzervatívok jobbnak látták, ha a nagyobb rossz elkerülése végett belemennek a kompromisszumba. Néhányan hangot adva annak, hogy az úrbér tárgyában „visszalépésnek helye nem lehet”, már csak azért sem, mert amint – Batthyány Lajos március 23-i körlevelének következményére célozva – Bezerédy Miklós püspök megfogalmazta, a törvényjavaslat „a hazában már sok helyütt életbe is lépett”, Majláth sietve mondta ki a végzés: az alsótábla határozatát a főrendek is magukévá teszik.¹³⁴

A kör bezárult. Igaz, néhányan még abba a reménybe kapaszkodtak, hogy a kormányzat a diéta állásfoglalását nem hagyja annyiban, hanem ragaszkodik a törvényjavaslat revíziójához. Festetics Tasziló például két nappal később is úgy vélekedett, hogy az érintett törvény „még eddig sanctiot nem kapott, meglehet, hogy nem fog kapni, de ami leghihetőbb, bizonyos terminustól, p.o. 1. Nov-tól fogva kapni sanctiot”.¹³⁵ De az udvartól a visszahúzó erők hasztalan vártak újabb segítséget. Az adott helyzetben a kormányzat sem elég erőt, sem elég bátorságot nem érzett magában ahhoz, hogy szövetségesei kedvéért ismételten szembeszegüljön a törvényhozás *látszólag* egységes akaratával, és az ujjhúzás esetleges következményeiért egyedül vállalja a felelősséget. Mivel a diéta e kérdésben – elintézettnek tekintve azt – semmi előterjesztést nem tett, a Staats-Konferenz arra kényszerült, hogy – kellenlenül bár – az eredeti törvényjavaslat elfogadását ajánlja az uralkodónak. Így azután V. Ferdinánd április 11-én ünnepélyes külsőségek között a magával hozott törvénycikkek sorában annak a törvénynek szentesített példányát is átadta Pozsonyban a nádornak, amely visszavonhatatlanul eltemette a jobbágyvilágot.

Abban, hogy a reformerek többéves küzdelme az úrbéresek felszabadulásáért *ekkor* és *így* érhetett véget, Batthyány nem csekély mértékben működött közre. Nem csupán mint Magyarország első felelős kormányának vértanú-elnöke, hanem mint a hűbériség felszámolását kiharcolók egyik legfőbbje is méltó az utókor tiszteletére.

¹³⁴ A kir. választ és a rendek határozatát közli, mindkét ülés lefolyását pedig ismerteti a Pesti Hírlap 1848. ápr. 1-i száma.

¹³⁵ A keszthelyi kormányzékhez Pozsonyban 1848. márc. 31-én írt levelét l. MOL, Festetics család levéltára, Directoriatius, P. T. II. 148: 331.

BATTHYÁNY ÉS A HONVÉDELEM 1848-BAN

Batthyány Lajos neve elválaszthatatlanul összefonódott a köztudatban 1848 emlékével. Miniszterelnöki tetteiről azonban vajmi kevés tényleges ismeret kapcsolódik ehhez a képhez. Inkább bécsi és innsbrucki tárgyalásai, esetleg a szeptemberi napok váratlan fordulatokkal teli eseményei azok, amelyek az érdeklődők előtt ismertek. Mindennek magyarázata az, hogy Batthyány miniszterelnöki tevékenységével egyetlen monográfia foglalkozott, s az is a későbbi „főbenjáró per” szemszögéből közelítette meg az eseményeket. Így a szerző a kormány fejének csak azokat a tetteit vizsgálta, amelyeket az osztrák hadbíró felrót Batthyáynak, mint felségáruló magatartásának bizonyítékait.

Batthyány elnöki tevékenységéről alkotott képünk tehát kontúrtalan maradt, talán amiatt is, mert kormányának időszaka csak átmenet volt a vértelen forradalom és a fegyveres küzdelem kirobbanása között. Nem fokozta az érdeklődést első miniszterelnökünk szerepe iránt gyakorta emlegetett szándéka sem, hogy Béccsel megtalálja a békés rendezés lehetőségét, és ezzel elkerülje a fegyveres összecsapást. Lemondása is inkább egyszerű félreállásnak tűnt, mintsem egy alkotmányos miniszterelnöktől várható természetes, sőt kötelező magatartásnak. Mivel a törvényben előírt mind a nyolc szakminisztérium élére állított valakit, egyetlen tárca problémái vagy azoknak megoldási kísérletei sem tapadtak nevéhez. Elnöki tevékenysége – érthetően – nem szolgálhatott például 1867 után az alkotmányos élet helyreállítását követően, így nem kínált tanulmányozásra alkalmas anyagot az alkotmányjogászoknak sem.

1848 egyik feltáratlan kérdésének, a honvédség szervezésének részletes vizsgálata hozta azután azt a felismerést, hogy Batthyány tevékenysége nem merült ki az elnöki reprezentációban, vagy az udvarral való kapcsolatokban. A mostoha sorsukhoz képest viszonylagos teljességgel fennmaradt dokumentumokból világossá vált, hogy a miniszterelnök egy külön erre a célra szervezett hivatal segítségével maga intézte az új törvények értelmében szervezett *nemzetőrség* legkülönbözőbb ügyeit. Ezen a tevékenységen belül került azután sor, mint a nemzetőrséget kiegészítő fegyveres testületnek: a *honvédségnek* szervezésére. Mindez érthetően új megvilágításba helyezte Batthyány tevékenységét, hiszen az első honvédszászlóaljok 1848 szeptemberében kész példát kínáltak arra, hogy miként kell megszervezni egy nemzeti, valóban „magyar lábba” állított hadsereget.

¹ *Károlyi Árpád*: Németujvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Bp., 1932. I–II.

A nemzetőrség szervezése természetesen nem a miniszterelnöki hatáskörből fakadó feladat volt, s a felállításáról szóló 1848 : XXII. tc. sem mondott mást, mint azt, hogy „a nemzetőrségi egész institúció a ministerium hatósága alá helyeztetik”. Batthyány tehát csak a minisztertanács felkérésére vagy hozzájárulása alapján vállalhatta ezt magára, hiszen az egyébként sokkal inkább tartozott volna a belügyminiszter tárcájához. Talán a belügyminiszter halmozott teendői miatt, talán azért, mert Batthyány a belső karhatalom szerepét betöltő nemzetőrséget saját irányítása alatt akarta tartani, mindenesetre tény, hogy a miniszterelnök a nemzetőrség rendszeresítését már a kormány működésének első napjaiban magára vállalta. A *Pesti Hírlap* frissen induló hivatalos rovatának első híre így adta ezt tudtul április 20-án: „A ministerium határozatából a nemzetőrség első felállítása s rendszeresítése a ministerelnök teendői közé soroztatott. A hadügy vezetése Mészáros Lázár hadügyi minister megérkeztéig, ideiglenesen szinte a ministerelnökre bízott.” A tudósítás tehát azt is közölte, hogy az egyelőre még Észak-Itáliában ezredénél tartózkodó Mészáros Lázár teendőit Batthyány látja el.

Sorezredek és Bécs-központú katonai hivatalok irányítása, a nemzetőrség és az önkéntesekből álló honvédség ügyeinek intézése, mindezek figyelemre méltó tevékenységet sejtetnek, folyamatos hivatali munkát igényeltek. Bemutatásuk kellően árnyalt képet adhat Batthyány hadügyi tevékenységéről, elsősorban seregszervező munkájáról. Jóllehet a sorkatonaság ügyeivel április–májusban csak időlegesen foglalkozott, azok ismét hatáskörébe kerültek 1848. szeptember 12. után, amikor ügyvezető miniszterelnökként Batthyány egyedül intézkedett minden fontos kérdésben. Batthyány hadszervező tevékenysége ezekben a napokban érte el csúcspontját. A több oldalról fenyegetett ország megmentésére, s mindenekelőtt az egyre veszedelmesebbé váló horvát invázió megállítására a miniszterelnök – törvényességi aggályait félretéve – rendkívüli lépésekre kényszerült. Az alábbiakban Batthyány tevékenységének ezeket a területeit: ideiglenes hadügyminiszterségét, a nemzetőrség és honvédség szervezését és ügyvezető miniszterelnöksége idején kifejtett hadügyi-honvédelmi erőfeszítéseit kívánjuk bemutatni.

Batthyány ideiglenes hadügyminisztersége

Mészáros Lázár ideiglenes helyettesítése, ezt joggal feltételezhetjük, nem azért jutott Batthyánynak, mert több mint négy esztendő t szolgált a hadseregben. Ez sokkal inkább a helyzet bonyolultságából következett, így Batthyány közismert határozottságára volt szükség. A nehézség abból fakadt, hogy a felelős magyar minisztérium megalkotásáról szóló 1848 : III. tc. a haderő kérdésében korántsem volt olyan egyértelmű, mint az első olvasásra vélhető. A törvény rendelkezett ugyan a minisztérium keretében megszervezendő „honvédelmi osztály” felállításáról, intézkedett a magyar hadseregnek „az ország határain kívüli” alkalmazásáról, de nem tartalmazott semmiféle utalást a bécsi udvari haditanácsnak, a Hofkriegsratnak alárendelt magyarországi katonai főparancsnokságok (a General-Commandók) és az új magyar kormány, vagy annak „honvédelmi osztálya” (a honvédelmi minisztérium) közötti viszonyról. Igaz, a minisztérium hatásköréről rendelkező 6. § kimondta, hogy a király „általában minden polgári, egyházi, kincstári, katonai, és általában minden honvédelmi tárgyokban” a végrehajtó hatalmat „ezenül kizárólag csak a magyar ministerium által fogja gyakorolni”. Ugyanakkor a

paragrafus elején, amikor a törvény elsorolja azokat a korábbi kormányserveket, amelyeknek hatáskörét a felelős minisztérium átveszi, természetesen csak az udvari (magyar) kancellária, a (budai) helytartótanács és a kincstár (a magyar kamara) szerepelnek. Tehát nincs egyetlen szó sem a katonai igazgatás szerveiről ott, ahol egyéb korábbi kormányservek és az új felelős kormány viszonya kerül ismertetésre. A magyar fél számára az „általában minden . . . katonai és általában minden honvédelmi tárgyak” kettőzött biztosítéka elegendőnek látszott – és talán ennél határozottabb fogalmazás nem is nyerte volna el a szentesítést. Az udvar képviselői viszont azzal a gondolattal törődhetek bele ebbe a szövegezésbe, hogy az nem érintette a Habsburg-birodalom nagyhatalmi állása szempontjából alapvető fontosságú hadsereg egységes irányítását. Mindez nem csupán feltételezés, hiszen tudjuk, hogy az osztrák minisztérium április 24-én pontosan ebben az értelemben foglalt állást akkor, amikor leszögezte: a magyar kormány csak az udvari kancellária és kamara, valamint a helytartótanács örökébe lépett, így hatásköre katonai ügyekben nem érinti az uralkodó (vagyis a bécsi minisztérium) jogait.²

A Batthyány-kormány előtt természetesen nem maradt titokban az új viszonyok és törvények osztrák értelmezése. Már az április 16-i minisztertanács foglalkozott a fejleményekkel, mégpedig nem kis ingerültséggel. Széchenyi naplójából sejthetően a magyar értelmezés leghatározottabb megfogalmazásának adhatott hangot mind Batthyány, mind pedig Kossuth.³ Ez tükröződik Batthyány aznap kelt, s egyidejűleg mind a négy érintett „főhadi kormányhoz” (a budai, pétervárad, zágrábi és temesvári főhadparancsnoksághoz) intézett rendeletéből,⁴ amely az első kísérlet arra, hogy a magyar kormány hatáskörébe vonja az igazgatása alá került területeken található katonai kormányserveket is. „Nem csekély megütközéssel vette a magyar ministerium – kezdődik az irat – azon értesítést, hogy a bécsi főhadi kormány s illetőleg a bécsi hadügyminister a magyarországi és kapcsolt részekbeli katonai parancsnokságokkal még mindig rendelkezik. Miután tehát a közelebbi országgyűlésen alkotott törvényczikkek értelmében Magyarországon s a kapcsolt részekben a végrehajtó hatalom, s általában minden rendelkezés kizárólag a magyar ministerium által gyakorolatik, ezen főhadi kormánynak ezennel tudtára adatik: miszerint a most érintett törvény értelmében az illető parancsokat és rendeleteket ezután kirekesztőleg a magyar ministeriumtól veendi, és *minden engedetlenség azon törvények elleni ellenszegülésnek fog nézetni.*” (Kiemelés utólag.) A kormány megmaradhatott volna ennél a nyilatkozatnál, hiszen a fentiekben egyértelműen kifejtette a maga álláspontját. A cél azonban a tényleges engedelmesség biztosítása volt, vagy az immáron közvetlenül nyert bizonyíték arra, hogy a főhadparancsnokságok Bécsnek engedelmeskednek. Ezért a befejező sorok elrendelték: a főhadparancsnokság a „kezelése alatt létező fegyvertárakról s hadi készletekről” haladéktalanul küldjön részletes jelentést a minisztériumnak.

² *Thim József*: A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. Bp., 1940. I. 79.

³ Széchenyi ápr. 16-án a témáról ezt jegyezte fel: „Önálló katonaság! Azt hiszem, oda vagyunk. Nemzet és mi.” Az aznapi feljegyzések rögzítik még Batthyány és Kossuth igen határozott álláspontját Jellasicsal kapcsolatban. Másnap Széchenyi így reagált Batthyány magatartására: „B. Lajos Kossuthon kívül mindenkit anyámasszony katonájának tart a minisztertanácsban!” *Széchenyi István*: Napló. Vál., szerk. és a jegyz. készítette *Oltványi Ambrus*. Az 1848-as részeket *Győrffy Miklós* fordította. (A továbbiakban a naplót idézve eltekintünk a hivatkozástól.)

⁴ OL H 2. Miniszterelnök hadügyi és nemzetőri iratai (a továbbiakban: HNI) 1848 :4. L. még Kossuth Lajos Összes Művei (a továbbiakban: KLÖM) XII. S.a.r. *Sinkovics István*. Bp., 1957. 37.

A kormány számára természetesen a Budán székelő főhadparancsnokság engedelmissége volt a legfontosabb. Ezért ugyancsak április 16-án a budai „főhadi kormány” külön utasítást kapott, amelyben Batthyány értesítette: a minisztérium bizottságot nevezett ki a budai fegyvertár megvizsgálására, ezért tegye meg a szükséges intézkedéseket, hogy a nevezett bizottság „haladék nélkül”, már 18-án délelőtt tíz óraker megkezdhesse működését.⁵ Mint az várható volt, Lederer lovassági tábornok, a budai főhadparancsnokság vezénylő tábornoka azonnal tiltakozott. Április 17-én kelt levelében közölte, hogy semmiféle utasítást nem kapott, hogy az új törvényeknek vagy a magyar minisztériumnak engedelmisséggel tartozik. Bejelentette, hogy másnap Bécsbe utazik, hogy ott nyerjen felvilágosítást, s egyben kérte, hogy addig a kitűzött vizsgálatot halasszák el.⁶ Lederernek ezzel a válaszával a kormány elégedett lehetett, hiszen a tábornok bécsi útját követően várható volt, hogy viselkedése világos képet ad az udvar és a bécsi kormánykörök manővereiről. Batthyány tehát még aznap közölte Ledererrel, hogy „reménylett hova hamarábbi visszatéréséig” a vizsgálatot elhalasztotta.⁷

Pillanatnyilag nem tudjuk pontosan, hogy Lederer hány napig maradt Bécsben. Április 22-én helyettese, Boyneburg altábornagy jelentette Batthyáynak: Lederertől Bécsből vett értesítést, hogy a királytól nyert tájékoztatás szerint nincs akadálya a fegyvertár megtekintésének. Jelezte azonban azt, hogy a szükséges kimutatások elkészítése 5–6 napot igényel.⁸ Lederernek ez a válasza, amely enged a fegyvertár megvizsgálásának kérdésében, de nem reagál a minisztérium szélesebb körű követelésére, lehetett az alapja Kossuth kifakadásának az aznapi minisztertanácson. Széchenyi naplója szerint Kossuth kijelentette: „Lederer uram ne tréfázzon . . .”⁹ Mindenesetre még április 22-én Batthyány újabb körlevéllel fordult a főhadparancsnokságokhoz. Ez nemcsak megismételte a hivatkozást a „közelebbi országgyűlésen alkotott” törvényekre, hanem tételesen felsorolta mindazokat a katonai hivatalokat, amelyek – mint a rendelkezés mondja – „egyenesen a magyar hadügyi ministertől függvén, mind a bécsi hadi ministerium, valamint az ottani ügy nevezett udvari hadi tanács és más bármi nevű ausztriai hadi hivatal alól fölmentve, a törvény tellyes értelmében egészen függetlenül e folyó év május 1-ső napjától kezdve a magyar felelős hadi ministertől és ennek útján fogják venni parancsolataikat . . .” A rendelkezés egyben azt is meghagyta, hogy a főhadparancsnokságok az eddigi kétfejű sasos pecsét helyett a magyar címert és – a császári szót kihagyva – magyar köriratot használjanak.¹⁰

A körlevél egész fogalmazása, a hazai katonai hivatalok új alárendeltségi viszonyának kezdetére és a Magyarországon állomásozó katonai alakulatok és hivatalok pecsét-használatára vonatkozó egyoldalú rendelkezések mutatják, hogy Batthyány a helyzet kiélezésére törekedett, mivel csak ennek révén remélhette, hogy a másik felet tárgyalásra

⁵ HNI 1848 : 3.

⁶ HNI 1848 : 6.

⁷ Uo.

⁸ HNI 1848 : 53.

⁹ Érdemes megemlíteni, hogy Széchenyi épen az ápr. 22-i minisztertanács után tartotta szükségesnek feljegyezni naplójában, hogy „konferenciáink mindinkább rebellió színezetét ölti. Van-e itt lojalitás? B. Lajos bursiköz bandita.”

¹⁰ HNI 1848 : 34.

és engedményre kényszerítheti. Arra ugyanis semmiképpen nem gondolhattott, és a vele egyetértő miniszter társai sem gondolhattak, hogy az idézett rendelkezéseknek erővel szerezzenek érvényt. Mindez nem zárta ki azt, hogy a lehetőséghez mérten nyomást gyakoroljanak a katonai szervekre és így Bécsre is, hogy a rendezést kikényszerítsék. Ilyen lépésre is rövidesen alkalom nyílt. Szemere Bertalan belügyminiszter április 23-án tette át ugyanis Batthyánnak az osztrák hadügyminiszter még április 15-én kelt levelét, amelyben az utóbbi a március 28–29-én éjjel egy dunai hajón a nemzetőrség által lefoglalt 30 mázsa lőport követelte vissza.¹¹ Batthyánnak ez kitűnő alkalmat adott, hogy kifejtse kormánya álláspontját — most közvetlenül Zanini altábornagy osztrák hadügyminiszternek. Április 24-én kelt levelében Batthyány hangsúlyozta: a főhadparancsnokságokkal már közölte álláspontját arról, hogy a magyarországi hadi hivatalok és katonai testületek „a törvény világos értelmében” a magyar felelős hadügyminiszter alá tartoznak, tőle veszik a rendeleteket, és neki küldik a jelentéseket is. Így a katonai felszerelési tárgyakkal az országban történő szállítása, valamint a magyar haderőnek az ország határain kívüli alkalmazása egyaránt a magyar hadügyminiszter utasítására történhet, ezért — folytatódik a levél — „az ausztriai hadi ministeriumnak tessék magát a magyar hadügy miniszterrel a végezt érintkezésbe tenni”.¹² A válasz itt véget is érhetne, mivel a fogalmazás nem hagyott kétséget Batthyány és kormánya állásfoglalását illetően. A miniszterelnök azonban még hozzátette: „de mindaddig, míg hivatalos kívánatai vagy kérelmei ezen az úton és a kijelentett formában a magyar ministeriumhoz nem intézettek, kénytelen vagyok felelősségem miatt kinyilatkoztatni, hogy semminemű hivatalos kívánatai nem teljesíthetők.”¹³

A válasz fogalmazása sejtetni engedi az ingerültséget amiatt, hogy Mészáros Lázár hadügyminiszter érkezéséről sem kapott a kormány semmi tájékoztatást, holott Lombardiából való visszarendelése a bécsi hadügyminisztérium hatáskörébe tartozott.¹⁴ Egy másik, április 24-én kelt, Boyneburg altábornagyhoz intézett átiratában Batthyány ezt határozottan meg is fogalmazta, amikor ideiglenesen megtiltotta tüzérségi szerek szállítását, mivel „Magyarországban és kapcsolt részeiben . . . a hadi kormányzat mindennemű a felelős hadügyministert illeti, amíg tehát az tárczáját át nem veendi, addig mindennemű hadi szerek szétküldözését megszüntetettnek nyilvánítom, máskülönben pedig *ezen határozatom netalántáni megszegése esetében a főhadi kormányt teszem felelőssé.*”¹⁵ (Kiemelés utólag.)

A magyar kormánynak a katonai vezetés irányában természetesen élnie kellett azzal a lehetőséggel, amelyhez Bécs már hozzájárult: meg kellett ejtenie a fegyvertár megvizsgálását. Ennek nyilvánvalóan nemcsak elvi jelentősége volt, sürgette azt a nemzetőrség felfegyverzésének igénye is. Mivel a kormány képviselőjében katonai személyre is szükség

¹¹ HNI 1848 : 35.

¹² Uo.

¹³ A „semmi nemű” kitévelt a fogalmazványba Batthyány toldotta be, ezzel is élesebbé téve a fogalmazást. Nincs nyoma egyébként annak, hogy e levélnek német fordítása készült volna a miniszterelnöki irodában, s azt küldték volna Zanininak.

¹⁴ A Batthyány kormány ápr. 16-án futárt küldött Mészáros Lázárhoz, hogy nyilatkozzék „véghatározásáról”. KLÖM XII. 37..

¹⁵ HNI 1848 : 50. A tilalom megismétlése ápr. 26-án: HNI 1848 : 60.

volt, vagy legalábbis célszerűnek tűnt egy katonát is delegálni a kiküldött bizottságba, Batthyány április 24-én kinevezte Ottinger vezérőrnagy, budai dandárparancsnokot ideiglenes hadügyminiszternek.¹⁶ Másnap azután értesítette Boyneburg altábornagyot, hogy a fegyvertár megvizsgálására, „illetőleg átvételére” április 27-ét tűzte ki, s „annak eszközésével” Ottinger vezérőrnagyot, Nyáry Pál alispánt, Rottenbiller Lipótot, a pesti nemzetőrség főparancsnokát és „más szakértő egyéneket” bízott meg.¹⁷ A vizsgálat lefolyását, az arról szóló jelentést nem ismerjük. A kitűzött időben azonban az kétségtelenül megtörtént, mert másnap Batthyány már utasította Ottingert, az ideiglenes hadügyminisztert, hogy néhány megyének és városnak készíttessen elő szállításra összesen 8500 lőfegyvert.¹⁸ Ezzel az intézkedéssel kezdődött meg a nemzetőrség hivatalos felfegyverzése. Batthyány méltányolta is a főhadparancsnokság együttműködési készségét, mert annak egy április 21-én kelt kérelmére most, április 29-én megengedte, hogy bizonyos ruházati cikkeket Budáról Péterváradra szállítsanak.¹⁹

A megoldás természetesen csak a Béccsel való rendezés lehetett, onnan azonban semmi ilyen hír, a rendezés szándékának semmi jele nem érkezett. Április 16-án Esterházy Pálnak, a király személye körüli miniszternek is megküldték a minisztertanácsnak a katonai főparancsnokságokkal kapcsolatos határozatát,²⁰ aki már 23-án jelentette, hogy az osztrák hadügyminisztertől csak arról kapott tájékoztatást, hogy megtette a szükséges „előleges intézkedést”.²¹ Erről azonban semmi újabb tudósítás nem érkezett, de érkeztek egyre újabb rendelkezések Bécsből, amelyek vagy a magyar hadseregénél történt kinevezéseket adták tudtul, vagy a szabadságról visszahívott magyar katonákat akarták az Olaszországban harcoló ezredekhez rendelni. Ezek miatt Batthyány május 1-én a király személye körüli miniszterhez fordult, utasítva őt, hogy „az illető helyeken” tudassa: a magyar minisztérium sem „az ily kinevezéseket érvényesnek elismerni, sem az említett átsorozásokat megengedni nem fogja”.²² Ugyancsak május 1-én érkezett meg Esterházy április 28-án kelt levele,²³ amely semmi érdemi tudósítást nem tartalmazott a kormány által szorgalmazott kérdésekben.²⁴ Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy így levelezés útján nem fog megoldás születni. Széchenyitől tudjuk, hogy április 29-én Eötvös váratlanul Bécsbe utazott tájékozódni, de két nap múlva dolgvégezetlenül tért vissza. Mivel a magyar kormánnyal minden együttműködést megtagadó Jellasics magatartása is királyi beavatkozást igényelt, május 1-én a minisztertanácsban felmerült a gondolat, hogy mind Batthyánynak, mind a nádornak fel kellene Bécsbe mennie. Széchenyi naplójából tudjuk, hogy végül úgy döntöttek, hogy a miniszterelnök egyedül utazzon.²⁵

¹⁶ HNI 1848 : 46.

¹⁷ HNI 1848 : 53.

¹⁸ HNI 1848 : 71. A vizsgálatról csak a *Marcius Tizenötödike* közölt nem hivatalos tudósítást máj. 3-án.

¹⁹ HNI 1848 : 81.

²⁰ KLÖM XI. 37.

²¹ OL H 2. Miniszterelnök elnöki iratok (a továbbiakban: Meln) 1848 : 230.

²² H 6. Király személye körüli miniszter általános iratai (a továbbiakban: KúM) 1848 : 144.

²³ Meln 1848 : 197.

²⁴ Ezek között szerepelt a külföldön lévő magyar katonaság hazahozatalának kérdése is, amellyel már az ápr. 12-i minisztertanács is foglalkozott. A részletekre l. *Urbán Aladár: A Batthyány-kormány hadügyi politikájának első szakasza. Hadtörténelmi Közlemények 1971. 2. sz.*

²⁵ Széchenyi így írt erről máj. 1-én: „Mindkettejüknek föl kellene menni Jellasics miatt. Batthyánynak a karakterje, a főhercegnek tekintélye folytán.”

Batthyány megbízatása nem ígérkezett könnyűnek, hiszen a Magyarországon állomásozó haderő kérdésében Bécs merőben más álláspontot képviselt, s azzal alapvető érdekeit védte. Igaz, a katonai készletek szállítására elrendelt tilalom, a tartalék és a szabadságos katonák feletti rendelkezés akadályozása is érzékenyen érintette az osztrák hadügyminisztériumot. Másrészt Bécs kezében is volt ütőkártya, hiszen a magyar kormány már április 12. óta sürgette a külföldön lévő magyar katonaság legalább egy részének hazaküldését, és támogatást kért az együttműködést megtagadó horvát bánnal szemben. Nehéznek ígérkeztek Batthyány tárgyalásai azért is, mert április 30-án az osztrák kormányban változás történt, és Zanini hadügyminiszter helyére az udvar feltétlen bizalmát élvező Latour tábornoszernagy került, aki nemcsak határozott híve volt annak, hogy a hadsereg irányítása változatlanul őrizze meg szigorúan központosított jellegét, hanem személy szerint igen ellenségesen fogadta Batthyány jegyzékeinek „diktatorikus, megfoghatatlan hangnemét”.²⁶ Alapvető birodalmi érdekek és a tárgyalópartner személyes ellenszenvé nehezítették tehát a magyar miniszterelnök helyzetét. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a Bécsből frissen visszatért és nyilván kellően informált Lederer május 2-án ezt jósolta Széchenyinek: „Batthyány le fog mondani!”²⁷

Batthyány küldetése hosszúra nyúlt, mivel tíz napot töltött Bécsben. Elmaradása nemcsak találgatásokra adott okot, hanem egyre inkább növelte Pest-Budán a Bécs elleni ingerültséget. Ez az ingerültség azután Lederer ellen fordult, amint köztudottá vált, hogy a fegyvertárban nagyobb mennyiségű puskát találtak, miközben március végén a főhadparancsnok azt állította, hogy ott nincsenek „kiadható fegyverek”. Ez a felháborodás vezetett a május 10-i, Lederer elleni tüntetéshez, a katonaság ismeretes fegyveres fellépéséhez, amely kis híján komoly összecsapáshoz vezetett a polgárság és a sorkatonaság között. Lederer önhatalmúlag verette szét a tüntetőket azok után, hogy nem engedte magához a belügyminisztérium rendőri osztályának vezetőjét sem, aki a katonai készülétek hírére akart vele tanácskozni. A magyar kormány illetékességének ez a semmibe vevése akkor történt, amikor a fővárosi sajtó már röviden jelezte Batthyány küldetésének sikerét, s csak napok kérdése volt, hogy a hazai katonai kormányzervek erről szolgálati úton is megkapják a tájékoztatást.

Ebben a kiélezett helyzetben érkezett haza Batthyány, aki végül is eredménnyel járt, mert mind Jellasics, mind a hadsereg kérdésében sikerült az udvart megfelelő rendelkezések kibocsátására készíteni. A témánkat érintő kérdésben május 7-én mindenekelőtt megszületett a királyi rendelet, amely Mészáros Lázárt haladéktalanul új állomáshelyére utasította. Ugyanezen a napon a magyarországi főhadparancsnokok számára is királyi rendelet hagyta meg, hogy „a magyar katonaság jövőjére minden kiadandó parancsokat és rendeleteket az illető magyar minisztériumom útján veend”. A legfontosabb azonban a május 7-én kelt királyi leiratok közül a Latourhoz kelt utasítás, amely jól tükrözi a nehéz tárgyalások után született kompromisszumot, amikor bevezetésében egyszerre emlegeti az 1848 : III. tc. 6. és 8. §-ait (ezzel igazolva a magyar fél alkotmányosan megalapozott követeléseit) és azt az igényt, hogy a hadsereg kormányzatában és az egyes rendeletekben „a szükséges egybefüggés” a fenti törvények ellenére

²⁶ *Károlyi* i. m. I. 601.

²⁷ Máj. 5-én a Széchenyit meglátogató Lederer visszatért a kérdésre és kijelentette: „Kíváncsi vagyok, mit hoz B. Lajos.”

„továbbra is fenntartassék”. Ezért utasítja az osztrák hadügyminisztert, hogy olyan rendeletek esetében, amelyek az egész hadseregre vonatkoznak, vagy a magyar katonaságnak külföldön való alkalmazását illetik, „tegye magát előleges értekezésbe” a magyar minisztériummal, elsősorban a magyar hadügyminiszterrel. Ezt követően a királyi rendelkezés hangsúlyozza, hogy „minden ilyes rendelkezések csupán a magyar felelős hadügyminisztérium útján adathatnak ki a magyar főhadi parancsnokoknak, kik a magyar katonai ügyek kormányzására nézve egyébként is *csupán a magyar minisztérium alatt állnak*”. (Kiemelés utólag.) A király természetesen elvárta a kölcsönösséget, vagyis azt, hogy ha a magyar fél az egész hadsereget érintő érvényes szabályokat akarna módosítani, úgy maga is kezdjen előzetes tárgyalásokat, kisebb jelentőségű rendeleteit pedig utólag közölje az osztrák féllel.²⁸

Batthyány tehát kemény tárgyalások során sikert ért el, mert érvényt szerzett a III. tc. magyar értelmezésének és elérte, hogy megszületett a Mészárosot hazarendelő és a katonai főparancsnokságokat engedelmességre utasító királyi rendelet. Ez pedig azt is jelenti, hogy valójában a III. tc. értelmező kiegészítését tudta biztosítani és ezzel megteremteni az országban állomásozó haderő feletti rendelkezés jogát, amely elengedhetetlen feltétele volt a magyar kormány belpolitikai önállóságának, szabad cselekvésének. Ez a mozgásszabadság ugyanakkor természetesen korlátozott volt, hiszen Latournak azt sikerült elérnie, hogy a királyi kézirat a „hadseregem összes kormányzatában s az ez iránti rendeletekben” szükséges összefüggés – egyébként érthető – hangsúlyozásával kezdődött.²⁹ A király által tett engedményt nem lehetett megtagadni, mert Bécs ekkor nem volt abban a helyzetben, hogy a magyar alkotmányos átalakulás jogszerűségét kétségbe vonja (mint tette azt augusztus végén), így a jogszerűség elismeréséből fakadó rendezés elől ezért nem zárkozhatott el. A magyar kormány szállítási tilalmi megtevéseit hatásukat, hiszen az országban tárolt tüzérségi és egyéb készletek, valamint a kincstári mentelepek lóállománya is igen fontos volt az Észak-Itáliában harcban álló császári haderő számára. Ma már persze azt is tudjuk, hogy a kényszerű engedmény határai még korlátozottabbak voltak, mert osztrák értelmezés szerint a királyi utasítás csak a magyar katonaságra és a „magyar katonai ügyekre” vonatkozott, s Latour értelmezése szerint ez sem a Pesten állomásozó tüzérdandár készleteire, sem az óbudai Montours Commission egész tevékenységére, sem a katonai ménesekre nem vonatkozott, mivel azok – bécsi értelmezés szerint – nem magyar, hanem „birodalmi intézmények” voltak . . .

A királyi kézirat egyébként még nem jelentette azt, hogy ezzel meg is történt az áttérés az új irányítási rendszerre, amely az eddigi huzavona után újabb nehézségeket ígért. Latour csak május 12-én adta ki a szükséges rendeleteket, így Batthyány még május 13-án is arra kényszerült, hogy eltiltsa egy Eperjessről Ausztriába indított „pótlékhad” szállítását.³⁰ Látna az osztrák hadügyminiszter nehézkességét, május 14-én megismételte

²⁸ A máj. 7-i kéziratokat l. *Pap Dénes*: Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez. 1848–1849. Pest, 1868. I. 77–79. Az országban állomásozó katonai erő létszámáról folytatott megbeszélésre l. *Urbán* id. cikk 224–225.

²⁹ Latour még máj. 4-én is hangsúlyozta nézeteit a „Central-Militärstelle” értelmezéséről. *Thim* i. m. I. 81.

³⁰ HNI 1848 : 152.

tilalmát, hogy a hadügyminiszter hazaérkezéséig nem engedélyez semmiféle lőszer-szállítást.³¹ Másnap azonban már mutatkozott némi jele annak, hogy javul az együttműködés a két minisztérium között. Ezen a napon Batthyány ugyanis beleegyezett abba, hogy az egyik Itáliában állomásozó magyar gyalogezred két zászlóalját hadilétszámra emeljék.³² Az engedmény nyilván reagálás Esterházy azon levelére, amelyben a miniszter május 13-án jelentette,³³ hogy a király aláírta a Miklós- és Nádor-huszárezredek és egy magyar gyalogezred hazatéréséről rendelkező parancsot.

Látszólag rendeződni kezdtek a haderő kérdése körüli nehézségek (amelyet kétségtelenül megkönnyített, hogy Lederer május 11-én Bécsbe menekült), amikor május 15-én megérkezett a péterváradai főparancsnok jelentése, amely a délvidéken kibontakozó szerb mozgalmakat veszélyesnek ítélte, és elképzelhetőnek tartotta az ezek mögött a mozgalmak mögött álló Szerbiával a háborút. Ennek hírére rendelte el a minisztertanács az önkéntesek (a honvédek) toborzását, a déli várak háborús készenlétét és a fegyverkitelési tilalmat Szerbia felé. Mivel vizsgálódásunk középpontjában Batthyány tevékenysége áll, meg kell még említenünk egy ekkoriban tett, a hadsereggel kapcsolatos és kevésbé ismert lépését: a székely katonaság segítségül hívását.

Amikor a magyar kormány értesült arról, hogy a császár és király az újabb bécsi forradalmi megmozdulásoktól megrettenve elhagyta Bécset, május 19-én szembe kellett néznie azzal, hogy az uralkodóval – legalábbis egy időre – megnehezülnek a kapcsolatai. Az ekkor tartott minisztertanács ezért minden, az udvarral tartott előzetes megbeszélés nélkül, döntött az országgyűlés összehívásáról. Mivel a délvidéki helyzet valóban veszélyesnek tűnt, s az országban állomásozó katonaság pedig kevésnek, Batthyány úgy döntött, hogy mint miniszterelnök megkísérli a székely határőrző katonaság egy részét segítségül hívni. Azokat a katonákat tehát, akik a még Magyarországgal nem egyesített Erdély nagyfejedelemség haderejéhez tartoznak és a szebeni – közvetlenül Bécstől függő – főhadparancsnokság rendelkezése alatt álltak. A lépést nyilván egyszerre sugallta a komolynak tűnő délvidéki katonai fenyegetés és a közelmúlt bécsi tárgyalások eredménye, valamint az a meggyőződés, hogy csak idő kérdése a pozsonyi országgyűlés által már jóváhagyott unió Erdéllyel. Ilyen megfontolásból született május 19-én Batthyány felhívása a székelyekhez és levele Puchner altábornagyhoz, a szebeni főhadparancsnokság vezetőjéhez,³⁴ amelyet a miniszterelnök három megbízottja vitt Erdélybe.³⁵ Számunkra itt nem a küldetés részletei és visszhangja a fontosak, hanem Batthyány reagálása az erdélyi kormányzó, Teleki József tiltakozására, aki kifogásolta, hogy a küldöttek az ő tudta nélkül, sőt a legnagyobb titokban utaztak Kolozsváron keresztül. Batthyány május 29-én válaszolta meg Teleki tiltakozó levelét, hangsúlyozva, hogy az egész minisztérium tudtával, de saját felelősségére intézkedett. „Miként egyes emberek, úgy az országok és nemzetek életében is vannak percczenetek – írta Batthyány –, melyeket megragadni,

³¹ HNI 1848 : 164.

³² HNI 1848 : 174. Az engedmény azt jelentette, hogy az ezred további 480 embert állíthatott ki toborzás útján.

³³ KüM 1848 : 386.

³⁴ Közli *Pap D.* i. m. I. 140–141.

³⁵ A részletekre l. *Urbán Aladár*: A székely katonaság segítségül hívása 1848 májusában. *Hadtörténelmi Közlemények* 1980. 3. sz.

melyekben a szabályszerű lépésektől eltérni okvetlenül szükség, hogy a késedelem, vagy hosszas fontolgtatás szülte kipótolhatatlan kár veszélye elő ne törjön.”³⁶ Batthyány személyisége kevésbé ismert az utókor előtt. Ez a nyilatkozat azonban jól érzékelteti, hogy többre becsülte a gyors és határozott, jóllehet szabálytalan lépéseket, mint az aggályosan szabályos, a felelősség vállalását nem igénylő, de lassú és a késedelem következtében a veszélyt tovább növelő intézkedéseket.

A nemzetőrség és honvédség szervezője

A gyors elhatározás, a törvényes formák rugalmas kezelése nemcsak akkor jellemezte Batthyány magatartását, amikor a székely katonákat kellett segítségül hívnia. Ugyanezt figyelhetjük meg eljárásában, amikor május 15–16-ának éjjelén az önkéntesek (a honvédek) toborzásáról rendelkezett. Ennek megértéséhez azonban emlékeztetnünk kell a bevezetésben már idézett meglepő hírre, hogy a nemzetőrség országos szervezésének feladatát Batthyány magára vállalta. Ennek érdekében szervezte meg április 20-a után Batthyány az Országos Nemzetőrseregi Haditanácsot, amely közvetlenül az ő irányítása alatt állott.³⁷ Ennek a hat osztályra tagolódó hivatalnak a feladata volt azután, hogy a márciusi napokban létrejött nemzetőri alakulatokat az 1848 : XXII. tc.-kel összhangba hozza, és megszervezza azokat ott, ahol még nem alakultak meg. A Tanács gondja volt a fegyverek beszerzése és szétosztása, a szabályzatok és kiképzők biztosítása, az őrnagyok és parancsnokok, valamint segédisztjeiknek a kinevezése. Feladatköre jelentősen bővült, amikor Batthyány a Tanácsra ruházta az önkéntesek toborzását és szervezését is.

Az önkéntesek toborzásának gondolata először az április 26-i minisztertanácsi ülésen merült fel határozott formában, amikor vagy „mozgó nemzetőrség” szervezését, vagy „egy önkénytes őrsereg” kiállítását mérlegelték.³⁸ Majd május 2-án a Batthyányt helyettesítő Deák Ferenc intézkedett, hogy a Haditanács sürgősen gondoskodjon egy 1200 főnyi „rendes nemzetőrseregi részleg” felállítási tervzetének kidolgozásáról.³⁹ Az előkészületek tehát a nemzetőrség keretében, vagyis a miniszterelnök illetőségi körén belül folytak. Ma már tudjuk, hogy sem a szabályzatok, sem a toborzási utasítások nem voltak még készen május 15-én este, amikor megszületett a döntés: haladéktalanul meg kell kezdeni az önkéntesek toborzását. Batthyány első lépése ekkor az volt, hogy a Nemzetőrségi Haditanácshoz már korábban kinevezett Baldacci ezredest még ezen az estén kinevezte a Tanács elnökének, és felhatalmazta „úgy az állandó, mind a rendes nemzetőrség rendezésénél előjöheto kérdések” intézésére.⁴⁰ A kissé nehézkes fogalmazás mai nyelven azt jelenti, hogy az ezredes nemcsak a törvény értelmében már szervezés alatt álló (vagyis állandó) nemzetőrség ügyeivel fog foglalkozni, hanem valami mással is: „a

³⁶ Meln 1848 : 249.

³⁷ Az első értesítés a Haditanács megszervezéséről a *Pesti Hírlap* 1848. ápr. 23-i számában jelent meg. A szervezés részleteire l. *Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán*. Bp. 1973. 49. és köv.

³⁸ KLÖM XII. 71.

³⁹ HNI 1848 : 93.

⁴⁰ HNI 1848 : 171.

rendes (mobilis) nemzetőrséggel”, amelynek toborzási felhívását Baldaccinak haladéktalanul el kellett készítenie.⁴¹ Ezek a rendes vagy mobilis (mozgóvá tett) nemzetőrök tehát önkéntesek voltak, akiket három évi szolgálatra fogadtak, s amint az a másnap már kinyomtatott felhívásból kivilágott, a jelentkezők vagyoni állapotát – eltérően a nemzetőrségtől – nem vizsgálták, csak azt, hogy az önkéntes hazai illetőségű-e. Vagyis a rendelkezés túltette magát a nemzetőri törvénynek a cenzusra vonatkozó előírásain. Ennél azonban sokkal fontosabb az, hogy Batthyány május 16-án arról tájékoztatta Ottinger ideiglenes hadügyminisztert, hogy a három évre felfogadott tízezer önkéntest tíz zászlóaljra fogják felosztani, és azok a szükséges tisztekkel és altisztekkel ellátva „katonai szabályok szerint betanítatni és gyakoroltatni” fognak.⁴² Batthyány szövegezése már egyértelműbb volt a Baldaccihoz intézett utasításban, amikor figyelmeztette, hogy a toborzási felhívás szólítsa fel jelentkezésre a seregredek tisztjeit „és más, tisztí fokozatra képes hazafiakat is, kik e *rendes hadseregnél* főtisztekül alkalmaztatni kívánnak”.⁴³ (Kiemelés utólag.)

Vagyis a rövidesen honvédeknek nevezett önkéntesek csak névleg hasonlítottak a nemzetőrségre, valójában sokkal közelebb állottak a sorkatonasághoz, és szervezésükre a rendes katonaság hiánya, valamint az ország veszélyeztetett állapota szolgáltatta a jogcímet. Az eredeti elképzelés az volt, hogy a szerbek ellen a sorkatonaságot vezénylik, s az önkéntesek majd a helyőrségi szolgálatot fogják ellátni. Ezt sugallta az új fejleményekről és rendelkezésekről május 16-án Esterházyhoz intézett miniszterelnöki beszámoló is.⁴⁴ Mindez a szükség által diktált helyzetben egy új forma határozott, ha nem is teljesen törvényes alkalmazását jelenti, hiszen a kormányt haderő szervezésére sem országgyűlésen elfogadott törvényjavaslat, sem előzetes királyi jóváhagyás nem hatalmazta fel. Az sem változtat az eljárás formabontó merészségén, hogy a Bécsből menekült király és környezete a honvédeket mint a szerb „veszélyes mozgalmak ellen” létrehozott védelmi haderőt (Defensiv-Heer) tekintette, és toborzásukat tudomásul vette.⁴⁵

A honvédség szervezésénél az is fontos volt, hogy a miniszterelnök következetesen megvalósítsa elképzelését, hogy a „rendes nemzetőrség”, vagyis a honvédség „*kiegészítő része* lesz az országos nemzeti őrseregnek”. (Kiemelés utólag.) Mikor Batthyány ezt leszögezte, nem hagyott kétséget saját szerepe felől sem, mert a kérdésre visszatérve így fogalmazott: „A rendes nemzeti őrsereg minden tekintetben parancsnokságom . . . alatt fog állani.”⁴⁶ A honvédség szervezése tehát teljesen Batthyány hatáskörébe tartozott, s ahhoz Mészáros Lázárnak és a honvédelmi minisztériumnak nem volt semmi köze mindaddig, amíg a honvédezászlóaljakat tábori szolgálatra, ellenség elé nem rendelték. A miniszterelnök ennek az elkülönítésnek a betartására annyira ügyelt, hogy amikor Mészáros Lázár egy rendelkezésével beleavatkozott a Nemzetőrseregi Haditanács ügykörébe, Batthyány június végén átiratban figyelmeztette, hogy az egész nemzetőrség

⁴¹ OL H 92. Az Országos Nemzetőrségi Haditanács iratai (a továbbiakban: ONöHt) 1848 : 40.

⁴² HNI 1848 : 199.

⁴³ ONöHt 1848 : 40.

⁴⁴ Meln 1848 : 191; *Thim* i. m. II. 234.

⁴⁵ OL H 75. Honvédelmi minisztérium általános iratai, beadványok (a továbbiakban: HM/b) 1848 : 634.

⁴⁶ HM/b 1848 : 29.

ügyeit a Haditanácsnak kell intéznie, s „azon elv szigorúan megtartandó, miszerént a nemzetőrség a hadseregtől egészen elkülönözött testületet képezvén: maga saját előjárósága által kormányoztassék”.⁴⁷ (Kiemelés utólag.)

Batthyány kétségtelenül szívügyének tekintette a honvédség szervezését. Mivel elképzelhető, hogy ezeknek a zászlóaljoknak a szervezése valóban az ő ötlete volt⁴⁸ – vagy ő fogadtatta el azoknak az ötletét a minisztertanáccsal⁴⁹ –, ezen talán nem is csodálkozhatunk. Mindez azonban nem elegendő magyarázat. Batthyáynak ügyelnie kellett erre az elkülönült szervezésre, ha meg akarta tartani a honvédség eredeti jellegét, amely szerint úgy kell az új önkéntes alakulatokat tekinteni, mint a nemzetőrség részét. Ezt kívánta az óvatosság – írja Jókai – „hogy ekként ne vádoltathassék, mintha Magyarország különálló hadsereget kívánna alakítani Ausztriától”.⁵⁰ Ez egyben azt is megmagyarázza, hogy a Béccsel egyre romló viszonyok közepette a kormány miért nem folytatta a honvédtoborzást, és miért állott az országgyűlés elé a régi haderő keretei közé helyezett hadügyi törvényjavaslattal.

Mi tette olyan hamar népszerűvé a honvédséget, hogy az országgyűlés augusztus második felében ragaszkodott ahhoz, hogy az újoncoknak legalább egy részét honvéd-zászlóaljokba szervezzék? A katonai hírnév semmiképp, hiszen a honvédek első sikeres szereplésére szeptember 2-án, Perlasz bevételénél került csak sor. A magyarázat elsősorban abban rejlik, hogy gazdasági és politikai tényezők együttes hatásaként diákok és fiatal értelmiségiek nagy számban állottak be közlegényként az első honvédzászlóaljokba. Megközelítőleg minden tizedik önkéntes nemesi származású vagy honorációr értelmiségi volt, akik – mint Vasvári mondja – „az új seregbe” átvitték „a szabadságszeretet magas szellemét”.⁵¹ Az értelmiségnek ez a magas száma biztosította a honvédség lelkesültségét, a zászlóaljok nemzeti jellegét, azt a tudatosságot, amely terjesztette a meggyőződést, hogy ez a sereg „legsajátosabb érdekeiért harcol”.⁵² Ez a magyarázata annak, hogy Csányi László már 1848 nyarán olyan lelkesen emlegette a honvédeket, és bízott abban, hogy a sorkatonák soraiban „a honvédekkel társalgás rövid idő alatt nagy változást idézendne elő”.⁵³

Az értelmiségi fiatalok nagy számára Batthyány is hamar felfigyelt, és igyekezett hasznosítani ezt mind a zászlóaljok kiképzésében, mind a tisztí utánpótlás megszervezésében. Így utasította május 29-én a fővárosban szervezett 1. zászlóalj parancsnokát, hogy a századok összeállításánál gondosan ügyeljen „a tanulmányos ifjak és míveletlenek egyenlő aránybani felosztására”. Egyben azt is meghagyta, hogy a tanultaknak a tisztek délutánonként szervezzenek egy-egy órás külön foglalkozást, hogy azok

⁴⁷ HM/b 1848 : 2070.

⁴⁸ Mészáros Lázár írja, hogy „Batthyáynak magának-e, vagy kinek? nem tudom” volt ötlete a honvédek toborzása. *Mészáros Lázár Emlékiratai*. Pest, 1867. I. 56.

⁴⁹ Az ápr. 26-i minisztertanácsi ülés után Kossuth a székely katonaság kihozatalát ajánlotta. KLÖM XI. 95–96.

⁵⁰ *Jókai Mór: Emléksorok. Napló 1848–49-ből*. Bp., 1980. 59–60.

⁵¹ *Vasvári Pál: Válogatott írások*. Bp., 1956. 301.

⁵² *Vajda János: Egy honvéd naplójából*. Pest, 1869. 57.

⁵³ Csányi László – Kossuth Lajoshoz, 1848. aug. 16. OL H 21. Kossuth Lajos miniszteri iratai, 137. sz.

másnap reggel „oktatókul fellépven” segítsenek a többiek kiképzésében.⁵⁴ Ez az eljárás tette lehetővé, hogy a honvédségnél gyorsan ki lehetett egészíteni az altiszti állományt, mivel eredetileg csak igen kevés kiképzőt sikerült szerezni a szerezdektől. Ez természetesen csak az első lépés volt, hiszen gondoskodni kellett az ezen az úton nyerhető tiszti utánpótlásról is. Június végén Batthyány közölte döntését, hogy minden zászlóaljnál négy hadnagyi hely marad betöltetlenül, ahová „a pár hónapi szolgálat által” magukat kitüntetett személyeket fogják kinevezni.⁵⁵

A honvédség tehát már 1848 nyarán nagy népszerűségnek örvendett, és a baloldal természetesnek tartotta, hogy a nemzeti hadsereget ennek mintájára kell felépíteni. Ha némi késéssel, de szeptember végétől ez is megvalósult, mégpedig zökkenőmentesen. Ez pedig annak köszönhető, hogy a honvédzászlóaljak kész és bevált példát nyújtottak, a magvát alkották a nemzeti tömeghadseregnek. Az első zászlóaljak néhány hónap alatt új tiszteket is neveltek, s a szeptember végén szervezett 16 honvédzászlóalj tisztjeinek egy része az első alakulatoktól került ki. Egészében véve a modell szerepét töltötték be ezek a zászlóaljak, s az őszi szervezés és a tavaszi hadjárat messzemenően igazolta ezt az új formát.

A honvédség sajátja és jelentősége magyarázza azt, hogy az elmondottak során a hangsúlyt erre helyeztük. Nem jelenti ez azt, hogy Batthyány a nemzetőrség szervezésének más területén nem hozott fontos rendelkezéseket. Ezek sorában egyet említenénk: az állandó, vagyis a törvény alapján felállított nemzetőrség táborigazgatásának átszervezését. A délvideki szerb nemzeti mozgalom erősödése, valamint a sorkatonaság és a honvédség kis létszáma miatt 1848 nyarán jelentős nemzetőri egységeket vezényelt a kormány a délvidékre, ahol azonban ezek az alakulatok nem feleltek meg a várakozásnak, miközben ide-oda szállításuk meglehetősen nagy összegeket emésztett fel.⁵⁶ A több oldalról elhangzó észrevételekre azután augusztus 13-án Batthyány átszervezte a nemzetőri mobilizáció rendszerét: elrendelte, hogy ezentúl a táborba vezényelni csak önként jelentkezőket lehet, de azoknak tartósabb, nem 2–4 hetes szolgálatot kell vállalniuk.⁵⁷ Ez a rendelkezés még az országgyűlés hadügyi vitája előtt született, létrejöttét a tényleges katonai helyzet sugallta. A következő lépésre azonban már a hosszú viták után megszavazott, kompromisszumos újoncozási törvény elfogadását követően került sor, minden jel szerint azért, mert nyilvánvaló volt, hogy a törvényt a király nem fogja szentesíteni. A Dráván túlról érkező hírek azonban megkövetelték, hogy történjen valami a haderő szervezése terén, amihez nem kell Bécs hozzájárulása. Ezért rendelte el augusztus 27-én Batthyány, hogy a hatóságok által kiállított önkénteseket ne szállítsák azonnal a táborba (az oda korábban küldött nemzetőri alakulatok leváltására), hanem négy kerületi táborban: Pápán, Vácott, Szolnokon és Aradon gyűjtsék őket össze, és kezdjék meg kiképzésüket.⁵⁸ Ez az eljárás nem volt azonos a honvédség korábbi toborzásával, részben mert az önkéntesek felszerelését nem az állam vállalta, részben pedig mert nem három év volt a szolgálati idő, hanem rövidebb (bár pontosan nem volt meghatározva). Ugyanakkor

⁵⁴ HNI 1848 : 336.

⁵⁵ HNI 1848 : 580, 653.

⁵⁶ Az ezzel járó gondokra l. *Urbán*, A nemzetőrség és honvédség . . . 143. és köv .

⁵⁷ HNI 1848 : 782.

⁵⁸ ONöHt 1848 : 3058.

nemcsak nemzetörököt, tehát bizonyos vagyoni kvalifikációval rendelkezőket fogadtak fel, hanem minden jelentkezőt, miként a honvédekénél. Az is jelezte a szándékot, hogy itt mégis valami hasonló eljárásról van szó, mint a honvédek esetében, hogy a négy tábor élére Batthyány *honvéd* őrnagyokat állított.⁵⁹ A táborok szervezése nem haladt egyforma sikerrel, de a váci és pápai önkéntesek már ott voltak Pákozdnál, s a szolnokiak pedig egyidejűleg a dunai átkelőhelyeket őrizték . . .

A nemzetőrség, a honvédség, majd az önkéntes nemzetőrség szervezését – és részben felszerelését – tehát a Batthyány irányítása alatt álló Nemzetőrségi Haditanács intézte. A Tanács hat osztályával és huszonöt munkatársával maga is országos irányító szerv volt, ha létszámban vagy a feladatok sokféleségében nem is versenyezhetett az egyes minisztériumokkal. A Tanácsnak ezt a különleges helyzetét maga Batthyány alakította ki. Jól mutatja ezt levele, amelyet Mészáros Lázár hadügyminiszterhez intézett május 24-én, vagyis egy nappal a miniszter megérkezése után. Ebben tájékoztatta Batthyány Mészáros a Haditanács szerepéről, s arról, hogy az közvetlenül az ő, vagyis Batthyány irányítása alatt áll. Nehogy azonban valami félreértés származzék a Tanács nevéből, Batthyány elsőként azt tartotta szükségesnek, hogy meghatározza a hadügyminisztérium és a Haditanács viszonyát. Így írt erről: „értesítem a hadügy ministeriumot, hogy az ideiglenes országos nemzetőrségi tanács elnökségével felruházott helyettesemet, báró Baldacci Manó ezredes urat utasítám, hogy magát, *mint koordinált hivatal*, a hadügy ministeriummal minden előforduló szükségek eseteiben kellő egyetértésbe tevén, a hadügy ministerium hatáskörébe vágó tárgyakra nézve közlekedjék . . .”⁶⁰ (Kiemelés utólag.) A kissé nehézkes fogalmazás nem hagy kétséget afelől, hogy Batthyány a Haditanácsot a hadügyminisztériummal egyenrangú szervezetnek tekintette, sőt azt is sejteti, hogy ebben a mellérendelt viszonyban az együttműködés valószínűleg nem a hadügyminisztérium kezdeményezésére fog létrejönni. A kép teljességéhez tartozik, hogy a Haditanács olyan jól megfelelt a reá bízott feladatoknak, hogy 1848 októberétől a Honvédelmi Bizottmány is rajta keresztül intézte a honvédszászlóaljok kiállítását. Ekkor már előállott az a helyzet is, hogy a Haditanács kapta a közvetlen utasítást és bizonyos részfeladatokat a Tanács elnöke továbbított – utasítás formájában – a hadügyminisztériumhoz.

Batthyány szerepét illetően láthatjuk: ha mint elnök mind a nyolc minisztérium élére állított is minisztert, valójában neki magának is jutottak tárca-szintű feladatok. Így tekintették ezt minisztertársai is, akik közül Kossuth már április 25-én egy a nemzetőrséggel kapcsolatos kérelmet azzal küldött Batthyányhoz, hogy azt „mint minister úr tárczájához tartozót” teszi át.⁶¹ Ezek a miniszterelnök „tárczához” tartozó feladatok csak növekedtek a honvédség felállítását és önkéntes nemzetőrség toborzását követően. Mindez azt jelenti, hogy Batthyány tevőlegesen kivette részét a minisztérium mindennapi, az ország új intézményeinek kiépítésére irányuló munkájából. Ez a tevékenység nem egyszerűen minisztertársait tehermentesítő segítség volt, mivel igen fontos feladatokat

⁵⁹ ONöHt 1848 : 3057.

⁶⁰ HM/b 1848 : 29.

⁶¹ KLÖM XII. 70.

vállalt magára: a forradalomból született új karhatalomnak, a nemzetőrségnek a szervezését, valamint a későbbi tömeghadereknek mintául szolgáló első honvédzászlóaljok felállítását. Mindkettő a forradalom eredményeinek fegyveres védelmét szolgálta.

Az ügyvezető miniszterelnök katonai intézkedései

Az 1848. évi hadszervezésről szólva gyakran hangoztatott kritika a Batthyány-kormányral szemben, hogy politikai megfontolásból leállította a sikeresen indult honvédtoborzást, és megelégedett az első tíz zászlóalj kiállításával.⁶² Batthyáynak a honvédség szervezésében játszott szerepe alapján nem kétséges, hogy ennek felelősségét reá kell hárítanunk. Ugyanakkor a miniszterelnököknek az a figyelme, amivel az új alakulatok sorsát követte, sejteni engedi, hogy kellő mérlegelés után állott el attól július–augusztusban, hogy további honvédzászlóaljakat állítsanak fel. A kép teljességéhez tartozik azonban az a többnyire mellőzött tény, hogy szeptemberben Batthyány mint ügyvezető miniszterelnök volt az, aki egy *kizárólag honvédzászlóaljból álló sereg* kiállítását elrendelte. Mindez igen fontos volt azoknak a rendelkezéseknek a sorában, amelyekkel a minisztériumok nélkül tevékenykedő Batthyány megfelelő haderőt kívánt teremteni az országba rontott horvát inváziós erők megállítására.

Ismeretes, hogy az első felelős magyar kormány szeptember 11-én – Szemerét és Kossuthot kivéve – lemondott, s az országgyűlés Kossuthra bízta a kormány vezetését. Másnap azonban Batthyány a nádor rábeszélésére ismét vállalta a kormányalakítást, s ebben élvezte Kossuth támogatását is, aki fontosnak tartotta, hogy a Bécs által kizélezett helyzetben megtartsák az alkotmányos formákat.⁶³ A kormányt ideiglenesen ismét kézbe vevő Batthyány azután az államtitkárok segítségével intézte a minisztérium ügyeit, de minden fontos kérdésben, mindenekelőtt azokban, amelyek az ország védelmével voltak kapcsolatban, személyesen rendelkezett. Mivel ezek köre is igen széles volt, a Nyitrába betört szlovák felkelők elleni rendszabályoktól a Naszód vidéki román mozgalmakkal kapcsolatos intézkedésekig, az alábbiakban csak a fegyveres erők átcsoportosításával és szaporításával: a rendelkezésre álló csapatoknak Jellasiccsal való szembeállításával és az új zászlóaljak kiállításával foglalkozunk.

Batthyány legfontosabb feladata a horvát sereg megállítása volt. Ennek érdekében még szeptember 12-én este intézkedett, hogy a négy kerületi nemzetőri tábor, a honvéd tüzérség és a Hunyadi-csapat álljon készen, hogy az első parancsra megindulhasson rendeltetési helyére.⁶⁴ Másnap már tájékoztatta Csányi Lászlót, a drávai sereg királyi biztosát arról, hogy a kormányt ismét átvette és utasította: késleltessék az ellenség előrenyomulását, s ha annak túlereje miatt ez nem sikerülne, úgy „eszélyesen visszavonulva” a sereget Veszprém táján összpontosítsák. Batthyány közölte azt is, hogy tízezer

⁶² 1848 nyarán gyakorlatilag tizennégy zászlóalj számára toboroztak, tí. Erdélyben további négynek a szervezését határozták el. Ezekből szept. közepéig csak a 11–12. zászlóaljat állították fel; a 13–14. zászlóalj szervezésére szept. második felében a fővárosban került sor.

⁶³ A részletekre l. *Urbán Aladár: Kormányválság és Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnöksége 1848 szeptemberében. Századok 1978. 6. sz.*

⁶⁴ Meln 1848 : 587.

önkéntes nemzetőrt, hat huszárzázadot és mintegy 30 ágyút indít ő is Veszprém alá.⁶⁵ Batthyány a levélhez már mellékelte azt a szeptember 13-i rendeletét is, amelyben utasította a dunántúli megyéket a népfelkelés szervezésére, meghagyva, hogy minden fegyverforgató ember álljon ki, s a felkelő sereg az ellenséget „minden oldalról nyugtalanítani, pusztítani, az eleségtől elzárni, egy szóval mindent elkövetni szoros, egyszerűs mind hazafiúi szép kötelességének tartsa”.⁶⁶ Még ezen a napon, szeptember 13-án intézkedett a miniszterelnök, hogy a honvéd tüzérség három ütege másnap induljon meg Veszprémbe.⁶⁷ Szeptember 14-én ugyancsak ide irányította a főváros közelében szállásoló tolnai és borsodi nemzetőröket is.⁶⁸ Ezen a napon Budát már teljesen elhagyta a sorkatonaság, így annak őrszolgálatát a nemzetőrség vette át.⁶⁹

Ezek a rendeletek meglehetősen nyugtalan körülmények között születtek meg, amikor az országgyűlés és vele az egész főváros várta a hírt Bécsből, hogy az uralkodó jóváhagyja-e Batthyány újabb miniszterelnöki megbízatását. Helyette szeptember 15-én megérkezett Keszthelyről Csányi levele, amelyben kétségbeesetten jelentette, hogy Teleki Ádám vezérőrnagy nem hajlandó harcolni Jellasics ellen, mivel őt a bánnal „egy eskü köti”.⁷⁰ Batthyány aznap az országgyűlés esti ülésén nemcsak bejelentette ezt az új fejleményt, hanem egyben javasolta: álljon István nádor a sereg élére. A javaslattal Kossuth és az egész ház egyetértett, az utóbbinak küldöttsége a nádortól is beleegyező nyilatkozatot kapott.⁷¹ Jellasics előrenyomulása és most István főherceg nádor vállalkozása egyaránt kívánatosá tette, hogy a déli táborból próbáljanak meg erőket felszabadítani és a veszprémi táborba szállítani. Batthyány már szeptember 13-án kérte Mészáros Lázárt, aki ekkor a verbászi tábor élén állott, hogy különösen „oda működni méltóztassék: hogy a szenttamási ráczi tábor seregink (sic) által bevétessék, s így minden disponibilis erő a már három helyen betört Jellachich ellen fordíthatassék”.⁷² Szeptember 16-án újabb elnöki sürgetés követte az előző felszólítást, hogy a magyar sereg „valami eldöntő támadást tegyen”, s azt követően néhány honvédszászlóalj Batinára, a Duna partjára vezényeljenek, ahonnan gőzhajókkal szállítják fel azokat.⁷³ Ugyancsak 16-án Batthyány elrendelte a még Veszprém alá szállítható magyar legénységű serezedi alakulatok kiindítását is.⁷⁴

Nem tudjuk, hogy Batthyány mit várt a nádor táborba szállásától: valóban a sereg vezérletét-e, vagy csak azt, hogy István főherceg megkísérli a közvetlen tárgyalást és

⁶⁵ Meln 1848 : 601.

⁶⁶ Meln 1848 : 600. Közli *Pap D. i. m. II.* 13–14.

⁶⁷ OL H 82. Hadügyminisztérium biztossági osztály iratai (a továbbiakban: HM bizt.) 1848–51–297.

⁶⁸ OL H 75. Hadügyminisztérium általános iratok (a továbbiakban: HM) 1848 : 7974; HM bizt. 1848–51–297.

⁶⁹ Fővárosi Levéltár. Buda város lt. Tanácsi levelezés 1848 : 941. Az ellenséges érzelmű serezedi alakulatoknak az országból való eltávolítását rendelő miniszterelnöki parancs: Meln 1848 : 619.

⁷⁰ OL H 2. Kossuth-Polizei-Akten (a továbbiakban: KPZA) 1848 : 22; közli *Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Bp., 1952. II.* 146–147.

⁷¹ KLÖM XII. 956–962.

⁷² Meln 1848 : 604; KLÖM XII. 941.

⁷³ Meln 1848 : 622. A Csányinak szóló tájékoztatás: uo. 661.

⁷⁴ Meln 1848 : 625.

esetleg a fegyverszünetet Jellasiccsal.⁷⁵ A nádor mindenestre nehezen térhetett ki a megbízás elől, ha a maga jóhiszeműségét, vagy legalábbis azt igazolni akarta, hogy nem kapott bizalmas információt Jellasics küldetéséről. Batthyány számára a nádor megjelenése a sereg élén igen fontos volt, mert a szerezdi alakulatok, főleg a tisztek előtt sikerrel ellensúlyozta Jellasics manőverét, azt, hogy a horvát sereg fekete–sárga császári zászlók alatt közeledett. A harci szellem általános megjavulásával járt tehát, hogy a nádor megjelent Veszprémben, ahol egyébként az oda érkező kis drávai sereg és az újonnan gyülekező alakulatok parancsnokságát a Pestről magával vitt Móga vezérőrnagy és hadosztályparancsnok vette át.⁷⁶

Az, hogy a nádor a sereg élére állott, Batthyányban és katonai tanácsadóiban joggal keltette azt a határozott reményt, hogy – ha korábban nem is – Veszprémnél vagy Székesfehérvárnál döntő ütközetre kerül sor. Ezért rendelte el a miniszterelnök szeptember 17-én, vagyis a nádor táborba indulásának napján, hogy a két várost el kell torlaszolni.⁷⁷ A nádor ezen a napon már Fehérvárról írt Batthyánynak, s igen hangsúlyozottan tette szavá, hogy ott egy zászlóaljnyi önkéntest leszámítva, egyéb fegyveres erő nincsen, a lakosságot pedig nemcsak lehangoltnak, hanem rémültnek találta.⁷⁸ Batthyány – akár célzatosan tartotta István nádor közlését, akár nem – sietett megnyugtatóni, hogy a vonuló csapatok többnyire az oldalutakat használják, azért nem találkozott velük, de rövidesen kb. 8000 főnyi gyalogságnak, 4 huszárszázadnak és 24 ágyúnak kell megérkeznie, amelyet azután újabb gyalogos- és huszáralakulatok követnek. Arról is beszámolt, hogy a dunántúli megyékben kormánybiztosokat nevezett ki a népfelkelés szervezésére.⁷⁹ Szeptember 18-án a nádor már veszprémi benyomásairól számolt be, ha lehet, még lehangolóbb képet festve az ott talált viszonyokról. Szemrehányást tett Batthyánynak, hogy a megígért 30 000 (?) ember helyett⁸⁰ összesen csak 12 000 található Veszprém és Buda között (ti. útban a gyülekező helyre), de abból is 7000 fő gyakorlatlan nemzetőr. A hangulatot a levél még sötétebbnek festi: „itt az egész környéken a lelkesedés hiányzik, sőt a szellem Fejér, Somogy s Baranya megyék több helyein még inkább Jellachichnak látszik kedvezni”, ezért – vonja le sietve a nádor a tanulságot – „igen bajos volna részünkről támadólag már most föllépni”.⁸¹ Ez a második levél már igen határozottan mutatja, hogy a nádor, akinek megjelenése jó hatással volt a csapatok harci szellemére, maga igen kicsinyhitű volt, és a nehézségek eltűlésére törekedett. Így Batthyánynak bizonyos értelemben teherterhelés volt ez a magatartás, amelyet csak módjával lehetett befolyásolni. Szeptember 19-én az előző levélre válaszolva rámutatott annak pontatlanságaira, a valóságnál kisebb létszámadataira, és közölte a

⁷⁵ Meln 1848 : 640.

⁷⁶ Meln 1848 : 638; KPZA 1848 : 101. A nádor Telekiről kedvezően jelentett: Meln 1848 : 689. Erdemes megemlíteni, hogy Teleki a sereggel maradt, és Pákozdnál ő volt a tartalék parancsnoka.

⁷⁷ Meln 1848 : 641. Buda elsáncolásáról Batthyány szept. 18-án intézkedett; Meln 1848 : 663.

⁷⁸ Meln 1848 : 667.

⁷⁹ Uo. A kormánybiztosok kinevezésére: Meln 1848 : 674. Utóbbiak számára készült szept. 18-i kelettel az „Utasítás a kormánybiztosokhoz” c. nyomtatvány, amelyben Batthyány a népfelkelés alkalmazásának módjáról tájékoztatott. OL R 32. 1848/49-es nyomt.

⁸⁰ Ez a létszám érthetetlenül magas. Nem ismerünk olyan nyilatkozatot, levelet vagy feljegyzést, amelyben Veszprémnél ekkora erő összpontosításáról lett volna szó.

⁸¹ Meln 1848 : 689.

Jellasics seregéről befutott híreket, amely szerint annak nagyobb része „gyüle-
vész nép”.⁸²

A védelmi tervekben új vonást jelentett az a nádor levelében is szereplő felismerés, hogy Jellasics esetleg kikerüli a Budára vezető utat előle elzáró magyar sereget, és megkísérli valahol a Dunán való átkelést, hogy Pest ellen vonuljon, amelyet nem véd erőd. Ez a lehetőség komolyan fenyegette az Újépület jelentős tüzérségi készleteit, ezért Batthyány szeptember 18-án rendelkezett, hogy azokat részben a budai várba, részben Komárom erődjébe szállítsák.⁸³ Ez azonban csak passzív rendszabály volt. Meg kellett tehát határozni, hogy hol kínálkozik a legjobb gyülekezési pont a Duna mentén, ahová a Mészáros Lázártól a délvidékről várt erősítést szállítani lehetne. A korabeli útviszonyok alapján úgy tűnt, hogy Jellasics menetirányának ismeretében Dunaföldvár lehet seregének legvalószínűbb vonulási iránya. Batthyány szeptember 18-án tehát arra utasította a hadügyminisztériumot, hogy a verbázi táborból néhány nap múlva megérkező 5–6000 főnyi sereget Dunaföldvárra szállítsák.⁸⁴ Másnap pedig a fővárosból egy üteg ágyút küldött az átkelőhely védelmére.⁸⁵ Szeptember 21-én újabb rendelet született, amely a Duna két partján lévő minden megyének és nagyobb városnak meghagyta, hogy a folyó jobb partjáról „minden hajót s átevező vagy átszállító eszközt” a bal parton vonjanak össze, hogy ezzel akadályozzák az ellenség esetleges átkelési kísérletét.⁸⁶ Mivel a déli táborból Mészáros szeptember 21-i sikertelen támadása miatt komoly erőkre nem lehetett számítani, Batthyány szeptember 23-án elrendelte a Duna és a Tisza közén a népfelkelést.⁸⁷ Ugyanezen a napon a fővárosba rendelte Görgey szolnoki táborát, s másnap kinevezte Görgeyt Csepel-sziget parancsnokává.⁸⁸ Szeptember 26-án pedig Görgey alá rendelte a Duna–Tisza-közi népfelkelésnek Kunszentmiklóson gyülekező táborát.⁸⁹ Ez lett egyébként gyülekező helye a Kossuth által toborzott alföldi népfelkelőknek is.

Közben a nádor parancsnoksága alatt lassan szaporodott a sereg, amelynek veszprémi összpontosítása kockázatosnak ígérkezett arra az esetre, ha Jellasics mégis a Fehérvár–Martonvásár útvonalon vonulna tovább. Ez esetben ugyanis fenyegetett az a veszély, hogy a horvát sereg Lepsényt elérve megelőzheti a magyar erőket, hiszen a Balaton északi partján vonuló eredeti, kislétszámú drávai sereg szeptember 20. előtt nem éri el Veszprémet. A nádor tehát tanácsadói javaslatára a már Veszprémben lévő erőket részben visszavonta, illetve elrendelte, hogy Fehérvár mellett Kenesét és Lepsényt is szállják meg. Erről tájékoztatta szeptember 19-én Csányi Lászlót Batthyány, megjegyezve, hogy a magyar erők tehát Kenesétől Földvárig húzódnak, vagyis a Balaton és a Duna között fognak elhelyezkedni.⁹⁰ Szeptember 20-án Csányi már valóban Veszprémből jelentett, és sietett közölni – mintegy ellensúlyozandó a nádor leveléből áradó kishitúséget –, hogy

⁸² Uo.

⁸³ Meln 1848 : 663.

⁸⁴ Meln 1848 : 666.

⁸⁵ HM bizt. 1848–51–320.

⁸⁶ Meln 1848 : 716.

⁸⁷ Meln 1848 : 739.

⁸⁸ Meln 1848 : 742, 750. Közli *Görgey István*: 1848 júniusától novemberéig. Okmánytár. Összeállította *Katona Tamás*. Bp., 1980. 143, 146.

⁸⁹ *Görgey* i. m. 162–164.

⁹⁰ Meln 1848 : 688.

szerinte a horvát sereg nem lehet több 35–36 000 főnél, de ebből legfeljebb 10 000 ember az, akik a határhozi ezredekéből kerülnek ki. A többi kevésbé értékes elem, öreg vagy fiatal népfelkelő.⁹¹ (A nádor idézett szeptember 18-i levele Jellasics seregét 50 000 emberre becsülte.) Másnap este már Fehérvárról, a magyar tábor központjából kelt Csányi jelentése, amely megnyugtató képet adott a magyar sereg rendezettségéről. A jobbszárny a Balaton északi oldalán, a Keszthely–Veszprém útvonalat fedezte, a sereg javából szervezett centrum Lepsénynél helyezkedett el, míg a balszárny a Duna irányában húzódott. Még fontosabb volt azonban a Csányi leveléből sugárzó, a sereg legénységi és tisztai állományának hangulatára alapozott optimizmus, amely hangsúlyozta: „én a csatát, jóllehet számban kevesebbek vagyunk, okosan vezetve nem hihetem szerentsétlen ki-menetelűnek . . .”⁹²

Szeptember 21-én délután került sor a nádor kísérletére, hogy a Balatonon, a Kisfaludy-gőzösön találkozzék Jellasicssal.⁹³ Ennek kudarcra és a királytól érkezett figyelmeztetés véget vetett István nádor békítő és seregvezéri tevékenységének: szeptember 22-én éjjel visszatért Budára, majd szeptember 23-án titokban Bécsbe távozott, s rövidesen lemondott nádori tisztéről.⁹⁴ A nádor távozása szerencsére nem okozott nagyobb feltűnést, mivel Jellasics visszautasító magatartása után Bécsbe utazása természetesnek tűnt. Batthyány pedig folytatta a lehetőséghez mérten a sereg ellátását: szeptember 22-én vezérkari tiszteket, másnap löszert, 24-én pedig újabb úteget indított útnak.⁹⁵ A vezérkari tisztek által kidolgozott új védelmi terv – mint ezt Csányi szeptember 24-i jelentéséből tudjuk – 13 767 fővel (és ebből 1864 lovassal) számolt.⁹⁶ A kormánybiztos ekkor még Lepsénynél várta az első nagyobb összecsapást, de mint tudjuk, a magyar sereg Székesfehérvárt is feladta harc nélkül. A létszámban alig növekedett sereg végül Pákozdnál elfogadta a csatát, és megállította a horvát erőket. A siker elsősorban a tábor legénységének és tisztjeinek, valamint a fáradhatatlan kormánybiztosnak, Csányi Lászlónak köszönhető. A sereg felkészítésében azonban, mint láttuk, Batthyáynak és katonai tanácsadóinak is nagy része volt. Külön érdemes kiemelni, hogy a pákozdi csatában részt vevő magyar erők mintegy 60%-a vagy honvéd volt, vagy frissen beállott önkéntes nemzetőr. Mindkét csoportot Batthyány erőfeszítései állították a zászlók alá. Ezért tekinthetjük a pákozdi győzelmet Batthyány személyes sikerének is.

Pákozdi, majd a bécsi októberi felkelés együtt biztosították azt az időt, amire feltétlenül szükség volt ahhoz, hogy új zászlóaljkat lehessen kiállítani és felfegyverezni. Ezek voltak azok a zászlóaljok, amelyeknek szervezése Batthyány ügyvezető miniszterelnökségének első napján megkezdődött. Szeptember 13-án adta ki Batthyány a rendeletet, amely „részint a már felállított 10 honvéd zászlóalj hiányaik (sic) kipótlása, részint új honvéd zászlóalj alakítására” elrendelte a toborzást, és meghagyta, hogy a seregre hadfogadók (amelyek már az első honvédzászlóalj toborzásánál is szerepeltek) az újoncokat négy gyülekezőhelyre: Pestre, Debrecenbe, Szegedre és Pécsre szállítsák.⁹⁷

⁹¹ KPzA 1848 : 101.

⁹² Uo.

⁹³ KPzA 1848 : 61; *Pap D.* II. 52–53.

⁹⁴ *Károlyi Á.* i. m. I. 116–121.

⁹⁵ *Meln* 1848 : 724, 740, 746, 755; *ONöHt* 1848 : 3931.

⁹⁶ *Meln* 1848 : 783.

⁹⁷ *Közlöny* 1848. szept. 15.

Másnap már a törvényhatóságok elnökei is megkapták a rendeletet, amely utasította őket, hogy „az alsóház határozata nyomán” a rendelet vétele után „a honvéd sereg szaporítására” rögtön indítsák meg a toborzást. A kiállítandó újoncok rendeltetését Batthyány így határozza meg: „Az ekként kiállítandó sereg egyenesen a már felállítatni kezdett honvéd zászlóaljok szaporítására lesz fordítandó, s új honvéd zászlóaljjá alakítandó, melyeknél az ügyvezetési s vezérleti nyelv, zászló, ruha és jel magyar leend.”⁹⁸ A két első rendelkezés tehát megszületett az első negyvennyolc órában. Az elsőnek az érdekessége az, hogy hasonlóan az önkéntes nemzetőrséghez, itt is négy gyülekezőhelyet jelölt ki. Mindkettő egyértelműen *honvédtoborzásról* beszél, bár a második úgy kezdődik, hogy „addig is, míg a katonaaállítás iránti törvénycikk ő felsége által szentesítettnek . . .”, kerül sor erre a rendelkezésre. Az első mondat azonban igen érdekesen folytatódik, mert így indokol: „*a veszélyben lévő hont védelmi eszközök nélkül hagyni nem lehetvén, az alsóház határozata nyomán felhívom Önt . . .*” (Kiemelés utólag.) Vagyis Batthyány a megtámadott ország magától értendő önvédelmi feladatának tekintette a toborzás megkezdését, és eljárását nem a királyi szentesítés látszólagos jóhiszeműséggel feltételezett lehetőségére, hanem az országgyűlésnek szeptember 12-én hozott határozatára alapozta.⁹⁹ A pénzügyekről szóló határozat mellett ez volt az a lépése az alsóháznak, amelyben az – Kossuth előterjesztésére – gondoskodni kívánt a rendkívüli helyzet által megkövetelt rendkívüli rendszabályokról. Mindez azt jelenti, hogy *Batthyány alávetette magát a konventté vált alsóház „Az ország védelme iránt” címet viselő határozatának*, amelynek utolsó pontja meghagyta a minisztériumnak – akkor ez Kossuthot és Szemerét jelentette – „a határozatok rögtönös végrehajtását”. Batthyány egyik első rendelkezésében ennek megfelelően cselekedett!

A szeptember 14-i rendelet két kérdést hagyott nyitva: mennyi időre állnak be az önkéntesek, és a hatóságoktól hány újonc kiállítását várják. Az országgyűlés a létszám kérdésében Nyáry előterjesztésére szeptember 16-án határozott: minden 127 lakos után 2 újonc állítását.¹⁰⁰ Mielőtt azonban a szükséges kiegészítő rendelkezésekre sor került volna, szeptember 17-én Batthyánynak még meg kellett védelmeznie eljárását a bécsi szemrehányásokat továbbító nádorral szemben, mivel „a katonaság iránti törvényjavaslat előbb vétetett eszközlésbe, mintsem királyi helybenhagyást nyert volna”. Batthyány nagyon határozottan hangsúlyozta, hogy mind a honvédek, mind az önkéntes nemzetőrök szervezése a kényszer szülötte volt (nem volt elég katonaság, illetve a nem magyar ezredek a szolgálatot megtagadták), ami pedig az újoncozást illeti – folytatta –, „rendeléseket bocsájtottam ki, hogy a szükséges katonák ne a törvénynél fogva, hanem toborzás útján állíttassanak ki”.¹⁰¹ Ez az érvelés meglehetősen formális, és jól mutatja, hogy Batthyány nem óhajtotta eljárását különösebben védelmezni. Egyedül az *önkéntesség* hangsúlyozása volt az, amit maga mentségére hajlandó volt felhozni. Ilyen előzmények után született

⁹⁸OL H 13. Belügyminisztérium országlásztati osztálya (a továbbiakban: BM orsz. oszt.) 1848–10–270; *Közlöny* 1848. szept. 15; *Pap D.* i. m. II. 14–15.

⁹⁹„Az ország védelme iránt” c. határozat szövegét l. *Beér János – Csizmadia Andor: Az 1848/49. évi népképviselési országgyűlés.* Bp. 1954. 573–574; KLÖM XI. 923–924. A határozat 4. pontjának érdemi része szó szerint került a rendeletbe.

¹⁰⁰KLÖM XII. 965–966.

¹⁰¹Meln 1848 : 757; közli *Károlyi* i. m. II. 19–21.

meg a szeptember 18-i rendelet a hatóságokhoz: „A nemzetgyűlés által a haza megmentésére előlegesen felajánlott 42 ezer főből álló hadsereg kiállítása körül kibocsátott rendeletek pótlásául ezennel közhírré teszem, hogy a belépendő újonczok a hatóságok által fizetendő 20 pft. foglalópénzt kapnak, melly által a nemzet képviselői határozathoz képest 4 évi szolgálatra köteleztetnek.”¹⁰² (A négy év szolgálati idő a hadseregről szóló törvényjavaslatban szerepelt.)

A hatóságok által a 42 000 újoncból arányosan kivetendő létszámról szóló értesítés szeptember 19-én kelt, s az országgyűlési bizottság számításai alapján minden megyének és királyi városnak megadta, hogy „127 lélekre két újonczot számítva”, összesen hány honvédet kell „minél előbb” kiállítania.¹⁰³ A rendelkezés érdekessége, hogy a hatóságokra bízta: kor szerint, sorshúzással, vagy toborzás útján akarják-e az újonczokat kiállítani. Valójában a három módozat körül igazán csak a harmadik felel meg a nádornak tett nyilatkozatnak, s a szövegből kitetszőleg a rendelet az első kettőt tartja jobbnak, mert az „a kiállítást sietteti”. Batthyáynak ehhez a rendeletéhez megküldték a hatóságoknak a miniszterelnök szeptember 19-i dátummal kibocsátott felhívását, amely az ország lakosságához szólt, és sürgette, hogy állítsák ki „akár egyenes besorozás, akár sorshúzás, akár toborzás útján a községre eső honvédek számát”. Érdekessége ennek a felhívásnak, hogy ebben találunk először nyilvános ígéretet a honvédek földhöz juttatására: „A kiállítandó honvédek becsmérő büntetéstől mentten, a szabadság zászlója alatt vívandanak; és azok, kik a haza védelmében magukat kitüntetik, ha birtoktalanok, a kincstári javak telepítésénél különös kedvezményekben fognak részesítettetni.”¹⁰⁴ Annak elkerülése érdekében, hogy akár a hatóságok, akár az újonczok kiállításának sürgetésére és segítésére megyéjükbe kormánybiztosként visszaküldött képviselők ne a nekik tetsző önkényes értelmezés szerint járjanak el, és az önkéntesség eszméjének túlhangsúlyozásával késleltessék a haderő kiállítását, Batthyány nekik külön körlevelet küldött. Ez a szeptember 20-i bizalmas utasítás hangsúlyozta: „Ha volnának községek, melyek a rendelet telyesítésének (sic) ellenszegülnének, Ön okos belátásától függend némi kényszerítő módokat csak azon esetben alkalmazni, midőn süker remélhető és az ellenszegülésnek veszélyes lázadásá fajlásátul tartani nem lehet”.¹⁰⁵ Ezek a sorok magukért beszélnek. Most már csak arra volt szükség, hogy a nagy tömegben kiállítandó újonczok új gyülekező helyét megyénként jelöljék ki, mivel a szeptember 13-án megnevezett négy város erre nem lehetett alkalmas. Rövidesen sor került erre. Szeptember 24-én megtörtént a 15–30. sorszámú honvédzászlóaljak tisztjeinek a kinevezése, s ezt a Közlöny szeptember 27-én publikálta.¹⁰⁶ Ezen a napon elkészült a 15–31. zászlóaljok gyülekezői helyéről a rendelet, amit a Közlöny október 2-án tett közzé.¹⁰⁷ Ez utóbbi jelöli a várható létszámokat is: összesen közel 24 000 újoncot. Megtörténtek tehát az első lépések a honvéd hadsereg megeremtésére.

¹⁰² ONöHt 1848 : 3844.

¹⁰³ BM orsz. oszt. 1848–10–333. (A fogalmazvány eredetileg az újonclétszám kiállításának idejét is meg akarta határozni.)

¹⁰⁴ „Fölvívás”. BM orsz. oszt. 1848–10–333.

¹⁰⁵ BM orsz. oszt. 1848–10–333.

¹⁰⁶ ONöHt 1848 : 4917; Közlöny 1848. szept. 27.

¹⁰⁷ Közlöny 1848. okt. 2.

Felmerülhet a kérdés, hogy mi történt szeptember 13. és 18. között, hogy az eredetileg tétova toborzási felhívás határozott újoncozási utasítássá változott? A szándékot illetően úgy tűnik, semmi, hiszen Batthyány az első pillanattól a ház szeptember 12-i határozatának elvi alapján állott. Ami mégis különbözik, az Batthyány miniszterelnöki megbízatásának fejleményeiből fakad. Szeptember 13-án elvileg még adott volt a lehetőség, hogy a király elfogadja Batthyány feltételeit, amelyhez a kormány elvállalását kötötte. Ezek között első volt Jellasics megállítása. Szeptember 16-án világossá vált, hogy a király csak az időt kívánja húzni azzal, hogy Batthyány megerősítését minisztertársai nevének előzetes közléséhez köti. Ez a Batthyány iránti bizalmatlanság kétségtelen jele volt, de ezen túl az udvari körök fenyegető szándéka sejlett fel mögötte: kormány nélkül akarják hagyni az országot, miközben Jellasics ellenállás nélkül közeledik! Ez a felismerés fogalmaztatta meg szeptember 16-án este Batthyányval híres figyelmeztetését: gondolja meg a ház, nem érkezett-e el az a pillanat, amelyben a nemzetnek csak saját védelmére kell gondolnia, s „a törvényességet nem képes, de nem is köteles respectálni”.¹⁰⁸ S bár a képviselőház osztatlan bizalmát látva és kérésének engedve, Batthyány megtartotta megbízását, véleménye a helyzetről többé nem változott. Tetteit az az elszántság vezette, amely jól látható abból a keserű válaszból, ahogyan szeptember 17-én a szemrehányást tevő nádorral szemben eljárását – és egyben a ház szeptember 12-i határozatát is – megvédte. Őszinte felháborodással tiltakozott az ellen, hogy míg az ország alsó vidéke fegyveres támadásnak van kitéve, s Jellasics az osztrák kormány nyílt támogatásával és biztatására indult meg az ország ellen, mégis „a ministeriumnak vétkül tulajdonítottatik, hogy hazájának megmentése végett azon egyetlen egy eszközhöz folyamodni merészelt, melyet polgártársainak lelkesedésében talált. Ha a ház határozatai ezen utolsó pillanatokban a törvényes formát nem ütnék is meg tellyesen, valyon nem érdemelne-e a kétségbe esésig csigázott fájdalom inkább mentséget, mint megrovást azon tény tekintetéből, hogy koronás királya által . . . ellenségként tekintetik és királya nevében a horvátországi bán által a haza fegyveres erővel megtámadtatik.”¹⁰⁹ A magára vállalt felelősség súlyának felismeréséből fakadó keserű elszántság csendül ki Batthyánynak szeptember 18-án Pulszky Ferenchez Bécsbe küldött utasításából is, amikor így fakad ki: „*azt, hogy az ausztriai császár a magyar király ellen nyílt háborút folytasson, meg nem engedhetjük . . .*”¹¹⁰ (Kiemelés utólag.)

Ezek az érzelmek és indulatok vezették, ezek a saját sorsával nem számoló tettek jellemezték Batthyány magatartását 1848. szeptember 16. után. Ez a felelősségtudat és ez a határozottság, az ezek lendületével megvalósított intézkedések és azok eredményei teszik Batthyány Lajost, történelmünk első miniszterelnökét, méltóvá az utókor megbecsülésére.

¹⁰⁸ *Közlöny* 1848. szept. 18.

¹⁰⁹ *Meln* 1848 : 757; *Károlyi* i. m. II. 20–21.

¹¹⁰ *KM eln.* 1848 : 1443.

BATTHYÁNY ÉS AZ EURÓPAI VÁLTOZÁSOK 1848-BAN

„A 48-as magyar államférfiak Európa szép tavaszának emberei voltak. Nem áll az, hogy a mérséklést, az óvatosságot és a kifogástalan lojalitást tartották volna a legfőbb érdemnek és kötelességnek. Még a leghiggadtabbak közöttük sem voltak a bölcsesség szobrai, amire később a kiegyezés korszaka faragta őket; s nem az a magas szenátus, amilyenné később a történetírás csoportosította őket, hogy ítéljenek egy véres esztendő felelősei felett . . . A történetírás mindinkább elfeledte egyedül igaz és kötelező módszerét: hogy igyekezzék bensőleg átélni az időket, amiket meg akar eleveníteni. És nincs a 48-as történetnek még egy olyan területe, amelyen az élettelen utólagos okosság annyira eltorzíthatná a valóságot, mint a külpolitikának a története. Harcunkat voltaképpen a külpolitika döntötte meg, az a nemzetközi helyzet, amely megengedte a cári hatalom beavatkozását, miután már végeztünk Ausztria katonai erejével. Itt kellett volna tisztán látni – mondják; számolni egy régi dinasztia világtekintélyével, egy birodalomnak az európai egyensúlyban elismert és nélkülözhetetlen szerepével. Itt vált katasztrofálissá az illúzió, a túlzás, a tájékozatlanság, az ötletszerű kapcsolat és felelőtlenség. Minden más történet készségebben átérti az erők és emberek mélységeit, a diplomáciátörténet számára azonban könnyen kaland minden nagy erőfeszítés, és könnyen hiú ábránd minden nagy gondolat – ami az adott játszmában sikertelennek és kivihetetlennek mutatkozott.”¹

Így jellemezte Hajnal István az európai forradalmi hullámhoz kapcsolódó és annak kibontakozását elősegítő magyar nemzeti mozgalom vezetőinek külpolitikai tájékozottságát elmarasztaló felfogások lényegét. Joggal szállt szembe a megtörténtekektől korábbi eseményekre visszavetítő ábrázolásokkal, melyek 1848 jogosultságát eleve megkérdőjelezi, s álláspontjukat mindenekelőtt a magyar polgári forradalom külpolitikai helyzetére hivatkozva próbálják elfogadtatni. Figyelmen kívül hagyva az egykor egymás mellett jelenlevő alternatívákat, elhallgatva a nagyhatalmi politikán belül is megnyilvánuló ellentétes érdekeket, meglehetősen statikus képet rajzolnak 1848 Európájáról. Az általuk egyetlen realitásnak tekintett megtörténttel összhangzásba nem hozható elképzelésekre rásütik a végzetes tévedés bélyegét, és a források ismeretének szükségén olykor felülemelkedve, vagy az összefüggésekből kiszakítva, félremagyarázva azokat, a korabeli

¹ *Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája* (Bp., 1957.) 7. Vö. *Spira György: Polgári forradalom (1848–1849)* In: *Magyarország története 1848–1890.* Főszerkesztő Kovács Endre Bp., 1979.; a nagyhatalmi érdekek mögött meghúzódó alternatívákról l. *Diószegi István: Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika* Bp., 1967. 139.

situációtól függetlenül mértékkel szembesítik a vizsgált politikusokat és hozzák elmarasztaló ítéleteket.

A korszakoként ismétlődő bírálatok jellegzetes mozzanata, hogy egymással jól megférő, sőt egymást kölcsönösen felerősítő ellentétes előjelű vádak tartalmaznak. Míg egyesek a Batthyány-kormány külpolitikai gyakorlatának legfőbb hibáját abban látják, hogy az egyoldalúan a nagyhatalmak elvárásaihoz igazodott, s feltétel nélkül a konszolidáció erőire támaszkodva, elszigetelte a magyar ügyet az európai forradalmi mozgalmaktól; mások éppen azt nevezik a forradalmi kormányzat legfőbb tévedésének, hogy úgymond semmibe vette a nemzetközi erőviszonyok alakulását, s a felforgató elemek szövetségét keresve, magára vonta az ellenforradalom haragját. Mindkét típusú érvelés közös vonása, hogy nem ismeri fel: miközben az ellentétes irányú tendenciák kibontakozását Batthyányék nyomon követték, egyik mellett sem kívánták az országot véglegesen elkötelezni, s tartózkodtak attól, hogy a magyar forradalom sorsát bukás felé tartó külső erőkhez kapcsolják. Úgy irányították tehát az ország külpolitikáját, hogy cselekvőképességüket minden esetben megőrizhessék, s mivel koncepciójuk érvényesítése kompromisszumok megkötését is feltételezte, magatartásuk a felületesen tájékozódott kortársak s az utókor számára a következetlenség látszatát kelthette.

Mivel a nagy francia forradaloméhoz, valamint az egykorú német egységtörekvésekéhez mérhető belső adottságokkal Magyarország nem rendelkezett, vezetői fokozottabb mértékben voltak kénytelenek számolni az európai eseményekkel. Mindez nemcsak azt jelentette, hogy a nemzeti átalakulás küzdelmeinek megfelelő irányításához európai látókört kialakító kormányzatra volt szükség, hanem egyben azt is, hogy a mégoly körültekintő külpolitikai gyakorlat sem nyújthatott teljes védeltséget az európai erőviszonyok kedvezőtlen módosulásával szemben. A Batthyányék rendelkezésére álló eszközök mindössze azt tették lehetővé, hogy felismerve a körülmények kedvező alakulását, s azt pozitív irányban befolyásolva, lerakhassák Magyarország alkotmányos és polgári megreformálásának, valamint nemzeti önrendelkezésének alapjait. Az áprilisban kiharcolt törvények megvédése azonban rajtuk kívül álló okok miatt, s az 1848-as európai mozgalmakhoz viszonyítva egyedülálló teljesítményük ellenére sem sikerülhetett.

A magyar külpolitikai koncepció kialakításában és érvényre juttatásában meghatározó szerepet vállalt a lépéseit minisztertársaival rendszeresen egyeztető Batthyány. A kormányzat 1848 Európájáról megrajzolt képe egységes és közös műnek tekinthető, így Batthyány koncepciója is csak az egész részeként ismerhető meg és válik értelmezhetővé.

A magyar vezetésnek a külföldi események megítélésében érvényesülő szemléletét a provincializmus oly sokszor megfogalmazott vádját cáfoló május 18-i vezércikkében Kemény Zsigmond a következőképpen fogalmazza meg: „Aki Európa mostani viszonyait ismeri, meg van győződve, hogy a nemzeti politikán, ha igazán az akar lenni, inkább kell mint valaha, a világpolitikára támaszkodnia, különben belügyeivel boldogulni, sőt önfentartása körül máttól holnapig intézkedni sem tud.”² Az európai folyamatok kölcsönhatásrendszerében vizsgálta a kibontakozás esélyeit Batthyány 1847. november 22-i beszéde is: „Még jóslattehetség nélkül is kitalálhatni, hogy a közelebbi háború elvek háborúja leend, és hogy azon két jelszó, amely bizonyos idő óta két ellenséges táborra

² Pesti Hírlap 1848. máj. 18.

osztotta a statustudomány és a szónak férfiai, maholnap lobogókon lesz olvasható, melyek után rohanandnak Európa majd minden hadseregei.”³

Tudatosan készült tehát az abszolutizmus és az alkotmányos rend híveinek általa közelinek és sorsdöntőnek ítélt összecsapására, határozottan sürgette ugyanakkor a Habsburg diplomáciai szervezet alkotmányos átalakítását, mert csak ebben az esetben látta biztosítva a magyar érdekek megfelelő képviselését, s hasonló egyértelműséggel mutatott rá a birodalom tartományainak belső fejlődése között érvényesülő összefüggésekre.⁴

A Szent Szövetség rendszerét megdöntő márciusi forradalmak – mint ismeretes – megteremtették az alkotmányos átalakulás lehetőségét. A kormány tagjai (a közismerten mérsékelt Deák, Eötvös és Széchenyi is) bizakodva láttak reformelképzeléseik megvalósításához. Április hónapja a megváltozott körülmények közötti tájékozódás jegyében telt el. A hivatalába lépő Batthyány-kormány a fő veszélyt keleti irányból észlelte. Kemény Zsigmond május 31-i, a minisztérium félhivatalos lapjaként számon tartott Pesti Hírlapban megjelent írása szerint: „A kelet kérdése előbb vagy később fel fog merülni Európa egén. A nyugati civilisatio meg fog küzdeni az éjszaki barbársággal. Ennek színhelye kelet leend. Állásunk a civilisatio harczában épen az, mi a kereszténység egykori tusáiban a muzulmánokkal. Ha a slavismusnak sikerülne egyesülni a keleten és elborítani a magyarságot, alig volna Európának ereje, melly azt legyőzhesse. A mi fennmaradásunk ekkint a civilisatio életkérdése keleten.”

A kormány nagy figyelemmel kísérte az Alduna térségében lejátszódó eseményeket, nyomon követte a román fejedelemségekben kibontakozó reformmozgalmakat, a cár ellenintézkedéseit, s a beavatkozását az európai közvélemény előtt legális színezetben feltüntető manipulációit. Az ellentétek kiéleződése meggyőzte a magyar vezetést a román-sággal fennálló érdekközösségéről, s az együttműködés szükségességéről. Különösen bizakodó álláspontra helyezkedett Batthyány, aki azt sem tartotta elképzelhetetlennek, hogy Havasalföld és Moldva rövid időn belül Magyarországhoz fog csatlakozni.⁵

³ Batthyány Lajos gróf, az első magyar miniszterelnök élete és halála. Pest: Heckenast G., 1870. 41.; *Pulszky Ferenc: Életem és Korom. A forradalom alatt. Bp., 1880. 22.*

⁴ Batthyány Lajos élete és halála 43.

⁵ Az aldunai fejleményekre s az azokban rejlő veszélyekre mutat rá a Batthyány-kormány április 12-i minisztertanácsi jegyzőkönyve: „az aldunai tartományokban megindult mozgalmak, ha kitörésig mennének, szomszédsági és nyelvi és vallás rokonsági kapcsolatoknál fogva a magyar és horvát határőrvidékekre s Horvátországra, sőt Magyarország felvidékeire egészen Galíciáig oly zavaró befolyást gyakorolhatnának s oly gravitacionális irányt vehetnének, mely Magyarországon az új formák organizációjára s ezzel az ország erejének kifejtésére múlhatatlanul megkívánt közrend és nyugalom fenntarthatását nagyon kétségessé teszi, az ausztriai birodalom bomladozását előmozdíthatná, az angol befolyást az aldunai tartományokban csökkenthetné, a török birodalmat veszélyes illúziókba sodorhatná . . . könnyen európai háborúhoz vezethetne.” – *I. Hajnal István i. m. 32.*; A cári orosz beavatkozás előkészületeiről a Pesti Hírlap 1848. júl. 8-i tudósítása így tájékoztat: „Ma este várjuk az oroszok bejöttét. Ürügyül szolgált erre az oroszok elleni antipáthia, kik gyalázatos ármánnyal dolgoznak azon, hogy itt a társadalmi és politikai fejlődés akadályoztassék; ügyviselőik sohasem hagyván nyugton bennünket, s legtöbbet tettek azon zavarokra, mellyek a protectorátust Európa szemében mintegy igazolták. Az ellenszenv végre kitört; de minő pillanatban! Mi úgy hisszük, ezt is Oroszország szemelte ki. – Ha az oroszok Moldvában vannak, ebből európai háború kerekedik” – a munkatárs Iasiból küldött jún. 26-i beszámolója szerint.; Az orosz katonai készülődés miatt nyugtalankodó Batthyány július 15-én sokadik utasításával fordul Esterházy Pálhoz: „Miatán ezen nagy sereg közeledtét a

Az Alduna mellett megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított Batthyány a lengyel kérdésnek. Baráti kapcsolatot tartott fenn Potockival és Lubomirskival, tárgyalásokat folytatott Czartoryskival, és Esterházy tiltakozása ellenére útlevéllal látott el emigráns lengyel főurakat. A minisztertanács határozatban sürgette Galícia alkotmányos átalakítását (nem kis mértékben egy esetleges parasztfelkelés felvidéki kisugárzásától is féltre). Arra az esetre pedig, amennyiben a német egység megvalósulása megelőzné Lengyelország helyreállítását, a tartományt ideiglenes érvénnyel Magyarországhoz kívánta kapcsolni.⁶ A lengyel probléma végleges rendezéséhez a magyar vezetés Ausztriától várta a kezdeményezést. A Pesti Hírlap április 7-i értékelése szerint: „Lengyelország Európa vérző sebe: nem lehetséges a béke, sem pedig új államrendszer kialakítása Lengyelország felszabadítása nélkül. Óhajtandó, hogy ebben az osztrák házat illesse a kezdeményezés dicsősége. Ausztriának Poroszországgal egyetértésben felszólítást kellene ez ügyben intéznie Oroszországhoz; . . . A dinasztia így helyezkednék természetes és biztos alapokra, német tartományaival a német egységhez csatlakozván, ott jut vezető szerephez, mint alkotmányos magyar király pedig az Aldunánál és a Fekete-tenger felé, mint a civilisatio és szabadság védelmezője és terjesztője.”

A cári fenyegetéssel szemben támaszt keresve Batthyány – a szigetország jól felfogott gazdasági érdekeiből kiindulva – először Angliának kínálta fel a szövetséget és az azzal járó gazdasági előnyöket. A magyarországi változások törvényes jellegét hangsúlyozó felhívására Londonból azonban kitérő válasz érkezett. Blackwellel folytatott április 25-i beszélgetésében Batthyány ugyanakkor azt is jelezte, hogy ha Anglia habozik elismerni Magyarország különállását Ausztriától, „kénytelenek leszünk politikánkat a német konföderációhoz igazítani”.⁷

magyar kormány részéről közömbösen nem nézhetni, Hercegségedet ezennel felszólítani sietek: miszerint az orosz kormánynak Őfelsége udvaránál levő követével (Medem) a dolgot hivatalosan közölvén, tőle az eránt: hogy ezen sereg benyomulásával az orosz kormánynak mi a szándéka – s ezáltal Magyarországot is megtámadás nem fenyegeti-e? írott nyilatkozatot vegyen . . .”. Medem júl. 26-án Innsbruckból küldött válasza a kételyeket távolról sem oszlatta el: „Oroszország csak szerződésben előírt kötelességét teljesítette, amikor a rend fenntartására bevonult a fejedelemségekbe. Mi, oroszok, szinte vallásos respektussal tiszteljük mások jogait, de örködünk saját jogainkon is. Kötelességünket mulasztottuk volna, ha a fejedelemségekben nem állítjuk helyre a rendet, a forradalmat pártoltuk volna ezzel, amely oly sok országban okozott felfordulást . . . Csak az irigyek, hálátlanok, tudatlanok és rosszakaratúak gondolnak abszurd szándékokra az én uram és uralkodóm részéről.” – I. *Hajnal István* i. m. 75–77.; Batthyányának a román fejedelemségekkel kapcsolatos elképzeléseiről I. *Hajnal István* i. m. 36.

⁶ „Herceg Esterházy Pál külügyminisztert a minisztérium felszólította: miszerint a gallicziaiak kérelemlevelét Bécsben a magyar minisztérium nevében is pártolja, s igyekezzék annyit kieszközölni számukra, mennyi a cseheknek máris megadatott; mind azért, mert a monarchiának egysége a sanctio pragmatica által velünk összekapcsolt tartományokban oly viszonyokat kíván, melyek a mieinkhez hasonlítanak, mind azért is, mert a lengyel jobbágyok nagy része ugyanazon népfajhoz tartozván, a szlovákokat is felizgathatják” – olvashatjuk a miniszterelnök április 26-i hivatalos közlésében. Közli *Pap Dénes*: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. Pest, 1868–69. I. 61.; Batthyány szerepéről I. *Hajnal István* i. m. 31.

⁷ A magyar kezdeményezésről I. a minisztertanács április 12-i jegyzőkönyvét – *Hajnal István* i. m. 32.; az angol nagyhatalmi érdekek ellentmondásos természetéről I. *Diószegi István* i. m. 136.; Batthyány és Blackwell április 25-i beszélgetéséről I. *Haraszi Éva*: Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen. Bp., 1951. 50.

Palmerston semmitmondó reagálását május 13-án ismeri meg a magyar kormány, május 14-én pedig elkészül Szalay László és Pázmándy Dénes Frankfurtba szóló megbízólevele. Mint ismeretes, május 18-án a Majna menti városban nyitotta meg kapuit az egységes Németország megteremtésére hivatott össznémet alkotmányozó nemzetgyűlés, s tevékenysége sikerében az ellenforradalom hívei sem igen kételkedtek. A megbízólevélben Magyarország önálló szerződő félként jelentkezik, s a cári expanziós törekvésekkel szembeni érdekközösségből kiindulva javaslatot tesz baráti kapcsolat létesítésére a kölcsönös önállóság alapján. Az okmányt István nádor, mint az uralkodó teljhatalmú képviselője hagyja jóvá, s az ausztriai minisztérium is áldását adja rá, ami azt jelezte, hogy a magyar kezdeményezés időszerűségét az osztrák fél sem kérdőjelezte meg. A parlamentbe a Habsburgok is elküldték képviselőiket, s ott János főherceg birodalmi kormányzóként, Schmerling miniszterként működött. A kortársak nagy jelentőséget tulajdonítottak a gyűlés azon határozatának, mely Ausztria és Magyarország viszonyát a perszonalunióban jelölte meg, s amely messzemenően találkozott Batthyány elképzeléseivel. Batthyány igen nagy aktivitást fejtett ki a követküldés sikere érdekében, mindenekelőtt a magyar diplomaták hivatalos fogadtatását előmozdító, János főherceggel folytatott megbeszéléseivel.⁸

A küldötteket Frankfurtban a pánszlávizmussal szembeni szövetségest megillető rokonszenvvel fogadták. A testület álláspontját fogalmazza meg a magyar és a német érdekek összefonódását hangsúlyozó, a két nép szabadságát egymást kölcsönösen feltételező tényezőként ábrázoló beszédében Eisenmann, aki szerint: „ha egyszer Magyarország önállósága megsemmisül, és a magyar erőforrásokkal úgy rendelkeznek, mint korábban, akkor azok, akik jelenleg az előjáték bevezetésével foglalatoskodnak, azon lesznek, hogy erejüket ellenünk fordítsák.”⁹ A felszólalás tehát egyértelműen rávilágított arra is, hogy Magyarország számára nem adatott meg a békés visszavonulás lehetősége, s vezetői konfrontáció esetén csupán arról dönthettek, hogy katonáikat az ország önrendelkezésének megvédése, vagy a Habsburg nagyhatalmi érdekek szolgálatába állítják.

Az osztrák örökös tartományokat is magába foglaló új Németország egyfelől, a korábbi belső egységét elveszítő, itáliai tartományaiból kiszorított, felbomlóban levő Habsburg-birodalom másfelől –, ezek voltak azok a legfontosabb tényezők, melyek

⁸ *Hajnal István* i. m. 51–59, 62.; *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben Genf, 1865. I. 74–75.; János főherceg július 6-i szózata szerint az új kormányzó hivatal a bécsi nemzeti gyűlés által támogatva „s az összes német néptől megerősítve, Németország eszményét ténnyé alakítandja” – idézi *Horváth Mihály* i. m. I. 308.

⁹ Eisenmann beszédét közli *Waldapfel Eszter*: A magyar független külpolitika 1848–1849 Bp., 1962. 36.; Vö. *Ladislav Szalay*: Diplomatische Aktenstücke zur Beleuchtung der ungarischen Gesandtschaft in Deutschland Zürich, 1849. 9. Vö. Karl Marx levele Perczel Mórhoz 1860-ban: „Most éppúgy, mint akkor (ti. 1848-ban), úgy tekintem Magyarország függetlenségét és önállóságát, mint conditio sine qua-t Németországnak a szolgaságból való megváltásához” – I. Marx és Engels Magyarországról Bp., 1974. 129.; „Én leszek az, aki nektek Frankfurtból nyugalmat fogok szerezni, mert Ausztria most az archimedesi tétel helyzetében van; egy kívülálló támaszponton van szüksége, hogy az egymással szemben álló elemeket sarkaikból ki lehessen emelni” – idézi Batthyány perének 1849. febr. 14-i jegyzőkönyve János főherceget a magyar miniszterelnökkel folytatott 1848 júliusi bécsi beszélgetéséből – I. *Károlyi Árpád*: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre Bp. 1932. II. 156, I. 308.

sürgették Batthyányékat, hogy meghatározzák Magyarország lehetőségeit a közép- és kelet-európai átalakulásban. Sürgették a május 15-i bécsi forradalom elől Innsbruckba menekült uralkodó Budára költözését, mert meg voltak győződve arról, hogy a magyarság rendelkezik egy olyan birodalom megalakításának adottságaival, amely képes lesz átvenni a Habsburg-monarchia európai egyensúlyozó szerepét.¹⁰

A Buda-központú Habsburg-birodalom létét a forradalmi változások során kialakuló új rend lényeges elemének tekintették, feladatának nem kevesebbet, mint a cári orosz terjeszkedés és az esetleges német hódítási vágyak érvényesítésének megakadályozását tartották. Az átmeneti időszakban, a kibontakozás egyik lehetséges útjaként felmerülő elképzelés az események végkifejlését ismerő utókor számára túl merésznek tűnhet, egykorú külföldi megállapítások viszont körültekintőbb értékelés szükségességére figyelmeztetnek.

A Pesti Hírlap május 16-i száma arról számol be, hogy a *Journal des Débats* egyik vezércikke szerint „Magyarországnak Európa politikai ügyeiben megjelenése . . . már csaknem be van végezve . . . s jövője keleten van.” Az angol kormány félhivatalos magyarországi képviselője, Blackwell szintén független államnak nevezi Magyarországot, melyet képesnek tartana egy túlságosan megerősödő Németország befolyásának ellensúlyozására is, amennyiben sikerül konföderációra lépnie a szomszédos államokkal. Felhívja ugyanakkor az angol kormány figyelmét arra, hogy az „ilyenképpen alakult ország rendkívül előnyös lenne a brit érdekek szempontjából – úgy politikai, mint gazdasági vonatkozásban.”¹¹ A Magyarországnak rejlő és Anglia számára kedvező lehetőségek a londoni politikai körök előtt sem voltak ismeretlenek. A *Times* április 4-én külön vezércikkben igyekezett meggyőzni kormányát a Magyarországgal kiépítendő kapcsolatok hasznosságáról: „Főconsult vagy más még magasabb ügynököt kell Pestre küldeni rögtön, s hathatós lépéseket kell tenni a kereskedelmi viszony előmozdítására Magyarországgal, mely multhatatlanul ki fog fejlődni a fiumei part felé . . . Magyarország az ausztriai ház leghatalmasabb és leghasznosabb birtoka fog lenni.”¹²

A császári rezidencia Budára történő áthelyezésének gondolata nem volt teljesen idegen magától az uralkodócsaládtól és környezetétől sem. Wirkner Lajos visszaemlékezéseiben leírja, hogy a birodalmi ügyek irányításában sokáig meghatározó szerepet játszó Lajos főherceg maga is számolt azzal a lehetőséggel, hogy szükség esetén – még ha ideiglenes jelleggel is – „a legmagasb udvar a magyarok körébe” menjen.¹³ Lényegesen messzebbre mutatnak Karl von Hummelauernek, az osztrák kormány jogi szakértőjének az angol királynő jogi tanácsadójához intézett szavai, melyek szerint „az a hit él Ausztriában, hogy új birodalmat kell alapítani, melynek első időkbén feladata, hogy dicsőségessé

¹⁰ Esterházy Pál 1849. máj. 10-én kelt írásos nyilatkozata szerint Batthyány törekvése volt „aus Ungarn das eigentliche Pivot der Monarchie zu bilden, und dieselbe durch die in diesem Königreiche noch in hohem Grade vorhandene Loyalität, wie durch dessen materielle Kräfte in ihrem alten Glanze und ihrer vollen Macht wiederherzustellen” – közli *Károlyi Árpád* i. m. II. 326.

¹¹ *Hajnal István* i. m. 36.

¹² *Újházi Lászlóné*: Az 1848-as magyar forradalom és szabadságharc a korabeli angol sajtó tükrében. Filológiai Közöny 1956. 1–2. sz. 140.; Vö. *Pesti Hírlap* 1848. ápr. 18.

¹³ *Wirkner Lajos*: Élményeim. Bp., 1880. 204., közli: Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp., 1971. 48.

tegye régi nevét; s épen ezért Magyarországot teszi az új állam magjává és ha szükséges, még fővárosát is oda helyezi”.¹⁴

A megszólaltatott külföldi politikusok nyilatkozatai azt bizonyítják, hogy a Buda-központú birodalomra vonatkozó elgondolások nem értelmezhetők egyszerűen a magyar nacionalizmus jelentkezéseként, mint ahogy nem tekinthetjük a birodalmi súlypont áthelyezésének tervezetét a nemzetiségekkel szemben keresett megoldási javaslatnak, a szövetségkötés alternatívájának sem, annál inkább, mivel a magyar politikusok többször kinyilvánították, hogy elképzeléseiket csak abban az esetben látják megvalósíthatónak, a tervezett új államalakulat csak akkor bizonyíthatja be létjogosultságát, ha mindenekelőtt a nemzetiségekkel sikerül megegyezésre jutniuk, s rajtuk keresztül a szomszédos fejedelemségeket megnyerniük. Az európai liberalizmusra ekkor általánosan jellemző túlzott optimizmustól áthatva Batthyány is úgy vélte, hogy mindennek eléréséhez elegendő a polgári szabadságjogok kiterjesztése valamennyi állampolgárra, nemzetiségekre való tekintet nélkül. 1848. február 4-i beszédében arra buzdít, hogy „Olyan alapot keressünk, mely a szomszéd nemzeteket mágnes gyanánt hozzánk csatolja; oly institutiokat vívjunk ki, melyek bámulásukat, irigylésüket idézzék elő. A kapcsolt részekben létező idegenkedés megszüntetése végett tehát be kell bizonyítanunk, hogy . . . alkotmányunkat is tudjuk védeni, a külön nemzetiségeket is tisztelni.”¹⁵

A forradalmi kormányzatra jellemző egészséges optimizmus távolról sem jelentette azt, hogy tagjai nem számoltak volna a nagyon is reális veszélyek jelentkezésével. A minisztériumnak a magyar nemzethez intézett május 19-i proklamációja például azt fejtegette, hogy „Európai események segítettek elő hazánkban is az egész nemzet rég óhajtott szabadságának létrehozását; de az egész nemzet egyesült ereje s osztatlan közremunkálása szükséges arra, hogy az európai mozgalmak sokféle irányban zavargó rohama veszélybe ne döntse hazánkat, nemzetünket s annak kivívott szabadságát”.¹⁶ Számos dokumentum bizonyítja, hogy Batthyányékat nem naiv illúzió jellemezte. A kiéleződő ellentétek forrására a magyar miniszterelnök július 4-én írott levelében mutat rá, amely szerint Ausztria kormányát nem a horvát–magyar viszály, hanem „hazánk pénz- és hadügyeinek önálló kormányzata nyugtalanítja”.¹⁷ A különböző nyilatkozatok ugyan-

¹⁴A beszélgetést leírja *Ch. F. Stockmar: Mémoire II. (1861.) 355.* – közli: *Horváth Zoltán: Teleki László. I. Bp., 1961. 204.*

¹⁵Batthyány élete és halála . . . 45.

¹⁶Batthyány élete és halála . . . 69.

¹⁷Kossuth Lajos az első felelős magyar minisztériumban 1848 április – szeptember (Kossuth Lajos Összes Művei. XII. összeállította Sinkovics István) Bp., 1957. 374–376.; Kossuth már Szentkirályi Mórral írott utolsó követjelentésében számít „Európa civilisált és szabad népeinek rokon érzetére ama nagy harcban . . . , mely talán reánk és egész Európára várakozik.” – I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48 (Kossuth Lajos Összes Művei XI. – S.a.r. Barta István) Bp., 1951. 743.; Deák Ferenc Oszterhueber Józsefnek írott 1848. márc. 28-i levelében afelett aggódik, hogy „Hazánk talán nagyobb veszedelemben soha nem volt. Oroszok nyomnak el bennünket, vagy talán a legborzasztóbb anarchia, ezt csak Isten tudja! minden pillanatunk bizonytalan” – közli *Deák Imre: 1848, a szabadságharc története levelekben ahogyan a kortársak látták [Bp., 1942.] 52.*; Tarányi Józsefnek írott 1848. április 30-i levelében pedig arról tájékoztat, hogy „Bécs örül e bajoknak, mert haragusznak reánk, mert a statusadósságból egy pár száz milliót elvállalni nem akarunk, ezt pedig nem tehetjük, mert fizetni képesek nem volnánk a kamatokat” – I. Deák Ferencz Beszédei II. 1848–61 (összegyűjtötte Kónyi Manó) Bp., 1886. 233.

akkor határozott elszántságról is tanúskodnak. A július 5-én készített minisztertanácsi jegyzőkönyv egyértelműen leszögezi, hogy a magyar kormány „el van határozva a magyar nemzetnek ő felsége által is szentesített önállásából semmi áron egy hajszálnyit sem engedni, s a barátságra hasonló barátsággal, ellenségeskedésre jogszerű visszatöreléssel felelni”.¹⁸

A Batthyány-minisztérium a legalitás megőrzésével készült a támadások visszaverésére. A törvényességhez való ragaszkodást az ország számára kedvezően alakuló külpolitikai helyzet mellett belpolitikai realitások is indokolták. Mint ismeretes: a forradalom derékhadának számító liberális nemesség többsége nem volt meggyőződve arról, hogy a vezetés a békés megoldás valamennyi lehetőségét kimerítette már, a megfelelő fegyveres erő hiánya pedig kifejezetten az ellentétek kielezése ellen szólt. Szükség volt arra, hogy a forradalom viszonylag békés körülmények között készüljön az összecsapásra. Batthyány tőle szokatlanul heves kifakadása a minisztertanács augusztus 27-i ülésén ugyanakkor azt jelzi, hogy nem voltak ismeretlenek előtte az udvari politika motivációi: „Bécsben ígéretet kaptunk csak, mert amit adtak is jobb kezükkel, azt bal kézzel visszavették; játszottak velünk, míg a reakció taraja az olasz háború szerencsés folyása következtében megnöhetett. Nem a vérrontás (!) az, amit bűnül hoznak fel ellenünk; hanem az a bajuk, hogy az egykori ellenzék jutott Magyarországon kormányra; ez az, amit a reakció nem tud lenyelni; ez az, ami a reakciónak borzasztó.”¹⁹ A háború közeledéséről és esetleges negatív következményeiről augusztus 18-i levelében így ír Szalay Lászlónak: „A reactio már nyíltan lép fel, és többé nem titkolja szándékát és terveit. Magyarország van kijelölve első áldozatul . . . előttünk legfelebb három hét van. Arra szólítom tehát fel Önt (sürgeti a frankfurti követet), hogy ezt értesse meg a német diétával, és bírja azt mielőbb egy olyan diplomatikai fellépésre, nemzetiségünk és függetlenségünk mellett – legyen az követküldés, legyen az szövetségkötés, mely lépésnél fogva megakadályoztassék azon irány és törekvés, melynek diadala csak antigermán felsőbbbséget tenne uralkodóvá Ausztriában.”²⁰ Mivel a frankfurti parlament többsége osztotta Batthyány álláspontját,

¹⁸ *Pap Dénes*: A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban I. Pest. 1866. 153.; Batthyány már 1848. ápr. 24-i Esterházy Pálhoz írott levelében határozottan leszögezte: „ha a bécsi hadügy-minisztérium a szükségtől parancsolt ezen törvényes követeléseknek eleget nem tesz (ti. nem ad utasítást a határokon túl állomásozó magyar csapatok hazatérésére), s a fenyegetett közbátorság s belbéke fenntartására multhatatlanul szükséges magyar katonaság bejövételét tovább is gátolja: a magyar minisztérium oly lépéseket teend, minőkre felelősségének érzete kényszeríti” – *I. Horváth Mihály* i. m. I. 103.; A fegyveres készülődésre szólít fel a Pesti Hírlap július 8-i –e-vel jelzett cikke: „. . . annyi rendkívülit éltünk át négy hónap alatt, hogy a szokatlan többé alig tűnik föl, és a vakmerész vállalat olykor kivihetőnek látszik . . . soha szorosabb függésben a nemzetek sorsa nem állott a világ-eseményekkel, mint most, és soha mellőzhetőlenebb kötelessége nem volt az állományi hatalmaknak minden lehetőségre elkészülni, mint napjainkban . . . szerencsétlen lenne azon kormány, mely illy hihetetlen terjedése közt a jó és rossz irányú mozgalmaknak, egész lélekkel nem törekednék, minél több erőt fejteni ki, minél több kezet fegyverkeztetni fel. Pénzre és katonára van tehát szükségünk Európa forradalmi állapota miatt.”; *Vörösmarty Mihály* szerint „. . . Hiába mondtuk ki s fogadtuk el a legszentebb eszméket, ha azok létesítésére s megoltalmazására minden szellemi s anyagi erőnket össze nem foglaljuk. Ha eddig hirdettük a szabadságot, most felelősek vagyunk annak megtartásáért” – *Pesti Hírlap* 1848. jún. 4.

¹⁹ *Károlyi Árpád* i. m. I. 92.

²⁰ *Horváth Mihály* i. m. I. 405.

augusztus 26-án sor került Szalay hivatalos fogadására. Ezzel megnyílt az út Teleki László párizsi diplomáciai küldetése előtt is.

Az akciót a magyar kormány gondosan előkészítette, megindításához csupán az ország nemzetközi tekintélyét megnövelő frankfurti sikerre várt. A francia külügy-miniszter, Bastide alig leplezte, hogy szívesen látna Ausztria hátában egy, az új Németország ellensúlyozására is alkalmas szövetségest, s összekötői révén jelezte, hogy Párizs kész hivatalosan fogadni Magyarország követét, sőt, Pascal Duprat személyében Franciaország magyarországi képviselőjét is kinevezte.²¹ A Batthyány aláírásával és augusztus 29-i keltezéssel ellátott megbízólevél feljogosítja Telekit arra, hogy felvilágosítással szolgáljon „Magyarország újabb fejlődéséről, Európában tanúsított magatartásáról és arról a szerepről, melyet a civilizáció érdekében vinni hivatva van”. Ugyanakkor meggyőződését fejezi ki, hogy a párizsi vezetés „tisztaban van azzal, hogy Magyarország azt a helyet készül elfoglalni Európában, mely egy tizennégy millió lélekből álló és a modern eszméket haladék nélkül magáévá tett nemzetet megillet”.²² Az ígéretesen induló vállalkozás kiteljesedését az ellenforradalom őszi offenzívája azonban meghiúsította. A Habsburg-diplomácia Párizsban és Frankfurtban egyaránt tiltakozott a magyar követek hivatalos jelenléte ellen, s az illetékesek megrettentek a forradalmi válaszadás lehetőségétől.

A kedvezőtlen fordulat idején Batthyány Deák társaságában Bécsben tartózkodott. Itt szerzett tudomást az osztrák minisztérium augusztus 31-i, az önálló magyar pénz- és hadügyminisztérium megszüntetését követelő emlékiratáról, s tapasztalta az udvar tárgyalások elől elzárkózó magatartását. Több értékelés szerint a két magyar politikus kész volt az említett feltételek alapján, 1867 szellemében alkudozni, az egykorú források ezt az állítást azonban nem támasztják alá. Igaz, az államadósság és a határőrvidék kérdésében hajlandónak mutatkoztak kompromisszumot kötni, Deák szeptember 23-án viszont éppen arra szólítja fel a képviselőházat, hogy határozatban mondja ki: „a miniszter urak mindazon kérdések kiegyenlítésében, melyek közöttünk és Ausztria között fönnforognak, szorosán tartsák magokat az alkotmányhoz, a törvényekhez, jelesen az 1848. évi III. törvénycikkhez, és az őfelsége által szentesített ezen törvények rendeletétől egy hajszálnyra se távozzanak.”²³

²¹ Teleki László küldetéséről l. *Hajnal István* i. m. 100–121., *Waldapfel Eszter* i. m. 8–9., 50–54.; *Horváth Zoltán* i. m. I. 207–220.; A párizsi kormány és Franciaország bécsi követe, De la Court pozitív hozzáállásáról l. *James Chastain*: *Iratok Franciaország magyarországi politikájának történetéhez 1848-ban. Levéltári Közlemények 1976.*

²² *Hajnal István* i. m. 102.

²³ Deák Ferencz Beszédei II. 336.; saját maga és Batthyány tarthatatlan helyzetéről Deák 1848. szept. 22-én számol be sógorának, Tarányi Józsefnek írott levelében: „miként lehessen én azon hatalomnak minisztere és eszköze, mely hazám ellen háborút folytat, s mely a békesség feltétele gyanánt nemzeti önállásunk s alkotmányos szabadságunk legfényesebb részének föláldozását követeli? Monarchiában a miniszter mindig a király minisztere, s mint ilyen felelős az országnak; de midőn a király nevében és tudtával, sőt tettleges engedelmével háború folytatatik a nemzet ellen, hogyan legyek én minisztere a királynak? Azt mondhatnád, legyek minisztere az országnak; de monarchiában az országnak külön, a fejedelemtől elvált s azzal ellentétben álló minisztériuma képzelhetetlen. Lehet provisorius kormánya, dictatura, revolutio alkalmával; de ily provisorius országos kormány nálunk nincs, nem is lehet, mert ennek első feltétele volna: kijelentett fellépés a király ellen, ez pedig nálunk balgaság, sükeretlen lépés volna. Batthyány más állásban van. Ő kénytelen volt elfogadni állását, mert csak ő volt, kit ott fenn is mint elnököt megerősítettek, itt alant is elfogadtak; nélküle tüstént anarchia lett volna” – l. Deák Ferencz Beszédei II. 321.

A későbbi gyanúsítgatások ellen így tiltakozik Batthyány Bezerédy Istvánhoz írott, a Kossuth Hírlapjában 1848. október 18-án megjelent levelében: „Ha valaki eddig követett politikámat egyenesen kárhoztatja, ezen nem ütközöm meg; de arról nem gyanúsíthat, arról nem szabad senkinek gyanúsítani engem, mintha titkos működésekre, hazám függetlenségét veszélyeztetőkre, használtam volna befolyásomat . . . hiszem, miként rövid idő alatt ismét gyülekszik roncsolt karomba annyi erő (utalás az október elején nemzetőrként elszenvedett sérülésére), hogy a hazát dúló ellenséggel szembezállhassak, s a győzelem dicsőségében, vagy ha tenni kell, a gyászos, de nagyszerű temetkezésben részt vehessek . . . én soha semmit minisztertársaim beleegyezése nélkül nem tettem, olyanokról pedig hallani sem akartam, mik által az 1848-iki törvények megcsonkítottak volna; ezt nemcsak soha nem változott jellemem, hanem mind privát nyilatkozataim, mind nyilvános és hivatalos előadásaim eléggé bizonyítják.”²⁴

A monarchikus lojalitás és a forradalmi önvédelem dilemmájában őrlődő Batthyány szeptember elején még óvott a törvényesség ösvényének elhagyásától,²⁵ szeptember 16-i beszédében azonban már álláspontjának gyökeres megváltozását indokolja: „ha már életét, egzisztenciáját kénytelen egy nemzet védeni, s azon utolsó végre jutott, hogy már nincs többé semmi reménysugár: akkor én is megvagyok győződve arról, hogy a lojalitás némi tekintetben akadályá is válhatik. Ugyanezért felszólítom a tisztelt házat, vegye komolyan fontolóra, ha vajjon nem érkezett-e már el azon végpercz, melyben a nemzet azon legutolsó s legelszántabb önvédelemre szorul, melynél a törvényességet nem képes, de nem is köteles tekintetben tartani.”²⁶ Az udvar október 3-i manifesztumából pedig a magyar nemzethez intézett olyan önkényes hadüzenetet olvas ki, „mely után Magyarország nem marad mi mást tennie, mint önvédelméről gondoskodnia”.²⁷

A liberális nemesség derékhadának mozgását követve Batthyány 1848 őszére tehát a kedvezőtlen külpolitikai feltételek ismeretében is eljutott a törvénysértő Habsburgokkal szembeni fegyveres ellenállás jogosságának és elkerülhetetlenségének felismeréséig. A december 31-i országgyűlési küldöttség tagjaként saját maga és a közvélemény megnyugtatója érdekében tesz még ugyan egy kísérletet a tárgyalásos rendezés előmozdítására, a vállalkozás kudarcát követően azonban – mint ismeretes – elfogják és halálra ítélik. Kivégzése, a magyar forradalom vérbefojtása azonban nem bizonyítja Batthyány és társai törekvéseinek irrealitását.

Felelős politikusok csak a meglévő adottságok és a továbblépés perspektivikus lehetőségének együttes szem előtt tartásával hozhatják döntéseiket, a határozott prog-

²⁴Közli *Károlyi Árpád* i. m. II. 78.; ill. Kossuth Hírlapja 1848. okt. 18.; vö. *Horváth Mihály* i. m. I. 95, 409, 414, 416.; *Pulszky Ferenc* i. m. 136.; Péreben, saját védelmében elmondott beszédében Batthyány nem tesz említést a had-, ill. pénzügyekről, amikor arra emlékeztet, hogy „Ich sah gleich Anfangs die Rätlichkeit gewisser Änderungen, zB. im Betreff der Staatschuld, Kroatiens, der Militärgrenze gar wohl ein, und war nicht abgeneigt, im geeigneten Momente Sr. Majestät demgemäss zu raten . . . Meine Tendenz und Aufgabe, wie ich sie erfasst, war daher einfach, die, so lange ich im Amte bleibe, keinen faktischen Eingriff in den legalen Zustand zu gestatten – eine Aufgabe, die leider in dieser schwierigen Zeit um so mehr scheitern musste, – da – wie mir erst jetzt klar – dieser legale Zustand von zwei Seiten angefeindet ward” – I. *Károlyi Árpád* i. m. II. 198.

²⁵*Horváth Mihály* i. m. I. 449–450.; vö. *Pulszky Ferenc* i. m. 128., 136.

²⁶*Pap Dénes*: A magyar nemzetgyűlés . . . II. 253.

²⁷*Horváth Mihály* i. m. I. 556.

ramadás – különösen a forradalmi átalakulás bizonytalan tényezőkkel terhes időszakában – azonban egyenesen kötelességük. A passzív kivárás 1848 tavaszán és nyarán egyet jelentett volna a kezdeményezésről és az események alakításáról történő lemondással, a forradalmi vívmányok önkéntes feladása pedig nemcsak az egykorúak, hanem a sokszor mindent jobban értő utókor előtt sem lenne igazolható. Batthyányék számára nem maradt más lehetőség, mint hogy az adottságokhoz alkalmazkodva, a rendelkezésre álló mozgástér tágításáról azonban nem lemondva – az esetleges tévedések kockázatát is vállalva – vezessék az országot. 1848 nyarának realitását pedig egyértelműen a Habsburg-birodalom felbomlása és a német egység megvalósulása jelentette. A változásokkal a passzív angol és francia diplomácia sem készült szembehelyezkedni, a magyar vezetők által is lehetségesnek tartott cári orosz beavatkozás megelőzésére, vagy elhárítására pedig egyáltalán nem tűnt életképtelen gondolatnak a forradalmi erők összefogása. E tények józan mérlegelésére alapozta Batthyány és kormányzata optimizmusát, s egyben mérték-tartását is megőrizve készült az erőviszonyok esetleges kedvezőtlen – 1848 őszén be is következő – változásaira.

Világos, az aradi kivégzések utólag nem minősíthetik a forradalmi magyar kormányzat 1848-as politikáját, mint ahogy a katonai megtorlással s az abszolutizmus újra-bevezetésével sem sikerülhetett a felhalmozódott ellentéteket feloldani. Az elkövetkező évtizedek fejlődése pedig egyenesen azt bizonyította, hogy Magyarország, Közép- és Kelet-Európa, sőt az egész kontinens számára a magyar forradalmi kormányzat által képviselt alternatíva ígerte a sokkal emberibb és haladóbb, az egyetlen érdemi, s ezáltal egyedül reális megoldást.

„HONUNKAT DÚLÓ ELLENSÉGEINKNEK MINDEN LÉPTEIT NEHEZÍTÜK”

Válogatás Batthyány Lajos miniszterelnöki irataiból
1848. szeptember 13.–szeptember 26.

Az alábbi dokumentumok Batthyány Lajosnak ügyvezető miniszterelnökként kibocsátott rendeleteit, utasításait és fontosabb leveleit tartalmazzák, leszűkítve azonban Jellasics elleni közvetlen védekezés, a Verbászról várt segélyhad kérdésére és az ezekhez kapcsolódó rendelkezésekre. A válogatásból nem maradhattak ki természetesen a közvetlen eredményt a pákozdi csatáig nem hozó, de az egész szabadságharc szempontjából jelentős intézkedések, amelyekkel Batthyány a honvédtoborzást újra kezdette, majd azt a kiegészítő rendeletekkel gyakorlatilag kötelező újoncozássá alakította azzal, hogy előírta az országgyűlés által megszabott létszámok kiállítását. Helyet kaptak a Komárom biztosítására irányuló rendelkezések is, amelyek az ország legfontosabb erődjét úgy kezelték, mint a főváros eleste után az ellenállás egyik lehetséges központját.

Nem szerepelnek a válogatásban az István nádorhoz intézett levelek, hiszen azok közül a fontosabbak ismertek. Nem szerepelnek továbbá a Vay Miklós erdélyi kormánybiztoshoz intézett, illetve a naszódvidéki román mozgalmak, továbbá a szlovák felkelők fellépése kapcsán kelt rendeletek. Ezeknek a kihagyása, a közlési lehetőség korlátozott voltában leli magyarázatát. Ugyanilyen megfontolásból maradtak el a különböző, részben katonai, részben kormánybiztosi kinevezések. Mivel a válogatás bizonyos értelemben tematikus, kimaradtak más egyedi ügyek is, jóllehet azok a távlati védelmi tervek szempontjából értékes információkat nyújtanak. Nem szerepelnek végül Batthyányak szept. 23–26. között Görgeyhez intézett fontos utasításai, mivel azok a közelmúltban megjelentek Görgey István emlékezéseinek kiegészítéseként.

Batthyány ezekben a napokban minden fontos kérdésben maga intézkedett, a rendeletek zöme a miniszterelnöki irodából, illetve az ő irányítása alatt álló Országos Nemzetőrségi Haditanácstól kelt. A toborzással, illetve az újoncozással kapcsolatos intézkedések azonban a belügyminisztérium iratsorozatából valók, mivel az újoncösszeírás megkezdéséről, mint hatáskörébe tartozó kérdésről, a belügyminiszter rendelkezett még augusztus végén. Ugyancsak a belügyminisztérium iratsorozatából kelt a dunai hajóforgalom ellenőrzéséről szóló rendelet. Néhány irat csak nyomtatásban ismert, azt az OL R 32 fonszámú gyűjteménye alapján adjuk.

Az OL 1848–49-i minisztériumának levéltárából közölt iratok lelőhelye: H 2 Miniszterelnök elnöki iratok (rövidítve: Meln.); H 92 Országos Nemzetőrségi Haditanács általános iratok (rövidítve: ONöHt); H 9 Belügyminisztérium elnöki iratok (rövidítve: BM eln.); H 13 Belügyminisztérium, országlásztati osztály iratai (rövidítve: Országl. oszt.); H 15 Belügyminisztérium, rendőri osztály iratai (rövidítve: Rend. oszt.). Az utóbbi két sorozat iratai eredetileg központi iktatószámot kaptak, s ez szerepel a hatóságokhoz

kiküldött példányokon, de azután az osztályokon is iktatták őket, mégpedig kútfő és azon belül tételszám szerint. Ez utóbbi szerepel ezeknél az iratoknál zárójelben.

A közölt iratokat eredeti helyesírási formájukban közöljük, csak az értelmezést segítő interpunkciót változtattuk meg, illetve a kétségtelen elírásokat javítottuk. Ahol volt, megőriztük az eredeti megszólítást is. A dátumot csak akkor adjuk, ha az irat szerves részeként, annak végén szerepel.

1.

Budapest, 1848. szeptember 13.

Batthány elrendeli a dunántúli megyékben a népfelkelést

Ministerelnöki felhívás¹

Azon vész, mely a magyar hazára és különösen a magyar nemzetre az alkotmányos szabadság újabb kivívása óta perczről perczre nehezedék, ime egész erejében kitört. A drávai vonalt az ellenség három helyen nyíltan megtámadván, hazánknak a Duna–Dráva közti részeit fegyveres erővel elfoglalni, azon földet, mellyért őseinknek annyi vére omlott, tőlünk, hü maradékoktól, jogtalanul eltulajdonítani, a magyar nemzetet szolgává alázni törekszik. Azon kötelességnél fogva tehát, melly, mint a hazának ministerelnökét, engemet a honhoz, a nemzethez csatol, felszólítani sietek a haza minden polgárát: miszerint a lakosságot a haza szent szeretetére s a századok óta fennállott alkotmányos szabadság nemes érzetére emlékeztetve s buzdítva, azonnal tömeges felkelést rendelni, minden fegyverfogható embert kiállítani, ott, honnan az előre nyomuló ellenség részéről a veszély leginkább fenyeget, összepontosítani, az így felkelő sereget alkalmas vezető egyénekkal, élelemmel s szükséges védezközökkel ellátni, s azzal az ellenséget, mig előlről a rendes hadsereg által megtámadtatik, minden oldalról nyugtalanítani, pusztítani, az eleségtől elzárni, egy szóval: mindent elkövetni szoros, egyszersmind hazafiui szép kötelességének tartsa, mi a felbőszült s bennünket igazságtalanul megtámadott ellenségnek visszaverésére, visszatartására s megalázására szolgálhat, — és mi azt, hogy a magyar nemzet, megsértett jogait fegyverrel is kivívni, megóvni még mindig elég erős, elég hatalmas, a művelt világ előtt bebizonyíthatja.

Pest, september 13. 1848.

Gr. Batthyány Lajos s. k.,
ministerelnök.

Meln. 1848: 600.

¹ Nyomtatványként küldték szét. Megjelent a *Közöny* 1848. szept. 15-i számában; közli *Pap Dénes*: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. Pest, 1868. II. 13–14.

2.

Budapest, 1848. szeptember 13.

Batthyány értesíti Csányi Lászlót a kormány újbóli átvételéről

Csányi László kormánybiztos urnak

Az ország miniszterelnökévé történt tegnapi újabb kineveztetésem következtében a kormányt ujlag átvén, kormánybiztos urat teljes bizalommal, egyszersmind a legszivesebb kéréssel felszólítani sietek: miszerint a haza s a nemzet szent szeretetében tanusított eddigi példás buzgalmaéhoz híven, eddig viselt kormánybiztosi tisztét tovább is megtartani, a haza megmentésében kitüntetett erélyes működéseit folytatni, az ellenség előnyomulásának férfiasan ellenállani, ha pedig ez annak sokasága miatt célszerűen nem történhetnék, eszélyesen visszavonulva, a fegyveres erőt Veszprém tájékára mint legcélszerűbb helyre, hová körülbelül 10 000 önkéntes nemzetőr, hat század huszár, és mintegy 30 ágyu már indulóban van, összpontosítani sziveskedjék, addig is, míg a másolatban ide zárt rendeletem következtében a veszélytől fenyegetett hatóságok szintegy, mint a már indulóban lévő önkéntes seregek is, kellő segílyt nyujthatnak.

Mintegy 1200 emberből álló portyászó csapat Szalay László őrnagy vezérlete alatt úgy fog manevrirozni, hogy az ellenséget vagy hátmegöl támadja meg, vagy diversiót csináljon az ellenségnek.

Egy uttal az aradi tábornak is meg van hagyva, hogy Baja felé induljon, hová aztán eleibe lehet küldeni s tudtára adni merre menjen. Ez szinte egy pár ezer emberből áll.

Mig ön felfelé közeledik addig egy élelmezési biztost is rendeltem ki; – de azt ohajtanám hogy Ön Veszprémbe érkezttével maga venné át az egész ügynek vezérletét.

Az iránt: hogy a pénzbeli ellátásokat kormánybiztos ur hová ohajtja általam küldteni, mielőbbi tudósítását várom.

Pest, sept. 13-n. 1848.

Meln. 1848 : 601.

3.

Budapest, 1848. szeptember 13.

*Batthyány tájékoztatja a déli táborban tartózkodó
Mészáros Lázár hadügyminisztert és kéri: tartsa meg tárcáját*

Mészáros Lázár hadügyminister urnak

Az utóbbi napokban történt eseményekről rövid elősorolásban kivántam hadügyminister urat tudósítani.

Megjövén Bécsből mind én és Deák minister társunk, mind az országos küldöttség, – miután azon válasz mellett, mellyet Ő Felségétől kaptunk, az ország kormányzását folytathatónak nem láttuk, én, Deák, Klauzál és báró Eötvös ministeri tárczáinkról leköszöntünk. Gróf Széchenyivel szerencsétlen állapotja tétette le már elébb a tárczát.

Megtartotta hivatalát Kossuth és Szemere azon indokból, nehogy az ország egészen kormány nélkül maradjon. A képviselők háza Kossuthot miniszterelnöknek kiáltotta ki, s kineveztetése és a ministerium alakításának megbízása végett a főherceg nádorhoz küldöttséget intézett. Ő főhercegsége e kérelmet nem teljesítheti nyilvánítván, tegnap estve ujlag engem bizott meg a miniszterelnökséggel s az új ministerium alakításával, azon ígéret mellett: hogy báró Jellachichnak és seregének visszavonulását kieszközli. Ezen feltétel alatt tehát én a miniszterelnökséget Ő Felsege jóváhagyásáig ismét elvállaltam s az ország kormányát átvettem. És ennek következtében hadügyminiszter urat is, a legszivesebb barátsággal kérem: miszerint nemcsak eddigi tárczáját tovább is megtartani, s így engemet, épen e jelen perczen, hol több miniszter nem létében az egész ország kormánya reám nehezül, főként az általam kevésbé ismert hadi ügyekben el nem hagyni, de egyszersmind általam igen hálásan elismert buzgó hazafiságánál tiszta jószándékánál és terjedt ügyismereténél fogva a hon és nemzet javára mindent elkövetni, különösen pedig oda működni méltóztassék: hogy a szenttamási rác tábor seregeink által bevétessék, s így minden disponiblis erő a már három helyen betört Jellachich ellen fordíthatassék.

Ezen kérelmemet annál bátrabban hiszem intézhetni hadügyminiszter urhoz, mert Melczér Andor ezredes urat is sikerült a hadi tárczának ideiglenesen tovább is megtartatnom.

Még egy kérésem van. A Jellachich serege ellen csak úgy működhetünk szerencsésen, ha táborunkat ügyes szakértő emberekkel látjuk el. Mire nézve hadügyminiszter urat arra kérem: méltóztassék a Kiss Ernő ezredes ur mellett lévő Generalstaabler Kohlmann kapitány urat a Dráva melletti táborba rendelni, — tehát haladék nélkül úgy intézkedni: miszerint az említett kapitány tüstént Dunán túlra gróf Teleki Ádám vezérőrnagy urhoz menjen, s a hadi működésekben neki kellő segédelmére legyen.

Pest, szeptember 13-n 1848.

Meln. 1848 : 604.

4.

Budapest, 1848. szeptember 13.

Batthyány tiltakozik a szerbekkel tervezett fegyvernyugvás ellen

A miniszterelnök Mészáros Lázár hadügyminiszter urnak

Folyó hó 11-dikén kelt abbéli kérdésére: vajjon a pétérváradjai főhadi kormányzó által javaslatba hozott fegyvernyugvás a rác lázadókkal megköttesék-e? sietek hadügyminiszter urat affelől értesíteni: hogy az említett fegyvernyugvás a dolgok helyzetében, midőn báró Jellachich a Dráván három helyen áttört s Budapest felé közeledik, semmi esetben meg nem engedendő, — hanem hadügyminiszter urnak a gránátosokat a végett küldöm le: miszerint a rácokkal elhatározó ütközetet merjen, — hogy így, ha ez részünkre kedvezőleg üt ki, a disponiblis erőt rögtön Jellachich ellen lehessen használni, és seregét vagy hátmegől megtámadni, vagy annak legalább tetemes diversiót adni.

Pest, sept. 13-n 1848.

Meln. 1848 : 602.

5.

Budapest, 1848. szeptember 14.

Batthyány elrendeli a honvédek toborzásának megkezdését

Minden hatóságok elnökeinek²

Addigis, míg a katona állítás iránti törvény czik[k] ő Felsege által szentesítetnék a veszélyben lévő hont védelmi eszközök nélkül hagyni nem lehetvén, az alsóház határozata nyomán felhivom önt, hogy a honvéd sereg szaporítására e rendeletem vételével rögtön toborzást inditson, s a beállottak száma felől engem mielőbb értesitsen.

Az ekként kiállítandó sereg egyenesen a már felállítatni kezdett honvéd zászlóaljok szaporítására lesz fordítandó s új honvédzászlóaljakká alakítandó, melyeknél az ügyvezetési, s vezérleti nyelv, zászló, ruha és jel magyar leend.

Az ekként kiállítandó honvéd sereg az ország békéjének tökéletes helyreállításáig szolgáland, s ha ezen idő nem tenne annyit, mint a menyí rendes katonáskodási idő gyanánt törvény által megfog állapítatni, a kitöltött honvédi szolgálat befog számitatni.

Igyekezzen ön czélszerű rendeletek által oda munkálkodni, hogy a veszélybenforgó haza mentő karok után soká várakozni kéntelen ne legyen.

A táborozás megkezdéséről rögtön, haladadtárol időről időre elvárom a tudositást, s később a részletesebb feltételekkel azon számot is tudatom ön[n]el, mely a kormánya alá bizott hatóságra népessége arányához képest háru land.

BM 1848 : 9460

(Országl. oszt. 1848–10–270)

6.

Budapest, 1848. szeptember 14.

Batthyány rendelete az ellenség által megszállott megyékhez

Az ellenség által megszállott megyéknek³

Hazánk földjét nemzetiségünk s békés nyugalimunk ellenei megrohanással fenyegetik, elég ezen szó, hogy a drága honnak minden polgára kötelesség érzetében fellelkesüljön s elhatározza áldozni mindent anyaföldünk megmentésére.

A veszélyben lévő haza követeli is hogy érte nyugalimunkat tehetségünket sött életünket is feláldozva a magyar név dicsőségéhez illően szembeszáljunk elleneinkel, hogy küzdő vitézeinket mind az tehetségeinkel támogassuk, és segítsük, honunkat duló ellenségeinknek minden lépteit nehezítsük, annál fogva

1-ör rendelem. Ellenség előtt álló táborunk számára a szükséges fuvarokat, kézi vagy szekeres munkákat kiszolgálatni s annak mindenben segédkezet nyujtani, minden polgár szoros kötelességének ösmerje.

² „Sürgönnyel”, nyomtatványként küldték szét még szept. 14-én.

³ „Sürgönnyel”, nyomtatványként küldték szét még szept. 14-én.

2-or Ha pedig találkozna e honban valaki, oly elvetemült, ki az ellenségnek szálítással, munkával, tanáccsal, élelmiszerek kiszolgáltatásával, önkéntesen: segéd kezét nyújtana, honárulónak fog tekintetni, s rögtön ítélő szék elébe állítani.

BM 1848 : 9443
(Országgl. oszt. 1848–10–257)

7.

Budapest, 1848. szeptember 14.

Batthyány utasítása a „Mészáros” hádigőzös parancsnokának

Palóczi László századosnak

Folyó évi sept. 7-ről kelt megkeresésére a következőt válaszolom: mind azon élelem vagy akármiféle hadi szerekkel terhelt hajók, mellyek az ellenségtől megszállott vagy elfoglalt vidékekre eveznek, azonnal lefoglalandók, s további rendelkezés végett felőlők az illető megyei hatóság tudósítandó.

Sept. 14.

BM eln. 1848 : 861.

8.

Budapest, 1848. szeptember 15.

Batthyány utasítja Teleki Ádámot az ellenállásra, vagy a drávai sereg főparancsnoki tisztének letételére

Gróf Teleky Ádám őrnagyvezér a drávai védsereg főparancsnokának⁴

A legkomolyabb felelőség terhe mellett meghagyom az őrnagyvezér urnak ő felsége a király és a haza nevében, miszerint jelen rendeletem vétele perczétől kezdve egy talpalatnyi magyar földet védtelen Báró Jellasichnak át ne engedjen. Ha netalán az őrnagyvezér ur ezen rendeletemnek bármivéle okból sikert adni nem kívánna, azon esetben, mellyet öntől a haza egyáltalában nem vár, a legszorosabban meghagyom önnek, miszerint a védsereg vezényletét azonnal a rangban ön után következő főtisztre, vagy ha e[z] sem vállalná el, mind ad[d]ig rangban lefelé adja át, a mig egy valaki találkozni fog, ki hazája földét megvédeni első legszentebb kötelességinek ismeri. Elvárom és meghagyom őrnagyvezér urnak miszerint ezen rendeletemet mindenkinek, kinek a vezényletet átadni fogja, előmutatandja.

Holnap küldöm önnek Szabó és Millenkovich magyar tábornaszadosokat dispositioja alá. Értesitem egyszersmind, miszerint Nemegey és Szirányi ön mellett alkalmazott tiszteket a magyar táborigarhoz (General Stab) századosokká nevezém ki.

Meln. 1848 : 613.

⁴ Az irat első bekezdését közli *Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben.* Bp., 1952. II. 148.

9.

Budapest, 1848. szeptember 15.

*Batthyány tájékoztatja Csányi Lászlót a Teleki vezérőrnagynak
küldött utasításról és egyéb intézkedésekről*

Csányi László kormánybiztos urnak

Mikép kormánybiztos ur az ide mellékelt rendeletem másából látni fogja, gróf Teleki Ádám vezérőrnagy urnak komolyan meghagytam, miszerint ezentul báró Jellachichnak hazánkból egy talpalatnyi földet se engedjen át kellő ellentállás és védelem nélkül, – s hogy ha magát ezen rendeletem teljesítésére bármi okból elégtelennek érezné, a sereg vezérletét az utána legközelebb álló főtisztnek adja át lépcsőként lejjebb mindaddig, míg valaki találkozik, ki a vezérletet s a haza megvédésének kellőleg megfelelhethet. Hogy illy főtiszt, ki az egész hadi műtételt a dunántuli táborban vezesse, küldessék mielébb azon tartalék sereghez mely a Szala [!] mellett fog összpontosulni, s mellyről kormánybiztos urat közelebb már tudósítottam, arról gondoskodni fogok, – addig is Szabót, Nemegeyit és Milenkovicst Generalstaabi századosokká neveztem, hogy azokat gróf Teleki Ádám vezérőrnagy ur, hadi működéseiben használhassa.

Szalay önkéntes csapatát, mellyről kormánybiztos urnak minap azt irtam hogy Veszprém felé utasítom, a verbászi táborba voltam kénytelen küldeni, miszerint itt a ráczok elleni hadi műtétel mielébb kedvezőbben üthessen ki, s minden disponibilis erőnket dunántulra szállithassuk.

Pest, sept. 15-n. 1848.

Meln. 1848 : 612.

10.

Budapest, 1848. szeptember 15.

Batthyány új fővezérre kér javaslatot Mészáros hadügyminisztertől

Minister elnök Mészáros Lázár őrnagyvezér hadügyminister urnak!

A drávai védsereg fővezérségére a legsürgetőbben olly egyénre van szükségünk, ki annak élire állván a dolognak más fordulatot adhasson és a sikert biztosithassa.

Bizonyal értesült ön a felől hogy Gróf Teleky a Dráváról Jellachich előnyomulásával hátra vonult, sőt már Kanizsát is odahagyva egy lövés nélkül Keszthely felé hátrál; mai nap kiadot rendeletemnél fogva a leghatályosabb ellenállást bár neki megparancsolám, de őszintén megvalva Teleky a fővezérlet vitelére nem alkalmas, a legsürgetősebben felszólítom tehát önt, ide mellékelt rendeletemet, mellynek folytán Kiss Ernőt a fővezérlet elvállalására megbízom, egészen önnek bölcs belátásra bizom meghatározni, valjon képes e Kiss a fővezérletet vinni, vagy pedig Vetter Antal alezredest ideiglenesen arra alkalmasabbnak tartaná, mely esetben önre bizom a fővezér megválasztását és kérem ide zárt

rendeletemet egyedül annak által adni, kit ön a kettő közül a fővezérség elválására képebbnek tart, csak kérem a dolgot rögtön eldönteni és jelen futár által rendeletét az illetőnek megküldeni.

Budapest September 15-én 1848.

Batthyány

Meln. 1848 : 615.

11.

Budapest, 1848. szeptember 15.

*Batthyány javasolja, hogy engedjék haza a baranyai nemzetőrséget
megyéje védelmére*

A hadügyminister urnak

A baranyai fő ispány Gr. Batthány Kázmér most vett leveléből értesültem, hogy a baranyai nemzetörök fegyverrel ellátott legnagyobb része, mint egy 4500 ember, 5 ágyuval a Bácskában vagyon, — de minthogy Br. Jellachich a határon már áttört, a tulajdon föld megvédésére a fő ispány ur ezen sereget most igénybe veszi, s annak visszaküldetését sürgetve kéri. Felszólítom tehát minister urat, hogy tekintve a veszély nagyságát melly Baranyát is fenyegeti, ezen igazságos kívátnak lehetőség szerint megfelelő iparkodják. — Egyuttal megkérem, hogy a nevezett fő ispányt mindjárt onnét a táborból az eredményről illetőleg kérése foganatjáról tudósítani sziveskedjék.

Meln. 1848 : 611.

12.

Budapest, 1848. szeptember 15.

Batthyány intézkedik: a Hardegg vasasokat távolítsák el az országból

a) A budai főhadparancsnokságnak

Miután azon hivatalos értesítést nyertem, hogy a Wrba könnyü lovas ezrednek egy osztálya már b. Jellachich seregéhez csatlakozott, nehogy a jelenleg épen utban s Tolna vármegyében lévő Hardek [Hardegg] vasas ezred által hasonló botrány tétessék; felkértem a budai várparancsnokságot[!], miszerint rögtön még ma olly intézkedéseket tegyen, hogy a Hardek vasas ezred utját Bécsnek intézze, ezen parancsot pedig az illető ezrednek biztos és magyar érzelmű futár által kívánom tudtul adatni, s kérem a főparancsnokságot, hogy ezen futárnak nevét vélem tudatni sziveskedjék. — A kellő rendelkezéseket ezen ezrednek Bécs felé veendő menete és a szükséges élelmi czikkekel leendő ellátása végett a hadügy-ministerium utján az illető hatóságoknak meghagytam, ellenkező esetben azt is, hogy az

esetben ha az ezred netalán az ellenséggeli csatlakozás végett nem a kijelölt utat követné, a hatóságok által mellyeken átvonulni szándékozik, részére minden élelmi és ellátási szerek megtagadtassanak.

b) *A hadügyminisztériumnak*

Azon botrányok megelőzésére, nehogy a Wrbna könnyü lovas ezred példájára a most Tolnában épen utban álló Hardek [Hardegg] vasas ezred is báró Jellachichhoz csatlakozzék, meghagyom a budai főparancsnokságnak, hogy ezen fennérintett ezrednek futár utján oly parancsot adjon, miszerint utját azonnal Bécs felé irányozza; minek folytán felhivom a hadügyminisztériumot, miként az illető hatóságokat rögtön oda utasítsa, hogy ezen ezrednek Bécs felé veendő útjában élelmezéséről kellőleg gondoskodva legyen; ellenkező esetben, ha netalán az ezred nem a kijelölt utat követné hanem olly irányban tartana, mellynél fogva az ellenséggeli csatlakozási akarat kiderül, az esetben részére a hatóságok által minden élelmi, és ellátási szerek megtagadtassanak.

Pest Sept 15. 848.

Meln. 1848 : 616.

13.

Budapest, 1848. szeptember 15.

Batthyány intézkedik Komárom erődjének biztosításáról

a) *Mertz Frigyes komáromi parancsnoknak*

Mertz Frigyes hadnagyvezér, a komáromi vár parancsnoknak

Bizván méltóságodnak eddig tapasztalt készségébe, ezennel felhivom, miszerint Gróf Eszterházy Pál nemzetőrseregi őrnagyot összes seregével azonnal, a mint résziről felfog szólíthatni, Komárom vára őrizete erősbbítése végett a várba befogadni sziveskedjék.

b) *Majthény István alezredesnek*

B^o Majthény István nemzetőrseregi alezredes, a Komárom várban önkénytes véd-sereg parancsnokának

Legkomolyabb felelőssége mellett meghagyom önnek, miszerint Komárom várába a dolgot szép modjával Mertz hadnagyvezérrel akkép intézze el, hogy a vár őrizetére berendelt Gróf Eszterházy Pál nemzetőrseregi őrnagy seregével a várba beeresztessék.

Mínthogy továbbá a várat Turszky magyar érzelmű sereggel erősebben megrakatám, sziveskedjék a Turszky tisztekre akkép felügyelni, miszerint a magyarokkal ellenkező tisztok neveit kitudván, nekem haladéktalan bejelentesse, hogy azok irányában jó eleve a kellő intézkedéseket megtétethessem, tudni illik őket a várból más valamely kevésbbé fontos helyre áttétethessem. Ezen intézkedése mindazon által elvárom az alezredes urtól, hogy titokban és kellő ovatossággal történjék.

A várban jelenben mienk lévén a phisikai erő, meghagyom ennek folytán önnek, miszerint a vár biztosítására még mindennemű kellékeket pontosan feljegyezvén, nekem

haladéktalan jelentést tegyen arról, valyon nem látná e szükségesnek a várba nemzeti tűzértséget és mennyi számban elhelyezni; mennyi időre kellene a várat élelemmel ellátni és ahhoz mi kívántatik meg, szóval mind azt megírni, mit Komárom vára védelme megkíván, hogy ezen vár valamely bal esetben biztos menhelye lehessen a magyar nemzetnek.

Mi végre a vár parancsnokot Mertzet illeti, arra nézve felhívom önt igen ovatosan és tisztelettel eljárni, minthogy csak a legvégső esetben fognánk a várparancsnokságából letevéséhez nyulni. Figyelemmel legyen ön azonban a várparancsnok minden léptire, nehogy valamely ellenséges eset adja magát ellenünk elő, melly esetben önt a leg-szigorubb rendszabályokhoz nyulásra is felhatalmazom.

c) Esterházy Pál nemzetőri őrnagynak

Gróf Esterházy Pál nemzetőrseregei őrnagy urnak

Meghagyom felelőssége mellett az őrnagy urnak, miszerint jelen rendeletem vételel haladéktalan összes seregével a komáromi vár őrizetére a várba vonuljon, előlegesen magát a vár vezényletével érintkezésbe tevén, és neken azonnal az eredményről jelentést tegyen.

Meln. 1848 : 617.

14.

Budapest, 1848. szeptember 15.

Batthyány Halasy Edét Komárom megyei kormánybiztosnak nevezi ki

Halasy Ede Komárom vármegyei első alispán urnak,

Bizván Önnek buzgó hazafiságában s erélyességében, miszerint Ön a hazának jelen vészes perczeiben annál hasznosabb szolgálatokat tehessen, Önt Komárom vármegyébe kormánybiztosul nevezem ki, s felhatalmazom, hogy mind a népfelkelés, mind a honvéd sereg szaporítása tekintetéből állítandó toborzás iránt kiadott rendeleteimnek minél gyorsabb s minél sikeresebb fogamat szerzése végett, mindazt megtehesse, mit e részben jónak, hasznosnak és czélszerűnek találand.

Pest, sept. 15-n 1848

Meln. 1848 : 618.

15.

Budapest, 1848. szeptember 15.

Batthyány intézkedése az idegen katonaságnak az országból történő eltávolítására

A hadügyministeriumnak

Meghagyom a hadügyministeriumnak vonatkozva Ó cs kir felsége azon kéziratára mellyben a nem magyar ezredeket az országból kirendelé, miszerint

- 1) A Wilhelm ezredet egészen,
- 2) Ferencz József dragonyos ezredet,
- 3) Az aradi várzászlóaljat azonnal az országból kiindítsa és helyette az aradi táborból önkéntes sereget rendeljen őrizetül, mivéget részemről a kellő intézések megtételnek.
- 4) A Temesvárott tanyázó Sivkovits ezredet szinte azonnal indítsa ki az országból és helyébe a Budapestre érkezett Porosz herczeg nevű zászlóaljat rendelje rögtön Temesvárra.
- 5) A Pozsonyban tanyázó Ceccopieri ezredet akkép rendelje Abaujba és Liptóba, miszerint az ott levő Porosz herczeg második zászlóalj felváltassék és kellős sebes marsokban azonnal Budapestre rendeltessék.

Meln. 1848 : 619.

16.

Budapest, 1848. szeptember 16.

Batthyány gondoskodik a budai várba vezényelt honvéd tüzérek elhelyezéséről

B. Hrabovszky budai hadi főkörmányzó urhoz

Felkérem Excellentiádat, hogy a budai várban helyezett egy üteg honvéd tüzérség részére a gránátos kaszárnyában helyet rendeltetni, úgy Makk fő hadnagy számára egy alkalmas tiszt lakot ha lehetséges a pattantyus kaszárnyában, vagy pedig a fegyvertárban kiszolgáltatni sziveskedjék.

Pest sept 16. 1848.

Meln. 1848 : 620.

17.

Budapest, 1848. szeptember 16.

Batthyány támadásra szólítja fel Mészáros Lázár hadügyminisztert

Mészáros Lázár hadügy minister urnak

Édes hazánk nevében szolítom fel az őrnagyvezér urat, Magyarország jelen állása olyas levén, melly halasztást egyáltalában nem szenved a nélkül, hogy nemzetünk sorsa felet aggodnunk ne kellenék, miszerint jelen rendeletem vételével azonnal az ellenséges táborra oly valami eldöntő támadást tegyen, hogy annakutána azonnal a Hunyadi csapatot, és néhány honvéd zászlóaljat a legsebesebben Batinára indíthasson, a honnét gőzhajók fogván a sereget felszállítani, mi véget előbb a sereg számát magamnak megíratni kérem, hogy a gőzhajókkal a kellék szerint azonnal rendelkezhessem.

A megtámadásnak olly sebesen kell megtörténni az ellenséges táborra, hogy Jellachichet még fentarthassuk ki september 25-kig Pestre érkezhét, ki hirszerint 54 ezer emberrel táruul ki Kanizsáról Keszthely felé, igaz ugyan, hogy ezen serege nagyobb száma igen hitvány alkatrészekből áll, de mind a mellett is időt veszitenünk nem szabad, midőn hazánk sorsa felett vettetik el a koczka.

Tegnap és ma tekintélyes sereget küldöttem Veszprémbe 24 ágyuval, hol a sereg concentrálni fog; Nádor Ő fensége személyesen fog a Jellasich elleni táborba lemenni.

Meln. 1848 : 622.

18.

Budapest, 1848. szeptember 16.

Batthyány új sorezredi alakulatokat rendel a veszprémi táborba

A hadügyministeriumnak

Mint hogy Ő cs. kir fensége a nádor és kir. helytartó személyesen a drávai táborba le fog menni, ennek folytán rendelem miszerint őrizetére:

1) A Porosz herczeg gyalogság zászlóalja holnap után,

2) A Budán létező gránátos csapat, holnap kettős marsokba a drávai védsereghez Veszprémbe induljon.

3) Az Abauj-Zemplén és Liptóban hátra maradt első zászlóalja a Porosz ezrednek valamint a Selmeczen hátra maradt osztálya is a Porosz harczeg harmadik zászlóaljának tüstént szekereken kettős, sőt a mennyire lehető hármás marsokban is Budapestre rendeltessék.

4) Mint már tegnap megrendelém ezennel újra meghagyom, miszerint a Pozsonyban tanyázó Ceccopieri ezred egyik osztálya Selmeczre, másika Liptóba kettős sőt hármás marsokban szekereken; a többi kettős marsokban gyalog Abauj és Zemplénybe szállítás-sék.

Ezen rendeleteim foganatosításától[!] a hadügyministeriumot és a budai főhadiparancsnokságot teszem felelőssé.

Meln. 1848 : 625.

19.

Budapest, 1848. szeptember 16.

Batthyány igazoló jelentést kér Mertz komáromi várparancsnoktól

Mertz Frigyes hadnagy vezér komáromi várparancsnok urnak

A legszigorubb felelősség terhe mellett meghagyom a hadnagyvezér urnak, miszerint a Komáromba ön által vissza rendelt Wilhelm ezred zászlóalját rögtön az országból kiindítsa; egyszersmind nyilatkozzon a felől, mi okból szegte meg ön az engedelmességet, Ő cs. kir. felsége, önnel hivatalosan közlöt legfelsőbb parancsának.

Meln. 1848 : 629.

Budapest, 1848. szeptember 17.

Batthyány tájékoztatja Csányit a helyzetről és újabb intézkedéseiről

Csányi László kormánybiztos urnak

Örömmel értettem, miket kormánybiztos ur a katonai tisztek hangulatának kedvező változatáról tudtomra juttatni szives volt; azt hirlapok utján a közönségnek is átadom.⁵

Azóta, hogy utóbbi tudósításomat Önhöz küldöttem, itt is változások történtek. Ő Felsége miniszterelnökké lett kineveztetésemet, miként Ön a legfelsőbb királyi elhatározatnak ide mellékelt kivonatából látni fogja, ujjal megerősítette, s én e hivatal folytatását a képviselői ház egyhangu ismételt felszólítása következtében elvállalván, a ministeriumot úgy, miként az ide mellékelt névjegyzék mutatja, már meg is alakítottam, s mihelyt a tárczakiosztás megtörténik, Ő Felségének megerősítés végett fel terjesztem.

A fenséges főherczeg nádor tegnap a táborba személyesen elutazott Moga és Holsche fejevári generálisokkal; és ez, azt hiszem, kedvező eredménnyel lesz ügyünkre.

A toborzást is ujjal megnyitottam; Budapestnek elsánczolása iránt a kellő előintézkedéseket tettem; Székesfehérvár és Veszprém városoknak eltorlaszoztatását az említett városoknak és a Veszprém vármegyei főispánnak meghagytam; végre itt a főváros körül egy a veszprémihez [hasonló] tartalékseregnek összpontosítását vettem célba, hogy azon esetre, ha Jellachich seregeinket Veszprémből visszanyomná, itt ujjal erős ellentállásra találhasson.

A veszprémi tábor nevelése tekintetéből Mészáros Lázár hadügyminister urat oda utasítottam: hogy a rácz tábort mielőbb támadja meg, s bármikép üssön ki a dolog 5000 embert tüstént a Dunán fel Ercsényig szállíttasson. Ezeknek eleibe tessék kormánybiztos urnak valakit küldeni, ki őket Ercsényből Veszprém felé vezesse. A napot, mellyen ezek Ercsényben lesznek, bizonyosan meg nem mondhatom, de jó lesz e levelem vétele után tüstént eleikbe küldeni. Azon vonalon élmezésökről is gondoskodják Ön.

Miszerint a dunántuli tábor alkalmas és ügyes vezérekkel láttassék el, a vezéret elvállalására Wenhardt ezredest felszólítottam, tőle azonban még választ nem kaptam. Futárt küldöttem Kiss Ernőhöz is, hogy a vezéretet Vetternek átadván, maga tüstént a veszprémi táborba induljon. Ezekre azonban, minthogy még eljövételök bizonytalan, kormánybiztos urék sokat ne építsenek; bizonyos csak a nádor és a fennebbi két generalis.

Ajánlom különösen hogy az ottani vezérek főtervöket az oda szállított 21 escadron lovasságra alapítsák; ez legyen a manevre basisa; mit főként Kiss Ernő vagy más lovas tudna felhasználni.

Ordódy Kálmánt addig is, míg a főherczeg nádornak megerősítés végett felterjeszhetném, a 7-ik zászlóaljhoz őrnaggyá kinevezem; hasonlóképen Bárczay, Gáspár és Borotvás huszár századosokat.

Törzstiszteket nem küldhetek, mert nincsenek; hanem lementek a főherczeg nádorral gróf Szapáry Antal és báró Orczy Lajos; ezeket lehet használni.

Generalstáblerre minden iparkodás mellett sem tettem eddig szert, — de leküldöttem Szabó századost; ez fiatal ember ugyan, és csak most neveztetett ki, azonban

⁵ L. Papp D. i. m. II. 17.

sok jót hallok róla; különös figyelembe ajánlom. Ha valahol őrnagyot szerezhettek, tüstént küldöm.

A tüzérekhez sem tudok másokat küldeni, mint a kik már lementek.

Az ambulans és tépések iránt is rendelkeztem, – Veszprémben fogja ön találni.

A Sándor huszárok osztálya, már 5 napja megindított Pozsonból, így a Miklóssóké is Körmenről, – Fejérvár tájékán fognak Önnel találkozni.

A Ceccopieri gyalogságban nem bizom, de a Posonban levő oláhokban sem bízhatom, – ezért és mert hogy a Porosz gyalog ezredeket egészen megkaphassuk, az idegeneket ki felé kell utaltatnunk, Ceccopierit le nem rendelhetem.

Az Önnek szóló leveleket mind Veszprémbe utasítom, – Ön teygen rendelést a további összeköttetés iránt, hogy a leveleket megkaphassa.

Mesterháznak a pénzt utalványoztam.

Pest, sept 17-n 1848

Meln. 1848 : 638.

21.

Budapest, 1848. szeptember 17.

Batthyány intézkedik Székesfehérvár elsáncolásáról

Székesfejérvár városának⁶

A Dráván áttört ellenség előnyomulásának megakadályozására nézve mindent mit a honvédelem megkíván, elkövetni szükséges lévén, meghagyom e város közönségének, miszerint Székesfejérvár városát azonnal torlaszoztassa el, hogy azon esetre, ha az ellenség megszállaná, kellő védelmi állásba tétethessék.

Pest, sept, 17-n 1848.

Meln. 1848 : 641.

22.

Budapest, 1848. szeptember 17.

Batthyány sürgeti a támadást és segélycsapatokat vár Mészárosról

Mészáros Lázár hadügy minister urnak

Miután értesültem, hogy ujjlag 1 székely zászlóally, 1 ágyu telep, s a 12 ágyu telepekhez a megkívántató töltnyek a táborban már megérkeztek, azon felül én a Hunyadi csapatot – mellyek közt mintegy 400 kitanult gránátos is vagyon – is leküldöttem, s így az ottani erő már annyira szaporodott, mennyit Minister ur a megtámadásra elkerülhetetlenül szükséges nyilatkozott utolsó levelében, így tehát elegendő okom vagyon reményleni hogy eddig a csata, illetőleg a megtámadás részünkről megtörtént; ha azonban még ez is ideig az nem történt volna, tehát felszólítom Minister urat, hogy az azonnal bár minő sikerrel megtörtényék, minthogy itteni körülményeink úgy

⁶ Egyidejűleg hasonló utasítást kapott Veszprém megye is Veszprém városának elsáncolására.

alakultak, hogy egy 5000 főből álló erőnek az alsó táborbóli elvonását multhatatlanul igénylik. Ha az alólról felküldendő, hadi erő felszállítása Ercsényig, honnan azok Minister ur által nyílt rendelettel Fehérvárra utasítandók, mennél előbb megtörténhessen, úgy rendelkeztem hogy holnap után, az az 19-én két vontató hajó 6 mellékhajóval, s egy gőzös Batinánál készen álljon, ezen hajó sereg azonban egyszerre legfellyebb csak 2500 embert szállíthat, azért a felszállításnak kétszerre kell megtörténni. Ugy intézkedjék tehát Minister ur, hogy a megtámadás után azonnal egy 2500 főből álló sereg Batinára utasítassék, — azt ohajtom leginkább hogy a székelyeket, néhány honvéd zászlóallyt, s a Hunyadi csapatot szállitassa fel legelőbb. — Ha a megtámadás nem volna eredményére nézve kedvező, azon esetre tegye magát Minister ur védelmi állásba, — de a várt sereget minden esetre haladék nélkül küldje fel, mert állapotunk azt *multhatatlanul* szükségessé teszi, — Értekezzen egyúttal a Minister ur a gőzhajó kapitánnyal, hogy ettől megtudhassa mikorra forduland vissza Batinára, hogy a második szállítással fel küldendő sereg is arra az időre ott pontosan megjelenhessen.

Végre csak azt ismétlem, hogy a támadásnak meg kell történnie, s hogy az érintett sereg minden esetre felküldendő,

Elvárom Minister ur erényétől[!] hogy felfogva a terhes idők fontosságát a parancsoló körülményeknek hódolni fog.

Meln. 1848 : 637.

23.

Budapest, 1848. szeptember 17.

Batthyány tájékoztatja Csányit a verbászi táborból érkező erőkről

Csányi László királyi biztos urnak

Tegnap tudósításom folytán önt arról értesítettem, miszerint a verbászi táborból érkező 5–6 ezernyi segéd sereg Ercsénybe fog érkezni; ezen rendeletemet közbe jött körülményeknél fogva oda változtattam, miszerint a fenemlitet sereg Földvárra gyűljön össze, holott a Nádor rendeletére várakozzék.

Meln. 1848 : 661.

24.

Budapest, 1848. szeptember 17.

Batthyány Mészárosnak Jellasich előnyomulásáról és a népfelkelés elrendelésének szükségéről

Mészáros Lázár hadügyminister urnak

Sietek önt értesíteni a felől, miszerint tett ígéretem szerint a borsodi önkénytes sereget, valamint az a nélkül is nagy részt a Hunyadi csapatba beolvadt budai gránatos zászlóaljat sem küldhetem le a táborba, minthogy őket Fejér és Veszprém megyékbe kénytelenítettem Jellasich ellenében leküldeni.

Ma vett hír szerint a Hardegg vértés ezred átment Jellasic táborába, ennek folytán már az anélkül is elkerülhetlené vált segélyt a haza szent nevébe igénylem öntől, és meghagyom miszerint azonnal 5–6 ezernyi sereget inditson el Földvárra, a hol ezen sereg Nádor ő fensége további parancsára várakozzék. Ezen sereg erősítésére, ha lehető, egy telep ágyut fogok leküldeni. Biztos hírek szerint Jellasic Lenti felé mintegy 8000, Kis Komárom felé szinte annyi sereggel jön; bizonyos az is hogy a Balaton keleti részén Földvár fele ugyan anyi sereggel utban van, ennek nem állithatok jelenben sereget ellene, és a védelmet kénytelen vagyok a nép tömeges felkelésire bizni, e véget elkerülhetetlen szükséges hogy a fenn kívánt sereg okvetlenül oda induljon, mellynek egy vezért nevezzen ki hadügyminister ur.

Én tegnapelőtt négy tábornari (Generalquartier-Meister-Stab) századost neveztem ki; ha vannak egyénei, kiket erre képeszettek[!] tart, ugy a haza jelen körülményei közt nevezzen ön ki előléptetéssel saját belátása szerint anyit, a mennyi szükséges.

Meln. 1848 : 658.

25.

Budapest, 1848. szeptember 17.

Batthyány gondoskodik a verbászi és a veszprémi táborról

A hadügyministeriumnak

Meghagyom a hadügyministeriumnak, miszerint Török osztály főnök ur által haladéktalan intézkedjen, hogy a verbászi táborba a sereg számára valamely szállító által elegendő mennyiségű dohány szállitassék.

Továbbá rögtön jelentést kívánok a felől: vajjon a drávai sereg számára a gyógy s orvosi szerek, tépések sat. elegendő mennyiségben elküldettek e?

Meln. 1848 : 635.

26.

Budapest, 1848. szeptember 18.

Batthyány kiegészítő rendelkezése a honvédtoborzásról

Rendelet⁷

A nemzet gyűlés által a haza meg mentésére előlegesen felajánlott 42 ezer főből álló hadsereg kiállítására körül kibocsátott rendeletek pótlékául ezennel közhirre teszem: hogy a belépendő ujonczok a hatóságok által fizetendő 20 pengő forint foglalo pénzt kapnak, melly által a nemzet képviselői határozathoz képest 4 évi szolgálatra köteleztetnek.

Ez uttal kötelességévé teszem minden hadfogadó parancsnokságnak a már a hadügyministerium utján e tárgyban kelt rendeletek folytán, hogy a hatóságoktól a kiállitandó

⁷ A fogalmazványon lévő megjegyzés szerint „1000 példányban kinyomandó”.

ujoncokat rögtön általvén, azokat a honvédsereg számára beavassa, és a leg-szükségesebb ruha nemüekkel, u. m. köpeny, nadrág, topány, fejérruha és sapkával leendő ellátásukról, valamint szinte kellő fegyelem alatti tartásukról szorgalmasan gondoskodjék.
Pest, september 18-n 1848.

Batthyány Lajos

ONöHt 1848 : 3844.

27.

Budapest, 1848. szeptember 18.

Batthyány utasítása a népfelkelés alkalmazására

*Utasítás a kormánybiztosokhoz*⁸

A népfelkelésnek korántsem feladata az ellenségnek nyílt csatáiban megátámadása, sőt azt nekie minden kitelhető módon gátolnia kell.

Oldalról és hátulról fenyegetése az ellenségnek.

Előle a marháknak és lovaknak elhajtása.

Elásása az eleségnek.

Az utaknak elrontása.

A falvaknak torlaszokkal ellátása vagy elsánczolása.

Egyes ellenséges futárok, ordonánzcok és patrouillok elfogása.

A nyílt téreknek, hol az ellenség könnyen előre nyomulhatna, árkokkal keresztül-metszése.

Megtagadása vagy lehetetlenné tétele a fuvaroknak az ellenség használatára.

A hidaknak, melyeken keresztül kell jőnie, szétrombolása.

Az ellenség eleségének elfoglalása.

Ha az ellenség előrehalad, akkor a nép háta mögött minden hidat, utat elrontson, hátráló vonalaiba nagy tömegekben gyülekezve közlekedéseit veszélyesítse.

A Dráva szomszédságában levő megyékben a nép nagy tömegekben, össze-gyülekezve, rontson be Horvátországba, igyekezzék részünkre a horvátok közt rokon-szenvet, és Jellasich ellen felkelést előidézni.

A Bakonyi körüli nép vegye be magát a Bakonyba nagy tömegekben, s onnét igyekezzék az ellenséget nyugtalanítani, éjjel nappal zaklatni, és neki minden pillanatban kárt tenni; szem előtt tartsa mindig azt, hogy a Bakonyi az ország anyagi főereje.

Ha valahol seregeink az ellenséggel összeütköznek, a nép elől, hátul, jobbról, balról, szóval: mindenfelől nagy tömegekben összegyülekezvén, igyekezzék az ellenség erejét megoszlaltatni, létezetét veszélyeztetni; ha megszalad, tömegestül reájuk ütni és meg-semmisíteni, kisebb ellenséges csapatoknak lest vetni, és őket tönkretenni.

Főleg nagy szerepet viselhet a felkelt nép az erdőségekben, a honnét magát semmi uton módon kicsalni ne engedje.

⁸ Csak nyomtatott formában ismert.

Szóval: mindenütt és mindenkor minden alkalomban az ellenségnek kárt tenni és hadseregünk munkálatát védőrként segíni, és ez által Magyarország dicső fegyvere becsületét fentartani.

Pest, september 18-án 1848.

Batthyány Lajos

1848/49-es nyomt.

28.

Budapest, 1848. szeptember 18.

Batthyány tájékoztatja Mészáros Lázárt új kormányának tervezett összetételéről

Mészáros Lázár hadügyminister urnak

Folyó hó 15-dikén kelt kétrendbeli leveleit tegnap vettem, a futár által küldöttet elébb mint amazt. Válaszomban következőkre szoritkozom:

Báró Jellachich három felé indítja csapatait, Vasnak, Veszprémnek és Fejérnek. Katona tiszteinkben a hangulat részünkre a legkedvezőbben változott. Csányi legujabb tudósítását másolatban idecsatolva közlöm, hogy a hadügyminister urnak a dolgok mibenlétéről értesítése legyen. Közölje ezt Beöthy országos biztos urral is. Jó lenne az említett tisztek hangulatát a tábornak is tudtára adni.

Az új ministeriumot ekkép alakítottam: Nem kételkedvén, hogy Ön tiszta hazafiságánál s honszereteténél fogva, szolgálatait a nemzetnek ezentul is szívesen felajánlja, a hadi tárczára ujlag Önt tettem javaslatba. Igen ohajtanám ugyan, hogy Ön addig míg már a rácz táborral valami elhatározó nem történik, lent a táborban maradna, ha azonban Ön azt látja, hogy itt a hadi ügyekben a hazának több hasznokat tehet, visszajövetelét nem ellenzem, csak alkalmas vezért állitson maga helyett. Ha a rang akadályul nem szolgálna, legalkalmasabbnak tartanám Vettert. Az igazságügyi tárczára Deákot, vallás és nevelésire Eötvöst, külügyire gróf Erdődy Sándort, pénzügyire Ghyczy Kálmánt, kereskedésre pedig báró Vay Miklóst, Szentkirályi és báró Kemény Dénes mellyik tárczát kapja, még nem határozta meg.

Kolmannak innen egyenesen is irtam. A körülmények fontossága parancsolta, hogy vele így rendelkezzem.

A sereg megnyugtására, hogy Ő Felségével ellentétben nem állunk, szolgáljon az Ő Felsége legfelsőbb elhatározatának ide mellékelt kivonata, és az: hogy a főherczeg nádor maga indult le Jellachich ellen a táborba.

Azt, hogy a sorezredekéből a toborzókhoz senki átmenni ne merjen s ezek által be ne vétessék, keményen megparancsoltam, és pedig jó sikerrel; ez szerint tehát az efféle toborzásokat hadügyminister ur is szigoruan tiltsa el.

Mai levelére más levelemben válaszolok.

Pest, sept. 18-n 1848.

Meln. 1848 : 660.

29.

Budapest, 1848. szeptember 18.

Batthyány intézkedései Buda sáncolásáról és a tüzérségi készletek biztonságba helyezéséről

Báró Hrabovszky fő hadi parancsnok urnak

Felszólítom fő hadi parancsnok urat, sziveskedjék a Buda városának s környékének, a megtámadás elleni megerősítését mennél előbb megkezdetni, ne hogy elleneink minket készületlen találjanak. Ha hogy e célra a megkívántató munkások hiányoznának még, tehát ne terheltesen e végett nevemben a két fővárost azok rögtöni kiállítására végett felszólítani.

Szinte úgy meg kérem fő hadi parancsnok urat, hogy eleve gondoskodjék arról, mikép a Pesten az új épületben le rakott ágyuk s tüzéri jószágok eleve részint a budai, részint a komáromi várban biztos helyekre tétessenek át, ne hogy azok bár mi módon elleneink kezeire kerüljenek. — Azok mellyek Budára fognak átvitetni, azonnal oda vitethetők, ellenben mellyek Komáromba fognak küldetni, a végett további intézkedéseimet tessék elvárni.

BP. Septbr. 18-kán 1848.

Meln. 1848 : 663.

30.

Budapest, 1848. szeptember 18.

Batthyány intézkedik Dunaföldvár megerősítéséről

A hadügyministeriumnak!

Ugy rendelkeztem, hogy a verbászi táborból mintegy 5–6000 főből álló sereg szállítassék Duna Földvárra a Nádor rendelése alá, minthogy ezen vidék felé nyomul Jellachichnak egy csapatja; intézkedjék tehát az illető osztály főnök eleve, hogy ezen talán 20–24-én ott megérkező sereg számára az élelmi s közlekedési eszközök okvetlen ellálltassanak.

Szinte ezen célból, hogy holnap mai rendelettemmel kirendelt egy gyalog ágyu üteg leszálltatni, az illető osztály főnök adja ki a nyílt rendeletet, készítse el az uti tervet s értesitse előre a hatóságokat.

BP. Septbr. 18.

Meln. 1848 : 666.

31.

Budapest, 1848. szeptember 19.

*Batthyány felhívása a honvédújoncok kiállítására**Felhívás⁹*

Édes hazánkat ármány és árulás környezi: szabadságunk ellenségei a hiszékeny népet gyanúsításokkal ámitják; a külön vallásukat egymás iránt gyűlöléssel töltik el; a külön nyelvű honfiakat a törvényes függés megtagadására ingerlik: a pártütöket, Urunk királyunk és hazánk ellenségeit, uj meg uj vakmerőségekre készítik; sőt azokat pénzzel, fegyverrel és mindennemű hadi készülletekkel ellátják; hogy míg e haza népei egymást marczangolják és erőtlentitik; ők a régi állapotot, melyből az urbéri viszonyok megszüntetésével kivergődtünk, visszaállithassák, s hazánkat törvényes önállóságátul megfoszthassák.

Szabadságunk ezen ellenségei most a honban, nagyobb számmal mint eddig, mindfelé bujtogatva kószálnak: s urunk Királyunk szentséges nevével kárhözatosan visszaélve, haza- és felség-áruló lázasztásaikat, a felség akaratának kiadni vakmerősködnék. Ezek műve az, hogy a rácz és horváth nép föllázított része, a magyar és többi magyar-rokon nép ellen, melyekkel hétszáz évi testvéries együttlétet kapcsolja össze, most testvér-ölő kezeket emel, hogy a föllázítottak, vad bősziúságokban a fegyvertelen magyart, úgy mint a becsületes németet, a békés oláhot, úgy mint a szorgalmas tótót kirabolják és emberiségtelen kinokkal kivégezik; a külön vallásukat kiméletlenül üldözik; az asszonyokat és hajadonokat, sőt az ártatlan gyermekeket is vak dühösségüknek feláldozzák, miszerint még ivadéunkat is kiirtsák.

Itt az idő hazafiak! hogy vállat vállhoz vetve, fölkeljünk férfias elszántsággal, védeni vallásunkat, családunkat, birtokunkat, közös szabadságunkat és hazánkat; ha mindent veszteni nem akarunk.

Számos testvéreink szövetkeztek már, nyelv és vallás különbsége nélkül megzabolázni és visszaverni az egész mívelt emberiség ezen ellenségeit.

A halogatás veszélyt hozhata.

Siessetek azért hű hazafiak! a hatóságokkal egyetértve a király és általa szentesített szabadságunk támogatására. Állítsátok ki, akár egyenes besorozás, akár sorshuzás, akár toborzás útján a községre eső honvédek számát: és ezt minden esetre haladék nélkül eszközöljétek: haladék nélkül! mert a haladékban halál rejlik.

Nem kényszerítettnek fegyverfogásra az egyetlen fiak vagy vők, kik a család fentartására szükségesek és általán: a haza rendkívüli helyzete józan belátásából eredő hazafiúi készségtől van leginkább föltételezve megmaradásunk: erőnk kimelése most gyalázat, de oktalanság is lenne.

A kiállítandó honvédek becsmérő testi büntetéstől menten, a szabadság zászlója alatt vivandanak; és azok kik a haza védelmében magukat kitüntetik, ha birtoktalanok, a kincstári javak telepítésénél, különös kedvezményekben fognak részesítettetni.

A kiállítandó honvédek számát, valamint a kiállítás módját és idejét a részletesen utasított hatóság tudomástokra adandja; kövessétek annak tanácsát és teljesítsétek intézkedéseit, mert ez saját érdektök, minnyájunk közös érdeke igényli.

⁹ A felhívást nyomtatásban küldték szét a hatóságoknak.

Fel tehát ótalmára a királynak a hazának, a szabadságnak és a családi biztosságnak!
István nádor, főherczeg Ő fensége vezérlendi hadseregünket.

Az ármány és a vérszomj ellent nem állhat a hazafi fegyverének; mert ez az igazság és emberiség ügyében küzd, és azért az isteni gondviselés is meg fogja áldani.

Kelt Budapesten September hó 19-dikén 1848.

Ministerlenök
Gr. Batthyány Lajos

BM 1848 : 9762.
(Országl. oszt. 1848–10–333.)
1848/49-es nyomt.

32.

Budapest, 1848. szeptember 19.

Batthyány rendelete a hatóságokhoz a honvédujoncoknak a meghatározott kvóta szerinti kiállításáról

A megyékhez, kerületekhez, székekhez és városokhoz^{1 0}

A növekedő közveszély elháríthatása mulhatlanná tette, addig is míg a katonaillesítési törvény, a vett fejedelmi szó szerint, szentesítve visszaküldetik, a hadsereget az önkéntesség eszméje szerint kiegészíteni és öregbiteni, nehogy a tron és az ország védetlenül öszveromboltassék.

Mihez képest rendelem:

1-ör. Minden czélszerű módokon ügyekezzenek 127 lélekre két ujonczot számítva, öszvesen honvédet kiállítani. Szükség hát ezen számot, a népesség arányához kepest, felosztani, és az illetőknek azonnal kihirdetni.

2-or. Hol a község hajló, a honvédeket a törvényjavaslat értelmében, (a lelkészek és segédlelkészek, a fegyverben álló határőrök, a család fentartására szükséges egyén, és a testi lényeges hiba miatt alkalmatlannak kivételével) *kor szerint* kiállítani; ez elfogadandó, és azonnal életbe léptetendő; mert nem csak a kiállítást sietteti, hanem a község költségtől is kíméltetik.

3-or. Hol a község az öt illető számot a 19. 20. 21. 22. éves egyénekből *sorshuzás utján* kívánja kiállítani, az 1-ső pontban említett okoknál fogva hasonlóan jóváhagyandó, és a kiállítás haladék nélkül eszközlésbe veendő.

4-er. Hol a község az illető mennyiséget, a maga határára szorítókozó *toborzás utján* akarja öszvegyűjteni, ez szinte megengedtetik, oly módon, hogy a toborzás legott megindittassék.

A király és haza, az önállóság és szabadság közös veszélye sokkal hatályosabb ösztön, az ország iránti kötelesség gyors és buzgó teljesítésére, semmint azt tisztí fel-szólítással erősíthetném. Kiki érzi, hogy az ellenséges csapás, mely a nemzetet éri, annak egyszersmind minden egyes tagját sújtja.

^{1 0} A rendeletet nyomtatvány formájában küldték szét a hatóságoknak. Mellékelték hozzá az előző felhívás példányait.

E hatóság mulasztani nem fogja a községeket az idezárt fölhívás értelmében népszerűen felvilágosítani saját érdekéről, melyet minden halasztgatás, félelem, vonakodás vagy rosz akarat végveszélybe sülyeszthet.

Az eljárás foganatáról gyakori tudosítás adandó.

Erélyt várok és eszélyes cselekvőséget, mert eredményes sikert az biztosít.

Kelt Budapesten September hó 19-én 1848.

Ministerelnök
Batthyány Lajos

BM 1848 : 9762
(Ország. oszt. 1848–10–333.)
1848/49-es nyomt.

33.

Budapest, 1848. szeptember 19.

Batthyány kormánybiztosokat nevez ki a népfelkelés szervezésére

Sárközy Albert Somogy, gr. Batthyány Kázmér Baranya, Szabó Kálmán Győr, Sztankovánzky Imre Tolna, Békássy Imre Vas, Salamon Lajos Fejér, Horváth Vilmos Szala, Nyáry Pál Pest megyei kormánybiztosokhoz.

Az országban benyomult ellenség terveinek és további előnyomulásának megakadályozása és mennyiben lehetséges nehezítése tekintetéből készített utasításnak több példányait mellékletben ide zárva¹¹ kormánybiztos urnak azon meghagyással küldöm át: hogy ezeket kerületenként, és helységenként rögtön kiosztatni, s ennek értelme szerint az ellenség előhaladásának, és fentartásának mindenkép gátat vetni kötelességének tartsa.

Mihelyt biztos urtól felhívást veendek, önt és puskaport a megyének a megkívántatott mennyiségben azonnal kifogok szolgáltatni, azon megjegyzéssel: hogy a töltvények készítése, és golyók öntése a megye kötelessége lesz, minthogy jelen körülményekben a töltvények készítésére megkívántató kezeket nem nélkülözhetem, de az itt készítenődő töltvények a megyében létező különemű fegyverekhez alkalmazhatók nem is volnának.

Minthogy a megyei csendbiztosok, pandurok és katonáknak a népfelkelési esetekben, nagy hasznukat lehet venni, s ezek a megye mindennemű vidékeit, s helyeit jól ismerik, figyelmeztetem kormány biztos urat, hogy ezek tapasztalatait igénybe kell venni.

Végre: A megye börtönében kissebb vétkek miatt letartóztatott tolvajoknak, kik jelen körülményekben minden utakat módokat ismervén mint kének felette jól használhatók, talán olly feltétel alatt, hogy ha a hazának hasznos szolgálatokat teendnek bocsánatot nyernek, szabadon bocsátása volna eszközözlendő.

Pest Sept: 19. 1848.

Meln. 1848 : 674.

¹¹ Az említett utasítás a szept. 18-i dátummal kinyomtatott „Utasítás a kormánybiztosokhoz” (l. 27. sz. irat).

34.

Budapest, 1848. szeptember 19.

Batthyány parancsokat nevez ki a Vas megyei népfelkelés élére

Vidoss Jozsef urnak

Önnek hazafiságáról, buzgalmáról és erélyességéről teljesen meg lévén győződve, – miután hazánk jelen vészterhes napjaiban a Vas megyében felkelő sereg élére érdemesebbet önnél nem helyezhetek, ezennel kijelentem: hogy a nevezett megye összes felkelő sereg parancsnokságát önre ruházom, előre is meglévén győződve, hogy várakozásomnak teljes mértékben megfelelő.

Használat s alkalmazás végett azon utasítást, mely az ellenség előnyomulása s terveinek megakadályozása tekintetében készült, mellékelten ide zárom.

Pest, Sept 19. 848.

Meln. 1848 : 683.

35.

Budapest, 1848. szeptember 19

Batthyány tájékoztatja Csányit a fejleményekről

Csányi László királyi biztos urnak.

Hiteles tudósítások érkezvén hogy Jellachich a Balaton déli partján szándékozik előrenyomulni, ŐFőhercezségétől a nádortól azon rendelet érkezett, miszerint a tartalék sereg Fejérvárnál Lepcsény[!] és Kenesse mellett concentraltassék. Ő Főhercezsége némelly csapatokat már maga visszaparancsolt Fejérvárra.

Mészáros hadügyminister urhoz épezért újabb rendeletet küldöttem, hogy a Verbászról felküldendő 5–6000 embert ne Ercsénbe, hanem Földvára küldje; miután a mi seregünk Földvártól Kenesséig fogja állását venni.

Most veszem a tudósítást folyó hó 17-dikéről Somogyból, hogy Barcsnál mintegy 10 000 ember akar beütni, Roth generális vezérlete alatt, ki a requisitiókat már meg is tette.

Szükség hogy a mi erőnk mennyiségét, mi legalább, tudjuk, ezért minden parancsnokságok felszólítandók, hogy a Standot adják be. A Jellachich ereje 40–80000 között variál.

Azon egyének, kik az országgyűlés által a dunántuli táborba küldettek, nem Ön iránti bizodalmatlanságból, hanem inkább a főherczeg nádor tiszteletéül küldettek.

Mindazon megyékben, mellyek a veszély által fenyegettetnek, népfelkelést rendelem, s mind ennek, mind a toborzásnak czélszerű létesítése végett kormánybiztosokat neveztem. Neveiket itt küldöm.

Mi a gróf Teleki vezérőrnagy ur ellen emelt vádat illeti, kormánybiztos urnak e részben hozzám intézett levelét másolatban ide rekesztem. Ebből meg fog Ön győződni: mikép nekem okvetlen kötelességem volt azt a háznak előterjeszteni, és főként ennek lehet köszönni hogy a főherczeg nádor személyesen indult a táborba; szintolly köteles-

ségemnek ismertem azonban a nádor által és Ön által később az ő igazolására közlöttek is a ház eleibe terjeszteni.

Katonai tanácsot nem akarok ugyan adni, privát véleményem azonban az lenne: hogy miután a Jellachich serege megoszlott, s Szala vármegye alispánjától épen e perczben vett tudósítás szerint annak szinte fele csak populatióból áll, vagy meg kellene azt ottan támadni, vagy azon lenni, mikép Önök a főerőnkkel magokat még idejében kapcsolatba tehessék. Ezekre nézve azonban a főherczeg nádortól bizonyosan czélszerűbb parancsot fognak vehetni.

Pest, Sept, 19-n 1848.

Meln. 1848 : 688.

36.

Budapest, 1848. szeptember 19.

Batthyány azonnali támadásra utasítja Mészáros Lázárt

Mészáros Lázár hadügyminister urnak.

A ministeri tanács határozatából ezennel meghagyom hadügyminister urnak: mi szerint e rendeletem vételével a szenttamási tábort tüstént támadja meg, s bármikép üssön ki az ütközet, minden disponibilis erőt Batinától hajón Földvárra szállítson, hogy Jellachich előhaladása ellen az országot biztosithassuk. Ha pedig hadügyminister ur bármí képzelhetetlen okból a megütközést még most is elhalasztaná, azon esetben annyi erőt a mennyit csak a defensiv állapottól nélkülözhet, ezek között pedig legalább egy székely zászlóaljot küldjön az említett helyre.

Pest, Sept. 19-n 1848.

Meln. 1848 : 712.

37.

Budapest, 1848. szeptember 20.

Batthyány bizalmas utasítása az újoncozással megbízott kormánybiztosokhoz és a törvényhatóságok elnökeihez^{1 2}

A kormány biztosokhoz s hatósági elnökökhöz.

Ő Felségének f. hó 15-én Schönbrunnban kelt k. kéziratánál fogva ministerelnökké ujabban megerősítve és ujabban ministerium alakításával levén megbizatva; ennek kegyelmes megerősítéséig is urat felszólítom a honvédek kiállításának leggyorsabb sikerítésére.

Ha volnának községek, melyek a rendelet telyesítésének ellenszegülnének, Ön okos belátásátul függend némi kényszerítő módokat csak azon esetben alkalmazni, midőn süker remélhető, és az ellenszegülésnek veszélyes lázadásá fajulásátul tartani nem lehet. Egyébiránt az ujoncz honvédeket minél előbb eskü alá kell venni, öszvegyűjteni és szabályozni. Az idegenkedőket pedig minden czélszerű eszköz utján, főképen a lelkészek

^{1 2} Az utasítást a címzettek nyomtatva kapták meg.

segedelmével, az idezárt fölhívás értelmében,¹³ érdekeikről és kötelességeikről felvilágosítani, hogy kényszerítés bármilyen nemének is alkalmazása minél ritkábban forduljon elő.

A okos erélyessége és hazafiúi buzgalma sokat tehet. A király és haza nevében elvárom kötelességének hű teljesítését.

Tudositások az eljárás foganatáról gyakorta küldendők.

Kel Buda-Pesten Septemb. 20-k 1848.

BM 1848 : 9762

(Ország. oszt. 1848–10–333)

38.

Budapest, 1848. szeptember 20.

Batthyány körlevele az egyházi elöljárókhöz

A lelkészek közvetlen érintkezésben állnak a néppel. Intézkedjék tehát, ur hogy ezekről figyelmeztetést és felvilágosítást vegyenek mindazok, kik tévutakon járnak, s a hazát jelennen fenyegető veszedelem nagyságát nem ismerik.

A nép fölvilágosítására van intézve az ide mellékelt fölhívás is, melyet minden polgári és egyházi hivatalok útján köröztetni rendeltem: a mire urat is ezennel fölhívom.

A magyar nemzet nem kíván szűkkeblü lenni. Szívesen osztozik jogban és jólétben más ajkuakkal. De ennek fejében méltán várja, hogy azok is teljesítsék polgári kötelességüket; hogy tiszteljék a rendet, és mindentől óvják magukat, a mi zavart idézhetne elő s a még alig kivított szabadságot kockára tehetné.

Most a hazát és trónt, saját létünket biztosítani, önföntartás parancsolta legelső föladatunk.

Nem kételkedem hogy urnak ez értelemben közremunkálása is az indulatok kiengesztelésére nézve kedvező sikert fog hozni.

Budapest sept. 20-án 1848.

BM 1848 : 9762.

(Ország. oszt. 1848–10–333)

39.

Budapest, 1848. szeptember 20.

Batthyány intézkedése az önkéntes nemzetőrség ellátásról

A hadügyi ministeriumnak!

Több önkénytes mozgó nemzetőrségi zászlóalj és csapat parancsnokok egyenesen hozzám folyamodnak pénz, élelmi, lőszeri, s más utalványozásokért.

¹³ Az említett felhívást l. a 38. sz. alatt.

A hadügy ministerium *tűstént* oly rendezkedéseket tegyen Veszprémbe és Fejérváron, hogy ott minden rendbeli hadipénztári s élelmezési tiszttek helyeztessenek, a kikhez az illető önkénytes s más mozgó csapatok parancsnokai utasítandók.

Fejérvárra szinte egy tűzér tisztt küldessen, a ki minden lőszeri számodások, s kiadásokat ottan kezelje; egyáltaljában minden kimozdított nemzetőri s más önkénytes csapatok, kimozdítások napjától kezdve a hadügyministerium alá tartozván, erántok onnét minden elrendelkezések megtétessenek.

Pest 20. Sept. 1848.

Batthyány Lajos

ONöHt 1848 : 3928.

40.

Budapest, 1848. szeptember 20.

Batthyány intézkedése a honvédszászlóaljok felruházásáról

Nádasy Sándor alezredes s honvéd főparancsnoknak

Az óbudai ruházati bizottmány minden munkássága felhasználásával se felelhet meg rögtön a mostani sürgetős felruházási igényleteknek.

Hogy tehát a mostan idővesztés nélkül kiállítandó hadierő a felruházás hiánya miatt fel ne akadjon, felhatalmazom önt, a honvédsereg ruházati bizottmányánál lévő tiszttekek egyetértőleg mindenféle katonai ruhák eránti szerződészek kötésére, melyekre a megkivántatandó pénz összevegek annak idejében tőlem utalványoztatnak.

ONöHt 1848 : 3930.

41.

Budapest, 1848. szeptember 21.

Batthyány értesíti Ivánka őrnagyot: ő is a nádor parancsnoksága alá tartozik

A dunáninnyi mozgó önkénytes nemzetőrsereg vezéréhez Ivánka Imre őrnagyhoz.

Örömmel értetem a parancsa alatt álló seregről tett jelentéséből, hogy a lelkület, az engedelmesség és jó akarat a legjobb. Minthogy a fenséges főherczeg Nádor és kir. helytartó az összes seregek vezérletét által vette, értetődik, hogy Ön is seregével ennek magas parancsaitól füg[g]. A szükséges pénzt a tábornál fell álitandó pénz tárból veendi, valamint a lőszereket is, az utolsóira azonban még szükség nem lehet, minthogy elindulása előtt a lőportárból seregét ellátta.

Pesten 21. Sept. 1848.

ONöHt 1848 : 3958.

42.

Budapest, 1848. szeptember 21.

Batthyány utasítása Batthyány Kázmér baranyai főispánhoz

Gróf Batthyány Kázmér Baranya vármegyei főispán urnak. Siklóson.

Hiteles tudósítások szerint Jellachich, főserégével a Balaton déli partján nyomulván előre, másik hadcsapatát pedig Somogynak s Baranyának indítván Pécs felé, miután seregének egy része a Dráva mellett is felállítva van, Önt sietve figyelmeztetem, hogy a Baranya megyei fegyveres néppel olly állást vétessen, nehogy az ellenség által egészen körülkerítették, tehát, lehetetlen lévén már magát a mi Fejérvárnál összegyülekezendő táborunkal egyesítenie, ha más mód nincs, a Dunán keljen át s Bács vármegyébe meneküljön.

Pest, Septemb. 21-én. 1848.

Meln. 1848 : 702.

43.

Budapest, 1848. szeptember 23.

Batthyány elrendeli a Duna balparti népfelkelést

Nyáry Pál Pest vármegyei alispán urnak

Hiteles hírek nyomán igen valószínű, miszerint Jellachich serege a Dunán átkelni s az ország fővárosához a Duna balpartján előnyomulni szándékozik. Ez okból Önt fel-szólítani sietek: hogy Pest vármegyének a Duna bal partján fekvő nagyobb helységeit azonnal tömeges felkelésre inteni, buzdítani, s olly intézkedéseket tenni hazafiui kötelességének tartsa: miszerint a felkelendő lakosság a Duna mentében összeseregelve, az ellenség átkeltét mindenképen gátolni ügyekezzenek.

Pest, Sept. 23-én 1848.

Meln. 1848 : 739.

44.

Budapest, 1848. szeptember 23.

*Batthyány Máramaros megyének:
otthon tarthatja önkéntes nemzetőreit*

E megyének folyó hó 16-n 3155 sz. alatt kelt s hozzám sürgöny útján érkezett azon levele folytán, mellyben önkénytes nemzetőreinek a ki tüzött táborba el vagy nem szállítása iránt világos utasítást kér; ezennel válaszolom: hogy ha a megyének körülményei olyanok volnának, mellyek az érintett önkényteség honmaradását igényelnék, mit a megye közönsége legjobban tudhat, akkor, hogy az önkénytesek a megyében maradjanak

nem csak nem ellenzem, de sőt világosan meghagyom, kötelességévé tevén egyszersmind e megyének ez esetben engem haladéktalanul tudósítani. Ha pedig a megye semmi oly fontos körülményt nem látna, mely a sereg visszatartását szükségelné: ez esetben az a már kitűzött helyre szállítandó.

Pest September 23. 848.

ONöHt 1848 : 4012

45.

Budapest, 1848. szeptember 23.

Batthyány két ágyút ígér Pozsony városának

Pozson város tanácsának

Pozson városában a polgári jogok védelmére alakult egyletnek folyó hó 21-kén ágyu kiszolgáltatása végett hozzám intézett levelére válaszolom: hogy én a kívánt két ágyukat ki fogom szolgáltatni, minthogy azonban egyénekkel, kik ezen ágyukat felkisérnék nem rendelkezhetem, felhivom a városi tanácsot, hogy az ágyukért kebeléből embereket küldjön, kik magokat annak üdejében nállam jelencsék.

Pest Sept. 23. 1848.

Meln. 1848 : 732.

46.

Budapest, 1848. szeptember 24.

Batthyány intézkedései Komárom biztosítására

a) *A budai főhadparancsnokságnak*

September 24-kéről Praes. 649/p. sz. alatt kelt felterjesztésére a legkomolyabb felelősség terhe alatt meghagyom a főhadi parancsnokságnak, miszerint mind azon fő-tiszteket kik a komáromi várórségből Jellachich ellen nem harcolni magokat kinyilatkoztaták a várból tüstént eltávolítván szabadságra bocsássa.

A Turszky hátra maradt zászlóalj főtiszti helyeire ideiglenesen a kilépett testőrök közzül fogok rögtön néhányat alkalmazni.

Felhivom végre a főhadi parancsnokságot, miszerint Mertz hadnagyvezér várparancsnok ur nyilatkozatát, valjon akarja e a várat Jellachich ellen védeni, szinte azonnal kikérni sziveskedjék.

b) *A nemzetőrségi haditanácsnak*

Minthogy a Komáromban tanyázó Thurszky zászlóaljbeli főtisztek a horvátok ellen harctóli felmentésöket kérek, meghagyom a tanácsnak, miszerint ezen 6 századi zászlóaljhoz rögtön néhány testőrt Komáromba küldeni sziveskedjék, mellyek magokat előbb Bo. Hrabovszkynál jelencsék.

Meln. 1848 : 781.

47.

Budapest, 1848. szeptember 24.

*Batthyány készenlétbe helyezi a dunai gőzhajókat*A Duna gőzhajózási társaság igazgatóságának^{1 4}

A dunagőzhajózási társaság igazgatóságának ezennel meghagyom, hogy a jövő néhány napokban azon hajókon kívül mellyek az üzlet folytatására szükségesek, semmi más, különösen vontató hajókon vállalatokat el ne fogadjon, miután azok requisitio utján a ministerium részére lesznek készen tartandók.

Továbbá: azon két vontató hajón, mellyen holnap ágyuk lettek volna szállítandók, 1000 ember fog a ráczkevei szigetbe szállítani, s ott hol Görgey őrnagy parancsolandja, partra rakatni. Ezen hajók kapitánya az alulról jövő Argo gőzöst, ott, hol vele találkozik, állítsa meg, tüstént térítse vissza, és adja tudtára azt, hogy Földvár tájékán a Duna jobb partjáról annak balpartjára 4 ágyut egy divisio huszárságot fog átszállítani.

Pest, Sept. 24-n 1848.

Meln. 1848 : 749.

48.

Budapest, 1848. szeptember 24.

Batthyány felkészül a komáromi várba való visszavonulásra

Majthényi István alezredes urnak

Tegnap hozzám intézett jelentése következtében azon tiszteket, kiket előléptetésre ajánlott ezennel az ide mellékelt rendeletem szerint Ő fensége megerősítése reményében kineveztem, a jóváhagyás végett pedig egyuttal Nádor Ő fenségét megkértem.

Egyszersmind felszólítom alezredes urat engem ezen futár által haladéktalan értesíteni, hogy ha a szükség kéntelenitené a Pesti összes őrsereget a visszavonulásra, biztosíthat-e ön hogy ezen őrsereg a Komáromi várba minden halasztás és ellentét nélkül befogadtatik.

Budapest 1848 szeptember 24-én.

Meln. 1848 : 754.

49.

Budapest, 1848. szeptember 25.

Batthyány utasítja Pulszkyt a Bécsben letartóztatott, Belgrádba szánt fegyverszállítmány megszerzésére

Pulszky Ferencz álladalmi titkár urnak

Kétségtelen tudósításaim vannak, miszerint a szerb kormány azon rabló csoportoknak, mellyek Szerbiából Magyarországra betörvén, ennek alsó vidékeit dulják, nemcsak

^{1 4}Az iratot közli *Katona Tamás, L. Görgey István: 1848 júniusától novemberig. Okmánytár. Bp., 1980. 147.*

visszaparancsolására mindeddig nem ügyekezett, sőt azoknak berontása azon kormány egyetértésével történt. Ezen okból abban: hogy a Vég és Krestits kereskedők által állítólag Belgrádba a szerb kormány részére szállítani kívánt, de Bécsben letartóztatott fegyverek szabadon tovább szállittassanak, teljességgel meg nem egyezhetem, hanem Önt tovább is oda utasítom: hogy azon fegyvereknek a magyar ministerium részére, készpénz fizetés melletti átadását eszközölje.

Folyó hó 23-dikáról 1430 sz. a. kelt, ezen tárgyat illető tudósításának mellékleteit iderekesztve, visszaküldöm.

Pest, sept. 25. 1848.

Meln. 1848 : 752.

50.

Budapest, 1848. szeptember 25.

Batthyány utasítása a „Mészáros” hadigőzös parancsnokának

A Mészáros hadi gőzhajó parancsnokságának^{1 5}

A legszigorubb felelősség terhe alatt meghagyom önnek, miszerint a hadi gőzhajóval holnap virradat előtt elindulván, Ercsény és Paks közt szüntlen czirkáljon, minden a Duna jobb parton találtató közlekedési eszközöket, mint hajókat, kompokat, malmokat stb. haladéktalan a bal partra szállítson, szóval mindent megtegyen, miszerint Jellasich a Duna balpartjára átkelését meggátolhassa; ha netalántán némelly fennevezett közlekedési eszközöket, a czirkálás közben ismételve a tulparton találna, ugy hatalmat adok önnek azokat rögtön szétrombolni.

A közlekedési eszközöknek a tulpartra átszállítása felől tegye magát ön Argo czirkáló gőzhajó parancsnokával érintkezésbe és ez értelemben adjon ki ön neki parancsot.

Meghagyom végre önnek, miszerint arra szorosán felügyeljen, hogy jelenben semmi-nemü hajót a Dunán alá, és Pakstól Budapest felé vontatni vagy gőzhajót evezni uszni ne engedjen, ha valahol illyes hajóra bukkanna, ugy a legkomolyabban meghagyom önnek azt azonnal megállítani és a Duna balpartjára rendelni.

Ha észre venné ön, hogy Jellachich valahol hajót[!] ver vagy már készítet, ugy szedje össze ön azon a vidéken minden fentalálható malmokat és eressze ön azokat Jellasich hidjának, szóval ügyekezzen ön azt minden kigondolható módon szétrombolni.

Meln. 1848 : 756.

^{1 5} Az iratot közli *Katona Tamás*, i. m. 157..

51.

Budapest, 1848. szeptember 25.

Batthyány rendelkezése a Schwarzenberg dzsidások mozgásának akadályozására

Tolna, Bács, Baranya megyéknek

Hiteles hírekről értesülvén a felől, hogy a Schwarzenberg dzidás ezred a Duna jobb partjára át akar kelni, magát b. Jellachich seregével öszvecsatolandó; annálfogva meghagyom e megyének, miszerint rögtön olly intézkedéseket tegyen, hogy a Dunán czélba vett átkelése az ezrednek minden módon megakadályoztassék.

Pest sept 25. 1848.

Meln. 1848 : 760.

52.

Budapest, 1848. szeptember 25.

Batthyány rendelkezése a dunai gőzhajózás korlátozására

A középponti gőzhajó igazgatóságnak^{1 6}

A legkomolyabb felelősség terhe alatt meghagyom a gőzhajó igazgatóságnak, miszerint további rendeletemig a gőzhajózás lefelé megszüntetik, kivéven azon gőzhajókat melyek a kormány által disponáltaknak.

Meln. 1848 : 761.

53.

Budapest, 1848. szeptember 26.

Batthyány rendelkezése az új honvédszászlóaljok toborzási és gyülekezési helyéről^{1 7}

A most alakítandó 16 honvéd-zászlóaljokhoz szükségelt ujonczok kiállítása tárgyában eddig kiadott legujabb rendeletek kiegészítésére, felvilágosítására következő rendelem: az ide mellékelt aránylagos kivetésből láthatják a törvényhatóságok, mennyi ujonczot állítanak ki, az országtól megajánlott 169 611 [főnyi] hadsereg most kiállítandó negyedének 127 lélekre 2 ujoncz kivetési kulcs szerint, láthatják, hogy mellyik hadfogadó állomáson történend az ujonczok beiktatása és mellyik zászlóaljhoz leendenek beosztva.

^{1 6} Az iratot közli *Katona Tamás*, i. m. 158.

^{1 7} A nyomtatásban szétküldött rendelethez mellékelték a szept. 27-i dátummal kinyomtatott kimutatást a 16–31. zászlóaljok toborzási és gyülekezési helyéről. A rendeletet és a mellékletet a *Közlöny* okt. 2-án publikálta.

Mind azt, mit folyó septemb. hó 18. 3844/n.ö. szám alatti rendeletemben a törvényhatóságoknak és a hadfogadó parancsnokságoknak meghagytam, ujólag minden polgári és katonai előljárásnak szívére kötöm, meghagyom egyszersmind, hogy hadfogadó tisztek a legszükségesebb ruha-nemükért biztos egyéneket ide küldjenek, kik magukat az országos nemzet őrseregi tanácsnál jelentsék.

A második negyed kiállítására is megtegyék a törvényhatóságok a szükséges lépéseket, hogy a kibocsátandó első rendeletre a kiállítás rögtön megtörténhessék. Vas, Zala, Tolna, Somogy, Baranya, Veszprém, Fejér vármegyékben jelenleg népfelkelés organisáltatik, a honvédhez ujonczokat nem állitanak; Vas megyében azonban, meddig tudniillik ellenséges invasiótól menten maradna, kiállithatja ujonczait aránylagos számban, s azokat Sopronba a beiktatásra utasíthatja.

Pest, septemb. 26-án 1848.

Batthyány Lajos

ONöHt 1848 : 4441

54.

Budapest, 1848. szeptember 26.

Batthyány utasítása Majthényi alezredesnek, a Komáromban állomásozó magyar erők főparancsnokának

Bo Majthényi alezredes a komáromi vár nemzeti védserege főparancsnokának.

Minthogy a komáromi várparancsnok Mertz hadnagyvezér az őrsereg főtisztjeivel akkép nyilatkozott, hogy a várat Jellachich ellen megvédeni, hogy továbbá: semmi nemű idegen sereget a várba befogadni nem fog; és semmi összeesküvésbe ellenünk nem elegendik; ennél fogva előbbi rendeletemet a főhadi parancsnokság útján oda modositám, hogy a főtisztek a várban illy körülmények közt helyeiket megtarthatják.

Mertz hadnagyvezért mint várparancsnokot respectalnia kell, a katonai dispositioikat a várparancsnok egyetértésével ön vezérlendi. De mind a mellet is ön legszigorubb felelőssége mellet a vár tökéletes biztosságára ügyelend és mindegyre fel fog mindenfelé vigyázatni sőt még nagyobb távolságokra is, hogy soha meg ne lepettessék. E tekintetben jó lenne ha Gönyütől több helyeken Komáromig valami jeleket állitatna fel, mellyet szüntelen szemmel tartatna.

A gárdisták közzül tartson meg ön ha arra szüksége volna kettőt segéd tiszteül, a többit minthogy most már Turszkyhoz nem fognak beosztatni, küldje le ön azonnal Budapestre hogy velök disponálhassunk.

Meln. 1848 : 763.

55.

Budapest, 1848. szeptember 26.

Batthyány intézkedése a katonai szállítási költségekről

A pénzügyi ministeriumhoz.

A tegnapi napon általam megrendelt sereg átszállítási készülétek, valamint a felső Dunán teendő védintézkedések előleges költségeire fiztessék ki az országos pénztárból 1500 az az Ezer Ötszáz pft, — az közlekedési osztály pénztárának.

Pest sept. 26. 1848.

Meln. 1848 : 762.

56.

Budapest, 1848. szeptember 26.

*Batthyány intézkedése az esetleg Bécs felől hajón érkező ellenséges erők vagy szállítmányok feltartóztatására**a) Pozsony és Komárom polgármesterének*

Belbátorságunk s a honvédelmére irányzott intézkedések sikerének biztosítása végett mulhatlanul szükséges, hogy minden olyatén tett vagy szándék; mely szabadságunk ellenségei által az álladalom ellen elkövetetni czéloztatik, mindjárt kezdetben meghiusittassék.

A jelen körülmények között, midőn a hon ellenségei a pártütöket pénzzel, fegyverrel és mindennemű hadi készülétekkel alattomosan ellátni törekesznek, midőn a bujtogatók egész serege özönl el a hon különböző vidékeit, csak kettőztetett felügyelés és éber erélyes örködés segíthet a bajon.

Hogy tehát e részben az ország s annak szive Budapest, az ármány cselszövényei ellen lehetőleg biztosittassék; annál fogva a jelen rendelet vételével ön azonnal biztosokat nevezend, kik

1. A Dunán lefele jövő minden hajót a gözösöket sem véve ki, még mielőtt a helybeli hajó hid átkelés végett megnyitatták, szigoru vizsgálat alá veendnek.

2. A hajón szállítandó egyéneket, vagy fegyveres katonai csapatokat, igazoló okirataik előmutatására a hatóság s illetőleg a magyar kormány nevében felszólítván, azokat kik ily adatokat előmutatni nem képesek, a tovább utazásban megakadályoztatják s illetőleg letartóztatandják. — Ugy szinte

3. Minden fegyver, hadi és lőszer szállítmányokat, melyekre nézve az, hogy a szállítás az ország érdekében történik, kellőkép nem igazoltatik, hasonlókép azonnal letartóztatandják, vagy illetőleg biztos őrizet kíséretében rendeltetésök helyére utasítandják.

Mind ezen rendelkezések sikerítése, a szükség úgy hozván magával, a helybeli nemzetőri csapatok közbejöttével, vagy ha ez sem volna elégséges, az ottani rendes katonaság segedelmével is eszközözendő.

Egyebiránt a mint reménylem egy részről Önnek lelkes hazafiságától, hogy e rendeletet tüstint foganatosítani siet, ugy más részről kénytelen vagyok mellé a legnagyobb felelősség sulyát kötni. Tudositásait pedig minden egyes figyelmet igénylő esetben azonnal elvárom.

b) *A hadügyminisztériumnak*

A hadügyi ministeriumhoz

A Dunán felőlről lefele jövő hajók vizsgálat alá vétele, s az azokon szállítandó egyének, fegyver és más hadi készületek iránti igazoló okiratok előmutatásának eszközlése tekintetéből mai napon Poson és Komárom város polgármesteréhez kiadott rendelet mása tudomás és a katonai szállitmányok iránt teendő egyező intézkedés végett a hadügy-ministeriummal ezennel közöltetik.

K. Sept. 26-án 1848.

BM 1848 : 10.132
(Rend. oszt. 1848–1–630.)

Trócsányi Zsolt

VÁLASZ ȘTEFAN PASCU-NAK

A Századok 1979. évfolyamának 2. számában recenziót közöltem a Ștefan Pascu és az (évekkel korábban elhunyt) Victor Chereșeșiu szerkesztésében megjelent „Revoluția de la 1848–1849 din Transilvania” (Bukarest, 1977) c. forráskiadványról. Ștefan Pascu a kolozsvári Történeti és Régészeti Intézet 1981-i (XXIV.) évkönyvének (Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca) 431–8. oldalán „In legătură cu începutul revoluției românești de la 1848 din Transilvania” („Az 1848-i erdélyi román forradalom kezdetei kapcsán”) címmel válaszol bírálatomra.

Anélkül, hogy Ștefan Pascu vitahangnemét átvennem, le kívánom szögezni írásával kapcsolatban a következőket:

1. Változatlanul fenntartom azt, amit a magyar nyelvű iratok románra fordításával kapcsolatban írtam: „bevett norma Erdély történetének kutatóinál a magyar, a román és a német nyelv ismeretének követelménye (a feudalizmus koránál a latiné is).”

2. Szövegem súlyos félremagyarázása található Ștefan Pascu cikke 432. oldalán. Sajnos, kénytelen vagyok szószerinti fordításban idézni a szövegét: „A [forráskiadvány munkatársai által] át nem kutatott fondok között a szerző megnevezi az Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárakat. Ezen a megjegyzésen annál inkább csodálkozunk, mert ezt a megjegyzést a budapesti levéltárakban Erdélyre vonatkozóan található levéltári fondok egy jó ismerője fogalmazta meg. De az emberek emlékezete néha hiányos.” Az én szövegemben egészen más áll. Én egyrészt azt állítottam (s ezt természetesen fenn is tartom), hogy „a kötet munkatársai nem használták a Magyar Országos Levéltárakban található Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak Gyűlési jegyzőkönyvek nevű állagát, amelyben törvényhatóságok egész sorának közgyűlési jegyzőkönyvei találhatóak e hetekből” (szövegemben itt ilyen jegyzőkönyvek több sort kitevő felsorolása következik). A továbbiakban ezt írom: „Ahol azonban használták a levéltári anyagot, ott is erősen önkényes a válogatás” (ezt a Gubernium Transylvanicum elnöki irataiból vett adatok hosszú sorával igazolom). Olvasóim ítéletére bízom a következtetés levonását.

3. Változatlanul fenntartom azt, hogy a magyarországi és erdélyi 1848 tárgyalása nem választható el egymástól. Ebben nem vezet semmiféle „nosztalgia Erdély erőszakos „úniója” iránt”, ahogy ezt Ștefan Pascu több ízben is állítja rólam.

4. Változatlanul túlzottnak tartom Jósika Samu és Teleki József szerepeltetésének arányait. Ebben ismét nem a nekem inszinuált „harag” vezet amiatt, hogy Jósika Samu, közölt leveleiben, élesen az únió ellen foglalt állást.

5. Fenntartom azt is, amit az erdélyi magyar és székely városok forradalmi megmozdulásainak és állásfoglalásainak elégtelen bemutatásáról mondtam – annál is inkább,

mert Ștefan Pascu cikke semmit sem mond az általam hivatkozott irományok elmaradásának okairól.

6. Azt a tételmet, hogy Erdély nemességének a 18. század derekán több mint a fele román, I. Tóth Zoltán immár klasszikusnak számító művéből („Az erdélyi román nacionalizmus első százada” Bp., 1946.) veszem. Az általam említett négy román államférfi mellett egyébként jócskán lehetne említeni más, a kormányzat legfelső szintjére eljutott, de náluk kevésbé jelentős személyeket is.

7. Igéretemhez híven nem kívánom átvenni Ștefan Pascu vitahangnemét abban a kérdésben, hogy vajon a polgári átalakulás *liberális* útját választó birtokosnemesi elemek állnak-e a haladás oldalán 1848/49-ben Magyarországon és Erdélyben, vagy a *jogos* elégtelenségükben, de egyben *tájékozatlanságukban* (vagy éppen rosszul tájékoztatottságukban) az ellenforradalom oldalára sodródó bizonyos paraszti tömegek. Ebben a kérdésben azonos álláspontot vallok a kérdés többi magyar szakértőjével. Ștefan Pascu érvei (és hangneme) nem ösztönöz álláspontom megváltoztatására.

SZÉCHENYI ÉS A FORRADALOM

A Tudományos Minősítő Bizottság 1981. január 12-én nyilvános vitára bocsátotta Spira György *1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a* című doktori értekezését (pontosabban: ennek a – még 1964-ben megjelent s ezért a tudományos minősítésekre vonatkozó jogszabályok értelmében ma már vitára nem bocsátható – munkának 1979-ben *Széchenyi a negyvennyolcas forradalomban* címen napvilágot látott jegyzeteletlen zsebkönyv-kiadását, amelyhez a szerző gépiratos formában csatolta az eredeti változat jegyzeteit).

A vitán az opponensi tisztet Niederhauser Emil, Trócsányi Zsolt és Vörös Károly látta el.

Az alábbiakban teljes szövegében közöljük a három opponensi véleményt és Spira György válaszát.

* * *

Niederhauser Emil opponensi véleménye

Az opponens voltaképpen elég könnyű helyzetben van. Meggyőződése szerint Spira Györgyöt tudományos munkássága alapján már legalább 15, ha nem több éve megillette volna a tudományok doktora cím. A most disszertációként beadott munka szakmai szempontból csak dicséretre méltó. Kiváló a témaválasztás: a magyar reformmozgalom egyik nagy alakjának tevékenysége abban a forradalomban, amelyet mindenáron el akart kerülni, s amellyel mégis együttműködik. Roppanat széles körű forrásfeltárás, minuciózus forráskritika, olykor napok vagy órák kérdésében, ellentmondó források mintaszerű interpretálása – a szakmai technika és a mélyebb értelmezés egyaránt példamutató kezelése. A munka első változata széles visszhangot váltott ki, itthon és külföldön egyaránt, s ha voltak is bíráló megjegyzések, a fentiek vonatkozásában természetesen teljesnek mondható az egyetértés. S végül is: ha ismert, jó történész jó munkát ad be doktori disszertációként, az opponens nyilvánvalóan örömmel javasolhatja elfogadását, a maga részéről legfeljebb a *debuisset iam pridem* kritikáját fűzheti hozzá, az azonban nem a szerzőnek szól.

És ezzel az opponens akár már be is fejezhetné mondókáját, hiszen a lényegét már kifejtette. Voltaképpen csak az ildom és az immáron évtizedes hagyomány készíti arra, hogy ennél mégis többet mondjon, igyekezzen a témát és a munkát több oldalról megközelíteni és ebben a formában mérlegre tenni. Nyilvánvaló, hogy az opponens az

összehasonlítás területén próbálkozhat, párhuzamokat kereshet a kelet-európai fejlődésben. És nyilván nem is kell nagyon igyekeznie, a dolog egészen kézenfekvő. Jó néhány kelet-európai nép fejlődésében megtalálható az alapképlet: a feudális uralkodó osztály tagja, aki, minthogy arisztokrata is, széleskörűen művelt és tájékozott, sokat utazott is, tudja, hogy a hazai feudális rendszer már pusztulásra van ítélve, a jövő a polgárosodásé. Saját anyagi helyzete is erre a felismerésre szorítja. Ennek megfelelően lép fel ott, ahol erre módja van, a polgári átalakulás érdekében. És minthogy ez rendszerint már olyan időkben történik, amelyekben kevésbé tájékozott emberek is hallottak már valamit a francia forradalomról, természetesen ezt az átalakulást nem forradalom, hanem lassú, fokozatos reform útján próbálja megvalósítani. A lengyel liberálisok, az orosz nyugatosok és a szlavofilok, horvát arisztokraták és a két dunai fejedelemség nagybirtokos bojárjai – Adam Czartoryski herceg, Alekszej Sztjepanovics Homjakov, Janko Drašković gróf, Mihai Kogălniceanu, hogy csak néhány nevet ragadjunk ki találomra, a jelenséget valóban mindenütt megtalálhatjuk, ahol a polgári átalakulásért vívott küzdelem vezető osztálya sok minden, itt részletezni szükségtelen oknál fogva a feudális uralkodó osztály vagy inkább annak eléggé jelentős része.

Az analógia persze nem vihető a végletekig. Mert ha abból indulunk ki, s a lényegét tekintve csakis abból indulhatunk ki, hogy a mozgalom vagy az egyén célja a polgári átalakulás, akkor annak csak az egyik oldala az, amelyre vonatkozólag valóban mindenfelé megtaláljuk a párhuzamot: a parasztkérdés felvetése, vagyis a jobbágyrendszer megszüntetése, a paraszt személy szerinti teljes felszabadítása, sőt földtulajdonnal való ellátása. Úgy persze, hogy ez ne jelentse egyúttal a nagybirtok felszámolását, hanem annak is megőrzését, vagyis a rendelkezésre álló földterület valamiféle megosztását a földesúr és a paraszt között. A másik oldala viszont a polgárosodás, vagyis, nevezzük nevén, a tőkés átalakulás pozitív teendőinek a meghirdetése, netán az érdekükben folytatott munka. Nem is egyszerűen a feudális gátak lebontása, hanem a létrehozandó szervezetek, intézmények, a kapitalista gazdaság kibontakoztatása.

Ebben a vonatkozásban már sokkal közelebb kell maradni, ha a párhuzamokat keressük. Kossuth iparfejlesztő igyekvései, a centralisták saint-simonista ihletésű elképzelései a modernizálásról, hazai talajon nyilván mindenki tucatjával tudná az analógiákat sorolni. A magyar középnemesség gazdasági törekvései eléggé egyedülállóak a kelet-európai keretben, Draškovičnál csak az első lépések elképzelésével találkozunk, Homjakov megkonstruál egy Moszkovka nevű gőzgépet – nyilván nem tévedünk, ha megállapítjuk, hogy Széchenyi ennél messzebbre ment. S hogy Széchenyivel együtt az egész magyar reformnemesség ennél messzebbre ment, az megint közhely, s annak a fejtegetése, hogy miért volt ez így, túl távolra vinne.

Mert hiszen Spira György könyvével kapcsolatban éppenséggel nem a reformer Széchenyi tevékenységének kelet-európai analógiáit kellene keresnünk, hanem azt, hogy a hozzá hasonló helyzetben lévő vezető egyéniségek, akik alapjában véve mind a reformok hívei voltak, hogyan viszonyultak a forradalomhoz, amikor az ilyen vagy olyan oknál fogva kitört. Ebben az esetben megint sokkal szűkebb az analógia lehetősége.

Közbevetőleg egyet állapítsunk meg, a vitában adódó esetleges félreértések elkerülésére. Ma világosan látjuk, hogy az egyik társadalmi formációból a másikra való átmenet radikális változásokat hoz a termelési viszonyok és a termelőerők közti viszonyban, strukturális átalakulásokat a gazdaságban és a társadalomban, hogy másképp fogal-

mazzunk, ez a gyökeres változás a lényeges, s az, hogy közben lövöldöznek is, meg barikádokat emelnek, csak a külső díszlet. Többnyire hozzátartozik, de nem ez teszi ki a lényegét.

Csakhogy a 19. század derekán vagyunk témánkkal, a kortársak számára a forradalom egyenlő azzal, ami Párizsban történt, 1789 májusától kezdve, és ezen belül is, ami a jakobinus diktatúra idején ment végbe. S ha a dicsőséges nagyurak nyaka ettől elkezd viszketni, különösen akkor, ha ezt kellő formában fel is idézik nekik, azon bajosan lehet csodálkozni. Ez volt Széchenyi számára is a forradalom, nem a hengermalom és a Lánchíd, ezt akarta elkerülni.

És ha ennek tudatában nézünk körül Kelet-Európában, akkor megint részben más analógiákhoz kell folyamodnunk. Mert akkor sokan elmaradnak azok közül, akik Széchenyihez hasonlóan reformot akartak, mert egyszerűen nem kerültek bele egy forradalomba, mint mondjuk a szlavofilok, vagy legfeljebb aggastyánként, Drašković. Vagy forradalmároknak tartották magukat, mint a dekabristák, és meg is kezdtek egy fegyveres harcot, amelyben azonban messzemenően óvakodtak attól, hogy csakugyan népforradalmat csináljanak, csak fegyveres puccsot szerveztek. Mert hiszen a nép forradalmától ők is félték. Vagy nem a forradalomba kerültek bele, hanem olyan fegyveres harcba, amelyet kifejezetten csak nemzeti szabadságharcnak láttak, mint Czartoryski 1830-ban, s amelyet ennek megfelelően igyekeztek is irányítani, minden társadalmi melléközöngé elhallgattatásával. Vagy ha később Czartoryski készülődött is olyan szabadságharcra, amely – éppen 1830 tanulságai alapján – a paraszti érdekek valamiféle kielégítését is tervbe vette, akkor is a lényeg a nemzeti szabadság kivívása volt, tehát nem nyaktilos forradalom a vagyonnal bírók ellen. Egyedül Kogălniceanu az, aki csakugyan részt is vesz a moldvai forradalomban, csakhogy ennek rövid lefolyása nem tette lehetővé a belső, személyes feszültségek kirobbanását (a néhány óra nem volt erre elegendő). A havasalföldi forradalomnál találhatunk olyan esetet, hogy vezető helyre kerül olyan, aki nem híve a forradalomnak. De Neofit metropolita, aki a havasalmi forradalmi kormány miniszterelnöke lesz, megint csak nem és végképp nem analógia, hiszen eleve szembe fordult a forradalommal, s egyáltalában nem kellett magát azzal vádolnia, hogy korábbi, évtizedes működésével a kezdeményezője lett volna. Bălcescu és a többi valóban forradalmár pedig ugyancsak nem analógia, hiszen valóban forradalmat akartak, már hosszú évek óta, s valóban kissé a francia forradalom mintájára.

De már el is hagyhatjuk az analógiákat, amelyeknek a száma amúgy is egyre csökken, ahogy pontosabban közelítjük meg a témát, hiszen elérkeztünk egy nagyon is régi vitakérdéshez, amelyet itt sem lehet kikerülni, bármennyire igyekezett is az opponens az analógiákba menekülni, s amelyet nyilván itt sem fogunk eldönteni.

Elérkeztünk ugyanis a Habsburg-birodalom egészéhez való viszony, vagy másképpen a független Magyarország kérdéséhez. Előbb azonban még egy kitérőt kell tennünk. 1848 márciusában a forradalom, a fogalom, jelenti ugyan a lövöldözést és a nyaktilos is, de jelenti a kortársak számára az alkotmányos, liberális szabadságjogokat, az alkotmányos monarchiát, amelyet lehet, hogy kisebbséggel kell kikényszeríteni, de nem ez a lényeg, és az igazi forradalom szempontjából még kevésbé ez a lényeg. 1848 márciusában ez a forradalom is végbement. A soknemzetiségű Habsburg-birodalom is átalakult alkotmányos monarchiává. Metternichet az első nap elsöpörte, Kolowrathoz néhány hét

kellett. Bécsben új politikusok jelentek meg a színen, a birodalom alkotmányos miniszteriumot kapott, választott törvényhozó testület kezdte meg a működését.

Hangsúlyozni kell: a soknemzetiségű Habsburg-birodalom alakult át. A birodalom nemzetiségei, pontosabban a vezető politikusok ebben az alkotmányos átalakulásban vélték felfedezni nemzeti létük alapvető biztosítékát. Nem érdemes idézni Palacký híres levelét, túlon túl ismert, és az is, hogy jó néhány évvel később ő maga is megtagadta. Csakhogy 1848 tavaszán ezen az alapon állt, és még sokan mások is.

És itt jövünk most az igazi vitakérdéshez. A magyar forradalom, az adott gazdasági-társadalmi szinthez képest felvetette az igazi, a lényeges forradalom legfőbb kérdését, a parasztkérdést, és érdemben megoldotta. Felvetette a modern politikai átalakulás kérdését is a népképviselői országgyűlés és a felelős kormány létrehozásával. De ezzel együtt óhatatlanul felvetette Magyarország és a birodalom viszonyának a kérdését. Felvetette úgy, hogy ezt érdemben mégsem foglalták törvénybe. Volt egy birodalmi kormány, amely nem tekintette magát illetékesnek Magyarország vonatkozásában, mert hiszen annak megvan a saját kormánya. Az udvar pedig továbbra is az egész birodalomban gondolkodott, mert mi másban is gondolkozhatott volna. Magyarország egyfajta függetlenséghez jutott, de egyúttal továbbra is egyfajta függőségben maradt, anélkül, hogy ezt legalább valamilyen kiáltványban vagy ideiglenes törvényben, amiből pedig olyan sok volt ezekben a hónapokban, lerögzítették volna.

A függetlenség, az önálló polgári nemzetállam követelése megint olyan kérdés, amelyhez számtalan analógiát találhatunk a korabeli Kelet-Európában. Végül is mindegyik nemzet függetlenséget akart, pontosabban: mindegyik nemzet vezető politikusai. Csakhogy ez a függetlenség vagy, még inkább a kor szóhasználatával élve, nemzeti szabadság, nagyon is sokfélélt jelentett. A lengyeleknél kétségtelenül a teljes nemzeti függetlenséget, vagyis az egykori lengyel állam helyreállítását. A balkáni népek esetében egyiknél-másiknál ez ekkorra már meg is történt, és a többiek is igényelték. De sem az orosz birodalomban, a lengyelek kivételével, sem a Habsburg-birodalomban ez nem jelentette a teljes nemzeti különválást, a teljesen független nemzetállamot. Az orosz birodalomban ekkor még valójában semmit, nem is érdemes vele foglalkoznunk. A soknemzetiségű Habsburg-birodalomban a nemzetállamok közvetlen kapcsolódását az uralkodó személyéhez, a birodalomhoz, ha úgy tetszik, tehát a nemzetállam igen erőteljes autonómiáját, a birodalom egységén belül. Azt, amit Magyarország a felelős kormány megalakításával, úgy tűnt, el is ért.

Nyilvánvaló, már ez a rövid kifejtés is hibás, mert olyan fogalmakkal és elképzelésekkel dolgozik, amelyek a kortársaktól idegenek voltak. Nemzeti szabadságot akart még Palacký is, nem autonómiát. De ne a kortársak fogalmai és a mieink közti verbális eltérésekbe bonyolódjunk bele, hanem a dolgok érdemi részét nézzük. Ebben az esetben pedig világos, hogy a Habsburg-birodalom nemzetei, vagyis vezetőik a lehető legteljesebb autonómiát kívánták. Ezt, és ennél nem többet. A magyar forradalom sem, az adott szakaszban.

A kortársak persze egy forradalmat láttak, egy forradalom győzelmét ünnepelték, egy forradalomhoz csatlakoztak, mint Széchenyi is tette. Utólag azonban mégis, bármennyire is nehéz ez az operáció, nekünk meg kell különböztetnünk, hogy három vagy inkább négy forradalomról is volt szó. Az egyik az igazi, az alapvető, a társadalmi formációváltás, és ez lényegében véve megtörtént. Persze, voltak, akik ezt nem látták

szívesen, akik vissza akartak térni ebben a vonatkozásban is a régihez. De valamelyest világosan látó államférfi még Bécsben sem volt, aki ezt lehetségesnek tartotta volna.

A másik az alkotmányos forradalom, amely ugyancsak győzött. Nyilvánvaló, hogy ebben a vonatkozásban már voltak, akik úgy vélték, ezt vissza lehet csinálni. Nem is kevesen voltak, és egy időre, nem is olyan rövid időre, vissza is tudták csinálni. Csakhogy ez későbbi fejlemény, még nem Schwarzenberg a miniszterelnök most, ebben a szakaszban, amelyet Széchenyi végigkínlódott. Még azt is mondhatjuk, az adott esetben ez volt a legvilágosabban az a Thermidor, amelyen valamilyen formában minden polgári forradalomnak keresztül kell mennie, az első, a lényeges forradalom konszolidációja érdekében, hacsak azt nem kívánjuk kétségbe vonni, hogy a polgári forradalom célja a burzsoázia osztályuralmának a megvalósítása.

Potenciálisan, sőt sokhelyt ténylegesen létezett egy harmadik forradalom, a parasztok, a plebejusok, a városi munkások forradalma. Mert hiszen, ha nem is lettek volna ilyen irányú jelenségek, aki ismerte a francia történelmet, tudta, hogy ennek a a bekövetkezése is lehetséges, sőt valószínű. És sok mindenkinek viszkethetett ettől a nyaka.

És volt a negyedik forradalom, a nemzetek forradalma a nemzeti szabadságért. Az adott pillanatban a Habsburg-birodalomban (meg a Poroszország uralma alatt álló lengyel terület egy részén, hogy egészen pontosak legyünk). Az a forradalom, amely megint csak nem érinti az elsőt, a lényegeset, s amelyet ugyancsak vissza lehet csinálni. Ami meg is történik persze a porosz–lengyel területen is, meg a Habsburg-birodalomban, hol még nem egészen két évtizedre, hol egy fél évszázadra. Mert hiszen ez a forradalom tudvalólag csak 1918-ban fejeződik be, úgy-ahogy, tehetjük hozzá.

Lehet, hogy ez a, mondhatnánk, viviszekció teljesen történetietlen, absztrakt, utólagos belemagyarázás. Abból a szempontból mindenképpen az, hogy a kortársak nem így élték meg, nem így látták, nem így értelmezték. (Más kérdés, vajon pusztán a kortársak tudatából, ismeretanyagából kiindulva meg tudunk-e magyarázni bármilyen lényeges történelmi jelenséget.)

Éppen Széchenyi példája igazolja, hogy a kortársak, ha nem is látták világosan ezeket az utólagos, esetleg kicsinyes különbségtévesztéseket, valahogy mégis megérezték, legalább egysesek. Széchenyi nyilvánvalóan félt a harmadik forradalomtól, a nyaktiltótól. De ezt, naplója rá a tanulság, vállalta az első forradalom érdekében.

Csakhogy még sokkal jobban félt a negyedik forradalomtól, a nemzetek forradalmától, mert tudta, hogy az akkori Magyarország lakosságának nagyobbik fele ebben a forradalomban nem a magyarok mellett áll, hanem velük szemben. És annál inkább félt tőle, mennél inkább úgy látta, hogy a bécsi és a magyar kormány közti kapcsolat tisztázatlansága óhatatlanul az összeütközésre, a fegyveres harcra fog vezetni. Ezt akarta ő mindenképp elkerülni, s a harmadik forradalmat is, természetesen. Az első kettőt ugyanolyan természetesen elfogadta, vállalta.

Spira György a forradalom egységéből indul ki, ahogy a kortárs Marx is. Ezért minden Bécsből jövő kísérletet, amely valamit vissza akar állítani abból, amit 1848 márciusa megbontott, ellenforradalomnak mond. Valóban az is, a szónak thermidori értelmében, s ebben az értelemben elkerülhetetlen. De egyúttal a birodalmi egység fenntartását vagy visszaállítását is célozta. Emögött pedig nem csupán néhány megcsontosodott Habsburg-főherceg vagy néhány elaggott hadvezér és udvaronc állt, hanem a birodalom lakosságának legalább a fele, ha nem nagyobb része. Más kérdés, hogy helyesen

látták-e érdekeiket. Más kérdés az is, hogy a későbbi békepárt és mindazok, akik ekkor a Habsburgoktól való elszakadást ellenezték Magyarországon, a soknemzetiségű Magyarország magyar uralom alatti fenntartását óhajtották ezzel. Az adott pillanatban a birodalom mellett álltak, s ezzel a Thermidor mellett, az ellenforradalom mellett, végső fokon az alkotmányos forradalom eredményeinek visszacsinálása mellett, ha ezt persze nem is tudhatták. Mert abban igaza van Spirának, hogy a forradalom a maga tényleges megjelenésében csakugyan egységes volt, s vele szemben az ellenforradalom is. A történelemsznek azonban, véleményünk szerint, az előbb említett vivizsekcziót mégis el kell végeznie, a jobb megértés érdekében.

*

Mint már bevezetőben jeleztem, nem hiszem, sőt biztos vagyok benne, hogy az itt felvetett kérdések körüli vitát nem fogjuk itt bevégezni. Évtizedes vitája ez történetírásunknak, és még sokáig az is marad, alkalmasint addig, amíg 1848 a nemzeti öntudat neuralgikus pontja lesz, és ez valószínűleg addig így marad, amíg még egyáltalán lesz magyar nemzeti öntudat. A mai vitának nem is ezt kell eldöntenie, hanem Spira György doktori címét. Úgy vélem, az elmondottak csak azt bizonyítják, hogy Spira György könyve jó könyv, mert továbbgondolkodásra készíti olvasóját. Tehát csak logikus, ha befejezésül javaslom a bírálóbizottságnak, javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak Spira György számára a történelemtudományok doktora minősítés megadását.

Trócsányi Zsolt opponensi véleménye

Spira György, 1848/49 történetének egyik legkiválóbb hazai kutatója s a reformkor történetének is érdemes vizsgálója, vita alá bocsátott munkájában többszörösen is fontos témát ragadott meg. Engedjék meg nekem most, hogy a történeti irodalom álláspontváltozásainak a szakterület körén belül kellően ismert képe részletes ismertetése helyett csak utaljak arra: a magyarországi 1848/49 története publikációk nagyon hosszú sora után sem minden részében ismert terület – s ami ennél fontosabb: ma is viták forrponja, szaktudósok és a nagyközönség körében egyaránt. Spira György, a forradalom és szabadságharc történetéről szóló két összefoglaló tudományos mű (s számos népszerűsítő munka) szerzője, e művében a másfél év egy olyan problémakörét ragadta meg, amely a történések óta végletes viták tárgya: Széchenyi szerepét a forradalomban. Tette ezt könyve első (1960-ban befejezett és 1964-ben megjelent) változatában akkor, amikor a reformkori magyar haladás vezéralakjai szerepének modern tisztázására más vonalakon is érdemi lépések történtek, s akkor, amikor (a dogmatizmus éveinek Széchenyivel szemben tanúsított szükkeblűsége után) Széchenyi történeti „rehabilitálása” napirendre kerülhetett. A munka első változata jókor érkezett – s előttünk fekvő, lényegében második kiadása igazolja, hogy, a körülötte felpezsdült viták ellenére, időtállóan bizonyult. Annál is inkább, mert a szakterület és a szélesebb körű olvasóközönség érdeklődése azóta se csökkent Széchenyi és 48-as szerepe iránt.

Túl magán a témaválasztáson, csak dicsérettel emlékezhetünk meg Spira György tudósi alaposságáról. A rendkívüli méretben s éles kritikai érzékkel történeti irodalom- és

forráshasználat, a jegyzetelés korrektsége csak a formai része ennek a kérdésnek. A tartalmi része elsősorban az, hogy a szerző a marxizmus–leninizmus magas színvonalú alkalmazásával Széchenyit valóban az 1848-hoz vezető mozgásba és 1848-ba magába helyezi – nem kívülállóként s nem is mérceként, hanem az egységes, általa hol erősebben, hol kisebb mértékben befolyásolt mozgás részeseként. Ez a Széchenyi egy szereplője, egy formálója és formáltja az események ismert objektív determinánsoktól alakított s számos szubjektív tényezőtől motivált menetének – történeti alak s nem időtlen mérce. Ezen túlmenően Spira részletkérdések hosszú sorában világította meg Széchenyi szerepét – vagy világított meg olyan fontos történéseket, amelyekhez éppen Széchenyi személye vezet el a kutatót.

Külön elismerés illeti a könyv magával ragadó stílusát.

Az elmondottak alapján máris leszögezhetem, hogy Spira György előttünk fekvő dolgozatát minden tekintetben alkalmasnak tartom arra, hogy annak alapján a bíráló-bizottság a tudományok doktora fokozat odaítélését javasolhassa szerzője számára. Szeretném ezt itt azért hangsúlyozni, mert opponensi tiszteből eredően a továbbiakban rá kell mutassak a munka vitatható megoldásaira is. Ezt annak előzetes jelzésével kell hogy tegyem, hogy a továbbiakban előadandók csak vitakérdések, és nem érintik a mű érdemi értékelését.

Kezdjük néhány, a munka formáját, szerkezetét illető megjegyzéssel. A szerző, ismételjük, kitűnő stílusa néha „meg-megcsúszik”, az erőteljes képalkotás képzavarba megy át. Ismét csak a képszerű előadás igénye rántja itt-ott a túlzott részletesség felé Spirát, dicséretes vitatkozókedve pedig helyenként kisebb tanulmány méretű lábjegyzeteket produkál (pl. 567., 589. sz. jegyzet*). Még a formai kérdésekhez soroljuk a munka szerkezetének egy szóvá teendő problémáját. Véleményünk szerint helyesebb lett volna a Széchenyi 1848-i *magánéletről* szóló részeket, elsősorban magángazdálkodása problémáinak ismertetését egyetlen fejezetbe fogni össze, mert így, hol itt, hol ott felbukkanva, csak nehezítik a tárgyalás áttekintését.

Csak sajnálatosnak tarthatjuk, hogy szerzőnknek a legapróbb kérdések megvilágítására is kiterjedő irodalomfelhasználása 1960-nal, munkája első változatának megfogalmazásával lényegében lezárul. A jegyzetapparátusban Spira néhány saját tanulmányán és egy kéziratári katalóguson kívül összesen két 1960 utáni mű található: Andics Erzsébet *A Habsburgok és a Romanovok szövetsége* című műve (1961) és Kosáry Domokosnak a Századokban 1962-ben megjelent tanulmánya (*Széchenyi az újabb külföldi irodalomban*).

Áttérve most már az érdemi tartalmi kérdésekre, első helyen az 1840-es évek Széchenyijének bemutatásával kapcsolatban vannak meggondolandóink. Úgy látjuk: nem kap elégséges helyet a műben Széchenyinek mint társadalmi-politikai jelenségnek meghatározása e korszakra vonatkozóan. Hol helyezkedik el – pontosabban: mikor, hol helyezkedik el Széchenyi a forradalmat megelőző évek politikai áramlataiban? Továbbmenve, úgy hisszük: Spira György itt élhetett volna azzal a lehetőséggel, hogy, Széchenyi pályájának nemzetközi horizontú megértése végett, párhuzamot vonjon a polgári átalakulásra törő más európai mozgalmakkal: hogy szakadnak le annak egyes vezéralakjai

*Ezek a jegyzetek az 1964-i kiadás 240–242., illetve 250–251. lapján 369., illetve 392. szám alatt olvashatóak. – *A szerk.*

saját, erősebb ütemre váltó hadukról, hogy fordulnak el tőle vagy éppen vele szembe? A magyar polgári reformmozgalomban is ismeretesek ezek a személyi „váltások”, a parallellek megvonása nem lett volna lehetetlen.

Magához 1848-hoz érve, csak maximális elismeréssel emlékezhetünk meg Széchenyi minden érdemi részletre kiterjedő pályarajzáról. Úgy látjuk azonban: a szerző talán túlságosan is tudottnak vette mindazt, amit ennek a pályarajznak plasztikusabbá, történetibbé tételéhez a magyar 48 más vezetőalakjainak attitűdjéről s annak változásairól tudni kell ahhoz, hogy éppen hőse szerepéhez legyen meg a kellő mértékünk. Csak 1848 júliusában-augusztusában válik színesebbé, érzékletesebbé ez a kép. Ugyanennek a kérdésnek másik oldala: miközben a szerző Széchenyi 1848-as útjának pontos rajzát adja, mindenütt nyomatékosabban lehetett volna jelezni, hogy hőse szerepe mikor válik központivá, s mikor csak másodlagos a forradalom főmozgásához képest.

Nem hagyhatunk itt szó nélkül egy olyan kérdéskört sem, amely hosszú ideje egyik központja a Spira György 1848/49-értékelése körül forró vitáknak. Ez a 48-as baloldal kérdése. A vita alapkérdése ismeretes: mennyire külön politikai irányzat ez a baloldal s mennyire csak a magyar liberalizmusnak *egy*, a forradalom és szabadságharc menetében hol erősödő, hol gyengülő *áramlata*? Ha most, mint e kérdéskörben Spira régi ellenfele,* lovagiatlan kívánnék lenni vele szemben, szinte saját könyvéből bizonyíthatnám rá, hogy ez a baloldal mint önálló politikai erő, legalábbis 1848 augusztusáig, csak egy rémektől gyötört, bomló elme fantazmagóriája. Az tudnillik éppen Spira bizonyító anyagából derül ki, hogy mily másként ítél ő, a rettegés pillanataiban, erről a baloldaltól, s mily másként minisztertársai s a liberális tábor többi vezetői. Engedjék meg nekem, hogy ne legyek lovagiatlan, s csak annyit szögezsek le: éppen Spira rendkívüli méretű s kitűnően szelektált bizonyító anyaga győzött meg újra arról, hogy ezt a baloldalt az egységes liberális tábor *egy szárnyának* tartsam.

A szerző „baloldal”-koncepciójának része a kritikai hangnak időnként túl élesre vétele. Úgy hisszük: felesleges a kisújszállási civiseknek a Tisza-szabályozással, illetve a nyári szezonmunkák munkaerőgondjaival kapcsolatos állásfoglalását „orcátlanság”-nak minősíteni (128. l.). Mészáros Lázárt történetírásunk nem tartja a forradalmi hadvezetés zsenijének, de „a huszártiszti egyenruhát viselő jámbor selyemhernyótenyésztő”-vé nyilvánítás talán nem szerencsés (162. l.). Ahogy, véleményem szerint, Deák politikusi fegyelmét „táblabírói nyugalom”-nak minősíteni sem helyénvaló (170. l.).

Néhány megjegyzésünk volna Széchenyi minisztériumával kapcsolatban. Helyes lett volna leszögezni, hogy a Közmunka- és Közlekedési Minisztérium *struktúrája* alapvetően azonos a többi minisztériumokéval. Széchenyi közlekedéspolitikai koncepciójának s e koncepció sorsának, s a minisztérium hatáskörében megforduló fontos társadalmi problémáknak sikerült ismertetésén túl még kellett volna hogy jusson egy-két oldal a minisztérium rutinmunkájának ismertetésére is. Még inkább arra, hogy az, ismétlem, igen sikeresen ábrázolt főproblémák megoldásában (vagy meg nem oldásában) kinek, melyik miniszternek a szava dönt? Spira szövegében ott a bizonyító anyag arra, hogy egy-egy ilyen kérdés hány minisztériumnál fordul meg – azt azonban, hogy végeredményben melyik szervnek vagy miniszternek mi a súlya ebben, jórészt az olvasónak kell kikövetkeztetnie.

*Elsősorban a „Magyarország története” c. összefoglaló mű 6. kötetének intézeti vitáján általam elmondottakra gondolok. – T. Zs.

Tegyünk szóvá még néhány részletkérdést. Nem tudunk egyetérteni azzal az interpretációval, amelyet Spira Széchenyinek a nádori teljhatalmat illető javaslatáról ad. Véleményünk szerint nincs szó itt arról, hogy Széchenyi megtagadja politikai múltját, hisz javaslatával tulajdonképpen az Ausztriával való közösséget kívánja (rugalmasabb, elfogadhatóbb formában) fenntartani, s javaslata épp azért elfogadható Batthyányék, Kossuthék számára, mert ők sem akarnak *szakadást*. Akkor már nincs egyetértés köztük, amikor Széchenyi tiltakozik a királyi kéziratervnek a kormány azonnali felállítására és Batthyány miniszterelnöki kinevezésére vonatkozó pontokkal való kiegészítése ellen – itt Széchenyi *fenntartott* régi koncepciója és Batthyányéké már összeegyeztethetetlen. Nem fogadjuk el azt sem, hogy a Habsburgok 1848. március 15. tájban „ha akarnának, sem tudnának számottevő ellenállást tanúsítani”. Mi más Kolowrat miniszterelnöki kinevezése, ez a nem utolsó manipulációs húzás, mint a legfelsőbb kormánykörök ellenállási képességének jelzése? Kolowrat 1848. március 15-i engedékenységének véleményünk szerint aligha elhanyagolható oka az is, hogy Metternichen aratott győzelmét akarja véglegessé tenni. Windischgrätz és Széchenyi 1848. március 15-i beszélgetése kapcsán szólni kellett volna arról, hogy a herceg már ekkor a Habsburg-birodalmi reakció egyik feje, s arról is, hogy milyen társadalmi-politikai bázisról az. Bővebb *interpretáció* lett volna szükséges a *Mi lesz belőlünk magyarokból?* című cikkhez, amelynek főbb gondolatait Spira 3 1/2 oldalon át idézi. Széchenyi katasztrófához vezető kettős látásmódjának talán itt érhetjük tetten a legpregnansabb megfogalmazását: „Mi lenne belőlünk egyéb . . . mint dicső nemzet, melly hamvaiból kiemelkedve, mikor egész Európa bomladozik, az emberiség diszére . . . fog állni most a rend, béke és szabadság fölött őrt . . .” A vármegyei reform kérdésénél érdemes lett volna határozottan utalni rá, hogy 1848 április elején a *korábban oly élesen vármegye-ellenes* Széchenyi ragaszkodik *Kossuthal szemben* a vármegye meglévő struktúrájának nem vagy alig változtatásához. Kübeck udvari kamaraelnök jellemzésére találóbbr a „konzervatív” szó, mint a „rosszindulatú”. Széchenyi főispánjelöltlistájának értékelésénél ne feledkezzünk meg arról, hogy az általa borsodi főispánnak javasolt Vay Miklós erdélyi királyi biztosságig vitte a forradalom és szabadságharc alatt.

*

Kritikai észrevételeimnek végére érve, ismételten le szeretném szögezni, hogy ezek egy magas színvonalú, igen fontos mű állításai kapcsán elhangzott észrevételek (részben évtizedes viták folytatásai), de semmiképpen nem tekintendők a munka értéke megkérdőjelezésének. Nyomatékkal kérhetem a bírálóbizottságot, hogy az előttük fekvő munka alapján javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak Spira György számára a történettudományok doktora tudományos fokozat odaítélését.

Vörös Károly opponensi véleménye

1. Nem érezzük túlzásnak kimondani azt, hogy a magyar történelem egyik legellentmondásosabb alakja – ha éppenséggel nem a legellentmondásosabb – Széchenyi István. Ellentmondásos emberi és politikai vonatkozásokban egyaránt, amit még fokoz az a körülmény, hogy (részben ezen emberi és politikai ellentmondásainak okaként is) ellent-

mondásos maga a korszak is, melyben pályája lezajlik: a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet konfliktusokban oly gazdag kora.

Mindebből, úgy véljük, természetszerűen következik az is, hogy a magyar történetírásnak is kétségtelenül Széchenyi a legvitatottabb alakja, hiszen tevékenységének vagy korának bármelyik oldaláról vagy vonatkozásában közelítik is meg, azonnal szembetűnővé válnak alakjában az adott megközelítésnek *ellentmondó* mozzanatok. A még feudális viszonyok között úttörője Magyarország polgárosításának – s a már polgári viszonyok között személyesen is elkeseredett ellenfele az azokat ténylegesen kiharcoló reformellenzéknek, személy szerint Kossuthnak; híve a Magyarországot Ausztriához fűző kapcsolatok fenntartásának és a dinaszticiának akkor, mikor minden e kapcsolatok lazulása felé mutat –, majd mikor e megrendült kapcsolatok már visszaállítvák, velük szemben éppenséggel a legelkeseredettebb vádirat szerzője; – miközben életpályájának háttereként a még feudális Magyarországon már megjelennek a kapitalizmus csirái, hogy végül a már polgári forradalom utáni Magyarországon még sokáig megmaradjanak a feudalizmus csökevényei; az abszolutizmust felváltja a neoabszolutizmus; és míg Széchenyi fiatal korában I. Napóleon, addig öreg korában III. Napóleon veri meg a Habsburgokat – akik azonban mindkét győztest végül is túlélik, az irántuk 48 nehéz napjaiban is lojális Széchenyit végül a halálba kergetve. Csak ez a néhány mozzanat is érzékeltetheti egyén és kor ellentmondásait és a lehetőségeket a pálya és a jellem oly sokféle (de valamivel mindig bizonyítható) értelmezésére. Olyan egymással sűrűn ütköző és vitatható értelmezésekre, amelyeknek sokféle irányait, ütközéseit és frontjait a könyvtárnyi Széchenyi-irodalom legfelületesebb áttekintése is megmutatja.

Anélkül, hogy csak távolról is be kívánnánk bocsátkozni ennek az irodalomnak a tárgyalásába (és arra is csupán utalva, hogy Kossuthal és politikájával való konfliktusa az utókor – utókorok – szemében Széchenyinek az értelmezés pártállása szerint biztosított hol pozitív, hol negatív értékelést), arra a sajátos körülményre kell rámutatni, hogy ennek az ellentmondásokban oly gazdag és oly részletesen vizsgált pályának egy fejezete milyen sokáig maradt feldolgozatlanul. Széchenyi 48-as minisztersége ez a korszak, melynek hosszas mellőzése azért is feltűnő, mert Széchenyi naplóiból éppen ennek a szövege került először publikálásra – és mert Széchenyi oly sokat tárgyalt megtévelyedése is közvetlenül ebből a korszakból, ennek a problémáiból nőtt ki. Holott, Széchenyi szempontjából nyilvánvaló e szakasz rendkívüli jelentősége: a sokáig konzervatívnak számító politikus ekkor tagja egy forradalmi kormánynak (melynek már létesítése érdekében is messzemenően exponálta magát, még a legfelsőbb fórumok előtt is), félelmei és fenntartásai ellenére is sokáig kitartva mellette, és együttműködve azzal a Kossuthal, akit a megelőző két éven át szakadatlanul támadott. Nyilván ez a sajátos helyzet, mely a Széchenyit többé-kevésbé sommásan beskatulyázók szekrényeinek egyik rekeszébe sem volt beosztható, indokolta e téma mellőzését. Ezzel is sejtetve azonban e néhány hónap jelentőségét mind Széchenyi biográfiája, mind 1848 egészének története, mind – és nem utolsósorban – a Széchenyi-irodalom és még inkább az emögött álló, benne tükröződő, kifejeződő sok évtizedes hazai politikai és társadalmi konfliktusok jobb megérthetése szempontjából. És ezáltal igazolva Spira György témaválasztását is: e néhány hónap feltárásával valóban jelentős témához nyúlt hozzá: témaválasztását joggal tarthatjuk szerencsésnek, fontosnak, jelentősnek.

2. A témaválasztást az adott esetben azért is joggal tarthatjuk szerencsésnek, mert jelölt 1848–1849 történetében folytatott több évtizedes kutatásai és publikációi e téma feldolgozásához olyan szakmai alapot teremtettek, amely eleve biztosítékot nyújthatott arra, hogy Széchenyi 48-a valóban a magyar 48 egész történetének keretében fog tárgyalásra kerülni, a források elérhető legnagyobb teljességének felhasználásával. És megállapíthatjuk, hogy ez valóban így is történt: tárgyalásához jelölt felhasználta nemcsak Széchenyi minisztériumának teljes levéltári anyagát és Széchenyi és kortársai e hónapokból való levelezését, valamint természetesen a gróf naplóit is – hanem ezt kiegészítette egyéb számbajöhető minisztériumok iratanyagának, valamint a sajtónak és a memoár-irodalomnak vonatkozó adataival is. És hogy ezt milyen mértékben használta fel, arról értekezésének eredményei tanúskodnak.

3. Az értekezés új tudományos eredményeire rátérve, *elsőnek* Széchenyi egész politikai-gazdasági koncepciójának és ettől meghatározott politikai magatartásának azt a gondos rekonstrukcióját kell tekinteni, melyet jelölt – elsősorban az értekezés *Széchenyi győzelme önmaga felett* című fejezetében – foglal össze. Ebben, véleményünk szerint, helyesen és árnyaltan állapítja meg a gróf politikai magatartásának főbb jellemzőit: egyrészt a nemzeti polgárosodás igényét, melyet azonban csak az udvarral együttműködve tart megvalósíthatónak – másrészt igyekezetét arra, hogy e polgárosodás hazai viszonylatban az arisztokrácia vezetése alatt menjen végbe –, végül azt a szükségképpen bekövetkező kudarcot, mely koncepciójának az udvar és a főnemesség túlnyomó részének oldaláról egyaránt elutasító fogadtatása és ugyanakkor a reformellenzék oldaláról annak gyors meghaladása folytán Széchenyit éri. Jelölt azonban helyesen mutat rá e koncepcióban a nemzeti polgárosodás mozzanatának elsődleges voltára: ez teszi ugyanis lehetővé Széchenyi számára azt, hogy a bécsi forradalom után törés nélkül, sőt kétségtelen megkönnyebbüléssel tudjon csatlakozni Kossuth és Batthyány vonalához.

Ennek az 1848 előtti pályának és koncepciónak ilyen (itt persze csak fő vonalaiban ismertetett) felvázolásával jelölt Széchenyi – elsősorban a gróf 1848 márciusi – politikai magatartásának új lehetséges értelmezését dolgozta ki. Olyan értelmezést, mely alkalmas arra, hogy a korábbi Széchenyi-irodalomra alkalmazva, az abban kifejezett politikai töltések és tendenciák értékelésében is sokban választóvízként szolgáljon.

Az értekezés *második* új eredményének azt az aprólékos, gondos forrásfeltáráson és elemzésen alapuló képet kell tekintenünk, mellyel jelölt Széchenyi miniszterségének hónapjait ábrázolja: egyrészt a gróf szorosabban vett miniszteri tevékenységének: a nagyszabású, sajátlag közlekedésügyi koncepciók és a realizálásuk előtt álló egyre leküzdhetlenebb, elsősorban pénzügyi nehézségek konfliktusának és általában Széchenyi a kormány elé került általános politikai problémákhoz való hozzáállásának – másrészt általában a feudális viszonyok megszüntetése folytán a nagybirtokos földesúr elé meredő nagyon is konkrét problémáknak részletes bemutatásával. Olyan munka ez, mely egyrészt új részletekkel gyarapítja az 1848-as kormány sajátlag államigazgatási főhatósági tevékenységéről, ágazati politikájáról (a pénzügyminisztériumot és részben a kultuszminisztériumot leszámítva) sajátos módon szinte teljesen hiányzó vagy csak nagyon elnagyolt képet – másrészt pedig újabb konkrét adatot szolgáltat a magyar nagybirtok előtt 1848 nyarán már feltornyosodó gazdasági problémák eddig ugyancsak még csak igen hézagos, töredékes képéhez.

Az értekezés azonban e másodiknak tekinthető eredményeivel Széchenyi miniszteri tevékenységében nemcsak a gróf előzőleg megismert 48 tavaszi magatartásának további egyenes vonalú fejlődését mutatja: egyetértő vagy kötelességszerű, de mindenképpen tudatosan vállalt azonosulását a kormány politikájával – hanem az értekezés *harmadik* újszerű eredményeként azokat az egyre súlyosabb problémákat is, melyekkel Széchenyi elsősorban nem (sőt nagyon is kevésbé) közlekedési miniszterként, hanem mint a kormány (annak egész politikájáért felelősséggel tartozó és még inkább felelősséget érző) tagja kerül szembe. Az értekezés szépen és meggyőzően mutatja be, hogy Széchenyi összeomlása elsődlegesen nem Kossuthtal, illetve a kossuthi politikával való konfrontációnak, hanem elsősorban az azzal az énjével való meghasonlásának következménye, mely márciusban őszintének hívén az udvar – valójában mélységesen rosszhiszemű – taktikázását, 1848 nyár végére már visszavonhatatlanul előrehaladt annak a politikának útján, melynek feltételeit tavasszal – korábbi óvatosságában örömmel csalódva – létrejönni látta. A „visszavonhatatlanul” kifejezést, úgy véljük, különösen hangsúlyoznunk kell: jelölt jól érzékelteti, hogy Széchenyi számára ekkor már elképzelhetetlen volt az, hogy vállalja az udvari követelések szószólójának szerepét a kormányban. Ez pedig míg egyrészt nagy nyomatékú hitelesítő pecsétet nyom rá jelöltnek Széchenyi márciusi magatartásáról adott ábrázolására, másrészt nem vezethetett máshová, mint a teljes önmeghasonlásba, a tébolyba. Hiszen 1848 tavasza Széchenyi számára nem Magyarország és a birodalom kapcsolatának feloldhatása szempontjából jelentett örvendetes fordulatot, hanem e mindenképpen továbbra is fenntartani kívánt kapcsolatban a Magyarországra és a nemzeti polgárosodásra nézve az eddiginél kedvezőbb feltételek létrejötte folytán. Miközben azonban – az eufórikus kortársak között egyetlen, bár ugyancsak eufórikus résztvevőként – mindvégig megmarad benne az a sajnos helyesnek bizonyult megérzés, mely a birodalom és Magyarország nyílt konfliktusa esetén előbbi mindenképpen erősebb voltának felismeréséből nőtt ki.

4. Széchenyi 48-hoz vezető útja, 48-as tevékenysége és összeomlása: jelölt mindhárom vonatkozásban, de az egész Széchenyi-portrénak és ezen át Széchenyi 48-ának értelmezésében is jelentős eredményei felmentik bírálót az értekezés egyes részletkérdésekben felbukkanó új megfigyeléseinek, megállapításainak, adatainak (ilyenként csak példaképpen utalhatunk Széchenyi és Eötvös innsbrucki küldöttségjárása időpontjának igen jelentős tisztázására Horváth Mihály adatai ellenében is – vagy az olasz segély megadásának körülményeit illető korrekciókra) számbavételétől, már csak azért is, mert ezek az értekezés – jelöltre erősen jellemző – feszes szerkezetében szorosan az említettük három központi probléma valamelyikéhez kapcsolódnak: annak mondanivalóját erősítik, magyarázzák. Ezért lényegesebbnek tartjuk ezek helyett két kérdőjel felállítását: megfontolásuk által a 48-as Széchenyi portréjának még most is homályosnak vagy nem egyértelműnek tűnő egyes vonásai talán teljesebb megvilágítást nyerhetnek.

Indokolatlan és helytelen lenne ugyanis tagadni Széchenyi politikájának Magyarország polgári átalakítására irányuló törekvését. Kétségtelen viszont, hogy az átalakulás lehetőségeit és útját illetően az ugyancsak erre törekvő Kossuth koncepciója teljesen eltérő volt a Széchenyitől, aki a tőkés fejlődés alapjául szolgáló belső felhalmozás megteremtésére, illetve a külső hitelek hatékony felhasználására egyedül a nagybirtokot tartván alkalmasnak, az átalakulást politikailag és társadalmilag egyaránt a nagybirtokok (és a nagybirtokosok) kímélésével kívánta végrehajtani. A társadalmi átalakulás politikai

feltételeit illetőleg 1848 márciusa – mint azt az értekezés meggyőzően bizonyítja – eloszlatja Széchenyi félelmeit: az abszolutizmussal való, az átalakulás sikerét megghiúsítani képes konfliktus lehetősége megszűnni látszott. Ez egy szempontból megkönnyítette számára egy pillanatnyilag Kossuthtal közös platform kialakítását. Az értekezés azonban nem tér ki Széchenyi koncepciója másik, a társadalmi elemtől meghatározott tényezője esélyeinek vizsgálatára: arra, hogy vajon a Kossuthtal való további együttműködés során Széchenyi mennyiben számolhatott ennek a nagybirtokosság kíméletét igénylő társadalmi-gazdasági koncepciónak elismerésére – illetve netalán ő maga lett volna-e az, aki feladta a polgári átalakulásnak ezt az útját? A választ keresve úgy tűnik, hogy Széchenyi e ponton nem változtatta meg koncepcióját, mellette továbbra is kitartott, miközben azonban (először éppen főispán-jelöltjeinek visszautasításából) látnia kellett, hogy e vonatkozásban egyre kevésbé számíthat nézetei elfogadására az uralomra jutott hagyományosan arisztokrataellenes birtokos középnemesség részéről. Olyan felismerés ez, mely – ha valóban megtörtént – nyilván nagymértékben járulhatott hozzá nemcsak Kossuthhoz való viszonyának megromlásához, hanem a személyében való megtámadtság erősödő érzetéhez is. Bíráló tisztában van vele, hogy ennek bizonyítása nem könnyű feladat – a problémának legalább jelzése a Széchenyi profilját 1848-ban kialakító vonások között azonban a képnek feltétlenül hasznára vált volna.

Részben az itt felvetett kérdéshez kapcsolódik a másik kérdőjel is: beszélhetünk-e és mennyiben 1848 folyamán Széchenyi elszigetelődéséről – magatartásának visszhangtalanná válásáról? –, illetve másként fogalmazva: Széchenyi külpolitikailag az udvarral való nyílt konfliktusoktól rettegő, belpolitikailag a radikálisokat elutasító politikai magatartása mennyiben volt elfogadható a társadalom (és ennek mely rétegei) számára? Újból másként fogalmazva: tekinthető-e Széchenyi politikai magatartása a társadalmilag tipikus magatartások legalább egyikének? Az értekezés figyelmét 48 a dolog természetéből következően erősen kisarkítva ábrázolt viszonyaira fordítja, és hőseit és problémáikat e kisarkított viszonyok között ábrázolja: őket egyik póluson az udvari reakciónak és képviselőinek, másik póluson a pesti radikálisoknak mércéjével mérve, politikai magatartásával azonosítva. Így mindazok, akik sem egyik, sem másik oldalhoz nem tartoznak, részint – mint elsősorban éppen a kormány és nem utolsósorban Széchenyi is –, a rászédettek kevésbé dicsőséges kategóriájába kerülnek bele, részint (mint például a pesti polgárok, de akár a vidéki nemesség túlnyomó része is) a közömbösségben, vagy éppen séggel a ravaszul megalkuvó opportunizmusban marasztaltatnak el – vagy legalábbis egyfajta arctalan, jellegtelen lomha tömegként jelennek meg. Úgy véljük azonban, hogy akár egyes társadalmi rétegek, akár személyek állásfoglalásának és kivált azok realitásának értékelése nem mérhető kizárólag az egy adott konfliktushelyzetben tanúsított aktív részvétel mércéjével. Éppen 1848 példája mutatja: még oly brutálisan levert forradalmak után is hogyan kezdenek hatni, lépnek működésbe a társadalom csendes, a konfliktushelyzetben nem érvényesült mechanizmusai, melyek végül is többé-kevésbé – persze nem kompromisszumok nélkül – érvényesíteni is fogják érdekeiket. Úgy véljük (és talán joggal): éppen Széchenyi (de maga a kormány is) ilyen aggályaival, félelmeivel nem állt egyedül – maga mögött érezhette a társadalom egy igen tekintélyes, de talán éppen e félelmek miatt passzív részét. Már csak azért is passzívat, mert ez a radikálisok számszerű súlytalanságáról, benne élván a társadalomban, konkrétan meg is győződhetett (jobban, mint azok, akikre már csak tevékenységük sajtóvisszhangja hathat) – ugyanúgy, ahogy az

udvar és erőszakszervezetének jelenléte (a Vár bástyáiról Pestre lenéző ágyúk látványával) is e részt sokkal konkrétbben nyomasztotta, mint azt ma elképzelhetnők. Széchenyi 48-as portréját megrajzolva ennek a sokban informális, ám éppen a Széchenyi-féle különösen érzékeny alkatú személyiséget oly nagyban befolyásolni képes háttérnek legalábbis jelzése jobban elmélyíthetné (sokban talán újabb magyarázatként ki is igazíthatná) a portré egyes színeit.

5. Bíráló megkísérelve áttekinteni Spira György értekezését: megkísérelve kiemelni annak eredményeit és megfogalmazni egyes problémáit, végül rá kell hogy mutasson arra: Széchenyi 48-ának ábrázolása és annak egész problematikája számtalan és erős szállal kapcsolódik be egy immár több mint három évtizedes történetírói munkásságba, kutatási programba, melynek központjában célként és mérceként a teljes magyar 48–49-nek feltárása és jobb megértése áll. A bíráló jelentésének és véleményének tárgya természet-szerűen nem lehet más, mint maga a benyújtott értekezés – ám az az immár több mint három évtized, mely alatt módja lehetett kortársként is végigkísérni a jelölt munkásságát, mégsem teszi számára lehetővé, hogy az értekezést pusztán önmagában, ebből a teljes képből kiszakítva szemlélje és értékelje. Mert a 48-as Széchenyi-portré is magán hordozza az ábrázolójára és 1848–49 általa adott képére már oly jól ismert jellegzetes egyéni vonásokat: nemcsak a források impozáns ismeretét, az események kibontásában és elemzésében alkalmazott éles dialektikát és a radikálisan értelmezett társadalmi haladás egyedüli értékmérőként történő alkalmazását – valamint a rendkívül feszes, de bonyolultságában is szigorúan logikus, fegyelmezett és áttekinthető stílust –, hanem azt a szívós, kompromisszumra kevésbé hajlamos ragaszkodást is a valóság ilyen eszközökkel megtalált és kifejezett képéhez, mely lehetővé teszi e három évtizednél immár hosszabb történetírói pályának és elsősorban az ennek központjában álló 1848-képnek minden elemében szoros egymásba illeszkedését és stabilitását, ennek, az új magyar marxista történetírással egykorú, annak kezdettől fogva szerves és jelentős részét alkotó történeti munkásságnak immár tudománytörténeti rangot is biztosítva.

E kitekintésből térjünk vissza az előttünk fekvő értekezéshez. Úgy vélem, nem kell tovább indokolnom, miért ajánlom a bíráló bizottságnak: javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak Spira György számára a történettudományok doktora fokozat megadását.

Spira György válasza

Opponenseimnek szóló válaszomat nem kezdek mással, mint köszönettel: köszönettel azért, hogy megértéssel és méltánnyal fogadták Széchenyi-monográfiámat s benne megtestesülő törekvéseimet. Köszönetet kell mondanom opponenseimnek mindenekelőtt elismerő szavaikért – hangsúlyozva azonban, hogy szavaik nem egyszerűen azért estek jól, mert dicsérték munkámat, hanem azért, mert nem akármit dicsérték benne. Az elmúlt években ugyanis érték már ezt a könyvet – igaz, csak kevesek részéről – olyan dicséretet is, amelyek egyáltalán nem tölthettek el örömmel. Nevezetesen: mikor némelyek azon a címen dicsérték, hogy Széchenyit végre az őt megillető magas piedesztálra emeli. Vagyis mikor épp azt dicsérték benne, amire hivatkozva mások még oly élesen támadták még megjelenése előtt. Amire *hivatkozva* támadták – mondom, hiszen akik a kéziratba (míg el nem hagyta a sajtót) Széchenyi felmagasztalásának (meg

evvel együtt Kossuth kisebbitésének) a szándékát magyarították bele, azok nyilván maguk tudták legjobban, mennyire megalapozatlanok vádjaik, s szívük mélyén nyilván egészen más okból gerjedtek haragra, mint amire hivatkoztak: éppen azért, mert én ténylegesen éppen nem holmi egysíkú plakátfigurák fabrikálására, hanem arra törekedtem, hogy Széchenyiről csakúgy, akár a könyv többi szereplőjéről – így Kossuthról is –, pasztikus, jót és rosszat egyaránt kidomborító képet adjak; s mert ebből következőleg munkám a valóságban Széchenyit éppen hogy nem tüntette fel angyalnak s Kossuthot sem ábrázolta ördöggként, világossá tette viszont, hogy ez a két nagy politikus, bármekkora ellentétek feszültek is közöttük, sorsdöntő pillanatokban a korábbi szakirodalom által körvonalozott-nál szorosabb együttműködésre is képes volt; ez pedig nem lehetett kellemes egyistenimádók számára, akik megszokták, hogy ha történetesen a Széchenyi–Kossuth-viszony kerül terítékre, minden esetben vagy csak Széchenyire, vagy csak Kossuthra esküdjének. Opponenseim dicséreteinek tehát azért örülök, mert – a munka napvilágra jutása óta róla közölt kritikák íróinak nagy többségével egyezően – ők is úgy találták, hogy monográfiám nem szobrok emelésére vagy szobrok ledöntésére, hanem a történeti valóság hű felidézésére irányuló törekvések jegyében fogant, s ennek megfelelően Széchenyi nem eszményített figura gyanánt, hanem – Trócsányi Zsolt szavaival – mint igazi „történeti alak” jelenik meg lapjain.

Volt azonban opponenseim dicsérő megállapításai között is egy, amelyet el kell háritanom magamtól: az a dicséret, amellyel a munka tárgyválasztása miatt illettek mindhárman. Az az ötlet ugyanis, hogy feldolgozzam Széchenyi pályafutásának 1848-i szakaszát, annak idején nem az én fejemben született meg: evvel a feladattal munkahelyem, a Történettudományi Intézet vezetői bíztak volt meg az 1960-i Széchenyi-évforduló közeledtén; s így elismerés ezzel kapcsolatban nekem – ha egyáltalán – legfeljebb annyiban jár, amennyiben a megbízásnak – mint minden hasonló megbízásomnak – igyekeztem képességeimhez mérten becsülettel megfelelni.

S ha már itt tartok, hadd térjek ki mindjárt Trócsányi Zsoltnak arra a véleményére is, amely szerint nemcsak a monográfia tárgyválasztása volt szerencsés, de szerencsésen megválasztott volt a munka világrahozatalának az időpontja is. Meg kell ugyanis mondanom, hogy ezt a véleményt – sajna – csak némi fenntartással tudom magamévá tenni. Annyiban persze igen, amennyiben én is úgy látom, hogy olvasóközönségünk sorain belül éppen a hatvanas évek eleje táján kezdett felszínre törni egyfajta – ma már tartósnak tekinthető – jó irányú változás. Hiszen akiből nem hiányzik teljesen a múlt iránti érdeklődés, Magyarországon korábban kevés kivétellel nemzedékről nemzedékre mindig csupán azt várták a történetírástól, hogy segítsen ébren tartani a nemzeti gőgöt vagy a (szemre ezzel ellentétes, de valójában nagyon is azonos töről fakadó) nemzeti önsajnálatot, meg hogy rég letűnt korszakok rokon jelenségeinek felmutatásával részletes látszólagos igazolásban a mindenkori jelen – ilyesmivel ténylegesen persze sohasem igazolható – törekvéseit. Az utóbbi két évtizedben viszont kialakult s folyvást izmosodik egy olyan olvasói csoport, amelynek a tagjai már nem legendák gyártását, hanem a történeti valóság minél hívebb feltárását igénylik tőlünk, mert tudják (vagy legalább sejtik), hogy a múlttal való józan számvetés fontos eleme lehet a jelen megismerésének s ezáltal közvetve a jövő alakításának is. S nem vitás, hogy ez az örvendetes fejlemény elsősorban rajtunk kívül álló tényezőknek köszönhető – így kivált annak, hogy mind érzékelhetőbbé lesz, mennyi a múltból megoldatlanul ránk hagyományozott problémával

kell küszködnünk még ma is –; az igényes olvasók csoportjának kibontakozásához azonban másodlagosan kétségkívül hozzájárulhattak (amint e csoport létrejöttéből azután – megfordítva – nem csekély ösztönzést is meríthettek és meríthetnek) az olyan történészek is, akik a valóságfeltáró – más szóval: tudományos – munkát tekintik hivatásuknak.

Ennyiben tehát – mondom – egy véleményen vagyok Trócsányi Zsolttal. Azt a helyzetmegítélését viszont, hogy a hatvanas évek elejére teljesen (vagy nagyrészt) elhárultak azok az akadályok, amelyek előzőleg lehetetlenné tették, hogy tárgyszerű módon közelítsük meg a Széchenyi-kérdést (meg múltunk sok más problémáját), már nem tudom osztani. Nemcsak azért nem, mert nekem – érdekelt fél lévén – nehezebb meg nem történnem tekintenem, ami a jelen vita napirendjére tűzött monográfiával történt a megírása óta eltelt időben. Hanem mert azt sem tudom figyelmen kívül hagyni, hogy a felnőtt módra gondolkodó olvasók említettem csoportja, bármily szépen gyarapodik is, még mindig csupán egy töredéke olvasóközönségünknek s – ettől nyilván nem függetlenül – még ma is egyre-másra születnek olyan történelmi tárgyú művek, amelyek csak az olvasóközönség zömét változatlanul átítató illuzionizmus legyezgetésére lehetnek alkalmasak, az ilyen művek elfogadtatása pedig többnyire még ma is zökkenők nélküli, azok közül a munkák közül viszont, amelyeknek az írói a múltat torzítás nélkül igyekeznek bemutatni, távolról sem az én Széchenyi-monográfiám volt az utolsó, amely szívós ellenállásba ütközött.

Egy szó mint száz: hálás vagyok Trócsányi Zsoltnak, amiért – rám nézve végtelenül megtisztelően – némi kezdeményezőszerepet tulajdonít most vitára bocsátott munkámnak, úgy gondolom azonban, hogy frontáttörést sem ez a könyv, sem a rossz hagyományokkal hasonlóképpen szembehelyezkedő többi történetírói mű nem hozott még; ahhoz, hogy egyszer csakugyan frontáttörést érvünk el, még ezután is nagyon sokat kell dolgoznunk és hadakoznunk.

*

Most pedig szeretném megvallani, hogy azért is nagyon hálás vagyok opponenseimnek, mert monográfiámat alkalmasnak ítélték arra, hogy kiindulópontul használják néhány olyan általánosabb érdekű és nagy horderejű probléma felvetéséhez, amelyet maga a monográfia – tárgyának körülhatárolt volta miatt – éppen csak súrolt.

Az egyik ilyen kérdést Niederhauser Emil hozta szőnyegre, mikor nyomatékosan emlékezetünkbe idézte, hogy az a folyamat, amelyet az egyszerűség kedvéért egyetlen szóval forradalomnak szoktunk nevezni, valójában többrendbeli részfolyamatból tevődik össze: hogy például a Habsburg-birodalom területén 1848-ban nemcsak a feudális termelési viszonyoknak tökéletes termelési viszonyokkal való felcseréléseért indult meg a harc, hanem az abszolutisztikus államrendnek alkotmányos rendszerrel való felváltásáért, sőt magának a birodalom szerkezetének az átalakításáért is, az egyes efféle részproblémák megoldásáért küzdők köre azonban több-kevesebb eltérést mutatott, s ezért a forradalmat (meg persze a tőle ebben a vonatkozásban nem különböző ellenforradalmat is) olyan áradatként kell vizsgálnunk, amely egyetlen mederben hömpölyög ugyan, de ebben a mederben sokféle áramlatot egyesít.

Mindezt természetesen magam is aláírom, hiszen én is tudom (ismételten papírra is vettem már), hogy azoknak az érdekei, akik nálunk 1848-ban egyfelől a forradalom,

másfelől az ellenforradalom zászlaja alatt sorakoztak fel, csupán néhány alapkérdésben találkoztak, sok más ponton viszont már eltérőek vagy éppen ütközőek voltak. S ugyanígy azt is tudom, hogy az átalakulás híveinek és ellenségeinek a csoportja másként határolódott el, ha az elsődrendű fontosságú korkérdések közül az egyik, s másként, ha valamelyik másik került terítékre. Sőt – tovább menve – még csak azt sem mondanám, hogy az ilyen elsődrendű fontosságú korkérdések felmerülése minden esetben pusztán két egymástól élesen elhatárolódó csoportra osztotta az érdekelteket. Nem beszélve arról, hogy az egyes érdekcsoportok egymás közti határai nem is húzódtak mindvégig ugyanott, hanem a körülmények változtával hol erre, hol arra mozdultak el.

Egyszóval: magam is azt vallom, hogy a *forradalom* vagy az *ellenforradalom* szó – mint minden absztrakció – csak a leglényegét fejezi ki a vele megjelölt jelenségnek, s önmagában semmit sem árul el az adott jelenség összetettségéről, belső bonyolultságáról. Ehhez azonban azt is szeretném mindjárt hozzátenni, hogy ez az éremnek csupán az egyik oldala. Az érem másik oldala pedig az, hogy kirobbanása után apránként minden forradalomban végbemegy némi egyszerűsödés, minden forradalomban megfigyelhető a frontok fokozatos letisztulása, s ennek a folyamatnak a záróaktusaként a harc részvevői végül mégiscsak két – egymástól valamely minden másnál szélesebb törésvonal mentén elhatárolódó – nagy táborba szerveződnek. Amivel kapcsolatban azonban megjegyzendő, hogy – bár minden forradalom jelentősége végeredményben azon mérhető le, mennyiben mozdította elő az illető forradalom a termelési viszonyok átalakulását – a harc során egymással szembekerülő két nagy tábor nem okvetlenül úgy határolódik el egymástól, hogy az egyikben mind egy szálíg az átalakulás hívei, a másikban pedig kivétel nélkül az átalakulás ellenségei tömörülnek: Avram Iancu például semmivel sem kisebb híve a polgári átalakulás ügyének, mint – mondjuk – Vasvári Pál, s ők ketten végül mégis a két nagy tábor között húzódó fő frontvonal két ellentétes oldalán, egymás ellenségeiként fognak fegyvert.

De ez – gondolom – magától értetődő is. Mert a forradalom megvívói végső soron ugyan a termelési viszonyok modernizálásáért, közvetlenül azonban csak a termelési viszonyok modernizálását előmozdítani hivatott hatalmi eszközökért harcolnak, s így az a tényező, amely eldönti, hogy végül is ki melyik nagy táborba sorolódik be, egyedül az lehet, hogy ki hol helyezkedik el ebben a hatalmi eszközökért folyó harcban. Ami a Habsburg-birodalom területén 1848-ban kirobbant forradalmak esetében annyit tesz, hogy az egyik nagy táborba végül is azok kerülnek, akik – mint az észak-itáliai szabadságharcosok – a birodalom kereteinek teljes felszámolásáért vagy – mint a magyar forradalom megindítói – ennél ugyan kevesebbért, de szintén nagymérvű hatalmi átrendeződésért: a birodalom egyközpontúságának felszámolásáért szállnak csatasíkra, a másik nagy táborba pedig azok, akik – mint maguk a Habsburgok és a sorsukat a Habsburgokéval azonosító arisztokraták vagy az osztrák burzsoázia zöme vagy a magyarországi nemzeti mozgalom követőinek nagyobbik fele – az efféle törekvéseket saját érdekeikre nézve egyaránt minden másnál veszélyesebbeknek ítélik, habár távolról sem azonos okokból tartanak az ilyen törekvések esetleges diadalától.

Kérdés viszont, hogy indokolt-e a szóban forgó két nagy tábor egyikét a forradalom s másikát az ellenforradalom táborának nevezni, ha egyszer a polgári átalakulás hívei közül nem mindenki csatlakozik az előbbihez, hanem sokan az utóbbiban foglalnak helyet, s ha különben is az a helyzet, hogy 1848 valamennyi polgári jellegű vívmányának a

lerombolására végül maguk a Habsburgok sem tesznek lépéseket a forradalom összeomlása után és ellenére sem. Válaszom pedig erre a kérdésre az, hogy ha a polgári forradalom és az ellene irányuló ellenforradalom tipikus esetének az olyan meglehetősen egyértelmű eseteket tekintjük, amilyen a 18. század végének francia forradalma és ellenforradalma volt, akkor valóban vajmi kevés más hasonló jelenséget minősíthetünk forradalomnak, illetve ellenforradalomnak. Úgy gondolom azonban, hogy a 18. század végének francia forradalmában és ellenforradalmában – éppen azért, mert *kivételesen* tiszta formát öltöttek – csupán a polgári forradalom, illetve az ellene irányuló ellenforradalom *klasszikus* esetét láthatjuk, de nem láthatunk bennük *tipikus* esetet; tipikusak épp azok a polgári forradalmak, amelyek nem a feudális rend valamennyi elemével, csupán ezek leglényegesebbjeivel igyekeznek végezni, s tipikusak épp azok az ellenforradalmi mozgalmak, amelyek nem az *ancien régime* valamennyi elemének, csupán ezek leglényegesebbjeinek a megvédelmezésére, illetve helyreállítására törekednek. Ha viszont a polgári forradalomnak nem feltétlen ismérve, hogy egyetlen mozdulattal elsöpörje a feudális rend valamennyi elemét, akkor továbbra is nyugodtan minősíthetjük polgári forradalomnak a negyvennyolcas magyar forradalmat is, amely már csak vezetőgárdájának nemesi kötöttségei miatt sem törekedhetett a feudális viszonyok maradéktalan felszámolására; s hasonló alapon továbbra is nyugodtan minősíthetjük ellenforradalmi csoportosulásnak a Habsburgok 1848-ban kikovácsolódó táborát is, jóllehet a Habsburgok még kevésbé törekedhettek az *ancien régime* maradéktalan helyreállítására – többek között azért is, mert legfőbb céljukat, a birodalom épségének és egyközpontúságának megővését az erőviszonyok nagyfokú kiegyenlítetttsége folytán kizárólag abban az esetben érhették el, ha a tőkés viszonyok előretörésében érdekeltek egy részét is maguk mellé állítják, ennek pedig természetesen ára volt.

Amihez persze – másfelől – azt is hozzá lehet tenni, hogy Magyarország csataterein 1848–49-ben eszerint – a végkifejlet felől nézve a dolgot – nem a kapitalizmus és a feudalizmus képviselői csaptak össze egymással, hanem csak a további tőkés fejlődés két elméletileg lehetséges variánsának – egy kedvezőbbnek és egy kedvezőtlenebbnek – a képviselői. Nem szeretném azonban, ha ebből bárki is a negyvennyolcas forradalom hiábavalóságára következtetne. Mert az persze nyilvánvaló, hogy ha a tőkés viszonyok felülkerekedése Oroszországban előzetes forradalmi harc megvívása nélkül is bekövetkezett, akkor hasonló átalakuláson előbb-utóbb a Habsburg-birodalomnak is mindenképpen át kellett esnie. De hogy a tőkés viszonyok uralomra jutása hogyan fog végbemenni, hogy szűkebb vagy tágabb keretek között fog-e lebonyolódni: az egyáltalán nem volt közömbös a további fejlődés szempontjából. Márpedig a tőkés viszonyok uralomra jutásának mikéntjébe nagymértékben belejátszott a negyvennyolcas forradalom – még akkor is, ha az erőviszonyok (már említett) viszonylagos kiegyenlítetttsége folytán a harc végeredményben csak egyfajta közvetítő megoldásra vezetett, olyanra, amely valahol közbül helyezkedett el az 1848-ban egymással szembekerült két fél által képviselt kedvezőbb, illetve kedvezőtlenebb variáns között.

S ezzel eljutottunk ahhoz a Vörös Károly megpendítette kérdéshez, hogy – tudván, milyen eredményekre vezetett az 1848–49-ben Magyarország földjén lezajlott harc – indokolt-e részint „a rászédettek kevésbé dicsőséges kategóriájába” sorolni, részint „közömbösségben vagy éppenséggel . . . opportunizmusban” marasztalni el azokat, akik – mint Széchenyi és a Batthyány-kormány tagjainak többsége, illetve mint a hazai polgárság

zöme, sőt a magyar nemességnek is tekintélyes hányada – a harc során cselekvően sem a forradalom, sem az ellenforradalom táborához nem csatlakoztak. Erre a kérdésre pedig (közbevetőleg megjegyezve, hogy én a Batthyány-kormány tagjait ténylegesen nem a forradalom és az ellenforradalom tábora között elhelyezkedő elemekként tartom számon, hanem az egyetlen Esterházy Pál kivételével mindnyájukat a forradalom, Esterházyt pedig az ellenforradalom táborához számítom) azt szeretném válaszolni, hogy a magyar negyvennyolc legfőbb haszonélvezőit nagyrészt magam is azokban látom, akik annak idején a szemben álló felek egyikével sem vállaltak közösséget, s magától értetődőnek is tartom, hogy a forradalom legfőbb haszonélvezőinek nagyrészt ezek közül kellett kikerülniök, ha egyszer a harc végül is olyan eredményekre vezetett, amelyek sem a forradalmi, sem az ellenforradalmi tábor kitűzött céljainak nem feleltek meg, pontosabban: ezeknek is, amazoknak is csak részben feleltek meg. Igazolni azonban ez – úgy hiszem – legkevésbé sem igazolja az ilyen elemek 1848-i maguktartását. Hiszen hogy az átalakulásnak végül is nem egy rájuk nézve is kedvezőtlenebb variánsa valósult meg, azt az illetők egyedül annak köszönhetnék, hogy 1848-ban akadtak – s nem is kevesen –, akik készek voltak fegyverre kelni és jókora kockázatot is vállalni egy a végül ténylegesen megvalósultnál kedvezőbb variáns kiharcolásáért.

Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy indokolt-e „rászedettek”-nek nevezni a Batthyány-kormány tagjait: úgy gondolom, abban a köznapi értelemben, hogy a Habsburgok hónapokon át megtévesztették őket, – ha akarjuk – éppenséggel mondhatjuk, hogy ők (Kossuthot, illetve a másik oldalon Esterházyt persze leszámítva) rászedett emberek voltak, – de csak némi erőltetéssel; a jelek szerint ugyanis bennük elsősorban nem az udvari körök ügyeskedése, hanem a külső körülményeknek a Habsburgokra nézve kedvezőtlen alakulása keltett túlzott reményeket. Annál bátrabban memém viszont rászedetteknek nevezni őket – s velük együtt mindazokat, akik tenni próbáltak valamit – mélyebb értelemben: mint a *történelem* rászedettjeit, azaz mint olyan embereket, akik sokkal nemesebb célok elérésének a reményében vállaltak kockázatot, mint amilyeneket ténylegesen elérhettek, s akik ezért, ha nem lettek vállalkozásuk áldozatává, hanem megérték a végkifejletet, csak csalódást érezhettek, akiknek a kockázatvállalása nélkül azonban – ismétlem – még a jóval szerényebb célok elérése is kivihetetlen volt volna, akiket tehát az emberiség egy helyben topogását nem tűró történelemnek igenis rá kellett szednie, igenis meg kellett tévesztenie céljaik elérhetősége felől.

S mik voltak mármost Széchenyi céljai? Erre a kérdésre térve, Trócsányi Zsolt kifogást emelt az én előadásom egyik passzusa ellen, mondván, hogy amikor Széchenyi a nádornak királyi teljhatalomban részesíttetését kezdeményezte, evvel még nem tagadta meg a maga politikai múltját, hiszen ez a kezdeményezés nem Magyarország és Ausztria kapcsolatának felszámolását, hanem „rugalmasabb, elfogadhatóbb formában” való fenntartását célozta biztosítani. Ezen a ponton azonban vitatkoznom kell bírálómmal. Nem abban, hogy Széchenyi fenn akarta-e tartani Magyarország és Ausztria kapcsolatát; mert hogy fenn akarta tartani, azt magam is vallom, s már könyvemben is hangsúlyoztam. Hanem abban, hogy a nádor teljhatalomban részesítése pusztán a korábbi állapot rugalmasabbá tételét jelentette-e. Szerintem ugyanis többet jelentett. Ennek bizonyítására hadd toldjam meg most a könyvemben már olvashatókat azzal, hogy a különálló osztrák és magyar kormány megalakulása utáni hónapokban az uralkodó (illetve

a helyette eljáró Ferenc Károly főherceg) a döntés végett elébe terjesztett magyar vonatkozású ügyekben döntésének meghozatala előtt szinte minden esetben kikérte s azután többnyire követte is az osztrák kormány állásfoglalását, vagyis az osztrák kormánynek ugyanolyan beleszólást biztosított a magyar ügyekben, amilyennel korábban a birodalom központi kormányzói rendelkeztek. Csakhogy a nádor királyi teljhatalommal való felruházása után a március előtt legfelső fokon Bécsben eldöntött magyar vonatkozású ügyek óriási többsége végelintézés végett többé nem az uralkodó, hanem a Budán székelő nádor elé került. István nádor pedig ezekben az ügyekben többnyire — ha tetszett, ha nem — nem az osztrák, hanem a magyar kormány álláspontjának megfelelő döntést kényszerült hozni. Vagyis a nádor teljhatalomhoz juttatása, ha nem vitt is Magyarország és Ausztria kapcsolatának felszámolása felé, egy lépés (éspedig az első lépés) volt a birodalom korábbi egyközpontúságának felszámolása felé vezető úton. S ezt nem csupán én látom így: így látta ezt már a legilletékesebb, a Wessenberg—Dobhoff-kormány is, amely a nádori teljhatalmat 1848. augusztus 27-i hírhedt emlékiratában — mint könyvemben is felhívom rá a figyelmet — éppoly elfogadhatatlannak minősítette ezért, akár a külön magyar had-, pénz- és kereskedelemügyi minisztériumok fenntartását.

Széchenyi céljainak jobb körülhatárolását hivatott szolgálni továbbá az a Vörös Károly fölvetette kérdés, hogy Széchenyi 1848 márciusa után számíthatott-e a nagybirtokos arisztokrácia olyan kíméletére, amelyet szükségesnek ítélt, s ebben a vonatkozásban nem kelthetett-e benne aggodalmakat például az, hogy az újonnan kinevezendő főispánok személyére tett javaslatait minisztertársai rendre elvetették. Ez a kérdés azonban szerintem két külön kérdésre bontandó. E kérdések egyike, hogy a nagybirtokos arisztokrácia mint társadalmi réteg korábbi gazdasági és politikai vezetőszeréből kénytelen lett-e ekkor valamit átengedni a középbirtokos nemességnek. S válaszom erre a kérdésre egyértelmű nem. Hiszen a forradalom előidézte (elsősorban a jobbágyfelszabadításból következő) gazdasági természetű változások teljesen egyformán érintették a nagybirtokosokat is, a középbirtokosokat is, s — ha valakik mégis — körülményeik kedvezőtlenebb voltánál fogva általában inkább a középbirtokosok heverhették ki lassabban az olyan nehézségeket, amelyeneket például az úrbéres szolgáltatások megszűnése vagy az azonnali kármentesítés elmaradása okozott. A politikai vezetőszeretpedig illetőleg pedig talán elég lesz arra utalnom, hogy a Batthyány-kormány kilenc tagja közé (Széchenyivel együtt) nem kevesebb mint négy főúr került s maga a kormányfő is e négy főúr egyike lett, holott például az 1848 áprilisában feloszlott helytartótanács tagjainak alig több mint egyharmada volt mágnás.

Más kérdés viszont az, amit a kinevezendő főispánok kiléte körüli viták hoztak felszínre. Ez esetben ugyanis nem az képezte a viták tárgyát, hogy a főispáni állásokon milyen arányban osztozzanak főurak és köznemesek, hanem hogy milyen arányban osztozzanak rajtuk konzervatívok és liberálisok, illetve hogy a liberálisok egyáltalán megosztozzanak-e rajtuk a konzervatívokkal; s Széchenyi ezt javasolta, minisztertársai pedig ez elől zárkóztak el. Itt tehát a vitakozó felek nem a jelöltek társadalmi vagy rendi hovatartozását, hanem az illetők politikai pártállását mérlegelték; amit az is mutat, hogy Széchenyinek a kormány által elutasított konzervatív jelöltjei között nemcsak mágnások, hanem köznemesek is jócskán akadtak, a kormány által végül is kinevezett főispánok fele pedig szintén főúr volt, csak éppen nem konzervatív, hanem liberális pártállású főrend. Egyszóval: ez a vita Széchenyiben szerintem nem kelthetett olyan képzetet, hogy a

hatalomra került liberálisokból hiányzik a nagybirtokos arisztokrácia iránti megértés; ez legfeljebb arról győzhetette meg őt, hogy liberális miniszter társai a Konzervatív Párt tagjaival szemben akarnak (és pedig az illetők társadalmi és rendi hovátartozására való tekintet nélkül) az általa kívánatosnak gondolttól eltérő személyi politikát folytatni.

De – hangsúlyozom – Széchenyi ebben a vonatkozásban is csupán azt a tanulságot szűrhetette le a történelemből, hogy liberális miniszter társainak az álláspontja *eltér* az övétől, nem pedig azt, hogy *ellentétes* az övével. Mert egyébként – a miniszteri, álladalmi altitkári, főhadparancsnoki, kormánybiztosi és más magas tisztségek elosztása során – Batthyányék is számos gesztust tettek a konzervatívok felé. Csak éppen a megyék felügyeletébe nem voltak hajlandók bevonni konzervatívokat is, mert a megyék szilárd kézben tartását nyilván minden egyébnél fontosabbnak ítélték.

S ha most kimondottam a *megyék* szót, hadd jegyezzem meg mindjárt: teljesen egyetértek Trócsányi Zsolttal abban (s talán valóban világosabban kellett volna könyvemben is kidomborítanom, bár annak idején azt hittem, az ott előadottakból is félreérthetetlenül kitetszik), hogy Széchenyi, mikor 1848 áprilisában a megyerendszer minél kisebb mérvű bolygatása mellett kardoskodott, megmásította korábbi álláspontját. Legfeljebb azt fűzném hozzá ehhez, hogy hasonló megesett utóbb Kossuthtal is: amikor ugyanis a fegyveres harc megindulása után épp a világléteében a megyei önkormányzat körülbástyázásán buzgólkodó Kossuth ültetett kormánybiztosokat a megyék nyakára. (Amit csak azért említek fel, mert ez is tanúsítja, hogy az efféle álláspontváltoztatások nem elvi, hanem gyakorlati megfontolásokból fakadtak; amint Kossuth 1848 előtt is merőben gyakorlati megfontolásokból utasította el a centralistáknak a megyerendszerrel kapcsolatos nézeteit.)

Egy további nagy kérdés, amelyet Trócsányi Zsolt Kolowrat 1848 márciusi szereplésével kapcsolatban vetett fel, az, hogy a Habsburgok a forradalom kezdetén tudtak-e számottevő ellenállást tanúsítani a magyar követelésekkel szemben avagy – mint én vallom – erre nem voltak képesek. Amit Trócsányi Kolowrat ekkori megnyilatkozásainak egyik lehetséges magyarázataként előadott – hogy tudniillik ő március 15-én többek között azért mutathatott engedékenységet a magyarokkal szemben, mert alighanem a magyarok lekenyerezésében is eszközt látott Metternich fölötti győzelmének véglegessé tételére –, azt én is elképzelhetőnek és megfontolandónak gondolom (avval a hozzátétellel azonban, hogy Metternich fölött ténylegesen persze nem Kolowrat aratott győzelmet, hanem a bécsi forradalom, s Kolowrat csupán haszonélvezője lett ennek a győzelemnek – egyébként az sem sokáig). Azt a véleményt viszont, hogy Kolowrat miniszterelnöki kinevezése (más hasonló húzásokkal együtt) a Habsburgok ekkori ellenállóképességéről árulkodik, továbbra sem tudom osztani.

Hangsúlyozom persze: én sem állítom, hogy az udvari körök *semmilyen* ellenállást nem fejtettek ki; ellenkezőleg: könyvemben magam is igyekeztem képet adni az ő meg-megújuló ellenállási próbálkozásairól. Attól azonban nem tekinthetek el, hogy ezek a próbálkozások nagyrészt kudarcba fulladtak. Azt pedig, hogy a Habsburgok *számottevő* ellenállás kifejtésére is képesek voltak volna, akkor sem merném mondani, ha ilyen részleges ellenállási próbálkozásaik mind eredményeseknek bizonyulnak is. *Számottevőnek* ugyanis szerintem csak akkor nevezhetnők az ő ellenállási képességüket, ha képesek voltak volna a magyarok minden elsődleges követelésének az érvényre jutását már a kezdet kezdetén meggátolni. De erre – tudjuk – nem voltak képesek, hála annak, ami a

márciusi napokban Bécsben meg Milánóban meg Velencében és – nem mellékesen – Pesten (meg még néhány más európai nagyvárosban) történt.

S ezzel elérkeztem a negyvennyolcas magyar baloldal megítélésének a kérdéséhez, amelyet ugyancsak Trócsányi Zsolt hozott szóba, s amelynek kapcsán én – mint utalt rá – régóta vitában állok vele is, másokkal is. De hogy ennek a kérdésnek a tisztázásában most előbbre vagy éppenséggel dűlőre jussunk, annak – őszintén szólva – nem látom lehetőségét. Egyrészt azért nem, mert ez esetben olyan nagy és sokszorosán összetett problémáról van szó, amelynek a megtárgyalása egymagában is kitölthetné egy a maihoz hasonló vitaülés napirendjét, s mai összejövetelünk tematikai kereteit ebből következőleg teljességgel szétfeszítené. Másrészt azért nem, mert egy ilyen vita lefolytatásához az én írásaim közül éppen nem Széchenyi-monográfiám szolgálhatná a legjobb kiindulópontot, hiszen ennek a könyvnek a lapjain a baloldaltól nem átfogóan, hanem csak annyiban írok, amennyiben az általa megjárt út érintkezésbe került Széchenyivel. Harmadrészt pedig – és főleg – azért nem látok lehetőséget a baloldal történelmi helyének mostani megvitatására, mert Trócsányi Zsolttal a múltban voltaképpen csak álláspontunk eltérő voltának a kinyilvánításáig jutottunk el, álláspontunk tüzetes kifejtésére viszont még sohasem adódott alkalmunk, s így jelenleg olyan fura helyzetben vagyok, hogy bárki más esetében inkább meg tudom mondani, miben térnek el az illető nézetei az enyéimtől, mint éppen Trócsányi Zsoltéban, az pedig kivált nem világos számomra, hogy ő miért épp a negyvennyolcas magyar baloldal *önállóságát* kérdőjelezi meg. Hiszen hogy az eszmei tekintetben közismerten igen heterogén baloldal sorain belül ne akadtak volna Petőfik és Táncsicsok is, akiknek a végső céljai s akiknek részben a gyakorlati politikai követelése is messze túlmutattak a liberális törekvéseken, azt – tudom – ő sem vonja kétségbe, s nyilván azt sem vonja kétségbe, hogy például a márciusi fiatalok által 1848. március 15-én felvállalt szerep ne nőtt volna magasan fölébe annak a szerepnek, amelyet liberális szövetségeik szántak nekik, vagy hogy – mondjuk – az 1848 nyarán megalakult Egyenlőségi Társulatban ne kellene önálló baloldali politikai pártot látnunk. Ha viszont Trócsányi nem az ilyen – vagy más, de ezekhez hasonló – részkérdések eltérő megközelítése folytán jutott arra a következtetésre, hogy a baloldal nem volt „önálló politikai erő”, hanem csak azért, mert a baloldal nem rendelkezett a liberálisok vezetőszeropének elvitatásához szükséges erővel: akkor valójában – azt kell mondanom – nincs is közöttünk számottevő nézetkülönbség, hiszen hogy a baloldal gyenge volt, azt magam is vallom (s ismételtlen meg is írtam már).

Ezek azonban csupán jelzésszerű példák akarnak lenni annak megvilágítására, miért gondolom, hogy most nem tudnánk érdemleges vitát kezdeni a baloldal problematikájáról. Egyébként viszont – hangsúlyozni kívánom – én örülnék legjobban, ha mielőbb megfelelő alkalmat teremtenénk ennek a fontos kérdéskörnek a körüljárására is.

*

Ennyit szerettem volna most mondani az opponenseim felvetette elvi természetű kérdésekről. Az opponensi véleményekben azonban nemcsak effajta kérdések kerültek szóba, hanem felhangzottak – Trócsányi Zsolt részéről – olyan kritikai észrevételek is, amelyek monográfiám szerkezetét és tárgyának körülhatárolását érintik, s amelyek legfontosabbjai a bírálónak azt a véleményét juttatták kifejezésre, hogy a tárgyalásba általam

bevont problémák körét hasznos lett volna több ponton kibővítenem még. Most tehát ezeket az észrevételeket is sorra kellene még vennem; de engedtessek meg nekem, hogy ezt se tegyem. Ebben a vonatkozásban ugyanis meggyőződésem szerint egyedül a külső szemlélők illetékesek elbírálni az előttük fekvő munkát, a szerző viszont nem lehet saját művének bírója; a szerző legfeljebb arról nyilatkozhatik, milyen elképzelések éltek benne, miközben könyvén dolgozott. S így én is csak azt szeretném megvallani most, hogy írás közben ebben a tekintetben egy nagy aggodalommal küszködtem mindvégig: azzal, hogy nekem könyvemben a téma természetéből következőleg napról napra, sőt – ha lehet – óráról órára nyomon kell követnem az utat, amelyet hősöm a tárgyalt időszakban megtett, de mert ez az út ésbontóan kacsaringós volt, könnyen megeshetik, hogy az olvasó végül is bele fog bonyolódni a részletekbe, s el fogja veszíteni az egész fölötti áttekintést. Ez volt hát az oka annak, hogy mellőztem minden olyan kérdés tárgyalását, amelyet nem éreztem a témához egészen szorosan hozzátartozónak; de hogy félelmeim nem voltak-e túlzottak s helyesen cselekedtem-e, mikor így jártam el, azt én – ismétlem – nem ítélni tudom meg.

Akadtt viszont Trócsányi Zsolt kisebb kritikai észrevételei között is egy, amelyre okvetlenül ki kell még térnem, s ez a munka disszertáció gyanánt benyújtott zsebkönyvkiadásához általam gépiratos formában csatolt jegyzetapparátusra vonatkozott. Nevezetesen: Trócsányi fölemelítette, hogy a jegyzetekben nagyon kevés olyan munkára hivatkozom, amely monográfiám kéziratának lezárása óta látott napvilágot, s fel is sorolta ezt a néhány művet. Válaszolni pedig azt szeretném erre, hogy a jegyzetanyag a kézirat lezárása óta ténylegesen még az általa megjelölt mérvben sem bővült. A munka ugyanis annak idején az ellene intézett támadások miatt csak három évvel elkészülte után kerülhetett nyomdába, s a kéziratba ekkor pótlólag még beleillesztettem a monográfia témakörét érintő újabb keletű művek adatait, így – egy kivételével – a Trócsányi megnevezte művek adatait is. A most benyújtott jegyzetapparátusban tehát valójában mindössze egy olyan kiadványra hivatkozom, amelyet nem idéztem már az első kiadás jegyzeteiben is; ez pedig az a katalógus, amelyben Körmendy Kinga az Akadémiai Könyvtár kéziratárának Széchenyi-gyűjteményét mutatja be. S erre is csupán kényszerűségből hivatkozom ehelyütt: mert én a szóban forgó gyűjteményben még újjárendezése előtt kutattam, s így most már csak ennek a katalógusnak a segítségével lehet azonosítani a gyűjteménynek azokat a darabjait, amelyeknek a lelőhelyét jómagam még az újjárendezés előtti állapotnak megfelelően jelöltem meg.

Amihez még annyit szeretnék hozzáfűzni, hogy ha könyvemből készülné egy újabb jegyzetelt kiadás, akkor jegyzetapparátusát természetesen megint csak kiegészíteném az újabb – egyébként nem túlságosan nagy – szakirodalom adataival. Most azonban, amikor munkám szövegét kizárólag a disszertációs vita céljaira kellett rögzítenem, azon voltam – remélem, megértik, miért –, hogy ez a szöveg lehetőleg minél kevésbé térjen el attól, amelyet 1964-ben bocsátottam volna vitára, ha akkor el nem ütnek ennek lehetőségétől . . .

*

S ez az a pont, ahol – befejezésül – érintenem illenék opponenseimnek a disszertáció voltaképpeni tárgyán túlmutató észrevételeit: amit eredményeim tudománytörténeti helyéről meg éppen arról mondtak, hogy disszertációnak már rég bírálóbizottság elé

kellett volna kerülnie. De én ezekre az észrevételekre – ugye, ezt is megértik – képtelen vagyok az érdekelt féltől el talán nem is várható higgadtsággal válaszolni. Kérem hát opponenseimet, ériék be ezúttal annyival, hogy az a megbecsülés, amellyel munkásságomról szóltak, nagyon sok mindenért kárpótol, s megerősít abban a szándékomban, hogy ezután is tovább haladjak választott utamon, még ha ez az út a jövőben sem lesz is kevésbé göröngyös, mint amilyen mostanáig volt.

* * *

A bírálóbizottság (amelynek elnöke Andics Erzsébet, titkára pedig Borus József volt, s amelyben a három opponensen kívül még Mérei Gyula és Orosz István foglalt helyet) az elhangzottak alapján a maximálisan megajánlható 21 pontot juttatta az értekezésnek, s ezt követően a Tudományos Minősítő Bizottság Spira Györgyöt 1981. február 25-én a történeti tudományok doktorává nyilvánította.

CHARLES E. McCLELLAND:

STATE, SOCIETY, AND UNIVERSITY IN GERMANY 1700–1914.

Cambridge, 1980, Cambridge University Press, IX, 381 l.

(ÁLLAM, TÁRSADALOM ÉS EGYETEM NÉMETORSZÁGBAN 1700–1914)

A 18. század elején a német egyetemek, protestánsok és katolikusok egyaránt, még a középkori hagyományokba beszúkitve vegetáltak. A 20. század elején már világszerte példaképek, az egyetem nagyüzemmé vált. Alig valamivel több mint két évszázad leforgása alatt lélegzetelállító fejlődés.

A szerző, a New Mexico-i egyetem professzora, ennek a fejlődésnek csupán két összetevőjét kívánta feltárni, az állam támogatásának, befolyásának a kérdését az egyik oldalon, a társadalom igényeit, elvárásait, ugyanakkor az egyetemek szerepét a társadalom formálásában a másik oldalon. Roppant méretű anyaggyűjtést végzett, nemcsak a kérdés nagyon is bő irodalmát tanulmányozta át lelkiismeretesen, hanem széles körű kutatásokat végzett egyetemi és egyéb levéltárakban is, nem is egyszer, mint maga utal rá, a vártnál jóval csekélyebb eredménnyel, mert éppen az egyetemi irattárak szegényes adatokat tudtak csak szolgáltatni azokra a kérdésekre, amelyeket a szerző kívánt feltenni. Eredményeit ezért nem is tekinti véglegeseknek, pusztán a fejlődés fő vonalait kívánja megragadni.

Rövid historiográfiai és módszertani bevezető után, ahol sokfelé lehatárolja kutatásai tárgyát, négy nagyobb egységben vizsgálja a fejlődést. Az első a 18. század: sok kis egyetem, kevés, sőt egyre csökkenő számú hallgatóval, a bölcsészkarral, mint előkészítő stúdiummal a másik három hagyományos kar, a teológiai, jogi és orvosi számára, alacsony oktatási színvonallal, az egyetem elvégzésétől valamiféle társadalmi felemelkedés lehetőségét váró szegény származású diákokkal, Brotstudentennel. A tudományos kutatás igénye az oktatói karral szemben fel sem vetődött, a maximumot a középkori jellegű, ekkor már teljesen formális és meddő disputációk jelentették. Az egyházak uralkodtak az egyetemen, a katolikusoknál ez a jezsuiták befolyását jelentette, a protestánsoknál a lutheri ortodoxiát. A felsőbb társadalmi rétegek nem látogatták az egyetemeket.

Az elavult, régi típusú egyetemmel szemben az első áttörést a magyar kulturális fejlődésből is jól ismert göttingeni egyetem megalapítása jelentette 1737-ben. A hannoveri kormányzat sok pénzt biztosított számára, a legjobb tanárokat igyekezett összeszedni. Rövid idő alatt valóban kiváló színvonalat ért el, elsősorban az arisztokrácia és a gazdag polgárság fiataljai szereztek itt tudásukat. Ezt tekinti a szerző az első 18. századi reformmozgalomnak, a másodiknak pedig a század második felében meg-megújuló próbálkozásokat az egyházi befolyás kiküszöbölésére, a meglévő hibák bírálatát, ugyanakkor az állami támogatás, ennek következtében pedig az állami befolyás megnövekedését.

A francia forradalmi korszak, amely egyébként jó néhány német államot közvetlenül is érintett, az egyetemet, mint intézményt ellenzők helyzetét erősítette, hiszen a forradalom maga is szembe fordult az elmúlt rendszert képviselő egyetemekkel, Franciaországban is. Németországban viszont, elsősorban pedig Poroszországban, ez ellenhatást is váltott ki. McClelland a második korszakot a Humboldt-korszaknak nevezi, Wilhelm von Humboldtról, aki (a szerző szerint nehezen meghatározható) neohumanizmus nevében törekedett az egyetem megújítására, a minden anyagi érdektől mentes, egyetemes emberi művelődés, az egyén sokoldalú kialakítása érdekében. Ezt a humboldti eszményt igyekezett megtestesíteni az 1810-ben alapított berlini egyetem. Jó néhány kisebb egyetem felszámolása pedig kedvezőbb helyzetet teremtett, az anyagi erők jobb összpontosítását az állam révén. Ugyanakkor az egyetemi tanárok mellett a rendkívüli tanárok és még inkább a fizetés nélkül oktató magántanárok intézményének a létrehozása az első lépéseket jelentette az oktatás színvonalának az emelésében, az oktatók közti versengéssel. Az egyetemi struktúrában jelentős változás volt a bölcsészkar egyenjogúságának a megteremtése, már nem kellett bevezető-megalapozó funkciót ellátnia, mert ezt az ugyancsak humboldti ihletésű klasszikus gimnázium adta meg.

A harmadik rész az 1819–1866 közti korszakot, a tudományban végbement forradalom korszakát tárgyalja. A kezdő évszám a Német Szövetség karlsbadi, Metternich szorgalmazta határozatai, amelyek véget vetettek az egyetemek és a hallgatók politikai szerepének, legalábbis ez volt a szándékuk, 1866 pedig az Északnémet Szövetség megalapítása, gyakorlatilag az egyesített német birodalom létrehozása. A korszak jelentős eredménye, hogy a régebben jóformán ismeretlen s a humboldti éra idején is inkább csak igényekben megmutatkozó tudományos kutatás ekkor vált az oktatók kötelességévé. Ez a bölcsészkar további fejlődését hozta magával, a teológia háttérbe-szorulását. Az orvosi és még inkább a jogi kar azonban megőrizte helyét, hiszen az utóbbi az államkormányzat felsőbb állásai számára készítette elő a hallgatókat. Ebben a korszakban játszott jelentős szerepet az éppen tanulmányai, tudása révén felemelkedő Bildungsbürgertum, ez a sajátos német képlet. A hallgatók jó része maga is ebből a rétegből származott, és ennek sorait gyarapította a továbbiakban, csekély része volt arisztokrata, még kevesebb az ipari és kereskedelmi polgárságból származó. Egyharmad továbbra is az elsősorban karriert alapozó, kispolgári, ritkábban paraszti származású Brotstudent.

Az egyetemek, még inkább az egyetemi hallgatók ellenzékiisége a karsbadi határozatok ellenére nem szűnt meg, sőt 1848-hoz közeledve éppen növekedett is, köztudomású a tanárok és hallgatók szerepe a német 1848-ban, ezt persze a szerző, mint ismertet, nem részletezi, csak figyelmeztet arra, hogy ezt a szerepet nem szabad eltúlozni.

Ez is, mint sok minden más, alaposan megváltozott a német birodalom korszakában, amely a könyv utolsó részét teszi ki. Míg korábban, különösen a 18. században, az egyetemi hallgatók száma alacsony volt, az egységes német állam tetemes demográfiai növekedését is jóval meghaladón növekedett most a számuk. Ugyanakkor az ellenzékiiség mind az oktatók, mind a hallgatók részéről szinte eltűnt, az egyetem intézménye beletagolódott az egységes Németország szervezetébe.

Most már a burzsoázia is felfedezte az egyetem fontosságát, a rohamosan fejlődő ipar is igényelte a tudomány fejlődését. Persze, ez jelentős részben a hamarosan egyetemi rangra emelkedő műszaki főiskolákön is zajlott le, amelyekről azonban a szerző nem ír. A teológiai karok most már végleg a háttérbe szorultak.

Az egységes Németországban a közoktatás nem birodalmi ügy volt, hanem az egyes országokra tartozott. McClelland ezért elsősorban a porosz fejlődést vizsgálja, amelyet Friedrich Althoff irányított negyedszázadon át (1882–1907), aki strassburgi egyetemi tanárból lett a porosz kultuszminisztérium egyetemi osztályának a vezetője. Eppen az ő tevékenysége mutatja az állam döntővé vált szerepét. Az egyetem már nem választotta tanárait, az állam, gyakorlatilag Althoff nevezte ki, s ha az esetek többségében meg is hallgatta a tanári kar véleményét, akadt nem egy eset, amikor ennek ellenére neveztetett ki valakit. Persze, az állam támogatása egyúttal anyagi erősödést is jelentett, a professzori fizetés már viszonylag magas életszínvonalat biztosított, míg a 18. században a tanároknak még mellékkereset után kellett nézniük a megélhetéshez. Az ordinariusok, vagyis a nyilvános rendes tanárok mellett egyre nagyobb volt a rendkívüliek és a magántanárok száma, de most már ők is kaptak fizetést. Az állami költségvetésekből egyre nagyobb rész jutott az egyetemeknek. 1866 és 1914 között a porosz állami költségvetés a tízszeresére nőtt, de az egyetemekre költött összeg a tizenháromszorosára. Még nagyobb a növekedés pl. a bajor költségvetésben, amely ugyanebben az időszakban nem egészen háromszorosára nőtt, viszont az egyetemekre fordított összeg a tízszeresére. A számadatokat McClelland nyomán még lehetne tovább sorolni.

Új tényezőt jelentett az egyetemi költségvetésen belül az intézetekre és szemináriumokra, ezek berendezésére költött összeg. Míg a korszak elején az egyetemi kiadások nagyobb részét a tanári fizetések tették ki, a végén már ezek jelentősen háttérbe szorultak a – mai szóval – dologi kiadások mögé. Ez mutatja, hogy az állam a tudomány fejlődését nagyrészt az egyetemekre összpontosította, a nem-egyetemi állami kutatóintézetek csak a századforduló táján bukkantak fel, s akkor is csak a kutatás egy részére terjeszkedtek ki.

A kutatásra, a tudományra történő koncentrálódás főképp a bölcsészkarokat érintette. Ennek nagyon kézzelfogható mutatója a doktorátust megszerzők aránya a hallgatók között. A bölcsészkarokon az egész korszakon keresztül mintegy 20–30 hallgatóra jutott évente egy doktorátus, de a jogi karon az 1870-es években csak minden 170-re, a 20. század első évtizedében pedig minden 300-ra, az orvosi karon viszont a megfelelő évtizedekben minden 5-re, illetve 14-re. Az összhallgatósághoz

képest tehát eleve itt volt a legmagasabb a doktorálók aránya (ez ugyanis a foglalkozás presztízsét növelte), de az arány itt is csökkent.

Az egyetemi ellenzékiesség elpárolgásának McClelland szerint több tényezője volt. Az egyik: oktatók és hallgatók alapvető egyetértése az egységes Németország létrejöttével és politikájával. A másik: az állam tudatos törekvése arra, hogy csak megfelelő politikai beállítottságú tanárokat nevezzen ki, ami természetesen a korábban még meglévő tudományos szabadságot lényegesen korlátozta. Hozzájárult még ehhez a tudomány fejlődésének megfelelő specializálódás, egy-egy tanár, még inkább a magántanárok csak valamelyik szűk részlet szakértői lettek, az egykori humboldti elveknek nyomuk veszett. Az első, alapvető tényező másik oldala viszont az volt, hogy a tanárok, gyakran állami felszólításra, egyre gyakrabban foglaltak a nyilvánosság előtt állást az állam politikája mellett (pl. a flottafejlesztés mellett). Ugyanakkor a hallgatóság lojalitását elsősorban a biztosította, hogy túlnyomó részében az uralkodó osztályokból került ki, a kispolgári és paraszti származásúak aránya erősen megcsökkent, munkásszámzású pedig gyakorlatilag egyáltalában nem akadt.

A német egyetemek látványos fejlődését tehát az állami támogatás nagyarányú megnövekedése biztosította. Ennek megvoltak a pozitív oldalai az egyetemek anyagi helyzetének emelkedésében. A tudományos kutatás előtérbe kerülése lemeríthető azon is, hogy a hagyományos egyetemi előadások rovására növekedett a gyakorlati szemináriumok foglalkozások aránya. Éppen ez volt az, amiért a német egyetemi rendszert világszerte igyekeztek utánozni.

A másik oldalon áll azonban az állami befolyás erősödésének negatív hatása, az állami politika kiszolgáltatásának a kényszere. 1914-ig ennek sajnálatos következményei még kevésbé éreztették hatásukat, de az egész egyetemi szervezet, egyetem és állam viszonya jóformán zökkenőmentessé tette a hitleri kormányzat számára az egyetemek teljes gleichschaltolását.

Nagyon nehéz McClelland könyvéről bírálatot mondani, hiszen, bölcs előrelátással, ezt saját maga is megtette a bevezetőben, amikor elmondotta, mi mindenről nem szól a könyve. Mint már láttuk, kimaradtak a műszaki főiskolák, holott a társadalom és az állam, konkrétan a nagyipar érdekei ezeken érvényesültek elsősorban. De hozzátehetjük: egészében kimaradt a felsőfokú agrár-oktatás problematikája is. A szerző eleve kizárta az osztrák és a svájci egyetemek fejlődését, legfeljebb az első részekben utalt olykor az ausztriai helyzetre. Ehhez megint hozzátehetjük, hogy a kisméret megoldáson belül is, nyilván a felkutatott anyag lehetőségeinek megfelelően, elsősorban a porosz egyetemeket vizsgálta, s így pl. jóformán semmit sem tudunk a bajorországi változatokról, általában az utolsó korszakban a többi német állam helyzetéről, mindössze annyit, hogy a badeni egyetemeken volt viszonylag a legnagyobb az államtól való függetlenség. S minthogy a szerző eleve leszögezte azt is, hogy az egyetemi oktatásról magáról, tárgyairól, módszeréről nem szól, igazat kell neki adnunk, hogy a német egyetemek fejlődése kevésbé látszik pozitívnak, mint azt számos más kérdés tárgyalása lehetővé tette volna.

A részletes bibliográfiát is adó szerző amúgy is sok minden ténytet nem mond el, inkább interpretál. Csakhogy a maga által megszabott korlátokon belül végül is nagyon érdekes fejlődést tud bemutatni, s így könyve nagyon figyelemre méltó a német történelem egészét tekintve is. A felvetett kérdéseket megválaszolta. Igaza van abban, hogy más kérdésekre való kitérés több kötetet igényelt volna. Legyen szabad azonban remélnünk, hogy a szerző ezekre a „más kérdésekre”, elsősorban az egyetemi oktatásra is kitér majd valamelyik további kutatásában. Ennek a könyvnek az eredményei jogossá teszik azt a várákozást, hogy abból is érdemes új eredmények születnének.

Niederhauser Emil

VASILJE Đ. KRESTIĆ:

ISTORIJA SRPSKE ŠTAMPE U UGARSKOJ. 1791–1914.

Novi Sad, 1980. 506 p. (Matica Srpska, Odeljenje za društvene nauke)

(A MAGYARORSZÁGI SZERB SAJTÓ TÖRTÉNETE)

A belgrádi egyetem neves professzorának könyve valójában a magyarországi szerb politikai pártok és mozgalmak eszmetörténeti összefoglalása. Az impozáns munka a magyarországi szerb sajtó történetét a politikai gondolkodás irányzatai szerint vizsgálja. Ezáltal – egyrészt – kitűnő rendszerező

elvet alkalmaz a sajtó bonyolult jelenségeinek megragadásához és klasszifikálásához, másrészt, elemzéseivel pontos képet rajzol a magyarországi szerb politikai mozgalmak ideológiai irányzatainak, differenciálódásának mindenkori állapotáról, fejlődéstendenciáiról. Ezzel jelentősen előrelép a magyarországi (pontosabban szóval: a monarchiabeli) szerbek politikai történetének megírása felé.

A szerző néhány híján 200 újságot tanulmányozott át. A szétszórt jugoszláviai lelőhelyek mellett kutatásokat folytatott a bécsi és a budapesti központi könyvtárakban, továbbá a hazai és a külföldi levéltárakban is. Nem elégedett meg a lapok tartalmi elemzésével és értelmezésével; kutatásaival azt is fűrkészte: korszakonként milyen sajtópolitika érvényesült; milyen akadályokat állított koronként a cenzúra, milyen hatósági tilalmak és büntetések akadályozták a szerb sajtó fejlődését a liberálisabb korszakokban; milyen közegben és hogyan hatottak az egyes újságok, mekkora példányszámban és kihez jutottak el; kinek az érdekeit képviselték, és milyen célokat kívántak elérni. Részletesen szól az egyes lapok szerkesztőiről, eszmei irányítóiról; számos esetben kitűnő újságírói-szerkesztői portrékat rajzol: Danilo Medaković-ról, Svetozar Miletić-ről, Stevan Pavlović-ról, Vasa Stajčić-ről, Svetozar Marković-ról s a magyarországi szerb politikai élet és újságírás több kiváló vezetőjéről. Sajtótörténeti szempontból talán csak egy hiányérzetünk van: ritkán találkozunk az egyes lapok szerkezetének, felépítésének, rovatrendszerének ismertetésével, azoknak a belső eszközöknek a leírásával, amelyek – tartalma mellett – az egyes lapok jellegzetességeihez szervesen hozzátartoztak.

A munka hét – nagyjában kronológiai – fejezetre oszlik. A bécsi és pesti kezdetekkel foglalkozó első, s a forradalom időszakának sajtóját bemutató második fejezet politika- és eszmétörténeti tekintetben viszonylag kidolgozottabb területen mozog, számos részlemfigyelésével és értékelésével mégis nem kevés új mozzanattal gazdagítja ismereteinket. Az abszolutizmus időszakának, elsősorban első tíz esztendejének: a Bach-rendszernek szerb újságjairól – egyben politikai irányzatairól – Krestić könyve ad először átfogó, részletes ismertetést. Ebben a (harmadik) fejezetben világosan kirajzolódnak azok az elválasztó mozzanatok, amelyek a szerb politikai gondolkodásban a konzervatív-klerikális és a liberális-demokratikus irányzatokat egymástól mind határozottabban elválasztották.

A munka központi része a negyedik fejezet. Ez a múlt század második harmadával foglalkozik, s részletesen ismerteti azoknak a főbb ideológiai-politikai irányzatoknak a kialakulását és megerősödését, amelyek ez időtől fogva az első világháború kitöréséig valójában meghatározták a magyarországi szerbek politikai mozgalmainak arculatát. Itt Miletić (majd Jaša Tomić) Zastava-ja és Miša Dimitrijević (ill. Mihailo Polit-Desančić) Branik-ja kerül a tárgyalás középpontjába. Másképpen szólva: a Miletić-féle Néppárt radikális, illetve liberális pártra való szakadása s a két tábor egymás elleni küzdelme, illetve részvétele a magyarországi (és horvátországi) politikai harcokban. A két központi lap történetének részletes elemzésén túl a szerző (az ötödik fejezetben) bemutatja mindazokat a kisebb, rövidebb-hosszabb ideig megjelent lapokat is, amelyek főleg a korszak második felében s a századfordulót követően „a Zastava és a Branik árnyékában” nőttek fel, s többnyire lokális érdekeket és felfogásokat juttattak kifejezésre. Közülük kiemelkedőnek véljük a kikindai szerb demokraták lapját, a Srpski Glas-t, amelyet a magyar polgári radikálisokkal együttműködő Jakšić-fivérek jelentettek meg 1907 és 1913 között.

A két fejezet egyúttal ismerteti a konzervatív-klerikális irányzatú lapokat is, azokkal a küzdelmekkel egyetemben, amelyeket a szerb polgárság pártjai folytattak a szerb nemzeti-egyházi autonómiával kapcsolatban a jobboldali, konzervatív irányzatok képviselői ellen.

Külön fejezetben foglalkozik a szerző azokkal a lapokkal, irányzatokkal, amelyek – a kiegyezés után – a magyar kormány politikáját képviselték a szerbség körében. E lapok (és politikusok) többnyire szoros kapcsolatban álltak a konzervatív-klerikális irányokkal, a karlócai pátriárkával, s esetenként csak általuk kapcsolódtak a kiegyezés utáni magyar kormányokhoz. A történeti irodalomban első ízben tárja fel és ábrázolja részletesen e lapok (s a mögöttük álló politikusok) pályáját, arra irányuló kísérletét, hogy a magyarországi szerbek körében elfogadtassák a kiegyezés rendszerét. Közülük is külön kiemelést érdemel Jovan Grujić Jota Srbski Narod-ja, Jakov Ignjatović Nedeljni List-je, Stevan Pavlović hosszúéletű Naše Doba c. lapja, továbbá mindazok az egyre szűkebb olvasótáborral rendelkező kormánypárti lapok, amelyek a 20. század elején mind nagyobb összegű szubvencióval tudtak csak ideig-óráig fennmaradni.

Hatásukat részben egy újfajta lapfajta – a szerb nyelvű szocialista sajtó megjelenése is csökkentette. E lapokkal a könyv zárófejezete foglalkozik. A Svetozar Marković eszmei befolyása alatt álló

lapok az 1870-es évek első felében szoros kapcsolatban álltak az osztrák és a magyar szocialista mozgalommal, a zimonyi Bratsvo megjelenését a budapesti Munkás Heti Krónika például külön cikkben üdvözölte. A szerző részletesen ismerteti azokat az eszmei-politikai küzdelmeket, amelyeket a szerb szocialisták a szerb radikálisok, illetve a konzervatív-klerikálisok ellen folytattak. A századforduló, illetve a századelő szerb szocialista, illetve szociáldemokrata sajtóját is a többi irányzattal való konfrontációja közepette mutatja be, utalva azokra a különleges nehézségekre, amelyeket a hatósági üldöztetések váltottak ki.

A munka tartalmi megállapításait, progresszív szemléletét teljes egészében elfogadhatónak és üdvözlendőnek tartom, annál is inkább, mert – mint már jeleztem – nagy lépéssel visz előre bennünket a magyarországi szerbek politikai történetének megismerése felé.

Mucsi Ferenc

VAUX DE FOLETIER, FRANÇOIS DE:

LES BOHÉMIENS EN FRANCE AU 19e SIÈCLE

Paris 1981, J. C. Lattes. 248 l., illusztr.

(A CIGÁNYOK FRANCIAORSZÁBBAN A 19. SZ-BAN)

„François de Vaux de Foletier 1961-ben adta közzé „Les Tsiganes dans l’ancienne France” c. könyvét a cigányok történetéről. A mű hatalmas válogató munka gyümölcse volt, amelyet a szerző az egész ország levéltáraiban folytatott, hogy a krónikákban, egyházi anyakönyvekben stb. bármiféle hivatkozást találjon az egyiptomiakra, szaracénokra vagy csehekre, mert a cigányokat különböző korokban ezekkel a nevekkkel jelölték. E munkáról azt gondolhatnánk, hogy pedáns és unalmas, de éppen ellenkezőleg: eredeti és eleven könyv állt össze belőle, tele anekdotákkal, életképekkel, egyéniségek jellemrajzával.”

Fenti szavakkal jellemezte Vaux de Foletier első klasszikus művét Mirella Karpati, a szerző következő, még jelentősebb munkájának, a „Mille ans d’histoire des Tsiganes”-nak (1970) olasz fordításához írt előszavában. A találó jellemzés a szóban forgó könyvre is érvényes. Az 1961-ben megjelent munka folytatásaként a nagy francia forradalom és az első világháború közötti időszakot öleli fel. Jellege, módszere csupán annyiban bővült az előzőhöz képest, hogy a 19. században a levéltári dokumentumok mellett megjelenik a napi sajtó, mint forrásanyag, amelyből a szerző bőségesen merít. A levéltáros éles szemével, csalhatatlan biztonsággal tapintja ki, mi az, ami forrásértékű az újság-cikkekből.

A cigányság történeti kutatása terén Vaux de Foletier munkássága egyedülálló gazdagságú, és módszertani szempontból példamutató. Magyarországon a régebbi évtizedekben mindössze egy vagy két idevágó tanulmány született hasonló forráskutatások alapján (*Kovács János: A cigányok Szegeden, Ethnographia 1895; Dömötör Sándor: Mióta muzsikusok Magyarországon a cigányok? uo. 1934*), és ma sem állunk sokkal jobban: Heiczinger János, Mészáros László és Balogh Ödön néhány idevágó, forráskutatáson alapuló tanulmányával kimerülnek a hazai cigányságra vonatkozó történelmi kutatások.

Vaux de Foletier új könyvének bevezetése tanulságos elvi megállapításokat tartalmaz a cigánysággal kapcsolatos kutatásokról. Mindenekelőtt leszögezi, hogy a cigányok visszaemlékezései nem használhatók. Családjuk történetét legfeljebb három nemzedékre (nagyzüldőig) ismerik, ezt is csak igen hozzávetőlegesen. Viszont mindig érdeklődéssel hallgatják, amit a nem-cigányok mondanak róluk, és a cigányság régebbi történelmére vonatkozó megjegyzéseket hamarosan úgy adják tovább, mintha saját „hagyományuk” volna. Tanulságos eset: a cigányság indiai eredetéről a könyv szerzője beszélt nekik, s néhány nap múlva már saját ősi hagyományuk gyanánt hallotta vissza tőlük – szabad átdolgozásban – az általa mondottakat. Történelem és mese között a cigány gondolkodás nem tesz különbséget – jegyzi meg a szerző (8–9. l.).

Másik lényeges megállapítása: cigányság, mint olyan, nem létezik; csak „cigányok” vannak. Az egyes cigány csoportok nem érznek közösséget a többiekkel. A legnagyobb összetartozó egység a nagycsalád. A családi összetartás viszont rendkívül erős: családon kívül a cigány egyszerűen képtelen létezni (11. l.). Etnikailag sem azonosak a különböző csoportok, így „cigány etnikum”-ról sem beszélhetünk; csupán az életmód azonossága fűzi össze a cigány csoportokat (15. l.).

A levéltáros tárgyilagos szemlélete nyilvánul meg a könyvben a szociológusok írásait veszélyeztető szubjektivitással szemben, amikor a cigányellenesség okaira mutat rá a szerző. A cigányellenes előítéletekkel foglalkozó szociológiai írások közös jellemzője, hogy kizárólag a nem cigány környezet magatartását vizsgálják anélkül, hogy kutatnák e magatartás kiváltó okait. Vaux de Foletier az okok tisztázásával kezdi. A cigányokkal szembeni ellenséges magatartás fő oka – írja – a letelepült társadalmak félelme a vándorló csoportoktól, amelyek nem tisztelik a föld termékeinek és a háziállatoknak a tulajdonjogát. A cigányokkal szembeni ellenszenv akkor erősödött meg Franciaországban, amikor számuk erősen megnőtt, és egyre erőszakosabbaknak tűntek (12–13. l.).

Bennünket legközelebről a könyv nagyszámú magyar vonatkozása érdekel, annál inkább, mert olyan körülményekre derül fény belőlük, amelyeket hazai történetírásunk eddig nem vizsgált (115–131. l.).

Franciaországba és a többi nyugat-európai államba a 15. században érkezett az első nagy cigány hullám. Utána állandóan voltak beszivárgások, kisebb arányú vándorlások, de hasonló méretű, hirtelen beözönlés csak az 1860-as évek körül történt. A régebben bevándorolt cigányokat főként a „csehek” (Bohémiens) elnevezés alatt foglalta össze a francia köztudat, mivel az első csoportok Zsigmond cseh király tartományaiból jöttek (azonos a magyar királlyal); a 19. sz. második felében érkezők a „magyar” (Hongrois) elnevezést kapták a francia nyelvben, mivel megelőző tartózkodásuk helyéül Magyarországot jelölték meg a Franciaországba érkező cigányok.

Az új hullám legelső csoportja 1866-ban jelent meg Franciaországban. Származási helyükül Zágrábot jelölték meg. Foglalkozásuk gyanánt az üstfoltozást említették. Foglalkozásuk adja törzsi elnevezésüket: *kelderári* 'üstfoltozó', a román *căldărar* szóból. A következő években sorra érkeztek szekereiken a 30–80 fő körüli sátoros cigány csoportok, valamennyien az üstfoltozó törzsből. Ugyanezekben az években (1865-től kezdődőleg) árasztották el a Délmagyarországról érkező üstfoltozó cigányok csoportjai a többi nyugati és északi államot. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a csoport *nyelvileg* és *kulturálisan* nem az ún. magyar cigányok (muzsikus cigányok), hanem az ún. oláh cigányok (*vlach*) közé tartozik. Nyelvükben sok a román kölcsönszó, vallásuk görögkeleti. Nyelvi és egyéb adatok arra mutatnak, hogy nem közvetlenül a Havasalföldön, hanem a Bánát román lakosságú vidékein érte őket huzamos román hatás; további európai vándorútjukra is innen indultak az 1860-as években. Ezt erősíti meg Pulszky 1878-ban tett megfigyelése, amely szerint az Olaszországon keresztül Franciaországba érkező üstfoltozó csoport tagjai jól beszéltek magyarul (127. l.).

Hirtelen útrakelésük okának kiderítése hazai történészeinkre vár. Vaux de Foletier a havasalföldi és moldvai cigány rabszolgák 1856-ban történt felszabadításához kapcsolja, azonban valószínű, hogy ez csak áttételesen játszott szerepet, tekintve, hogy az üstfoltozó csoportok nem a Havasalföldről, hanem Délmagyarországról keltek útra egy évtizeddel később.

Feltűnő, hogy kizárólag üstfoltozó cigányokról esik szó ezekben az években. Az oláh cigányok másik csoportja, az ún. lókupec cigányok (*lovári*, a magyar 'ló' szóból), akik a mai Magyarország területén élő oláh cigányság túlnyomó többségét alkotják, ekkor még ismeretlenek tőlünk nyugatra, a mai Magyarország területére viszont ugyanezekben az évtizedekben kezdtek tömegesen érkezni Erdély felől. Nem tudjuk, hogy a két jelenség között milyen kapcsolat van. Megjegyzendő, hogy jejenleg Magyarországon nem élnek az üstfoltozó csoportba tartozó cigányok.

Közvetlenül a Havasalföld, Moldva és Szerbia területéről csak néhány ével később, 1872-től kezdve érkeztek Franciaországba cigány csoportok, az ún. medvetáncolatok (*urszári*, a román *ursar* szóból).

Gyökeresen különbözik az oláh cigány-karavánok bevándorlásától a tulajdonképpen magyar (muzsikus) cigányok megjelenése Franciaországban. Ezek esetében nem fordul elő bevándorlás, pusztán egy-egy muzsikus cigánybanda hivatásos előadói körúton való fellépése. Ilyen fellépésekre 1840-től kezdődőleg gyakran került sor, a francia közönség elragadtatott *elyen* kiáltásai közepette (139–151. l.).

A könyv nemcsak a Franciaországban megjelenő cigány csoportokat ismerteti az egykorú leírások alapján, hanem a nem-cigány közönség vélekedésére és a hatóságok állásfoglalására is kitér. Közrendészeti okokból 1895-ben országosan összeírták, majd 1912-ben személyleírás igazolvánnyal látták el a vándor cigányokat.

A könyv érdekes függeléke a cigány téma előfordulása a 19. századi francia szépirodalomban.

Vekerdi József

A NAGYBIRTOKOS ARISZTOKRÁCIA ELLENFORRADALMI SZEREPE 1848–49-ben
I. Összegejtőtte, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta

ANDICS ERZSÉBET

Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 583 lap.

A felszabadulás utáni történetírás egyik nagy eredménye a két világháború között számos kötet publikálásával elindított „Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai” c. forráskiadvány-sorozat folytatása, mégpedig immár a magyar reformkorszak, valamint 1848–1849 magyar forradalmának és szabadságharcának fontos kérdéseit megvilágító dokumentumok tekintélyes részének közrebocsátása. Az 1920-as, 1930-as években a sorozat kötetei elsősorban Széchenyi István műveinek teljességre törekvő közzététele miatt váltak különösen becsekékké, ámde a köteteket bevezető szövegek már ebben az esetben is, még inkább azonban Batthyány Lajos főbenjáró pöre esetében, nemkülönben az utóbbi kiadvány, valamint a Kossuth-emigráció iratainak tendenciózus válogatása az ellenforradalmi korszak minden forradalmi változással szembe forduló szemléletét tükrözték, az egyes magyarországi nemzetiségek politikai törekvéseinek ugyancsak szelektíve válogatott forrásanyagát éppúgy, mint a magyar államnyelv kérdésének iratait közlő dokumentumgyűjtemény is a Klebelsberg Kuno nevével jelezhető ellenforradalmi, ún. neonacionalizmus szemléletétől áthatott felfogást tükrözte. Használóképpen Steier Lajosnak 1848–1849 magyar szabadságharca történetének egyes fontos kérdéseit taglaló, igen sok forrást teljes terjedelmében publikáló részben monográfia, részben forráskiadvány-jellegű kötetei is. Nem vonva kétségbe azt, hogy eme kiadványok forrásanyaga a ma dolgozó történész számára nélkülözhetetlen, a bevezető tanulmányok, a levéltárakban őrzött forrásanyagának a már említett szempontnak alárendelt – és nem csupán az anyag nagy mennyisége miatt kényszerű korlátok szabta – válogatása már önmagában véve is megkövetelte a sorozat folytatását úgy, hogy ezek segítségével nyújthassanak mind a magyar reformkorszaknak, mind a magyar forradalomnak és szabadságharcnak – mai megközelítési lehetőségeinkhez mérve –, a történelmi valóság minél teljesebb feltárásához. Sok még a tennivaló ezen a téren is, ámde már eddig is nagy előrelépést jelent Kossuth Lajos Összes Művei számos kötetének megjelenítése az elmúlt évtizedekben. Csak sajnálható, hogy a sorozat mindmáig befejezetlen.

A magyar történettudomány feldolgozások, forráskiadványok révén 1948 után, főként az 1960-as években sokat, bár még mindig nem eleget tett annak érdekében, hogy méltóképpen, apológiától mentesen világítson rá a magyar reformkorszak és 1848–1849 küzdőinek a polgári haladásért folytatott munkásságára. Ezzel – úgy lehet – már eddig is sikerült helyreigazítania mind a dualizmus korabeli, mind a két világháború közötti, részben más-más indításból fakadóan egyoldalú és emiatt nem valós képet, nem egy esetben még Horváth Mihály néhány tárgyi tévedését is.

Andics Erzsébet tudományos munkássága, monográfiái, tanulmányai azzal nyújtanak többet és újat a felszabadulás utáni magyar történelmi kutatásnál, hogy feltárják a liberális reformpolitika, még inkább 1848–1849 magyar forradalma és szabadságharca belső és külső ellenségeinek a tevékenységét. Forráskiadványai pedig az ellenség saját írásainak cáfolhatatlan tanúságtételével mutatják be, mekkora ellenerővel szemben kellett megküzdeniök a történelem által napirendre tűzött és emiatt társadalmilag, gazdaságilag, politikailag szükségszerű teendők ellátása során a polgári átalakulás oldalán állóknak.

A „másik oldal”, a negatív háttér – minden tendenciózus „kozmetikázás” nélküli – kontrasztjának megfestése révén még erősebb megvilágításban kerülnek a ma emberének szeme elé a magyar reformkor, a forradalom és a szabadságharc nemzetközi összefüggésekbe ágyazott történései, mint akár a kortársaival együttérző, együttműködő Horváth Mihálynak liberális szellemű, a hozzáférhető források korlátozottsága és személyi elfogultságok ellenére máig is klasszikus munkái. Ugyanakkor a dokumentumok fel-felillantják mind a magyarországi aulikus főurak, mind a bécsi udvar környezetéhez tartozó, a kormányzásban résztvevő nem-magyar arisztokraták közötti – a mindenféle politikai-hatalmi változást ellenző egységes álláspontjukat nem érintő –, a változó körülmények kikényszerítette és a politikai, hatalmi viszonyokat nem érintő változások mikénti elfogadására vonatkozó nézetkülönbségeket. A dokumentumok gondosan ügyelnek arra is, hogy közrebocsássák a néptömegeknek az ellenforradalommal szemben álló hangulatáról, megmozdulásairól valló iratokat is.

Andics Erzsébet alkotómunkája nem csupán amiatt hézagpótló, mert így a valóságot sokoldalúan, híven ábrázoló kép festhető a magyar reformkorról, a forradalomról és a szabadságharcról, hanem amiatt is, mert mind a dualizmus, mind a két világháború között megjelent, de 1945 óta napjainkig a tőkés államokban eme kérdésekkel foglalkozó szakirodalom termékei vagy – a régebbiek – a Habsburg összbirodalmi érdekek szemszögéből, vagy – a két világháború között megjelent írások egy része – össznémet szempontból, vagy – 1945 óta – részben még az említett nézőpontok, jórészt azonban a kozmopolita szupranacionalizmus hatása alatt tekintenek elsősorban a magyar forradalomnak külső, császári, és a megvalósítás részleteiben eltérő, ám a lényegben egyező dinasztkus abszolutista centralizáló ellenforradalom híveinek a tetteire. Éppen erre való tekintettel nagyon hasznos lett volna, ha az I. kötet bevezető tanulmánya a szakirodalom historiográfiai-kritikai áttekintésével, az egyes szerzők történelemszemlélete, ismeretelméleti, még inkább korszakonként eltérő társadalmi indítékainak feltárásával kezdődött volna, és szerzője nem éri be – egyébként mindig helyesen és pontosan – egy-egy történést tényszerűen hibás, vagy tudatosan-tudattalanul torzító szemléletéből fakadó helytelen megállapításainak a helyreigazításával. És ezzel már el is jutottunk eme tájékoztató szorosabb értelemben vett funkciójához, a forráskiadvány ismertetéséhez.

Csaknem három évtized fáradságot nem kímélő, szakadatlan kutató-gyűjtő munkásságának maradandó eredménye az a háromkötetes forráskiadvány, amelynek első kötetét 1981 elején vehette kezébe az érdeklődő. Összeállítójának az 1940-es évek utolsó éveitől különösen nagy lendülettel folytatott kutatásai 1952-ben érlelték első gyümölcsüket. Ekkor jelent meg az „Iratok” II. kötet, amely a magyar főúri ellenforradalmak 1848. március 15-étől 1849. március 4-ig tartó időszakban kifejett romboló működését bizonyító iratokat bocsátott közre az Országos Levéltárban, az Országos Széchényi Könyvtárban, a Bécsi Házi-, Udvari és Állami Levéltárban, a bécsi Hadilevéltárban, a prágai Állami Levéltárban őrzött Metternich családi levéltárban és a kolozsvári Erdélyi Múzeum Levéltárában fellelhető dokumentumok tekintélyes részét hasznosítván. 1965-ben került ki a nyomdából az „Iratok” III. kötet, amely a magyarországi főurak 1849. márciusa és 1850. áprilisa között megfogalmazott írásainak többségét bocsátotta a kutatás rendelkezésére. Ebben a kötetben a már említett őrzőhelyeken fellelhető iratokon kívül a Windischgrätz családnak a pilseni állami levéltárban őrzött anyaga mellett a moszkvai Külügyi Levéltár és a Központi Hadtörténelmi Levéltár, a Történelmi Múzeum, valamint a leningrádi Állami Központi Történelmi Levéltár e tárgykörre vonatkozó iratainak zömét publikálta. Az I. kötet iratainak több mint kétharmad részét a magyarországi konzervatív főurak 1844. július 4-e és 1848. március 12-e között létrejött, a magyar reformmozgalom elfojtására, de legalább előrelépésének lassítására, majd az olaszországi és a párizsi események után a magyarországi forradalom elhárítására irányuló elgondolásait tartalmazó iratok foglalják el. Csaknem két ívet elérő terjedelemben pedig a II. és III. kötet iratainak kiegészítéseként, a II. és III. kötet megjelenése óta végzett újabb kutatások folyamán talált, 1848. március 21-e és az 1850. utáni terjedő hónapok között eltelt időben létrejött írásokat publikál, hogy még teljesebbé válhasson az eléggé meg nem becsülhető értékű forráskiadvány.

Minden kutató gyakorlatában előfordul, különösen ha több évtizedet átfogó, nagyobb lélegzetű munkára vállalkozik, hogy, ha az anyaggyűjtés során eljutott addig, hogy egy-egy lényeges kérdéstről elégséges, megbízható forrásanyag áll rendelkezésére, tanulmányt, esetleg monográfiát készít. Andics Erzsébetnek a „Forradalom és szabadságharc 1848–1849” c. 1948-ban, a „Kossuth Emlékkönyv” II. kötetében 1952-ben megjelent, kisonográfiaának beillő munkái, a Századok 1960., 1961., 1965., 1980. évfolyamaiban közzétett írásai ebbe a műfajba tartoznak.

A háromkötetes forráskiadvány szempontjából azonban a tartalmi újdonságok értékén túlmenően külön figyelmet érdemelnek a szerző „A Habsburgok és a Romanovok Szövetsége” (Bp., 1961) és „Metternich und die Frage Ungarns” (Bp., 1973), magyarul: Metternich és Magyarország (Bp., 1975) c. monográfiái. Ezek „Függelék”-ében ugyanis mennyiségileg is, tartalmi szempontból még inkább jelentős forrásanyagot közöl. Olyan, addig publikálatlan iratokat, amelyek nem kerültek be az „Iratok” kötetébe, ám azok tárgyköre szempontjából nélkülözhetetlenek. Az „Iratok”-ban közzétettekkel együtt így válik teljesebbé – a forradalom belső és külső ellenségeinek tevékenységét, összefogását még jobban érzékeltetvén – a forráskiadás, egyúttal „tehermentesíti” is az „Iratok” kötetét.

A forráskiadvány valamennyi kötete megfelel az archeográfia legszigorúbb tudományos követelményeinek. Hasznavehetőségét jelentősen mozdítja elő szerkesztőjének az az eljárása, hogy a nem magyar nyelvű források eredeti nyelvű közlését mindenütt követi az irat magyar nyelvű tartalmi ismertetése, ami lehetővé teszi idegen nyelveket nem ismerő kutatók munkáját is.

Az I. kötetet kismonográfia jellegű, olvasmányos stílusban megírt tanulmány vezeti be. Tömör foglalata nemcsak mindannak, ami a szerző előző feldolgozásaiból megismerhető, hanem a három kötet iratai lényeges mondanivalójának is.

Miközben egyértelműen bizonyítja, hogy az újkonzervatívok az 1840-es években eltökélten szemben álltak minden polgári liberális, a feudális kötöttségek rendszerét reformok útján megszüntetni kívánó törekvással, még inkább a szintén polgári liberális nemzeti önrendelkezési törekvással, nem mulasztja el annak figyelembe vételét sem, hogy a „fontolva haladó”, „konzervatív reformerek” bizonyos, polgári irányba mutató – „nem minden realitást nélkülöző” (23. o.) – változtatásokra is hajlandók voltak, mert felismerték azok elkerülhetetlenségét, Hajlamosaknak mutatkoztak – saját jól felfogott érdekeikből következően – a tőkés gazdálkodás egyes gátjainak eltávolítására bizonyos határokon belül úgy, hogy minél több maradjon meg a feudális intézményrendszerből, kiváltásokból. Ezt megvalósíthatónak is tartották, ha az események irányítását „a feudális nagybirtok és szövetségese, a Habsburg-abszolútizmus veszi erélyesen a kezébe” (22. o.), és ha sikerül a feudális intézmények megfelelő „körülbástyázása”, az elkerülhetetlen változások késleltetése, minél szűkebbre szabása és azoknak – Kossuth szavaival – „privilegiás” irányt adni. (uo.).

Mielőtt továbbhaladnánk a bevezető mondanivalójának ismertetésében, kérdésként felvethető, nem lett volna-e kívánatos annak jelzése, hogy a magyarországi konzervatív arisztokrácia imént vázolt felfogása nem sajátos magyarországi, hanem eltérő időpontban, megnyilvánulási formáiban is különbözően, ám a lényegét érintően azonos tartalmú más közép- és kelet-európai országokban is észlelhető jelenség, a korábbi évszázadokban végbement történelmi fejlődésben gyökerező közös vonás? (Ebben az összefüggésben Németországnak az Elbától keletre fekvő területein, a cári Oroszország lengyel–ukrán és orosz lakta területein történt hasonló lépésekre gondolnék.)

A másik kérdés: pontos-e a feudális nagybirtok és a Habsburg-abszolútizmus szövetségéről írni annak említése nélkül, hogy ezt csak a magyarországi konzervatív arisztokraták képzeltek el így? A valóságban – és emellett érvel az „Iratok” kötetének igen sok dokumentuma, nem is szólván a „Metternich és Magyarország” c. kötetben olvashatókról –, a bécsi udvar és az őt szolgáló nem magyar arisztokrata politikai vezetők a magyarországi konzervatív arisztokráciát sohasem tekintették egyenrangú partnernek, szövetségesnek, hanem csupán az összbirodalmi dinasztikus abszolútista centralizmus olyan eszközének, amelyre Magyarország „fékentartása” érdekében mindenképpen szükségük van, ámde úgy, hogy az udvarnak való alárendeltséget feltétel nélkül elfogadják, tehát nem egyenrangú partnerként, szövetségesként.

Ez után a kitérő után visszakanyarodva a bevezető tanulmányhoz, csak egyet lehet érteni mindazzal, ami a konzervatív arisztokráciának az adminisztrátori rendszer funkciójáról vallott nézeteiről, továbbá a megyékben, az országgyűlésen a többség mindenáron való megszerzésére törekvéséről, a Metternichkel való összefogást szorgalmazásának háttéréről a szövegben olvasható.

Talán már az adminisztrátori rendszerrel foglalkozó részek után helye lehetett volna a szerző ama lényeges – később előadott – felismerése jelzésének, hogy a magyarországi konzervatív arisztokrácia mindig akkor érezte magát erősnek és bátorodott fel, amikor maga mögött érezte a bécsi udvarnak és a kamarilla konzervatív államférfiainak a támogatását. Ez a tény – úgy tűnik – közvetett bizonyítéka a reformmozgalom, az érdekegyesítési politika, még inkább a magyar forradalom erejének – és erről az utóbbiról a bevezető szól –, nemkülönben annak is, hogy a konzervatív arisztokrácia forradalomellenességének, majd ellenforradalmiságának ütőképessége a Habsburg-nagyhatalom nemzetközi politikai helyzetének a függvénye már 1848 előtt is.

A tanulmánytól eltérően az adatokból inkább az olvasható ki, hogy a magyar reformmozgalom nem folytatott egyértelműen csupán *védelmi* harcot az adminisztrátori rendszer által jelzett abszolútisztikus, birodalmi centralizmus ellen, hanem állandó és megújuló küzdelemben lépett mindjobban előre. Erről vall a kérészerűen, ám politikai szempontból nagy jelentőségű védegyeleti mozgalmon kívül az adminisztrátori rendszer csődje, az Ellenzéki Nyilatkozat létrejötte, az utolsó rendi országgyűlés követválasztásainak eredménye, még inkább az országgyűlésen a Kossuth vezette ellenzéki baloldal

fokozódó intenzitású tevékenysége is. Talán inkább az a megfogalmazás tükrözhetne volna hívebben a valós helyzetet, hogy mindkét fél támadásban volt, ám az egyik az abszolutista centralista bécsi kormány támogatását tudva a háta mögött, lépett a harcmezőre, a másik a polgári haladást igenlő hazai nemesi és nem nemesi erők segítségével bizakodva állt ki a csatatérre, bizonyos mértékben számítva már 1848 februárja előtt is a Habsburgok uralma alatt levő Lajtán túli területek, elsősorban Bécs antifeudális, abszolutizmus-ellenes polgári átalakulást kívánó erőinek a rendszert gyengítő tevékenységére is.

Az előzőkben kifejtetteket erősítik a bevezetőnek azok a részei, amelyek arról számolnak be, egy 1848 februárjának elejéről származó dokumentumra is utalva (25. o.), hogy a konzervatívok elbizonytalanodtak, féltek, és a bécsi kormánytól kértek erélyes, sürgős fellépést az országgyűléssel szemben. Még fokozódott rettegésük a párizsi események hatására és még határozottabb, erőszakos intézkedéseket sürgettek, ámde haszталanul, mert Bécs figyelmét főképp az olasz események kötötték le, majd a februári francia forradalom még csak növelte óvatosságát – olvasható a bevezetőben –, és a „hátszág” nyugalmát, különösen Magyarország vonatkozásában nem merte megzavarni. A konzervatív arisztokrácia így nem kaphatta meg az oly hőn óhajtott – erőszakot is alkalmazó – támogatást. A szakirodalmunkban először említett államcsíny terve is megrekedt a tervezés állapotában.

Mindezek ellenére a márciusi bécsi, majd pesti forradalom után is változatlanul hűséges, lojális maradt az udvarhoz és a császár kinevezte minisztériummal párhuzamosan működő, a hatalmat voltaképpen a kezében tartó, döntéseit a hagyományos formában hozó abszolutista, feudális államkonferenciához és a maga eszközeivel (a Bécsben hivataloskodó Magyar Királyi Udvari Kancellária és annak országgyűlési bizottságai, a betegeskedő Apponyi Györgyöt helyettesítő Jósika Samu báró, erdélyi kancellár útján) próbált kerékkötője lenni az első magyar felelős minisztérium döntései királyi jóváhagyásának, elérni azok megsemmisítését – Radetzky olaszországi győzelméig – jórészt eredménytelenül. Jellasics horvát banná kinevezésében azonban – és ez is új eredmény – a konzervatív arisztokratákat, ez esetben személy szerint Jósika Samut – Szőgyén László emlékiratának tanúsága szerint Károlyi Árpád állításával ellentétben – konkrét személyre szóló javaslata révén súlyos felelősség terheli, aki egyébként – és ez már ismertebb –, a status quo fenntartása, a polgári átalakulás megakadályozása, de legalább ilyen súllyal Erdély Bécstől való, Magyarországnál jóval szorosabb függésének megóvása érdekében, mindvégig ellenezte Erdély unióját Magyarországgal. Ennek bizonyágaként az unióig a helyén maradt, és minden rendelkezésére álló eszközzel igyekezett meggátolni a magyarországi változások átterjedését Erdélyre. Erdélyi kancellári tisztségéről való lemondása után – mint ez a tanulmánynak a konzervatívok erdélyi szerepével foglalkozó részéből kiderül –, konzervatív arisztokrata társaival együtt változatlanul az unió ellenzője maradt, és mindent megtett az unióról szóló erdélyi országgyűlési törvény uralkodói jóváhagyásának a meggátolása érdekében. Emiatt a jóváhagyás el is húzódott. Jellasics kinevezésében való részességét is ebbe az összefüggésrendszerbe illesztve szemlélteti a tanulmány. Forrásokra alapozva bizonyítja, hogy Jósika és a konzervatívok tervei között szerepelt a magyarországi nemzetiségek fellázítása a forradalom ellen, ezen belül a magyar-horvát ellentétek felhasználása, a horvátoknak az ellenforradalom szolgálatába állítása és ennek érdekében Jellasics kinevezésének javaslása.

A bevezető tanulmány részletesen foglalkozik a konzervatív arisztokráciának a Batthyány-kormány tevékenységét hátráltató, visszahúzó tevékenységével a felső táblán. Külön hangsúllyal emeli ki a főrendi táblának az úrbéri viszonyok megszüntetéséről szóló törvénytervezetekkel kapcsolatos magatartását, a polgári liberális eszméket a kultúrpolitikában érvényre juttatni kívánó törvényjavaslatokkal szembeni ellenállását, azt a – nem is teljesen eredménytelen – törekvését, hogy a felállítandó nemzetiségeket megfossa népi és forradalmi jellegétől. 1848 tavaszán és nyarán arisztokraták szép számmal férkőztek be a nemzetiség vezető helyeire, és csak a nyár második felében – az ellenforradalmi támadás közeledtével – hagyták ott egyre többen, és maradtak távol a főrendi tábla üléseiről, vonultak vissza birtokaikra, vezetőik pedig Bécsbe vagy környékére távoztak.

Árnyaltan szól a tanulmány a konzervatívok kétszínű magatartásáról is. Lojálisak, sőt túlságosan is azok, amikor megrendíthetetlennek vélik a forradalmat, hogy így mentsek át magukat, de a kulisszák mögött ekkor is iparkodnak aláaknázni a forradalmat mind az udvarnál, mind itthon. Kivárási taktikájuk egybeesik az udvaréval. Lojalitásuk hangoztatását arra használják, hogy fékezze a forradalom lendületét, amíg el nem érkezik a nyílt szembenállás lehetősége.

Sajtójuk, amelynek 1848–1849. évi tevékenységével az időrendnek megfelelően külön részekben foglalkozik a tanulmány, azonos szellemben ír, 1848 júliusától már kapituláns hangulatot készít elő, hogy azután a szabadságharc menete során leszerelő, defetista hangulatot terjesszen, és egyrészt sürge a ellenforradalmi megszálló hatóságok kíméletlen fellépését, keveselje elnyomó intézkedéseiket nem csupán a forradalom közvetlen résztvevői, hanem a forradalom támogatói, rokonszenvezői ellen is. Dicsőhimnusz zeng az olomouci oktrojált alkotmányról. Amikor pedig nyilvánosan a napirendre került a cári csapatok intervenciója, a konzervatív sajtó a nemzeti ellenállás reménytelenségéről írt, és igyekezett megbarátkoztatni a közvéleményt az abszolutizmus uralmának visszaállítása és megerősítése végett Magyarországra vezényelt cári egységek tevékenységével és jótékony, a békességet helyreállító lépésként feltüntetni a forradalom eltiprását. A konzervatív sajtó a nemzetiségi kérdésről azt a nézetet terjesztette, hogy a nemzetiségek fellépését a forradalom túl radikális menete provokálta ki és nem Bécs politikája.

Talán nem lett volna fölösleges erről szólva és a szakirodalomra utalva ennek a beállításnak, továbbá Radetzky dicsőítésének, a zsidóellenes zavargások megértésének (bár ez utóbbiak sok magyarozatot nem igényelnek) a bírálata, nemkülönben a magyar politikai vezető réteg nacionalizmusának hátrányos következményeire történő utalás is azzal, hogy ez a magatartás a polgárosulás, a tőkés polgári átalakulás negatív velejárója a soknemzetű államokban, a társadalmi-gazdasági strukturális változások, differenciálódások torz ideológiai tükröződéseként.

Jósika Samunak Jellasics kinevezésével kapcsolatos szerepéről szólva a tanulmány már jelezte mind az ő, mind a konzervatív arisztokrácia felfogását a nemzetiségi ellentétek forradalomellenes felhasználásáról. A konzervatívok erdélyi szerepléséről beszámoló, ismereteinket sok új adattal gazdagító fejezete még közelebről megismertet azzal, hogyan kívánta az erdélyi konzervatív arisztokrácia – amikor Windischgrätz és Jellasics már körülvette Bécsot – a szász és a román nemzeti érzelmeket felhasználni a magyar forradalom ellen. Az unió meggátlására irányuló törekvéseivel együtt pedig védeni próbálta földesúri kizsákmányoló pozícióit. Jósika még azt is megette, hogy igyekezett elhíttetni a paraszttal: csak Bécsből várhatják felszabadulásukat. A tanulmány eme része: az erdélyi, a szakirodalomból már ismert gazdasági, társadalmi helyzet jelzése után megérteti, hogy a konzervatívok miképp nyerhettek közvetett támogatást az unió, a polgári átalakulás késeletetéséhez Erdélyben a nem konzervatív birtokos nemesek részéről, és mi volt a forrása annak, hogy ott annyira vontatottan haladt előre a polgári átalakulás. Emellett Jósika és a konzervatív arisztokraták még annak elhíttetésével is próbálták erősíteni az erdélyi birtokos nemesség tekintélyes részének viselkedését az úrbéri törvényektől és általában a polgári átalakulástól, hogy Bécs majd megvédi őket a magyarországihoz hasonló forradalmi átalakulástól. Mindezeknek a tényezőknek eredőjeként az úrbéri változások csak jócskán megkésve következhetnek be Erdélyben. A tanulmány meggyőzően fejt ki, hogy a Mikó Imre vezette erdélyi gubernium és más hatóságok nemzetiségek- és parasztellenessége előkészítette a talajt a polgárháború számára és – akarva-akaratlan – a császári fegyveres erők ellenforradalmi készülődéseivel is. Nyomatékosan emeli ki, hogy a parasztkérdés megoldásának elhúzóódása, felemás megoldása Erdélyben a legsúlyosabb mulasztások egyike volt, parasztmozgalmak forrása, ami kedvező lehetőséget kínált Bécsnek a „galíciai” módszerek alkalmazására és arra, hogy Puchner egyszerre tüntethesse fel magát a román parasztnak védnökének és az erdélyi magyar földesurak támogatójának. Mikó és hivatala, úgyszintén az erdélyi arisztokrácia és – már említett gazdasági helyzete folytán kiváltságainak féltése miatt egyre inkább a befolyásuk alá jutó erdélyi középnemesség jelentős része (köztük nemrég még ellenzékiek is) – a Habsburg-ellenforradalom mellé állt, kereste a megegyezést a császáriakkal, és így ez utóbbi körülménynek nem kis része volt abban, hogy Erdély Puchnerék kezére jutott.

A tanulmánynak Jellasics Magyarország elleni hadkészülődéseiről szóló része gazdag dokumentációval mutat rá arra, hogy a magyarországi konzervatív arisztokrácia ekkor szakított addigi passzív, kivárási politikájával, és titkos beadványokban sürgette a kormány határozott fellépését Magyarország ellen. A nemzetőrség keretében még megmaradt arisztokrata főtisztek pedig nem voltak hajlandók feltartóztatni Jellasics betörését. Jellasics kudarcáért Bécsot hibáztatták, a magyar forradalommal szemben folytatott kétértelmű politikája és a forradalom leverésére a kellő alkalom elmulasztása miatt.

A forradalmi baloldal – mint ismeretes – a „Marczius Tizenötödike” c. lap hasábjain szállt szembe a haladásellenes kísérletekkel. A tanulmány egyik fejezete részletesen ismerteti a sajtóban

vívott harcnak ezt a részét, majd túlnyomó többségben az „Iratok” kötetekben található források alapján mutatja be, miként sietették a magyar konzervatív arisztokraták az udvarnál és a hozzá közel álló arisztokrata politikai vezetőknél 1848 októberében és novemberében – jól időzítve lépéseiket –, amikor már az udvari körök is napirendre tűzték eme kérdést, beadványok egész sorában az ellenforradalom fegyveres beavatkozását Magyarország ellen, és követelték a bécsi kormány ingadozásának, erélytelenségének felszámolását. Még meg sem indultak a császári seregek hadműveletei Magyarország ellen, amikor a konzervatív arisztokraták már felajánlották szolgálataikat az abszolutista restauráció támogatására. 1849 januárjának elején készen állt Dessewffy Emil tervezete az ország tartós katonai megszállásáról, Budán – név szerint felsorolt magyarországi konzervatív főurak bevonásával – létesítendő Magyar Királyi Országos Bizottság felállításáról, a neoabszolutista centralizáció jegyében fogant civil, gazdasági és politikai tennivalók ellátása végett. Ezek a tervek az 1840-es évek koncepcióját újították fel. A megerendszert viszont a lakosság nemzetiségi eloszlására való tekintettel kívánták átszervezni, a belső viszonyok terén – a magyar forradalom elvitathatatlan eredményeként kényszeredetten ugyan, de – számoltak a köztelherviselés és a jobbágyfelszabadítás tényével. Dessewffy Windischgrätzhez juttatta el tervezetét, aki velük azonos állásponton volt az ellenforradalom magyarországi berendezkedése dolgában nem csupán az abszolutizmus minél nagyobb mértékű helyreállítását, hanem a magyarországi konzervatív nagybirtokos arisztokrácia vezető szerepét illetően is. Emiatt nem szálltak szembe a magyarországi konzervatív arisztokraták lényegileg az olomouci alkotmánnyal sem, hiszen nem az összmonarchiát és annak centralizált igazgatását kifogásolták, hanem csak azt, hogy a centralizált igazgatást nem fokozatosan valósították meg. Ők ugyanis előbb tartós, átmeneti katonai diktatúrát óhajtottak, majd ezt követően a magyarországi feudális hagyományokat figyelembe véve, az arisztokrácia vezetése alatt – a feudális intézmények többkevesebb megőrzésével – képzelték el az abszolutista centralizáció bevezetését Magyarországon. Dessewffy nézetével tehát nem maradt egyedül.

1849 tavaszán azonban a bécsi udvar viszolygott attól, hogy az udvarhű magyar arisztokraták kezébe adja Magyarország civil belviszonyainak igazgatását, mert úgy vélte, ez esetben nem tudja megvalósítani Magyarországnak meghódítása után történő újjárendezésére vonatkozó szigorúan birodalmi centralisztikus, Bécs-központú elképzeléseit. Emiatt tartotta szükségesnek Schwarzenberg 1848 végén Magyarország nemzetiségi területekre bontását és osztrák tartományként az összmonarchiába olvasztását, amit viszont a magyarországi konzervatív arisztokraták elutasítottak.

Így azután Dessewffy terveiből nem lett valóság, ám ez a magyarországi konzervatív főnemeseket nem gátolta abban, hogy amikor Geringert nevezték ki az ország polgári igazgatása vezetőjének teljhatalmú császári képviselőként, előbb a megszállt területeken polgári kormánybiztosokként, majd a cári intervenció csapatok mellett ne szolgálják hűségesen az ellenforradalom ügyét. Számukra egyetlen dolog volt fontos: a magyar forradalom minél kiméletlenebb, kegyetlenebb, vért nem kímélő elnyomása. Ennek alárendelték saját, Magyarország igazgatására irányuló ambícióikat is.

A tanulmány beszédesen igazolja ezt azoknak a forrásoknak vallomástételével, amelyek arról szólnak, hogy a konzervatívok igen hamar elégedetlenné váltak Windischgrätzcel, mert nem találták eléggé kérlelhetetlennek a forradalom vezetői és rokonszenvezői iránt, kevesellték a kegyetlenkedéseket, a hadbíróági döntések szigorát, a kivégzések számát. Elégedetlenségüket a legmagasabb császári fórumokig eljuttatott beadványaik sorával juttatták kifejezésre.

Mi sem bizonyítja jobban, hogy számukra a forradalom leverése volt az elsődleges és mindenáron elérendő cél, mint az, hogy jóval előbb gondoltak a cár segítségül hívására, mint a dinasztikus-nagyhatalmi presztízs szempontokból befolyásolt, a cártól való függésbe kerüléstől is tartó Habsburg-uralkodó és Schwarzenberg. Különösen az utóbbi tartott az intervenciótól, a végsőkéig bizakodván abban, hogy egymagukban is elbánnak a magyar forradalommal. Csak 1849 első harmadában egyezett bele – kelletlenül – abba, hogy Erdélybe segítségül hívják a cár seregét.

Ezzel szemben a magyarországi konzervatív arisztokraták a Habsburg-birodalom megmentésére – végső szükségében és Metternich koncepciójának szellemében, aki az általa felfedezni vélt „európai forradalmi összeesküvéssel” – az immár régóta halott Szent Szövetség gondolatkörében mozogva – az európai konzervatív dinasztikus egységet kívánta szembeállítani – a cári intervenciót tartották az egyedüli lehetőségnek. A magyarországi konzervatív főurak nem csupán katonai győzelmet vártak a cári intervenciótól, hanem szélsőségesen liberalizmusellenes, abszolutisztikus törekvéseik diadalát is.

Emiatt sürgették oly türelmetlenül a cári seregek bevonulását. Miklós cár egyébként – mint erről már említés történt, sokallta Schwarzenberg kormányának – az örökös tartományok polgárságának megnyerése érdekében tett – a cár szerint demokratikus elveit, intézkedéseit, és Magyarország újjászervezése dolgában a magyarországi konzervatív arisztokratákkal értett egyet, minthogy – és erről is szó esett már – ők mereven ellenezték a polgári átalakulás minden változatát, a polgári szabadságjogokat, a jobbágyfelszabadítást, és jobbról bírálták Bécszet ezek miatt az 1848 márciusa óta tett „engedmények” miatt. A bécsi udvart és kormányát tették felelőssé a bécsi és a pesti forradalomért, mert nem hallgatott a magyarországi konzervatív arisztokraták vezetőinek szavára, és nem oszlatta fel az országgyűlést, nem semmisítette meg a forradalmi pártot sem a forradalmak előtt, sem a márciusi országgyűlési határozatok után.

1850 elejéről származó írások is arról tanúskodnak, hogy semmit sem tanultak 1848-ból, és mintaképüket, Metternichet követve, továbbra is visszafelé akarták fordítani a történelmet, méghozzá az 1825-ben Magyarországon létező állapotokig. Ezzel lényegében más országok konzervatív arisztokráciájával azonosan viselkedtek, de ők még feltétel nélkül ki is szolgálták mind a bécsi, mind a cári abszolutista *anacionális*, centralista elnyomást. Az ellenforradalmi érdekközösség felülkerekedett náluk a Lajtán túli és a magyarországi konzervatív arisztokraták közötti, valamint a magyarországi konzervatív arisztokrata csoporton belüli ellentéteken.

Az „Íratok” néhány eddig ismeretlen dokumentumot bocsátanak közre, amelyek nyomán a bevezető tanulmány kétségbevonhatatlan tényként állapítja meg, hogy a császári seregek által megszállt területen a lakosság, főként a parasztság tömegei ellenálltak az „új” rendnek. Gyűlölték a magyar arisztokrata császári biztosokat, akik gyakorta túltettek kegyetlenkedésben a császáriakon. Csődöt is mondott a lakosság körében általuk folytatott önkéntes újonctoborzás, úgyhogy egyes megyékben el is kellett halasztani. Még azokban sem mertek bízni, akiket sikerült újoncként toborozniok, úgyhogy német legénységet osztva közéjük, német altisztek, tisztek vezetése alatt az országhatárokon kívül állomásoztatták őket.

A megszállt területeken újra meg újra fellángoló gerillaakciókat még 1849 augusztusának elején sem tudták megakadályozni. Mindez annak jele volt, hogy a lakosság, elsősorban a parasztság, végig hű maradt a nemzeti kormányhoz, és elégedetlen volt a megszállókkal, szívesen ellenállt az önkénynek. Geringer kénytelen volt elismerni a császári közigazgatás megteremtésére irányuló kezdeményezéseinek a csődjét, ami egyúttal a polgári biztos magyarországi konzervatív főurak által támogatott forradalom-elfojtási törekvéseinek a csődje is volt, ámde a tömegek, elsősorban a parasztok kitartásának a jele is 1848 vívmányai mellett.

A három kötet és a már említett két monográfia függelékében közzétett források lenyűgözően bizonyító erejűek.

Andics Erzsébet mintaszerű forráskiadványa, izgalmas olvasmányul szolgáló monográfiái és az I. kötet hasonlóképpen érdekfeszítő bevezető tanulmánya hézagpótló, maradandó értékű alkotások, amelyek mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt imponáló, hatalmas egyéni teljesítmény kiemelkedő eredményei.

Mérei Gyula

DIE EUROPÄISCHEN REVOLUTIONEN VON 1848

(Hrsg. von Horst Stuke und Wilfried Forstmann) Königstein/Ts.' Verlagsgruppe

Athenäum, Hain, Scriptor, Hanstein, 1979. 235 l.

AZ 1848-AS EURÓPAI FORRADALMAK

A Neue Wissenschaftliche Bibliothek 103. kötete 1848-ról írott tanulmányokból közölt válogatást. Összeállítója, Horst Stuke, a Frankfurt am Main-i Historisches Seminar vezetője 1976. december 25-én elhunyt, ezért a sajtó alá rendezés feladatát assisztense, Wilfried Forstmann végezte el.

A forradalom fogalmi meghatározásának problematikájából kiinduló bevezető a közeljövő legfontosabb történetírói feladatát a történelmi események sokféleségének szintetizáló összekapcsolásában, a nemzetközi összefüggések kidomborításában jelöli meg, hangsúlyozva, hogy nincs olyan

forradalom, mely ne rendelkezne nemzetközi dimenziókkal, s még az egy nemzetre korlátozódó forradalmak is csak nemzetközi jelenségeként értelmezhetők. 1848-at nem tekinti az európai fejlődés korszakhatárának, hanem olyan komplex átalakulási folyamat kikristályosodási pontjának, melynek során az 1815-ben kialakított politikai-társadalmi rend a mélyreható gazdasági-demográfiai változások hatására megrendült; amelyben alapvetően közös vonásaik ellenére lényegbevágó eltérésekkel jellemezhető nemzeti mozgalmak szeszegződtek. A közölt tanulmányok egy része összehasonlító elemzésekkel 48 általános hátterét világítja meg, másik része egy-egy részprobléma vizsgálatával járul hozzá az összkép elmélyítéséhez.

Charles H. Pouthas (Die Komplexität von 1848) tanulmánya 1848-at a demokratikus és nemzeti tudattól, a népek közötti testvériség érzésétől, s a leszerelés gondolatától motivált lokális megmozdulásokból összeálló európai jelenségeként ábrázolja, s a hangsúlyt az egyes nemzeti mozgalmakat jellemző sajátosságokra helyezi. A politikai-gazdasági-intellektuális okokra visszavezetett *februári párizsi forradalom* alproblémájának a szociális kérdést nevezi. Alakulása szempontjából meghatározónak tekinti azt, hogy a proletariátus osztályai szerveződése ebben az időszakban csak a kezdeteinél tartott, csupán néhány körzetre korlátozódott, s az ipari szektoron belül továbbra is a háziipar és a kézművesség fölénye érvényesült. Ennek megfelelően a munkások célkitűzései nem szocialista forradalomra, a tulajdon megszüntetésére, hanem elsősorban munkakörülményeik megjavítására irányultak. Az *italiai forradalmak* fő ellentmondásait a szerző a fejedelemségek társadalmi, intellektuális fejlődésében megnyilvánuló éles eltérésekben, s az egységmozgalom élén álló meghatározó tekintélyű szuverén hiányában találja meg. (Pius – szerinte – „magasabb rendű hivatásának” kívánt élni, Károly Albert pedig partikularis törekvések büvöletében vált alkalmatlanná a vezérszerep eljátszására).

A német térségben kibontakozó mozgalmak jövőjét alapvetően meghatározta, hogy míg a délnyugati területeken széles társadalmi rétegekből szerveződő politikai közvélemény létezett, s a rajnai burzsoáziával a liberalizmus klasszikus programjának potenciális hordozója is megjelent, addig az Elbán és a Saalén átkelve olyan területeket találunk, melyeket a közvetlen napóleoni hatások elrűltek. A viszonylagos elmaradottságból is táplálkozó partikularizmus kezdetben az abszolút fejedelmek ellenállóképességét csökkentette, a későbbiekben viszont a liberálisok mozgásterét is szűkítette, ami elősegítette az ellenforradalom felülkerekedését. Fokozta az ellentéteket a szociális kérdés jelentkezése. A német térség iparosodása azonban kezdeti stádiumánál tartott (Szászország, Szilézia, Thüringia és Berlin kivételével ipari proletariátus nem is létezett), a spontán szerveződő munkámegmozdulások intenzitása így elmaradt a nyugatiakétól, s a társadalom zárt frontjával találta magát szembe. A legnagyobb problémát szerző joggal látja a nemzeti tudat torzulásaiban. Az alapvetően franciaellenes, a történelmi tradíciót előtérbe állító politikai magatartás ugyanis elkötötte a nemzeti gondolatot a politikai szabadság eszméjétől, ami a népek szuverenitását sértő autoritárius tendenciáknak kedvezett, s végül mindkét törekvés bukásához vezetett.

Nem kapunk pozitívabb képet a magyar forradalomról sem. A Kossuth vezette mozgalom programjából a szerző a Béccsel szembeni parlamentáris-liberális követelések primátusát olvassa ki, s azokat mereven szembeállítja a velük szerves egységet alkotó társadalmi törekvésekkel. Így azután nem is meglepő, hogy szerinte a tömegek közömbös magatartást tanúsítottak a szabadságharcra szemben, s ezzel halálra ítélték a „felső osztályok” politikai-nemzeti törekvéseit.

1848-ról rajzolt összképében Pouthas, a szerinte túlidealizáló hagyományos felfogással szakítva, a széthúzást, az egoizmusok egymás melletti heves harcát állítja középpontba. A forradalom káros örökségének nevezi az emberiség szellemi közösségét szétromboló nacionalizmust, miközben nem veszi figyelembe, hogy az 1849 utáni torzulásokért elsősorban a nacionalizmus demokratikus tartalmát visszajára fordító ellenforradalom a felelős.

George Rudé tanulmánya arra keres választ, hogy miért nem tört ki forradalom 1848-ban Angliában. Elemzése a megelőző évtizedek fejlődésére, mindenekelőtt az 1830–32-es válságra összpontosít. A szigetország eltérő útját az angol középosztálynak a franciától alapvetően különböző helyzetéből vezeti le, ami lehetővé tette, hogy az alsóbb rétegek támogatásáról lemondva, kizárólag magának követelje a reformokat. Fontosnak tartja Rudé a továbbiakban azt is, hogy Londonban nem alakult ki kormányzati válság, s az uralkodó osztályon belül sem halmozódott fel feloldhatatlan feszültség. Terveik megfogalmazásakor a munkások így csupán saját eszközeikre számíthattak, ami megmagyarázza mérsékelt magatartásukat.

William L. Langer (Das Muster der städtischen Revolution von 1848) a fővárosok februári-márciusi forradalmait hasonlítja össze. Párizs, Bécs és Berlin fejlődésében közös vonásnak nevezi azt, hogy a hagyományos ipar központjaiként a gyári proletariátus számára csak alárendelt szerepet engedtek meg. Lakosságuk száma 1800–1850 között, főleg a vidéki bevándorlás eredményeként, ugrásszerűen nőtt meg, ami akut lakáshiányhoz, krónikus társadalmi feszültséghez vezetett. Az egyes városok biztonsági erőiről részletes kimutatást közlő szerző a tavaszi mozgalmak közös előzményét a hivatalban levő kormányoknak a veszéllyel nem számoló szüklátóköriességében ragadja meg, ami hozzájárult ahhoz, hogy a szerinte minden tudatos előkészítés nélkül kitörő felkelések résztvevőik elképzeléseitől függetlenül diadalmaskodtak. Az osztálytudattal még nem rendelkező munkásságra támaszkodó megmozdulások semmiképp nem voltak agresszívok, s csak a katonaság fellépése idézett elő olyan helyzetet, melyben a radikálisok befolyása érvényesülhetett. Langer határozottan elmarasztalja a liberálisokat, mivel olyan mozgalom élére álltak, melynek kiteljesedését csak represszív diktatúrával tudták megakadályozni. A forradalmak hatását egyébként is negatívan értékeli, mert szerinte a társadalmi-politikai konfliktusok egyébként elkerülhető kiéleződéséhez vezettek. Pozitív ellenpéldaként utal Anglia, Skandinávia és Oroszország állítólag gyorsabb és súrlódások nélküli átalakulást eredményező reformjaira. Koncepciójában nemcsak az 1861-es rendezés idealizálása kifogásolható, hanem az is, hogy a liberálisokat teszi felelőssé a konzervatív-abszolutisztikus rendszerek merevsége miatt kiborított forradalmakért, majd az azok leverését követő, az ellenforradalmi berendezkedés természetéből következő torzulásokért.

Ernest Labrousse (Panorama der Krise) a túlságosan homogén látásmódtól magát elhatárolva a forradalom gazdasági hátterét rajzolja meg. A robbanáshoz vezető válságot 10 évenként ismétlődő ciklusok lánclataként fogja fel, s pontos megértéséhez a különböző szektorokban lejátszódó folyamatok önálló és összehasonlító vizsgálatát egyaránt nélkülözhetetlennek nevezi. Az 1847-es európai krízisben az ipari forradalomra jellemző jegyek előfordulása ellenére elsősorban a katasztrófák tradicionális összetételalkozását emeli ki (a mezőgazdaságban és a textiliparban a válság ez évben tetőződik). Rámutat ugyanakkor bizonyos ágazatok immunitására: a nehézipar fellendülése a korábbiakban például olyan nagy volt, hogy területén 1847-re még csak enyhe visszaesés következik be, sőt a kőszénbányászatban még ciklikus maximumról beszélhetünk. 1848 elejére a gabonakatasztrófa már elmúlóban volt, a textiliparban megkezdődött a fellendülés, megkezdődött viszont a nehézipar első nagy válsága. A vázolt folyamatokat 1851-ig az egész gazdasági életet átható depresszió kísérte, ami depresszív spekulációs hullám megindulását vonta maga után. Mindez azonban már más típusú válság kialakulásához vezetett, amellyel – hangsúlyozza Labrousse – a társadalmi pszichológiának kell foglalkoznia, amit a holnap történetírása nagy feladatának tekint.

Peter Amann (Die Konturen der Revolution von 1848 im Wandel) szembefordul a Második Köztársaság szerinte idealizált felfogásával: a nemzetközi testvériséggel szemben az idegengyűlölet, az irreális romantizmussal szemben a szüklátóköri visszafogottság (a pártok és klubok vezetői középtávú célok megfogalmazása helyett a választásokra szűkítik tevékenységüket) jeleit fedezi fel. Elveti a forradalmat az osztályharc iskolapéldájaként bemutató felfogást, mert szerinte Párizsban marxi értelemben vett proletariátus nem létezett, a munkások társadalmi helyzete minőségében nem különbözött a volt sansculotte-okétól, amiért nem is alakulhattak ki munkások és munkaadók között áthidalhatatlan ellentétek. A franciaországi 1848-as eseményeket négy tendencia: az iparosodás, a demográfiai robbanás, forradalmi tradíció és a gazdasági depresszió (az utolsó preindusztriális, amely átnő az első modernbe) összefonódásával magyarázza, s pontosabb megismerésüket a regionális kutatások fellendülésétől reméli.

George W. Fasel felülvizsgálja az április 23-i választások hagyományos értelmezését, s a mérsékelt republikánusok látszólagos döntő többsége mögött az ellenforradalom későbbi látványos sikereit magyarázó mély ellentmondásokat mutatja ki. *Roger Price* szerint a júniusi munkásfelkelés kiborbanása azt bizonyította, hogy a társadalmi ellentéteket csak konfliktus útján lehetett feloldani. A megmozdulásokban azonban nem a szocialista elmélet ösztönző hatását, a proletárjelleg megnyilvánulását, hanem a gazdagok ellen irányuló régi típusú gyűlölet fellobbanását tekinti meghatározó mozzanatoknak. 11 727 fogoly adatai alapján arra következtetésre jut, hogy a vezetők és a résztvevők elsősorban a középosztály alsóbb rétegeiből verbuválódtak, ami összehangban is áll Párizs kisipari gazdasági struktúrájával. Végül cáfolja a konzervatív legendát az állam megsemmisítésére irányuló összeesküvésről, de vitatja azt a marxi értelmezést is, amely vezetők nélkül spontán megmozdulásokról beszél.

Stefan Kieniewicz (1848 in Polen) a poseni, felsősziléziai és galíciai lengyel nemzeti mozgalmakról, *Stanley Z. Pech* két tanulmánya a prágai és a brünni munkások szervezkedéséről (Arbeiter in der böhmischen Revolution von 1848), illetve a prágai és az olmützi egyetemisták forradalmi tevékenységéről, a két mozgalom összekapcsolódásáról (Studenten in der böhmischen Revolution von 1848) számol be. *Domenico Demarco* (Eine soziale Revolution – Der Kirchenstaat im Jahr 1849) a pápai állam társadalmi fejlődéséről ad áttekintést a 30-as évektől, részletesen elemzi IX. Pius 1846-tól kibontakozó reformtevékenységét s az egyházfő november 25-i „meneküléséhez” vezető forradalom összetevőit.

Az ismertetett tanulmányokat pesszimista hangvétel jellemzi: az egyes mozgalmakban kevés tudatosságot, szervezettséget, átgondolt program megvalósítására irányuló határozott törekvést fedeznek fel, a spontán felkelések győzelmét elsősorban a szembenálló fél gyengeségével magyarázzák. Ez az egyébként számos ponton kifogásolható interpretáció még inkább rávilágít az 1848–49-es magyar forradalom és önvédelmi háború jelentőségére, nemzetközi mércével mérve egyedülálló teljesítményére.

Erdődy Gábor

ALAN SKED:

THE SURVIVAL OF THE HABSBURG EMPIRE.
RADETZKY, THE IMPERIAL ARMY AND THE CLASS WAR, 1848.

Longman, London – New York, 1979. 289 l.

A TŰLÉLŐ HABSBURG BIRODALOM.

RADETZKY, A CSÁSZÁRI HADSEREG ÉS AZ OSZTÁLYHÁBORÚ 1848-BAN

Mint azt a figyelmet felkeltő cím sejteti, Alan Sked, a London School of Economics fiatal tanára új megközelítésben dolgozta fel az osztrák hadseregnek és főparancsnokának: Radetzky tábornagnak 1848. évi lombardiai szerepét. A kettős cím sugallja, hogy a munka Radetzky sikereit birodalmi összefüggésbe kívánja helyezni, és megvizsgálja sajátos politikáját, amellyel Lombardia parasztságának támogatását kívánta megszerezni az osztrákellenes, nemzeti érzéstől fűtött földesuraival szemben. A munka érdekességét növeli, hogy az első rész áttekinti az osztrák hadsereg 1815–1848 közötti történetének néhány kérdését, hasznosan egészítve ki ezzel a szakirodalom eddigi eredményeit. Ennek a résznek, de főleg a továbbiaknak az adja az értékét, hogy a szerző a munkáját elsősorban az osztrák, részben pedig olasz és angol levéltárakra, valamint okmánykiadványokra alapozta. Szépen számmal használ természetesen korabeli emlékezéseket is, és jól ismeri a kérdéskör angol, francia, német vagy olasz nyelven megjelent szakirodalmát, sőt magyar könyveket és folyóiratcikkeket is idéz. A források legértékesebb részét természetesen a bécsi Kriegsarchiv szolgáltatta.

Az osztrák hadsereg 1815–1848 közötti életével foglalkozó első rész a tisztképzés és a kinevezés rendszerével, a legénységi állomány toborzásával, nemzetiségi összetételével, kiképzésével és ellátásával foglalkozik, majd külön fejezetben vizsgálja meg az 1848-as forradalomnak és a forradalmi propagandának a hadseregre gyakorolt hatását. Az így nyújtott kép részletes és informatív, de nem minden esetben meggyőző. Így például a tiszt előléptetés módját vizsgálva, egyet kell értenünk az ezredtulajdonosok elfogultságáról, a hadsereg arisztokratikus szelleméről, a nepotizmusról mondottakkal. Nem kétséges, hogy az előléptetési sorrend önkényes kezelése, a kevésbé tehetősek mellőzése vagy megnyújtott várakozási ideje jelentős szerepet játszott abban, hogy egyesek kiléptek a szolgálatból vagy nyugdíjaztatták magukat. A szerző azonban itt fel sem veti a kérdést, hogy ezeknél a tisztknél milyen szerepet játszott a mellőzésben nemzeti hovatartozásuk. Mivel a közkatonák helyzetét vizsgálva nem mellőzi a nemzeti kérdést, itt sem ártott volna megnézni, hogy a szolgálatból kilépő vagy idő előtt nyugdíjba vonuló tisztok között milyen arányban voltak olaszok, magyarok, horvátok, csehek, lengyelek vagy németek, és milyen okok – bevallottak vagy feltételezhetőek – készítették őket erre a lépésre. Ha az osztrák hadseregnek nemcsak a szerkezete, de a szelleme is bemutatásra kerül, a soknemzetiségű osztrák vizsgálatánál ezt a szempontot is meg kell vizsgálni. (Magyar vonatkozásban még mi sem rendelkezünk részletes képpel arról, hogy az 1848-ban reaktíválódott tisztak közül hányan léptek ki a sorozatos mellőzés miatt.) A szerző az olasz származású tisztak esetében később utal is az előléptetés korlátozott voltára. (177. l.)

A legénység problémáival foglalkozva a könyv megállapítja, hogy az újoncozás nemcsak az olasz vagy a magyar területeken volt népszerűtlen, hanem „szerencsétlenségnek” tekintette azt a parasztság a Birodalom minden részében. (34. l.) Ezeknek a részeknek a legérdekesebb fejtegetése az, amely bemutatja, hogy milyen hatást gyakorolt a Birodalom soknemzetiségű volta a hadsereg 1848 előtt. A. Sked válasza: a csak németül beszélő tisztek és a nemzeti nyelvet beszélő legénység közötti kommunikációs nehézség okozott ugyan nyelvi-kiképzési nehézségeket, de ez nem jelentkezett nemzeti, vagyis politikai problémaként. A szerző ennek bizonyítására azt hozza fel, hogy nemcsak a magyar csapatok lojalitásával nem volt probléma, holott Magyarországon állandó volt az agitáció a nemzeti hadsereg érdekében, de Radetzkyben sem merült föl az 1848-as forradalmat megelőzően semmi aggodalom olasz ezredeinek magatartása miatt. (52. l.) Ha dezertálásra került sor, ez rendszerint akkor következett be, ha egy-egy alakulatot hosszabb, 10–12 évi egy helyben állomásozás után áthelyeztek. Ekkor gyakori volt ugyan a legénység soraiban a dezertálás, de – mutat rá a szerző – ennek oka a hátrahagyott illegitim család volt. A továbbiakban azután az alakulatok cserélgetésével kapcsolatban azt egyszerű rutinnak tekinti, s adataiból azt a következtetést vonja le, hogy nem felel meg a valóságnak, hogy a Hofkriegsrath a „divide et impera” elvét alkalmazva állomásoztatta távol szülőföldjüktől az egyes sorszori alakulatokat. A fejtegetés tehát feltételezi azt, hogy az osztrák hadsereg, amely kétségtelenül eredményesen akadályozta meg, hogy tisztjei politizáljanak, és nemzeti érzelmeiknek – ha ilyenek voltak – hangot adjanak, egyidejűleg nem számolt a Birodalom nemzetei közötti ellentétre, s nem igyekezett azt a maga előnyére kihasználni. A szerző szerint „nehéz arra a következtetésre jutni, hogy a Hofkriegsrath kidolgozott volna valami különösen kifinomult vagy ördögi rendszert” (51. l.), amely a nemzeti ellentétekre épült volna.

Távol álljon tőlünk, hogy a múltbéli nemzeti sérelmek szemüvegén nézve a kérdést, elutasítsuk a tárgyilagos szemlélő elemző megközelítését. Az sem vitás, hogy magunk adósak vagyunk az osztrák katonai elhelyezési (diszlokációs) rendszer hazai működésének és mozgató okainak részletes vizsgálatával. Meg kell azonban állapítanunk, hogy A. Sked gondos kutatásai során ezzel a kérdéssel maga sem foglalkozott részletesen, így érvei számunkra nem hangzanak meggyőzően. A felhozott példák, hogy ti. 1830–48. között a 38. és 45. számú olasz ezred végig Itáliában állomásozott, s egyidejűleg Pozsonyban és környékén szállásolt a 2. számú magyar ezred is, csak azt bizonyítják, hogy nem mindig és nem minden alakulat állomásozott neki idegen nyelvű területen – de hát ezt senki nem is állította. Magyar vonatkozásban azonban a teljes anyag áttekintése azt mutatja, hogy 1848-ban – a forradalom kitörése előtt – a tizenkét „magyar”, vagyis a budai főhadparancsnokság területén kiállított gyalogezredből, annak 36 zászlóaljából csak 14 állomásozott az országban, s a tizenegy hazai legénységű huszár-ezredből pedig csak három ezred. Ugyanakkor három teljes létszámú vasas, két-két dragonyos és könnyű lovas és egy ulánusezred volt Magyarországon, amelyek mindegyike idegen legénységű volt. Természetesen a lovasság ellátása és elhelyezése jobban kötött a földrajzi és mezőgazdasági feltételekhez, így akárhol állomásoztatni nem lehetett azokat. Az arányoknak ez a feltűnő eltolódása azonban elgondolkodtató, ha önmagában még nem bizonyító erejű. Más vonatkozásban azonban maga a szerző szolgál adalékkal egy visszaemlékezést idézve, hogy például az Alpok térségében a katonaság alól kibújni akaró egyedek ellen idegen, vagyis magyar katonaságot alkalmaztak. (35. l.) Arra is ő hoz idézetet, hogy az osztrákok a harmincas évek elején egy Milánóban felfedezett katonai szervezkedés felszámolása után szándékosan sűrűn cserélgették az Észak-Itáliában maradó olasz katonaságot, és ügyeltek arra, hogy olyan helyőrségben alkalmazzák őket, ahol „a más tartományokból származó csapatok számban felülmúlják őket”. (43. l.) De a kérdés végleges megválaszolásához az is szükséges lett volna, hogy megvizsgálja: a nagyvárosok közelébe telepített és rendfenntartó feladatokkal megbízott lovasság ún. „tűzőrsége” (Feuerpique) következetesen, vagy csak esetlegesen került ki idegen legénységű ezredekből. A magyar főváros közvetlen szomszédságában 1847/48. telén mindenesetre cseh–morva vértés lovasság állomásozott, s ez tüntette ki magát május 10-én a budai várban tüntetők elleni fergeteges támadásával.

Az 1815–1848 közötti időszak azonban olyan sok kérdést ölel fel, hogy nem is volna méltányos, ha a szerzőtől mindennek részletes kutatását kérnénk számon, hiszen számára az elmondottakra csak a téma széles alapozású bevezetése miatt volt szükség. Az általános tájékozódás témaköréből érdemes még megemlíteni, hogy A. Sked megkísérelte, hogy maga is számításokat végezzen az osztrák hadsereg tisztikarának nemzetiségi összetételét illetően. Úgy találta, hogy Rudolf Kiszling adatainál kedvezőbb a helyzet. Kiszling szerint az osztrák hadsereg tisztikarának 68%-a volt

német, alig 20%-a magyar, s az olaszok száma még ennél is kevesebb. A szerző szerint a határőröknel kb. 90%-ban délszláv, az olasz ezredeknél egyharmad-egynegyed arányban olasz, a magyar ezredeknél a gyalogságnál egynolcad-egyötöd, a huszároknál egyharmad-fele arányban voltak magyar tisztek. A két szerző összehasonlítási bázisa azonban nem azonos: Kiszling az egész hadsereget, Sked az egyes ezredeket veszi alapul, s csak azt bizonyítja, hogy a nyelvi nehézségek miatt a nemzeti nyelvet beszélőket ott nagyobb számban alkalmazták. De még a viszonylagos adatok is kérdések, hiszen a szerző csak a nevek alapján végezte a számításokat, s ez nem lehet teljesen megnyugtató. Pontosabban: csak az olasz nevek esetében lehetünk majdnem biztosak abban, hogy a név mögött valóban olasz nemzetiségű tiszt van. Ott volt ugyanis a legrövidebb az osztrák uralom, s a megszállókkal szembeni meglehetősen széles körű szembenállás nem eredményezett olyan fokú elnémetesedést, mint akár a cseh–morva tartományokban, akár Magyarországon.

Érdekes magyar vonatkozásban az első rész harmadik fejezete is, amely az 1848-as forradalomnak a hadseregére gyakorolt hatásával foglalkozik. Ebből mindenekelőtt az világlik ki, hogy Radetzkynek az a már említett bizalma, amellyel olasz legénységű zászlóaljait kezelte, alaptalan volt. De szembe kellett néznie a tábornagnak azzal is, hogy az 1848 késő tavaszán kibontakozó szerb–magyar és horvát–magyar ellentét hatással lesz a lombardiai hadsereg azonos nemzetiségű alakulataira. A bécsi hadügyminisztérium anyagának átvizsgálása után a szerző úgy találta, hogy Radetzky jó véleményel volt ugyan Jellasicsról, de igyekezett „pártatlan” lenni a szerb–horvát és magyar ellentét kérdésében, hogy a seregben fel ne üsse a fejét „a nyílt pártos szellem”. (73. l.) Így 1848 őszén nem volt hajlandó ahhoz sem hozzájárulni, hogy a parancsnoksága alatt álló határőrökből kiválasztott személyeket küldjön haza, akik mint az újonnan alakuló zászlóaljak káderei szolgáltak volna. Mindez nem akadályozta meg, hogy a határőrök soraiból is ne induljanak egyesek haza, mert „levelet kaptak” (71. l.), ti. az otthoni fejleményekről. (A Sked szemmel láthatóan nem ismeri Lenkey századának történetét.) A szerző szerint 10–12 ezer főnyi volt a Radetzky seregében szolgáló magyar alakulatok száma, akik a szerbekkel és a horvátokkal való ellentét nélkül is gondot jelentettek volna az olaszokkal való „nagy ideológiai rokonszenv” miatt. (74. l.) A fejezet ennek során áttekinti az itáliai eseményekkel kapcsolatos magyar magatartást és ennek következményeit. Így foglalkozik a pesti április 11-i olaszbarát tüntetéssel, az „olasz segély” országgyűlési vitájával, a magyar katonaság őszi hazahívásával, a magyar katonák lombardiai dezertálásával, Türr szerepével. Egészében véve – állapítja meg az összegezés – Radetzkynek sikerült a seregében lévő magyarokat annyira elszigetelnie, hogy tömegesen nem mondták fel az engedelmességet, hanem megmaradtak a császári zászlók alatt a szerb és horvát határőrökkel együtt.

Az elmondottak egyébként mind a munka első részében található, vagyis bevezetésül szolgálnak a könyv központi kérdéséhez: Radetzky és az osztrák hadsereg 1848. évi lombardiai szerepéhez. A második rész igen gondos vizsgálat alá veszi az észak-itáliai fejleményeket, kezdve azon a kérdéssel, hogy milyen helyet foglalt el Lombardiának és Velencének a birtoklásra az osztrák politikusok és katonák gondolkodásában. A Sked rámutat, hogy az osztrákok elleni nyilvánvaló ellenszenv, sőt gyűlölet ellenére Ausztria nem gondolt az olasz területek feladására, mert azokat nagyhatalmi állása – és egy dél felől fenyegető francia támadás lehetősége – miatt, de gazdasági szempontból is fontosnak tartotta. Egyébként úgy ítélte meg, hogy ezeket a birtokokat külső támadások nem, legfeljebb belső mozgalmak veszélyeztetik. Az 1848 januári ún. „dohány-lázadással” ez el is következett, s Radetzky ekkor megújította korábbi követeléseit, hogy erősítsék meg seregét. Bécs azonban anyagi megfontolásból szívesebben vette volna a politikai megoldást (104. l.), és nem lelkesedett azért, hogy Radetzky kezébe vegye a kezdeményezést. (Itt található a gyökerei Radetzky későbbi „engedetlenségének”, mivel az eljövendő események által magát igazolva látta.) Bár a kitéréssel fenyegető mozgalmakra korábban maga figyelmeztette Metternichet, Radetzkyt magát is meglepte a március 18-án Milánóban kitört felkelés hevesége, amely az osztrákokat rövidesen a város feladására kényszerítette. Elvesztett Velence is, komoly katonai készleteivel együtt. Ki a felelős? – teszi fel a kérdést a szerző. Milánóban Radetzky nem tudott megbirkózni a felkelők gyorsan szaporodó barikádjaival, Velencében pedig gróf Zichynek, a helyőrség parancsnokának erélytelenségében találjuk meg a magyarázatot. Valójában azonban Radetzky seregének zavaros és hanyag irányítási rendszere bosszulta meg magát, amelyet azonban – mondja – a nehézkes ellenfél felett aratott győzelem után elfeledtek. (131. l.)

A Sked az eredeti iratok alapján újból vizsgálat alá veszi az osztrák minisztérium politikáját, amely az észak-itáliai vereség után Anglia támogatását próbálta megnyerni annak a gondolatnak, hogy

Lombardia és Velence olyan státuszt kapna a Birodalmon belül, mint amilyen Magyarország helyzete volt 1848 előtt. Ismeretes, hogy Palmerston ezzel nem értett egyet, de elképzelhetőnek tartotta, hogy ha Ausztria Lombardiát feladja, Velencét megtartsa. Gróf Hartig, a bécsi kormány Itáliába küldött teljhatalmú megbízottja sem látott más lehetőséget. A császár jóváhagyása után Wessenberg külügyminiszter június 11-én tájékoztatta erről Radetzkyt, s az osztrák kormány részéről megtörténtek az első kezdeményezések a tűzszünetre, hogy azt követően megkezdődjenek a tárgyalások a milánói ideiglenes kormánnyal Lombardia függetlenségéről. A szárd király támogatását élvezve Milánó azonban ragaszkodott, hogy Velence kérdése is megvitatásra kerüljön. Így a tárgyalások Ausztria számára érdektelenné váltak. Radetzky, aki az első pillanattól ellenezte, sőt akadályozta ezeket a kezdeményezéseket, most szabad kezet kapott. A szerző ismerteti Latour ezzel kapcsolatos június 27-i levelét (143. l.), majd az összefoglalásban utal rá, hogy a nehezen kezelhető 82 éves tábornok nem Bécs utasítása ellenére, hanem annak hozzájárulása alapján támadott. (207. l.) Az érdekes azonban az, hogy Radetzky támadott és győzött az igényelt erősítés nélkül – amelyet Windischgrätz megtagadott. (145. l.) Nyílt engedetlensége ezt követően kezdődött, amikor világos császári utasítás ellenére akadályozta azt, hogy Lombardiában alkalmazzák a megbékítés politikáját, és bevezessék a polgári kormányzást. A bécsi kormány és a Milánóba visszatért Radetzky között csak akkor szűnt meg az emiatt keletkezett feszültség, amikor 1848 novemberében Schwarzenberg herceg – a nyáron még maga is az itáliai sereg tábornoka és egy ideig a visszafoglalt Milánó katonai parancsnoka – lett a miniszterelnök.

A munka rövid harmadik része Radetzky 1848 augusztusától követett lombardiai politikájával foglalkozik a következő cím alatt: „Radetzky mint kommunista: a forradalmi válság társadalompszichológiája”. A szerző először az 1846. évi galíciai felkeléssel és az osztrákok abban játszott szerepével foglalkozik, majd megvizsgálja az észak-itáliai osztályviszonyokat. Hangsúlyozza, hogy a kétségtelen szociális feszültség ellenére Észak-Itáliában nem ismétlődtek meg a galíciai jelenetek, s 1848 márciusában a nemesség és a városi polgárság a maga oldalán tudhatta a falusi és a városi szegénységet. (184. l.) Ugyanakkor a milánói ideiglenes kormány nem sokat tett a parasztságért, így az éljenezve fogadta a visszatért Radetzkyt. (187. l.) Ez a felismerés, valamint az osztrákok hagyományos gyűlölete az olasz nemesség ellen – amelynek nagy többsége nem volt hajlandó az együttműködésre, nem törte magát állásokért sem a hadseregben, sem a polgári közigazgatásban, és nyíltan megvetette az osztrák uralmat – adta az indítékot Radetzkynek arra az eljárásra, amely nagy különadókat vetett ki az olasz nemességre, míg a parasztságot kímélni igyekezett. A proklamáció útján bejelentett politikát Abercomby, a torinói angol követ „kommunista vagy szocialista” elvnek minősítette (193. l.), mert az a szegényeket a gazdagok ellen hangolja, és a nemességet anyagi romlással fenyegeti. Ez a látszólagos „osztályharcos” fellépés valójában nem ideológiai megfontolásból fakadt – bár a szerző így tekinti –, hanem abból a gazdasági kényszerből, hogy az osztrák hadseregnek magát kellett ellátnia (191. l.), s abból a politikai megfontolásból, hogy a mindenkor aktív ellenállást tanúsító nemességhez ne csatlakozzék a parasztság is. (Ennyiben ez kétségtelenül új, sőt „forradalmi” eljárás, mivel tömegméretekben alkalmazzák a feudális földbirtokosok ellen, a parasztság megnyerésének nyíltan bevallott szándékával. A főnemesség megsarcolása és konfiskálása azonban egyáltalán nem ismeretlen a Habsburgok történetében.) Mint a szerző rámutat, ez a politika végül is kudarcot vallott, mert elég volt az osztrákok újoncrautóztatási kísérlete, hogy elidegenítse a parasztságot. (201. l.) Amellett a nemességre kivetett súlyos adók politikája nemcsak a nemességet hozta gazdaságilag nehéz helyzetbe, hanem rövidesen az iparban és kereskedelemben is növekvő munkanélküliséget és ezzel járó elszegényedést okozott, amely csak fokozta az osztrákok elleni gyűlöletet. Így ez a nemzeten belüli megosztási kísérlet nem járt eredménnyel.

A felmerülő ellenvélemények vagy fenntartások érdemben nem befolyásolhatják értékelésünket és leszögezhetjük: Alan Sked kitűnő munkát végzett, s gondos anyaggyűjtés után figyelmet felkeltő és hézagpótló munkát tett elénk, amelyben egy kellően fel nem dolgozott kérdéskört helyezett új megvilágításba. Eredményei részben kiegészítik a magyar 1848-cal kapcsolatos ismereteinket, részben pedig figyelmeztetnek arra, hogy a szabadságharc magyar tisztikarának korábbi tapasztalatairól csak úgy nyerünk megnyugtató képet, ha átfogóan foglalkozunk a reformkori osztrák katonapolitika egyes kérdéseivel.

Külön említést érdemel még, hogy a kötet gazdag függelékében értékes dokumentumanyagot találunk az osztrák hadsereg hadi törvényeitől Radetzky különböző jelentésein át az osztrákellenes itáliai pamfletirodalom egyes darabjaiig. A szerzőnek ezzel valóban sikerült szemléletessé tennie munkáját.

Urbán Aladár

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1848–1890

(Főszerkesztő Kovács Endre, szerkesztő Katus László) Budapest, 1979. 1760. l.

Az 1848–90 közötti évek a magyar történelem egyik meghatározó, a polgári átalakulást, a modern tőkés gazdaságot megalapozó időszakát jelentették. A korszak a nemzeti–társadalmi–gazdasági és politikai fejlődés szinte valamennyi jelentős kérdését felvetette, s azok ellentmondásos megválaszolása messzemenően befolyásolta a továbblépés irányát, lehetőségeit. A vezető politikusok – akárcsak a közép-európai térség más országaiban – a nemzeti és a társadalmi szempont együttes érvényesítésének problémájával szembesültek, s a kibontakozás minőségét elsősorban az döntötte el, hogy a vizsgált négy évtizeden belül többször változó kül-, illetve belpolitikai erőviszonyok közepette mennyiben sikerült, vagy nem sikerült megfelelniük a meglehetősen bonyolult feladatnak, biztosítaniuk az egymástól elválaszthatatlan két elem harmóniáját.

Nehéz, magas tudományos felkészültséget igénylő, igen felelősségteljes munkára vállalkoztak a Kovács Endre főszerkesztésével készült Magyarország Története VI. kötetének szerzői, hiszen feladatuk nem kevesebb, mint a marxista magyar történettudomány eddigi eredményeit összegző, az elkövetkező évtizedekben felnövő generációk történet szemléletét sokban meghatározó szintézis megírása volt. Zavaróan hat azonban, hogy az egyes fejezetek között – az egyéni megközelítésből elkerülhetetlenül következő eltéréseken túlmutató – szemléletbeli különbségek mutatkoznak, sőt a koncepcionális ellentmondások olykor egy fejezetben belül is jelentkeznek.

A polgári és nemzeti átalakulás megalapozására irányuló forradalmi kísérlet, az 1848–49-es forradalom és önvédelmi táború történetét *Spira György* mutatja be, minden korábbi írásánál kiérleltebb formában tárva fel a döntő két év problematikáját. Művének polemikus fejezetei hatalmas tényanyag-ismeretéről, koncepciójának több ponton megfigyelhető továbbfejlődéséről tanúskodnak, de egyben azt is elárulják, hogy felfogása a döntő kérdések megítélésében a korábbiakhoz képest lényegében nem változott.

Hogyan is foglalható össze Spira mondanivalójának lényege? A nemzeti önrendelkezés és a jobbágyfelszabadítás megoldására önerőből képtelen magyar liberálisok 1848 márciusában kihasználták az európai erőviszonyok megváltozása nyújtotta kedvező lehetőségeket, és kiényszerítették Bécsben az alkotmányos–polgári–nemzeti átalakulást megalapozó törvényeket. Sikerük belső feltételeit a baloldali radikálisok teremtették meg, akik március 15-i fellépésükkel kész tények elé állították a Kossuth vezette reformmozgalom tagjait, s ezzel kimozdították „a kátyúból a polgári átalakulás ügyének szekerét”. Petőfiéki politikai érettségét bizonyította, hogy nem törekedtek vezető szerepre, hanem mindvégig beérték azzal, hogy az ellenforradalmi fenyegetést, „a kormány tévedéseit” leleplezzék, s Kossuth támogatásával baloldali irányba befolyásolják a minisztérium tevékenységét. Szükség is volt éberségükre, hiszen az ország vezetői rosszul politizáltak. Az európai forradalmakkal való együttműködés helyett a nagyhatalmak segítségére számítottak; nem ismerték fel Bécs ellenforradalmi szándékait, és a békés megoldásban bízva elhanyagolták a háborúra való felkészülést; merev és türelmetlen magatartásukkal az ellenforradalom táborába kergették a tavasszal még könnyen megnyerhető nemzetiségeket; a paraszti követelésekkel szembeni szűkkeblűségükkel pedig a forradalom belső egységét gyengítették. S bár a hibát hibára halmozó magyar forradalom a Habsburg-reakció támadását visszaverte, sorsát elkerülhetetlen cári intervenció megpecsételte.

A mintegy másfél év eseményeiről Spira tehát meglehetősen negatív képet rajzol. Koncepciójának egyik fő jellemzője a *nemzetközi viszonyok* statikus ábrázolása, s ebből következően a kossuthi külpolitikai törekvések félreismerése. 1848 tavaszán és nyarán az európai helyzetet az *alternatívák* egymás mellettsége jellemezte. A forradalmak sikerei megrendítették az abszolutisztikus rendszereket, a felbomlás szélére került Habsburg-birodalom sok évszázados fennállásának legkritikusabb időszakát

élte át, küszöbön állt az egységes Németország megszületése, ami a nemzetközi erőviszonyok gyökeres átalakítását helyezte kilátásba. A megindult folyamat Magyarország helyzetét is közvetlenül befolyásolta, hiszen a frankfurti parlament Ausztria és Magyarország kapcsolatát a tiszta perszonálunióban határozta meg, s ez teljes mértékben találkozott Batthyányék elképzeléseivel. A figyelmes szemlélő ugyanakkor azt is észrevette, hogy az ellenforradalom sokat megőrzött régi pozícióiból, és ellen-csapásra készül.

A Batthyány-kormány olyan – az alternatívákat szem előtt tartó – külpolitikát folytatott, amely az adottságokból kiindulva nem zárta ki a változásokhoz való rugalmas alkalmazkodás lehetőségét. Felismerte, hogy a nemzeti önrendelkezés megőrzése megfelelő belső készültséget feltételez, de a nagyhatalmak rokonszenvének megnyerésére irányuló törekvések jelentőségét sem becsülte le. A forradalmakkal való szövetkezés az európai fejlődésnek csak egyik lehetséges útját jelentette, s a magyar vezetés – cselekvőképességének megőrzése érdekében – egyébként sem kívánta a kétirányú kezdeményezést egymással szembeállítani. Az eredményes együttműködés esélyei az említett mozgalmak gyors bukása következtében amúgy is csak rövid ideig voltak meg, s ezért nem érezzük megalapozottnak azt az állítást, mely szerint Magyarország kizárólag az európai forradalmak táborában kereshette valóságos külpolitikai támaszát.

A magyar kormány külpolitikája a mindenkori erőviszonyokhoz kívánt alkalmazkodni, korántsem mondott le azonban azok alakításáról. A kölcsönhatások rendszerének aktív tényezőjeként nemcsak egyszerűen kapcsolódott a külső kezdeményezésekhez, hanem azokra támaszkodva, máskor éppen azok ellenére indított el új, a kibontakozás irányába mutató folyamatokat.

Jelentős mértékben az európai változások függvényeként merült fel az *Ausztriával szembeni magatartás* kérdése. A Habsburg-birodalom változatlan fenntartásához Anglia és Franciaország sem ragaszkodott egyértelműen, sőt annak fennmaradását – akárcsak a magyar politikusok – éppen belső alkotmányos átalakulásával összekapcsolva képzelte el. Az események befolyásolására azonban egyikük sem törekedett, Párizs alapállását pedig kifejezetten a kiváráss jellemezte. A francia köztársaság kormánya nem zárkózott el eleve Magyarország elismerésétől, bár a követek kicserélését sem siette el. Intézkedései arról tanúskodnak, hogy a német kérdés végső rendezésére várt, s a döntő lépés megtételét attól tette függővé.

A Béccsel szembeni radikális, a szakítást is vállaló magatartást a külpolitikai helyzet tehát ősz előtt nem indokolta. Még kevésbé tette azt lehetővé a belpolitikai erőviszonyok alakulása. A feszültség kiélézése megfelelő hadsereg hiányában egyébként sem tűnt célravezetőnek, a liberális nemesség többségének álláspontja pedig kifejezetten ellenezte az ilyen jellegű eljárást. Mert bár a vezető magyar politikai körökben már tavasszal többen számoltak az ellenforradalom újjászerveződésének lehetőségével, a harc elkerülhetlenségéről a többség 1848 ősze előtt nem volt meggyőződve. Egyetlen realpolitikának csak a törvényességhez való ragaszkodás kínálkozott, annak kikényszerítése, hogy az udvar maga lépjen a törvénytelenség ösvényére, mindenki előtt bizonyította ezzel az önvédelmi háború jogosságát, vállalásának szükségességét. Spira egyszerűen mutatja be a kamarilla lelepleződéséhez vezető, ellentmondásokkal teli folyamatot. Mégis azt a baloldalt tekinti a helyes álláspont képviselőjének, amelynek politikája éppen az említett törekvés meghiúsításával, követeléseinek teljesítése a forradalmi tábor egységének megbomlásával, azaz bukással fenyegetett. Holott a szeptemberi fordulat korántsem Batthyányék, „a békés kiegyenlítőds lehetőségének feltételezésén alapuló eddigi” politikájának „elhízázott voltát” igazolta. Sokkal inkább bizonyította azt, hogy a rendkívül összetett helyzet ellenére a magyar kormány az önvédelmi háború megvívásának politikai és katonai feltételeit egyaránt biztosította.

Egyértelmű, hogy Spira a *baloldali radikálisok* politikáját tekinti a leginkább elfogadhatónak. Érzelmű azonosulása tevékenységük eredeti arányoknak megfelelő ábrázolását azonban megakadályozza. Így lesznek Petőfiék az elv és a gyakorlat szintézisének megtestesítőivé, s válik álláspontjuk normává az egyes kérdések megítélésében. Úgy tűnik, hogy az egyetlen potenciális partnerként megjelenő Kossuth is akkor cselekszik helyesen, ha elfogadja közeledésüket, szinte magától értetődően hibázik viszont, amikor elutasítja együttműködésüket.

A monografikus méretű feldolgozás részletes elemzését a korlátolt terjedelmi lehetőségek nem engedik meg. Ezért csak utalnék arra, hogy: továbbra sem látjuk bizonyítottnak Batthyány szándékát 1848 őszén az önálló had- és pénzügy feladására; nem értünk egyet többek között a Függetlenségi Nyilatkozat értékelésével (ha egyszer a Békepárt kiegyezésre irányuló törekvése – mint azt Spira is

hangsúlyozza – eleve irreális volt, akkor a teljes függetlenségért folytatott háborúval alternatívaként csak a kapituláció állítható szembe); és érthetetlenül állunk a hanyatlást a tavaszi hadjárat sikereivel indító periodizációval szemben is. Kifogásoljuk továbbá, hogy a szerző következetesen „bukás”-ról beszél, azt a benyomást keltve ezzel, mintha a forradalmi kísérlet tragikus lezárulását belső gyengeségek idézték volna elő. Holott Magyarország forradalma nem belülről omlott össze, önvédelmi háborúját Európa legreakciósebb és legerősebb hadseregének intervenciója *verte le*, mintegy elismerve ezzel, hogy az ország megérett a belső alkotmányos–polgári átalakulás s a nemzeti önrendelkezés kivívása kettős feladatának megoldására, hogy rendelkezett egy a később megvalósultnál magasabbrendű polgári fejlődés belső adottságaival.

A Magyarország beolvasztására irányuló önkényuralmi kísérletet, annak válságát, majd a megújításra irányuló próbálkozásokat, s végül a kiegyezés megkötésének történetét *Szabad György* mutatja be. Az egyes irányzatok és politikások programjában megfogalmazódó tendenciák plasztikus ábrázolásával dinamikus képet fest az abszolutizmus kevésbé mozgalmas korszakáról. Többtényezős mechanizmusok megrajzolásával az alternatívák meglétére és küzdelmére irányítja a figyelmet. A korszak – elsősorban a gazdaság szférájában jelentkező – előremutató jegyeinek fontosságát kidomborítva a magyar történelmi fejlődés szerencsétlenségének nevezi, hogy a polgári átalakulás feladatainak elvégzésére az az önkényuralom vállalkozott, amely birodalmi érdekeit szem előtt tartva megakadályozta az örökölt gazdasági struktúra aránytalanságainak érdemleges korrekcióját, az arisztokrácia 40-es években megint vezető szerepének restaurálásával pedig a társadalmi átrétegződés folyamatát lassította, torzította.

A politikai magatartásformák sokszínű tablóját elkészítve többek között leleplezi Csengery és Kemény politikai publicisztikájának ellentmondásait, amely a „kijózanítás” és a nemzetközi erőviszonyok reális megítélésének jelszavát hirdetve, a fejlődés távlatait azonban egyoldalúan megítélve a Habsburg-birodalmat „szinte időtlen politikai realitássá” minősítette, s a „realitás illúzióját” keltve a politizáló közvélemény egy részében, megadta a dualista rendezés alaphangját. Szabad az események kifejlődése szempontjából döntő mozzanatok tekinti, hogy a Deák vezette gárda – sokban éppen az egyoldalú külpolitikai nézetek bénító hatására – nem jutott el a liberális reformerségtől a polgári demokrácia elfogadásáig, s az érdekegyesítő politika magasabb szintű megújításától, annak a nemzetiségekre való kiterjesztésétől elzárkózó magatartása egyre védtelenebbé tette a kiegyezést szorgalmazó konzervatívokkal szemben. A 48-as alapról fokozatosan eltávolodó deáki vonaltól eltérően a hosszú távú tendenciákat figyelembe vevő „valóságos réalpolitikai” programot, az államberendezkedés polgári demokratikus átalakítását a nemzetiségi önrendelkezés biztosításával kombináló alkotmánytervezetet, s az annak megvalósítását a közép-európai népek szabad összefogásával összekapcsoló Duna-konföderációs elképzelés jelentette.

Szabad érdeme, hogy nem elégszik meg a társadalmi-gazdasági és politikai változások egyszerű leírásával. Szakszerű elemzései közben figurái életrekelnek, az államgépezet működésének ismertetése során a magánélet szférájában lejátszódó folyamatok, konfliktusok is megjelennek (l. a besűgőrendszer kiépülésével és munkájával együtt járó, az egész társadalmat demoralizáló hatásokat). Így munkája nemcsak a korszak alapkérdéseire ad korrekt választ, hanem érzékelteti a mindennapok atmoszféráját is.

Míg a polgári forradalom és az önkényuralom korát egy-egy szerző dolgozza fel, addig a dualizmus első negyedszázadát hét történész össz munkájából ismerhetjük meg.

A kiegyezési rendszer kiépüléséről és megszilárdulásáról szóló fejezetet *Kolossa Tibor* írta; a magyarországi munkásmozgalom kezdeteiről és fejlődéséről *S. Vincze Edit* tájékoztat külföldi – elsősorban német – analógiák felvillantásával; *Katus László* a tőkés gazdaság fejlődését, a népesedés és a társadalomszerkezet változását elemzi, a nemzetiségek mozgalmait és Horvátország történetét mutatja be a töle megszokott alapossággal; a mezőgazdasági termelés feltételeinek alakulását, ágazati rendszerét s az agrártársadalom fejlődését *Orosz István* ábrázolja magas színvonalon; az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájának feltételrendszerét, az egymást keresztező nemzeti törekvések és a dinasztikus érdekek érvényesítése közötti bonyolult összefüggéseket tárja fel *Diószegi István* izgalmas, élvezetes stílusában; a dualista rendszer konszolidált időszakának történetét *Szász Zoltán* ismerteti; a kötetet *Vörös Károly* a művelődés intézményes feltételeiről írott, a századforduló nagy kulturális fellendülésének előzményeit vizsgáló színes fejezete zárja.

A kiegyezés értékelése a magyar történetírás évtizedek óta visszatérő egyik legvitatottabb kérdése. Valamennyi történész egyetért abban, hogy a rendezés a reformkonzervatív és a mérsékelt liberális irányzat antidemokratikus és nemzetiségellenes kompromisszuma volt, valóságos tartalmának feltérképezésére azonban már kevesebben vállalkoztak.

Kolossa Tibor 1867-et az osztrák–német és a magyar uralkodó osztályok érdekeinek „teljesen megfelelő” reális kompromisszumnak minősíti, amely abszolutisztikus és konzervatív vonásai ellenére előrehaladást jelentett a polgári átalakulás útján. Nem tisztázza azonban pontosan az egymással keveredő elemek arányát, a létrejött új képlet jellegét, s ennek elmaradása összegző megállapításaiban bizonyos ellentmondásokat eredményez. Holott a dualista szisztéma megértéséhez nélkülözhetetlen annak rögzítése, hogy az egymást a hosszú távú gyakorlatban és elméletben egyaránt kizáró két tendencia pillanatnyi találkozásában melyik játssza a meghatározó szerepet, s melyik az alárendelő fél. A viszonylagos és labilis politikai egyensúly létrejötte ugyanis korántsem jelentheti a konzervativizmus és a liberalizmus tartalmi összekapcsolódását, s a későbbiek szempontjából is kulcskérdés annak felkutatása, hogy a megállapodás felrúgása esetén melyik fél rendelkezik az érdekei érvényesítéséhez szükséges eszközökkel.

Kolossa részlemzései az abszolutista-konzervatív garanciák meghatározó szerepét egyértelműen bizonyítják. A szerző leszögezi, hogy az állami szuverenitás legfőbb kérdéseiben, s a közös ügyek vitelében a birodalom lényegében egyközpontú, a dinasztikus abszolutizmus módszereivel kormányzott állam; hogy a köztörvényhatóságok rendezéséről hozott törvény, a főispáni rendszer bevezetése, az 1840-es konzervatív javaslatot realizáló virilizmus pedig a közigazgatási rendszer abszolutisztikus biztosítékait teremtette meg. A felsorolt tények alapján felvetődik a kérdés: valóban teljesen megfelelt-e a dualista rendszer a magyar uralkodó osztály érdekeinek (a nemzet érdekeiről – amilyen figyelembe vétele egy igazi réalpolitikához elengedhetetlen – ne is beszéljünk); s indokolt-e a továbbiakban liberális államról beszélni. Nem áll-e vajon közelebb a valósághoz, ha azt állítjuk, hogy 1867 elsősorban az abszolutista-konzervatív érdekeket szolgálta, még ha a rendszer, alapvonásainak megőrzése érdekében, számos ponton (a kritikus kérdésekben azonban sosem) jelentős, a közép-kelet-európai térségben egyedülálló engedményeket tett is a liberális partnernek, szigorúan megfosztva azonban azt a liberális követelések következetes érvényesítésének lehetőségétől. Így azután a közép-nemesség az államhatalom birtokába juthatott ugyan, sikerének ára azonban az alárendelt szerep elfogadása, liberális törekvései lényegi mondanivalójának feladása volt, szabadsága a gyakorlatban az egyetértés, vagy az eredménytelen tiltakozás szabadságára korlátozódott. Úgy véljük, hogy a dualista rendezés legmélyén, a felszínen mutatkozó egyensúllyal szemben, a liberalizmus behódolása, az abszolutista-konzervatív tendencia felülkerekedése húzódik, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a kompromisszum a játékszabályok betartása esetén az abszolutista-konzervatív erők kezét jelentős mértékben megkötötte, s olyan jelentős pozíciókat biztosított a liberálisok számára, melyeknek megszüntetése vagy gyengítése magának a rendszernek a fennállását, működését veszélyeztette.

Az említett feloldatlan ellentmondásra vezethető vissza, hogy a pártviszonyok bemutatásakor Kolossa nem tesz minőségi különbséget a rendszert támogató irányzatok és a baloldali ellenzék között. Pedig a függetlenségi mozgalomban felbukkanó demokratikus mozzanatok nem esetleges, hanem annak alaptermészetéből – a nemzeti függetlenség és a demokratikus kibontakozás együttes érvényesítésére irányuló rendszeresen megújuló törekvéseiből – fakadó jelenségek.

A kodifikált liberalizmus és az önkényeskedés sajátos ötvözeteként jellemzi *Szász Zoltán* Tisza Kálmán rendszerét. A miniszterelnök tevékenységének eredményeit összegezve, kiemeli, hogy a szabadelvűek vezére „összetartotta a kormánypártot, óvatosan összeegyeztette a két birodalomfél érdekeit, és kíméletlenül elfojtott minden olyan törekvést, amely az uralkodó osztályok alapvető érdekességét komolyabban megzavarta volna”. Érdemének tekinti, hogy az 1867–75 között létrehozott kereteket tartalommal töltötte meg, s elmarasztalja azokat, akik nem értéklik kellőképpen a polgári rend és az államiság kiépítésében kifejtett tevékenységét. Részletesen mutatja be a korszak törvényhozási munkálatait, a kereskedelmi és vámszövetség megújítása körüli heves vitát. Pontosán követi a pártokon belül lejátszódó vitákat, az újkonzervativizmus, az agráriusmozgalom stb. jelentkezését. Különösen jól jellemzi a Szabadelvű Pártot, a hatalom megőrzésére irányuló törekvésekben kimerülő tevékenységét, elvtelen, minden koncepciót és perspektívát nélkülöző működését. Kevesebb figyelmet fordít azonban a rendszer működésének érzékeltetésére, azoknak a törvényekben, párt-

programokban meg nem ragadható mozzanatoknak a felfejtésére és összegzésére, amelyek a mechanizmus természetére rávilágítanak, sokban magyarázva annak későbbi bukását is.

A dualizmusról kialakított képünk nem lesz teljes, ha nem hangsúlyozzuk kellőképpen, hogy az a nemzeti örökség demagóg kisajátításával és meghamisításával igyekezett – nem is sikertelenül – a konszolidáció feltételeit megteremteni; hogy lényege a részleges és viszonylagos haladás felmutatásával éppen a mélyreható reformok, a következetes demokratikus átalakulás megakadályozása volt; hogy meghatározó tendenciájának az anyagi gyarapodás biztosításával a magasabb rendű értékek devalválása, az elv töretlen érvényesítésével szemben a gyakorlatias – minden erkölcstelenségre felmentéssel szolgáló – kompromisszum bizonyult. A rendszer tipikus vonása volt továbbá az is, hogy a magán-szféra keretein belül biztosított messzemenő mozgáshetőségekkel törekedett a megoldatlan nemzeti–társadalmi problémákról a közvélemény figyelmét elterelni, s az érdemi döntések befolyásolásának lehetőségétől megfosztott állampolgárt a „szabadságok” illúziójával kárpótolni, közömbösíteni.

Erdődy Gábor

KOVÁTS ISTVÁN:

EGY SZEGÉNY PÓRFIÚ ÖNÉLETRAJZA.

Bp. 1981. Tények és Tanúk.

A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Bálint Sándor.

Kováts István építőmester tehetségét néhány, a múlt század második felében készült épület is tanúsítja. Önéletírása nemcsak a szegedi helytörténet és néprajz jó forrása, hanem a magyar mezővárosi parasztság polgárosodásának is jó tükörképe.

Az első Kováts István tört ki a paraszti életből a környéket szekéren járó rövidáru hálózóként. Második István a 19. század elején már nagyfuvarosként 12 lóval járja Bécset, Triesztet, Brassót. A család harmadik István tagjánál megtörik a fejlődés, kovácsmesterséget tanul, de nem lesz mester, és fiatalon meghal. A polgárosodás a negyedik Istvánnál folytatódik, 1838-ban az árvíz után Pestre szegődik inasnak. Legényként bejárja Erdélyt, Galiciát, Bécset és Németországot. A szabadságharcban honvéd, utána néhány évig távol dolgozik Szegedtől. Mestervizsgát tesz, keresett kőműves, vagyont szerez, s az árvíz után már gazdag ember. Hat gyermek apja, ezek részére írja visszaemlékezését. Hogy mit ír meg, mit hallgat el, abban tükröződik nemcsak egy hatvanéves polgár helyzete, hanem a kiegészés utáni korszak politikai-társadalmi élete is.

Póri származásának hangsúlyozása nemcsak azért történik, mert így jobban tudja érzékeltetni a megtett út nagyságát, hanem kora mohó kapitalizmusával szemben „nosztalgiával” emlékezik a régi jó világra. E nosztalgiának számos jó néprajzi leírást köszönhetünk (nagy családrendszer, esküvői és temetési szokások, népi játékok, népi hangszerek), de már nem lehet elfogadni tényként helytörténeti leírásait. Gyermekkorának szegedi életét erkölcsösnek, munkaszeretőnek rajzolja, pl. azt írja, hogy árvízveszély idején mindenki ott volt a gáton. Holott Vedres István az 1816-os árvíz idején állandóan arról panaszkodik a városi tanácsnak, hogy a kirendelt kis része jelenik meg a védekezésnél. A régi Szegedről festett idilli képnek a korabeli leírások ellentmondanak. A harmincas években volt olyan év, hogy nyáron 15–20 gyújtogatás volt a városban, s volt, amikor egész utcásoz égett le. Az 1841-es Pesti Hírlapban Osztrovszky József ír a szegedi verbuválásról, amelyhez hozzátartozott a legények elrablása; az egyik tanyán puskaharc után 2 dorozsmai legényt fogtak be. Szintén Osztrovszky írja, hogy nagy haladás van Szegeden: már nem a tanácsház előtt korbácsolják a rabokat a heti vásár alkalmával, hanem a tanácsház udvarán korbácoltak meg egy 14 éves kisleányt; – persze a kapuk nyitva voltak. Kováts néhány adatát is korrigálni kell, mert 4000 halászt feltételez a 18. században, holott a conscriptiók szerint legfeljebb 100 volt, s a paprikakereskedelmet is visszavetíti a 18. századba.

1822-ben született, tehát a márciusi fiatalok nemzedékéhez tartozott. 1838-tól világot látott, sokat olvasott, jó baráti köre volt. 1848 márciusában „én is csak úgy rajongtam, mint a többi” (262) – írja; sajnos, nem szól bővebben ezekről a szegedi hónapokról, mert idős fejjel már nem érzi érdemnek. A szabadságharc bukása után egy darabig még vitatkozik barátaival, hogy mi is okozta a harc sikertelenségét, később már kerüli a vitát, még ha előtte beszélnek a bukásról, akkor sem figyel oda.

Élni, s polgárként érvényesülni akar. De konzervatív ítéletével szemben, tetteiben megmarad márciusi fiatalnak. Fiatal mesterként a Bach-korban a Tudományos Akadémiával magyar építészeti zsebkönyvet akar kiadni. Nagy összeg jutalmat tűz ki Szeged történetének megírására. Az árvíz után időt és pénzt nem kímélve megmenti a vár középkori faragott köveit. 5000 kötetes könyvtárát a szegedi iparos ifjaknak, a börtön foglyainak, s az építészeti albumokat a Somogyi Könyvtárnak ajándékozza.

Az önéletrajz második fele sokkal elnagyoltabb: a könyvben 100 lap az első 16 év, 200 oldal a 16–27 évek közötti időszak eseményei, s 27–60. évig már csak 150 oldal. S konzervatívra fordult értékelése miatt sok az ellentmondás. Lembergben vándorlegényként dolgozott az érseki palota építkezésénél: „nem nézhettem el azon kegyetlenséget, hogy lassabban dolgozó munkatársaimat bottal ütötték-verték” (164) – írta –, de az tetszett neki, hogy naponta háromszor egy előimádkozó után a négyszáz munkás utána mondta az imát. Vagy: idézi Kossuth mondását: Csak azok tarthatják fenn büszkén fejüket, akik maguk szerezték vagyoniukat. De Kossuthot elmarasztalja a szabadságharc bukása miatt. Bevezető soraiban emlékezteti gyermekeit, hogy a vagyonos ember kétszeresen hasznos a társadalomnak, először mert adót fizet, másodszor mert nem szorul arra, hogy felebarátja vagyónát lopás vagy család útján elidegenítse. Ugyanakkor leírja szomorú tapasztalatát egy téglagyárral kapcsolatban, ahol ügyvédi ravaszsággal kiforgatták pénzből. A Bach-korszak kárhuzatos katonarendőrsége szerinte nem volt olyan elviselhetetlen. Attól függött, hogy minő emberek vezették, ami most is így van (336) – írta –, ami a kiegyezés utáni időszak kritikájaként elfogadható, de még sem tehető egyenlőségei a kettő közé. Végül említsük meg Wöber György személyét, aki 1848-ig a szegedi konzervatív párt feje volt, s Kováts úgy ír róla, mint mérsékelt emberről, kinek ő nagy tisztelője volt. (355)

A jegyzet apró tévedései közül egyet tartok szükségesnek helyesbíteni. Az újszegedi százlábú fahíd ártéri átfolyó híd volt, egy 3 km hosszú töltésen, de hossza párszáz méter, nem 1500 m volt.

Giday Kálmán

ALBERT SOBOUL:

COMPRENDRE LA RÉVOLUTION
PROBLÈMES POLITIQUES DE LA RÉVOLUTION FRANÇAISE (1789–1797)

Paris, 1981. Maspero. 380 l.

MEGÉRTENI A FORRADALMAT

A francia forradalom politikai problémái (1789–1797)

1982 őszén elhunyt Albert Soboul, a Sorbonne forradalomtörténeti tanszékének vezető tanára, az *Annales historiques de la Révolution française* című folyóirat szerkesztője, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja. Életműve nem ismeretlen a magyar olvasók előtt sem. Már 1949-ben kiadták hazánkban *A francia forradalom története* című monográfiáját, amelynek későbbi, bővített változata 1963-ban, majd 1974-ben jelent meg. Több dokumentum-gyűjteményt állított össze, ezek közül a XVI. Lajos perét, valamint Saint–Just beszédeit és beszámolóit ismertető köteteket valamennyi magyar könyvtár polcain megtalálhatjuk. Sajnálatos, hogy azok közül a művei közül, amelyekkel a nagy francia forradalom népi mozgalmainak világszerte elismert szaktekintélyévé vált, még egyet sem olvashattunk magyarul, de talán mire e sorok napvilágot látnak, a Kossuth Kiadó jóvoltából kapható lesz *Mouvement populaire et Gouvernement révolutionnaire en l’an II* (Népi mozgalom és forradalmi kormány a második évben) című kötete.

Soboul Georges Lefebvre tanítványa volt, s történetírói munkássága abba a vonulatba illeszkedik, amelyet leggyakrabban társadalomtörténeti iskolának neveznek. E tradíció képviselői szerint a nagy francia forradalom gazdasági eredetű társadalmi forradalom, pontosabban polgári forradalom volt. Soboul bármikor kész volt síkra szállni e hagyomány védelmében, írásai azonban – mint Georges Lefebvre-é – bizonyos értelemben túlmutatnak a polgári forradalom elméletén. Ahogy Lefebvre bebizonyította, hogy létezett egy eredetét és céljait tekintve specifikusan paraszti jellegű forradalmi áramlat, úgy vont le Soboul hasonló következtetéseket a párizsi sans–culotte-ok mozgalmát vizsgálva a városi néptömegek tevékenységéről. Európai és amerikai történészek máig vitatják, vajon beilleszthe-

töke-e ezek az eredmények a polgári forradalom elméletébe, vagy éppen az elmélet felbomlását, meghaladását jelzik. Albert Soboul ragaszkodott az – őt mindvégig nagyra becsülő – ellenfelei által „ortodox”-nak bélyegzett irányzat polgári forradalom-elméletéhez. Személyében nemcsak a társadalomtörténeti iskola – talán utolsó – vezéregyéniségét, de a marxista történetírás egyik legjelentősebb alkotóját búcsúztathatjuk.

Albert Soboul utolsó kötetének címe és mottója „Nem elég gondolkozni a francia forradalomról. Meg is kell érteni.” arra enged következtetni, hogy a szerző válasznak szánta e tanulmánygyűjteményt François Furet 1978-ban megjelent *Penser la Révolution française* (Gondolkozni a francia forradalomról) című kötetére. A könyvben azonban mindössze egyetlen tanulmányt olvashatunk, amely a Furet-kötet megjelenése után írható, hat cikk az ötvenes, három a hatvanas évek terméke, őt pedig a hetvenes években, de 1978 előtt látott napvilágot különböző folyóiratok – legtöbb az *Annales historiques de la Révolution française* – hasábjain.

A szerző életművének talán legnagyobb érdeme az, hogy a jakobinus diktatúrának – amelyet századunk elején még „az elnyomott osztály szabadságharca csúcspontjának” tekintettek a forradalmárok – bebizonyította határozott polgári osztálytartalmát, amelynek következtében a diktatúra a népi mozgalommal együtt saját szövetségeseit és létalapját is felszámolta. E kötet legtöbb tanulmánya is a híres „II. év” sans-culotte mozgalmait vizsgálja. Soboul a legkülönbözőbb szempontokból – az osztályharc fő frontjai, a közvetlen politikai gyakorlat, a munkához való viszony, a bérmaximálás, a vallás, a nőmozgalom, a „vörös papok” agitációja, valamint a sans-culotte és a babeufista mozgalom közötti kontinuitás szempontjából – kíséri végig a népi mozgalom és a forradalmi kormány szövetsége felbomlásának folyamatát. E tanulmányok gondolatmenete és végkövetkeztetései nem ismeretlenek a francia forradalom iránt érdeklődők előtt, mert többségük be lett illesztve a szerző régebbi kötetei, a *Les Sans-Culottes parisiens en l'an II* (A II. év párizsi sansculotte-jai, 1958), a *Précis d'histoire de la Révolution française* (A francia forradalom pontos története, 1962) és a *Mouvement populaire et Gouvernement révolutionnaire en l'an II* (Népi mozgalom és forradalmi kormány a II. évben, 1973) megfelelő fejezeteibe. Nem mintha nem lenne tanulnivalónk Soboul régebbi műveiből, hiszen az 1981-ben harmadik kiadásban napvilágot látott Egyetemes történelmi kronológia még mindig ellenforradalomnak nevezi a II. év thermidor 9-ének eseményeit, holott már a Soboul-kötet legrégebbi írása, az 1954-ben megjelent *Classes et luttes de classes sous la Révolution* (Osztályok és osztályharcok a forradalom alatt, 25–54. l.) című tanulmány is megállapítja, hogy a burzsoázia arisztokráciaellenes harcának fő frontjain sem Robespierre bukása, sem a sans-culotte-ok végső leverése nem változtatott.

A kötet alcíme meglehetősen, mert Soboul egyáltalán nem szűkíti kutatásait a forradalom politikai aspektusaira, és vizsgálódásai során mindkét irányban alaposan meghaladja a megadott időhatárokat. A *Réforme ou révolution? Sur la fonction historique de l'absolutisme éclairé* (Reform vagy forradalom? A felvilágosult abszolutizmus történelmi funkciójáról, 9–24. l.) című tanulmányában arra a régi elméletre reflektál, mely szerint a felvilágosult abszolutizmus reformjai feleslegessé tették magát a forradalmat. Soboul elismeri az abszolutizmus érdemeit a nemzeti egység és az adminisztratív szervezet kiépítése szempontjából, felhívja azonban a figyelmet arra is, hogy a felvilágosult uralkodók uralma hiába kedvezett a polgárságnak, hiszen a tradicionális társadalmi rend megőrzésével, a termelés ellenőrzésével és a nemesi kiváltságok fenntartásával II. Frigyes, II. Katalin és XIV. Lajos jó időre stabilizálta az ancien régime arisztokratikus társadalmát. A francia forradalom legfontosabb vívmányait – a kiváltságok felszámolását és a királyi hatalom alávetését a nemzeti képviselőnek – nem hajtotta volna végre egyetlen felvilágosult uralkodó sem, hiszen ezek alapjaiban mondanak ellent mindenféle abszolutizmusnak.

Igen érdekesek a *Problèmes de l'État révolutionnaire* (A forradalmi állam problémái, 81–108. l.) című tanulmány következtetései is. Soboul kétségbe vonja, hogy a párizsi kommun megteremtette volna azt a politikai formát, amellyel – Lenin szerint – „a széttűzött politikai formát lehet is, kell is helyettesíteni”. Azzal a meglehetősen elterjedt modellel szemben, mely szerint a forradalmi diktatúra Marat-tól származó tanítása a héberisták közvetítésével jutott Babeufhoz, majd tőle Buonarroti „segítségével” Blanquihez, akitől végül Lenin „örökölte”, Soboul felállítja saját elméletét a forradalmak kettős örökségéről. A nagy francia forradalomban két elképzelés harcolt egymással a forradalmi államról: a közvetlen demokrácián alapuló sans-culotte-izmus, és a képviselői demokrácián alapuló, elitista, centralizált jakobinizmus. E kettős forradalmi örökség az egész 19. század folyamán fennmaradt: a sans-culotte-izmus Tridon neohébertista tanaiban éledt újjá, a centrali-

zált koncepciók pedig Delescluze neojakobinizmusában és a blanquizmusban. A forradalmi államról ezért a párizsi kommünnek sem volt egységes elképzelése, végleges formáját nem találhatta meg.

A francia nemzeti egység kialakulásának kérdésével két igen részletes értekezés foglalkozik a kötetben: *De l'Ancien Régime à la Révolution: problème régional et réalités sociales* (Az ancien régime-től a forradalomig: regionális probléma és társadalmi realitás, 215–246. l.); *De l'Ancien Régime à l'Empire: problème national et réalités sociales* (Az ancien régime-től a császársáig: nemzeti probléma és társadalmi realitás, 247–284. l.). Az előbbiben a szerző kimutatja, hogy a regionalizmus kérdését csak a társadalmi kategóriák, a helyi történelmi tradíciók és az aktuális politikai összefüggések együttesében lehet vizsgálni – maga a regionalizmus a legkülönbözőbb érdekeket szolgálhatja. A második tanulmány a francia nemzetfogalom változásait kíséri végig XIV. Lajos korától Napóleonig.

Korunk történészei egyre jobban rákényszerülnek arra, hogy fokozottabb mértékben foglalkozzanak magának a történetírásnak a történetével. Soboul sem kivétel: e kötetben három historiográfiai tanulmány is olvasható. A társadalom-történeti irányzatnak Jean Jaurès jelölte ki 20. századi útjait – írja Soboul a *Jaurès, Mathiez et l'histoire de la Révolution française* (J., M. és a francia forradalom története, 287–298. l.) című tanulmányában – mert a történészek figyelmét ő irányította a néptömegek mozgalmaira. Érdekes, hogy Soboul szerint Mathiez nem tartozik a társadalomtörténeti tradíció fő vonalához. Jaurésszel ellentétben, Mathiez a néptömegek mozgalmait „felülről” mutatta be, a nép felett álló, a nép felett is diktatórikus hatalmát gyakorló forradalmi kormány szemszögéből. Történetírói tevékenysége ezért sokkal inkább kötődik Aulard politikatörténeti, mint Jaurès társadalomtörténeti szemléletéhez. A jaurési tradíció igazi követője és továbbfejlesztője Georges Lefebvre volt. Munkásságát és személyiségét Soboul a kötet *Georges Lefebvre (1874–1959), historien de la Révolution française* (G. L., a francia forradalom története, 299–322. l.) című tanulmányában ismerteti, a szakember alaposágával és a tanítvány tiszteletével.

Valamennyi tanulmány egységes szerkezeti felépítést követ: a pontos kérdésfeltevést a probléma előtörténetének a feltárása követi, majd az igen alapos és összetett forrásvizsgálat után a szerző megkísérli levonni a konklúziót és választ adni a cikk elején feltett kérdésre. Soboul sohasem törekszik végérvényes válaszokra – mindig hangsúlyozza megszorításait, kétségeit és a megoldatlan kérdéseket.

A tárgyilagos, óvatos hangvétel Soboul valamennyi írására jellemző – egyet kivéve. A *Historiographie révolutionnaire classique et tentatives révisionnaires* (Klasszikus forradalmi historiográfia és revizionista kísérletek, 323–346. l.) című tanulmányában ugyanis azokkal a történészekkel polemizál, akik megkérdőjelezték a társadalomtörténeti hagyományok egyetemes érvényességét. Igaza tudatában olyannyira elragadja az „írás ördöge”, hogy vitapartnereitől nemcsak a globális látásmód és a mindenre kiterjedő interpretáció lehetőségét vitatja el, de a „klasszikus történetírás konstans vonalától” való eltávolodást a történész kapitulációjának, az irracionalizmus győzelmének tekinti. Pedig R. R. Palmer, Jacques Godechot, Alfred Cobban, François Furet és Denis Richet (Soboul „ellenfelei”) minden vitatható megállapításuk ellenére is, igen jelentős művekkel gazdagították a forradalom történetírását. E kiváló kötet tanulmányozását ezért a változatlan meggyőződéssel fejezhetjük be, hogy a történetírás egyetlen irányzatát sem lehetséges a többi irányzat rovására kanonizálni.

Hahner Péter

B. A. RIBAKOV:

A KIJEVI OROSZORSZÁG ELŐTÖRTÉNETÉNEK ÚJ KONCEPCIÓJA (Tézisek)

Készülő monográfiája új eredményeit adta kézre, tézisekbe foglalva az akadémikus szerző. Fő célkitűzése annak igazolása, hogy 2–3 évezredes előtörténet előzte meg a keleti szlávok államának megalakulását. A téma eddigi historiográfiája (V. P. Susarin a polgári, V. V. Mavrogin a szovjet történeti irodalmat dolgozta fel monografikus igénnyel) csupán a Kijevi Oroszország 9. századi létrejöttének körülményeit vizsgálta. A rendelkezésre álló, különböző jellegű források komplex feldolgozására van szükség, amit pl. az archeológiai leletek korszerű módszerekkel történő differenciált vizsgálata is lehetővé tesz. A korszerű régészeti módszerek segítségével a települési rend, az életmód, a gazdálkodás, a társadalmi szerkezet időben és térben kiterjedt képét rekonstruálhatja a tudomány. Nagy lehetőségek jelennek a nyelvészeti kutatásokban is.

Ezzel egyidejűleg össze kell kapcsolni az eddig elkülönítve kezelt problémákat: a szláv eredet, a szláv törzsek széttelepülése, törzsszövetségeik, a szláv-szkíta kapcsolat, a szarmata, hun, avar hódítás jelentősége, a vallási nézetek fejlődése, periodizációs problémák stb.

Elsőként a szláv eredet kérdéséről fejt ki álláspontját. Az i. e. 2. évezred kezdetére datálja a szlávok nyelvi elkülönülését az indoeurópai nyelvcsaládból. Az i. e. 17–15. században a Dnyepertől az Oderáig húzódó lombos erdősavot népesítették be a nomád állattenyésztő ún. előszláv törzsek, akiknél a vagyoni differenciálódás kezdetei is jelentkeztek. Ribakov erre a korra vezeti vissza az állattenyésztéssel kapcsolatos kifejezések hasonlóságát az orosz, ukrán és belorusz nyelvben. Az i. e. 2. és 1. évezred fordulójára – a régészeti leletek tanúsága szerint – elkülönültek a nyugati szlávok és a keleti szláv törzsek. Ez utóbbiakon belül mintegy 10–15 vérségi közösség, ill. dialektus különböztethető meg. Az i. e. 10–7. század folyamán – a földrajzi körülmények miatt is – a Dnyeper középső folyása körül a földművelés lett a fő foglalkozásuk. Vaseszközök maradványai igazolták ezt, ill. a gorogyicscsék feltárása, amelyek mintegy védelmi vonalat képeztek dél-kelet felé a nomád törzsekkel szemben. A védekezés kényszere államkezdeményt hívott életre, megjelent a fegyveres kíséret, a druzsina. Mindezt a 12. századi évkönyvekből és a 20. századig fennmaradt népi legendák vizsgálata alapján következteti ki a szerző. Mindkettő visszatérő eleme a délről támadó gonosz, aki leánytűszokat szed. A legendákban vele szemben áll a kovács, aki ekét készíti a szántóvetőknek.

Külön tézisben fejt ki az i. e. 6–4. századi szkíta–szláv problémát, amely koncepciójának fontos láncszeme. Rámutat, hogy Hérodotosz (i. e. 5. sz.) a szkíták között szlávokat is említ, amit a történetírás figyelmen kívül hagyott. A fél évezreddel későbbi Plinius-levelek alapján kezdtek róluk beszélni. Hérodotosznál Szkítiában különböző törzsek éltek. A nomádok, akiknek nem voltak városaik és a földműves szkíták, akik Ribakov szerint tulajdonképpen a keleti szlávok elődei voltak. A Dnyeper–Dnyeszter–Bug határolta területet népesítették be. Földművelésük fejlettségét mutatják a görög írásos források, az archeológiai leletek, amelyek között a csereáléket képező görög eredetű edények, érmek, kerámiák nagy számban fordultak elő. A feltárt település- és lakástípusok társadalmi viszonyaikba nyújtanak betekintést. A szétszórtan elhelyezkedő apró házak alaprajzai az erdei tisztásokra szorítózkó alkalmi földművelésre utalnak. A nagyméretű lakóépület-maradványok a nagycsalád összefogását igénylő égetéss-irtásos földművelés rendszeressé válásáról tanúskodnak. Az erődítményekre utaló leletek pedig az államkezdemény védelmi funkcióját igazolják. Legendáikat – amelyek az eke-ünnepet is említik, mint a földművelés bizonyosságát – az i. e. 2. évezred közepéig vezeti vissza Hérodotosz. A Dnyeper lányának és Zeusznak a nászából született az első földműves szkíta, Targitai, akinek neve termést, termékenységet jelent, fiai pedig ekét kaptak az égből (i. e. 10–7. sz.). Analo-

gikus párhuzamot mutat tehát ki Ribakov Hérodotosz könyve és a régészeti leletek adatai között, amit a Nesztor-krónikával is alátámaszt. A krónikában található törzsnevek ilyenképpen törzsszövetségeket (kb. másfél tucat) jelölnek, amelyek földrajzi helyét és szövegződését összevetve az i. e. 15. századi törzsterület (poljane) és a 6–4. századi széttelepülés után kialakult településterület (krivicsi stb.) „évgyűrűit” mutatja ki.

A Dontól a Dunáig terjedő szarmata hódítás az i. e. 2. századtól átmenetileg megtorpantotta a keleti szlávok őseinek, a földműves szkitáknak a társadalmi fejlődését, az állammá szerveződés kezdeteit. A kedvezőtlenebb feltételeket biztosító erdőövbbe, az Oka és a Valdaj folyókig szorította északra őket. Sztrabón leírásai mellett ebben a kérdésben is népdalelemeket, a 19. században gyűjtött legendákat hív segítségül a szerző. Ez utóbbiak a sztyeppék felől érkező – sárkánynak ábrázolt – hódításokról szólnak, köztük nőkről, ami viszont a szarmaták arisztokratikus matriarchátusára utal.

Az i. sz. 2. századra a szlávok ősei kiheverték a szarmaták okozta pusztításokat, amit a Rómával kiépült kereskedelmi kapcsolatok megélénkülése (pénzleletek) is igazol. A régészeti anyag ugyanakkor etnikailag és a társadalmi fejlettség szempontjából is különböző csoportokra utal. A magot az előszlávok leszármazottait sejtető Csernyakovszki-kultúra képezte. A leletanyag nem homogén voltát az erdőövi, ill. a szarmata nyomás miatt északra szorított, az erdős sztyeppéről származó földműves szkiták (előszlávok) keveredése, nivellálódása okozhatta, amit a germánok által kelet felé kényszerített nyugati szláv törzsek leletei tovább bonyolítottak. A természeti feltételek eltérő volta továbbra is éreztette hatását a Dnyeper középső folyása mentén élő törzsek gazdálkodásában. Kivitel is biztosító, ekés gabonaművelés fejlődött ki, megjelentek a cséplő és őrlő eszközök, vasszerszámok, fazekas-termékek kerültek elő az ásatások során. A folyók mentét követő, nagy kiterjedésű, szórt településeket az ukrán falvak előfutárainak tekintik Ribakov. Az i. sz. első századaiban itt élő népek előkelőire a kincsleletek utalnak. Vitatott azonban etnikai hovatartozásuk. Több polgári kutató gót rátelepülésről beszél. Szerzőnk egyéb gót eredetű leletek alapján cáfolja ezt a felfogást, a belső fejlődés eredményeként kiemelkedett vezető réteget feltételez.

A 2–6. században a népvándorlás hullámai, a római birodalom felbomlása határozta meg a szláv törzsek társadalmi, politikai fejlődését. Az erdős-sztyeppre területen másfélszázados együttélésüket mutatják a leletek a gótokkal. A békés egymás mellett élest a 2. század végén a gótok észak-dél irányú migrációja, ill. a hunok által előidézett kelet-nyugati mozgása zavarta meg. Az erdőövbbe rejtett ezüstpénz-leletekre utal bizonyosságul a szerző. A hunok megjelenése a szarmata hódításnál is erősebb hanyatlást, változást idézett elő a szlávok helyzetében. Először érintkeztek török nyelvű népekkel. A Fekete-tenger menti római provinciák pusztulása, a gabonakereskedelem elsorvadása az erdőövi földművelés szintjére süllyesztette a Dnyeper vidék gabonatermelését. Az új körülmények indították el az újabb széttelepülési hullámot. A hanyatló Róma keleti provinciái vonzattá a szláv druzsinákat. A törzsnevek ismétlődése a Dnyeper vidéken, ill. a Dunától délre, azt mutatja, hogy a bomló ősközösségi társadalom katonarétege volt a legmobilisabb, s talált új településterületet. Az ősi szálláshelyen ebben az időben jelentek meg a félig földbe mélyített lakóépületek. A korszak lezárásaként a folyók mentén zajló, századokon át tartó lassú délre áramlást említi meg a szerző, mint természetes folyamatot, a külső kényszer hatására hullámszerűen bekövetkezett északra szorulás ellenében. A Dnyeper képezte a fő útvonalat, amelyet a kijevi magaslatok birtokosai, lakosai ellenőriztek. Bizonyítékként az ősi város északi részén feltárt baltikumi eredetű díszeket írja le Ribakov, mint a továbbutazás díjtételeit. Ez a kérdés aztán átvezeti az államalakulást közvetlenül megelőző, a 6. sz. utáni korba, amelynek fő forrása a Nesztor-krónika, vitatémája pedig a norman elmélet.

A historiográfiai viták fókuszában álló kérdésben egyértelmű álláspontra – az előzőekből fakadó következtetésre – jut a szerző. Államba szerveződött szláv törzsekkel léptek érintkezésbe a normannok (varégek), csupán Novgorodban szereztek korábban befolyást. Felfogását az orosz őskrónika eredeti, valódi szövegére építi, míg szerinte a norman elmélet téves krónika-példányokon alapult. Rámutat, hogy nem bizonyított a rusz (rosz) népnév skandináv eredete. A kifejezést egyébként sem etnikai, hanem földrajzi alapon tartja értelmezhetőnek. Az orosz földek jelölésére szolgált, s a 11–13. századi krónikákban egyaránt jelentette a keleti szlávok által benépesített egész térséget, ill. a Dnyeper középső folyásának vidékét. 6. századi szíriai arab forrás is az utóbbi területre jelezte a „rosz”-ok országát. A korcsak, kolocsin és penkovszki kultúrák régészeti leletei (6–8. sz.), a kincs-, ékszer- és fegyveranyag alátámasztja ezt a véleményt. Már a 6. században meghonosodott – a varégek előtt! – a „Rusz”, „rosz” elnevezés a Kijev körüli, mintegy 200 ezer km²-es területre. Ez jelentős

kiterjedés, ami meghaladja egy törzsszövetség kereteit, s területi alapon szervezett államiságra, osztályokra tagolódott társadalomra utal. Kialakulását kedvező földrajzi helyzete segítette elő. Az észak–déli és kelet–nyugati népmozgás útkeresztesződésében, földműves és nomád népek érintkezési sávjában, a népvándorlás által elpusztított területen kívül feküdt. Az avar korszak nem hagyott maradandó emléket. A kazárok birodalmának jelentőségét – a szerző szerint – eltúlozza a történeti irodalom. Írásos források hiányoznak, a szlávok adózása pedig a hódoltatás megváltásának tekinthető. Ugyanakkor már a 7. században kimutathatóak a Dnyeper menti szlávok bizánci kapcsolatai, sőt a Kaszpi-tenger partjái is eljutottak.

A nagylélegzetű tanulmány befejező része Kijevi Oroszország 8–9. századi helyzetét mutatja be. A 6. századi településterület – az állam – határai észak, délnyugat és arab források szerint kelet felé (a Donig) is kiterjedtek, mintegy 400 ezer km²-t ölelve fel. Ez megfelelt a korabeli európai korafeudális államok méreteinek. Ekkorra szinte megszűnt a különbség az erdőöv, ill. az erdőssztyeppe terület gazdálkodása, s ezáltal társadalmi viszonyai között. A nivellálódás a fejlettebb területek szintjén következett be, s mint egységesülés is hozzájárult az állammá szerveződés folyamatához. A nyugat-európaítól eltérő feltételek között alakult ki a keleti szlávok korafeudális állama. Nem épült az ókori rabszolgatartás maradványaira, a római jogra, s ez utóbbi adja az írásos források hiányának magyarázatát. Ezt a forrás-szegénységet a különböző források körültekintő feltárása, komplex kezelése ellenőrizhatja. Az eltérő feltételek ellenére a hűbéri viszonyok csirái megjelentek, aminek fő bizonyítékát a fejedelem és kísérete adóbenyújtó körutazásában látja a szerző.

A végső összegzés után azzal zárja le téziseit, hogy olyan kiépített államszervezet, olyan strukturált társadalom, amilyenről a 9. századra vonatkozó források szólnak, csak hosszú előtörténet után fejlődhetett ki.

(*Isztorija SzSzSzR, 1981. I. szám 55/75. I. 2. szám 40–59. I.*)

M.

J. RUSSEL MAJOR:

NEMESI JÖVEDELEM, INFLÁCIÓ ÉS VALLÁSHÁBORÚK FRANCIAORSZÁGBAN

Amikor Augustin Thierry a 19. század közepén felvázolta a francia társadalom fejlődését, a harmadik rend pályáját a 12. századi városi közösségek kialakulásától az 1789-i rendi gyűlésen aratott győzelemig „egyszerű és szabályos” felemelkedésnek tekintette. Hasonlóan töretlen, bár ellentétes irányú folyamatnak találta a nemesség hanyatlását is. A történetírók azóta sem gondoltak arra, hogy e két osztály útját alaposabban végigkövessék. Ehelyett megelégedtek azzal, hogy a 12–18. századi időszakban minden újonnan feltárt jelenséget sablonosan beilleszenek a (helyenként középosztálynak nevezett) polgárság emelkedésének és a nemesség hanyatlásának leegyszerűsített folyamatába. Amikor – mintegy 50 évvel ezelőtt – Marc Bloch felfedezte, hogy a százéves háború a földesúri hatalom megerősödésével járt, e jelenséget ő is a – földbirtokosoktól és parasztoktól földet szerző – középosztály megerősödésének tulajdonította.

A második világháború után született társadalomtörténeti művek sokáig megerősíteni látszottak a nemesség folyamatos hanyatlásáról vallott nézeteket. Az új agrártörténetírásban szinte csak a parasztság kapott differenciáltabb ábrázolást. Emmanuel Le Roy Ladurie mutatta be először, hogy milyen változékony is volt a parasztok helyzete a százéves háborút követően. A háborúval járó pusztulás és munkaerőhiány kedvezően befolyásolta sorsukat, majd a népesség 1450–1560 között végbement növekedése semmivé tette e viszonylagos emelkedést. A mezőgazdasági termelés ekkor már nem tudta ellátni a növekvő népesség szükségleteit, az élelmiszerárak gyorsan emelkedtek, a földbirtokosok pénz helyett újra természetbeni szolgáltatásokat követeltek. A parasztságot sújtó tényezők természetesen átmenetileg kedvezőek voltak a nemesség számára, míg az 1560 után kirobbanó vallásháborúk új fordulatot nem hoztak. Abban mind a régi, mind az új történetírás egyetért, hogy a vallásháborúk a nemesség egyértelmű és visszafordíthatatlan hanyatlását hozták.

A szerző tanulmányában viszont éppen azt akarja bizonyítani, hogy még ez az utóbbi megállapítás is túlzottan leegyszerűsített. A Foix–Albret–Navarrai család példáján keresztül kívánja bemutatni, hogy találunk olyan birtokosokat is, akik a vallásháborúk idején megőrizték jövedelmeiket, sőt azokat képesek voltak növelni. A példaként kiválasztott család a 14–16. században Franciaország egyik legnagyobb birtokhalmazója volt. Mivel a birtokadminisztrációra is nagy gondot fordítottak, kimutatásaikból jól végigkövethetőek azok a változások, amelyeket birtokaik jövedelme a vallásháborúk idején mutatott.

A család a vallásháborúk első, 1562–63-i szakaszában semleges maradt ugyan, de azután Jeanne d'Albret asszony a protestánsokhoz csatlakozott. Büntetésül IX. Károly 1568-ban minden birtokától megfosztotta. Hiába sikerült a birtokosnőnek fegyverrel megakadályoznia az intézkedés végrehajtását, a birtokán folyó harcok végül tetemes veszteséget okoztak neki. Csak Jeanne 1572-ben bekövetkezett halála, s fiának, Navarrai Henriknek (a későbbi IV. Henrik királynak) jószágirányítása hozott újra nyugalmat a családi birtokon. Ekkor viszont nemcsak a régi jövedelmek álltak helyre, hanem a század végén a bevételek hirtelen emelkedésnek is indultak. Érdekes megjegyezni, hogy a Navarrai család (a Foix–Albret-ek örököse) jövedelmei a 16–17. század fordulóján már gyorsabb ütemben nőttek, mint amit a háborúk által kiváltott élelmiszerár-emelkedés indokolt volna. Ez a megfigyelés azért is jelentős, mert a 16. században az átlagos háztartásban az élelmiszerre fordított kiadások az összkiadásoknak legalább felét tették ki. A család alkalmazottainak fizetése ezzel szemben a 16. század végén az infláció ellenére alig emelkedett. A család a másokra pusztulást hozó időszakban új virágzásnak indult.

Más adatok igazolhatják, hogy a Navarraiak jövedelmének emelkedése nem számít kivételes jelenségnek. A nagybirtokosok között másokat is találunk, akiket csak ideig-óráig viseltek meg olyan katasztrófák, mint a százéves háború vagy a vallásháborúk. A kutatók elé tornyosuló kérdés inkább az, hogy találunk-e hasonló tendenciát a kisebb nemesi családoknál? Bár a háború a közigazgatásban, vagy a hadseregben foglalkoztatott kis- és középnemesek előtt megnyitotta a meggazdagodás lehetőségét, a kutatás mai állásánál arra még nem tudunk válaszolni, hogy hogyan érintette a vallásháború a köznemességnek, mint osztálynak a vagyoni állapotát. (Ma még legfeljebb egyes családok sorsát ismerjük. A Párizs környéki nemesség eddig ismert képviselői például többnyire növelték jövedelmüket és birtokukat.)

A kutatás előtt tehát ma még számos feladat áll. Tovább kell vizsgálni a hanyatló nemesség 12–18. századi útjának egyes állomásait, különös tekintettel az átmeneti megerősödések szakaszaira. Az azonban máris biztos, hogy ezt a pályát többé nem lehet leegyszerűsítve olyan töretlennek ábrázolni, mint ahogyan eddig tették.

(The American Historical Review 1981. 1. sz. 21–48. l.)

B. J.

A. D. LJUBLINSZKAJA:

A 16–18. SZÁZADI FRANCIA PARASZTSÁG SZOCIÁLPSZICHOLÓGIÁJÁNAK PROBLÉMÁJÁHOZ

A neves – időközben elhunyt – szovjet medievista három aspektusból vizsgálja témáját. Elsőként azokat a világnézeti mozzanatokat villantja fel, amelyek hatottak a 16–18. századi francia parasztek társadalmi tudatára. A leglényegesebbnek azt tartja, hogy a középkori – 14–17. századi – francia gazdasági és társadalmi fejlődés közepette kialakult a parasztság egészséges önbizalma. Megállapításait a történeti folklór elemzésére és a különböző paraszti megmozdulások jelszavaira építi. Úgy ítéli meg, hogy a vizsgált korszak francia parasztjai tudatában voltak termelő tevékenységük társadalmi jelentőségének. Századokon át felhalmozott tapasztalataik – a földről, állataikról, az időjárásról – az áruterelési viszonyok formálódása során biztosították az egészséges specializációt. Ki a gabonátáblára, ki a borára, ki állataira vagy más termékére volt büszke. Az egészséges „szakmai” öntudat az osztálytudat fontos pillére volt, amelyet erősített annak felismerése, hogy ők a társadalom legnépesebb osztálya, leszármazottaik a többi rendekben is fellelhetőek. Más szóval ők a nép, illetve ahogy a kutatók napjainkban fogalmaznak: a nemzet genetikai fondja.

A parasztság területi, társadalmi mobilitásának kérdése – a szerző második közelítési aspektusa – már ezek miatt is központi problémát jelent. Tulajdonképpen a 14. századtól megfigyelhető, hogy Franciaországban nem jellemző a mezőgazdálkodás horizontális szélesedése. A falvak népességfeleslege zömében a fejlődő városokba áramlott. Minden paraszti rétegből, elsősorban a szegényebbekből, s csaknem minden rétegébe a középkori városi társadalomnak. Cselédek, iparosok, kereskedők, papok, hivatalnokok, értelmiségiek lettek. Területi és társadalmi mobilitás ezáltal összekapcsolódott. A városba költözött elszegényedett parasztok döntő többsége – ha ott is szegény maradt – proletárrá vált, nem ápolta kapcsolatait a faluval. A tehetős és tehetősé urbanizálódott elemek viszont igen, ami nagyban hozzájárult a városi élet- és gondolkodásmód népi, falusi, tájjellegű színezéséhez, ill. az új életforma falusi hatásához. Az áruterelési viszonyok terjedésének, az eredeti felhalmozás első jelentkezésének tulajdonítja a szerző a vidékről vidékre vándorló nincsteleneket, akiket a város nem fogadott be, s a különböző tájak gazdálkodási különbségeit igyekeztek kihasználni, olcsó munkaerőt szolgáltatva a birtokosoknak, a gazdáknak, a közösségeknek. Ez a jelenség aztán egyfajta szezonális migrációval is összefonódott. A mobilitás kérdését – mint a korabeli francia parasztok tudati viszonyait árnyaló jelenséget – Ljublinszkaja azzal zárja le, hogy óv arányainak eltúlzásától, mivel a parasztok zöme a falvakban maradt, sokszor reménytelen helyzetekben is ragaszkodott földjéhez, telkéhez. Munkaerjét nem kímélve, minden erőfeszítést megtett annak érdekében, hogy telkén, földjén maradjon. Ezt is a francia parasztok szociálpszichológiája fontos vonásának tekinti. Egyidejűleg rámutat a paraszti társadalmon belüli rétegződésre, amely a vizsgált korszakban eléggé dinamikus, szembetűnő jelenség volt, s ugyancsak hatott a parasztok tudatára.

A harmadikként vizsgált szempont a falvak népének viszonyulása a többi rendhez és osztályhoz, az államhatalomhoz. A tárgyalt korszakban nagy mértékben gyengültek a nemesség mint feudális uralkodó osztály pozíciói, látszólag csökkent a parasztság életében játszott politikai, hatósági szerepe. Gyakorlatilag azonban továbbra is legfőbb tulajdonos maradt, s ennek a ténynek a jelentősége a parasztok személyi függőségének megszűnése, önálló gazdálkodásra való törekvése következtében megnőtt. Annál is inkább, mert az áruterelés fejlődése az úr és parasztközötti tradicionális viszonyt gazdaságilag ellentétes érdekké változtatta, ill. az 1760–80-as években a feudális reakció érvényesítése ezt a viszonyt társadalmi, politikai szembenállássá fokozta. Kivételt a nincstelenek és a számukra munkát biztosító birtokosok viszonya képezett.

Az egyházat, ill. a papságot feudális tulajdonosnak, a tized szedőjének tekintették a parasztok. Az előbbit illetően nem volt eltérés a világi földbirtokosokhoz való viszonyulástól. A termelői kedvet béklyózó tized fizetése ellen egyre gyakrabban tiltakozott a francia paraszt, amit az ilyen tárgyú perek anyagai is tanúsítanak. Természetesen a nagyrészt paraszti származású alsópapsággal szemben nem volt ellenérzés. A városi polgárságot, annak rétegeit más-más módon ítélték meg a gazdag, valamint a szegény parasztok. A gazdálkodási önállóságra irányuló paraszti törekvéseket segítette is, ki is használta a burzsoázia. Az ipar és a parasztok között a kereskedelem közvetítésével árukapcsolat alakult ki, s ez progresszív tendenciaként tudatosult. Tény volt azonban, hogy a paraszti, falusi háziipari munkát rosszul fizették meg, s az agrárrollónak ez a változata a falvak népét sújtotta. Pedig erejüket megfeszítve dolgoztak, erősen élt bennük a kistulajdonosi, kistermelői szemlélet, mentalitás.

A 16–18. századi francia parasztság az államhatalmat, intézményeit és hivatalnokait vele szemben álló tényezőnek tekintette. Az abszolút monarchia kiépítette apparátusát, s a végbement társadalmi változásokkal együtt ez is eredményezte, hogy a nemesség helyett az állami hivatalnokok adóztattak, bíraskodtak, jártak el a parasztok ügyeiben. Különösen az adópolitika érvényesítése váltott ki ellenállást. Bár a katonákat a parasztok közül verbuválták, ez a teher nem nyomasztotta őket olyan közvetlenül. Tudatában voltak annak, hogy a katonanyag szolgáltatása is növeli társadalmi szerepüket. Munkájuk kiszípolozása a város által, az adószedő, bíraskodó hivatalok városi volta az igazgatási központokkal és az államhatalommal szembeni ellenérzést növelte a polgári forradalmat megelőző évtizedekben a francia parasztok körében.

(Voproszi isztorii, 1981. 10. szám, 90–102. l.)

M.

PETER S. ONUF:

A FÜGGETLEN VERMONT MEGSZÜLETÉSE A FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚ ZIVATARÁBAN

Vermont lényegében akkor született meg, mikor 1777 júliusában 28 város képviselői elfogadták közös alkotmányukat, és deklarálták New York államtól való függetlenségüket. Ezért a területért New York és New Hampshire vetelkedett egészen 1764-ig, mikor is az angol koronatanács a Connecticut folyónál húzta meg New York keleti határát. A döntés ellen folytatott mozgalom végül Vermont önállóságának kikiáltásában csúcsosodot ki.

Bár az új állam a forradalom oldalán állt, az USA nem támogatta Vermontot, s nem kapott védelmet Angliától sem. Függetlensége kivásakor nemcsak Angliával szemben szerzett érvényt jogainak, hanem az USA-val szemben is, mivel az államszövetségnek 1791-ig nem lett tagja. Az USA nem örült az új államnak, hiszen Vermont példája precedenst teremthetett volna a már meglévő tagállamok önfelosztására, tovább aprózódására, de ugyanakkor dermesztő volt számára az a gondolat is, hogy Új-Angliában egy olyan független, semleges köztársaság jöjjön létre, melynek területén Anglia megvetheti lábát.

A harcban Vermont támogatta az USA-t, és joggal várhatta ennek fejében, hogy a Kongresszus elismerje államiségét. Sebezhető stratégiai helyzete (Kanada szomszédsága) és a Kongresszus huza-vonája miatt, Vermont egyfelől igyekezett határozottan fellépni „elleneséges” szomszédaival szemben, másfelől kapcsolatokat keresett Angliával is.

Kétoldalú, lavírozó külpolitikája megóvta ugyan az inváziótól, de saját állampolgárai felett még alig-alig rendelkezett hatalommal. A vermonti „alapító atyáknak” olyan helyen kellett államszervezetet létrehozni, ahol ennek nem volt hagyománya, előzménye, nem létezett gyarmati szervezeti kerete sem. 1777-es alkotmányukban meg kellett győzni saját polgáraikat is arról, hogy joguk van önmaguk kormányzására. A külvilággal el kellett fogadtatni, a lakossággal el kellett hitetni Vermont jogait.

A szerző Vermont példáján mutatja be az USA tagállamainak születését jellemző furcsaságokat. Egy új állam általában örökölte az előző gyarmati rendszer szervezeti kereteit, ennek hiányában újat alkotott, elismerte a többi tagállamot, és elismertette magát velük, azaz képviseltette magát a Kongresszusban. Vermont esetében a dolog nem így történt.

A Kongresszus egyik 1783-as határozata szerint az USA határain belül eső területek valamelyik állam fennhatósága alá tartoznak. Az 1783-as párizsi béke pedig elismerte, hogy a 13 volt gyarmat területének összessége jelenti az USÁ-t.

A gyakorlat azonban mást mutatott. A „nagy” államok elismerték, hogy több föld tartozik hozzájuk, mint amennyit kormányozni képesek, s az államok határvillongásai megkérdőjelezték a „gyarmati” határok szentségét is. Új kisebb államok alakítását kívánta a közérdek, miközben joggal tartottak attól, hogy a jelenség elburjánzásakor az USA esetleg több száz apró államra szakad szét.

Vermont nem hivatkozhatott gyarmati jogaira, a többi állam egyszerűen nem ismerte el. Kevesen hihettek abban, hogy Vermont angol vagy amerikai fennhatóság elfogadása nélkül független maradhat. A „Vermont-doktrína” (az embereknek természetadta joguk van új államok, kormányzati rendszerek alakítására) új utat nyitott az USA fejlődésében.

A vermontiak azt próbálták bizonygatni, hogy függetlenségük korábbi az államok léténél, következésképp a Kongresszus nem illetékes hatóság felettük. Az új állam léte végül két lépcsőben szilárdult meg. 1764-ig az angol, ezután a New York-i fennhatóság elleni küzdelem során.

A „szabad polgárokat rabszolgává alacsonyító” New York elleni harcban mindent megpróbáltak. Kimutatták, hogy 1764 után Vermont területe nem tartozott egyik államhoz sem, gazdátlan, elhagyott volt. Bizonygatták, hogy a terület királyi fennhatóság alá tartozik. A Vermont-doktrína és az „abszolút királyi hatalom” alá tartozás iránti óhajuk között fennálló ellentétet persze egy kicsit nehéz volt feloldani. Ezért azt hangsúlyozták, hogy 1776. július 4-től a következő év januárjáig Vermont még Angliához tartozott, ők csak ekkor „tagadták ki” Angliát.

Különös módon a többi államtól való függetlenség, az egyenlő jogi státusz kihirdetését nem arra alapozták, hogy az embernek természetadta joga van a szabadsághoz, hanem arra, hogy Vermont ezt a szabadságot már a gyarmati időkben is élvezte.

A háborúval járó bizonytalanság kívánatossá tette, hogy valamiféle fennhatóságot ismerjenek el, illetve az ismerje el őket. Bár sűrűn hangoztatták Vermont önállóságát, mindenki tudta, hogy csak az Unióhoz vagy az Angliához való csatlakozás lehet a végső megoldás.

A felemás helyzetet Maryland egyik képviselője fogalmazta meg legélesebben: valakinek el kell ismernie Vermont függetlenségét, s ha Amerika habozik, megteszik majd az angolok. Mivel a Kongresszus huzavonája nem tette lehetővé az Unióhoz való csatlakozást, megindultak a tárgyalások arról, hogy Vermont (jogainak és megkülönböztetett helyzetének elismerése mellett) visszatér az anyaország kebelébe. Ekkor még sokan hittek Anglia győzelmében, a tervnek tehát „jövője” volt.

A tárgyalásokon a korona is megértőnek bizonyult, az angol fél egyetlen célja – hangoztatták, hogy Vermontot „boldog és szabad kormányzat” alatt lássa. Proklamációt adtak ki (persze, egy időre még nem publikálták), melyben Anglia elismerte Vermont államiságát. Az átalakuló néphangulatot jól jelzi a vermonti kocsmákban III. György király egészségére ivó amerikai állampolgárok elszaporodása. A Kongresszus halogató politikája és az a félelem, hogy esetleg New York javára dönt Vermont ellenében, az ellenség karjaiba vezette az embereket.

Az amerikai forradalom győzelme a politikai erők vákuumhelyzetét teremtette meg Vermont területén, de ezt a vákuumot az új állam képes volt kitölteni. Mivel a környező államok még létezésének jogát is vitatták, Vermont sem vette figyelembe szomszédai területi jogait, s a bizonytalan, állandóan változó határok világában terjeszkedni kezdett. A szerző több példát hoz fel, mikor a New York-i törvényhozással elégedetlenkedő városok egyszerűen úgy döntenek, hogy Vermontnál keresnek igazságot maguknak. Az egymással versengő New York és New Hampshire között a nevető harmadik, Vermont, keleti és nyugati irányba kiegészítette határait.

Az új államnak hosszú távon sikerült elismertetnie azt aényt, hogy egy adott politikai szituáció megváltoztatható, s hogy az egyes államoknak nemcsak „engedelmeskedési” jogai vannak. Noha a hivatalos elismerés még hiányzott – az új állam már „működött”. A néptömegek bizalmát bíró, helyi önkormányzatok alakultak ki, a hiányzó, illetve nem megfelelően működő állami szintű hatalom munkájának átvételére. A milícia, a közrendet fenntartó bizottságok, a megyegyűlések szerepének hangsúlyozásakor a szerző rámutat arra a magas fokú politikai öntudatra, mely szinte azonnal kialakult a lakosságban, mihelyst kezébe vehette ügyei intézését.

Vermont jogait most már nem egy felsőbb hatalomtól eredeztetve, nem a história kódébe vesző bizonytalan kiváltságokra támaszkodva, hanem a nép által kialakított helyi önkormányzatra lehetett elismertetni. Nem egy magasabb szintű erőszakszervezet tartotta egyben az állampolgárokat, hanem a polgárok alkották meg saját államszervezetüket.

Vermont igényt tartott területeire még egy esetleges ellene hozott kongresszusi döntéssel szemben is. A nemrég született kis állam erőt mutatott fel határain, sőt 1782–83 telén büntető-expedíciókat vezetett New York-i városok ellen, miközben megtisztította saját sorait, közigazgatását a „yorkistáktól”. Mialatt New York a Kongresszust győzködtte Vermont önálló államiságának elfogadhatatlanságáról, saját bőrén kellett tapasztalnia ennek az államiságnak a meglétét.

Vermont létrehozta saját politikai közösségét, s ilyen értelemben a szerző szerint az egyetlen „igazi” amerikai republika, mert egyedül ő teremtette meg saját magát.

(The Journal of American History, Vol. 67. No. 4., 1981 március, 797–815. l.)

F. M.

SZ. SZ. DMITRIJEV:

AZ EMLÉKIRAT, MINT KULTURÁLIS JELENSÉG

Az alábbiakban tanulmány értékű recenzió ismertetésére vállalkozunk. Cikkünk szerzője A. G. Tartakovszkij könyvét recenzálta, amely az 1812-es évre vonatkozó memoárirodalmat, mint történeti és kultúrtörténeti forrást vizsgálta. Az emlékiratok betölthetik a történeti forrás szerepét, valamely múltbeli esemény rekonstruálása során. Általában ebből a szempontból szokás elemezni a memoárokat. Adott esetben az 1812-es év eseményeinek árnyaltabb, élethűbb feltárását segíthetik elő a

vonatkozó visszaemlékezések. Az ismertetett könyv ennél többre, másra vállalkozott. Szerzője tulajdonképpen a 19. századi orosz szellemi, politikai élet változásait is nyomon kísérte, azoknak az emlékiratoknak az elemzésével, amelyek a múlt század különböző évtizedeiben láttak napvilágot, és az orosz nemzeti tudat fejlődésének katartikus eseményéhez kapcsolódtak.

Az 1812-re vonatkozó visszaemlékezések tény-, de különösen szemléletbeli különbségei ugyanis nem csupán az emlékezők akkori társadalmi, politikai helyzetének, szellemiségének eltéréseiből adódtak, hanem a megírás kora is meghatározta, ki miként rekonstruálta a Napóleon elleni harcok eseményeit, az azokban játszott szerepét. Tehát a történelmi tény feltárása mellett az utókor, jelen esetben az orosz 19. század szellemi, politikai életébe is bepillantást nyújtanak. Az 1812-es, katartikus év emlékirat-irodalma azért alkalmas a sokoldalú vizsgálatra, mert 1812 fordulópontot jelentett az orosz memoáriradalom fejlődésében, nagy lendületet adott az orosz nemzeti tudat kibontakozásának, az oroszországi társadalmi-politikai gondolkodásnak.

Tartakovszkij koncentrikus körök szerint építette fel vizsgálódási szempontjait, az elemzés menetét. A memoáriró személyét, társadalmi, politikai helyzetét és helyét állapította meg az első lépésben. Az emlékirattól függetlenül, korábbi feldolgozások, más memoárok alapján megismerte a szóban forgó visszaemlékező egykori tevékenységét, szerepét. Egyidejűleg a memoárt, mint alkotást is vizsgálta. Mindezek alapján választ keresett és kapott egyrészt arra a kérdésre, mennyire adekvátnan rekonstruálta 1812 eseményeit a visszaemlékezés, másrészt arra, miért úgy sorakoztatta fel a szerző a történeteket. Ebben az összefüggésben nő meg a kronológiai precizitás szerepe. Néhány napos vagy hetes eltérés ugyanis a visszaemlékező szerepének az átértékelését is lehetővé teszi. Hogy ezt miért tartja fontosnak, az már a megírás korának politikai viszonyairól is mond valamit. Ellenőrizni kell továbbá, hogy miért vagy csak a katonai, vagy csak a politikai kérdésekre koncentrált a memoár írója. A kutatómunka során tudatosítandó még, hogy az eseményektől időben távolodva, a memoár már nem csupán az emlékezetre hagyatkozik, hanem szerzője sajtóanyagot, leveleket, mások visszaemlékezéseit, iratokat, sőt a korszakra vonatkozó feldolgozásokat is hasznosított. Ebben az esetben úgy kell analizálni az emlékiratot, hogy alkotóelemei jól elkülönüljenek. Az ötvözet összetétele, belső arányai azonban sokat elárulnak nemcsak a szerzőjéről, hanem a megírás koráról is.

Mint Dmitrijev recenziójából is megtudhatjuk, mintegy 450 olyan emlékiratot tart számon, vizsgált meg a kutatás, amelyek 1812-höz kapcsolódnak. Kétharmad részük speciálisan az 1812-es évről szól, mintegy egynegyedük szélesebb kronológiai keretbe ágyazza mondanivalóját. Több mint 40, zömében kéziratos memoár van, sokszor ismeretlen szerzőtől. Ezek feldolgozása izgalmas feladatot kínál a korszak kutatóinak. Az 1812-ről szóló emlékiratok többsége közvetlenül az eseményt követően keletkezett, ill. jelent meg. Az 1820-as évek „hallgatása” után az 1830-as évtized jelentett újabb kulminációs periódust a vonatkozó memoárok kiadásában. A harmadik hullám az 1850–60-as évekre – a krími háború, a reformok korára – tehető. Tehát olyan időszakra, amikor a nemzeti tudat szerepe ismét megnőtt, amikor magasabb osztályba lépett az orosz társadalmi-politikai gondolkodás, az egész szellemi, politikai élet. Ennek részletezését nem tekinti feladatának Dmitrijev, de hangsúlyozza, hogy Tartakovszkij könyve nem csupán az 1812-re vonatkozó emlékiratokat vizsgálta sokoldalú szempontok alapján, hanem új oldalról világított meg az orosz 19. század szellemi, politikai életét is.

(Isztoriya SzSzSzR. 1981. 6. szám, 125–131. l.)

M.

GERHARD A. RITTER:

ÁLLAM ÉS MUNKÁSSÁG NÉMETORSZÁGBAN AZ 1848/49-ES FORRADALOM ÉS A NEMZETISZOCIALISTÁK HATALOMRA JUTÁSA KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

Németország a 19. sz. végén és a 20. sz. első harmadában a szociális biztonság programjának meghirdetésével, s megvalósításának esetlenségei ellenére sem lebecsülendő kísérletével jelentősen hozzájárult a nyugati demokratikus állam és társadalomtípus fejlődéséhez – állapítja meg Ernst Fraenkel „Deutschland und die westlichen Demokratien” (Stuttgart, 1964) c. könyvében. Álláspontja találkozik G. A. Ritter azon felfogásával, mely a szociális biztonság és a szociális konfliktusok

racionalizálásának magas fokával jellemzett Német Szövetségi Köztársaságot a német fejlődés szerves részének tekinti, s a szociális juttatásokat biztosító professzionista igazgatás felépítése terén elért, valamint a szociális kérdés megoldásában a szervezett társadalmi erőknek egyre nagyobb részvételt biztosító eredményeket hosszú és erős tradicionális előzményekre vezeti vissza. Ritter a megvalósuló „szociális állam” történelmi előzményeit keresve vizsgálja az állam–munkásság–munkásmozgalom viszonyát a Vormärz-ig visszanyúlva. Elemzésében nem vezető politikusok és szocialista teoretikusok államfelfogására helyezi a hangsúlyt, hanem elsősorban arra kíváncsi, hogy a különböző szituációkban az állam mennyire volt valóban jelen a munkások hétköznapi életében, s működése milyen irányban befolyásolta a dolgozók helyzetét, gondolkodását, magatartását.

Jellemzőnek tartja, hogy már 1848 előtt kimutatható a porosz államszervezet kétértelmű, tudatos gyakorlati, majd az 50-es években és a szocialista törvények idején való munkáspolitikája, mely egyrészt szigorúan elnyomta az alsó rétegek emancipációs törekveit, ugyanakkor igyekezett megvédeni azokat az elnyomorodás veszélyeivel szemben. Regionális egységekre lebontva, s az egyes iparágak közötti fejlettségi különbségekre is kitekintve vizsgálja a munkások eltérő reakcióit, azok közös vonását az állammal szemben tanúsított pozitív elvárásokban mutatva ki. (Vö.: G. A. Ritter: Arbeiterbewegung, Parteien und Parlamentarismus. Göttingen, 1976.) A munkásmozgalom elleni harc funkcióját nem szűkíti le a nyílt konfrontációra; a represszív politika keretei között létrehozott királyhű patrióta egyletek működtetéséből a polgári társadalom megóvására még alkalmas „népi” erők aktivizálásának szándékát olvassa ki.

Ismeretes, hogy a munkásszervezetek elnyomására hozott intézkedések nem vezettek eredményre, a szocialista mozgalom az 1871 után bevezetett törvények ellenére is tömegmozgalommá fejlődött. A pozitív fejleményeket Ritter többek között a kormány mozgását bizonyos korlátok közé szorító alkotmánnyal, valamint a törvényhozás hízagaival magyarázza. A helyi pártszervezetek kiépítésére és az agitáció számára valóban jó lehetőségeket kínált a társadalombiztosítási törvények legális megvitatása, valamint a betegbiztosítási törvény (1883) értelmében felállított segélykasszák és szakegyletek működése. Nyilvánvaló, hogy Bismarck munkáspolitikáját sokban inspirálta III. Napóleon példája. A kancellár az állami juttatásoktól azt várta, hogy hatásukra a munkások körében megerősödik a hála és az elkötelezettség érzése. S bár kezdeményezői hatékonyságát az egyidőben alkalmazott represszív politika sokban csökkentette, politikájának pozitív méltatása még szociáldemokrata körökben sem volt ismeretlen. Igaz, e „lojális” megnyilatkozások hátterét a 80-as évek társadalombiztosítási törvényhozásának következetes bírálata képezte, mely mindenekelőtt a hatóságos munkásvédelmi politika elmaradását kérte számon.

Bismarck bukását a néhány évig tartó ún. „új kurzus” követte, melynek hangadói (a porosz kereskedelmi miniszter Berlepsch és munkatársa, Lohmann) nem egyszerűen a szociális gondolkodás kifejlésében látták a szociális kérdés megoldását, hanem messzemenően akceptálták a munkások emancipációjára irányuló törekvéket is. Az uralkodó ellentmondások aktivítása azonban nem biztosított stabil hátteret egy konstruktív munkáspolitikához, de a polgárság többsége sem mutatott hajlandóságot az egyenjogúság következetes érvényesítéséhez.

Mindezek ellenére jelentős eredmények születtek. Sor került a szervezett munkásság számára támaszpontként szolgáló munkásbizottságok felállítására, melyek a bányászatban 1905-től, 1916-tól pedig minden nagyipari üzemben kötelező jelleggel működtek. Hatóságos védelmet jelentett ugyanakkor a munkaszerveződések megsértése ellen az ún. üzemi bizottságok megszervezése minden 20 ezer lakost számláló községben (1890-ben fakultatív, 1901-től kötelező jelleggel), melyek paritásos alapon, pártönkívüli elnök irányításával működtek. A megindult folyamatot Berlepsch bukása 1896-ban átmenetileg visszavetette ugyan, a századfordulótól azonban újabb lendületet kapott a társadalombiztosítás átfogó kiépítése, a munkávédelem kiszélesítése.

Külön fejezetekben foglalkozik Ritter a munkásszervezetek államfelfogásával. Részletesen mutatja be Lassalle-nak a létbiztonságukat az államtól remélő kézműiparosok helyzetét tükröző, a demokratikus választásokkal létrehozott népállam megszületéséig a fennálló rendszerrel korlátozott együttműködést hirdető programját, valamint az „eisenachiak” Bismarck-, porosz- és államellenes, nagynémet álláspontját. Utóbbi ugrásszerű térhódítását az 1871 utáni politikai kurzussal közvetlen összefüggésbe hozza. A szociáldemokraták fő irányvonalát azonban a liberális-demokratikus tradíciók továbbélésében ragadja meg. Ezt bizonyítja szerinte többek között G. Vollmannnak, a bajor szociáldemokrata párt vezetőjének a 90-es évek első felében meghirdetett, a kibontakozást adó állami és

társadalmi keretek között kereső programja, valamint a szocializmus eléréséhez kizárólag demokratikus módszereket ajánló bernsteini revizionizmus gyors térhódítása is.

Az 1918-ban hatalomra jutott többségi szociáldemokratákat Sigmund Neumann találó megállapítását ismételve „a demokratikus-republikánus birodalomalapítás nemzeti liberálisai”-nak nevezi, mert ő is úgy ítéli meg, hogy mindkét párt olyan feltételek mellett vállalkozott az új állam megteremtésére és irányítására, hogy annak tartalmi jellege meghatározásához a kellő erővel és befolyással nem rendelkezett. A megvalósuló szociáldemokrata politikai vonalvezetést három tényezőre vezeti vissza: 1. arra a felfogásra, hogy a káosz megakadályozását és a kormány tekintélyének megerősítését a lakosság ellátásával s a katonák gazdasági foglalkoztatottságának megteremtésével lehet elsősorban biztosítani, melynek érdekében kénytelen volt a régi rend képviselőivel együttműködni; 2. arra a félelemre, hogy a polgárság kiszorítása a hatalomból szükségszerűen a birodalom széteséséhez és polgárháborúhoz vezetne; 3. arra a demokratikus meggondolásra, hogy az új köztársasági rend a lehető legszélesebb társadalmi bázisra épüljön, támaszkodjon.

Ritter elismeri annak a kritikának a jogosságát, mely szerint az 1920-ig működő kormányok nem használtak ki minden lehetőséget a reformok megvalósítására, s hogy alábecsülték a régi rend regenerálódási képességét. Úgy véli azonban, hogy az infláció és a stabilizáció okozta gazdasági krízis erős korlátok közé szorította az állami szociális politika anyagi lehetőségeit. Knut Borchardt (*Zwangslagen und Handlungsspielräume in der grossen Wirtschaftskrise der frühen dreissiger Jahre*: – In: Bayerische Akademie der Wissenschaften: Jahrbuch 1978.) kutatásai alapján pedig egyenesen arra a következtetésre jut, hogy a vállalkozók gazdasági megfontolások alapján joggal kifogásolták a bérek viszonylag magas szintjét, s a szociális juttatások mértékét, mivel azok színvonalát a termelés növekedése nem követte, ami a meglévő keretek szétfeszítésével fenyegetett. Nem vonja ugyanakkor azt sem kétségbe, hogy a baloldal jogosan tiltakozott a köztársaság szociális és demokratikus alapjai ellen intézett támadások miatt. A felmerülő gazdasági problémák és a parlamentáris-demokratikus hagyományok hiányának együttes következményeként magyarázza a Weimari Köztársaság összeomlását, melyhez véleménye szerint sokban hozzájárult a szociáldemokraták önbizalmának és hitelének megrendülése, valamint a kommunista párt dogmatikus magatartása is.

Összességében a Weimari Köztársaságot olyan korai kísérletnek tekinti, amely a szociális jogok kiterjesztésével megpróbálta a munkásokat az államhoz kötni, s a társadalom autonóm szerveire alapozott modern pluralista politikai mechanizmus kialakítására törekedett. A vállalkozás bukását elsősorban a nacionalista és autoritárius erők összeesküvésére vezeti vissza, amelynek sikerét döntő mértékben segítette elő a császári Németország mulasztása, a szociális ellentétek kiélézésével a munkások integrációját akadályozó politikája.

(Historische Zeitschrift 1980. Bd. 231. 325–368. l.)

E. G.

A. M. ANFIMOV, P. N. ZIRJANOV:

AZ OROSZ PARASZTI OBSCSINA FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY VONÁSA 1861–1914 KÖZÖTT

A 20. századi orosz forradalmak társadalmi előfeltételei szempontjából tartják jelentősnek témaválasztásukat a szerzők. A századvégi gazdasági, társadalmi átalakulások az orosz falusi földközösség, az obscsina funkciójában, belső struktúrájában is lényeges módosulásokat eredményeztek. A szovjet agrártörténetírás egyik központi feladatát képezte és képezi a probléma kutatása, amelynek alapvetését Lenin munkái adták. A narodnyikokkal polemizálva a forradalmi szociáldemokrácia vezetője kimutatta az oroszországi agrárviszonyok kapitalisztikus jellegét, szertefoszlatta az obscsina idealizálására épített „népi gazdaság” mítoszát, s megállapította, hogy az orosz paraszti földközösség az osztásföld birtoklására fenntartott társulás volt 1861 után, s mint archaikus maradvány fiskális és rendőri funkciókra szorítkozott, nem tudta megakadályozni a parasztság differenciálódását. A cikk az eddigi kutatási eredmények összegzésére vállalkozik, felvázolja az obscsina fejlődésének fő tendenciáit, kiemeli a kormány gazdaságpolitikájának szerepét. A szerzők hangsúlyozzák, hogy rendkívül gazdag,

sokszínű, értékes forrásbázissal rendelkezik a korszak agrártörténetírása. Törvények, statisztikák, memoárok, helytörténeti publikációk, korabeli kiadványok, feldolgozások és a zemsztvók anyagai a legjelentősebbek.

Először az obscsina gazdasági funkciójának változásait vázolja fel a tanulmány. A falusi földközösség két fő típusát különbözteti meg. Az újraosztó és a föld újraosztásával nem jellemezhető obscsinát. Az első típus volt az uralkodó Oroszország európai részének központi területein, a Fekete föld övezetben, valamint a Volga vidékén. A másik típus az északi, nyugati és déli peremeken jelentkezett. Az oroszországi agrárkérdés szempontjából kulcsfontosságú központi kormányzóságokban a tárgyalt korszakban is a háromnyomásos gazdálkodás volt az általános. Az ennek megfelelően három részre tagolt faluhatárban az osztásföldet a földek minősége és a falutól való távolság szerint is tovább parcellázták, s meghatározott időközönként – 10–15 év – újra elosztották a faluközösség tagjai között. A részesedés arányát a parasztcsalád lélekszáma, munka- és igaerőellátottsága határozta meg. Gyakori volt, hogy a feudális szolgáltatás, a tyaglo (két felnőtt férfiből és két felnőtt nőből álló család) alapján osztották fel a falu határát 1861 után is. Előfordult, hogy egy-egy parasztgazdaságnak 25 parcellát kellett megművelnie, figyelembe véve a nyomáskényszer követelményeit is. A 10–15 évenként ismétlődő újraosztások alapvetően a demográfiai mozgásra épültek, de egyéb változások miatt évenként hajtottak végre kisebb korrekciókat. Eredetileg a rétet is felparcellázták, de az obscsina tagjainak növekedése miatt a rétet, legelő, erdő egyre csökkent, ésszerűtlenné vált a parcellázás, s a kaszálókat közösen használták, a megtermett szénát osztották szét arányosan.

A feudális korszakból örökölt obscsina patriarchális viszonyokat őrzött, alacsony művelési technikával párosult, nem biztosította az ésszerű, intenzív gazdálkodást, amelynek tőke- és eszköz-feltételeivel sem rendelkezett a földjéhez kötött, de földhiánnyal küszködő oroszországi parasztság. Az obscsina fejlődést gátló gazdasági hatása ellenére terjedt a trágyázás, lassan korszerűsödött a termelési szerkezet is, ami viszont maga után vonta az újraosztás fokozatos elmaradását. A paraszti differenciálódás erősödése következtében, az 1880-as évektől a módos gazdák elégedetlenkedtek az obscsina egyenlősítő funkciójával (amely egyre kevésbé érvényesült), az elszegényedő rétegek viszont az újraosztás rendszerének fenntartását szorgalmazták a parcellák nivellálása érdekében. Az alapvető tendencia az újraosztás háttérbe szorulása lett, ami a második fejlődési típus körzeteiben már 1861 előtt is dominált. Ezekben a területeken – az ipar kínálta munkalehetőségek miatt is – gyakran otthagyták az osztásföldet, ami a telkes gazdálkodás alapját szilárdította meg, jobb feltételeket teremtve a vetésforgó terjedéséhez, a trágyázás és más agrotechnikai módszerek alkalmazásához. Az obscsina gazdasági funkcióját értékelve a szerzők ismételten megállapítják, hogy elvben az újraosztásos típus dominált (tagosítatlanság), uralkodó maradt a háromnyomásos gazdálkodás, s így az 1861 utáni évtizedekben is az obscsinás földbirtoklás, az ezzel összefüggő egyetemleges kezesség és az egyéni művelés jellemezte az oroszországi paraszti gazdálkodást.

A gazdasági funkció, a parasztság szociális arculatának megváltozása ellenére az obscsinához kötődő tudati elemek, a szokásjog hagyományai tovább éltek. Nem szilárdult meg általánosan a föld magántulajdon tudata. A munka lehetőségének forrását látták benne, amihez minden felnőttnek joga van. Hogy mennyire nem a tulajdonosi, hanem a munka, a művelési elv uralkodott, azt azzal támasztják alá a szerzők, hogy a tagosítatlanság miatt gyakori „elszántást” nem büntették szigorúan. A más parcelláját „művelő” vétkes az általa ott termelt javak felét megkapta. A szokásjog háttérbe szorulását mutatja ugyanakkor, hogy gyakran örököltették, bérbe adták, sőt áruba bocsátották az osztásföldet. Hasonlóan értékelhető, hogy bár elvben fennmaradt a nagycsalád intézménye, ténylegesen egyre inkább az ezekből elkülönült családok gazdálkodtak. A változások jele volt, hogy a városba távozott férfiak helyett nők vettek részt a falugyűlésen, amelynek szintén módosultak a funkciói. Miközben a nemesi bürokratikus önkény elleni paraszti védekezés fórumának tekintették, gyakran vált a közösség módosabb és elesettebb tagjai közötti viták, összeütközések színterévé, ezzel is megkönnyítve a hatóságok, a zemsztvo előjárók beavatkozását. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a válságok, majd a forradalom idején paraszti hatalmi szerv lett az obscsina, ill. a falugyűlés. Az élén álló öregek tanácsa már konzervatívabb volt, s nem elsősorban kor-, mint inkább vagyoni összetétel miatt. A belső fejlődés sokféle tendenciáját úgy summázzák a szerzők, hogy a hagyományos funkciók háttérbe szorulása, a parasztságon belül elkülönülő rétegek ellentéte jellemezte az 1861 utáni obscsinát, ugyanakkor megmaradt a nagybirtok és a cári bürokráciával szemben védekező funkciója.

A cikk harmadik része a cári kormányzat parasztpolitikája fényében elemzi az obszcina fejlődését. A kormánypolitika osztálymeghatározottsága mellett, ellentmondásossága szembeűnő. Voltak, akik az obszcina fenntartása, megőrzése mellett érveltek. A parasztság adminisztratív igazgatásának, adóztatásának eszközét, a tőkeszegény nagybirtok munkaerő-bázisát látták benne. Bízta a parasztkonervatívizmusában, az obszcinaat idealizáló szlavofil szólamokban. Az obszcina ellenzői felismerték gazdasági és társadalmi szempontból retrográd vonásait, ill. azt, hogy a paraszti ellenállás fóruma lehet. Mint ismeretes, az 1880-as években és az 1890-es évek elején a reakciós konzervatív irányzat kerekedett felül az agrárpolitikában. 1886 után a falugyűlés már nem egyszerű, hanem legalább kétharmados többséggel dönthetett az újraosztás kérdésében. 1903-ig fennmaradt az egyetemleges kezesség, mint a földközösség adózóképeségének biztosítója. 1889-től a zemsztvo-elöljárók intézménye a nemesség befolyását erősítette az obszcina felett. 1893-ban tovább korlátozták az újraosztás lehetőségét. Az 1890-es évek második felétől elmélyült agrárválság, a parasztság megmozdulásai, s végül az első orosz forradalom kényszerítette ki a cári parasztpolitika fordulatát az obszcina kérdésében. Az egyetemleges kezesség eltörlése (1903), az áttelepülés szorgalmazása, a rendi megkülönböztetés enyhítése (1904) voltak az első lépések.

A forradalmi események szertefoszlatták a parasztság konzervatívizmusához fűzött reményeket. 1906 novembere fordulópont a cárizmus agrárpolitikájában. Míg korábban – a nagybirtokok munkaerő-szükséglete miatt is – a szegény rétegek védelmét, a paraszti differenciálódás mérséklését célozta az obszcina védelmére irányuló politika, a Sztolipin-féle földreform egyértelműen a módos gazdák érdekében oldotta fel a földközösség kötelekeit. A cikk befejező része arra keres választ, mennyiben járult hozzá az amerikai típusú fejlődés megerősítéséhez az 1906-os rendelet. Az 1905-re vonatkozó adatok szerint a csaknem 12,3 millió parasztporta 77 százaléka obszcina keretekben gazdálkodott, s a 139 millió gyeszjatyina osztásföld 83 százalékát művelte meg. 1914-ig több mint 20 százalékkal lépett ki, a földterület 14 százalékaival, többnyire nem a földközösség hozzájárulásával, hanem a hatóságok engedélyére. Ezért is jelentős volt a visszaáramlás (a kiléptettek 10%-a). 1914-ig arányaiban is domináns maradt az obszcina gazdálkodás. A Sztolipin-féle politika eredménytelenségét mutatja továbbá, hogy nem alakult ki egy farmer típusú módosparaszti réteg. A kiléptettek 40%-a ugyanis eladta földjét. Az önállóvá vált gazdák zömét a tagosítatlan faluhatár verte béklyóba. De a tanyaszékhelyválasztók sem lettek farmerek az árutermelési viszonyok fejletlensége miatt. Óvna tehát a szerzők az 1906-os rendelet túlértékelésétől, de elismerik, hogy történt előrelépés. Mérséklődött a nyomásos gazdálkodás uralma, csökkentek a tagosítatlanság negatív következményei. Az obszcinaból kilépett gazdák jobb eszköz- és iga-ellátottsága a természetlagokban is tükröződött. Mintegy 50%-kal produkáltak többet. A világháború előestéjén továbbra is válságban volt az oroszországi nagybirtok és a vele összefonódott obszcina paraszti gazdaság, mint a porosz utas fejlődés orosz változata. Az obszcina kötelekeinek fellazítása ellenére; az árutermelés fejletlensége miatt nem bontakozhatott ki az ún. amerikai út. Nem maradt más, mint az oroszországi agrárviszonyok forradalmi átalakítása, amely 1917–1918-ban gyökeresen megváltoztatta a földtulajdon-viszonyokat.

(*Isztorija SzSzSR. 1980. 4. szám 26–41. l.*)

M.

SZ. A. FEGYUKIN:

A SZOVJET ÉRTELMSÉG TÖRTÉNETE KUTATÁSÁNAK NÉHÁNY ASPEKTUSA

Az értelmiség társadalmi szerepének növekedése is hozzájárult, hogy a különböző társadalomtudományok mind nagyobb figyelmet fordítanak a réteg vizsgálatára. Érvényes ez a szovjet történetírásra is, bár a szerző úgy véli, hogy az egyre gazdagabb értelmiség-kutatás eredményei mindmáig szegényesebbek, mint amit az értelmiség növekvő társadalmi jelentősége megkívánna. Összetett társadalomtudományos feladatnak tekinti e sajátos réteg vizsgálatát. Mindenekelőtt a szovjet értelmiség kialakulásának folyamatát, mint társadalmi mozgást. Megítélése szerint az eddigi kutatások homlokterében ez állt – s Fegyukin is az ezzel kapcsolatos eredményeket értékeli. Fontos feladat az

értelmiségi tevékenységek, funkciójuk változásainak a vizsgálata, vagy az eszmei-politikai arculat feltérképezése, ami interdiszciplináris megközelítést igényelne, de eddig elkerülte a társadalomtudományok művelőinek a figyelmét.

Kronológiai szempontból is egyetlen a szovjet értelmiség történetét feldolgozó irodalom. Az 1920-as évekre vonatkozó, módszertanilag és eredményeiben is figyelemre méltó cikkek és feldolgozások mellett, igen szegényes az 1930-as és az 1950-es évtized közötti időszak értelmiségét vizsgáló irodalom. A közelmúltat illetően azt hangsúlyozza Fegyukin, hogy sokrétű az értelmiség-kutatás – főként a különböző szociológiai módszerek hódítanak –, de nem érvényesül benne a történetiség aspektusa, így a fejlődési tendenciákat sem ragadja meg. Kritikusan ír a szerző a statisztikai, mennyiségi szemlélet továbbéléséről, ami megnehezíti, hogy társadalmi totalitásában, a történeti folyamatokba szervesen beillesztve tárják fel a szovjet értelmiség útját. Követendő jó példaként említi L. V. Ivanova módszerét, aki a valóságos társadalmi, politikai feltételek, a szovjet kultúrpolitika elemzése mellett az értelmiségen belül végbement változásokat (társadalmi, szakmai összetétel, politikai arculat, mentalitás) és társadalmi szerepének módosulásait is elemzi.

A szovjet értelmiség kialakulását taglaló irodalomban általában két útját-módját különböztetik meg a réteg formálódásának. Az egyiket a régi, polgári szakemberek megnyerése jelentette. Az új, fiatal szocialista értelmiség képzése, nevelése volt a másik. Sokan egy harmadik módot is megkülönböztetnek. A munkás- és parasztkáderek kiemelését. Mások ezt azért vitatják, mert szerintük nem szabad egybemosni a politikai kádereket és az értelmiségi szakembereket. Fegyukin úgy véli, hogy a két értelmiségi típus között nem volt olyan éles a határ. A kiemelt munkás- és parasztkáderek általában továbbképezték magukat, szakmai végzettséget szereztek. Ezáltal a szocialista szakemberek képzésének részeseivé váltak, még ha indulásukat társadalmi, politikai szempontok motiválták is. Szerzőnk a kronológiai distinkcióra is felhívja a figyelmet. Nem ért egyet azokkal, akik – a szovjet beiskolázási politika szociális orientáltsága alapján – napjainkban is érvényesülni vélik a kiemelés. Véleménye szerint ez a szovjethatalom első évtizedét jellemezte. Az 1920–30-as évek fordulójától az értelmiségi szakemberek képzése – azon belül a kiemelt káderek szakmai felzárkózása – háttérbe szorította a társadalmi indíttatást, az elkötelezettséget preferáló módszert, de teljesen nem szüntette meg, mert az beépült a szovjet beiskolázási politika szempontrendszerébe.

Egyoldalúságok jellemzik a régi szakemberek megnyerésének összetevőit vizsgáló irodalmat. Mi állította őket tömegesen a bolsevik szovjethatalom oldalára? Helytelen egy-egy szempont abszolútlizálása. Vannak, akik eltúlozzák az adminisztratív eszközök szerepét. Mások a fizetések nagyvonalúságában, bőkezűségében keresik a magyarázatot. Tény, hogy a szovjet állam igyekezett biztosítani az eredményes értelmiségi tevékenység feltételeit. Ugyanakkor azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy különösen a kezdeti időszakban igen szűkös anyagi lehetőségekkel rendelkezett. (1923-ban egy egyetemi tanár fizetése reálértékben 5 százaléka volt az 1917 előttinek.) Szerzőnk az adminisztratív eszközök, ill. az anyagiasság szemlélet helyett más, a réteget sajátosságai miatt motiváló tényezőket emel ki. A politikai alternatívák reális számbavétele, az orosz értelmiség többségét jellemző progresszív, demokratikus szemlélet, a „népmegváltás” tradíciója, a hivatás, a szakma, az alkotás szeretete, a hazafiság, a felelősségteljes, megértő bolsevik politika, esetenként a szocializmus elfogadása. Íme, ezek voltak a régi értelmiséget a szovjet hatalom szolgálatába állító szempontok. Megnyerésük jelentősen elősegítette a szocializmus építésének ügyét. Az első két évtizedben a szovjet értelmiség nagyobbik hányadát jelentették.

Az új, szocialista szovjet értelmiségiek képzését, nevelését feldolgozó munkákat jellemezte elsősorban a mennyiségi, statisztikai szemlélet, a leegyszerűsítés, a hurráhangulat eluralkodása. Szerzőik figyelmen kívül hagyták a nehézségeket, nem beszéltek a hibákról, a számok bővületében éltek. Pedig a képzés színvonala igen sok kívánnivalót hagyott maga után. Szakmai szempontból – kezdetben – nem állta ki az összehasonlítást a cári idők szakemberképzésével sem. Szűkösek voltak az anyagi feltételek. Kevés volt a tankönyv és a felszerelés. Nagy „vérvesztéseség” érték az oktatói kart. A tömeges beiskolázás óhatatlanul a hallgatóság színvonalának rovására ment. A növekvő „szakemberhiány” miatt sokan nem fejezték be az amúgy is rövidített, politikai kampányokkal is csonkított tanulmányi időt, jelentősen megnőtt a bukások aránya. Szerzőnk számításai szerint egy diplomás képzésére az 1920-as években félannyi, sőt kevesebb pénzt fordítottak, mint 1917 előtt. A valóságos történeti folyamat feltárását ezeknek a tényeknek a vizsgálatát, számbavételét is megköveteli, s nem csorbítja a szovjet felsőoktatás hőskorának tiszteletre méltó eredményeit.

A szovjet értelmiség szociális összetételére, politikai mentalitására vonatkozó értékelések is ellentmondásosak. Lassabban ment végbe a társadalmi származás szerinti átrétegződési folyamat, mint azt a korábbi munkák állították. Az 1930-as évek közepéig a polgári, kispolgári származású régi szakemberek jelentették a szovjet értelmiség több mint felét. A munkás fakultások hallgatóinak valóban hősies erőfeszítései ellenére a szükségesnél lassúbb volt az új értelmiségi generációk munkába állása. A diákok szociális összetétele kedvezően, dinamikusan változott, de a pályán lévő szakemberek között – a lemorzsolódások miatt – csak lassan jutottak többségbe a munkás- és parasztszármazásúak. Az 1920-as évek végén a mérnökök csupán 15 százaléka volt proletár származású. A foglalkoztatott értelmiségiek kétharmada jött polgári, kispolgári, alkalmazotti, értelmiségi környezetből. Ez utóbbiak 30 százalékos aránya is figyelemre méltó. Az 1930-as évtized nagysodrású társadalmi változásai az értelmiség szociális átrétegződését is magukkal hozták. Fegyukin rámutat, hogy a társadalmi származás mellett a politikai mentalitást, az ideológiai arculatot is figyelembe kell venni. Ezzel együtt kedvező kép rajzolható a szocialista értelmiség formálódásáról, sőt a folyamat befejeződését is meg kell állapítani.

A szocialista szovjet értelmiség kialakulásának lezárulása a szocialista társadalmi viszonyok uralomra jutásával összefüggésben vizsgálható. Az 1936-os alkotmányhoz köthető, amely rögzítette az új típusú társadalmi viszonyokat? Esetleg az 1930-as évtized végére tehető? Vagy napjainkban is tart a folyamat? Szerzőnk a szocialista társadalom megszilárdulása részének tekinti a szovjet értelmiség, mint új típusú réteg kialakulását, s befejeződését az 1930-as évek végére datálja. Hangsúlyozza, hogy a kialakulási folyamat lezárulásáról van szó, mert a társadalom egészével együtt a szovjet értelmiség is továbbfejlődött. Ennek minél teljesebb feltárása szintén további vizsgálatokat igényel. A kutatás adósságai között említi Fegyukin, hogy nem teljes gazdagságában tárták fel a vonatkozó lenini örökséget, a források hiánya miatt alig elemezték a párt értelmiségi politikájának módosulásait, s ezért is maradhatott feltáratlan a szövetségi politika értelmiségi aspektusa. Nagy lehetőségek vannak a nemzetiségek értelmiségének kutatásában. Egyre sürgetőbb feladat – a nemzetközi ideológiai konfrontáció miatt is – a burzsoá történetírás torzításainak a leleplezése. Lassan érnek a feltételei „az értelmiség a fejlett szocializmus viszonyai között” című téma vizsgálatának. Mindezekhez azonban elengedhetetlen az értelmiség-kutatások koordinálása. A párhuzamosságok kiküszöbölése érdekében, és a metodológiai egyértelműség biztosítása végett is.

(Voproszi isztorii, 1980. 9. szám 17–31. l.)

M.

WOLFGANG HARDTWIG:

**POROSZORSZÁG NÉMETORSZÁGI FELADATÁTÓL
NÉMETORSZÁG VILÁGMISSZIÓJÁIG**
(Liberalizmus és borussziánus történetek
a forradalom és az imperializmus közötti időszakban.)

A Németország egyesítéséről Königrätz után kibontakozó publicisztikai vitában a mainzi püspök, Ketteler vállalkozott a borusszianizmus definiálására, a következőképpen világítva meg e történelmi-politikai gondolkodásmód meghatározó strukturális elemeit és világnézeti dimenzióit: „Borusszianizmus alatt egy fixa ideát értünk Poroszország hivatásáról, homályos elképzelést Poroszország hivatásáról, homályos elképzelést Poroszország egyetemes küldetéséről, összekapcsolva azzal a meggyőződéssel, hogy ez a hivatás és ez a feladat abszolút szükségszerű, amit azzal a szükségszerűséggel kell teljesíteni, mint ahogy a leváló szikla legördül, s hogy megengedhetetlen ennek a világküldetésnek a jog és a történelem nevében ellenszegülni.” Az idézet alapján is megállapítható, hogy a borusszianizmus nem volt tudományos elmélet, sokkal inkább nevezhető az a porosz tradíciókról és Poroszország cselekvési maximáiról kialakított meggyőződés összegző megfogalmazásának, amire a legjelentősebb vállalkozást Droysen 1855–86 között 14 kötetben kiadott, „A porosz politika története” című munkája jelentette.

Hardtwig a borusszianizmust mint politikai ideológiát a tágan értelmezett historizmus produkumának tekinti. Megállapítja, hogy a Ranke, Burckhardt, Droysen és Niebuhr nevével fémjelzett iskola az 1830-at követő periódust az átfogó társadalmi-politikai változások forradalmi időszakának tekintette, hogy törekvésük a jelen és a múlt közötti eltérések áthidalására, a nemzeti fejlődés kontinuitásának bizonyítására, a nemzeti identitás megteremtésére irányult, s mindehhez a fejlődés, a haladás modern kategóriáit hívták segítségül. Így vált történelemfelfogásuk hangsúlyos elemévé az általános értékek keresése helyett a változás, az átalakulás megragadása, ami mögött az intézményes keretek szétesése, a permanenssé váló társadalmi változások élménye húzódott meg.

A kor liberális történetírása legfőbb feladatának nevezte a kollektív identitás kialakítását, az identitásfogalom átvitelét az egyénről a nemzetre, az államra, és osztotta Welcker álláspontját, mely szerint „a történezs feladata az emberek társadalommá szervezése”. Ebből a megközelítésből a borusszianizmus a történetírás olyan formájának fogható fel, amely társadalmi-integratív funkcióját a végtelenségig komolyan veszi, s a tudományos igazság kárára a politikai haszon érdekét a valóság érdeke fölé helyezi.

A vázolt folyamat mélyreható elemzésére Hardtwig cikke Droysen tudományos munkássága alapján vállalkozik. Kiemeli, hogy a Poroszország nemzeti küldetéséről szóló koncepció fontos elemei már a Vormärz időszakában felbukkannak. A történezs írásai a német birodalom középkori univerzális egységből indulnak ki, s annak keretei közé helyezik a porosz politikát is. Erőteljesen jelentkezik ugyanakkor a liberalizmus két központi motívuma: a nemzeti egységre való törekvés és a nagyobb szabadság utáni vágy, melyek együttes megvalósítására a borussziánus felfogás értelmében kizárólag a porosz állam lehet csak alkalmas.

Az említett alapállás határozza meg Droysen viszonyulását az államhoz. Élesen szembe helyezkedve a dél-nyugatnémet liberalizmus természetjogi érvelésével, mely az állam létrejöttét izolált egyének szerződésékként látta, az államot az ember ősidőktől meglévő társadalmi természetéből levezető organikus felfogást fogadja el. Az 1848-as forradalom mérsékelt liberális politikusaikhoz csatlakozva üdvözli az 1848 decemberében kihirdetett porosz alkotmányt, mint a forradalom „átkos segítségéről” való lemondás bizonyítékát, ami nem akadályozza meg ugyanakkor abban sem, hogy a német nép alapjogait lefektető frankfurti birodalmi alkotmányt őszintén helyeselje. A porosz küldetés gondolatát elfogadó, a hatalom jelenlétét általában igenlő organikus liberális koncepció a hatalomban ugyanis nem a szabadság ellenpólusát, sőt éppen ellenkezőleg: annak eredményét, kifejeződését látta megjelenni. S e gondolatsor kibontásában a porosz államiság partikuláris megerősítése is kifejezetten pozitív tényezőként, az egység későbbi megteremtésének nélkülözhetetlen feltételeként kap értelmezést. A szubjektív szándék és az objektív funkció dialektikáját érvényesítve Droysen végül is olyan teleologikus gondolati struktúrát teremt, amely a politikai célok jelentőségét abszolútizálja, s az azokkal szemben megfogalmazott morális-elméleti ellenvetéseket neutralizálja. Mindez nélkülözhetetlen előfeltevés a bismarcki politika (a szabadság alárendelése a hatalomnak) igazolásához, a „valóság értelmességének felismerése”-hez.

Poroszország nemzeti és európai vezető szerepének hangoztatása együtt járt a reformáció átértelmezésével. Hegeli indíttatásokat követve Droysen a protestáns polgári liberalizmus töretlen vallásos-politikai küldetéstudatát így kapcsolja össze a dinasztikus porosz felsőbbbségi állam tradíciójával, erőteljesen hivatkozva a Napóleon-ellenes felszabadító háborúk időszakában a vallásos és a nemzeti megújulást közös nevezőre hozó Fichtére és Arndtra.

Az 50–60-as években a borussziánus érvelés fő jellemzőjévé a külpolitikai szempontok felértékelése válik a realizmus jegyében. Ahogy a liberális mozgalom a valamennyi állampolgár emancipációjához szükséges integráló erejét elveszíti, ahogy az ipari forradalom előrehaladása következtében az ellentétes osztályok szembenállása egyértelművé válik, úgy kap egyre nagyobb hangsúlyt a militarista-bürokratikus eszközöket szentesítő borussziánus-nemzetállami történefmelfogás, amely alkalmasnak tűnt az osztályszakadás legalább átmeneti áthidalására, s arra, hogy a belső hatalmi harcban alulmaradt porosz polgárság hatalmi igényeit, mintegy kiengesztelésül, felerősítse, majd „kívül” levezesse.

Mondanivalóját összegezve Hardtwig megállapítja, hogy a borusszianizmus sokban előkészítette a császárság válságpolitikáját, mivel az északnémet organikus liberalizmus hagyományait követve elfogadta Poroszország militarista-bürokratikus rendjének kiterjesztését egész Németországra, másrészt elősegítette a társadalmi és az alkotmányos fejlődés közötti eltérés tudomásulvételét. Ezzel a konstitucionalista monarchiát speciális német fejlődési útként tüntette fel, történetileg és elméletileg

legitimizálta a kormány parlamenti felelősségét kiiktató 1871-es alkotmányt; végcélként, a német fejlődés kiteljesedéseként ábrázolta a valójában átmeneti egyensúlyi helyzetet tükröző kompromisszumot. Ugyanakkor megalapozta Németország felsőbbbségigényét, a német világmiszió tézisét, valamint a Hohenzollernek irracionális eszményesítését, s összességében totalitárius-militarista szellemben befolyásolta a németiség identitástudatának alakulását.

(Historische Zeitschrift 1980. Bd. 231. 265–324. l.)

E. G.

A folyóiratszemlét írták: ifj. Barta János (B. J.), Erdődy Gábor (E. G.), Fekete Miklós (F. M.), Menyhárt Lajos (M.)

Pauliny Oszkár 1899–1982

A Zólyom megyei Garamszegen született. Középiskolai tanulmányait a selmecbányai evangélikus liceumban és a besztecebányai evangélikus gimnáziumban végezte. 1917-ben mint az Eötvös József Kollégium ösztöndíjas tagja a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán történelem-latin szakra iratkozott be, 1922-ben magyar művelődéstörténetből tett doktori szigorlatot. Ezután egy-egy félévet töltött Alphons Dopsch szemináriumában a bécsi, illetve Friedrich Meinecke szemináriumában a berlini egyetemen; németországi tanulmányútját az augsburgi Fugger levéltárban végzett kutatással fejezte be. 1923-tól 1955-ig az Országos Levéltár tisztviselője volt, ilyen minőségben 1930-tól 1946-ig a bécsi levéltárakhoz kirendelt magyar kormány megbízottként Bécsben teljesített szolgálatot. 1955-ben megszervezte és 1959 végéig vezette a Magyar Tudományos Akadémia Csehszlovákiai Társadalomtudományi Kutatócsoportját. 1957-ben nevezték ki a MTA Történettudományi Intézetéhez, s innen ment tudományos főmunkatársként nyugdíjba 1970-ben.

Neve már fiatalon a feudális kori magyarországi bányásztörténettel forrott össze, de egyetemi tanulmányainak befejezésétől haláláig megszakítatlan, hatvan évet magába foglaló levéltárosi és történetkutatói pályáján nem volt feladat és nem volt téma, amely idegen lett volna tőle. A 30-as évek egyháztörténeti forrásgyűjtéséből kiadta *Iratok Kassa rekatholizálásának történetéhez* c. közleményét a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIV. kötetében (Budapest, 1931); a 18. század első évtizedei protestáns vallásügyi tárgyalásainak teljes forrásanyagát kiadásra kész másolataiban a budapesti Ráday Gyűjtemény őrzi. 1947-től 1949-ig Bécsben a Szovjetunió Tudományos Akadémiája megbízásából Leo Stern professzor által szervezett munkásmozgalom történeti kutatásban vett részt. Az 50-es évek második felében csehszlovákiai levéltári forrásfeltárásaiban a középkori oklevelek teljességre törekvő számbavétele és mikrofilmzetése éppúgy helyet kapott, mint a dualizmus kori magyar kormányok nemzetiségi politikája, vagy Csehszlovákia létrejöttének dokumentumai. Kiadta az Országos Levéltárban *A Helytartótanács levéltára* (Budapest, 1954) és a *Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok* (Budapest, 1956) alapleltárát. Publikált numizmatikai közleményeket és hivataltörténeti tanulmányokat. Úttörőek város történeti írásai. *A m. kir. belügyminisztérium budai várbeli székházának története* (Tanulmányok Budapest Múltjából VI/1939) Buda 18–19. századi topográfiájának tisztázását segítette elő, *Tulajdon és társadalom a Garam vidéki bányavárosokban* (Történelmi Szemle 1962) c. tanulmánya a magyarországi alapított városok problematikáját tárta fel. *A Garam-vidéki bányavárosok lélekszáma a XVI. század derekán* (Történelmi Szemle 1958) c. tanulmánya először kapcsolta össze a történeti statisztikát elmélyült társadalomtörténeti elemzéssel. Már ezek a szerteágazó tematikájú munkák is tiszteletre méltó és maradandó helyet biztosítanak Pauliny Oszkárnak a magyar történetírás történetében. Pedig ez az életműnek csak a perifériája.

Az életmű lényege a feudális kori magyarországi bányászat, nemesfém- és rézkohászat történetének feltárása. Az indítást kutatásaihoz Domanovszky Sándortól, Szekfű Gyulától és Kováts Ferentől kapta. A bányászat és kohászat története egyszerre volt számára technikatörténet és gazdaság- és társadalomtörténet, ő hasznosította először, és Magyarországon mindmáig egyedül az egykorú számvetési forrásanyagot. Eredményeit a véglegesség igényével fogalmazta meg; nehezen szánta rá magát a publikálásra, de amit egyszer kiadott, azon többé részletkérdésekben sem kellett módosítania. Legelső tanulmánya, *A sóregéle kialakulása Magyarországon* (Századok 1924) teljes egészében érvényes, megfogalmazásaiban modern ma is, miközben 13–14. századi gazdaság- és társadalomtörténetünk szemléletében és problémaállításaiban az elmúlt fél század folyamán alapvetően átalakult. A harmincas évek-

ben két, ma már klasszikusnak számító tanulmányt tett közzé, *A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége* (Károlyi Árpád Emlékkönyv, 1933) és *Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán* (A Gróf Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet Évkönyve, 1936) címen. Tekintete az elsőben Közép-Európát, a másodikban az egész óvilágot átfogta már, s az egyetemes történeti távlat minden későbbi munkájára rányomta bélyegét. Ez a két tanulmány alapozta meg *Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejtett feudalizmus korszakában (1000–1526)* c. összefoglalását (Századok 1972), amelynek egyik alcímében pregnáns pontossággal sikerült megragadnia a középkori magyar történet lényegét: „Gazdag föld – szegény ország”.

Életének utolsó évtizedeiben egyre inkább a 16. század foglalkoztatta. Összeállította *A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán* c., adatsorokat közreadó félfeldolgozást (Budapest, 1957), minden további monografikus feldolgozás megkerülhetetlen alapját. Bányászattörténetünk központi problémájaként ismerte fel a vállalkozást, így feldolgozta annak közép-európai kezdeteit *A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesércbányászatban* (Budapest, 1966) c. kismonográfiában. Ezután számos kisebb tanulmányban dolgozta fel 16. századi bányaművelésünk különböző technikai, üzemszervezeti és jogi kérdéseit.

Életművét végül *Nemesfém-monopólium és technológia (A nemesfémek bányászatának és finomításának királyi monopóliuma és a kamarai finomítóművek technológiája Magyarországon és Erdélyben 1325–1700)* c. rövid tanulmányában (MTA II. Oszt. Közl. 1977) és *Vállalkozás és társadalom az alsómagyarországi bányavidéken (XV–XVI. század)* c., kéziratban maradt nagy monográfiájában foglalta össze.

A mű – hála Paulinyi Oszkár rendkívüli munkabírásnak és élete végéig megőrzött szellemi frissiségének – elkészült. Hatalmas tudása, kutatási módszere, eredményei hozzáférhetőek a kutatás számára, nem veszhetnek el. De közkinccsé tételük érdekében nagyon sok még a teendő. A sors különös igazságtalansága, hogy Paulinyinak, aki élvezettel osztotta meg tudását, forrásismereteit másokkal, aki soha nem utasított vissza senkit, ha tanácsért, szakmai segítségért hozzá fordult, nem volt tanszéke, nem voltak tanítványai, nem volt még egy egyetemi speciálkollégiuma sem. Életében ő volt a feudális kori magyarországi bányászattörténet; ebben a tudományágban azt tudjuk, amit ő felkutatott. Halálával ez a tudományág gazdátlaná vált, művelői Magyarországon még alapfokon sincsenek.

Legfontosabb munkái közül néhány megjelent világnyelveken (*Die anfänglichen Formen des Unternehmens im Edelerzbergbau zur Zeit des Feudalismus*, Acta Historica 1966; *Eigentum und Gesellschaft in den niederungarischen Bergstädten. Ein Beitrag zur Problematik der deutschen Kolonisationsstadt in Ungarn*, in: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Köln–Wien, 1971; *The Crown Monopoly of the Refining Metallurgy of Precious Metals and the Technology of the Cameral Refineries in Hungary and Transylvania in the Period of Advanced and Late Feudalism (1325–1700) with Data and Output*, in: Precious Metals in the Age of Expansion. Stuttgart, 1981). De Alphons Dopsch egykori szemináriumi növendékének csak élete legvégén nyílt rá ismét alkalma, hogy személyes kapcsolatba lépjen az egyetemes gazdaság- és társadalomtörténet mai vezető egyéniségeivel. Igaz, az írás megmarad. A lehetőség megvan rá, hogy a legkülönbözőbb nemzetek bányászattörténetészei megismerkedjenek Paulinyi munkásságával, tanulmányozzák és elsajátítsák kutatási módszerét. De arra most már sajnos nincs lehetőség, hogy széles témakörének kutatói élő személyiségének hatása alá kerüljenek.

Végül is Paulinyi Oszkár elég sokat megkapott abból, ami egy ilyen formátumú és ilyen eredményes kutatónak jár; de amit megkapott, későn kapta meg. Sorsában általában osztoznak a kis nemzetek történéseire. Átvitt értelemben történettudományunkra is érvényes Paulinyi stiláris telitalálata: „gazdag föld, szegény ország”. Emlékét akkor őrizzük híven, ha megkíséreljük folytatni munkáját.

Heckenast Gusztáv

<p style="text-align: center;">Elekes Lajos 1914–1982</p>

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem középkori magyar történelem professzorának halálával az 1930-as évek végén indult történész generáció egyik letehetősebb tagja távozott az élők sorából. Ez a nemzedék jó szakmai alapozással, magasszintű módszertani és nyelvi képzettséggel kezdte a pályát. A budapesti tudományegyetem ekkor európai hírvé professzorai Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér, Szekfü Gyula, Szentpétery Imre és mások tanították a jövődő historikusokat.

Elekes Lajos érdeklődése már egyetemi éve alatt a középkori magyar történelem felé fordult, és különösen érdekelte szűkebb hazájának a magyarok, románok és szászok által lakott Erdélynek változatos történelme. Egyetemi doktori értekezését („Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király”) 1937-ben védte meg, majd néhány esztendővel később a Hunyadi-kérdésről, ill. a magyar-román viszonyról a Hunyadiak korában jelentetett meg tanulmányt a Mátyás- király Emlékkönyvben. A román fejedelemségek és a Hunyadi-család története hosszú évekre lekötötték érdeklődését. 1937-ben az Országos Levéltárban kapott állást, ahol a középkori oklevelek közelségében, a legbecsebb forrásokat őrző központi történész műhelyben 1950-ig dolgozott. Az 1949/50-ben szervezett Történettudományi Intézetnek többekkel együtt Elekes Lajos is munkatársa lett, majd 1957-ben a budapesti Bölcsészettudományi Kar Középkori Magyar Történelmi Tanszékének vezetésével bízták meg, ezt a tisztségét haláláig betöltötte. Elekes Lajos történetírói pályakezdésének lezáró szakaszát jelentette Hunyadi Jánosról megjelent monográfiája (Hunyadi, Bp. 1952.), amelyért 1953-ban a Kossuth-díj ezüst fokozatával tüntették ki. Az 1937 és 1952 közötti másfél évtized meghatározó volt történet-szemléletének, történelemfelfogásának alakulásában. A doktori disszertációra és az első tanulmányokra még a szellemtörténelmi megközelítés volt a jellemző, míg a Hunyadi monográfiában már a marxista esz-meiség volt a döntő. Elekes szemléletének változásában – miként másoknál is – az 1944–1948-ban Európában és Magyarországon lejátszódó események, az alapvető gazdasági-társadalmi és politikai változások voltak sorsdöntők.

Az 1940-es évek második felében a magyarországi polgári történészek többsége megismerkedett a marxizmussal, és alkalmazni kezdte azt történetírói munkásságában. Az ötvenes évek első felében a politikai gyakorlat közvetlen – sokszor napi agitációs – segítséget várt a tudománytól. A Hunyadi Jánosról szóló monográfia is tartalmazott a napi politikát közvetlenül szolgáló részeket. Ugyanakkor ez a monográfia már jelezte, hogy Elekes Lajos széles körű forrásismerettel rendelkező, problémaérzékeny történész, aki a fejlett feudalizmus fő jellegzetességeinek, a rendi struktúrának, a magyarországi centralizáció szövevényének feltárására is képes.

Az 1950-es években szerzőtársaival – Lederer Emmával és Székely Györggyel – közösen megírta a Magyarország története tankönyv-sorozatnak az első kötetét (Magyarország története a korai és a virágzó feudalizmus korszakában. A honfoglalástól 1526-ig. Bp. 1957.) Ez a tankönyv és az ebből továbbfejlesztett vezették be a középkori magyar történelem ismeretlen szépségeibe, illetve segítették a történelmi látásmód, a marxista történet-szemlélet elsajátítását.

A középkori magyar történelem foglalkoztatta, de nem állt meg az ország határainál. Állandóan figyelemmel kísérte a kortárs európai történetírás legújabb eredményeit. Így és ezért fordult figyelme a rendiség és a központosítás felé, kutatta a kérdés kelet-európai vonatkozásait. E témában nemzetközi hallgatóság előtt francia nyelven tartott előadása nagy érdeklődést váltott ki, és a hatvanas évek elején kibővítve és könyv formában magyarul is megjelent (Rendiség és központosítás a feudális államokban. Bp. 1962.). Az összehasonlítás és a kritikai elemzés erősségei a tanulmányok. Ismeretes, hogy a törté-nészek nemzetközi szervezetének római (1955) és stockholmi (1960) kongresszusán a rendiség és az európai abszolutizmus kérdésköre nagy teret kapott. Ezek a tanácskozások és az ott közre adott dolgozatok készítettek arra Elekes Lajost, hogy a marxista történettudomány koncepcióját e fontos kérdé-sekben összegezze.

Elekes Lajos pályája során mindvégig dédelgette az egy szerző által írt – erre ő maga szívesen vál-lalkozott volna – összefoglaló magyar történet gondolatát. Első kísérletnek szánta e terve megvalósítá-sához a középkori magyar állam történetéről írott monográfiáját (A középkori magyar állam története megalapításától Mohács bukásáig. Bp. 1964.). Egyetemi oktatóként tapasztalta, hogy a két világháború

közötti történetírásnak a középkori magyar államra vonatkozó ferdítései, hamis illúziói még az ifjúság körében is tovább élnek. „S a problémák megválaszolásának – írta könyve bevezetőjében –, a megoldatlan kérdések nyomán fellépő eszmei zavarok eloszlításának legcélravezetőbb útja: pozitív ismeretek nyújtása. Ezért úgy véljük, nem felesleges a magyar állam Mohács előtti – oly gyakran félreértett vagy ferdén magyarázott – fejlődésének összefoglaló ismertetését adni.” A középkori magyar állam története hosszú éveken keresztül kézikönyvként szerepelt.

Elekes Lajost 1965-ben választották a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává, és körülbelül ettől az időtől kezdve fordult érdeklődése a történetelméleti, historiográfiai, metodológiai kérdések felé. A medievisztika művelése lett volna „hivatali” feladata, de szenvedélyes érdeklődése, problémaérzékenysége, ideológiai felkészültsége új kutatási irányok felé sodorták. Történelmi ismeret és szocialista tudat, történelem és világnézet kapcsolata került kutatásai fókuszába. Az egyetemi hallgatóknak és a történelemszakos tanároknak szívesen adott elő a fenti kérdésekről, és a kiadók is sorra tettek ajánlatokat ebben a tárgy körben készült tanulmányok megjelentetésére. A nemzetközi történész körökben is népszerűvé váltak e témák, s így Elekes Lajos a moszkvai (1970) és a San Franciscó-i (1975) nemzetközi történész kongresszuson a metodológiai szekcióban ismertette legújabb kutatási eredményeit. A szakmai körökön és az országhatáron túl is érdeklődést váltott ki történetelméleti, historiográfiai jellegű munkája (A történelem felfogása korunk polgári tudományában. Bp. 1975.), amely oroszul és csehül is megjelent. A történelmietlenségtől csak egy lépés a történelemellenesség – írta Elekes –, s mindezekkel, valamint a történelem tudományossága elleni szkepticizmussal szemben, a történetiség valódi értékeinek a helyreállításával lehet eredményesen fellépni. Élete utolsó évtizedében szinte kizárólag a jelenkori polgári történettudomány kérdései érdekelték, egy nagyobb monográfia megírásához gyűjtötte az anyagot.

Elekes Lajos akadémikus elsősorban a magyarországi történész közéletben a Magyar Történelmi Társulatban, a Tudományos Minősítő Bizottságban, a Századokban szerkesztő bizottságában töltött be vezető tisztségeket. Jelentős közéleti megbízatást vállalt – és azt nagy szakmai és ideológiai felkészültséggel, kitűnő politikai érzéssel látta el – a Magyar–Román Történész Vegyesbizottság elnökeként. Az egyetemen hosszú évekig az egyik legjobb professzorként, kiváló előadóként, a történész szakképzés lelkes megújítójaként tartották számon. Az egyetem történész tanszékcsoportja elnökeként, majd bölcsészkarai dékánként sokat tett a történész szakképzés fejlesztéséért. Élete utolsó évtizedében – talán a rejtett betegségek hatására – amitől csak tehetett, fokozatosan visszavonult.

Emlékét, történettudósi teljesítményét művein és tanítványain keresztül a magyar tudományos és kulturális élet hosszú időn keresztül őrizni fogja.

Rottler Ferenc

A Magyar Történelmi Társulat hírei

Társulati hírek

A Társulat Elnöksége 1982. február 12-én ülést tartott, ahol *Szabolcs Ottó* főtitkár beszámolt a Közgyűlés előkészítésének munkálatairól. *Kónya Sándor* tájékoztatta az Elnökség tagjait a jelölőbizottság munkájáról. Megvitatták a közgyűlési beszámoló szövegének tervezetét és meghallgatták az 1982. első félévre tervezett három központi rendezvény előkészületeiről szóló tájékoztatót.

1982. március 12-én igazgatóválasztmányi ülés volt. *Berend T. Iván* elnök ismertette a Társulat 1979–1981 között végzett munkáját. *Szabolcs Ottó* főtitkár beszámolt az 1982. évi Tisztújító Közgyűlés előkészületeiről. A továbbiakban az igazgatóválasztmány javaslatot tett a Molnár Erik emlékérem odaítélésére, a Károlyi alapítvány díjainak kiosztására, valamint új tagfelvételi kérelmekről döntött.

*

A Magyar Történelmi Társulat 1982. április 7–8-án tartotta meg tudományos ülészekkel összekötött Tisztújító Közgyűlését.

A Tisztújító Közgyűlésen *Berend T. Iván*, a Társulat elnöke „a történettudományban kifejtett kimagasló tudományos és tudományszervező tevékenysége” elismeréseként *Hanák Péternek* és *Babics Andrásnak* a Molnár Erik emlékérmeket nyújtotta át és kiosztotta a Károlyi Mihály alapítvány díjait, melyben ez alkalommal három fiatal történész: *Krausz Tamás*, *Romsics Ignác* és *Tóth István György* részesült. Bejelentette továbbá, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elnöke 1982. április 4-e alkalomból a Magyar Történelmi Társulat alelnökének, *Kanyar Józsefnek* és titkárnak, *Hegyi Klárának*, kiemelkedő tudományos és tudományszervező tevékenysége elismerésül a Kiváló munkáért érdemérmeket adományozta. Ezután az előző két ciklusban működő Elnökség beszámolt tevékenységéről és kérte felmentését. Az ülés vezetését *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA alelnöke vette át, és a kiküldött jelölőbizottság javaslata szerint összeállította a jelölőlistát. A szavazás alapján a Magyar Történelmi Társulat elnöke: *Makkai László* lett. Alelnökök: *Vass Henrik*, *Hársfalvi Péter*, *Liptai Ervin*, *Ormos Mária* és *Pölöskei Ferenc*. Főtitkár: *Szabolcs Ottó*, titkárok: *Hanák Gábor*, *Izsák Lajos*, *Kardos József*, *Sipos Levente* és *Vladár Ervin*. Az igazgatóválasztmány tagjai: *Balázs Györgyné*, *H. Balázs Éva*, *Bassa Endre*, *Barta Gábor*, *Benda Kálmán*, *Berend T. Iván*, *Bertényi Iván*, *Biró Ferencné*, *Borus József*, *Buzási János*, *Czuth Béláné*, *Ember Győző*, *Erényi Tibor*, *Esti Béla*, *Glatz Ferenc*, *Godó Ágnes*, *Hajdú István*, *Hanák Péter*, *Harsányi Iván*, *Hegyi Klára*, *Huszár János*, *Irinyi Károly*, *Kanyar József*, *Kiss Kálmán*, *Kónya Sándor*, *Kosáry Domokos*, *Kósáné Jónás Julianna*, *T. Mérey Klára*, *Mucsi Ferenc*, *L. Nagy Zsuzsa*, *Nemes Dezső*, *Orosz István*, *Pach Zsigmond Pál*, *Palotás Emil*, *Pintér István*, *Porcsalmy János*, *Rottler Ferenc*, *Ságvári Ágnes*, *Siklós András*, *Sinkovics István*, *Sipos Péter*, *Spira György*, *Szabad György*, *Szabó Ferenc*, *Szabó Imre*, *Szántó Ferenc*, *Székely György*, *Szokolay Katalin*, *Szuha Miklós*, *Szűcs Jenő*, *Tilkovszky Loránt*, *Tóth Sándor*, *Tölgyesi László*, *Unger Mátyás*, *Urbán Aladár*, *Urbán Károly*, *R. Várkonyi Ágnes*, *Vágó Mária*, *Vida István*, *Vörös Károly* és *Waczulik Margit*.

*

Az Igazgatóválasztmány a Közgyűlés után megtartotta első ülését, melyen a Társulat két folyóirata: a Századok és a História szerkesztő bizottságát eddigi összetételében megerősítette, azzal, hogy *Zsilák András* elhunytja miatt a História szerkesztő bizottságába *Erényi Tibort* hívják be.

A Századok szerkesztő bizottsága: *Balogh Sándor, Csatári Dániel, Ember Győző* (a szerkesztő bizottság elnöke), *Erényi Tibor, H. Balázs Éva, Hajdú Tibor, Incze Miklós, Kónya Sándor* (felelős szerkesztő), *Liptai Ervin, Mucsi Ferenc, Niederhauser Emil, Pach Zsigmond Pál, Pamlényi Ervin, Szabolcs Ottó, Szakács Kálmán, Székely György, Tokody Gyula, R. Várkonyi Ágnes és Zsigmond László.*

A História szerkesztő bizottsága: *Benda Kálmán, Bíró Ferencné, Diószegi István, Erényi Tibor, Glatz Ferenc* (felelős szerkesztő), *Hanák Gábor, Kovács Tibor, Mócsy András, Ránki György, Száraz György, Tokody Gyula.* Rövatvezetők: *Kertész István, Sipos Péter, Szakály Ferenc, Vörös Károly.*

*

A Közgyűléshez kapcsolódó tudományos ülészekon *Berend T. Iván:* „Gazdaság és társadalompolitikai változások vitáink történetéhez, az elmúlt negyedszázadban” címmel tartotta meg előadását. Felkért hozzászólóként *Bihari Mihály:* Viták a szocialista demokráciáról az elmúlt negyedszázadban, *Szamuely László:* A magyar mechanizmus vita három hulláma és *Ferge Zsuzsa:* A gazdaság és a szociálpolitikai fejlődés néhány ütközési pontja címmel tartottak előadást. Az ülészek élénk és magas színvonalú tudományos vitával zárult, melyben *Balázs Sándor, Szalai Júlia, Bauer Tamás, Fenyvesi Gizella, Székely Erzsébet, Hanák Péter, Berend T. Iván és Szamuely László* vettek részt.

A Közgyűlés *Makkai László* elnök rövid programadó szavaival zárult.

*

Az új elnökség 1982. április 15-én tartotta meg első ülését, melyen *Makkai László* elnök értékelte a Társulat utolsó három évi tevékenységét és felvázolta a megoldásra való legsürgősebb feladatokat. Az Elnökség megosztotta a munkát és felmérte a legfontosabb teendőket.

1982. április 22-én ült össze első ízben az új Titkárság. Az Elnökség útmutatása nyomán kialakította a belső munkamegosztást. A titkárok munkájuk középpontjába a területi szervezés fellendítését, a kiadványtervek gondozását és a pályázati rendszer megújítását kívánják állítani.

Rendezvények

A Magyar Történelmi Társulat és az MTA Történettudományi Intézete „Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Az MSzMP 25 éve” címmel országos tudományos konferenciát rendezett. (Budapest, 1981. szeptember 29. – október 1.) A háromnapos ülészekot megnyitotta és az első napi elnökséget *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA alelnöke vállalta.

A gazdaság témakörben hangzott el *Nyers Rezső:* Gazdaság és politika összefüggése a gazdaságfejlődés útján; *Pető Iván:* Ellentmondásos kiütkeresés: a második 5 éves terv (1956–1960) koncepciója; *Berend T. Iván:* Gazdaságpolitika: változások és folytonosságok c. előadása. A délutáni ülés elnöke *Lakos Sándor* volt és *Romány Pál:* Az agrárpolitika megújulása, valamint *Antal László:* A gazdaságirányítás rendszereinek történeti útja c. előadások meghallgatására került sor.

A társadalom c. téma köré csoportosuló előadások elnöke: *Huszár István* volt. *Kolosi Tamás:* A társadalmi szerkezet változásai: rétegződés és egyenlőtlenség; *Monigl István:* Életmódváltás és életkörülmények; *Orbán Sándor:* Kollektivizálás és a parasztság útja; *Enyedi György:* A településszerkezet átalakulása; *Gábor R. István – Galasi Péter:* „A kiegészítő tevékenységek” társadalmi összefüggései címmel tartotta meg előadását.

A politika és kultúra kérdéscsoport tárgyalásának elnöke *Vass Henrik* volt, majd *Berecz János:* Magyarország és a nemzetközi politika; *Szakács Sándor:* Előzmények: a koalíció felszámolása és a politikai intézményrendszer torzulásai; *Balogh Sándor:* A politikai intézményrendszer megújítási útja; *Bihari Mihály:* Politikai mechanizmus és demokrácia; *Vitányi Iván:* Szellemi életünk fejlődésének tendenciái; *Almási Miklós:* Művészet és közgondolkodás című előadása hangzott el.

Az előadásokat mindhárom nap vita követte. A konferencia teljes anyaga megjelent: „Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Az MSzMP 25 éve. (szerk.: *Vass Henrik*) Bp. 1982. Kossuth K. 327 p.

*

Korszerű oktatás – korszerű térképek címmel Nemzetközi Tanácskozás volt Budapesten 1981. október 7–8-án. A Társulat, a Geodéziai és Kartográfiai Egyesület, a MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatala és az Országos Pedagógiai Intézet közös rendezésében megtartott konferencia történelmi és földrajzi szekcióban folytatta munkáját, különösen nagy súlyt fektetve oktatás-módszertani kérdésekre, és az iskolai térképészet problematikájára. A plenáris ülést *Szabolcs Ottó* nyitotta meg, a történelmi szekció vezetője *Unger Mátyás* volt. A konferencia összefoglaló értékelését *Szabolcs Ottó* zárszavában végezte el.

*

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet és a Hajdú-Bihar megyei Tanács rendezésében Történelemtanítás és a természettudományok tanítása címmel országos konferenciát rendezett Debrecenben 1982. április 26–27-én. *Szöllösi Gyula* köszöntő szavai után *Szabolcsi Miklós* megnyitóját hallgatták meg a résztvevők, majd *Vekerdi László*: Krízis és tudomány a 17. században, *Fehér Márta*: Systema Mundi, *Gazda István*: Tudomány és mesterség, *Marx György*: A fizika forradalma, *Illy József*: A relativitás-elmélet alkotói; *Beck Mihály*: A kémia forradalma; *Kontra György*: A biológia forradalmi, és *Hánák Péter*: A liberális-racionális világkép válsága címmel tartott előadást. A felkért hozzászólók: *Hársfalvi Péter*, *Hronszky Imre*, *Pál Tamás*, *Radnai Gyula*, *Szücs Barna*, *Waczulik Margit* előadásai és a vita, majd *Vekerdi László* összefoglalója után *Szabolcs Ottó* zárszavával ért véget a konferencia.

*

A Magyar Történelmi Társulat és az Országos Pedagógiai Intézet 1982. június 28. és július 7. között rendezte meg a kétvétenként sorra kerülő Történelemtanárok Nyári Akadémiáját Keszthelyen. Az akadémia ünnepélyes megnyitását *Kardos Zoltán* a keszthelyi Agrártudományi Egyetem dékánja vállalta. Ezután *Horváth József* a Városi Tanács Művelődési Bizottságának elnöke, „Keszthely kultúr-történelmi hagyományai” címmel, és *Bakonyi Pál*, az Országos Pedagógiai Intézet főigazgató helyettese „Az oktatás korszerűsítése és a történelemtanítás” címmel tartotta meg előadását. A tudományos program keretében a következő kilenc napon: *Pach Zsigmond Pál* akadémikus „Rendiség és abszolútizmus Nyugat- és Kelet Európában”, *Kosáry Domokos* akadémiai I. tag „Művelődés a 18. században, *Urbán Aladár* egyetemi docens „A magyar polgári forradalom és nemzetközi összefüggései”, *Unger Mátyás* egyetemi tanár „A forráselemzésről”, *Ormos Mária*, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa „A fasizmus és a Népfront a két világháború között”, *Diószegi István* egyetemi tanár „Közép-Kelet-Európa az I. világháború után. (1918–1919.)”, *Ránki György* akadémikus „Hitler és Kelet-Európa a II. világháborúban és *Balogh Sándor* egyetemi tanár „A felszabadulás utáni Magyarország” címmel tartották meg előadásait. Valamennyi előadás a történelemtudomány legújabb eredményeinek alapján adott átfogó képet, széles kitekintést, új szempontokat a történelemtanárok számára, iskolai munkájuk színvonalának emeléséhez.

Másik síkon a tanácskozás a történelem fakultatív oktatásának bevezetéséről, oktatási problémákról folyt. *Vladár Ervin*: A történelem fakultatív oktatásáról, *Szebenyi Péter*: A fakultatív oktatás iskolai előzményeiről, *Szabolcs Ottó*: Fakultatív oktatás a gimnáziumok IV. osztályában, *Falus Zsuzsa*: A fakultatív oktatás külföldi tapasztalatairól, *Mohos Sándor*: Új taneszközök a történelemtanításban címmel tartották meg előadásait. *Bíró Ferencné* bemutatta az új történelmi falitérképet és *Utasi István* az újonnan elkészült oktatófilmeket ismertette röviden.

A Keszthelyre látogató *Hans Joachim von der Ohe* flensburgi egyetemi tanár ismertette a Német Szövetségi Köztársaságban folyó oktatás struktúráját és a történelemtanítás lehetőségeit.

A Nyári Akadémia színvonalas programjával ez alkalommal is sikeresen teljesítette kitűzött feladatait; tartalmi, valamint módszertani segítséget nyújtva az ország minden részéből érkező, mintegy 200 résztvevő szakfelügyelő-történelemtanárnak.

*

A Társulat Észak-Magyarországi Csoportja 1981. november 26-án Miskolcon az Ősi Miskolci Gimnázium Volt Növendékeinek Egyesületével együtt Pálóczy-emlékestet rendezett, melyen *Deák Gábor*: Pálóczy László emlékezete címmel tartott előadást.

Ugyancsak a Társulat Borsod-Abauj-Zemplén megyei csoportja más megyei szervezetekkel közösen Nyiry Dániel, Szendrei János és Korponay János tudományos tevékenységét méltató emlékülést tartott Miskolcon 1982. április 5-én. Az ülést *Deák Gábor* a Társulat Borsod-Abauj-Zemplén megyei csoportjának elnöke nyitotta meg, és *Dobrossy István*, a Társulat Borsod-Abauj-Zemplén megyei csoportjának titkára zárta.

*

A Társulat Dél-Dunántúli Csoportja 1982. május 5-én Pécsen tudományos ülésszakot rendezett, melyen *Spira György* Batthyány Lajosról tartott nagy érdeklődéssel kísért előadást.

A Történészklub rendezvényei

1981. november 5-én *Unger Mátyás*: Vitás történelmi problémák hazai és külföldi tankönyvekben (a középiskolai történelmi tankönyvek nemzetközi egyeztetésének tapasztalatai) címmel tartott tájékoztatót.

1981. december 3-án *Rádóczy Gyula*: Pénzverési adatok Mária Terézia gazdaságpolitikájához című előadására *Wellmann Imre* elnökletével került sor.

1982. február 4-én *Incze Miklós*, *Szekeres József* és *Koroknai Ákos*: Az üzemtörténetírás elvi- és módszertani kérdéseiről, helyzetéről és feladatairól tartott bevezető előadását élénk vita követte.

1982. március 4-én *Makkai László*: Az egyháztörténet időszerű problémái címmel tartott előadást, melyhez számos hozzászóló csatlakozott.

1982. április 1-én *Vadász Sándor*: A magyar-francia kapcsolatok eredményei és buktatói a századfordulótól az 1920-as évekig címmel tartott nagy érdeklődésre számot tartó előadást.

Az Üzemtörténeti Szekció hírei

Az NDK Történelmi Társulatának Üzemtörténeti Szakosztálya 1981. november 4–6. között tartotta meg VIII. konferenciáját Drezdában. – A tanácskozás során megvitatták az üzemtörténetírás haladó hagyományainak a szakképzésben és a szocialista tudat formálásában való felhasználása lehetőségeit, továbbá az üzemi munkaszervezési- és történelmi gyűjteményének létesítésének és működésének tapasztalatait. A konferencia második napján munkaközösségi referátum informálta a 300 főnyi hallgatóságot az üzemtörténetírás újabb kutatási eredményeiről és a felvetődött módszertani problémákról. Az általános tapasztalatcserét a szakbizottság elnöke, *Hans Radant* professzor vezette. Társulatunk Üzemtörténeti Szakosztálya részéről *Borus József* és *Szekeres József* vettek részt a konferencián.

Incze Miklós „Az üzemtörténetírás elvi és módszertani kérdései” címmel tartott előadást a Somogyi Levéltári Napok alkalmából Kaposvárott, 1981. november 25-én. Az előadás önálló módszertani füzet formájában is megjelent.

*

Dimitrov-évforduló

1982. június 18-án a Magyar Történelmi Társulat Elnöksége képviselőjében *Ormos Mária* és *Pölöskei Ferenc* alelnökök, koszorút helyeztek el Georgi Dimitrov szobránál, születésének 100. évfordulója alkalmából.

Rozsnyói Ágnes

Amerikai–magyar történeész konferencia

1982. augusztus 23. és 26. között rendezték Budapesten az első amerikai–magyar történeész konferenciát. Az Egyesült Államokból 12 tagú küldöttség érkezett Carl Schorske (Princeton University) vezetésével. A 10 amerikai és hét magyar előadás valamint az igen kiterjedt, nyílt légkörű vita két nagy kérdéskörrel foglalkozott: az asszimiláció problémáival, valamint az elitkultúra és tömegkultúra viszonyával. Bármennyire eltérő is a két ország múltja, gazdasági, társadalmi, politikai fejlődésük jellegzeteségei, nemcsak lehetségesnek, hanem igen hasznosnak, mindkét oldalon gyümölcsözőnek, gondolatébresztőnek bizonyult a két kérdéskör összehasonlító elemzése.

Különösen igaz ez az asszimilációra, hiszen itt – bár nem ez az aspektus állt az eszmecsere középpontjában – nyilvánvalóan közös érdeklődésre számot tartható probléma a Magyarországról az Egyesült Államokba kivándoroltak helyzete, beilleszkedése. A témával kapcsolatos két első előadás a közép-kelet-európai, ill. a Habsburg- birodalombeli asszimiláció és nacionalizmus, sovinizmus általános jellegzetességeit, kiváltó okait és következményeit vizsgálta. *Dedk István* (Columbia University) rámutatott: Közép-Kelet-Európa legújabbkori történetének legdöntőbb jellegzetessége a soknemzeti-szerű államalakulatok felbomlása, a nemzeti államok kialakulása. Vizsgálta az összetartó – de korántsem homogenizáló – erők (így az uralkodóhoz való lojalitás, a hadsereg) szerepét és a magyar asszimiláció által legjobban érintettek, a zsidók, németek valamint a szlovákok helyzetének alakulását. Utalt az iparosodás, modernizáció és az asszimiláció közötti szoros kapcsolatra, kiemelve a városok asszimiláló erejét és azt a paradoxnak tűnő tényt, hogy nemcsak a nagy és kis tőke, hanem a magyar sovinizmus harcos képviselői közül is jó néhány frissen asszimilált magyar városi polgár volt.

Hanák Péter számos adatot hozott előadásában erről a folyamatról. A monarchiabeli társadalomfejlődés jellegzetességeivel magyarázta azt, hogy az államalakulat tizenegy nemzete közül miért a magyarok és a lengyelek érték el a legnagyobb eredményt más népek asszimilálásában. A fő ok szerinte az volt, hogy az asszimilálódás a társadalmi státuszban és presztízsből való emelkedést eredményezett, de hozzájárult ehhez a nyugat-európai értékeket hirdető magyar liberalizmus vonzereje is. Az asszimiláció tehát korántsem magyarázható kizárólag gazdasági tényezőkkel, a státusz és presztízsz szempontok legalábbis egyenértékű, ha nem fontosabb szerepet játszanak. Mindezeket előrebocsátva elemezte Hanák Péter az asszimiláció típusait.

George Bárány (University of Denver) Széchenyi István Amerika-képét és asszimilációval kapcsolatos nézeteit tárgyalta, kiemelve, hogy Széchenyi a nemzeti érzésben elsősorban sajátos, megőrzendő általános emberi értéket látott, ugyanakkor pontosan felismerte a nacionalizmusok konfliktusából származó veszélyeket.

Kende János és *Sipos Péter* közös referátuma a magyarországi munkásosztályon belüli asszimilációs folyamatokat választotta tárgyául, arra a kérdésre kereste a választ, hogy mennyire „idegen” része a magyar társadalomnak a munkásság. Az árnyalt, számos új adatot hozó előadás foglalkozott a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak a nemzetiségi munkások körében végzett politikai tevékenységével is.

Szabad György referátuma a magyarországi zsidóság 19. századi helyzetéről, gazdasági térnyerésének és asszimilációjának összefüggéseiről, az emancipációs folyamat állomásairól adott szélesívű áttekintést.

Virginia Yans (Rutgers University) kb. 100 olasz és zsidó bevándorlóval folytatott beszélgetés alapján azt fejtegette, hogy milyen döntő mértékben határozza meg az egyes bevándorlók nemzeti, vallási hovatartozása az új környezethez való viszonyukat, asszimilációjuk módját.

David Montgomery (Yale University) a bevándorolt dél- és kelet-európai munkások állásfoglalását vizsgálta a I. világháború idején az Egyesült Államokban, a sajátos, kettős lojalitásukból eredő ellentmondásokat elemezte.

Puskás Júlia az Amerikába kivándorolt magyarok beilleszkedésének problémáiról beszélt. Véleménye szerint a magyarság szétszórtsága, a számos akadály miatt, amelybe otthonról hozott közösségi szálainak fenntartása, ill. esetleges erősítése ütközött, viszonylag hamar beolvadt; gyorsabban, mint a zártabb településeken élő nagyobb lélekszámú etnikumok.

John Bodnar (Indiana University) arra figyelmeztetett, hogy a bevándorlók nemzetiségi társadalmi – bizonyos fokig az otthoni viszonyokat tükrözve – igen rétegzettek. Előadásában az amerikai szláv közösségek 1880–1920 közötti küzdelmeibe adott bepillantást.

Ira Berlin (University of Maryland) és *Herbert Gutman* (City University of New York) közös referátumukban a bevándorlók és leszármazottaik helyét vizsgálták az amerikai munkásosztályban 1840–1890 között. Az igen sok adatot feldolgozó, területi sajátosságokat is kimutató előadás fontos következtetése, hogy a 19. század második felének amerikai munkásérdekvédelmi szervezeteiben elsősorban a bevándorlók és leszármazottaik tömörültek, akiknek döntő szerepük volt a kapitalizmus ellenes ideológiák amerikai meghonosításában.

Az előadásokból és a számos hozzászólót megmozgató vitából nyilvánvalóvá vált, hogy a két országban folyó, asszimilációval kapcsolatos kutatások eredményei sok hasonlóságot mutatnak. Sokáig fennmarad a bevándorlók kettős kötöttsége, így az első generációk esetében általában nem is beszélhetünk asszimilációról, csak a második, harmadik nemzedék jut el a „kétkultúrájú ágához”.

Az ülészak másik témája szintén igen érdekes összehasonlítási lehetőségeket kínál: az elitkultúra és a tömegkultúra viszonyáról volt szó.

Carl Schorske (Princeton University) Mahler és Ives: Népies archaizmus és zenei újítás Ausztriában és Amerikában című előadásában a két zeneszerző művészetének társadalmi, politikai, kulturális hátterét tekintette át, kiemelve, hogy a komolyzene eszköztárának gazdagítására mindketten felhasználtak népzenei elemeket.

Lackó Miklós előadása a folklór szerepét vizsgálta a századelő kelet-európai és magyar kulturális megújulásában. A nyugat-európai fejlődéssel összevetve e régió sajátos jellemzői e szempontból szerinte a művészeti megújulás igen erős közéleti töltése, valamint szoros kapcsolódása a nemzeti gondolathoz és a népkultúrához. Az előadás központi – élénk vitát kiváltó – problémája az volt, hogy milyen szerepet kaphatott a népművészet a korszak művészi formaváltságának feloldásában.

Thomas Bender (New York University) a szellemi értékalkotás társadalmi hátterét vizsgálta, a 19. századi amerikai városok, ill. városi tudományos intézmények sajátos kultúraformáló szerepét elemezte.

William R. Taylor (New York Institute for the Humanities) egy metropolis, New York 1880–1925 közötti hétköznapjaival foglalkozott, a nagyváros közvélemény- és kultúraformáló hatását vizsgálta. Kiinduló kérdése: mik voltak azok a társadalmi igények, amelyek a századelő táján New York jellegzetes épületeit létrehozták. A demokratikus közvélemény szerinte a társadalmi ellenőrzés letéteményeséből arcnélküli, folytonosan változó elemekből álló manipulálható tömeggé válik, ez a folyamat tükröződik a városi tömegkultúra alakulásában.

Lawrence Lewine (University of California) Shakespeare helyét, megítélését, fogadtatását elemezte a 19. századi Amerikában.

Hofer Tamás a 19. századi magyarországi paraszti kultúráról beszélt, amelynek fő jellemzője, hogy míg Nyugat-Európában az iparosodás eredményeként urbanizálódó paraszti tömegek kultúrája feloldódik a városi tömegkultúrában, addig Közép- Kelet-Európában – így Magyarországon is – a paraszti kultúra sajátos virágzása következik be. Ennek összetevőit és társadalmi összefüggéseit elemezte az előadás.

Vörös Károly előadásának fő témája a magyar tömegkultúra Amerika-képe volt a századfordulón, de áttekintést adott a magyarországi Amerika- (pontosabban az Egyesült Államok) kép 19. századi alakulásáról is. Az alapmotívum mindvégig a csodálattal vegyülő tartózkodás, az elismerés mellett az ottani értékrendszertől való idegenkedés.

A háromnapos ülészak témaválasztása az amerikai és magyar történészek párhuzamos törekvéseit mutatja: a közös cél a történelem mindennapjainak minél élettelebb, árnyaltabb, új szempontokat és új forrásokat felhasználó ábrázolása; a társadalomtörténeti szempont áll a kutatások előterében.

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNELMI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) VÁLOGATOTT JEGYZÉKE (1981. január 1.–december 31.)

Összeállította: Rozsnyói Ágnes és Sz. Gyivicsán Mária

Rövidítésjegyzék

tanulmánykötetek:

- AAPNY 1982. = Acta Academiae Paedagogicae Nyiregyháziensis. Tom. 9/B. Történettudomány. (Szerk.: Hársfalvi Péter.) Nyiregyháza, 1982. 111 l.
- AIT = Alföldi Tanulmányok
- AUDhist. et. 13–14. = Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica XXIX–XXXI. Egyetemes történeti tanulmányok XIII–XIV. (Szerk.: Orosz István – Tokody Gyula.) Debrecen 1979–1980. KLTE. 270 l.
- AUSzeg. AH. 1980. LXVII. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tom. LXVII. Szeged, 1980. JATE. 75 l.
- AUSzeg. AH. 1981. LXIX. = Acta Universitas Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tom. LXIX. Szeged, 1981. JATE 41 l.
- DDMévK. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen
- MHOMKözl. = Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. Miskolc, 1980. 18. köt.
- NMTÉvk. 1982. = A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1982. (Szerk.: Jemnitz János–Harsányi Iván.) Bp. 1981. Kossuth K. 347 l.

folyóiratok:

- AA = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae
- AAr = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae
- AÉ = Archeológiai Értesítő
- AEt = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
- AH = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae
- ÁI = Állam és Igazgatás
- ÁJ = Állam- és Jogtudomány
- AJu = Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungariae
- AnthK = Antropológiai Közlemények
- AO = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae
- AOe = Acta Oeconomica
- ArsH = Ars Hungarica
- AT = Antik Tanulmányok
- AtK = Agrártudományi Közlemények

AtSz	= Agrártörténeti Szemle (Historica Rerum Rusticarum)
BarMűv	= Baranyai Művelődés
BékÉl	= Békési Élet
BSz	= Borsodi Szemle
BSzoc	= Béke és Szocializmus
CsKts	= Csongrád megyei Könyvtáros
D	= Demográfia
Dt	= Dunatáj
ÉlIr	= Élet és Irodalom
ÉlT	= Élet és Tudomány
ÉpT	= Építés – Építészettudomány
ESz	= Egyetemi Szemle (A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem folyóirata)
ET	= Ethnográfia
FF	= Filozófiai Figyelő
FK	= Filológiai Közlöny
FöÉ	= Földrajzi Értesítő
FöK	= Földrajzi Közlemények
FSz	= Felsőoktatási Szemle
GK	= Geodézia és Kartográfia
HÉ	= Hungarológiai Értesítő. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság folyóirata
HK	= Hadtörténelmi Közlemények
HSz	= Hevesi Szemle
IPM	= Interpress Magazin
IT	= Irodalomtörténet
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
JK	= Jogtudományi Közlöny
K	= Kritika
KgSz	= Közgazdasági Szemle
KKts	= Komárom megyei Könyvtáros
Kts	= A Könyvtáros
KtSz	= Közlekedéstudományi Szemle
LK	= Levéltári Közlemények
LSz	= Levéltári Szemle
Lt	= Literatura
MEKts	= Műszaki Egyetemi Könyvtáros
MFSz	= Magyar Filozófiai Szemle
MG	= Magyar Grafika
MH	= Magyar Hírlap
MK	= Magyar Könyvszemle
MN	= Magyar Nemzet
MNy	= Magyar Nyelv
MNyőr	= Magyar Nyelvőr
MoV	= Mozgó Világ,
MP	= Magyar Pedagógia
MS	= Magyar Sajtó
MT	= Magyar Tudomány
MTAFT	= A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei
MTANyI	= A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MuK	= Múzeumi Kurir
MüÉ	= Művészettörténeti Értesítő
MV	= Műemlékvédelem
MZ	= Magyar Zene

N	= Népszava
NÉ	= Névtani Értesítő
NHQ	= The New Hungarian Quarterly
Nsz	= Népszabadság
NSz	= Nógrádi Szemle
OHI	= Orvosi Hetilap
OKts	= Az Orvosi Könyvtáros
ON	= Olvasó Nép. Az olvasó népert mozgalom tájékoztató folyóirata
Pf	= Palócföld
PFKözl	= A Politikai Főiskola Közleményei
PMh	= Pest megyei Múzeumi Híradó
PSz	= Pedagógiai Szemle
PtK	= Párttörténeti Közlemények
SSI	= Studia Slavica Academia Scientiarum Hungaricae
StSz	= Statisztikai Szemle
SSz	= Soproni Szemle
Sz	= Századok
Szoc	= Szociológia
SzSzSz	= Szabolcs-Szatmári Szemle
Tájékoztató	= Tájékoztató. Filozófia, Politikai gazdaságtan, Tudományos Szocializmus
TájékoztatóMM	= Tájékoztató, a Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya kiadványa
TáSz	= Társadalmi Szemle
TechSz	= Technikatörténeti Szemle
ThSz	= Theológiai Szemle
TKts	= Tolnai Könyvtáros
TMK	= Történeti Múzeumi Közlemények
TSz	= Történelmi Szemle
Tt	= Tiszatáj
Ttan	= Történelemtanítás
TtKözl	= Társadalomtudományi Közlemények
TV	= Természet Világa
UF	= Új Forrás
UT	= Új Tükör
V	= Valóság
Va	= Vigilia
Vg	= Világosság
VSz	= Vasi Szemle
Vt	= Világtörténet

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfia

- Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie en 1978. AH. 1980. Tom. 36. No. 3–4. 497–515. l.
- Az 1978. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. II. r. (Összeáll.: Viniczai István – Windisch Aladárné.) HK. 1981. 28. évf. 1. sz. 146–159. l.
- Az 1979. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. (Összeáll.: Viniczai István – Windisch Aladárné.) HK. 1981. 28. évf. 4. sz. 660–679. l.
- Folyóiratrepertórium 1979/II. (Válogatás 1979. második negyedév folyóirataiból.) Vt. 1981. 2. sz. 121–147. l.
- A főváros válogatott bibliográfiája. (Összeáll.: Csomor Tibor.) XV. r. Budapest, 1981. 19. évf. 1. sz. 37. l.; XVI. r. Uo. 1981. 19. évf. 2. sz. 38. l.; XVII. r. Uo. 1981. 19. évf. 3. sz. 42. l.; XVIII. r. Uo. 1981. 19. évf. 4. sz. 38. l.; XIX. r. Uo. 1981. 19. évf. 5. sz. 37. l.; XX. r. Uo. 1981. 19. évf. 6. sz. 38. l.; XXI. r. Uo. 1981. 19. évf. 7. sz. 38. l.; XXII. r. Uo. 1981. 19. évf. 8. sz. 38. l.; XXIII. r. 1981. 19. évf. 9. sz. 37. l.; XXIV. r. Uo. 1981. 19. évf. 10. sz. 38. l.; XXV. r. Uo. 1981. 19. évf. 11. sz. 37. l.; XXVI. r. Uo. 1981. 19. évf. 12. sz. 38. l.
- Hiller István – Mastalirné Zádor Márta: Sopron bibliográfiája az 1980. évre. SSz. 1981. 35. évf. 4. sz. 370–382. l.
- Honismereti bibliográfia. Honismeret, 1981. 9. évf. 3. sz. melléklete 4 l.; 4. sz. melléklete 4 l.; 5. sz. melléklete 4 l.; 6. sz. melléklete 4 l.
- Jakabffy Imre: A Közép-Duna medence régészeti bibliográfiája 1967–1977. Bp. 1981. Akadémiai K. 375 l.
- Jakabffy Imre: Magyar régészeti irodalom 1980. AÉ. 1981. 108. köt. No. 1. 120–134. l.
- Jászberényi Ferencné: Győr-Sopron megyei helyismereti irodalom. 1867–1980. Bp. 1981. Tankönyvkiadó, 93 l.
- Kazinczy Ferenc bibliográfia. (Összeáll.: V. Busa Margit.) Miskolc, 1981.
- II. Rákóczi F. Megyei Kvt. – HOM, 331 l. (Dokumentatio Borsodienis II.)
- Kelet-Afrika történelmével és a kapcsolódó tudományterületekkel foglalkozó magyar íráskor válogatott bibliográfiája. (Összeáll.: Páricsy Pál.) Vt. 1981. 1. sz. 155–160. l.
- Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertórium. 1978. I. r. (Összeáll.: Viniczai István – Windisch Aladárné.) HK. 1981. 28. évf. 2. sz. 313–326. l.; II. r. Uo. 3. sz. 495–511. l.
- Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721. (Könyvjegyzékek bibliográfiája.) Szerk.: Monok István.) Szeged, 1981. JATE Közp. Kvt. 219 l.
- A magyar bibliográfiák gyűjteménye 1974–1976. (Összeáll.: az OSzK Nemzeti Bibliográfia szerkesztősége. Fel. szerk.: Gajtkó Éva.) Bp. 1979. OSzK. 507 l. – Ismerteti: Szabó Sándor, MK. 1981. 97. évf. 4. sz. 365–366. l.
- Magyar felsőoktatás – történelmi irodalom. 1945–1979. Bibliográfia. (Szerk.: Ladányi Andor – Végh Ferenc.) Bp. 1981. Felsőokt. Ped. Kut. Közp. 428 l. (Felsőoktatástörténelmi Kiadványok 8.)
- A magyar irodalomtudomány bibliográfiája, 1978. (Összeáll.: Németh S. Katalin.) HÉ. 1980. 2. évf. 253–347. l.
- A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. 1980, október – november – december. PtK. 1981. 27. évf. 2. sz. 241–243. l.; 1981. január – február – március. Uo. 3. sz. 248–249. l.; 1981. április – május – június. Uo. 4. sz. 236–237. l.
- A magyar néprajztudomány bibliográfiája, 1978. (Összeáll.: S. Gémes Magda.) HÉ. 1980. 2. évf. 383–435. l.
- A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 3. k. Önálló kiadványok 1900–1919.

- (Szerk.: Remete László.) Bp. 1981. MTA Szociológiai KI. FSzEK. 3 f. 7 l.
- A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) válogatott jegyzéke, 1980. január 1.–december 31. (Összeáll.: Rozsnyói Ágnes és Sz. Gyivicsán Mária.) Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1378–1475. l.
- Karl Marx és Friedrich Engels művei magyar nyelven. Bibliográfia. Bp. 1981. Kossuth K. 489 l.
- Mózer Ibolya – Simon Péter – Sz. Balázs Edit:* A történelem könyvei. A történelemtanítás annotált bibliográfiája. Bp. 1981. Tankönyvkiadó 251 l. – Ismerteti: *Csomor Tibor*. Kts. 1981. 31. évf. 11. sz. 688–689. l.
- A Társadalomtudományi Közlemények repertórium, 1971–1980. Bp. 1981. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 33 l.
- Új Hang (1952–1956). Repertórium. (Összeáll.: Ulveczky Józsefné – Laskai Iván. Bev. tanulm.: Tamás Attila.) Debrecen, 1981. Hajdú-Bihar megyei Kvt. 170 l.
- A Zrínyi Katonai Könyvkiadó kiadványai 1951–1980. (Bibliográfia.) Bp. 1981. 507 l. – Ismerteti: *Juhász Ágnes*. Kts. 1981. 31. évf. 10. sz. 627. l.
- Fekete Csaba – Szabó Botond:* Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp. (1980.) 1979. OSzK. 310 l. (Magyarországi egyházi könyvtárak kézirat katalógusai.) – Ismerteti: *Vízkelety András*. MK. 1981. 97. évf. 3. sz. 249–250. l.
- A Központi Államigazgatás tisztviselői a dualizmus korában. 2. r.: M. Kir. Miniszterelnökség a Király Személye Körüli M. Kir. Minisztérium M. Kir. Belügyminisztérium. (Összeáll.: Székely Vera.) Bp. 1980. MOL. 118 l. (Forrástudományi segédletek 1.)
- Kun József:* A munkásmozgalom történetének forrásai a Hadtörténelmi Levéltárban. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 371–379. l.
- Az országos községi törzskönyvbizottság iratai. Betűrendes mutató. (Összeáll. és bev.: Hargittainé Bárczy Orsolya.) Bp. 1979. KSH. 430 l. (Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. Levéltári Leltárak 1.)
- Vadász Sándor:* A freiburgi Militárarchiv Seeckt-hagyatékának magyar katonai vonatkozású iratai. HK. 1981. 28. évf. 2. sz. 279–291. l.

Levéltárügy, levéltártörténet

- Levéltári leltárak, repertóriumok, regeszták
- Acta Cassae Parochorum.* Egyházmegyei szerint besorolt iratok. 7. füzet. Erdélyi, váci és veszprémi egyházmegye 1733–1779. Művészettörténeti adatok. Bp. 1980. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. 251 l. (MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai XVII.)
- Árszabások a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltárban. 1625–1849. (Szerk.: Román János.) Miskolc, 1980. BAZ megyei Lt. 125 l. (Borsodi Levéltári Füzetek 12.)
- Barta László:* Szentés város községének (közgyűlésének) iratai 1837–1848. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 109–113. l.
- A Birodalmi Udvari Tanács és a Birodalmi Udvari Kancellária levéltára. A birodalmi levéltárak magyar vonatkozású iratai. (Tematikai leltárak. Összeáll.: Buzási János.) Bp. 1979. MOL. 199 l. (Levéltári leltárak 76.)
- Bakács István:* A magyar közlevéltárak központi irányításának és felügyeletének kezdete. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 179–187. l.
- Baracsi Erzsébet:* A Szovjetunió Állami Levéltári Fondjának fejlődése 1918–1970 között. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 241–244. l.
- Borsa Iván:* Az Országos Levéltár épületei 1874–1974. LK. 1979. 50. évf. 1. sz. 23–50. l.
- Dávid Géza:* A török levéltárak helyzete és gondja. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 429–435. l.
- Dóka Klára:* Szakköri foglalkozás a főváros levéltárában. Köznevelés, 1982. 38. évf. 2. sz. 15. l.
- Farkas Gábor:* A Fejér megyei Levéltár a felszabadulás idején. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 41–52. l.
- Farkas Gábor:* A földigénylési eljárás lefolyása és forrásai a Fejér megyei Levéltárban. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 123–130. l.
- Fügedi Erik:* A Csáky-család szepesmindszenti

- levéltára. LK. 1979. 50. évf. 1. sz. 93–131. l.
- Gyarmathy Zsigmond*: A Levéltár. Nyíregyháza, 1981. Szabolcs-Szatmár megyei Lt. 43 l.
- Koroknai Ákos* – *Lakos János*: A magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek sorozata 1867–1919 közötti részének szerkesztési és forrásközlési elvei. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 341–370. l.
- Mervó Zoltánné*: A termelőszövetkezeti iratok feldolgozása a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 147–154. l.
- Müller Veronika*: A levéltári olvasókönyvek főbb tapasztalatai és a jövő perspektívái. LK. 1979. 50. évf. 1. sz. 133–137. l.
- Sashegyi Oszkár*: Az Országos Levéltár kiadványkészítő tevékenységének száz éve, 1874–1974. LK. 1979. 50. évf. 1. sz. 3–21. l.
- Schneider Miklós*: Néhány adalék a Fejér megyei Levéltár történetéhez. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 195–209. l.
- Szabó Ferenc*: Féja Géza iratmentő és levéltárszervező munkája Békéscsabán 1945–1949-ben. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 89–96. l.
- Szántó György Tibor*: Hangarchiválás és tudománytörténet. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 425–428. l.
- Tóth Róbert*: A vármegyei levéltárak állami ellenőrzésének kezdetei 1913–1916. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 179–193. l.
- Varga Gábor*: Debrecen művelődéstörténetének levéltári emlékeiből (1826–1840). MuK. 1980. 34. (IV. köt. 4.) sz. 15–16. l.
- Zilahy Lajos*: A Sárrét-kutatás levéltári lehetőségei. BékÉl. 1981. 16. évf. 3. sz. 315–322. l.
- Ismertetések**
- Békés megye helyismereti irodalma 1945–1978. Válogatott bibliográfia. (Összeáll.: Varga Róbert.) Békéscsaba, 1979. 130 l. – Ismerteti: *Szilágyi Miklós*. Honismeret, 1981. 9. évf. 1. sz. 55–57. l.
- Bibliographie chronologique de l'histoire slovaque. Activité des années 1960–1977. Studia Historica Slovaca XI. 1980. 322 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AH. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 241–242. l.
- Bollmann Györgyi*: Szovjet történettudományi folyóiratok, 1980. Vt. 1981. 4. sz. 146–150. l.
- Fejér F. Mária* – *Huszár Lajos*: Bibliographia numismatica Hungariae. Bp. 1977. Akadémiai K. 322 l. – Ismerteti: *Buza János*. AH. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 257–258. l.
- Magyar könyvészet 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Bibliographia Hungarica 1921–1944. Catalogus systematicus librorum in Hungaria editorum. 7. k.: Magyar irodalom. Bp. 1980. OSzK. 647 l. – Ismerteti: *Galam-bos Ferenc*. Kts. 1981. 31. évf. 2. sz. 113–114. l.; *Kelecsényi Ákos*. MK. 1981. 97. évf. 3. sz. 247–249. l.; *Somlyói Tóth Tibor*: Egy korszak kulturális képéhez. MH. 1981. 14. évf. 90. sz. 10. l.; Ttan. 1981. 26. évf. 5. sz. 13. l.
- A Magyar Nemzet repertórium. Magyar Nemzet 1938. aug. 25. – 1944. márc. 22. (Összeáll.: Kendéné Palágyi Erzsébet.) Bp. 1980. Petőfi Irodalmi Múzeum, 391 l. A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei, Napilapok repertórium. – Ismerteti: *Kertész Gyula*. Honismeret, 1981. 9. évf. 6. sz. 62–63. l.; *Szentmihályi János*. MK. 1981. 97. évf. 3. sz. 250–252. l.; *Tóth András*. Kts. 1981. 31. évf. 4. sz. 238–239. l.
- Sugár István*: Borsodi oklevelek a Heves megyei Levéltárban, 1245–1521. (Szerk.: Veres László.) Miskolc, 1980. MHOM. 285 l. – Ismerteti: *Németh Péter*: Középkori életképek – borsodi falvakról. BSz. 1981. 26. évf. 3. sz. 89–90. l.
- Tartalomjegyzék Budapest Főváros Tanácsa V. B. üléseinek jegyzőkönyveihez. (Összeáll.: Szabó Klára.) I. k.: 1950–1960. 273 l.; II. k.: 1961–1970. 212 l. – Ismerteti: *Ny. Straub Éva*. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 523–524. l.
- A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa, 1850 előtti kéziratok. (Sorozat szerk.: Szelestei N. László.) Bp. 1979. OSzK. 310 l. – Ismerteti: *Tóth András*. Kts. 1981. 31. évf. 3. sz. 173–174. l.
- Tolna megye sajtóbibliográfiája, 1873–1980. Szekszárd, 1980. 148 l. Ismerteti: *Páldy Róbert*. Kts. 1981. 31. évf. 3. sz. 172–173. l.

Könyvtárak, könyvtári katalógusok, könyvtáriügy

- Berlász Jenő*: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867. Bp. 1981. OSzK. 555 l.
- Bibliotheca Corviniana. (Összeáll. és jegyz. tanulm.: Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára.) Bp. 1981. Magyar Helikon – Corvina, 327 l., ill. (3. bőv. kiad.)
- Czimer Györgyné*: A könyv és könyvtár szerepe a szaktárgy tanításában. Budapesti Nevelő, 1981. 17. évf. 3. sz. 48–60. l.
- Csapodiné Gárdonyi Klára*: A budapesti Egyetemi Könyvtár korvinái. MK. 1981. 97. évf. 3. sz. 221–225. l.
- Csulák Mihály*: Az iskolai könyvtárak irányítása a népoktatási törvény megalkotásától [1868-tól] a felszabadulásig. I. r. Kts. 1981. 31. évf. 8. sz. 485–488. l.; II. r. Uo. 9. sz. 536–538. l.
- Koós Judit*: A könyv- és magángyűjtés századai meg a Rádayak. Confessio, 1981. 5. évf. 3. sz. 54–65. l.
- Az Országgyűlési Könyvtár Magyar Tanácsköztársaság gyűjteményének gyarapodása 1975–1980. Bp. 1981. Országgyűlési Könyvtár 81 l.
- Sugár István*: Az egri jezsuita könyvtár 1774-ben, a rend feloszlásakor. MK. 1981. 97. évf. 4. sz. 328–332. l.
- Szepesi Zsuzsanna*: Az esztergomi Bibliotheca 17. századi történetéhez. MK. 1981. 97. évf. 3. sz. 225–229. l.

Múzeum, múzeumügy

- A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Tanácsköztársasági Gyűjteményei. Plakátok. (Összeáll.: Cseh Mária.) Bp. (1981.) Népművelési Prop. Iroda. 196 l.
- Páll István*: Megnyílt a Sóstói Múzeumfalú, az ország negyedik szabadtéri néprajzi múzeuma. MuK. 1980. 32. (IV. köt. 2.) sz. 77–81. l.
- Rácz-Székely Győző*: Eötvös-múzeum Ercsiben. Köznevelés, 1981. 37. évf. 29. sz. 9. l.
- Sisa József*: A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum (volt Nádor-laktanya) építésének története. HK. 1981. 28. évf. 2. sz. 254–259. l.

Térképek, térképészet

- Bene András*: A magyar polgári topográfia történetének áttekintése. GK. 1981. 33. évf. 5. sz. 320–324. l.
- Bencze Géza*: Megyeterkép-készítési kísérlet a reformkori Somogyban. GK. 1981. 33. évf. 5. sz. 359–362. l.
- Berti Béla*: Hetvenéves a közlekedési térkép. Budapest, 1981. 19. évf. 2. sz. 32–33. l.
- Csendes László*: Felsőszopori Tóth Ágoston Rafael honvédezzredes, térképírásunk úttörője. MK. 1981. 28. évf. 4. sz. 597–611. l.
- Csendes László*: Hadtörténelmi írások és ábrázolások. Mozaikok a 18. sz. végén készült térképekről, hasznosításukról. HK. 1981. 28. évf. 1. sz. 125–135. l.
- Csendes László*: Iskolai térképek az oktatás szolgálatában (1800–1945). Földrajztanítás, 1981. 24. évf. 3. sz. 72–79. l.
- Csendes László*: A térképi ábrázolás történelmi fejlődése – alföldi példákon. AIT. 1981. 6. köt. 213–230. l.
- Csendes László*: Tóth Ágoston (1812–1890), a magyar térképezés kiemelkedő egyénisége. GK. 1981. 33. évf. 6. sz. 450–454. l.
- Gál Éva*: Budapesti régi térképei. UT. 1981. 18. évf. 9. sz. 18–19. l.
- Gróf László*: Sárvár a XVI–XVIII. század térképein. VSz. 1981. 35. évf. 1. sz. 95–115. l.
- Horváth Árpád*: A Duna térképezője. (Marsigli Magyarországon.) Magyar Vízgazdálkodás, 1981. 4. sz. 30–31. l.
- Horváth Árpád*: Térkép és vízfogó árok. Mikoviny, az előfutár. Magyar Vízgazdálkodás, 1981. 3. sz. 14–15. l.
- Hrenkó Pál*: Adalékok a magyarországi térképészet történetéből. GK. 1981. 33. évf. 4. sz. 281–288. l.
- Hrenkó Pál*: Az ismeretlen „Lázár deák”. TSz. 1981. 24. évf. 3. sz. 405–410. l.
- Hrenkó Pál*: Régi térképek Pest-Budáról és környékéről. GK. 1981. 33. évf. 4. sz. 310–311. l.
- Ipoly Márta, N.*: Ipari és gazdasági forrásértékek térképeken (1782–85). Te chSz. 1980–81. 12. k. 137–154. l.
- Ipoly Márta, N.*: Ipartörténeti források az első katonai felvétel térképén (1782–1785). Honismeret, 1981. 9. évf. 2. sz. 19–23. l.
- Tardy Lajos*: Magyarok – régi térképeken. I. r.

- MN. 1980. 36. évf. 301. sz. 8. l.; II. r. uo. 305. sz. 7. l.
- Tóth Kálmán:** Bibliai atlasz. Kortörténeti bevezetéssel. Bp. 1981. Bp-i. Ref. Zsinat. 108 l. ill.
- Ismertetések**
- Gábor Imre – Horváth Árpád:** A haditérképek története. Fejezetek a térképészet és katonaföldrajz történetéből. Bp. 1979. Zrínyi K. 270 l., ill. – Ismerteti: **Csendes László.** FÖÉ. 1979. 29. évf. 2–3. sz. 400–402. l.; **Hédekvári Péter.** FÖK. 1981. 29. évf. 2. sz. 180–181. l.
- Monumenta Cartografica.** Budavár erősítésének térképe, 1749. Bp. 1980. Zrínyi K. 10 sz. l., 1 térk. mell. – Ismerteti: **Ipoly Mária, N.** HK. 1981. 28. évf. 1. sz. 145. l.
- Stegena Lajos:** Térképtörténet. Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 199 l., ill. – Ismerteti: **Józsa György Gábor:** Tankönyv kérdőjelekkel. MN. 1981. 37. évf. 109. sz. 4. l.; **Rács-Székely Győző.** Köznevelés, 1981. 37. évf. 12. sz. 15. l.
- Szabó T. Ádám:** Kolozsvár és környéke helyneveinek története – etimológiai vizsgálata. I. k. A–E. Bp. 1981. ELTE. 81 l.
- Szinnyei József:** Magyar írók élete és munkái. Bp. 1981. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete. Hasonmás kiadás. 1. k. Aachs-Bzenszki 1440 col., 2. k. Caban-Exner 1470 col., 3. k. Fa-Gwoth 1582 col., 5. k. Itzés-Kempner 1467 col., 8. k. Löbl-Minnich 1446 col., – Ismerteti: **Fekete Sándor:** A nagy Szinnyei. UF. 1981. 18. évf. 22. sz. 23. l.
- Tolna megye földrajzi nevei.** (Tud. irányító: **Ördög Ferenc – Végh József.**) Bp. 1981. Akadémiai K. 841 l., térk.
- Új magyar lexikon.** Kiegészítő kötet 1962–1980. A–Z. Bp. 1981. Akadémiai K. 672 l.
- Új Magyar Tájszótár.** I. k. A–D. (Főszerk.: **B. Lőrinczy Éva.**) Bp. 1979. Akadémiai K. 1053 l. – Ismerteti: **Ruzsiczky Éva.** MT. 1981. 26. köt. 404–406. l.; **Takács Lajos.** ET. 1981. 92. évf. 4. sz. 633–634. l.
- Vajda Pál – Oszetzky Gábor – Szabadváry Ferenc:** Magyar tudomány- és technikatörténeti kronológia. TechSz. 1980–81. 12. köt. 267–277. l.

Lexikonok, szótárak

- Csató Tamás – Gunst Péter – Márkus László:** Egyetemes történeti kronológia. I. Az őstörténetől 1789-ig. Segédkönyv az egyetemes történelem tanításához. Bp. 1981. Tankönyvkiadó, 787 l. (3. kiad.)
- „Én a komédiát lejátsztam, Mulattattam, de nem mulattam”. Bp. 1981. Magyar Színházi Intézet. 202 l.
- Magyar életrajzi lexikon.** 3. kiegészítő kötet. A–Z. (Főszerk.: **Kenyeres Ágnes.**) Bp. 1981. Akadémiai K. 900 l. ill.
- Magyar Néprajzi lexikon.** 4. k. Né–Szé. (Főszerk.: **Ortutay Gyula.**) Bp. 1981. Akadémiai K. 671 l. ill.
- Magyar történelmi fogalomgyűjtemény.** I. k. A – Levirátus. II. k. Lex – Zs. (Szerk.: **Bán Péter.**) Eger, 1980. Heves megyei Levéltár, Heves megyei Tanács VB. 1064 l.
- Magyarország történeti kronológiája.** I. k. A kezdetektől 1526-ig. (Főszerk.: **Benda Kálmán.**) Bp. 1981. Akadémiai K. 350 l.
- Romániai Magyar Irodalmi Lexikon.** Szépirodalom közírás, tudományos irodalom, művelődés. I. k. A–F. (Főszerk.: **Balogh Edgár.**) Bukarest, 1981. Kriterion K. 650 l.

Ismertetések

- Állam- és Jogtudományi Enciklopédia.** (Főszerk.: **Szabó Imre.**) I–II. köt. Bp. 1980. Akadémiai K. 1776 l. – Ismerteti: **Schmidt Péter, Bianchi Leonard, Benkő Samu.** JK. 1981. 36. évf. 4. sz. 345–352. l.
- Budapesti közéleti névmutató 1945–1950.** A Budapesti Nemzeti Bizottságok és Népfrent-bizottságok tagjai. (Gyűjt. és összeáll.: **Halasi László.**) Bp. 1980. Bp. Föv. Lt. 289 l. Levéltári dokumentáció 4. Budapest Főváros Levéltára kiadványai. – Ismerteti: **Jávor Ottó:** Budapesti közéleti mutató. Budapest, 1981. 19. évf. 6. sz. 22 l.; **Szakály István.** MN. 1981. 37. évf. 114. sz. 13. l.; **Vida István:** Szerteágazó életutak dokumentuma. Nsz. 1981. 39. évf. 159. sz. 7. l.
- Erdély történeti-statisztikai helységnévtára.** **Ernst Wagner:** Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. Studia Transylvanica 4. Köln – Wien, 1977. Böhlhau Verlag, 526 l. – Ismerteti: **Szabó T. Ádám.** MNY. 1981. 77. évf. 2. sz. 227–233. l.

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára.

Bp. 1978. Akadémiai K. 727 l. – Ismerteti:
 + **Kávássy Sándor.** AtSz. 1981. 23. évf.
 1–2. sz. 333–334. l.

Pastinszky Miklós – Tapolcainé Sáray Szabó Éva: Pesti Frigyes 1864. évi helységnévjegy-új-tése. Komárom megye. Tatabánya, 1977. 309 l. – Ismerteti: **Dr. Büky Béla – Dr. Végh József.** Honismeret, 1981. 9. évf. 2. sz. 61. l.

Szegedy-Maszák Mihály – Kósa László: Két újabb vélemény a Magyar Néprajzi Lexikon-ról. ET. 1981. 92. évf. 4. sz. 549–556. l.

Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyház-történeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiadás. (Szerk.: Ladányi Sándor.) Bp. 1977. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. 712 l. – Ismerteti: **Fülöp Géza.** MK. 1981. 97. évf. 3. sz. 257–259. l.

Gyűjteményes munkák – évkönyvek

Bács-Kiskun megye múltjából. III. köt. A kapi-talizmus kora. (Szerk.: Iványosi-Szabó Ti-bor.) Kecskemét, 1981. Bács-Kiskun megyei Levéltár, 475 l. Tartalom:

Király László: Az „amerikai utas” agrárfejlődés Bács-Kiskunban a második világháború előtt. 5–71. l.;

Fekete János: A kiskunfélegyházi pusztakeresők és az alföldi mozgalom. 71–157. l.;

Bezdnán Sándor: Kecskemét társadalmi egyesületei a kiegyezés után (1867–1878). 157–181. l.;

Bánki Horváth Mihályné: Kiskunfélegyháza közművelődése a dualizmus idején. 181–255. l.;

Romsics Ignác: A Duna-melléki ellenforradalom. 255–329. l.;

Pastyik István: Pataji katolikusok és a Tanácsköztársaság. 329–347. l.;

Hargitay Gábor: A kalocsai érsekség a poli-tikai katolicizmus szolgálatában. 347–431. l.;

Pintér Ilona: Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara 1922–1946. 431–474. l.

A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati 1978. (Szerk.: Dankó Imre.) Deb-recen, 1979. Déri Múzeum, 494 l., ill. A debreceni Déri Múzeum kiadványai LIX.

Fejlődés-tanulmányok. I. Bevezetés. Kritikai el-

méletek és elméletkritikák. Szöveggyűjtemény. (Szerk.: Béládi László, Miszlivetz Ferenc.) Bp. 1980. ELTE Állam- és Jog-tudományi Kar Tud.-Szoc. tanszék, 499 l. (2. kiad.). Tartalom:

Marton Imre: Az osztrályharc és az osztrály-szövetség kérdései – a neomarxista és nacio-nalista ideológiák tükrében. 1–57. l.;

Kollár Zoltán: André Gunder Frank Latin-Amerika-ábrázolásának margójára. 57–93. l.;

Béládi László: Egy prekapitalizmus-elmélet tanulságai (Samir Amin a termelési módról és a nemzetről. I.) 93–125. l.;

Miszlivetz Ferenc: Immanuel Wallerstein osztrálykonceptiójáról. 125–147. l.;

Szentes Tamás: Az „újbaloldal” világrend-szer-szemlélete a történelmi fejlődés és a tár-sadalmi rendszerek átértékelése szolgálatá-ban. 147–221. l.;

Streeter, Paul: A gazdasági fejlődéselmé-letek kialakulása. 221–233. l.;

Jolly, Richard: Az ipari országok gazdasági szerkezetének átalakítása: pozitív ered-ményű játék? 233–241. l.;

Samir Amin: A világméretű felhalmozás. Bevezetés. 241–293. l.;

Hopkins, Terence – Wallerstein, Immanuel: A modern világrendszer fejlődésének módo-zatai. 293–363. l.;

Shaw, Timothy – Grieve, Malcolm: Füg-gőség vagy fejlődés: nemzetközi és belső egyenlőtlenségek Afrikában. 363–417. l.;

Waterman, Peter: Az Afrika-tanulmányok radikalizmusa. 417–455. l.;

Allen, Chris: Bibliográfiai útmutató az afrikai politikai gazdaságtan tanulmányozá-sához. 455–499. l.

Fejlődés-tanulmányok. IV. „Periferikus” nem-zetek és nemzetek feletti központok. Tanul-mányok a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlő-déséről. Szöveggyűjtemény. (Szerk.: Béládi László, Miszlivetz Ferenc.) Bp. 1980. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar. Tud.-Szoc. tanszék, 467 l. Tartalom:

Furtado, Celso: Fejlődés. 1–41. l.;

Frank, André Gunder: Az úgynevezett eredeti felhalmozásról. 41–93. l.;

Wallerstein, Immanuel: A világkapitalizmus felemelkedése és jövőbeni összeomlása. Az összehasonlító vizsgálat szempontjai. 93–145. l.;

Wallerstein, Immanuel: A világrendszer-

- szemlélet a társadalomtudományokban. 145–166. l.;
- Wallerstein, Immanuel*: A periférikus országok és korunk világválsága. 166–203. l.;
- Sweezy, Paul*: A kapitalizmus általános válságának jelenlegi szakasza. 203–217. l.;
- Samir Amin*: Az imperializmus válsága. Strukturális válság. 217–272. l.;
- Galtung, Johan*: Az imperializmus strukturális elmélete. 272–353. l.;
- Kreye, Otto-Fröbel, Folker-Heinrichs, Jürgen*: Új nemzetközi munkamegosztás felé. 353–387. l.;
- Sunkel, Osvaldo – Fuenzalida, Edmondo*: A kapitalizmus transznacionalizációja és a nemzeti fejlődés. 378–419. l.;
- Arrighi, Giovanni*: Nemzetközi társaságok. Munkásarisztokrácia és gazdasági fejlődés Tropikus Afrikában. 419–449. l.;
- Senghaas, Dieter*: A periférikus kapitalizmus elméletéről. 449–467. l.
- Folyamatos jelen. Fiatal szociográfusok antológiája. (Vál. és szerk.: Berkovits György, Lázár István.) Bp. 1981. Szépirodalmi K. 372 l., ill. Magyarország felfedezése. – Ismerteti: *Sükösd Mihály*: Magyar szociográfia jelenidőben. Éllr. 1981. 25. évf. 30. sz. 11. l.
- Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve VIII. köt. (Szerk.: Gazdag István.) Debrecen, 1981. Hajdú-Bihar megyei Lt. 225 l.
- Az igazgatás és a gazdaság területi rendszere. Kutatások a Dél-Dunántúlon. (Szerk.: Tóth Tibor.) Pécs, 1981. MTA Dunántúli Int. 240 l. Közlemények 28.
- La Pologne et la Hongrie aux XVIe–XVIIIe siècles: Textes du colloque polono-hongrois de Budapest. Bp. 1981. Akadémiai K. 148 l., ill. Tartalom:
- Bogucka, Maria*: North European commerce and the probleme of dualism in the development of Modern Europe. 9–24. l.;
- Zimányi Vera*: Les problèmes principaux du commerce extérieur de la Hongrie à partir du milieu du XVIe jusqu'au milieu du XVIIe siècle. 25–43. l.;
- Pach Zsigmond Pál*: Le commerce du Levant et la Hongrie au XVIe siècle. 45–55. l.;
- Granasztói György*: La ville de Kassa dans le commerce hungaro-polonais au XVIe siècle. 57–72. l.;
- Wyczański, Andrzej*: Parallélisme des structures socio-économiques au XVIe siècle. 73–79. l.;
- Leskiewicz, Janina*: Quelques problèmes de l'organisation du travail en agriculture (le métayage et la corvée). 81–91. l.;
- Kosáry Domokos*: Le système des ordres à la croisée des chemins: Contribution à l'histoire des tendances politiques en Hongrie, 1765–1795. 93–112. l.;
- Michalski, Jerzy*: Le sarmatisme et le problème d'européisation de la Pologne, 113–120. l.;
- Péter Katalin*: Das skythische Selbstbewußtsein des ungarischen Adels. 121–133. l.;
- Tazbir, Janusz*: La notion d'Europe à l'époque des Lumières. 135–143. l.;
- Petneki Áron*: Oriens in Occidente: Ungarn und Polen als exotisches Thema in der Kunst des 16. und 17. Jahrhunderts. 145–149. l.
- Népi-paraszti kultúra, – szocialista kultúra. (Szerk.: Soós Pál.) Debrecen, 1981. DAB. 134 l. MTA Debreceni Akadémiai Bizottsága Közleményei.
- Néprajzi dolgozatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből. (Válogatás az önkéntes néprajzi gyűjtők pályamunkáiból.) (Szerk.: Viga Gyula.) Miskolc, 1981. MHOM. 313 l.
- Néprajzi tanulmányok a zempléni hegyvidékről. (Szerk.: Szabadfalvi József.) Miskolc, 1981. MHOM. 367 l. A Miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai X.
- Politikatudományi Tanulmányok. (Összeáll. és szerk.: Polgár Tibor.) Bp. 1981. Kossuth K. 275 l. – Ismerteti: *Tóth Zoltán*: Politika és tudomány = politikatudomány? Nsz. 1981. 39. évf. 230. sz. 7. l.
- Régi magyar irodalmunk és európai háttere. Az egyetemi magyar irodalmi diákkörök konferenciája. (Szeged, 1978.) (Szerk.: Bartók István – Monok István.) Szeged, 1980. JATE BTK. Tudományos Diákköri Tanácsa, 304 l.
- A „történelem és osztálytudat” a 20-as évek vitáiban. (Lukács György műveinek hatás-történetéhez.) Szöveggyűjtemény. I–IV. k. (Szerk.: Krausz Tamás – Mesterházi Miklós.) Bp. 1981. ELTE – Filozófiai Okt. Inf. Közp. I. k. 304 l., II. k. 295 l., III. k. 317 l., IV. k. 348 l. Filozófiai Figyelő Évkönyve.
- Tudományos Szocializmus tanulmányok. (Szerk.: Farkas Dezső.) Debrecen, 1980; KLTE. 140 l. Acta Marxistica–Leninistica XXVI. Tartalom:
- Vályi Nagy József*: A szakszervezeti egység

- néhány kérdése a népi demokráciákban 1944–1948 között. 5–41. l.;
- Farkas Dezső*: A hegemonia és a szövetséges kérdés napjaink stratégiai vitáiban. 41–65. l.;
- Jachimek, Jan*: A lengyel paraszti mozgalom 85 éve. 65–83. l.;
- Szilágyi Miklós*: Az argentin munkásmozgalom néhány kérdése a peronista rendszer éveiben, 1946–1955. 83–117. l.;
- Papné Belényi Zsuzsa*: A „Szocializmus” megjelenése, programja. 117–140. l.
- Ismertetések**
- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXX. köt. (Szerk.: Castiglione László.) Bp. 1978. Akadémiai K. 479 l., ill. – Ismerteti: *Makkay János*. AÉ. 1980. 107. köt. 2. sz. 259–260. l.
- Album Elemér Mályusz. Etudes présentées à la Commission pour l’Histoire des Assemblées d’Etats LVI. Székesfehérvár – Budapest, 1972. Bruxelles, 1976. voir tableau XXIV, 404 l. – Ismerteti: *Bónis György*. AH. 1981. Tom. 27. No. 1–2. 243–245. l.
- Alföldi Tanulmányok, 1978. II. Békéscsaba, 1978. Békéscsaba Városi Tanács VB. 218 l. – Ismerteti: *Hevesi Attila*. FÖK. 1981. 29. évf. 1. sz. 74. l.
- Baranyai helytörténetírás 1978. A Baranya megyei Levéltár Évkönyve 1979. Pécs, 1979. Baranya megyei Lt. 611 l., 3 t. – Ismerteti: *Bakács István*. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 245–247. l.
- A Békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium 125 éve. Iskolatörténeti tanulmányok. (Szerk.: Kruchió Gábor.) Békéscsaba, 1980. 389 l. – Ismerteti: *Tibori János*. BékÉI. 1981. 16. évf. 1. sz. 119–121. l.
- Fejér megyei Történeti Évkönyv. 13. köt. A Fejér Megyei Levéltár Évkönyve. (Szerk.: Farkas Gábor.) Székesfehérvár, é. n. (FMNyV.) Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 13. – Ismerteti: *Zábor-szky Miklós*: Egy új levéltári sorozatról. Ttan. 1981. 26. évf. 3. sz. 30–31. l.
- Folia Archaeologica. XXIX. Bp. 1978. 210 l.; XXX. Bp. 1979. 277 l. – Ismerteti: *Póczy Klára* – *Entz Géza*. AÉ. 1981. Vol. 108. No. 1. 107–110. l.
- Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából. (Szerk.: Degré Alajos.) Zalaegerszeg, 1979. Zala megyei Lt. 242 l. – Ismerteti: *Tilcsik György*. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 532–535. l.
- Magyarok az európai népek antifasiszta harcában. (Szerk.: Godó Ágnes.) Tanulmánykötet a magyar antifasiszták harcáról. Bp. 1980. Kossuth – Zrínyi K. 69 l., ill. – Ismerteti: *Lagzi István*. Napjaink, 1981. 20. évf. 3. sz. 28. l.
- Népi kultúra – népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve, XI–XII. (Szerk.: Kósa László.) Bp. 1980. Akadémiai K. 589 l., ill. – Ismerteti: *Dömötör Tekla*. IT. 1981. 13. évf. 3. sz. 818–820. l.
- Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1978. Bp. 1980. (1981.) 618 l. – Ismerteti: *Galambos Ferenc*. Kts. 1981. 31. évf. 6. sz. 369–370. l.
- Ráday Pál emlékkönyv. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. (Szerk.: Esze Tamás.) Bp. 1980. Református Zsinati Iroda Sajtóosztály, 461 l. – Ismerteti: *-i-ő*. ThSz. 1981. 24. évf. 3. sz. 188–189. l.
- Somogy megye múltjából. 1979. Levéltári Évkönyv 10. (Szerk.: Kanyar József.) Kaposvár, 1979. Somogy megyei Lt. 495 l., ill. – Ismerteti: *Bariska István*. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 503–507. l.; *Szabó Ferenc*. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 435–437. l.
- Somogy megye múltjából. 1980. Levéltári Évkönyv 11. Kaposvár, 1980. – Ismerteti: *Szita László*. Somogy, 1981. 9. évf. 4. sz. 102–105. l.
- A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1977–1978. (Szerk.: Szilágyi Miklós.) Szekszárd, 1979. 309 l. – Ismerteti: *Petánovits Katalin*. ET. 1981. 92. évf. 2–3. sz. 510–512. l.
- Szolnok megyei múzeumi évkönyv 1979–1980. (Szerk.: Selmeczi L.) Szolnok, 1980. 253 l., ill. – Ismerteti: *Vékony Gábor*. Jászkunság, 1981. 27. évf. 2–3. sz. 94–95. l.
- Tanulmányok Budapest múltjából XXI. köt. (Szerk.: Kaba Melinda.) Bp. 1979. Akadémiai K. 436 l. – Ismerteti: *Létay Miklós*. ET. 1981. 92. évf. 4. sz. 640. l.
- Tanulmányok Csongrád megye történetéből. 19. század. (Szerk.: Farkas József.) Szeged, 1978. Csongrád megyei Lt. 279 l. – Ismerteti: *Csizmadia Andor*. Sz. 1981. 15. évf. 6. sz. 1337–1340.; *Vass Előd*: LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 539–541. l.

Történeti statisztikai füzetek. (Szerk.: Dányi Dezső.) Bp. – Ismerteti: *Gunst Péter*. Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1070–1072. l.

„Wir kämpften treu für die Revolution”. Studien zur Geschichte der ungarischen sozialistischen Literatur. (Hrg.: von Miklós Szabolcsi, László Illés, Farkas József.) Bp. 1979. Akadémiai K. 584 l. – Ismerteti: *Luck, Georg*. ItK. 1981. 85. évf. 3. sz. 342–345. l.

Marxizmus – leninizmus

Források – szövegek

Dokumentumok Engelstől és Engelsről. Nsz. 1980. 38. évf. 283. sz. 6. l.

Frank Tibor: An Unknown Letter of Karl Marx to Bertalan Szemere. AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 431–435. l.

Lenin, Vladimir Iljics: Összes művei 13. k. 1906. május – szeptember. Bp. 1981. Kossuth K. 541 l., ill. 2. kiad.

Marx, Engels, Lenin: A tudományos kommunizmusról. Bp. 1981. Kossuth K. 530 l.

Marx, Karl és Engels, Friedrich művei 42. k. 1844–1848. Bp. 1981. Kossuth K. 460 l. – Ismerteti: *Lukács Katalin*: Európa a „Népek tavasza” előtt. Marx és Engels Művei 42. kötetéről. Nsz. 1981. 39. évf. 210. sz. 4. l.

Feldolgozások

✓ *Ágh Attila*: A nemzeti kérdés a XIX. századi marxizmusban. Vg. 1981. 22. évf. 6. sz. 352–357. l.

Ágh Attila: A nemzeti kérdés a XX. századi marxizmusban. Vg. 1981. 22. évf. 7. sz. 401–407. l.

Barg, M. A.: A feudális tulajdon problémája Karl Marx „Töké”-jében. Vt. 1981. 4. sz. 27–53. l.

Hild Márta: A polgári közgazdaságtan Marx-kritikájának történetéről. ESz. 1981. 3. évf. 2. sz. 29–40. l.

Karikó Sándor: Adalék a politika természetrajzának filozófiai elemzéséhez. – Marx politikafilozófiai örökségéből. TtKözl. 1981. 11. évf. 2. sz. 278. l.

Kraszin, J. A.: A szocialista forradalom elmélete. A lenini örökség és korunk. Bp. 1980. Kossuth K. 309 l. – Ismerteti: *Fóris György*. TáSz. 1981. 36. évf. 8–9. sz. 169–172. l.; *Kiss György*: A forradalom marxista koncepciójáról. Nsz. 1981. 39. évf. 42. sz. 7. l.

Krausz Tamás: Állam és demokrácia. Lenin és a húszas évek vitái. Vg. 1981. 22. évf. 8–9. sz. 492–498. l.

Lendvai L. Ferenc: „Nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább, hogy betöltssem.” Keresztényesség, protestantizmus, marxizmus. ThSz. 1981. 24. évf. 6. sz. 377–379. l.

Molnár Tivadar: A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről. I. r. TtKözl. 1981. 11. évf. 1. sz. 64–79. l.; II. r. TtKözl. 1981. 11. évf. 2. sz. 243–257. l.

Mucsi Ferenc: G. V. Plehanovról, születésének 125. évfordulóján. Nsz. 1981. 39. évf. 290. sz. 4. l.

Netoplik, Jakub: A humanizmus marxista-leninista értelmezéséhez. (Hagyományok és távlatok.) PFKözl. 1981. 1. sz. 104–116. l.

Ripp Géza: Imperializmus – válság – összeomlás – szocializmus. (Bernstein közgazdasági nézeteinek bírálatához.) PtK. 1981. 27. évf. 4. sz. 94–116. l.

Rózsahegyi Edit: Elmélet és filozófia. Elméleti megalapozási kísérletek a marxista filozófia történetében. Bp. 1981. Gondolat K. 310 l.

Sève, Lucien: Beszélhetünk-e a marxizmus válságáról. (Felszólalás az FKP Országos Tanácsának 1980 februárjában tartott ülésén.) TájékoztatóMM. 1981. 3. sz. 99–107. l.

Solt Katalin – Szigeti Endre: A marxi politikai gazdaságtan alapkategóriái a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1918 előtti kiadványaiban. TájékoztatóMM. 1981. 4. sz. 73–89. l.

Szabó Tibor: Gramsci politikai filozófiája. Egy marxista politikus–filozófus arcképéhez. TáSz. 1981. 36. évf. 1. sz. 67–75. l.

Tütő László: Marx a manufaktúra-időszak ideológiájáról. MFSz. 1981. 25. évf. 5. sz. 597–631. l.

Vadász Sándor: A klasszikus anarchizmus ideológiájának fogalomrendszere Proudhon és Bakunyin műveiben. NMTÉvk. 1982. 5–19. l.

Vargha Gábor: Marx és Bakunyin közötti vita az I. Internacionáléban. TájékoztatóMM. 1981. 2. sz. 87–102. l.

Ismertetések

Babin, A. I.: Engels katonaelméleti nézeteinek kialakulása és fejlődése. Bp. 1980. Zrínyi K. 435 l. – Ismerteti: *Nagy Ferenc*: A háború elleni harc tudománya. Nsz. 1981. 39. évf. 60. sz. 7. l.

Társadalomtudományok

Agh Attila: Politikatudomány: illúziók és igények. TtKözl. 1981. 11. évf. 4. sz. 571–579. l.

Almási Miklós: A társadalmi lét ontológiájáról. K. 1981. 1. sz. 27–28. l.

Balogh István: A társadalmi formáció problematikájához. (Társadalmi forma és lukácsi Ontológia.) TtKözl. 1981. 11. évf. 2. sz. 139–161. l.

Bayer József: A politikai filozófia lehetősége és feladatai. Filozófiai Közlemények, 1981. 7–18. l.

Bodnár György: Az irodalomtörténet történetisége. Lt. 1981. 3–4. sz. 324–328. l.

Czirják József: Reform és forradalom. Hegel politikai álláspontjának kérdéséhez. MFSz. 1981. 25. évf. 1. sz. 36–53. l.

Erdei László: Dialektika – dialektikus logika. Hegel halálának 150. évfordulója alkalmából. MFSz. 1981. 25. évf. 6. sz. 759–773. l.

Erdős Péter: A klasszikus típusú válságok elméletéről. MTAFT. 1980. 29. köt. 1–2. sz. 1–9. l.

Erdős Tibor: A válságmechanizmus vonásai. MTAFT. 1980. 29. köt. 1–2. sz. 21–33. l.

Fehér M. István: A pozitívizmus-vita nyomában. Kísérlet a közelmúlt egy filozófiai vitájának értelmezésére. MFSz. 1980. 24. évf. 5. sz. 704–731. l.

Filozófia és szaktudomány. (Szerk.: Horváth József.) Bp. 1981. Kossuth K. 448 l. – Ismerteti: *Szabó Gábor*: Szaktudósok, filozófusok alkotó szövetsége. Nsz. 1981. 39. évf. 248. sz. 7. l.

Forgács Imre: A politikai pártok polgári elméletéről. TáSz. 1981. 36. évf. 3. sz. 82–91. l.

Hegyí Béla: Tegnap, ma, holnap. Bp. 1981. Ecclesia K. 318 l. – Ismerteti: *Wintermantel István*: Vallás, erkölcs, társadalom. Tanulmányok a dialógus szellemében. MN. 1981. 37. évf. 92. sz. 11. l.

Hermann István: A munka jellemzése a hegeli filozófiában. Hegel halálának 150. évfor-

dulójára. Vg. 1981. 22. évf. 10. sz. 593–598. l.

Hermann István: Válságok és változások. Aktuális gondolatok. Bp. 1981. Kozmosz K. 289 l. – Ismerteti: *Sarkadi László*: Mediációk a társadalmak mozgásáról. Nsz. 1981. 39. évf. 270. sz. 7. l.

Hronszky Imre: A tudós társadalmi helyzetének változása a történelemben. Tájékoztató, 1981. 1. sz. 163–165. l.

Hunyady György: Történelem és pszichológia. TSz. 1981. 24. évf. 1. sz. 71–78. l.

Hüvely István: A szocialista fejlődés polgári értelmezésének és kritikájának sajátosságairól. TtKözl. 1981. 11. évf. 4. sz. 524–539. l.

Illés László: Ideológia és irodalomtörténet. Lt. 1981. 3–4. sz. 365–369. l.

József Farkas: Etika és a forradalom kérdései az újabb magyar irodalomban. Lt. 1981. 1–2. sz. 129–136. l.

Kállai István: Adalékok a jogtörténeti kutatómunka ügyvezetett külső koordinációjához. JK. 1981. 36. évf. 2. sz. 125–128. l.

Kampis György: A jogalkotás mennyisége történeti alakulásának tendenciái. JK. 1981. 36. évf. 4. sz. 308–315. l.

Kéri László: A politikatudomány információs rendszeréről. TtKözl. 1981. 11. évf. 4. sz. 581–589. l.

Kónya István: Teizmus, antiteizmus, ateizmus. (A XIII. Nemzetközi Hegel-Kongresszuson „Különbség és ellentmondás a vallás-felfogásokban” címmel Belgrádban elhangzott előadás kissé rövidített szövege.) Vg. 1981. 22. évf. 10. sz. 605–608. l.

Krokovay Zsolt: Klasszikusok és revizionisták – a demokrácia liberális elmélete. Vg. 1981. 22. évf. 8–9. sz. 541–546. l.

Kulcsár Kálmán: A társadalom és a jogalkotás. JK. 1981. 36. évf. 4. sz. 234–238. l.

Makai Mária: A közgazdasági cezúra-elmélet bírálatához. II. r. MFSz. 1981. 25. évf. 2. sz. 235–261. l. (I. r. MFSz. 1981. 1. sz.-ban!)

Minc, Iszaak: Forradalom és értelmiség. BSzoc. 1981. 24. évf. 12. sz. 12–22. l.

A munkásosztály és az értelmiség Magyarországon és a Német Szövetségi Köztársaságban. Tanulmányok a társadalmi struktúráról. (Szerk.: Lakos Sándor.) Bp. 1981. MSzMP KB. Társadalomtudományi Int. – Frankfurt am Main Inst. Marxistische Studien u. Forschungen. 181 l.

Nyíri Kristóf: Szabadpiac és tekintélyelvű társadalom. Angolszász liberális-konzervatív

- elméletek. Vg. 1981. 22. évf. 8–9. sz. 534–540. l.
- Pál József:** A közjó (bonum commune) a katolikus egyház szociális doktrínáiban. Bp. 1981. Műv. Min. ML. Okt. Főoszt. 97 l. Tudományos szocializmus füzetek 62.
- Pál József:** A neoklasszicizmus fogalmáról. ItK. 1980. 83. évf. 5–6. sz. 638–647. l.
- Peschka Vilmos:** Értékek és kategóriák a jogalkotásban. JK. 1981. 36. évf. 4. sz. 239–247. l.
- Peschka Vilmos:** A jog mint ideológia. ÁJ. 1981. 24. k. 1. sz. 29–40. l.
- Péteri Zoltán:** Gondolatok az állam- és jogelmélet és a politológia határkérdéseiről. JK. 1981. 36. évf. 1. sz. 1–8. l.
- Ripp Géza:** Két korszak határán. (A modern szociál-reformizmus ideológiájának kialakulásához.) PFKözl. 1981. 34. köt. 1. sz. 16–31. l.
- Rozsnyai Ervin:** Világnézet és ideológia. PFKözl. 1981. 35–36. köt. 2–3. sz. 18–26. l.
- Schlett István:** Politikatudomány, politika, tudománypolitika. TtKözl. 1981. 11. évf. 3. sz. 397–407. l.
- Scott, James C.:** „Forradalom a forradalomban”. [A tanulmány teljes terjedelemben a Theory and Society 1979/1–2. számában (7. köt.) jelent meg, 97–135. l.] Vt. 1981. 3. sz. 36–67. l.
- Somogyi Zoltán:** Az állampolgár szabadsága. Platónról Hegelig. Formatudat és szabadság. Bp. 1981. Kossuth K. 240 l. – Ismerteti: **Kerékgyártó István:** V. 1981. 24. évf. 11. sz. 104–105. l.
- Suki Béla:** Hegel filozófiai rendszerének alapkérdései. Bp. 1981. Magvető K. 185 l. Gyorsuló idő.
- Suki Béla:** A racionalizmus és irracionális határai. A fenomenológia, az életfilozófia és az egzisztencializmus összefüggései. Vg. 1981. 22. évf. 4. sz. 193–202. l.
- Szabó Lajos:** A református nép hitvilága a folklórban. Confessio, 1980. 4. évf. 4. sz. 29–34. l.
- Szabó László:** Erdei Ferenc társadalomszemlélete. Forrás, 1981. 13. évf. 5. sz. 31–36. l. és Jászkunság, 1981. 27. évf. 1. sz. 34–42. l.
- Szabó Máté:** Állam, város, kapitalizmus. (Max Weber ambivalenciái a liberalizmus és a történeti iskola tükrében.) MFSz. 1981. 25. évf. 3. sz. 309–326. l.
- Szabó Máté:** Emancipáció a polgári társadalomban. A polgári demokrácia problémái Kant, Fichte és Hegel politikaelméletében. Vg. 1981. 22. évf. 8–9. sz. 482–491. l.
- Szabó Miklós:** A többség hatalma és a kisebbség joga. Érdekek és politikai akarat viszonya a modern demokrácia-felfogásban. Vg. 1981. 22. évf. 12. sz. 757–763. l.
- Szani Ferenc:** A prekapitalista formációk hatása napjainkban. TájékoztatóMM. 1981. 4. sz. 40–56. l.
- Szántó Péter:** Protestáns kommunizmus? Beszélgetés dr. Makkai Lászlóval a vallás és a marxizmus kibékíthető ellentéteiről. Éllr. 1981. 25. évf. 46. sz. 7. l.
- Sziklai László:** Lukács György a poroszságról és a német ideológia nyomorúságáról. Vg. 1981. 22. évf. 5. sz. 305–309. l.
- Szili József:** A történetiség problémája a marxista irodalomkutatásban. Lt. 1981. 3–4. sz. 296–308. l.
- Tóth Béla, P.:** A hegeli gondolatok magyarországi elterjedéséről. Confessio, 1981. 5. évf. 2. sz. 126–128. l.
- Tőkei Ferenc:** Az ázsiai termelési mód értelmezésének néhány vitás kérdése. Vg. 1981. 22. évf. 6. sz. 337–342. l.
- Varga Csaba:** A jog helye Lukács György világlképében. Bp. 1981. Magvető K. 287 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: **Perecz László:** A lukácsi életmű és a jog. Vg. 1981. 22. évf. 12. sz. 788–789. l.
- Varró Rózsa, H. – Bede Rita:** Gondolatok az ellenforradalom-elmélet kidolgozásához. TáSz. 1981. 36. évf. 8–9. sz. 42–52. l.
- Versztovsek Radmila – Enyedi József:** A fogyasztás társadalmi osztályok-rétegek szerinti differenciálódása Magyarországon. Bp. 1981. Akadémiai K. 211 l. Közgazdasági értekezések 28.
- Vincze István:** A statisztikai következtetés és korlátai. MT. 1981. 26. köt. 11–12. sz. 902–912. l.
- Voigt Vilmos:** Korreferátum Kosáry Domokos: A művelődéstörténeti és művészettörténeti diszciplínák c. előadásához. MuK. 1980. 34. (IV. köt. 4.) sz. 43–48. l. (Előzmény: **Kosáry Domokos:** Művészetek (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplínái és a művelődéstörténet. Sz. 1979. 113. évf. 4. sz. 591–609. l.)
- Zoltán Zoltán:** A falvak helye és szerepe az erősen urbanizált társadalomban. Városépítés, 1981. 3. sz. 5–8. l.
- Zsigmond László:** A pozitívizmus történetfilo-

zófiájáról. Szociológia és történettudomány. (Akadémiai rendes tag székkfoglalója.) MTAFT. 1980. 29. k. 1–2. sz. 79–102. l.

Ismertetések

Hermann István: Teológia és történetiség. Bp. 1979. Gondolat K. 607 [3] l. – Ismerteti: *Almási Miklós:* Egy gondolatrendszer átmeneti korszaktörténete. MFSz. 1981. 25. évf. 1. sz. 146–150. l.

Horváth Pál: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. Bp. 1979. Közgazdasági és Jogi K. 468 l. – Ismerteti: *B. Kállai István.* Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1055–1059. l.

Merton, K. Robert: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Bp. 1980. Gondolat K. 811 l. – Ismerteti: *Hernádi Miklós.* V. 1981. 24. évf. 8. sz. 104–106. l.; *Malonyai Péter.* MN. 1981. 37. évf. 81. sz. 5. l.

Munkásmozgalomtörténet – társadalomtudományok. Elméleti és módszertani tanulmányok. (Szerk.: Vass Henrik és Sipos Levente.) Bp. 1978. Akadémiai K. 344 l. – Ismerteti: *Tilkovszky Loránt.* Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1350–1354. l.

Murányi Mihály: A társadalmi tudat. Struktúra – funkció. Bp. 1980. Kossuth K. 195 l. – Ismerteti: *Kerékyártó István:* A társadalmi tudat sajátosságáról. MFSz. 1981. 25. évf. 1. sz. 151–153. l.

Peschka Vilmos: Az etika vonzásában. Bp. 1980. Akadémiai K. 196 l. – Ismerteti: *Takács Albert.* JK. 1981. 36. évf. 3. sz. 216–218. l.

Peschka Vilmos: Jog és jogfilozófia. Bp. 1980. Közg. és Jogi K. 536 l. – Ismerteti: *Bragyova András:* A jogfilozófia mint szellemi magatartás. Vg. 1981. 22. évf. 5. sz. 319–320. l.

Társadalomtudományi – történettudományi szervezetek

Bakos István: Társadalomtudományi kutatások – vidéken. Tt. 1980. 34. évf. 3. sz. 53–64. l.

Bakos István: Társadalom – tudomány – cselekvés, záróreflexiók a „Társadalomtudományi kutatások – vidéken” c. eszmecseréhez. Tt. 1981. 35. évf. 3. sz. 75–78. l.

Bihari Ottó: Társadalomtudomány az egész országnak. Jelenkor, 1981. 24. évf. 2. sz. 169–174. l.

Kiss Mária: A VEAB (Veszprémi Akadémiai Bizottság) Kézművesipartörténeti Munkabizottságának 10 éves munkája. VSz. 1981. 35. évf. 2. sz. 195–199. l.

Kornidesz Mihály: A kutatóintézeti hálózat átalakítása. Pártélet, 1981. 26. évf. 1. sz. 17–21. l.

Kovács Ferenc: A Társadalmi struktúra fejlődése témacsoport középtávú kutatási terve. TtKözl. 1981. 11. évf. 2. sz. 279–283. l.

Kurucz Imre: A reformkortól napjainkig. Társulatunk 140 éve. (Az Ismeretterjesztő Társulat.) TV. 1981. 112. évf. 5. sz. 194–196. l.

Lázár György: A magyar tudományra váró feladatok. (Felszólalás az MTA 1981. évi 141. közgyűlésén.) MT. 1981. 26. k. 6. sz. 409–413. l.

Az Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Tervről. (Összeáll.: Szántó Lajos.) MT. 1981. 26. k. 3. sz. 195–205. l.

Pál Lénárd: A társadalmi-gazdasági fejlődés szolgálatában. (Az MTA közgyűlése, 1981. máj. 5-i zárt ülésén elhangzott beszéd rövidített szövege.) MT. 1981. 26. k. 6. sz. 420–428. l.

Stier Miklós: A Filozófia és Történettudományok Osztályának 1976–1980. évi működéséről. MTAFT. 1980. 29. k. 1–2. sz. 137–152. l.

Szabolcs Ottó: Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat 1980. évi tevékenységéről. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 867–876. l.

Szántó György Tibor: Másfél százados hagyomány. (Az MTA első közgyűlésének 150. évfordulóján.) MN. 1981. 37. évf. 110. sz. 8. l.

Szentágothai János: Tudománypolitikai stratégiánk új vonásai. (Részletek az MTA elnökének az 1981. évi közgyűlés máj. 5-i zárt ülésén elmondott vitaindító beszédéből.) MT. 1981. 26. k. 6. sz. 414–419. l.

Tözsér Ágnes: Az Akadémia első nagygyűlése. (1831. febr. 14–24.) MT. 1981. 26. k. 6. sz. 479–483. l.

**Történettudomány – a történetírás
története – módszere**

Béldi Miklós: Az irodalomtörténet és történet.
Lt. 1981. 3–4. sz. 329–332. 1.

✓ *Castiglione László:* Tudomány és felvilágosítás
avagy mi a haszna a történelemnek? MT.
1981. 26. k. 11–12. sz. 935–943. 1.

Borzák István: A hellénisztikus történetírás
műhelyéből. AT. 1980. 27. k. 2. sz.
209–219. 1.

Fázy Anikó: Történészek történelme. Buda-
pesti beszélgetés Georges Duby francia társadalomtudóssal. Éllr. 1981. 25. évf. 28. sz.
7. 1.

Fenyő István: A sajtótörténeti kutatásokról.
Napjaink, 1981. 20. évf. 3. sz. 29. 1.

Ferro, Marc: Történelem és történészek
Franciaországban. (Le Monde diplomatique
1981. febr.) V. 1981. 24. évf. 5. sz.
114–115. 1.

Glatz Ferenc: Történetírás és szociális érdeklő-
dés. História, 1981. 3. évf. 2. sz. 35. 1.

Glatz Ferenc: Történettudomány és a köznapi
dolgok. História, 1981. 3. évf. 4. sz. 35. 1.

Glatz Ferenc: Történetíró és jelenkor. História,
1981. 3. évf. 3. sz. 35. 1.

✓ *Gyáni Tibor:* Egy új történeti forrás: az adat-
bank. TSz. 1981. 24. évf. 1. sz. 94–99. 1.

Hanák Gábor: Századunk a történész szemével.
Hanák Péter és Ránki György nyilatkozata.
Jel-Kép, 1981. 2. évf. 4. sz. 5–12. 1.

Hermann István: Volt-e baloldali szellemtörté-
net? Kortárs, 1981. 25. évf. 5. sz.
809–812. 1.

✓ *Kiss Géza:* Történelemtudat és történetiség.
Pártélet, 1981. 26. évf. 2. sz. 39–44. 1.

Kiszely Gyula: A magyarországi vaskohászati
történetírás és a kohászati muzeológia
múltja, jelene és jövő feladatai. Kohászat,
1981. 114. évf. 5. sz. 196–202. 1.

✓ *Kosáry Domokos:* Viták a történeti tudomá-
nyok területén az 1970-es években.
MTAFT. 1980. 29. k. 1–2. sz. 119–136. 1.

Lagzi István: Magna pars. Magyar vonatkozások
Jan Dabrowski történetírói tevékenységé-
ben. Tt. 1981. 35. évf. 6. sz. 66–68. 1.

Maksay Ferenc: A levéltári anyag történeti-
statisztikai feldolgozásának hazai ered-
ményei, módszere, problémái. LK. 1979.
50. évf. 1. sz. 51–67. 1.

✓ *Mareszjev, A.:* A történelem a jelent és a jövőt
szolgálja. BSzoc. 1981. 24. évf. 6. sz.
19–26. 1.

Németh G. Béla: Értelmiség, műveltséginteg-
ráció, művelődéstörténet. V. 1981. 24. évf.
4. sz. 13–21. 1.

Ojzerman, T. I.: A történelmi valóság mint
szubjektum–objektum. (A történelmi szük-
ségszerűség természetének kérdéséhez.) Meg-
jelent a Filozofszkizje Nauki 1980. 6. számá-
ban. TájékoztatóMM. 1981. 4. sz.
189–197. 1.

Pach Zsigmond Pál: A jelenkortörténet kutató-
sáról. TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 129–134. 1.

Simán Katalin: Természettudományos mód-
szerek az őskorkutatásban. MHOMKözl.
1980. 18. k. 1–7. 1.

Sipos Levente: A munkásmozgalomtörténet
kutatásának néhány módszertani kérdéséről.
TájékoztatóMM. 1981. 4. sz. 57–72. 1.

Spira György: Hogyan írjunk történelmet?
K. 1981. 2. sz. 4. 1.

Spira György: A dákoktól a negyvennyolcas
forradalomig. (A XV. bukaresti nemzetközi
történészkonferencián elhangzott felszólá-
lás.) História, 1981. 3. évf. 1. sz. 21. 1.

Szabó István: Az agrárproletár- és cseléd-élet-
módkutatás néhány kérdése. Jászkunság,
1981. 27. évf. 2–3. sz. 77–80. 1.

Történeti kutatómunka – gombnyomásra?
Beszélgetés a SZOCPROG rendszeréről. TSz.
1981. 24. évf. 1. sz. 79–84. 1.

Ismertetések

Hobsbawm, E.: A történelem és a jövő. New
Left Review, 1981. jan.–febr. Ismerteti:
V. 1981. 24. évf. 7. sz. 112–115. 1.

Kutnar, František: Přehledná dějiny českého a
slovenského dějepiscetví. II. Od počátků
pozitivistického dějepiscetví na práh histo-
riografie marxistické. (A cseh és a szlovák
történetírás történetének áttekintése. II. A
pozitivisták történetírás kezdeteitől a
marxista történetírás küszöbéig.) Praha,
1977. Státní Pedagogické Nakladatelství.
502 1. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz.
1981. 115. évf. 4. sz. 829–831. 1.

**Honismeret – helytörténet
Elmélet és módszertan**

Ács Zoltán: Helytörténeti tudományos ülés-
szak. Kisvárd, 1980. április. Honismeret,
1981. 9. évf. 3. sz. 8–9. 1.

- Dankó Imre:** A Hajdú-Bihar megyei helytörténetírás. MuK. 1980. 32. (IV. köt. 2.) sz. 58–76. l.
- Farkas Gábor:** Húszéves a honismereti mozgalom Fejér megyében. Közművelődés Fejér megyében, 1981. 1. sz. 39–47. l.
- Gyarmathy Zsigmond:** A helytörténetírásról. (Bereg vármegye százéves monográfiája kapcsán.) SzSzSz. 1981. 16. évf. 4. sz. 108–113. l.
- Juhász Róbert:** Műemlékvédelem és hazafiság. Honismeret, 1981. 9. évf. 5. sz. 3–6. l.
- Kiss Géza:** A baranyai helytörténetírás világnézeti problémái a 19. század első felében. BarMűv. 1981. 1. sz. 87–92. l.
- Ködös Endre:** A nagysimonyi általános iskola honismereti szakkörének gyűjtéséből. Ttan. 1981. 26. évf. 3. sz. 10–13. l.
- Köteles Lajos:** Adatok Békés megye honismereti mozgalmának felszabadulás utáni történetéhez. BékÉl. 1981. 16. évf. 1. sz. 60–64. l.
- Lázár István:** A helytörténet helye. Éllr. 1981. 25. évf. 19. sz. 2. l.
- Miklós Endre:** Hagyományörző honismereti tevékenység Somogy megye középiskoláiban. Iskolai Szemle, 1981. 3. évf. 3. sz. 44–49. l.
- Nemcsik Pál:** Honismereti mozgalom Ózdon és az ózdi járásban. Honismeret, 1981. 9. évf. 3. sz. 12–13. l.
- Orosz István:** Helytörténetírás, műemlékvédelem, néprajzi muzeológia. MuK. 1980. 34. (IV. köt. 4.) sz. 27–33. l.
- Stier Miklós – Szász Zoltán:** A helytörténetírás módszertani kérdései. Új- és legújabbkor. Bp. 1980. Népműv. Prop. I. 166 l. OSZK Könyvtár tudományi és Módszertani Közp. Helyismereti kutatók kézikönyvei.
- ezredfordulón. Tanulmányok az akadémiai távlati műveltségkonceptió alapján. Bp. 1980. Kossuth K. 238 l. és röviden: Nsz. 1981. 39. évf. 80. sz. 13. l.**
- Biró Zoltán, T.:** Magyar művelődés, magyar társadalom. (Veress Péter nézetei a népi-nemzeti kultúra kérdéseiről.) Forrás, 1981. 13. évf. 9. sz. 40–46. l.
- Bozó Gyula:** A történelemszemlélet alakításáért. Pártélet, 1981. 26. évf. 5. sz. 93–94. l.
- Csepeli György – Lányi Gusztáv:** Önmeghatározás és magyarság. A mai magyar nemzeti érzés- és tudatvilág néhány szociál-pszichológiai jellemzője. Vg. 1981. 22. évf. 1. sz. 18–24. l.
- Deme László:** Anyanyelv – hazafiság. Éllr. 1981. 25. évf. 24. sz. 6. l.
- Deregán Gábor:** Memoáirodalom és nemzet-tudat. Beszélgetés Nagy Péter akadémikus-sal. Honismeret, 1981. 9. évf. 6. sz. 3–7. l.
- Fehér Pál, E.:** Alapfogalmak. Elmaradt viták nyomában. Éllr. 1981. 25. évf. 42. sz. 3. l.
- Fekete Gyula:** Elfogultságaim térképe. Bp. 1981. Magvető K. 327 l.
- Fekete Sándor:** Mit kezdjünk történelmünkkel? ÚT. 1981. 18. évf. 43. sz. 5–6. l.
- Forstner Cecília:** Hazaszeretet a nevelésben. Köznevelés, 1981. 37. évf. 37. sz. 5. l.
- Földessy László:** Korszerű történelemszemlélet – pro és kontra. Nsz. 1981. 12. évf. 4. sz. 69–74. l.
- Gonda Imre:** Habsburg-nosztalgia történelmi távlatból. MN. 1981. 37. évf. 55. sz. 8. l.
- Gyurácz Ferenc:** Veres Péter magyarság szemlélete. Forrás, 1981. 13. évf. 61–69. l.
- Hanák Péter:** Címeres furcsaságok. (Reagálás a Rodové erby na Slovensku c. kiadványra.) Éllr. 1981. 25. évf. 8. sz. 9. l.
- Hanák Péter:** Viszonylagos nemzettudat. Éllr. 1981. 25. évf. 30. sz. 4–5. l.
- Szárász György:** Mit kezdjünk a történelemmel? Hanák Péternek. (Reagálás Hanák Péter: Viszonylagos nemzettudat c. írására.) Éllr. 1981. 25. évf. 30. sz. 5–6. l.
- Fehér Pál, E.:** A módszerről és a Liberátorokról. (Kulturális jegyzetek.) Nsz. 1981. 39. évf. 178. sz. 7. l.
- Hankiss Elemér:** A bűntudatról mint társadalmi jelenségről. „Megbűnhötte már e nép...” Alföld, 1981. 32. évf. 7. sz. 17–33. l.
- Az ifjúság történelmi tudatáról, ismereteiről, szemléletéről. Vita a szerkesztőségben. TáSz. 1981. 36. évf. 10. sz. 76–89. l.**
- Józsa György Gábor:** Közelmúltunk hagyo-

Történelmi tudat – nemzettudat

- Barta András:** Az iskola és a történelmi tudat. Emlékezés az alma materre. Beszélgetés Keresztury Dezsővel. MN. 1981. 37. évf. 301. sz. 15. l.
- Bedécs Gyula:** Középiskolások Széchenyi-képe. Műhely, 1981. 2. sz. 49–54. l.
- Bellér Béla:** Történelmi érdeklődés és történelemtanítás. Nsz. 1981. 39. évf. 223. sz. 6. l.
- Berend T. Iván:** Műveltség szemény és történelem. 139–151. l. In: Műveltségkép az

- mányai. Beszélgetés Lackó Miklós törté-
nésszel. MN. 1981. 37. évf. 221. sz. 9. l.
- Józsa György Gábor*: Nemzet és közösség.
Beszélgetés Hanák Péter történe-
sszel. MN. 1981. 37. évf. 298. sz. 9. l.
- Kanyar József*: „Nemzeti és történelmi tudatunk
környezetvédelme . . .” (Elhangzott a Haza-
fias Népfront VII. kongresszusán, 1981.)
Somogy, 1981. 9. évf. 3. sz. 87–88. l.
- Kunszabó Ferenc*: A reformáció hatása a
magyar népi-nemzeti tudatra. (Egy kutatási
terv alapszámja.) Forrás, 1981. 13. évf.
5. sz. 37–42. l.
- Lakó György*: A szülőföld és az anyanyelv
jelentősége az ember életében. Honismeret,
1981. 9. évf. 1. sz. 3–7. l.
- Lordán Gábor*: Televízió és történelem. Egy
tanácskozás tanulságai. Filmvilág, 1981. 24.
évf. 5. sz. 57–59. l.
- Miklós Endre*: A mozgalmi hagyományok
szerepe a középiskolás fiatalok történelem-
szemléletében. Iskolai Szemle, 1981. 3. évf.
2. sz. 23–28. l.
- A nemzetnek önismeretre és önbecsülésre van
szüksége. Varga Lajos Márton beszélgetése
Hanák Péter történe-
sszel. Alföld, 1981. 8. évf. 8. sz. 48–56. l.
- Nyíri Kristóf*: Nemzettudat és nemzeti közös-
ség. Filozófiai Közlemények, 1981.
19–38. l.
- Pach Zsigmond Pál*: A hazafiság néhány kér-
dése. TáSz. 1981. 36. évf. 5. sz. 39–51. l.
- Pach Zsigmond Pál*: Nemzeti örökségünk és
szocialista hazafiság. (Részletek a szerzőnek
a Társadalmi Szemle, 1981. 5. számában „A
hazafiság néhány kérdése” c. tanulmányá-
ból.) Nsz. 1981. 39. évf. 115. sz. 4. l.
- Pach Zsigmond Pál*: Társadalmi törvényszerű-
ség, nemzeti sajátosság. Nsz. 1981. 39. évf.
301. sz. 16. l.
- Páskándi Géza*: A filozófia modern színei vagy:
a modern hazafiság felé. Éllr. 1981. 25. évf.
25. sz. 3–4. l.
- Pásztor Emil*: Hazafiságról – nemzetköziségről.
MoV. 1981. 7. évf. 7. sz. 122–128. l.
- Sándor Iván*: Utunk szabályai éjszaka. Bp.
1981. Szépirodalmi K. 398 l.
- Sipos Péter*: A „végjáték” előjátékai. A Száza-
dunk című televíziós sorozathoz. Nsz. 1981.
39. évf. 86. sz. 9. l.
- Spíra György*: A megjelenítendő múlt. (Tele-
vízió és történelem.) Filmvilág, 1981. 24.
évf. 11. sz. 61–62. l.
- Szabó Miklós*: Nemzetkarakter és resszenti-
ment. Gondolatok a politikai antiszemitiz-
mus funkciójáról. Vg. 1981. 22. évf. 6. sz.
358–362. l.
- Szántó Miklós*: Nemzettudat. MN. 1981. 37
évf. 195. sz. 1. l.
- Százaz György*: Történelmi tanulságok és az
ideológiai harc. („A nemzetközi ideológiai
harc időszerű kérdései” c. országos elméleti
tanácskozáson elhangzott előadásból részle-
tek.) MH. 1981. 14. évf. 301. sz. 13. l.
- Szűcs, Jenő*: Nation und Geschichte. Studien.
Bp. 1981. Corvina K. 378 l.
- Szvák Gyula – Völgyes Tamás*: A bölcsészkarra
felvételizők történelmi-politikai ismeretei,
1979. TájékoztatóMM. 1981. 6. sz. 175–
195. l.
- Tamás Pál*: Miért kevés nálunk az érdemi tuda-
mányos vita? Vita a vitáról. MT. 1981.
26. köt. 11–12. sz. 932–934. l.
- Társadalmi azonosulás és nemzeti tudat. (A
Magyar Televízió Tudósklubjának 1981.
nov. 19-i vitájából. Részt vett a vitában:
Hanák Péter, Lackó Miklós és Szabó Miklós
a Történettudományi Intézet munkatársai.)
MH. 1981. 14. évf. 280. sz. 9. l.
- Vigh Károly*: A Századunk új sorozatáról. (Vég-
játék a Duna mentén.) Filmvilág, 1981. 24.
évf. 5. sz. 54–56. l.

Ismertetések

- Óvári Miklós*: Történelem, ideológia, kultúra.
Válogatott beszédek és cikkek. Bp. 1980.
Kossuth K. 410 l. – Ismerteti: *Balázs
Mihály*. PSz. 1981. 31. évf. 3. sz.
266–267. l.

Történelemtanítás

- Andor György*: Levéltári ismeretek. (Kötele-
zően választható fakultatív tantárgy a gim-
názium III. osztályában.) Köznevelés, 1981.
37. évf. 35. sz. 15. l.
- Balogh Endre*: Nehézségek a középiskolai tör-
ténelemtanításban. Köznevelés, 1981. 37.
évf. 43. sz. 15. l.
- Balogh Endre*: Új tankönyv a szakközépiskolák
IV. osztálya számára. Ttan. 1981. 26. évf.
4. sz. 4–6. l.
- Bana József*: Írásvetítő használata a forrásfeldol-
gozó órákon. Ttan. 1981. 26. évf. 6. sz.
14–16. l.

- Bene Mihály:* Évszámok és képek az óra elején. Ttan. 1981. 26. évf. 5. sz. 23–24. l.
- Bene Mihály:* Az ötödikes történelemlékönyv képeit nézegetve. Ttan. 1981. 26. évf. 6. sz. 12–13. l.
- Bíró Ferencné:* Fejlesztő feladatok a 6. osztályos történelemtanításhoz. Ttan. 1981. 26. évf. 4. sz. 18–26. l.
- Bognár Vendel:* Az osztályharc fogalmának fejlődése az általános iskola 5–8. osztályában. 1. r. Ttan. 1981. 26. évf. 2. sz. 1–5. l.; 2. r. Ttan. 1981. 26. évf. 5. sz. 9–13. l.
- Büki Pálné:* Könyv- és könyvtárhazsnálat a történelemórakon. Ttan. 1981. 26. évf. 6. sz. 4–7. l.
- Čapek, Vratislav:* A kultúrtörténet a cseh-szlovák történelemtanításban. Ttan. 1981. 26. évf. 6. sz. 22–24. l.
- Dékán Károly:* Az egyetemi felvételi vizsgákról. Ttan. 1980. 25. évf. 2. sz. 22–24. l.
- Egyetemi felvétel történelemből. (A felvételi bizottság számára készített szempontok.) História, 1981. 3. évf. 1. sz. 31–32. l.
- Faktorová, Ladislava – Kovačiková, Jana:* A történelemtanítás helyzete Csehszlovákiában. Ttan. 1981. 26. évf. 3. sz. 14–16. l.
- Glatz Ferenc:* Történelemlékönyv – történelem, tankönyv. História, 1981. 3. évf. 1. sz. 35. l.
- Horányi István:* Milyen felkészültséggel jöttek tanulóim az általános iskolából. Ttan. 1981. 26. évf. 2. sz. 5–10. l.
- Kálmán Attila:* A hazaszeretetre nevelésről. Pedagógiai Látókör, 1979–1980. 3. sz. 246–249. l.
- Király Károly:* Történelemtanítás társadalmi tudatfejlesztés. Köznevelés, 1981. 37. évf. 34. sz. 15. l.
- Koncz Endre:* Hazafiságra és nemzetköziségre nevelés Ady-versekkel. Budapesti Nevelő, 1981. 17. évf. 1. sz. 51–64. l.
- Kovács Mária:* A történelem szaktárgyi vetélkedők történetéből. Ttan. 1981. 26. évf. 5. sz. 14–18. l.
- Kruppa, Reinhold:* Az NDK történelemtanítása fejlődésének és felépítésének néhány kérdéséről. Ttan. 1981. 26. évf. 3. sz. 17–21. l.
- Mátrai Zsuzsa:* A fakultatív történelemtanítás a gimnáziumban. Új tendenciák a történelemtanításban. PSz. 1981. 31. évf. 10. sz. 956–965. l.
- Munkáltató Tankönyv – munkáltató óra. (Az I. osztályos szakközépiskolai történelemlékönyvről.) Ttan. 1981. 26. évf. 5. sz. 19–22. l.
- Nagy Károly:* Hogyan dolgozzunk a történelemtanítás új eszközeivel az 5. osztályban? Iskolai Szemle, 1981. 3. évf. 4. sz. 21–23. l.
- Ohe, Hans-Joachim von der:* Irodalom és történelem az NSZK iskoláiban. Ttan. 1981. 26. évf. 2. sz. 21–24. l.
- Pesti János:* Egy új gimnáziumi tankönyvről. (Történelem a gimnázium III. oszt. számára.) UT. 1981. 38. sz. 23. l.
- Pesti János:* Mit akar a szakmunkások szakközépiskolájának új történelemlékönyve? Beszélgetés Bellér Béla kandidátussal, a szerzővel. Ma és Holnap, 1981. 9. évf. 2. sz. 185–191. l.
- Pesti János:* Új középiskola, új tankönyv. Ttan. 1981. 26. évf. 4. sz. 7–9. l.
- Porcsalmy János:* Eszközsorozatok a történelemtanításhoz. (Összefoglalás, ókor, középkor.) Bp. 1981. Tankönyvkiadó. 159 l.
- Rácz-Székely Győző:* Az integrált történelemtanítás útja. Köznevelés, 1981. 37. évf. 4. sz. 15. l.
- Reznák Erzsébet:* A ceglédi Kossuth Múzeum és a történelemtanítás lehetőségei. Pest megyei Múzeumi Híradó, 1981. 1. sz. 21–23. l.
- Sávoily Mária:* Érettségi tantárgy a történelem. Nsz. 1981. 39. évf. 99. sz. 6. l.
- Suchonski, Adam:* A televízióadások hatékonyságának problémái az általános iskola történelemoktatásában. Ttan. 1981. 26. évf. 4. sz. 27–30. l.
- Szabó Lajos:* A helytörténet felhasználása a történelem tanításában. Módszertani Közlemények, 1981. 21. évf. 3. sz. 194–197. l.
- Szabolcs Ottó:* Érzelmi nevelés a történelemtanításban. Ttan. 1981. 26. évf. 6. sz. 1–3. l.
- Szabolcs Ottó:* Osztrák–magyar tankönyvi meg egyezés. Ttan. 1981. 26. évf. 2. sz. 17–21. l.
- Szabolcs Ottó:* A történelemtanítás és művészeti nevelés. Ttan. 1981. 26. évf. 5. sz. 1–3. l.
- Szabeny Péter:* A szemléletesség elve a történelemtanítás didaktikájában. PSz. 1981. 31. évf. 6. sz. 508–514. l.
- Tölgyessi László:* Kártyajáték taneszközök híres személyiségekről. Ttan. 1981. 26. évf. 6. sz. 17–21. l.
- Történelem és állampolgári ismeretek. Gimnázium – III. osztály. (Írta és bemutatja: Závodszy Géza.) Köznevelés, 1981. 37. évf. 40. sz. 15. l.
- Történelem a szakközépiskolák IV. osztálya számára. (Írta: Mann Miklós – Balogh

- Endre. Bemutatja: Balogh Endre.) Köznevelés, 1981. 37. évf. 22. sz. 15. l.
- A történelem tanításáról. Kerekasztal-beszélgetés. Nsz. 1981. 39. évf. 203. sz. 5. l.
- Vas Károly: Helytörténeti anyag az általános iskola történelemtanításában. Honismeret, 1981. 9. évf. 4. sz. 5–8. l.
- Vladár Ervin: A gimnáziumi fakultatív oktatás történelmi tantervéről. Ttan. 1981. 26. évf. 3. sz. 1–4. l.
- Vladár Ervin: A gimnáziumi fakultatív történelemoktatás módszereiről. Ttan. 1981. 26. évf. 4. sz. 9–12. l.
- Závodszy Géza: Tankönyvszerkesztés – tananyagszervezés. Ttan. 1981. 26. évf. 3. sz. 5–9. l.
- Závodszy Géza: Tartalom és módszer. (A gimnázium új történelemtankönyvéről.) Ttan. 1981. 26. évf. 4. sz. 1–4. l.
- Katona Imre: Fragen der ungarischen Geschichte aus sozial-anthropologischer Sicht. AEt. 1981. Tom. 30. fasc. 1–2. 1–31. l.
- Marosi Ernő: A pannonthalmi konventi pecsét datálásához. MűÉ. 1981. 30. évf. 2. sz. 138–139. l.
- Nagybákay Péter: Magyarországi céhbehívó-táblák. Bp. 1981. Corvina K. 63 l.
- Pákozdi László: A nyíregyházi szükségbélyegek. (1944–1945). ÉIT. 1981. 36. évf. 14. sz. 431. l.
- Pető Gábor Pál: A korona – mikroszkóp alatt. Tájékoztató a legújabb kutatások eredményeiről. Nsz. 1981. 39. évf. 248. sz. 6. l.
- Ruffy Péter: Koronánk könyve. Bp. 1981. Móra K. 189 l. ill.
- Solymosi Szilveszter: A pannonthalmi hiteleshelyi pecsét ikonográfiája. MűÉ. 1981. 30. évf. 2. sz. 136–137. l.

Segéd tudományok

- Barbalics Imre János: Numizmatikai ritkaságok Körmenten. VSz. 1981. 35. évf. 2. sz. 200–202. l.
- Beöthy Mihály – Fehér András – Ferenczné Árkos Ilona – Ferenc Csaba: Egy régi kor kozmológiájának emléke: a magyar korona. Fizikai Szemle, 1981. 31. évf. 12. sz. 473–481. l.
- Bertényi Iván: A középkori pecsétek felhasználása a művelődéstörténet kutatásában. (A Nemzetközi Pecséttani Bizottság elnökének előadása.) LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 115–122. l.
- Bodor Imre: A magyar korona legkorábbi ábrázolásai. ArsH. 1980. 8. évf. 1. sz. 17–24. l.
- Fux Kornél: A budai ostrom érmeiken. História, 1981. 3. évf. 1. sz. 4. l.
- Fux Kornél – Hölgyéné Angelotti Zsuzsanna: Magyar pénzermék és papírpénzek. Bp. 1981. Tankönyvkiadó. 103 l., ill. Történelemszakköri füzetek 14.
- Gy. M. H.: Alkalmazott grafológia. A történelemkutatástól a személyzeti munkáig. MH. 1980. 13. évf. 302. sz. 19. l.
- Halász Ferenc: Arcunkon a történelem. Beszélgetés Henkey Gyula antropológussal. ÉiIr. 1981. 25. évf. 3. sz. 7. l.
- Hegedüs Lajos: A magyar korona ékszerei. UT. 1981. 18. évf. 34. sz. 20–21. l.
- Kállay István: A történeti segéd tudományok művelése a levéltárakban. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 137–142. l.

Kongresszusok, konferenciák

- Csurdi Sándor: Tudományos emlékülés dr. Rónai Zoltán születésének centenáriuma. PtK. 1981. 27. évf. 1. sz. 196–202. l.
- Elmaradottság és ideológia a XIX–XX. században. Országos vándorgyűlés. (Bp. 1981. febr. 16–17.) – Ismerteti: Az összefüggések keresése. Történész vándorgyűlés. MN. 1981. 37. évf. 40. sz. 5 l.
- Erdei Ferenc emlékülés (1980. december) – Ismerteti: G. Sz.: Korunk agrárviszonyai. Erdei Ferenc-emlékülés Makón. Gazdálkodás, 1981. 25. évf. 3. sz. 58–65. l.; H. M.: Erdei Ferenc-emlékülés. (A Magyar Szociológiai Társaság emlékülése 1980. dec. 12.) MT. 1981. 26. k. 3. sz. 220–221. l.; Tudományos ülészak Makón Erdei Ferenc születésének hetvenedik évfordulóján. MN. 1980. 36. évf. 295. sz. 3. l.; Vágvölgyi András: Tudományos ülészak Erdei Ferenc születésének 70. évfordulóján. (MTA 1980. dec. 16–17.) MT. 1981. 26. k. 5. sz. 378–383. l.
- A III. Országos Honismereti Konferencia állásfoglalása. Honismeret, 1981. 9. évf. 3. sz. 3–6. l.
- Hronszky Imre: Tudománytörténeti kongresszus Bukarestben (1981. aug. 26. – szept. 3.). FF. 1981. 3. évf. 1–2. sz. 98–100. l.
- Incze Miklós – Szekeres József: A moszkvai nemzetközi üzemtörténeti konferencia

- (1979. dec. 10–12.) és a magyar üzemtörténetírás. TechSz. 1980–81. 12. k. 301–306. l.
- Korszerű oktatás – korszerű térképek. Nemzetközi tanácskozás. (Budapest, 1981. október 7–8.) – Ismerteti: Tanácskozás hazánkban a térképekről. Nsz. 1981. 39. évf. 237. sz. 9. l.; *Zádor Erika*: Azok a régi atlaszok. Az iskolai térképek történetéből. MH. 1981. 14. évf. 257. sz. 11. l.
- Kövics Emma*: Tagung der Kommission der Historiker der DDR und der Ungarischen Volksrepublik vom 28. 9. bis 4. 10. 1980. in Budapest. AH. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 205–219. l.
- Magyar–bolgár történeesztalálkozó. (A bolgár államalapítás 1300. évfordulója alkalmából a Hadtörténeti Intézetben.) (1981. nov. 24–25.) MH. 1981. 14. évf. 276. sz. 4. l.
- Magyar–szovjet társadalomtudományi tanácskozás kezdődött Budapesten. (A Szovjetunió Tudományos Akadémiája és a Magyar Tudományos Akadémia együttműködésének tematikai terve a tanácskozás témája.) Nsz. 1981. 39. évf. 210. sz. 5. l.; *Pach Zsigmond Pál*: Valóságfeltárás és ideológia. (A magyar–szovjet társadalomtudományi tanácskozáson elhangzott előadás.) MN. 1981. 37. évf. 215. sz. 9. l.; *Szorcsik Sándor*: A Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság IV. ülésszaka (Bp. 1981. szept. 7–12.) TtKözl. 1981. 4. sz. 600–606. l.; – Ismerteti: *Bálint Éva, V.*: Eszmecserék, nézetazonosságok. (A magyar–szovjet társadalomtudományi bizottság IV. ülésszakáról.) MH. 1981. 14. évf. 226. sz. 6. l.; – *zs*–: A magyar–szovjet társadalomtudományi tanácskozás mérlege. MN. 1981. 37. évf. 218. sz. 5. l.
- Makkai László*: Marxisták és keresztények párbeszéde. (1981. szept. 25-én Debrecenben tartott valláseméleti szimpozionról.) MN. 1981. 37. évf. 278. sz. 7. l. *Üő.*: Protestáns–marxista párbeszéd Debrecenben. (1981. szept. 26–26: valláseméleti szimpozion.) Confessio, 1981. 5. évf. 4. sz. 3–4. l.
- A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon. (Tudományos ülésszak. Túrkeve, 1981.) (Szerk.: Vass Henrik.) Szolnok, 1981. Szolnok megyei Tanács, 187 l.
- Molnár Erik emlékülés, (Kecskemét, 1981. november.)
- Pach Zsigmond Pál*: Hogyan vált történetíróvá Molnár Erik? (A Molnár Erik emlékülésen, Kecskeméten elhangzott előadás.) MN. 1981. 37. évf. 280. sz. 9. l. – Ismertetés az emlékülésről: *H. F.*: Molnár Erik Kecskeméten. (A november végén Kecskeméten rendezett emlékülésről.) Éllr. 1981. 25. évf. 49. sz. 1. l.; Molnár Erik-emlékülés Kecskeméten. Nsz. 1981. 39. évf. 279. sz. 5. l.
- A VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus tájékoztatója. (Bp. 1982.) Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1372–1375. l.
- Óvári Miklós*: A nemzeti és a nemzetközi a munkásmozgalomban. Megnyitó beszéd a nemzetközi elméleti konferencián. (Balatonföldvár, 1981. máj.) Nsz. 1981. 39. évf. 104. sz. 3. l. – Ismertetés: – A nemzetközi és a nemzeti a munkásmozgalomban. (Balatonföldváron, 1981. május 5–7-én rendezett tudományos konferenciáról.) BSzoc. 1981. 24. évf. 8. sz. 55–82. l.
- Pajkossy Gábor*: Compte rendu de la conference tenue en commun par l'Institut d'Histoire de l'Académie des Sciences de Slovaquie et l'Institut d'Histoire de l'Académie Hongroise des Sciences (Bratislava, 20–22 octobre 1980.). AH. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 226–234. l.
- Ránki György*: Gondolatok a bukaresti történeész kongresszusról. (Bukarest, 1980. aug. 10–18.) TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 302–306. l.
- Selmecezi József*: „Lenin mint politikai gondolkodó.” A nemzetközi Politikatudományi Társaság XI. világkongresszusának üléséről. MFSz. 1981. 25. évf. 2. sz. 266–275. l.
- Szakács Sándor*: Beszámoló a Magyar–NDK Történeész Vegyesbizottság 1979. évi üléséről. MTAFT. 1980. 29. k. 1–2. sz. 153–157. l.
- Technikatörténeti konferencia (Budapest, 1981. szept.) – Ismerteti: *Molnár László*: Nemzetközi technikatörténeti konferencia Budapesten (1980. szept. 16–19.) Bányász, 1981. 114. évf. 2. sz. 133–134. l.; *Palló Gábor*: Nemzetközi konferencia a dualizmus korának tudomány- és technikatörténetéből. (Bp. 1980. szept. 16–19.) MT. 1981. 26. k. 1. sz. 64–66. l.
- Történelemtanítás és művészeti nevelés konferencia (1981. Debrecen.) – A Történelemtanítás és művészeti nevelés országos konferencia ajánlása. (Debrecen, 1981. május 25–26.) Ttan. 1981. 26. évf. 5. sz. 4–5. l.;

- Ujfalussy József*: Zene és történelem. (Az 1981. máj. 25-én Debrecenben, a Történelemtanítás és a művészeti nevelés országos konferencián elhangzott előadás.) Az ének-zene tanítása, 1981. 24. évf. 6. sz. 241–244. l. – Ismerteti: *Gombás Györgyné*: A történészek és a művészetek szakembereinek debreceni tanácskozásáról. Iskolai Szemle, 1981. 3. évf. 3. sz. 83–85. l.; *Mátrai Zsuzsa*: Történelemtanítás és művészeti nevelés. Konferencia, Debrecen, 1981. máj. 25–26. PSz. 1981. 31. évf. 12. sz. 1209–1211. l.; *P. J.*: Történelemtanítás és művészeti nevelés. (Debrecen, 1981. máj. 25–26-án megtartott országos konferenciáról.) Éllr. 1981. 25. évf. 21. sz. 8. l.; *Pesti János*: Történelemtanítás és művészeti nevelés. (Tanácskozás Debrecenben.) UT. 1981. 18. évf. 24. sz. 19. l.; Történelemtanítás és művészeti nevelés. (Pedagógustanácskozás Debrecenben.) MN. 1981. 37. évf. 121. sz. 10. l.
- Tudományos eszmecsere a magyar koronáról. (Bp. 1981. szept. 22–24.) MN. 1981. 37. évf. 219. sz. 5. l.
- Tudományos ülésszak az agrárszocialista mozgalom történetéből. (Orosháza, 1981. május 5–6.) – Ismerteti: *Szabó Ferenc*: Tudományos konferencia Orosházán (1981. máj. 6–6.) az agrárszocialista mozgalmakról. PtK. 1981. 27. évf. 4. sz. 201–205. l.
- Urbán Károly*: A magyar értelmiség történelmi fejlődése. (Tudományos ülés. Pécs, 1981. máj. 21–22.) PtK. 1981. 27. évf. 3. sz. 209–223. l.
- Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Az MSzMP 25 éve. Tudományos ülésszak. 1981. szeptember 29 – október 1. (Rend.: Az MTA Történettudományi Intézete és a Magyar Történelmi Társulat.) – Ismerteti: Befejeződött a közelmúlt történetéről rendezett tudományos ülésszak. MN. 1981. 37. évf. 231. sz. 7. l.; *Pesti János*: Válság és megújulás Magyarországon. Tudományos tanácskozás az Akadémián. Köznevelés, 1981. 37. évf. 35. sz. 15. l.; *Szathmári Gábor*: Történelmi negyedszad. N. 1981. 109. évf. 259. sz. 3. l.; Tudományos tanácskozás a legutóbbi negyedszadról. Sajtótájékoztató az Akadémián. Nsz. 1981. 39. évf. 226. sz. 4. l.; Szövegválogatás a konferencia anyagából: Időszerű dokumentumok. Bp. 1981. MSzMP. Agit.-Prop. Oszt. Politikai vitakör 21. sz. 50 l. – A konferencia teljes anyaga 1982-ben jelenik meg.
- Világ gazdasági konferencia, Budapest, 1981. november. – Fejlettek és fejlődők. Nyilatkozat a Budapesten tartott világgazdasági konferenciáról. Nsz. 1981. 39. évf. 270. sz. 6. l.; *Bognár József*: Politikáig ívelő cselekvési rendszereket. (Felszólalás a budapesti Világgazdasági konferencián.) MN. 1981. 37. évf. 270. sz. 8. l.; *Brandt, Willy*: Az egyetemes gondok átfogó megoldást igényelnek. (Felszólalás a budapesti világgazdasági konferencián.) MN. 1981. 37. évf. 270. sz. 8. l.; *Jamal, Amir*: Európa történelmi feladata a fejlődés szolgálatában. (Felszólalás a budapesti Világgazdasági konferencián.) MN. 1981. 37. évf. 270. sz. 8. l.
- Zachar József*: Haderők és szövetségi rendszerek. Nemzetközi hadtörténelmi kollokvium, (Montpellier, 1981. szept. 3–5.). HK. 1981. 28. évf. 4. sz. 654–659. l.

II. MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE általános rész

Források

- Batta György*: Színek Fábry Zoltán portréjához. Vallomás, levél és naplórészletek, emlékek. V. 1980. 23. évf. 1. sz. 63–81. l.
- Dávid Katalin*: Magyar egyházi gyűjtemények kincsei. Bp. 1981. Corvina K. 30 l., ill. – Ismerteti: *Wagner István*: Egyházaink művészeti kincsei. MH. 1981. 14. évf. 305. sz. 10. l.
- Dénes Zsófia*: Úgy ahogy volt, és . . . Bp. 1981. Gondolat K. 447 l.
- Haraszti István*: Poggyász nélkül. Bp. 1981. Szépirodalmi K. 452 l.
- Kiss László – Kiszely Gyula – Vajda Pál*: Magyarország ipari műemlékei. Industrial Monuments in Hungary. Bp. 1981. Orsz. Műsz. Múz. 237 l.
- Román–magyar forradalmi szolidaritási hagyományok, 1884–1946. Dokumentumok és visszaemlékezések. Bukarest, 1981. Politikai K. 493 l. – Ismerteti: *Józsa Antal*. PtK. 1981. 27. évf. 4. sz. 217–221. l.
- 100 éves a Vöröskereszt. Dokumentumok a szervezet Hajdú-Bihar megyei történetéből. (Szerk.: Gazdag István.) Debrecen, 1981. Hajdú-Bihar megyei Lt. 57 l. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 16.

Szecksó Károly: Károlyi Mihály és Heves megye. (Adalékok Károlyi Mihály életrajzához.) Archivum, 1981. 10. köt. 44–57. l.

Szilágyi András: A halhatatlan fűkaszás. Bp. 1981. Magvető K. 351 l. Tények és tanúk.

idős Váci Mihályné: Legyen munkátokon áldás! Bp. 1981. Magvető K. 159 l. Tények és tanúk. — Ismerteti: *Gáll István:* Idős Váci Mihályné önéletrajza. UT. 1981. 18. évf. 44. sz. 2. l.; *Miskolci Miklós:* Mintha anyám mesélne. Éllr. 1981. 25. évf. 46. sz. 11. l.

Zsebők Zoltán: Lépcsőfokok. Bp. 1981. Szépirodalmi K. 407 l.

Feldolgozások

- Ádámfy József:** A világ Kossuth-szobrai. Bp. 1981. NPI. 110 l.
- Barta János:** Évfordulók. Tanulmányok és megemlékezések. Bp. 1981. Akadémiai K. 441 l.
- Bucsay Mihály:** Az Ágostai Hitvallás és a magyar reformátusok. (Az Ágostai Hitvallás jelentősége Magyarországon, különös tekintettel a helvét irányúakra.) ThSz. 1981. 24. évf. 5. sz. 269–277. l.
- Csizmadia Andor:** Jogi emlékek és hagyományok. Esszék, tanulmányok. Bp. 1981. Közg. és Jogi K. 503 l. — Ismerteti: *Kronstein Gábor:* Művelődés, polgárosodás, jog. Nsz. 1981. 39. évf. 289. sz. 7. l.
- Dobossy László:** Két haza között. Esszék, tanulmányok. Bp. 1981. Magvető K. 428 l. Elvek és utak.
- Domanovszky György:** A magyar nép díszítőművészete I–II. Bp. 1981. Akadémiai K. 322 l., 397 l., ill. — Ismerteti: *Göncz Árpád.* Éllr. 1981. 25. évf. 50. sz. 11. l.
- Dömötör Tekla:** A magyar nép hiedelemvilága. Bp. 1981. Corvina K. 261 l. — Ismerteti: **Hernádi Miklós:** Ess, eső, ess! Éllr. 1981. 25. évf. 30. sz. 10. l.
- Egy Margit – Markovics Ferenc:** Az Országház. Bp. 1980. Képzőművészeti Alap K. 98 l., ill. (Képes-album.) — Ismerteti: *Hegyí Gyula.* MH. 1980. 13. évf. 204. sz. 10. l.
- Glatz Ferenc:** Történetíró és politika. Szekfü, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról. Bp. 1980. Akadémiai K. 267 l. — Ismerteti: *Für Lajos:* Történetírás és nemzetiségtörténet. N. 1981. 109. évf. 245. sz. 11. l.; *Jeszenszky Géza.* V. 1981. 24. évf. 7. sz. 104–105. l.; *Szabolcs Ottó.* PSz. 1981. 31. évf. 4. sz. 355–356. l.; *Tilkovszky Loránt.* Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1059–1064. l.
- Gyűszű Miklós:** Százéves a Magyar Vöröskereszt. Honvéddorvos, 1981. 33. évf. 1. sz. 3–6. l.
- Hantos János:** A Magyar Vöröskereszt száz éve. Emberiesség háborúban és békében. Bp. 1981. Akadémiai K. 267 l. — Ismerteti: *Ujlaki László:* Emberiesség háborúban és békében. Nsz. 1981. 39. évf. 277. sz. 7. l.
- Hársfalvi Péter:** A választójog a polgári Magyarországon. História, 1981. 3. évf. 2. sz. 32–33. l.
- Hatvany Lajos:** Harcoló betűk. Irodalmi tanulmányok. Bp. 1981. Gondolat K. 519 l. — Ismerteti: *Antal Gábor.* Éllr. 1981. 25. évf. 43. sz. 10. l.; *Fekete Sándor.* UT. 1981. 18. évf. 34. sz. 2. l.
- Henkey Gyula:** Magyarország mai lakosságának embertani vizsgálata és a magyar őstörténet. I. r. (A honfoglaló magyarok, a Kárpát-medencében talált népek és az Árpád-kori betelepülők.) Forrás, 1981. 13. évf. 1. sz. 93–95. l.; II. r. uo. 2. sz. 92–94. l.; III. r. uo. 4. sz. 94–96. l.; IV. r. A hazánkban élő nemzetiségek. Uo. 5. sz. 94–96. l.
- Hermann István:** Válságok és változások. Bp. 1981. Kozmosz K. 290 l. — Ismerteti: *Gyenes Pál:* Szellemi vegyes. Éllr. 1981. 25. évf. 47. sz. 11. l.
- History of Hungary.** (Ed.: Pamlényi Ervin.) I–II. k. (Japán nyelven.) Bp. 1981. Corvina K. I. k. 341 l., II. k. 410 l., XXIII t.
- Kapronczay Károly:** A Magyar Vöröskereszt centenáriuma. OHI. 1981. 122. évf. 20. sz. 1197–1199. l.
- Khaler Frigyes:** Az újkori pénzhamisítás kérdéséhez. Pénzügyi Szemle, 1981. 25. évf. 1. sz. 60–66. l.
- Kovács Kálmán:** A magyar állam és jog fejlődése. (Válogatott tanulmányok.) Bp. 1981. ELTE Magyar Áll. és Jogtört. Tsz. 274 l.
- A magyarországi polgári államrendszerek.** Tanulmánykötet. (Szerk.: Pölöskei Ferenc, Ránki György.) Bp. 1981. Tankönyvkiadó. 587 l. Tanulmányok:
- Urbán Aladár:** A nyugat-európai államrendszerek és a reformkor nemzedéke. 9–49. l.; **Gergely András:** Az 1848-as magyar polgári államszervezet. 50–80. l.; **Sashegyi Oszkár:** A neoabszolutizmus rendszere 1849–1867. 81–139. l.; **Galántai József:** A dualista államrendszer kialakításának egyes kérdései. 140–161. l.;

Niederhauser Emil: A dualista állam és a kelet-európai polgári államtípusok. 162–194. l.;

Galántai József: A háborús állam. A „kivételes” hatalom kodifikálása és alkalmazása 1914–1916-ban. 195–222. l.;

Pecze Ferenc: A politikai szabadságjogok kodifikálása és érvényesülése 1848–1918. 223–274. l.;

Sarlós Béla: A közigazgatás polgári jellegéről. 275–303. l.;

Csizmadia Andor: A magyarországi polgári demokratikus forradalom államszervezete. 304–333. l.;

Pölöskei Ferenc: Az ellenforradalom államszervezete kialakítása. 334–361. l.;

Kónya Sándor: Változások a magyar államszervezetben a harmincas években. 362–387. l.;

Teleki Éva: A nyilas diktatúra államszervezete. 388–415. l.;

Király Tibor: A büntetőjog a dualista és az ellenforradalmi korszakban. 416–437. l.;

Kardos József: A király nélküli királyság a szentkorona jegyében. 438–469. l.;

Ruszoly József: A törvényhozás intézményi alapjai az ellenforradalmi korszakban 1919–1944/45. 470–505. l.;

Vargyai Gyula: A fegyveres erők helye és funkciói az államszervezetben a harmincas években. 506–538. l.;

Ormos Mária: A fasiszta állam. 539–564. l.;

Stier Miklós: A polgári kor középszintű közigazgatása és iratanyaga mint történeti forrás. 565–587. l. – Ismerteti: *Sarkadi László*: Vagyok, tehát gondolkodom. Nsz. 1981. 39. évf. 191. sz. 7. l.

Olvastam valahol... Történések a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban. (Benda Kálmán és Kerekes István műsora.) Bp. 1981. RTV–Minerva. 374 l. – Ismerteti: *Bata Imre*. Nsz. 1981. 39. évf. 210. sz. 7. l.

Országh László: „Anglomania” in Hungary, 1780–1900. NHQ. 1981. Vol. 22. No. 82. 168–179. l.

Ortutay Gyula: A nép művészete. Tanulmánykötet. Bp. 1981. Gondolat K. 419 l.

La Pologne et la Hongrie aux XVIe–XVIIIe siècles. Bp. 1981. Akadémiai K. 150 l. – Ismerteti: S. Kazimír. *Historický časopis*. 1981. 29. évf. 5. sz. 743–745. l.

Poór József: Századunk és a protestantizmus. Irányzatok századunk protestáns teológiájában. A magyarországi szolgáló egyház teoló-

giája. Bp. 1981. Kossuth K. 321 l. – Ismerteti: *Lukács József*: Szolgálat és teológia Magyarországon. Nsz. 1981. 39. évf. 208. sz. 8. l.; *Raj Tamás*. MN. 1981. 37. évf. 210. sz. 4. l.

Rómer Flóris – Ipolyi Arnold – Fraknói Vilmos: Egyház, műveltség, történetírás. (Vál. sajtó alá rend. és bev.: Rottler Ferenc.) Bp. 1981. Gondolat K. 390 l. Történetírók tára. – Ismerteti: Egyház, műveltség, történetírás. Nsz. 1981. 39. évf. 254. sz. 7. l.; –zs–: MN. 1981. 37. évf. 252. sz. 4. l.

Sebestyén Sándor: Csiky Sándor életpályája (1805–1892). Eger, 1981. A Heves megyei Lt. 179 l. Tanulmányok Heves megye történetéből 6.

Székelgy György: Die Umwandlung des europäischen Siedlungsnetzes im 16–19. Jahrhundert und Ungarn. DDMévk. 1979. Debrecen, 1981. 79–102. l.

Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből. A Bolgár állam megalapításának 1300. évfordulójára. (Főszerk.: Dobrev, Csavdar – Juhász Péter – Mijatev, Petár.) Bp. 1981. Akadémiai K. 551 l. – Ismerteti: *Gjurov, Alexandar*: Örvendetes kezdet. MH. 1981. 14. évf. 142. sz. 6. l.; *Niederhauser Emil*: Az őstörténeti találkozásokról a jelenig. Nsz. 1981. 39. évf. 171. sz. 7. l.; *Tasnádi Attila*: Kétezeréves barátság. N. 1981. 109. évf. 191. sz. 6. l.

Tárkányi Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp. 1981. Gondolat K. 902 l. Társadalomtudományi Könyvtár. – Ismerteti: *Csillag György*. MT. 1981. 26. köt. 10. sz. 792–794. l.; *Dömötör Tekla*: Jog és néprajz. Vg. 1981. 22. évf. 12. sz. 786–787. l.; *Katona Imre*. MN. 1981. 37. évf. 51. sz. 12. l.; *Szathmáry Lajos*. Confessio, 1981. 5. évf. 4. sz. 127–128. l.; *Varga Domokos*: Az élet rendje. Éllr. 1981. 25. évf. 23. sz. 10. l.; *Vekerdi László*. V. 1981. 24. évf. 5. sz. 109–111. l.

Váradi-Sternberg János: Századok öröksége. Tanulmányok az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról. Bp. – Uzsgorod, 1981. Gondolat – Kárpáti K. 371. l. ill.

Varga Csaba: Népi jogszokástól a jogi népszokásig. JK. 1981. 36. évf. 10. sz. 880–886. l. ill.

Weiss Emília: Vétkesség, feldúltság és a házaspár közös megegyezése a múlt és a ma magyar házassági bontójogában. JK. 1981. 36. évf. 7. sz. 571–583. l.

Zlinszky János: A nemzetközi magánjog kezdetei Magyarországon. JK. 1981. 36. évf. 11. sz. 941–948. l.

Ismertetések

Benkő Samu: Haladás és megmaradás. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 572 l. – Ismerteti: Marx József: Erdély három évszázada. Éllr. 1980. 24. évf. 15. sz. 10. l.

Bucsay Mihály: Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978. Wien – Köln – Graz, 1977–79. H. Böhlau Nachf. Verlag. I–II. k. 303 l., 264 l. – Ismerteti: Lendvai L. Ferenc: Magyar protestantizmus a történelemben és a jelenben. Vg. 1981. 22. évf. 11. sz. 718–720. l.

Csizmadia Andor: Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Bp. 1979. Gondolat K. 585 l. – Ismerteti: Halász Gábor: Az Einrichtungswerktől az alkotmányig. Vg. 1981. 22. évf. 1. sz. 56–59. l.; Kiss István: LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 261–264. l.; Ruszoly József. JK. 1981. 36. évf. 6. sz. 542–544. l.; Varga Csaba: Közigazgatási reformtervek. Szélgjegyzetek a „Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban” c. könyvhöz. Forrás, 1981. 13. évf. 6. sz. 80–83. l.

Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1978. Tankönyvkiadó. 638 l. – Ismerteti: Szita János AI. 1980. 30. évf. 1. sz. 93–96. l.

Csonkaréti Károly: Hadihajók a Dunán. Bp. 1980. Zrínyi K. 273 l. – Ismerteti: Szakály Sándor. HK. 1981. 28. évf. 1. sz. 139–141. l.

Fábry Zoltán válogatott levelezése 1916–1946. (Vál.: Csanda Sándor – Varga Béla. Előszó és jegyz.: Csanda Sándor.) Bratislava, 1978. Madách K. 675 l. – Ismerteti: Fried István. ItK. 1981. 85. évf. 1. sz. 119–121. l.

Hatvany Lajos: Így élt Petőfi. I–II. k. Bp. 1980. Magvető K. 940 l., 960 l. (3. kiad.) – Ismerteti: Nagy Péter: Magyar irodalmár. Nsz. 1981. 39. évf. 39. sz. 15. l.

Hogyan éltek elődeink? (Szerk.: Hanák Péter.) Bp. 1980. Gondolat K. 231 l., ill. – Ismerteti: Hernádi Miklós. MT. 1981. 26. k. 3. sz. 236–238. l.; Szabolcs Ottó: Ttan. 1981. 26. évf. 3. sz. 28–29. l.

Kárpáti Endre: A magyarországi alkoholizmus

elleni küzdelem múltjáról. Bp. 1979. Medicina K. 468 l. – Ismerteti: Kóvágó Sarolta. PtK. 1981. 27. évf. 3. sz. 245–247. l.

Katona Géza: Bizonyítási eszközök a XVIII–XIX. században. A kriminalisztika magyarországi előzményei. Bp. 1977. Közgazdasági és Jogi K. 407 l. – Ismerteti: Degré Alajos. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 249–253. l.

Lukács György élete képekben és dokumentumokban. Bp. 1981. Corvina K. 265 l., ill. – Ismerteti: Gábor Éva. IT. 1981. 13. évf. 4. sz. 1123–1127. l.; Perc László. V. 1981. 24. évf. 6. sz. 102–104. l.

Magyar Zsidó Oklevéltár XVIII. k.: 1290–1789. (Szerk.: Scheiber Sándor.) Bp. 1980. A Magyar Izraeliták Országos képviselete 488 l., ill. – Ismerteti: Mollay Károly. SSz. 1981. 35. évf. 1. sz. 87–88. l.; T. S. ThSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 125. l.

Magyarország története. 5. k. I–II. r. 1790–1848. (Főszerk.: Mérei Gyula, szerk.: Vörös Károly.) Bp. 1980. Akadémiai K. 1456 l., ill. – Ismerteti: Antal Gábor. MN. 1981. 37. évf. 144. sz. 13. l.; E. Fehér Pál: Martinovicstól Kossuth-ig. A „Magyarország története 1790–1848.” margójára. Éllr. 1981. 25. évf. 5. l.; Orosz István: Szintézis a magyarországi feudalizmus válságáról. Nsz. 1981. 39. évf. 227. sz. 15. l.; Pásztor Emil: Ne minősítsük „hanyaglás”-nak hazánk 1849. évi felszabadítását! MN. 1981. 37. évf. 15. sz. 14. l.; R. J. Somogyi Könyvtári Műhely, 1981. 20. évf. 2. sz. 102. l.; Trócsányi Zsolt. TáSz. 1981. 36. évf. 5. sz. 96–100. l.

Magyarország története. 6. k. I–II. r. 1848–1890. (Főszerk.: Kovács Endre – Katus László.) Bp. 1979. Akadémiai K. 1760 l., ill. – Szabadságharc – önkényuralom – kiegyezés. Vita a Magyarország története VI/I. kötetéről. (A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1980. május 15-én tartott vitauülésének előadásai és hozzászólásai. IT. 1981. 13. évf. 1. sz. 228–270. l. – ebben: Spira György. 152–270. l.; Vörös Károly. 247–249. l.)

Magyarország története. 7. k. 1890–1918. I–II. r. (Főszerk.: Hanák Péter.) Bp. 1978. Akadémiai K. 1422 l. – Ismerteti: Reisinger János: Kő és korall. IT. 1981. 13. évf. 4. sz. 1073–1078. l.

Szántó György Tibor: Művelődés- és tudománytörténeti kérdések a „Magyarország története” eddigi kötetekben. TechSz. 1980–81. 12. k. 346–350. l.

Vita a Magyarország története 6–7–8. kötetéről. Sz. 1981. *Glatz Ferenc*: Számvetés. (Eredmények, tanulások a Magyarország története eddigi munkálataiban.) 1244–1263. l.; 115. évf. 6. sz. 1244–1319. l. Tartalom:

Hársfalvi Péter: 1263–1265. l.;

A politikai történetírás kérdései. (*Takács Péter, Szász Zoltán, Veliki János, Irinyi Károly, Pölöskei Ferenc*.) 1265–1281. l.;

Ipar és mezőgazdaság. (*Mózes Mihály, Für Lajos*.) 1282–1288. l.;

A társadalomtörténet néhány kérdése. (*Vörös Károly*.) 1288–1294. l.;

A munkásmozgalom ábrázolása. (*Nádasdi József*.) 1294–1297. l.;

A nemzetközi kapcsolatok. (*Menyhárt Lajos*.) 1297–1300. l.;

Tudomány, kultúra, irodalom. (*Vekerdí László, Kovács Kálmán*.) 1301–1309. l.;

A szerkesztők válaszai. (*Katus László, Hanák Péter, Ránki György*.) 1309–1319. l.

Mezey László: Deákág és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp.

⊕ 1979. Akadémiai K. 281 l. – Ismerteti: *J. A. ArsH.* 1981. 9. évf. 1. sz. 137. l.; *Kulesár Péter*. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 222–224. l.

Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen. Köln – Wien, 1976. 429 l. –

⊕ Ismerteti: *Fügedi Erik*. AH. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 245–246. l.

Ruszoly József: A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948. Bp. 1980. Közg. és Jogi K. 564 l. – Ismerteti: *Oltvai Ferenc*. Somogyi Könyvtári Műhely, 1981. 20. évf. 1. sz. 54–55. l.; *Pölöskei Ferenc*: A jog a történelem határán. Nsz. 1981. 39. évf. 36. sz. 7. l.; *Hajdu Lajos*. V. 1981. 24. évf. 5. sz. 107–109. l.; (*malo*–). MN. 1981. 37. évf. 10. sz. 4. l.; *Novák István*. BSz. 1981. 26. évf. 3. sz. 91–92. l.

Sándor László: Hazánk: Kelet-Európa. Bp. 1979. Gondolat K. 407 l. – Ismerteti: *Dobrossy László*. Ki 1981. 12. sz. 35. l.; *Pomogáts Béla*. ItK. 1981. 85. évf. 4. sz. 502–503. l.

Tardy Lajos: Régi hírünk a világban. Bp. 1979. Gondolat K. 330 (2) 2 l., 16 t., ill. – Ismerteti: *Somi Éva*. IT. 1981. 13. évf. 2. sz. 530–533. l.

Varga Csaba: A kodifikáció, mint társadalmi-történelmi jelenség. Bp. 1979. Akadémiai K. 352 l. – Ismerteti: *Bónis György*. Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1325–1327. l.

Vas Zoltán: Viszontagságos életem. Bp. 1980. Magvető K. 757 l. Tények és tanúk. – Ismerteti: *Kőhádi Zsolt*. K. 1981. 5. sz. 26–27. l.; *Ruszoly József*. Somogyi Könyvtári Műhely, 1981. 20. évf. 4. sz. 168–170. l.

Bartók Centenárium

Források

Bartók Béla (1881–1945) nyilatkozata a Magyar Jövőnek. Moór Péter riportja. (1938.) ÚT. 1981. 18. évf. 12. sz. 6–7. l.

Bartók Béla: Önéletrajz. MZ. 1981. 22. évf. 1. sz. 7–10. l.

Bartók Béla (1881–1945). Válogatás Bartók Béla írásából és leveleiből. (Összeáll.: Nyerkes András.) Bp. 1981. Kossuth K. 92 l., ill.

Breuer János: Bartók – Kodály. Adatok egy barátság anatómiájához. Forrás, 1981. 13. évf. 3. sz. 18–25. l.

Hatvany Lajos: Thomas Mann és Bartók Béla. (Egy 1955-ös visszaemlékezés.) K. 1981. 1. sz. 16. l.

Küzdelem Bartókért. (Szemelvények, újságokból, folyóiratokból, 1909–1971.) (Összeáll.: Breuer János.) K. 1981. 3. sz. 5–6. l.

Lukács György: Bartók Béla. 1. r. (Megjelent a zeneszerző halálának 25. évfordulóján.) Muzsika, 1981. 24. évf. 3. sz. 1–6. l.; 2. r. Uo. 4. sz. 32–38. l.

Lukács György: Bartók és a magyar zenekultúra. (Elhangzott a Nemzetközi Zenetudományi Konferencia megnyitóján 1971-ben.) Vg. 1981. 22. évf. 3. sz. 136–137. l.

Nagy Miklós: Bartók emberi magatartása, dokumentumok tükrében. HSz. 1981. 9. évf. 3. sz. 57–60. l.

A százéves Bartók... , valamint a léteclről. Válogatás Bartók Béla leveleiből. Vg. 1981. 22. évf. 3. sz. 129–135. l.

Feldolgozások

Bartók Béla, ifj.: Apám életének krónikája. Bp. 1981. Zenemű K. 473 l. Nagy muzsikusok életének krónikája 16. Napról napra... – Ismerteti: *Gábor István*: Ha már ezt a nevet viselem. Fiú az édesapa centenáriumáról. MN. 1981. 37. évf. 203. sz. 4. l.

Bartók Béla, ifj.: Bartók Béla műhelyében. Bp. 1981. Szépirodalmi K. 529 l., ill. Műhely.

- Breuer János:** Bartók Béla és a népi írók pere – 1937. Kortárs, 1981. 25. évf. 3. sz. 465–470. l.
- Budai Balogh Sándor:** Bartók Béla és Szabó Dezső egymásról. Confessio, 1981. 3. évf. 1. sz. 101–104. l.
- Csaplár Ferenc:** Kassák and Bartók. NHQ, 1981. Vol. 22. No. 81. 36–43. l.
- Für Lajos:** Bartók és a parasztzene. Forrás, 1981. 13. évf. 10. sz. 53–60. l.
- Horváth Béla:** Hogyan lett tagja Bartók 1919-ben a zenei direktóriumnak? Tt. 1981. 35. évf. 3. sz. 72–74. l.
- Huszár Klára:** Bartók-kézirat a sárban. (Emlékezés Bartók Bélára.) Budapest, 1981. 19. évf. 1. sz. 14–15. l.
- Ittész Mihály:** Bartók Béla és Kecskemét. Forrás, 1981. 13. évf. 3. sz. 76–78. l.
- Kelemen Imre:** Bartók és a szlovák népzene. HSz. 1981. 9. évf. 1. sz. 47–52. l.
- László Ferenc:** Bartók Béla-tanulmányok és tanúságok. Bukarest, 1981. Kriterion K. 318 l. – Ismerteti: **Breuer János:** Bartók-nyomolvasás. Éllr. 1981. 25. évf. 14. sz. 10. l.
- Móser Zoltán:** Bartók és József Attila. Tt. 1981. 35. évf. 3. sz. 44–52. l.
- Pethő Bertalan:** Bartók és a közélet. V. 1980. 23. évf. 8. sz. 11–23. l.
- Salamon Konrád:** Bartók és a Márciusi Front. Forrás, 1981. 13. évf. 3. sz. 40–43. l.
- Tallán Tibor:** Bartók Béla. Bp. 1981. Gondolat K. 339 l., ill. Szemtől szemben.
- Tüskés Tibor:** Bartók és a népi írók. Forrás, 1981. 13. évf. 3. sz. 26–39. l.
- Varga István, Cs.:** Új zenei honalapítás. Németh László Bartókról. Napjaink, 1981. 20. évf. 1. sz. 3–6. l.
- Vekerdi László:** Bartók – Németh László világában. Forrás, 1981. 13. évf. 3. sz. 44–50. l.
- Zoltai Dénes:** Bartók Béla. Egy oszthatatlan életmű. TáSz. 1981. 36. évf. 2. sz. 47–57. l.
- 130 l. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához.)
- Hajdu Mihály:** Nyelvjárástörténeti szövegek és följegyzések a XVIII–XIX. századi Oroszázáról. Bp. 1981. ELTE Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tsz. 99 l. Magyar csoportnyelvi dolgozatok 7.
- Halász Péter:** Magyarfalva helynevei. Bp. 1981. ELTE Nyelvészeti Tanszéki Csup. 27 l. Magyar nyelvtani dolgozatok 19.
- Heves megye műemlékei.** III. (Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál.) Bp. 1978. Akadémiai K. 741 l., 977 kép. Magyarország műemléki topográfiája. – Ismerteti: **Jávor Anna.** Arsh. 1980. 8. évf. 2. sz. 344–345. l.
- Iván László:** Kecel személynevei. Bp. 1981. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszéki Csup. 167 l. Magyar személynévi adattár 40.
- Kocsis Ilona:** Dunavecse keresztnévei (1737–1895). Bp. 1981. ELTE Magyar Nyelvészeti Tsz. 65 l. Magyar személynévi adattár 42.
- Matijevics Lajos:** A jugoszláviai Ferenc-csatorna víznevei. Bp. 1981. ELTE Nyelvészeti Tsz. 69 l. Magyar névtani dolgozatok 23.
- Ördög Ferenc:** Zala megye helységneveinek rendszere. Bp. 1981. ELTE Nyelvészeti Tsz. 23 l. Magyar névtani dolgozatok 12.
- Sisa Béla:** Békés megye műemlékei I–II. Békéscsaba, 1981. Békés megyei Tanács VB. 340 l., 331 l., ill., térk.

Feldolgozások

- Ács Zoltán:** Thália otthonai Nyíregyházán. ÉIT. 1981. 37. évf. 42. sz. 1318–1319. l.
- Bakay Kornél:** Kőszeg. ÉIT. 1981. 36. évf. 41. sz. 1286–1288. l.
- Bánlaky Pál:** Mi, bajaiak . . . (Egy kisváros társadalomszerkezeti változásainak 100 éve.) Forrás, 1981. 13. évf. 6. sz. 41–53. l.
- Belitzky János:** A balassagyarmati utcanevek története. Pf. 1981. 6. sz. 29–30. l.
- Beluszky Pál:** Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék. AIT. 1981. 5. k. 131–160. l.
- Bottanková, Mária:** Adalékok a 16. századi Nagyszombat helyrajzához. TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 262–267. l.
- Csáth Béla:** A hőmezővásárhelyi kútfúró dinasztia. Kőolaj és Földgáz, 1981. 114. évf. 3. sz. 87–94. l.
- Cserdi András:** Így épült Komló. História, 1981. 3. évf. 3. sz. 33–34. l.

Helytörténet

Regeszták – források

- Adatok Szolnok megye történetéből. I. k. (Szerk.: Tóth Tibor.) Szolnok, 1980. Szolnok megyei Levéltár. 654 l., ill., mell.
- Domonkos Ottó:** Ár- és bérlimitációk Sopron városában és Sopron megyében. (XVI–XIX. sz.) Bp. 1980. MTA Néprajzi Int.

- Dobrossy István* – *Veres László*: Miskolci árvíz, 1878–1978. Miskolc, 1978. Herman Ottó Múz. 66. l. ill.
- Dóka Klára*: Adatok a Vas megyei vízellátás történetéhez (1890–1945). VSz. 1981. 35. évf. 3. sz. 432–441. l.
- Feld István* – *Juan Cabello*: A Füzéri vár. Miskolc, 1980. Herman Ottó Múz. 157 l., ill. Borsodi Kismonográfiák 11.
- Gyimesi Dömötör*: Székesfehérvár – száz éve. Fejér Megyei Szemle, 1980. 2. sz. 65–68. l.
- Hajdú-Bihar temetőművészete. (Főszerk.: Szöllösi Gyula.) Tanulmánykötet. Debrecen, 1980. Hajdú-Bihar megyei Tanács VB. 334. l., ill.
- Harrach Erzsébet, C.*: A Víziváros közlekedése, ipara Budapest főváros levéltára terveinek tükrében. TechSz. 1980–81. 12. k. 23–43. l.
- Hársfalvi Péter*: Vendéglátó helyek a régi Nyíregyházán. (Közlemény.) AAPNY. 1981. 57–75. l.
- Kiss Gyula*: Nostalgiaik és remények. Encs. BSz. 1981. 26. évf. 3. sz. 57–70. l.
- Korzenszky Richárd*: Pannonhalma ezer éve. Műhely, 1981. 3. sz. 3–6. l.
- Kósa László*: Endrőd. ÉIT. 1981. 36. évf. 44. sz. 1399–1401. l.
- Kristó Gyula*: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a forrás tükrében. Békéscsaba, 1981. Békés Megyei Tanács VB. 264 l., ill. (Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból 9.)
- Kristó Gyula*: Nyíregyháza kialakulástörténetének problémái. NÉ. 1981. 6. sz. 27–39. l.
- Krisztián Béla*: 200 éve szabad királyi város Pécs. Honismeret, 1980. 8. évf. 4. sz. 6. l.
- Kuczy Károly*: A Kalocsa környéki földrajzi nevek vizsgálata. I. Az ember és a táj kapcsolatának tükröződése a földrajzi nevekben. Kalocsa, 1980. 139 l. Kalocsai múzeumi dolgozatok 3.
- Kunszabó Ferenc*: Jászföld. Bp. 1981. Szépirodalmi K. 348 (1) l., 32 t. Magyarország felfedezése sorozat. – Ismerteti: *Nagy Gáspár*: Életünk, 1981. 18. évf. 11. sz. 990–992. l.
- Maller Sándor*: Pataki pohárköszöntő. Budapest, 1981. 19. évf. 10. sz. 10–12. l.
- Pethő Lajos*: Apátság a dombon. Pannonhalma kincsei. Magyarország, 1981. 18. évf. 4. sz. 24. l.
- Petneki Áron*: Mozaikok a főváros múltjából. Budapest, 1981. 19. évf. 8. sz. 39. l.
- Somlyai Magda*: Történelemformáló hétköznapok, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében. Szolnok, 1981. Szolnok megyei Levéltár, 217 l. – Ismerteti: Helyi sajátosságok az általános képből. Nsz. 1981. 39. évf. 277. sz. 7. l.
- Die Stadt Oberpullendorf. (Red.: Rosnak, Hans.) Graz, 1979. 236 l., ill. – Ismerteti: *Óvári Antal*. SSz. 1981. 35. évf. 3. sz. 286–287. l.
- Surányi Dezső*: Bolgárkertészetek Cegléden és hatásuk a város zöldségtermesztésére. AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 163–187. l.
- Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I–II. k. (Szerk.: Gyarmathy Zsigmond.) Nyíregyháza, (1979) 1981. 424 l., ill. – Ismerteti: *Tóth László*. Pedagógiai Műhely, 1981. 7. évf. 1. sz. 95–99. l.
- Székesfehérvár évszázadai. (Szerk.: Kralovánszky Alán.) IV. k. 1688–1848. Székesfehérvár, (1979) 1981. István Király Múz. 199 l.
- Szelényi Károly*: Tokaj és vidéke. Táj változó fényben. Bp. 1981. Corvina K. 45 l. (Képes album.)
- Thiery Árpád*: Királynék városa. Bp. 1981. Szépirodalmi K. 278 l., ill. Magyarország felfedezése. – Ismerteti: *Gáll István*. ÚT. 1981. 18. évf. 45. sz. 2. l.
- Vámberi Gusztáv*: Korona helyett kéve. Mozaikok Rákospalota hét évszázadából. ÉIT. 1981. 36. évf. 34. sz. 1078–1080. l.
- Zolnay László*: A budai vár. Bp. 1981. Gondolat K. 127 l., ill. Gondolat zsebkönyvek. – Ismerteti: *Orlovsky Géza*. Kortárs, 1981. 25. évf. 7. sz. 1153–1164. l.; *W[ehly] T[ünde]*. ArsH. 1981. 9. évf. 1. sz. 138–139. l.

Ismertetések

- Bachmaier, Peter*: Oberpullendorf (Felsőpulya). Einheit, 1980. 3. évf. 1. sz. 8–11. l. – Ismerteti: *Tilkovszky Loránt*. Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 652–653. l.
- Balázs Péter*: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Bp. 1980. Akadémiai K. 297 l. – Ismerteti: *Vörös Károly*. Műhely, 1981. 2. sz. 108–110. l.
- Barna Gábor*: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Bp. 1979. Akadémiai K. 277 l., 10 térk. – Ismerteti: *Pócs Éva*. ET. 1981. 92. évf. 2–3. sz. 507–508. l.
- Budapest története. I–V. k. – Ismerteti: *Berza László*. Honismeret, 1981. 9. évf. 5. sz. 60–62. l.

- Budapest története V. k. A forradalmak korától a felszabadulásig. (Szerk.: Horváth Miklós.) Bp. 1980. Akadémiai K. 665 l., ill. – Ismerteti: *Ferelyes Ede*: Budapest – forradalomtól forradalomig. Könyvtárlap, 1981. 26. évf. 7. sz. 12. l.
- Csomor János*: Körösharsány krónikája. (Sajtó alá rend., jegyz.: Köteles Lajos.) Békéscsaba, 1980. 131 l. Bibliotheca Bekesiensis 19. l. – Ismerteti: *Erdei Aranka*. BékÉl. 1981. 16. évf. 2. sz. 263–265. l.
- Csorba Csaba*: Várak a Hegyalján. Bp. 1980. Zrínyi K. 194 l. – Ismerteti: *Csendes László*. HK. 1981. 28. évf. 1. sz. 138–139. l.
- Granasztói Pál*: Budapest arculatai. Bp. 1980. Gondolat K. 188 l. – Ismerteti: *Tandori Dezső*: Granasztói Pál könyvének margójára. Budapest, 1981. 19. évf. 2. sz. 22–23. l.
- Ila Bálint*: Gömör megye. I. k. A megye története 1773-ig. Bp. 1976. Akadémiai K. 495 l. – Ismerteti: *Gunst Péter*. AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 476–480. l.; *Magyar Eszter*. AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 319–321. l.
- Lajos Árpád*: Nemesek és partiak Szuhafőn. (Szerk.: Viga Gyula.) Miskolc, 1979. 71 l., 13 térk. Borsodi Kismonográfiák 8. – Ismerteti: *Barna Gábor*. Honismeret, 1981. 9. évf. 2. sz. 59–60. l.
- Miskolczi Miklós*: Város lesz, csakazértis... Bp. 1980. Szépirodalmi K. 414 l., ill. Magyarország felfedezése 3. – Ismerteti: *Gombár Csaba*; Szoc. 1981. 2. sz.) 270–272. l.; *Bánlaky Pál*. V. 1981. 24. évf. 1. sz. 98–100. l.; *Pásztor Bertalan*. K. 1981. 1. sz. 32–33. l.
- Nagy József*: Eger története. Bp. 1978. Gondolat K. 388 l., 24 t., ill. – Ismerteti: *Szecső Károly*. Ttan. 1981. 26. évf. 3. sz.) 27–28. l.
- Nováki Gyula* – *Sándorfalvi György* – *Miklós Zsuzsa*: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Bp. 1979. Akadémiai K. 125 l. Fontes Archeologici Hungariae. – Ismerteti: *Fügedi Erik*. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 219–221. l.; *Szőke Béla Miklós*. AAr. 1980. 32. évf. 1–4. sz. 467–468. l.
- Stöckl, Johann* – *Brandt, Franz*: Die Geschichte der Gemeinde Elek in Ungarn. Weinheim, 1977. 244 l. – Ismerteti: *Blazovich László*. BékÉl. 1981. 16. évf. 4. sz. 518–520. l.
- Szántó Imre*: Hévíz története I–II. k. Kiadja: Hévíz Nagyközségi Tanács VB. Szeged, 1977. 236 l.; II. k. Szeged, 1980. 404 l. – Ismerteti: *Hegyvi András*. Honismeret, 1981. 9. évf. 5. sz. 62. l.
- Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok. (Szerk.: Miklya Jenő – Szabó Ferenc.) Szeghalom, 1979. 679 l. – Ismerteti: *Gyáni Gábor*. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 509–513. l.
- Tanulmányok Nagykorós történetéből és néprajzából. Acta Musei de János Arany nominati I. Nagykorósi Arany János Múzeum Közleményei. (Szerk.: Novák László.) Nagykorós, 1978. 554 l. – Ismerteti: *Hamar Anna*. ET. 1981. 92. évf. 2–3. sz. 512. l.
- Timaffy László*: Szigetköz. Bp. 1980. Gondolat K. 254 l. – Ismerteti: *Gunda Béla*. Honismeret, 1981. 9. évf. 1. sz. 60–62. l.
- Varga Gyula*: Egy falu az országban. (Kismarja életrajza a felszabadulásig.) Debrecen, 1978. Déri Múz. 291 l. Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei 3. – Ismerteti: *Szabó László*. Alföld, 1981. 32. évf. 5. sz. 88–90. l.
- Wagner, Ernst*: Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. (Studia Transilvanica Ergänzungsbände des Siebenbürgischen Archivs. Im Auftrag des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde. (Herausgegeben von Paul Philippi.) Band 4. Köln – Wien, 1977. Böhlau Verlag. 526 l. – Ismerteti: *Miskolczi Ambrus*. AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 461–465. l.

Gazdaság – társadalom

- Andorka Rudolf*: A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségben (18–19. században). ET. 1981. 92. évf. 1. sz. 94–110. l.
- Beskid, Lidia* – *Kolosi Tamás*: Rétegződés és anyagi életkörülmények. (Nemzetközi összehasonlítás.) TtKözl. 11. évf. 1981. 4. sz. 496–523. l.
- Engel Pál*: A honor. (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez.) TSz. 1981. 24. évf. 1. sz. 1–19. l.
- Erdősi Ferenc*: A Dél-Dunántúl úthálózatának térszerkezete és minősége a vasúthálózat kiépítése előtt. KtSz. 1981. 31. évf. 1. sz. 25–34. l.
- Erdősi Ferenc*: A Dél-Dunántúl úthálózata térszerkezetének átalakulása a vasúti és gépkocsi-közlekedés hatására. (1860–1930-as évek.) KtSz. 1981. 31. évf. 3. sz. 107–118. l.

- Feyér Piroska*: A szőlő- és bortermelel Magyarország 1848-ig. Bp. 1981. Akadémiai K. 385 l.
- Garád Róbert*: A Fertő vitorláséletének múltjából. SSz. 1981. 35. évf. 3. sz. 251–259. l.
- Gergely Mihály*: Rópirat az öngyilkosságról. Bp. 1981. Medicina K. 196 l. (2. bőv. átdolg. kiad.)
- Gonda György – Füstli Molnár Sándor*: A falusi egészségnevelés fejlődése Magyarországon. Egészségnevelés, 1981. 22. évf. 1. sz. 13–15. l.
- Hajdu Tibor*: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei a második világháború előtt és után. V. 1981. 24. évf. 7. sz. 1–22. l.
- Halász Zoltán*: Könyv a magyar borról. Bp. 1981. Corvina K. 207 l.
- Harsányi László*: A nemzetivagyon-számítás 125 éve. StSz. 1981. 59. évf. 7. sz. 749–757. l.
- Heckenast Gusztáv*: A vaskohászat Magyarországon a feudalizmus évszázadaiban. Kohászat, 1981. 114. évf. 11. sz. 472–475. l.
- Horváth Róbert*: Statisztika és közgazdaságtudomány Magyarországon 1920 előtt. StSz. 1981. 59. évf. 3. sz. 290–307. l.
- Kállay István*: A családi hitbizományok Magyarországon. LK. 1979. 50. évf. 1. sz. 69–91. l.
- Kállay István*: A nemesi tulajdon kötöttségei. JK. 1981. 36. évf. 8. sz. 702–707. l.
- László Endre, N.*: Aranymosás a Duna mentén. Bányászat, 1981. 114. évf. 6. sz. 409–417. l.
- Lászlóffy Woldemár*: 75 éves a bökényi vízlépcső. Magyar Vízgazdálkodás, 1981. 10. sz. 10. l.
- Mészáros Rezső*: A falusi átalakulás földrajzi típusai a Dél-Alföldön. FöÉ. 1981. 30. évf. 1. sz. 73–86. l.
- Nyáry Zsigmond*: A magyar gazdaság hosszútávú vizsgálata ökonometriai módszerrel (1875–1913). Bp. 1981. KSH. 109 l. Történeti Statisztikai Füzetek 6. – Ismerteti: *Andorka Rudolf*. Szigma, 1981. 14. évf. 4. sz. 313–314. l.
- Pallos László*: A földértékelés múltja és jelene Magyarországon. Pénzügyi Szemle, 1981. 25. évf. 12. sz. 923–929. l.
- Ruzsás Lajos*: A kisüzemi szőlőtermelés gazdasági jelentősége egy városi iparos gazdasági tevékenységében. AtSz. 1981. 23. évf. 3–4. sz. 542–545. l.
- Soltész István*: El kell menni katonának. A falusi ember és a régi katonáskodás. Bp. 1981. Zrínyi K. 454 l., ill.
- Sugár István*: Az egri vörös bor termelésének múltjából – az egri bikavér kialakulása. AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 104–132. l.
- Szabó Ferenc*: Kutatási feladatok a Viharsarok kapitalista kori történetében – a településrendszer és a lakosság szám tükrében. BÉÉL. 1981. 16. évf. 2. sz. 152–162. l.
- Szakács Kálmán*: Mezőgazdasági munkásérdeképviselő 1896–1944. Bp. 1981. Tánccsics K. 561 l. – Ismerteti: *Gergely Jenő*: A mezőgazdasági munkásság szakszervezetének krónikája. N. 1981. 109. évf. 165. sz. 7. l.; *Kulcsár Ödön*. Szakszervezeti Szemle, 1981. 10. évf. 5. sz. 91–92. l.
- Szücs Judit*: Az étkezés rendje Szentesen a XX. század első felében. Honismeret, 1981. 9. évf. 6. sz. 44–47. l.
- Tagányi Zoltán*: Agrárforradalmak és parasztság. Egy történeti fejlődés összefoglalási kísérlete; megjegyzések a modern agrárrendszerek kialakulásához. AtSz. 1981. 23. évf. 3–4. sz. 564–573. l.
- Takács Béla*: A debreceni céhek lakomái a 14–17. században. MuK. 1980. 33. (IV. köt. 3.) sz. 61–63. l.
- Vági Gábor*: Cselédnek lenni. V. 1981. 24. évf. 2. sz. 49–57. l.
- Vértés László*: A Budapesti Önkéntes Mentő Egyesület századfordulói kiadványáról. (Adalék a mentésügy történetéhez.) Magyar Mentésügy, 1981. 1. évf. 3. sz. 139–141. l.
- Vértés László – Füstli Molnár Sándor*: Történeti adatok a XVIII–XIX. századi magyar gerontológiáról. Egészségügyi Munka, 1981. 28. évf. 9. sz. 271–274. l.
- Viga Gyula*: Népi kecsketartás Magyarországon. Miskolc, 1981. Herman Ottó Múz. 146 l., ill.
- Borsodi Kismonográfiák 12. – Ismerteti: *Petercsák Tivadar*. BSz. 1981. 26. évf. 3. sz. 94–96. l.
- Xantus Zoltán*: Temetés és kegyelet. Városgazdasági Tájékoztató, 1981. 12. évf. 2. sz. 60–68. l.
- Zolnay László*: Gulyák, ménesek, kondák doktorai. Budapest, 1981. 19. évf. 7. sz. 34–36. l.

Ismertetések

- Andorka Rudolf:** A magyar községek társadalmának átalakulása. Bp. 1980. Magvető K. 165 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Böhm Antal:* A megváltozott magyar falu. Szoc. 1981. 1. sz. 132–134. l.; *Pál László:* TáSz. 1981. 36. évf. 4. sz. 113–115. l.
- Berend T. Iván – Ránki György:** Underdevelopment and Economic Growth. Studies in Hungarian Economic and Social History. Bp. 1979. Akadémiai K. 299 l. – Ismerteti: *Kaser, Michael:* Economic History: Art or Science? NHQ. 1981. Vol. 22. No. 82. 192–194. l.
- A cukorrépatermesztés Magyarországon 1808–1939.** (Szerk.: Szemző Béla.) Bp. 1979. Akadémiai K. 286 l. – Ismerteti: *Hepp Ferenc.* AtK. 1980. 39. k. 1–2. sz. 471–472. l.; *Szili Ferenc.* AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 326–328. l.
- Deák, Ernő:** Das Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1790–1918). I. Teil. Allgemeine Bestimmung der Städte und der Städtischen Siedlungen. (A magyar korona országainak városhálózata, 1780–1918.) I. r. A városok és városi települések általános meghatározása.) Wien, 1979. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 227 l. – Ismerteti: *Bácskai Vera.* Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1333–1335. l.
- Enyedi György:** Falvaink sorsa. Bp. 1980. Magvető K. 183 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Simon Imre.* BékÉL. 1981. 16. évf. 1. sz. 121–122. l.; *Tóth Pál Péter.* Szoc. 1981. 3–4. sz. 486–489. l.
- Erdei Ferenc:** A magyar társadalomról. (Szerk. és utószó: Kulcsár Kálmán.) Bp. 1980. Akadémiai K. 402 l. – Ismerteti: *Szomszéd Imre.* NSz. 1981. 12. évf. 112–114. l.
- Ferge Zsuzsa:** Társadalompolitikai tanulmányok. Bp. 1980. Gondolat K. 425 l. – Ismerteti: *Bessenyei István.* TáSz. 1981. 36. évf. 5. sz. 100–103. l.; *Csepeli György.* V. 1981. 24. évf. 6. sz. 108–110. l.; *K. J.* MN. 1981. 37. évf. 70. sz. 4. l.; *Tökécsy László.* K. 1981. 12. sz. 35–36. l.
- Hegy Imre:** A népi erdőkiélés történeti formái. (Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben.) Bp. 1978. Akadémiai K. 319 l. – Ismerteti: *Gunda Béla.* AtSz. 1981. 23. évf. 12. sz. 332–333. l.
- Hollander den A. N. J.** Az Alföld települései és lakói. Bp. 1980. Mezőgazdasági K. 113 l. –

Ismerteti: *Tóth József:* Figyelemre méltó könyv az Alföldről. BékÉL. 1981. 16. évf. 2. sz. 261–262. l.

- Kápolnai Iván:** Agrárstatistikai források és helytörténeti kutatás. Bp. 1980. KSH. 371. Történeti Statisztikai Füzetek 4. – Ismerteti: *Kiss Gyula.* BSz. 1981. 26. évf. 1. sz. 95–96. l.; *Nyári Zsigmond.* StSz. 1981. 59. évf. 2. sz. 207–208. l.
- Kósa László:** A burgonya Magyarországon. Bp. 1980. Akadémiai K. 253 l., ill. – Ismerteti: *Ács Zoltán.* SzSzSz. 1981. 16. évf. 2. sz. 123–124. l.; *Szilágyi Miklós.* Somogy, 1981. 9. évf. 11. sz. 111–112. l.
- A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok.** (Szerk.: Pölöskei Ferenc – Szabad György.) Bp. 1980. Akadémiai K. 449 l. – Ismerteti: *Hársfalvi Péter.* Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 425–427. l.
- Paládi-Kovács Attila:** A magyar parasztság rég-gazdálkodása. Bp. 1979. Akadémiai K. 542 l., ill. – Ismerteti: *Alexander Fenton.* ET. 1981. 92. évf. 2–3. sz. 505–507. l.; *Gerstner Károly.* MNy. 1981. 77. évf. 4. sz. 499–503. l.; *Szilágyi Miklós.* BékÉL. 1981. 16. évf. 4. sz. 513–514. l.
- Penyigey Dénes:** Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében. Bp. 1980. Akadémiai K. 364 l. Agrártörténeti Tanulmányok 7. – Ismerteti: *Rácz István.* AtSz. 1981. 23. évf. 3–4. sz. 611–613. l.
- Takács Lajos:** Irtás-gazdálkodásunk emlékei. Bp. 1980. Akadémiai K. 418 l. – Ismerteti: *Balogh Lajos.* NyK. 1981. 83. köt. 1. sz. 260–261. l.
- A változó Alföld.** (Szerk.: Zoltán Zoltán.) Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 176 l., ill. térk. – Ismerteti: *Rakonczay János.* BékÉL. 1981. 16. évf. 1. sz. 122–125. l.

Üzemtörténet

- Baumann József:** A soproni gázmű története. (1865–1978) 1. r. SSz. 1981. 35. évf. 1. sz. 1–35. l.; 2. r. uo. 2. sz. 92–128. l.; 3. r. uo. 3. sz. 193–217. l.
- Biró József:** A balatoni révhajózás története. KtSz. 1981. 31. évf. 8. sz. 356–364. l.
- Czagány István:** A „királyi vízmű” története. Budapest, 1981. 19. évf. 9. sz. 34–36. l.
- Fábián Károly:** Százéves a Petőházi Cukorgyár (1880–1980). Cukoripar, 1981. 34. évf. 1. sz. 21–28. l.

- Garamvári Vencel*: 100 éves a Törley Pezsgőgyár. Borgazdaság, 1981. 29. évf. 2. sz. 56–59. l.
- Gömöri Géza*: 125 éves a fővárosi gázszolgáltatás. Energiagazdálkodás, 1981. 22. évf. 10. sz. 482–487. l.
- Gyúzi László*: A cukorgyár különleges üzem. Az Ácsi Cukorgyár 11. évtizede. ÚF, 1981. 13. évf. 4. sz. 58–69. l.
- Jenei Károly – Szekeres József*: Az Ikarus Karosszéria- és Járműgyár története 1895–1980. Bp. 1981. MTA üzemtört. Szakoszt. – Ikarus Gyár, 393 l. (2. bőv. kiad.)
- Keller László*: A Budapest–Újpest–Rákospalotai Villamos Közúti Vasút Rt. (BURV) kialakulása és fejlődése (1896–1949). Városi közlekedés, 1981. 21. évf. 6. sz. 349–353. l.
- Kroszner László*: 200 éves a dorogi szénmedence bányászata. Bányászat, 1981. 114. évf. 11. sz. 724–729. l.
- Lakó István*: A veszprémi Faipari Részvénytársaság története (1896–1948). Előtanulmány a Balaton Bútorgyár történetéhez. Faipar, 1981. 31. évf. 9. sz. 277–283. l.
- Soós László*: A Szolnoki Cukorgyár története, 1912–1948. Bp. 1981. MTT Üzemtört. Szekció. 104 l., ill. Üzemtörténeti füzetek 10.
- Szántó Ferenc*: Nagyüzemek születnek a Dunamentén (1900–1930). ÚF, 1981. 13. évf. 1. sz. 36–43. l.
- Szöveggyűjtemény az üzemtörténet tanulmányozásához. (Szerk.: Huller Gyula.) Bp. 1981. Népművelési Propaganda Iroda 85 l. Honismereti útmutató 17.
- Tóth Ferenc*: A magyar szénhidrogénipar történetének és a Magyar Olajipari Múzeum tevékenységének rövid összefoglalása. Kőolaj- és Földgáz, 1981. 114. évf. 11. sz. 347–349. l.

Ismertetések

- 200 éves a Simontornyai Bőrgyár. (Szerk.: Szilágyi Miklós.) Szekszárd, 1980. Simontornyai Bőrgyár, 47 l., ill. – Ismerteti: *Károly István*. Dt. 1981. 4. évf. 3. sz. 75. l.
- Az Ózdi Kohászati üzemek története. (Szerk.: Berend T. Iván.) Ózd, 1980. Ózdi Kohászati Üzemek, 539 l., ill. MTT Üzemtört. Szakoszt. – Ismerteti: *Gáli Sándor*: Gyárváros a dombok között. Nsz. 1981. 39. évf. 212. sz. 7. l.

- Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani kérdések. (Szerk.: Ince Miklós.) Bp. 1979. MTT Üzemtörténeti Szakoszt. 322 l. – Ismerteti: *Gyarmathy Zsigmond*. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 513–515. l.; *Kanyar József*. Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 635–637. l.

Munkásmozgalom

Források – dokumentumok

- Dokumentumok a gyulai munkásmozgalom történetéből 1891–1944. (Összeáll.: Jároli József.) Gyula, 1981. Városi Tanács 95 l.
- Élni emberül. (Szerk.: Jakabfi Rudolf, Tóth Antal, Tóth Lászlóné.) Zalaegerszeg, 1981. A Zala megyei Pártbizottság, a Zala megyei Tanács és a Szakszervezetek Zala megyei Tanácsának kiadása, 567 l. (Életrajzgyűjtemény.) – Ismerteti: *Ágoston László*. Honismeret, 1981. 9. évf. 3. sz. 53–56. l.
- A magyar szakszervezeti mozgalom határozatai I–II. k. (Szerk.: Zsiga László.) Bp. 1981. Táncsics K. 435., 657 l.
- Tanúságtevők. 4/a. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1919–1933. (Vál. és szerk.: Petrák Katalin.) Bp. 1981. Kossuth K. 487 l., ill. – Ismerteti: *Gáli Sándor*: Nehéz esztendőkrónikája és krónikásai. Nsz. 1981. 39. évf. 135. sz. 7. l.; *Gáliczky Éva*. Pártélet, 1981. 26. évf. 7. sz. 92–94. l.; *Köves Rózsa*: Ahogy a résztvevők látták. A Tanúságtevők sorozathoz. MN. 1981. 37. évf. 259. sz. 7. l.; *M. Pásztor József*: A fehérterror évtizede. MH. 1981. 14. évf. 146. sz. 6. l.; *Somosi Sarolta*. Szakszervezeti Szemle, 1981. 10. évf. 6. sz. 90–91. l.; *Sipos Péter*. TáSz. 1981. 36. évf. 12. sz. 109–111. l.
- Vallomások Zalka Mátéről. (Összeáll.: Natalja Zalka.) Bp. 1981. Kossuth K. 286 l. ill.

Feldolgozások

- Erényi Tibor*: A Magyarországi Általános Munkáspárt megalakulásának 100. évfordulójára. N. 1980. 108. évf. 113. sz. 4–5. l.
- Erényi Tibor*: Munkásmozgalom az Osztrák–Magyar Monarchiában. História, 1981. 3. évf. 2. sz. 27–28. l.
- Gadanecz Béláné*: A munkásosztály történelmi

- hivatásának polgári, kispolgári bírálatáról. Tájékoztató, 1981. 1. sz. 149–163. l.
- Mucsi Ferenc:** Vihar a Viharsarokból. A földmunkás-szövetség megalakulásának 75. évfordulójára. Nsz. 1981. 39. évf. 5. sz. 5. l.
- Nagy Csaba:** A Párizsi Kommün magyar harcosai. ÚT. 1981. 18. évf. 20. sz. 11. l.
- Solt Katalin – Szigeti Endre:** A szocialista társadalom gazdasági kérdései a magyar szociáldemokrata irodalomban (1890–1945). PtK. 1981. 27. évf. 1. sz. 110–147. l.
- Svéd László:** Az Országos Ifjúsági Bizottság helye a magyar munkásmozgalomban. PtK. 1981. 26. évf. 3. sz. 51–106. l.
- Szecső Károly:** Újabb adatok a sajtó, a könyvtárak és az olvasás szerepéről a Heves megyei munkásmozgalomban. MK. 1981. 97. évf. 3. sz. 240–244. l.
- Vargha Dezső:** A világnézeti harc tükröződése a pécsi munkásmozgalomban (1895–1936). BarMűv. 1981. 1. sz. 99–102. l.
- A magyar munkásmozgalom
kiemelkedő harcosai**
- Balogh István (1906–1970). – *Ács Irén.* Pártélet, 1981. 26. évf. 4. sz. 90–92. l.
- Belocerkovszky Antal (1881–1946). – *Józsa Antal.* Pártélet, 1981. 26. évf. 12. sz. 94–96. l.
- Biermann István (1891–1937). – *Petrák Katalin:* Biermann István (1891–1937). Pártélet, 1981. 26. évf. 7. sz. 85–87. l.
- Boczor József (1906–1944). – *Vida Sándor.* Pártélet, 1981. 26. évf. 1. sz. 85–86. l.
- Fonyó Sári (1891–1949). – *Nagy Eta.* Pártélet, 1981. 26. évf. 4. sz. 92–93. l.
- Golub Rudolf (1901–1944). – *Ács Irén.* Pártélet, 1981. 26. évf. 10. sz. 89–90. l.
- Háy László (1891–1975). – *Petrák Katalin.* Pártélet, 1981. 26. évf. 8. sz. 88–90. l.
- Horváth Imre (1901–1958). – *Botos János.* Pártélet, 1981. 26. évf. 11. sz. 88–89. l.
- Koltói Anna (1891–1944). – *Nagy Eta.* Pártélet, 1981. 26. évf. 6. sz. 87–88. l.
- Komjáth Aladár (1891–1937). – *Molnár Margit.* Pártélet, 1981. 26. évf. 2. sz. 80–82. l.
- Kondor György (1921–1945). – *Nagy Eta.* Pártélet, 1981. 26. évf. 1. sz. 83–84. l.
- Lówy Sándor (1906–1929). – *Liptai Ervinné.* Pártélet, 1981. 26. évf. 2. sz. 82–84. l.
- Magyar Lajos (1891–1940). – *Petrák Katalin.* Pártélet, 1981. 26. évf. 11. sz. 90–92. l.
- Mező Imre (1905–1956). – *Hegedüs Sándor.* PtK. 1981. 26. évf. 3. sz. 173–192. l.
- Mosolygó Antal (1891–1927). – *Petrák Katalin.* Pártélet, 1981. 26. évf. 2. sz. 77–80. l.
- Orosz Dezső (1899–1981). – *Pintér István.* Pártélet, 1981. 26. évf. 2. sz. 208–210. l.
- Papp Lajos (1906–1973). – *Nagy Eta.* Pártélet, 1981. 26. évf. 3. sz. 88–90. l.
- Polányi Máté (1901–1940). – *Vida Sándor.* Pártélet, 1981. 26. évf. 12. sz. 93–94. l.
- Rózsa Ferenc (1906–1942). – *Pintér István:* Igazi életet élt. Rózsa Ferenc (1906–1942). ÉIT. 1981. 36. évf. 49. sz. 1539–1541. l.; *Pintér István:* Rózsa Ferenc. PtK. 1981. 27. évf. 4. sz. 164–200. l.; *Pintér István:* Rózsa Ferenc. Pártélet, 1981. 26. évf. 12. sz. 89–91. l.
- Sándor Pál (1901–1972). – *Vida Sándor.* Pártélet, 1981. 26. évf. 4. sz. 88–90. l.
- Sebes István (1906–1966). – *Mándi Magda, S.* Pártélet, 1981. 26. évf. 12. sz. 91–93. l.
- Sík Endre (1891–1978). – *Botos János.* Pártélet, 1981. 26. évf. 4. sz. 86–88. l.
- Simon Ferenc (1907–1945). – *Ács Irén.* Pártélet, 1982. 27. évf. 1. sz. 82–84. l.
- Szántó Béla (1881–1951). – *Kende János:* Szántó Béla (1881–1951). Pártélet, 1981. 26. évf. 2. sz. 84–86. l.; *Liptai Ervin:* Szántó Béla a forradalmár katona. HK. 1981. 28. évf. 1. sz. 3–10. l.
- Szántó Rezső (1892–1970). – *Vida Sándor.* Pártélet, 1981. 26. évf. 1. sz. 80–82. l.
- Szedes Ferenc (1881–1952). – *Erényi Tibor – Pintér István:* Szedes Ferencről, születésének századik évfordulóján. Nsz. 1981. 39. évf. 26. sz. 6. l.
- Szirmai István (1906–1969). – *Vass Henrik:* Szirmai Istvánról. MS. 1981. 22. évf. 4–5. sz. 1–5. l.; *Vértés Róbert:* Szirmai István. Pártélet, 1981. 26. évf. 4. sz. 84–86. l.
- Vágó Béla (1881–1939). – *Kende János:* Vágó Béla. Egy arc egy nagy nemzedékből. ÉIT. 1981. 36. évf. 32. sz. 995–997. l.; *Liptai Ervin:* Vágó Béla emlékére. HK. 1981. 28. évf. 4. sz. 519–525. l.; *Vida Sándor:* Vágó Béla (1881–1939). Pártélet, 1981. 26. évf. 8. sz. 90–91. l.
- Zala Imre (1905–1975). – *Varga Sándor.* Pártélet, 1981. 26. évf. 3. sz. 90–92. l.

Ismertetések

Hetés Tibor: Stromfeld Aurél. Bp. 1978. Zrínyi K. – Ismerteti: *Bodó László*. Ttan. 1981. 26. évf. 3. sz. 26–27. l.

Schütz István: A DIVSZ története. Bp. 1980. 156 l. – Ismerteti: *Jakab Miklós*. PSz. 1981. 31. évf. 7–8. sz. 741–743. l.

Tanúságtevők. 3/a. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből. Magyarok a Nagy Október győzelméért, 1917–1921. (Vál., szerk.: Ács Irén – Milei György – stb.) Bp. 1977. Kossuth K. 505 l. – Ismerteti: *Dame Péter*: Ankét a Párttörténeti Intézet munkájáról és a „Tanúságtevők” című sorozatról. PtK. 1981. 27. évf. 4. sz. 205–210. l.; *Somlyai János*. Honismeret, 1981. 9. évf. 2. sz. 57. l.

Kultúra – tudomány

Dányi Dezső: Thirring Gusztáv, a társadalomstatistikus. StSz. 1981. 59. évf. 8–9. sz. 898–902. l.

Gazda István, ifj.: A hazai fizikatörténetírás fejlődése. (Az önálló művek áttekintése.) TechSz. 1980–81. 12. k. 161–165. l.

Gábor Józsefné Szöcsényi Julianna: Régi gyógyszerárvizsgálati jegyzőkönyvek szerepe a gyógyszerésztörténeti kutatásban. Gyógyszerészet, 1981. 25. évf. 12. sz. 466–469. l.

Huszár Tibor: „Nem középiskolás fokon...” Műveltség, közművelődés, értelmiség. Bp. 1981. Magvető K. 229 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *M. Pásztor József*. MH. 1981. 14. évf. 221. sz. 10. l.

Kapronczay Károly: Adatok a prágai egyetem magyar orvosi vonatkozásaihoz (1348–1850). OtK. 1980. Vol. 26. No. 1–3. 223–231. l.

Kapronczay Károly: Magyar–lengyel orvosi kapcsolatok a XVIII–XIX. században. OHL. 1981. 122. évf. 28. sz. 1729–1731. l.

Krizsán László: Néhány magyar kutató szerepe Afrika tudományos megismerésében (XVIII–XIX. század). Vt. 1981. 1. sz. 71–81. l.

A múlt magyar tudósai X. sorozat. Bp. 1981. Akadémiai K. Tartalom: –

Borzsák István: Ábel Jenő (1858–1889) 198., ill.;

Erdélyi Iлона: Erdélyi János (1814–1861). 214 l., ill.;

Kálmán Béla: Munkácsi Bernát

(1860–1937). 179 l., ill.;

Móra László: Varga József (1891–1956). 164 l., ill.;

Selmecci Kovács Attila: Györffy István (1884–1939). 198 l., ill. Ismerteti: –im–: MN. 1981. 37. évf. 221. sz. 13. l.; *Raj Tamás*. MN. 1981. 37. évf. 263. sz. 4. l.

Palló Gábor: Szilárd Béla tudományos életrajza. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 770–798. l.

Szabó Ernő: A népművelés történetéből. A Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság. I. r. Népművelés, 1981. 28. évf. 2. sz. 28–30. l.; II. r. uo. 3. sz. 26–29. l.; III. r. uo. 4. sz. 26–28. l.; IV. r. uo. 5. sz. 26–28. l.; Ellentársaság. I. r. uo. 6. sz. 26–27. l.; II. r. uo. 7. sz. 26–27. l.; A Királyi Magyar Természettudományi Társulat. I. r. uo. 10. sz. 26–27. l.; II. r. uo. 11. sz. 26–28. l.

Szabó Julianna: A magyar aktivizmus művésze 1915–1927. Bp. 1981. Corvina K. 248 l., ill. – Ismerteti: *Nagy Zoltán*. ÚT. 1981. 18. évf. 39. sz. 2. l.; *Nagy Zoltán*. K. 1981. 11. sz. 26. l.; *Pataki Gábor*. MűÉ. 1981. 30. évf. 4. sz. 297–298. l.

Szemkeő Endre: A német orvostudomány szerepe a magyar–orosz orvosi kapcsolatok XVIII–XIX. századi történetében. OHL. 1981. 122. évf. 2. sz. 104–108. l.

Szilágyi János: Szocialista művelődéspolitikánk úttörői. 1. Tánácsics Mihály. Nsz. 1981. 39. évf. 257. sz. 16. l.; 2. Szabó Ervin. uo. 262. sz. 16. l.; 3. Madzar József. uo. 268. sz. 16. l.; 4. Braun Soma. u. 274. sz. 16. l.; 5. Földes Ferenc. uo. 280. sz. 16. l.; Kemény Gábor. uo. 286. sz. 16. l.

Vargyas Lajos: A magyarság népzeneje. Bp. 1981. Zenemű K. 623 l.

Zádor Annak: A klasszicizmus és a romantika építészete Magyarországon. Bp. 1981. Magyar Helikon – Corvina K. 193 l., ill.

Ismertetések

Aczél György: Folytatás és megújulás, Válogott kultúrpolitikai írások. Bp. 1980. Gondolat K. 497 l. – Ismerteti: *Hahn István*: Folytatás és megújulás. Reflexiók Aczél György tanulmánykötetéhez. Vg. 1981. 22. évf. 5. sz. 316–318. l.; *Szerdahelyi István*: a tisztesség „T”-je. Nagyvilág, 1981. 26. évf. 1. sz. 131–133. l.

Dercsényi Dezső – Zádor Anna: Kis magyar művészettörténet. I–II. k. Budapest, 1980. Képzőművészeti Alap K. 395 l., 237 l., ill. – Ismerteti: *Végh János*. NHQ. 1981. Vol. 22. No. 84. 168–171. l.

Gerő Győző: Az oszmán–török építészet Magyarországon. Bp. 1980. Akadémiai K. 174 l., 36 t. Művészettörténeti füzetek 12. – Ismerteti: *Molnár József*. Magyar Építőművészet, 1981. 4. sz. 63. l.

Jékely Zsolt – Sódor Alajos: Budapest építésze a XX. században. Bp. 1980. Műszaki Könyvkiadó, 231 l., ill. – Ismerteti: *Gábor Eszter:* Építésztörténet, útikönyv vagy véletlen? Művészet, 1981. 22. évf. 9. sz. 42–43. l.

Művelődéstörténeti tanulmányok. (Szerk.: Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor.) Bukarest, 1979. Kriterion K. 261 l. – Ismerteti: *Balázs Ádám*, ItK. 1981. 85. évf. 4. sz. 500. l.

Pozsgay Imre: Demokrácia és kultúra. Bp. 1980. Kossuth K. 304 l. – Ismerteti: *Fenyő István*. K. 1981. 1. sz. 30–31. l.; *Füleki József*, Népművelés, 1981. 28. évf. 2. sz. 34–35. l.; *Gáliczky Éva*, Pártélet, 1981. 26. évf. 3. sz. 93–94. l.; *Kronstein Gábor*, V. 1981. 24. évf. 5. sz. 105–107. l.; *Sylvester András*, TáSz. 1981. 36. évf. 4. sz. 102–106. l.; *Varga Imre*, Szakszervezeti Szemle, 1981. 10. évf. 2. sz. 91–93. l.; *Vörös László*, Tt. 1981. 35. évf. 4. sz. 101–103. l.; *Wintermantel István*, Nagyvilág, 1981. 26. évf. 5. sz. 763–765. l.

Szabó József: Hunfalvy János. Bp. 1980. Akadémiai K. 196 l. A múlt magyar tudósai. – Ismerteti: *Korompai Gábor*, FöK, 1981. 29. évf. 2. sz. 177. l.

Tar Károly: Társadalom és művelődés. Tanulmányok. Bp. 1980. Népművelési Propaganda Iroda, 54 [2] l. – Ismerteti: *Sz. B. M.*, Népművelés, 1981. 28. évf. 3. sz. 37. l.

Közoktatás

Erdődi Gyula: A baranyai tanoncoktatás néhány szociológiai és világnézeti problémája. BarMűv, 1981. 1. sz. 93–97. l.

A Győrffy Kollégiumról és a népi kollégiumokról. Tasi József interjúja Sipos Gyulával. V. 1981. 24. évf. 10. sz. 75–82. l.

Győriványi Sándor: Az „árukereskedelem isko-

lái”. Budapest, 1981. 19. évf. 9. sz. 39–41. l.

Halász Gábor: Iskola és állam. I. r. Vg. 1981. 22. évf. 5. sz. 282–289. l.; II. r. Vg. 1981. 22. évf. 6. sz. 363–369. l.

Hencz Aurél: Felsőfokú közigazgatási szakemberképzés Magyarországon 1848–1948. Szeged, 1981. JATE 320 l. Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae 3. – Ismerteti: *Csizmadia Andor*, AI, 1981. 31. évf. 11. sz. 1043–1046. l.; *Pólay Elemér*, FSz. 1981. 30. évf. 5. sz. 317–319. l.; *Trócsányi László*, JK, 1981. 36. évf. 8. sz. 721–722. l.

Horváth Zoltán: A hazai fémkohászat oktatásának története (1735–1952). Kohászat, 1981. 114. évf. 3. sz. 126–133. l.

Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp. 1981. Akadémiai K, 671 l.

Pápai Gimnázium. A pápai kollégium története. (Írták: Ruzsás Lajos, Trócsányi Zsolt, Bodolay Béla, Kiss József és Pölöskei Ferenc.) Bp. 1981. Tankönyvkiadó, 448 l., ill. – Ismerteti: Jubiláris mű a Pápai Kollégium múltjáról. ThSz. 1981. 24. évf. 6. sz. 384. l.; *Bodolay Géza:* Az első háromszáz esztendő. 450 éves a pápai gimnázium. Köznevelés, 1981. 37. évf. 2. sz. 5–7. l.; *Pozsgay Imre:* Alkotóörönk legfontosabb eleme – nemzeti kultúránk. ÚT, 1981. 18. évf. 41. sz. 5–6. l.; *Pölöskei Ferenc:* Tanárok, diákok a pápai református kollégiumban (a századfordulóig.) História, 1981. 3. évf. 1. sz. 9–10. l.; *Süle Jenő:* Az iskola a szívünkben él. Megemlékezés a Pápai Kollégiumról. TV, 1981. 112. évf. 8. sz. 338–342. l.; *Szabó György:* „Istennek, hazának, tudományunk”. A Pápai Református Kollégium alapításának 450. évfordulója. ThSz. 1981. 24. évf. 336–340. l.

Sárospataki Gimnázium és Kollégium. A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. (Szerk.: A Tiszán-inneni Református Egyházkerület elnöksége.) Bp. 1981. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 322 l., ill. Tartalom:

Szücs Jenő: A középkori iskolázás Sárospatakon. 7–17. l.;

Makkai László: A Kollégium története alapításától 1650-ig. 17–59. l.;

Bakos József: Comenius sárospataki éve (1650–1654). 59–80. l.;

- Makkai László*: A Kollégium története 1654-től 1703-ig. 80–87. l.;
- Benda Kálmán*: A Kollégium története 1703-tól 1849-ig. 87–116. l.;
- Koncz Sándor*: A filozófia és teológia oktatása 1703–1849 között. 116–155. l.;
- Barcza József*: A Kollégium története 1849-től 1919-ig. 155–202. l.;
- Czegle Imre*: A tudományok művelése a Kollégiumban 1849–1919 között. 202–229. l.;
- Erdélyi Ilona, T.*: Erdélyi János Sárospatakon. 229–245. l.;
- Barcza József*: A Kollégium története 1919 után. 245–262. l.;
- Hörcksik Richárd*: A Kollégium épületeinek története. 262–275. l.;
- Szentimrei Mihály*: A Kollégium tudományos gyűjteményei. 275–300. l.;
- Takács Béla*: A sárospataki nvomda. 300–321. l.; Ismerteti: *T. J. Helikon*, 1981. 27. évf. 4. sz. 465–466. l.; *Benda Kálmán*: Sárospatak helye a magyar közművelődésben. 400 éves a pataki kollégium. Köznevelés, 1981. 37. évf. 43. 8–9. l.; *Dobay Béla*: Ötfélszáz év fényudvarában. A pataki kollégium felszabadulás utáni évtizedei. Napjaink, 1981. 20. évf. 8. sz. 34–35. l.; *Fenyvesi András*: Lobogó fátylak voltak. (A 450 éves pataki kollégium kimagasló nevelői.) Pedagógusképzés, 1981. 1. sz. 128–246. l.; *Harsányi István*: Tehetségkutató munka Sárospatakon. Történeti összefoglaló és levelek. V. 1981. 24. évf. 10. sz. 83–101. l.; *Hegyi József*: Iskola a Bodrog partján. 450 éves a sárospataki kollégium. TV. 1981. 112. évf. 10. sz. 434–437. l.; *Hegyi József*: A 450 éves Sárospataki Nagykönyvtár. ON. 1981. 3. évf. február, 80–86. l.; *Kádas Sándor*: A Sárospataki Kollégium szerepe a magyar nemzeti művelődés történetében. BSz. 1981. 26. évf. 2. sz. 1–5. l.; *Károly István*: Tanítóképzés Sárospatakon. (1531–1979.) BSz. 1981. 26. évf. 2. sz. 6–13. l.; *Kovács Károly*: A parasztság felemelkedésért. A sárospataki népfőiskoláról. Napjaink, 1981. 20. évf. 8. sz. 36–38. l.; *Lázár István*: „Ó, ti boldog patakiak...” (A református kollégium megalakulásának 450. évfordulója.) ÚT. 1981. 18. évf. 34. sz. 12–13. l.
- Szántó Imre*: A katolikus népművelés Magyarországon, 1711–1848. AUSzeg. AH. 1981. LXIX. 3–13. l.
- Vasvári Mihály*: A Békés megyei Földmíves Iskola alakulásának és működésének története. BékÉL. 1981. 16. évf. 3. sz. 372–382. l.
- Verebélyi Imre*: A közoktatás és a közigazgatás kapcsolatrendszere. I. r. Ál. 1981. 31. évf. 9. sz. 769–781. l.; II. r. uo. 10. sz. 865–879. l.
- Vincze László*: Pedagógia a Nyugatban. MP. 1981. 2. sz. 136–153. l.

Ismertetések

- Kacsurs István*: A természetrajz-oktatás vázlatos története (1707–1944). Bp. 1979. 63 l. Biológiai Módszertani Füzetek IX. – Ismerteti: *Szabó József*. PSz. 1981. 31. évf. 7–8. sz. 740–741. l.
- A Műgyetem története, 1782–1976. 1–8. köt. (Szerk.: Héberger Károly.) BMV Közp. Könyvt. Soks. 20 számozott pld-ban. 1979. – Ismerteti: *Bulla Miklós*. FSz. 1981. 30. évf. 6. sz. 383–384. l.
- Simon Gyula*: A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon. Bp. 1979. Tankönyvkiadó, 289 l. – Ismerteti: *Mészáros István*. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 431–433. l.
- Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből. (Szerk.: Mészáros István.) Bp. 1980. Akadémiai K. 316 l. – Ismerteti: *Komlósi Sándor*. PSz. 1981. 31. évf. 12. sz. 1195–1198. l.; *Kronstein Gábor*: Iskolaügy, politika, értelmiség. Nsz. 1981. 39. évf. 153. sz. 7. l.; *Zibolen Endre*: Neveléstörténetünk négy évszázada. Köznevelés, 1981. 37. évf. 19. sz. 12. l.

Sajtótörténet – nyomdatörténet

- Barabás Zoltán*: Elfelejtett elődünk a Vasárnapi Könyv (1911–1944). ÉIT. 1981. 36. évf. 52. sz. 1650–1652. l.
- Batári Gyula*: Egy ipari jellegű folyóirat a XIX. század negyvenes éveiben. (Műipar.) TechSz. 1980–81. 12. k. 231–235. l.
- Bellér Judit*: A kormánypárti sajtó támogatásának formái a századfordulón. MK. 1981. 97. évf. 4. sz. 276–298. l.
- Bugyi Balázs*: A XVIII. század végi magyar hírlapok és folyóiratok orvos-egészségügygel foglalkozó közlései. Egészségügyi Munka, 1981. 28. évf. 9. sz. 275–278. l.
- Fenyvesi István*: A Kner-kiadó orosz és szovjet könyvei a 20-as években. (Az „ismeretlen

- fordító”, Haiman Hugó centenáriuma.) MK. 1981. 97. évf. 1–2. sz. 96–107. l.
- Fenyő István*: A Magyar Csillag évfordulójára. (1941–1944. Szerk.: Illyés Gyula.) Napjaink, 1982. 21. évf. 1. sz. 35. l.
- Fried István*: Schedius Lajos és folyóirata. (Zeitschrift von und für Ungern, 1802–1804.) MK. 1981. 97. évf. 1–2. sz. 81–94. l.
- Királyföldi Erika*: Az Uránia Magyar Tudományos Egyesület és az Uránia című (1900–1925) ismeretterjesztő folyóirat működésének és történetének ismertetése. TechSz. 1980–81. 12. k. 237–243. l.
- Kókay György*: Az első magyar újságok és az akadémiai törekvések. MK. 1981. 97. évf. 1–2. sz. 35–40. l.
- Kókay György*: Sajtónk megszületésének előzményei. MS. 1981. 22. évf. 4–5. sz. 44–46. l.
- Kókay György*: Sajtónk első fénykora. (A 18. század vége.) MS. 1981. 22. évf. 10. sz. 27–29. l.
- Kosáry Domokos*: Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szerepe a társadalomtudományok fejlődésében. MTANyI. 1981. 32. k. 1–2. sz. 7–14. l.
- Kosáry Domokos*: A magyar sajtó megszületése. MK. 1981. 97. évf. 1–2. sz. 7–15. l.
- Kozma Huba*: Egy progresszív irodalmi folyóirat. Negyven éve indult a Magyar Csillag. Forrás, 1981. 13. évf. 10. sz. 61–71. l.
- Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság. Válogatás. (Sajtó alá rend., bev. és jegyz.: Kókay György.) Bp. 1981. Gondolat K. 536 l., ill. Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet. – Ismerteti: *Józsa György Gábor*: Válogatás az első magyar nyelvű újságból. MN. 1981. 37. évf. 114. sz. 13. l.
- Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugatról. (Szerk.: Takács Olga. Előszó: Bodnár György.) Bp. 1980. Akadémiai K. 249 l. Irodalomtörténeti füzetek. – Ismerteti: *Greza Ferenc*. Tt. 1981. 35. évf. 2. sz. 75–77. l.; *Nagy Sz. Péter*. MN. 1981. 37. évf. 103. sz. 8. l.
- Népszava. – *Kállai Gyula*: A Népszava 1941-es karácsonyi száma (Részlet a szerző Életem törvénye c. könyvéből.) N. 1981. 109. évf. 301. sz. 7. l. – Lukácsy András: Szabadság és nép. Emlékezés egy hajdani Népszava-számra. (1941. dec. 24.) MH. 1981. 14. évf. 301. sz. 9. l.; – Megelőzte korát. Negyven éve jelent meg a Népszava történelmi jelentőségű karácsonyi száma. (Balogh Edgár, Marosán György és Barcs Sándor visszaemlékezése.) Nsz. 1981. 39. évf. 301. sz. 7. l.; – P. L. Először 32 oldalon. (A Népszava huszonöt évvel ezelőtt megjelent karácsonyi számáról.) Nsz. 1981. 39. évf. 301. sz. 6. l.; – (szalontay): Negyven éve. (A Népszava 1941-es karácsonyi számáról.) MN. 1981. 37. évf. 301. sz. 5. l.
- Papp János*: A Kner-könyvkiadás történetéből. Három év – három könyvsorozat (1920–1922). BékÉL. 1981. 16. évf. 1. sz. 37–51. l.
- Párczer Ferenc*: A Magyar Helikon Könyvkiadó története. IT. 1981. 13. évf. 4. sz. 1048–1068. l.
- Párczer Ferenc*: Történetek a „Szikra” nagy korszakáról. (Adalékok a könyvkiadó 1947–1950 közötti történetéhez.) K. 1981. 2. sz. 16–17. l.
- 100%. A KMP legális folyóirata. 1927–1930. Válogatás a három évfolyamból. (Bev.: Tamás Aladár. Vál., szerk.: Lackó Mihály.) Bp. 1981. Magvető K. 310 l. – Ismerteti: *Vadász Ferenc*: Három év a mozgalom középpontjában. Nsz. 1981. 39. évf. 165. sz. 7. l.
- Szilágyi Ferenc*: Akadémiánk „Nemzeti Könyvtár”-terve 1850-ből s jelenlegi szövegkiadásunk. MT. 1981. 26. k. 3. sz. 186–195. l.
- Sziklay László*: A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei. MK. 1981. 97. évf. 1–2. sz. 23–34. l.
- Szocializmus. – *Erényi Tibor*: A „Szocializmus” jubileumára. (A folyóirat megjelenésének 75. évfordulója.) Nsz. 1981. 39. évf. 272. sz. 7. l.; – *Kende János*: A „Szocializmus” 75. évére emlékezve. (A magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratáról.) TásZ. 1981. 36. évf. 10. sz. 110–114. l.
- Társadalmi Szemle. – *Pásztor József, M.*: Társadalmi Szemle – a szocialista irodalomért, 1931–1980. Életünk, 1981. 18. évf. 11. sz. 958–973. l.; – *Szabó Ágnes–Szabó Bálint*: Fél évszázados a Társadalmi Szemle. TásZ. 1981. 3. évf. 6. sz. 4–16. l.; – A Társadalmi Szemle fogadtatásának dokumentumai 1931–1933. (Közli: Pásztor József, M.). TásZ. 1981. 36. évf. 6. sz. 17–22. l.
- Tóth Jánosné*: Egy megyei napilap feltárásának tapasztalatai. A veszprémi Napló mutatója 1945–1979. Könyvtári Figyelő, 1981. 27. évf. 6. sz. 439–445. l.

- Vámos Éva:** Lássák, ismerjék a világnak minden népei... Magyarországi és magyar vonatkozású röpiratok, újságlapok (1485–1849). Bp. 1981. Magyar Helikon, 141 l. ill.
- Vargha Balázs:** A magyar sajtótörténet lyukas hálója. Új Írás, 1981. 21. évf. 8. sz. 98–105. l.
- Varga László:** Nyomdák Heves megyében a két világháború között, MG. 1981. 25. évf. 3. sz. 28–39. l.
- Varga Sándor:** Híres könyvkereskedők. 1. Aigner Lajos (1840–1909). Nsz. 1981. 30. évf. 168. sz. 16. l.; 2. r. Petrik Géza (1845–1925). Uo. 174. sz. 16. l.; 3. r. Benkő Gyula (1854–1934). Uo. 180. sz. 16. l.; 4. r. Oravetz István (1898–1949). Uo. 186. sz. 16. l.; 5. r. Szenes Lajos (1892–1965). Uo. 192. sz. 16. l.; 6. r. Paust Imre (1897–1963). Uo. 203. sz. 16. l.
- Voit Krisztina:** Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szervezési kérdései a múltban. MTANYI. 1981. 32. k. 1–2. sz. 23–33. l.

Ismertetések

- Huber Kálmánné:** A Pannónia folyóirat története és repertórium. Pécs, 1979 (1980). Különnyomat a Baranyai Helytörténetírás 1979. c. kötetből, 305–370. l. – Ismerteti: **Lisztes László.** Kts. 1981. 31. évf. 1. sz. 49–50. l.
- Kiss István:** Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban. Bp. 1980. Akadémiai K. 264 l. – Ismerteti: **Solti István.** FK. 1981. 27. évf. 4. sz. 489–491. l.; **Tóth András.** ItK. 1981. 85. évf. 2. sz. 244–246. l.
- A magyar sajtó története. (Főszerk.: Szabolcsi Miklós.) 1. k. 1705–1848. (Szerk.: Kókay György.) Bp. 1799. Akadémiai K. 832 l. – Ismerteti: **Kókay György.** Sajtótörténet – irodalomtörténet. Bgy sajtótörténeti kézikönyv tanulságaihoz. Lt. 1981. 1–2. sz. 73–77. l.; **Kókay György.** Vita a sajtótörténeti kézikönyv első kötetéről. MK. 1981. 97. évf. 4. sz. 350–352. l.
- Varga Sándor:** A Magyar Könyvkereskedők Egyesületének megalapítása. Fejezetek a magyar könyvszakma történetéből. Bp. 1980. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete. 188 l., ill. – Ismerteti: **Szántó György Tibor.** Könyv a könyvkiadásról. MN. 1981. 37. évf. 29. sz. 8. l.

Nemzetiségek

- Beller Béla:** A magyarországi németek rövid története. Bp. 1981. Magvető K. 210 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: **Halász Márton.** ÚT. 1981. 18. évf. 34. sz. 3. l.; **Szakály Sándor.** MN. 1981. 37. évf. 280. sz. 13. l.; Ttan. 1981. 26. évf. 5. sz. 22. l.
- Fügedi Erik:** Beiträge zur Siedlungsgeschichte einiger slowakischer Dörfer auf dem Gebiet des heutigen Ungarn. SSL 1980. Tom. 26. fasc. 3–4. 245–305. l.
- Hoóz István:** A nemzetiség szerinti megoszlás számbavételének nehézségeiről. V. 1981. 24. évf. 5. sz. 97–105. l.
- Joó Rudolf:** Nemzetiségi kérdés – kisebbség-tudomány. MT. 1981. 26. k. 11–12. sz. 953–959. l.
- Kósa László:** Tanyás gazdálkodás és előítéletek. Magyarok, németek és románok egy alföldi városban. (Gyula, 18–19. sz.) Forrás, 1981. 13. évf. 7. sz. 18–24. l.
- Magyar marxisták a nemzeti-nemzetiségi kérdésről 1918-tól. A marxizmus és a nemzeti-nemzetiségi kérdés. (Összeáll.: Sipos Attila.) K. 1981. 8. sz. 3–5. l.
- Póth István:** A magyar népszínmű a szerb színpadon. Bp. 1981. Akadémiai K. 158 l. Modern filológiai füzetek 33.
- Vass István, G.:** „Honfoglalás” Békésben. Nemzetiségek, nemzetdékek. (A 18. sz. elejétől a 19. sz. végéig.) ÉIT. 1981. 36. évf. 12. sz. 365–367. l.

Ismertetések

- Krupa András:** A magyarországi szlovákok folklórkutatásának eredményei. Bp. 1979. Tankönyvkiadó, 65 l., ill. – Ismerteti: **Lukács László.** BékÉl. 1981. 16. évf. 2. sz. 262–263. l.
- Spoločný osud – spoločná cesta. Účast' príslušníkov slovenskej národnosti v robotníckých a roľníckých hnutiach 19. a 20. storočia na uzemi Mad'arska. (Közös sors – közös út. A magyarországi szlovákok részvétele a hazai munkás- és parasztmozgalmakban a 19. és 20. században.) Tanulmányok. (Szerk.: Polányi Imre.) Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 186 l. – Ismerteti: **Szarka László:** Tanulmányok a magyarországi szlovákok történetéről. PtK. 1981. 27. évf. 4. sz. 222–224. l.; **Szarka László:** Nemzetiségi múlt és sorsközösség. Tanulmánykötet a magyarországi

szlovákság múltjáról. Nsz. 1981. 39. évf. 66. sz. 7. l.; *Szincsök György*. BékÉl. 1981. 16. évf. 4. sz. 510–511. l.

**Magyarok külföldön –
nemzetközi kapcsolatok**

Balajthy Katalin: Amerikai magyarok munkásmozgalma néhány dokumentum tükrében. TMK. 1980. 87–97. l.

Csanak Dóra, F.: A felvilágosodás kori romániai magyar kutatások. Helikon, 1981. 27. évf. 4. sz. 430–433. l.

Csillag András: Két magyar vonatkozású amerikai dokumentum történelmi háttéréhez. (A közkinccsé vált Vasvári-gyűjtemény anyagából.) Somogyi Könyvtári Műhely, 1981. 20. évf. 2. sz. 81–89. l.

Dojcsák Győző: A kanadai Esterházy története. Bp. 1981. Magvető K. 246 l., ill. – Ismeret: *Lázár István*. UT. 1981. 18. évf. 50. sz. 2–3. l.

Fejős Zoltán: Az Amerikába irányuló kivándorlás néprajzi vizsgálata. Honismeret, 1981. 9. évf. 6. sz. mell. 4 l.

Frank Tibor: Emigráció és remigráció. Visszavándorlás az Egyesült Államokból a századfordulón. FK. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 140–146. l.

Gecsényi Lajos – Szalay József: A felső-órségi magyarok múltjáról és jelenéről. (Magyar sziget Ausztriában.) Műhely, 1981. 2. sz. 91–97. l.

Ónody Éva: A legkisebb magyar kisebbségnél. (A burgenlandi magyarokról.) UT. 1981. 18. évf. 51. sz. 6–8. l.

Popély Gyula: A szlovákiai magyarság művelődési feltételei a két világháború között. Műhely, 1981. 3. sz. 73–80. l.

Szántó Péter: Híd nagyjavítás alatt. Beszélgetés a külföldi magyarok és az Óhaza kapcsolatáról – Lőrincz Lajossal. Éllr. 1981. 25. évf. 41. sz. 7. l.

Wlachovsky, Karol: A magyar irodalom Szlovákiában. (A felszabadulás óta.) Új Auróra, 1981. 1. sz. 133–137. l.

Zalabai Zsigmond: A csehszlovákiai magyar könyvkiadás harminc éve. Műhely, 1981. 3. sz. 61–72. l.

Ismertetés

Szarka László: Nemzetiségi magyar tudomány. Egy szlovákiai magyar tanulmánygyűjteményről. (Új Mindenes Gyűjtemény. Összeáll.: Zalabai Zsigmond. Madách K.) Nsz. 1981. 39. évf. 108. sz. 13. l.

**Magyarország földjének története
a honfoglalásig**

Feldolgozások

Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. (Szerk.: Bándi Gábor.) Pécs, 1981. Baranya Megyei Lt. 423 l., ill. Baranya monográfia.

Bálint Csanád: Der landnahmzeitliche Grabfund von Pestlőrinc. AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 241–250. l.

Bóna István: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 31–96. l.

Erlélyi István: Különös leletek a jugoszláviai Vajdaságból. (Dunacséb: 16 lovassír – későavarkor.) AT. 1979. 26. k. 1. sz. 87–96. l.

Gabl István: Adatok a lengyeli-kultúra kutatásának történetéhez. AÉ. 1980. 107. k. 2. sz. 176–186. l.

Garam Éva, Sz.: A bőcsi későavarkori lelet és köre. AÉ. 1981. Vol. 108. k. 1. sz. 34–51. l.

Garam Éva, Sz.: Spätawarenzeitliche durchbrochene Bronzescheiben. AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 161–180. l.

Havas Gábor: Két Óbuda volt! Budapest, 1981. 19. évf. 6. sz. 30–31. l.

Hegedüs Katalin: Újkőkori lakótelep Csánytelek határában. AÉ. 1981. 108. k. 1. sz. 3–12. l.

Kovács László: Der Säbel von Benepusztá. (Ladánybene, Komitat Bács-Kiskun, Kreis Kecskemét.) AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 309–316. l.

Makkay J.: The Late Neolithic Male Statuette of Szegvár and the Ancient Myth of the "Separation of Heaven and Earth". AA. 1979. Tom. 27. fasc. 1–3. 1–38. l.

Radnai Mikes: A dombegyházi Attila-hagyomány új megvilágításban. Békéscsaba, 1981. Békés megyei Tanács VB. TIT. 249 l. –

- Ismerteti: *-k-ő*: Vélemény Radnai Mikes: A dombegyházi Attila-hagyomány új megvilágításban című munkájáról. BékÉl. 1981. 16. évf. 4. sz. 474–478. l.
- Szabó János Győző*: Das silberne Taschenblech von Turkeve-Ecsegpuszta. AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 271–293. l.
- Szatmári Sarolta*: Das Gräberfeld von Oroszlány und seine Stelle in der frühwarenzeitlichen Metallkunst. AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 97–116. l.
- Szöke Béla Miklós*: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 181–203. l.
- Tettamanti Sarolta*: Der awarische Grabfund von Dány. AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 153–160. l.
- Tomka Péter*: Das germanische Gräberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Fertőszentmiklós. AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 5–30. l.
- Tomka Péter*: Hová tűntek az avarok? História, 1981. 3. évf. 2. sz. 3–5. l.
- Tóth H. Elvira*: Frühwarenzeitlicher Gräberfeld in Kecskemét, Sallaistrasse. AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 117–152. l.

Ismertetés

- Gáboriné Csánk Vera*: Az ősemlék Magyarországon. Bp. 1980. Gondolat K. 264 l. – Ismerteti: *T. Dobosi Viola*. AT. 1980. 27. k. 2. sz. 271–272. l.

Római kor

- Barnabás Lőrincz*: Pannonische Ziegelstempel III. Limes-Strecke Ad Flexum-Ad Mures. Dissertationes Archeologicae, Ser. II. No. 9. Bp. 1980. (1981) 5–135. l., mell.
- Erdélyi Balázs*: Római katonai tábor a Tiszántúlon? GK. 1981. 33. évf. 2. sz. 131–134. l.
- Sági Károly*: Das römische Gräberfeld von Keszthely–Dobogó. Bp. 1981. Akadémiai K. 140 l., 70 ábra.
- Szónyi Eszter, T.*: Régészeti kutatások Arrabona katonai táborában. Műhely, 1981. 2. sz. 98–104. l.
- Tóth Endre*: Megjegyzések Pannonia provincia kialakulásának kérdéséhez. AÉ. 1981. 108. k. 1. sz. 13–33. l.

- Tóth Endre*: Vitás kérdések Pannonia 4. századi történetében. AT. 1980. 27. k. 1. sz. 131–137. l.
- Virág Ferenc*: Emlékek a római Florianából. (A csákvári ásatásokról.) ÚT. 1981. 18. évf. 31. sz. 36–37. l.
- Visy Zsolt*: Mikor alapították Intercisát? Dunaújváros római kori elődje. ÉIT. 1981. 36. évf. 46. sz. 1445–1447. l.
- Visy Zsolt*: Római jelzőtoronyok és limes-út Intercisa térségében. AÉ. 1980. 107. k. 2. sz. 166–175. l.
- Zolnay László*: Iszter-parti istenek. (Brelích Angelo emlékének.) Budapest, 1981. 19. évf. 3. sz. 39–41. l.

Magyar őstörténet és honfoglalás

Feldolgozások

- Czeglédy Károly*: Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. MNy. 1981. 77. évf. 4. sz. 419–423. l.
- Elter István*: Néhány megjegyzés Ibn Hayyánnak a magyarok 942. évi kalandozásáról szóló tudósításához. MNy. 1981. 77. évf. 4. sz. 413–419. l.
- Grandpierre K. Endre*: Előtörténetünk a Tárih-i Öngürüz ős-csodaszarvas-monda tükrében. Forrás, 1981. 13. évf. 11. sz. 67–89. l.
- Harmatta J[ános]*: Érudition, tradition orale et réalité géographique. (Le récit sur l'exode des Hongrois chez Anonyme.) AA. 1979. Tom. 27. fasc. 1–3. 285–303. l.
- Honti László*: Magyar őstörténet – finnugor nyelvtudomány. (Széjlegyzetek László Gyula könyvéhez.) Éllr. 1981. 25. évf. 21. sz. 5. l.
- Juhász Péter*: A bolgár–török kultúra hatása a magyarra. Életünk, 1981. 18. évf. 4. sz. 321–331. l.
- Juhász Péter*: A nomád szerződés-kötés rítusa az óbolgároknál és a magyaroknál. Forrás, 1981. 13. évf. 11. sz. 33–51. l.
- Károlyi Zsigmond, P.*: Halászat a finnugor kortól a honfoglalásig. (Halászatunk és tógazdálkodásunk eredete és régmúltja.) Halászat, 1981. 27. évf. 5. sz. 144–148. l.
- Kőhegyi Mihály*: Das landnahmenzeitliche Gräberfeld von Madaras. (Komitat Bács-Kiskun.) AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 205–239. l.
- László Gyula*: Őstörténetünk. Egy régész gondolatai néppé válásunkról. Bp. 1981. Tan-

könyvkiadó, 173 l. — Ismerteti: *Székely András*, ÚT. 1981. 18. évf. 18. sz. 2. l.; *Szabó Károly*. Ttan. 1981. 26. évf. 3. sz. 31–32. l.

Mesterházy Károly: Ein landnahmenzeitlicher Sattel aus Ártánd. AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 295–308. l.

Selmezy László: Der landnahmenzeitliche Fund von Kétpó. AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 251–269. l.

Ismertetések

Bakay Kornél: A magyar államalapítás. Bp. 1978. Gondolat K. 239 l., ill. Magyar História — Ismerteti: *Theisler György*: Újdonságok a honfoglalás és az államalapítás koráról. MN. 1981. 37. évf. 121. sz. 4. l.

Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. Magvető K. 574 l. Elvek és utak. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. Forrás, 1981. 13. évf. 6. sz. 93–94. l. és Va. 1981. 46. évf. 8. sz. 584–585. l.; *Kronstein Gábor*: A magyar etnogenezis–forráskritikai alapon. V. 1981. 24. évf. 11. sz. 108–110. l.; *Mesterházy Károly*: AÉ. 1981. 108. k. 1. sz. 117–118. l.; *Petrovics István*. Tt. 1981. 35. évf. 1. sz. 76–80. l.; *Theisler György*: Újdonságok a honfoglalás és az államalapítás koráról. MN. 1981. 37. évf. 121. sz. 4. l.

László Gyula — *Rácz I.*: A nagyszentmiklósi kincs. Bp. 1978. Corvina K. 192 l. — Ismerteti: *Fodor István*. AÉ. 1981. k. 108. 1. sz. 113–115. l.

Mesterházy Károly: Nemzetiségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980. Akadémiai K. 177 l., ill. — Ismerteti: *Theisler György*: Újdonságok a honfoglalás és az államalapítás koráról. MN. 1981. 37. évf. 121. sz. 4. l.

Póczy Klára: Közművek a római kori Magyarországon. Bp. 1980. Műszaki Könyvkiadó, 154 l. — Ismerteti: *Prohászka László*: Közművek az Ókori Pannónia földjén. Magyar Vízgazdálkodás, 1981. 1. sz. 29. l.

Magyarország története 1526-ig

Források

Boronkai Iván: Vitéz János levelei és beszédei. ItK. 1981. 85. évf. 2. sz. 174–180. l.

Dietrich von Apolda legendája Szent Erzsébet-ről (1298-ból). Va. 1981. 46. évf. 11. sz. 795–796. l.

1504–1566. Memoria Rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának, legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete. (Verancsic-évkönyv.) (Sajtó alá rend., utószó és jegyz.: Bessenyei József.) Bp. 1981. Magyar Helikon, 188 l. Bibliotheca Historica.

Fröhlich, I.: Le manuscrit latin de Budapest d'une oeuvre historique hellénistique. AA. 1979. Tom. 27. fasc. 1–3. 149–196. l.

Gerics József: A Hartvig-legenda mintáiról és forrásairól. MK. 1981. 97. évf. 3. sz. 175–189. l.

III. Béla emlékezete. (Vál. és jegyz., bev.: Kristó Gyula, Makk Ferenc.) Bp. 1981. Magyar Helikon, 215 l., ill. Bibliotheca Historica. — Ismerteti: *Lázár István*. ÚT. 1981. 18. évf. 45. sz. 2. l.

Házi Jenő: Vas megyei középkori oklevelek. (1486) VSz. 1981. 35. évf. 2. sz. 295–296. l.

Horváth Tamás: Az üngürüsök története. [Mahmud Terdzsüman: A Tárih-i Üngürüs. (A Magyarok Története.) a 16. század közepén írott munkájáról.] ÚT. 1981. 18. évf. 31. sz.: 20–21. l.

A Hunyadiak kora. (Szerk. és vál.: Kulcsár Péter.) Bp. 1981. Szépirodalmi K. 339 l. Olcsó Könyvtár.

Jókai-kódex. XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. (Bev. és jegyz.: P. Balázs János.) Bp. 1981. Akadémiai K. 355 l. Codices Hungarici VIII.

Kapocs Nándor: Szeremle középkori oklevelei a Zichy okmánytárban. Baja, 1980. Bajai Türr I. Múz. 128 l. Bajai dolgozatok.

Körmendy József: A veszprémi püspöki és káptalani levéltár Mohács-előtti oklevelei. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 463–480. l.

- A tatárjárás emlékezete. (Szerk.: Katona Tamás.) Bp. 1981. Magyar Helikon, 357 l. Bibliotheca Historica.
- Vida Mária*: A Kozma- és Damján-tisztelet írásos és tárgyi emlékei Magyarországon. OtK. 1980. Vol. 26. No. 1–3. 257–265. l.
- Feldolgozások – általában*
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemei. Bp. 1981. Akadémiai K. 392 l. – Ismerteti: *Mátyás István*. N. 1981. 109. évf. 50. sz. 6. l.; *P. Kovács Imre*: Nyelvtörténeti monográfia. Köznevelés, 1981. 37. évf. 13. sz. 12. l.; *Kristó Gyula*. PŠz. 1981. 31. évf. 11. sz. 1071–1073. l.; *Ruffy Péter*: Magyar szövegelemek. MN. 1981. 37. évf. 64. sz. 6. l.; *Hádrovics László*. MT. 1981. 26. k. 10. sz. 790–792. l.; *Pusztay János*: Árpád-kori szövegelemeink. Éllr. 1981. 25. évf. 44. sz. 11. l.
- Biczó Piroska*: Régészeti kutatások a középkori Bátmonostor területén. MV. 1981. 25. évf. 2. sz. 104–108. l.
- Fügedi Erik*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. Magvető K. 565. l.
- Köpeczi Béla*: Hunyadi János származása a XVIII. század végének – XX. század elejének magyar és román történeti irodalmában. Lt. 1981. 1–2. sz. 78–89. l.
- Kristó Gyula*: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. AUSzeg. AH. 1980. LXVII. 57–66. l.
- Kulcsár Péter*: A Jagello-kor. Bp. 1981. Gondolat K. 241 l., ill. Magyar História. – Ismerteti: *Hóvári János*. NM. 1981. 37. évf. 144. sz. 13. l.; *Nemeskürty István*: Ez történt Mohács előtt. Éllr. 1981. 25. évf. 35. sz. 10. l.; *Szalai Károly*. N. 1981. 109. évf. 98. sz. 6. l.
- László Gyula*: Milyenek voltak az Árpádok? N. 1981. 109. évf. 301. sz. 14. l.
- Magyar Kálmán*: Somogy megye legkorábbi központjai. Somogyvár és Saint Gilles Árpád-kori kapcsolata. Somogy, 1981. 9. évf. 3. sz. 81–86. l.
- Mezey László*: Szent Imre történetisége. Va. 1981. 46. évf. 11. sz. 783–786. l.
- Németh Péter*: Civitas et suburbium. (Adatok Sopron korai várostörténetéhez.) SSz. 1981. 35. évf. 1. sz. 50–58. l.
- Petrovics István*: Azzonfolua alio nomine Felzeged. AUSzeg. AH. 1980. LXVII. 67–75. l.
- Szegfü László*: Vata népe. AUSzeg. AH. 1980. LXVII. 11–19. l.
- Székely György, V.*: Árpád-kori templom feltárása Ladánybene határában. MV. 1981. 25. évf. 2. sz. 109–110. l.
- Tardy Lajos*: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században. Bp. 1980. Akadémiai K. 241. l., ill. Körösi Csoma kiskönyvtár 17. – Ismerteti: *Hegyí Klára*: Embervásárok a középkorban. Nsz. 1981. 39. évf. 105. sz. 7. l.; *Hóvári János*. MN. 1981. 37. évf. 27. sz. 13. l.
- Gazdaság – társadalom*
- Gedai István*: A magyar pénzverés első évszázada. Pénzügyi Szemle, 1981. 25. évf. 12. sz. 930–934. l.
- Gömöri János*: Frühmittelalterliche Eisenschmelzöfen von Tarjánpuszta und Nemeskér. AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 317–343. l.
- Gyimesi Sándor*: Felzárkózás – teljesség nélkül. A magyar gazdaság Európában (13–14. század). ÉIT. 1981. 36. évf. 3. sz. 73–75. l.
- Gyimesi Sándor*: A magyar gazdaság Európában. Beilleszkedésünk a korai feudalizmusba. ÉIT. 1981. 36. évf. 1. sz. 3–5. l.
- Herényi István*: A Vas megyei Herény és birtokosai a középkorban. VSz. 1981. 35. évf. 3. sz. 442–453. l.
- Hóvári János*: Az 1515–17. évi tulcsai török vámnapló. TSz. 1981. 24. évf. 3. sz. 430–449. l.
- Károlyi Zsigmond, P.*: A Tisza-völgy halászata – tógazdálkodása a középkorban. Halászat, 1981. 27. évf. 6. sz. 176–177. 185. l.
- Ladányi Erzsébet*: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések. TSz. 23. évf. 3. sz. 450–477. l.
- Szathmáry László*: A városiasodás népességtörténeti vonatkozásai a 14–15. századi Debrecenben. MuK. 1980. 34. (IV. köt. 4.) sz. 37–39. l.
- Szűcs Jenő*: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. 1. r. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 3–65. l.; 2. r. uo. 2. sz. 263–319. l.
- Valter Ilona*: Árpád-kori kovácsműhely a Zala megyei Csatáron. ÉIT. 1981. 36. évf. 8. sz. 236–238. l.

Varga László: A XIII–XV. századi magyarországi halászat krónikája. Halászat, 1981. 27. évf. 1. sz. 29–30. l.

Politika

Csapodi Csaba: Svájci–magyar szövetség 500 évvel ezelőtt. (Mátyás király és a svájci kantonok kölcsönös barátsági és semlegességi szerződése, 1479. okt. 18.) MT. 1981. 26. k. 5. sz. 383–384. l.

Dékány Endre: Ellentétek metszéspontjain. Szent Erzsébet kora. Va. 1981. 46. évf. 11. sz. 787–791. l.

Ferent, Ioan: A kunok és püspökségük. Bp. 1981. Szent István Társulat, 154 l.

Font Márta, F.: II. Géza orosz politikája 1141–1152. AUSzeg. AH. 1980. LXVII. 33–39. l.

Hermann Zsuzsa: Egy pénzügyi tervezettől a Hármaskönyvig, Werbőczy és a parasztháború. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 108–151. l.

Kubinyi András: A mohácsi csata és előzményei. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 66–107. l.

Ligeti Lajos: Joannes Ungarus és az 1262. évi mongol követjárás. MTANYI. 1981. 32. k. 2. sz. 116–137. l.

Makk Ferenc: Megjegyzések Kálmán külpolitikájához. AUSzeg. AH. 1980. LXVII. 21–31. l.

Makk Ferenc: Megjegyzések a II. Géza-kori magyar–bizánci konfrontáció kronológiájához. AUSzeg. AH. 1980. LXVII. 41–56. l.

Petneki Áron: Egy 1456-os kereszties emléktáblája. História, 1981. 3. évf. 4. sz. 14. l.

Szűcs Jenő: Miért szól délben a harang? (III. Calixtus pápa 1456. jún. 29-i bullája.) História, 1981. 3. évf. 4. sz. 13–15. l.

Vida Tivadar: Szent Erzsébet és Marburgi Konrád. Va. 1981. 46. évf. 11. sz. 792–795. l.

Kultúra – tudomány

Dávid László: Nagyalambfalva temploma és a középkori székelgyöföldi művészet. ArsH. 1980. 8. évf. 2. sz. 195–203. l.

Guzsik Tamás: A középkori templomok keletkezése. A nap-kultusz maradványa. ÉIT. 1981. 36. évf. 17. sz. 532–535. l.

Horváth István: Ein weiteres Fragment der Esztergomer Porta Speciosa. AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 345–362. l.

Kapronczay Károly: Magyar–lengyel orvosi kapcsolatok a XV–XVI. században. OHL. 1981. 122. évf. 8. sz. 465–467. l.

Kilián István: Magyar Mária-síralmak. Új Írás, 1981. 21. évf. 4. sz. 3–17. l.

Klaniczay Gábor: A középkori magyarországi szentkultusz-kutatás problémái. TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 273–286. l.

Lovag Zsuzsa: Bronzene Pektoralkreuz aus der Arpadenzeit. AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 363–372. l.

Mészáros István: Mit tanult a diák Mátyás király korában? ÉIT. 1981. 36. évf. 29. sz. 902–904. l.

Németh István: Középkori eredetű műemlékek Szombathely közelében. VSz. 1981. 35. évf. 1. sz. 71–94. l.

Vida Mária: Szent Kozma és Damján magyarországi tiszteletének eredete és értelmezése (11–14. század). Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 340–367. l.

Vizkelety András: Nomádokori hagyományok vagy udvari–lovagi toposzok? (Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához.) ItK. 1981. 85. évf. 3. sz. 253–275. l.

Wellner István: Reneszánsz kert építmények a budai várban. (A Villa Marmorea és az Aula Marmorea.) MűÉ. 1981. 30. évf. 4. sz. 260–265. l.

Wehli Tünde: A magyarországi késői román épületszobrászat ikonográfiai jelenségei. ArsH. 1980. 8. évf. 1. sz. 7–15. l.

Ismertetések

Csapodi Csaba: Az Anonymus-kérdés története. Bp. 1978. Magvető K. 162 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Lévay Edit*. Hé 1980. 2. évf. 34. l.

Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban. (Szerk. és vál.: Glatz Ferenc.) Bp. 1979. Gondolat K. 371 l. Történetírók Tára. – Ismerteti: *Hoffmann Tamás*: Értékmentés a múltból. Nsz. 1981. 39. évf. 48. sz. 7. l.

Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Bp. 1980. Panoráma K. 517 l. (3. kiad.) – Ismerteti: *Theisler György*: Újdonságok a honfoglalás és az államalapítás koráról. MN. 1981. 37. évf. 121. sz. 4. l.

- Granasztói György*: A középkori magyar város. Bp. 1980. Gondolat K. 275 l., ill. – Ismerteti: *Erdélyi Balázs*: Gondolatok „A középkori magyar város”-ról. *Granasztói György* könyvét olvasva. N. 1981. 109. évf. 14. sz. 10. l.; *Gergely András*. Tt. 1981. 35. évf. 9. sz. 86–87. l.
- A Mátyás-Graduále. (Bev. tanulm., képmagy.: Soltész Zoltánné.) Bp. 1980. Helikon, 146 l., 1 mell. – Ismerteti: *Csapodi Csaba*. MK. 1981. 97. évf. 3. sz. 253–255. l.
- Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellium anno MDXIV. (Maiorem partem coll.: A. Fekete Nagy, ed.: V. Kenéz, L. Solymosi, red.: G. Érszegi.) Bp. 1979. Akadémiai K. 728 l., ill. – Ismerteti: *Blazovich László*: Oklevéltár a Dózsa-féle parasztháborúról. *BékÉl*. 1981. 16. évf. 1. sz. 111–114. l.; *Bónis György*. AH. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 258–259. l.; *Körmendy Adrienne*. LK. 1979. 50. évf. 139–141. l. 1
- *Teke Zsuzsa*: Hunyadi János és kora. Bp. 1980. Gondolat K. 233 l., ill. Magyar História. – Ismerteti: *Barta Gábor*. MH. 1981. 14. évf. 144. sz. 10. l.; *Hóvári János*, MN. 1981. 37. évf. 203. sz. 13. l.
- Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979. Kriterion K. 396 l., 1 térk. – Ismerteti: *iff. Bartha Lajos*. TechSz. 1980–81. 12. k. 364. l.; *Csulák Mihály*. Köznevelés, 1981. 37. évf. 2. sz. 13. l.
- Trogmayer Ottó – Zombori István*: Szermonostorától Ópusztaszerig. Bp. 1980. Magvető K. 159 l., ill. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. Va. 1981. 46. évf. 2. sz. 139. l.; *W[ehli] T[ünde]*. ArsH. 1981. 9. évf. 1. sz. 137–138. l.
- Zay Ferenc*: Az Lándorfejlérvár elveszésének oka e vót, és így esött. (Sajtó alá rend.: Kovács István, utószó: Szakály Ferenc.) Bp. 1980. Magyar Helikon, 209 l., ill. Bibliotheca Historica. – Ismerteti: *Barta Gábor*, Emlékirat Nándorfejlérvár bukásáról. MN. 1981. 37. évf. 27. sz. 13. l.
- Magyarország története
1526–1711.**
- Források*
- Adatok II. Rákóczi Ferenc házasságkötéséhez. Rákóczi Ferenc ismeretlen levele. Köln, 1694. szeptember 27. (Bev. és közli: Antall József.) TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 296–301. l.
- Apáczai Csere János*: Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról... Bp. 1981. Magvető K. 68 l. Gondolkodó magyarok.
- Bethlen Mihály útinaplója (1691–1695). (Sajtó alá rend. és utószó: Jankovics József.) Bp. 1981. Magyar Helikon, 257 l. Bibliotheca Historica. – Ismerteti: *Lázár István*, ÚT. 1981. 18. évf. 44. sz. 2. l.
- Dézsmajegyzékek. I. 1. Heves- és Külső-Szolnok vármegye 1548. (Szerk.: Kovács Béla.) Eger, 1981. Heves megyei Levéltár 170 l. A Heves megyei Levéltár forráskiadványai.
- Borsa Gedeon*: 1596. évi bártfai „Neue Zeitung” és más korabeli magyar vonatkozású tudósítások. MK. 1980. 96. évf. 1. sz. 76–89. l.
- Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei. 1548–49. (Szerk.: Szendrey István. Összeáll.: Balogh István.) Debrecen, 1981. A Hajdu-Bihar megyei Lt. és KLTE. 202 l. A Hajdu-Bihar megyei Levéltár forráskiadványai 2. – Ismerteti: *Járolí József*, L&S. 1980. 30. évf. 1+2. sz. 256–258. l.
- Eltartási szerződések a XVII. századból. Közli: Németh K. Bódog. MNy. 1981. 77. évf. 3. sz. 376–380. l.
- Geönczy József*: Thököly kurucainak hűség esküje. (1680. jan. 8.) Honismeret, 1981. 9. évf. 5. sz. 32–33. l.
- Heltai Gáspár*: Krónika az magyaroknak dolgairól. (Szerk.: Kulcsár Margit. Bev.: Kulcsár Péter.) Bp. 1981. Magyar Helikon, 473 l. Bibliotheca Historica. – Ismerteti: *Pomogáts Béla*: Heltai Gáspár krónikája. ÚT. 1981. 18. évf. 48. sz. 2. l.

- Horváth Lajos*: A Galga-mente történetének írott forrásai 1526–1686. PMh. 1981. 3. évf. 3. sz. 7–9. l.
- Kamody Miklós*: Adatok II. Rákóczi Ferenc 1704. évi miskolci tartózkodásához. BSz. 1981. 26. évf. 2. sz. 90–96. l.
- Kamody Miklós*: A Rákóczi-szabadságharc postája. (Válogatott iratok.) Vaja, 1981. Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Ig. és a Vay Á. Múz. Baráti Köre, 192 l., ill. Folia Rákócziána 6.
- Kós Károly*: Népi írott források a székelység anyagi kultúrájának múltjához. (Egy szabad székely család végrendeletei, osztálylevelei a XVII. századból.) ET. 1981. 92. évf. 2–3. sz. 471–478. l.
- Kovács Ágnes*: Iratok a nyírségi salétromtermelés történetéhez a Rákóczi-szabadságharc idején. Vaja, 1981. Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok, 120 l. Folia Rákócziána 5.
- Molnár Imre*: Egykorú írás a költő Zrínyi Miklós haláláról. Honismeret, 1981. 9. évf. 3. sz. 36–37. l.
- Ortutay András*: Musztafa, esztergomi török bég levele (1657). ÚF. 1981. 13. évf. 1. sz. 66–68. l.
- Prokopp Gyula*: Palásthy Mihály és Gábor az egri törökök börtönében. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 481–489. l.
- Régi magyar levelestár. (XVI–XVII. század.) I–II. k. (Vál., sajtó alá rend., bev. és jegyz.: Hargittay Emil.) Bp. 1981. Magvető K. 611, 593 l. – Ismerteti: *Nagy László*, HK. 1981. 28. évf. 3. sz. 485–487. l.; *Vargha Balázs*: Hogy tudtok írni. Éllr. 1981. 25. évf. 36. sz. 10. l.
- Schesaeus, Christianus*: Opera quae supersunt omnia. Bp. 1979. Akadémiai K. 747 l. – Ismerteti: *Bessenyei József*. AH. 1981. 27. évf. 1+2. sz. 259–261. l. és Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1321331. l.
- Szabó Jenő*: Pellican Ignác Lőrinc városi fegyvertáros számadása az 1692. évről. SSz. 1981. 35. évf. 4. sz. 331–343. l.
- Szamosközy István*: Erdély története (1598–1599, 1603). (Vál., bev. és jegyz.: Sinkovics István.) Bp. 1981. Európa K. 551 l. Pro Memoria Történelmi és művelődéstörténeti zsebkönyvtár.
- Válaszúti György*: Pécsi disputa. (Bev. és jegyz.: Dán Róbert.) Bp. 1981. Akadémiai K. 792 l., ill. Régi magyar prózai emlékek 5.
- Vizsolyi biblia. Bp. 1981. Magyar Helikon – Európa K. I. 686 levél, 2. k. 232 levél, 1 mell., 14 l. (Hasonmás kiadás.) – Ismerteti: *Molnár Ferenc, A.*: A vizsolyi biblia új kiadásáról. MN. 1981. 195. sz. 14. l.; *Rab Zsuzsa*: A Vizsolyi Biblia. Éllr. 1981. 25. évf. 18. sz. 15. l.; *Szabó András*: Magyar Biblia. (A vizsolyi bibliáról.) ÚT. 1981. 18. évf. 21. sz. 21. l.; *Tenke Sándor*: Beszélgetés a Vizsolyi Bibliáról. ThSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 113–114. l.; *Zay László*: „En azt vizsem az mit vihetec”. A gönci plébános vizsolyi Bibliája. MN. 1981. 37. évf. 97. sz. 9. l.
- Zrínyi hadtudományi munkái. (Bev.: Perjes Géza, Rohonyi Gábor, Tóth Gyula.) Bp. 1981. Zrínyi K. 457, [3] l., ill. (2. jav. kiad.) – Ismerteti: *L. E. I.* MH. 1981. 14. évf. 227. sz. 11. l.
- Zrínyi Miklós*: Adriai tengernek syrenaia. (Utószó: Kovács Sándor Iván.) Bp. 1981. Akadémiai K. – Magyar Helikon K. 326 l. (Hasonmás kiad.) – Ismerteti: *Nemeskürty István*: Zrínyiász-környezetben. Éllr. 1981. 25. évf. 31. sz. 11. l.
- Zrínyi Miklós*: Az török áfium ellen való orvosság. Bp. 1981. Magvető K. 67 l. Gondolkodó magyarok.

Feldolgozások – általában

- Dobay Sándor*: Széchy Mária és Eperjes. Honismeret, 1. r. 1980. 8. évf. 3. sz. 54–55. l.; 2. r. uo. 4. sz. 31–32. l.
- Fodor Pál*: Egy szelzcsuk intézmény útja Magyarországra: a dzserehorok. HK. 1981. 28. évf. 3. sz. 354–375. l.
- Gál Éva*: Török iga Óbudán. Budapest, 1981. 19. évf. 12. sz. 36–37. l.
- Juhász István*: Bocskai István az egykorú egyházi hagyomány megvilágításában. ThSz. 1981. 24. évf. 1. sz. 43–47. l.
- Kárpáti László*: Gályarab prédikátorok sorai egy zürichi emlékkönyvben. Napjaink, 1981. 20. évf. 4. sz. 37. l.
- Király Erzsébet* – *Kovács Sándor Iván*: Miklós Zrínyi in Rome (1636). NHQ. 1981. Vol. 22. No. 83. 145–161. l.
- Király Erzsébet* – *Kovács Sándor Iván*: Zrínyi Miklós római útikönyve. IT. 1981. 13. évf. 2. sz. 299–331. l.
- Köpeczi Béla*: A gyermek Rákóczi környezete. (Részlet „A fiatal Rákóczi szellemi útja” c. megjelenés előtt álló monográfiából.) História, 1981. 3. évf. 4. sz. 16–17. l.

- Köpeczi Béla:** A Rákóczi-szabadságharc a külföldi közvéleményben. MK. 1981. 97. évf. 1–2. sz. 16–22. l.
- Lendvai L. Ferenc:** A reformáció és irányzatai Magyarországon. Vg. 1981. 22. évf. 10. sz. 599–604. l.
- Nagy László:** Félreismert fejedelem. (I. Rákóczi György, 1593–1648). IPM. 1981. 7. évf. 7. sz. 54–58. l.
- Sinkó Ferenc:** A Szent László emlékek sorsa a XVI. és a XVII. században. I. r. Va. 1981. 46. évf. 8. sz. 529–532. l.; II. r. uo. 650–653. l.; III. r. uo. 732–735. l.
- Szakály Ferenc:** Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. Akadémiai K. 486 l. – Ismerteti: **Barta Gábor.** MN. 1981. 37. évf. 156. sz. 13. l.; **Fodor Pál:** A magyar feudalizmus a XVI. században. Nsz. 1981. 39. évf. 147. sz. 7. l.; **Tóth Gyula:** Majd a töröktől rabigát... Könyvvilág, 1981. 26. évf. 7. sz. 12. l.
- Tóth Péter:** Miskolc égése. (1706) Napjaink, 1981. 20. évf. 10. sz. 38–39. l.
- Trócsányi Zsolt:** I. Rákóczi György emlékezete. (Fejedelemmé választásának 350. évfordulója.) Confessio, 1981. 5. évf. 2. sz. 32–37. l.
- Trócsányi Zsolt:** I. Rákóczi György erdélyi állama. JK. 1981. 36. évf. 6. sz. 495–502. l.
- Bethlen Gábor – feldolgozások**
- Barcza József:** Bethlen és a vallási türelem. Va. 1981. 46. évf. 2. sz. 89–92. l.
- Barcza József:** Bethlen Gábor református vallásossága. ThSz. 1981. 24. évf. 1. sz. 8–11. l.
- Benda Kálmán:** Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 725–730. l.
- Biró Zoltán, T.:** A magyar politikai géniusz. Tt. 1980. 34. évf. 10. sz. 54–65. l.
- Bitskey István:** Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 737–743. l.
- Bottyán János:** Bethlen Gábor hitvallásosságának, toleranciájának és ökumenicitásának üzenete a mához. ThSz. 1981. 24. évf. 1. sz. 18–21. l.
- Csohány János:** Bethlen Gábor politikai kapcsolatai a református Európával. ThSz. 1981. 24. évf. 1. sz. 12–15. l.
- Czigány István:** Hadsereg és ellátás Bethlen Gábor korában. HK. 1981. 28. évf. 4. sz. 526–541. l.
- Heckenast Gusztáv:** Erdély technikai műveltsége Bethlen Gábor korában. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 731–736. l.
- Heckenast Gusztáv:** Nemzetközi konferencia Bethlen Gáborról Debrecenben, 1980. okt. 8–9. MT. 1981. 26. k. 2. sz. 147–151. l.
- Iván Géza:** Borsod Bethlen Gábor korában. Napjaink, 1981. 20. évf. 2. sz. 15–17. l.
- Kalmár János Miklós – Ujváry Zsuzsanna, J.:** Conférence scientifique internationale à Debrecen consacrée à Gábor Bethlen. (Debrecen, 1980. okt. 8–9.) AH. 1981. 1–2. sz. 219–226. l.
- Kocsis Elemér:** Bethlen Gábor korának európai és hazai ortodoxiája teológiatörténeti távlatból. ThSz. 1981. 24. évf. 1. sz. 3–8. l.
- Köpeczi Béla:** Bethlen Gábor és állama. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 664–672. l.
- Makkai László:** Bethlen és az európai művelődés. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 673–697. l.
- Makkai László:** Gábor Bethlen's European Policy. NHQ. 1981. Vol. 22. No. 82. 63–71. l.
- Máté János:** Bethlen Gábor korának egyházi és világi zenéje. ThSz. 1981. 24. évf. 1. sz. 21–23. l.
- Mészáros István:** Iskolaügy Bethlen Gábor korában. Va. 1981. 46. évf. 2. sz. 85–89. l.
- Nagy László:** „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor...” Erdélyi boszorkányperek. Bp. 1981. Magvető K. 213 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: **Robotos Imre.** MN. 1981. 37. évf. 203. sz. 13. l.
- Náhlík Zoltán:** Bethlen Gábor művelődéspolitikája. PSz. 1981. 31. évf. 3. sz. 250–258. l.
- Pach Zsigmond Pál:** Bethlen Gáborról – születésének 400. évfordulóján. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 659–663. l.
- Péter Katalin:** Bethlen Gábor emlékezete. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 744–749. l.
- Szilágyi Ferenc:** „Balleth” Bethlen Gábor udvarában. MN. 1980. 36. évf. 167. sz. 5. l.
- Takács Béla:** Bethlen Gábor művelődéspolitikája és mecénási tevékenysége. ThSz. 1981. 24. évf. 1. sz. 15–17. l.
- Trócsányi Zsolt:** Bethlen Gábor hivatalsszervezete. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 698–702. l.
- Ujváry Zsuzsanna, J. – Kalmár János Miklós:** Nemzetközi tudományos konferencia Bethlen Gáborról. (Debrecen, 1980. okt. 8–9.) Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 750–753. l.
- Várkonyi Ágnes, R.:** „Legnagyobb bölcsesség és eszeség...” Bethlen Gábor és az európai

- béketárgyalások (1648–1714). V. 1981. 24. évf. 2. sz. 1–10. l.
- Zimányi Vera:** Bethlen Gábor fejedelem gazdaságpolitikája. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 703–713. l.

Gazdaság – társadalom

- Bartók Albert:** A Rákoskeresztúr és Rákoscsuba közötti „igaz” határ megállapítása a XVII. században. Honismeret, 1981. 9. évf. 1. sz. 36–40. l.
- Buza János:** Az újkor kezdetén. A magyar mezőgazdaság Európában. ÉIT. 1981. 35. évf. 5. sz. 141–143. l.
- Fodor Pál:** Bauarbeiten der Türken an den Burgen in Ungarn im 16–17 Jahrhundert. AO. 1981. Tom. 35. fasc. 1. 55–88. l.
- Iványosi-Szabó Tibor:** A „kongó” nevű pénz forgalma Kecskeméten. TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 287–295. l.
- Iványosi-Szabó Tibor:** Válasz Buza János: Timon és tallér című vitacikkére. (In: Századok, 1980. 1. sz. 71–99. l.) Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1041–1045. l.; **Buza János:** Egy megkésett válasz margójára. (Válasz Iványosi-Szabó Tibor válaszára.) Sz. 1981. 115. évf. 1045–1047. l. (Előzmény: Iványosi-Szabó Tibor és Buza János cikkei: Sz. 1980. 114. évf. 1. sz. 71–110. l.)
- Kiss István, N.:** Népeesség és nemesség Heves vármegyében 1707–1709. Archivum, 1981. 10. k. 74–90. l.
- Layber Imre:** Hogyan települt újra egy hódolt-sági terület? (Villány környéke a törökök kiűzése után.) ÉIT. 1981. 36. évf. 48. sz. 1516–1517. l.
- Péter Katalin:** Vie de la Société Transylvanie dans la Première Moitié du XVIIe Siècle. AH. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 1–29. l.
- Sugár István:** Az egri török fürdők. HSz. 1981. 9. évf. 3. sz. 45–51. l.
- Szentmihályi Imre:** Körmeny települése és népi építkezése a XVII. század derekán. I–II. k. Körmeny, 1980. Körmeny, Városi Tanács VB. 210 l., 47 l., tábl. Körmenyi füzetek.
- Zimányi Vera:** Kézműves iparosok a török-korban. História, 1981. 3. évf. 4. sz. 5–6. l.
- Zimányi Vera:** A Zrínyi-család tengeremléki birtokai. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 368–416. l.

Politika

- Bakay Kornél:** Áruló volt-e a kőszegi várnagy, Herman Mihály? ÉIT. 1981. 36. évf. 13. sz. 392–393. l.
- Bánkuti Imre:** A szatmári béke. Bp. 1981. Akadémiai K. 161 l., ill. Sorsdöntő történelmi napok 6.
- Barta Gábor:** A Sztambulba vezető út 1526–1628. (A török–magyar szövetség és előzményei.) Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 152–205. l.
- Barta János, ifj.:** Ki volt az első Budavár 1686-i visszafoglalásánál? História, 1981. 3. évf. 1. sz. 3, 5. l.
- Benczédi László:** Az 1681. évi soproni országgyűlés és vallási végzése. Confessio, 1981. 5. évf. 4. sz. 32–42. l.
- Bessenyei József:** Egy király Mohács után. (Szapolyai János.) IPM. 1981. 7. évf. 3. sz. 166–170. l.
- Bessenyei József:** Az utolsó Szapolyai. (János Zsigmond, 1540–1571.) IPM. 1981. 7. évf. 9. sz. 162–167. l.
- Czigány István:** A császáriak hadjárata 1705 őszén. HK. 1981. 28. évf. 1. sz. 74–104. l.
- Jakus Lajos:** A kurucok kudarca Győrnél, 1707-ben. Honismeret, 1981. 9. évf. 6. sz. 22–24. l.
- Karner Károly:** A soproni 1681. évi országgyűlés emlékezete. Diakonia, 1981. 3. évf. 2. sz. 50. l.
- Náday Károly:** A császár foglya. (Zrínyi Péter fia: János.) ÉIT. 1981. 36. évf. 37. sz. 1164–1165. l.
- Nagy László:** Bocskai István a hadak élén. Bp. 1981. Zrínyi K. 253 l.
- Nagy László:** A magyar politikai irodalom történetéhez. (Az 1605-ös kiáltvány Európa népeihez.) MT. 1981. 26. k. 5. sz. 358–365. l.
- Némethy Sándor:** A Delegatum Judicium Extraordinarium Posoniense anno 1674 története és jogász kritikája. 1. r. ThSz. 1980. 23. évf. 6. sz. 331–335. l.; 2. r. ThSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 93–100. l.; 3. r. uo. 3. sz. 162–166. l.; 4. r. uo. 4. sz. 219–224. l.; 5. r. uo. 5. sz. 295–300. l.
- Némethy Sándor:** Egy gályarab prédikátor közelről. (Bátorkeszi István, szül.: 1640-ben.) Confessio, 1981. 5. évf. 1. sz. 41–50. l.

- Némethy Sándor:** Az evangélikus status tiltakozása az 1681-es vallásügyi törvények ellen. ThSz. 1981. 24. évf. 6. sz. 356–357. l.
- Péter Katalin:** Magyarországi gályarabok, 1674. História, 1981. 3. évf. 4. sz. 22–23. l.
- Rácz Lajos:** Főhatalom a XVI–XVII. századi Erdélyben. JK. 1981. 36. évf. 10. sz. 857–864. l.
- Sipos Ferenc:** A Rákóczi-szabadságharc előkészítése, 1697–1703. HK. 1981. 28. évf. 1. sz. 43–73. l.
- Šmerda, Milan:** A csehek és Magyarország a harmincéves háború után. (A lipitói abszolutizmus jobbagypolitikájának kérdéséhez.) AUDhist. et. 13–14. sz. 22–43. l.
- Sugár István:** Az egri vár eleste 1596-ban. HK. 1981. 28. évf. 1. sz. 11–42. l.
- Szabó János Győző:** Rákóczi Zsigmond egri főkapitányi instrukciója és kinevezésének körülményei. Archivum, 1981. 10. k. 27–43. l.
- Szakály Ferenc:** A gyöngyösi ispotály-per 1667–1668-ban. (A „törökösség” fogalmának értelmezéséhez.) Archivum, 1981. 10. k. 5–26. l.
- Tekus Ottó:** Az 1681. évi Soproni Országgyűlés. ThSz. 1981. 24. évf. 3. sz. 166–169. l.
- Tóth Sándor:** Török stratégia a tizenöt éves háborúban 1593–1606. AUSzeg. AH. 1981. LXIX. 15–41. l.
- Varga J. János:** Egy meg nem történt kivégzésről. (Thököly 1685. okt. 15-i elfogatása a törökök által.) História, 1981. 3. évf. 1. sz. 31. l.
- Varga J. János:** Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokokon. Bp. 1981. Akadémiai K. 203 l. Értekezések a történeti tudományok köréből 94.
- Várkonyi Ágnes, R.:** Politikai elmélet – politikai gyakorlat. (Elhangzott az Irodalomtörténeti Társaság 1980. június 12-i ülésén.) IT. 1981. 13. évf. 2. sz. 399–413. l.
- Várkonyi Ágnes, R.:** Politique envers les serfs et développement culturel dans l'État de Rákóczi. AH. 1981. Tom. 27. No. 1–2. 31–62. l.
- Kultúra – tudomány**
- Balogh Jolán:** Későrenaissance kőfaragóműhelyek. (A kolozsvári műhelyek, 16. sz.) ArsH. 1980. 8. évf. 2. sz. 217–280. l.
- Bartók István:** Medgyesi Pál: Doce praedicare. (Az első magyar nyelvű egyházi retorika.) ItK. 1981. 85. évf. 1. sz. 1–16. l.
- Bikfalvi Géza:** Szorb humanisták Magyarországon (16–17. sz.). MN. 1981. 37. évf. 297. sz. 10. l.
- Bitskey István:** Újabb kutatások a magyar barokkról és Zrínyiről. IT. 1981. 13. évf. 4. sz. 987–1007. l.
- Bónis György:** Révay Péter (1568–1622). Bp. 1981. Akadémiai K. 113 l. Irodalomtörténeti füzetek.
- Büky Béla:** Milyen magyar bibliát használt Pázmány Péter? Va. 1981. 46. évf. 2. sz. 81–84. l.
- Csomasz Tóth Kálmán:** Huszár Gál énekeskönyve (1560) és zenei jelentősége. MZ. 1981. 22. évf. 2. sz. 176–208. l.
- Füsti Molnár Sándor:** Az első magyar nyelvű egészséggtan. – Apáczai Csere János és a „Magyar Encyclopaedia”. Egészségnevelés, 1981. 22. évf. 3. sz. 124–127. l.
- Füsti Molnár Sándor:** Az első magyar nyelvű orvos által írt könyv. – Frankovics Gergely „Hasznos és fölötte szükséges könyv”-e (1582). Egészségnevelés, 1981. 22. évf. 2. sz. 86–87. l.
- Füsti Molnár Sándor:** A magyar nyelvű orvosi irodalom és a hazai egészségügyi felvilágosítás atyja Pápai Páriz Ferenc (1649–1716). Egészségnevelés, 1981. 22. évf. 5. sz. 225–230. l.
- Izsépy Edit:** Székelyhid építéstörténete a XVII. században. MűÉ. 1981. 30. évf. 4. sz. 266–270. l.
- Karner Károly:** Adalékok Sopron iskolatörténetéhez (16–17. sz.) Diakonia, 1981. 3. évf. 1. sz. 60–66. l.
- Kiss Tamás:** Egy XVI. századi országbíró énekes diák: Moldovai Mihály. Honismeret, 1981. 9. évf. 2. sz. 34–37. l.
- Korzenszky Miklós Richárd:** A magyarországi latin nyelvű költészet egyik barokk kori képviselője. Johannes Baptista Adolph. ItK. 1980. 83. évf. 5–6. sz. 499–527. l.
- Mészáros István:** A XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”. Bp. 1981. Akadémiai K. 237 l. Humanizmus és reformáció 11.
- Mojzer Miklós:** Későrenaisszansz és barokk művészet. MűÉ. 1981. 30. évf. 1. sz. 39–49. l.
- Molnár Imre:** A katonaköltő Zrínyi Miklós. Honismeret, 1980. 8. évf. 4. sz. 22–26. l.

- Molnár László, V.:** A tolnai protestáns iskola a XVI. század második felében. Honismeret, 1981. 9. évf. 5. sz. 28–32. l.
- Németh Gábor:** Felső-Magyarország ónművészete a XVI–XVII. században. – Egyházi használatban lévő ónedények, különös tekintettel a kassai kannagyártó céhre. MűÉ. 1981. 30. évf. 3. sz. 171–187. l.
- Sinkó Ferenc:** A prédikációk Pázmánya. Va. 1981. 46. évf. 2. sz. 73–80. l.
- Szakály Ferenc:** Lantos és krónikás. Tinódi. (Tinódi Lantos Sebestyén halálának 425. évfordulója alkalmából.) História, 1981. 3. évf. 2. sz. 20–21. l.
- Szmodisné Eszláry Éva:** Későreneszánsz falfestészetünk három jelentős emlékééről. ArsH. 1980. 8. évf. 2. sz. 205–216. l.
- Vörösmarty Géza:** Bornemisza Péter a XVI. század humanista írója. Honismeret, 1980. 8. évf. 4. sz. 26–28. l.
- Zolnay László:** XVI. századi freskók a necpáli templom padlásán. Művészet, 1981. 22. évf. 12. sz. 48–51. l.
- Ismertetések**
- Barcza József:** Bethlen Gábor a református fejedelem. Bp. 1980. Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 216 l. – Ismerteti: *b. m.:* A református Bethlen Gábor. ThSz. 1981. 24. évf. 1. sz. 61–62. l.; *Tóth Béla.* Confessio, 1981. 5. évf. 1. sz. 121–122. l.
- Barta Gábor:** Az erdélyi fejedelemség születése. Bp. 1979. Gondolat K. 279 l. – Ismerteti: *Petneki Áron.* Helikon, 1981. 27. évf. 2–3. sz. 324. l.
- Bayerle, Gustav:** Ottoman tributes in Hungary. According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad (Oszmán–török adók Magyarországon. Bevezetés a 16. századi nógrádi kapu-jegyzékekbe.) The Hague – Paris, 1973. 288 l., 8 térk. – Ismerteti: *Vass Előd.* LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 271–274. l.
- Benczédi László:** Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon, 1664–1685. Bp. 1980. Akadémiai K. 180 l. – Ismerteti: *Kalmár János Miklós.* V. 1981. 24. évf. 10. sz. 110–112. l.; *Nagy József Zsigmond:* Politika és társadalom az újkor hajnalán. Nsz. 1981. 39. évf. 183. sz. 7. l.; *Nagy László:* A kurucok a XVII. században. MH. 1981. 14. évf. 144. sz. 10. l.; *Uő.* HK. 1981. 28. évf. 3. sz. 482–485. l.
- Bethlen Gábor emlékezete.** (Szerk.: Makkai László.) Bp. 1980. Magyar Helikon, 463 l., ill. – Ismerteti: (*mátyás*) N. 1981. 109. évf. 36. sz. 6. l.
- Bethlen Gábor 1580–1629.** (Bottyán János kép- és szövegválogatása. Fery Anna fametszeteti.) Bp. 1980. 81. l. – Ismerteti: *Barcza József.* Confessio, 1981. 5. évf. 1. sz. 121. l.
- Bethlen Gábor krónikásai.** (Összeáll., bev. és jegyz.: Makkai László.) Bp. 1980. Gondolat K. 301 l., ill. – Ismerteti: *Barcza József.* Confessio, 1981. 5. évf. 1. sz. 119–120. l.; *Kronstein Gábor:* Bethlen-tükrök. Könyv és Nevelés, 1981. 23. évf. 4–5. sz. 227–230. l.; *Mátrai Zsuzsa.* PSz. 1981. 31. évf. 3. sz. 269–271. l.; *V. Molnár László.* Somogy, 1981. 9. évf. 6. sz. 107–108. l.
- Bitskey István:** Hitviták tüzeiben. Bp. 1978. Gondolat K. 250 l. Magyar História. – Ismerteti: *Hargittay Emil.* HÉ. 1980. 2. évf. 28–29. l.; *Tarnóc Márton.* ItK. 1980. 84. évf. 5–6. sz. 689–690. l.
- Bitskey István:** Humanista erudíció és a barokk világvég – Pázmány Péter prédikációi. Bp. 1979. Akadémiai K. 206 l. – Humanizmus és reformáció 8. – Ismerteti: *Borzsák István.* IT. 1981. 13. évf. 2. sz. 527–530. l.; *Hargittay Emil.* ItK. 1981. 85. évf. 2. sz. 223–226. l.; *Tóth Tibor:* HÉ. 1981. 3. évf. 3–4. sz. 20. l.
- Bobrowszky Ida, B.:** A XVII. századi mezővárosok iparművészete (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen). Bp. 1980. Akadémiai K. 156 l., ill. – Ismerteti: *Bibó István:* Mezővárosok iparművészete. Confessio, 1981. 5. évf. 2. sz. 122–125. l.
- Bojti Veres Gábor:** Dicsőítő ének... Bethlen Gábor... tiszteletére. (Ford. Tóth Béla. A szerzőt és művét bemutatta: Makkai László.) Bp. 1980. A Hazafias Népfront Bethlen emlékbizottsága, 53 l. – Ismerteti: *Barcza József.* Confessio, 1981. 5. évf. 1. sz. 120. l.
- Botta István:** Melius Péter ifjúsága. Bp. 1978. Akadémiai K. 218 l. Humanizmus és reformáció 7. – Ismerteti: *Baldzs Mihály.* ItK. 1980. 84. évf. 5–6. sz. 670–673. l.
- Granasztói György:** Kassa társadalma (1549–1557) a korrespondencia elemzés tükrében. Sz. 1980. 114. évf. 4. sz. 615–660. l. – Ismerteti: *Kazimír, Štefan.* Historický časopis, 1981. 29. évf. 4. sz. 587–588. l.

- Hajdú Mihály*: Az 1646–47. évi Bandinus-féle összeírás névstatistikái. Bp. 1980. ELTE. 53 l., ill. Magyar személynévi adattárak. – Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. Dunatáj, 1981. 4. évf. 3. sz. 74–75. l.
- Hegedüs Antal*: A bácskai jobbágyok a török hódoltság végén, 1660–1680. Létünk (Szabadka), 1981. 1. sz. 147–169. l. – Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. Somogyi-könyvtári Műhely, 1981. 20. évf. 4. sz. 173–174. l.
- Holl Béla*: Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Bp. 1980. Magyar Helikon, 221 l., ill. – Ismerteti: *Péter Katalin*: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Nsz. 1981. 39. évf. 141. sz. 7. l.
- Magyar gondolkodók – 17. század. (A válogatás, a szöveggondozás és jegyzetek Tarnóc Márton munkája.) Bp. 1979. Szépirodalmi K. 1276 l. Magyar remekírók. – Ismerteti: *Bitskey István*. FK. 1981. 27. évf. 4. sz. 481–484. l.; *Poszler György*: Szemelvények az értelem történelméről és a történelem értelméről. IT. 1981. 13. évf. 3. sz. 638–649. l.
- Rákóczi-tanulmányok. (Szerk.: Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes.) Bp. 1980. Akadémiai K. 778 l. – Ismerteti: *Benczédi László*: Az évfordulók tudományos haszna. Nsz. 1981. 39. évf. 100. sz. 7. l.; *Pomogás Béla*: Rákóczi – változó háttérrel. MH. 1981. 14. évf. 102. sz. 8. l.; *Rácz-Székely Győző*. Köznevelés, 1981. 37. évf. 19. sz. 12. l.
- Schulhof Izsák*: Budai krónika. Bp. 1979. Magyar Helikon, 101 l. – Ismerteti: *Haraszti György*. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 236–240. l.
- Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon. Bp. 1980. Akadémiai K. 160 l. – Ismerteti: *Tóth Gyula*: Majd töröktől rabigát... Könyvvilág, 1981. 26. évf. 7. sz. 12. l.; *Tóth Sándor*. HK. 1981. 28. évf. 3. sz. 481–482. l.
- Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz. (Összeáll.: Csanda Sándor, Keszű Bálint.) Szeged, 1978. 332 l. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.) – Ismerteti: *Ács Pál*. ItK. 1981. 85. évf. 1. sz. 109–111. l.
- Tarnóc Márton*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978. Gondolat K. 267 l. – Ismerteti: *Hopp Lajos*. Helikon, 1981. 27. évf. 2–3. sz. 324. l.; *Kovács József László*. Sz. 1980. 35. évf. 1. sz. 93–95. l.
- Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányszata, 1540–1690. Bp. 1980. Akadémiai K. 439 l. – Ismerteti: *Hajdú Lajos*. JK. 1981. 36. évf. 8. sz. 725–726. l.; *Péter Katalin*: Történelmi nyomozás. Nsz. 1981. 39. évf. 12. sz. 7. l.
- Zachar József*: Bercsényi László, a Rákóczi-szabadságharc kapitánya, Franciaország marsallja. Válogatott források. Vaja, 1979. 168 l. Folia Rákócziána 1. – Ismerteti: *Marosi Endre*. Honismeret, 1981. 9. évf. 3. sz. 52–53. l.
- Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban, 1600–1650. Bp. 1976. Akadémiai K. 187 l. – Ismerteti: *Buza János*. AH. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 262–264. l.

Magyarország története 1711 – 1790.

Források

- Dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéből 1760–1790. (Szerk.: Tóth András – Ladányi Andor.) Bp. 1981. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont. 111 l. Felsőoktatástörténeti kiadványok 7.
- Grabarits István – Szigetváry Ferenc*: A két községi patika 1790. évi vizitációs jegyzőkönyve. Gyógyszerészet, 1981. 25. évf. 11. sz. 429–432. l.
- Gyárfás Ágnes*: Debreczeny Bárány Péter statisztikája Borsod vármegyéről. 1784-es és 1814–16-os adatok. Borsodi Műszaki-Gazdasági Élet, 1981. 26. évf. 3. sz. 20–24. l.
- Imre Mihály*: Szőnyi Benjamin levele Jacob Christoph Beck baseli professzorhoz 1776-ból. ItK. 1981. 85. évf. 1. sz. 67–72. l.
- Kónyi János*: A mindenkor nevető Demokritos. Bp. 1981. Magvető K. 447 l. Magyar Hírmondó.
- Ortutay András*: Tát község könyörgő levele 1731-ből. ÚF. 1981. 13. évf. 3. sz. 78–80. l.
- Peregrinus-levelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. (Szerk.: Hoffmann Gizella.) Szeged, 1980. JATE. Magyar Irod. Tansz. 473 l. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 6.

Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. (Ford., jegyz.: Mészáros István.) Bp. 1981. Akadémiai K. 433 l.

Gazdaság – társadalom

Barta János, ifj.: Mária Terézia mezőgazdasági társaságai. Kísérlet a Habsburg monarchia nemességének aktivizálására. AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 31–50. l.

Bencsik János: Egyek újratelepült lakosságának két évtizede (1768–1790). MuK. 1980. 36. (IV. köt. 6.) sz. 47–49. l.

Bugyi Balázs: A XVIII. századbeli erdélyi orvosok a munkásság egészségügyének szolgálatában. Egészségügyi Munka, 1981. 28. évf. 2. sz. 54–56. l.

Kálmán Gyula: Az Alföld-fásítás előfutára. (Tessedik Sámuel.) Erdőgazdaság és Faipar, 1981. 1. sz. 17–18. l.

Kapronczay Károly: A magyar kórházügy első reformja a XVIII. században. OHI. 1981. 122. évf. 22. sz. 1337–1339. l.

Karacs Zsigmond: „Mi lett azoknak a sorsa, akik nem költöztek Kisperegre?” További adatok az egyekiek 18. századi szétszóródásához. MuK. 1980. 32. (IV. köt. 2.) sz. 22–25. l.

Kosáry Domokos: Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon. V. 1981. 24. évf. 2. sz. 11–20. l.

Magyar Eszter: Az 1715–1720-as országos összeírások forrásértéke a 18. századi erdőszülség kutatásában. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 227–239. l.

Nagy Lajos: Az 1713. évi pécsi pestis-járvány. OHI. 1981. 122. évf. 40. sz. 2488–2490. l.

Nemes Gerzson: Regulatio fluviorum. A járszági Zagyva–Tarna-völgy XVIII. sz. végi vízi munkálatai. Jászkunság, 1981. 27. évf. 2–3. sz. 85. l.

Peterscsák Tivadar: Vándoriparosok a Zempléni-hegységben és a történeti Felső-Magyarországon. ET. 1981. 92. évf. 2–3. sz. 436–451. l.

Rádóczy Gyula: Aranypénzverés Mária Terézia korában. Pénzügyi Szemle, 1981. 25. évf. 6. sz. 473–475. l.

Sándor László: Egy Komárom megyei falu robotviszonyai a XVIII. század végén. ÚF. 1981. 13. évf. 6. sz. 71–75. l.

Sándor László: A robotmunka az Esterházyak bujádi uradalmában a XVIII. században. AtSz. 1981. 23. évf. 3–4. sz. 515–531. l.

Szalay Emőke: Pipakészítő debreceni fazekasok a 18. század végén. MuK. 1980. 33. (IV. köt. 3.) sz. 3–6. l.

Tóth Lajos: Tessedik és Debrecen. Új Auróra, 1981. 1. sz. 88–93. l.

Trócsányi Zsolt: Rendi gazdaságpolitikai tervezetek Erdélyben (1711–1761). TSz. 1981. 24. évf. 3. sz. 385–391. l.

Wellmann Imre: Die erste Epoche der Neubesiedlung Ungarns nach der Türkenzeit (1711–1761). AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 241–307. l.

Wellmann Imre: Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. TSz. 1980. 23. évf. 3. sz. 376–449. l.

Wellmann Imre: Paraszti élet a 18. században. História, 1981. 3. évf. 4. sz. 20–21. l.

Politika

Bak Borbála: Győr szabad királyi város igazgatása, 1743–1778. Tisztségviselők, alkalmazottak. Bp. 1980. ELTE Tört. Segédtd. Tsz. 227 l.

Barta János, ifj.: Kétszáz éves II. József Türelmi Rendelete. Bp. 1981. TIT Történelmi Választmány. 55 l. Történelmi Füzetek.

Benda Kálmán: Mária Terézia királynő a magyar történetírásban. TSz. 1981. 24. évf. 3. sz. 485–492. l.

Fabinyi Tibor: A Türelmi Rendelet értékelése. Diakonia, 1981. 3. évf. 2. sz. 23–28. l.

Iván Géza: Orpheus és az erényes kozmopoliták. Kazinczy és a 18. századi titkos társaságok. Napjaink, 1981. 20. évf. 11. sz. 31–33. l.

Kormos László: Ráday Pál és a tiszántúliai. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 437–461. l.

Mályusz Elemér: A kétszáz éves Türelmi rendeletről. Confessio, 1981. 5. évf. 2. sz. 25–31. l.

Szögi László: Három király katonája. (Hadik András huszárgenerális.) IPM. 1981. 7. évf. 8. sz. 4–9. l.

Tímár György: Nacionálideológiai vita a szlovák eredetkérdésről Pécsen, 1780-ban. (Szalágyi – Papánek.) BarMűv. 1981. 1. sz. 109–115. l.

Tóth Tibor: Jászkun redempció. I. r. Eladott nép. (Mozgalom a visszatértésért.) Magyar-

ország, 1981. 18. évf. 23. sz. 23. l.; II. r.: Feladott harc. „A mozgalom elárulása”. Uo. 24. sz. 23. l.

Kultúra – tudomány

- Alszegehy Zsoltné Tési Edit:** Voltaire egykorú magyarországi iskolai színpadon. ItK. 1980. 8. évf. 5–6. sz. 571–577. l.
- Ádám Eta:** Ismeretlen magyar nyelvű regény a hazai felvilágosodás korából. IT. 1981. 13. évf. 2. sz. 332–352. l.
- Bartha Lajos, ifj.:** Kétszáz éves a Budai Meridián. GK. 1981. 33. évf. 2. sz. 108–112. l.
- Bíró Ferenc:** Irányzat vagy mentalitás. Az érzelmesség megjelenése a felvilágosodás kori magyar irodalomban. Lt. 1981. 1–2. sz. 69–72. l.
- Hajdú Lajos:** A dunántúli rendek köznevelési-közköztatási javaslatai 1790–91-ben. (II.) PSz. 1981. 31. évf. 2. sz. 123–133. l.
- Király P.:** Die ersten Schulbücher der Ofner Universitätsdruckerei in sprachlicher und orthographischer Hinsicht. SSL. 1980. Tom. 26. fasc. 3–4. 307–324. l.
- Kótyay Pál:** Weszprémi István, 1723–1799. OtK. 1980. Vol. 26. No. 1–3. 215–221. l.
- Ocskay György:** Barokk kófaragójelek a XVIII. század közepéről. Archivum, 1981. 10. k. 91–100. l.
- Pavercsik Ilona:** Ismeretlen magyarországi betűöntő a XVIII. század elejéről. (Johann Jakob Philipp Köblin.) MG. 1981. 25. évf. 4. sz. 78–79. l.
- Prokopp Gyula:** Az esztergomi királyi város a 18. században. MűÉ. 1981. 30. évf. 1. sz. 1–22. l.
- Szabóné dr. Fehér Erzsébet:** Sárospataki múlt – diák tanítók. ÉIT. 1981. 36. évf. 49. sz. 1542–1545. l.
- Szörényi László:** Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon. ItK. 1981. 85. évf. 2. sz. 184–191. l.
- Takács Béla:** Hatvani István (1718–1786), A „magyar Faust”. ÉIT. 1981. 36. évf. 1. sz. 19–20. l.
- Tóth Béla:** Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században. MK. 1981. 97. évf. 1–2. sz. 66–80. l.
- Tóth Béla:** Egy debreceni orvosíró a 18. században: Csapó József. MuK. 1980. 36. (IV. köt. 6.) sz. 3–5. l.
- Vámos Éva – Szabadváry Ferenc:** A világ első nemzetközi tudományos egyesülete. (1786:

a Selmecbányai Bányászati Akadémia által rendezett nemzetközi tanácskozás.) ÉIT. 1981. 36. évf. 21. sz. 643–645. l.

Ismertetések

- Bak Borbála:** Győr szabad királyi város igazgatása 1743–1778. Bp. 1980. ELTE. soksz. – Ismerteti: **Sáry István.** Műhely, 1981. 4. sz. 121–122. l.
- Bessenyei György:** Tolerantia. (1778.) (Sajtó alá rend. és utószó: Némedi Lajos.) Nyiregyháza, 1978. 134 l. – Ismerteti: **Hubert Ilona.** HÉ. 1980. 2. évf. (szám. nélk.) 27–28. l.
- Fülöp Géza:** A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. Akadémiai K. 290 l. – Ismerteti: **Szigethy Gábor.** ItK. 1980. 84. évf. 5–6. sz. 676–679. l.
- Ives, Margaret, C.:** Enlightenment and National Revival; Patterns of Interplay and Paradox in Late 18th Century Hungary. (Felvilágosodás és nemzeti újjászületés; kölcsönhatás és paradox a 18. század végi Magyarországon.) A londoni egyetem kelet-európai intézete kiadványa. – Ismerteti: **Pálffy István.** Alföld, 1981. 32. évf. 5. sz. 90. l.
- Kosáry Domokos:** Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. Akadémiai K. 785 l. – Ismerteti: **Ács Zoltán.** BékÉl. 1981. 16. évf. 1. sz. 114–116. l.; **ifj. Bartha Lajos.** TechSz. 1980–81. 12. k. 368–369. l.; **Buzinkay Géza.** MK. 1981. 97. évf. 4. sz. 346–350. l.; **Jávor Anna.** ArsH. 1981. 9. évf. 1. sz. 143–144. l.; **Mátrai László.** IT. 1981. 13. évf. 2. sz. 377–398. l.; **Sándor László.** Ttan. 1981. 25. évf. 3. sz. 22–23. l.; **Wellmann Imre.** Diakonia, 1981. 3. évf. 2. sz. 89–90. l.
- A magyar aranycsinálók. Írások az alkímiairól a felvilágosodás korából.** (Szerk.: Torda István. bev.: Szőnyi György.) Bp. 1980. Magvető K. 332 l., ill. Magyar Hírmondó. – Ismerteti: **Ifj. Gazda István.** MN. 1981. 37. évf. 5. sz. 8. l.
- Tóth Tibor:** Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812-ben. Történeti statisztikai füzetek 2. Bp. 1979. KSH. 156 l. – Ismerteti: **Benda Gyula.** AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 325–326. l.
- Wellmann Imre:** A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp. 1979. Akadémiai K.

194 I. Agrártörténeti tanulmányok 6. – Ismerteti: *Sándor László*. AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 321–324. l.

Magyarország története 1790 – 1849

Források

Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. I. k. Tanulmányok, iratok. 1844. július 4. – 1848. március 12., kiegészítő iratok a II. és III. kötethez. Bp. 1981. Akadémiai K. 583 l. Magyarország újkorai történetének forrásai. Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris. (Magyar Történelmi Társulat.)

Bognár Tibor: A Sárközy-levéltár pusztulása Nagybjomban két uradalmi tisztviselő tudósításainak tükrében. (Forrásközlemény.) Somogy, 1981. 9. évf. 4. sz. 71–78. l.

Busa, Margit, V.: Kazinczy Ferenc kézirat-gyűjteménye Münchenben. ItK. 1981. 85. évf. 4. sz. 442–458. l.

Csorba Sándor: Szemere Bertalan kiadatlan levelei Kölcsey Ferenchez. ItK. 1981. 85. évf. 1. sz. 72–87. l.

Demeter Zsófia: Fejér megye 1848–1849-ben. (A szabadságharc történetére vonatkozó dokumentumok az István király Múzeum gyűjteményéből.) Honismeret, 1981. 9. évf. 5. sz. 34–39. l.

Dobrossy István – Tóth Péter: Egykori „magyaros” terápiák. Dokumentumok az 1831-es kolerajárványról. Napjaink, 1981. 20. évf. 7. sz. 14–16. l.

Enyedi Sándor: Ismeretlen színház-történeti dokumentum 1815-ből. SzSzSz. 1981. 16. évf. 3. sz. 25–29. l.

Kazinczy Ferenc: Utazásaim. Pannonhalma 1831. Va. 1981. 46. évf. 2. sz. 103–105. l.

Kerényi Ferenc: Adatok Petőfi 1848 márciusi verseinek hatástörténetéhez. IT. 1981. 13. évf. 4. sz. 1026–1033. l.

Kik beszéltek utóljára Petőfi Sándorral? (Kőrösi Orbók Kálmán erdélyi földbirtokos feljegyzései.) Közzéteszi: *Temesvári Ferenc*. História, 1981. 3. évf. 2. sz. 34. l.

Kilián István: Csokonainak s baráti körének ismeretlen levelei. ItK. 1980. 84. évf. 5–6. sz. 605–609. l.

Mednyánszky Alajos: Festői utazás a Vág folyón Magyarországon (1825). Bp. 1981. Európa K. 121 l. ill.

Sasvári László: Egy tolcsvai görög kereskedő feljegyzései (1816–1871 között), Honismeret, 1981. 9. évf. 1. sz. 25–27. l.

Szabóné Fehér Erzsébet: A sárospataki kollégium 19. század eleji kéziratos tantervei. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 491–502. l.

Szilágyi Ferenc: Észrevételek és kiegészítések Kilián István közléséhez. (Kilián István: Csokonainak s baráti körének ismeretlen levelei.) ItK. 1980. 84. évf. 5–6. sz. 605–618. l.

Szöveggyűjtemény a forradalom és szabadságharc korának irodalmából. (Szerk.: Kerényi Ferenc – Tamás Anna.) I–II. k. Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 394 l., 467 l.

Szöveggyűjtemény a reformkorszak irodalmából. (Szerk.: Csetri Lajos – Weber Antal.) I–II. k. Bp. 1981. Tankönyvkiadó, 477 l., 453 l.

Szücs Miklós naplója 1839–1849. (Sajtó alá rend.: Kilián István.) Miskolc, 1981. MHOM. 278 l. Borsod-Miskolci Füzetek – Irodalomtörténet. Dokumentáció Borsodiensis III.

Tollharcok. Irodalmi és színházi viták. 1830–1847. (Szerk., összeáll.: Szalai Anna.) Bp. 1981. Szépirodalmi K. 662 l. – Ismerteti: *Ézsás Erzsébet*. MN. 1981. 37. évf. 262. sz. 13. l.; *Sik Csaba*. ÚT. 1981. 18. évf. 49. sz. 2. l.

Újabb dokumentumok az 1848–49-es szabadságharcról. (Náray János, a pécsi püspöki uradalom számtartójának krónikája.) Nsz. 1981. 39. évf. 209. sz. 21. l.

Vajda János: Egy honvéd naplójából. Bp. 1981. Magvető K. 87 l. Gondolkodó magyarok. – Ismerteti: *Czine Mihály*: Vajda János könyvéről. N. 1981. 109. évf. 227. sz. 11. l.

Wesselényi Polyxénia: Olaszthoni és schweizi utazás. 1842. Bp. 1981. Magvető K. 462 l., ill. Magyar Hírmondó.

Feldolgozások – általában

Ágoston László, T.: Lenkey. (Az 1848-as tábornok.) ÚT. 1981. 18. évf. 40. sz. 11. l.

Bajomi László Endre: Teleki Blanka emlékezete, 1806–1862. ÚT. 1981. 18. évf. 50. sz. 22–23. l.

Balogh Ernő: Petőfi az „ember” és a „polgár”. A költő forradalmiságának kérdéséhez. IT. 1981. 13. évf. 2. sz. 353–376. l.

- Barta János:** Hét koporsó. (A magyar jakobinusok mozgalma.) Bp. 1981. Móra K. 245 l.
- Búza Péter:** Táncsics, a háziúr. ÉIT. 1981. 36. évf. 27. sz. 851–852. l.
- Csorba László:** Homályos tükörben. Görgey emlékiratai. IPM. 1981. 7. évf. 6. sz. 4–11. l.
- Benda Gyula:** Fényes Elek forrásai. AtSz. 1981. 23. évf. 3–4. sz. 365–380. l.
- Herczegh Géza:** Görgei. (Vázlatok egy arcképhez.) TSz. 1981. 24. évf. 3. sz. 411–429. l.
- Jékely Zoltán:** „La signora ungherese”. Wesselényi Polyxénia vatikáni látogatása 1835-ben. Va. 1981. 46. évf. 1. sz. 38–42. l.
- Jékely Zoltán:** A XIX. század Murányi Vénusza, Wesselényi Polyxénia. Kortárs, 1981. 25. évf. 2. sz. 289–305. l.
- Kecskeméthy Zoltán:** Megemlékezés a harkányi gyógyfürdő és környéke, vagyis Kelet-Ormánság szabadságharcos és forradalmi eseményeiről. (1848–49., 1919.) MuK. 1980. 33. (IV. köt. 3.) sz. 75–77. l.
- Kovács Zoltán:** Adalékok Gábor Áron életrajzához. HK. 1981. 28. évf. 1. sz. 117–124. l.
- Kunszabó Ferenc:** Széchenyi István eszmerendszere VII. r. „Stádium”. Életünk, 1981. 18. évf. 1. sz. 33–51. l.; VIII. r. „Kelet Népe”. Uo. 2. sz. 151–169. l.; IX. r. Uo. 3. sz. 232–244. l.; X. (befejező) r. „Értelmi súly és erkölcsi felelősség”. Uo. 5. sz. 413–430. l.
- Makay György:** Katonaruhák a szabadságharcban. ÉIT. 1981. 36. évf. 39. sz. 1219–1220. l.
- Nemeskürty István:** Egy anyakönyv titkai. (Teleki Blankáról, 1806–1862.). ÚT. 1981. 18. évf. 27. sz. 20. l.
- Pražák, Richard:** 1848–1849 cseh és morva visszhangja. „Kossuthra üritették poharukat.” ÉIT. 1981. 36. évf. 21. sz. 660–662. l.
- Rácz Lajos:** Széchenyi István államtudományi gondolkodásáról. (A Hitel 150 éves megjelenése alkalmából.) JK. 1981. 36. évf. 3. sz. 171–178. l.
- Sándor Pál:** A pályakezdő Deák portréjához. Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 522–556. l.
- Spira György:** A magyar negyvennyolc és a parasztság. AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 51–59. l.
- Spira György:** Pochosch úr. Budapest, 1981. 18. évf. 3. sz. 15–17. l.
- Szigethy Gábor:** Kazinczy és Széchenyi. IT. 1981. 13. évf. 3. sz. 793–803. l.
- Taxner-Tóth Ernő:** Kazinczy tragikus öregkora. Kortárs, 1981. 25. évf. 9. sz. 1469–1477. l.
- Urbán Aladár:** Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálára. Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 587–620. l.
- Urbán Aladár:** A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról. Bp. 1981. Magvető K. 603 l. Elvek és utak. — Ismerteti: *Für Lajos*. N. 1981. 109. évf. 215. sz. 11. l.; *Gál István:* Urbán Aladár tanulmánya, 1848-ról. MN. 1981. 37. évf. 245. sz. 13. l.
- Váradi-Sternberg János:** Melyik Muravjov járt Pest-Budán 1801-ben? Budapest, 1981. 19. évf. 11. sz. 38–39. l.
- Zika Klára:** Negyvennyolcas egyenruhák a grafikus asztalán. História, 1981. 3. évf. 2. sz. 29. l.

Gazdaság – társadalom

- Bencze Géza:** Somogyi Vízimalmok, a reformkorban. Hidrológiai Tájékoztató, 1981. áprilisi szám, 7–9. l.
- Berkovits György:** A gyarmat. Újpest történeti szociográfiája, 1835–1868. V. 1981. 24. évf. 8. sz. 32–50. l.
- Borus József:** A honvédsereg élelmezése 1848–49-ben. História, 1981. 3. évf. 2. sz. 30–31. l.
- Dóka Klára:** Buda kézművesei 1828-ban. TSz. 1981. 24. évf. 1. sz. 100–113. l.
- Draveczky Balázs:** Utasellátás reformkori gőzhajón. História, 1981. 3. évf. 1. sz. 33. l.
- Geday Gusztáv:** Kétszáz éve született Schams Ferenc (1780–1839), a magyar szőlészet és borászat modern fejlesztésének egyik apostola. AtK. 1980. 39. k. 4. sz. 637–645. l.
- Gyimesi Sándor:** A tőkés fejlődés kezdetei. A magyar gazdaság Európában. ÉIT. 1981. 36. évf. 7. sz. 198–200. l.
- Herczeg Mihály:** Az osztrák katonaság kártétele Hódmezővásárhelyen (1849. aug. 4.). Honismeret, 1981. 9. évf. 3. sz. 39–41. l.
- Kávássy Sándor:** Gazdasági viszonyok Szatmárban a XIX. század elején. (Az egykorú honismerető és statisztikai irodalom alapján.) AtSz. 1981. 23. évf. 1–3. sz. 133–151. l.
- Király István:** A Somogy megyei lótenyésztés 1848 előtt. Somogy, 1981. 9. évf. 5. sz. 67–70. l.
- Komlós, John:** A Védegylet. TSz. 1981. 24. évf. 1. sz. 51–57. l.
- Mérei Gyula:** A magyar királyság külkeres-

- kedelme 1790–1848. (Akadémiai rendes tag székfoglalója.) MTAFT. 1980. 29. k. 1–2. sz. 104–115. l. és Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 463–521. l.
- Petneki Áron:** Daliás idők – apróban. Budapest, 1981. 19. évf. 3. sz. 37–38. l.
- Rákos József:** Vízimérnökök munkássága Somogyban az 1770–1848 közötti években. Hidrológiai Tájékoztató, 1981. áprilisi szám, 5–7. l.
- Sándor Pál:** Iparos és kereskedő zsellérek Fejér megyében az 1828. évi országos összeírás tükrében. AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 236–240. l.
- Schwarz Katalin:** Magyarország államháztartása 1828–1847-ben a Tafeln adatai alapján. TSz. 1981. 24. évf. 3. sz. 450–477. l.
- Suba Gábor:** Adalékok Ganz Ábrahám életrajzához. Kohászat, 1981. 114. évf. 12. sz. 269–272. l.
- Szerbák Elek:** Halál, temetés és búcsúztatás a XIX. század eleji Magyarországon. – Különös tekintettel az orvostörténeti adatokra. OtK. 1980. Vol. 26. No. 1–3. 175–190. l.
- Szolonkin, Ivan:** Osznovnue rezulatu iszszledovanija vengerszkimi isztorikami kreposztnoj gyerevni v Vengrii v pervoj polovine XIX veka. AH. 1981. Tom. 27. No. 1–2. 99–144. l.
- Szürvcsék Ferenc:** Céhek, céhesélet Nógrád megyében Pf. 1981. 2. sz. 23–24. l.
- Tilkovszky Loránt:** „Falu végén a vasvilla . . .” (Az 1831-es kolerajárványról.) História, 1981. 3. évf. 4. sz. 29–30. l.
- Varga Éva:** Gyöngyös gazdasága és társadalma az 1828. évi országos összeírás tükrében. AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 152–162. l.
- Varga Gábor:** Adatok a régi debreceni diákéletéhez (1827–1843). MuK. 1980. 32. (IV. köt. 2.) sz. 6–7. l.
- Politika**
- Andrássy Gyula:** A kormánybiztos. (Noszlopy Gáspár 1820–1853). Magyarország, 1981. 18. évf. 45. sz. 22–23. l.
- Bona Gábor:** Szerb katonák az 1848/49-es honvédseregben. HK. 1981. 28. évf. 1. sz. 105–116. l.
- Csizmadia Andor:** Az állam és az egyház kapcsolatai 1848–49-ben. Vg. 1981. 22. évf. 8–9. sz. 499–510. l.
- Deák István:** Guyon Richárd délvidéki hadjárata a szabadságharc utolsó heteiben egy kiadat-
- lan hadtest-napló tükrében. (1849. június 26. – július 30.) Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 557–586. l.
- Dobrossy István – Veres László:** „Ügyünk igazságán nem kételkedem . . .” Jegyzetek a szabadságharc 1848. évi eseményeiről. Napjaink, 1981. 20. évf. 3. sz. 37–39. l.
- Gulyás Mihály:** „Megrákván a lázadó falvakat . . .” Garadna és az 1831-es kolerajárvány. Napjaink, 1981. 20. évf. 7. sz. 12–13. l.
- Kecskeméthy Zoltán:** Egy forradalmár 48-as lelkipásztor. (Munkácsy Albert, 1821–1877). Confessio, 1981. 5. évf. 1. sz. 51–54. l.
- Miskolczy Ambrus:** Metternich – a filozófus Köteles Sámuel ellen. Confessio, 1981. 5. évf. 2. sz. 48–51. l.
- Pásztor Emil:** Görgey és Kossuth Egerben. Honismeret, 1981. 9. évf. 6. sz. 24–26. l.
- Sándor Pál:** A titkosrendőrség Magyarországon a reformkor kezdetén. História, 1981. 3. évf. 2. sz. 5–7. l.
- Spira György:** Perczel próbálkozása a délvidéki szerbek megbékítésére 1849 tavaszán. TSz. 1981. 24. évf. 1. sz. 114–128. l.
- Zsupos Zoltán:** Március 15-e 1849-ben. MuK. 1980. 33. (IV. köt. 3.) sz. 50–51. l.
- Kultúra – tudomány**
- Antall József – Kapronczay Károly:** Toldy Ferenc (1805–1875), az orvos. OHI. 1981. 122. évf. 34. sz. 2105–2108. l.
- Arany Magyar Zsuzsanna:** Az első székesfehérvári könyvkereskedés felállításának előzményei (1822). FKts. 1981. 21. évf. 1. sz. 62–65. l.
- Batári Gyula:** Az Erdélyi Orvosok Egyesülete (1833–1836). OHI. 1981. 122. évf. 28. sz. 1732. l.
- Batári Gyula:** Schöpf-Mérei Ágoston (1804–1858) és az első hazai gyermekgyógyászati folyóirat (Magyar Orvosbeszéti Évkönyvek a gyermekgyógyászat körében, 1. sz. 1845.). TV. 1980. 111. évf. 1. sz. 39–40. l.
- Bátyai Jenő:** Vedres István, Szeged város mérnöke (1765–1830). Városépítés, 1981. 1. sz. 33–34. l.
- Bugyi Balázs:** Az első magyar orvos-író akadémikus, Kovács Pál (1808–1866). OHI. 1980. 121. évf. 18. sz. 1089–1093. l.
- Füves Ödön:** Polyzoés Kontos magyarországi tartózkodás és művei (1794–1801). AT. 1980. 27. k. 1. sz. 101–104. l.

- Galavics Géza:** Egy Reynold-kép, mint politikai szimbólum a 18. század végi Magyarországon. (Művészettörténeti nyomozás egy feljlesztés alapján.) TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 252–261. l.
- Hidvégi Lajos:** Széchenyi és a Szőkealmi Gazdaképző Intézet. Honismeret, 1981. 9. évf. 1. sz. 22–24. l.
- Jakus Lajos:** A soproni mesterképző Intézet (1829–1858), a volt evangélikus tanítóképző elődje. SSz. 1981. 35. évf. 4. sz. 343–356. l.
- Kiss Géza:** A magyar irodalmi élet és a baranyai művelődés hűséges szolgája: Juranits László (1765–1850). BarMűv. 1980. 3. sz. 105–109. l.
- Kocsiszky Éva:** Berzsenyi Dániel utópikus hellénizmus. Vg. 1981. 22. évf. 4. sz. 233–241. l.
- Kováts Dániel:** Kazinczy igaza. Napjaink, 1981. 20. évf. 8. sz. 29–31. l.
- Lyka Károly:** A táblalabíróvilág művészete. Magyar művészet 1800–1850. Bp. 1981. Corvina K. 486 l. ill.
- Margócsy József:** Adalékok a megyei színjátszás történetéhez. SzSzSz. 1981. 16. évf. 3. sz. 17–24. l.
- Mátyás Antal:** Adam Smith tanításainak felhasználása Magyarországon Széchenyi és Berzeviczy alkotásaiban. ESz. 1981. 3. évf. 2. sz. 21–27. l.
- Pál Endre:** Magyar orvosok és gyógyszerek a nyelvújítás korában. OHI. 1981. 122. évf. 8. sz. 467–468. l.
- Praznovszky Mihály:** Az elemi iskolai oktatás helyzete a reformkori Nógrádban. Pf. 1981. 4. sz. 23–24. l.
- Pražák, Richard:** Cseh színészek és zenészek Pest-Budán a 18–19. század fordulóján. Budapest, 1981. 19. évf. 3. sz. 34–35. l.
- Reöthy Ferenc:** A kőröshegyi református iskola a 19. század első felében. 1. r. Iskolai Szemle, 1981. 3. évf. 1. sz. 57–61. l.; 2. r. Uo. 2. sz. 62–66. l.
- Szabóné Fehér Erzsébet:** Egy régi pataki tanár, Kézy Mózes (1771–1831). Köznevelés, 1981. 37. évf. 28. sz. 8. l.
- Szabóné Fehér Erzsébet:** Az első hazai pedagógiai tankönyv (1797). MP. 1981. 1. sz. 63–78. l.
- Szabóné Fehér Erzsébet:** A Sárospataki Kollégium diákönkormányzata a XIX. század első felében. PSz. 1981. 31. évf. 12. sz. 1155–1167. l.
- Szekér Ernő:** Az első dunántúli kőszínház (1831: Balatonfüred – Magyar Játékszín). ÚT. 1981. 18. évf. 18. sz. 35. l.
- Szoboda Gabriella:** A Pesti Műegylet megalakulása és első kiállítása 1840-ben. ArsH. 1980. 8. évf. 2. sz. 281–321. l.
- Tóth András:** Orvosok Széchenyi naplójában. OHI. 1981. 122. évf. 22. sz. 1329–1337. l.
- Tóth Dezső:** Emlékezés a Füredi Játékszín megalapítására (1831). ÚT. 1981. 18. évf. 29. sz. 18–19. l.
- Tóth István:** Budai Ézsás és Festetics György. MUK. 1980. 32. (IV. köt. 2.) sz. 28–31. l.
- Tóth Lajos:** Tessedik és Thaer. MP. 1981. 2. sz. 154–167. l.
- Vargha Domokosné:** Tittel Pál (1784–1831) emlékezte. Fizikai Szemle, 1981. 31. évf. 12. sz. 467–470. l.
- Zákonyi Ferenc:** A Játékszín Balatonfüreden. A Magyar hölgy 1831. júl. 2-án. ÉIT. 1981. 36. évf. 26. sz. 812–814. l.

Ismertetések

- Az aradi vértanúk I–II. k. (Összeáll. és szerk.: Katona Tamás.) Bp. 1979. Szépirodalmi K. 404 l., 399 l., ill. Magyar Századok. – Ismerteti: *Kerényi Ferenc*. IT. 1981. 13. évf. 2. sz. 535–539. l.
- Benda Kálmán:** Emberbarát vagy hazafi? Bp. 1978. Gondolat K. 449 l. – Ismerteti: *Hopp Lajos*. Helikon, 1981. 27. évf. 1. sz. 113. l.
- Csetri Elek – Imreh István:** Erdély változó társadalma 1767–1821. Bukarest, 1980. Kriterion K. 142 l. – Ismerteti: *Miskolczy Ábrus*. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 422–423. l.; *Uő.* AH. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 239–240. l.
- Deák István:** The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849. New York, 1979. Columbia University Press, 415 l. – Ismerteti: *Urbán Aladár*. AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 465–469. l.
- Emlékek a szabadságharcról. 1848/49. (A látatlan Papírgyár támogatásával kiadta HNF Komárom megyei Biz.) Tatabánya, 1978. 50 l. – Ismerteti: *Sz. F.* Honismeret, 1981. 9. évf. 1. sz. 57–58. l.
- Görgey István:** 1848 júniusától novemberéig. (Okmánytár 1848 szept. 23. – okt. 16.) (Sajtó alá rend., bev. és jegyz.: Katona Tamás.) Bp. 1980. Magyar Helikon, 434 l., ill. – Ismerteti: *Nemeskürty István:* *Egy*

- hadvezér indulása. Éllr. 1981. 25. évf. 11. sz. 11. l.
- Jókai Mór:** Emléksorok. Napló 1848–49-ből. Bp. 1980. Magvető K. 268 l. Tények és tanúk. – Ismerteti: **Mocsár Gábor:** Tények? Tanú? Napló? K. 1981. 4. sz. 18–19. l.
- Louis Kossuth „The Nation’s Guest”. (Compiled and edited by Joseph Széplaki.) Bethlen Press, Inc. Ligonier, Pa. USA, 1976. 160 l. Hungarians in the United States and Canada. A bibliography. (Compiled and edited by Széplaki; foreword by Steven Béla Várdy.) Immigration Historical Research Center, University Minnesota, 1977. 113 l. – Ismerteti: **Urbán Aladár.** AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 469–471. l.
- Lukács Ágnes, B.:** Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években. Bp. 1978–1979. 152 l. Történeti Statisztikai Füzetek 1. – Ismerteti: **Kápolnai Iván.** AtSz. 1981. 23. évf. 3–4. sz. 613–616. l.
- Nagy Ignác:** Uracsok, arszlánnők. Budapesti életképek 1840–1848. (Vál., szerk. és az utószót írta: Szigethy Gábor.) Bp. 1980. Magvető K. 400 l. Magyar Hírmondó. – Ismerteti: **Seres V. József.** ItK. 1981. 85. évf. 4. sz. 497–498. l.
- Spira György:** A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Bp. 1980. Kossuth K. 240 l., ill. – Ismerteti: **Erdődy Gábor.** Tt. 1981. 35. évf. 1. sz. 84–86. l.; **Niederhauser Emil.** K. 1981. 3. sz. 11. l.
- Spira György:** Széchenyi a negyvennyolcas forradalomban. Bp. 1979. Akadémiai K. 266 l. – Ismerteti: **Szigethy Gábor.** IT. 1981. 13. évf. 3. sz. 833–840. l.
- Sitzler, Kathrin:** Solidarität oder Söldnertum? Freiwilligenverbände im Ungarischen Unabhängigkeitskrieg 1848–49. Osnabrück, 1980. Biblio Verlag, 481 l. – Ismerteti: **Böhm Jakab.** HK. 1981. 28. évf. 2. sz. 295–298. l.
- Széchenyi István:** Napló. Bp. 1978. Gondolat K. 1534 l. – Ismerteti: **Sz. G. HÉ.** 1980. 2. évf. 123–125. l.
- Takáts Sándor:** Kémvilág Magyarországon. Bp. 1980. Szépirodalmi K. 243 l. – Ismerteti: **Andor György.** Ttan. 1981. 26. évf. 6. sz. 30. l.
- Trócsányi Zsolt:** Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez. Az 1790/91-i országgyűlésről kiküldött egyházügyi és tanügyi rendszeres bizottság. Bp. 1978. Akadémiai K. 95 l. Nemzetiségi füzetek 2. – Ismerteti: **Miskolczy Ambrus.** AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 480–481. l.
- Varga János:** Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. Zalaegerszeg, 1980. 171 l. Zalai Gyűjtemény 15. – Ismerteti: **Mérei Gyula.** Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1048–1052. l.

Magyarország története 1849 – 1918

Források

- Amerikába utazása Csepregi János és Családjának és az indító okok a kivándorlásra, vagy tanulság: miként induljon útnak valaki a magyar nyelvvel. Írta: a kivándorlott maga. Életünk, 1981. 18. évf. 8–9. sz. 673–704. l.
- Bartók János:** Kossuth-beszéd – fonográf hengeren. MT. 1981. 26. k. 5. sz. 393–402. l.
- Bíró Bertalan:** X. Pius pápa üzenete a magyaroknak (1905. jan.). Va. 1981. 46. évf. 5. sz. 348–351. l.
- Csongrád megyei munkásmozgalmak. 1868–1917. (Vál. és szerk.: Gaál Endre.) Szeged, 1980. MSzMP. Csongrád megyei Biz., Csongrád megyei Tanács, TIT. 469 l. ill.
- Deák Ferenc – Kossuth Lajos:** Párbeszéd a kiegyezésről. Bp. 1981. Magvető K. 71 l. Gondolkodó magyarok.
- Eötvös József:** A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. I–II. k. (Sajtó alá rend.: Oltványi Ambrus.) Bp. 1981. Magyar Helikon, 481 l., 658 l.
- Eötvös József:** A zsidók emancipációja. Bp. 1981. Magvető K. 80 l. Gondolkodó magyarok.
- Forrásszemelvények az orosházi nőmunkásmozgalmak kezdeti szakaszáról (1891–1897). (Vál. és bev.: Koszorus Oszkár.) BékÉl. 1981. 16. évf. 2. sz. 163–169. l.
- Garai Judit, Sz.:** Függetlenségi paszkvillus a képviselő Mikszáthról és parlamenti karcolatáról. ItK. 1980. 84. évf. 5–6. sz. 618–637. l.
- Hársfalvi Péter:** „Régi közóhajtás sürgető szavára...” A nyíregyházi kőszínház alapító levele. (1869.) SzSzSz. 1981. 16. évf. 3. sz. 31–33. l.
- Jeszenszky Géza:** The Correspondence of Oszkár Jászi and R. W. Seton-Watson before

- World War I. AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 437–454. l.
- Kendi Mária:** A címzett: Haynau altábornagy – a feladó Guyon Richárd honvédtábornok. (Naplórészletek.) Éllr. 1981. 25. évf. 15. l.
- Király István:** Tények és dokumentumok a magyar agrároktatás múltjából. Bartók Béla családja és a parasztság. AtSz. 1981. 23. évf. 3–4. sz. 532–541. l.
- Kováts István:** Egy szegény pórfiú önéletrajza. (Előszó: Zombori István, jegyz.: Bálint Sándor.) Bp. 1981. Magvető K. 442 l. Tények és tanúk.
- Labádi Lajos:** A szentesi Cs. kir. Járásbíróság iratai 1850–1854. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 143–146. l.
- Lukács György:** levelezése (1908–1917). (Szerk.: Fekete Éva, Karádi Éva.) Bp. 1981. Magvető K. 745 l. Lukács György összes művei.)
- Lukács György:** Megélt gondolkodás. I. r. K. 1981. 2. sz. 11–14. l.; II. r. K. 1981. 3. sz. 13–16. l. – *Ismerteti: Fenyő István:* Lukács György posztumusz önéletírásáról. Napjaink, 1981. 20. évf. 5. sz. 26–27. l.; *Zoltai Dénes:* „Megélt gondolkodás” Lukács Györgyről. K. 1981. 1. sz. 28–29. l.
- Lukács György:** Napló – Tagebuch (1910–1911). Das Gericht (1913). (Sajtó alá rend.: Lendvai L. Ferenc.) Bp. 1981. Akadémiai K. 97 l. A Lukács Archívum és Könyvtár kiadványa. – *Ismerteti: Eörsi István:* A damaszkuusi országúton. Éllr. 1981. 25. évf. 38. sz. 10. l.; *Karácsony András:* Az alkotás hitele a szenvedés? A fiatal Lukács naplója. V. 1981. 24. évf. 110–111. l.
- Pozder Miklós:** Domoszlói napló 1855-ből. (Töredék Häufler Edvárd feljegyzéseiből.) HSz. 1981. 9. évf. 2. sz. 39–40. l.
- Schweitzer Pál:** Thomas Mann két magyar irodalmi vonatkozású levele 1913-ból. ItK. 1981. 85. évf. 4. sz. 458–463. l.
- Teleki László levele Zemplén megyéhez.** (1861. febr. 9.) (Közl.: Hőgye István.) MN. 1981. 37. évf. 151. sz. 9. l.
- Széchenyi István utolsó hónapjainak történetéhez.** (Részletek egy korabeli dokumentumból.) (Közl.: Harmati János.) Műhely, 1981. 2. sz. 46–48. l.
- Feldolgozások – általában**
- Antalfy István:** Egy tudós székely. Orbán Balázs (1829–1890) története. Magyarország, 1981. 18. évf. 28. sz. 24. l.
- Ágoston László:** Rákóczi hazatérése – 75 évvel ezelőtt: Rodostótól Kassáig. Magyarország, 1981. 18. évf. 33. sz. 21. l.
- Balla György:** A Rákóczi-hamvak hazahozatala Törökországból. (1906. okt. 28.). Honismeret, 1981. 9. évf. 5. sz. 12–15. l.
- Bankárok, filozófusok, forradalmárok.** (Eberhardt Gothein, 1853–1923, német kultúrtörténész, gazdaságtörténész, gazdasággazdaságpolitikus 1918 tavaszán Budapestről feleségéhez küldött levelei, élménybeszámolója.) Közéleti: Karádi Éva. História, 1981. 3. évf. 4. sz. 1. 26–28. l.
- Bata Imre:** Világkép a századelőn, Cholnoky Viktor publicisztikája. Lt. 1981. 1–2. sz. 90–100. l.
- Bogáti Péter:** A gyémántember egyenes maradt. Madarász László Amerikában. ÚT. 1980. 17. évf. 11. sz. 20–21. l.
- Cseres Tibor:** Én, Kossuth Lajos. – Levelek Turinból. Bp. 1981. Magvető K. 576 l. – *Ismerteti: Alföldy Jenő:* A Kossuth-apokrif. Tt. 1981. 35. évf. 11. sz. 53–57. l.; *Berkes Erzsébet:* Ósz Turinban. Éllr. 1981. 25. évf. 24. sz. 11. l.; *Zappe László.* K. 1981. 9. sz. 27–28. l.
- Csohány János:** Az 1881. évi Debreceni Zsinat. Confessio, 1981. 5. évf. 4. sz. 43–47. l.
- Csohány János:** A Református Egyház 1881. évi Debreceni Zsinata. ThSz. 1981. 24. évf. 5. sz. 290–294. l.
- Csorba László:** Császárportré. (I. Ferenc József.) IPM. 1981. 7. évf. 2. sz. 4–10. l.
- Dobrossy István:** „Nekem Miskolc második szülővárosom”. Jókai Mór miskolci látogatása 1883-ban. Napjaink, 1980. 19. évf. 5. sz. 33–34. l.
- A dualizmus koráról kutatás közben.** Beszélgetés Hanák Péterrel. Somogy, 1981. 9. évf. 5. sz. 70–81. l.
- Gergely András – Veliky János:** Der Weg der ungarischen Presse in der Politik nach 1867. AH. 1981. Tom. 27. No. 1–2. 163–187. l.

- Halmágyi Miklós:** Az ezer rács világa. Vajda János és az Osztrák-Magyar Monarchia. Életünk, 1981. 18. évf. 8–9. sz. 762–766. l.
- Hatos Géza:** A „Különc” halála. (Gr. Teleki László.) História, 1981. 3. évf. 1. sz. 6–8. l.
- Károlyi Frigyes:** Szombathely testnevelési és sportéletének kezdetei (1867–1900). VSz. 1981. 35. évf. 2. sz. 246–272. l.
- Kemény G. Gábor:** Mocsáry Lajos első munkája (1855). Új Auróra, 1981. 1. sz. 94–100. l.
- Kertész Erzsébet:** Kossuth Zsuzsa ismeretlen élete. ÚT, 1981. 18. évf. 23. sz. 21. l.
- Kolta László:** Perczel Mór (1811–1899) eszméinek időszerűsége. Honismeret, 1981. 9. évf. 4. sz. 29–31. l.
- Kosáry Domokos:** Széchenyi Döblingben. Bp. 1981. Magvető K. 307 l. Tények és tanúk. – Ismerteti: **Csányi László:** A felség atyai körmei között. Új Írás, 1981. 21. évf. 10. sz. 112–115. l.; **Karácsonyi András,** V. 1981. 24. évf. 12. sz. 103–104. l.; **Nagy Péter:** Széchenyi utolsó felvonása. Nsz. 1981. 39. évf. 203. sz. 15. l.; **Oltványi Ambrus,** MN. 1981. 37. évf. 156. sz. 13. l.; **M. Pásztor József:** Széchenyi időszerűsége. MH. 1981. 14. évf. 168. sz. 10. l.; **Szabó György,** Könyvvilág, 1981. 26. évf. 9. sz. 4. l.; **Veliky János:** Könyvek a Bach-korszakról. Alföld, 1981. 32. évf. 8. sz. 72–73. l.
- Környei Elek:** Erzsébet, a szomorú királyné. ÚT, 1981. 18. évf. 7. sz. 34–35. l.
- Kubinyi Ferenc:** Vita egy legendáról. 1. r. (Áchim L. Andrásról.) ÚT, 1981. 18. évf. 52. sz. 20–21. l.
- Molnár Máttyás:** Rákóczi hamvainak hazahozatala. ÉIT, 1981. 36. évf. 45. sz. 1429–1430. l.
- Nagy Sándor Béla:** Török Pál (1808–1883). Confessio, 1980. 4. évf. 4. sz. 60–64. l.
- Somogyi Éva:** Abszolutizmus és kiegyezés 1849–1867. Bp. 1981. Gondolat K. 225 l., ill. Magyar História. – Ismerteti: **(Antal.) MN.** 1981. 37. évf. 245. sz. 13. l.; **Kósa László,** Köznevelés, 1981. 37. évf. 40. sz. 11. l.; **Nagy Miklós:** Politikai dilemmák, trilemmák. Éllr. 1981. 25. évf. 48. sz. 10. l.
- Tóth Béla:** A szegedi nagy árvíz képeskönyve. Szeged, 1979. [1981.] A Szeged megyei Tanács VB. műv. Oszt. 222 l.
- Ustor Endre:** A Budapest Peace Congress in 1896. NHQ. 1981. Vol. 22. No. 84. 154–159. l.
- Gazdaság – társadalom**
- Balassa Iván:** Az aratógazda. (Részlet egy nagyobb tanulmányból.) ET, 1981. 92. évf. 4. sz. 533–548. l.
- Bereczki Imre:** Adatok a szilajpásztor bojtárjának iskolázásához. BékÉl, 1981. 16. évf. 1. sz. 102–110. l.
- Biró Ferenccné:** A vetlei zsellérek selyemgubótermelése. Honismeret, 1981. 9. évf. 2. sz. 38–41. l.
- Böllöny József:** Arisztokraták, arisztokraták . . . História, 1981. 3. évf. 4. sz. 31–33. l.
- Dóka Klára:** A Tisza szabályozás szervezete (1846–1879). LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 325–331. l.
- Farkas Gábor:** A községi törzskönyv-bizottság tevékenysége Fejér megyében. LSz. 1980. 30. évf. 3. 332–340 l.
- Frater Zsuzsa J.:** Az 1855. évi kolerajárvány Magyarországon. Bp. 1980. MOL és KSH. 156 l. Történeti statisztikai füzetek.
- Kiss Lajos:** A szegény ember élete. I–II. k. Bp. 1981. Gondolat K. 377 l., 465 l. A magyar néprajz klasszikusai. – Ismerteti: **Biernaczky Szilárd,** K. 1981. 12. sz. 31. l.; **Hoffmann Tamás:** Történelmi tabló a századfordulóról. Nsz. 1981. 39. évf. 135. sz. 7. l.; **Szabolcs Ottó,** Ttan. 1981. 26. évf. 4. sz. 31–32. l.
- Knézy Judit:** Babócsa és környéke népi táplálkozása. ET, 1981. 92. évf. 2–3. sz. 459–470. l.
- Kövér György:** A magyar gazdaság Európában. I. r.: A vilá piac peremén. ÉIT, 1981. 36. évf. 9. sz. 268–270. l.; II. r.: Virágzás, vámfalak árnyékában. Uo. 11. sz. 338–340. l.
- Kövess Gyula:** Miesbach-Drasche érdekeltég szerepe a hazai bányászat fejlődésében. Bányászat, 1981. 114. évf. 10. sz. 708–714. l.
- Lakos János:** A földművelésügyi miniszter külföldi gazdasági szaktudósító hálózata (1900–1920). ISz. 1980. 30. évf. 3. sz. 381–406. l.
- Lengyel Alfréd:** Nehézségek a győri céhek megszüntetése körül. Honismeret, 1981. 9. évf. 2. sz. 24–25. l.
- Molnár László:** Gerber Frigyes (1856–1897) szerepe a salgótarjáni szénbányászat XIX. század végi fejlesztésében. Bányászat, 1981. 114. évf. 9. sz. 629–632. l.
- Morvai Judit:** Asszonyok a nagycsaládban. A mátraalji palóc asszonyok élete a múlt

- század második felében. Bp. 1981. Akadémiai K. 227 l., ill. (2. bőv. kiad.) Néprajzi tanulmányok.
- Pécsi Vera:** Függetlenség. A magyar gazdaság Európában. ÉIT. 1981. 36. évf. 13. sz. 394–396. l.
- Rácz István:** A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon, 1849–1914. Bp. 1980. Akadémiai K. 238 l. Agrártörténeti tanulmányok 8. – Ismerteti: **Takács Péter.** TáSz. 1981. 36. évf. 8–9. sz. 172–174. l.
- Sugár István:** A bélapátfalvi papírmalom története (1833–1895). HSz. 1981. 9. évf. 2. sz. 40–44. l.
- Tóth László:** A Duna–Tisza–Körös-közi alföldi út építésének története az 1880–90-es években. KtSz. 1981. 31. évf. 11. sz. 514–519. l.
- Török Katalin:** Paraszti gazdaság és háztartás a 19. század közepén. Kísérlet az ipari forradalom előtti parasztgazdaságok rekonstruálására. AtSz. 1981. 23. évf. 3–4. sz. 381–488. l.
- Varga László:** A csepeli gyáróriás kialakulásának története. Bp. 1981. A BME Mémnöktovábbképző Int. 110 l.
- Virágh Ferenc:** Adatok a dél-alföldi mezőgazdaság tőkés fejlődéséhez 1880–1910. AtSz. 1981. 23. évf. 3–4. sz. 489–514. l.
- Vörös Antal:** A paraszti gazdálkodás a modernizáció útján. História, 1981. 3. évf. 4. sz. 7–8. l.
- Vörös Károly:** A Király utca története. 1. r. „... dűl Rákosról be a homok”. Budapest, 1981. 19. évf. 4. sz. 32–35. l.; 2. r. „Tüzes a bor, tüzes a lány”. Uo.: 5. sz. 38–41. l.; 3. r. „... és éltek együtt és éltek egymásból”. Uo. 6. sz. 39–41. l.
- Politika**
- Borsi-Kálmán Béla:** A Kossuth-emigráció és a nemzetiségi kérdés. Dilemmák és alternatívák. K. 1981. 12. sz. 3–4. l.
- Csizmadia Andor:** Eötvös József egyházpolitikája. Vg. 1981. 22. évf. 7. sz. 437–445. l.
- Csorba László:** Apponyi Albert, a konzervatív ellenzéki (1846–1933). IPM. 1981. 7. évf. 12. sz. 36–41. l.
- Farkas Márton:** Lemberg. Az Osztrák-Magyar Monarchia hadműveletei 1914 kora őszén Galíciában, augusztus 15. – szeptember 25. HK. 1981. 28. évf. 2. sz. 167–207. l.
- Féja Géza:** Kossuth Lajos és a kiegyezés. (Részlet Az igazi Kossuth Lajos c. tanulmányból.) Forrás, 1981. 13. évf. 1. sz. 10–22. l. – **Zimonyi Zoltán:** Utószó Féja Géza történelmi tanulmányához. Uo. 23–26. l.
- Jeszenszky Géza:** A koalíció és Anglia. Angolorientációs kísérletek a századeleji magyar politikában. Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 958–994. l.
- Kálmán Gyula:** Merénylet F. J. ellen. (Libényi János Ferenc József elleni, 1853. febr. 18-i merénylete.) Magyarország, 1981. 18. évf. 46. sz. 36. l.
- Kelemen Elemér:** A Somogy megyei tanítómozgalom kezdetei. MP. 1981. 3. sz. 269–279. l.
- Kirdly István:** A fejlődés irányzatai az agrárszocialista mozgalmakban. BékÉL. 1981. 16. évf. 2. sz. 139–151. l.
- Kirdly István:** A megkérdőjelezett szekuritás. Egy szép nyár eleji nap: 1914. június 28. (A szarajevói lövés.) Va. 1981. 46. évf. 6. sz. 406–411. l.
- Kirdly T.:** Das Strafgesetzbuch vom Jahre 1878. AJ. 1981. Tom. 23. fasc. 3–4, 433–445. l.
- Komlos, John:** Politikai számúzetésben. Kossuth amerikai útja 1851–1852-ben. V. 1981. 24. évf. 10. sz. 43–52. l.
- László András:** Személyek jogállása a magyar nemzetközi magánjogban a dualizmus idején. JK. 1981. 36. évf. 1. sz. 29–37. l.
- Lukács Lajos:** A Vatikán és Magyarország 1846–1878. A bécsi apostoli nunciusok jelentései és levelezése Magyarországról. Bp. 1981. Akadémiai K. 260 l. – Ua. angolul: The Vatican and Hungary 1846–1878. Reports and Correspondence on Hungary of the Apostolic Nuncios in Vienna, Bp. 1981. Akadémiai K. 295 l.
- Mastermann, C. Neville:** Gladstone's Meeting with Kossuth. NHQ. 1981. Vol. 22. No. 82. 179–182. l.
- Merényi László:** Békemozgalom Somogyban 1912–13-ban. Somogy, 1981. 9. évf. 1. sz. 69–74. l.
- Merényi László:** Az 1918 januári sztrájk és Sopron vármegye. SSz. 1981. 35. évf. 4. sz. 356–361. l.
- Mucsi Ferenc:** Törekvések a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szervezeti reformjára (1890–1914). PtK. 1981. 27. évf. 1. sz. 47–80. l.

- Nagy Endre:** Jászi Oszkár az állami beavatkozásról (1902–1919). TájékoztatóMM. 1981. 3. sz. 43–65. l.
- Péczy László:** „Torpedó jobbról”. A Szent István csatahajó pusztulása (1918 június). IPM. 1981. 7. évf. 6. sz. 56–60. l.
- Rév Erika:** Az első magyar házassági törvény és a vétkeesség. (1894 XXXI. tc.) JK. 1981. 36. évf. 7. sz. 635–638. l.
- Siklós András:** Az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó offenzívája (1918. június 15–24.). HK. 1981. 28. évf. 2. sz. 208–253. l.
- Szabó A. Ferenc:** A munkásosztály osztályá szerveződése és a nemzetiségi kérdés Magyarországon a dualizmus korában. TájékoztatóMM. 1981. 6. sz. 44–62. l.
- Szita László:** A nemzetiségi nyelvhasználat ideológiai háttere a dualizmuskori Baranya megyében (1890–1905). BarMűv. 1981. 1. sz. 117–120. l.
- Végh Oszkár:** Az első Szaktanács megalakulásának 90. évfordulója. Szakszervezeti Szemle, 1981. 10. évf. 6. sz. 66–67. l.
- Kultúra – tudomány**
- Bakonyi Tibor – Kubinszky Mihály:** Lechner Ödön. Bp. 1981. Corvina K. 193 l.
- Bakonyi Tibor:** A századforduló építészete Szegeden. MV. 1980. 24. évf. 3. sz. 141–152. l.
- Bilibok Péterné:** Dorner József működése a szarvasi gimnáziumban, 1853–1860. BékÉL. 1981. 16. évf. 4. sz. 479–482. l.
- Bónis Ferenc:** Poppné Lukács Mici emléke. Nagyvilág, 1981. 26. évf. 4. sz. 608. l.
- Bruckner Éva:** Munkáshangversenyek a Vigadóban a századelőn. MZ. 1981. 22. évf. 2. sz. 209–213. l.
- Budai Balogh Sándor:** „A nagy triász”: Ady – Móricz – Szabó Dezső. Confessio, 1981. 5. évf. 3. sz. 89–95. l.
- Csillag István:** Balassa és Semmelweis a régi zsidó kórházban. OHI. 1981. 122. évf. 8. sz. 463–465. l.
- Hadházi Gyula:** Thirring Gusztáv, a Fővárosi Statisztikai Hivatal igazgatója (1906–1926). StSz. 1981. 59. évf. 8–9. sz. 892–897. l.
- Kathy Imre:** A korszerű nemzeti építészet útján. (A magyar szecessziós építészet népi-nemzeti iránya.) ArsH. 1980. 8. évf. 1. sz. 127–134. l.
- Kempler Kurt:** Első gyógyszerkönyvünk megalakításának politikai nehézségei. Gyógyszerészet, 1981. 35. évf. 9. sz. 341–345. l.
- Kirdly István:** A kuruc motívum Ady háború alatti költészetében. Alföld, 1981. 32. évf. 7. sz. 49–58. l.
- Klinger András:** Thirring Gusztáv, a demográfus. StSz. 1981. 59. évf. 8–9. sz. 882–891. l.
- Kovacsics József:** Thirring Gusztáv életútja. (1861-ben született.) StSz. 1981. 59. évf. 8–9. sz. 878–881. l.
- Ladányi Sándor:** Száz éve halt meg id. Révész Imre. (1826–1881. A magyar protestáns egyháztörténet-kutatás- és írás megújulása korának jelentős személye.) ThSz. 1981. 24. évf. 4. sz. 242–244. l.
- Lyka Károly:** Nemzeti romantika. Magyar művészet 1850–1867. Bp. 1981. Corvina K. 173 l. ill.
- Magyar művészet 1890–1919. (Szerk.: Németh Lajos.) I–II. Bp. 1981. Akadémiai K. 688 l., 598 l. A magyarországi művészet története 6. köt.
- Mann Miklós:** Ágoston Trefort, Gestalter ungarischer Kulturpolitik 1872–1888. AH. 1981. Tom. 27. No. 1–2. 145–162. l.
- Nagy Endre:** Erény és tudomány. Vázlat Somló Bódog (1873–1920) gondolkodói pályájáról. Vg. 1981. 22. évf. 12. sz. 764–772. l.
- Nagy László:** A kuruc világ és katonája Ady költészetében és prózájában. HK. 1981. 28. évf. 4. sz. 542–568. l.
- Nárai Gábor:** Az iparostanonc-oktatás Somogyban a dualizmus korában. Iskolai Szemle, 1981. 3. évf. 2. sz. 67–72. l.
- Prokopp Gyula:** Prokopp János (1825-ben született) a 19. sz. egyik nagy építész. ÉpT. 1981. 13. k. 1–2. sz. 137–157. l.
- Sümei György:** Építészeti törekvések Kecskeméten a századfordulón. MB. 1981. 25. évf. 2. sz. 135–148. l.
- Szabadi Judit:** A magyar szecesszió eszmetörténeti vázlata. ArsH. 1981. 9. évf. 1. sz. 17–41. l.
- Szkladányi Péter:** Zeneoktatás Pécsen a XIX. század első felében. BarMűv. 1980. 3. sz. 93–97. l.
- Tóth Béláné:** Tanoncképzés Székesfehérváron 1882-től 1919-ig. Ma és Holnap, 1981. 9. évf. 1. sz. 91–102. l.

Ismertetések

- Dénes Zsófia:** Élet helyett órák. (Visszaemlékezés.) Bp. 1980. Magvető K. 271 [1] l., 24 képmell. – Ismerteti: *Szelényi Anna*. MN. 1981. 37. évf. 57. sz. 13. l.
- Eötvös József:** Reform és hazafiság. I–III. (Összegyűjt., szerk., előszó és jegyz.: Fenyő István.) Bp. 1978. Helikon K. 593., 636., 585 l. – Ismerteti: *Zalán Tibor*. HÉ. 1980. II. évf. 43–44. l.
- Értelmiségszociológiai írások Magyarországon, 1900–1945.** (Vál. és bev.: Huszár Tibor.) Bp. Kossuth K. 1978. 281 [9] l. – Ismerteti: *Róbert Péter*: Mai valóságunk gyökerei. *Nsz.* 1981. 39. évf. 295. sz. 7. l.
- Felkai László:** Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Bp. 1979. Akadémiai K. 322 l. – Ismerteti: *Fenyő István*. MT. 1981. 26. k. 2. sz. 157–159. l.
- Felkai László:** A munkásság művelődési törekvései a dualizmus korában. Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 118 l. – Ismerteti: *- eszbe - Népművelés*, 1981. 28. évf. 2. sz. 37. l.
- Fischer, Halger:** Oszkár Jászi und Mihály Károlyi. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Opposition in Ungarn von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1919. München, 1978. 300 l. *Studia Hungarica* 17. – Ismerteti: *Galántai József*. AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 474–475. l.
- Földényi László:** A fiatal Lukács. Bp. 1980. Magvető K. 157 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Lenkei Júlia*. IT. 1981. 13. évf. 3. sz. 844–849. l.
- Gonda Imre:** Verfall der Kaiserreiche in Mitteleuropa. Der Zweibund in den letzten Kriegsjahren (1916–1918). Bp. 1977. Akadémiai K. 428 l. – Ismerteti: *Farkas Márton*. AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 481–484. l.
- Kalmár György:** Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon, 1900–1914. Bp. 1976. Kossuth K. 246 l. – Ismerteti: *Kóvágo László*. AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 484–486. l.
- Mad'arská historiografija na Východnom Slovensku v rokoch 1901–1918.** (Magyar történetírás Kelet-Szlovákiában 1901–1918 között.) Košice, 1980. Štátna vedecká knižnica, I. k. 266 l., II. k. 528 l. – Ismerteti: *Sziklay László*. MK. 1981. 97. évf. 4. sz. 372–374. l.
- A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn.** (Szerk.: Kiss Endre, Nyíri János.) Bp. 1977. Kossuth K. 471 l.; A magyar marxista filozófia a két világháború között. (Vál. és szerk.: Nyíri Kristóf.) Bp. 1979. Kossuth K. 436 l. – Ismerteti: *Erényi Tibor*: Két könyv a magyar filozófia történetéről. *PtK.* 1981. 27. évf. 1. sz. 205–214. l.
- Munkásmozgalom és kultúra, 1867–1945.** (Összeáll.: Szilágyi János.) Bp. 1979. Kossuth K. 463 l. – Ismerteti: *Sömjéni Sándor*. *PtK.* 1981. 27. évf. 2. sz. 226–229. l.
- Nevelő Irén:** A háború és a magyarországi munkásság, 1914–1917. Bp. 1980. Kossuth K. 224 l. – Ismerteti: *Kende János*: Véres századelő. *Nsz.* 1981. 39. évf. 3. sz. 7. l.
- Nyíri Kristóf:** A Monarchia szellemi életéről. Bp. 1980. Gondolat K. 248 l. – Ismerteti: *Balogh Tibor*: A Monarchia szellemképe. MT. 1981. 26. k. 2. sz. 156–157. l.; *Kiss Endre*: Holtpontok rezignációja. Széljegyzetek Nyíri Kristóf: A Monarchia szellemi életéről c. kötetéhez. *Új Írás*, 1981. 21. évf. 1. sz. 119–121. l.; *Kloss Andor*: Műhely, 1981. 1. sz. 108–110. l.; *Lányi Gusztáv*: Egy antinomikus világmódel. *Vg.* 1981. 22. évf. 3. sz. 180–184. l.; *Lőrinczy Huba*. *ItK.* 1981. 85. évf. 1. sz. 114–117. l.
- Szabó Ervin történeti írásai.** (Szerk.: Litván György.) Bp. 1979. Gondolat K. 714 l. – Ismerteti: *Potemra, M.* *Historický časopis*, 1981. 29. évf. 4. sz. 590–591. l.
- Tolnai György:** A manufaktúraipar pusztulása és a függő fejlődés kezdetei Magyarországon, 1850–1867. Bp. 1980. Akadémiai K. 183 [1] l. – Ismerteti: *B. M.*: Ipartörténeti párhuzamok. *MN.* 1981. 37. évf. 75. sz. 13. l.
- Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből.** A Csongrád megyei munkásmozgalom 1868–1917. (Szerk.: Gaál Endre.) Szeged, 1980. – Ismerteti: *Sebesi Judit*. *MK.* 1981. 97. évf. 4. sz. 366–368. l.
- Varga Katalin pere.** (Bev., jegyz.: Kiss András.) Budapest – Bukarest, 1980. *Kriterion* K. – *Európa* K. 362 l. – Ismerteti: *Miskolczy Ambrus*. *Sz.* 1981. 115. évf. 2. sz. 420–422. l.; *Szabó Zsolt*. *Honismeret*, 1981. 9. évf. 3. sz. 53. l.
- Vasárnapi Kör.** Dokumentumok. (Összeáll. és bev.: Vezér Erzsébet és Karádi Éva.) Bp.

1980. Gondolat K. 405 l. – Ismerteti: *Bacsó Béla*: Etikai idealizmus és progresszív politika. A Vasárnapi Kör metafizikája. Vg. 1981. 22. évf. 11. sz. 721–723. l.; *Kardos András*: A szekta. Kortárs, 1981. 25. évf. 10. sz. 1620–1623. l.; *Könczöl Csaba*: Ördögi körök. Műhely, 1981. 2. sz. 78–82. l.; *Lőrinczy Huba*. ItK. 1981. 85. évf. 2. sz. 229–231. l.; *Mesterházi Miklós*. K. 1981. 10. sz. 30–31. l.
- Virágh Ferenc*: Agrár- és agrárszocialista mozgalmak Békés megyében a dualizmus korában 1867–1914-ben. Békéscsaba, 1979. 166 l. – Ismerteti: *Hársfalvi Péter*. Honismeret, 1981. 9. évf. 2. sz. 55–56. l.
- Magyarország története
1918 – 1919**
- Források**
- Dobrossy István*: Hogyan lettem vörösgárdista Tomszokban? Részlet Bán János tokaji internacionalista visszaemlékezéséből. Napjaink, 1981. 20. évf. 11. sz. 3–5. l.
- Ember Mária*: Párhuzamos emlékezés. (Teschler Andor és felesége visszaemlékezése az őszi-rózsás forradalomra és a kommün napjaira.) I. . Budapest, 1981. 19. évf. 3. sz. 12–14. l.
- A szocialista világforradalom útján. Magyar Tanácsköztársaság, Szlovák Tanácsköztársaság. (Összeáll. és szerk.: Györfly Sándor és Pavol Kaniš.) Bp. 1981. Európa K. – Tatran K. 189 l., ill. – Ismerteti: *Vadász Ferenc*: A szocialista világforradalom útján. Nsz. 1981. 39. évf. 283. sz. 7. l.
- Ortutay András*: Egy tanulságos jegyzőkönyv. (Nyergesújfalu, 1919. április.) ÚF. 1981. 13. évf. 2. sz. 66–68. l.
- Révai József*: Ifjúkori írások (1917–1919). (Sajtó alá rend.: F. Majlát Augusztina – Agárdi Péter.) Bp. 1981. Akadémiai K. 286 l. Irodalom–Szocializmus.
- Feldolgozások – általában**
- Dóka Klára*: Adalékok az energiaellátás történetéhez. A vízierő kérdése 1919-ben. TechSz. 1980–81. 12. k. 11–21. l.
- Gyulai Éva*: „Egyéb esemény nem történt.” A miskolci Vörös Őrség eseménynaplója, 1919. május 20. – augusztus 3. Napjaink, 1981. 20. évf. 6. sz. 37–39. l.
- Nagy Andor*: Bohár László kálváriája. K. 1981. 3. sz. 12. l.
- A Tanácsköztársaság Vas megyében. Tanulmányok. (Főszerk.: Rácz János.) Szombathely, (1979) MSzMP Vas megyei Biz. 528 l.
- Politika**
- Csiffáry Gergely*: A Kommunista Magyarországi Pártja egri szervezete 1919. március 19. előtt. Archivum, 1981. 10. k. 58–73. l.
- Fogarassy László*: A Magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása. TSz. 1981. 24. évf. 1. sz. 20–50. l.
- Herman János – Kecskeméthy Zoltán*: Adalékok Tolna és Baranya megye 1918–1919-es forradalmi és ellenforradalmi eseményeihez. Honismeret, 1981. 9. évf. 2. sz. 41–45. l.
- Tihanyi Endre*: Az első cél. A miskolci csata (1919). Magyarország, 1981. 18. évf. 45. sz. 23. l.
- Kultúra – tudomány**
- Antal Gábor*: Bíró Lajos és Hatvány Lajos fegyverbarátsága. MS. 1981. 22. évf. 4–5. sz. 46–48. l.
- Mesterházi Miklós*: Lukács György „pálfordulása”. Vg. 1981. 22. évf. 5. sz. 297–304. l.
- Ismertetések**
- Ambros Béla*: A Magyarországi Tanácsköztársaság pénzürendszere. Bp. 1979. Akadémiai K. 286 l., ill. – Ismerteti: *Barbalics Imre János*. Honismeret, 1981. 9. évf. 1. sz. 58. l.
- Kende János*: Forradalomról forradalomra. Bp. 1979. Gondolat K. 226 l. – Ismerteti: *Mérei Gyula*. PtK. 1981. 27. évf. 2. sz. 217–221. l.
- Koroljov, N. – Sztoljarova, R.*: A leninizmus és az 1919-es magyar proletárforradalom tapasztalatai. Voproszi Isztorii, 1979. 7. sz. 6–21. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1973. l.
- Szovjet-Oroszország és Tanács-Magyarország táviratváltásai. Budapest – Moszkva. Szovjet-Oroszország és a magyarországi Tanácsköztársaság kapcsolatai táviratok tük-

- rében. 1919. márc. 22. – aug. 1. (Szerk.: Imre Magda, Szerényi Imre., bev.: Gábor Sándorné.) Bp. 1979. Kossuth K. 220 l. – Ismerteti: *Szabó Ferenc*. PtK. 1981. 27. évf. 1. sz. 217–220. l.
- A Tanácsköztársaság és szomszédaink. (Vál., szerk. és az előszót írta: Kóvágó László.) Bp. 1979. Kossuth K. 263 l. – Ismerteti: *Kirschner Béla*. PtK. 1981. 27. évf. 1. sz. 216–217. l.
- Vigh Károly*: Vörös Pest megye. (2. kiad.) Bp. 1979. Pest megyei Műv. Központ és Könyvtár – TIT Pest megyei Szervezet – Pest megyei Levéltár, 263 l. Pest megye múltjából 4. – Ismerteti: *Tilcsik György*. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 528–532. l.
- Magyarország története
1919 – 1945**
- Források*
- Asik, Mihail*: Emlékeim a Budai Önkéntes Ezred harcosairól. (Visszaemlékezés.) HK. 1981. 28. évf. 2. sz. 260–278. l.
- Babits Mihály*: A magyar jellemről. Bp. 1981. Magvető K. 78 l. Gondolkodó magyarok.
- Balogh Edgár*: Hét próba. Egy nemzedék története 1924–1934. Szolgálatban. Egy nemzedék története, 1935–1944. I–II. Bp. 1981. Magvető K. 421 l., 423 l. Tények és tanúk.
- A Bartha Miklós Társaság kiállása Móricz Zsigmond mellett 1931-ben. (Közli: B. Bernát István.) IT. 1981. 13. évf. 4. sz. 1039–1048. l.
- Bálint György, Cserépfalvi, Kovács Imre. Egy interjú folytatása. (Az interjút Hajdu Ráfis Gábor készítette.) K. 1980. 12. sz. 7–11. l.
- Bárczy János*: Zuhanóugrás. Bp. 1981. Magvető K. 654 l. Tények és tanúk. – Ismerteti: *Béládi Miklós*: Egy botcsinálta katona emlékirata. Jelenkor, 1981. 24. évf. 10. sz. 946–948. l.; *Erényi Tibor*: Egy csapattiszt a második világháborúban. Nsz. 1981. 39. évf. 206. sz. 7. l.; *Faragó Vilmos*: Egy hadsereg regénye. Éllr. 1981. 25. évf. 24. sz. 10. l.; *Huszár János*. Ttan. 1981. 26. évf. 6. sz. 26–28. l.; *Köteles Pál*. Alföld, 1981. 32. évf. 8. sz. 73–75. l.; *Szabó György*. ÚT. 1981. 18. évf. 25. sz. 2. l.; *Zöldi László*. K. 1981. 10. sz. 31. l.
- Beszélgetés Fėja Gézával a Győrffy-kollégiumról és a NÉKOSZ-ról. (1971. máj. 11.) (Közreadja: Tasi József.) ÚF. 1981. 13. évf. 6. sz. 20–23. l.
- A Bethlen–Peyer paktum előtörténetéhez. (Közli: Szücs László.) PtK. 1981. 27. évf. 4. sz. 155–163. l.
- Bojár Sándor*: Fél évszázad pillanatai. (Boldizsár Iván előszavával.) Bp. 1980. Corvina K. 4 l., 105 ill.
- Bokor Péter*: 1944 nyara – a deportálások. (Interjú Gennaro Verolino érsekkel Rómában.) ÉIT. 1981. 36. évf. 12. sz. 358–360. l.
- Bokor Péter*: Meghiúsult küldetés. New York-i beszélgetés egy m. kir. vezérkari őrnaggyal. Éllr. 1981. 25. évf. 38. sz. 5–6. l.
- Egy év Kovács Imre életéből. New York-i beszélgetés 1944-ről. (Az interjút készítette: Bokor Péter.) K. 1981. 3. sz. 7–10. l.
- Egy naiv ember – bársonyszékben. Bokor Péter interjúja Mester Miklóssal. (A Sztójay-kormány államtitkára.) V. 1981. 24. évf. 10. sz. 53–74. l.
- Egy szerződéstervezet története. (A TASZSZ és a Magyar Távirati Iroda közötti hivatalos hírcsere-megállapodásról folytatott levelezés 1940-ben.) (Összeáll.: Ágoston László.) K. 1981. 11. sz. 3–4. l.
- Faust Imre visszaemlékezése a nem hivatalos magyar fegyverszüneti delegáció moszkvai útjáról. (1944. augusztus – szeptember.) [Közli: Pintér István.] PtK. 1981. 27. évf. 2. sz. 191–207. l.
- Fogarassy László*: Hamelin tábornok egy titkos jelentés tükrében (1921-ből.) SSz. 1981. 35. évf. 1. sz. 48–50. l.
- Fogarassy László*: Iratok az osztrák–magyar határkérdés történetéhez. III. (A velencei egyezmény.) SSz. 1981. 35. évf. 2. sz. 156–161. l.
- Halász Gábor*: Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások. (Szerk.: Véber Károly.) Bp. 1981. Magvető K. 1194 l.
- Karacs Zsigmond*: „Édes hazánktól távol idegen földön kell harcolnunk.” Földesi katonák levelei a II. világháborúból. (1943–44.) Honismeret, 1981. 9. évf. 3. sz. 43–47. l.
- Kiss Sándor, M.*: „... hivatást számított ki magának történelmi helyzetéből”. Interjú Balogh Edgárral. I. r. Életünk, 1981. 18. évf. 8–9. sz. 773–787. l.; II. r. Életünk, 1981. 18. évf. 10. sz. 823–838. l.
- Króó László*: Bölcsőm, koporsóm Buchenwald. Bp. 1981. Kossuth K. 192 l. – Ismerteti:

- Vadász Ferenc*: A rettenet óráinak emléke. Nsz. 1981. 39. évf. 134. sz. 7. l.
- Lányi Sarolta*: Napló. 1935–1937. (Közread. és bev.: Sz. Czöbel Anna; Anyám naplója elé.) K. 1981. 6. sz. 16–20. l.
- Lengyel András*: Hevesy Iván (1893–1966) és Moholy-Nagy László (1895–1946). Éle-tünk, 1981. 18. évf. 12. sz. 1098–1109. l.
- Lukács György*: „Az emberiség normáinak meg-felelően...” Dokumentumok. (Közéleteszi, bev. és jegyz.: Szilágyi János.) K. 1981. 8. sz. 30–34. l.
- „A mi örökségünk”. Ismeretlen írások József Attiláról a pozsonyi Munkásban. (Közli és bev.: Tasi József.) Nsz. 1982. 40. évf. 15. l.
- Nagy Zsuzsa, L.*: Beszélgetés ifjabb Beinlen Istvánnal. História, 1981. 3. évf. 4. sz. 9–10. l.
- Németh László*: Az írók népfőiskolájáról. (Meg-jelent a Kelet Népe, 1940. aug. 15., 16. számában.) Napjaink, 1981. 20. évf. 5. sz. 14–15. l.
- Németh László*: Kelet népei közt. (A Szabad Szó 1940. jan. 14-i számában megjelent írás.) Napjaink, 1981. 20. évf. 8. sz. 16. l.
- Németh László levele a Népfőiskola alapításáról Móricz Zsigmondhoz. (1940. febr. 21.) (Közli: Fábian Ernő.) Napjaink, 1981. 20. évf. 5. sz. 16. l.
- Németh László levele Gulyás Pálhoz. (Közli: Gulyás Klára.) Alföld, 1981. 32. évf. 10. sz. 61–67. l.
- Papp János*: „Örökkön fájdalmas az ember.” Beszélgetés Cserépfalvi Imrével, a két háború közti irodalmunk legendás kiadójá-val. Napjaink, 1981. 20. évf. 5. sz. 31–32. l.
- Partizánok, „partizánvadászok”. (Ukrajnában működő partizánegységek dokumentumai-nak magyar vonatkozásai, 1942–43.) (Közéleteszi: Ny. Sz. Derzsáluk.) História, 1981. 3. évf. 4. sz. 11–12. l.
- Simonffy András*: Kompország katonái. Bp. 1981. Magvető K. 530 l. – Ismerteti: *Berkes Erzsébet*: Rév, ahol a part szakad. Éllr. 1981. 25. évf. 23. sz. 11. l.; *Ember Mária*. MN. 1981. 37. évf. 193. sz. 4. l.; *Fenyő István*. K. 1981. 7. sz. 28–29. l.; *Mocsár Gábor*. Tt. 1981. 35. évf. 9. sz. 75–78. l.; *Pécsi István*. HSz. 1981. 9. évf. 3. sz. 62–63. l.; *Simon Zoltán*: Egy rendhagyó könyv – két nézetből. Alföld, 1981. 32. évf. 8. sz. 75–77. l.; *Vigh Károly*. Alföld, 1981. 32. évf. 8. sz. 78–81. l.; *Vigh Károly*: Memoáirodalom és történettudomány. Magyarország története 1944–45-ben – két mű alapján. Műhely, 1981. 4. sz. 108–111. l.
- Sipos Gyula*: Akkor voltunk fiatalok... Bp. 1981. Kossuth K. 257 [2] l., 16 t. – Ismer-teti: *Halász Ferenc*: Kollégium – csizmában. Éllr. 1981. 25. évf. 42. sz. 10. l.
- „Szabadság és a Nép”. A Szocialista Képző-művészek Csoportjának dokumentumai. (Szerk.: Aradi Nóra.) Bp. 1981 Corvina K. 500 l., ill. – Ismerteti: *Tasnádi Attila*. N. 1981. 109. évf. 278. sz. 6. l.
- Szakály Sándor*: Három dokumentum a 2. magyar hadsereg doni katasztrófájáról. HK. 1981. 28. évf. 4. sz. 628–642. l.
- Téglás János*: Egy elmaradt szekszárdi Babits-est dokumentumai. Babits és Tessitori Nóra levélváltása. (1928.) Dunatáj, 1981. 4. évf. 1. sz. 25–41. l.
- Tilkovszky Loránt*: Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Antal Istvánhoz. BékÉl. 1981. 16. évf. 1. sz. 87–101. l.
- „Tudom, hogy nehéz helyzetben helyt áll-tál...” Adalékok Hatvány Lajos és Reme-nyik Zsigmond barátságához. (Közli: Antal Gábor.) IT. 1981. 13. évf. 2. sz. 472–482. l.
- Vajda Sándor*: Az emigráció üvegburájában. Emlékek Lukács Györgyről és másokról. Kortárs, 1981. 25. évf. 7. sz. 1105–1110. l.
- Vass Péter*: Prohászka Ottokár és Kosztolányi Dezső levélváltásának margójára. Va. 1981. 46. évf. 6. sz. 391–395. l.
- Veres Péter levelei Vörös Vincéhez. (Közli: Juhász Béla.) Alföld, 1981. 32. évf. 10. sz. 67–73. l.

Feldolgozások – általában

- Bakó Endre*: Gombaszögtől Debrecenig, Boross Zoltán a Sarló-mozgalomról. N. 1981. 109. évf. 45. sz. 9. l.
- Féja Géza*: Bajcsy-Zsilinszky Endre. I. r. ÚF. 1981. 13. évf. 6. sz. 5–18. l.
- Gazdy Dénes*: Ki volt Pokorny Herman? Ferenc József vezérkarától – Malinovszkij főhadiszállásáig. ÚT. 1981. 18. évf. 15. sz. 18. l.
- Gergely Ferenc*: Cserkész világtábor Magyar-országban (Gödöllő, 1933.) Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1218–1243. l.
- Gergely Ferenc*: A Gergelymozgalom válságá-nak elmélyülése (1933–1936). II. r. PSz. 1981. 31. évf. 7–8. sz. 660–669. l.

- Lackó Miklós*: Demokratikus érzület és értelmiség. Az értelmiség politikai arculatáról a két világháború között. Vg. 1981. 22. évf. 8–9. sz. 521–526. l.
- Matthaeidesz Konrád*: Egy legenda valósága. História, 1981. 3. évf. 2. sz. 24–25. l.
- Mikics Lajos*: Politika, úriság és becsület Horthy tisztikarában. Bp. 1981. Műv. Min. MLOF. 191 l. Szociológiai füzetek 26.
- Monostori Imre*: „Életem legfeketebb éve volt.” Németh László és az Új Szellemi Front. Forrás, 1981. 13. évf. 9. sz. 82–92. l.
- Monostori Imre*: Németh László Sátorközpuztán – utoljára. ÚF. 1981. 13. évf. 6. sz. 36–43. l.
- Nagy Zsuzsa, L.*: Szabadkőművesek. Az utolsó magyar nagymester Benedek Marcell volt. MH. 1981. 14. évf. 144. sz. 11. l.
- Péter László*: Ortutay és Szeged. Somogyi-könyvtári Műhely, 1981. 20. évf. 4. sz. 151–156. l.
- Szathmáry Lajos*: Népi és néprajzi mozgalom a hódmezővásárhelyi diákság körében a harmincas években. Honismeret, 1981. 9. évf. 1. sz. 27–31. l.
- Szerdahelyi István*: Németh László útja a szocializmushoz. Beszélgetés Mátrai Lászlóval. K. 1981. 3. sz. 23–25. l.
- Talpassy Tibor*: A reggel még várat magára. Bp. 1981. Gondolat K. 278 l.
- Vas Zoltán*: Horthy. Bp. 1981. Szépirodalmi K. 793 l. (3. bőv. kiad.)
- Gazdaság – társadalom*
- Baracsi Erzsébet*: Az Országos Takarékosági Bizottság (1925–1931). LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 305–324. l.
- Berey Katalin*: Szociálpolitikai kísérletek Magyarországon a 40-es évek elején. (Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap munkássága.) Bp. 1091. MűM. MLOF. 108 l., Szociológiai füzetek 25.
- Dombrády Lóránd*: A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938–1944. Bp. 1981. Akadémiai K. 292 l. – Ismerteti: *Szakály Sándor*. MN. 1981. 37. évf. 75. sz. 13. l.
- Gelencsér József*: Sárkeresztes. Egy falusi közösség rétegződése a két világháború között. Fejér megyei Szemle, 1981. 2. sz. 49–54. l.
- Gyáni Gábor*: Házicselések. História, 1981. 3. évf. 2. sz. 13–14. l.
- Kecskés Sándor*: Tehenesgazdák, tehenesek fizetése és jutalékrendszere Fejér megyei uradalmi tehenészetekben (1934). AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 188–210. l.
- Keller László*: A BEVV, az első budapesti egyetemes tömegközlekedési vállalat (1918–1922). VK. 1981. 21. évf. 5. sz. 286–290. l.
- Kovách Imre*: Szabolcs-Szatmár értelmisége a két világháború között. SzSzSz. 1981. 16. évf. 4. sz. 37–43. l.
- Pécsi Vera*: „Kiút” a háborúba. A magyar gazdaság Európában. ÉIT. 1981. 36. évf. 15. sz. 468–469. l.
- Péteri György*: International Liquidity and the National Economy as a Factor in Hungary's Monetary Policy, 1924–1931. AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 379–394. l.
- Pintér Ilona*: Egy tanyagazdaság 1939-ben. AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 211–222. l.
- Preisich Gábor*: Az „általános rendezési terv” a Tanácsköztársaság idejétől a második világháborúig. Budapest, 1981. 19. évf. 6. sz. 32–33. l.
- Puskás Julianna*: A magyarországi kivándorlás sajátosságai a két világháború között (1920–1940). MT. 1981. 26. k. 10. sz. 735–753. l.
- Szabó A. Ferenc*: Madzsar József és a népesedési kérdés. Vg. 1981. 22. évf. 12. sz. 773–778. l.
- Tausz Katalin*: Cselédek és „továbbszolgált cselédek” Tiszaigalon. („... ahol parancsolnak ott csak cseléd van”) Bp. 1981. MűM. MLOF. 100 l. Szociológiai füzetek 24.
- Varga Gyula*: Pusztacsalád a két világháború között (1918–1945). SSz. 1981. 35. évf. 4. sz. 313–331. l.
- Varga László*: Az „úri középosztály” illetenéről. História, 1981. 3. évf. 2. sz. 15–19. l.
- Vonsik Ilona*: Két 1936-os bevásárlási könyv. Pf. 1981. 3. sz. 22–23. l.
- Politika*
- Andrássy Antal*: Megyénk felszabadítója: Sarohin altábornagy. Somogy, 1981. 9. évf. 2. sz. 95–99. l.
- Bajomi Lázár Endre*: Magyar önkéntesek Franciaországban, 1939–1940. ÚT. 1981. 18. évf. 52. sz. 24–25. l.
- Balázs György*: A Csongrád megyei kubikosok helyzete és mozgalmái a gazdasági válság utáni években (1933–1939). AtSz. 1981. 23. évf. 3–4. sz. 546–563. l.

- Berend T. Iván:** Ego sum ab historia captiv. (Jegyzetek az „Ego sum gallicus captivus. Magyarországra menekült francia hadifoglyok emlékezései” c. könyv olvasása közben.) Kortárs, 1981. 25. évf. 8. sz. 1311–1315. l.
- Bellér Béla:** Az európai nemzetiségi kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében (1925–1929). Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 995–1040. l.
- Benke Zsuzsanna:** Oktató-nevelő munka a Magyarországi Szociáldemokrata Pártban (1930–1942). TájékoztatóMM. 1981. 4. sz. 90–122. l.
- Bokor Péter:** 1944 tavaszán – a német megszállás előtt. ÉIT. 1981. 36. évf. 9. sz. 259–261. l.
- Bokor Péter:** Az Utassy-misszió. Emlékezés egy tragikus októberre. K. 1981. 10. sz. 3–5. l.
- Borus József:** Kaposvár felszabadulásának előzményei. Somogy, 1981. 9. évf. 2. sz. 92–95. l.
- Dobos László:** A magyar református ifjúsági mozgalmak (1920–1944). Confessio, 1981. 5. évf. 3. sz. 75–88. l.
- Fehér Pál, E.:** Felelősen az országért. Egy Bajcsy-Zsilinszky levél margójára. (1943. október 14-én Antal Istvánhoz írott levél.) Éllr. 1981. 25. évf. 6. sz. 6. l.
- Fejes Judit:** Magyar–német kapcsolatok 1928–1932. Bp. 1981. Akadémiai K. 154 l. Értekezések a történeti tudományok köréből 93.
- Fürészné Molnár Anikó:** A munkásmozgalom fellendülése a tokodi üveggyárban a húszas években. ÚF. 1981. 13. évf. 6. sz. 67–70. l.
- Gárdos Miklós:** SzDP (1934–44.) Magyarország, 1981. 18. évf. 10. sz. 23. l.
- Gáspár Ferenc:** Hitler magyarországi helytartója. (Veesenmayer.) História, 1981. 3. évf. 1. sz. 24–25. l.
- Gazsi József:** A Borkanyuk-partizáncsoport. HK. 1981. 28. évf. 4. sz. 569–596. l.
- Geccényi Lajos – Honvári János:** Győr és vidékének munkásmozgalma a gazdasági világválság idején, 1929–1933. Győr, 1981. MSzMP. Győr-Sopron megyei Biz. 157 l. Győr-Sopron megye munkásmozgalma.
- Gerencsér Miklós:** Hajnali úrvacsora. Bajcsy-Zsilinszky Endre utolsó óráiról beszél sopronkőhidai gyóntatója. Nsz. 1981. 39. évf. 301. sz. 12. l.
- Hajdu Endre:** Biatorbágy – 1931. (Matuska Szilveszter ismeretlen iratai.) ÚT. 1981. 18. évf. 36. sz. 18–19. l.
- Hajdú Tibor:** Mi valósult meg a polgári demokráciából Magyarországon? Vg. 1981. 22. évf. 8–9. sz. 511–520. l.
- Juhász Gyula:** Testőr-hadművelet. Miért szállták meg a németek Magyarországot? Éllr. 1981. 25. évf. 12. sz. 7–8. l.
- Juhász Gyula:** The Hungarian Peace-Feelers and the Allies in 1943. AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 345–377. l.
- Kenessei András:** A nyomozást abbahagyni! A Somogyi-Bacsó ügy. Bp. 1981. Gondolat K. 299 l.
- Kirschner Béla:** A KMP stratégiai vonalának néhány kérdése 1924. július – 1925. augusztus. TájékoztatóMM. 1981. 5. sz. 7–38. l.
- Kovács István:** Lengyel menekültek Magyarországon a második világháború éveiben. Lagzi István Lengyelországban megjelent monográfiájáról. Tt. 1981. 35. évf. 4. sz. 99–100. l.
- Lagzi István:** Lengyelek és franciák Heves megyében 1939–1945. Eger, 1981. A Heves megyei Lt. 187 l. Tanulmányok Heves megye történetéből 5.
- Lagzi István:** Militaires français réfugiés en Hongrie 1942–1945. AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 395–429. l.
- Lovas Gyula:** Történet 1944-ből. Gépesített egységek Sárvár előtt. Vasút, 1981. 12. sz. 26–27. l.
- Madaras Péter:** A szovjet vegyicsapatok a magyarországi felszabadító hadműveletekben. HK. 1981. 28. évf. 4. sz. 612–621. l. Menekült franciák Magyarországon 1943–1944-ben. (Elhangzott: Menekülés Magyarországra címmel, 1981. január 18-án, a Magyar Televízió első csatornájának műsorán. – Kissé rövidítve. Szerk.: Radványi Dezső, rend.: Kovács András, sajtó alá rend.: Ágoston László.) Honismeret, 1981. 9. évf. 5. sz. 43–45. l.
- Mezei András:** Beszélgetés Gur Dáviddal arról, megkísérelte-e a zsidóság, hogy szembeszálljon ellenségeivel 1944–1945-ben Budapesten. Műhely, 1981. 4. sz. 63–69. l.
- Molnár Ernő:** Az 1942-es győri vagongyári szabotázsakció és Nadas Ernő szerepe. Műhely, 1981. 4. sz. 70–80. l.

- Molnár István, D.:** Lengyel menekültek Észak-Magyarországon. Gondolatok Lagzi István Varsóban kiadott könyvéről. Napjaink, 1981. 20. évf. 4. sz. 33–34. l.
- Molnár Pál:** 8000 bányász Budapest ellen vonul, 55 évvel ezelőtt. NSz. 1981. 12. évf. 2. sz. 105–111. l.
- Nemes Dezső:** A biatorbágyi merénylet és ami mögötte van... Bp. 1981. Kossuth K. 304 l., ill. – Ismerteti: –L –K MN. 1981. 37. évf. 280. sz. 13. l.; **Pölöskei Ferenc:** Történelmi oknyomozás – fél évszázad elteltével. NSz. 1982. 39. évf. 271. sz. 7. l.
- Nemes Dezső:** A biatorbágyi merénylettől a statáriumig. PtK. 1981. 27. évf. 1. sz. 3–46. l.; *uő.* História, 1981. 3. évf. 1. sz. 11–13. l.
- Nemes Dezső:** Matuska, a „magányos merénylő”. PtK. 1981. 27. évf. 2. sz. 56–112. l.
- Németh István:** A magyarországi német kisebbség a magyar–német kapcsolatban az 1920–30-as évek fordulóján. I. r. PFKözl. 1981. 35–36. k. 2–3. sz. 88–109. l.
- Ölvedi Ignác:** Suceavából szálltak fel a Kassát bombázó repülőgépek. Vallomás a kazáni hadifoglyokórházban. MH. 1981. 14. évf. 274. sz. 11. l.
- Pritz Pál:** Magyarország külpolitikája a formálódó Berlin–Róma tengely árnyékában. Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 924–957. l.
- Ránki György:** A német–magyar kapcsolatok néhány problémája, 1933–1944. V. 1981. 24. évf. 9. sz. 1–18. l.
- Salamon Konrád:** A népi mozgalom kibontakozása. Forrás, 1981. 13. évf. 9. sz. 70–81. l.
- Seres Zsuzsa:** Az 1935. évi MFI-filmhíradók tartalomelemzése. (A Gömbös-korszak propagandájának referenciái.) TájékoztatóMM. 1981. 3. sz. 9–42. l.
- Szabó Jenő:** A háború és a felszabadulás krónikájához. SSz. 1981. 35. évf. 1. sz. 43–48. l.
- Szabó Miklós:** A Magyar Királyi Honvéd Légierő létrehozásával és továbbfejlesztésével kapcsolatos elméleti tevékenység (1930–1944). HK. 1981. 28. évf. 3. sz. 450–480. l.
- Szakály Sándor:** A Horthy-hadsereg tábori csendőrségének megszervezése és alkalmazása a második világháború idején. (1938–1944.) HK. 1981. 28. évf. 3. sz. 376–402. l.
- Szecskó Károly:** Antifasiszta ellenállás Heves megyében. HSz. 1981. 9. évf. 3. sz. 35–38. l.
- Tasi József:** Októberizmus vagy bolsevizmus? Gábor Andor és Jászi Oszkár problémája. ItK. 1981. 85. évf. 4. sz. 398–420. l.
- Tilkovszky Loránt:** Gömbös 1934. évi kezdeményezése a német kisebbségi kérdés rendezésére. MTAFT. 1980. 29. k. 1–2. sz. 165–203. l.
- Tilkovszky Loránt:** A magyarországi németiség a Darányi-kormány idején. I. r. Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 883–923. l.; II. r. uo. 6. sz. 1091–1135. l.
- Tilkovszky Loránt:** Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik” 1938–1945. Bp. 1981. Akadémiai K. 368 l.
- Timár Ede:** A hetedik fegyvernem. A Kossuth Rádió moszkvai adása (1941–1944). MS. 1981. 22. évf. 10. sz. 18–21. l.
- Tóth Pál Péter:** Az egyetemi hallgatók mozgalmi Debrecenben (1933–1936). Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1192–1217. l.
- Tóth Pál Péter:** Az értelmiségi ifjúság mozgalmi (Debrecen 1929–1933). Új típusú csoportosulások az értelmiségi ifjúság körében. TájékoztatóMM. 1981. 3. sz. 66–96. l.
- Vargyai Gyula:** A hadsereg szerepe a magyar belpolitikában a harmincas évek első felében. MTAFT. 1980. 29. k. 1–2. sz. 205–216. l.
- Vargyai Gyula:** A vezérkari főnök bíróságának ítélkezési gyakorlata a második világháború alatt. JK. 1981. 36. évf. 5. sz. 365–373. l.
- Vida Ferenc:** Egy háborús bűnös „alkata”. (Szombathelyi Ferencről, a Horthy-hadsereg vezérkari főnökéről.) Éllr. 1981. 25. évf. 25. sz. 4. l.
- Vincze Péter:** A kassai casus belli. (Új feltételezések, adatok, kérdőjelek.) Beszélgetés Ölvedi Ignáccal az 1941. június 26-i eseményekről. MH. 1981. 14. évf. 150. sz. 11. l.
- Wallinger Endre:** Menedék a hegytetőn. (A Pannonhalmi Apátság 1944–45-ben az emberek megmentéséért.) ÚT. 1981. 18. évf. 40. sz. 8–9. l.
- Zielbauer György:** A Vas megyei németiség helyzete és mozgalmi 1920–1945 között. I. r. VSz. 1981. 35. évf. 1. sz. 116–130. l.; II. r. uo. 2. sz. 237–245. l.
- Zsiga Tibor:** A második királypuccs és Nyugat-Magyarország (1921). VSz. 1981. 35. évf. 2. sz. 273–294. l.

Kultúra – tudomány

- Agárdi Péter:** Egy progresszív Duna-völgyi irodalomszemlélet. Mozaik Fejtő Ferenc 1930-as évekbeli munkásságából. K. 1981. 6. sz. 11–13. l.
- Bajkay Éva, R.:** Történetiség és szintéziskeresés. Uitz Béla alkotóútjának szovjet-kirgiz korszaka. Vg. 1980. 21. évf. 3. sz. 176–182. l.
- Berecz Dezső:** A soproni színészet vergődése a két világháború között. SSz. 1981. 35. évf. 2. sz. 161–171. l.
- Bernát István:** Politikai kultúránk történelmi forrásai. (A két világháború közötti politikai kultúra kérdéséhez.) Filozófiai Közlemények, 1981. 39–48. l.
- Breuer János:** Munkás-zenekultúra. K. 1980. 12. sz. 18. l.
- Gyáni Gábor:** Adalékok Budapest története feldolgozásának megszervezéséhez (1939). LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 131–136. l.
- Hajdu Zoltán:** Az Alföld közigazgatási terület-szervezésének problémái a két világháború közötti magyar földrajztudományban. Alföldi Tanulmányok, 1982. 6. k. 195–212. l.
- Hegy József:** Zempléni hajsza Móricz Zsigmond ellen. BSz. 1981. 26. évf. 3. sz. 54–56. l.
- Huszár Tibor:** Adalékok a magyar értelmiségi mozgalmak, szellemi áramlatok történetéhez 1945-ig. TtKözl. 1981. 4. sz. 481–494. l.
- Kántor Lajos:** Játék vagy program? Kuncz folyóiratstruktúrája és a „Fiatal Magyarok” (1930-ban). Életünk, 1981. 18. évf. 6. sz. 540–554. l.
- Király Péter:** Múzeumi matinék 1938–1944-ben. Budapest, 1981. 19. évf. 10. sz. 39. l.
- Kövér Sándorné:** A „Kisdednevelés” a fasiszta szellemű óvodai értelmi nevelés szolgálatában (1933–1940). Óvodai Nevelés, 1981. 34. évf. 5. sz. 156–159. l.
- Kulcsár Szabó Ernő:** Az „eltűnt” állam és regény. A Monarchia-motívum néhány epikai kérdése a két világháború között. Lt. 1981. 1–2. sz. 101–112. l.
- Lackó Miklós:** Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok. Bp. 1981. Gondolat K. 342 l. – Ismerteti: **Greza Ferenc.** Tt. 1981. 35. évf. 11. sz. 79–81. l.; **Sükösd Mihály:** A megtalált múlt átvilágítása – Lackó Miklós tanulmánya örvén. Éllr. 1981. 25. évf. 44. sz. 3. l.; **Zala Tamás:** „Évgyűrűanalízis” a harmincas esztendőkről. MN. 1981. 37. évf. 251. sz. 9. l.
- Laczkó András:** Lapok a Kaposvári Városi Dalárda történetéből. Somogy, 1981. 9. évf. 2. sz. 86–90. l.
- Laki János:** Szociológiai és ideológiai problémák a pécsi Egyetem utcai elemi iskolában (1932–1944). BarMűv. 1981. 1. sz. 103–108. l.
- Molnár Károly:** Magyarok az óceán fölött. (Endresz György és Magyar Sándor: 1931. jún.) ÚT. 1981. 18. évf. 27. sz. 21. l.
- Sándor Iván:** Németh László üdvtana, tanulmányainak, drámáinak, önvallomásainak tükrében. Bp. 1981. Gondolat K. 288 l.
- Sebestyén Sándor:** A Bartha Miklós társaság 1925–1933. Bp. 1981. Kossuth K. 262 l., ill. – Ismerteti: **Horváth Jenő.** N. 1981. 109. évf. 82. sz. 6. l.; **Szakály Sándor:** MN. 1981. 37. évf. 198. sz. 4. l.; **Tóth Pál Péter.** TáSz. 1981. 36. évf. 7. sz. 105–108. l.
- Sipos Péter:** Egy lejáratos fogalom rehabilitálása. Munkásfotó, szociófotó. História, 1981. 3. évf. 4. sz. 24–25. l.
- Szabó József:** Pedagógiai periodikák Szabolcsban a két világháború között. Pedagógiai Műhely, 1981. 7. évf. 2. sz. 98–104. l.
- Tasi József:** József Attila a Bartha Miklós Társaságban – másodsor. ItK. 1980. 83. évf. 5–6. sz. 554–569. l.
- Theisler György:** Lenin-ábrázolások a magyar művészetben, 1917–1945. Művészet, 1981. 22. évf. 11. sz. 8–13. l.
- Turczel Lajos:** Még egyszer Móricz Zsigmond szlovákiai kapcsolatairól. Pf. 1980. 3. sz. 24–25. l.
- Tverdota György:** A fiatal József Attila történelemszemlélete. Lt. 1981. 1–2. sz. 217–227. l.
- Tverdota György:** József Attila és Németh Andor. Forrás, 1981. 13. évf. 4. sz. 66–73. l.
- Vásárhelyi Miklós:** Szellemi Honvédelem. Jel-Kép, 1981. 2. évf. 4. sz. 19–27. l.
- Zimonyi Zoltán:** Féja Géza Esztergom-táborban. I. r. ÚF. 1980. 12. évf. 6. sz. 7–12. l.

Ismertetések

- Breccia, Alfredo:** Az olasz külpolitika és Magyarország (1922–1933). Rivista di Studi Politici Internazionali, 1980. 1. sz. 93–

112. l. – Ismerteti: *Réti György*. Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1363–1364. l.
- Darvas József ifjúkori levelei. (Sajtó alá rend., jegyzetekkel ellátta: Beck Zoltán.) Békéscsaba, 1978. 78 l., képmell. Bibliotheca Bekesiensis 15. – Ismerteti: *L. A. HÉ.* 1980. 2. évf. 38. l.
- Domokos József*: Emlékezik egy kommunista védőügyvéd. Bp. 1979. Gondolat K. 443 l. – Ismerteti: *Fürj Zoltán*. BékÉl. 1981. 16. évf. 1. sz. 116–119. l.
- Ego sum gallicus captivus. Francia menekültek Magyarországon. (Vál., jegyz.: Bajomi Lázár Endre.) Bp. 1980. Európa K. 328 l., ill. – Ismerteti: *Ruffy Péter*. MN. 1981. 37. évf. 80. sz. 13. l.
- Fábry Zoltán* Összegyűjtött írásai. I. (1920–1925). (Vál.: Fónod Zoltán.) Bratislava, 1980. Madách K. 448 l. – Ismerteti: *Czine Mihály*. N. 1980. 108. évf. 203. sz. 8. l.; *Sándor László*. MN. 1981. 37. évf. 33. sz. 13. l.
- Féja Géza*: Viharsarok. Bp. 1980. Szépirodalmi K. 345 l., ill. – Ismerteti: *Terintszky Edit*. N. 1981. 109. évf. 27. sz. 10. l.
- Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez. II. k. 1918–1929. (Összeáll.: Beránné Nemes Éva és Román János.) Miskolc, 1978. 567 l. III. k. 1930–1938. Miskolc, 1979. 543 l. – Ismerteti: *Várnai Tamás*. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 536–539. l., III. k. *Pető Iván*. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 524–526. l.
- Juhász Gyula*: Hungarian Foreign Policy 1919–1945. Bp. 1979. Akadémiai K. 356 l. – Ismerteti: *Haraszti Éva*. AH. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 265–266. l.
- Kahána Mózes*: Nagy időknek kis embere. (Vál.: Szántó Kovács Gábor.) Bp. 1977. Kossuth K. 290 l. – Ismerteti: *Botka Ferenc*. ItK. 1980. 83. évf. 5–6. sz. 693–694. l.
- Kállai Gyula*: Életem törvénye. Bp. 1980. Kossuth K. 688 l., ill. – Ismerteti: *Bakó Endre*. Alföld, 1981. 32. évf. 10. sz. 89–91. l.; *Kiss Gyula*. HSz. 1981. 9. évf. 2. sz. 63. l.; *Molnár Pál*: Kállai Gyula: Életem törvénye c. könyvéről. NSz. 1981. 12. évf. 1. sz. 98–100. l.; *Pölöskei Ferenc*. K. 1981. 1. sz. 30. l.; *Somlyai Magda*. TáSz. 1981. 36. évf. 3. sz. 100–102. l.; *Széchy András*: Az emlékezés etikája. Pártélet, 1981. 26. évf. 1. sz. 92–94. l.; *Zöldi László*: Az emlékezés körei. Kállai Gyula és Vas Zoltán emlékiratáról. Napjaink, 1981. 20. évf. 1. sz. 32. l.
- Kanyar József*: Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949). Bp. 1980. Akadémiai K. 378 l. – Ismerteti: *Szita László*. Somogy, 1981. 9. évf. 1. sz. 105–106. l.
- Kirschner Béla*: A KMP stratégiai irányvonalának alakulása (1919–1921). Bp. 1980. Akadémiai K. 159 l. – Ismerteti: *Pölöskei Ferenc*. PtK. 1981. 27. évf. 1. sz. 220–223. l.
- Ladányi Andor*: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921). Bp. 1979. Akadémiai K. 234 l. – Ismerteti: *Gergely Ferenc*. TáSz. 1981. 36. évf. 6. sz. 114–116. l.; *Hajdú Tibor*. MH. 1981. 14. évf. 144. sz. 10. l.; *Fogarassy László*. SSz. 1981. 35. évf. 3. sz. 284. l.; *Jakab Miklós*. PSz. 1981. 31. évf. 3. sz. 271–273. l.; *Nagy Zsuzsa, L.* Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 627–629. l.; *Szabó Ágnes*: A „fiatal” reakció mozgalma. Nsz. 1981. 39. évf. 36. sz. 7. l.
- Luknyickij, Pavel*: Magyar napló. 1944. november – 1945. április. Bp. 1980. Kossuth K. – *Zrínyi K.* 242 l. – Ismerteti: *Strassenreiter Erzsébet*. PtK. 1981. 27. évf. 1. sz. 224–226. l.; *Szakály Sándor*. HK. 1981. 28. évf. 1. sz. 141–142. l.
- A magyar marxista filozófia a két világháború között. (Vál. és szerk.: Nyíri Kristóf.) Bp. 1979. Kossuth K. 436 l. – Ismerteti: *Poszler György*. K. 1981. 11. sz. 34–35. l.
- Nagy Zsuzsa, L.*: Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919–1931.) Bp. 1980. Akadémiai K. 242 l. – Ismerteti: *Tilkovszky Loránt*. Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 629–631. l. és AH. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 266–270. l.
- Orde, A.*: Franciaország és Magyarország 1920-ban. Journal of Contemporary History, 1980. 3. sz. 475–492. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1074–1075. l.
- Pásztor József, M.*: Az író beleszól . . . Baloldali irodalmi folyóiratok az ellenforradalmi Magyarországon. Bp. 1980. Kossuth K. 463 l. – Ismerteti: *Seres József*: Baloldali lapok az ellenforradalom évtizedében. Nsz. 1981. 39. évf. 43. sz. 7. l.
- Pintér István*: A Szociáldemokrata Párt története. 1933–1944. Bp. 1980. Kossuth K. 443 l. – Ismerteti: *Antal Gábor*: Egy mun-

- káspárt a viharban. MN. 1981. 37. évf. 67. sz. 7. l.; *Balogh Sándor*: Törlesztés egy történelmi tartozásból. Nsz. 1981. 39. évf. 30. sz. 7. l.; *Bessenyei György*. N. 1981. 109. évf. 4. sz. 6. l.; *Nagy Zsuzsa, L.* PTK. 1981. 27. évf. 2. sz. 213–217. l.; *Sivos Péter*. TáSz. 1981. 36. évf. 3. sz. 102–106. l.
- Salamon Konrád*: A Márciusi Front. Bp. 1980. Akadémiai K. 180 l. Értekezések a történeti tudományok köréből 92. – Ismerteti: *K. Nagy Magda*. TáSz. 1981. 36. évf. 3. sz. 106–108. l.; *Monostori Imre*. Forrás, 1981. 13. évf. 10. sz. 89–90. l.; *Szecsó Károly*. Ttan. 1981. 26. évf. 6. sz. 28–29. l.
- Sárközi István*: Az ellenforradalmi rendszer népközi politikája Magyarországon (1919. aug. 1944.). Bp. 1980. Akadémiai K. 271 l. – Ismerteti: *Jóboru Magda*. PSz. 1981. 31. évf. 4. sz. 354–355. l.; *Kronstein Gábor*: Iskolaügy a két világháború között. Nsz. 1981. 39. évf. 72. sz. 7. l.; *Tőkéczy László*. MP. 1981. 2. sz. 212–213. l.
- Tanulmányok a magyarországi lengyel emigráció történetéből 1939–1945. Bp. – Szeged, 1979. Lengyel Tájékoztató és Kulturális Központ, 123 l., ill. – Ismerteti: *Kovács István*. Forrás, 1981. 13. évf. 6. sz. 94–96. l.; *Mollay Károly*. SSz. 1981. 35. évf. 1. sz. 89. l.
- Vigh Károly*: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása. Bp. 1979. Akadémiai K. 171 l. – Ismerteti: *Lagzi István*: Két alternatíva: Eltűnni vagy ellenállni. Tt. 1981. 35. évf. 1. sz. 80–84. l.; *Pritz Pál*. Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1344–1347. l.
- Vigh Károly*: Ugrás a sötétbe. 1944. október 15. Bp. 1979. Akadémiai K. 166 l. Sorsdöntő történelmi napok. – Ismerteti: *Lagzi István*: Két alternatíva: Eltűnni vagy ellenállni. Tt. 1981. 35. évf. 1. sz. 80–84. l.
- Magyarország története
1945-től napjainkig**
- Források**
- Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. Dokumentumok a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága határozatainak végrehajtásáról 1972–1980. Bp. 1981. Kossuth K. 101 [2] l. – Ismerteti: *(G. T.)* TV. 1981. 112. évf. 10. sz. 439 l., *Czoma László*: Oktatásunk a dokumentumok tükrében. Nsz. 1981. 39. évf. 230. sz. 7. l.; *Tóth László*: Dokumentumok az oktatási párthatározatról. Köznevelés, 1981. 37. évf. 32. sz. 11. l.
- Budapest statisztikai évkönyve. Bp. 1981. Statisztikai K. 374 l. KSH. Főv. Igazgatósága.
- Budapest statisztikai zsebkönyve. Bp. 1981. Statisztikai K. 312 l.
- Csontos Magda*: „... hamar elkezdődött a pör magammal”. Beszélgetés Keresztury Dezővel. Köznevelés, 1980. 36. évf. 22. sz. 3–5. l.
- Dokumentumok, gondolatok. A konszolidáció huszonöt évéből. Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának határozata az ellenforradalom okairól. V. 1981. 24. évf. 11. sz. 1–18. l.
- Dokumentumok a magyar belkereskedelem történetéből. 1945–1949. (Összeáll.: Szinkovich Márta.) Bp. 1981. Kossuth K. 643 l. Források a magyar népi demokrácia történetéhez. IV. k.
- Ellenforradalom, szocialista konszolidáció. (Részletek párthatározatokból, 1956–1980). K. 1981. 10. sz. 6–9. l.
1948. június – 1957. június. Krónika. (Összeáll.: Szócs Gábor és Varga F. János.) História, 1981. 3. évf. 3. sz. 8–21. l.
1980. évi népszámlálás. 21. Demográfiai adatok. Bp. 1981. KSH. 589 l.
1980. évi népszámlálás. 22. Foglalkozási adatok. I–II. Bp. 1981. KSH. 552 l., 552–1060. l.
- Életszívonval 1960–1980. (Szerk.: Zafir Mihály.) Bp. 1981. KSH. 298 l. Statisztikai Időszaki Közlemények 488.
- Fischer József*: Amikor újjáépítési kormánybiztos voltam. (Visszaemlékezés 1945–48. közötti évekre.) Budapest, 1981. 19. évf. 9. sz. 16–19. l.
- A fontosabb magyarországi pártok adatai 1945 után. (Összeáll.: Somló Ágnes.) História, 1981. 3. évf. 3. sz. 7. l.
- A „háborúnak vége”. Barabás Tibor válaszol Kabdebó Lórántnak. Kortárs, 1981. 25. évf. 10. sz. 1566–1573. l.; Barcsay Jenő válaszol Kabdebó Lórántnak. Uo. 1. sz. 25–32. l.; Benjamin László válaszol Kabdebó Lórántnak. Uo. 5. sz. 670–675. l.; Dobozy Imre válaszol Kabdebó Lórántnak. Uo. 11. sz. 1747–1752. l.;

- Hubay Miklós válaszol Kabdebó Lórántnak. Uo, 8. sz. 1216–1231. l.;
- Kéry László válaszol Kabdebó Lórántnak. Uo. 6. sz. 846–852. l.;
- Major Tamás válaszol Kabdebó Lórántnak. Uo. 4. sz. 508–515. l.
- Hadházy Pál:** Találkozásaim Malinovszkij Marsallal. (Részlet a turistvándi nyugalmazott református lelkész visszaemlékezéseiből és naplójából.) *Confessio*, 1981. 5. évf. 2. sz. 103–110. l.
- Interjú az ellenforradalomról és a konszolidációról. 1. r. Bakó Ágnes, Brutyó János és Kállai Gyula nyilatkozata. *TáSz*. 1981. 36. évf. 11. sz. 17–37. l.; 2. r. Cservenka Ferencné, Szirmai Jenő és Eperjesi László nyilatkozata. Uo. 12. sz. 44–61. l.
- Jánossy Imre:** A marxisták és a keresztények együttműködésének néhány fontos hazai dokumentuma. *Confessio*, 1981. 5. évf. 1. sz. 93–100. l.
- Júliustól júniusig. Dokumentumok 1956–1957. történetéből. (Összeáll.: Rákosi Sándor.) Bp. 1981. Kossuth K. 270 l.
- Kádár János:** Szövetségi politika – nemzeti egység. Beszédek és cikkek 1978–1981. Bp. 1981. Kossuth K. 368 l. – Ismerteti: *Pethő Tibor*. MN. 1981. 37. évf. 245. sz. 51 l.; *Varga József:* Szövetségi politika – nemzeti egység. MH. 1981. 14. évf. 257. sz. 9. l.; *Várkonyi Péter:* Egyértelműen világosan – a legbonyolultabbról. *Nsz*. 1981. 39. évf. 274. sz. 4. l.
- A Kilián-laktanya tisztje az ellenforradalom tobzódásáról és leveréséről. (Néhai Sós Gyula őrnagy egykorú visszaemlékezéseiből. – Az MSzMP útjának tanulságai.) *TáSz*. 1981. 36. évf. 10. sz. 63–68. l.
- Kis László:** A Békés-tarhosi Énekiskola iratai 1945–1954. *LSz*. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 53–59. l.
- Kós Károly Árpilý Lajoshoz írt kiadatlan leveleiből. (Közreadja: Csép Ibolya.) *Forrás*, 1981. 13. évf. 10. sz. 81–84. l.
- Közírók tétetik! avagy mit doboltak ki a falu népének az utolsó kisbírók. (Közléteszi: Gyarmati György.) *História*, 1981. 3. évf. 3. sz. 30–31. l.
- A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960–1979. (Szerk.: Zafir Mihály.) Bp. 1981. KSH. 98 l. Statisztikai időszaki közlemények 485. k.
- Lukács György:** Demokratizálás ma és holnap. (Részletek 1968 őszén írott tanulmányából.) Vg. 1981. 22. évf. 8–9. sz. 552–559. l.
- Magyar külpolitikai Évkönyv 1980. A Magyar Népköztársaság külpolitikai kapcsolatai és külpolitikai tevékenysége. Bp. 1981. Magy. Külügymin. 414 l.
- Magyar Statisztikai zsebkönyv. Bp. 1981. KSH. 283 l.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozata és dokumentumai 1956–1962. (Sajtó alá rend.: Vass Henrik, Ságvári Ágnes.) Bp. 1979. Kossuth K. 744 l. (3. kiad.)
- Major Máté:** Veres Péter, az építésügy minisztere. (Emlékeimből.) Budapest, 1981. 19. évf. 5. sz. 14–15. l.
- Népi demokratikus átalakulás Hajdú-Bihar megyében, 1945. november – 1948. június. (Szerk.: Gazdag István, Vaskó László.) Debrecen, 1981. MSzMP Hajdú-Bihar megyei és Debreceni Biz. 431 l. Válogatott dokumentumok Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának felszabadulás utáni történetéből.
- Orbán László:** Ifjúság, értelmiség, szocialista kultúra. Bp. 1981. Kossuth K. 320 l. – Ismerteti: *Bessenyei György*. N. 1981. 109. évf. 276. sz. 6. l.; *Borbély Sándor:* A művelődéspolitikus hagyatéka. MH. 1981. 14. évf. 287. sz. 6. l.; *Havas Ervin:* Az érvelő szó ereje. *Nsz*. 1981. 39. évf. 268. sz. 15. l.
- Pásztor József, M.:** Az Angyalföldi Munkásrezred történetéhez. November végi beszélgetés Mulató Jánossal. MH. 1981. 14. évf. 277. sz. 6. l.
- Rónay György:** Napló. (1954. január – 1955. január.) Új Írás, 1981. 21. évf. 6. sz. 13–40. l.
- Statisztikai Évkönyv 1980. Bp. 1981. KSH.
- Tasi József:** Lukács a népi kollégiumokról. ÚT. 1981. 18. évf. 24. sz. 23. l.
- Tasi József:** „Megkapott a demokratizmus légköre...” Beszélgetés a népi kollégiumokról Simon Istvánnal. (1971. ápr. 11-én készült beszélgetés főbb részletei.) ÚT. 1981. 18. évf. 32. sz. 20–21. l.
- Új úton... Válogatott dokumentumok a felszabadult Heves megye életéből: 1944. okt. 30. – 1945. május 7.) (Összeáll. és bev.: Á. Varga László.) Eger, 1980. A Heves megyei Lt. 343 l., ill. Tanulmányok Heves megye történetéből 4.
- Válogatás Sarkadi Imre leveleiből (1947–1953). Csontos Sándor jegyzetivel. AMöld. 1981. 32. évf. 12. sz. 13–25. l.

Feldolgozások – általában

- Barta Barnabás:** Az 1980. évi népszámlálás összefoglaló eredményei. StSz, 1981. 59. évf. 1. sz. 5–23. l.
- Berecz János:** Ellenforradalom tollal és fegyverrel 1956. Bp. 1981. Kossuth K. 186 l. (2. bőv. kiad.) – Ismerteti: *Verbai Lajos:* Káosz és kibontakozás. Nj) 1981. 109. évf. 255. sz. 5. l.; *Zala Tamás:* Negyedszázados tanulmányok. MN. 1981. 37. évf. 286. sz. 9. l.
- Berecz János:** 1956 – negyedszázad távlatából. TáSz, 1981. 36. évf. 8–9. sz. 67–80. l.
- Berecz János:** Vitáink és egységünk. Hazánk a világban, pártunk a munkásmozgalomban. Bp. 1981. Akadémiai K. 240 l. – Ismerteti: *B. Gy. Külpolitika*, 1981. 8. évf. 4. sz. 140–144. l.; *Vajda Péter:* Nemzetközi változásokról – magyar szemmel. Nsz. 1981. 39. évf. 123. sz. 7. l.; *Verbai Lajos*, N. 1981. 109. évf. 144. sz. 2. l.
- Benke Valéria:** Szocialista demokrácia és érdekviszonyok. BSzoc, 1981. 24. évf. 8. sz. 12–22. l.
- Berend T. Iván:** Hungary's Road to the Seventies. AOe. 1981. Vol. 25. 1–2. sz. 1–17. l.
- Bertalan János – Berti Béla:** A budapesti agglomerációs övezet egy évtizede számokban. D. 1981. 24. évf. 2–3. sz. 293–304. l.
- Berti Béla – Bertalan János:** A főváros egy évtizede számokban (1970–1980). Budapest, 1981. 19. évf. 8. sz. 2–3. l.
- Bíró Imre:** Harminc esztendő a párbeszéd útján. Va. 1980. 45. évf. 10. sz. 665–668. l.
- Enyedí György:** A magyar településhálózat átalakulási tendenciái. MT, 1981. 26. k. 10. sz. 727–734. l.
- Erényi Tibor:** Történelem és politika. (Az MSzMP útjának tanulságai.) TáSz, 1981. 36. évf. 6. sz. 58–71. l.
- Ez történt, Cikksorozat az 1956-os ellenforradalomról. Bp. 1981. Népszabadság – Kossuth K. 94 l. ill.
- Égető Emese:** A szocialista tulajdonviszonyok fejlődésének egyes kérdései. TájékoztatóMM, 1981. 6. sz. 63–84. l.
- Fehér Pál, E.:** Egy marslakó a Szabadságterén. – Mindszenty József naplójának olvasása közben. K. 1981. 10. sz. 10. l.
- Hanák Péter:** Külhoni kistükör. É Ir. 1981. 25. évf. 4. sz. 5. l.
- Hollós Ervin:** 1956 – és a világ békéje. ÉIT. 1981. 36. évf. 43. sz. 1354–1356. l.
- Hollós Ervin – Lajtai Vera:** A nemzetközi osztályharc és Magyarország 1956 őszén. PtK. 1981. 27. évf. 3. sz. 3–50. l.
- Hunyadi Károly:** A munkás-paraszt hatalom védelmében. A fegyveres erők hősi halottai 1956–1957. Bp. 1981. Zrínyi K. 253 l. ill.
- Imre Gábor:** A szocialista konszolidáció alapjai. 1956. november – december. MH, 1981. 14. évf. 264. sz. 4–5. l.
- Kelemen Sándor:** Bibó István és a magyar demokrácia. Confessio, 1981. 5. évf. 1. sz. 107–116. l.
- Kövágó László:** Nemzetiségek a mai Magyarországon. Bp. 1981. Kossuth K. 188 l. – Ismerteti: *Császtray István:* A falvak zártsága feloldódott. MH. 1981. 14. évf. 128. sz. 6. l.; *Füzesi István:* Kövágó László könyve a magyarországi nemzetiségekről. NSz. 1981. 12. évf. 3. sz. 100–101. l.; *Joó Rudolf:* A nemzetiségi azonosság megőrzése. Nsz. 1981. 39. évf. 129. sz. 7. l.
- Kukorelli István:** Parlamenti interpellációk Magyarországon 1949–1980. JK. 1981. 36. évf. 6. sz. 477–486. l.
- Leblancné Kelemen Mária:** Az élet megindulása a felszabadulás után a szécsényi járásban. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 73–88. l.
- A lenini úton. Cikksorozat az MSzMP politikájáról (1956–1981). Bp. 1981. Népszabadság – Kossuth K. 103 l.
- Lukács Imre, Sz.:** Ember a történelemben. Emlékképek az ötvenes évekről. Alföld, 1981. 32. évf. 8. sz. 56–64. l.
- Nehéz esztendő. Beszélgetés Balogh Sándor történésszel. (1944–1953 közötti korszak.) MN. 1981. 37. évf. 241. sz. 7. l.
- Nemes János:** A Rádió ostroma. (1956. okt.) Az MSzMP útjának tanulságai. TáSz. 1981. 36. évf. 10. sz. 50–56. l.
- Pozsgay Imre:** A magyar társadalom és kultúra a hetvenes években. Tt. 1981. 35. évf. 4. sz. 81–88. l.
- Preisich Gábor:** Az „általános rendezési terv” előzményei a felszabadulás után. Budapest, 1981. 19. évf. 7. sz. 15–17. l.
- Sereg József:** Válság és megújulás a Mátravidéken. I. r. (1956. okt. 23. – nov. 4.) HSz. 1981. 9. évf. 4. sz. 44–50. l.
- Szabó Bálint:** A szocialista átalakulás történelmi útja és néhány tapasztalata. Pártélet, 1981. 26. évf. 10. sz. 39–50. l.
- Szomszéd Imre:** Egy város újjászületése. Balassagyarmat, 1944–1962. Balassagyarmat, 1981. Balassagyarmati VT. 288 l.

- Történelmi lecke. (A Népszabadság cikksorozata el.) 5–10. l.;
- Berecz János*: 1956 – negyedszázad távlatából. 10–28. l.;
- Berend T. Iván*: Válság és megújulás. 28–34. l.;
- Nyers Rezső*: Gazdaság és politika. 34–40. l.;
- Pach Zsigmond Pál*: Szocialista megújulás és a társadalomtudományok. 40–44. l. Szemelvények a Válság és megújulás konferencián elhangzott előadásokból. Bp. 1981. MSzMP KB. Agit-Prop. Oszt. 44 l. Időszerű dokumentumok. Politikai vitakör '81. 21.
- Válságos évek. Beszélgetés Balogh Sándor történésszel. MN. 1981. 37. évf. 247. sz. 7. l.
- Vass Henrik*: A megújulás felé. História, 1981. 3. évf. 3. sz. 16–18. l.
- Vitányi Iván*: Társadalom, kultúra, szociológia. Bp. 1981. Kossuth K. 313 l. – Ismerteti: *Almási Miklós*, MH. 1981. 14. évf. 268. sz. 10. l.; *Hermann István*: Kísérlet az új megértésére. Éllr. 1981. 25. évf. 50. sz. 10. l.
- Gazdaság**
- Augusztinovics Mária*: A gazdasági növekedés üteme Magyarországon 1950–2000 között. KgSz. 1981. 28. évf. 5. sz. 523–539. l.
- Augusztinovics Mária*: A makrostruktúra változása Magyarországon (1950–2000). KgSz. 1981. 26. évf. 9. sz. 1026–1043. l.
- Barla Szabó Ödön*: Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés az MDP KV 1953. júniusi ülése után. PtK. 1981. 27. évf. 2. sz. 3–55. l.
- Barla Szabó Ödön*: Kezdeményezések a szocialista gazdaság működési mechanizmusának tökéletesítésére. 1953. június – 1956. október. MH. 1981. 14. évf. 227. sz. 9. l.
- Bencze Géza*: Zala megye iparának története a felszabadulás után (1945–1975). Zalaegerszeg, 1980. 136 l. Műszaki–közigazgatási cikkek, tanulmányok 80.
- Berend T. Iván*: Gazdaságirányítási-tervezési mechanizmusok reformjának első fejezete 1956–57-ben. V. 1981. 24. évf. 12. sz. 1–21. l.
- Berend T. Iván*: Utak és tévutak a gazdaságpolitikában Magyarországon az 1950-es években. História, 1981. 3. évf. 3. sz. 8–12. l.
- Bognár József*: A fejlődés hajtóerői az intenzív korszakban. V. 1981. 24. évf. 3. sz. 1–8. l.
- Bozó Gyula*: A mezőgazdaság szocialista átszervezésének néhány jellemzője Nógrád megyében. (Húsz esztendővel ezelőtt fejeződött be megyénkben a mezőgazdaság szocialista átalakítása.) NSz. 1981. 12. évf. 1. sz. 82–88. l.
- Burgerné Gimes Anna*: A magyar gazdaság növekedése a 70-es években. KgSz. 1980. 27. évf. 4. sz. 385–397. l.
- Csikós-Nagy Béla*: Az árpolitika szerepe gazdaságpolitikai céljaink végrehajtásában. KgSz. 1980. 27. évf. 7–8. sz. 831–841. l.
- Fenyővári I.*: On the Hungarian Financial System. AOE. 1980. Vol. 25. No. 3–4. 277–289. l.
- Ficzere Lajos*: Gazdaságirányítás és közigazgatás. JK. 1981. 36. évf. 6. sz. 445–453. l.
- Gábor R. István – Galasi Péter*: A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek. Bp. 1981. Közgazdasági és Jogi K. 106 l. Időszerű közgazdasági kérdések.
- Havasi Ferenc*: A magyar mezőgazdaság szocialista fejlődése, eredményei és feladatai. Gazdálkodás, 1981. 25. évf. 12. sz. 1–19. l.
- Hoós János*: Árpolitikánk helye a gazdaságpolitika rendszerében. TáSz. 1981. 36. évf. 1. sz. 31–39. l.
- Hoós János*: Gazdaságfejlődésünk új növekedési pályájának jellemzői. KgSz. 1981. 28. évf. 10. sz. 1137–1147. l.
- Izinger Pál*: Az első évtized. (Az állami gazdaságok 1945–1956 között.) V. 1981. 24. évf. 6. sz. 26–40. l.
- Körtély Sándor*: Szabolcs-Szatmár megye ipari növekedése 1958–1978 között. FöK. 1981. 29. évf. 4. sz. 359–369. l.
- Köves András – Obláth Gábor*: A magyar külkereskedelem a hetvenes évtizedben. Gazdaság, 1981. 15. évf. 4. sz. 70–89. l.
- Lóránt Károly*: Iparpolitika és ipari fejlődés a hatvanas és a hetvenes évtizedben. Gazdaság, 1981. 15. évf. 3. sz. 5–25. l.
- Lókkós János*: A lakosság jövedelmének és fogyasztásának alakulása. TáSz. 1981. 36. évf. 3. sz. 33–42. l.
- Magyarország és 119 ország bruttó hazai termékének és főbb összetevőinek összehasonlítása (1950–1977). KgSz. 1981. 28. évf. 2. sz. 212–227. l.
- A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon. Országos konferencia. Túrkeve, 1981. április 6–7. (Szerk.: Vass Henrik.) Szolnok, 1981. Magyar Történelmi Társulat – Szolnok Megyei Tanács, 183 l.; Tar-

- talom: *Vass Henrik*: A jelenkor-kutatás néhány történeti-módszertani kérdése, 10–20. l.;
- Zsarnóczai Sándor*: A kontinuitás és diszkontinuitás dialektikája az agrárpolitikában, 20–23. l.;
- Zsilák András*: Az átszervezés kezdeti szakasza és ellentmondásai. (A mezőgazdaság kollektivizálása 1948–1951.) 23–25. l.;
- Belényi Gyula*: Paraszt–munkás mobilitás és migráció 1949–1956 között. 25–28. l.;
- Gyenis János*: A tömeges átszervezés alapelvei és eredménye – fokozatosság. (A mezőgazdaságban 1961–65.) 29–33. l.;
- Romány Pál*: A mezőváros, tanya, termelőszövetkezet. 33–34. l.;
- Urbán László*: A szocialista agrárfejlődés és a mezővárosok. 34–36. l.;
- Romány Pál*: A nagyüzemi konszolidáció folyamata. (A mezőgazdaságban.) 36–38. l.;
- Andrikó Miklós*: A mezőgazdaság szocialista átszervezése Szolnok megyében. 38–40. l.;
- Szegő László*: Kollektivizálás Túrkevéen. 40–42. l.;
- Bereczki Lajos*: Együttműködési formák és hatásuk a szövetkezetek fejlődésére. 42–45. l.;
- Lengyel Zsuzsa*: A háztáji és kisegítő gazdaságok szerepe a mezőgazdasági termelésben. 45–50. l.
- A társadalmi struktúra, a kultúra, az életmód változása falun. (Simó Tibor, Orbán Sándor, Lengyel Zsuzsa és Sárkány Mihály felszólalásai.) 50–56. l. Ismerteti: A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon. Jászkunság, 1981. 27. évf. 2–3. sz. 18–65. l.;
- O. Z.*: Tudományos Konferencia Túrkevéen a mezőgazdaság szocialista átalakulásáról. PtK. 1981. 26. évf. 3. sz. 196–209. l.
- Módra László*: Értelmiségiek a fővárosban és vidéken. I. r. (Jövedelem és lakáviszonyok. Budapest, 1981. 19. évf. 8. sz. 10–11. l.; 2. r.: Kulturális helyzetük, szokásaik, kultúrkövetítő szerepük. Uo. 9. sz. 14–15. l.
- Nagy László, G.*: Pengő, millpengő, B-pengő. História, 1981. 3. évf. 3. sz. 26–28. l.
- Nyers Rezső*: Gazdaság és politika kölcsönhatása gazdasági fejlődésünkben. TáSz. 1981. 36. évf. 12. sz. 37–43. l.
- Nyers Rezső*: A szellemi munka hatékonyságának szerepe népgazdaságunk fejlődésében. Pécsi Műszaki Szemle, 1981. 26. évf. 4. sz. 1–4. l.
- Nyers Rezső – Tardos Márton*: Vállalatok a gazdasági reform előtt és után. V. 1981. 24. évf. 3. sz. 9–19. l.
- Nyitrai Ferenccé*: A magyar gazdaság és társadalom a hetvenes években. Bp. 1981. Kossuth K. 292 l.
- Pető Iván*: Az 1949–1950-ben működő Nehézipari Minisztérium hivataltörténete. LSz. 1980. 30. évf. 3. sz. 407–423. l.
- Pálovics Béláné*: Mezőgazdasági termelésünk a hetvenes évtizedben. KgSz. 1981. 28. évf. 4. sz. 426–438. l.
- Rév István – Szakács Sándor*: A magyar gazdaság Európában. I. r. A fordulat éve. ÉIT. 1981. 36. évf. 17. sz. 522–524. l.; II. r. A „közvetlen szocialista építés”. Uo. 19. sz. 582–583. l.; III. r. Szakaszok és zsákutcák. Uo. 23. sz. 717–719. l.; IV. r. Folyamatosság és változások. Uo. 25. sz. 781–783. l.
- Romány Pál*: Korunk agrárviszonyai. Folyamatok és fordulatok a mezőgazdaságban. V. 1981. 24. évf. 5. sz. 1–11. l.
- Simon Gyula*: A termelőszövetkezetek állattenyésztésének fejlődése a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa két kongresszusa között. (1976–1980.) Gazdálkodás, 1981. 25. évf. 11. sz. 21–24. l.
- Sipos Béla*: A nem fizikai létszám alakulása a magyar iparban. KgSz. 1981. 28. évf. 5. sz. 540–545. l.
- Szabóné Medgyesi Éva – Molnár István*: A szocialista vállalat. A termelőerők és a vállalatok fejlődése a mezőgazdaságban 1961–1977. Bp. 1981. Akadémiai K. 178 l. Válogatás a „Szocialista vállalat” Országos Társulati Tudományos Főirány keretében elkészült tanulmányokból 12.
- Szakolczai Árpád*: Magyarország gazdasági fejlődésének vizsgálata faktoranalízis alkalmazásával 1950–1977. ESz. 1981. 3. évf. 1. sz. 99–115. l.
- Szemző Béla*: A magyar cukorrépa-termelés újjászervezése, 1945–1948. (Egy volt miniszteri biztos visszaemlékezései.) I. r. AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 241–313. l.; II. r. Uo. 3–4. sz. 574–610. l.
- Tanulmányok a magyar szocialista mezőgazdaság témaköréből. (Szerk.: Marjanekné Bánkúti Margit.) Bp. 1981. Műv. Min. MLOF. 213 l. Politikai gazdaságtan füzetek 32.
- Tardos Márton*: Gondolatok a pénz szerepéről. Az állam és a vállalatok közötti gazdasági

- kapcsolatok Magyarországon. Gazdaság, 1981. 15. évf. 1. sz. 58–74. l.
- Tatai Zoltán:** Az ipartelepítés két évtizede. FöK. 1981. 29. évf. 4. sz. 298–318. l.
- Teplán István:** Gazdasági reformkísérletek Magyarországon (1953–1956.). ESz. 1981. 3. évf. 4. sz. 166–172. l.
- Tóth József:** Sárospatak gazdasági, társadalmi fejlődése a várossá nyilvánítás óta. BSz. 1981. 26. évf. 2. sz. 14–25. l.
- Zsarnóczai Sándor:** Szövetkezetek a szocializmusban. Pártélet, 1981. 26. évf. 7. sz. 39–45. l.
- Zsiga László:** A magyar munkaügyi igazgatás alakulása (1945–1957). Munkaügyi Szemle, 1981. 25. évf. 1. sz. 23–31. l.
- Társadalom**
- Belényi Gyula:** A szegedi tanyák 1949-ben. AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 223–235. l.
- Eke Pálné:** A Szatmári-síkság (fehérgyarmati járás) falvainak népességváltozása 1949–1979 között. FÉ. 1981. 30. évf. 1. sz. 93–101. l.
- Erdősi Ferenc:** Az ingázás szerepének alakulása a dél-dunántúli megyeszékhelyek munkaerő-ellátásában. Munkaügyi Szemle, 1980. 24. évf. 12. sz. 9–18. l.
- Füzesi Miklós:** Baranya megye népességének és nemzetiségi megoszlásának változása 1945-ben. Honismeret, 1981. 9. évf. 4. sz. 26–29. l.
- Halay Tibor:** Társadalmi viszonyaink változásának főbb folyamatai. Pártélet, 1981. 26. évf. 1. sz. 35–40. l.
- Harcza István:** Vándorlás és nemzedékek közötti mobilitás. StSz. 1981. 59. évf. 2. sz. 135–161. l.
- Hetényi István:** Dunaújváros első lakói. Honismeret, 1981. 9. évf. 6. sz. 31–36. l.
- Hunya Gábor:** Napi ingázás Magyarországon. FöK. 1981. 29. évf. 2. sz. 128–139. l.
- Huszár István:** A hátrányos helyzetűek Magyarországon. TáSz. 1981. 36. évf. 6. sz. 88–100. l.
- Kiss István:** A tanyavilág sorsa. Városépítés. 1981. 3. sz. 1–4. l.
- Klinger András – Nagy Istvánné:** A munkásosztály összetételének alakulása a hetvenes években. StSz. 1981. 59. évf. 12. sz. 1173–1192. l.
- Kolosi Tamás:** Az értelmiségről vitatkozva. TáSz. 1981. 36. évf. 8–9. sz. 119–129. l.
- Kugel Tiborné:** Az értelmiség szerepe Salgótarján társadalmi életében. NSz. 1981. 12. évf. 2. sz. 62–65. l.
- Miltényi Károly:** Az értelmiség mobilitásának, rétegződésének és helyzetének alakulása 1945 után. TtKözl. 1981. 11. évf. 3. sz. 364–368. l.
- Miltényi Károly:** Az értelmiség mobilitása, rétegződése és helyzete 1945 után. TáSz. 1981. 36. évf. 8–9. sz. 129–133. l.
- Nyitrai Ferencné:** Az értelmiség foglalkozási szerkezte, jövedelmi viszonyai, életmódja. TtKözl. 1981. 11. évf. 3. sz. 347–363. l.
- Nyitrai Ferencné:** A lakosság jövedelmi rétegződése az elmúlt két évtizedben. TáSz. 1981. 36. évf. 2. sz. 12–23. l.
- Orbán Sándor:** A magyar társadalom felszabadulást követő átalakulásának történeti vizsgálatához. TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 135–145. l.
- Pártos Ferenc:** A cigányságra vonatkozó társadalompolitikai intézkedések hatékonysága. MT. 1981. 26. k. 1. sz. 25–34. l.
- Pik Katalin:** Torzkép a cigánygyerekekről. (Egy főiskolai tankönyvi fejezetről.) Köznevelés, 1981. 37. évf. 3. sz. 5–6. l.
- Rakonczai János:** Az 1980-as árvíz és hatása Békés megye településhálózatára. BékÉl. 1981. 16. évf. 4. sz. 407–420. l.
- Rátki András:** A volt magyar uralkodó osztályok. (Egy 1951-es felmérés tanulságai.) História, 1981. 3. évf. 3. sz. 28–29. l.
- Schmidt Péter:** A képviselői szervek a mai magyar társadalomban. Vg. 1981. 22. évf. 8–9. sz. 560–567. l.
- Süli-Zakar István:** Demográfiai változások Borsod-Abaúj-Zemplén megye keleti részén 1970–1980 között. BSz. 1981. 26. évf. 2. sz. 57–65. l.
- Szabó A. Ferenc:** Társadalompolitikai koncepció és népesedéspolitika. V. 1981. 24. évf. 11. sz. 38–48. l.
- Szakács Sándor:** A falusi társadalom átalakulása. História, 1981. 3. évf. 3. sz. 30–33. l.
- Szenti Tibor:** Gondolatok a tanyákról és a mai tanyahelyzetről. V. 1981. 24. évf. 2. sz. 32–48. l.
- Szilágyi Imre:** Társadalmi mobilitás megyénkben a felszabadulás óta. SzSzSz. 1981. 16. évf. 4. sz. 44–49. l.
- Tamás Pál:** A társadalmi struktúra alakulása a

- 70-es években. NSz. 1981. 12. évf. 2. sz. 50–59. l.
- Társadalmi mobilitás. Bp. 1981. KSH. 307 l. Társadalomstatistikai Közlemények.
- Tóth József:** Az Alföld II. világháború utáni népesedésének néhány sajátossága. AIT. 1981. 6. k. 153–174. l.
- Váriné Szilágyi Ibolya:** Fiatal értelmiségiek a pályán. Tudósítás egy longitudinális szociálpszichológiai értelmiségi rétegvizsgálat tapasztalatairól. Bp. 1981. Akadémiai K. 350 l.
- Zala György:** Településfejlesztés és a társadalmi fejlődés. TáSz. 1981. 36. évf. 5. sz. 88–95. l.
- Zoltán Zoltán:** A dinamikus nagyváros. Bp. 1981. Magvető K. 211 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: **Molnár Zoltán:** Nagyvárosi gondok. Éllr. 1981. 25. évf. 47. sz. 10. l.
- Politika**
- Bálint Ferenc:** Három Békés megyei városi bizottságainak működése. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 7–16. l.
- Balogh Sándor:** Jelenkori népvándorlás. (Kitelepítés és lakosságcsere Magyarországon a felszabadulás után.) História, 1981. 3. évf. 3. sz. 24–26. l.
- Bozsik Sándor:** A szakszervezeti mozgalom konszolidációja a borsodi bányákban, az 1956-os ellenforradalom után. BSz. 1981. 26. évf. 4. sz. 89–96. l.
- Csikéz Józsefné:** A köztársaság téri Pártházban. (1956) (Az MSzMP útjának tanulságai.) TáSz. 1981. 36. évf. 10. sz. 57–63. l.
- Csorbics József:** Az ellenforradalom jelentkezése és felszámolása két baranyai városban. (Az MSzMP útjának tanulságai.) TáSz. 1981. 36. évf. 10. sz. 71–73. l.
- Eperjesi László:** A KISz zászlóbontása és kezdeti fejlődése. PtK. 1981. 27. évf. 4. sz. 3–29. l.
- Erdős Ferenc:** Etyek község közigazgatása 1945–1946. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 29–39. l.
- Filep János:** A pártszervezetek Szabolcs-Szatmárban a megyei pártterkezetek dokumentumainak tükrében. SzSzSz. 1980. 15. évf. 2. sz. 28–38. l.
- Glatz Ferenc:** Történeti-politikai gondolkodás válaszai a felszabadulás után. TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 146–158. l.
- Gyarmati György:** A pártok a közigazgatás reformjáról (1945–1947). PtK. 27. évf. 2. sz. 154–190. l.
- Gyarmati György:** Politikai szempontok érvényesülése a tanácsrendszer előkészítő munkálataiban. TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 178–190. l.
- Haraszi Éva, H.:** British Reflections on the Decisive Year of Post-War Hungary: 1948. AH. 1981. Tom. 27. No. 1–2. 189–204. l.
- Izsák Lajos:** A Magyar Szabadság Párt megalakulása és tevékenysége 1946–1947. TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 203–226. l.
- Izsák Lajos:** Osztály- és pártharcok, politikai irányzatok a felszabadulás utáni években. I. r. TáSz. 1981. 36. évf. 7. sz. 52–56. l.; II. r. Uo. 8–9. sz. 53–66. l.
- Izsák Lajos:** A polgári ellenzék kiszorítása a politikai életből Magyarországon 1947–1949. História, 1981. 3. évf. 3. sz. 3–6. l.
- Jakab Sándor:** A szakmai szervezkedéstől az iparági-ágazati szakszervezetek megalakulásáig. Szakszervezeti Szemle, 1981. 10. évf. 5. sz. 53–61. l.
- Jemnitz János:** A Szociáldemokrata Párt és a nemzetközi munkásmozgalom 1945–1948. TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 159–164. l.
- Karsai Elek:** A szakszervezetek kongresszusai 1945–1975. I. r. A szakszervezetek feladatairól. Szakszervezeti Szemle, 1981. 10. évf. 3. sz. 56–65. l.; II. r. Uo. 5. sz. 62–75. l.; és III. r. A szakszervezetek fogalmi meghatározása az alapszabályokban. Uo. 6. sz. 62–65. l.
- Korom Mihály:** Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányja és a fegyverszünet (1944–1945). Bp. 1981. Akadémiai K. 522 l. – Ismerteti: **Krisztián Béla.** Ttan. 1981. 26. évf. 5. sz. 30–31. l.; **Strassenreiter Erzsébet,** TáSz. 1981. 36. évf. 10. sz. 115–118. l.; **Vigh Károly:** Memoáirodalom és történettudomány. Magyarország története 1944–45-ben két mű alapján. Műhely, 1981. 4. sz. 111–113. l.
- Korom Mihály:** A munkásosztály hatalma a szocialista forradalom legfőbb vívmánya. Pártélet, 1981. 26. évf. 8. sz. 3–6. l.
- Kovács Jenő:** Együtt a határterületi lakossággal – 1945–1956. HK. 1981. 28. évf. 3. sz. 403–427. l.
- Lázár György:** A népek barátságáért, a reakció és a sovinizmus ellen. Az együttélést választó szlovákok harca a kitelepítés ellen. Tt. 1981. 35. évf. 11. sz. 24–30. l.

- Magyarország és az ENSz. I. r.: *Harc a tagságért. Magyarország, 1981. 18. évf. 36. sz. 10. l.; II. r.: A „tizennégyek” ügye. Uo. 37. sz. 10. l.; III. r.: Tizenhatan egyszerre. Uo. 38. sz. 10. l.; IV. r.: A „magyar kérdés”. Uo. 39. sz. 10. l.; V. r.: Eltemetett „kérdés”. Uo. 40. sz. 10. l.*
- Makó Csaba:** A képviseleti és közvetlen munkásrészvétel. Szociológiai vizsgálatok. Vg. 1981. 22. évf. 8–9. sz. 568–576. l.
- Markó György:** Az Ideiglenes Nemzeti Kormány hadseregének Szabolcs vármegyében megalakult gyalogzászlóaljai (1945. február–május). HK. 1981. 28. évf. 4. sz. 622–637. l.
- Molnár István:** Ifjúmunkásmozgalom Magyarországon 1945–1950. A SZIT története. Bp. 1981. Kossuth K. 260 l., ill. – Ismerteti: *Bessenyei György.* N. 1981. 109. évf. 102. sz. 6. l.; *Botos János:* Út az egységes ifjúsági szövetségig. Nsz. 1981. 39. évf. 200. sz. 7. l.; *Gdliczky Éva.* Pártélet, 1981. 26. évf. 6. sz. 91. l.; *Németh István:* A SZIT története. Köznevelés, 1981. 37. évf. 21. sz. 12. l.
- Mónus Lajos:** A kormánybizottságok kialakulása és fejlődése. AI. 1981. 31. évf. 1. sz. 1–10. l.
- A munkásegység fejlődése Somogy megyében 1944–1948.** (Szerk.: *Suri Károly.*) Kaposvár, (1981). MSzMP Somogy megyei Biz. 312 l. – Tanulmányok:
- Strassenreiter Erzsébet:* Adalékok a magyarországi munkásegység történetéhez és az egységes munkáspárt létrejöttéhez. 9–81. l.; *Fehér István:* A forradalmi erők a társadalmi haladásért Somogyban 1945–1948. 81–91. l.; *Ormossy Viktor:* *Harc a háborús károk helyreállításáért Somogy megyében. Az átmenetgazdálkodás és az első hároméves terv.* 91–119. l.; *Virányi István:* A szociális szerkezet és a szövetségi politika alakulása Somogy megyében 1945–1948. 119–155. l.; *Padl László:* A megyei sajtó harca a demokratikus és szocialista forradalom győzelméért. 155–183. l.; *Törlei Dénes:* Somogy közoktatási és közművelődési helyzete és fejlődése 1945–1948. 183–217. l.; *Varga Teréz:* Az ifjúság politikai szervezeteinek helyzete és fejlődése Somogyban 1945–1948. 217–239. l.;
- Andrássy Antal:* A munkásegység fejlődése Somogyban a felszabadulás után. 239–305. l.
- Pataki István:** Szarvasi kommunisták küzdelme 1956–57-ben. (Az MSzMP útjának tanulságai.) TáSz. 1981. 36. évf. 10. sz. 69–71. l.
- Péter János:** „Magyar kérdés” az ENSz-ben, hidegháború, enyhülés. História, 1981. 3. évf. 3. sz. 19–22. l.
- A szakszervezetek szerepének alakulása és tevékenysége a szocializmus alapjainak lerakása idején (1949–1962). Részletek „A magyar szakszervezeti mozgalom története 1945–1975” c. tanulmányból. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete – Tájékoztató, 1981. 4. évf. 1. sz. 5–33. l.**
- Szarvas László:** Az MSzMP az üzemi demokrácia kibontakoztatásáért (1956–1968). ESz. 1981. 3. évf. 2. sz. 9–19. l.
- Szathmári Gábor:** A parlamenti demokratizmus és a sajtó. MS. 1981. 22. évf. 9. sz. 10–15. l.
- Szenes Iván:** A Kommunista Párt újjászervezése Magyarországon 1956–1957. Bp. 1981. Kossuth K. 254 l., ill. (2. kiad.)
- Szoboszlai György:** Településpolitika és közigazgatás. (Erdei Ferenc közigazgatási reformterveihez.) TtKözl. 1981. 11. évf. 3. sz. 331–345. l.
- Timár István:** Miért nem kértük Horthy kiadatását? Éllr. 1981. 25. évf. 44. sz. 2. l.
- Urbán Károly:** Az 1953-as fordulat és magyar értelmiség. PtK. 1981. 27. évf. 4. sz. 30–83. l.
- Varga F. János:** A Magyar Radikális Párt és az 1947-es választások. TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 227–244. l.
- Várnai Tamás:** A tanácsrendszer kiépítése Balatonbózsok községben. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 97–108. l.
- Vida István:** A magyarországi népi demokratikus forradalom külső feltételeinek kérdéséhez. TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 165–177. l.
- Vida István:** Nagy Ferenc politikai pályafutása. História, 1981. 3. évf. 3. sz. 22–23. l.
- Vida István:** Partyijno-politycseszkaja sztruktura vengerszkoj narodnoj demokratyii 1944–1948 gg. AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 309–343. l.
- Wieder Béla:** Az ellenforradalom jelentkezése és felszámolása két baranyai városban. Komló. (Az MSzMP útjának tanulságai.) TáSz. 36. évf. 10. sz. 73–75. l.
- Zsildk András:** Az MDP munkáspolitikájáról. História, 1981. 3. évf. 3. sz. 13–15. l.

Nevelés – oktatás

Béky Ernő: Tudtuk, hogy évtizedeket vesz igénybe a megfelelő színvonal elérése. (A felszabadulást követő oktatáspolitikáról.) Köznevelés, 1981. 37. évf. 15. sz. 4–5. l.

Berend T. Iván: Társadalompolitikai szempontok a közoktatás fejlesztésében. Köznevelés, 1981. 37. évf. 38. sz. 7. l.

Gábor László: 1945 – az általános iskola meg alapítása. A magyar iskolarendszer kialakulásának történetéből. V. 1981. 24. évf. 9. sz. 84–94. l.

Hadházy Lajos: Adalékok Nyíregyháza oktatásügyének felszabadulás utáni első évéhez. Pedagógiai Műhely, 1981. 7. évf. 2. sz. 21–30. l.

Jérôme, René: 25 éves az erdészeti és mezőgazdasági szakoktatás Szegeden. Az Erdő, 1981. 30. évf. 1. sz. 38–39. l.

Kahulits László: Felsőoktatásunk fejlődésének fő irányai. FSz. 1981. 30. évf. 6. sz. 321–329. l.

Knopp András: Felsőoktatásunk fejlesztéséről. TáSz. 1981. 36. évf. 5. sz. 23–38. l.

Kozma Tamás: A demokratikus iskola: utópia és realitások. Vg. 1981. 22. évf. 8–9. sz. 577–584. l.

Medgyes Béla: A szakoktatás tendenciái a 70-es években. Egy összehasonlító tanulmány tézisei. Szakmunkásnevelés, 1981. 32. évf. 7. sz. 20–22. l.

Pándi Lajos: Egy növekedés zavarai. Gondolatok a tudományos szocializmus oktatásáról. V. 1981. 24. évf. 4. sz. 22–36. l.

Sallai József: A közoktatás néhány kérdése Nyíregyházán a felszabadulást követő években. AAPNY 1981. 107–111. l.

Szemere Vera: A marxizmus–leninizmus oktatása a Budapesti Műszaki Egyetemen (1948–1956-ig). TájékoztatóMM. 1981. 2. sz. 145–192. l.

Tanulmányok a MEFESz történetéből 1945–1948. (Szerk.: Molnár János.) Bp. 1981. Felsőokt. Ped. Kutatóközp. 154 l. Felsőoktatástörténeti Kiadványok 6.

Kultúra – tudomány

Aradi Nóra: A magyar művészet története 1945 után. Művészet, 1981. 22. évf. 3. sz. 4–18. l.

Agárdi Péter: A magyar irodalomtörténetírás

1945 és 1965 közötti fejlődésének története. MTANYI. 1981. 32. k. 1–2. sz. 57–108. l.

Bodnár György: A szocialista irodalompolitikai fordulat ellentmondásai: Révai József pályája a felszabadulás után. Lt. 1981. 1–2. sz. 164–183. l.

Kulcsár Szabó Ernő: Az irodalmi egység programjától a defenzíváig. (Lukács György és a Fórum.) V. 1981. 24. évf. 3. sz. 27–36. l.

Lendvai L. Ferenc: Új Szántás. Karácsony Sándor (1891–1952) és köre a felszabadulás utáni politikai életben. TáSz. 1981. 36. évf. 7. sz. 66–73. l.

A magyar irodalom története 1945–1975. I. Irodalmi élet és irodalomkritika. (Szerk.: Béládi Miklós.) Bp. 1981. Akadémiai K. 527 l.

„... Munkát, szellemet, eszt...” Az iskolán kívüli népművelés Hajdú-Bihar megyében 1944–1956. (Szerk.: Gazdag István.) Debrecen, 1981. Hajdú-Bihar megyei Lt. 265 l. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 17.

Pomogáts Béla: Az emigráció második költőnemzedéke. (A felszabadulás utáni magyar irodalom története c. készülő kézikönyv IV. kötetéből.) Vázlat. Életünk, 1981. 18. évf. 6. sz. 555–567. l.

Székely Katalin, M.: „Parasztpolitikusként kezdtem és végzem.” (A tudós és politikus Erdei Ferencről, 1945–58.) Alföld, 1981. 32. évf. 11. sz. 39–46. l.

Tárkány Szücs Ernő: Németh László és Vásárhely. (Emlékek és jegyzetek.) Új Auróra, 1981. 3. sz. 86–100. l.

Tordai Zádor: Az elmélet határai. (Reflektálás Bibó Istvánnak 1947-ben elmondott akadémiai székfoglalójára.) Va. 1981. 46. évf. 8. sz. 568–573. l.

Ismertetések

Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon (1944–1962). (Szerk.: Balogh Sándor és Pölöskei Ferenc.) Bp. 1979. Akadémiai K. 240 l. – Ismerteti: *Főglein Gizella*. Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1068–1070. l.; *Gyarmati György:* A szocialista mezőgazdaság kialakulása. Nsz. 1981. 39. évf. 100. sz. 7. l.; *Tóth István*. PtK. 1981. 27. évf. 2. sz. 221–226. l.; *Zalai György*. BékÉl. 1981. 16. évf. 4. sz. 505–509. l.

- Aczél György:** A kor, amelyben élünk. Bp. 1979. Kossuth K. 165 (2) l. – Ismerteti: *Bata Imre:* Politika, művészet, alkotás, Aczél György könyvéről. Új Írás, 1980. 20. évf. 1. sz. 3–6. l.
- Aczél György:** A szabadság jelene, jövője, a szocializmus. Bp. 1977. Kossuth K. 271 l. – Ismerteti: *Bata Imre:* Politika, művészet, alkotás, Aczél György könyvéről. Új Írás, 1980. 20. évf. 1. sz. 3–6. l.
- Balogh Sándor – Izsák Lajos:** Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948-ban). Bp. 1976. Tankönyvkiadó, 438 l. – Ismerteti: *Baranyi Béla:* Alap kutatások a magyar népi demokrácia történetéből. Alföld, 1981. 32. évf. 8. sz. 85–89. l.; *Mészáros Károly.* AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 328–332. l.
- Bihari Mihály** (szerk.): Közigazgatás és politika. Tanulmányok a közigazgatás köréből. Bp. 1980. Kossuth K. 233 [5] l. – Ismerteti *Németh Géza:* Közigazgatás és társadalom. MH. 1980. 13. évf. 115. sz. 10. l.
- Donáth Ferenc:** Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1978. Bp. 1977. Akadémiai K. 282 l. – Ismerteti: *Vida István.* Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 844–847. l.
- Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról. (1945–1948.) (Összeáll. és bev.: Dancs Istvánné.) Bp. 1979. Kossuth K. 861 l. – Ismerteti: *Póth Piroška.* Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1348–1350. l.
- Erdei Ferenc:** Tudománypolitika, kutatásirányítási és szerveztudományi tanulmányok. Bp. 1980. Akadémiai K. 551 l., ill. – Ismerteti: *Keresztényi Nándor:* Tudomány, kutatás, szervezés. Új válogatás Erdei Ferenc tanulmányaiból. MH. 1981. 14. évf. 33. sz. 10. l.; *Nagy Ferenc:* A szociográfiától a szocialista szervezésig. Nsz. 1981. 39. évf. 105. sz. 7. l.
- Az 1970-es évtized a magyar történelemben. (Az MTA Társadalomtudományi Osztályának közgyűlése.) Bp. 1980. Kossuth K. 71 l. – Ismerteti: *Kerekgyártó T. István.* Pf. 1981. 4. sz. 28. l.
- Faluvégi Lajos:** Pénzügyeink a hetvenes években. Bp. 1980. Kossuth K. 336 l. – Ismerteti: *P. L. T. Faluvégi Lajos* válogatott cikkei. MN. 1980. 36. évf. 293. sz. 13. l.; *Pongrácz Antal:* A pénzügypolitika stratégiája és gyakorlata. Pénzügyi Szemle, 1981. 25. évf. 4) sz. 316–319. l.; *Wiesel Iván:* A gazdasági szabályozás természetrajza. Nsz. 1981. 39. évf. 18. sz. 7. l.
- A felszabadult Szolnok megye. Válogatott források 1944–48. (Szerk.: Tóth Tibor. Összeáll.: Papp László, Lelleiné Nemes Mária, Zádor Béláné, Cseh Géza.) Szolnok, 1980. 148 l. – Ismerteti: *Erdmann Gyula.* LSz. 1980. 30. évf. 508–509. l.
- Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben 1944–1948. (Vál., szerk.: Balogh Sándor.) Bp. 1980. 510 l. – Ismerteti: *Baranyi Béla:* Alap kutatások a magyar népi demokrácia történetéből. Alföld, 1981. 32. évf. 8. sz. 85–89. l.; *Boldizsár Iván:* Közelmúlt. Éllr. 1981. 25. évf. 14. sz. 1. l.; *Föglein Gizella:* Demokratikus örökségünk. MH. 1981. 14. évf. 67. sz. 6. l.; *Gáliczky Éva.* Pártélet, 1981. 26. évf. 6. sz. 90–91. l.; *Józsa Sándor György.* MN. 1981. 37. évf. 51. sz. 13. l.; *Lagzi István:* Küzdelem a boldog Magyarországrt. Tt. 1981. 35. évf. 9. sz. 78–81. l.; *Sipos Levente.* TáSz. 1981. 36. évf. 4. sz. 106–110. l.; *Szabolcs Ottó.* PSz. 1981. 31. évf. 10. sz. 971–972. l.; *TE:* A magyar népi demokrácia történetének iratkiadása és az iskolai szemléltetés. Könyv és Nevelés, 1981. 23. évf. 4–5. sz. 22–25. l.
- Gergely Ferenc – Kőhegyi Mihály:** Baja népoktatásának főbb kérdései 1944–1948 között. Baja, 1980. 60 l. – Ismerteti: *Rácz Fodor Sándor.* Módszertani Közlemények, 1981. 21. évf. 5. sz. 331. l.
- Gönczi István:** Mezőgazdaságunk korszakváltás küszöbén. Bp. 1980. Mezőgazdasági K. 220 l. – Ismerteti: *Zsarnóczai Sándor:* A tudományos népszerűsítés védelmében. KgSz. 1981. 28. évf. 12. sz. 1522–1525. l.
- Greza Ferenc:** Németh László vásárhelyi korszaka. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 415 l. – Ismerteti: *Almási János:* Azok a vásárhelyi évek... Reflexiók Greza Ferenc: Németh László vásárhelyi korszaka c. művére. IT. 1981. 13. évf. 4. sz. 976–986. l.; *Bakonyi István.* K. 1981. 4. sz. 28–29. l.; *Laczkó András.* Kortárs, 1981. 25. évf. 5. sz. 819–821. l.
- Hann, C. M.:** Tázlár: a village in Hungary (Tázlár: egy falu Magyarországon). Cambridge University Press, 1980. XII, 206 l. – Ismerteti: *Andorka Rudolf:* NHQ. 1981. 22. évf. 84. sz. 165–168. l.; *Gál István:* Cambridge-i falukutató az Alföldön. MN. 1981. 37. évf.

34. sz. 4. l.; *Jávor Kata*. ET. 1981. 92. évf. 4. sz. 599–600. l.
- Izsák Lajos*: A konzervatív-liberális polgári ellenzék kiszorítása a politikai életből Magyarországon (1947–1949). Sz. 1980. 114. évf. 6. sz. 939–978. l.; – Ismerteti: *TáSz*. 1981. 36. évf. 5. sz. 108. l.
- Kóvágó László*: A szocialista nemzetiségpolitika kialakításának útján. PtK. 1980. 26. évf. 3. sz. 71–74. l. – Ismerteti: *TáSz*. 1981. 36. évf. 1. sz. 114–115. l.
- Kulcsár Kálmán*: A mai magyar társadalom. Bp. 1980. Kossuth K. 320 l. – Ismerteti: *Andorka Rudolf*: Utunk a jelenhez. Nsz. 1981. 39. évf. 12. sz. 7. l.; *Bessenyei István*. V. 1981. 24. évf. 7. sz. 101–104. l.; *Szántó Miklós*. MN. 1981. 37. évf. 27. sz. 9. l.; *Turonyi Júlia*. PSz. 1981. 31. évf. 7–8. sz. 720–721. l.
- Magyar–lengyel kulturális kapcsolatok. Polsko–węgierskie stosunki kulturalne 1948–1978. (Szerk.: Kiss Gy. Csaba és Henryk Pabiniak.) Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 128 l. – Ismerteti: *Hopp Lajos*. Hélikon, 1981. 27. évf. 2–3. sz. 331. l.
- A magyar népi demokrácia története, 1944–1962. (Szerk.: Balogh Sándor, Jakab Sándor.) Bp. 1978. Kossuth K. 387 l. – Ismerteti: *Baranyi Béla*: Alap kutatások a magyar népi demokrácia történetéből. Alföld, 1981. 32. évf. 8. sz. 85–89. l.
- Mucs Sándor – Zágonyi Ernő*: A magyar néphadsereg története, 1945–1959. Bp. 1979. Zrínyi V. 317 l. – Ismerteti: *Ólmosi Zoltán*. PtK. 1981. 27. évf. 3. sz. 233–235. l.
- Németh László*: Utolsó széttekintés. Életrajzi írások. Bp. 1980. Magvető K. 896 l. – Ismerteti: *Németh G. Béla*: Németh Lászlóról – az Utolsó széttekintés alkalmán. K. 1981. 4. sz. 11–13. l.; *Szabó B. István*. K. 1981. 4. sz. 27–28. l.
- Puja Frigyes*: Magyar külpolitika. Bp. 1980. Kossuth K. 334 l. – Ismerteti: *Baldzs József*. PFKözl. 1981. 35–36. k. 2–3. sz. 267–274. l.; *Pálffy József*: Hungarian Foreign Policy in the Eighties. NHQ. 1981. Vol. 22. No. 82. 183–188. l.; *Zala Tamás*. MN. 1981. 37. évf. 10. sz. 7. l.
- Válogatott dokumentumok Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának felszabadulás utáni történetéből, 1944–1945. (Szerk.: Fehér András – Tokody Gyula.) Debrecen, 1980. Hajdú-Bihar megyei Lt. 535 l. – Ismerteti: *Dégi István*. PtK. 1981. 27. évf. 4. sz. 233–235. l.
- Vaskó László*: A köznevelésügy fejlődése a tiszántúli tankerületben (1944–1950). Debrecen, 1980. 403 l. – Ismerteti: *Kelemen Elemér*. PSz. 1981. 31. évf. 6. sz. 549–551. l.
- Méltatások – nekrológok*
- Arató Endre* (1921–1977) *Diószegi István*: Arató Endre emlékezete. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 820–824. l.
- *Zöldi László*: Népszolgálatban. Balogh Edgár 75 éves. Éllr. 1981. 25. évf. 36. sz. 6. l.
- Erdei Ferenc* (1910–1971).
- *Kállay Gyula*: Erdei Ferenc élő emléke. MH. 1980. 13. évf. 302. sz. 14. l.;
- *Kulcsár Kálmán*: Erdei Ferenc: a tudós és politikus. V. 1981. 24. évf. 5. sz. 12–20. l.;
- *Papp Zsolt*: Erdei Ferenc indulása. Forrás, 1981. 13. évf. 5. sz. 22–27. l.;
- *Szesztay András*: Erdei Ferenc örökségéről – református szemmel. A Ráday Kollégiumban elhangzott előadás, 1981. május 19. Confessio, 1981. 5. évf. 4. sz. 105–111. l.
- Féja Géza* (1900–1978).
- *Bata Imre*: Féja Géza emlékezete. Születésének 80. évfordulója. K. 1980. 12. sz. 6. l.
- Fekete Lajos* (1891–1969).
- *Kálmán Attila*: Fekete Lajos turkológus. Honismeret, 1981. 9. évf. 6. sz. 17–18. l.
- Fettich Nándor* (1900–1971).
- *Bakay Kornél*: Fettich Nándor emlékére. Életünk, 1981. 18. évf. 1. sz. 55–62. l.
- Földes Éva* (1914–1981)
- Meghalt Földes Éva. MN. 1981. 37. évf. 161. sz. 4. l.
- Horváth Márton: dr. Földes Éva. 1914–1981. PSz. 1981. 31. évf. 9. sz. 385–386. l.
- Kemény G. Gábor* (1915–1981).
- *Iszlai Zoltán*: Nemzetiségek kutatója. Éllr. 1981. 25. évf. 46. sz. 8. l.
- Molnár Erik* (1895–1966).
- *Jemnitz János*: Molnár Erikről – másfél évtized távlatából. MN. 1981. 37. évf. 196. sz. 7. l.

- Ortutay Gyula* (1910–1978).
 – *Katona Imre*: A népi líra kutatása Ortutay Gyulánál. ET. 1980. 91. évf. 3–4. sz. 593–509. l.
 – *Kovács Ágnes*: A népmese kutató Ortutay Gyula. MT. 1980. 91. évf. 3–4. sz. 521–531. l.
 – *Krizsa Ildikó*: Az európai népballada kutatója. (Ortutay Gyula.) ET. 1980. 91. évf. 3–4. sz. 510–520. l.
Ruzsás Lajos (1914–1981).
 – *Benda Kálmán*: Ruzsás Lajos. TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 307. l.
 I. *Tóth Zoltán* (1911–1956).
 – *Csatári Dániel*: A lehetőségtől a véglegesig. I. Tóth Zoltán emlékezete. Tt. 1981. 35. évf. 9. sz. 62–74. l.
Zsilák András (1921–1981).
 – *Harsányi Iván* megemlékezése. PtK. 1981. 26. évf. 3. sz. 225. l.;
 – *Erényi Tibor* gyászbeszéde Zsilák András temetésén. PtK. 1981. 26. évf. 3. sz. 223–225. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

Általános munkák

Feldolgozások

- Anderle Ádám*: Monokultúrák és egyeduralkodók. Közép-Amerika Kolumbusztól napjainkig. ÉIT. 1981. 36. évf. 34. sz. 1076–1078. l.
Antonova, K. A. – *Bongard-Levin, G. M.* – *Kotovszkij, G. G.*: India története. Bp. 1981. Kossuth K. – Gondolat K. 614 l. ill.
Artner Tivadar: A ló a művészetben. A ló az egyházi művészetben. ÉIT. 1981. 36. évf. 5. sz. 150–152. l.; A ló a romantikus művészetben. Uo. 14. sz. 424–426. l.; A ló a modern művészetben. Uo. 21. sz. 655–657. l. (Előzményt l. a Századok bibliográfiájában. Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1457. l.).
Ágh Attila: Viták a harmadik világ termelési módjáról. TtKözl. 1981. 11. évf. 2. sz. 162–176. l.
Baktay Ervin: India művészete. A történelem és művelődés keretében az őskortól a XX. századig. I–II. k. Bp. 1981. Képzőművészeti Alap. 283 l., 279 l., ill. (3. kiadás.)
Balázs Éva, H.: A szabadkőművesség. ÉIT. 1981. 36. évf. 30. sz. 931–933. l.
Benke József: Az arabok társadalmi tudatának fejlődése. PtK. 1981. 27. évf. 2. sz. 113–153. l.
Bodrogi Tibor: Törzsi művészet. 1. k. Ausztrália, Óceánia, Afrika; 2. k.: Amerika, Ázsia. Bp. 1981. Corvina K. 248 l. 380 kép, 230 l. 238 kép.
Bois, Guy: Mi a feudalizmus? Vt. 1981. 4. sz. 3–26. l.
Bright, John: Izrael története. Bp. 1980. Református Zsinat. 537 l. térk. ill.
Buda Géza: Kelet-Afrika és a Kelet. Vt. 1981. 1. sz. 35–49. l.
 The Capitals of Europe – Les capitales de L'Europe. A guide to the sources for the History of their architecture and construction – Guide des sources de L'architecture et de L'Urbanisme. (Főszerk.: Sági Ágnes.) Bp. 1980. Corvina, 359 l. (Az UNESCO segítségével jelent meg.)
Dojcsák Győző: A „francia” Kanada. Quebec. ÉIT. 1980. 35. évf. 25. sz. 791–794. l.
Fej Hsziao-Tung: A kereskedelmi tevékenység által létrehozott kereskedővárosok és kereskedőtelepülések. Vt. 1981. 3. sz. 125–132. l.
Fogarasi László: Aphrodité szigete – Ciprus. (Történelmi, politikai, gazdasági múltja és jelene.) ÉIT. 1981. 36. évf. 48. sz. 1527–1530. l.
Frobenius, Leo: Afrikai kultúrák. Válogatott írások. (Szerk.: Bodrogi Tibor.) Bp. 1981. Gondolat K. 401 l. ill.
Goldziher Ignác: Az iszlám kultúrája. Művelődéstörténeti Tanulmányok. I–II. k. Bp. 1981. Gondolat K. 1095 l. Társadalomtudományi Könyvtár. – Ismerteti: *Horvát J. József* „Az iszlám tudomány sejkje”. Nsz. 1981. 39. évf. 289. sz. 7. l.; (Mátyás). N. 1981. 109. évf. 281. sz. 6. l.; *Raj Tamás* MN. 1981. 37. évf. 268. sz. 13. l.; *Szalay Károly* MH. 1981. 14. évf. 260. sz. 6. l.
Grigulevics, I. R.: Kereszt és kard. Bp. 1981. Kossuth K. 306 l., ill. – Ismerteti: *Kerekes György*: A katolikus egyház Latin-Amerikában. Nsz. 1981. 39. évf. 289. sz. 7. l.
Gropius, Walter: Apollo a demokráciában. Bp. 1981. Corvina K. 142 l. ill.
Hahn István: Az antikvitásból a harmadik világ felé. MT. 1981. 26. k. 9. sz. 651–660. l.

- Horváth Gyula:** A forradalmak időszaka. Közép-Amerika Kolumbusztól napjainkig. ÉIT, 1981. 36. évf. 36. sz. 1132–1134. l.
- Horváth Gyula:** Szembefordulva a diktatúrákkal. Közép-Amerika Kolumbusztól napjainkig. ÉIT, 1981. 36. évf. 35. sz. 1098–1100. l.
- Hobsbawm, E. J.:** A forradalom. Vt. 1981. 2. sz. 88–120. l.
- Ihnatowicz, Ireneusz – Mąnczak, Antoni – Zientara, B.:** Spoleczenstwo polskie od X do XX wieku. Warszawa, 1979. 629 l. – Ismerteti: *Körmendy Adrienne*. AH, 1981. Tom. 27. No. 1–2. 233–239. l.
- Kereszty András:** Piramis és Dávid-csillag. Bp. 1981. Magvető K. 257 l. Tények és tanúk. Kilwa Kisiwani ősi története. (Részletek Carl Velten: Prosa und Poesie der Suaheli, 1907-ben megjelent kötetéből.) Vt. 1981. 1. sz. 50–52. l.
- Ki-Zerbo, Joseph:** Fekete-Afrika története. – Tegnaptól holnapig. (Részletek J. Ki-Zerbo: Histoire de l'Afrique noire – D'Hier à Demain. Librairie Hatier, Paris, 1972. 702 l. című könyvéből.) Vt. 1981. 1. sz. 90–114. l.
- Kossak, Manfred:** Az újkor összehasonlító forradalomtörténete. Vt. 1981. 2. sz. 64–87. l.
- Kuznetz, Simon:** Struktúra és növekedés a modern gazdaságban. (Válogatás.) Bp. 1981. Közgazdasági és Jogi K. 345 l.
- Laitinen, Kai:** A finn irodalom története. Bp. 1981. Gondolat K. 535 l.
- Latin-amerikai tanulmányok. XI.** (Szerk.: Gyimesi Sándor.) Acta Historica LXVIII. (Studia Latinoamericana LXVIII.) Szeged, 1980. JATE. 66 l. AUSzeg. AH. Tanulmányok:
- Tóth, Ágnes:** El veguero en la historia de Cuba 3–16 l.;
- Anderle, Adám:** Los comienzos del movimiento obrero Cubano 17–32. l.;
- Kukovecz, György:** Democracia, anti-imperialismo y antifascismo en política de los comunistas Cubanos (1935–1944) 33–46. l.;
- Toro, del Carlos:** Los problemas fundamentales del pueblo Cubano en „la historia me absolvera” 47–52. l.;
- Kollár Zoltán:** Sobre las bases económicas de la revolución Cubana (Contradicciones en la Economía Cubana en los años 1950.) 53–65. l.
- Lewis, Bernard:** Isztambul és az oszmán civilizáció. Bp. 1981. Gondolat K. 229 l., ill. – Ismerteti: *Székely András*. ÚT, 1981. 18. évf. 51. sz. 2. l.
- Lizzani, Carlo:** Az olasz film története 1895–1979. Bp. 1981. Gondolat K. 418 l.
- Lőrincz L. László:** „Jurták között járok”. A belső-ázsiai hősének. Bp. 1981. Magvető K. 200 l. Gyorsuló idő.
- Ludassy Mária:** Liberalizmus vagy demokrácia? Az angol képviseleti és a francia közvetlen demokratikus ideál. I. r. Vg. 1981. 22. évf. 8–9. sz. 475–481.; II. r. Uo. 10. sz. 609–615. l.
- Makkai László:** Örökös jobbság és kapitalizmus. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 320–339. l.
- Mehring, Franz:** Tanulmányok a német történelemről. (Vál. és előszó: Gunst Péter.) Bp. 1981. Gondolat K. 597. l. – Ismerteti: *Józsa György Gábor:* Tanulmányok a német történelemről. MN. 1981. 37. évf. 210. sz. 4. l.; *Niederhauser Emil:* Egy marxista történész a XIX. századból. Nsz. 1981. 39. évf. 218. sz. 7. l.
- Mravski, Dzdzislaw:** A Vatikán távolról és közelről. Bp. 1981. Kossuth K. 254 l.
- Mukhia, Harbans:** Volt-e feudalizmus az indiai történelemben? Vt. 1981. 3. sz. 3–28. l.
- Nehru, Dzsaváharlál:** India fölfedezése. Bp. 1981. Európa K. 826 l. – Ismerteti: *Kalmár György*. TáSz. 1981. 36. évf. 12. sz. 115–119. l.; *Köves Rózsa*. MN. 1981. 37. évf. 187. sz. 4. l.
- Nagy Zsuzsa, L.:** A szabaddkőművesség. A karbonárikától a P2-ig. ÉIT, 1981. 36. évf. 31. sz. 973–975. l.
- meth Pál:** Az iszlám – társadalmi rendszer? ThSz. 1981. 24. évf. 4. az 230–232. l.
- A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1982. (Szerk.: Jemnitz János, Harsányi Iván.) Bp. 1981. Kossuth K. 347 l. – Ismerteti: *Mucsi Ferenc:* Évkönyv folyóirat helyett. Nsz. 1981. 39. évf. 248. sz. 7. l. (Az egyes tanulmányok külön is feldolgozva.)
- Niederhauser Emil:** Az 1300 éves Bulgária. Fejezetek a történelemből. Nsz. 1981. 39. évf. 246. sz. 6. l.
- Noblesse française, noblesse hongroise: XVI–XIXe siècles.** (Szerk.: *Öneczi Bél*, H. Balázs Éva.) Bp.–Paris, 1981. Akadémiai K.–CNRS, 199 l.

Pete György: Közös talajon. A bolgár álln megalakulásának 1300. évfordulójára. Éllr. 1981. 25. évf. 36. sz. 6–7. l.

Pokol Béla: Politikai pártok és érdekegyesületek. Változások a polgári demokrácia struktúrájában. Vg. 1981. 22. évf. 8–9. sz. 527–533. l.

Pokol Béla: A politikai pártok kutatása a polgári politológiában. (18–19. században.) T. Közl. 1981. 4. sz. 540–554. l.

Szegvári Katalin N.: Út a nők egyenjogúsághoz. Bp. 1981. Kossuth K. 277 l.

Szerb István: A kínai korszerűsítési törekvések. (Történeti vázlat.) V, 1981. 24. évf. 10. sz. 12–20. l.

Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történet régiójáról. TSz. 1981. 24. évf. 3. sz. 313–329. l.

Tallár Ferenc: Az obszcina-kérdés. (15–19. sz.) V. 1981. 24. évf. 1. sz. 68–78. l.

Tóth Ágnes: A gyarmati korszak (Közép-Amerika Kolumbusztól napjainkig.) Éll. 1981. 36. évf. 32. sz. 1002–1004. l.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Vallástörténeti tanulmányok. (Sajtó alá rend.: Szilágyi János György.) Bp. 1981. Akadémiai K. 544 l. ill.

Wallerstein, Immanuel: Afrika a tőkés világban. Vt. 1981. 1. sz. 5–34. l.

Ismertetések

Bulletino dell'istituto italiano per il medio evo. E archivio muratoriano No. 86–87. (1976–78). 438 l. – Ismerteti: *Teke Zsuzsa*. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 438–440. l.

Csebokszárov, Ny. Ny. – *Csebokszárova, I. A.* Népek, rasszok, kultúrák. Bp. 1980. Gondolat K. 252 l., ill. – Ismerteti: *Tauszik Tamás*: Emberek és történelmi közösségeik. Nsz. 1981. 39. évf. 24. sz. 7. l.

Der deutsche Militarismus in Geschichte und Gegenwart. Berlin, 1980. Militärverlag, 301 l. – Ismerteti: *Farkas Márton*. HK. 1981. 28. évf. 2. sz. 292–295. l.

Gecse Gusztáv: Vallástörténet. Bp. 1980. Kossuth K. 260 l., ill. – Ismerteti: *Balázs György*. Vg. 1981. 22. évf. 3. sz. 184–185. l.; *Horváth Pál*. PSz. 1981. 31. évf. 7–8. sz. 728–730. l.; *Raj Tamás*. MN. 1981. 37. évf. 1. sz. 13 l.

Goldziher Ignác: Az iszlám. (Vál., szerk., a bibliográfiát és a jegyzeteket készítette: dr. Vass Előd. Bp. 1980. Magvető K. 598 l.

Magy. Hírmondó; – Ismerteti: *Asperján György*: A Korán bebalzsamozása. Éllr. 1981. 25. évf. 3. sz. 10 l.; *Simon Róbert*: Megjegyzések Goldziher Ignác: Az iszlám c. könyve kiadásához, avagy quis custodiet custodes? TSz. 1981. 24. évf. 3. sz. 478–484. l.; *Szilágyi Imre*. Dunatáj, 1981. 4. évf. 1. sz. 75–77. l.

Groehler, Olaj: A légi háborúk története. Bp. 1980. Zrínyi K. 465 l. – Ismerteti: *Szakály Sándor*. HK. 1981. 28. évf. 2. sz. 299–301. l.

Hauser Arnold: A modern művészet és irodalom eredete. A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta. Bp. 1980. Gondolat K. 519 l., ill. – Ismerteti: *Angyalosi Gergely*. V. 1981. 24. évf. 5. sz. 104–106. l.; *Fenyvesi Katalin*: A manierizmus. MN. 1981. 37. évf. 62. sz. 10. l.; *Szerdahelyi István*: Hauser Arnold gondolatvilága. MH. 1981. 14. évf. 63. sz. 1. l.; *Takács József*: A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága után. Művészet, 1981. 22. évf. 8. sz. 34–38. l.

Hauser Arnold: A művészet és irodalom társadalomtörténete. Bp. 1980. Gondolat K. 1. k. 423, 2. k. 437 l. (2. kiadás.) – Ismerteti: *Bélyei László*: A művészet és irodalom társadalomtörténete. Szélgjegyzetek Hauser Arnold tanulmánykötetéhez. Somogy, 1981. 9. évf. 6. sz. 32–36. l.

Hauser Arnold: A művészettörténet filozófiája. Bp. 1978. Gondolat K. 356 l. – Ismerteti: *S. Nagy Katalin*: Szoc. 1980. 3–4. sz. 477–479. l.

Horváth Vera: Az indiai művészet évezredei. Bp. 1980. Corvina K. 55 l., ill. – Ismerteti: *H. J.* MN. 1981. 37. évf. 62. sz. 10 l.

„Induló balra”. Tanulmányok a szocialista világirodalom kialakulásáról. (Szerk.: Illés László.) Bp. 1979. Kossuth K. 552 l. – Ismerteti: *Agárdi Péter*. K. 1981. 9. sz. 31–32. l.; *Szerdahelyi István*. ItK. 1981. 85. évf. 2. sz. 231–234. l.

Lukács József: Történelem, filozófia, vallásosság. Bp. 1979. Gondolat K. 427 l. – Ismerteti: *Hahn István*: Vallásról, történelemről – jelen időben. MT. 1981. 26. k. 2. sz. 152–154. l.

A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Evkönyv – 1981. (Szerk.: Harsányi Iván – Jemnitz János.) Bp. 1980. Kossuth K. 323 l. – Ismerteti: *Haskó Katalin*: TáSz. 1981. 36. évf. 1. sz. 98–101. l.

Salgó László – *Balogh András*: A gyarmati

- rendszer története, 1870–1955. Bp. 1980. Kossuth K. 454 l. – Ismerteti: *Babirák Ilona*. TÁSz. 1981. 36. évf. 2. sz. 87–90. l.; *Marton Imre*: Ázsia, Afrika az utolsó évszázadban. Nsz. 1981. 39. évf. 54. sz. 7 l.; *Nyusztay László*. PSz. 1981. 31. évf. 5. sz. 473–474. l.; *Szakály Sándor*. MN. 1981. 37. évf. 15. sz. 13. l.
- Shai, A.*: Nagy-Britannia, Kína és a brit birodalom vége. *Journal of Contemporary History*, 1980. 2. sz. 281–297. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1368. l.
- Skazkin, S. D.*: Der Bauer in Westeuropa während der Epoche des Feudalismus. Berlin, 1976. Akademie Verlag, 341 l. – Ismerteti: *Tagányi Zoltán*. AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 334–338. l.
- Szentes Tamás*: Polgári és „újbaloldali” elméletek a tökéletes világgazdaságról. Bp. 1980. Kossuth K. 450 l. – Ismerteti: *Blahó András*: Elméleti kritika – kritikai elmélet. Nsz. 1981. 39. évf. 83. sz. 7. l.; *Kollár Zoltán*. ESz. 1981. 3. évf. 2. sz. 175–182. l.; *Kollár Zoltán*. PFKözl. 1981. 35–36. k. 2–3. sz. 239–246. l.
- Szentkirályi Zoltán*: Az építészet világtörténete. – 2. k. Bp. 1980. Képzőművészeti Alap. 2. k. 327 l., ill., 2. k. 354 l., ill. – Ismerteti: *Tóth Zoltán*: Hagyomány és korszerűség. N. 1981. 109. évf. 81. sz. 6. l.
- S. kazkin, Szergej Danyilovics*: A parasztság a középkori Nyugat-Európában. Bp. 1979. Gondolat, 425 l. – Ismerteti: *Sándor László*. Ttan. 1981. 26. évf. 2. sz. 31–32. l.
- Visky K.*: Geistliche Arbeit und die „artes liberales”, in den Quellen des römischen Rechts. Bp. 1977. Akadémiai K. 167 l. – Ismerteti: *Hamza G.*. AJ. 1980. 22. k. 3–4. sz. 448–454. l.
- Vosztocsnaja Jevropa v drevnosztyi i srednevekovje* (Közép-Európa az ókorban és középkorban.) (Red.: L. V. Cserepnin, J. N. Scapov.) Moszkva, 1978. Nauka, 316 l., 1 térk. – Ismerteti: *Bartha Antal*. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 825–829. l.; *Bartha Antal*. AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 455–457. l.
- Walsh, Margaret*: A divat demokratizálódása. *The Journal of American History*, Vol. 66., No. 2. 1979. szept. 299–313. l. – Ismerteti: *Fekete Miklós*. Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 644–646. l.
- Wittman Tibor*: Estudios económicos de Hispano-américa colonial. (Gazdasági tanulmányok a gyarmati Spanyolorikáról.) Bp. 1979. Akadémiai K. 295 l. – Ismerteti: *Petz György*. Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 634–635. l.

Ókor

Források

A császári Róma. (Összeáll. és szerk.: Révay József és Révay Ágnes.) Bp. 1981. Szépirodalmi K. 295 l. Olcsó Könyvtár.

iff. Plinius: Levelek. (Utószó: Szepessy Tibor.) Bp. 1981. Európa K. 421 l. Bibliotheca classica.

Feldolgozások

Anisimov, A. F.: Az ősközösségi társadalom szellemi élete. Bp. 1981. Kossuth K. 367 l. *Bardon Alfréd*: Az etruszk építőművészet. ÉpT. 1981. 13. k. 3–4. sz. 353–471. l.

Blawatsky, W.: Hellenic Art in City and in Chora. AA. 1979. Tom. 27. fasc. 1–3. 103–108. l.

Bollók János: A XVI. epódos és a római sibyllinikumok. AT. 1979. 26. k. 1. sz. 57–70. l.

Bongard-Levin, Grigorij Maksimovic: Székithiától Indiáig. Az ősrja történelem talányai. Bp. 1981. Gondolat K. 221 l. ill.

Borzák István: Graecia capta ferum victorem cepit. Az Augustus-level problématicájához. AT. 1979. 26. k. 1. sz. 49–56. l.

Borzák István: A Nagy Sándor-hagyomány terminológiájához. AT. 1980. 27. k. 2. sz. 193–198. l.

Cattaneo, Antonio: Cicero kölcsönt kér. (A kölcsön, jövedelmek és a kamatok az ókori Rómában.) IPM. 1981. 7. évf. 11. sz. 76–79. l.

Csillag Pál: Az egyház szerepe a római jog bürokratikus korszakában. (IV–VII. század.) AT. 1979. 26. k. 2. sz. 271–277. l.

Dupuis, Martine: Fáraók zenéje. IPM. 1981. 7. évf. 8. sz. 92–95. l.

Endrődi Júlia: Szakmák az ókori Egyiptomban. II. r. A bányászat és a szállítás technikája. Szakmunkásnevelés, 1981. 32. évf. 3. sz. 23 l., III. r. Az építészet és a mechanika. Uo. 6. sz. 24–25. l.

Falus Róbert: La terminologie grecque du „rapport” et de la „proportion”. AA. 1979. Tom. 27. fasc. 4. 353–380. l.

- Gecse Gusztáv.* Bibliai történetek. Bp. 1981. Kossuth K. 405 l., ill. – Ismerteti: *Raj Tamás.* MN. 1981. 37. évf. 169. sz. 4. l.
- Granzotto, Gianni:* Győz Hannibál. (A cannaei csatáról, i. e. 216-ban.) IPM. 1981. 7. évf. 2. sz. 188–191. l.
- Hahn István.* Állami építkezések és beruházások az ókorban. *História*, 1981. 3. évf. 4. sz. 3–5. l.
- Hahn István:* Az antik demokrácia születése. *Vg.* 1981. 22. évf. 8–9. sz. 466–474. l.
- Hahn István:* A János-evangélium és a gnóztikus háttér. *Vg.* 1981. 22. évf. 6. sz. 343–351. l.
- Hahn István:* Tulajdon és birtoklás az archaikus Hellasban. (Akadémiai levelező tag székfoglalója.) *MTAFT.* 1980. 29. k. 1–2. sz. 59–76. l.
- Harmatta János:* Kidara – Kimnara. *AT.* 1979. 26. k. 1. sz. 71–75. l.
- Harmatta János:* Kréta görögök előtti lakossága nyelvének kérdéséhez. *AT.* 1979. 26. k. 2. sz. 133–145. l.
- Harmatta János:* Royal Power and Immortality. The Myth of the Eagles in Iranian Royal Ideology. *AA.* 1979. Tom. 27. fasc. 1. 305–319. l.
- Harmatta János:* Társadalmi terminológia és szövegtörténet. Hérodotosz szöveghagyományozásához. *A. T.* 1980. 27. k. 1. sz. 1–7. l.
- Harmatta János:* Terminológia és társadalmi fejlődés. Az ógörög társadalmi terminológia a magyarban. *AT.* 1980. 27. k. 2. sz. 151–160. l.
- Havas László:* Asinius Pollio és a római köztársaság bukása. *AT.* 1980. 27. k. 2. sz. 240–253. l.
- Hegyí Dolores:* Az ionok Kisázsiaiban. Bp. 1981. Akadémiai K. 257 l., ill. Apolló Könyvtár 12.
- Horváth Áprád:* Régi duzzasztóművek. *I. Magyar Vizgazdálkodás*, 1981. 10. sz. 30–31. l.
- Horváth Pál:* Az újszövetségi kánon kialakulása. *Vg.* 1981. 22. évf. 1. sz. 1–9. l.
- Krawczuk, Aleksander:* Nagy Konstantin. Bp. 1981. Gondolat K. 278 l. ill.
- Kublanov, M.:* Iisus nyomában. (A kereszténység kialakulásának évszázadáról.) *IPM.* 1981. 7. évf. 2. sz. 22–26. l. ill
- Lipiński, A.:* Aram et Israël du Xe au VIIIe siècle av. n. é. *AA.* 1979. Tom. 27. fasc. 1–3. 49–102. l.
- Lissner, Ivan:* Caligula, az örült isten. (i. sz. 18–41.) *IPM.* 1981. 7. évf. 8. sz. 116–117. l.
- Maróth Miklós:* Az orvostudomány helye az ókori természettudományok sorában. *AT.* 1980. 27. k. 2. sz. 186–192. l.
- Maróth Miklós:* A sztoikus logika kutatásának története. *AT.* 1979. 26. k. 1. sz. 13–48. l.
- Maróti Egon:* Az itáliai mezőgazdasági áruteremelés kibontakozása. (A pun háborúk kora.) Bp. 1981. Akadémiai K. 296 l. Apolló Könyvtár 13. – Ismerteti: *-im-*, MN. 1981. 37. évf. 221. sz. 13. l.
- Maróti Egon:* A római viae publicae meghatározásának továbbéléséhez. *AT.* 1980. 27. k. 2. sz. 269–270. l.
- Mehling J.:* Sprache, Philosophie und Sprachphilosophie im alten Indien. *AA.* 1979. Tom. 27. fasc. 4. 321–335. l.
- Molnár György.* Öntözés az ókori Mezopotámiában. *Magyar Vizgazdálkodás*, 1981. 1. sz. 35. l.
- Nagy Tibor:* Domitianus dákok, germánok és nasamónok feletti győzelmei és keltezésük Hieronymus Chronicon-jában. *AT.* 1979. 26. k. 2. sz. 228–246. l.
- Pearson, Kenneth – Connor, Patricia:* A doraki kincs. Bp. 1981. Gondolat K. 212 l.
- Ratzinger, Joseph:* A 381. évi konstantinápolyi zsinat. Előzményei és maradandó jelentősége.) *Teológia*, 1981. 15. évf. 4. sz. 198–203. l.
- Ritók Zsigmond:* Vergilius. (Halálának 2000. évfordulója.) *ThSz.* 1981. 24. évf. 6. sz. 357–362. l.
- Soós István:* Aki a tengernek szónokolt. (Démoszthenész.) *IPM.* 1981. 7. évf. 12. sz. 100–107. l.
- Swiderkowna, Anna:* A hellenizmus kultúrája. Nagy Sándortól Augustusig. Bp. 1981. Gondolat, 400 l., ill. Európa nagy korszakai. Görögország. – Ismerteti: *-im-* MN. 1981. 37. évf. 268. sz. 13. l.
- Szemler G. J.:* Papság és papi karrier az ókori Rómában. *AT.* 1980. 27. k. 2. sz. 199–208. l.
- Thuillier, Pierre:* Arkhimédész tükrei. *IPM.* 1981. 7. évf. 7. sz. 4–9. l.
- Tóth Endre:* A XV. Apollinaris legio illyricumi állomásozásának kérdéséhez. *AT.* 1980. 27. k. 2. sz. 254–265. l.
- Tóth Kálmán:* Eksztatikus profétáság az ókori Keleten és az Ószövetségben. *ThSz.* 1981. 24. évf. 6. sz. 332–334. l.

- Tóth Mária:** Az egyiptomi orvoslás múltjából. ÉIT. 1981. 36. évf. 48. sz. 1510–1511. l.
- Ugrin Emese:** A régi Róma amfiteátrumai. ÉIT. 1981. 36. évf. 51. sz. 1624–1626. l.
- Úrögdí György:** A régi rómaiak turisztáskodása. História, 1981. 3. évf. 2. sz. 26. l.
- Wessetzky Vilmos:** Idegen népek egyiptomi szemlélete egy kultuszcelekménnyel kapcsolatban. AT. 1980. 27. k. 2. sz. 266–269. l.
- Wolf, Josef – Burián, Zdenek:** Az őskori ember. Bp. 1981. Gondolat K. 299 l. ill.
- Zalai-Gaál István:** Őskori gazdasági-társadalmi elemzések vázlata. Dunatáj, 1981. 4. évf. 4. sz. 51–55. l.

Ismertetések

- Dobrovits Aladár** Válogatott tanulmányai I. k. Egyiptom és az antik világ. (Szerk.: Kákósy László.) Bp. 1979. Bp. 1979. Akadémiai K. 203 l., ill. Apollo Bibliothek. 7. – Ismerteti: *Castiglione László* AAr. 1980. 32. évf. 1–4. sz. 469 l.; *uő:* Válogatott tanulmányai III. k. Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. (Szerk.: Kákósy László.) Bp. 1979. Akadémiai K. 317 l., ill. Apollo Bibliothek 8. – Ismerteti: *Castiglione László*, AAr. 32. évf. 1–4. sz. 469–470. l.
- Flavius, Josephus:** A zsidók története. Bp. 1980. Európa K. 687 l. – Ismerteti: *Raj Tamás*, MN. 1981. 37. évf. 102. sz. 9. l.
- Genovese D., Eugene – Genovese, Fox-Elisabeth:** A rabszolgatartó gazdaság a politika látószögéből. The Journal of American History Vol. 66. No. 1. June 1979. 7–23. l. – Ismerteti: *Cs. Kötter Györgyi*, Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 851–852. l.
- Komoróczy Géza:** A sumér irodalmi hagyomány. (Tanulmánygyűjtemény.) Bp. 1980. Magvető K. 731 l. – Ismerteti: *Hévízi Józsa*, MN. 1981. 37. évf. 15. sz. 13. l.
- Rutkowski, B.:** Kréta. Bp. 1979. Corvina K. 23 l., 88 kép. – Ismerteti: *Castiglione László*, AAr. 1980. Tom. 32. fasc. 1–4. 469. l.
- Török László:** Meroé és Núbia a 2–7. században. Régészeti tanulmányok. Bp. 1977. 236 l. – Ismerteti: *Wessetzky Vilmos*, AÉ. 1980. 107. k. 2. sz. 260–261. l.

Középkor 1500-ig

Források

- A Májmuni kódex. A budapesti „Misné Tóra” legszebb lapjai. Vál. és bev.: Scheiber Sándor. Bp. 1980. 34. l., LXVIII t. – Ismerteti: *Dán Róbert*, MK. 1981. 97. évf. 3. sz. 252–253. l.
- Névtelen arab szerző korabeli krónikájának részlete: Sundjata győzelme. (13. század.) Vt. 1981. 1. sz. 115–116. l.
- Részletek Zara Yaqob etióp uralkodó krónikájából. (15. század.) Vt. 1981. 1. sz. 117–118. l.

Feldolgozások

- Biró Margit:** Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Heracleios. AO. 1981. Tom. 35. fasc. 1. 121–132. l.
- Dolmányos István:** A kulikovói ütközet – a jubileum mérlegén. HK. 1981. 28. évf. 3. sz. 335–353. l.
- Ecsedy Ildikó:** Nyugati türkök Észak-Kínában a VII. században. AT. 1979. 26. k. 2. sz. 247–256. l.
- Horváth Pál:** „Doctor Universalis”. Albertus Magnus és a keresztény arisztotelizmus. Vg. 1981. 22. évf. 3. sz. 154–162. l.
- Hunger, H.:** Ideologie und Systemstabilisierung im byzantinischen Staat. AA. 1979. Vol. 27. fasc. 1–3. 263–272. l.
- Janyin, V. L.:** Nyírfakéreg levelek üzenete. Bp. 1981. Gondolat K. 288 l. + Ismerteti: *(mátyás)* N. 1981. 109. évf. 94. sz. 61. l.; *Szántó György Tibor*, MN. 1981. 37. évf. 164. sz. 8. l.
- A középkori társadalomtörténet kérdései. Agrártörténeti cikkgyűjtemény. Bp. 1981. ELTE. 332 l. ill.
- Kurdi Mária:** A középkori Európa egy amerikai szemével: Henry Adamsról (1838–1918). FK. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 51–55. l.
- Ligeti Lajos:** Prolegomena to the Codex Cumanicus. AO. 1981. Tom. 35. fasc. 1. 1–54. l.
- Lihacsov, D. Sz.:** „...Hogy földünket tatár dúlta...” IPM. 1981. 7. évf. 5. sz. 28–31. l.

- Makkai László** – *Klanic: Gy Gábor*: Anyagi kultúra, szokásrend, mentalitások. Javaslat egy tudományközi együttműködésre. TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 268–272. l.
- Maróti E.**: Zu Columellas Weiterleben im Frühmittelalter. AA. 1979. Tom. 27. fasc. 4. 437–447. l.
- Népek nagy nevelője ...** Szent Benedek, Európa Védőszentjének emlékezete. (Közéleteszi: Szennay András.) Bp. 1981. Szent István Társ. 523 l., ill.
- Olajos Teréz**: Theophylaktos Simokattés „Oikumeniké Historia” c. művének keletkezéstörténetéhez. AUSzeg. AH. 1980. LXVII. 3–9. l.
- Rásonyi László**: Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál. Bp. 1981. Magvető K. 164 l. Gyorsuló idő.
- Szádeczky-Kardoss Sanna** – **Olajos Teréz**: Az avar történelem forrásai IV. A balkáni és alpesi avar-szláv behatolás első évtizede. 2. k. (Az 587–588., ill. 592–593. évek eseményei.) AÉ. 1980. 107. k. 2. sz. 201–213. l.; V. A 6–7. század fordulójára táján kelt híradás, az avarok hadművészetéről. AÉ. 1981. 108. k. 1. sz. 81–88. l.
- Szántó György Tibor**: Oroszlánszívű Richárd (1157–1199). IPM. 1981. évf. 8. sz. 154–159. l.
- Székelgy György**: A hónapok munkái és a közérkori művészet. AtSz. 1981. 23. évf. 1–2. sz. 1–30. l.
- Sztuzsina, Emilija Pavlovna**: A város és kolostora a középkori Kínában. (A kapcsolatok néhány aspektusa.) Vt. 1981. 3. sz. 78–84. l.
- Tarvel, Enn**: A parasztság társadalmi differenciálódása Észtországból a feudalizmus idején. AUDhist, et) 13–14. sz. 3–9. l.
- Timár László**: Villard de Honnecourt, a XIII. századi francia építész és Magyarország. TechSz. 198–81. 12. k. 167–182. l.
- Tóth Imre, H.**: Cirill és Metód, a szláv írásbeliség megeremtői. ÉIT. 1981. 36. évf. 41. sz. 1292–1293. l.
- Tóth Imre, H.**: Konstantin-Cirill és Metód élete és működése. Bp. 1981. Magvető K. 218 l. Gyorsuló idő.
- Vékony Tamás**: Hanza. (13–16. sz.) IPM. 1981. 7. évf. 5. sz. 47–54. l.
- Ismertetések**
- Borst, Arno**: Das Rittertum im Mittelalter. Wege der Forschung, Band CCCIL. (Wissenschaftliche Buchgemeinschaft, Darmstadt, 1976. 501 l.) – Ismerteti: **Borosy András**. HK. 1981. 28. évf. 1. sz. 142–144. l.
- Cvetkova, Bisztra**: Pametna bitka na narodite. Izdavo Georgi Bakalov. Varna, 1979. 353 l. – Ismerteti: **Bödei József**. AH. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 246–247. l.
- Dekan, Ján**: Moravia – Magna. A Nagymorva Birodalom – kora és művészete. Bratislava, 1980. Tatran K. 181 l., ill. (Magyar nyelven.) – Ismerteti: **Györffy György**. Kortárs, 1981. 5. sz. 826–828. l.
- Ecsedy Ildikó**: Nomádok és kereskedők Kína határain. Bp. 1979. Akadémiai K. 238 l. – Ismerteti: **Illés Zsuzsa**. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 417–418. l.
- Gernet, Jacques**: Kína hétköznapijai a mongol hódítás előestéjén (1250–1276). Bp. 1980. Gondolat K. 295 l. + Ismerteti: **Bányai László**: Egy kínai nagyváros a XIII. században. Vg. 1981. 22. évf. 7. sz. 456–458. l.
- Le Goff, Jacques**: Az értelmiség a középkorban. Bp. 1979. Magvető K. 286. l. – Ismerteti: **Bónis György**. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 232–233. l.
- Henneman, John Bell**: A katonáskodók osztálya és a francia monarchia a késői középkorban. The American Historical Review, 1978. 946–965. l. – Ismerteti: **iff. Barta János**. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 251–252. l.
- Kerbl, Rajmund**: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenkonigreich. (Bizánci hercegnők Magyarországon 1050–1200 között és befolyásuk az Árpádok királyságára.) Wien, 1979. VWGÖ. 158, XLIV l. – Ismerteti: **Makk Ferenc**. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 224–226. l.
- Marsina, Richard**: Város és piac Szlovákiában a 13. század végéig. Historický časopis, 1978. 1. sz. 77–95. l. – Ismerteti: **Heiszler Vilmos**. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 250. l.
- Melnikova, E. A.**: Szkandinavszkije runicsesz-kije nadpiszi. (A skandináviai runikus feliratok.) Moszkva, 1977. Nauka, 275 l., 89 térk. – Ismerteti: **Bartha A.** Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 216–219. l.

- Najemy, John M.*: Céh-republikanizmus a trecento korabeli Firenzében: a testületi politika sikere és végső bukása. *The American Historical Review*, 1979. 1. sz. 53–71. l. – Ismerteti: *ifj. Barta János*. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 249. l.
- Salrach, Josep M.*: Katalónia függetlensége. 9. és 10. század. *L'avec*, 1978. aug. – szept. 7–8. sz. 25–31. l. – Ismerteti: *Todero Frigyes*. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 246–247. l.
- Schreiner, Peter*: Die Byzantinischen Kleinchroniken. 3. Teil, Teilübersetzungen, addenda et corrigenda, indices. Wien, 1979. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 254 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 458 l.
- Warren Hillister, C. – Baldwin, John W.*: Az adminisztratív királyi hatalom születése: I. Henrik és Fülöp Ágost. *The American Historical Review* 1978. 867–904. l. – Ismerteti: *ifj. Barta János*. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 247–248. l.
- Zöllner, Walter*: A keresztes háborúk története. Bp. 1980. Kossuth K. 306 l. Népszerű történelem. – Ismerteti: *Bellér Béla*. Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1327–1329. l.
- A 16–18. sz. története
(1789-ig)
- Források**
- Affonso kongói király levele és levél-részlete a portugál királyhoz (1526). Vt. 1981. 1. sz. 119–121. l.
- Montesquieu*: Perzsa levelek. Bp. 1981. Európa K. 374 l.
- Rotterdami *Erasmus*: Beszélgetések. Colloquia Familiaria. Bp. 1981. Magyar Helikon, 183 l. ill.
- Feldolgozások**
- Anderle Ádám*: Indián függetlenségi küzdelmek a XVI–XVIII. században. Bp. 1981. Gondolat K. 290 l. ill.
- Antalfy György*: Niccolo Machiavelliről, a politika tudományának atyjáról. *AI*. 1981. 31. évf. 11. sz. 1008–1016. l.
- Domonkos László*: A felvilágosodás és a felsőoktatás a 18. századi Amerikában. *TSz*. 1981. 24. évf. 1. sz. 58–70. l.
- Farkas István*: Legenda vagy valóság? A Galilei-per felülvizsgálatáról. Vg. 1981. 22. évf. 7. sz. 433–436. l.
- Fekete László*: Fegyver a koldustarisznyában. (Küzdelem Németalföld hét északi tartománya függetlenségéért – az első polgári köztársaság, Hollandia megalakításáért.) *IPM*. 1981. 7. évf. 11. sz. 63–71. l.
- Forster, Robert – Greene, Jack P.*: Elméleti bevezető. (A kora-újkori Európa polgári forradalmainak előkészítése.) Vt. 1981. 2. sz. 3–18. l.
- Gebei Sándor*: Az ukrán kozákság részvétele az antifeudális mozgalmakban a XVI. sz. végén és a XVII. sz. első felében. *AUDhist. et*. 13–14. sz. 44–68. l.
- Gömöri György*: Egy strassburgi humanista (Nicholas Engelhardt, vagy: Nicolaus Engelhardus) magyar kapcsolatai a XVI. században. *MK*. 1981. 97. évf. 4. sz. 317–321. l.
- Hajnóczy Gábor*: Ellenformáció és építészlet. A tridenti zsinat és a késői reneszánsz építészelmélet. Vg. 1981. 22. évf. 10. sz. 645–651. l.
- Hegyí Klára*: A törökök berendezkedése meghódított országaikban. *TSz*. 1981. 24. évf. 3. sz. 392–404. l.
- Hopp Lajos*: A Contrat social fogadtatása és interpretációja Magyarországon és Kelet-Európában. *Helikon*, 1981. 27. évf. 4. sz. 379–385. l.
- Horváth Attila*: Viták a szovjet történetírásban az abszolutizmus kérdéseiről. Vt. 1981. 4. sz. 97–110. l.
- Kiss Judit*: A korai kapitalizmus kialakulásának első mozzanatai Latin-Amerikában a XVI–XVIII. században. *Tájékoztató MM*. 1981. 6. sz. 153–171. l.
- Kljucsevszkij, V. O.*: Nagy Péter külseje, szokásai, élet- és gondolkodásmódja, jelleme (Részletek a Kursz ruszszkoj isztorii IV. k., Moszkva, 1957. 28–49. l. c. munkából.) Vt. 1981. 4. sz. 129–145. l.
- Kljucsevszkij, V. O.*: Rettenetes Iván cár jellemábrázolása. (Részletek a Szocsinenija II. k. Kursz ruszszkoj isztorii 2. részből, Moszkva, 1957. 187–200. l.) Vt. 1981. 4. sz. 118–128. l.
- Kocsis Elemér*: Az elfelejtett és félreértett Zwingli. (Halálának 450. évfordulója.) *Confessio*, 1981. 5. évf. 4. sz. 23–31. l.
- Köpeczi Béla*: A felvilágosult abszolutizmus és a filozófusok. *Helikon*, 1981. 27. évf. 4. sz. 374–378. l.
- Makkai László*: Ars historica. Megjegyzések Fernand Braudel: Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme, XVe–XVIIIe

- siècles c. művéhez. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 206–215. l.
- Mousnier, Roland:** A Fronde (1648–53). Vt. 1981. 2. sz. 45–63. l.
- Papp Imre:** Földbirtokmegosztás és differenciálódás a francia társadalomban a polgári forradalom előtti évtizedekben. AUDhist. et. 13–14. sz. 69–121. l.
- Pásti Judit:** A chemnitzzi kézműves-legények szabályzatai a 15. század végétől a 17. század elejéig. LSz. 30. évf. 1–2. sz. 155–166. l.
- Petneki Aron:** Egy krakkói polgár feljegyzései Báthori István korából. Tt. 1981. 35. évf. 6. sz. 23–28. l.
- Rádóczy Gyula:** A XVIII. századi Bécsi Dispensatoriumok. Gyógyszerészet, 1981. 25. évf. 10. sz. 385–389. l.
- Réz Pál:** Voltaire világa. Bp. 1981. Európa K. 346 l. ill.
- Shackleton, Robert:** A felvilágosodás és a meseterem. Helikon, 1981. 27. évf. 4. sz. 346–353. l.
- Stone, Lawrence:** Az angol forradalom. Vt. 1981. 2. sz. 19–44. l.
- Székely György:** Emelkedő és hanyatló városok Európában a 17. század első felében. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 714–724. l.
- Szigethy Gábor:** Egy hollandus Erdélyországban. (17. sz. közepe.) Kortárs, 1981. 25. évf. 5. sz. 807–809. l.
- Thirsk, Joan:** Kutatási irányok a 16–18. századi angol mezőgazdaságtörténetben. AUDhist. et. 13–14. sz. 10–21. l.
- Venturi, Franco:** A régi rendszer első válsága, 1768–1776. Helikon, 1981. 27. évf. 4. sz. 354–366. l.
- Williams, Sherry Lee:** Ottoman Land Policy and Social Change; The Syrian Provinces. AO. 1981. Tom. 35. fasc. 1. 89–120. l.
- Zradkowska, Ewa:** A lengyel felvilágosodás korszakolási kérdéseiről a francia felvilágosodás „nagy korszakával” kapcsolatban. Helikon, 1981. 27. évf. 4. sz. 401–405. l.
- Ismertetések**
- Antesperg, Johann, Balthazar von:** Das Josephinische Erzherzogliche A. A. C. oder Namenbüchlein. Nachdruck des Widmungsexemplars von 1741, im Landesmuseum Johanneum in Graz. Dortmund, 1980. Hasenberg. – Ismerteti: **Petneki Aron:** Amiből a császár olvasni tanult. II. József ábécéskönyve. MN. 1981. 37. évf. 245. sz. 13. l.
- Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Ost-europa. Freimauer-Gesellschaften, Clubs.** (A felvilágosodás elősegítői Közép- és Kelet-Európában. Szabadkőműves Társaságok, klubok.) Hrg. Eva H. Balázs, Ludwig Hammermayer, Hans Wagner und Jerzy Wojtowicz. Berlin, 1979. Verlag Ulrich Camen, 380 l. – Ismerteti: **Szócs Gábor.** Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 241–243. l.
- Bullard, Melissa Meriam:** Házasság, politika és család Firenzében. A Strozzi–Medici Szövetség 1508-ban. The American Historical Review, 1979. 3. sz. 668–687. l. – Ismerteti: **iff. Barta János.** Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 252–253. l.
- Conen, Amnon – Lewis, Bernard:** Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century. Princeton, 1978. XII + 199 + 15 l. – Ismerteti: **Káldy-Nagy Gyula.** AO. 1981. Tom. 35. fasc. 1. 165–166. l.
- Dupaquier, J.:** A párizsi medence falusi népesége XIV. Lajos idején. Párizs, Études de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1979. – Ismerteti: **Andor Rudolf.** Vj. 1981. 24. évf. 11. sz. 112. l.
- Evans, R. J.:** The making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An interpretation. (A Habsburg-Monarchia kialakulása 1550–1700. Interpretáció.) Oxford, 1979. Clarendon Press, XIX. 531 l. – Ismerteti: **Niederhauser Emil.** Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 233–235. l.
- Grickevics, A. P.:** Szocial'naja bor'ba gorozsan Belorusszii. (XVI–XVIII vv.) (A belorussziai városiak társadalmi harca a 16–18. században.) Minszk, 1979. Nauka i Technika, 152 l. – Ismerteti: **Niederhauser Emil.** Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 418–419. l.
- Grozdanova, Elena:** Balgarszkata szelszka obstina prez XV–XVIII vek. (A bolgár faluközösség a 15–18. században.) Szofija, 1979. 207 l. – Ismerteti: **Niederhauser Emil.** Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 419–420. l.
- Kálvin „breviárium”. Válogatás Kálvin János műveiből.** (Összeáll.: Dr. Bolyki János.) Bp. 1980. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 263 l. – Ismerteti: **Békési Andor.** ThSz. 1981. 24. évf. 3. sz. 189–191. l.
- Kazakova, N. A.:** Nyugat-Európa a XV–XVI. század orosz írásbeliségében. Oroszország

- nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből. Moszkva, 1980. – Ismerteti: *Dolmányos István*: Nyugat-Európa a középkor végén, az újkor hajnalán. Kazakova műve az orosz levéltárak adatairól, V. 1981. 24. évf. 8. sz. 110–112. l.
- Palli, H.*: Észtország falusi népességének termézetes népmozgalma, 1540–1799. Tallin, 1980. I–III. k. – Ismerteti: *Andorka Rudolf*. V. 1981. 24. évf. 11. sz. 113–114. l.
- Pavlenko, N. I.*: Nagy Péter három ún. végrendelete. Voproszi Isztorii, 1979. 2. sz. 129–144. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 641–642. l.
- Phillips, Mark*: Machiavelli, Guicciardini és a nemzeti történetírás hagyománya Firenzében. The American Historical Review, 1979. 1. sz. 86–105. l. – Ismerteti: *iff. Barta János*. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 250–251. l.
- Piccolomini, Aeneas Silvius* (II. Pius pápa): Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek. (Szerk.: Boronkai Iván.) Bp. 1980. Magyar Helikon 291 l. ill. Bibliotheca Historica. – Ismerteti: *Petneki Áron*: Egy humanista pápa leveleiből. MN. 1981. 37. évf. 27. sz. 13. l.
- Polišenský, Josef*: Komenský, Hartlib és a 17. századi angol forradalom. Československý časopis historický, 1978. 2. sz. 228–248. l. – Ismerteti: *Heiszler Vilmos*. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 253–254. l.
- Troickij, Sz. M.*: Russzkij abszoljutzizm i dvorjansztvo v XVIII. v. Formirovanyije bjurokratyyi. (Az orosz abszolutizmus és a nemeség a 18. században. A hivatalnokság formálódása.) Moszkva, 1974. 395 l. – Ismerteti: *Poór János*. Sz. 1981. 115. évf. 1. sz. 243–245. l.
- 1789 – 1917
- Források*
- Andrianampoinimerina, Madagaszkár államalkotó uralkodójának végrendelete és utolsó szózata (1810). Vt. 1981. 1. sz. 123–128. l.
- Ezerötszázhat párizsi munkás felterjesztése a francia Nemzetgyűléshez a rabszolgaság eltörlése ügyében (1844). Vt. 1981. 1. sz. 129. l.
- A fashodai incidens (1898). Részlet Winston Churchill: A folyami háború c. könyvéből, 1899. Vt. 1981. 1. sz. 143–144. l.
- Kafka, Franz*: Naplók, levelek. Válogatás. Bp. 1981. Európa K. 794 l. – Ismerteti: *Garai Gábor*: „Ki vált meg engem? Franz Kafka naplójáról, leveleiről. Éllr. 1981. 25. évf. 48. sz. 11. l.
- Libéria Függetlenségi Nyilatkozata (1847). Vt. 1981. 1. sz. 130–134. l.
- Macemba, Yao főnök levele a német gyarmatosító csapatok főparancsnokához (19. század vége). Részletek. Vt. 1981. 1. sz. 135. l. Gondolat K. 410 l.,
- Mejerhold műhelye. (Vál. és szerk.: Peterdi Nagy László.) Bp. 1981. Gondolat K. 410 l., ill.
- Négy levél Kelet-Afrika gyarmatosításának éveiből (1889–1892). Vt. 1981. 1. sz. 136–140. l.
- Usman dan Fodio a kormányzás öt szabályáról (a 19. század elejéről). Vt. 1981. 1. sz. 122. l.
- Feldolgozások*
- Agh Attila*: A centrum és a periféria viszonyának fejlődése a szabadkereskedelmi világ kapitalizmus korában (1780–1880) Tájékoztató MM. 1981. 4. sz. 3–39. l.
- Borsi-Kálmán Béla*: A román reformnemzedék bölcsőjénél. MoV. 1981. 12. sz. 74–81. l.
- Crouzet*: A brit nagyiparosok társadalmi eredete az ipari forradalom korszakában. TSz. 1981. 24. évf. 2. sz. 245–251. l.
- Cziráki László*: A Rerum Novarum előestéjén. Va. 1981. 46. évf. 6. sz. 381–383. l.
- Czövek István*: Egy XIX. századi költő-diplomata gondolatai koráról. (Fjodor I. Tyutcsjev 1803–1873.) AUDhist. et. 13–14. sz. 122–151. l.
- Dautry, Jean*: Az 1848-as forradalom és a köztársaság. Bp. 1981. Kossuth K. 463 l. – Ismerteti: *Jemnitz János*: A forradalmak kora történelmi alulnézetben. Nsz. 1981. 39. évf. 224. sz. 7. l.
- Foner, S. Phillip*: Az amerikai munkásszövetség (AFL) megalakulása (1881). NMTÉvk. 1982. 20–29. l.
- Fried István*: Szlovák értelmiségi mozgalmak. (18. század utolsó negyedétől 1918-ig.) Budapest, 1981. 19. évf. 1. sz. 40–41. l.
- Gergely Jenő*: XIII. Leó pápa és a Rerum novarum enciklika. Vg. 1981. 22. évf. 7. sz. 427–442. l.
- Gergely József*: Kétszáz éve született Stephen-

- son (1781–1848), a vasipar megteremtője. ÉIT. 1981. 36. évf. 28. sz. 882–884. l.
- A haladó orosz gondolkodás fejlődése a forradalmi demokratizmustól a marxizmusig. Tanulmányok I–II. k. (Szerk.: Honfi József, Domokos Anna.) Bp. 1980. ELTE Tud. Szoc. Inf. és Továbbképző Int. 615 l.
- Handke, Horst*: Munkamegosztás és foglalkoztatottsági struktúrák. (Adalék az emberi termelőerő fejlődéséhez Németországban 1871 és 1918 között.) Tsz. 1981. 24. évf. 3. sz. 493–507. l.
- Keszthelyi Tibor*: „Függő viszonyban lévő belső nemzet.” Indiánok az Egyesült Államokban. ÉIT. 1981. 36. évf. 20. sz. 613–615. l.
- Keszthelyi Tibor*: Milyen alapon indián – egy törzs? Indiánok az Egyesült Államokban. ÉIT. 1981. 36. évf. 22. sz. 691–692. l.
- Keszthelyi Tibor*: Perek a „vadászmezőkért”. Indiánok az Egyesült Államokban. ÉIT. 1981. 36. évf. 21. sz. 649–650. l.
- Kohashiro Takahashi H. – Kaichiro Ishi*: A feudális földtulajdon felbomlása és a parasztság társadalmi differenciálódása Japánban. Vt. 1981. 3. sz. 29–35. l.
- Kovács István*: Amikor Krakko állam volt. Tt. 1981. 35. évf. 6. sz. 29–37. l.
- Kovács István*: Bem József és az 1830–31-es lengyel szabadságharc. Forrás, 1981. 13. évf. 5. sz. 59–65. l.
- Kun Miklós*: A pánszlávizmus gyökereinél. (A 19. század első fele szláv mozgalmainak értékeléséhez.) Vt. 1981. 4. sz. 54–75. l.
- Lagzi István*: Sienkiewicz és a lengyel nemzeti tudat. Napjaink, 1981. 20. évf. 4. sz. 32–33. l.
- Madaras Éva*: Lueger és az osztrák keresztényszociálisok megítélése a magyar polgári sajtóban. (1895–1897.) AUDhist. et. 13–14. sz. 152–188. l.
- Manfred, A. Z.*: Napoleon. Bp. 1981. Kossuth, Gondolat K. 509 l., ill. – Ismerteti: *Tamás István*: A Bonaparte-élmény. Nsz. 1981. 39. évf. 78. sz. 7. l.
- Menyhárt Lajos*: Russzkaja obscsesztvenno-politiceszkaja műszl' na rubezsej XIX–XX. sztoljetij (1895–1906). AUDhist. et. 13–14. sz. 189–220. l.
- Merényi László*: Pisztolylovés Bécsben. Friedrich Adler merénylete a kormányfő ellen. Bp. 1981. Kossuth K. 203 l., ill. Népszerű történelem. – Ismerteti: *J. Gy. MN*. 1981. 37. évf. 114. sz. 13. l.; *Jemnitz János*: Friedrich Adler a politikus merénylő. Nsz. 1981. 39. évf. 105. sz. 7. l.
- Niederhauser Emil*: Az első lengyel munkáspárt. NMTÉvk. 1982. 30–42. l.
- Niederhauser Emil*: Ferenc főembere. (Klemens Wenzel Lothar Metternich, 1773–1859.) IPM, 1981. 7. évf. 5. sz. 86–90. l.
- Papp Gábor*: Lyon, 1831: az első munkásfelkelés. Nsz. 1981. 39. évf. 274. sz. 16. l.
- Papp Gábor*: A lyoni takácsok. A munkások első általános sztrájkja és felkelése. ÉIT. 1981. 36. évf. 50. sz. 1574–1575. l.
- Papp Gábor*: Az önálló Belgium megszületése. (1831) ÉIT. 1981. 36. évf. 47. sz. 1475–1477. l.
- Szabó Jenő, R.*: Rólgárháború Észak-Amerikában. 1861–1865. 2. kiad. Bp. 1981. Móra K. 164 l., ill. Képes történelem.
- Szabó Magdolna*: Merénylet márciusban. (II. Sándor orosz cár ellen 1881 márciusában elkövetett bombamerénylet.) IPM. 1981. 7. évf. 3. sz. 38–43. l.
- Szabó Máté*: „Éjjeliőr” volt-e a liberális állam? Adalékok a 19. századi angol államkonceptióhoz. Vg. 1981. 22. évf. 5. sz. 265–271. l.
- Szalai Júlia*: Radikális idők – radikalizmus nélkül. A viktoriánus korszak gazdasági, társadalmi, szociálpolitikai változásainak előtörténete. Vg. 1981. 22. évf. 5. sz. 273–281. l.
- Szerződés Franciaország és Yatenga királyság között (1895). Vt. 1981. 1. sz. 141–142. l.
- Szoposzlai Margit*: Bársonyban a barikádon. Bp. 1981. Kossuth K. 150 l., ill. Nők a történelemben. – Ismerteti: *Jemnitz János*: Egy orosz forradalmárnő regényes élete. Nsz. 1981. 39. évf. 135. sz. 7. l.
- Szvák Gyula*: Vaszilij Oszipovics Kľucsevszkij (1841–1911). Vt. 1981. 4. sz. 111–117. l.
- Vikol Katalin*: 175 éve született „A demokrácia Amerikában” írója, Clerel Alexis de Tocqueville. MFSz. 1981. 25. évf. 5. sz. 673–688. l.
- Vikol Katalin*: Tocqueville és hatása Magyarországon. Centralisták és liberálisok vitái a reformkorban. Vg. 1981. 22. évf. 2. sz. 73–79. l.
- Zachar József*: Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom 1861–1881. Bp. 1981. Akadémiai K. 350 l.
- Zolotarjev, V. A.*: Az 1877–78. évi háború az orosz katonai irodalomban. HK. 1981. 28. évf. 3. sz. 428–449. l.

Ismertetések

- Daniel, Pete.:** A rabszolgaság átváltozása az Egyesült Államokban 1865–1900. The Journal of American History, Vol. 66. No. 1. June 1979. 88–99. l. – Ismerteti: *Cs. Kottra Györgyi*. Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 646–647. l.
- Documente Privind revolutia dela 1848 în țările române. C. Transylvania. (Dokumentumok az 1848-as forradalom történetéhez a román országokban. C. Erdély.) II. k. (Szerk.: Stefan Pascu és Victor Cheresesșiu.) Bukarest, 1979. 478 l. – Ismerteti: *Trócsányi Zsolt*. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 428–431. l.; *Uő. AH*. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 243–251. l.
- Druzsinyin, N. Mi.:** Russzkaja gyerevnya na perelome 1861–1880. Moszkva, 1978. Nauka, 280 l. (Az orosz falu változása 1861–1880.) – Ismerteti: *Tagányi Zoltán*. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 424–425. l.
- Druzsinyin, N. Mi. – Fjodorov, V. A.:** Paraszttmozgalmak Oroszországban a XIX. században. Isztorija SzSzsZr, 1977. 4. sz. 106–127. l. – Ismerteti: *V. Molnár László*. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 456–457. l.
- Esper, Th.:** Az urali munkásság helyzete a 19. sz. első felében. Journal of Modern History, 1978. dec. Vol. 50. No. 4. 670–679. l. – Ismerteti: *Fekete Miklós*. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 441–442. l.
- Faligot, Roger:** James Connolly et le mouvement révolutionnaire Irlandais. (James Connolly és az írországi forradalmi mozgalom.) Paris, 1978. Maspero, 333 l. – Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 836–838. l.; *Jemnitz János*: *AH*. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 475–476. l.
- Fehrenback, Elisabeth:** Alkotmány- és társadalompolitikai reformok és reformtörekvések Németországban és a napóleoni Franciaország. Historische Zeitschrift, 1979. Bd. 228. 288–316. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor*. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 451–453. l.
- Franklin, John Hope:** Amerikai tükör. A Rekonstrukció történetírásának száz éve. The American Historical Review, Vol. 85. No. 1. 1980. febr. 1–14. l. – Ismerteti: *Cs. Kottra Györgyi*. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 853–854. l.
- Galántai József:** Az első világháború. Bp. 1980. Gondolat K. 546 l. – Ismerteti: *Balázs György*: Fordulópont a történelemben. Vg. 1981. 22. évf. 7. sz. 454–455. l.; *Csulák Mihály*: Összefoglaló mű az első világháborúról. Könyv és nevelés. 1981. 23. évf. 2. sz. 89–92. l.; *E. Fehér Pál*: Befejeződött-e az első világháború? Galántai József könyvének margójára. Éllr. 1981. 25. évf. 8. sz. 5 l.; *Kende János*: A huszadik század igazi nyitánya. Nsz. 1981. 39. évf. 177. sz. 7. l.; *Gonda Imre*: *MT*. 1981. 26. k. 9. sz. 716–717. l.
- Gall, Lothar:** Bismarck és a bonapartizmus. Historische Zeitschrift, 1976. Bd. 223. 618–638. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor*. Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 648–649. l.
- Graaf van de, Henk G.:** A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században (1690–1795). Kolozsvár, 1979. 252 l. – Ismerteti: *Trócsányi Zsolt*. Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1332–1333. l.
- Hunt, L. – Lansky, D. – Hanson, P.:** A liberális köztársaság kudarca Franciaországban (1795–99) és a Brumaire-hez vezető út. The Journal of Modern History, Vol. 51. No. 4. dec. 1979. 734–759. l. – Ismerteti: *Fekete Miklós*. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 448–449. l.
- Kelly, George Armstrong:** Az orléans-i herceg „gépezete” és az új politika. The Journal of Modern History, Vol. 51. No. 4. dec. 1979. 667–684. l. Ismerteti: *Fekete Miklós*. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 442–444. l.
- Kennedy, Michael L.:** Jakobinus klubok alapítása és a klubhálózat létrehozása 1789–91. között. The Journal of Modern History, Vol. 51. No. 4. dec. 1979. 701–733. l. – Ismerteti: *Fekete Miklós*. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 445–448. l.
- Kovács Endre:** Sienkiewicz. Bp. 1980. Gondolat K. 300 l. – Ismerteti: *D. Molnár István*: A legnépszerűbb lengyel klasszikusról. Nagyvilág, 1981. 26. évf. 10. sz. 1576–1577. l.
- Lábos Fedor:** A bácskai, szerémségi és szlavóniai ruszinok története, 1745–1918. Vukovár, 1979. 299 l. – Ismerteti: *Udvari István*: *BékÉL*, 1981. 16. évf. 4. sz. 521–523. l.
- Latner, Richard B.:** A „konyhakabinet” és Andrew Jackson tanácsadói rendszere. The Journal of American History, Vol. LXV. No. 2. 1978. szept. 367–388. l. – Ismerteti: *Csákvári Ferenc*. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 454–456. l.
- Lescsilovszkaja, I. I.:** Obszecsztvenno-politicszskaja bor’ba v Horvatii v 1848–49 gg. Moszkva, 1977. Nauka, 304 l. – Ismerteti:

- Niederhauser Emil.* AH. 1981. Tom. 27. No. 1–2. 251–252. l.
- Lipinszkij, L. P.:* Sztolüpinszkaja agrarnaja reforma v Beloruszszii. (A sztolüpin agrár-reform Beloruszsiában.) Minszk, 1978. Izdatel'sztvo BGU im Lenina, 223 l. – Ismerteti: *Gebei Sándor.* Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 833–835. l.
- Literatura szocialno-revolucionnoj partii „Narodnoj Voli” (A „Narodnaja Volja” szociálforradalmár párt irodalma 1905.). Lipcse, 1977. 978 l. Zentralantiquariat, hasonmás kiadás. – Ismerteti: *Szabó Magdolna.* Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 831–833. l.
- Makedonija. Szbornik ot dokumenti i materialii. (Macedónia, Dokumentum- és anyaggyűjtemény.) Szofija, 1978. 822 l.; Oszvoboditelnata borba na Balgarite v Makedonija i Odrinszko 1902–1904. Diplomaticseszki dokumenti. (A Macedónia és Drinápoly-tartományi bolgárok szabadságharca 1902–1904. Diplomáciai dokumentumok.) Szofija, 1978. 590 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 433–435. l.
- May, Ferdinand:* A „Fekete Kéz”. Bp. 1979. Kossuth K. 239 l. Népszerű történelem. – Ismerteti: *Galántai József.* Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 835–836. l.
- Mayer Mária:* Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910. Bp. 1977. Akadémiai K. 255 l. – Ismerteti: *Kemény G. Gábor.* Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1340–1343. l.
- Mezsdunarodnoje rabocsee dvizsenie. (1871–1905.) Moszkva, 1976. Tom. II. 254 l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* AH. 1981. Tom. 27. No. 1–2. 254–256. l.
- Miller, J. D. B.:* A fellengzőség és pesszimizmus vége? *Journal of Contemporary History*, 1980. 1. sz. 53–66. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 651–652. l.
- Nelson, John R. Jr.:* Alexander Hamilton és az amerikai ipar újabb vizsgálatok tükrében. *The Journal of American History*, Vol. LXV, No. 4. March 1979. 971–995. l. – Ismerteti: *Csikvári Ferenc.* Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 848–849. l.
- Németország története (1789–1871). Szöveggyűjtemény I–IV. (Jegyz., szerk.: Hegyi András.) Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 108, 124, 154, 256 l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1336–1337. l.
- Nolte, Ernst:* Német látszatalkotmányosság. *Historische Zeitschrift*, 1979. Bd. 228. 529–550. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 650–651. l.
- Ortega, J. V.:* Egy fényes kudarc utóélete: spanyol politika az 1898-as spanyol–amerikai háború előtt és után. *Journal of Contemporary History*, 1980. évi 2. sz. 217–344. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1359–1360. l.
- Plaschka, Richard G. – Suppan, Arnold – Haselsteiner, Horst:* Adalékok a nacionalizmus fogalmához és struktúrájához Délkelet-Európában a 19. században és a 20. század elején. *Österreichische Osthefte*, 1978. 19. évf. 1. sz. 48–78. l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 643–644. l.
- Popkin, Jeremy D.:* A királypárti sajtó a francia forradalomban. *The Journal of Modern History*, Vol. 51. No. 4. dec. 1979. 685–700. l. – Ismerteti: *Fekete Miklós.* Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 450–451. l.
- Rindzjunszkij, P. G.:* Az orosz önkényuralom és osztályalapjai, 1861–1904. Isztorija SzSzsZR, 1977. 2. sz. 34–53. l. – Ismerteti: *V. Molnár László.* Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1358. l.
- Schlechte, Klaus-Dieter:* Reformerből ellenforradalmár. Charles Alexandre de Calonne tevékenységéről 1783–1790. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1978. 12. sz. 1084–99. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 444–445. l.
- Scsetinyina, G. I.:* A hallgatói névsorok, mint történeti forrás. Az egyetemi hallgatóság összetétele a 19. század végén és a 20. század elején. *Isztorija SzSzsZR*, 1979. 5. sz. 110–126. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 852–853. l.
- Schmidt, Siegfried:* Junkerség és a német konzervativizmus genezise. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1979. 11. sz. 1058–1972. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 850–851. l.
- Schmidt, Siegfried:* Liberális pártmozgalom és a néptömegek Németországban 1789–1871. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1978. 5. sz. 400–415. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 642–643. l.

Sztarcev, V. I.: Russzkaja burzsuazija i szamo-gyerzsvavije v 1905–1917 gg. [(Az orosz burzsoázia és az önkényuralom, 1905–1917. Harc a „felelős minisztérium” és a „bizalom kormánya” körül)] Leningrad, 1977. Nauka K., 272 l. – Ismerteti: *Dányi László*. Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 624–627. l.

Trajkov, Veszelin: Ideologicseszki tecsenia a programi v nacionalno-osvoboditelnite dvizsenija na Balkanite do 1878 godina. Szofia, 1978. 439 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AH. 1980. Tom. 26. No. 3–4. 472–474. l.

Ulmann, Hans-Peter: Ipari érdekek és a német társadalombiztosítás megszületése 1880–1889. Historische Zeitschrift, 1979. Bd. 229. 574–610. l. + Ismerteti: *Erdődy Gábor*. Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 647–648. l.

Wiecek, William M.: Rabszolgaság és a rabszolgaság eltörlésének kérdése az Egyesült Államok legfelsőbb bírósága előtt (1820–1860). The Journal of American History Vol. LXV. No. 1. June 1978. 34–60. l. – Ismerteti: *Cs. Kottra Györgyi*. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 453–454. l.

Legújabb kor
1917 – 1945

Források

Brezsnyev, Leonyid: Visszaemlékezések. 1. A gyári sziréna. Nsz. 1981. 39. évf. 293. sz. 4 l. 2. Kohómérnök és tanácsi vezető. Uo. 294. sz. 4. l.; 3. Mindenkor őszintén. Uo. 295. sz. 4. l.

A brit Munkáspárt elemzése az afrikai imperialista tevékenységről (1926). Vt. 1981. 1. sz. 147–149. l.

Corvalán, Luis: Életemről. Bp. 1981. Kossuth K. 109 l. – Ismerteti: *Kerekes György*: Jegyzetlapok a gyűjtőtáborból. Nsz. 1981. 39. évf. 165. sz. 7. l.

Az első (párizsi) Pánafrikai Kongresszus határozata (1919). Vt. 1981. 1. sz. 145–146. l.

Grün, Max von der: Ifjúságom a harmadik birodalomban. Bp. 1981. Kossuth K. 235 l., ill. – Ismerteti: *Kenesei István*. Tankönyv – önéletrajzban elmondva. Nsz. 1981. 39. évf. 283. sz. 7. l.

Jekatyerinburgban őriztem a cárt. Részlet Bán János tokaji internacionalista visszaemlékezéséből. 2. r. (Bevezető jegyzettel ellátta és

közli: Dobrossy István.) Napjaink, 1981. 20. évf. 12. sz. 7–8. l.

Kovács Endre: Korszakváltás. Emlékiratok. Bp. 1981. Magvető K. 395 l. Tények és Tanúk. – *Csulák Mihály*. N. 1981. 109. évf. 292. sz. 11. l.; *Gál István*. MN. 1981. 37. évf. 281. sz. 4. l.

Lenin, V. I. Válogatott katonai írásai. (Vál. és szerk.: Kocsis Bernát.) Bp. 1981. Zrínyi K. 819 l.

Mann, Thomas: Napló, 1937–1939. Nagyvilág, 1981. 26. évf. 10. sz. 1530–1544. l.

MoczarSKI, Kazimierz: Beszélgetés a hóhérral. Bp. 1981. Európa K. 460 l.

Montgomery, Bernard L. tábornagy emlékiratai. Bp. 1981. Zrínyi – Kossuth K. 369 l.

A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőinek üzenetváltása 1941–1945. I–II. k. (Főszerk.: Gromiko, A. A.) Budapest–Uzsgorod, 1981. Kossuth K. – Kárpáti K. 1. k. 476 l., 2. k. 330 l. (2. kiad.)

Feldolgozások

Ádám Magda: A Kisantant (1920–1938). Bp. 1981. Kossuth K. 265 l., ill. – Ismerteti: *Gerő Jenő*. N. 1981. 109. évf. 133. sz. 6. l., *Niederhauser Emil*: Európa a két világháború között. Nsz. 1981. 39. évf. 189. sz. 7. l.; *Tatár Imre*. MN. 1981. 37. évf. 198. sz. 4. l.

Berend T. Iván: A nagy válság és Közép-Kelet-Európa. (Akadémiai rendes tag székfoglalója.) MTAFT. 1980. 29. k. 1–2. sz. 41–53. l.

Biman, Stanislav – Čilek, Roman: Barna gyalogok játszmája. Bp. 1981. Kossuth K. 364 l., ill.

Csejtei Dezső: Az „ember” és a „nép”. Ortega társadalomfelfogásának kategoriális háttere. Vg. 1981. 22. évf. 11. sz. 680–689. l.

Csejtei Dezső: José Ortega y Gasset. Bp. 1981. Kossuth K. 111 l. A polgári filozófia a XX. században. – Ismerteti: *(Javorniczky)* MN. 1981. 37. évf. 1. sz. 13. l.

Csőppus István: Bizalmas rendelkezés a külföldi munkavállalókkal szembeni német magatartásról 1943-ban. LSz. 1980. 30. évf. 1–2. sz. 211–216. l.

Dolmányos István: Október. – „Új” viták tükrében. Kortárs, 1981. 25. évf. 11. sz. 1797–1800. l.

- 1921–1981. Beiträge zur Geschichte der Kommunistischen Partei Luxemburgs. (1921–1981). Adalékok Luxemburg Kommunista Pártjának történetéhez. Luxemburg, 1981. 239 l. — Ismerteti: *Muttergé, Von Jo.* BSzoc. 1981. 24. évf. 12. sz. 137–138. l.
- Faltys, Antonin:* Karlovarski proti fašizmu a válce. (Karlove Vary vidékének harca a fasizmus és a háború ellen.) Plzen, 1976. 189 l. — Ismerteti: Szarka László Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 632–633. l.
- Fritzsche, Klaus:* A fasizmus történelmi távlatból. Nsz. 1981. 39. évf. 151. sz. 4. l.
- Georgiev, Georgi:* Felkelés Bulgáriában 1923. (Az 1923. szeptemberi antifasizista felkelés története.) Bp. 1981. Kossuth K. 224 l., ill. Népszerű történelem. — Ismerteti: —zsa. MN. 1981. 37. évf. 114. sz. 13. l.
- Gergely Imre:* A gaztett Granada közelében történt. (Federico Garcia Lorca meggyilkolásának 45. évfordulója.) K. 1981. 12. sz. 18–20. l.
- Gergely Jenő:* Hallgatott-e XII. Pius. (Hogyan viszonyult a katolikus egyház a világgégés közepette a szembenálló felekhez.) História, 1981. 3. évf. 2. sz. 22–23. l.
- Gergely Jenő:* A Keresztény Szakszervezetek Nemzetközi Szövetségének létrehozása (1918–1920). PFKözl. 1981. 35–36. k. 2–3. sz. 55–68. l.
- Glasneck, Johannes — Kowalski, Werner:* A Szocialista Munkásinternacionálé történetéhez (1923–1940). PtK. 1981. 27. évf. 3. sz. 107–142. l.
- Gyönyör József:* A csehszlovákiai magyarság létszámának és nyelvterületének alakulása 1918–1938 között. Műhely, 1981. 4. sz. 93–107. l.
- Halustyik Anna — Magyar Bálint:* A portugál fasizmus érdekstruktúrája és az alkotmány. JK. 1981. 36. évf. 1. sz. 51–59. l.
- Haraszi Éva:* Békéltető. A brit külpolitika az 1930-as években. Bp. 1981. Kossuth K. 179 l., ill. — Ismerteti: *J. Gy.*: MN. 1981. 37. évf. 51. sz. 13. l.; *Jemnitz János:* Útkeresés és útvésztes. Nsz. 1981. 39. évf. 66. sz. 7. l.; *Molnár S. Edit:* Megbékíteni Hitlert? A brit külpolitika a 30-as években. MH. 1981. 14. évf. 120. sz. 10. l.
- Harsányi Iván:* A Spanyol Kommunista Párt helyzetértékelése a köztársaság leverése utáni hónapokban (1939. március–augusztus). PtK. 1981. 27. évf. 1. sz. 81–109. l.
- Harsányi Iván:* A spanyol népfrent tapasztalatainak jelentősége a nemzetközi munkásmozgalom számára. PFKözl. 1981. 35–36. k. 2–3. sz. 43–54. l.
- Havas Péter:* A brit kommunisták és a Munkáspárt. (Történeti szakaszok és historiográfiai áttekintés.) Vt. 1981. 3. sz. 139–158. l.
- Horváth Gyula:* A mexikói munkásmozgalom és a népfrentpolitika (1935–1938). PtK. 1981. 27. évf. 4. sz. 117–154. l.
- Horváth Pál:* A szovjet állam a Nagy Honvédő Háború és a helyreállítás időszakában. ÁI. 1981. 31. évf. 4. sz. 300–313. l.
- Huba László:* Hétféve Hawaiban. I. k. (Pearl Harbor elleni támadás, 1941. dec.) Magyarország, 1981. 18. évf. 49. sz. 13. l.
- Igrickij, Ju. J.:* Az októberi forradalom a mai polgári történetírásban. Vt. 1981. 4. sz. 76–96. l.
- Jemnitz János — Surányi Róbert:* Kísérlet az angol baloldali szocialisták és kommunisták összefogására, 1931–1932-ben. NMTÉvk. 1982. 43–45. l.
- Juhász Gyula:* Az 1929–1933-as gazdasági válság hatása a nemzetközi viszonyokra. MTAFT. 1980. 29. k. 1–2. sz. 35–40. l.
- Karsai Elek:* A berchtesgadeni sasfészekről a berlini bunkerig. Bp. 1981. Kossuth K. 681., ill. (S. átdolg. kiad.) — Ismerteti: *Tamás István:* Régi cím — új könyv. Nsz. 1981. 39. évf. 265. sz. 7. l.
- Karsai Elek:* Miért nem bombázták az amerikaiak a náci haláltáborokat? História, 1981. 3. évf. 1. sz. 13–15. l.
- Kázimour, Jan:* Csehszlovákia gazdasági fejlődése. Bp. 1981. Statisztikai K. 179 l.
- Kelemen János:* Benedetto Croce. Bp. 1981. Kossuth K. 80 l. — Ismerteti: *f. k.*: MN. 1981. 37. évf. 168. sz. 13. l.
- Kövágó László:* A Komintern és a nemzetiségi kérdés a húszas években. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 754–769. l.
- Kövics Emma:* A Páneurópa-mozgalom fogadtatása Németországban 1924–1932. TSz. 1981. 24. évf. 3. sz. 360–384. l.
- Kövics Emma:* A páneurópa mozgalom politikai terveinek fogadtatása Németországban. 1924–1932. AUDhist. et. 13–14. sz. 221–241. l.
- Krausz Tamás:* Szocializmus egy országban. AUDhist. et. 13–14. sz. 242–269. l.
- Kulis, B. M.:* A második front. Bp. 1981. Zrínyi K. 436 l., térk.
- Lengyel István:* Béke Breszt-Litovszkban. 1918. História, 1981. 3. évf. 2. sz. 10–12. l.

- Lengyel István*: A titkos diplomácia – a nyílvaság előtt. Péterváron, 1917 novemberében. *BIT*. 1981. 36. évf. 45. sz. 1418–1419. l.
- Magyar Lajos*: A kínai mezőgazdaság hagyományos szerkezete. Bp. 1981. Kossuth K. 387 l. – Ismerteti: *Fülöp Ágnes*. PFKözl. 1981. 35–36. k. 2–3. sz. 275–279. l.; *Jordán Gyula*. TÁSz. 1981. 36. évf. 12. sz. 111–115. l.; *Pollák Erika*: Egy elfelejtett forradalmár hagyatéka. *Nsz*. 1981. 39. évf. 147. sz. 7. l.
- A második világháború története 1939–1945. 10. k. A fasiszta Németország szétzúzásának befejezése. (Szerk. biz. eln.: Usztyinov, D. F.) Bp. 1981. Zrínyi K. 719 l.
- Melnyikov, D.* – *Csornaja, L.*: Hitler. Bp. 1981. Kossuth K. 303 l. – Ismerteti: *Székelly Gábor*: Mítosz és valóság szembesülése. *Nsz*. 1981. 39. évf. 260. sz. 7. l.
- Milei György*: A mi forradalmunk is. Bp. 1979. Táncsics K. 74 l. – Ismerteti: *S. A.*: Magyar hadifoglyok a szovjet hatalomért. *PtK*. 1981. 27. évf. 3. sz. 243–245. l.
- Nemere István*: Német hadifoglyok az Egyesült Államokban. *ÚT*. 1981. 18. évf. 33. sz. 42. l.
- Németh István*: Az 1932-es poroszországi államcsíny. *PtK*. 1981. 27. évf. 1. sz. 148–182. l.
- Nürnberg bombázása. (1944. jún.) *IPM*. 1981. 7. évf. 12. sz. 4–9. l.
- Ormos Mária* – *Incze Miklós*: A fasiszta ideológiák alapjairól. *Sz*. 1981. 115. évf. 6. sz. 1136–1191. l.
- Ránki György*: Az 1929–1933-as gazdasági válság kérdései. *MTAFT*. 1980. 29. k. 1–2. sz. 11–20. l.
- Ránki György*: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért (1919–1939). Bp. 1981. Magvető K. 353 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: *Bata Imre*: Könyvszemle. *Nsz*. 1981. 39. évf. 181. sz. 7. l.; *Diószegi István*: Vergődés a körülmények hálójában. *Nsz*. 1981. 39. évf. 277. sz. 7. l.; (*f. gy.*): *MN*. 1981. 37. évf. 302. sz. 4. l.; *Verebélyi Kálmán*. *MH*. 1981. 14. évf. 186. sz. 10. l.
- Ránki György*: The Great Powers and the Economic Reorganization of the Danube Valley after World War I. *AH*. 1981. Tom. 27. No. 1–2. 63–97. l.
- Rózsa Klára*: A szovjet társadalom osztályszerkezetének fejlődése 1917–1960 között. Bp. 1981. Műv. Min. Marxizmus–Leninizmus okt. oszt. 93 l. Tudományos szocializmus Füzetek 60. sz.
- Sarlós Béla*: Historical significance of the legislation of the Hungarian Soviet Republic. *AJu*. 1981. Tom. 23. fasc. 3–4. 377–395. l.
- Sergova, Galina*: Feljegyzések egy téli dácán. Bp. 1981. Magvető K. 139 l. Tények és tanúk.
- Sz. A.*: A törökök atyja. (Kemál Atatürk, 1881–1938.) *IPM*. 1981. 7. évf. 12. sz. 148–153. l.
- Székelly Gábor*: Az Amszterdam–Pleyel-mozgalom és az antifasiszta egység. *NMTÉvk*. 1982. 52–66. l.
- Szemanov, Sz. N.*: Lázadás az erődben. Bp. 1981. Kossuth K. 217 l., ill. Népszerű történelem. – Ismerteti: *Iván Géza*: Könyv a kronstadti felkelésről. *N*. 1981. 109. évf. 114. sz. 11. l.
- Sziklai László*: Lukács és a fasiszmus kora. Bp. 1981. Magvető K. 179 l. Gyorsuló idő.
- Turczel Lajos*: A csehszlovákiai magyar sajtó fejlődése 1919 és 1945 között. *MK*. 1981. 97. évf. 4. sz. 299–316. l.
- Turok, V. M.*: Az 1932–1933-as osztrák politikai válság és a munkásosztály harca a reakció ellen. *NMTÉvk*. 1982. 67–73. l.

Ismertetések

- Arhipov, V. A.*: Állami vállalatok magánbérlete a NEP-korszakban. *Voproszi Isztorii*, 1980. 3. sz. 15–29. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. *Sz*. 1981. 115. évf. 5. sz. 1075–1076. l.
- Botz, Gerhard*: A fasiszmus és a bérből élők az első osztrák köztársaságban. *Österreich in Geschichte und Literatur mit Geographie*, 1977. Heft 2. 102–128. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor*. *Sz*. 1981. 115. évf. 6. sz. 1365–1366. l.
- Conte, Francis*: Christian Rakovski (1873–1941). *Essai de biographie politique*. (Christian Rakovski. Politikai életrajz-vázlat. Lille–Paris, 1975. I–II. 898 l. – Ismerteti: *Jemnitz János*. *Sz*. 1981. 115. évf. 5. sz. 1052–1054. l.
- Crozier, A. J.*: A mandátumrendszer létrehozása, 1919–1925. *Journal of Contemporary History*, 1979. 3. sz. 483–509. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás*. *Sz*. 1981. 115. évf. 4. sz. 857–858. l.
- Douglas, R.*: Chamberlain és Eden, 1937–38.

- Journal of Contemporary History, 1978. 1. sz. 97–116. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1076–1077. l.
- Düwell, Kurt*: Állam és tudomány a weimari köztársaságban. C.H. Becker miniszter kultúrpolitikája. Historische Zeitschrift 1971. Beiheft 1. 31–74. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor*. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 860–861. l.
- „El a kezeket Szovjet-Oroszországtól!” Tanulmányok. (Szerk.: Jemnitz János, Surányi Róbert, Tokody Gyula.) Bp. 1979. Kossuth K. 333 l. – Ismerteti: *Bozó Gyula*: Tanulmánykötet a nemzetközi szolidaritásról. NSz. 1981. 12. évf. 4. sz. 101–102. l.
- Fehér Pál, E.*: Lenin száznegyvenkét napja. – Egy életrajzi krónika olvasása közben. Éllr. 1981. 25. évf. 37. sz. 5. l.
- Foner, Philip*: Karl Liebknecht and the United States. Chicago, 1978. – Ismerteti: *Pelz, A. William*. AH. 1981. 27. évf. 1–2. sz. 253. l.
- Galandauer, Jan*: Ideológiai harc a csehszlovák állam gazdasági-társadalmi felépítése körül 1917–18-ban. Československý Časopis Historický, 1979. 5. sz. 681–703. l. – Ismerteti: *Heiszler Vilmos*. Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1361–1362. l.
- Galego, Antonio Vázquez*: La consolidación de los monopolios en la década del 20. (A monopóliumok megszilárdulása Camagüeyben az 1920-as évek körül.) La Habana, 1975. Editorial Arte y Literatura, 84 l. – Ismerteti: *Tóth Ágnes*. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 840–841. l.
- Goldman, A.*: Németek és náciok: a „vansittartzimus” feletti vita a második világháború idején Nagy-Britanniában. Journal of Contemporary History, 1979. 1. sz. – Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1078–1079. l.
- Gosztonyi Péter*: Die Rote Armee. Bern, 1980. Molden Kiadó, 447 l. – Ismerteti: *E. Fehér Pál*: Tárnyilagosan a háborúról? Éllr. 1981. 25. évf. 1. sz. 5. l.
- Hájková, Alena*: A CsKP az ellenállásban. Pártunk az ellenállási mozgalomban. Bratislava, 1978. 393 l. – Ismerteti: *Pintér István*. PtK. 1981. 26. évf. 3. sz. 240–243. l.
- Humbert-Droz, Jenny*: Une pensée, une conscience, un combat. La carrière politique de Jules Humbert-Droz. (Egy gondolat, egy meggyőződés, egy harc. Jules Humbert-Droz politikai életútja.) Neuchatel. 1976. 226 l. – Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1064–1066. l.
- Isztorija vtoroj mirovoj vojnü 1939–1945. Moskva, 1979. Vojenizdat, 10. köt. 542 l., ill. – Ismerteti: *Sörös Lajos*. HK. 1981. 28. évf. 1. sz. 136–138. l.
- (Kommunisten im Reichstag. Reden und bibliographischen Skizzen. Kommunisták a Reichstagban 1920–1932). Berlin, 1980. Dietz Verlag, 532 l. – Ismerteti: *Németh István*. PtK. 1981. 27. évf. 2. sz. 233–236. l.
- Lacina, V.*: Csehszlovákia helye az európai és a világgazdaságban 1918–1938 között. Československý Časopis Historický, 1978. 6. sz. 921–943. l. – Ismerteti: *Heiszler Vilmos*. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 857. l.
- Lewis, B.*: Az ottomán birodalom és bukásának utóregzései. Journal of Contemporary History, 1980. 1. sz. 26–37. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1981. 115. évf. 2. sz. 440–441. l.
- Lotchin, Roger W.*: San Francisco és a városi-katonai komplexum kialakulása 1919–1941. között. The Journal of American History, Vol. 65. No. 4. 1979. márc. 996–1020. l. – Ismerteti: *Csákvári Ferenc*. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 863–865. l.
- Okladnyikov, A. P.* – *Szoszkin, V. L.*: Szipéria szovjet értelmiségének kialakulása: szakaszok és sajátosságok (1917–1941). Isztorija SzSzSR. 1979. 6. sz. 3–21. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 861–862. l.
- Az októberi dekrétumok és az első szovjet alkotmány. (Szerk. és bev.: Kovács István.) Bp. 1980. Közg. és Jogi K. 271 l. – Ismerteti: *Dunay Pál*. ÁI. 1981. 31. évf. 11. sz. 1048–1050. l.; *Kulcsár Péter*: A szovjet jogintézmények eredete. NSz. 1981. 39. évf. 66. sz. 7. l.
- Overy, R. J.*: Hitler és a légi stratégia. Journal of Contemporary History, 1980. 3. sz. 405–422. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1367. l.
- Papp Zsolt*: A válság filozófiájától a konszenzus szociológiájáig. Útvesztők és útelágazások a huszadik századi német polgári filozófia és szociológia történetében. Bp. 1980. Kossuth K. 371 l. – Ismerteti: *Almás Miklós*. Szoc. 1981. 2. sz. 263–266. l.; *Bayer József*. MFSz. 1981. 25. évf. 5. sz. 721–724. l.

- Peck, S. E.:** A náci „holocaust”-ra adandó amerikai válaszáért folytatott kampány, 1943–45. *Journal of Contemporary History*, 1980. 2. sz. 367–394. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1369–1370. l.
- Petzold, Joachim:** A fasiszták szubjektív önértékelésében. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1980. 4. sz. 357–373. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor*. Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1365. l.
- Pernicone, Nunzio:** Carlo Tresca és a Sacco–Vanzetti ügy. *The Journal of American History*, Vol. 66. No. 3. 1979. december, 535–547. l. – Ismerteti: *Fekete Miklós*. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 858–860. l.
- Pommerin, Reiner:** Das Dritte Reich und Lateinamerika. Die deutsche Politik gegenüber Süd- und Mittel-Amerika, 1939–1942. (A Harmadik Birodalom és Latin-Amerika. A dél- és Közép-Amerika felé irányuló német politika, 1939–1942.) Düsseldorf, 1977. Droste Verlag, 377 l. – Ismerteti: *Fischer Ferenc*. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 841–843. l.
- Porzio, Giovanni:** Az utolsó népus. (Hailé Szelasszié, 1892–1975). IPM. 1981. 7. évf. 11. sz. 84–90. l.
- Seton-Watson, C.:** Olaszország birodalmi mámora. *Journal of Contemporary History*, 1980. 1. sz. 169–180. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 865. l.
- Sisov, I. N.:** A szovjet katonai közigazgatás és a Szovjetunió segítségével Kelet-Délkelet-Európa népeinek 1944–1945-ben. *Voproszi Isztorii*, 1979. 2. sz. 16–29. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1079. l.
- Smith, Arthur L. Jr.:** Churchill's German Army Wartime Strategy and Cold War Politics, 1943–1947. (Churchill német hadserege. Háborús stratégia és hidegháborús politika 1943–1947.) London, 1977. Sage Publ. 159 l. – Ismerteti: *Ránki György*. Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1066–1068. l.
- Slovenská republika rád.** Materiály z ideologickej konferencie k 60. výročiu SRR konanej v Prešove, 17–18. mája, 1979. Bratislava, 1980. 237 l. – Ismerteti: *Kővági László*: A Szlovák Tanácsköztársaság. PtK. 1981. 27. évf. 4. sz. 214–217. l.
- Székely Gábor:** A Komintern és a fasiszták 1921–1929. Bp. 1980. Kossuth K. 271 l. – Ismerteti: *Antal Gábor*. MT. 1981. 26. k. 11–12. sz. 981–982. l.; *Kirschner Béla*. PtK. 1981. 26. évf. 3. sz. 229–233. l.; *Ormos Mária*. MH. 1981. 14. évf. 144. sz. 10. l.
- A Szovjetunió története. I. k. A legrégebbi időktől a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. II. k. A Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól napjainkig. Bp.–Moszkva, 1980. Kossuth K. – Progressz K. 405, 703 l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos* – *Niederhauser Emil*. Sz. 1981. 115. évf. 3. sz. 640. l.
- Szujefkin, A. G.:** Kolonyialnaja polityika leboriszsztokoj partyii Anglii mezdu dvumja mirovimi vojnami. (Az angol munkáspárt gyarmati politikája a két világháború között) Moszkva, 1976. 267 l. – Ismerteti: *Jemnitz János*. PtK. 1981. 27. évf. 2. sz. 229–233. l.
- Vanat, Ivan:** A kelet-szlovákiai ukránok legújabbkori történelmének alapvonalai. 1918–1948. Bratislava, 1979. – Ismerteti: *Udvari István*. Nariszi novit'noi isztorii ukrainciv szhidnoi szlovacini 1918–1948. SzSzS. 1981. 16. évf. 1. sz. 110–114. l.
- Weissebecker, Manfred:** Konzervatív politika és ideológia az 1918–19-es ellenforradalomban. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1979. 8. sz. 707–721. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor*. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 855–856. l.
- Zuberec, Vladimír:** Az agrárpárt csehszlovákizmus Szlovákiában 1919–1939 között. *Historický časopis*, 1979. 4. sz. 515–532. l. – Ismerteti: *Heiszler Vilmos*. Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1362–1363. l.

1945-től napjainkig

Források

- Eszmeáramlatok Latin-Amerikában. (Vál. előző és jegyz.: Kerekes György.) Bp. 1981. Gondolat K. 519 l.
- Fónod Zoltán:** A nép nem lehet vétkes... Beszélgetés Laco Novomeskývel, 1968-ban. K. 1981. 8. sz. 19–20. l.
- Gandhi, Indira:** Az én igazságom. Bp. 1981. Magvető K. 255 l. Tények és tanúk. – Ismerteti: *(bögös)*: Indira Ghandi igazsága. MH. 1981. 14. évf. 120. sz. 10. l.
- Határozat a KKP felszabadulás utáni történetének néhány kérdéséről. (Egyhangúlag elfogadta a XI. kongresszuson választott KB 6., teljes ülése 1981. jún. 27-én.) Rövidített szöveg. Összeállítás a Zsenmin Zsipao 1981. július 1-i számában teljes terjedelemben.

- ben közölt határozat alapján. *Nemzetközi Szemle*, 1981. 25. évf. 10. sz. 17–32. l.
- Le Duan:** Válogatott beszédek és írások. Bp. 1981. Kossuth K. 386 l., ill. – Ismerteti: **Bögös László:** A vietnami forradalom sajátosságai. MH. 1981. 14. évf. 57. sz. 10. l.; **Dunai Péter.** TáSz. 1981. 36. évf. 8–9. sz. 167–169. l.; **Győri Sándor** Nsz. 1981. 39. évf. 60. sz. 7. l.
- A Szovjetunió Kommunista Pártja XXVI. kongresszusa.** (1981. február 23. – március 3.) Bp. 1981. Kossuth K. 150 l.
- A Varsói Szerződés Szervezete. Dokumentumok, 1950–1980.** Bp. 1981. Kossuth K. 377 l. – Ismerteti: **Pataki István.** Külpolitika, 1981. 8. évf. 5. sz. 149–152. l.
- Feldolgozások általában**
- Balogh László:** A Szocialista Internacionálé és a harmadik világ. Tájékoztató, 1980. 3. sz. 7–40. l.
- Barta Barnabás:** A népességfejlődés főbb tendenciái az ezredfordulóig. StSz. 1981. 59. évf. 11. sz. 1061–1073. l.
- Berecz János:** Détente and Tension in the World Today. NHQ. 1981. Vol. 22. No. 83. 7–23. l.
- Békefi Lajos:** Házasság és család. Az V. Püspöki Szinódus mérlege. Vatikán, 1980. szept. 26. – okt. 25. ThSz. 1981. 24. évf. 4. sz. 235–240. l.
- Breznyev, Leonid** 75 éves. Kádár János beszéde. (Moszkva, 1981. dec. 18.) Nsz. 1981. 39. évf. 297. sz. 1. l.
- L. I. Breznyev** életrajza. (A 75. születésnap alkalmából.) MN. 1981. 37. évf. 297. sz. 3. l.
- Az el nem kötelezett országok csúcserkeztele.** Havanna, 1979. szeptember 3–9. (Szerk.: Láng László.) Bp. 1980. Kossuth K. 242 l.
- Gömöri Endre:** Reza Pahlavi Rt. IPM. 1981. 7. évf. 8. sz. 50–57. l.
- Haynal Kornél:** Az ellenforradalom – az imperializmus stratégiája. TáSz. 1981. 36. évf. 8–9. sz. 82–91. l.
- Marton Imre:** Eszmei áramlatok a gyarmati rendszer szétesésének és a harmadik világ differenciálódásának időszakában. Külpolitika, 1981. 8. évf. 2. sz. 46–59. l.
- P. J.** Laborem exercens. II. János Pál enciklikája az emberi munkáról. Vg. 1981. 22. évf. 11. sz. 724–727. l.
- Simai Mihály:** A fejlődő országok és a gazdasági dekolonizáció. Bp. 1981. Kossuth K. 274 l.
- Szabó Imre:** Les minorités et les droits de l'homme. AJ. 1981. Tom. 23. fasc. 1–2. 1–19. l.
- A szociáldemokrácia ma.** Tanulmánykötet. Bp. 1981. Kossuth K. 424 l.
- Tanulmányok az új világgazdasági rendről.** (Szerk.: Bognár József.) Bp. 1981. Akadémiai K. 287 l.
- Varró Rózsa, H. – Bede Rita:** Korunk ellenforradalmairól. TáSz. 1981. 36. évf. 10. sz. 34–49. l.
- Szocialista országok**
- Balogh András:** Kolhozok, kolhozpiacok és fogyasztási szövetkezetek a Szovjetunióban. Gazdálkodás, 1981. 25. évf. 11. sz. 70–73. l.
- Balogh András:** A mezőgazdasági termelés fejlesztése az európai KGST-országokban (1976–1985). Gazdálkodás, 1981. 25. évf. 9. sz. 1–10. l.
- Bosko, Kolundzsija:** A jugoszláv mezőgazdaság fejlődésének néhány kérdése. Gazdálkodás, 1981. 25. évf. 8. sz. 72–77. l.
- Böhm Antal – Pál László:** Társadalomszerkezet és mobilitás Romániában. Ttközl. 1981. 11. évf. 2. sz. 292–302. l.
- Dezső Márta:** Jelölés és visszahívás a szocialista országok választási rendszerében. JK. 1981. 36. évf. 10. sz. 832–841. l.
- Dolgih, Nyina:** Jugoszlávia társadalmi és osztályszerkezetének dinamikája. Nemzetközi Szemle, 1980. 24. évf. 6. sz. 3–16. l.
- Éliás Béla:** A határ mentén. Utazás Hszincsiangban. (Nemzetiségek valósága. A változás akadályai.) Magyarország, 1980. 17. évf. 8. sz. 13 l.
- Éliás Béla:** Kínai utazás. Vándorló egyetem. (Kína.) IV. r. Magyarország, 1981. 18. évf. 33. sz., 12. l.; V. r. Krizantémok földje. Uo. 34. sz. 12. l.; Drágagyöngy a porban. Uo. 35. sz. 12. l.; VII. r. A tövölde vendégei. Uo. 36. sz. 12. l.; VIII. r. Menü és műsor. Uo. 37. sz. 12. l.
- Győri Sándor:** Öt év mérlege. Vietnami gazdaság. (Útkeresés, reformok.) Magyarország, 1981. 18. évf. 13. sz. 9. l.
- Halay Tibor:** A Román Kommunista Párt megalakulásának hatvanadik évfordulójára. PtK. 1981. 26. évf. 3. sz. 193–194. l.

- Husák, Gustáv:** Utunk tanulságai. (A CskP megalakulásának 60. évfordulóján.) BSzoc. 1981. 24. évf. 5. sz. 15–23. l.
- Katona Imre:** A kubikolás nemzetközivé válása Jugoszláviában. Magyar–délsláv–olasz és albán földmunkások déli szomszédságunkban. Forrás, 1981. 13. évf. 7. sz. 28–34. l.
- Kína munkásosztálya (1949–1974).** (Rabocsij klassz kitaja.) Főszerk.: V. G. Gelbrasz.) Moszkva, 1978. 272 l. – Ismerteti: **Jordán Gyula.** PtK. 1981. 27. évf. 4. sz. 229–233. l.
- Luvszaravdan, Namszrajn:** A Mongol Népi Forradalmi Párt megalakulásának 60. évfordulójára. Pártélet, 1981. 26. évf. 4. sz. 36–41. l.
- Molendowski, Edward:** Lengyelország gazdaságpolitikája és külkereskedelme a 70-es években: okok és következmények. Külgazdaság, 1981. 25. évf. 8. sz. 23–36. l.
- Márkus Gyula:** „Forró téma.” A nemzetek és nemzetiségek. (Jugoszlávia.) Magyarország, 1981. 18. évf. 45. sz. 5. l.
- Nemes Dezső:** 60 éves a Csehszlovák Kommunista Párt. PtK. 1981. 27. évf. 3. sz. 195–196. l.
- Nguyen Cann Dan:** Vietnam gazdasága, különös tekintettel a külgazdasági kapcsolataira. ESz. 1981. 3. évf. 4. sz. 117–133. l.
- Ojdovdanzan, R.:** A Mongol Népköztársaság gazdaságának és kultúrájának 60 éve. StSz. 1981. 59. évf. 12. sz. 1245–1254. l.
- Polonyi Péter:** Adalékok a piac szerepéhez Kínában. Vt. 1981. 3. sz. 68–72. l.
- Réti György:** Mit kell tudni Albániáról? Bp. 1981. Kossuth K. 128 l. – Ismerteti: **Szalipszki Endre.** MH. 1981. 14. évf. 120. sz. 10. l.
- Skinner, William C.:** Piaci rendszer és társadalmi struktúra Kína vidéki körzeteiben. Vt. 1981. 3. sz. 85–124. l.
- Szemjonov, J.:** Kína belpolitikai és társadalmi problémái. Nemzetközi Szemle, 1981. 25. évf. 5. sz. 31–39. l.
- Volkogonov:** A maoizmus arca. Bp. 1981. Zrínyi K. 226 l. – Ismerteti: **Várnai Ferenc:** A kínai kül- és belpolitika kórképe. Nsz. 1981. 39. évf. 242. sz. 7. l.
- Kapitalista és fejlődő országok**
- Ágh Attila:** Társadalmi struktúra-kutatás a harmadik világban. Szoc. 1981. 2. sz. 159–181. l.
- Ágh István:** Fejlesztés vagy felszabadulás. A „politikai fejlődés” problémái a harmadik világban. V. 1981. 24. évf. 4. sz. 1–12. l.
- Balogh László:** Elméleti viták Németország Szociáldemokrata Pártjában. PFKözl. 1981. 35–36. k. 2–3. sz. 228–238. l.
- Baracs Dénes:** Mitterrand – franciaországi változások. Bp. 1981. Kossuth K. 229 l., ill. – Ismerteti: **Jemnitz János:** Háttér, riportban elmondva. Nsz. 1981. 39. évf. 265. sz. 7. l.
- Benke József:** Polgárháború Libanonban (1975. április 13. – 1976. máj. 31.) Tájékoztató, 1980. 4. sz. 101–128. l.
- Böcz Sándor:** Mit kell tudni a palesztinokról? Bp. 1981. Kossuth K. 128 l. – Ismerteti: **Nyusztay László:** A Közel-Kelet jogfosztottjai. Nsz. 1981. 39. évf. 177. sz. 7. l.
- Csepely-Knorr András – Szakonyi László:** A mezőgazdaság fejlődése az európai tőkésországokban (1961–1978. között). KGSz. 1981. 28. évf. 5. sz. 598–604. l.
- Erdős Péter:** Az infláció felgyorsulása az Egyesült Államokban az 1970-es évtizedben. KGSz. 1981. 28. évf. 6. sz. 650–661. l.
- Erdős Péter:** Non-Classical Crises in the Post-War US Economy. AOe. 1980. Vol. 25. No. 3–4. 217–230. l.
- Gáthy Vera:** A pangsáját, egy helyi kormányzati és önkormányzati szerv megteremtése Indiában. (1952–1959.) Szoc. 1981. 2. sz. 201–217. l.
- Hanino, Marwan:** Szíriában központi kérdés a földreform. Gazdálkodás, 1981. 25. évf. 8. sz. 69–72. l.
- Havas Péter:** Nagy-Britannia kommunista pártjának helyzete és politikája a második világháború után. (1945–1957.) Bp. 1981. MSZMP. KB. Társadalomtudományi Int. 352 l.
- Havas Péter:** Nagy-Britannia útja a szocializmus-hoz. A kommunista párt programja (1951–1952). NMTÉvk. 1982. 74–82. l.
- Johancsik János:** Az Egyesült Szocialista Párt (PSU) és az „új baloldal” politikai törekvései (1960–1965). PtK. 1981. 26. évf. 3. sz. 143–172. l.
- Kürti Gábor:** Afrika – egy fölértékelt földrész. (Az Egyesült Államok Afrika-politikája.) Bp. 1981. Kossuth K. 208 l. Ismerteti: **Seres Attila:** A közömböségtől a fölfedezésig. Nsz. 1981. 39. évf. 295. sz. 7. l.
- Losonczy Miklós:** Iparfejlődés és iparpolitika Dél-Európában a hetvenes években. Iparpoli-

- tikai Tájékoztató, 1981. 18. évf. 4. sz. 10–28. l.
- Ludassy Mária:** Szabadság vagy egyenlőség? Változatok a neoliberalizmusra, 1960–1980. V. 1981. 24. évf. 7. sz. 23–36. l.
- Mikecz Tamás:** Polgári kultúra-felfogások a hatvanas és a hetvenes években. Ttközl. 1981. 11. évf. 2. sz. 198–208. l.
- Olgard, Anders:** Ársztruktúra és gazdaságpolitika a hetvenes években Dániában. Gazdaság, 1981. 15. évf. 3. sz. 137–152. l.
- Pankovits József:** Luigi Longo politikai életútjához. PFKözl. 1981. 1. sz. 32–47. l.
- Pálffy József:** Huszonöt éve történt. A szuezi dosszié. 1. r. Magyarország, 1981. 18. évf. 2. sz. 12. l.; 2. r. Pénz áll a gáthoz. Uo. 24. sz. 12. l.; 3. r. Két vacsora Kairóban. Uo. 25. sz. 12. l.; 4. r. Elnökök és igazgatók. Uo. 26. sz. 12. l.; 5. r. A csatorna történetéből. Uo. 27. sz. 12. l.; 6. r. A révkalauzok csatája. Uo. 28. sz. 12. l.; 7. r. Ultimátum után. Uo. 29. sz. 12. l.
- Sik Endre:** Fekete-Afrika története V. köt. (Részletek a hagyatékban maradt, befejezetlen műből.) Vt. 1981. 1. sz. 53–70. l.
- Simai Mihály:** Az Egyesült Államok helye és szerepe a világgazdaságban a késői 20. században. KgSz. 1981. 28. évf. 12. sz. 1456–1469. l.
- Szirtes I. János:** Az osztrák államszerződés története. Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 799–819. l.
- Szmirnov István:** A szövetkezeti mozgalom a fejlődő országokban. Gazdálkodás, 1981. 25. évf. 11. sz. 74–77. l.
- Szónyel Tibor:** A nyugatnémet gazdaság az 1974–1975. évi világgazdasági válság időszakában. TájékoztatóMM. 1981. 5. sz. 39–91. l.
- Tőkei Ferenc:** A „harmadik világ” fejlődésproblémáinak történeti alapjairól. MT. 1981. 26. k. 9. sz. 643–650. l., és TáSz. 1981. 36. évf. 7. sz. 24–30. l.
- Vajda Péter:** Diplomácia mundérban. Haig–Weinberger. Bp. 1981. Zrínyi K. 116 l.
- Varga Jenő:** A tőkés gazdaság a II. világháború után. Válogatott írások (1945–1954). Bp. 1981. Kossuth K. 356 l.
- Vilgári András:** A brit Konzervatív Párt ideológiai, politikai és szervezeti koncepciója a második világháború után. PFKözl. 1981. 1. sz. 66–79. l.
- Kultúra – tudomány**
- Kende István:** Joseph Ki-Zerbo: Egy Afrika-történész műve és arcképe. Vt. 1981. 1. sz. 82–88. l.
- Lisi Jencsiu (Történeti kutatások):** (A kínai történészek reprezentatív folyóirata. A folyóirat 1979. évi számainak angol nyelvű tartalomjegyzéke.) Vt. 1981. 3. sz. 133–138. l.
- Nagy Erzsébet:** A történelemtanítás időszerű kérdései Franciaországban. Bp. 1981. Tankönyvkiadó. 104 l. – Ismerteti: *Eperjessy Géza*. Ttan. 1981. 26. évf. 6. sz. 25–26. l.
- A neoavantgarde.** (Bev.: Szabolcsi Miklós.) Bp. 1981. Gondolat, 561 l.
- Polonyi Péter:** Társadalomtudományi viták a Kínai Népköztársaságban. V. 1981. 24. évf. 1. sz. 16–30. l.
- Rohács József:** A Tupoljev-gépek negyedszázada. EIT. 1981. 36. évf. 49. sz. 1551–1554. l.
- Szocializmus és tudomány.** (Szerk.: Sz. R. Mikulinszkij és R. Ríchta.) Moszkva, 1981. Nauka, 422 l. – Ismerteti: *Vas-Zoltán Péter*. MT. 1981. 26. k. 11–12. sz. 989–990. l.
- Ismertetések**
- Bromlej, Ju. V.:** A Szovjetunió nemzetiségi viszonyai főbb szakaszainak és tendenciáinak kutatásához. Isztorija SzSzSzR, 1979. 2. sz. 58–67. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1081–1082. l.
- Burchet, Wilfred:** Dél-Afrika felkel. Bp. 1980. Kossuth K. 430 l. Ismerteti: *Makai György*: Harcok és győzelmek krónikája. Nsz. 1981. 39. évf. 36. sz. 7. l.
- Chovanec, Jaroslav:** A csehszlovák szocialista államszövetség. Bratislava, 1979. Pravda K., 277 l. – Ismerteti: *Popovics Béla*: A csehszlovák szocialista államszövetség szervezete, politikai rendszere. JK. 1981. 36. évf. 9. sz. 806–809. l.
- Čierny, Ján:** Nová orientácia zahraničnej politiky Československa (1941–1948). (Csehszlovákia külpolitikájának új orientációja, 1941–1948.) Bratislava, 1979. 326 l. – Ismerteti: *Szarka László*. Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1355–1356. l.

- Fazekas János:** Partidul Comunist Roman – Luptator consecvent pentru fratia si prietenia, pentru egalitatea sociala și naționala a fiilor patriei. A Román Kommunista Párt – a haza minden fia testvériségének és barátságának, társadalmi és politikai egyenlőségének következetes harcosa. București, 1980. Editura politica, 375 l. – Ismerteti: **Beke György:** Történelmi és nemzetiségi önismeret, Honismeret, 1981. 9. évf. 2. sz. 53–55. l.; Zaharescu, Barbu: A nemzetiségi politika alapelve. BSzoc. 1981. 24. évf. 2. sz. 130–131. l.
- Gellego, Ignacio:** Spanyolország Kommunista Pártjának szerepe. Tiempo de Historia, 62. sz. 1980. január, 22–33. l. – Ismerteti: **Todero Frigyes.** Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1077–1078. l.
- Gáspár Sándor:** A nemzetközi szakszervezeti mozgalom. Bp. 1980. Kossuth K. 312 l. – Ismerteti: **Timmer József.** Szakszervezeti Szemle, 1981. 10. évf. 1. sz. 88–90. l.
- Kaufman, Burton I.:** A közel-keleti nemzetközi olajtársaságok, az Egyesült Államok politikája és a trósztelles politika az 1950-es években The Journal of American History, LXIII. k. 4. sz., 1977. március, 937–959. l. – Ismerteti: **Csákvári Ferenc.** Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1082–1083. l.
- A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában, 1944–1958.** Bp. 1980. Kossuth K. 342 l. – Ismerteti: **Pesti János.** PtK. 1981. 27. évf. 3. sz. 235–240. l.
- Nagy Géza:** Az egyedi egyetemes. (Jean-Paul Sartre) Egy polgári filozófus-művész egyéni és társadalmi kalandja a XX. században. Bp. 1980. Akadémiai K. 173 l. Modern filológiai füzetek 31. – Ismerteti: **Tordai Zádor:** A szintézis lehetősége. Tt. 1981. 35. évf. 11. sz. 84–86. l.
- Neubert, Harald:** A nemzeti felemelkedés Olaszországban 1945-ben: Olaszország politikai fejlődése a felszabadulás utáni első hónapokban. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1975/8. 861–878; 1975/10. 1117–1134. l. – Ismerteti: **Erdődy Gábor.** Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1080–1081. l.
- Nish, L.:** Az önbizalom visszaszerzése – Japán gyarmatbirodalmának elvesztése után. Journal of Contemporary History, 1980. 1. sz. 181–197. l. – Ismerteti: **Molnár Tamás.** Sz. 1981. 115. évf. 4. sz. 866. l.
- Poidevin, Raymond:** Franciaország és a Ruhr-kérdés 1945–51. Historische Zeitschrift, 1979. 228. Bd. 317–334. l. – Ismerteti: **Erdődy Gábor.** Sz. 1981. 115. évf. 6. sz. 1370–1371. l.
- Politikai pártok és mozgalmak a fejlődő országokban.** (Szerk.: Steinbach Antal.) Bp. 1980. Kossuth K. I. k. 224 l.; II. k. 312 l. – Ismerteti: **Fodor Erika.** PtK. 1981. 27. évf. 4. sz. 224–229. l.
- Szamuely László:** Ipari demokrácia Nyugat-Európában? Társadalmi reformok és gazdasági harc. Bp. 1980. Magvető K. 214 l. Gyorsuló idő. – Ismerteti: **Zala Tamás.** MN. 1981. 37. évf. 13. sz. 13. l.
- Szuhanov, V. I.:** A „szegfűk forradalma” Portugáliában. Novaja i Novejszaja Isztorija, 1978. 4. sz. 113–124. l.; 5. sz. 128–137. l. – Ismerteti: **Pándi Lajos.** Sz. 1981. 115. évf. 5. sz. 1084–1086. l.
- Vom Bauernheer zur Volksarmee.** (A paraszthadseregűl a néphadseregig.) Schriften des Militärgeschichtlichen Instituts der DDR, Berlin, 1979. 253 l. – Ismerteti: **Bencze László.** HK. 1981. 28. évf. 3. sz. 487–489. l.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи – *Вера Зимани*: Традиции семьи Баттяни – *Андраш Гергей*: Лайош Баттяни во главе реформистов-оппозиционеров – *Дьёрдь Сабад*: Баттяни и вопрос конституционной автономии Венгрии весной 1848-ого года – *Янош Варга*: Баттяни и раскрепощение – *Аладар Урбан*: Баттяни и оборона страны в 1848-ом году – *Габор Эрдьеди*: Баттяни и европейские изменения 1848-ого года – *Аладар Урбан*: „Затрудняем каждый шаг опустошающих нашу родину врагов . . .” Избранные бумаги премьерминистра Баттяни с 13-ого по 26 сентября 1848-ого года – ДИСКУССИЯ – ОТЧЕТ – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОРЖУРНАЛОВ – ХРОНИКА – БИБЛИОГРАФИЯ

TABLE DE MATIÈRES

Études – *Vera Zimányi*: La tradition de la famille Batthyány – *András Gergely*: Lajos Batthyány en tête de l'opposition de réforme – *György Szabad*: Batthyány et la question de l'autonomie constitutionnelle de la Hongrie en automne de 1848 – *János Varga*: Batthyány et l'affranchissement des serfs – *Aladár Urbán*: Batthyány et la défense nationale en 1848 – *Gábor Erdődy*: Batthyány et les changements européens en 1848 – *Aladár Urbán*: „Rendons difficile chaque pas de l'ennemi qui ravage notre patrie . . .” Sélection de documents présidentiels de Lajos Batthyány, du 13 septembre au 26 septembre 1848 – DÉBAT – COMPTE RENDU – REVUE DE PÉRIODIQUES – CHRONIQUE – BIBLIOGRAPHE

CONTENTS

STUDIES – *V. Zimányi*: The Traditions of the Batthyány Family – *A. Gergely*: Lajos Batthyány on the Head of the Reform Opposition – *Gy. Szabad*: Batthyány on the Constitutional Self-government of Hungary on the Spring 1848 – *J. Varga*: Batthyány and the Emancipation of Serfs – *A. Urbán*: Batthyány and the National Defence in 1848 – *G. Erdődy*: Batthyány and the Changes in Europe in 1848 – *A. Urbán*: „Let's all our Enemy's Steps Devastating our Fatherland Be Held up” – Collection from Lajos Batthyány's Prime Ministerial Papers, 13–26 September 1848 – DISCUSSION – REPORT – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – CHRONICLE – BIBLIOGRAPHY

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *V. Zimányi*: Die Traditionen der Familie Batthyány – *A. Gergely*: Lajos Batthyány an der Spitze der Reformopposition – *Gy. Szabad*: Batthyány und die Frage der konstitutionellen Selbstverwaltung Ungarns im Frühjahr 1848 – *J. Varga*: Batthyány und die Bauernbefreiung – *A. Urbán*: Batthyány und die Landesverteidigung im Jahre 1848 – *G. Erdődy*: Batthyány und die europäischen Veränderungen im Jahre 1848 – *A. Urbán*: „Lasset uns alle Schritte des unsere Heimat verwüstenden Feindes erschweren . . .” Auswahl aus den Schriften des Ministerpräsidenten Batthyány 13. September – 26. September 1848 – DISKUSSION – BERICHT – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK – BIBLIOGRAPHIE

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. IV. 16. – Terjedelem: 28,70 (A/5 ív)
83.10773 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25 779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat

H-1389 Budapest, Pf. 149.

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5–3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegennyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyv címek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegennyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kéziratához, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrekcióra javításával egyidejűleg kéri — különnyomatot készítettünk.

